

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशस्यसमस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्ग्रहितकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तन्निष्पन्न-नामार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सुपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-शब्द-प्रकृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्मृत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदशममतासुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाह्यादुरेण

विरचितः।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तबहुलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणविभिः
नूतनसङ्गणितबहुलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेण च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः। नागराचरैः प्रकाशितम्।

चतुर्थः काण्डः।

यज्ञवर्णः। य-व।

कलिकाता-राजधान्यां

रामनारायण-धन्ने मुद्रितः। ७१ न० पाथुरियाघाट-स्ट्रीट-स्थितभवनात् प्रकाशितम्। प्रकाशकः १९१४

PRINTED BY K. P. BASU, RAMNARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED
BY BABADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN DASU. 71, PATHURIAGHATA STREET, CALCUTTA.

To be had at the Suddakalpadruma Office, No 71, Pathuriaghata Street, Calcutta: and at the Baptist Mission Press, No 24 Lower Circular Road,
Calcutta: Price for Subscribers in India, Re. 1. and Countries out of India 3s. for each number.

All rights reserved.

Sa no.
891243
211910.29
(IV)

PRINTED BY
K. P. BASU, AT THE RAMNARAYAN PRESS
71, PATHURIAGHATTA STREET
CALCUTTA

SL. NO.
080705

8 409

शब्दकल्पद्रुमः।

चतुर्थकाण्डम् ।

य

य, अन्तःस्थकारः । य च चतुर्विंशत्यक्षरः ।
 अस्थोच्चारणस्थानं तालु । (यदुक्तं सिद्धान्त-
 कौस्तुभम् । “रपुयशानां तालु ।” तथा च
 शिखायाम् । १७ ।
 “कच्छावहाविपुयशास्ताकथा ओष्ठजाडुपू ।”
 तस्य स्वरूपं यथा,—
 “वकारं शब्दं चार्त्विज्जि । चतुष्कोशमवं सदा ।
 पञ्जालधूमसङ्घाशं खयं परमकृच्छली ।
 पञ्चप्राणमयं वर्षं पञ्चदेवमयं सदा ।
 त्रिप्रक्षितसहितं वर्षं त्रिविन्दुसहितं तथा ।
 प्रथमामि सदा वर्षं मूर्त्तिसम्पन्नमयम् ॥”
 इति कामधेयतन्त्रे ५ पटलः ।
 वज्रीयवर्षमाजायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—
 “ऊर्ध्वार्धःक्रमतो रेखां चतुष्कोशमयीं शुभा ।
 नारायणश्रुतिधयस्तासु तिष्ठन्ति निव्यशः ।
 मात्रा कृच्छ्रकानि त्रैधा ध्यानस्य प्रचक्षते ॥”
 तस्य ध्यानं यथा,—
 “धूमवर्षा महारौद्रीं वज्रभुजां रक्तलोचनाम् ।
 रक्ताम्बरपरीधानां गानालङ्कारभूषिताम् ।
 महामौचप्रदां गत्यामहसिद्धिप्रदायिनीम् ।
 एवं ध्यात्वा यकारान्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
 तन्प्रयाममन्त्रो यथा,—
 “त्रिप्रक्षितसहितं वर्षं त्रिविन्दुसहितं सदा ।
 प्रथमामि सदा वर्षं शक्तिमामौचमयम् ॥”
 इति वर्षोद्धारतन्त्रम् ।
 अस्य नामानि यथा,—
 “यो वाञ्छी वसुधा वायुर्विक्रान्तिः पुरुषोत्तमः ।
 युगान्तः न्वसनः श्रीप्रो भूमार्चिः प्राणसेवकः ।
 प्रज्ञाभूमो जटो लोला वायुवेगी यशस्करो ।
 सङ्घवेद्यः क्षपा बालो हृदयं कपिलाप्रभा ।
 आयेयो खांपकस्यागो होमो यानं प्रभा सुखम् ।
 चक्रः सूर्वेश्वरी धूमश्चासुक्ता सुसुखेश्वरी ।
 जगता मलयो माता हंसिनी भृङ्गनायकः ।
 वेनमः शोषको मीनो घनिष्ठानङ्गवेदिनी ।
 मेघः सोमः पत्तनामा पापहा प्राणसंज्ञकः ॥”
 इति नावातन्त्रशास्त्रम् ।

यद्यत्

(धात्वनुबन्धविशेषः । स तु दिवादिगणस्य चक्रः ।
 तथा च कविकल्पद्रुमे । “दिवाद्यो यादादिकः ॥”
 इन्द्रः प्राञ्जान्तगतगणविशेषः । तथा च इन्द्रो-
 मङ्गल्यम् ।
 “भाद्रिगुवः पुनरादिगुर्धुः ॥”
 अस्य साङ्केतिकविज्ञं यथा, 122 ;
 कात्यादी अस्य प्रथमप्रयोगे लक्ष्मीनामः कर्मम् ।
 यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।
 “यो लक्ष्मीं रस्तु दाहं वसनमय कवौ शः सुखं
 वस्तु खेदम् ॥”
 यः, पुं, (यस्मिन् वातीति । या गतौ + चः ।) वायुः ।
 यशः । योगः । यानम् । याता । इति शब्द-
 रत्नावली । सर्वनाम । यच्छब्दाद्ये इति यावत् ।
 इति विश्वः ।
 यकः, त्रि, यः । ये इति भाषा । यच्छब्दस्य टेरले-
 टेः पूर्वम् अकारागमेन निव्यसः । (“अवयवसर्व-
 नाम्नामकच् प्राक् टेः ।” ५ । १ । ७१ । इति
 पाणिनिस्मृतम् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २१ । ८ ।
 “चित्रं इन्द्रा राजका इन्द्रके यके सरस्वती-
 मनु ॥”
 यद्यत्, स्त्री, (यच् + “यकेर्हतित्” उच्चा-
 ४ । ५८ । इत्यत्र “वाहुलकात् यजेः कच् ॥”
 इत्यण्युक्ततोऽप्या ऋतित् जस्य च कः ।) कुर्वि-
 र्दक्षिणभागस्यमासखण्डम् । तत्पर्यायः । काल-
 खण्डम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ । काल-
 खण्डम् ३ काखेयम् ४ कालकम् ५ । इति
 हेमचन्द्रः । करका ६ महाकायुः ७ । इति
 रभसः १०॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १६१ । १ ।
 “यथां मतस्त्राभ्यां यत्तः प्राश्रिभ्यो विट्हामि ते ॥”
 “यजः हृदयसमीपे वर्त्तमानः कालमावविशेषो
 यद्यत् तस्मात् ॥” इति तद्वाच्ये वायव्यः ।)
 अथ शरीरावयवविशेषस्य यद्यत्तः स्वरूपमाह ।
 “अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्युक्ततः स्थितिः ।
 तत्तु रज्जुकपित्तस्य स्थानं शोभितजं मतम् ॥”
 अथ यद्यत्तोगमाह ।
 “श्रीहामयस्य हेत्वादि-समसं यद्यदाभवे ।

यद्यदा

किन्तु स्थितिलयोर्ज्ञेया वामदक्षिणपार्श्वयोः ॥”
 अथ यद्यत्तोगपिकिता ।
 “श्रीहोहिताः क्रियाः सर्व्या यद्यत्तपि समा-
 चरेत् ।
 कार्यं च दक्षिणे बाहौ तत्र शोभितमोक्षकम् ।
 चारुच विकृष्टाभ्यां पूतिकस्यान्तु निश्चुतम् ।
 पिबेत् प्रातयंपावद्दि यद्यत्तुश्रीहप्रधानये ॥”
 इति भाष्यप्रकाशः ।
 (तथा च ।
 “वातेनोदीरितं रक्तं कफिन च घनीकृतम् ।
 पित्तं पाकतां प्राप्तं त्रिदोषसंश्रितं यद्यत् ।
 लक्ष्यं तस्य वक्ष्यामि तेन तथापि लक्षयेत् ।
 क्षीयते तेन मनुजो न्यतुरासु प्रवर्षते ।
 वमिक्तमस्योद्धारो हृत्कासः न्वसनं भ्रमः ।
 दाहोऽवचिस्तृषान्कर्षां कच्छे दाहः शिरो-
 यथा ॥
 हृत्कृत्तश्च प्रतिघ्नायः स्त्रीवनं कटुकासश्च ।
 सशत्यं हृदि मूलश्च निद्रानाशः प्रकापतः ॥
 हृदये मन्थते चाप्यं उदरं गच्छेते भ्रमम् ।
 एतेर्लक्ष्णैर्विज्ञानीयात् यद्यत् कोष्ठे च वक्षसि ॥”
 अथास्य चिकित्सा ।
 “निम्बनीपध्वसितसं निशा
 काधसरो च तुलसी च चिंचिका ।
 काय एव हृदयामयापह
 आसु मूलयत्ततश्च नाशयत्तु ।
 सौराष्ट्रीकाशीसमहौषधानि
 दुरालभाजातिप्रवालकश्च ।
 दाहो यमानो कफुभः समञ्जा
 कायः सर्वपरियत्तदासु हन्ति ॥”
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने लघुर्षेऽध्याये ।
 “श्रीहवहृदियात् पान्थात् कुर्व्याद्युक्ततपि
 श्रुतम् ॥”
 इति वाभटे निदानस्थाने दादशेऽध्याये ।
 यद्यदाभिका, स्त्री, (यद्यत्तु इवात्ता स्वरूपं यस्याः ।
 वज्रुहौ कः । टापि अत इत्यम् ।) तैज-
 पायिना । इति शब्दचन्द्रिका ।

यक्षध

यक्षदेवी, [न] पुं, (यक्षतो वैरी नाशकः ।) रोहि-
तकहचः । यथा,—
“श्रीहृषी मांसदणो यक्षदेरी चतुष्टयः ॥”
इति शब्दचक्रिका ।
यक्ष, क ड मचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
णान्-सक-सिट् ।) क ड, यक्षयते । मचि
पूजायाम् । इति दुर्गादासः ॥
‘यक्षः’, पुं, (यक्षते पूष्यत इति । यक्ष-+चच् ।
यथा, ईं लक्ष्मीमण्योतीति । अक्ष+अच् ।)
गुह्यकमात्रम् । गुह्यकेश्वरः । इति मेदिनी । घि,
२२ । इन्द्रयक्षम् । धनरक्षकः । इति वारह्विहः ॥
यक्षरूपं यथा,—
“आजगुयंचनिकराः कुबेरवरकिङ्कराः ।
शैलजप्रसरकरा अङ्गनाकारमूर्तयः ॥
विजिताकारवदनाः पिङ्गलाद्या मञ्जोहराः ।
स्पटिका रक्तवेशाश्च दीर्घस्वन्धाश्च केचन ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तं श्रीलक्ष्मणसप्तमोऽध्यायः ॥
यक्षगणो यथा,—
“प्रथितवः सुता यक्षास्त्रिंशं नामानि मे श्रुतम् ।
शैवको हरिकेशश्च कपिकः काञ्चनकुपा ।
शैवमाजी च यक्षाणां गण एव उदाहृतः ॥”
तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
“धातुयक्षयथोक्तस्वददने चपथे च सः ।
यद्ययक्षयुक्तवानेष तस्माद्यक्षो भवत्ययम् ॥”
इति वज्रपुराणे काश्यपीयवधः ॥
(अपरा निरुक्तिर्यथा, विष्णुपुराणे ११।५।४१।
“मैवं भो रक्षतामेष येवक्तं राक्षसास्तु ते ।
जघुः खादाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु जघ्नात् ॥”
पुं, स्त्री, पूजा । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६१ । ५ ।
“अन्तरा विन्धा वषथा विमा वां
न यास्तु चिचं दृष्टये न यक्षम् ॥”
“व यचं न पूजा द्रव्यते ॥” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥ तथाच अथर्ववेदे । १६ । २ । २४ ।
“तव यचं प्रशुपते अशुनः ॥”)
यक्षकर्मः, पुं, (यक्षप्रियः कर्मः ।) कर्पूरागुह-
कक्षूरीककोलाणां मिश्रितसमभागः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १६३ ॥ “कर्पूरादिभिर्गन्धद्रव्यैः
समभागेः साधितोऽनुष्ठेपनभेदो यक्षकर्म
उच्यते । अक्षप्रियः कर्मो यक्षकर्मः ।
‘कुङ्कुमागुहकक्षूरीकर्पूरं चन्दनमथा ।
महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्मः ॥’
इति धन्वन्तरिः ॥
अन्यत्रापि ।
कर्पूरागुहकक्षूरीककोलचर्चयादि च ।
एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्म इत्यति ॥”
इति तट्टीकायां भरतः ॥
यक्षतरुः, पुं, (यक्षप्रियो यक्षाश्रितो वा तरुः ।
शाकपार्थिवारिवत् समासः ।) वटवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विबरयमस्य वटशब्दे ज्ञात-
व्यम् ॥)
यक्षधूपः, पुं, (यक्षप्रियो धूपः ।) धूपसामान्यम् ।
धूनकधूपः । इति केचित् । धुना इति ज्ञात

यक्षिणी

इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । सर्ज-
रवः २ अराजः ३ सर्वरवः ४ बहुरूपः ५ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १२७ ॥ राजः ६ धूनकः ७
वज्रवज्रभः ८ । इति रभवः ॥ सातवारः ९
सातजः १० साकनिर्वाचः ११ सर्वः १२ ।
इति रत्नमाळा ॥ (अस्य पर्यायान्तरं यथा,—
“राजस्तु शाकनिर्यासक्षया सर्वरवः स्मृतः ।
देवधूपो यक्षधूपक्षया सर्वरवश्च सः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसूक्तं प्रथमे भागे ।
एतेन माधवपूजनविधौ देवीपूजाचोक्ता यथा
कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।
“न यक्षधूपं वितरेत् माधवाय कदाचन ॥”
“यक्षधूपेन वा देवीं महाामायं प्रपूजयेत् ॥”)
सरलवृक्षरवः । टारपिन तिल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पायसः २ श्रीवासः ३ सरलद्रवः ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३११ ॥
यक्षरवः, पुं, (यक्षप्रियो रवः । शाकपार्थिववत्
समासः ।) पुष्पमद्यम् । तत्पर्यायः । मन्धा-
सवः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यक्षराजः, पुं, (यक्षाणां राजा । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति समासान्त-
टच् ।) कुबेरः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
महाभारते । ५ । १६४ । ४६ ।
“इत्युक्त्वा भगवाण्देवो यक्षराजः सुपूजितः ।
प्रयथो वदितैः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥”)
यक्षराट्, [ज] पुं, (यक्षेण राजते इति । राज् +
“सत्सङ्घियहृष्टेति” १।२।६१ । इति क्तिप् ।)
कुबेरः । (यथा, भागवते । ८ । १८ । २७ ।
“तस्मा इत्युपनीताय यक्षराट् पात्रिकाम-
हात् ॥”
यक्षराजमात्रम् । मन्दिभद्रः । यथा, महा-
भारते । ३ । ६४ । १२७ ।
“तथा नो यक्षराज्य मन्दिभद्रः प्रसीदतु ॥”
यथा इव मन्दि राजन्तेऽत्र । राज् + क्तिप् ।)
रङ्गमरुपः । इति मेदिनी । जे, ३५ ॥
यक्षराट्पुरी, स्त्री, (यक्षराजः पुरी ।) अलका ।
सा च कैलासपर्वतस्थितकुबेरपुरी । इति जटा-
धरः ॥
यक्षरात्रिः, स्त्री, (यक्षप्रिया यक्षाणां वा रात्रिः ।)
कार्तिकी पूर्णिमा । तत्पर्यायः । दीपाक्षी २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यक्षसाधनं, स्त्री, (यक्षाणां साधनम् ।) यक्षो-
पासना । यथा, वाराहवैतन्त्रे ।
“यक्षाणां यक्षिणीनाम्पैशाचीनाश्च साधनम् ।
भूतवेतालगाथ्यैर्व्यं मारुतोऽष्टानानि च ।
अधोगमनमेतेषां साधने ऐहिकं हितम् ॥”
यक्षामलकं, स्त्री, (यक्षाणामामलकम् ।) पिण्ड-
खर्चुरूपम् । इति शब्दमाला ॥
यक्षावासः, पुं, (यक्षाणामावासो वासस्थानम् ।)
वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
यक्षिणी, स्त्री, (यक्षः पूजा अस्त्यस्याः । यक्ष +
इतिः । डीप् ।) कुबेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-

यक्ष्या

वली । यक्षभार्या च । (यथा, कथासरित्-
सागरे । १० । १७० ।
“सोऽपि सुहृदां विजने भ्रातुः पुत्रं तमभ्यधात् ।
अधृतिं मा ज्ञयाः पुत्र ! मम विद्या हि
यक्षिणी ॥”)
यक्षी, स्त्री, (यक्षस्य भार्या । यक्ष + पुंयोगा-
दिति ङीष् ।) कुबेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-
वली । (यक्षभार्या । यथा, महाभारते । ३ ।
६४ । १२७ ।
“यक्षी वा राक्षसी वापि उताहीक्षितुं सुरा-
ङ्गना ।
सर्वथा कुर्व नः खलिरक्षसांस्मान-
निन्दिते ॥”)
यक्षोद्भुम्बरकं, स्त्री, (यक्षप्रियसुद्भुम्बरम् । ततः स्त्री
कन् ।) अम्बत्यफलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यक्षमौ, स्त्री, (यक्ष्यायां हन्ति । हन् + “अम-
तुष्यकर्तृके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।
ततो ङीष् ।) द्राक्षा । इति शब्दमाला ॥
यक्ष्या, [न] पुं, (यक्ष + “बाहुजकात् यक्षयते-
रपि ।” उणा० ४।१।५० । इत्यत्र उञ्जलदत्तोक्ता
मनिप्रत्ययेन साधुः ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
क्षयः २ शोषः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥
राजयक्ष्या ४ रोगराट् ५ ॥ अथ राजयक्ष्याधि-
कारः । “तत्र राजयक्ष्यो विप्रलङ्घं सन्निरुद्धश्च
निदानमाह ।
‘वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाश्रानात् ।
त्रिदोषो जायते यक्ष्या गदो हेतुचतुष्टयात् ।
वेगोऽत्र वातशूलपुरीषाणाम् ।
‘वातशूलपुरीषाणि नियन्त्राति यदा नरः ॥’
इति चरकवचनात् ॥
क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति क्षयः । तिनातिशयाया-
नशनेर्थादयो धातुक्षयहेतवः क्षयशब्देनोच्यन्ते ।
साहसात् बलवता समं मलयुद्धादितः । विषमा-
श्रानात् बहु स्तोकमकाले वा शक्तं तत् विषमा-
श्रानम् । तस्मात् । त्रिदोषः सान्निपातिकः ।
हेतुचतुष्टयात् अन्येऽपि हेतवः हेतुचतुष्टय
एवान्तर्भवन्ति । यक्ष्याणः पर्यायाः राजयक्ष्या-
क्षयशोषाः ॥ यक्ष्यादीनां शब्दानां निरुक्ति-
माह ।
‘वेद्यो व्याधिमतो यस्मात् व्याधेर्यज्ञेन यक्ष्यते ।
स यक्ष्या प्रोच्यते लोके शब्दशास्त्रविशारदैः ॥’
यक्ष्यते पूष्यते ।
‘राक्षस्यन्मसो यस्माद्भूदेव क्लिप्तमयः ।
तस्मात्सं राजयक्ष्यति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
क्रियाक्षयकरत्वात् क्षय इत्युच्यते बुधैः ।
संशोषणादसादीनां शोष इत्यभिधीयते ॥’
संप्राप्तिमाह ।
‘कफप्रधानैर्दोषैस्तु रङ्गेषु रसवर्त्मसु ।
अतिशयाधिना वापि क्षीयो रेतस्त्रयन्तरा ।
क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥’
कफप्रधानैर्दोषैः रसवर्त्मसु रङ्गेषु अन्तरा
सर्वे धातवः क्षीयन्ते ततो मानवः शुष्यति ।

कारवमृतस्य रसस्य चैव काव्यानां रक्तादी-
नामनुक्रमेण चोच्यमानत्वात् ॥ १ ॥ मार्गाव-
रोषे रसचयवैतुमाह चरकः ।
'रसभोतःसु बहुषु सख्यानयो विदुषते ।
स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुक्षयः प्रवर्तते ।'
ख्यानस्यः हृदयस्यः । कासं विनापि रसचयो
भवति मार्गावरोधकपितवातेन रसस्य शोष-
त्वात् । उक्तम् ।
'बायोर्धातुचयात् कोपो मार्गस्यावरयेन च ।
अनुलोमचर्यं हृद्वा प्रतिकोमचयवहः ।'
अनुलोमचर्यं दर्शयित्वा प्रतिकोमचयमप्याह ।
अतिशयाधिको वा रेतसि चोच्चैः प्रतिकोमक्रमे-
जानन्तरा सर्वे धातवो रसपर्यन्ताः चोयन्ते ।
हृदयथा । शुक्ले चोच्चैः मन्त्रा चोयते मन्त्रनि
चोच्चैःश्चि चोयते । एवं पूर्वं पूर्वं चोयते ।
ननु काव्यस्य शुक्रस्य चये कथं कारणभूतानां
मन्त्रादीनां चयः । उच्यते । शुक्रचयाद्वायुः
जुष्यति । वदुक्तम् ।
'बायोर्धातुचयात् कोपो मार्गस्यावरयेन वेति ।
स वायुः वाग्निध्वजमेव मन्त्रादीन् सर्वान्
धातून् संशोषयति । ततस्तदनन्तरं मानवः
शुष्यति ॥ ॥ पूर्वरूपमाह ।
'आसाङ्गसूदकफसंघवतालुशोष-
वन्ध्यादिवादमदीनसकासनिद्राः ।
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जनुः
शुष्केचयो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥
संप्रेषु काकशुक्रशक्किकनीलकण्ठ-
यथास्तथैव कपयः ककलासकाश्च ।
तं वाहयन्ति स नदीविजलाश्च पश्येन्
शुष्कांस्तस्त्वं पवनधूमद्वार्हितान् ॥ ॥
यजुष्यो लक्ष्यमाह ।
'अंसपान्नाभितापश्च सन्नापः करपादयोः ।
ज्वरः सन्नाङ्गश्चेति लक्ष्यं राजयज्यायः ।'
अंसयोः पार्श्वयोः अभितापः पीडा अत्र
सकलधातुचयपूर्वकः सकलशरीरशोषोऽपि
बोध्यः । चोयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति
मांसव रति संप्राप्तेः । एवं वदुक्तम् एकादश-
रूपे च बोध्यम् । एतानि त्रीणि लक्ष्यानि
प्राचीभावित्वेन चरकेणोक्तानि । सुश्रुतेन
यजुष्येण षट् लक्ष्याण्युक्तानि ।
'भक्तद्वेषो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम् ।
खरमेदश्च जायेत वदुक्तम् राजयज्याय ॥ ॥
उक्तवतया दोषाणां भेदादेकादश लक्ष्या-
न्याह ।
'खरमेदोऽनिकाच्छूलं सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः ।
ज्वरो दाहोऽतिशारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥
शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
कासः कण्ठस्य चोर्ध्वेषो विज्ञेयः कफकोपतः ।'
अनिकादुष्णत्वात् एवं पित्तान् कफान् । यत
आह सुश्रुतः ।
'एक एवमतः शोषः सन्निपातात्मको गदः ।
उन्नेकात्म, विज्ञानि दोषाणां निपवन्ति च ।'

असाध्यव्यभिचारात् ।
'एकादशभिरेभिर्भा वदुभिर्वापि समन्वितम् ।
विभिर्भा पीडितं विज्ञेयं चरकावाहगामयेः ।
जज्ञाच्छोषादितं जनुमिच्छेत् सुविपुलं यशः ॥'
तत्र विशेषमाह ।
'सर्वैरहैः(अभिर्भापि जिज्ञेर्भासवत्तचये ।
युक्तो वर्ण्य(चित्त्वस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ।'
सर्वैर्लिङ्गैरेकादशभिः । अर्हैः वदुभिः विभि-
ज्जैरकासवधिरत्रमनेः । अतोऽन्यथा मासि वसे
वति सर्वरूपोऽपि प्रज्ञाख्याय चिकित्सः ।
'महाशयं चोयमात्रमतीशारनिपीडितम् ।
मूनसुष्कोदरश्चैव यज्यां परिवर्जयेत् ॥'
महाशयं चोयमात्रमित्येकमसाध्यलक्ष्यम् ।
अतीशारनिपीडितमिति द्वितीयम् । यत
उक्तम् ।
'मलायतं बलं पुंसां शुक्रावतनु जीवनम् ।
तस्माद्यज्जेन संरक्षेद्यज्यायो मकरेतसो ।'
मूनसुष्कोदरमिति तृतीयम् ॥ ॥ अरिष्ट-
माह ।
'शुक्राचमनदेदारमर्दनासनिपीडितम् ।
लक्ष्ण्यं बहु मेहनं यज्या हनीह मानवम् ।'
मेहनं शुक्रं चरन्तम् । शुक्राललादीनि
एकैकशोऽरिष्टलक्ष्यानि ॥ ॥ अथधमाह ।
'परं दिनसहस्रानु यदि जीवति मानवः ।
सुभिषग्(भिरुपक्रान्तस्तदवः शोषपीडितः ॥'
शोषपीडितो मानवश्चेत्तदवो भवति । सुभि-
षग्(भिरुपक्रान्तो भवति । तदा परं दिनसह-
स्रम् । द्वितीयदिनसहस्रं यदि जीवति तत्र
जीवनविकल्प इत्यर्थः । एतेन शोषपीडितो
मानवश्चेत्तदवो भवति । सर्वदोष(कित्स्यो
भवति । तदा प्रथमदिनसहस्रं जीवेशेव इत्युक्त्वा
चिकित्सामाह ।
'ज्वराशुनन्तरचितं वज्रवर्णं क्रियासहम् ।
उपक्रमेदात्मवर्णं दीप्तासिमल्लयं नरम् ।'
आत्मवर्णं यज्रवर्णं हृतिमन्तं वा ॥ ॥
अथ निदानविशेषैः शोषविशेषानाह ।
'अवायशोकवाह्न्यथावामाभ्यप्रशोषितान् ।
त्रगोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणौ लक्ष्येः श्वशु ॥'
त्रगोरःक्षतसंज्ञौ शोषिणौ । त्रयशोषो उरः-
क्षतशोषो च ॥ ॥ तत्र अवायशोषिणो
लक्ष्यमाह ।
'अवायशोषो शुक्रस्य चयलिङ्गैरुपपत्तः ।
पाण्डुदेशो यथापूर्वं चोयन्ते चास्य धातवः ।'
शुक्रस्य चयलिङ्गैः सुश्रुतोक्तेः । तानि यथा,
शुक्रचये मेद्रवृषणयोर्वेदना अशक्तिसर्मेद्युने
चिरादा प्रसेकः प्रसेके चाल्पशुक्रदर्शनमिति ।
यथापूर्वं चोयन्ते चास्य धातवः प्रथमं शुक्रं
चोयते पश्चात् शुक्रचयजनितवायुना मन्त्रा-
दयोऽपि धातवो यथापूर्वं चोयन्ते ॥ ॥
शोकशोषिणो लक्ष्यमाह ।
'प्रधानशोकः सस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।
विना शुक्रचयवृत्तेर्विकारैरुपपत्तयः ॥'

प्रधानशोकः सस्ताभिवेन शोको जभितस्त-
ज्ञानपरः । सस्ताङ्गः शिपिकाङ्गः । तादृशः
अवायशोषिसहस्रः । तत्र शुक्रादिसर्वधातुचय-
युक्तो भवति । परं शुक्रचयवृत्तेर्विकारैर्मेद्र-
वृषणयोर्वेदनादिभिर्वर्जितो भवति । आधि-
भावात् ॥ ॥ अराशोषिणो लक्ष्यमाह ।
'अराशोषो जवो मन्ववीर्यवृद्धिबलेन्द्रियः ।
कल्पनोऽवचिमान् भिन्नकल्पपाण्डितकरः ॥
जीवति सुप्रज्ञा हीनं गौरवावचिपीडितः ।
संप्रसूतास्यनासाचः शुष्करूचमलक्ष्यविः ॥'
मन्वशब्दः लक्ष्यार्थः । शुष्करूचमलक्ष्यविः
शुष्करूचे मलक्ष्यवी यस्य चः ॥ ॥ आभ-
शोषिणो लक्ष्यमाह ।
'आभप्रशोषो सस्ताङ्गः संभ्रष्टपचक्ष्विः ।
प्रसुमगाभावायवः शुष्कलोमगलाननः ।'
संभ्रष्टस्त्वैव पदवा हृदियेस्य चः । प्रसुमगाभा-
वायवः प्रसुमः क्षाशब्दः । लोमं तिकलं पिपासा-
खानम् ॥ ॥ आयामशोषिणो लक्ष्यमाह ।
'आयामशोषो भूपिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।
जिज्ञेदरःक्षतवृत्तेः संयुक्तश्च क्षतं विना ।'
एभिरेव सस्ताङ्गत्वादिभिरुपशोषिणो लक्ष्ये-
रेव । भूपिष्ठं अत्यर्थम् ॥ ॥ सनिदानं त्रयशोष-
माह ।
'रक्तचयादेदनाभिक्षयेवाहारयज्जवात् ।
त्रयितस्य भवेच्छोषो यायोऽवाध्यश्च स ख्यतः ॥'
उरःक्षतस्य निदानमाह ।
'धनुषायास्यतोऽन्यथं भारसुद्वहतो गुदम् ।
युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोक्षतः ॥
उषं हयं वा धावन्तं दस्यं पान्यं नियुक्ततः ।
शिलाकाष्ठाष्मनिर्घातान् क्षिपतो निहतः
परान् ॥
अधीयानस्य चात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो हृतम् ।
महानदीं वा तरतो हृषीषी स ह धावतः ॥
सहस्रोत्पततो दूरं तूर्णं चातिप्रवृत्ततः ।
अथायोः कर्मेभिः क्रूरैर्भयमप्याहृतस्य वा ॥
शोषुःचातिप्रसक्तस्य कृत्वाल्पप्रमिताधिगः ।
विद्यते वचसि आधिष्ण्येनवान् सनुरीयेते ॥'
आयास्यतः आयासं जुम्बतः । दस्यं उनादिकम् ।
अन्यश्च गजोद्गादिकम् । शिला दीर्घपावायः ।
अश्ल प्रक्षरखण्डः । निर्घातोऽश्चविशेषः ।
आधिः उरःक्षतास्यः ॥ ॥ उरःक्षतस्य लक्ष्य-
माह ।
'उरो विनच्यतेऽन्यथं भिद्यते च विभ्रम्यते ।
मूलं भवति तनुपादं शुष्यत्यङ्गं प्रविपते ॥
प्रपीड्यते ततः पार्श्वं शुष्यत्यङ्गं प्रकम्पति ।
क्रमादीर्यं बलं बर्णो रश्चिरयिश्च चोयते ॥
ज्वरो यथा मनोदैर्यं विदुर्भेरोऽपिबधस्यथा ॥
दुष्टः श्वावः सुदुर्गन्धः पीतो विपचिती वदु ।
कासमानस्य चाभीक्ष्यं कफः साहक प्रवर्तते ॥
स क्षतः चोयतेऽन्यथं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ।
असक्तं लक्ष्यं तस्य पूर्वरूपमिति ख्यतम् ॥'
विरच्यते पीड्यते । भिद्यते विदार्थ्यत इव ।

यज्ज्ञा

विभ्रम्यते द्विधा क्रियत इव । स पुत्रवः । सतः ।
 उरःसतवान् । अथर्षं चोपते चोको भवति ।
 न केवलं सासकपक्ष्यादेव चोको भवति ।
 तथा शुक्रौजसोः चयात् । अत्रतिसेवनादिना
 शुक्रौजसोः चयादपि चोको भवति । उरः-
 सतस्य विशिष्टं लक्षणमाह ।
 'उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशिशिकः सते ।
 चोखि सरक्तमूलं पार्श्वेष्टकटियहः ।'
 सते उरःसतवति । उरोरुक् शोणितच्छर्दिः
 कासो वैशिशिकः विशेषतो भवत्येव । तस्मिन्ने-
 वोरःसतवति सासकपक्षुक्रौजसां चयात् चोखि
 सरक्तमूलं पार्श्वेष्टकटियहश्च भवति ।
 निदानविशेषयोरःसतस्य लक्षणविशेषमाह ।
 'ब्रह्मरोधात् चयाचैव कोष्ठात् प्रतिमजात्तथा ।
 सतोरुक्स्थान्नपाके निःश्वासो वाति पूतिकः ।'
 चयात् धातुचयहेतोरतिशयावाहितः कोष्ठात्
 प्रतिमजात् कोष्ठात् प्रतिमजावतिन प्रतिमोम-
 मजात् पूतिकः पूतिकम् । उरःसतस्य
 साध्याप्यासाध्यलक्षणमाह ।
 'अल्पजिह्वस्य दीर्घास्यैः साधो बलवतो नवः ।
 परिसंबत्सरो वाप्यः सर्वजिह्वसु वर्जयेत् ।
 अथ राजयप्याचिकित्सा ।
 'बलिनो बहुदोषस्य पञ्च कर्माणि कारयेत् ।
 यत्पिब्यः चोखिदेहस्य तत्कृतं स्याद्विधोपमम् ।
 मज्जप्यतं वलं पुंसं शुक्रायत्तनु जीवन्मम् ।
 तस्माद्दयनेन संरक्षेत् यत्पिब्यो मज्जरेतस्यी ।
 श्लाणिचटिकगोधूमयवसुहादयो हृताः ।
 मद्यानि आङ्गलाः पचिन्मगाः शस्ता विशो-
 धियः ।
 सपिप्यलीकं शयवं सज्जलस्यं सनागरम् ।
 दाक्षिणामजकोपेतं क्षिप्रमाजं रसं पिबेत् ।
 तेन चङ्गुविनवर्षेण विकाराः पीनसादयः ।
 इत्यतो द्विगुणं मांसं सर्वतोऽष्टगुणं जलम् ।
 पादस्यं संस्कृतश्चाप्ये चङ्गुो येष उच्यते ।'
 तद्वयथा । यवपल १ कुलत्पल १ ह्यागमांस-
 पल ४ जलपल ४ स शेषपल १२ ततः पलमिते
 हृते संस्करणीयम् । तत्र कर्षमितं सैन्धवं रेषं
 सौरभार्थं चङ्गु च देयम् । पिप्यली नागरश्च
 एष्टक् माषमितं कच्छीलस्य देयम् । दाक्षि-
 मामजकाभ्यामन्मूलं साध्यम् । चङ्गुयवः ।
 'कङ्गुभल्यक् नागवल्गा चानरीवीजं विचूर्णितं
 पयसा ।
 पकं मधुघृतयुक्तं सवितं यत्पादिकासहरम् ।
 ह्यागमांसं पयश्चागं ह्यागं सपिच नागरम् ।
 ह्यामोपसेवा शयनं ह्यागमध्ये तु यत्पुनत् ।
 मधुताप्यविकृष्टाभं अतुलोद्धृताभयाः ।
 जलनि यत्पाकमन्तुषं सेवमागं हृताशिनः ।
 ताप्यं सुवर्षमाचौकम् ।
 'शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिङ्गं चथो ।
 सौराश्री कभते पुष्टिमनुष्ये चाप्यमाचिके ।
 सितोपलातुमाचौरीपिप्यलीवङ्गुलास्यः ।
 अन्त्याहूर्ध्वं द्विगुणितान्मूत्रंसा मधुसर्पिषा ।

यज्ज्ञा

वेह्येद्राजरोगात्तं कासश्चासचयातुरम् ।
 पार्श्वमूलिनमप्यापिं सुप्रजिह्वं सचिच्युतम् ।
 'हृत्पादाङ्गुदाहे च च्वरे रक्ते तथोर्दुर्ग' ।
 सितोपला मिश्री । बहुला लक्ष्मिणा । इति
 सितोपलादिरवलेहः ।
 'जातीफलं विकृष्टानि चिचकं तगरं तिजा ।
 ताकीर्णं चन्दनं शुष्ठी जवङ्गुसुपकुचिका ।
 कपूरश्चाभया धान्नी मरीचं पिप्यली तुगा ।
 यथामास्यमा भागाद्यातुर्जातकसंयुताः ।
 पलानि सप्त भङ्गायाः सितान् सर्वसमा मता ।
 चूर्णमेतत् चयं कासं श्वासश्च यद्दुग्धीगम् ।
 अरोचकं प्रतिश्यायं तथा चाननमन्दताम् ।
 यतान् रोगान् निहन्त्येव हृत्पिन्नाश्रनिर्यथा ।
 बाजरोगाधिकारोक्तं तेजं जाचादि योजयेत् ।
 अथ्यङ्गे यथ्ययो निजं हृद्वैद्योपदेशतः ।'
 इति जातीपलाद्यचूर्णम् ।
 'वासकस्य रसप्रस्यं माखिकासितशर्करा ।
 पिप्यली द्विपलं तावत् सर्पिषश्च शनेः पचेत् ।
 तस्मिन् वेह्येत्समायाते शीते सौत्रपलाष्टकम् ।
 इत्थावतारवेद्यो जीटो वेह्योऽयसुतमः ।
 निहन्ति राजयप्यासं कासं श्वासश्च दासकम् ।
 पार्श्वमूलश्च हृत्पलं रक्तपित्तं च्वरनया ।'
 इति वासावलेहः ।
 अथ अवायादिहेतुकशोषचिकित्सा । तत्र
 अवायशोषचिकित्सा ।
 'अवायशोषिष्यं चौररसमांसाप्यभोजनेः ।
 सुकूलेर्मधुरैर्हृद्वैर्जीवनीयेरुपाचरेत् ।
 रसो मांसरसः सुकूलेर्हृतेः । श्लोकशोष-
 चिकित्सा ।
 'हृद्वंशान्वासनेः चौरैः क्षिप्रैर्मधुरश्रीतकेः ।
 दोषनेर्लघुभिश्चाग्नेः श्लोकशोषसुपाचरेत् ।
 यायामशोषचिकित्सा ।
 'यायामशोषिष्यं क्षिप्रैः सतचयहितैर्हिमे ।
 उपाचरेज्जीवनीयेर्विधिना श्लेष्मिकेय तु ।
 अथशोषचिकित्सा ।
 'आस्यासुखेर्दवास्त्रैः शीतेर्मधुरहृद्वैः ।
 अन्नमांसरसाहारैरभ्यशोषसुपाचरेत् ।
 ब्रह्मशोषचिकित्सा ।
 'ब्रह्मशोषं अयेत् क्षिप्रैर्दीपनेः खादुश्रीतके-
 र्वैवदन्नेरनन्नेसा येषमांसरसादिभिः ।
 अघोरःसतचिकित्सा ।
 'बलाश्वगन्वा श्रीपर्णी बहुपुत्री पुनर्नवा ।
 पयसा निजामन्धस्ताः श्रमयन्ति सतचयम् ।
 श्रीपर्णी गम्भारी । बहुपुत्री शतावरी । इति
 बलादिचूर्णम् ।
 'एला पञ्चलो द्राक्षा पिप्यल्यहृत्पलं एष्टक् ।
 सितामधुकस्यूर्णरुद्धीकाश्च पलोन्मिताः ।
 संचूर्ण्य मधुना युक्ता वटिका संप्रकल्पयेत् ।
 अक्षमात्रा ततश्चैव भक्षयेच्च दिने दिने ।
 सतचयं च्वरं कासं श्वासं हृत्कां वमिं
 समम् ।
 अन्त्यां मर्दं हृत्कां शोषं पार्श्वमूलमरोचकम् ।

यज्ज्ञा

श्रीहानमामवातश्च रङ्गपित्तं अरुच्यम् ।
 एलादिगुटिका हन्ति हृत्का सन्तर्पणी परा ।
 द्राक्षायाः प्रस्थमेकसु मधुकस्य पलाष्टकम् ।
 पचेतोयाष्टके सुहे पादशेषिच तेन तु ।
 पलिके मधुकद्राचे पिष्टे हृत्कापलद्वयम् ।
 प्रदाय सर्पिषः प्रस्यं पचेत् चौरैः चतुर्गुणैः ।
 सिद्धे शीते पलाय्यद्यौ शर्करायाः प्रदापयेत् ।
 एतद्राचाष्टतं सिद्धं सतचोखि सुखावहम् ।
 वातपित्तच्वरश्चासविस्सोटकहृत्कीमकान् ।
 प्रदरं रक्तपित्तश्च हृत्काकांसवज्रप्रदम् ।
 इति द्राक्षादिष्टतम् ।
 'चौरैः धान्नीविहारीशुवरीश्चाश्च तथा रसे ।
 पचेत् सप्ते हृतप्रस्यं मधुरैः कर्षसन्मितैः ।
 द्राक्षादिचन्दनोशीरशर्करोत्पलपद्मकैः ।
 मधुककुसुमानन्नाकाशरीरुच्यसंयुक्तैः ।
 प्रस्यार्द्धं मधुनः शीते शर्कराहृतुलाकया ।
 पलाहृत्काश्च संचूर्ण्यं त्वगीलापत्रकेशरान् ।
 विनीय तत्र संलिङ्ग्यान्नाचां निजं सुयन्मितः ।
 अन्तप्राश्रमितेदन्ध्यां परिकीर्णितम् ।
 चौरमांसाश्रिनां हन्ति रक्तपित्तसतचयम् ।
 हृत्काश्चिन्वासकासच्छर्दिहृत्काप्रमर्दनम् ।
 मूलकस्युत्तरश्च वक्षं चौरैरतिवहंनम् ।
 इति अन्तप्राश्रावलेहः ।
 'यद्युच्यं तर्पकं शीतमविदाहृत् इतं चतु ।
 अन्नपानं निषेधयन्तु सतचोखेः सुखादिभिः ।
 श्लोकं क्षियः क्रोधमस्ययताश्च
 त्वनेदुदरान् विषयान् भजेत् ।
 तथा द्विजातींस्त्रिदशान् गुरुंश्च
 वाचश्च पुण्याः श्लेष्मयाहिलेभ्यः ।
 अथ राजयप्यादि रसाः । अन्तेच्वरो रसो
 राजयप्यादि रसेक्षिप्यन्तामणौ ।
 'रसभक्षान्तासत्वं शौहं मधुघृतान्वितम् ।
 अन्तेच्वरनामायं चङ्गुसुतो राजयप्याजित् ।
 इति अन्तेच्वरो रसः ।
 रसभक्षः मारितो रसः । अन्तासत्वं गुरुचो-
 सत्त्वम् । शौहं मारितम् ।
 'त्रयोऽंशा मारितात् सतादेकोऽंशो हिम-
 भक्षतः ।
 एकोऽंशो न्ततान्नस्य श्लेष्मागन्धश्च ताजकम् ।
 प्रत्येकं भागयुग्मं स्यादेतत् सर्वं विचूर्णयेत् ।
 वराटीः पूरयेत्तेन ह्यामीचौरैश्च टङ्गुम् ।
 पिष्ट्वा तेन सुखं बद्धा हृत्काश्च ताश्च पूरयेत् ।
 ततो गजपुटे पक्वा चूर्णयेत् खाङ्गुश्रीतकम् ।
 रसो राजयप्याङ्गुोऽयं चतुर्गुणः चयापहः ।
 मरिचैश्चनविशला कवाभिर्द्वैश्चभिक्षया ।
 मधुना सर्पिषा चापि दद्यादेतं रसं भिषक् ।
 अनेन नश्यति चिप्रं वातश्चैभभवचयः ।
 इति राजयप्याङ्गुो रसो राजयप्यादि रसेक्ष-
 पिन्तामणौ ।
 'शुद्धसतं दिवा गन्धं कुप्यात् खल्लिन कल्पनीम् ।
 तथोः समं तीक्ष्णचूर्णं मर्दयेत् सैन्धकाश्रवेः ।
 निवासमातपे गोक्षं ताल्पाश्च विधारयेत् ।

यज्ञा

आच्छादोरकपत्रेण स्यादुक्तं यामयुक्तः ॥
घान्तराशौ न्यसेत् पश्चाद्द्वोराजात्तदुदरेत् ॥
संपूर्णं मासयेदच्छे सत्यं वारितरं भवेत् ॥
त्रिकोट्यपलेनाभिर्जातीषण्णवङ्गकैः ।
नवभागोष्णितैरैः सम एव रसो भवेत् ॥
निष्कद्वयमितं निखं मधुना सह लेहयेत् ॥
अयमभिरसो नाम्ना कासक्षयहरः परः ॥

इति अमिरसः शार्ङ्गधरे ॥

इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे द्वितीयभागे
राज्ययन्माधिकारः ॥ ७ ॥ (अथास्य पौराणिकं
विवरणं यथा,—

“दिवीकसां कथयतामृषिभिर्विभ्रुता कथा ।
कामयजनसंयुक्ता पौराणी श्राश्रितं प्रति ॥
रोहिण्यामतिवक्तस्य शरीरं नाशुरक्षतः ।
आजगामात्पतामिन्दोर्दहः क्षेपपरिचयात् ॥
दुहितृणामसम्मोगाश्चावाकाश्च प्रजापतेः ।
क्रोधो निम्बासकूपेण नर्त्तमानः स्थतो सुखात् ॥
प्रजापतेर्दहं दुहितृणव्यतिश्रितं शुमान् ।
भार्यायं प्रतिजयाह न च सन्वास्ववर्त्तत ॥
गुरुणा तमवध्यातं भार्यास्वसमर्त्तनम् ।
रजोऽन्वमवर्त्तं दीनं यन्मा श्राश्रितमाविशत् ॥
सोऽभिभूतोऽतिगुरुणा गुरुक्रोधेन निवृत्तः ।
देवदेवधिसहितो जगाम शरयं गुरुम् ॥
अथ चन्द्रमसः शुद्धं मतिं बुद्धा प्रजापतिः ।
प्रसादं हतवान् धीमन्तोऽभ्यर्थां चकित्-

सितः ॥

स विसुक्तयज्ञश्चो विरराज विशेषतः ।
तेजसा वर्द्धितोऽभ्यर्थां शुद्धं सत्वमवाप च ॥
क्रोधो यन्मा ज्वरो रोग एकोऽर्थो दुःखसंज्ञितः ।
यस्मात् स राज्ञः प्रागासीद्राजयन्मा ततो

मत्तः ॥

स यन्मा बुद्धतोऽभ्यर्थां भानुघं लोकमागतः ।
लब्धा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवान् ॥
अयथाबलमारम्भं वेगसन्धारणं चयम् ।
यद्यमः कारणं विद्यात् चतुर्थं विषमाश्रयम् ॥”
अस्य विशेषहेतुर्यथा,—

“युद्धाध्ययनभाराञ्जलजगज्जवनादिभिः ।
पतनेरभिघातेर्वा साहसेर्वा तथापरैः ॥
अयथाबलमारम्भेर्नोक्तोरसि विचलते ।
वायुः प्रकृपितो दोषाबुद्धीर्धौ विधावति ॥”
तथास्य लक्षणादिकं यथा,—

“स शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
कच्छोद्धसञ्च कासञ्च खरभेदमरोचकम् ॥
पार्श्वशूलञ्च पार्श्वस्थो वक्षोभेदं गुदे स्थितः ।
जम्बा खरञ्च सन्निधौ उरःस्थो रसो रुजम् ॥
नजनाक्षोरसो रक्तं कासमानः कफाशुगम् ।
जम्बोरसो रक्तसुरःशूलो निरस्थति ॥
इति साहसिकं यन्मा रूपैरैः प्रपद्यते ।
एकादशभिरात्मैर्भजेत्साम्ना साहसम् ॥
श्रीमन्वादा वृषिवादा भयादा वेगमागतम् ।
वातस्रजपुरीषाणां निवृत्ताति यदा नरः ॥
तदा वेगप्रतीघातात् कफपिप्पे समीरयम् ॥

यज्ञतः

ऊर्ध्वं तिथ्येगघः कुम्भाधिकारान् कुपितोऽनिजः ॥
प्रतिज्ञायञ्च कासञ्च खरभेदमरोचकम् ।
पार्श्वशूलं शिरःशूलं खरमंखावमर्दनम् ॥
अङ्गिमर्दं सुहृत्सुहृद्विषोभेदं जिनलक्षम् ।
रूपाय्येकादशैतानि यथा येदच्यते महान् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
“काश्चनं रसविन्दूरं मौक्तिकं लौहमभ-

कम् ।

विदमं न्तवैक्रान्तं तारं तान्त्रञ्च वङ्गकम् ॥
कल्परिका लवङ्गञ्च जातिकोषैलवाणुका ।
प्रत्येकं बिन्दुमात्रञ्च सर्वं मर्दं प्रयत्नतः ।
कन्यानीरेण संमर्दं केशराजरसेन च ।
अथाक्षीरेण संभायं प्रत्येकं दिवसचयम् ॥
चतुर्गन्धाप्रमाणेन घटिकां कारयेद्विषक् ।
अनुपानं प्रदातव्यं यथादीवानुसारतः ॥
नानारोगप्रशमनं सर्वोपद्रवसंयुतम् ।
क्षयं हन्ति तथा कासं यन्मायं न्यासमेव च ॥
प्रमेहान् विंशतिश्लेव रोधचयसस्तुत्यान् ।
सर्वान् रोगान् निहन्त्याशु भास्वरसिमि-

यथा ॥”

इति हृत्काचनाभ्रवटी ॥

“शिलाजतुमभुयोघताप्यलोहरजांसि च ।
क्षीरेणाजोहितस्यासु यन्मा क्षयमवाप्नुयात् ॥”
इति शिलाजत्वादिलौहम् ॥ ७ ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे राजयन्माधि-
कारे ॥ ७ ॥)

यच्छन्, [त] चि, दानकर्त्ता । उपरमकर्त्ता ।
दानघातोयमघातोश्च शब्दप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
यज, ये ज च्यौ देवाश्चादानसङ्गृह्णतौ । इति कवि-
कल्पदुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-अनिट् ।)
सङ्गस्य कतिः सङ्गकतिः । ये, इत्यात् । ज,
यजति यजते विष्णुं सुधीः पूजयतीत्यर्थः ।
पशुना दत्तं यजते पशुं दद्याय ददानीत्यर्थः ।
यजति सन्तं सन् सता सह सङ्गं करोतीत्यर्थः ।
च्यौ, यथा । इति, दुर्गादासः ॥

यजतः, पुं, (यजतीति । यज् + “अभिनविषयि-
पर्विपयमितमिममिहृषिभ्योऽतच् ॥” उणा०
३।१२०। इति अतच् ।) ऋत्विक् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (ऋषिविशेषः । स तु ऋग्वेदस्य ५
म० ६७।६८ । उक्तयोः ऋविः ॥ चि, यत्थः ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १२ । १ ।

“अहंपूर्वो यजती धिष्ण्या यः ॥”
“यजतो यत्थः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
तथा च तत्रैव । २ । ५ । ८ ।
“यथा विद्वा अरं करद्विभ्यो यजतेभ्यः ।”
“यजतेभ्यः सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्यः ।”
इति तद्वाच्ये सायणः ॥)

यजातिः, पुं, (यज् + बाहुलकात् अतिः ।) यागः ।
यथा,—
“यजतिश्च येयजामहं कुम्भानानुयाजेयु ॥”
इति मत्स्यसप्ततन्त्रधृता श्रुतिः ॥

यजिः

यजन्, पुं, (यजतीति । यज् + “अभिनविषयि-
पर्विपतिभ्योऽतच् ॥” उणा० ३ । १२० । इति
अतच् ।) अविहीनी । इत्युवादिर्कोषः ॥
(यजनश्रीते, चि । यथा, ऋग्वेदे । ७।५२।१६।
“पिता च तप्तो महान् यजन्तो
विन्देवाः समनघो जुषन्त ॥”
“यजन्तः यजनश्रीतः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
यजन्, [त] पुं, यागकर्त्ता । यजघातोः शब्दप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

यजनं, स्त्री, (इत्यते इति । यज् + क्युट् ।) यागः ।
(यथा, महाभारते । ७ । ५३ । ३७ ।
“यस्य सन्नामरगणा हृहस्यतिपुरोगमाः ।
देवा विश्वस्यः सर्वे यजनान्ते समासते ॥”)
तत्तु ब्राह्मणस्य घटकर्मोक्तमर्थकर्मविधिषुः ।
यथा, भाववे १ अध्याये ।
“अध्यापनं अध्यापनं यजनं याजनं यथा ।
दानं प्रतिपद्यते ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥”
अस्य लक्षणं यथा । पशुक्षीराण्यपुरीषास-
सोमौषधिरुपभृतिभिर्विभिः खदिरपलाशा-
चस्यभ्योघोऽङ्गुलप्रभृतिभिः समिद्धिः सुकृत्सु-
दूखलसुखलकुटारखनिचयूपदारुदर्भचर्मैर्वाव-
पवित्रभाजनादिभिर्न्योपकरयोरुज्जाह्वोचर्ष्यै-
र्ब्रह्मादिभिर्हृत्विग्भिः काण्वैर्मेतित्तानां
पश्चादिपूर्वैकाणां यथोक्तदक्षिणाणां समापनं
यजनम् । इति आह्वयविकृतदेवजवचयम् ॥
(इत्यतेऽचेति । यज् + अधिकरणे क्युट् । यज्-
स्थानम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ४ । ६ ।
“ऋद्वाय्यः काश्चनदर्भचर्मैर्भि-
र्निन्दुभाण्डं यजनं समाविशत् ॥”
“यजनं यज्ञस्थानम् ।” इति तथीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥)

यजन्तः, पुं, यागकर्त्ता । यजघातोर्भच्प्रत्ययेन
निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

यजमानः, पुं, (यजतीति । यज् + घ्राणच् ।) अक्षरे
आदेष्टा । तत्पर्यायः । त्रती २ यथा ३ । इत्य-
मरः । २।७।८ । (यथा, श्रीमद्भागवते । १।१।८ ।

“नाहं तथापि यजमानश्चिविवाते
शोतदृष्टतद्रुतमदन् हुतसुहृत्सुखेन ॥”)
“प्रत्यादित्रयं यजमाने । अक्षरे यागविषये मम
इष्टसम्पादनाय यथार्थं कर्म कुरु इति ऋत्वि-
जामादेशको यागस्वामी प्रत्यादिशब्दत्रयवाच्य
इत्यर्थः । त्रयमेवाजिनादिधारणं विद्यतेऽस्य
त्रती इन् । यजते इति लृङि यथा । शानं
यजमानः । स त्रती सोमपानवति अक्षरे यज-
मानः सन् दीक्षित उच्यते अन्वयाद्युपचारात् ।
दीक्षे मौख्योपनयनत्रयतारिषियुः ॥ दीक्षा-
शब्दादितो वा ।” इति भरतः ॥

यजाकः, चि, (यजतीति । यज् दाने + आकम् ।)
दानकर्त्ता । इत्युवादिर्कोषः ॥

यजिः, पुं, (यजतीति । यज् + “सर्वघातुभ इन् ।”
उणा० ४।१२०। इति इन् ।) यथा । इत्युवादि-
र्कोषः ॥

यजुः

यजुः, [सु] ङी, (इत्येतेनेनेति । यज् + “अति-
 पृथ्वियणीति ।” उखा० २ । १२८ । इति
 उषिः ।) वेदविशेषः । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ।
 “इत्येतेनेनेति यजुः । यजे औ देवासादानसङ्ग-
 हतौ । चासुसिस् इति उस् ।” इति भरतः ॥ ३ ॥
 अपि च । यजुराह जेमिनः । श्रेषि वा यजुः-
 शब्दः । श्रेषि ऋक्सामभिन्नि मन्त्रजाते ततश्च
 यज्मन्त्रजातं प्रष्टिष्य पठितं गानादिविच्छेद-
 रहितं तत् यजुरिति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 यजुर्वेदस्य षड्शीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरका
 नाम द्वादश भेदा भवन्ति । चरकाः १ व्याह-
 रकाः २ कटाः ३ प्राच्यकटाः ४ कपिलकटाः ५
 औपमन्याः ६ आञ्जलकटाः ७ चाराय-
 षीयाः ८ वारायणीयाः ९ वारान्तवेयाः १०
 श्वेताश्वतराः ११ मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र
 मैत्रायणीया नाम सप्त भेदा भवन्ति ।
 मानवाः १ दुष्कभाः २ चैकेयाः ३ वाराहाः ४
 चारिमवेयाः ५ श्यामाः ६ श्यामायनीया-
 श्चेति ७ । तेषामध्ययनमसौ शतम् । यजुः-
 सङ्ख्यायधीत्य शाखापारो भवति । तान्येव त्रिगु-
 षान्यधीत्य क्रमपारो भवति । षडङ्गान्यधीत्य
 षडङ्गविद्भवति । शिवा कस्यो याकरयं निरक्तं
 ऋद्धो ष्योतिवमित्यङ्गानि । तत्र प्राच्योदीर्घा
 कैर्ह्यो निरुक्तः । तत्र वाजसनेया नाम सप्त-
 दश भेदा भवन्ति । जावालाः १ औषेयाः २
 काणाः ३ माध्यन्दिनाः ४ प्रापीयाः ५
 तापायनीयाः ६ कापालाः ७ पौष्टवत्याः ८
 आवटिकाः ९ प्रामावटिकाः १० पारा-
 शर्याः ११ वैधेयाः १२ वेनेयाः १३ औषेयाः १४
 गालवाः १५ वैजवाः १६ कात्यायनीया-
 श्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं ऋद्धो भावा धर्म्मो
 भीर्मासा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि भवन्ति ।
 उपण्योतनम् १ साङ्गलक्षणम् २ प्रतिज्ञा ३
 अनुवाक्यम् ४ परिचंखा ५ चरणशूद्रम् ६
 आह्वकल्पः ७ प्रवराध्यायश्च ८ शास्त्रम् ९
 क्रतुः १० संख्या ११ अनुगमः १२ यज्ञम् १३
 पान्थानः १४ होजकम् १५ पशवः १५ उक्-
 यानि १७ कूर्मलक्षणम् १८ । इत्यष्टादशपरि-
 शिष्टानि ।
 “इं सङ्घे श्रुते न्यूनं मन्त्रं वाजसनेयके ।
 इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सकलं समुक्रियम् ॥
 यस्यां परिसंख्यातं ब्राह्मणश्च चतुर्गणम् ।
 आदाकारभ्य वेदान्तं ब्रह्मयाज्ञतितपूर्वकम् ।
 वेदमध्याय एतेषां होमान्ते तु समारभेत् ॥”
 तत्र तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्ति ।
 औष्याः खाण्डिकेयाश्चेति । तत्र खाण्डिकेया
 नाम पञ्च भेदा भवन्ति । आपस्तम्बी १ औषा-
 यनी २ सत्यावादी ३ हिरण्यकेशी ४ औषेया-
 श्चेति ५ । तत्र कटानाम्पूगानविशेषः । चतु-
 श्चत्वारिंशत्पुपयस्याम् ।
 “मन्त्राणां षोडशोर्वेदोऽङ्गुण्यं यत्र पश्यते ।

यज्ञः

यजुर्वेदः स विश्वेयोऽग्रे शाखान्तराः स्युताः ॥
 यजुर्वेदस्य षड्वेद उपवेदः । यजुर्वेदस्य भार-
 द्वाजगोत्रम् । रुद्रदेवत्वम् । जैष्टुभं हृन्दः । यजु-
 र्वेदः लघुः । दीर्घः । कपाली । तान्त्रवर्णः ।
 काश्चनगयनः । आदित्यवर्णः वर्णन । पञ्चारत्रि-
 मात्रः । अस्य ध्यानम् ।
 “वन्दे रौद्रं जैष्टुभं तान्त्रवर्णं
 भारद्वाजं रुक्मनेत्रं लघुशङ्खम् ।
 यजुर्वेदं दीर्घमादित्यवर्णं
 कपालीं पञ्च चारत्रिमात्रम् ॥”
 य इदं देवतं रूपं गोत्रं प्रमाद्यं ऋद्धो वर्णं
 वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते ।
 जन्मजन्मनि वेदपारो भवति । जन्मजन्मनि
 वेदधारो भवति । अत्रतो व्रती भवति ।
 अत्रयतः प्रयतो भवति । अत्रस्यचारी ब्रह्म-
 चारी भवति । जातिस्मरो ज्ञायते । इति
 चरणशूद्रम् ॥ (ऋक्सामभिन्नो मन्त्रविशेषः ।
 इति कैचित् ॥)
 यजुर्वेदः, पुं, (यजुरेव वेदः । यजुषां वेद इति
 वा ।) वेदविशेषः । तस्याधिपतिर्षेया,—
 “ऋग्वेदाधिपतिर्जीवः सामवेदाधिपः कुजः ।
 यजुर्वेदाधिपः शुकः शशिणोऽथर्ववेदराट् ॥”
 इति ष्योतिषम् ॥
 अस्य वक्ता वैशम्पायनः । स तु आदावेक
 एवासीत् । यथा,—
 “ऋग्वेदाचार्यकं पैलं जग्राह स महासुनिः ।
 यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥
 जेमिनं सामवेदस्य आचकं सोऽन्वपद्यत् ।
 तथेवाथर्ववेदस्य सुमन्तुश्चिसत्समम् ॥
 एक आसीद्यजुर्वेदस्तश्चतुर्धा अकल्पयत् ।
 चातुर्दशमभूद्यस्मिंस्तेन यज्ञमथाकरोत् ॥
 अध्वर्यवं यजुर्भिः स्याद्गर्भिर्होत्रं द्विजोत्समाः ।
 उद्गात्रं सामभिश्चक्रि ब्रह्मत्वशाप्यथर्वभिः ॥
 ततः स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं ज्ञातावान् प्रभुः ।
 यज्ञं च यजुर्वेदं सामवेदश्च सामभिः ॥
 एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं ज्ञातवान् पुरा ।
 शाखानाम्पु श्रुतेनाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ॥
 सामवेदं सहस्रेण शाखानाञ्च विभेदतः ।
 अथर्व्यागमयो वेदं विभेद नवकेन तु ॥”
 इति कौर्मि ४६ अध्यायः ॥
 यज्ञः, पुं, इत्यते हविर्द्वियतेऽत्र । (इत्यन्ते देवता
 अत्र इति वा । यज् + “यजयत्ततविच्छेदप्रच्छे-
 रणो नष्टः ॥ ३।३।६० । इति नष्टः ।) यागः ।
 तत्पर्यायः । सवः २ अक्षरः ३ यागः ४ सप्त-
 तन्तुः ५ मखः ६ क्रतुः ७ । इत्यमरः । २।७।१३ ॥
 इष्टिः ८ इष्टम् ९ वितानम् १० मयुः ११ आहवः
 १२ सवनम् १३ हवः १४ अभिभवः १५ होमः
 १६ हवनम् १७ मज्जः १८ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ स त्रिविधः । सात्त्विको राजसिकस्ताम-
 सिकश्च । सात्त्विकयज्ञो यथा,—
 “अपलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदण्डो य इत्यते ।
 यद्व्यभवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥”

यज्ञः

राजसिकयज्ञो यथा,—
 “अभिसन्वाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
 इत्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥”
 तामसिकयज्ञो यथा,—
 “विधिहोनमद्वैष्टानं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
 अह्नाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥ ३ ॥
 स च नानाविधः । यथा,—
 “ब्रह्मयज्ञाक्षपोयज्ञा योगयज्ञाक्षणापरे ।
 स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः शंसितव्रताः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् ४ अध्यायः ॥ ३ ॥
 पञ्च यज्ञा यथा,—
 “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 होमो देवो बलिर्भोतो ह्ययज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”
 इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥ ३ ॥
 (तथाच मनुः । ४ । २१—२२ ।
 “ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञश्च सर्वदा ।
 ह्ययज्ञं पितृयज्ञश्च यथाशक्ति न ह्यपयेत् ॥
 एतान्के महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
 अनीहमाणाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुहति ॥”
 अपरपञ्चयज्ञा उक्ता यथा, शिवपुराणे वायु-
 संहितायास्तुतरभागे । १८ । ८६—१०६ ।
 “कर्मयज्ञस्तपोयज्ञो जपयज्ञस्तदुत्तरः ।
 ध्यानयज्ञो ज्ञानयज्ञः पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥
 कर्मयज्ञरताः केषुतपोयज्ञरताः परे ।
 जपयज्ञरताश्चान्ये ध्यानयज्ञरतास्तथा ॥
 ज्ञानयज्ञरताश्चान्ये विशिष्टाश्चोत्तरोत्तरम् ।
 कर्मयज्ञो द्विधा प्रोक्तः कामाकामविभेदतः ॥
 कामान् कामो ततो भुक्त्वा कामासक्तः पुनर्भवेत् ।
 अकामो रुद्रभवेन भोगान् भुक्त्वा ततश्चुतः ॥
 तपोयज्ञरतो भूत्वा जायते नात्र संशयः ।
 तपस्वी च पुनस्तस्मिन् भोगान् भुक्त्वा ततश्चुतः ॥
 जपध्यानरतो भूत्वा जायते भुवि मानवः ।
 जपध्यानरतो मत्वेकदेशेऽष्टवशादह ॥
 ज्ञानं ज्ञत्वा चिरादेव शिवसायुष्यमाप्नुयात् ।
 तस्मात्सुक्तौ शिवाक्षयः कर्मयज्ञोऽपि देहिनाम् ॥
 अकामः कामसंयुक्तो बन्धायैव भविष्यति ।
 तस्मात् पञ्चसु यज्ञेषु ध्यानज्ञानपरो भवेत् ॥
 ध्यानं ज्ञानश्च यस्यास्ति तीर्थंस्तेन भवार्थवः ।
 हिंसादिदोषनिर्मुक्तो विशुद्धचित्तसाधनः ॥
 ध्यानयज्ञः परस्तस्मादपवर्गफलप्रदः ।
 बहिः कर्मकरा यद्गन्तातीवफलभागिनः ॥
 इष्टा नरेन्द्रभवेन तद्वद्वापि कर्मिणः ।
 ध्यानिनो हि वपुः स्रष्टुं भवेत् प्रत्यक्षमेवम् ॥
 तथेह कर्मिणां स्थूलं सूक्ष्माकाशौः प्रकल्पितम् ।
 ध्यानयज्ञरतास्तस्माद्देवान् पाशाण्डमन्थयान् ॥
 नात्यन्तं प्रतिपद्यन्ते शिवयाथात्मवेदनात् ।
 आत्मस्थं यः शिवन्त्वक्त्वा बहिरभ्यर्चयेत्तरः ॥
 हृत्स्थं फलसुतुष्ट्यर्थं लिखेत् कूर्परमात्मनः ।
 ज्ञानात् ध्यानं भवेत् ध्यानाज्ज्ञानं भूयः प्रवर्धते ॥
 तदुभाभ्यां भवेत्सक्तिस्तस्मात् ध्यानरतो भवेत् ।
 दादशान्ते तथा ऋद्धिं ललाटे भ्रुवुगान्तरे ॥

यज्ञः

वासये वा तथास्ये वा कन्धरे हृदये तथा ।
 नाभौ वा श्वाभ्यस्तस्याने महाविह्वेन चेतसा ॥
 बह्व्यागोपुचारेख देवं देवीं च पूजयेत् ॥
 अथवा पूजयेत्त्रिंशं लिङ्गे वा कृतकेपि वा ॥
 वह्नी वा स्थूलके पाद्य भस्मा विनाशुधारतः ॥
 अथवान्तर्हृदये पूजयेत् परमेस्वरम् ॥
 अन्तर्यागरतः पूजां बहिः कुर्वीत वा न वा ॥”
 अस्त्योत्तरिर्था,—

अथय ऊचुः ।

“कथं यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
 जेतात्वसगमन् पुत्रा वराहस्य कथं त्रयः ।
 तन्नोऽयं श्लोकमाजानां कथयस्व महामते ! ॥

श्रीमाकण्डेय उवाच ।

श्रद्धां हि जगद्गूला यत् पृथोऽहं महाहुतम् ॥
 यज्ञेषु देवास्तिष्ठन्ति यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 यज्ञेन धियते पृथ्वी यज्ञस्तारयति प्रजाः ।
 अग्नेन भूता जीवन्ति पर्जन्यादन्नसम्भवः ॥
 पर्जन्यो जायते यज्ञात् सर्वं यज्ञमयं ततः ।
 स यज्ञोऽभूद्वराहस्य कायात् शम्भुविदारितात् ॥
 यथाहं कथये तदः श्रद्धन्तवहिता हिजाः ।
 विदारिते वराहस्य काये भर्ग्येण तत्तच्छयात् ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवा देवाः सर्वेऽथ प्रमथः सह ।
 निवृत्तानां समुद्रस्य तच्छरीरं नमः प्रति ॥
 तद्विभेजुः शरीरन्ते विष्णोश्चक्रैश्च खलुशः ।
 तस्याङ्गसन्धयो यज्ञा जातास्तं वे पृथक् पृथक् ॥
 यस्माद्यस्माच्च ये यज्ञास्तत् श्रद्धन्तु महर्षयः ।
 भूनासासन्धिना जातो ज्योतिष्टोमो महाध्वरः ॥
 हनुश्रवणसन्धोस्तु वह्निष्टोमो यजायत ।
 चक्षुर्भुवोः सन्धिना तु ब्राह्मणो यजायत ॥
 राजः पौनर्भवोऽसन्धस्य पोजीष्ठसन्धिना ।
 पृथुष्टोमहृष्टोमौ जिह्वाभ्रुवाद्वाजायत ॥
 अतिरात्रं सर्वैराजमधोजिह्वान्तराद्भूत् ॥
 अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पिठयज्ञस्तु तर्पणम् ॥
 होमो देवो वलिर्भौतो वृष्योऽतिथिपूजनम् ॥
 ज्ञानं तर्पणपर्यन्तं निययज्ञाच्च सर्वशः ।
 कण्ठसन्धेः समुत्पन्ना जिह्वातो विषयस्तथा ॥
 वाचिमेधो महामेधो नरमेधस्तथैव च ।
 प्राणिहंसाकरा येऽन्ये ते जाताः पादसन्धितः ॥
 राजस्योऽथ कारीयो वाजपेयस्तथैव च ॥
 पृष्ठसन्धौ समुत्पन्ना गृह्ययज्ञस्तथैव च ॥
 प्रतिष्ठोत्सर्गयज्ञाच्च दानश्राद्धाद्यस्तथा ।
 हृत्सन्धितः समुत्पन्नाः सावित्रीयज्ञ एव च ॥
 सर्वेषां साधका यज्ञाः प्रायश्चित्तकराश्च ये ।
 ते मेऽसन्धितो जाता यज्ञास्तस्य महात्मनः ॥
 रक्षःसर्वं सर्पसर्वं सर्वेष्वेवाभिचारिकम् ।
 गोमेधो वृक्षजापच्च खुरेभ्यो ह्यभवन्निमे ॥
 मायेष्टिः परमेष्टिश्च गीष्पतिर्भोगसम्भवः ।
 लाङ्गलसन्धौ संजाता अग्निष्टोमस्तथैव च ॥
 नेमिस्तिकाश्च ये यज्ञाः संक्रान्त्यादौ प्रक्री-
 णिताः ।
 लाङ्गलसन्धौ ते जातास्तथा द्वादशवाचिकम् ॥
 तीर्थप्रयोगसामौच्यञ्चःसहर्षयस्तथा ।

यज्ञः

आर्कमाद्यन्धेषु नाभिसन्धेः समुत्पन्नाः ॥
 अशोक्तवैः श्वेत्तयज्ञः पञ्चमार्गोऽतिथोऽननः ।
 लिङ्गसंस्थानहेरन्वयज्ञा जाताश्च जाशुनि ॥
 एवमटाधिकं जातं सहस्रं द्विजसत्तमाः ॥
 यज्ञानां सततं लोका येर्भाषन्तेऽधुनापि च ।
 सुगस्य पोचान् संजाता नासिकायाः सुवो-
 ऽभवत् ॥

अन्ये सुकसुवमेदा ये ते जाताः प्रोचनासकोः ।
 ग्रीवाभागेन तस्याभूत् प्राग्गंधो मुनिधत्तमाः ॥
 दृष्टापूर्वं यजुर्धर्मो जाताः श्रवणरन्ध्रतः ।
 इन्द्राभ्यो ह्यभवन् यूपाः कुशा रोमाणि चाभ-
 वन् ॥

उज्जाता च तद्याज्यर्हता समिध एव च ।
 अयद्विद्ययामाङ्गपञ्चात्पादेयु सङ्गताः ॥
 पुरोडाशाः सचरवो जाता मस्तिष्कसञ्चयात् ।
 कर्धनेत्रयुगाज्जाता यज्ञकेतुस्तथा खुरात् ॥
 मध्यभागेऽभवद्देहो मेऽन्तं कुक्षमजायत ।
 रेतोधारास्तथैवाण्यं स्तराज्जन्माः समुत्पन्नाः ॥
 यज्ञाजयः पृष्ठभागात् हृत्पद्मात् यज्ञ एव च ।
 तदात्मा यज्ञपुरुषो मुञ्जाः कक्षात् समुत्पन्नाः ॥
 एवं यावन्ति यज्ञानां भास्मानि च हवींषि च ।
 तानि यज्ञवराहस्य शरीरादेव चाभवन् ॥
 एवं यज्ञवराहस्य शरीरं यज्ञतामगात् ।
 यज्ञरूपेण सकलमाप्यायितुमिदं जगत् ॥
 एवं विधाय यज्ञम् ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 सृष्टं कनकं घोरमासंदुर्यत्नतत्पराः ॥
 ततस्तेषां शरीराणि पिच्छीकृत्य पृथक् पृथक् ।
 त्रिदेवास्त्रिशरीराणि अधमन्मुखवायुभिः ॥
 सृष्टतस्य शरीरम् अधमन्मुखवायुना ।
 स्वयमेव जगत्सृष्टा दक्षिणादिस्ततोऽभवत् ॥
 कनकस्य शरीरम् भाषयामास केशवः ।
 ततोऽभूद्वाहं पत्याग्निः पञ्चवैतानभोजनः ॥
 घोरस्य तु वपुः शम्भुर्भाषयामास वै स्वयम् ।
 तत् आहवनीयोऽग्निस्तन्जगान् समजायत ॥
 इतैस्त्रिभिर्जगत् आप्तं त्रिष्टलं सकलं जगत् ॥
 एतत् यज्ञं त्रयं त्रिंशत् तिष्ठति द्विजसत्तमाः ।
 समस्ता देवतास्तत्र वसन्तेऽनुचरैः सह ॥
 एतद्ब्रह्मप्रदं नित्यमेतदेव जयात्मकम् ।
 एतत् त्रयोविधिज्ञानमेतत् पुण्यकरं परम् ॥
 यस्मिन् जनपदे चैते ह्ययं अग्रयण्ययः ।
 तस्मिन् जनपदे नित्यं चतुर्वर्गो विवर्द्धते ॥
 एतदः कथितं सर्वं यत् पृष्टं द्विजसत्तमैः ।
 यथा यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
 तथा च तस्य पुत्राणां देहास्त्रेतात्वमागमन् ॥”

इति कालिकापुराणे ३० अध्यायः ॥३॥

ब्रह्मण आदिद्यज्ञा यथा,—
 पुलस्त्य उवाच ।

“पूर्वमेव मया ग्यातां यदा स्वायम्भुवो मनुः ।
 जातः परमधर्मात्मा शतरूपापतिः स्वयम् ॥
 सृष्टा प्रजापतिः पूर्वं सृष्टिकर्मण्यथोजयत् ।
 वत्स ! स्वमेव संकल्प्य स्वस्यां सृष्टिं कुरु ह्यथ ॥
 स्वयं तु पुष्करं गत्वा ह्यन्वा यज्ञम् विस्तरम् ।

यज्ञः

ब्रह्मोज्जाता होताज्यैश्चत्वारो वसुधाहकाः ।
 एकैकस्य त्रयशाम्ये परिवाराः स्वयं कृताः ॥
 एते वै षोडश प्रोक्ता ऋत्विजो वेदचिन्तकाः ।
 श्रतानि चीणि षड्भिर्य यज्ञाः सृष्टाः स्वय-
 म्भवा ॥

भीष्म उवाच ।

यज्ञस्य ब्रह्मणो विप्र ! समानि वद साम्प्रतम् ॥
 पुलस्त्य उवाच ।

मन्वन्तरे यतीते तु यज्ञस्यावभृष्टोऽभवत् ।
 दक्षिणा ब्रह्मणा दत्ता प्राची होतुस्तु दक्षिणा ॥
 अज्यंवे प्रतीची तु उज्जातुश्चोत्तरा तथा ।
 त्रैलोक्यं सकलं ब्रह्मा ददौ तेषाम् दक्षि-
 णाम् ॥

धूमनाच्च शतं साहं दातव्यं यज्ञविह्वये ।
 अज्यंवेणां सहस्राणि खेच्छया दानमिच्छते ॥”

इति पाश्चि सृष्टिखण्डे ११ अध्यायः ॥३॥
 ब्राह्मणादीनां अधर्मेयज्ञा यथा,—

“आरभ्ययज्ञाः चत्ताः स्युर्हविर्यज्ञा विशः
 स्वताः ।

परिचारयज्ञाः मुद्रास्तु जपयज्ञास्तु ब्राह्मणाः ॥”
 इति मात्स्ये ११० अध्यायः ॥३॥

हिंसायज्ञस्य अधर्मेजनकत्वं यथा,—

“तथा विश्वसुगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्णयत् प्रभुः ।
 देवतैः सह संभूत्य सर्वसाधनसंभृतम् ॥
 तस्यान्वमेधे वितते समाजगुमर्हर्षयः ।
 महर्षयश्च तान् दृष्ट्वा दीवान् पशुगणांस्तदा ॥
 विश्वं भुजर्म्तं त्वपृच्छन् कोऽयं यज्ञविधिक्षव ।
 अधर्म्मां यज्ञवानेष हिंसाधर्मेऽप्यथा तव ॥
 न नः पशुवधश्चिच्छेत्तव यज्ञेश्वरोत्तम ! ।
 अधर्म्मा धर्मेघाताय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया ॥
 नायं धर्म्मां ह्यधर्म्मांश्च न हिंसा धर्मे उच्यते ।
 व्यागमेन भवान् धर्म्मां प्रकरोतु यदीच्छति ॥
 विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्म्माणां ययसंतुना ॥
 एवं विश्वसुगिन्द्रस्तु ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
 उक्तो न प्रतिजग्राह मानमोहसमन्वितः ॥
 तेषां विवादः सुमहान् जज्ञे इन्द्रमहर्षि-
 णाम् ॥

जज्ञमेः स्थावरैः केन यत्नमिति चोच्यते ।
 ते तु खिन्ना विवादेन तप्यन्तु महाहर्षयः ।

सन्ध्याय वाक्यमिच्छेण प्रपञ्चः खचरं वसुम् ॥
 अथय ऊचुः ।

महाप्राज्ञ कथं दृष्टस्तव यज्ञविधिरूप ! ।
 उत्तानपादे ! प्रहृष्ट संशयं नो गुरु प्रभो ! ॥

सूत उवाच ।

श्रुत्वा वाक्यं वसुक्षेपामविनायं बलावलम् ।
 वेदशास्त्रमनुसृत्य यज्ञतत्त्वसुवाच ॥
 यद्यं पशुभिर्मध्यं यद्यं मूलफलैरपि ॥
 हिंसा स्वभावो यज्ञस्य इति मे दर्शनागमः ॥
 एवं कृतोत्तरास्ते तु युक्तात्मानं ततो धिया ।
 अवश्यं भाविनं दृष्ट्वा तमधो ह्यग्नपंस्तदा ॥
 इत्युक्तमात्रो वृपतिः अविशेष रनातलम् ।
 धर्मेणां संशयश्चेत्ता राजा वसुरधो गतः ॥

यज्ञ

तस्मान्न वाचो ह्येकेन बहुभिर्नापि संशयः ।
 तस्मान्न हिंसा यज्ञस्य यदुक्तमिभिः पुरा ॥”
 इति मात्स्ये ११६ अध्यायः ॥
 तद्वैदिकपर्यायः । वेनः २ अध्वरः ३ मेघः ४
 विद्यः ५ नायः ६ सवनम् ७ होत्रा ८ इष्टिः
 ९ देवताता १० मखः ११ विष्णुः १२ इन्द्रः १३
 प्रजापतिः १४ धर्मः १५ । इति पञ्चदश यज्ञ-
 नामानि । इति वेदनिर्घण्टौ । ३ । १७ ॥
 (विष्णुः । यथा, महाभारते १३।१४६।१२७।
 “यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥”)
 यज्ञान्न, त्रि, (यज्ञं करोतीति । छ + क्षिप् ।
 यागकर्त्ता । (यथा, श्रीमद्भागवते १।४।७।
 “तामागतां तत्र न कश्चनान्निवृ-
 त्तिमानितां यज्ञकृती भयाञ्जनः ।
 ऋते स्वर्गं जननीच सादराः
 प्रेमाश्रुकण्ठाः परिषस्वकुमुदा ॥”)
 पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १३।१४६।
 १२८।
 “यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभृगु यज्ञसाधनः ॥”)
 यज्ञपशुः, पुं, (यज्ञार्थः पशुः ।) घोटकः । इति
 शब्दमाला ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ४ ।
 १६।१२१।
 “चरमेणान्धमेधेन यजमाने यजुष्यतिम् ।
 वेद्ये यज्ञपशुं सार्द्धंनोवाह तिरौहितः ॥”)
 ह्यागश्च ॥
 यज्ञपुरुषः, पुं, (यज्ञरूपी पुरुषः ।) विष्णुः । इति
 श्वेत्सवने १ । २ । २३ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ।
 २ । ७ । ११ ।
 “सर्वं ममास भगवान् ज्यशीरवाधो
 साक्षात् स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ।
 हृद्योमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा
 वाचो बभूवुवप्यतीः नसतोऽस्य नस्तः ॥”)
 यज्ञभाजनं, स्त्री, (यज्ञस्य भाजनम् ।) यज्ञ
 पात्रम् । इति ञटाधरः ॥
 यज्ञभूषणः, पुं, (यज्ञं भूषयतीति । भूष + णिच् +
 ण्युः ।) श्वेतदर्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ज्ञ-
 मात्रम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे
 भागे ।
 “जुष्टो दर्भस्तथा वर्धः सुख्यो यज्ञभूषणः ।
 ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् चरपत्रकथेव च ॥”)
 यज्ञयोग्यः, पुं, (यज्ञे योग्यः उत्तमः ।) उडु-
 न्मरुत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागाहं, त्रि ॥
 यज्ञवल्ली, स्त्री, (यज्ञस्य वल्ली ।) सोमवल्ली ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणाद्योऽस्याः सोम-
 लताशब्दे ज्ञातयाः ।)
 यज्ञवाटः, पुं, (यज्ञस्य वाटो यज्ञम् ।) यज्ञस्थानम् ।
 इति श्वेत्सवने १ । (यथा, श्रीमद्भागवते १० ।
 २३ । ३३ ।
 “इत्युक्त्वा मुनिपत्न्यास्ता यज्ञवाटं पुनर्गताः ।
 ते चानसूयवः स्वाभिः स्त्रीभिः सन्नमपारवन् ॥”)
 यज्ञवृत्तः, पुं, (यज्ञस्य वृत्तः ।) वटीवृत्तः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (विककृतः । तत्पर्यायो यथा,

यज्ञस्या

“विककृतः सुवाट्यो ग्रन्थिना सादकवृत्तः ।
 स एव यज्ञवृत्तश्च कण्टकी चापपादपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यज्ञश्रीष्टा, स्त्री, (यज्ञे श्रीष्टा ।) सोमवल्ली । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञसाधनः, पुं, (यज्ञं साधयतीति । सिध + णिच्
 + ण्युः ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य
 सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ । १४६ । १२८ ॥
 (यज्ञसाधके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे १।१४५।३।
 “पुरुषेभस्तुतिरियंसाधनः ।”
 “यज्ञसाधनः यज्ञसाधकः अयमधीनत्वात् यज्ञस्य ।”
 इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यज्ञसारः, पुं, (यज्ञे सारः उत्कृष्टः ।) यज्ञोत्सव-
 रत्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञसूत्रं, स्त्री, (यज्ञे धृतं सूत्रम् ।) यज्ञोपवीतम् ।
 यथा,—
 “पवित्रं यज्ञसूत्रं यज्ञोपवीतमित्यपि ।
 यज्ञसूत्रं तदेषोपवीतं स्यादिति भुजे ॥
 उद्धृते वामबाहौ तु प्राचीनापौतमप्यदः ।
 निवीतन्तु तदेव स्याद्दूर्ध्ववक्षसि लम्बितम् ॥”
 इति ञटाधरः ॥
 तस्य प्रमाणं यथा,—
 “ऊर्ध्वं चित्तं सूत्रं सध्वनिर्मितं शनैः ।
 तन्नुत्रयमधोवृत्तं यज्ञसूत्रं विदुर्मुधाः ॥
 त्रिगुणं तदग्रमियुक्तं वेदप्रवरसम्मितम् ।
 शिरोधरात्नाभिमन्धात् पृष्ठार्द्धपरिमाणकम् ॥
 यजुस्त्रिंशद्नाभिमितं सामगानामयं विधिः ।
 वामस्कन्धेन विधृतं यज्ञसूत्रं बलप्रदम् ॥”
 इति कालिकापुराणे ४ अध्यायः ॥
 अस्य धारणे मन्त्रो यथा,—
 “यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य लोपवीतेनोप-
 न्यामि ॥”
 इति संस्कारतत्त्वप्रवृत्तभट्टभाष्यम् ॥
 यजुषाम्,—
 “यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं
 वृक्षस्यतेयंत् सृजं पुरस्तात् ।
 आयुष्यमयं प्रतिपुत्रं शुभं
 वज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥”
 इति पशुपतिः ॥
 युगमेदे तन्सूत्रनियमो यथा,—
 “सर्वे स्वर्गमयं सूत्रं ज्ञेयायां राजतं तथा ।
 हापरे ताम्रजं प्रोक्तं कलौ कार्पाससम्भवम् ॥”
 इति वृहद्ब्राह्मणार्णवः ॥
 अन्यच्च ।
 “यज्ञार्थं धार्यते सूत्रं यज्ञं ब्रह्मण्यमिष्यते ।
 स्वर्गं रौप्यं ताम्रसूत्रं पटुं कार्पासवाह्वयम् ॥
 नृगाजिनं गुटं शङ्खी यथालब्धं निधाय च ।
 यज्ञसूत्रं परिचरेद्ब्रह्मणिक्रिययात्मकम् ॥
 न तत्र नियमो याज्ञः सूत्रमस्यैव्यङ्ग्यम् ॥”
 इति वृहद्विष्वक्विराट् ॥
 यज्ञस्थानं, स्त्री, (यज्ञस्य स्थानम् ।) यज्ञवाटः ।
 इति ञटाधरः ॥

यज्ञियः

यज्ञाङ्गः, पुं, (यज्ञं अङ्गति प्राप्नोतीति । अङ्ग +
 अङ् ।) उडुन्मरुः । इत्यमरः । २ । १ । २२ ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “यज्ञाङ्गो ब्रह्मवृत्तश्च हेमदुग्धोऽप्युडुन्मरुः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “उडुन्मरो जनुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 खदिरवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मण-
 यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञ एव अङ्गं
 यस्य । विष्णुः । यथा, महाभारते १३।१४६।
 १२७ ।
 “भूर्भुवःस्वस्तरुत्तारः स्वपिता प्रपितामहः ।
 यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥” ॥
 यज्ञस्याङ्गमिति ।) यागावयवे यज्ञसाधने च
 स्त्री । (यथा, कुमारसम्भवे १ । १७ ।
 “यज्ञाङ्गयोनित्वमेवेत्य यस्य
 सारं धरित्रीधरकचमच्च ॥”)
 यज्ञाङ्गा, स्त्री, (यज्ञमङ्गति प्राप्नोति या । अङ्ग +
 अङ् । टाप् ।) सोमवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विषयोऽस्याः सोमवल्लीशब्दे ज्ञातयः ॥)
 यज्ञान्तः, पुं, (यज्ञस्य अन्तोऽवसानं यस्मिन् ।)
 अवश्यः । इति श्वेत्सवने १ । ३ । ३६ ॥ याग-
 श्लेषश्च ॥ (यथा, महाभारते १३ । १४६ ।
 १२८ ।
 “यज्ञान्तकृत् यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च ॥”)
 यज्ञारिः, पुं, (यज्ञस्य दक्षयज्ञस्य अरिर्नाशकः ।)
 शिवः । इति धनञ्जयः ॥ राक्षसश्च ॥
 यज्ञिकः, पुं, पलाशवृत्तः । इति ञटाधरः ॥
 (अतुक्त्विप्यतो यज्ञदत्तः । “बहुचो मनुष्य-
 नान्महत् वा ।” ५ । ३ । ३८ । इति ठक् ।
 “ठाणादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ।” ५।३।२। इति
 प्रलतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपः । यज्ञदत्तकः ।
 इति काशिका ॥)
 यज्ञियं, त्रि, (यज्ञमङ्गीतीति । यज्ञ + “यज्ञत्विग्भ्यां
 घञश्चौ ” ५।१।७। इति घः ।) यज्ञकर्म्मो-
 र्द्धम् । इत्यमरः । २।७।२७ ॥ (यथा, हरिबंशे ।
 २६ । १६ ।
 “हृतो यज्ञविभामो हि यज्ञियैर्हि हरैः पुरा ॥”)
 यज्ञाय हितम् । इति सुग्धबोधवाकरवम् ॥
 (यथा, मनुः । २ । २३ ।
 “हृष्यसारस्तु चरति नृगो यज्ञ सभावतः ।
 स ज्ञेयो यज्ञियो देशो ऋषिदेशस्ततः परः ॥”)
 यज्ञियः, पुं, (यज्ञाय हितः । यज्ञ + घः ।) हापर-
 युगम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (खदिरवृत्तः ।
 तत्पर्यायो यथा,—
 “खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
 कण्टकी बालपत्रश्च बहुश्रुत्यांश्च यज्ञियः ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पलाशः । तत्पर्यायो यथा,—
 “पलाशः किमुकः पर्यो यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।
 चारमेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृत्तो खदिरः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

यज्ञोप

यज्ञियदेशः, पुं, (यज्ञियचासौ देशेति ।)
यामकरबीपयुक्तदेशः । यथा, मनुः । २।२२३ ।
“ह्यक्षरस्तु चरति नगो यत्र सभावनः ।
स ज्ञियो यज्ञियो देशो च्छेदेशस्ततः परः ॥”
यज्ञियशाखा, स्त्री, (यज्ञिया शाखा ।) याम-
मक्षपम् । इति ञटाधरः ।
यज्ञीयः, पुं, (यज्ञे भवः इति । यज्ञ + “गहादि-
भ्यश्च ।” ४ । २ । १३८ । इति ह्रः ।) उडुम्बर-
रश्चः । इति राजनिर्घण्टः । यागसम्बन्धिनि,
नि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०४ । ६ ।
“पुष्पक्षेत्रज्ञानि यज्ञीये सर्वकामसम्पन्नम ।
कारयामास प्रयातिर्यज्ञायतनसुतमम् ॥”)
यज्ञीयवक्षपादपः, पुं, (यज्ञीयचासौ वक्षपादप-
चेति ।) विकङ्कतरश्चः । इति राजनिर्घण्टः ।
यज्ञेश्वरः, पुं, (यज्ञानामीश्वरः ।) विष्णुः । यथा,
“यज्ञेश्वरो ह्यसमस्तकष-
भोक्ताप्यात्मा हरिरीश्वरोऽथ ।
तत्प्रसन्नो ह्यप्यानु सद्यो
रक्षांस्त्रैशाण्यसुराश्च सर्वे ॥”

इति आहुतत्वम् ।

यज्ञेष्ट, स्त्री, (यज्ञे इष्टम् ।) दीर्घरोहिणकण्डम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।

यज्ञोडुम्बरः, पुं, (यज्ञोचितः उडुम्बरः ।) उडु-
म्बररश्चः । यज्ञोडुम्बर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
हेमडुग्धी २ यज्ञफलः ३ यज्ञाङ्गः ४ हेमडुग्धकः
५ उडुम्बरः ६ जनुफलः ७ । इति शम्भरजा-
वली । अस्य गुणाः यथा, भावप्रकाशे ।

“उडुम्बरो हिमो रूणो गुरुः पित्तकफान्मुतु ।
मधुरस्तुवरो वर्यो ब्रह्मशोधनरोपणः ॥”

• यज्ञोपवीतं, स्त्री, (यज्ञधृतं उपवीतम् ।) यज्ञ-
रुद्रम् । पौता इति भाषा । तत्पर्यायः । पवि-
त्रम् २ ब्रह्मरुद्रम् ३ हिलायनी ४ । इति
त्रिकाण्डशेषः । तस्य निरूपणं यथा । उप-
वीतमाह गोभिलः । यज्ञोपवीतं कुरुते स्रज-
वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुमेव । यज्ञोपवीतं
विशिष्टविन्यासधारककर्मतया कुरुते । किं
तत् स्रजम् । स्रजं विशेषयति हस्तोपपरिशुद्धम् ।
“ऊर्ध्वं चित्तं कार्यं तनुत्रयमधोऽतम् ।
त्रिभूतचोपवीतं स्यात्तस्यैको यत्पिरिष्यते ॥”
वामावर्णवर्जितं तनुत्रयं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणा-
वर्णवर्जितं कार्यं एवं चित्तं त्रिसवं उपवीतं
स्यात् । एको यत्पिरिति नानात्वनिधेधार्थम् ।
तथा वौघायनः ।

“कौत्रं सौत्रं त्रिचिह्नितं यज्ञोपवीतमानामेः ॥”
कौत्रं क्षमिकोषोद्भवं पट्टस्रजादिमयमित्यर्थः ।
सौत्रं कार्पासोद्भवम् । तथा मनुः ।

“कार्पासमुपवीतं स्यात् विश्वोद्भूतं चित्तम् ।
श्रवस्त्रमयं राशौ वैश्वस्याविकसौत्रिकम् ॥”

त्रिचिह्नितमित्युक्तत्वात् मनुवचनेऽपि त्रिहस्तात्रं
त्रिसवलेने विशेष्यम् । यत्तु पेटौनसिबचनम् ।
कार्पासमुपवीतं षट्पत्तु चित्तं ब्राह्मणस्य ।
सौत्रं राक्षसस्य । आविकं वैश्वस्य । तत्रवृ-

यज्ञोप

तन्वसम्भवे षट्पत्तुविधायकम् । नवतनुत्वं
अक्तमाह देवलः ।

“यज्ञोपवीतं कुर्वीत स्रजाच्च नव तन्ववः ।
एकेन यत्पिना तनुर्द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा ॥”

एकेन यत्पिना युक्त इति शेषः । द्विगुण-
स्त्रिगुणोऽथवेति । तनुवलेन द्विसवस्त्रसवो वा
कर्त्तव्यः । द्विसवत्वं त्रिसवत्वाम्भवे । गोभिले
वाशब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो वृक्षकुश-
रश्चोः स्रजागुणकल्पप्रदर्शनार्थः । एषकार-
स्त्रिसवत्ववच्छेदार्थः । द्वितीयो वाशब्दः
अनुक्तमौञ्जवालादिस्त्रयार्थः । तथा निगम-
परिशुद्धम् । वासवा यज्ञोपवीतानि कुरुते तद-
भावे चित्रता स्रजेः । कुशस्रज्ज्वालपतिसर-
रज्जुभिर्जा । बालोऽत्र गोबालः । यथा देवलः ।
“कार्पाससौमगोबालशररज्जुगोद्भवम् ।
सदा सम्भवतो धाम्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥”

तदभाव इति करणादन्वाम्भावे कुशरज्जुभिरिति
बोद्धव्यम् । इति आहुतविवेकः ॥ • • • अयोप-
नयनदिनम् । तत्र गर्भाष्टमेऽह्ने ब्राह्मणस्योप-
नयनं शस्तम् । चन्द्रियस्य गर्भेकादशे । गर्भ-
दादशे वैश्वस्य शस्तम् । अजासामर्थे ब्राह्म-
णस्य षोडशवर्षपर्यन्तमेव । चन्द्रियस्य द्वाविं-
शतिवर्षपर्यन्तम् । वैश्वस्य चतुर्विंशतिवर्ष-
पर्यन्तं तदुद्भोजकालः । तत्र मासाः माघ-
फाल्गुनचैत्रवैशाखज्येष्ठाषाढा विहिताः । तत्र
तिथयः द्वितीयैकादशीद्वादशीपञ्चमीदशमी-
त्रयीया विहिताः । तत्र वाराः बृहस्पति-
शुक्ररवौर्वा प्रशस्ताः । सामगर्ना मङ्गल-
वारोऽपि । तत्र नक्षत्राणि । स्वाती ज्येष्ठा
घनिष्ठा अश्लेषा अनुराधा हस्ता रेवती पुष्या
चित्रा श्रवणा नक्षत्राः प्रतभिवा पूर्वफल्गुनी
उत्तरफल्गुनी पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा
रोहिणी पूर्वाषाढा । तत्र जन्मानि वृषसिंह-
तुलाधनुर्मौनसंज्ञकानि । तत्र पक्षः शुक्लः ।
तत्रन्नादिशोभने अनध्यायादीन् परित्यज्य
कर्त्तव्यम् । इति ज्योतिषतन्त्रमतम् ॥ • • •
अयोपनयनम् । तत्र गोभिलः । गर्भाष्टमेऽपि
ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भेकादशेऽपि चन्द्रियं गर्भ-
दादशेऽपि वैश्वम् । आषोडश्यात् ब्राह्मणस्यान-
तीतः कालो भवति आहाविश्यात् चन्द्रियस्य
आचतुर्विंश्यात् वैश्वस्य । अत ऊर्ध्वं पतित-
सावित्रीका भवन्ति । नेतानुपनयेयुर्नाध्याप-
येयुर् न अभिन्विवाहयेयुः । आषोडशादित्यभि-
विद्यावाह । तथा च विष्णुस्मृतौत्तरम् ।

“षोडश्यान्दो हि विप्रस्त्र राजन्वस्य द्विविंशतिः ।
विंशतिः सचतुर्थी च वैश्वस्य परिकीर्त्ता ॥
सावित्री नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते ॥”
अत्र षोडशवर्षानामुपनयनाङ्गता प्रतीयते ।
“पतितया यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च ।
ब्राह्मणस्य विशेषतः तथा राजन्ववैश्वयोः ॥
प्रायश्चित्तं भवेद्देवा प्रोवाच वदतां वरः ॥”
इति वसवचनेऽपि तदनङ्गता प्रतीयते अनयोर्ममं

यज्ञोप

अजगद्वशाभ्यामभिरुद्धता । तथा च माण्डव्यः ।
“व्रतबन्धविवाहे च वस्त्रपरिजवनमाहुराचार्याः ।
आधानपूर्वकमेके प्रकृतिपूर्वकं वदन्त्ये तु ॥”

यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य पेटौनसिबचनम् ।
द्वादशधोऽथविंशतिश्चेदतीता अवसद्वृत्ताना
भवन्ति । तद्द्वादशवर्षानुपरि ब्राह्मणादीनां मन्वा-
याहुतिसोमप्रायश्चित्तार्थं षोडशवर्षोपरि शुभ-
प्रायश्चित्तमिति । तथा च शुकजिह्वितौ । ब्राह्म-
णान्नायकं चरेत् गोपदानञ्च कुर्वीत । चान्ना-
यकाशक्तौ धिन्वृत्तं तन्वस्यं वा सार्द्धं द्विविंशति-
कार्षीपकाः गोमूली कार्षीपक एकः मिलित्वा
सार्द्धं चतुर्विंशतिकार्षीपकाः स्याः । पितृमाह-
रहितस्य निःस्वस्य देशोपपन्नवादिना पतित-
सावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णु ।

“येषां द्विजानां सावित्री नानुतिष्ठेद् यथाविधि ।
तां चारयित्वा जीव जन्तान् यथाविध्युपना-
ययेत् ॥

जन्तुं प्राणापत्यम् । तदशक्तौ धिनुचयं तन्मूलं
वा नव कार्षीपकाः । अक्षतप्रायश्चित्तं प्रत्याह
नेतानित्यादि । तत्र बहुवचनं तत्कर्मसंसर्गादीं
प्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम् । तथा च स्रुतान्तरम् ।
“ब्राह्मणायस्य भूदानं जन्तुपादेन मुञ्चति ।
यज्ञोपनयते ब्राह्मणं त्रिभिः जन्तुभिः स मुञ्चति ॥”
भुजबलभीमजन्तुचिन्तामणयोः ।

“स्वातीशुक्रधनाभिः सिकरके पौष्णेऽप्यचिन्ना-
हरि-

व्यन्दौ तोयपती भगोऽदितिस्तुते भाद्रपदे सागरे ।
केन्द्रस्य भृगुजेऽङ्गिरःप्रशिक्षुते चन्द्रे च तारे शुभं
कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतथौ वाराः सितार्के-
ष्यकाः ॥”

अदितिस्तुत उत्तरफल्गुनी । सागरः पूर्वा-
षाढा । दीपिकायाम् ।

“जीवार्केन्दूकृशुद्धौ हरिप्रयनबहिर्भास्करे
चोत्तरस्य

छाध्याये वेदवर्षाधिप रश्च शुभदे चौरिभे
नादितौ च ।

शुक्रार्केष्यर्षकमे रविमदनतिथिं प्रोज्झ्या
ब्रह्मरामेऽह्ने

नो जीवास्तातिचारेऽर्कसितगुरुदिने काल-
शुद्धौ व्रतं स्यात् ॥”

रविमदनतिथिं वसुमीं चयोदशीम् । ब्रह्मर-
ामेऽह्ने जन्मपक्षया । जन्मचिन्तामणौ ।

“माशे द्रविणश्रीलाटाः फाल्गुने च इष्टव्रतः ।
चेत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदी भवेत् ॥
ज्येष्ठे गहननीतिज्ञ आषाढे कृतमुज्ज्वलः ।
शुभेऽप्यथैव रात्रिः स्यात्त्रिदशं निष्कृतेऽथ व्रतम् ॥”

राजमारुहः ।

“पुनस्त्रसौ ज्ञतो विप्रः पुनः संस्कारमर्चति ॥”

आन्वजावनः । उदगायने आपूर्वमासि पक्षे
कस्यापि नक्षत्रे यज्ञोपनयनगोदानविवाहाः ।

विवाहः चार्थसात्त्विक रक्षिके । आपूर्वमासि
पक्षे शुक्ले पक्षे । उद्दमर्गः । .

“स्मृतिपूर्वकाननध्यायान् सप्तमी च त्रयोदशीम् ।
पक्षयोर्मासमासस्य द्वितीयां परिवर्णयेत् ॥”
श्रीपतिव्यवहारसमुच्चये ।

“कार्तिकस्याग्निस्थापि फाल्गुनाषाढयो-
रपि ।
लक्ष्मणपक्षे द्वितीयायामनध्यायं विदुर्बुधाः ॥”
सुखबलः ।

“चैत्रलक्ष्मणद्वितीयायां तिष्ठन्निवाचकास्तु च ।
मार्गे च फाल्गुने चैव व्याषाढे कार्तिके तथा ॥
पक्षयोर्मासमासस्य द्वितीयां परिवर्णयेत् ।
नाकालवृष्टौ कुर्वीत व्रतवन्धुभक्तियाम् ॥”
उपनयने उत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानात् कार्ति-
कादौ लक्ष्मणपक्षे च द्वितीयातिथिः पुनः-
संस्कारमर्हति इत्युक्तप्रायश्चित्तरूपोपनयनपरः ।
वैश्यापनयनपरश्च । तथा च गर्गः ।

“विप्रस्य चतस्रस्यपि मौञ्जी स्यादुत्तरायणे ।
दक्षिणे च विंशति कार्यं नानध्याये न संक्रमे ।
अनध्यायेऽपि कुर्वीत यस्य नैमित्तिकं भवेत् ॥”
अपिना दक्षिणायनलक्ष्मणपक्षयोः समुच्चयः ।
नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपम् । चैत्रशुक्लद्वितीया
व्याषाढशुक्लदशमी मन्वन्तरादखिले निघिह्वा ।
वैशाखशुक्लदशमी युगादखिले निघिह्वा ।
बृहस्पतिपक्षे चतस्रस्यपि रिक्तास्तु बहुदोषभाक् ।
कामगानां कुजवारेऽप्युपनयनम् । शाखाधि-
पत्वात् । अथा च ।

“शाखाधिपे त्रिलिङ्गे केन्द्रगतेऽपवास्मिन्
वारंऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् ।
नीचस्थितेऽरिगृहगोऽथ पराजिते वा
जीवे भ्रमावुपनयः स्मृतिकर्महीनः ॥”
अस्य शाखाधिपस्य । लक्ष्मणपक्षमागौ ।

“जम्बोदये जम्बुसु तारकास्तु
मासंऽथवा जम्बुनि जम्बुमे वा ।
व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि
विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् ॥
अस्तं गते देवगुरौ गुरौ वा
ऋक्षेऽपि वा पापश्रुतेऽप्युक्ते ।
व्रतोपनीतो दिवसेः प्रणाशं
प्रयानि देवैरपि रक्षितो यः ॥”
उदये लभे । व्रतेन उपनयनेन । इति संस्कार-
तत्त्वम् ॥

अप्यः, त्रि, (यजतीति । यञ् + “यजिमनिश्रुत्यि-
दसिजनिभ्यो युच् ॥” उणा० ३ । २० । इति
युच् ।) यञ्जुर्देवता ब्राह्मणः । इत्युगादि-
कोषः ॥ यजमानः । इति अक्षिप्रसारोणादि-
वृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ३१ । १३ ।
“त्वमग्निं यज्यवे पाशुरन्तरोऽनिघञ्जाय ।”
“हे अग्नि त्वं यज्यवे यन्धोर्यजमानस्य पाशुः
पालकः ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ।)

यत्वा, [न] पुं, (यञ् + “सुयजोर्ङ्निप् ॥” ३ ।
२ । १०३ । इति ङ्निप् ।) विधिना इष्टवान् ।
वेदविधानेन कृतवागः । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥
(यथा, नैबध्नरिते । ३ । २४ ।

“राजा स यत्वा विबुधव्रजवा
लताध्वराण्योपमयेव राज्यम् ।
सुदक्ते अतथोत्रियसान्कृतश्रीः
पूर्वं त्वहो प्रेषमशेषमन्वम् ॥”

यत्वापतिः, पुं, चक्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यत्, ई ड यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् । अनिङ्गनिष्ठः ।) ई, यत्तः ।
ड, यतते पठितुं शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥
यत्, क खिरोपस्करयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) खिद इह ताडनम् ।
क, यातयति पुत्रं पिता ताडयति इत्यर्थः ।
यातयति एहं गृह्णीत उपस्करति इत्यर्थः ।
निरः प्रत्ययैः । प्रत्ययैश्च परीवर्णः । निर्यात-
यति घान्तिन माघान् लोकः धान्यं दत्त्वा माघान्
गृह्णाति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
यत्, अ, हेतुः । यस्मात् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥
(यथा, उत्तररामचरिते ।

“अत्र स्थिता लणमदात् बहुशो यदेभ्यः
सीता ततो हृरिणकेनै विसृप्यते स्म ॥”

यत्, [दृ] त्रि, (यजति सर्वैः पदार्थैः सह सङ्गतो
भवतीति । यञ् + “यजितनिजिभ्यो ङित् ॥”
उणा० १ । १३१ । इति अदिः ङित् ।) बुद्धिस्य-
त्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नम् । इति न्यायमलं
सिद्धान्तकौमुदुगादिदृष्टिः ॥ ये इति भाषा ॥
(एकविंशतिविभक्तिषु पुंलिङ्गे तस्य रूपाणि
यथा, यः १ यौ २ ये ३ । प्रथमा । यम् ४ यौ ५
यान् ६ । द्वितीया । येन ७ याभ्याम् ८ येः ९ ।
द्वितीया । यस्मै १० याभ्याम् ११ येभ्यः १२ ।
चतुर्थी । यस्मात् १३ याभ्याम् १४ येभ्यः १५ ।
पञ्चमी । यस्य १६ ययोः १७ येषाम् १८ ।
षष्ठी । यस्मिन् १९ ययोः २० येषु २१ ।
सप्तमी ॥ * ॥ स्त्रीलिङ्गे तस्य रूपाणि यथा,
या १ ये २ याः ३ । प्रथमा । याम् ४ ये ५
याः ६ । द्वितीया । यया ७ याभ्याम् ८
याभिः ९ । द्वितीया । यस्यै १० याभ्याम् ११
याभ्यः १२ । चतुर्थी । यस्याः १३ याभ्याम् १४
याभ्यः १५ । पञ्चमी । यस्याः १६ ययोः १७
यासाम् १८ । षष्ठी । यस्याम् १९ ययोः २०
यासु २१ । सप्तमी ॥ * ॥ स्त्रीलिङ्गे तस्य
रूपाणि । यत् १ ये २ यानि ३ । प्रथमा ।
यत् ४ ये ५ यानि ६ । द्वितीया । शेषः पुंवत् ॥)

यतः, अ, (यद् + “पञ्चम्यास्तिसिल् ॥” ५ । ३ । ७ ।
इति तसिल् । “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥” १ । १ ।
३८ । इति तसिल्प्रत्ययान्तस्यावयत्वम् ।)
हेतुः । यस्मात् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा,
मनुः । २ । ११७ ।
“लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।
अदहीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥”
यद् + “इतराभ्योऽपि ङयन्ते ॥” ५ । ३ । १४ ।
इति तसिल्प्रत्ययेन । येन । यथा, भागवते ।
२ । ५ । २ ।
“यद्दुपं यदधिष्ठानं यतः खड्गमिदं प्रभो ! ॥”

येभ्यः । यथा, भागवते । १ । १५ । २१ ।
“तदे धनुस्त इशवः सरथो ह्ययास्ते
सोऽहं रथी नृपतयो यत आनमन्ति ॥”
यत् । यथा, अभिज्ञानशकुन्तले ।
“यतो यतः घट्चरयोऽभिवर्तते
ततस्ततः प्रेरितवामजोचना ॥”

यतमः, त्रि, (यत् + “वा बहुनां जातिपरिप्रभे
इतमच् ॥” ५ । ३ । ६३ । इति इतमच् ।)
बहुनां मध्ये निर्हारित एकः । एषां मध्ये यः ।
यच्छब्दात् इतमप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुग्-
बोधयाकरणम् ॥ (“यतमो भवतां कूटः ॥”
इति काशिका ॥)

यतरः, त्रि, (यत् + “किं यत्तदो निर्हारणे द्वयो-
रेकस्य इतरच् ॥” ६ । ३ । ६२ । इति इतरच् ।)
द्वयोर्मध्ये निर्हारित एकः । अनयोर्मध्ये यः ।
यच्छब्दात् इतरप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुग्-
बोधयाकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०४ । २ ।
“तयोर्यत् सव्यं यतरङ्गीर्णित्तुसोमोवति
इत्यासत् ॥”)

यति, त्रि, बहुवचनान्तयावच्छब्दाधिकः । यतगुलि
इति भाषा । यच्छब्दात् निपातनात् इतिप्रत्य-
येन निष्पन्नम् । इति सुग्बोधयाकरणम् ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १० । १५ । १३ ।
“त्वं वेत्य यति ते जातवेदः ।”
“यति ते यावन्मस्ते भवन्ति ॥” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥)

यतिः, पुं, (यतते चेष्टते मोक्षार्थमिति । यत् +
“सर्वधातुभ्य इन् ॥” उणा० ४ । ११७ । इति
इन् ।) निर्जितेन्द्रियग्रामः । तत्पर्यायः ।
यती २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४४ ॥ भिक्षुः ३ ॥
संन्यासिकः ४ कर्मन्दी ५ रक्तवसनः ६ परि-
ब्राजकः ७ तापसः ८ पराशरी ९ परिकाङ्क्षी
१० मस्करि ११ पारिरचकः १२ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ निकारः । विरतिः । इति तत्रैव
नानार्थः ॥ * ॥ तस्य वाराणस्यां वासो यथा,—
“अष्टौ मासान् विहारस्य यतीनां संयतात्म-
नाम् ।

एकत्र चतुरो मासान्दं वा निवसेत् पुनः ॥
अविसुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।
यतिभिर्मौनिकामेष अविसुक्तं निषेधते ॥”
इति मातृस्ये अविसुक्तमाहात्म्ये १५६ अध्यायः ॥
यतिधर्मां यथा,—
“अलापुं दानपात्रच ष्टस्यं वैदलं तथा ।
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायजुषोऽब्रवीत् ॥
एककालं चरेद्भिक्षुं न प्रसज्यत विसरे ।
मस्य प्रसक्तो हि यतिर्विषयेऽपि सज्जति ॥
विधूमे सन्नसुतले यज्ञारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते श्रावसन्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
अलाभे न विषादी स्यात्कामे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयान्तिकमात्रः स्यात्कामासुः श्रित्तिर्नातः ॥
अभिपूजितलाभास्तु जुगुप्सतेषु सर्वेषु ।
अभिपूजितलाभेषु यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥”

यतिः

अत्यानाभ्यवहारेण रजःस्थानासनेन च ।
 द्वियमाद्यानि विषयैरिन्द्रियाणि विवर्तयेत् ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषलयेन च ।
 अहिंसया च भूतानामन्वतत्वाय कल्पते ॥
 अवेक्षेत मत्तैर्जा कर्मदोषसमुद्भवाः ।
 निरये चैव पतने यातनाश्च यमक्षये ॥
 विप्रयोगं प्रियेक्षेव संयोगश्च तथाप्रियेः ।
 जरया चाभिभवन्न याधिभिश्चोपपीडनम् ॥
 देहादुत्क्रमणश्चास्मान् पुनर्गर्भे च सम्भवम् ।
 योनिर्कोटिसहस्रेषु खनीचास्यान्तरात्मनः ॥
 अप्रभ्रमेप्रभवश्चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
 धर्माद्यप्रभवश्चैव सुखसंयोगमन्यम् ॥
 सृष्ट्यानाशान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
 देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेध्वधमेषु च ॥
 दूषितोऽपि चरेद्ब्रह्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
 समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मेकारणम् ॥
 फलं कतकदृशस्य यद्यप्यसुप्रसादकम् ।
 न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥
 संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ।
 शरीरस्यात्यये चैव समीप्य वसुधां चरेत् ॥
 अद्वा रात्रा च यान् जन्तून् हिनस्त्यज्ञानतो
 यतिः ।
 तेषां स्थात्वा विभुहायं प्राणायामान् समाचरेत् ॥
 प्राणायामा प्राणस्य त्रयोऽपि (विधिवत् कृताः ।
 याञ्छतिप्रगवेयैक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥
 दत्तान्ते भायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
 तथेन्द्रियाणां दृष्टान्ते दोषाः प्राणस्य नियहान् ॥
 प्राणायामैर्देहेषु धारणाभिश्च क्लिष्यन्तम् ।
 प्रत्याहारैश्च संसर्गात् ध्यानेनानोन्वरान् गुणान् ।
 उच्चावनेषु भूतेषु दुर्गम्यामज्जतात्मभिः ।
 ध्यानयोगेन सम्पश्यन् गतिमस्यान्तरात्मनः ॥
 सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मेभिरनै निवध्यते ।
 दर्शनेन विद्वानस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥
 अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकेणैव कर्मभिः ।
 तपसश्चरणेस्त्रीषुः साधयन्तीह तत् पदम् ॥
 अस्त्रिस्त्युगं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
 चर्मावनहं दुर्गन्धिपूर्णं सूत्रपुरीषयोः ॥
 'जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजस्वलमजित्वाश्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
 नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शङ्कनिर्यथा ।
 तथा त्यजतिमं देहं लच्छादय्याहाहिसुष्यते ॥
 प्रियेषु स्वेषु सुहृत्तमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
 विस्मृत्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥
 यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निष्पृष्टः ।
 तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥
 अनेन विधिना सर्वोऽप्यहो सङ्गान् शनैः शनैः ।
 सर्वैर्हृदविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥
 ध्यानिकं सर्वमेवेतन् यदेतदभिप्रवृत्तम् ।
 न ह्यनध्यातवित् कश्चित् क्रियाफलमुपाश्रुते ॥
 अधिपक्षं ब्रह्म अपेदाभिदेविकमेव च ।
 आध्यात्मिकश्च सततं वेदान्ताभिहितश्च यत् ॥
 इदं श्रवणमन्त्रानामिदमेव विज्ञानताम् ॥

यतिश्चा

इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमन्यमिच्छताम् ॥
 अनेन क्रमयोगेन परित्रजति यो दिवः ।
 स विधुयेहपाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 इति मानवे ६ अध्यायः ॥
 (ब्रह्मणः पुत्रविशेषः । यथा, श्रीमद्भागवते । ४।
 ८। १ ।
 "सनकादा नारदश्च ऋषुर्हंसोऽरुणिर्यतिः ।
 नेते गृहान् ब्रह्मसुता स्थावसन्नहुरंतसः ॥"
 नहुषपुत्रः । यथा, महाभारते । १। ७५। १० ।
 "यतिं ययातिं संयातिमायातिमयतिं भ्रुवम् ।
 नहुषो जनयामास घटसुतान् प्रियवाससि ॥"
 विद्यामिषपुत्रः । यथा, महाभारते । १। ४। ४५ ।
 "आराशिर्नाचिकश्चैव चाभ्येयोज्ययनौ तथा ।
 नवतनुर्वकनखः सयनो यतिरेव च ॥"
 चि । कर्मेष्टुपरतोऽयदा । यथा, ऋग्वेदे ।
 ८ । ३ । ६ ।
 "येनायतिभ्यो भ्रगने धने हृति
 येन प्रस्त्रुष्यमाविष ॥"
 "येन सुवीर्यैर्णयतिभ्यः कर्मेष्टुपरतेभ्योऽयदृष्ट्यो
 जनेभ्यः सकाशात् धनमाहृत्य भ्रगु मङ्गयंथं
 प्रयच्छसि ॥" इति तद्वासी साधणः ॥
 यतिः, स्त्री, (यस्यते रसनात्रिति । यत् + "स्त्रियां
 क्तिन् ।" ३ । १ । ६४ । इति क्तिन् । "अनु-
 दातोपदेशवतनितनोत्पादीनामिति ।" ३ । ४ ।
 ३७ । इति मकारलोपः ।) पाठविच्छेदः । इति
 मेदिनी । ते, ४६ । जिह्वेष्टविश्रामस्थानम् ।
 यथा,—
 "यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते ।
 सा विच्छेदविरामाद्यैः पदेऽन्वाया निजेच्छया ॥
 क्वचित्च्छेदस्यास्ति यतिरभिहित्ता पूर्व्येकतिभिः
 पदान्ते सा शोभां ब्रजति पदमध्ये त्यजति च ।
 पुनस्तत्रैवामौ स्वरविहितसन्धिः अयति ती
 यथा कृष्णः पुष्पात्त्वृत्तमहिमा मां करुणया ॥
 श्वेतमाख्यमप्यास्तु नेच्छेत्ति सुगयो यतिम् ।
 इत्याह भट्टः स्वयुष्ये गुरुर्म पुरुषोत्तमः ॥"
 इति च्छन्दोमञ्जरी । १ । १६ — १८ ॥
 (नियस्यते इति । यत् + क्तिन् । यतते च्छेते
 व्रतादिरचार्यं इति वा । यत् + "सर्वधातुभ्य
 इत् ।" उणा० ४। १। ७ । इति इत् ।) विधवा ।
 रागः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली । वाद्याङ्ग-
 प्रवन्धविशेषः । यथा,—
 "यतिरोऽप्यवच्छेदो गत्ररो रूपकं ध्रुवम् ।
 गनपः सारिणी च नादश्च कथितं तथा ।
 प्रहरणं वृन्दश्च प्रवन्धां ह्यादश सुतताः ॥"
 यथा हं घातः । इत्येकतात्प्रां यतिः । इति
 सङ्घोतदामोदरः ॥ (सा त्रिविधा । यथा,
 माकंक्षेयपुराणि । २३ । ५३ ।
 "चतुर्विधं पदं तालं त्रिःप्रकारं जयत्रयम् ।
 यतित्रयं तथा तोदां मया दत्तं चतुर्विधम् ॥"
 यतिचान्द्रायणं, स्त्री (यतिभिरुच्येयं चान्द्रायणम् ।)
 व्रतविशेषः । यथा,—
 "अष्टावृष्टौ समशीयान् पिच्छान् मध्दिने स्थिते ।

यत्र

नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥
 इति मानवे ११ अध्यायः ॥
 यतिचान्द्रायणे पादोनधनुचतुष्टयं तदशक्तौ
 सपादैकादशकाषापणाः । इति प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥
 यतिनी, स्त्री, (यत् संयमोऽस्या अस्तीति । यत् +
 इति । स्त्रियां ङीप् ।) विधवा । यथा,—
 "विधवा जानिका रक्षा विभक्ता यतिनी
 यतिः ॥"
 इति शब्दरत्नावली ॥
 यतिमेषुनं, स्त्री, (यतीनां दृष्टयतीनामिव गोप-
 नीयं मेषुनम् ।) यतिगोप्यरतिः । तत्पठ्यायः ।
 स्वजनरतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 यती, स्त्री, (यतिः । क्विकारादिति स्त्रियां ङीष् ।)
 विधवा । इति शब्दरत्नावली ॥
 यती, [त्] पुं, (यत् संयमोऽस्यास्तीति । यत् +
 इति ।) यतिः । जतिभ्यः । इत्यमरः । २ ।
 ७ । ४४ ॥ (यथा, सुम्भवेण कारकप्रकरणे ।
 "सृष्ट्वा दधिं शारुकमेतदर्षका-
 मुन्नोत्तवन्तं यतिभिः सुदर्शनम् ॥"
 यतुका, स्त्री, (यत् + बाहुलकात् उक्तम् पक्षे
 यतुका, उक्तम् स्त्रियां टाप् ।) उच्चविशेषः ।
 यथा,—
 "रजनी स्यात् यतुका यतुका जननीति च ॥"
 इति शब्दरत्नावली ॥
 यत्रः, पुं, (यत् + "यजयानयतविच्छेदप्रच्छरणी
 नत् ।" ३ । १ । ६० । इति नत् ।) रूपादि-
 चतुर्विंशतिगुणान्तगतगुणविशेषः । स च
 त्रिविधः । प्रवृत्तिः १ निवृत्तिः २ जीवन-
 योनिः ३ । यथा,—
 "प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनयोनयः ।
 एवं प्रयत्नत्रयैर्ध्यां तालिकैः परिकीर्तितम् ॥"
 तेषां कारणं यथा,—
 "चिकीर्षा कृतिमाधोऽसाधनत्वमतिष्ठता ।
 उपादानस्य चाध्यात्तं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥
 निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषाद्विरसाधनताधियः ।
 यत्रो जीवनयोनिस्तु सर्वदातोन्त्रियो भवेत् ।
 शरीरं प्राणसंचारं कारणं तत्र प्रकीर्तितम् ॥"
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 उद्योगः । यथा,—
 "उद्योगिनं पुरुषमिच्छसुपैति लक्ष्मी-
 र्द्वेषेन देयमिति कापुरता-वदन्त ।
 देवं निहृत्य क्रुण पीरुषमात्मशम्भा
 यत्रे कते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥"
 इति हितोपदेशः ॥
 यत्रवान्, [त्] त्रि, यत्रविशेषः । यत्रशब्दात्
 यत्प्रत्ययेन नियन्त्रः ॥ (यथा, चरित्रं ८५। ६।
 "कंसनापि समात्तप्रश्नान्नरः पूर्वमेव तु ।
 योऽहं यं सद्यः कृष्णं त्वया यत्रवतेति वै ॥"
 यत्र, इ क सकीचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) इत्यवर्गाद्योपधः ।
 इ क, यत्रयति मन्त्रेण सप्यं चाङ्गलकः । यत्र

यथापू

इत्यनेनेवेर्लसङ्गे इदुवन्धो वेदेवृत्तारयमिदायः ।
इति दुर्गादासः ॥
यत्र, य, यस्मिन् । येखाने इति भाषा । यच्छब्दान्
सप्तम्यास्त्रयप्रत्ययेन निव्यञ्जम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, श्रीमद्भागवतीतायाम् ।
“यत्र यत्र मनो देही धारयेत् सकलं धिया ।
कोहाहा यदि वा कोभाद् याति तत्तत् सरूप-
ताम् ॥”)
यथा, य, सादृश्यम् । साम्यम् । तत्पर्यायः । वृत् २
वा ३ तथा ४ एव ५ एवम् ६ । इत्यमरः । १ ।
४ । ६ । (यथा, उत्तररामचरिते । २ । ४ ।
“वितरति गुरुः प्राप्ते विद्यां यथैव तथा जङ्गे
न च खलु तयोर्ज्ञाने प्राप्तिं करोत्यपहृन्ति च ।
भवति च तयोर्भूयान् भेदः फलं प्रति तद्व्यथा
प्रभवति शुचिर्विन्दोद्व्याहे मणिर्नन्दो चयः ॥”)
यथाकामी, [न] चि, (यथा कामयति इति ।
कामि + णिनिः । यथा, काममनतिक्रम्य प्रवृत्ति-
रस्यास्तीति । यथाकाम + अत् इतिठनाविति
इतिः ।) स्त्री । तत्पर्यायः । स्वरुचिः २
स्वच्छन्दः ३ स्त्री ४ अपाठतः ५ स्वतन्त्रः ६
निरवयवः ७ । इति हेमचन्द्रः । १ । १६ ॥
नियन्त्रणः ८ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
याज्ञवल्क्यस्मृतितायाम् । १ । ८१ ।
“यथाकामी भवेदापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।
खदारनिरतश्चैव स्त्रियो रस्या यतः स्त्रुताः ॥”)
यथाक्रमं, य, स्त्री, क्रमानुरूपम् । क्रममनतिक्रम्येति
याकरयम् ॥ (यथा, रघुवंशे । १ । १० ।
“यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः
धृतश्च धीरः सद्गुरोर्वधत्त सः ॥”)
अपि च ।
“यथाक्रमेण पुस्त्रेण कार्या प्रेतक्रिया सदा ।
पतितपतितता वापि एकोद्दिष्टविधानतः ॥”
इति ब्राह्मणम् ॥
यथाजातः, चि, (यथा न जातः इति यथा-
जातः । जातोऽपि पुत्रादिरजात इव प्रतीयते
विद्यया शौर्येण वा न कौरपि विदितत्वात् ।)
नृखः । इत्यमरः । १ । १ । ४८ ॥ नौचः । इति
जटाधरः ॥
यथातथं, य, स्त्री, (यथा वर्तते तथानतिक्रम्य
इति अतत्प्रवृत्तौ व्यथयीभावः । व्यथयीभावश्च ।
२ । ४ । १८ । इति नपुसकत्वम् । “इत्थो
नपुसके प्रातिपदिकत्वम् ॥” १ । २ । ४७ । इति
ह्रस्वः । “नाथयीभावादतोऽमूलपञ्चम्याः ।” २ ।
४ । ८६ । इति प्रथमाविभक्तिरमादेशः ।)
यथार्थम् । इति हारावली ॥ (यथा, श्रीमद्भाग-
वते । ६ । १ । ४१ ।
“येन स्वधान्तामी भावा रजःसत्त्वतमोमयाः ।
गुणनामक्रियारूपैर्विभाजन्ते यथातथम् ॥”)
यथापूर्वम्, य, स्त्री, (पूर्वमनतिक्रम्य इत्यथयी-
भावः ।) पूर्वदिग्देशकालानुरूपम् । यथा,—
“अज्ञतायां प्रतिष्ठायाम् प्राञ्चानां प्रतिमासु
च ।

यथाई

यथापूर्वम् यथा भावः स्वर्गादीनां न विद्युता ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणवचनम् ॥
यथासुखीनः, चि, (यथासुख + “यथासुखसं-
खस्य दर्शनः खः ।” ५ । २ । ६ । इति खः ।)
सुखप्रतिविम्बाश्रयः । सुखस्य सदृशं यथासुखं
प्रतिविम्बं निपातनात् सादृश्येऽथयीभावः ।
यथासुखं दर्शनः यथासुखीनः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ अपि च ।
“ततश्चित्रीयमाणोऽसौ हेमरत्नमयो ऋगः ।
यथासुखीनः सौतायाः पुत्रुवे बहु लोभयन् ॥”
इति भट्टिः ॥
सुखस्य सदृशं यथासुखं दंपत्यादिस्यप्रतिविम्ब-
सुच्यते । सादृश्यार्थेऽथयीभावः । इति भरतः ॥
निर्मलत्वात् सौताया अयतो यथासुखीनः
प्रतिविम्बाश्रय इव भूत्वा पुत्रुवे भ्रमति स इव-
श्रुत्वालोपो ऋच्यः । इति जयमङ्गलः ॥
यथायथं, य, स्त्री, (“यथास्व यथायथम् ॥” ८ ।
१ । १४ । योऽयमात्मा यथात्मीयं तद्व्यथास्वम् ।
तस्मिन् यथाश्रुत्वात् इत्थं जौवत्वश्च निपा-
त्यते । यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः यथा-
त्मीयमितिवेति । इति सिद्धान्तकौमुदी ।) यथा-
स्वम् । इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥ (अत्ररूपम् ।
यथा, श्रीमद्भागवते । १० । १८ । १६ ।
“तन्नोपाहूय गोपालान् जण्यः प्राह विहार-
वित् ।
हे गोपा विहारयामो इन्द्रीभूय यथायथम् ॥”
“यथायथं वयोवर्गादनु रूपम् ॥” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥ यथा च,—
“लिङ्गमयत्तमप्यत्वात् याचीनां तद्व्यथा
यथम् ॥”
इति वाग्भटे निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
“यथायथं यस्य आधिर्येद्रुपं तदेवायत्तम् ॥”
इति तद्वागस्थाने विजयरत्नतः ॥)
यथार्थं, य, स्त्री, यथातथम् । इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥
“इह अथभिचारिणि । अर्थमनतिक्रान्तं यथार्थं
यथास्वरूपं यथातथं उभयत्र व्यथयीभावः ।
यथार्थमेवेदम् । यथातथं वक्ति सभासु विद्वान् ॥”
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
“सत्वं सम्यक् समीचीनत्वं तथ्यं यथातथम् ।
यथास्थितश्च सङ्गतेऽलीके तु वितथावृत्ते ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । ६ । १८ ।
“ह्यतश्चापगतं किञ्चित् लते कर्मणि सिध्यति ।
सुजतं दुष्कृतं कर्मे न यथार्थं प्रपद्यते ॥”)
यथाई, य, स्त्री, (अर्थं योऽयमनतिक्रम्य इत्य-
थयीभावः ।) यथायोग्यम् । यथा,—
“लत्वा तु तौ यथान्यायं यथाईस्तेन संविदम् ।
उपविष्टौ कथाः काश्चिच्चक्रतुर्लक्ष्मणार्थिभौ ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
यथाईवर्कः, पुं, (यथाई यथायोग्यं वर्कयतीति ।
वर्क + चच् ।) चरः । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥
यथायोग्यमचरं रूपं चातिश्च ॥

यथोचि

यथाशक्ति, य, स्त्री, शक्त्यनुसारेण । शक्तिमन-
क्रम्य । इति सुश्रुतबोध्याकारम् ॥ (य
श्रीमद्भागवते । ६ । १२ । १६ ।
“पश्य मां निर्जितं प्रकृतं वृकंयायुधभुजं ऋधे
घटमानं यथाशक्ति तव प्राणमिहीर्षया ॥”)
यथाशास्त्रं, य, स्त्री, शास्त्रानुसारम् । शास्त्रमनति-
क्रम्य । यथा, मलमासतत्त्वे ।
“यथाशास्त्रं निर्णीतो यथायाधि चिकित्-
सितः ।
न प्रमं याति यो याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधेः ॥”
यथास्थितं, चि, सत्त्वम् । इति हेमचन्द्रः । १ । १६ ॥
यथास्वं, य, स्त्री, (स्वमनतिक्रम्येऽथयीभावः ।)
यथावाञ्छितम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते
चिकित्सास्थाने ८ अध्याये ।
“वन्धं ततोऽनुकुर्वीत परिषेकन् सर्पिषा ।
तृतीये दिवसे सुक्ता यथास्वं शोधयेद्विषक ॥”)
यथेष्टितं, य, स्त्री, (ईष्टितमनतिक्रम्येति ।) यथा-
वाञ्छितम् । (यथा, भट्टिकाये । २ । २८ ।
“तान् प्रत्यवादीदृद्य राघवोऽपि
यथेष्टितं प्रस्तुतकर्म भर्त्सयाम् ।
तपो मरुद्भिर्भवतां शरायिः
सन्मुख्यतां नोऽरिसमित्यनेषु ॥”)
तत्पर्यायः । कामम् २ प्रकामम् ३ पर्याप्तम् ४
निकामम् ५ इष्टम् ६ । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥
घट्ट इष्टानतिक्रमे स्वच्छन्दप्रवृत्तौ कामादीनि
प्रायः क्रियाविशेषणानि क्रियाविशेषणत्वात्
जौवत्वमेवाम् । ईष्टितस्यानतिक्रमो यथेष्टित-
मित्यथयीभावः । इति भरतः ॥
यथेष्टं, य, स्त्री, इष्टमनतिक्रम्य । यथेष्टितम् ।
यथा,—
“कुर्येष्टं तत् सर्वमीशान्ते स्वधनस्य वै ॥”
इति दायभागः ॥
यथेष्टचारी, [न] पुं, (यथेष्टं चरतीति । चर +
णिनिः ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
यथेष्टाचरणः, चि, (यथेष्टं आचरणं बस्य ।)
यथेष्टाचारी । यथा,—
“क्रियाहीनस्य स्वस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहूर्मरगान्तमशौचकम् ॥” ३
यथेष्टाचरणस्य दूतवेष्टाद्यासक्तस्य । इति
शुद्धितत्त्वम् ॥
यथेष्टाचारी, [न] पुं, स्त्री । यथेष्ट-
माचरितुं शीलमस्य इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥
यथोचितं, य, स्त्री, (उचितमनतिक्रम्येति ।)
यथायोग्यम् । यथाप्राप्तम् । यथा । “अथो
भंशो यथोचिततात् ॥” इत्यमरः । २ । ८ । २३ ॥
(यथा च श्रीमद्भागवते । ४ । २२ । ५० ।
“कर्मेण च यथाकालं यथादेशं यथावजम् ।
यथोचितं यथावित्तमकरोऽप्युत्तमत्तम् ॥”
चि, यथोचितमस्यास्तीति । अर्थं आद्यच् ।
यथाईः । यथा, मार्कण्डेये । ४६ । १८ ।
“वयमाप्याबिता मर्त्येयज्ञभागेऽथोचितेः ।
दृष्ट्या तापयुद्धीमो सर्वान् प्रश्लादिविद्युये ॥”)

योदितं, च, खी, (उदितं कथितमनतिक्रम्य
रजस्ययीभावः ।) यथोक्तम् । यथा,—
“यथोदितन्तेऽपिहभिः कुर्वन् दारपरिचयम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे वचिस्त्रोत्रम् ॥
इति, च, (वक्षिन् कावे इति । यद् + “सर्वे-
काम्यकियत्तः कावे दा ।” ५।१।१५ इति दा ।)
वक्षिन् कावे । यथा,—
“यदा यदा सती हानिर्देवमार्गाशुसारिकाम् ।
तदा तदा कथेर्वृद्धिरशुमेया विचक्षणेः ॥”
इति तिष्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥

यदि, च, पञ्चान्तरम् । सम्भाक्ता । तत्पुण्यायः ।
चेत् २ यदुवा ३ । यथा,—
“यदीच्छेद्विदुषान् भोगान् चन्द्रसूर्ययज्ञोपमान् ।
प्रातःकाथी भवेन्नित्यं ह्यौ मासौ माघपौर्णमासी ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
“अपि चेत् सुदुराचारी भजते मामम्भवाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सन्मन्त्रवसितो हि सः ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥
“यदुवाच्यतरसम्भारः स्यादपि पशुनेव जुग्यंत् ।
इति । यदुवेति निपातसमुदायो यदर्थे ॥” इति
तिष्यादितत्त्वम् ॥

यदीयं, चि, (यस्मिदिति । यद् + “वृद्धाच्छः ।”
६ । २ । ११४ । इति छः ।) यद्व्यन्त्रं । यथा,
“यदीयद्वलतो विलोच्य विपदं
कलित्तनया कलोद्धतगतिः ।
विलासविपिनं विवेश सङ्घसा
करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥”
इति कुन्दोमङ्गलं द्वितीयस्तवकः ॥

यदुः, पुं, (यजते इति । यज् + उः । एषोदरादि-
त्वात् अस्याने दकारः ।) देवयान्यां जातो
यथातिथ्येकपुत्रः । तस्य वंशे पित्रापात् राजा-
चक्रवर्ती नासीत् । तदंशे हापरयुगस्थान्ते
श्रीलक्ष्मणोऽवतीर्णः । इति श्रीभागवतमतम् ॥
तस्य मातुलकन्याविवाहकारणं यथा,—
“जरां प्राप्य यथातिस्तु स्वपुत्रं प्राप्य चैव च ।
पुत्रं च्छेत् वरिष्ठश्च यदुमिवावतीह चः ॥
त्वं यदौ प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानसहम् ॥
पूर्वं वधसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दत्त्वा संप्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥”
यदुववाच ।

सितपद्मशुद्धरो हीनो जरया शिथिलोऽस्तः ।
बलौसन्तगात्रश्च दुर्हर्षो दुर्मूलः क्षयः ॥
अशक्तः कार्यकरश्च पापभूतश्च यौवने ।
सङ्घोषोविभिक्षाश्चैव तां जरां नैव कामये ॥
सन्ति ते बहवः पुत्रा मन्तः प्रियतरा वृष । ।
जरां गृहीतुं धर्मिणः ! पुत्रमर्थं वृथोऽप्यवे ॥
यथातिववाच ।

यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः सं न प्रयच्छसि ।
पापाङ्गाङ्गुलसम्भवात् प्रजा वे ते भविष्यति ॥”
इति माण्ड्यै ११ अध्यायः ॥ ॥ ॥
(हृदयचरणपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ६१ । १४४ ।)

“तच्छेवं सुप्रवृत्तस्य पुत्रकामस्य धीमतः ।
मधुमन्नां सुतो जज्ञे यदुनाम महायथाः ॥”)
यदुनायः, पुं, (यदुनां नायः ।) श्रीलक्ष्मणः । इति
शैमचन्द्रः । २ । १३२ ॥
यदुपतिः, पुं, (यदुनां पतिः ।) श्रीलक्ष्मणः । यथा—
“यदुपतेः क गता मथुरापुरी
रघुपतेः क गतोत्तरकोशला ।
इति विचित्र कुर्वन् मनः स्युः
न सदिदं जगदित्यवधारय ॥”
इति रूपसनातनगोस्वामिनी ॥

यद्वच्छा, खी, स्नातकम् । तत्पुण्यायः । खेरिता २ ।
इत्यमरः । १।२।२२ । खेरिता ३ । इति तट्टीका ॥
(यथा, गीतायाम् । २ । ३२ ।
“यद्वच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपाहतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पायं । जन्ते युद्धमौढशम् ॥”)
यदुवा, च, यदि । यथा । “यदुवाच्यतरसम्भारः
स्यादपि पशुनेव जुग्यंत् । यदुवेति निपातसमु-
दायो यदर्थे । अपि च । यमुवा उभयं
चिकीर्ष्वौ चं ब्रह्मत्वं इति तेनेव कल्पेन
ह्यनुत्तरासङ्गं सोदकं कमण्डलुं र्भवत् ॥ वा
ब्रह्मासने निधाय तेनेव प्रत्याह्वान्यवेत् ॥”
इति तिष्यादितत्त्वम् ॥

यदा, खी, उद्भिः । इति संक्षिप्तसारोद्भेदितिः ॥
पञ्चान्तरं च ॥
यन्ता, [छ] पुं, (यम् + टच् ।) सारथिः । (यथा,
रथौ । ७ । ४४ ।

“प्रहारश्चूर्णापगमे रथस्या
यन्तुपालस्य निवर्तितान्मान् ।
यैः सादिता ललितपूर्वकेतून्
तानेव सासर्षनया निजघ्नुः ॥)
हृत्किपकः । इत्यमरः । ३ । ३ । ५६ ॥ (यथा,
माघे । ५ । ४२ ।
“सैषोऽपि सायुज्यमाकलनाय यन्ता
नीतेन वन्यकरिदानजताधिवासः ।
नाभाजि केवलमभाजि गजेन शाखी
नामस्य गन्धर्भपि मानभृतः सहन्ते ॥”)

विरतिकारके, चि ॥
यन्त्रं, खी, (यच्छब्दोच्चारितम् । यम् + “गुह्योपचिच-
यमिसदिच्छिद्यः ॥” उच्चा० ४ । १६६ ।
इति चः ।) देवाद्यधिष्ठानम् । (यथा, देवी-
भागवते । ३ । २६ । २१ ।
“अक्षाभावे तथा यन्त्रं न वार्यमन्नसंयुतम् ।
स्थापयेत् पीठपूजायं कलसं तत्र पान्थतः ॥”)
पाचभेदः । नियन्त्रणम् । इति शैमचन्द्रः ॥
अधियन्त्रम् । इति महाभारतटीकायां नील-
कण्ठः ॥ कामान् वन्दुं इत्यादि भावाः ॥ ॥
वाद्यम् । यथा,—
“यन्त्रस्य गुह्योपौ न विचार्यो मधुसूदन ! ।
अहं यन्त्रं भवान् यन्त्री न मे दोषा न मे गुणाः ॥”
इति महाभारतम् ॥
दास्यन्त्रादि । कश्च इति भावा । यथा,—
“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।

भामयन् सर्वभूतानि यन्त्राङ्गानि माववा ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । ६१ ॥
अस्यार्थः । “सर्वभूतानां हृद्देशे ईश्वरोऽर्जुनस्यमी
तिष्ठति । किं कुर्वन् सर्वानि भूतानि माववा
निजशक्त्या भामयन्सत्तत्कर्मसु प्रवर्तयन् यथा
दास्यन्त्रमाङ्गानि ज्ञानिमात्रि भूतानि ह्य-
धारी लोके भामयति तद्वदिति । यथा यन्त्राणि
शरीराणि आङ्गानि भूतानि देहाभिभाजिनो
जीवान् भामयन्निश्चयः ॥” इति श्रीधरस्वामी ॥
अथ पूजाधारयन्त्रम् । तत्र नारदीये ।
“आपोऽपि हृद्दयं चक्रं विष्णोः शिचसत्तद्वचम् ।
यन्त्रं प्रतिमास्यानमर्षेण सर्वदा हरेः ॥”
गौतमीये ।
“शालग्रामे मयी यन्त्रे प्रतिमामच्छेषु च ।
नित्यं पूजा हरेः कार्या न तु केवलभूतये ॥”
योगिनीतन्त्रे ।
“लिङ्गस्यां पूजयेद्वेदीं पुस्तकस्यां तथैव च ।
मन्त्रस्यां महाभायां यन्त्रस्यां प्रतिमासु च ।
जलस्यां वा शिलास्यां वा पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥”
एतन् सर्वं यन्त्राभावे । कौजावलीये ।
“यथापराजितापुत्रं जवापुत्र्यं विद्यते ।
करवीरे मुक्तरक्ते शीघ्रं वा यत्र तिष्ठति ।
तत्र देवी वसेन्नित्यं तदयन्त्रं चक्षिकाचैवम् ॥”
एतन् सर्वं यन्त्राभावे । तथा च ।

“यन्त्रं मन्त्रमर्थं प्रोक्तं मन्त्रात्मा देवतेव हि ।
देहात्मनोर्यथा भिदो यन्त्रदेवतयोस्तथा ॥”
तथा ।
“आदौ लिखेद्यन्त्रं देवतायाश्च विग्रहम् ।
कामक्रोधद्वेषोऽहोत्सवैः स्वनिग्रहान् ।
यन्त्रमित्याहुरेतस्मिन् देवः प्रीत्याति पूजितः ।
विना यन्त्रेण पूजायां देवता न प्रसीदति ।
दुःखनिर्घ्नं वा दयन्त्रमित्याहुस्तन्निदिग्ः ॥”
इति यन्त्रपूजाप्रधानम् ॥ ॥ ॥
अथ धारयन्त्राणि । तत्रादौ भुवनेश्वरी-
यन्त्रम् । शारदायाम् ।
“आलिख्यात्तद्दिग्गङ्गायुद्धरं पाशादिकं
चाक्षरं
कोष्ठेऽङ्गमन्त्रं परेषु विलिखेद्वार्यं मन्त्रसङ्घम् ।
अथ पूजापरवत्कयुग्ं जयवरात् सोमास-
नागशै-
व्यालिख्येन्नजाधिपादिगुणैः पङ्क्तिदयान्त-
परम् ॥
कोष्ठेऽङ्गयुगार्थमात्रसहितं युग्मस्यैवार्थं
मायां केशरगां दशैषु विलिखेन्नकं निपङ्क्ति-
क्रमात् ॥
जिः पाशाङ्गुलवैदित्तं लिपिभिर्विज्ञे क्रमाद्-
कुत्तमान्
पद्मस्येन घटेन पद्मजसुखिनावेदितं तद्वदिति ॥”
घटार्थेऽयं यन्त्रं मन्त्राणां श्रीप्रदं महत् ॥
पाशश्रीशक्तिकल्पकामशक्त्यान्त्राङ्गुलाः ॥
प्रथमोऽष्टाक्षरो मन्त्रस्ततः कामिनि रक्षिणि ।
आहात्मोऽष्टाक्षरः सङ्ग्रहपरः परिकीर्तितः ॥

ह्रीं गौरि वरदक्षिणे योगेश्वरि चवर्त्मपट्टे ।
 विठान्तः षोडशार्थोऽयं मन्त्रः सङ्घिबदीरितः ॥”
 इति षट्कारयन्त्रम् ॥३॥
 “तारे हुं विलिखितुं सरोजकुहरे साध्याभि-
 चानान्वितं
 मन्त्रार्थान् वसुधंस्वकान् वसुदेवोऽप्यलिख
 तद्वाच्यतः ।
 श्रद्धा चिः परिवेष्टितं षट्गतं पद्मस्रमन्त्रा-
 ननं
 यन्त्रं वश्यकरं यद्वादिभयवृत्तय्यीप्रदं
 कीर्तिरम् ॥”
 इति त्रितययन्त्रम् ॥ ३ ॥
 “पद्मं भागुदकान्वितं प्रविलिखितुं तत्कर्मिकायां
 पुन-
 स्कारं शक्तिगवीजसाध्यवर्धितं तत्केश्वरेषु
 क्रमात् ।
 अर्धेन्यामनुसन्धानान् युगलश्रीं वर्णान् पुनः
 पञ्चगान्
 मन्त्रार्थान् गुणश्रीं विधाय विलिखितुं
 तदन्वये इत्ये ॥”
 मन्त्रस्तु । [स्थितम् ।
 “उत्तिष्ठ पुनरिति किं खपिषि भयं मे सतुप-
 यद्दि शक्यमशक्यं वा तन्मे भवति श्रमव
 स्वाहा ॥
 भाष्टकार्येण संवीतं भूपुरद्वयमध्यगम् ।
 यन्त्रं च विन्ध्यवाधिभ्याः प्रोक्तं सर्वसम्बद्धिदम् ॥
 रक्षाकरं विशेषेण सुप्रभूतादिनाशनम् ।
 राण्यदं भद्रराण्यानां वश्यदं वश्यमिच्छताम् ॥
 सुतार्थिनीनां सुतदं रोगिणी रोगशान्तिदम् ।
 बहुना किमिहोक्तं यन्त्रं यत् कामदो मयिः ॥”
 इति षट्कारयन्त्रम् ॥३॥
 अथ लक्ष्मीयन्त्रम् ।
 “वेदादिस्थितसाध्यानामयुगशः श्रीशक्ति-
 माराजितं
 किञ्चिच्छ्रेयु दिनेशपञ्चविलसन्मन्त्राक्षरं तद्बहिः ।
 पद्मं यज्जनकेशरं स्वरलसत्पञ्चदशुन्मं धरा-
 विन्ध्यायां वषट्कृत्या त्वरितया यन्त्रं लिखेद्-
 वेष्टितम् ।
 भूपुरद्वयकोषेषु हस्तौ श्रेष्ठौ पुनः पुनः ।
 महालक्ष्मीयन्त्रमिदं सर्वान्वयफलप्रदम् ॥
 सन्वेदुःखप्रशमनं सर्वार्थपट्टिनिवारकम् ।
 बहुना किमिहोक्तं परमस्मान् विद्यते ॥”३॥
 अथ त्रिपुरभैरवयन्त्रम् । [स्थितम् ।
 “मध्याद्यं नवयोगेषु प्रविलिखेद्द्वीजानि वर्णा-
 गायत्र्याः पुनरष्टपञ्चविधेऽप्यलिख्य लिप्या-
 वृतम् ।
 भूविम्बहितयेन मन्त्रयुक्ता कोषेषु संवेष्टितं
 यन्त्रं त्रिपुरमीरितं त्रिभुवनप्रचोभयं श्रीप्रदम् ॥”
 गायत्री तु ।
 “मन्त्रं त्रिपुरादेवि विद्यां पदसुहरेतु ।
 उक्ता कामेश्वरिपदं प्रवदेद्य श्रीमहि ॥
 यन्त्रं च प्रवदेद्भूयस्ततः शिष्टं प्रचोदयात् ॥

गायत्र्या सा समाख्याता त्रिपुरी सर्वसिद्धिदा ॥”
 यन्त्रान्तरम् ।
 “वृद्धेर्गोत्रधुगात्तरस्यामदने मायां लिखेद्वाग्भवं
 षट्कोषेषु च सन्विषु प्रविलिखेत् हुंकार-
 मावेष्टितम् ।
 स्त्रीवीजेन समीरितं त्रिभुवनप्रचोभयं त्रिपुरं
 यन्त्रं पञ्चमनोभवात्मकमिदं सौन्दर्यसम्पत्-
 करम् ॥”
 इति त्रिपुरायन्त्रम् ॥३॥
 अथ श्रीविद्यायन्त्रम् ।
 “विशेषं धारणं यन्त्रं प्रवृत्तात् कथयामि ते ।
 रेपञ्चकारयोर्मध्ये देवीनामभिसुखकम् ।
 साध्यनाम द्वितीयानां तस्योर्ध्वं विलिखेत्तुम् ॥
 तत्रैव मातृकां सर्व्यां विलिखेच्चक्रवाच्यतः ।
 पञ्चगयान्तरैरेव मन्त्रेण परिवेष्टयेत् ॥
 तत्र प्रायं प्रतिष्ठाप्य विद्यामष्टोत्तरं श्रुतम् ।
 तत् स्यूया प्रचपेत्तन्मन्त्रं देवीध्यानपरायकम् ॥
 श्रेष्ठो मध्यगतं कृत्वा रजतस्थापया पुनः ।
 करे हृत्वा जगद्गणं कृदये स्त्रीषु वक्तव्यम् ॥
 कष्टे धनं लभेद्वापि स्वप्नं जन्मं भवेत् ।
 शिखायां मोक्षमाप्नोति तस्माद्यज्ञेन धार-
 येत् ॥”३॥
 अथ गवीशयन्त्रम् ।
 “वीजं षट्कोषमध्ये स्फुरदनलपुरे तारगं
 दिक्षु लक्ष्मी-
 मायाकन्दर्पभूमौस्तदनुसप्तुष्टेऽप्यलिखेद्द्वीज-
 षट्कम् ।
 तत्सन्धिष्वङ्गमन्त्रान् वसुदेवकर्मणे वृत्तमन्त्रस्य
 वर्णान्
 शिष्टान् पञ्चेषु विद्यां विलिखतु युगश्रद्धान्ध-
 मन्त्रे पञ्चाशे ॥
 आचीतं लिपिभिः क्रमोत्क्रमवशात् पाशा-
 कुशाभ्यामपि
 भूविम्बहितयेन वेष्टितमिदं यन्त्रं गणाधीश्रुतः ।
 लालाकुङ्कुमरोचनामन्त्रमर्ध्वेर्ध्वोर्ध्वे श्रेष्ठि वा
 संलिख्याभिवद्भुत्तमैत सकलैः संप्रार्थनीयां
 अथयम् ॥
 उक्तं महागणपतेर्विधानं सुरपूजितम् ।
 सर्वसिद्धिकरं पुंसां समस्तपुरुषार्थदम् ॥”३॥
 अथ श्रीरामयन्त्रम् ।
 “तारं मध्ये विलिखतु मनुं षट्सु कोषेषु सन्धि
 षट्कारं मायां स्वरमपि लिखेत् कोषगणेषु
 पञ्चात् ।
 किञ्चिच्छ्रेयु स्वरगणमनो पञ्चमथेषु माला-
 मन्त्रस्यार्थांन् गुह्यसुखमितानष्टमे पञ्चवर्णान् ॥
 दशाक्षरेण संवेष्टा कादिवर्षेण भूपुरे ।
 द्विविदिक्षु लिखेद्द्वीजे नरसिंहधराहयोः ॥
 नमो भगवते त्रयाक्षतुष्यां रघुनन्दनम् ।
 रक्षोत्रविषदायांने मधुरादि समीरयेत् ॥
 प्रसन्नवदनायेति पञ्चादिमिततेजसे ।
 बलाय पञ्चाद्रामाय विद्यथे तदनन्तरम् ।
 प्रथवादिनमोऽन्तोऽयं मालामन्त्रः प्रकीर्तितः ॥३॥

अथ वृषिहयन्त्रम् ।
 “वीजं साध्यमन्त्रितं प्रविलिखेत्तन्मध्येऽष्टपञ्चेषु
 मन्त्रार्थान् श्रुतिश्रीं विभक्त्यं विलिखेत्त्रिप्या
 बहिर्वेष्टयेत् ।
 बाह्ये कोणगवीजवह्वसुधुगोत्रहयेनाहृतं
 यन्त्रं सुप्रविषयव्यामयरिपुप्रध्वंसनं श्रीप्रदम् ॥”३॥
 अथ गोपालयन्त्रम् । [स्थितम् ।
 “पिच्छं मन्त्रेण वीजं दहनपुरयुगे कोषराजत्-
 कुर्वातु पद्मं दशार्थं स्फुरितदशार्थं कामवीजेन
 वीतम् ।
 पद्मं किञ्चिच्छक्यं स्वस्वरविलिखेत्तन्मध्येऽष्टपञ्चेषु
 षोडशार्थं
 किञ्चिच्छक्यं जगतां विलिखियुगदेषुऽप्यर्पितानष्ट-
 वर्णान् ॥
 पाशाकुशाभ्यामाचीतं चौकीपुरयुगादिषु ।
 अष्टाक्षरेण लिखितं यन्त्रं गोपालदेवतम् ॥
 धर्मार्थकामफलदं सर्वरक्षाकरं स्मृतम् ॥
 पञ्चान्तको धरासंस्थो मनुर्विन्दुविभूषितः ॥
 पिच्छवीजमिदं प्रोक्तं सर्वसिद्धिकरं परम् ।
 स्वरः कृष्णाय ठहम् षड्कार्योऽमशुरीरितः ॥
 गोपीजनान्ते प्रदेहेऽङ्गभायाभिवक्तव्यम् ॥
 अयं दशाक्षरो मन्त्रो दृष्टादृष्टफलप्रदः ॥
 प्रणयं कृदयं कृष्णं देवतासुक्ता ततः परम् ।
 तादृशं देवकीपुत्रं हुं षट्कार्यासमन्वितम् ॥
 षोडशक्षरमन्त्रोऽयं गोविन्दस्य जगत्पतेः ॥
 पिच्छं रतिपतैर्न्यौजं नमो भगवते ततः ।
 नन्दपुत्राय बालादिवपुषे श्यामलाय च ॥
 गोपीजनपदस्थान्ते वक्तव्यं विट्वावधि ।
 अमुष्टुप् मन्त्रं आख्यातो गोपालस्य जगत्पतेः ॥
 अत्रङ्गः कृष्णगोविन्दौ देवतावराक्षरो मनुः ॥”
 इति गोपालयन्त्रम् ॥ ३ ॥
 अथ गोपालस्य यन्त्रान्तरम् ।
 “प्राक् प्रत्यक् दक्षिणोऽक् विधिवदभिलिखेत्
 स्वररेखाचतुष्कं
 कोषीयच्छूलयुक्तं बलययुगयुतं मध्यपूर्व
 तदन्तम् ।
 श्लोकस्थार्थान् पुरस्ताद्दसुपदविधरेष्वष्टवर्षं
 लिखित्वा
 तद्वाह्यं वादशार्थं स्वरसुपरिवृतं देवकीपुत्र-
 यन्त्रम् ॥
 तं सुकी देव देवेतं तं वेदे वरतो वतम् ।
 तं वतो रूद्रतो ख्यातं तं ख्यातो देवकीसुतम् ॥
 लिखितं भूर्ध्वपञ्चादौ यन्त्रमेतदयथाविधि ।
 विष्टं बाहुना त्रिजं सर्वकामफलप्रदम् ॥
 पञ्चाक्षरक्षपकके लिखितं साधु साधितम् ।
 गोस्थाने निखनेदेतन् गवां द्विविधं विलदा ॥”३॥
 अथ शिष्ययन्त्रम् । तन्नादौ षट्कोषमन्त्रं
 कृत्वा तदन्तः साध्यानामयुक्तं प्राचाद्वीजं
 विलिख्य षट्कोषेषु प्रथमवर्धितपञ्चाक्षरवर्णान्
 विलिख्य विधरेषु षडङ्गमन्त्रान् पद्महिः पञ्च-
 दशानि विरचय्य तद्दक्षेण ॐ ईशानाय नमः
 ॐ तन्पुत्राय नमः ॐ अचोराय नमः

ॐ सद्योवाताय नमः ॐ वामदेवाय नमः ।
इति पञ्चमस्कान् प्राणादिक्रमेण लिखितम् ।
तद्विहरदृष्टीनि रचयित्वा तद्वेषु मातृका-
वर्णान् लिखितम् । तद्विह्वृतं चाप्यनेन विदयेत् ।
एतद्वर्णं जपन्तोमादिना सम्युच्य धारयेत् ।
आयुरारोग्यैश्चैवादिविहितमिति ॥ ७ ॥ अथ
नवसुत्रस्य वक्तव्यम् ।

“मध्ये वाक्छात्राणां प्रथमभिविलिखेन्मध्यमं
दिग्दशेषु
कोशेष्वन्तं मनोस्तु चित्तिसुवनमयो दिस्तु
। चक्रं विदितुम् ।
टान्तं यन्तं तदुक्तं सकलभयहरं त्रैलोक्यपण्डित्यु
बाधिबामोहदुःखप्रशमनसुदिनं श्रीप्रदं
कीर्तिदायि ॥” ॥

अथकालीयन्त्रम् । यामले ।
“आद्यं बीजं ससाध्यं प्रथमवसुदे तद्वि-
ष्टाष्टकीयि
पूर्वादां चाष्टबीजं तदसु वसुदेहद्वन्द्वे
बीजमष्टकम् ।

किञ्चलं तन् स्वराणां वसुदेवविवरे स्वाद्यथा
बीजघटकं
कूर्वाभ्यामेव बीजं चित्तियह्युगयोरन्तरे
यन्त्रराजम् ॥
देवीबीजत्रयं तन् प्रतिदशमपरं प्रक्तिबीज-
द्वयं तत्
कीये कीये लिखेद्यस्त्रजगति स गुरुः
शङ्करस्यापि विष्णोः ॥”

अथ शान्तिकादौ ताराधारयन्त्रम् । तदुक्तं
पेनुकारिण्यं ।
“योनिगुम्नि लिखेन्मन्त्रं मन्त्री हेमशलाकया ।
जीवह्रीनान् दीर्घवर्णान् घटकीये विलिखेत्ततः ॥
अष्टपञ्चमवर्णान् तद्विह्वृतं भूपुरद्वयम् ।
अष्टवर्णं भूपुरे च विलिख्य साधकोत्तमः ॥
सुवर्णपट्टे भूर्जे वा रूप्ये वाप्यथ सुवते ।
विलिखेद्दशमखन्त्या गन्ध्याकसमन्वितम् ॥
दृष्ट्वाकाखेन विलिख्य कुशमन्त्रेण वा पुनः ॥”
एकबीराकल्पे ।

“वेदितं पीतवस्त्रेण जतुना परिवेद्येत् ॥
बधीयात् पट्टत्रयेण शिशुना कण्ठभूषणम् ।
स्त्रीणां वामसुते चैवमन्त्रेषां दक्षिणे सुजे ।
बन्ध्यापि लभते पुत्रं निर्धनो धनवान् भवेत् ॥
इमां रक्षां पुरा बध्ना ज्ञानार्थं गौतमादिभिः ।
प्रीत्यर्थं पाथिवेभ्योः संग्रामे जयकाङ्क्षिभिः ॥”
अस्यार्थः । योनिगुम्नि घटकीये । तस्य मध्ये
हेमशलाकादिना भूर्जपत्रादौ कुकुमरोचना-
रक्तचन्दनजटामांथीनां समाश्रं विधाय पङ्क्ति-
क्रमेण मन्त्रमन्त्रं लिखित्वा तस्य वृक्षेखारेफ-
मध्ये असुकस्य रक्षां कुरु कुरु असुकीनां शुभं
पुत्रसुत्याद्येति वा अस्य ज्ञानं कुरु कुरु
इत्यादि वा साध्यवहितं विलिख्य घटकीये
जीवभित्तान् दीर्घवर्णान् आ ई ऊ ऐ औ अः
इत्थेकेकं लिखितम् । तदुक्तम् ।

“स्वराणां मध्यगं यच्च तच्चतुष्कं नपुंसकमिति ।
अष्टपञ्चमवर्णान् । ऐं ह्रीं ॐ ऐं ह्रीं पट्ट-
व्याहेति लिखेत् । तदुक्तम् ।

“वाग्भवं कुलदेवीच तारकं वाग्भवं तथा ।
हुत्वेखा चास्त्रमन्त्रान्ते वृक्षेणावाधिमनुः ॥
अष्टाचरो मनुः प्रोक्तो मन्त्राणां सार ईरितः ॥”
अथ यन्त्रलिखनद्वयम् ।

“काष्ठीरोचनाजात्र्याग्नीभमदचन्दनेः ।
विलिखेद्दशमखन्त्या यन्त्राण्येताणि देशिकः ॥
भूमिषुष्टं प्रवसुष्टं यन्त्रं निम्नास्त्रवङ्गतम् ।
विदीर्णं कङ्कितं मन्त्री यन्त्रं नैव च धारयेत् ॥
सौवर्णं राजते पात्रे भूर्जे वा सम्यगालिखेत् ।
अथवा ताम्रपट्टे वा गुटिकां क्लृप्त धारयेत् ॥
यावन्कीर्णं सुवर्णं स्नानं रौप्यं विप्रतिषाविकम् ।
भूर्जे वादृश्य वर्णाणि तदहं ताम्रपट्टके ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ ७ ॥

अन्यत् कालिकापुराणे ७७।७८।७९ अध्यायेषु
दृश्यम् ॥ ७ ॥ अथ यन्त्रसंस्कारः । वामके-
चरतन्त्रे ।

“जात्वा संकल्पयेन्मन्त्री गुरोरर्धनमाचरेत् ।
पञ्चगव्यं ततः कृत्वा शिवमन्त्रेण मन्त्रितम् ॥
तत्र चक्रं लिपेन्मन्त्री प्रथमेन समाकुलम् ।
तदुद्भूय तत्रचक्रं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके ॥
पञ्चान्दनेन दुर्धनेन शीतलेन जलेन च ।
चन्दनेन सुगन्धेन कस्तुरीकुङ्कुमेन च ॥
पयोदधिद्वयसौत्रैश्चकारादेरनुकृमात् ।
तोयधूपान्तरेः कुर्व्यात् पञ्चान्दनविधिं बुधः ॥
हाटकैः कलसेर्द्वैमष्टभिर्भारिपूरितैः ।
कवायजलसम्पन्नेः कारयेत् ज्ञानसुत्तमम् ॥
ज्ञानं समाप्य तां देवीं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके ।
यन्त्रराजाय विष्णवे महायन्त्राय धीमहि तन्नो
यन्त्रं प्रचोदयात् ॥

सूद्रा यन्त्रं कुशायेण गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ।
अष्टोत्तरशतं देवि । देवनाभावसिद्धये ॥
आत्मसुष्ठं ततः कृत्वा घक्त्रैर्देवतां यजेत् ।
तत्रावाप्त्य महादेवीं जीवन्वात्स्य कारयेत् ॥
उपचारैः षोडशभिर्महासुप्तादिभिः सदा ।
फलताम्बूलनेत्रेदीर्घैर्वा तत्र समधैयेत् ॥
पट्टत्रयादिकं दद्यात् वस्त्रालङ्कारमेव च ।
अगुरुं लामरं चयटां यथायोग्यं मन्त्रैश्चरि । ।
सर्वमेतन् प्रयत्नेन दद्यादात्महिते रतः ॥
ततो जपेन सहस्रं च सकलेष्वितिसिद्धये ।
वलिदानं ततः कृत्वा प्रणमेषुकरालकम् ॥
अष्टोत्तरशतं हुत्वा सम्प्राप्तान्यं विनिःश्रियेत् ।
होमकर्मवशात्प्रकल्पेन द्विगुणं जपमाचरेत् ॥
धनुमेकां समानीय स्वर्णं यद्भ्रातृदालकृतम् ।
गुरवे दक्षिणां दद्यात् ततो देया विसर्जनम् ॥”
अस्य प्रयोगः । कृतनिष्क्रियः स्वस्तिवाचन-
पूर्वकं सङ्कल्पं कुर्व्यात् । आद्येभ्योऽपि असुक-
गोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा असुकदेवतायाः
पूजार्थं असुकयन्त्रसंस्कारमहं करिष्ये । इति
संकल्प्य पञ्चगव्यमानीय ह्रींमितिमन्त्रेणाष्टोत्तर-

शतं चाभिमन्त्र्य प्रथमेन यन्त्रं तत्र लिपेत् ।
तत उक्तोक्त्य स्थापयेत् । ततः शीतलजलचन्दन-
गन्धकस्तुरीकुङ्कुमैः आपयित्वा पञ्चमव्यमानीय
ह्रींमिति मन्त्रेणाष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्रथमेन
पूर्वमेव प्रोधयित्वा स्थापयेत् । तत्र क्रमः ।
प्रथमं चोरेण आपयित्वा धूपं दद्यात् । एवं
इहा हृतेन मधुना शर्करया च । ततोऽष्टभिः
कलसेः कुकुमगोरोचनाचन्दनमिश्रितेस्त्रीयेः
आपयेत् । सर्वत्र ज्ञानं मन्त्रमन्त्रेण ततो
यन्त्रसुतोक्त्य कुशायेण तत् सूद्रा यन्त्रराजाय
विष्णवे महायन्त्राय धीमहि तन्नो यन्त्रं प्रचो-
दयात् । इत्यष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्राक्प्रतिष्ठां
कुर्व्यात् । अस्य प्राक्प्रतिष्ठामन्त्रस्य ऋषिः(वसु-
मन्त्रेणा) ऋषयः ऋग्यजुःसामानि इत्यादि
चैतन्म्यं देवता प्राक्प्रतिष्ठार्थां विनियोगः ।
तद्वयथा । आ ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं वं वं ह्रीं
वं वः असुकदेवतायाः प्राक्का इह प्राक्काः ।
एवं आमित्यादि असुकदेवतायाः जीव इह
स्थितः । एवं आमित्यादि असुकदेवतायाः सर्व-
त्रिभ्यानि । एवं आमित्यादि असुकदेवताया
वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रप्राणप्राणा इहागन्ध सुखं चिरं
तिष्ठन्तु स्वाहा । इति प्रायान् प्रतिष्ठाप्य तत्र
प्रकृतदेवतामावाह्य षोडशोपचारैः पञ्चोप-
चारैस्त्वा पूजयेत् । ततः पट्टत्रयादिकं दत्त्वा
अष्टोत्तरशतं जप्या प्रकल्पेत् वलिं दद्यात् ।
ततोऽष्टोत्तरशतहोमं कृत्वा प्रस्त्राङ्कृतिसन्धानं
दद्यात् । होमाभावे द्विगुणजपः कर्तव्यः । ततो
दक्षिणां दत्त्वा अष्टोत्तरशतं कुर्व्यात् ।
इति तन्त्रसारः ॥ ७ ॥ अथैवधपाकाद्यन्त्राणि
यथा,—

“भास्त्रे वितस्त्रिगन्धरी मध्ये निहितकूपिके ।
कूपिकाकण्ठपथेन बाणुकाभिश्च पुरिते ॥
भेषजं कूपिकासंख्यं वृद्धिना यत्र पच्यते ।
बाणुकायन्त्रमेतद्वि यन्त्रतन्त्रबुधैः स्मृतम् ॥”
इति बाणुकायन्त्रम् ॥

“निवहसौवर्धं कृतं भूर्जे तन्निगुणान्तरे ।
रसपोटलिकां काले इटं बद्धा युजेन हि ॥
सन्धानपुर्णं कुम्भान्तः स्वावलम्बनसंस्थितम् ।
अधस्तात्कालयेदयिं तत्तदुक्तक्रमेण हि ।
दोलायन्त्रमिदं पीतं स्वेदनायं तदेव हि ॥”
सन्धानं कालिकादि । इति दोलायन्त्रम् ॥ ७ ॥
“साम्भस्यासीमुत्तरे बह्वे वस्त्रे स्वेदां निधाय च ।
पिधाय पच्यते यत्र तदयन्त्रं स्वेदनं स्मृतम् ॥”
इति स्वेदनयन्त्रम् ॥

“अधःस्थालां रसं चिप्रा निदध्यात्कण्ठोपरि ।
स्थालीमृदुसुखीं सम्यक् निरुध्वा मृदुसुख्या ॥
ऊर्ध्वस्थालीं जलं निप्रा चुक्त्वा मारोय यत्नतः ॥
अधस्तात्कालयेदयिं यावत् प्रहरपञ्चकम् ।
स्वाङ्गशीतं ततो यन्त्रादृग्जीवाग्रसुत्तमम् ।
विद्याधराभिर्धं यन्त्रमेतत्तन्त्रैरेवाहृतम् ॥”
इति विद्याधरयन्त्रम् ॥

“बाणुकासु समस्ताङ्गं गर्ते मधुरावस्थिता ।

दीपोपलैः मंडलयाद्ययन्त्रं भूधरनामकम् ॥
 इति भूधरयन्त्रम् ॥
 “यन्त्रं जमदग्निं स्थापयन् स्थाप्योर्मुद्रिते सुखे ॥”
 इति जमदग्निम् । इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च ।
 “अथ मन्त्रा तु कर्मणा गोक्षणाकारसन्निभा ।
 सेव ह्यिन्द्रान्विता मध्ये गम्भीराभारणोचिता ॥”
 इति अथमन्त्रायन्त्रम् ॥
 “ह्रीं भागी तु सदुग्धस्य एकावस्तीकन्दतिका ।
 लोहकिङ्कस्य भागेकं श्वेतपाषाणभागिकम् ॥
 नरकेशसमं किञ्चित् ह्यगोदुग्धेन पिबयेत् ।
 माघद्वयं द्रुं मर्द्दं तेन नृषां सुघम्युटाम् ॥
 शोषयित्वा रसं क्षिप्वा तत्कल्केः सन्धिं लेपयेत् ।
 रौद्रनृषा समाख्याता सन्ध्यापारदसाधिका ॥”
 इति नृषायन्त्रम् ॥ * ॥
 “बाणुकापूरितं भास्वं तन्मध्ये स्तम्भं क्षिपेत् ।
 रसं नृषागतश्चैव भास्वं सावेण रोधयेत् ॥
 क्षिप्वा नृषावधेः सन्धिं पाचयेद्युक्त्विकाभिना ।
 बाणुकायन्त्रमेतद्द्वि योजयेद्रसकर्मणि ॥”
 इति बाणुकायन्त्रम् ॥
 “तिर्यक्कच्छं काचकुण्डा गिलयेत् स्वल्पभास्वकेः ।
 तिर्यक्कच्छा पचेत् भास्वं वकयन्त्रमिति स्तम्भम् ॥”
 इति वकयन्त्रम् ॥
 “ऊर्ध्वाधः संपुटाकारं तन्मध्ये रससंस्थितम् ।
 कवचोयन्त्रमेतद्द्वि रसादिद्रव्यसाधनम् ॥”
 इति कवचोयन्त्रम् ॥ * ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणाद्यधिकारे ।
 चिकित्सोपयग्यपरयन्त्रवितृतिर्यथा,—
 “यन्त्रप्रतमेकोत्तरमत्र हस्तमेव प्रधानतमं
 यन्त्राणामवगच्छ । किं कारणम् । यन्त्राहस्ता-
 हते यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वादयन्त्रकर्म-
 याम् । तत्र मनःशरीरावाधकराणि प्रत्यानि
 तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि । तानि षट्प्रकारा-
 राणि । तद्वया । स्वस्तिकयन्त्राणि । सर्वं प्र-
 यन्त्राणि । तालयन्त्राणि । नाडीयन्त्राणि ।
 शलाकायन्त्राणि । उपयन्त्राणि चेति ॥
 तत्र चतुर्विंशतिः स्वस्तिकयन्त्राणि । हे सर्वं प्र-
 यन्त्रे । हे एव तालयन्त्रे । विंशतिर्नाथः । अष्टा-
 विंशतिः शलाकाः । पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणि ॥
 तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति तन्मृत्तिकाप-
 काणि वा तदलाभे । तत्र नानाप्रकाराणां
 व्याजानां नृगपत्रिकां सुखेभूखानि यन्त्राणां
 प्रायशः सदृशानि तस्मात् तस्मात्कृत्वादागमादु-
 पदेशाद्ययन्त्रदर्शनाद्युक्तित्वात् कारयेत् ।
 समाहितानि यन्त्राणि खरद्वन्द्वसुखानि च ।
 सुडानि सुकृपाणि सुयथाणि च कारयेत् ॥
 तत्र स्वस्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणाणि
 विंशत्याङ्गुलकतरुचक्रवहोपिमाणां रश्मिगाल-
 न्दमेवैवकाककङ्कररचासभासशशाद्यु-
 लकांचलियोगयन्त्रकौचभृङ्गराजाङ्गलिकयाव-
 भङ्गवन्त्सुखसुखानि मकराङ्गतिभिः कौले-
 रववहानि नृसेऽङ्गुलवशात्तवारङ्गायस्थि-
 विनदप्रत्योद्धारार्थं सुपरिष्कृते ॥ * ॥ अनियतो-

नियतश्च सन्दर्शौ योद्ग्राह्यौ भवतस्त्वन्मांस-
 चिरात्कायगतप्रत्योद्धारार्थं सुपरिष्कृते ।
 तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालुवदेकतालुहि-
 तालके कर्षणासानाङ्गीप्रस्थानामाहरणार्थम् ।
 नाडीयन्त्रायनेकप्रकारायनेकप्रयोजनायैक-
 तोसुखान्युभयतोसुखानि च तानि स्रोतोगत-
 प्रत्योद्धारार्थं रोगदर्शनार्थं माचक्ष्वार्थं क्रिया-
 सौकर्यार्थं च तानि स्रोतोद्धारपरिष्कारानि
 यथायोगपरिष्काराद्दीर्घाणि च ।
 भगवद्दर्शोऽङ्गुलद्वयवस्तुत्तरवस्तिनृचक्रवहद्विद-
 कोदरधूमनिरुद्धप्रकप्रसन्निरुद्धगुदयन्त्राण्यलावु-
 ष्यङ्गयन्त्राणि चोपरिष्कारात्प्रामाण्यम् ।
 शलाकायन्त्रायपि नानाप्रकारानि नाना-
 प्रयोजनानि यथायोगपरिष्काराद्दीर्घाणि च तेषां
 गच्छपदशरपुच्छसंपर्णवक्षिप्रसुखे हे हे यद्य-
 य्च नचालनाहरणार्थं सुपरिष्कृते । मकरदन्त-
 मात्रसुखे हे किञ्चिदान्तार्ये स्रोतोगतप्रत्योद्-
 धारार्थम् । षट्कार्पासजतोष्णीयाणि प्रमाणां न-
 क्रियासु । शीघ्रि द्यांलतीनि खलसुखानि
 चारौघघप्रविधानार्थम् । शीघ्रयन्त्रानि जाम्बव-
 दनानि शीघ्रयन्त्रवदनानि षड्वात्मिककर्मस-
 भिप्रदानि । नासावैदहरणार्थमेकं कोलास्थि-
 दलमात्रसुखं खलतोष्णीयम् । अङ्गुलार्थमेकं
 कलायपरिमखलसुभयतो मुकुलायम् । नृष-
 मार्गविशोधनार्थमेकं मानतीपुष्पदन्तायप्रमाण-
 परिमखलमिति ।
 उपयन्त्राण्यपि रज्जुवेणिकापट्टचर्माम्बुवल्कल-
 लतावस्त्राङ्गीलाशम-सुजर-पाखिपाद-तलाङ्गुलि-
 लिङ्गा-दन्तनखसुख-बालाचकटकशास्त्राङ्गीवन-
 प्रवाह्यहृषीयस्त्रान्तमयानि चारामिभेषजानि
 चेति ।
 एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्थायये तथा ।
 सन्धी कोष्ठे धमन्याश्च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥
 यन्त्रकर्मणि तु निर्वानतनूपूरस्वस्वन्वचूहनवर्त्तन-
 चालनविवर्त्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविक-
 र्णहारणाङ्गोत्तमनविवर्त्तनभङ्गनोत्थयना-
 चषकेष्वदारण्यर्णकरव्यपचालनप्रघमनप्रमा-
 ण्यनानि चतुर्विंशतिः ॥
 खनुह्या चापि विभजेद्यन्त्रकर्मणि बुद्धिमान् ।
 असंख्यविकल्पत्वाच्छलाभामिति निश्चयः ॥
 तत्रातिशूलमसारमतिदीर्घमतिदृक्स्वमग्राहि
 विषमग्राहि वक्रं शिथिलमत्युत्तमं नृदुकोलं
 नृदुसुखं नृदुपाशमिति द्वादश यन्त्रदोषाः ।
 एते दीर्घविन्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलम् ।
 प्रशक्तं भिषजा ज्ञेयं तद्वि कर्मसु योजयेत् ॥
 दृश्यं सिंहासुखादेस्तु गूढं कङ्कसुखादिभिः ।
 निर्हरेत्तु शनैः शलां प्रक्षयुक्तियपेक्षया ॥
 विवर्त्तते साधवगाहते च
 प्रशक्तं नियतोद्धारते च यन्त्रात् ।
 यन्त्रैवतः कङ्कसुखं प्रधानं
 स्थानेषु सर्वैस्त्विकारि चैव ॥”
 इति सुश्रुते स्वस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥ * ॥

गोलाधायोक्तयन्त्राणि यथा,—
 “अथ यन्त्राधायो आस्थायेत । तत्रादौ तदा-
 रम्भप्रयोजनमाह ।
 दिनगतकालावयवा ज्ञातुमशक्या यतो विना
 यन्त्रैः ।
 वक्ष्ये यन्त्राणि ततः स्फुटानि वक्ष्ये ततः कति-
 चित् ॥
 गोलो नाडीवलयं यष्टिः शुकुर्घटी चक्रम् ।
 चापं तुर्यं फलकं धीरेकं पारमार्थिकं यन्त्रम् ॥”
 “अथ प्रथमं गोलयन्त्रमाह ।
 अपट्टतगरविचित्रं चित्तिले धृत्वा कुजेन
 संवृत्तं ।
 नाडीवृत्ते विन्दुं कृत्वा धृत्वा च लसमं चिति-
 जम् ॥
 रविचिह्नस्य ष्वाया पतति कुमध्यं यथा तथा
 विधृते ।
 उडुगोले कुजविन्दोर्मध्ये नाथो द्युयाताः स्युः ॥”
 “अथ नाडीवलयमाह ।
 अपट्टते कुजलमे लम् चार्थो खगोलनलिकान्तः ।
 भूस्थं ध्रुवयष्टिस्थं चक्रं चर्या निजोदयेच्छाङ्कम् ॥
 अक्षर्येदीभायासुदयेऽर्के अथ नाडिका श्रियाः ।
 इच्छायास्वाम्नात्तरेऽथ लयं प्रभायाश्च ॥
 केनचिदाधारेण ध्रुवाभिमुखकौलकेऽथ धृते ।
 अथवा कौलच्छायातलमध्ये स्थुर्नता नाथः ॥”
 षट्कार्यायन्त्रलक्षणादिकं षटीयन्त्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 “अथ शुकुमाह । [शुकुः ।
 समतलमस्तकपरिधिर्भ्रमसिद्धो दन्तिदन्तजः
 तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम् ॥
 इति शुकुयन्त्रम् ॥
 अथ चक्रमाह ।
 चक्रं चक्रांशुः परिधौ अथद्वन्द्वलादिकाधारम् ।
 धात्रां चित्र आधारात् कल्प्या भाङ्गेऽथ
 खाङ्गश्च ॥
 तन्मध्ये स्रष्ट्वा च क्षिप्वा किंभिसुखनेमिकं धाम्यम् ।
 भूमेरुततभागान्त्राचच्छायायां सुक्तः ॥
 तत्खाङ्गान्त्रश्च नता उन्नतलवसंगुणीकृतं द्युद-
 लम् ॥
 द्युदलोन्नतं शभक्तं नाथः स्थूलाः परैः प्रोक्ताः ॥”
 “अथ वेधेन यद्दृशानमाह ।
 “पैर्जपुष्यान्तिसवाहयाना-
 न्दृष्टयं नेमिगतं यथा स्यात् ।
 दूरेऽन्तरेऽक्षेयुभखेचरौ वा
 तथात्र यन्त्रं सुधिया प्रधाम्यम् ॥
 नेमिद्वन्द्वान्तगतं प्रपश्येत्
 खेटश्च धिष्णास्य च योगताराम् ।
 नेम्यङ्कयोरन्वयुजोस्तु मध्ये
 येऽंशाः स्थिता भद्रवको युतस्तैः ॥
 प्रत्यक् स्थिते भेऽथ पुरःस्थिते तै-
 र्ज्ञानो ध्रुवः स्यात् स्वचरस्य सुक्तम् ॥”
 “अथ चापं तुर्यगोलं चाह ।
 दलीकृतं चक्रसुश्रुतिर्चापं
 कोदकखलं खनु तुर्यगोलम् ॥”

“अथ पञ्चकवक्राद्यमाह ।
 इष्टकवक्रोऽथ स्फुटकात् उक्तः
 सुखेन नान्येवेति तं मयातः ।
 सप्तोक्तयुक्तेर्मजितस्य धारं
 खटं प्रवक्ष्ये पञ्चकवक्रमाह ॥”

“इदानीं यन्त्रवक्रमाह ।
 कर्मकं चतुरस्रकं सप्तकं खाट्टा-६० कुले-
 विस्तृतं
 विस्तारविशुद्धा-१०० यत् सप्तककेनायाममध्ये
 तथा ।
 आधारः अथष्टकवादिघटितः कार्या च
 रेखा तत-
 काधाराद्वलम्बस्रचसदशी सा लम्बरेखीयते ।
 लम्बं नवम्-६० कुलकोर्विभक्त्य
 प्रकृतं तिथ्यगतः प्रसार्य ।
 स्रज्जालि तत्रायतस्रज्जालेखा
 जीवाभिधानाः सुधिया विधियाः ।
 आधारतुतोऽधः खगुया-३० कुलेषु
 व्यालम्बयोगे सुधिरश्च ख्यम् ।
 इष्टप्रमाणा सुधिरं प्रजाका
 शिष्याचसंज्ञा खलु सा प्रकल्प्या ।
 वष्टाकुलयासमतश्च रस्यात्
 लला सुष्टं परिधौ तदङ्गम् ।
 वष्टा घटीनां भगणांश-३६० कैश्च
 प्रत्यंशकं चाम्बुपलैश्च दिग्भिः ।
 अथे सरस्या तनुपट्टिकेका
 वष्टाकुला दीर्घतया तथाह्य ॥”

“इदानीं यन्त्रोपकरणमाह ।
 यत् खलुकैः स्थूलचरं पञ्चायं
 तमोङ्ग-१६ चतुः स्थाचरश्चिञ्जनीह ॥”

“इदानीं यष्टिघातनमाह ।
 वेदाः ४ भवाः ११ श्लोकधुवो १० इति च १०
 विश्वे १३ च वाद्याः ५ पञ्चकवक्रनिष्ठाः ।
 अर्कोद्भृताः स्युः क्रमशः खदंशे
 राक्षसकभ्यानि हि खलुकानि ।
 तेः क्रान्तिपातात्परवेभुञ्जन्त्या
 वष्टावृताद्यभवन्ति युक्ता ।
 दिग्धी हतात्मा भवतीह यष्टिः
 सा पट्टिकायां सुधिरात् प्रक्षेपा ॥”

“इदानीं यष्टिप्रयोजनमाह ।
 धार्यं तथा पञ्चकयन्त्रमिदं यथैव
 तत्पार्श्वयोर्लगतं तुष्टमिनस्य तेलः ।
 हायाचजा अष्टति तत्परिधौ यमंशं
 तर्चांशके मतिमता तरणिः प्रकल्प्यः ।
 अचप्रोतां रविजवगतां पट्टिकां न्यस्य तस्माद्-
 यष्टेरयादुपरि पञ्चकेऽधः गोलक्रमेण ।
 यन्त्राद्विषयचरदक्षगुणस्तत्र या न्या तथात्र
 हिने इति तलमघटिकाः स्युर्नता लम्बकानाः ॥”

“अथ यष्टिवक्रमाह ।
 निष्कारिष्कभाहं इतं हत्वा दिग्घृतं तत्र ।
 दत्वायां प्राक् पञ्चाद्युप्यारुतत्र तन्मध्ये ।
 तत्परिधौ वष्टाङ्गं यष्टिवैष्टुतिस्रतः केने ।

निष्कारिष्कभा निधेया वष्टायापान्तरं वावत् ।
 तावन्ना मौर्वा बहुद्वितीयवृत्ते ध्रुवभवेत् तत्र ।
 दिनगतशेषा नाथैः प्राक् पञ्चात् स्युः क्रमेणै-
 वम् ॥”

“इदानीं धीयन्त्रं विषयुरादौ तत्रयंत्रं समाह ।
 अथ किमु पृथुतन्मैर्धोमती भूरियन्त्रैः
 खकरकलितयष्टैर्दत्तमन्त्राद्यष्टैः ।
 न तद्विदितमानं वस्तु बहुदृश्यमानं
 दिव सुवि च लक्ष्यं प्रोच्यतेऽथ खलक्यम् ॥
 अथ प्रश्नः ।
 वंशस्य मूलं प्रविशोक्त चापं
 तत्खान्तरं तस्य सप्तक्ययच ।
 यो वेति यष्टैव करस्ययासौ
 धीयन्त्रवेदी वद किं न वेति ॥”

“अथ यष्टा भुववेधेन पञ्चमाह ।
 यष्टाप्रमूलसंयं विदुष्या भुवमयप्रलयोर्लम्बी ।
 बाहुलंखान्तरभूर्लम्बीच्छायान्तरं कोटिः ।
 कोटिर्वादिशुश्रिता बाहुविभक्ता पञ्चप्रभा
 शेया ॥”

“इदानीं वंशाद्विधमाह ।
 विदुषेवं वंशतलं वष्टाच्छायाहताहाहोः ।
 कोषा लम्बं श्रेयं खर्वशमध्ये मञ्जीमानम् ।
 विहायो वंशापं भूमानं कोटिसंगुलं भक्तम् ।
 होष्या वंशोच्छायो वष्टाच्छायेव संयुतो श्रेयः ॥
 उदाहरणम् ।
 पञ्चप्रकाङ्कना १०५ यष्टिरष्टवष्टिदुगुच्छयः ।
 वटकरास्रजवेधे रोः कोटिः सप्तदशाङ्कना ।
 अयवेधे रसेशा ११६ होः कोटिसुरगङ्गकराः ।
 वंशस्य यस्य तन्मानं चात्तवंधान्तरं वद ॥”

“अथ केवलायवेधेनाह ।
 अयं विधोर्ध्वस्यः पुनरुपविष्टश्च तद्विज्ञेत् ।
 निजमुजभक्ते कोटी तदन्तरत्तो दगौचोविधेयः
 भूमिर्वंशोच्यमतः पृथक् पृथक् पूर्ववज्जयम् ॥
 अथ प्रश्नः ।
 ऊर्ध्वस्यस्य यष्टादिभिद्येवहितस्याप्ययमानं सखे ।
 वंशस्य प्रगुणस्य यस्य सुशमे रेषे समालोक्यते ।
 अन्नेव लमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं
 मन्ये यन्त्रविदां वरिष्ठपदवीं यातोऽसि धीयन्त्र-
 वित् ॥
 उदाहरणम् ।
 इष्टयष्टोर्ध्वसंख्येन वंशापं विधत्ता मूलः ।
 इष्टचतुष्करोऽथान्ययष्टा खाट्टाकुलः सखे ।
 निविष्टेन तथा कोटिरङ्गलं वेधयोरपि ।
 व्यालवंधान्तरं त्रिंशद्वंशोच्छायश्च वेधवित् ॥”

“अथ जलान्तर्वंधमाह ।
 एवं तोयेऽप्यौचं तत्र दगौचोर्जितं भवति ।
 किंवा यष्टा कोटी वष्टाच्छायौ जलान्तरं
 बाहू ॥
 अथ प्रश्नः ।
 दूरस्यस्य न दूरस्यस्य यदि वादृष्टस्य इष्टस्य वा
 वंशस्य प्रतिविम्बितस्य सखिने इष्टाप्रमाणं सखे ।
 अन्नेव लमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं

तां सर्वंमतीन्द्रियमनुभववापिन मन्ये भुवि ।
 उदाहरणम् ।
 इटा वेत्तु अङ्कना कोटिर्वाहूच चतुरङ्गुलः ।
 ऊर्ध्वकोपोपविष्टेन बाहुरेकाराष्टाङ्गुलः ।
 कोटिरटाङ्कना तोये वंशापं विधत्ता सखे ।
 पञ्चकवक्रौ इष्टाच्छायौ वंशोच्छायं चान्तरं वद ॥”

“किंवा यष्टाच्छायोदाहरणम् ।
 बहुद्वैरमरेस्तुलान्बहुलान्ययथा क्रमात् ।
 व्यालतोयान्तरं इष्टा वंशोच्छायं चान्तरं वद ॥”

“अथ खयंवहमाह ।
 लघुदाखलवमचक्रं समसुधिराराः समान्तरा
 निष्काम् ।
 किञ्चिद्भक्तानोष्याः सुधिरखार्धं पृथक् तावाम् ॥
 रसपूर्णे तत्रकं द्याधारात्पश्चितं खयं भ्रमति ॥”

“अथान्यदाह ।
 उक्तीर्थं नेमिमघवा परितो मरुनेन बंलघम् ।
 तदुपरि तालदलाद्यं जत्वा सुधिरं रसं क्षिपित्
 तावत् ॥
 यावद्रसेकपार्श्वं क्षिप्रजलं नात्यतो याति ।
 पिहितश्चिद्रं तदतत्रकं भ्रमति खयं जला-
 लटम् ॥”

“अथान्यदाह ।
 तान्नादिमयस्याङ्गुष्ठरूपनखस्यानुपूर्वस्य ।
 एकं कुञ्जलान्नादितीयमग्रं लधोस्तुल्यश्च
 वदः ।
 युगपन्मूलं वेत्तु कं गलेन कुञ्जाहृदिः पतति ॥
 नेर्या बहुधा घटिकाचक्रं जलयन्त्रवत् तथा
 धार्यम् ।
 नलकपच्युतसजितं पतति यथा तद्वृटीमध्ये ।
 भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्वघटीभिः समालटम् ।
 चक्रच्युतं तद्वदकं कुञ्जे याति प्रकाशिकया ॥”

“इदानींमन्त्रेषां खयंवहसुपहसनाह ।
 यदधीरन्मूलं तत् सापेक्षत्वात् खयंवहं यान्त्रम् ।
 चतुरचमत्कारकरो युक्तिर्यत्कं नहि यान्त्रा ।
 एवं बहुधा यन्त्रं खयंवहं कुञ्जकविद्यया भवति ।
 नेदं गोलामिनया पूर्वोक्तव्याख्यायुक्तम् ॥”

इति विद्वान्नाशिरोमणौ गोके यन्त्राध्यायः ॥
 यन्त्रकं, खी, यन्त्रकाठम् । (कुम्भम्) इति विमचक्रः ।
 ३।५०३ ॥ कुं द इति भावा । यन्त्रे काठमने-
 नेति यमघातोच्छप्रत्ययेन यन्त्रं ततः खार्धं कप्रक-
 येन निव्यन्नम् ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । २ ।
 “कार्यां गोपयित्वावन्धः कथामावैश्या यन्त्रकम् ।
 न कुर्व्यात् खलुसैकश्च तेन क्षिप्रति हि त्रयः ॥”
 यन्त्रयति वज्राति सितुप्रभृतीनीति । यन्त्र +
 लुक् । सितुप्रभृतिनिष्ठातरि, त्रि । यथा, रामा-
 यथे । ० । ८० । १ ।
 “खकमेाभिरताः मूराः खनका यन्त्रकस्य ॥”
 “यन्त्रका जलप्रवाहादियन्त्रवसमर्थाः ॥” इति
 तद्वृत्तिका ॥)
 यन्त्रयष्टं, खी, (यन्त्रस्य यष्टम्) तैजिशाजा ।
 इति विमचक्रः । ४ । ६६ ॥ चाविचर इति
 भावा ॥

दीपोपलेः मंडलयाद्यन्त्रं भूधरनामकम् ।
इति भूधरयन्त्रम् ॥

“यन्त्रं जमरुचं चं स्यात्तत् स्यात्लोर्मुद्रिते मुखे ।”
इति जमरुचयन्त्रम् । इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च ।
“अन्वन्वया तु कर्षया गोक्षयाकारसन्निभा ।
सैव ह्यिन्द्रान्विता मध्ये गभीरामारण्योचिता ।”
इति अन्वन्वयायन्त्रम् ॥

“ह्यौ भागौ तु सदृग्भस्य एकावच्छीकण्डिका ।
लोहकिङ्कस्य भागेकं श्वेतपाषाणभागिकम् ॥
नरकीशसमं किञ्चित् ह्याग्नीदग्धेन पिधयेत् ।
माघद्वयं द्रुपं मर्द्धं तेन नृषां सुसम्पुटाम् ॥
श्रीषयित्वा रसं क्षिप्रा तत्कल्केः सन्धि लेपयेत् ।
रौद्रश्रवा समाख्याता सन्ध्यापारद्वयाधिका ॥”
इति नृषायन्त्रम् ॥ * ॥

“बाहुकापूरितं भास्वं तन्मध्ये खतकं क्षिपेत् ।
रसं नृषागतस्यैव भास्वं स्यावेण रोधयेत् ॥
क्षिप्रा नृक्षयैः सन्धिं पाचयेत्क्षिप्रादिना ।
बाहुकायन्त्रमेतद्वि योजयेद्रसकर्मणि ॥”
इति बाहुकायन्त्रम् ॥

“तियंक्कच्छं काचकुप्यामिलयेत् सख्यभास्वकेः ।
तियंक्कल्ला पचेत् भास्वं वकयन्त्रमिति स्युतम् ॥”
इति वकयन्त्रम् ॥

“ऊर्द्धाधः संपुटकारं तन्मध्ये रससंस्थितम् ।
कवचोयन्त्रमेतद्वि रसादिद्रवसाधनम् ॥”
इति कवचोयन्त्रम् ॥ * ॥

इति वैश्वकरसेन्द्रसारसंघे चारणाद्यधिकारे ।
चिकित्सोपयन्त्रपरयन्त्रविवृतियथा, —
“यन्त्रप्रतमेकोत्तरमन्त्रं ह्यस्मेव प्रधानतमं
यन्त्राणामवगच्छ । किं कारणम् । यस्माद्दस्ता-
द्वते यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वाद्यन्त्रकर्म-
णाम् । तत्र मनःशरीरावाधकराणि शल्यानि
तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि । तानि षट्प्रका-
राणि । तद्दयथा । सक्तिकयन्त्राणि । सख्यं-
यन्त्राणि । तालयन्त्राणि । नाडीयन्त्राणि ।
शलाकायन्त्राणि । उपयन्त्राणि चेति ॥
तत्र चतुर्विंशतिः सक्तिकयन्त्राणि । हे सख्यं-
यन्त्रं । हे एव ताडयन्त्रं । विंशतिर्नाथः । अष्टा-
विंशतिः शलाकाः । पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणि ।
तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति तन्मत्तिरूप-
काणि वा तद्वत्तमैः । तत्र नानाप्रकाराणां
यात्राणां नृगपत्तिकां मुखेर्मुखानि यन्त्राणां
प्रायशः सङ्गानि तस्मात् तस्मात्तस्यादागमादु-
पदेशादन्यथदर्शनाद्दुयुक्तितश्च कारयेत् ।
नमाहृतानि यन्त्राणि खरङ्गच्छामुखानि च ।
सुदृढानि सुकृपाणि सुयथाणि च कारयेत् ॥
तत्र सक्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि
विंशत्याङ्गुलकतश्चतुश्चतुर्हीपिमाणारश्मगाल-
नृमेर्न्यावककाककङ्कररचासभासशशशाकु-
लकचलिष्मिनयधक्रीचभृङ्गराजाङ्गलिकयाव-
भङ्गनन्दसुखसुखानि मन्दराजतिभिः कौले-
दववहानि नृषीङ्गुश्रवदाहृतवारङ्गायस्थि-
विनष्टश्लोहरवार्थं सुपरिष्कृतं ॥ * ॥ सनियचो-

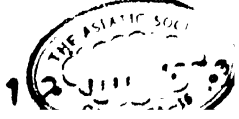
निययश्च सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ भवतस्त्वन्मास-
विराकायुगतश्लोहरवार्थं सुपरिष्कृतं ।
तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मस्यतालुवदेकतालङ्गि-
तालके कर्षणासानाडीश्लोचानामाहरवार्थम् ।
नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्येक-
तोसुखान्युभयतोसुखानि च तानि स्रोतोगत-
श्लोहरवार्थं रोगदर्शनार्थमाचूषवार्थं क्रिया-
सौकर्यार्थञ्चेति तानि स्रोतोहारपरिखाहानि
यथायोगपरिखाहदीर्घाणि च ।
भगवन्मार्शोऽर्द्धद्वयवस्तुत्तरवस्तिनृचद्विद-
कोदरधूमनिवहप्रकशसन्निरुद्धगुदयन्त्राण्यनावु-
श्रङ्गयन्त्राणि चोपरिच्छाहस्यामः ।
शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकारानि नाना-
प्रयोजनानि यथायोगपरिखाहदीर्घाणि च तेषां
गच्छपदशरपुष्पसर्पप्रयवद्विष्टसुखे हे हे एषय-
वृहनचालनाहरवार्थं सुपरिष्कृतं । मन्दरदल-
माचसुखे हे किञ्चिदानताये स्रोतोगतश्लोह-
रवार्थम् । षट्कार्पासलतोष्णीयाणि प्रमाणान-
क्रियासु । शीघ्रि दद्यात्तनीनि खल्लसुखानि
चारीषधप्रविधानार्थम् । त्रीण्यन्त्रानि जाम्बव-
दनानि त्रीण्यङ्गुश्रवदनानि षड्वायिकर्मस-
भिप्रेतानि । नासाद्दृष्टवार्थमेकं कोलास्यि-
दलमाचसुखं खल्लतोष्णोष्ठम् । अङ्गुनाथमेकं
कलायपरिमखल्लसुभयतो सुकुलायम् । नृच-
मार्गविशोधनार्थमेकं मानतोप्युत्तनायप्रमाय-
परिमखल्लमिति ।
उपयन्त्राण्यपि रण्यवेगिकापङ्कजमैान्तवक्त्रल-
लतावस्त्राहीनामस्त-सुत्र-पाण्डिपाद-तलाङ्गुलि-
लिङ्गा-दन्तनखसुख-बालान्धकटकशाखाष्टीवन-
प्रवाह्यहृद्ययस्त्राण्यमयाणि चारामिभेषजानि
चेति ।
एतानि देहे सम्प्लिन् देहस्यावयवे तथा ।
सन्धौ कोष्ठे धमन्याश्च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥
यन्त्रकर्मणि तु निषांतनपूरवन्धनवृद्धनवर्तन-
चालनविवर्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविक-
र्यंवाहरवाचनोत्तमनविवमनभङ्गनोत्तयना-
चूषवेद्यदारवर्णकरव्यप्रचालनप्रधमनप्रमा-
ज्जनानि चतुर्विंशतिः ॥
सुदृढा चापि विभजेद्यन्त्रकर्मणि बुद्धिमान् ।
असंख्यविकल्पत्वाच्छलाकामिति निश्चयः ॥
तत्रातिशूलमसारमतिदीर्घमतिदृक्खमयाहि
विषमयाहि वक्रं शिथिलमत्युत्तं न्दुकीलं
न्दुसुखं न्दुपाशमिति द्वादश यन्त्रदोषाः ।
एतेदीर्घैर्विनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलम् ।
प्रशक्तं भिषजा ज्ञेयं तद्वि कर्मसु योजयेत् ॥
दृश्यं सिंहसुखादीस्तु गूढं कङ्कसुखादिभिः ।
निर्हरेत्तु शनैः श्लथं श्लथयुक्तिरपेक्षया ॥
विवर्तते चाध्वगाहते च
श्लथं नियच्छोहरते च यस्मात् ।
यन्त्रेषुतः कङ्कसुखं प्रधानं
स्यानेषु सर्भेष्वविकारि चैव ॥”
इति सुश्रुते खल्लयानि सप्तमेऽध्याये ॥ * ॥

गोलाध्यायोक्तयन्त्राणि यथा,—
“अथ यन्त्राध्यायो आख्यायते । तत्रादौ तदा-
रम्भप्रयोजनमाह ।
दिनगतकालावयवा ज्ञातुमशक्या यतो विना
यन्त्रैः ।
वक्ष्ये यन्त्राणि ततः स्मृतानि संक्षेपतः कति-
चित् ॥
गोली नाडीवलयं यष्टिः शङ्कुर्वंटी चक्रम् ।
चापं तुयं पलकं धीरेकं पारमार्थिकं यन्त्रम् ॥”
“अथ प्रथमं गोलयन्त्रमाह ।
अपटुत्तरवचिर्द्धं क्षितिषे धृत्वा कुक्षेन
संयुक्तं ।
नाडीवले विन्दुं कृत्वा धृत्वा च जलसमं क्षिति-
जम् ॥
रविचिह्नस्य श्लाया पतति कुम्भे यथा तथा
विधृते ।
उद्धुगोले कुक्षिन्धोर्मध्ये नापो दुयाताः स्युः ।”
“अथ नाडीवलयमाह ।
अपटुते कुक्षजले जलं चायो खगोलनलिकान्तः ।
भूख्यं ध्रुवयष्टिख्यं चक्रं षष्ट्या निजोदयेच्छाङ्काम् ॥
यस्तेर्यष्टीभायासुदयेऽर्कं न्यस्य नाडिका श्रेयाः ।
इच्छायास्तुभ्यन्तरेऽथ जलं प्रभायाश्च ॥
केनचिदाधारेण ध्रुवाभिसुखकीलकेऽथ धृते ।
अथवा कीलच्छायातलमध्ये स्तुर्नता नाथः ॥”
षट्कार्पासलतायादिकं षटीयन्त्रशब्दं इत्यम् ॥
“अथ शङ्कुमाह । [शङ्कुः ।
समतलमसक्तपरिधिर्भ्रमसिद्धो दन्तदन्तजः
तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम् ॥
इति शङ्कुयन्त्रम् ॥
अथ चक्रमाह ।
चक्रं चक्रांशुं परिधौ अथश्चक्रादिकाधारम् ।
धात्रो विभ आधारात् कल्प्या भार्हेऽथ
खाड्यम् ॥
तन्मध्ये स्रग्ध्रां क्षिप्राकांभिसुखनेमिकं धार्यम् ।
भूमेरुत्ततभागक्षत्राच्छायया शुक्तः ॥
तत्सुखाङ्गान्ध नता उन्नतलवसंगुयीकृतं बुद्-
जम् ॥
दुदलोत्तनांशभक्तं नाथः स्थूलाः परैः प्रोक्ताः ॥”
“अथ वेधेन यश्चानमाह ।
“पैर्जर्जपुष्पान्तिमवाववाणा-
नृचद्वयं नेमिगतं यथा स्यात् ।
दूरेऽन्तरेऽल्पेपुभखेचरौ वा
तथात्र यन्त्रं सुधिया प्रधायम् ॥
नेमिस्थद्वयान्तगतं प्रपश्येत्
खेटश्च धिष्याश्च च योगताराम् ।
नेम्यङ्गोरचयुषोस्तु मध्ये
येऽंशाः स्थिता भद्रवको युतकैः ।
प्रखक् स्थिते मेऽथ पुरःस्थिते तै-
र्चोर्नो ध्रुवः स्यात् खचरस्य सुक्तम् ॥”
“अथ चापं तुयं गोलं चाह ।
दलीकृतं चक्रुत्तानि चापं
कोदरखल्लं खलु तुयं गोलम् ॥”

“अथ पञ्चकयन्त्रमाह ।
 इन्द्रकण्ठीयं स्पृष्टकाल उक्तः
 सुखेन शान्तिवैतिलं मयातः ।
 सप्तोक्तयुक्तैर्गणितस्य चारं
 सप्तं प्रथमं पञ्चकयन्त्रमाह ।”
 “इदानीं यन्त्रकयन्त्रमाह ।
 कर्मणं चतुरस्रकं सुपञ्चकं खाङ्गा-६० कुले-
 विस्तृतं
 विस्तारविस्तृता-१०० यत् सुगन्धकेनायाममध्ये
 तथा ।
 आधारः अथप्रथमादिचतितः कार्यं च
 रेखा तत-
 काधाराद्वलनस्यसप्तदश्या वा लम्बरेखीयति ।
 लम्बं नवत्न-६० कुलकैर्विभज्य
 प्रथमकुलं तिस्रंगतः प्रसाध्य ।
 सप्तत्रिंशत् तत्रायतस्यपरेखा
 जीवाभिधानाः सुधिया विधियाः ।
 आधारतोऽधः खगुणा-३० कुलेषु
 व्यालम्बयोगे सुधिरश्च स्यात् ।
 इष्टप्रमाणा सुधरे प्रजाका
 ज्ञेय्याचसंज्ञा खलु वा प्रकल्प्या ।
 यद्युक्तयासमतश्च रम्यात्
 कृत्वा सुदत्तं परिधौ तदङ्गम् ।
 यद्या घटीनां भगणांश-३६० केषु
 प्रथमं प्रकं चाक्षुपलैश्च दिग्भिः ।
 अथे सरम्या तनुपङ्क्तिका
 यद्युक्ता दीर्घतया तथाह्य ।”
 “इदानीं यन्त्रोपकरणमाह ।
 यत् खलुकैः खलुचरं पञ्चकं
 तत्रोङ्क-१६ इत् स्याच्चरप्रिञ्जनीह ।”
 “इदानीं यद्युक्तधनमाह ।
 वेदाः ४ भावाः ११ शैलसुवो १० इतिच १०
 विन्दे १३ च भावाः ५ पञ्चकवैजिनाः ।
 अर्कोद्भूताः स्युः क्रमशः खदेशे
 राश्वर्हलभ्यानि हि खलुकानि ।
 तेः क्रान्तिपातात्परिवेभुञ्ज्या
 यद्युक्ताचस्यवेन युक्ता ।
 दिग्धी कृताभा भवतीह यद्यः
 वा पङ्क्तिकायां सुधिरान् प्रदेया ।”
 “इदानीं यद्युक्तधनमाह ।
 धार्यं तथा पञ्चकयन्त्रमिदं यथैव
 तत्पार्श्वयोर्लगतं तुष्कमिनस्य तैलः ।
 हायाचजा स्रष्टति तत्परिधौ यमंशं
 नचांशकं मतिमता तरणिः प्रकल्प्यः ।
 अथप्रोतां रविजवगतां पङ्क्तिकां न्यस्य तस्माद्-
 यद्वेद्यादुपरि पञ्चकैःध्वं गोलक्रमेण ।
 यत्राहोवचरदक्षगुक्तान् वा न्या तथाच
 हिमे इमे तलमघटिकाः स्युर्नता सप्तकान्ताः ।”
 “अथ यद्युक्तधनमाह ।
 त्रिष्वाविष्कम्भाहं इत्तं कृत्वा दिग्द्वितं तं च ।
 दत्वायां प्राक् पञ्चाद्युक्त्यादृत्तश्च तन्मध्ये ।
 तत्परिधौ यद्युक्तं यद्युक्तैरुत्तिसतः केने ।

त्रिष्वाविष्कम्भाहं इत्तं कृत्वा दिग्द्वितं तं च ।
 तावन्वा मौर्षां यद्युक्तीयद्विधौ धनुर्भवेत् तत्र ।
 दिनमतशेषा नाथैः प्राक् पञ्चात् स्युः क्रमै-
 वम् ।”
 “इदानीं धीयन्त्रं विवक्षुरादौ तत्प्रथमाह ।
 अथ कित् पृथुतन्त्रेधौमतो भूरियन्त्रैः
 सकारकजितयद्वैतमन्त्राद्यद्वैतः ।
 न तद्विदिनमात्रं वस्तु यद्वैतमानं
 दिवि भुवि च जलस्यं प्रोच्यतेऽथ खलुकम् ।
 अथ प्रथः ।
 वंशस्य मूलं प्रविजोक्त चायं
 तत्स्थान्तरं तस्य सप्तपञ्चयम् ।
 यो वेति यद्येव करस्ययासौ
 धीयन्त्रवेदौ वह किं न वेति ।”
 “अथ यद्या भुववेधिन पञ्चमाह ।
 यद्युक्तमूलसंख्यं विदुष्वा भुवमयमूलयोर्लम्बी ।
 बाहुर्लम्बान्तरभूर्लम्बीयान्तरं कोटिः ।
 कोटिर्द्वादशगुणित्वा बाहुविभक्ता पञ्चप्रभा
 श्रेया ।”
 “इदानीं वंशाद्विधमाह ।
 विदुष्वेवं वंशतलं इद्युक्त्यायाहताहाहोः ।
 कोष्वा लम्बं श्रेयं सर्वप्रथमं महीमानम् ।
 विहायो वंशायं भूमामं कोटिसंयुक्तं भक्तम् ।
 दोष्वा वंशोष्वायो इद्युक्त्यायेव संयुतो श्रेयः ।
 उदाहरणम् ।
 पञ्चशक्राङ्गुला १४५ यद्विद्वद्विदुर्गुण्यः ।
 यद्वकराङ्गुलवेधे दोः कोटिः सप्तदश्याङ्गुला ।
 अथवेधे रसेशा ११६ दोः कोटिसुरगङ्गुलराः ।
 वंशस्य यस्य तन्मानं चात्मवंशान्तरं वद ।”
 “अथ केवलायवेधिनाह ।
 अयं विष्णोष्वाः पुनरुपविद्यत् तद्विद्वित् ।
 निजभुजभक्ते कोटी तदन्तरकृतो दगौष्वाविष्णवः
 भूमिर्वंशोष्वामतः पृथक् पृथक् पूर्ववत्तुश्रेयम् ।
 अथ प्रथः ।
 लम्बस्यस्य यद्यादिभियेवहितस्याप्ययमात्रं सखे !
 वंशस्य प्रगुणस्य यत् सुखमे देशे समाजोक्तते ।
 अथैव त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोष्वायं
 मन्थे यन्त्रविदां वरिहपदवीं यातोऽसि धीयन्त्र-
 वित् ।
 उदाहरणम् ।
 इद्युक्त्याद्वैतंख्येन वंशायं विध्यता भुजः ।
 इद्युक्त्याद्वैतंख्येन वंशायं विध्यता भुजः ।
 निविद्येन तथा कोटिरङ्गुलं वेधयोरपि ।
 आत्मवंशान्तरं नृह वंशोष्वायश्च वेधवित् ।”
 “अथ जलान्तर्वधमाह ।
 एवं तोयेऽप्यौष्वां तत्र दगौष्वाजितं भवति ।
 किंवा यद्या कोटी इद्युक्त्यायौ जलान्तरं
 बाहु ।
 अथ प्रथः ।
 दूरस्थस्य न दूरगस्य यदि वाद्वेद्य इदस्य वा
 वंशस्य प्रतिबन्धितस्य खलुके इद्युक्त्यायमात्रं सखे ।
 अथैव त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोष्वायं

त्वा सर्वप्रथमतीक्ष्णमनुचखालेन मन्थे भुवि ।
 उदाहरणम् ।
 इद्या सित् बाहुना कोटिर्बाहुश्च चतुरङ्गुलः ।
 लम्बस्योपोपविद्येन बाहुरेकादश्याङ्गुलः ।
 कोटिरद्याङ्गुला तोये वंशायं विध्यता सखे ! ।
 अङ्गुलस्यौ इद्युक्त्यायौ वंशोष्वां चान्तरं वद ।”
 “किंवा यद्युक्त्याद्वैतंख्येन ।
 यद्युक्त्याद्वैतंख्येन वंशायं विध्यता सखे ! ।
 आत्मतोयान्तरं इद्या वंशोष्वां चान्तरं वद ।”
 “अथ खयंवेद्यमाह ।
 जद्युदायंखयमचक्ते समसुधिराराः समान्तरा
 मेष्वात् ।
 किञ्चिद्भ्रमतीष्वाः सुधिरस्यार्धे पृथक् तावाम् ।
 रसपूर्णे तत्रकं द्याधारात्स्थितं खयं भ्रमति ।”
 “अथान्यदाह ।
 उक्त्यर्थं मेमिमघवा परितो मद्देशेन खलुकम् ।
 तदुपरि ताजद्वारायं कृत्वा सुधरे रवं क्षिपित्
 तावत् ।
 यावद्रसेकपार्श्वे क्षिप्रजलं नान्यतो याति ।
 पिहितंश्च तदन्तरं भ्रमति खयं जला-
 कटम् ।”
 “अथान्यदाह ।
 तान्नादिमयस्याङ्गुलस्यपञ्चकस्यपूर्वस्य ।
 एकं कुलजलान्तरितीयमयं लक्षोत्सख
 वदितः ।
 युगपन्मुक्तं सित् कं नलेन कुलाद्विद्यः पतति ।
 मेष्वां यद्युक्त्या घटिकाचक्रं जलयन्त्रत् तथा
 धार्यम् ।
 नलकपच्युनसजिलं पतति यथा तद्वैतीमध्ये ।
 भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्वघटीभिः समाकटम् ।
 चक्रच्युतं तद्वदं कुले याति प्रयाजिकया ।”
 “इदानीमन्थेवां खयंवेद्यं पृथक्वेद्यमाह ।
 यद्युक्त्याद्वैतंख्येन तत् सार्धं चान्तरं खयंवेद्यं यान्त्रम् ।
 चतुरस्रमन्त्राकारकौ युक्तियन्त्रं नृह यान्त्रम् ।
 एवं बहुधा यन्त्रं खयंवेद्यं कुलकविद्यया भवति ।
 नेदं गोजाधिनया पूर्वोक्तलान्त्रायुक्तम् ।”
 इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोले यन्त्राध्यायः ॥
 यन्त्रकं, खी, यन्त्रकाहम् । (कुम्भम्) इति शिमचक्रः ।
 ३।५०३ ॥ इदं इति भावा । यन्त्रे काहमने-
 नेति यमधानोष्वाप्रत्ययेन यन्त्रं ततः खार्यं कप्रत्य-
 येन निष्पन्नम् । (यथा, सुश्रुते । ४ । २ ।
 “कार्यं गोपयिष्वाकावन्त्रः कस्यामावेद्यं यन्त्रकम् ।
 न कुर्व्यात् क्वचित्कश्च तेन क्लिप्तं हि प्रथः ।”
 यन्त्रयति वज्राति सितुप्रभृतीतीति । यन्त्र +
 ण्यल् । सितुप्रभृतिनिन्नातरि, नि । यथा, रामा-
 यखी । ० । ० । १ ।
 “सकम्भाभिरताः मूराः खनका यन्त्रकाश्च ।”
 “यन्त्रका जलप्रवाहादियन्त्रयन्त्रयोः” इति
 तद्वैका ।)
 यन्त्रयहं, खी, (यन्त्रस्य यद्यम्) तैजिप्रजा ।
 इति शिमचक्रः । ३ । ५३ ॥ चाविचर इति
 भावा ।

यम

यमगोत्रः, पुं, कलायविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । मटर इति भाषा ।

यमकं, स्त्री, (यम + क्) रत्नम् । यन्त्रम् । (यथा, सुश्रुते कृष्णान्ते अष्टादशाध्याये । "यमकमत्तं कर्तुं मन्त्रियं क्") नियमनम् । इति मेदिनी । ख, ७१ । (यथा, सुश्रुते उत्तर-तन्त्रे ४१ अध्याये ।

"रक्तचयाद्देनाभिसंशोषाहारयमक्यात् । त्रिभक्तयश्च भवेच्छोषः च चासाध्यतमस्ततः ।")

यमका, स्त्री, (यमि + क्) यथासम्यक् युक् । १ । १०७ । इति युक् । टाप् । यथा, मेदिनी । ४ । १० ।

"मदनतापभरेण विहीयं नो यदुदपाति हृदा दमनस्तसुः । निविडपीनकृचण्डययमका तमपराधमघातु प्रतिवप्रती ।"

(पीडाशब्देऽस्या विशेषो विशेषः ।)

यमपेयक्री, स्त्री, (पिब्यतेऽनयेति । पिब् । करणे ल्युट् । ङीप् । यमपेयक्री) पेयकार्ययमम् । इति जटाधरः । यंता इति भाषा ।

यमिका, स्त्री, (यमयति क्तकौतुका पीडय-तोति । यमि + क्) टापि अत इत्वम् । पञ्जाः कनिष्ठा भगिनी । यथा, शैम्यम् । "कनिष्ठा ग्यालिका ह्यली यमिका केलि-कुचिका ।"

यमिक्तः, वि, (यमि + क्तः) बहः । इति धरणिः । (यथा, द्विषीभागवते । १ । १० । १० ।

"ते भव्या जयदुर्धुं हटादाक्रय यमिक्तम् । विगमाना सुनिं प्राड सुरभिः साशुलोचना ।" यमि, [न्] वि, यमि + क्तः । यमि + क्तः इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन नियमः । (यमयति वप्रतीति । यमि वप्रने + क्तः) यमनकारकः । यथा, रामायणे । १ । १ । ७६ ।

"अस्मिन्मोक्षमालानं यत्ना पेतामहाद-वरात् । मयं वन् राक्षसान् वीरो यमिक्तान् यद-श्या ।"

यम, स्त्री मेदिनी । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-अक०-अनिट् ।) स्त्री, अयासीत् । यमति युवा । इति दुर्गादासः ।

यम, स्त्री उ विरती । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-अक०-अनिट् ।) स्त्री, यमता । उ, यमत्वा यमत्वा । विरतिनिवृत्तिः । यच्छति पापात् साधुः । इति दुर्गादासः ।

यम, क मि परिवेषणे । तद्भावे । इति कवि-कल्पद्रुमः । (पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क मि, यमयति यमयति । परिवेषणं अन्नादेर-पेषम् । घटनमित्येके । विश्वव्याप्राविशस्य रूपमिति रमानाथः । केचित्तु परिवेषण एवायं माहुरन्तः । यमयन्त्रं द्विषाय युद्धी । अथवा नियमयति संवामयति, इत्याहुः । अथ तु अपरिवेषण एवायं माहुरन्तः । 'विषमयति

यमः

विभागप्रकृतानाम् एकम् । इति प्राकृतके । परिवेषणे तु यामयन्त्रं द्विषाय युद्धी इत्याहुः । तेन उभयस्य प्रामाणिकत्वाद्भयवच विकल्प-प्रापनार्थेनाहुरन्तः । इति दुर्गादासः ।

यमः, पुं, (यमयति नियमयति जीवानी यमाफल-मिति । यम् + अच् ।) इत्यण्डिकृपालः । तत्पर्यायः । धर्मराजः २ पिठपतिः ३ यम-वर्षा ४ परेतराट् ५ कृतान्तः ६ यमुनाभाता ७ ग्रामनः ८ यमराट् ९ कालः १० दक्षधरः ११ आहृदेवः १२ वैवस्वतः १३ अन्तकः १४ इत्यमरः । ११ । ६१ । धर्मः १५ धर्मराट् १६ जीवितेशः १७ महिषध्वजः १८ श्रीधरः १९ दक्षधरः २० कौनायः २१ दधः २२ महिष-वाहनः २३ श्रीधरः २४ भीमशासनः २५ कङ्कः २६ हरिः २७ । इति शब्दरत्नावली । कर्मकरः २८ । इति जटाधरः । * । चतुर्दश-यमपर्यं यथा,—

"यां काचित् सरितं प्राप्य ज्ञाप्ये चतुर्दशौ यमुनायां विशेषेण नियतस्तपस्येद्यमान् । यमाय धर्मराजाय नमो वै चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च । श्रीधरराय दधाय नीलाय परमेष्ठिने । हृषीकेशाय चिन्ताय चिन्तगुणाय वै नमः । एकेकस्य तिलैर्मिश्रास्त्रीस्त्री दत्वात् जला-ज्जलीन् ।

संस्तरकृतं पापं तत्क्षयादेव नश्यति ।" इति त्रिपिटकित्तुतमवेष्यपुराणवचनम् । तस्योत्पत्त्यथा,— "संज्ञा च रविणा दृष्टा निमीलयति लोचने । यतस्ततः सरोषोर्कः संज्ञा निदुरमन्नधीत् । मयि दृष्टे सदा यस्मात् क्रुद्धे नञ्चसंयमम् । तस्मान्निष्येत् स्मृतिं प्रजासंयमनं यमम् ।" मार्कण्डेय उवाच ।

"ततस्तस्यास्तु संज्ञे भर्षुप्रापेन तेन वै । यमश्च यमुना चेयं प्रख्याता सुमहानदी ।" इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्त्रे ७७ अः । पुण्यात्मनां सर्वस्य तस्य रूपं यथा,—

"तानागतसंतो दृष्ट्वा नरान् धर्मपरायणान् । भास्करिः प्रीतिमासाद्य स्वयं नारायणो भवेत् । चतुर्भाहुः श्यामवर्णः प्रफुल्लकभसेक्षयः । शङ्खचक्रगदापद्मधारी गरुडवाहनः । स्वयं यज्ञोपवीतो च स्मरचारतराजनः । किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः ।" पापिनी सर्वस्य तस्य रूपं यथा,—

"चंद्रशुभ्रोजनदीर्घाङ्गी वापीसदृशलोचनः । सुस्ववर्णा महतेजाः प्रजयाम्नाधरध्वजः । हृषीकेशराजसोमा च ज्वलदभिःशशाग्रवत् । नासारस्यस्फुरत्कासस्त्रेण्यन्तमहानिजः । सुदीर्घदृशमश्रुतिः रूपोपमनखावलिः । प्रचक्ष्मन्निष्कारुणः संदृष्टदृशमन्दरः । दक्षदक्षधर्मवासा भृङ्गुटीकुटिलाननः ।" इति पादौ द्विषायोसंसारं २२ अध्यायः ।

यमः

अस्थानधिकारो यथा,— "प्रोवाच धर्मं यदहं ब्रवीमि कार्थं त्वया तत् खलु धर्मराज । ब्रह्मोवाच ।

ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे कर्मका मनसा गिरा । अकर्मनिरता दान्ता न नियन्वा हि ते त्वया । ज्ञानः संपूजितो येस्तु येः ज्ञानः सतुपावितः । येषु नित्यं स्मृतः ज्ञानो न ते त्वद्विषयोपमाः । नमः ज्ञानाश्रुतानन वासुदेवेऽहो रितम् । येषां भावितो धर्मः । न ते त्वद्विषयोपमाः । दानं ददद्भिर्दक्षमन्युतः प्रीयतामिति । अहापुरःसरेर्धर्मः । न ते त्वद्विषयोपमाः । उतितद्विः खपाज्ञश्च ज्ञानश्च जनादेनः । येः स्मृतस्तु सदा धर्मः । न ते त्वद्विषयोपमाः । सर्ववाधास्तु ये ज्ञानं संस्तरन्त्युचरन्ति च । तद्भावभावितो ये च न ते त्वद्विषयोपमाः । सं एव धाता सर्वस्य तन्नियोगकरा यमम् । यमसंयमने व्यक्तः धोऽस्मत्संयमको हरिः ।" इति वज्रपुराणे नरसिंहप्रादुर्भावाध्यायः । अपि च ।

ब्राह्मण उवाच ।

"यत् ज्ञाना सुमहत् पुण्यं धर्माधर्मविनिश्चये । प्रमायं त्वं हि लोकानां फलं मे ब्रूहि तद्-यमः ।"

यम उवाच ।

यमो यम इति श्रुत्वा हृषा ह्युद्विषते जनः । आत्मा च यमिती येन न तस्मै यमः स्मृतः । आहृष्टस्यं चमा सत्यमहिंसा दम आर्षेयम् । ध्यानं प्रसादो माधुर्यं सन्तोषश्च यमा दश । यमैश्च नियमैश्चैव यः करोत्यात्मसंयमम् । स चादृष्ट्वा तु मां याति परं ब्रह्म घनातनम् ।" इति तत्रैव यमशक्तिप्रोपाख्यानम् । * । वाविनीकृतं यमाटकं स्त्रीं यथा,—

वाविनी उवाच ।

"तपसा धर्ममाराध्य पुण्डरे भास्करः पुरा । धर्माद्यं यं सुतं प्राप धर्मराजं नमाम्यहम् । ११ । समता सर्वभूतेषु यस्य सर्वस्य वाचिभ्यः । श्रुतो यन्नाम प्रमनमिति तं प्रथमान्यहम् । १२ । येनान्तश्च कृतो विश्वे सर्वेषां जीविनां परम् । कर्माशु रूपकाक्षे च तं कृतान्तं नमाम्यहम् । १३ । विभक्तिं दक्षं दक्षाय पापिनीं शुद्धितेवै । नमामि तं दक्षधरं यः प्राप्ता सर्वदेहिवासा । १४ । विश्वे च कलयन्नेव यः सर्वयुक्त सन्ततम् । अतीव दुर्निवार्यश्च तं कालं प्रथमान्यहम् । १५ । तपस्वी वैष्णवो धर्मा संयमी विजितेश्वरः । जीविनां कर्मफलदत्तां यमं प्रथमान्यहम् । १६ । स्नात्कारामश्च सर्वज्ञो मित्रः पुण्यकृतां भवे । पापिनीं ज्ञेश्वरो यस्तं पुण्यमित्रं नमाम्यहम् । १७ । यज्जन्म ब्रह्मणो वंशे ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा । यो ध्यायति परं ब्रह्म ब्रह्मवर्षं नमाम्यहम् । १८ । इत्युक्त्वा सा च वाविनी प्रथमान् यमं सुने । यमस्त्रीं विष्णुभक्तं कर्मपाकसुवाच च ।"

यमः

इदं यमादकं निजं प्राप्तवत्याव चः पठेत् ।
यमात्कथं भवं वाञ्छितं चर्मापापात् प्रसुच्यते ।
महापापी यदि पठेत् निजं भक्तो च नारदः ।
यमः करोति तं मुहं कायचूडैव निश्चितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे २६ अध्यायः ॥७॥
पारिभाषिकयमरणा यथा,—
“कार्त्तिकस्य दिनाश्वत्थारवायवस्य च ।
यमस्य दृशना एते लज्जाहारौ च जीवति ॥”
इति वैद्यकम् ॥ ७ ॥
(“पङ्कमस्यवसातेनहृतगन्तां च ये नराः ।
नृहगन्तां च ये बालिन गन्तारक्षे यमालयम् ।
यूकी लजाटमायान्ति वलिं नाञ्छन्ति वायसाः ।
येषां वापि रतिर्नास्ति यातारक्षे यमालयम् ॥”
इति सुश्रुते कृष्णस्थाने १२ अध्यायः ।
अस्य प्रापदृशान्तं प्रापान्तदृशान्तं यम-
राजशब्दे प्रकृतम् ॥ ७ ॥) शरीरसाधना-
दिप्रतिबन्धकम् । इत्यमरः । २ । ७ । ७६ ।
“उपायान्तरनिरपेक्षं शरीरमाचसार्थं निजं
यावन्जीवमवशकार्यं यत्कर्म सत्वास्तेयादि तद्-
यमः । यमेरन् ।
‘अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्मसा ।
अस्तेयमिति पञ्चेते यथाश्चेव व्रतानि च ॥’
इति मनुः ।” इति तद्गीतायां भरतः ।
स च अष्टाङ्गयोगान्तर्गतविशेषः । स तु
दृशविधो यथा,—
“ब्रह्मचर्यं दया आत्मिर्धानं सत्यमकल्मसा ।
अहिंसास्तेयमाभुष्यं दमश्चेते यमाः स्मृताः ॥”
इति गावर्ग १०६ अध्यायः ॥ ७ ॥
स च पञ्चविधो यथा,—
“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।
यमाः कृष्णाश्च नियमाः शौचं द्विविधमौरितम् ॥”
इति तन्त्रेव २३० अध्यायः ।
“अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यंभरिग्रहा यमाः ।”
इति पातञ्जले साधनपादे ॥३०॥ यच्छ्रुति निय-
च्छ्रुति इन्द्रियग्राममनेनेति । यम + चण् ।
संयमः । यथा, अमरः । ३ । २ । १८ ।
“विद्यामो विद्यस्यो यामो यमः संयामसंयमौ ॥”
काकः । शनिः । इति मेदिनी । मे, २३ ।
(विष्णुः । यथा, महाभारते ॥११॥१४६॥३० ।
“अतीन्द्रः संयमः समो धृतात्मा नियमो यमः ॥”
“अन्तयेच्छतीति यमः ।” इति तद्गीतायां शङ्करा-
चार्यः ॥)
यमः, चि, (यच्छ्रुति एकत्र गर्भाश्रये निरती
भवतीति । यम् + अच् ।) यमजः । इति
मेदिनी । मे, २३ । तयोर्ज्येष्ठत्वनिरूपकं यथा,
“बहिर्वर्षेभ्यः चारिभ्रादृयमयोः पूर्वचलन्तः ।
यस्य आतस्य यमयोः पञ्चमि प्रथमं सुखम् ।
सन्तानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्येष्ठं प्रतिष्ठितम् ॥
जन्मप्रायस्यात् ज्येष्ठं यमयोः न तु निषेक-
प्रायस्यात् जन्मप्रायस्यस्येदे सुखदंशंप्राय-
स्यात् ॥” इति उदाहृतत्वम् ॥ (यथा,—
“दीपेऽनवायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुचिमागतौ ।

यमकं

यमाविद्यभिधोयेति धर्मेतरपुरःसरौ ।”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
अनयोरेकस्य इद्विपरस्य लीजनाकथमिद्वय-
स्यात् ।
“कर्मोत्पत्त्यादिवर्माश्रमेदात्
मुक्ताखणं इहिसुपेति कुक्षौ ।
एकीऽधिकी न्यूनतरो द्वितीय
एवं यमेऽप्यधिको विशेषः ॥”
इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)
यमकं, ली, (यमं युग्मभावं कायति प्राप्नोतीति ।
के + कः ।) शब्दात्कारः । तस्य लक्षणादि
यथा,—
“सद्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरस्यजनसंज्ञतेः ।
क्रमेण तेनेवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यति ॥
अत्र द्वयोरपि पदयोः क्वचित् सार्थकत्वं
क्वचिन्निरर्थकत्वं क्वचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य
निरर्थकत्वमत उत्तं सद्यर्थे इति । तेनेव
क्रमेणैति इमो मोद इत्यादेर्विभक्तविवयत्वं
छचितम् । एतच्च पदादाहृशोकावृत्तिविन
पादादावृत्तेष्वानेकविवयतया प्रभूततमभिर्द
दिष्वात्सुदाहृत्यते ।
‘नवपलाशपलाशवर्णपुरः
स्फुटपर।गपरागतपङ्कजम् ।
नृदुलतान्तलतान्तमलोकयन्
ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥’
इति माघे । ६ । २ ॥
अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति सुरभिं
सुरभिमित्यत्र च द्वयोः सार्थकत्वम् । लतान्त-
लतान्तत्वञ्च प्रथमस्य निरर्थकत्वं परागपरागे-
त्यत्र द्वितीयस्य एवमन्यत्राहृदाहार्यम् । यम-
कादौ भवेदेकं जलोन्म्वोर्लोरोक्तया । इत्युक्त-
नवात् । भुजलतां लङ्गतामवलाज्ज न इत्यत्र
न यमकत्वहानिः ।” इति साहित्यदर्पणे दृशमः
परिच्छेदः । १० । (यमकालङ्कारस्तु युग्मपाद-
यमकायुग्मपादयमकादन्तयमक-पादमध्ययमक-
पादान्तयमक-पादीदियमक-पादादिमध्ययमक-
पादादन्तयमक-मध्यान्तयमक-काश्चौयमकगर्भ-
यमकचक्रवालयमकपुष्ययमकमहायमकमिधुन
यमकवन्तयमकविषययमकसुत्रयमकसर्वयमक
यमकावलीभिदान बहुविधः । तत्तल्लक्षणेदाह-
रणादिकं भङ्गिकाये दृशममर्म यमकचक्रे काया-
दृशं दृशमपरिच्छेदे च ब्रह्मयम् । अत्रविशेषः ।
यथा, महाभारते । ४ । ५५ । ४२ ।
“तनो विराटस्य सुतः सद्यमारुह्य बालिनः ।
यमकं मञ्जलं कृत्वा तान् योधान् प्रत्यवारयन् ॥”
“यमकं शत्रूणां निरोधकं मञ्जलं कृत्वा ॥” इति
तद्गीतायां नीलकण्ठः । सङ्ग्रहम् । यथा, महा-
भारते । ३ । १६ । ८ ।
“मञ्जलीनि विचित्राणि यमकाभौतराणि च ।
सन्धानि च विचित्राणि द्विजानि च सर्वशः ॥”
“यमकानि सङ्ग्राहि ॥” इति तद्गीतायां नील-
कण्ठः ॥ चि, यमजः । इति मेदिनी । के, १३२ ॥

यमजः

यमकः, पु, (यम् + भावे चण् । आर्षे कच् ।)
संयमः । इति मेदिनी । के, १३२ ॥
यमकालिनी, ली, (यमः कालिनी च सुतः सुता
च यस्याः ।) संज्ञा । सा च लक्ष्यपत्नी । इति
शब्दरत्नावली ।
यमकीटः, पु, (यमकचकः कीटः ।) सुश्रुतकामा
कीटः । इति चिकित्साशेषः ।
यमकीटिः, ली, लङ्गायाः पूर्वं इत्यच्चात्सुर्धभागे
देशविशेषः । यथा,—
“लङ्का कुम्भे यमकीटिरङ्गाः
प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।
अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेवः
सौम्येऽथ धाम्नि चक्रवानलञ्च ।
कुवत्तपादान्तरितानि तानि
स्थानानि चङ्गीलविदो बह्वि ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ।
यमचण्डः, पु, (यमं चण्डयतीति । चण्डि +
अच् ।) योगविशेषः । यथा,—
“द्वि मषापूर्वफलगुण्यो पुष्याश्चिवा च चक्रयोः ।
ज्येष्ठानुराधा भरणी चानिनी कुम्भवासरे ॥
हस्ताङ्गा चक्रणे मृगा पूर्वाषाढा न रेवती ।
जीवे क्षुत्तरभाद्रञ्च मुक्ताश्चै खातिरोहिणी ।
शनिवारे श्रुतमिवा अथवा यमचण्डकः ॥”
इति चारसंग्रहः ।
अपि च ।
“चण्डोऽखण्डस्युक्ते खण्डपतिदिने सौम्यवारे-
र्यमापि ॥”
अस्य वर्णकालनियंथो यथा,—
“यमचण्डे खण्डेऽहौ न्यौ दादृश नाङ्किकाः ।
अन्यथा पापयोगानां मध्याह्नान्तरतः शुभम् ॥”
अस्य दोषा यथा,—
“एभिर्जातो न जीवति यदि शक्रसमो भवेत् ।
विधादे विधवा नारो याचार्या मरुत् भवेत् ॥
निष्कलं लयिवाविष्यं विचारमे च मृत्सता ।
यश्चप्रवेशे भङ्गः स्यात्पूर्वायां मरुत् भवम् ॥
अथदाने पत्नं नास्ति व्रतदाने च निष्कलं ।
शुभकर्मणि सन्धानि नैव कुर्व्याद्विचयः ॥”
इति ज्योतिष्कत्वम् ॥
रविवारे १० । ११ । सोमवारे ८ । ६ । मङ्गल-
वारे १७ । १८ । १२ । बुधवारे १३ । ६ ।
शुक्रवारे १६ । १० । १६ । १७ । शुक्र-
वारे १५ । ४ । शनिवारे २४ । १२ । इति
यमचण्डयोगः ॥
यमजः, चि, (यमो यमकः सन् जायते इति ।
जन् + ञः ।) एककालीनेकगर्भजातसन्तान-
द्वयम् । यथा, मेदिनी । मे, २३ ।
“यमोऽन्यलिङ्गो यमजे गां काकि शम्भे शनी ॥”
(यथा च कथासरित्सागरे । २३ । ६१ ।
“शान्तिकरोऽपि पुरीषा धातुसुतं शान्त-
सोममपरञ्च ।
वैश्वानरमपितवान् पिङ्गलकापुत्रकौ
यमजी ॥”)

यमद्वि

अस्य ऋद्धत्वं यमशब्द इत्ययम् । (अश्वविश्वे, पुं । यथा, अश्ववेद्यके । २ । १५२ ।

“एकेनाङ्गिन ऋत्विनेन भिन्नैश्च विशेषतः । यमज्ञं वाजिनं विन्द्यात् वामनं वामना-
ज्ञतिम् ॥”)

यमद्विः, पुं, (जमन् हुतभण्यशीलः प्रज्जलितो ऽपिरिव । एषोद्ग्रादित्वात् जस्य यः ।) जम-
द्वित्तिः । स तु परशुरामपिता । इति भरतद्विष्णुपकोपः । (विद्वत्सु जमद्विशब्दे
इत्ययम् ।)

यमद्वितः, पुं, (जमस्य दूतः ।) यमस्य चरः ।
यथा,—

“यमद्वितपिशाचाद्यैर्धनं परासुखपास्यते ।
सङ्घिरोयधवीर्याणि तस्मान् परिवर्जयेत् ॥”
इति वाग्भटे शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ।
धर्मस्य उवाच ।

“के युयं विज्जताकाराः पाशुसुत्ररपाण्यः ।
दंष्ट्राकराजवदना अङ्गारसङ्घप्रभाः ॥
ययं सर्वे महावीराः ज्वलन्पावकलोचनाः ।
क्षता तथापि युष्माकमियं केन सुदुर्गतिः ॥”

यमद्विता ऊचुः ।

यमद्विता वयं सर्वे यमाज्ञाकारिणः सदा ।
त्वद्दत्तोऽयं विजासनात् सुमहान् कश्मलो-
दयः ॥”

इति पद्मपुराणे क्रियायोगसारे ६ अध्यायः ॥

यमद्वितकः, पुं, (यमस्य दूत इवेति कन् ।) काकः ।
इति शब्दरत्नावली । (यमद्वित + कर्त्तृ कन् ।)
यमद्वितश्च ॥

यमद्वितिका, स्त्री, (यमस्य दूतिकेव ।) तिलिङ्गी-
द्वयः । (यथा,—

“जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः ।
किमाश्चर्यं चारभूमौ प्राणदा यमद्वितिका ॥”
इत्युक्तः ।)

यमदेवता, स्त्री, (यमो देवता अधिष्ठात्री यस्याः।)
भरवीनश्चम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २२ ॥

यमद्विमः, पुं, (यम इव भयावहो इमः।) शास्त्रलि-
द्वयः । इति राजनिर्घण्टः । (विवरयमस्य
शास्त्रलिशब्दे ज्ञातयम् ।)

यमद्वितीया, स्त्री, (यमप्रिया द्वितीया इति मध्य-
पदलोपिकर्म्मधारयः ।) कार्तिकेशुक्रद्वितीया ।
भाटद्वितीया इति ज्ञाता । तन्नुक्तं यथा ।
विष्णुपुराणे ।

“कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्रायां भाटपूजनम् ।
या न ज्ञेयादिनशक्ति भातरः सप्तजन्मिनः ॥”
तस्या इति शेषः । महाभारते ।

“कार्तिके शुक्रपक्षस्य द्वितीयायां सुधिष्ठिरः ।
यमो यस्तुनया पूर्वं भोजितः स्वयं च स्वयम् ।
तस्मान्निजयथै पार्थ । न भोक्तव्यमतो युधिः ॥
यज्ञेन भगिनीहस्ताङ्गोक्तं पुष्टिवर्द्धनम् ।
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥”
तथा ।

“यमश्च चित्रगुप्तश्च यमद्विताश्च पूजयेत् ।

यमद्वि

अर्घ्यं चात्र प्रदातव्यो यमाय सद्यजद्वयेः ॥”
सद्यजद्वयेभैरिनीभाटद्विः । अर्घ्यमन्तः ।

“एकोऽपि मार्गच्छत्र पाशुसुत्रस्य
यमान्नालोकोधरामरेश ।
भाटद्वितीयास्तदेवपूर्णा
यथाय चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥

धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यस्तुनायज ।
पाद्वि मां किङ्करेः सार्द्धं स्वर्गपुत्र नमोऽस्तु ते ॥”
यस्तुनाश्च संपुण्य नमस्कृत्यात् ।

“यमस्वसर्गमस्तीःस्तु यस्तुने लोकोपजिते ।
वरदा भव मे निव्यं स्वर्गपूजि नमोऽस्तु ते ॥”
अत्रं हत्वा पठेत् ।

“भातस्तवाहुजाताश्च सुदृशु भक्तमिदं शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यस्तुनाया विशेषतः ॥”
ज्येष्ठा चेत् तदायजाताश्चमिति वदेत् ॥ अत्र
भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनं इति विश्वसमभिव्याहृत-
पञ्चश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य सुख-
काकोऽध्याविभक्तदिनपञ्चमांशो ग्राह्यः । यथा
इत्यः ।

“पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथाहृतः ।
पिष्टरेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते ॥
संविभागं ततः ज्ञत्वा यद्यस्यः शेषसुगुभवेत् ।
इतिहासपुराणाद्वैः पद्यश्च सप्तमं नयेत् ॥”
संविभागो विभक्त्यास्य प्रतिपादनम् । देवोऽत्र
वैश्वदेवसम्बन्धी । पञ्चमांशानामे तु ।

“न सुञ्जीतोऽनुत्तरेण नातिसौहित्यमाचरेत् ।
नातिप्रगे नातिसायं नातिसन्ध्यासमीपतः ॥”
इति मन्त्रपर्वदक्षस्योदकस्तरकाकोऽपि
ग्राह्यः । सौहित्यं ह्यपिः । अत्र भोजनस्य राग-
प्राप्तत्वेऽपि तत्कालस्य ।

“सुनिभिर्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्त्रिणां सार्द्धं प्रहरयामासः ॥”
इति कात्यायनीयेन नियमितत्वाङ्गोपनकाजस्य
वेषत्वेन शास्त्रीयत्वात् न सामान्यशास्त्रप्राप्तुप-
जौविपर्युदासासङ्गतः । अज्ञानधयनं भ्रान्ता-
नाम् । प्रेतपञ्चोत्तरद्वितीयायां तन्निषेधात् ।
यथा च राजमार्गः ॥

“प्रे को चे चा द्वितीयाज्ञाः प्रेतपक्षे गते तु या ।
या तु कोजागरे याति चेचावत्याः परंऽपि च ॥
चातुर्मास्ये मसाने च द्वितीया या भवेत्तपिः ।
परास्त्रितास्त्रनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥”
ज्यातिवे । तथा यमद्वितीयायां याज्ञायां मरणं
भवेत् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * । अस्यां प्रत-
विधानं यथा,—

नारद उवाच ।

“भगवन् । प्रद्युम्निष्णामि त्वामहं विनया-
न्वितः ।
तद्भ्रतं ब्रह्मे स्वामिन् । त्वत्सुं येन न पश्यति ॥
अल्पदोषं महत्पुण्यं शोभनं त्रतस्तुतमम् ।
प्रसाहं कृत्वा मे स्वामिन् । यथाहं तत् करोमि
भोः ॥

यमद्वि

ब्रह्मोवाच ।

यदि चेच्छसि विप्रेभ्य ब्रतानीं त्रतस्तुतमम् ।
त्रतं यमद्वितीयायां ब्रह्म त्वं त्वत्सुवारणम् ॥
कार्तिके मासि शुक्रायां द्वितीयायां सुकीर्णरः ॥
कर्त्तव्यं तद्विधानेन अपत्यत्तुनिवारणम् ॥

ब्राह्मे सुदूर्ते चोक्त्या चिन्तयेदात्मनो हितम् ॥
प्रातः ज्ञत्वा द्विजः ज्ञानं दत्तधावनपूर्वकम् ॥
ततः शुक्राभ्यरधरः शुक्रमाकाशुषेपनः ।
ज्ञतनिव्यक्रियो वृद्धः शुक्रकाङ्क्षदभूवितः ॥
विधिं विष्णुश्च वदन् चंक्षाप्योङ्गरे शुभे ।
पद्मं सप्रदत्तं ज्ञत्वा पूजयेत् शुक्रमात्मनः ॥
चन्द्रनागुवकपूर्वकुङ्कुमेद्विजसप्तमः ।

पुष्येधू पेच नेवेदेर्नारिकेलादिभिः फलेः ॥
सरस्वतीश्च वरदां वीणापुस्तकधारिणीम् ।
ध्यायेत् शुक्राभ्यरधरां जडवाहनसंस्थिताम् ॥
ततो ऋतुविनाशार्थं सालङ्कारां पयस्विनीम् ।
विप्राय वेदविदुषे गात्र दद्यात् सवस्त्रकाम ॥
अपत्यत्तुविनाशाय संसाराश्चैवसारिकाम् ।
विप्र तुभ्यमिमां रौद्रीं धेनुं सम्प्रददे ह्यहम् ॥
इति वाक्यविचारेण धेनुं दद्याद्द्विजातये ।

कुलीनाय सुश्रान्ताय रोगहीनद्विजाय वै ॥
तदभावे चोदकुम्भं सवस्त्रं सहरियकम् ।
श्रीशुभ्रविधानेन सम्प्रदद्याद्द्विजातये ॥
तस्याप्यजामि विप्रेभ्यः । विप्राय सदुपानहौ ।
दद्यात् कार्तिकशुक्रायां द्वितीयायां विशेषतः ॥
ज्ञातिभेदान् तथा वृद्धान् संपुण्य चाभिवदायेत् ।
नारिकेलादिदिनेन तोषयेत् खलनानपि ॥

ततः सोदरसम्यग्ना भगिनी याभवन्मुने । ।
तस्या यच्च समागत्य अह्मघानोऽभिराजयेत् ॥
भद्रे भगिनि ! शुभगे त्वद्विष्णुसखीरुहे ।
श्रेयसेऽद्य नमस्कृतुमागतोऽहं तवात्मनम् ॥
इति श्रुत्वा भगिन्यादिः सोदरं विनयान्वितम् ।
ननुवाक्येस्तस्यस्य पूजनं क्रियते महत् ॥

अथ भाटमती भातस्त्रं नो वयसि नात्मवः ।
भोक्तव्यं भोऽद्य मन्त्रेण त्वायुषे कुलदीपकम् ॥
कार्तिके शुक्रपक्षस्य द्वितीयायां सद्योदरः ।
यमो यस्तुनया पूर्वं भोजितः स्वयं च स्वयम् ॥
अस्मिन् दिने येनैनापि पूजिता भगिनी शुभा ॥

सुसुन्दरो वैश्वानि यो न भुङ्क्ते
यमद्वितीयादिनमेव जम्भा ।
तं पापिनं सर्वसुराः प्रवृज्ज
संसारमार्गं रटयन्ति विप्रः ॥

तस्माद्भावा स्वययथे भोक्तव्यं मासि कार्तिके ।
शुक्रायाश्च द्वितीयायां सर्वेभ्योऽयं भो द्विजः ॥
वर्षं वर्षं च कर्त्तव्यं यद्यसि आयुषे श्रिये ।
ततः सम्याप्य सुमते भगिन्वे सुविधानतः ॥
सर्वाङ्गद्वारवस्त्रादिदानसत्कारमाहारात् ।
प्रदद्यान्निशार्हं प्रभयावनतः सुधीः ॥
च आशीर्षं प्रयस्यास्ता नमस्कृत्य समापयेत् ।
सन्तो भगिन्वः सन्तोऽस्मा ज्येष्ठाङ्गुलमश्लका ॥
वस्त्राभ्यावस्त्रादेर्भोजनैः पुष्टिवर्द्धनैः ।
करोन्निवे नरो विद्वाञ्च याति यमवातनाम् ॥

यमम

अपममं न चाप्रोति सत्त्वं सत्त्वं हि नाम्नाया ।
 वैभेगिभ्यः सुवासिभ्यो वञ्चाङ्गद्वारतोविताः ।
 न तेषां वञ्चरं वावत् कञ्चो न रिपोभेवम् ।
 व्रतस्यास्य प्रसादेन भूताः प्रेताश्च राक्षसाः ।
 दूरादेव पञ्चायन्ते धर्मराजेन ताडिताः ।
 यो देवो महिषाङ्गो दहसुदुन्दरधारकः ।
 वेदितः किङ्करेर्दृष्टेस्तस्यै काकात्मने नमः ।
 इत्थं त्वं दिवशाहूय । कुर्वन् तद्व्रतं शुभम् ।
 इत्थं यमद्वितीयास्त्रमपमममिवारणम् ।
 व्रतस्यास्य प्रभावेन पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 सत्त्वं वरामि ते विप्र । यदृष्ट्याः स्यात् सदेव हि ।
 गार्हस्थ्येन समो धर्मो न भूतो न भविष्यति ।
 सन्धेर्होत्रं न कर्तव्यं इह लोके परत्र च ।
 ये वै यमद्वितीयास्त्रं व्रतं कुर्वन्ति मानवाः ।
 व्रतकालव्रतं पापं तत्पञ्चादेव नश्यति ।
 अपुत्रो जन्ते पुत्रं धनहीनो जन्तेहनम् ।
 भाव्याहीनो जन्तेद्भावां सुकृपां कुलसम्भवाम् ।
 यस्यां तिथौ यस्तुनया यमराजदेवः
 संभोजितः सकललोकनिपातद्वयः ।
 तस्यां भुजङ्गं सुतिथौ च यदे भगिन्याः
 प्राप्नोति वित्तमनुजं च चिरायुरेव ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १२५ अध्यायः ।
 यमधारः, पुं. (यमा युग्मीभूता धारास्य । यदा,
 यमवत् विनाशिका धारा यत् ।) पार्श्वद्वय-
 धारायुक्ताश्चविशेषः । किरीच काटार इत्यादि
 भावाः ।

यमनं, स्त्री, (यम्+भावे ल्युट् ।) वन्धनम् ।
 उपरतः । इति मेदिनी । ने, १११ । (संयमः ।
 यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । १६ । ४८ ।
 “अक्षुर्वांसननामासि यतस्त्वं वामनाख्यया ।
 मननाभ्युनिरेवासि यमनाट् यतिरुच्यसे ॥”)

यमनः, पुं, (यमयति नियमयतीति । यम्+ञुः ।)
 यमः । इति मेदिनी । ने, १११ । (यमयति
 वशमानयतीन्द्रियग्राममिति । संयमकर्त्तरि, ञि ।
 यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ८ । २२ ।
 “यन्नासि यमनो भुवोऽसि धरुवः ।”
 “यमनः स्वयं संयमनकर्त्ता भवसि ॥” इति तद्-
 भाष्ये महीधरः । नियमकारिञ्च च ञि । यथा,
 तच्चेव । १४ । २२ ।

“यन्तो राक्षस्यन्तसि यमनो भुवासि हरिणी ।”
 “यमनो सन्धेर्वा नियमकारियसि ॥” इति
 तद्भाष्ये महीधरः ।)

यमनिका, स्त्री, (यञ्चति आह्वयतीति । यम्+
 ञुः । कन् । टाप् ।) यमनिका । इत्यमर-
 ट्टीकायां रामानुजः । कानात् इति भाषा ।
 यमपत्नी, स्त्री, (यमस्य पत्नी ।) यमस्य भाव्या ।
 यमस्य वै भार्ये । धूमोर्वा १ विजया २ । इति
 ञटाधरः ।

यमप्रियः, पुं, (प्रीयातीति । प्री+कः । यमस्य
 प्रियः । ङुवट्ठच् । इति शब्दरत्नावली ।
 यमभगिनी, स्त्री, (यमस्य भगिनी खवा ।) यस्तुना ।
 इति शैमचन्द्रः । ४ । १४८ ।

यमखा

यमराजः, पुं. (यमखाद्यौ राजा वेति । “राजाद्यः
 खलिभ्यश्च ॥” ५।४।६१ । इति टच् ।) यमः ।
 इति शैमचन्द्रः । २।६६ । अस्य पुण्यादि वषा,
 “पुरी संयमनो तस्य चिचगुप्तस्य वैलकः ।
 भ्रष्टौ चकमहाचकौ धूमोर्वाविजये प्रिये ।
 विचारभूमिका नीचः सहायाः कालपूर्वकाः ॥”
 इति ञटाधरः । ७ ।

य च विमाचा ह्यायया श्रमः । (यथा, मार्क-
 ङ्क्ये । ७७ । २५—२६ ।

“ह्यायासंज्ञा त्वपस्त्रेयु यथा खेत्तवित्तका ।
 तथा न संज्ञाकन्यायां पुत्रयोश्चान्ववर्त्तत ।
 ननिनातुपभोगेव विप्रैश्चमनुवाचरम् ।
 मनुस्तुतुचान्नावागस्या यमकस्या न चचमे ।
 ताङ्गनायच वै कोपात् पादस्त्रेण वस्तुघतः ।
 तस्याः पुनः चानिमता न तु देहि निपातितः ।
 ततः शशाप तं कोपात् ह्यायासंज्ञा यमं हिज ।
 किञ्चित् प्रस्युरमाकोठी विचकन्याविपजवा ।
 पितुः पत्नीममयां यन्मां तर्जयसे परा ।
 सुवि तस्मादयं पादस्तवाद्येव पतिष्यति ॥”
 तच्छापान्तं यथा,—

“सख्यप्रधारिणीं विमामानिनाय विजायमम् ।
 संज्ञां भाव्यां प्रीतिमनीं भास्करो वारितस्करः ।
 ततः पूर्वसुतो योऽस्याः योऽभूदेवसुतो मनुः ।
 द्वितीयस्तु यमः शपाह्मन्महेश्वरभूत सुतः ।
 क्रिमयो मांसमाहाय पादस्तस्ये महीतजम् ।
 पतिष्यन्तीति शपापान्तं तस्य चक्रि पिता खयम् ।
 धर्मदृष्टयंतचासौ समो मिके तथाहृते ।
 ततो नियोगं तं याम्बे चकार तिमिरापहः ।
 यस्तुना च नदी जज्ञे कलिम्बान्तरवाहिनी ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे । ७८ ।
 २५—२६ ।

यमराट्, [ज] पुं, (प्राक्संयमनात् यमप्रभृतयः
 किङ्करास्त्रेण राक्षते यमेन संयमेन राक्षते इति
 वा । राज्+ङिप् । इत्यमरट्टीकायां रञु-
 नायः ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । १६६ ।

यमकं, स्त्री, (यमं जातातीति । जा+कः ।) युग्मम् ।
 इति शैमचन्द्रः । ६ । ६० । (ञि, यमजः ।
 यथा, देवीभागवते । १ । २८ । ५ ।

“सुमित्रानयन्यौ जातौ यमकौ सौ मनोहरौ ।
 ते जाता वै किशोराश्च धर्मात्मकधराः किल ॥”
 यमकपचकः, पुं, (यमकं यमकं पचमेत्य । बहुव्रीची
 कः ।) अक्षयकहृत्त्वः । कोविदारहृत्त्वः । इति
 राजनिघण्टुः ।

यमकाङ्गुनहा, [न्] पुं, (यमकाङ्गुनौ हतवान्
 इति । हन्+ङिप् ।) शीघ्रः । इति शैम-
 चन्द्रः ।

यमकाङ्गुनौ, पुं, (यमकौ च तावकाङ्गुनौ वेति
 कर्मधारयः ।) गोकुलकाङ्गुनहृत्त्वद्वयम् । तौ
 कुवेरपुत्रौ नलकूबरमन्त्रिणौ । नारदशपात्
 वृक्षतां गतौ शीघ्रत्वेन उह्वारितौ । यथा,—
 “वदिमौ लोकपाण्डस्य पुत्रौ भूत्वा तमःश्रुतौ ।
 न विवाचयमाज्ञानं विचानीतः सुदुर्मरौ ॥”

यमानि

अतोऽर्हतः खावरतां खातां नैवं यथा पुनः ।
 अतिः खान्तप्रसादेन तत्रापि मद्दुष्टयत्नात् ।
 बाहुदैवस्य चाधिभ्यं जम्वा रिचधरश्चरति ।
 इति कलोकतां भूयो लब्धभक्तौ भविष्यतः ।
 श्रीमुक्त उवाच ।

य एवतुङ्गा देवर्षिर्गौतो नारायणायममम् ।
 नलकूबरमन्त्रिणीवावातुर्धर्मजाङ्गुनौ ।
 अविर्भागवत्सुखस्य सत्त्वं कर्तुं वचो हरिः ।
 अगाम श्रमकैलच यत् को यमकाङ्गुनौ ।
 देवर्षिर्मे प्रियतमो वदिमौ धनदाज्ञकौ ।
 तत्तथा वाधयिष्यामि यद्गौतं तन्महात्मना ।
 इत्यन्तरेकाङ्गुनयोः क्वच्युत यमयोर्धयो ।
 आत्मनिर्भेदमात्रेण तोयंन्नातस्तुङ्गकम् ॥

वावेन निष्कर्षताम्बुदूखलं तत्
 दामोदरेव तर्षोत्कलिताहृद्विषयौ ।
 निष्पततुः परमविद्विमितातिषेप-
 क्तन्धप्रकाशितपौ ज्ञातचक्षुःश्रुतौ ।
 तत्र भिषा परमया ककुभः स्फुरन्तौ
 विहातुपेय कुलधोरिव जातवेदाः ।
 क्वचं प्रयस्य शिरसास्त्रिकलोकनाथं
 ब्रह्माङ्गनी विरजवाविदम्बतुः क्व ।
 बाको गुह्यातुक्थने मयकौ कथारां
 हसौ च कमेसु मनकव पादयोर्नैः ।
 स्तुर्वा शिरसव निवासजगन्प्रभागे
 उदितः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनुनाम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।
 तद्गच्छतं मत्परमौ नलकूबरसाधनम् ।
 संजातो मयि भावो वामीषितः परमोऽभवः ।
 श्रीमुक्त उवाच ।

इत्युक्तौ तं परिक्रम्य प्रयस्य च पुनः पुनः ।
 ब्रह्माङ्गलसामन्त्रा जग्मतुर्दिशस्तुतराम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १० अध्यायः ।
 यमनी, स्त्री, (यमन+ञिच्वा ङीष् ।) चोटिका-
 इयम् । इति मेदिनी । ने, १२६ । चोटो
 शाटोपर्याये शैमचन्द्रिक गङ्गितासेव चोटिका ।
 यमवाहनः, पुं, (यमस्य वाहनः ।) महिषः । इति
 शैमचन्द्रः । ४ । १४७ । (तथास्य पर्यायः ।
 “महिषो चोटकारिः स्यात् कावरश्च रणरुजः ।
 यौनस्कन्धः कञ्चकायो सुजापो यमवाहनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)

यमव्रतं, स्त्री, (यमस्य धर्मराजस्यैव व्रतम् ।)
 राजधर्मेविशेषः । य तु पञ्चपातं विना
 पानिनां शासनरूपः । इति पुराणम् ।

यमखवा, [ख] स्त्री, (यमस्य खवा भगिनी ।)
 यस्तुना । दुर्गा । इति मेदिनी । से, ६० ।
 (यदुक्तं हरिवंशे आर्यासप्तप्रकरणे । ५८ । ४ ।
 “जया च विजया च त्वं तुष्टिः पुष्टिः चम्पा रया ।
 खवा यमस्य भगिनी नीलकौशियवाचिनी ॥”)

यमानिका, स्त्री, (यमानी+खाद्यं कन् ।)
 यमानी । तत्पर्यायः । अजमोरा २ उच्यमन्वा १
 नखदभां ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ।
 “वजादि यमान्याम् । यमानी विविधा यथा

क्षेत्रयमानी वा अजमोरा इतिव ज्ञाता ।
 अपरा यमानी इतिव ज्ञाता अविशेषात्
 इतिरपीति सुभूतिः । केचित्तु अजमोरादिद्वयं
 वनयमानां नक्षत्रादिद्वयं यमानामिन्द्राहुः ।
 उपग्रहान्जमोरायां ज्ञाता क्षेत्रयमानिका
 इति । 'यमानी दीपको दीप्यो भूतिकक्ष
 यमानिका ।' इति च रत्नः । यच्छति विर-
 मति निवर्तते अविमान्यमनया यमानी । यमौ
 उ विरतौ नास्तीति अण्ड इत् यमानी स्तार्प
 के यमानिका यमानी पञ्चमवर्गपञ्चममथा ।
 यमानीति अन्तःस्वचतुर्थमथा इति केचित् ।
 इति भरतः ॥ ७ ॥ अस्या गुणाः । कुष्ठमूल-
 नाशिलम् । कुष्ठमूलम् । पित्ताधिकारितम् ।
 वायुकपपक्षमिनाशिलम् । इति राक्षसजम् ।
 यमानी, स्त्री, (यच्छति विरमति निवर्तते अवि-
 मान्यमनयेति । यम + करणे क्युट् । ङीष् ।
 एषोऽरादित्वात् वायुः ।) यमानिका । इति
 शब्दरत्नावली । (यथाऽऽः पर्यायः ।
 "यमानी दीपको दीप्यो भूतिकक्ष यमानिका ।"
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 यमानकः, पुं, (यमस्यान्तकः । ऋग्यजुस्यत्वादेवाद्य
 तच्चात् ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ।
 (यमश्च अन्तकश्च तौ इति विपश्चि । वैवस्वत-
 कालौ । यथा, महाभारते । २ । १७ । १५ ।
 "तेजसा सूर्यसङ्गाः चमया एषीषीषमः ।
 यमानकसमः क्रोधे शिया वैश्रवणोपमः ॥"
 "यमो वैवस्वतः अन्तकः काकः ।" इति तद्गी-
 कायां नीलकण्ठः ।)
 यमो, स्त्री, यमुना नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 (यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । १३ । ६ ।
 "हृतीयां वृक्षामेके तासां संज्ञासुताख्यः ।
 यमो यमो आहृदेवन्ध्यायायाश्च सुतान् प्रयत् ॥"
 यमुना, स्त्री, (यमयतीति । यमि + "अजयमि
 श्रौहभ्यश्च ।" उणा० । ३ । ६१ । इति उगन् ।
 टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
 "सर्वांश्च हृदयस्यानि मङ्गलानि शुभानि च ।
 इहाति येषितान् लोके तेन सा सर्वमङ्गला ।
 सङ्गमात्रमवात्राणां लोके देवी विभासते ।
 यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता ॥"
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ ७ ॥
 (यच्छति विरमति गङ्गायामिति । नदी-
 विशेषः । सा तु हिमालयदक्षिणदेशान्नि
 गेव प्रयागे गङ्गायां मिश्रिता । तत्पर्यायः ।
 कालिन्दी २ सूर्यतनया ३ प्रमनसखा ४ ।
 इन्द्रमरः । १२ । १० । २२ । तपनतनूना ५ कलिन्-
 दन्या ६ यमसखा ७ श्यामा ८ तापी ९ कलिन्-
 दन्यो १० यमनी ११ यमो १२ । इति
 शब्दरत्नावली । कलिन्दशैलजा १३ सूर्ये-
 सुता १४ । इति जटाधरः । (यथा,—
 "गङ्गा सरस्वती शोभयमुना सरयुः सची ।
 देवा इरावती नीला उत्तरात् पूर्ववाहिनी ॥"
 इति हारीते प्रथमे स्काने वसुधैवकुटे ॥)

अस्या जलगुणाः । पित्तदाहवमनप्रमापहलम् ।
 खातुलम् । वातजननलम् । पावनलम् । वृद्धि-
 दीपनकरलम् । रोचनलम् । वलप्रदलम् ।
 इति राक्षसशेषः ॥ ७ ॥ सा यमस्य भगिनी ।
 यथा,—
 "वावर्षिर्मेवपुष्टे तु तपो चोरं चकार च ।
 अत्रादि भविता लोके मनुः सावर्षिकेऽनरे ॥
 भावा शूनेश्चरन्त्या यत्नं स तु लब्धवान् ।
 तयोर्यथैवयथी या तु यमसखा यशस्विनी ।
 अभवत् सा सखिच्छेदा यमुना लोकपावनी ॥"
 इति वृद्धिपुराणे सामरीपाख्यानम् ॥ ७ ॥
 सा च इन्द्रावने सुमुखाया परा शक्तिः । यथा,
 श्रीभगवद्गीतायाम् ।
 "इदं इन्द्रावनं रथं मम धामैव केवलम् ।
 तत्र ये पश्यः वाचाद्दृष्ट्वाः कौटा नराधमाः ।
 ये वचनि ममाधिष्ठं न्ता यानि ममान्तिकम् ॥
 तत्र या गोपपञ्चाश्च निवसन्ति ममानये ।
 योगिन्यस्ताः । एवं हि मम देवाः परायणाः ॥
 पञ्चयोजनमेव हि वनं मे देहकूपकम् ।
 कालिन्दीयं सुमुखाया परमावतवाहिनी ॥"
 इति पाण्डे पातालखण्डे ७ अध्यायः ॥ ७ ॥
 अस्या जलस्य लज्जवर्णलकारणं यथा,—
 पुलस्य उवाच ।
 "यदा दचसुता जज्ञन् । सती याता यमस्यम् ।
 विनाश इत्ययं तं विचचार त्रिलोक्यनः ॥
 ततो हृद्यजं दृष्ट्वा कर्मणः कुसुमायुधः ।
 अपल्लोकं तदास्त्रेण श्रीमन्नादेनाभ्यताकृतम् ॥
 ततो हरः शरैर्याय श्रीमन्नादेनाभिताडितः ।
 विचचार तदोन्नतः कान्तानि सरांसि च ॥
 अरन् सती महादेवस्योन्मादेन ताडितः ।
 न शर्म लेभे देवर्षे वाक्विह इव द्विपः ॥
 ततः पपात देवेशः कालिन्दीसरिते सुने ।
 निमग्नो शङ्करे चापे दग्धा लज्जलमागता ॥
 तदाप्रभृति कालिन्या दग्गजनिभं जलम् ॥"
 इति वामने ६ अध्यायः ॥ ७ ॥
 ज्येष्ठशुक्रदादृष्ट्यादिस्त्री खानपिच्छदानफलं
 यथा,—
 "यज्ज्येष्ठशुक्रदादृष्ट्यां ज्ञात्वा वै यमुनाजले ।
 मधुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
 यमुनाजले ज्ञातः पुत्रो हनिवत्तम ।
 ज्येष्ठान्जलमे पचे द्वाष्ट्यास्तपवाचलत् ॥
 समभ्यर्चायुतं सन्धक् मधुरायां समाहितः ।
 अन्धमेघस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्विकलं फलम् ॥
 ज्येष्ठान्जले सिते पचे समभ्यर्चा जगार्हणम् ।
 धनो नः पिच्छनिर्माणं यमुनायां प्रदास्यति ॥"
 इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ८ अध्यायः ॥
 यमुनाजनकः, पुं, (यमुनाया जनकः ।) सूर्यः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । ६ ॥
 यमुनाभित्, [इ] पुं, (यमुनां भिनतीति । भिद् +
 क्तिप् ।) वलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३ ८ ॥
 (यतदुत्तान्तसुतं यथा, हरिवंशे । १०२ ।
 ३७—३६ ।)

"व हृदेनावतायेव कुले यज्ञ महानदीम् ।
 चक्रे यमुनां रामो कुत्सितो वसितामिव ॥
 सा विष्णुजनकोता हृदप्रक्षितवचसा ।
 यावर्षत नदी भीता हजमार्गानुचारिकी ॥
 काङ्गकादिभार्गां वा वेगमा वक्रमाभिनी ।
 सङ्घर्षभयवक्षा योषिवाकुलतां गता ॥"
 यमुनाभाता, [ऋ] पुं, (यमुनाया आता ।)
 यमः । इन्द्रमरः । १ । १ । ६१ ॥
 यमेवका, स्त्री, (यमं ईरयति प्रेरयतीति । ईर +
 नाहुलकात् उकः । टाप् ।) दण्डका । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 ययातिः, पुं, नहुवराजपुत्रः । तत्पर्यायः । नीहुविः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः । नाहुवः ३ । इति
 जटाधरः । तस्योपाख्यानं यथा,—
 "नहुवस्य प्रवक्ष्यामि बुभान् सप्तैक धार्मिकान् ।
 यतिर्ययातिः संयातिवद्वयः पञ्चमस्यथा ॥
 खर्यातिर्मेधयातिश्च सप्तैते वंशवर्धनाः ।
 ययातिरकरोन्मायं धर्मकप्रवरक्षदा ॥
 शर्मिष्ठा तस्य भार्याभूत् दुहित्वा हृत्पत्न्यः ।
 भार्गवस्याङ्गना तद्देवयानी च सुमता ॥
 ययातिर्देवयान्यानु पुत्रावजन्मनृपः ।
 यदुश्च तुल्यसुखेव शक्रविष्णु इवापरौ ॥
 तस्मादेव तु राजर्षिः शर्मिष्ठा वाचपत्न्यौ ।
 हृद्यञ्चायुश्च पूरुश्च श्रीं कुमारीनजीवनत् ॥
 ततः काले च कस्मिंश्चिदेवयानी शुचिस्मिता ।
 ययातिसहिता राजन् जगाम हरितं वनम् ॥
 दर्शय च तदा तत्र कुमारान् देवकपिणः ।
 क्रीडमानान् सुविभान् विस्मिता चेदमब्रवीत् ॥
 किन्नामधेयं गोचं वः पुत्रकाः । आसक्तः पिता ।
 विभूत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥
 तेऽदर्शयन् प्रदेष्टुम्या तमेव हृत्पत्न्यमम् ॥
 बुधा च तस्यतो देवी शर्मिष्ठाभिदमब्रवीत् ॥
 ममाधौना सती कस्मादकार्षीर्विप्रियं मम ॥
 शर्मिष्ठोवाच ।
 यदा तया हृती राजा हत एव तदा मया ।
 स्वतो हि मे पूष्यतमो राजर्षिः किं न वेत्सि
 तत् ॥
 श्रीनक उवाच ।
 श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयान्यब्रवीदिदम् ।
 राजन्नादौह वत्स्यामि विप्रियं मे त्वया कृतम् ॥
 अविश्रवन्ती किञ्च राजानं सानुलोचना ।
 अपिरादेव संप्राप्ता कावस्थोऽग्रसोऽन्तिके ॥
 देवयान्युवाच ।
 शर्मिष्ठयातिहृतास्मि दुहित्वा हृत्पत्न्यः ।
 जयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राजानेन ययातिवत् ॥
 दुर्मगाया मम हौ तु पुत्री तात । जयोमिव वः ॥
 मुक्त उवाच ।
 धर्मज्ञः सन् महाराज । योऽधर्ममक्षयाः प्रियम् ॥
 तस्याप्तरा त्नामचिराद्वर्षिष्यति दुर्जया ॥
 ववातिरवाच ।
 ऋतुकामां चिद्यं यस्तु शर्मां रक्षति याचितः ।
 नोपैति वक्ष धर्मैव भूवर्षेऽनुचते पुत्रैः ॥

ययातिः

अधर्मोभवसंविद्यः क्षमिहासुपचमिवान् ।
 अहमो वीरवस्त्राहं देववाचा भृगुदह ! ।
 प्रवारं ब्रुव मेऽत्रसन् चरेयं मा विहित माम् ॥
 सुक उवाच ।
 गार्हं क्वा ववीर्येन तु जरां प्राप्नोऽवि भूमिप ! ।
 जरां त्वेतां त्वमन्वसौ संक्रामय यदीच्छसि ॥
 वयो दास्यति पुत्रो यः स ते राजा भविष्यति ॥”
 इति मात्स्ये १२ अध्यायः ॥ ७ ॥
 ग्रीनक उवाच ।
 “जरां प्राप्य ययातिस्तु सपुरं प्राप्य चैव हि ।
 पुत्रं न्येहं वरिहृच यदुमिन्नवोद्वृचः ॥
 त्वं वही ! प्रतिपद्यस्व पाभानं जरया सह ।
 यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विधयानहम् ॥
 पूर्वं वर्धसहस्रे तु पुत्रसौ यौवनं त्वहम् ।
 ह्वा सन्प्रतिपत्स्यामि पाभानं जरया सह ॥
 यदुववाच ।
 सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा इप ! ।
 जरां यहीतुं धर्मस्य । पुत्रमन्यं उच्यीत्य वे ॥
 ययातिरुवाच ।
 यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
 पापाज्जातुलसम्भवात् दुष्पुत्रा ते भविष्यति ॥
 तुर्लसो प्रतिपद्यस्व पाभानं जरया सह ।
 यौवनेन चरेयं वे विधयांश्च पुत्रक ! ॥
 तुर्लसुरुवाच ।
 न कामये जरां तात । कामभोगप्रणाशनीम् ।
 बलरूपान्तकरखीं बुद्धिमानविनाशिनीम् ॥
 ययातिरुवाच ।
 यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
 तस्मात् प्रजा सत्सुहृदं तुर्लसो ! तव यास्यति ॥
 इहो ! त्वं प्रतिपद्यस्व वर्लरूपविनाशिनीम् ।
 जरां वर्धसहस्रावि यौवनं स्वं प्रयच्छ च ॥
 हृद्युरुवाच ।
 न गजं न रथं चान्धं जीर्णं सुदृक्ते वरिहृचयम् ।
 नारोग्यास्य भवति तां जरां ते न कामये ॥
 ययातिरुवाच ।
 दस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
 तस्मात् इहो ! प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते
 क्वचित् ॥
 अने ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाभानं जरया सह ।
 यत्वं वर्धसहस्रानु चरेयं यौवनेन ते ॥
 अनुववाच ।
 जीर्णः शिशुरिवास्ते काष्ठेऽन्नमशुचिर्यथा ।
 न सुहोति च काष्ठेऽग्निं तां जरां नैव कामये ॥
 ययातिरुवाच ।
 यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
 जरादोषस्त्वयोक्तो यस्तस्मात्तं प्रतिपत्स्यसे ॥
 पूरो ! मे त्वं प्रियः पुत्र ! त्वं वरीयान् भविष्यसि ।
 कायस्थोऽननः श्रापान् च ह्योऽस्मि यौवने ॥
 पूरो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाभानं जरया सह ।
 क्विच्छित्कालं चरेयं वे विधयान् ववसा तव ॥
 पूर्वं वर्धसहस्रे तु प्रतिपत्स्यामि यौवनम् ।
 अक्षेव प्रतिपत्स्यामि पाभानं जरया सह ॥

ययः

ग्रीनक उवाच ।
 ययस्तुतः प्रवृत्ताच पूवः पितरमज्जवा ।
 ययात्वं महाराज ! तत् करिष्यामि ते वचः ॥
 ययातिरुवाच ।
 पूरो ! प्रीतोऽस्मि ते वत्स प्रीतश्चेदं ददामि ते ।
 सर्वकामसम्भवा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥”
 इति मात्स्ये १३ अध्यायः ॥ ७ ॥
 ग्रीनक उवाच ।
 “पौरवेत्याय ववसा ययातिर्नहुवात्सजः ।
 प्रीतियुक्तो नरमेरुचचार विधयान् सुखी ॥
 पूर्वं मत्वा ततः कालं पूरं पुत्रसुवाच ह ।
 पूरो ! प्रीतोऽस्मि भद्रं ते यहाखेदं स्वयौ-
 वनम् ॥
 राज्येषापि यहाखेदं यत् त्ववीपलतं पुरा ॥
 ग्रीनक उवाच ।
 एवं स नाहुवो राजा ययातिः पुत्रमौचितम् ।
 राज्येऽभिविद्य सुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः ॥
 उविता वनवासं स त्रास्ययैः सह संभितः ।
 फलमृजाश्रनो दाक्तो यथा स्वर्गमितो गतः ॥”
 इति मात्स्ये १५ अध्यायः ॥ ७ ॥
 ययौः, पुं (यायते प्राप्यते भक्तेरिति । या + “यापोः
 कित् हे च” । उणा० ३ । १५६ । इति ईः
 हित्वा) महारिचः । इत्युवादिक्वोवः (१ । १५४ ॥
 (याति हुनं गच्छतीति । अन्वः । इत्युज्जदत्तः ।)
 ययुः, पुं (यातीति । या + “यो हे च” । उणा०
 १ । २२ । इति उः हित्वा । यजन्त्यनेनेति ।
 यज + उः । एषोदरादित्वात् जस्य यत्त्वमित्त्वमर-
 टीकार्या रघुनाथः ।) अन्वमेधीयान्चः ।
 सामान्यघोटकः । इति मेदिनी । ये ४७ ॥
 ययः, पुं, (ययते अन्वसा इति । यु मिश्रणे + अप् ।)
 स्नानाम्ब्रातश्रुकधान्यम् । तत्पर्यायः । सित-
 श्रुकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १५ । श्रितश्रुकः ३ ।
 इति श्रुत्तरावकी । मेध्यः ४ दिव्यः ५ अच्यतः ६
 कश्चुकी ७ धान्यराजः ८ तीक्ष्णश्रुकः ९ तुरग-
 प्रियः १० शक्तः ११ महेष्टः १२ पवित्रधान्यम्
 १३ । तस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।
 सुशीतलत्वम् । प्रमेहयितकषापहारकत्वम् ।
 अश्रुकसुखयवगुणाः । बलप्रदत्वम् । दृष्यत्वम् ।
 वृणां बहुवीथ्यपुटिदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च ।
 “ययः कषायमधुरो बहुवातश्लेष्मदुगुरुः ।
 कृत्वाः सौम्यकरः शीतो मूत्रभेदकषापहः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ ७ ॥
 (अपि च ।
 “ययः कषायो मधुरो हिमश्च
 कटुर्विपाके कषपित्तहारी ।
 त्रैलोक्यं पथ्यस्त्रिजवच निजं
 प्रवहन्मनो बहुवातवर्षाः ॥
 स्योर्धामिमेघा सरवर्षलक्ष
 स पिच्छकः स्यात्कविलेखनश्च ।
 मेदो मत्तुर्दृष्टरुचोऽतिरुच्यः
 प्रसादनः श्लोचितपित्तकोच ॥

ययः

एभिर्गुणैर्होतरास्तु किञ्चिद्-
 विद्याद् ययैर्भोऽतिवधान् विधिषैः ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
 “रुचः शीतो गुदः क्षात्रुर्नहुवातश्लेष्मदघवः ।
 स्योर्ध्वत् सकषायस्तु वक्ष्यः श्लेष्मिकारयुत् ॥
 कृत्वाः कषायानुरसो मधुरः कषपित्तहा ।
 मेहः क्रिमिविवर्धनं बल्लो वैकुण्ठः सुतः ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
 “कश्चिद्वाक्शेषादपि शक्तिपहः यथा यवपदस्य
 कङ्कप्रभतौ न्नेच्छानां दीर्घश्रुके च श्लेष्मनां
 यवहारारिकमाचशक्तिः परिच्छेत्तुमश्लेष्मत्वात्
 नानार्थत्वस्य चाभ्यास्यत्वात् यवमयश्चरभवेतीति
 युतौ यवपदस्यायं सन्धिः ।
 ‘वसन्ते सर्वेऽस्यानां जायते पञ्चशतानाम् ।
 मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यथाः कश्चिद्वाक्शक्तिः ॥’
 इति विध्वर्षाकाहुया प्रवर्तमानाहाक्शेषाहीर्ष-
 श्रुक एव यवपदस्य शक्तिपहः ।” इति शब्दशक्ति-
 प्रकाशिकायां नैमित्तिकवशायाम् ॥ ७ ॥ इति
 यवानामेव सुखत्वम् । यथा,—
 “इतिव्यु यथा सुखात्तदनु ग्रीहयः सुताः ।
 मावकीवगौरादिस्वर्वालाभेऽपि वन्धयेत् ॥”
 इति कल्याणसंदिता । ६ । १० ॥
 नवयवागमे तेरवद्यं भाहुं कार्यं अकरणे
 प्रववायमववात् । यथा,—
 “नचययहपोऽस्तु दुष्टसुप्रावणिकमे ।
 इच्छाभ्राह्मिणं कुर्वीत नवश्रुत्यागमे तथा ॥
 इति विष्णुपुराणात् । वत्समागवहुतरवचनेषु
 नवात्तुतेः नवात्तागमत्वेनैव निमित्तं काववात् ।
 अमावस्यास्तिस्रोऽष्टका मायी प्रौष्ठपदुर्लक्ष्य-
 चयोदशी त्रीहियवपाकौ च ।
 एतांस्तु आहकालान् वे विद्यानाह प्रजापतिः ।
 आहमेनेवकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥”
 इति आहृतत्वे नवात्तुआह ॥)
 परिमाणविधेयः । स तु चतुर्ध्यामानरूपः । इति
 शुभहृदः । षट्सर्वपपरिमाणात्मकश्च । यथा,—
 “जाजान्नरगतं भागी यवानु इह्यते रजः ।
 तेऽतुर्भिर्भवेत्किन्वा लिख्यायश्चिभश्च सर्वपः ।
 षट्सर्वपेयैवस्वकी गुणैका तु यवैस्त्रिभिः ॥”
 इति शब्दचक्रिका ॥ ७ ॥
 अङ्गुलिखयवाकाररेखाविधेयः । यथा,—
 “तर्जनीमूलसंपृत्तौ यवौ पुत्रार्थदौ क्रमात् ।
 मध्यमायां यवश्चेवाहुतेऽपूर्वधनप्रदः ॥”
 अपि च सासुत्रके ।
 “मध्यमायां यदि यवो इह्यते च सुशोभनः ।
 तदात्यसन्निभं त्रयं प्राप्नोत्यङ्गुलिके यवे ॥
 यस्यापि चक्रमहुते यवपूर्वश्च इह्यते ।
 तदा पितामहादीनामन्तं लभते धनम् ॥”
 (पूर्वपद्यः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १ । ४ ।
 ३१ । “इकश्चिंशतास्तु वत प्रजा अश्लेष्यन्त यवा-
 चायवाचाधिपतय आसन् ॥” “यवाः पूर्व-
 पद्याः अयवाः अपरपद्याः ॥” इति तद्दी-
 कार्या महीधरः ॥)

यवनि

यवकः, पुं (यवप्रकारः। यव + "स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।" ५।४।३। इति कन् ।) यवः ।
 इन्द्रमरटीकायां रामायणम् ॥ (यथा,—
 "यवका ज्ञायनाः पाशुवाप्यनैवधकादयः ।
 शाकीनं शाकयः कुम्भन्यगुकारं गुणा गुणैः ॥"
 इति चरके छत्रस्थाने २० अध्याये ॥)
 यवकं, चि, (यवकानां भवनं चित्रमिति । यवक +
 "यवयवकवटिकाद् यन् ।" ५ । २ । २ । इति
 यत् ।) यवभवनीचित्रदीनम् । इन्द्रमरः । २ ।
 ६ । ७ ।
 यवचारः, पुं, (यवजातः चारः । शाकपायिव-
 वत् समासः ।) चारविशेषः । यथा,—
 "नरचारयवचारस्फटिकारित एव काचवक-
 यन्त्रैः ।
 बहुशः पात्रं सत्तं तद्वि महाप्रावकमाम ॥"
 इति रत्नावली ॥
 तत्पर्यायः । यवायजः २ पात्रम् ३ । इन्द्रमरः ।
 ३।६।१०८ । यवलासः ४ यवशूकः ५ चारकः ६
 रेचकः ७ यवनालकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
 यावशूकः ९ चारः १० तर्कः ११ तीक्ष्णरसः
 १२ यवनालकः १३ इति रत्नमाला । यवजः १४
 यवशूकजः १५ यवाजः १६ यवापत्रम् १७ ।
 अथ गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातो-
 दराग्निनाशित्वम् । आमशूलाघ्नरक्तक्षतक्षयव-
 दोषहरत्वम् । सरलत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अर्थः चासगुल्फग्रहणीपाक्ष्मीहानाश्चगलामय-
 नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च ।
 "पात्रः चारो यवचारो यवशूको यवायजः ।
 यवचारो जघ्नुः क्षिप्रः सुख्यो वज्रशीपनः ॥
 निहन्ति मूलवातामशिशूलासगलामयान् ।
 पाक्ष्मीग्रहणीगुल्फानाश्चक्ष्मीहृदाभयान् ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 यवचौरः, पुं, (यवानां चोदः ।) यवचूर्णम् ।
 तत्पर्यायः । चिकसः २ । इति वैमचक्रः ॥
 यवगण्डः, पुं, (यनो गण्डः स्तोटकः । पृथोदरादि-
 त्वात् यवादेशः ।) यवगण्डः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ यवस्त्रीका इति भाषा ॥
 यवजः, पुं, (यवाज्जायते इति । जन् + ङः ।)
 यवचारः । इति रत्नमाला ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 "यावशूको यवचारो यवशूको यवायजः ।
 चारस्त्रीकाश्चोदरसो यवजो यवनालकः ॥"
 इति वैद्यकरत्नमालाभाष्यम् ।)
 यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवजोद्धर्ष, स्त्री, (यवजादुद्धर्षोऽस्य ।) तवचीरम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवतिल्ला, स्त्री, लताप्रभेदः । शङ्खिनीति यवैची
 इति च ख्याता । (यथा, सुश्रुते छत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
 "यवतिल्लानेनं सर्वदोषप्रशमनमीषितिल्लम् ।
 अग्निदीपकं वेदनं मेघं पथं रसायनम् ॥")
 तत्पर्यायः । महातिल्ला २ हृत्पादविषसर्पिणी ३
 नाङ्गुली ४ नैषमीना ५ शङ्खिनी ६ पञ्चतन्तुली
 ७ तन्तुली ८ अक्षपीका ९ कृष्णपुष्पी १०

यवस्त्रिनी ११ मासेचरी १२ तिल्लपला १३
 यावी १४ तिल्ला १५ । अथ गुणाः । सतिक्ला-
 न्तत्वम् । हीपनत्वम् । रचिकारित्वम् । क्षमि-
 कुष्ठविवर्णाशोवनाशित्वम् । रेचनत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 यवतैलं, स्त्री, (यवनिर्मितं तैलम् ।) यवचूर्णादि-
 युक्तपक्वतैलविशेषः । तत्प्रकारं गुणश्चाह ।
 "यवचूर्णाद्वैकुण्ठं मज्जिहार्डपणेन तु ।
 तैलप्रस्थः शतगुणैः काञ्जिके चाधितो जयेत् ।
 ज्वरं दाहं महाविगमङ्गानाञ्च प्रहर्षयन् ॥"
 इति सुखबोधः ॥
 यवहीपः, पुं, (यवनामा हीपः इति मध्यपद-
 लोपिकर्म्मधारयः ।) उपहीपविशेषः । यावा
 इति भाषा । यथा,—
 "यत्रवन्नो यवहीपं सप्रराण्योपशोभितम् ।
 सुवर्षंरुप्यकं हीपं सुवर्षंकरमञ्जितम् ॥"
 इति वाल्मीकीये रामायणे किष्किन्धाकाण्डे
 ४० सर्गे ॥ ७७ ॥ "अतः परं यत्रवन्नो भूत्वा सप्र-
 राण्योपशोभितं यवहीपं तथा सुवर्षंहीपं
 विपैतयमिति शेषः । सुवर्षंकरमञ्जितमिति
 सुवर्षं कुम्भेति ये तैः शोभितम् ॥" इति
 रामायणतिलकनामसङ्गीता ॥
 यवनः, पुं, देशविशेषः । (यथा, मातृ ॥ १२० ॥ ४४ ॥
 "तान् देशान् भावयन्ति सन्निष्प्रायाश्च सर्वशः ।
 सशैलान् कुजुरान् रौद्रान् वर्वरान् यवनान्
 स्वसान् ॥")
 शैवः । वेगाधिकत्वम् । इति मेदिनी ॥ गोधूमः ।
 गजैरुद्धवम् । तुल्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यौति मिश्रीभवतीति । यु + "सुयुवृणो
 युच् ।" उभा० २ । ७४ । इति युच् ।) जाति-
 विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु यवन-
 देशोद्धवयतिराजपुत्रतुल्यसुवर्षः । यथा,—
 "यदोस्तु जाता यद्वस्तुल्यसोयैवनाः सुताः ।
 हृद्योस्तु तमया भोजा अणोस्तु ज्येष्ठजातयः ।
 पुरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽधि पापिच ॥"
 इति मातृ ४४ अध्यायः ॥ ७७ ॥
 सगरराजेनैवां सर्वेश्वरोस्तुल्यं सर्वधर्मराजि-
 त्वञ्च कृतं ते चात्सधर्मपरिष्ठागान् ज्येष्ठत्वं
 ययुरिति विष्णुपुराणोक्तत्वात् यवनः मोसल-
 मानेज्जरेणोभयजातिवाचकः । यवनशब्दश्चवर्ग-
 हतीवापरिति रघुमन्वनभूषार्थेण लिखि-
 तम् ॥ जवनादीनाम् सर्वधर्मराजित्वसुक्तं
 हरिवंशे । यथा,—
 "सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निग्रह्य च ।
 धर्मं जयान् तेषां वै वैशान्त्यत् चकार च ॥
 अहं शकानां शिरसो सुकथित्वा अस्वर्षयत् ।
 जवनानां शिरः सर्वं काम्योजानान्नाथैव च ॥
 पारदा सुक्तकेशाञ्च पङ्कवाः शशुधारिकः ।
 निःस्त्राधायवचटकाराः कतास्तेन महात्मना ॥
 शका जवनकाञ्चीनाः पारदाः पङ्कवास्तथा ।
 कोलिचर्पाः समहिवा दाम्बाञ्चीनाः सकेरजाः ॥
 बहिष्ठवचनाप्राचन् ! सजरेव महात्मना ।

शकानां शकदेशीश्वरानां चक्रिवासां एवं जव-
 नादीनामिति । अत्र जवनशब्दश्चदेशीश्वर-
 वाचो चवर्गहतीयादिः । जवनो देशविशेषो-
 रिति । जिकाक्षिषाभिधानदर्शनात् । तेषां
 ज्येष्ठत्वमप्युक्तं विष्णुपुराणे । तथा कृतान्
 जवनादीशुपक्रन्त्य । ते चात्सधर्मपरिष्ठागान्
 ज्येष्ठत्वं ययुरिति । यौधायनः ।
 "गोमांसखादको यत्र विवहं बहु भावते ।
 घर्माचारविहीनश्च ज्येष्ठ इन्द्रभिधोयते ॥"
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ७७ ॥
 यवनादीनां राज्यकालो यथा,—
 "सप्त गर्हभिनशापि शकाश्चाष्टादश ख्यताः ।
 यवनाद्यौ भविष्यन्ति तुखारश्च भविष्यति ॥
 अद्यै ते यवना राज्यं वर्षाकां परिवह्याय ।
 भोष्यन्वशीति तद्वच येऽपि गर्हभिनः ख्यताः ॥
 शतानि त्रीणि वर्षाकां द्वाशीतीनि शतानि वै ।
 शकानां राज्यकालः स्याद्भवत्यो निश्चयो
 मतः ॥
 शतस्याहं चतुर्षानि वर्षाकां राज्यभागिनः ।
 मरुतानां सुताः काला यस्मिन् भोष्यन्ति ते
 महीम् ॥
 मरुता वृषलेः साहं तथाश्च ज्येष्ठसम्भवाः ।
 भोष्यन्ति राज्यं प्राच्येभु भवत्ये तद्विधारितम् ॥
 शतानि त्रीणि वर्षाकां पौष्ठा राज्यभुजः
 ख्यताः ।
 अश्वनि पार्वत्येयास्तु वै शते परिवह्याय ॥
 शताहंमन्यश्च तथा राज्यं भोष्यन्ति ते वृषाः ।
 सप्तवटस्तु वर्षाणि दशातीवाकृतः ख्यताः ॥
 तेषु ज्येष्ठे कालेऽपि ततः किञ्चिज्जा नराः ।
 भविष्यन्तीह यवना धर्मतः कामतोर्धतः ॥
 तैर्विमिन्ना जनपदा आर्या ज्येष्ठाश्च सर्वशः ॥
 विपर्ययेण वर्षेणो जनयिष्यन्ति वै प्रजाः ॥
 जम्बानिदवरश्चैव भवितारस्तदा वृषाः ।
 तेषां ख्यतीति पर्याये बहुवर्षयुगांस्तदा ॥
 राजानः संप्रख्यन्ति कालेन महता ततः ।
 कश्चिन्ना ताडिताः सर्वे आर्या ज्येष्ठाश्च
 सर्वशः ॥
 अद्यामिकाश्च ये सर्वे पावकाश्चैव सर्वशः ।
 अष्टे वृषतिशब्दे वै सन्धाश्रिते च वै कर्मा ॥"
 इति ब्रह्माक्षपुराणे ३६ अध्यायः ॥
 सुनिविशेषः । यथा,—
 "जातं दिनं दूषयति बहिष्ठ-
 चाद्यौ च गर्गो यवनो दशाहम् ।
 जम्बास्थमासं किञ्च भागुरिश्च
 व्रते विवाहे चुरकर्वेवै ॥"
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ७७ ॥
 कालयवनोत्पत्तिर्था,—
 श्वेपराश्वर उवाच ।
 "गार्ग्यं गोहे दिवं श्वाकः पशु इत्युक्तवान् विच ।
 यदूनां सन्निधौ सर्वे अहसुर्वाववास्ततः ॥
 ततः कोपसमाविष्टो ह्यिच्छत्पचमेव चः ।
 सुतमिच्छन्पचोपे बहुचक्रमभावापहम् ॥

आराधयन्नाहारेण योऽवचूकमभवत् ।
 इती वरच सुतोऽसौ वने वादशमे वरः ।
 सभाजयामास च तं वनेशो ज्ञानात्मकः ।
 तद्योवित्तज्ञमाणाश्च पुत्रोऽभूत्सन्निभः ।
 तं कालयवर्न नाम राज्ये खे यवनेश्वरः ।
 अभिविद्य वने यातो वप्यायकठिनोरसम् ।
 स च योर्विमदोऽप्यतः पृथिव्यां वलिनो वृषान् ।
 पप्रच्छ नारदश्चासौ कथयामास यादवान् ।
 खेच्छकोटिसहस्राणां सङ्घैः सोऽभिवंशतः ।
 गजाश्वरथसन्नेश्चकार परमोद्यमम् ।
 प्रथयौ चाथवच्छ्रं क्लिप्तयागो दिने दिने ।
 यादवान् प्रति सामर्थो मैत्रेव मयुरां पुरीम् ।
 क्लृप्तोऽपि चिन्तयामास च्युतं यादवं कुजम् ।
 यवनेव रथे मर्त्यं मागधस्य भविष्यति ।
 मागधस्य वनं योर्वं स कालयवर्नो वली ।
 ज्ञाना तद्विद्यायात् यदूर्नां यवनं द्विधा ।
 तेषामूर्गं करिष्यामि यदूर्नामतिदुर्लभम् ।
 खियोऽपि यत् सुधीयुः किं पुनर्दं विपुङ्गवाः ॥”
 “इति सचिन्त्य गोविन्दो योजनानि महीदधिम् ।
 ययाचे द्वादशपुरीं द्वारकां तत्र निर्जमे ॥
 मयुरावासिनो लोकांक्षत्राणीय जनाङ्गनः ।
 आसन्नं कालयवने मयुराश्च स्वयं ययौ ।
 बहिरावासिते सैव्ये मयुराया निरायुधः ।
 निर्जगाम स गोविन्दो दृष्ट्वा यवनस्य तम् ।
 स ज्ञात्वा वासुदेवं तं वाहूपहरको वृषः ।
 अत्युद्यतो महायोगितोभिः प्राप्यते न यः ॥
 तेनानुयातः क्लृप्तोऽपि प्रविवेश महागुहाम् ।
 तत्र शिते महावीर्यो सुसुकुन्दो नरेश्वरः ॥
 सोऽपि प्रविष्टो यवनो दृष्ट्वा शय्यागतं नरम् ।
 पादेन ताडयामास क्लृप्तं मत्वा सुकुम्भितः ॥
 दृष्टमाचक्ष तेनासौ जम्बवान् यवनोऽपि वा ।
 तत्तुक्तीधवेन मैत्रेय । भस्मीभूतश्च तत्तुक्त्वात् ॥”
 इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २३ अध्यायः ॥
 यवनः, जि, (यौतीति । यु + “नन्दिश्चौति । ” ३ ।
 १ । १२४ । इति श्रुः ।) वेगी । इति मेदिनी ।
 ने, १११ । (यथा, नैवद्यचरिते । १ । ६५ ।
 “तमन्ववारा यवनाभ्यायिनं
 प्रकाशरूपा मनुष्येणमन्वुः ॥”)
 यववह्निष्टः, पुं, (यवनेहिष्टः । हिन्दुप्रियत्वात्
 तथात्वं ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवनप्रियं, स्त्री, (यवनानां प्रियम् ।) मरिचम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८८ । (विवरयमस्य
 मरिचस्यैव ज्ञातव्यम् ।)
 यववाचायः, पुं, (यवनो नामाचायः ।) ष्योतिः-
 शास्त्रकर्तृसुविशेषः । इति वराहमिहिरौ ।
 यवनानी, स्त्री, (यवनानां क्षिपिः । “यवनाक्षि-
 प्याम् । ” ३ । १ । ४६ । इति वार्तिकोक्त्या
 ङीष् आह्वानमस्य ।) यवनस्य क्षिपिः । इति
 सुश्रुतोऽपटीकायां दुर्गादायः ।
 यवनादिः, पुं, (यवनानामदिः । यवनः कालयवनो-
 ऽरिष्येतीति वा ।) क्लृप्तः । इति चिकित्सा-
 शिष्यः ॥

यवनाकः, पुं, (यवनां नाका एव नाका वक्ष्यते ।)
 धान्यविशेषः । इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 योनाकः २ चूर्वाङ्गयः ३ देवधान्यम् ४
 चोनाका ५ वीजपुष्पिका ६ । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २४४ । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
 १५ अध्याये ।
 “यवनालस्य चूर्वेन चिकितोऽवयस्य च ।
 खेद्वित्वा ततः प्रच्छाद्भीयात् कुशलो भिषक् ॥”)
 यवनालजः, पुं, (यवनां नाकेभ्यो जायते इति ।
 जन् + ङः ।) यवचारः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 १० । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “चारकोऽक्षकोऽक्षरको यवनो यवनालजः ॥”)
 यवनिका, स्त्री, (युनात्वाहयोऽनया । यु + क्लृट् ।
 ङीष् । आर्षे कन् । टाप् ।) यवनिका । इत्य-
 मरटीका ॥ जानात् इति भाषा । (यथा,
 भागवते । १ । ८ । १६ ।
 “मायायवनिकाऽस्तमद्वाधोऽयमस्यम् ।
 न लक्ष्यसे मृदुदशा नटो नाश्वरो यथा ॥”)
 यवनो, स्त्री, (यूयते पच्यते मुक्तमनया । यु +
 क्लृट् । ङीष् ।) यवनोनामकौषधिभेदः ।
 इति मेदिनी । ने, ११२ । (यवनस्य स्त्रीति ।
 यवन + ङीष् ।) यवनभार्या । (यथा, रघुः ।
 ४ । ६१ ।
 “यवनोऽसुखपद्मानां सैव मधुमदं न वः ।
 बालातपमिवाज्ञानामकालजलदोदयः ॥”)
 यवनेष्टं, स्त्री, (यवनानां दृष्टम् ।) वीरकम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १०७ । मरीचम् ।
 यज्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवनेष्टः, पुं, (यवनानामिष्टः ।) लमुनः । राज-
 यनाक्षः । निम्बः । पलाक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (तथास्य पर्यायः ।
 “पलाक्षुर्वेनेष्टश्च दुर्मन्थो सुखदूषकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्य प्रथमे भागे ।)
 यवप्रच्छा, स्त्री, (यव इति प्रच्छा यस्याः ।)
 सुद्रोऽगविशेषः । तल्लक्ष्यं यथा, भावप्रकाशे ।
 “यवाकारा सुकठिना यथिता मांसमिश्रिता ।
 पीडका श्लेष्मावाताभ्रं यवप्रच्छति कोचते ॥”
 यवाकारा मध्ये खूला प्राक्ते क्लृप्ता । तच्चि-
 कित्वा यथा,—
 “अन्नालर्जा यवप्रच्छा पूर्व खेदेरपाचरेत् ।
 मनःश्लेष्मादेवदावकुलकल्मेः प्रयेपयेत् ।
 पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥”
 यवफलः, पुं, (यववत् फलमस्य ।) वंशः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । १६१ । जटामांसी । कुटजः ।
 इति मेदिनी । ने, १६२ । (अस्य पर्यायो यथा,
 “कुटजः कुटजः कौटो यत्सको गिरिमल्लिका ।
 कालिङ्गः शकशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
 इत्यो यवफलः प्रोक्तो वृक्षः पाञ्चरुहम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्य प्रथमभागे ।)
 यवदण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यवमर्धं, स्त्री, (यववत् मर्धं वक्ष्यते ।) चान्नादेव-
 प्रभेदः । यथा,—

“द्विषुषान्नावकं प्रोक्तं यतिषान्नावकनाया ।
 यवमर्धं तथा प्रोक्तं तथा पिपीपिकाकृति ॥”
 इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ।
 (पुं, यवभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ६ ।
 १ । ६ ।
 “यवमर्धः पचरापी भवति ॥”
 यवाकारमध्ये, जि, यथा, सुश्रुते चिकित्सा-
 स्थाने १ अध्याये ।
 “प्रारावनिष्पन्थाश्च यवमर्ध्याकायापरे ।
 एवं प्रकाराकृतयो भवन्त्यागमनयो व्रजाः ॥”)
 यवमयः, जि, (यवस्य विकारोऽवयवो वा । यव +
 “यसंज्ञायाम् तिलयवाभ्याम् । ” ४ । १ । ४६ । इति
 मयट् ।) यवननिर्मितः । यवशय्यात् मयट्-
 प्रत्ययेन पिप्पलः । (यथा, शतपथब्राह्मणे । १ ।
 २ । १ । १२ ।
 “यवमयान्नायाश्च यवमयमपूर्णं ज्ञाना यवा-
 हवनीयमाधास्य न भवति तन्निरुधाति ॥”)
 यवलासः, पुं, (यवान् जातो वक्ष्यते ।) यवचारः ।
 इति शब्दरत्नावली । (विश्वीरोऽस्य यवचार-
 शब्दे ज्ञातव्यः ।)
 यवमूकः, पुं, (यवानां मूकः कारकमेनास्यस्य ।
 अर्ध्याद्यत् ।) यवचारः । इति चिकित्सा-
 शिष्यः । (यथास्य पर्यायः ।
 “यावमूको यवचारो यवमूको यवापकः ।
 चारकोऽक्षकोऽक्षरको यवनो यवनालजः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 यवमूकजः, पुं, (यवमूकान् जायते इति । जन् +
 ङः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विवरयमस्य यवचारस्यैव ज्ञातव्यम् ।)
 यववं, स्त्री, (यौतीति । यु + “वचिषुष्यां चित् ।”
 उवा० ३ । ११६ । इत्यप् । संज्ञापूर्वकत्वात्
 ङीष् ।) ङम् । चाकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६७० ।
 (यथा, मनी । ७ । ७५ ।
 “तस्मादायुधस्यन्नं धनधान्येन वाहनेः ।
 ब्राह्मणेः श्लिष्यभिर्व्येथेयसिनोदकेन च ॥”)
 यवसुरं, स्त्री, (यवनिर्मिता सुरा । “सुरासिना-
 ष्कायाशाजानिशा खियाच ।” जिह्वाहृष्टावने
 नपुंसकाधिकारे १२ । इति ङीवत्वम् ।) यव-
 चातसुरा । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
 यवागूः, स्त्री, (यूयते मिश्रति इति । यु + “अयु-
 वचिभ्योऽनुवागूजकुचः ।” उवा० ३ । ८१ । इति
 आगूच् ।) यद्गुण्यजपक्षचनप्रव्रणविशेषः ।
 याउ इति भाषा । तत्पर्यायः । उखिका २
 आका ३ विश्वपी ४ तरका ५ । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ५० । “यूयते मिश्रति यावागूः यु क मिश्रति
 नाञ्चीति आगूः गुणः । ङीवति हिमक्षि
 च्वरादिरोमं उखिका उवू च वाधि इति पूर्वैश्च
 निक् । आयते पच्यते क् भावा आ क ङीक् तः
 सुप्ताद्योदिति वः । चिन्वति विश्वपी चि
 क्षिपौ श्रप ल ङेपे पचादिवाहन् । नदादिना-
 दौप् । तरति श्रवति तरका त तरेऽभिभवे
 दुर्गा नाञ्चीति अक् ।)

यावानी

'अन्नं पचगुह्ये वाधं विवेपी च चतुर्गुह्ये ।
मखचतुर्गुह्ये यवागुः वङ्गुह्येऽभवि ।'
इति वेद्यकोक्तो भेद इह नादतः ।" इति तद्गी-
कार्या भरतः । अस्या गुणाः ।

"यवागुः चरैरुष्याग्नी कर्षी वस्तिविशेषणी ।
अतीसारे चरै र्दाष्टे हिता वङ्गिप्रदीपनी ।"
इति राजनिर्घण्टः ।

(अथास्या गुणा अचमच ।

"सन्दीपनी खेदकरी यवागुः
सन्पाचनी दोषमजामयानाम् ।

सन्तपंती क्षातु वलेन्द्रियाणां
श्रद्धा भवेत् सा चरैरुष्याग्नी ।

भागैकच भवेत्तत्र द्विभागेन जलं क्षिपेत् ।
चिकनं पिप्लीकान्नं पिप्लीकचमनागरम् ।

घान्यकस्य समीपानि पिप्लीकांश्चैतानि तच्छुक्रान् ।
संशुद्धा शिपिला किञ्चित् वा यवागुर्निगद्यते ।

यवागुसुप्तशुक्रानो जनो नावचिमाचरेत् ।
श्राकमावपनेर्मुक्ता यवागुः स्याच्च दुर्जरा ।"

इति हारीते प्रथमस्थाने १२ अध्याये ।

"यावागुः वङ्गुह्येणै सिद्धा स्यात् कशरा वना ।
यवागुर्गौहिकी बज्या तपंची वातनाशनी ।"

इति मध्यखण्डे द्वितीयेऽध्याये श्राङ्गधरेकोक्तम् ।)

यवायजः, पुं, (यवायात् जायते इति । जन् + ज् ।)

यवचारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ।

(यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"पाप्मः चारी यवचारो यावश्रुको यवा-
यजः ।")

यवानो । इति राजनिर्घण्टः ।
यवानः, जि, (यवेन वेगेन अनिति जीवतीति ।
अन् + अच् ।) वेगी । इति मेदिनी । मे, १११ ।

यवानिका, } स्त्री, (दुष्टो यवः । "यवाहोषि ।"
यावानी, } ० । १ । ०६ । इत्यास्य वर्तिकीत्या

डीच् आनुगागमच । पक्षे स्त्रार्थं कम् ।)

ओषधिभेदः । योयानि इति भाषा । तत्पम्यायः ।
दीप्यकः २ दीप्यः ३ यवसाङ्गः ४ यवायजः ५

दीपनी ६ उच्यगन्धा ७ वातारिः ८ भूकद-
म्बकः ९ यवजः १० दीपनीयः ११ शूलहन्त्री १२

यवानिका १३ उष्या १४ तीव्रगन्धा १५ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वाताग्निः श्लेष्मशूलामानलमिच्छर्दिनाशि-
त्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । अपि

च । अथ यवान्या नामगुणाः ।
"यवानिकोयगन्धा च ब्रह्मर्भोजमोदिका ।
सबोक्ता दीप्यका दीप्या तथा स्याद्यवसाङ्गया ।

यवानी पाचनी रथ्या तीक्ष्णोष्णा कटुका क्षुद्रुः ।
दीपनी च तथा तिक्ता पित्तजा शुक्रशूलहन्तु ।
वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मघ्नीहजलिप्रघ्नतु ।
अथ अजमोदाया नामानि गुणाश्च ।

अजमोदा खराचा च मायरी दीप्यकक्षया ।
तथा ब्रह्मज्जशा प्रोक्ता कार्षी जोचमसका ।
अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी क्षपवातशुत् ।
उष्णा विदाहिनी हृद्या हृद्या वसकरी क्षुद्रुः ।

यविष्ठः

नेत्रामयलमिच्छर्दिहिक्वावस्तिरणी चरेत् ।
अथ खुरावानोयवानोनामगुणाः ।
पारसीकयवानी तु यवानीसदृशी गुणैः ।
विशेषात् पाचनी रथ्या ग्राहिण्यो मादिनी

गुहः ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
यवापसं, स्त्री, (यवस्यापसम् । तन्पातत्वात्पा-
त्वम् ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ।

यवान्जर्ज, स्त्री, (यवान्जाभ्यां जायते इति । जन् +
ज् ।) सौवीरम् । इति राजनिर्घण्टः ।

यवासः, पुं, (यौतीति । यु + "ज्जतन्वङ्गीति ।"
उवा० ० । २ । इत्यादिना आसः ।) दुरालभा ।
यथा,—

"यासो यवासो दुष्पशो धनुष्यासो दुरालभा ।"
इति रत्नमाका ।

खदिरभेदः । यथा,—
"कण्टकी वासपत्रञ्च यवासः खदिरसथा ।"
इति शब्दमाका ।

यवासा इति ख्याता कण्टकीक्षुपविशेषः । तत्-
पम्यायः । यासः २ बहुकण्टकः ३ अल्पकः ४

क्षुमेक्षुदी ५ रौदनिका ६ कण्डूरा ७ बाल-
पत्रः ८ विषमः ९ कण्टकाक्षुकः १० चिक-
रिंका ११ गान्धारी १२ अनन्ता १३ । अस्य

गुणाः । मधुरतिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तार्ति-
दाहनाशित्वम् । बलदीपनकारित्वम् । लज्जा-
कपच्छर्दिर्विषर्पिलत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

यवासकः, पुं, (यवास + स्त्रार्थं कम् ।) दुरालभा ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ३६ अध्याये ।

"अयकासं ससन्नापं पार्श्वशूलानपास्यति ।
गुह्येष्विषलावासाजायमानायवासकैः ।")

यवासशर्करा, स्त्री, (यवासेन तद्रसेन कृता शर्करा ।
श्राकपाथिववत् समासः ।) यवासरसघटित-
शर्करा । तत्पम्यायः । सुषामोदकः २ मोदकः ३

तथराजः ४ खल्लसरः ५ खल्लजः ६ खल्ल-
मोदकः ७ । अस्या गुणाः । अतिमधुरत्वम् ।
पित्तशूलहृषापहत्वम् । हृष्यत्वम् । विदाह-
कच्छार्तिभान्निशान्तिकरत्वम् । सरत्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः । (यथा, सुश्रुते खड्गस्थाने ४६
अध्याये ।

"यवासशर्करा मधुरकषया तित्कानुरसा श्लेष्म-
हरी सरा चेति ।")

यवासा, स्त्री, (यवास + टाप् ।) गुण्यासिनील्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।

यवाङ्गः, पुं, (यवमाङ्गयति स्कारात्वात् इति । अा
+ ङ् + कः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ।

(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।
"यवाङ्गौरीकोष्मिभैः पादलेपः प्रशस्यते ।"
गुण्याद्विशेषोऽस्य यवचारशब्दे विज्ञेयः ।)

यविष्ठः, जि, (अथमेवामतिशयेन युवा इति ।
युवन् + इष्टम् । "सूजदूरेति" यव्यादिकोपगुञ्जी ।)
अतिशययुवा । (यथा, अल्पदे । १ । १४० । २ ।

यशः

"वीघा मे अख्य वचसो यविष्ठ ।"
कनिष्ठभातरि, पुं । इति श्विमचन्द्रः । १ । ११६ ।
(त्रिज्वपि । यथा, भागवते । १ । १ । ५ ।

"भ्रातृयविष्ठस्य सुतान् विवन्वन्
प्रवेशं कात्याभवने ददाह ।")

यवीयान्, [सु] जि, (अथमनयोरतिशयेन युवा ।
युवन् + "दिवचनविभञ्जोपपदे तरवीयसुनौ ।"
५ । १ । ५० । इति इयसुम् ।) कनिष्ठः । (यथा,
मनी । २ । १२८ ।

"अवाच्यो दीचितो नास्मा ववीवानपि यो
भवेत् ।"
अतिशय युवा । इति मेदिनी । से, ६१ ।

यवीत्यं, स्त्री, (यवेभ्य उतिष्ठतीति । उद् + स्वा
कः ।) सौवीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

यवं, जि, (यवानां भवनं येषम् । यव + "यव-
यवकवटिकाद् यत् ।" ५ । २ । ३ । इति यत् ।)
यवादिभवनोचितेष्वम् । तत्पम्यायः । यव-
त्वम् २ वटित्वम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ।

यवोचितम् ४ यवकोचितम् ५ । इति शब्द-
रत्नावली । (यवेभ्यो हितम् । यव + "खल-
यवमावतिलवृषत्रकषाञ्च ।" ५ । १ । ७ । इति

यत् । यवहितः । इति आकरकम् ।)

यवः, पुं, (यवेभ्यो हितः । यव + यत् ।) माघः ।
यथा,—

"यखड्गं यावखादि सर्वा नद्यो रजस्रजाः ।
तासु खानं न कुर्वीत वर्णयित्वा ससुद्रगाः ।"
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मङ्गामाहात्म्यम् ।

(स्त्री, नदीभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ७० । ८ ।
"दायंत्वा यथाभिर्बहुं नि मूरज्ज्वावि ।"
"यथाभिः नदीभिः । अवनयः यथाः इति ।
नदीनामसु पाठात् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)

यशः, [सु] स्त्री, (अनुते याप्नोतीति । अश +
"अशैर्द्वेने युट् च ।" उवा० ० । १ । ६० । इत्य-
सुन् युट् च ।) सुखातिः । तत्पम्यायः । कीर्तिः
२ समन्ता ३ । इत्यमरः । १ । १ । ११ । समाख्या ४

कीर्तिना ५ अभिख्यानम् ६ आज्ञा ७ समन्ता
८ । इति शब्दरत्नावली ।

"दानादिप्रभवा कीर्तिः श्रौर्थादिप्रभव यशः ।
इति माघवी ।

अतएव यशःकीर्तौर्भेदस्यापि दर्शनात् यशः-
कीर्तिपरिभ्रष्टो जीवन्नपि न जीवति । इति
कल्पिन् प्रयोगः । जीवतः स्वातिर्यशो ऋतस्य
स्वातिः कीर्तिरिति केचित् । तत्र साधु कीर्तिके
रुप दूतिकेति प्रयोगदर्शनात् ।" इत्यमरटीकार्या
भरतः । कीर्तिनाशे दोषो यथा,—

"इति यः परकीर्तिञ्च खकीर्तिं मागवाधमः ।
स हतन्न इति ख्यातसन्फलञ्च निशामय ।
अन्व्रूपे वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राचतुर्हृष ।
कीर्तेर्नकुलमानेऽथ भवितः सततं वृष ।
तत्र चारोदकं पापी जिघं पिबति ख्वाइति ।
ततः सर्पो जम्ब सन्न काकः पक्ष ततः शुचिः ।"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे ०६ अध्यायः ।

(अन्नम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५२ । ११ ।
“वर्षं क्षाम यशसो जनेषु ।”

“यशसः कीर्तिरन्नस्य वा ।” इति तद्वाच्ये
वायवः । जि, यशस्वी । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
७६ । ५ ।

“त्वमिन्द्र यथा अस्तृजोवी यशस्यते ।”
“त्वं यथाः यशस्वावि भवसि ।” इति तद्वाच्ये
वायवः ।)

यशःपट्टः, पुं, (यशःपट्टकः पट्टः । प्राकपाथिव-
वत् समसः ।) टका । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ।

यशःशेषः, जि, (यश एव शेषोऽस्य ।) ऋतः ।
इति हेमचन्द्रः । १ । १८८ । (यथा, कथासरित्-
सागरे । ६१ । ४४ ।

“ततः क्रमेण तेनेव सारण्यभरोऽवशा ।
प्रचीयदेहः प्रययौ च यशःशेषतां वृषः ।”)
मरुते, पुं ।

यशदं, स्त्री, धातुविशेषः । इका इति भाषा । यथा,
“यशदं रङ्गवद्वर्णं रीतिरुतुष तन्मतम् ।
यशदं तुवरं तिक्तं शीतकं कपपित्तद्वत् ।
चक्षुष्यं परमं मेहान् पाक्षुं न्वासच नाशयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ।

यशस्करः, जि, कीर्तिकारकः । सुखातिजनकः ।
यशस्करोति य इत्यर्थे (“लघो हेतुनाच्छील्यायु-
लोन्मेषु ।” १ । २ । २० ।) इति टप्रत्ययेन निव्यञ्जः ।

यशस्करो विद्या इति आकरबम् । (यथा,
मनौ । ८ । ३८३ ।

“एतेषां नियहो राज्ञः पश्यानां विषये स्तके ।
साम्नाण्यत्तन् सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥”
विष्णुशैलविशेषे, स्त्री । यथा, नारसिंहे ६२ अः ।

“विरक्तं पुष्यवत्त्वायां बालशामोकरे विदुः ।
यशस्करं विपाश्यायां माहिष्मत्यां हुताशनम् ॥”
श्रीभावतीपुण्यां जाते आकाशविशेषे, पुं । यथा,
कथासरित्सागरे । १०४ । १६ ।

“तस्यां यशस्करो नाम विद्वानाटो बहुकृतुः ।
ज्राण्योऽभूद्भूतस्य सत्पत्नी मेखवेति च ॥”)

यशस्या, स्त्री, (यशसे हिता । यशस् + यत् ।)
जीवन्ती । ऋद्धिनामौषधिः । इति राज-
निर्घण्टः ।

यशस्वान्, [त्] जि, (यशोऽस्यस्य । यशस् + मत्पुं ।
मस्य वः ।) कीर्तिविशेषः । इति आकरबम् ।
(यथा, अथर्ववेदे । ६ । ५८ । २ ।

“यद्येको द्वावापृथियोयैशस्वान्
यथाप षोषधीषु यशस्वतीः ॥”)

यशस्विनी, स्त्री, (यशस्विन् + स्त्री ।) वनका-
पाथी । इति शब्दरत्नावली ॥ यवतिक्ता । महा-
ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः । (सत्यव्रतस्य
पत्नी । यथा, कथासरित्सागरे । ७३ । २५७ ।

“अहं यशस्वती नाम राजसेवानुशीलिनः ।
भार्या सत्यव्रताख्यस्य विप्रस्यैहामलाख्यया ॥”
जज्ञा । यथे, काशीखण्डे तस्य हसनामकथने ।
२६ । १४१ ।

“यशस्विनी यशोदा च योस्या युक्तासेविता ॥”)

यशस्वी, [त्] जि, (यशोऽस्यस्येति । यशस् +
“अस्मायेति ।” ५ । २ । १२१ । इति विनिः ।)

यशोविशेषः । कीर्तिमान् । इति आकरबम् ।
(यथा, मनौ । ६ । ३३४ ।
“विप्राणां वेदविदुषां यशस्यानां यशस्वि-
नाम् ।

शुभ्रमेव तु मूत्रस्य धर्मो नैःश्रियसः परः ॥”)
यशोदः, पुं, (यशो ददातीति । दा + कः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः । (स्त्रीवेदपि-
हृष्यते । यथा, वाराहे ।

“सुषुप्तं रजतं तान् रङ्गं यशोदमेव च ।
खीरं कौहच सन्नेते धातवो गिरिसम्भवाः ॥”)
यशोदातरि, जि ।

यशोदा, स्त्री, (यशो ददातीति । दा + कः । टाप् ।)
बन्धुपत्नी । यथा, श्रीभागवते १० स्कन्धे ।
“नन्दः किमकरोद्भङ्गं श्रिय एव मञ्जोदकम् ।
यशोदा वा महाभागा पत्नी यस्यास्तनं
हरिः ॥”

(द्वितीयमाता । यथा, हरिवंशे । १८ । ६० ।
“तेषाम् मानवी कन्या यशोदा नाम विभ्रता ।
पत्नी सा विभ्रमहताः क्षुधा वै दृष्टशर्मभः ।
राजवैर्जननी चापि द्वितीयस्य महात्मनः ॥”
यशोदातरि, जि । यथा, तैत्तिरीयसंहिता-
याम् । ४ । ४ । ६ । २ ।

“यशोदां त्वा यशसि तेजोदां त्वा तेजवीति ॥”)
यष्टा, [त्] पुं, (यजते इति । यज् + ष्टच् ।) याग-
कर्ता । तत्पठ्यायः । यजमानः २ । इत्यमरः । २ ।
७ । ८ । (यथा, मार्कण्डेये । १२० । २ ।

“स दानश्रीको यष्टा च यज्ञानामवनीपतिः ॥”)
यष्टिः, पुं, (इष्यते इति । यज् + बाहुलकात्
तिः । इति उणादिरुतौ उञ्जलदन्तः । ४ । १ । ७६ ।)
ध्वजदण्डः । इति विश्वशब्दरत्नावली ॥ सुज
दण्डः । इति मेदिनी । टे, २६ ।

यष्टिः, पुं, स्त्री, (यजते सज्जस्यते । यज् + तिः ।)
तन्तुः । इति शब्दरत्नावली ॥ चारुजता । (चारा-
वलिः । यथा, रघौ । १३ । ५४ ।

“नचित्प्रभाकेपिभिरन्नमौले-
मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानां
इन्द्रीवरेरुत्सखचितान्तरैव ॥”)

“यष्टिः चारुवलिः ॥” इति मल्लिनाथः । ७ ।
भाग्ये । मधुका । शब्दभेदः । इति मेदिनी ।
टे, २६ ॥ शेषस्य पठ्यायः । दण्डः २ । जगुहः ३
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४६ । तद्दानफलं यथा,
वङ्गपुराण्ये ।

“यष्टिं ये तु प्रयच्छन्ति नेत्रहीने सुदुर्बले ।
तेषाम् विपुलः पुंसां सन्तानो मोहवर्जितः ॥”
(स्त्री, प्राज्ञा । यथा, कुमारे । ६ । २ ।

“चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतीन्मुखी ॥”
“चूतयष्टिः चूतप्राज्ञा इव ॥” इति तत्र मल्लि-
नाथः । यष्टिमधु । तत्पठ्यायः । यथा,
“यष्ट्यां मधुकं यष्टिः स्त्रीतकं मधुयष्टिका ।

यष्टिमधु सखेजाता जलजातिरवा पुरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

यष्टिकः, पुं, (यष्टिरिव । कन् ।) जलज्जुष्टः ।
इति शब्दरत्नावली । (यष्टि + खार्थे कन् ।)
दण्डश्च ।

यष्टिका, स्त्री, (यष्टि + खार्थे कन् । टाप् ।) चार-
भेदः । यथा,—
“यष्टिका दण्डिका चैव तिक्तिका वीरिनीत्वपि ॥”
इति जटाधरः ।

वापी । यथा,—
“पत्न्यं दीर्घिका वापी यष्टिका मीनगोषिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ।

यष्टिमधुका । यथा,—
“अथ यष्टीमधुकं स्यात्तन्मधुयष्टी तु यष्टिका ॥”
इति शब्दरत्नावली ।

जगुहः । यथा,—
“अथ शक्तिश्च शक्ती च यष्टिर्मयी च यष्टिका ।
दण्डः काञ्चोऽपि जगुहः पशुतो दण्डको-
ऽपि च ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

यष्टियष्टः, पुं, (यष्टिं यज्जातीति । यष्टि + यज् +
“शक्तिकाङ्गलाङ्गुशयष्टितीमरेति ॥” ३ । २ । ६ ।
इत्यस्य वार्त्ति० अच् ।) यष्टिधारकः । जगुह-
प्राज्ञी । इति तुम्बबोधटोकायां दुर्गादावः ।

यष्टिमधु, स्त्री, (यष्ट्यां मधु माधुयमेव ।) यष्टि-
मधुका । इति जलायुधः । (यथास्य पठ्यायः ।
“यष्ट्यां मधुकं यष्टिः स्त्रीतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु सखेजाता जलजातिरवा पुरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

यष्टिमधुका, स्त्री, (यष्टिमधुवत् कायतीति । कै +
कः ।) यष्टिमधु । तत्पठ्यायः । स्त्रीतकम् २ मधु-
कम् ३ मधुयष्टिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ।
यष्ट्याङ्गम् ५ यष्टिः ६ सखेजातं सितं यष्टिमधु ७
जलजा सितं अतिरवा ८ । इति रत्नमाला ॥
अपि च ।

“ज्येष्ठीमधु तथा यष्टीमधुकं स्त्रीतकं तथा ।
अन्यस्त्रीतकं तत्तु भवेत्तोये मधुलिका ॥”
अस्या गुणाः ।
“यष्टी हिमा गुरुः स्रावी चक्षुष्या वलवर्ध-
कतु ।
सुस्निग्धा मुकला केश्या स्वर्गां पितामिका-
सजित ।
ब्रह्मशोचविपच्छेदित्वाग्मानिचयापहा ॥”
इति भावप्रकाशः ।

यष्टी, स्त्री, (यष्टि + “लदिकारादक्तिनः ॥” इति
शेषः ।) यष्टिमधु । इति भावप्रकाशः ॥
(यथास्याः पठ्यायः ।
“यष्टी यष्ट्याङ्गं प्रोक्तं मधुकं मधुयष्टिका ॥”
इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥

तथास्या गुणाः । भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ ।
“यष्टी हिमा गुरुः स्रावी चक्षुष्या वलवर्ध-
कतु ।

यज्ञः

सुखिणा युक्त्या केत्या ख्यां पितामहा-
सजित् ।
ब्रह्मश्रीयविवक्षुर्दृष्ट्याम्भानिचयापहा ॥
(चारमिदः । तज्जचयं यथा, दृष्टुर्विचिता-
याम् । ८२ । ३६ ।
“संयोजिता या मन्विता तु मध्ये
यष्टीति सा भूषणविक्रता ॥”
यष्टीकं, ज्ञी, (यष्टी + कन् ।) यष्टिमधु । इति
राजनिर्घण्टः ।
यष्टीपुष्पः, पुं, (यष्टीपुष्पमिव पुष्पं यस्य ।) पुत्र
जीवहृत्तः । इति भावप्रकाशः ।
यष्टीमधु, ज्ञी, (यष्टी मधु माधुयंमस्य ।) मिष्ट-
मूलविशेषः । जेठीमधु इति मूलहटी इति च
हृष्टी भाषा । तत्प्रयोगः । मधुयष्टी २ मधु-
वल्ली ३ मधुसवा ४ मधुकम् ५ मधु ६ यष्टी-
कम् ७ यष्ट्याङ्गम् ८ । (तथा च ।
“यष्टीमधु तथा यष्टी मधुकं ज्ञीतकल्पता ।
अन्यत् ज्ञीतकल्पत् भवेत्तोये मधूलिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । किञ्चित्तत्त्वम् ।
श्रीतकत्वम् । चतुर्व्यत्वम् । पित्तहरत्वम् । रच्य-
त्वम् । शोथहृत्वात्रयापहत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः । (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने
२७ अध्याये । “तत्र विद्वज्जलचूर्णमाहृत्य
यष्टीमधुयुक्तं यथार्जलं शीततोयेनोपयुञ्जीत ॥”)
यष्ट्याङ्गं, ज्ञी, (यष्टीयाङ्गा यस्य ।) यष्टिमधु ।
इति राजनिर्घण्टः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने
२६ अध्याये ।
“यथान्धगन्धा यष्ट्याङ्गैस्त्रिलोचोद्भर्जनं
हृतम् ॥”)
यस, इर् य उ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ।
(द्वि०-पर०-अक्ष०-सेट् । ङावेट् ।) इर्,
अयसत् अयासीत् अयसीत् । अस्मात् पुषा-
दित्वात्तयं उ इत्यर्थे । य, प्रयस्यति । क्रम
क्रम इत्यादिना केवलात्, संपूर्वाच्च अस्मात्
इमन् विकल्प्यात् यसति यस्यति संयस्यति
संयसति । उ, यसित्वा यस्या । यत्वं यजः ।
इति दुर्गादासः ।
यस्यः, पुं, (यसति मोक्षयति । यस् + क्तिप् ।
संज्ञायां कन् ।) सुनिविशेषः । इति सुप्रबोध-
व्याकरणम् । (यथा, आन्ध्रलायनश्रौतसूत्रे उत्तर-
राह्णे । ६।१०।१० । “यस्त्ववाधौमौगमौकशाक-
राक्षिषादिषावर्षिणालङ्कायनजैमिनिदेवन्वाय-
नानां आर्गववेतह्यसावेतसेति ॥”)
यज्ञः, पुं, (यजतीति । यज् + क्तिप् ।
यौवापाभोवाः ।) उणा० २ । १५४ । इति
वन्प्रत्ययेन निपातितः । यजमानः । इत्यु-
वादिशेषः । (नि, महान् । वधा, कन्दे ।
३ । २ । १२ ।
“उदुक्षिणा जनिता यो जजानापां गर्भो हृतमो
यज्ञो अपिः ।”
“यज्ञो महान् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।)

या, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा०-
पर०-अक्ष०-अनिट् ।) ज, याति । इति दुर्गा-
दासः ।
यागः, पुं, (इत्यते इति । यज् + घञ् ।) यज्ञः ।
इत्यमरः । २ । ७ । १३ । तत्र श्रौतामिह्य-
हविर्यज्ञाः सप्त । यथा । आयाधाघानं तद्वे
वायिहोत्रम् १ दृष्टपौर्णमासौ २ पिच्छपिह-
यज्ञः ३ आग्रयणम् ४ चातुर्मास्यः ५ निरुद-
पयुवन्धः ६ श्रौतामण्यः ७ । स्मार्त्तामिह्य-
पाकयज्ञाः सप्त । यथा । श्रौतासवनम् १ वैश्व-
देवः २ स्याजीपाकः ३ आग्रयणम् ४ सर्प-
वलिः ५ ईशानवलिः ६ अष्टकान्यष्टका ७ ।
श्रौतामिह्यसप्तसंख्याः । यथा । सोमयागः स
यवामिह्योमः १ अथामिह्योमः २ उक्थ्यः ३
धोदृशी ४ वाजपेयः ५ स द्विविधः संख्या
कुत्सः । अतिराजः ६ अपतूर्यामः ७ । उत्तर-
क्रतवो बहवः । यथा । महाव्रतम् १ सर्वतो-
मुखम् २ राजसूयः ३ पौंडरीकम् ४ अमि-
जित् ५ विभजित् ६ अश्वमेधः ७ दृष्टव्यतिसवः
८ आङ्गिरसः ९ चयनान्यष्टादश १० । इत्यादि
श्रौतसूत्रम् ॥३॥ सर्वदेवानां यागकालो यथा,
मुक्त उवाच ।
“स्वर्ग्येनेव तु द्रव्येण महापुण्यं यथा भवेत् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि यद्यथागं सुरेश्वर ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
श्रद्धा वत्स प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिच्छसि ।
अथकेन महापुण्यं यद्यत्तितियथौगिकम् ॥
भृगुपूर्वाद्यभौयोगं शिवयागेषु चोत्तमम् ।
न्यदुवर्गं च भाग्यं च माया भृगुवासरे ॥
देवयोगात् यदा वष्टी पुष्यचरविषासरम् ।
स्कन्धयागस्तदा कार्यः सर्वकामप्रसाधकः ॥
वारेख वा यदा सूर्यः सप्तमी विजया मता ।
तदा तु भवते भाग्ययोगः सर्वगुणावहः ॥
शशिरिक्ताबुसंयोगे अर्कचर्चोत्तरासु च ।
ववन्त्यां मङ्गलायोगो भातुच्छदिनं यदा ॥
अष्टम्यां वाप चन्द्रादे भवतीन शुभावहम् ।
अष्टम्यां ज्ञायादे तु गभीरे तस्य वाहनि ॥
पुनर्वसौ गुरोर्वारे इन्द्रादस्य अयथेन वा ।
सोमयज्ञं यदा योगं विष्णोः सर्वार्थसाधकम् ॥
द्वितीयायां यदा सौम्ये ज्ञातकर्त्तं भवेत् कचित् ।
यद्यथागस्तदा कार्यः सर्वशान्तिप्रदायकः ॥
स्वातीसमी चतुर्थी च उमायागे वरा स्मृता ॥
उत्तरासु च सर्वसु भातुपौर्णमास्येषु च ।
श्राव्यभिक्रयागेषु सर्वकामार्थदाहमी ॥
गुरावेकादशौ पुष्ये रोहिण्या वा यदा शनिः ।
सुतसौगान्यकामाय यागो वदविनायके ॥
पूर्णिमासु च सर्वसु अष्टमीद्वादशेषु च ।
चतुर्दश्यां ज्ञतीयासु यद्य ज्ञेये शुभेषु च ।
सर्वेषां भवते यागो भक्तिपूर्वो महामुने ! ॥
मन्त्रसाधनद्वयायो वदयागाद्वाप्यते ।
श्रीमेधाज्ञानवात्सल्यसुमायामाह्वयसुने ॥
योगज्ञानयज्ञःसिद्धिं महादेवाद्वापुयात् ।

आरोग्यं सप्रतापत्वं भास्करात् प्राप्यते भुवम् ।
गतिमिहो यथाकामं प्रयच्छति त्रिविक्रमः ।
विभो न भवते तस्य यस्तु पश्यीद्विनायकम् ॥
विगतारिभवेत् बह्वां बह्वा स्कन्धं मखे च्चत्वात् ।
माहयामान्नाह्वयिह्यः सर्वेषामपि जायते ॥
भवते धनवान् पुंसः प्रथमादे हुताश्रयात् ।
स्वर्गापवर्गसंसिद्धिर्दुर्गायागात् प्रजायते ॥
माघादौर्मङ्गलाश्रीत्या श्येष्टाद्यैर्ब्रह्म जायते ।
ईशादेः कालिकादास्तु यद्यथा विधिना सुने ॥”
इत्याद्यै देववतारे उदयतिथ्युच्योगमाहात्म्य-
कीर्तनम् ॥ ३॥
अथ यज्ञयागविधिः ।
“प्रणम्य नव रथादीन् शुभाशुभपक्षप्रदान् ।
यज्ञयागविधिं सम्यक् वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥
अथ यज्ञयागप्रयोगः ।
तत्र रविशोमवंधुगुरुशुक्रवारैश्च चिन्ताशुभराघा-
न्धगशिरोरेवतीपुष्याश्विनीहस्तारोहिण्युतरा-
चयेषु चन्द्रताराशुभेषु शुभलये यागः कार्यः ।
अथ बालयज्ञभूतयज्ञप्रवणतरनराधिपशु-
दुःसहरीगाभिभवाद्भूतदुःखप्रावलीकनयज्ञदौ-
ख्यादिनिमित्तकं श्राविकं मलमासादावपि
कर्तव्यम् । अथयज्ञं विना केवलदृष्ट्यायुःपुष्टिपुत्र-
श्रीकामादिपौष्टिकानु मलमासादीतरकाल एव
कार्यम् ॥ ३॥ तत्र यजमानः ज्ञतज्जानादिः
गोमयोपनिषे देषे सदभानोपविष्ट उद्वहस्तुः
स्वस्तिवाच्यः सूर्यः सोम इति पठित्वा फलपुष्य-
तिलदभंजयसहितजलपूर्णांताम्रपात्रं यष्टीत्वा,
ॐ तद्विष्णोरिति विष्णुं संस्तुय ॐ तत् सदि-
त्युवाच्यं ॐ अथेतादि अस्तुकमोजः श्रीअस्तुक-
देवशर्मा अस्तुककामो यज्ञयज्ञमहं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य तज्जलमेवेशान्यां निःक्षिपेत् ।
अन्यार्थत्वे गोचरान्शोः घृष्टान्मता । करिष्ये
इत्यत्र करिष्यामीति विशेषः । ततः श्वेतसर्वपा-
नादाय ।
ॐ वेतानाच्च पिशाचाच्च राक्षसाच्च सरौ-
हपाः ।
अपसर्पन्तु ते सर्वे ये चान्ये विघ्नकारकाः ॥
ॐ विनायका विघ्नकरा मञ्जोया
यज्ञद्विषो ये पिशिताश्रयाच्च ।
सिद्धार्थंकेवैजसमानकल्पे-
मया निरस्ता विद्विषः प्रयातु ॥
इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां श्वेतसर्वपक्षैर्पैम्बिकक-
रकानपसारयेत् । ततः सगन्धाधिपशोदृष्ट-
माहकापूजा वसोधारा आयुष्यजपं तदज्ञाने
गायत्रीजपं दृष्टिमाह्वयं कृत्वा तदज्ञानो भोष्ण-
सुतस्य ब्राह्मणान् परिपोष्य ततः खय-
मशक्तौ कर्त्ता प्राहस्तुखं गुहम् ॐ साधु भवा-
नाह्वामिति वदेत् ॐ साध्वहमासे इति प्रति-
बचनम् । ततो गन्धपुष्यवच्छाहुरीयकादिना
गुरुमलकृत्स्न इत्थिचं भातु शृष्ट्वा ॐ अष्टौ-
वादि मत्सङ्कल्पितयज्ञयागकल्पेभ्य यज्ञपूजा-
होमकर्मकरवाद्य अस्तुकमौञ्चं अस्तुकरैव-

यागः

श्रमैर्वा मन्वादिभिरप्यर्थं भवन्तमहं वृषे । ॐ
 वृत्तोऽस्मीति प्रतिवचनम् । ॐ यथाविहितं
 पूजादिकर्मैः कुरु । ॐ यथाज्ञानं करवासीति
 प्रतिवचनम् । ॥ ततो मङ्गलोत्तरपूर्वभागे
 वितस्त्रिद्वयविक्षृतायां वितस्त्रिद्वयविक्षृतायां उदक-
 जवायां वेद्यां गोमयेनोपनिषायां रक्तचन्दना-
 दिना मध्ये वसुंजं सूर्यम् । आयेयां श्वेतमह-
 चन्द्राकारं सोमम् । दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं
 मङ्गलम् । ऐशान्यां पीतं धनुःकारं बुधम् ।
 उत्तरस्यां पीतं पद्माकारं बृहस्पतिम् । प्राच्यां
 श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रम् । प्रतीच्यां श्यामं सर्पा-
 कारं शनिम् । नैर्ऋत्यां श्यामं मकराकारं
 राहुम् । वायव्यां धूम्रवर्णं खड्गाकारान्
 केतून् विलिख्य खड्गोक्तविधिना अग्निस्थाप-
 नादिब्रह्मस्थापनपर्यन्तं कर्म कृत्वा मङ्गले
 यज्ञानावाहयेत् । ॥ तत्र क्रमः । मध्ये ।
 ॐ चन्द्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशा-

ङ्गलम् ।
 पद्महस्तद्वयं पूर्वाननं सप्तानवाहनम् ।
 शिवाधिदेवतं ध्यायेद्द्विप्रत्यधिदेवतम् ।
 सप्तम्यां जायमानं विश्वास्यानचर्चं रक्तमाह्ला-
 म्बरधरम् । इति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः सूर्यग्रह
 इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतक्षु-
 लेरावाह्यं स्थापयेत् । १ । आयेये ।
 ॐ सासुद्रं वैश्यामत्रियं हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
 श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ।
 दशानं श्वेतपद्मस्यं विचिन्त्योमाधिदेवतम् ।
 जलप्रत्यधिदेवश्च सूर्यास्यमाह्वयेत्तथा ।
 चतुर्दंश्यां जातं कृत्तिकानचर्चमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः सोमग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतक्षुलेरावाह्यं
 स्थापयेत् । २ । दक्षिणस्याम् ।
 ॐ आवन्त्यं चन्द्रियं रक्तं मेघस्यं चतुरङ्गलम् ।
 आरक्तमाख्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् ।
 दक्षिणोर्ध्वकमात् शक्तिवराभयगदाकरम् ।
 आदित्याभिसुखं देवं तददेव समाह्वयेत् ।
 स्कन्धाधिदेवतं भौमं चित्तिप्रत्यधिदेवतम् ।
 दशम्यां जातं पूर्वावादानचर्चमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः मङ्गलग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतक्षुलेरावाह्यं
 स्थापयेत् । ३ । ऐशान्याम् ।
 ॐ मागधं द्वादशलाज्ये वैश्यां पीतं चतुर्भुजम् ।
 वामोर्ध्वकमतश्चमैगदावरदखड्गुगिनम् ।
 सूर्यास्यं सिंहगं शीम्यं पीतवस्त्रं तथाह्वयेत् ।
 नारायणाधिदेवश्च विष्णुप्रत्यधिदेवतम् ।
 द्वादश्यां जातं धनिष्ठानचर्चमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः बुधग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतक्षुलेरावाह्यं
 स्थापयेत् । ४ । उत्तरस्याम् ।
 द्विजमाङ्गिरसं पीतं श्वेतवस्त्रं वडङ्गुलम् ।
 ध्यात्वा पीताम्बरं जीवं सरोजस्यं चतुर्भुजम् ।
 दक्षोर्ध्वादिचवरदकरकादकमाह्वयेत् ।

यागः

ब्रह्माधिदेवं सूर्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदेवतम् ।
 एकादश्यां जातं उत्तरपक्षगुणीनचर्चमिति-
 ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः बृहस्पति इहागच्छ
 इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्र-
 तक्षुलेरावाह्यं स्थापयेत् । ५ । ततः प्राच्याम् ।
 ॐ शुक्रं भोजकटं विषं भागवत् नवाङ्गुलम् ।
 पद्मस्यमाह्वयेत् सूर्यसुखं श्वेतं चतुर्भुजम् ।
 सदाचवरकरकादकहस्तं सिताम्बरम् ।
 ब्रह्माधिदेवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदेवतम् ।
 नवम्यां जातं पुष्यनचर्चमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः
 स्वः शुक्र इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह
 तिष्ठ इति शुक्रतक्षुलेरावाह्यं स्थापयेत् । ६ ।
 पश्चिमायाम् ।
 सौराष्ट्रं काश्यपं मूत्रं सूर्यास्यं चतुरङ्गुलम् ।
 ज्यं ज्याम्बरं यधगतं सौरिं चतुर्भुजम् ।
 तद्दशकवरमूलधनुर्हस्तं समाह्वयेत् ।
 यमाधिदेवतं प्रजापतिप्रत्यधिदेवतम् ।
 ज्यचतुर्दंश्यां जातं रोहिणीनचर्चमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः शनैश्चर इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतक्षुलेरावाह्यं
 स्थापयेत् । ७ । नैर्ऋत्याम् ।
 राहुं मलयजं मूत्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम् ।
 ज्यं ज्याम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत् ।
 चतुर्बाहुं खड्गवरमूलचर्मकरं तथा ।
 कालाधिदेवं सूर्यास्यं सर्पप्रत्यधिदेवतम् ।
 पौर्यमास्यां जातं भरणीनचर्चमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन् राहो इहागच्छ
 इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतक्षुले-
 रावाह्यं स्थापयेत् । ८ । वायव्याम् ।
 कौशङ्गीपं केतुगणं जैमिनीयं वडङ्गुलम् ।
 धूम्रं यधगतं मूद्रमाह्वयेत् विलताननम् ।
 सूर्यास्यं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा ।
 चित्रगुप्ताधिदेवश्च ब्रह्मप्रत्यधिदेवतम् ।
 अमावास्यायां जातं अश्लेषानचर्चमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन्ः केतव इहागच्छत
 इहागच्छत इह तिष्ठत इह तिष्ठत इति
 शुक्रतक्षुलेरावाह्यं स्थापयेत् । ९ । अधिदेवत-
 प्रत्यधिदेवतपूजनश्च अयुतश्रीमाहौ । तत
 स्तत्तद्व्येवस्त्रतद्व्येवस्त्रतद्व्येवस्त्रतद्व्येवस्त्रं दद्यात् ।
 घृषी विशेषः । रवये गुग्गुलुधूपम् । सोमाय
 सरलम् । मङ्गलाय देवदारुम् । बुधाय हत-
 मिश्रितदेवदारुम् । बृहस्पतये दशाङ्गम् ।
 शुक्राय अगुरु । शनैश्चराय कालागुरु । राहवे
 गुडत्वचम् । केतुभ्यो मधुमिश्रितगुडत्वचम् ।
 अभावे धोडशाङ्गं वा । १० । गन्धे विशेषः ।
 सूर्याय रक्तचन्दनम् । सोमाय श्वेतचन्दनम् ।
 मङ्गलाय कुङ्कुमम् । बुधाय सरलम् । गुरवे
 रक्तचन्दनश्चैतचन्दनकुङ्कुमसरलं मिश्रितसप्त-
 भागस्त्रेण दद्यात् । शनैश्चराय कस्तूरीम् ।
 राहवे पद्मकाष्ठम् । केतुभ्यश्च पद्मकाष्ठम् ।
 अधिदेवताप्रत्यधिदेवताः पूजयेत् । ११ । अग्नि-
 देवता प्रत्यधिदेवता यथा । सूर्यास्यं शिववह्नी ।

यागः

सोमस्य उमा जलम् । मङ्गलस्य स्कन्दः चितिः ।
 बुधस्य नारायणविक्षु । बृहस्पतिः ब्रह्मा
 रक्षश्च । शुक्रस्य शक्रः शची । शनैश्चरस्य यमः
 प्रजापतिश्च । राहोः कालः सर्पश्च । केतुना
 चित्रगुप्तः ब्रह्मा च । एतन्तु अयुतादिहोमे
 श्येयम् । १२ । सूर्याय गुडौदनम् । एवं
 सोमादीनामपि । सति सामर्थ्ये धोडशोपचारा-
 दिना । वसौ तु । सूर्याय गुडौदनम् । सोमाय
 हतपायसम् । मङ्गलाय पद्मयवसूर्यात्मकवाच-
 कम् । बुधाय चीरासम् । गुरवे दधोदनम् ।
 शुक्राय घृतादनम् । शनैश्चराय जघरम् ।
 राहवे ह्यगमासम् । केतुभ्यः अजाचीर-
 साधिताजकथंरक्तमिश्रित-वव-तिज-तक्षुलरूपं
 चिचौदनम् तत्तद्व्यालाभि भक्ष्यान्नरं
 दद्यात् । १३ । ततश्चरं अपयेत् । तत्र साम-
 गानां क्रमः । अयेः पश्चिमाधी दिशि प्राग-
 यान् कुशानाक्तोयं तदुपरि प्रक्षालितवाचक-
 सुदूखलं वैश्वक् सुपं वादवाचमस्यजल-
 प्रोक्षितं संख्याय त्रीहीन् यवान् वा अग्रक्तौ
 प्राजितक्षुलान् सुपं निधाय ॐ सूर्याय त्वा
 जुष्टं निर्वपामि इति यहीत्वा उदूखले
 स्थापयेत् । एवं सोमाय । एवं मङ्गलादीनामपि
 निर्वपणं कृत्वा उदूखले स्थापयेत् । विष्णुयाम् ।
 ततो दक्षिणहस्तमुपरि कृत्वा सुवणेनावह्यं
 सुपेण प्रस्योटेयेत् । इत्येव वारचयम् । तत-
 चरस्यात्याममलकं जतोतरायं पवित्रं
 निःक्षिप्य तत्र प्रक्षालितक्षुलान् निधाय
 तदुपरि दुग्धं दत्त्वा यथा पाण्डुरचरभवेति
 तथा फोके फोकमुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिर-
 पक्षाशीकुम्भरायामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं
 उभयथा साहाङ्गुष्ठप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलं
 मेचकं दक्षिणवर्तनं भ्रामयित्वा तथा पथेत्
 यथा अन्तरोष्ण्या सन्ध्यापाको भवति मङ्ग-
 गालनं दाहश्च न भवति । सन्ध्यापाके भूति
 चरमध्ये हतसुखं दत्त्वा प्रागादिदक्षिणक्षितं
 कृत्वा चरमवतायं अश्वेततरतः कुशोपरि
 स्थापयित्वा पुनर्मध्ये हतसुखं दद्यात् । ततो
 भूमिजपादिस्त्रुवसंस्कारपर्यन्तं कर्म कृत्वा
 अयेः पश्चिमतः स्तरककुशोपरि पूर्वमाख्यं
 पश्चाच्चरं निधाय उदकाञ्जलिसेकं कृत्वा
 विरुपाक्षजपान्तां कुशङ्किकां समापयेत् । १४ ।
 यजुर्वेदिनाम् अपान्यस्यात्यामाप्यनिर्वपणा-
 नन्तरं सुपं पुरतो दक्षिणभागे संख्याय तत्रो-
 दूखलं विन्ध्यस्य त्रीह्यान्व्यतमं तत्र निधाय
 ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं यजामि इत्येकां सुष्टिं
 यहीत्वा ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति
 उदूखले स्थापयित्वा ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं
 प्रोक्षामीति प्रोक्षणीजलेन प्रोक्षयेत् । एवं
 सोमाय त्वा इत्यादि । तत ॐ अयये खदिर-
 कृते त्वा इत्यादिना यज्ञवनिर्वपणप्रोक्षणादि
 कृत्वा द्विष्णुयाम् कुर्यात् । ततः पूर्ववन्
 अपयम् । पक्वं श्यात्वा ज्वलदग्निं यहीत्वा

यागः

चक्षुष्ये दक्षिणावर्तेन भ्रामयित्वा तमपि तत्रैवायौ क्षिपेत् । तत आचाराण्यभागान् कर्मे क्रुष्यात् ॥ ॥ अग्निदिनात् प्रोक्षणी-पाचस्यापनानन्तरं पविचान्तरिते ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति श्रीह्याद्यन्तमसुष्टिं प्रक्षिप्य ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रक्षीतान्तेन प्रोक्षयेत् । एवं सोमाय त्वा इत्यादि । ततः स्नाद्युक्तदधैकविचदधिकं तूर्ण्यी तथा कृत्वा पविचान्तरितं कृत्वा पूर्व्योवोसं-लोमकण्ठाजने उद्धृत्वा निधाय तत्र सूर्यस्य श्रीह्याद्यन्तमं प्रक्षिप्य सुषवेनावहृत्य सूर्येण वितुवीकृत्य प्रस्योच्य त्रिः प्रक्षाल्य पविचं नरुस्याह्यां प्रक्षिप्य तथैव आपयित्वा उदीच्यां दक्षिणभागे ॐ सोमाय स्वाहेति होमपर्यन्तं क्रुष्यात् । ततः श्रान्तिकर्मेणि अग्ने त्वं वरद-नामासीति नाम कृत्वा ।

ॐ पिङ्गभूमशुकेशाचः पीनाङ्गणतरोरुणः ।

ह्यागस्यः साचसुत्रोऽपिः सप्राक्षिः शक्तिधा-

रकः ॥

इत्यादिपुराणीयं ध्यात्वा ॐ वरदनामन्नम इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इत्यावाञ्च पादादिना पूजयेत् ॥ ॥ पौष्टिक-कर्मणि तु वलदनामापिः । गृहहोमे अग्नी-नाह गोभिजः ।

आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।

धूमकेतुस्तथा भीमे जतरोऽग्निर्ध्वंघ्रे स्तुतः ॥

दृष्टस्यतौ शिखी नाम शुक्रि भवति षाटकः ।

श्रुनेश्वरे मुह्यतेना राहो चैव हुताशनः ।

केतुषु कोऽहिनोऽपिः स्यादिति वङ्गिविनिर्णयः ॥

ततः स्वयस्योक्तविधनानेन चरणा सूर्यादि-

गृहेभ्यः प्रत्यकाहुतं दद्यात् ॥ ॥ अथ मन्त्राः ।

सूर्यस्य आह्वयिनेतिमन्त्रस्य हिरण्यस्तपाङ्गिरा

ऋषिस्तृष्टुप् हृन्ः सविता देवता आदित्यस्य

पूजाहोमकर्मणि विनियोगः । ॐ आह्वयिने

रणसा वर्षमानो निवेशयन्नन्तं मर्त्येषु हिर

ण्ययेन सविता रथेना देवो याति सुवनानि

पश्यन् स्वाहा । इदं सूर्याय इति देवतोद्देशः

सामगेतरैः कार्यः ॥ १ ॥ सोमस्य इमन्देविति-

मन्त्रस्य वरुण ऋषिरिर्देवता सोमस्य पूजा-

होमकर्मणि विनियोगः । ॐ इमन्देवा अस-

पन्नं सुवहं महते चक्षाय महते ष्येष्ठाय ।

इममस्य पुत्रमस्यै पुत्रमस्यै विशे स्वाहा ।

इदं सोमाय ॥ २ ॥ मङ्गलस्य आद्यमूर्धेति-

मन्त्रस्य अपाङ्गिरा ऋषिर्गायत्री ऋन्दीर्घमि-

र्देवता मङ्गलस्य पूजाहोमकर्मणि विनि-

योगः । ॐ अग्निमूर्धो दिवः कङ्कतपिः पृथिव्या

अयमपी रेतोभि जित्वति स्वाहा । इदं

मङ्गलाय ॥ ३ ॥ बुधस्य उद्भ्रान्तिमन्त्रस्य पर

मेष्ठिर्ऋषिस्तृष्टुप् हृन्दीर्घमिर्देवता बुधस्य पूजा-

होमकर्मणि विनियोगः । ॐ उद्भ्रान्त्याय

प्रतिजागृह त्वमितृष्टुर्त्वे संखलेयामयचासिन्

वधस्य आधुतरसिन् विश्वेदेवा यजमानश्च

यागः

वीदत स्वाहा । इदं बुधाय ॥ ४ ॥ दृष्टस्यतेः दृष्ट-स्यते अतीतिमन्त्रस्य यत्समद ऋषिस्तृष्टुप् हृन्दी-ब्रह्मा देवता जीवस्य पूजाहोमकर्मणि विनि-योगः । ॐ दृष्टस्यते अतियदर्थोऽर्हादुमङ्गिभाति क्रतुमन्त्रेण । यद्दीदयत्वरस ऋतु प्रजात तद-ष्मासु त्रिविधं धेहि चित्रं स्वाहा । इदं दृष्ट-स्यतये ॥ ५ ॥ शुक्रस्य अन्नात् परिश्रुत इति मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिरतिजगती ऋन्दीर्घमिस्वरस्यतीन्द्रा देवताः शुक्रस्य पूजाहोमकर्मणि विनियोगः । ॐ अन्नात् परिश्रुतो रसं ब्रह्मणा अपिवन् चक्षं पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्त्रस्य इन्द्रस्यिन्द्रियमिदं पयोऽन्तं मधु स्वाहा । इदं शुक्राय ॥ ६ ॥ श्रुनेश्वरस्य श्रुतो देवीतिमन्त्रस्य दध्यङ्गायर्ष्येण ऋषिर्गायत्री ऋन्दीर्घमिर्देवता श्रुनेश्वरस्य पूजाहोम-कर्मणि विनियोगः । ॐ श्रुतोऽदेवोरभीष्टये आपो भवतु पीतये संयोरभिसवन्तु नः स्वाहा । इदं श्रुनेश्वराय ॥ ७ ॥ राहोः काण्डात् काण्डा-

दिति मन्त्रस्य अग्निर्ऋषिर्गायत्री ऋन्दीर्घमि-

रुक्ता देवता राहोः पूजाहोमकर्मणि विनि-

योगः । ॐ काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः

परुषः परि एवानो दूर्ध्वं प्रतनु सहस्रेण श्रुतेन

च स्वाहा । इदं राहवे ॥ ८ ॥ केतूनां केतुं

क्षणमितिमन्त्रस्य मधुच्छन्द ऋषिरभिरुगायत्री-

ऋन्दीर्घमिर्देवता केतूनां पूजाहोमकर्मणि

विनियोगः । ॐ केतुं क्षणम केतवे पेधो मर्या

अपेधसं । सतुषङ्गिरजायथा स्वाहा । इदं

केतुभ्यः ॥ ९ ॥ ततो मधुष्टताक्तां घृताक्तां

क्षीराक्तां वा प्रादेशप्रभायां साग्रामर्कसमिध-

मादाय ॐ आह्वयिने इत्यादिमन्त्रेण सूर्याया-

द्योत्तरशतं अष्टाविंशतिमद्यौ वा अष्टाश्या ।

श्रुत्या गृहस्यातिपीडाकरत्वाहा अद्योत्तर-

सहस्रं जुहुयात् ॥ १० ॥ समिधमाह याज्ञ-

वल्काः । अर्कः पलाशः खदिरस्वपामागोऽथ पिप्पलः ।

उज्ज्वरः शभी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥

होमी गृहादिपूजायां शतमद्योत्तरं भवेत् ।

अष्टाविंशतिरद्यौ वा यथाशक्ति विधीयते ।

अतिपीडाकरो यस्तु तन्तु यत्नेन पूजयेत् ॥

ततो होमानन्तरं उदीच्यं कर्मे क्रुष्यात् । ततो

गुह्यैर्दनादीन् ऋत्विजे भोजयेत् । तत्तद्दृष्ट्या-

त्तामे भोज्यान्तराणि वा दद्यात् । भोजना-

सामर्थ्यं तत्तद्दृष्ट्याणि पाणिना प्रतिग्राहयेत् ।

ततो मन्त्रपुराणोक्तेर्मन्त्रेर्दक्षिणां दद्यात् ।

धेतुः श्रुत्वाथानङ्गान् हेम वासो ह्यस्तथा ।

क्षणा गौरायसं ह्याग एता वै दक्षिणाः

क्रमात् ॥

तत्र ।

कपिले सर्वदेवानां पूजनीयासि रौहिणी ।

तीर्थदेशमध्ये यस्मादतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति पठित्वा ॐ अदोद्यादि क्रतैस्तुष्ट्यं गृह-

यज्ञकर्मैः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां कपिली धेतुं

याचकः

सर्वदेवताकां अमुकगोत्राय अमुकदेवशर्मणे

ब्राह्मणाय ऋत्विजे तुभ्यमहं संप्रदे । अन्त्यायं-

क्षेत् ददानीति ज्ञयात् । कर्षिणाभावे गोमाधं

वा । तदभावे काचनम् । तदभावे रणसादिकं

वा दद्यात् । काचनादिकम् श्रद्धादि दक्षिणा-

भावेऽपि दद्यात् ॥ १ ॥ एवम् ।

पुण्यत्वं श्रद्धपुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।

विष्णुना विधृतो नित्यमतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य पूर्वोक्तक्रमेण सोमयज्ञयज्ञे श्रद्धं

दद्यात् ॥ २ ॥ ॐ धर्मस्त्वं दृष्टरूपेण जगदानन्दकारकः ।

अष्टस्वर्गैरधिष्ठानमतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य मङ्गलयज्ञे दृष्टं दद्यात् ॥ ३ ॥

ॐ हिरण्यगर्भगर्भस्त्वं हेमरूपं विभावसोः ।

अनन्तपुण्यफलदमतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य बुधयज्ञे काचनं दद्यात् ॥ ४ ॥

ॐ पीतवस्त्रयुगं यस्मादासुदेवस्य वल्लभम् ।

वरप्रदानात्तद्विद्योरतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य गुरुयज्ञे पीतवस्त्रयुगं दद्यात् तद-

भावेऽन्यवर्णवासोयुगमपि दद्यात् ॥ ५ ॥

ॐ विष्णुस्वमन्त्ररूपेण यस्मादर्णवसम्भवः ।

चन्द्राकवाहनस्त्वं वै अतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य शुक्रयज्ञे अर्घ्यं दद्यात् ॥ ६ ॥

ॐ यस्मात्त्वं पृथिवी स्वर्वा धेतुः केशवसम्भवा ।

सर्वपापहरा नित्यमतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य श्रुनेश्वरयज्ञे क्षणां धेतुं अन्यवर्णां वा

दद्यात् ॥ ७ ॥ ॐ यस्मात्त्वं सर्वभूतानां मङ्गलाय अथ-

स्थितः । यानं विभावसोर्नित्यमतः श्रान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चार्य केतुयज्ञे ह्यागं दद्यात् ॥ ८ ॥ दक्षिणाजलं

श्रान्तिक्रमजलेन संमिश्र्य श्रान्तिं क्रुष्यात् ।

ततः कृताञ्जलिः ।

ॐ गच्छ ध्वममराः सर्वे गृहीत्वाक्षीं स्वमा-

लयम् । सन्तुष्टा वरमस्माकं दक्षिणां सुपूजिताः ॥

इति विष्णुधर्मस्मृतौ पठित्वा गृहान् विच-

र्जयेत् । दक्षिणा च प्रदातव्या गृहाणाञ्च विच-

र्जनमिति विशद्वचनान् ॥ इति रघुनन्दन-

भङ्गाचार्यविरचितगृहयागप्रयोगः समाप्तः ॥

याच, टु, हु, ऋ, अ, याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा० उभ०-द्विक० संट् ।) याचनमात्मने

दानार्थं प्रेरणम् । टु, याचयुः । हु, याचि-

जिमम् । ऋ, अययाचत् । अ, याचति याचते

वृषं विप्रः । गृह्यार्थं प्रेरणैऽपि याचति विसं

गुरवे शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥

याचकः, त्रि, (याचत इति । याच् + क्तुञ् ।)

याचनाकर्ता । तत्पपर्यायः । वनीयकः २

याचनकः ३ मार्गः ४ अर्थो ५ । इत्यमरः ।

याचितं

३।१।१६। वनीपकः ६ भिन्दुकः ७ भिन्दा-
करः ८। इति शब्दरत्नावली । तस्य कण्ठं
यथा,—

“दृष्ट्वापि कण्ठं कण्ठं कण्ठं च याचकः ।
बायुना किं न नीतोऽसौ किञ्चित्प्रार्थनशुद्धया ॥”
इति प्राचीनाः ।

अपि च ।

“कुञ्जस्य कौटघातस्य वाताग्निष्कासितस्य च ।
शिशुरे वसतस्तस्य वरं जन्म न याचितम् ।
जगत्प्रतिहं याचित्वा विष्णुर्वाग्मना गतः ।
कोऽन्योऽधिकतरस्तस्य योऽर्थो याति न जाच-
वम् ॥”

इति गारुडं नीतिसारे ११५ अध्यायः ।

याचन, [त्] चि, (याचतीति । याच् + श्च ।)
याचकः । यथा,—

“मुखभङ्गः खरो हीनो गात्रस्वेदो महद्भयम् ।
मरणे याति चिह्नानि तानि चिह्नानि याचतः ॥”

इति गारुडं नीतिसारे ११५ अध्यायः ।

याचनं, स्त्री, (याच् + भावे ल्युट् ।) याच्ना ।
(यथा, नैषधि । ५ । ११२ ।

“भौमजायंयाचनवाचे
युयमेव गुरवः करणीयाः ॥”

याचनकः, चि, (याचन + स्वार्थं कन् ।) याचकः ।
इत्यमरः । ३।१।१६। (यथा, मर्गो । ३।१।६५ ।

“आचारहीनः स्त्रीवच्च नित्यं याचनकस्तथा ॥”

याचना, स्त्री, (याच् + स्वार्थं णिच् + युच् ।
टाप् ।) याच्ना । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ।

(यथा, रामायणे । २ । २७ । २३ ।

“नयस्य मां साधु कुञ्जस्य याचनान् ॥”

याचमानः, चि, (याचते इति । याच् + प्रानच् ।)
याचकः । यथा,—

“नवीनदीनभावस्य याचमानस्य मानिनः ।
वचोऽजीवितयोरासीत् पुरोनिःसरणे रणः ॥”
इति वररुचिः ।

अपि च ।

“हिलेभ्यो याचमानेभ्यो यजमानः प्रयच्छति ।
स याति चाचयान् लोकान् येभ्यो नावर्षते
पुनः ॥

यद्विवर्षेसहस्राणां सहस्राणि वसेद्वि ।
योऽनुमन्तापि भवति निरये प्रतिषेधकः ॥”

इति बह्विपुराणे वामनप्रादुर्भावो नामाध्यायः ।

याचितं, स्त्री, (याच् + क्तः ।) याचनवृत्तिः ।
तत्पर्यायः । न्तम् २ । यथा,—

“हे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं न्तान्ते ॥”
इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ।

“हे । याचनवृत्तिर्मरणमिव दुःखजनकत्वान्
न्तम् । अयाचितं अन्तमिव अन्तम् ।
याचितायाचितयोर्भावे कर्मणि वा क्तः ॥” इति
भरतः । प्रार्थितवस्तुनि, चि ॥ (यथा, देवी-
भागवते । ३ । २८ । ६७ ।

“पिता ते याचितः पूर्वं मया वै त्वन्तते-
वके ॥”

याजकः

याचितकं, स्त्री, (याचितेन निर्वृत्तम् । याचित +
“अपमिन्नयाचितार्था कञ्चनौ ॥” ३।४।२१।
इति कन् ।) याच्नाप्राप्तम् । इत्यमरः । २।६।४॥

“याचनया । प्रत्यर्पणीयत्वेन याचनया यत्
प्राप्तमजहारादिवस्तु तत् याचितकम् । कार्या-
नन्तरं वस्तुस्वामी यत् पुनर्यज्ञाति तदित्यर्थः ।
याचितेन प्राप्तमिति ऽथे कादिति कः ।” इति
भरतः ।

याच्ना, स्त्री, (याचनमिति । याच् + “यजयाच्-
यतविष्णुप्रच्छरन्तो नह् ।” ३।३।६०। इति
नह् ।) याचनम् । तत्पर्यायः । अमिश्रिः २

याचना ३ अर्थना ४ भिन्दा ५ अर्दना ६ ।
इत्यमरः । २ । ७ । ३२ । लालसा ७ । इति-

जटाधरः । (यथा, भागवते । २ । ७ । १७ ।

“ज्यायान् गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां
लोकान् विचक्रम रमान् यदयाधियज्ञः ।
य्यां वामनेन जयज्ञे त्रिपदच्छलेन
याचनान्ते पथि चरन् प्रभुभिर्भक्त्याः ॥”

तद्वैदिकपर्यायः । ईमहे १ यामि २ मन्महे ३
द्वि ४ शभि ५ पूर्द्धि ६ मिमिदृ ७ मिमीदृ
८ रिरिदृ ९ रिरिदृ १० पीपरन् ११

यन्तारः १२ यन्वि १३ इपध्यात १४ मदेमिदृ
१५ मनामहे १६ मायते १७ । इति सप्तदश
याच्नाकर्मणः । इति वेदनिघण्टौ ३ अः ॥

याजः, पुं, अन्तम् । इति हेमचन्द्रः । ३।५६।
(ऋषिभेदः । यथा, महाभारते । १।१६।७७।

“याजोपयाजौ ऋषयो शान्तिं परमोऽनु ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपी ॥”

याजकः, पुं, (यजतीति । यज् + ण्यक् ।) याज्ञिकः ।
राज्ञो गजः । इति मेदिनी । कं, १४२ ॥

मत्तहस्ती । इति जटाधरः ॥ ऋत्विक् । यथा,
“अर्षीभ्रात्या धनेन्वाभ्या ऋत्विजो याज-
काश्च ते ॥”

इत्यमरः । २ । ७ । १७ ।

“यजमानेन धनेन्वाभ्याः धनानि दत्त्वा इष्टमन्या-
दनाय त्रियन्ते प्रार्थन्ते ये अर्षीभ्रप्रभृतयस्ते
ऋत्विजो याचकाश्च कृष्णम् । अग्निं इत्ययन्ति
दीपयन्ति अर्षीभ्राः इन्वी नि ध उ द्युतो णिः
नान्तीति रः मनीषादित्वात्तलोपः । आदिना
ब्रह्मोहात् होत्रश्च्यं ब्राह्मणाश्च सिप्रभृतयः यो-
दृश गृह्यन्ते । वायं इति हृदयसोरिति ष्य
दभृजुषेत्वाद्दौ ष् ष इति आनुबन्धनिर्देशान्
अन्यदधानानं व्यप् ऋतो यजन्ति ऋत्विजः
किप् । यजन्ति याचकाः गकः ॥” इति
भरतः ॥ * ॥ बहुयाजकप्राप्तयाजकयोर्निन्दा
यथा,—

“अत्राज्ञाणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिभक्तश्चदशभिः ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयो ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात्तुर्था ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनादित्याश्च यः पूर्वा सादित्याश्चैव पञ्च-
माम् ।

याचव

नोपासीत द्विजः सन्ध्या स वडोऽत्राचवः
स्तुतः ॥”
इत्याहुकतस्यै सन्धोपाचवम् ॥

अपि च ।
“मूत्रसप्तोदित्तयाजी ग्रामयाजीति कीर्तितः ।
मूत्रपाकोपजीवी यः स्तूपकारः प्रकीर्तितः ॥
सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्तुतः ।
एते महापातकनः कुम्भीपाकं प्रयाति ते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये २७ अध्यायः ॥

याजनं, स्त्री, (याज्यते इति । यज् + णिच् + क्युट् ।)
यागक्रियाकारणम् । याग करणम् इति भाषा ।
तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्मोन्तर्गतकर्मविशेषः ।
यथा,—

“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥”

इति मानवे १ अध्यायः ॥

याजिः, पुं, (यज् + “वसिष्ठपियजिराजीति ।”
उगा० ४ । १२४ । इति इच् ।) यज्ञः । इति
संक्षिप्तसारीणादित्तिः ॥ यागकर्ता । इत्यु-
गादिकोषः ॥

याजुषं, चि, (यजुष इदमिति । यजुष् + ण्यच् ।)
यजुर्वेदसम्बन्धः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

याज्ञवल्काः, पुं, (वल्क्यतीति । वल्क + ण्यच् ।
यज्ञस्य वल्को वक्ता । तस्य गोत्रापत्यम् ।
यज्ञवल्क + “गर्गादिभ्यो यच् ।” ४ । २ । १०५।
इति यच् ।) धर्मशास्त्रप्रयोजकसुनिवेशः ।
तत्पर्यायः । ब्रह्मराजिः २ योगेशः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ योगेश्वरः ४ । इति मितान्तरा ॥
(महर्षिरयं याज्ञवल्काः सृष्ट्यान् मुक्तयजुर्वेदं
प्राप्तवान् । तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं
वेदस्यासौ मन्वन्तान् मनुष्यान् विचिन्व्य तेषु
रूपापरः चतुर्धा अस्य ऋग्यजुःसामाथर्व्या-
श्चतुरो वेदान् पेलवैश्वानरायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः
क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः । तत्र यास-
शिष्यो वैश्वानरायनो याज्ञवल्कादिभ्यः स्रष्टि-
श्वेभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र देवान् केनापि
हेतुना क्रुद्धो गुरुः शिष्यं याज्ञवल्कां अधीतवेद-
परित्यागार्थमादिष्टवान् । याज्ञवल्कोऽपि योग-
वत्त्वेन अधीतयजुर्वेदां सृष्टिमतीं विधायोद-
वाम । वान्तानि यजुर्वेदं यज्ञीतेति गुरुत्वा
अन्ये शिष्यास्तिररयो भूत्वा यजुर्वेदमध्यापयन् ।
तान्येव यजुर्वेदं बुद्धिमान्मन्यान् ज्ञानानि
जातानि । ततो वेदोऽनोऽतदुःखितो याज्ञ-
वल्काः सृष्ट्यंमाराध्य शुक्लानि यजुर्वेदं प्राप्तवान्
तानि च जायान्तर्गोत्रयज्ञाण्यमाध्यन्दिनादीन्
पञ्चदशशिव्यान्ध्यापयामास । तथाहि भागवते
द्वादशस्कन्धे ६ अध्याये ।
“तन्मामो चतुरो वेदाश्चतुर्वेदनेविभुः ॥
सद्याज्ञितिकान् सोऽहारांश्चातुर्हविषवत्तथा ॥
पुत्रानध्यापयन् तांस्तु ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकाविदान् ॥
ते तु धर्मापिदेशारः स्रष्टुर्भ्यः समादिशन् ॥
ते परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्येभ्यस्तत्रे ।

याज्ञिकः

चतुर्गुणेषु यस्माद्वापरादौ महर्षिभिः ।
 चौकायुषः चौकसत्त्वाद्धर्मैधान् वीक्ष्य कालतः ।
 वेदान् ब्रह्मर्षयो यस्मिन् हृदिस्थाप्युत्तपोदिताः ।
 अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवान् लोकभावनः ।
 ब्रह्मेशादौर्लोकपालैर्याचियो धर्मगुप्तये ॥
 पराशरान् सत्त्वव्यामंशांशकजया विभुः ।
 अतर्तीर्षो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥
 ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीगुह्यत्ववर्गशः ।
 चतस्रः संहिताचक्रे मन्त्रैर्मैथिलगणा इव ॥
 तासां स चतुरः शिष्यामुपाह्वय महामतिः ।
 एकैकां संहितां ब्रह्मत्रैकैकस्मै हृदौ विभुः ॥
 पेलाय संहितामाद्यां बह्वृचास्त्रासुवाच ह ।
 वैश्वानरायनसंज्ञाय निगदास्यं यजुर्गणम् ॥
 साम्नां जैमिनये प्राह तथा ऋग्वेदसंहिताम् ।
 अथर्वान्जिरसीं नाम ऋग्विष्याय सुमन्त्रवे ॥
 “वैश्वानरायनशिष्या वै चरकाध्यवोऽभवन् ।
 यश्चेत्तन्ब्रह्महत्याहः स पर्यं स्वगुरोर्ब्रतम् ॥
 याज्ञवल्क्याश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन्
 क्रियत् ।
 चरितेनाख्यसाराणां चरिष्येऽहं सुदुष्करम् ॥
 इत्युक्त्वा गुरुरप्याह कुपितो याज्ञान्तं त्वया ।
 विप्रवामना शिष्येण मदधीतं त्वजाम्भिति ॥
 देवराजसुतः सोऽपि च्छेद्दत्त्वा यजुर्षां गणम् ।
 ततो गतोऽथ सुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ॥
 यजुर्वि तितिरा भूत्वा तन्नोलुपतयाददुः ।
 तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपंशलाः ॥
 याज्ञवल्क्यास्ततो ब्रह्मंश्र्वास्त्यधि गवेधयन् ।
 गुरोरविश्रमानानि सपतस्यैऽर्कभीश्वरम् ॥
 “एवं स्मृतः स भगवान् बालिरूपधरो रविः ।
 यजुंश्चायातयामानि सुनयेऽदात् प्रसादितः ॥
 यजुर्भैरकरोऽस्मात्ता इष्ट पञ्च शतैर्विभुः ।
 जगद्गुर्वानस्यस्ताः कास्तमाध्यन्दिनादयः ॥
 अथमेव महर्षिर्मैथिलास्य एव सामश्रवःप्रभृ-
 तिभिः ऋषिभिर्वेणाश्रमेतरधर्मैश्चानार्यमादिष्ट
 आचारव्यवहारप्रायश्चित्ताख्यकाण्डप्रयात्सकं
 धर्मशास्त्रं प्रकीय तेषुः आवितवान् । यदुक्तं
 याज्ञवल्क्यासंहितायां यन्धारम् ॥
 “योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य सुनयोऽनुवन् ।
 ब्रह्माश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मान्प्रशंसतः ।
 मिथिलास्यः स योगीश्वः चयं ध्यात्वाब्रवीन्-
 सुनीन् ॥”
 ऋषी, उपनिषत्विशेषः । यथा, सुक्तिकोपनिषदि ।
 “गोपालतापनं ज्ञानं याज्ञवल्क्यां वराहकम् ॥”
 याज्ञसेनी, ऋषी, यज्ञसंनस्य ऋगपत्वम् । (यज्ञ-
 संन + ऋण् । डीप् ।) सा च ऋषिपत्नी । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ३७५ ॥ (यथा, महाभारते । ४ ।
 ४ । ५६ ।
 “याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य बह्वेषु प्रवव्रजुः ॥”
 अस्या विवरणं ऋषिपत्नीशब्दे प्रचलम् ।)
 याज्ञिकः, पुं, (यज्ञमर्हति यज्ञाय हितो वा ।
 ब्रह्म + ठक् ।) इर्भभेदः । (ब्रह्मं यज्ञविद्यामधीते
 वेद वा । यज्ञ + ठक् ।) याज्ञिकः । ब्रह्मकर्ता ।

यातया

इति शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते । ११ ।
 १० । २३ ।
 “इष्टे ह देवता यज्ञैः स्वर्गोक्तं याति याज्ञिकः ॥”
 रक्तखदिरः । पलाशः । अश्वत्थः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 याज्ञिक्यं, ऋषी, (याज्ञिकानां धर्मं आन्वायो वा ।
 याज्ञिक + “छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटा-
 ण्याः ।” ४ । ३ । १२६ । इति भाः ।) यज्ञः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 याज्यं, ऋषी, (इत्यत इति । यज् + यत् । “यज-
 याचरुचप्रवचचर्च ॥” ७ । ३ । ६६ । इति कुल-
 निघण्टः ।) यागलक्ष्यनादि । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी । यजनीये, त्रि । (यथा, मनौ । ८ । ३९७ ।
 “असादेभूगृहा मार्ष्टे पत्नी भार्यापचारिणी ।
 गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि क्लिप्ति-
 षात् ॥”
 शिष्यः । शासनार्हः । यथा, देवीभागवते । १ ।
 १८ । ६ ।
 “याज्योऽस्ति जनकस्तत्र जीवन्मुक्तो नराधिपः ।
 विदेहो लोकविदितः पाति राज्यमकण्टकम् ॥”
 याज्या, ऋषी, (यजन्त्ययया । यज् + यत् + टाप् ।)
 ऋक् । इति सुभयोधयाकरणम् । (गङ्गा ।
 यथा, काशीखण्डे सहस्रनामकौर्त्तने । २६ । १४२ ।
 “योगसिद्धिप्रदा याज्या यज्ञेशपरिपूजिता ॥”
 यातु, अ, आख्यातप्रत्ययविशेषः । स च विधिलिङा-
 शीर्षिकः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । स तु
 विधादर्थक आशीर्वादाद्यर्थकश्च । इति याक-
 रणम् । सुभयोधमते विधादर्थे अस्य खीसंज्ञा ।
 आशीरर्थे ङीसंज्ञा ॥
 यातं, ऋषी, (या + क्तः ।) निवादिनां पादकर्म ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥ पुस्तकान्तरे यत-
 मिति पाठः । यथा,—
 “अपठन्वक्तुशस्याग्रं घातमकुशवारणम् ।
 निवादिनां पादकर्म या(य)तं वीतन्तु तद्वयम् ॥”
 यातः, त्रि, गतः । याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (यथा, मनः । ४ । १७८ ।
 “येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 तेन यायान् सतां मार्गं तेन गच्छन् न
 रिष्यते ॥”
 यातना, ऋषी, (यत् + णिच् + “आसश्रयो युच् ॥”
 ३ । ३ । १०७ । इति युच् । टाप् ।) गाढवेदना ।
 तत्पर्यायः । कारणा २ तीव्रवेदना ३ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ३ ॥ अतिथया ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ७ । १ । ४१ ।
 “हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियम् ।
 जिवांसुरकरोन्नानायातना ऋदुहेतवे ॥”
 नरकरणा । इति केचिदिति भरतः ॥
 यातयामं, त्रि, (यातो गतो याम् उपभोगकालो
 वीथं वा यस्य ।) वीथ्यम् । (यथा, भट्टि-
 काये । ५ । ३६ ।
 “तं भीतहारमाङ्गुल्य रावणः प्रह्लाभाघत ।
 यातयामं विजितवान् स रामं यदि किन्ततः ॥”

यातुः

परिशुक्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । ४५ ॥ उज्जि-
 तम् । इति मेदिनी । मे, इ २ ॥ (प्राग्भवेत्या-
 वस्थम् । यथा, गीतायाम् । १५ । १० ।
 “यातयामं गतरत्नं पूतिपर्युषितश्च यत् ।
 उच्छिद्यमपि चाभेधं भोजनं तामसप्रियम् ॥”
 गतरत्नः । यथा, ताण्ड्यमहाभाष्ये । ४ । ३ । १३ ।
 “ब्रह्मवादिनो वदन्ति यातयामाः संवत्सरा
 अयातयामा इति ते नायातयामेति वक्तव्यम् ॥”
 “यातयामः गतरत्नः ।” इति सायणः ॥)
 याता, [ऋ] ऋषी, (यततेऽन्योन्यमिदायेति । यत् +
 “ङ्” उणा० २ । ६८ । इति ङ् ।) पतिभ्रातृपत्नी । इत्यमरः । १ । ६ । ३० ॥ या
 इति भाषा । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ७८ ।
 “खामी निश्चितेऽप्यस्यति मनो जिह्वः सपत्नी-
 जनः
 अश्रुरिङ्गितदेवतं नयनयोरीहालिहो यातरः ॥”
 या + ङच् । गमनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, हज्ज-
 संहितायाम् । ३३ । १३ । [यातुः ॥”
 “उक्त्वा शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता
 सारथ्यादिः । यथा, मनौ । ८ । २६० ।
 “यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
 दशातिवर्त्तनाम्याहुः शिषे दृष्टो विधीयते ॥”
 “यातुः सारथ्यादेः ।” इति कुल्लूकः ॥ हन्ता ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । १४ ।
 “अहेयांतांरं कमपश्य इह ॥”
 “यातारं हन्तारम् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यातायातं, ऋषी, गमनागमनम् । यथा,—
 “एष्टे भ्रातृदमन्दमन्दरगिरियावायकखूयान्
 निद्रालोः कमठाकतेर्भगवतः आसानिजाः
 यान्त्तु वः ।
 यत्संस्कारकलानुवर्त्तनवशाद्भिकानिभेनाम्भसां
 यातायातमन्त्रितं जलनिधनीयापि विष्मा-
 ष्यति ॥”
 इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
 यातिकः, पुं, (यातं गमनं प्राग्भवेत्यावस्थेति ।
 यात + ठन् ।) पान्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यातु, ऋषी, (सर्वेषामन्तं यातीति । या + “कमि-
 मनिजनीति ।” उणा० १ । ७३ । इति तुः ।)
 राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ (यथा,—
 “यातु यातुप्रवीराणां प्रखण्ड्य चरयानसौ ॥”
 इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ।
 (पुलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ११ । ५ ।
 “न यातव इह जसुपुर्गो न ॥”
 “यातवो राक्षसाः ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यातुः, पुं, (सर्वाणां याति गच्छतीति । या + “कमि-
 मनिजनिगाभायाद्विष्ण्वश्च ॥” उणा० १ । ७३ ।
 इति तुः ।) काकः । अजगः । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यामुखादिहृत्तिः । वायुः । इति संचिप्र-
 सारोखादिहृत्तिः । (ऋषी, यातना । यथा,
 ऋग्वेदे । ८ । ४६ । २० ।
 “मा नो रक्ष आवेद्गीराह्वीवर्षो मायातुर्वातु
 मायताम् ॥”

“यातुर्वातना पीडा ।” इति वाक्यः । कर्म-
नाशकरी हिंसा । यथा, तत्रैव । ५ । १२ । २ ।
“नाहं यातुं सहा न ह्येन कृतं शपान्-
वस्य वृथः ।”
“यातुं कर्मणां नाशकरी हिंसाम् ।” इति
तद्भाष्ये वाक्यः ।)
यातु, चि, (यातीति । या+“कमिमनीति ।”
उणा० १ । ३३ । इति तु ।) गन्ता । इत्यु-
खादिकोषः । क्रियापदं चेत् गच्छतु ॥
यातुन्नः, पुं, (यातुं हन्तीति । हन्+“अमनुष्य-
कर्तृके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) गुग्-
गुष्ठुः । इति राजनिर्घण्टः ।
यातुधानः, पुं, (यातुं रक्षति दधाति पुष्पा-
तीति । धा+बहुलमन्त्रापीति युच् । स्वजाति-
पीषकत्वात्तात्वम् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ ।
१ । ६३ । (यथा, भट्टिकाव्ये । २ । २६ ।
“दक्षिण्यदिष्टो कृतमार्त्विजोने-
क्षदयातुधाने चिचिते प्रसर्पत् ॥”)
यातकः, पुं, (यातेवेति । यात+सार्थे कन् ।)
पात्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
यातं, चि, धतितथम् । यतनीयम् । यतधानोः
कर्मणि ध्वञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
यात्रा, स्त्री, (या+“हुयामाश्रुभविभ्यश्चन् ।”
उणा० ४ । १६७ । इति चन् । टाप् ।)
विजिगीषोः प्रयाणम् । तत्प्रयाणः । त्रय्या १
अभिनिर्याणम् ३ प्रस्थानम् ४ गमनम् ५
गमः ६ । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥ प्रस्थितिः ७
यानम् ८ प्राणनम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
यापनम् ॥ (यथा, भागवते । १० । ६१ । ५ ।
“यात्रामात्रं लहरहर्देवादुपगमत्युत ॥”)
उत्सवः । इति मेदिनी । रे, ७८ ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १० । ८७ ।
“यात्रासुपवने द्रष्टुं जगाम सखिभिः सह ॥”
अवहारः । यथा, गीतायाम् । ३ । ८ ।
“शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धेऽदकर्मणः ॥”
“शरीरयात्रा देहव्यवहारः ॥” इति तत्र नील-
कण्ठः ।) उपायः । इति विश्वः ॥ ३ ॥ अथ यात्रा-
दिनम् । भाद्रपौषचैत्रमासेषु दूरयात्रा
कर्त्तव्या । पूर्वस्यां दिशि रविशुक्रवारस्य प्राश-
स्त्यम् । दक्षिणस्यां मङ्गलवारस्य प्राशस्त्यम् ।
पश्चिमायां सोमशनिवारस्य प्राशस्त्यम् । उत्त-
रस्यां बृहस्पतिवारस्य प्राशस्त्यम् । पूर्वस्यां
दिशि सोमशनिवारे न गन्तव्यम् । दक्षिणस्यां
बृहस्पतिवारे केषाञ्चित्ते बुधवारे च न गन्त-
व्यम् । पश्चिमायां रविशुक्रवारं । एवं उत्तरस्यां
बुधमङ्गलवारं न गन्तव्यम् । द्वितीया तृतीया
चतुर्थी पञ्चमी दशमी एकादशी त्रयोदशी च
एता यात्रायां प्रशस्ताः । अशोचमन्त्राणि ।
अश्विनो अनुराधा रेवती ऋषभारि मूला पुन-
र्वसु पुष्या हस्ता च्युता । मध्यमन्त्राणि ।
रोहिणी पूर्वभाद्रपद चित्रा स्वाती शतभिषा
श्रवणा धनिष्ठा । अधमन्त्राणि । उत्तराश्रयं

विशाखा मघा आर्द्रा भरणी ज्येष्ठा च्युता ।
तत्र मन्त्रमूलकथनम् । स्वाती ज्येष्ठायाश्च
पूर्वदिग्गमनं निषिद्धम् । एवं पूर्वभाद्रपदे
अश्विन्याश्च दक्षिणदिग्गमनं पुष्ये रोहिण्याश्च
पश्चिमदिग्गमनं उत्तरफलगुण्यां हस्तायाश्च
उत्तरदिग्गमनं निषिद्धम् । तत्रानुक्तकरणाणि ।
गरं कर्त्तव्यं विष्टिः । गरमपि केषिच्छक्तं
मन्यते । अथ उत्तमलघानि । सिद्धवृषजुम्भ-
कन्यामिथुनानि । तत्र योगिनीर्निर्णयः । प्रति-
पदि नवम्याश्च प्राच्यां योगिनी । तृतीयायां
एकादश्याश्चामिकीये । पञ्चम्यां त्रयोदश्याश्च
दक्षिणे । द्वादश्यां चतुर्थ्याश्च नैर्ऋतकीये ।
षड्यां चतुर्दश्याश्च पश्चिमे । सप्तम्यां पूर्णिमा-
याश्च वायुकीये । द्वितीयायां दशम्याश्च उत्तर-
दिशि । अष्टम्याममावास्यायाश्च ईशानकीये ।
तां दक्षिणे सम्मुखे च कृत्वा न गन्तव्यम् ।
पापयोगत्रयस्यैवमासदग्धादिषु यात्रा न
कर्त्तव्या । वारवेलाकालवेलाकुलिकवेलाटठि-
भद्रादिषु च यात्रा न कर्त्तव्या । विरागमनदिनं
नववधुश्चैव द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ अथ गोयात्राप्रवेश-
विक्रयाः । तत्र तिथयः । अमावस्याष्टमी-
चतुर्दशीविष्टिभिन्नाः । तत्र मन्त्राणि ।
रोहिणी पूर्वफलगुनी पूर्वाषाढा पूर्वभाद्रपद
उत्तरफलगुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपद
श्रवणा भरणी चित्रा एतद्वातिरिक्तानि ।
योगाः । अतीपातभिन्नाः । वाराः । क्रूर-
भिन्नाः ॥ ३ ॥ अथ नौकायात्रा । तत्र विहित-
नन्त्राणि । अश्विनोहस्तापुष्यऋषभारिःपूर्व-
फलगुनी-पूर्वाषाढा-पूर्वभाद्रपददशराधाधनिष्ठा-
श्रवणाः । वाराः शुभमहाबाम् । तत्र लघं
श्रीभनम् । तत्र श्रीभनञ्चक्रः । तारा च श्रीभना
विहता । इति ज्योतिष्कत्वम् ॥ ३ ॥
अथ यात्रायां शुभजनकद्रव्यदर्शनादि यथा,—
“धेनुञ्चतप्रयुक्ता वृषगजतुरगा दक्षिणावसेवद्वि-
द्विष्यन्तीपूर्वजुम्भा ह्यजशुभगणिकाः पुष्यमाला
पताका ।
चतुर्मासं हृतं वा दधि मधु रजतं काञ्चनं
शुक्रधान्यं
दद्याद्भुत्वा पठित्वा फलमिह लभते मानवो
गन्तुकामः ॥”
इति समयप्रदीपः ॥
तत्राशुभजनकदर्शनं यथा,—
“सम्मुखे रजकं पश्चान् चुरिषं यदि पश्यति ।
न गन्तव्यं तदा तस्मान् तेलवाप्यगोशुभः ॥
अजो लुप्यति गौः कावी ज्वनं वा कुरते नरः ।
पश्यन् यात्रा न कर्त्तव्या क्लीबं पश्यति वायनः ॥”
इति ज्योतिराकरः ॥
यात्राकाले विशेषदर्शनफलं यथा,—
“ऋगाहिकपिमाञ्जारिश्चानः शूकरपक्षिणः ।
नकुली मृदिकश्चैव यात्रायां दक्षिणे शुभाः ॥
विप्रकन्या श्रवो वरुणश्चमेरीवसुन्धराः ।
जम्बुकौटुकराद्याश्च यात्रायां वामके शुभाः ॥

वैश्वन्तीपूर्वजुम्भायां यात्रायां दर्शनं शुभम् ॥
यात्राकाले अशुभलक्षणं यथा,—
“कार्पासीवधतेजश्च पद्माङ्गारशुभलक्षणाः ।
सुकुक्षी रक्तमाकां नयाद्यशुभलक्षणम् ॥” ३ ॥
यात्राकाले ह्येकायाः फलं यथा,—
“ह्येकाया लक्षणं वष्ये लभते पूर्वमहाफलम्
आग्नेये श्रीकसन्तापौ दक्षिणे ह्यनिमाशुयात् ॥
नैर्ऋते श्रीकसन्तापौ मिष्टान्तश्चैव पश्चिमे ।
असं प्राप्नोति वायवे उत्तरे कलहो भवेत् ॥
ईशावे मरुतं प्रोक्तं प्रोक्तं ह्येकाफलफलम् ॥”
अथ यात्रायां दिग्दिशेषु विशेषनन्त्राणि ।
“लतिकारौ तु पूर्वजं सप्त ऋत्याश्च वै ब्रवीत् ।
मघादौ दक्षिणे गच्छेदुत्तराधादि पश्चिमे ॥
प्रशस्ता चोत्तरे यात्रा धनिष्ठादिषु सप्तसु ।
अश्विनोरेवतीचित्राधनिष्ठाः सदनकृताः ।
ऋगान्त्रिचापुष्याश्च मङ्गलहस्ता शुभौ वषा ॥”
यात्रादौ जयादिषु यद्दक्षिणदिपकं यथा,—
“कन्याप्रदाने यात्रायां प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।
शुक्रचन्द्रौ च जन्मस्यो शुभदौ च द्वितीयगौ ॥
शशिशुक्रलोवाश्च राशौ चाथ तृतीयके ।
भौममन्त्रशशाङ्काकां बुधः श्रेष्ठश्चतुर्थके ॥
शुक्रलोवौ पञ्चमी च श्रेष्ठौ सद्भिदराष्ट्रतौ ।
मन्त्रार्कन्दजुजाः षष्ठे गुरुचन्द्रौ च सप्तमे ॥
शुक्रजावष्टमे श्रेष्ठौ नवमस्यो गुरुः शुभः ।
अर्काकिचन्ना दशमे एकादशेऽह्निका यथाः
बुधोऽथ द्वादशे चैव भागवः सुखदो भवेत् ॥”
इति गारुडे ६० । ६१ अध्यायौ ॥ ३ ॥
अथ राजयात्रा ।
“इदानीं सर्वधर्मैश्च धर्मशास्त्रविशारदः ।
यात्राकालविधानं मे कथयस्व महीचिताम् ॥
यदा मन्येन वृषतिराकन्देन वशीयथा ।
पाणिंयाहाभिभूतोऽरिस्तथा यात्रा प्रयोजयेत् ॥
योधात्मत्वा प्रभूतांश्च प्रभूतञ्च ननं मेम ।
मूलरत्नानमर्थांश्चि तदा यात्रा प्रयोजयेत् ॥
अशुभपाणिर्नपतिर्न तु यात्रा प्रयोजयेत् ॥
पाणिंयाहाधिकं सेव्यं मन्त्रे निःस्यवा वनेन
चैत्रं वा मार्गशीर्षं वा यात्रा याथाज्ञराधिपः
चैत्रो नश्यति नैदाचं ह्यनि पुष्टश्च शारदौ ॥
एतदेव विपर्यक्तं मार्गशीर्षं नराधिपः ।
शशोन्वा असेन यायात् कालः स तु सुदुर्लभः ॥
दिवान्तरीचक्षितिजेरुत्पतेः पीडितं परम् ।
सहस्रपीडासंननं पीडितञ्च तथा ग्रहेः ॥
ज्वलन्तीव तथैवोक्त्वा दिशं यश्च प्रपश्ये ।
भूकस्योक्त्वा दिशं यान्ति याश्च कृतुः प्रपश्ये ॥
निर्घातश्च पतेदयञ्च तं यायादसुधाधिपः ।
सबलवचनोपेतं तथा दुर्भिक्षपीडितम् ॥
सम्भतान्तरकोपञ्च क्षिप्रं यायादरिं क्षुपः ।
यूकमाचीकबहुञ्च बहुपुङ्गं तथाविक्रमं ॥
नास्तिकं भिन्नमर्यादं तथासङ्गलवादिनम् ।
अपेतप्रकृतिश्चैव निरापञ्च तथा जयेत् ॥
विष्टिनायकां सेनां तथा भिन्नां परस्परम् ।
असवावस्तुपतिं नर्त्तं राजाभिषेजयेत् ॥

यात्रा

सेनिकानरमश्रुत्यादि स्फुरन्त्यङ्गानि यच्च च ।
 दुःखप्राप्त्यपि पश्यन्ति वलन्तदभियोजयेत् ॥
 उल्लाहवत्सलस्यस्यचातुरक्तवत्सलथा ।
 तुष्टपुष्टवजो राजा परानभिमुखो ब्रजेत् ॥
 शरीरस्फुरथे ध्वये तथा दुःखप्रनाशने ।
 निमित्ते सङ्कुले ध्वये जाते शत्रुपूरं ब्रजेत् ॥
 ऋषिषु वटसु शुद्धेषु ग्रहेषुगुह्येषु च ।
 प्रश्रुत्वाले शुभे जाते परान् यायान्नराधिपः ॥
 यवन्तु देवसम्यक्प्रथा पौरुषसंयुतः ।
 देशकालोपपन्नान् यात्रां यायान्नराधिपः ॥
 उल्लकस्य निशि आङ्गुः स च तस्य दिवा वधे ।
 एवं देशश्च कालश्च ज्ञात्वा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
 पदातिनागवह्नुनां सेनां प्राट्ठवि योजयेत् ।
 शैमन्ते शिशिरे चैव रथवाजिसमाकुलाम् ॥
 खरोद्गवह्नुनां सेनां तथा श्रीश्री नराधिपः ।
 चतुरङ्गवजोपितां वचने वा शरद्वय ॥
 सेना पदातिवह्नुना यस्य स्यात् पृथिवीपतेः ।
 अभियोग्यो भवेत्तेन शत्रुविषयमाश्रितः ॥
 गन्धे वृत्ताहते देशे स्थितं शत्रुं तथैव च ।
 किञ्चित्पङ्क्तिं तथा यायाद्गुह्यनागो नराधिपः ॥
 रथान्वह्नुलो यायात् शत्रुं समपथाश्रितम् ।
 तदाश्रयन्तो बहुलास्तथा राजाभिपूजयेत् ॥
 खरोद्गवह्नुलो राजा शत्रुं बन्धनसंस्थितम् ।
 बन्धनस्योऽपि योऽप्योऽरिस्तदा प्राट्ठवि भूभुजा ॥
 हिमपातयुते देशे स्थितं श्रीश्रीभियोजयेत् ।
 शरद्वसन्तो धर्मेश कालौ साधारण्यौ स्तुतौ ॥
 विद्याय राजा दिनदेशकालौ
 देवं त्रिकालश्च तथैव बुद्ध्या ।
 प्रायात् परं कालविदां मतेन
 सच्चिन्मयं साङ्गं दिनमन्त्रविद्भिः ॥”
 इति मातृ २१४ अध्यायः ॥ * ॥
 यात्राकाले माङ्गलत्रयाणि यथा,—
 “पौर्णमास्यं खरुत्तानं ताशुक्ला च शुभस्यथि ।
 तैरेव साङ्गं वलवान् बभूव गमनोन्मुखः ॥
 ददर्श मङ्गलं रामः शुश्राव जयसूचकम् ।
 वृनुधे मनसा सर्वं विजयं वैरिसंक्षयम् ॥
 यात्राकाले च पुरतः शुश्राव सखसा मुनिः ।
 हरिश्चन्द्रं शरद्वरं चण्डाडुङ्गभिवादनम् ॥
 आकाशवाणीं सङ्गीतां जयस्ती भवितेति च ।
 नरोक्तं तच्च कल्याणं मेघशब्दं जयावहम् ॥
 चकार यात्रां भगवान् श्रुत्वात्वेवैविधं शुभम् ।
 ददर्श पुरतो विप्रवन्द्यैवश्रमिभ्युक्तान् ॥
 अलप्रदीपं विभ्रन्तीं पतिपुत्रवतीं सतीम् ।
 पुरो ददर्श स्मितायां नानाभूषणभूषिताम् ॥
 शिवं शिवां पूज्युष्मं चासच्च नकुलन्तथा ।
 गच्छन् ददर्श रामेशो यात्रामङ्गलसूचकम् ॥
 कल्याणं गणं सिंहां तुरगं गच्छं हिपम् ।
 चमरीं राजहंसश्च चक्रवाकं शुकं पिकम् ॥
 मयूरं खड्गश्चैव शङ्खचक्राचक्रोरकम् ।
 यारावतं वलाकाश्च कारकं चातकं चटम् ॥
 सौदामिनीं शक्रपापं सूर्यं सूर्येसभां शुभाम् ।
 सद्योमां चञ्जीवश्च मत्स्यं शङ्खं सुवर्णकम् ॥

यात्रा

माङ्गलं रजतं सुक्तां मणोरुच्य प्रवालकम् ।
 दधि जालं शुक्लधान्यं शुक्लपुष्पं कुङ्कुमम् ॥
 शुक्लश्वं वताकाश्च दर्पणं श्वेतचामरम् ।
 धेनुं वत्सप्रयुक्ताश्च रथस्यं भूमिपं तथा ॥
 दुग्धश्च रोचनामाण्यमन्तं पायसं तथा ।
 शालग्रामं पङ्कफलं स्रक्तिकं शर्करां मधु ॥
 माण्यारश्च वृषभश्च मेघपर्वतमृषिकम् ।
 मेघाच्छरस्य च रवेरुदयं चन्द्रमखलम् ॥
 कस्तूरीं कञ्जलं तोयं हरिद्रां तीर्थन्दतिकाम् ।
 सिद्धार्थं सर्पपं दूर्वां विप्रवालश्च बालिताम् ॥
 नगं वैश्याश्च भ्रमरं कर्पूरं पीतवाससम् ।
 गोमूत्रं गोपुरीषश्च गोघृत्तं गोपदाङ्कितम् ॥
 गोहं गवां वल्गं रथ्यं गोशालं गोरतिं शुभाम् ।
 भूषणं देवप्रतिमां खलदमिं मणोरुचवम् ॥
 ताम्रं स्फटिकं रत्नैश्च सिन्दूरं माल्यचन्दनम् ।
 गन्धश्च हौरकं रत्नं ददर्श दक्षिणे शुभम् ॥
 सुगन्धं वायोरात्राण्यं प्राप विप्राशिवं शुभम् ।
 इत्येवं मङ्गलं ज्ञात्वा प्रययौ स सुदान्वितः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३३ अध्यायः ॥ * ॥
 यात्राकाले अमङ्गलरूपकानि यथा,—
 “राजा जगाम समरं कृदयेन विदूयता ।
 साङ्गं सेन्यसम्पृष्टैश्च वाद्यभाङ्करसंख्यकेः ॥
 ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्मनि वर्मनि ।
 ययौ तथापि समरं न जगाम यद्दं पुनः ॥
 सुक्तकेशीं ह्निमनासां रदन्तींश्च दिगम्बरीम् ।
 लण्यवक्षपरीधानामपरां विधवामपि ॥
 सुखदुःखं योनिदुःखं याधियुक्ताश्च कुङ्कुनीम् ।
 पतिपुत्रविहीनाश्च डाकिनीं पुंश्लीमहो ॥
 कुम्भकारं तेलकारं याधं सर्पपञ्जीविनम् ।
 कुशेलमपि रूचाङ्गं नयं कावायवासिनम् ॥
 वत्सविक्रियश्चैव कन्याविक्रियणं तथा ।
 चित्तं दम्भशर्वं भङ्गं निर्व्याणाङ्गारमेव च ॥
 सर्पक्षतनरं सर्पं गोधाश्च शशकं विषम् ।
 आहपाकश्च पिण्डश्च मोदकश्च तिलांस्तथा ॥
 देवलं वृषवाहश्च शूद्रआह्वानभोजनम् ।
 शूद्राह्वानपचकं शूद्रयाजकं ग्रामयाजकम् ॥
 कुशप्रतलिकाश्चैव श्रवदाहनकारिणम् ।
 शूद्रकुम्भं चूर्णकुम्भं तैलं जवगमसि च ॥
 कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुङ्कुरं शब्दकारिणम् ।
 दक्षिणे च श्रमालाश्च कुर्वन्तं भेरवं रवम् ॥
 कपर्दकश्च चौरश्च ह्निमकेशं नखं मलम् ।
 कलहश्च विलापश्च विलापकारिणं जनम् ॥
 अमङ्गलं वदन्तश्च रुदन्तं श्लोककारिणम् ।
 मिथ्यासाक्षिप्रदातारं चौरश्च नरघातिनम् ॥
 पुंश्लीपतिपुत्री च पुंश्लीयोदनभोजिनम् ।
 देवतागुरुविप्राणां वस्तुवित्तापहारिणम् ॥
 दत्तापहारिणं दस्युं हिसकं सूचकं खलम् ।
 पिष्टमाहविरक्तश्च द्विजाभ्यत्यविघातिनम् ॥
 सख्यत्रयं क्रतुत्रयं स्याप्यापहारिणं जनम् ।
 मित्रद्वहं मित्रत्रयं चतं विन्धासघातिनम् ॥
 गुरुदेवद्विजानाश्च निन्दकं स्याङ्गघातकम् ।
 जीवानां घातकश्चैव स्याङ्गहीनश्च निर्दयम् ॥

यात्रा

ब्रतीपवासहीनश्च दीक्षाहीनं नपुंसकम् ।
 गलितवाधिगात्रश्च गुरुलङ्घनमेव च ॥
 पुच्छं ह्निमलिङ्गश्च सुरामतं सुरीं तथा ।
 क्षिप्रं वमन्तं रघिरं महिषं गह्रं तथा ॥
 नृचं पुरीषं सृष्ट्यां कथ्यिन् वृकपालिनम् ।
 भस्मावातं रक्तवृष्टिं वाद्यश्च वृषघातकम् ॥
 वृहश्च शूकरं यधं श्येनं कङ्कश्च भङ्गकम् ॥
 पाशश्च शुष्ककाष्ठश्च वायसं गन्धकं तथा ॥
 अग्रदानिब्राह्मणश्च तन्त्रमन्त्रोपजीविनम् ।
 वेदाश्च रक्तपुष्पश्चैवौषधमृषमेव च ॥
 कुवार्तां नृदवापौश्च विप्रश्रापश्च दास्यम् ।
 दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्मनि ॥
 मनश्च कुत्सितं प्राणाः क्षुभिताश्च निरन्तरम् ।
 वामाङ्गस्यन्दनं देहजाप्यं राशौ बभूव ह ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
 श्रीलक्ष्मण्य मपुरायात्रा यथा,—
 “राधिकायाश्च सुभाषां सुभासु गोपिकासु च ।
 पुष्यचन्दनतल्पे च वायुना सुरभीकृते ॥
 ऋतीयप्रहरेऽतीते निशायाश्च शुभस्यथि ।
 शुभचन्द्रच्योगे चान्तयोगसमन्विते ॥
 सौम्यस्वामियुते लम्बे सौम्ययहविलोकने ।
 पापग्रहसमासक्तदृष्टिदोषादिवर्जिते ॥
 यशोदां बोधयामास कारयामास मङ्गलम् ।
 बन्धुनाम्नासयामास ससुत्याय हरिः स्वयम् ॥
 वाद्यं निवेद्यामास राधिकाभयभीतवत् ।
 खतन्वो विश्वकर्मा च पाता भर्ता खतन्ववत् ॥
 प्रक्षाल्य पादयुगलं धृत्वा धीति च वाससी ।
 उवास संस्कृते स्थाने विलिप्ति चन्दनादिना ॥
 फलपल्लवसंयुक्तं संस्कृतं चन्दनादिभिः ।
 वामे हत्वा पूर्णकुम्भं वङ्गं विप्रं खदक्षिणे ।
 पतिपुत्रवतीं दीपं दर्पणं पुरतस्तथा ॥
 दूर्वाकाष्ठश्च सुनिर्गन्धं पुष्पं धान्यं सितं शुभम् ।
 गुरुदत्तं यहीत्वा च प्रददौ मन्त्रकोपरि ॥
 घृतं ददर्श माभीकं रजतं काचनं दधि ।
 चन्दनं लेपनं कृत्वा पुष्यमालां गव्ये ददौ ॥
 गुरुवर्गं ब्राह्मणश्च वन्द्यामास भक्तितः ।
 शङ्खजनिं वेदपाठं सङ्गीतं मङ्गलाष्टकम् ॥
 विप्राशीर्षचनं रथ्यं शुश्राव परमाहरम् ।
 ध्यात्वा मङ्गलरूपश्च सर्वत्र मङ्गलप्रदम् ॥
 चित्तेप दक्षिणं पादं सुन्दरं खालविग्रहम् ।
 विधृत्य नासिकावामभागं मध्यमया विभुः ॥
 विरुध्य वायुमिष्टश्च नासादक्षिणरन्ध्रतः ।
 ततो ययौ नन्दनन्दो नन्दस्य प्राङ्गणं परम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणखण्डे ७१ अध्यायः ॥
 अथ यात्रायुक्तिः । तत्र समयः ।
 “यात्रायां द्विविधः कालो विकारः सखलक्षया ।
 प्रोक्त आत्ययिके कार्ये विकारो नात्र निर्णयः ।
 सखलः खेच्छया राश्यां तस्य निर्णय उच्यते ॥
 यात्राजसिंहमध्या शनेश्चरदुषोशनवां यहेत् ॥
 भानी कुशीरवृत्तदक्षिणमोभिदीर्घा
 शक्रस्तु देवजमतेऽर्धनि पृष्ठदोऽर्कः ॥
 अश्विनी रेवती श्येला तथा पुष्यपुनर्वसु ॥

मेवं नृगशिरौ सुजा यात्रायास्तमाः सुजाः ।
 भरती कृत्वाशेषा विशाखा चोत्तरात्रयम् ।
 मया पशुपतिश्च यात्रायां मरुतप्रदाः ॥ •
 पूर्वं कुबेरे दृष्टे निश्राटे
 यमे जलेषु पवने महेषु ।
 व्याघ्रं नरस्य प्रतिपत्क्रमेण
 युग्मं तिथीनां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
 स्यात् संसुखे यानमसुखयाय
 पञ्चाङ्गवेत् सर्वसुभाय पुंसाम् ॥
 ख्यंः मुक्तः कुलो राहुर्मन्दचन्द्रो गुरुख्यंघः ।
 अयतः श्रीभना यात्रा पृष्ठतो मरुतं पुत्रम् ॥
 पूर्वखेत्तं दक्षिणे यानपादं ।
 रोहिण्ये तषाथंमाख्याञ्च मूलम् ।
 कामं यायात् साम्परायेषु कार्ये-
 व्यन्यदापि प्रेक्ष्य मूलानि भानि ॥”
 तत्र दिक्मूलम् ।
 “बृहस्पती चतुर्थी च नवमी द्वादशी तथा ।
 चतुर्दशी कुहूस्याख्या यात्रायामशुभप्रदाः ॥
 प्रायो जगुः सहजशुद्धशाय संस्थाः
 पापाः शुभाः सवित्तं परिसुख्य खस्यम् ।
 सर्वजगाः शुभफलं जनयन्ति सौम्या-
 स्थङ्कारिसंस्थममरारिगुरुं जिगीषोः ॥
 नाकालवर्षविद्युत्सन्निहितेष्विष्य कथञ्चिदपि यानम् ।
 आसनाहात् दिव्यान्तरीक्षभौमेस्तथोत्पातेः ॥”
 तत्र क्रमः ।
 “राज्ञां यात्राविधिं वक्ष्ये जिगीषुषां परावनीम् ।
 नीराजनाविधिं क्त्वा सैनिकाश्चानयेत्ततः ।
 गजानन्यान् नृगानन्यानि त्रि यात्राक्रमो मतः ॥”
 तत्र नीराजनाविधिः ।
 “वर्षान्तिभ्युदिते शुके चन्द्रे पूर्वे शुभचक्षे ।
 अश्वनीराजनं कुर्यात् यद्योक्तव्यसप्तमेः ॥
 उदीचीं प्रस्थिते भानी संक्रान्त्यां वा शुभे दिने ।
 गजनीराजनं कुर्यात् महीपातो जिगीषिवान् ।
 वृश्चिकस्थे रवौ कुर्यात् पतिनीराजनाविधिम् ।
 नौकानीराजनं कुर्यात् दक्षिणाश्रीं प्रतिष्ठति ॥
 अश्विवाचेव यानानां विजयादश्रीतिथिम् ।
 ध्वजादीनाञ्च सर्वेषां प्रक्रीत्याने नीराजनम् ॥
 हृत्स्य नवदक्षस्य तथा सिंहासनस्य च ।
 यदृश्य नगरस्यापि महाविघ्नवचक्रमे ॥
 आत्मनो युवराजस्य महिष्या मन्त्रिणान्तथा ।
 स्वजन्मदिवसे राजा कुर्यात्नीराजनाविधिम् ॥
 अभिषेकदिनं प्रोक्तमेवां जन्मदिनं मया ॥”
 तद्वयथा,—
 “अन्वानीं भास्वरो देवो रेवन्मिति संज्ञया ।
 गजानां देवता शक्रः पत्नीनां कालिका मता ॥
 नौकानां वरुणो देवो यानानां जयन्तकः ।
 व्याघ्राणां देवता रामो यमः खड्गस्य पूज्यते ॥
 ध्वजानां हनुमान् पूज्यो दृष्टव्यतिरिति क्रमात् ।
 तान् पूजयित्वा विधिवदेतात्रीराजयेन्नुपः ॥
 द्वादशमहर्षिः युष्टे चामरघटाखनादिभूवाटैः ।
 ह्यगर्भैर्महर्षिगुह्यैः पुत्रैस्तद्दिगुह्यैश्चार्चयि-
 काभिः ॥

भयं वा सहस्रांशुदिने नीराजयेदात्रा ।
 द्वादशवाहै रचिरेः चाङ्गीपाङ्गैरतोर्हतचोद्देः ॥
 तस्याह्वतो आग्निगंजशतनीराजनं सम्भवति ।
 ह्यागजशतं दृवभशतं शतञ्च मेवाह्वाम् ॥
 तुरगा दश कुटाङ्गा यात्राः षष्ठ द्विपञ्चकः ।
 भक्तका हि कुम्भुराश्विकैकाः पतिलक्षस्य ॥
 नौकाशतकं चाङ्गं नवदशकं काश्चनादिभि-
 चैटितम् ॥
 बहूशतमपि जन्तानां नौकानीराजने राश्याम् ॥
 यदा द्विपदं यानं सर्वेषामिष्यते तुरगैः ।
 सुदशावत्सरवसितेयोर्याङ्गैर्योग्यवर्षे ॥
 अष्टाभिर्धातुभिः कुर्यादश्वनीराजनाविधिम् ।
 गजाननरनीकाभिर्दिगुणाभिर्यथोत्तरम् ।
 रत्नेनांनाविधेरश्वैर्धातुभिर्भवेत्तथा ॥
 सिंहासनैश्च योग्यैश्च कुर्यात्नीराजनाविधिम् ॥
 यदनीराजनाप्यिव नरस्याथ निगद्यते ॥
 अभिः खरैः शृगालैश्च आग्नेरवैक्तयोद्दतेः ।
 पुरं नीराजयेदात्रा चिरसम्पत्तिहेतवे ॥
 न्वा दशाश्वस्तद्वहन नरश्चैव तद्वहनतः ।
 यात्रादीनां तथैवेकं रत्नं नानाविधन्तथा ॥
 अस्त्राणि धातवश्चैव वस्त्राणि च फलानि च ।
 वनजाः स्थलजाश्चैव जलजाश्चैव जन्तवः ॥
 नवग्रहाश्च ख्येयादाः श्रेजाः सप्त घटास्तथा ।
 योग्यधातुसमुद्भूता नौकाखण्डप्रयन्तथा ॥
 निजदेहमितं खर्चं रजतं ताम्रमेव वा ।
 आत्मनीराजने दद्याद्यदिच्छेत्चिरसंस्थितिम् ॥
 अश्वेर्नांनाविधेः कुर्याद्युवराजनीराजनम् ।
 अलङ्कारैश्च विविधैर्हवीनीराजनं मतम् ॥
 मन्त्रिनीराजनं राजा हयेनेव समाचरेत् ॥
 अमात्यानां सैनिकानां विप्राणां घनिनान्तथा ।
 वस्त्रेनीराजनं कुर्यादिति भोजस्य सम्भ्रमम् ॥
 नीराजनाया वस्तूनि न पश्येन्न पुनः स्पृशेत् ।
 सप्तकत्वः परिभ्राज्य कुर्यात्नीराजनाविधिम् ॥
 न्यसेदा परराष्ट्रेषु गहने वा जलेऽपि वा ।
 देवज्ञवैद्यदीनेभ्यः प्रयच्छेदा यथायथम् ॥
 इति संक्षेपतः प्रोक्तो मया नीराजनाविधिः ।
 अनेन विधिना राजा सुचिरं सुखमनुते ॥”
 तथा हि गगः ।
 “नीराजना महीप्राणां निहन्ति विपदोऽखिलाः ।
 खेव समहने राज्ञां कश्चुकेनेव संयतः ॥
 नीराजनाविधितानां न भयं विद्यते क्वचित् ।
 नीराजनाविहीनानां नश्येयुः सर्वसम्पदः ॥”
 तथा च वाक्यः ।
 “ये भूमिपाताः प्रतिवत्सरान्तं
 कुर्वन्ति नीराजनकर्म सत्यक् ।
 तीर्थां न जप्स्योः क्षयतामुपैति
 साम्राज्यकृष्णोः करगेव तीर्थाम् ॥
 एवं नीराजनं क्त्वा राजा प्रस्थानमाचरेत् ॥”
 इति नीराजनाविधिः ॥ • ॥
 अथ यात्रा ।
 “गुणातिशयसम्पन्नः शत्रुं यायात्पिगीवया ।
 यदि पञ्चातु प्रकीर्षो न यदि राधे न कण्टकाः ॥

संज्ञायाम्यत्र यात्रायां पार्श्वेयादिषु शत्रुणा ॥
 राजाशुलको विनिहन्ति काकान्
 काकोऽप्युलकान् रजनौषपाये ।
 इति स्वकाजं ससुदीक्ष्य यायात्
 काखे पलन्तीह समीहितानि ॥
 प्रबलव्यसनोपेतं दर्भिसादिप्रपौकितम् ।
 सम्भतान्तरकोपेतं न यायात् एचिषीपतिः ॥
 निजदेवानुकूल्ये हि प्रातिकूल्ये परस्य च ।
 यायाद्गुपो यतो देवं बलमेतत् परं मतम् ॥”
 अथ च तु ।
 “निराजने निरव्यति निरद्विषे निरामये ।
 विपक्षे अयमिच्छुक्ति राजानो विजिगीषवः ॥”
 इति युक्तकल्पतरुः ॥
 युहयात्रायाममङ्गलदर्शनं यथा,—
 “तस्य निर्गच्छतो गेहात् चानोऽख्य सुखतो-
 २भवत् ॥
 ध्वजे वरीह कापोतः शिवा श्यामा च
 दक्षिणा ॥
 पिङ्गला चक्षुगोधा च शुकरी केवली तथा ।
 गजवानरमेनाजशिखिच्छिक्काश्च वामतः ॥
 पथं विभिन्दते सर्पः कुम्भोदकं अश्रीर्यत ।
 कराव वानरो ऋणो मार्जारो ह्यतिभैरवम् ॥
 तेजतक्रल्यकेशशुक्लाभ्यक्तादिदर्शनम् ।
 वानोन्मत्तजङ्घकशुक्लामनक्रजं रवम् ॥
 तुषकार्पासलव्यानां निम्दिनाञ्च दर्शनम् ।
 रक्ताम्बरधरो सुखः पद्भ्यामिव तथा वसा ॥
 जलाटं शक्रजन्माप उल्कापातध्वजावयाः ।
 दिशां हाङ्गमहोक्त्याः सरजः कजुषं नभः ॥
 निस्तेजोपते भासुर्गदः प्रतिसुखावहाः ।
 उष्णोदकं महाकूपं दरुणं दीर्घकासु च ॥
 अकालविलसिः पुष्पफलागामन्मभूतदा ।
 शीत उष्णविषयासा मेघनादाश्च दाहकाः ॥
 आरग्यसत्त्वा यामेषु यामजारग्यवासिनः ।
 क्रोष्टसर्पसम्पदाश्च शशन्वानः पिपीलिकाः ॥
 ऋक्षाणां महती सेना नृगायाश्च तथैव च ।
 एते च पुरप्राकारे निपतन्त्यन्तानि च ॥
 दुग्धंशः शार्करो वायुर्दीनां योषा हतप्रभाः ।
 शूलक्ष्माशुपातानि गजा अन्वाः प्रचक्रिरे ।
 ध्वजच्छत्रपताकानां स्फुटनं दृष्टमिन्दनम् ।
 कलकूमसि चक्रे च हता दुग्धभिरैव च ॥
 ज्यातलाकूटनश्चापि नाराचानाश्च कुक्षता ।
 गदानां मृगराणाञ्च शीर्षाणां क्षुभिम्वता ॥
 शुष्कप्ररोहश्चाकनाम्रपातस्तथैव च ।
 प्रतिमावहितं स्वदो न्तकानाञ्च जल्पनम् ॥
 गवां रासभमारोहः स्त्रीणाञ्च वक्रपलाता ।
 स्त्रीसुने अविच्छागादि शृङ्गावि शिशुश्रीभनम् ॥
 बालानां घातनं युद्धे निस्त्रिंशाः सकलाः प्रह्वीः ।
 मत्सिकादंशमच्छकवहुगोनासदर्शनम् ॥
 निस्तेजा न वष्टेऽङ्घ्रिः सधूमः स्फुटते सुहृः ॥
 एवंविधान् तथोत्पातान् दृष्टान् चोरेषु वासव ।
 पप्रच्छ नारदं खोऽथ किमेतद्विलतं दिज्ज ॥”
 इत्याद्यै रेववतारे वीरवधाध्यायः ॥

यात्रा

अथ द्वादश यात्रा ।

“प्रगल्भ जगतीं नार्थं कलिकल्पनाशनम् ।
द्वादशयात्रातन्त्रानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥”
तत्रादौ द्वादशयात्राकालस्य सुखोपादेयत्वात्
आदौ स एव निरूप्यते । तद्यथा स्कन्दपुराणे ।
इन्द्राय उवाच ।
“वैशाखादिषु मासेषु यात्रापूजाविधिं सुते ।।
श्रोतुमिच्छामि देवेश यथावदक्तमर्हसि ॥
जेमिनिरवाच ।
वैशाखादिषु मासेषु देवदेवस्य श्राद्धिणः ।
या या द्वादश यात्राः स्युस्ता हि वक्ष्यामि ते
श्रुतम् ॥
वैशाखे चान्दनी यात्रा ज्येष्ठे ज्ञापयन्तीरिता ।
आषाढे रथयात्रा स्यात् श्रावणे शयनी तथा ॥
भाद्रे दक्षिणपार्श्वीया आश्विने वामपार्श्विका ।
उत्थानी कार्तिके मासि ह्यदानीं मार्गशीर्षके ॥
पौषे पुष्याभिविकः स्यान्माघे श्रान्तोदनी तथा ।
फाल्गुने दोलयात्रा स्याच्चेन्न मदनभङ्गिका ॥
शकेका सुक्तिदा सर्वा धर्मकामार्थसाधनाः ॥”
अथ यात्राविधिः । स्कन्दे ।
“वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाजयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्दत्तलेपने रतिशोभने ॥
वैशाखस्यामले पक्षे तृतीया पापनाश्रिणी ।
स्वयमाविष्कृता चेवा प्राजापत्यर्चसंयुता ॥
यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ॥
वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यत्युत्तमन्दिरम् ॥
वेद्यावा जयशब्दे च पूजयित्वा तदा हरिम् ।
नानासक्तोपनिषदेर्विशेषं संस्तुयन्ति च ॥
विष्णुवीणादिवाद्यैश्च तथा नानोपहारकैः ।
सन्तोषयन् जगन्नाथं तृतीयादौ विरोपयेत् ॥
वैशाखस्य तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।
लेपनं मण्डपे कुर्यान्मण्डपे वा दृष्टवने ॥
चन्दनागुवह्वीवरं कुष्ठकुङ्कुमरोचनाः ।
जटामासी सुरा चैव विष्णोर्गन्धाद्यकं विदुः ॥
एतेर्गन्धैस्तथामौ च विष्णोर्गात्राणि लेपयेत् ।
हृत्तच्च तुलसीकाष्ठं कुम्भीलेपनकर्म्मणि ॥”
अथ ज्ञानयात्रा । स्कन्दपुराणे ।
“ज्येष्ठामहर्षावतीं क्तं पूर्यं जन्मवासरम् ।
तस्याश्च ज्ञापयं कार्यं महाज्ञानविधानतः ।
तस्यां प्रातःज्ञानकाले ब्रह्मणा सहितश्च माम् ।
रामं सुभद्रां सुजायामम लोकमवाप्रयात् ॥”
तथा ।
“मासि ज्येष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदेवने ।
पौर्णमास्यां हरेः ज्ञानं सर्वकामफलप्रदम् ॥
सर्वतीर्थसमः कूपस्तदास्ति निर्मलः शुचिः ।
तदा भोगवती तत्र प्रवर्त्तं भवति हिजाः ॥
तस्मात् ज्येष्ठ्यां सप्तहृत्य होमाभ्यैः कलसेर्जलेः ।
ज्ञापयन्त तदा कृष्णं सततं तं हलायुधम् ॥
जन्माहनि हरेः ज्ञानसुखं परमाद्भुतम् ।
उत्सवो वै न ह्यीयेत तस्मात्तद्यत्नतश्चरेत् ॥
जन्मवां लघुकारित्वा जन्मयात्रा प्रतिष्ठिता ।
ज्येष्ठे ज्ञानं भगवतो ये पश्यन्ति सुदान्विताः ॥

इई
यात्रा

न ते भवाञ्चौ मन्त्रानि यात्रायां यतमानवाः ।
ज्येष्ठे च ज्ञापनं कुर्यात् श्रीविष्णोर्जन्मवासेरे ॥
देनन्दिनस्तु दुरितं पञ्चमाससुवर्षजम् ।
ब्रह्महृद्यम्बहृदाणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च ॥
स्वर्गस्तेयसुरापानगुरुनक्षत्रयुतानि च ।
कोटिकोटिसहस्राणि क्षुद्रपापानि यानि च ॥
सर्वाण्येव पश्यन्ति पौर्णमास्यास्तु वासरे ।
पुरुषसूक्तमन्त्रेण पावमान्या तथैव च ॥
गारिकेलोदकेनाथ तथा तालफलाम्बुना ।
पञ्चान्तैः श्रोततोयैर्द्वैत्वाकूपैरवासितैः ॥
यवोदकेन शुङ्गेन तथा पुष्योदकेन च ।
ज्ञापयित्वा जगन्नाथं पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
ॐ घं घण्टायै नमः रति घण्टावादां निवेदयेत् ।
य एवं कुरते विद्वान् ब्राह्मणः क्षत्रियः शुचिः ॥
सर्वपापैः प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ।
चतुर्दश्यां दृष्टं मन्त्रं कारयित्वा सुशोभनम् ॥
सुगन्धिधूपसुरभिं चन्दनाम्बुसुत्तितम् ।
एवं मन्त्रं प्रतिष्ठाप्य कलसानधिवासयेत् ॥
सुवासितं जलपूर्णं पावकं कलसं न्यसेत् ।
जयशब्दे च स्तुतिभिर्गीयते जगदीश्वरः ॥
जयस्व राम कृष्णति जयभद्रेति चोदिते ।
नीयते मन्त्रदेशस्तु निशीथे ब्राह्मणादिभिः ॥”
अथ रथयात्रा । स्कन्दपुराणे ।
“गुहिकाकाख्यां महायात्रां प्रकुर्वीथाः क्षिती-
श्वर ! ।
आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ॥
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ।
यात्रोत्सवं प्रवृत्त्याथ प्रीत्यये च द्विजान् बहून् ॥
अन्नाभावे तथौ कार्या सदा सा प्रीतये मम ।
समाहं सरितस्तीरे मम यात्रा भविष्यति ॥
अथो देवसे सर्वां रथान् मास्त्रोर्विभूषयेत् ।
नवम्यामानयेद्देवैस्तु प्रीतः सन्दृष्टवान् ॥
दक्षिणाभितुखी यात्रा विष्णोरेवा सुदर्शना ।
यथा पूर्वा तथा चैयं ते हि सुक्तिप्रदायिके ॥
अष्टाहे विन्देच्छ्रेष्ठं तदर्द्धेन तु पार्वतीम् ॥”
इतिवत् तिथिना एकाहो बोध्यः ।
“तिथिनेकेन दिवसश्चान्द्रमानेन कीर्तितः ॥
इति विष्णुधर्मोत्तरात् ॥
यत् ।
“आषाढस्य सिते पक्षे भद्रा सा पुष्यसंयुता ।
यात्रोत्सवं प्रकुर्वीथास्तभावे पुष्य एव हि ॥”
इति ईश्वरसंहितायां वचनान्तरम् ॥
तद्वैकल्पिकप्रयोगान्तरविधायकम् । पाद्मि ।
“आषाढस्य द्वितीयायां रथं कुर्याद्द्विषोषतः ।
आषाढशुक्लैकादश्यां अपहोममहोत्सवम् ॥
नातः परं हि कृष्णस्य यात्रान्तरमपेक्षते ।
अथ स्वयं त्रिलोकेशः स्वन्देन कुतूहलात् ॥
नाशयन् सर्वपापानि वर्षे वर्षे ब्रजेदसौ ।
रथस्थितं ब्रजन्तं तं महादेवीमहोत्सवे ॥
ये पश्यन्ति सुदा भद्रा वासस्तेषां हरेः पदे ।
सखं सखं पुनः सखं प्रतिश्रातं द्विजोत्तमाः ॥
नातः श्रेष्ठःपदो विष्णोर्दत्तवः शास्त्रसम्मतः ॥

यात्रा

रथयात्रेव यात्रायां सुखेत्वाच्च प्रजापतिः ।
महावेदीं ब्रजन्तं तं रथस्थं पुरुषोत्तमम् ॥
जलभद्रं सुभद्राच्च दृष्ट्वा सुक्तिं चान्यथा ॥
आषाढस्य सिते पक्षे दिने विष्णोः सुभद्रदे ।
प्रतिष्ठाप्य सन्दृष्टेन विधिना पूर्ववद्विजाः ॥
रथं नरो हरेः कुर्यात् खासनं सुपरिष्कृतम्
भूययेद्विधिर्भक्त्या बन्धालङ्कारमात्यकैः ॥
न्ददङ्गपणवाद्यैश्च मेरीटकाद्यस्तथा ।
नटनर्तकसुख्याश्च गायना बहवस्तथा ॥
वैश्या यौवनदर्पाद्या रूपालङ्कारभूषिताः ।
ध्वजाश्च बहवस्तत्र पताकाधिष्ठितान्तराः ॥
गरुडश्च ध्वजं कुर्यात् रक्तचन्दनमिश्रितम् ।
दीर्घनासं पीतदेहं कुक्कुलाभ्यां चिह्नितम् ॥
चतुष्टयसुजगं सर्वाङ्गलङ्कारभूषितम् ।
देयाः पद्मध्वजं कुर्यात् पद्मकाष्ठविनर्मितम्
सप्तशतदमयं कुर्यात्क्षीरिणी ज्ञानलध्वजम् ॥
सारथिं वाजिनश्चैव बलं बलसुदान्वितम् ॥
ह्रीरकेमङ्गलेदन्तिर्बलवर्गैः सुशोभनम् ।
इत्थं सुघटितं तस्तु रथं देवचयस्य च ॥
अरुणोदयवेलायां देवं तस्मात् प्रपूजयेत् ।
ब्राह्मणैर्वैष्णवैः साङ्गं यतिभिश्च तपस्विभिः ॥
विज्जापयेद्देवदेवं यात्रायै स त्ताञ्जलिः ।
ततः कूपैरप्येषु सुमनोभिरवाकिरन् ॥
पथि शोभनसूक्तानि प्रपठन्ति द्विजातयः ।
केचिन्मङ्गलगाथाश्च केचिज्जययेति च ॥
जितस्तु इति मन्त्रं वे केचिन् पुष्ये जपन्ति च ।
सुतमागधमुख्याश्च कीर्त्तं कार्णां सुदा जगुः
चर्चरीभर्भरीवेणुवीणाभाधुरिकादयः ।
शब्दायन्तं सुमधुरं गोविन्दविजयान्तरे ॥
एवं प्रवृत्ते समये कृष्णं रामपुरःसरम् ।
नयन्ति विप्रा भद्राश्च क्षत्रियाश्च विशस्तथा ॥
करे धृत्वा जगन्नाथं भ्रामयित्वा रथजयम् ।
रामं भद्राश्च कृष्णश्च रथमध्ये निवेशयेत् ॥
पूजयेदपचारैस्तेः अष्टाभक्तिसुसंयतः ।
रथस्थायां समाकृत्य ब्रह्महृत्वा यपोहति ॥
तद्देव्युत्सक्ततत्स्यजेद्दे पापघ्नं हतिम् ।
वनाम्बुटिसिक्तेन स्वर्गज्ञानान्नं जलम् ॥
ये प्रणामं प्रकुर्वन्ति तेषुपि मोक्षमवाप्नुयुः ।
अनुगच्छन्ति ये कृष्णं तं देवतुल्याविग्रहाः ॥
वेदेः स्तुवन्ति वेदानां वक्तारो मोक्षभागिनः ।
इतिहासपुराणाद्यैः स्तोत्रैश्चापि सुसंस्कृतैः ॥
स्तुवन्ति पुण्डरीकार्णं ये वै विगतकल्मषाः ।
ते वै जयन्ति पापानि जयशब्देः स्तुवन्ति ये ॥
नर्त्तनं कुरते वापि गायन्त्वथ नरोत्तमाः ।
वेणुवोत्तमसंस्मृत्तिं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
नामानि कीर्त्तयिष्यन्ति न ते यान्ति यमानजम्
जयस्व रामकृष्णति जयभद्रेति यो वदेत् ॥
न माह्वगर्भे वासोऽस्य स च देवत्वमाप्नुयात् ॥
चामरैर्वचनैः पुष्पैः स्तवकैश्चीनचैलकैः ।
रथस्थाये स्थितो यो वै वीजयेत् पुरुषोत्तमम्
संवीच्यमानोऽश्वरोभिर्देवमन्त्रैर्विजितान् ॥
शुक्ले तु भोगावस्त्रिजान् यावदाहृतं तं ब्रजम् ॥

नातः परतरो लोके महावेदीमहोत्सवात् ।
 सर्वपापहरो योगः सर्वतीर्थफलप्रदः ।
 लक्षसुहिष्य ये तत्र दानं ददति वै नराः ।
 यत्किञ्चिदक्षयफलं मेवदानेन संमितम् ॥
 गुणिकामरूपे यानं भद्राक्षयं सहायकम् ।
 तत्रातपश्चान्तगात्रं दर्पणेष्वभिषेचयेत् ॥
 पश्चान्तैः शीततोयैः पुष्पकपूर्वावासिनैः ।
 नारिकेलजलेनाथ तथा तालफलाम्बुना ॥
 रत्नोदकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।
 सर्वाङ्गमनुलिप्ये चन्दनेन्दुस्तदुद्वेः ॥
 सुगन्धमाख्याभरुषीश्रीभनेः सुश्रीभनेः ।
 चामरैश्च जलाभेश्च शीतलेयोजनेस्तथा ॥
 वीजयेत् पुष्करिकायां सुभद्रां वनमेव च ।
 सिताभिः पांनकैर्हृद्यैस्तथा खरुविकारकैः ॥
 खञ्जुरैर्नारिकेलैश्च नानारम्भापलादिभिः ।
 तथा क्षीरविकारैश्च पनसैरिन्द्रुभिस्तथा ॥
 वांसितैः शीततोयैश्च गन्धताम्बुपत्रकैः ।
 सकपूर्वतलवङ्गाद्यैः पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
 रथत्रयस्थितं देवत्रयं ये पुरुवर्षभाः ।
 प्रदक्षिणं प्रकुर्वन्ति त्रिचतुःसप्त एव च ॥
 ततोऽपराह्णे देवेशं दक्षिणानिलवीजितम् ।
 शनैः शनैर्नयेद्विष्णुं मन्त्रकस्य च मध्यमे ॥
 एवं व्रजति देवेशे सूर्यंश्चास्तं गतोऽभवत् ॥
 दीपकानां सङ्ख्यायं ज्वालितानि नरेस्ततः ॥
 मण्डपे वासयेद्देवान् गुणिकास्थी मनोहरे ।
 चारुचक्रातपे चारुमाल्यचामरभूषिते ॥
 पूजयित्वा जगन्नाथं तोषयेत् गीतकृत्यैः ।
 उपहारादिभिस्तत्र सप्ताहानि जगद्गनम् ॥
 सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुणिकामरूपे स्थितम् ।
 मासं रामं सुभद्राश्च विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ॥
 दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दृश्यगुणं भवेत् ॥
 यत्किञ्चित् कुरुते कर्म कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
 सर्वं मेवसमं दानं सर्वं यासवसमा हिजाः ।
 महावेद्यां गते लक्ष्ये योगोऽयं खलु दुर्लभः ॥
 अर्होऽद्याद्यो योगाः स्कन्देन परिभाषिताः ।
 महावेद्याख्ययोगस्य कलां नार्हन्ति वोढुश्रीम् ॥
 अष्टाष्टौ च पुनः कृत्वा दक्षिणाभिसुखानयान् ।
 दक्षिणाभिसुखी यात्रा विष्णोरेवा प्रकीर्तिता ॥
 कार्या प्रयत्नतः सा हि सुक्लिसुक्लिप्रदा भवेत् ॥
 दक्षिणाभिसुखं यानं लक्ष्यं पश्यति ये नराः ॥
 न नेवां पुनरावृत्तिः सत्यमेतन्न संशयः ।
 पुराविदो वदन्ति यात्रां नवदिवास्त्रिकाम् ॥
 तस्याः संकीर्णनादेव निर्मले जायते नरः ।
 तावतोयं महायात्रा यो यथा कर्तुमिच्छति ॥
 सोऽपि विष्णुप्रभावेन वैकुण्ठभवनं व्रजेत् ॥
 उद्धृत्य सप्तपुत्रधान्यं पापाबलिषमन्वितान् ॥४॥
 अथ शयनयात्रा । स्कान्दे ।
 “आषाढे शुक्लद्वादश्यां कुर्यात् स्नापमहोत्सवम् ।
 मण्डपे रथयेत्तत्र शयनानारसुप्तमम् ॥
 देवस्य पुरतः शय्यां रत्नादिनिर्मितोपरि ।
 आसीत्थं स्रुविकादि स्रुवोबोत्तरच्छदाम् ॥
 कपूर्वधूलिचित्रां साधुचन्दावर्षां शुभाम् ॥

पुष्पगन्धयुतां सुक्तारङ्गितां चन्दनाङ्गिताम् ॥
 साधुदारां सुभां जिग्धां नावाचिचोपशोभिताम् ॥
 एवं स्नापयद्दत्त्वा निशीथे स्नापयेद्बिभृम् ॥
 संपूज्य भाषयेद्वैश्वं तेषां लक्षादिभिः सह ।
 एतुहीति च संप्राप्य स्नापार्थं परमेश्वरम् ॥
 नयेच्छय्यायद्द्वारं वासयेत् घटिकात्रयम् ।
 पश्चान्तैः स्नापयेत्तान् पृथक्फलश्रताधिकैः ॥
 सुगन्धचन्दनेर्जिप्राञ्च वस्त्रालङ्कारगादिभिः ।
 पूजयित्वा यथाभ्यायं प्राङ्गलिर्मन्त्रसुचरेत् ॥”
 जगद्गन्ध इत्यादि ।
 “सुदृढं कारयेद्द्वारं विष्णोः शयनवेशनः ।
 स्नापयित्वा जगन्नाथं लभते सुखसुप्तमम् ॥”
 अथ पात्रपरिवर्षनयात्रा ।
 “अथ ते संप्रथस्यामि पार्श्वस्य परिवर्षनम् ।
 नभस्यविमले पक्षे संप्राप्तिं हरिवासरे ॥
 विष्णोः स्नापयद्द्वारं शनैर्गन्धा प्रविश्य च ।
 नमस्कृत्य जगन्नाथं पर्यङ्कशयितं सुदा ॥
 अवधाय शनैर्द्वारं पूजयेदुपचारकैः ।
 प्रणव्य भक्त्या तत्पार्श्वे स्नापयेदुत्तरासुखम् ॥”
 मन्त्रश्चमं पठेत् ।
 “ॐ देवदेव ! जगन्नाथ ! कल्याणं परिकल्पय ।
 परिदत्तमिदं सर्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ॥
 यत् इष्टां सिद्धितैरेव जायतस्वप्रसुप्तमिभिः ।
 जगद्गन्धाय सुमोऽसि पार्श्वेन परिवर्षय ॥
 परिवर्षनकालोऽयं जगतः पालनाय ते ।
 त्वद्व्यजोऽयं शक्रोऽपि अजे तिलेत् सप्तसुकः ।
 दृष्टं त्वत्पादकमलं विमुच्य स्रुद्धं तज्जलम् ।
 मर्हो जलं ब्रावयति प्रजापालनहेतुकम् ॥
 इति संप्राप्यं देवेशं विनयातोषयेत्ततः ।
 यजने चामरैश्चैव वीजयेत् परमेश्वरम् ॥
 सुगन्धचन्दनेरस्य सर्वाङ्गं परिलेपयेत् ।
 स्नादूनि भक्ष्यद्रव्यानि पायसादीनि दापयेत् ॥
 शय्यायद्द्वारि विभोः शनैर्भक्त्या निवेदयेत् ॥
 देवसुहिष्यं यत् कुर्यात् सर्वमन्त्रयतां व्रजेत् ॥
 पार्श्वं च जम्बूद्विषं उपवासपरो भवेत् ॥”
 एवं आश्विनशुक्लद्वादश्यां पूर्णोत्सवधानेन
 श्रीलक्ष्मणस्य वामपार्श्वपरिवर्षनं कार्यम् ।
 मत्तान्तरे ।
 “शुभे चैवाश्विने मासि महामायां प्रपूजयेत् ।
 शौवर्ण्यो राजनीं मातोर्विष्णुमायां महेश्वरीम् ॥
 हिंसा चैव न कर्तव्या कदापि हिष्णुपूजकैः ॥”
 अथोत्थानयात्रा ।
 “एकाद्दद्यान्तु कार्त्तिक्यां शुक्लायां पृथिवीपते ।
 लक्ष्यसुत्यापयेद्गत्वा पूजयित्वा जगद्गुबम् ।
 पूर्ववत् पूजयित्वा तु प्रातर्मन्त्रं सप्तसुचरेत् ॥”
 मन्त्रस्तु ।
 “ॐ उत्तम देवदेवेश ! तेजोराशि जगत्पते ! ।
 वीक्ष्येतत् सन्नलं देव ! प्रसन्नं तव मायया ॥
 प्रपूज्यपुष्करिकायां श्रीहरे ! शयनेन वै ।
 त्वया दृष्टं जगदिदं परमं सुखमेत्यति ॥
 ये ते स्मार्ताः क्रियाः सर्वाः प्रवर्षन्ते ततो भुवम् ।
 इत्युत्थाय जगन्नाथं वैकुण्ठीसादिभिः सनैः ॥

जयशब्देस्तथा देवं नयेयुर्नमस्कृतम् ॥
 तेषामभ्यस्य तोषेन स्नापयेत् पुरुषोत्तमम् ।
 पश्चान्तैर्नारिकेलरसैः फलरसैस्तथा ॥
 सुगन्धामलकेनाथ यवकल्मिषं तोषयेत् ॥
 घर्षयेत्तलसीचूर्णैर्जपयेत्सुखचन्दनैः ॥
 पुष्पवासिततोयैश्च कुशरत्नोदकेस्तथा ।
 स्नापयित्वा चयेत् पापं बहुजम्बोपपादितम् ॥
 महोपचारैः संपूज्य विष्णुं नीराशयेत्ततः ।
 लताङ्गलिपुटो भूत्वा प्रायेत् परया सुदा ॥”
 अथ प्राशरण्यायात्रा ।
 “मार्गशीर्षे चित्ते पक्षे कुर्यात् प्राशरणीत्सवम् ।
 कृत्वा इष्टां नरो भक्त्या वैश्वं लोकमाप्नुयात् ॥
 वासोऽधिवासं कुर्यात् पश्चान्तं निशि कर्म-
 विन् ।
 प्रभाते मण्डलं कुर्यात् पद्ममण्डलान्वितम् ॥
 दिक्पालान् पूजयेद्दिक्षु लोकापालं गणधाधिपम् ।
 चक्रप्रचक्रौ च बहिष्चतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥
 तन्मध्ये स्नापयेद्युक्तं चालयेद्यथाचारिणा ।
 पूजयित्वा जगन्नाथं गन्धतेलेन दीपकम् ॥
 दत्त्वा लक्ष्म्याय भक्त्या तु गीतवाद्यैर्नयेत्प्रशाम् ।
 प्रातः प्रपूजयेद्देवं नानाद्रव्यैः सुश्रीभनेः ॥
 सप्तभिः सप्तभिर्हवान् वासोभिः परिवेष्टयेत् ॥
 सुखवर्णैश्च सर्वैश्च शीतपाशरुक्तेभिः ॥
 दूर्वाजलेः प्रपूज्याथ कुर्यात्नीराजनीं विभोः ।
 भगवन्तं ससुहिष्यं वाक्पथैः प्रदापयेत् ॥
 गुणव्यञ्जनादेव्यो दीनानाद्येभ्य एव च ।
 शीतप्राशरणं दद्यात् सन्नत परमया सुदा ॥
 ददाति भगवान् प्रीतस्तस्मै वरमनुत्तमम् ॥”
 अथ पुष्पज्ञानयात्रा ।
 “पुष्पज्ञानोत्सवं वस्ये यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
 पुष्पज्ञानं च संयुक्ता पीयूषमाप्नो यदा भवेत् ॥
 पीये मासि तु तत् कुर्यात् पुष्पज्ञानोत्सवं हरैः ॥
 तत्सुहृदीनिश्रायान्तु कुम्भानामधिवासनम् ।
 रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातर्वह्निं प्रकीरयेत् ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवेभ्यश्च प्रत्येकं समिधं क्रमात् ॥
 सुदृयात् पूजयित्वा तु तदन्ते पुरुषोत्तमम् ॥
 पूजयेदुपचारैस्तु आदर्शं प्रतिविविधतम् ।
 ततः पुरुषसुक्तेन कुम्भाज्ञानभिमन्त्रयेत् ॥
 क्रमात् देवस्य शिरसि स्नापयेद्दिव्यवततः ॥”
 सुक्तसुचरन् ।
 “ततः पश्चान्तमेव वासुदेवश्च चालयेत् ॥
 लक्ष्म्या युक्तं पुनर्विप्र उपचारैः प्रपूजयेत् ॥
 दूर्वाङ्कुराद्यैः स्तुतिभिर्वाद्यैः संपूज्य केशवम् ।
 समन्तादिकिरंदं कर्पूराद्यैः सुतकुलाव ॥
 नीराशयेज्जगन्नाथं कर्पूरयुतवर्णिभिः ।
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा दक्षयत् प्रणमेत् कर्त्ता ॥
 पुष्पज्ञानोत्सवं पुण्यं ये पश्यन्ति सुदास्त्रिणाः ।
 सर्वसम्पन्नकामास्ते त्रयेयुर्वैश्वं परम् ॥”
 अथ नवशस्ययात्रा ।
 “कुर्याद्यनसंक्रान्त्यां नवशस्यमहोत्सवम् ।
 संक्रान्तेः पूर्वादिदशे नव शान्तिं सुकृद्भिः ॥
 प्रासादपूर्वदेशे तु स्नापयित्वाधिवासयेत् ॥”

यात्रा

तथा च पाप्मि ।
 “संक्रान्त्यां माघमासस्य साधिवासिततच्छुलान् ।
 निवेद्य विष्वक् भक्त्वा इमं मन्त्रस्तदीरयेत् ॥
 त्वयि तुष्टे जगत् सर्वमनेन प्रभविष्यति ।
 रक्ष सर्वं जगन्नाथ । यज्ञानां पिष्टकं शुभम् ॥
 ज्ञानान् भोजयेत् भक्त्वा देवदेवपुरःस्थितान् ॥”
 अथ यज्ञानि भगवद्भक्तानिवादि ॥
 “नवेन वाससावेष्टा दूर्वासर्षपपुष्पकैः ।
 पूजयित्वाभिमन्त्र्य कृष्णव्यामभिरक्षतु ॥
 पुनः प्रभाति देवेशं प्रणिपेन्न्यसन्दनेः ।
 वज्रालङ्कारमाद्यैश्च पूजयित्वा यथाविधि ॥
 गौराजयित्वा देवेशं तच्छुलानधिवासितान् ।
 व्यालीयु पाकपात्रेषु मधुखण्डान्यमिश्रितान् ॥
 पशुक्तिशः स्थापयेद्ये गन्धपुष्पाद्यतान्वितान् ।
 संपूर्णं पायसं कृत्वा दद्यात् चक्रपाणये ।
 दशवर्षकपिष्टश्च विष्णोः प्रियतरं परम् ॥
 ७६ जीवनं सर्वभूतानां जनकत्वं जगद्गुरोः ।
 तन्मयाः प्राणिनो ह्येते त्वयेव जनिताः प्रभो ॥
 लोकास्तुष्टय्यायां यद्दृष्ट्वा चित्रविग्रहम् ।
 तव प्रीत्यै कृतानेतान् यथाय परमेष्ठिन ॥
 त्वयि तुष्टे जगत् सर्वमनेन प्रभविष्यति ।
 ज्ञानाकारस्त्राकारवष्टकारा द्विवैकसाम् ॥
 व्याप्यायना भविष्यन्ति तेनेवाप्यायितं जगत् ।
 रक्ष सर्वं जगन्नाथ । तन्मयं चचराचरम् ॥
 इति संप्राच्यं देवेशं शालींस्तान् विनिवेदयेत् ॥ १० ॥
 अथ दोलयात्रा ।
 “पाल्गुने मासि कुर्वीत दोलारोहणसुत्तमम् ।
 यत्र क्रीडति गोविन्दो लोकानुग्रहाय वै ॥
 प्रत्यक्षी देवदेवस्य गोविन्दाख्यानं कारयेत् ।
 पल्लगुणैश्च प्रकुर्वीत पञ्चाङ्गानि चतुष्टयानि वा ॥
 पाल्गुण्याः पूर्वतो विप्राश्चतुर्दशानि निशासुखे ।
 बह्नात्सवं प्रकुर्वीत दोलमखण्डपुष्पैः ॥”
 पाप्मि ।
 “पौर्यमास्यां समाारभ्य पञ्चम्याश्च समाप-
 येत् ॥ ११ ॥
 अथ मदनभङ्गिका यात्रा ।
 “वासन्तिनां समाख्यास्ये यात्रां मदनभङ्गि-
 काम् ।
 यस्यां ज्ञतायां दृष्टायां प्रीत्याति पुरुषोत्तमः ॥
 चेन्नशुक्लत्रयोदश्यामाहरेत्तत् सन्मलकम् ।
 देवस्यापि विरचिते मण्डपे साधिवासिते ॥ १२ ॥
 इति यात्रातत्त्वम् ॥
 देव्याः षोडशप्रकारोत्सवः । यथा,—
 “वैशाखे मन्वयात्रा च चन्द्रगायकल्पना ।
 षष्ठे महास्नानयात्रा अश्ववाचीदिनत्रयम् ॥
 आषाढे रथयात्रा च दिग्दिनयापिनी परा ।
 आषाढे जलयात्रा च वस्त्रभूषणचामरेः ॥
 भाद्रे यात्रा धूननाख्या चण्डिकाया दिनत्रयम् ।
 आश्विने च महापूजा यात्रा यज्ञवलिप्रिया ॥
 कार्तिके दीपयात्रा च नवाम्नमयद्यायये ।
 पौषे चाङ्गरागयात्रा वज्रालङ्कारभूषणेः ॥
 माघे माघि महादेवी रटनी च चतुर्दशी ।

यात्रा

दोलाकेलिः पाल्गुने च चैत्रे यात्रा चतुष्टयी ।
 दूतीयात्रा रासयात्रा वासन्ती नीलयात्रिका ।
 एवं यात्रा मया प्रोक्ता षोडशी भवमोचनी ॥”
 इति वामकेश्वरतन्त्रे ५४ पटलः ॥
 (रोगिदर्शनार्थं भिषजां यात्राविवरणम् । यथा,
 “इदानीं निर्गमे पुत्र । प्रवेशे वा यदस्य च ।
 शुभाशुभाखि सर्वाखि वक्ष्यामि प्रकुनानि च ॥
 राजा गणो ह्यजमयूरकखञ्जरीटा-
 क्षावः शुकुन्तरणकः सितवस्त्रयुक्तः ।
 पुत्रान्विता च युवती गयिका च कन्या
 श्रेयः सुखाय यशसां प्रतिदर्शयन्ति ॥
 नटाञ्चापौ भासहारीतचक्रौ
 भारद्वाजोऽङ्गारश्चागसङ्घः ।
 यते श्रेष्ठा दक्षिणे वायु सखे
 वेदावेशो निर्गमे श्रेयसे च ॥
 सर्पोलकी वानरः शूकरश्च
 गोधा क्वचः कृकलाशः प्रशश्च ॥
 यते रिष्टानिर्गमे वा प्रवेशे
 कात्याघातो गोपकारेण श्रुताः ॥
 ऋगो वा पिङ्गलो वापि प्रशस्ता दक्षिणे सदा ।
 निर्गमे वा प्रवेशे च दक्षिणाः शुभदायकाः ॥
 एको वा क्षीण्य वा पञ्च सप्त वा नवसंख्या ।
 भाग्यकाशे नराणाम् ऋगा यान्ति प्रदक्षिणाः ॥
 शिखिहयगजगोधारासभो ऋङ्गराजो
 सुखरपिककपोतो पीतकी शूकरो वा ।
 तदशुविहगराजो मङ्गलाशंसिनः स्यु-
 र्वदति प्रकुनवेत्ता वामतो निर्गमे वः ॥
 नित्तिरः कुररः क्रौञ्चः सारसाभासशूकरः ।
 वामे तु शुभशंसी च निर्गमे काव्यविह्वये ॥
 काको दक्षिणतः श्रेष्ठो निर्गमे शुभदायकः ।
 प्रवेशे गदितः श्रेष्ठो वामतः क्षणवायसः ॥
 जालको हि शशकोऽपि कर्कटो-
 कीर्तनश्च गदितं न सुखाय ।
 न शुभदर्शना अमी भवेयुः
 सर्पगोधाकृकलाश्रविलाः ॥
 दर्शनं हितकरं प्रवदन्ति
 खञ्जरीटमरालङ्काराणाम् ।
 वामतः शुभकराः प्रवदन्ति
 दार्वाघाटवराटकशुकश्च ॥
 इति शुभाशुभप्रकुनानि ॥”
 इति हारीते द्वितीयस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥ ॥
 तथा च ।
 “श्रवकाष्ठपलाशानां सुष्कानां पथि सङ्गमाः ।
 नेष्यन्ते पतितान्तस्यदीनान्तरिपवक्षथा ॥
 ऋदुश्रीतोऽशुकूलश्च सुगन्धिव्याजिनः शुभः ।
 खरोष्ठीऽनिलगन्धश्च प्रतिलोमश्च गर्हितः ।
 यस्यार्द्धदक्षिणं सदा ह्येदंशुक्लं पूजितः ।
 विद्रध्युदरगुल्मेषु भेदशुक्लैश्चैव च ॥
 रक्तपित्तातिसारैश्च रुद्धशब्दः प्रशस्यते ।
 एवं व्याधिविशेषैश्च निमित्तसुपधारयेत् ॥
 तथैवाकृष्टकाकटमाक्रन्दरहितसनाः ।
 कूर्वा वातपुरीषाणां शब्दो वै गर्हभोद्भयोः ॥

यादृक्

प्रतिविहं तथा भयं सुतं स्वकितमाहृतम् ।
 दौर्भनस्य च वैद्यस्य यात्रायां च प्रशस्यते ॥”
 इति समुत्ते सुप्रस्थाने १६ अध्यायः ॥
 यादृशः, पुं, (यादृशीं जलानां जलजन्तूनां वा
 ईशः ।) ससुद्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६६ ।
 यादः, [सु] क्ली, (यान्ति वेगेनेति । यां + अस्तुन् ।
 बाहुलकान् दागमश्च ।) जलजन्तुः । इत्यमरः ।
 १।१०।२० । (यथा, भगवद्गीतायाम् १।१०।२६ ।
 “अनन्तस्त्रासि नागानां वरुणो यादसा-
 महम् ॥”
 जलम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥)
 यादःपतिः, पुं, (यादृशीं पतिः ।) ससुद्रः । इत्य-
 मरः । १।१।६।२० ॥ वरुणः । इत्यण्यपानः ॥
 यादवः, पुं, (यदीरपत्वम् । यदु + अण् ।)
 श्रीलङ्घः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भग-
 वद्गीतायाम् । ११ । ४१ ।
 “सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
 हे लङ्घ ! हे यादव ! हे सखेति ।
 अजानता महिमानं तथेदं
 मया प्रमादात् प्रथयेन वापि ॥”)
 ययातेर्ष्वेष्टपुत्रो यदुक्तस्य वंशः । यथा,—
 “ययातेर्ष्वेष्टपुत्रस्य यदीर्वंशं नरवर्भ ॥”
 इत्युपक्रम्य ।
 “माघवा दृक्कयो राजन् यादृवाञ्छेति संज्ञितम् ॥”
 इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे २३ अध्यायः ॥
 (यदुसम्बन्धिन, चि । यथा, भागवते । १।१।१३ ।
 “मन्वेऽवनेर्ननु गतोऽप्यगतं हि भारं
 यदुयाद्वं कुलमहो अविस्मृतमास्ति ॥”)
 यादवी, स्त्री, (यदीरयमिति । यदु + अण् । ङीप् ।)
 दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुर्वंशीयस्त्री ।
 सामान्ये । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १३ ।
 “प्राचीनान् खल्वस्मकीसुपयेमे यादवीं तस्या-
 मस्य जज्ञे संयातिः ॥”)
 यादृशीनाथः, पुं, (यादृशीं जलजन्तूनां नाथः ।
 षष्ठ्या अलुक् ।) वरुणः । इति जलानुषुभः ॥
 यादृशीपतिः, पुं, (यादृशीं जलजन्तूनां पतिः ।
 षष्ठ्या अलुक् ।) ससुद्रः । इत्यमरः । १।१।६४ ॥
 वरुणः । इति मेदिनी । ते, २३२ ॥ (यथा,
 देवीभागवते । ३ । ६ । १५ ।
 “अश्विनौ वसवश्चष्टा कुषेरो यादृशीपतिः ।”
 कश्चिन् विशेषणमपि । यथा, मार्कण्डेये । २२।११ ।
 “यावदन्तर्जले देवं वरुणं यादृशीपतिम् ॥”)
 यादृक्, [प्र] चि, (य इव दृश्यते । इष् + “कृदा-
 दिभ्यु इष्टोऽनालोचने कण्च् ।” ३।२।६० । इति
 चकारात् क्तिन् । “आ सर्वनामः ।” ६।१।६१ ।
 इत्याकारादेशः ।) य इव दृश्यते सः । इति
 तुग्धबोधयाकरणम् ॥ येमन इति भाषा ।
 (यथा, भागवते । ४ । २६ । ६४ ।
 “नानुभूतं कश्चानेन देहेनादृष्टमस्युतम् ।
 कदाचिदुपलभ्येत यद्रूपं यादृगात्मनि ॥”)
 यादृक्, चि, (य इव दृश्यते यमिव पश्यति वा ।
 इष् + “इषिः कश्च वक्तव्यः ।” ३।२।६० । इति

वार्तिकोक्तिः क्वः । “आसर्वनाम् ।” १।३।६१।
इत्यत्र “इति चेति वक्तव्यम् ।” इत्यात्मम् ।)
य इव दृश्यते सः । इति सुग्धबोधयाकरणम् ।
येमन इति भाषा ।

यादृशः, चि, (य इव दृश्यते । दृश + “त्वादिप्र-
दृशः इति ।” १।२।६० । इति कन् । “आसर्व-
नाम् ।” १।३।६१ । इत्याकारादेशः ।) य इव
दृश्यते सः । इति सुग्धबोधयाकरणम् । येमन
इति भाषा । (यथा, मनुः । ४ । २५४ ।

“यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशश्च चिकीर्षितम् ।
यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ।”
स्त्रियां यादृशी ।)

यादोनाथः, पुं. (यादसां नाथः ।) सप्तमः ।
इति राजनिर्घण्टः । (वरुणः । इति यादसां-
नाथशब्ददर्शनात् ।)

यादोनिवासः, पुं. (यादसां निवासः ।) जलम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १३५ ।

यानं, स्त्री, (या + ल्युट् । अहंसाहित्यात् पुंलिङ्ग-
मपि ।) राज्ञां सन्धादिषु गुणान्तर्गतगुण-
विशेषः । तत्तु उपचितशक्तिः कृतभलराज-
रक्षस्य शत्रोरास्त्ररक्षणा याना । इति भरतः ।
(यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । ११ ।

“यानमप्यधुना नैव कर्मणं सहसा पुनः ॥”

यान्त्वेनेति । या + ल्युट् । इत्युत्तरघटोलादि ।
तत्पर्यायः । वाहनम् २ युग्यम् ३ पञ्चम् ४ धीर-
णम् ५ । इत्यमरः । २।२।५८ । विमानम् ६ चक्र-
रम् ७ यापनम् ८ गतिमित्रकम् ९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ३॥ (यथा, मनुः । ३ । ६४ । ६५ ।

“शिल्पेन व्यवहारेण मूढापत्येख केवले ।

गोभिरभ्ये च याने च लघ्या राजोपसंवया ॥

अयाप्ययाजनेषु नास्तिश्च्येन च कर्मणाम् ।

कुलान्वासु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥”

अथ चतुष्पदयानोद्देशः ।

“ये ब्रह्मजात्यादिविभेदतोऽमी

मया निरुक्ता इह वाजितुस्थाः ।

दिशानया सर्वचतुष्पदानां

भेदो विधेयो विदुषादरं ॥

तथा यथाश्वादिकपोषणेन

यानेन वा दोषगुणौ भवेताम् ।

तथा तथेवान्यचतुष्पदानां

प्रकीर्णतौ दोषगुणौ बुधेन ॥

वरमयानमपोषणमेव वा

वरमिवान्यशरीरमपोषणम् ।

न खलु दोषयुतं च चतुष्पदं

स्तुतिं पश्यति शोभनचेतनः ॥

सुराविन्दुदूषयति पयोघटशतं यथा ।

तथा सर्वं दूषयति दोषदुष्टचतुष्पदः ॥”

इति चतुष्पदयानोद्देशः ॥ ३ ॥

अथ द्विपदयानोद्देशः ।

“मातुषेः पक्षिभिर्वापि तथाचैर्द्विपदैरपि ।

यानं स्थाद्विपदं नाम तस्य भेदो ह्यनेकधा ॥

सामान्यश्च विशेषश्च तस्य भेदो द्विधा भवेत् ॥”

तत्र सामान्यं यथा,—
“यानं यद्विपदाभ्यां सत् तद्विपदादिकमुच्यते ।
चतुर्भिर्युक्तिसंयुक्तेर्द्विधातुगुणाम्भरेः ।
दोलेति कथ्यते तेषां नियमोऽयं पदार्थे ॥”
तत्र समयः ।

“उपेक्ष्यन्नाहिशिवादिर्बर्ण-
शक्तिस्तारातिथियोगजम् ।
दृष्टिचमापुत्रयमाहवर्ण-
दोलादिकारोहणमाद्यमिष्टम् ॥

दृष्टकादस्य नियमे नियमश्चन्द्रदृष्टवत् ।

कनकं रजतं ताम्रं लौहं धातुचतुष्टयम् ।

चतुर्विधानासुदृष्टं ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ।

सुराबाहसुराबाह्यं चातुर्विध्यं सुदाहृतम् ॥

त्रिहस्तसम्मतो मध्ये तदहं पार्श्वयोर्द्वयोः ।

विजया नाम दोषेयं विजयाय महीचिताम् ॥

विजया मङ्गला क्रूरा शिवा केशा शुभा क्रमात् ।

वितस्थेकेकसंज्ञया दोलाः षट् स्युः सुखाभदाः ॥

कुम्भश्च पशुकोषश्च शङ्खः पञ्चत एव च ।

चतुर्विधानां दोलासु कल्याणाय चतुष्टयम् ॥

द्वंसः केकी सुको भृङ्गश्चतुष्टयमिदं क्रमात् ।

कुम्भाद्ये निधानतयं चतुर्विधमहीचिताम् ॥

अत्रापि वर्त्मनिवासो विज्ञेयो नवदृष्टवत् ॥”

भोजस्तु ।

“गजः प्रस्थानदोलायां रजदोलासु केशरी ।

श्वो भ्रमणदोलायां क्रीडादोलासु षट्पदः ॥

भुजङ्गमः शत्रुराज्ये वृषभो दानकर्मणि ।

दोलोपगुणपरि न्यस्यो बहुभिर्निशासनम् ॥

यदक्रदं यानं स्यात् तत् पर्यङ्कमिति स्तुतम् ।

त्रिहस्तसम्मतो यानस्तदहं परिगाहवान् ।

पर्यङ्कः क्षेमनामायं भर्तुः सर्वार्थसाधकः ॥

क्षेमो न्युत्तरो दूःखश्चत्वारस्ते यथाक्रमम् ।

वितस्थेकेकसंज्ञया यथा चासुतं सङ्गिनः ॥

मणिधातुगुणादीनां नियमः पूर्ववन्मतः ।

विशेषमथ वक्ष्यामि पर्यङ्कस्य यथाक्रमम् ॥

शुक्तिश्च गजदन्तश्च श्वशृङ्गस्तथैव च ।

अनूपादिकजातानां पर्यङ्केषु न्यसेत् क्रमात् ॥

पद्मशङ्खगजान्हालिहंसकोकमुकान् क्रमात् ।

आदित्यादिदशाजानां मणिरूपेण विन्यसेत् ॥

महीन्नायां विशेषेण सिद्धमानेव शस्यते ।

निम्नाये शुक्तिदन्ताश्च राज्यभोगसुखप्रदाः ॥

तदेवावक्रदं सङ्घातानमिति स्तुतम् ।

अस्यापि पूर्ववन्मानमणिधात्यादिनिर्णयः ॥

विशेषश्चरयोऽस्त्रायः परिगाहाहसम्मतः ।

तदेव चैत्रश्चरयं पीठयानमिति स्तुतम् ॥

तस्य भेदो द्विधा दृष्टवक्रावक्रप्रभेदतः ।

मानादिकं पूर्वगुणं विशेषाच्चतुरस्रता ॥

एवमन्यानि मिश्राणि यानानि विविधानि च ।

सामान्यास्थानि जानीयात् शिल्पिभिर्निर्मि-
तानि वै ॥

मनोहरत्वं कल्पता दृष्टेति गुणत्रयम् ।

प्रोक्तं द्विपदयानानां सङ्घं भोजभूयजा ॥

इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

इति युक्तिकथनतः ॥ ३ ॥ विशेषद्विपदयानसु
चतुर्दशशब्दे निव्यदयानोद्देशस्तु नौकाशब्दे
दृष्टव्यम् । (पञ्चप्राप्तिहेतौ, चि । यथा, अन्वये १
२० । ११० । १२ ।

“तन्नूतपात् पथ कृतस्य यानान्
मध्या समञ्जन् कदयास्तुजिह्व ॥”
“यानान् पञ्चप्राप्तिहेतून् पथो मार्गान् ॥” इति
तद्वाच्ये वाच्यः ॥ या + भावे ल्युट् । गतिः ।
यथा, वाभटे शारीरस्थाने बह्वेभ्याये ।

“यानं खरोद्दुमाप्नारकपिशाङ्गैर्नृकरैः ।
यस्य प्रतेः श्रगालैर्वा स न्यतोर्वर्णते सुखे ॥”
यानपादं, स्त्री, (यानसाधनं पादम् । प्राकपादि-
वत् समासः ।) निव्यदयानविशेषः । जाहाज
इति भाषा । तत्पर्यायः । बह्वचकम् २
वोहित्यम् ३ वृहन्म् ४ पोतः ५ । इति
विभक्त्यः । ३ । ५६६ । सप्तमयानम् ६ । इति
वराहपुराणम् । (यथा, हरिवंशे । १४५ । ३३ ।

“समुत्कृतेः सिते पोतेः यानपाजेस्तथैव च ।
नौभिश्च भक्तिताभिश्च शुशुभे वरुणायः ॥”
यानमुखं, स्त्री, (यानस्य मुखम् पुरोभागः ।)
रथादेः पुरोभागः । तत्पर्यायः । धूः ७ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ।

यापनं, स्त्री, (या + णिप् + ल्युट् ।) वर्णनम् ।
कालक्षेपणम् । (मया, कामन्दकीये । १७ । ३१ ।
“पूर्वसेनापतिर्नौचः कालयापनमाश्रितः ॥”)
निरग्रणम् । इति मेदिनी । मे, ११२ । (यापय-
तीति । या + णिप् + ल्युट् ।) प्रापके, चि । यथा,
भागवते । ३ । २२ । ३३ ।

“अयातयामास्तस्यासन् यामाः खान्तर-
यापनाः ॥”
यात्रा, स्त्री, जटा । इति भूरिप्रयोगः ।
यावः, चि, (यापि + यत् ।) अधमः । निश्चितः ।
इत्यमरः । १।१।५४ । (यथा, दृष्टवत्सहितायाम् ।
१६ । २२ ।

“यदशुभमशुभेऽन्वे मासर्जं तस्य दृष्टिः
शुभफलमपि चैवं याव्यमन्योऽन्यतायाम् ॥”
यापनीयः । (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमे
अध्याये ।
“श्रीणितं तदसाध्यं स्यात् याव्यं सर्वस्वरोत्थि-
तम् ॥”)
क्षेपणीयतात्वादिः । इति मेदिनी । ये, ४८ ।
याधिविशेषः । यथा,—
“साध्या याव्या असाध्याश्च याधयश्चविधाः
स्तुताः ।
सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ॥
याव्यलक्ष्यमाह ।
यापनीयस्तु तं विद्यात् क्रियां धारयते क्लृप्ताम् ।
क्रियायानु निवृत्तार्थां सद्यो यच्च विनश्यति ॥
प्राप्ता क्रिया धारयति सुखिनं याव्यामातुरम् ।
प्रपतियद्विवागारं स्तम्भो यत्रैव योजितः ॥
साध्या याव्यमसाध्यानि याव्याश्चासाध्यां तथा ।
ज्ञानि प्राक्कानसाध्यास्तु नराखामक्रियावताम् ॥

यामलं

यामलं, यामलं (यामः प्रहरः अथवा यामिति । याम + मत्तुप् । पत्य व डीप् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ।
 यामाता, [अ] पुं, (यामाता एषोहरादित्वात् । जस्य यः ।) यामाता । दुहितुः पतिः । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च । यामातुर्विष्णु-तुल्यात्वं तस्य यद्दे कथादातुर्दोहजननात् प्राक् भोजननिषेधश्च यथा, कामधेनावादिह्य-पुराणम् ।
 “विष्णुं यामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् । अत्रायास्तु कथायां नाश्रीयात्तस्य वै यद्दे ॥” इत्युदाहृतत्वम् ॥
 यामार्हं, स्त्री, (यामस्यार्हम् ।) प्रहरस्यार्हम् । तस्याधिपा यथा,—
 “वारेषादहंयामेषु रात्र्योः पञ्च षट्क्रमात् । अधिपाः स्युर्गृह्यास्तत्र यथाकांश्चि भवन्ति हि ॥ रवीष्येन्द्रगुह्यालश्रित्तुरवयो निशि । रविशुक्रशररात्रीश्रान्नीष्यकुजभास्कराः । दिने तद्वाः परेष्वेवं तत्राध्यक्षाश्चतुर्गृहाः । पापदष्टे भवेद्विष्टिः शुभदष्टे शुभं भवेत् ॥ शुभग्रहस्य दष्टे तु कर्मारम्भास्तु भवेत् । आरम्भात् पापदष्टे तु कर्म निष्फलतां व्रजेत् ॥ यस्याहंयामस्तस्यैव प्राग्दष्टः समुदाहृतः । षट् षट् परीत्य दष्टाश्च त्रयो रात्रौ मत्तास्तथा ॥ यामार्हाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदहंतः । तदहंतुं तृतीयः स्यात्तदहंतुं तुरीयकः ॥ अङ्गाभावे तु राहुः स्यात्तदहं वसुसंख्यकः । भयाङ्गस्य परिव्यागाद्दिवादष्टाधिपा यथा ॥” इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
 यामिः, स्त्री, (याति कुलात् कुलान्तरमिति । या + बाहुलकात् मिः ।) स्वसा । कुलस्त्री । इत्यमरः । २ । ३ । १४९ ॥ “स्वसा भगिनी । कुलस्त्री कुलवधुः । प्रहरे संयमे यामो यामिः स्वस्कुलस्त्रियोरित्यन्तः स्यादौ रभसः ॥ जिह्वस्तु कुटिले तिन्ये जामिः स्वस्कुलस्त्रियोरिति चवर्गहृत्तोयादावजयः इति भरतसुकुटौ ॥ यथा, जामयो यानि गेहानि श्रपन्त्वप्रतिपूजिताः ॥ इति स्वामी ॥ जे चये बाहुलकात्तः । यदा जसु अहने बाहुलकादिण् जामिरिति । अन्तः-स्यादौ या प्रापये चातुर्बोधः ॥” इति रामा-श्रमः ॥ (यथा, मग्नौ । ४ । १८३ ॥
 “वामयोः शरसां लोके वैश्वदेवस्य वाम्बवाः ॥”) यामिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ धर्मस्य पत्नी । तस्याः कथा नागवीथी । यथा,—
 “अरुन्धती वसुयांमिलम्भा भागुर्भदलती । सङ्कल्पा च सुहृती च बाध्या विश्वा च नामतः । धर्मपत्नी दश स्वेतासास्त्वपत्नानि मे श्रुणु । लम्बायाश्चैव घोषोऽसौ नागवीथी तु यामिजा ॥” इति वल्लिपुराणे कश्यपीयप्रजासर्गः ॥
 यामिकभटः, पुं, (यामे यामे नियुक्तः । याम + ठक् । स चासौ भटश्चेति ।) प्रहरिकः । चौकी-हार इति भाषा । यथा,—

यामिक

यामवती, स्त्री, (यामः प्रहरः अथवा यामिति । याम + मत्तुप् । पत्य व डीप् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ।
 यामाता, [अ] पुं, (यामाता एषोहरादित्वात् । जस्य यः ।) यामाता । दुहितुः पतिः । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च । यामातुर्विष्णु-तुल्यात्वं तस्य यद्दे कथादातुर्दोहजननात् प्राक् भोजननिषेधश्च यथा, कामधेनावादिह्य-पुराणम् ।
 “विष्णुं यामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् । अत्रायास्तु कथायां नाश्रीयात्तस्य वै यद्दे ॥” इत्युदाहृतत्वम् ॥
 यामार्हं, स्त्री, (यामस्यार्हम् ।) प्रहरस्यार्हम् । तस्याधिपा यथा,—
 “वारेषादहंयामेषु रात्र्योः पञ्च षट्क्रमात् । अधिपाः स्युर्गृह्यास्तत्र यथाकांश्चि भवन्ति हि ॥ रवीष्येन्द्रगुह्यालश्रित्तुरवयो निशि । रविशुक्रशररात्रीश्रान्नीष्यकुजभास्कराः । दिने तद्वाः परेष्वेवं तत्राध्यक्षाश्चतुर्गृहाः । पापदष्टे भवेद्विष्टिः शुभदष्टे शुभं भवेत् ॥ शुभग्रहस्य दष्टे तु कर्मारम्भास्तु भवेत् । आरम्भात् पापदष्टे तु कर्म निष्फलतां व्रजेत् ॥ यस्याहंयामस्तस्यैव प्राग्दष्टः समुदाहृतः । षट् षट् परीत्य दष्टाश्च त्रयो रात्रौ मत्तास्तथा ॥ यामार्हाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदहंतः । तदहंतुं तृतीयः स्यात्तदहंतुं तुरीयकः ॥ अङ्गाभावे तु राहुः स्यात्तदहं वसुसंख्यकः । भयाङ्गस्य परिव्यागाद्दिवादष्टाधिपा यथा ॥” इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
 यामिः, स्त्री, (याति कुलात् कुलान्तरमिति । या + बाहुलकात् मिः ।) स्वसा । कुलस्त्री । इत्यमरः । २ । ३ । १४९ ॥ “स्वसा भगिनी । कुलस्त्री कुलवधुः । प्रहरे संयमे यामो यामिः स्वस्कुलस्त्रियोरित्यन्तः स्यादौ रभसः ॥ जिह्वस्तु कुटिले तिन्ये जामिः स्वस्कुलस्त्रियोरिति चवर्गहृत्तोयादावजयः इति भरतसुकुटौ ॥ यथा, जामयो यानि गेहानि श्रपन्त्वप्रतिपूजिताः ॥ इति स्वामी ॥ जे चये बाहुलकात्तः । यदा जसु अहने बाहुलकादिण् जामिरिति । अन्तः-स्यादौ या प्रापये चातुर्बोधः ॥” इति रामा-श्रमः ॥ (यथा, मग्नौ । ४ । १८३ ॥
 “वामयोः शरसां लोके वैश्वदेवस्य वाम्बवाः ॥”) यामिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ धर्मस्य पत्नी । तस्याः कथा नागवीथी । यथा,—
 “अरुन्धती वसुयांमिलम्भा भागुर्भदलती । सङ्कल्पा च सुहृती च बाध्या विश्वा च नामतः । धर्मपत्नी दश स्वेतासास्त्वपत्नानि मे श्रुणु । लम्बायाश्चैव घोषोऽसौ नागवीथी तु यामिजा ॥” इति वल्लिपुराणे कश्यपीयप्रजासर्गः ॥
 यामिकभटः, पुं, (यामे यामे नियुक्तः । याम + ठक् । स चासौ भटश्चेति ।) प्रहरिकः । चौकी-हार इति भाषा । यथा,—

यामो

“उन्नादासुद्वहंतावतमसः प्रभृद्विष्णुकावे कावे जायदुदययामिकभटप्रारम्भकोलाहले । कर्णस्यासुहृदगंवाम्बुववावङ्गैर्यदन्तःपुरा-दायातासि यदम्बुजापि ! जतकं मन्ये भयं योषिताम् ॥” इति कर्णाटः ॥
 यामिचं, स्त्री, लयान् सप्रमराशः । यथा,—
 “धीस्थानं पञ्चमं श्रेयं यामिचं सप्रमं स्युतम् । दुर्नं दूनं तथास्ताखं षट्कोषं रिपुमन्दिरेम् ॥” यामिचवेधो यथा,—
 “पापात् सप्रमगः शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा यत्रेनाशु विवर्जयेन्मुनिमतो दोषोऽप्ययं कथ्यते । यात्रायां विपदो यद्दे सुतवधः शौरैश्च रोगोद्-भयो-ऽप्युदाहे विधवा व्रते तु मरणं शूलश्च पुंस्कर्मैश्च । रविमन्दकुजाक्रान्तं नृमाङ्गात् सप्रमं लजेत् । विवाहयान्चापूङ्गासु हृत्कर्मप्रवेशने ॥” इति यामिचवेधः ॥ ॥ ॥
 अस्य प्रतिप्रसवो यथा ।
 “नृलज्जिकोयनिजमन्दिरेगोऽथ पूर्णो मिचर्णमौस्यहृदगोऽथ तदीप्तितो वा । यामिचवेधविहितानपञ्चत्यु दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥” इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
 यामिनी, स्त्री, (यामाः सन्धस्याम् । याम + इति । डीप् ।) रात्रिः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ५३ । १० ॥ “ततः शयनमाविश्य प्रसुप्तो मधुसूदनः । याममात्रार्होऽधोयां यामिन्यां प्रलुब्धत ॥”) हरिहा । इत्यमरः । १ । ४ । ४ ॥ (कश्यपपत्नी । यथा, भागवते । ६ । ६ । २२ ।
 “तार्क्ष्यस्य विनता कद्रुः पतङ्गी यामिनीति च । पतङ्गाश्चन पतंगान् यामिनीं शलभानथ ॥” प्रजादस्य द्वितीया तनया । यथा, कथासरित्-सागरे । ४६ । २२ ।
 “प्रजादो यामिनीं नाम द्वितीयां तनयां ददौ ॥” यामिनोपतिः, पुं, (यामिन्याः पतिः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० । ३५ । २५ ।
 “यदुपतिर्द्विजराजविहारो यामिनोपतिरिवैष दिनाम्ने । सुदितवक्तु उपयाति दुरन्तं मोचयन् ब्रह्मगवां दिनतापम् ॥”) कर्पूरम् । इत्यमरः ॥
 यामो, स्त्री, (यमस्येयम् । यमो देवतास्याः इति वा । यम + अच् । डीप् ।) दक्षिणदिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ज्योतिषे ।
 “————— याम्यां गुरौ न व्रजेत् ॥” यामि + डीप् ।) कुलस्त्री । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (यथा, मग्नौ । ४ । १८० ॥ ० ॥
 “मातापितृभ्यां यामोभिर्धांचाःपुत्रैश्च भाष्येषा । दुहित्वा हासवर्गेश्च विवाहं न समाचरेत् ॥”

धर्मपत्नी । यथा, विश्वपुराणे ॥२१५१०५॥
 “अरन्वती वसुधामो लम्बा भासुमरन्वती ।
 सङ्कल्पा च सुहृन्ता च साध्या विश्वा च
 ता इव ॥”

यासुनं, स्त्री, (यमुनायां भवम् । यमुना + अण् ।
 यमुनाया इदमित्यण् वा ।) श्रीतोऽङ्गनम् । इत्य-
 मरः । २।६।१०० ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “अङ्गनं यासुनश्चापि कापोलाङ्गनमित्यपि ।
 तत्तु श्रीतोऽङ्गनं ज्ञायं सौधीरं श्वेतमीरितम् ॥”
 इति भावपकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पुं, जुनपदभेदः । यथा, भागवते । १।१०।३४ ।
 “कुरुजाङ्गलपाञ्चालान् शूरसेनान् क्षयासुनान् ।
 ब्रह्मावर्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान् सारस्वतानथ ॥”
 पञ्चतविशेषः । यथा, रामायणे । ४।४०।२२ ।
 “कालिन्दीं यमुनां रन्वां यासुनश्च महा-

गिरिम् ।”
 तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ६।८४।४१ ।
 “यमुनाप्रभवं गत्वा सप्तपद्मं यासुनम् ।
 अन्धमेघफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥”
 यमुनासम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, प्रायश्चित्ततन्त्रे ।
 “त्रिभिः सारस्वतं तीर्थं सप्तभिस्त्वथ यासुनम् ।
 नाम्नेदं दृशभिर्मासैर्गाङ्गां वर्षेण जीयति ॥”)
 यामुनेटकं, स्त्री, (यासुनमिवेटकम् ।) सीसकम् ।
 इति जटाधरः ॥ (विश्वेश्वरस्य सीसकप्रदे
 विज्ञेयः ॥)

यामेयः, पुं, भागिनेयः । यामिः स्वस्वकुलस्त्रियो-
 रिहवुशासनान् यामेरपत्यमित्यर्थे णीय-(ऊक्)
 प्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (याम्या धर्मपत्न्या अपत्य-
 मिति । यामिपुत्रः । यथा, भागवते । ६।६।६ ।

• “कज्जदः सङ्कटस्तस्य कौकटस्तनयो यतः ।
 भुवो दुर्गाणि यामेयः स्वर्गो नन्दस्ततोऽभयत् ॥”
 याम्यः, पुं, (यामी निवासोऽस्य । यामी + यत् ।)
 अगस्त्यसुनिः । चन्दनवृक्षः । इति मेदिनी । ये,
 ४८ ॥ (यमस्यायमिति । यम + ययः । यमदूतः ।
 यथा, मार्कण्डेये । ११।३० ।

“क्षयमायस्य याम्येच नरकेषु च पाततः ।
 पूनश्च गर्भे जन्माय मरणं नरकस्था ॥”
 याम्या, स्त्री, (यमस्ययं यमो देवतास्या इति वा ।
 यम + “यमाप्तेति वक्तव्यम् ॥” ४।१।८५ । इति
 वार्तिकोक्त्या ययः । टाप् ।) दक्षिणदिक् । (यथा,
 रामायणे । २।१०३।२६ ।

• “प्रयत्न तु महोपालो जलपुरितमञ्जलिम् ।
 दिशं याम्यामभिसुखो रुदन वचनमब्रवीत् ॥”
 भरकोनश्चम् । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥
 (यमसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते । २।८।१ ।
 “क्षययस्ये सर्वा याम्यां युधिष्ठिर । निबोध ताम्,
 वेवस्वतस्य यां पार्थ । विश्वकम्भा चकार ह ॥”)

याम्यायनं, स्त्री, (याम्यायमयनं याम्यं अयन-
 मिति वा ।) दक्षिणायनम् । यथा, मज्जिमासतन्त्रे ।
 “याम्यायने” इती सुप् सञ्जकम्भादि वर्णयेत् ॥”
 याम्योङ्गुनः, पुं, (याम्यायासुङ्गुनः) श्रीताजह्वयः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

यायजकः, पुं, (पुनः पुनयेति । यच् + यच् ।
 “यजजपदशां यडः ॥” १।२। १६६ । इति
 ऊकः ।) पुनःपुनर्यायकर्म । तत्पर्यायः ।
 इत्याशीलः । इत्यमरः । २।७।८ ॥ (यथा,
 रामायणे । २।७२।१५ ।
 “या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।
 राजा महात्मा तेजस्वी यायजकः सतां गतिः ॥”)

यायावरः, पुं, (पुनःपुनरतिप्रयेन वा याति देशा-
 द्वेषान्तरं गच्छतीति । या + यड् । “यश्च यडः ।”
 १।२।७६ । इति वरच ।) अन्धमेधीयान्धः । इति
 जटाधरः ॥ जरत्कावसुनिः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (ऋषीणां गणविशेषः । यथा, महा-
 भारते । १२।२४३।१७ ।
 “तात प्रत्यन्धमेधैकक्षया यायावरा गणाः ॥”
 जरत्कावसुनिरेवेतदृष्टीयः । यथा, महाभारते ।
 १।१३।११ ।

“जरत्कावरिति स्यात् ऊर्हरेता महातपाः ।
 यायावराणां प्रवरो धर्मज्ञः संश्रितव्रतः ॥”
 त्रि, पुनःपुनर्गमनशीलः । यथा,—
 “यायावराः पुण्यफलेन चान्ये
 प्राणैरुपर्यां जगद्वर्धनीयम् ॥”
 इति भट्टः । १।१०० ॥

(स्त्री, याचक्षा । यथा, भागवते । ७।१।१६ ।
 “वार्त्ता विचित्रा प्राणोन्मयायावरप्रिलोच्छनम् ।
 विप्रवृत्तिस्तुष्टुर्ह्यं श्रेयसी चोत्तरीचरा ॥”
 “यायावरं प्रत्यहं धान्वायाचक्षा ॥” इति तत्र
 श्रीधरस्वामी ॥)

यावः, पुं, (यौति ययने वा । यु + अण् अच् वा ।
 ततः प्रज्ञाद्यण् ।) अलक्तः । इत्यमरः । २।
 ६।२०५ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “लाक्षा पलङ्कपालतो यावो वृक्षामयो जन् ॥”
 इति भावपकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यथा, नैषधि । २२।४६ ।
 “तत्तत्तदीयाधरयावधीगा-
 द्दृष्टेति विस्मारुणविष्णु एव ॥”
 यव एव । स्वार्थे ङ् । यावः । यथा, तैत्तिरीय-
 संहितायाम् । ४।३।६।२ ।
 “यावानां भागोऽस्य यावानामाधिपत्यमिति ॥”)

यावकः, पुं, (यव एव यावः स इवेति इवार्थे कन् ।
 यडा, याव एव । याव + “यावादित्यः कन् ॥”
 ५।४।२६ । इति स्वार्थे कन् ।) कुल्मासः ।
 इत्यमरः । २।६।१६ ॥ “इ वीगीध्यान्धे ।
 कुलत्य इत्यन्धे मावाकतिपत्ने काश्मीरेषु तुल-
 सीति स्मृते । इति सुभूतिः ॥ यव इव गुणैः
 इति यवकः विकारसंघेति कः । यवक एव
 यावकः स्वार्थे ङ् । कुलेन मस्यति परियमति
 कुल्मासः मसौर्यं इं परिमाखे परीक्षामे घञ्
 मनीषादिवाद्दुक् । कुल्मासो दन्वसकारवान्
 नृत्तन्वकारवाञ्छ । कुल्मासो रभसश्चेति
 दन्व्यान्ते रचित इति मधुः ॥ कुल्मासो यावके
 पुंषि काश्मिरे तु नपुंसकमिति नृत्तन्व्यान्ते
 रभसः ॥” इति भरतः ॥

“यवकः स्यात् कुल्मासः कुल्मासो यावकोऽपि च ।
 वीरवास्ते वदिके वा कुल्मा काश्मीरदेशे ॥
 शालिधाम्येण चत्वार इति कैचित् प्रचक्षते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥ ७ ॥

यावानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनी । १।११।
 १०६ ।
 “सङ्करापाञ्चलत्यासु मार्कं शोधनमेन्द्रम् ।
 मज्जिनी करणीयेषु तत्रः स्याद्दयावकेकाङ्गम् ॥”)
 अलक्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 किराते । ५।३६ ।

“इह सनियमयोः सुरापगाया-
 सुवनि सयावकसखपाद्वेत्ता ।
 कथयति श्रवयोः शरीरयोर्म
 विधमपदा पद्वी विवर्त्तनेषु ॥”

यावन्वीर्यं, वा, स्त्री, (यावत् जीवतीति । जीव +
 “यावति विन्दतीषोः ॥” ४।४।३० । इति
 कमुल् ।) यावद्दयुः । जीवनपर्यन्तम् । यथा,
 “यावन्जीवमहं मौनीं ब्रह्मचारी च मे पिता ।
 माता च मम दम्बासीदपुत्रश्च पिता मम ॥”
 इति आहतप्रवृत्तीकायां भरतः ॥

यावन, थ, (यद् + ङावत् ।) धाकलम् ।
 अविधिः । मानम् । अवधारणम् । इत्यमरः ।
 ३।३।२०५ ॥ “माकल्ये निरवधिषे । यथा ।
 यावद्वत्तां तावद्दुक्ते ॥ अविधौ मर्यादायाम् ।
 मृजान् प्रासां यावन प्रकाकः ॥ मानं प्रमा-
 गम् । यावद्दुक्ताणि तावद्भवः ॥ अवधारण-
 मियत्तापरिच्छेदः । इत्यतो भाव इयत्ता परि-
 माणं तस्य परिच्छेदो निश्चयः । यथा यावत्
 पात्रं तावद्दुक्ताणागामन्त्यथ । यावत् कान्तं ऊ-
 र्वधारणं प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-
 सम्भूमे पक्षान्तरं चेति मेदिनी ॥” इति भरतः ॥

(यत्परिमाणस्य इत्यर्थे । यत् + “यत्तदेतिभ्यः
 परिमाणे वतुप् ॥” ५।२।३६ । इति वतुप् ।
 “आसन्वनाम् ॥” ६।३।६१ । इत्यात्वम् ।)
 यन्परिमिते, त्रि । तत्र यावान् यावतो यावत्
 इति रूपत्रयं भवति । यच्छब्दान् निपातनादतु-
 प्रत्ययनिष्पन्नः । इति तद्धितपादे वोपदेवः ॥
 (यथा, भागवते । २।६।३१ ।
 “यावानहं यथा भावो यद्गुणकर्मकः ।
 तथैव तन्वविज्ञानमस्तु ते भद्रशुयहात् ॥”
 यथाच मधुः । ८।१५५ ।
 “यावतो सम्भवेद्वृक्षस्तावतो हातुमर्षिषि ॥”
 तथाच याज्ञवल्क्यः । २।२।३४ ।
 “यावत् प्रस्यं विनश्येत्तु तावत् स्यात् क्षिप्रः
 फलम् ॥”)

यावतिथः, त्रि, (यावतां पूरणः । यावत् + “तस्य
 पूरणे ङट् ॥” ५।२।४८ । इति ङट् । “क्षीरि-
 युक् ॥” ५।२।५३ । इति इयुगागमश्च ।) यावतिरि-
 माणम् । इति तुम्बकोध्याकरकम् ॥ (यथा,
 मधुः । १।२० ।
 “आद्याद्यस्य गुणव्यवामवाप्नोति परः परः ।
 यो यो वावतिथश्चैवां च सावद्गुणः स्यतः ॥”)

याचीकः

यावनः, पुं, (यवने यवनदेशे भवः। यवन+अच्।) सिद्धास्यन्वयम्। इत्यमरः। १।६। १२८। (विद्युत्तरस्य सिद्धास्यन्वयम् ज्ञातया।)

यावनाकः, पुं, (यावनाक एवेति। यवनाक+स्वार्थे अच्।) धान्यविशेषः। जोयार इति भाषा। तत्पर्यायः। यवनाकः २ शिखरी ३ टण-तकूलः ४ दीर्घनाकः ५ दीर्घशरः ६ चैत्रेणुः ७ इक्षुपत्रकः ८। तस्य गुणाः। धवलत्वम्। गौल्यत्वम्। बल्यत्वम्। त्रिदोषनिवृत्तम्। रुच्यत्वम्। रुच्यत्वम्। अर्धो यक्ष्मगुल्मप्रयनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः।

यावनाकशरः, पुं, (यावनाक इव शरः।) शर-भेदः। जोडुरकी इति हिन्दी भाषा। तत्पर्यायः। नदीजः २ इद्रक ३ वारिसम्भवः ४ यावनाकनिभः ५ खरपत्रः ६। अस्य मूल-गुणाः। ईषण्यधुरत्वम्। रुच्यत्वम्। शीतत्वम्। पित्तहृषानाशित्वम्। पशूनामवलप्रदत्वम्। इति राजनिर्घण्टः।

यावनाकी, स्त्री, (यवनाकस्य विकारः। यव-नाक+अण्। ततो ङीप्।) यावनाकशर्करा। तत्पर्यायः। हिमोत्पन्ना २ हिमानी ३ हिम-शर्करा ४ क्षुद्रशर्करिका ५ क्षुद्रा ६ गङ्गा ७ जलविष्णुणा ८। अस्या गुणाः। गौल्यत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। अतिपिच्छलत्वम्। वातघ्नत्वम्। सारकत्वम्। रुच्यत्वम्। दाह-पित्तासदायित्वम्। इति राजनिर्घण्टः।

यावशूकः, पुं, (यवशूक एव। यवशूक+स्वार्थे-अच्। यद्वा, यावस्य यवस्य शूकः कारणत्वेना-द्यस्येति। अर्धोऽप्यच्।) यवचारः। इति रत्नमाला। (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने १ अध्याये। “चीमं प्रोतं पिचुं फेनं यावशूकं ससन्धवम्। ककंशानि च पत्राणि लेखनार्थं प्रदापयेत्।”)

यावसः, पुं, (यूयते इति। यु+“वहियुभ्यां कित्।”) उखा० १।११।६। इति असच्। तस्य गित्वम्। यद्वा, यवसानां सम्बन्धः। यवस+“तस्य सम्बन्धः।” ४।२।३७। इत्यण्। यवससम्बन्धः। इति सिद्धान्तकौमुदी।

याचं, त्रि, (यूयते इति। यु+“आसुयुवपरिपि-लपिचपिचमश्च।” १।१।२६। इति य्यत्।) मिश्रणीयम्। यूयते अत्। इति सुम्बोध-याकरणम्।

याशोधरेयः, पुं, (यशोधरस्यापत्वं पुमान्। यशो-धर+ट्।) शास्त्रसुनिपुत्रः। इति जैम-चन्द्रः।

याचीकः, पुं, (यदिः प्रहरणस्य। यदि+“शक्ति-यद्योरीकक्।” ४।४।५६। इति ईकक्।) यद्यधिरयोद्धा। सेठेरा इति भाषा। तत्-पर्यायः। यद्यद्वैतिकः २। इत्यमरः। १।२।७०। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६।२०३। “आकलम् इतं दिष्टा सन्ध्या प्रार्थनादिकम्। इष्टे प्रवृत्त याचीकास्तस्य हनुं असर्जयत्।”)

युक्तः

यासः, पुं, (यस+घञ्।) दुराजभा। इत्यमरः। २।४।६९। (यथा,— “यासो यवासो दुःशर्षो धन्वयासः कुनाशकः। दुराजभा दुराजम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी। गान्धारी कञ्जुरानन्ता कषाया दुरभियहा। यासः स्वादुः सरस्वतिस्तुवरः शीतलो लघुः। कपमेदीमद्भ्रान्तिपिताहृद्गुहासजित्। त्र्यम्बकविसर्पवाताभवमिच्छरहरः परः।” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)

यासा, स्त्री, (यासः प्रयत्नोऽप्यस्या इति अर्ध-आद्यच्। टाप्।) मदनप्रणाकापची। इति शब्दमाला।

यु, इ क निम्बे। इति कविकल्पद्रुमः। (पुरा-आत्म०-सक०-सेट्।) इ क, यावयते। इति दुर्गादासः। (“यावयते बाला इहम्।” इति मनोरमा।)

यु, अ ग बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः। (क्रा०-उभ०-सक०-सेट्।) अ ग, युनाति यो वयस्योऽपि न वेष्ट्यावन्धकीचनेरिति हलायुधः। इति दुर्गादासः।

यु, ल मिश्रये। अमिश्रये। इति कविकल्पद्रुमः। (अदा०-पर०-अक०-सेट्।) ल, यौति। मिश्रये यथा,— “यौति काले कुलकीभिः चक्षुसन्तानवृद्धये।” इति हलायुधः।

अमिश्रये समवायलक्षणे। अयुतसिद्धानामिति मिलितसिद्धानामित्यर्थः। इति दुर्गादासः।

युक्त, [ज] त्रि, (युच्यते समाधत्ते इति। युच्यो इ-समाधी+क्तिप्।) समाधिमान्। इति सुम्बो-धोधयाकरणम्। (युच्यते परस्परमिति।) युग्मम्। इति शब्दरत्नावली। (यथा, मनुः। ३।२७७। “युक्तं कुर्वन् दिवर्षेषु सर्वान् कामान् समच्युते। अयुच्यु तु पितृन् सर्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्क-लाम्।”) युक्, अ, निम्बे। युज क इ, निम्बे इत्यस्माद्भावे किंप्रत्ययेन निष्पन्नम्। (एतच्चलत्वम्।) युक्तं, त्रि, (युच्यते अ इति। युज्+क्तः।) न्याय्यम्। तत्तु न्यायागतत्वादिक्म्। इत्यमरः। २।८।२४। (यथा, शाकुन्तले। २ अङ्के। “जन्म यस्य पुरोवर्षे युक्तरूपमिदं तव। पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि।” अष्टम्यभूतम्। मिलितमित्यर्थः। इति मेदिनी। ते, ४७। (यथा, आनन्दलहरीयां। १। “शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं न चेदेवं देवो न खलु कुशलः सन्वितुमपि। अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्चादिभिरपि प्रणम्युं स्तोतुं वा कथमज्जतपुण्यः प्रभवति।”) युक्तं, स्त्री, (युज्+क्तः।) हस्तचतुष्टयम्। इति मेदिनी। ते, ४७। युक्तः, पुं, (युच्यते स योगेनेति। युज्+क्तः।) अभ्यस्तयोगः। यथा,—

युक्तिः

“योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्जानभेदतः। युक्तस्य सर्वदा भागं चिन्तासङ्कलतोऽपरः।” इति भाषापरिच्छेदे। ६६। तस्य लक्षणं यथा, गीतायाम्। ६।८। “ज्ञानविज्ञानरूपात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः। युक्त इत्युच्यते योगी समलोटाश्रमकाश्चनः।” “योगाकृष्टस्य लक्षणं श्रेष्ठं चोक्तसुपसंहरति ज्ञानेति। ज्ञानमौपदेशिकं विज्ञानमपरोपाना-भवः ताभ्यां तपो निराकाङ्क्ष आत्मा चित्तं यस्य। अतः कूटस्थो निम्बिकारः। अतएव विजितानि इन्द्रियाणि येन। अतएव समाजि लोटाहीनं यस्य। ननुखण्डपाशाणसुवर्षेषु ज्योपादेयवृद्धिमन्थः स युक्तो योगाकृष्ट इत्यु-च्यते।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। (रेवतमनोः पुत्रः। यथा, हरिवंशे। ७।२८। “अथ पुत्रानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम। धृतिमानयथो युक्तस्तत्पदार्थो निरनुसुक्तः।”) युक्तरसा, स्त्री, (युक्तः रसोऽस्याः।) राक्षा। इत्यमरभरतौ। २।४।१४०। कौटा आमरलो इति भाषा। (तथास्याः पर्यायः। “राक्षा युक्तरसा रक्षा सुवहा रसना रसा। एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा।” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।) युक्ता, स्त्री, (युक्त+टाप्।) रुच्यविशेषः। इति रत्नमाला। एलागी इति भाषा। युक्तिः, स्त्री, (युच्यते इति। युज्+क्तिन्।) न्यायः। इति मेदिनी। ते, ४७। (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३।१६३। “तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मेयुक्तिसमन्वितम्। उपगम्य ततोऽष्टष्टः कपोतः प्राह लुब्धकम्।”) लोकव्यवहारः। इति व्यवहारमाटका। “धर्मेशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः।” इति स्मृतिचं। अनुमानम्। यथा,— “युक्तिव्यवसहासु सपथेनेनमर्हयेत्। युक्तिरनुमानम्। अनुमानेन विज्ञेयं न स्यातां पञ्चसान्निध्यै। इत्येकवाक्यत्वादिति विवरणम्। अथ युक्तिः। नारदः। उल्काहस्तोऽमिदो ज्ञेयः शस्त्रपालिश्च घातकः। केशार्केशियहीतश्च युगपत् पारदारिकः। कुदालपाणिर्विशेषः संतुभेत्ता समीपगः। तथा कुटारहस्तश्च घनच्छेत्ता प्रकीर्णितः। प्रत्यक्षिणैर्विज्ञेयो दक्षपारुष्यकृत्नरः। असाक्षिप्रत्यता ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम्। प्रत्यक्षिणैः रुधिराक्तखड्गादिभिः। पारुष्ये वाक्पारुष्ये। शब्दः। लोभहस्तश्च चौर इति। नारदः। अभीक्ष्णं दिग्गमानोऽपि प्रतिहन्त्यान्न तद्वचः। निचतुःपञ्चल्लो वा परतोऽर्थं समावहेत्। यदा धनिकेनाधमर्षिकश्चिचतुःपञ्चल्लो वा त्वं मे शब्दं धारयसीति पुनःपुनर्दिग्गमानोऽपि

न तद्वाक्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युप-
गतोऽयमर्थ इत्यवधार्य तमर्थस्विकाय द्वापये-
दित्यर्थः।" इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ * ॥ नास्मा-
कङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा । "युक्ति-
रथावधारणम् । उदाहरणं यथा,—

'यदिसमरमपास्य नास्ति न्यतो-
भयमिति युक्तमित्येत्यतः प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति शुधा मलिनं यथाः कुतश्चम् ।'
इति वेणीसंहारः ।" इति साहित्यदर्पणम् ॥
(उपायः । यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । ५६ ।
"तस्य ऋङ्गसुञ्जो देशान्तिस्त्वोत्तरात्तरान् यथा ।
तां पुत्र । चिन्तयेयं किं त्वमन्वोभ्रातृभिः सह ॥"
भोगः । यथा, सुखसिद्धान्ते । ७ । २४ ।

"अथतुःकणयुक्त्याप्राप्ते द्विधास्तिष्यया हताः ।
स्फुटाः स्वकर्षस्तिष्याप्रा भवेयुमान्तिप्रिकाः ॥"
प्रमाथविशेषः । तदुपधा,—

"अत्रासां तन्मयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते
वाक्ययोजनमर्थयोजनम् ।"

"असदादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् ।
स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्मयुक्तिः ॥
यक्ता नोक्ताश्च ये स्यात्तां लीना ये चाप्य-

निर्मलाः ।

शेषोक्ता ये क्वचित्काले तेषांश्चापि प्रसाधनम् ॥
यथास्मज्जवनस्यार्कः प्रदीपो वध्नो यथा ।
प्रबोधस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्मस्य युक्तयः ॥"

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ॥)

युग. इ वक्ष्यते । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादिः । इ, युङ्गते ।

• इति दुर्गादासः ॥
युगं, क्ली, (युज्यते इति । युज् + चण् । कुत्वम् ।
न गुणः । "युजेघञन्तस्य निपातनाद्गुणत्वं
विशिष्टविधये च निपातनमिदमित्यते । काल-
विशेषे रथात्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगो-
ऽन्वययोग एव भवति ।" इति काशिका । ६ ।
१ । १६० ।) युगम् । (यथा, शिशुपालवधे ।
६ । ७२ ।

"उपनेतुसुप्तमितेव दिवं
कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम् ।
रभसोत्थितासुपगतः सहसा
परिरभ्य कश्चन बध्मरुधत् ॥")

• क्षतादिकालचतुष्टयम् । (यथा, गीतायाम् । १८ ।
"परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥"
रुद्धिनामौषधम् । हस्तचतुष्टयम् । इति मेदिनी ।
गे, १६ । (यथा, मार्कण्डेय । ३६ । ३६ ।

"हे वितस्वी तथा हस्तो ब्राह्मणीयां दिवेष्टयन् ।
चतुर्हस्तं धनुर्हस्तो नादिका युगमेव च ॥"
देवानां द्वादशसहस्रवत्सरेण चतुर्गुणं भवति ।

मनुष्यमानेन चतुर्गुणपरिमाणं विंशतिसहस्रा-
धिकत्रिचत्वारिंशच्चम् । तत्र सत्ययुगस्य मानम्
१२६००० वर्षाः । त्रेतायुगस्य १२६६०००

वर्षाः । द्वापरयुगस्य ८६००० वर्षाः । कलि-
युगस्य ४३२००० वर्षाः । इति श्रीभागवतमतम् ॥
तेषां भारतवर्षवर्षित्वं विवरणञ्च यथा,—

"चत्वारि भारते वर्षे युगानि ऋषयोऽब्रुवन् ।
क्षतं जेता द्वापरञ्च कलिञ्चेति चतुर्गुणम् ॥
पूर्वं क्षतयुगं नाम तत्क्षेत्रा विधीयते ।
द्वापरञ्च कलिञ्चेव युगानि परिकल्पयन् ॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणाम् क्षतं युगम् ।
तस्य तावत् प्रती सन्धा सन्धांश्च तथाविधः ॥
इतरेषु ससन्ध्यु ससन्धांश्चिषु च त्रिषु ।

एकापायेन वर्षेभ्यो सहस्राणि शतानि च ॥
जेता श्रीषि सहस्राणि युगसंख्याविदो विदुः ।
तस्यापि त्रिंशती सन्धा सन्धांश्चः सन्धया समः ॥

हे सहस्रे द्वापरे तु सन्धांश्चै तु चतुःशतैः ।
सहस्रमेकं वर्षाणां दिव्यं कलौ प्रकीर्तितम् ॥
हे शतै च तथाभ्ये वै संख्यातश्च मनोविभिः ।

एषा द्वादशसहस्री युगसंख्या तु संज्ञिता ॥
क्षतं जेता द्वापरञ्च कलिञ्चेति चतुर्गुणम् ।
तत्र संवत्सराः सृष्टा मानुषास्तानिबोधत ॥

चत्वारिंशत्तथा त्रौणि क्षतं युगमथोच्यते ।
विंशतिश्च सहस्राणि कालो ह्येव चतुर्गुणः ॥
पृथक्त्वेनेह वक्ष्यामि युगानि तु निबोधत ।

नियुतानि दश हे च पञ्च चैवात्र संख्या ॥
षट्शतं विंशसहस्राणि क्षतं युगमथोच्यते ।
अयुतम् तथा पूर्णं हे चान्ये नियुते पुनः ॥

षट्त्रिंशच्च सहस्राणि संख्यातानि तु संख्याया ।
त्रेतायुगस्य संख्येया मानुषेण तु कीर्तिता ॥
अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।

चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां द्वापरे युगम् ॥
चत्वारि नियुतानि स्युर्वर्षाणाम् चतुर्गुणम् ।
द्वात्रिंशच्च तथास्यानि सहस्राणि तु संख्याया ॥

एतन् कलियुगं प्रोक्तं मानुषेण प्रमाणतः ।
एषा चतुर्गुणवस्था मानुषेण प्रकीर्तिता ॥
चतुर्गुणस्य संख्याता सन्धा सन्धांश्चकेन च ।

एषा चतुर्गुणाख्या तु साधिका त्वेकसप्रतिः ।
क्षतजेतादियुक्ता सा मनोरन्तरसुच्यते ॥"
इति मार्तण्डेय १२८ अध्यायः ॥ * ॥

युगधर्म्मो यथा,—
"ध्यानं परं क्षतयुगे जेतायां ज्ञानमन्धरः ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥

ब्रह्मा क्षतयुगे देवर्ष्यतायां भगवान् रविः ।
द्वापरे देवतं विष्णुः कलौ रुद्रो महेश्वरः ॥
ब्रह्मा विष्णुस्तथा सृष्टेः सर्व एव कलिञ्चपि ।
पूज्यते भगवान् रुद्रश्चतुर्ष्वपि पिनाकधृक् ॥

आदौ क्षतयुगे धर्मश्चतुष्टयादः सनातनः ।
त्रेतायुगे त्रिपादः स्थाहिपादो द्वापरे स्थितः ।
त्रिपादहीनस्त्रिषु तु सनातानेन मिष्टित ॥"

इति क्रुष्मेपुराणे युगधर्मकीर्तनं नाम २८
अध्यायः ॥ * ॥ युगावतारा यथा,—
"क्षते युगे परं ज्ञानं कपिलादिसंरूपधृत् ।
ददाति सर्वभूतात्मा सर्वभूतहिते रतः ॥

चक्रवर्तिस्वरूपेण जेतायामपि स प्रभुः ।
दुष्टानां निघ्नं कुर्वन् परिपालि जगत्प्रथम् ॥
वेदमेकं चतुर्भेदं क्षत्वा प्राञ्जाशतैर्विभुः ।
करोति बहुलं भूयो वेदेषासंस्वरूपधृक् ॥
वेदास्तु द्वापरे यस्य कलेरन्ते पुनर्हरिः ।
कलिस्वरूपी पुष्टं तान् मार्गं स्थापयति प्रभुः ॥
एवमेव जगत् सर्वं परिपालि करोति च ।
हन्ति चान्येनान्नात्मा नास्यस्माद्वातिरिक्
यत् ॥"

दुष्टानां निघ्नं कुर्वन् परिपालि जगत्प्रथम् ॥
वेदमेकं चतुर्भेदं क्षत्वा प्राञ्जाशतैर्विभुः ।
करोति बहुलं भूयो वेदेषासंस्वरूपधृक् ॥
वेदास्तु द्वापरे यस्य कलेरन्ते पुनर्हरिः ।
कलिस्वरूपी पुष्टं तान् मार्गं स्थापयति प्रभुः ॥
एवमेव जगत् सर्वं परिपालि करोति च ।
हन्ति चान्येनान्नात्मा नास्यस्माद्वातिरिक्
यत् ॥"

इति विष्णुपुराणे ३ अध्यायः ॥ * ॥
युगधर्म्मोत्तरं यथा,—
जेमिनिरवाच ।

"कलौ युगे महाभाग । समायाते सुरावणे ।
भविष्यन्ति जनाः सर्वे कोदशास्तद्दृष्ट्वा मे ॥
वास उवाच ।

आद्यं सत्ययुगं प्राकृष्टतस्त्रेताञ्च युगम् ।
ततश्च द्वापरं विप्र । कलिमन्थं विदुर्धृषाः ॥
क्षते धर्म्मश्चतुष्टयादः सर्वधर्म्मैरता जनाः ।
वर्णाश्रमाचाररतास्तपोव्रतपरायणाः ॥

नारायणाश्चैव पराः शोकयाधिविचरिताः ।
सत्योक्तिभाषिणः सर्वे सदा दीर्घजीविनः ॥
धनधान्यादिसम्पन्ना हिंसादम्भविचरिताः ।
परोपकारिणश्चैव सर्वशास्त्रविदक्षया ॥

एतंविधाः सत्ययुगे सर्वे लोका द्विजोत्तमाः ।
राजधर्म्मग्राहिणश्च भूपाला जनपालिनः ॥
अहो सत्ययुगस्थास्ति कः संख्यातुं गुणान् तमः ॥
अधर्म्मोत्तराणां तत्र जनाः केचित् कुर्वते ॥ * ॥
त्रेतायुगे समायाते धर्म्मैः पादोनतां गतः ।
अल्पज्ञेशान्विता लोकाः केचित् केचिद्दयाशयाः ॥

विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः ।
वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुस्थितेनमः ॥
चत्वा भूमिसृग्नाः शूद्राः सर्वे ब्राह्मणसंविनः ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥

पतिग्रहनिष्ठताश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः ।
तपोव्रतरता नित्यं दातारो विष्णुसंविनः ॥
कालधर्म्मो तद्विद्वान् स्थियः सर्व्याः पतिव्रताः ।
वसुन्धरा च प्रश्यात्ता पुत्राश्च पितृसंविनः ॥ * ॥
त्रेतायुगस्थावसाने द्वापरे युग आगते ।

दिपादो भूतवान् धर्म्मैः सुखदुःखान्विता नराः ॥
केचित् केचित् पापरताः केचिद्धर्म्मैरतास्तथा ।
केचित् केचित् गुणैर्हीनाः केचित् केचित्महा-
गुणाः ॥

अत्यन्तदुःखिनः केचित् केचित् चातिधनास्तथा ।
पतिग्रहे ब्राह्मणाश्च कदाचित् कुर्वते शूद्राः ॥
भूभुजा धनलोभेन कदाचिद्दृष्टान्ते प्रजाः ।
विष्णुपूजापरा विधाः शूद्राश्च द्विजसंविनः ॥

तदा विष्णुर्थास्वरूपी वेदभागं चकार ह ॥ * ॥
कलौ युगे च विप्रेन्द्र । सर्वपापैकमन्दि-
एकपादोऽभवद्धर्म्मैः सर्वे पापरता जनाः ॥
ब्राह्मणाः चित्रिया वैश्याः शूद्राः पापपरायणाः ॥
निजाचारविहीनाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
विप्रा वेदविहीनाश्च प्रतिग्रहपरायणाः ।
अत्यन्तकामिनः क्रूरा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

पराजलोत्पत्त्या निवृत्तं तपोव्रतपरादसुखाः ।
 पाषण्डसङ्गसुखाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
 विनाशं ब्राह्मणाः केशिकमहाकपटधर्मिणः ।
 बल्काधरा भविष्यन्ति अटिलाः प्रसुधारिणः ॥
 कलौ युगे भविष्यन्ति ब्राह्मणाः शूद्रधर्मिणः ॥
 शूद्राश्च दीक्षागुरवो निवृत्तं ब्राह्मणधर्मिणः ।
 कलौ यास्यन्ति निवृत्ता उत्तमा अपि नीचताम् ॥
 नीचाश्च धनसम्पन्ना यास्यन्त्युत्तमपदं प्रति ।
 प्रदास्यन्त्युपकारिभ्यो दानानि सकला जनाः ॥
 यत्रादपि च मेघ्यन्ति वृषला विप्रवर्जनम् ।
 मित्रस्नेहाददित्यन्ति कुमास्त्यश्च कलौ जनाः ॥
 अधर्मे बुद्धिदातारो धर्मे बुद्धिविलोपिनः ।
 परोक्षनिन्दकाः क्रूराः संमुखप्रियवादिनः ॥
 परस्त्रीहिंसकाश्चैव मिथ्यावचनभाषिणः ।
 भविष्यन्ति कलौ विप्राः परविताभिलाषिणः ॥
 गृहमायान्तमतिथिं समाराध्य विधानतः ।
 धनलोभाद्भविष्यन्ति नरा नरकभागिनः ।
 ऋणोपभोगिवन्श्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
 स्त्रीजिताः पुत्रघातः सर्वे स्त्रियोऽप्यत्यन्तचञ्चलाः ।
 दुर्नैतिवर्धते तासां स्वामिनश्च न संशयः ॥
 जेमिनिरुवाच ।
 मनःशुद्धिविहीनत्वात् सर्वेषां प्राणिनां सुते ! ।
 अतः सर्वे त्वया प्रोक्तं मनो विस्मयदं मम ॥
 कलौ सर्वे भविष्यन्ति मनःशुद्धिविजिताः ।
 तिघां यथा भवेत् कर्म सफलं ब्रूहि तद्गुरो ! ॥
 यास उवाच ।
 अनर्पितस्तु यत् कर्म तद्भवेत्सिफलं खलु ।
 रक्षकं मनसा विप्र ! सुदृढं कथ्यते मया ॥
 विष्णुभक्तिसर्वा पुंसो न किञ्चिद्विफलं भवेत् ।
 इति ते कथितं सर्वं यत्तं ब्राह्मणसत्तम ! ।
 यत् श्रुत्वा भक्तिभावेन नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे २५ अध्यायः ॥ ॥
 अपि च ।
 “कृते धर्मे च तत्प्राप्तं सर्वं दानं तपो दया ।
 धर्मपाता हरिः श्वेतः सक्तुष्टा ज्ञानिनो नराः ।
 चतुर्विधसहस्राणि नरा जीवन्ति वै तदा ॥
 कृतास्ते क्षत्रियैर्विप्रा विटशूद्राश्च जिता द्विजेः ।
 शूरस्य प्रणतिः पुत्रो विष्णुः क्षत्रं जघान ह ॥ ॥
 श्रेतायुगे त्रिपादधर्मः सत्वदानदयात्मकः ।
 नरा यज्ञपरास्तस्मिंस्तथा क्षत्रोद्भवं जगत् ॥
 रक्तो हरिर्नरैः पूज्यो नरा दशप्रतायुषः ।
 तत्र विष्णुर्भीमरथः क्षत्रियो राजसानहृत् ॥ ॥
 द्विपादं ह्यापरे धर्मेः पीतताश्चाच्युते गते ।
 चतुःप्रतायुषो लोका द्विजक्षत्रोत्तराः प्रजाः ॥
 तदा दृष्ट्वात्पबुद्धीं विष्णुर्थासस्वरूपधृक् ।
 तदेकस्तु यजुर्वेदं चतुर्धा विभजत् पुनः ॥
 शिष्यान्ध्यापयामास नामस्तान्निबोध मे ।
 ऋग्वेदमथ पौलस्त्यं सामवेदश्च जेमिनिम् ॥
 अथस्यां सुमन्तुस्तु यजुर्वेदं महासुनिम् ।
 वैश्वस्ययनसंज्ञस्तु पुराणं खलमेव च ॥
 अष्टादश पुराणानि मेतु वै हरिरेव हि ।
 सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराधि च ॥

वंशानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
 ब्राह्मं पाशं वैष्णवश्च श्रैवं भागवतन्तथा ।
 भविष्यं नारदीयश्च पुराणश्चैति विक्रमम् ॥
 मार्कण्डेयं तथाश्वेयं ब्रह्मवैवर्तमेव च ।
 कौर्मं मातृयं गारुडश्च वायवोयमनन्तरम् ॥
 अष्टादशं समुदितं ब्रह्माहमिति संज्ञितम् ।
 अम्यानुपुराणानि स्तनिभिः कथितानि तु ॥
 आद्यं सनतकुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।
 तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारैश्च तु भाषितम् ॥
 चतुर्थं शिवधर्माख्यं मात्तान्द्रीशभाषितम् ।
 दुर्वाससोक्तमाख्यं नारदीयतमः परम् ॥
 कापिलं वामनश्चैव तथेवोपनिषत्सरितम् ।
 ब्रह्माख्यं वासुदेवाय कालिकाहयमेव च ॥
 माहेश्वरं तथा शास्त्रं शौरसर्वाथसचयम् ।
 पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाहयम् ॥
 पुराणं धर्मशास्त्रश्च वेदा अज्ञानि यन्सुते ! ।
 न्यायः श्रौतक । मीमांसा आर्युर्वेदाद्यंशास्त्रकम् ।
 गान्धर्वश्च धनुर्वेदो विद्या अष्टादश स्मृताः ।
 द्वापरान्ते स च हरिर्भुवो भारमपाहरत् ॥ ॥
 एकपादस्थिते धर्मे लक्ष्मताश्चाच्युते गते ।
 जनान्कदा दुराचारा भविष्यन्ति च निर्दयाः ॥
 सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
 कालसन्धोदिनास्तोऽपि परिवर्तन्ते आत्मनि ॥
 प्रभूतश्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
 तदा क्षतयुगं विद्यादाने तपसि यदतिः ॥
 यदा कर्मसु कार्येषु शक्तियंशानि देहिनाम् ।
 तदा जेता रजोवृत्तिरिति जानीहि श्रौतक ! ॥
 यदा लोभस्त्वसन्नोषो मानो ह्मोऽप्य मत्सरः ।
 कर्मणाश्चापि काम्यानां द्वापरन्तद्रक्षतमः ॥
 वदा सदाव्रतं तन्नीतिद्राहिसादिमाधनम् ।
 शोकमोहभयं दैवं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
 यस्मिन् जनाः कामिनोपि शश्वत्कटकभाषिणः ।
 दस्युलुष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः ॥
 राजानश्च प्रजाभलाः शिश्रोदरपरा दिनाः ।
 अन्नता वटवोऽश्रीषा भिजवश्च कुटुम्बिनः ॥
 तपस्विनो ग्रामवासा म्यानिनो निवृत्तोलुपाः ।
 इत्यकाया महाहाराश्चौर्यमायोवसाहसाः ॥
 त्यस्यन्ति भत्याश्च पतिं भृत्यं भर्तार एव च ।
 शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः ॥
 उद्दिमाश्चानलङ्काराः पिशाचसदृशाः प्रजाः ।
 अन्नातभोजनेनामिदेवतातिथिपूजनम् ।
 करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिच्छोदकक्रियाम् ॥
 स्त्रीपराश्च जनाः सर्वे शूद्रप्रायाश्च श्रौतक ! ।
 बहुप्रजात्पभाग्याश्च भविष्यन्ति कलौ क्षयः ॥
 शिरःकण्ठयनपरा आर्जा भेत्यन्ति सत्पतेः ।
 विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहृता जनाः ॥
 कनेर्दोषनिधिर्विप्र अस्ति ह्येको महान् गुणः ।
 कौर्मनादेव लक्ष्मस्य सुकवन्सः परं व्रजेत् ॥
 कृते यद्दशायनो विष्णुं श्रेतायां यत्नतः पूजम् ।
 हापरे परिचर्यायां कलौ तद्दुरिकौर्मनात् ॥
 तस्माज्जिघो हरिर्निवृत्तं धियः पूज्यश्च श्रौतक ॥
 इति गारुडे युगधर्माः । २२७ अध्यायः ॥

युगः, पुं, (युज्यते वजीवर्हो अस्मिन्निति ।
 युज् + वच् । युजेर्धन्तस्य निपातनादेशुक्तम् ।
 इति काशिका । ६ । २ । १६० ।) रथहृत्ता-
 द्यङ्गम् । इति मेदिनी । गे, १६ । जीयालि
 इति भाषा । (यथा,—
 “नावेव नः पारयतं युगेव
 नभ्येव न उपधीव प्रधीव ॥”
 इति ऋग्वेदे । २ । ३६ । ४ ॥
 “युगा इव यथा रथस्य युगे नभ्या इव ।” इति
 तद्वाच्ये सायणः ॥ तथा च कथाचरित्सागरे ।
 ६० । १२२ ।
 “तस्येकदा बणिष्यार्थं गच्छतो मथुरां पुरीम् ।
 भारवोद्गा युगं कथं नु भारेण युगभयतः ॥”)
 युगकौलकः, पुं, (युगस्य कौलकः ।) युगकाहस्य
 कौलकः । जीयालेर खल इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । श्रुत्या २ । इत्यमरः । २ । ६ । १४ ॥
 युगन्धरः, पुं, (युगं धारयतीति । धारि + “संज्ञायां
 भ्रतृष्टलिधारिसहितपिदमः ।” ३ । २ । ४६ । इति
 खच् । “अर्द्धिघदन्तस्य सुम् ।” ६ । ३ । ६७ । इति
 सुम् ।) यत्र रथस्य युगकाहमास्यते तत्र ।
 रथस्याश्वा यत्र बध्यन्ते तद्दुयुगकाहं तद्दुयुगं
 धरति युगन्धरः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
 जूवरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५७ ॥ पर्वत-
 विशेषः । यथा,—
 “निषधो माख्यवान् विन्धो हेमकूटो युगन्धरः ॥”
 इति शम्भुव्यावली ॥
 (तृणपुत्रः । स च सात्यकिः पौत्रः । यथा,
 हरिवंशे । १६० । ३१ ।
 “तूयं युगन्धरः पुत्र इति वंशः समाप्यते ॥”)
 युगपत्, अ, एकदा । एककालीनम् । इत्यमरः । १ ।
 ४ । २२ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । २ ।
 “कालसंज्ञां तदा देवीं विभ्रच्छक्तिस्वरुक्रमः ।
 त्रयोविंशतितस्त्वानां गणं युगपदाविशत् ॥”)
 युगपत्रः, पुं, (युगं पत्रमस्य ।) कोविदारवृत्तः ।
 इति हेमचन्द्रः । १४ । १२८ ॥ युगपर्यवसमापश्च ॥
 युगपत्रकः, पुं, (युगपत्र + स्वार्थं कन् ।) कोविदार-
 वृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “कोविदारश्चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ।
 कुहलो तान्त्रपुष्यश्च स्मन्तकः स्वल्पकेशरी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 युगपत्रिका, स्त्री, (युगं पत्रमस्याः । कप् । टाप् ।
 अकारस्यत्वच् ।) शिंशपावृत्तः । इति त्रिकाण्ड-
 श्रौतः ॥ (विवरणमस्याः शिंशपावृत्ते ज्ञातव्यम् ।)
 युगपार्थगः, पुं, (युगस्य पार्थं गच्छतीति ।
 गम् + ङः ।) अन्ध्यासार्थं जाङ्गलपार्थवहो मौः ।
 पांटे वंशो मरु इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रह-
 वाट् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥
 युगलं, स्त्री, (युज्यते परस्परं संगच्छत इति । युज्
 + उषादिभ्यः कलच् । न्यङ्गादिवात् क्वल्म् ।)
 युगम् । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥ (यथा, भागवते ।
 ४ । २६ । २० ।
 “पश्यं पादयुगलमाह चोत्सङ्गकालिताम् ॥”)

युगान्तः

युगजन्मः, यु, (युगजाख्यो जन्मः । शाकपादिष्वत् समासः ।) ज्योतिषाचार्यकर्मणः । यथा,— “इदं रश्मिपरमं ज्योतिषाचार्यकर्मणः । राक्षसापि वक्ष्यामि प्रपत्तिं शूरबागतिम् । इयात् परतरो मन्त्रो नास्ति सर्वं त्वमीमि ते । इयात् परतरो घर्मो नास्ति लोकेषु कश्चन । सर्वेषां ज्योतिषाचार्या मध्ये युगजन्मकम् । मन्त्रं हि सर्वतः श्रेष्ठं ज्योतिषमनुत्तमम् । सर्वतो युगजन्मं कार्थं परतरं शृणु । गुह्याद्गुह्यतमं जातु श्रेयं तत्तदुपासकैः ।”

इति पाद्योत्तरखण्डे २५ अध्यायः ।

युगजाख्यः, यु, (युगजन्मिन्नाख्या यस्य ।) वर्वर-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । त्रि. युग्मनामकः ।

युगांशकः, यु, (युगस्य अंशकः सुभांशः इति ।) वृक्षः । इति हारावली । २८ । युगविभाजकश्च ।

युगाद्या, ज्यौ, (युगस्याद्यादिभूता ।) युगारम्भ-तिथिः । यथा, “अथ युगाद्याः । तासु च ।

‘युगाद्या वर्षद्वयस्य समी पार्वतीप्रिया । रवेरुदयमौचन्ते न तत्र तिथियुग्मता ।’

इत्यनेन व्यवस्था ।

ब्रह्मपुराणे ।

‘वैशाखे शुक्लपक्षे तु ऋतीयायां कृतं युगम् । कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेताया नवमेऽहनि । अथ भाद्रपदे ज्येष्ठशयोर्यस्यान्तु द्वापरम् । माघे च पौर्णमास्यां वै शोरं कलियुगं स्मृतम् । युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तैः विभृताः । अथ वैशाखादयः पौर्णमास्यान्ता एव । ब्रह्म-पुराणे तथैव तिथिस्तथाभिधानात् । सुख-वाचित्वे कार्तिके नवमेऽहनीत्यनेवैश्वि शुक्ल-पक्ष इति अर्थं स्यात् । तेन भाद्रपद्यज्योदशी अथयुक्कृष्णपक्षीयेति मेषिणोक्तं निरस्तम् ॥’

आसीं प्रशंसामाह विष्णुपुराणम् ।

‘वैशाखमासस्य सिता ऋतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे ज्योदशी पञ्चदशी च माघे । एता युगाद्याः कथिताः पुराणे-रनन्तपुर्यास्तियथैवतसः । उपप्रवे चक्रमसो रवेश्च त्रिखण्डकाख्ययनदये च ।’

उपप्रवे ग्रहणे ।

‘पानीयमप्यत्र तिलैर्मिश्रं दद्यात् पिबेद्यः प्रयतो मनुष्यः । आहं कृतं तेन समाः सहस्रं रश्मिमेतत् पितरो वदन्ति ।’

ज्ञानमधिक्य भवत्ये । संवत्सरपक्षं तत्र नवम्यां कार्तिके तथा । मन्वादी च युगादी च माघज्यपक्षं जमेत् ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

युगान्तः, यु, (युगानामन्तो यत्र । युगानामन्तो वा ।) प्रलयः । इति जलाशुभः । (यथा, महा-भारते । ५ । ४८ । ६५ ।

युग्माद्

“उदरैवन् इत्युर्ध्वान् समेतान् प्रवर्षेयन् युग्मम्यद्दुग्मान् । यदा घण्टान्प्रविशन् कौरवेषी-स्तदा तत्रा धार्तराजः सपुत्रः ॥”

युगधेष्वच ।

युग्मं, ज्यौ, (युज्यते इति । युज् + “युजिष्पि-तिष्ठां कृष्णम् ।” उवा० १ । १४५ । इति मक् ।) इयम् । योज्जा इति भाषा । तत्पर्यायः । इन्द्रम् २ युजन्तम् ३ युगम् ४ । इत्यमरः । २ । ५ । १८० । (यथा, रामायणे । २ । ६१ । ७६ ।

“पादुकोपान्हासेव युगान्त्रयं सहस्रशः ॥” द्वितीयचतुर्थवहाटमदशमहादशराशयः । यथा

“कुरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च योजोऽथ युग्मं विषमः समश्च । चरस्थिरङ्गान्तकनामधीया मेधाद्योऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वम् ।

(द्वितीया ।) मेहनम् । यथा,—

“युग्मापिजतभूतानि वण्णुष्वोऽन्तरन्वयोः । रक्षेत् इदंश्री युक्ता चतुर्दश्याथ पूर्वमा । प्रतिपदाप्यमावास्या तिथीर्युग्मं महाफलम् । एतद्द्वयं महाधोरं हन्ति पुष्यं पुराकृतम् । द्वितीयाऽऽतीत्ययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः षष्ठीसप्तम्यो-रष्टमीवन्मोरेकादशीद्वादश्याः चतुर्दशीपौर्ण-मास्याः प्रतिपदावास्यायुग्मं मेहनम् । तत्-तिथिमात्रनिमित्तके कर्मणि महाफलम् । एतत् प्रयोजनम् तिथिविज्ञेयविहिते कर्मणि तिथिखण्डविशेषविषयमनम् । स्तुतिष्या कर्मनि-त्याहे सहायभावेनात्यतिथ्यनुपवेशाद्दुपवासा-द्याचरन्त्ये ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् । (इय-विशिष्टे, त्रि । यथा, मनुः । ३ । ४८ ।

“युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । तस्मात् युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे क्षियम् ॥”

युग्मपञ्चः, यु, (युग्मं पञ्चमस्य ।) रत्नकाञ्चनवृक्षः । इति रत्नमाळा । (युग्मं पञ्चम् ।) युगकपर्णः, ज्यौ ।

युग्मपञ्जिका, ज्यौ, (युग्मं पञ्चमस्याः । “श्रीवाहि-भाषा ।” ५ । ४ । १५७ । इति कप् । टापि अत इत्वम् ।) शिशुपाठकः । इति शब्दरत्नावली ।

(विषयोऽस्याः शिशुपाठकं ज्ञानम् ।) युग्मपर्णः, यु, (युग्मं पर्णमस्य ।) कोविदारवृक्षः ।

सप्तपर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

युग्मफला, ज्यौ, (युग्मं फलमस्याः ।) इन्द्रचिर्मिटी । वृक्षिकाली । इति राजनिर्घण्टः । गन्धिका । इति रत्नमाळा ।

युग्मादरः, यु, (युग्मस्यादरः ।) तिथिविशेषयोगिन तिथिखण्डविशेषस्यादरम् । यथा । “पञ्चमी सप्तमी चैवेत्यादिना विशेषतः सायाह्न्यापि-तिथेर्यद्दुपवासेऽपि न रात्रियुग्मादरः ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् । अस्य विवरं युग्मशब्दे ऋषयम् ।

युग्मादरकं, ज्यौ, (युग्मस्यादरकम् ।) युग्मतिषि-पूष्यता । यथा,—

युज्

“त्रिसन्ध्यापिनी वा तु खेव पूष्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरकमन्त्रं च हरिवाचरात् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

युज्यं, ज्यौ, (युगाय हितम् । युग + “उगवादिभ्यो यत् ।” ५ । १ । २ । इति यत् । युगमर्द्धतीति वा । दक्षादिवात् यत् । यदा, युज्यत इति । युज् + “युज्यं च पञ्चि ।” ३ । १ । १२९ । इति ऋबन्तो निपातितः ।) वाहनम् । यानम् । इत्यमरः । १२ । ५८ । (यथा, महाभारते । ३ । ५६ । ६ ।

“हरिणस्य सुवर्णस्य यानयुगस्य वासवायु । आविष्टः कलिना कृतं जीयते क्व नलक्षरा ॥”

यथा च मनौ । ८ । २६९ ।

“यथापवर्षते युज्यं वैशुण्यात् प्राणकस्य तु । तत्र सामी भवेत्कुरो जंसायां हिरणं इमम् ॥”

वाच्यलिङ्गेऽपि इत्यति । यथा, “युज्यो गौः । युज्योऽथः । युज्यो वृक्षी ।” इति काशिका । ३ । १ । १२९ ।)

युज्यः, यु, (युगं बहतीति । युग + “तद्बहति रथ-युगमासङ्गम् ।” ४ । ४ । ७६ । इति यत्पञ्चपः ।) युगबोधा । इत्यमरः । १० । ६ । ४४ । (“रथं बहतीति रथः युज्यः प्रासङ्गः ।” इति काशिका ।)

युज् [ज] चि, (युजिर् योगे + जिन् । “युजिर्-समासे ।” ७ । १ । ७१ । इति हुमागमः ।) योगकर्ता । मेहनकर्ता । इति तुभ्योध-याकरणम् । (यथा, भट्टिकाये । ६ । ११८ ।

“गुह्याया निरगाहानी सिद्धौ लगमिव दुःखम् । भातरं युद्धभियः सर्वे चोषिषापूरयन्दिशः ॥”

युग्मम् । यथा, मनौ । ३ । २७७ ।

“युज् कृष्यन् दिनर्षेण सर्वान् कामान् समनुते । अयुज्स्तु तु पिहन् सर्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्क-लाम् ॥”

समः । स च कृष्वि द्वितीयचतुर्थादरूपः । यथा, हृदोमज्जयाम् । ३ । १ ।

“विषमे यदि सौ सजगा एव भौ युजि भाद्गुवकादुपचिचम् ॥”

युज्जी, [ज्] यु, सर्वसङ्करजातिविशेषः । स तु गङ्गापुत्रकन्यायां विशधारिणी जातः । यथा,—

“गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण विशधारिणः । बभूव विशधारी च पुत्रो युज्जी प्रकीर्णतः ॥”

इति अक्षवेवर्षे ब्रह्मसंख्यम् ।

युज्ज, प्रमादे । इति कविकल्पह्रमः । (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) अन्नःखाद्यादिः पञ्चम-खरो । प्रमादोऽनवधानता । युज्जति पापं साधुः । अष्टावर्गाद्यादिति रमानाथः ।

पचादिवादिन पुष्को काङ्कम् । अष्टावर्ग-शेषादिति जिकोचनः । तुष्णतिः इति दुर्गादावः ।

युज्, इर् ध न औ युतौ । इति कविकल्पह्रमः । (रघा०-उभ०-वक०-अनिट् ।) इर्, अयुजते अयौचीत् । घ, युजति युज्ते इतिनामं कोकः । औ, योक्ता । इति दुर्गादावः ।

युक्तं, किं संशयः । युक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तः-
 खाद्यादिः । किं, योजयति योजति । संयमो
 बन्धनम् । इति दुर्गादासः ॥
 युक्तं, इ क निन्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) इ क, योजयते । इति
 दुर्गादासः ॥
 युक्तं, य औ इ समाधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) समाधि-
 योयभावः । य इ, स्वयमर्थे नियम्यते । इति
 हज्जायुधः । औ, योक्ता । इति दुर्गादासः ॥
 युक्तानः, पुं, सारथिः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
 ट्टितः ॥
 युक्तौ, [ज] पुं, (युज् + क्तिप् ।) अश्विनीकुमारौ ।
 इति शिकारुशेखरः ॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयम् ॥
 युक्तानः, पुं, (युज् + प्रानच् ।) सारथिः । विप्रः ।
 इति मेदिनी । ने, ११३ ॥ भावनासहकारेण
 सर्वज्ञः । यथा,—
 “योगो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुक्तानभेदतः ।
 युक्तस्य सर्वदा भागं चिन्तासहजतोऽपरः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदे ॥ ६५ ॥
 “युक्तश्चाति। योगाभावावगत्या वशीकृतसमाधि-
 समासादितो विविधसिद्धयुक्त इत्युच्यते अयमेव
 विशिष्टयोगवत्त्वात् युक्त इत्युच्यते । सर्वदेति
 चिन्तासहकारं विनेत्यर्थः । भागं सर्वविषयाणां
 प्रबन्धम् । अपरो युक्तानः । विषययात्रता
 भावसमाधिस्यः । अयस्य युक्तान उच्यते ।
 चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं तस्यहकारात्
 स्थूलसूक्ष्मवर्जितविप्रलब्धान् अर्थान् मनः
 प्रवृत्तीकरोतीत्यर्थः ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥
 युक्तं, औ, निन्दा । यु इ क निन्दे इत्यस्माद्भावे
 क्तिप्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 युक्तं, [ध] ङी, (योधनमिति । युध् + क्तिप् ।)
 युद्धम् । इत्यमरः ॥ १।७।१०६ ॥ (त्रि, युद्धकर्ता ।
 यथा, भागवते ॥ ६।१२।२३ ।
 “इति सुवाक्यावयोर्ध्वं धर्मेणिसासया श्रुप ।
 सुयुधाति महावीर्याविन्दुश्चौ युधा पती ॥”
 युक्तं, ङ इ शौभ्री । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, व्ययुद्योतत् । इ,
 योतते । इति दुर्गादासः ॥
 युक्तं, ङी, (यु + क्तः ।) हस्तचतुष्टयम् । इति
 मेदिनी । ते, ४७ ॥
 युक्तः, ङि, (यु + क्तः ।) युक्तः । अप्रयग-
 भूतः । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥ (यथा,
 भट्टिकाव्ये ॥ १।७ ।
 “औभियुताम्यपरसामिवौधे-
 मरीः शिरांवीध यद्वाणि यस्याम् ॥”
 युक्तं, ङी, संशयः । युगम् । नारीवस्त्राचलम् ।
 युक्तम् । चलनायम् । यौतुकम् । इति विश्व-
 मेदिनी । के, १४३ ॥ मेचीकरम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥ ङीवस्त्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
 संशयः । शूर्पायम् । इति नानार्थरत्नमाला ॥

युद्धं, [ध] ङी, (योधनमिति । युध् + क्तिप् ।)
 युद्धम् । इत्यमरः ॥ १।७।१०६ ॥ (यथा,
 रामायणे ॥ २।५१।१० ।
 “यो न देवासुरैः सर्वैः शूक्यः प्रसङ्गितुं युधि ।
 तं पश्य सुखसंस्तुं ह्येषु सह सीतया ॥”
 युद्धं, ङी, (युधते इति । युध् + भावे क्तः ।) योध-
 नम् । अङ्गार इति भाषा । तत्पठ्यायः । आयो-
 धनम् २ जन्मम् ३ प्रधानम् ४ प्रविदारम् ५ ऋधम् ६
 आस्कन्दनम् ७ संक्षमम् ८ समीकम् ९ सात्प-
 रायिकम् १० समरम् ११ अनौकम् १२
 रणः १३ कलहः १४ विग्रहः १५ संप्रहारः १६
 अभिसन्ध्यातः १७ कलिः १८ संस्फोटः १९
 संयुगः २० अभ्यामर्हः २१ समाघातः २२
 संग्रामः २३ अध्यागमः २४ आहवः २५ ससु-
 दायः २६ संयत् २७ समितिः २८ आलिः २९
 समित् ३० युत् ३१ । इत्यमरः ॥ १।७।१०६-१०६ ॥
 संरावः ३२ आनाहः ३३ सम्परायकः ३४
 विदारः ३५ दारणम् ३६ संवित् ३७ सम्परायः
 ३८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तीक्ष्णम् ३९
 अश्वरीषम् ४० बलजम् ४१ आनर्तः ४२ अभि-
 मरः ४३ ससुदयः ४४ । इति जटाधरः ॥ * ॥
 युद्धे वर्णनीयानि यथा । चर्म १ चर्म २ बलम् ३
 चरः ४ धूलिः ५ तूर्यस्वनः ६ सिंहनादः ७
 शवमण्डलम् ८ रक्तनदी ९ हिरण्यचक्रम् १०
 रथः ११ चामरः १२ हस्ती १३ अश्वः १४
 केतुः १५ विदौर्गक्रुम्भकहस्तिक्रुम्भसुक्ता १६
 अहुरचनावस्थितसेना १७ सुरपुष्पट्टिः १८ ।
 इति कविकल्पलता ॥ * ॥ अथ युद्धफलम् ।
 “अयिष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणेः ।
 न तत् फलमवाप्नोति संग्रामे यद्वापुष्यात् ॥
 इति यज्ञविदः प्राहुर्यज्ञकर्मविशारदाः ।
 तस्मात्तत् प्रवक्ष्यामि यत् फलं शूक्यीविनाम् ॥”
 युद्धे मरणफलं यथा,—
 “धर्मेलाभोऽर्थलाभश्च यशोलाभस्तथैव च ।
 यः शूरो वध्यते युद्धे विन्दन् परवाहिनौम् ॥
 यस्य धर्मार्थकामौ च यज्ञश्चैव सद्गणः ।
 परं क्षमिमुखे हत्वा तयोः पत्याधिरोहति ॥
 विष्णोः स्थानमवाप्नोति एवं युध्नु रणालिरे ।
 अन्धमेधानवाप्नोति चतुरस्तेन कर्मणा ॥
 यस्तु शूक्यं ससुन्दर्य वीर्यवान् वाहिनौमुखे ।
 सम्मुखो वर्तते शूरः स स्वर्गात् न विवर्तते ॥
 राजा वा राजपुत्रो वा सेनापतिरथापि वा ।
 हतः क्षत्रियः शूरस्तस्य लोकोऽक्षयो भुवः ॥
 यावन्ति तस्य गात्राणि भिन्दन्ति शूक्यमाहवे ।
 तावता लभते लोकान् सर्वकामदुष्टोऽप्यान् ॥
 वीरासनं वीरप्रथा वीरस्थानस्थितिः स्थिरा ।
 गवार्थं ब्राह्मणस्थार्थं गोस्वार्थं च ये हताः ।
 ते गच्छन्त्यमरस्यान्धं ये स्युः सुकृतिनक्षत्रा ॥
 अभ्यो यः परं सैन्यं भयश्च परिरेचति ।
 पृष्ठस्थितः पालयति सोऽपि गच्छति तद्व्रतम् ॥
 अशुचीर्नक्षत्रा सद्यः प्राक्वान् यद्व्यजते युधि ।
 हतश्च खपते युद्धे स स्वर्गात् न विवर्तते ॥

दंष्ट्रिभिः शङ्खिभिर्वापि तथा श्वैश्च तस्करैः ।
 खान्धर्वे ये हता राजंसीनां स्वर्गो न संशयः ॥
 शूक्यामिना सुनिर्हृत्थः स्वयमेव न क्षुतो यदि ।
 संग्रामान्निवृत्ते राजंस्तस्य स्वर्गो न संशयः ॥
 भयेन लज्जया वापि क्षेपेन च रञ्जालिरे ।
 सम्मुखो निवृत्ते राजंस्तदा स्वर्गो न संशयः ॥
 यम् भिन्नोक्तं गात्रं शूरशूक्यद्विभक्तो मरैः ।
 देशकन्यास्तु तं वीरं रामयन्ति रमन्ति च ॥
 वराह्वरः सहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।
 त्वरितान्धविधावन्ति मम भर्ता भवेति च ॥
 यत्र तत्र हतः शूरः शूक्यभिः परिवेष्टितः ।
 अक्षयान् लभते लोकान् यदि क्षीर्वं न भवति ॥
 जितेन लभ्यते लक्ष्मीर्मृतेनापि सुराङ्गनाः ।
 चण्डिविच्छंसिनि काये का चिन्ता मरुषी रथे ॥
 हतस्याभिसुखस्यस्य ये लोका न निवर्तनः ।
 हते गोस्वामिप्रार्थं नरमेधफलं हितम् ॥
 स्थानाभिघाते शरणागते च
 राज्ञो विपत्तौ हिजसार्थघाते ।
 औवाल्लङ्घनान्तोऽपि च
 शूक्यं सुनीनामपि धारणीयम् ॥
 यां यज्ञसंवेक्ष्यपसा च विप्राः
 स्वर्गं विष्णो यत्र न वै प्रयाति ।
 क्षणेन तामेव गतिं प्रयाति
 महाहवे स्वां तनुं संतुल्यतः ॥
 सर्वेषु वेदान् सुमहद्भिरङ्गैः
 सांख्यश्च योगश्च वने विवासम् ।
 कृते गुणा एकपदे प्रविष्टा
 महाहवे स्वां तनुं संतुल्येदयः ॥
 रमां गिरं वेदविदः शुभाश्वरां
 सुभाषितां त्वभिरदा दिवौकसाम् ।
 चन्द्रमुखे यः स्मरते इष्टस्यति-
 नं हन्त्यते हन्ति च सोऽपि वैरिणः ॥
 सदा पुण्यतमः स्वर्गः सुयज्ञः सर्वतो मुखः ।
 सर्वेषामेव वर्यानां क्षत्रियस्य विशेषतः ॥
 भूयश्चैव तु वक्ष्यामि रथधर्मं सनातनम् ।
 यादृशाय प्रवक्ष्येयं यादृशं परिवर्जयेत् ॥
 आततायिनमायान्तमपि वेदान्तं हिजम् ।
 जिघांसन्तं जिघांसीयान् तेन ब्रह्महा भवेत् ॥
 कोदृक्शस्त्रपाणिन् प्रहरन्तं हिजं यदि ।
 हन्यात्तमासुरं भावं हत्वा न ब्रह्महा भवेत् ॥
 ब्रह्महा जायते येषु हतेस्त्वत्वं प्रवक्ष्य मे ॥
 वचःसंखेऽनुश्रुत्वा । कायश्चैव सनातने ।
 विरथं विमतं अथ विवर्षं विस्तुस्वस्थितम् ।
 युद्धोत्साहहनं हत्वा ब्रह्महा जायते नरः ॥
 विशस्त्रं विधनुस्त्रश्च तं भीतोऽस्तीतिवादिनम् ।
 वर्णशाखायुतांस्तु हत्वा स ब्रह्महा भवेत् ॥
 अथाहतो न हन्तयो नालो दृष्टो नपुंसकः ।
 तवाहं प्रवदन्ब्रह्मकृतकृतोऽथ भीरवः ॥
 तस्मादेतान् परिहरेच्छूरो धर्मेभृतां वरः ।
 सन्ध्यायश्च फलस्वीहन् हत्वावी ब्रह्महा भवेत् ॥
 शूक्यन्विह सन्धेस्तु यज्ञैः क्रतुश्रुतेर्नृपाः ।
 आत्मदेहपरिह्रागः कर्तुं युद्धे सुदुष्करः ॥

अस्यैः शुभतेः शुभो देवः अथा रवाचिरे ।
 न शुद्धी रवभयागं कृते कश्चिन्न्यापयात् ॥
 संयामे दुधतेः लक्ष्मीः कीर्तिः स्यात् स्वर्गति-
 क्तथा ।
 भयस्य तेऽपि नश्यन्ति महासत्यान्महारगतान् ॥
 तस्मात् सत्येन यत्किञ्चित् क्रियते तच्छुभप्रदम् ॥
 यज्ञं दानं व्रतं वापि संयामे नृपसत्तम ॥”
 इत्यादि वहुपुराणे संयामप्रशंसा ॥ ॥
 अथ युद्धनिययः ।
 “यन्नायुद्धे धुवं नाशो युद्धे जीवितसंशयः ।
 तं कालमेकं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
 आत्मोदये विद्युच्छीयात् सोभो नात्मवले यदि ।
 स्वप्ने च प्रहर्षेणं प्रज्ञौ न तु विपर्यये ॥
 स्वमं राद्या न योद्धव्यं येऽपि शस्त्रास्त्रको-
 विदाः ।
 कृता युद्धेषु दृश्यन्ते शक्तिभ्यः शक्तिमतराः ॥
 रथयुद्धं समे देशे विषमे हस्तिसङ्गरः ।
 अश्वयुद्धं भरौ देशे पतियुद्धञ्च दुर्गमे ॥
 अथये सर्वयुद्धं स्यात्सौकायुद्धं जलप्रते ।
 बंहव्य योधयेद्वान्ना कामं विस्तारयेद्द्रुम् ॥
 कृषीसुखमनीकं स्यादव्यं हि बहुभिः सह ।
 अपि पश्चात्ततः शूरान् निजन्ति परवाहिनीम् ॥
 येऽपि वा पञ्चषट्सप्तसहिताः क्षतनिश्चयाः ॥”
 अथ युद्धासननिययः ।
 “अथवा विपक्षान् विद्युत्सासनसुच्यते ।
 अरिं विद्युत्वा वा स्थानं विद्युत्सासनसुच्यते ॥
 अरेण विजिगीषोश्च विग्रहे ह्यीयमानयोः ।
 सन्धाय यद्वस्थानं सन्धायसासनसुच्यते ॥
 उदाधीने मध्ये वा समाने प्रतिशङ्कया ।
 एकौभूय यवस्थानं सम्भयासनसुच्यते ॥
 सर्वेषां प्रीतिजननं निजराष्ट्रस्य लक्षणम् ॥
 एतत् प्रीत्यासनं नाम सर्वसासनमहत्तरम् ॥”
 अथ हृन्दयुक्तिः ।
 “राशो बलं नहि बलं हृन्दमेव बलं बलम् ।
 अप्यव्यवजवान् राजा क्षिरो हृन्दबलाद्भवत् ॥”
 तथा च ।
 “एकः शतं योधयति प्राकारस्यो धनुर्धरः ।
 शतं दशसहस्राणि तस्माद्गुं विशिष्यते ॥
 अक्षत्रिमं क्षत्रिमञ्च तत् पुनर्द्विधं भवेत् ॥
 यद्देवसुचितं हृन्दं गिरिनद्यादिसंश्रियम् ।
 अक्षत्रिममियं स्येदं दुर्लभमरिभूभुजाम् ॥
 प्राकारपरिखारण्यसंभुं यद्देवदिह ।
 क्षत्रिमं नाम विभ्रियं लज्जालक्ष्णु बेरिषाम् ॥”
 अथाक्षत्रिमहृन्दयुक्तिः ।
 “अक्षुचविस्तीर्णेशिरा इरारोहः बकानवः ।
 सजजाशयसम्भारभोग्यप्रयसमाश्रयः ॥
 सुखनिःसरको हृन्दः पर्वताख्यो महीभुजाम् ।
 बयो गभीरविस्तीर्णश्चतुर्दिशु अवस्थिताः ॥
 तन्मध्ये भूपदेशो यो नदीहृन्दः स उच्यते ।
 यद्यन्वचिरकपुकीं दुर्लभविपनादिकम् ।
 तन्मध्यरचिता भूमिर्हृन्दकोपतिष्ठते ।
 वनहृन्धिति क्षातं यथापूर्वं महत्तरम् ॥”

क्षत्रिमहृन्दयुक्तिर्यथा,—
 “यस्मिन्नाख्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गङ्गोदकाः ॥
 तस्य मध्ये महीपालः क्षत्रिमं हृन्दमारभेत् ॥
 गजेरलक्ष्म्या विस्तीर्णा गभीराः पूर्ववारयः ।
 हृन्दत्वेन समादिष्टाः परिखा बहुयादसः ॥
 विशालशालं सुवनं बहुकण्टकि सङ्घटम् ।
 हृन्दत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णा विषमं वनम् ॥
 अधोऽधो वधमानोऽपि कन्दरोऽप्यजलं स्वम् ॥
 हृन्दत्वेन समुद्दिष्टः स दुर्लभो हि भूमिजाम् ॥
 सञ्जनः परिखां कृत्वा निवस्योपरि कन्दरम् ।
 तन्मज्जुतदेशात्क्षत्रिमहृन्दं तदुच्यते ॥
 एवामभावे निश्चस्य भूप्रदेशस्य बन्धना ।
 वर्षाक्षपगते वारि चक्षुहृन्दं ततो भवेत् ॥
 एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं हृन्दमाचरेत् ।
 आश्रित्य क्षत्रिमं हृन्दं बलवद्देरिणी दिशि ॥
 अन्यत्र क्षत्रिमं हृन्दं कृत्वा नरपतिर्विशत् ।
 रथपतिर्यदा वेरी स्थलहृन्दं तदाचरेत् ॥
 गजान्वनापञ्चद्वेरी जलहृन्दं तदाचरेत् ।
 गिरिहृन्दं नृपः सेवेत् यस्य स्याद्विधो रिपुः ॥
 सर्वं हि त्रिविधं युद्धं समासादपादिष्यते ।
 प्रतिरालस्य राष्यान्तं प्रकटे गुप्त एव च ॥
 राष्यान्तं सैनिकान् रक्षित प्रकटे निवसेत् स्वयम् ॥
 गुप्ते स्त्रीकोपसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः ॥”
 अथ सामान्यतो गुणाः । तथा हि नीति
 शास्त्रम् ।
 “सप्रवेशापसरणं हृन्दमुत्तमसुच्यते ।
 अन्यत्र वन्दिशालेव न तादृग्वहमाश्रयेत् ॥
 धनुर्हृन्दं महीहृन्दं गिरिहृन्दं तथैव च ।
 महत्त्वाद्दन्तसंगं वनहृन्दञ्च तानि यट् ॥”
 अन्ये तु ।
 “न हृन्दं हृन्दमित्याहुर्व्योहृदं प्रकीर्तितम् ।
 योहृन्मूयं हि यदुयुहं न्तकायसमं हि तत् ॥”
 अथान्यत्रापि ।
 “यावत्प्रमाणं नगरं हि राशौ
 ततो भवेदुत्तममध्यमान्यम् ।
 त्रिंशत्क्षल्लव्याद्युगुणोत्तरेण
 विदेशानां धरणीपतीनाम् ॥”
 गगंस्तु ।
 “यद्यद्विधं हृन्दं प्रीच्यते धरणीभुजाम् ।
 तेभ्य एवानिश्चितं मन्त्रहृन्दं विशेषतः ॥
 अन्येषु देवाङ्गिभ्यु मन्त्रहृन्दाख्येषु नृपः ।
 मन्त्रहृन्दं हि भिन्ने हि न चात्यन्तं कार्यकारकम् ॥
 यदेव वैरिदुर्लभं विस्तीर्णं विषमञ्च तत् ।
 सप्रवेशापसरणं तदुयुहसुत्तमं विदुः ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥
 तद्देहिकपर्यायः । रजः १ विवाक् २ विख्यादः ३
 नदः ४ भरे ५ आक्रन्द ६ आह्वये ७ आजौ ८
 एतनाख्यम् ९ अमीके १० समीके ११ मम-
 सत्तम् १२ नेमधिता १३ मङ्गाः १४ समितिः १५
 समनम् १६ मौळ्ये १७ एतनाः १८ स्रुघः १९
 न्यः २० एतसु २१ समसु २२ समस्य २३
 समरखी २४ समीचे २५ समिधे २६ सङ्गे २७

सङ्गे २८ संयुगे २९ सङ्घे ३० सङ्घे ३१ सङ्घ-
 त्वे ३२ सङ्घे ३३ आबौ ३४ मूरसातो ३५
 वाचसातो ३६ समीके ३७ खवे ३८ खवे ३९
 पौखे ४० महाधने ४१ वाजे ४२ अजम् ४३
 सङ्घ ४४ संयुत् ४५ संवतः ४६ । इति बट्टचम्पा-
 रिंशत् संयामनामानि । इति वैरिचण्टी
 २ । १७ ॥
 युद्धरजः, पुं. (युद्धे रज्जो रागोऽस्य ।) कार्तिकेयः ।
 इति शब्दचन्द्रिका । (युद्धस्य रजः । युद्ध-
 स्थलम् । यथा, महाभारते । ७ । ६५ । १८ ।
 “अन्वोऽन्वं जत्रिरे कुहाः युद्धरज्जुगता नराः ॥”)
 युद्धसारः, पुं. (युद्धस्य सारः ।) घोटकः । इति
 शब्दचन्द्रिका ।
 युध, य औ इ युद्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
 आत्म-अक-इवने सक-अजिन्ट ।) य इ,
 युध्यते । औ, योहा । संसुखसिद्धयोर्द्वयोः
 सांयामिकरीत्या परस्परभिभवेष्वा युद्धम् ।
 युध्यते योधः कदाचिदेकस्य सह भाषविव-
 चायां युध्यते योधः परेण । कदाचिद्वनेऽपि
 युध्यते तौरं राजा हन्तीत्यर्थः । यो भक्त
 पिच्छस्य कृते न युध्येदिति अस्माद्भावे क्षिपि
 तमिच्छतीति क्ये तं करोतीति कञ्चादिस्वात
 क्ये वा साधुम् । इति दुर्गादासः ॥
 युधानः, पुं. (युध्यतेऽसौ । युध् + “युधिबुधिद्वयः
 क्चिच् ।” उणा० २ । ६० । इति आनन् । स च
 कित ।) चन्द्रियः । इत्युवादिर्कोषः ॥ (रिपुः ।
 इत्युत्पलदत्तः ॥)
 युधिकः, त्रि, योहा । युधशब्दात् षिकप्रत्ययेन
 नियमः ॥
 युधिष्ठिरः, पुं. (युधि संयामे स्थिरः । “गवि-
 युधिभ्यां स्थिरः ।” ८ । १ । ६५ । इति वत्वम् ।
 “हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥” ६ । ३ । ६ ।
 इति सप्तम्या अलुक् ।) पाण्डवराजः । स कुन्ती-
 गर्भे धर्मेजातः । तत्पर्यायः । अजातशत्रुः ०
 शकारिः १ धर्मपुत्रः ४ अजमीट्टः ५ । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । ३७१ ॥ (नृगशापाभितप्तः
 पाण्डुनिरपत्यतया खिलचित्तः पुत्रार्थमेकदा
 धर्मेपत्नीं कुन्तीसुवाच । सुचित्तिते ! अनपत्यो
 हि न शुभकोकार्हे इति विचिन्व्य त्वं मदुपका-
 रार्थं केनापि पुत्रसम्पादयेति । एवमुक्त्वा कुन्ती
 हृष्टा च पशुराश्रयतिशयं धार्मिकपुत्रलाभाय
 दुःखानः पदतमन्त्रवणेन धर्मेमाह्वयतेन सङ्गता
 युधिष्ठिरं पुत्रमलभत । यदुक्तं महाभारते । १ ।
 १२१ । ५ — ।
 “संयुक्ता सा हि धर्मेण योगवर्तिधरेण च ।
 तेभ्य पुत्रं वारारोहा सर्वप्राणभृतां हितम् ॥
 ऐन्त्रे चक्रसमायुक्ते सुहृत्तेऽभिजितेऽहमे ॥
 दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पूर्णैः तिथिपूजितेः ॥
 सन्वहृयप्रसं कुन्ती सुवाच प्रवरं सुतम् ।
 जातमात्रे सुते तस्मिन् वायुवाचाश्ररोरिणी ॥
 एव धर्मेभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः ॥
 विज्ञानः सत्यवाक् चैव राजाऽप्यग्री भविष्यति ।

युप

युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ॥
 अथ गच्छति काले धृतराष्ट्रेण यौवराज्ये
 स्थापितोऽयं द्वादाक्षिण्यादिगुरुपरम्परया
 प्रजासु जन्मकौर्तेरनुजेः सह सुखसुवास । अथ
 जतुयुद्धदाहानन्तरं तत्तराज्यो ह्यपराज्य-
 मभिगन्व्य त्रौपदीं चाभुजः परिकीय पुनः
 स्वराज्यमागतवान् । ततः ज्ञानसहायो राज-
 स्ययज्ञकरणाय दुर्जयान् जरासन्धप्रभृति-
 वृपतीन् हत्वा राजस्येष्टिं समापयामास ।
 ततोऽह्ययापरवशदुर्योधनमतामुषारिणा कौतव-
 पटना शकुनिना सह दूर्तं हत्वा पराजितो-
 २गुणेर्भौमादिभिः पत्न्या त्रौपद्या च सञ्चितो
 द्वादशवर्षं वनवासाय एकवर्षमज्ञातवासाय च
 प्रक्षिप्तो द्वैतवनमधुवास । ततो द्वादशवर्षेवन-
 वासजातं महन् कष्टमनुभूय अज्ञातवासायं
 नयोद्दशवर्षं विराटनगरमधिवसन् पुनः ज्ञान-
 सहायः स्वराज्यप्राप्तये महतीं चेष्टां कृतवान् ।
 ज्ञानेऽपि यत्ने यदा विगुणयज्ञो दुर्योधनो
 राज्यदिकं न दत्तवान् तदा जन्मसैन्यवलीऽवौ
 कुदक्षेच महत् युद्धं कृत्वा विनाशं च दुर्यो-
 धनादीन् हस्तिनाधिपतिः सम्राट् वभूव ।
 अयान्धमेधादिना सुरगणान् परितोष्य षट्-
 त्त्रिंशद्वर्षं राज्यसुखमनुभूतवान् । ततः प्रभासे
 विप्रश्चापात् यदुर्वशचयमाकर्षयानिनिस्त्रिः
 षट्त्रिंशद्वर्षतयस्कं अजुंनपौत्रं परीक्षितं
 स्वराज्येऽभिषिष्य उत्तरामार्गं च स्वगौरीहगं
 कृतवानिति । तथाच देवीभागवते । २ । ८ ।
 १५-२७ ।
 “देहत्यागं हरेः श्रुत्वा यादवानां चयं तथा ।
 गमनाय मतिं चक्रे राजा हेमाचलं प्रति ॥
 षट्त्रिंशद्दार्ढ्यं राज्ये स्थापयित्वात्तरासुतम् ।
 निर्जंगाम-वर्णं राजा त्रौपद्या भ्रातृभिः सह ॥
 षट्त्रिंशद्वर्षेव वर्षाणि कृत्वा राज्यं गजाक्रये ।
 गत्वा हिमाचले षट् ते जङ्घुः प्राणान्
 पृथगुत्तमाः ॥”
 अस्यान्वधिषेधविवरणम् महाभारतादौ विल-
 रशो द्रष्टव्यम् ॥
 युधीयः, कि, योद्धा । युधधानोरीयप्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥
 युष्मः, पुं, (युध्यते इति युध्यते येनेति वा । युष् +
 “इधियुधीन्विद्विष्याधूहभ्यो मक् ।” उणा०
 २।१४४। इति मक् ।) संयामः । धनुः । इति
 मेदिनी । वायः । इत्युणादिकीषः ॥ योद्धा । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिहृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
 १ । ५५ । ५ ।
 “स इत्थं ज्ञानि समिधानि मज्जमाना
 ज्ञोति युष्म ज्योतिषा जनेभ्यः ॥”
 “युष्मः योद्धा ॥” इति तज्जाय्ये सायणः ॥) शिष-
 संयामः । शरभः । इति संक्षिप्तसवारोणादिहृत्तिः ॥
 युप, स इत् विमोक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) विमोक्ष आङ्गुली-
 करणम् । य, युप्यति । इत्, अयुपत् अयोपीत् ।
 युषादित्वात् ङ इत्यम् । इति दुर्गाहावः ॥

युवती

युयुक्त्वरः, पुं (युनिन्वितः युक् यो जनास्य । तादृशः
 खरो यस्य ।) सुप्रधानः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 युयुधानः, पुं, (युध्यतेऽवौ । युष् + “सुत्तियुधिभ्यां
 सन्वञ्च ।” उणा० २ । ६१ । इत्यानच् कित्कार्यं
 सन्वत्कार्यञ्च ।) सात्विकः । यथा,—
 “श्रीनेयस्तु शिनेर्नमा युयुधानश्च सात्विकः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 इन्द्रः । सन्नियः । इति संक्षिप्तसवारोणादि-
 हृत्तिः ॥ कि, योद्धा च ॥
 युवकः, पुं, युवा । युवन्प्रस्थात् कन्प्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥
 युवगण्डः, पुं, (युष् गण्ड आश्रयत्वेनास्यस्य । युव-
 गण्ड + अर्ध्वात्पृच् ।) यूनी गण्डस्यत्रयविशेषः ।
 वयस्फोडा इति भाषा । यथा,—
 “युवगण्डो यवगण्डः स्यात् वयस्फोटाङ्गये इयम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 युवजानिः, पुं, (युवतिजाया यस्येति । “जायया-
 निङ् ।” ५ । ४ । १३४ । इति निङ् ।) युवतीपतिः । यथा,
 “युवजानिधेनुव्याणिर्भूमिष्ठः स्वविचारिणः ।
 रामो यज्ञदहो हस्ति कालकल्पशिलीमुखः ॥”
 इति भट्टिः । ५ । १३ ॥
 युवतिः, स्त्री, (युवन् + “युक्तिः ।” ४ । १ । ७७ ।
 इति तिः ।) प्राणयौवना । (यथा, अभिज्ञान-
 शाकुन्तले ४ अङ्के ।
 “शुभ्रवस्व गुरुन् कुत प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
 भर्तुर्विप्रकृतापि रोचगन्तया मासु प्रतीपं गमः ।
 भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिलने भोगेऽवतुत्सेकिनी
 यान्धवेऽहृन्नीपदं युवतयो वामाः कुल-
 स्याधयः ॥”)
 युवती, स्त्री, (यु + श्रुत् + डीप् । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी । ४ । १ । ७७ । कृदिति डीप् । इत्य-
 ञ्जलदत्तः । १ । १५६ ।) प्राणयौवना । यथा,
 दृष्टवर्षं हितायाम् । ७५ । ४ ।
 “यो यं विचिन्तयति यानि स तन्मयत्वं
 यस्मादतः सुभगयेव गता युवत्यः ॥”)
 तत्पर्यायः । युवतिः २ यूनी ३ तरुणी ४ तलुनी
 ५ द्विकरी ६ धनिका ७ धनीका ८ मध्यमा ९
 दृष्टरणाः १० मध्यमिका ११ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ ईश्वरी १२ वर्णा १३ । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । ५११ ॥ वयस्या १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तस्या लक्षणादि यथा,—
 “आषोडश्राङ्गवेदाला तरुणी चिंश्रता मता ।
 पञ्चपञ्चाशतः प्रौढा वृद्धा भवति तत्परम् ॥”
 इति कालिदासः ॥
 “बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी ।
 प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥
 निदाघशरदोऽम्बाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
 हेमन्ते शिशिरे योस्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥”
 योस्या युवती । इति राजवल्लभः ॥ स्त्रीषा-
 मान्यम् । यथा । प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिश्च
 तथा स्त्वतेति भागुरिः । प्रागयौवना युवति-
 रिति वातुत्यायनः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 २ । ६ । ८ । ३३ । हरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

युष्मद्

युवतीष्टा, स्त्री, (युवतीनामिष्टा ।) सर्ववृद्धिका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 युवनाम्बः, पुं, सूर्यवंशीयराजविशेषः । स च
 गौरीगर्भे प्रसेनजितो जातः माम्बाहृपिता च ।
 यथा,—
 “तस्याः प्रसेनजिष्णुश्च लेभे भार्या पतिव्रता ।
 गौरी नामाभिषमा सा नदीभूता सरङ्गिणी ।
 तस्यां प्रसेनजिष्णुश्च युवनाम्बं महीपतिम् ॥
 यावत् सूर्य उदेति स यावच्च प्रतिष्ठति ।
 सर्वं तदयौवनाम्बस्य माम्बातुः क्षेचसुचते ॥”
 इति बह्विपुराणे समरोपाख्यानध्यायः ॥
 युवनाम्बजः, पुं, (युवनाम्बात् जातः । जन् + ङः ।)
 माम्बाहृराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६४ ।
 युवराजः, पुं, भाविबुद्धविशेषः । तत्पर्यायः ।
 मैत्रेयः २ अजितः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजपुत्रः । तत्पर्यायः । कुमारः २ भर्तृ-
 दारकः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । १२ ॥ युवा
 बाणो राजा यूना वा राजा युवराजः । सख्य-
 होराश्च इति वः । कुमारयति कुमारः ।
 स्यात् कुमार कुमाज् त् क केलौ अन् ।
 भर्तृदारकः पुत्रः भर्ता चासौ दारकश्चेति
 वा भर्तृदारकः । दारको मेदके शिश्राविति
 निगमः । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । ७२ । १६ ।
 “मयि जायेत यः पुत्रः स भवेत्सदनन्तरम् ।
 युवराजो महाराज ! सख्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥”)
 युवा, [न्] चि, (यौतीति । यु + कनिन्
 युट्थित्तिराणिधन्विद्विप्रतिद्विः ।” उणा०
 १ । १५६ । इति कनिन् ।) तरुणः । (यथा,
 मनी । २ । १२० ।
 “जह्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्नि यूनः स्वविर
 आयति ।
 प्रकृत्यानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”)
 अष्टः । निर्गर्बलशाली । इति मेदिनी । ३ । ११३ ॥
 युवा, [न्] पुं, (यौतीति । यु + कनिन् ।)
 यौवनावस्थाविशेषः । षोडशवर्षात् त्रिंशद्वर्ष-
 पर्यन्तवयस्कः । इति केषित् । षोडशवर्षात्
 सप्ततित्तवर्षपर्यन्तवयस्कः । यथा,—
 “आषोडश्राङ्गवेदालस्तारुणस्त उच्यते ।
 वृद्धः स्यात् सप्ततैर्द्विंशं वर्षीयान् नवतेः परम् ॥”
 इति भरतधृतस्त्वृत्तिः ॥
 (“आषोडश्राङ्गवेदालः पञ्चचिंशत् युवानरः ॥”
 इति चारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ।)
 तत्पर्यायः । वयस्यः २ तरुणः ३ । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ४२ ॥ वयस्यः ४ तलुनः ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ गर्भरूपः ६ षटकः ७ । इति जटा-
 धरः ॥
 युष्, भजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ सौत्रधातु-
 रयम् । (पर०-सक०-सेट् ।) षोषित् युष्मद् ।
 इति दुर्गाहावः ॥
 युष्मद्, (योषति भजतीति । युष् + “युष्मविभ्यां
 मरिक् ।” उणा० १ । ११८ । इति मरिक् ।)

यूका

सर्वनामयुक्ताः तस्य चिह्नं चिह्नं
समाधि रूपाणि । (एकविंशतिविभक्तिषु तस्य
रूपाणि ।) यथा । तम् १ युवाम् २ युवम् ३ ।
त्वाम् ४ युवाम् ५ युवान् ६ । त्वया ७ युवाभ्याम्
८ युवाभिः ९ । तुभ्यम् १० युवाभ्याम् ११
युवाभ्यम् १२ । त्वत् १३ युवाभ्याम् १४ युवात् १५ ।
तव १६ युवयोः १७ युवाकम् १८ । त्वयि १९
युवयोः २० युवास्तु २१ । (द्वितीयात्तुर्था-
वह्नीनामेकवचनद्विवचनबहुवचनविभक्तिषु तस्य
रूपान्तराणि यथा । द्वितीयेकवचने त्वा ।
चतुर्थीवह्नीरेकवचने ते । आसां द्विवचने वाम् ।
आसां बहुवचने वः । श्लोकपादे वाक्यादौ
च-वा-हा-ह-एव-शब्दयोगे अद्ग्रन्थायङ्ग्रन्थ-
घातुयोगे च न स्युः ।) इति व्याकरणम् ॥
यथा,—

“युक्ताङ्गते खञ्जनगङ्गनाजि !
शिरो मदीयं यदि याति यातु ।
नीतानि वाशं जनकात्मजायं
दृशाननेनापि दृशाननानि ॥”

इति सुक्तिवादे गदाधरः ॥)

युः, स्त्री, युषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६८ ॥
युक्ः, पुं, (यौतीति । यु + “ञ्जियुधुनीभ्यो
दीर्घञ्” उणा० ३ । ४७ । इति कन्
दीर्घञ् ।) मत्कुण्डः । इति जटाधरः ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्याये ।

“युक्ता ललाटमयांति बलिं नात्रन्ति वायसाः ।
येनां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ति यमालयम् ॥”

युक्ता, स्त्री, (युक् + क्त्विर्वा टाप् ।) मत्कुण्डः ।
युक्ती इति उक्ता इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
केशकीटः २ खेदजः ३ घटपदः ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पाली ५ बालकमिः ६ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मग्नौ । १ । ४५ ।

“खेदजं दंशमशकं युक्तामलिकमत्कुण्डम् ।
उग्रशब्दोपजायन्ते यन्त्यान् किञ्चिदीदृशम् ॥”
क्रिमिविशेषः । तदयथा,—

“नामनी विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।
निलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च युक्ता लिङ्गाश्च नामतः ।
द्विधा ते कोटपिङ्काः कङ्कगङ्गान् प्रकुर्वते ॥”
इति माधवकरसंज्ञहीतरत्निख्ये क्रिम्यधि-
कारे ॥

“क्रिमयो द्विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः ।
बाह्या युक्ताः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चुलकास्तथा-
न्तराः ॥

सप्रधा हि भवेद्बाह्या; बहुधा चान्तःसमुद्भवाः ।
तेषां वक्ष्यामि संभूतिं बाह्यानाभ्यन्तरे वृथाम् ॥
रूपादिति बलात् खेदादिनाया शोचनादपि ।
कफघातुसमुद्भवास्तीक्ष्णा युक्ता भवन्ति हि ॥
युक्ताः लघ्वाः पराः चैतास्तृतीयाश्चर्म्मिणि
स्थिताः ।

खण्डातिविकटा रूपाश्चर्म्मिभाश्चर्म्मियुक्ताः ॥
चतुर्थी विभक्तौ नाम वक्तुं वा नञ्चसम्भवा ।

यूकभ

मत्कुण्डाद्याश्च पञ्चम्यो वाङ्मोपद्रवकारिणः ॥
युका मलकसंस्थाने चैत् वक्ष्यन्तिवासनी ।
चर्म्मियुक्ता मेचचर्म्मिं कृष्णे रोमणि वटिका ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
यूकानाशकौषधं यथा, कामरत्ने ।

“विडङ्गगन्धोत्पलकल्कयोगात्
गोमूत्रसिद्धं कटुतेजमेतत् ।
अभ्यङ्गयोगेन शिरोरक्षायां
यूकादिनीचाप्रचयं निहन्ति ॥

गोमूत्रेण बलामूललेपो यूकानिवारणः ।
पारदं मर्द्दयेत्तिलकल्कधुत्तरजद्रवैः ॥
नागवल्लीद्रव्येभ्यश्च वक्ष्यस्वत् प्रलेपयेत् ।
तद्दृक्खं वेष्टयेन्मौली घार्थं यामत्रयं तथा ॥
यूका पतन्ति निःश्रवास्तकात्त्राज संश्रयः ।
द्विनिश्रानवनीतेन लेपात्सौली प्रकङ्कुशुत् ॥
नीलोत्पलं तिलं वटि सघर्षं नागकेशरम् ।
धात्रीफलं समं पिष्ट्वा लेपो यूकाविनाशनः ॥
निश्रागन्धकगोमूत्रं विडङ्गकटुतेजकम् ।
पारदेन समं मर्द्दां लेपो यूकानिवारणः ॥”

इति केशस्य यूकादिनिवारणम् ॥

परिमाणभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ४९ । ३७ ।
“परमायुः परं स्रष्टुं ससरंशुस्मिहीरजः ।
बालाग्रश्चैव जिह्वाश्च युकां चाथ यवोदरम् ॥”
युतिः, स्त्री, (यु + “ऊतियुतिजृतिसातिहेतिकीर्ण-
यञ्” ३ । ३ । ६७ । इति क्तिन् निपातनाद्दीर्घ-
त्वञ् ।) मिश्रणम् । इति सुश्रुतबोधधाकर-
णम् ॥ (यथा, भट्टिकाये । ७ । ६६ ।
“करोमि वो बहियुतीन् पिबध्वं पाणिभि-
र्हृशः ॥”)

यूयं, स्त्री, (यु मिश्रणे + “तिथपृष्ठगृथयूपप्रोथाः ।”
उणा० २ । १२ । इति यक्प्रत्ययेन निपाति-
तम् ।) सजानीयसम्बन्धः । इत्यमरः । २ । ५ । ४१ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ५४ । ४१ ।
“तत्र कुम्भरयुथानि ऋगयुथानि चैव हि ।
विचरन्ति वनास्तेषु तानि ब्रह्मणि राक्षस ॥”)

यूथनाथः, पुं, (यूथस्य नाथः ।) वन्यकरिणां
सम्बन्धस्य ईश्वरः । तत्पर्यायः । यूथपः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥

यूथपः, पुं, (यूथं पातीति । पा + कः ।) अरग्य-
हृत्तिनां प्रधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, श्रीमद्भागवते । ९ । १५ । २८ ।

“घोरमादाय परशुं सतूयं वर्म्मकाम्कम् ।
अन्वधावत दुर्म्मिर्वो ऋगेन्द्र इव यूथपम् ॥”
प्रधानमात्रे च । यथा, महाभारते । १ । २ । ५५ ।
“राजा पाकुर्महारायं ऋगयाजनिविविते ।
चरन् मैथुनधर्मिण्यं ददृशं ऋगयुथपम् ॥”

यूथभट्टः, पुं, (यूथाद्भट्टञ्जितः ।) यूथात्
पलायितहृत्ती । इति शब्दमाला ॥ (यूथ
भट्टमात्रे, चि । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ ।
२८ । ४६ ।

“यदा नोपलभेताङ्गाङ्गायं पल्लवर्म्मती ।
आसीत् संविषहृदया यूथभट्टा ऋगी यथा ॥”

यूपः

युषिका, स्त्री, (यूपं युष्यन्मस्य आसीति । यूप
+ ठन् । टाप् ।) पाठा । इति राजनिर्घण्टः ।
अन्धानकः । इति मेदिनी । के, १४४ ॥ युष्य-
विशेषः । युं इ युज इति भाषा । (यथा, मेघ-
दूते । १ । २८ ।

“विद्यान्तः सन् ब्रह्मचरनरीतीरजानानि विचरन्
उद्यानानां नवलककेयुं यिकाजालकाणि ॥”
तत्पर्यायः । गणिका २ अम्बठा ३ मागधी ४ ।
सा पीता चैत् हेमपुष्पिका । इत्यमरः । २ ।
४ । ७१ ॥ यूपोऽप्युष्यन्ती ६ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ शिखण्डिनी ७ वासन्ती ८ । इति
रत्नमाला ॥ बालपुष्पिका ९ बहुगन्वा १०
भङ्गान्वा ११ । अस्या गुणाः । खाडुत्वम् ।
शिथिलत्वम् । शर्करातिपित्ताहृत्त्वानाना-
त्वगरोषभाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“यूपीयुगं हिमं तिलं कटुपाकं सरं जम्बु ।
मधुरं तुवरं कृद्यं पित्तघ्नं कफघातनम् ।
ब्रह्मसुखदन्तादिशिरीरोगविघापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्याये ।
“पटोलशूलसुनिवसययिचका
वटातिसुक्ताङ्गुरमिन्दुवारणम् ॥”)

यूपी, स्त्री, (यूप + अर्थाच्चाट् । ततो ङीष् ।)
युषिका । इति शब्दरत्नावली ॥

यूपीनः, पुं, (यूपं पातीति । यूप + ङः ।)
यूपपः । इति शब्दचक्रिका ॥

युतिः, स्त्री, योगम् । मिश्रणम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

युनी, स्त्री, (युवन् + ङीष् । “अयुवमधोनाम-
तद्धिते ॥” ६ । ४ । १४४ । इति वस्य उल्लम् ।)
युवती । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
“युनी काममयी दुनोति कृद्यं वैश्याभावा-
द्युः ॥”

इति कलापि अयुवमधोनास्तेतिस्त्रिंशत्कुलचन्द्रः ॥)
यूपः, पुं स्त्री, (यौति मिश्रयतीति । युयते युष्यते-
रक्षिप्रिति ऋग्भाष्ये सायणः । १ । ५ । १ । ४० ।
यदा, यु + “कुयुभ्यां च । उणा० ३ । २७ । इति
पः दीर्घत्वञ् ।) यज्ञे पशुबन्धनकारणम् । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४१ ॥ तस्य परिमाणादियंथा ।
स्युती ।

“चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यज्ञलक्षसमुद्भवः ।
वर्ष्मलः शोभनः स्थूलः कर्त्तव्यो ह्यमौलिकः ॥”
भविये ।
“विक्षस्य वक्तुस्यैव कर्त्तव्यं यूपः प्रशस्यते ॥”
इति सामवेदितृषोत्सर्गोत्तमम् ॥

यूपः, पुं, (यु + पः । दीर्घञ् ।) जयस्तम्भः । याग-
स्तम्भः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, रघुर्वेदे । ६ । ६८ ।
“संयामनिर्म्मिदसश्चसवाहु-
रहादृशङ्गीपनिखातयूपः ।
अनन्यसाधारणराजशब्दो
बभूव योत्री क्विक् कर्त्तव्यः ॥”)

यूष

यूपकटकः, युं, (यूपस्य कटक इव) यूपस्यमात्रि-
 खचकं प्रयुक्त्याद्यर्थं यूपभूमौ यत् काष्ठमारो-
 प्यति स यूपः तस्य शिरसि वलयान्तित्तमवका-
 ष्ठतिर्वा यः काष्ठविकारः सः । यूपस्ये निहित-
 षोडशतय इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्-
 पथ्यायः । चवालः २ । इत्यमरः ॥ २।७।१८ ॥
 यूपकण्डो, युं, (यूपस्य कण्ड इव) यूपकदेशः ।
 तत्पथ्यायः । इति भावनिः २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । ४८ ॥
 यूपहः, युं, (युपाय हः) खदिरवृक्षः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 यूपहमः, युं, (युपाय हमः) खदिरवृक्षः । इति
 शब्दरत्नावली । रक्तखदिरः । इति राज-
 निर्वण्टः ॥
 यूपकण्डः, युं, (यूपो लक्ष्य उपवेशनार्थमस्य) ।
 पथी । इति शब्दमाणा ।
 यूपाय, क्री, (यूपस्यायम्) । यूपस्यायभागः ।
 तत्पथ्यायः । तन्मे २ । इत्यमरः ॥ २ । ७ । १६ ॥
 यूप, वधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-
 सेट्) । षष्ठसरी । यूपति । इति दुर्गादासः ॥
 यूपं, युं, क्री, (यूप + कः) । सुहादिकायरसः ।
 इत्यमरः ॥ ३ । ५ । ३५ ॥ यूपोऽन्तःस्थारिः ।
 चवर्गादिभ्येति सुकृटः । इति भरतः ॥ ३ ॥
 अथ सुहाययुग्माः ।
 “सुहाययोऽपिदो ज्ञयः शुहानां त्रिणिनामपि ।
 पथ्यो बलाप्रपित्तस्रो च्वरहा च क्षताक्षतः ॥
 अक्षेहलवणं सर्वमक्षतं कटुकैर्विना ।
 विशिष्टं लवण्योऽहकटुकेः संस्कृतं क्षतम् ॥
 स तु दाडिमन्डूकायुक्तः स्यादागवाङ्गवः ।
 दक्षिणक्षुपाकश्च दोषाभ्यामविरोधकतः ॥” ॥
 मन्त्रयुग्माः ।
 “मन्त्रयुग्मः संयाही हंही खादुः प्रमेहजित् ।
 पित्तक्षेपस्वरहरस्तथातीसारनाशनः ॥” ॥
 कुलत्ययुग्माः ।
 “कुलत्ययुधोऽनिलहा शर्कराशरिनाशनः ।
 तूष्णीप्रतूष्णीकाशाशोऽगुस्त्रमेदःकफापहः ॥” ॥
 अन्वेन सह माधयुग्माः ।
 “अन्वमाधो गुरुभेदी वातघ्नो दीपनो मतः ॥
 अथ खड्गयुग्मः ।
 “तत्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचानालिचित्रकेः ।
 सुपकं खड्गयुधोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः ॥” ॥
 खड्गकाम्बलिकयुग्माः ।
 “खड्गो लवण्योऽहनिर्लमाधविपाचितः ।
 खड्गकाम्बलिकौ यूषो ग्राहिवतकफापहौ ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ ३ ॥
 अपि च । अथ यूपस्य विधिर्गुणश्च ।
 “अष्टादशगुणे नीरे शमीघान्धस्तो रसः ।
 विरलासि चनः किञ्चित् पेषानो यूप उच्यते ।
 उक्तः स एव निर्गुणो रश्मिलश्च विशेषतः ॥”
 अथ प्रकारान्तरमाह ।
 “कल्कत्रयपत्रं शुद्धोऽपिपथीवाहकार्धिकीम् ।
 शारिप्रस्थेव विपेषितद्वयो यूप उच्यते ॥”

यूष

अयमर्थः । यूपान्नं पक्वमितं तत् कल्कोत्तं
 शुद्धी पिपथी च समुदितान्कर्वमिता कल्की-
 क्षता उभयमपि प्रस्थमितेन वारिणा पचेत् ।
 तद्भवो यूपः ।
 “यूपो बन्धो लघुः पाके बन्धः कण्टः कफा-
 पहः ॥”
 अथ सुहाययुग्मविधिः । उष्णटीकायां तन्मानरे ।
 “सुहायानां द्विपत्रं तीये श्वेतमर्द्धाङ्गकोष्णिते ।
 पादस्थं महितं पूर्तं दाडिमस्य पलेन तत् ॥
 युक्तं सेखवविन्धाङ्गान्यकैः पादकांशिकैः ।
 कणाजीरकयोश्चूर्णाच्छाण्डकेनावचूर्णितम् ।
 संस्कृतो सुहाययोऽयं पित्तक्षेपहरो मतः ॥” ॥
 अथ सुहाययुग्माः ।
 “सुहायानामुत्तमो यूपो दीपनः शीतलो लघुः ।
 त्रयोऽयुक्तुवगदाहकप्रपित्तच्वरामहत् ॥” ॥
 अथ सुहाययुग्माः ।
 “सुहाययुग्मस्तु भेदी पित्तानिलापहः ।
 ठङ्गादशमनः शीतो मन्त्राश्रममदापहः ॥”
 मन्त्रयुग्माः पूज्यवत् । इति भावप्रकाशः ॥
 (तथा च ।
 “कुलत्ययुधो मधुरः कषायः
 कर्षं सपित्तं विनिहन्ति शीघ्रम् ।
 मेहाशरी पायुजमेदहना
 सन्दीपनो मन्त्रविधोधनश्च ॥
 आङ्गयुग्मं मधुरश्च शीतं
 विशेषतो वातनिवारणश्च ।
 श्लेष्मापहं पित्तहरं नराणां
 क्षमिं निहत्यापि दाडिमश्च ॥
 शीतलं मधुरं मौद्गं यूषं पित्तविकारजित् ।
 वातदोधहरं प्रोक्तं च्वरणां शमनं परम् ॥
 मासुरो ग्राहको यूषो हंही खादुः प्रमेह-
 जित् ॥
 पित्तक्षेपहरः स्यात्तथातीसारनाशनः ॥
 कषायं कटुकघोर्यं वातघ्नं पुंस्वदोषजित् ।
 रक्तपित्तं निहन्त्यायु च्चानां यूपमुच्यते ॥
 चनं सवातं कफक्षन्नाधयं च पित्तजित् ।
 अक्षं पर्युषितं तच्च श्रुते तैलपाचने ॥
 अन्वानि चैव शस्तानि कौलत्यायुषितानि च ।
 मन्त्राक्षिपुठा बल्याः कलायाद्याश्च वर्णिताः ॥”
 इति यूषविधिः ॥ ३ ॥
 इति शारिते प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये ।
 “श्रेयः पथ्यतमश्चापि सुहाययुग्मः क्षताक्षतः ।
 स तु दाडिमन्डूकायुक्तः स्यादागवाङ्गवः ॥”
 “पटोलनिम्बयुधौ तु कफमेदोषिप्रोषिणौ ।
 पित्तघ्नौ दीपनौ ज्ञयौ क्षमिंशुष्णवरापहौ ॥
 आसकासप्रतिश्लाय प्रसेकारोचकच्वरान् ।
 हन्ति मूलकयुधस्तु कफमेदोगलामयान् ॥
 कुलत्ययुधोऽनिलहा आसपीनसनाशयुः ।
 तूष्णी प्रतूष्णी काशाशोऽगुस्त्रोदावर्तनाशनः ॥
 दाडिमामलकैर्युधो ज्ञयः संशमनो लघुः ।
 प्राणान्निजनोऽहमेदोघ्नः पित्तवातजित् ॥
 सुहाययुग्मस्तु ग्राहो पित्तकषे हितः ।

योगः

यवकोलकुलत्यानां यूषः कल्कोऽनिलापहः ॥
 इति सुश्रुते खन्त्याने ४५ अध्यायः ॥)
 यूषः, युं, (युषतीति । यूष + कः) । अष्टादशवृक्षः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 येव, ऋ ङ यत्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट्) । अन्तःस्थारिः । ऋ,
 अयियेषत् । ङ, येषते यियेषे । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 योक्ता, [ऋ] त्रि, योगकर्त्ता । इति युजघातोः
 कर्त्तरि ङप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, वाच-
 सनेयसंहितायाम् ॥ ३० । १४ ।
 “मन्वयेऽयस्तपं क्रोधाय निरसं योगाय योक्तारं
 शोकायाभिसर्तारम् ॥”
 “योक्तारं योगकर्त्तारम् ॥” इति तन्नाथम् ॥)
 योक्तं, क्री, (युज्यतेऽनेनेति । युज् + “दाक्षीप्रसय-
 युजस्तुदेति ॥” ३ । २ । १२२ । इति ङ् ।)
 युगेन सह ईशादक आवध्यते अनेन तत् ।
 योत् दङ् इति भाषा । तत्पथ्यायः । आबन्धः २
 योजम् ३ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । १३ ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । ५ । ३३ । २ ।
 “स त्वं न इन्द्र धियमानो अर्केऽहरीणां वृषन्
 योक्तमश्रेः ॥”
 “योक्तं नियोजनरञ्जुं अश्रः आश्रयसि ॥” इति
 तद्भाष्ये सायणः ॥ मन्वयरञ्जुः । यथा,
 रामायणे । २ । ४५ । १२८ ।
 “ततो निश्चिन्त्य मथनं योक्तं क्षत्वा च वासु-
 किम् ।
 मन्थानं मन्त्रं क्षत्वा ममन्त्युरमितौजसः ॥”)
 योगः, युं, (युज ममाधौ + भावादौ यथास्यं घञ्) ।
 सन्नहनः । उपायः । ध्यानम् । सङ्गतिः ।
 युक्तिः । इत्यमरः ॥ ३ । ३ । २२ ॥ (प्रेम ।
 यथा, देवीभागवते । ३ । १५ । १३ ।
 “स्त्रीयान् गुणान् प्रविततान् प्रवदंस्तदासौ
 तां प्रेमदामनुचकार च योगयुक्तः ॥”
 “योगयुक्तः प्रेमयुक्तः ॥” इति तट्टीकायां नील-
 कण्ठः ॥ इत्यमरः । ८ । ११५ ॥
 अस्य प्रमाणं योगदानशब्दे दृश्यम् ॥) अपू-
 ष्याघेवस्याभिः । षणुःस्येयम् । प्रयोगः । विष्क-
 भादिः । भेषजम् । विश्रम्भघातकः । त्रयम् ।
 काम्भेषम् । इति मेदिनी । नैयायिकः । धनम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ चारः । खत्रम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ ३ ॥ (येन वाक्यं युज्यते स
 योगः । यथा,—
 “तेनं पिबेष्वाहृतवह्निनिम्ब-
 हिंसाभयावृक्षकपिपथीभिः ।
 सिद्धं बलाभ्याश्च सदेवदास
 हिताय निधं गलगच्छरोगी ॥
 सिद्धं पिबेदिति प्रथमं वक्तव्ये तृतीयपादे सिद्धं
 प्रयुक्तमेतं दूरस्थानामपि पदानामेकीकरणं
 योगः ॥” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चषष्टितमेऽध्याये
 सुश्रुतेनोक्तम् ॥) अथ सप्तविंशतियोगानां
 नामानि । यथा,—

योगः

“विष्णुः प्रीतिरायुष्मान् श्रीभान्मः श्रीभन-
स्तथा ।
अतिगच्छः सुकर्मो च धृतिः शूलस्तथैव च ।
गच्छो वृद्धिर्भवैव आवातो हर्षस्तथा ।
वक्ष्णात्क अतीपातो वरीयान् परिचः शिषः ।
सिध्दः साध्यः शुभः शुक्रो ब्रह्मिन्नी वैधृतिस्तथा ॥”
तेषां वर्णनीयभाग यथा, —
“परिचस्य त्वत्सेदहं शुभकर्म ततः परम् ।
ब्रह्मादौ पञ्च विष्णुस्ते सप्त मुखे च नाडिकाः ॥
गच्छथाघातयोः षट् च नव हर्षस्तथायोः ।
वैधृतिव्यतिपाती च समस्तौ परिवर्णयत् ।
श्रेयायार्थनामानो योगाः कार्येषु श्रीभनाः ॥”
अथ विष्णुस्मादियोगानयनक्रमः ।
“रवीन्द्रयोगजिज्ञासो योगा भोगभाजिताः ।
गतगम्याश्च धृष्टिना नाथो भुक्तान्तरोहताः ॥”
इति सूर्यसिद्धान्तः ॥
विष्णुस्मादिसप्तविंशतिसङ्क्रांताकाशविशेषः । तत्-
साधकमाह ।
ग्रहकलाः सरबीन्द्रकलाहताः
खखगनेश्च भयोगमिती क्रमात् ।
अथ हृता खगत्येव विजिप्रिका
निजजवेन गतागत नाडिकाः ॥”
इति भास्कररीयसिद्धान्तश्रीरोमयौगणित-
ध्यायः ॥ ॥ यस्य ग्रहस्य नक्षत्रं ज्ञातु-
मिच्छते तस्य कलाः कार्याः । तथा चन्द्रार्कयो-
र्योगस्य कलाः कार्याः । उभयत्र शताष्टकेन
हुते प्रथमस्थाने गतमानि । द्वितीयस्थाने गत-
योगाः । अथ यान्यवशिष्टानि गतानि खख-
हारण्युतानि गम्यानि स्युः तेषां गतानां सम्-
न्वित्यो विकलाः खखगतिभिर्भाष्याः । यज्ञभ्यते
ता गतनाडिका भवन्ति । यद्येष्याणां विकला
भक्तास्तदेव्या घटिका भवन्ति । इति मित्ता-
चरानाप्ती तत्कृतटीका ॥ आनन्दयोगो
यथा । भीमपराक्रमे ।
“अग्निनी सङ्घ सूर्येण सोमे न्दगशिरस्तथा ।
अथैवा भीमवारेण बुधे हस्तः प्रकीर्णतः ॥
अशुराधा गुरोवारे विश्वदेवस्तु भार्गवे ।
वारुणं शनिं युक्तमानन्दोऽयं प्रकीर्णतः ॥”
योगव्या यथा । होपिकायाम् ।
“भीमपुत्रार्कयोरेङ्ग नन्दा मरु-
द्धारुणाद्रान्धचित्राहस्तान्नाभिः ।
भार्गवेखाङ्गयोरेङ्ग भद्रा
भवेत् फल्गुयुगोऽस्य युता ॥
सोमपुत्रस्य वारे जथा स्यान्मृगो-
पेन्द्रगुर्विन्ध्याभ्याभिजिह्वाभिः ।
गोघतेरेङ्ग रिक्ता च युक्ता यदा
विश्वशक्रासियुक्पित्रादिव्यम्भिः ॥
सूर्यसंतस्य दिने यदि पूर्वा
ब्रह्मदिनाधिपतिद्रव्येः स्यात् ।
योगवदास्त्रिभिरेव समेताः
सर्वसमीहृतसिद्धिनयुक्ताः ॥”
अथमेव आनन्दयोगः ॥ ॥ अथान्तयोगः ।

५१
योगः

“भुवगुहकरमन्त्रापीषाम्भ्यर्कवारे
हरियुगविधियुग्मे फल्गुभी भाद्रयुग्मे ।
द्विसकरतुरङ्गी सर्वैरीनाथवारे
गुरुयुगनलवातोपान्धपौष्कानि कौक्षि
दहनविधिप्रतास्यामेजभं सौम्यवारे
मरुददितिभपुष्यामेजभं जौववारे ।
भगयुगजयुगान्धो विष्णुमेज सितान्हे
असनकमलयोनी सौरिवारेऽन्तानि ॥
यदि विद्यतितीपाती दिने वाप्यशुभं भवेत् ।
हृत्पतेऽन्तयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥
सर्वदेशाविधिषु फलं स्यात्सुभयोगजम् ॥
अन्तं सिद्धियोगश्च यदोक्तम् दिने भवेत् ।
तद्दिनम् भवेद्दुष्टं मधुसर्पिण्या विषम् ॥” ॥
अथ सिद्धिदग्धपापमघट्टयोगः । यथा,—
“नन्दाद्याः सिद्धियोगा भृगुजबुधकृष्णकौष्ण-
वारेः प्रशस्ताः ।
सूर्येणाश्राप्तिवङ्गदसुनिमित्ततिययोर्कादि-
वारेः प्रख्याः ॥”
राजमार्तके ।
“मासा रक्षादिशो रामा षट्पत्तसुनयस्तथा ।
दक्षान्ति तिययः सप्त रथादिसप्तभर्गहेः ॥”
अपि च ।
“द्वादशकयुता भवेद्दुभद्रा सोमेन चेकादशी
भीमे चापि युता तथैव दशमी नेटा तृतीया
बुधे ।
धृती नेटफलप्रदा सुरगुरौ शुक्रे द्वितीया तथा ।
सर्वैरभविनाशविज्रजननी सूर्यात्मजे सप्तमी ॥
पापोर्कादि विधाखावययमसुहृपस्याह
चित्राचतुष्कं
तयं विश्वाभिजिह्वं त्वय कुजदिवसे स्वत्रयं
विश्वरदौ ।
द्वाहे मन्त्रा विश्वाखा यमधनतुरगान्यानि जेवे
रङ्ग पिचं
रोहण्यार्द्रा यमेन्द्रशतभमघ भृगोरङ्ग पुष्या-
चयैन्मौ ॥
सौराहे हस्तयुग्मायंमयमजजयुक्पौष्णपुष्या-
धनानि
चण्डोऽखकचयुक्ते खयहृपतिदिने सौम्यवारे
रथेमापि ॥” ॥
अथोत्पाटादियोगः ।
“रथादिदिवसेयुक्ता विश्वाखादिचतुष्टयः ।
उत्पाटा न्दत्वः काणा अन्तानि यथा-
क्रमम् ॥”
अथ करकचायोगः ।
“वाजिचिन्तोतरावादा म्दनपरशीष्यभान्नाकाः ।
सूर्यादिवारसंयुक्ता योगाः करकचाः स्तुताः ॥”
अथ न्दुयोगः ।
“आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रप्रशाङ्गयोः ।
बुधे जथा गुरौ रिक्ता शनी पुष्या च न्दुदा ॥”
अथ यमघट्टादीनां वर्ण्यकालनिर्णयः ।
“यमघट्टे अजेदो न्दो दादश नाडिकाः ।
अन्येषां पापयोगानां भध्याहात् परतः शुभम् ॥”

योगः

अथ शुभचन्नेक करकचादिशान्तिः ।
“अयोगेषु च सर्वेषु पूर्वेषामं परित्यजेत् ।
अयोगाश्च विनश्यन्ति चन्द्रशुद्धिहता इमे ॥
करकचा न्दुयोगाश्च दिने र्गं तथा परे ।
शुभे चन्ने प्रणश्यन्ति तृणा वक्ष्यता इव ॥” ॥
विश्वयोगानां रेश्वविधिं प्रतिप्रसवो यथा ।
श्रीपतिः ।
“विश्वसंज्ञाक्षिप्रवारयोगा
नक्षत्रवारप्रभवाश्च ये वै ।
हृनाङ्गवङ्गेषु स्वशेषु वर्ण्याः
शेषेषु रेश्वेषु न तं विश्वहाः ॥”
इति ज्योतिष्स्तम्भम् ॥ ॥
अथ क्रियायोगः । सुनय ऊचुः ।
“दुःखात्ममयाः पुत्रधाः प्राप्य ब्रह्म महाजयम् ।
उत्तरेयुर्भवाभ्योधिं तथा त्वमनुचिन्तय ॥
इत्युक्तः स तदा प्राह क्रियायोगं महात्मनाम् ।
नराणां सुपकाराय दुःखविच्छेत्तकारकम् ॥
वद्विदधाच ।
आराधयन् विन्देशं जगतां कारकं परम् ।
केशवन्तिसरापेत्ता एवस्तुतं प्रवास्य च ॥
इत्या पूजानमकारेः शुश्रूषाभिरङ्गनिशम् ।
व्रतोपवासे विविधैर्प्राणानाञ्च तर्पणेः ॥
ते स्तोत्रास्त्रिभूतैः कामैर्यं स्वचेतसि तुष्टिताः ।
भवेयुरपरिच्छेदादाराधयत केशवम् ॥
तस्मिन्नास्तुतधियस्तत्कमेवास्तदाश्रयाः ।
तद्दृष्टयस्तन्मनसः सर्वस्मिन् स इति स्थितः ॥
समस्तान्यथ कर्माणि तत्र सर्वोत्तमात्मनि ।
संन्यस्यन् सर्वः कर्ता समस्तारण्यथयः ॥
परः पराणां परमः स यको
नरोत्तमो यस्य पदम् भिन्नम् ।
चराचरं विश्वमिदं समन्ता-
दचिन्त्यत्कपन्तपरग्रहं यत् ॥
नमाराध्य जगन्नाथं क्रियायोगेन वाङ्मवाः ।
असौ मोक्षं परं जगत्सुखान्तम्भोचकारकम् ॥
संसारार्थवमयानां विषयाक्रान्तचित्तसाम् ।
विष्णुपोतं विना नान्यत् किञ्चिदस्ति परायणम् ॥
उत्तिष्ठंश्चिन्तय हरिं ब्रह्मचिन्तय केशवम् ।
सुहृन्चिन्तय गोविन्दं स्वर्णचिन्तय माधवम् ॥
ययमेकाग्रचित्ता हि संश्रिता मधुसूदनम् ।
जन्मन्मृत्युजरायाहं संसारं सन्तरिष्यथ ॥
क्रियायोगपराणोह सुक्तिकायाण्यनेकशः ।
समाराध्य जगन्नाथं राशानो मोक्षमाप्नुयुः ॥”
इति वद्विपुराणम् ॥ ॥
अथ योगमाधनम् । केशिध्वज उवाच ।
“योगस्वरूपं स्वाच्छिन्त्य । श्रूयतां गदतो मम ।
यत्र स्थितो न च्यवते प्राप्य ब्रह्मलयं मुनिः ॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमाचरयोः ।
बन्धस्य विषयासङ्गि सुक्तेर्निन्धियं तथा ॥
विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो मुने ।
चिन्तयन्मन्तये तैव ब्रह्मभूयं परंवरम् ॥
आत्मभावं नयत्येवं तद्ब्रह्मध्यायिणं मुने ।
विकार्यश्चात्मनः शून्या लोहमाकर्वको यथा ॥

योगः

आत्मप्रयत्नसाधेया विशिष्टा या मनोगतिः ।
तस्या ब्रह्मसंयोगो योग इत्यभिधीयते ॥
एवमत्यन्तविशिष्टायुक्तधर्मोपलक्षणः ।
यस्य योगः स वै योगी सुसुखरभिधीयते ॥
योगयुक्तं प्रथमं योगी युक्तानः सोऽभिधीयते ।
विनियमसमाधिस्तु परब्रह्मोपलम्बिवान् ॥
यद्यन्तरायदोषेण दुष्यते चास्य मानसम् ।
जन्मान्तरेऽभ्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते ॥
विनियमसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगादिदशकर्मणा च यो-

रचिरात् ॥

ब्रह्मचर्यमहिंसाश्च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन् ॥
आध्यायशौचसन्नोषतर्पासि नियमात्मवान् ।
कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवर्षं मनः ॥
एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः ।
विशिष्टफलदाः कान्या निष्कामानां विसु-

क्तिदाः ॥

एकं भद्रासनादीनां समाख्या गुणैर्यतः ॥
यमाद्येर्नियमाद्यैश्च युक्तीन् नियतो यतिः ॥
प्राणात्मनिर्जनं वश्यमभ्यासान् कुरुते तु यत् ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽवीज एव च ॥
परस्परैवाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ।
कुरुतः सद्भिधानेन तृतीयः संयमात्मयोः ॥
तस्य चात्मस्वनवतः स्थूलरूपं द्विजोत्तमः ।
आत्मस्वनमनस्तस्य योगिनोऽभ्यसतः सूक्ष्मम् ॥
शब्दादिद्वन्द्वरक्तानि निगृह्यान्नाणि योगवित् ।
कुर्याच्चिन्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥
वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनाम् ।
इन्द्रियाणामवश्यैस्तेन योगी योगसाधकः ॥
प्राणायामेन पवनेः प्रत्याहारेण चैन्द्रियैः ।
वशीकृतेस्ततः कुर्यात् स्थितं चैतः शुभाश्रये ॥
श्रीखाण्डिक्य उवाच ।

कथ्यतां मे महाभाग । चेतसो यः शुभाश्रयः ।
यदाधारमशेषं तद्वन्ति दोषफलोद्भवम् ॥
श्रीकेशिभूषण उवाच ।

आश्रयश्चेतसो ब्रह्म दिधा तच्च स्वभावतः ।
भूप । भूर्तमन्त्रैश्च परश्चापरमेव च ॥
त्रिविधा भावना विप्र विभ्रमेतन्निबोध मे ।
ब्रह्मात्मा कर्मसंज्ञा च यथा चैवोभयात्मिका ॥
ब्रह्मभावात्मिका सूक्ता कर्मभावात्मिका परा ।
उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना ॥
समन्तादयो ब्रह्मभावभावना युताः ।
कर्मभावना चान्ये देवाद्याः स्थावराचराः ॥
हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मोत्तिका द्विधा ।
बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥
अचीयेषु समस्तेषु विशेषज्ञान कर्मसु ।
विभ्रमेतत् परं चाप्यहोऽभिन्नदशांशु ॥
प्रत्यक्षमितभेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
वचसामात्मसंवेदं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
तच्च विष्णोः परं रूपमरूपस्याजमचरम् ।
विश्वरूपपवेत्कृष्णसत्त्वं परमात्मनः ॥

पूर

योगः

न तदयोगयुजा शक्यं श्रुप ! चिन्तयितुं यतः ।
ततः स्थूल हरे रूपं चिन्तयं यद्ब्रह्मगोचरम् ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् वासपीठेय प्रजापतिः ।
मरतो वसवो वना भास्कराक्षरका यज्ञाः ॥
गन्धर्व्यचदैत्याद्याः सकला देवयोनयः ।
मनुष्याः पशवः शैलाः ससृष्टाः सरितो द्रुमाः ॥
भूप भूतान्यशेषाणि भूतानां ये च जैतवः ।
प्रधानादि विशेषान् चेतनाचेतनात्मकम् ॥
एकपादं द्विपादं बहुपादमपादकम् ।
मूर्धमेतद्धरे रूपं भावनात्रितयात्मकम् ॥
एतत् सर्वमिदं विश्वं जगदेतच्चराचरम् ।
परं ब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोः शक्तिसमन्वितम् ॥
विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता शैब्यशास्त्रा तथापरा ।
अविद्या कर्मसंज्ञाया तृतीया शक्तिरिष्यते ॥
यथा शैब्यशक्तिः सा चैतना श्रुप ! सर्वगा ।
संसारनापानखिजानवाप्रोत्पन्नसन्तान् ॥
तथा तिरौहितत्वाच्च शक्तिः शैब्यसंज्ञिता ।
सर्वभूतैषु भूपाल ! तारतम्येन लक्ष्यते ॥
अप्रायवत्सु स्वल्पास्या स्थावरेषु ततोऽधिका ।
सरीसृपेषु तेष्योऽपि अतिशक्त्वा पतन्निष्ठु ॥
पतन्निष्ठो ऋगास्त्रिभ्यः स्वशक्त्वा पशवोऽधिकाः ।
पशुभ्यो मनुजाश्चातिशक्त्वा पुंसः प्रभाविताः ॥
एष्योऽपि नागगन्धर्वा यथाद्या देवता श्रुप ! ।
शक्रः समस्तदेवैश्चकृतश्चापि प्रजापतिः ॥
हिरण्यगर्भोऽति ततः पुंसः शक्रोपलक्षितः ।
एतान्यशेरूपस्य तस्य रूपाणि पार्थिव ! ॥
यतस्तच्छक्तियोगेन युक्तानि नभसा यथा ।
द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य गोगिधेयं महामते ॥
अमूर्तं ब्रह्मणो रूपं यत् सद्दित्युच्यते बुधैः ।
समस्ताः शक्तयश्चेता श्रुप यच्च प्रतिष्ठिताः ॥
तद्विश्वरूपरूपं वै रूपमन्यहरेर्महत् ।
समस्तशक्तिरूपानि तत् करोति जनेश्वर ! ॥
देवतियं इमनुष्यादिचैष्टावन्ति स्वकीयया ।
जगतासुपकाराय न सा कर्म निमित्तना ।
चैष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्याहतात्मिका ॥
तद्वत् विश्वरूपस्य तस्य योगयुजो श्रुप ! ।
चिन्त्यमात्मविशुद्धयं सर्वैकित्विषयभाषणम् ॥
यथासिद्धतशिश्वः कश्च दृष्टति सानिलः ।
तथा चित्तं स्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वैकित्विषयम् ॥
तस्मात् समस्तशक्तौनामाधारे तच्च चेतसः ।
कुर्वीत संस्थितं सा तु विज्ञेया मुह्यधारणा ॥
शुभाश्रयः सचित्तस्य सर्वैकस्य तथात्मनः ।
त्रिभावभावनातीतो मुक्तये योगिनां श्रुप ॥
अन्ये च पुरुषथात्र । चेतसो ये अपाश्रयाः ।
अपुष्टास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोगिनः ॥
मूर्तं भगवतो रूपं सर्वोपाश्रयनिष्कृष्टम् ।
एषा वै धारणा श्रेया यच्चित्तं तच्च धार्यते ॥
तच्च मूर्तं हरे रूपं यादृक्चिन्तयं नराधिप ! ।
तच्छ्रुयतामनाधारा धारणा गोपपद्यते ॥
प्रसन्नचारवदनं पद्मपत्रायतेजसम् ।
सुकपोलं सुविस्तीर्यजलाटपलकोष्णम् ॥
समकर्णात्तु विभ्रस्तचारकर्मविभ्रवशम् ।

योगः

कर्मगौवं सुविस्तीर्यश्रीवत्साङ्कितवचसम् ॥
बलौघिभङ्गना ममनाभिना चोदरेऽव वै ।
प्रलम्बाशुभं विष्णुमथवापि चतुर्भुजम् ॥
समस्थितोऽवजङ्घ च सुस्थिराङ्घ्रिकराम्भुजम् ।
चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥
किरीटचारुकेयूरकटकादिवभूषितम् ।
शार्ङ्गशङ्खगदाखड्गचक्राक्षवलयान्वितम् ॥
चिन्तयेत्तन्मथो योगी समाधायान्मानसम् ॥
तावद्यावद्दृष्टीभूता तत्रैव श्रुप धारणा ॥
ब्रजतस्त्रिस्तोऽन्यदा खेच्छया कर्म कुर्वतः ।
नापयाति तदा चित्तात् सिद्धां मन्यते तां तदा ॥
ततः शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिरहितं बुधः ॥
चिन्तयेद्ब्रह्मवद्वपं प्रशान्तं साक्षरकम् ॥
सा यदा धारणा तद्ब्रह्मस्थानवती ततः ।
किरीटकेयूरसुखैर्भूयै रक्षितं शरैत् ॥
तदेकावयवं देवं चेतसापि पुनश्चुधः ।
कुर्व्यात्ततोऽवयविनि प्रणिधानपरो भवेत् ॥
तद्ब्रह्मप्रत्ययैवैकसन्ततिश्चान्वनिसृष्टा ।
तद्भागं प्रथमेऽङ्गेः यद्भूमिनिष्पाद्यते श्रुप ॥
तस्यैव कल्पनाहौनं स्वरूपयद्दृष्टं हि यत् ।
मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते ॥
विज्ञानं प्रापकं प्राप्य परे ब्रह्मसि पाद्यैव ! ।
प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रचीणाशेषभावनः ॥
शैब्यः करुणी ज्ञानं कर्षं तेन तस्य तत् ।
निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकत्वं निवर्तते ॥
तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना ।
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकतो भवेत् ॥
विभेदनकेऽज्ञाने नाशमात्मन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्नं कः करिष्यति ॥
इत्युक्त्वा मया योगः खाण्डिक्य परिपृच्छते ॥
इति विष्णुपुराणे ६ अध्यायः ७ अध्यायः ॥

ब्रह्मकृतयोगो यथा ।

“सुखं योगाननं कृत्वा बभूव संपुटाङ्गलिः ।
पुलकाङ्कितसर्वाङ्गः सासु नेत्रोऽतिदीनवत् ॥
इडां सुषुम्नां मेध्याश्च पिङ्गलां नलिनीं धुराम् ।
नाडीषट्कञ्च योगेन निरुध्य च प्रयत्नतः ॥
मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरमनाहतम् ।
विषुहं परमाज्ञास्यं षट्चक्रञ्च निरुध्य च ॥
लङ्घनं कारयित्वा च तं षट्चक्रं क्रमद्विधिः ।
ब्रह्मरन्ध्रं समानीय वायुवहं चकार ह ॥
निरुध्य वायुं मेध्यान्तानानीय हृदयाम्बुजम् ।
तं वायुं भ्रामयित्वा च धौलयामास मेधया ॥
एवं कृत्वा तु निष्पन्दो यो इतो हरिणा पुरा)
जनाप परमं मन्त्रं तं तस्यैकादशाक्षरम् ॥
सुहृत्तञ्च जपं कृत्वा ध्यायं ध्यायं पदाम्बुजम् ।
इदं हृदयाम्बुजे सर्वं तेजोमयं सुमे ॥
तत्तेजसोऽन्तरे रूपमतीवसुमनोहरम् ।
दिभुजं सुरलीहसं भूषितं पीतवासवा ॥
श्रुतिमूलमन्यन्त्यक्तवल्गुकरकुण्डलम् ।
इतद्वास्यं प्रसन्नास्यं भक्तानुयुक्तकारम् ॥
नवीनजलदाकारं श्यामसुन्दरं विद्युत्सम् ।
स्थितं जगत्सु सर्वैषु निर्जितं सान्निध्यम् ॥

योगः

स्वात्मारामं पूर्णकामं जगद्गापि जगत्परम् ।
 सर्वस्वरूपं सर्वेषां बीजरूपं सनातनम् ॥
 सर्वधारं सर्ववरं सर्वशक्तिसमन्वितम् ।
 सर्वारार्थं सर्वगुहं सर्वमङ्गलकारणम् ॥
 सर्वमन्त्रस्वरूपं सर्वसम्पत्करं वरम् ।
 यद्दृष्टं ब्रह्मरत्नं च हृदि तद्दृष्टिरेव च ।
 इत्था च परमाश्चर्यं तुष्टपि परमेश्वरम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णखण्डे २० अध्यायः ॥ १॥
 अथ ध्यानयोगः । हरिरुवाच ।
 “अथ योगं प्रवक्ष्यामि भुक्तिमुक्तिकरं परम् ।
 ध्यायिभिः प्रीयते धीयो ध्यानेन हरिरीश्वरः ॥
 तत्तु श्रेयस्य महेष्टान् । सर्वपापविनाशनम् ।
 विष्णुः सर्वेश्वरीशक्तो यद्भूमिपरिवर्जितः ॥
 वासुदेवो जगन्नाथो ब्रह्मात्मा अहमेव तु ।
 देहिदेहस्थितो नित्यः सर्वदेहविवर्जितः ॥
 देहधर्मविहीनश्च चराचरविवर्जितः ।
 यद्द्विधेयु स्थितो दृष्टा श्रोता घ्राता स्तुतीन्द्रियः ॥
 तद्दृष्टोऽहम् । सदा नामगोचरविवर्जितः ।
 मन्ता मनःस्थितो देवो मनसा परिवर्जितः ॥
 मनोधर्मविहीनश्च विज्ञानाश्रय एव च ।
 बोद्धा बुद्धिस्थितः साक्षी सर्वबोधविवर्जितः ॥
 बुद्धिधर्मविहीनश्च सर्वः सर्वगतोऽमलः ।
 सर्वपाणनिर्मूलकः प्राणधर्मविवर्जितः ॥
 प्राणिप्राणो महाशान्तो भवेन परिवर्जितः ।
 अहङ्कारादिहीनश्च तद्दृष्टोऽहम् परिवर्जितः ॥
 तत्तु साक्षी तन्मयन्ता च परमात्मरूपकः ।
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्थान्तुसाक्षी तद्विवर्जितः ॥
 तुरीयः परमो घाता दृग्गो गृह्यवर्जितः ।
 सुक्तो बुद्धो जनयापी सत्य आत्मास्मिन्निवः ॥
 एवं ये मानवा विज्ञा ध्यायन्तीश्वरं परम् ।
 प्राप्नुयुक्ते च तद्रूपं नात्र कार्या विचारणा ॥
 इति ध्यानं मया ख्यातं तव शुकुर ! सुव्रत ! ।
 पठेद्य एतत् सततं विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
 इति गारुडे १४ अध्यायः ॥
 अथाष्टाङ्गयोगः ।
 “सुक्तिरष्टाङ्गविज्ञानान् सन्निपासददे श्रेयः ।
 यमाः पञ्च त्वहिंसाद्या अहिंसा प्राण्यहिंस-
 नम् ॥
 सर्वं भूतहितं वाक्यमस्ति यं स्वाग्रहं परम् ।
 अमेधुनं ब्रह्मचर्यं सर्वत्यागोऽपरिग्रहः ॥
 नियमाः पञ्च सत्याद्या बाह्यमाभ्यन्तरं दिधा ।
 शौचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपस्त्रियनिग्रहः ॥
 स्वाध्यायः स्यान्नत्रजापः प्रणिधानं हर्यंजिः ।
 आसनं पद्मकाठुक्तं प्राणायामो मरुञ्जयः ॥
 मन्त्रध्यानयतो गर्भो विपरीतो ह्यगर्भकः ।
 अगर्भात्तु सगर्भस्यः प्राणायामस्ततीऽधिकः ॥
 एवं द्विधा त्रिधाप्युक्तः पूरणात् पूरकः स च ।
 कुम्भको निखलत्वान् स रेचकाद्देवकस्त्रिधा ॥
 लघुदादशमात्रः स्यात्तुर्विश्रतिकः परः ।
 षट्त्रिंशन्मात्रिकः श्रेष्ठः प्रत्याहारश्च रोधनम् ।
 ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्याद्धारणा मनसो धृतिः ।
 अहं ब्रह्मैवस्मानं समाधिब्रह्मणः स्थितिः ॥

योगः

अहमात्मा परं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तरम् ।
 विज्ञानमानन्दो ब्रह्म ब्रह्मत्वमसि कैवल्यम् ॥
 अहं ब्रह्मास्मिहं ब्रह्म अशरीरमनिन्द्यम् ।
 अहं मनो बुद्धिमरुदहङ्कारादिवर्जितम् ॥
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तादिमुक्तं श्योतितक्षीयकम् ।
 नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमदयम् ॥
 योऽसावादित्यपुत्रयः सोऽसावहमवख ॐ ।
 इति ध्यायन् विमुच्येत ब्राह्मणो भवत्वनात् ॥”
 इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥ १॥
 अथ च ।
 “एतत्तु कथितं ज्ञानं योगश्चेत्तं निबोध मे ।
 यं प्राप्य ब्रह्मणो योगी शान्तानन्दमन्यतं प्रजेत् ॥
 प्राणात्मैवात्मना जेत्यो योगिनां स हि दुर्लभः ।
 कुर्वीत तन्मये यत्र तस्योपायं श्रेयस्य मे ॥
 प्राणायामैर्देहहोषान् धारणाभिश्च किंस्त्रियम् ।
 प्रत्याहारैश्च संसर्गान् ध्यानेनानोश्वरान् ॥
 गुणान् ॥
 यथा पञ्चतन्नातूनां ध्यातानां दृष्टौ मेलनम् ।
 तथेन्द्रियज्ञाना दोषा दहन्ती प्राणनियन्तान् ॥
 प्रथमं साधनं कुर्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
 प्राणायामनिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
 लघुमधोत्तरीयारण्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
 तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदनर्कं । श्रेयस्य मे ॥
 लघुदादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
 त्रिगुणाभिश्च मात्राभिश्च उत्तरीय उदाहृतः ॥
 निमेषोन्मेषो मात्रा तासौ लघ्वत्तरीय मतः ।
 प्राणायामस्य संख्यायै स्तुतो द्वादशमात्रकः ॥
 प्रथमेन जयेत् स्वदे मध्यमेन तु त्रिपथुम् ।
 विपादं हि त्वनीयेन जयेद्दोषानुरुक्तमान् ॥
 नृदुर्लभं सद्यमानास्तु सिंहेशार्द्धलकुञ्जराः ।
 यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥
 वश्यं मत्तं यथेच्छातो नागं नयति क्षतिपः ।
 तथैव योगी च्छन्देन प्राणं नयति साधितम् ॥
 यथा हि साधितः सिंहो नृगान् हन्ति न ॥
 मानुषान् ॥
 तद्वन्निग्रहः पवनः किंस्त्रियं न नृगां तदुम् ॥
 तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
 श्रूयतां मुक्तिफलदं तस्यावस्थान्तुष्टयम् ॥
 ध्वक्तिः प्राप्तिस्तथा संवित् प्रसादश्च महोपते ।
 स्वरूपं श्रेयस्य वै तेषां कथ्यमानमनुक्तमान् ॥
 कर्मणामिष्टदुष्टानां जायते फलसंशयः ।
 नेतसो विकथायत्वं यत्र सा ध्वक्तिरुच्यते ॥
 ऐहिकानुष्णिकान् कामान् लोभमोहात्मकांश्च ॥
 यान् ॥
 निरुध्यास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सर्व-
 कालिकी ॥
 अतीनानागतानर्थान् विप्रकृष्टनिरोहितान् ।
 विज्ञानातीन्द्रियैर्नृणां ज्ञानसम्यदा ॥
 तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति संविदम् ।
 तदा संविदिति ख्याता प्राणायामस्य सा ॥
 स्थितिः ॥
 यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः ।

योगः

रक्षियाकीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्तुतः ।
 श्रेयस्य च महोपाल । प्राणायामस्य लक्षणम् ॥
 युञ्जतश्च यथायोगं याद्विद्विहितमासनम् ॥
 पद्ममहोसनं वापि तथा स्वस्तिकमासनम् ।
 आस्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि ॥
 समः समासनी भूत्वा संकुट्य चरणावुभौ ।
 संयुतास्यस्तथा चोक्तं सत्यग्विदभ्य वागप्रतः ॥
 पाणिभ्यां लिङ्गलघुगनावस्य शान् प्रथतः स्थितः ।
 किञ्चिदुत्तमामितशिरा दन्तेऽहन्ताश्च संसृष्टेत् ॥
 संपश्यन्नासिकायं स्वं दिशश्चानवलोकाय न् ॥
 रजसा तमसो वृत्तं सत्त्वं रजसस्तथा ।
 संस्थाप्य निम्नेले सत्त्वं स्थितो युञ्जीत योगवित् ॥
 रक्षियाकीन्द्रियार्थेभ्यः प्राणादीन् मन एव च ।
 नियन्तु समवायेन प्रत्याहारसुपक्रमेत् ॥
 यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् कुर्माऽङ्गानीव सर्वशः ।
 स त्वात्परतिरेकस्यः पश्यन्नात्मानमात्मन ॥
 सवास्याभ्यन्तरं शौचं निष्पाद्याकच्छनाभितः ।
 पूरयित्वा बुधो देहं प्रत्याहारसुपक्रमेत् ॥
 प्राणायामा दश द्वौ च धारणा साभिधीयते ।
 द्विधारणा स्तुतो योगी योगिभक्त्याहृदिभिः ॥
 तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियतात्मनः ।
 सर्वं दोषाः प्रणश्यन्ति स्वस्यक्षेधोपजायते ॥
 वासते च परं ब्रह्म प्राज्ञायाश्च गुणान् पृथक् ।
 योमादिपरमाणुं च तथात्मानमकल्पयम् ॥
 इत्थं योगी जित्याहारः प्राणायामपरायणः ।
 जितो जितो जनेर्भूमिमारोहेत यथा गृहम् ॥
 दीयान् याधिं तथा भोजमाक्रान्ता भूरज-
 जिता ।
 विवर्जयति नारीजेतस्माद्भूमिनिर्जिताम् ॥
 प्राणानामुपमंरीधान प्राणायाम इति स्तुतः ।
 धारणेत्युच्यते नेयं ध्यायते यन्मनोऽनया ॥
 शब्दादिभ्यः प्रवृत्तानि यदद्याणि जितान्नाभिः ।
 प्रत्याहृयन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्तुतः ॥
 उपायश्चात्र कथितो योगिभिः परमार्थिभिः ।
 यत्र याध्यादयो दोषा न जायन्ते हि योगिनः ॥
 यथा तोयार्थिनस्तोयं यत्ननालादिभिः शनैः ।
 अपिधेयुस्तथा वायं पिबेद्योगी जितश्रमः ॥
 प्राणाभ्यां हृदये वायं त्वनीयं च तथोरसि ।
 कथं सन्ने नामिकायं नेत्रभ्रमणमहंस्तु ॥
 किञ्चित्तस्मान् परमिंसु धारणा परमा स्तुता ।
 दृष्टीना धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यनरसाव्यताम् ॥
 नाध्यातः श्रुधितः शान्तो न च व्याकुलकोचनः ।
 युञ्जीत योर्बं राजेन्द्र । योगी सिद्धार्थमात्मनः ॥
 नातिशीते न चैवीणां हर्षं नास्मन्निजात्मके ।
 कान्तेष्वेतद्यु युञ्जीत न योगं ध्याततत्परः ॥
 सशब्देऽपिजनाभ्यासं जीर्णं गोहं चतुष्पथैः ।
 शुक्रपणं च ये नदां प्रसृष्टाने ससरोऽपि ॥
 सभये कूपतीरे वा चेत्यब्रह्मीकसचयं ।
 देशेष्वेतेषु तन्वन्तो योगाभ्यासं विवर्जयेत् ॥
 सन्वस्यानुपपत्तौ च देशकालविवर्जिते ।
 नासतो दर्शनं योगे तस्मान्न परिवर्जयेत् ॥
 दीवान्ताननाद्वयं सद्गत्वादयो युवकै वै ।

विनाय तस्य ये दोषा जायन्ते तान्निबोध मे ॥
 वाधिर्यं चकृतालोपः स्तुतेर्भक्तत्वमन्वता ।
 स्वरश्च जायते सदास्तद्दृष्टानयोगिनः ॥
 प्रमादादयोगिनो दोषा यथेते स्युश्चिकित्सितम् ॥
 तेषां नाशाय कर्त्तव्यं योगिनां तं निबोध मे ॥
 स्निग्धा यवागमलुब्धा मुक्ता तत्रैव धारयेत् ।
 वातगुल्मप्रघ्नान्त्यं गुदावर्त्तं ततो दधि ॥
 यवागमलुब्धापि पक्वे वायुप्रज्यौन् परिचिपेत् ।
 तद्वत् कर्म महाशैलं स्थिरं मनसि धारयेत् ॥
 विघाते वचसो वापि वाधिर्यं श्रवणोक्त्रिये ।
 तथैवाभक्षणं ध्यायेत्तृष्णात्तो रसनेन्द्रिये ॥
 यस्मिन् यस्मिन् रजा देहे तस्मिंस्तदुपकारि-
 षीम् ॥
 धारयेद्धारणासुख्यं शीतां शीते विदाहिनीम् ॥
 कीलं शिरसि संसाध्य काष्ठं काष्ठेन ताड-
 येत् ॥
 शुभ्रस्तुतैः स्तुतिः सद्यो योगिनस्तेन जायते ॥
 द्यावापृथिवी वायुपृथिवी व्यापिनावनुधारयेत् ।
 अमानुषात् सत्त्वजातादाधास्थितिचिकित्-
 सितम् ॥
 अमानुषं सत्त्वमन्तर्योगिनं प्रविशेत् यदि ।
 वायुमिधारणा चैव देहसंस्थं विनिर्दहेत् ॥
 एवं सत्त्वात्मना कार्या रक्षा योगविदा वृष ! ॥
 धर्मायैकाममोक्षाणां शरीरं साधनं यतः ॥
 प्रवृत्तिलक्षणा ख्याता योगिनो विस्मयात्तथा ।
 विद्वानं विलयं याति तस्माद्गोप्याः प्रवृत्तयः ॥
 अलौकिकमारोग्यमनसुरत्वं
 गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पम् ।
 कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च
 योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नम् ॥
 अशुरागं जनो याति परोक्षे गुणकीर्णनम् ।
 न विभ्यति च सत्त्वानि सिद्धलक्षणासुत्तमम् ॥
 शीतोष्णादिभिरत्युपेयस्य बाधा न जायते ।
 न भीतिमेति चाश्वेभ्यस्तस्य सिद्धिरुपस्थिता ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे योगिकित्स्थानाम ३८
 अध्यायः ॥ (तथा च ।
 ईश्वर उवाच ।
 “मय्येकचित्तता योग इति पूर्वं निरूढितम् ।
 साधनान्येष्टधा तस्य प्रवक्ष्याम्यधुना श्रुतम् ॥
 यमाश्च नियमास्तावदासनाभ्यापि षण्मुख ! ।
 प्राणायामस्ततः प्रोक्तः प्रत्याहारश्च धारणा ॥
 ध्यानं तथा समाधिश्च योगाङ्गानि प्रचक्षते ।
 अहिंसा सत्यमस्तेयं दानचर्यापरिरिच्यते ॥
 यमाः संक्षेपतः प्रोक्ता नियमाः श्रुतं पुस्तक ! ।
 तपः स्वाध्यायसन्तोषः शौचमीश्वरपूजनम् ॥
 नियमाः कथिता तस्य ! योगसिद्धिप्रदायिनः ।
 सर्वेषामेव भूतानामङ्गीक्षणनं हि यत् ॥
 अहिंसा कथिता सद्द्वियोगसिद्धिप्रदायिनी ।
 यथार्थकथनं सत्त्वमस्तेयमधुना श्रुतम् ॥
 चौर्येण वा वसेनापि परस्वहरणं च यत् ।
 स्तेयमत्युच्यते सद्द्विरस्तेयं तस्य वर्जनम् ॥
 सर्वेषु मेघुनानागो ब्रह्मचर्यमिच्छीयते ।

ब्रह्मागाम्यनादानमापद्यपि यथेच्छया ॥
 अपरिग्रह इत्युक्तो योगसिद्धेस्तु साधनम् ।
 चान्द्रायणादिना यत् शरीरस्य च शोधनम् ॥
 तत्तपः कथितं पुत्र ! साध्यायमधुना श्रुतम् ।
 प्रभवः शतरुद्रीयं तथाचर्त्विश्रः शिखा ॥
 एतेषां यो जपः पुत्र ! स्वाध्याय इति कौशिलः ।
 यदृच्छाजाभसक्तुष्टः सन्तोष इति पश्यते ॥
 वास्ये चाभ्यन्तरे चापि शुद्धिः शौचं विधीयते ।
 स्तुतिस्मरणपूजाभिर्वाङ्मनः कायकर्मभिः ॥
 मयि भक्तिर्दृष्टा पुत्र एतदीश्वरपूजनम् ।
 यमाश्च नियमाः प्रोक्ताः संक्षेपात्तु विस्तरात् ॥
 यमैश्च नियमैर्युक्तो योगी मोक्षाय संस्तुतः ।
 स्थिरशुद्धिरसंशुद्धः पूर्वमासनमभ्यसेत् ॥
 पद्मकं स्वस्तिकं पीठं सैत्रं कौकुटकौञ्जरम् ।
 कौर्मिं वक्ष्मासनं चैव वैष्णवं चाहं चक्रकम् ॥
 दक्षं तार्क्ष्यासनं मूलं खड्गं सुह्रमेव च ।
 मकरं त्रिपथं काष्ठं स्यात्पूर्वां हस्तिकर्णिकम् ।
 भीमं वीरासनं चापि वाराहं ऋग्वेदिकम् ॥
 क्रौञ्चं चानालिकं चापि सर्वतोभद्रमेव च ।
 इतिताम्यासनाभ्यां सप्तविंशतिसंख्याया ॥
 योगसंसिद्धिहेतोस्तु कथितानि तवानघ ! ॥
 एषामेकतरं बद्धा गुरुभक्तिपरायणः ।
 इन्द्रातीतो जयेत्प्राणानभ्यासक्रमयोगतः ॥
 अन्तश्चराणां वायुनां नास्याभ्यरुदोहनम् ।
 प्राणायाम इति प्रोक्तो द्विविधः स च कथ्यते ॥
 अगर्भश्च सगर्भश्च तयोरार्योऽजयः स्तुतः ।
 द्वितीयः सजयः प्रोक्तो भुवं व्याहृतिमाहृतिभिः ॥
 रेचकः शून्यकश्चैव पूरकः कुम्भकश्चथा ।
 एवं चतुर्विधो भेदः प्राणायामेऽत्र स्मरिभिः ॥
 अस्त्रनाड्यः प्रोक्ता गमागमलयाश्रयाः ।
 रेचनात्रेचकः प्रोक्तः शून्यकस्तु यथास्थितः ॥
 पूरकः पूरणाहायोक्तस्मिरोधाश्च कुम्भकः ।
 देहिनो दक्षिणे भागे पिङ्गला नाडिका
 स्तुता ॥
 पिष्टयोनिरिति ख्याता भासुक्तजाधिदेवतम् ।
 दक्षिणैतरगा या च इडा सा नाडिका स्तुता ।
 देवयोनिरिति ख्याता चन्द्रस्तत्राधिदेवतम् ॥
 एतयोरुभयोर्मध्ये सुषुम्ना नाम विश्रुता ॥
 पद्मस्तत्रनिभा नाडौ कार्यास्या ब्रह्मदेवतम् ।
 ततः शून्यां निरात्मन् मध्यं स्वात्मनि योजयेत् ॥
 बाह्यस्यादोषनाडायोः शून्यकत्वं विनिर्दिशेत् ।
 चन्द्रदेवतया भूयः पिबेदन्तसुत्तमम् ॥
 आप्यायनं भवेत्तेन प्रावणं कल्पस्य तु ।
 आपूर्योदरसंस्थं तु उच्चैर्वायुं निरोधयेत् ॥
 कुम्भकः कुम्भवत्स स्यात्त्रेचको वर्णितस्य च ।
 उत्तुच्य प्रयतो वायुमजदेवत्वमानयेत् ॥
 अङ्गुष्ठायान्तमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रं योचयेत् ।
 सङ्कोच्य कूर्चिकाचक्रमूर्द्धं नीत्वा रसाजयम् ॥
 संक्षोभ्य शक्तिर्नी सत्यक्ततो ब्रह्मगुहां नयेत् ।
 अनेन शोधयेन्नागंमैश्वरं विमलं सुनिः ॥
 क्रमेणाभ्यासयोगेन योगसंसिद्धिभागभवेत् ।
 सुसुचुषां सदा वत्स ! योगाङ्गं योगसिद्धये ॥

विहाय वद्विर्माणं तु अङ्गुष्ठास्तु शनैः शनैः
 सौम्येनाकर्षयेद्वायुं नाभायाङ्गस्य धारयेत् ॥
 धारयन्नियतप्राणो योगैश्वर्यममन्वितः ।
 जायते वत्सराद्योगी जराभरणवर्णितः ॥
 वायुमाकर्षयेद्वाङ्गं वामया चोदरं भवेत् ।
 नाभिनासान्तराध्यायं स्थिः प्राणाश्च जयेद्-
 ध्रुवम् ॥
 मनःस्थैर्यं भवेदस्य ! अङ्गु स्थानेषु धारणात् ।
 अङ्गुष्ठनाभिनासायां वायुं योगी जितासनः ॥
 अपानं कटिदेशे तु पृष्ठतो वै विनिर्दिशेत् ।
 सदा तत्रैव सत्यैव एव वायुजयक्रमः ॥
 रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकश्च न विद्यते ।
 निरात्मन् मनः कृत्वा चान्द्रायणजितो भवेत् ॥
 इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
 नियतः प्रोच्यते यस्तु प्रत्याहारः स उच्यते ॥
 यद्यत् पश्यति तत्सर्वं पश्येदात्मवदात्मनि ।
 प्र्याहारः स वै प्रोक्तो योगसाधनसुत्तमम् ॥
 कर्मैन्द्रियाणां पञ्चाणां पञ्चमाद्येतरं जने ।
 यदि तत्र स्थिरो लोको मनो याति तदात्मयम् ॥
 उदात्तान् दृष्ट्वा पश्येव कारयेद्धारणां बुधः ।
 प्राणवायुं निवार्यैव मनः स्थैर्येभ्योऽन्तरे चिपेत् ॥
 देवाश्च सिद्धान् गन्धर्वान्धारणान् खेचरान्
 गगान् ॥
 षण्सासाभ्यासयोगेन सृष्ट्याण्योतिः प्रपश्यति ॥
 दृष्टे न स्यात्परा नृत्युः सर्वज्ञश्च प्रजायते ।
 स्फोटाख्या नाडिका प्रोक्ता कुम्भलोकास्तदा-
 न्तरं ॥
 उच्चायं विन्दुतत्त्वं तु तस्यान्ते गुणवत् स्मरंत् ॥
 भूतं भयं भविष्यश्च वर्त्तमानश्च दूरतः ॥
 ज्ञानं यत्तद्भवेन्नूनं स्फोटाख्ये ज्ञानमभ्यसेत् ।
 ललाटे चर्द्धिदृश्ये सदाशिवमनुस्मरेत् ॥
 मुहुस्फटिकसङ्काशं जटाजूटैश्च शिखरम् ।
 पञ्चवक्त्रं दृष्टुं संप्रयत्नं प्रवीतितम् ॥
 ध्यात्वेवमात्मनि विभुं ध्यानं तत् स्मरयो विदुः ।
 ततोन्मगलं भवति न श्रद्धयोति न पश्यति ॥
 न जिघ्रति न स्मृशति न किञ्चिद्वा समीक्षते ।
 गुह्योदरादिस्थानेषु वायुं नासां विचिन्तयेत् ॥
 ईशोऽहमिति योगीन्द्रः परानन्दैकविग्रहः ।
 जराभरणनिर्मुक्तः शिव एव भवेन्नृनिः ॥
 गमनागमनाभ्यां यो ह्यीनो वै विषयोज्ज्वितः ।
 एकान्तरोन्मनीभावः समाधिरभिधीयते ॥
 न दृष्टुं हस्तुनश्चिन्ता न सृष्ट्यास्यापि चिन्तनम् ।
 न यद्दिनान्तरं पुत्र ! ब्रह्मस्यस्थिविभेदनम् ॥
 न स्थूलं न सूक्ष्मं वापि न सूक्ष्मं नापि लोपितम् ।
 न शुक्लं नापि वा पीठं न ललाटे नापि कर्करम् ॥
 कृत्वा हृत्पद्मनिजये विश्वाख्यं विश्वसम्भवम् ।
 आत्मानं सर्वभूतानां परस्तात्तमसं स्थितम् ॥
 सर्वस्याधारमयत्तमानन्दं ण्योतिरचयम् ।
 प्रधानपुरुषातीतमाकाशं दहरं शिवम् ॥
 तदन्तः सर्वभूतानामीश्वरं ब्रह्मरूपिकम् ।
 ध्यायेद्वादिमध्यान्तमानन्दादिगुणजयम् ॥
 महान्तं पुरुषं ब्रह्म ब्रह्मार्थं ब्रह्म चाचयम् ॥

योगः

योद्धारान्ने तथात्मानं संख्याय परमात्मनि ।
 आकाशे देवमीशानं ध्यायीताकाशमध्यगम् ।
 कारवं सर्वभावावामानसैकरसाश्रयम् ॥
 पुराखं पुरुषं शम्भुं ध्यायेन्मुच्यते बन्धनात् ।
 शिवभक्तिं विना यस्तु संसारं तर्तमिच्छति ॥
 मूढो यथा शलाङ्गलेः समुद्रं तर्तमिच्छति ।
 तथा विना शम्भुसेवां संसारतरणं न हि ॥
 सर्वसौख्यप्रदः शम्भुर्नात्या काचन देवता ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन महादेवं प्रपूजयेत् ॥
 यदा गुह्यायां प्रकृतं जगत्संमोहनजालये ।
 विचिन्त्य परमं योम सर्वभूतैककारणम् ॥
 जीवनं सर्वमृतानां यत्र लोकः प्रसीयते ।
 आनन्दं ब्रह्मणः स्रष्टुं यत्पश्यन्ति सुसुखवः ॥
 तन्मध्ये निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानजलजम् ।
 पातुं तिष्ठेन्नक्षेत्रेण सोऽश्रुते योगमैश्वरम् ॥
 नैकलक्षं हिलक्षं वा त्रिलक्षं न गवात्मकम् ।
 सर्वोपाधिनिर्मूलं समाधिरभिधीयते ॥
 बाह्ये चाभ्यन्तरे पुनः । यत्र यत्र मनः क्षिपेत् ।
 तत्र तत्रात्मनो रूपमानन्दमनुभूयते ॥
 संख्याय मयि चात्मानं परं ज्योतिषि निर्गुणे ।
 सुहृत्तं तिष्ठतः साक्षात्तस्य चाशुभवो भवेत् ॥
 सर्वज्ञः प्ररिपूर्वश्च जराभरणवर्जितः ।
 मनुप्रसादाद्भवेद्योगी नान्यथा क्रौञ्चसदन ॥
 तस्मात् सर्वं परित्यज्य कर्मजातं सुदुष्करम् ।
 मामेकं शरणं गच्छेदज्ञानं नाश्रयः श्रद्धम् ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्ये च
 सकृदाः ।
 महक्तिभावना पूता यान्ति मत्वरमं पदम् ॥
 जगतः प्रलये प्राप्ते नष्टे च कमलोद्भवे ।
 महक्ता नैव नश्यन्ति स्त्रिंशत्विषयधारिणः ॥
 योगिनां कर्मिणां चैव तापसानां यथात्मनाम् ।
 अहमेव गतिस्तेषां नान्यदस्तीति निश्चयः ॥”
 इति ब्रह्मपुराणोपपुराणे श्रीसौरै शिवस्कन्द-
 संवादे यमनियमप्राणायामादिकथनं १२ अः ॥
 अथ योगान्तराया यथा,—
 “योगान्तरायास्तस्याथ जायन्ते युञ्जतः पुनः ।
 नश्यन्तेऽभ्यासतस्तीरपि प्रणिधानेन वै गुरोः ॥”
 इति उवाच ।
 “आलस्यं प्रथमं पश्चाद्वाधिपीडा प्रजायते ।
 प्रमादः संश्रयस्थाने चित्तस्त्रिहानवस्थितिः ॥
 अश्रद्धादर्शनं भ्रान्तिदुःखश्च त्रिविधं ततः ।
 दौर्भनस्यमयोग्येषु विषयेषु च योग्यता ॥
 दशधाभिप्रजायन्ते सुनेर्यांगान्तरायकाः ।
 आलस्यश्च प्रवृत्तिश्च गुरुत्वात् कायचित्तयोः ॥
 आधयो धातुवैषम्यात् कर्मजा दोषजास्तथा ।
 प्रमादस्तु समाधिस्तु साधनानामभावनाम् ॥
 इदं वेद्यभयसृक्तं विज्ञानं स्थानसंश्रयः ।
 अनवस्थितचित्तत्वमप्रतिष्ठा हि योगिनः ॥
 लब्धायामपि भूमौ च चित्तस्य भवनस्थनात् ।
 अश्रद्धाभावरहितता इतिवै साधनेषु च ॥
 साधे चित्तस्य हि गुरौ ज्ञानाचारशिवादिषु ।
 विषयं यज्ञानमिति भ्रान्तिदर्शनमुच्यते ॥

धृ
योगः

अनात्मन्यात्मविज्ञानमज्ञानात् तस्य सन्नधौ ।
 दुःखमाध्यात्मिकं प्रोक्तं तथा चैवाधिभौतिकम् ॥
 आधिदैविकमित्युक्तं त्रिविधं सद्द्वयं पुनः ।
 इच्छाविघातात् सङ्गोभवेतसस्तददाहृतम् ॥
 दौर्भनस्यं निरोहयं वैराग्येण परेण तु ।
 तमसा रजसा चैव संसृष्टं दुर्भनः स्रुतम् ॥
 तदा मनसि सङ्गानं दौर्भनस्यमिति स्रुतम् ।
 हटात् स्वीकरं लला योग्यायोग्यविकृतः ॥
 विषयेषु विचित्रेषु जन्तोस्त्रिंशद्यलोलता ।
 अन्तराया इति ख्याता योगस्थेते हि योगि-
 नाम् ॥
 अत्यन्तोत्साहयुक्तस्य नश्यन्ति न च प्रांसयः ।
 प्रनष्टेऽन्तरायेषु हिजा पश्चाद्दि योगिनः ॥
 उपसर्गाः प्रवर्तन्ते सर्वे ते सिद्धिस्तथाकाः ।
 प्रतिभा प्रथमा सिद्धिर्द्वितीया अवणा स्रुता ॥
 वार्ता तृतीया विप्रेकास्तुरीया चेह दर्शना ।
 आस्त्रादा पञ्चमी प्रोक्ता वेदना षष्ठिका स्रुता ॥
 स्रुत्यष्टसिद्धिसन्ध्यागात् सिद्धिदाः सिद्धयो
 मुनेः ।
 प्रतिभा प्रतिभाहृतिः प्रतिभाव इति स्थितिः ॥
 बुद्धिस्त्रिवेचना वेद्यं बुध्यते बुद्धिरुच्यते ।
 स्रुत्ये यवहितेऽनोति विप्रलष्टे त्वनागते ॥
 सर्वज्ञ सर्वदा ज्ञानं प्रतिभासुक्रमेण तु ।
 अवणात् सर्वश्रद्धाभामप्रयत्नेन योगिनः ॥
 इह्वदीर्घमुनादीनां गुह्यानां अवणादपि ।
 सार्थस्याधिगमो यस्तु वेदना तूपपादिता ॥
 दर्शना दिव्यरूपानां दर्शनश्चाप्रयत्नतः ।
 संविह्यरसं तस्मिन्नास्त्रादो ह्यप्रयत्नतः ॥
 वार्ता च दिव्यगम्यानां तस्मात्त्रा बुद्धिसंविदा ।
 विन्दन्ते योगिनस्तस्मादात्रासुवर्णं हिजाः ॥
 जगत्सिद्धिं हि देहस्यं चतुःषष्टिगुणं समम् ।
 औपसर्गिकमेतेषु गुणेषु गुणितं हिजाः ॥
 सन्ध्याण्यं सर्वथा सर्वभोपसर्गिकमात्मनः ।
 पेशासे पार्थिवश्चाप्यं राक्षसानां पुरं हिजाः ॥
 याज्ञे तु तेजसं प्रोक्तं गान्धर्वं अशनात्मकम् ।
 ऐश्वर्योमात्मकं सर्वं सौम्यं चैव तु मानसम् ॥
 प्राजापत्ये लक्ष्मणारं ब्राह्मि बोधमनुत्तमम् ।
 आद्ये चाष्टौ द्वितीये च तथा श्रोत्रश्रुत्तपकम् ॥
 चतुर्विंशत् तृतीये तु हात्रिंशश्च चतुर्थके ।
 चत्वारिंशत् पञ्चमे तु भूतमात्मकं स्रुतम् ॥
 गन्धो रसस्तथा रूपं शब्दः सार्थस्तथैव च ।
 प्रत्येकमष्टधा सिद्धं पञ्चमे तच्छतक्रतोः ॥
 तथाष्टचत्वारिंशश्च षट्पञ्चाशत् तथैव च ।
 चतुःषष्टिगुणं ब्राह्मं जभते हिजसत्तमाः ॥
 औपसर्गिकमात्रञ्च भुवनेषु परित्यजेत् ।
 लोकेश्वालोक्ययोगेन योगवत् परमं सुखम् ॥
 मूलता इहस्ता बाल्यं बाल्यं यौवनं तथा ।
 नानाजातिस्वरूपश्च चतुर्भिर्हृद्धारणम् ॥
 पार्थिवं विना निव्यं सुरभिगन्धर्वसंयुतः ।
 एतदष्टगुणं प्रोक्तमेतथ्यं पार्थिवं महत् ॥
 जले निवसनं यद्दुह्यामिव विनिर्गमः ।
 इच्छेत्तः स्यं पातुं समुद्रमपि नातुरः ॥

योगः

यथेच्छति जगत्सिद्धिं तत्रास्य जलदर्शनम् ।
 यद्यदस्य समादाय भोक्तुमिच्छति कामतः ॥
 तत्तदसावितं तस्य चयायां देहधारणम् ।
 भावं विनाथ हस्तेन जलपिच्छस्य धारणम् ॥
 अत्रयत्वं शरीरस्य पार्थिवेन समन्वितम् ।
 एतत् शोडशकं प्रोक्तमाद्यमैश्वर्यसुत्तमम् ॥
 देहादपि विनिर्गम्यं तत्तापभयवर्जितम् ।
 लोकं दग्धमपीहान्दग्धं स्वविधानतः ॥
 जलमध्ये हुतवद्दृष्ट्याधाय परिरेण्यम् ।
 अपिनिर्गह्यं हस्ते स्रुतिमात्रेण चागमः ॥
 भस्मीभूतविनिर्गम्यं यथापूर्वं स्वकामतः ।
 हाभ्यां रूपविनिर्गम्यं विना तैस्त्रिभिरात्मनः ॥
 चतुर्विंशत्तकं स्रुतं तेजसं सुनिपुणैः ।
 मनोगतित्वं भूतानामननिवसनं तथा ॥
 पर्वतादिमहाभारस्त्वैवोद्दहनं पुनः ।
 लघुत्वश्च गुरुत्वश्च पाणिभ्यां वायुधारणम् ॥
 अङ्गुल्यानिपातेन भूमेः सर्वत्र कल्पनम् ।
 एकेन देहनिर्व्यतिवर्तितैश्च स्रुतं बुधैः ॥
 हायाविहीननिर्व्यतिरिन्द्रियाणां च दर्शनम् ।
 आकाशगमनं निव्यतिन्द्रियाणैः समन्वितम् ॥
 दूरे च शब्दग्रहणं सर्वश्रद्धावगाहनम् ।
 तन्मात्रलिङ्गग्रहणं सर्वप्राणिनिर्दर्शनम् ॥
 ऐश्वर्यमैश्वर्यमित्युक्तमेतैरुक्तः पुरातनः ।
 यथाकामोपलब्धश्च यथाकामविनिर्गमः ॥
 सर्वत्राभिभवश्चैव भवन्गुह्यनिर्दर्शनम् ।
 कामानुरूपनिर्गम्यं वशित्वं प्रियदर्शनम् ॥
 संसारदर्शनश्चैव मनसं गुणलक्षणम् ।
 द्वेदनं ताडनं च सर्वसंसारपरिवर्तनम् ॥
 सर्वभूतप्रसादश्च स्रुत्यकालजयस्तथा ।
 प्राजापत्यमिदं प्रोक्तमाहकारिकसुत्तमम् ॥
 अकारणजगत्स्रुष्टिस्तथागुह्य एव च ।
 प्रलयश्चाधिकारश्च लोकवृत्तप्रवर्तनम् ॥
 असाहयमिदं यत्तं निर्गम्यश्च पृथक् पृथक् ।
 संसारस्य च कर्तुं ब्राह्ममेतदनुत्तमम् ॥
 एतावत् तन्वमित्युक्तं प्राधान्यं वेणव्यं पदम् ।
 प्रथमा तद्गुण्यं शक्यं वेत्तुमर्थेन शक्यते ॥
 विद्यते तत् परं शैवं विद्यता नावगम्यते ।
 असंख्येयगुणं शुद्धं को जानीयाच्छ्रवात्मकम् ॥
 बुद्धाने सिद्धयश्चेता स्रुतमगम्यं कीर्तितः ।
 निरोहयाः प्रयत्नेन वैराग्येण परेण तु ॥
 नाशानिप्रयतां ज्ञात्वा विषयेषु भयेषु च ।
 अश्रद्धया त्यजेत सर्वं विरक्त इति कीर्तितः ॥
 वैदग्ध्यं पुरुषे स्थानं गुणवैदग्ध्यमुच्यते ।
 वैराग्येणैव सन्ध्याणाः सिद्धयश्चोपसर्गिकाः ॥
 औपसर्गिकमात्रञ्च भुवनेषु परित्यजेत् ।
 निरुध्येव त्यजेत सर्वं पञ्चोदिति मन्त्रेश्वरः ॥
 प्रसने विमला सुक्तिवैराग्येण परेण वै ।
 अथवानुग्रहार्थं लीलायां वा तदा सुनिः ॥
 अनिरुध्य विनेष्टेद्यः सोऽप्येवं हि सुखी भवेत् ।
 कश्चिद्भवं परित्यज्य आकाशं क्रीडते श्रिया ॥
 उद्भिरेण कश्चिदेतान् स्रुत्यानर्थात् समासतः ।
 कश्चिद्भूते तदर्शनं शोकावन्धं करोति चः ॥

योगक्षेत्र

कल्पिहृत्कवचमनु कुर्याद्ब्रह्मं सहस्रशः ।
 नृगपतिं सन्महस्य रतज्ञानं च विन्दति ॥
 ब्रह्मार्थं स्थावरान्तश्च हस्तामलकवद्भवेन ।
 बहुनाच कित्तुक्तं विज्ञानानि सहस्रशः ॥
 उत्पद्यन्ते सुनिश्चिता सुनेस्तस्य महात्मनः ।
 अभ्यासेनेव विज्ञानं विशुद्धं च स्थिरं भवेत् ॥
 ते त्रोटपाणि सर्वाणि सर्वं पश्यति योगविन् ।
 देवविमान्यनेकानि विमानानि सहस्रशः ॥
 पश्यति ब्रह्मविष्णुशक्यमाश्विनगादिकान् ।
 गृह्णन्त्यन्नाराच भुवनानि सहस्रशः ॥
 पातालतलसंस्थाश्च समाधिस्थः स पश्यति ।
 आत्मविद्याप्रदीपेन स्वस्थानाचलनेन तु ॥
 प्रसादान्तपूर्णेन सत्त्वपात्रस्थितेन तु ।
 तमो निहृद्य पुरुषः पश्यति ज्ञाननीश्वरम् ॥
 तस्य प्रसादाद्गर्भस्य ऐश्वर्यं ज्ञानमेव च ।
 वैराग्यमपवर्गस्य नात्र काया विचारणा ॥
 न शक्यो विस्ताराद्ब्रह्मं वर्णाणामयुतैरपि ।
 योगे पाशुपते निहा स्थातश्च सुनीश्वरः ! ॥”
 इति लिङ्गपुराणे ६ अध्यायः ॥)
 अथ त्रिविधयोगः ।
 श्रीभगवानुवाच ।
 “योगाख्यो मया प्रोक्ता ऋषीर्योविधित्वया ।
 ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायाऽन्योऽस्ति कुत्र-
 चित् ॥
 त्रिविद्यानां ज्ञानयोगो न्यासनामिह कर्मसु ।
 तैश्च त्रिविद्युत्तानां कर्मयोगश्च कामिनाम् ॥
 यद्ब्रह्मया मत्कथादौ ज्ञानश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
 न त्रिविद्यो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥
 तावत् कर्माणि कुर्वीत न त्रिविद्यैत यावता ।
 मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावत् जायते ॥
 स्वधर्मस्यो यजन् यज्ञैरनाशीः काम उल्लव ! ।
 न याति स्वर्गं रक्तो यद्यन्मन् समाचरेत् ॥
 आसौक्तिकं वर्तमानः स्वधर्मस्योऽनघः शुचिः ।
 ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिश्च यद्ब्रह्मया ॥”
 इति श्रीभागवते १२ । २० । ६—२२ ॥ * ॥
 सांख्ययोगः २ कर्मयोगः ३ ज्ञानकर्मन्यास-
 योगः ४ सन्न्यासयोगः ५ ज्ञानयोगः ६ विज्ञान-
 योगः ७ ब्रह्मयोगः ८ राजगुरुयोगः ९ विभूति-
 योगः १० भक्तियोगः ११ प्रकृतपुरुषविवेक
 योगः १२ गुणत्रययोगः १३ पुरुषोत्तमयोगः १४
 आचारविवेकयोगः १५ भोजयोगः १६ एते
 योगा एतेष्वध्यायेषु भगवद्गीतायां दृष्ट्याः ॥* ॥
 (कलौ योगसिद्धिर्नास्ति । यदुक्तं काश्याखण्डे ।
 इह अध्याये ।
 “न सिध्यति कलौ योगो न सिध्यति कलौ
 तपः ॥
 तथा च तत्रैव ४२ अध्याये ।
 “चक्षुर्निद्रयश्चिन्ताः स्यात् कलिकल्मषजृम्भयात् ।
 अल्पायुः स्यात्तथा नृणां कश्च योगमहोदयः ॥”)
 योगक्षेत्रं, ज्ञी, (योगश्च क्षेत्रं तयोः समाहारः) ।
 अनागतानघनागतसंज्ञी । यथा मनुः ।
 “द्विवा ब्रह्मत्वा पात्रे दात्री स्वामिनि तद्दयै ।

योगजः

योगक्षेत्रेऽथवा चैतु पालो वक्तव्यतामियात् ॥”
 दृष्टद्वाराः ।
 “अनागतस्य चानेना आगतस्य च रक्तकः ।
 रात्रावपि यदात्योऽस्ति तदा स्वामी न दोष-
 भाक् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (तथा च गीतायाम् । ६ । २२ ।
 “अनन्याश्चिन्तयन्तो मां धे जनाः पर्युपासते ।
 तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेत्रं ब्रह्मस्य हम् ॥”
 “योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेत्रज्ञत्वं तदुभयं
 ब्रह्मि ।” इति शङ्कराचार्यः ॥ “योगं धनादि-
 क्षामं क्षेत्रं च तनुपालनं भोक्तं वा तैरप्रार्थित-
 मपि अहमेव ब्रह्मि प्रापयामि ।” इति
 श्रीधरस्वामी ॥ योगश्च क्षेत्रं इतीतरतरहन्
 पुंलिङ्गद्विवचनप्रयोगो भवति । यथा,—
 “योगक्षेत्रं करं कृत्वा सीताया लक्षणं ततः ।
 नृगस्यानुपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥”
 इति भट्टिकाये । ५ । ५० ॥
 “फलपुष्पादेरलब्धस्य साधनं योगः शरीरादे-
 लब्धस्य पालनं ज्ञेयः ।” इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ “योगक्षेत्रं शरीरस्थितिपालने ।”
 इति तत्रैव जयमङ्गलः ॥
 योगचरः, पुं, (योगेषु चरतीति । चर + “चरेटः ।”
 ३ । २ । १६ । इति टः ।) हनूमान् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 योगजं, ज्ञी, (योगात् जायते इति । जन् + जः ।)
 अग्रजः । इति भावप्रकाशः ॥ योगजाते,
 त्रि ॥
 योगजः, पुं, (योगेभ्यो जायते इति । जन् + जः ।)
 अलौकिकसन्निकर्षविशेषः । स च युक्तयुञ्जान-
 भेदतो द्विविधः । यथा,—
 “अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।
 सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥
 आसत्ताराश्रयाणान्तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।
 तद्दिन्द्रियजनद्वैतबोधभामग्रपेक्ष्यते ॥
 विषयो यस्य तस्यैव आपारो ज्ञानलक्षणः ।
 योगो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ॥
 युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहस्रतोऽपरः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदे । ६३—६६ ॥* ॥
 “योगज इति । योगाभ्यासजनितधर्मेविशेषः ।
 श्रुतिपुराणादिप्रमाणक इत्यर्थः । युक्तिति ।
 युक्तयुञ्जानरूपयोगदेविष्णुत् धर्मस्य द्वैविध्य-
 मिति भावः । युक्तस्येति । योगाभ्यासावगता
 वशीकृत-समाधि-समासादित-विविधसिद्धियुक्त
 इत्युच्यते । अयमेव विश्रययोगवत्त्वान् युक्त इत्यु-
 च्यते । सर्वदेति । चिन्तासहकारं विनेत्यर्थः ।
 भानं सर्वविषयाणां प्रबलम् । अपरो युञ्जानः ।
 विषयशान्तिः । मानससमाधिस्थः अयश्च
 युञ्जान उच्यते । चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं
 तत्सहकारान् स्थूलसूक्ष्मशब्दतत्प्रकृत्या-
 नर्थान् मनः प्रबलकरोतीत्यर्थः ।” इति
 सिद्धान्तसुक्तावली ॥

योगज्ञी

योगदानं, ज्ञी, (योगेन दानम् ।) ह्येन दानम् ।
 यथा,—
 “योगाधमनविक्रितं योगदानप्रतिग्रहम् ।
 यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥”
 इति मानवे ८ अध्यायः ॥
 “योगाधमनेति । योगशब्दश्चलवाची ह्येन ये
 बन्धकविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्त्वतो-
 न्यन्त्रापि निःक्षेपादौ यत्र ह्यज्ञ जानीयात्
 वस्तुतो निःक्षेपादि न कृतं तत् सर्वं निवर्त्त-
 येत् ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥
 योगनाविकः, पुं, मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
 गंगाटः २ । इति हारावली ॥
 योगनिद्रा, ज्ञी, (योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणः
 समाधिस्तद्गुणनिद्रा ।) दुर्गा । यथा,—
 “या निद्रान्तःस्थलाधस्या जगदुक्तपालतः ।
 विभक्त्य पुरुषं याति योगनिद्रेति सोच्यते ॥”
 इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥
 (अपि च मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ८१ । ४६ ।
 “योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्काम्यवीकृतः ।
 आसीत् शेषमभजत् कल्पान् भगवान् प्रभुः ॥”
 योगेन सन्नह्नोपायादिना साध्या निद्रा ।
 वीराणां निद्रा । यथा, कामन्दकीयनीति-
 सारं । १५ । ४४ ।
 “मार्गं च दुर्गं विनिवृत्तस्यो
 विधाय रक्षां विधिवद्विधयः ।
 सन्नह्नार्थं स्थितिर्वीरयोधः
 संवेत साध्वीं सुखयोगनिद्राम् ॥”)
 योगपट्टं, ज्ञी, (योगस्य पट्टं वसनविशेषः ।
 योगार्थं पट्टमिति वा ।) यद्ब्रह्मण पृष्ठजालुवन्धन
 भवति तत् । यथा,—
 “पादुके योगपट्टश्च तर्ज्वन् रौप्यधारणम् ।
 न जीवन्पितृकः कुर्वीत च्युर्त्तं भ्रातरि
 जीवति ॥”
 तल्लक्षणं यथा,—
 “पृष्ठजालुः समायोगे वस्त्रं वलयवदृष्टम् ।
 परिवेष्टा यद्ब्रह्मसुष्ठुस्तिष्ठत्तद्योगपट्टकम् ॥”
 इति पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये २ अध्यायः ॥
 (योगपट्टकम् । उत्तरीयविशेषः । यथा, याज्ञ-
 वल्क्यः ।
 “अभावे धीतवस्त्राणां श्राणचौमाविकानि च ।
 कुतपो योगपट्टं वा द्विधासा येन वा भवेत् ॥”)
 इत्याहिकतत्त्वम् ॥)
 योगपट्टकं, ज्ञी, (योगस्य पट्टकम् ।) पूजादौ
 धार्यात्तरीयविशेषः । योगपाटा इति भाषा ॥
 यथा,—
 “त्रिविधं योगपट्टकमाद्यं यात्राजिनोद्भवम् ।
 द्वितीयं नृगचर्माद्यं तृतीयं तन्मृनिर्मितम् ।
 चतुर्थात्प्रविस्तारं देर्षेण यद्ब्रह्मचरवत् ॥
 चतुर्थात् चतुरङ्गुलमात्रम् ॥” इति वीर-
 मित्रोदयधृतसिद्धान्तशेखरः ॥
 योगपीठं, ज्ञी, (योगस्य योगार्थं वा पीठमास-
 नम् ।) देवानां योगासनम् । यथा,—

योगरा

योगरू

योगरू

“मङ्गलं योगपीठम् पद्मं पद्मे विचिन्तयेत् ।
 प्रावादीनासनानीह चत्वार्यपि विचिन्तयेत् ॥
 योगपीठं पृथग्धात्वा मङ्गलेन सङ्केतताम् ।
 पुनर्धात्वा ततः पद्मान् पूजयेदासनं ततः ॥
 ध्यानेन योगपीठस्य ध्यात्वा यद्दीयते जलम् ।
 तैश्चतुर्भ्योऽपि तत् स्वयञ्चोपनिष्ठते ॥
 सर्वे देवाः सगन्धर्वाः सपराचरगुह्यकाः ।
 चिन्तिताः पूजिताश्च स्युर्योगपीठस्य पूजने ॥”

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

योगमाया, स्त्री, (योग एव माया ।) भगवती ।
 सा च विष्णुमाया । यथा, —

“ततश्च शरीरभैगवत्प्रचोदितः
 सुतं समादाय स सृष्टिकायहात् ।
 यदा बह्निर्गन्तुमिषेयं तच्छृज्या
 या योगमायाजननन्दजायया ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

योगरत्नः, पुं, (योगेन रत्नो रागो यस्य ।) नारदः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारदप्रभृतेऽस्य विशेषो
 स्युः ।)

योगराजगुग्गुलुः, पुं, (योगराजाख्यो गुग्गुलुः ।)
 वार्तरीगोदीनामौषधिविशेषः । यथा, —

“नागरं पिप्लीमूलं चर्यं मूषणचिचकम् ।
 शृङ्गं हृद्दिङ्गुलमोदा च सर्षपो नीरकङ्कयम् ॥
 रेणुकैन्द्यवौ पाठी विडङ्गं गजपिप्ली ।
 कटुकतिविषा भार्गो वचा मूला च पञ्चकम् ॥
 देवदारु कथा कुष्ठं रास्ना सुक्ता च सैन्धवम् ।
 एका चिकण्टकः पथ्या धान्यकश्च विभीतकम् ॥
 घाञ्जी च त्वग्गुग्गुलुश्च यवचारोऽश्लिखान्यपि ।
 एतानि सप्तभागानि स्रग्मन्तूनि कारयेत् ॥
 यावन्धेतानि चूर्णानि तावद्देवाश्च गुग्गुलुः ।
 संमत्तं सर्षपा पञ्चात् सर्वं संमिश्रयेच्च तत् ॥
 एकं पिष्टं ततः कुर्व्यात् धारयेत् घृतभाजने ।
 गुटिकाकृत्कमान्नास्तु खादेत्ताश्च यथोचितम् ॥
 यथोचितमिति दोषकालानलादपेक्षया ॥
 परिभाषा च ।

आदौ प्राणोन्मितं खादेत् ततः कर्षाङ्ग-
 माञ्जकम् ।
 ततः कर्षमितं खादेत् गुग्गुलुं क्रमतो नरः ॥
 दिनानां सप्तके पूर्वे गुग्गुलुः प्राणमाहरेत् ।
 द्वितीये कर्षमङ्गलं पूर्णं कर्षं ततः परम् ॥
 गुग्गुलुर्योगराजोऽयं महाशुखो रसायनः ।
 मेषुनाहारपानानां नियमो नात्र विद्यते ॥
 सर्वान् वातामयान् हन्यात् आमवातसम्प-
 ल्पितम् ।

वातरक्तं तथा कुष्ठं तथा दुष्टवृक्षानपि ॥
 अर्शाश्च यद्द्वितीरोगं शीघ्रगुह्योदराण्यपि ।
 आनाहं मन्धममिश्च आसं कासमरोचकम् ॥
 प्रमेहं नाभिशूलश्च क्षमिं चयसुरोयश्चम् ।
 शुक्रदोषं रजोदोषसुदावर्तं भगन्दरम् ॥ ७ ॥
 रास्नादिक्वाथसंयुक्तः सर्ववातामयान् हरेत् ।
 काकोल्यादिस्त्रिंशत् पित्तं कफमारुगधादिना ॥
 दान्त्रोन्मिषेन मोहाच्च मोक्षमेव च पाण्डिताम् ॥

मधुना मेदसो इष्टं कुष्ठं निम्बप्रतिन च ।
 हिसाकायेन वातासं श्लोषं मूलकजातु

इतान् ।

पाटकाकायसहितो विषं मूषकसम्भवम् ॥
 त्रिषलाकायसंयुक्तो दासुर्वा नेचवेदनाम् ॥
 पुनर्नवादेः काथेन हन्ति सर्वोदरानपि ॥ ७ ॥
 अत्र रास्नादिक्वाथो यथा, —

रास्ना पुनर्नवा मुखी गुग्गुलुश्चैरुक्ता इतम् ।
 सप्रधातुगते वाते सामे सर्वोदरगो पिबेत् ॥

इति योगराजो गुग्गुलुः ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 योगरूपाः, पुं, (योगार्थप्रतिपादको रूपाः ।)

योगार्थसहभावेन रूपायैर्बोधकशब्दः । यथा,
 “योगरूपाश्च रूपाश्च यौगिकास्त्रिंशते त्रिधा ॥”

“ते शब्दाः पुनस्त्रिधा भवन्ति । योगरूपाः
 पञ्चजादयः । पञ्चजनिकर्तृप्रत्ययैः पञ्चजनिकर्तृभि-
 धाय केन योगेनापि पदार्थ एव प्रतिपाद्यते
 न कुसुमादर्थ इति । योगार्थपुरस्कारेणापि
 रूपायै एवेति योगरूपाः । एवं ईश्वरसङ्केत-
 मङ्गलाभूटिति पद्यस्यैव स्युते ॥” इत्यलङ्कार-
 कौस्तुभे २ किरणः ॥ “योगरूपां नाम लक्षयति ।
 ‘स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्बोधकशब्दः ।
 योगरूपां न यत्रैके विनाशस्त्यास्ति शब्दार्थः ॥’
 यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन ममं स्वार्थस्या-
 न्वयबोधकत्वं तन्नाम योगरूपां यथा पञ्चजनिक-
 सर्षाधर्मादि तद्वि श्रान्तर्निविष्टानां पञ्चादि-
 शब्दानां वृत्तिलभ्येन पञ्चजनिकर्तृदिना समं
 स्वशब्दस्य पद्यादेरन्वयानुभावं पञ्चजनिक्या-
 दितः पञ्चजनिकर्तृ पद्ममित्यनुभवस्य सर्वसिद्ध-
 त्वात् । इयान्स्तु विशेषो यद्दृष्टमपि मङ्गपरय-
 कारादिपदं योगार्थविनाशतस्य रूपायैस्त्वैव
 रूपायैर्विनाशतस्यापि योगार्थस्य बोधकं मङ्गपे-
 शेने इत्यादौ योगार्थस्य मङ्गपानकर्तृदेरिव
 मङ्गपं भोजयेदित्यादौ समुदायार्थस्य यद्वादेर-
 योग्यत्वेनान्वयबोधान् । योगरूपां पञ्चजादि-
 पदमवयववृत्तया रूपायैमेव समुदायशब्दा
 चावयवकभ्यायैमेवानुभावयति तन्वचं सुत्पत्ति-
 वेचिन्नातयेव साकाङ्क्षात् । अतएव पञ्चजं
 कुसुदमित्यत्र पञ्चजनिकर्तृत्वेन भूमौ पञ्चज-
 सुत्पन्नमित्यादौ च पद्मत्वेन पञ्चजपदस्य लक्ष्य-
 येव कुसुदस्यलपद्योर्बोध इति वार्तिकम् । ननु
 पुष्यं पञ्चजेत्यादौ पञ्चजादेरन्वयस्याबोधान्
 बोधाच्च पञ्चजपुष्यमित्यादौ निर्विभक्तिकेन पञ्च-
 जादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्वयधीसामान्यं प्रक्येव
 तादृशपञ्चजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्मम्
 एवं पुष्यं पञ्चजमित्यादौ अन्वयबोधदर्शनान्तर-
 रोधेन सविभक्तिकपञ्चजादिपदोपस्थाप्यार्थान्वय-
 बोधं प्रति स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वं
 अतस्तदुपस्थापितस्य पञ्चजातादेः कथं पदा-
 न्तरानुपस्थापितं पद्यादावन्वय इति चेदपञ्ज-
 हतिः सत्तेत्यादौ च सभिचारादुक्त्यनुपपत्तेः
 ‘स्वजनद्वारसंश्लोभि तत्रययासुखपञ्चजम् ।
 इत्यादौ सङ्कोचेनेति यद्वाच्यं । नच धेनुपदस्य

धानकर्मत्वविशिष्टायां गोवपपञ्चादिपरस्त्रापि
 पञ्चजातत्वादिविशिष्टपद्यादौ कृद्विरेवास्तु नतु
 योगरूपादिति साम्यत्वं अन्वयश्च कृतप्रशक्तिभ्यः
 पञ्चजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिवाचिभ्येन पञ्चज-
 निकर्तृत्वादेर्नाभसम्भवे तद्विशिष्टस्य पद्यस्य
 गुरोः समुदायाद्यन्वयत्वादनन्वयभ्यक्षेप शब्दार्थ-
 त्वात् । यद्यपि कर्तृवाचकवृत्तये एव पद्यत्व-
 विशिष्टस्य लक्ष्यया जाभसम्भवात् पञ्चज-
 भागस्य तत्र शक्तिवचिता प्रकारान्तरानन्वयैव
 शब्दशक्त्यन्वयमित्युक्तत्वात् कतिवर्तमानत्वयोर-
 नैकपदार्थयोरपि कर्तृपद्योर्मयोऽन्वयस्य
 सम्भवितात् तथाप्यवयववर्णा शक्तेरप्यपि यद्यपि
 वा पद्यादौ तदर्थस्यान्वयधीविरोधिधीदशायां
 पञ्चजमस्तीत्यादिनः पद्यमस्तीत्याद्यनुभवार्थ-
 मवयवं पद्यात्वादिविशिष्टे पञ्चजादिभागस्य
 कृद्विरेपया इतरथा प्रकृत्यार्थवच्छब्दस्यैव प्रकृ-
 यार्थस्य पदार्थान्तरैरान्वयस्य सुत्पन्नतया उच्य-
 त्वयोपस्थापितस्यापि पद्यस्यास्तित्यादिना सदा-
 न्वयानुपपत्तेः । अतएव पञ्चजादिपदायुक्तीत-
 शक्तिकस्य पुंसः पञ्चजमस्तीत्यादितो जालपि
 कर्त्तास्तीत्याकारको नान्वयबोधः प्रत्ययमात्रोप-
 स्थाप्यस्य कर्त्तरन्वयान्वये निराकाङ्क्षात्वादिनि
 वस्यते । किञ्चैवमेकाचरकोवापद्युत्पत्तिकानां
 कस्यादिप्रत्येकवर्णानामेव निरूप्यलक्ष्यया तत्त-
 दर्थानुभावकत्वसम्भवात्कृतशब्दादिसमुदायस्यापि
 तत्तदर्थं शक्तिस्मिन्तीयेत कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्ति-
 यत्वं विनापि वकादिशब्दादिकादेरनुभवार्थं तत्र
 समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतेरपि समानं वादि-
 प्रत्ययमात्रस्य पद्यादौ वृत्तित्वात्पद्येऽपि पञ्च-
 जादिसमुदायात् पद्यादेरनुभवस्य सर्वसिद्ध-
 त्वात् । नचैवं चिन्तयित्वादावपि चिन्तयित्वा-
 न्यादौ समुदायस्य शक्तिप्रसङ्गः समासत्वस्या-
 विशिष्टत्वादिति वाच्यम् अयुक्तीतावयववृत्तकस्य
 पुंसस्ततोऽयानधिगमेनावयववर्णा कर्त्तारवृत्त्या-
 पेक्षायां तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वोचितस्य
 वस्यमायत्वादिति ।

पञ्चजादिपदेभ्यः केवलस्यैव योगार्थस्य रूपा-
 यंस्य वा बोधयुदासायैनाडशार्थयोर्मियः
 साकाङ्क्षान्वयमो न कल्प्यते परन्तु रूपायैर्भिन्ने
 योगार्थस्य बोधं प्रति कृद्विधयः प्रतिवन्धकत्वं
 तेन कृद्विप्रतिस्त्वानदशायामवयववृत्तस्यैव
 पञ्चजं कुसुदमित्यादौ पञ्चजनिकर्तृत्वादिना
 केरवादेरवगमस्यथावयवशक्तेरनुपस्थितौ समु-
 दायशब्दस्यैव भूमौ पञ्चजसुत्पन्नमित्यादौ पञ्चज-
 प्रकारेण खलपद्यादेरतएव च तैलपदं योगेन
 तत्रप्रभवं कृत्वा विजस्यत्रयप्यंशवितं कुं हं
 बोधयेद्योगरूपापि तैलं पञ्चमित्यादौ सर्वत्रैव
 तैलमित्यादौ च शक्तौव प्रत्येकस्य बोधकमिति
 श्रीमांसकानाम्भनसुपम्यस्यति ।
 ‘रूपायैर्भिन्ने योगार्थं बुद्धौ कृद्विरेधीयताम् ।
 वदन्ति केचिदेकैकवृत्तस्यैः कतिपद्यते ॥’
 कतिपद्युदायावयवयोरैकमानस्य शक्तिप्रति-

योगरू

सन्धानस्यै यद्यपि पद्मान्यधर्मिकपद्मजातत्वा-
न्यधोसामान्यं प्रति पद्मजपदं पद्मप्रकमित्येवं
रूद्रिज्ञानत्वेन न विरोधित्वं तादृशधीसत्त्वेऽपि
कर्मजादिशब्देभ्यस्तद्व्येक केरवादेरवगमात्
नापि पद्मजपदन्यतादृशबोधं प्रत्येव तथा विरो-
धित्वं रूद्रिज्ञानदशायामपि ससुदायस्य लक्ष्यया
शक्तिभये वा पद्मजपदान् पद्मजातत्वेन कुसुद-
बोधस्य सर्वसपगमात् तथाप्यवयवशक्त्या पद्मज-
पदन्यपद्मान्यधर्मिकपद्मजातत्वात्ययोधं प्रत्येव
रूद्रिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । नच कुसुद-
एव पद्मत्वेन रूद्रिभमदशयां तादृश्येण कुसुदस्य
बोधो न स्याद्विरोधित्वा रूद्रिधियः सत्त्वादिति
वाच्यं पद्मान्यधर्मिकत्वेनेन पद्मत्वानवच्छिन्नविशे-
ष्यताकत्वस्योक्तत्वात् । पद्मत्वेन कुसुदस्यापि
ससुदायशक्तत्वधीदशायामवयवशक्त्या पद्मजातं
कुसुदमित्याकारकधीस्वीकारे तु कुसुदादिशक्तत्व
ज्ञानान्यत्वे नापि प्रतिवर्धं विशेषणीयम् । नच
यत्र तात्पर्यादिधीविलम्बादयोम्यताभ्रमादिना-
प्रतिबन्धाद्वा रूद्रोपस्थिते पद्मे योगार्थस्य
पद्मजनिकर्तृरन्यस्तत्त्वावयवशक्त्या पद्मजा-
तत्वेन कुसुदादिवोधो न स्यात् विरोधिनो
रूद्रिज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्यं मीमांसकानां
मिथत्वात् ते हि मरुपं भोजयेत्यादावपि
यद्वादी रूद्रिधीसत्त्वे मरुपादिपदानामवयव-
शक्त्या मरुपानकर्तादेन मन्यन्ते बोधं भ्रमत्वा
यद्वाजास्त्विन्दस्त्वेव रूद्रार्थगोचरतत्तद्योग्य-
ताज्ञानाद्यभावविश्रुष्टत्वे रूद्रिज्ञानस्य विरो-
धितायाः सुवचत्वात् । यदि च ससुदाय एव
पद्मत्वेन पद्मजनिकर्तृत्वेन च शक्तेः प्रामाण्यमाभ्यां
पद्मजातं पद्ममित्याकारको बोधः प्रामाणिक-
त्वादागौ च पद्मजनिकर्तृत्वेन कुसुदस्य नान्य-
यधीः तदावयवशक्तित्वापहाय पद्मजपदघटक-
शब्दशक्तित्वात् प्रतिबन्धकृत्तौ निक्षेपणीयं तद्वट-
कत्वत्वे तद्विधियतायापकविधियताकत्वमात्रं
तदवयव एव तत्त्वाव्यविश्रुष्टम् । यत्तु स्वावयव-
शक्त्या पद्मजपदन्यं पद्मजनिकर्तृत्वात्ययोधं
प्रति पद्मत्वं हेतुत्वं कार्यस्य विशेष्यत्वं तदव-
च्छेदकत्वं वा कारणस्य तु समवायस्तादात्म्यं
वा प्रत्यासत्तिरित्येतावतेव योगार्थमर्थादया
कुसुदादेर्बोधयुदाससम्भवात् उक्तमेव प्रति-
बन्धकतायां मानाभावः पद्मत्वं पद्मजप्रयो-
गोपाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्तार्थं एव
पर्यवसानादिति तत्तुच्छं पद्मायज्ञीतशक्तिक-
स्यापि पुंसः पद्मजनिकर्तृत्वेनावयवशक्त्या कुसु-
दस्य बोधानुद्भवसङ्गात् नचेष्टापत्तिरनुभव-
विरोधान् नच रूद्रिज्ञानकाकीनमेव योगार्थस्य
बोधं प्रत्युत्तरीत्या पद्मत्वस्य हेतुत्वं तथा
सति रूद्रिधीदशायामपि तदसमानकाकीनस्य
पद्मजातत्वेन कुसुदबोधस्य सामान्यसामर्थ्यी-
महिम्ना दुर्भारतापत्तेः रूद्रिज्ञानासमानका-
कीनतादृशबोधं प्रति विशेषतो ह्येवन्तरस्या-
कृतत्वात् तत्कल्पने चातिमौरवात् । यदपि

योगरू

पद्मजननकर्तृत्वं पद्मादिपदानां शक्तिसत्त्वेऽपि
पद्मजपदान् तादृश्येव बोधः परन्तु पद्मत्वमात्रेण
योगार्थमर्थादया पद्मजातत्वप्रकारकबोधसा-
मान्यं प्रत्येव पद्मत्वविश्रुष्टे रूद्रिज्ञानस्य लाघ-
वेन विरोधित्वात् पद्मान्यधर्मिकत्वादेर्गौरवेण
प्रतिबन्धकोत्प्रेषितत्वात्तो योगरूद्रं नामैव
नास्ति युधिष्ठिरादिशब्दादपि रत्नस्थिरत्वादिकं
योगार्थं परित्यज्येव वैजात्वादिप्रकारेण कुन्ती-
पुत्राद्यवगमात् । यदुक्तमभियुक्तैः ।
या वृत्तिरजहन्स्वार्थां सेयमत्रोपपादिता ।
जहन्स्वार्थां तु तत्रैव यत्र रूद्रिर्विरोधिनी ।
पद्मजं मनसादेवो पद्मनाभो युधिष्ठिरः ॥
इति । तदेतदेयाकरयमतं पद्मजमस्तीत्यादितः
पद्मजातं पद्ममस्तीत्याद्यनुभवस्य न्यायमीमां-
सादिमकलतन्त्रसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाण्य-
कत्वादादेयमन्यथा अवयवशक्तेरपि प्रतिबन्ध-
तायामप्रवेशापत्तेर्लाघवे पद्मजातत्वप्रकारक-
शब्दात्सामान्यं प्रत्येव रूद्रिधियः प्रतिबन्धकत्वस्य
सुवचत्वात् । नन्वेवं त्रये सरसिजमस्तीत्यादितो
त्रयनिष्ठं सरोजमिव त्रयाभिन्ने सरसि जातं
पद्ममपि प्रतीयेत नामार्थयोरभेदात्तत्रैव तन्त्रस्य
नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्यानयादिति चेत्
सत्त्वं सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरार्थान्वये
दृष्टिशब्देकदेशान्वयेन समानविभक्तिकनामा-
न्तरेण स्मारितत्वस्य तन्त्रतायाः स्वीकार्यत्वा-
दिति ।
यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।
तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदेः समधिगम्यते ॥
इति रूद्रार्थयोगार्थयोर्गुणपदुपस्थितौ तयो-
राकाङ्क्षादिचादिचादाहत्यान्यवृद्धिस्थल एव
योगार्थस्य रूद्रार्थस्य वा नान्यत्वात्ययो नतु
तयोरेव मिथः साकाङ्क्षत्वं अन्यत्र योगार्थस्य
बोधने रूद्रिधियः प्रतिबन्धकत्वं वा प्रमाणा-
भावात् एवञ्च यत्र योगरूद्रिन्ध्यार्थयोक्तात्-
पर्यायव्यवहारविरोधिसमवधानाद्वा न प्रथममन्व-
यधीस्तत्र योगार्थमर्थादया पद्मजातत्वेन कुसु-
दादेः ससुदायशक्त्या च पद्मत्वेन स्थलकमलस्य
बोधो भवत्येवेति मणिलक्ष्मणं दर्शयति ।
'रूद्रार्थेऽन्यत्र या यत्र यदाकाङ्क्षादिनिश्चयः ।
तदेव तत्र योगार्थस्यान्ययो मणिलक्ष्मणतः ॥'
ससुदायशक्त्युपस्थापिते पदान्तरवृत्तुपस्थापिते
वा यत्र धर्मियवयान्तरवृत्तिलभ्याग्रस्य यदा-
काङ्क्षानिश्चयादिस्तदेव तत्र तथात्ययोध उच्य-
ते सम्भूतसामर्थ्यीकत्वात् रूद्रार्थभिन्ने योगार्थ-
स्यान्यबोधयुदासाय तु रूद्रिर्योगोपाहारिता-
प्रवादे रूद्रार्थमात्रे योगार्थस्यान्यबोधसामर्थ्यी-
स्थलाभिप्रायक इति चिन्तामणिकताम्नतम् ।
योगरूद्रं विभजते ।
'सामासिकं तद्विनाकृतिमिति तत् द्विविधं भवेत् ।
योगरूद्रं कदन्तस्य समासत्वव्यवस्थितेः ।
तत् योगरूद्रं सामासिकं समासात्मकं लक्ष्य-
सर्पादि तद्विनाकृतं वासुदेवादि । कदन्तस्य

योगसा

पद्मादियोगरूद्रस्य सामासिक एवात्माभां
इति नाधिक्यम् ॥ * ॥)
योगवाहः, पुं, (योगस्य वाहः । योगं वाहय-
तीति । वह् + णिच् + ञच् वा ।) अयुस्वारः ।
विसर्गः । जिह्वास्त्रीयः । उपाध्यायीयः । इति
याकरथम् ।
योगवाही, स्त्री, (योगं वाहयतीति । वह् + णिच्
+ ञच् । ततो ङीम् ।) चारविशेषः । यथा,—
"खर्णिसु खर्णिकासुत्री योगवाही सुवर्धिका ॥"
इति हेमचन्द्रः ।
पारदश्च ॥ (पुं, रोगविशेषे मित्तानामौषधानां
प्रयोगः । यथा,—
"योगवाहिरसाः सर्वे सर्वरोगगलयहे ॥"
इति वैद्यकरसेनसारसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारे ।)
योगसारः, पुं, (योगस्यौषधप्रयोगस्य सारः ।)
सर्वरोगहरकोपायः । यथा,—
धन्वन्तरिववाच ।
"सर्वरोगहरं विहं योगसारं वदान्यहम् ।
इयु सुभुत ! संक्षेपात् प्राणिनां जीवहेतवे ॥
निमेवादिहैविःकालचिन्ताभिः वक्षुविधो भवेत् ॥
कषायकटुतिक्तान्तरुखाहारार्द्रभोजनात् ।
चिन्तायवाययायामभयशोकप्रजागरात् ॥
उक्षेभांघ्ननिभावाच्च कर्मयोगातिकर्षणात् ।
वायुः कुप्यति पर्यन्ते जीर्णाग्निं दिनसंचये ॥
उष्णान्नवयचारकटुकाकीर्णभोजनात् ।
तीक्ष्णातपाभिसन्नापमद्यक्रोधनिषेवणात् ॥
विदाहकाले मुक्तस्य मध्याह्ने जलदागमे ।
श्रीशकालेऽह्नरात्रेऽपि पित्तं कुप्यति देहिनः ॥
स्नाहन्मलवयक्लिग्धगुरुशीतातिभोजनात् ।
नवान्नपिच्छलानूपमाशाभिस्यन्दसेवनात् ॥
अथवायो दिवास्त्रप्रश्यासनसुखादिभिः ।
कफः प्रदीपे मुक्ते च वसन्ते च प्रकुप्यति ॥
पारम्यन्मलसङ्कोचतोद्विष्टम्भभोजनात् ।
खरता सुप्रता हर्षरौचस्तम्भशोधयम् ॥
श्यावत्वमङ्गविष्वक्वलाशामवर्त्तनम् ।
वायोर्लिङ्गानि तैर्युक्तं रोगं वातात्मकं वदेत् ॥
दाहोष्णपादसङ्कोदकोपरागपरिस्रवाः ।
कङ्कणववेगन्धस्वेदमूर्च्छांतिष्ठत्प्रमाः ॥
हारिद्रं हरितत्वचं पित्तनिङ्गानि तैर्जयः ।
क्षौद्रोपदेहमाधुम्यं चिरकारित्ववन्धनम् ॥
क्षौमत्तद्विचिंघातशोधशीतत्वगौरवम् ।
कङ्कनिद्राभियोगश्च लक्ष्यं कक्षसम्भवम् ॥
हेतुलक्ष्यसंसाङ्गिद्याद्वाङ्गार्धं हिरोत्तमम् ।
सर्वं हेतुससुतुपन्नं त्रिजिह्वं सान्निपातिकम् ॥
रोगधातुमजाधारी देहिनं देह उच्यते ।
तेषां समत्वमारोग्यं चयुर्दृढी विपर्ययः ॥
रसाच्छ्वांसमेदोऽस्थिमज्जुक्काब्ध धातवः ।
वातपित्तकफा रोगा विषमजाया मजाः स्त्रुताः ।
वायुः शीतो लघुः स्रग्मः खरो रूचोऽस्थिरो
बली ।
पित्तमन्त्रकटुश्च पद्मीजोरोमकारथम् ।
मधुरो जवयः क्षिप्त्वा गुरुः श्रेष्ठातिपिच्छकः ।

योगिनी

गुदस्योप्यासयो वायुः पित्तं पक्वाप्रयस्थितम् ।
कषयामाशयं स्थानं कच्छीरुद्धंस्वयः ।
कटुतिक्तकषायाश्च कषपित्तादिसंश्रयः ।
कटुखलवणाः पित्तं स्नादूखलवणाः कषम् ।
एत एव विपयैः समायेषां प्रयोजिताः ।
भवन्ति रोगिणां शान्ते सुस्थानां सुखहेतवः ॥”
इत्यादि गाढके १७२ अध्यायः ॥

(योगस्य चारः । शिवस्तवात्मको यत्यविशेषः ॥)
योगाधमनं, स्त्री, (योगनाधमनम् ।) ह्येन वन्-
कम् । यथा,—

“योगाधमनविज्ञीतं योगदानप्रतियक्षम् ।
यत्र चाप्युपधिं पश्यति तत् सर्वं विनिवर्तयेत् ॥”
इति मनुः ॥

अस्य विवरणं योगदानशब्दे दृश्यम् ॥
योगारङ्गः, पुं, (योगेन ऋतुयोगेन चारङ्गः ।)
नारङ्गः । इति राजनिघण्टः ।

योगारूढः, त्रि, (योगं विषयनिवृत्तिं यमादिकं वा
आरूढः ।) इन्द्रियभोग्येषु शब्दादिषु तत्साधन-
कर्मसु चानासक्तः । तस्य लक्षणं यथा,—
“यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वरुच्यते ।
सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । ४ ॥ ॥

“कौटिल्ये योगारूढो यस्य शमः कारण-
मुच्यते इत्यत्राह यदिति । इन्द्रियार्थेषु इन्द्रिय
भोग्येषु शब्दादिषु तत्साधनेषु च कर्मसु यदा
नानुसृजते आसक्तिं न करोति । तत्र हेतुः
आसक्तिमूलभूतान् सर्वान् भोगविषयान्
कर्मविषयांश्च सङ्कल्पान् संन्यमितं त्यक्तुं शीलं
यस्य सः । तदा योगारूढ उच्यते ॥” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥

योगासनं, स्त्री, (योगस्यासनं योगसाधनमासन-
मिति वा ।) ब्रह्मासनम् । ध्यानासनम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५०३ ॥ (तसु पद्मासनादि ।
यथा, भट्टिकाये । ७ । ७७ ।

“इत्युक्त्वा सर्वं एवास्तुर्वेदा योगासनानि ते ॥”
“योगासनानि पद्मासनानि ॥” इति तट्टीकायां
जयमङ्गलभरतमङ्गिकौ ।)

योगिदक्षः, पुं, (योगिनां दक्षोऽवलम्बनयतिः ।)
वेद्यः । इति राजनिघण्टः ॥

योगिनी, स्त्री, (योगोऽस्वस्या इति । योग + इनिः ।
डीप् ।) योगयुक्ता नारी । (यथा, मार्कण्डेयः ।
५२ । ३१ ।

“ते उभे ब्रह्मवादिभ्यो योगिभ्यो चाप्युभे दिज ॥”
भगवत्याः सखीरूपा आवरणदेवता । सा
कोटिविधा । तासां मध्ये चतुःषष्टिः प्रधानाः ।
यथा । नारायणी १ गौरी २ शाकम्भरी ३
भीमा ४ रक्तदन्तिका ५ भामरी ६ पार्वती ७
दुर्गा ८ कात्यायनी ९ महादेवी १० चण्डवट्टा
११ महाविद्या १२ महातपा १३ सावित्री १४
ब्रह्मवादिनी १५ भद्रकाली १६ विशालाक्षी १७
रुद्राक्षी १८ लक्ष्मिपुङ्गवा १९ अस्मिन्ना २०
रौद्रसुखी २१ काकरात्रिः २२ तपस्विनी २३

**३८
योगिनी**

मेघसना २४ सहस्राक्षी २५ विष्णुमाया २६
जलोदरी २७ महोदरी २८ सुलक्ष्मी २९
घोररूपा ३० महाजला ३१ श्रुतिः ३२ स्मृतिः
३३ धृतिः ३४ तृष्टिः ३५ पुष्टिः ३६ मेधा ३७
विद्या ३८ ज्योतिः ३९ सरस्वती ४० अपर्णा ४१
अम्बिका ४२ योगिनी ४३ चाकिनी ४४
शाकिनी ४५ हारिणी ४६ हाकिनी ४७
जाकिनी ४८ त्रिशेखरी ४९ महाजहो ५०
सर्वमङ्गला ५१ लज्जा ५२ कौशिकी ५३
नन्दाक्षी ५४ मातृशेखरी ५५ कौमारी ५६
वैष्णवी ५७ रेवती ५८ नारसिंही ५९ वाराही
६० चासुक्ता ६१ शिवदूती ६२ विष्णुमाया ६३
माळका ६४ । इति बृहत्सन्दिग्धरपुराणोक्त-
दुर्गापूजापद्धतिः ॥ अपि च ।

“ब्रह्माक्षी चण्डिका रौद्री गौरीन्नामीतयेव च।
कौमारी वैष्णवी दुर्गा नारसिंही च कालिका ॥
चासुक्ता शिवदूती च वाराही कौशिकी तथा ।
मातृशेखरी शाङ्करी च जयन्ती सर्वमङ्गला ॥
काली कपालिनी मेधा शिवा शाकम्भरी तथा ।
भीमा शान्ता भामरी च रुद्राक्षी चाम्बिका
तथा ॥

उमा धात्री तथा स्नाहा खधापर्णा महो-
दरी ।

घोररूपा महाकाली भद्रकाली भयङ्करी ।
जेमङ्करी चोपचण्डा चण्डोपा चण्डनाथिका ।
चण्डा चण्डवती चण्डा महाभोगा प्रियङ्करी ॥
बलविकारिणी देवी बलप्रमथनी तथा ।
मनोमन्थिनी देवी च सर्वभूतस्य दामिनी ॥
उमा तारा महानिद्रा विजया च जया तथा ।
पूर्वोक्ताः शैलपुत्राया योगिभ्यश्चै च याः
क्रमान् ॥

ताभिराभिषेच सहिताश्चतुःषष्टीश्च योगिनीः ।
पूजयेन्मङ्गलस्यन्तः सर्वकामार्थसिद्धये ॥”
इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥ ॥

अष्टयोगिभ्यो यथा,—

“ततोऽष्टपञ्चखलस्य पूजयेदष्टयोगिनीः ॥
शैलपुत्री चण्डवट्टा स्कन्दमातरमेव च ।
कालरात्रिश्च पूर्वादिचतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥
चण्डिकामय कुशाक्षी तथा आद्यायनी शुभाम् ।
महागौरीं चापिकोशे नैऋत्यादिषु पूजयेत् ॥”
इति तत्रैव ५३ अध्यायः ॥ ॥

तिथिविशेषे दिव्यशैवावस्थितयोगिभ्यो यथा,—

“ब्रह्माक्षी संस्थिता पूर्वै प्रतिपन्नवमीतिथौ ।
मातृशेखरी चोत्तरे च द्वितीयादशमीतिथौ ॥
स्थितायै च कौमारी तृतीयादशमीतिथौ ।
नारायणी च नैऋत्ये चतुर्थीद्वादशीतिथौ ॥
पञ्चम्याश्च त्रयोदशी वाराही दक्षिणे तथा ।
षष्ठ्याश्चैव चतुर्दशीमिन्द्राक्षी पश्चिमे स्थिता ॥
सप्तम्यां पूर्वोक्ताश्च चासुक्ता वायुगोचरे ।
अष्टम्यावास्तव्योश्च महालक्ष्मीशुभोचरे ॥
योगिनीसंतुष्टे नैव ममनादि प्रकारयेत् ॥”
इति गाढके ५९ अध्यायः ॥ ॥

योगिनी

अपि च ।
“प्रतिपन्नवमी पूर्वै रामा ब्रह्माश्च पावकी ।
शरत्तयोदशी याव्ये वेदा मानाश्च नैऋति ॥
बहो चतुर्दशी पश्चात् वायव्यां सुनिपूर्वमा ।
द्वितीया दशमी पश्चि रेष्मानी चारमी क्रूराः ॥
वामे शुभकरी देवी नन्दुदा दक्षिणे स्थिता ।
वधवन्धकरी चाप्ये एष्टे सर्वार्थसाधनी ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ॥

तत्कालयोगिनी यथा,—

“यस्यां दिग्गदं याति ततो यामार्हभुक्तिका ।
समन्तो तेन मार्गेण भवेत्तत्कालयोगिनी ॥
प्राचीं धनेश्वरकृताश्रमकौशिकेय-
वायव्यवारुणयमाधिपशङ्करेषु ।
एषु क्रमान्निवसति प्रतिपन्नवम्योः
एष्टे स्थिता शुभकरी गिरिराजपुत्री ॥”
इति समयान्तम् ॥ ॥

अथ योगिनीसाधनम् । भूतहामरे ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि योगिनीसाधनोत्तमम् ।
सर्वार्थसाधनं नाम देहिनां सर्वसिद्धिदम् ॥
अतिगुह्यी महाविद्या देवानामपि दुर्लभा ।
यासामभ्यर्चनं कृत्वा पक्षिघ्नोऽभून्नाथिपः ॥
तासामाद्यां प्रवक्ष्यामि सुराणां सुन्दरीं प्रिये ।
अस्या अर्चनं नैव राजत्वं लभते नरः ॥
अथ प्रातः सप्तत्याय कृत्वा ज्ञानादिकं शुभम् ।
प्राधाहच समासां कुर्वादाचमनं ततः ॥
प्रणवान्ते सहस्रारं ह्रूं षट् दिग्बन्धनं चरेत् ॥
प्राणायामं ततः कुर्यात् मूलमन्त्रेण मन्त्रित् ।
षडङ्गं सायया कुर्यात् पद्ममण्डलं लिखित् ॥
तस्मिन् पद्मे महामन्त्रं जीवन्त्यां समाचरेत् ।
पीठे देवीं समावाह्य ध्यायेद्देवीं जगत्प्रियाम् ॥
पूर्णचन्द्रनिभां गौरीं विष्णुवामरधारिणीम् ।
पीठोत्तुङ्गकृपां रामां सर्वधामभयप्रदाम् ॥

इति ध्यात्वा च मन्त्रेण दद्यात् पाद्यादिकं शुभम् ।
पुनर्धूपं निवेद्यैव नैवेद्यं मूलमन्त्रतः ।
गन्धचन्दनताम्बूलं सकूर्पूरं सुशोभनम् ॥

प्रणवान्ते सुवर्णेशी आगच्छ सुरसुन्दरि ।।
वह्नेर्भाष्या जपेन्मन्त्रं त्रिसन्ध्यश्च दिने दिने ॥
सहस्रेकप्रमाणेन ध्यात्वा देवीं सदा बुधः ।
मासान्ते याप्य दिवसं वलिपूर्णा सुशोभनाम् ॥
कृत्वा च प्रणवेन्मन्त्रं निशीथं याति सुन्दरी ।
सहस्रं साधकं मत्वा याति सा साधकालये ॥
सुप्रसन्ना साधकाग्रे मदा करसुखी ततः ।
हृष्टा देवीं साधकैश्चो दद्यात् पाद्यादिकं शुभम् ॥
सुचन्दनं सुभनमो ज्ञात्वाभिलषितं वदेत् ॥
मातङ्गं भगिनीं वापि भार्या वा भक्तिभावनः ॥
यदि माता तदा वित्तं इत्यथ सुमनोहरम् ॥
भूपतित्वं प्राथितं यत्तद्ददाति दिने दिने ॥
पुत्रवत् पाति तं लोकं सर्वं सर्वं सुनिश्चिन्तम् ॥
स्वसा ददाति इत्यथ दिव्यवस्त्रं तथैव च ।
दियां कन्यां समापीय नागकन्यां दिने दिने ॥
यद्यद्भवति भूतश्च भविष्यतीति यत् पुनः ।
तत् सर्वं साधकैश्चाय निवेदयति निश्चितम् ॥

योगिनी

यत् यत् प्रायेयते सर्वं ददाति सा दिने दिने ।
 आठवत् पाति तं लोके कामनाभिर्मनोगतेः ॥
 भार्या स्याद्यदि सा देवी साधकस्य मनोहरा ।
 राजेन्द्रः सर्वराजानां संसारे साधकोत्तमः ॥
 स्वर्गं मर्त्यं च पाताले गतिः सर्वत्र निश्चितम् ।
 यद्यद्ददाति सा देवी कथितं नैव शक्यते ॥
 तथा साङ्गं संभोगं करोति साधकोत्तमः ।
 अन्यस्त्रीगमनं त्यक्त्वा अन्यथा नश्यति भुवम् ॥२॥
 ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये निर्मितं ब्रह्मणा पुरा ।
 नदीतीरं समासाद्य कुर्यात् स्नानादिकं ततः ॥
 पूर्ववत् सकलं कार्यं चन्द्रेणैककलं लिखेत् ।
 स्वमन्त्रं तत्र संलिख्यात्तत्र ध्यायेन्नोहराम् ॥
 कुरङ्गनेत्रां शरद्वन्द्वकां
 विन्वाधरां चन्द्रेणैककलं लिखेत् ॥
 चीनांशुकां पीनकुचां मनोहरां
 श्यामां सदा कामदुघां विचित्राम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेद्देवीमगुरुधूपदीपकैः ।
 गन्धं पुष्पसन्धेयं ताम्बुलादींश्च न्यस्यतः ॥
 तारं माया गच्छ मनोहरे पावकवल्लभा ।
 क्लृप्तायुतं प्रतिदिनं जपेन्नम्रं प्रसन्नधीः ॥
 मासान्ते चाप्य दिवसं कुर्याच्च जपसुत्तमम् ।
 आनिशीथं जपेन्नम्रं ज्ञात्वा च साधकं इष्टम् ॥
 गत्वा च साधकाभ्यासं सुप्रसन्ना मनोहरा ।
 ततोऽर्चिता प्रसन्ना सा पुण्याति प्रायेण यत् ॥
 स्वर्गं शतं साधकाय ददाति सा दिने दिने ।
 सावधिषं चर्यं कुर्यात् स्थिते तत्तु न दास्यति ॥
 अन्यस्त्रीगमनं तस्य न भवेत् सत्यभीरितम् ।
 अथाहृतगतिसुखं भवतीति न संशयः ॥
 इयं ते कथिता विद्या सुगोप्या या सुरासुरैः ।
 तव हृदि न भव्या च वक्ष्येऽहं परमेश्वरि ॥२॥
 ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये श्रेष्ठव्येकमनाः प्रिये ।
 गत्वा वटतलं देवीं पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
 प्राणायामं वङ्गञ्च माययाय समाचरेत् ।
 सद्योमासं वलिं दत्त्वा पूजयेत्तं समाहितः ॥
 अर्घ्यं सुच्छिष्टरक्तेन दद्यात्तस्यै दिने दिने ।
 प्रच्छवदनां गौरीं पञ्चविन्वाधरां प्रिये ॥
 रक्ताम्बरधरां बालां सर्वकामप्रदां शुभाम् ।
 एवं ध्यात्वा जपेन्नम्रमयुतं साधकोत्तमः ॥
 सप्तदिनं समभ्यर्च्य चाष्टमे विधिवच्चरेत् ।
 कायेन मनसा वाचा पूजयेच्च दिने दिने ॥
 तारं माया तथा कूर्चं रक्ष कर्मणि तद्विधिः ।
 आगच्छ कनकान्ति तु वतिः स्नात्वा महामयुः ॥
 आनिशीथं जपेन्नम्रं वलिं दत्त्वा मनोहरम् ॥
 साधकेन्द्रं इष्टं मत्वा आयाति साधकालये ।
 साधकेन्द्रोऽपि तां इष्टा दद्याद्दुर्घादिकं ततः ॥
 ततः सपरिवारेण भार्या स्यात् कामभोजनेः ।
 बन्धभूषादिकं त्यक्त्वा याति सा निजमन्दिरम् ॥
 एवं भार्या भवेत्प्रियं साधकाशाशुक्तपतः ।
 आत्मभार्यां परित्यज्य भजेत्ताच्च विचक्षणः ॥३॥
 ततः कामेश्वरीं वक्ष्ये सर्वकामफलप्रदाम् ।
 प्र्ववं सुवनेशानीं चागच्छ कामेश्वरि ततः ॥
 वक्ष्ये भार्यां महामन्त्रं साधकानां सुखावहम् ।

योगिनी

पूर्ववत् सकलं क्लृप्त्वा भूर्जपत्रे सुशोभने ।
 गोरोचनाभिः प्रतिमां विनिर्माय खलङ्कृताम् ।
 शय्यामावच्छ्र प्रजपेन्नम्रमेकमनास्ततः ॥
 सहस्रेकप्रमाणेन मासमेकं जपेद्बुधः ।
 हृतेन मधुना दीपं दद्याच्च सुसमाहितः ॥
 कामेश्वरीं शशाङ्कायां चतुःस्रज्जनकोचनम् ।
 सदा लोकागतिं कान्तां कुसुमाक्षप्रणीसुखीम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्नम्रं निशीथे याति सा तदा ।
 इष्टा तु साधकः श्रेष्ठामाद्यां देहीति तां वदेत् ॥
 स्त्रीभावेन मुदा तस्यै दद्यात् पाद्यादिकं ततः ।
 सुप्रसन्ना तदा देवी साधकं तोषयेत् सदा ॥
 अन्नादौरतिभोगेन पतिवत् पालयेत् सदा ।
 गीत्वा राज्ञीं सुखेऽन्यैर्देव्या च विपुलं धनम् ॥
 वस्त्रालङ्कारद्वयादीन् प्रभाते याति निश्चितम् ।
 एवं प्रतिदिनं तस्य सिद्धिः स्यात् कामरूपतः ॥४॥
 ततः पटे विनिर्माय पुत्तलिं ध्यानरूपतः ।
 सुवर्णवर्णां गौराङ्गीं सर्वालङ्कारभूषिताम् ॥
 गुराङ्गद्वाराणां रम्याच्च पुष्करेणयाम् ।
 एवं ध्यात्वा जपेन्नम्रं दत्त्वा च पाद्यसुत्तमम् ॥
 सचन्द्रेण पुष्येण जातीपुष्येण यत्रतः ।
 गुग्गुलुं धूपदीपौ च दद्यान्नूलेन साधकः ॥
 मन्त्रस्तु ।
 तारं मायां तयागच्छ रतिसुन्दरिपदं ततः ।
 वङ्गजाया चाष्टसहस्रं जपेन्नम्रं दिने दिने ॥
 मासान्ते दिवसं प्राप्य कुर्यात् पूजादिकं शुभम् ।
 हृतदीपं तथा गन्धं पुष्यं ताम्बूलमेव च ॥
 तावन्नम्रं जपेद्दिहान् यावदायाति सुन्दरी ।
 ज्ञात्वा इष्टं साधकेन्द्रं निशीथे याति निश्चितम् ॥
 ततस्तामर्चयेद्गङ्गा जातीकुसुममालया ।
 सुसन्तुष्टा साधकेन्द्रं तोषयेदतिभोजनैः ॥
 भूत्वा भार्या च सा तस्यै ददाति वाञ्छितं वरम् ।
 भूगादिकं परित्यज्य प्रभाते याति सा भुवम् ॥
 साधकाशाशुक्तेण प्रयाति सा दिने दिने ।
 निष्कन्ते प्रान्तरे देवि सिद्धिः स्यान्नात्र संशयः ॥
 त्यक्त्वा भार्यां भजेत्ताच्च अन्यथा नश्यति भुवम् ॥५॥
 ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये स्वयं हि शिवसन्निधौ ।
 वेदाद्यं सुवनेश्रीं चागच्छ पद्मिनि वल्लभा ॥
 पावकस्य महामन्त्रं पूर्ववत् सकलं ततः ।
 मन्त्रं चन्द्रेणैः क्लृप्त्वा न्यस्यतः लिखेत्ततः ॥
 पद्माननां श्यामवर्णां पीनोत्पलपयोधराम् ।
 कोमलाङ्गीं स्मरसुखीं रक्तोत्पलदलेचन्याम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्नम्रं सहस्रं च दिने दिने ।
 मासान्ते पूर्व्यां प्राप्य विधिवत् पूजयेत् सदा ॥
 आनिशीथं जपेन्नम्रं इष्टाभ्यासेन साधकः ।
 सर्वत्र कुशलं ज्ञात्वा सा याति साधकालयम् ॥
 भूत्वा भार्या साधकं हि साधयेद्दिविधेरेपि ।
 भोगैर्दिव्यैर्भूषणैः पद्मिनी सा दिने दिने ॥
 पतिवत् पाति तं लोके निजं स्वर्गं च सर्वदा ।
 त्यक्त्वा भार्यां भजेत्ताच्च साधकेन्द्रं सदा प्रिये ॥६॥
 ततो वक्ष्ये महाविद्यां विन्वामिन्नेव धीमता ।
 ज्ञात्वा सां साधिता विद्या वला चातिवला प्रिये ॥
 मन्त्रस्तु ।

योगिनी

प्रसवान्ते महामाया नटिनि पावकप्रिया ।
 महाविद्यैश्च कथिता गोपनीया प्रयत्नतः ॥
 अशोकस्य तलं गत्वा स्नानं पूर्ववदाचरेत् ।
 नूतनमन्त्रेण सकलं कुर्याच्च सुसमाहितः ॥
 त्रैलोक्यमोहिनौ गौरीं विचित्राम्बरधारिणीम् ।
 विचित्रालङ्कृतां रम्यां नर्तकीवेशधारिणीम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्नम्रं सहस्रं च दिने दिने ।
 मासोपहारैः संपूष्य धूपं दीपं निवेदयेत् ॥
 गन्धचन्दनतामूलं दद्यात्तस्यै मुदा बुधः ।
 मासमेकं च तां भक्त्वा पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
 मासान्ते दिवसं प्राप्य कुर्याच्च पूजनं महत् ॥
 अर्हारात्री भयं दत्त्वा किञ्चित् साधकसक्तमे ।
 सुदृढं साधकं मत्वा याति सा साधकालयम् ॥
 विद्याभिः सकलाभिश्च किञ्चित्स्मरसुखी ततः ।
 वरं वरय शीघ्रं त्वं यत्ते मनसि वर्णते ॥
 तत् श्रुत्वा साधकश्रेष्ठो भावयेन्नमसा धिया ।
 मातरं भगिनीं वापि भार्यां वा प्रीतिभावतः ॥
 क्लृप्त्वा सन्तोषयेद्गङ्गा नटिनी तत् करोत्यलम् ॥
 माता स्याद्यदि सा देवी पुत्रवत् पाति तं मुदा ।
 स्वर्गं शतं सिद्धिदयं ददाति सा दिने दिने ॥
 भगिनी यदि सा कन्या देवस्य नागकन्यकाम् ।
 राजकन्यां समानीय ददाति सा दिने दिने ॥
 अतीतानागतं वार्तां सर्वं जानाति साधकः ॥
 भार्या स्यात् यदि सा देवी ददाति विपुलं धनम् ॥
 अन्नादौरपचारेण ददाति कामभोजनम् ॥
 स्वर्गं शतं सदा तस्यै ददाति सा भुवं प्रिये ।
 यत् यत् वाञ्छति तत् सर्वं ददाति नात्र संशयः ॥७॥
 महाविद्यां प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
 कुङ्कुमेन समालिख्य भूर्जपत्रे लिख्यं मुदा ॥
 ततोऽष्टदशमालिख्य कुर्यात्प्रासादिकं प्रिये ।
 जीवन्त्यासादिकं क्लृप्त्वा ध्यायेत् तत्र प्रसन्नधीः ॥
 शुद्धस्मृतिकसङ्काशां नानारत्नविभूषिताम् ।
 मञ्जीरहारकेयूररत्नकुङ्कुलमङ्किताम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्नम्रं सहस्रं च दिने दिने ॥
 प्रतिपद्दिनमारभ्य पूजयेत् कुसुमादिभिः ।
 धूपदीपविधानैश्च त्रिसन्धं पूजयेन्मुदा ॥
 पूर्व्यां प्राप्य गन्धादौः पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
 हृतदीपं तथा धूपं नैवेद्यञ्च मनोरमम् ॥
 राज्ञी च दिवसे जप्यं कुर्याच्च सुसमाहितः ।
 प्र्वमतसमये याति साधकस्थानिकं भुवम् ॥
 प्र्वसन्नवदना भूत्वा तोषयेदतिभोजनैः ।
 देवदानवगन्धर्वविद्याधृग्यस्वरत्नसाम् ॥
 कन्याभी रत्नभूषाभिः साधकेन्द्रं सुहृर्मुहुः ।
 चर्यं चोप्यादिकं त्रयं दिव्यं ददाति सा भुवम् ॥
 स्वर्गं मर्त्यं च पाताले यद्दत्तु विद्यति प्रिये ।
 आनीय दीयते सर्वं साधकाशाशुक्तपतः ॥
 स्वर्गं शतं सदा तस्यै ददाति सा दिने दिने ॥
 साधकाय वरं दत्त्वा याति सा निजमन्दिरम् ॥
 तस्या वरप्रसादेन चिरजीवी निरामयः ।
 सर्वत्र सुन्दरः श्रीमान् सर्वभोग भवति भुवम् ॥
 रेमे साङ्गं तथा देवि साधकेन्द्रो दिने दिने ॥
 मन्त्रस्तु ।

तारं मायां तेषामग्राह्यामि म्रैद्युनप्रिये ।
वह्निभायां मनुः प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥
यथा मधुमती तु स्यात् सर्वसिद्धिप्रदा प्रिये ।
गुह्यात् गुह्यतरा विद्या तव खिहान प्रकी-
र्तिता ॥ ८ ॥

देववाच ।

श्रुतश्च साधनं पुरयं यत्किञ्चिन्नां सुखप्रदम् ।
यस्मिन् काले प्रकर्षयं विधिना केन वा प्रभो ।
अत्राधिकारिणः के वा समासेन वदस्व मे ॥
ईश्वर उवाच ।

वसन्ति साधयेदधीमान् हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
सदा ध्यानपरो भूत्वा तद्दर्शनमहोत्सुकः ॥
उल्लटे प्रान्तरे वापि कामरूपे विशेषतः ।

स्थानेष्वेकतमं प्राप्य साधयेत् सुसमाहितः ।
अनेन विधिना साक्षात् भविष्यति न संशयः ॥
देवाश्च सेवकाः सर्वे परं चात्राधिकारिणः ।
नारकब्रह्मणो भव्यं विनायकाधिकारिणः ॥”

इति तन्त्रसारे योगिनीसाधनप्रकरणं समाप्तम् ॥
दशविधदशान्तर्गतदशविशेषः । यथा,—

“स्वप्नसंभवं कृत्वा पञ्च तत्र विमिश्रयेत् ।
मङ्गलेन हृतः श्रेयो मङ्गलादिविनिश्चयः ॥
मङ्गला पिङ्गला धन्या भामरी भद्रिका तथा ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च योगिन्यौ प्रकीर्तिता ॥
अष्टैकं मङ्गला धत्ते शेषास्त्रैकैकवर्द्धकाः ।
पुनस्त्राकारिवर्षेण चक्रवत् परिवर्षनात् ॥”

अपि च ।
“रोहिण्यादौ चिरात्तृणा मङ्गलादौ यथाक्रमम् ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च अश्विन्यादत्रये पुनः ॥”

यथासामन्तदशा ।
“दशावर्षत् पटञ्चिंशद्भागं कृत्वा विनिर्दिशेत् ।
यस्य यस्या हि यद्दृषं तत्तद्भागं प्रकीर्तितम् ॥”

फलं यथा,—
“मङ्गला मङ्गलं धत्ते तुलभोगं सुखं तथा ।
गोगत्राश्वसहस्राणि यद्दे तस्य दिने दिने ॥

पिङ्गला विविधं दुःखमत्रचिन्तादिसम्भवम् ।
ददाति नाशं शत्रुभ्यो धनधान्याग्रादिकम् ॥
धन्या च सततं दत्ते सर्वत्र विजयादिकम् ।
शत्रुभ्यो रक्षते नित्यं मातृवत् परिपालयेत् ॥

भामरी विविधं दुःखमन्तःसम्भ्रमसम्भवम् ।
अकस्मात्तस्य दुर्देवं विधिना प्रिरितं भवेत् ॥
भद्रिका विविधान् धत्ते सम्मानादिमनोरथान् ।
तुष्टा चेद्भद्रिका नित्यं दुर्गहः सुगहायते ॥

उल्का याधिकरी प्रोक्ता नित्यं नानाभयप्रदा ।
उल्का यदि समायाति सुगहो दुर्गहायते ॥
सिद्धा च साधयेत् सर्वं मन्त्रारम्भघनादिकम् ।
यस्य तुष्टा भवेत् सिद्धा लक्ष्मीरुक्तस्य करे स्थिता ॥

सङ्कटा सङ्कटं दत्ते सुदुर्गं धान्यघनादिकम् ।
सेव भाया सदा नित्यं यद्दृष्टी कृष्णः फणी यथा ॥”

इत्युद्बोधचन्द्रिका ॥

योगी, [नृ] पुं, (योगः अस्त्वस्येति । योग +
इतिः । यद्वा, युज समाधौ । युजिर् योगे वा +
“संपृचानुसृष्टेति ॥” १। २। १४२ । इति चिनुष् ।)

योगयुक्तः । तस्य लक्षणादि यथा,—
“खर्वे लोटे यद्देरय्ये सुखिन्ने चन्दने तथा ।
समता भावना यस्य स योगी परिकीर्तितः ॥”

इति ब्रह्मवेवर्ते गणपतिखर्के १५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“आत्मोपस्थेन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्चनम् ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् ७ अध्यायः ॥
अथ च ।
अथय ऊचुः ।

“भगवन् ! देवतारिण । हिरण्यदिनिष्ठेन ।
चत्वारो ह्याश्रमाः प्रोक्ता योगी नाम क
उच्यते ॥

सर्वकर्मणि संन्यस्य समाधिमतलं श्रितः ।
य आस्ते निश्चलो योगी स सद्भासी न पश्चमः ॥
सर्वेषामाश्रमाणां तु द्विविधं श्रुतिदर्शितम् ।
ब्रह्मचार्यं पञ्चवर्णां गौ वैदिको ब्रह्मचरः ॥

योऽधीत्य विधिवदेदान् यद्दश्याश्रममात्रजेत् ।
उपकुञ्जाखको ज्यो वैदिको मरणात्मिकः ॥
उदासीनसाधकश्च यद्दश्याश्रमो भवेत् ।
अज्ञानि श्रीगुणपाह्वय तद्भा भाव्याधनादिकम् ॥

एकाकी यस्तु विचरं दुदासीनः स भौतिकः ।
कुटुम्भभरणायतः साधकोऽसौ यद्दृष्टी भवेत् ॥
तपस्तप्यति योऽन्येन यद्देवान् कुर्वीति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थानापसो मतः ॥

तपसा कर्मितोऽन्यथं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सद्भाविकः स विज्ञेयो वाजप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो नित्यभारतकुञ्चितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्षते भिक्षुः प्रोच्यते परमेष्ठिकः ॥

यस्मान्नरतिरेव स्थानित्यत्प्रो मधामुनिः ।
सस्यगर्धानसम्पन्नः स योगी भिक्षुश्च्यते ॥
ज्ञानसद्भासिनः केचिद्देसद्भासिनः परे ।
कर्मसद्भासिनः केचिद्विधाः परमेष्ठिकाः ॥

योगी च त्रिविधो ज्यो भौतिकः सांख्य एव च ।
तृतीयोऽन्याश्रमी प्रोक्तो योगमूलममास्थितः ॥”

इति कौर्म २ अध्यायः ॥
(तेषां स्त्रीसङ्गनिषेधो यथा,—
“यदि सङ्गं करोत्येव विन्दुस्तस्य विनश्यति ।
आयुःतयो विन्दुहीनादसामर्थ्यं जायते ॥
तस्मात् स्त्रीणां सङ्गवर्ज्यं कुर्यादभ्यासमाद-
रान् ।
योगिनोऽङ्गस्य सिद्धिः स्यात् सततं विन्दुधार-
णान् ॥”

इति दत्तात्रेयसंहिता ॥
तेषां पथं यथा, हटयोगप्रदोपिकायाम् ।
“गोघृमशालियवत्रष्टकश्रीभनामं
चौराश्वखरनवनौतसितामधुनि ।
मूख्येकपोलकफलादिकपञ्चशकं
सुहादिद्विसुदकश्च यमोन्मथ्यम् ॥”

तेषामपथं यथा, तत्रैव ।
“कद्रुत्तिलकवयोह्यहरीतशाक-
सौवौरतेकतिलसंघंपसत्यमदाम् ।

आद्यादिमांसदधितककुलक्यकोज-
पिन्धाकहृत्कुलसुनाद्यमपथ्यमाहुः ॥”)
योगीश्वरः, पुं, (योगिनामीश्वरः ।) याज्ञवल्क्य-
सुनिः । (इति हेमचन्द्रे योगेश्वरशब्ददर्शनात् ।
१ । ८५१ ।) यथा,—

“योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य सनयोऽब्रवन् ।
वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रह्म धर्माश्रमगतः ॥”

“योगिनां सनकादीनां ईश्वरः श्रेष्ठस्तं याज्ञ-
वल्क्यं संपूज्य ॥” इति मिताश्वरा । त्रि,
यगिनां श्रेष्ठः । (यथा, मार्कण्डेये । ६६ । २८ ।
“यजन्ति यानस्तमन्मैर्मोभि-
र्योगीश्वराः श्रेष्ठवसुक्तिहेतून् ॥”)

योगीश्वरी, स्त्री, (योगिनामीश्वरी ।) दुर्गा ।
यथा,—
“योगेश्वरादयो देवाः सनकान्तास्तपोधनाः ।
तेषां स्वामी तथा योगी ईश्वरी प्रभुपालना ॥
आत्मैन्द्रियमनादीनां संयोगो योग उच्यते ।
तेषां वा योजनाद्योगी योगेश्वर्यावबोधना ॥”

इति देवीपुराणी ४५ अध्यायः ॥
योगेशः, पुं, (योगस्य ईशः ईश्वरः ।) याज्ञ-
वल्क्यः । इति हेमचन्द्रः । १ । ८५१ । (योगे-
श्वरे, त्रि । यथा, भागवते । ४ । १६ । ६ ।
“कपिलो नारदो दत्तो योगेशः सनकादयः ।
तमन्वोयुर्भागवता ये च तत्संभवोत्सुकाः ॥”)

योगेश्वरः, पुं, (योगिनां ईश्वरः ।) श्रीकृष्णः ।
यथा,—
“ब्रह्म योगेश्वरे जगो जगद्ये धर्म्यर्मणि ।
स्वां काष्ठामभुनोपेत धर्मः कं शरणं गतः ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
(शिष्यः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३० ।
“नमस्ते भगवन् देव । नमस्ते भक्तवत्सल ।
योगेश्वर । नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसम्भव ॥”

देवहोत्रतनयः । यथा, भागवते । ८ । १४ । ३२ ।
“देवहोत्रस्य तनय उपहृतां दिवस्यते ।
योगेश्वरो ज्वरं शो हृत्तयां सम्भविष्यति ॥”

योगेश्वरी, स्त्री, बन्धाककांटकी । इति भाव-
प्रकाशः । (योगिनामीश्वरी । दुर्गा । यथा,—
“तत्तं योगेश्वरी तथा—” इति लक्ष्मीकव-
चम् ॥ योगयुक्ते, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ८० । ८ ।
“प्रजापतेः कश्यपाय भोमाय वरनाथ च ।
योगेश्वरेभ्यश्च सदा नमस्यामि क्षताञ्जलिः ॥”)

योगेशं, स्त्री, (योगं सन्धिच्छेदादिपूरयो इष्टम् ।)
सीसकम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ । (तथास्य
पर्यायः ।
“नामं महाबलं चीनं पिष्टं योगेशसीसकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

योग्यं, स्त्री, (योग्यत् इति । युज् + लिच् + ङ्यत् ॥)
ब्रह्मिनामीषधम् । उद्दिनामीषधम् । इत्य-
मरः । २ । ४ । ११२ ॥

योग्यः, त्रि, (योगाय प्रभवति । योग + “योगाद्-
यच् ॥” ५ । १ । १०२ । इति यत् ।) प्रवीणः ।
योगाहः । (यथा, रघुः । ६ । २६ ।

योग्या

“कान्था गिरा सुश्रुतया च योग्या
तमेव कल्याण्य । तयोच्छ्रुतीया ॥”

उपायी । शक्तः । इति मेदिनी वैमचन्द्रम् ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ७१ । १० ।

“अपत्नीको नरो भूप न योग्यो निजकर्म-
णाम् ॥”

योजनसाधनभूतः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । ६ ।

“ऋतस्य वा केधना योग्याभिः ॥”

“योग्याभिर्भयोजनसाधनभूताभी रज्जुभिः ॥” इति
सायणः ॥ शकटादियोजनीयः । यथा, शत-
पथब्राह्मणे । १ । ११ । १३ ।

“योग्यं हि योग्यं युञ्जन्त्यस्ति वै पत्न्या
अमेध्यं यदवाचौनम् ॥”

“योग्यं योजनीयमनङ्गदम्बादिकम् ॥” इति
तद्भाष्यम् ॥ पुण्यनचर्च, पुं । इति मेदिनी ।
ये, ४६ ॥

योग्या, स्त्री, (योग्यस्य भावः । योग्य + तल् ।
टाप् ।) चमता । इति लोकाप्रसिद्धिः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ११३ । ६ ।

“तथान्यान्ययोग्यानि योग्यतां यान्ति काकतः ।
योग्यान्ययोग्यतां यान्ति कालवश्या हि
योग्यता ॥”

शास्त्रबोधकारणविशेषः । स तु पादार्थानां
परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । इति साहित्य-
दर्पणम् ॥ न्यायमते तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्ता ।
यथा,—

“पदार्थे तत्र तद्वता योग्यता परिकीर्तिता ॥
इति भाषापरिच्छेदः ॥

“योग्यतां निरूपयति पदार्थ इत्यादिना ।
एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यता इत्यर्थः ।
तज्ज्ञानाभावाच्च वञ्चना सिद्धतीत्यादौ न
शास्त्रबोधः । नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं
शास्त्रबोधोत्पत्तौ प्राक् सम्बन्ध न सम्भवति वाक्यार्थ-
स्यापूर्वत्वादिति चेन्न तत्तत्पदार्थस्वरूपे सति
कचित् संशयरूपस्य कचित्सिद्ध्यरूपस्यापि
योग्यताया ज्ञानस्य सम्भवात् । नयास्तु
योग्यताज्ञानं न शास्त्रज्ञाने कारणं वञ्चना
सिद्धति इत्यादौ धिके वञ्चकरणात्त्वाभाव-
रूपयोग्यताया निश्चयेन प्रतिबन्धनात् शास्त्र-
बोधः । तद्भावनिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षा
जन्मदोषविशेषाजन्मज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात्
शास्त्रे प्रतिबन्धकत्वं सिद्धं योग्यताज्ञान
विलम्बाच्च शास्त्रविलम्बोऽसिद्ध इति वदन्ति ॥”
इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

योग्या, स्त्री, (योग्य + टाप् ।) अभ्यासः । (यथा,
रघुः । ८ । १६ ।

“अपरः प्रणिधानयोग्यया
भरतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥”

“अपरो रघुः प्रणिधानयोग्यया समाध-
भ्यासिनः ॥” इति मङ्गलायः ॥ अर्थयोषित् ।
इति मेदिनी । ये, ४६ ॥ श्रद्धाभ्यासः । तन्-
प्रसाधः । खरकी २ अमः १ अभ्यासः ४ ।

**इर
योजन**

तद्गः खलूरिका । इति वैमचन्द्रः । ३ । ४५२ ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।

“अघातो योग्यास्त्रनीयमध्यायं यास्यास्यामः ।
अधिगतसन्ध्यास्त्रार्थमपि शिष्यं योग्याङ्कार-
येत् । द्विदिशि चोद्दिश्य च कर्मपथतप-
द्विषेत् । सुबहुश्रुतीऽप्यज्ञतयोग्यः कर्मस्वयोग्यो
भवति । तत्र पुण्यफलानां कालिन्दकत्रपुष्प-
ज्वातककर्कारकप्रभृतिषु द्विदिशेषान् दर्शये-
दुत्कर्षनपरिकर्षनानि चोपदिशेत् । इतिवक्ति-
प्रसक्तप्रभृतिवृत्तकपङ्कणैश्च भेदायोग्याम् ।
सरोजि चर्मययातते लेखस्य । ऋतपयुसिरा-
स्त्यनलानेषु च वेधस्य । घुणोपहतकाष्ठवेणु-
नलनालीमुष्कालावुसुखेवेधस्य । पनसविन्वी-
षिखपलमन्त्रतपसुदन्तेज्वाहार्यस्य । मधु-
च्छिष्टोपलिप्ति प्रास्मलीफलके विस्रायस्य । स्रग्-
धनवस्त्रान्तयोर्मुकुचस्मान्तयोश्च सीधस्य । पुस्त-
मयपुत्रवाङ्मयवृद्धिषु बन्धयोग्याम् । नन्दु-
मांसपेशीवत्पलनानेषु च कर्षसन्धिवन्धयोग्याम् ।
नन्दु मांसखण्डेषु चिन्तारयोग्याम् । उदक-
पूणवटपार्श्वस्त्रीतस्यनावृत्तस्त्रादिषु च नेत्रप्रणि-
धानवस्त्रिष्वनवस्त्रिषु चोद्दिश्ययोग्यामिति । भवत-
श्चात्र ।

एवमादिषु मेधावी योग्यार्हेषु यथाविधि ।
त्रयेषु योग्यां कुम्बाखो न प्रतुल्यति कर्मसु ॥
तस्मात् कौशलमन्त्रिच्छन् शस्त्ररक्षात्मिकर्मसु ।
यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समा-
चरेत् ॥”

(युवती । यथा,—
“निदाघशरदोर्वाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि गृह्यते ॥”
योग्या युवती । इति राजवल्लभः ॥)

योजनं, स्त्री, (युज्यते मनो यस्मिन्निति । युज् +
ल्युट् ।) परमात्मा । चतुःक्रोशी । योगः । इति
मेदिनी । ने, ११३ ॥ * ॥ (यथा, हरि-
वंशे । १४६ । १४ ।

“गात्वारकन्या वहने नृपाणां
रथे तथा योजनमूर्त्तितानाम् ॥”

चतुःक्रोश्र्ये यथा,—
“दादशाङ्गुलिकः शकुन्तद्वयन्तु शयः स्तुतः ।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशी धनुःसहस्रिकः ॥
तच्चतुष्कं योजनं स्यादित्यादि मानशास्त्रम् ॥
एतस्मिन्ने षोडशसहस्रस्तेर्योजनं भवति ।
द्वात्रिंशत्सहस्रस्तेरपि योजनम् । यथा,—

यवोदरे रज्जुलमष्टसंख्ये-
हंस्त्रोऽङ्गुलेः षड्गुणितैश्चतुर्भिः ।
हस्तेश्चतुर्भिर्भवतीह दहः
क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ।
स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन
तथा कराणां दशकेन वंशः ॥”
इति लीलावती ॥

योजनगत्या, स्त्री, (योजनं गन्वीऽस्याः । योज-
नात् गन्वीऽस्या इति वा ।) कस्तूरी । सीता ।

योटकः

सद्यवती । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥ (यथा,
देवीभागवते । १ । २ । १८ ।

“इत्युक्तं तु वा कन्या चयमाचैव भाविनी ।
ज्ञाना योजनगत्या तु सुकृपा च वरानना ॥”
योजनगत्या, स्त्री, सद्यवती । इति जटाधरः ॥
कस्तूरी । इत्यन्यपालः ॥ सीता । योजनगत्या-
शब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययेन जातत्वात् ॥

योजनपर्णी, स्त्री, (योजनाय सन्ध्यानादेर्मेलनायं
पर्णं यस्याः ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥
योजनवल्ली, स्त्री, (योजनवल्ली + स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

योजना, स्त्री, योगकारणा । इति अणुयुज-
धातोर्नप्रत्ययेन सिद्धम् ॥

योजनवल्ली, स्त्री, (योजनगामिनी अतिदीर्घा
वल्ली यस्याः सा ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः । २ ।
४ । ६१ ॥ (तथास्याः पंथायः ।

“मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी समञ्जा कालमेधिका ।
मखकपर्णी भङ्गोरी भङ्गी योजनवल्गापि ॥
रसायन्यवशा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भङ्गीतकी च गङ्गीरी मञ्जुषा वस्त्ररञ्जिनी ॥”
इति भाष्यकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

योजितं, त्रि, कारितयोजनम् । अणुयुजधातोः
कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, भाग-
वते । ४ । २१ । २२ ।

“अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिह
योजितः ॥”

योटकः, पुं, योटेनम् । मेलनमिति यावत् । विवाहे
राशियोटक-ग्रहयोटक-नक्षत्रयोटक-गणयोटक-
वर्णयोटक-योनियोटक-वर्णयोटकभेदेन सप्तविधो
योटकः । तत्र राशियोटके षड्दृक्कनवपञ्च-
महिदादशविधमसप्तकयोगा निविद्धाः । तदाह
श्रीपतिर्वाहतायाम् ।

“षड्दृक्त्रिकोणश्च द्विदादशकमेव च ।
परस्परं जम्भाराशेऽप्यङ्गा कन्याकुमारयोः ॥
षड्दृक्के भवेहोषो वेधयं न्यदुरेव वा ।
त्रिकोणे पुत्रधानिः स्यात् धनहानिर्धनयये ॥
पुरुषस्याष्टमे कन्या कन्यायाः षड्दृक्के पुमान् ।
शुभं षड्दृक्के श्रेयं नोद्वाहं दूषणं भवेत् ॥
नवपञ्चमे ।

पुंसो गृह्यात् सुतगृहे सुतहा च कन्या
धर्मं स्थिता सुतवती पतिवल्गभा च ।
द्विदादशे धनगृहे धनहा च कन्या
रिपुं स्थिता धनवती पतिवल्गभा च ॥

योटके सप्तके मेघतुलौ युग्मद्वयौ तथा ।
सिंहवटौ सदा वर्ष्यौ नृत्तिसन्नात्रवीच्छिवः ॥
राजयोटकमाह दीपिकायाम् ।

एकराशौ च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्तके ।
चतुर्दशके चैव तृतीयैकादशे तथा ॥”
इति राशियोटकविचारः ॥ * ॥

ग्रहयोटके ग्रहशुभयोगो निविद्धः । कन्यावर-
राश्याधिपग्रहयोः शुक्ले ग्रहशुभयोगः । तत्र
विवाहे रोगादिः फलम् । तदाह गर्गः । मरयं

योनिः

भावविरोधि यद्विपुभावे चाचिरेख रोगादिः ।
इति यद्व्योदकविचारः ॥ ७ ॥ अथ्ये व्योदकाः
प्रपञ्चभयान्न लिखिताः । इति व्योतिवम् ।
यज्यान्तरे जोटकशब्दचवर्गहतीयादिषु ।
योतुः, पुं, (यूयते ज्ञायते अनेनेति । यु + वाहु-
लकात् तुः ।) परिमाणम् । इत्युणादिकोषः ॥
योत्रं, स्त्री, (यूयते अनेनेति । यु + "दात्रीशस यु
युजस्तु तुद वि विच मिह-पतदंश-नहः करणे ।"
३।२।१२२ इति दृन् ।) योक्तुम् । इत्यमरः ।
२।६।१३ । (यथा, गो० रामायणे । २।
४५।२६ ।
"भरताद्याभिष्टयाः क्व योत्राय पशवो यथा ॥")
योडा, [ऋ] पुं, (युध्यतीति । युध् + ङष् ।) युद्ध-
कर्ता । तत्पर्यायः । भटः २ योधः ३ । इत्य-
मरः । २।८।६१ । (यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्वणि । २।१८ ।
"वाधिष्यते पुरीं योडा ह्यिदं यदि लभेत सः ॥")
योधः, पुं, (युध्यतीति । युध् + ञच् ।) योडा ।
इत्यमरः । २।८।६१ । (यथा, कथासरित्
सागरे । १२।२२ ।
"सङ्केतमिलिते चान्येयोधास्तेः सैनिकैः सह ।
नित्यवैतसंस्तरं चकमहासेनात्मिकश्च तन् ॥")
योधनं, स्त्री, युद्धम् । (यथा, मार्कण्डेये । १२।५।२७ ।
"योधनेषु स्वरूपेण दमो यस्य दुरात्मनः ।
स दमो वारयत्येष ह्यस्मि तस्य रिपोर्गुरुम् ॥")
अथ्यम् । युधधातोर्भावे करणे चानट् (ल्युट्)
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
योधसंरावः, पुं, (योधानां संरावः ।) अन्योन्यं
योधानां युद्धायाजानम् । तत्पर्यायः । क्रन्-
नम् २ । इत्यमरभरतौ ॥
योधियः, पुं, (युध् + भावे ञच् । योधं युद्धं करो-
तीति । योध + खः ।) योडा । योधशब्दात्
ख्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
योनलः, पुं, (यवस्य नल इव नलः काण्डोऽस्य ।
एवोदरादिः ।) शस्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
यवनालः २ जूर्वाङ्गयः ३ देवधान्यम् ४
जोन्ताला ५ बीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः ।
४।२४४ ॥
योनिः, पुं, स्त्री, (यौति संयोजयतीति । यु +
"वह्निश्रुयुदस्ताहात्वरिभ्यो जित् ।" उणा०
४।५१ । इति निः ।) आकरः । इति मेदिनी
ने, १६ । कारणम् । (यथा, उत्तरराम-
चरिते । ६ ।
"ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुत्तमप्रथयोः ।
सा योनिः सर्ववैरागां सा हि लोकस्य
(नर्हतिः ॥")
जलम् । इति हेमचन्द्रः । ३।०४६ । (कुश-
ह्रीपस्थानदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १२।७१ ।
"धूतपापा नदी नाम योनिश्चैव पुनः स्युता ।
सीता द्वितीया विज्ञेया सा चैव हि निशा-
स्युता ॥"
तन्मन्त्राख्यविशेषः । यथा, महाविह्वारखते ।

८४
योनिः

"सन्तुङ्गमारकं तन्मं योनितन्मं प्रकीर्तितम् ।
तन्मन्तरश्च देविश्रि । नवरत्नचरं तथा ॥")
प्राणिनासुतपतिस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तत्तु चतुरशीतिलक्षणप्रकारम् । यथा,—
"चतुरशीतिलक्षाणि चतुर्भेदाश्च जन्तवः ।
अक्षजाः स्वदेवाश्चैव उद्भिष्णाश्च जरायुजाः ॥
एकविंशतिलक्षाणि ह्यक्षजाः परिकीर्तिताः ।
स्वदेवाश्च तथैवोक्ता उद्भिष्णास्तुप्रमाणाः ॥
जरायुजाश्च तावन्तो मनुष्याद्याश्च जन्तवः ।
सर्वेषामेव जन्तूनां मानुषस्यं सुदुर्लभम् ॥"
इति श्रीगरुडपुराणे प्रेतकल्पे धर्मप्रकटनो नाम
२ अध्यायः ॥ ७ ॥ अथ्यम् ।
"जलना नव जन्तानि स्यावरा जन्तुविंशतिः ।
लमयो वदसङ्गाकाः पत्तिकां दशलक्षकम् ॥
त्रिंशत्प्रजाणि पशवश्चतुर्लक्षाणि मानुषाः ।
सर्व्योनिं परित्यज्य जन्तुयोनिं ततोऽभ्यगात् ॥"
इति बृहद्ब्रह्मपुराणम् ॥ ७ ॥
अपि च ।
"स्यावरास्त्रिंशत्प्रजाश्च जलजो नवलक्षकः ।
लमिजा दशलक्षश्च वदलक्षश्च पत्तिकाः ॥
पशवो विंशलक्षश्च चतुर्लक्षश्च मानुषाः ।
एतेषु भ्रमणं कृत्वा द्विजलजन्तुप्रजायते ॥"
इति कर्मविपाकः ॥
("भूतानाश्चतुर्विधा योनिर्भवति जरायुष्-
स्वदीदृदः । तासां खलु चतुष्टयामपि योनीना-
मेकेका योनिरपरिमङ्गीयमेहा भवति भूता
नामाज्ञातिविशेषापरिमङ्गीयत्वान् । तत्र जरा-
युजानामक्षजाणां प्राणिनामेति गर्भकरा भावा
यां यां योनिमापद्यन्ते तस्यां तस्यां योनौ तथा
तथा रूपा भवन्ति । तद्यथा कनकरजतनाम्ब-
त्रपुसीषा आनिष्यमानास्तेषु तेषु 'मधुच्छिद-
विम्बेषु । ते यदा मनुष्यविम्बमापद्यन्ते तदा
मनुष्यविग्रहेण जायन्ते । तस्मात् सप्तदाया-
त्मकः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यो
मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तद्योनिस्त्वान् ॥" इति
चरके शारीरस्थाने ज्ञानोपेध्याये ॥ ७ ॥
भगम् । इत्यमरः । १०।६।७५ । तत्पर्यायः । वरा-
ङ्गम् ० उपस्थः १ सरमन्दिरम् ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ इति यद्वम् ५ जन्मवत्सं ६ अधरम् ७
अवाच्यदेशः ८ प्रकृतिः ९ अप्यधम् १० सर-
कूपकः ११ अपदेशः १२ प्रकृतिः १३ पुण्यो १४
संसारमार्गकः १५ संसारमार्गः १६ गुह्यम् १७
सरगारम् १८ सरज्जम् १९ इत्यङ्गम् २०
इति कुहरम् २१ कलत्रम् २२ अघः २३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ इति मन्दिरम् २४ सर-
यङ्गम् २५ कन्दर्पकूपः २६ कन्दर्पसन्नाधः २७
कन्दर्पसन्धिः २८ स्त्रीसिद्धम् २९ । इति जटा-
घरः ॥ स तु गर्भस्थायाः सप्तभिर्मासैर्भवति ।
इति सुखबोधः ॥ ३ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"शुभः कमठपृष्ठाभो गजस्कन्धोपमो भगः ।
वामोन्नतश्चेत् कन्याः पुत्रलो दक्षिणोन्नतः ॥
आखुरोमा गुणसिन्धुः सुदृष्टः संहतः पृथुः ।

योनिः

तुङ्गः कमलवर्धनः शुभोऽप्यद्वयलक्षणः ॥
शुभरूपरूपो यच्च (लकोदरसन्निभः ।
रोमशो विहताख्यश्च दृश्यनासोऽतिदुर्भगः ॥
शुभावर्त्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह नेच्छति ।
चिपिटः कर्पराकारः किङ्करीपदो भगः ॥
वैश्वेतसपञ्चभो गजरोमोचनासिकः ।
विकटः कुटिलाकारो लम्बगल्लक्षणाशुभः ॥"
इति काशीखण्डे १० अध्यायः ॥ ७ ॥
अपि च ।
"शुभनाभ्याहृतियोनिस्यावर्त्ता सा च
कीर्तिता ।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशया प्रतिष्ठिता ॥ ७ ॥
अथ योनिरोगाधिकारः ।
"तत्र योनिरोगाणां निदानान्याह ।
'मिथ्याहारविहाराभ्यां दृष्टेर्दोषैः प्रदूषितात् ।
आर्त्तवादीर्यतश्चापि देवाहा स्युर्भगे गदाः ॥'
रोगिणीनां योनीनां नामान्याह ।
'उदावर्त्ता तथा बन्धा विप्रता च परिप्रता ।
वातजा योनयो वया वातदोषेण पञ्चधा ॥
पञ्चधा पित्तदोषेण तच्चादौ लोहितचरा ।
प्रसंसिनी वामिनी च पुत्रघ्नी पित्तजा तथा ॥
अत्यानन्दा कर्णिकी च चरयानन्दपूर्विका ।
अतिपूर्वापि सा श्रेया श्रेयज्ञा च कफादिमाः ॥
खण्डाङ्गिनी च महती रुचोवक्त्रा त्रिदोषिणी ।
पश्चेता योनयः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकोपतः ॥'
अथ तासां लक्षणान्याह ।
'सा फेणिलसुदावर्त्ता रजःलक्ष्ण्ये सुचति ।
बन्धा गदावर्त्ता श्रेया विप्रता नित्यवेदना ॥
परिप्रता या भवति यान्यधर्मं कृत्वा भ्रष्टम् ।
वातजा कर्कशा स्तब्धा मूलनिक्षोदपीडिता ॥
चतुष्टयपि चाद्यासु भवन्त्यनिजवेदनाः ॥'
अनिलवेदनास्तोदादयः ॥ वातजायां त्वति-
श्रयिता वातवेदना बोद्धव्या । वातजा इत्य-
न्यथात् ॥ ७ ॥
'सदाहं चरते रक्तं यस्याः साः लोहितचरा ।
प्रसंसिनी संसते च चोभिता दुःप्रजायिनी ॥'
चोभिता विमर्हिता संसते स्वस्थानान् अचरते
दुःप्रजायिनी दुष्टप्रजननशीला ।
'सवातसुत्रिरेहोर्ष्यं वामिनी रजसा युतम् ।
स्थितं स्थितं ह्यस्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंभवान् ॥'
पुत्रशब्दोऽत्रापथोपलक्षणकः ।
'अत्यर्थं पित्तजा योनिर्दोषपाकज्वराश्लिता ।
चतुष्टयपि चाद्यासु पित्तनिष्प्रोच्छयो भवेत् ॥'
अत्यानन्दानसन्तोषं यान्यधर्मं विन्दति ।
कर्णिकी कर्णिका योनौ श्रेयाश्चग्भ्यां प्रजायते ॥
कर्णिका मांसस्य काणिकीर्णो यत्यः ॥
'मेषुने चरणापूर्वं पुंषु वा इतिरिच्यते ॥'
अतिरिच्यते रजो सुचति इत्यर्थः ।
'बहुप्रश्नानि चरणा तथोर्ध्वं न तिष्ठति ॥'
बहुशः वारं वारं अतिरिच्यते तयोः चर-
णातिचरणयोः ।
'श्रेयज्ञा पिच्छिका योनिः कङ्कशुक्तातिश्रीतया ।

चतसृष्वपि चाद्यासु श्रेयलिङ्गाच्छ्रयो भवेत् ॥
अनार्णवास्तनो खली खरस्पर्शा च मैथुने ॥
अस्तनो ईषन् क्षणौ यस्यां सा अत्र लक्ष्या
खली ॥ अखिनीमाह ॥

‘महामेदुग्रहीताया बालाया अखिनी भवेत् ॥
महामेदुः पुरुषः तेन ग्रहीताया बालायाः
सन्मयोनिच्छ्रया अखिनी अखवल्लभमाना
योनिर्भवति ॥

‘विठ्ठलातिमहायोनिः स्रुचीवक्रातिसंज्ञता ॥
सर्वलिङ्गससुत्यानात् सर्वदोषप्रकोपजा ॥
चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गनिदर्शनम् ॥
असाध्या योनीराह ॥

‘पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥
पञ्च खलीप्रभृतयः ॥ * ॥

अथ योनिकन्दस्य निदानमाह ॥
‘दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्वायामादतिमैथुनात् ॥
चताच्च नखदन्ताद्यैश्चातायाः कुपिता यथा ॥
वाताद्याः कुपिता यथा यथा निदानकुपिता
वाताद्याः ॥ * ॥ रूपमाह ॥

‘‘पूयशोणितसङ्काशं लक्षुचाक्षतिसन्निभम् ॥
जनयन्ति यदा योनौ नास्वा कन्दः स योनिजः ॥’’
लक्षुचाक्षतिसन्निभं लक्षुचाकाराकारम् ॥ गुड-
कमज विशेष्यं बोद्धव्यम् ॥ * ॥ वातजादिभेदेन
रूपभेदमाह ॥

‘‘रूपं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ॥
दाहुरागञ्चरयुतं विद्यात् पित्तात्मकं तु तम् ॥
तिलपुष्यप्रतीकाशं कण्ठमूलं कफात्मकम् ॥
सर्वलिङ्गसमायुक्तं सप्तपातात्मकं भवेत् ॥’’ * ॥

अथ योनिरोगाणां चिकित्सा । तत्र बन्ध्या-
चिकित्सा । तस्या लक्षणमाह ॥ बन्ध्या नष्टार्णवा
ज्ञेयति । तसः प्रथमतो नष्टार्णवाचिकित्सा ।
‘न्यार्णवादर्शने नारी मत्स्यान् संवेत् नित्यशः ।
काङ्गिकश्च तिलान् माषानुदन्तिश्च तथा दधि ॥
दधुः कुवीजदन्तीचपलागुडदमनकिण्वयवशूकेः ।
सल्लुकरौर्बन्धिर्धोनिगता कुसुमसङ्गननी ॥
रक्षाङ्गः कटुगुम्बी । चपला पिप्ली । दमनो
मदनफलम् । किण्वं सुराबीजम् ॥

‘पीतं ष्योतिष्मतीपञ्चराजिकोयासनं चन्द्रम् ॥
श्रीतेन पयसा पिष्टं कुसुमं जनयेद्भुवम् ॥
ष्योतिष्मती कटुभीतृलविशेषः करह्नी इति
लोकैः । पयसा दुग्धेन ॥ * ॥ अथ बन्ध्या-
चिकित्सा ।

‘बला सित्ता सानिबला मधुकं
वटस्य शुङ्गं गजकेशरश्च ।
एतन्मधुश्चौरश्चैर्निपीय
बन्ध्या सुपुत्रं नियतं प्रकृते ॥

अथगन्धाकषायेण सिद्धं दुग्धं घृतास्त्रितम् ॥
ऋतुस्नाताङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि ।
पुष्यादृतं लम्बाया मूलं दुग्धेन कथ्यया ।
पिष्ट्वा पीत्वा ऋतुस्नाता गर्भं धत्ते न संशयः ॥
कुराटमूलं घातका कुसुमानि वटापुराः ।
नालोत्पलं पयोयुक्तमेतद्गर्भप्रदं भुवम् ॥

यावता पिबति पान्शपिप्लवं
जीरकेण सहितं हित्वाग्रना ।
श्वेतया विश्वस्वपुङ्गवा युतं
सा सुतं जनयतीह नान्यथा ॥’’

श्वेतकुसुमया शरपुंखया सह ।
‘‘पत्रमेकं पलाशस्य पिष्ट्वा दुग्धेन गर्भिणी ।
पीत्वा पुत्रमवाप्नोति वीर्यवन्तं न संशयः ॥
शूकरशिखीमूलं मधुं वा दधि फलस्य सपयस्कम्
पीत्वाथोभयलिङ्गीवीजं कन्या न स्रते स्त्री ॥
पुत्रमजारीमूलं विण्णक्रान्तिशालिङ्गीसहितम् ॥
एतत् गर्भेष्टदिनं पीत्वा कन्या न सर्वथा स्रते ॥
पुत्रमजारी पतलिया तस्या मूलम् ॥ इशालि
ङ्गीनी पचगुरिया ॥ * ॥ गर्भप्रदरभेषजकथना-
वमरं गर्भाजनकमपि भेषजमाह ॥

‘‘पिप्लीविद्विङ्गदृक्कणसमचूर्णं या पिबेत् पयसा ।
ऋतुसमये नहि तस्या गर्भः संजायते कापि ॥

अारनालपरिषेधितं च्राहं
या जयाकुसुममत्ति पुष्यिणी ।
सत्पुराणगुडसुष्टिसविनी
सा दधाति नहि गर्भमङ्गना ॥ * ॥

तासु योनिषु चाद्यासु स्नेहादिक्रम इष्यते ।
वस्त्रभ्यङ्गपरीधेकपलेपपिचुधारणम् ॥
वस्त्रिश्चोत्तरवस्त्रिः । क्रमचिकित्सा ।
‘नतवात्पाकिनीकुष्ठसेन्धवामरदाहभिः ।
तिलतेलं पचेन्नारी पिचुं तस्य विधारयेत् ॥
विभ्रुतायां सदा योनौ यथा तेन प्रशाम्यति ॥
नतं तगरम् ॥

‘वातलां कर्कशां स्तन्ध्यामल्पस्पर्शां तथैव च ।
कुम्भीस्वदेरुपचरेदन्ध्रमसनि संवृते ॥
धारयेद्वा पिचुं योनौ तिलतेलस्य सा सदा ।
पित्तलानाश्च योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ॥
श्रीताः पित्तहराः कार्थ्याः स्नेहनाथं घृतानि च ।
प्रसंसिनीं घृताभ्यक्तां चौरस्विन्नां प्रवेशयेत् ॥
पिधाय वेशवारं ततो बन्धं समाचरेत् ॥
शुष्ठीमरचक्रणाभिधान्यकाजालिदाङ्गिमेः ॥
पिप्लीमूलसंयुक्तैर्ब्रशवारः श्लथो युधेः ॥

धात्रीरसं सितायुक्तं योजिदाहे पिबेत् सदा ।
सूर्यक्रान्ताभवं मूलं पिबेद्वा तडुलास्वना ॥
योन्वात्सु पूयसाविश्यां शोधनद्रव्यनिर्मितैः ।
सगोष्ठैः सलवणैः पिष्टैः संपूर्यं हितम् ॥
शोधनद्रव्याणि निम्बपञ्जादीनि ।
‘दुर्गन्धां पिच्छलां वापि चूर्णैः पञ्चकषायजैः ।
पूरयेद्धारयेद्वाजश्वारिक्तपित्तास्वना ॥’’
पञ्च कषायाः । वचावासापटोलप्रियङ्गुनिम्बाः ।
राजश्वदादि धनवहेरा ।

‘‘पिप्ल्यामरिचैर्माघैः घृताङ्गाकुष्ठसेन्धवैः ।
वर्षिस्तुल्या प्रदेष्टिष्या योनौ श्रेयविशोधिनी ॥
तुल्या प्रदेष्टिष्या देर्ध्वेण परिणाहेन च ।
कर्कन्धां वनेयो देयाः शोधनद्रव्यनिर्मिताः ॥
गुडुश्चीत्रफलादस्त्रीकपितोदकधारया ।
योनिं प्रक्षालयेत्तेन तत्र कण्डूः प्रशाम्यति ॥
सङ्गपुष्यं सखिदरं पण्यां जातीपत्रं तथा ॥

विष्नीं पूगञ्च संचूर्ण्य वस्त्रपूतं क्षिपेद्दुग्धे ।
योनिर्भवति संकीर्णा न स्रवेच्च जलं ततः ॥
कपिकण्डूभवं मूलं काथयेद्द्विधना भिषक् ॥
योनिः सङ्कीर्णतां याति काथेनानेन धावनात् ॥
जीरकहितयं लम्बा सुषुवी सुरभिर्विष्णा ।
वासकः सैन्धवश्चापि यवचारो घवानिका ॥
एषां चूर्णं घृते क्षिप्त्वा भृष्टा खल्लेन मोदकम् ॥
लम्बा खादेद्यथावच्च योनिरोगाङ्गसुष्यते ॥
मङ्गिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शूकरा बला ।
मेदे पयस्या काकोली मूलश्चेवाश्वगन्धजम् ॥
अजमोदा हरिद्रे हे प्रियङ्गुकटुरोहिणी ।
उत्पलं कुसुदं द्राक्षा काकोल्या चह्ननदयम् ॥
एतेषां कार्थिकेर्भागैर्घृतप्रशयं विपाचयेत् ॥
घृतावरीरसं चौरं घृताञ्ज्यं चतुर्गुणम् ॥
सर्परेतमरः पीत्वा स्त्रीषु निवर्तं वृषायते ।
पुत्रान् जनयते वीरान् मेधाढ्यान् प्रियदर्श-
नान् ॥

या चेवास्थिरगर्भा स्यात् पुत्रं वा जनयेन्मृतम् ॥
अल्पायुषं वा जनयेत् या च कन्यां प्रकृतयेत् ॥
योनिरोगे रजोदोषे परिस्त्रावे च शस्यते ॥
प्रजावह्नंमायुष्यं सर्वत्रहनिवारणम् ॥
नास्वा फलघृतं स्तितदन्ध्र्यां परिवर्तितम् ॥
अनुक्तं लम्ब्यामूलं क्षिपन्ध्र चिकित्साकाः ।
जीवदत्तसेकवर्णाया घृतश्चात्र प्रयुज्यते ॥
अरण्यगोमयेनेह बह्वुज्वाला च दीयते ॥
मेदे मेदा महामेदा तयोरभावे घृतावरी
द्विगुणा देया । पयस्याञ्च चौरकाकोली
काकोलीयुगलाभावे अश्वगन्धा द्विगुणा देया ।
प्रियङ्गुस्थाने केचिद्द्विगुणं पठन्ति । पयस्या
काकोलीयुगला पुनः काकोल्याविति काकोली-
चौरकाकोली द्वेगुण्यार्थं एतस्य फलघृतस्य
पाठो नानातन्त्रेषु नानाविधः । तत्र द्विगुणवचा-
तगरजीवकर्धभका एवाधिकाः । तत्र जीवकर्ध-
भयोरभावे विदारीकन्दो द्विगुणो देयः । फल-
घृतं सकलयोनिरोगेषु ॥ * ॥

अथ योनिकन्दस्य चिकित्सा ।

‘गैरिक्काम्नास्त्रिजनुत्तरजन्मश्रवकटफलम् ॥
पूरयेद्योनिमेतेषां चूर्णैः चौरसमन्वितैः ॥
त्रिफलायाः कषायेण सचौरिण्य च सेचयेत् ॥
प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिसुष्यते ॥
अथ प्रसङ्गात् गुल्बिण्या रोगाणां चिकित्सा ।
‘ह्रीवैरातिविषासुस्तमोचशक्रेः श्वतं जलम् ॥
दद्याद्गर्भं प्रचलिते प्रदरे कुचिरुष्यपि ॥
कुचिरुक् उद्हरयथा । चलितगर्भस्यापने ह्रीवे-
रादिकाथः ॥ * ॥

अथ गर्भसावपातयोनिदानम् ।

‘गाम्बधर्माध्वगमनयानासनप्रपीडनेः ।
श्वरोपवासोत्पतनग्रहाराणीर्णधावनेः ॥
वमनाच्च विरेकाच्च कुन्थनाश्रधपातनात् ॥
तीक्ष्णधारोष्णकटुकतिलरूपनिषेवणान् ॥
वेगाभिघातादिघमादासनाच्छयनाश्रयान् ॥
गर्भं पतति रक्तस्य समूलं दर्शनं भवेत् ॥

योगिः

गर्भपातनात् नियमे गर्भे पातनश्रीर्लभ्यते तस्मात् ।
गर्भस्य स्वापपतयोः पूर्वैरुपमाह । गर्भे पत-
तीत्यादि । पतति स्वापेन पातयेत् पतित्यति
स्वापपातयोरवधिमाह ।

‘आचतुर्थांशतो मासात् प्रसवेन भवेन्नवः ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमवृत्तयोः ।’
आचतुर्थांशं मासात् चतुर्थमासपर्यन्तम् ।
गर्भस्य विभवः । शोभितरूपगर्भः । सवति
शोभितमिति भोजवचनात् । स्थिरशरीरस्य
कटिनशरीरस्य गर्भस्य । गर्भपातस्य दृष्टान्तं
दृष्टवन्ती

‘गर्भोऽभिघातविषमासनवीकनाद्यैः
पक्वं इमादिव पक्वं पतति चोद्येन ।’
यथा दृष्टकर्म पक्वं फलमभिघातेनाकाल एव
पतति तथा गर्भोऽपि अभिघातादिना अकारणैः पि
पतति ॥ ॥ अथ गर्भस्वावस्य चिकित्सा ।
‘गुम्बिया गर्भतो रक्तं सवेद्यदि तुहूमंहुः ।
तस्मिन्निधाय सुखिभ्यस्तुष्णादिद्रव्यं पिबेत् ॥’
उत्पलादिगणमाह ।

‘उत्पलं नीलमारुतं कञ्जारं कुतुदं तथा ।
श्वेताम्बोजं मधुकस्तुष्णादिरयं गणः ॥
संश्रीजितो हरत्विष हाहं लघ्नां हृदामयम् ।
रक्तपित्तञ्च मूर्च्छाञ्च तथा हृदिमरोचकम् ॥’
अथ गर्भपातस्य उपद्रवनाह ।
‘प्रसंशमाने गर्भे स्यादाहः मूलञ्च पार्श्वयोः ।
पृष्ठकं प्रदरानाहौ भ्रूजसङ्गञ्च जायते ॥’
प्रसंशमाने पतति ॥ ॥ अथ गर्भस्य स्थाना-
न्तरगमने चोपद्रवनाह ।

‘स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च
जायते ।
आमपक्वाश्रयादौ तु चोभः पूर्वैरुपद्रवाः ।’
पूर्वैरुपद्रवाः पार्श्वमूलादयः ॥ ॥
तच्चिकित्साह ।

‘किञ्चश्रीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समाचरेत् ।
कुशकाशोखकायां मूलेर्गोचुरक्तस्य च ॥
शतं दुग्धं धितायुक्तं गर्भेण्याः मूलहृत् परम् ।
अदंष्टामधुकस्तुष्णादयैः सह पयः पिबेत् ।
शर्करामधुसंयुक्तं गुम्बिखीवेदनापहम् ।’
अन्धानः पुष्यजातिः ॥ अयं बाह्यपुष्य इति
गौडार्हौ प्रसिद्धः ।

‘मूत्रोष्ठागारिका गेहसम्भवाञ्च च मूत्रिका ।
समङ्गा धातकीपुष्यं गेरिकञ्च रसाङ्गनम् ।
तथा सञ्जैरसञ्जैतान् यथाशामं विचूर्येत् ।
तदूर्ध्वं मधुना लिङ्गाग्नौ प्रदरशान्तये ।’
मूत्रोष्ठागारिकासम्भवा मूत्रोष्ठागारिका
वरटी तन्निमित्तयहभवा मूत्रिका । समङ्गा
लम्बाहुः ।

‘कसेरुत्पलप्रङ्गाटकककं वा पयसा पिबेत् ।
पक्वं वसाहसोनाभ्यां हित्तुवौवर्षेणान्वितम् ।
आनाहे तु पिबेत् दुग्धं गुम्बिखी सुखिणी
भवेत् ॥’

चौवर्षेण चौवार इति लोके ।

योगिः

‘हृद्यपचकमज्जानां कफुन्नि विपचेत् पयः ।
तत् पयो गुम्बिखी पीत्वा मूलसङ्गाहिसुच्यते ॥
शालीकुशप्रकाशैः स्यात् शरेक हृद्यपचकम् ।
एषां मूलं हृषादाहपिनाहृदमूलसङ्गहृत् ॥ ॥’
अथ प्रकृताया योगेः चलादेशिकित्सा ।
‘तुम्बीपत्रं तथा लोभं समभागं सुपेषयेत् ।
तेन खेपी भगे कायः शीघ्रं स्याद्दुग्धीनिरक्षता ॥
पलाशोद्भ्रमरपत्रं तिलतैलसमन्वितम् ।
योगी विविधं विधिना गाढीकरणसुप्तमम् ॥’

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

अथ कुयोनिप्राप्तिकारणानि ।
‘हृदयं हृति नाम्नी ये गोविन्दं नाचैयन्ति ये ।
तभन्ते नाशविद्याश्च सुतौर्धविसुखाश्च ये ॥
सुवर्णं वस्त्रात्मन् रत्नमन्त्रं पत्रं जलम् ।
आर्त्तंभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्वं सुलतदारकाः ॥
प्रसस्वञ्च खीधनानि लोभादेव हरन्ति ये ।
बलेन हृद्यना वापि धूर्त्वाश्च परवचकाः ॥
नास्तिकाः कुहकाचौरा ये चाप्ये वकटतयः ।
बालवृद्धातुरस्त्रीषु निर्हयाः सत्यवर्जिताः ॥
अग्निदा गरदा ये च ये चाप्ये कूटसाक्षिणः ।
अगम्यागामिनः सर्वे ये चाप्ये गामयाजिनः ॥
याधाचरणसम्पन्ना वर्णादिधर्मवर्जिताः ।
देवोपदेवदनुजरस्त्रीयन्त्रादिसिचिनः ॥
सर्वदा मादकद्रव्यपानमत्ता हरिदिनः ।
देवमोक्षदपतितनृपमाहात्मभोजिनः ॥
असत्कर्मरता नित्यं सर्वपातकपापिनः ।
पाषण्डधर्माचरणाः पुरीधोऽतिजोविनः ॥
पिष्टमाहस्ववापत्यस्वारत्यागिनश्च ये ।
ये कर्दयाश्च लुब्धाश्च नास्तिका धर्मदूषकाः ॥
त्यजन्ति स्वामिनं युद्धे त्यजन्ति शरणागतम् ।
गर्वां भूतेषु हर्षारो ये चाप्ये रत्नदूषकाः ॥
महाक्षेत्रेषु सर्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये ।
परदोहरता ये च तथा ये प्रायश्चित्तकाः ॥
परापवादिनः पापा देवनागुर्वनिन्दकाः ॥
कुप्रतियाहिनः सर्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः ॥
प्रतराचसर्पेश्चात्तियंशुश्च कुयोनिषु ।
न तेषां सुखलेशोऽस्ति इह लोके परञ्च च ॥
तस्मात् त्यक्त्वा निविहायं विहितं कर्मे कारयेत् ।
यद्यं दानं तपस्वीर्धे मन्त्रं देवं गुह्यं भरेत् ॥
नाचरेत् कुत्सितं कर्मे मनसा च कदाचन ।
विपाकं कर्मणां दृष्ट्वा योगिकोटिषु दुःसहम् ॥
चतुर्भिरपि वक्षेस्तु सेवो धर्म्मं निरन्तरम् ॥’

इति पाद्योत्तरखण्डे १८ अध्यायः ॥ ॥

योगिदुष्टाया असाध्नीत्वं यथा,—
‘साध्नी खी माहृतुल्या च सर्वथा हितकारिणी ।
असाध्नी वैरतुल्या च शत्रुशक्त्यापदायिका ।
सुखदुष्टा योगिदुष्टा चैवासाध्नीति विश्रुता ॥’
इति ब्रह्मवैवर्ते मण्डपतिखण्डे २ अध्यायः ॥ ॥

पापपुण्यफलं अद्यमोक्षयोगिप्राप्तियथा,—
‘पापपुण्यफलं लोके प्रथमं खण्डु इत्यति ।
देवदानवमाहृष्यतिर्विक्रमं जमिथोनिता ॥
नानायोगिषु जन्मानि नानासाधिप्रपीडिताः ।

योगिः

मरुतं बालवृद्धाबामन्वत्वं कुजना तथा ॥
रेचय्यं सुहरित्वं पाण्डित्यं कुर्वता तथा ॥
एताश्चराचरे लोके भवन्ति कथमन्यथा ॥’

इति पाद्योत्तरखण्डे २१ अध्यायः ॥ ॥

पक्षिधोनिप्राप्तिकारणं यथा,—
‘इति श्रुतकथो विप्र ! सारवं प्राञ्च वानरः ।
सम्यग्नेति भवान् नूनं त्वं कथं पक्षिणां गतः ।
वृत्तान्तमेतं कथय श्रोतुमिच्छामि सारस ! ॥
सारस उवाच ।

कथयिष्यामि तत् कर्म्म येनाहं दुर्गतिं गतः ।
पक्षिधोनिं गतो येन तत् सर्वं श्रोतुमर्हसि ॥
धान्यखारीशतं सायसुतुहृष्टं हि त्वया पुरा ।
बहुभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च नमैदायाः परिग्रहे ॥
पीरोऽहित्यमदालोभञ्चयित्वा हिजाक्षया ।
किञ्चिद्दत्त्वा तु तेभ्यश्च यञ्जीतमखिलं मया ॥
विप्रसाधारणद्रव्यग्रहणोत्पन्नपातकान् ।
पतितः कालसूत्रेऽहं नरके रक्तकर्म्मैः ॥
वक्तुमन् न शक्नोमि दुःखं वानर ! नारकम् ।
देवान् कथमपि प्राप्त उत्तारो नरकात्पुनः ॥
मया यदि तथापीञ्च शृङ्खलवसुपस्थितम् ।
अपञ्चय पुरा कास्यभाजनं भगिनीयहात् ॥
द्वयकर्म्म मया इत्तं तेन मे सारसी गतिः ॥
इयञ्च ब्राह्मणी पूर्वं कास्यचौरो सुदाहया ।
तेनेह सारसी जाता मद्भाष्या सङ्घर्म्मिणी ॥’

इति तन्त्रेव १६ । २० अध्यायौ ॥ ॥

पापिनी नरकभोगानन्तरं स्वावरादियोगिप्राप्ति-
यथा,—

‘स्वावराः जमयोऽज्ञाश्च पक्षिणः पशुयो नराः ।
धार्म्मिकाश्चिदशास्त्रदर्म्मोत्पणश्च यथाक्रमम् ॥
सहस्रभागप्रथमा द्वितीयानुक्रमस्तथा ।
सर्वे स्मृते महाभाग यावन्मुक्तिस्माभयाः ॥’

इति विष्णुपुराणे २ अंशे ५ अध्यायः ॥

‘पापिनी नरकभोगानन्तरं स्वावराद्यास्तरो-
त्तरसुतुहृष्टासु नवधा भिन्नासु योगिषु जन्मक्रम-
माह । स्वावरा इति । अज्ञा मत्स्यादयः ।
धार्म्मिका नरेस्वैव पुण्यविशेषिण्य केषिन्कोत्पि-
णश्च सुसुचवश्च यथाक्रमं भवन्तीति श्रेयः ।
तेषाञ्च पूर्ववाहुल्यासुतरोत्तराव्यत्यन्नाह सह-
स्रिति । द्वितीयानुक्रमाः द्वितीयानुक्रम उद्देश्यो
येषां द्वितीयस्थानेऽनुक्रान्ता ये क्रमयन्ति सहस्र-
भागप्रथमाः सहस्रभागाः सहस्रगुणाः प्रथमाः
प्रथमनिर्दिष्टाः स्वावरा येषां ते । जमिभ्यः
सहस्रगुणमधिककाः स्वावराः । तस्यहस्रनम-
भागाः जमयः इत्यर्थः । पञ्चम्यन्तपाठेऽपि
द्वितीयस्थानेऽनुक्रान्तासु जमिवर्गासु सहस्रगुणाः
स्वावरा इत्येवाद्येः । तथा सर्वे स्मृतेऽपि ।
यथा स्वावराः स्थानान्तरनिर्दिष्टेभ्यः जमिभ्यः
सहस्रगुणमधिककाः । तथा जमयः स्थानान्तर-
निर्दिष्टेभ्योऽज्ञेभ्यः सहस्रगुणमधिककाः । एवं
पञ्चादिव्यपि द्रष्टव्यम् । मोक्षं सम्पन्नाश्रयन्ते
इति मोक्षसमाभया सुसुचवो ज्ञाननिहासक-
पक्षन्तमेव पूर्वपूर्वादुत्तरोत्तरान्वयिनं जन्म-

योनिः

क्रमः । ततः परं युक्तिः । एतच्च संसारिणीव-
नाहुष्यकथनं मोक्षस्य दुर्लभतास्य चकारणम् ।
अथ नवधा निर्दिष्टो जन्मक्रमः प्रायिक एव ।
तदुक्तमादिपुराणे ।

युगक्रमेणापि मातुष्यं प्राप्यन्ते पुण्यगौरवात् ।
विचित्रा गतयः पुंसां कर्मणां गुरुताद्यैः ॥”

इति तद्वीका ॥

युयोनिसौच्यं यथा,—

वाराह उवाच ।

“धेन गर्भं न गच्छति तस्मिंश्च श्वेत्तु हि माधवि ।।
कथयिष्यामि ते श्वेत्तु सन्धर्मविनिश्चयम् ।।
जन्तापि विपुलं कर्म आत्मानं न प्रशंसति ।।
कुर्वते बहुकर्मैश्च शुद्धेनैवान्तरात्मना ॥
जन्तापि मम कर्मैश्च मुनिप्रियायि वसुधरे ।।
नैव कुर्वन्पुण्यकारं क्रोधश्चैव न यच्छति ॥
समं पश्यति चित्तं काभाजाभिवर्जितः ।।
पश्चानामिन्द्रियाणां समर्थो नियते रतः ॥
कार्याकार्ये विजानाति सर्वधर्मेषु निष्ठितः ।।
श्रीतोष्णवातवर्षादिस्तुतिपिपासासहस्र यः ॥
यो दरिद्रो निराश्रयः सत्यवागनस्यकः ।।
खदारनिरतो निर्यं परदारविचर्जितः ॥
सत्यवादी विशुद्धात्मा निर्यं भागवतप्रियः ।।
संविभागी विशेषज्ञो निर्यं ब्राह्मणवत्सलः ॥
प्रियवादी द्विजानाञ्च मम कर्मपरायणः ।।
युयोनिसु न गच्छति मम लोकाय गच्छति ॥”

वियोनिसौच्यं यथा,—

“अन्धश्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छुश्रूष्य वसुधरे ।।
यो वियोनिं न गच्छति मम कर्मपरायणः ॥
जीवन्मुक्तिं न गच्छति सन्धर्मभूतहितः शुचिः ।।
सर्वत्र समतायुक्तः समजोष्टाश्रयकाचनः ॥
बाह्ये श्रितोऽपि वयसि चान्तो दान्तः शुभे रतः ।।
ज्ञानं नैव विजानाति परेषां पततं कश्चित् ॥
ज्ञानञ्च संसरेत् श्रुतसत्यञ्च न जल्पति ।।
अनीकेषु निवृत्तो यः पर्येति ज्ञतनिश्चयः ॥
निर्यञ्च धृतिमान् किञ्चित् परोक्षेऽपि न च

चिपेत ।

असुकावेऽभिगच्छति अपत्यायं स्त्रिकां स्त्रियम् ॥
इदंशस्तु नरा भद्र ! मम कर्मपरायणाः ।।
ते वियोनिं न गच्छन्ति मम गच्छन्ति सुन्दरि ॥”

तियोग्योनिमोक्षं यथा,—

वाराह उवाच ।

“गुह्यानां परमं गुह्यं तच्छुश्रूष्य वसुधरे ।।
तियोग्योनिगताश्चापि यो न गच्छन्ति किञ्चि-
धम् ॥
अरण्याञ्च चतुर्दश्यां मैथुनं यो न गच्छति ।।
शुक्ला परस्य चासानि यश्चैव न विजुहति ॥
बाह्ये वयस्यपि च यो मम निर्यमनुव्रतः ।।
धेन केनापि सन्तुष्टः पिष्टमाहप्रपूजकः ॥
प्राप्तेन जीवति च यः प्रविभागी गुह्यान्वितः ।।
अजुष्यः सर्वकार्येषु स्वतन्त्रो निर्यसंयतः ॥
विकर्मे नाभिकुर्वीत कौमारव्रतसंस्थितः ।।
सर्वभूतस्वाधुक्तः सन्धर्मो च समन्वितः ॥

**ईई
योनिः**

मतिमान्नेव तथैत पर्युद्ये कदाचन ।
इदंशो बुद्धिमास्त्राय मम कर्मैश्च कुर्वते ।।
तियोग्योनिं न गच्छति मम लोकाय गच्छति ॥”

इति वाराहपुराणे योनिगर्भमोक्षनामाध्यायः ॥
योनिःकन्दः, पुं, (योनौ कन्द इव ।) योनिरोग-
विशेषः । तस्य निदानं यथा,—

“दिवास्त्रप्रादतिक्रोधाद्यायामादतिमैथुनात् ।
तनाथ नखदन्तादौष्माताद्याः कुपिता यथा ॥
वाताद्याः कुपिता यथा । यथा निदानकुपिता
वाताद्याः । रूपमाह ।

‘पूयश्रोणितसङ्घातं लज्जुचाकृतिसन्निभम् ।
जनयन्ति यदायोगौनाया कन्दः स योनिजः ।’
लज्जुचाकृतिसन्निभं लज्जुचाकाराकारम् ।
गुरुकमच विशेष्यं बोद्धव्यम् ॥ वातजादि-
भेदेन रूपभेदमाह ।

‘रुचं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ।
दाहाराग्वरयुतं विद्यात् पितात्मकम् तत् ॥
तिलपूयपनीकाशं कक्षयन्तं कफात्मकम् ।
सर्वलिङ्गसमायुक्तं साक्षिपातात्मकं भवेत् ॥’
अस्य चिकित्सा । योनिग्रन्थे द्रष्टव्या ॥” इति
भाष्यप्रकाशः ॥

योनिजं, त्रि, (योनेर्जायते इति । जन् + ङः ।)

योनिजः स्तनशरीरादिकम् । यथा,—
“सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा ।
योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं प्राणलक्षणम् ॥”
इति भाष्यपरिच्छेदः ॥

“योनिजादीति । योनिजमयोनिकेत्यर्थः ।
योनिजमपि जरायुजमक्षयञ्च । जरायुजं मातु-
षादीनां अक्षयं सर्पादीनाम् । अयोनिजं
स्वेदजोद्भिदादिकम् । स्वेदजाः जमिदंशाद्याः ।
उद्भिदस्वरगुह्याद्याः । नारकिणां शरीरमप्य-
योनिजम् ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ।

योनिदेवता, स्त्री, (योनेर्देवता ।) पूर्वपल्लुगुणी-
नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

योनिमुद्रा, स्त्री, (योन्वाकृतिर्मूद्रा हस्तभङ्गी ।)
भगवत्याः पूजायां प्रदर्शनीयाङ्गुलीरचितयोन्वा-
कारमुद्राविशेषः । यथा,—

“पञ्च प्रथमान् ललाच ॐ ह्रीं श्रीमितिंमन्त्रकेः ।
अन्वयां पुरतश्चैव अधिकास्या यद्यच्छया ।
योनिमुद्रां ततः पश्चान् दर्शयित्वा विसृज्येत् ॥
हौ पाणी प्रवृत्तीत्य लला तूत्तानमङ्गलम् ।
अङ्गुलयद्वयं न्यस्य कनिष्ठायद्वयोस्ततः ॥
अनामिकायां वामस्य तत्कनिष्ठां पुरो न्यसेत् ।
दक्षिणस्यानामिकायां कनिष्ठां दक्षिणस्य च ॥
अनामिकायाः एष्टे तु मध्ये विनियोजयेत् ।
हे तत्कन्यौ कनिष्ठायै तद्वयैव योजयेत् ॥
योनिमुद्रा समाख्याता देव्याः प्रीतिकरौ मता ॥
त्रिवारं दर्शयेद्ये नृजन्मन्त्रेण साधकः ।
तां मुद्रां शिरसि न्यस्य मङ्गलं विन्यसेत्ततः ॥”
इति कालिकापुराणे ५३ अध्यायः ॥ ॥

पारिभाषिकयोनिमुद्रा यथा । मन्त्रसुक्ता-
वस्थाम् ।

योषा

“उपविश्यासने मन्त्री प्रादुस्त्यो वायुदस्तुः ।।
घटचक्रं चिन्तयेद्देवि । प्राशायामपुरःसरम् ॥
चतुर्दलं स्फुटदाधारं स्वाधिष्ठानम् घटदलम् ।
नाभौ दशदलं पद्मं सूर्यसंखदलं हृदि ॥
कण्ठे स्यात् षोडशदलं भूमध्ये द्विदलन्तथा ।
सहस्रदलमाख्यातं जम्बरन्तु महापथे ॥
आधारे कन्दमध्यस्थं त्रिकोणमतिमुन्दरम् ।
त्रिकोणमध्ये देवेशि । कामवीजं सुलक्ष्णम् ॥
कामवीजोद्भवं तत्र स्वयम्भुलिङ्गसुतमम् ।
तस्योपरि पुनर्ध्यायेत् चिक्कलां हंसमाश्रिताम् ॥
ध्यायेत् कुक्कलिनीं देवीं स्वयम्भुलिङ्गवेदिताम् ।
चिक्कलया कुक्कलिनीं तैजोरूपां जगन्मयीम् ॥
आधारादीनि पद्मानि भित्त्वा तेजःसङ्क-
पिणीम् ॥

हंसेन मगुना देवीं जम्बरन्तुं नयेत् सुधीः ॥
सदाशिवेन देवेशि । चक्षुर्मात्रं रमेत् प्रिये ।।
अन्तं जायते देवि । तत्तुल्यात् परमेश्वरि ।।
तदुद्भवान्तं देवि । लाचारसधमोपमम् ।
तेजान्तेन देवेशि । तर्पयेत् परदेवताम् ॥
घटचक्रदेवतास्तत्र सन्तर्प्यान्तधारया ।
आनयेत्तेन मार्गेण चलाधारं पुनः सुधीः ॥
ततस्तु परमेशानि । अक्षमालां विचिन्तयेत् ।
चित्रयो विप्रतन्त्राभा ब्रह्मणाङ्गीगतान्तरा ॥
तथा संशयिता ध्याया साक्षान्नाग्रतुल्यरूपिणी ।
अगुलीमवर्णामेन मन्त्रवर्षविभेदतः ॥
मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णान्तरितं मनुजम् ।
कुण्यादगमयीं मालां सर्वमन्त्रप्रकाशिनीम् ॥
चरमायं मेरुस्थं लङ्कनं नैव कारयेत् ।
सविन्दुं वर्णसुचार्यं पश्चात्कन्यं जपेत् सुधीः ॥
अष्टोत्तरशतं मूलमन्त्रं ज्ञानेन संजपेत् ।
वर्णागमधर्मैश्च अष्टवारं जपेत् सुधीः ॥
अ क च ट त प य प्रा इत्येवञ्चष्टवर्गकाः ।
योनिमुद्रा मष्टिषानि । तव ज्ञेहात् प्रकाशिता ॥
मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रां न वेति यः ।
श्रुतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न जायते ॥”

इति शाक्तानन्दतरङ्गिणी ॥

योनिरोगः, पुं, (योनेः रोगः ।) भगवद्ः । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४५ ।

“श्रुलोदावर्णातिसारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भ-
सावरक्तपित्तश्रमक्रमहरम् ॥” ॥) अस्य
निदानादियोनिसुन्द्रे द्रष्टव्यः ॥

योन्वर्षः, [सु] स्त्री, (योनिजातमर्षः ।) योनि-
जातरोगविशेषः । तत्पर्यायः । कन्दसंज्ञम् २ ।
इति त्रिकाशेषः ॥ (यथा,—
“केचित्तु भूयांसमेव देशसुपदेशन्यर्षांसां शिन्त्र-
मप्यपथं गलसुखनासिकाकर्णांश्ववर्णांनि
त्वक्च ॥” इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमे
अध्याये ।)

योषा, स्त्री, (यौति मिश्रीभवतीति । सु मिश्रये +
वाहुलकात् सः । इत्युष्णलक्षणः । ३ । ६२ ।
स्त्रियां टाप् ।) नारी । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥
(यथा, देवीभागवते । ३ । २५ । ६ ।

यौगिकः

“यथा दारुमयो घोषा गटादीनीं प्रवेष्टते ।
तथा सकर्षेवप्रगो देहो सर्वत्र वर्तेते ॥”)
योचित्, स्त्री, (योचितुं पुमांश्च युञ्जते पुंभिरिति वा । युच् + “हृत्परिहृद्युचिभ्य रतिः ।” उवा० १ । ६६ । इति इतिः ।) नारी । इत्यमरः । २ । ६ । २ । (यथा, मेघदूते । १ । ३६ । “गच्छन्तीनां रम्यवसतिं योचितां तत्र नक्तं ब्रह्मलोकं नरपतिपथे सुचिमेतैस्तमोभिः ॥”) तस्या अपवधत्वं यथा, वङ्गपुराणि । “तं प्रेत्य भरतं स्रष्टं शत्रुघ्नो वाक्वमन्नवीत् । अवध्वाः सर्वभूतानां योचितः सत्यतामिति ॥” योचिन्प्रिया, स्त्री, (योचितां प्रिया ।) हरिद्रा । इति भावप्रकाशः ।
योचिता, स्त्री, (योचितुं + टाप् ।) नारी । यथा, “स्त्री वधूरवला नारी प्रिया रामा जनिष्जनी । योधा योचिद्योचिता च ज्योचिषो वा च * ज्योचिता ॥” इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, मुहूर्तकोपनिषदि । २ । १ । ५ । “तस्माद्दमिः समिधो यस्य सूर्यः सोमात् पर्जन्यो बोधयः पृथिव्याम् । पुमान् रेतः सिञ्चति योचितायां वहीश्वरप्रजाः पुरुषान् सन्पसूताः ॥”)
यौक्तिकः, पुं, (युक्तं करोतीति । युक् + टच् ।) नर्मसचिवः । इति शब्दरत्नावली । युक्ति-
प्लोम्बे, चि ।
यौगिकः, चि, (योगस्यायमिति । योग + अच् + स्वार्यं कम् ।) योगसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ।
यौगिकः, चि, (योगाय प्रभवतीति । योग + “योगाद्यच् ।” ५ । १ । २९६ । इति टच् ।) प्रकृतप्रत्यययोगसम्बन्धार्थवाचकः । यथा, योगाय प्रभवति । इति योग्यः यौगिकः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे । “योगरूपाश्च कृदाश्च यौगिका-
श्चेति ते त्रिधा । आदिदेश्यादिशब्दा यौगिकाः
अदितेरपत्यानीति ट्क्प्रत्ययेन केवलं योगार्थं
एव ।” इत्यनङ्कारकौस्तुभे २ किरणः ॥ * ॥
(“यौगिकं नाम लक्षयति विभजते च ।
‘योगसम्बन्धार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् ।
समासस्तद्विनाशकं लक्षणमिति तत्रिधा ।’
यन्नाम स्थानात्रिदशशब्दानां यौगिकस्यैव
यादृशार्थस्थान्यबोधं प्रतिहेतुस्तन्नाम ताद-
ृशार्थं यौगिकम् । योगरूपास्तु लक्षणसर्पादिपदं
वीगेनावच्छिन्नस्य कृदाथस्य बोधकं न तु
तस्मात्तच्छ । तच्च यौगिकं त्रिविधं समास-
स्तद्विनाशकं लक्षणमिति । इन्द्रोपि समासः स्वघ-
टकशब्दानामाकाङ्क्षाया लब्धस्य घवखदिरा-
द्यर्थस्थान्यबोधकतया यौगिक एव । सर्वत्रेदं
कृदाशब्दानां विशेषणीयं नातः लक्षणसर्पादौ
बासुदेवादी पङ्कजादौ च योगरूपातिप्रसङ्गः ।
नाञ्जनी चन्द्रः मूत्रेणादौ जीवादेः स्त्रीत्व-
वाचने तादृशं नाम यौगिकमेव चान्धवा तु ।

यौगिकः

स्त्रीत्वादिमति तत्तर्प्ये रूपमेव नामो विभा-
गस्य चावातः । यौगिकेषु समासं लक्षयति ।
‘यादृशस्य महावाक्श्यान्तस्त्वादिर्निषाद्येके ।
यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तर्प्यकः ॥’
यादृशमहावाक्शोत्तरस्त्वतादिः स्वार्थस्य यादृ-
शार्थवच्छिन्नविषयताशांजिबोधि हेतुस्तादृशं
तदाह्वं तथाविधार्थं समासः । पाचकादिकन्तु
पाककर्तार्यर्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकनाम
लभ्यतादृशार्थकत्वविरहात् महावाक्शम् । प्रक-
त्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्थान्यबोधं प्रत्ययो-
म्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महात्वं वाच्यम् । तत्र
‘उपज्ज्मादौ नासाप्रिस्रैवा नीलघटत्वत्वमित्यादौ
नीलघटत्वादिभागेतिप्रसङ्गः । नीरपायोत्वादि
कस्तु प्रकृत्यर्थवच्छिन्नप्रत्ययस्थान्यबोधे समर्थो-
रपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पाच-
नीलसामान्यस्याप्रत्ययात् । राशः पुरुषत्वमित्या-
दिनो राजन्त्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राज-
पुरुषस्य भावः तद्विनाशकं प्रकृत्यर्थमात्रान्वित
स्वार्थबोधकत्वात्तौ । राशः पुरुषत्वादिभागे न
प्रसङ्गः । पायंपायमित्यादिमन्तभागस्तु स्वार्था-
वच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्थान्यबोधको न तु
त्वादिप्रत्ययार्थस्य प्रत्यायेत्वादौ समासव्य-
देशोत्सवादिशब्दसंस्कारप्रयोजनको गौणः ॥”
* * * * *
“यौगिकेषु क्रमप्राप्तं तद्विनाशकं नाम लक्षयति ।
‘यन्नाम तद्विनं यच्च यत्क्रमं सद्यदर्थकम् ।
यद्द्वयं यत्क्रमं तच्च तद्विनाशकं निगतयेत् ॥’
यद्यपि नामोत्तरतद्विनत्वं तद्विनोत्तरनामत्वं
वा प्रत्येकं बहुगुणो द्राष्टव्यादौ दाक्षिण्यदौ
चायापक्रमेव तद्विनाशकं नाम्नि तथापि यादृशं
नाम यच्च तद्विनं यादृशानुपूर्ववच्छिन्नं सद्या-
दृशार्थस्थान्यबोधे समर्थं तादृशानुपूर्ववच्छिन्नं
तद्द्वयमपि तादृशार्थं तद्विनाशकं नामत्वर्थः
पक्षतिनरामित्यादिकन्तु नामैव न प्रागेव तु
तद्विनाशकं तस्यापि कल्प्यते यः शब्दस्तद्विनं
यच्चिति पठनीयं टावादैरपि तद्विनत्वोपगमा-
दनाञ्जनीत्वादेर्नासंयच्च इति वदन्ति ।
लक्षणं नाम लक्षयति ।
‘यद्वात्पर्यान्वितस्वार्थधीज्ञानं लयादृशं भवेत् ।
तद्वातुत्तरं तत् लक्षं लक्षणं नाम तादृशम् ॥’
यद्वात्पर्यान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानु-
पूर्ववच्छिन्नस्य यत्ततो निश्चयः कारणं तद्वा-
तुत्तरं तत् लक्ष्ये तादृशानुपूर्ववच्छिन्नं सत्
लक्षणं नाम । यथा पाठकपाठ्यामानादि तद्वि-
धात्वर्थान्वितस्य स्वार्थकर्तादिः कर्मत्वादा-
वन्वयबोधं प्रति द्वितीयादिनां तादृशानुपूर्व-
कत्वेन निश्चीयमानं हेतुः चेन्नेयं ग्रामस्य
गन्तव्यमित्यादौ धात्वर्थं स्वार्थमित्याद्यनन्वादि-
बोधयद्यपि तथादि-
धात्वर्थनिश्चयव्यतान्ति-
पितस्वार्थविषयताकबोधजनकत्वेन धात्वर्था-
न्वितस्वार्थकमेव भावस्तथापि स्वरूपार्थकत्वं
युत्पादितमेव ॥” इति शब्दरत्नावलीप्रकाशिका ।

यौतुकं

अगुहः । तत्पुत्राधो यथा,—
“अयोगुहः ससृष्टो यौगिको जीह्वामभिः ॥”
इति गारुडै २०५ अध्यायः ।)
यौजनशक्तिकः, चि, (यौजनशक्तं गच्छतीति ।
यौजनशक्त + “क्रोधशतयौजनशतयोपसंख्या-
नम् ॥” ५ । १ । ७४ । इत्यस्य वार्त्ते ० इति । टच् ।)
यौजनशक्तमनकर्ता । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।
(यौजनशक्तादिभिमममर्हतीति वाक्के यौजन-
शक्ताभिगमनकर्ता । इति काशिका ।)
यौजनिजः, चि, (यौजनं गच्छतीति । यौजन +
“यौजनं गच्छति ॥” ५ । १ । ७४ । इति टच् ।)
एकयौजनमनकर्ता । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।
यौट, च सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-सिट् ।) चतुर्दशसूरी । च, अयु-
यौटत् । यौटति काहं तथा । इति दुर्गादासः ।
यौट, च सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-सिट् ।) चतुर्दशसूरी । च, अयु-
यौटत् । यौटति काहं तथा । इति दुर्गादासः ।
यौतकं, स्त्री, (युतकयोर्बधुरयोरेरिम् । युतक +
अच् । युतकमेवेति । स्वार्थं अच् वा ।) यौत-
कम् । इति जलाशुधरायसुकुटी । २ । ८ । २८ ।
(यथा, मनुः । ६ । १११ ।
“मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् कुमारिभाग एव
सः ॥”
अस्य विशेषविवरणम् यौतुकशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
यौतवं, स्त्री, परिमाणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ।
यौतुकं, स्त्री, यौतकम् । विवाहकार्षे इत्यन्वय-
धनम् । उपचारात् अत्रप्राशनादिस्तंकारकाल-
जन्ममपि । युतकं यौजिनसम्बन्धः तत्र भवमिति
श्च यौतकम् । युतयोर्बधुरयोरेरिदमिति वा
कश्चि यौतकम् । यौतकतुकारमध्यमपि ।
यौतकं यौतुकश्च तत् । इति वाचस्पतिः । यौत-
कादि तु यद्द्वयं स दायो हरणश्च तद्विनाशामर-
टीकार्या भरतः ॥ * ॥ अथवा यौतकधनस्याधि-
कारकमो यथा,—
“यत्तु दुहितृत्वाधिकारायं गीतमवचनम् ।
‘स्त्रीधनं दुहितृत्वामप्रतानामप्रतिहितानाम् ॥’
यच्च नारदस्य ।
‘मातुर्दुहितरोभावे दुहितृत्वं तदन्वयः ॥’
यच्च कात्यायनस्यापि ।
‘दुहितृत्वामभावे तु रिक्त्यं पुत्रेण तद्वेषितु ॥’
यच्च याज्ञवल्क्यस्य ।
‘मातुर्दुहितरः श्रेष्ठत्वनात्तस्य सतेऽन्वयः ॥’
तानि पूर्व्यांस्तदेवजवचनविरोधिन यौतकधन-
मात्रविषयाश्चि । अतएव मनुः । ६ । १११ ॥
‘मातुश्च यौतकं यत् स्यात् कुमारिभाग एव ॥’
यौतकं परिचयनकत्वम् । तु मिश्रश्च इति धातो-
र्युत इति पदम् । मिश्रता च स्त्रीपुंसयोरेकशरी-
रता तच्च विवाहाद्भवति । अस्मिभिरस्त्रीनि-
मासैर्मीसानि त्वचा लम्बमिति श्रुतिः । अतो
विवाहकार्क्ष्यं यौतकम् । तच्च परिचयन-
कत्वं स्त्रीधनं दुहितृकं न पुत्राणां । तन्मेव

यौधिष्ठि

क्रमाद्यं गीतमवचनम् । स्त्रीधनं दुहितृणाम-
प्रदानामप्रतिष्ठितानाम् । प्रथममप्रदानं तद-
भावे प्रदानं तदभावे सम्प्रदानम् । स्त्रीधनं
दुहितृणामितिसामान्यतः प्राप्तत्वात् । अप्रदान-
नामित्यादेशु क्रमाद्यंत्वात् । तथा, याज्ञ-
वल्क्यः ।

‘अप्रजः स्त्रीधनं भर्ता ब्राह्मणादिषु चतुर्विधम् ।
दुहितृणां प्रकृता वैश्वेषु पित्रागामि तत् ॥’
तत्र ब्राह्मणादिषु विवाहेषु यज्ञधर्ममध्यमिधनं
क्षिया तत् तस्यां नृत्यायां प्रथमं दुहितृणामेव
तत्रापि प्रथमं कन्यायास्तदभावे प्रतायास्तद-
भावे परिणीतायाः सन्वेदुहितृणामेव च पुत्र-
स्याधिकारः अप्रजः स्त्रीधने भर्तुरधिकारान् ।
दुहितृणां अप्रजापदेन अप्रजायभावे सम्प्र-
दाया अयधिकारः सूचितः ।

‘ब्राह्मणदेवाय गाम्भ्यां प्राजापत्येयु यज्ञनम् ।
अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तद्विद्यते ॥
यत्स्याः स्याद्वनं दत्तं विवाहेषु स्यादादिषु ।
अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तद्विद्यते ॥’
अस्याः स्याद्वनमिति पराचीनं पूर्वज्ञानुवच्यते ।
तेन विवाहेषु यज्ञनं दत्तमिति सम्भवात्
वैवाहिकधनमात्रप्रतीतेर्न यावद्द्वयविषयत्वम् ।
तथा यमः ।

‘आसुरादिषु यद्दत्तं विवाहेषु प्रदीयते ॥
विवाहक्रियायां पूर्वपरीभूतायां यद्दत्तं प्रदी-
यते इति यौतकधनमात्रगोचरत्वमेव प्रतीयते ॥’
इति दायभागः ॥ ३३ ॥ ‘ऊदाया यौतकधने प्रथमं
कुमारी तदभावे वाग्दत्ता अधिकारिणी ।
एतयोरेभावे ऊदयोः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयो-
र्युगपदधिकारः । एकाभावे चापरायाः । एतयो-
रेभावे बन्धाविधवयोस्तुत्याधिकारः । एकाभावे
चापरायाः । ततः पुत्रदौहित्रपौत्रपौत्रस-
पत्नीपुत्रपौत्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । अन्य-
कस्यते सपत्नीपुत्रानन्तरं दौहित्रस्याधिकार
इति विशेषः । ततो ब्राह्मणादिविवाहपक्षक-
समयकस्यौतकधने भर्ता भ्राता माता पिता
चेति क्रमः । आसुरादिविवाहपक्षसमयकस्य-
यौतकधने माता पिता भ्राता भर्ता चेति क्रमः ।
ततो देवरः ततो देवरपुत्रभर्तृश्वशुरपुत्रौ
भगिनीपुत्रः ततो भर्तृभागिनेयः ततो भ्रातृपुत्रः
ततो जामाता ततः श्वशुरः ततो भ्रातृश्वशुरः
तत आनन्तर्यक्रमेण सपत्नीः ततः सकुल्याः
ततः समानोदकाः ॥ इति तट्टीकायां श्रीकृष्ण-
तर्कालङ्कारः ॥

यौधिष्ठिरं, चि, (युधिष्ठिरस्य इदमिति । युधिष्ठिर
+ अच् ।) युधिष्ठिरसम्बन्धि । यच्, —

“सा च यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरताङ्गिता ।
प्रतिपत्न्याः शीलानां विद्वेह तनुतां गता ॥”

इति महाभारतम् ॥

(युधिष्ठिरस्यापत्ये, पुं । यथा, महाभारते ।
६ । ५० । ५६ ।

‘यौधिष्ठिरः सुसंक्रुहः यौवजं निशितैः शरैः ।

यौवनं

अदारयत संग्रामे मधवा इव दानवम् ॥
वासुदेवस्य पत्नीविशेषे, स्त्री । यथा, हरिवंशे ।
१६० । २०—२१ ।

“कौशिक्यां सुतसोमायां यौधिष्ठियां युधिष्ठिरः ।
कापाली गरुडश्चैव जज्ञाते चित्रयोधिनौ ॥
एवमादीनि पुत्राणां सहस्राणि निबोध मे ।
दशायुतं समाख्याता वासुदेवस्य ते सुताः ॥”

यौधेयः, पुं, (योधमर्हतीति । योध + ङ् ।
यद्वा, “पान्थादिधौधियादिभ्यामण्यौ ॥” ५ ।
३ । ११७ । इति स्वार्थे अण् ।) योद्धा । इति
सिद्धान्तकौमुदी । (युधिष्ठिरपुत्रः । स च श्रेय-
राजदौहित्रः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ७६ ।

“युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य श्रेयस्य देविकां
नाम कन्यां स्वयम्बरां लेभे । तस्यां पुत्रं
जनयामास यौधेयं नाम ॥” ऋगराजपुत्राः
यौधेया इति ख्याताः । यथा, हरिवंशे । ११ । ७५ ।

“द्वयद्वयास्तु संजज्ञे शिविरौशीनरो वृषः ।
शिवेस्तु शिवयस्तात । यौधेयास्तु वृगस्य ह ॥”

यौवनं, स्त्री, (योनेरिदमिति । योनि + अण् ।)
योनिस्त्वन्त्याधीनपापम् । यथा, बौधायनः ।

“संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनान् सद्यो हि शयना-

शयान् ॥”
सुमन्तुः । यच्चेत्थीनमौस्त्रौवादीनां सम्भवा-
नामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव
प्रायश्चित्तं विदधादिति । इयान् ऊर्ध्वात् ।
एतदेवेति द्वादशवार्षिकमित्यर्थः । अत्र याज-
नादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते ।
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (उत्पत्तिकारणम् ।
यथा, महाभारते । १३ । १०२ । २५ ।

“यत्राभियोगाच्च वसन्ति लोका
अव्ययोनयः पञ्चतयोनयश्च ॥”

उत्तरापयजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि ।
यौनकाभोजगान्धराः किराता वस्त्रैः सह ॥”

यौवनं, स्त्री, (युवतीनां सम्प्रः । युवति +
“भिन्नादिभ्योऽण् ॥” ४ । २ । ३८ । इति अण् ।
पुंवह्वायाभावश्च ।) युवतिसम्प्रः । इत्यमरः । २ ।
६ । २२ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । १५ ।

“रतिस्तव कलावती रचिरचिन्नलेखे भुवा-
वहो विदुधयौवतं वहसि तन्व । पृथ्वीगता ॥”
युवतिभिः जतमिति । इत्यविशेषः । यथा,
सङ्गीतदामोदरे ।

“मधुरं बहुलीलाभिर्नटीभिर्यच्च वृत्ते ।
वशीकरयविदाभं तन्नास्यं यौवतं मतम् ॥”

परिमाणम् । इति अमरटीकायां भरतः ॥

यौवनं, स्त्री, (युवन् + “हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥”
५ । १ । १३० । इति अण् ।) युवो भावः ।
तत्सम्बन्धः । तारुण्यम् २ । इत्यमरः ॥ वयः ३ ।
इति ञटाधरः । तत्तु योद्धृश्ववर्मारभ्य सप्तति-
वर्षपर्यन्तम् । यथा,—

यौवना

“आषोडशाङ्गवेदालक्षरगणस्त उच्यते ।
दृष्टः स्यात् सप्ततेरुर्ध्वं वर्षीयान् नवतेः परम् ॥”
इति स्मृतिः ॥

नवयौवनलक्षणं यथा,—
“द्रोहिसक्तं किञ्चित् चलान् मेदुरक्षितम् ।
मनागभिस्सूरद्धानं नयं यौवनमुच्यते ॥”

इत्युल्लङ्घनीलमन्त्रिः ॥
(“गर्भेश्वरत्वम् अभिनवयौवनत्वमप्रतिरूपत्वम-
मानुषशक्तित्वञ्चेति महतीयं स्वल्पनघेपरम्यरा ।
सन्धाविनयानामेकैकमप्येषामायतनम् । किमुत
समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः श्राव्यजल-
प्रक्षालननिर्मेलापि काकुष्यसुपयाति वृद्धिः ।
अनुज्झितधवलतापि सरागेव भवति युगां
दृष्टिः । अपहरति च वाक्त्रेव शुष्कपत्रं ससु-
क्ष्मतरुभ्रान्तरदूरमात्रेच्छया यौवनसमये
पूर्वघं प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च
सततमतिदुरन्तियसुपभोगमगृह्णाणा । नव-
यौवनकषायितात्मनश्च सज्जलानीव तान्त्रिव
विषयस्वरूपाण्यास्वादमानानि मधुरतराण्या-
पतन्ति मनसः । नाश्रयति च दिङ्मोह इषो-
न्मार्गप्रवर्त्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु ॥” इति
कादम्ब्यां चम्पापीडं प्रतिशुकनाशीपदेशः ॥)

नवयौवनकारकमौषधं यथा,—

“अश्वगन्धागावजलागुह्मं सनिषिदिगाम् ।
रूपं भवेद्यथा तद्वत् नवयौवनचारिणाम् ॥”

इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥

यौवनकण्ठकं, पुं, स्त्री, (यौवने कण्ठकमिव
दुःखदत्वात् ।) युवगण्डः । इति शब्दमाला ॥

वयस्कोडा इति भाषा ॥

यौवनपिडका, स्त्री, (यौवने पिडका ।) युवकार्त्ते
सुखे जातः च्चुदस्फोटकः । वयस्कोडा इति
भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने । १३ ।
“यौवनपिडका पश्चिमी कण्ठका जतुमण्डिरि-
त्यादि ॥”) तल्लक्षणं यथा,—

“शास्त्रलीकण्ठकप्रस्थाः कफमारुतशोभितैः ।
जायन्ते पिडका युगां वक्त्रे या सुखदूषिकाः ॥”

इति सुश्रुते । १ । १४ अध्यायः ॥

अस्याश्चिकित्सा सुखदूषिकाशब्दे दृष्ट्या ॥

यौवनलक्षणं, स्त्री (यौवनस्य लक्षणं चिह्नम् ।)
लावण्यम् । स्तनः । इति मेदिनी । ने, ११७ ॥
तारुण्यचिह्नम् ॥

यौवनान्धः, पुं, (युवनान्धस्यापत्यमिति । युवनान्ध +
अण् ।) मान्याहाराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अपि च ।

“यौवनान्धोऽप्यन्त्याता चक्रवर्त्तवर्षीप्रभुः ।
सप्तद्वीपवतीमेकः शशासायुततेजसा ॥
इंजे च यच्च क्रतुभिरात्मविह्वरिदित्येः ॥
सर्वदेवमयं देवं सर्वान्नाकमतीन्द्रियम् ॥
त्रयं मन्त्रो विधिर्यशो यजमानस्तथल्लिखः ।
धर्मो देशश्च कालश्च सर्वमेतद्व्यदात्मकम् ॥
यावत् सर्वं उदेति स यावच्च प्रतिष्ठितः ।
तत् सर्वं यौवनान्धस्य मान्यातुः चैवमुच्यते ॥

यौष्माको

शश्विन्दुद्वितरि विन्दुमन्त्रमधाम्पुः ।
पुत्रकुलमन्त्ररीचं सुपुत्रस्य योगिनम् ।
तेषां स्वचारः पञ्चाशत् सौभरिं वरिरे पतिम् ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

यौवनाश्रकः, पुं, (यौवनाश्र + श्रकं कन् ।)
मात्स्यपुराणः । इति जटाधरः ॥

यौष्माकं, त्रि, (युष्मद् + अण् । “तस्मिन्नणि च
युष्माकासाकौ” ४ । ३ । २ । इति प्रकृते
युष्माकादेशः ।) युष्मत्सम्बन्धि । युष्माकमिदं
इत्यर्थे आप्त्ययेन निष्पन्नम् । इति सुश्रुतबोध-
साकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ११२ ।
२०५ ।

“इत्याद्यस्मात् जल्पतस्तु मिलितेष्वत्र तत्त्वम् ।
त्रिधाधरी धूमशिखो यौष्माकोऽवातरद्विवः ॥”

यौष्माकीनं, त्रि, (युष्मद् + “युष्मदस्मदोरन्तरस्यं
खञ्च ॥” ४ । ३ । १ । इति खञ् । “तस्मिन्नणि चिति ।”

४ । ३ । २ । इति युष्माकादेशः ।) युष्मत्सम्बन्धि,
युष्माकमिदं इत्यर्थे यौन प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति
सुश्रुतबोधसाकरणम् ॥ युष्मच्छब्दे अलिखित-
त्वाद्वसरसङ्ख्या गौणयुष्मदस्य प्रयोगोऽत्र
लिख्यते । युष्मदस्मदोर्मुखत्वे गौणत्वे च निजस्
देहसां स्वरूपग्रहणान् तेषु परेषु त्वाह्वयवय-
तुभ्यमन्तवममः स्युरेव । निजसादेरन्वयं युष्म-
दस्मदोर्मुखत्वे एकवचने परे त्वन्मदौ द्विवचने
परे युवावौ बहुवचने परे स्वरूपणावस्थानम्,
गौणत्वे तु परविभक्तिमनाद्वा युष्मदस्मदोरेकत्वे
त्वन्मदौ द्वित्वे युवावौ बहुत्वे स्वरूपणावस्थान-
मिति ॥ ३ ॥ यथा सामतिक्रान्तः अतित्वं अतितां

अतियुयम् । अतितां अतित्वा अतित्वान् ।
अतित्वया अतित्वाभ्यां अतित्वाभिः । अति-
तुभ्यं अतित्वाभ्यां अतित्वभ्यम् । अतित्वत् अति-
त्वाभ्यां अतित्वत् । अतितव अतित्वयोः अति-
त्वयाम् । अतित्वयि अतित्वयोः अतित्वासु ॥ ३ ॥

युवामतिक्रान्तः अतित्वं अतियुवां अतियुयम् ।
अतियुवां अतियुवां अतियुवान् । अतियुवया
अतियुवाभ्यां अतियुवाभिः । अतियुभ्यं अति-
युवाभ्यां अतियुवभ्यम् । अतियुवत् अतियुवाभ्यां
अतियुवत् । अतितव अतियुवयोः अतियुवयाम् ।
अतियुवयि अतियुवयोः अतियुवासु ॥ ३ ॥

युष्मानतिक्रान्तः अतित्वं अतियुष्मां अतियुयम् ।
अतियुष्मां अतियुष्मां अतियुष्मान् । अतियुष्मया
अतियुष्माभ्यां अतियुष्माभिः । अतियुभ्यं अति-
युष्माभ्यां अतियुष्मभ्यम् । अतियुष्मत् अति-
युष्माभ्यां अतियुष्मत् । अतितव अतियुष्मयोः
अतियुष्मयाम् । अतियुष्मयि अतियुष्मयोः अति-
युष्मासु ॥ ३ ॥ सामतिक्रान्तः अत्यहं अतिमां

अतिवयम् । अतिमां अतिमां अतिमान् ।
अतिमया अतिमाभ्यां अतिमाभिः । अतिमह्यं
अतिमाभ्यां अतिमभ्यम् । अतिमन् अति-
माभ्यां अतिमन् । अतिमम अतिमयोः
अतिमयाम् । अतिमयि अतिमयोः अति-
मासु ॥ ३ ॥ आवाप्तिक्रान्तः अत्यहं अत्यावां

अतिवयम् । अत्यावां अत्यावां अत्यावान् ।
अत्यावया अत्यावाभ्यां अत्यावाभिः । अति-
मह्यं अत्यावाभ्यां अत्यावभ्यम् । अत्यावत्
अत्यावाभ्यां अत्यावत् । अतिमम अत्यावयोः
अत्यावयाम् ॥ ३ ॥ अस्मानतिक्रान्तः अत्यहं अत्यसां
अतिवयम् । अत्यसां अत्यसां अत्यसान् ।
अत्यसया अत्यसाभ्यां अत्यसाभिः । अतिमह्यं
अत्यसाभ्यां अत्यसभ्यम् । अत्यसन् अति-
साभ्यां अत्यसन् । अत्यसम अत्यसयोः
अत्यसयाम् । अत्यसयि अत्यसयोः अत्य-
सासु ॥ ३ ॥

अत्यसां अत्यसां अत्यसान् ।
अत्यसया अत्यसाभ्यां अत्यसाभिः । अतिमह्यं
अत्यसाभ्यां अत्यसभ्यम् । अत्यसन् अति-
साभ्यां अत्यसन् । अत्यसम अत्यसयोः
अत्यसयाम् । अत्यसयि अत्यसयोः अत्य-
सासु ॥ ३ ॥ आवाप्तिक्रान्तः अत्यहं अत्यावां

अतिवयम् । अत्यावां अत्यावां अत्यावान् ।
अत्यावया अत्यावाभ्यां अत्यावाभिः । अति-
मह्यं अत्यावाभ्यां अत्यावभ्यम् । अत्यावत्
अत्यावाभ्यां अत्यावत् । अतिमम अत्यावयोः
अत्यावयाम् ॥ ३ ॥

**ईद
र**

अतिवयम् । अत्यावां अत्यावां अत्यावान् ।
अत्यावया अत्यावाभ्यां अत्यावाभिः । अति-
मह्यं अत्यावाभ्यां अत्यावभ्यम् । अत्यावत्
अत्यावाभ्यां अत्यावत् । अतिमम अत्यावयोः
अत्यावयाम् । अत्यावयि अत्यावयोः अत्या-
वासु ॥ ३ ॥ अस्मानतिक्रान्तः अत्यहं अत्यसां
अतिवयम् । अत्यसां अत्यसां अत्यसान् ।
अत्यसया अत्यसाभ्यां अत्यसाभिः । अतिमह्यं
अत्यसाभ्यां अत्यसभ्यम् । अत्यसन् अत्यसाभ्यां
अत्यसन् । अतिमम अत्यसयोः अत्यसयाम् ।
अत्यसयि अत्यसयोः अत्यसासु । इति
दुर्गादासः ॥

र

र, रेणः । यथा । वर्यान् कारतकारौ रादेपः ।
इति कलापसंज्ञप्रसारयाकरणी ॥ रेपात्
कारश्च । रकारः । इति प्रक्रियाकौमुदी ॥ स त
सप्रविंशद्वलवर्णः । तस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा ।
इति सुश्रुतबोधसाकरणम् ॥ ३ ॥ (तथा च
शिखायाम् । १० ।

“स्युर्मूर्द्ध्या ऋटुरसा दनया ऋतुलसाः
स्तुताः ॥”)

तस्य स्वरूपं यथा,—
“रेफश्च चञ्चलापाङ्गि । कुण्डलीदयसंयुतम् ।
रक्तवितुलताकारं पञ्चदेवात्मकं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिविन्दुमहितं सदा ॥”
इति कामधेनुतन्त्रे ६ पटलः ॥ ३ ॥

तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
“दन्तः कुण्डली रेखा वामाह्वलग्नाप्यधः ।
पुनर्ह्वलग्ना द्वेषा ततोऽधोगत्वा चोर्ध्वतः ॥
भवानी शङ्करो वद्विन्दासु तिष्ठन्ति नित्यशः ।
अर्द्धमात्रा त्र्यक्षरुपा महाशक्तिः प्रकीर्णता ॥”
अपि च ।

“ऊर्ध्वधः क्रमतो रेखाः चकीर्णधीगता हि सा ।
विध्रिरीशः केशवश्च तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ॥
ऊर्ध्वस्थिता तु या मात्रा सा शक्तिः परि-
कीर्णता ॥

तस्य मध्यगता रेखा वद्विक्वपा हि सा ऋता ।
निर्गुणोऽसौ सदा वर्णो न कदाचित् गुणो भवेत् ॥”
अस्य ध्यानं यथा,—
“ललाज्जडां महारौद्रीं रक्तास्यं रक्तलोच-
नाम् ।

रक्तवर्णामृदुभुजां रक्तपुष्पोपशोभिताम् ।
रक्तमाज्याम्बरधरां रक्तालङ्कारभूषिताम् ।
महामोक्षप्रदां नित्यामृच्छिप्रदायिकाम् ॥
एवं ध्यात्वा त्र्यक्षरुपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
तन्त्रशास्त्रमन्त्रो यथा,—
“त्रिप्रक्षरवहितं देवि । आस्माहितस्त्वसंयुतम् ।
सर्वतेजोमयं वर्णं सततं प्रकमान्यहम् ॥”
इति वर्णाह्वारतन्त्रम् ॥ ३ ॥

रक्तं

तस्य नामानि यथा,—
“रौ रक्तः क्रोधिनी रेणः पावकश्चोच्चो मतः ।
प्रकाशाद्दर्शनो हीपो रतल्लयापरं वनी ।
भुजङ्गेशो मतिः सूर्वा धातुरक्तः प्रकाशकः ।
आपको रेवतीदासं कुसुंशो वद्विमल्लजम् ॥
उपरंखा स्थलदक्षो वेदकच्छपला पुरा ।
प्रकृतिः सुगणो ब्रह्मस्यश्च गायको धनम् ॥
श्रीकच्छ उद्या हृदयं सुखी विपुलसुन्दरी ।
सविन्दुर्धोनिजो ज्वाला श्रीशोको विषयो-
सुखी ॥”

इति नामान्तकशास्त्राणि ॥
(ह्रस्वः शास्त्रोक्तगणविधिषः । यथा, ह्रस्वो-
मञ्जयाम् । १ । ८ । “र-लमधः ।” कस्युवर्णमध्यो
रः भवति । तस्यैवं साङ्केतिकं चिह्नम् ॥ ३ ॥
पद्यादी अस्याचरस्य प्रयोगे दाक्षो भवति ।
यदुक्तं इतरत्नाकरटीकायाम् ।
“बो लस्यो रस्तु दाहं अवनमय जवौ शः सुखं
वस्तु खिरम् ॥”

धात्वनुबन्धविधिषः । यथा, कविकव्यहृते ।
“—————चो लसाश्च र वेदिकः ॥”

“वेदिको वेदेवैव प्रयुक्तो न तु भाषाया-
मित्यर्थः । यथा, गार्जं स्तुती जगति ॥”)
रः, पुं, (राति ऊर्ध्वं गतश्चेति । रा + ङः ।)

पावकः । तीक्ष्णः । इति मेदिनी । रे, १ ।
कामवद्विः । इति शब्दरत्नावली ॥

रंङः, [सु] ङी, (रमते येन इति । रम् +
“रमेच ॥” उवा० ४ । २१३ । इति आसृन् ।
हुगागमश्च घातोः । “अद्विरद्विभ्रामसन्
इति अहो रङः । इति धातुप्रदीपः ।” इत्यु-
क्त्वजदत्तः ।) वेगः । इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥

(यथा, रघुवंशे । २ । ३४ ।
“अलं मञ्जीपाल । तव प्रमेक
प्रयुक्तमप्यन्वमिनो वृथा स्थात् ।
न पादपोक्त्वानशक्तिरंङः
श्रीकोहये मूर्च्छति मारुतस्य ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १४ । ८ । १५ ।
“हरिनेत्राय सुखाय ज्ञायात्तरुजाय च ।
भाम्भराय सुतोषाय देवदेवाय रंङ्गि ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते हरिवंशपर्वणि
= ५२ । १८ ।

“नमस्कृत्य सुरेशाय तस्मै देवाय रंङ्गसे ।
प्रयाताः प्राग्दिग्ं पृथयां विपुलं कश्यपाश-
सम् ॥”)

रक्त, क स्वादे । आपने । इति कविकव्यहृते ॥
आदौ रसोपादनम् । अ, राकयति मोदकं
नालकः । इति दुर्गादासः ॥

रक्तं, ङी, (रन्वत् अङ्गमेनेति । रन् + ङः ।)
कुङ्कुमम् । तालम् । { अस्या पर्यायो यथा,—
“रक्तं वरिष्ठं चैव्याख्यं तान्नं मुक्त्वा सुचुम्बरम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

प्राचीनामलकम् । इति मेदिनी । रै, ४८ ।
पद्मकम् । (अस्या पर्यायो यथा,—

रक्तं

रक्तः

रक्तक

“रक्तं कोकनदं पद्ममल्पमन्दजोहितम् ॥”
इति रत्नमाला ॥)
सिन्दूरम् । हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अथ पर्यायो यथा,—
“रक्तं मर्कटश्रीर्षश्च हिङ्गुलं हरदो रसः ॥”
इति रत्नमाला ॥)
(रक्तचन्दनभेदः । तत्पर्यायो यथा,—
“पतङ्गं रत्नं रक्तं पत्राङ्गञ्च कुचन्दनम् ॥”
इति रत्नमाला ॥)
शरीरस्य सप्रधात्वन्तर्गतधातुविशेषः । तत्
पर्यायः । रधिरम् २ अस्त्रकं ३ जोहितम् ४
असम् ५ जतजम् ६ शोणितम् ७ । इत्य-
मरः । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । पलङ्कारम् ८ रोहितम् ९
रङ्गकम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कौला-
लम् ११ अङ्गजम् १२ रोधिरम् १३ खजम् १४ ।
इति जटाधरः ॥ लज्जम् १५ शोणम् १६
जोहम् १७ चम्बेजम् १८ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * * * अथ रक्तस्य स्वरूपमाह ।
“यदा रसो यत्कृद्यति तत्र रत्नकपित्ततः ।
रागं पाकञ्च संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः ॥
रक्तं सर्वशरीरंस्थं जीवस्थाधार उत्तमः ।
स्निग्धं गुरु चर्लं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत् ॥
जीवस्थाधार उत्तम इति । यत आह ।
जीवो वसति सर्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः ।
वीर्यं रक्ते मले यस्मिन् वीर्ये यति त्वयं जगत्
इति ॥
वीर्यं रक्ते मले च शरीरारम्भके वाग्भटोक्त-
परिमाणमिते शुद्धे जीवो वसति न तु दुष्टे
प्रदुष्टे रक्तसाधनोपदेशस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
पित्तवद्भवेत् । अन्धं भवेदित्यर्थः ॥ * * * अथ
रक्तस्य स्थानमाह ।
यत्तत् प्रीक्षा च रक्तस्य सुखं स्थानं तयोः
स्थितम् ।
अन्यत्रापि स्थितवती रक्तानां पीषकं भवेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
रक्तदोषनाशकौषधं यथा,—
“अथयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तनु सेपतः ।
तेन हृष्टं रक्तदोषः प्रणश्यति न संशयः ॥”
इति मातङ्गे १६२ अध्यायः ॥
“स खल्वाप्यो रसो यत्तन्प्रीक्षानौ प्राप्य राग
सुपेति ॥ भवतश्चात्र ।
रत्नतास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।
अथापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥
रसादेव स्थिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्षते ।
तद्ब्रह्माद्ब्रह्माद्ब्रह्मं यति पञ्चाशतः क्षयम् ॥”
“रसाद्रक्तं ततो मांसम् ॥”
“तत्र फेजिलमरणं कृष्णं परुषं तनु श्रीत्र-
गमस्कन्दि च वातेन दुष्टम् । नीलं पीतं
हरितं श्यावं विसमनिष्टं पिपीलिकामक्षि-
काणामस्कन्दि च पित्तदुष्टम् । गेरिकोदक-
प्रतीकाशः क्लिप्तं शीतलं वज्रलं पिच्छलं चिर-
स्त्रावि मांसपेशीप्रभं क्षेपद्रुष्टञ्च । सर्वसंज्ञा-

संयुक्तं काञ्जिकाभं विशेषतो दुर्गन्धि च सति-
पातदुष्टम् । पित्तवदक्तेनातिक्रम्य च । हृदोष-
लिङ्गं संदुष्टम् ॥”
“इन्द्रगोपप्रतीकाशमसंहतमविवर्णञ्च प्रकृतिस्यं
जानीयात् ॥”
“त्वग्दोषा ग्रन्थयः शीफाः रोगाः प्रोणित-
जाश्च ये ।
रक्तमोक्षश्रीलानां न भवन्ति कदाचन ॥”
“देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरैवेव धार्यते ।
तस्माद्यत्नेन संरक्ष्य रक्तं जीव इति स्थितिः ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशोऽध्याये ॥ * * *
“शीतोष्णान्निग्रधरुचादेरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ।
सम्यक्संसाधा न विद्वन्ति रक्तान्तास्तां विभा-
वयेत् ॥”
अरुणाभं भवेद्वातान् फेजिलं विषदं तनु ।
पित्तात्पीतासितं रक्तं सौष्ण्यान्तास्थायति वै
चिरात् ॥
इधत् पाककषाहृष्टं पिच्छलं तनुमहनम् ।
हृदोषलिङ्गं संसर्गात्तिलिङ्गं साक्षिपातिकम् ॥”
“नात्युष्णशीतं लघुहीपनीयं
रक्तं रपनीते हितमन्नपानम् ।
तदा शरीरं ह्यनवस्थितास्त्र-
गन्धिनिर्घण्डेण च रन्तियः ॥
प्रसन्नवर्गेन्द्रियमिन्द्रियार्था
निष्कन्तमयाहृतपक्तिवैशाम् ।
सुखान्तितां पुष्टिवलीपपन्नं
विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २४ अध्यायः ॥)
रक्तः, पुं, लोहितवर्णः । इत्यमरः । १ । ५ । १५ ॥
कुसुमः । हिङ्गुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(बन्धुक्रः ॥ तत्पर्यायो यथा,—
“बन्धुको बन्धुजीवश्च रक्तो माध्याह्निकोऽपि
च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रक्तः, त्रि, अनुरक्तः । नील्यादिरङ्गितः । लोहितः ।
इति मेदिनी । ते, ४८ ॥ क्रीडारतः । इति
धरणिः ॥ * * * रक्तवर्णवस्तुनि यथा,—
“श्रीयानि भौमनीक्ष्णांशुताम्बुकुङ्कुमतन्तकाः ।
गुञ्जन्मगोपखटोतविद्युत्कुञ्जरविन्दवः ॥
दृगन्ताधरजिह्वास्त्रांसिन्दूरधातवः ।
हिङ्गुलं कुङ्कुटशिखा तेजः सारसमस्तकम् ॥
माणिक्यं हंसचञ्चुड्री शुक्लमर्कटधोमुखम् ।
नकोरकोकिलपारावतनेत्रनखाभयः ॥
कुसुमं (केशुकाशोकजवाबन्धुकपाटलाः ।
कमलं दाडिमोपुष्यं विम्बकिम्पाकपल्लवौ ॥
ताम्बूलरागो मञ्जुशालकं रक्तचन्दनम् ।
श्वेता नखचतुष्टयधर्मैरौद्भ्ररसादयः ॥” * * *
रक्तनीलावाचकानि यथा,—
“लोहितनीली पुष्करहरिविद्रुमकमलजम्बू-
रत्नानि ।
सिन्दूरभूषणोत्पलधनञ्जयाम्भोजनीदलानि ॥”
यथा । पुष्करं पद्माकाशयोः । हरिः सूर्य-

लक्षयोः । विद्रुमः प्रवालविश्रुष्टलक्षयोः ।
कमलं पद्मपाणीयामलयोः लक्ष्यरत्नं कौस्तु-
भेन्द्रनीलयोः । सिन्दूरभूषणं सिन्दूरालङ्कार-
गजयोः । उत्पलसुतलक्ष्मसिन्धोवरयोः । धन-
ञ्जयोऽप्यपार्थयोः । अम्भोजनीदलं पद्मपत्रपु-
टकिन्योः ।
“कमलाधिपपद्मश्री नागजितकान्तसूर्यभूः ।
रत्नाकरवरश्रीकः सदाधिकमलदातिः ॥”
कमलाधिपपद्मश्री सूर्यलक्ष्मी । नागजित
गरुडो नागस्युडो च । कान्तः कमनीयः कं
जलं तस्यान्तश्च । सूर्यभूः सूर्योद्भवो यमश्च ।
“सदा सिन्दूरसुष्कता कलयन् कमलश्रियम् ।
स्फुटश्रोभतान्मश्रीर्वराहस्वामिदौधितिः ॥
एवं सुसम्यन्नखप्रभः विदूरमण्यदौधितिः ।
प्रवालप्रबलच्छायः कलभाभुमितच्छविः ॥” * * *
रक्तश्चेतवाचकानि यथा,—
“रक्तश्चेतौ हरिशुचिपुष्करशतपत्रसूर्यकां-
न्ताजः ।
नवहंसमहापद्माकंसोदराः कमलकौलाजे ॥”
हरिश्चन्द्रसूर्ययोः । शुचिः श्वेतवेशानरयोः ।
पुष्करं जलपद्मयोः । शतपत्रं हंसपद्मयोः । सूर्य-
कान्तः स्फटिके सूर्यवत्कान्ति च । अजः शङ्खाम्बु-
जयोः । नवहंसः नवहंस प्रतुल्यसूर्ये च । महा-
पद्मः श्वेतनागो पद्मे च । अर्कः स्फटिकसूर्ययोः ।
कमलं जलाम्बुजयोः । कौलालं जलरक्तयोः ।
“सुहृद्भद्रादिभिर्भानो रत्ने नामे रत्नांशुकेः ।
जलेस्थो जन्मशोभाभिः सरोजकुसुमदारिभिः ॥”
भानोः परस्मान् सुहृद्भद्रादिभिः ॥ * * *
सितरक्तौ यथा । रविमिष्रं चन्द्रः रवितुल्यश्च ।
भानुरत्नं सूर्यकान्तः रविपद्मरागौ च । अशिर-
रत्नं सूर्यकान्तोऽप्यपद्मरागौ च । रत्नांशुकं
दन्तवस्त्रे अधरश्च । जलजशोभा जलजा चासौ
शोभा चेति पक्षे पद्मकान्तिः । एवं सरोजारि-
शोभा सरोजस्यार्द्धशोभा पक्षे सरोजारिश्चन्द्रः ।
कुसुमदारिशोभा कुसुमस्यार्द्धशोभा पक्षे कुसु-
मारिरादित्यः । इति कविकल्पलतायाम् २
द्विपक्षवके उद्दिष्टवर्णनं नाम १ कुसुमम् ॥
रक्तकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं कायति प्राप्नोतीति ।
के + कः ।) अम्बानवृणः । बन्धुक्रवृणः । रक्त-
वस्त्रम् । अनुरागौ । इति मेदिनी । के, १४५ ॥
विनोदी । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तशिशुः ।
रक्तेरुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्ध-
विशेषः । यथा, अन्धवेद्यके । ३ । १०० ।
“पीतको हरितः प्रोक्तः कषायो रक्तकः स्फुटः ।
पक्वतालनिभो वाजी कषाहः परिकीर्षितः ॥”
रक्त एव स्वार्थं कन् । लोहितवर्णं, त्रि ।
यथा, उद्दिष्टसंहितायाम् । ८ । ४६ ।
“अलसस्तु जनः प्रसादिसञ्जे
जमरं रक्तकपुष्यबीजनाशः ॥”
रक्तकन्दः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः कन्दोऽस्य ।) विद्रुमः ।
इति हेमचन्द्रः । १ । १३२ ५ । राजपलाङ्कः ।
रक्ताजुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तकु

रक्तकम्बलः, पुं. (रक्तं रक्तवर्णं कम्बलं नवाङ्कुरो यस्य ।) प्रवालम् । इति चिकित्सकशेषः ॥ (गुणाद्योऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयाः ॥)
 रक्तकमलं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कमलम् ।) रक्तवर्णानुपलम् । तत्पथ्यायः । कोकनदम् ० रक्ताम्बीजम् ३ अरुणकमलम् ४ शीणपद्मम् ५ रक्तोत्पलम् ६ अरविन्दम् ७ रविप्रियम् ८ रक्तवारिचम् ९ । (रक्तकम्बलम् १० । इति पाद्मोत्तरखण्डे १३ अध्यायः ॥) अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । शिथिलत्वम् । रक्तदोषहरत्वम् । पित्तकफवातशमनत्वम् । सन्तर्पणकारणत्वम् । घृण्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पथ्यायगुणाः ।
 “विशेषतः सितं पद्मं पुष्परीकमिति स्तम्भम् । रक्तं कोकनदं श्रेयं नीलमिन्द्रीवरं स्तम्भम् ॥ धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् । तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्वदत्तोत्पलादिकम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तकम्बलं, स्त्री (कम्बलं जलमाश्रयत्वनास्यस्ति । अर्था आद्यच् । रक्तं रक्तवर्णं कम्बलसुत्पलमिति ।) रक्तोत्पलम् । यथा,—
 “तन्वनागुरुकपर्पूरकुम्भैश्च सुगन्धिभिः । कमलैः कुम्भैः पूष्पैः कङ्कारै रक्तकम्बलैः ॥ पलेर्धूपैरपूपैश्च शोभनेर्गङ्गुलिभिरितेः । अर्धैर्बहुलि राजानं मन्त्रेण द्विजसत्तनः ॥” इति पाद्मोत्तरखण्डे १३ अध्यायः ॥
 रक्तकरवीरकः, पुं, (करवीर + स्वार्थे कन् । तनो रक्तः रक्तवर्णः करवीरकः ।) लोहितवर्णकरवीरपुष्पवृक्षः । लाल् कनेल् इति हिन्दो भाषा । तत्पथ्यायः । रक्तप्रसवः २ गणेशकुसुमः ३ चण्डीकुसुमः ४ क्रूरः ५ भूतदावी ६ रविप्रियः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । विशोधनत्वम् । त्वद्गोषत्रयकण्डुपित्तकुष्ठविषहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पथ्यायगुणाः ।
 “करवीरः श्वेतपुष्पः श्वेतकुम्भीऽन्वसारकः । द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डालो लगुदक्षथा ॥ करवीरवृक्षं तिक्तं कषायं कटुकश्च तन । ब्रह्मणाचवक्रभ्रञ्जकोपकुष्ठब्रह्मणापहम् । तीर्थोष्णं क्षमिकच्छन्नं भक्षितं विषवञ्जतम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तकाचनः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः काचनः ।)
 • खनामख्यातपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पथ्यायः । विदलः २ चमरिकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ काचनाजः ४ ताम्रपुष्पः ५ कुदारः ६ । इति जटाधरः ॥
 रक्तकाष्ठा, स्त्री, (रक्तः रक्तवर्णः काष्ठः दण्डोऽस्याः ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या रक्तपुनर्नवाशब्दे विज्ञेयम् ।)
 रक्तकाष्ठं, स्त्री, (रक्तं काष्ठं यस्य ।) पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितवर्णदारु च ॥
 रक्तकुसुदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कुसुदम् ।) रक्तकैरवम् । इति जटाधरः ॥

रक्तगु

रक्तकुसुमः, पुं, (रक्तानि रक्तवर्णानि कुसुमान्यस्य ।) पारिभद्रः । धन्वनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तकेशरः, पुं, (रक्ताः केशराः किञ्चिच्छाः अस्य ।) पारिभद्रः । इति रत्नमाला ॥
 रक्तकैरवं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कैरवम् ।) रक्तकुसुदम् । इति जटाधरः ॥ (यथास्य पथ्यायः । “तदल्पगन्धं सोमास्यं हलुकं रक्तकैरवम् ॥” इति वैद्यकरत्नमाला ॥)
 रक्तकोकनदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कोकनदम् ।) रक्तोत्पलम् । इति जटाधरः ॥ (विशेषोऽस्य रक्तोत्पलशब्दे ज्ञातव्यः ।)
 रक्तखदिरः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः खदिरः ।) रक्तवर्णखदिरवृक्षः । तत्पथ्यायः । रक्तसारः २ सप्तरः ३ ताम्रसारकः ४ बहुश्लाघः ५ याञ्जिकः ६ कुष्ठनीदनः ७ यूपदमः ८ अस्त्रखदिरः ९ अरुः १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । आमवातास्रवातत्रयभूतज्वरनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पथ्यायगुणाः ॥
 “खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी बालपत्रश्च बहुश्लाघश्च यश्चयः ॥ खदिरः शीतलो दन्तः कण्डूकासारश्चिप्रणुत् । तिक्तः कषायो मेदोघ्नः क्षमिमेहज्वरव्रणान् । श्वित्रशोथामपित्तासपाण्डुकुष्ठकफान् हरत् ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तगन्धकं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं गन्धकम् ।) बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तगुल्मः, पुं, (रक्तज्ञो गुल्मः इति मध्यपदलोपी कर्मधारयः ।) स्त्रीणां रक्तजगुल्मरोगः । तस्योपशमं यथा,—
 “द्विजयथीत्रिकटुकं चूर्णं पीतं हरेश्चिव । तिलकाद्येन संयुक्तं रक्तगुल्मं क्षिया हर ॥” इति गारुडे १६६ अध्यायः ॥ (तथास्य निदानादिकं यथा,—
 “श्लोमितगुल्मस्तु खलु क्षिया एव भवति न पुरुषस्य गर्भकोष्ठान्तर्वागमनवैशेष्यात् । पारतन्त्र्यादेवैश्वर्यात् सततमपचारानुरोधार्थे गानुदीर्घानुपकन्वन्त्या आमगर्भे वाप्यचिरानपतिते तथाप्यचिरप्रजाताया ऋतौ वा वातप्रकोपनात्यासैवमानाया वातः प्रकोपमापद्यते । स प्रकुपितो योन्या मुखमनुप्रविश्यान्नेवसुपकण्ठि मासि मासि तदाश्वेवमुपकथ्यमानं कुचि वरुयति । तस्याः शूलकासातोसारच्छन्दोरोचकाविपाका ज्वमर्दनिद्रालस्यकफप्रसंकाः ससुपजायन्तं स्तनयोश्च स्तनभोशयोः स्तनमण्डलयोश्च काष्ठां स्तानः चक्षुषोर्भ्रंशश्च कुलाम्बीदोहदः श्वयुः पादयोरोषचोद्गमो रोमराण्या योन्याश्चालाजत्वमपिच योन्या दौर्गन्ध्यमासावचोपजायते । केवलशास्या गुल्मः स्यन्दत तामगर्भाङ्गिभेगीमिव्याङ्गुर्धृष्टाः ।” इति चरकनिदानस्थाने ऋतायेऽध्याये ॥ यथा च ।

रक्तच

“न स्यन्दते नोदरमेति वृद्धिं भवन्ति लिङ्गानि च गर्भस्थीनाम् । तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्य- मरुगभवं गुल्मसुग्रन्ति तज्ज्ञाः ॥” इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४० अध्यायः ॥ तथा च । रक्तगुल्मस्तु क्षिया एव प्रजायते । यथा,—
 “ऋतौ वा नवस्रता वा यदि वा योजिरोगिणी । सेवने वातलानिष्ठी क्रुद्धक्षत्याः समीरणः ॥ निरगण्डुर्गर्भं योन्वा प्रतिमासमवस्थितम् । कुचिं करोति तद्गर्भं लिङ्गमाविष्करोति च ॥ च्छलासदौर्ध्वदक्षन्वदृष्टं चामनादिकम् । क्रमेण वायुसंसर्गान् पित्तयोजितया च तन ॥ श्लोमितं कुरुते तस्या वातपित्तगुल्मजान् । रुक्क्षम्भदाहातीसारहृङ्ग्वरादीनुपप्रवान् ॥ गर्भशये च सुतरां शूलं दुःशास्त्राग्रये । योन्वाश्च सावदौर्गन्ध्यतोऽस्यन्दनविदनाः ॥ न चाङ्गेर्भेवद्गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् । पिच्छीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्यन्दते चिरान् ॥”
 न चास्या वरुते कुचिर्गुल्म एव तु वरुते । स्वदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तत्र सः ॥ पाकं चिरं भजते नैव वा—” इति वाभटे निदानस्थाने एकादशोऽध्याये ॥ तथास्य चिकित्सा ।
 “सरक्तगुल्मं न च पाचनम् न हिङ्गुपानं कटिपालनम् । न चैव संस्वेदनमर्दनम् न वा क्रमेणोत्पथनं हतम् ॥ रोधार्त्नं खदिरमागधिका समङ्गा जायोऽन्वितससमं घृतसप्रयुक्तम् । गुल्मं सरक्तमपि चाथ निहन्ति शीघ्रं हतक्रेदश्च विनहन्ति च क्रुद्धरक्तम् ॥ चौरपानं प्रदातव्यं घृतमौर्वर्षेणाश्वितम् । रक्तगुल्मविनाशाय यद्द्विजसतजेऽपि वा ॥ न हिङ्गुसंयुतं पथं न चोष्णं न विदाह च । रक्तो घृतजे गुल्मे मांसानि जाङ्गलानि च ॥” इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥ अथान गुल्मशब्दे दृश्यम् ॥
 रक्तघ्नः, पुं, (रक्तं हन्तीति । हन् + अमशुष्प- कर्त्तृके च ।) ३ । ४ । ५ । ६ । इति टक् ।) रोहितकृत्तलः । इति जटाधरः ॥ (रचितक- शब्देऽस्य पिशिका ज्ञेयः ।)
 रक्तघ्नी, स्त्री, (रक्तं हन्तीति । हन् + टक् । ङीष् ।) इत्यादिशेषः । गौडिया दूर्वा इति भाषा ॥ यथा, “महौषधिश्च गौणोन्वा रक्तघ्नी रक्तपित्तघ्ना ॥” इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रक्तचन्दनं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं चन्दनम् ।) रक्तवर्णचन्दनकाष्ठम् । (यथा, रामायणे १२ । ४३ ।) “पद्मरागोचितां वीती रक्तचन्दनसेविनीम् । वर्षमुष्णश्च शीतश्च मेघत्यायु श्रवणं ताम् ॥” तत्पथ्यायः । तिक्तवर्णं २ पत्तङ्गम् ३ रङ्ग-

रक्तत्रि

नम् ४ कुचन्दनम् ५ । इत्यमरः । १ । ६ ।
 १२२ ॥ ताम्बसारम् ६ ताम्बद्वयः ७ चन्द
 नम् ८ । इति रक्तमात्रा ॥ लोहितम् ९
 श्लोहितचन्दनम् १० रक्तसारम् ११ ताम्ब-
 सारकम् १२ सुदचन्दनम् १३ अर्कचन्द-
 नम् १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्ताङ्गम् १५
 प्रवालफलम् १६ । इति भावप्रकाशः ॥ पत्त-
 ङ्गम् १७ पत्तगम् १८ रक्तबीजम् १९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । अतिशीतल-
 त्वम् । तिक्तत्वम् । ईश्वरगतासदीवभूतपित्त
 कफकासज्वरभ्रान्तिजन्तुवमयुष्ट्यानाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “रक्तं शीतं गुह्यं स्नाद्युच्छिष्टेष्वपि पित्तघ्नम् ।
 तिक्तनेत्रद्विषं वृष्यं ज्वरघ्नं विषापहम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अथ च ।
 “रक्तपित्तहरं बन्धं चक्षुष्यं रक्तचन्दनम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 रक्तचित्रकः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णश्चित्रकः ।)
 शुभविशेषः । राज्ञिपता इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । कालः २ अद्यालः ३ कालमूलः ४
 अतिदीप्यः ५ माञ्जिरः ६ अमिः ७ राज्ञकः ८
 पावकः ९ चित्राङ्गः १० महाङ्गः ११ । अस्य
 गुणाः । प्रत्रकायकरत्वम् । रुच्यत्वम् । कुष्ठ-
 ङ्गत्वम् । लोहवैधकत्वम् । रसनिग्रामकत्वम् ।
 रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तचूर्णं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं चूर्णम् ।) सिन्धु-
 रम् । इति हारावली ॥ ४४ ॥ रक्तवर्णचूर्ण-
 मात्रम् ॥
 रक्तजम्बुकः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णो जम्बुकः । ततः स्वार्थं
 कन् । अथवा रक्ता आसक्ता जन्तवोऽस्मिन् ।)
 भूनागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णजम्बु-
 मात्रम् ॥
 रक्तजिह्वः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा श्लोहितपागादौ
 आसक्ता वा जिह्वा यस्य ।) सिंहः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ रक्तवर्णजिह्वायुक्तं, त्रि ॥
 रक्तभिण्टी, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा भिण्टी ।)
 रक्तवर्णभिण्टीपुष्पद्वयः । तत्पर्यायः । कुत-
 वकः २ इत्यमरः । (विशेषोऽस्याः कुतवक
 शब्दं ज्ञातव्यः ॥)
 रक्ततुण्डः, पुं, (रक्तौ तुण्डौ यस्य ।) शुकपत्नी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितसुखयुक्तं, त्रि ॥
 रक्ततुण्डकः, पुं, (रक्ततुण्डो यस्य । कन् ।
 भूनागः ।) इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तलम्बा, स्त्री, (रक्तानि लम्बाण्यस्याम् ।) गोम-
 चिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तचिह्नम्, स्त्री, (रक्ता चिह्नम् ।) रक्तवर्ण-
 चिह्नता । काल तेजङ्गी । इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । कालिन्दी २ चिपुटा ३ ताम्बपुष्पिका ४
 कुचवर्णा ५ मखरी ६ अन्तता ७ काक
 नासिका ८ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटु-
 त्वम् । उष्णत्वम् । रेचनत्वम् । यक्ष्मीमल-

रक्तप

विटम्बहारित्वम् । हितकारित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (अस्या विशेषो यथा,—
 “तयोर्मन्थनरं विद्धि मूलं यद्वरणप्रभम् ।
 सुकुमारं शिथिलं वृद्धं मृदुकोष्ठं च तत् शुभम् ॥”
 इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
 “अरुणाभं लडम्बलं श्रेष्ठं मूलविरचने ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्यायः ॥)
 रक्तदन्तिका, स्त्री, (रक्ता दन्ताः अस्याः)
 रक्तदन्ता + स्वार्थं कन् । टापि अत इत्वम् ।)
 चण्डिका । यथा,—
 “भक्षयन्त्याश्च ताशुभान् वैप्रचित्तान् महा-
 सुरान् ।
 रक्ता दन्ता भविष्यन्ति दाडिभीकुसुमोपमाः ॥
 ततो मां देवताः स्वर्गे मर्त्यलोके च मानवाः ।
 स्तुवन्तो याद्हरिष्यन्ति सततं रक्तदन्तिकाम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ९१ । ४० ॥
 रक्तदन्ता, स्त्री, (रक्तानि दन्ताण्यस्याः ।) नलिका ।
 चिचिज्जिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तदक, [श्र] पुं स्त्री, (रक्ता दक इत्यस्य ।)
 कपोतः । इति केचित् ॥ रक्तवर्णचक्षुर्वि-
 शिष्टे, त्रि ॥
 रक्तधातुः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो धातुः ।) गैरि-
 कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो
 यथा,—
 “गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तया ।
 सुवर्णगैरिकमन्वन्ततो रक्ततरं हि तत् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 ताम्बम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णधातु-
 मात्रम् ॥
 रक्तनालः, पुं, (रक्तो नालोऽस्य ।) जीवशाकः
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य जीव
 शाकशब्दे विशेषम् ॥)
 रक्तनासिकः, पुं, (रक्ता नासिकास्य ।) पेचकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ लोहितनासायुक्तं, त्रि ॥
 रक्तपः, पुं, (रक्तं पिबतीति । पा + कः ।)
 राजसः । इति मेदिनी । पे, २१ ॥ रक्तपान
 कर्त्तरि, त्रि ॥
 रक्तपचः, पुं, (रक्तौ पचौ अस्य ।) गदङ्गः । इति
 केचित् ॥
 रक्तपचिका, स्त्री, (रक्तानि पचाम्यस्याः । स्वार्थं
 कन् । टापि अत इत्वम् ।) नाङ्गली । रक्त-
 पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितपचम् ।
 रक्तपरी, स्त्री, सुदृढविशेषः । यथा,—
 “शमीपत्रा रक्तपरी समङ्गाङ्गलिकारिका ॥”
 इति जटाधरः ॥
 रक्तपद्मः, पुं स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णो पद्मः ।) रक्त-
 वर्णकमलम् । तत्पर्यायः । रक्तसरीरुहम् २
 रक्तोत्पलम् ३ कोकनदम् ४ । इत्यमरः । १ ।
 १० । ४२ ॥ अस्य प्रमाणं यथा,—
 “शेषा जलितकाम्नास्या देवी मङ्गलचण्डिका ।
 वरदाभयवल्गा च दिक्षुषा मौरदेहिका ।
 रक्तपद्मासनस्या च जटासुन्दरमङ्गिता ॥

रक्तपि

रक्तकौषियवल्गा च सितवल्गा शुभानगा ।
 नवर्यावनसम्पन्ना चाञ्जली जलितप्रभा ॥”
 इति तिग्मादितम्बम् ॥
 रक्तपल्लवः, पुं, (रक्ताः पल्लवा अस्य ।) अश्लोक-
 द्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितपत्रम् ॥
 रक्तपा, स्त्री, (रक्तं पिबतीति । पा + कः +
 स्त्रियां टाप् ।) जलौका । डाकिनी । इति
 मेदिनी । पे, २१ ॥ श्लोहितपानकर्त्तरि, त्रि ॥
 रक्तपाकी, स्त्री, (पच्यते इति । पच् + घञ् ।
 रक्तः रक्तवर्णः पाके यस्याः ।) दृढती । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपाता, स्त्री, (रक्तं पातयतीति । पत + शिच्
 + अच् । स्त्रियां टाप् ।) जलौका । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 रक्तपादः, पुं, (रक्तौ पादावस्य ।) शुकपत्नी ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ६ । ५७ ।
 “रक्तोगणस्योपरिहात् परिभ्रमति कालवत् ।
 कपोता रक्तपादाश्च सारिका विदुता ययुः ॥”
 तथा च याज्ञवल्क्यः । १ । १०५ ॥
 “चाषांश्च रक्तपादांश्च सौतं वङ्गरमेव च ।
 मत्स्यांश्च कामतो जम्बु सोपवासच्छादं
 चरेत् ॥”)
 लोहितचरणयुक्तं, त्रि ॥
 रक्तपादी, स्त्री, (रक्ताः पादा अस्याः ।)
 लज्जालुः । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “लज्जालुः स्यात् शमीपत्रा समङ्गा जल-
 कारिका ।
 रक्तपादी नमस्कारो नाम्ना खदिरकेत्यपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपाथिनो, स्त्री, (रक्तं पातुं शीलमस्याः ।
 पा + शिनि । स्त्रियां ङीष् ।) जलौका । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपाथी, [नृ] त्रि, (रक्तं पातुं शीलमस्य ।
 पा + शिनिः ।) रक्तपानशीलः । इति आकर-
 णम् ॥
 रक्तपारदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं पारदम् ।) चिहु-
 लम् । इति हारावली ॥ १५५ ॥ जटाधरे, पुं ॥
 रक्तपिच्छं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं पिच्छमिव ।)
 जवापुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रक्तपिच्छकः, पुं, (रक्तपिच्छमिवेति । रक्तपिच्छ +
 इवार्थं कन् ।) रक्तालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तपित्तं, स्त्री, (रक्तदूषकं पित्तमिति । मध्यपदलोपो
 कर्मधारयः । “रक्तश्च पित्तश्च रक्तपित्त-
 मिति इन्द्र इति सुश्रुतः । रक्तश्च तत् पित्तमिति
 रक्तपित्तं रागप्राप्तं पित्तमिति कर्मधारय इति
 चरकः ।”) रोगविशेषः । तस्य निदानं यथा,
 धन्वन्तरिवचाच ।
 “अथातो रक्तपित्तस्य निदानं प्रवक्ष्यामि ॥
 श्लोष्णतिलकद्रव्यकवचादिविहाहभिः ।
 कीदृशोदाकौशान्यैस्तुक्तेरतिसेवितैः ।
 कुपितं पित्तकैः पित्तं द्वयं रक्तश्च मूत्रं वै ॥

रक्तपि

ते मियसुखाकूपलमागन्व चाप्रुर्वस्तुम् ।
 पित्तरक्तस्य विद्यतेः संसर्गादुपचादपि ।
 गन्धवर्णादुत्तमैश्च रक्ते न सपदिश्यते ।
 प्रभवत्सर्वजस्यत्तु ब्रूयती यस्ततश्च तत् ॥
 शिरोगुद्वयमस्यचिः शीतेष्वा मधुकोत्कथः ।
 कृद्दिष्टकृद्दिर्वैभक्त्यं काशः श्वायो भ्रमः क्रमः ॥
 कोहितोऽकोहितो मत्स्याममन्वास्व च विष्वरः ।
 रक्तहारिद्रहरितवर्षता नयनादिषु ॥
 गौजलोहितपीतानां वर्णानामविधेतनम् ।
 सप्रै तदर्थमिदं भवत्सिन्धु भविष्यति ॥
 ऊर्ध्वं नासात्किर्वास्त्रैर्मेन्द्रियोनिगुदेरथः ।
 कुपितं रोमजूपैश्च समसौक्ष्ण्यं प्रवर्षते ॥
 ऊर्ध्वं सार्धं कपाद्युक्तात् तद्विरेचनसाधितम् ।
 बह्वौषधश्च पित्तस्य विरेको हि वरौषधम् ॥
 अनुवन्धी कपो यच्च तत्र तस्यापि शुद्धितम् ।
 क्रवायाः खादवो यस्य विमुहे श्लेष्मकोहिताः ॥
 कटुतिक्तकायाया वा ये निसर्गात् कपावहाः ।
 अघो याप्यश्च नासुष्णात् तत् प्रवर्द्धनसाधनम् ॥
 अल्पौषधश्च पित्तस्य वमनं ननु चौषधम् ।
 अनुवन्धि च लोपस्य शान्तपित्तनरस्य तत् ॥
 कवायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ।
 कम्पमावतसंस्पर्द्धमसाधुपनयनम् ॥
 असस्यप्रतिकोमत्वाद्वाध्यादौषधस्य च ।
 नहि संशोधनं किञ्चिदस्य च प्रतिकोमनम् ॥
 शोधनं प्रतिकोमश्च रक्तपित्ते विनिर्णितम् ।
 एवमेवोपशमनं संशोधनमिष्यते ॥
 संस्पर्द्धेष्वाह दोषेषु संशया कृद्दिनं हितम् ।
 तत्र दोषोऽत्र गमनं शिवाश्च एव कल्पते ।
 उपद्रवाश्च विज्ञतं पलतस्त्रेषु चाधिकम् ॥”
 इति गारुड १५३ अध्यायः ॥ ३ ॥
 तस्यौषधं यथा,—
 “त्रिवृता त्रिषला श्यामा पिप्लीकी शर्करा मधु ।
 मोदकः सन्निपातान्को रक्तपित्तज्वरापहः ॥
 वाश्यायां विद्यमानायामाश्यायां जीवितस्य च ।
 रक्तपित्ती श्वाो कावी किमर्थमवशीदति ॥
 अटक्ककण्टकीकापयाकायः सशर्करः ।
 चौद्राणः कासन्यासरक्तपित्तनिवर्हकः ॥”
 इति गारुड १०४ अध्यायः ॥ ३ ॥
 अपि च “तत्र रक्तपित्तस्य निदानपूर्विकां
 संप्राप्तिमाह ।
 ‘वन्मेवायामशोकाध्वजवायैरतिषेवितेः ।
 तीक्ष्णोष्णचारलवणैरेतैः कटुभिरेव च ।
 पित्तं विदग्धं खगुणैर्विदहत्वाशु शोषितम् ॥’
 तीक्ष्णं मरिचादि । उष्णोऽपिनापादिः । चारो
 यवचारादिः । विदग्धं दूषितम् । खगुणैः
 स्वकारकेर्गुणैस्तीक्ष्णादिभिः । गुणैरिति बहु-
 ल्पेन तीक्ष्णात्कलवकटुष्वर्मादयो यन्त्रन्ते ।
 विदहति दूषयति ॥ ॥ रक्तपित्तस्य सामान्य-
 लक्षणमाह ।
 ‘ततः प्रवर्षते रक्तमूर्धं वाधो द्विधापि वा ।’
 रक्तमिदुपवर्षणम् । तत्संशर्गं पित्तम् । अत-
 एव रक्तश्च पित्तश्च रक्तपित्तमिति द्वन्द्व इति

७३

रक्तपि

संशुतः । रक्तश्च सत् पित्तश्चेति रक्तपित्तं राग-
 प्राप्तं पित्तमिति कर्मधारय इति चरकः ॥
 मार्गानाह ।
 ‘ऊर्ध्वं नासात्किर्वास्त्रैर्मेन्द्रियोनिगुदेरथः ।
 कुपितं रोमजूपैश्च समसौक्ष्ण्यं प्रवर्षते ॥’
 कुपितमतिकुपितम् ॥ ३ ॥ पूर्वैरुपमाह ।
 ‘सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमयानं वसिः ।
 लोहगन्धिश्च निम्बायो भवत्सिन्धु भविष्यति ॥’
 विशिष्टं रूपमाह ।
 ‘सान्धं सपाण्डु सखीहं पिच्छिलश्च कपात्तितम् ।
 श्यावासक्तं सपेयश्च तदुक्तश्च वातिकम् ॥
 रक्तपित्तं कवावाभं लघ्वं गौमूत्रसन्निभम् ।
 मेचकागारधूमाभंमज्जनाभश्च पित्तिकम् ।
 संस्पर्द्धकृद्दि संसर्गात्त्रिजिह्वं सान्निपातिकम् ॥’
 सपाण्डु ईषत्पाण्डु । पिच्छिलं मधुरपिच्छिलवि-
 युक्तम् । लघ्वं कण्ठलाभम् । मेचकं चिकन-
 लव्ववर्षम् । मज्जनं श्रोतोऽज्जनं तदाभम् ॥ ३ ॥
 संसर्गाविशेषश्च मार्गभेदमाह ।
 ‘ऊर्ध्वं कपसंस्पर्द्धमघोगं मावताशुगम् ।
 द्विमार्गं कपवाताभ्यां उभाभ्यां तन्प्रवर्षते ॥ ३ ॥
 उपद्रवानाह ।
 ‘दौर्बल्यश्चासकासज्वरवमपुमदाः पाण्डुता
 दाहशर्करा
 सुक्ते घोरो विदाहस्त्वध्निरपि सदा क्षुब्ध-
 तुल्या च पीडा ।
 लघ्वा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूति-
 निष्ठोवनश्च
 द्वेषो सुक्तेऽविपाको विज्ञतिरपि भवेद्रक्तपि-
 त्तोपसर्गाः ॥’
 उपसर्गा उपद्रवाः । विज्ञतिर्मांसप्रचालनाभ-
 त्वादिः ॥ ३ ॥ साध्यत्वादिकमाह ।
 ‘एकदोषानुगं सार्धं द्विदोषं याप्यसुच्यते ।
 बन्निदोषमसार्धं स्यात्कण्ठाभिरतिवेगवत् ॥
 ऊर्ध्वं साध्यमघो याप्यमसार्धं युगपद्वतम् ।
 याधिभिः चौबदेहस्य दृढस्थानत्रतश्च यत् ॥’
 साध्यमाह ।
 ‘एकमार्गं बलवतो नातिवेगं न चोत्थितम् ।
 रक्तपित्तं सुखे कावे सार्धं स्यात्त्रिपद्रवम् ॥’
 सुखे कावे हिमशिशिरयोः ॥ ३ ॥ असाध्यमाह ।
 ‘मांसप्रचालनाभं कथितमिव च यत् कर्दमम्भो-
 निभं वा
 भेदः पूयासकल्पं यज्जद्विष यदि वा पङ्कजं वा
 कपाभम् ।
 यत् लघ्वं यच्च नीचं भ्रष्टमपि कुक्षपं यत्र
 चौक्ता विकारा-
 स्तद्वर्णं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं
 विभाति ॥’
 उक्ता विकारा दौर्बलादयः । सुरपतिधनुषा
 तुल्यं नावांशम् ।
 ‘येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
 पङ्केद्दृश्यं विषयापि तत्रावाध्वमवर्षणम् ॥’
 येन रक्तपित्तेन उपहतो मनुष्यः दृश्यं षटपटा-

रक्तपि

दिकं विषय रक्तं पश्यति च पश्यति विषयापि
 षट्पटमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥ चरिदमाह ।
 ‘कोहितं कृद्दिदेहस्य बहुशो कोहितश्चयः ।
 कोहितोद्गारदर्शो च निवर्षते रक्तपित्तकः ॥’
 कोहितोद्गारदर्शो चाधिमहिष्णोद्गारमपि
 कोहितं पश्यति रक्तध्वं ॥ ३ ॥ अथ रक्तपित्तस्य
 चिकित्सा ।
 ‘पित्तस्य सम्भयेनादौ प्रहृतं बलिनोऽन्नतः ।
 क्षुत्पाण्डुप्रहरीरोगश्रीश्चगुणान्धरादिहत् ॥
 श्याजिबटिकनीवारकोरदूवप्रवाधिकाः
 श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तनाम् ॥’
 प्रियङ्गुः कण्टुः ।
 ‘मखरसुत्रचयकाः समकुहादुकीपजाः ।
 प्रशलाः क्षुपयवार्थे कल्पिता रक्तपित्तनाम् ॥
 दाहिमाभक्तं विज्ञानमार्थं चापि दापयेत् ।
 पटोलनिम्बवेजायश्चैतसपञ्जवाः ॥
 श्याकार्थे श्याकवात्यागार्तातक्षुजीवाद्यो हिताः ।
 पारावतान् कपोतांश्च लावान्क्ताश्चवर्षकान् ॥
 श्यागान् कपिञ्जकानिश्चान् हरिबान् कालपुष्प-
 कान् ॥
 रक्तपित्तहरान् विद्याशर्वास्त्रेषां प्रयोचयेत् ॥
 ईषदन्माननन्वाश्च हृतभृष्टान् सधैन्धवान् ॥
 कषानुमे यवशान्के दद्यात्ताशुगे रसम् ॥
 पथं सतिलयुषेश्च सतिताजाजशक्तुभिः ।
 धान्याकषाजीवासार्गां द्राक्षापर्पटयोर्हिमः ।
 रक्तपित्तं ज्वरं दाहं दृष्ट्वा शोषश्च नाशयेत् ॥
 धान्याकादेर्हिमः ॥ ३ ॥
 ‘हीवेरसुत्पलं ध्यानं चन्दनं यदिकान्धता ।
 उषीरश्च हृषिकेशी जायं समधुशर्करम् ॥
 पाययेत्तेन सद्यो हि रक्तपित्तं प्रकथति ।
 रक्तपित्तं जयकुम्भं दृष्ट्वा दाहं ज्वरं तथा ॥ ३ ॥
 पुराणं पीनमानौय कुशाकस्य पलं दृष्टम् ।
 तद्दीपाधारबीजकशिराशुभ्यं समान्धरेत् ॥
 ततस्तस्य तुलां नीत्वा पचिष्णुतुलाशुभे ।
 तस्मिन्नीरेऽहंश्रिते तु यजतः शीतजीवति ॥
 तानि कुशाकस्यानि पीडयेद्दृष्ट्वाशुभे ।
 यजतस्तस्यन् नीत्वा पुनः पाकाय धारयेत् ॥
 कुशाकं शोषयेद्दुर्मे ताज्जपाके ततः शिषित् ।
 क्षिप्रा तत्र हृतप्रस्थं कुशाकं तेन भर्षयेत् ॥
 मधुवर्षं तदाजोक्त्वा तज्जलं तत्र निःक्षिपेत् ॥
 सितायाश्च तुलां तत्र क्षिप्रा तस्मिन् हृतपथेत् ॥
 सुपके पिप्लीकीशुन्डीनीरासी हे पथे एषक ।
 एषक पलाहं धन्वाकपत्रेजामरिचं त्वचम् ॥
 सुयमेवां क्षिपेत्तत्र हृताहं चौद्रमावपेत् ॥
 एतत् पलमितं खादेदयवायिवर्षं यथा ॥
 खड्ककुशाकवेऽशोऽथ रक्तपित्तं विनाशयेत् ॥
 पित्तज्वरं दृष्ट्वा दाहं प्रदरं ज्वरतां वसिम् ॥
 अरभेद् बह्व्रयोगं कावं नाचं चतं चयम् ॥
 नाशयन्निव दृष्टोऽयं हंश्री बलवर्द्धनः ॥’
 इति खड्ककुशाकापवैद्यः ॥ ३ ॥
 ‘श्यावरीशुक्लकण्ठं कर्कशात् शीरं चतुर्मुखम् ।
 शीरतुल्यं हृतं नचं वित्वा कण्ठतुल्यवा ॥

रक्तपि

इतश्च पक्षेण पक्षाहं विद्येत् सदा ।
 रक्तपित्तं कृत्वापित्तं चयं चास्य नाशयेत् ।
 श्रुतावरीपाकः । इति रक्तपित्ताधिकारः ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथास्य सनिदानपूर्वकपक्षणं सन्धापिच ।
 “पित्तं यथा भूतं लोहितपित्तसंज्ञां जभते
 तत्तथाशुखाख्यास्यामः । यदा यस्तु जन्तुयैव-
 कोहाजककोरदूषकप्रयाग्यमानि निखं भुङ्क्ते
 भ्रष्टोऽप्यतीत्यमपि चान्यदज्जनात् निव्यावमाव-
 कुलत्यचारुपोपहितं दक्षिणकोदन्वितं कङ्क-
 काङ्गिकोपहितं वाराहमाहिविकमत्यगय-
 पिहितं पिण्याकं पिच्छालकशाकोपहितं
 मूलक-सधेपकमुनकरशिशुकखरयूवभूस्तक-
 सुसुखसुरसकुठेरककोरकालक-पर्णासकक-
 पयिजन्मकोपदंशं सुरासौवीरतुकोदकमैरेय-
 मेरुसमभूककुवरवदरान्धप्रार्थानुपानं पिच्छासो-
 तदभूविहसुख्याभितप्तो चातिमानमतिपेक्षं वा
 पयसा समन्नाति रौहिणीकलकङ्गापोतं वा
 सर्वपतेजचारविहं कुलत्यमावपिण्याकजाव-
 जकुचपकेः श्रौतिकेर्वा सङ्गीरमाममतिमात्र
 मयवा पिबत्युव्याभितप्रस्तस्येवमाचरतः पित्तं
 प्रकोपमापद्यते । लोहितस्य सप्रमाद्यमतिवर्धते ।
 तस्मिन् प्रमाद्यातिप्रवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीर-
 मनुसंपदयदैव यत्तद्ग्रीहप्रभवाणां लोहित-
 वज्राणां श्रोतसां लोहिताभिधन्वगुण्डुलि सुखा-
 न्यासाद्य प्रतिपद्यते तदेव लोहितं दूषयति ।
 संसर्गात्तर्जोहितप्रदूषणात्लोहितगन्धवर्णाद्य-
 विधावाच पित्तं लोहितमिदं चन्दते । तस्ये-
 मानि पूर्वकृपाणि । तदयथा । अन्नमाभि-
 लाषो मुक्तस्य विदाहः शुक्लाक्षरसगन्ध उद्-
 जरकृन्धोऽभीष्टागमनं हृद्दितस्य वीभक्षता
 क्षरभेषो गात्राणां सदनं परिदाहश्च सुखा-
 द्दमागम इव लोहितलोहितमत्यामगन्धित्व-
 मपि चास्यस्य रक्तहरितहारिप्रवन्मङ्गावयव-
 श्लक्ष्णं च-खेदजाजाशिशुवाकस्यकर्ममपिङ्-
 कोलिकापिङ्गकारामसंवेदनालोहितनीजपीत-
 म्जावाणामर्षिगताश्च कृपाणां सप्रदंशं न-
 मभीष्टमिति लोहितपित्तपूर्वकृपाणि । उप-
 द्रवास्तु खलु रौन्ध्यारोचकाविपाकन्यास-
 कावज्वरातीसारशोफशोषपाण्डुरोगखरमिदाः ।
 मार्गो पुनरस्य द्वौ कर्हचाधश्च तद्गृह्येण्यपि
 शरीरे श्लेष्मसंसर्गाद्दूहं प्रपद्यमानं कर्षनासिका-
 नेचास्थेभ्यः प्रच्यवते । बहुवाते तु शरीरे वात-
 संसर्गादधः प्रपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां
 प्रच्यवते । बहुवातश्लेष्मि तु शरीरे श्लेष्मवात-
 संसर्गाद्वावपि मार्गो प्रपद्यते । तौ मार्गौ
 प्रपद्यमानं सर्वेभ्य एव यथोक्तैः श्लेष्मैः प्रच्य-
 वते शरीरस्य । तत्र यदूर्ध्वभागं तस्याधं विरे-
 चनोपक्रमणीयत्वात्तु वक्रौषधत्वात् । सधो-
 भागं तदद्यायं वमनोपक्रमणीयत्वात् चास्योषध-
 त्वात् । यदुभयभागं तदद्यायं वसनविरेचना
 योमित्वादनौषधत्वात् । रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु

रक्तपि

पुरा इत्यथोद्वेसे सद्रकोपामर्शापिना प्राञ्जिन
 परिगतशरीरप्राञ्जानामनुत्तरमभवत् । तस्या-
 शुकारिणो दावाभिरिवापतितस्याद्यिकस्याशु
 प्रशान्तौ यतितयं मार्गां देशं कालचाभि-
 समीप्य सन्तर्पणेनापतर्पणेन वा ऋदुमधुर-
 शिशिरतिक्तकषायैरभ्यवह्यायं प्रदेहपरिविका-
 वगाहसंस्पर्शनैर्वमनादेर्वा तत्रावाहितेनेति ॥
 संक्षेपतोऽस्योपश्रमनोपायो यथा --
 “साध्यं लोहितपित्तं तदयदूहं प्रतिपद्यते ।
 विरेचनस्य योगित्वाद्बहुत्वाद्भिवणस्य च ।
 वमनं नहि पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।
 यच्च तत्रागुणो वायुक्षणात्तै चावरं मतम् ॥
 स्याच्च योगावहनत्र कषायं तिक्तकानि च ।
 तस्माद्द्यायं समाख्यातं यद्रक्तमनुजोमगम् ॥
 रक्तपित्तस्तु यन्मार्गो दावपि प्रतिपद्यते ।
 असाध्यमपि तत्र श्रेयं पूर्वाक्तादपि कारणात् ॥
 नहि संशोधनं किञ्चिदस्यस्य प्रतिमार्गम् ॥
 प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ।
 एवमेवोपश्रमनं सर्वेषो नास्य विद्यते ।
 संखट्टे च दोषेषु सर्वेष्विच्छमनं मतम् ॥
 इत्युक्तं विविधोदकं रक्तं मार्गविशेषता ॥
 एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित् साध्यं न सिध्यति ।
 प्रेषोपकरणाभावात् दौरात्प्राग्द्वैत्यदोषतः ॥
 अकर्मतश्च साध्यत्वं काञ्चिदोऽतिवर्धते ।
 तत्र साध्यत्वमेकं स्यात् साध्ययाप्यपरि-
 क्रमात् ॥
 रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेश्यते ।
 यत्तु ज्ञानमयथा नीलं यद्वा शुकधनुष्यम् ॥
 रक्तपित्तमसाध्यन्तदासो रज्जनश्च यत् ।
 अशं पूयतिमात्रश्च सर्वोपद्रवश्च यत् ॥
 वलमांसद्ये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत् ॥
 येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तं मानवः ।
 पश्चेद्दृश्यं विषयेव तत्रासाध्यमसंशयम् ॥
 तत्रासाध्यं परित्यज्यं यायं यत्नेन यापयेत् ।
 साध्यत्वावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद्भेषकं ॥
 कारणं नाम निर्वृत्तिं पूर्वकृपाण्युपद्रवान् ।
 मार्गो दोषानुबन्धश्च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥
 निदाने रक्तपित्तस्य याजहार पुनर्व्यसुः ।
 वीतमोहरणोदोषलोभमानमदस्युहः ॥
 इति चरके निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ ॥
 अथास्य चिकित्सायां रसाः ।
 “सुतं गन्धं माचिकश्चैव लौहं
 सर्वं हृत् क्षेपणेनोदकेन ।
 लोहे पात्रे गोमयेः पाचयित्वा
 रासौ दद्यात् रक्तपित्तप्रशान्ते ॥
 इति सुधानिधीरसः ॥
 अताभसुखतीक्ष्णश्च माचिकं रसताजकम् ।
 गन्धकश्च भवेत्तुल्यं यद्विद्राचान्द्रताद्रवेः ।
 दिनेकं मह्येत् सख्ये सितासौद्रयुतावटी ।
 माषामाषा निहन्त्याशु रक्तपित्तं सुरावन्म ॥
 ज्वरं दाहं हृषां वापि शोषं पित्तान्तको रसः ॥
 इति रक्तपित्तान्तको रसः ॥

रक्तपि

शर्करातिकसंयुक्तं चिकनचयुतम्वयः ।
 रक्तपित्तं निहन्त्याशु अन्धपित्तहरं परम् ॥
 इति शर्कराद्यं लौहम् ॥
 इति वैद्यकरसेनसारसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारे ॥
 अथास्य पथ्यापथ्यविधिः ।
 “अधोगते हृदंनन्दुर्निर्गमे
 विरेचनं स्याद्भयत्र लङ्घनम् ।
 पुरातनाः षट्कशात्रिकोत्रव-
 प्रियङ्गुनीवारयवप्रसातिकाः ॥
 सुना मसुराश्चकस्तु व्यो-
 सुकुटकाश्चिद्रटवन्मिन्मत्स्याः ।
 भ्रष्टः कपोतो हरियोवलाव-
 शूराखिपारावतवर्तकाश्च ॥
 वका उरभाश्च सकालपुच्छाः
 कपिञ्जलाश्चापि कषायवर्गः ।
 गवामजायाश्च पयो हृतश्च
 हृतं महिष्याः पनसं पिप्यालम् ॥
 रम्भापलं कश्चटतकुलीय-
 पटोलवेचायमहाद्रकाश्च ।
 पुराखड्गुशाकपलश्च पक-
 पलानि तद्दोलजलानि वासा ॥
 स्नाहूनि विम्बानि च दाडिमानि
 खर्चूरधात्रीमिषिनारिकेलम् ॥
 कशेरुद्रङ्गाटमवष्कराणि
 कपित्थशालकपक्षकानि ॥
 भूनिम्बशाकं पिपुमहंपत्रं
 तुम्बीकलिङ्गानि च लाजसक्तुः ।
 दाचा सिता माचिकमेव च
 श्रौतोदकसौहृदवारि चापि ॥
 सेकोऽवगाहः श्रुतधीतसर्पि-
 रभङ्गयोगः शिशिरप्रदेहः ।
 हिमानिजलान्धनमिन्द्रपादाः
 कथा विचित्राश्च मनोऽनुकूलाः ॥
 धारायहं भूमियहं सुशीतं
 वैदूर्यमुक्तामणिधारणश्च ॥
 रम्भोत्पलाभोरुहपत्रश्या
 चौमाखरचोपवनं सुशीतम् ॥
 प्रियङ्गुकाचन्धनकृषिताना-
 मानिङ्गनचापि वराङ्गनामम् ॥
 पद्माकराणां सरितां हृदानां
 चन्द्रोद्यानां हिमवहरीयाम् ॥
 सुशीतलानां गिरिनिर्भराणां
 सतिः प्रशस्तानि च कौसैतानि ।
 प्रखीरनीरं हिमवास्तुका च
 मिषं हृषां श्रोत्रितपित्तरोगे ॥
 अथापथ्यानि ।
 “थायामाध्वनिषेवणं रविकरकीच्छानि
 कर्मोचि च ।
 लोभो वेगविधारणश्चपलता हृद्यन्ध्यायानि च ॥
 खेदासुतिधूमपानसुरतश्रीघाः कुलत्यो गुणो
 वात्सिकं तिलमासवैपदक्षिचाराणि कौपं पयः ॥
 इति वैद्यकप्रथापथ्यविधौ रक्तपित्ताधिकारे ॥

रक्तपु-

रक्तवी

रक्तम

रक्तपित्तहा, स्त्री, (रक्तपित्तं हन्तीति । हन् + उः । शिवां टाप् ।) रक्तपि । इति शब्द-
चन्द्रिका । गौडिवा दूर्वा इति भाषा ।
(विदितिरस्याः रक्तपिशाब्दे ज्ञातव्याः)
रक्तपुनर्नवा, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा पुनर्नवा ।)
रक्तवर्णपुनर्नवाश्रावः । तत्पर्यायः । क्रूरा २
मन्त्रलपत्रिका ३ रक्तकाष्ठा ४ वर्णकेतुः ५
जीहिता ६ रक्तपत्रिका ७ वैशाखी ८ रक्त-
वर्षाभूः ९ श्रोत्रज्ञी १० पुष्पिका ११ विकसरा १२
विषज्ञी १३ प्रादुषण्य १४ सारिणी १५ वर्षा-
भवः १६ शोणपत्रः १७ भौमः १८ पुनर्भवः १९
नवः २० नवः २१ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
सारकत्वम् । शोषरक्तप्रदरोषपाण्डुपित्तनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
रक्तपुष्पः, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य ।) करवीरः । इति
जटाधरः । (अस्य पर्यायो यथा,—
“ करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽथमारकः ।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चकामो लघुक्षया ॥ ”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
रौहितकवृक्षः । इति शब्दमाला । रक्तकाञ्चन-
वृक्षः । दाडिमवृक्षः । वकवृक्षः । इति रत्न-
माला । बन्धकवृक्षः । पुन्नागवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः । (रक्तवर्णपुष्पविशेषः, जि ।)
यथा, हृत्संज्ञितायाम् । १५ । १४ ।
“ इन्द्रादिदेवै रक्तपुष्पफलश्राखिनः सतिल-
सुत्राः ।
कार्पासमावचयकाः पुरन्दरहुताश्रमत्ताश्च ॥ ”
रक्तपुष्पकः, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य । कन् ।) पलाश-
वृक्षः । (अस्य पर्यायो यथा,—
“ पलाशः किंशुकः पर्णो यश्चिद्यो रक्तपुष्पकः ।
सारमेष्ठो वानहरो ब्रह्मवृक्षः समिधरः ॥ ”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
रौहितकवृक्षः । इति जटाधरः । पर्याटः ।
शास्त्रनिर्घण्टः । इति राजनिर्घण्टः ।
रक्तपुष्पा, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्याः ।) शास्त्रनि-
वृक्षः । इति जटाधरः । (अस्याः पर्यायो
यथा,—
“ शास्त्रनिस्तु भवेन्नोचा पिच्छला पूरञ्जीति च ।
रक्तपुष्पा स्त्रियायुक् कण्टकाट्या च गूलिनी ॥ ”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पुनर्नवा । तत्पर्यायो यथा,—
“ पुनर्नवा परारक्ता रक्तपुष्पा शिखाटिका ॥ ”
सिन्दूरी । तत्पर्यायो यथा,—
“ सिन्दूरी रक्तबीजा च रक्तपुष्पा सुकोमला ॥ ”
इति भावप्रकाशः ।)
रक्तपुष्पिका, स्त्री, (रक्तपुष्पा + कन् । टाप् अत
इत्वम् ।) कण्वाशुः । इति शब्दचन्द्रिका ।
रक्तपुनर्नवा, भूपाटलिः । इति राजनिर्घण्टः ।
रक्तपुष्पी, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्याः । डीष् ।)
पाटकीवृक्षः । इति जटाधरः । जवा । आवर्त-
कीकवा । नागसमौ । कडवीवृक्षः । उडु-
काकी । इति राजनिर्घण्टः । (धातकी ।

तत्पर्यायो यथा,—
“ धातकी रक्तपुष्पी स्यात् कुञ्जरा मधुवासिनी ॥ ”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
रक्तपूरकं, स्त्री, (रक्तं पूरयतीति । पूर + ण्वल् ।)
वृक्षान्नम् । इति राजनिर्घण्टः । (विषयमस्य
वृक्षान्नशब्दे ज्ञातव्यम् ।)
रक्तप्रसवः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पमस्य ।)
रक्तकरवीरः । रक्ताम्बानः । इति राज-
निर्घण्टः ।
रक्तफलः, पुं, (रक्तं लोहितवर्णं फलमस्य ।)
वटवृक्षः । इति जटाधरः । (अस्य पर्यायो
यथा,—
“ वटो रक्तफलः शङ्खी न्यग्रोधः खन्धो ब्रुवः ।
चीरो वैश्रवणो वाषो बहुपादो वनस्पतिः ॥ ”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
रक्तफला, स्त्री, (रक्तं फलदशायां लोहितवर्णं
फलमस्याः ।) विम्बिका । इत्यमरः । २ । ४ ।
१४६ । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“ तुष्टी रक्तफला विम्बी तुष्टिकेरी च विम्बिका ॥ ”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
स्वर्णवल्ली । इति राजनिर्घण्टः । (अस्याः
पर्यायो यथा,—
“ स्वर्णवल्ली रक्तफला काकायुः काकवल्ली ॥ ”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
रक्तफेनजः, पुं, (रक्तफेनात् जायते इति । जन् +
ङः ।) वामपार्श्वस्थकोम । तत्पर्यायः ।
पुष्कयः २ । इति वैमचक्रः । १ । २६६ ।
रक्तविन्दः, पुं, (रक्तानां विन्दः ।) रक्तकावा ।
यथा,—
“ रक्तविन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः ।
समुत्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणस्तदासुरः ॥ ”
इति मार्कण्डेय देवीमाहात्म्यम् ।)
रक्तबीजः, पुं, (रक्तवर्णं बीजमस्य ।) दाडिमः ।
इति राजनिर्घण्टः । (अरिष्टकफलः । रीटा
इति स्यात् । तत्पर्यायो यथा,—
“ अरिष्टकस्तु माङ्गल्यः लण्यवर्णोऽर्थसाधनः ।
रक्तबीजः पीतफेनः फेनिको गर्भपातनः ॥ ”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
रक्तं श्लोषितं बीजं कारणमस्य ।) असुर-
विशेषः । स च मुम्भनिमुम्भसिनापतिः देव्या
हृतश्च । यथा,—
“ पलायनपरान् दृष्ट्वा देवान् मालगणादितान् ।
योहुमभ्याययौ क्रुद्धो रक्तबीजो महासुरः ॥
रक्तविन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः ।
समुत्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणस्तदासुरः ॥
युयुधे स गदापात्रिन्धुश्या महासुरः ।
ततश्चेन्नी स्वयमेव रक्तबीजमताडयत् ॥
कुलिशेनाहतस्यागु तस्य सुखाव श्लोषितम् ।
समुत्पत्युत्ततो योधास्तद्वपुस्तत्पराक्रमाः ।
यावन्तः पतितास्तस्य शरीरात्तत्तत्तद्विन्दवः ।
तावन्तः पुत्रवा जातास्तद्वीर्यवकविक्रमाः ॥
तस्याहतस्य बहुधा शक्तिश्लादिभिर्भवि ।

पपात यो वै रक्तबीजोवापन्नतशीरसुराः ।
तेवासुराश्चक्षुभतिरसुरैः सकलं जगत् ।
आममावीततो देवा भयमाजमुदतमम् ।
तान् विषयान् सुरान् दृष्ट्वा चक्रिका प्राह-
सत्तरा ।
उवाच काली चासुखे ! विस्तरं वदन् कुत ॥
मच्छेषपातवभूतान् रक्तविन्दून् महासुरान् ।
रक्तविन्दोः प्रतीच्छ त्वं वल्लिबानेन वेगिता ॥
भक्षयन्ती चर रक्षे तदुत्पन्नान् महासुरान् ।
एवमेव क्षयं देवः शीकरक्तो गमिष्यति ॥
भक्षयामाप्सया चोया न चोत्पत्स्यन्ति चापरे ।
इक्षुका तां ततो देवी श्लेनाभिजघान तम् ॥
सुखेन काली जयति रक्तबीजस्य श्लोषितम् ।
तस्याहतस्य देवान् बहु सुखाव श्लोषितम् ॥
यत्तत्तत्तद्वदन् च सासुखा वप्रतीच्छति ।
सुखे समुद्रना येऽस्या रक्तपाताम्हासुराः ।
तां च खादाय चासुखा पपी तस्य च श्लोषितम् ॥
देवी श्लेना वक्ष्ये वाक्चेरतिभिच्छेदिभिः ।
अद्याप रक्तबीजं तं चासुखीपीतश्लोषितम् ॥
स पपात महीपृष्ठे श्लक्ष्णं च समाहतः ।
नीरक्तश्च महीपाल ! रक्तबीजो महासुरः ॥
ततस्ते हर्षमनुजमवापुच्छिदशा रुप ।।
तैर्वा माहगणो जानो ननर्नास्वसुरोद्वतः ॥ ”
इति मार्कण्डेय देवीमाहात्म्यम् ॥
(महिषासुरपिता दानवो रम्भ एव जन्मान्ते
रक्तबीजो जातः । यथा, देवीभागवते । ५ ।
२ । ४४—४६ ।
“ न्तं रम्भं समानीय यदास्ते परमं प्रियम् ।
चित्तार्था रोपयामासुस्तस्य देवस्य मुह्यथे ॥
महिषो सा पतिं दृष्ट्वा चित्तार्था रोपितं तदा ।
प्रवेष्टुं सा भर्तिं चक्रे पतिना सद्य पादकम् ॥
वायंमाणापि यत्नेः सा प्रविषश हुताशनम् ।
ज्वालामाजाकुलं साध्वी पतिमादाय बल्लभम् ॥
महिषस्तु चित्तमध्यात् समुत्पत्स्यौ महाबलः ।
रम्भोऽप्यन्यदपुः क्षत्वा निःशतः पुत्रवत्सलः ॥
रक्तबीजोऽप्यधौ जातो महिषोऽपि महाबलः ।
अभिविक्तस्तु राज्येऽधौ ह्यारिरसुरोत्तमैः ॥
एवं स महिषो जानो रक्तबीजश्च वीर्यवान् ।
अवध्यस्तु सुरैर्देवैर्मानवैश्च श्रुतोत्तमः ॥ ”)
रक्तबीजका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णो बीजोऽस्याः । कन्
+ टाप् ।) तरदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तमञ्जरः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा मञ्जरी । सा विद्यति-
रस्यति । “ अश्वत्थादिभ्यः अच् । ” ५।२।१२०।
इत्यच् ।) निपुलवृक्षः । इति त्रिकाशेषः ॥
(गुणादयोऽस्य निपुलशब्दे ज्ञातव्याः ।)
रक्तमत्स्यः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो मत्स्यः ।) इक्षु-
वर्णो मत्स्यविशेषः । यथा,—
“ यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाप्यो
नातिसूको रक्तमत्स्यः स दूतः ।
शीतो बन्धः पुटिज्जहीपनोऽधौ
नार्श्वधत्ते किञ्च रोषचयस्य ॥ ”
इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तय

रक्तमूलकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं मूलमस्य । कन् ।)
 देवसर्पपट्टः । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तमूला, स्त्री, (रक्तं मूलं अस्याः । टाप् ।)
 लज्जालुपट्टः । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तमेघः, पुं, (मेघं मेघः रक्तस्य मेघः ।)
 प्रमेहरोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “विषमसुखं सज्वरं रक्ताभं रक्तमेघनः ॥”
 मूत्रं मूत्रयेदिति योजनीयम् । अस्यौषधम् ।
 यथा,—
 “चक्रप्रभावचातुस्तुभूमिसुरदारवः ।
 हरिद्रातिविषादाक्षौपिप्लीभ्रुर्वाचकम् ॥
 धान्यकं त्रिफला चथं विषुङ्गं गजपिप्पली ।
 सुवर्षमाजिकं खीषं हौ चारौ लवणत्रयम् ॥
 रतानि टङ्गुमात्राणि संयुक्तौयात् पृथक् पृथक् ।
 द्विकर्षणतोहं स्यात्तुष्करां सितं भवेत् ॥
 शिलाजम्बूककं स्याददौ कर्षाच्च गुग्गुलीः ।
 विधिना योजितैरेतैः कर्षाद्या गुटिका शुभा ॥
 चक्रप्रभेति विख्याता सर्वरोगप्रकाशिनौ ।
 निहन्ति विंशतिं मेघान् कृष्णमटविधं तथा ॥
 चतस्रश्चाक्षरीस्तदन्तं मन्त्राघाताच्छयोदृश ।
 अक्षरद्विं पाक्षुरोगं कामकाञ्च हनीमकम् ॥
 कासं श्वासं तथा कुष्ठमभिमाम्बमरोचकम् ।
 वातपित्तकषयाधीन् वक्ष्या दृष्या रसायनी ॥
 समाराध्य श्रियं तस्मात् प्रयत्नात् गुटिकासिमाम् ।
 प्राप्तवाञ्छमा यस्मात् तस्माच्चक्रप्रभा स्युता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथास्य लक्षणम् । यथा,—
 “विषं लवणसुखं च रक्तं मेघेति यो नरः ।
 पित्तस्य परिकोपेन तं विद्यात्तमेघिनम् ॥”
 इति चरके निदानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)
 रक्तमोक्षकं, स्त्री, (रक्तस्य मोक्षकम् ।) श्लोचि-
 त्वावः । यथा,—
 “वेदोपश्रमायां तथा पाकश्रमाय च ।
 अचिरोत्पतिते शोथे श्लोचिन्तसावचरेत् ॥
 चरेत् कुर्म्यात् ।
 अकतस्तु क्रियाः सर्वं रक्तमोक्षकमेकतः ।
 रक्तं हि वेदान्मूलं तन्नेत्रास्त्रि न चापि रक्त् ॥
 चिर्वर्षे कठिने श्लावे ब्रह्मे चाद्यन्तवेदने ।
 नविशेषे विशेषेण लौकौभिः पदेरपि ॥
 श्लोचिन्तसावचरेदिहनेनाम्यः ॥” इति भाव-
 प्रकाशः ॥ (तथा च ।
 “रक्तावसेचनं चतुर्भिः प्रकारैर्भवति ।
 शिराधरेचनेनापि अलावभिक्षये च ॥
 अश्लक्ष्णैर्लौकाभी रक्तञ्च सावयेदुधः ।
 पूष्णं चापराञ्च च नात्युष्णे नातिशीतले ॥
 अवागपरिपीतस्य श्लोचिन्तं मोक्षयेद्विषक् ।
 शिरोरोगेषु सर्वेषु नाशामध्यपटे तथा ।
 अक्षरं रेचयेद्यत्नात् सर्वदा भिषगुत्तमः ॥”
 इति हारीते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ।)
 रक्तयटिका, स्त्री, (रक्ता यटिरिव । बहा रक्ता
 रक्तवर्णा यटिः । मञ्जिष्ठाः ।) मञ्जिष्ठा ।
 इति वटावटः ।

रक्तयटिका, स्त्री, (रक्तयटि + कम् । टाप् ।)
 मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः । (अस्याः
 पर्यायोऽयथा,—
 “मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्य्यपि ।
 तान्मवह्नी चित्रपर्णी काञ्चारी रक्तयटिका ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समञ्जा काल-
 मेधिका ।
 मङ्गुपपर्णी भङ्गीरी भङ्गी योजनवल्गापि ।
 रसायन्यसंवा काला रक्ताङ्गी रक्तयटिका ।
 ‘भङ्गीतकी च गङ्गीरी मञ्जवा वल्गरञ्जिनी ॥’
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 रक्तयावनालः, पुं, (रक्तवर्णः यावनालः ।) सुवर-
 यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तरेशः, पुं, (रक्ताः रेशवोऽस्मिन्निति ।) सिन्धु-
 रम् । (अस्य पर्यायो यथा,—
 “सिन्धूरं रक्तरेशुश्च नागमर्भश्च सीसजम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 पलाशकलिका । इति मेदिनी । ने, १०५ ॥
 पुत्रागः । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तरेशुका, स्त्री, (रक्ताः रेशवः परागा अस्याम्,
 कन् । टाप् च ।) पलाशकलिका । तत्पर्यायः ।
 अङ्गारिका २ । इति शब्दमाला ॥
 रक्तरेशुकं, स्त्री, (रक्तवर्णं रेशुकम् ।) महा-
 पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तलघुनः, पुं, (रक्तवर्णं लघुनः ।) रक्तवर्ण-
 मूलविशेषः । तत्पर्यायः । महाकन्दः २
 यज्जनः ३ दीर्घपत्रकः ४ एणुपत्रः ५ खल-
 कन्दः ६ यवनेटः ७ । अस्य गुणाः ।
 “यज्जनस्य मधुरं कटु कन्दं
 नाजमप्युपदिशन्ति कषायम् ।
 पञ्चसङ्घयसुशान्ति सतिक्तं
 खरयो लवणमस्थि वदन्ति ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तला, स्त्री, (रक्तं लाति यस्मातीति । ला +
 कः । टाप् ।) काकतुळी । इति राजनिर्घण्टः ।
 (विशेषोऽस्याः काकतुळीशब्दे ज्ञातव्यः ।)
 रक्तलोचनः, पुं, (रक्ते लोचने लोचने अस्य ।)
 कपोतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०५ ॥ लोहित-
 लोचनयुक्तं, त्रि ।
 रक्तवटी, स्त्री, (रक्ता वटी वटिकेव ।) मखरिका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 रक्तवट्टी, स्त्री (रक्ता वट्टीव ।) मखरिका ।
 इति जटाधरः ४ (मखरिकाशब्देऽस्या गुणा-
 दयो शेषाः ।)
 रक्तवर्गः, पुं, (रक्तानां लोहितवर्णानां वर्गः
 समूहोऽयम् ।) दाडिमः । किंशुकम् । लाक्षा ।
 बन्धुकम् । निशाद्यम् । कुसुम्भपुष्पम् । मञ्जिष्ठा,
 इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तवर्णः, पुं, (रक्तः लोहितः वर्णोऽस्य ।) रत्न-
 मोपः । इति राजनिर्घण्टः । (रक्तवर्णविशेषे,
 त्रि । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ।

रक्तमि

“सिताचिताः पीतकरक्तवर्णा
 भवन्ति वेदनेकविधास्तु शिवाः ॥”)
 रक्तवर्धनः, पुं, (रक्तं श्लोचिन्तं वर्धयतीति । वर्ध् +
 ङिच् + क्तुः ।) वार्णाङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 (पारावतः । तत्पर्यायो यथा,—
 “पारावतः कलरवः कपोतो रक्तवर्धनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 रक्तवर्षाभूः, स्त्री, (रक्तवर्षा वर्षाभूः ।) रक्त-
 पुनर्ववा । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तवसनः, पुं, (रक्तं वसनमस्य ।) सञ्जाधी ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०३ ॥
 रक्तवातः, पुं, (रक्तप्रधानो वातः ।) रोगविशेषः ।
 अस्यौषधम् । यथा, गावके १६३ अध्याये ।
 “नारिकेलस्य वै मूलं ह्यागच्छीरेव संयुतम् ।
 पिवेच्च त्रिविधस्तस्य रक्तवातो विनश्यति ॥”
 रक्तवालुकं, स्त्री, (रक्ता वालुका चूर्णमत्र ।) सिन्धु-
 रम् । इति हारावली ।
 रक्तवालुका, स्त्री, (रक्ता वालुकेव ।) सिन्धु-
 रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रक्तवल्गा, स्त्री, (रक्तवर्णं वल्गं प्रसववन्धन-
 मस्याः ।) श्लेषालिका । इति शब्दचन्द्रिका ।
 (श्लेषालिकाशब्देऽस्या गुणादयो विशेषाः ।)
 रक्तवटिः, स्त्री, (रक्तानां वटिः ।) वधिरवर्ध-
 नम् । तत्पुत्रोत्पत्तिविशेषः । तत्पर्यं शब्दोद्-
 योगः । यथा । कृत्यचिन्तामणौ ।
 “रक्ते शब्दोद्द्योगो मंसास्थिवसादिभिर्मैरक्तः ।
 धान्यहिरण्यत्वक्पुनःकुसुमाद्यो वर्धिते भयं
 विद्यात् ॥”
 इति ज्योतिषस्तम् ॥
 रक्तशालिः, पुं, (रक्तवर्णः शालिः ।) रक्तवर्ण-
 धान्यविशेषः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । २०
 अध्याये । “रक्तशालिवटिकगङ्गुकतुङ्गकपाण्डु
 कपीतकप्रमोदककालकेन्दादि ॥”) तत्पर्यायः ।
 तान्मशालिः २ श्लोचिशालिः ३ लोहितः ४ ।
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । क्षिण्व-
 त्वम् । वनावहत्वम् । वधिकारित्वम् । शीप-
 नत्वम् । पच्यत्वम् । पित्तदाहानिषासनाग्नि-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । (तथा च ।
 “रक्तशालिवरक्षेभु बल्यो वर्धयति शोचिन्तं ।
 चक्षुष्यो मूत्रलः सर्वः शुक्रलसृष्ट च्वरापहः ।
 विषत्रकन्धासकासदाहनुद्विपुष्टिदः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 रक्तशासनं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं शास्त्रि वशीकरो-
 तीति । शास् + क्तुः ।) सिन्धुरम् । इति हारा-
 वली ।
 रक्तशियुः, पुं, (रक्तवर्णः शियुः ।) रक्तशोभा-
 न्नपट्टः । तत्पर्यायः । रक्तकः २ मधुरः ३
 बहुलच्छदः ४ सुगन्धः ५ केशरी ६ विंशः ७
 नमरिः ८ । अस्य गुणाः । महावीर्यत्वम् ।
 मधुरत्वम् । रसावनत्वम् । श्लेषाधानसमो-
 दानिपित्तश्लेष्नाग्नित्वम् । वारकत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ।

रक्तं

रक्तशीर्षकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं शीर्षं अग्रमस्य । कन् ।) सरसप्रवः । इति रत्नमाला ।
 रक्तशङ्करं, स्त्री, विषमं । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तमंघ्रं, स्त्री, (रक्तमिति संज्ञास्य ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (गुणादयोऽस्य कुङ्कुमशब्दे विशेष्याः ।)
 रक्तसन्धिका, स्त्री, (रक्ताय रक्तपाणाय सन्धक् दृशतीति । दन्ध + क्तल् । टाप् । अत इत्वच् ।) जङ्गीका । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तसन्धकं, स्त्री, (“रक्तं सन्धिवेति रत्तुनाथः । रक्तान् सन्धिनू अकति गच्छति आप्रोतीति । कः । इति रायसुकुटभरतमल्लिकौ । ”) रक्तकञ्जारम् । तत्पर्यायः । हलकम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ३६ ।
 रक्तसरोरुहं, स्त्री, (रक्तं सरोरुहम् ।) रक्तपद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४१ ।
 रक्तसर्षपः, पुं, (रक्तवर्णः सर्षपः ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तसहा, स्त्री, (रक्तं सहते इति । सह + अच् + टाप् ।) रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तसारं, स्त्री, (रक्तवर्णः सारोऽस्य ।) रक्तचन्दनम् । (यथास्य पर्यायः । “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं चन्द्रचन्दनम् । तिलपर्यं रक्तसारं तत्प्रबालफलं स्तनम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्यायो यथा,— “पत्तङ्गं रक्तसारश्च सुरङ्गं रत्नमन्था । पट्टरत्नकमाख्यातं पत्तृश्च कुचन्दनम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 रक्तसारः, पुं, (रक्तः सारो यस्य ।) अन्ववेतसः । रक्तखट्विः । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्यायो यथा,— “खट्विरो रक्तसारश्च गायत्री हन्तघावनः । कण्टकी बालपञ्च बहुश्लेष्यश्च यज्ञियः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) रक्तसारो यस्येति । शीघ्रितसारयुक्ते, त्रि । यथा, दृष्टन्संहितायाम् । ६८ । ६७ । “तास्त्रोत्तमपालीजिज्ञानेज्ञानपायुकरचरणेः ।
 रक्तेस्तु रक्तसारा बहुमुखवनिताधंपुत्रयुताः ॥”
 रक्तसौगन्धिकं, स्त्री, (रक्तवर्णं सौगन्धिकम् ।) रक्तकञ्जारम् । इति जटाधरः ।
 रक्तसावः, पुं, (रक्तं सावयतीति । सु + शिच् + अच् ।) वेतसावः । इति जटाधरः । (रक्तस्य सावः ।) रक्तपतनम् । (यथा, दृष्टन्संहितायाम् । ८७ । ३५ । “कलहो नेर्हृतभागे रक्तसावोऽथ श्लक्ष्णोपच । अपराद्यैर्षंङ्गनं विनश्यते चर्मकारभयम् ॥”)
 रक्तहंसा, स्त्री, (रक्ताः वशीभूताः हंसा अत्र ।) रानिखीविशेषः । इति हज्जायुधः ।

रक्ताति

रक्ता, स्त्री, (रक्त + टाप् ।) गुञ्जा । (अस्याः पर्यायो यथा,— “रक्ता वा काकपिपी स्यात् काकावन्ती च रक्तिका । काकादनी काकपीपुः सा स्मृता काकवल्लरी ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) लाक्षा । मञ्जिष्ठा । उद्दुकास्त्री । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्ताकारः, पुं, (रक्तवर्णं आकारः अवयवोऽस्य ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः । (विशेषोऽस्य प्रवालशब्दे विशेष्यः ।)
 रक्ताक्तं, स्त्री, (रक्तेन रक्तवर्णेन अक्तं अक्षितम् ।) रक्तचन्दनम् । इति जटाधरः । शीघ्रित-भिन्निते, त्रि ।
 रक्ताक्षः, पुं, (रक्तं लोहितं अक्षिणी अस्य । “अक्ष्णीऽदर्शनात् ॥” ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।) महिषः । पारावतः । चकोरः । क्रूरः । इति मेदिनी । घे. ४४ । सारसः । इति राजनिर्घण्टः । (अन्वविशेषः । यथा, दृष्टन्संहितायाम् । ८ । ५१ । “रक्ताक्षमन्वं कथितं हतौयं यस्मिन् भयं दंष्ट्रकृतं गदाच्च ॥”) रक्तवर्णचतुर्युक्ते, त्रि । (यथा, रामायणे । २ । ८८ । १६ । “कथमिच्छीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः । सुखभागी न दुःखार्हा शयितो भुवि राघवः ॥” अस्य सदा लक्ष्मीयुक्तो भवेत् । यथा, ज्योतिःसागरे । “न श्रीस्थूलति रक्ताक्षं नार्थः कनकपिङ्गलम् । न दौर्घवाहुमेन्धयं न सौख्यं प्रहसन्मुखम् ॥”)
 रक्ताङ्गं, स्त्री, (रक्तवर्णमङ्गमस्य ।) विद्रुमः । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी । गे. ४८ । (रक्तचन्दनम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं चन्द्रचन्दनम् । तिलपर्यं रक्तसारं तत्प्रबालफलं स्तनम् ॥”)
 रक्ताङ्गः, पुं, (रक्तमङ्गं यस्य ।) मङ्गलग्रहः । कम्पिलः । इति मेदिनी । गे. ४७ । (अस्य पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । “कम्पिलकस्तु रक्ताङ्गो गुणारोचनिकेति सा ॥” “कम्पिलः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि च ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) प्रवालः । मत्स्यः । इति राजनिर्घण्टः । मखलम् । इति शब्दरत्नावली । (नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १७ । “ऋषभो वेगवान्नागः पिष्कारकमहाह्वन । रक्ताङ्गः सर्वसारङ्गः सन्धः पट्टवासकौ ॥”)
 रक्ताङ्गी, स्त्री, (रक्ताङ्ग + ङीष् ।) जीवन्ती । इति मेदिनी । गे. ४६ । मञ्जिष्ठा । इति भावप्रकाशः ।
 रक्तातिसारः, पुं, (रक्तं अक्षतं सरसत्वात् । सू + क्तल् ।) रोगविशेषः । “तस्य संप्राप्तिमाह । पित्तक्षतु यदाक्षयं द्रवमश्नाति पित्तिके ।

रक्ताम्ब

तद्दोषाभ्यायते शीघ्रं रक्तातीसार उच्यते ॥ तस्य चिकित्सा ।
 ‘वत्सकानदत्वगार्वा हाङ्गिमखलसम्भा वाक् । त्वग्गुणं पलमानं विपरीदहाङ्गसन्निते तोये ॥ अष्टमभागं शेषं कायं मधुना विवित् पुरुषः । रक्तातिसारसुख्यमतिशयितं नाशयेन्नितम् ॥ इति कुटजदाङ्गिमन्त्रायः ॥ * ॥
 ‘गोदुग्धनवनीतन्तु मधुना वितया सह । लीढं रक्तातिसारे तु व्याहकं परमं महत् ॥ इति नवनीतावलेहः ॥ * ॥
 ‘पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तक्षलाम्बना । रक्तातिसारनिद्रक्तपित्तहृद्दाहमेहहृत् ॥ चन्दनमत्र श्वेतम् । इति चन्दनकल्कः ॥” इति भावप्रकाशः । (तथा च । “यस्तु रक्तगुह्यविरेचने शीघ्रदाहमतिरिष्यते । रक्तातिसार इति विशेष्यो वैद्यैर्महामतिभिः । धन्वनागरसुस्ता च बालकं बालविषयकम् । वलानागवला चेति कायो रक्तातिसारिणाम् । दाङ्गिमश्च कपित्थश्च पण्याजम्बूकपलवान् । पिष्ट्वा देया मस्युक्ता रक्तातिसारहारणाः । गुह्येन पक्वं दानत्वं विष्वं रक्तातिसारिणी । मधुजे मधुयुक्ता वा दधा रक्तातिसारहाः ॥ वत्सकानिविधनागराभया पिवितश्च मधुमस्तुसंयुतम् । लेह एव मधुना च माशुवि रक्तवाहमति वारयत्यपि ॥ कुटजत्वक् च पाठा च विष्वं विष्वश्च धातकी । मधुना संहितं र्गुणं देयं रक्तातिसारहम् । इति रक्तातिसारः ।” इति हारीश चिकित्सितस्थाने हतौयेऽध्याये ।)
 रक्ताधारः, पुं, (रक्तस्थाधारः ।) चर्म । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तापहं, स्त्री, (रक्तमपहन्तीति । हृ + ष + ङीष् ।) धौलम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तापामार्गः, पुं, (रक्तवर्णः अपामार्गः ।) रक्तवर्णापामार्गस्तूपः । राज्ञा अपाह इति वङ्गभाषा । लालचिरचिरो इति चिन्तो भाषा । तत्पर्यायः । चन्द्रापामार्गः २ आघङ्कः ६ दुर्गन्धिका ४ रक्तविट् ५ कलापिका ६ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । कटुत्वम् । कषवात-त्रयकण्डविघनाशित्वम् । संयाहित्वम् । बालि-कारित्वश्च । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्याय-गुणाः । अथ आरक्तचिरचिरा । “रक्तोऽन्यो वशिरो दृप्तफलो धामार्गोऽपि च । प्रथकपर्णी केशपर्णी कथिता कपिपिण्डी ॥ अपामार्गोऽन्यो वातविट्फली कपकङ्कडिम् । कृष्णः पूंशुगुणैर्गुणः कथितो गुणवेदिभिः ॥ अपामार्गफलं स्वादु रसे पाके च दुर्गरम् । विटम्बि वातकं कृष्णं वातपित्तप्रसादनम् ॥” इति भावप्रकाशः ।
 रक्ताम्बरं, स्त्री, (रक्तं रञ्जितमम्बरम् ।) कापाय-वस्त्रम् । यथा,—

रक्तार्थः

“शुभोपरिसमाधीनां रक्तान्तरपरिच्छेदाम् ।
रक्तान्तरसंयुक्ता गुह्याहारविभूषिताम् ॥”
इति तन्त्रसारधृतसुच्छेदचान्दिकागोपनीयानम् ।
तद्युक्ते, चि ।
रक्तान्तरः, पुं, (रक्तवर्णः आम्नः ।) कोशाम्नः ।
इति राजनिर्घण्टः । (विवरणमस्य कोशाम्न
शब्द ज्ञातव्यम् ।)
रक्तान्तरः, पुं, (रक्तेन रक्तवर्णान् आ मस्य क
न्वायते इति । न्वा + क्तः । समधिकरक्तवर्णान्वा-
नयात् ।) रक्तवर्णपुष्पविशेषः । तत्पठ्यायः ।
रक्तसङ्घातः अपरिच्छेदः १ रक्तान्तरकः २ राग-
प्रसवः ३ रक्तप्रसवः ४ कुसुमकः ५ रामालिङ्गन-
कामः ६ वधुत्सवप्रसवः ७ सुभगः १० भ्रमरा-
नन्दः ११ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातामयशोषस्वरभाषानशूलकाशश्वासाभिप्रश-
मनत्वम् । वयस्त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
रक्तार्थः, [न्] क्ली, (रक्तं चच्छतीति । च् + मन् ।)
नेत्ररोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा,—
“पद्मानं च्छेदु रक्तार्थं यन्मांसं चीयते सिते ॥”
इति माधवकरः ।
रक्तार्थः, पुं, क्ली, (रक्तानामर्थमत्र ।) रोग-
विशेषः । यथा, प्रातःतपोयकर्मविपाके ।
“जलोदरयज्ञसुप्तौ भूशूलरोगग्रणानि च ।
आसाजीर्णोत्थरश्चिद्भिन्नमोहजगलघटाः ।
रक्तार्थद्विसपाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥”
इति मज्जिमासतत्त्वम् ॥ * ॥
“रक्तार्थं दमाह ।
‘दोषप्रदृष्टा रधिरं शिराश्च
सङ्कोच्य संपीच्य तत्तत्त्वपाकम् ।
सञ्जावसुप्तज्ञानि मांसपिच्छं
मांसाङ्गुरैराहतमाशु दृढम् ॥
सवत्यजसं रधिरं प्रदृष्ट-
मसाध्यमेतदधिरात्मकम् ।
रक्तचयोपद्रवपीडितत्वात्
पाच्छभवेद्वैदपीडितम् ॥’
दोषोऽत्र पित्तं रधिरं शिराश्च सङ्कोच्य संपीच्य
सङ्घतीक्ष्ण मांसाखणोः सर्व्वञ्चैदेषु दूष्यत्वं
रक्तजे तु विशेषतो रक्तदुष्टः एवं मांसाञ्चैदं
विशेषतो मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसच्छि-
सुप्तज्ञानि उद्गतं करोति । अपाकं ईषत्पाकं
यथा स्यादेवमिति क्रियाविशेषम् । ईषत्-
पाकञ्चैकदेशपाकेन । रक्तचयोपद्रवपीडित-
त्वात् रक्तचयोपद्रवाः सुश्रुतेनोक्ताः । तेः
पीडितत्वात् अन्वेदपीडितः ॥ * ॥ अथाञ्चैदस्य
चिकित्सा ।
‘अथ्याञ्चैदानां न यतो विशेषः
प्रदेशहेत्वाज्जितरोगदूष्ये ।
अतश्चिकित्सेद्भिन्नगन्धैर्दानि
विधानविद्युत्प्रसिद्धिचित्तेन ॥
हरिद्रालोभपतङ्गयक्ष्मममनःशिलाः ।
मधुप्रगाढो वेपोऽयं मेदोऽञ्चैदहरः परः ॥
शूलकस्य जतः चारी हरिद्रायास्तथैव च ।

रक्तार्थः

शुद्धचूर्णेन संयुक्तो वेपः सिद्धोऽञ्चैदापहः ॥
वटदुग्धकुशरोमकनिम्बं बह्वं वटस्य पक्षे ॥
अधस्थि सभराजाम्बहद्व्युपशान्तिमन्त्रैर्दं
गच्छेत् ॥
शिशुमूलकयोर्ज्वरं रक्षीं सुरसा यवम् ।
तक्रेणान्तरिपुं पिष्ट्वा लिम्बेद्वैदशान्तये ॥
रक्षीं सधपम् । सुरसा तुलसी । यवं इन्द्रयवम् ।
अन्तरिपुं करवीरम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥
रक्तार्थः, [सु] क्ली, (रक्तजनितमर्थः ।) अर्शो-
रोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।
“रक्तोत्थया गुदे कीलाः पित्ताज्जितसमन्विताः ।
वटप्ररोहसदृशा गुह्याविद्रमसन्निभाः ।
तेऽत्यर्थं दुष्टसुष्णश्च गाढविड्भिः प्रपीडिताः ।
स्रवन्ति स्रहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥
भेकाभः पीचते दुःखैः शोणितचयसम्भवेः ।
हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥
विट्शयवं कठिनं रूक्षमधो वायुर्न वर्तते ।
तनु चारुणवर्णश्च फेगिलश्चाह्वगर्शसाम् ॥
कञ्चरगुदशूलश्च दौर्लभ्यं यदि वाधिकम् ।
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् ॥
श्रियत्वं श्वेतपीतश्च विट्स्त्रिगर्भं गुरु शीतलम् ।
यद्यर्शसां घनश्चास्त्वेतत्तु सत्याख्यु पिच्छलम् ॥
गुदं सपिच्छं क्षमितं गुरु स्त्रिगर्भश्च कारणम् ।
श्लेष्मानुबन्धो विशिष्टस्तत्र रक्तार्शसां बुधेः ॥
गुदे कीला अर्शांसि । पित्ताज्जितसमन्विताः
पित्तार्शोऽलक्षयुक्ताः । आकारेण च वटप्ररो-
हादिसदृशाः । दुःखैः रोगैः । त्वकपाख्यासु-
शीतप्रार्थनादिभिः कलुषेन्द्रियः आकुलसर्व्वे-
न्द्रियः । रक्तजस्यापि वातोत्थस्य लक्षण-
माह । तत्र रक्तार्शसि अशुबन्धः उख्यत्वम् ।
रूक्षणं रूक्षयतीति रूक्षणं रूक्षं द्रव्यम् ।
पित्तोत्थस्य लक्षणं रक्तोत्थया गुदे कीला
पित्ताज्जितसमन्विता इत्यादिनेवोक्तम् । रक्त-
पित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥ * ॥ कफोत्थस्य
लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छलात्क्षमित-
माद्रश्चर्मावगुण्डितमिव । तस्य चिकित्सा ।
रक्तार्शसासुपेदेन रक्तमादौ सवद्विषकं ।
दुष्टाश्लेष्मिण्यहीते स्युः शूलानाहाह्वगमयाः ॥
चन्दनकिरातितक्तकधन्वयवासाः सनागराः
कथिताः ।
रक्तार्शसां प्रशमना दार्ढ्यैः शशीरजिम्बा वा ॥
चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । इति चन्दनादिकाथः ॥
नवनीततिलाभ्यासात्
केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
द्विप्रसरमथिताभ्यासात्
गुदजाशान्त्यन्ति रक्तवहाः ॥
द्विप्रसूपरि यो भागो घनः स्निहयुतः सरः ।
मथितं सररहितम् । निर्व्वर्णं वस्त्रपूतं द्वि ।
सपद्मकेशरं चौरं नवनीतं नवं लिङ्गम् ।
सिताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शः सु सुखी भवेत् ॥
पयसा श्वेतेन यवैः सनीनसुप्ताङ्गीमखराभ्याम् ।
ओदनमद्यादन्ने मधुरैरीषत्सुगन्धैश्च ॥

रक्तिका

समङ्गोत्पलमोचाङ्कतिरीटतिलचन्दनेः ।
सिद्धं हागोपयो दद्याद्गुदजे शोथितात्मके ॥
समङ्गा लज्जालुः । मोचाङ्को मोचरसः ।
तिरीटो लोभः । चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । सम-
ङ्गादिद्रुग्धम् ।
भावितं रजनीचूर्णं कृहीचौरेः पुनः पुनः ।
बन्धनात् सुदृढं खवं क्षिणत्पार्शो भगन्दरम् ॥
चारुत्वम् ॥
नासानाभिसमुत्थेषु तथा मेद्रादिष्वपि ।
क्रियामर्शः सु कुर्व्वीत तत्र तत्र यथोदितम् ॥
चर्मकीलसु संक्षिप्तं दहेत् चारेण चाग्निना ।
वेगवरोधनीपृष्ठयानाम्बुक्तकासनम् ॥
यथासं दोषलक्षान्नमर्शसः परिवर्ज्येत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(यथा चास्य लक्षणानि ।
“रक्तजानि अयोधप्ररोहविद्रमकाकणिका-
फलसदृशानि पित्तलक्षणाणि च यदावजाट-
पुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनल्प-
मसृक् स्रहसा विन्दन्ति तस्यैवातिप्रवृत्तौ शोणि-
तातियोगोपद्रवा भवन्ति ॥” इति सुश्रुते निदान-
स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ अथास्य चिकित्सा ।
“रक्तार्शसासुपचारं वक्ष्यामि श्वश्रु पुत्रक । ।
प्रातस्त्रिलान् भक्षयेच्च नवनीतविमिश्रितान् ॥
सितानागरसंयुक्तं नवनीतं शीर्षकरम् ।
केशरं मातुङ्गस्य विडङ्गशर्करायुतम् ॥
भजेत् कुष्माण्डावलेहं नवनीतेन शर्कराम् ।
एतेन रक्तगुदजात् प्रमयन्ति विचक्षणाः ॥
समङ्गा शाल्मलीपुष्पं चन्दनं ककुभत्वचम् ।
नीलोत्पलमजाचौरं पिष्ट्वा पानमसृग्मादान् ॥
कुटजमूलसकेशरसुत्पलं
खदिरघातकिमूलश्वेतं पयः ।
पिबति च्छेद्ययोगमसृग्भवं
गुदजवेज्जतसङ्गविनाशनम् ॥”
इति रक्तार्शचिकित्सा ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने १२ अध्यायः ॥
रक्तालुः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः आलुः ।) रक्त-
वर्णालुविशेषः । शकरकन्द आलु इति भाषा ॥
तत्पठ्यायः । रक्तपिच्छालुः २ रक्तपिच्छकः ३
लोहितः ४ रक्तकन्दः ५ लोहितालुः ६ अस्य
गुणाः । शीतत्वम् । मधुरान्धत्वम् । भ्रमपित्त-
दाहापहत्वम् । श्लेष्मत्वम् । बलपृष्टिकारित्वम् ।
गुरुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तिका, क्ली, (रक्तो रक्तवर्णोऽस्यस्याः । रक्त
+ “अन इतिठगौ ॥” ५।०।११५ । इति ठगु ।)
गुह्या । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“साङ्गुठा लज्जाला गुह्या रक्तिका काकणिका ।
काकादनी काकणिका काकणिका शिखरणी ॥”
इति वैद्यकरत्रमालायाम् ॥
“रक्ता सा काकणिकी स्यात् काकणिकी च
रक्तिका ।
काकादनी काकपीषुः सा स्यात् काकवहारी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्षोत्प

राजिका । इति राजनिर्घण्टः । रक्षिका-परिमाणम् ।
 रक्षोः, पुं, (रक्षो रक्षवर्णं रक्षः ।) रक्ष-वर्णः । लाल आकृ इति भाषा । तत्पर्यायः । रक्ष्यपत्रः २ शोथः ३ लोहितः ४ उल्कटः ५ मधुरः ६ हृत्स्नः ७ लोहितेष्टः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । पाके शीतलत्वम् । रुद-त्वम् । पित्तदाहहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तेजो-बलविवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्षेरुः, पुं, (रक्षवर्णः रक्षः ।) वृक्षविशेषः । लाल भिरुखा इति भाषा । तत्पर्यायः । याग्रः २ हस्तिकर्षः ३ रघुः ४ उरवृक्षः ५ नाग-वर्णः ६ चक्षुः ७ उत्तानपत्रकः ८ करपर्णः ९ पाचनः १० स्निग्धः ११ वाघ्रतलः १२ रक्तकः १३ चित्रवीर्यः १४ हृत्स्नैरुः १५ । अस्य गुणाः । स्वयंपुपवनशान्तिरक्षार्तिपाष्टभास्ति-न्यासञ्चराशोचकनाशित्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्यायगुणाः ।
 “शुक्र एरुः आमलशुक्रो गन्धर्वहस्तकः । पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डो यडम्बकः ॥ रक्षोऽपरोरवृक्षः स्याद्रवृक्षो रघुस्तथा । यात्रपुष्पश्च वातारिश्च सुवृत्तानपत्रकः ॥ एरुयुग्मं मधुरसुगन्धं गुरु विनाशयेत् । मूलशोधकटीवस्तिशरःपीडोदरञ्चरान् ॥ ब्रध्नासकफानाहकासकुष्ठाममारुतान् ॥ एरुपत्रं वातघ्नं कफक्रिमिविनाशनम् । रुद्रजम्बूहरश्चापि पित्तरक्तप्रकोपणम् ॥ वाताय्यदलं गुल्मवस्तिशूलहरं परम् । कफवातक्रमोन् हन्ति रुद्रिं सप्रविधामपि ॥ एरुफलमद्युगं लालशूलानिलापहम् । यक्रुन्नीहोदराशोत्रं कटुकं दीपनं परम् । तदम्बुजा च विड्मेदी वातघ्नोदीद्यापहः ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 रक्षोऽक्षः, पुं, (रक्षः रक्षवर्णः रक्षः ।) इन्द्र-वाद्यम् । इति राजनिर्घण्टः । (विशेषो-ऽस्येन्द्रवाद्योऽस्येन्द्रे विज्ञेयः ॥)
 रक्षोत्पलं, स्त्री, (रक्षं रक्षवर्णमुत्पलम् ।) रक्षो-पद्मम् । तत्पर्यायः । रक्षसरोरुहम् २ कोक-नदम् ३ । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥ (यथा, रुद्रहंसं हितायाम् । २६ । ६ ।
 “विन्द्याश्च सिन्धुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन । रक्षोत्पलेन राजा मन्त्रो नीतोत्पलेनोक्तः ॥” तथास्य गुणाः ।
 “धवल कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् । तस्मादल्पगुणं किञ्चिदस्य रक्षोत्पलादिकम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्षोत्पलः, पुं, (रक्षोत्पलमिव पुष्पमस्यस्य । अर्थात्पलम् ।) शास्त्रलिखः । इति राज-निर्घण्टः ॥
 रक्षोत्पलाभः, पुं, (रक्षोत्पलस्य आभेव आभास्य ।) शोभवर्णः । इति अटाधरः । तद्-युक्ते, वि ।

रक्षा

रक्षोपलं, स्त्री, (रक्षुत्पलम् ।) गैरिकम् । इति हारावली । ११५ ॥ (गुणादयोऽस्य गैरिक-शब्दे ज्ञेयाः ॥)
 रक्षः, वि पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-पर० सक०-सेट् ।) वि, रक्षितोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥
 रक्षः, [सु] स्त्री, (रक्षत्यस्मादिति । रक्ष + “सर्वाधातुभ्योसुन् ।” उणा० ४ । १०८ । इति अमुन् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ । २ । ६२ ॥ तद्विशेषो यथा, —
 “दृष्ट्वा तु विकलान् अज्ञाननाथान् रोगिणस्तथा दया न जायते यस्य स रक्ष इति मे मतिः ॥” इत्यामेये यमशस्त्रिभक्तोपाख्याननामाध्यायः ॥ रक्षोघ्नौघं यथा, —
 मन्त्रवाच ।
 “रक्षोघ्नानि विघ्नानि यानि धार्म्याणि भूसुजा । अगदानि समाचक्षु तानि धर्मैश्चतावर ॥ मस्य उवाच ।
 पत्रिका रोहिणी चैव रक्तमाला महौघधी । तथा मलकवन्दारं या च चित्रपटोलिका ॥ काकोली चौरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च । केशिनी त्रिचकाली च महानागा शतावरी ॥ तथा गरुडवेगा च स्थले कुमुदिनी तथा । स्थले चोतपत्तिनी या च महाभूमिलता च या । उम्मादिनी भोभराली सत्परत्नानि पार्थिव । विशेषाभ्यस्तकान्यत्र कीटपत्त्यविशेषतः ॥ जीवजाताश्च मणयः सर्वे धार्म्या विशेषतः । रक्षोघ्नाश्च यशस्याश्च कृत्वा वेतालनाशनाः ॥” इति मातृये १६२ अध्यायः ॥
 रक्षःसभं, स्त्री, (रक्षसां राक्षसानां सभा । स्त्री-त्वमभिधानात् ।) रक्षःसम्बन्धः । इत्यमरः । ३ । ५ । २३ ॥
 रक्षकः, वि, (रक्षतीति । रक्ष + क्तुल् ।) रक्षा-कर्ता । यथा, —
 “गौरक्षः सहदेवश्च नकुलो ह्यरक्षकः । वैराटे कुवदायादौ नराणां मातुलक्रमः ॥” इति पुराणम् ॥
 रक्षणं, स्त्री, (रक्ष + भावे क्यट् ।) रक्षा । यथा, “इति प्रणयवद्धाभिर्गोपीभिः कृतरक्षणम् । पाययित्वा स्नानं माता संन्यसेयदात्मजम् ॥” इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥
 रक्षगारकः, पुं, मन्त्रकृच्छ्ररोगः । इति शब्द-रत्नावली ॥ कश्चित् पुस्तके रक्षगौरकोऽपि पाठः ॥
 रक्षणिः, स्त्री, त्रायमाणा लता । इति राज-निर्घण्टः ॥
 रक्षा, स्त्री, (रक्षगमिति । रक्ष + “शुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अः । स्त्रियां टाप् ।) रक्ष्यम् । (यथा, कुमारः । ० । ०८ । “मयि दृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्माकवस्थिता ॥”) अतु । इति मेदिनी । वि, २३६ भस्म । इति शब्दरत्नावली ॥ यशोदाकृता रक्षा यथा, —

रक्षा

“रक्षां विदधिर सन्धक् गोपुष्पधमन्नादिभिः । गोभूषणैश्च आपयित्वा पुनर्गौरवसार्धकम् ॥ रक्षां च चक्रुः शक्रता द्वादशाङ्गुल नामभिः । गोप्यः संसृष्टसज्जिता अङ्गुलु करयोः पृथक् ॥ न्यस्यात्मन्यथ बालस्य बीजस्यासमकुर्वन् ॥ अथादजोऽह्विमितिमास्तव ज्ञान्यथोक्त यथोऽद्युतः कटितटं जठरं हयास्यः । हृत् केपलवन्दुर ईश रजस्तु कण्ठं विष्णुभूर्जं सुखसुखक्रम ईश्वरः कम् ॥ चक्रापतः सहगदो हरिरस्तु पञ्चात् स्वतपार्थयोर्धनुस्त्वरी मधुहा जनश्च । कोपीयु शंख उरुगाय उपर्णुपुष्प-स्तार्चः पितृ हलधरः पुरुषः समन्तात् ॥ इन्द्रयागि हृषीकेशः प्राणान् नारायणोऽवतु । श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगेश्वरोऽवतु ॥ एन्द्रिगभस्तु ते बुद्धिमात्मनं भगवान् परः । क्रौडकं पातु गोविन्दः श्यामं पातु माधवः ॥ ब्रह्मन्मयाहेक्युक्त आसीत् त्वां श्रियः पतिः । भुञ्जानं यश्चभुक् पातु सर्वेश्वरभयङ्करः ॥ डाकिन्यो यातुधाम्यश्च कुष्माण्डा येऽभक्तवृद्धाः । भूतमाष्टपिशाचाश्च यत्नरक्षोविनायकाः ॥ कोटरा रेवती च्छात्रा पुनना मातृकादयः । उम्मादा ये स्युष्मारा देहप्राणेश्वरदहः ॥ स्वप्नदृष्टमहोत्पाता रुद्रबाल्यहाश्च ये । सर्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्गोमयहृगभीरवः ॥” इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥ * ॥ अथ पीणमास्यां रक्षावन्धनम् । राखीवाधा इति भाषा । यथा, —
 “पीणमास्यां हरे रक्षावन्धनं विधिपूर्वकम् । ब्रजराजकुमारत्वात् केनचिद्विद्वान् माधवः ॥” तत्र भद्रादिमहावे तामतिक्रम्येव कुर्व्यात् । तथा च सूत्रान्तरे ।
 “भद्रायां हे न कर्मस्ये श्रावणीं पालगुनीं तथा । श्रावणीं श्रुपतिं हन्ति यामान् दहति पाल-गुनीति ॥”
 विधिश्च भविष्योत्तरे ।
 “उपाकर्म्मदिने प्रोक्तस्त्रीणाञ्चैव तर्पणम् । ततोऽपराह्णसमये रक्षापोटलिकां शुभाम् ॥ कारयेदन्तेः शक्तेः सिद्धार्थैर्हि मभूतगाम् । वस्त्रैर्लिखितैः कापामैः स्त्रीमैश्च मलवस्त्रितैः । विचित्रं यथितं सूत्रं स्यात्पञ्चाङ्गानुपरि ॥ उपलयहर्म्यं दण्डतन्त्रं स्यात्सर्वं पीठम् । तत्रोपावेशदात्रां सामाद्यः सपुरोहितः ससृजत् ॥ तद्गु पुरोधो श्रुपते रक्षां बध्नीत मन्त्रेण । येन दहो वली राजा दानवैश्चो महाबलः । तेन त्वां प्रतिबध्नामि रक्षे मा लल मा चक्रुः ॥” वैदिकम् । यदा वध्न दाक्षपत्या हिन्दवः शतानीका मनस्य माना तन्मया बध्नामि शनं शारदाया युष्मन् जरदित्येया सन् । “ब्राह्मणेः चन्द्रियैर्विभेः मुद्गैश्चाप्येव मानवैः । कर्मस्यो रक्षणाचारो विप्राश्च शंपूष्य शक्तितः ॥ अनेन विधिना यस्तु रक्षिकावन्धनाचरेत् ।

रक्षा

स सर्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेदिति ॥
 अथ तद्दिननिर्णयार्थं उपाकर्मदिननिर्णयः
 क्रियते । यदाह सृष्ट्यन्तरे ।
 “उपाकर्म तु कुर्वन्ति ते सामकर्मयजुर्विदः ।
 ग्रहसंक्रान्तिगुक्तेषु हस्तश्रवणपञ्चसु ॥”
 तथा च । सामवेदिनां भाद्रपदं हस्तानचक्रं
 ऋग्वेदिनां श्रावणस्य श्रवणचक्रं यजुर्वेदिनां
 श्रावणी पूर्वमीपाकर्मकालः । उपक्रमकण्डिका-
 कौर्त्तनरूपं कर्म उपाकर्म । अत्र करणाभावे
 भाद्र श्रावणीरपि विधीयते ।
 “अष्टशोषधयस्तस्मिन् मासे न हि भवन्ति तेन ।
 तदा भाद्रपदे मासि श्रावणीरपि तद्विद्यते ॥”
 इति बह्वृचपरिशिष्टवचनात् ॥
 श्रावणपञ्चम्यनुकल्पः । तदाह गर्गः ।
 “यद्दिस्थान् श्रावणं पञ्च ग्रहसंक्रान्तिद्वितम् ।
 स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य च ॥” इति ॥
 अत्र भूतबिद्धा पूर्णिमा च निधिद्धा । तथा च
 कालिकापुराणे ।
 “नतुहैश्यां समुत्पन्नवासुरी मधुकैटभौ ।
 वेदान् खीकुञ्जतः पद्मयोनेस्तौ जन्नतुः श्रुतीः ॥
 हत्वा तावसुरी देवः पातालतलवासिनी ।
 आहूतया ताः श्रुतीस्तस्मै ददौ लोकगुरुः स्वयम् ॥
 संप्राप्तवान् श्रुतीर्ब्रह्मा पञ्चगयीदयिके पुनः ।
 अतो भूतयुते तस्मिन्नेपाकरणमिष्यते ।
 आसुरं वञ्चयेत् कालं वेदाहरणशङ्कयति ॥”
 आसीरपि ।
 “अवधीन तु यत् कर्म उत्तराषाढसंयुतम् ।
 संवत्सरस्ततोऽध्यायस्तत्तृणादेव नश्यति ॥
 धनिश्रासंयतं कुर्व्याच्छ्रावणं कर्मे यद्भवेत् ।
 तत् कर्मे सफलं विद्यादुपाकरणसंज्ञकमिति ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे ५२ विलासः ॥
 (रक्षाकर्म यथा । उदकुम्भाचापो यच्छीत्वा
 प्रोक्षयन् रक्षाकर्म कुर्व्यात् तद्विद्यामः ।
 “जत्वानां प्रतिघाताय तथा रक्षोभयस्य च ।
 रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥
 नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ।
 अभिभवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या इन्नु तान् सदा ॥
 पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
 दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्थु त्वान् नमस्कृताः ॥
 पान्थु त्वां सुनयो ब्राह्मणा दिव्या राजर्षयस्तथा ।
 पञ्चताक्षेव नद्यश्च सर्व्वाः सर्व्वेऽपि सागराः ॥
 अग्नी रक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च ।
 सोमो आनमपानन्ति पर्जन्याः परिरक्षतु ॥
 उदानं विद्युतः पान्थु समानं स्तनधिरवः ।
 बलमिन्द्रो बलपतिर्मनुर्मथ्यं मतिन्तथा ॥
 कामाक्षि पान्थु गन्धर्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।
 ग्रहान्ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमञ्जलम् ॥
 चक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रे चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
 नक्षत्राणि सदा रूपं ह्यायां पान्थु निशाचव ॥
 नेत्रस्थाप्याधयन्त्वापो रोमास्थोषधयस्तथा ।
 आकाशं खानि ते पातु रेवन्तव वसुध्वरा ॥
 वैश्रावणः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम् ।

रक्षोघ्नः

पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं ध्रुवी भुवौ ॥
 एता देहे विप्रेषिष तव नित्या हि देवताः ।
 एतास्त्वां सततं पान्थु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
 स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्म स्वस्ति देवाश्च कुञ्जताम् ।
 स्वस्ति ते चन्द्रसूर्यौ च स्वस्ति नारदपञ्चतौ ॥
 स्वस्त्यभिश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः ।
 पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्वर्द्धतां तव ॥
 ईतयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव गतव्यथः ॥”
 इति स्वाहा ॥
 एतेर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः ज्ञाया याधिविनाशनेः ।
 मयैवं हतरक्षसं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥”
 इति सुश्रुते छत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
 रक्षापत्रः, पुं. (रक्षार्थं पत्रमस्य ।) भूर्जवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ भूर्जवृक्षः, स्त्री ॥
 रक्षिका, स्त्री, (रक्षेव । रक्षा + स्वार्थे कन् ।
 टाप् इत्यत इत्वम् ।) रक्षा । यथा,—
 “अनेन विधना यस्तु रक्षिकावन्धमाचरेत् ।
 स सर्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेत् ॥”
 इति हरिभक्तिविलासे ५२ विलासः ॥
 रक्षितं, त्रि. (रक्ष + क्तः ।) हतरक्षम् । तत्-
 पर्यायः । ज्ञातम् २ ज्ञायम् ३ अविताम् ४
 गोपायितम् ५ गुप्तम् ६ । इत्यमरः । १।१।२०६ ॥
 (यथा, मनुः । १२ । २३ ।
 “कल्पयित्वास्तु वृत्तित्वा रक्षेदेनं समन्ततः ।
 राजा हि धर्मपङ्कभागं तस्मात् प्राप्नोति
 रक्षितान् ॥”
 स्त्री, भावे क्तः । रक्षा ॥ * ॥ स्त्रियां टाप् ।
 आसुरोविशेषः । यथा, महाभारते । १।६।५।५० ।
 “अलम्बुधा भिन्नकेशी विद्वान्पर्णा तिलोत्तमा ।
 अरुणा रक्षिता चैव रभसा तद्वह्ननोरमा ॥”
 रक्षिता, [ऋ] पुं, (रक्षतीति । रक्ष + ङच् ।)
 रक्षाकर्मा । यथा,—
 “आयश्वश्री लोकश्री देशोत्पत्तिविशारदः ।
 हताहतशो भृत्यानां श्रेयः स्यादेव रक्षिता ॥”
 इति मातृङ् १८६ अध्यायः ॥
 रक्षिवर्गः, पुं, (रक्षिणां वर्गः सन्द्दः ।) राजाङ्ग-
 रक्षकगणः । तत्पर्यायः । अर्जोक्त्यः २ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ६ ॥
 रक्षोघ्नं, स्त्री, (रक्षो रक्षसं हन्तीति । हन् +
 टक् ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हिङ् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्षोघ्नः, पुं, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।)
 भङ्गातकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अन्त-
 र्घपः । इति रत्नमाला ॥ रक्षोघ्नमन्त्रो यथा,—
 “स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्ता
 जगत् प्रहृष्यत्यनुरण्यते च ।
 रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
 सर्व्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥”
 इति भगवद्गीतायाम् । ११ । ३६ ॥
 “स्थाने इत्यथयं युक्तमित्यर्थः । हे हृषीकेश
 सर्व्वेन्द्रियप्रवर्त्तक यतस्त्वमेवात्मज्ञानप्रभावो
 भक्तवत्सलश्च ततस्तव प्रकीर्त्ता प्रहृष्टया

रघुः

कीर्त्तया निरतिशयप्राशस्त्यस्य कीर्त्तनेन श्रव-
 येन च न केवलमहमेव प्रहृष्यामि किन्तु सर्व्व-
 मेव जगत्तेनमात्रं रक्षोविरोधि प्रहृष्यति
 प्रहृष्टं हर्षमाप्नोति इति यत् तत् स्थाने युक्त-
 मित्यर्थः । तथा सर्व्वं जगत् आनुरण्यते च त्वङ्गि-
 यमनुरागतुपैति इति च यत्तदपि युक्तमेव ।
 यथा रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति
 सर्व्वान् दिक्षु पलायन्त इति यत्तदपि युक्तमेव ।
 यथा सर्व्वेषां सिद्धानां कपिलादीनां संघा-
 नमस्यन्ति चेति यत्तदपि युक्तमेव । सर्व्वत्र तव
 प्रकीर्त्ता इत्यस्यान्वयः स्थाने इत्यस्य च ।
 अयं शोको रक्षोघ्नमन्त्रः शास्त्रप्रसिद्धः ॥” इति
 तट्टीकायां मधुसूदनसरस्वती ॥ (रक्षोविनाशके,
 त्रि । यथा सुश्रुते । १ । ५ । “वेदनारक्षोघ्नेधूपे-
 धूपयेद्रक्षोघ्नेश्च मन्त्रे रक्षां कुञ्जोत् ॥”)
 रक्षोघ्नी, स्त्री, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।
 ङीप् ।) वचा । इति रत्नमाला ॥
 रक्षोजननी, स्त्री, (रक्षसां जननीव ।) राक्षिः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ राक्षसमाता च ॥
 रक्षोहा, [वृ] पुं, (रक्षो हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
 गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऋधिविशेषः ।
 स तु ऋग्वेदस्य १० मण्डलस्य १६२ सूक्तस्य
 ऋधिवः ॥ राक्षसहन्तरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
 १० । ६७ । ६ ।
 “विप्रः स उच्यते भिषग्यक्षोहा मीवचातनः ॥”
 “रक्षोहा रक्षोहन्ता ।” तद्वाच्ये सायणः ॥)
 रक्षाः, पुं, (रक्ष + “यजयाचयतविष्णुश्चरक्षो
 नङ् ।” ३ । ३ । ६० । इति नङ् ।) चायम् ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥
 रक्ष, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) रक्षति । इति दुर्गादासः ॥
 रक्ष, इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) इ, रक्षते । इति दुर्गादासः ॥
 रग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) इ, रक्षते । इति दुर्गादासः ॥
 रग, क स्वाद् आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) क,
 रागयति । इति दुर्गादासः ॥
 रग, म ए शङ्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) म, रगयति । इ, अरगीत् ।
 शङ्कः शङ्का । रगति रोगौ कुपथ्येभ्यः । इति
 दुर्गादासः ॥
 रघ, इ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) इ, क, रङ्गयति । भासि
 दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
 रघ, इ ड गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-सक० सेट् ।) इ, रङ्गते । इ, रङ्गते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 रघुः, पुं, (लङ्घति ज्ञानधीमां प्राप्नोतीति । लङ्घ
 + “लङ्घिर्वर्त्तमानोपच ॥” उवा० १ । ३० ।
 इति कुः नलोपच । “ज्ञानलङ्घनस्युराल-
 मङ्गुलीनां वा लो रत्वभापद्यते इति बल्लवम् ॥”

रघुका

८। २। १८। इति काशिकोक्ता कस्य रत्नम् ।
इत्युज्ज्वलदत्तः ।) सूर्यवंशीयदिलीपराजपुत्रः ।
स तु अयोध्याधिपतिः । श्रीरामचन्द्रस्य प्रपिता-
महः । यथा, रघुः । ३। १८।

“स ज्ञातकर्मण्यस्त्रिणे तपस्विना
तपोवनादेव्य पुरीषसा हते ।
दिलीपसुनुमैत्रिराकरोद्भवः
प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥”

तन्नामयुत्पत्तिर्यथा,—

“श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक-
क्षथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेस्य धातोर्गमनार्थमर्ध-वि-
चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् ॥”

इति रघुवंशे महाकाव्ये । ३। २१ ॥

(अस्य पिता दिलीपः माता सुदक्षिणा । अयं
हि अश्वमेधयज्ञदीप्तस्य पितृयज्ञीयाश्चरन्त्ये
नियुक्तस्तद्व्यहारिणं देवराजं जितवान् । अथ
बहुकालं राज्यसुखमनुभूय विन्धजिन्नामाध्वरे
सर्वं वित्तं ब्राह्मणसात् कृतवानपि गुरुदक्षिणा-
र्थिना वरतनुशिष्येण कौतसेनाभ्यर्चितः कुबेरं
विजित्य धनान्यादाय तस्मै प्रदत्तवान् । अथ
स्वपुत्रमर्जं यौवराज्येऽभिधिय विगतविषयाभि-
लाषो योगसमाधिना भगवत्-सायुष्यमाप्तवान् ।
तथा च रघुवंशे । ८ सर्गे ।

“अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं
प्रकृतित्वात्मजमात्मवत्तथा ।

विषयेषु विनाशधर्मसु

चिद्विषयेष्वपि निःसुहोऽभवत् ॥”

“अथ काश्चिदजयपेक्षया

गमयित्वा समदर्शनः समाः ।

तमसः परमापदस्थं

पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥” ॥

भीमादिवदेकदेशयज्ञे रघुवंशकाव्यम् । यथा,

“रघुरपि कार्यं तदपि च पाठ्यम्

तस्य च टीका सापि च पाठ्या ॥”

यवे “रघोः कार्यं पदे पदे ॥” एतावद्भट्टौ ।

अपि च ।

“रञ्जयतीति । राजा प्रभुः । तेन ‘राजा
प्रकृतिरञ्जनात्’ इति रघुः ।” इति उणादि-
ट्टौ उज्ज्वलदत्तः । १। १५६ ॥ ॥ रघु-
वंशीयमात्मम् । तत्र बहुवचनान्तः । यथा,

रघुवंशे । १। ६ ।

“इच्छामन्वयं वक्ष्ये तनुवाविभवेऽपि सन् ॥”
जहति हतं गच्छतीति । शीघ्रगामिनि, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । ५। ३०। १४१ ।

“अस्यो न वाजी रघुरण्यमानः ॥”

“रघुः शीघ्रगामी ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥”

रघुकारः, पुं. (रघुं तदास्त्रं कार्यं करोतीति ।
क + “कर्मण्यश्” ॥ ३। २। १। इति अच् ।)

काशिकासः । इति त्रिकाश्रयः । (यथा,
आर्षावप्रशब्दम् । ६६० ।

“पूर्वैर्भिन्नवर्ता गुणाऽऽभवन्तिवावरघुकारैः ।

८१

रघुप

वाग्देवीं भजतो मम सन्तः पश्यन्तु की दोषः ॥”
यथा च ।

“कीमन्तिनी च नजनी च कुसुङ्गती च
चन्द्रप्रभा च रघुकारं सरस्वती च ।

कान्तोज्ज्वलता हिमवता रविरभिमतप्र
मेवावृता जङ्घियाभिहता न भाति ॥”

इत्युद्भटः ॥

रघुनन्दनः, पुं. (रघुन् रघुवंशसम्भूतान् नन्दय-
तीति । नन्दि + क्तुः ।) श्रीरामः । इति शब्द-

रत्नावली । (यथा, राययगी । १। ५२। १२ ।
“ततो वशिष्ठो भगवान् कथयन् रघुनन्दन ॥

विन्धामिजमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥”

वङ्गदेशीयनवदीपनिवासी स्मार्तः पङ्कित-
विशेषः । स च प्राचीनस्तुतिसंयुक्तकर्ता ।

मनमासतत्त्वाद्यष्टाविंशतितत्त्वप्रयोगेना वन्द्य-
घटीयश्रीहरिहरभङ्गाचार्यात्मजः । यथा,—

“प्रणम्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमीश्वरम् ।
सुनीच्यायां स्तुतेकालं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ।

मलिन्युचे दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये ।
प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते ॥

दुर्गात्मवे यवङ्गतावेकादश्यादिनिर्णये ।
तद्भागभवनीसुर्गो ह्येवमेतन्वये व्रते ॥

प्रतिष्ठार्या परीचार्यां ज्योतिषे वास्तुयज्ञके ।
दीक्षायामाङ्गिके ज्येते सेवे श्रीपुरुषोत्तमे ॥

सामश्राद्धे यजुःश्राद्धे शूद्रजन्यविचारये ।
इत्यष्टाविंशतिस्यान्ते तत्त्वं वक्ष्यामि यत्रतः ॥”

इति मनमासतत्त्वम् ॥

अपरः पङ्कितविशेषः । स च बहुमानपदेशान्त-
र्गतमाङ्ग्यामनिवाशिवरः । राष्ट्रीयश्रेणीभुक्तः

किशोरीमोहनगोस्वामि सन्तुः श्रीमन्निन्दानन्द-
वंशीयगोस्वामी । भागवतसिद्धान्तत्रणरमापरि-

खयकन्दोमङ्गरीटीकाव्याख्यानकौस्तुभोरामरसा-
यणप्रभृतयो बहुषो गम्यान्तुप्रकीर्ताः सन्ति ॥

रघुनाथः, पुं. (रघुर्ना नाथः । सुभादित्वात् यत्वा-
भावः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, रघुः । १५। ५३ ।

“रघुनाथोऽप्यगस्थेन मार्गसन्दर्शितात्मना ।
महौजसा संयुक्ते शरत्काले रवेन्दुना ॥”

रघुपतिः, पुं. (रघुर्ना पतिः ।) श्रीरामः । यथा,
“यदुपतैः क गता मधुरा पुरी

रघुपतैः क गतोत्तरकोशका ।

इति विश्वम्भुतस्य मनः स्यारं
न सदिदं जगदिव्यधारय ॥”

इति कृपगोस्वामी ॥

(केवाश्चिन् पङ्कितानां नाम । यथा, रघुनाथ-
शिरोमणिः अयन्तु नेयाधिकः गाङ्गेशोपाध्याय-

ज्ञतथाप्रिपञ्चकादेटीकाकारः । रघुनाथ चक्र-
वर्ती अयममरकोषस्य टीकाकारः । रघुनाथ

तर्कवागीशः । रघुनाथ सरस्वती । रघुनाथ

दासगोस्वामी । अयं हि श्रीचैतन्यदेवस्य
प्रियभक्तः आसीत् । स्वभावव्यादिसिक्तियज्य-

प्रवृत्ता । अयं कस्य अशेषवेराम्बसम्भ्रः यशो-

रत्नं

हरनिवाशिवरः काव्यसुखभूषणं मधुराम्-
ल्लर्भिगोवर्धनविरितटे राधाकृष्णे मर्गदेवं
विहाय स्वर्गमागमत् । तत्त्वमाधिरधुनापि
तत्रैवास्ती सेवतेऽद्यापि बहुभिर्बन्धैः ॥)

रघुवंशः, पुं, ज्ञो, (रघोर्वंशः सन्ततिर्वंशेभौयो
यस्मिन् । यद्वा रघुर्ना वंशमधिकृत्य ज्ञतमिति

अथ लुक् च ।) कालिदासज्ञतरघुराजान्वय-
वर्धनमहाकाव्यप्रत्यविशेषः । यथा,—

“रघुकामन्वयं वक्ष्ये तनुवाविभवेऽपि सन् ।
तद्गुणैः कर्षमागत्य चापलाप प्रचोदितः ॥”

इति रघुवंशे महाकाव्ये । १। ६ ॥

(अयं हि जनवंशसर्गात्मको पद्यः । अत्र
दिलीपादारभ्य अविद्यार्थपर्यन्तं वस्तु वक्षि-

तम् ॥ पुं. रघोर्वंशः । यथा,—
“जयति रघुवंशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्धनो

रामः ॥”
इति रामायणम् ॥)

रघुवंशतिलकः, पुं, (रघुवंशे तिलक इव शोभा-
जनकत्वात् ।) श्रीरामः । यथा,—

“जयति रघुवंशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्धनो
रामः ।

इत्यवदनविघनकारी दाशरथिः पुष्करीकाव्यः ॥”
इति रामायणम् ॥

रघुवरः, त्रि, (रघुसु वरः श्रेष्ठः ।) रघुवंशीयश्रेष्ठः ।
यथा, रामायण्ये ।

“रामं लज्जामपूर्व्यं रघुवरं चीतापतिं सुन्दरं
काङ्क्षन्त्यं कश्चाममयं गुणानधिं विप्रप्रियं

धार्मिकम् ॥”

रघुवृद्धः, पुं. (उद्वृद्धतीति । उत् + वृद्ध + अच् ।
रघुर्ना उद्वृद्धः रक्षाभारधारकः ।) श्रीरामः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रघुः, पुं. (रमते तुज्यतीति । रम् + “बाहुजकान्
रमेरपि कः ।” इति कः । इत्युज्ज्वलदत्तः । १।
४० ।) कृपकः । मन्दः । इति मेदिनी ।
कं, ३१ ॥

रघुः, पुं. (रमते इति । रम् + बाहुजकान् कृः ।)
जगद्विषयः । इत्यमरः । २। ५। १० ॥ स
तु शबलपृष्ठहरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रत्नं, ज्ञो पुं. (रत्नतीति । रत्न + अच् । रण्यते
अस्मिन् । रत्न + अघिकरथी घञ् वा ।)
धातुविशेषः । राज्ञ इति भाषा । तत्पर्यायः ।

अपुः २ अणुवम् ३ आपूर्वम् ४ वङ्गम् ५ मधु-
रम् ६ हिमम् ७ कुक्कुटम् ८ पिच्छटम् ९ पूति-
गन्धम् १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । हिमत्वम् । कषायत्वम् । कषयकरत्वम् ।
मेहघ्नत्वम् । क्षमिपाकुदाहृष्टमनस्त्वम् । क्षान्ति-
करत्वम् । रसायनत्वञ्च । तद्विशेषो यथा,—

“श्वेतं मृदु कसु सख्यं क्षिप्रसुख्यसहं हिमम् ।
सुखपञ्चकरं कान्तं अपुञ्जसुदाहृतम् ॥
सुरकं मिश्रकचापि द्विधं बहुसुख्यते ।
उत्तमं सुरकं तत्र मिश्रकं क्षान्तं मतम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गः

रङ्गामुद्रय होवमाह ।
 “वङ्गो विधत्ते खलु मुद्रिहीन-
 स्तथा ह्यपक्ष किलावगुल्मी ।
 कुहानि मूलं किल वातशोयं
 पाङ्गुं प्रमेहश्च भगन्दरश्च ।
 विषोपमं रक्तविकाररुद्धं
 चयश्च लक्ष्णाश्च कफप्लवरश्च ।
 मेघाश्रयीविद्विषसुखरोगान्
 नागोऽपि कुर्यात् कथितान् विकारान् ॥”
 तस्य शोधनमभिधीयते ।
 “वङ्गनागौ प्रतप्तैः च गलितौ तौ निषेचयेत् ।
 त्रिधा त्रिधा त्रिमुद्रिः स्याद्विदुग्धेऽपि च
 त्रिधा ॥
 तेजतक्रकाङ्गिकगोश्रजकुलत्याजाधेयु प्रथमं त्रिधा
 त्रिधा । ततोऽर्कदुग्धे त्रिधा ॥ ७ ॥
 अथ वङ्गस्य मारणविधिः ।
 “तत्पात्रे त्राविते वङ्गे चिन्तामृत्यत्वचो रजः ।
 सिन्धु वङ्गचतुर्थांशमयोद्व्या प्रचालयेत् ॥”
 चिन्ता अमिली । रजसूयम् । अयोद्वयं कर-
 कुली ।
 “ततो द्वियाममात्रेण वङ्गं भस्म प्रजायते ।
 अथ भस्मसमं तालं सिन्धुनाम्नेन विवर्द्धयेत् ॥
 ततो गजपुटे पक्षा पुनरन्नेन मर्हयेत् ।
 तायेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ।
 एवं दशपुटेः पक्षं वङ्गं भवति मारितम् ॥”
 एवं मारितस्य वङ्गस्य गुणाः ।
 “वङ्गं लघु सरं क्लृप्तं कुष्ठमेहकफजमीन् ।
 निहन्ति पाङ्गुं सन्ध्यां नेत्राभीषन् पित्तजम् ॥
 शिंहो गजौघन्तु यथा निहन्ति
 तथैव रङ्गोऽखिलहेमवर्गम् ।
 देहस्य सौख्यं प्रकलेन्द्रियत्वं
 नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (यथा च ।
 “वङ्गं तिक्ताम्लकं क्लृप्तं किञ्चिद्वातप्रकोपयम् ।
 मेदः श्लेष्मायज्ञश्च क्रिमिर्न मेहनाशयम् ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंघे
 चारणमारणाधिकारे ॥)
 रङ्गः, पुं, (रन् + चञ् ।) रागः । (यथा, महा-
 भारते । ५ । ३६ । १० ।
 “बासो यथा रङ्गवर्णं प्रयाति
 तथा स तेषां वर्णमभ्युपैति ॥”)
 वृक्षम् । (यथा विष्णुपुराणे । २ । ६ । २० ।
 “रङ्गोपजीवी कैवर्तः कुह्याश्री गरदक्षया ।
 खचीमाश्चिद्विकशेव पञ्चकारी च यो द्विजः ॥”
 रजति आसन्नति मज्जोऽव । रन् + अघि-
 करणे घञ् ।) रजभूमिः । इति मेदिनी । गे.
 २२ । (यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ४३ । १० ।
 “वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः
 सायजः ॥”)
 नाश्वसानम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
 शब्दकटिकप्रकरणे । १ ।

रङ्गमा

“इयं रङ्गप्रवेशेन कलानाशोपशिक्षया ।
 वचनापचित्तेन खरनेपुण्यमाश्रिता ॥”
 लक्ष्म्या नाश्वसानस्थितो जनः । यथा, अभि-
 ज्ञानशकुन्तले १ प्रस्तावनायाम् ।
 “सूत्रधारः । आर्ये ! साधु गीतम् । अहो
 रामापहृतचित्तवृत्तिराणिखित इव विभाति
 सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमं प्रयोगमाश्रित्ये-
 नमाराधयामः ॥” राजमार्गः । यथा, देवी-
 भागवते । ७ । २२ । ३ ।
 “अवतार्ये तदा रङ्गे तां भार्यां वृपसत्तमः ॥”
 टङ्गयः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रङ्गकाष्ठं, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं काष्ठमस्य ।) पत्त-
 ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रङ्गजं, स्त्री, (रङ्गात् जायते इति । जन् + ङः ।)
 विन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥
 रङ्गजीवकः, पुं, (रङ्गे रङ्गनकार्येण जीवतीति ।
 जीव् + क्तुञ् ।) चित्रकारः । इति शब्द-
 रत्नावली । नाश्वकारश्च ॥
 रङ्गदः, पुं, (रङ्गं द्यति हिनतीति । दो + कः ।)
 टङ्गयः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रङ्गदा, स्त्री, (रङ्गद + टाप् ।) स्फटी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्यायः ।
 “स्फटी च स्फटिका प्रोक्ता श्वेता शुभा च रङ्गदा ।
 रङ्गददा रङ्गदा च ददा रङ्गापि कथ्यते ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रङ्गदायकं, स्त्री, (रङ्गस्य दायकम् ।) कङ्कटम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रङ्गददा, स्त्री, (रङ्गवत् ददा ।) स्फटी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रङ्गपत्नी, स्त्री, (रङ्गं रङ्गार्थं पत्रमस्याः । डीष् ।)
 गौलीशुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रङ्गपुष्पी, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं पुष्पमस्याः ।)
 गौलीशुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रङ्गबीजं, स्त्री, (रङ्गं बीजं उत्पत्तिकारणमस्य ।)
 क्लृप्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रङ्गभूमिः, स्त्री, (रङ्गस्य रागस्य गौरिमूः भूमिः
 शोभाय ।) कोजागरपूर्वमा । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 रङ्गभूमिः, स्त्री, (रङ्गस्य भूमिः ।) मल्लभूमिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । २३ । ६ ।
 “अवचुष्टे समाले च तदर्थं वदतां वरः ।
 रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रद्वयं यथाविधि ॥”
 रङ्गभूमिविवरणं यथा, अम्बवेदके । ७ । १२-१२ ।
 “सान्नां सुकटिनाश्वेव पाषाणोदकसंयुताम् ।
 ऋणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिन् वृष्येत् ॥
 समान्च विपुलाश्वेव किञ्चित् पांशुसमन्विताम् ।
 एकान्तं विजने रन्ध्रे रङ्गभूमिन् कारयेत् ॥”
 नाश्वभूमिश्च ॥
 रङ्गमञ्जी, स्त्री, (रङ्गाय रामाय मञ्जी ।) वीद्या ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 रङ्गमाञ्जिकं, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं माञ्जिकम् ।)
 माञ्जिकरजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गः

रङ्गमाता, [ङ] स्त्री, (रङ्गस्य माता जनिता ।)
 कुङ्कुमी । चात्वा । इति मेदिनी । ते, २१५ ।
 रङ्गमाहका, स्त्री, (रङ्गमाह + शार्थं कम् । टाप् ।)
 चात्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रङ्गलाविनी, स्त्री, (रङ्गस्य रागेण लवितुं शील-
 मस्याः इति । लस + ङिनिः ।) प्रोक्षालिका ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रङ्गशाला, स्त्री, (रङ्गस्य शाला ।) नाश्वयज्ञम् ।
 इति शब्दरत्नावली । नाश्वर इति भाषा ॥
 रङ्गाङ्गा, स्त्री, (रङ्गं रङ्गार्थमङ्गमस्याः ।) स्फटी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रङ्गाजीवः, पुं, (रङ्गो हरितालादिस्त्रीणाजीव-
 तीति । जीव् + ङञ् । यदा, रङ्ग आजी-
 वोऽस्य ।) चित्रकारः । इत्यमरः । २ । १० । ७ ।
 गटः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५५ ।
 रङ्गावतारकः, पुं, (रङ्गे सङ्गीतभङ्गे अवतार-
 तीति । ट् + क्तुञ् । यद्वा रङ्गं वृत्तादिकमव-
 तारयतीति । ट् + ङिच् + क्तुञ् ।) रङ्गाव-
 तारी । तत्पर्यायः । शैलूषः २ भरतः ३ सर्व-
 वेशी ४ भरतपुत्रकः ५ धार्मीपुत्रः ६ रङ्ग-
 जीवः ७ ज्ञायजीवः ८ गटः ९ लक्ष्मी १०
 शैलान्जी ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ वृत्तगीतस्थाने
 गीतवाद्यादिना तदनुगुणतया प्रसङ्गी । इति
 प्रायश्चित्तविवेकः ॥ नटागयनयतिरङ्गाव-
 तारणीवी । इति कुल्लुकभट्टः ॥ तस्यामभयच-
 प्रायश्चित्तं यथा,—
 “मत्तङ्गुलातुराणाश्च न भुङ्गीत कदाचन ।
 केशकीटावपन्नश्च पदा स्पृष्टश्च कामतः ॥”
 इत्युपक्रम्य,—
 “कर्मरस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ।
 सुवर्णकर्तुं नैवस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥”
 इत्याद्युक्ता,—
 “य एतेऽन्ये स्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिवर्तिताः ॥
 तेषाम्बगस्थिरोमाणि वदन्धनं मनोविणः ॥
 शुक्लातोऽन्यतमस्यान्नममया चपलं त्राहम् ।
 मया भुङ्क्ता चरेत् लक्ष्णं रेतोविषममेव च ॥”
 इति मानवे ४ अध्यायः ॥
 रङ्गावतारी, [न्] पुं, (रङ्गमवतरतीति । ट् +
 ङिनिः ।) गटः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । २ । ७२ ।
 “स्त्रीवृह्णालकितयमनोऽन्ताभिसम्पन्नः ।
 रङ्गावतारिपाचिक्रूटलदिकलेत्रियाः ॥”)
 रङ्गारिः, पुं, (रङ्गस्य तदाख्याधतोररिरिङ्ग ।)
 करवीरः । इति रत्नमाला ॥
 रङ्गिणी, स्त्री, (रङ्गोऽस्यस्या इति । रङ्ग +
 ङिनिः । ङिर्वा डीष् ।) शतभूली । इति
 जटाधरः ॥ कैवर्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रङ्गविशिष्टे, त्रि ॥
 रङ्गः, [ङ] स्त्री, (रंघते प्राप्यते इति । रघि
 + “अघिरविभ्यामसुन् ।” इति असुन् । इट्-
 ङुलदत्तः । ४ । २१३ ।) रंघः । वेगः । इति
 भरतहिरूपकोशः ॥ (यथा, अथर्वशतके । ७१ ।

रजःशयः, पुं. (रजसि श्येति । शी + "अधिकरथि श्येतिः ।" ३ । २ । १५ । इति अच् ।) कुङ्कुरः । इति शब्दमाणा । (धूलिशायिनि, त्रि । रजतमयो । यथा, बाजसनेयसंहितायाम् । ५ । ८ ।

"या तेऽमे रजःशया तनर्वर्षिष्ठा ।"
"रजःशया रजतमयीति ।" तद्भाष्ये महीधरः ॥

रजःसारथिः, पुं. (रजसां सारथिरिव ।) वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

रजकः, पुं. (रजति निर्णेजनेन च्येतिमानमापादयति बन्धादीनामिति । रज्ज + "वृत्तिखनि-रङ्गिभ्यः परिगणनं कर्त्तव्यम् ।" ३ । १ । १४५ । इति ङ्ङुन् ।) वर्षासङ्करजातिविशेषः । धोवा इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । १० । ४१ । ३२ । "रजकं कश्चिदायान्तं रङ्गकारं गदाग्रजः । इष्ट्यायत्त वासांसि विधौतान्युत्तमानि च ॥") स च तीव्रपत्रां धीवराण्यतः । इति ब्रह्म-वेदपुत्रायम् ॥ तत्पर्यायः । निर्णेजकः २ । इत्यमरः । २ । १० । १०० ॥ शौच्यः ३ कर्म-कोलकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ धावकः ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ । ७८ ॥ रजकस्य वस्त्र-निर्णेजनप्रकारो यथा,—

"वासांसि फलकेः झट्टोर्निर्णेज्याद्रजकः शनेः । अतोऽन्यथा हि कुर्वीत दण्डः स्यादहकमा-यकम् ॥"

इति मात्स्ये २०१ अध्यायः ॥

(रजकात्तमन्त्रप्रयाचितं यथाह व्यापस्तम्भः । "रजकं चैव श्लेषे वेद्युत्कर्म्मोपजीविनि । एतेषां यस्तु भूङ्गीत द्विजसाम्नायणचरेत् ॥" इति प्रायश्चित्तविवेकः । विशेषस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥) अंशुकः । इति विश्वः ॥

रजकी, स्त्री, रजकपत्नी । रज्जघातोः षकप्रत्य-यान्तादौपि क्लृप्ते सिद्धा । इति सुग्धबोधव्याकर-णम् ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४०२ ।

"परपट इव रजकीभिर्मलिनो भुङ्गापि गर्हयं ताभिः ।

अयं प्रहृष्टेन विना जघन्य ! सुक्तोऽसि कुल-टाभिः ॥)

रजतं, स्त्री, (रजति प्रियं भवति रज्यत इति वा । रज्ज + "एधिरङ्गिभ्यां कित् ।" उणा० । ३ । १११ । इति अत् कित्कार्येण ।) कृष्णम् । इत्यमरः । २ । १६ । ६६ ॥ हस्तिदन्तः । धवलः शोषितम् । हारः । इदः । श्लेष्मः । (स तु शाकङ्गीपस्य एव । यथा, मात्स्ये १२१ । १४ । "रज्जमालान्तरमयः शाल्मलान्तरालकत् । तस्यापरेण रजतो महान्तो गिरिः स्तुतः ॥") स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०६ ॥ शुक्ल-वर्णविशेषः, त्रि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पिष्टकार्ये रजतपात्रादीनां प्राशस्त्यादि यथा, "सौर्यं रजतं तान् पितृणां पात्रसुच्यते । रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव वा । राजतेर्भाजनेरेवामथवा रजतात्तितेः ।

वायंपि अह्वया दत्तमन्त्रयोपकल्पान्ते । यथार्घ्यपिष्टभोष्यादौ पितृणां रजतं मतम् । शिवनेत्रोद्भवं तस्मात्तं तत् पिष्टवल्गभम् । अमङ्गलं तद्व्यज्रेषु देवकार्येषु वर्जितम् ॥"

इति मात्स्ये १७ अध्यायः ॥

रजतदुतिः, पुं. (रजतस्यैव दुतिरस्य ।) हनूमान् । इति शब्दरत्नावली ॥

रजतप्रस्यः, पुं. (रजतस्तन्मयः तद्वत् शुभो वा प्रस्यः सानुरस्य ।) कैलासपर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रजताचलः, पुं. (रजतप्रधानोऽचल इव । शाक-पाधिवादिवत्समासः ।) रौप्यपर्वतः । तस्य परिमाणं दानविधिश्च यथा,— "राजतो नवमस्तद्द्वयमः प्रकर्त्तराचलः । षष्ठे विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि रौप्याचलमनुत्तमम् । यत्प्रसादाद्गरो याति सोमलोकं द्विजोत्तम ॥ दशभिः पलसाहसैरुत्तमो रजताचलः । पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तदर्हणवतः स्तुतः ॥ अष्टाशतौ विंशतेरुद्धं कारयेत् शक्तितः सदा । विष्कम्भपर्वतास्तद्वत् तुरीयांशेन कल्पयेत् ॥ पूर्ववदानतान् कुप्यान्मन्दरादीन् विधानतः ॥ पूर्ववत् रजताचलवत् ।

"कलधौतमयांस्तत्र लोकेषान् रचयेद्दुग्धः ॥ ब्रह्मविष्णुकवन्तं कार्यां नितम्बोऽत्र हिरण्यमयः । राजतं स्याद्यदन्त्येषां समन्तादिह काञ्चनम् ॥ शेषश्च पूर्ववत् कुप्यात् धीमजागरणादिकम् । प्रदद्यात् प्रभाति तु सुरवे रौप्यपर्वतम् ॥ विष्कम्भश्लेष्मालिङ्गिभ्यः पूष्य वस्त्रविभूषणेः । इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्दर्भपाणिर्विमन्त्रः ॥ पितृणां वल्गभं यस्मात् विष्णोऽन्वा प्रङ्करस्य च । रजतं पादि तस्मात्तः श्लोकसंसारसागरात् ॥ इत्थं निवेद्य वो दद्यात् रजताचलसुत्तमम् । गवामयुतदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ सोमलोकं सगन्धर्वैः किन्नरासुरसाङ्गैः । पूष्यमानो षसिद्विहान् यावदाङ्गतसंज्ञवम् ॥"

इति मात्स्ये ७ अध्यायः ॥

(कैलासपर्वतः । यथा, महालिङ्गाचलनम् । "रजताचलमध्ये तु कुर्वेत्पर ईरितः ॥")

रजताद्रिः, पुं. (रजतमयस्तद्वत् शुभो वा अद्रिः । शाकपाधिषवत् समासः ।) कैलासपर्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६४ ॥

रजनं, स्त्री, (रज्यत इति । रज्ज + "रङ्गे ऋन् ।" उणा० २ । ७६ । इति ऋन् । "रजकरजन-रजःस्रपसंख्यानम् ।" ३ । ४ । २४ । इति वार्त्तिकोक्तेर्लोपश्च ।) रागः । इति सिद्धान्त-कौमुद्यासुक्तादितिः ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ५२ । ६ ।

"यथा वा वासवी शुक्ले महारजनरङ्गिते । विभ्रयाद् युवती घामा तददासीदसुन्दरा ॥") अविशिषे, पुं. यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । २ । ३ । ८ । १ ।

"रजनो वे कौशियः ऋतुजितं जापकं चतुर्वन् यमयात् ॥")

रजनिः, स्त्री, (रजनि लोका यत्र । रज्ज् + बाहुलकादनिः । इत्युज्ज्वलदन्तः । २ । १०३ ।) रात्रिः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, कथा-सरित्सागरे । १८ । १४५ । ।

"इत्थं ख्याप्य समयं प्राप्तायां रजनौ च तान् । अामन्त्रा विप्रान् प्रययौ षष्ठांशं च विदूषकः ॥")

रजनी, स्त्री, (रजनि + कटिकारादिति ङीष् ।) रात्रिः । (यथा, महाभारते । ३ । ६६ । २८ । "सा युष्ठा रजनीन्तत्र पितुर्वैष्मनि भाविनी । विश्रान्ता मातरं राजन् । इदं वचनमब्रवीत् ॥") हरिद्रा ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,— "हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निशा । मेहञ्जी रजनी पीता वर्णिनी राजनिनामिका ॥" इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा, नघधे । २२ । ४६ । "अस्याः सुराधीशदिशः पुरासीत् यदम्बरं पीतमिदं रजण्या । चन्द्रांशुर्चयतिचुम्बितेन तेनाधुना नूनमलोहतायि ॥")

जतुका । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४४ । ६ ।

"इत्यथस्ताङ्गनरजनीसुवर्णपूर्व्यादिमन्याश्च ॥") नीलिनी । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ (शास्त्राली-द्वीपस्य नदीभेदः । यथा, भागवते । ५ । ० । १० । "अनुमती सिनीवाली सरस्वती कुङ्क रजनी नन्दा राकैति ॥")

रजनीकरः, पुं. (रजनीं करोतीति । क + टः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-वते । ४ । २८ । ३४ ।

"हित्वा यद्दानं सुतान् भोगान् वैदर्भीं मदिरे-चम्बा ।

अन्वधावत पाञ्चशं ज्योत्स्नैव रजनीकरम् ॥") रजनीगन्धा, स्त्री, (रजनी गन्धोऽस्याः । राज्नी विकाशात् तथात्वम् ।) खनामखातश्चेतवर्ष-पुष्यविशेषः । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

रजनीचरः, पुं. (रजनीं चरतीति । चर + "चरेष्टः ।" ३ । २ । १६ । इति टः ।) राक्षसः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ५ । ४ । "स तथा सह संयुक्तो वराज रजनीचरः ॥" तथा च ।

"ओजोऽश्वानां रजनीचराणां आहारहेतोर्न शरीरसिद्धम् । गर्भं हरेयुर्यदि तेन मातु-सेव्यावकाशं न हरेयुरोजः ॥"

इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥) चौरः । यामिकभटः । (राजविहारके, त्रि । यथा, हरिवंशे । २०२ । १८ ।

"ब्राह्मणानां राजानं शाश्वतं रजनीचरम् ॥") रजनीजनं, स्त्री, (रजण्या जन्मम् ।) नीहारः । इति हारावली । ६७ ॥

रजनीपुत्रः; पुं, (रजन्वा हरिभावाः पुत्रमिव
 पुत्रमस्य ।) पूतिकरः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (पूतिकरश्चरश्चैव विवरं ज्ञातव्यम् ।)
 रजनीसुखं, स्त्री, (रजन्वा सुखम् ।) प्रदोषः ।
 रजमरः । १ । ४ । ६ । (यथा, राजतरङ्गि-
 ण्याम् । ४ । ४२२ ।
 "ततः शशाङ्कधवले सज्जाते रजनीसुखे ।
 पाणिनाकभ्र भूपानं प्रयावेष्ट विवेक्य च ।")
 रजनीहावा, स्त्री, (रजन्वा हावो विकारो
 वहाः ।) शैषाजिकापुत्रम् । इति शब्दरत्नावली ।
 रजवाहुः, पुं, (रज्यतेऽस्मिन्निति । रज् +
 "अवाहुः स हि सन्निभो वृद्धिरस्मिन्ना तु किदन्ते-
 रश्च ।" इत्युदात्तकोषटीकास्तुतः प्रोक्तः
 अवाहुप्रत्ययः ।) मेघः । चित्तम् । इत्युदात्त-
 कोषः । १ । १०४ ।
 रजस्यः, पुं, (रजोऽभासोति । रजस् + "रजः-
 स्यस्यतिपरिवदो वक्तव्यम्" ५ । २ । ११२ ।
 इति वक्तव्यम् ।) महिषः । इति मेदिनी । जे,
 १६३ । (अस्य पर्यायो यथा,—
 "महिषो घोटकारिः स्यात् कासरश्च रजस्यः ।
 यो नस्यः स्यात्कायोऽथ कुजापो यमवाहनः ।"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वसंख्ये द्वितीये भागे ।
 चि, रजोयुक्तः । यथा, भागवते । ७ । १३ । १२ ।
 "तं शयानं धरोपस्थे कावेर्यां सस्यसानुनि ।
 रजस्येस्तनूदेशे निद्राणामकतेजसम् ।"
 रजोमुच्युक्तः । सृष्ट्याहुः । यथा, मनुः ।
 ६ । ७७ ।
 "जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजस्यमनिद्रां च भूतावासमिमं त्यजेत् ।")
 रजस्यका, स्त्री, (रजोऽभ्यस्त्यां । "रजः स्य-
 स्तीति" ५ । २ । ११३ । इति वक्तव्यम् । टाप ।)
 रजोयुक्ता । तत्पर्यायः । स्त्रीधर्मिणी २
 अथो ३ आचर्यो ४ मन्त्रिणी ५ पुत्रवती ६
 ऋतुमती ७ उद्व्या ८ रजमरः । १५ । १० ।
 इतिः ६ पुत्रहावा १० । इति शब्दरत्ना-
 वली । पुष्पिता ११ अवीरा १२ विप्रकी १३
 निष्कली १४ । इति जटाधरः । आना १५
 पांशुजा १६ । इति राजनिर्घण्टः । ७ । अथ
 रजस्यकास्यार्थे प्रायश्चित्तम् । "काश्यपः ।
 'रजस्यका तु संसृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
 एकराजं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 रजस्यका तु संसृष्टा राजन्या ब्राह्मणी तु या ।
 निराहारे विष्णुर्हितः स्यात् चाश्रय वचनं यथा ।
 रजस्यका तु संसृष्टा वैश्य्या ब्राह्मणी च या ।
 पञ्चराजं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 रजस्यका तु संसृष्टा मूढ्या ब्राह्मणी यदि ।
 बहुराज्ये विष्णुर्हिते ब्राह्मणी कामचारतः ।
 अकामतश्चरेद्दं ब्राह्मणी सर्वजातिषु ।
 एतेन रजस्यकां ब्राह्मण्याः सर्वैरजस्यका-
 स्यार्थे एकराजोपवासः पञ्चगव्यपानं कामतः ।
 अकामतश्चरेद्दं । कस्तत्रतम् । असर्वैरज-
 स्यकार्थे निराहारे च बहुराजोपवासाः ।

अकामतश्चरेद्दं । इतत् चतुर्थाहापनर
 कर्मणम् ।
 'वाक्यादेन चपाकेन संसृष्टा वैश्वस्यका ।
 अतिज्ञानं तान्त्रिकानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 निराहारेपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 तां निशान्ति-अतिज्ञानं सजातुक्तम् कारयेत् ।
 इति वचनात्तरदशनात् एतत् कामतः ।
 अथ दिनभेदोऽपि बांलि । अत्राने ह्यस्यतिः ।
 'पतितान्त्रिकपाके च संसृष्टा स्त्री रजस्यका ।
 तान्त्रिकानि अतिज्ञानं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 प्रथमेऽह्नि निराहारे तु द्वितीये ब्राह्मण्यचरेत् ।
 अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ।
 चतुर्थेऽह्नि तु शुद्धिज्ञानात् पूर्वम् । यावः ।
 'रजस्यका यदा सृष्टा अचम्यकसरेः कश्चित् ।
 निराहारा भवेत्तावत् यावत् जानेन शुध्यति ।
 अत्रापि ह्यस्यत्तु दिनभेदव्यवस्था । उह-
 शातातपः ।
 'रजस्यके तु ये नार्थावन्वोच्यं सृष्टतो यदि ।
 सर्वैः पञ्चगव्यं ब्रह्मकूर्चमनः परम् ।
 पञ्चगव्यपानं व्रतकर्मम् । तीरोपवासः । ब्रह्म-
 कूर्चमाह जावाकः ।
 'अहोरात्रोचितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
 पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्युतः ।
 तदशक्तौ पुराणैकं दातव्यम् ।" इति प्रायश्चित्त-
 तत्त्वम् । ७ । अन्यथा ।
 'शुद्धा भक्तुश्चतुर्थेऽह्नि अयुद्धादैवपूजयोः ।
 देवे कर्मणि पौत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ।
 इति शुद्धितत्त्वम् ।
 तस्यां गमने पापं यथा,—
 "प्रथमे दिवसे कान्तां यो हि गच्छेन्नखलाम् ।
 ब्रह्महत्याचतुर्थीं कर्मते नात्र संशयः ।
 स पुमान् हि कर्माहो देवे पौत्रे च कर्मणि ।
 अधमः स च सर्वेषां निन्दितश्चावशकारः ।
 द्वितीयदिवसे नारीं यो व्रजेत् रजस्यकाम् ।
 कामतः परंपूर्वां च ब्रह्महत्यां कर्मदुष्टवम् ।
 आजीवनं नाधिकारी पितृविप्रसुराह्नि ।
 अमङ्गलोऽथशयः स्यादित्याहिरवभावितम् ।
 तृतीयदिवसे चायां यो हि गच्छेन्नखलाम् ।
 स मूढो ब्रह्महत्यां कर्मते नात्र संशयः ।
 पूर्ववत् पतितः सोऽपि न चाहः सर्वकर्मसु ।
 असत्पुत्रा चतुर्थेऽहनि न गच्छेत्तां विषयवः ।"
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मवैवर्ते ५६ अध्यायः ।
 अपि च ।
 "अपूर्वे ऋतुकावे तु योऽभिगच्छेन्नखलाम् ।
 रेतपाः पितरस्यस्य एवमेतन्न संशयः ।
 एकस्य पुत्रवो याति द्वितीयां काममोहितः ।
 तृतीयां वा चतुर्थीं तदा स पुत्रवाधमः ।
 ऋतुकावे तु सर्वेषां पित्र्ये भोगं रचते ।
 ऋतुकाकाभिगामी यो ब्रह्मचार्येण सन्ततः ।
 न गच्छति च यः क्रोधात् मोहात् पुत्रवाधमः ।
 अतो अतो भूवह्नां प्राप्नोति पुत्रवधम् ।"
 इति वादाह गुणकर्मवचनं नामाद्यावः ।

(अपि च ।
 "रजस्यकाजीगमनेतन्नरकारणम् ।
 रजस्यकावीरात्रयं पुत्रस्यत्रयं भक्तवत् ।
 अभयान्त्रयं विप्रैर्षं यद्दं ह्यलीपतेः ।"
 तथा च ।
 "रजस्यकामकामाश्च मन्त्रिणामप्रियान्तरा ।
 सर्वैर्हृत्वा योऽह्ना तथा चाधिप्रपौकिताम् ।
 श्रीवाङ्गीं गर्भिणीं देवां योनिदोषवमन्त्रिताम् ।
 सगोत्रां गुह्यपुत्रीं च तथा प्रव्रजितामपि ।
 सन्ध्यापश्चिमगम्याश्च गोपियात् प्रमदां नरः ।
 रजस्यकां प्राप्तवतो नरस्यानिघंतात्मनः ।
 इष्टायुस्तेजसां हानि-रधर्मैश्च ततो भवेत् ।"
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्यायः ।)
 रजः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः । यथा । "पुष्-
 रवस्यो अष्टपुत्रस्यायुर्नामा । स राहोर्दुहितर-
 तुपयेमे । तस्यां पञ्च पुत्रास्तुत्याह्यामास ।
 नहुवचत्रहृत्तरम्भरजस्यकाः । रजः पञ्च
 पुत्रप्रतान्यतुजवीर्यवाराय्यासन् ।" इति निरु-
 पुराणे ४ अंशे । ८ । ६ । अध्यायौ । (राज्यम् ।
 कन्याविशेषः, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६ । ६ ।
 "तं रजं पिठोवसे दृश्यन् वरिं सस्य
 श्रया सचाहम् ।"
 "रजं एतदास्यां कन्यां वा राण्यं वा ।" इति
 तद्गाथे वायव्यः । रजः । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
 १० । १२ । "रजिहया रज्या पञ्च स्त्री
 गोस्तुपूर्वतः पर्ययं दुवस्युः ।"
 "रजिहया ऋतुतमया रज्या रज्या ।" इति
 तद्गाथे वायव्यः ।)
 रजोवर्ण, स्त्री, (रज इव वलति संवृत्तीतीति ।
 वक् + अच् ।) अन्धकारः । इति जिकाशेषः ।
 रजोवर्ण, स्त्री, अन्धकारः । इति शब्दरत्नावली ।
 रजोहरः, पुं, (रजो हरतीति । हृ + "हरते-
 ऽनुसमनेऽच्" । १ । १ । ६ । इति अच् ।) रजस्यः ।
 इति शब्दमात्रा ।
 रज्जुः, स्त्री, (स्यति रचते इति । रज्ज् + "रज-
 संसृच" । उवा १ । १ । ६ । इति उः ।
 असुगागमिश्च । धनुषकारजोपञ्च । आगम-
 सकारस्य जज्ञम् । इकारः । तस्यापि पुत्रम् ।
 जकारः । इत्युज्ज्वलः । अपाजिजाते चार-
 ज्ज्वादीनामिति कथनात् न ऊट ।) बन्धन-
 साधनवस्तु । इती इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । मुक्तम् २ वराटकः ३ बटी ४ गुह्यः ५
 रजमरः । २ । १० । २० । मुक्ता ६ । इति
 भरतधररजकोषः । शुष्कम् ७ मुक्तः ८ मुक्ता ९
 शुक्ली १० संश्रम् ११ वराटकः १२ बटाकरः १३
 बटीगुह्यः १४ । इति टीकान्तरम् । (तच्छी-
 ष्यपरश्चै सोवो यथा, मनी । ११ । १६६ ।
 "कापांसकीदृशीर्जा हिष्पैकशयस्य च ।
 पश्चिमानीवर्षाणां रज्ज्वादेव चार्थं पयः ।")
 वेणी । इति मेदिनी । जे, १४ । (प्रकृ-
 विशिष्यः । यत्रा, सुश्रुते शरीरस्थाने ५ अध्याये ।
 "रज्ज्वः शिष्यः सहाताः ।")

रटनी

रङ्गकं, स्त्री, (रङ्गयतीति । रन्ञ् + ङिच् + क्तुच् ।) द्विकुलम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 (गुणारयोःस्य द्विकुलशब्दे विज्ञेयाः ।)
 रङ्गकः, पुं, (रङ्गयतीति । रन्ञ् + ङिच् + क्तुच् ।) कल्पिकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 प्रीतिजनकः । ब्रह्मादिरामकर्मा च । (अस्य गृहे भोजनं निश्चिन्तं यथा, मनौ । ४ । २१६ ।
 “भवतां प्रीतिकानाञ्च चैकनिर्बन्धकस्य च । रङ्गकस्य गृहं वस्य यस्य चोपपत्तिर्गृहे ।” नाद्यादिति शेषः । पित्तान्तर्गतोऽसि विज्ञेयः । यथा,—
 “यत्तु यज्ञज्ञोऽपि पितं तस्मिन् रङ्गकोऽपिरिति संज्ञा सरसस्य रागजदुक्तः ।” इति सुश्रुते सुब्रह्मण्ये २१ अध्याये ।)
 रङ्गनं, स्त्री, (रण्यतेऽनेनेति । रन्ञ् + करणे क्युट् ।) रक्तचन्दनम् । इति मेदिनी । ने, ११५ । (अस्य पर्यायो यथा,—
 “पतङ्गं रक्तसारञ्च सुरङ्गं रङ्गनन्तया । पङ्कुरङ्गमाख्यातं पतङ्गञ्च कुचन्दनम् ।” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 द्विकुलम् । इति राजनिर्घण्टः । (रन्ञ् + ङिच् । भावे क्युट् । प्रीतिजननम् । यथा, रघौ । ४ । १२१ ।
 “तथैव सोऽभूदन्वयो राजा प्रकृतिरङ्गनात् ॥”)
 रङ्गनः, पुं, (रङ्गयतीति । रन्ञ् + ङिच् + क्तुच् ।) रागजनकः । इति मेदिनी । ने, ११५ । सुब्रह्मण्यम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 रङ्गनकः, पुं, (रङ्गन + कन् ।) कटकजः । इति राजनिर्घण्टः । (गुणारद्विषोऽस्य कटकशब्दे विज्ञेयः ।)
 रङ्गनदः, पुं, (रङ्गयतीति । रन्ञ् + ङिच् + क्तुच् ।) रङ्गनशावी हस्तेति । अशुकवृक्षः । आप्तगाह इति भाषां ।
 रङ्गनी, स्त्री, (रङ्गन + ङीष् ।) शुक्लारोचनिका । नीली । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “नीली तु नीलनी तुषी कालदीपाञ्च नीलिका । रङ्गनी शीतनी तुष्ठा यमोक्षा मधुपर्शिका । क्रीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 मङ्गलदा । इति मेदिनी । ने, ११५ । शेषालिका । इति शब्दचन्द्रिका । हरिद्रा । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रङ्गनी निशा । मेहनी रङ्गनी पीता बर्जनी रात्रिनामिका ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 पर्यायी । इति राजनिर्घण्टः ।
 रट, वाचि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा० पर० सक्त०-सेट् ।) रटति । इति दुर्गादासः ।
 रटनी, स्त्री, (रटते पुण्यजनकत्वेन कथ्यते इति । रट् + वृद्धकत्वात् भक् । ङीप् ।) गौचान्द्रमाधीयज्ञकचतुर्हशी । तत्र अक्षरगोदयकात्वे ज्ञानं कर्तव्यम् । यथा । यमः ।

रट्

“माघे मास्यचिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्हशी । तस्यास्तदयवेजायां खाता भावेचते यमम् ॥” उदयवेजायामवयोदयवेजायाम् ।
 “अनर्काभ्युदिते काले माघे ज्ञानचतुर्हशी । सतारथोमकात्वे तु तत्र ज्ञानं महापुण्यम् । खाता सन्त्यां तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥” अत्र तिथिज्ञानत्वात् गौचान्द्रादरः । अत्रावयोदयकाल एव ज्ञानं पूर्वोक्तचतुर्हशम-तर्पणञ्च । यत्तु उदयवेजायां सूर्योदयवेजायां अनर्काभ्युदित इति इवदर्पे नञिति यात्याजं तत्तु सप्तमकरभाष्यतसतारथोम इति रटन्ताराज्ञानवक्तोकनेनेति । इति तिथ्यादितत्त्वम् । किञ्च ।
 “अनर्काभ्युदिते काले ज्ञानं कुर्यात् सरिण्यले । शतजन्मजतं पापं तनुचुखादेव नश्यति ॥ रटनी नाम विद्यायां सर्वपापहरा शिवा ॥” इति मत्स्यसूक्ते ५५ पटलः ।
 कश्चिन् पुस्तके सरिण्यले रटञ्च वदित्वात्वे इति पाठः । * । तत्र श्यामापूजाविधयेया,—
 “माघे मास्यचिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्हशी । तस्यां संपूजयेत्तारां महाविभवविस्तरैः । चक्रवर्तीं महाराणी भवत्येव न संशयः ॥” इति दृष्टमीनतन्त्रे ७ पटलः ।
 अपि च ।
 “माघे मास्यचिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्हशी । तत्राज्ञी कालिकापूजा सर्वविघ्नोपशान्तये ॥” इति कालिकापुराणम् । * ।
 अपरञ्च ।
 “माघे मास्यचिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्हशी । तस्यां प्रदोषसमये पूजयेन्मुक्तमालिनीम् ॥” इत्याचार्यचूडामण्डितज्ञानतन्त्राचार्यवधुतवचनम् । अन्वयं श्यामाशब्दे प्रथमम् ।
 रटितं, त्रि, कथितम् । रटधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निघण्टुम् । (भावे क्तः ।) कथनमात्रे, स्त्री । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १७४ ।
 “वनहरिरचितेः पदे पदे स प्रतिभटतां पट्टहन्नेहंधानैः । अमगुन रटिते च कर्करेटोः परिगन्तां गमनोन्मुखिष्यामाम् ॥”)
 रट, भाष्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भा० पर० सक्त०-सेट् ।) भाष्यं कथनम् । रटति । इति दुर्गादासः ।
 रण, इति । इति कविकल्पद्रुमः । (भा० पर० सक्त०-सेट् ।) रणति । इति शब्दे । इति दुर्गादासः ।
 रण, म-गती । इति कविकल्पद्रुमः । (भा० पर० सक्त०-सेट् ।) मं, रणयति । इति दुर्गादासः ।
 रणं, स्त्री पुं, (रणन्ति शब्दायन्तेऽनेति । रण् + ङिहेति ॥ १ । ५८ । इत्यञ् । “वशिरण्यो-रुपसंख्यानम् ॥” इति काशिकोक्ता अप् ।) युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०४ । (वषां,

रखास

मनौ । ७ । ६० ।
 “न कूटेरायुधैरेत्यादयुध्यन्मानी रणे रिपून् । न कश्चिभिर्नापि दिव्यैर्नापिभ्यजितैस्तेजसैः ॥” रमणम् । यथा, अश्वदे । ८ । १७ । १२ ।
 “शाचिगो शाचि पूजनार्थं रखास ते सुतः ॥ “रखाय रमणाय ॥” इति तद्वाक्ये वाच्यः । रमण्यु, त्रि । यथा, तत्रैव । १ । ११६ । ११ ।
 “रक्तखावन्तो राजतं रखाय वधमभिनवासेनये सहसा ॥”
 “रखाय रमणाय ॥” इति तद्वाक्ये वाच्यः ।)
 रणः, पुं, (रण् + ञप् ।) शब्दः । कञ् । इति मेदिनी । गतिः । इति शब्दरत्नावली ।
 रणपूर्व, स्त्री, (रणस्य पूर्वम् ।) युद्धशालम् । तत्पर्यायः । संयामपट्टः २ अंभयङ्किसमः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 रणप्रियं, स्त्री, (रणे प्रियम् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 रणप्रियः, पुं, (रणः प्रियोऽस्य । तत्र मांसमन्वेषात्तयात्वम् ।) श्वेनकपची । इति राजनिर्घण्टः । (विष्णुः । यथा, महाभारते । ११ । १४६ । ८६ ।
 “क्षयः क्षयप्रियः क्षोत्रं स्तुतिः क्षोता रणप्रियः ॥” युद्धप्रियमात्रे, त्रि । यथा, कामन्दकीये । १७ । ३३ ।
 “रणप्रियः साहसिक आश्रयस्मावितर्किया । विच्छिन्नधर्मेकामार्थः क्रुद्धो मानो विमानितः ॥”)
 रणमतः, पुं, (रणे रणं प्राप्य वा मतः ।) हस्ती । इति शब्दमात्रा ।
 रणसुष्टिः, पुं, विवसुष्टिसुपुः । इति राजनिर्घण्टः ।
 रणरङ्गः, पुं, (रणेयु रङ्गो मन्त्रः ।) रणकातरहस्ती । तत्पर्यायः । प्रतिमः । २ । ११ । इति चारारवली । २०४ ।
 रणरङ्गं, स्त्री, उदाहनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 रणरणः, पुं, (रणरण इति शब्दोऽस्यस्येति । अर्थं आदित्वाद्च्) मशकः । इति त्रिकाण्डशेषः । (रणे रणः शब्दो यस्य । रणगर्जन्-श्रीते, त्रि । यथा,—
 “अथाहः करयो रणो रणरयो राणो रणो धृत्वा येन रमा रमा रमरमा रामा रमा र्वं रमा । समीमानदयो दयो दयदयो दायो दयो वैदयो, विच्छिन्नेरभौरभौरभरभौरामौरभौरभौरभिः ॥” इत्युद्धटः ।)
 रणरणकः, पुं, उत्कृष्टा । इति शिवचम्पू । २ । २२६ । (यथा, उत्तररामचरिते प्रथमाह्ने ।
 “अये सेवेयं रणरणकहायिणी पित्रदर्शना-दिरहभावना देवाः संप्रीड्मं करोति ॥”)
 रणसकुलं, स्त्री, (रणस्य सकुलम् ।) तुमुवम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ।
 रखाण्डुरः, पुं, (रणस्य अण्डुरः ।) कण्डुपत्री । इति राजनिर्घण्टः ।

रत्ना

रतिः

रतिप

रत्नः, वि, (रत्न + "नमनात्" उच्चा. १।११३। इति उच्चा.) चण्डिकावर्णिकाव-
 यवः। धूर्तः। इति चण्डिकावर्णिकावर्णिकाव-
 रत्नकः, पुं, (रत्न इति । रत्न + कन् ।) अपल-
 हयः। इति शब्दमाणा ।
 रत्ना, स्त्री, (रत्नोऽपि । रत्न + "नमनात्
 उच्चा. १।११३। इति उच्चा. । टाम् ।)
 नृविकल्पकः। इत्यमरः । १।४। ८८। (यथा,
 "रत्निकात् सभवे स्तनं पाणिधारसमेहितम् ।
 रत्नाशोधितगन्धश्च तेनैव कल्पनीयतम् ।"
 इति वैद्यकरसिंहवारचंयद्वेदहस्तोमनापरसे।)
 विधवा । रत्न इति भाषा । यथा । तिष्ठते
 रत्ना विकल्पेभ्यः सङ्घट्यं यनत्तीत्यर्थः ।
 इति चण्डिकावर्णिकावर्णिकावर्णिकाव-
 रत्नाशमी [नृ] पुं, (रत्नो विपल आश्रमः
 सोऽस्यस्य । रत्नाशम + इति ।) अष्टचत्वारिंशत्
 त्वरोपरिभाष्याविहीनः । यथा, भवि-
 त्पुराणम् ।
 "चत्वारिंशत्स्वरत्नां साष्टानां परे यदि ।
 रत्नया विद्युन्वते कश्चित् स तु रत्नाशमी मतः" ।
 इत्युद्धृतम् ।
 रत्नं, स्त्री, (रत्नमिति । रत्न + भावे क्तः ।)
 मैथुणम् । इत्यमरः । २।७। ५७। (यथा,
 आर्यासप्तशत्याम् । ५७६ ।
 "विपरीतमपि रत्नं ते शोतो गत्या इवाशुक्ल-
 मिदम् ।
 तटतदमिव मम हृदयं सन्ममपि वेगतो
 हरति ।"
 तत्तु द्विविधम् । यथा, कामशास्त्रम् ।
 "वाङ्मन्थनरश्चेति द्विविधं रत्नमुच्यते ।
 तन्नायं पुष्पनाम्नेनखैरदन्तवतोदिकम् ।
 द्वितीयं सुरतं साक्षात्प्राकारेण कल्पितम् ।"
 शुद्धम् । इति मेदिनी । ति, ४६। पुनुरक्ति, वि ।
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २।५०५ ।
 "तत्तुल्यगुणनिर्मिता तद्विपचस्तुती रता ।"
 नियुक्तः । यथा, मनुः । २। २३५ ।
 "वाचस्पत्यस्य जीवेयुक्तावनायं समाचरेत् ।
 तेनैव निशं सुशुभं कुर्यात् प्रियहिते रतः")
 रत्नकीर्णः, पुं, (रते मैथुने कौञ्जिते परस्परं संभ्रा-
 तीति । कौञ्ज + कः ।) कुङ्कुरः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४। २४६ । (रत्नस्य कौञ्जः ।) सुरत-
 कण्ठकच ।
 रत्नकृजितं, स्त्री, (रत्नस्य कृजितम् ।) मैथुन-
 काकीनवाङ् । तत्पर्यायः । मखितम् २ । इति
 हेमचन्द्रः ।
 रत्नगुहः, पुं, (रत्नस्य रते वा गुहः ।) पतिः ।
 इति विकारशेषः । ६। ४४ ।
 रत्नकरः, पुं, (रत्नं करोत्यस्य ।) काकः ।
 इति विकारशेषः ।
 रत्नताळी, [नृ] पुं, (रते तक्षति प्रतिष्ठां जभते
 इति । तक्ष + क्विप्तिः ।) विष्णुः । इति शब्द-
 माणा ।

रत्नताळी, स्त्री, (रते ताळः प्रतिष्ठाळाः । डीप् ।)
 कुङ्कुरः । इति विकारशेषः ।
 रत्नगरीशः, पुं, (रते गार्गी चिनोवीति ।
 चि + डः ।) गारीकां शोकारः । कुङ्कुरः ।
 अरः । इति मेदिनी । वे, २९ । विष्णुः ।
 इति शब्दमाणा ।
 रत्नविधिः, पुं, (रत्नैव विधिवत् गोप्यं यत् ।)
 खड्गनः । इति शब्दरत्नावली ।
 रत्नद्विकं, स्त्री, (रत्नस्य क्वडिरण । शिवादिभाषिति
 कप् ।) दिव्यः । सुखसाधनम् । अष्टमङ्गलम् ।
 इति मेदिनी । के, २१० ।
 रत्नप्रसः, पुं, (रत्नं प्रसोऽस्य । रत्नं प्रसं इव कट-
 दायकं यत्नेति वा ।) कुङ्कुरः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४। २४६ ।
 रत्नशायी, [नृ] पुं (रत्नं शयति तन्करोत्याङ्गान-
 मिति । शो + क्विप्तिः ।) कुङ्कुरः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४। २५६ ।
 रत्नद्विकः, पुं, (रते रत्नार्थं वा द्विकते इति ।
 द्विक + क्तु ।) स्त्रीचौरः । इति विकार-
 शेषः । लम्पटः । कौञ्ज इति भाषा । तन्-
 पर्यायः । विष्णुः २ अजीकः ३ प्रसवः ४
 प्रावकः ५ सुखङ्गः ६ पुष्पकः ७ लङ्गः ८
 भङ्गः ९ गारीतरङ्गकः १० खलिकः ११
 रत्नारीशः १२ बन्धकः १३ रत्नताळी १४
 कटीरः १५ कामी १६ खेटी १७ नागरः १८
 दासीप्रियः १९ कुक्कूटी २० । इति शब्द-
 माणा ।
 रत्नद्विकः, पुं, (रत्नार्थमद्विक इवा ।) कुङ्कुरः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४। २४६ ।
 रत्नाश्री, स्त्री, (रते अश्रीव ।) कुम्भटिः ।
 इति विकारशेषः ।
 रत्नामर्हः, पुं, (रते रत्नकाये आमर्होऽस्य ।)
 कुङ्कुरः । इति शब्दमाणा ।
 रतायनी, स्त्री, (रत्नमेवायनं जीवनगतयस्याः ।)
 वेष्टन । इति शब्दमाणा ।
 रत्नार्थिनी, स्त्री, (रत्नमर्थयेत इति । अर्थ + क्विप्तिः ।
 डीप् ।) मैथुनाभिजायिकी । इति-हज्जायुधः ।
 रतिः, स्त्री, (रत्नतेऽस्या इति । रत्न + क्विप्तिः ।)
 कामदेवपत्नी । (अस्याः नामनिश्चित्यथा,
 अक्षवेवर्ते प्रकृतियत्के । ४। ६ ।)
 "मनो मयाति सर्वेषां पश्चिवायिन कामिनीम् ।
 तन्नाम मन्मथस्येन प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 तस्य पुंसो वासपाश्चात् कामस्य कामिनी वरा ।
 बभूवातीव कलिता सर्वेषां मोहकारिणी ।
 इतिभूव सर्वेषां तां हृदा मखितां वतीम् ।
 रतीति तेन तन्नाम प्रवदन्ति मनीषिणः ।"
 तस्य उत्पत्तिः नामकारणं कामपत्नीत्वव्यथा,
 इव उच्यते ।
 "महे ह्येयं कल्पं मद्रपुण्यशालिनी ।
 यनां यज्ञीव्य भार्याये भवतः सङ्घो गुणेः ।
 यथा तव महातेजाः सर्वदा सङ्घारिणी ।
 भविष्यति यथाकामं शर्मेतो वप्रवर्तिनी ।

माकेकेय उवाच ।
 रत्नज्ञा प्रदो रचो देवसेदेवजीवनाम् ।
 कल्पपीषायतः ज्ञत्वा नाम ज्ञत्वा रतीति
 ताम् ।
 तं वीर्य मदनो रामां रत्नाणां सुमनोहराम् ।
 आत्मायुगेन विहोऽर्चो सुमोह रत्नुरजितः ।
 इति कालिकापुराणे ३ अध्यायः ।
 अत्रुरागः । (यथा, भागवते । १।२। ८ ।
 "मोतुपादयेद् यदि रतिं अम एव हि केव-
 लम् ।"
 रत्नम् । (यथा, इहनुसंहितायाम् । ६७ । १८ ।
 "कामिनी प्रथमयौवनाम्बिता
 मन्ववल्गुवदुपीकितस्वनाम् ।
 उत्कर्षो समवलम्बा या रतिः
 सा न धाह्यभवनेऽस्ति मे मतिः ।"
 गुह्यम् । इति मेदिनी । ति । ७६ । (अशरी-
 विधिवः । यथा, महाभारते । १३ । १६। ४५ ।
 "विद्युतां प्रथमो दान्ता विद्योता रतिरेव च ।
 यथाशान्ताश्च वै वज्राः प्रवृत्ताश्चरवः सुभाः ।"
 प्रीतिः । यथा, रामायणे । १।१८। २४ ।
 "तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः ।"
 'रतिः प्रीतिः ।' इति तट्टीकायां रामायणे ।)
 रतिवन्था यथा,—
 "न भवन्ति यदा नायंस्तुष्टा वायुरते मताः ।
 नावाविधेक्षणा बन्धे रत्नयाः कामिभिः शिष्यः ।
 पद्मासनो नागपाशो जताविटोऽर्चवपुटम् ।
 कुलिशं सुन्दरश्चैव तथा केसर एव च ।
 द्विलोको नरचिह्नोऽपि विपरीतस्तथापरः ।
 सुखो वै धिगुक्कचैवसुगुणकण्ठस्तु ततः परम् ।
 विहासो रतिनागो विद्याधरस्तु शोकशः ।"
 इति रतिमङ्गरो ।
 पूतेषां लक्षणाणि तत्पर्यायै इत्युच्यते ।
 रतिकुहरं, स्त्री, (रत्याः कुहरम् ।) योनिः ।
 इति विकारशेषः ।
 रतिक्रिया, स्त्री, (रत्याः क्रिया ।) मैथुणम् ।
 तत्पर्यायः । संवेशनम् २ । इति विकारशेषः ।
 (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । २। २५ ।
 "अग्निहोत्रोपचरणं जीवनञ्च एकमेभिः ।
 घर्माद्यं यज्ञिणां काले पञ्चैवम् । रतिक्रिया ।"
 रतियज्ञं, स्त्री, (रत्याः यज्ञम् ।) योनिः । इति
 विकारशेषः । रत्नमन्दिरम् । (यथा, उच्यते-
 संहितायाम् । ५३ । १६ ।
 "पञ्चाशमिणाममितं धाम्नायुधवद्विरतियज्ञी-
 वाच ।
 नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तप्रतापुच्छतपरम् ।"
 रतिनागः, पुं, शोकप्रदविविधान्तगतेपक्षप्रदः ।
 तस्य ज्ञानं यथा,—
 "पीडयेद्भवयुगेन कामुकं कामिनी यदि ।
 रतिनागः समाकृतः कामिनीनां मनोरमः ।
 इति रतिमङ्गरो ।
 रतिपतिः, पुं, (रत्याः पतिः ।) कामदेवः । इत्य-
 मरः । (यथा, महाभारतप्रतिस्फोत्रे । १० ।

रतिस

“पञ्चापिप्यंजनाजितो रतिपतिर्वेवस्य रजोत्-
पये ।
विधवा सममेव च धुरिन् पौत्रान् वचन्
पच च ॥”)
देशविशेषकास्त्रीणां स्थानविशेषे तस्याधिर्भावी
यथा,—
“वाचि श्रीमाधुरीका जनकजनपदस्यायिगीना
कटासि
दन्ते गौडभङ्गानां सुकलितजघने चोत्कल-
प्रियशीनाम् ।
तेजस्वीनां वितम्बे सज्जलजघनरचौ केरकीकेश-
पाशे
काकांटीनां कटौ च स्फुरति रतिपतिर्गंजरीका
सनेषु ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ।
रतिपाशकः, पुं, (रतेः पाश इव । ततः स्थाप्ये कम् ।)
रतिवन्धविशेषः । यथा,—
“पीडयेद्देवयुग्मेन कासुको यदि सुन्दरीम् ।
रतिपाशस्तथाख्यातः कामिनीनां सुखावहः ॥”
इति किरदीपिका ।
रतिप्रियः, पुं, (रतेः प्रियः ।) कामदेवः । इति
शब्दरत्नावली । सुरतप्रियश्च ॥ (स्त्री, शक्ति-
विशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ५८ ।
“गोदावरीं त्रिसन्धा तु गङ्गादारे रति-
प्रिया ॥”)
रतिमदा, स्त्री, (रतिर्मेदोऽस्याः ।) अक्षरसः ।
यथा,—
“अर्शान्वा रतिमदाक्षरसः सुमदात्मना ॥”
इति त्रिकाशेषः ।
रतिमन्दिरं, स्त्री, (रतिर्मेन्दिरमिव ।) योनिः ।
इति ऋडाधरः । मेघनयनम् । यथा,—
“सचारो रतिमन्दिरप्रति सखीकथां वधि
काष्ठतं
पिनः कान्तसमीहितवधि प्रदन्वासावधि
प्रियतम् ।
चासं चाधरपलवावधि महामावोऽपि
मौनावधिः
सखीं चावधि नावधिः कुलसुवां प्रेम्णः परं
केवळम् ॥”
इति रत्नमञ्जरी ।
रतिमिचः, पुं, (रतौ मिचः ख्ये इव ।) रतिवन्ध-
विशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“पातयेद्देवयुग्मे च कासुकं यदि कासुकी ।
रतिमिचस्तथाख्यातः कामिनीनां सुखावहः ॥”
इति रतिमञ्जरी ।
रतिरमकः, पुं, (रत्ना रमकः ।) कामदेवः । इति
त्रिकाशेषः ।
रतिरमकं, स्त्री, (रतिं लज्जयतीति । लज्ज + अच् ।)
विधुवनम् । इति चारावली । ५० ।
रतिरत्नरा, स्त्री, (रतौ रत्नरा ।) चिरञ्जीवा ।
इति शब्दचिन्ता । पिङ्गि शक इति
भाषा ।

रतिमुन्दरः, पुं, (रतौ मुन्दरः सुखावहः ।)
रतिवन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“नारीपदद्वयं कामी चारयेद्दृश्ये यदि ।
इतच्छब्दो रमेत् कामी वन्धः स्यादतिमुन्दरः ॥”
इति रतिमञ्जरी किरदीपिका च ।
रतुः, स्त्री, (रतुतीयते इति । अर्शाद्यर्थकं रतु-
सूत्रधातुः + “रतुतिरच् ।” उणा० १ । ६४ ।
इति कूः । अच् ।) देवदरी । सद्यवाक ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिहृतिः ।
रतोदहः, पुं, (रतं उदहति प्रापयतीति । उदृ +
वह् + अच् ।) कोकिलः । इति शब्दमाणा ।
रतं, स्त्री, (रमयति हर्षयतीति । रम् + चिच् +
“रमेत् च ।” उणा० १ । १० । इति नः
तकारश्चान्तादेशः ।) अक्षरजातिः । सुक्तादि ।
तत्पठ्यायः । मणिः २ । इत्यमरः । (यथा,
कुमारे । ५ । ४५ ।
“न रत्नमन्विष्यति न्ययते हि तत् ॥”)
सजातिश्रेष्ठः । इति मेदिनी । (यथा,
मार्कण्डेये । ५ । ४५ ।
“स्त्रीरत्नमतिचाञ्छुती द्योतयन्ती दिशस्त्रिधा ॥”)
मायिकम् । वज्रम् । इति राजनिघण्टुः । ३३ ।
अथ रत्नोत्पत्तिकारणम् । यथा,—
रत्न उवाच ।
“वृष्मि परीक्षां रत्नानां वनो नामासुरोऽभवत् ।
इन्द्राद्या (निकृतास्तेन निर्जेतुं तेनैव शक्यति ।
वरवाजेन पशुनयापितः स सुरैर्मखे ।
वनो ददौ सपयुतामतिस्त्वो मखे इतः ।
पशुवत्स विशेषं स्तम्बे स्ववाक्पाशनिग्रहितः ।
वनो लोकोपकाराय देवानां हितकाम्यया ।
तस्यै सत्त्वविशुद्धस्य सुविशुद्धेन कर्मणा ।
कायस्थाययथाः सर्वे रत्नबीजसमाहयुः ।
देवानामथ यथायां सिद्धानां पवनाश्रितान् ।
रत्नबीजमयं यावः सुमहानभवत्तदा ॥” ३३ ।
अथ तस्याकारस्थानानि यथा,—
“तिषाणु पततां वेगाहिमानेन विहायसा ।
यद्बन्धुं पपात रत्नानां बीजं कचन तिस्रः ।
महोदधौ चरितं वा पर्वते काचनेऽपि वा ।
तत्तदाकरतां वातं स्थानमाधियमौरवात् ।
तेषु रचोविषयाजयाधिप्रान्यवहानि च ।
प्रादुर्भूवन्ति रत्नानि तथैव विगुण्यानि च ॥
असुक्ताधममण्येषुपद्मारायाः समरकताः
प्रोक्ताः ।
अपि तेनबीजमखिवरवेदूयाच्च पुष्यरागाच्च ।
कर्केतनं सपुलकं बधिराचसमन्वितं तथा
स्फटिकम् ।
विद्रुममखिच्च यत्राहुहिष्टं संयजे तज्ज्येः ॥ ३४ ॥
अकारवर्णैः प्रथमं गुणदोषौ तत्पक्षं परीक्षा
च ।
अत्यन्तं रत्नकुशलेन्द्रियेण सर्वेशास्त्रात्मा ।
कुलमेवपुत्रावन्ते यानि चोपपृतेऽहनि ।
दोषेस्ताडपुण्यन्ते हीयन्ते गुणसम्पदा ।
परीक्षापरिशुद्धानां रत्नानां पृथिवीभुजा ।

रत्नही

धारकं संयतोऽपि कार्यः शिष्यमभीक्ष्णता ।
शास्त्रज्ञाः कुशलाद्यापि रत्नभोजः परीक्षकाः ।
त एव न्यग्रमाचाया वेत्तारः परिकीर्तिताः ॥”
इति गावडे ६८ अध्यायः ।
विश्वरत्नपरीक्षा तत्तच्छब्दे द्रव्याः ॥ ३३ ॥ चतु-
र्दश महारत्नानि यथा । रत्नद्रोणचरयः
तत्तन्मयः अश्विनिसुखतुर्दशमहारत्नचक्रवर्त-
भवत् । चतुर्दश महानि रत्नानि वक्ष्ये च ।
रत्नानि तु स्वजातिश्रेष्ठानि धर्मेसंहितोक्तानि ।
“वक्रं रथो मणिः खड्गश्चर्म रत्नञ्च पञ्चमम् ।
केतुर्निधिश्च सप्तममप्राणानि प्रचक्षते ।
भाष्या पुरोहितश्चैव सेनानी रत्नक्षेत्र्यः ।
पञ्चमौ कलभश्चेति प्राञ्जिनः सप्त कीर्तिताः ।
चतुर्दशैतानि रत्नानि सर्वेषां चक्रवर्तिना-
मिति । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १२ अध्यायः
तद्गीका च । (अथ रत्नस्य निवृत्तः ।
“धनार्थिनो जनाः सर्वे रत्नकोऽस्मिन्नतीव यत् ।
ततो रत्नेमिति प्रोक्तं शब्दशास्त्रविशारदेः ।
अथ रत्नस्य नामानि खरूपनिरूपणञ्च ।
यथा,—
“रत्नं स्त्रीषे मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते ।
तत्तु पाषाणमिदोऽस्ति सुक्तादि च तदुच्यते ॥”
अथ रत्नानां निरूपणम् ।
“रत्नं गावत्सतं पुष्यरागो माणिक्यमेव च ।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वेदूयंमिच्छुपि ।
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ।
रत्नं हीरा । मावत्सतं पाशा । माणिक्यं पद्म-
रागः । इन्द्रनीलः जीला ।
विष्णुधर्मोत्तरेऽपि नवरत्ननिरूपणम् ।
सुक्ताफलं हीरकञ्च वेदूयं पद्मरागकम् ।
पुष्यरागञ्च गोमेदं नीलं गावत्सततथा ।
प्रवालयुक्ताश्वेतानि महारत्नानि वै नव ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसूत्रे प्रथमे भगि १)
रत्नकन्दलः, पुं, (रत्नानां कन्दलो नवाङ्कुर इव ।)
प्रवालम् । इति शब्दरत्नावली ।
रत्नकूटः, पुं, (रत्नमयः कूटो रत्नमण्डलः ।) पर्यत-
विशेषः । इति शब्दरत्नावली । (स्त्री, हीप-
विशेषः । यथा, कंचासरीतुषागरे । २६ । ३ ।
“असि हीपवरं मध्ये रत्नकूटात्समन्वितः ।
सतप्रतिष्ठसंवास्ते भगवान् हरिरश्विना ॥”)
रत्नगर्भः, पुं, (रत्नानि गर्भे लक्ष्म्या अधिकारे
ऽस्य ।) कुवेरः । इति त्रिकाशेषः । (रत्नापि-
गर्भेऽस्य ।) सप्तमः । इति राजनिघण्टुः ।
रत्नगर्भा, स्त्री, (रत्नानि गर्भे मध्येऽस्याः ।)
पृथिकी । इति हिमचन्द्रः । ४ । ३ । उपचारात्
गुणवत्पुत्रवती च ।
रत्नहीपं, स्त्री, (रत्ननिर्मितं हीपम् । शाकपार्थिववद्
समासः ।) रत्ननिर्मितस्थानम् । यथा,—
“सिंहस्यवाधिसंरुपां नावाकङ्कारमुद्विताम् ।
चतुर्भुजां महादेवीं नागस्योपवीतिनीम् ।
शुद्धचक्रधरुन्माराकोचनचित्तवाग्निनाम् ।
रत्नस्यपरीक्षायां वाचासंयज्यतीतम् ॥

रत्ननि

वारदासेनीमिन्नेः शेषितां मयसुन्दरीम् ।
विचलीवर्णकोशितवाभिनाकम्बुवाशिनीम् ॥
रत्नहीने महादीपे सिंहावनसमन्विते ।
प्रपुष्पकमजाकटां ध्यायेत्तां मयगेहिनीम् ॥”

इति तन्त्रसारे जगन्नाथोद्धानम् ॥

रत्नधनुः, स्त्री, (रत्ननिर्मिता धनुः।) महा-
दानविशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
रत्नधनुरिति स्वातं गोलोकपण्डं शुभाम् ॥
पुष्पान्दिनमपासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।

‘जोकीशावाहनं ज्ञत्वा ततो धेयुं प्रकल्पयेत् ॥
भूमौ ज्ञानान्नं ज्ञत्वा नवशत्रोश्चयुतम् ॥
धेयुं रत्नमयीं ज्ञत्वात् सङ्कल्प्य विधिपूर्वकम् ॥
स्थापयेत् पद्मरागामामेकाशीतिं सुखे बुधः ॥

पुष्परामशतं तद्दृष्टवोषायाः परिकल्पयेत् ॥
ज्जाटे शिमतिकं सुक्तापणशतं दशोः ।
अयुगे विदमशतं शुक्ती कर्णद्वये स्फुटे ॥

काञ्चनानि तु श्रेष्ठाणि शिरो वक्ष्यतात्मकम् ॥
ग्रीवायां नेत्रपटलं गोमेदकसमन्वितम् ॥
रत्ननीलशतं पृष्ठे वैदूर्यशतपार्श्वकौ ॥
स्वाटिकेदरं कार्यं सौमन्यकशतान् कृदि ॥

खरा हेममयाः काष्ठाः पुष्कं मक्तावलीमयम् ॥
सर्व्वकान्नेककान्तां च श्यावं कर्पूरचन्दनेः ॥
कुङ्कुमानि च रोमाणि रौप्यं नाभिश्च कारयेत् ॥
गारुडशतशतं तद्दृष्ट्वाणि परिकल्पयेत् ॥

तथास्थानि च रत्नानि स्थापयेत् सर्व्वसन्धिषु ॥
कुम्भाकरंरया जिज्ञां गोमयश्च गुह्यतात्मकम् ॥
गोमयश्चमाञ्च तथा दधि दुग्धं स्वरूपतः ।
पुष्पाणि चामरं दद्यात् समीपे तान्द्रोहनम् ॥

जुष्टकानि च हेमानि भूषणानि च शक्तितः ।
कारवेदेवमेवन्तु चतुर्थांशं वस्तुकम् ॥
तथास्थानि च सर्व्वानि पार्श्वेषुमयांस्तथा ।
नानावर्णानि सर्व्वानि पञ्चवर्णवितानकम् ॥

एवं विरचनं ज्ञत्वा तद्दृष्ट्वाभिधावाचनम् ॥
अस्त्रिभ्यो दक्षिणां दत्त्वा धेनुमामन्वयेत्ततः ।
गुरुधेनुवदावाञ्च दक्षिणोदाहरेत्ततः ॥
अं सर्व्वदेवगणधाम यतः पठन्ति

ब्रह्मैवमुविष्णुकमजासनवामदेवाः ।
तस्मात् समस्तसुवनुनयधेनुयुक्ता
मां पाहि देवि भवसागरपीथमानम् ॥
आमन्त्र्य धेनुमभितः परिवर्ष्य भग्ना
दद्याद्द्विजाय गुरवे जलपूर्व्वकं ताम् ॥

बः पुष्यमाय्य दिनमत्र जतोपवासः
पापैर्विमुक्ततदुरति पदं सुरारिः ॥
इति सकलविधित्तो रत्नधेनुप्रदानं
वितुरति च विमानं प्राप्य देहीयमानम् ॥
कञ्जिकलुववितुक्तो बन्धुभिः पुत्रपौत्रैः
व हि मदनसुखैः स्थानमन्वेति शम्भोः ॥”

इति मत्स्यपुराणे महादानाद्युक्तौत्तरे रत्नधेनु-
प्रदानिकी नामं २६२ अध्यायः ॥

रत्ननिधिः, पुं, अज्ञानपथी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रत्नाक

रत्नपारावर्णं, स्त्री, (परावर्णमेव । अथ । रत्नस्य
पारावर्णम् ।) सर्व्वरत्नस्यावम् । यथा,—

“सुतोपलब्धा हेमो पर्य्यताधिष्ठाका पुरी ।
रत्नपारावर्णं वाणां कञ्चित् मम मेधेभिः ॥”

इति भट्टिः ॥

रत्नप्रभा, स्त्री, (रत्नानां प्रभा ।) जिनायां वरक-
विशेषः । यथा,—

“रत्नशृङ्गं रानाजुनापकृष्णमतमप्रभाः ।
महातमप्रभा वेत्तधोऽधो वरकभूमयः ॥”

इति वैमचक्रः ॥

रत्नसुखं, स्त्री, (रत्नेषु सुखम् ।) हीरकम् । इति
वैमचक्रः ॥

रत्नराट्, [ञ] स्त्री, (रत्नेषु राचते इति ।
राज + क्तिप् ।) माणिक्यम् । इति राज-
निघण्टुः । रत्नमैलञ्च ॥

रत्नवती, स्त्री, (रत्नानि सन्वस्थामिति । रत्न +
मत्तुप् । मत्स्य वः । उगित्वात् डीप् ।) एष्टिवी ।
इति शब्दमाळा ॥ (राशो वीरकेतोः कन्वा ।
यथा, कथावरिह्यागरे । ८८ । ६ ।

“नन्दयन्त्रभिधानायां पञ्चां तस्योदपद्यत ।
सुता रत्नवती नाम देवताराधनार्ज्विता ॥”
रत्नयुक्ते, त्रि (यथा, रघुः । ६ । ४ ।
“पराह्वयवर्णांस्तरुणोपपन्न-
मासिदिवान् रत्नवहासनं वः ॥”

फलप्रदे च त्रि । यथा, अथर्व्वेदे । ३ । २८ । ५ ।
“घारत्नवन्तमन्वतेषु जायन्ति ॥”
“रत्नवन्तं रत्नशब्देन अर्गादिलक्षकसुतमं बल-
मभिधीयते तद्गन्तं फलप्रदम् ॥” इति तद्गार्थ्य
सायकः ॥)

रत्नवर्षुकं, स्त्री, (रत्नानि वर्षितुं शीलमस्य । उष् +
“जयपतपदस्थिति ।” ३ । २ । १५४ । इति
उकण् ।) पुष्पकरयः । इति शब्दरत्नावली ॥
रत्नवर्षकश्रीके, त्रि ॥

रत्नसागुः, पुं, (रत्नानि सानौ प्रस्थे यस्व ।)
सुमेरुपर्य्यतः । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥
रत्नसः, स्त्री, (रत्नानि सन्ति इति । स प्रकषे +
क्तिप् ।) एष्टिवी । इति वैमचक्रः । ४ । ३ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ४२ ।

“जिनोक्तां रत्नसः ज्ञात्वा तस्यां धनपतेर्हरत् ।
तत्र गौरीगुहः श्रेष्ठो यत्तस्मिन्नपि मखलम् ॥”
रत्नप्रसवकारिणि, त्रि । यथा, रघुः । १ । ६५ ।
“न मामवति सङ्गीपा रत्नकरपि मेदिनी ॥”

रत्नाकरः, पुं, (रत्नानामाकरः उत्पत्तिस्थानम् ।)
समुद्रः । इत्यमरः । २ । १० । २ ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १०१ । २३ । ०

“दुर्गे समाश्रित्य महोन्मिमतं
रत्नाकरं वदस्वस्वाचर्यं क्व ॥”)
रत्नोत्पत्तिस्थानश्च । (अनन्मन्व्यातकविशेषः ।
यथा, राजशिखररत्नश्लोकः ।
“मा क्व सन्तु हि चकारः प्रायो रत्नाकरा
इति ।
इतीव च ज्ञतो धाना क्विरत्नाकरोऽपरः ॥”

रत्निः

च तु अविभाषापञ्चिका-पञ्चोक्तपञ्चाशिका-
हरविचवादिपञ्चप्रवेता । अथतभासु उहु-
विद्याधिपञ्चपरचामार्थं कविः काञ्चीरद्वैशि-
श्वन्निवर्मेको राण्यकावे समुत्तमः । तथा च
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३६ ।

“सुक्ताकवः शिवस्वामी कविरानन्दवर्द्धनः ।
प्रथां रत्नाकरश्चामातु साञ्जान्श्वेऽवन्नि-
वर्मेवः ॥”

अवन्निवर्मेराण्यकालसु ७७७ प्रकाश्यादरभ्य
८०६ प्रकाश्यापर्यन्तमासीदतस्तत्काळीय एवायं
कविरिति ज्ञायते । रत्नाकरप्रकीर्तं हरविच-
याभिधं पञ्चाशत्सर्गात्मकं महाकाव्यं काञ्ची-
रेषु प्रविष्टमस्ति ।)

रत्नाङ्कः, पुं, (रत्नानामङ्कविष्टं यस्मिन् ।) विष्णु-
रथः । इति शब्दरत्नावली । (रत्नानामङ्कः ।)
रत्नचिह्नश्च ॥

रत्नाचलः, पुं, (रत्ननिर्मितः अचलः । आक-
पार्श्ववत् समालः ।) दानार्थमभिमयपर्य्यतः ।
यथा,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।
सुक्तापणसङ्कलन पर्य्यतः स्थादनुत्तमः ॥”
मध्यमः पञ्चशतिकाश्रयतिनाधमः स्फुटः ।
चतुर्थांशिन-विष्णुभ्याः पर्य्यताः स्यः समन्ततः ॥
पूर्व्वेव वक्ष्यगोमेदेर्हृत्कथनेन्द्रनीलकैः ।
पुष्परामयुतेः कार्यो विद्विग्धगन्धमोदनः ॥
वैदूर्यविदुमेः पञ्चात संभिधो विमलाचकः ।
पद्मरागसमी वयोदत्तरेख तु विन्वसित ॥
धान्यपर्य्यतवत् सर्व्वमत्रापि परिकल्पयेत् ।
तद्ददावाहनं ज्ञत्वा दद्यात् देवांश्च काञ्चनान् ॥
पूजयेत् पुष्पपानीयैः प्रभाते चाथ पूर्व्ववत् ॥
पूर्व्ववद्गुह्यस्त्विगन्धः फलमन्नासुरीरथेत् ॥
यथा देवगणाः सर्व्वे सर्व्वरत्नेष्वचक्षिताः ।
त्वञ्च रत्नमयो नित्यमतः पाहि महाचल ॥
यस्माद्रत्नप्रदानेन तुष्टिं प्रकुर्वति हरिः ।
सदा रत्नप्रदानेन तस्मान्नः पाहि पर्य्यत ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्यात्तत्रं महागिरिम् ॥
स याति वैश्वं लोकममरेत्परपूजकः ॥
यावत् कल्पशतं शानं वसेच्छिन्नराधिप ।
रूपारोग्यगुणोपेतः सप्रद्वीपाधिपो भवेत् ॥
नक्षत्रादिकं किञ्चिद्दयद्वास्तुच वा कृतम् ॥
तत् सर्व्वं नाश्रमायाति गिरिवंशजतो यथा ॥”

इति मात्स्ये ८० अध्यायः ॥

रत्नाभरणं, स्त्री, (रत्नविशिष्टमभरणम् ।) मणि-
‘मयालङ्कृतम् । जज्ञाथो गजना इति भाषा ॥
तस्य धारणगुणाः ।
“घञ्चं यशस्त्रमायुष्यं श्रीमद्भ्रातृवन्दनम् ॥
इत्येवं काव्यमोजस्यं रत्नाभरणधारकम् ॥”

इति राजवज्रमः ॥

रत्निः, पुं, (अश्नति प्रीतिरुत्तमेति । अ +
“अतन्वज्जीति ।” उकण् ० ४ । २ । इति
कञिच् ।) वस्तुसुष्टिः । इत्यमरः । २ ।
६ । ८६ । सुदुम् ईत्य इति भाषा ॥ स्त्रीपुंसयो

रथः

रथारथो रथस्ये । इति भरतः । (यथा, महा-
भारते । ८ । ७२ । १७ ।
“अथरथमिहावाहुर्युद्धोरथः सुदुर्लभः ॥”)
रथस्य, रथो, (रतेरथम् ।) योनिः । इति शब्द-
रत्नावली ।
रथः, पुं. (रथनेऽनेनात् वा । रथ् + “हनि
कृषिनीरमिकाश्रियः कथम् ॥” उणा० २ । १० ।
इति कथम् । अनुनासिककोपच ।) कायः ।
(यथा, गीतायाम् ।
“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ॥”)
चरथः । वेतचरथः । इति विश्वः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—
“वेतसो नन्वकः प्रोक्ती वागीरो वज्रलक्षणा ।
अधपुत्रश्च विदुलो रथः शीतश्च कीर्तितः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
तिनशरथः । इति राजनिर्घण्टः । चक्र-
विशिष्टयुद्धार्थयानम् । तन्पर्यायः १ शतारथः २
स्यन्दनः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ५१ । स्यन्दन-
मात्रम् । इत्यण्यः । (यथा, मनुः । ८ । १२६५ ।
“स सेतुं तु पथि संवहः पशुभिर्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत् प्राक्कृतस्य रथोऽविचारितः ॥”)
तद्द्वारा भ्रमस्वयम् ।
“इत्यथरथदोलादभेदं वातकोपनम् ।
शिरीकरथमङ्गानी वक्ष्यं वद्विवर्द्धनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
रथविशेषाणां नामानि यथा,—
“युद्धार्थं चक्रवदयाने शतारथः स्यन्दनो रथः ।
संक्रौडार्थः पुष्यरथो देवार्थस्तु मरुदथः ॥
योस्यो रथो वेनाधिकोऽथरथः परिघातिकः ।
कैलोरथः प्रवह्यं जयनं रथगर्भकः ॥
अवस्तु शकटोऽथ स्यान्नली कम्बलिवाहकम् ।
अथ कान्तलवणाद्याक्षेपैः परिहृते रथे ॥
सपाण्डकम्बली यः स्यात् संवीतः पाण्डुकम्बलैः ।
स तु देवो वेयात्रश्च यो हतो द्वीपिचम्बला ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
गोलोकस्य रथो यथा,—
“प्रदत्तं विप्रपत्नीभिर्मिदमन्नं सुधीपसम् ।
बाणकान् भोजयित्वा तु स्वयञ्च ब्रह्मणे विसुः ॥
एतस्मिन्नगरे तत्र शतकुम्भरथं वरम् ।
इहभुविप्रपत्न्याश्च पतन्तं गगनादहो ॥
रत्नदंभेणसंयुक्तं रत्नसारपरिच्छेदम् ।
रत्नस्तम्भैर्निबद्धञ्च सत्तलकलसोज्ज्वलम् ॥
अतश्चामरसंयुक्तं वद्विश्रुष्टांशुकान्वितम् ।
पारिजातप्रसूनागां मालाजालविराजितम् ॥
शतचक्रसमायुक्तं मनोयायि मनोहरम् ।
वेदितं पर्वदेहिषेऽन्नमालाविभूषितैः ॥
पीतवस्त्रपरीधाने रत्नलङ्कारभूषितैः ।
नवयौवनसम्पन्नेः श्यामलैः सुमनोहरैः ॥
द्विभुजैर्मुदनीजस्तैर्गोपवेशधरेभ्यैः ।
शिखिपुच्छगुण्मालावहवद्विमचूडकैः ॥
अवर्षेण रथान्तर्गते प्रखण्डे चरैः पदम् ।
रथमारोह्यं कर्तुं तदुत्तमं शक्यतामिनीः ॥

रथः

विप्रभार्या हरिं नत्वा जन्मगोकोकमीक्षितम् ।
बभूवुर्गोपिकाः सन्त्यक्त्वा मातुर्विप्रहासम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठस्कन्धे १८ अध्यायः ॥
देवा रथयात्रा यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
“भूयस्तं संप्रवक्ष्यामि देवाराधनसुत्तमम् ।
यत् कृत्वा सर्वकामाणां यामिस्तुप्रभिविष्यति ॥
दत्तदत्तमयेहैर्हर्ममहदेः सुशोभनेः ।
विचित्रपद्मारागात्मैकभिरुपशोभितैः ॥
रथन्तेः कारयेद्देवा सप्तभौमं मनोरमम् ।
दुर्लभस्त्वसंस्कृतमहच्चक्रोपशोभितम् ॥
चण्डाकिङ्किणिशशाङ्गं चामरैः कटकान्वितम् ।
पताकाञ्चक्रशोभाङ्गं दर्पयोरुपशोभितम् ॥
तं रथं पूजयेच्छक्रे जातीकुसुममङ्गलैः ।
पारिजातकपुष्पैश्च यत्कर्ममन्त्रनेः ॥
सुगन्धपुपितैः कृत्वा देवीं तत्र निवेशयेत् ।
प्रतिमां शोभनीं वक्ष्ये महासुरस्यपुङ्गवीम् ॥
पूजयेत्प्रथमिच्छां सर्वमङ्गलमङ्गलाम् ।
दुर्गा कात्यायनीं देवीं वरदां विन्धवासिनीं ॥
निमुम्भमुम्भमधनीं महिषासुरघातिनीं ।
प्रसौदतु सदा मेऽस्तु यच्च नो वाञ्छितं हृदि ॥
अनेन वलिपूर्वकं नमस्कारयुतेन च ।
पूजयित्वा ततो नेया समस्तासुरगीतकैः ॥
पञ्चमी सप्तमी पूर्णा नवम्येकादशीषु च ।
छतीयाशिवविश्वेश्वरदेवसेतुसवेभ्यु च ॥
महानदीनदसंज्ञपञ्चतस्रवर्गेषु च ।
तत्र मङ्गलपवित्रासं महादाविष्टनिर्मितम् ॥
श्रेणं वा अश्रयं वापि कृत्वा वास्तुविचारितम् ।
सर्वलक्षणसंपूर्णं सर्वशोभासमन्वितम् ॥
पूर्वं च कारयेच्छक्रे पञ्चाद्यानां प्रचक्रिरे ।
महाजनपदोपेतां महास्त्रीभिः ससकुलाम् ॥
सर्वान्नपावनेवैतैः समस्तैरपि पूजयेत् ।
दद्याद्दत्तं शक्रे सर्वं सर्वदिक्षु समन्ततः ॥
भूयो वेतालसंचस्य मन्त्रेणानेन सुवतः ।
रथं भां निजभूतेभ्यो वलिं यञ्च सदा प्रियम् ॥
मातर्मातर्वरे देवि । सर्वकामार्थसाधिनि ।
अनेन वलिदानेन सर्वकामान् प्रयच्छ मे ॥
एवं दत्त्वा वलिं शक्रे तथा देवावतारयेत् ।
विन्धसेद्भद्रपीठे तु मङ्गलेऽपशोभिताम् ॥
तत्रस्थां पूजयेद्देवीं हेमरूपैश्च ताञ्जलेः ।
कलसेस्तु सहस्रैश्च गन्धोदकसुपुरितैः ॥
समस्तफलसम्पत्तयैश्चैवैवैवै पञ्चवैः ।
आपयेदेकमेकं रत्नगर्भैर्वेदुदुः ॥
वेदमङ्गलशब्देन शक्रेवादिचिन्तनेः ।
वेद्यधीनान्दरङ्गे चण्डाकिङ्किणराशिभ्यः ॥
आपयित्वा ततो देवीं निर्मन्त्रेणैश्च शुभैः ।
गोमयादिल्लतेः पद्मैर्दीपवर्णां क्शिप्यतेः ॥
स्त्रिकैर्नन्दिकावर्णैः शक्रेर्नौकोत्पलोत्पलैः ।
यवशाकुरोद्भिन्नैश्चैवाचारैर्निमज्जयेत् ॥
प्रत्येकञ्च ददेत्तुं प्रत्येकं कलशैः क्षपितुं ।
तथा कर्पूरचोदेन चन्दनेः कुमुदेन च ॥
गोरोचनासमेतेन देवीमासिद्य पूजयेत् ॥

रथः

हेमजेर्जातिभेर्मांशु रत्नमाख्यैरनीकधा ।
वाचोभिः सुमनैश्चैः पुनर्धूपं चतुर्दशिवत् ॥
भक्षयेत् तथा कन्या द्विजातीन्च दुःखितान् ।
भक्ष्यभोग्यान्नपानेन तत्र सर्वेषु प्रीयते ॥
भोजयित्वा क्षमायेत् देवि मे प्रीयतामिति ।
रथे कृत्वा तथा देवीं पुनरेव यज्ञं नयेत् ॥
महता जनसंघेन समस्तविभवान्वितैः ।
शास्त्ररथुपयं सर्वं पुष्यदृक्कांक्षतेऽन्तैः ॥
प्रक्षिप्यमात्रैः कन्याभिः स्त्रीभिर्भङ्गलवादिभिः ।
सलिलेन यथा पांशुं कृत्वा पङ्कं प्रचक्रिरे ॥
पुरशोभां पथे शोभां वारशोभां यज्ञे यज्ञे ।
कारयोत् तथा शक्रे सर्ववाधां निवारयेत् ॥
अच्छेद्यासुरवत्सिन्धुं प्राविष्टिंसां विषमयेत् ॥
बन्धनस्था विमोक्तया बध्याः क्रोधादिश्रवणः ॥
अकालकौस्तुर्भी शक्रे रथयात्रान्तु कारयेत् ।
सर्वदा सर्वदेवेषु शक्रेऽद्यैः प्रतिष्ठिता ॥
रथयात्रा तदा शक्रे सुरैः स्वर्गं सदा कृता ।
तथा किन्नरगन्धर्वैर्भूपातालनिवासिभिः ॥
रथयात्राप्रभावेण मोदन्ते दिवि देवताः ।
आदित्यो रथयात्रालक्षणेन नभसः क्रमेत् ॥
देवो दिव्यविमानस्था रथयात्राप्रभावतः ।
क्रौञ्चो विविधैर्भोगैः सर्वान्तकृषिर्जिताः ॥
तथा त्वमपि देवेभ्यः । रथयात्राकरो भव ।
शिवायाः शिवदायास्तु परमेष्ठ समाधिना ॥
अगस्त्य उवाच ।
रथयात्राकृतं पुरयं ब्रह्मणो वासवस्य तु ।
पूर्वं यत् कथितं तात तपो सर्वं मयास्मिन्नम् ॥
यापितं नात्र सन्देहो देवीमाहात्म्यसुत्तमम् ।
यः पठेत् श्रेयसाहापि भक्तिमान् भुवसत्तम ॥
स सुखं यशः सौभाग्यं पुत्रप्राप्तिसंयुतम् ।
जभते नात्र सन्देह इत्येवं ब्रह्मणोऽब्रवीत् ॥
स्वयमेव कृते रात्र्ये पुरा शक्रेण कीर्णिता ।
धनस्य पुरीप्राप्तिसंयुतस्य च वायुना ॥
हृते स्थाने कृता तेन तथा श्रुत्वा च निर्हृतेः ।
सुज्ञते परया हृत्वा पुरीर्भोगवतीः शुभाः ॥”
इति देवीपुराणे रथयात्राविधिमाहात्म्यम्
३६ अध्यायः ॥ * ॥ नवमहाणां रथा यथा,—
“धोजनानां सहस्राणि भास्वरस्य रथो नव ।
ईशादण्डस्तथेवासाद्दिगुणो दिवसत्तमाः ॥
सार्द्धकोटिस्तथा सप्त त्रियुतान्यधिकानि तु ।
धोजनानान्तु तस्यान् तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥
त्रिजाभिमतिपचारैः घञ्मिन्मन्त्रयात्तके ।
संवत्सरन्तु यत् कृतं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् ॥
चत्वारिसत्सहस्राणि द्वितीयोऽहो विवक्षतः ।
पञ्चान्यानि तु सार्धानि स्यन्दनस्य द्विजोत्तमाः ॥
अक्षप्रमायसुभयोः प्रमाणं तत्परार्हयोः ।
भूयोऽक्षदुग्गार्हं च भ्रुवाधारं रथस्य वै ॥
द्वितीयोऽहो तु तत्र चक्रं संक्षिप्तं मानसाचये ।
हयाश्च सप्त चन्द्रांसि तन्नामानि निबोधतं ॥
गायत्री च हृत्सुखिञ्च जगती पैत्तरैव च ।
अनुष्टुप् त्रिष्टुप्सुक्ताश्चन्द्रांसि हरयो रवेः ॥”
इति कीर्त्ति १८ अध्यायः ॥

रघुः

“रघुश्चक्रः सोमस्य कुन्दाभासस्य वाचिनः ।
 वामरघुश्चक्रो युक्ता इष्ट तेष विद्याकरः ।
 वीर्यास्यवाचि चरति वचवाचि रघुर्वेषा ॥२॥
 सोमपुत्रस्य चाङ्गाभिर्वाचिभिर्वायुवेगिभिः ।
 वारिजैः स्यन्दो युक्तस्तेनावौघाति सन्ततः ॥३॥
 युक्तस्य भूमिचैरथैः स्यन्दो दृष्टमिदं ॥ ४ ॥
 अष्टाभिर्वाच भौमस्य रथो हेमः सुशोभनः ॥५॥
 दृष्टस्यतेरथाष्टास्यः स्यन्दो हेमनिर्मितः ॥६॥
 रघुस्सोमयो स्यन्दो मन्दास्ययनिर्मितः ॥ ७ ॥
 सभानोभङ्कारैश्च तथा वङ्गभिर्ह्येवैर्भूतः ॥८॥
 एते महाप्रहाणा वै समाख्याता रथा नव ।
 सर्वे भुवे महाभागा निवहा वातरहितभिः ॥
 यज्ञक्षताराघिष्टानि भुवे बहान्यशेषतः ।
 भ्रमन्ति भ्रामयन्त्येनं सन्ध्यायनिजरक्षिभिः ॥”
 इति कौर्मि ० अध्यायः ॥ * ॥
 श्रीजन्मप्रायश्चित्तस्य रघुः यात्राशब्दे द्रष्टव्यः ॥१॥
 (त्रिपुरदहनार्थं महेन्द्रादिष्टा देवा येन प्रकारेण
 तदर्थं निर्मितवन्तस्तदाह । मात्स्ये ॥१३३॥
 १३-७१ ।
 “त्रिनेत्र एवसुक्तसु देवैः शक्रपुरोगमैः ।
 उवाच देवान् देवेशो वरदो उवाचनः ॥
 अपगच्छतु वो देवा महाहानवर्षं भयम् ।
 तदहं त्रिपुरं ध्वंस्ते क्रियतां यद्व्रवीमि तत् ॥
 यदीच्छथ मया दग्धं तत् पुरं सहदानवम् ।
 रघमोपयिकं मत्तं सन्नयध्वं किलास्य ते ॥
 दिवासवा तथोक्तास्ते सपितामहकाः सुराः ।
 तथेत्युक्त्वा महादेवं चक्रुस्ते रघसुतमम् ॥
 धरां क्रूरकौ हौ तु ददप्राशं चरावुभौ ।
 अधिष्ठानं शिरो मेरोरक्षी मन्दर एव च ॥
 चक्रुश्चक्रुश्च सूर्यश्च चक्रुः काचन-राजते ।
 कृष्णपर्वं शुक्रपर्वं पञ्चद्वयमपीश्वराः ॥
 रघनेमिदयं चक्रुर्देवा ब्रह्मपुरःसराः ।
 आदिष्टयं पञ्चयन्त्रं यन्ममेताश्च देवताः ॥
 कृष्णान्तराभ्याश्च नागाभ्यां समवेष्टितम् ।
 भागवच्छाङ्गिराश्चैव बुधोऽङ्गारक एव च ॥
 ब्रह्मैश्वरक्षया चात्र सर्वे ते देवसत्तमाः ।
 वरुणं गगनं चक्रुश्चावर्कपं रघस्यते ॥
 कृतं द्विजङ्गनयनं त्रिवेद्युं श्रातकौम्भिकम् ।
 भयिस्तुक्तेननीलेषु एतं दृष्टसुखैः सुरैः ॥
 गङ्गा सिन्धुः शतहञ्ज-चन्द्रभागा इरावती ।
 वितस्ता च विपाशा च यमुना गङ्गकी तथा ॥
 सरस्वती देविका च तथा च शरयूरपि ।
 एताः सरिहराः सन्धा वेद्युसंज्ञाः क्षता रथे ॥
 धतराङ्गाश्च ये नागास्तं च वेद्यात्मकाः क्षताः ।
 वासुकेः कुलजा ये च ये च रैवतवंशजाः ॥
 ते सर्वा र्धपस्यूर्वाश्चापतूष्णेयनगाः ।
 अथतस्युः श्रदा भूला नाजाजातिमुभाजनाः ॥
 सुरसा सरमा कर्द्विनता मुचिरेव च ।
 हवा बुधुचा सर्वोपा अस्तुः सर्वप्रमक्षया ॥
 ब्रह्मवध्या च गोवध्या बालवध्या प्रजाभयाः ।
 मदा भूला शक्रवध्या तदा देवरघेऽभ्ययुः ॥
 युमं क्षतवृन्वाच चातुर्वर्णप्रयोजकाः ।

रघुः

चतुर्वर्णाः रघोर्वाच बभूवुः सर्वसुक्तकाः ॥
 तद्युगं युगसङ्घातं रघुश्रीर्षे प्रतिहितम् ।
 धतराक्षि वागेन वत्तं बलवता महत् ॥
 अश्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदस्तथापरः ।
 वेदाश्चत्वार एवेते चत्वारस्तुरगा भवन् ॥
 अमदानपुरोगानि यानि दानानि कानिचित् ।
 तान्यासन् वाचिनां तेषां भूषणानि सहस्रशः ॥
 पद्मदयं तलकैश्च कर्कोटक-धनञ्जयौ ।
 नागा बभूवुरेते हयानां बालवन्धनाः ॥
 ओङ्कारप्रभवास्ता वा मन्त्रयज्ञक्रतुक्रियाः ।
 उपद्रवाः प्रतीकाराः पशुवन्धेयस्तथा ॥
 यज्ञोपवाहान्मेतानि तस्मिन् लोकरंघे युमे ।
 मणि-सुक्ता-प्रबालेस्तु भूषितानि सहस्रशः ॥
 प्रतोदोङ्कार एवासीत् तदप्यत्र षष्टकृतम् ।
 सिनीवाली कुङ्कु राका तथा चासुमती शुभा ॥
 योक्ताययासंस्तुरङ्गाणाभ्यसर्पकविग्रहाः ॥
 कृष्णान्य च पीतानि श्वेतमाङ्गलकानि च ।
 अवदाताः पताकास्तु बभूवुः पवनरिताः ॥
 ऋतुभिश्च कृतः वङ्गभिर्भुवुः संवत्सरोऽभवत् ॥
 अजरा व्याभवच्छापि सात्विका धनुषो दृष्टा ॥
 कालो हि भगवान् वृद्धस्तश्च संवत्सरं विदुः ।
 तस्माद्दमा कालरात्रिर्धनुषो व्याजराभवन ॥
 सगर्भं त्रिपुरं येन दग्धवान् स त्रिलोचनः ।
 स इदुर्विष्णुसोमामि-त्रिदेवतमयोऽभवत् ॥
 आननं श्मिरिभवच्छूलां सोमस्तमोनुदः ।
 तेजसः समवायोऽयं चैवोक्तेजो रथाङ्गुष्क ॥
 तस्मिंश्च वीर्यवृद्धार्थं वासुकिर्नागपार्थिवः ।
 तेजः संवसनार्थं वै सुमोपातिविभो विधम् ॥
 क्षत्वा देवा रघुश्चापि दिव्यं दिव्यप्रभावनः ।
 लोकाधिपतिमथ्येय इदं वचनमब्रुवन् ॥
 संस्कृतोऽयं रथोऽस्माभिस्तव दानवशत्रुजित् ॥
 इदमापत्परिचाणं देवान् सैन्धुपुरोममान् ॥
 तं मेरुशिखराकारं चैलोक्यरथसुतमम् ।
 प्रशस्य देवान् साध्विति रथं पश्यति शङ्करः ॥
 सुहृद्दृष्ट्वा रथं साधु साध्वित्युक्त्वा सुहृन्मूढुः ।
 उवाच सैन्धानमरानमरीधिपतिः स्वयम् ॥
 यादृशोऽयं रथः क्रुप्रो युष्वाभिर्मम सत्तमाः ।
 इदंशो रथसम्पत्ता यन्ता श्रीर्षं विधीयताम् ॥
 इत्युक्त्वा देवदेवेन देवा विह्वा इवेवृभिः ।
 अवापुर्महर्षी चिन्तां कथं काम्यमिति ब्रुवन् ॥
 महादेवस्य देवोऽयः को नाम सङ्घो भवेत् ।
 सुक्ता चक्रायुधं देवं सोपास्य इतुमाश्रितः ॥
 वृरि युक्ता इवोच्चायो षट्पत्त इव पर्वतैः ।
 निम्बसन्तः सुराः सर्वे कथमेतदिति ब्रुवन् ॥
 अहं सारथिरित्युक्त्वा जग्राहान्क्षतोरजः ॥
 ततो देवैः सगन्धर्वैः सिंहनादो महान् कृतः ।
 प्रतोदक्षं सम्यक् ब्रह्माणं क्षततां गतम् ॥
 भगवानपि विश्वेशो रथस्यै वै पितामहे ।
 सङ्घः संत इत्युक्त्वा चाश्वोऽहं रथं हरः ॥
 आरीहति रथं देवे क्षत्वा हरभरातुराः ।
 चातुभिः पतितता भूमौ रजोयासश्च यासितः ॥
 देवो दृष्ट्वा वेदाङ्कानभीषयमान् भवान् ।

रघुः

उज्जहार पिङ्गानान् सुपुत्र इव दुःखितान् ॥
 ततः सिंहरथो भूयो बभूव रघुभैरथः ।
 जयशब्दश्च देवानां स्वभूषणव्योपमः ॥
 तसोङ्कारमयं युद्धं प्रतोदं वरदः प्रभुः ।
 स्वयम्भुः प्रययौ बाहाननुमन्त्रय यथाजवम् ॥
 यसमाना इवाकाशं सुख्यन्त इव मेदिनीम् ।
 सुखेभ्यः सख्युः चासातुष्कयन्त इवोरगाः ॥
 स्वयम्भुवा चोद्यमानाओदितेन कपर्दिना ।
 ब्रजन्ति तन्वा जवनाः स्वयकाल इवानिजाः ॥
 अजोऽप्यविनिष्क्रान्ते अजयदिसुतमाम् ।
 आक्रान्त मन्दो रघुर्षं तस्यौ तस्मिन्निष्कय ॥
 भागवाङ्गिरसौ देवौ दृष्ट्वाक्षी रघुप्रभौ ।
 रघुश्चक्र तु रथेते वदस्य प्रियकाङ्क्षिणौ ॥
 शेषश्च भगवान् नागः अजन्तोऽनकारोऽरि-
 क्तम् ॥
 शरक्षी रथं पाति शयनं ब्रह्मणक्षहा ॥
 यमक्षं ससास्थाय महिषश्चातिदावकम् ।
 द्विगणाधिपतिर्वाणं सुराणामधिपो द्विपम् ॥
 मयूरं शतचक्रश्च कृष्णं किन्नरं यथा ।
 गुह्यं अस्याय वदन्तो युगोपमरथं पितुः ॥
 नदीश्वरश्च भगवान् मूलमादाय पीप्रिमत् ।
 एतत्तथापि पाश्याभ्यां लोकस्य जयलक्ष्यया ॥
 प्रमयाश्चापिषवर्षाभाः साधिव्याला इवाचलाः ॥
 अतुल्यम् रथं शान्तं नक्ता इव महाबाहवम् ॥
 भृगुभरहाज-वसिष्ठ-गौतमाः ।
 क्रतुः पुलस्त्यः पुलहस्तपोधनाः ।
 मरुत्प्रेक्षिभैरगवान्याङ्गिराः ।
 पराशरागण्यसुखा सहस्रशः ॥
 हरमजितमजं प्रतुष्टु-
 वैचनविशेषिषिभूषणैः ।
 रघुश्चिपुरे सक्ताश्चाचक्रौ
 ब्रजति सपत्न इवाश्रित्वरे ॥
 करिगिरिरविमेषसजिभाः
 सज्जपयोदनिनादनादिनः ।
 प्रमथगणाः परिवार्यं देवगुप्तं
 रथमभितः प्रययुः स्वर्धपुङ्गाः ॥
 मकर-तिमि-तिमिङ्गलाहतः
 प्रलय इवातुसुसुहृत्तोऽगवः ।
 ब्रजति रघवरोऽरि भास्वरो
 क्षाप्रानिपातपयोदनिस्वनः ॥” *
 अथ ज्योतिर्विदाभरक्षे रघुकर्माह ।
 “लोलमेचलतुजिष्णुकभय
 • स्यन्दनाशिवविधानमथाहुः ।
 संनन्दुयुवशास्त्रपथोः
 साधुराश्वति साधुभिरङ्ग ॥”
 अथ रघुचक्रमाह ।
 “उज्जहारिकरकीर्षपुरर्था-
 इयन्दुचवलयं बलयस्य ।
 मथभागनिचितभ्रममया-
 दाविमध्यमनसो नभभागम् ॥
 अयमे भवति संकशिरणः-
 क्रूररोक्ति जयोऽय रथाङ्गि ॥

रथकः

सन्धिमेधेऽप्यतिरन्तरसन्धौ
भीतिरिदमनघो ननु गर्भे ॥”

अथ सुहृत्पुत्रस्य रथकम् ।
“पुत्री पुत्रस्य सुहृत्पुत्राया रेवती इयोः ।
अवगादिभिरे हस्तत्रितये रोहिणीरुगे ।
सार्के सौम्यदिने सौम्यविलसे रथकर्मे वत् ॥”

अथ ज्योतिःसागरे रथकम् ।
“रथाकारं लिखेत्तत्रं भागुभादौ विलोकयेत् ।
रथाय त्रीणि रथाणि रथिण्ये प्रदापयेत् ॥
अथैतन्मन्त्रं चक्रे सन्धिदक्षे महद्भयम् ।
रथाय च महोत्पातं मध्ये चैव सुखप्रदम् ॥”
रथार्थेषु ज्योतिर्विद्वद्भिराभेयं ज्ञाताः शुभा
दिशः ॥ ॥ अथार्थः । अथानन्तरं धीराः
स्यन्दनानां रथानां अखिलं सम्यक् विधानं
कार्यमाहुः कथयन्ति । केचु लीलसंज्ञानि
स्वाति, पुनर्वसुः अथवा धनिष्ठा शतभिषा
एतानि । भैरवसंज्ञानि ऋगाशिरा रेवती चित्रा
अहुराधा एतानि । लघुसंज्ञानि हस्ता अश्विनी
पुष्या अभिजित् एतानि । जिष्णुरिन्द्रस्तङ्गं ज्येष्ठा
को ब्रह्मा तद्वं रोहिणी इतिसु नक्षत्रेषु । पुनः
केचु सेनसद्गुह्य इतः सूर्यः तेन सह वर्तमानेषु ।
सती मुभयद्वाद्यां सुषु वारेषु । पुनः कस्मिन्
साधुराश्रयति मुभयद्द्वाराश्रयुक्ते अङ्गे लभे
सति । पुनः केः वशा स्त्री सप्तमं स्थानं अम्बु
चतुर्थं तपः नवमं एतद्भवन्त्येः साधुभिः
शुभयद्देरिति । अथ रथकं नक्षत्रस्थापनम् ।
उच्यते । उष्यत्तुः सूर्यस्तस्य करैः किरणैः
कीर्णं चापं पुरं कृत्वा मण्डलीयस्त्रभागप्रदेशं
यस्य तत्र तद्वचनेति तस्मान् अर्थात् सूर्या
क्रान्तनक्षत्रात् अथवाः शकटस्य वलयचक्रं
तुल्यायात् अथभागमारभ्य आविमध्यं मध्य-
भागपर्यन्तं सुधिया ऋक्षवलयं भचक्रं देयं
न्वावीकर्णं किम्भूतं ऋक्षवलयं नवभागं
नयभिर्भागैः स्थितमिति यावत् । पुनः किम्भूतं
सखभागनिचितभ्रमं वामभागेन यापभ्रमस-
मिति । अथास्य फलम् । अथवाः शकटस्य
अधमे अथगतवर्तमाने चक्रनक्षत्रे सङ्कलिः
बुद्धं भवति । ज्वरोरुग्नि युगान्धरमते वर्ण-
माननक्षत्रे अन्तो ऋतिः मरकं भवति ।
रथाङ्गे चक्रयुगे जयो भवति । सन्धिमे सन्धि-
गतनक्षत्रे अर्थकृतिः ब्रह्महरयं भवति ।
अन्तरसन्धौ मध्यसन्धानगतनक्षत्रे भीति-
र्भयो भवति । गर्भे मध्यभागगतनक्षत्रे इष्टं
सुभं भवति । ननु निश्चितमिति । अथत्
सुगमम् ॥

रथकः, पुं, (रथ इव प्रतिक्रतिः । कर्त्तुं) मन्दिरा-
वववविशेषः । यथा,—
“अथकांशिन गर्भस्य रथकानाम् निर्गमः ।
परिधेयं भागेन रथकांशच कल्पयेत् ॥
तत्ततीयेन वा कुर्वान् रथकानाम् निर्गमम् ।
रामचयं स्थापनीयं रथकचितये वदा ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविद्यायै २० विधासः ॥

रथम्

रथकथा, स्त्री, (रथानां समूह इति । “जन-
खलादिगोरथेति ।” इति तुभन्वीधसूत्रेण
कथः । टाप् ।) रथसमूहः । तत्पर्यायः ।
रथजनः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥ (रथ-
कथा । इति पाणिनिः । ४ । २ । ५१ ॥)
रथकरः, पुं, (करोतीति । क्त + अच् । रथानां
करः ।) रथकारः । इति शब्दरत्नावली ।
रथकारः, पुं, (रथं करोतीति । क्त + अच् ।)
रथनिर्माणकर्त्ता । कुतार इति भाषा । स तु
करणीगर्भे माह्विष्याज्जातः । (यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । ३० । ६ ।

“स्त्रीष्वं प्रमदे कुमारीपुत्रं
मेधाये रथकारं धैर्याय तच्चाजम् ॥”
“रथकारं माह्विष्येण करिष्यां जातम् ।”
इति तद्गाथे महोदरः ॥) तत्पर्यायः । तथा २
वर्द्धकिः ३ तथा ४ काष्ठतट ५ । इत्यमरः ॥
रथधरः ६ वर्द्धका ७ रथकरः ८ काष्ठतटकः
९ । इति शब्दरत्नावली ॥

रथकुटुम्बी, [न] पुं, (रथं कुटुम्बयितुं धारयितुं
श्रीलमस्य । खिनः । यद्वा, रथ एव कुटुम्बम् ।
तदस्यास्तीति । इतिः ।) वारधिः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६० ॥

रथक्रान्तः, पुं, (रथवत् क्रान्तं क्रमणमस्य ।)
तालविशेषः । यथा,—
“अथक्रान्तो रथक्रान्तो विष्णुक्रान्तस्तनः परः ।
सूर्यक्रान्तो विधुक्रान्तो बलभिरागपचक्रः ॥
इति पञ्चमहीनानां संज्ञाः सप्त क्रमात्मनाः ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥

रथगर्भकः, पुं, (रथो गर्भेऽस्य ।) सन्ध्ववाह्य-
यानम् । नररथः । तत्पर्यायः । कर्कोरथः २
प्रवहणम् ३ उयनम् ४ । इति श्विम्पत्रः ॥

रथगुप्तिः, स्त्री, परप्रहरणाभिघातरक्षार्थं रथस्य
सन्नाहवदावरणकादिद्रवम् । रथस्य गुप्तिः
काष्ठादिभ्यो रक्षार्थंमावरणम् । तत्पर्यायः ।
वस्तुः २ । इत्यमरः भरतश्च ॥

रथगोपनं, स्त्री, (रथस्य गोपनं शस्त्रादिभ्यो
रक्षार्थंमावरणम् ।) रथगुप्तिः । इति हला-
युधः ॥

रथचरकः, पुं, (रथचरकं चक्रं तदेव नामास्य ।)
चक्रवाकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, स्त्री,
रथस्य चरकः ।) रथचक्रम् । यथा,—

“रथः स्त्रीष्वी यन्ता शतधृतिरगोको धनु रथो
रथाङ्गे चक्रार्को रथचरकपाणिः शर इति ॥”
इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥

रथहः, पुं, (रथनामा हः । यद्वा, रथस्य हर्षुमः ।
तन्वोपयोगित्वात् ।) त्रिनिश्रुतः । इत्यमरः ।
२ । ४ । २६ ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“त्रिनिश्रुः स्यन्दनो नेमी रथहर्षुमज्जलकथा ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसूक्तके प्रथमे भागे ॥)
रथन्तरः, त्रि, रथेन तरति यः । इति तुभन्वीध-
शाकरवम् ॥ (कल्पविशेषे, पुं । यथा, मत्स्य-
पुराणे । ५३ । ३३—३४ ।

रथाङ्गः

“रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य वत् ।
वावर्जिना नारदाय कल्पमाहात्म्यं वदुतम् ॥
यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वप्येते तुहुः ।
तदद्यादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्तसुचते ॥”

रथेन तरतीति । तु + “संज्ञायाम् भृत्पृथि-
घारिसहितपिदमः ।” ३ । २ । ४६ । इति
खच् । सुमुच । अत्र कुतुपतिमात्रम् । नक्ष-
वयवार्थानुगमः । वामभेदे, स्त्री । यथा, ऋग्-
वेदे । १ । १६४ । २५ ।

“जगता सिन्धुं दिव्यस्तभायत्रयन्तरे ह्यर्थे पर्य-
पश्यतु ॥”

“रथन्तरे एतन्नामके वाविं ।” इति तद्गाथे
वावयः । खियां डीप् । रथन्तरी । पौरवस्य
ईलिनस्यभार्या । यथा, महाभारते । १ । ६४ । २७ ।
“रथन्तरी सुतान् पञ्च पञ्चभूतोपमास्ततः ।
ईलिनो जनयामास दुग्धन्तप्रभतीन् वृषान् ॥”

रथपर्यायः, पुं, (रथः पर्यायो यस्य ।) वेतस-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (विषयमस्य
वेतसशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रथपादः, पुं, (रथस्य पादः ।) चक्रम् । इति
श्विम्पत्रः ॥

रथपदा, स्त्री, नदीविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

रथयात्राः, स्त्री, (रथेन भगवतो यात्रा ।)
आषाढसुहृद्वितीयायां श्रीजगन्नाथस्य रथा-
रोपयत्कूपोत्सवः । यथा, स्कन्दपुराणे ।
“आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।
तस्यां रथे समारोह्य रामं मां भद्रया सह ।
यात्रोत्सवं प्रहृत्वाय प्रीत्ययेच द्विजान् नभून् ॥
तथा ।

ऋक्षाभावे तिथौ कार्या वदा वा प्रीतये मम ।
मां जगन्नाथम् । सा यात्रा ॥” इति तिष्ठादि-
तत्त्वम् ॥ ॥

“नातः श्रेयःपदो विष्णोवत्सवः शास्त्रसम्मतः ।
रथयात्रेव यात्रायां सुखोत्साह प्रजापतिः ॥”
इति यात्रातत्त्वम् ॥ ॥

अथत् यात्राशब्दे इत्यम् ॥
रथाङ्गं, स्त्री, (रथस्याङ्गम् ।) चक्रम् । इत्यमरः ।
(यथा, रघुः । ७ । ४१ ।

“रथो रथाङ्गश्चिजिना विचक्षे
विलोकयत्पटाकचितेन नागः ॥”

रथावयवमात्रम् । यथा, महाभारते । १४ ।
८२ । १३ ।

“अजे पताकादक्षेयु रथयत्कह्येयु च ।
अथेयु च रथाङ्गेषु न शरीरे न वारधौ ॥”
सुदर्शनचक्रम् । यथा, माघे । १ । २१ ।

“रथाङ्गपाणिः पटलेन रोचिषा-
न्धविलयः संवलिता विरेचिरे ॥”

रथाङ्गः, पुं, चक्रवाकपक्षी । इत्यमरः । (यथा,
नेवधे । १६ । ३५ ।

“विरहतरुनिष्ठा वक्राङ्गवन्धविविष्ठा-
मिह वक्रचरी नामयाहं रथाङ्गविहङ्गमाः ॥”

रथः

रथाङ्गपाणिः, पुं, (रथाङ्गं सुदर्शनचक्रं पाणौ यत् ।) विष्णुः । इति हज्जायुधः ॥ (यथा, भागवते । १ । ३ । ३८ ।

“सर्वेद धातुः पदवीं परस्व
दुरन्तवीर्यस्य रथाङ्गपाणिः ॥”)

रथाङ्गी, स्त्री, (रथस्याङ्गमिवाङ्गतिर्यस्याः । रथाङ्ग + ङीष् ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रथान्तरः, पुं, कल्पभेदः । इत्यमिपुराणम् । (रथ-
न्तर इत्यपि पाठः ।)

रथाभः, पुं, वेतसवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

रथाभपुष्पः, पुं, (रथाभस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।)
वेतसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

रथावरोहो, [न] पुं, (रथे आवरोहतीति ।
आव् + रुह् + ङिनिः ।) रथस्ययुद्धकर्ता । इति
हेमचन्द्रः ॥

रथिकः, पुं, (रथोऽस्थस्येति । रथ् + ठन् ।)
रथी । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥ (यथा,
बृहन्नवंक्षितायाम् । १५ । ११ ।

“इक्षे तस्करकुञ्जर-

रथिकमहामात्रप्रिल्लिपययानि ॥”)

तिनिशृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रथेन
चरतीति । रथ् + “पर्यादिभ्यः ङन् ।” ४ । ४ ।
१० । इति ङन् । रथचारिणि, त्रि । इति
सिद्धान्तकौस्तुभे ॥)

रथिनः, पुं, (रथस्य इतः प्रभुः । शकन्वादि-
त्वादकारणोपः ।) रथी । इत्यमरः । १० । ८ । ७६ ॥

रथिरः, पुं, (रथोऽस्थस्येति । रथ् + “मिधा-
रथाभ्यामिरन्तिरथौ वक्तव्यौ ।” ५ । २ । १०६ ।

इत्यस्य वार्तिकोक्त्वा इरथ् ।) रथी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । १ । १७ ।

“अनुदेवान्थिरो यासि साधन् ॥”

“रथिरः रथी ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

रथी, [न] पुं, (रथोऽस्यास्तीति । रथ् + इनिः ।)
रथस्वामी राजादिः । तत्पठ्यायः । रथिकः २

रथिनः ३ । इत्यमरः । १ । ८ । ७६ ॥ रथा-
रोहो ४ रथी ५ रथिरः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

रथस्वामी ७ सारासः ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स्यान्वारोहः ९ । इति जटाधरः ॥
(यथा, रघुः । १ । ७ । ३७ ।

“पतिः पदातिं रथिनं रथेण-
सुरङ्गवादी सुरगाधिकृष्टम् ॥”)

रथः, पुं, (रथं वहतीति । रथ् + “तद्वहति-
रथयुगप्रासङ्गम् ॥” ४ । ४ । ७६ । इति यन् ।)

रथस्य घोडा घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥
रथीसः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रथस्य नेता ।

यथा, ऋग्वेदे । ६ । २१ । ६ ।

“ऋधुर्न रथं नवं दधाता केतमादिशे ।”

“रथं रथस्य नेतारम् ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥ रथसन्निधि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
२ । ३१ । ७ ।

“सन्निधं रथो व्यहृषीतिमग्नाः ।”

“रथो रथसन्नी सन्निधं सर्पबशीषोऽथ

रहः

रहनः

रहः । इति तद्भाष्ये सायणः ॥ रथस्त्रिमिति ।
“रथात् यन् ।” ४ । ३ । १२१ । इति यन् ।)

स्त्री चक्रम् ॥ (युगम् । इति काशिका ॥

रथा, स्त्री, (रथानी समूहः । रथ् + “खलगो-
रथात् ।” ४ । २ । ५० । इति यन् ।) रथ-
समूहः । तत्पठ्यायः । रथकथा (व्या) २ रथ-
व्रजः ३ । अथन्तरमार्गः । बाहू इति भाषा ॥

तत्पठ्यायः । प्रतीको २ विशिखा ३ । इत्यमरः ॥
आवर्तनी । इति मेदिनी ॥ (रथाय हिता ।

रथ् + “रथाद्यन् ।” ४ । ३ । १२१ । इति यन् ।
यहा, रथं वहतीति । “तद्वहतीति ।” ४ । ४ ।

७६ । इति यन् ।) पश्याः । (यथा, सूहा-
भारते । १ । १४१ । ६० ।

“पानागारेषु रथासु सर्वतीर्थेषु चाप्यथ ।
चत्वरेषु च कूपेषु पल्लेषु वनेषु च ॥”)

चत्वरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

रह, उत्सृष्टः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सट् ।) रेफादिः । उत्सृष्टानसृ-
खननमिति गोविन्दभट्टः । रदति भूमिं शुकः ।
इति दुर्गादासः ॥

रहः, पुं, (रहतीति । रह विलेखने + पचादित्वात्
अच् ।) दन्तः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
४०६ ।

“भ्रमसि प्रकटयसि रहं

करं प्रसारयसि लङ्गमपि श्रयसि ।

धिइमानं तव कुञ्जर

जीवं न कुहोषि जठरासौ ॥”)

विलेखनम् । इति मेदिनी । दे, १४ ॥ पुरुष-
दन्तलक्षणं यथा,—

“विवर्धनहीनाश्च दन्ताः खिग्वा घनाः

शुभाः ।

तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
शुभा ॥”

स्त्रीदन्तलक्षणं यथा,—

“कुन्दपुष्पसमा दन्ता भाषितं कोकिलासमम् ।

दाक्षिण्ययुक्तमश्रुं दंशशब्दसुखावहम् ॥

नासा समा समपुटा स्त्रीकान्तु रचिरा शुभा ।

करालविवसा दन्ताः क्लेशाय च भयाय च ।

चौर्ध्वाय लक्ष्मीसाश्च दीर्घा भर्तुश्च स्वतवे ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥ ७७ ॥

दन्तलक्षणं शुचित्वं यथा,—

“दन्तवद्दन्तलमेव जिह्वास्यार्थेऽपुचिर्भवेत् ॥”

इति कौर्मे उपविभागे १० अध्यायः ॥ ७७ ॥

“दन्तलक्षणमसंहाय्यं जेपं मन्थित दन्तवत् ।

न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्तसुहृदेषु पुनः ।

भवेदशौचमन्थयं लक्ष्येधाद्व्रणे कृते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवचनम् ॥

रहदः, पुं, (रदानां हृद् आच्छादकः ।)
ओष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥

रहनः, पुं, (रथतेऽनेनेति । रह + करणे क्वाट् +
रन्तीति । रह् + ङ्वा ।) दन्तः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ६१ । (यथा, हरिवंशे । ११० । ८७ ।

रन्तिदे

“रदनेः पन्नगरिपुं करेण शिरसा तदा ।
येरावतो मज्जपतिराजधान नदंकाया ॥”

रद + भावे लुट् ।) उत्सृष्टाने, स्त्री ॥

रदनच्छदः, पुं, (रदनानां हृद् आच्छादकः ।)
ओष्ठः । अधरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ तस्य
शुभासुभलक्षणं यथा,—

“मौसलेषु धनोपेता अवक्रैरधरैर्दृपाः ।

विम्बोपमेषु स्मृष्टितेरोष्ठे रूचोश्च खलितैः ।

विवर्धनहीनाश्च दन्ताः खिग्वा घनाः शुभाः ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

रदनी, [न] पुं, (रदनौ प्रशस्तदन्तावस्य स्त
इति । रदन + इनिः ।) हस्तौ । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रदो, [न] पुं, (रदौ प्रशस्तदन्तावस्य स्त इति ।
रद + इनिः ।) हस्तौ । इति हज्जायुधः ॥

रध, य ऊ लृ ङिंसने । पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-वेट् ।) य, रध्यति । ऊ,
रधियति रथ्यति । लृ, अरन्थत् । इति दुर्गा-
दासः ॥

रन्ज, म औ ङ } रागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
रन्ज, य म औ ङ } (भा०-दिवा० च उभ०-
वर्णान्तरोत्पादने सक०-आसक्तौ अक०-अजिट् ।)

य ङ, रन्थति रथ्यते । म, रजयति रज्जान् ।
रज्जरमयाद्यन्त्र रज्जयति पुत्रं पिता । औ,
रङ्क्ता । ङ, रजति रजते । रागे वर्णान-
न्तरोत्पादनमासक्तिश्च । इति दुर्गादासः ॥

रन्तिदेवः, पुं, (रन्ति इति । रन् + संघायां
तिक् । रन्तिचासौ देवश्चेति ।) विष्णुः । चन्द्र-
वंशीयद्रुपतिभेदः । स तु साङ्गतिपुत्रः । इति
मेदिनी । वे, ६२ ॥ (यथा, भागवते । ६ । २१ । २ ।

“गुरुश्च रन्तिदेवश्च संजतेः पाञ्चगव्यम् ।

रन्तिदेवस्य मर्हिमा इहासुच च गीयते ॥”

अयं हि याज्ञिको दातायगण्य इति पुराणीषु

श्रूयते । यत्तद्यज्ञहृतयोऽर्चनेरसेनेव चर्मस्यतो

नदी जाता । यथा, महाभारते । ३ । २०७ ।
८—६ ।

“राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
दे सद्यसे तु वधीते पशूनामन्वहं तदा ।

अहन्यहनि वधीते द्वे सद्यसे गवां तथा ।
समांसं ददन्तो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य निक्षयः ॥

अतुला कीर्तिरभवत् शृपस्य हिलसतम ॥”

तथाच तत्रैव । १२ । २६ । १२७—१२८ ।
“उपातिष्ठं च पशवः स्वयं तं संश्रितव्रतम् ।

यान्यारयया महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनम् ॥
महानदी चर्मैराश्रितुं क्लेशान् सुशुषे यतः ।

ततश्चर्मस्यतीर्थेवं विस्थाता सा महानदी ॥
त्राक्षणीभ्यो ददौ निष्कान् सदसि प्रनते कृपेः ।

तुभ्यं निष्कं तुभ्यं निष्कमिति क्रोशन्ति वै द्विजाः ॥
सद्यसं तुभ्यमित्युक्त्वा त्राक्षणात् संप्रपद्यते ।

अन्वाहार्योपकरयं द्रव्योपकरयश्च यत् ॥
घटाः पात्राः कटाहानि स्यात्वाश्च पितराणि च ।

नासीत् क्वचिदसौवर्षं रन्तिदेवस्य धीमतः ॥

रन्ध्र

वीक्षति रन्ध्रदेवस्य यां राजिमवसन् यष्टे ।
 आलभ्यन्त श्रुतं गावः सहस्राणि च विप्रतिः ॥
 तत्र स खदाः कोशलि सुन्दरमणिकुण्डलाः ।
 खपभूयिष्ठमन्त्रीष्वं शायमांसं यथा पुरा ॥”)
 कुङ्कुरः । इति शब्दरत्नावली ।
 रन्ध्रः, स्त्री, (रन्ध्रे अच्चेति । रन्ध्र + तुन् ।) वस्त्रं ।
 नदी । इति मेदिनी । ते, ४६ ॥
 रन्ध्रं, स्त्री, पाकः । रधधातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् । यथा रन्ध्रनाय ख्याती । इति
 संक्षिप्तसारखाकरणम् ॥ (रध् + लुः । नाशके,
 चि । यथा, भागवते । ४ । ३० । २८ ।
 “यद्गुण्यते काये खडुडाभद्ररन्ध्रम् ॥”
 “श्वे अभद्ररन्ध्रम् । अमङ्गलनाशनम् ॥” इति
 तट्टीकायां श्रीधरः ॥)
 रन्ध्रितं, स्त्री, (रध् + क्त ।) क्ततरन्ध्रद्रव्यम् ।
 तस्य पाचान्तरे स्थापनविधियथा,—
 “सङ्कीर्णं पात्रसम्भारे मार्गे वा ग्रामवर्जिते ।
 स्थापयेद्गुणवान् खदः सिद्धानं पात्रकान्तरे ॥
 भक्तं खपावके स्थाप्यं न स्थाप्यं पात्रकान्तरे ॥
 घृतं काष्ठायसे स्थाप्यं मांसं मांसभवं रसम् ।
 स्थापयेद्वाजते ह्येमे पात्रे लौहैश्च काष्ठजे ।
 पञ्चादिवर्षं विधं प्राक्तं स्थाप्यं काष्ठाभ्रकौहजे ।
 पञ्चानं पिष्टकं भक्ष्यं स्थाप्यं काष्ठैश्च दाहजे ॥
 धारयेत् सुदृढतं चीरं पार्थिवे वाय काष्ठजे ।
 पानीयं पायसं तत्रं स्वयंयेष्वेव धारयेत् ॥
 काचले स्फाटिके वाय वेदुस्याद्विचित्रिते ।
 धारयेत् सर्वदा पात्रे रागवाक्त्रप्रशङ्कान् ॥
 उक्तपात्रान्तरे स्थाप्यं तद्द्रव्यं तद्द्रव्यापहम् ।
 सर्वदा सुखदं कृतमन्यथा दोषकारकम् ॥”
 इति सूपकारशास्त्रे पाकरालेश्वरः ॥
 रन्ध्रं, स्त्री, (रन्ध्रयति ङित्प्रत्ययेनेति । रध् + बाहु-
 लकात् रक् ।) दूषणम् । (यथा, रघुः ।
 १२ । ११ ।
 “रन्ध्रान्ध्रवगदलाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥”)
 छिद्रम् । इति मेदिनी । (यथा, रघौ । १५ । २२ ।
 “एवमुक्ते तथा साध्या रन्ध्रात् सद्यो भवादुःखः ।
 श्रातद्दमिव ज्योतिः प्रभामखलसुदययौ ॥”
 मनुष्यशरीरस्थरन्ध्राणि यथा,—
 “वासानयनकर्णानां द्वे द्वे रन्ध्रे प्रकीर्णिते ।
 मेहनापावकक्रान्तामेकेके रन्ध्रमुच्यते ।
 दृष्टमं मस्तके प्रोक्तं रन्ध्रागीति कृष्णां विदुः ॥
 स्त्रीखान्नीयधिकानि सुः क्षत्रयोर्मर्षवर्त्मनः ।
 खप्राश्चिद्रात्रि चाभ्यानि मतानि त्वचि जनि-
 नाम् ॥”
 इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये ॥
 योनिः । यथा, महाभारते । १२ । २२ । ५३ ।
 “रन्ध्रागतमयाभ्यानां शिखीहेहृष्टवर्षिणाम् ।
 नेत्ररागः कोकिलस्य खरः प्रोक्तो महात्मना ॥”
 रन्ध्रकण्टः, पुं, (रन्ध्रे कण्टः कण्टको यस्य ।)
 आलभ्यन्त रक्तः । इति राजर्जनवर्षटः ॥
 रन्ध्रवधुः, पुं, (रन्ध्रे गर्ते वधुर्नकुल इव ।)
 उन्मत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रभसः

रन्ध्रवंशः, पुं, (रन्ध्रविश्रष्टो वंशः ।) छिद्रयुक्त-
 वंशः । फौफावांश इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 त्वक्सारः २ कीचकाङ्गयः ३ मस्करः ४ वाद-
 नीयः ५ शुशिरास्यः ६ । अख्य गुणाः ।
 “वंशौ त्वन्वौ कयायौ च किञ्चित्तौ च
 श्रौतौ ।
 खत्रज्ज्ज्प्रमेहाश्रः पित्ताहासनाशनौ ॥
 विशेषो रन्ध्रवंशस्तु दीपनोऽजीर्णनाशकः ।
 खचिह्नानु पाचनो हृद्यः शूलघ्नो गुल्मनाशनः ॥”
 इति राजर्जनवर्षटः ॥
 रप, वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) रपति । वदः कथनम् । इति
 दुर्गादासः ॥
 रफ, गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) रफति । इति दुर्गादासः ॥
 रफ, इ गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 आत्मा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्फति । इति
 दुर्गादासः ।
 रव, इ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्फति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रव, इ ड शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पर०-अक०-सेट् ।)
 रवः, पुं, शब्दः । रवधातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४०८ ।
 “सुमसदाटुधृष्टे भृष्ट इव निग्नलसंज्ञकः ।
 प्रवृद्धः शस्त्रपातेः स यत्सुचद्भैरवान् रवान् ॥”)
 रभ, इ ड शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 आत्मा०-अक०-सेट् ।) इ, रम्भति । ड, रम्भते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 रभ, औ ड राभस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 आत्मा०-अक०-अनिट् । राभस्यसुतसुक्तीभावः ।
 निर्विचारा प्रवृत्तिरिति गोविन्दभट्टः । औ,
 रव्या । ड, रभते साभुः पुरण्ये । आङ्पूर्वोऽय-
 मारम्भे । शास्त्रं पठितुमारभते शिष्यः । इति
 दुर्गादासः ॥
 रभसः, पुं, (रभसमिति । रभ + “अत्यविचमि
 तमिनमिरभिलभौति ।” उणा० ३ । ११७ ।
 इति अयच् ।) वेगः । (यथा, माघे । ६ । ७२ ।
 “रभसोत्थितामुपगतः सहसा
 परिरभ्यकञ्चन बधूमबधत् ॥”)
 चर्षः । इति मेदिनी । से, ३२ ॥ (प्रेमोत्साहः ।
 यथा, गीतगोविन्दे । ५ । ६ ।
 “मनसि रभसविभवे हरिरुदयतु सुकृतेन ॥”
 “रभसस्य प्रेमोत्साहस्य ॥” इति तट्टीकावाल
 कौधिनी ॥ संरम्भः । यथा, माघे । ११ । १६ ।
 “प्रमदमदनमाद्यदुयौवनोहामरामा
 रमन्तरभसखेदस्केद्विष्केदस्यः ॥”
 संभ्रमः । यथा, भागवते । ११ । १६ ।
 “वन्दद्वाः श्वानः सप्रशस्तानि
 विश्रितश्च सरभसं खादन् ॥”)
 पौर्वापर्याविवचारः । इत्यद्वयः । औत्सुक्यमिति

रमय

कजिङ्गः । खियामा रभसा च दृश्यते । इति
 छण्डः । (यथा, किराताख्ये । ५ । १ ।
 “अथ जयाय नु मेरुमहीभृतो
 रभसया नु दिगन्तद्विद्वन्तया ।
 अभिययौ स हिमालयसुच्छ्रितं
 समुदितं नु विलङ्घयितुं नभः ॥”)
 (यथा, महाभारते । ५ । ५१ । १० ।
 “सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।
 ब्रह्माग्नी विप्रतीपञ्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥”
 महान् । इति निघण्टुः । ३ । ३ ॥)
 यदा तु रभसगुणयोगात्पर्यर्ष आदित्वात् अ-
 त्रये तद्वति वर्षते तदा वाच्यलिङ्गता स्यात् ।
 इति लिङ्गादिसंघे भरतः ॥
 खनामख्यातः अभिधानविशेषश्च ॥
 रम, उ ड ञ औ क्रीड् । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भ्वा० आत्मा०-अक०-अनिट् । क्रावेट् ।)
 रेफाङ्गिः । उ, रमिष्ठा । रन्वा । ड, रमते ।
 ञ, रामः रमः । औ, रन्वा । इति दुर्गादासः ॥
 रमः, पुं, (रमते इति । रम् + पचाद्यच् ।)
 कान्तः । (यथा, किराताख्ये । ५ । २० ।
 “निधिगुल्लकाधिपरमैः परमैः ॥”)
 रक्ताशोकवृक्षः । कामदेवः । इति मेदिनी ।
 मे, २५ ॥ रमण्यश्च । रमधातोर्भावेऽनटप्रत्यय-
 निष्पन्नम् ॥
 रमकः, पुं, (रमते इति । रम् + “रमेरश्च जो
 वा ।” उणा० ३ । ३३ । इति कुन् ।) कान्तः ।
 इत्युखादिकोषः ॥
 रमठं, स्त्री, (रम + अठम् ।) छिद्रम् । इत्युखादि-
 कोषः ॥ (जनपदविशेषे, पुं । तद्देशवासिनि,
 चि । यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।
 “जागुङ्गान् रमठान् सुङ्गान् स्त्रीराष्यान्ध
 तङ्गान् ॥”)
 रमठध्वनिः, पुं, (रमठ इति शब्देन ध्वन्यति कथ्यते
 इति । ध्वन् + इन् ।) छिद्रम् । इति शब्द-
 चक्रिका ॥
 रमणं, स्त्री, (रमयतीति । रम् + णिच् + लुः ।)
 पटोलखलम् । इति मेदिनी ॥ जघनम् । इति
 वैमर्चकः ॥ (रम् + भावे ण्युट् ।) जघनम् ।
 तत्पर्यायः । अत्रञ्चयैकम् २ गान्धर्वः ३ ।
 सुरतम् ४ रतम् ५ संप्रयोगः ६ निधुवनम् ७
 मैथुनम् ८ रतिः ९ उपलक्षम् १० धर्मितम् ११
 क्रीडारतम् १२ महासुखम् १३ जिभ्रम् १४ ।
 योगमिथुनम् १५ अभिमानितम् १६ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ११ । १६ ।
 विक्रमं कमलगात्रैरन्वयन् भङ्गमाणाः
 सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति वातः ।
 प्रमदमदनमाद्यादौवनोहामरामा-
 रमन्तरभसखेदस्केद्विष्केदस्यः ॥”)
 क्रीडनम् । इति रमधात्वर्थदर्शनात् ॥ (रम्-
 त्पादनम् । यथा, भागवते । १० । २ । १३ ।
 “रामेति कोकरमबाह्वलं बलवदुच्छ्रयात् ॥”
 “लोकस्य रमणान् रमन्पादान् ॥” इति तत्र

रमणी। वनविशेषः। यथा, हरिवंशे। १५५। १२।
 “भाति चैत्रवर्णस्यैव नन्दनस्य वनं महत्।
 रमणं भावनं चैव वेदमहै समन्ततः।”
 रमणः, पुं, (रमते रमयतीति वा। रम् + णिच्
 वा + ल्युः।) पतिः। (यथा, कुमारे। ४। २१।
 “वचनीयमिदं यवस्थितं
 रमण ! त्वामनुयामि यद्यपि।”
 रमयति स्त्रीपुरुषाणां अन्तःकरणमिति। रम्
 + णिच् + ल्युः।) कामदेवः। इति मेदिनी।
 ङी, ७२। गर्हभः। इति हेमचन्द्रः। ३। १८२।
 दृक्कः। इति शब्दचन्द्रिका। महारिष्टः।
 इति राजनिर्घण्टः। (धरवस्तुपुत्राणामन्य-
 तमः। यथा, मातङ्गि। ५। २४।
 “कल्याणियां ततः प्राणो रमणः शिशिरोऽपि च
 मनोहरा घरात् पुत्रानवापाय हरेः सुता।”
 रमणीये चि। यथा, भागवते। ४। ६। १०।
 “रमणं विहरन्तीनां रमणैः सिद्धयोषिताम्।”
 रमणकं, स्त्री, (रमन्ती लोका अत्र। रम् + ल्युट्।
 संज्ञायां कन्।) जम्बूद्वीपान्तर्गतवर्षाविशेषः।
 स तु रम्यकवर्षः। यथा,—
 “एवमेवोत्तरे श्रीणि वर्षाणि च तपोधन।
 क्रुवर्षं सिन्धुकूलात् इन्द्रवानवधिः स्तृतः।
 हरिश्चर्यं ततो वर्षं चैतावधि निगद्यते।
 रम्यकश्च ततो वर्षं नीलकस्यावधिः स्तृतः।”
 अपि च।
 शेष उवाच।
 “दक्षिणेन तु चेतस्य निषधस्योत्तरेण तु।
 वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः।
 शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः।
 दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च।
 जीवन्ति ते महाभाग नित्यं सुदितमानसाः।”
 इति पाद्मि भूखण्डे १२८। २०६ अध्यायौ।
 (अन्वत् रम्यकशब्दे द्रष्टव्यम्। वीतिहोत्रस्य
 पुत्रभेदः। यथा, भागवते। ५। १००। ३१।
 “तद्गीपस्याधिपतिः प्रेषवतो वीतिहोत्रो नाम
 तस्मात्तस्यै रमणकघातकनामानौ वनपती
 निगुण्य स्वयं पूर्वजवद्भगवत्कर्मशील एवास्ते।”
 रमणा, स्त्री, रमणी। इत्यमरटीका। (पीठस्य
 शक्तिविशेषः। यथा, देवीभागवते। ७। १०। ७।
 “रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां नृगावती।”
 रमणी, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति। रम् + ल्युट्।
 ङीष्।) नारी। इति मेदिनी। ङी, ७२।
 उत्कृष्टस्त्रीविशेषः। या वपुर्गुणोपचारेण
 सौभाग्येन कान्तं रमयति सा। इत्यमरभरती।
 (यथा, कथासरित्सागरे। ५२। २१४।
 “रथेन रमणीयुक्तः प्रजातां दत्तकौतुकः।”)
 बालाखण्डः। यथा,—
 “बाला च रमणी रामा बन्धा कामकलापि
 च।”
 इति शब्दचन्द्रिका।
 रमणीयं चि, (रम् + ञनीयर्।) सुन्दरम्।
 इत्यमरटीका। (यथा, गीतगोविन्दे। १। ११।

“चितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयम्
 दशसुखमौलिबलिं रमणीयम्।”)
 रमण्यं, चि, (रम् + “शरम्योच्।” उणा० ३।
 १०१। इति अथप्रत्ययः। रमणीयम्। इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुतादिदृष्टिः।
 रमतिः, पुं, (रमतेऽस्मिन् इति। रम् + “रमे-
 मित्।” उणा० ४। ६३। इति अतिप्रत्ययः।
 निष्।) नायकः। स्वर्गः। इति मेदिनी। ते,
 १२३। काकः। इति शब्दरत्नावली। कालः।
 कामदेवः। इति सिद्धान्तकौमुद्यासुतादि-
 दृष्टिः।
 रमा, स्त्री, (रमयतीति। रम् + णिच् + अच्।
 टाप् च।) लक्ष्मीः। इति मेदिनी। मे, २५।
 (यथा, भागवते। ३। ६। १३।
 “एष प्रसन्नवरदो रमयात्मशक्त्या
 यद्वयं करिष्यति यद्द्वैतगुणावतारः।”
 यथा च।
 “रमा यच्च ववाक् तच्च यच्च वाक् तच्च नो रमा।
 ते यच्च विनयो नास्ति सा च सा च स च
 त्वयि।”
 इत्युद्धटः।
 शशिध्वजराजकन्या। सा कल्किदेवेन विवा-
 हिता। यथा,—
 “ततः शशिध्वजो राजा युद्धादाह्वय पुत्रकान्।
 सुशान्ताया मतिं वृद्धा रमां प्रादात् स
 कल्कये।”
 इति कल्किपुराणे ०५ अध्यायः।
 श्रीमा। इति राजनिर्घण्टः। (गङ्गा। यथा,
 काशीखण्डे। ०६। १४५।
 “रेवती रतिकृद्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः।”
 रमाधवः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या धवः पतिरिति।)
 श्रीलक्ष्म्यः। यथा, रमाधवः पूज्यो माधवत्वात्।
 इत्यवयवग्रन्थे जगदीशः।
 रमानाथः, पुं, श्रीलक्ष्म्यः। रमा लक्ष्मोक्तस्या नाथः
 स्वामी। इति पठोतत्पुरुषसमासनिघण्टुः।
 रमापतिः, पुं, (रमाया; पतिः।) श्रीलक्ष्म्यः।
 यथा, सुभद्रोध्याकरणे।
 “सुकन्दस्यासितमिदमिदं यानं रमापतेः।
 भुक्तमेतदनन्तस्यैषुर्गोप्यो दिग्भवः।”
 (यथा च देवीभागवते। १। ५। ८।
 “दत्त्वा भारं धनुष्कोत्यां निद्रामाप रमा-
 पतिः।”)
 रमाप्रियं, स्त्री, (रमायाः प्रियम्।) पद्मम्।
 इति शब्दचन्द्रिका।
 रमावेष्टः, पुं, (रमया वेष्टतेऽसौ। वेष्ट + षच्।)
 श्रीवासः। इति राजनिर्घण्टः।
 रमिता, चि, (रम् + णिच् + क्त। टाप्।) रति-
 प्रापिता। यथा,—
 “त्वरितगतिर्ब्रजयुवतिस्तरङ्गसुताविपिनगता।
 सुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिता प्रमद-
 मिता।”
 इति हनुमत्सुन्दरी।

“ब्रजयुवतिर्गोपवधुः सुररिपुणा श्रीलक्ष्मण परि-
 रमिता सती प्रमदं हृषं इता गता।
 किम्भता। त्वरितगतिः त्वरिता श्रीप्रा गति-
 र्यस्याः सा तथा। पुनः किम्भता तरङ्गसुता-
 विपिनगता यमुनासम्बन्धिवनसुपामता। किम्भ-
 तिन कृतगुरुणा रतौ शङ्कारे गुरुणा उपा-
 ध्यायेन। अयमभिप्रायः। स्वयं रतिकुशलो
 नायिकाश्च रतिमध्यापयति।” इति तट्टीका।
 रमेभरः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या ईश्वरः पतिर्नियन्ता
 वा।) विष्णुः। यथा,—
 “श्रीराम राघव रमेभर रावणारे
 भूतेश मन्मथरिपो प्रमथाधिनाथ।
 चाणूरमर्हन् हृषीकपतेऽसुरारे
 त्याच्या भटा य इति सन्ततमामननि।”
 इति काशीखण्डे हरिहरलीलम्।
 रम्भः, पुं, (रम्भते रागम्भन्नादिकमनेनेति।
 रभि + कर्मणि षच्।) वेद्यः। (रम्भते उद्यम्-
 शीलो भवति निरन्तरसुन्दरभरणायेति भावः।
 रभि + षच्।) वाग्भविश्वः। इति मेदिनी।
 मे, ७। महिषासुरपिता। यथा,—
 श्रीकौण्ड उवाच।
 “आराधितो महादेवो रम्भेण सुरवैरिणा।
 चिरेण स च सुप्रोतस्तपसा तस्य शङ्करः।
 अथ तुष्टो महादेवः प्रत्यक्षं रम्भसुक्तवान्।
 प्रीतोऽस्मि ते वरं रम्भ वरयस्व यद्येषितम्।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच रम्भसं चन्द्रशेखरम्।
 अप्रतोऽहं महादेव यदि ते मय्यनुग्रहः।
 मम जन्मचये पुत्री भवान् भवतु शङ्कर।
 एवमुक्तस्तु देवेन प्रत्युवाच दृक्ध्वजः।
 भवत्वत्तद्वाञ्छितं ते भविष्यामि सुतस्तव।
 इत्युक्त्वा स महादेवस्तत्रैवात्तरधीयत।
 रम्भोऽपि यातः स्वस्थानं हृषीकपुत्रपत्नीचनः।
 पथि गच्छन् स रम्भोऽथ ददशे महिषीं
 शुभाम्।
 चिहायणी चिचवर्णा सुन्दरी चतुशालिनीम्।
 स तां दृष्ट्वा महिषीं रम्भः कामेन मोहितः।
 दोषीं यहीत्वा च तदा चकार सुरतोत्सवम्।
 तयोः प्रदत्ते सुरते सा तदा तस्य तेजसा।
 दधार महिषी गर्भं तदाभूत्तद्विधासुरः।”
 इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः।
 (असौ एव जन्मान्तरे रक्तवीची जातः।
 एतद्विरयं यथा, देवीभागवते। ५। १२। ७-४६।
 याच उवाच।
 “दोः पुत्रौ महाराज। विख्यातौ क्षिति-
 मण्डले।
 रम्भश्चैव करम्भश्च द्वावास्तां दानवोक्तमौ।
 तावपुत्रौ महाराज। पुत्रार्थं तेपुत्रस्तपः।
 बहून् वषेगवान् कामं पुर्य्ये पञ्चनदं जले।
 करम्भस्तु जले मय्यकार परमं तपः।
 वृक्षं रसाजवटं प्राप्य स रम्भोऽपि मसवत।
 पञ्चायिसाधनासक्तः स रम्भस्तु विदाभवत्।
 द्वात्वा शचीपतिर्दुःखसुदय्यौ दानवौ प्रति।

रम्भः

गत्वा पञ्चनदे तत्र ग्राह्यरूपं चकार ह ।
 वासवस्तु करम्भन् तदा जग्राह पादयोः ॥
 निजघान च तं दुष्टं करम्भं वृक्षसदनः ।
 भ्वातरं निहतं श्रुत्वा रम्भः कोपं परङ्गतः ॥
 स्वश्रीं पावके होतुमैच्छत्वा करेण ह ।
 केशपाशं गृहीत्वाशु वामेन क्रोधसंयुतः ॥
 दक्षिणेन करेणोग्रं गृहीत्वा खड्गसुतमम् ।
 हिनति श्रीं तत्तावद्दिना प्रतिबोधितः ॥
 उक्तञ्च देव स्वर्गोऽसि स्वश्रीं हेतुमिच्छसि ।
 व्याप्तहत्यातिदुःसाध्या कथं त्वं कर्तुमुद्यतः ॥
 वरं वरय भद्रं ते यस्मि मनसि वर्तते ।
 मा स्त्रियस्त रतेनाद्य किन्तु कार्यं भविष्यति ॥
 यास उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं रम्भः पावकस्य सुभाषितम् ।
 ततोऽब्रवीद्धृषी रम्भस्यज्ञा केशकलापकम् ॥
 यदि तुष्टोऽसि देवेश ! देहि मे वाञ्छितं वरम् ।
 जैलोक्यविजयी पुत्रः स्यान्नः परबलार्दनः ॥
 अजयः सर्वथा स स्याद्देवदानवमानवैः ।
 कामरूपी महावीर्यः सर्वलोकामिबन्धितः ॥
 पावकस्तं तथैवाह भविष्यति तवेक्षितम् ।
 पुत्रस्तव महाभाग ! मरणादिरमाधुना ॥
 यस्यां चितं तु रम्भ ! त्वं प्रमदायां करिष्यसि ।
 यास उवाच ।
 तस्यां पुत्रो महाभाग ! भविष्यति बलाधिकः ॥
 इत्युक्तो वद्विना रम्भो वचनं चित्तरञ्जनम् ।
 श्रुत्वा प्रणम्य प्रययौ वद्विं तं दानवोत्तमः ॥
 यच्चः परिष्टनं स्थानं रमनीयं श्रियान्वितम् ।
 दृष्ट्वा चक्रे तदा भावं महिष्यां दानवोत्तमः ॥
 मत्तासां रूपपूर्णायां जिह्वायन्त्यां च धीवितम् ।
 सा समागाञ्च तरसा कामयन्ती सुदान्विता ॥
 रम्भोऽपि गमनं चक्रे भवितव्यप्रणोदितः ।
 सा तु गर्भवती जाता महिषी तस्य वीर्यतः ॥
 तां गृहीत्वापि पालानं प्रविवेश मनोहरम् ।
 महिषिभ्यश्च तां रक्षन् प्रियामशुभतां किल ॥
 कदाचित् महिषश्चाप्यः कामार्णवस्तुपाद्रवत् ।
 स्वयमागत्य तं हतुं दानवः समुपाद्रवत् ॥
 स्वरक्षार्थं समागत्य महिषं समताडयत् ।
 सोऽपि तं निजघानाशु शृङ्गाभ्यां काममोहितः ॥
 ताङ्कितस्तेन तीक्ष्णाभ्यां शृङ्गाभ्यां हृदये भ्रष्टम् ।
 भूमौ पपात तरसा समार च विस्मृच्छितः ॥
 मृते भर्त्सरि सा दीना भयार्ता विहता भ्रष्टम् ।
 सा वेगात्तं वटं प्राप्य यक्षाणां शरणं गता ॥
 पृष्ठतस्तु गतस्तत्र महिषः कामपीडितः ।
 कामयागस्तु तां कामी बलवीर्यमरोद्धतः ॥
 रुदती सा भ्रष्टं दीना दृष्टा यच्चैर्भयानुरा ।
 धावमानश्च तं वीक्ष्य यक्षाणां समाययुः ॥
 युद्धं समभवद्घोरं यक्षाणां च हयारिणा ।
 शरेण ताङ्कितस्त्वं पपात धरणीतले ॥
 मृतं रम्भं समानीय यक्षास्ते परमं प्रियम् ।
 चितायां रोपयामास्तुस्तस्य देहस्य शुद्धये ।
 महिषी सप्तपितं दृष्ट्वा चितायां रोपितं तदा ।
 प्रवेष्टुं वा मतिं चक्रे पतिना सह पावकम् ॥

रम्भाट

वायंमाशापि यच्चैः सा प्रविवेश हुताशनम् ।
 ज्वालामालाकुलं साध्वी पतिमादाय वल्लभम् ॥
 महिषस्तु चित्तमध्यात् समुत्तम्यौ मह्यज्वलः ।
 रम्भोऽप्यन्यदुःखः सत्त्वा निःश्रुतः पुत्रवत्सलः ॥
 रक्तबीजोऽप्यसौ जातो महिषोऽपि महाबलः ।
 अभिषिक्तस्तु रान्यैः सौ हयारिरसुरोत्तमैः ॥
 एवं स महिषो जातो रक्तबीजश्च वीर्यवान् ।
 अवध्यस्तु सुरैर्देवैर्मानवैश्च तृपोत्तमः ॥”)
 रम्भा, स्त्री, (रभि + अच् । टाप् ।) कदली ।
 (यथा, नैषधे । २ । ३७ ।
 “तरुम्वरयुगेन सुन्दरी
 किमु रम्भां परिणाहिना परम् ॥”)
 अमरविशेषः । इति मेदिनी । मे, ७ ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । ६५ । ५० ।
 “अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा ॥”)
 गौरी । इति शब्दरत्नावली । (सा तु पीठस्थ-
 शक्तीनामन्यततमा । यथा, देवीभागवते ।
 ७ । १० । ५८ ।
 “गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा कु मलय-
 चले ॥”)
 गोधनिः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४२ ॥ वैश्या ।
 इति धरणिः ॥
 रम्भाटतीया, स्त्री, (रम्भाट्या टतीया ।) व्रत-
 विशेषकालः । यथा,—
 ब्रह्मोवाच ।
 “रम्भाटतीयां वक्ष्ये च सौभाग्यश्रीसुतादिदाम् ।
 मार्गशीर्षे सिते पक्षे टतीयायासुपोषितः ॥
 गौरीं यजेद्विष्णुपत्नैः कुशोदादः करम्भदः ।
 कदम्बादो गिरिसुतां पौषे मरुवकैर्यजेत् ॥
 कर्पूरादः क्षण्डरदो मल्लकादन्तकाष्ठकम् ।
 माषे सुभद्रां कञ्जारेर्धृताशो मण्डकप्रदः ॥
 गौरीमयं दन्तकाष्ठं फालगुने गोमतीं यजेत् ।
 कुन्दैः सत्त्वा दन्तकाष्ठं जीवाशः सक्कुलीप्रदः ॥
 विशालाक्षीं दमनकेशेने काशारसंप्रदः ।
 दधिप्राशो दन्तकाष्ठं तगरं श्रीसुखीं यजेत् ॥
 वैशाखे कर्णिकारेण अशोकाशो वटप्रदः ।
 ज्येष्ठे नारायणीमर्षेः स्तपत्रेण खड्गदः ॥
 नवज्जाश्रुच तल्पाद् अषाढे माधवीं यजेत् ।
 तिलाशो विष्णुपत्रेण चौरान्नवटकप्रदः ॥
 औदुम्बरं दन्तकाष्ठं तगण्याः आवणे श्रियम् ।
 दन्तकाष्ठं स्वर्णकाशः चौरदो ह्युत्तमां यजेत् ॥
 पद्मैर्यजेत् भाद्रपदे शृङ्गोदाशो गुणादिदः ।
 राजपुत्रीशान्मयुजे जवापुष्पेण जीवकम् ॥
 प्राशयेन्निशि नैवेद्यैः क्षण्डैः कार्तिके यजेत् ।
 जातिपुष्पैः पद्मजाञ्च पञ्चगथाश्रयो यजेत् ॥
 वृन्दोदञ्च वषांती सपत्नीकान् दिजान् यजेत् ।
 उमामहेश्वरं स्थायं लवणे तु गुडं स्थितम् ॥
 वल्गुश्चसुवर्णादे रान्ना च हतजागरः ।
 गीतवादेर्देदेत् प्रातर्गवात्वं सर्वमाप्नुयात् ॥”
 इति शारङ्ग १२० अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च । “अथ टतीया । सा चतुर्थीयुता
 रम्भाटतीतरदैवकर्मसु याज्ञा ।

रम्यकं

‘रम्भाट्यां वर्ष्णयित्वा तु टतीयां सुनिषत्तम ।
 अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ।’
 इति ब्रह्मवैवर्तात् ॥
 ततश्च युग्मवाक्यं रम्भाटतपरम् । भविष्योत्तरे ।
 ‘कुरुष्व भद्रं यत्रेण रम्भाट्यां व्रतसुतमम् ।
 ज्येष्ठे शुक्लटतीयायां स्नातनियमतत्परा ।’
 रम्भाट्यामिति रम्भाया हतमिति रम्भाटतम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 रम्भोरुः, स्त्री, रम्भे इव ऊरु यस्याः सा । इति
 व्याकरणम् ॥ (यथा, रघौ । ६ । १५ ।
 “अनेन यूना सह पार्थिवेन
 रम्भोरु ! कश्चिन्ननसो वचिस्ते ॥”)
 रम्यं, स्त्री, (रम + “पोरदुपधात् यत् ॥” १ । १ ।
 ६८ । इति यत् ।) पटोलमूलम् । इति मेदिनी ।
 प्रधानघातु । इति जटाधरः ॥
 रम्यः, पुं, (रम्यते अनेनेति । रम + यत् ।) चम्यक-
 वृक्षः । इति मेदिनी । वकटवृक्षः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 रम्यः, त्रि, (रम + यत् ।) मनोज्ञः । इति मेदिनी ।
 (यथा, मगौ । ७ । ६६ ।
 “रम्यमानतसामन्नं स्वाजीयं देशमावसेत् ॥”)
 बलकरः । इति जटाधरः ॥
 रम्यकं, स्त्री, (रम्यते जनोऽजेति । रम् + यत् । तनः
 कम् संज्ञायां कन् वा ।) वर्ष्णविशेषः । इति
 जटाधरः ॥ एतस्य विवरणं यथा,—
 “दक्षिणेन तु मेरोस्तु श्वेतस्य चोत्तरेण च ।
 वायव्यं रम्यकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 मतिप्रधाना विमला जरादुर्गविवर्जिताः ।
 तत्रापि सुमहान् एषो न्ययोधो रोहितः
 स्तनः ।
 तत्फलप्राशनादेव जीवन्ति बहुवासरम् ॥”
 इति वराहपुराणे उन्नतीतानामाध्यायः ॥
 (तथाच देवीभागवते । ८ । ६ । १८—२३ ।
 “रम्यके नाम वर्षे च मूर्त्तिं भगवतः पराम् ।
 मात्स्यां देवास्तुरैर्वन्द्यां मनुः स्तौति निरन्तरम् ॥
 मनुस्वाच ।
 ॐ नमो सुख्यतमाय नमः सत्त्वाय
 प्राणायौजसे बलाय महामत्स्याय नमः ।
 अन्नर्विष्णुस्त्रिलोकपालके-
 रद्वृक्षो विचरस्युस्त्वनः ।
 स इन्धरत्वं स इदं वशे नय-
 न्नाम्ना यथा दासमर्थी नरः श्रियम् ॥
 यं लोकपालाः किल मत्सरत्वरं
 हित्वा यतन्तोऽपि पृथक् समेद्य च ।
 पातुं न श्रेङ्गिर्दपदश्चतुष्यदः
 सरोरुपं स्थायु यदत्र दृश्यते ॥
 भवान् युगान्तार्थव जन्मिन्मालिनि
 चोष्णीममामोवधिवीरुघां निधिम् ।
 मया सहोरुक्रमतेऽज ओजसा
 तस्मै अगत्याश्रयणात्मने नमः ॥
 एवं स्तौति च देवेशं मनुः पार्थिवसत्तमः ।
 मत्स्यावतारं देवेशं संशयं देकारणम् ॥

रव

ध्यानयोगेन देवस्य निर्घताशेषकलाः ।
 आस्ते परिवरन् भस्मा महाभागवतोत्तमः ॥”
 तथाच मास्त्रे । १२२ । १० ॥ वैश्वे । २ । २ । १३ ॥
 ब्रह्मास्त्रे च । ६ । १ । ७ ॥ दृष्टयम् ॥ पटोल-
 न्तम् । इति त्रिकाश्रयः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 १ । २६ अध्याये ।
 “कम्पिकरन्वकपाटलापूगहरीतकीत्यादयः ॥”
 पुं, आधिप्रपुत्रभेदः । एतन्नामानुसारेणैव रन्वक-
 वर्णोऽभवत् । यथा, भागवते । ५ । २ । १६ ।
 “तस्यासुहृ वा आत्मजान् स राजवयं आसीधो
 नाभिकिंपुत्रवहृरिवर्षेणावृत्तरन्वकहृरन्वय-
 कुम्भमाश्रकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्रानजनयत् ॥”
 रन्वपुत्रः, पुं, (रन्व्यं दृशनीयं पुत्र्यमस्य ।)
 आत्मजिह्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आत्मजि-
 ह्वेऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)
 रन्वफलः, पुं, (रन्व्यं फलमस्य ।) कारस्करहृचः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रन्वा, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम + “पोर-
 दुपधान् यत् ॥” ३ । १ । ६८ । इति यत् ।
 टाप् च ।) राशिः । इति मेदिनी ॥ स्थल-
 पद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा ।
 यथा, काशीखण्डे तत्सहस्रनामकीर्त्तने । २६ ।
 १४५ ।
 “रेवती रतिरुद्रस्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥”
 रन्वा, पुं, (रम् + प्रकादित्वात् रः ।) अरन्ववर्णः ।
 श्रीभा । इत्युणादिकोषः । २ । २३८ ॥
 रय, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-
 सक०-सेट् ।) ड, रयते । इति दुर्गादासः ॥
 रयः, पुं, (रयते अनेनेति । रय + “पुंसि संज्ञायां
 घः प्रायेण ॥” ३ । ३ । ११८ । इति घः । रीणा-
 त्वनेनेति वा । रौ गतौ + घप्रत्ययेन साधुरिति ।)
 वेगः । इत्यमरः । १ । १ । ६७ ॥ प्रवाहः । यथा,—
 “प्रवाहः पुनरोघः स्याद्वेगी धारा रयश्च सः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, महाभारते । २ । १७ । ६ ।
 “कथमन्तं न गच्छेम वृत्तस्यैव नदीरयाः ॥”
 पुत्ररवसः पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ । १५ । १ ।
 “रेणस्य चोत्सृष्टीगर्भात् वडासमात्मजा वृष ।
 आयुः श्रुतायुः सख्याय रयोऽथ विजयो जयः ॥”
 रराटी; स्त्री, (ललाट + रजयोरेक्यात् लस्य रत्वम् ।
 ततो ङीप् ।) ललाटः । इति पुराणम् ॥ (यथा,
 भागवते । २ । १ । २८ ।
 “तपो रराटीं विदुरादिपुनः
 सत्यन्तु श्रीर्षाणि सहस्रश्रीर्षाः ॥”
 रत्नकः, पुं, (“रम्यं रत्नं क्लियुनुनासिककोपि
 रत्नं इच्छा तां ज्ञानि कः रत्नस्ततः स्वार्थं
 कन् ॥” इत्यमरटीकाज्ञानं रत्ननाथचक्रवर्ती ।)
 कम्बलः । इत्यमरः ॥ पद्म । इति सुभूतिः ॥
 र्त्नगविशेषः । इति सुकटः ॥
 रव, इ व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
 नक०-सेट् ।) इ, रव्यते । इति दुर्गा-
 दासः ॥

रविः

रवः, पुं, (रव्यते इति । र + भ्रौ + भावे षप् ।)
 शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५४ ।
 घृष्टरधिव्यमनाधिदपाददे
 नरवरो रवरोऽतकेशरी ॥”
 रव्यं, स्त्री, (रौतीति । र + युच् ।) काश्यम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (र + भावे षुट् ।) रवश्च ॥
 रव्यः, पुं, (रौतीति । र + “सुयुवृष्णो युच् ॥”
 उणा० २ । ७४ । इति युच् ।) उरुः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्च । १२ । ६ ।
 “उत्पातुमिच्छन् विधत्तः पुरोवला-
 सिधीयमाने भरभाजि यत्नके ।
 आर्द्धोऽभितोऽनारविभर्भरभरः
 खनाम निर्यो रव्यः स्फुटार्थताम् ॥”
 कोकिलः । इति सिद्धान्तकौस्तुभ्यासुखादिहृत्तः ॥
 रव्यः, जि, (र + युच् ।) शब्दः । तीक्ष्णः ।
 भक्तकः । चक्षलः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रव्यः, पुं, (र + “शीऽप्रपिठगमिवाचजीवि-
 प्राणिव्योऽथः ।” उणा० ३ । ११३ । इति
 अथप्रत्ययः ।) कोकिलः । इत्युणादिकोषः ॥
 रविः, पुं, (रव्यते स्रयते इति । र + “अच इः ॥”
 उणा० ४ । १३८ । इति इः ।) सूर्यः । अर्क-
 हृचः । इत्यमरः ॥ सूर्यस्य भोग्यं दिनं वार-
 रूपम् ॥ यथा,—
 “रवौ वर्णां चतुः पञ्च सोमे मप्र इयं तथा ॥”
 इत्यादिवारवेलाकघने समयप्रदीपः ॥
 तत्र निविष्टानि यथा,—
 “माघमासिषमासश्च मखरं निम्पञ्चकम् ।
 भक्षयेद्यो रवेऽन्वरे सप्तजन्मपुत्रकः ॥
 आर्द्रकं मधु मनुस्यश्च भक्षयेद्यो रवेर्दिने ।
 सप्तजन्म भवेन्नोगी जन्म जन्म दरिद्रता ॥
 निम्बं मांसं मखरश्च विष्णुकाञ्जिकमाद्रकम् ।
 भक्षयेद्यो रवेऽन्वरे सप्तजन्मपुत्रकः ॥”
 इति कर्मलोकचनम् ॥ * * *
 रविग्रहस्य रत्नप्रणाममिश्रितवर्णः । अयं
 पूर्वदिक्पुत्रवर्णश्चित्रयानिसत्त्वगुणकटुरससिंह-
 राशिहस्तानज्जसप्तमीतिथिताम्बकलिङ्गदेशा-
 नामधिपतिः । काश्यपगोत्रः । द्वादशाङ्गुल-
 शरीरः । पद्महस्तदयः । पूर्वनिनः । सप्तान्य-
 वाहनः । शिवाधिदेवतः । रङ्गिप्रत्वधिदेवतश्च ।
 इति ग्रहयज्ञतत्त्वादयः ॥ * * * अस्य युत्पत्तिर्यथा,
 “अवतीमाश्रयो जोकांस्तस्मात् सूर्यः परि-
 भ्रमात् ।
 अचिरात् प्रकाशित अवनात् स रविः स्फुटः ॥”
 इति मातृस्ये २०१ अध्यायः ॥ * * *
 अस्य भार्यापत्यानि यथा,—
 “मरीचिः कश्यपो जज्ञे तस्माज्जज्ञे विभावसुः ।
 तस्य भार्याभवत् संज्ञा पुत्री त्वष्टुः प्रजापतिः ॥
 त्रोग्यपत्न्यानि राजेन्द्र ! संज्ञायां महर्षी
 निधिः ।
 आदिभ्यो जनयामास कन्याश्चेकां सुलोचनाम् ।
 त्रैवस्वतं मनुश्रेष्ठं यमश्च यस्तुतां ततः ॥
 नातितेजोमयं रूपं सोढुं शक्तं विवस्वतः ॥

रविच

मायामयीं ततश्चायां सवर्णां निर्ममे सतः ॥
 संज्ञोवाच ततश्चायां सवर्णे श्रुतु मे वचः ।
 अहं यास्यामि सदनं पितृत्वं पुनरत्र मे ।
 भवने वस कल्याणि ! निर्भिष्टुं ममाश्रया ॥
 मशुरेव यमाशैती यस्तुनायमसंज्ञकौ ।
 स्वापत्न्यहृष्टा प्रत्यमेतहालक्ष्यं त्वया ॥
 न वक्तव्यदिदं वृत्तं त्वया पत्नौ कदाचन ।
 इत्याकण्यां च सा त्वाहो देवी ह्याया जगार
 ताम् ॥
 आकच्यहृष्टामाहमाश्रापाचं कदाचन ।
 आस्यास्यामि चरन्ते याहि देवि ! यथासुखम् ॥
 इति श्लायां यत् स्याप्य संज्ञागान् पितुराजयम् ।
 उवाच पितरं देवी जामातुस्तव न चमा ॥
 तेजः सोढुमहं तात । काश्यपस्य महात्मनः ।
 तस्मिन्नुचोपासौ भर्तुं सयामास कन्याकाम् ॥
 मह्यं श्रेयः कथं वा स्यादिति सा परिचिन्त्य च ।
 अगच्छद्गृहं भूत्वा चरन्ती चोत्तरान् कुक्षम् ॥
 तपस्तेपे च सा तीव्रं पतिमाश्रय चेतसा ।
 मन्यमानोऽथ तां संज्ञां सवर्णायां तथा रविः ॥
 सावर्णिं जनयामास मनुश्रेष्ठं महौपते ।
 श्रुनेश्वरं द्वितीयश्च सुतां भद्रां त्वयीयिकाम् ॥
 सवर्णां स्वैवपत्न्येव सापत्न्यात् स्त्रीसम्भावतः ।
 चकाराप्यधिकं क्षेमं न तथा पूर्वजेव्यहो ॥
 चिरमालोक्य तां भार्यां उवाच सविता वचः ।
 अयि भाविनि वासेषु समेव्यपि कुतस्त्वया ॥
 विधीयतेऽधिकः क्षेमः सावर्ण्यादिसुतान् प्रति ।
 नाचक्षते तदा सार्धं भास्वते परिष्टुष्टे ॥
 ततः समुद्यते प्रभुं ह्याया सर्वं प्रशंस च ।
 यथा वृत्तं तथा तथ्यं तुतोष भगवान् रविः ॥
 निरागसं न शशाप जगाम त्वष्टुरन्तकम् ।
 त्वष्टापि च यथान्यायं सान्त्वयित्वाय काश्यपम् ।
 निर्दग्धुकामं कोपेन प्राण्यैश्च सुदा तदा ॥
 त्वष्टोवाच ।
 तवातितेजसो भोता प्राप्योत्तरकुक्षम् वने ।
 वङ्गरूपमास्याय संज्ञां चरति प्राहृष्टे ।
 द्रष्टा हि तां भवानथ सभायां तात मा रव ॥
 जम्बानुश्लोऽथ सविता गालोत्तरकुक्षनथ ।
 स हरिर्हरिर्कपेय सुखेन समताडयत् ॥
 त्वरमाणा च सवितुः परपूषश्चक्रया ।
 सा तस्मिन्वमन् शक्र नासिकाभ्यां विवस्वतः ।
 देवी तस्मादजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ॥”
 इति प्राज्ञे स्वर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥
 (अन्वत् सूर्यशब्दे दृष्टयम् ॥)
 रविकान्तः, पुं, (रविणा रविकारसंयोगेन कान्तः
 कमनीयः ।) सूर्यकान्तमन्त्रिः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 रविचक्रं, स्त्री, (रवेचक्रम् ।) नराकारसूर्यचक्र-
 विशेषः । यथा,—
 “लिखते रविचक्रम् भास्वरो नरवप्रिभः ॥
 यस्मिन्ने भवेत् सूर्यश्चन्द्रादौ जीवि मन्त्रके ।
 अयं वक्रं प्रदातव्यमेकैकं स्वस्थानोर्गंधितुं ॥
 एकैकं वाङ्मयम् तु एकैकं हृद्योर्गंधितुः ॥

रविशो

सुदये पञ्च ऋचाणि एकं नामौ प्रदापयेत् ॥
 ऋचमेकं ददेद्गुह्ये एकैकं जाशुके न्यसेत् ॥
 नक्षत्राणि च शेषाणि रविपादे निनीजयेत् ॥
 चरख्येन ऋक्षेण अक्ष्यायुर्जायते नरः ।
 विदेशगमनं जानौ गुह्यस्य परदारवान् ॥
 नाभिस्येनाल्पसन्तुष्टो हृत्स्येन स्यान्महेश्वरः ।
 पाणिस्येन भवेत्शौरः स्थानभष्टो भवेद्गुणे ॥
 सन्धस्थिते धनपतिर्मुखे मिष्टासमाप्रयात् ॥
 मन्त्रके पद्मवत्सु नक्षत्रं स्याद्यदि स्थितम् ॥”
 इति गारुड ६० अध्यायः ॥
 रविजः, पुं, (रवेर्जात इति । जन् + ङः ।)
 ग्रहेश्वरः । यथा, ज्योतिषतन्त्रे ।
 “उरगग्रतभिवात्रांस्त्रातिस्त्रलाचिपूर्वा
 रविरविजकुलादे भूतघृहीनवन्त्याम् ॥”
 (बहुवचने तु केतवः । यथा, टट्टन्संहितायाम् ।
 ११ । १० ।
 “प्रागपरदिशोऽष्टा
 नृपतिविरोधावहा रविजाः ॥”)
 रवितनयः, पुं, (रवेः तनयः पुत्रः ।) सावर्णिक-
 मनुः । यथा,—
 “स बभूव महाभागः सावर्णिकतनयो रवेः ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 वैवस्वतमनुः । शनिः । (यथा, टट्टन्संहिता-
 याम् । १४ । १२ ।
 “परिवेष्टमण्डलगतो
 रवितनयो सुदधान्यनाशकरः ।”)
 यमः । (सुग्रीवः । कर्णः ॥ दिवचने अश्विनी-
 कुमारौ ॥)
 रविनन्दनः, पुं, (रवेर्नन्दनः । यद्वा, रविं नन्दय-
 तीति । नन्दि + क्तुः ।) सुग्रीवः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ सावर्णिकमनुः । वैवस्वतमनुः । (यथा,
 भागवते । ६ । १ । १६ ।
 “होतुर्व्यतिक्रमं ज्ञात्वा बभाषे रविनन्दनम् ॥”)
 शनिः । यमश्च ॥ (दिवचने अश्विनीकुमारौ ॥)
 रविनाथं, स्त्री, (रविरैव नाथोऽस्य ।) पद्मम् ।
 बन्धुके, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रविपञ्चः, पुं, (रविवत् दौर्घमन्त्र्यं यस्य ।)
 आदित्यपञ्चसुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रविप्रियं, स्त्री, (रविरैव प्रियमस्य ।) रक्त-
 कमलम् । ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “ताम्रमौहुरं शुक्लसुदुम्बरमपि स्मृतम् ।
 रविप्रियं लक्ष्मसुखं सूर्यपर्यायनामकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रसंगे भागे ॥)
 रविप्रियः, पुं, (रवेः प्रियः ।) आदित्यपञ्चः ।
 रक्तकरवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लज्जुचः ।
 इति शब्दमाला ॥
 रविरत्नकं, स्त्री, (रवे रत्नम् । ततः कन् ।) भाण-
 न्दम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रविशोहं, स्त्री, (रविप्रियं शोहम् ।) ताम्रम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुह्यादयोऽस्य ताम्रशब्दं
 विशेषाः ।)

रश्मिः

रविलोचनः, पुं, (रविलोचनमस्य ।) विष्णुः ।
 यथा,—
 “रविलोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥”
 इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
 रविसंज्ञकं, स्त्री, (रविः संज्ञा यस्य इति । कप् ।)
 ताम्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रविस्त्रुः, पुं, (रवेः स्त्रुः ।) सूर्यपुत्रः । स च
 ग्रहेश्वरादिः । यथा,—
 “नीलाञ्जनचयप्रखं रविस्त्रुं महाग्रहम् ।
 ह्यायाया गर्भसंभूतं वन्दे भक्त्या ग्रहेश्वरम् ॥”
 इति नवग्रहस्तोत्रम् ॥
 रवीन्दं, स्त्री, (रविणा सूर्यकरस्पर्शेन इन्दति
 प्रकाशते इति । इन्द + अच् ।) पद्मम् । इति
 धरणिः ॥
 रश्, खने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
 अक०- सेट् ।) रेफादिस्तान्त्रिकान् । रशना ।
 इति दुर्गादासः ॥ सौचधातुरयम् ॥
 रशना, स्त्री, (अश्रुते व्याप्नोतीति । अश्रु व्याप्तौ +
 “अश्रे रश् च ।” उणा० २ । ७५ । इति युच्-
 धातो रशादेशश्च ।) काशी । इत्युणादिकोषः ।
 (यथा, रघौ । ८ । ५८ ।
 “इयमप्रतिबोधशायिनी
 रशना त्वां प्रथमा रहःसखी ॥”)
 जिह्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ (“जिह्वावाची
 तु रसनाशब्दो दन्त्यसकारवानेव । रसयति
 स्वादयतीति । नन्यादित्वात् स्याः । इति कलिङ्गः ।
 रसना काञ्चिज्ज्योतिरिति तु धरणिः ।” इत्यु-
 ञ्जलः । २ । ७५ ॥ रज्जुः । यथा, वाक्सनेय-
 संहितायाम् । २१ । ४६ ।
 “होता यत्तदहनस्यतिमभि हि पितृतमया रभि-
 ष्ठया रशनायाधित ॥” “रशनाया रज्ज्वा कृत्वा
 अधित धृतवान् पश्यन् इति शेषः ।” इति तद्वाच्ये
 मञ्जीधरः ॥ अङ्कलयः । इति निघण्टुः । २ । ५ ॥
 अत्र सदा बहुवचनप्रयोगो भवति । इति देव-
 राजयजुषा ॥)
 रश्मिः, पुं, (अश्रुते व्याप्नोतीति । अश्रु व्याप्तौ +
 “अश्रुते रश् च ।” उणा० ४ । ४६ । इति मिः
 धातो रशादेशश्च ।) किरणः । (यथा, मनौ ।
 ५ । १३३ ।
 “मन्त्रिका विपुष्पाया गौरश्चः सूर्यरश्मयः ।
 रजो भूर्वायुरभिश्च सूर्ये मेधाणि निर्हिषेत् ॥”)
 पद्मम् । अश्वरज्जुः । इति मेदिनी ॥ * ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । २८ । ४ ।
 “यत्र मन्त्र्यां विवधते रश्मिन् यमिन वा इव ॥”
 “रश्मिन् अश्ववन्नाशान् प्रग्रहान् ।” इति
 तद्वाच्ये सायणः ॥ सूर्यस्य रश्मिना जलादान-
 दाने यथा,—
 “तेजोभिः सूर्यलोकेभ्यो ज्वालेते रश्मिभिर्जलम् ।
 समुद्राद्वायुसंयोगाद्दहत्यापो गभस्तयः ॥
 ततस्तु पृथसां काळे परिवर्त्तन्दिवाकरः ।
 नियच्छत्यपो मेघेभ्यः शुक्लाशुक्लेस्तु रश्मिभिः ॥”
 इति मातृङ्ग १०२ अध्यायः ॥ * ॥

रश्मिः

अपि च ।
 “एवमेव महादेवो देवदेवः पितामहः ।
 करोति नियतं कालं कालत्मा श्वेचरो तनुः ॥
 तस्य ये रश्मयो विप्राः सूर्यलोकाप्रदीपकाः ।
 तेषां श्रेष्ठा पुनः सप्त रश्मयो गृह्यथोनयः ॥
 सुसुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।
 विश्वशपाः पुनश्चान्यः सम्यङ्गुरतः परः ॥
 अस्वाग्वसुरिति ख्यातः खराङ्ग्यः प्रकीर्तितः ।
 सुसुम्नः सूर्यरश्मस्तु पुण्याति शिशिरद्युतिम् ।
 तिर्थगर्हप्रचारोऽसौ सुसुम्नः परिगीयते ॥
 हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः ।
 विश्वकर्मा तथा रश्मिर्भूधं पुण्याति सर्वदा ॥
 विश्वशपास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुण्याति विवदा ।
 सम्यङ्गुरिति ख्यातः स पुण्याति च कीर्तितम् ॥
 टट्टस्यति प्रपुण्याति रश्मिरस्वाग्वसुः प्रभोः ।
 ग्रहेश्वरं प्रपुण्याति सप्तमश्च खराट् तथा ॥
 एवं सूर्यप्रभावेन सर्व्वा नक्षत्रतारकाः ।
 वर्द्धन्ते वर्द्धिता नित्यं नित्यमाप्याययन्ति च ॥
 दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाश्चैव सर्वशः ।
 आदानाभित्यमादित्यस्तेजसा तमसां प्रभुः ।
 आदत्ते स तु नाङ्गीनां सहस्रेण समन्ततः ॥
 नादेयाश्चैव सासुद्रान् कूर्पाश्चैव सहस्रकम् ।
 स्यावरान् जङ्गमाश्चैव यच्च कुख्यादिकं पयः ॥
 तस्य रश्मिसहस्रान्तु श्रोतवर्षोऽप्यनिसवम् ।
 तामां चतुःशतं नाथो वर्धन्ते चित्रमूर्धन्यः ॥
 हृन्दनाश्चैव याज्ञाश्च कीतगा भृकशास्तथा ।
 अन्धता नामतः सर्व्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः ॥
 हिमोद्गहाश्च तामस्यो रश्मयस्त्रिशतं पुनः ।
 वश्यो मेघश्च पैश्याश्च ह्यादित्यो हिमसर्जनाः ।
 चन्द्रास्ता नामतः सर्व्वाः पीताभाः स्युर्गर्भस्तथा ।
 शुक्राश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा ।
 शुक्रास्ता नामतः सर्व्वाश्चिवाघा घर्भसर्जनाः ॥
 समं विभर्षी ताभिः स मनुष्यपितृदेवताः ।
 मनुष्याणौघधनेह स्वधया च पितृनपि ॥
 अन्धतेन सुरान् सर्व्वांस्तिस्रस्त्रीस्तर्पयन्त्वथौ ।
 वसन्ते श्रीशुकै चैव शनैः सन्तर्पति जभिः ॥
 श्रुत्वापि च वर्षासु चतुभिः संप्रवर्षति ।
 जेमन्ते शिशिरे चैव हिमस्तुत्स्वजति जभिः ॥
 वरुणो माघमासे तु सूर्यः पूषा तु फाल्गुने ।
 चैत्रे मासि भवेद्दीप्तो घाता वैशाखतावतः ॥
 ज्यैष्ठ्येभ्यो भवेद्दिग्ग आषाढे सविता रविः ।
 विवस्वान् आषाढे मासि प्रौष्ठपदा भगः स्मृतः ॥
 पर्यगयोऽन्वयुजि त्वष्टा कार्तिके मासि भास्करः ।
 मार्गशीर्षे भवेत्किञ्चः पौषे विष्णुः सनातनः ॥
 पञ्च रश्मिसहस्राणि वरुणस्याकैकस्मैचि ।
 षड्भिः सहस्रैः पूषा तु देवेशः सप्तभिस्तथा ॥
 धाताऽपि च सहस्रेस्तु नवभिस्तु शतक्रतुः ।
 विवस्वान् दशभिः पाति पात्वेकादशभिर्भगः ॥
 सप्तभिस्तपते मित्रक्ष्ण्डा चैवाऽपिस्तपेत् ।
 अश्विमा दशभिः पाति पर्यगयो नवभिस्तपेत् ॥
 षड्भी रश्मिसहस्रेस्तु विष्णुस्तपति विश्वधृक् ।
 वसन्ते जपिलः सूर्यो श्रीशुके काचनसप्रभः ॥

ननो वर्षासु वर्षेन पाकरः शरदि प्रभुः ।
 हिमने ताकवर्षः स्वात् शिशिरे जोहितो
 रविः ॥
 औषधीषु वर्णं घते सधामपि पिल्लव्य ।
 सुर्वोऽमरत्वमन्तत्रयं त्रिषु नियच्छति ॥
 अन्ते चाटौ यथाः श्रेयाः सुर्व्यं चाधिष्ठिता
 द्विजाः ॥
 चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च युक्रुचैव दृष्टव्यतिः ॥
 भीमो भाहुस्तथा राहुः केतुमानपि चाष्टमः ।
 सर्वे भुवे विचरन्ता ये यद्वास्ते नातरश्मिभिः ।
 आन्धमाबा यथायोगं भ्रमन्त्यनुद्वाकरम् ॥”
 इति कौर्म्ये ४० अध्यायः ॥
 तद्देशकपर्यायः । खेद्याः १ किरणाः २ गावः ३
 रश्मयः ४ अभीश्रवः ५ दीधितयः ६ गभ-
 क्षयः ७ वनम् ८ उखाः ९ वसवः १० मरी-
 चिपाः ११ मयूखाः १२ सप्रश्रवयः १३
 साध्याः १४ सुपन्थाः १५ । इति पञ्चदश रश्मि-
 नामानि । इति वेदनिघण्टौ । १५ ॥
 रश्मिपतिः, पुं, (रश्मिः पतिः पोषको यस्य ।)
 आदित्यपञ्चसुपः । इति राजनिघण्टुः ॥
 रस, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) रसति । इति दुर्गादासः ॥
 रस, तु क व्याख्यादे । खेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तपुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्योपधः ।
 रसयति मधु द्विरेफः । इति दुर्गादासः ॥
 रसं, स्त्री, बोजम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 रसः, पुं, (रसतीति । रस् + पचाद्यच् । यद्वा, रस्यते
 इति । रस व्याख्यादने + “पुंसि संज्ञायां घः
 प्रायेण ॥” ३।३।११८ इति घः ।) रसनेन्द्रियग्राह-
 वस्तु । स च कालसञ्चारभूमिविद्यद्विजानलसं-
 गेर्ष परिणामान्तरं गतः घटप्रकारो भवति ।
 तत्र पृथिव्यम्बुगुणबाहुल्यान्धुरः १ तोयामि-
 गुणबाहुल्यादन्धः २ पृथिव्यमिगुण बाहुल्या-
 लवणः ३ वायुमिगुणबाहुल्यात् कटुकः ४
 वायुकाशगुणबाहुल्यात् तिक्तः ५ पृथिव्यविल-
 गुणबाहुल्यात् कषायः ६ । अपी रसाना-
 माधारकारणं अत आष्यो नाम । अपी
 पृथिव्यामनुप्रवेशात् पृथिव्याप्याधारकारणमेव ।
 तेन जलचित्ती अपि तदाधारतया रसाना-
 मभियक्तौ कारणे । अभियक्तेषु मधुरादिरूप-
 मन्तरेणसम्भवात्तन्मधुरादिविशेषेण जलचित्ती
 कारणे । अम्यादयस्तु चयः नीरसतया मधु-
 रादिविशेषे प्राधान्येन निमित्तकारणम् ।
 तद्व्यतिरेकेणाहिरसाभावात् । रसाभियक्तेषु
 अम्यादिरूपत्वसन्निधानं विनानुपलब्धेरभि-
 यक्तावपि अम्यादीनां कारणत्वम् । तदुक्तं
 चरके ।
 “रसानार्थे रसस्य द्रव्यमापः त्रितिलया ।
 निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रथयाः खाद्यस्ययः ॥”
 एते च रसाः परस्परसंयोगान् चन्द्रपञ्चाशद्भ-
 वन्ति । इति चन्द्रपाणिदत्ततन्त्रयुगोपरि
 शिवदासीयटीका ॥ (तथाच ।

“भेदेषां त्रिविधिविधिविक्रमो द्रव्यदेशकाल-
 प्रभावात्तदुपदेश्यामः ।
 खादुरन्नादिभिर्भोगं शेषैरन्नाद्यः पृथक् ।
 यानि पञ्चदशैतानि द्रव्याणि हिरसानि तु ॥
 पृथग्भावादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग्भवेत् ।
 मधुरस्य तथास्यैव लवणस्य कटुकत्वात् ॥
 त्रिरसानि यथासंज्ञं द्रव्याण्युक्तानि विंशति ।
 वक्ष्यन्ते तु चतुर्विधं द्रव्याणि दश पञ्च च ॥
 स्वादुन्धौ संहितौ योगं लवणादौः पृथग् गतौ
 योगैः शेषं पृथगयातश्चतुर्वि रससंज्ञया ॥
 संहितौ खादुलवणौ तद्वत् कट्टादिभिः पृथक् ।
 युक्तौ शेषैः पृथग् योगं यातः खादुषणौ तथा ॥
 कट्टादौरेणलवणौ संयुक्तौ संहितौ पृथक् ।
 यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरेणकटु तथा ॥
 युज्यते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोषणौ ।
 घट तु पञ्च रसान्याहुरेकेकेस्यापवर्णवान् ॥
 घटं चैवेकरसानि स्युरेकं वदन्समेव तु ।
 इति त्रिविधद्रव्याणां निघण्टो रससंज्ञया ॥
 त्रिविधः स्यात्ससंज्ञेया रसानुरसकल्पनात् ।
 रसान्तरतमाभ्यस्ताः सङ्गामतिपत्तनि हि ॥
 संयोगाः सप्रपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिविधया ।
 रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पना रसचिन्तकैः ॥
 कचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः कचित्तु ।
 दोषैर्बधादीन् साश्चन्ध भिद्यन्वा सिद्धि-
 मच्छता ॥”
 परश्चान्तः प्रवक्ष्यन्ते रसानां षड्भिन्नरूपः ।
 घटपञ्चभूतप्रभवाःसङ्गानाश्च यथा रसाः ॥”
 “सौम्याः खल्वापोऽन्तरात्प्रभवाः प्रकृति शीता
 लघुश्च अथक्तरसाश्च तास्वन्तरिचाद्भ्रम्य-
 मानाभ्यष्टाश्च पञ्च महाभूतगुणसमन्विता
 अङ्गमस्यावराणां भूतानां स्मृत्तरिभिर्प्रीणयन्ति
 यास्तु स्मृतिषु षड्भिन्नरूपेण रसाः ।
 तेषां षष्ठी रसानां सौम्यगुणातिरेकान्मधुरो
 रसः पृथिव्यभिभूयिष्ठत्वादन्धः सल्लिप्तामि-
 भूयिष्ठत्वात्तवणो वायुमिभूयिष्ठत्वात् कटुको
 वायुकाशातिरेकान्तिक्तः पवनपृथिव्यतिरेकान्
 कषायः । एवमेवां रसानां घटत्वसुत्पन्नम् ॥”
 इति च चरके सप्तस्थाने २६ अध्यायः ॥
 तथाच ।
 “दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः ।
 त्रिविधा रसभेदानां तन्प्रयोजनसुच्यते ॥
 अविदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते ते त्रिविधया ।
 रसभेदत्रिविधस्तु धीस्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥
 एकेकेनानुगमनं भागशो यद्दौरितम् ।
 दोषाणां तत्र मतिमान् त्रिविधस्तु प्रयोजयेत् ॥
 यथाक्रमं प्रवृत्तानां द्विकेषु मधुरो रसः ।
 पञ्चानुक्रमतं योगान्ध्वस्तुर एव च ॥
 त्रीणांनुगच्छति रसो लवणः कटुको हयम् ।
 तिक्तः कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च ॥
 तद्यथा । मधुरान्धः । मधुरलवणः । मधुर-
 तिक्तः । मधुरकटुकः । मधुरकषायः । एत
 पञ्चानुक्रान्ता मधुरश्च । अन्धलवणः । अन्ध-

कटुकः । अन्धतिक्तः । अन्धकषायः । एते
 चत्वारोऽनुक्रान्ता अन्धेन । लवणकटुकः ।
 लवणतिक्तः । लवणकषायः । एते चत्वारोऽनु-
 क्रान्ता लवणेन । कटुकतिक्तः । कटुकषायः ।
 इति पञ्चानुक्रान्तौ कटुकैश्च । तिक्तकषाय एत
 एवानुक्रान्तस्तिक्तेन । एते पञ्चदशद्रव्यसंयोगा
 याख्यातास्तिक्तं वक्ष्यामः ॥
 आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति ।
 षडन्धो लवणसंज्ञादहर्त्तिकं रसः कटुः ॥
 मधुरान्धलवणः । मधुरान्धकटुकः । मधुरान्ध-
 तिक्तः । मधुरान्धकषायः । मधुरलवणकटुकः ।
 मधुरलवणतिक्तः । मधुरलवणकषायः । मधुर-
 कटुकतिक्तः । मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्त-
 कषायः । एवमेवां त्रिकसंयोगानां दशानामादौ
 मधुरः प्रयुज्यते । अन्धलवणकटुकः । अन्ध-
 लवणतिक्तः । अन्धलवणकषायः । अन्धकटु-
 कषायः । अन्धकटुकतिक्तः । अन्धतिक्तकषायः ।
 एवमेवां भ्रम्यामादावन्धः प्रयुज्यते । लवणकटु-
 तिक्तः । लवणकटुकषायः । लवणतिक्तकषायः ।
 एवमेवां जयाणामादौ लवणः प्रयुज्यते ॥ कटु
 तिक्तकषायः । एवमेकस्यादौ कटुकः प्रयुज्यते ॥
 एवमेति त्रिकसंयोगविंशतिर्थाख्याताः ॥ चतु-
 र्ध्वान् वक्ष्यामः ।
 चतुर्विधसंयोगान्मधुरो दश गच्छति ।
 चतुरोऽन्धस्तु गच्छेत् लवणत्वमेव तु ॥
 मधुरान्धलवणकटुकः । मधुरान्धलवणतिक्तः ।
 मधुरान्धलवणकषायः । मधुरान्धकटुकतिक्तः ।
 मधुरान्धकटुककषायः । मधुरलवणतिक्तकटुकः ॥
 मधुरान्धतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्तः ।
 मधुरलवणकटुकषायः । मधुरलवणतिक्तकषायः ।
 एवमेवां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥
 अन्धलवणकटुकतिक्तः । अन्धलवणकटुकषायः ।
 अन्धलवणतिक्तकषायः । अन्धकटुतिक्तकषायः ।
 एवमेवां चतुर्णामन्धः । लवणकटुतिक्तकषायः ।
 एवमेकस्यादौ लवणः । एवमेति चतुर्विधसंयोगाः
 पञ्चदशकीर्तिताः ॥ पञ्चकान् वक्ष्यामः ।
 पञ्चकान् पञ्चमधुर एकमन्धस्तु गच्छति ।
 मधुरान्धलवणकटुतिक्तः । मधुरान्धलवणकटु-
 कषायः । मधुरान्धलवणतिक्तकषायः । मधु-
 रान्धकटुतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्त-
 कषायः । एवमेवां पञ्चानां पञ्चकरससंयोगाना
 मादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥ अन्धलवणकटुतिक्त-
 कषायः । एवमेकस्यादावन्धः प्रयुज्यते ।
 एवमेति तटपञ्चकसंयोगा याख्याताः । घटकमेकं
 वक्ष्यामः । एकस्तुघटकसंयोगः मधुरान्धलवण-
 कटुकतिक्तकषायः । एवमयमेकघटकसंयोगः ॥
 एकेकश्च पञ्चसा भवन्ति । मधुरोऽन्धो लवणः
 कटुकतिक्तः कषाय इति । भवति चात्र ।
 एवा त्रिविधियाख्याता रसानां रसचिन्तकैः ।
 दोषभेदे त्रिविधस्तु प्रयोज्यता विचिन्तये ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे सुभूतेन त्रिविधितन्त्रेऽध्याय उक्तः ॥
 “रसास्तु प्रधानं कस्मादागमादागमो हि शास्त्र-

रसः

मृच्यते शास्त्रे हि रसा अधिज्ञता यथा रसायन
आहार इति तस्मिन् प्रायाः । उपदेशा-
चोपदिश्यन्ते हि रसाः । यथा मधुररसजवणा
वातं प्रमथयन्ति । अतुमानाश्च रसेन अनुमीयते
द्रव्यं यथा मधुरमिति । अथिवचनान् अथि-
वचनं वेदो यथा किञ्चिद्विद्यार्थं मधुरमा-
हरेदिति । तस्माद्रसाः प्रधानं रसियु गुणसंज्ञा ।”
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अध्याये ॥
यथा च, वाग्भटे १० अध्याये ।

“आम्बोऽग्निः आम्बतेजः खवायस्याग्नि-
गोऽग्निः ।

इत्येवमेतैः क्रमाद्गतेभ्यश्चुरादिरमोहवः ॥
तेषां विद्यादसं स्वादुं यो वक्रमशुलिम्यति ।
आस्वाद्यमानो देहस्य ऋद्दोऽनप्रसादनः ॥
प्रियः पिपिलिकाशीनां अन्धः जालयति सुखम् ।
हृष्यो रोमदन्तानामभिभूतक्रोचनः ॥
लवणः स्यन्दयत्यस्यं कपोलजलदाहजन ।
नित्तो विशादयत्यस्यं रसनं प्रतिहन्ति च ।
उड्डीजयति निज्जायं कुर्वन्निचिमां कटुः ॥
मावयत्यजिनासास्यं कपोली दहतीव च ।
कषायो जड्येच्छन्नां कच्छन्तो विमन्थन ॥
रसानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रसः ।
आलम्बसाक्षात् क्रूरते धातुनां प्रबलं बलम् ॥
बालवृद्धान्तन्वीणवर्षांकेषु निश्चयौजसम् ।
पशस्तो हृहणः कच्छाः सन्धसन्धानजदगुरुः ॥
आयुष्यो जीवणः खिन्धः पित्तानिलविषापहः ।
क्रूरतेऽत्यपयोगेन सम्भेदः कफजान् गदान् ॥
म्यौत्वाग्निमादसम्यासमेदगच्छान् दादिकान् ॥
आम्बोऽग्निरोपिपिलिकाशो हृद्यः पाचनरोचनः ।
उष्णबीर्यो हिमस्यार्थः प्रीयणः क्षेदो लघुः ॥
करोति कफपित्तां स्रष्टुवातातुलीमनम् ।
मोऽत्यभ्यस्तनोः कृष्याच्छेधिलं निमिरं भ्रमम् ॥
कक्षपाकत्ववीसपेणोकिविस्फोटहृद्भवान् ॥
लवणः सन्धसंघातबन्धविष्वापनोऽग्निहन् ।
क्षेपणः स्वेदनस्तीक्ष्णो रीचनश्चेदभेदन ॥
मोऽतिशुक्रोऽसपवनं खलतिं पलितं बलिम् ।
हृत्कृच्छ्रविषवीसपानं जनयेत्तपयेद्बलम् ॥
नित्तः स्वयमरोपिपिलिकाशं क्षमिहृत्विषम् ।
कृच्छ्रश्चास्त्रोत्प्रेषदाहपित्तकफान् जयेत् ॥
क्षेदमेदो बसाम्बशक्तान्धोपशोषणः ।
लघुर्मध्ये हिमो रूक्षः सन्धकच्छविशोधनः ॥
धातुज्याग्निलयाधीनतियोगात् करोति सः ॥
कटुगंलामयोर्दृक्कृच्छालसकशोषजन् ।
त्रयावसादनश्चेद्भेदः क्षेदोपशोषणः ॥
क्षिणति बन्धान् सोतांसि विष्टयोति कफापहः ।
क्रूरते सोऽतियोगेन हृणां सुकृवलजयम् ॥
स्रष्ट्वांमाङ्गलं कम्पं कटिपृष्ठादिषु यथाम् ।
कषायः पित्तकफहा गुरुरसविशोधनः ।
पीडनो रोपणः शीतः क्षेदमेदोविशोधनः ॥
आमसंक्षम्बो ग्राही रूक्षोऽतिवक्रप्रसादनः ।
करोति शीलितः सोऽतिविष्टम्भान्घ्नान्घ्ननः ॥
हृत्कार्ष्णीरुषभंशसोतोरोधमजयजान् ॥

रसः

घृतहेमगुडाचोडमोचचोपस्त्वकम् ।
अभीरवीरापनसराजानदबलाचयम् ॥
भेदे चतस्रः पर्जन्यो जीवन्ती जीवकर्षभौ ।
मधुकं मधुकं विन्नी विहारी श्रावणीयुगम् ॥
चौरभुक्ता तुगाक्षीरी क्षीरिण्यौ काष्मरीसहे ।
क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षीरदाद्यादिर्मधुरो गणः ॥
अम्बो धात्रीफलाम्बोक्रामातुशुक्रान्कवेतसम् ।
दाहिनं रजनं तक्रं चुक्रं पालेवतं दधि ।
आम्बमान्नातकं भयं कपित्यं करमर्दकम् ॥
वरं सौवर्चलं जषां विडं साम्बद्रमौह्रिदम् ॥
रोमकं पांसुजं शीसं चारश्च खवयो गणः ।
तित्तः पटोली चायन्ती बालकोशीरचन्द-
नम् ॥

भूनिम्बनिम्बकटुकौतगरागुरुवत्सकम् ॥
नक्तमालहिरजनीसुसम्बर्वाटस्त्वकम् ।
पाठापामार्गकांस्यायोगुडुचोधस्वयासकम् ।
पञ्चमूलं महद्वाप्रागौ विशालानिषिवा वचा ॥
कटुको हिङ्गुमरिचत्रमिजित्यक्षोलकम् ।
कुठराद्या हरितकाः पित्तं स्रञ्जमरुष्करम् ॥
वगः कषायः पथ्याचं शिरीषः खिद्रो मधु ।
कदम्बोडुम्बरं सुक्ताप्रबालाङ्गुनगैरिकम् ।
बालं कपित्यं खर्जूरं विसपक्षोत्पलादि च ॥
मधुरं श्लिषलं प्रायो जीर्णोष्णालियवाहते ।
सुहादगोधूमतः क्षौद्रास्त्रियाया चाङ्गला-
मिधान् ॥

प्रायोऽम्बं पित्तजननं दाहिसामलकाहते ।
अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽत्यन्तं सेन्ववात् ॥
नित्तं कटुं च भूयिष्ठमहृष्यं वातकोपनम् ।
क्षेदोऽन्तापटोलीभ्यां सुखीक्रयाारमोहतः ॥
कषायं प्रायशः शीतं सन्धनं चाभयान्ते ॥
रसा कृच्छ्रलवणा वीर्योष्णोष्णा यथोत्तरम् ।
नित्तः कषायो मधुरस्तद्वेद च शीतलः ॥
नित्तः कटुः कषायश्च रूक्षा बहुमलाक्षया ॥
पटुलमधुराः खिन्धाः स्रष्टविगुम्बमारुता ॥
पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ॥
लघुरन्धः कटुस्तस्मात्साहापि च तित्तकः ।
संयोगाः सप्रपञ्चाशक्तत्पना तु चिषष्टिधा ।
रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यत ॥
एकैकहीनांस्तान् पञ्च पञ्च यान्ति रसा द्विके ।
त्रिके स्वादुर्दृष्टान्धः षट् चीन् पटुस्तित्त एक-
कम् ॥

चतुष्कतु दश स्वादुश्चतुरोऽम्बः पटुः सकृत् ।
पञ्चकेम्बकमेवाम्बो मधुरः पञ्च सेवते ।
दशमेकं षडास्वादमसंयुक्ताश्च षडुसाः ॥
षट्पञ्चकाः षट् च एधग्रसाः स्तु-
चतुर्दिकौ पञ्चदशप्रकारौ ।
भेदास्त्रिकाविंशतिरेकमेकं
द्रव्यं षडास्वादमिति चिषष्टिः ॥
ते रसानुरसतो रसभेदा-
स्तारतन्परिकल्पनया च ।
सम्भवन्ति गणनां समतीता
दोषभेजजवशादुपयोग्याः ॥”

रसः

अथ यद्वसगुणाः ।
“मधुरः प्रीयणो बल्यो हृह्योऽतिनिमित्तहा ।
रसायणो गुरुः खिन्धश्चक्षुषः शीतलश्च सः ॥
आयुःक्षुद्रश्चहा रथ्यः कच्छोदावर्षनापकः ।
अम्बो रचिकरो हृद्यः प्रीयणो वद्विषहृन् ॥
वातहा रसनोऽग्नी खिन्धोष्णो रक्तमांसदः ।
क्षेदनस्पर्णः पक्ता लघुयापी कटुश्च यः ॥
लवणः क्षेदनस्तीक्ष्णः पाचनोऽहीपणो रसः ।
खिन्धो रचिकरः स्यन्दो डडिष्टुक्रकरोऽगुरुः ॥
कटुश्चास्त्रास्यासाक्षिरोचनो रचिराङ्गकृत् ।
उष्णस्तीक्ष्णो लघुः कच्छलमिशुक्रकफापहः ॥
लघुः शोषो पित्तिकरः श्लिषाकर्षयकः पटुः ।
नित्तः पित्तकफक्षेदी विषकुष्ठज्वरापहः ॥
हीपणः पाचनो रूक्षः कच्छत्रमिहरो लघुः ।
कषायः शोषकः सन्धी ब्रणखानार्तिनाशनः ॥
कफघ्नोऽतिपित्तघ्नो रूक्षः शीतो लघुस्तथा ।
शीतलः पित्तहा बल्यः कफवातहरो गुरुः ॥
उष्णं पित्तिकरो वीर्यो वातश्लेष्महरो लघुः ।
शीतं वीर्येण यद्व्यं मधुरं रसपाकयोः ॥
तयोरन्धं कटुश्च यथोष्णं कटुकं तयोः ।
कटुनित्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥
अम्बोष्णं पथ्यते स्वादु मधुरं लवणं तथा ।
कटुम्बिपाके शुक्रघ्नो बहुविड्वातलो लघुः ॥
स्वादुर्गुरुः स्रष्टमलो विपाके कफशुक्रलः ।
पाकेऽम्बः स्रष्टविम्बुपित्तकच्छुक्रकृच्छ्रलघुः ॥”
गारुडं ॥

“कटुनित्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणम् ।
कृच्छ्रलवणाः पित्तं स्वाहल्लवणाः कफम् ॥
अनएव विपर्यस्ताः समायैषां प्रयोजिताः ।
चक्षुष्यो मधुरो ज्ञेयो रसो धातुविवर्द्धनः ॥
स्यौत्वालस्यविषघ्नश्च कटुहीपण पाचनः ॥”
इत्याङ्कितस्त्वम् ॥)

न्यायमते तु ।
“रसस्तु रसनायाहो मधुरादिरनेकधा ।
सहकारी रसज्ञाया नित्यत्वादि च पूर्व्ववत् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
“रसस्त्विति । सहकारीति रासनज्ञाने रस-
कारणमित्यर्थः । पूर्व्ववदिति जलपरमाणो रसो
नित्यः अन्यः सर्व्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः ॥”
इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ ॥ शरीरस्थधातु-
विशेषः । तत्पर्यायः । रसिका २ स्वेदमाता २
वपुःसवः ४ चर्माम्बः ५ चर्मसारः ६ रक्त-
सारः ७ अक्षमाहता ८ । इति राजनिघण्टुः ॥
आहारसम्भवः ९ तेजःसम्भवः १० अग्नि-
सम्भवः ११ बहुरसासवः १२ आक्षेपः १३
अस्रकरः १४ धातुचनः १५ मूलमहापरः १६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य निवर्तित्यथा,—
“यत् पार्थो रसधातुयैस्ततोऽभवदयं रसः ।
सदैव सकलं देहं रसतीति रसः स्तुतः ॥”
तस्य स्वरूपमाह ।
“सन्धकपकस्य सुक्तस्य सारो निगदितो रसः ।
चतुद्रवः सितः शीतः स्वादुः खिन्धश्चको भवेत् ॥”

रसः

वारः। यथा, गुह्यमधुक्पुष्पवज्जलत्वन्दरी-
नृकादिभयः सारो मरिचा। तस्य स्थानमाह।
“सर्वदेहचरस्यापि रसस्य हृदयं स्थलम्।
समानमरुता पूर्यं हृदयं हृदये धृतः॥”
तस्य कर्माण्याह।

“आरुह्य धमनीर्गता धातुन् सर्वानयं रसः।
पुष्पाति तदनु स्त्रीयेर्थाप्नोति च तनुं गुह्यैः॥”
गुह्यैः शरीतस्त्रिगुणधकालैः।
“मन्त्रवह्निविदग्धस्तु कटुर्वान्धो भवेद्रसः।
स क्रुध्याद्भुजान् रोगान् विवहृत्यं करोत्यपि॥”
इति भावप्रकाशः॥

(तथा च। “तत्र पाश्चात्तिकास्य चतुर्विधस्य
वज्रसस्य द्विविधवीर्यस्याटविष्ववीर्यस्य वानेक-
गुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक् परिणतस्य
यत्नेनोभूतः सारः परमरुच्यः स रस इत्युच्यते।
तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयात्तुल्यं शक्तिं
धमनीरनुप्रविश्याद्गुहा दृश दृश चाधोगामिनी-
चतस्रस्त्रिगुणाः कर्तुं शरीरमहरहृत्पर्ययति
वह्ययति धारयति यापयति जीवयति चाट्ट-
हेतुकेन कर्मणा। तस्य शरीरमनुधावतोऽनु-
मानाद् गतिरुपलक्षयितया चयवृद्धिवर्कतेः।
तस्मिन् सर्वशरीरावयवदोषधातुमलाश्रयानु-
सारिणि रसे जिज्ञासा किमयं सौम्यस्तेजस
इति। अत्रोच्यते स खलु हवानुसारी स्त्रैह-
जीवनतपणधारनादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यव-
गम्यते॥” इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशो-
ऽध्याये ॥ ३३॥)

इन्द्रादिदृशविषयस्थायी भावः। इन्द्रादिदो-
ऽर्थी रसशब्दवाचाः। रस्यन्तं आस्वाद्यन्तं
रसाः रसन् क त्वासादे चन्। तथा हि।
विभावेरनुभावे च यत्तो वा अभिचारिभिः।
आस्वाद्यन्तं प्रधानत्वात् स्थायी भावो रसो
भवेदिति॥

रत्नसाहश्रोक-विषयहासभयजुगुप्साक्रोधाः
क्रमादेने स्युः स्थायिनः। यदुक्तम्।
“रतिर्हासश्च श्रोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा।
जुगुप्सा विषयश्चेति स्थायिभाभाः क्रमादमी॥

समये यः संतुष्टः स्वान्ति यच्चावतिष्ठते।
भावः स्थायी स विज्ञेयो अभिचारी ततोऽन्यथा।
निर्वेदस्थानि शब्दाद्या अभिचारिण इरिताः॥”
स्थायिनः कारणं विभावः स चावलम्बनोद्दीप-
नत्वेन द्विविधः। यथा रतेरवलम्बनकारणं पुंसो
युवती युवत्वाच्च पुमान्। उद्दीपनकारणं स्त्र-
चन्दनादि। एवं सर्वत्रोत्प्रेयम्। रतिप्रमोदा-
त्मको भावः स च युवभिरनुपादितः इन्द्रारः।
यदाह।

“पुंसःस्त्रियां स्त्रियाःपुंसि संयोगं प्रति या स्याहा।
स इन्द्रार इति स्थातो रतिक्रीडादिकारणम्॥
दानधर्मयुद्धेषु जीवानपेक्षोत्साहकारी रसो
वीरः। शोकस्थायिभावः क्रवकः। अवम्भावित-
मत्वात्तरीत्यगमनादिजोऽहुतः। कौतुकोद्भवो
हासः। क्रुध्यादात्सादिभयजन्मो भयानकः।

रसः

हृत्कारपूर्यरवादिषो वीभत्सः। चर्माभि-
भाविता रौद्रः। यथा, राचञ्चरितादि।
श्रान्तोऽपि रसोऽस्ति।

“इन्द्रारवीरवीभत्सरीन्द्रहास्यभयानकाः।
करुणाद्भुतश्रान्ताश्च नवनास्या रसाः स्मृताः॥”
इति रत्नकोषः॥

एवं वत्सलोऽपि रसोऽस्ति।
“इन्द्रारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः।
वीभत्सरीन्द्रो वात्सल्यं श्रान्तश्चेति रसा दृश॥”
इति नामनिर्धानम्॥

वत्सलः पुत्रादिस्नेहात् खारतिभेद एव।
श्रान्तस्वनीककत्वामोक्तः। इति सुकृतः॥
चशब्दान् श्रान्तवत्सलावपि संयुक्तीताविति
केचित्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ ३३॥ अपि
च। तत्र इन्द्रारादिसर्वरसकर्मस्त्रिभंगवान्
तत्तद्भिप्रायानुसारेण बभौ न साकल्येन सर्व-
धामित्याह। मत्तानामिति। मत्तानीनां
दृशानां द्रष्टव्यां अश्रव्यादिरूपेण दृशधा
विदितः सन् सायजो रङ्गं गतः इत्यन्वयः।
मत्तादिषु अभिप्रेक्ता रसाः क्रमेण लोकेन
निवधन्ते।

“रौद्रोऽहुतश्च इन्द्रारो हास्यवीरौ दया
तथा।

भयानकश्च वीभत्सः श्रान्तः सप्रेमभक्तिकः॥”
अविदुषां विराट् विकलः अपय्याप्तो जङ्ग इति
यावन्। अननं वीभत्स उक्तः। विकलत्वञ्च क
वत्ससारसर्वाङ्गावित्यादिना वक्ष्यति। इति
श्रीमद्भागवते १० स्कन्धे ४३ अध्याये १५ श्लोक-
टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ ३३॥ (तथा च।
“रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते॥
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यनुभूयते॥
तस्माद्भुतमेवाह कर्तो नारायणो रसम्॥”
इति साहित्यदर्पणे धर्मदत्तः॥

रसः कथ्यते।
“विभावेनानुभावेन यत्तः सचारिणा तथा।
रसतामेति रत्नादिः स्थायी भावः सचेतसाम्॥”
अस्य स्वरूपकथनार्थं आस्वादप्रकारः कथ्यते।

“सत्त्वोद्भेदादखलस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः।
वेदान्तरस्यैश्वर्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः॥
लोकोत्तरचमत्कारप्राणः केशित् प्रमादभिः।
स्वाकारवदभिन्नत्वे नायमास्वाद्यते रसः।
रजस्तमोभ्यामसृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते॥”
इति साहित्यदर्पणे विष्णुनाथः॥ ३॥

“इन्द्रारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः।
वीभत्साद्भुतमञ्जौ चेत्येवौ नाक्यौ रसाः स्मृताः॥”
इन्द्रारस्य यथा,—

“इन्द्रं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः इन्द्रार इत्यते॥
परीटो वक्ष्यतिवा तु वेदशास्त्रानुरागिणीम्।
आलम्बनं नायिकाः स्युर्द्विष्याद्याश्च नायकाः॥
चन्द्रचन्दनरोलम्बनतादुद्दीपनं मनम्।
भूविषेपकटाचादिरनुभावः प्रकीर्तितः॥

रसः

त्वङ्गीयामरुतालस्यजुगुप्सा अभिचारिणः।
स्थायी भावो रतिः ज्ञानमवर्णोऽयं विशुद्धैवतः॥”
यथा,—

“श्रुयं वासयहं विलोक्य श्रयनादुत्थाय किञ्च-
च्छनेः
निद्रायाजसुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्यं पल-
म्बं स्वम्॥

विषयं परिचुम्बा जातपुलकामालोक्य गच्छ-
स्थानी
लज्जानलसुखी प्रियेण हसता बाला चिरं
चुम्बता॥”

हास्यस्य।
“विक्रताकारवाग्निशोषादेः कुहकाद्भवेत्।
हासो हास्यस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदेवतः॥

विक्रताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसिन्नरः।
तद्वालम्बनं प्राङ्मुखोद्दीपनं मनम्॥
अनुभावोऽस्ति सङ्कोचवचनस्फुरतादयः।
निद्रालस्यावहत्याद्या अप्यस्युर्वाभिचारिणः॥
प्येष्टानां स्मितहसिते मध्यानां विहसिता-
वहसिते च।

नोचानामपहसितं तयातिहसितश्च वङ्मिदाः॥
इषदिकासिनयनं स्मितं स्यात् स्मितधरम्॥
किञ्चिन्नस्मिदं तत्र हसितं कथितं युधेः॥

मधुरस्वरं विहसितं सौम्यशरःकम्पनमव-
हसितम्॥
अपहसितं साक्षात् विचिप्राङ्गं भवत्यति-
हसितम्॥”

यथा,—
“आकुप्या पाणिमशुक्तिं मम रुद्धिं वेद्यया
मन्त्राभसां प्रतिपदं पृथक्तेः पवित्रे।
तारस्वरं प्रथितपृत्कमदान् प्रहारं
हाहा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा॥”
करुणस्य।

“इष्टनाशादनिष्टाभिः करुणाख्यो रसो भवेत्।
धीरेः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदेवतः॥
श्रीकोऽत्र स्थायिभावः स्यात्क्षोभ्यमालम्बनं
मनम्॥

तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः।
अनुभावा देवान्दा भूपातक्रन्दनादयः॥
वेवर्णाच्छासित्यासक्तम्भपनानि च।
निर्वेदमोहापकारथाधिग्लानिस्मृतिभ्रमाः॥
विषादजङ्गलोन्मादचिन्ताद्या अभिचारिणः॥

यथा,—
“विपिनं क्व जटानिवयन्तं
तव चेदं क मनोहरं यपुः।
अनयोघंटनाविधेः स्फुटं
ननु खड्गं शरीरवक्त्रं नम्॥”

रौद्रस्य।
“रौद्रः क्रोधः स्थायिभावो रक्तो रत्नाधिदैवत
आलम्बनमरिक्तञ्च तच्छेदोद्दीपनं मनम्॥
सुष्टिप्रहारपतनविक्रतच्छेदावदारुणोऽपि
संयामसंभ्रमादौरस्योद्दीपनं भवेत् प्रौढा॥

“विपिनं क्व जटानिवयन्तं
तव चेदं क मनोहरं यपुः।
अनयोघंटनाविधेः स्फुटं
ननु खड्गं शरीरवक्त्रं नम्॥”

रौद्रस्य।
“रौद्रः क्रोधः स्थायिभावो रक्तो रत्नाधिदैवत
आलम्बनमरिक्तञ्च तच्छेदोद्दीपनं मनम्॥
सुष्टिप्रहारपतनविक्रतच्छेदावदारुणोऽपि
संयामसंभ्रमादौरस्योद्दीपनं भवेत् प्रौढा॥

रसः

भूविभङ्गोऽनिर्दिष्टवाङ्मोहनतर्जनम् ।
आत्मविदानकथनमायुधोत्प्रेषणानि च ॥
अनुभावास्तथाप्येकैकैरुपदेशादयः ।
उपनावेगरोमाश्च स्वदेवपथवो मदः ॥
मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्वाभिचारिणः ॥”

यथा,—
“कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
मनुजपशुभिर्निर्मयेयादेर्भवंङ्कुरदायुधैः ।
नरकरपुना साङ्गं तेषां सभोमकिरीटिना-
मयमहमखरुमेदोमासैः करोमि रिशां
वल्लम् ॥”

वीरस्य ।
“उत्तमप्रज्ञतिर्षीर उल्हाहन्ताधिभावकः
महेन्द्रदेवतो हेमवर्णाद्यं ससुदाहृतः ॥
आलम्बनविभावाश्च विजेतयादयो मनाः ।
विजेतयादिच्छादास्तत्रोद्दोपनरूपिणः ॥
अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्धगणादयः ।
सञ्चारिणस्तु पृथिमतिगन्धेऽतितर्करोमाशाः ॥
स च दानधर्मयुक्तेर्दयया च सभान्वितचतुर्हा
स्यात् ॥”

यथा,—
“सुदाः सन्नासमेते विजहित हरयः ! सुग-
शक्रभङ्गमा
युग्हे हेयु लक्षां दधति परममी सायका निव्य-
तस्तः ।
सौमिषे ! तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं
मेघनादः
किञ्चिद् भूभङ्गलीलानियमितजलधिं राम-
मन्वेषयामि ॥”

भयानकस्य ।
“भयानको भयस्याधिभावः कालाधिदेवतः ।
स्त्रीनीचप्रज्ञतिः क्षणो मत्तस्तत्वविशारदः ॥
यस्माद्गुणपदति भीतिस्तद्वालम्बनं मतम् ।
चेष्टा घोरतरा तस्य तद्दोहीपनं पुनः ॥
अनुभावोऽत्र वैवर्ग्यगङ्गदस्वरभाषणम् ।
पुलकस्वेदरोमाश्चकम्प्यदिकप्रेक्षणादयः ॥
सुगुणावेगस्मोहसन्नासम्भानिहीनताः ।
शङ्कापसारसम्भान्तिस्त्रादा यभि-
चारिणः ॥”

यथा,—
“श्रीवाभङ्गाभिरामं सुहुरनुपतति स्यन्दने
दत्तदृष्टिः
पञ्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाङ्गुसा पूर्व-
कायम् ।
शरैरुद्धविलीढैः अमविहतसुखभंसिभिः
कीर्णवर्मा
पञ्चोदयप्रतत्वाद्द्वियति बहुतरं स्तोक्तसुर्व्यां
प्रयाति ॥”

वीभक्तस्य ।
“सुगुणा स्याधिभावस्तु वीभक्तः कथ्यते रसः ।
नीलवर्णो महाकालदेवतोऽयमुदाहृतः ॥
दुर्गेश्मासपिप्रसमेदांस्यालम्बनं मतम् ।

रसः

तन्नेव, क्षमिपातादिबहीपनसुदाहृतम् ॥
निहीवनास्त्रवलननेषसङ्कोचनादयः ।
अनुभावास्तत्र मत्तस्तत्र स्युर्वाभिचारिणः ॥
मोहोऽपसार आवेगो याधिश्च मरणादयः ॥”

यथा,—
“उत्तमोत्तमप्रज्ञतिं प्रथममय पृथुसिध-
भूर्यासि मांसा-
शंस्मिक् पृष्ठपिच्छादावयवसुलभान्युपपत्तीनि
जगन्मा ।
अन्तःपर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रंतरङ्कः
करङ्गा-
दङ्गुल्यादिसिंखं स्यापुटगतमपि क्रयमय-
यमति ॥”

अङ्गुतस्य ।
“अङ्गुतो विस्रयस्याधिभावो गन्धर्वदेवतः ।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ॥
गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दोपनं पुनः ।
स्तम्भः स्वरोऽय रोमाश्चगङ्गदस्वरसंभ्रमाः ॥
तथा नेत्रविकासान्ना अनुभावाः प्रकीर्णताः ।
वितर्कावेगसम्भान्तिच्छादा यभिचारिणः ॥”

यथा,
“चित्रं महानेघ वतावतारः
क कान्तिर्याभिनेवे भङ्गः ।
लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः
काप्याकृतिर्नूतन एव सर्गः ॥”

शान्तस्य ।
“निर्वेदस्याधिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो
रसः ॥”
तथा च ।
“शान्तः शमस्याधिभाव उत्तमप्रज्ञतिर्मेतः ।
कुन्देन्दुसुन्दरश्चायः श्रीनारायणदेवतः ॥
अनिखलादिनाधिभवस्तुनिःसारता तु या ।
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥
पुरायाश्रमहरिजैत्रतीर्थरस्ववनादयः ।
महापुरुषसङ्गादास्तस्योद्दोपनरूपिणः ॥
रोमाश्चादाश्चानुभावास्तथास्युर्वाभिचारिणः ।
निर्वेददर्शसंसारकमतिभूतदयादयः ॥”

यथा,—
“अहो वा हारे वा कुसुमशयने वा दृष्टि वा
मणौ वा लोहे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
लये वा स्त्रिये वा गम समदृशो यान्ति दिवसाः
कचित् पुण्येऽरय्ये शिवशिवशिवेति प्रलयतः ॥”
इति कायप्रकाशसाहित्यदर्पणं । विशेषविस्त-
रितसु साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे द्रष्टव्या ।
तत्त्वशास्त्रेऽपि साधकानामुपासनासौकर्यार्थं
रसासादः रसप्रकारश्च कथ्यते । यथा,—
भैरव उवाच ।

“क्रियाकाण्डप्रकथने तत्त्वं बहुतरं भवेत् ।
किञ्चिन्नयनेतेषां सन्निपात् कथयामि ते ॥
कायशास्त्रे नव रसा योगे चाष्टौ रसाः स्मृताः ॥
अष्टादशप्रकारा हि विद्यायाः परिकीर्णताः ।
भक्तियोगे नव रसा ऋतवो विषये स्मृताः ॥

रसः

रश्मादा रसा देवि ! पञ्चपञ्चाशतः स्मृताः ।
भेदं रसानां वक्ष्यामि श्रेयस्वावहिता प्रिये ॥
शङ्कारवीरकरुणहास्योद्धतभयानकाः ।
वीभक्तसः शान्तको रौद्रो नवधा कायशास्त्रके ॥
यमश्च नियमश्चैव आसनं प्राणचञ्चयः ।

प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं समाधिरष्टधा ॥
योगशास्त्रे महादेवि कथिता विस्तरात् प्रिये ॥
कन्दः पादौ च देहस्य सुखं याकरुणं स्मृतम् ।
शिक्षा व्रायं महेशानि ! हस्तौ कल्पोऽय कथ्यते ॥
श्वोतिषं देवि तन्नेत्रं निरुक्तं श्रोत्रसुषुप्ते ।
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसायावविस्तरैः ॥
धर्मशास्त्रं पुराणश्च विद्या ज्ञेयाश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ॥
अथैशास्त्रसमायुक्ता विद्याष्टादशधा रसाः ।
मननं कीर्णनं ध्यानं स्मरणं पादसेवनम् ॥
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् ।
इत्यं देवि नव रसा भक्तियोगे प्रकीर्णताः ॥
स्रगगन्धर्वनिताश्रयावस्थालङ्कारगानि च ।
कथिताः परमेशानि विषये ऋतवो रसाः ॥
खाद्याः पञ्चरसा गौडौ माषौक्षुफलशस्यकाः ।
एतेषु रसभावज्ञा ये ते वै रसिकाः स्मृताः ॥
लव्यविधिर्नृपविधिर्नृपश्रीधनिको विधिः ।
वाच्यमानसिकी पूजा विधिश्च परमेश्वरि ! ॥
पुरश्चर्याविधिर्देवि ! कर्मकाण्डानि पञ्चधा ।
त्रिधा लव्य विधिर्देवि ! प्रातः सायं दिनन्तथा ॥
अनुभूय रसान् सर्वान् क्रियाकाण्डं विधाय च ।
साधकः स्थिरचित्तन-कुर्व्यात् पूर्णाभिषेचनम् ॥”
इति वामकेश्वरतन्त्रे त्रयःपञ्चाशत् पटलः ॥

देयुवाच ।
“मन्त्रप्रकथनं नाथ ! देव प्रकथनं कथम् ।
तत्तद्रसानां वचनेऽस्मिन् मोहयसीव मे ॥
साम्पत्तं संप्रयच्छेदकारुणं ब्रूहि मे प्रभो ! ॥
आश्चर्यास्थानमेवं हि श्रवणान् कौतुकं महत् ॥
भैरव उवाच ।

तन्नाक्तं वेदवाक्यश्च सर्वज्ञानस्य कारणम् ।
भेदं रसानां वक्ष्यामि श्रेयस्वावहिता सती ॥
शङ्कारो धीरतो ज्ञेयस्तस्मिन्नि करुणादयः ।
शङ्कारादिष्टनादिश्च अपि शङ्कारतो भवेत् ॥
शङ्कारस्तु यदा देवो परमार्थकच्छकः ।
तदेव परमा शान्तो रुदत्वं संप्रपद्यते ॥
तेषां प्रकरणाद्यन्तु श्रेय प्राणाधिके ! मयि ।
पादं विना शरीरस्य न गतिर्विद्यते प्रिये ! ॥
कन्दसा वेदमार्गे तु प्रविशन् कदाचन ॥
अलङ्कारं विनाच्छन्दो न शोभेन प्रियंवदं ॥
चक्षुः परोक्षभेदः स्यात् श्रुतिःशास्त्रं तथैव च ।
चन्द्रस्यैवैव यद्गणान् श्रुतिः प्रत्यक्षतममियात् ॥
वेदशाखा निरुक्तं स्यात् शास्त्राभिन्नं च जायते ।
गानकार्ये श्रयमीये भक्तिर्भवति ब्रह्मणि ॥
तदेव गानलव्यश्च सुखनासिकयोर्भवेत् ॥
गानं विना न कृत्यं स्यात् कृत्यं गानेन जायते ॥
शिक्षाशास्त्रं नाटकदि शब्दयाकरुणं स्मृतम् ॥
अविनाभावसन्ध्यात्तद्दयोरेव शुकचित्ते ! ॥

रसः

वेदाः बद्धसहिताः ब्रह्मसाक्षात्पर्याः ।
 न्यायेन साङ्गं भीमांसा ब्रह्म निर्बोयते भ्रुवम् ॥
 ब्रह्मज्ञाने तु जीवस्य परमात्मविचारणम् ।
 धर्मशास्त्राद्युसारेण व्यवस्थादिनिरूपितः ॥
 पुराणाख्यानं तेनैव जायते सततं प्रिये ! ।
 ब्रह्मण्डनन्दपरी जीव आत्मसंरक्षणीतसुकः ॥
 आधुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वं च समभ्यसेत् ।
 अनुसन्धानतो देवि पूर्णज्ञानी च साधकः ॥
 मधुनेचुरसेनैव दुग्धादिफलशस्यकैः ।
 गन्धमाद्यादिना देवि ! वस्त्राण्युदरखादिना ॥
 ग्रन्थायां वनितारूपं पूजयेज्जगदम्बिकाम् ।
 वनितापूजने देवि ! शृङ्गारो रससाधनम् ॥
 पूजनं कर्मकाण्डं पञ्चधा तत्प्रकीर्तितम् ।
 तत्सर्वं साधयेद्दीरो देवी सम्प्राप्तिदत्तवे ॥
 पूजनं नवधा भक्तौ रसोक्तावश्च जायते ।
 तदा योगं समभ्यस्य समाधिस्थो भवेद्यतिः ॥
 अतएव महेशानि ! पुरैव कथितं मया ।
 अनुभूय रसान् सर्वान् पञ्चपञ्चाशतः प्रिये ! ॥
 विषये कर्मकाण्डेषु निष्कामो भवति प्रिये ! ।
 निष्कामे फलमाश्चर्यं तेन लब्धति देवता ॥
 देही देहं समाश्रित्य न च कर्म परित्यजेत् ।
 दिव्यां क्रियां समाप्यैवं देवीयात्रादकर्मणा ॥
 पूर्णज्ञानरसानन्दात् जीवन्मुक्तो भवेद्भुवम् ॥”
 इति वामकेश्वरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत् पटलः ॥
 रसस्य परब्रह्मरूपत्वमप्युक्तम् । यथा,—
 “रसो वै सः ।” इति श्रुतिः ॥ सन्ध्यामन्त्रेऽपि ।
 “आपो ज्योती रसोऽन्तं ब्रह्म ।” अत्र ब्राह्मण-
 सर्वस्वी हलायुधः ॥ “स एव ब्रह्मरूपो भर्गा रसः ।
 लघुतृणौघादिषु स्थावरैषु च स एव रस-
 रूपेण वसतीत्यर्थः । तथा च योगियात्र-
 वल्काः ।
 “तृणौघधिलगानाश्च रसरूपेण तिष्ठति ॥”
 श्रीमद्भगवद्गीतायामपि ।
 “रसोऽहमस्मि कौन्तेय इति ॥”
 विषम् । (यथा, सुन्दाराजसे २ अङ्के ।
 “ये मन्त्रेषु रसेषु च प्रणिहतास्तेऽव ते
 घातिताः ॥”)
 धीर्यम् । गुणः । रागः । (यथा,—
 “कविता कोमलवनिता
 रसयति रसिकं रसेन मिलितः ।
 सा यदि दुर्जनहस्ते
 पतिता प्रतिपदभया संशयमया ॥”
 इत्युद्धटः ॥)
 इवः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२६ ॥ गन्धरसः ।
 (तत्पर्यायो यथा,—
 “विहान् गोलः पिष्टकश्च पिष्टो बोलो रसो
 रसः ॥”)
 जलम् । (यथा, रघो । १ । १८ ।
 “प्रधानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो वलमगच्छीत् ।
 सहस्रगुणसुसुप्तुमादत्ते हि रसं रविः ॥”)
 पारदः । इति मदिनी ॥ (“तत्र रसप्राधान्य-
 माह ।

रसिक

अल्पमात्रोपयोगितादवैरप्रसङ्गतः ।
 त्रिप्रमारोग्यदायित्वादीषधिव्योऽधिको रसः ॥
 साध्येषु भेदजं सर्वमोरितं तत्त्ववेदिना ।
 असाध्यैश्चपि दातव्यो रसोऽतः श्रेष्ठ उच्यते ॥
 हतो हस्तिजराद्याधिंशुर्च्छित्तो याधघातकः ।
 वज्रः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः स्रतात् कृपाकरः ॥”
 अथ रसपर्यायमाह ।
 “रसेन्द्रः पारदः स्रतः स्रतराजश्च स्रतकः ।
 शिवतेजो रसः सप्त नामान्यैश्च रसस्य तु ॥”
 मतान्तरम् ।
 “शिवबीजं रसः स्रतः पारदश्च रसेन्द्रकः ।
 एतानि रसनामानि तथाभ्यानि यथा शिवे ॥”
 यथा शिवे इत्यनेन शिवपर्यायाणामपि रस-
 वाचकत्वम् ॥ • ॥ अथ रसलक्षणम् ।
 “अन्तः सुनीजो बहिरङ्गलो यो
 मध्याह्नस्यप्रतिमपकाशः ।
 शक्तोऽथ धूम्रः परिपाकरश्च
 चित्तो न योऽप्यो रसकर्मसिद्धौ ॥
 नागो वज्रो मलो वह्निश्चाश्वाश्च विषं गिरिः ।
 असह्याग्निर्महादोषो निसर्गाः पारदं स्थिताः ॥
 व्रणं कुष्ठं तथा जाशं दाहं धीर्यस्य नाशनम् ।
 भरणं जड़तां स्फोटं कुञ्चन्येत क्रमाश्रमम् ॥
 तस्माद्रसस्य संगुह्यं विदध्याद्विषणां वरः ।
 शुद्धोऽयमस्यतं साक्षाद्दोषयुक्तो रसो विषम् ॥”
 “शतं पञ्चाशतं वापि पञ्चविंशद्दशैव च ।
 पञ्चकं वा पलश्चैव पलाहं कर्षमेव च ॥
 कर्षाद्युक्तो न कर्षथो रससंस्कार उत्तमः ।
 प्रयोगेषु च सर्वेषु यथाभावं प्रकल्पयेत् ॥
 शुभेऽह्नि विष्णोः परिचिन्ध कुर्व्यात्
 सम्यक्कुमारोऽवटकार्धनश्च ।
 सुलोहपायाणसमुद्भवैः सान्
 टट्टे च वेदाङ्गुलिगर्भमात्रे ॥
 सुतप्रखलं निजमन्त्रयुक्तं
 विधाय रक्षां स्थिरसारवृद्धिः ।
 अनन्यपिताः शिवभक्तियुक्तः
 समाचरेत् कर्मरसस्य तज्ज्ञः ॥”
 “अघोरैर्भ्योऽथ घोरैर्भ्यो गोरैश्चोत्तरैर्भ्यश्च ।
 सर्वतः सर्वसर्वैर्भ्यो नमस्ते यत्रसापभ्यः ॥”
 इति रत्नामन्तः ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारभंगे आरगमारगाधि-
 कारे ॥ विस्तृतविवृतिरस्य पारदशब्देऽभिहितम् ॥
 शिरालसः । तत्पर्यायो यथा,—
 “कपिनामा कपितेजं क्षत्रिमं कपिलश्चलः ।
 तुल्यो सुक्तिमुक्तश्च पिच्छातेः सिद्धको रसः ॥”
 हिङ्गुलम् ॥ तत्पर्यायो यथा,—
 “रक्तं भकटशोषश्च हिङ्गुलं दरदो रसः ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारमात्रायाम् ॥
 रसकः, पुं, (रस+संज्ञायां कन्) निष्काय-
 मांसः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७७ ॥
 रसकर्पूरं, स्त्री, कर्पूररसः । रसकापूरः इति
 भाषा । यथा, “तत्र पारदस्य सत्त्वं शोभनं
 कर्षथम् ।

रसिक

शुद्धरससं कुर्व्यात् प्रत्येकं गेरिकं सुधीः ।
 रशिकां खटिकां तद्वत् स्फटिकां सिन्धुचम्ब च ॥
 बल्बिकदारलवणं भस्कररङ्गकण्टिकाकम् ।
 सञ्जायतानि संचर्यं वाससा चापि शोधयेत् ॥
 खटिका खड्गो । स्फटिका फिट्करी । सिन्धु-
 चम्ब सन्धवम् । बल्बिकं तज्जा श्वत् । यत्सोःक
 वरउर । दारलवणं खारीलवणम् । भास्कररङ्गक
 ण्टिका काविसमाष्टी ।
 एभिश्चूर्णयित्वा स्रतं वाषट्यामं विमहितम् ।
 तद्भङ्गसहितं स्रतं स्थालीमध्ये परिचिपितं ॥
 तस्याः स्थाया सुखे स्थालीमपरां धारयेत्
 समाम् ।
 सवस्त्रकृष्टितम्हा सुदयेद्भयोर्भ्रंखम् ॥
 संशोष्य सुदयेद्दधो भूयः संशोष्य सुदयेत् ।
 सन्धुग्विशोष्य सुदां तां स्थालीं चुल्गां विधारयेत् ॥
 अग्निं निरन्तरं दद्याद्वावाहिनत्तुपुथम् ।
 अङ्गारोपरि तदयत्नं रसेदयन्नादहनिशम् ॥
 श्वनेतद्धारयेद्यत्नभूहस्थालीगतं रसम् ।
 कर्पूरवत् सुविमलं यत्कीयाद्दृग्गणवत्तरम् ॥
 तं देवकुसुमचन्दनकस्तुरीकुसुमैर्युक्तम् ।
 खादन् हरति फिरङ्गं चाधिं भोपद्भवं सपदि ॥
 विन्दति वह्निं पुष्टिं वीर्यं बलं विपुलम् ।
 रमयति रमणीयतको रसकर्पूरस्य सेवकः
 मततम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ • ॥
 अपि च ।
 “गेरिकतुरवीखटिकानेत्यगहृषं रणं कुडवम् ।
 प्रत्येकं द्रष्टव्यं भाषायास्योपरि शतं स्थाप्यः ॥
 कुडवमितीऽथ तदूर्ध्वं देया खट्वीतदास्य पात-
 सुखी ।
 अथ तत्सर्वं स्मृदां क्षता तदधो क्षुताशनी
 ख्याताः ॥
 अस्मिन्पट्टकप्रमिते हांकिभिरनुनातिदुर्बलम्बुलैः ।
 अग्निं क्रमेण दद्याद्दृग्गुदशितवर्षेना द्विनिशम् ॥
 तदगु ततो यत्नवराद्युक्त्वा कर्पूरसत्त्वं स्रतम् ।
 आदाय काचकुर्म निधाय नषसादरं दद्यात् ॥
 संमर्दा चाय काष्ठैरङ्गारैर्भङ्गसंमितैः पचत वसम् ।
 चुल्गाडभरकमध्यां वितस्तिचतुराङ्गुलावकाशम् ॥
 कर्षथं क्रमदहनं तदधः प्रक्षालयन्मध्यम् ।
 प्राशोधवलसुपरिभवं युक्त्वा सर्वज्ञं रजस्यद-
 यत्रान ॥
 वस्त्रं वस्त्राद् वा गृहेन जीर्णेन गीर्गिण्य दद्यात् ।
 दुग्धोदनम् पथ्यं देयं तस्यै च तास्त्रलम् ॥
 हरति समस्तं रोगं कर्पूररसो रसो वृषाम् ॥
 फिरङ्गकरिकेशरी भकलकुष्ठदायानली-
 रसिलाननिनाशकतु व्रणभङ्गपूर्तिप्रदः ।
 सुवर्गममवर्णजन बलक्षुताशतिश्चकारः
 समस्तगदतस्करो रसपतिः स कर्पूररकः ॥”
 ग्रन्थान्तरम् ।
 “टङ्गं मधु लालाय कुर्वां गुग्गायुगो रसः ।
 महयेत् शृङ्गाविवेदिनेकं आपद्यत् पुनः ।
 भातो भस्मयमात्रानि शुद्धकर्पूररसनिभः ॥

रसते

नवसादरं पारदाचतुर्थीप्रमिति सकृत्तः । गङ्गं
साम्बरिलोच्य इति भाषा । श्रेणं खण्डम् ।
इत्यायुर्वेदप्रकाशः ॥ (तथा च ।
“पिष्टं पांशुपटु प्रगाढममलं वण्यन्नुना नैकशः
खनं धातुगर्तं खटीकवलिनं तत्संपुटे रोधयेत् ॥
अन्तस्तल्लवणस्य तस्य च तले प्रज्वाला वद्धिं
हटात्
ससं गान्ध मथेन्द्रकुन्दधवलं भस्मोपरिस्थं शनेः ॥
तद्वत्त्वद्वितयं लवङ्गमहिं प्रान्तः प्रयुक्तं भजेत् ।
ऊर्ध्वं रेचयति द्वियाममसक्तनपेयं जलं शीतजम् ॥
एतद्वन्ति च वस्त्ररावधि विषं घान्मासिकं
मासिकम् ।
श्लोकोत्थं गरतं ऋग्वेदकुटिलोऽहुतच तात्का-
लिकम् ॥”
इति सुधानिधिरसः ॥ * ॥ रकपूरमिति रस-
मञ्जरी कारः । श्वेतभस्म इति चन्द्रिका ॥ इति
वेद्यकरसंसारसंग्रहे आरणाभाराणाधिकारे ॥
रसकेशरं, क्ली, कपूरम् । इति हारावली ॥
(कपूरशब्दस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
रसगन्धं, क्ली, वीलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रसगन्धः, पुं, गन्धरसः । यथा,—
“रसगन्धो गन्धरसो गान्धारं मसिवर्जनम् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रसगन्धकः, पुं, (रसगन्ध + स्वार्थे कन् ।) गन्ध-
रसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गन्धकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
रसगर्भं, क्ली, रसाञ्जनम् । इत्यमरः ॥ (तत्पठ्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“रसाञ्जनमन्तार्थशैलं रसगर्भं च तस्यंजम् ॥”)
इति राजनिर्घण्टः ॥
रसजः, पुं, (रसं रसस्य दोषावच्छक्तिं हन्तीति ।
हन + टक् ।) टङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रसजं, क्ली, (रसाञ्जायते इति । जन् + ङः ।)
रक्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
रसजः, पुं, (रसाञ्जातः । जन् + ङः ।) गुडः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः ॥ ११ ॥ ४४ ॥
“असादाजानां सत्त्वानां रसजानाञ्च सर्वशः ॥”)
मद्यकोटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसजाते, त्रि ।
यथा,—
“रसजं पुरुषं विद्यासं रक्षेत् प्रयत्नतः ।
अज्ञात् पानाञ्च मतिमानाञ्चाराद्याप्यतन्द्रितः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशोऽध्याये ॥)
रसजा, क्ली, (रसं जानातीति । ज्ञा + कः । टाप् ।)
जिह्वा । इत्यमरः ॥ (गङ्गा । इति काशीखण्डे ।
२६ । १४६ ॥) रसवेत्तरि, त्रि ॥ (यथा, रघौ ।
२ । ३६ ।
“यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां
स्कन्दस्य मातुः प्रयसां रसजः ॥”)
रसज्यसः, पुं, (रसं युज्येष्ठः ।) मधुररसः । इति
हेमचन्द्रः ॥ षड्भाररसश्च ॥
रसतेजः, [स्] क्ली, (रसात् रसज्यं वा तेजो
यस्य ।) रक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥

रसनं

रसदाजिका, क्ली, (रसं दाजयति इति । दज् +
शित् + क्तुल् । टाप् अत इत् ।) पुष्करकेतुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
रसद्रावी, [न्] पुं, (रसं द्रावयतीति । द् +
शित् + शिनि ।) मधुरजम्बीरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
रसधातुः, पुं, (रसात्मको धातुः ।) पारदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायादिर्यथा,—
“रसायनार्थभिलोकेः पारदो रस्यते यतः ।
ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृतः ॥
पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
चपलः शिववीर्यश्च रसः स्रुतः शिवाङ्गयः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रसधेनुः, क्ली, (रसकल्पिता धेनुः ।) दानार्थे-
चुरसनिर्मितधेनुः । यथा,—
होतोवाच ।
“रसधेनुं महाराज कथयामि समासतः ।
अनुलिपे महीपृष्ठे लण्वाजिनकुशाक्षरे ॥
रसस्य तु घटं राजन् संपूर्णमेतवस्य च ।
तद्वत् संकल्पयेत् प्राञ्चचतुर्थीशेन वत्सकम् ॥
इच्छुदण्डमयाः पादा रजतसुरसंयुताः ।
सुवर्णशृङ्गाभरणं वस्त्रपुच्छं घृतस्तनीम् ॥
पुष्पकमलसंयुक्तां शंकरासुखजिह्विकाम् ।
दन्ताः फलमयास्तस्याः पृष्ठतान्त्रयं शुभाम् ॥
पुष्परोमान्शु राजेन्द्र सुक्ताफलकृतेष्वगाम् ।
सप्तश्रीहंसमांयुक्तां चतुर्द्विचु च दीपिकाम् ॥
सर्वोपस्करसंयुक्तां सर्वगन्धादिवासिताम् ।
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्द्विचु निवेशयेत् ॥
ब्रह्मणे वेदविदधे श्रोत्रियायाहितामये ।
पुराणज्ञे विशेषेण सायुधत्ताय धीमते ॥
तादृशाय प्रदातया रसधेनुः कटुस्मिने ।
सर्वलक्षणयुक्ताय श्रोत्रियाय कुटुस्मिने ॥
रसधेनुः प्रदातया सर्वकामेण नित्यदा ।
दाना स्वर्गमवाप्नोति सर्वपापकवर्जितः ॥
दाता च ग्राहको वाथ एककालमभोजनः ।
सोमपापफलं तस्य सर्वक्रतुफलं लभेत् ॥
दोषमानान्शु पश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ।
धेनुश्च पूजयित्वाये गन्धपुष्पगादिभिः ॥
पूर्वोक्तैरेव मन्त्रेस्तु ततस्तां प्रार्थयेत् सुधीः ।
प्रार्थनापूर्वकं भक्त्या हिजाग्राय निवेदयेत् ॥
दश पूर्वान् परांश्वेव आत्मानश्चैकविंशकम् ।
प्रापयेत् परमां स्थानं स्वर्गावावर्तेते पुनः ॥
एषा ते कथिता राजन् रसधेनुरनुत्तमा ।
ददस्व च महाराज परं स्थानमवाप्नुहि ॥
य इदं पठते नित्यं षड्गुणादथ भक्तितः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे श्वेतोपाख्याने रसधेनु-
माहात्म्यं समाप्तम् ॥
रसनं, क्ली, (रस + भावे क्तुल् ।) स्वादनम् ।
धनिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, बृहत्संहिता-
याम् । ४६ । ८८ ।
“कन्धोर्जनवेद्यं रसनं दरुणं चितेः ॥”)

रसना

रसनं, क्ली क्ली, (रस्यते रसयत्यनेन वा । रस +
करणे क्तुल् ।) जिह्वा । इति मेदिनी । वा च
जलेन्द्रियम् । यथा,—
“नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिषम् ।
इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
“प्रथमवदिति पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथा हि जलं
द्विविधं नित्यमनित्यम् । परमाणुरूपं नित्यं
दाण्डादिकं सर्वमनित्यम् । अवयवसमवेतत्वा-
नित्यजलमपि त्रिविधम् । शरीरेन्द्रियविषय-
भेदात् । किन्तु पृथिवीतीययोर्विषयस्तमाह
किन्त्विति । अयोनिजमेवेत्यर्थः । जलीयं शरीरं
अयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धमिति । इन्द्रियं
रसनं जलीयम् । तथा हि रसनं जलीयं
गन्धाद्यञ्जकत्वे सति रसञ्जकत्वात् । प्रकृ-
रसाभियञ्जकोदकवत् । रसनासन्निकर्षे अभि-
चारवारणाय त्रयत्वं हेतौ दियम् । विषयं
दर्शयति सिन्धुहिमादिरिति । सिन्धुः समुद्रः
हिमं तुषारः । आदिना सरित्कासारकरुकादिः
सर्वो गान्धः ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥
रसना, क्ली, (रस + युच् । टाप् च ।) जिह्वा ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ४ । १६ ।
“घ्राणञ्च तत्पादसरोजसौरभे
श्रीमत्तुलस्या रसनां तदपिते ॥”)
तस्याः शुभलक्षणं यथा,—
“तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता वमा
शुभा ।
अक्षणा दीर्घा च विज्ञेया तालुः श्वेतो धनक्षये ॥”
इति गारुड ६६ अध्यायः ॥
न्यायमते रसनेन्द्रियग्राहो रसो रसत्वा
सहितः । यथा,—
“रसस्तु रसनाग्राहो मधुरादिरनेकधा ।
सहकारो रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ॥
घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥
इति भाषापरिच्छेदः ॥
“तथारस इति रसत्वादिस्हित इत्यर्थः ॥” इ
सिद्धान्तसुक्तावली ॥ * ॥ राज्ञा । इति मेदिनी
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“राज्ञा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा
रलापणो च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गन्धभद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काशी १ इ
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । ७ । १० ।
“कस्याश्चिदासीद्भसना तदानीं
अङ्गुष्ठमूलापितसूत्रशेषा ॥”)
रञ्जुः । इति संक्षिप्तसरोजोद्घातः ॥
रसनाथः, पुं, (रसानां नाथः श्रेष्ठ इत्यर्थः ।
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रसनायकः, पुं, (रसानां नायकः नेता रसावन
विद्याविष्कारकत्वस्य तत्त्वम् ।) शिष्यः
इति शब्दरत्नावली ॥

रसम्

रसति

रसा

रसवाचित्, [र] पुं, (रसमया वेदोति । लिङ् + ङिप् ।) कुसुदः । इति शैमचन्द्रः । रसमया वेदनकर्तारि, ङि ।

रसनेत्रिका, स्त्री, (रसो नेत्रमिव तद्वत्स्वा इति । रसनेत्र + ठञ् ।) मनःशिक्षा । इति शैमचन्द्रः ।

(मनःशिक्षाशब्देऽस्या गुणाद्यो ज्ञेयाः ।)

रसपाकेषः, पुं, (रसपाकात् जायते इति । षन् + षः ।) गुडः । इति राजनिर्घण्टः ।

रसपत्रः, पुं, (रसो जलं पत्रे यस्य रसयुक्तं पत्रमस्तीति वा । शाकपात्रिविवत् मध्यपद्मोपी समासः ।) नारिकेलपत्रः । इति शब्दरत्नावली । (नारिकेलशब्देऽस्य विशेषो विशेषः ।)

रसभवं, स्त्री, (रसात् रसे वा भवतीति ।)

भू + षच् । रक्तम् । इति राजनिर्घण्टः ।

रसमञ्जरी, स्त्री, (रसानां मञ्जरीव ।) नायकनायिकाभेदकग्रन्थविशेषः । यथा,—

“विदुष्यनमनोभङ्गरसव्यासङ्गहेतवे । एवा प्रकाशते श्रीमद्भातुना रसमञ्जरी ॥” इति तस्य द्वितीयः श्लोकः ।

रसमयः, ङि, रसस्वरूपः । रसात्मकः रसशब्दात् मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, भागवते । ३ । ५ । ३४ ।

“आधत्ताम्भो रसमयं कालमायांश्रयोगतः ॥”) रसमहंनं, स्त्री, (रसस्य पारदधातोर्महंनम् ।)

पारदपेषणम् । यथा,—

“इदिकाचूयं चूर्वाभ्यामसौ महंनो रसस्ततः । दधा गुह्येन सिन्धुराजिकायदधूमकेः ॥” अग्न्यात् ।

“कुमारिकाचिकरक्तसर्षपैः कृतेः कषायैर्दृष्टीविमिश्रितैः । फलत्रिकेणापि विमर्हितो रसो दिनत्रयं सर्वमलेऽसुच्यते ॥” इति भावप्रकाशः ।

रसमारब्धं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मारब्धम् ।)

पारदस्य मारब्धम् । यथा,—

“धूमसारं रसं तोरिं गन्धकं नवसादरम् । यामेकं महंयेदन्नेभंगं कृत्वा समं समम् ॥ काचजूपां विनिःश्लिष्य ताच न्द्वयसुत्रया । विश्लिष्य परितो वक्त्रे सुत्रां दत्त्वा विशोषयेत् ॥ अधःसिद्धिद्रपिठरीमर्धं जूपीं नवेष्टयेत् । पिठरीवायुकापुरेभृत्वा वा जूपिकागलम् ॥ निवेश्य चुक्रां तदधो वङ्गं कृत्वाच्छनेः शनैः । तस्माद्यधिकं किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥ एवं द्वादशभिर्यामैर्ज्यते रस उत्तमः । स्फोटयेत् स्नाङ्गशीतं तन्महंनं गन्धकं ज्वजेत् ॥ अधःस्य नतं कृतं यज्ञीयात् तस्य मात्रया । यथोचितानुपानेन सर्वकर्मसु योजयेत् ॥” इति भावप्रकाशः ।

रसमूर्च्छनं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।)

पारदस्य मूर्च्छनम् । यथा,—

“सुशुभं विषलावन्ध्याकन्दैः सुदृष्टयान्वितैः । विनकोबांनिशाधारकवाककनकप्रवैः ॥

कृतं कृतेन यथेव वारान् समाभिषम्भयेत् । रसं संश्लिष्यतः सतस्त्वयेत् समापि कञ्चुकान् ॥” इति भावप्रकाशः ।

(तथास्य विवृतिः । “गन्धकेन रसं प्राशः सुदृष्टं महंयेद्विषम् । कञ्चुकाभो यदा कृतो विहाय वनचापलम् ॥ दृश्यतेऽसौ तदा ज्ञेयो मूर्च्छितो रसकोविदेः । असौ रोगचयं हन्याद्गुणानस्य योगतः ॥” इति मूर्च्छनम् ॥ ● ।

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारुमारब्धाधिकारे ।)

रसरानः, पुं, (रसानां धातूनां राना इति । “रानाङ्गःसिन्धुश्च ॥” ५ । ४ । ६९ । इति टच् ।) पारदः । रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ।

रसवेष्टः, पुं, (रसान् अपरान् धातून् वेष्टीति । लिङ् + पचाद्यच् ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ।

रसवती, स्त्री, (रसो विविधस्वाद्यरसो विद्यतेऽस्यामिति । रस + “रसादिभ्यश्च ॥” ५ । २ । ६५ । इति मत्तुप् । मस्य वत्वम् ।) महानसम् । इत्यमरः । (यथा, सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् । ५ । “यथा घृमादङ्गुलसामान्यविशेषः पन्थेति अमुमीयते तस्य च वङ्गुलसामान्यविशेषस्य सलक्ष्यो वङ्गुविशेषो दृष्टो रसवत्याम् ॥” ॥) रसविशष्टे, ङि । (यथा, आर्यासप्तशती । १०६८ । “रीषोऽपि रसवतीनां न कर्कषो वा चिरानुवन्धी वा ॥”) रसशोधनं, स्त्री, (रसः शोधितःशनेति । शुध् + ङिच् + ल्युट् । रसं पारदं शोधयत्वनेति वा ।) टङ्गुः । इति शैमचन्द्रः । (रसस्य शोधनम् ।) पारदशुद्धिः । यथा,—

“कुमारिकाचिकरक्तसर्षपैः कृतेः कषायैर्दृष्टीविमिश्रितैः । फलत्रिकेणापि विमर्हितो रसो दिनत्रयं सर्वमलेऽसुच्यते ॥ एवं कर्दपितः कृत्वा वङ्गो भवति निश्चितम् । वङ्गौषधीकषायेषु स्नेदिनः स वली भवेत् ॥ सर्पाचीचिकित्वावन्ध्याभङ्गारैः स्नेदितो वली । ततः सपावकद्राविः श्लिष्यः स्यादतिदीप्तिमान् ॥” इति भावप्रकाशः ।

(मत्तान्तरम् । “जयन्त्या वर्द्धमानस्य चन्द्रकस्य रसेन च । वायस्याच्चानुपूर्णेऽयं महंनं रसशोधनम् ॥ यथां प्रत्येकशक्तावन्महंयेत् सरसेन च । यावच्च मुष्कतां याति सप्रवारं विचक्षणः ॥ सुहृत्कोट्यारनालेन न्द्व्याच्छेद्यालयेत् सुधीः । सर्वदोषविनिर्मुक्तः सप्तकञ्चुकवर्जितः । जायते सुहृत्सतोऽयं युज्यते सर्वकर्मसु ॥” इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारुमारब्धाधिकारे ।)

रससिन्धूरं, स्त्री, (रसजातं सिन्धूरमिति ।) औषधविशेषः । तस्य नामान्तरं सिन्धूररसः ।

यथा,—

“सुहृत्सतस्य यज्ञीयाद्विषमभागचतुष्टयम् । सुहृत्सतस्य भागेकं तावत् क्षणिसमन्वयम् ॥ अथवा पारदस्याहं सुहृत्सतस्यैव हि । तयोः कल्पिकां कृत्वादिनमेकं विवर्णयेत् ॥ न्तिकां वासवा चार्धं कुट्टयेदतिशक्ततः । तथा वारचयं सन्धकं काचजूपीं प्रसेपयेत् ॥ न्तिकां शोडयित्वा तु जूप्यां कल्पिकां क्षिपेत् । तां जूपीं वायुकायन्त्रे स्थापयित्वा रसं पथेत् ॥ अग्निं निरन्तरं दद्याद्युवावृत्तचतुष्टयम् । यज्ञीयादूर्ध्वसंलयं सिन्धूरसङ्घं रसम् ॥” इति भावप्रकाशः ।

(मत्तान्तरम् । “एकं समं समं कृत्वा पारदं गन्धकमथा । नवसारं धूमसारं स्फटिकं धाममाचकम् ॥ निम्बसेन संमर्द्धं काचजूपां निवेशयेत् । सुखे पावाकखटिकां दत्त्वा सुद्रां प्रसेपयेत् ॥ सप्तभिर्नैतिकारवैः एकैश्च शोष्यैश्चैव । सन्धिद्रायां न्द्वयाद्यां जूपिकां तां निवेशयेत् ॥ पूरयेत् सिकतापूरैराग्नं मतिमान् भिवक् । निवेश्य चुक्रां दहनं मर्द्धं मध्यां खरं क्रमात् ॥ प्रज्वाला द्वादशं यामं स्नाङ्गशीतं सतद्वरेत् । स्फोटयित्वा तु सुक्ताभन्धुसंलयं वलं कथेत् । अधःस्यं रससिन्धूरं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥” इति रससिन्धूरम् ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारुमारब्धाधिकारे ।)

रसस्थानं, स्त्री, (रसः स्थानमाधार उतपत्तिस्थानं यस्य । रसस्य पारदस्य स्थानमन्त्रके ।) चिह्नजम् । इति शब्दचक्रिका । शरीरस्य रसस्थानम् । तस्य प्रमायं रसशब्दे दृष्टव्यम् ।

रसा, स्त्री, (माधुर्यादिरूपो विविधो रसोऽस्यास्यामिति । “अर्थाद्यादिभ्योऽच् ॥” ५ । २ । १९७ । इति षच् । रसति शब्दावति इति वा । रस + षच् । टाप् च ।) एष्टवो । इत्यमरः । रसना । (तत्पठ्यायो यथा, भावप्रकाशे । १ । १ । “राजा युक्तरसा रसा सुवहा रसना रसा । एनापथी च सुरवा सुगन्धा श्लेषी तथा ॥”) पाठा । (अस्याः पर्यायो यथा, भावप्रकाशे । १ । १ । “पाठावन्ध्यावङ्गो च प्राचीना पापशिक्षिका । एकाहीना रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्षिका ॥” शङ्करी । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“शङ्करी गजभया च सुवहा सुरभी रसा । महेदका कुन्दवनी वल्लो न बहुखर ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) कटुः । इति मेदिनी । प्राच्या । काकोली । इति शब्दरत्नावली । (रसात्कम् । यथा, भागवते । १० । १ । १२ ।

“रसा दिशश्च प्रतिभेदरे जनाः पेतुः क्षितौ वचनिवातश्चक्रवा ॥ यथा च तथैव । २ । १२ । १६ ।

“शुभ्रं विषलावन्ध्याकन्दैः सुदृष्टयान्वितैः । विनकोबांनिशाधारकवाककनकप्रवैः ॥

कृतं कृतेन यथेव वारान् समाभिषम्भयेत् । रसं संश्लिष्यतः सतस्त्वयेत् समापि कञ्चुकान् ॥” इति भावप्रकाशः ।

(तथास्य विवृतिः । “गन्धकेन रसं प्राशः सुदृष्टं महंयेद्विषम् । कञ्चुकाभो यदा कृतो विहाय वनचापलम् ॥ दृश्यतेऽसौ तदा ज्ञेयो मूर्च्छितो रसकोविदेः । असौ रोगचयं हन्याद्गुणानस्य योगतः ॥” इति मूर्च्छनम् ॥ ● ।

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारुमारब्धाधिकारे ।)

रसरानः, पुं, (रसानां धातूनां राना इति । “रानाङ्गःसिन्धुश्च ॥” ५ । ४ । ६९ । इति टच् ।) पारदः । रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ।

रसवेष्टः, पुं, (रसान् अपरान् धातून् वेष्टीति । लिङ् + पचाद्यच् ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ।

रसवती, स्त्री, (रसो विविधस्वाद्यरसो विद्यतेऽस्यामिति । रस + “रसादिभ्यश्च ॥” ५ । २ । ६५ । इति मत्तुप् । मस्य वत्वम् ।) महानसम् । इत्यमरः । (यथा, सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् । ५ । “यथा घृमादङ्गुलसामान्यविशेषः पन्थेति अमुमीयते तस्य च वङ्गुलसामान्यविशेषस्य सलक्ष्यो वङ्गुविशेषो दृष्टो रसवत्याम् ॥” ॥) रसविशष्टे, ङि । (यथा, आर्यासप्तशती । १०६८ । “रीषोऽपि रसवतीनां न कर्कषो वा चिरानुवन्धी वा ॥”) रसशोधनं, स्त्री, (रसः शोधितःशनेति । शुध् + ङिच् + ल्युट् । रसं पारदं शोधयत्वनेति वा ।) टङ्गुः । इति शैमचन्द्रः । (रसस्य शोधनम् ।) पारदशुद्धिः । यथा,—

“कुमारिकाचिकरक्तसर्षपैः कृतेः कषायैर्दृष्टीविमिश्रितैः । फलत्रिकेणापि विमर्हितो रसो दिनत्रयं सर्वमलेऽसुच्यते ॥ एवं कर्दपितः कृत्वा वङ्गो भवति निश्चितम् । वङ्गौषधीकषायेषु स्नेदिनः स वली भवेत् ॥ सर्पाचीचिकित्वावन्ध्याभङ्गारैः स्नेदितो वली । ततः सपावकद्राविः श्लिष्यः स्यादतिदीप्तिमान् ॥” इति भावप्रकाशः ।

(मत्तान्तरम् । “जयन्त्या वर्द्धमानस्य चन्द्रकस्य रसेन च । वायस्याच्चानुपूर्णेऽयं महंनं रसशोधनम् ॥ यथां प्रत्येकशक्तावन्महंयेत् सरसेन च । यावच्च मुष्कतां याति सप्रवारं विचक्षणः ॥ सुहृत्कोट्यारनालेन न्द्व्याच्छेद्यालयेत् सुधीः । सर्वदोषविनिर्मुक्तः सप्तकञ्चुकवर्जितः । जायते सुहृत्सतोऽयं युज्यते सर्वकर्मसु ॥” इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारुमारब्धाधिकारे ।)

रससिन्धूरं, स्त्री, (रसजातं सिन्धूरमिति ।) औषधविशेषः । तस्य नामान्तरं सिन्धूररसः ।

यथा,—

“सुहृत्सतस्य यज्ञीयाद्विषमभागचतुष्टयम् । सुहृत्सतस्य भागेकं तावत् क्षणिसमन्वयम् ॥ अथवा पारदस्याहं सुहृत्सतस्यैव हि । तयोः कल्पिकां कृत्वादिनमेकं विवर्णयेत् ॥ न्तिकां वासवा चार्धं कुट्टयेदतिशक्ततः । तथा वारचयं सन्धकं काचजूपीं प्रसेपयेत् ॥ न्तिकां शोडयित्वा तु जूप्यां कल्पिकां क्षिपेत् । तां जूपीं वायुकायन्त्रे स्थापयित्वा रसं पथेत् ॥ अग्निं निरन्तरं दद्याद्युवावृत्तचतुष्टयम् । यज्ञीयादूर्ध्वसंलयं सिन्धूरसङ्घं रसम् ॥” इति भावप्रकाशः ।

(मत्तान्तरम् । “एकं समं समं कृत्वा पारदं गन्धकमथा । नवसारं धूमसारं स्फटिकं धाममाचकम् ॥ निम्बसेन संमर्द्धं काचजूपां निवेशयेत् । सुखे पावाकखटिकां दत्त्वा सुद्रां प्रसेपयेत् ॥ सप्तभिर्नैतिकारवैः एकैश्च शोष्यैश्चैव । सन्धिद्रायां न्द्वयाद्यां जूपिकां तां निवेशयेत् ॥ पूरयेत् सिकतापूरैराग्नं मतिमान् भिवक् । निवेश्य चुक्रां दहनं मर्द्धं मध्यां खरं क्रमात् ॥ प्रज्वाला द्वादशं यामं स्नाङ्गशीतं सतद्वरेत् । स्फोटयित्वा तु सुक्ताभन्धुसंलयं वलं कथेत् । अधःस्यं रससिन्धूरं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥” इति रससिन्धूरम् ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारुमारब्धाधिकारे ।)

रसस्थानं, स्त्री, (रसः स्थानमाधार उतपत्तिस्थानं यस्य । रसस्य पारदस्य स्थानमन्त्रके ।) चिह्नजम् । इति शब्दचक्रिका । शरीरस्य रसस्थानम् । तस्य प्रमायं रसशब्दे दृष्टव्यम् ।

रसा, स्त्री, (माधुर्यादिरूपो विविधो रसोऽस्यास्यामिति । “अर्थाद्यादिभ्योऽच् ॥” ५ । २ । १९७ । इति षच् । रसति शब्दावति इति वा । रस + षच् । टाप् च ।) एष्टवो । इत्यमरः । रसना । (तत्पठ्यायो यथा, भावप्रकाशे । १ । १ । “राजा युक्तरसा रसा सुवहा रसना रसा । एनापथी च सुरवा सुगन्धा श्लेषी तथा ॥”) पाठा । (अस्याः पर्यायो यथा, भावप्रकाशे । १ । १ । “पाठावन्ध्यावङ्गो च प्राचीना पापशिक्षिका । एकाहीना रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्षिका ॥” शङ्करी । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“शङ्करी गजभया च सुवहा सुरभी रसा । महेदका कुन्दवनी वल्लो न बहुखर ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) कटुः । इति मेदिनी । प्राच्या । काकोली । इति शब्दरत्नावली । (रसात्कम् । यथा, भागवते । १० । १ । १२ ।

“रसा दिशश्च प्रतिभेदरे जनाः पेतुः क्षितौ वचनिवातश्चक्रवा ॥ यथा च तथैव । २ । १२ । १६ ।

रसात

“हजतो मे पितृर्वाभिः प्राथमाना रसा गता ॥”

“रसा रसातलं गता ॥” इति तट्टीकायां खामि-
पांदाः ॥ नदी । यथा, ऋग्वेदे ॥१११२१२॥१२॥

“याभी रसां चोदयोद्गः पिपिस्वयुः ॥”

“रसां नदीम् ॥” इति तट्टीकायां सायणः ॥

रसाञ्जनः, पुं, (रसां जनां + अञ्ज् ।

रसाया भूमेः खनः ।) कुकुटः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रसायनं, स्त्री, (रसानां अयनं रसस्य अये
जायते इति वा । जन् + ञ् ।) रसाञ्जनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रसाञ्जनं, स्त्री, (रसजातमञ्जनं इति मध्यपदलोपी
कर्मधारयः ।) रसजातमञ्जनविशेषः । रसवत्
इति भाषा । तत्प्रथमः । रसगर्भम् २ तार्क्ष्ये-
श्लोकम् ३ । इत्थमरः । रसोद्भूतम् ४ रसाय-
नम् ५ जलकम् ६ बालभेषजम् ७ दाह्यो-
क्तायोद्भवम् ८ रसराजः ९ बर्थाञ्जनम् १०
रसगर्भम् ११ अमिसारम् १२ । अस्य गुणाः ।
हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । मधुरत्वम् ।
कटुत्वम् । रक्तपित्तविषंघ्निहृद्दिक्कापस्फार-
नाग्निवृत्तम् ।

“रीत्यान्तु भायमानायां तत्कित्कित्नु रसाञ्जनम् ।
तदभावे तु कर्णसं दाह्योक्तायसुद्भवम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“दाह्योक्तायसमं चौरं पादं पक्वा यथायनम् ।

तदा रसाञ्जनात्सं तन्नेत्रयोः परमं हितम् ॥

रसाञ्जनं तार्क्ष्यश्लोकं रसगर्भं च तार्क्ष्येणम् ।

रसाञ्जनं कटुं सौम्यविषनेत्रविकारहृत् ।

उच्चं रसायनं तिक्तं क्षिप्तं व्रणदोषहृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रसाञ्जः, पुं, (रसेनाञ्जः युक्तः ।) आञ्जनातकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (आञ्जनातकशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

रसातलं, स्त्री, (रसायाः तलं निम्नभाग्रस्थलोक-
विशेषः ।) पातालम् । इत्थमरः । (यथा,
महाभारते ॥ १२ ॥ ३४७ ॥ ५६ ॥

“अथाह वेदानखिलात् रसातलगतो हरिः ॥”
पातालभेदः । यथा,—

“अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च तलातलम् ॥

महातलञ्च सुतलं सप्रमञ्च रसातलम् ॥

पातालभेदाः सप्तैव नामतः कौर्मिता अमी ।

तत्र पातालमेकेकं दशसाहस्रयोजनम् ॥”

इति शब्दमाला ॥

(इदमेव निवासकवचानां निवासस्थानम् ।
तथा च देवीभागवते ॥ ८ ॥ २० ॥ ८—१२ ॥

“ततोऽधस्ताच्च विवरे रसातलसमाह्वये ।

देतिया निवसन्त्येव पृथग्यो दानवाश्च ये ॥

निवासकवचा नाम हिरण्यपुरवाचिनः ।

काशेया इति च प्रोक्ताः प्रह्वनीका हवि-
भुजाः ॥

रसाभा

महौजस्योत्पत्तौव महासाहसिनकथा ।

सक्तेशस्य च हरेस्तेजसा हृतविक्रमाः ॥

विलेशया इव सदा विवरे निवसन्ति हि ।

ये वै वाग्भिः सरमया शुकदूत्या निरन्तरम् ॥

मन्त्रवर्णाभिरसुरास्ताङ्किता विभ्यति स हि ॥”

रसादानं, स्त्री, (रसानां आदानं यद्भवति ।) श्लो-
कम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसाया दानम् ।)
भूमिदानञ्च ॥

रसाधारः, पुं, (रसानां जनानां आधारः । रसां
पृथिवीं धरति स्थाकधेयैनेति वा । धृ + अच् ।)
छर्म्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ रसस्थाधारश्च ॥

रसाधिकः, पुं, (रसाय खर्वादीनां त्रयीकरणाय
अधिकः प्रबलः ।) टङ्क्यः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अधिकरसञ्च ॥

रसाधिका, स्त्री, (रसेन अधिका ।) काकोली-
नाम्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसाभासः, पुं, (रस इव आभासते इति । आ +
भास् + अच् ।) अनौचित्यविग्रहरसः । तस्य
लक्षणं यथा,—

“अनौचित्यप्रवृत्तये आभावो रसभावयोः ॥”

अनौचित्यञ्चान रसानां भरतादिप्रकीर्तलक्ष-
णानां सामग्रीरहितत्वे सत्येकदेश्ययोगित्वोप-
लक्ष्यपरं बोध्यम् । तत्र बालयुत्पत्तये एक-
देश्यतो दर्शयते । उपनायकसंस्थायां सुनिगु-
पत्कीगतायाञ्च । बहुनायकविषयायां रतौ

तथातुभयनिष्ठयां प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्बद्धम-
पात्रतियोगादिगते ऋद्धारे अनौचित्यम् । रौद्र-
गुणादिगतकोपे । शान्ते च हीननिष्ठे । गुणा-
द्यालम्बने चास्ये । ब्रह्मघातुत्साहे । अधम-
पात्रगतते तथा वीरे । उत्तमपात्रगतत्वे भयानके
श्रियमेवमन्यत्र । तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा
मम ।

“स्वामी सुगुहरो वचं चनमिदं बालाहमेकाकिनो
चौकीमावृणुते तमाजमजिनच्छायातमः—

सन्ततिः ।

तन्मे सुन्दर ! तुच्च लक्ष्य ! सहासा वर्त्मनि
गोप्या गिरः

श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथकजासक्तो हरिः
पातु वः ॥”

बहुनायकनिष्ठत्वे यथा,—

“कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्थे
येषां ज्ञते सुतनुः पाञ्चरथं कपोलः ॥”

अनुभयनिष्ठत्वे यथा,—

मालतीमाधवे नन्दनस्य मालत्याम् । पञ्चा-
दुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्व-
मिति श्रीमन्नोचकाराः । तद्योदाहरणं यथा
रत्नावल्याम् । सागरिकाया अन्योऽन्यदर्शनात्
प्राक् वल्लराजे रतिः । प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा
हयग्रीववधे । हयग्रीवस्य जलक्रीडावर्णने ।
अधमपात्रगतत्वे यथा,—

“अधमस्थलनङ्गपत्रवल्ली-
गिरिमञ्जीकुसुमानि कापि भिङ्गी ।

रसाद्य

अवचित्य निरौ पुरो निवस्था

खकपातुल्लपयाचकार भङ्गा ॥”

तियेगगतत्वे यथा,—

“मञ्जीमतञ्जीव वनान्तरेऽपि

वल्लान्तरे वल्लभमाह्वयन्ती ।

पञ्चदिपञ्ची कजनादभङ्गी

सङ्गीतमङ्गीकृतते स भङ्गी ॥”

आदिशब्दात्तापसादयः । रौद्राभावो यथा,—

“रक्तोत्पुलकविशाललोचनयनः कस्योत्तराङ्गो

सह-

भ्रंक्ताकर्ममपेतभीधुंतघनुन्वाको हरेः पञ्चनः ।

आभातः कटुकौक्तिभिः समसक्तहोमिक्रमं

कीर्णयन्

अंसास्फोटपटुयुधिष्ठिरमसौ हनुं प्रविष्टो-

रञ्जुनः ॥”

भयानकाभावो यथा,—

“अशक्तुवन् सोढुमधोरकोचनः

सहस्ररश्मिरिव यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहायङ्गान्तरं

निनाय विभ्यद्विचानि कौशिकः ॥”

अनौचित्यविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एव-
मन्यत्र । इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

रसान्तं, स्त्री, (रसात्मकोऽन्तो यत्र ।) वृत्तान्तम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चुक्रम् । इति भावप्रकाशः ॥

रसान्तः, पुं, (रसेन सह अन्तो यत्र ।) अन्वयेतसः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रसायकः, पुं, (रसं रसत्वमयति प्राप्नोति इति ।
अय + क्तुल् ।) दृक्विशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रसायनं, स्त्री, कटिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रसो
दुग्धं अयत्वं स्रजं यस्येति ।) तक्रम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ विषम् । (रसा रसरक्तादय इत्यन्ते
प्राप्यन्ते अनेनेति । र + क्णुट् ।) च्वरासाधि-
नाशकौषधम् । इति मेदिनी । (यथा, माघे ।
२ । ६३ ।

“वाङ्गुययुत्पयुञ्जीत शब्दपेचं रसायनम् ।
भवन्त्यस्येवमङ्गानि स्थानानि बलवन्ति च ॥”

“न सुतेन विना कान्तं न कान्तेन विना रसः ।
सूतकान्तसमायोगात् रसायनसुदीरितम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥

अथ रसायनाधिकारः । तत्र रसायनस्य
लक्षणमाह ।

“यन्मरायाधिविध्वंसि वयसस्तम्भककथा ।
चक्षुष्यं वृद्धं वृष्यं भेषजं तदुरसायनम् ॥”

रसायनस्य फलमाह ।

“दीर्घमायुः सुतोर्मिधामारोग्यं तद्व्यं वयः ।
देहेन्द्रियवर्णं कान्तिं नरो विन्देऽस्ययनात् ॥”

तद्विधिमाह ।

“पूर्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यास्य रसायनम् ।
प्रयुञ्जीत भिषक् प्राञ्चः क्षिप्रशुद्धतनोः सदा ॥

नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रसायनो विधिः ।
न भाति वाससि चिह्ने रङ्गयोगे रसाहितः ॥”

रसाय

अथ तदुदाहरणानि ।
 “श्रीतीर्थकं पयः सौमं हतमेकैकशो दिशः ।
 त्रिभूः समसमयथा प्राक् पौतं स्थापयेद्वयः ॥
 मङ्ककपस्याः स्वरसः प्रभाति
 प्रयोञ्च यद्यीमभुकस्य चूर्णम् ।
 रसो गुकुप्यास्तु सन्तुपुष्यः
 कल्कः प्रयोञ्चः खसु शङ्खपुष्याः ॥
 आयुःप्रदान्यामयनाशनानि
 बलात्स्वर्गस्वरवर्णानि ।
 मेधानि चैतानि रसायनानि
 मेध्या विशेषिणश्च शङ्खपुष्यौ ॥”

मङ्ककपर्णी ब्राह्मी । वरभी इति लोके । तदन्तर्भा
 मङ्गिहापि यास्या । तस्या अपि रसायनत्वान् ।
 “मासिकैश्च तुगाचीर्था पिप्यन्त्या लक्षणेन च ।
 त्रिपला सितया वापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥
 सिन्धुत्वशर्करासुष्ठीकवामधुगुहैः क्रमात् ।
 वर्षादिज्वभया प्राग्वा रसायनगुहैर्विद्या ॥

पुनर्नवस्थाङ्गपलं नवस्य
 पिटं पिबेद्यः पयसाहंमासम् ।
 मासत्रयं तत्रिगुणं समां वा
 और्ध्वोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥
 ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति
 दिने दिने शृङ्गरजःसमुत्थम् ।
 श्रीराशिनक्षे बलवीर्ययुक्ताः
 समाश्रान्तं जीवनमाप्नुवन्ति ॥
 श्रुतावरो सुखितिका गुहूची
 सहस्रिकर्षा सहस्रालम्बनी ।
 एतानि कृत्वा समभागयुक्ता-
 न्यायेन किंवा मधुनावल्लिङ्गान् ॥
 जराकुण्डल्यु विद्युत्तद्द्वौ
 भवेन्नरो वीर्यबलादियुक्तः ।
 विभाति देवप्रतिमः स निर्यं
 प्रभामयो भूरिविष्टुवुद्धिः ॥
 पौताश्वगन्धा पयसाहंमासं
 छतेन तिलेन सुखाम्बुना वा ।
 वीर्यस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
 बालस्य शस्यस्य यथासुदृष्टिः ॥
 अयःपलं गुग्गुलुरश्च योष्यः
 पलत्रयं शोधपलानि पञ्च ।
 पलानि चाष्टौ त्रिपकारश्च
 कर्षं लिहन् याव्यमरत्वमेव ॥”

शोहगुग्गुलुः ।

“न केवलं दीर्घमहायुरश्नुते
 रसायनं यो विविधं निवेधते ।
 गतिं स देवर्षिनिधिवतां शुभां
 प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाच्यम् ॥”

इति रसायनाधिकारे भावप्रकाशः ॥

(तथा च ।

“लाभोपायोद्दिशस्तानां रसादीनां रसायनम् ।
 पूर्वं वयसि मध्ये वा तत् प्रयोञ्चं जलात्मनः ।
 श्लिथस्य सुतरस्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥
 नाविशुद्धे शरीरे हि युक्तौ रसायनी विधिः ।

रसाय

वाचीकरो वा मल्लिने वञ्जे रङ्ग इवाचलः ॥”
 “रसायनानां विविधं प्रयोगश्चयवो विदुः ।
 कुटीप्रावेशिकं सुखं वातातपिकमन्वया ॥
 विन्वाते विभवे हर्म्यं प्राण्योपकरणे पुरे ।
 दिग्गुदीर्घां शुभे देशे त्रिगर्भां सुष्पल्लोचनान् ॥
 घृमातपरजोखालक्षीन्मूर्खांशुवलिङ्गिताम् ।
 सन्ध्वैतोपकरणां सुन्दरां कारयेत् कुटीम् ॥
 अथ पुण्येऽङ्गु संपूष्य पूष्यांक्षां प्रविशेच्छुचिः ।
 तत्र संशोधनेः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ॥
 ब्रह्मचारी धृतियुतः अर्द्धाभो जितैश्वर्यः ।
 दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥
 देवताशुक्लतो युक्तो युक्तस्वप्नप्रजागरः ।
 प्रियौषधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥
 हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं चाम् ॥
 हरिद्रा पिप्लो वेल्लं गुहूशोष्याम्बुना पिबेत् ॥
 खिन्धः खिन्नो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते ।
 ततः शुद्धशरीराय कृतसंस्पर्शनाय च ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा चतान्वितम् ।
 दद्याद्दयावकमाशुद्धेः पुराणश्रुततोऽथ वा ॥
 इत्यं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।
 यस्य यद्दयौगिकं पश्येत् सर्वमालोच्य साम्रा-
 वित् ॥”

• “कुटीप्रावेशः क्षयिनी परिच्छेदवतां हितः ।
 अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूयमातनिकोविधः ॥
 वातातपसहायोगा वस्यन्तेऽतो विशेषतः ।
 सुखोपचारा भङ्गोऽपि ये न देहस्यवाधकाः ॥”
 इत्युत्तरस्थानीयवागभटे ६६ अध्याये ॥
 विशेषस्तु तस्मिन्ध्याये ज्ञातयः ॥ ६६ ॥ रसः
 पारदः लक्षणाया तन्प्राप्तोय-हरितालादिकश्च
 अयनं आश्रय उपायो वा यस्य तत् । खर्णादि-
 करणम् ।

अथरसायने ईश्वर उवाच ।

“गोमूत्रं हरितालश्च गन्धकश्च मनःशिलाम् ।
 समं समं यद्दीत्वा तु यावत् शुष्यति धेयते ॥
 एकादशदिनं यावत् यत्नेन रक्षयेत् शुचिः ।
 मन्त्रेण धूपदोषादिनेवेदेदुग्धमिश्रितैः ॥
 मन्त्रस्तु ॐ हरिहराय रसायनं सिद्धिं कुरुकुरु
 स्वाहा । अयुतजपेन सिद्धिः ।
 तद्दुर्गं गोलकं कृत्वा वञ्जेगावेष्टयेत् पुनः ।
 नृत्तिकां लेपयेत्सस्य श्वायाशुष्कत्वा कारणेत् ॥
 गर्ते कुञ्जे विनिक्षिपे पलाशकाष्ठवृक्षानां ।
 ज्वालयेद्देहयामन्तु नान्यथा शङ्करोदितम् ॥
 तद्गुणं जायते सिद्धिर्बिद्धि सिद्धिममामुलम् ।
 तान्त्रपात्रे अस्मिन्धे विन्दुमात्रं नियच्छति ॥
 तत्तन्त्राज्यायने स्वर्णं नान्यथा शङ्करोदितम् ।
 दातव्यं गुरुभक्त्याय न दद्याद्दृष्टमानसे ।
 सिद्धपौत्रे भवेत्सिद्धिर्गायत्रीलक्षणापनेः ॥
 यस्मै कस्मै न दातव्यं दातव्यं शिवभक्तके ।
 अयिसुखं हिजातीनां पाचकानां विशेषतः ॥
 गोप्यं गोप्यं महागोप्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥”

प्रकारान्तरम् ।

“आनीयन्तुपुत्रेन सम्बलं त्रैलोक्यदयम् ।

रसायः

वसुराजं शिवशावं मायाविन्दुसमन्वितम् ॥
 • नीलचयचाटशतं प्रजपेत् सम्बलोपरि ।
 अश्रीतिलकमानं लक्ष्यधनुससङ्घम् ॥
 दुग्धमानीय यत्नेन चाष्टोत्तरशतं जपेत् ।
 वल्लयुक्तेन हृत्त्रेण दुग्धमध्ये विनिक्षिपेत् ॥
 उत्तापं ज्वालयेद्दीमान् मन्त्रमन्त्रेण बहिना ।
 रिपूर्वदार्ढ्यपयन्तमहंशोकं भवेद्दुर्घटि ॥
 तद्देवोत्तोल्ला तद्दुग्धं दुग्धं तोये विनिक्षिपेत् ॥”
 ततः परीक्षा कर्तव्या ।
 “निर्धुमं पावके त्रयं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।
 तत्रैव प्रजपेन्नन्तं सर्ववन्धनमात्मकम् ॥
 साङ्गं तोलकं तान्त्रं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।
 गुह्याप्रमाणां तद्दुग्धं सर्वं सर्वं हि शङ्करि ! ।
 रौप्यं भवति तद्दुग्धं नाम्नाया शङ्करोदितम् ॥”
 प्रकारान्तरम् ।

“लक्ष्यसर्पमेकं यद्दीत्वा तस्य सुखे शिववीर्यं प्र-
 यत्वा सर्पस्य सुखं गुह्यं वृद्धा नूतनलक्ष्मणय
 स्थालीमध्ये संस्थाप्य स्थालीसुखं नृदादिना
 संलिय निर्वनस्थाने प्रातरारभ्य पुनःप्रात-
 र्यावन बहिना ज्वालं दद्यात् । ततः शुभचक्रे
 स्थालीसुखसुहृत् सर्पभक्ष विद्याय शिववीर्यं
 यद्दीयात् । तैतत्तोलकमितं तान्त्रं गालयित्वा
 तस्मिन् गालिततान्त्रे रत्तिकमानं तत् शिववीर्यं
 दद्यात् तेन तत्तन्त्रादेव तन्त्रात् सुखोभूतम् ।
 आदौ शिवार्चनं कृत्वा पश्चात् प्रयोग एव
 कर्तव्यः ॥” इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेय-
 संवादे रसायनं नाम त्रयोदशः पटलः ॥)
 रसायनः, पुं, गरुडः । विकृष्टः । इति मेदिनी ॥
 रसायनप्रज्ञा, स्त्री, (रसायनेन फलति या ।
 फल् + अच् । टाप् ।) हरीतकी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥

रसायनश्रेष्ठः, पुं, (रसायनेषु श्रेष्ठः ।) पारदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रसायनी, स्त्री, (रसान् तैलादीन् अयते
 प्राप्नोतीति । अय + ल्युः । डीप् ।) गुहूची ।
 काकमाची । महाकरुणः । गोरक्षशुग्धा ।
 मांसच्छेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मङ्गिहा ।
 अस्याः पर्यायो यथा,—
 “मङ्गिहा विक्रमा जिह्वी समङ्गा कालमेविका ।
 मङ्ककपर्णी भर्षारी भञ्जी योजनवङ्गापि ॥
 रसायन्यकणा काला रक्ताङ्गी रक्षयटिका ।
 भञ्जीतकी न गण्डीरी मञ्जुषा यच्छरङ्गिनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रसालं, स्त्री, (रसं आलातीति । आ + ला +
कः ।) सिद्धकम् । बोलम् । इति मेदिनी ॥

रसालः, पुं, (रसं आलाति यद्वाति । आ + ला +
कः ।) इक्षुः । आन्नः । इत्यमरः । (यथा,
 साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे अतिप्रयोक्तृककारे ।
 “प्रागिव हरिकाचीर्णा चित्तसुक्तलिकाकुलम् ।
 प्राञ्चादुद्दिन्नवकुलरसालसुकुलत्रियः ॥”)
 पनसः । इति शब्दरत्नावली । कुन्दरत्नम् ॥
 गोधूमः । पुष्कनामेष्टुः । इति राजनिर्घण्टः ।

रसास्वा

रसास्वा, स्त्री, (रसेन स्वास्वा ।) नास्ती । इति शब्दचन्द्रिका ।

रसाना, स्त्री, (रसान् आलातीति । आ + ला + कः । टाप् ।) रसाना । दूर्वा । विदारौ । इति मेदिनी । प्राच्या । इति शब्दरंजनावली । शिखरिणी । तन्पथ्यायः । मार्कितान् । इत्यमरः । तस्याः करप्रकारो यथा,—

“आदौ माह्विमन्ममभूरहितं दध्यात्कं प्रकैरं शुभं प्रत्युगोन्मितां मुचिपटे क्विचिच्च

क्वचित् चिपित् ।

दुग्धेनाह्वनेन न्यप्यनवस्नत्त्वां हृष्टं स्वावये-
देकावीजलवक्त्रचन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तदुयोजयेत् ।
भीमेन प्रियभोजनेन रचिता नाम्ना रसाना

स्वयं

श्रीकृष्णेन पुरा पुनःपुनरियं प्रीत्या समा-
स्वादिता ।

यथा येन वसन्तवर्षात्तद्दिने सेवा परं निवृत्तश-
क्तस्य स्यादतिवीर्यवृद्धिरनिशं सर्वैर्न्यायां

वक्तुम् ।

श्रीश्री तथा प्ररदि ये रविश्रीधिताज्ञा
ये च प्रमत्तवनितां सुरतातिखिन्नाः ।

ये चापि मार्गपरिचर्यैश्च शीर्षागान्ना-
स्त्रिभामयं वपुषि पीयथमाशु कुर्यात् ।

रसाना शुक्रला ब्रह्मा रोचनी वातपित्तजित् ।
द्वीपनी हृद्यो जिग्भा मधुरा शिशिरा सरा ।
रक्तपित्तं हृषां दाहं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ।

अपि च ।
“दधोऽर्द्धाङ्गकमीषद्वन्मधुरं खलस्य चन्द्रनुतेः
प्रशं चौरपलक्ष पञ्च हविषः शुक्राश्चतुर्भोष-
कान् ।

एकामाशचतुष्टयं मरिचतः कर्षं लवङ्गं तथा
धृत्वा शुक्रपटे शनैः करतलेनोन्मथ्य विस्वा-
वयेत् ॥

नृद्धाङ्गे नृगनाभिचन्दनरसदृष्टेऽगुक्कद्रूपिते
कर्पूरेण सुगन्धितं तदखिलं संलोच्य संस्थाप-
येत् ।

खलार्थं मधुरेश्वरेण रचिता शिवा रसाना
स्वयं

भोक्तुर्भोजयद्वीपनी सुखकरी कान्तिव नित्यं
प्रिया ॥”

इति भावप्रकाशः ।

रसालिङ्गा, स्त्री, शीर्षनाला । इति शब्दचन्द्रिका ।
चाकुलिया इति भाषा ।

रसाली, स्त्री, (रसान् आलाति या । आ +
ला + कः । डीप् ।) पुष्पकेतुः । इति राज-
निर्घण्टः ।

रसानाशा, स्त्री, पलाशोक्तता । इति राज-
निर्घण्टः ।

रसास्वादः, पुं, (रसस्य स्वास्वादः ।) अखल-
वस्त्रवस्त्रनेनापि पित्तवृत्तेः सविकल्पान-
न्वास्वादनम् । समाधारभसमये ववि-

कल्पानन्वास्वादनं वा । इति वेदान्तसारः ॥३॥
“चतुर्थं विद्वन्माह अखलविति । उक्तसविकल्पक-
समाधौमेधे द्वितीयः शब्दानुविद्विष्यपुटी-
विश्लेषस्तस्मिन् य आनन्दो वाङ्मयशब्दादि-
विषयप्रपञ्चभारत्यागप्रयुक्तो न तु चेतन्यप्रयुक्तः ।
यथा निधियह्वनाय प्रवृत्तस्य निधिपरि-
पालकभूतप्रतीत्याहृतस्य निधिप्राप्तेः अभावेऽपि
भूताद्यनिवृत्तिनिर्माणे कोऽपि महानानन्दो
भवति तथा सविकल्पकसमाधावखलवस्त्रनव-
लम्बनेन निव्यानन्दरसास्वादानभावेऽपि अविद्य-
वाङ्मयप्रपञ्चनिवृत्तिजन्यानन्दं सविकल्पककल्पं
ब्रह्मानन्दभमेधे स्वादयति तद्रसास्वादनमित्यर्थः ।
कथयन्मरमाह समाधौत्यादि । निविकल्पक-
समाधारभकाद्ये अगुभूय मानसविकल्प-
कानन्द्यागासहच्युतया पुनस्तस्यैवास्वादनं
रसास्वाद इत्यर्थः ॥” इति सुबोधन्यास्या
तट्टीका ।

रसास्वादौ, [न] पुं, (रसं मधु आस्वादयितुं
प्रीतमस्य । आ + स्वाद् + णिनिः ।) भ्रमरः ।
इति शब्दमाला ॥ रसास्वादविश्लेषे, चि ।

रसाङ्गः, पुं, (रसः आङ्गा आस्वा यस्य ।)
सरलद्रवः । इति रत्नमाला ॥

रसिकः, पुं, (रसोऽख्यस्याच्चेति वा । रस् + ठक् ।)
सारसपक्षी । इति राजनिर्घण्टः । सुरङ्गः ।
हृत्की । इति सारसतः । सरसे, चि । इति
मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । ३ ।

“पिबत भागवतं रसमालयं
सुहृदश्चो रसिका सुवि भावुकाः ॥”)

रसिका, स्त्री, (रसिक + टाप् ।) रसाना ।
रसुरसः । इति मेदिनी । काशी । रसाना । इति
विश्वः ॥

रसिकेश्वरः, पुं, (रसिकानां रसज्ञानामीश्वरः ।)
श्रीलक्ष्मणः । यथा,—

“द्वन्वावनाम्नरे रस्ये रासोत्सवससुत्सुकम् ।
रासमखलमध्यस्थं नमामि रसिकेश्वरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३२ अध्यायः ॥
(रसिकश्लेषः ॥)

रसितं, स्त्री, (रस शब्दे + भावे क्तः ।) मेघ-
निर्घोषः । इत्यमरः । रतम् । खडांदिखचिते,
चि । इति मेदिनी ॥

रसुनः, पुं, (रस + उन्नन् ।) लसुनः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (विवरयमस्य रसोनशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

रसेन्द्रः, पुं, (रसानां धातुरसानामिन्द्रः श्रेष्ठः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाव-
प्रकाशे । १ । १ ।

“असाधो यो भवेद्दोगो यस्य नास्ति चिकित्-
सितम् ।
रसेन्द्रो ह्यस्मि तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥”
अस्य पर्यायादिर्कं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

रसोत्तमः, पुं, (रसेषु उत्तमः । यथा, रसः
उत्तमोऽख्य ।) सुतः । इति राजनिर्घण्टः ।
भृङ्गरसश्च ।

रसोन

रसोद्भव, स्त्री, (रसान् पारदधातोश्चोद्भवतीति ।
उत् + भू + ञच् ।) द्विगुणम् । इति राज-
निर्घण्टः । रसजाते, चि ।

रसोनः, पुं, (रसेनेकेनोनः ।) रसुनः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तस्योत्पत्तिर्विधा,—

“राहोरन्तचौर्येण लनात् ये पतिता गजान् ।
अन्तस्य कथा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ।
द्विजा नाश्रन्ति तमसो देवदेहसमुद्भवम् ।
साक्षादन्तसम्भूतेर्गाम्भीः सरसायनम् ॥”

इति वाभटे उत्तरस्थाने ३६ अध्यायः ।
“अथ वीर्येषु वक्ष्यामि रसोनस्य महामते ।
रसेश्च पञ्चभिर्युक्तो रसोनस्तेन वर्जितः ॥”
“दधा वातादिशमवो रसोनो विहितो युधैः ।
जाङ्गलानि रसान्धेव भोजनार्थं प्रदापयेत् ॥”
इति हारीशे कल्पस्थाने ऋतौयेऽध्याये ।
अथास्यगुणाः ।
“रसोनो हृद्यो वृष्यः क्षिप्रधोः पाचनः
सरः ।
रसे पाके च कटुकक्रीडणो मधुरको मतः ।
भ्रमसन्धानकृत्कच्छो गुरुः पित्तासहृद्भिः ।
बलवर्धकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
अन्यद्विवरणमस्य रसोनकशब्दे लसुनशब्दे च
द्रष्टव्यम् ॥)

रसोनकः, पुं, (रसोन + स्वार्थे कन् ।) रसुनः ।
तन्पथ्यायः ।

“लसुनस्तु रसोनः स्यादुयगन्धो मञ्जीषधम् ।
अरिष्टो ऋच्छकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥”
तस्योत्पत्तिर्विधा,—

“यदाहृतं वेनतेयो जहार सुरसत्तमात् ।
तदा ततोऽपतद्विन्दुः सरसोनोऽभवद्भुवि ॥
पञ्चभिश्च रसेर्युक्तो रसेनास्तेन वर्जितः ।
तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः ॥”
अस्यावयवगुणाः ।
“कटुकश्चापि ऋषेष्टु तिलः पञ्चैश्च संस्थितः ।
नाले कषाय उद्दिष्टो नालायै लवणः स्मृतः ।
बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसकद्रुगुणवेदिभिः ॥”
अस्य भक्ष्यगुणाः ।
“रसोनो हृद्यो वृष्यो क्षिप्रधोः पाचनः सरः ।
रसे पाके च कटुकक्रीडणो मधुरको मतः ।
भ्रमसन्धानकृत् कच्छो गुरुः पित्तासहृद्भिः ।
बलवर्धकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥”
सुदोग्धीर्बल्वरकुण्डलिसुख-
विषन्वगुणावचिकाशशीफान् ।
दुर्नामकुण्डलानसादनकु-
समीरकन्धासकषाश्च हन्ति ॥
मयं मांसं तथाकञ्च हितं लसुनसैविनाम् ।
थायाममातपं रोचमतिनीरपयो युक्तम् ।
रसोनमन्नं पुत्रवृद्धयेदेतन्निरन्तरम् ॥”
इति भावप्रकाशः ।
(तथास्याम्ना विदित्विधा,—
“अन्तमधने जातः सरासुरसुषो महान् ।

जहार वैजतीयश्च चक्षुना चिदिवं गतः ॥
संयामभ्रमसम्प्राप्ते अभवेगप्रधाविते-
आरुद्रि वैखर्वं प्राप्ते श्रुता ह्यन्यतविन्दवः ॥
सक्तत् सन्दूषिते देहे पतिताक्षत्र संस्थिताः ।
तस्मात् कालवशाज्जातं दुर्भिक्षं ह्यारुद्राब्धि-

कम् ॥
विमुष्काः कानने सर्व्वा वृचकाक्षप्रतानिकाः ।
तस्माच्च कान्ते सर्व्वे प्रकटं गहनं गताः ॥
तेषां मध्ये जेरायज्ञो गतिहीनोऽतिजल्जरः ।
सयष्टिः सरखिस्तुष्यः श्रीर्षदन्नावलीसुखः ॥
सर्व्वक्तस्यैः श्लुधापत्रैः ऋषिभिस्तत्र विभुतः ।
सोऽपि श्लुधातुरः सर्व्वा पथ्येऽत्युर्व्वरां महीम् ॥
कुञ्चितं पुण्ययोगेन दृष्टवान् विटपान् मुभान् ।
नीलशैवालसङ्घाशान् श्राङ्गान् बहुकान्

भुवि ।
श्लुधासंपीडनेनापि भुक्तवान् साङ्गानपि ॥
वस्त्रावागन्तरे शुष्कान् विटपान् तदनन्तरम् ।
भुक्तवान् कन्दकान् सोऽपि मासमेकं तथा

ऋषिः ॥
पश्चात् सुभिचे सज्जाते सर्व्वे चैकत्र संस्थिताः ।
सोऽपि वृद्धो युवा भूत्वा गतस्तत्र च यत्र ते ॥
तं दृष्ट्वा विस्मयापन्नाः प्रप्रच्छुः किं कृतं त्वया ।
नोक्तवान् सोऽपि किञ्चिच्च तथा तैः श्रापित-

स्ततः ॥
यत्तया खादितं द्रव्यं तदभस्यं द्विजातिभिः ।
दुर्गन्धमपि चित्रञ्च तस्माज्जातं रसोनकम् ॥”
“तेन रसोनकं नाम विख्यातं भुवनत्रये ।
कुक्कुटाक्षनिर्भं ग्रीष्मे शीर्षोर्णपर्यं समुद्धरेत् ॥
बहुषु पुटे सुनिर्गन्धं धारयेत्तन्महामते ।
दोषाभिर्दृष्टान्नात्तत्र स्त्रियते दीप्यते भुवि ॥
वर्षासु शिशिरे चैव कारयेन्मात्रया युतम् ।
रामतं जीरके हे च अजमोदाकटुजयन् ॥
रुतसौवर्षलीपेतं वातरोगे विशेषतः ।
मातुलुङ्गरसेनापि श्लालाहे प्रकीर्तितः ॥”

इति हारीते कल्पस्थाने ललीयेऽध्याये ॥
अस्याभ्यत् द्विजाभस्यत्वकारादिकं रसोनशब्दे
द्रव्यम् ॥

रसोपलं, स्त्री, (रसवत् पारद इव उपलम् ।)
मौक्तिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रसं, स्त्री, (रस + “लघिष्णुविरसिभ्यः कित् ।”
उणा० ३।१२ । इति नप्रत्ययः ।) द्रव्यम् ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यासुव्यादित्तः ॥
रस्यं, स्त्री, (रसात् भुक्तान्नादिपरिपाकात् आगत-
मिति । रस + यत् ।) रक्तम् । इति शब्द-
चक्रिका ॥ (यथा, महाभारते १२।४।५०।३२ ।
“यज्ञैव गन्धिनो रस्यं नरूपं सशर्षशब्दवत् ॥”
रसयुक्तं, त्रि । यथा, भगवद्गीतायाम् । १७।५ ।
“रस्याः क्षिप्त्वाः स्थिरा ह्यस्या आहाराः
सात्त्विकप्रियाः ॥”

रस्या, स्त्री, (रसाव हित्वा । रस् + यत् । टाप् ।)
राका । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“राका सुकरवा रस्या सुवह्वा रसना रसा ।

एलापर्वो च सुरवा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रंश्च, तु क गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रंश्चयति रंश्चा-
पयति । इति दुर्गादासः ॥

रंश्चः, [स्] स्त्री, (रम + “रमेच् ।” उणा०
४।२।३ । इति अस्तुन् ङुगागमश्च । “अहि
रहिभ्यामस्तुन् इत्यहो रंश्च इति धातुप्रदीपः ।”
इत्युज्ज्वलः ।) वेगः । तत्पठ्यायः । तरः २
रयः ३ र्यदः ४ यवः ५ । इत्यमरः ॥ रंश्चः ६
यवनः ७ । इति तट्टीका ॥ (यथा, रघुः ।
२।३४ ।

“न पादपोष्णलनशक्ति रंश्चः
श्लोकेषु ये ऋक्षन्ति मास्तस्य ॥”
रश्च, लजि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रश्चति सुखं लीनः । इति दुर्गा-
दासः ॥

रश्च, इ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
व्यात्म० सक०-सेट् ।) र्श्च, रंश्चते । इति दुर्गा-
दासः ॥

रश्च, तु क त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रश्चयति श्लोकं
धीरः । इति दुर्गादासः ॥

रश्चः, [स्] स्त्री, (रमन्तेऽस्मिन् । रश्च + “देशे च
च ।” उणा० ४।२।४ । इति अस्तुन्प्रत्ययः ।
हकारश्चान्तादेशः । “रश्च त्यागे अस्मादस्तुनि
रश्च इति धातुप्रदीपः ।” इत्युज्ज्वलः ।)
निर्जनम् । तत्पठ्यायः । विविक्तः २ विजनः ३
द्वन्द्वः ४ निःशलाकः ५ रश्चः ६ उपाशुः ७
इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ । ३।३ ।

“तद्दानं नृत्तसुरभि चित्तोन्धरः
रश्चस्युपाशय न हृषिमाययौ ॥”
तत्त्वम् । रतिः । गुह्यम् । इति मेदिनी ॥

रश्चः, [स्] य, विजनम् । इत्यमरः ॥
“रश्चो निधुवनेऽपि स्याद्गहो गुह्ये नपुंसकम् ॥”
इति रभसश्च ॥

“देशादन्वच रश्चोऽयं शब्दान्तरं वास्तु सुरत-
वाचकम् ॥” इत्युज्ज्वलः । ४।२।४ ।

रश्चस्यं, त्रि, (रश्चसि भवम् । रश्चसु + दिगादि-
त्वान् यत् । इत्युज्ज्वलः । ४।२।४ ।) गोप-
नीयम् । रश्चसि भवम् । इति मेदिनी अमरश्च ॥
रश्चस्यरोमस्यर्षनिषेधो यथा,—
“न सर्पशस्त्रैः क्रोडैत स्वानि स्वानि न संशुषेत् ।
रोसायि च रश्चस्यानि नाश्रियेन सदा व्रजेत् ॥”
इति कौर्मि १५ अध्यायः ॥

रश्चस्या, स्त्री, (रश्चस्य + टाप् ।) नदीभेदः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ६।६।१८ ।
“रश्चस्यां शतकुम्भां च सरयू च नरेन्द्रे ।”)

राका । पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
रहितं, त्रि, (रश्च + क्तः ।) वर्जितम् । यथा,—
“जावस्तकमादौ च अन्ते च नृत्तस्यनकम् ।

गुरोस्तद्वहितं क्त्वा जपकर्म समाचरेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

अपि च ।
“दिग्घोऽन्वेषान्पिरहितो जन्मर्षाऽपि भये-
वितः ।
भं भवेदन्वेषेऽन्वेषे योगेऽप्येवं विचिन्तयेत् ॥”
इति जातकपद्धतिः ॥

रा, ल दाने । गह्वरी । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल, राति ।
इति दुर्गादासः ॥

राः, स्त्री, (रा + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् ।) विभ्रमः ।
दानम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥ काञ्चनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

राः, [ये] पुं, (रा दाने + “राति षेः ।” उणा०
२।६।६ । इति षेः ।) धनम् । (यथा, भाग-
वते । ३।२५।३८ ।
“आत्मानमनु ये चेहं ये रायः पशवो
यथाः ॥”)

स्वर्णम् । इत्यमरः ॥ शब्दः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (स्त्री, श्रीः । यथा, ऋग्वेदे । १०।
१११।७ ।
“स चन्त्यदुषवः सूर्य्येण चित्रामस्य कीतवो
रामविन्दुम् ॥”
“चित्रां नानावर्णां रां रायं श्रियमविन्दुम् अज-
भक्तम् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

राका, स्त्री, (रा दाने + “लदाधारादिक्लिभ्यः
कः ।” उणा० ३।४० । इति कः । बहुल-
वचनादेव न ह्रस्वः ।) नदीविशेषः । (सा च
शास्त्रलोड्डीपस्थानां नदीनामन्यतमा । यथा,
भागवते । ५।२०।१० ।

“तद्यु वर्षाद्रथो नद्यश्च सप्तैवाभिजाताः । सुरसः
शतशृङ्गो वामदेवः कुम्भः कुमुदः पुष्या-
वनः सहस्रश्रुतिरिति । अशुभनी सिनीवाली
सरस्वती कुङ्कु रजनी मन्दा राकेति ॥”
कच्छरोगः । नवजातरजःस्त्री । (रायते दीयते
देवेभ्य हविर्यस्याम् । इति निघण्टुटीकायां ह्र-
राजयज्वा । ५।५।२१ ।) सम्पत्कृत्यतिथिः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २।३२।४ ।

“राकामहं सुहृवां सुष्टनीहृवे
श्रुणोतु नः सुभगा नोधतुसना ॥”
“संपूर्णचन्दा पीणमासी राका ॥” इति सायणः ॥
राक्षसीविशेषः । सा च खरस्य सूर्य्येयस्यायाश्च
जननी । यथा, महाभारते । ३।२७४।१-८ ।
मार्कण्डेय उवाच ।

“पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधाद्दृष्टोऽभयश्रुतिः ।
विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमेकत ॥
बभूधे तस्तु सैक्रोधं पितरं राक्षसेन्द्रे ।
जुवेरक्तप्रसादार्थं यतते स सदा शुभ ॥
स राजराजो कङ्गायां निवसन्नरवाहनः ।
राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥
ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुस्तुभवाः ।
ऋषिं भरतशाङ्कं । शुक्रमीजविशारदाः ॥

राजसः

पुष्पोक्तटा च राका च माजिनी च विशी
पते ।
अथोऽन्यथायुया राजन् । अथस्वामोः सुम-
धमाः ॥
क तासां भगवीस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
सोऽपानोपमान् पुत्रानेकेकस्या यथेष्टितान् ॥
पुष्पोक्तटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राजसंशरौ ।
कुम्भकर्णदशशोषौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥
माजिनी जनवामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
राकाया मिथुनं जज्ञे खरः श्रुपणखा बथा ॥”
राजसः, पुं, रजस्यस्मात् रजः रज एव राजसः ।
तत्प्रायः । कौशपः २ क्रयात् ३ क्रयाद् ४
असपः ५ आशरः ६ राजसंशरः ७ राजि-
शरः ८ कर्षूरः ९ निकषात्मजः १० यातु-
धानः ११ पुण्यशरः १२ वैश्वतः १३ यातु १४
रजः १५ इत्यमरः ॥ सन्ध्यात्मजः १६ चूपाटः १७
रजनीशरः १८ कौशायाः १९ वृक्षजाः २०
नक्षत्रः २१ पलाशी २२ पलाशः २३ भूतः
२४ । इति शब्दरत्नावली ॥ कीलाशरः २५
कक्षावः २६ कटपुः २७ अगिरः २८ कीला-
लपाः २९ नरधिष्यः ३० । इति जटाधरः ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
ततः सुदृग्गणो जाता जज्ञे कोपाश्रयात्ततः ॥
सुतुषामान्याकाराच्च सोऽखलजगवांस्ततः ।
विरूपाः क्षत्रुणा जातास्तेऽभ्यधावन् तं
प्रभुम् ॥
नेवं भो रज्यतामेव ते रक्तं राजसास्तु ते ॥”
इति बृहपुराणम् ॥ * ॥
अपि च ।
“रजोगर्भं क्रोधवशात् स्वनामानमणीकनम् ।
इन्द्रियां नियुतं तेषां भीमसेनाज्ञतं चयम् ॥”
इति मातृषु आदिर्गर्भे कश्यपाख्यनाम ६
अध्यायः ॥ * ॥ राजसभोग्यानि यथा,—
“सुकोटाशुपुत्रश्च यथोच्छ्रितान्वितं भवेत् ।
केशावपन्नमाधुतं मातृत्वश्रावणवेत् ॥
एभिः संसृष्टमन्नश्च भागो वै रजसो भवेत् ।
तस्मान्ज्ञात्वा सदा विद्वान्नाम्बेतानि वर्णयेत् ॥
राजसा नाम ये प्रोक्तास्ते भुङ्क्त्वन्नभीदशम् ॥”
इति वामनपुराणे ३६ अध्यायः ॥ * ॥
तेषां विहारः स्वर्गलोकादधः । यथा,—
“अनीचचरा ये च भूतप्रेतपिशाचकाः ।
बर्णयित्वा रजगणांस्ते तत्रैव चरन्ति हि ॥
बोहं विक्रमये शक्तिसौघां सन्भतपापनाम् ।
अत ऊर्ध्वं हि विप्रेन्द्र राजसा ये ज्ञतेनसः ।
ते तु स्वर्गादधः सर्वे विहरन्त्यर्हवर्णिताः ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः ॥ * ॥
(अनेनाभिहितस्य रोगिनो जज्ञे च यथा,—
“सक्रोडदृष्टिं भुङ्कती सुदृग्दन्तं ससंभ्रमम् ।
प्रहरन्तं प्रधावन्तं शब्दन्तं भैरवाननम् ॥
अस्मादिनापि बलिनं नष्टनिदं विशाचरम् ।
निर्गन्तमसुचिं शूरं क्रूरं परवभाषिणम् ॥

राजा

रोषं रक्तमात्रात्पौररक्तमद्यामिप्रियम् ।
दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहानं दशनच्छरी ।
हसन्ममकाणे च राजसाधिहितं वदेत् ॥”
इति वाग्भटे उत्तरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः । यथा,
“आसुरो ब्रविणादानाङ्गान्धः समयात्मियः ।
राजसो युद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छलान् ॥”
इत्युद्वाहृतत्वम् ॥
(एतन्नयान्तरश्च यथा, मनुः । ३ । ३३ ।
“इत्वा श्चत्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं सदतीं
गृह्णात ।
प्रसज्य कन्याहरणं राजसो विधिरुच्यते ॥”
राजसविवाहस्तु क्षत्रियस्यैव प्रशस्तः । यथा,
तत्रैव । ३ । १०४ ।
“चतुरो ब्रह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कर्षयो विदुः ।
राजसं क्षत्रियस्यैकं आसुरं वैश्याश्रयोः ॥”
निन्द्यप्रजोत्पत्तिजनकतया तु ब्राह्मण्यपेक्षया
राजसादिविवाहस्य गृह्णित्वमाह तत्रैव ।
३ । ४१—४२ ।
“इतरेषु च शिष्टेषु वृशंसानुनवादिनः ।
जायन्ते दुस्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहेरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विष-
र्णयेत् ॥” * ॥
अब्दविशेषे, पुं, स्त्री । यथा, दृष्टसंहिता-
याम् । ८ । ४५ ।
“इन्द्राभिदेवं दृष्टमं युगं यत्
तत्राद्यमब्दं परिधाविर्षमम् ।
प्रमादयानन्दमनःपरं यत्
स्याद्वाचसं चानलसंज्ञितम् ॥”
रजःसम्बन्धिनि, त्रि ॥
राजसो, स्त्री, (राजस + स्त्रीप्) कौशपी ।
राजसपत्नी । यथा, रघुः । १२ । ६१ ।
“दृष्ट्वा विचिन्तता तेन लक्ष्म्या राजसोऽवता ।
जानकी विषवक्त्रोभिः परीतेव महौषधिः ॥”
दंष्ट्रा । दृष्टदन्तंति यावत् । इति हेमचन्द्रः ॥
अष्टा पौरनामगन्धर्षमिति यावत् । इति
मेदिनी ॥ सायाद्बेला । यथा,—
“प्रातःकालो सुहृत्सौखीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्नःस्त्रुहृत्सुहृत्सुः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥
सायाह्नस्तुहृत्सुहृत्सुः स्यात् आह्नं तत्र न कार-
येत् ।
राजसो नाम सा वेला गृह्णता सर्वकर्मसु ॥”
इति तिथ्यादितत्वम् ॥
राजसंज्ञः, पुं, (राजसानामिन्द्रः ।) रावणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (राजसपतिमात्रे च ।
यथा, महाभारते । १ । १५४ । १८ ।
“धृक् । स्वामसति पुंस्त्वामे मम विप्रिय-
कारिणि ।
पूर्वेषां राजसंज्ञायां सर्वेषामयशस्करि ॥”
राजा, स्त्री, (लाक्षा । रलयोरेक्यात् लस्य
रत्वम् ।) लाक्षा । इत्यमरः ॥

रागः *

राज. ऋ श्रोवाणमर्षयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-पर०-अन०-सक०-चु-सेट् ।) श्रोवः
क्षेहरहितोभावः । अलमर्थो भूषणं सामर्थ्यं
निवारणश्च । ऋ, अरराखत् । इति दुर्गा-
दासः ॥
रागः, पुं, (रञ्जनमिति रज्यतेऽनेनेति वा । रञ्ज
+ भावे करणे वा घञ् । “घञि च भाव-
करणयोः ।” ६ । ४ । २७ । इति जलोपः ।)
मातृष्यम् । लोहितदिः । (यथा, कुमारः ।
३ । ३० ।
“रागेण बालारणकोमलेन
चतुप्रबालोऽमलश्चकार ॥”)
क्षेत्रादिः । अतुरागः । (यथा, आध्यात्म-
शास्त्रम् । २७० ।
“तानवमेव हित्तः परोपहितरागमदन-
सङ्घटितः ।
कथं इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा ॥”
गान्धारादिः । वृषः । इति मेदिनी ॥ चक्रः ॥
सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ लाक्षादिः ।
(यथा, कुमारः । ४ । १६ ।
“तमिमं कुरु दक्षिणैतरं
चरयं निमित्तरागमेहि मे ॥”)
रक्तिमलिट् । रञ्जनम् । इति नानार्थरत्न-
माला ॥ प्रीतिः । यथा,—
“वीतरागभयक्रोधिस्थितधीर्मान्निदुष्यते ॥”
इति भगवद्गीताश्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“सुखमप्यधिकं चित्तं सुखस्वनेव रज्यते ।
यतस्तु प्रणयोत्कर्षात् स राग इति कीर्त्तते ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥
(अभिमतविषयाभिजावः । स तु पञ्चलक्षणान्त-
र्गतः । यथा,—
“अविद्यासित्तारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च
क्षेत्राः । रागोऽभिमतविषयाभिजावः ।” इति
शिशुपालवधटीकायां मल्लिनाथः । ४ । ५६ ॥
“सुखानुश्रयोः रागः ।” इति पतञ्जलिः । गान-
शास्त्रीयरागा यथा । भरतमते ङ्गुमङ्गते
च रागः षड्विधः । तेषां नामानि यथा ।
भैरवः १ कौशिकः २ हिन्दोलः ३ दीपकः ४
श्रीरागः ५ मेघः ६ । ङ्गुमङ्गरतयोर्मते प्रत्येक-
मेघं पञ्च रागिण्यः । सोमेश्वरकक्षिनाथयोर्मते
प्रत्येकमेतेषां षट् रागिण्यः । एतेषां प्रत्येक-
मष्टौ पुत्राः एकेकपुत्रभाष्या च । कक्षिनाथ-
सोमेश्वरमते षड् रागा यथा । श्रीरागः १
वसन्तः २ पञ्चमः ३ भैरवः ४ मेघः ५ नट-
नारायणः ६ । इति नानासंगीतशास्त्रम् ३०॥
अथ रागस्य व्युत्पत्तिर्लक्षास्त्वानि ।
“येस्तु चेतांसि रज्यन्ते जगत्सत्यवर्तिनाम् ।
ते रागा इति कथ्यन्ते सुनिर्भरतादिभिः ॥
गोपीभिर्गीतमारब्धमेकैकं ज्ञव्यधर्मिधौ ।
तेन जातानि रागाणां सङ्ख्यासि तु षोडश ॥
रागेषु तेषु षट्त्रिंशद्भागान् जगति विश्रुताः ।

रागः

कालक्रमेण तथापि हास एव तु दृश्यते ।
 केचिददन्ति ते रागाः सर्वे सन्तीति निश्चितम् ।
 मेरोरुत्तरतः पूर्वे पश्चिमे दक्षिणे तथा ।
 सप्तमकण्ठे ये देशास्तत्रामीषीं प्रचारकाः ॥”
 तथा च । अङ्गवङ्गकलिङ्गतेलङ्गभूलिङ्गहावङ्ग-
 सुरङ्गयपलङ्गखेलङ्गसौवीरकीरकाश्मीरनाभी-
 रनाहीरेसिन्धुजालन्धरमगमगधनिपधमलयही-
 हयगजाडयमालवजालवमरुद्वरचोलीत्कलकु-
 न्तजर्षिहलहरिकेलकेरल-कोशलमल्लिवालमल्ल-
 भक्षसौविदलवातकिञ्जातगुजरातगुज्जरकालञ्जर-
 गौडद्विडौड्रान्तर्दिक्काश्मीपाञ्चालसौराष्ट्र-
 वरलीहावरखण्डकीकण्वरूपकामरूपहरिगभे-
 विदर्भद्रुमैटवाटकौकटदेवेङ्गनटङ्गननाटभोटक-
 वाटकरहाटकवाटकुन्तिकावलिककनकाज-
 कान्यकुब्जभोजकाम्बोजतोलतुखारविहारवली-
 हारवाजगहविदेहवाडीकचचरीकभ्रगतांन-
 तादिदेशेषु रागाः प्रचरन्तीति ।
 “यस्य अथवमाषेय रङ्गने सकलाः प्रजाः ।
 सर्वोपरञ्जनाद्धतोस्तेन राग इति स्तुतः ॥”
 अथ रागाः ।
 “आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञितः ।
 श्रीरागश्च ततः पञ्चाङ्गसन्तद्वनन्तरम् ॥
 हिन्दोलश्चाथ कर्णाट एते रागाः षड्वेव तु ॥१॥
 घटचिंशद्राग्निष्ठी तत्र क्रमशः कथिता मया ॥
 धानसी मालसी चैव रामकिरी च धिन्सुडा ।
 आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥२॥
 वेलावली च पुरवी कानडा माधवी तथा ।
 कोडा केदारिका चापि मल्लारदयिता इमाः ॥३॥
 गान्धारी शुभगा चैव गौरी कौमारिका तथा ।
 वेजोयारी च वैरागी श्रीरागस्य प्रिया इमाः ॥४॥
 तुङ्गी च पञ्चमी चैव जलता पठमञ्जरी ।
 गुण्वरी च विभाषा च वसन्तस्य प्रिया इमाः ॥५॥
 मायरी दीपिका चैव देशकारी च पाण्डिता ।
 वराङ्गी मोरहाटी च हिन्दोलस्य प्रिया
 इमाः ॥६॥
 नाटिका चाथ भूपाली रामकेली गडा तथा ।
 कामोदा चापि कल्याणी कर्णाटस्य प्रिया
 इमाः ॥७॥१२॥
 अथ कालनियमः ।
 “विभाषा जलता चैव कामोदा पठमञ्जरी ।
 रामकीरी रामकेली वेजोयारी च गुण्वरी ॥
 देशकारी च शुभगा पञ्चमी च गडा तुङ्गी ।
 भैरवी चाथ कौमारी रागिण्यो दश पञ्च च ।
 एताः पूर्वाङ्गकाश्चैव गौरी गायनोत्तमैः ॥
 वराङ्गी मायरी कोडा वैरागी चाथ धानसी ।
 वेलावली मोरहाटी सप्तैव रागयोधितः ।
 गेया मध्याङ्गकाश्चैव यथा भारतभाषितम् ॥
 गान्धारी दीपिका चैव कल्याणी पुरवी तथा ।
 कानडा आश्रवी चैव गौरी केदारपाण्डिता ॥
 मायरी मालसी नाटी भूपाली धिन्सुडा तथा ।
 वायाङ्गे ताश्च रागिण्यः प्रगायन्ति चतुर्दश ॥
 पुरुषा वस्तुभूषाट्टा रागास्ते मालवादेवः ।

रागः

प्रदोषे चापराधे च रक्षन्ती गानमीचराः ।
 दशदन्तात् परं रात्रौ सर्वेषां गानमीरितम् ।
 मेघमल्लाररागस्य गानं चर्वास्तु सर्वदा ॥
 श्रीपञ्चमी समारभ्य यावत् जन्तोत्सवं हरेः ।
 तावद्दसन्तरागस्य गानस्तुक्तं मनोविभिः ॥
 शक्रोत्थानं समारभ्य यावद्गुर्गामहोत्सवम् ।
 गीयते तद्दुर्गेनिर्जितं मालसी सा मनोहरा ॥
 सर्वेषामिह रागाणां रागिणीनाश्च सर्वशः ।
 रङ्गभूमौ शृपाज्ञायां कालदोषो न विद्यते ॥
 रागञ्जालापयेदादौ तत्पत्न्यास्तद्वनन्तरम् ।
 नान्यपत्नी प्रगायत्या शृपाज्ञायां न दूषयम् ॥
 रागाः षड्य रागिण्यः घटचिंशद्राग-
 विग्रहाः ।
 आगता ब्रह्मसदनात् ब्रह्माणां सप्तपासते ॥”
 अथ ध्यानम् ।
 “नितम्बिनीचुम्बितवल्गुपद्मः
 शुकद्युतिः कुञ्जलवान् प्रमत्तः ।
 सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोषे
 मालाधरो मालवरागराजः ॥ १ ॥
 नीलोत्पलं कर्कशुगे वृहन्नी
 श्यामा सुकेशी च सुमध्यभागा ।
 ईश्वरसङ्घासाम्बलरम्यवक्त्रा
 सा धानसी पद्मसुचारुनेत्रा ॥ २ ॥
 करे युता चाम्बुजगुग्मरम्या
 इतस्तत्पारु विलोकयन्ती ।
 कण्ठस्फरन्तीत्तिकरत्रहारा
 सा मालसी संकथिता विचित्रा ॥ ३ ॥
 प्रतप्रचामीकरचारुवक्त्रा
 कर्णावतंसं कमलं वृहन्ती ।
 पुष्यं धनुः पुष्यशरैर्दधाना
 चन्द्रानना रामकिरी प्रदिष्टा ॥ ४ ॥
 महेन्द्रनीलद्वितरम्बुजाङ्गु
 प्रवाद्यन्ती कपिलाशयनम् ।
 विचित्ररत्नाभरणा सुकेशी
 सा सिन्धुडा कान्तसमीपसंस्था ॥ ५ ॥
 जवाप्रसूनद्वितिविम्बवक्त्रा
 सकचपशुं करयोर्दधाना ।
 शौर्माशुकाष्ठादितगात्रयष्टि-
 राशावरी रङ्गकिन्ना विदग्धा ॥ ६ ॥
 सरोवरस्था स्फटिकस्य मन्दिरं
 सरोरुहेः शङ्करमर्षयन्ती ।
 तालप्रयोगप्रतिरङ्गगीते
 गौरीतनुभैरविका सतीयम् ॥ ७ ॥
 अथ मल्लारः ।
 “विहारशीलोऽतिमुकान्तदेशः
 कान्ताप्रियो धार्मिकप्रोणयुक्तः ।
 कामातुरः पिङ्गलनेत्रयुग्मो
 मल्लाररागः प्रियजन्तु सुवैशः ॥ १ ॥
 सङ्किततोत्फुल्लजतानिजुङ्ग
 जलस्थितिः कान्तसमागमाय ।
 वेलावली चम्यकमौलिनी सा
 वासा विचित्राभरणा निरुक्ता ॥ २ ॥

रागः

रहःसु कान्तप्रियमाद्यपचं
 रम्बं वृहन्नी कुचकुम्भयुग्मे ।
 दूम्बादलश्यामतपुः सकामा
 पुरातनैः सा पुरवी निरुक्ता ॥ २ ॥
 अशोकवृक्षस्य तले निवस्य
 विद्योगिनी वासकगात्रिताङ्गी ।
 विभूविताङ्गी जटिषेव वाजा
 स कानडा हेमलतेव तन्वी ॥ ३ ॥
 मंयुष्य संयुष्य गले दधाना
 प्रसूनमाला दयितेव वाजा ।
 गौरी स्वकान्तानुवपुम्बितास्या
 सा सुन्दरी माधविका निजुङ्ग ॥ ४ ॥
 सुकण्ठपी वाद्यति स्वभर्तृ-
 गानार्थमभ्यस्यति सम्भुवेन ।
 सदैव ताला विह्विता च माला
 कोडा कला तावती मता सा ॥ ५ ॥
 ज्वाला सप्ततीर्णवती सुदेहा
 केशीप्रलियन्दिनवारिविन्दुः ।
 निम्बोदयन्ती निमिराशुकाणां
 केदारिका रक्तपरोधरिणी ॥ ६ ॥
 अथ श्रीरागः ।
 “लीलावतारेण वनान्तराणि
 चिन्त्यन् प्रसूनानि वधुसहायः ।
 विलासवेशी ज्योतिरश्म्यन्तः
 श्रीराग एव प्रथितः पृथिव्याम् ॥ १ ॥
 सन्धासुकासे गृहमध्यदेशे
 प्रवाद्यन्ती च पिनाकयन्त्रम् ।
 धाराधराणासुविचित्रिताङ्गी
 गान्धारिका गन्धर्वजं निधत्ते ॥ २ ॥
 रसनया सुविचारकौतुकं
 विदधती कविकोङ्करीकौतुकम् ।
 सुकविनान्दनभावगतस्यरा
 भगवती शुभगा सप्तदाहता ॥ ३ ॥
 पुष्योदयाने सङ्गमालीकजापेः
 क्रोडन्यवं कोकिलाकाकलीषु ।
 रामा श्यामा सद्गुणानाञ्च वीमा
 गौरी गौरी गौरीबाजीकदृष्टा ॥ ४ ॥
 अङ्गालिकायां स्फुटकौस्तुभैः
 प्रकाशितायां रजनीविहारम् ।
 अङ्गाय कान्तिग समं वसन्ती
 कौमारिका कामकला वृहन्ती ॥ ५ ॥
 गौरीपादाभोजमध्यष्यन्ती
 गन्धोद्धतं गन्धमालां दधाना ।
 नानारत्नोपायनेभक्तिभावे-
 र्वेजोयारी कथ्यते वाजिकेयम् ॥ ६ ॥
 उज्ज्वलयन्ती धम्मिल्ले रहःश्यान् प्राणवन्सुवा ।
 मालतीकुसुमसगभिरैरागी रागिणी स्तुता ॥ ७ ॥
 अथ वसन्तः ।
 “सुताङ्कुरैरेव ज्ञातावतंसो
 विभूकमानारुचनेत्रपद्मः ।
 धीताम्बरः काञ्चनचारुदधी
 वसन्तरागो युवतिप्रियश्च ॥ १ ॥

रागः

सृष्ट्यमावातिसुधीलसुक्ता
सुक्ताकताकल्पितहारयष्टः ।
चूनाङ्कुरं पाण्डियुगे वहन्ती
जवाकलाङ्गी तुङ्गिकेरितयम् ॥१॥
संगीतगोष्ठीषु गरिष्ठभावं
समाश्रिता गायनसम्प्रदायैः ।
खर्वाङ्गनी नूपुरपादपद्मा
सा पञ्चमी पञ्चमवेदवेष्टी ॥२॥
उरवि केशचयस्य सुभारं
विदधती प्रयनोत्थितचारुवेषम् ।
बिलुलितालकवलिजलाङ्गी
भासुरा कलिता कथिता बुधैः ॥३॥
सखीकलापैः परिहास्यमाना
वियोगिनी कान्तवियोगदेहा ।
यौनस्तनी चैव धराप्रसूता
प्रामा सुकेशी पटमञ्जरीयम् ॥४॥
कणोत्पलालम्बमधुव्रताली
प्रदधति सा मञ्जुकूलिताम् ।
कान्तान्तकं गन्तुमनाः प्रदोषे
सा गुञ्जरी वेशकलोचिताङ्गी ॥५॥
अध्यापयन्ती निजप्रियावृन्दं
सङ्गीतशास्त्राणि विवेचनाभिः ।
भनोहरा हारलताभिरामा
समस्तभाषाकुशला विशेषा ॥६॥

अथ हिन्दोलः ।

“हासाभिलासेन प्रतन् पृथिव्यां
उत्थापितस्तनुचक्रमर्द्धकन्दैः ।
उल्लोलसङ्गीतरसेर्विदग्धो
हिन्दोलरागः कथितो रसज्ञैः ॥१॥
मयूरकेकाशङ्गुलीकसनी
मयूरिकावृत्ततर्तं करन्ती ।
मयूरकान्तीव सितिं दधाना
मायूरिका संकथिता गुणज्ञैः ॥२॥
प्रदोषकाले यष्टसंप्रविष्टा
प्रदोषकाकाले यष्टसंप्रविष्टा ।
सीमन्तसिन्दूरविराजमाना
सुरक्तमाख्या किल दीपकेयम् ॥३॥
साङ्गं सखीभिर्विजने वसन्ती
विचित्रवचोनिर्मलसङ्गा ।
निरोक्ष्यमाकाननदर्पणा या
सा देशकारि कथिता गुणज्ञैः ॥४॥
भर्तृदधाना चरणारविन्दं
निषेधयन्ती परदेशयानम् ।
प्रकामदात्म्यसुखे निमग्ना
सा पाण्डिका संकथिता कवीन्द्रैः ॥५॥
कर्णदधाना सुरपुष्ययुग्मं
स्फुरत्सुवचोन्मनीहराङ्गी ।
ऊरानना चारुविलोलेन
वराङ्गनेयं कथिता वङ्गारी ॥६॥
उत्पन्नभाषे प्रथमपराधे
मानं पुनः कर्तमनाचोरेक ।

रागः

“कुरुस्वभावात्त्रियतं वदन्ती
सा मोरहाटी हठकेलिरटा ॥” ॥१॥
अथ कर्णाटः ।
“कृपाणपाणिसुरगाधिरुद्रो
मयूरकच्छातिसुकच्छकान्तिः ।
स्फुरत्स्वितस्त्रिगधरसः प्रशान्तः
कर्णाटरागो हरितालवर्कः ॥१॥
चिरं नटन्ती मुभरङ्गमध्ये
संप्रार्थयन्ती नटिनं वसन्तम् ।
सुगीततालेषु कृतावधाना
नटी सुशाटीपरिधानदेहा ॥२॥
स्वनायकं पुष्यलताधिरुद्रा
हसन्मुखी सर्वसुदं वहन्ती ।
कनानि श्रुत्स्वित्तनोति सुग्धा
भूपालिका सा खलदुत्तरीया ॥३॥
अध्यापयन्ती युक्तसारसारीः
श्रीराम रामेति सुवेषलक्ष्मीः ।
वामस्तनाङ्गुलिस्तनुकेशीः
श्रीरामकेली कथिता कवीन्द्रैः ॥४॥
विशेषवेदग्धावती समस्तान्
कलाविलासिन विमोहयन्ती ।
हृत्स्वित्तन्मा परिपुष्टदेहा
वङ्गा प्रलम्बस्तनभारभया ॥५॥
भर्तुः समं पायसि सन्तरन्ती
पयोविहारंग सरोरुहाणि ।
विचित्रवचो सौरभमोदमाना
कामोदरागिगुदिता गुणज्ञैः ॥६॥
याधना नटनृत्तपरिभ्रमेण
बाला लीलाभिः सुदती कृतादरा ।
नटीनां कलाङ्गी कलयति मत्तहृत्ती
एकप्रस्थानं सुखरिता किङ्किणीकलापम् ॥” ॥७॥
अथ रागुरागिणीनां भावनिर्दिष्टम् ।
“मालवः श्रीच हिन्दोलो मल्लारक्तद्वन्द्वम् ।
गायन्ति गायका धीर सानन्देन चतुष्टयम् ॥
वसन्तो रागः कर्णाटो ह्री, वीरौ भवतः क्रमात् ॥
धानसी मालवी चैव भैरवी माधवी तथा ।
सुभगा पञ्चमी नाटी वेणोयारी च गुञ्जरी ॥
कामोदा चापि कल्याणी कोडा केदारिका
सुङ्गी ।
कौमारी मायूरी चैव देशकारि च सिन्धुङ्गा ॥
रामकेली च भूपाली रागिण्यास्ति विश्रुतिः ।
आनन्दांशा इति प्रोक्ता गीयन्ति गानकोविदैः ॥
पुरवी कानडा गौरी रामकिरी च दीपिका ।
आशावरी विभाषा च वङ्गारी च गङ्गा तथा ।
एताश्च नव रागिण्यो वीरशि गानसुत्तमम् ॥
वैलावली च गान्धारी कलिता पटमञ्जरी ।
वैरागी रागिणी चापि मोरहाटी च पाण्डिका ।
कुरुवाङ्गा विजानीयात् सप्तैता रागयोषितः ॥
रागेण रसभागेन घट्टिप्रदागिणीषु च ।
कुरुवाङ्गवैरेणैव ज्ञापयार्थं मतमयम् ॥”
इति संगीतदामोदरे शिवनारदसंवादे १ । १
अध्यायौ ॥ (तथा च संगीतदर्पणे ।

रागदा

“अथ रागाद्यासुद्धं दर्शयति ।
“शिवशक्तिसमायोगादुरागाणां सम्भवी भवेत् ।
पञ्चास्यात् पञ्च रागाः स्युः षष्ठसु गिरिजा-
सुक्तात् ॥
सखीवङ्गासु श्रीरागो वामदेवाद वसन्तकः ।
अघोराद् भैरवोऽभूत् तत्पुत्रघातु पञ्चमो-
ऽभवत् ॥
ईशानाख्यान्धेरागो नाच्यारम्भे शिवाद्भूत् ।
गिरिजाया सुखालास्ये नटनारायणोऽभवत् ॥”
अथ रागवेला ।
“मधुमाधवी च देशाख्या भूपाली भैरवी
तथा ।
वैलावली च मल्लारी वल्लारी वीमगुञ्जरी ।
धनाश्रीमालवश्रीश्च मेघरागश्च पञ्चमः ।
देशकारौ भैरवश्च कलिता च वसन्तकः ॥
एते रागाः प्रगीयन्ते प्रातरारभ्य निजशः ।
गुञ्जरी कौशिकश्चैव सावेरी पटमञ्जरी ॥
देवा गुणकिरी चैव भैरवी रामकिष्किपि ।
सौराटी च तथा गया प्रथमपञ्चरोत्तरम् ॥
वैराटी तोडिका चैव कामोदी च कुङ्गायिका ।
गान्धारी नागशब्दी च तथा देशी विशेषतः ।
शङ्कराभरणो गयो द्वितीयप्रहरात् परम् ॥
श्रीरागो मालवाश्च गौरी त्रिवर्णसंज्ञिका ।
नटुकल्याणसंज्ञश्च सारङ्गनटुक्यौ तथा ॥
सर्वे नाटाश्च केदारी कर्णाद्याभीरिका तथा ।
वङ्गसौ पहाटी च तृतीयप्रहरात् परम् ॥
अहंराचावधि ज्ञेया एते रागाः सुखप्रदाः ॥
यद्योक्तकाल एवेते गेयाः पूर्वविधानतः ।
राजाज्ञया सदा गेया न तु कालं विचारयेत् ॥”
इति रागवेला ।
अथ ऋतवः ।
“श्रीरागो रागिणीयुक्तः शिशिरे गीयते
बुधैः ।
वसन्तः सप्तहायस्तु वसन्तर्तौ प्रगीयते ।
भैरवः सप्तहायस्तु ऋतौ यौष्ठी प्रगीयते ।
पञ्चमस्तु तथा गीयो रागिण्या सप्त शारदे ।
मेघरागो रागिणीभिर्दुक्ती वर्धासु गीयते ।
नटनारायणो रागो रागिण्या सप्त हिमके ।
यद्यच्छेया वा गातव्याः सर्वेषु सुखप्रदाः ॥”
इति रागाणां ऋतुनिर्णयः । इति सोमेन्द्र-
मतम् ॥ * ॥)
रागचूर्णः, पुं, कामदेवः । खदिरवृक्षः । इति
मेदिनी । ने, १०६ । फलगुचूर्णम् । इति शब्द-
रत्नावली । लाचारसः । इति राजनिर्घण्टः ।
रागच्छन्नः, पुं, (रागेण च्छन्नः) । कामदेवः ।
इति शब्दरत्नावली । रागेणाच्छन्ने, चि ।
रागदः, पुं, (रागं ददातीति । दा+कः ।)
तेरुबीसुपः । इति राजनिर्घण्टः । रागदातर,
चि ।
रागदातिः, पुं, (रागदा रागप्रदा आतिः पङ्क्ति-
यञ्च ।) मखरः । इति राजनिर्घण्टः । (विवरण-
मख मखरशब्दे विधीयम् ।)

रागिणी

राजसः

राजकु

रागपुष्पः, पुं, (रागविशिष्टं रक्तवर्णं पुष्पं यस्य ।) बन्धकः । रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागपुष्पी, स्त्री, (रागपुष्पं पुष्पं यस्याः । ङीप् ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणाद्योऽस्य जवाशब्दे ज्ञातयाः ॥)
 रागप्रभवः, पुं, (रागयुक्तो रक्तवर्णः प्रभवः पुष्पं यस्य ।) बन्धकः । रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागयुक्तः, [न] पुं, (रागैश्च युज्यते इति । युज् + क्तिप् ।) मायिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः । कस्मिंश्चित् पुस्तके रागद्वयं इति पाठोऽपि विद्यते ॥
 रागरञ्जुः, पुं, (रागो रञ्जुरिव यस्य । नायकयोः परस्परानुरागवद्भवत्वात्प्राप्तम् ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रामकता, स्त्री, (रागस्य जनिका कतेव ।) कामदेवपत्नी । इति जटाधरः ॥
 रागरत्नः, पुं, (रागस्य रत्न इव ।) कामदेवः । इति शब्दमाला ॥
 रागवाङ्मयः, पुं, दाडिमद्राचायुक्तसुहृद्युषः । अस्य गुणाः । वचिकारित्वम् । जघ्रुपाकित्वम् । वातपित्तकफाविरोधित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ अध्याये कृताज्ञवर्गे । “श्रेयः पथ्यसमञ्चापि सुहृद्युषः कृताज्ञतः । स तु दाडिमद्वेदीकायुक्तः स्याद्रागवाङ्मयः । वचिष्यो जघ्रुपाकश्च दोषायामलिरोधकः ॥” तथास्य गुणाः । “लघवो वृहत्या वृष्याः कृत्या रोचनदीपनाः । छ्वाभ्रमूर्च्छाभ्रमूर्च्छाद्भिन्नमन्ना रागवाङ्मयाः ॥” इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
 रागसूत्रं, स्त्री, (रागयुक्तं रक्तवर्णं सूत्रम् ।) तुलासूत्रम् । पट्टसूत्रम् । इति मेदिनी । रे, २६४ ॥
 रागाङ्गी, स्त्री, (रागविशिष्टमङ्गं यस्याः । ङीप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागाट्टा, स्त्री, (रागैश्च आट्टा ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागाहः, त्रि, आशां दत्त्वा दानविसुखः । यथा, “आशां बलवतीं दत्त्वा यो हन्ति पिशुनो जनः । स जीवाद्योऽपि रागाहर्षयो दासस्तु दासति ॥” इति शब्दमाला ॥
 रागाश्रुतिः, पुं, (रागैश्च विषयवासनासु आश्रुतिरिव ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रागिणी, स्त्री, (रागोऽस्यस्या इति । राग + इनिः । ङीप् ।) विदग्धा नारी । इति जटाधरः ॥ मेनकाया ज्येष्ठकन्या । यथा,— “रागिणी नाम संजाता ज्येष्ठा मेनासुता सुते । शुभाङ्गी पद्मपत्राची नीलकुञ्जितमङ्गला ॥” इति वामनपुराणे ४० अध्यायः ॥
 जयश्रीनाम्नी ज्योतीः । इति पुराणम् ॥ वङ्गरागाणां पत्नी । इति हज्जायुधः ॥ सा तु हनुमन्मते भरतमते च त्रिंशत्प्रकारा । सोमेन्द्रमते कृष्णनाथमते च षट्त्रिंशत्प्रकारा ॥ आद्यां विषदवं रागशब्दे दृश्यम् ॥

रागी, [न] त्रि, (रञ्ज + “संपृच्छासुवृधिति ॥” ३ । २ । १४२ । इति तत्त्वज्ञानादिषु विद्यन्ते ।) यदा, रागीऽस्यास्तीति । राग + इनिः ।) अमुरक्तः । (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ४९ । “त्वयस्या हृदयं रागि भर्ता चाप्यो भविष्यति । यावज्जीवमती दुःखं सुदृश्या नाम्नाया वचः ॥”) कासुकः । इति विश्वः । रङ्गता । इति मेदिनी ॥ (विषयानुरागयुक्तः । स च द्विविधः । यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३७-३८ । ५१ । “द्विविधं सर्वलोकेषु सर्वत्र द्विविधो जनः । रागी चैव विरगो च तथोच्यते द्विधा पुनः ॥ विरगो त्रिविधः कामं ज्ञातोऽज्ञातश्च मध्यमः । रागी च द्विविधः प्रीक्तो सर्वत्र चतुरक्तया ॥” “रागो यस्यास्ति संसारे स रागीऽप्यते ध्रुवम् । दुःखं बहुविधं तस्य सुखश्च विविधं पुनः ॥” रक्तवर्णविशिष्टः । यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ६ । “इत्यांरुषामभावेऽपि भङ्गुरभुक्ति रागिणि । न सुखे तत्तयो राज्ञोक्तदृष्टिप्रमाययौ ॥”) पुं, लघुधात्वविशेषः । तपस्यायः । लाङ्घनः २ बहुतरकण्ठिणः ३ गुच्छकण्ठिणः ४ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । शीतत्वम् । पितासनाश्रित्वम् । बल्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राघ, ऋ ङ श्रुतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-च्वात्-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराजन् । ङ, राघते । श्रुतिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 राघवः, पुं, (रघोरपत्यमिति । रघु + अण् ।) रामचन्द्रः । (यथा, रघुः । १२ । ३२ । “राघवावराजा तत्र राघवे मद्रातुरा । अभिपेदे निदाघार्ता व्यालीव मलयदुमम् ॥” अजः । यथा, रघुः । १८ । १६ । “यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ दृढशते रघुराघवौ जनैः ॥” दृश्यः । यथा, रामायणे । २ । ६४ । १ । “वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः । विलपन्नेव धर्मात्मा कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥” रघुवंशीयमात्रम् । यथा, तत्रैव । २ । ६४ । २५ । “अपि सद्य क्लृप्तं न स्याद्राघवायां कुतो भवान् ॥”) ससुद्र-महामत्यविशेषः । इति मेदिनी । वे, ४० ॥ (यथा, हनुमत् प्रथमपादे दुर्गसिंहः । “अस्ति मत्यस्तिमिर्नाम श्रुतयोजनविज्ञतः । तिमिञ्जिजगिजोऽप्यस्ति तद्गिजोऽप्यस्ति राघवः ॥”)
 राघवायनं, स्त्री, (राघवस्य रामस्य चरितान्वितं अयनं प्राणम् ।) रामायणम् । यथा,— “सतिहासपुराणानि राघवायनभारतम् । समाभिरहितान्येव सन्ति तानि श्रुतानि ते ॥” इत्यमपुराणे वामनप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
 राजलः, पुं, दृक्कण्ठकः । इति हारावली ६९ ॥

राङ्गं, स्त्री, (रङ्गी भवम् । रङ्गु + “रङ्गोरमनुष्ये- ङ्क् च ।” ४ । ३ । १०० । इति अण् ।) ऋग्लोमजातवञ्चादि । तत्पठ्यावः । ऋग्लोमजम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११९ ॥ रङ्गु- र्द्वैभेदः ततो ज्ञातार्थं च्चः पञ्चोऽपि ऋगा इति ऋग्लो मेवादिग्लोमजमपि कम्बजादि राङ्गु- वम् । इति तङ्गीकार्या भरतः ॥ (यथा, महा- भारते । २ । ५० । २३ । “अथैव राङ्गुवचैव पट्टं कीटजन्तया ॥” पुं, गौः । इति काशिका ॥ राङ्गुवाक्यौ, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ४४ । २६ । “कौशपावतनिभेऽर्द्धेऽनैराङ्गुवैरपि ॥”)
 राजङ्गं, स्त्री, पुष्पविशेषः । रङ्गन् इति भावा । अस्य गुणः । रक्तपित्तनाशित्वम् । इति ब्रह्म- गुणः ॥
 राज, ऋ ण य दीपौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-उभ०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराजन् । ण, राजति राजते । ऋ, रेणुतः । इति दुर्गा- दासः ॥
 राजकं, स्त्री, (राज्ञां समूहः । राजन् + “गोपीयो- द्योरभराजति ॥” ४ । ५ । ३६ । इति दुष् ।) रुप- समूहः । इत्यमरः । २ । ८ । ३ ॥ यथा, मार्क- ण्डेये । १०६ । ६ । “दृष्टपुष्टमतीवासीत् तस्मिन् राजन्यश्रितः । राजकं सकलं चोर्व्यां पौरराजानपदो जनः ॥” राजन् + स्वांर्थं कन् ।) राजनि, पुं । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । २४ । ६ । “तवाङ्गं तिलशः कृत्वा न्यभ्यो दास्यामि राजकम् ॥” राज् + क्तुल ।) दीपिकारके, त्रि ॥
 राजकदम्बः, पुं, (कदम्बाणां राजा । राजदम्बादि- त्वात् परनिपातः ।) कदम्बविशेषः । यथा,— “कादम्ब्यः प्रादुर्धययो गोपो धृञ्जीकदम्बकः । कदम्बप्रियकौ राजकदम्बोऽकम्बोऽप्यकः ॥” इति जटाधरः ॥
 राजकन्या, स्त्री, (राज्ञः कन्येव ।) केषिकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रुपसुता च । (यथा, भा०- वते । ६ । ६ । ४९ । “रुतः स राजकन्याभिरैकः पञ्चाशता वरः ॥”)
 राजककंटी, स्त्री, चीनाककंटी । इति राज- निर्घण्टः ॥
 राजकशेरुः, पुं, (कशेरुणां राजा । राजदम्बादि- त्वात् परनिपातः ।) भद्रसुक्ता । इति राज- निर्घण्टः ॥
 राजकीयः, त्रि, (राज्ञ इदम् । राजन् + “राज्ञः कण्ठ ॥” ४ । २ । १४० । इति ह्रः ककारश्चान्ता- देशः ।) राजसम्बन्धी । राजकस्यार्थं प्रत्यये णीयप्रत्ययेन सिद्धः । (यथा, कथासरित्सागरे । ६२ । २२८ । “तनस्यदर्थं राजौ स राजकीयं सरो ययौ ॥”)
 राजकुमारः, पुं, (राज्ञः कुमारः ।) राजपुत्रः । तत्र वृक्षनौयानि यथा,— “कुमारे शब्दशास्त्रकालिकावृक्षगुणोक्त्याः ।

राजचि

राजद

राजध

बाटाकी खरकी राजभक्तिः शुभगतादयः ॥
 इति कविकल्पलतायाम् १ खचकः ॥
 राजकुशाखः, पुं, वार्त्तिको । इति जटा-
 धरः ॥
 राजकोषातकी, स्त्री, (राजप्रिया कोषातकी ।)
 भिन्नाकविशेषः । चिया तोरइ इति हिन्दी-
 भाषा ॥ तत्पर्यायः । इक्षिपणिका २ पीत-
 पुष्पिका ३ धामागवः ४ केशफला ५ महाजाली
 ६ सपीतकः ७ । अस्या गुणाः । शीतलम् ।
 अवरत्नम् । कफघातकत्वम् । इति मदनविनोदः ॥
 राजखर्जूरी, स्त्री, (राजप्रिया खर्जूरी ।)
 श्रेष्ठखर्जूरी । पिच्छखर्जूरीका । तृत्पथ्यायः ।
 राजपिच्छा २ तृत्पिच्छा ३ । अस्या गुणाः ।
 गौकालम् । स्वादे हिमलम् । गुदत्वम् । पित्त-
 दाहार्त्तनासभ्रमनाश्रितम् । वीर्यवृद्धित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजगामि, [न] त्रि, (राजानं गच्छतीति । गम्
 + गितिः ।) राजसम्बन्धि । यथा,—
 “अदृष्टं च समुत्कर्षं राजगामि च पेशुनम् ।
 गुरोश्चाङ्गीकनिम्बन्धः समानि ब्रह्महत्या ॥”
 इति मानवे ११ अध्यायः ॥
 “राजनि वा स्त्रीनादीनां परेषां मरणफलदोषा-
 भिधानम् ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥ अपि च ।
 “अपुत्रस्य धनं पत्न्याभिगामि तदभावे मातृगामि
 तदभावे भ्रातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि
 तदभावे सकुल्यगामि तदभावे बन्धुगामि तद-
 भावे शिष्यगामि तदभावे सहाध्यायिगामि
 तदभावे ब्राह्मणधनवर्णं राजगामि ॥” इति
 दायभागस्य धृतराष्ट्रविष्णुवचनम् ॥
 राजगिरिः, पुं, प्राकभेदः । तत्पर्यायः । राजादिः
 २ राजशाकिकी ३ राजशाकिका ४ । अस्य
 गुणाः । रुच्यत्वम् । पित्तनाशित्वम् । शीतल-
 त्वम् । स्थूलस्य तु अतिशीतलत्वम् । अतिरुच्य-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मगधदेशस्यः
 पर्वतविशेषश्च ॥)
 राजग्रीवः, पुं, (राजते इति । राज् + अच् ।
 राजा दीप्तिशालिनो ग्रीवा यस्य ।) मत्स्य-
 विश्वः । फलुइ इति भाषा । यथा,—
 “फलकी स्थात्रफलनी राजग्रीवो मरामदः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजघः, त्रि, तीक्ष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (राजानं हन्तीति । हन् + “राजघ उप-
 संस्थानम् ॥” ३ । २ । ५५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता
 कप्रत्ययेन साधु ।) रज्ज्वहन्ता । यथा,—
 “अनल्पद्वारिपुरराजनीञ्जले-
 निजप्रतापैर्बल्यं ज्वलदधुवः ।
 प्रदक्षिणीकृत्य जयाय वृथया
 रराज नीराजगया स राजघः ॥”
 इति नैतधे १ । १० ॥
 राजचिह्नकं, स्त्री, उपस्यः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 चिह्नानां स्त्रीपुंविभक्तानां राजा इति युनु-
 पत्तया द्विधम् ॥

राजजम्, स्त्री, (जम्बूनां राजा । राजदन्ता-
 दित्वात् परनिपातः ।) पिच्छखर्जूरम् । इति
 मेदिनी ॥ महाजम्, इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजजम्मा [न] पुं, चययोगः । “यस्यते पूष्यते-
 रोगराजत्वानु यस्या यत्त कं इ महि अन्तः-
 स्यादिः चासुचिसिति मन् चधर्मलतीयादिरित्येके
 तदा जत्त भयहसनयोरित्यस्य रूपं राजयन्म-
 शब्दोऽप्यत्र ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य
 विवरणन्तु राजयन्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 राजतं, त्रि, (रजतस्य विकारः । रजत + “प्राणि-
 रजतादिभ्योऽञ्” ४ । इ । १५४ । इति
 अण् ।) रजतनिर्मितम् । यथा,—
 “सौवर्णं राजतं तान्नं पिष्ट्वा पात्रमुच्यते ।
 रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव वा ॥”
 इति मात्स्ये १७ अध्यायः ॥
 रजते, स्त्री, (यथा, गो० रामायणी १।४।१।
 “तं तु सीता नृगं दृष्ट्वा वने काचनसुप्रभम् ।
 हेमराजतचित्राभ्यां पार्श्वभ्यां समलङ्कृतम् ॥”)
 राजतरुः, पुं, (तरुणां राजा । राजदन्तादित्वात्
 परनिपातः ।) कर्मिकारुद्रश्च । आरवधः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ६ । ५७ ।
 “सुक्ष्मादिराजतरुवर्गदशाङ्गसिद्धेः
 कार्येण्येन्नभुयुतेस्त्रिविधेषु लक्ष्मिः ॥”)
 राजतरुगौ, स्त्री, (राजस्तारुगौव । सौन्दर्याति-
 शयवत्त्वात् ।) पुष्पाविशेषः । तत्पर्यायः ।
 महासहा २ वर्णपुष्पः ३ अस्मान् ४ अस्नातकः
 ५ सुपुष्पः ६ सुवर्णपुष्पः ७ । अस्या गुणाः ।
 कषायत्वम् । कफकारित्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
 हृष्यदत्वम् । हृद्यत्वम् । सुरभित्वम् । सुखवल्लभ-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजता, स्त्री, राजत्वम् । राज्ञो भाव इत्यर्थे राजन्
 शब्दान् तत्प्रत्ययेन सिद्धा ॥ (यथा, कथासरि-
 त्यागरे । ३६ । ६८ ।
 “तन मन्तामसुचन्तीमपि सुहा स तां ययौ ।
 रज्जुतं स्वकार्यायं निष्कार्थं हि राजता ॥”)
 राजतालः, पुं, (राजस्ताल इव ।) गुवाकटश्च ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 राजतिमिश्रः, पुं, सुखाश्रः । इति हारावली १२२ ॥
 राजत्वं, स्त्री, राजता । राज्ञो भाव इत्यर्थे राजन्
 शब्दान् त्वप्रत्ययेन नियमम् ॥ (यथा, कथा-
 सरित्सागरे । २० । १६१ ।
 “कच राजत्वमित्युक्त्वा स राजा निर्विधेयं तत् ॥”)
 राजदण्डः, पुं, (राज्ञो दण्डः ।) राजशासनम् ।
 यथा,—
 “ऊनेकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च ।
 चरेद्गुरुः सुहृदापि प्रायश्चित्तं विप्रुद्युये ॥
 ततो न्यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।
 न चास्य राजदण्डोऽपि प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”
 इति प्रायश्चित्तसूत्राङ्गिरोवचनम् ॥
 राजदन्ता, पुं, दन्तानां राजा । (“राजदन्तादिभ्यु-
 परम् ॥” २ । २ । ३१ । इति परनिपातः ।)
 उपरिस्त्रीस्यमध्यवर्तिदन्तादयम् । यथा,—

“राजदन्तो तु मध्यस्थोऽपरिस्त्रीकौ कश्चित् ॥
 इति हेमचन्द्रः ॥
 राजदेशीयः, पुं, (देशीयः राजा । राजन् +
 “देशदसमाप्तौ कल्पवृद्धदेशीयः ॥” ५ । १ । ६७ ।
 इति देशीयः ।) राजदेश्यः । राजकल्पः ।
 इति व्याकरणम् ॥
 राजधत्तरकः, पुं, (धत्तरकाणां राजा । राज-
 दन्तादित्वात् परनिपातः ।) दृक्दुस्तरः । इति
 कश्चित् राजनिर्घण्टः ॥ तस्य पर्यायः । राज-
 धुत्तरशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 राजधर्म्मः, पुं, (राज्ञो धर्म्मः ।) राज्ञः कर्त्तव्यं
 कर्म । यथा,—
 “राजधर्म्मान् प्रवक्ष्यामि यथादृष्टो भवेन्नृपः ।
 सम्भवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥
 ब्राह्मणं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेषु यथाविधि ।
 सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्त्तव्यं परिरुज्यते ॥
 अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विदुते भयात् ।
 रत्नार्थमस्य सर्वस्य राजानमखण्डत् प्रभुः ॥
 इन्द्रानिलयमाङ्गाणामग्नेश्च वरुणस्य च ।
 चन्द्रवित्तशयोश्चैव मान्ना निहृत्वा शान्तिः ॥
 यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो वृषः ।
 तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
 तपत्यादित्यवक्षेपे ऋक्षुषि च मनांसि च ।
 न चेनं भूवि शक्नोति कश्चिदर्थमिषीत्तुम् ॥
 सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्म्मराट् ।
 स कुबेरः स परुणः स महेश्वरः प्रभावतः ॥
 बालोऽपि नावमन्तयो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
 एकमेव ददत्यग्निर्नरं दुःखपसर्पणम् ।
 कुलं ददति राजाग्निः सपशुद्वयसञ्चयम् ॥
 कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिश्च देशकालौ च तत्पतः ।
 कुर्वते धर्म्मसिद्धार्थं विश्वरूपं पुनःपुनः ॥
 यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
 न्ययुश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥
 तं यस्तु वेष्टि संमोहात् स विनश्यत्यसंशयम् ।
 तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥
 तस्माद्धर्म्मं यमिष्टेषु स यवस्येन्नराधिपः ।
 अनिष्टचाप्यनिष्टेषु तं धर्म्मं न विचालयेत् ॥
 तस्यार्थं सर्वभूतानां गोपारं धर्म्ममात्मजम् ।
 ब्रह्मतेजोमयं दक्षमखण्डत् पूर्वमोन्धरः ॥
 तस्य सर्वाणि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।
 भयाङ्गो गाय कल्पन्ते स्वधर्म्मान् चलात्त च ॥
 तं देशकालौ शक्तिश्च विद्याश्चाप्येस्य तत्पतः ।
 यथाहृतः संप्रयथेन्नरेस्वभ्यायवर्त्तिवु ॥
 स राजा पुरुषो दण्डः स नेता प्राचिता च सः ।
 चतुर्णामश्रमाणाञ्च धर्म्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥
 दण्डः शक्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
 दण्डः सुप्तं जागर्त्ति दण्डं धर्म्मं विदुस्त्रिधाः ॥
 समीक्ष्य स धृतः सन्त्यक् सर्वा रज्जयति प्रजाः ।
 असमीक्ष्य प्रसीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥
 यदि न प्रभयेन्नाजा दण्डं दण्डोऽव्यतन्त्रितः ।
 मूढो मत्स्यानिवापस्यन् दुर्म्बलान् बलवन्पुराः ॥

अद्यात्तु काकः पुरोडाशं चर्वन्निष्ठाहविषया ।
 स्वाप्यं च स्वात् कसिं चितु प्रवर्त्तताधरोत्तरम् ॥
 सर्वो दक्षजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
 दक्षस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥
 देवदानवगन्धर्वा रक्षासि पतंगोरगाः ।
 तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दक्षेऽथैव निपीडिताः ॥
 दुष्पुत्र्युः सर्ववर्षाश्च भित्तरन् सर्वसेतवः ।
 सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दक्षस्य विभ्रमात् ॥
 यत्र श्वाभो लोहितानो दक्षश्चरति पापहा ।
 प्रजास्तत्र न सृष्टन्ति नेता चेत् साधु पश्यति ॥
 तस्त्राहुः संप्रथितारं राजानं ह्यत्रवादिभ्यम् ।
 समीक्ष्य कारिणं प्राज्ञं धर्मेकामार्थकीविदम् ॥
 तं राजा प्रिययन् सत्यक् त्रिवर्ग्याभिवर्द्धते ।
 कामात्मा विषमः सुदो दक्षेऽथैव निहृयते ॥
 दक्षो हि सुमहतेजो दुर्हरश्चाकृतात्मभिः ।
 धर्माद्भिचलितं हन्ति वृषमेव सवान्ववम् ॥
 ततो दुर्गश्च राष्ट्रश्च लोकश्च सचराचरम् ।
 अन्तरीक्षगतोऽथैव सुनीन् देवोश्च पीडयेत् ॥
 सोऽसहायेन ऋद्धेन सुखेनाकृतबुद्धिना ।
 न शक्यो न्यायतो नेतुं सत्केन विषयेषु च ॥
 शुचिना संत्यसन्धेन यथाशास्त्रावुसारिणा ।
 प्रथेतुं शक्यते दक्षः सुसहायेन धीमता ॥
 खराङ्गि न्यायवृत्तः स्याद्दृष्टादक्षश्च शत्रुषु ॥
 सुहृत्सन्निधः क्षिप्रियु ब्राह्मण्यु चमान्वितः ॥
 एवंवृत्तस्य वृषतः प्रिलोच्छेनापि जीवतः ।
 विस्तीर्यते यद्भू लोके तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥
 अतस्तु विपरीतस्य वृषतेरजलात्मनः ।
 संक्षिप्यते यशो लोके ह्यनविन्दुरिवाम्भसि ॥
 स्त्रे स्त्रे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।
 वर्णानामाश्रमाणाश्च राजा खट्वोऽभिरक्षिता ॥
 तेन यद्वृत्तं सञ्चल्येन कर्षयं रक्षता प्रजाः ।
 तत्तद्दोहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
 ब्राह्मणान् पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।
 त्रैविद्याह्वानं विदुषस्त्रिष्टेतिषाश्च शासने ॥
 दृष्ट्वा च निर्यं संवत् विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
 दृष्ट्वाऽथैव हि सततं रक्षोभिरपि पूष्यते ॥
 तेभ्योऽधिगच्छेद्दुविनयं विनीतात्मापि नित्यशः ।
 विनीतात्मा हि वृषतिनं विनश्यति कश्चित्तत् ॥
 बह्वोऽविनयाप्रदा राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्था अपि राण्यानि विनयान् प्रतिपेदिरे ॥
 वैशो विनयोऽविनयासङ्घुषश्चैव पार्थिवः ।
 सुदासो बधनश्चैव सुसुखो निमिरेव च ॥
 एषुस्तु विनयाप्राण्यं प्राप्तवान् मजुरेव च ।
 कुबेरश्च धनेश्वर्यं ब्राह्मण्यश्चैव गाधिजः ॥
 त्रैविद्येभ्यश्चर्यो विद्यां दक्षनीतिश्च शान्तिम् ।
 आत्मीयिकीश्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ॥
 इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिग्रम् ।
 जितेन्द्रियो हि शक्योति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥
 दश कामसमुत्थानि तथाऽथै क्रोधजानि च ।
 अथनानि दुर्भानि प्रयत्नेन विवर्णयेत् ॥
 कामलेषु प्रसक्तो हि अथनेषु महीपतिः ।
 वियुष्यतेऽर्थसर्माभ्यां क्रोधसैव्यात्मनेव तु ॥

नृगवाचो दिवास्वप्नः परीवारः स्त्रियो मरः ।
 तौर्बन्धिकां वृथाऽप्या च कामजो दशको गन्धः ॥
 पेशुभ्यं साहसं शोह ईर्ष्यादुर्घातार्थदूषणम् ।
 वाग्दक्षजश्च पावस्यं क्रोधकोऽपि गणोऽष्टकः ॥
 द्वयोरप्येतयोर्भर्त्सं यं सर्वे कथयो विदुः ।
 तं यत्नेन जयेन्नोभं तज्जावेतावुभौ गच्छे ॥
 पानिमत्ताश्चियश्चैव नृगया च यथाक्रमम् ।
 एतन् कष्टतमं विद्यात्तुष्कं कामजे गणे ॥
 दक्षस्य पातनश्चैव वाक्पातुष्यार्थदूषणे ।
 क्रोधजेऽपि गच्छे विद्यात् कष्टमेतन्निकं सदा ॥
 सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वेष्वेवावुषङ्गयः ।
 पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्भ्रुवणमात्मधान् ॥
 अथनस्य च नृत्योश्च अथनं कष्टसुष्यते ।
 यथन्यधोऽधो व्रजति स्वयंन्यायसनी नृतः ॥
 मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धजप्तान् कुलोद्-
 गतान् ।
 सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥
 अपि यन् सुकरं कर्म तदप्येकं न दूष्करम् ।
 विशेषतोऽसहायेन किन्तु राष्ट्रं महोदयम् ॥
 तेः साहसं चित्तयेत्सत्त्वां सामान्यं सन्धिविग्रहम् ।
 स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥
 तेषां स्वं समभिप्रायसुपलभ्य एषक् एषक् ।
 समस्तानाश्च कार्येषु विदध्याद्दृढतमात्मनः ॥
 सर्वेष्वान्तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
 मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥
 नित्यं तस्मिन् समाचस्तः सर्वकार्याणि निःस्पि-
 पत् ।
 तेन साहसं विनिश्चल्य ततः कर्म समारभेत् ॥
 अन्धानपि प्रकुर्वीत सुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् ।
 सन्धगर्थसमाहृतं नमात्मान् सुपरीक्षितान् ॥
 निर्वर्त्ततास्य यावद्भिरिति कर्षयता वृभिः ।
 तावतोऽतन्वितान् दक्षान् प्रकुर्वीत विपश्चि-
 यान् ॥
 तेषामर्थं निगृह्णीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान् ।
 सुचीनाकरकम्पान्ति भोक्तुगन्तव्रिषणने ॥
 दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।
 रङ्गिताकारचैष्टं शुचिं दत्तं कुलोद्गतम् ॥
 अतुरक्तः शुचिर्दक्षः स्तुतिमान् देशकालविन् ।
 वपुष्मान् वीनभीर्त्वाग्मी दूतो गच्छः प्रशस्यते ॥
 आमात्ये दक्ष आयातो दक्षे वैतयिकी क्रिया ।
 वृषतो कोषराडि च दूते सन्धिविपर्ययौ ॥
 दूत एव हि सन्धते भिन्नोऽथ च संहृत्तान् ॥
 दूतस्तन् कुरते कर्म भिद्यन्ते येन ज्ञा न वा ॥
 स विद्यादस्य ज्ञयेषु निगृह्णीतचैष्टितेः ।
 आकारमिङ्गितं चैष्टा भृत्तुषु च चिकीर्षितम् ॥
 बुद्धा च सर्वे तस्मिन् परराजचिकीर्षितम् ।
 तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्दुष्टात्मनं न पीडयेत् ॥
 जाङ्गलं शस्यसम्पन्नमायं प्रायमनावितम् ।
 रन्धमानतसामन्तं स्नाजीयं देशमावसेत् ॥
 धन्वदुर्गं महीदुर्गं मज्जदुर्गं वात्समेव वा ।
 वृद्धं गिरिदुर्गं वा समीश्रित्य वसेत् पुरम् ॥
 सर्वेषु तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ॥

एषा हि बहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥
 श्रीश्यायान्वाभितार्षेण नृगगर्भाभयाचरः ।
 श्रीशुतराजि क्रमशः प्रवृत्तमनरागराः ॥
 यथा दुर्गाभितानेताप्रोपदिशन्ति शक्यवः ।
 तथारथोऽपि हिंसन्ति वृषं दुर्गसमाश्रितम् ॥
 एकः शतं योषयति प्राकारस्यो धनुर्हरः ।
 शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥
 तत् स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः ।
 ब्राह्मणैः श्रद्धिभिर्यत्नेर्यवसिनोऽदकेन च ॥
 तस्य मध्ये सुपथानं कारयेद्युद्धमात्मनः ।
 गुप्तं सर्वैर्भुक्तं शुभं जलवृत्तसमन्वितम् ॥
 तदध्यास्योद्देश्यायै सधर्मा जलजान्विताम् ।
 कुले महति सम्भृतां वृथा कृपयुक्तान्विताम् ॥
 पुरोहितश्च कुर्वीत दृष्ट्यादेव चर्त्तनम् ।
 तेऽस्य यस्याणि कर्माणि कुर्याद्विदितानि कानि च ॥
 यत्नेन राजा क्रतुभिर्विधेराप्रदक्षिणेः ।
 धर्माद्यंश्चैव विप्रैर्भ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
 सांख्यिकभाषे च राष्ट्रदाहारयेद्दक्षिणम् ।
 स्यान्नायापरो लोके वर्त्तत पिहवन् वृषु ॥
 अध्याप्तान् विविधान् कुर्वीत तत्र तत्र विप-
 शितः ।
 तेऽस्य सर्वान्यवेषेणैव वृथा कार्याणि कुर्व-
 ताम् ॥
 आटलानां गुरुकुलादिप्राणां पूजको भवेत् ।
 वृषाणामभयो ह्येव निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥
 न तं क्षता न चाभिजा हरान्त न च नश्यति ।
 तस्माद्ब्रह्मा निधानयो ब्रह्मण्येवजयो निधिः ॥
 न स्कन्दते न चयते न विनश्यति कश्चित्तत् ।
 वरिष्ठमधिष्ठात्रेभ्यो ब्राह्मण्यस्य सुखे हृतम् ॥
 समसब्राह्मण्ये दानं दिगुण्यं ब्राह्मण्यम् ॥
 प्राधीते श्रद्धसाहसमनन्तं वेदपारगे ॥
 पात्रस्य हि विशेषियं श्रद्धादानतयेव च ।
 अल्पं वा बहु वा प्रथं दानस्यावाप्यते फलम् ॥
 समोत्तमाधमे राजा त्वाङ्गुतः पालयन् प्रजाः ।
 न निवर्त्तत संयामात् चान्नं धर्मेमनुस्मरन् ॥
 संग्रामेऽपि निवर्त्तितं प्रजानाश्चैव पालयन् ।
 सुश्रूया ब्राह्मणानाश्च राज्ञो श्रेयस्करं परम् ॥
 आह्वयेषु मिथोऽन्योऽन्यं लिघासन्तो महीक्षितः ।
 युध्यमानाः परं शक्या स्वर्गं यान्त्यपरादसुराः ॥
 न क्रुटेरायुधेऽन्यान् युध्यमानो रथं रिपुन् ।
 न कर्षिभिर्नापि दिग्भिनोऽपिष्णजिततेजनेः ॥
 न च हन्यान् स्थलाकृष्टं न जीवं न क्षता-
 क्षलिम् ॥
 न सुक्तकेशं नासीनं न तवास्मोति वादिनम् ॥
 न सुप्तं न विसन्नाहं न नयं न निरायुधम् ।
 नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥
 नायुध्यसन्प्राप्तं नात्तं नातिपरीक्षितम् ।
 न भीतं न परावृत्तं सतां धर्मेमनुस्मरन् ॥
 यस्तु भीतः परावृत्तः संयामे हन्यते परेः ।
 भर्त्सयद्दक्षन् किञ्चित्तत् सर्वं प्रतिपद्यते ॥
 यथास्य सुकृतं किञ्चिदसुकार्यं सुफलम् ॥
 भर्त्सा तन् सर्वमादत्ते परावृत्तहृत्तस्य तु ॥

राजध

रथान् हस्तिनं हनं धनं धानं पशून् खियः ।
 सर्वद्वयादि कुप्यथ यो यज्यति तस्य तत् ॥
 राजध एतद्विहारमिवा वैदिकी श्रुतिः ।
 राजा च सर्वयोधिभ्यो दातव्यमप्युपगतम् ॥
 एवोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मैः सुनातनः ।
 असाहस्योऽप्यवेत क्षत्रियो ज्ञान् रथे रिपून् ॥
 अजयश्चैव क्षिप्रं लब्धं रक्षेत् प्रयत्नतः ।
 रक्षितं वृद्धयेच्चैव तद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥
 एतत्तु सिद्धं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम् ।
 अस्य नित्यमनुष्ठानं सत्यं कुर्यादतन्त्रितः ॥
 अजयमिच्छेत्तु हस्तिनं रक्षेद्वैश्या ।
 रक्षितं वृद्धयेदृष्ट्या तद्धं दानेन निःक्षिपेत् ॥*
 नित्यमुद्यतदृष्टः स्यान्नित्यं विद्वत्पौरुषः ।
 नित्यं संवृतसंवार्यो नित्यं हृदिदानुमायरेः ॥
 नित्यमुद्यतदृष्टस्य कृतकसुहृजते जगत् ।
 तस्मात् सर्वानि भूतानि दृष्टेनैव प्रसाधयेत् ॥
 अमाययेव वर्तते न कथञ्चन मायया ।
 बुद्ध्याप्यप्रयुक्ताश्च मायां नित्यं स्वसंवृतः ॥
 नास्य च्छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
 गृहेत् कूर्मं हवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥
 पक्षिभिरनयेदर्थं सिंहावच पराक्रमेत् ।
 दृक्कवचावलुम्बित शशवच विनिश्चयेत् ॥
 एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपश्यिनः ।
 तानानयेद्दृष्टं सर्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ॥
 यदि ते तु न तिष्ठेयुः प्रयागेः प्रथमैस्त्रिभिः ।
 हस्तिनैव प्रसन्नोत्सन्नकैश्च प्रमानयेत् ॥
 सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ।
 सामदृष्टौ प्रशंसन्ति त्रिव्यं राज्ञामिदृष्टये ॥
 यथोद्धरति निर्हाता कर्त्तुं धान्यञ्च रक्षति ।
 तथा रक्षेत्तु राज्ञं हन्याञ्च परिपश्यिनः ॥
 मोहाप्राणा स्वरार्थं यः कथयत्यवचेत्या ।
 सोऽप्यरादृश्यते राण्याञ्जीविनाश्च सवास्वतः ॥
 शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
 तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राज्ञकर्मणात् ॥
 राजस्य संयत्ते नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।
 सुसंयतोऽरादो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥
 ह्योऽप्यारणां पञ्चानां मध्ये गुह्यमधिष्ठितम् ।
 तथा ग्रामशतानाञ्च कुर्याद्राजस्य संयत्तम् ॥
 ग्रामस्थाधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा ।
 विंशतीशं शतेश्च सप्तसप्ततिमेव च ॥
 ग्रामे दोषान् समुत्पन्नान् ग्रामिकैः शनकैः
 खयम् ।
 शंसिदग्रामदेशेऽथ दृष्टो विंशतीशिनम् ॥
 विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेश्च निवेदयेत् ।
 शंसिदग्रामशतेश्च सप्तसप्ततये खयम् ॥
 ग्रामि राजप्रदेशानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ।
 अस्मान्मन्थनादीनि ग्रामिकस्तान्वापुयात् ॥
 दृष्टी कुलानु भुञ्जीत विंशी पञ्च कुलानि च ।
 ग्रामं ग्रामशताञ्च सप्तसाधिपतिः पुरम् ॥
 तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक् कार्याणि चैव
 हि ।
 राजोऽप्यः सधिवः क्षिप्रं क्षान्ति पश्चेदतन्त्रितः ॥

राजध

नगरे नगरे चैकं कुर्यात् सर्वार्थचिन्तकम् ।
 उच्चैः स्थानं चौररूपं नक्षत्राणां च गृहम् ।
 सताननुपरिक्रामेत् सर्वानेव सदा स्वयम् ।
 तेषां वृत्तं परिचयेत् सत्ययादृष्टु तच्चरैः ॥
 राज्ञो हि रक्षाधिक्रमताः परस्वादायिनः शूराः ।
 भूयन् भवन्ति प्रायेण तेषो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥
 ये कार्यान्केभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतवः ।
 तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात् प्रवासनम् ॥
 राजकर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रव्यजनस्य च ।
 प्रत्यहं कल्पयेदृष्टिं स्थानकर्मामुत्पत्तः ॥
 पयो देयोऽवकृष्टस्य षड्दण्डस्य वेतनम् ।
 धारणासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु
 मासिकः ॥ * ॥
 क्रयविक्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिचयम् ।
 योगक्षेमञ्च संप्रैष्य वणिजो दापयेत् करान् ॥
 यथा फलेन युज्यते राजा कर्त्ता च कर्मणाम् ।
 तथावेत्य श्रुपो राज्ञे कल्पयेत् सततं करान् ॥
 यथात्पाल्यमदन्त्याद्यं वार्योको वत्स षट्पदाः ।
 तथात्पाल्यो गृहीतयो राज्ञाद्राजान्दिकः
 करः ॥
 पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।
 धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो ह्यदृष्ट एव वा ॥
 आदौऽपि तथ षड्भागं दुर्मांसमधुसर्पिषाम् ।
 गन्धौधिरसानाञ्च मूलपुष्पफलस्य च ॥
 पञ्चशाकल्लानाञ्च वैदलस्य च चर्मणाम् ।
 षड्मयानाञ्च भाणानां सर्वस्याश्रमयस्य च ॥
 म्रियमाणोऽप्यादहीत न राजा श्रोत्रियात्करम् ।
 न च क्षुधास्य संसीदेत् श्रोत्रियो विषये वसन् ॥
 यस्य राजस्य विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
 तस्यापि तनक्षुधा राज्ञमचिरेणैव सीदति ॥
 श्रुतवित्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।
 संरक्षेत् सर्वतश्चेनं पिता पुत्रमिवौरसम् ॥
 संरक्ष्यमाणो राजा यं कुरुते धर्ममन्वहम् ।
 तेनायुर्द्धते राज्ञो द्विविधं राज्ञमेव च ॥
 यत्क्षिप्रं दधि वधस्य दापयेत् करसंज्ञितम् ॥
 व्यवहारस्य जीवन्तं राजा राज्ञे पृथगजनम् ॥
 कारुकान् शिष्यिणश्चैव शूद्राणां पण्यो विनः ।
 एकैकं कारयेत् कर्म मासि मासि महीपतिः ॥
 मोक्षेऽप्यदात्मनो मूलं परेषाञ्चानिष्टया ।
 उच्छिन्दन् श्वात्मनो मूलमात्मानं ताञ्च पीड
 येत् ॥
 तीक्ष्णश्चैव नृदुश्च स्यात् कार्यं बीत्य मही-
 पतिः ।
 तीक्ष्णश्च नृदुश्चैव राजा भवति समतः ॥
 अमात्यसुखं धर्मज्ञं प्राप्तं दानं कुलोद्गतम् ।
 स्थापयेदासने तस्मिन् स्वित्तः कार्येऽप्यथ श्रुयाम् ॥
 एवं सर्वं विधायेदस्मिन् कर्मण्यमात्मनः ।
 युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥
 विक्रोशन्तो यस्य राज्ञाद्विद्यन्ते दस्युभिः प्रजाः ।
 संपश्यतः सभक्तस्य न्तः स न तु जीवति ॥
 क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।
 निर्दिष्टवज्रभोक्ता हि राजा धर्मैश्च युज्यते ॥

राजध

उत्थाय पश्चिमे ग्रामे कृतश्रीचः समाहितः ।
 हुताभिर्वासांश्चार्थं प्रविष्टैः च शुभो शुभाम् ।
 तत्र क्षिप्रतः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ॥
 विद्वन् च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत् स ह मन्त्रिभिः ।
 गिरिपुत्रं समारुह्य प्रासादं वा रक्षीमतः ।
 अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेद्विभाषितः ॥
 यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागन्त पृथगजनाः ।
 स जन्तुः एषिर्वो सुदृक् कोषहीनोऽपि
 पार्थिवः ॥
 जडमूकान्त्वधिरास्तिर्यग्गयोनान् शयोगतान् ।
 स्त्रीन्निच्छयाऽक्षितयज्ञान् मन्त्रकालेऽप्यारयेत् ॥
 भिन्दन्धवमता मन्त्रं तैर्यग्योनाक्षयेव च ।
 स्थियश्चैव विशेष्य तस्मात्तत्राहती भवेत् ॥
 मध्यस्थिनेऽहोरात्रे वा विश्रान्तो विगतस्त्रमः ।
 चिन्तयेद्भस्मकामार्थान् साह्रं तीरेक एव वा ॥
 परस्परविरुद्धानां तेषाञ्च समुपार्जनम् ।
 कन्यानां सम्यदानञ्च कुमारिणाञ्च रथञ्चम् ॥
 दूतसंप्रेषणश्चैव कार्येष्वं तथैव च ।
 अन्तःपुरप्रचारश्च प्रणिधीनाञ्च चेदितम् ॥
 कृतञ्च चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गञ्च तत्पतः ।
 अनुरागापरागौ च प्रचारं मङ्गलस्य च ॥
 मध्यमस्य प्रचारश्च विजयीषोश्च चेदितम् ।
 उदासीनप्रचारश्च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ * ॥
 एताः प्रकृतयो मूलं मङ्गलस्य समासतः ।
 अष्टौ चान्याः समाख्याता दादृशेव तु ताः
 स्मृताः ॥
 अमात्यराजदुर्गार्थदृष्टाः पञ्च चापराः ।
 प्रत्येकं कर्षिता स्मृताः संक्षेपेण हि सप्ततिः ॥
 अनन्तरमरं विद्यादरिसेविनमेव च ।
 अरेरन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥
 तान् सर्वानभिसन्ध्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ।
 यस्मै चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥
 सन्धिश्च विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।
 द्वेषोऽपि संश्रयश्च षड्गुणाश्चिन्तयेत् सदा ॥
 आसनश्चैव यानश्च सन्धिं विग्रहमेव च ।
 कार्यं वीत्य प्रयुञ्जीत द्वेषं संश्रयमेव च ॥
 सन्धिस्तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।
 उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥
 समानयानकर्त्ता च विपरीतस्तथैव च ।
 तदात्वायतिसंयुक्तः सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ॥
 स्वयं कृतञ्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ।
 मित्रस्य चैवापलते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥
 एकानिश्चान्नात्ययिकं कार्यं प्राप्तिं यद्विच्छया ।
 संहृतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥
 चीकस्य चैव क्रमशो देवात् पूर्वकृतेन वा ।
 मित्रस्य चातुरोद्येन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥
 नवस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थविग्रह्ये ।
 द्विविधं कीर्तते द्वेषं चाङ्गुल्यगुणवेदिभिः ॥
 अर्थसम्यादनार्थं पीयमानस्य शत्रुभिः ।
 चाधुस्य चापदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥* ॥
 यदाधमश्चेदायत्नामाधिपत्तं बुधमात्मनः ।
 तदात्वे चास्त्रिकां पीडां तदा सन्धिं समाधयेत् ॥

राजध

तदास्ये तत्त्वावे ।
 “यदा प्रकृष्टा मन्वेत सर्व्यासु प्रकृतीर्भयम् ।
 अक्षुण्णितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥
 यदा मन्वेत भावेन कृष्टं पृष्टं बलं खलम् ।
 परस्व विपरीतश्च तदा वायात्रियु प्रति ॥
 यदा तु स्यात् परिच्छीको वाहनेन बलेन च ।
 तदासीत प्रयत्नेन श्रवणेः सान्त्वयन्नरीन् ॥
 मन्वेतारिं यदा राजा सर्व्यासु बलवत्तरम् ।
 तदा द्विधा बलं ज्ञात्वा साधयेत् कर्म्यमात्मनः ॥
 यदा परबलानामु मभगीयतमो भवेत् ।
 तदा तु संशयेन क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं वृपम् ॥
 नियहं प्रकृतीनाञ्च कुर्व्याद्योःरिबलस्य च ।
 उपशेवेत तं नित्यं सर्व्यासुर्गैर्हं यथा ॥
 यदि तत्रापि संप्रभेत् दोषं संशयकारितम् ।
 सुगुहमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥
 सर्व्यापायेस्तथा कुर्व्यामीतिष्ठः पृथिवीपतिः ।
 यथास्याभ्यधिका न स्युमिच्छोदासीनश्चवः ॥
 आयतिं सर्व्याकायांकां तदात्स्य विचारयेत् ।
 अतीतानाञ्च सर्व्यां गुणश्लेषौ च तत्त्वतः ॥
 आयत्तां गुणदोषज्ञसदास्ते क्षिप्रनिश्चयः ।
 अतीते कार्यशेषश्चः श्रुत्वाभिर्भाभिभूयते ॥
 यथेनं नाभिसम्बुद्धिच्छोदासीनश्चवः ।
 तथा सर्व्यां संविद्भ्यादेव सामासिको नयः ॥
 यदा तु यानमातिष्ठेहरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
 तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥
 मार्गशीर्षे शुभे मासि यायादद्यात्तं महीपतिः ।
 क्षालगुणं वायु चैत्रं वा मासौ प्रति यथावजम् ॥
 अथैवपि तु कालेषु यदा पश्येदुष्वं जयम् ।
 तदा यायाद्विग्रहोव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥
 ज्ञत्वा विधानं मूले तु याचिकश्च यथाविधि ।
 उपयस्यास्यश्चैव चारान् सर्व्याविधाय च ॥
 वंशोध्वा विविधं मार्गं वद्विषयं बलं खलम् ।
 साम्यरायिककक्ष्येन यायादरिपुरं शनैः ॥
 श्रुत्वासेविनि मित्रे च गृहे युक्ततरो भवेत् ।
 मत्प्रत्यागते चैव स हिं कष्टतरो रिपुः ॥
 दक्षवृद्धेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
 यदाश्मकराभ्यां वा लुब्धा वा गरुडं वा ॥
 यतश्च भयमाशङ्कतेतो विस्तारयेद्बलम् ।
 पक्षेन चैव शूचेन निविशेत् सदा स्वयम् ॥
 सेनापतिवकाश्याचौ सर्व्यादिषु निवेशयेत् ।
 यतश्च भयमाशङ्कते प्राचीं तां कल्पयेद्दृष्टम् ॥
 गुह्याञ्च स्थापयेदामान् ज्ञतसंज्ञान् समन्ततः ।
 स्थाने युद्धे च कुशज्ञानभीरुनविकारिवः ॥१॥
 संहतान् योधयेदस्मान् कामं विस्तारयेद्बलम् ।
 रुखा वज्रैश्च चैवेतान् शूचेन वाह्य योधयेत् ॥
 खड्गनाचैः समे युध्येदनेपे नौद्विपेक्षया ।
 हस्तमुखावृते चापैरसिचर्म्यायुधैः खले ॥
 कुर्वीत्राञ्च मत्स्याञ्च पञ्चालान् शूरसेनान् ।
 हीर्षान् लंघं चैव नरानयानोकीडु योधयेत् ॥
 प्रहृषयेद्बलं शूरा ताञ्च सर्व्याकं परोक्षयेत् ।
 चेदाचैव विजानीयादहीन् बोधयतामपि ॥
 उपदध्धारिमासीत् राट् चाक्षीपयोद्धयेत् ॥

राजध

दूषयेत्तस्य सततं यववाप्तोदरैस्त्वनम् ।
 भिन्नाश्चैव तदाज्ञानि प्राकारपरिखाकाया ।
 समपस्वस्वयेनेनं राज्ञी विजासयेत्तथा ।
 उपपद्यात्तुपपकेदुष्यतेव च तत्त्वतम् ।
 युक्तं च देवे युध्यते जयप्रपसुरपेतभीः ॥
 बाह्या दानेन मेदेन समक्षोरयवा एयक् ।
 विधेत्तुं प्रयतेतारीन् युद्धेन कदाचन ॥
 अन्वितो विजयो यस्यादृष्टते युष्मानयोः ।
 पराजयश्च संशये तस्माद्दुःखं विवर्णयेत् ॥
 यथावामपुपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
 तथा युध्यते संयतो विजयेत रिपुन् यथा ॥१॥
 जित्वा सम्पुजयेद्देवान् ब्राह्मणाञ्चैव धार्मिकान् ।
 प्रदद्यात् परिहाराञ्च स्थापयेद्भयानि च ॥
 सर्व्यावान् विदित्वा समसेन चिकीर्षितम् ।
 स्थापयेत्तत्र तद्दृष्टं कुर्व्याञ्च समयक्रियाम् ॥
 प्रमाथानि च कुर्वीत तेषां सर्व्यान् ययो-
 दितान् ॥
 रत्नेश्च पूजयेदेनं प्रधानपुत्रैः सह ॥
 आदानमप्रियकरं दानश्च प्रियकारकम् ।
 अमीक्षितानामपानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥
 सर्वं कर्मैदमायत्तं विधाने देवमानुषे ।
 तयोर्देवमचिन्त्यन् मानुषे विद्यते क्रिया ॥
 सह वापि जनेद्युक्तः सन्निं ज्ञत्वा प्रयत्नतः ।
 मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सम्पुष्टंस्त्रिविधं पलम् ॥
 पार्श्विग्राहश्च संप्रियं तथाक्रन्दश्च मङ्गले ।
 मित्रादथाप्यमित्राद्वा याञ्चाफलमवाप्नुयात् ॥
 आक्रन्दः पार्श्विग्राहश्च नियामको राजा ।
 “हिरण्यभूमिसम्प्राप्ता पार्श्विधो न तथेधते ।
 यथा मित्रं भुवं जन्त्या ज्ञतमप्यायतिचमम् ॥१॥
 धर्मेश्च ज्ञतश्च तुष्टप्रजनिमेव च ।
 अमुरक्तं स्थिरारम्भं लघु मित्रं प्रशस्यते ॥
 प्राज्ञं कुलीनं शूरश्च दृष्टं दातारमेव च ।
 ज्ञतश्च धनिमन्तश्च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥
 आयांता पुत्रवृक्षान् शीर्षं कर्षवदेत्ता ।
 सौख्यलक्ष्यश्च सततमुदासीनगुणोदयः ॥
 सौख्यलक्ष्यं बहुप्रदक्षम् ॥
 “क्षेत्रां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।
 परिखलेत्तुष्टो भूमिमात्सायमविचारयन् ॥
 व्यापदं धनं रक्षेद्दाराकक्षेद्दनेरपि ।
 आत्मानं सततं रक्षेद्दारेरपि धनेरपि ॥
 सह सर्व्याः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृष्टम् ।
 संयुक्ताञ्च विद्युक्ताञ्च सर्व्यापायान् खलेद्बुधः ॥
 उपेतारसुपेयश्च सर्व्यापायाञ्च ज्ञतश्च ॥
 एतत् त्रयं सभाश्रित्यं प्रयतेतायंसिद्धये ॥
 उपेतारं आत्मानम् । उपेयं प्राप्तयम् ॥१॥
 “एवं सर्व्यामिदं राजा सह सम्पन्ना मन्त्रिभिः ।
 बायामामुख्य मध्याद्दे भोक्तुमन्तःपुरं विधेत् ॥
 तत्रात्मानभूतेः काञ्चिद्देहायैः परिचारकेः ।
 सुपरीक्षितमन्त्राद्यमन्त्राणाञ्चैवैवापचेः ॥
 विधनेरगदेष्टास्य सर्व्यादवाञ्चि योजयेत् ॥
 विधनानि च दत्तानि निवृत्तो धारयेत् सदा ॥
 परोक्षिताः क्षिप्रज्ञेनं अचनोदकक्षुपनेः ॥

राजनी

देशाभरवसंभुडाः क्षुद्रिभुः सुवमाहिताः ॥
 एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानश्लासनाश्रमे ।
 ज्ञाने प्रसाधने चैव सर्व्याजकारकेषु च ॥
 युक्तवात् विद्वरेचैव खोभिरन्तःपुरे सह ।
 विद्वत्तु यथाकालं पुनः कात्यायि चिन्तयेत् ॥
 अक्षुण्णतश्च संपादेषामुद्योगं पुनश्चनम् ।
 वाहनानि च सर्व्याश्च श्लासनाभरवानि च ॥
 सर्व्याचोपास्य श्लेषुवाहनस्यैवैव श्लासनात् ॥
 रहस्याज्जाविनाचैव प्रकिधीनाञ्च पेटितम् ॥
 गत्वा कक्षान्तरं तन्मन् समनुज्ञाय तं जयम् ।
 प्रविशेद्दोषनाथं च लीहतोऽन्तःपुरं पुनः ॥
 तत्र सुहृदा पुनः क्षिप्रतयं बोधैः प्रहृषितः ।
 संविशेत्तु यथाकालतुष्टेच गतज्जमः ॥
 एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।
 अस्वस्थः सर्व्यामेतत्तु भवेत्तु विनियोजयेत् ॥
 इति मानवे ७ अध्यायः ॥ १० ॥
 कालीकापुराकोत्तरराजधर्मः ५५ । ५५ अध्या-
 ययोः द्रष्टव्यः । महाभारतकोत्तरराजधर्मः शान्ति-
 पर्वणि द्रष्टव्यः । पद्मपुराकोत्तरराजधर्मः सर्वा-
 खण्डे १३८ अध्याये द्रष्टव्यः ॥
 राजधानकं, स्त्री, (धीयतेऽन्वेति । धा + क्कुट् ।
 ततः कन् । राज्ञां धानकं नगरम् ।) राज-
 पुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 राजधानी, स्त्री, (धीयतेऽन्वेत्यामिति । धा + अधि-
 करणे क्कुट् । ङीप् । राज्ञां धानी नगरी ।)
 राजधानिका । तत्पर्यायः । कोटः २ राज-
 धानकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्कन्वा-
 वारः ४ । इति धर्मचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १२।७० ।
 “तौ इत्यन्ती स्त्री प्रति राजधानीं
 प्रस्थापयामास वशी वशिष्ठः ॥ ”)
 राजधान्यं, स्त्री, (राजप्रियं धान्यम् ।) धामाकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, हहत्संज्ञिता-
 याम् । १५ । १२२ ।
 “त्वादिभूषणमधिरागेश्वरगान्धर्वगन्धर्वकुलिङ्गाः ।
 गञ्जितपटुतन्नुवायाः श्लासना राजधान्यानि ॥”)
 राजभुङ्करकः, पुं, (भुङ्करकात्वां राजा । राजदन्ता-
 रिक्तात् परनिपानः ।) हहत्सुङ्करः । तत्पर्यायः ।
 राजधर्मः २ महाशठः ३ निक्षेपपुष्यकः ४
 धान्तः ५ राजधर्मः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्व गुह्याः धुङ्करशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 राजनामा, [न्] पुं, (राज्ञो नाम नाम यस्मिन् ।)
 पटौजः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजनीतिः, स्त्री, (राज्ञां नीतिः ।) राज्ञां जयः ।
 यथा, चाणक्यपञ्चतन्त्रप्रथमः श्लोकः ।
 “नानाशास्त्राङ्गं वक्ष्ये राजनीतिसत्तुष्यम् ।
 सर्व्याजमिदं शास्त्रं चाख्यं सारसंश्रयम् ॥”
 सा यथा,—
 “गदितं बलिमुखाभ्यां श्रुत्वा मागवतोऽसुरः ।
 प्राह धर्मायंसंयुक्तं प्रज्ञादो वाक्यसुतमम् ॥
 यदायदां चर्मं राजन् ! यदितं सुवनस्य च ।
 अविरोधेन धर्मस्य अर्थेक्षोपात्मनश्च यत् ॥
 सर्व्याजनाहुमन्त्रं काममनेवकश्च यत् ॥

परमेष्ठे च यच्छेवः पुत्र तनु कर्म आचर ।
 यथा शार्वा प्रयास्यथ यथा कौर्त्तिर्भवेत्तव ।
 यथा नापयशोयोगस्तथा कुर्व महामते ।
 एतदर्थं श्रियं दीप्ता काङ्क्षन्ति पुरुषोत्तमाः ।
 येनेति हि एतेऽस्माकं निवसन्ति सुनिर्वृताः ।
 इहो ज्ञातिगणैः विप्रः कौर्त्तिश्च यशसा सह ।
 तस्माद्दृष्टया ते निवसन्ति पुत्र-
 राण्यस्यतस्यैह कुलोत्तमाद्याः ।
 तथा यतस्मान्नसत्त्वचेष्टया
 यथा यशस्वी भवित्वासि लोके ।
 भूयसां सदा ब्राह्मणभूषितायां
 शिवास्मितायां हृदवापिनयायाम् ।
 मुमुक्षुणासक्तसमुद्भवायां
 ऋद्धिं प्रयान्तीह नराधिपेन्द्राः ।
 तस्माद्दृष्टिजाययाः श्रुतिशास्त्रयुक्ता
 नराधिपान्ति प्रतिपाद्यन्ते ।
 दिव्यैर्धनुस्तु क्रतुभिर्दिनेन्द्रा
 यज्ञादिधर्मो न श्रुपस्य शान्तिः ।
 तपोऽध्ययनसम्पन्ना याननाध्यापने रताः ।
 सन्तु विप्रा बन्धे पूज्यास्ततोऽनुज्ञामवाप्य हि ।
 स्वाध्याययज्ञनिरता दातारः शस्त्रकौविनः ।
 क्षत्रियाः सन्तु देवेभ्यः प्रजापालनधर्मिणः ।
 यज्ञाध्ययनसम्पन्ना दातारः क्षत्रिकारिणः ।
 पाशुपाल्यं प्रकुर्वन्तु वैश्या विपिनकौविनः ।
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां सदा मुमुक्षुणो रताः ।
 शूद्राः सन्तु सुरश्रेष्ठ तवाज्ञाकारिणः सदा ।
 यदा वर्याः स्वधर्मस्था भवन्ति दितिलम्बर ! ।
 धर्मेऽह्नित्वा स्याद्दे धर्मेऽह्नौ श्रुपेदयः ।
 तस्माद्दुर्गा सधर्मस्थास्त्वया कार्याः सदा बन्धे ।
 तद्दृष्ट्वौ भवतो हृदित्वाह्नौ हानिरच्यते ।
 इत्यं वचः श्राव्य महासुरेन्द्रो
 बलिं महात्मा स बभूव तूष्णीम् ।
 ततो यदाज्ञापयसे करिण्ये
 इत्यं बलिः प्राह वचो महर्षे ।”
 इति वामने ७१ अध्यायः ॥ ॥

अपि च ।
 “एवं इत्या ततो राज्यं नृद्धं चाप्राय धर्मेवित् ।
 उवाच मधुरं वाक्यं पुत्रं पुत्रवती वरः ।
 राज्यस्येनापि ते पुत्र कर्मण्यं श्रेष्ठ तन्मम ।
 यदीच्छेत् परमं धर्मं पितृणां तारकं तथा ।
 दातव्योऽनिर्न कर्मणा हन्तया परदारिकाः ।
 बालवताश्च हन्तया हन्तया स्त्रीविघातकाः ।
 मास्त्रीभं परदशेषु अन्धयोपार्जितेषु च ।
 न चिरं तिष्ठते कापि सर्वे मान्याः कदाचन ।
 रक्षणीयश्च ते देशः कुलन्यायवशाज्जितः ।
 निर्वोदयुक्तेन स्यात्तयममात्यवचनं कुर्व ।
 अमात्यो यदसौ ब्रूयात् पुत्र कार्यविमर्शनम् ।
 अवधमेव कर्मण्यं शरीरपरिरक्षणम् ।
 प्रजायेन प्रमोदन्ति येन तुष्यन्ति ब्राह्मणाः ।
 एवं ते पुत्र कर्मण्यं मम प्रियहृतेषिणा ।
 सप्त असन्नं वर्ज्येत शोभो राज्यस्तु तन्महत् ।
 श्रेष्ठ राजा विनश्यते सम्यग्योऽपि महायुतिः ।

वक्ष्येत् सुरापानं नृगया वर्जयेत् सदा ।
 वाक्यं क्वच न वक्तव्यं दृष्ट्या यावत् कदाचन ।
 राजगुह्यं न वक्तव्यं दूतभेदं विवर्जयेत् ।
 वर्जयेदतिपातव्यं असहिष्णु समागमम् ।
 अर्धदूषणकक्षेव न कर्तव्यं कदाचन ।
 अमात्यं नाप्रियं ब्रूयाद्दयदीच्छेद्राजकर्मणि ।
 नाहं निवारणीयस्ते गमनाय पथे स्थितः ।
 रैनम् क्रियतां शीघ्रं यदीच्छसि मम प्रियम् ।
 ततः पितृवचः श्रुत्वा राजपुत्रो यशस्विनः ।
 उभौ तु पादौ संयुक्त्य कारुण्यं प्रकृवाच तम् ।”
 इत्यादि श्रीवराहपुराणे भगवच्छास्त्रे श्रीकरवे
 तीर्थमाहस्मिन् आदित्यवरप्रदाननन्दयजन्मुको-
 पाख्यानं नामाध्यायः ॥ ॥

अन्यत्र ।
 मनुवचाच ।
 “राज्ञोऽभिषिक्तमात्रस्य किंतु कृत्यतमं भवेत् ।
 एतत् सर्वं समाचक्षु सम्यगिति यतो भवान् ।
 मत्स्य उवाच ।
 अभिकारिणिरसा राज्ञा राजीवलोचन ।
 सहायावरणं कार्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ।
 यदस्यात्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
 पुत्राणिसहायेन किन्तु राज्यं सहत् पदम् ।
 तस्मात् सहायान् वरयेत् कुलीनान् श्रुपतिः
 स्वयम् ।
 शूरान् कुलीनान् जातीयान् बलयुक्तान् श्रिया-
 स्विनान् ।
 रूपसत्त्वगुणोपेतान् सम्मतान् समया युतान् ।
 क्लेशचमाम् महोत्साहान् धर्मेज्ञांश्च प्रियं-
 वदान् ।
 हितोपदेशकालज्ञान् स्वामिभक्तान् यशो-
 रथिनः ।
 एवंविधान् सहायांश्च शुभकर्मसु योजयेत् ।
 गुणहीनानपि सदा विनाश श्रुपतिः स्वयम् ।
 कर्मस्त्वेव नियुक्तीत यथायोग्येषु भारत । ।
 कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः ।
 हस्तिशस्त्राश्वशान्ति कुशलः शस्त्राभाषणः ।
 निमित्ते शक्नुनज्ञाने वक्ता चैव चिकित्सिते ।
 कृतज्ञः कर्मणा शूरस्यथा क्लेशसहो ऋजुः ।
 यद्दत्तत्वविधानज्ञः फल्गुसारविशेषवित् ।
 राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियो
 यथा ।
 प्रांशुः सुरूपो हृत्स्व प्रियवादी न चोद्धतः ।
 चित्तग्राह्यश्च सर्वेषां प्रतीहारी विधीयते ।
 यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः ।
 शक्तः क्लेशसहो वाग्मी देशकालविभाषितः ।
 विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् स महोचितः ।
 वक्ता वैयस्य यः काले स दूतो भूपतेर्भवेत् ।
 प्रांशुवो यायताः शूराः हृदभक्ता निराकुलाः ।
 राज्ञा तु रक्षिणः कार्योः सदा क्लेशसहा
 हिताः ।
 अनाहार्योऽहृष्टसंघ इदभक्तश्च पाथंदि ।
 तान्कृतधारी भवति वारी बाधय तद्दुष्ठा ।

प्राह्मगुण्यविधितस्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ।
 सन्धिविग्रहिकः कार्यो राज्ञा नवविशारदः ।
 आयथयश्चो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ।
 कृताकृतज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्याद्देश रक्षिता ।
 सुरूपस्तवयः प्रांशुर्हृदभक्तिः कुलोचितः ।
 शूरः क्लेशसहश्चैव स्वर्गगहारी प्रकीर्तितः ।
 शूरश्च बलयुक्तश्च गणान्धरथकोविदः ।
 धनुर्धारी भवेद्राज्ञः सर्वक्लेशसहः शुचिः ।
 निमित्तशक्नुनज्ञानहृद्यश्रिचाविशारदः ।
 हयायुर्वेदनस्त्वज्ञो भूवि भागविशेषवित् ।
 स्वामिभक्तो महोत्साहः सर्वेषां प्रियंवदः ।
 बलावलज्ञो रथिकः स्थिरहृदिः प्रियंवदः ।
 शूरश्च कृतवियञ्च सारथिः परिकीर्तितः ।
 अनाहार्यः शुचिर्दक्षश्चिकित्सितविद्वावरः ।
 हृदशास्त्रविशेषज्ञः हृदाध्यक्षः प्रशस्यते ।
 हृदशास्त्रविधानज्ञाः पराभेदाः कुलोत्तमाः ।
 सर्वे महानसे धार्या लुपक्लेशनखा जनाः ।
 समः शची च मित्रे च धर्मेशास्त्रविशारदः ।
 विप्रसुम्यः कुलीनश्च धर्माधिकरणी भवेत् ।
 कार्योक्षयाविधास्त्रज्ञ इजसुख्याः सभासदः ।
 सर्वदेशाक्षराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 श्रेयस्कः कथितो राज्ञः सर्वोधिकरणीषु वै ।
 शीघ्रोपेतान् सुसम्पूर्णान् समश्रिगि गतान्
 समान् ।
 अजरान् वै लिखेत् यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः ।
 उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 बह्वर्थवक्ता चाख्येन लेखकः स्याद्भृगुत्तम ।
 वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित् ।
 अनाहार्यो श्रुप भक्तो लेखकः स्याद्भृगुत्तम ।
 पुरुषान्तरतत्त्वज्ञोः प्रांशुवचाप्यलोलुपाः ।
 धर्माधिकरणी कार्यो जनाज्ञानकरा नराः ।
 एवंविधास्तथा कार्या राज्ञा दौवारिका जनाः ।
 लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानाश्च विधानवित् ।
 विज्ञाता फल्गुसारारामनाहार्यः शुचिः सदा ।
 निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः ।
 आयदारेषु सर्वेषु धनाध्यक्षसमा नराः ।
 आयदारेषु च तथा कर्मणा पृथिवीचिता ।
 परम्परागतो यः स्याद्दृष्टाङ्गो तु चिकित्सिते ।
 अनाहार्यः स वैद्यः स्याद्दुर्मात्मा च कुलोत्तमः ।
 प्राणाचार्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूसुतः ।
 राजन् राज्ञा सदा कार्यं यथाकार्यं पृथग-
 जनेः ।
 हस्तिशस्त्राविधानज्ञो वनष्वातिविशारदः ।
 क्लेशचमस्तथा राज्ञो गणाध्यक्षः प्रशस्यते ।
 एतेरेव गुणैर्युक्तः स्वासनश्च विशेषतः ।
 गजारोहो नरेन्द्रस्य सर्वकर्मण्यं प्रस्यते ।
 हयशस्त्राविधानज्ञश्चिकित्सितपारगः ।
 अन्धाद्यक्षो महोभर्तुः स्वासनश्च प्रशस्यते ।
 अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोत्तमः ।
 दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राज्ञ उद्दृष्टः सर्वकर्मसु ।
 वास्तुविद्याविधानज्ञो कैतुहृत्को जितयमः ।
 दीर्घदर्शी च शूरश्च श्रुपतिः परिकीर्तितः ।

यत्कृतं धातुसुक्ते अतुक्ते सुक्तधारिते ।
 अन्वयाचार्यो निरुद्धिगः कुलश्रेष्ठ विशिष्यते ॥
 उद्धः कुलीनतः सुक्तः पिठपेतामहः सुचिः ।
 राज्ञामनःपुराध्वसो विनीतश्च तथेव्यते ॥
 एवं समाधिकारेषु पुरुषाः सप्त तेऽपरम् ।
 पञ्च शब्दाधिकरणाः पुरुषाः सप्त तेऽपरम् ॥
 अन्तःपुरचराः कार्या राज्ञा सर्वेषु कर्मसु ।
 स्थापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजायता ॥
 राज्ञः स्थांदायुधगारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः ।
 कर्माण्यपरिमेयाणि राज्ञा भृगुकुलीनम् ॥
 उत्तमाधममध्यानि बुद्धा कर्माणि परिचयः ।
 उत्तमाधममध्येषु पुरुषेषु नियोजयेत् ॥
 नरकर्मविषयैः साक्षात् नानुभवानुभवात् ।
 नियोगं पौरुषं भक्तिं श्रुतं शौच्यं कुलं नयम् ॥
 ज्ञात्वा दृष्टिस्त्रिधातया पुरुषाणां महोत्तमा ।
 पुरुषान्तरविज्ञाने तत्त्वसारनिबन्धनात् ॥
 बहुभिन्नैस्त्वयेत् कामं राजा मन्त्रं पृथक् पृथक् ।
 मन्त्रिणामपि नो कुर्यान्मन्त्रिमन्त्रप्रकाशनम् ॥
 कश्चित् कस्यचिद्विश्वासो भवतीह सदा शृणाम् ।
 निश्चयश्च सदा मन्त्रे कार्ये एकैव शूरिणा ॥
 भवेद्वा निश्चयावाप्तिः परबुद्धानुजीवनात् ।
 एकस्वैव महोभर्ताभूयः कार्यो विनिश्चयः ॥
 ब्राह्मणान् पर्यपासीत त्रयीं नाम मुनिश्चिताम् ।
 नासच्छास्त्रवतीं सदांस्ति हि लोकस्य कण्ठकाः ॥
 उद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
 तेष्वो हि शिष्टे द्विनयं विनीतात्मा हि नित्यशः ।
 समयां वश्यां कुर्यात् पृथिवीं नात्र संशयः ॥
 बहुवीर्यवनादभ्रष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्थाश्चैव राज्यानि विनयान् प्रतिपदिरे ॥
 श्रेयश्चैव स्वधीविद्यां दृष्टनीतिश्च प्राप्नुवतीम् ।
 आन्वीक्षिकीश्चात्मविद्यां वा नीरर्मांश्च लोकतः ॥
 इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
 जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशं स्थापयितुं प्रजाः ।
 पजेत राजा क्रतुभिर्व्यहृमिश्चाप्रदक्षिणेः ।
 धर्माद्यैश्चैव विप्रैश्चो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
 सर्वान्तरिकमात्रैश्च राजादाहारयेद्वहलिम् ।
 स्यात् स्वाध्यायपरो लोके वर्तेत पिठवत्सु ॥
 ध्यातव्यानां गुरुकुलात् द्विजानां पूजको भवेत् ।
 वृषाक्षामस्यो ह्येव विधिब्रह्मो विधीयते ॥
 ततः स्निहानवामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।
 तस्मादाज्ञा विधातयो ब्राह्मणेष्वप्ययो निधिः ॥
 समीपमाधमे राजा ह्याह्वय पालयेत् प्रजाः ।
 न निवर्तेत संग्रामामान् चक्रवर्तमनुसरन् ॥
 संग्रामेवंनिवर्तस्वं प्रजाणां परिपालनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च राजा निश्रेयसं परम् ॥
 कृपणाणाञ्च उद्धानामातुराणाञ्च रोगिणाम् ।
 योगक्षेमश्च दृष्टिश्च तथैव परिकल्पयेत् ॥
 वकांश्चमयवस्थानं तथा कार्यं विशेषतः ।
 स्वधर्मप्रवृत्तान् राजन् स्वधर्मं स्थापयेत्प्रजा ॥
 आश्रमे च यथाकार्यं तैलभाजनभोजनम् ।
 स्वधर्मवानयेद्वाचा सत्कृताभावमानयेत् ॥
 तापसे चर्मकार्याणि राध्यामाजानमेव च ।

निवेद्येत् प्रयत्नेन देववचिरमर्चयेत् ॥
 हे प्रभो वेदितव्यं च श्रेष्ठी वक्ता च मानवैः ।
 वक्ता ज्ञात्वा न सेवेत प्रतिवाधितं चागतम् ॥
 नास्य चिदं परो विशात विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
 गृहेत् कूर्मं दवाङ्गानि रक्षेदिवरमात्मनः ॥
 न विश्वसेदविश्वे विश्वे नानि विश्वसेत् ।
 विश्वासाद्दयत्पुत्रं मूलाव्यपि निजन्तति ॥
 विश्वासयेद्याप्यपरं तत्त्वभूतेन हेतुना ।
 वकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥
 एकवचनावनुम्येत प्रशवच्च विनिव्यतेत् ।
 इदं पहारी च भवेत् तथा मूकरवन्वृषः ॥
 त्रिचाकारश्च शिखिवद्दृढभक्तस्वपाश्वर्यम् ।
 भवेच्च मधुराभाषो तथा कौकिलवन्वृषः ॥
 काकशब्दी भवेत्सिंहो नाज्ञानवसतिं वसेत् ।
 नापरीक्षितपूर्वञ्च भोजनं शयनं व्रजेत् ॥
 वस्त्रं पूष्यमलङ्कारं यथावन्मनुजोत्तमम् ।
 न गाहेष्मलसम्बाधं न चाज्ञातशलाशयम् ॥
 अपरीक्षितपूर्वञ्च पुरुषेराप्रकारिभिः ।
 नारोहेत् कुञ्जरं शालं न जातु तुरगं तथा ॥
 नाविज्ञातस्त्रियं गच्छेत् नैव देवोत्सवे वसेत् ।
 नरेन्द्रलक्ष्म्या धर्मे च चाता यतो भवेत्तुष्टः ।
 सदृष्टाश्च तथा पुष्टा सततं प्रतिमानताः ।
 राज्ञा सहायाः कर्मिणाः पृथिवीं जेतुमिच्छताः ।
 यथाहंश्चाय सुभ्रतान् राजा कर्मसु योजयेत् ॥
 धर्मिष्ठान् धर्मकार्येषु शूरान् संग्रामकर्मसु ॥
 निपुणानर्थक्रियेषु सञ्चरन् च तथा शुचीन् ।
 स्त्रीषु वृक्षान् निगुञ्जीत मीत्तान् दारुणकर्मसु ।
 धर्मं चार्थं च कामे च भये च रविनन्दन ॥
 राजा यथाहंश्च कुर्यादुपधाभिः परीक्षणम् ॥
 समतीतोपधान् श्रव्यान् कुर्याद्वस्त्रवन्चरान् ।
 तत्पादाव्येषणं यत्रास्त्रधर्माश्च कारयेत् ॥
 एवमादीनि कर्माणि वृषेः कर्माणि भार्गव ।
 सञ्चला न्यसेत राज्ञोऽप्योपकरणतयः ॥
 पापसाध्यानि कर्माणि यानि राज्ञा वृषोत्तम ।
 सन्तस्तानि न कुञ्चन्ति तस्मान् विभ्रयानुवृषः ।
 न्यसेत पृथिवीधानां तीक्ष्णोपकरणक्रिया ।
 यस्मिन् कर्माणि यस्य स्यान् विशेषणं च कौश-
 लम् ॥
 तस्मिन् कर्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियो जयेत् ॥
 पिठपेतामहान् श्रव्यान् सञ्चकर्मसु योजयेत् ।
 विना दद्यादक्रतुषु परीक्ष्य स्वकृतान्नरान् ।
 नियुञ्जीत महाभाग तस्य ते हितकारिणः ॥
 परराजयद्वात् प्राञ्ज जनसंग्रहकान्यया ।
 दुष्टान् वाप्यधीवाद्दुष्टानाश्रयीत प्रयत्नतः ॥
 दुष्टं विज्ञाय विश्वासं न कुर्यात्तत्र भूमिपः ।
 दृष्टिं तस्यापि वर्तेत जनसंश्लेषकान्यया ॥
 राजा देशान्तरं प्राप्तं पुरुषं पूजयेद्दृशम् ।
 ममायं देशसंप्रप्तो बहुमानेन चिन्तितः ॥
 तेषाञ्चारेण चारिर्च राजा विज्ञाय नित्यशः ।
 गुणिनां पूजनं कुर्यात् निर्गुणानाञ्च शासनम् ॥
 कथिताः सततं राजन् राजान्चरिचक्षुषः ।
 कुके देशे परे देशे प्रातशीलान् विचक्षयान् ॥

अनाह्वयान् श्रेष्ठसहान् नियुञ्जीत सदा चरान् ।
 जनस्यविदितान् सौम्यांस्तथाज्ञातान् परस्परम् ॥
 बलिषो मन्त्रकुशलान् सावसरं चकित्स्वकान् ।
 तथा प्रवृत्तताकारान् चारान् राजा निधी-
 जयेत् ॥
 नैकस्य राजा अह्वयान् चारस्यापि च भाविते ।
 दृयोः सम्बन्धमाहाय अह्वयानुपपत्तितः ॥
 परस्परस्याविदितां यदि स्याताञ्चराभौ ।
 तस्मादाज्ञा प्रयत्नेन गदां चाराभिधोजयेत् ॥
 राज्यस्य मूलमेतावन् या राज्ञश्चारद्विता ।
 चाराणामपि यत्नेन राजा कार्यं परोक्ष्यम् ॥
 विरच्यते तथा केन (वश्यं) तन्महोत्तमा ।
 अनुरागात् कथं लोके कर्म कार्यं महोत्तमा ।
 लोकरागापरागौ च श्रद्धाणाञ्च गुणागुणान् ।
 सर्वं राज्ञा चरायत्तं तेषु यत्परो भवेत् ॥
 कर्मणा केन मे लोके जनः सञ्चोऽनुरच्यते ।
 विरच्यते केन तथा विश्वं तन्महोत्तमा ।
 विरोधजनकं लोके वर्जनीयं विशेषतः ॥
 जनानुरागप्रभया हि लक्ष्मी
 राज्ञां मता भार्गववशचक्र ॥
 तस्मान् प्रयत्नेन नरेन्द्रसुखेः
 कार्याश्चरुगो भूवि मानवेषु ॥
 इति भातस्य २५ अध्यायः ॥ * ॥
 अपरश्च ।
 राजोवाच ।
 “बहवो भूतेर्धर्मास्तान् वक्तुं नदि शक्यते ।
 तस्मान् सभासतो वक्षमि महाभाग निशाभय ॥
 पृथिवी वेणुवैश्वर्या मदा प्रियतमा हरेः ।
 नारायणादने नाम्यो वसुमत्याः पतिर्भवेत् ॥
 नारायणशो राजा मनुष्यो न कदाचन ।
 धतस्तु दुर्वयं त्वत्कं सर्वो नीतिं समाचरेत् ॥
 नीतियाहो वृषो यस्तु विपत्तिर्नास्ति तस्य वै ।
 शिरं सुनक्ति पृथिवीं कण्ठकेः परिवर्जितः ॥
 यस्मि न रोचते नीतिर्भूपालाय दुरात्मने ।
 भ्रष्टश्रीरचरेणैव स भवेत्तत्र संशयः ॥
 व्यायुञ्जलं यशो वित्तं विनयं सुखमिच्छता ।
 मन्त्रित्वे पण्डितो राजा विधीयः सर्वदेव हि ॥
 व्यवहया महोभर्तृस्त्वजन्ति सदसो बुधाः ।
 सभायां बुधहीनायां नीतिस्त्वजयो न हि ॥
 ततो नीतो विपत्तायां महमा धरणीपतेः ।
 राजश्रियो विनश्यन्ति सकोषवन्धवाहनाः ॥
 ब्राह्मणान् गणकाश्चैव वेश्यांश्च बान्धवास्तथा ।
 वृषाः कल्याणमिच्छन्तो न दिवन्ति कदाचन ॥
 गतश्रीर्गणकहेटा वेदहेटायुञ्जन्तः ।
 ज्ञातिहेटा निष्कुनः स्यान् दिवहेटास्त्रिजाति-
 भाक् ॥
 राजानः पितरः प्रीक्ताः पुत्रा जनपदास्तथा ।
 अतो भूपाः पालयन्ति प्रजाः पुत्रानिवौरनान् ॥
 पौरलोकावधू राजा पश्येत् पुत्रवधुमिव ।
 पौरलोके तथा कुर्यात् यथा खेही निजात्मने ॥
 प्रजापीडाकरा ये च भूपाला अतिपापिनः ।
 शिरस्या विपदसोवा विज्ञेया रीरैर्दग्धिभिः ॥

राजन्यः

विवेकिनो महीपालाः पालयन्ति यथा प्रजाः ।
 तथा तानपि देवेशः पालयत्यनिघ्नं हरिः ॥
 प्रजायां पालनं दानं द्वेषि राज्ञो शुभावहे ।
 ज्ञाभ्यां ये वर्जिता भूपाले विज्ञेया वृषाधमाः ॥
 दुष्टानां शासनञ्चैव शिष्टानां प्रतिपालनम् ।
 प्रकृत्यन्तो महीपालाश्चिरं गच्छन्ति भूतले ॥
 न्यायेनोपास्मितं वित्तं यत्राद्रक्षेन्नहीपतिः ।
 निर्वृत्तो हि महीपालो विपत्त्यां न हि निस्त-
 रेत् ॥
 वृषाः कल्याणमिच्छन्तो निजराज्यप्रभाशुभम् ।
 पश्यन्ति निघ्नं विप्रेन्द्र । सत्वरान्तरचक्षुषः ॥
 परचक्रभयं यावत् नायाति चिन्तयेद्दयम् ।
 आगते तु भये भूप आचरेन्नभयो यथा ॥
 ज्ञातौ वापि च मित्रे वा पुत्रे वापि च मन्त्रिणि ।
 कुर्व्यान्मुखेन गाम्भीर्यं मनसा प्रेम केवलम् ॥
 मन्त्रिणो ज्ञातयः पुत्राः प्रजाश्च भ्रातरक्षया ।
 गाम्भीर्यहीनं भूपालं मन्त्र्यन्ते न हि भूपवत् ॥
 निघ्नन्ति प्रथमं दूरे वसन्ति पुरतस्तदा ।
 लोकाः श्रियं यदिच्छन्ति तत्काम्भीर्यभूपतेः ।
 एकस्य मन्त्रिणो राज्ञा चिरं राजत्वमिच्छता ।
 कर्तव्याः सकले राज्ये वृहदयो नैव भूसुर ॥
 अत्यन्तजम्बूद्वीपां भूतानां सम्पदं हरेत् ।
 तस्यां सम्पदि भूपालो भूत्वमन्यं नियोजयेत् ॥
 मर्याः स्त्रीविजितो राजा गीतवात्सरतः सदा ।
 चतुरङ्गवलेहानः सहसा विपदं व्रजेत् ॥
 स्वाचार्यदणं सत्त्वं स्ववाक्यप्रतिपालनम् ।
 गाम्भीर्यञ्चेति भूपालो लक्षणां द्विजोत्तम ॥
 स कथं वृपतिर्यस्तु प्रतापेन द्विवर्जितः ।
 स कथं वृपतिर्येन न जिना परमेदिनी ॥
 जितायां परमेदिन्यां यावत् पादं व्रजेन्नपः ।
 प्रतिपादेऽन्धमेधस्य फलं प्राप्नोति चाक्षयम् ॥
 परभूमिजयाकाङ्क्षी हतो वा वृपतिर्युधि ।
 तदा गच्छेत् परं धाम विमुक्तः सम्पदातकैः ॥
 युधि प्राप्नोति राजा प्राप्नोति परमं पदम् ।
 स साहसप्रान्धुर्दिवीन्द्रसम्पदं लभेत् ॥
 तत्कवचं तत्कवचं पलायनपरायणम् ।
 योद्धारं युधि यो ह्वयान् स भूपो धात्वधो-
 गतिम् ॥
 पलायनपरो युधि तद्वन्ता च द्विजोत्तम ।
 तावुभावपि तिष्ठेतां नरकेऽत्यन्तदुःसहे ॥
 युधि साहसवान् योद्धा तद्वन्ता च महीसुर ।
 तिष्ठेतां हावपि स्वर्गे वावचन्द्रदेवाकरौ ॥
 बहुनाम किंसुकैर्न संश्रैपादुच्यते मया ।
 प्रजापालनक्रमाणा कदाचिन्नावसीदति ॥
 इति पाण्डु क्रियायोगसारे २० अध्यायः ॥
 राजनीलं, स्त्री, मरकतमन्त्रिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 राजन्यः, पुं, (राज्ञोऽपत्यमिति । राजन् +
 "राजन्पशुरात् यत्" ४।१।१३७। इति
 यत् ।) चत्त्रियः । इत्यमरः । (यथा, अन्वये ।
 १०।१८०।१२१।
 "ज्ञास्योऽस्य सुखमासीत् वाङ् राजन्यः कृतः ।

जस्त तदस्य यद्वैशः पद्गां मूत्रो अजायत् ॥")
 राजपुत्रः । (राजति दीप्यते इति । राज् +
 "राजेरन्वः" । उखा० ३।१०० । इति अन्वः ।)
 अग्निः । इत्युखादिकोषः । चीरिकावृषः ।
 इति जटाधरः ॥
 राजन्यकं, स्त्री, (राजन्यानां चत्त्रियाणां सम्बन्धः ।
 'राजन्य + "गोत्रोचोद्गोरभराजराजन्व्येति" ।
 ४।२।३६। इति वृत् ।) चत्त्रियसम्बन्धः । इत्य-
 मरः । (यथा, रघुः । ७।१५६ ।
 "रथी निवृत्ती कवची धनुशान्
 उमः स राजन्यकमेकवीरः ।
 निवारयामास महावराहः
 कल्पयौतुतमिवायंवाभः" ॥)
 राजन्यानां विषये देशे च पुं । इति काशिका ॥
 अथ "राजन्वादिभ्यो वृत्" ४।२।५३ ।
 इति वृत्प्रत्ययः ।)
 राजन्वान्, त्रि, (राजास्यस्यास्मिन्निति वा । राजन्
 + प्रथमायां मत्पुं । "राजन्वान् सौराज्ये" ।
 ८।२।१४। इति निपातनात् नलोपाभावः ।)
 सुराज्युक्तदेशः । इत्यमरः । "प्रजापालनादि-
 स्वधर्मपरायणराज्युक्ते देशे राजन्वात् राजा
 विद्यतेऽस्येति मोक्षभूपादिति प्रथमायां वतुः ।
 यदुक्तं तन्नाम्नरे ।
 "भूम्नि निन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिश्रायने ।
 संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मत्तुवाद्यः" इति
 स्वमते अख्यर्ये भमाद्योऽमी अर्था अर्थात्
 लभ्यन्त एव । निपातनात्मनोपाभावः । न
 सौराज्ये राज्ञो नस्य सुखतावति परे । सुराज्जि
 स्वधर्मपरात्वात् शोभना राजानोऽचेति
 नास्तीयां स्वतेरिति अनिषेधः । देशो लोकोप-
 लक्ष्यं सुराज्जि लोके इत्यर्थः । "इति तद्वीकार्या
 भरतः" । (यथा, रघुः । ६।२२ ।
 "कामं वृषाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये
 राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।
 नक्षत्रतारायश्चक्रुजपि
 ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव राजिः")
 राजपटोलः, पुं, (पटोलानां राजा । पर-
 निपातः ।) मधुरपटोलः । इति रत्नमाला ॥
 राजपटोली, स्त्री, (राजप्रिया पटोली ।) मधुर-
 पटोली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजपट्टः, पुं, (राजप्रियः पट्ट इव ।) मन्त्रि-
 विशेषः । तत्पर्यायः । विराटजः २ । इति
 त्रिकाश्रयः ॥
 राजपट्टिका, स्त्री, चातकपट्टी । इति हारा-
 वली ॥
 राजपथः, पुं, (राज्ञो पथाः । "रुक्पूरम्बुःपथा-
 मानचे" । ५।४।७४ । इत्यमरः ।) राजमार्गः ।
 तस्य लक्ष्यं यथा,—
 "धर्मनि दृष्ट विलीकंः श्रीमान्नाजपथः कृतः ।
 वृषाजिरथनामानामसम्बाधः सुसचरः" ।
 इति देवीपुराणम् ॥
 (यथा, कुमारसम्भवे । ७।१६१ ।

"तावन्वताकोङ्कमिन्द्रमौनि-
 वत्तोरखं राजन्यं प्रपेदे ॥")
 राजपत्नी, स्त्री, प्रसादिकी कता । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 राजपलाङ्गुः, पुं, (पलाङ्गुनां राजा । राज-
 इन्नादित्वात् परनिपातः ।) रक्तवर्णपलाङ्गुः ॥
 काल घाञ् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । अ-
 नेष्टः २ वृषाङ्गयः ३ राजप्रियः ४ महाबलः ५
 दीर्घपत्रः ६ रोकः ७ वृषेष्टः ८ वृषकन्दः ९
 महाकन्दः १० वृषप्रियः ११ रक्तकन्दः १२
 राजेष्टः १३ । अन्वय गुणाः । शिशिरत्वम् ।
 पितृकफनाशित्वम् । दीपनत्वम् । बहुविधाकर-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजपौत्रः, पुं, (राजप्रियः पौत्रः ।) महापौ-
 त्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजपुत्रः, पुं, (राजन्वत्यस्य पुत्रः ।) दुर्घण्टः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ महाराजपुत्रः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ यवसङ्करजातिविशेषः । राज-
 पुत्र इति भाषा ॥ यथा,—
 "वैश्यादम्बकन्यायां राजपुत्रस्य सम्भवः" ।
 इति पराशरपद्धतिः ॥
 करबकन्यायां चत्त्रियाणात्तत्त्वं । इति पुरा-
 णम् ॥ राजनन्दनः । तत्पर्यायः । सुवराजः २
 कुमारः ३ भर्षुदारकः ४ । इत्यमरः । (यथा,—
 "राजपुत्र ! चिरं जीव माजीव सुनिपुत्रक ! ।
 जीव वा मर वा साधो साध माजीव मा मर ।"
 इत्युद्गतः ।)
 तस्य रक्ष्यं यथा,—
 "राजपुत्रस्य रक्षा च कर्तव्या पृथिवीक्षिता ।
 आचार्यैश्चास्य कर्तव्यं नित्यसुकैश्च रक्षकम् ॥
 धर्मकामार्थशास्त्राणि धनुर्वेदश्च शिष्ययेत् ।
 रथे च कुञ्जरे चैनं व्यायामं कारयेत् सदा ॥
 शिष्यानि शिष्ययेष्वेव नास्मिन्वाप्रियं वदेत् ॥
 गुणाधानमशक्नुवन्त्यस्य कर्तुं सभावतः ।
 बन्धनं तस्य कर्तव्यं गुप्ते देशे सुखान्वितम् ॥
 अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीक्षेत् ।
 अधिकारेषु सर्वेषु विनीतं हि निषीक्षयेत् ॥
 आदौ स्वल्पेण तत्पश्चात् क्रमेणैव महत्सुखिणः ।
 न्यायापानमर्चाश्च बन्धयेत् पृथिवीपतिः ।
 यतान्वासेवमानासु विनष्टाः पृथिवीक्षितः ॥
 बहुवो वृषाङ्गुला येषां संख्या न विद्यते ॥
 वृषाटनदवाङ्मप्रं विशेषेण विवर्णयेत् ॥
 वाक्पादर्थं न कर्तव्यं दक्षपादस्यमेव च ॥
 परोक्षनिन्दा च तथा वर्णनीया महीक्षिता ।
 अर्थस्य दूषणं राजाऽप्येकदां विवर्णयेत् ॥
 अर्थानां दूषणञ्चैव तथा चार्थेषु दूषणम् ।
 अकारणात् वसुधैव कुटुम्बीनामसत्क्रिया ॥
 अर्थानां दूषणं प्रोक्तं विपकीर्यत्वमेव च ।
 अदेशकश्चैव दानमपानं दानमेव च ॥
 अर्थस्य दूषणं प्रोक्तमसत्कर्मप्रवर्तनम् ।
 कामं क्रोधं मर्दं मानं क्रोधं चर्तव्यमेव च ।
 जेतव्यमदिपुत्रं वीरं पृथिवीक्षिता ॥

राजपु

इतिहा विषयं क्त्वा कार्यं भवत्ययं ततः ।
 इत्यत्र भवत्ययं प्रथमं राणा जनपदं जयेत् ।
 इत्या तु विषयं तेषां प्रथमं वाक्छास्ती जयेत् ।
 वाक्छाश्च विविधा श्रियास्तुत्याभ्यन्तरक्षिमाः ।
 गुरवस्ते यथापूर्वं तेषु यत्रपरो भवेत् ।
 पिष्टपेतामहं मित्रममित्रश्च तथा रिपोः ।
 सत्रिमश्च महाभाग मित्रं विविधसुच्यते ।
 तथापि च युवः पूर्वं भवेत्तत्रापि चाहतः ।
 स्वात्ममात्तो जनपदो दुर्गं सेव्यमेव च ।
 कीदो मित्रश्च धर्मश्च सत्प्राज्ञं राज्यसुच्यते ।
 सत्प्राज्ञस्यापि राज्यस्य नूनं स्वामी प्रकीर्तितः ।
 तन्मन्त्राणां यथाज्ञानं राजा रक्ष्यः प्रयत्नतः ।
 इन्द्रपुत्रा कर्मणा तथा तेन प्रयत्नतः ।
 अङ्ग्रेभ्यो यस्तथैकस्य श्रेष्ठमाचरतेऽप्यधीः ।
 वधस्तस्य तु कर्मणः श्रेष्ठमेव महोचितम् ।
 न राज्ञा ननुना भावं ननुहि परिभूयते ।
 न भावं दास्येनापि तौष्ण्यादुद्विजते जनः ।
 काश्चि ननुयो भवति काश्चि भवति दास्यः ।
 राजा लोकद्वयापेक्षी तस्य लोकद्वयं भवेत् ।
 भूतेः सह महोपाजः परिहासं विवर्णयेत् ।
 भूत्याः परिभवन्तीह श्रुपं हर्षवशां गतम् ।
 अथनामि च सर्वान् भूपतिः परिवर्णयेत् ।
 लोकसंग्रहार्थाय हतकवसनी भवेत् ।
 श्रौटीरस्य नरेन्द्रस्य नित्यमुत्क्रुतसेवसः ।
 जना विरोगमायाति सदा दुःसंभवावतः ।
 स्मितपूर्णाभिभाषी स्यात् सर्वस्वैव महोपाजः ।
 वक्ष्येऽपि महाभाग भुङ्क्ते न समाचरेत् ।
 भावं धर्मभृतां श्रेष्ठ स्थूलजस्यैव भूतुजा ।
 स्थूलजस्यस्य वशगो सर्वा भवति मेदिनी ।
 अदीर्घसूत्रश्च भवेत् धर्मकर्मसु पार्थिवः ।
 दीर्घसूत्रस्य श्रुपतेः कर्महानिर्धुवं भवेत् ।
 रीगे द्वेषे च कामे च द्वेषे पापे च कर्मणि ।
 अप्रिये चैव कर्मण्य दीर्घसूत्रः प्रशस्यते ।
 राज्ञा संहतमन्त्रैश्च सदा भावं द्विजात्म ।
 तस्यासंहतमन्त्रस्य श्रेयाः सर्वापदो भुवाः ।
 हतान्येव तु कर्माणि जायन्ते यस्य भूपतेः ।
 नारत्यानि महाभाग तस्य स्वाहसुधा वशे ।
 मन्त्रनूनं सदा राज्यं तस्मान्मन्त्रं सुरचितम् ।
 कर्मण्यं पृथिवीपालेभ्योऽप्यभ्यात् सदा ।
 मन्त्रवित् साधितो मन्त्रः संयतानां सुखावहः ।
 मन्त्रव्येन बहुवो विनष्टाः पृथिवीक्षितः ।
 आकारैरिद्विर्तेर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।
 नेचवद्विकारैश्च यद्गतेऽन्तर्गतं मनः ।
 नवस्य कुशजस्य वशे सर्वा वसुधरा ।
 भवतीह महोभर्तुः सदा पाथिनमन्दन ।
 नेकसु मन्त्रयेन्मन्त्रं न राजा बहुभिः सह ।
 वारोहेद्विषमां नावं नापरीक्षितनाविकाम् ।
 वे चास्य भूमिं जयतो भवेत्परिपथिनः ।
 तानानवेदशे सर्वान् सामादिभिरुपक्रमेः ।
 यथा न स्यात् स्वकीभावः प्रजानामनपेक्षया ।
 तथा राज्ञा प्रकर्मणं स्वराज्यपरिचयता ।
 मीहाप्राजा स्वराज्यं वः सर्वेषामनपेक्षया ।

राजव

गोपिरादुभयतः राज्यात् जीविताश्च सवा-
 न्तवः ।
 भूतो वस्त्रो जातवन्तः कर्मयोग्यो यथा भवेत् ।
 तथा राज्ञं महाभाग भूतं कर्मवहं भवेत् ।
 यो राज्ञमनुयच्छाति राज्यं खं परिचरति ।
 संघातसुपयाचेत्तु विन्दते स महान् फलम् ।
 राज्याद्विरय्यं धान्यश्च मर्षी राजा सुरचिताम् ।
 महता तु प्रवर्जनेन स्वराज्यस्य च रचितम् ।
 विद्वं स्त्रेभ्यः परेभ्यश्च यथा माता यथा पिता ।
 गोपितानि सदा कुर्व्यात् स विभागी प्रियाणि च ।
 अजससुपयोक्तव्यं फलं तेभ्यस्तथैव च ।
 धर्मकर्मदमायतं विधाने देवमाशुषे ।
 तयोर्देवमाचलनं हि पौरुषे विद्यते क्रिया ।
 एवं महो पालयतोऽस्य भर्तु-
 र्जोकाशुरागः परमो भवेत् ।
 लोकाशुरागप्रभवा च लज्जि-
 र्ज्योतिषतत्त्वेव परा च कीर्तिः ॥”
 इति मात्स्ये २०० अध्यायः ।
 राजपुत्रिका, स्त्री, (राजपुत्री + संज्ञायां क्तृ ।)
 शरारिपत्नी । शरारती इति भाषा । यथा,—
 “शरारिराटिरादिश्च हापुत्री राजपुत्रिका ॥”
 इति जटाधरः ।
 राजकन्या च । (यथा, हरिवंशे । ५५ । ४५ ।
 “उत्पादयिमास ततः पुत्रं वे राजपुत्रिका ॥”)
 राजपुत्री, स्त्री, (राज्ञः पुत्रीव ।) कटुतुम्बी ।
 रंशुका । जाती । राजरीतिः । कुन्दुरी ।
 इति राजनिर्घण्टः । मालती । यथा,—
 “अतिसुक्तश्चय जातिमालती सुमना अपि ॥”
 राजपुत्री मनोज्ञा— ॥” इति जटाधरः ।
 राजकन्या च । (यथा, महाभारते । १।७१।१ ।
 “सुयुक्तं राजपुत्री त्वं यथा कन्यापि । भावसे ।
 भाव्या मे भव शुश्रोणि । ब्रूहि किं करवाञ्ज-
 ते ॥”)
 राजपुत्र्यः, पुं, (पुत्र्यायां राजा । राजदन्तादित्यात्
 परनिपातः ।) नरगकेश्वरपुत्र्यवृत्तः । यथा,—
 “चाभ्ययः केशरो नागकेशरः कनकाक्षयः ।
 महोषधं राजपुत्र्यः पञ्चकः खरघातनः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ।
 राजपुत्र्यो, स्त्री, (राजप्रियं पुत्र्यमस्याः ।) डीप् ।)
 कदलीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ।
 राजप्रिया, स्त्री, (राज्ञः प्रिया ।) कदलीवृत्तः ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 राजपञ्चकभक्तः, पुं, (राजते इति । राज + पञ्च ।
 राजो दीपिशाली पञ्चकभक्तः ।) नागरज्ज-
 वृत्तः । इति शब्दमाला ।
 राजफलं, स्त्री, (राजाभिर्धनं फलम् ।) पटोलम् ।
 इति निकाशशेषः ।
 राजफला, स्त्री, (राजप्रियं फलमस्याः ।) जम्बू ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 राजवदरं, स्त्री, (राजो वदरमिव प्रियत्वात् ।)
 रक्षासकम् । खड्गम् । इति मेदिनी ।

रजमा

राजवदरः, पुं, (वदरायां रज्जा । राजदन्ता-
 दित्यात् परनिपातः ।) उत्तमकोकिलः । तन्प-
 र्यायः । इपञ्चदः २ इपवदरः ३ राजवदरः ४
 पृथुकोकिलः ५ तनुवीजः ६ मधुरवदरः ७ राज-
 कोकिलः ८ अस्य गुणाः । सुमधुरत्वम् । शिशि-
 रत्वम् । दाहानिपित्तवातहरत्वम् । हृष्यत्वम् ।
 वीर्यवृद्धिकरत्वम् । शोथप्रमनाशित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 राजवीजी, [न] चि, (राजा वीजी कारकं वस्त्रम् ।)
 राजवंशः । रत्नमरः । २ । ७ । २ ।
 राजभङ्गिका, स्त्री, हापुत्रीपत्नी । यथा,—
 “गोभङ्गीरः पङ्ककोरो हापुत्री राजभङ्गिका ॥”
 इति जटाधरः ।
 राजभङ्गकः, पुं, कुडम् । निम्बः । इति राज-
 निर्घण्टः । पारिभङ्गकः । इति चाधुपाठः ।
 राजभूयं, स्त्री, (राजो भावः । राजन् + भू +
 क्त्वा ।) राजत्वम् । यथा,—
 “स्याद्भूयंभूयं ज्ञानं ज्ञानवायुष्वमिन्द्रपि ।
 देवभूयादिकं तद्वत् ॥” इति मरकोपरशनाम् ।
 राजभोग्यं, स्त्री, (राजा भोक्तुं योग्यम् । भुञ्ज +
 ग्यत् । कुत्वच् ।) जातीकोवम् । प्रियाजहन्ते, पुं ।
 इति शब्दचन्द्रिका ।
 राजमञ्जकः, पुं, (मञ्जकानां राजा । राजदन्ता-
 दित्यात् परनिपातः ।) इन्द्रकः । वक्त्रे इति
 भाषा । तन्पार्यायः । महामञ्जकः २ पीताङ्गः ३
 पीतमञ्जकः ४ वर्षावीचः ५ महारवः ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 राजमज्जः, पुं, राज्ञां मज्जः । राजार मज्ज इति
 भाषा । तन्पार्यायः । उल्लिखः २ उल्लतः ३ ।
 इति निकाशशेषः ।
 राजमार्गः, पुं, (राजो मार्गः ।) राजपथः ।
 तद्विवरणं यथा,—
 “राजमार्गं सौधयुक्तं यः करोति पतिव्रते ।
 वर्षाणामयुतं सोऽपि शक्रलोके महोयते ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञातिखण्डे २४ अध्यायः ।
 अपि च ।
 “निशङ्कन् विक्तीर्षो देवमार्गं सु तेः जनः ।
 विशं धनुर्ग्राममार्गः श्रीमामार्गो दृश्येव तु ॥
 धनुर्वि द्रष्टुं विक्तीर्षः श्रीमान्नाजपथः क्षतः ।
 श्रुत्वा निरपयनागानामसन्नाथः सुखकरः ।
 धनुर्वि चैव चत्वारि शास्त्रारण्यास्तु विमिताः ।
 निकराशोपरण्यास्तु हिकराण्युपरण्याका ।
 जङ्गापथस्तुव्यादक्षिपादश्च यद्वाप्यरम् ।
 इतीपादश्चहृपादः प्राग्धः पादकः क्षुत्तः ।
 अथकरः परिवारः पादमात्रः समन्ततः ॥”
 इति देवीपुराणे गोपुरद्वारकण्ठं नामाध्याये ।
 (अत्रामेधोऽर्गं दक्षविधानं कर्मणम् । यत्ने,
 मयुः । ६ । २२२ ।
 “सहस्रवर्षेण राजमार्गं यत्नमेधमनापदि ।
 स हो कार्वाण्यौ दद्यादमेध्यान्नाशु शोषयेत् ॥”
 नीतिः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
 ५४ । २ ।

राज्य

“ज्ञानविज्ञानसम्पन्नी राजमागंविशारदी ।
 युयुवाते महारंजे राक्षसैः सुरात्मना ॥”
 राजमागः, पुं, (माशायां राजा मन्त्रत्वात् ।
 राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) वस्यटः ।
 वरवटी कङ्गा इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
 नीलमागः २ इयमागः ३ इपीचितः ४ । अस्य
 गुणाः । कपपित्तहरत्वम् । कष्यत्वम् । वात-
 कारित्वम् । बलदायकत्वम् । इति राज-
 निवेद्यः ॥ सारकत्वम् । मुक्ताक्षपित्तहरत्वम् ।
 सुस्वादुत्वम् । कृच्छ्रत्वम् । कषापत्वम् । विषदत्वम् ।
 जघुत्वम् । इति राजवृक्षः ॥ अथ च ।
 “राजमागो महामाघपणपञ्च वनः स्तुतः ।
 राजमागो गुरुः स्वादुस्तुवरकापयो रसः ।
 कृष्णो वातकरो रस्यः कृष्णो भूरिमलप्रदः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥
 कालविशेषे अस्त्राभजनं यथा । नारदीये ।
 “निष्वावान् राजमागांश्च सुप्ते देवे जनाहने ।
 सो भक्षयति राक्षसं चास्त्रालादधिको हि सः ॥
 कार्तिके तु विशेषेण राजमागांश्च चर्षयेत् ।
 निष्वावान् मुनिर्ग्राहून् यावदाहुतनारकी ॥”
 इति तिथ्यादितत्वम् ॥
 राजसुरः, पुं, (सुराणां राजा । राजदन्तादि-
 त्वात् परनिपातः ।) सुकुडकः । इति हिम-
 चक्रः । ४ । २४० ॥
 राजयक्षा, [न] पुं, (राज्यं चरन्त्यं अयकारको
 यक्षा । राजा चासौ यक्षा वेति वा ।)
 अथरोगः । इति हिमचक्रः ॥ अस्य द्रव्यैय-
 निहासौधधारयो यक्षप्रश्ने व्रतयाः ॥ ३ ॥
 (असौ हि सर्वरोगाणामाकरः । यथा,
 माथे । २ । ६६ ।
 “माथेहि यदवाकिको जेतकश्चेदिरादिति ।
 राजयक्षोपे रोगाणां सन्तः स महीभ्रताम् ॥”
 “तथाह वाग्भटः ।
 अनेकरीगाशुगतो बहुरोगपुरःसरः ।
 राजयक्षा अयः शोषो रोगरादिति च स्तुतः ॥
 नक्षत्राणां हिजानाश्च राक्षोभूतं यदयं पुरा ।
 स च राजा च यक्षा च राजयक्षा ततो मतः ॥”
 इति तृतीयायां मणिनाथः ॥)
 महाराजकचचिह्नमध्यम् । यथा, विष्णुः ।
 अथ वरकानुभूतदुःखायां तिमिरकृत्वसुतीर्णानां
 मातुष्ये लक्षणाणि भवन्ति । कुष्ठतिपातकी
 ब्रह्महा वपुः सुरापः स्त्रावदन्तकः सुवर्ण-
 चारी कुनखी गुरुतल्पयो दुःखीना । इत्यादि
 कूर्मपुराणम् ॥
 “निष्वाहीनस्य मत्स्यस्य महारोगिण्य एव च ।
 अथेदाचरणस्याहमरन्त्यान्तमशौचकम् ॥”
 महारोगिण्यः पापरीगादन्त्यान्तमरोगिण्यतः ।
 ते च उन्मादरुग्णशोषो राजयक्षा चासौ मधु-
 मेहो भगन्दरः उदरोऽक्षरी इत्यसौ पाप-
 रोमा वारदोक्ताः । इति सुहितत्वम् ॥ ३ ॥
 लक्ष्मीपतिरूपस्थानाणि यथा,—
 “अथ कोपवतस्तस्य इत्यस्य सुमहात्मनः ।

राज्य

निष्कामं तदा यस्या वाचिकामादिभीषकः ॥
 दंष्ट्राकराजवदनः जम्बाङ्गारसमप्रभः ।
 अतिदीर्घः सख्यकेशः शशी घमनिचलतः ॥
 अधोमुखो दक्षदक्षः काचं विद्यन्व सन्ततम् ।
 कुम्भाको निम्ननेत्रश्च योषासम्भोगकोलुपः ॥
 स चोवाच तदा दक्षं कुत्र स्यास्याम्यहं सुते ॥
 किंवा चाहं करिष्मामि तस्मै वद महामते ॥
 ततो दक्षस्तु तं प्राह बोधं यातु इदं भवान् ।
 सोममनु भवान्निन्दं सोमे त्वं तिष्ठ खिन्द्या ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इति तस्य वचः श्रुत्वा दक्षस्याय महामनः ।
 शनैः शनैस्ततः सोममाश्रयाद् व च हतम् ॥
 असाद्य स तदा सोमं वस्त्राकं पद्मगो यथा ।
 प्रविशेत्सुहृद्वद्वे हिंस्रं प्राप्य महामरः ॥
 तस्मिन् प्रविष्टे हृदये दाक्ष्ये राजयक्ष्यसि ।
 शुश्रोण चक्षस्तन्मोक्ष विवर्मां प्राप्रवास्ततः ॥
 उपत्य प्रथमं यस्मात्कानो राजयक्षो मरः ।
 राजयक्ष्यति लोकेऽस्मिन्सस्य स्यात्तिरभूत्
 दिनाः ॥
 ततस्तेनाभिभूतश्च यक्ष्यणा रोहिण्यपीतः ।
 अयं जगामाशुदिनं योषीं शुष्का नदी यथा ॥
 तथा चक्षे चोयमास्यं सर्वोषधः स्वयं गताः ।
 अयं जातास्योषधीषु न यश्चः संप्रवर्षते ॥
 यथाभावात्तु देवानामन्नं सर्वं अयं गतम् ।
 पर्ययथाच ततो नष्टास्ततो वृष्टिर्नैवाभवत् ।
 वृष्टभावे तु लोकानामाहारो चोद्यताङ्गतः ॥
 दुर्भिक्षसवनोपते सर्वलोके हिजोत्तमाः ।
 दानधर्मैर्दिकं किञ्चिन्न लोकेषु प्रवर्षते ॥
 सख्यहीनाः प्रजाः सर्व्वा लोभेनोपहृतेन्द्रियाः ।
 पापमेव तदा चक्रुर्न धर्मैश्चयस्तथा ॥
 एतद्दृष्ट्वा तदा भायं दिक्पालाः सपुरन्दराः ।
 जम्तुः शोभं परं देवाः सागराश्च यद्वास्तथा ॥
 तयो दृष्ट्वा जम्तुं सर्वं आकुक्षं ह्युपीडितम् ।
 ब्रह्मायमममन्वेवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥
 उपसङ्गन्त्य लोकेषुं स्मृष्टारं जगतां पतिम् ।
 प्रथम्याय यथाबोध्यसुपविष्टास्ततः सुराः ॥
 तान् ज्ञानवदनान् बोध्यं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 अभिभूतान् परेशेव कृतस्त्रविषयानिव ।
 पप्रच्छ सुसुखीकृत्य गुरुमिन्द्रं हुताशनम् ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 सागतं भोः सुरगणाः किमर्थं यूयमागताः ।
 दुःखोपहतदेहाश्च युष्मान् न्वावांच लक्ष्ये ॥
 निराधारान् निरातङ्गान् सुरान् सर्वोस्तु
 कामगान् ।
 जम्बा स्वविषये न्यस्तान् कथं पश्यामि दुःखि-
 तान् ॥
 यद्बभूवे दुःखशीलं युष्मान् वाचस्तु वाद्यते ।
 तत् कथ्यतामशेषेण सिद्धिं चायद्यथायंताम् ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततो वृहथवा श्रीवः कृष्णवर्णा च लोकज्ञतः ।
 उवाचात्मसुते तस्मै सुराणां दुःखकारकम् ॥
 वृद्धं सर्वं जगत्सर्वं त्वं येन ययमागताः ।

राज्य

यदकार्क दुःखशीलं ततो ज्ञानशिवो वचम् ।
 व ज्ञचितुं संप्रवर्षते वज्रा लोकापितामहः ॥
 देवा ऊचुः ।
 विराधारा तिरातङ्गाः प्रजाः सर्व्वाः अयं
 मताः ॥
 न च दानादिधर्माश्च न तर्पायि चित्तौ ज्ञचितुं ।
 नेव वर्षति पर्ययः श्रीवतोयाभवत् चितिः ।
 श्रीवाः सर्व्वास्तथोषधः प्रस्था लोकाः समा-
 कुजाः ॥
 ह्युभिः पीडिता विप्रा वेद्वाराश्च कुम्भते ।
 अन्नवेकान्यमासाद्य अयन्ने वक्ष्यः प्रजाः ॥
 श्रीवेषु वज्रभागेषु भोगशीलासथा वचम् ।
 दुःखेणाश्च म्रिया हीना नेव शान्तिं लभामहे ॥
 रोहिण्या मन्दिरे चक्षो वक्रमत्वा चिरं स्थितः ।
 वधराशौ च च श्रीवो ज्योत्स्नाहीनश्च वर्षते ॥
 यदेवान्निव्यते देवैश्चक्षो नेषां पुरःसरः ।
 कदाचिदपि देवानां समाजे वा भवद्विधिः ॥
 कदाचिद्रोहिणीं त्यक्त्वा नेव ज च न गच्छति ।
 यद्यन्यः कोऽपि न भवेत्तदा चक्षो वद्विभवेत् ॥
 वृष्टते स कलाहीनः कलामाचावशेषितः ॥
 इति सर्वत्र लोकेषु वृत्तः कर्मविषयः ॥
 तं दृष्ट्वा काण्डिप्रीकास्तु वयं तां श्रवणं गताः ॥
 पातालादुयावदुत्थाय कालकङ्गादयोऽसुराः ।
 नास्मान् लोकेषु वाघन्ते तावन्नः पाहि वाध-
 सात् ॥
 अयं प्रवर्षते कस्मात्प्रगतां वा अतिक्रमः ।
 न जानीमस्तु तत् सर्वं विप्रवे चापि कारकम् ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एतन् सुराणां वचनं दिव्यदर्शो प्रितामहः ।
 श्रुत्वा अयमभिधाय निजमाद् सुरोत्तमान् ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 श्रुत्वा तु देवताः सर्व्वा यदर्थं लोकविप्रवः ।
 प्रवर्षतेऽधुवाः येन शान्तिस्तस्य भविष्यति ॥
 सोमो दाक्षायकीः कम्बाः सप्तविंशतिसंख्या ।
 अन्विष्याद्या वरवधूर्भास्म्यर्थं परिकीर्तवान् ॥
 परिशीय स ताः सर्व्वा रोहिण्यां सततं विभुः ।
 प्रवर्षतेऽसुराशेषे न सर्व्वास्तु प्रवर्षते ॥
 अन्विष्याद्यास्ततः सर्व्वा रौर्भास्म्यवरपीडिताः ।
 षड्विंशतिर्षराशोऽः पितरं प्रस्थिताः जकम् ॥
 प्रवर्षते निशानायो रोहिण्यां रागतो वथा ।
 तथा न तासु भजते तद्दक्षाय अवेदयन् ॥
 अतो दक्षो महानुद्धिः धान्वा संसूय विद-
 पतिम् ॥
 बहुसङ्गतमाभाष्य पुत्रार्थेऽसुरोद्धतम् ॥
 अशुदहो यथाकामं दक्षेण सुमहात्मना ।
 समं प्रवर्षितं तासु समयं कृतवाच विभुः ॥
 सममङ्गीकृते भावं तासु कर्तुं हिमाशुवा ।
 खं जगाम ततः स्थानं दक्षोऽपि सुनिवृत्तमः ॥
 गते दक्षे सुनिवेष्टे वैश्वं तासु चन्द्रमाः ।
 जहौ न भावं ताः श्रुत्वा कुपिताः पितरं
 मताः ॥
 ततो दक्षः पुनश्चक्रदधुदधु सुताप्नरे ।

समहतिं प्रतिष्ठापयन् वचनचरममवोत् ।
न सर्वं वर्णते चक्रं चक्रांशु मवान् वरि ।
तदा प्रथो त्वहं तुभ्यं तस्माद् क्रुव समस्त-

सम् ।
तस्यु मते पुनर्हं च व समं वर्णते यदा ।
तासु चक्रस्य द्वां पुनर्गोत्रानुपन् ववा ।
न त्रि वचः व क्रुवते नैवाकासु प्रवर्णते ।
वर्षं तपः करिष्वाभः स्थास्वामच तदन्तिके ।
तावामिति वचः श्रुत्वा कुपितस्य यदा मुनेः ।
ववाव चक्रस्य मनः श्रापावोतसुकतां गतम् ।
श्रापावोदयुक्तमनसः कुपितस्य महात्मनः ।
ववो नाम महारोगो नासिष्वायाविनिर्गतः ।
प्रियतः व च चक्राव द्वाेषु सुनिना ततः ।
प्रविष्टवांसस्य देहे चवितस्तेव चक्रमाः ।
चौषि चक्रं चक्रं वाता ज्योत्स्ना तस्य महा-

त्मनः ।
चौषासु सर्वज्योत्स्नासु सर्वोपधः चयं गताः ।
चौषधभावाङ्गोकेऽस्मिन् वचः वं प्रवर्णते ।
वशाभावाद्वाहृष्टिततः सर्वप्रजाचयः ।
यज्ञभाभीपभोगेन हीनानां भवतां तथा ।
दुर्लभत्वं समुत्पन्नं विकारस्य स्वगोचरे ।
इति चः कथितं सर्वं यथाभूजोक्तपिष्टवः ।
वेनोपायेन तच्छान्तिस्तुष्टयुक्तं सुरोत्तमाः ॥”
इति काणिकापुराणे २० अध्यायः ॥ ७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

“गच्छन्तु भोः सुरगणा दसस्य सदनं प्रति ।
तं प्रसादय चक्रार्थं स च पूर्वो भवेद्यथा ।
पूर्वं चक्रं जगत् सर्वं प्रकृतिस्यं भविष्यति ।
युष्माकञ्च भवेन् शान्तिरौषधीनाञ्च सम्भवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ।
प्रययुर्हृदमनसस्तदा दक्षनिवेशनम् ।
यथान्यायसुप्रख्याय सर्वे सुनिवरं सुराः ।
प्रोषुः प्रजापतिं दक्षं प्रशस्य सस्यया गिरा ॥
देवा ऊचुः ।

प्रवीर्य वीरतां ब्रह्मस्यार्कं बहुदुःखिणाम् ।
उदरस्य महानुष्टे जाति वः शोकसगरात् ॥
बहूषं ब्रह्मवंशसु खट्विहीनपरमात्मनः ।
तदंशस्य परं ज्योतिर्विचक्रयं वतोऽस्मि ते ॥
दक्षत्वात् सर्वजगतां प्रजापालनकारणात् ।
दक्षप्रजापतिश्चेति ज्येष्ठस्तनुभूमौ वयम् ॥
दक्षाय सर्वजगतां दक्षाय कुशलात्मनाम् ।
दक्षायार्कहितायासु नमस्तुभ्यं महात्मने ॥
सततं चिन्तमानस्य योमिभिर्नियतात्मभिः ।
वारस्य वारभूतस्यं दक्षाय परमात्मने ॥
योमविद्विदराष्ट्रः पारगाणां परायणः ।
ज्यात्तनुक्तः सद्यसा तस्यै निबं वमो वमः ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा दक्षो ब्रह्मसुतां तदा ।
प्राञ्च प्रसन्नवदनः शक्रमाभाष्य सुकृतः ॥

दक्ष उवाच ।

कृतः शक्र महाभाग भवतां दुःखमागतम् ।
दुःखहेतुं वद विभो ज्योतिर्मन्त्राञ्चनम् ॥

ममास्ति वरि कर्तव्यं भवतां दुःखहायये ।
तदहं वरि शक्रोमि करिष्वामि हितं समम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य ब्रह्मरुनोमंहृदिषः ।
जगद् गीष्वातिः शक्रो वीतिहोत्रोऽथ तं
तुनिम् ॥
चयं वानो निशानाचक्रान् चोषि चयं गताः ।
सर्वोपधो द्विजमेव तद्वागन्यंशुहाविकृतम् ॥
वस्यै विनष्टे सक्तानाः प्रजाः सुद्वयकातराः ।
दृष्टभावात्तदहःखं प्राप्य वदाच काचन ॥
चवोऽहं रात्रिनाचस्य यस्ते कोपात् प्रवर्णते ।
व सर्वजगतो ब्रह्मजन्मवार्धसुपस्थितः ॥
नापुना तत्रिस्तुपने यत्र सुवन्तु किञ्चन ।
विद्वन् यानि विप्रेन सामराः स्थावराचराः ॥
न वशाः वं प्रवर्णन्ते न तदस्मिन् तापसाः ।
आहारदुःखात्रिणीकाः प्रजाः चौषा भया-

सुराः ॥

एवं प्रवृत्ते विप्रेन विवर्षेऽस्मान् रवातपुता ।
देव्या न वावदुत्याय वाधन्ते तावदुदर ॥
प्रवीर्य दस्य सततं तं पूरय तपीवकान् ।
पूर्वं चक्रं जगत् सर्वं प्रकृतिस्यं भविष्यति ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रजापतिसुतकदा ।
उवाच तान् सुरगवान् हृदयाच्छल्यसुदरन् ॥
दक्ष उवाच ।

यस्मै वचो निशानाच प्रवर्तं श्रापकारणम् ।
न केनापि विदानेन मिथ्यां कर्तुं तदुदर ॥
किन्तु महचनं यस्मात्प्रैकान्तेन गृह्य भवेत् ।
चक्रोऽपि वर्धते यस्मान् तसुपायमपेक्षते ॥
तथाप्ययसुपावोऽस्मि मासाहं यातु चक्रमाः ।
चयं हृदिच मासाहं खयं भाव्यासु वर्धताम् ॥
तस्य तदहं श्रुत्वा तं प्रसाद्य प्रजापतिम् ।
सर्वे सुरगणास्तत्र गता यथासि चक्रमाः ॥
एवमुक्ते तु वचने दक्षेन सुनिना दिवाः ।
अथ चक्रं समादाय भाव्याभिः सहितं तदा ।
जगत्सु ब्रह्मसदनं सुदिताः सुरवतमाः ॥
तत्र गत्वा महाभाग यथा दक्षेन भावितम् ।
तत्सर्वं कथयामासुर्ब्रह्मं परमात्मने ॥
ब्रह्मा दक्षवचः श्रुत्वा देवानां वदनं तदा ।
चक्रभागं महाश्रेष्ठं जगाम सहितः सुरैः ॥
तत्र गत्वा सुरश्रेष्ठः प्रजागं हितकाव्यया ।
जापयामास मुग्धांशुं हृदयोहितपुष्करे ॥
भूतभजनभक्तानः पूर्वमेव पितामहः ।
एतदर्थं चकाराच सरः पूर्वं जगत्पुः ॥
तत्र ज्ञातस्य लोकस्य नीरोगत्वं प्रजावते ।
चिरायुश्च सततं हृदयोहितपुष्करे ॥
तत्र ज्ञातस्य चक्रस्य शरीरान् तनुचयं मदः ।
राजवप्या निःसवार पूर्वस्यो यथोदितः ॥
निःसज्ज राजवप्या तु ब्रह्मजन्म जगत्पतिम् ।
प्रब्रह्माहं किं करिष्ये क्व गच्छामीतुगवाच ॥
खानं पनीच लोकेषु ॥ ज्ञानं मम वदातनम् ॥
विदेष्यायुष्कं मे सदा नं जगतां वतः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
ततो ब्रह्मापि तं पुष्टं निरीक्ष्येन्द्रशरीरगेः ।
अन्वते लीलातिशुभेः चौषवापि निश्रापतिम् ॥
दोभिः खयं तं यहीत्वा गिरौ विषिष्य वै
सुदुः ।

अन्वतं गजवामास शरीरामाजयप्यथः ।
अन्वतावि च गाव्यासुं तदपुतं तदा चवे ।
चौरीरस्य च चिद्येप मध्ये रहसि लोकभृत् ॥
तस्मादप्यन्वतादिस्योः कजाः चौषाः पुराथ
याः ।
तासां चयाह जवपासूवां चौरोरवागरात् ।
कजाभावावशेषस्य संवर्गाभाजयप्यथः ।
चौषाः कजाः पञ्चदश वाः पूर्वमन्वतासिक्काः ।
ता रागयप्यगर्भस्थाचौभूतासु पीडया ॥
तीजोप्योत्काकजाभिस्तु निवर्द्धं यन् कजा-

पतैः ॥

शरीरं तत्रिधाभूतं जर्भयं राजयप्यथः ॥
ज्योतिश्चर्मभूतं ज्योत्स्ना जीना राजादि-
यप्यथि ॥
द्वीभूताः सुषाः सर्वा गर्भे रोगस्य च खिताः ॥
यदा निर्गाकयामास सुषां ब्रह्मा महात्मरात् ॥
तदा ज्योत्स्ना सुषा ज्योतिः खयं तस्माद्-

वर्धितम् ॥

चौरीरवागरे चयं तत्सर्वं विधिना तदा ।
देवान् गिरौ परिक्षिप्य खयं गत्वा हतं ततः ॥
ततोऽन्वतानि प्रसाद्या कजाचूर्वाणि वारिधिः ।
ज्योत्स्नाचाप्याजगामासु यहीत्वा तस्यं

गिरिम् ॥

चौरीदात्रिरिमागं चक्रभागं तदा विधिः ।
देवमध्ये कजाचूर्वं सुषां ज्योत्स्ना ज्योविषयत ॥
संख्याप्य तस्यं ब्रह्मा देवानां मन्थनकृतः ।
जगद् राजयप्यायं तनुस्यान्दिर् निर्वृष्टयन् ॥
ब्रह्मोवाच ।

सर्वदा यो दिवा रात्रौ सन्धायां वनितारतः ।
संवते सुरतं तस्मिन् राजवप्यान् वसिष्वाभिं ॥
प्रतिश्रायन्वावकासयुक्तो यो मेपुनं चरेत् ।
व ती प्रवेश्यः सततं श्रेष्ठस्य तवाविधिः ॥
ज्यात्सु ज्योत्स्ना यो भवतः सद्यो गुणैः ।
सा तेषु भाव्या सततं भयनमनुयास्यति ॥
चौषास्यं भवतः ज्ञानं ततस्यं विषये कुञ्च ।
हतं गच्छ यथाकामं चक्रं तं विसृजो भव ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

एवं विसृष्टो विधिना राजयप्या महागदः ।
पश्यतां सर्वदेवानामन्वतानं जगाम च ॥
अन्वर्हिते महारोगे ब्रह्मा लोकापितामहः ।
चन्द्रं समययामास कजापञ्चदशैधितम् ॥
तेन चौरीरधीतेन सुषापूगेन वाल्मभुः ।
ज्योत्स्नासु कजाचूर्वं पूर्वमन्वताकरोविपुम् ॥
स चौषकजापूर्वंः पूर्ववर्षिष्वभौ यदा ।
चक्रस्यदा सर्वदेवा सुसुदुस्तस्य दर्शनात् ॥
अथ चक्रस्यदा पूर्वैः प्रविषय्य पितामहम् ॥
उवाचेदं सुरचरो मन्थो वातिर्धितः ॥

राज्य

सोम उवाच ।

न स्थानं पूर्ववद्गच्छन् शरीरे मम वर्तते ।
न वीर्यं वा तपोत्साहो विवीक्ष्यन्नसन्धयः ॥
नोत्सहे पूर्ववच्छेदां विधातुं सुतरामहम् ।
सिद्धाहो गच्छतु दिवं वर्तयं केन लोकभृत् ॥

ब्रह्मोवाच ।

यत्नस्य यस्याः सोम यद्भूदङ्गसन्धयः ।
पूर्वं विशीर्षा भवतस्तत्पूर्वमभवत्त हि ॥
अधुना भवतो देहपूर्वं निःसारितं मया ।
शरीरात् सान्द्रतप्योत्सा अज्जवा राज-

यस्याः ॥

तेषां प्रत्यासनविधौ जवशो यत् स्थितं जले ।
ज्योत्स्नायाश्च सुधायाश्च तेन हीनो भवान्

यतः ।

ततोऽङ्गसन्धयो राज्ञश्च सीदन्ति साम्यतम् ॥
अन्नोपायं विधास्यामि यथा ज्ञातिं जभेद्भवान् ।
प्राजापत्यः पुरोडाशो हवनीयः पुरोऽध्वरं ॥
ऐन्द्रस्ततोऽथ चाग्नेयः प्रदेयः सर्वतः क्रतौ ।
ततोऽथ भवत्ये भागः पुरोडाशो मया कृतः ॥

तेन भागेन सुक्तेन जित्वं यश्चक्रेतेन हि ।
पूर्ववत्ते समुत्साहः स्थानं वीर्यं भविष्यति ॥
अन्नान्तकणास्तीये चौरोदस्य स्थितास्तव ।
शरीरत्वं यावत्ते ज्योत्स्नायाश्चापि ये कथाः ।
दृष्टिं यास्यन्ति सततं चौरसागरमध्यगाः ॥
स्वारोचिषेऽन्तरे प्राप्ते द्वितीये शङ्करांशजः ।
दुर्वासा भविता विप्रः प्रचक्ष्णश्चक्रभास्करः ॥
स महेन्द्रस्याभिनयात् प्राप्तं दत्त्वा सुदारुणम् ।
करिष्यति त्रिभुवनं निःश्रीकं ससुरासुरम् ॥
अिया हीने ततो लोके भविता लोकविप्रवः ।
यथा तव ज्ञयात् सोम प्रवृत्तो लोकविप्रवः ॥
तन्नाहवप्रमाखिन हृतीये तु हते युगे ।

भविष्यति स्यास्यति च यावद्दुयुगचतुष्टयम् ॥
ततश्चतुर्थे सन्ध्यां सह देवेः कृते युगे ।
चौरौदं निम्नेषिय्यामः शम्भुर्विष्णुरहं तथा ॥
मन्त्रानं मन्दरं हत्वा सर्पराजं तथाशुकम् ॥
यज्ञभागेषु हीनेषु देवान्नाथं वयं ततः ।
मघिय्यामः समं देवेः चौरौदं सह दानवैः ।
त्वच्छरीरान्तमिदं यत् स्थितं चौरसागरे ॥
तन्ममस्य यद्दीप्यामो राश्रीभूतं तथाचयम् ।
सर्वीविधन्तरे हत्वा त्वच्छरीरं तदा वयम् ।
शेषस्यामः सागरजले शरीरार्थं विधो तव ॥
निम्नेष्य सागरं पश्चात् समुद्रार्थं यदान्तम् ।
तदा तव वपुस्तस्मिन्नपूर्वं सम्भविष्यति ॥
ज्योषो वीर्यामुकं कान्तमचयश्च सुधात्मकम् ।
उद्गाहसम्भिकं चाह भविष्यति वपुस्तव ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

सुधांशुमेवमाभाञ्च ब्रह्मा लोकपितामहः ।
विधोः ज्ञयाय मासाहं दृष्टये यत्नवानभूत् ॥
यथा दृष्टेय गदितं मासाहं यातु चक्रमाः ।
जयं दृष्टिश्च मासाहं यज्ञं तत्राकरोद्विधिः ॥
यतः षोडशधा चक्रं सुरज्येष्ठो विभक्तवान् ।
विभक्तं च सुरान् सर्वान् समुवाचेदमंहुतम् ॥

राज्य

कलाः षोडश चक्रस्य तत्रैका शम्भुर्हृदि ।
तिष्ठत्यथावधि पराः जयं यातु जयं विना ॥
जयेय यदि रोगेण मासाहं दत्त्वाकृतः ।
ज्ञयाय पीयते चक्रो नोपशान्तिः सदा भवेत् ॥
किञ्चस्य या कला शम्भो ज्योत्स्ना गच्छन्तु तां

प्रति ।

चतुर्दशकलासंख्याः प्रतिमासं सुरोत्तमाः ॥
चतुर्दशकलासंख्याम्यन्तानि पिवन्तु वै ।
प्रतिपत्तिधमारभ्य भवन्तस्मात्तुर्दशाम् ॥
तेजोभागाः सूर्यविम्बं चतुर्दशतिथौ क्रमात् ।
प्रविशन्तु जयं त्वं कृष्णपक्षे विधोभवेत् ॥
यातु शेषा कलादर्शं हरितपत्रे पलायिता ।
तिष्ठतु प्रथमे भागे तिथौ तस्यां निशापतेः ॥
द्वितीये दर्शभागे तु रोहिण्या यातु मन्दिरम् ।
हृतीये तु सरस्वत्यां ज्ञात्वा सन्धुचितो विधुः ॥
चतुर्थे वनसंपूर्णसिंधिभागे विभावसोः ।
मखलं यातु चक्रोदयं सविस्मरयद्योतकः ॥
यावत्कालेन हि कला प्रथमा जयमाप्नुयात् ।
यवमेवं कृष्णपक्षे तावत्स्या प्रतिपत् भवेत् ॥
द्वितीयादौ कृष्णपक्षे दृष्टिर्जासक्तयाविधः ।
तिथौनां दृष्टिहेतुश्च शुक्ले कृष्णे तथा भवेत् ॥
ततः पुनः शुक्लपक्षे यावत् पूर्वा कलोदिता ।
दृष्टिमेति भवेत्तावत् प्रतिपत्तिधरादितः ॥
ततो द्वितीयभागस्य या ज्योत्स्ना हरम्भुर्हृदि ।
स्थितायां वै कलायास्तु गता सा पुनरेष्यति ॥
युष्माभिस्तु भवेत् पियमन्तं यद्दिने दिने ।
तद्वितीयादितिथिभिः पूर्वाणामभिः सदैव हि ॥
स्वयसुप्तस्यते चक्रो ज्योत्स्नायोगात् सुरो-

त्तमाः ।

यथा दिने दिने भागाः जयं यान्ति तथा
विधोः ॥
दृष्टिं गच्छन्त्यनुदिनं शुक्लपक्षेऽन्वहं सुराः ।
तेजोभागः सूर्यविम्बात् पुनरेव समेष्यति ॥
प्रयास्यति कृष्णपक्षे यथाभागक्रमतया ।
ज्योत्स्नाहरप्रारम्भात् प्रत्यहं पुनरेष्यति ॥
तेजोभागः सूर्यविम्बादन्तं वस्यते स्वयम् ।
एवं दृष्टिः शुक्लपक्षे सुधांशोः संभविष्यति ॥
पक्षयोः शुक्लकृष्णत्वं चक्रदृष्टिश्च यास्यति ॥
यावत्कालेन यो भागं जयं दृष्टिश्च यास्यति ॥
तावत्कालमभिषाय तिथिः स्यास्यति वा पुनः ॥

चिरेण दृष्टिर्यदि वा जयो वा
हृतेन दृष्टिर्यदि वा जयो वा ।
हृतातिथौनां तु सदा जयः स्या-
चिरात्तु दृष्टिस्थितिषु प्रवेशे ॥
जयं कस्यच चक्रस्य विना न संभविष्यति ।
तस्मात् तथोः प्रवृत्तार्थं चक्रं रचन्तु देवताः ॥
आसादनीयः शुभ्रांशुः कलाशेषोऽनुमासतः ।
अमावास्यापराह्णे तु पिङ्गभी रोहिणीयथे ॥
तस्योवासादनात् कथं दृष्टिं यास्यति चान्वहम् ।
तेन कथेन पितरस्मिन् यास्यन्ति वै पराम् ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
ततः सुरगणाः सर्वे यथोक्तं विधिना तथा ।

राजरा

चक्रलोकहितायां चक्रस्य स्वयदृष्टये ।
महादेवोऽपि चक्राहं खकपं परमात्मनः ।
जगदाह देवैर्विधिना शिरसाभ्युदितो भ्रमम् ॥
यत्तेजः परमं निवमजमचयमचयम् ।
तन्स्वरूपाश्चक्रकलाः प्रापतस्तु जयं गतुः ॥
प्रविशन्ति यदा ज्योतिरानन्दमजरं परम् ।
योगिनान्तु तदा तेषां चित्तं तज्जीनमेष्यति ॥
महादेवशिरःसंस्थे जीने चित्ते सुधानिधौ ।
चक्रद्वारा भवेन्मुक्तिरित्येवं वैदिकी श्रुतिः ॥
एतज्ज्ञात्वा महादेवः जयदृष्ट्या विना कृतम् ।
हिताय सर्वलोकानां जगदाह शिरसा विधुम् ॥
चक्रज्योत्स्नास्मायोगादोषधौ यान्ति दृष्टये ।
सर्वोषधीहृद् दृष्ट्यासु प्रवर्तन्ते ततोऽध्वराः ॥
अध्वरेषु प्रवृत्तेषु स्वान् स्वान् भागांस्तु देवताः ।
परिदृशन्ति पितरस्तथा कथानि भूरि च ॥
अन्तं ब्रह्मणा खटं यद्देवेभ्यः पूरातनम् ।
तेन दृष्यन्ति हीना ये ह्यभागेन देवताः ॥
यज्ञेनाप्यायिते तच्च ज्योत्स्नाभिर्वृद्धिमेति वै ।
यज्ञज्योत्स्ना विना भूतं तच्च स्यात् चीक-

मन्धया ॥

अतोऽन्तस्य यज्ञस्य चक्रमाः कारयं स्वयम् ।
अतोऽस्य दक्षशापात् रचाये तत्किञ्चित्तम् ॥
अद्यापि कृष्णपक्षेऽपि सुधा संपीयते सुरैः ।
तेजः सूर्यं याति शम्भोश्चक्राहं ज्योत्स्नाका तथा ।
पुनश्च शुक्लपक्षे तु शेषोदेति कला ततः ।
ज्योत्स्नाद्वितीये भागस्तु तेजोभागे द्वितीयकः ॥
अन्वेत्यशिरश्चक्रात् सूर्यविम्बादयथाक्रमम् ।
कलाः षोडश चक्रस्य तत्रैका शम्भुशेखरे ॥
सितासितायुभौ पक्षौ शेषाणासुदयज्यौ ।
इति वः सुव्यंमास्थानं विभक्तश्चक्रमा यथा ॥
ब्रह्मणा पन्तश्रेष्ठे तथा तच्चक्रभागतः ।
यज्ञभागे स्थिते यस्माद्देवार्थमकरोद्धुम् ।
कथे स्थितेऽपि पिपथं तिथिदृष्टिश्च यौ यथा ॥
इदं पुण्यतमास्थानं यः श्रद्धोति सज्जनरः ।
राजयज्या तस्य कुजे न कदाचिद्भविष्यति ॥
यस्याया परिभूतो यः श्रद्धोति वचनं विधिः ।
अचिरात् यस्याया सुक्तः स भवेन्नरसत्तमः ॥
इदं सख्ययनं पुण्यं शुभात् गुणतरं परम् ।
यः श्रद्धोति कचित्तः सन् स महापुण्यभाग-

भवेत् ॥”

इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥
राजयोष्यः, त्रि, (राजो योष्यः) शुभाहः ।
शुपोचितः । यथा,—
“त्रिकोणकण्टके सौम्ये पापे चोपचयस्यति ।
राजयोष्या भवेन्नारी सुन्दरी कुलवर्द्धनी ॥”
इति जातकान्तम् ॥
राजरङ्ग, स्त्री, (राजयोष्यं रङ्गम्) रजतम् ।
इति शम्भुज्जायन्ती ॥
राजराजः, पुं, (राज्यामपि राजा धनाधिपत्यात् ।
“राजाहःसखिभ्यदृच् ॥ ५ । ७ । ६१ । इति
टप् ।) कुबेरः । इक्ष्मणः । १ । १ । ६१ ॥
(यथा, किराताकुन्दीये । ५ । ५१)

राजव

“इत्युक्त्वा सपदि हितं पित्रं प्रियाहं धाम स्वं गतवति राजराजभृते ।
सोऽनकष्टं किमपि पृथासतः प्रदध्वी सन्धते भ्रष्टमरतिं हि सहियोगः ॥”

सार्धभौमः । (यथा, रामायणे १०।६२।१४।
“प्रयागमिति न श्रुत्वा राजराजस्य योषितः ।
हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं पर्यवारयन् ॥”)
सुधाकरः । इति मेदिनी । ३, ३६ ॥

राजरीतिः, स्त्री, पितृलविशेषः । तत्पर्यायः ।
पाकतुळी २ राजपुत्री ३ महेश्वरी ४ ब्रह्माक्षी ५
ब्रह्मारीतिः ६ कपिला ७ पिङ्गला ८ अस्य
गुणाः । तिलत्वम् । शीतत्वम् । लवणत्वम् ।
शोधनत्वम् । पाकवातक्रिमिघ्नोपित्तनाश-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजर्षिः, पुं, (राजा ऋषिरिव श्रेष्ठत्वात् ।)
ऋतपर्णादिराजः । इति त्रिकाण्डशेषः । तस्य
ऋतर्षं कलिनाशनम् । यथा,—
“कर्कोटकस्य नागस्य सम्यन्था नलस्य च ।
ऋतपर्णस्य राजर्षेः कीर्णनं कलिनाशनम् ॥”
इति महाभारतम् ॥

राजलक्ष्मा, [न] पुं, (राज्ञो लक्ष्मि चङ्गं यत्र ।)
युधिष्ठिरः । इति धनञ्जयकोषः । (राजचिह्न-
युक्तं, त्रि ।)

राजलक्ष्मीः, स्त्री, (राज्ञो लक्ष्मीः ।) राज्ञीः ।
यथा, ष्योतिषतन्त्रे ।

“मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रमदाविलासः
श्वेतातपत्ररूपपूजितदेशनाभः ।
हृद्यन्मलाभघ्नपूर्णमनोरथः स्यात्
श्रीक्री दशा भवति निष्कलराजलक्ष्मीः ॥”

राजवंशः, त्रि, (राजवंशे भवः । राजवंश +
यत् ।) राजवंशोद्भवः । तत्पर्यायः । राज-
कीर्णो २ । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥

राजवर्त्म, [न] स्त्री, (राज्ञो वर्त्म पन्थाः ।) राज-
पथः । तत्पर्यायः । अट्टापथः २ संसरणम् ३
क्षीपथः ४ उपनिष्क्रमणम् ५ उपनिष्करम् ६
महापथः ७ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५३ ॥

राजवक्त्रा, स्त्री, (राजते शोभते इति । राज् +
वच् ।) राजा वक्त्रा इति कर्मधारयः ।)
भद्रवक्त्रा । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ मन्व-
भादाजिया इति भाषा ॥

राजवज्रभः, पुं, (राज्ञां वज्रभः ।) राजादनी ।
राजावः । राजवदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नारायणदासकविराजकृतत्रयगुणग्रन्थविशेषः ।
यथा,—

“नीनारायणदासेन कविराजेन धीमता ।
प्रतिबंधं विद्यते त्रयगुणोऽयं राजवज्रभः ॥”
इति तस्य द्वितीयश्लोकः ॥

रूपप्रिये, त्रि । (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४६ ।
“दुष्टप्रायो विना श्रेष्ठैः परभूमिचरो वनी ।
याम् एवाक्रिमींश्चो राजवज्रभवंश्रयः ॥”)
राजवङ्गी, स्त्री, (राजप्रिया वङ्गी ।) तीर्थवङ्गी ।
इति रत्नमाळा । उक्त्वा इति भाषा ॥

राजसः

राजवान्, [न] त्रि, (राजास्यस्त्रेति । राजन् +
मत्तुप् । मञ्जु वः ।) राजमात्रयुक्तदेशः ।
यथा,—

“सुरासि देशे राजवान् स्वाततोऽम्बुज राज-
वान् ॥”

इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥

(श्रुपविश्रुतः । यथा, महाभारते १५।१।७।

“रराज सा राजवती सन्ध्या
यद्देरिव शौर्मिमलेऽपिता ॥”)

राजवाहः, पुं, (राजानं वहतीति । वह् + अच् ।)
घोटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

राजवाह्यः, पुं, (राज्ञा वाह्यः ।) राजवाहक-
हृत्वी । तत्पर्यायः । उपवाह्यः २ । इति
हेमचन्द्रः । विजयकुङ्करः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ राजवहनीये, त्रि ॥

राजवृक्षः, पुं, (वृक्षाणां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) आरवधवृक्षः । इत्यमरः ॥
पियालवृक्षः । इति मेदिनी । लङ्कास्याथो वृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ लङ्कासिन् इति भाषा ॥

राजश्यामः, पुं, (राजः शोभमानः श्यामः ।) पट्टः ।
इति शब्दमाळा ॥ पाट् इति भाषा ॥

राजसफरः, पुं, इक्षिप्रमत्स्यः । इति चारावली ॥
राजश्याम्या, स्त्री, (राज्ञः श्याम्या ।) राज्ञः शय-
नीयम् । तत्पर्यायः । महाश्याम्या २ । इति
हेमचन्द्रः ॥

राजश्राकः, पुं, (राजप्रियः श्राकः । श्राकानां
राजा इति वा ।) वास्तुकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

राजशुकः, पुं, (शुकानां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) पक्षिविशेषः । राजा शूगा
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । प्राज्ञः २
श्रुतपत्रः ३ श्रुतप्रियः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजशृङ्गं, स्त्री, राजशृङ्गम् । तत्पर्यायः । कनक-
शृङ्गम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजशृङ्गः, पुं, मद्गुरमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
राजसः, त्रि, (राजसो भवः । राजस् + अच् ।)
रजोगुणोद्भवः । लक्षणार्थं यथा,—

“आरम्भतचित्ताद्येयमसत्काम्यपरिश्रुतः ।
विवयोपसंवा चाजसं राजसं गुणलक्षणम् ॥”
आरम्भतचित्ता पत्नार्थं कर्मानुष्ठानश्रीलता ॥ १ ॥
संश्लेषतकलक्षणं यथा,—

“येनासिन् कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति
पुष्कलाम् ।
न च शोचत्यसम्यक्तौ तद्विद्येयन् राजसम् ॥”
तस्मात्प्रतिश्रुत्या,—

“देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।
तिस्र्येकत्वं तामसा निव्यभिक्तेषा त्रिविधा गतिः ॥”
तत्प्रतिप्रकारा यथा,—

“भक्ता मक्ता नटाश्चैव पुत्रवाः शूद्रवृत्तयः ।
अतपानप्रवृत्ताश्च जन्मना राजसो गतिः ॥
राजानः सज्जियाश्चैव राजसोऽप्युरोहिताः ।
आर्युद्भवानाश्च मज्जमा राजसो गतिः ॥

राजस

मन्वन्ता गृह्यता वक्त्रा विपुधानुचराण्ये ।
तथैवाचरतः सन्ता राजसोऽप्युत्तमा गतिः ॥”
इति वामने १२ अध्यायः ॥

राजसाहारा यथा,—
“कङ्कालवक्त्राहृत्वी वक्त्राश्च विहाहितः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखश्रीकामयप्रदाः ॥”
राजसयज्ञो यथा,—

“अभिसन्धाय तु फलं हम्भायंमपि चैव यत् ।
रज्यते भरतमेह तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥”
राजसतपो यथा,—

“सत्कारमानपूजार्थं तपो हम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमधुवम् ॥” १ ॥
राजसदानं यथा,—
“यत् प्रत्युपकारार्थं फलसुहिष्म वा पुनः ।
दीपते च परिक्रुष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥

राजसत्यागो यथा,—
“दुःस्वमित्येव यत् कर्म कायज्ञेशभयान् कश्चिन् ।
स ज्ञत्वा राजसत्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥”
राजसज्ञानं यथा,—

“एषकस्त्विन् तु यज्ञज्ञानं नाभाभावात् एषग-
विधानम् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥”
राजसकर्म यथा,—

“यत् कामपेसुना कर्मे साहज्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसतदाहृतम् ॥” १ ॥
राजसकर्ता यथा,—

“रागो कर्मफलप्रेक्षणो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हृद्यशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥”
राजसो बुद्धिर्यथा,—

“यथा धर्मेमधर्मेण कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत् प्रजान्नाति बुद्धिः सा पापं राजसो ॥”
राजसो धृतिर्यथा,—
“यथा तु धर्मकामार्थान् धृत्वा धारयति-
२ ० ॥

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षो धृतिः सा पापं राजसो ॥”
राजससुखं यथा,—
“विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदप्येऽन्धतोपमम् ।
परिकामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥ १ ॥

राजसपुराणानि यथा,—
“ब्रह्माणं ब्रह्मवेवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।
भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥”
राजससुतयो यथा,—

“आवनं यात्रवक्त्राश्च आश्रयेयं दासमेव च ।
कात्यायनं वैश्यावश्च राजसाः स्वर्गदा जताः ॥”
इति पाण्डोत्तरखण्डे ४३ अध्यायः ॥

राजसद्वनं, स्त्री, (राज्ञः सद्वनम् ।) राजसद्वनम् ।
तत्पर्यायः । शोधः २ । इत्यमरः । २ । २ । १० ॥
भूपावभवणम् ३ सुधामयम् ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तद्देरा यथा,—

“शोधोऽस्त्री राजसद्वनसुपर्णास्यैपकारिका ।

राजसू

राजा

राजा

सक्षिकः सर्वतोभद्रो नव्यावर्तादयोऽपि च ।
विष्णुदकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसङ्गनाम् ॥”

इत्यमरः । २ । २ । १० ॥

राजसभा, स्त्री, राज्ञः सभा । (“सभा राजा-
मनुष्यपूर्वा ॥” २ । ४ । ०३ । इत्यत्र राज-
पर्यायस्यैव गृह्यात् न स्त्रीत्वम् ।) नृपति-
समाजः । इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥ (वाचस्पत्ये
नपुंसकलिङ्गलौकित्युत्पत्त्यादिनाम् ।)

राजसर्पः, पुं, (सर्पाणां राजा । राजदन्तादि-
त्वात् परनिपातः ।) सर्पविशेषः । तत्पर्यायः ।
सुजङ्गमोऽपि २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०० ॥

राजसर्षपः, पुं, (सर्षपाणां राजा श्रेष्ठत्वात् । पर-
निपातः ।) सर्षपविशेषः । राजसर्षा इति
भाषा ॥ इति कश्चित् । तत्पर्यायः ।

कण्डिका २ राजिका ३ खरी ४ सुठकः ५ ।
सुठक इत्यत्र अष्टक इति वा पाठः । इति
रत्नमाला ॥ चवः ६ क्षुताभिजननः ७ ।

क्षुताभिजनन इत्यत्र क्षुधाभिजनन इति वा
पाठः । इति हेमचन्द्रः ॥ कण्डिका ८ तीक्ष्ण-
फला ९ राजो १० कण्डिसर्षपाख्या ११ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वात-
शूलगुल्मकफकुष्ठरज्यनाश्रुत्वम् । पित्तदाह-
प्रदत्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥ (चतुर्विंशति-
जसरेणुपरिमित-परिमाणविशेषः । यथा, मनुः ।
८ । १३३ ।

“असरेणुवोऽष्टौ विज्ञेया लिङ्गिका परिभाषतः ।
ता राजसर्षपस्तिष्ठन्ति त्रयो गौरसर्षपः ॥”

“असेत्वादि । अष्टौ असरेणुवो लिङ्गिका परि-
भाषीन् त्रयो तास्तिष्ठन्ति लिङ्गा राजसर्षपो
ज्ञेयः । ते राजसर्षपाण्यो गौरसर्षपो ज्ञेयः ॥”

इति तट्टीकायां कुङ्कुमः ॥

राजसायुज्यं, स्त्री, (राज्ञः सायुज्यम् ।) राजत्वम् ।
“स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।
द्वैवभूयादिकं तद्वत्—”

इत्यमरदर्शनात् ॥

राजसारसः, पुं, (राज्ञः सारस इव । राजः
श्रीभाषाली सारस इव इति वा ।) मयूरः ।
इति शब्दमाला ॥

राजसी, स्त्री, (रजस इयमिति । रजस् + अण् ।
स्त्रीप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ रजो-
गुणसम्बन्धिनी च ॥ (यथा, गीतायाम् ।
“यथा धर्ममधर्मेषु काम्येषाकाम्येषु च ।
अयथावन् प्रजानानि बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥”)

राजस्यः, पुं, (“राज्ञा जतात्मकः सोमः स्रयते
२३ ॥” इत्यमरटीका ॥ सु + अधिकरणे क्यप् ।
“राज्ञा सोमस्यः राज्ञा वा इह स्रयते ॥”
इति काशिका । “राजस्यस्रयति ॥” ३ । १ ।
११४ । इति निपातनात् दीर्घः ।) राजकर्त्तव्य-
सङ्घविशेषः । तत्पर्यायः । नृपाध्वरः २ क्रतु-
राजः ३ क्रतूत्तमः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
(अमरमते स्त्रीत्वलिङ्गोऽयम् । १ । ५ । ३१ ॥
यथा, महाभारते । १ । १५७ । १६ ।

“यत्कल्पितं च नरयात्रा निर्जितं पृथिवीभिमानम्
राजस्ययान्मधेधाद्यैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥”

राजस्ययान्मन्त्रादिकं वाजसनेयसंहितायाम् ६
अध्यायस्य ३५ कण्डिकामारभ्य १० अध्या-
यस्य ३० कण्डिकापर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ युधिष्ठिरस्य
राजस्ययान्मन्त्रविवरणम् महाभारते सभापञ्चमि
विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

राजस्कन्धः, पुं, (राजः श्रीभाषाली स्कन्धो
यस्य ।) चोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजस्यं, पुं स्त्री, (राज्ञे देयं स्यं धनम् ।) राज-
धनम् । राजकरः । इति लोकाप्रसिद्धम् ॥

राजस्यन्तः, पुं, (स्वर्गाणां युक्तराणां राजा ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) राजयुक्त्-
रकः । इति राजनिघण्टुः ॥

राजस्यं, पुं, (स्यन्तां राजा श्रेष्ठत्वात् । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) चक्षुचरण-
लोहितश्वेतवर्णस्यः । इत्यमरः । २ । ५ । २४ ॥
(यथा, कुमारः । १ । ३४ ।

“सा राजस्यैरिव सप्तताञ्जी
गत्यु लीलाञ्जितविक्रमेण ।
यनीयतप्रत्युपदे प्रसुप्ते-
रादित्सुभिर्नूपुराञ्जितानि ॥”)

कदम्बः । कलहंसः । नृपोत्तमः । इति मेदिनी ॥
राजस्यं, स्त्री, (राजानमपि स्ययतीति ।
ह्रस्व + अण् + ल्युः ।) तगरपुष्पम् । इति
राजनिघण्टुः ॥

राजस्यस्त्री, [नृ] पुं, (राज्ञो ह्यस्त्री ।) राज-
गजः । तत्पर्यायः । मारीचः २ याजकगजः ३
मदीकटः ४ । इति चारावली ॥ ४६ ॥

राजस्यसकः, पुं, (राजानमपि स्यसतीति ।
ह्रस्व + अण् + ल्युः ।) मत्स्यविशेषः । तत्-
पर्यायः । कातरः २ कातजः ३ राजीवः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

राजस्यकः, पुं, सर्षपः । इति राजनिघण्टुः ॥
(अस्य शाकगुणाः ।
“संग्राहि श्रीतल्लक्षापि लघुदोषाविरोधि च ।
राजस्यकशाकस्तु सटोशाकस्तु तद्विधम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

राजा, [नृ] पुं, (राजते श्रीभते इति । राज् +
“कायन् युवधित्तराजीति ॥” उज्या ० १ ।
१५६ । इति कण्वि ॥) प्रसूः । नृपतिः । (यथा-
रघुः । ४ । ११ ।

“यथा प्रजादनात् चन्द्रः प्रतापात् तपनो
यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्षा राजा प्रजतिरञ्जनात् ॥”)
सन्निधः । (यथा, मनुः । २ । ३२ ।
“शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्यात् राज्ञो रक्षासम-
न्वितम् ।
वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥”)

चन्द्रः । यक्षः । इन्द्रः । इति मेदिनी ॥ उत्तर-
पदे चित् श्रेष्ठार्थवाचकः ॥ अथ नृपतेः
पर्यायः । राट् २ पार्थिवः ३ आभृत् ४ नृपः ५

भूपः ६ महीचिन्त् ७ । इत्यमरः ॥ नरपतिः ८
पार्थः ९ नृपतिः १० भूपालः ११ भूभृत् १२
महीपतिः १३ नाभिः १४ नाराट् १५
भूमीन्ः १६ नरेन्द्रः १७ नायकाधिपः १८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ प्रजेश्वरः १९ भूमिपः २०
इन्द्रः २१ दण्डधरः २२ अयनीपतिः २३
स्कन्दः २४ स्कन्धः २५ भूभृक् २६ अर्थपतिः २७ ।
इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य शुभ्रपतिर्थाया,—
“महता राजराज्येन पृथुर्वैश्यः प्रतापवान् ।
सोऽभिविक्तो महातेजा विधिवद्भस्मेकोविदेः ॥
पित्रापरञ्जितास्तस्य प्रजास्तनागुरञ्जिताः ।
अनुरागात्तस्य नाम राजेत्वभाषत ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ अध्यायः ॥
अपि च ।
“रागी राजसिकं स्वर्ग्यं कृतते कर्मे रागनः ।
रागान्वाच राजसिकास्तेन राजा प्रकीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य सर्वपितृत्वं यथा,—

शशुवाच ।
“शशु वत्स ! महाराज हे तात ! भयभङ्गन ।
भयजाता च राजा च सर्वेषां पालकः पिता ॥
भृशश्रीश्च महन्क्रोडात् स्वर्गं नृपोऽधुना ।
यो राजा स पिता पाता प्रजानामेष निश्चयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्षणखण्डे ५६ अध्यायः ॥

पृथोरवादी राजा इति संज्ञा आसीत् । यथा,
“देवे विप्रेक्षया सर्वैरभिविक्तो महामनाः ।
राज्ञाश्चेवाधिकारे वै पृथुर्वैश्यः प्रतापवान् ॥
तदा पित्रा प्रजाः सर्वाः कदा नैवागुरञ्जिताः ।
तेनागुरञ्जिताः सर्वाः सुखैर्मसुदिरे तदा ।
अनुरागात्तस्य वीरस्य नाम राजेत्वभाषत ॥”
इति पाद्मे भूखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥

अथ राजलक्षणम् ।
“सोऽपि लक्षणपटं बालं दृष्ट्वाश्रीविषपीडितम् ।
नरेन्द्रलक्षणोपेतं चिन्तामाप नरेश्वरः ॥
तस्यास्य चन्द्रविम्बाभं सधु रस्यं ससुप्तसम् ।
नीलाः केशाः कुञ्चिताश्च समा दीर्घास्तर-
ङ्गिताः ॥
राजीवनेत्रयुगलो विमोहप्रदसंहतः ।
चतुर्दंष्ट्रतुच्छिक्कुर्द्दीर्घास्त्रो दीर्घबाहुकः ॥
चतुर्लखाकरो मास्ययववृद्धेकपञ्चकः ।
शिरालपादो गम्भीरः स्रग्ध्रत्वक् त्रिबलीधरः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्यान-
ध्यायः ॥ * ॥ अन्वयः ।
“अस्मिन्नेतौ नन्दतरौ कमलोदरसन्निभौ ।
शिशुङ्गुकी ताम्रनखौ पादाङ्गुली शिरोऽ-
ङ्गितौ ।
कुम्भोसितौ गृध्रगुणौ सुपाण्यौ नृपतेः स्तुतौ ॥
नन्दलोमा समा जङ्गा तथा करिकरप्रभा ।
उरवो जानवस्तुल्या नृपस्योपचिताः स्तुताः ॥
कोवगुणौ नृपो दीर्घभुषे च धनवर्णितः ।
समाभ्यां चितपः प्रोक्तः प्रजन्तेन प्रतापवान् ॥
सशब्दनिःशब्दश्चाः स्याद्हरिद्राश्च मानवाः ।

राजा

एकद्वित्रिचतुःपञ्चदशारादिभिरेव च ।
 दक्षिणावर्तचलितमुष्माभिश्च वृषाः स्रुताः ।
 वृषाः पुष्यगन्धिवृक्षा मधुगन्धे धनं बहु ॥
 मांसकस्त्रिक् सुखी स्याच्च सिंहस्त्रिक् भूपतिः
 स्रुतः ।
 भवेत् सिंहकटी राजा निखः कपिकटिर्नरः ॥
 वृषाक्षीन्नतकक्षाः स्युर्लक्ष्णा विधमकचकाः ।
 बलिमध्यगता नाभिः शृङ्गधारी करोति हि ॥
 अधो गवाटं कुर्वाणं वृषत्वं पद्मकर्णिका ।
 अमुद्धतेषुषुकेषु भवन्ति सुभगा नराः ।
 निह्नेना विषमैर्दोषैः पीतोपचितकेतुपाः ॥
 समोन्नतश्च हृदयमकम्प्यं मांसजं पृथु ।
 वृषाखामधमानाश्च खरलोम शिरालकम् ॥
 कम्पुवीवश्च वृषतिलम्कर्मणिभक्तयः ।
 आजातुलम्बिनौ बाहू वृत्तौ पीनौ वृषेश्वरे ॥
 मन्त्रिबन्धेर्निगूढैश्च सुप्रियुभसन्धिभिः ।
 वृषा ह्रीनेः करच्छेदमशब्देर्धनवर्जिताः ॥
 निखाश्चक्रनखैस्तदद्वयैश्च परतर्ककाः ।
 तान्मेर्भूपा धनाट्याश्च अङ्गुष्ठैः सयवेस्तथा ॥
 घनाङ्गुलिश्च सधनस्त्रिंशो रेखाश्च यस्य वै ।
 वृषतेः करतलग्ना मन्त्रिबन्धे समुत्थिताः ॥
 शृङ्गातपश्चश्रविका गजपद्मोपमा वृषे ।
 कुम्भाङ्गुशपताकाभा मृगालाभा निरीश्वरे ॥
 दामाभाश्च गवाट्यानां स्वस्तिकाभा वृषेश्वरे ।
 चक्रासितोभरधनुःकुम्भाभा वृषतेः कर ॥
 मांसलेश्च धनोपेता अवक्रोरधरे नृपाः ।
 धिन्मोपमेश्च स्फुटितैरोष्ठे रूक्षैश्च खलितैः ॥
 विषवैर्धनहीनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः शुभाः ।
 तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
 शुभा ॥
 अक्ष्णा दीर्घा च विज्ञेया तालु श्वेतं धनेश्वरे ।
 छव्या च परुषा वक्त्रं समं सौम्यश्च संवृतम् ॥
 भूपानाममलं अक्ष्णं विपरीतश्च दःखिनाम् ।
 शङ्कुकर्णाश्च राजानो रोमकर्णाः श्रुतायुषः ॥
 कराः स्निग्धावगह्वैश्च यालम्बेस्मांसलेर्नृपाः ।
 श्लोमृत्पिण्डनास ऋज्वी भाग्यवतां भवेत् ॥
 अर्षाश्चन्द्रा सुपुटा च अवक्रा च वृषेश्वरे ।
 संवृतेश्च जलाटेश्च कृपया उन्नतेर्नृपाः ॥
 ललाटीपट्टतास्त्रिंशो रेखाः स्युः श्रुत्वर्षिणाम् ।
 वृषत्वं स्याच्चतस्रभिरायुः पञ्चनवत्यथ ॥
 ह्रस्वाकारैः शिरोभिस्तु वृषा निम्नशिरो धनी ।
 घञ्जुन्नतश्चतुर्दशो रक्तः सप्तसप्तौ वृषः ॥
 इति गारुडं नरश्लोकस्य नाम ६६ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “पार्थिवस्य तु वक्ष्यामि भव्यानाश्चैव लक्षणम् ।
 सर्व्वाणि यो महोपमालः सर्व्वद्विधं परीक्षयेत् ॥
 राज्यं पालयते नित्यं सत्त्वधर्मपरायणः ।
 निष्किल्ब परसेन्यानि विदिति धर्मस्य पालयेत् ॥
 पुष्यं पुष्यं विचिन्वीयात्सर्व्वच्छेदं न कारयेत् ।
 भालाकार इवारण्ये न यथाज्ञारकारकः ॥
 इग्नी शीरेणु सुक्ष्मीत विक्रितारो न सुञ्जते ।
 परराङ्गं मञ्जीपाको कालखालाश्च दूषयेत् ॥

राजा

भोधन्वन्त्यासु यो धिन्वाः शीराधी लभते पयः ।
 एवं राङ्गमयोगेन पीद्यमानं न वद्वेति ॥
 तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन पृथिवीमनुपालयेत् ।
 पालकस्य भवेद्भूमिः कौर्त्तिरायुर्वशी बलम् ॥
 अथर्व्यं विष्णुं धर्म्मात्मा गोत्राक्षणाश्चैते रतः ।
 प्रजाः प्रालयितुं शक्तः पार्थिवो यो जितिन्द्रियः ॥
 ऐश्वर्यमधुवं प्राप्य राजा धर्मं मतिश्चरेत् ॥”
 इति गारुडं १११ अध्यायः ॥ * ॥
 ब्रह्माभिविक्तराजानो यथा,—
 श्रीपराशर उवाच ।
 “यदाभिविक्तः स पृथुः पूर्वं राज्ये महर्षिभिः ।
 ततः क्रमेण राज्यानि ददौ लोकपितामहः ॥
 नक्षत्रयज्ञविप्रानां वीरुधां वायुशेषतः ।
 सोमं राज्ये दधाद्ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि ॥
 राज्ञां वैश्रवणं राज्ये जलानां वरुणं तथा ।
 आदित्यानां पतिं विष्णुं वसुनामथ पावकम् ॥
 प्रजापतीनां दत्तम् वासवं मरुतामपि ।
 देवानां दानवानाश्च प्रजादमधिपं ददौ ॥
 पितृणां धर्मराजानं यमं राज्येऽभ्यसंचयत ।
 ऐरावतं गजेन्द्राणांमृगेशोर्वा पतिं ददौ ॥
 पतञ्जलीनाश्च गारुडं देवानामपि वासवम् ।
 उषेःश्रवसमन्वानां वृषभन्तु गवामपि ॥
 शैबन्तु नागराजानं मृगाणां सिंहमश्वरम् ।
 वनस्पतीनां राजानं ब्रह्मदेवाभ्यषिचयत् ॥
 एवं विभक्त्यं राज्यानि दिशां पालाननश्वरम् ।
 प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा स्थापयामास सर्व्वतः ॥
 पूर्व्वस्यां दिशि राजानं वैराणस्य प्रजापतेः ।
 दिशःपालं सुप्रन्वानं पुत्रं वै सोऽभ्यषिचयत् ॥
 दक्षिणस्यां दिशि तथा कर्हमस्य प्रजापतेः ।
 पुत्रं शरुपदं नाम राजानं सोऽभ्यषिचयत् ॥
 पश्चिमायां दिशि तथा रणसः पुत्रमभ्युत्तम् ।
 केतुमन्तं महात्मानं राजानमभिविक्तवान् ॥
 तथा हिरण्यरोमाणं पञ्चन्यस्य प्रजापतेः ।
 उदीच्यां दिशि दुर्द्धवं राजानमभिविक्तवान् ॥
 तैरियं पृथिवी सर्व्वा सप्तदीपा सप्ततला ।
 यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेतः प्रतिपाल्यते ॥
 एते सर्व्वे पृथुलस्य स्थितौ विष्णोर्महात्मनः ।
 विभूतिभूता राजानो ये चान्ये मुनिसत्तम ॥
 ये भविष्यन्ति येऽतीताः सर्व्वभूतेश्वरा हि ज ।
 ते सर्व्वे सर्व्वभूतस्य विष्णोर्गंगा दिगीतम ॥”
 इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे २२ अध्यायः ॥ * ॥
 सप्त उवाच ।
 “एवं वृष्टासु सर्व्वासु स्थावरासु चरासु च ।
 ब्रह्मा क्रमेण राज्यानि यादेशमुपपन्नमे ॥
 द्विजानां वीरुधाश्चैव नक्षत्राणां ग्रहेः सह ।
 यज्ञानां तपसाश्चैव सोमं राज्येऽभ्यषिचयत् ॥
 दृष्टव्यमिह सर्व्वेषां ददावज्ञिरसामपि ।
 भृगुनामाधिपत्ये च कायं राज्येऽभ्यषिचयत् ॥
 आदित्यानां पुनर्विष्णुं वसुनामथ पावकम् ।
 प्रजापतीनां दत्तम् मरुतामथ वासवम् ॥
 देवानामथ राजानं प्रजादं दिनिनन्दनम् ।
 नारायणन्तु साध्वानां रक्षानां वृषभध्वजम् ॥

राजा

अगाढामथ शाङ्खं गतकं पततां वरम् ।
 गन्धर्वाणां पिचरथं वागागामथ वासुकिम् ॥
 गन्धानां मरुतश्चैव भूतानाश्च शरीरिणाम् ।
 सर्व्वेषां दंष्ट्रणां श्रेष्ठं सर्पाणाश्चैव तत्तकम् ॥
 सागराणां नदीनाश्च मेघानां वर्धितस्य च ।
 आदित्यानामन्यतमं पञ्चन्यमभिविक्तवान् ।
 सर्व्वासुरोगव्यानाश्च कामदेवं तथा प्रभुम् ॥
 ऋतूनामधिमासानां दिवसानां तथैव च ।
 पक्षाणाश्च क्षपाणाश्च सुहृन्मैत्रिपञ्चकाम् ॥
 कलाकाष्ठाप्रमाद्यानां गतेरयनयोक्षया ।
 गणितस्वाथ योगस्य चक्रं संवत्सरं प्रभुम् ॥
 प्रजापतैर्निरजसः पूर्व्वस्यामभिविचयत् ।
 पुत्रं नात्या सुधामानं राजानश्चाभ्यषिचयत् ॥
 यथाप्रदेशं राजानं दक्षिणस्यां प्रजापतेः ।
 कर्हमस्य शरुपदं पुत्रं राज्येऽभिविक्तवान् ॥
 पश्चिमस्यां दिशि तथा रणसः पुत्रसुतमम् ।
 केतुमन्तं महात्मानं राजानं अथ्यषिचयत् ॥
 तथा हिरण्यरोमाणं पञ्चन्यस्य प्रजापतेः ।
 दिगुत्तरायां पुत्रन्तु राजानमभ्यषिचयत् ॥
 मानुषाणामधिपतिं चक्रं वैवस्वतं मशुम् ।
 तैरेव पृथिवी सर्व्वा सप्तदीपा सप्ततला ।
 यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेतः परिपाल्यते ॥
 स्वायम्भुवत्सरे पूर्व्वं ब्रह्मणा तैरभिधितताः ।
 इन्द्रादिलोकपालास्तु पुनर्व्वैवस्वतेऽन्तरे ॥
 राजच्छेदेऽभिविक्तस्तु पृथुः पूर्वं महर्षिभिः ।
 मनुभिर्ब्रिधिता तद्वत् सोऽधिराजः प्रजाप-
 वान् ॥”
 इत्यादि वङ्गपुराणे वराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
 राजकर्मथकस्माणि यथा,—
 महाजसोवाच ।
 “यत्सु ! राजाभिविक्तेन प्रजापन्नमादिनः ।
 कर्मशमविरोधेन स्वधर्मेण महर्षिभूता ॥”
 अविरोधेन धर्मप्राप्त्याविरोधेन ।
 “यसनानि परिवर्त्य सप्तमन्त्रपुराणि वै ।
 आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो बहिर्भक्तविनिर्गमात् ॥
 अथवा नाशमाप्नोति स्वचक्रस्यन्तनादयथा ।
 तथा राजाप्यसत्स्वधं बहिर्भक्तं विनिर्गमात् ॥
 दृष्टादृष्टाश्च जानीयादमात्मानरिदोषतः ।
 चरेत्सरासाया शशोरन्वेष्टयाः प्रयत्नतः ॥
 विश्वासो न तु कर्मणो राज्ञा मित्रात्मवन्तुषु ।
 कार्य्ययोगादमिन्सु विश्वसीत नराधिपः ॥
 स्थानदृष्टिदयश्चैन वाङ्गुगणविदितात्मना ।
 भवितव्यं नरन्ध्रेण न कामवशवर्षिणा ॥
 प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततो भव्यो मञ्जीभूता ।
 अयाज्ञानन्तरं पीरा विरुध्यत ततोऽरिभिः ॥
 यत्कृतानविलिखेव वैरिणो विनिर्गमते ।
 सोऽजितात्मा जिनामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते ॥
 तस्मात् कामादयः पूर्व्वं कृयाः पुत्र महोभूता ।
 तत्त्वये हि जयो राज्ञो राजा नश्यति तेजितः ॥
 कामः क्रोधश्च नः भव्य मदी मानसाधिव च ।
 हृदयं श्रुतवो ज्येते नाशाव कुमञ्जीभूताम् ॥
 कामप्रसक्तमात्मानं स्रुत्वा दक्षं निपातितम् ।

राजा

निवर्त्तयेत्तथा क्रोधाद्दुःखं हतात्मनम् ।
 हतमेतं तथा लोभाद्दुःखं द्विजेर्हतम् ।
 मानादनायुजः पुत्रं हतं हर्षात् पुरजयम् ।
 यभिर्जितैर्जितं सर्वं मरुतेन महात्मना ।
 श्रुत्वा विवर्त्तयेदेतान् वद्दोषांश्च महीपतिः ।
 काकक्रोकिजङ्घाणां वकत्यालशिखण्डिनाम् ।
 हंसानां लोहकुड्दानां शिलैश्च चरितं वृषः ॥”
 काकान् सन्त्रंशङ्किता । क्रोकिनात् माधुयम् ।
 भङ्गान् प्रपीडया अर्थादानम् । वक्रान् शत्रु-
 यश्चै एकाग्रताम् । शालान् द्रुपसपितम् ।
 शिखण्डिनश्चित्रतां सपेयहृणाय शुकतां राजा-
 वाग्मगोपनम् । हंसस्य सारयाहितम् । लोह-
 कुड्दान सन्धानम् ।
 “कौशिकस्य क्रियां कुर्व्यादपिने मनुजेश्वरः ।
 शिष्टां पिपीलिकानाश्च काले भूपः प्रदर्शयेत् ॥”
 कौशिकस्य उलकस्य राज्ञौ काकावस्त्वन्दनम् ।
 पिपीलिकानां सेनाबहुत्वं सर्पभक्षणम् ।
 “क्षीयाद्विस्मलिङ्गानां बीजशेष्टा च प्रालम्ब्यः ।
 चक्रस्यैवैवम्पथ नीत्यर्थे पृथिवीचिता ॥”
 अस्मिन्विस्मलिङ्गात् दूरान् दाहः । बीजान्मह-
 दर्शनव्यादनम् । उल्काकाले चक्रः सुखदायी
 श्रौतकाले न । एवं सूर्यः श्रौते सुखदायी
 उल्काकाले न । एवं कालाशुसारेण सुखदुःख-
 दाहत्वम् ।
 “वधकात् पद्मशरभङ्गलिम्बा गुल्मिणीस्तनान् ।
 प्रजा वृषेण चादेवा तथा चञ्जालयोधितः ॥”
 वधकात् निष्टुणत्वम् । पद्मान् कण्टकगोपनं
 स्मितसुखता च । शरभान् हत्वापि शत्रुन्
 नोदिकः । यथा शरभोऽष्टापदः परोक्षतिं न
 मृच्छते । मूलिम्बा आर्निष्ठापनम् । गुल्मिण्या
 स्तनात् कालेऽर्थादानम् । चञ्जालयोधित्
 श्रौतकाले जागशरीरे दर्शयित्वा अन्यद्वित्रीणाति ।
 “शक्राकर्मसोमानी तद्दुःखायोर्महीपतिः ।
 रूपानि पथं कुर्वीत महीपालनकर्मणि ॥
 यथेन्द्रचतुरो मासान् वाय्वीधेयोऽभूतजम् ।
 आप्याययेत्तथा लोकान् परिचारेर्महीपतिः ॥”
 परिचारेरर्थदानादिभिः ।
 “मासान्शु यथा कर्मस्तोयं हरति रत्नभिः ।
 कर्मैकोवाभ्युपायेन तथा सुक्कादिना वृषः ॥
 यथा यमः प्रियङ्गुसौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
 तथा प्रियाप्रियौ राजा दुष्टादुष्टे समो भवेत् ॥
 पूर्वोद्भ्रमालोक्थ यथा प्रीतिमान् जायते नरः ।
 एवं यत्र प्रजाः सर्वा निर्मृत्तास्तच्छिप्रतम् ॥
 माचनः सर्वभूतेषु निर्गुणश्चरते यथा ।
 एवं चरेन्नृपचारैः पौरामात्मारिवन्धुषु ।
 न लोभार्थेन कामार्थेनार्थार्थैस्त्य मानसम् ।
 पदार्थैः कृष्यते धर्मान् न व राजा स्वर्गच्छति ॥”
 लोभादिप्रयोजनैः ।
 “उत्पथयाहिबो रुद्रान् सधर्माञ्जलिताम्रान् ।
 यः करोति निधे धर्मे स राजा स्वर्गच्छति ॥”
 उत्पथयाहिबः पापिनः ।
 “वन्धनैर् न शीरन्ति यस्तु रात्रे तथाधमाः ।

राजा

राज्ञस्तस्य सुखं तात परचेह च शान्तम् ॥
 एतद्राजः परं ह्यं तपेतदृष्टिकारकम् ।
 सधर्मे स्थापनं नयां चाल्यते न कुनुहिभिः ॥
 पालनेनैव भङ्गानां क्षतत्रयो महीपतिः ।
 सम्भक्तं पालयिता भागं धर्मस्याप्रोति वै यतः ॥
 एवमाचरते राजा चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणेः ।
 स सुखी विहरत्येष शत्रुस्येति सलोकताम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे महालसोपाख्यानाध्यायः
 तद्दुःका च ॥ * ॥ राजाभिधेयस्य विहित-
 नलक्षणं यथा,—
 “पुष्याशुभायां श्लेषा च रोहिणी चोत्तराश्रयम् ।
 हस्ताश्विनी रेवती च वृषाभिधेयचनोत्तमाः ॥”
 इति ज्योतिःसारसंघट्टः ॥
 अस्य विवरणं अभिक्रमस्ये इत्यम् ॥ * ॥
 राज्ञि वर्धनीयानि यथा,—
 “वृषे कीर्तिप्रनापाद्भुष्टशक्तिविवेकिताः ।
 धर्मप्रयागसंयामश्रुतायाः सययत्तमाः ॥
 प्रजारामोऽरिशैलादिवासोऽरिपुरस्युता ।
 औदार्यधैर्यगाम्भीर्यशौर्यैश्चर्योत्तमादयः ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् १२३वके ३कुसुमम् ॥* ॥
 राजान्मभयौ दोषो यथा,—
 वाराह उवाच ।
 “शुद्धा भागवता भूत्वा मम कर्मपरायणाः ।
 ये तु सुञ्जलि राजान् लोभेन च भयेन च ॥
 आपद्गता हि सुञ्जित राजानसु वसुन्धरे ।
 दशवर्षसहस्राणि पच्यन्ते नरके नराः ॥
 भगवदचनं श्रुत्वा सा मही प्रसितप्रता ।
 उवाच मभूर् वाक्यं सर्वलोकसुखावहम् ॥
 धरययुवाच ।
 शशु तस्मिन् मे देव हृदये हि व्यवस्थितम् ।
 को नु दोषो हि राजानु तस्मिं त्वं वक्तुमर्हसि ॥
 ततो भूत्वा वचः श्रुत्वा सर्वधर्मविदां वरः ।
 प्राह नारायणो वाक्यं धर्मकामां वसुन्धराम् ॥
 वाराह उवाच ।
 शशु सुन्दरि । तस्मिन् गुणमेतद्विनिश्चिते ।
 राजानसु न भोक्तव्यं सुभेभागवतैः सदा ॥
 यदप्येष समस्मिन् राजा लोके प्रवर्त्तते ।
 राजनस्तमसो वापि कुर्वन् कर्म सदाऽव्ययम् ॥
 अपि वा गर्हितं तेन राजानसु वसुन्धरे ।
 धर्मसत्कारणायां न तु मे रोचते सुवि ॥
 ततोऽयं संप्रवक्ष्यामि तच्छ्रेयश्च वसुन्धरे ।
 यथा राजानु भोक्तव्यं वै शूद्रेभ्यांगवतैः सुभैः ॥
 स्थापयित्वा तु मां देवि विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 धनधान्यप्रदृष्टानि हत्वा भागवतेरपि ॥
 सिद्धं भागवतेऽज्ञानं मम प्रापयशोवकम् ।
 सुञ्जानस्तु वरारोचे न स पापेन लिप्यते ॥
 एवं विष्णुवचः श्रुत्वा धरणी प्रसितप्रता ।
 वाराहकृपिषं देवं प्रवृथाच वरानना ॥” * ॥
 तद्वन्नभोजनप्रायश्चित्तानि यथा,—
 धरययुवाच ।
 “राजानसु ततो शुद्धा शुद्धी भागवतः शुचिः ।
 कर्मणा केन सुदृष्टत तस्मिं दूहि जनार्दन ॥

राजानु

वाराह उवाच ।
 शशु तस्मिन् मे देवि यस्मां त्वं भोक्त भावसे ।
 तरन्ति मनुष्या येन राजानसुपसुञ्जकाः ।
 एकं चान्नायकं हत्वा तमहङ्कृत्य पुष्कलम् ।
 कुर्व्यात् सान्तपनस्यैकं शीघ्रं सुचति किञ्चिवात् ।
 शुद्धा वै राज्ञोऽज्ञानि इदं कर्म समावहेत् ।
 न तस्यैवापराधोऽस्ति वसुधे वै वचो मम ।
 एवमेव न भोक्तव्यं राजानसु कदाचन ।
 ममाच प्रियकामाय यदीच्छेत् परमां गतिम् ॥”
 इत्यादि वाराहे राजान्मभयप्रयाचितं नामा-
 ध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
 “राजान् तेज आदत्त मूढान् ब्रह्मवर्षवम् ।
 इत्याद्यभिधाय,—
 शुद्धा चान्तमस्यान्नममत्वा नृपयेच्छाहम् ।
 मत्वा शुद्धा चरेत् कच्छं रेवो विधमन्मेव च ॥”
 इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ।
 (राजानम् । यथा, श्रुतेः । १० । ४६ । ४ ।
 “अहं भुवं यजमानस्य राजनि ।”
 “अहं यजमानस्य राजनि राजवार्धं भुवं
 अभवं समर्थ इति श्रेष्ठः ।” इति तद्गाथे
 सायणः ।)
 राजानवः, पुं, (राजानं अततीति । अत सातव-
 गमने + “बहुलमन्थर्चापि ?” उखा०० । ७८ ।
 इति युच् ।) पियालशुचः । इति श्रुत्वा राजा ।
 राजानं, क्ली, (राजभिरवृते इति । अद् भलशे
 + कर्मणि ल्युट् ।) चौरिका । पियालः ।
 किंशुकः । इति मेदिनी । मे, २०५ ॥ (यथा,
 सुश्रुते । १ । ४६ । लवणवर्ग ।
 “दाडिमामलकं द्राक्षां श्लक्ष्णं सपत्तकम् ।
 राजानं मातुसुङ्गं फलवर्गं प्रशस्यते ॥”
 पुलिङ्गान्मोऽपि उच्यते । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ।
 शिमचन्द्रः । ४ । २०८ ॥ चौरिकार्थे पर्यायो
 यथा,—
 “राजानः चौरवृजः पालाशी वानरप्रियः ।”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 किंशुकार्थे पर्यायो यथा,—
 “वातपीथः पलाशः स्थाङ्गानप्रस्यश्च किंशुकः ।
 राजानो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्को दण्डोऽपरः ॥”
 राजानुजीवी, [न] चि, (राजः अशुजीवी ।)
 राजोपजीवी । तस्य कर्माणि यथा,—
 मत्स्य उवाच ।
 “यथानुवर्त्तितव्यं स्थाङ्गो राजोपजीविना ।
 तथा ते कथयिष्यामि निबोध गदतो मम ॥
 आद्या सर्वान्मना कार्यां स्त्रशक्त्वा रविनन्दन ।
 आशिष्य वचनस्तस्य न वक्तव्यं तथा वचः ॥
 अशुशूलं प्रियन्तस्य वक्तव्यं ज्ञानसंसदि ।
 रङ्गोमतस्य वक्तव्यमप्रियं यद्विदं भवेत् ॥
 परार्थमस्य वक्तव्यं खल्वेति तसि भागव ।
 स्वार्थः सुदृष्टिर्व्यक्तयो न खलु कदाचन ।
 कार्याभिधातः सर्वेषु रक्षितव्यः प्रयत्नतः ।
 न च हिंसं धनं किञ्चिन्नियुक्ते च कर्मणि ।
 नोपेकं भाष्यमावच तथा राजः प्रियो भवेत् ॥

राजास्य

राजास्य च तथा कार्यं वैश्वभावितवेदितम् ।
राजकीया न कर्मणा तद्विहितं विद्वन्वेत् ।
राजः समीचीनो वा न कार्यो वैशो विजा-
यता ॥

युतादिषु तथैवास्व कौशलस्य प्रदर्शयेत् ।
प्रदर्शनं कौशलस्य राजानस्य विशेषयेत् ॥
अन्तःपुरघनाध्यक्षे चरदूतेः समागतेः ।
संशयं न ब्रजेदाजन् ! विना पार्थिवशासनम् ॥
विःक्षेपताचारमानं प्रयत्नेन च गोपयेत् ।
वच गुह्यं भवेदाज्ञो न तन्नोके प्रकाशयेत् ॥
दृष्टेः आवितं यत् स्याद्वाद्यावाच्यं दृष्टोत्तम ! ।
न तत् संश्रवयेन्नोके तदा राजः प्रयो भवेत् ॥
आज्ञायमाने चाप्यस्मिन् समुत्थाय त्वरान्वितः ।
अहं किं करवाञ्छीति वाञ्छो राजा विजा-
यता ॥

कार्यावस्थां विज्ञाय कार्यमेव तथा भवेत् ।
सततं क्रियमाणेषु कृतेषु लाघवम् ब्रजेत् भुवम् ॥
राजः प्रियाणि वाक्यानि न चात्यर्थं पुनःपुनः ।
न चात्यर्थीकस्य भवेत् चापि भुङ्क्तेः सुखः ॥
नातिवक्ता न निर्वक्ता न च मत्सरिकस्तथा ।
आत्मसम्भावितश्चैव न भवेत् कथञ्चन ॥
दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य न तु संकीर्णयेत् क्वचित् ।
वक्ष्यं शूद्रमजङ्गारं राजा दत्तश्च धारयेत् ॥
शौदाय्येण न तद्द्वेषमन्यसे भूमिमिच्छता ।
तथैवोपासनं कार्यं दिवास्वप्नं न करयेत् ॥
नानिर्दिष्टे तथा द्वारे प्रविश्येत् कदाचन ।
न च पश्येत् राजानमथोग्यासु च भूमिषु ।
राजस्य दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविश्येत्तथा ।
पुरस्तात् तथा पश्चादासनम् विगर्हितम् ॥
जम्भा निष्ठीवर्गं कासं कोपं पर्याप्तिकाश्रयम् ।
भुङ्क्तेः वान्तसुहृद्गारं तत्समीपे विवर्णयेत् ॥
स्वयं तत्र न कुर्वीत स्वगुणाख्यापनतथा ।
स्वगुणाख्यापने चैव परमेव प्रयोजयेत् ॥
हृदयं निर्मेकं कृत्वा परां भक्तिमुपाश्रितेः ।
अनुजीविगणेर्भावं नित्यं राज्ञामतन्द्रितेः ॥
शाखं लौल्यं च पेय्यं नास्ति क्व च्युदतान्तथा ।
चापकाश्च परित्याज्यं नित्यं राजानुजीविना ॥
शुभेन विद्याशिल्पेषु संयोज्यात्मानमात्मना ।
राजसेवां ततः कुर्याद्गतये भूतिवर्द्धनीम् ॥
नमस्कार्याः सदा चास्य पुत्रवज्रभमन्त्रिणः ।
सन्निवेशास्य विन्वासो न तु कार्यः कथञ्चन ॥
अष्टदशास्य न ज्ञ्यात् कामं ज्ञ्यात्तथापिदि ।
द्वितं पथ्यं वचनं चितैः सह सुनिश्चितम् ॥
चित्तचैवास्व विज्ञेयं नित्यमेवोपजीविना ।
भर्तृराराधनं कुर्यात् चित्तज्ञो मानवः सुखम् ॥
रामापरामो चैवास्व विज्ञेयौ भूमिमिच्छता ।
ज्येष्ठतिं विरक्तसु रक्तो दत्तसु कारयेत् ॥
विरक्तः कारयेन्नार्थं विपचाभ्युदयतथा ।
आशावर्द्धनकं कृत्वा पञ्चमार्गं करोति च ॥
अजीवोऽपि सकोपालः प्रसन्नोऽपि च विष्णुजः ।
वाक्यं स मन्त्रं वदति दत्ताश्वेदं करोति च ॥
प्रद्वेषवाक्यसुदियो न सन्भावयतेऽन्यथा ।

राजास्यः

आराधनासु समीपे सुप्रवच विवेदते ।
कथासु दोषं विपति वाक्कमलं करोति च ।
कल्पते विमुखेषु सुखसंकीर्णने हते ।
द्विं विपक्षपाप्यश्च क्रियमावे च कर्मणि ।
विरक्तलक्षकं ज्ञेयं यद्यु रक्तस्य लक्षकम् ॥
दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं यद्वाति चादरात् ।
कुशलादिपरिप्रसूी संप्रयच्छति चासनम् ॥
विरक्तदर्शने चास्य रक्षस्य च न शङ्कते ।
जायते हृदयदः श्रुत्वा तस्य तु तत्कथाम् ॥
अप्रियाण्यपि वाक्यानि तदुक्ताभ्यभिन्दति ।
उपायनश्च यद्वाति स्तोत्रमप्यादरात्तथा ॥
कथान्तरेषु स्मरति प्रहृदयवदनस्तथा ।
इति रक्तस्य कर्मणा सेवा रविकुलोद्भव ॥
आपत्सु न तजेत् पूर्वं विरक्तमपि संवितम् ॥
मित्रं न चापत्सु तथा च भ्रष्टं
लज्जन्ति ये निर्गुणमप्रेयम् ।
प्रसुं विषीषिष्य च ते ब्रजन्ति
सुरेन्द्रधामामरदृष्टकुटम् ॥”

इति मत्स्यपुराणे राजधर्मो अनुजीविदत्तनाम
२१६ अध्यायः ॥

राजादनी, श्री, (राजभिरदत्ते या । अद् +
कर्मणि क्त्वा । डीप् ।) दत्तविशेषः । श्रीरणी
इति भाषा । तत्पर्यायः । राजपक्षः २ श्रीर-
दत्तः ३ इपदुमः ४ निम्बोजः ५ मधुपक्षः ६
कपीटः ७ माघबोधवः ८ श्रीरी ९ गुण-
पक्षः १० भूपेटः ११ राजवज्रभः १२ श्रीपक्षः १३
दृष्टकन्धः १४ श्रीरमुक्तः १५ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । तप-
स्त्वम् । दृढत्वम् । शौल्यकरत्वम् । हृद्यत्वम् ।
सुस्निग्धत्वम् । मेहनशाश्लवम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।
“श्रीरिकायाः पक्षं दृश्यं वक्ष्यं क्षिप्रं हिमं गुरु ।
दृष्ट्वाऽऽच्छांसिदभान्निचयदोषत्रयासजित् ॥”
इति भाषप्रकाशः ॥

राजानं, श्री, (राजयोग्यमन्नम् । अन्नानां राजा
इति वा ।) अन्वदेशोद्भवशालिविशेषः । तत्प-
र्यायः । इपान्नम् २ राजाहम् ३ दीवैशुककम् ४
घान्यश्रेष्ठम् ५ राजघान्यम् ६ राजैष्टम् ७
दीवैशुककम् ८ । अस्य गुणाः । विदोषप्रत्वम् ।
सुस्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । दीपन-
त्वम् । बलकारित्वम् । पथ्यत्वम् । कान्तिवीर्य-
दृष्टिदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राजः
अन्नम् ।) राजस्वामिकक्षम् । तन्नोचनविषय-
प्रायश्चित्ते राजशब्दे इत्ये । (राजान-
मन्त्रेण हि तेजोहानिर्भवति । यथा, भद्रुः ।
४ । २१८ ।

“राजानं तेज आदति मूढानं ब्रह्मवर्षवम् ।
आयुः सुवर्षकारानं यश्चक्ष्मांश्चकार्त्तनः ॥”

राजास्यः, पुं, (आजास्यं राजा श्रेष्ठत्वात् ।
राजदत्तादित्वात् परनिपातः ।) आजाविशेषः ।
तत्पर्यायः । राजपक्षः २ सराजः ३ कीर्ति-
कोत्सवः ४ मधुरः ५ शोचिनावकः ६ कामेटः ७

राजास्य

इपवज्रभः ८ । अस्य पक्षगुणाः । कीर्तित्वम् ।
कटुत्वम् । पित्तदाहदत्वम् । सुप्रकृष्ट तस्य
गुणाः । खाडुत्वम् । मधुरत्वम् । इष्टिवीर्य-
बलपदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“राजास्यदृष्ट्वा आजास्यः कामाडो राधपुत्रकः ।
राजास्यं सुवरं खाडु विषदं शीतकं गुरु ।
पाहि क्वचं विवन्वाधवातस्तत् कथयित्तनु ॥”
इति भाषप्रकाशः ॥

राजास्यः, पुं, (अजास्यं राजा श्रेष्ठत्वात् । राज-
दत्तादित्वात् परनिपातः ।) अजावैशेषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजास्यः, पुं, (अजास्यं राजा श्रेष्ठत्वात् ।)
श्वेताकेश्वरः । वारा आजास्य इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वरुणः २ अर्कः ३ मन्वारः ४
गणकपक्षः ५ काशीजः ६ सदापुष्यः ७ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अजकः ८ प्रतापकः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥

राजास्यं, श्री, (राजानमर्हतीति । अहं + अच् ।)
अगुरु । (अस्य पर्यायो वचा, —

“अगुरु प्रवरं लोहं राजास्यं योग्यतया ।
वशिकं क्षमिकं वापि क्षमिकमन्वयायेत् ॥”
इति भाषप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
राजयोग्ये, वि । इति मेदिनी । ऐ, २३ ॥
(यथा, गो- रामायणे । ३ । ४८ । ४२ ।
“तथेदमुपपन्नं मे ऋगणकस्य धर्मत्वम् ।
राजास्यं च रत्नाणि रत्नभाषो वर्यं पुष्यम् ॥”)

राजास्यं, श्री, (राजोऽर्हः ।) जम्बू । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजास्यः, श्री, (अजास्यं राजा । राज-
दत्तादित्वात् परनिपातः ।) खाडुगुणौ । मिठा
काड इति भाषा । तत्पर्यायः । महातुम्बी २
मधुराजाडुनी ३ आकाजाडुः ४ तुम्बकः ५
भक्ष्याजाडुः ६ अजाडुनी ७ मिष्टतुम्बी ८ ।
अस्याः पक्षगुणाः । दृढत्वम् । अक्षयित्तद्व-
त्वम् । गुरुत्वम् । इति मदनविनोदः ॥

राजास्यकः, पुं, (अजास्यं राजा । ततः आस्ये
कन् ।) महाकन्दः । इति हारावली । १०१ ॥

राजास्यः, पुं, (राजानं आवर्णयति आनन्द-
वतीति । आ + हन् + शिच् + अच् । घञ् ।
राजः शोभमान आवर्णो यच् ।) उपरजभिरः ।
रेखडो इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । इपा-
वर्तः २ राजात्यावर्तकः ३ आवर्तमणिः ४
आवर्तः ५ । अस्य गुणाः । अदुत्वम् । क्षिण-
त्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तनाशनत्वम् । भ्रूवर्षे
प्रयोजितश्चेत् दृष्ट्या बभ्रुभास्यकरत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विराटदंशजहोदकः । तत्प-
र्यायः । विराटजः २ राजपट्टः ३ । इति
विमचन्द्रः । ४ । १२२ । (यथा, कथावैदित्-
सागरे । ७४ । ३६८ ।

“राजावर्तोपकञ्जामतथै सदासवेक्षणम् ॥”
तथास्य गुणाः ।
“राजावर्तः कटुकित्तः शिशिरः पित्तनाशनः ।

राजिखः

राजावर्तः प्रमेहः इति हिंसाविचारः ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
राजाधिः, पुं, (अहीना राजा । राजदनादि-
त्वात् परनिपातः ।) द्विसुखसर्पः । तत्पर्यायः ।
द्विसुखाधिः २ विजावासी ३ विषायुधः ४ ।
इति शब्दरत्नावली । अहीरधिः ५ । इति
विकारशेषः ।
राजिः, स्त्री, (राजते इति । राज + "वसिष्पि-
वजिराजोति ।" उवा० ४ । १२४ । इति इत् ।)
श्रेणी । (यथा, अर्थासप्तशत्याम् । ६६३ ।
"उल्लसति रोमराजिः सनशम्भोर्गरललेखिव ।"
रेखा । इति मेदिनी । जे, १४ । (यथा, महा-
भारते । ७ । २२ । ६२ ।
"कलायपुष्यवर्मास्तु श्वेतलोहितराजयः ।
रक्षसिर्न हयश्रेष्ठः सन्धुयुद्धदुर्मदम् ।"
पुं, आद्युपुत्रविशेषः । स तु ऐलपौत्रः । यथा,
महाभारते । १ । ७५ । २५ ।
"नकुवं दृष्टशम्भोर्न राजिं गयमनेनसम् ।
शर्भान्वी सुतानेतानाथोः पुत्रान् प्रपद्यते ।"
राजिका, स्त्री, (राजते या । राज + क्तुल् ।
डापि अत इत् ।) केदारः । राजसर्पः ।
रेखा । इति मेदिनी । जे, १४५ । पङ्क्तिः ।
इति हेमचन्द्रः । ज्ञाप्यसर्पः । तत्पर्यायः ।
श्वः २ श्वभाभिजननः ३ ज्ञापिका ३ आसुरी ५ ।
इत्यमरः । १ । ६ । १६ । श्वताभिजननः ६ आसुरी ७ ।
इति तड्डीका । रक्तवर्णसर्पः । रा३ इति भाषा ।
तत्पर्यायः । राजी २ आसुरी ३ रक्तिका ४
रक्तसर्पः ५ तीक्ष्णगन्धा ६ मधूलिका ७
श्वकः ८ श्वतकः ९ श्वः १० । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातघ्नीहा-
र्तिमूलकफगुल्महृत्प्रमिश्रयनाशिलम् । दाहपित्त-
प्रदलक्ष्णम् । तप्तैलगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । वातादि-
दोषनाशिलम् । श्लिष्टिरत्वम् । यूक्तकण्ठप्रलम् ।
कैवल्यम् । लघुदोषनाशिलम् । तत्पर्यगुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिवातकफकण्ठामय-
हरत्वम् । स्नादुत्वम् । वृद्धिर्पानकारित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।
"राज्ञी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा श्लेष्मनिकासुरी ।
श्वः श्वताभिजनकः क्षमिकः ज्ञाप्यसर्पः ।
राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तहृत् ।
क्षिप्रहृष्यामिदा कण्ठकूष्ठकोठजमीन् हरेत् ।
अतिसीस्या विशेषेण तद्वत् ज्ञापि राजिका ।"
इति भावप्रकाशः ।
राजिकापकः, पुं, (राजिकायाः पकमिव प्रथमस्य ।)
गौरसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ।
राजिपत्ता, स्त्री, (राजीभूतानि श्रेणिवहानि
फलानि यस्याः ।) चीनाककटी । इति राज-
निर्घण्टः ।
राजिणः, पुं, (राजी रेखाव्यस्येति । राजि +
विभादित्वात् कप् । यद्वा, राजिं कातीति ।
का + कः ।) कुम्भसर्पः । इत्यमरः । १ । १५ ।
(यथा, रघुः । ११ । २७ ।

राज्यं

"विं महोरमविवर्षिभ्रमी
राजिषेत्तु गवः प्रवर्षते ।"
राज्ञी, स्त्री, (राजि + कृदिकारादिति ङीष् ।)
निष्कृष्टपङ्क्तिः । इति शब्दरत्नावली ।
(श्रेणिवः । यथा, माघे । ४ । ६ ।
"राज्ञीवराज्ञीवश्लोकभृङ्ग-
सुखान्तसुखान्तिभिस्तुखाम् ।"
राजिका । (अस्या गुणा यथा,—
"राज्ञी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा श्लेष्मनिकासुरी ।
श्वः श्वताभिजनकः क्षमिकः ज्ञाप्यसर्पः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)
रक्तवर्णसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ।
राज्ञीपत्ता, पुं, (राजीभूतानि श्रेणिवहानि
फलानि यस्य ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ।
(तथास्य पर्यायः ।
"पटोलः कूलकक्षितः पाककः कर्कशच्छदः ।
राज्ञीपत्ताः पाकूपत्ता राजियेषाम्बतापत्ताः ।
बीजगर्भः प्रतीकश्च कुष्ठहा कासभङ्गनः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)
राज्ञीर्ष, स्त्री, (राजी हलश्रेणिवरस्याज्ञीति ।
राज्ञी + "अन्धोऽर्थप टाडते ।" ५ । १ । १०६ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वः ।) पशुम् । इत्यमरः ।
१ । १० । ३१ । (यथा, कुमारः । ३ । ४५ ।
"उत्तानपाथिद्वयसन्निवेशात्
प्रफुल्लराज्ञीवमिवाङ्गमथे ।"
राज्ञीवः, पुं, (राजी अस्वस्येति । राजी + वः ।)
हरिश्चन्द्रः । (अस्व लक्ष्णं यथा,—
"राज्ञीवस्तु न्गो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
दृष्टश्वीनभेदः । इति मेदिनी । जे, ४८ । (यथा,
मनुः । ५ । १६ ।
"पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हयकचयोः ।
राज्ञीवान् विंशतुल्यां च सशस्त्रांश्चैव सम्यग् ।"
इति । इति । विकारशेषः । सारसपत्नी ।
इत्यमरः । राजीपत्नीवनि, वि । इत्यजयः ।
राज्ञेन्द्रः, पुं, (राजसु इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् ।)
मन्त्रवेत्तरात् दृशशब्दो राजा । यथा,—
"सतुर्योऽनपत्यंममधिकारं इपस्य च ।
यो राजा तच्छतगुणः स एव मन्त्रवेत्तरः ।
तस्माद्दृशगुणो राजा राजेन्द्रः परिकीर्तितः ।"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मवैवर्तस्य ६ अध्यायः ।
(राजश्रेष्ठः । यथा, महाभारते । २ । ४५ । ४१ ।
"कर्मवेत्तेन राजेन्द्र ! कर्मैव सुमहान् जतः ।"
राज्ञीदेवसंज्ञकः, पुं, (राजीदेवन इति संज्ञा
यस्य । ततः कन् ।) भूताङ्गदृष्टः । इति
राजनिर्घण्टः ।
राज्ञी, स्त्री, (राज्ञः पत्नी । राजन् + ङीप् । यद्वा,
राजते इति । राज + कनिन् । ततः स्त्रियां
ङीप् ।) राजपत्नी । राजी इति भाषा ।
(यथा, रघुः । १ । ५७ ।
"तयोर्ध्वजस्तुः पादान् राजा राज्ञी च मामधी ।
तौ युवर्गुवपत्नी च प्रीत्या प्रतिवपच्छतः ।"
राज्यं, स्त्री, (राज्यं भावः कर्म वा । राजन् +
"पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।" ५ । १ । १२८ ।
इति यक् ।) राज्य इत्यम् । तत्पर्यायः ।
नीदत् २ मन्त्रलम् ३ जनपदः ४ देशः ५
प्रदेशः ६ विषयः ७ राष्ट्रम् ८ उपवर्तनम् ९ ।
इति शब्दरत्नावली । अमरमते नीदृष्णपदौ
अङ्गवङ्गकलिङ्गपञ्चालमगधकोशलादौ मन्त्रल-
त्वेन ख्याते ग्रामसम्बन्धे । देशविषयोपवर्तनानि च
जनपदे जनपदसमुदाये । जनपदेकदेशे सजल-
निर्जलस्थानमात्रे च । उपाधिभेदेन देशादधिकं
भिन्नार्थम् । सामान्येन प्रयोगदर्शनात् । नीदृष्टा-
दयः पञ्चैकार्थाः । इत्यपरे । यतश्चायुक्तम् ।
इति भरतः । * । तस्य लक्ष्णं अङ्गानि च
यथा,—
"परस्त्वोपकारीदं सप्राङ्गं राज्यमुच्यते ।
अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषो दक्षश्च पञ्चमः ।
एताः प्रकृतयस्तद्द्विजिगीषोरदाहृताः ।
एताः पञ्च तथा भिन्नं सप्तमं पृथिवीपतिः ।
सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच दृष्टव्यतः ।
पौरश्रेणी तदङ्गश्च भवते शब्दवेदिनः ।
स्वाम्यमात्यः सङ्घत्तु कोषो राष्ट्रं वरं तथा ।
पौरश्रेणी च राज्याङ्गं प्रकृतिश्च भवेत् इयम् ।"
इति शब्दरत्नावली ।
अपि च ।
"लक्षाधिपत्यं राज्यं स्यात् साक्षात्प्यं दृष्टव्यकैः ।
एतदक्षे महेष्टानि महाचाञ्चान्तुच्यते ।"
इति वरदात्मनः ।

स्यंपत्नी । इति मेदिनी । जे, २ । राजपत्नी
वर्षेणोद्यानि वया,—
"देशां वीभाव्यजावययश्रीकण्ठारमण्यः ।
अपाचातुर्ध्वदाक्षिण्यप्रेममानव्रतादयः ।
विशीधम्मिह्वशीमन्तभाजश्रवणनादिकम् ।
कपोलाघरनेत्रभूकटाचरदक्षन्वराः ।
गण्वाहुकरोरोचनाभीमध्वजलिचक्रम् ।
लोमालिश्रीखिज्जोवपाद्युम्नखं क्रमात् ।"
इति कविकल्पलतायाम् १ क्षत्रके ३ कुसुमम् ।
स्यंपत्नीः प्रमाणात्तत्रं यथा,—
सुत उवाच ।
"विवस्वान् कश्यपात् पूर्वमदित्वाभभवत् पुरा ।
तस्य पत्नीत्रयं तद्वत् संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा ।
रेवतस्य सुता राज्ञी रेवन्तं सुहवे सुतम् ।
प्रभा प्रभावं सुसुवे त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मधुम् ।
यमश्च यस्तुना चैव यमलो तु भूवतुः ।"
इति मात्स्ये ११ अध्यायः ।
कांस्यः । इति । हेमचन्द्रः । नीली इति राज-
निर्घण्टः । * । (प्रतीची दिक् । यथा,
हान्दोग्योपनिषदि । ३ । ५ । २ । "तस्य प्राची
दिक् कुङ्कुर्नाम सङ्गमाणा नाम दक्षिणा
राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीचीति ।"
'तथा राज्ञी नाम प्रतीची पश्चिमा दिक् राज्ञी
राज्ञा वरुणेनाधिकृता सन्ध्यारागबोगाहा ।'
इति शाङ्करभाष्यम् ।)
राज्यं, स्त्री, (राज्यं भावः कर्म वा । राजन् +
"पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।" ५ । १ । १२८ ।
इति यक् ।) राज्य इत्यम् । तत्पर्यायः ।
नीदत् २ मन्त्रलम् ३ जनपदः ४ देशः ५
प्रदेशः ६ विषयः ७ राष्ट्रम् ८ उपवर्तनम् ९ ।
इति शब्दरत्नावली । अमरमते नीदृष्णपदौ
अङ्गवङ्गकलिङ्गपञ्चालमगधकोशलादौ मन्त्रल-
त्वेन ख्याते ग्रामसम्बन्धे । देशविषयोपवर्तनानि च
जनपदे जनपदसमुदाये । जनपदेकदेशे सजल-
निर्जलस्थानमात्रे च । उपाधिभेदेन देशादधिकं
भिन्नार्थम् । सामान्येन प्रयोगदर्शनात् । नीदृष्टा-
दयः पञ्चैकार्थाः । इत्यपरे । यतश्चायुक्तम् ।
इति भरतः । * । तस्य लक्ष्णं अङ्गानि च
यथा,—
"परस्त्वोपकारीदं सप्राङ्गं राज्यमुच्यते ।
अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषो दक्षश्च पञ्चमः ।
एताः प्रकृतयस्तद्द्विजिगीषोरदाहृताः ।
एताः पञ्च तथा भिन्नं सप्तमं पृथिवीपतिः ।
सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच दृष्टव्यतः ।
पौरश्रेणी तदङ्गश्च भवते शब्दवेदिनः ।
स्वाम्यमात्यः सङ्घत्तु कोषो राष्ट्रं वरं तथा ।
पौरश्रेणी च राज्याङ्गं प्रकृतिश्च भवेत् इयम् ।"
इति शब्दरत्नावली ।
अपि च ।
"लक्षाधिपत्यं राज्यं स्यात् साक्षात्प्यं दृष्टव्यकैः ।
एतदक्षे महेष्टानि महाचाञ्चान्तुच्यते ।"
इति वरदात्मनः ।

राजा

राज्यता, श्री. (राज्या सर्वेषु अन्ता अस्मिता ।) पितराभिस्त्रयस्त्रयमिभित्तुष्वाकाव-
 लकादि । राजता इति भावः । यथा,—
 “संमुखं निश्चितकं भटं वीरकश्चिद् व ।
 सवभान्तव वटवान् सकलानपि मन्थयेत् ।
 शुक्रवस्तव वटको वल्लट्टरोचनो युवः ।
 विभवस्तुष्टिदात्री च श्रेष्ठकः पवनापहः ।
 राज्यात्तवातिरोचिन्वा पाचन्या तांसु भक्षयेत् ॥”
 इति भावप्रकाशे लताप्रथमः ।

राज्यं, श्री. (राज्यस्य अङ्गम् ।) राज्यस्योपायः ।
 तत्पर्यायः । प्रकृतिः २ । तत् अर्थविधं यथा ।
 खामी १ अमात्रः २ सुदुत्त ३ कोवः ४
 राङ्गम् ५ दुर्गम् ६ वलम् ७ पौराणी श्रेष्ठ-
 यत् ८ । इत्यमरः । १ । २ । ३ । “खान्वा-
 दवः सप्त पुरस्त्रजीकमेकयस्य राज्याङ्गपद-
 प्रकृतिपदवाचाः । राज्यं समाङ्गम् । कस्य-
 चिन्वते अष्टाङ्गस्येभ्यमेव दर्शितम् । यदुक्तं
 कामन्दकीये ।
 ‘खान्वात्स्यस्य राजस्य दुर्गं कोषो वलं सुदुत्तम् ।
 परस्परोपकारोदं समाङ्गं राज्यसुच्यते ॥’
 पौराणिक्या सहाष्टाङ्गमपि राज्यं प्रकीर्तित-
 मिति । खान्वादवः सप्त परस्परोपकारित्वान्
 राज्यस्य अङ्गानि उपायाः साधनानि राज्या-
 ङ्गानि प्रकृतं कुर्वन्ति राज्यम् । प्रकृतयः लढोः
 कभाव इत्युक्तः क्तः प्रकृतिः खियाम् । खामी
 राजा । अमात्रो मन्त्री । सुदुत्तमन्त्रम् । खर्चादि-
 भाङ्गागारं कोवः । राङ्गं जनपदवती भूमिः ।
 पर्वतादिदुर्गं पुरं दुर्गम् । वलं सेन्यम् । पौर-
 ऋणीयस्यै सिद्धे पुनश्चर्चनं प्राधान्यस्याप-
 नार्थम् ॥ इति भरतः ॥ ७ ॥ अपि च ।
 “खान्वात्स्यो जनपदो दुर्गं दृक्स्थयैव च ।
 कोषो मित्रश्च धर्मश्च समाङ्गं राज्यसुच्यते ॥
 समाङ्गास्यापि राज्यस्य नलं खामी प्रकी-
 र्तिताः ।

तन्मन्त्रत्वात्तथाङ्गानां राजा रक्ष्यः प्रयत्नतः ।
 वङ्गुरचा कर्मत्वा तथा तेन प्रयत्नतः ।
 अङ्गेषु यस्तयैकस्य नोद्देशात्तत्तत्तदर्थः ।
 वचसासु तु कर्मणः श्रेष्ठमेव मन्त्रीचिन्ता ॥”
 इति मातङ्ग्ये १६४ अध्यायः ।

राजिः, श्री. (राटयति परस्परमाहाययत्वेति ।
 रट + जिप् + इत् ।) युद्धम् । इति चैमचक्रः ।
 १।४६२ । (राटयतीति । रट भावश्चै + स्तार्थं
 जिप् + इत् ।) शरारिपत्नी । इत्यमरः । २ ।
 ५ । २५ ।

राजिः, श्री. शरारिपत्नी । इत्यमरः । १।५।२५ ॥
 राजकः, पुं, जनामखातदेशः । यथा,—
 “प्राणां मागधश्रीषौ च वारेन्नीगौराङ्गकाः ॥”
 इति ज्योतिषतन्त्रम् ।

राजा, श्री. सूर्यः । श्रीभा । इति मेदिनी । ६, ३ ।
 पुरीविधिवः । यथा ।
 “गौडं राजमहुत्तमं विरपमा तथापि राजा
 पुरी

राजिः

भूरिमेष्टिकवासधाम परमं तथोत्तमो नः
 पिता ॥”
 इत्यादि प्रवीधचन्द्रोदये दम्भवाक्यम् ।
 राष्ट्रीयः, जि. (राष्ट्रो विवासोऽस्त्र । राट् +
 “इहाङ्गः ।” ४।२।११४। इति छः ।) राट्-
 देशोद्भवः । यथा,—
 “अयनांशालयमानं दुःखमिति नोच्यते ।
 राष्ट्रीयश्रीनिवासोक्तं तन्मानं स्थूलतोऽप तु ॥”
 इति मज्जिमासतत्त्वम् ।

राजं, श्री. ज्ञानम् । यथा,—
 “राजश्च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्तुतम् ।
 तेनेदं पञ्चराजश्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”
 इति नारदपञ्चराजि प्रथमराजे १ अध्यायः ।
 (राजिः । यथा, महाभारते । १२ । १२६ । १२१ ।
 “लेनप्रतिपद्ये चैव यद्दृष्टकथयिष्यामि ।
 नीलि राजायुषोपिवित्वा तेन पापाङ्गुसुच्यते ॥”)
 राजकं, श्री. (राजं ज्ञानं तेन कायतीति । के +
 कः ।) पञ्चराजम् । इति मेदिनी । के, १४६ ॥
 राजकः, पुं, एकवर्षं विष्णायहवाची । इति
 मेदिनी । के, १४६ ॥

राजिः, श्री. राति इति कर्मभ्योऽवसरं निद्रादि-
 सुखं वा । रादाने + “राजिर्दृष्ट्वा चिप् ।”
 उवा० ४ । ६७ । इति चिप् ।) हरिद्रा ।
 (यथा, सुश्रुते चिकित्स्यसुखाने ६ अध्याये ।
 “जात्वा कुष्ठं सर्वपाः शीजिकेतं
 राजिर्थायं चक्रमहेत्यु वीजम् ।
 क्लेशकस्यं तत्र पिष्टः प्रलेपो
 द्यूक्तो मूलकाङ्गीयुक्तः ॥”)

रतद्रोपावच्छिन्न-सूर्यकिरणावच्छिन्नकालः ।
 राति इति भाषा । तत्पर्यायः । शर्मरी २
 निशा ३ निशीथिनी ४ त्रियामा ५ अशदा ६
 चपा ७ विभावरि ८ तमसिनी ९ रजनी १०
 यामिनी ११ तमो १२ । इत्यमरः । १।१।४। ४। ४। ४। ४।
 १२ घोरा १४ याव्या १५ तुङ्गी १६ नक्तम् १७
 दोषा १८ वासतेयी १९ तमा २० चमा २१
 शताची २२ चयिनी २३ निशिष्या २४
 चक्रमेदिनी २५ शर्मरी २६ श्रया २७
 वासुरा २८ निवहरी २९ । इति शब्दरत्ना-
 वली । वसतिः ३० वायुरोषा ३१ निशीथः ३२
 निट् ३३ । इति जटाधरः । यामवती ३४
 तारा ३५ भूषा ३६ ज्योतिष्मती ३७ तार-
 किनी ३८ काली ३९ कलापिनी ४० । इति
 राजनिर्घण्टः । ७ । तस्याः कारवं यथा,—
 “यदा दिक्षु च अट्टासु मेरीर्भूगोळकोद्भवा ।
 ह्याया भवेत्तदा राजिः स्यात् तद्विरहादिभम् ॥”
 इति वङ्गपुराणे गवभेदो नामाध्यायः । ७७ ॥
 पिष्टदेवानां राजिर्यथा,—
 “मासेन च नराणाञ्च पिष्टदां तद्वर्णिषम् ।
 ज्ञानपदे दिनं प्रोक्तं शुद्धे राजिः प्रकीर्तिता ॥
 वस्तरेव नराणाञ्च देवानाञ्च दिवानिभम् ।
 उत्तरायणे दिनं प्रोक्तं राजिश्च दक्षिणावने ॥”
 इति मन्त्रवैवर्ते प्रकृतिस्तोत्रे ५१ अध्यायः ।

राजिः

राज्य राजिस्तत्त्वम् । स्मृतिः ।
 “पूर्वाह्नविहितं कर्म न कर्त तत् प्रमादतः ।
 राजेसु प्रहरं वावत् तत् कर्मचं यथोक्तवत् ॥
 दिवोदिनानि कर्मोच्चि प्रमादात् पतितानि
 च ।
 शर्म्याः प्रथमे वामे तावि कुर्वाएतन्वितः ॥”
 इति दत्ताकरः ।

याज्ञवल्क्याङ्गिरसौ ।
 “उपास्य पश्चिमां सन्धां बुधार्थीं सातुपास्य च ।
 भस्त्रेः परिहृतो भुक्षा नातिहृतोऽप्यं संविधेत् ॥
 अपिहोमोपासने चापि परे । उपास्य चैति
 चकारो वैश्वदेवादिकं वसुधिमोति । संविधेत्
 स्वपेत् । तथा च विष्णुपुराणम् ।
 “पुनः पाकस्तुपाहाय वायमप्यवनीपते ।
 वैश्वदेवमिसं वै पञ्चा वाहं वशिं वरेत् ॥
 अतिथिवागतं तत्र सप्रशान्ता पूजयेद्बुधः ।
 दिवातिथी तु विसृष्टे गते वत् पातकं भवेत् ॥
 तदेवाद्युक्तं पुसां सूर्योऽपि विसृष्टे गते ॥”
 सूर्योऽपि अक्षं गते सूर्ये । तथा,—

“क्षतपादादिश्रीचसु भुक्षा सार्यं ततो यज्ञो ।
 मच्छेदस्फुटितां श्रयामति दावमधीं रुप ॥”
 भोजने सायमिति साहजप्रहरपरं प्रागुक्तात् ॥
 अथ राजौ श्रयणविधिः । सति सूर्ये श्रया च न
 पाननीया वा च सूर्योऽद्यात् पूर्वमुक्तोक्तनीया ।
 तथा च स्मृतिः ।
 “भास्वराहृष्टश्रयानि निद्यापिषलितानि च ।
 सूर्यावलोकिदीपानि लप्याः शेषानि भाजनम् ॥”
 याचः ।
 “शुचौ देशे विविक्षे च गोमयेनोपकीपिते ।
 प्रागुदकप्रवने चैव संविधेत्तु सदा बुधः ॥
 मङ्गलं पूर्वकुम्भश्च शिरःस्थानि विधाय च ।
 वैदिकोर्गाद्वैमन्त्रे रचां कृत्वा सपेत्ततः ॥”
 गर्गः ।

“सूर्ये प्राकशिखाः शिते ह्यायुषे दक्षिणाशिखाः ।
 प्रकृतिशिखाः प्रवासे तु न कदाचिदुदकशिखाः ॥”
 मार्कण्डेयपुराणे ।
 “प्राकशिखाः श्रयणे विद्यात् घनमायुश्च दक्षिणे ।
 पश्चिमे प्रवलां चिन्तां हार्ति न्दुःखं तथोत्तरे ॥”
 तथा ।
 “नमस्कृत्वाद्यं विष्णुं समाधिक्यं स्वपिबिध ॥”
 मार्कण्डेयः ।

“मृशालये प्रश्रयाने च एकवृत्ते चतुष्पथे ।
 महादेवस्यै चापि शर्करालोडुपायुध ॥
 घान्मगोविप्रदेशानां गुरुणाञ्च तथोपरि ।
 न चापि भयश्रयने नाशुचौ नाशुचिः स्रयम् ॥
 नाश्ववासा न नयश्च नीतरापरमस्तकः ।
 नाकापि सन्मूर्यो च न च चैत्यहमे तथा ॥”
 छपेदिति शेषः । ७७ । अथ राजौ दारीप-
 गमनविधिः । याज्ञवल्क्यः ।

“नोद्देशर्त्तनिष्ठाः श्रीकांतासु शुम्भासु संविधेत् ।
 नक्षत्रार्थैव पर्वण्येष्टावाचतससु वृत्तयेत् ॥”
 श्रीकां वोद्भवनिष्ठा चतुर्गर्भाधानवोप्यकाकः ।

रात्रिः

तत्रोक्तविधिना गच्छेत् । तत्र युष्मासु रात्रि-
 अपि पर्वणि ब्रह्मचर्यैव भवति । तत्र व्रतारौ
 गच्छतो ब्रह्मचर्यस्वल्पनदोषो नास्ति इति
 मिताशरा । विष्णुपुराणम् ।
 “बृहस्पतीममावास्यासुभे पक्षे चतुर्दशीम् ।
 मेथुनं नोपसिधेत् द्वादशीं च मम प्रियाम् ॥”
 वारोतः । “चतुर्थेऽहनि ज्ञातायां युष्मासु च
 गर्भाधानवदुपेत ब्रह्मगर्भं सन्ध्यातीति ॥” अत्र
 चतुर्थ्यां रात्रौ यज्ञगर्भाधानसक्तं तद्रजोनिवृत्तौ
 बोध्यम् । रजस्युपरते साध्वी ज्ञानेन स्त्री रज-
 स्रजा । इति मनुवचनेकवाक्यत्वात् । साध्वी
 गर्भाधानाद्विहितकर्मयोग्यत्वर्थः । आद्याश्च-
 तस्रसु वर्णयेत् । इति तु रजोनिवृत्तौतरपरम् ।
 अशुतावपि कासुकीगमनमाह । विष्णुपुराणम् ।
 “स्तौ नरकमश्नति ह्येदेनापि चायुषः ।
 परदाररतिः पुसासुभयत्रापि भोतिदा ॥
 इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत् ।
 यथोक्तदोषहीनेषु सकामेव्यवृतावपि ॥”
 पैठीनसिः । “लाहं विस्वरूपं जघान वस्त्रेष्वस्त्रं
 प्रति देवा ब्रह्महन्ति अवदन् स स्त्रिय उपा-
 यञ्जीत वरं दास्यामि ततोऽस्यास्तनीयं ब्रह्म-
 हत्यायाः प्रपन्नान् स्त्रियः एकं भूमिस्त्रयस्तय-
 षोक्तम् । आर्वा मघवा तुष्टौ वरं प्रायश्चतन भूमेः
 स्थिरत्वं वृक्षाणां ह्यन्नप्ररोहणं स्त्रीणां सर्व-
 कायेषु सम्भवः ॥” सम्भवो मेजनं सम्भोग इति
 यावत् । सर्वकाये ऋतावृत्तौ च । न तु प्रति-
 विह्वपत्वादौ । तथाच गीतमः । ऋतावृत्तयात्
 सर्वत्र वा प्रतिविह्ववर्णमिति । दृष्टकालमाह
 ष्योतिषि ।
 “अष्टौ मूला मघाष्टौ वा रेवती ज्ञातिका-
 श्रिणी ।
 उत्तराश्रितयं ज्ञाता पर्ववर्णं व्रजेद्वतौ ॥”
 एवञ्च ।
 “ऋतौ नोपेति यो भार्यामशुतौ यच्च गच्छति ।
 तुष्णमाहुस्तयोर्दोषमयोनी यच्च विचरति ॥”
 बौधायनीयमशुतौ गमनदोषाभिधानमकामा-
 विषयम् । विष्णुः । पत्न्यानादोगवर्णं ऋताव-
 मच्छन् पत्नीं विराजसुपवसिदिति । वृहस्पता-
 तपः ।
 “स्त्रीणां संप्रेक्षणात् अश्रात् ताभिः संकथना
 इपि ।
 ब्रह्मचर्यं विपद्यते न दारेऽश्रुतुसङ्गमात् ॥”
 संप्रेक्षणात् संकथनादित्यत्र सरागत्वं संप्रेक्षणात् ।
 आह्वानान्तरम् निषेधमाह तुः प्रकृतिखिती ।
 ऋतुज्ञातां तदहोरात्रं परिहरेत् नार्त्तवे
 दिवामेथुनं व्रजेत् स्त्रीवाक्यमीयाञ्च दिवा
 प्रकथयन्तीत्यायुञ्च तस्मादेतद्विचर्णयेत् । प्रजा-
 णामश्च पितृणां नोपहरेत् तन्तुं विच्छिन्वात्
 प्रयतेताच्छेदाय येनाप्रतिष्ठो भवति तस्मात्
 प्रतिष्ठाकामः प्रजया प्रतिष्ठेतेति । नोशब्दो
 निषेधः । तन्तुं वृत्तानं आच्छेदाय अविच्छेदाय
 वृत्तानाम् । येन वृत्तात् अप्रतिष्ठः प्रजा-

रात्रिः

तुत्पत्त्या अप्राप्तप्रतिष्ठः सन् मनसि तस्मात्
 तदुत्पत्त्यायं यतितथामिति कल्पतरुः । एवञ्च
 आहृद्दिने यद्भिगमनं प्रागुक्तयाश्चवक्त्रावच-
 नात् उक्तं मिताशरायां तद्विषयम् । वशिष्ठः ।
 “सूत्राग्नेन तु भुक्तेन मेथुनं योऽधिगच्छति ।
 यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अस्त्रव्याः सूद्रवन्
 द्विजाः ॥”
 पराशरः ।
 “ऋतुज्ञाताश्च यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
 स गच्छेन्नरकं चोरं ब्रह्महेति तथोच्यते ॥”
 सन्निधावित्यभिधानात् अस्त्राद्विहितस्य गमना-
 भावे न दोषः । पुत्रोत्पत्तिपथेनत्वभिगमन-
 नियममाह । कुम्भपुराणम् ।
 “ऋतुकाणाभिगमो स्यात् यावत् पुत्रो न
 जायते ।
 ऋणापकर्षणार्थं हि पुत्रस्योत्पादनं प्रति ॥”
 यतितथामिति शेषः । आपस्तम्बः ।
 “ऋतौ तु गर्भंशङ्कित्वात् ज्ञानं मेथुनिनः
 स्यतम् ।
 अशुतौ तु सदा कार्यं श्रौचं मृचपुरीषवदिति ।
 द्वावेतावशुचौ स्यातां दम्यतौ शयनं गतौ ।
 शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः
 पुमान् ॥
 मेथुनशुद्धः प्राक् मलमूत्रोत्सर्गं न कुर्यात् ।
 तैलाभ्यक्ते तथा वाक्ते मसृकस्मेणि मेथुने ।
 मूत्रोच्चारं यदा कुर्यादहोरात्रेण शुद्धाति ॥”
 इति वचनात् ।
 पुत्रानुत्पत्तौ पारस्करः । सा यदि गर्भं नाद-
 धीत निदिग्धिकायाः श्वेतपुष्याया उषोष्य
 पुष्यनक्षत्रे मूलसुत्याया चतुर्थेऽहनि ज्ञातायां
 निशायासुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकाया-
 मासिञ्चतीति । इयमोषधीःश्यायमाया सह-
 माना सरस्वती । अस्या अहं वृहत्याः पुत्रः
 पितुरिव नाम जनयत्यभित इति । सा परि-
 षीता ऋतुकाशेऽपि ज्ञाताभिगमना यदि गर्भं न
 दधाति तदा उषोष्य पुष्ये नक्षत्रे श्वेतकण्ट-
 कारिकाश्लजसुत्याया चतुर्थेऽहनि ऋतुज्ञातायां
 सत्यां रात्रावुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणनासापुटे
 पतिः इयमोषधीरिति मन्त्रेण नखं ददाति
 दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुलाभ्यां दृष्टीत्वा प्राक्
 शिरः संविष्टाया इति गोभिलस्मृत्यात् ।
 आयुर्वेदीये ।
 “पिप्लवीं प्रङ्गुषेरञ्च मरीचं नागकीशरम् ।
 आण्येन सह भुञ्जीत अपि वन्धा प्रकथये ॥”
 ब्राह्मवक्त्राः ।
 “एवं गच्छन् स्त्रियं चामी मघां मूलाश्च वर्ण-
 येत् ।
 शक्त इन्द्री सङ्गत् पुत्रं जघण्यं जनयेत्
 पुमान् ॥”
 चामामाहारलाघवादिना । सङ्गदिकवारम् ।
 अत्र सन्ध्याधानहेतुतया उत्तानकरचरणा-
 नेव कुर्वीत न तिसैर्गाहितकरचरणां स्त्रियञ्च

रात्रिः

ऋत्विगमनानन्तरं दक्षिणपार्श्वे दक्ष्यापवेत् ।
 पुत्रवाचिते तु गर्भाशुत्पत्तिरिति विश्वः । एवञ्च ।
 “प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ भवेत् ।
 यामदयं श्यायनसु ब्रह्मभूवाव कथ्यते ॥”
 द्वाहादिकतत्त्वम् ॥ ७ ॥
 अथ रात्रिजागरणदोषशुची ।
 “रात्रौ जागरणं कथं खिभं प्रकथयं दिवा ।
 अरुचमनभियन्दि स्वाधीनप्रचकाशितम् ।
 कपमेदाविषाणानां रात्रौ जागरणं हितम् ।
 दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा ख्यातीकृता
 तु वैः ।
 न तेषां स्वपतां दोषो जायतां वा विधीयते ॥”
 इति रात्रिवक्त्रम् ॥ ७ ॥
 रात्रौ कुलपूजा यथा । “यत्तु ।
 रात्रावेव महापूजा कर्तव्या वीरवदिति ।
 न दिने सर्वथा कार्या श्रावणाश्चम सुव्रते ।
 तत् पुनः कुलपूजाविषयम् ।
 अहोरात्रात् परं यच्च सुकृतेऽयमेव च ।
 सा महारात्रिद्विहृता तद्व्रतमचयन्तु वै ॥”
 इति तन्त्रवारः ॥ ७ ॥
 अथ रात्रौ विहितनिषिद्धे । हृन्मोषपरिहृतम् ।
 “सुनिभिर्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मन्वाविनां
 निवृत्तम् ।
 अहनि च तथा तमस्त्रिणां साहस्रहर-
 यामानः ॥”
 जावाकः ।
 “अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।
 नक्तादिब्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥”
 देवलः ।
 “राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहाद्यवद्विषु ।
 ज्ञानदानादिकं कुर्यान्निशि काव्यव्रतेषु च ॥”
 ब्रह्मसुपुराणम् ।
 “न रात्रौ पारयं कुर्यात् ऋते वै रोहिणीव्रतात् ।
 तत्र निश्रपि वै कुर्याद्भर्षयित्वा महानिश्राम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ७ ॥
 “एकभक्तेन नक्तेन तथेवायाचितैव च ।
 उपवासेन हानेन नैवादादशिको भवेत् ॥”
 स्कन्दपुराणम् ।
 “प्रदोषथापिनी याद्या तिथिनेऽव्रते सदा ॥”
 देवीपुराणम् ।
 “हविष्यभोजनं सत्तं ज्ञानमाहारजायवम् ।
 अतिकार्यमधःश्रयां नक्तभोजी घृणाचरेत् ॥”
 इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ ७ ॥
 देवलः ।
 “रात्रौ आहं न कुर्वीत रात्रौ कौर्मिता हि
 वा ।
 सन्धयोदभवोश्चैव सूर्ये चैवापिरोहिते ॥”
 इति आहृतत्त्वम् ॥ ७ ॥
 विष्णुपुराणम् ।
 “प्रातर्निशि तथा सन्ध्यामध्याह्नादिषु संकरन् ।
 नारायणमवाप्नोति चयः पापघ्नं वरः ॥”
 रात्रावपि ब्रह्मणां ज्ञानादौ प्रतिप्रवचमाह ।

राशिः

मन्त्रपुराणम् ।
 “दिवाराशौ च-सन्धायां मङ्गायाश्च प्रसङ्गतः ।
 आत्माचमेघर्षं पुण्यं यदेष्टुमुत्तमज्जैः ॥”
 राशिराधिकारसुप्रसङ्ग आदिपञ्चके ।
 “अतो राशौ प्राप्नुवतो जलं नक्षत्रिदो जनाः ।
 महंशानि जनान् सन्धान् वनस्थान् वृपतीनपि ॥”
 तत्पार्श्वस्य प्रतिवचनम् ।
 “इतुने हिमवत्यार्षे नद्यामस्याश्च कुम्भेते ।
 राशावहनि सन्धायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥”
 देवकः ।
 “महाविद्या तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
 तस्यां ज्ञानं न कुर्वीत क्षान्त्वेमिकादते ॥”
 अतएव कल्पतः । न नक्तं आयादिति बौधा-
 वनवचनं रागप्राप्तज्ञानविषयम् । एवञ्च मङ्गा-
 ज्ञानस्य दिवाराशिकर्तृत्वत्वाविशेषान् तत्-
 त्रिमिततिथिविशेषस्यापि दिवाराशिसम्बन्धि-
 ज्ञानविशेषः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
 (राश्याक्तनियमाः यथा,—
 “राशौ च भोजनं कुर्व्यात् प्रथमप्रहरागमे ।
 किञ्चिदूर्ध्वं समन्नीयात् दुर्णरत्नञ्च वर्जयेत् ॥
 शरीरे जायते निद्रां देहिनः सुरतसृष्टा ।
 अथवायान्नेहमेदोदृष्टिः शिथिलता तनोः ॥
 बाधितं गीयते ज्वारी यावद्वर्षाणि षोडश ।
 ततस्तु तद्वर्षे ज्ञेया द्वाविंशत् वत्सरावधि ॥
 तदूर्ध्वमधिकं स्यात् पञ्चाशद्वत्सराः ३धि ।
 इहा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्जिता ॥”
 अथिक्कटा प्रौढा ।
 “निदावशरदावाला हिता विषयिणी मता ।
 तद्वर्षे श्रौतसमये प्रौढा वर्षावसन्तयोः ॥
 निद्रां बाला सिधमाना निद्रां वर्जयते वजम् ।
 तद्वर्षे ज्ञेयायैः क्लिप्तं प्रौढाज्ञेयते जराम् ॥
 मद्यो मांसवचामं बाला ज्ञौ चौरभोजनम् ।
 इतस्तुच्छोदके ज्ञानं सद्यः प्राणकराणि षट् ॥
 पूतिमार्धं स्थियो दृष्टा बालार्कस्तद्वर्षं दधि ।
 प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥”
 प्राणशब्दोऽत्र बलवाचकः । बालार्कः कन्यार्कः ।
 “इहोऽपि तद्वर्षे गत्वा तद्वत्सवमवाप्नुयात् ।
 बबोऽधिकं स्थियं गत्वा तद्वत्सः स्थिरायते ॥
 आशुप्रान्तो मन्दजरा वपुर्वर्षं बलाश्रिताः ।
 स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति ज्योतिः संयताः ॥
 संवेत कामतः कामं बलाहाजोऽहो हि मे ।
 प्रकामानु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥
 पञ्चाहावसन्तशरदोः पञ्चादृष्टिनिदासयोः ॥”
 सुश्रुतसु ।
 “त्रिभिश्चिभिरहोभिर्हिं समेयात् प्रमदाग्ररः ।
 सन्नेष्टुसु चर्मेष्टु पञ्चात् पञ्चाद्रुनेष्टुधः ॥”
 समेयात् सङ्गच्छेत् चर्मे शीघ्रं ।
 “श्रीते राशौ दिवा योश्चि वसन्ति तु दिवा-
 विधिः ।
 वषासु वारिद्विजाने शरतसु सरसः क्षरः ॥
 उपेयात् पुष्यो नारी सन्धायां च पर्वसु ।
 मोक्षार्थं चाहंरात्रे च तथा मन्त्रदिनेऽपि च ॥

राशिव

विहारं भाव्या कुर्व्यादेष्टेतिप्रवचंइते ।
 रन्ध्रे सन्धायागामे सुमन्त्रे सुखमावते ॥
 देशे गुरुवचान्ने विदुतेऽतिप्रपाकरे ।
 न्यमाथे अथाहेतुवचने च रमेत वा ॥
 जातसन्धनविप्राङ्गः सुगन्धः सुमनोऽश्वितः ॥
 सुक्तदृष्टः सुवचनः सुवेशः समलङ्कृतः ।
 ताम्बूलवदनः पञ्चामनुरक्तोऽधिकः क्षरः ॥
 पुष्पाथो पुष्यो नारीसुपेयाश्चयने शुभ ।
 अन्धाश्रितोऽष्टतिः सुहान् सव्यथाङ्गः पिपा-
 सितः ॥
 बालो दृष्टोऽथवेगार्णस्यजेदोगो च मैथुनम् ॥”
 रोगी मैथुनसंवर्द्धनीयरोगयुक्तः ।
 “भार्यां रूपगुणोपेतां तुल्यशीलां कुजोऽज्ञवाम् ।
 अतिकामोऽभिकामानु दृष्टो दृष्टामलङ्कृतम् ॥
 संवेत प्रमदां युक्त्वा बाणीकरवर्णंइतः ।
 रजस्रलामकामाश्च मलिनगामप्रियान्तथा ॥
 वरंइहा वयोदृष्टा तथा आधिप्रपीडिताम् ।
 होनाङ्गीं गभिर्णीं देव्यां योनिरोगसमन्विताम् ॥
 सगोत्राङ्गुपत्नीश्च तथा प्रव्रजितामपि ॥
 नाभिगच्छेत् पुमान्मारीं भूरिवैगुययप्रदया ॥”
 “ज्ञानं सप्रकरं चौरं भयमेचवसंस्कृतम् ।
 वातो मांसरसः क्षप्रः सुरतान्ते हिता अमी ॥
 मूलकासप्वरन्वासकाशयेपाङ्कामयस्यः ।
 अतिसवायाज्यायन्ने रोगाश्चोत्पेकादयः ॥
 राशौ जागरणं कृत्वा कफदोषविघातिजन्तु ।
 निद्रा तु संविता काके धातुसाम्यमतन्त्रितम् ॥
 पुष्टिवर्धनलोत्साहं वद्विदोऽपि करोति च ॥”
 इति भावप्राशस्त्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 तद्देहिकपर्यायः । द्वाधी १ अथा २ शर्करा ३
 अक्तुः ४ ऊर्ध्वा ५ राश्या ६ यस्या ७ नम्या ८
 दोषा ९ नक्ता १० तमः ११ रजः १२
 अश्विनी १३ पयसती १४ तमसती १५
 घृताची १६ शिरिका १७ मोकी १८ शोकी १९
 ऊर्ध्वः २० पयः २१ हिमा २२ वज्री २३ । इति
 त्रयोविंशती राशिनामानि । इति वेदनिघण्टौ ।
 १ । ७ । (कौचडोपस्यनदीविशेषः । यथा,
 मास्ये । १२२ । ७० ।
 “श्रुतास्तन्नेव नयस्तु प्रतिवर्षं गताः शुभाः ।
 गौरी कुसुदती चैव सन्धा राशिमनोऽलवा ॥”
 राशिकरः, पुं, (राशिं करोतीति । क + टः ।)
 चक्रः । इति हिमचक्रं निशाकरशब्दप्रधानम् ।
 (कर्पूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ।)
 राशिकरः, पुं, (राशौ चरतीति । “चरेष्टः ।”
 ३।२।१६। इति टः । “राशेः कति विभाषा ।”
 ६।३।७२। इति पठे सुमभावः ।) राशसः ।
 इत्यमरः । १।१।६३ । राशौ गमनकर्त्तरि, चि ॥
 राशिकरी, स्त्री, (राशिकर + टिलान् ङीप् ।)
 राशवी । यथा, भट्टः । २ । २३ ।
 “तं विप्रदर्शं हतघातयन्त्रां
 यान् वने राशिकरीं कुट्टीने ।
 जिघांसुवेदं धतमासुराश्व-
 कं ताडकाशं विचयान रामः ॥”

राशी

राशिकर्ष, स्त्री, (राशेर्भेजम् ।) कुम्भटिका ।
 इति शब्दमाका ।
 राशिकारः, पुं, (राशौ जागतीति । जाय +
 षच् ।) कुम्भुरः । इति हिमचक्रः । राशौ
 जागरणकर्त्तरि, चि ॥
 राशिकारः, पुं, (राशौ जागरं जागरणं
 ददातीति । दा + कः ।) मशकः । इति राश-
 निघण्टुः ॥
 राशिकरः, पुं, (राशौ चरतीति । चर् + टः ।
 “राशेः कति विभाषा ।” ६।३।७२। इति सुम् ।)
 राशसः । इत्यमरः । १।१।६३ । (जिघां ङीप् ।
 राशिकरी ।) राशौ गमनकर्त्तरि, चि ॥
 राशिकृष्णं, स्त्री, (राशौ पुष्पाति विकाराति इति ।
 पुष्प + षच् ।) उत्पलम् । इति राशनिघण्टुः ॥
 राशिमटः, पुं, (राशौ षटतीति । षट् + षच् ।
 “राशेः कति विभाषा ।” ६।३।७२। इति
 सुम् ।) राशसः । इति विकारशेषः । राशौ
 गमनकर्त्तरि, चि ॥
 राशिमणिः, पुं, (राशेर्मणिश्चि ।) चक्रः । इति
 हारावली । १३ ॥
 राशिसासः, [सु] स्त्री, (राशिसौ ससमिष ।)
 अन्धकारः । इति शब्दमाका । राशौ स्रजन-
 कालीनपरिधेयवन्तम् । यथा, भाष्ये । सुश्रुते
 उत्थाय सुतस्यापः राशिसासस्यज्ञा शिरशि
 स्रजस्रजकमलावस्थितं श्वेतवर्णं इष्टुर्न वरा-
 भयकरं श्वेतमात्स्याशुषेपनं स्रजकाशकृष्णं
 स्रवामस्थितरक्तशक्या सुप्रकाशकृष्णया स्रजतं
 गुरुं विभाष्य मानसोपचारेऽराशस्य नम-
 स्कुर्व्यात् । इति तन्त्रसारः । अपि च ।
 “श्रयनश्चास्यकारे च राशिसासो दिने तथा ।
 ज्ञानाभरं कुवेष्टश्च वर्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥”
 इति ज्योतिषचरित्रम् ॥
 राशिविगमः, पुं, (राशेर्विगमो यज ।) प्रभा-
 तम् । इति शब्दमाका ।
 राशिविद्येयगामी, [नृ] पुं, (राशौ विद्येयं
 विच्छेदं गच्छतीति । गम् + विनिः ।) चक्र-
 वाकः । इति राशनिघण्टुः ॥
 राशिवेदः, पुं, (राशिं राशिशेषं वेदयति रवे-
 खेति । विद् + विच् + षच् ।) कुम्भटः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 राशिवेदी, [नृ] पुं, (राशिं राशिशेषं वेदयति
 खरेखेति । राशि + विद् + विच् + विनिः ।)
 कुम्भटः । इति विकारशेषः ॥
 राशिसासः, पुं, (राशेर्सास इव शुभलात् ।
 राशौ सासो विकारो यस्य इति वा ।)
 श्वेतोत्पलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 राशिस्रजकः, पुं, (राशौ स्रजकत अन्तःपुर-
 मध्ये अमतीति । स्रज कती + क्तुच् ।) अन्तः-
 पुररचकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 राशी, स्त्री, (राशि + कटिकादादिति ङीप् ।)
 निशा । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा,
 अन्नेदे । १० । १२७ । १ ।

राधनं

“रात्रौ बभूवुः आयाती पुराणा दैव्यभिः ।”
 हरिः । निशापर्व्यायत्वात् ॥)
 रात्राटः, पुं, (रात्रौ षट्तीति । षट् + अच् ।)
 रात्रयः । इति केचित् ॥ रात्रौ गमनकर्त्तरि,
 चि ॥
 रात्रान्त्, चि, (रात्रौ अन्त्, ।) रात्रौ ढटि-
 ष्टीनी नरः । रात्रिकाणा इति भाषा ॥ रात्रौ
 खाभाविकढटिष्ठीनपत्नी । स तु काकादिः ।
 यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्याम् ।
 “दिवान्वाः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्वाक्षयापरे ।
 केचिद्दिवान्वा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृश्यः ॥”
 तन्नाशकौषधं यथा,—
 “देवदारोश्च वै चूर्णं अणामूत्रैश्च भावयेत् ।
 एकविंशति वै वारमन्दिषी तेन चाङ्गयेत् ।
 रात्रान्ता पटलता नष्टेदिति विनिश्चयः ॥”
 इति मासके १८६ अध्यायः ॥
 राहं, चि, (राधे सिद्धौ + क्तः ।) पक्षम् ।
 सिद्धम् । इति शिष्यवचनः । १ । ७६ ॥ त्रिकाण्ड-
 शेषश्च ॥ (यथा, भागवते । १ । ६ । ४० ।
 “पूर्णेन तपसा यज्ञेदित्येयोः समाधिना ।
 राहं निःश्रियसं पुंसां मत्प्रतीकत्वविवक्षितम् ॥”)
 राहान्तः, पुं, (राहः सिद्धः अन्तो निर्गम्यो
 यस्मात् ।) सिद्धान्तः । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥
 (यथा, भागवते । १२ । ११ । ११ ।
 “अथेदमर्थं एच्छामो भवन्तं बहुवित्तमम् ।
 समस्तान्तराहान्ते भवान् भागवततत्त्ववित् ॥”)
 राध, न औ य सिद्धौ । इति कविकल्पदमः ॥
 (खा०-दिवान्-च-पर०-स्वादिपक्षे सक०-दिवान्-
 दिपक्षे अक० अनिट् ।) रेफादिः । न,
 राधोति । अ, राधति । औ, अराधति ।
 सिद्धिरिह स्वादिपक्षे निष्पादना । दिवादिपक्षे
 निष्पातः । अत्रं राधोति विप्राणां य इति
 हज्जायुधः । निष्पाद्यतीत्यर्थः । सततं राधति
 अये इति हज्जायुधः । निष्पाती स्वादिपक्षः ।
 सिद्धिरन्तर्भूतत्वात्त्वाद्भयश्चैव निष्पादनेति
 गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः । (शुभाशुभ-
 पर्व्यालोचने च । यथा, सुम्बोधे । “गर्गा
 राधति रामाय ॥” रामस्य शुभाशुभं पर्व्या-
 लोचयतीत्यर्थः ।)
 राधः, पुं, (राधा विशाखा तद्वती पौर्णमासी
 राधी । वासिष्ठस्तीति । राधी + “वासिन्
 पौर्णमासीति ॥” ४ । २ । २१ । इति अञ् ।)
 विशाखमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १६ । (यथा,
 राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २४८२ ।
 “राधमासावधि द्युक्ततः प्रभृति वारिदाः ॥”
 घनम् । यथा, अश्वदे । १ । १० । ५ ।
 “लोचं राधानां पति गीर्वाहो वीर यस्य ते ॥”
 “हे रत्न राधानां पति घनानां पाणक ॥” इति
 तद्वाक्ये सायणः ॥)
 राधनं, स्त्री, (राध् + ष्ट् ।) साधनम् । प्राप्तिः ।
 इति मेदिनी । ने, ११४ । तीर्थः । इति शिष्य-
 वचनः ॥

राधा

राधना, स्त्री, (राध् + ष्ट् + युच् । टाप् ।)
 भावणम् । इति मेदिनी । ने, ११४ ॥
 राधा, स्त्री, (राधोति साधयति कार्याञ्चीति ।
 राध + ष्ट् । टाप् ।) धन्विनी चित्रभेदः ।
 (यथा, बालभारते १ अङ्के । “इह हि महा-
 राजसमाजे न जाने कमवलम्बिष्यते राधावेध
 कौर्त्तिन्वेज्यन्ती ॥”) गोपीविशेषः । विशाखा-
 नक्षत्रम् । अमलकी । विष्णुकान्ता । विद्युत् ।
 इति मेदिनी । घे, ११ । (सूतस्याधिरथस्य
 पत्नी । असी एव कुन्तीगर्भजस्य शिशोः
 कर्णस्य पालयित्री अतएव कर्णो राधासुत
 इति ख्यात आसीत् । यथा, महाभारते । १ ।
 ६० । १३८—१३९ ।
 “निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा ।
 उत्सवर्णं जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् ॥
 तत्तनुदृष्टं जले गर्भं राधाभर्ता महायशसाः ।
 राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ॥”
 तथा च देवीभागवते । २ । ६ । २८ ।
 “राधा सूतस्य भार्या वै तयासौ प्रार्थितः
 सुतः ।
 कर्णोऽभूद्भक्तवान् धीरः पालितः सूतसद्गुण ॥”)
 श्रीराधिका । सा च श्रीकृष्णवामभागशा
 प्रकृतिः । यथा,—
 “स कृष्णः सञ्जह्यादौ सिद्धचूरेक एव च ।
 दृष्टान्मुखदंशेन कालेन प्रेरितः प्रभुः ॥
 स्वेच्छामयः स्वेच्छया च दिधारूपो बभूव ह ।
 स्त्रीरूपा वामभागशा दक्षिणांशः पुमान्
 सूतः ॥
 तां दृष्ट्वा महाकामी कामाधारः सनातनः ।
 अतीवकर्मणीयाश्च चारुचम्पकसन्निभाम् ॥”
 इत्यादि ॥ ॥
 तस्या अनपत्यताकारणादियथा,—
 “इतिमात्रं तथा साहं रासेषी रासमच्छले ।
 राधोलासे सुरहसि रासक्रीडाचकार ह ॥
 नानाप्रकारश्चङ्गारं श्चङ्गारो मूर्त्तिमानिव ।
 चकार सुखसम्भोगं यावदे ब्रह्मणी दिनम् ॥
 ततः स चापरिश्रान्तस्तस्या योनौ जगत्पिता ।
 चकार वीर्योधानश्च निव्यानन्दः शुभे चये ॥
 गात्रतो योषितस्तस्याः सुरतान्ते च सुव्रत ।
 निःससार अमजलं आन्तायास्तजसा हरः ॥
 महाकर्मणास्त्रिष्टाया निःश्रासश्च बभूव ह ।
 तदा वने अमजलं तत्सर्वं विश्वगोलकम् ॥
 स तु निशासवायुश्च सर्वो धारो बभूव ह ।
 निःश्रासवायुः सर्वेषां जीविनाश्च भवेद्यु च ॥
 बभूव स्त्रीमहायोर्वामाङ्गाप्राणवज्रभा ।
 तत्पत्नी सा च तत्पुत्राः प्राणाश्च पञ्च जीविनाम् ॥
 प्राणोऽपानः समानश्चेदोदानो यान एव च ।
 बभूवुरेव तत्पुत्रा अधः प्राणाश्च पञ्च च ॥
 चर्मतोयाधिदेवश्च बभूव वरुणो महान् ।
 तदामाङ्गानु तत्पत्नी वरुणानी बभूव ह ॥
 अथ सा लक्ष्मणस्तच्च लक्ष्मणार्भं दधार च ।
 प्रतमन्वन्तरे यावत् स्वपत्नी ब्रह्मदेवता ॥

राधा

लक्ष्मणाधिदेवी वा लक्ष्मणाधिकप्रिया ।
 लक्ष्मणस्य सङ्गिनो श्वशुर लक्ष्मणचःखाश्रिता
 प्रतमन्वन्तरातीतकालेऽतीतिरपि सुन्दरी ।
 सुधाव द्भिन्नं लक्ष्मणं विश्वाधाराण्यं परम् ।
 दृष्ट्वा हिस्य सा देवी हृदयेन विभूयता ।
 उत्सवर्णं च कोपेन ब्रह्माक्षं गोलके जले ॥
 दृष्ट्वा लक्ष्मणं तत्प्रागं चाहाकारं चकार ह ।
 प्रप्राप देवीं देवेशस्तत्पणश्च यथोचितम् ॥
 यतोऽपत्यं त्वया त्वक्तं कोपश्रीषे सुनिन्दुरे ।
 भव त्वमनपत्यापि चाद्यप्रभृति निश्चितम् ॥
 या यास्तदंशरूपाश्च भविष्यन्ति सुरलक्ष्यः ।
 अनपत्याश्च ताः सर्वोक्तत्वात् नित्ययौवना ॥
 एतस्मिन्नन्तरे देवीलिङ्गायात् सङ्घता ततः ।
 आविर्भूव कथंका शुक्लवर्णा मनोहरा ॥
 पीतवस्त्रपरीधाना वीणापुस्तकधारिणी
 रत्नभूषणभूषाढ्या सर्वेशास्त्राधिदेवता ॥
 अथ कालान्तरे सा च द्विधारूपा बभूव ह ।
 वामार्हाङ्गा च कमला दक्षिणार्हा सरस्वती ।
 एतस्मिन्नन्तरे कृष्णो दिधारूपो बभूव सः ।
 दक्षिणार्हाश्च द्विसृष्टौ वामार्हाश्च चतुर्भुजः ॥
 उवाच वाणीं श्रीकृष्णस्वमस्य कामिनी भव ।
 अत्रैव मानिनी राधा नैव भद्रं भविष्यति ॥
 एवं लक्ष्मणोश्च प्रददौ तुष्टो नारायणाय च ।
 स जगाम च वैकुण्ठं ताम्हां साहं जगत्पतिः ॥
 अनपत्ये च ते हे च यतो राधाङ्गसम्भवा ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २ अध्यायः ॥
 राधाया उत्पत्तिर्यथा,—
 “पुरा दृष्ट्वाधने रम्ये गोलके रासमच्छले ।
 प्रतमञ्जुकदंशे च मञ्जुकामाधवोवने ॥
 रत्नसिंहसने रम्ये तस्यौ तत्र जगत्पतिः ।
 स्वेच्छामयश्च भगवान् बभूव रमणोत्सुकः ॥
 रमणं कर्त्तुमिच्छुश्च तद्भूव सुरेश्वरी ।
 दृच्छया च भवेत् सर्वं तस्य स्वेच्छामयस्य च ॥
 एतस्मिन्नन्तरे दुर्गे द्विधारूपो बभूव सः ।
 दक्षिणार्हाश्च श्रीकृष्णो वामार्हाङ्गा च राधिका ॥
 बभूव रमणी रम्या रासेषी रमणोत्सुका ।
 अमृत्कारलाभरथा रत्नसिंहासनस्थिता ॥
 वद्विशुद्धांशुकाघना कोटिपूर्वशशप्रभा ।
 तत्रकाश्चनवर्णाभा राजिता च स्ततेजसा ॥
 ससिता सुदती शुद्धा प्ररत्नद्वनिभानना ।
 विभती कवरी रम्यां मालतीमात्यमञ्जिताम् ॥
 रत्नमालाश्च दधती ग्रीशस्यंसमप्रभाम् ।
 सुक्ताहारं शुभेय गङ्गाधारानिभेन च ॥
 संयुक्तं वर्त्तलोत्तुङ्गं सुमेरुगिरिसन्निभम् ।
 कठिनं सुन्दरं दृश्यं कस्तूरीपत्रचचितम् ॥
 माङ्गल्यं मङ्गलाक्षं स्तनशुभश्च विभतीम् ।
 नितम्बश्रीगभारानी गवयोवचस्युताम् ॥
 कामातुरां ससिताश्च दृश्यं रसिकेश्वरः ।
 दृष्ट्वा कान्तां जगत्कान्तो बभूव रमणोत्सुकः ॥
 दृष्ट्वा रिरंभं कान्तश्च सा दधार हरः पुरः ।
 रासेभं भूव गोलके वा दधार हरः पुरः ॥
 दैव राधा समाख्याता पुराविद्विर्भेदिचरि ।

राधा

राधा जयति श्रीकृष्णं च च ताव परस्परम् ।
 उभयोः सर्वसाध्यं चदा सर्वं वदन्ति च ।
 भवन् धावन् रासे करुणाविह्वलं जयन् ।
 तेव जयति सङ्गतादस्या राधा यदीश्वरः ।
 राश्वन्दोवारणाङ्गको राति सुक्तिं सुदर्लभाम् ।
 धाश्वन्दोवारणाङ्गर्गे धावत्येव हरेः परम् ।
 ज्ञानवामाश्वसम्भता राधा रासेश्वरी पुरा ।
 तस्याचाश्राशकणया बभूवुर्देवयोषितः ।
 रा दद्यादानधचनो धा च निर्वाणवाचकः ।
 यतोऽवाप्नोति सुक्तिश्च सा च राधा प्रकीर्णिता ।
 बभूव गोपीसंघश्च राधाया लोमकूपतः ।
 श्रीकृष्णलोमकूपे च बभूवुः सर्ववक्त्रवाः ।
 राधा वामाश्वभागिन महालक्ष्मीर्बभूव सा ।
 चतुर्भुजस्य सा पत्नी देवी वैकुण्ठवासिनी ।
 तदंशा राजलक्ष्मीश्च राजसम्पत्प्रदायिनी ।
 तदंशा मर्कलक्ष्मीश्च गृहस्थाश्च गृहे गृहे ।
 प्रख्याधिष्ठाहृदेवी च सा एव गृहदेवता ।
 ख्यं राधा कृष्णपत्नी कृष्णवचःखलस्थिता ।
 प्राणाधिष्ठाहृदेवी च तस्यैव परमात्मनः ।
 ब्रह्मादिस्तम्पयन्तं सर्वं मिथैव पार्ष्णिता ।
 नच सर्वं परं ब्रह्म राधेशं त्रिगुणात् परम् ।
 परं प्रधानं परमं परमात्मानमीश्वरम् ।
 सर्वसाद्यं सर्वपूज्यं च निरीहं प्रकृतैः परम् ।
 खेच्छामयं निवृत्तरूपं भक्तानुग्रहविग्रहम् ।
 तद्भिन्नानाश्च देवानां प्राकृतं रूपमेव च ।
 तस्य प्राणाधिका राधा बहुसौभाग्यसंयुता ।
 महद्दिव्योः प्रद्यः सा च नृजप्रकृतिरीश्वरी ।
 मानिनी राधिका सन्तः सदा संवन्ति निव्यशः ।
 सुलभं यत्पदान्मोजं ब्रह्मादीनां सुदुर्लभम् ।
 खप्रि राधापदान्मोजं न हि पश्यन्ति वक्त्रवाः ।
 खयं देवी हरेः क्रीडे ह्याया रायाणकामिनी ।
 स च ह्यदशगोपानां रायाणः परमः प्रिये ।
 श्रीकृष्णाश्व भगवान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ।
 श्रीदामश्यापात् सा देवी गौर्लोकादागता
 महीम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तं प्रकृतिसखे राधोपाख्यानं ४५
 अध्यायः ॥ ॥ अथ च ।
 गर्ग उवाच ।
 “श्रुत्वा नन्द प्रवर्षाहृमितिहासं परातनम् ।
 पुरा गोलोकवृत्तान्तं श्रुत्वां शङ्करवक्रतः ।
 श्रीदासो राधया साङ्गं बभूव कलहो महात् ।
 श्रीदामा शापाद्देवश्च गोपी राधा च गोकुले ।
 उषभाशुसुता सा च माता यस्याः कलावती ।
 कृष्णस्याहङ्गसम्भता नापस्य सङ्ग्री सती ।
 गोलोकवासिनी सेयमत्र कृष्णाश्चमाधुना ।
 अयोनिवम्भवा देवी नृजप्रकृतिरीश्वरी ।
 मातुर्गर्भं वायुपूर्वं कृत्वा च मायया सती ।
 वायुनिःसारणे काले धृत्वा च शिशुविग्रहम् ।
 आविर्बभूव सा सदाः पृथ्वां कृष्णोपदेशतः ।
 बह्वंते सा नृजे राधा शुद्धे चन्द्रकला यथा ।
 श्रीकृष्णतेजसोऽर्द्धेन सा च नृर्निमती सती ।
 ह्या कृत्स्निर्दिवा भूता भेदो देदे विरूपितः ।

राधा

रयं को न पुमान् किंवा सा वा कान्ता
 पुमानयम् ।
 द्वे रूपे तेजसा तुल्ये रूपेण च युञ्जत च ।
 पराक्रमेण बुद्ध्या वा ज्ञानेन सम्पदेन च ।
 पुरतो गमनेनैव किन्तु सा वयसाधिका ।
 ध्यायते तामयं शश्वदिमं सा करति प्रियम् ।
 रचिता सास्य प्राणैश्च तस्याग्नेर्मूर्तिमानयम् ।
 अस्य राधाशुसारेण गोकुलागमनं परम् ।
 स्त्रीकारं सादकं कर्त्तुं गोलोके यत् कृतं पुरम् ।
 कंसभोतिच्छलेनैव गोकुलागमनं हरेः ।
 प्रतिज्ञापालनार्थं च भयंशस्य भयं कृतः ॥”
 राधाश्वन्दस्य व्युत्पत्तिर्यथा—
 “राधाश्वन्दस्य व्युत्पत्तिः सामवेदे निरूपिता ।
 नारायणस्तासुवाच ब्रह्माखं नाभिपदुजे ।
 ब्रह्मा तां कथयामास ब्रह्मलोकं च शङ्करम् ।
 पुरा कैलासशिखरे मासुवाच महेश्वरः ।
 देवानां दुर्लभं नन्द निशामय वदामि ते ।
 सुरासुरसुनीन्द्राणां वाञ्छितां सुक्तिदां पराम् ।
 रेपो हि क्रोटिलज्जाघं कर्मभोगं शुभाशुभम् ।
 आकारो गर्भवाचश्च न्युच्य रोगसुतखलेत् ।
 धकारमायुषो हानिमाकारो भवबन्धनम् ।
 श्रवणकरयोक्तिभ्यः प्रणश्रुति न संशयः ।
 रेपो हि निखलां भक्तिं दास्यं कृष्णपदाम्बुजे ।
 सर्वेष्वितं सदानन्दं सर्वसिद्धौघमीश्वरम् ।
 धकारः सहवासश्च तत्तुलाकालमेव च ।
 ददाति सार्णिं सारुण्यं तन्वृद्धानं हरेः स्वधम् ।
 आकारस्तेजसो राशिं दानशक्तिं हरौ यथा ।
 योगशक्तिं योगमर्त्तं सर्वकालहरिच्छ्रुतिम् ।
 श्रुत्युक्तिस्मरणाद्योगाभ्यो हजालश्च किञ्चिद्वम् ।
 रोगशोकद्वन्द्वमया वेपन्ती नात्र संशयः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तं श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३ अध्यायः ॥
 तस्याः धोऽङ्गनामानि तेषां व्युत्पत्तिश्च यथा,
 नारद उवाच ।
 “कानि धोऽङ्ग नामानि राधिकाया जगद्-
 गुरोः ।
 तानि मे वद शिष्याय श्रोतुं कौतूहलं मम ।
 श्रुतं नाम्नां सहस्रं च समिवेदनिरूपितम् ।
 तथापि श्रोतुमिच्छामि त्वन्तो नामानि धोऽङ्ग ।
 अश्वत्थराशि तेषां वा तदन्त्याश्वे वा विभो ।
 अहो पुण्यस्वरूपाणि भक्तानां वाञ्छितानि च ।
 नामानि तेषां व्युत्पत्तिं सर्वेषां दुर्लभानि च ।
 पावनानि जगन्मानुजगतां गृह्णन्ति यो ।
 नारायण उवाच ।
 राधा रासेश्वरी रासेवासिनी रसिकेश्वरी ।
 कृष्ण राणाधिका कृष्णप्रिया कृष्णस्वरूपिणी ।
 कृष्णवामाश्वसम्भता परमानन्दरूपिणी ।
 कृष्णा उन्दावनी उन्दा उन्दावनीवनीदिनी ।
 चन्द्रावनी चन्द्रकान्ता श्रुतचन्द्रनिभानना ।
 नामान्येतानि साराणि तेषामभ्यन्तराणि च ।
 राधैवैवश्च संसिद्धा राकारो दानवाचकः ।
 खयं निर्वाणवाचो वा सा राधा परिकीर्णिता ।
 रा च रासे च भवनाह्वा यत्र धारणादहो ।

राधा

हरेराजिङ्गनाधारात्तेव राधा प्रकीर्णिता ।
 रासेश्वरस्य पत्नीयं तेन रासेश्वरी ख्यता ।
 रासे च बासो यस्याश्च तेन रासेनिवासिनी ।
 सर्वसाशा रसिकानाश्च देवोनामीश्वरी परा ।
 प्रवदन्ति पुरा सन्तस्तेन तां रसिकेश्वरीम् ।
 प्राणाधिका प्रियसी सा कृष्णस्य परमात्मनः ।
 कृष्णप्राणाधिका सा च कृष्णेन परिकीर्णिता ।
 कृष्णस्यासि प्रिया श्रान्ता कृष्णो वाखाः प्रियः
 सदा ।
 सस्य दवगम्येयता तेन कृष्णप्रिया ख्यता ।
 कृष्णरूपं संविधातुं या श्रुता चावलीजवा ।
 सर्वसाशाः कृष्णसङ्ग्री तेन कृष्णस्वरूपिणी ।
 वामाहङ्गिन कृष्णस्य या सम्भृता परा सती ।
 कृष्णवामाश्वसम्भता तेन कृष्णैति कीर्णिता ।
 परमानन्दराशिश्च स्वयं नृर्निमती सती ।
 श्रुतिभिः कीर्णिता तेन परमानन्दरूपिणी ।
 कृष्णमोर्त्तार्यवचनो च श्रुतोऽल्लुटाचकः ।
 आकारो दाहवचनस्तेन कृष्णा प्रकीर्णिता ।
 अस्ति उन्दावर्गं यस्यास्तेन उन्दावनी ख्यता ।
 उन्दावनस्याधिदेवी तेन राधा प्रकीर्णिता ।
 उन्दः संवचः सन्धराकारोऽप्यल्लुटाचकः ।
 सखिउन्दास्ति यस्याश्च सा उन्दा परिकीर्णिता ।
 सुद्धाचको विनोदश्च सा यस्या अस्ति तत्र च ।
 वेदा वदन्ति तां तेन उन्दावनविनोदिनीम् ।
 नखचन्द्रावलीवक्रचन्द्रोऽस्ति यत्र सन्ततम् ।
 तेन चन्द्रावली सा च कृष्णेन कीर्णिता पुरा ।
 कान्तिरस्ति चन्द्रतुल्या यदा यस्या दिवा-
 निशम् ।
 सा चन्द्रकान्ता हर्षेण हरिणा परिकीर्णिता ।
 श्ररञ्चन्द्रप्रभा यस्याश्चाननेऽस्ति दिवानिशम् ।
 सुनिना कीर्णिता तेन श्ररञ्चन्द्रप्रभागना ।
 इदं धोऽङ्गनामोक्तमर्थस्याख्यानसंयुतम् ।
 नारायण्येन यद्वत् ब्रह्मैव नाभिपदुजे ।
 ब्रह्मणा च पुरा दत्तं धर्माय जनकाय मे ।
 धर्मैण लपया दत्तं मङ्गमादिह्यपस्त्रेण ।
 पुष्करे च महातोर्धे पुण्यश्रे देवसंघदि ।
 राधाप्रभावप्रस्तावे सुप्रसन्नेन चेतसा ।
 इदं स्तोत्रं महापुण्यं तुभ्यं दत्तं महासुते ।
 निन्दकायावैष्णवाय न दास्यसि महासुते ।
 यावन्मोवमिदं स्तोत्रं जितसन्धं यः पठेन्नरः ।
 राधामाधवयोः पादपद्मे भक्तिभवेदह ।
 अन्ते कर्मसयोर्दास्यं श्रुत्यत्र सहचरो भवेत् ।
 अविमादितमिच्छि च संग्राह्य निव्यविग्रहम् ।
 व्रतदानोपवासैश्च सर्वनिग्रमपूर्वकम् ।
 चतुर्णाञ्च व देवानां पाठैः सर्वार्थसंयुतैः ।
 सर्वेषां यज्ञगोपानां करुणविधिधोषितैः ।
 प्रादक्षिण्येन भूमेश्च कृष्णाय एव सन्ध्या ।
 श्ररणागतरक्षायामन्त्रान्मानदानतः ।
 देवानां कृष्णवानाश्च दर्शनेनापि यत् प्रजम् ।
 तदेव स्तोत्रपाठस्य कलां नाश्नन्ति धोऽङ्ग्रीम् ।
 स्तोत्रस्याख्य प्रभावेन जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तं श्रीकृष्णजन्मखण्डे १० अध्यायः ॥

राधानामोच्चारणान्तरं कृष्णनामोच्चारण-
विधयेषां,—

नारद उवाच ।

“आदौ राधां वसुधां पश्चात् कृष्णं विदुर्नृणाः ।
निमित्तमस्य मां शक्तं वद भक्तजनप्रिय ॥

श्रीनारायण उवाच ।

निमित्तमस्य त्रिविधं कथयामि निशामय ।
जगन्माता च प्रकृतिः पुरुषश्च जगत्पिता ॥
गरीयसीति जगतां माता शतशुभेः पितुः ।
राधाकृष्णैति गौरीशिवैव शब्दः श्रुतौ श्रुतः ॥
कृष्णराधिश्रुतौति लोके न च कदा श्रुतः ।
प्रवीर रोहिणीचन्द्र यथावार्थमिदं मम ॥
यथावार्थं मया दत्तं संश्रया सह भास्कर ।
प्रवीर कमलाकाल यथाय मम पूजनम् ॥
इति दृष्टं सामवेदे कौषुमे मुनिवचनम् ॥
राशब्दोच्चारणादेव स्मृतौ भवति माधवः ।
धाशब्दोच्चारतः पश्चाद्वावयैव सवस्ममः ॥
आदौ पुरुषवसुधां पश्चात् प्रकृतिसुचरेत् ।
स भवेन्नाष्टगामी च वेदातिक्रमये सुने ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५२ अध्यायः ॥
तस्या निन्दयां दोषो यथा,—

“ये वा द्विषन्ति निन्दन्ति पापिनश्च हसन्ति च ।
कृष्णप्रायाधिकां देव देवीश्च राधिकां पराम् ॥
ब्रह्महत्याशतं ते च जभन्ते नात्र संशयः ।
तस्यापि न पयन्ते कुम्भीपाके च रौरवे ॥
तप्तनेत्रे महाघोरे भ्रान्ते कौटे च यत्नके ।
चतुर्दशैर्नावच्छिन्नं पिष्टभिः सप्तभिः सह ॥
ततः परमजायन्त जन्मेकं कोलयोनितः ।
द्वयं वर्षसहस्रं विष्ठाकौटाच्च पापतः ॥
पुञ्जनीनां योनिकौटाक्षत्रकमजभक्षणाः ।
मजकौटाच्च तन्मानववैश्च पूयभक्षकाः ॥
वेदे च काण्डशाखायामित्याह कमलोज्ज्वलः ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६७ अध्यायः ॥
राधाशब्दरूपं यथा,—

यशोदीवाच ।

“हरौ च निष्कला भक्तस्तदास्यं वाञ्छितं मम ।
तव नाम्नाय युत्पत्तिं का वा त्वं वक्तुमर्हसि ॥

राधिकोवाच ।

भवेद्भक्तिनिष्कला ते हरदास्यश्च दुर्लभम् ।
जभस्य महुरयापि कथयामि स्मिन्कथयम् ॥
पुरा नन्देन दृष्टाहं भास्कीरं षट्मूलके ।
मया च कथितो नन्दो निधिहृत्त्रयेश्वरः ॥
अहमेव स्वयं राधा ह्याया राधायकामिनी ।
रायाणः श्रीहरेरंशः पार्श्वेदप्रवरो महान् ॥
राशब्दश्च महद्विद्योर्विभ्रानि यस्य लोमसु ।
विश्वप्राणस्य विश्वेषु धा धात्रीमाहवाचकः ॥
धात्री माताहमेतेषां मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
वेन राधा समाख्याता हरिणा च पुरा बुधैः ॥
अहं श्रीदामशपिनं वृषभाशुसुताधुना ।
शतवर्षं विच्छिरी हरिणा सह वाम्युतम् ॥
वृषभाशुश्च कृष्णश्च पार्श्वेदप्रवरो महान् ।
पितृणां मानवी कन्या मम माता कृष्णवती ॥

अयोनिस्त्ववाहृच्च मम माता च भारते ।
पुनः साहृच्च युष्माभिर्यास्यामि श्रीहरेः परम् ॥
इति ते कथितं सर्वं ब्रजं ब्रज त्रयेश्वरि ।
त्रयेश्वरेषु सङ्घिता स्तमिना ज्ञानिना सति ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
राधापार्श्वेदोर्भेदो यथा,—

पार्श्वेदुवाच ।

“किं वा प्रश्नं करिष्यामि त्वां राधां मङ्गला-
लयाम् ।
गता ते विरहव्याला श्रीदास्यः प्रापमोक्षये ॥
सततं तन्मनःप्राया लयैव मयि ते तथा ।
न ह्येवमावयोर्भेदः शक्तिपुरुषयोर्यथा ॥
ये त्वां निन्दन्ति मङ्गलाश्वङ्गताश्चापि मामपि ।
कुम्भीपाके च पयन्ते यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
राधामाधवयोर्भेदं ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
वंशज्ञानिर्भवेत्तस्य पयन्ते नरकं चिरम् ॥
यान्ति शूकरयोनश्च पिष्टभिः शतकेः सह ।
वष्टिं वर्षसहस्राणि विष्टायां कृमयक्षया ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२३ अध्यायः ॥
गोलोके तस्या आश्रमो यथा,—

“एतान् मनोरमान् दृष्ट्वा ते देवा गमनोन्मुखाः ।
जग्मः शीघ्रं कियद्दूरं दृष्टुः सुन्दरं ततः ॥
आश्रमं राधिकायाश्च रासेश्वर्याश्च नारद ।
देवाधिदेया गोपीनां वरायाश्च निर्मितम् ॥
प्राणाधिकायाः कृष्णस्य रम्याद्रम्यं मनोहरम् ।
सन्धानिर्वचनीयश्च पङ्क्तिर्नैव निरूपितम् ॥
सुचारु वस्तुजाकारं वङ्गगतिप्रमाणकम् ।
शतमन्दिरसंयुक्तं ज्वलितं रत्नतेजसा ॥
अमृत्यरत्नसाराणां वरेर्विरचितं वरम् ।
दुर्लभाभिर्गोभीराभिः परिखाभिः सुशोभितम् ॥
कल्पवृक्षैः परिदृतं पुष्पोद्यानशतान्तरम् ।
सुमृत्यरत्नरचितं प्राकारैः परिवेष्टितम् ॥
सदन्नवेदिकायुक्तं युक्तेदारैश्च सप्तभिः ।
संयुक्तरत्नचित्रैश्च विचित्रैश्चतुर्लङ्घने ॥
प्रधानद्वारसप्तभ्यः क्रमशः क्रमशो सुने ।
सन्वेतोऽपि ततस्तत्र वोद्गुणदारसंयुतम् ॥
देवा दृष्ट्वा च प्राकारं सहस्रधनुर्वेष्टितम् ।
सदन्नरत्नकलससम्पद्भिः सुमनोहरम् ॥
सुदीप्तं तेजसा रम्यं परमं विश्रयं ययुः ।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य कियद्दूरं ययुर्मुदा ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
तस्या जन्मतिथिर्यथा,—

“भाद्रपद कृष्णपक्षे तु हरिजन्माष्टमी यदा ।
तस्याः परे तु या शुक्ला तस्यां जाता हरिप्रिया ॥
वृषभाशुपुरी नाम्ना सर्वरत्नमयी शुभा ।
सुवर्णमणिमयि स्वविचित्रभवनजाङ्गना ॥
अथिमादिमुखैश्च परिपूर्वमनोहरा ।
विचित्रजपताकादिविचित्रा चित्रनिर्मिता ॥
चिदानन्दस्वरूपा सा चिदानन्दप्रदायिनी ।
आनन्दकजिजा नायिनी यत्र तिष्ठति सर्वदा ॥
विचित्रवेशाकङ्कारा विचित्रवसनान्वरा ।
नावादिप्रविचित्राङ्गा प्रमदामोददायिनी ॥

सर्वलक्ष्यसम्पन्ना राधा नाम्ना विचोदयिनी ।
जगतां मोहनी देवी गुणगुण्यतिमुन्दरी ।
मृदानामसताश्चैव न कथं तुविद्यतम ॥

नारद उवाच ।

प्रखिपत् महाभाग पृच्छामि तव किङ्करः ।
सा लक्ष्मीः किं सुरवधूर्महालक्ष्मीः सरस्वती ।
विद्या किमन्तरङ्गाय वैष्णवी प्रकृतिः किमु ।
वेदकन्या देवकन्या मुनिकन्याथवा वद ॥

सदाशिव उवाच ।

कोटिकोटिमहालक्ष्मीर्लक्ष्मीः का वा परा वरा ।
निन्दिता यत्पदाभ्यो कथिता मुनिवचनम् ॥
अपरं किं निगदेऽहमेकवक्त्रेण नारद ।
श्रीराधारूपजावययुग्यादीन् वक्तुमश्रमः ॥
तत्तत्रपादिमाहात्म्यं कृष्णैऽहमपि नारद ।
त्रैलोक्ये तु समर्थो हि न मातुं वक्तुमर्हति ॥
तद्देहकृपमाधुर्यं जगन्मोहनमोहनम् ।
यद्यनन्तसुखोऽपि स्यां तद्वक्तुं नास्ति मे शक्तिः ॥
लक्ष्मणः कमला दास्यो यस्याः सा लक्ष्मी मता ।
एवं शतसहस्राणामोन्मदी राधिका परा ॥

नारद उवाच ।

प्रभो श्रीराधिकाजन्ममाहात्म्यं सर्वतः परम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि समस्तं भक्तवत्सल ॥
कथ्यतां मे महाभाग व्रतानाश्च व्रतोत्तमम् ।
ध्यानं वा कीदृशी पूजा स्तुतिर्वापि वदस्व मे ॥
तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथ्यतां मे सदाशिव ।
चर्यां पूजाविधानश्च विशेषमर्चनं भव ॥
यत्नं मन्त्रं स्तुतिध्यानं पूजनं यत्र निर्मितम् ।
पूजने किं विधानश्च तत्सर्वेवाचने विधौ ॥

शिव उवाच ।

वृषभाशुपुरीराजा वृषभाशुर्महाश्रयः ।
महाकुलप्रसूतोऽसौ सर्वेश्वरविशारदः ॥
महाश्रयो धनी श्रीमानथिमादायैवभुवः ।
वैश्यः सदान्करणः कुलीनः कृष्णदेवतः ॥
तस्य भार्या महाभागा श्रीमत्श्रीकीर्तिदाहृष्या ।
रूपयौवनसम्पन्ना महाराजकुलोद्भवा ॥
महालक्ष्मीरूपया सा भया परमसुन्दरी ।
महापतिव्रता काष्ठी सर्वविद्याशुशान्विता ॥
तस्यां श्रीराधिका जाता श्रीमद्वृन्दावनेश्वरी ।
भाद्रे मासि सिताष्टम्यां मध्याह्ने शुभदायिनी ॥
वेदागमपुराणादिगीता या कृष्णवक्त्रभा ।
सदा कृष्णप्रिया साध्वी श्रीकृष्णानन्ददायिनी ॥
श्रेष्ठ मत्तो महाभाग पूजनं भजनं तथा ।
कर्तव्यं यद्दुष्टानं राधाजन्ममहोत्सवः ॥
समर्चय सदा राधां जन्मव्रतपरायणेः ।
तत् समर्थं प्रवक्ष्यामि ध्यानादिकमनुकमात् ॥
सर्वदा पञ्चमहारे श्रीराधाकृष्णमन्दरे ।
ध्वजस्यवक्त्रकलसपताकातोरवादिभिः ॥
नानासुमङ्गलशोभयैर्विधैः प्रवर्तते ।
सुवासितमन्त्रपुष्पैर्धूपैश्च धूपितैर्गङ्गा ॥
मध्ये पञ्चवर्षचतुर्भेदेषु सरोरुवद्भुम् ।
सुबोद्गुणदाकारं तत्र विज्ञेयं वज्रतः ॥
दिव्याग्ने पद्ममध्ये पञ्चमाभिसुधीं स्मिताम् ॥

राधा

कीर्त्यैर्निर्दिष्टं सपाख्य ध्यानपाद्यादिभिः क्रमात् ।
भक्तैः सह सजातीयैः श्रद्धासुखारवस्तुभिः ।
तद्गतः पूजयेद्गन्था तां सदा संयतेन्द्रियः ॥”

अथ ध्यानम् ।

“हेमेश्वरीवरकान्तिमञ्जुलतरं श्रीमन्मङ्गलकोट्टनं
जित्वाभिर्लजितादिभिः परिवृतं सन्नीलपीता-

मरम् ।

नानाभूषणभूषणाङ्गमधुरं केशोररूपं युगं
मान्द्व्याजनमयं सुललितं निजं शरण्यं भजे ॥

सुमन्मूर्ध्निमिति ध्यात्वा शालग्रामेऽथवा पुनः ।
साक्षात् शैलादिभूतौ वा मनोमयां समर्चयेत् ॥

ततो मङ्गलपूजाञ्च तयोः सम्मुखतः क्रमात् ।
कुम्भाङ्कतः प्रयत्नेन ध्यानपाद्यादिभिः सदा ॥

कजिता पञ्चमे पूण्या पीतवर्णदलेऽपरा ।
चन्द्रावतीं शुक्लदले तद्दामे पूजयेत् सुधीः ॥

वायवे श्यामलां देवीं लघ्वावर्णदलेऽर्चयेत् ।
तद्दामे चिन्नरेखायां शुक्लवर्णदले ततः ॥

उत्तरे श्रीमती त्वया रक्तवर्णदले तथा ।
तद्दामपार्श्वे चन्द्रायां नीलवर्णदलेऽर्चयेत् ॥

रक्तवर्णदलेऽप्यर्थां ईशाने श्रीहरिप्रिया ।
तस्या वामे शुक्लदले पूण्या मदनसुन्दरी ॥

पीतवर्णदले पूर्वे विशाखामर्चयेत्ततः ।
प्रियां तस्या वामपार्श्वे शुक्लवर्णदलेऽर्चयेत् ॥

अम्बिकोणे श्यामवर्णां दले सयां समर्चयेत् ।
तद्दामे श्रीमधुमतीं शुक्लवर्णदलेऽर्चयेत् ॥

पूजयेद्दक्षिणे पद्मां रक्तवर्णदले तथा ।
शशिशिखाञ्च तद्दामे नीलवर्णदलेऽर्चयेत् ॥

पूजयेद्दक्षिणे भद्रां रक्तवर्णदले ततः ।
रसप्रियाञ्च तद्दामे शुक्लवर्णदलेऽर्चयेत् ॥ १ ॥

श्रीराधाप्रियसङ्गिनीं विधुसुखीं लघ्वाप्रियां
प्रियधीं

श्रीमां परिवदिनीं सुमधुरध्यानां सुवेशा-

मराम् ।

सद्गताभरकैर्मनोजसुतनुं निज्यां जगन्मोहिनीं
वन्दे श्रीलजितां कुरङ्गनयनीं पीताम्बरेखा-

ताम् ॥ २ ॥

श्यामां श्यामपरायणां वरतनुं चामीकराङ्ग-

ण्डतां

मञ्जीरैर्मधुरध्वनिपरिलसच्चन्द्राननां सुखराम् ।
सद्गताभरणां सरोजनयनीं शुक्लामुकेनाहतां

ध्यायेत् श्रीलजितासखीं सुचिबुकां चन्द्रावती-

सुतमाम् ॥ २ ॥

कान्था काचनसङ्गिभां सुलजितां लघ्वाम्बरं

विभ्रतीं

नानाभूषणमञ्जुलाञ्च सुदतीं मार्दङ्गिणीं सुन्द-

रीम् ।

श्रीशुद्धाविपिनेश्वरीं प्रियसखीं भयां शशाङ्का-

ननां

देवीचारुसुमङ्गिकासजमन्त्रं निजं भजे
श्यामलाम् ॥ ३ ॥

श्रीलक्ष्मणप्रियवङ्गमीं शशिसुखीं सख्यन्दुष्का-

न्वितां

१३७

राधा

सुहृत्सख्यंशरीरकान्तिमनुकां मुक्ताम्बरेखाहताम् ।
खर्वाद्याभरणां सदा पुलकिनीं श्रीलक्ष्मणाविवेकं
गायन्तीं मधुरसखेरैरविरतं शीचिपथिनीं

भजे ॥ १ ॥

कनकनिभशरीरीं विभ्रतीं रक्तवर्णं
ललितनलिननेत्रां चारुभूषाङ्गशोभाम् ।

सुमधुरपिकवाक्कां चन्द्रवक्त्रां सुवेशां
मधुरिपुनजदासीं श्रीमतीं तां हि वन्दे ॥ ५ ॥

वृन्दावनेशुनिजसेवनसौख्यदासीं
रम्यां सुनीलवसनां सुरवावयन्ताम् ।

नानाविभूषिततनुं स्फुरदम्बुजासीं
चन्द्रां भजे सकलरागमनोज्ञगानाम् ॥ ६ ॥

सुवर्णवर्णां शुकधारिणीं ता-
सुपाङ्गयन्तां मन्मथभूषाङ्गीम् ।

हरिप्रियां मञ्जुलपञ्चनेत्रां
भजेऽहमीयां कनकाङ्गशोभाम् ॥ ७ ॥

रवावकलवादिनीं सकलरागसंगायिनीं
सुचारुमन्त्रकुण्डलां शरदपूर्वचन्द्राननाम् ।

सुरजवरभूषणां वचिरसुभपद्माम्बरीं
भजे मदनसुन्दरीं कनकवर्णदेहां शुभाम् ॥ ८ ॥

सुतानन्दां गीते भ्रमरकलकण्ठीं सुचतुरां
जगदम्ब्यां वेङ्गललिननयनामिन्दुवदनाम् ।

विशाखां गौराङ्गीं कलितसुरलीं पीतवसनां
भजे श्यामां सयां सकलगुणपूर्णां सुखमयीम् ॥ ९ ॥

सुचामीकराभूषणाङ्गां सुवेशां
सुसङ्गीतविद्यासुधीरां वरंयाम् ।

सुवंगीसुगानां सुशेमाङ्गशोभां
भजे श्रीप्रियां शुक्लवक्त्रां मनोज्ञाम् ॥ १० ॥

गान्धर्वानिजदासिकां सुगदवाज्यन्त्रं सदा
विभ्रतीं

मञ्जुसखंविभूषितां वरतनुं पाद्योत्तरेप्रां
वराम् ।

ध्यायेत् लघ्वापदारविन्दमधुपीं लघ्वाम्बरेखा-

हतां

संगीते मधुरंवरामविरतं सेवां मनोज्ञारि-

कीम् ॥ ११ ॥

वचिरमधुमतीं तां तत्रचामीकराभां
पिककलवरकण्ठीं शुक्लवर्णं दधानाम् ।

तिलकुसुमसुगानां चारुशेमाङ्गभूयां
युगलचरुसंवातत्परासामभजेऽहम् ॥ १२ ॥

रत्नालङ्कारदेहां जितकुसुमवचोमङ्गलावय-
रूपे-

भयां सङ्गीतविद्यासुनिपुणरसिकां तानमानाति-

विद्याम् ।

शारङ्गीयन्त्रगानां कनकनिभतनुं सख्येदा लघ्वा-

सेवीं

वन्दे पद्मां सुवेशां शशधरवदनां विभ्रतीं रङ्ग-

वन्ताम् ॥ १३ ॥

शशिशिखां नन्दलक्ष्मणां वादयन्तीं सुहृत्सङ्घः ।
रवालापखण्डपाञ्च रसप्रेमैकसंयुताम् ॥ १४ ॥

भयां श्रीशशिशिखां सुखमकां यन्त्रादि-

गानावरां

राधा

वन्देऽहं मधुरसखरीं परमिकां लावण्यकारा-

न्विताम् ।

नावायन्त्रविशारदां वरतनुं पद्माम्बरेखाहतां
पुष्पेश्वरीवरकोचनामविरतं ध्याये जगन्मो-

हिनीम् ॥ १५ ॥

श्रीयन्त्रं खरमङ्गलं कलरवं गाने सदा विभ्रतीं
श्रीभद्रां मधुरसखरीं सुलजितां सद्गताभरणाहताम् ।

राजन्त्रसख्येवचं विभूषणपरैरङ्गैः सदा शोभितां
ध्याये श्रीयुगसेविकां परमिकां ऋद्धैकमयां

सदा ॥ १६ ॥

राधालक्ष्यपदारविन्दमधुपीं सद्भङ्गसुखादिनीं
नानाभूषणभूषिताङ्गवचिरां सद्गताभरणां

शुभाम् ।

ध्याये सन्ततलक्ष्यभाषकजितां केयूरशेमाङ्गरीं
खर्वाङ्गीञ्च रसप्रियां सुखमयीं सख्याङ्गशोभा-

न्विताम् ॥ १७ ॥

मधुसखरीं कीकिलभङ्गगानां

सनुम्बरीयन्त्रविधारिणीञ्च ।

वचप्रियां शुक्लसुचीवर्णां

भजे हरिदाङ्गसमञ्जुशोभाम् ॥ १८ ॥

एवं ध्यात्वा पूजयित्वा लजिताद्या यथाक्रमात् ।
पाद्यादिभिः सोपचारैर्विधिवद्भक्तितत्परः ॥

सङ्गिन्यो लजितादीनां दण्डान्प्रसतो सुने ।।
प्रणवादिनमोऽन्तेन संप्रदानपरमे वे ।

तत्तन्नात्मा तु मनुष्या पुण्याग्यादिभिर्भुजे ।।”
इति पाण्डु उतरखण्डे श्रीराधाध्यानाद्यमौलत-

कथनमाहात्म्यं नाम १६९ अध्यायः ।
श्रीसदाशिव उवाच ।

“प्रत्येकेऽहौ पूजयेद्दे क्रमतस्तु दले दले ।
श्रेष्ठान्ना कथ्यते ताच्चाद्याविश्राधिकं श्रतम् ।

रङ्गसुखी रसज्ञा च शुभदा सुसुखी तथा ।
वज्रवी चन्द्रिका चारुचतुरा च सुचञ्चला ॥

मधुरा हसकमला तथा मधुरभाषिणी ।
विलासिनी रसवती तथा खड्गनकोचना ॥

सुखदा चम्यकजिका रसदा रसमङ्गरी ।
सदा सुमङ्गरी शोला चन्द्रा चन्द्रप्रभावती ॥

वासन्ती मानतो जाती चन्द्रकान्ती सुकुलजा ।
रम्भा भ्रमरगम्भीरा सुशोला च सुवेशिनी ॥

श्यामलकी सुधाकण्ठी श्रिता च शीरतिप्रिया ।
शुकप्रिया मधुकरी सुवेशा चान्तोद्भवा ॥

सुरकीवङ्गभा वृन्दा पारिजातप्रिया शुभा ।
पञ्चसरा रत्नमाला मदिरा रासवङ्गवी ॥

मातङ्गमनी तारावती कुण्डलधारिणी ।
केशरी मित्रवृन्दा च लघ्वाकाञ्चतमानिका ॥

मादावती कौशिकी च कोमलाङ्गी सुचन्द्रनी ।
पीयूषभाषिणी सख्यवती च कुङ्कुमादिनी ॥

कपोतमानिका लोपासदा च किंशुकप्रियङ्गु ।
दलावती कुङ्कुमा च कमला च मद्राजना ॥

तिलोत्तमा च चाविकी वङ्गुला प्रियवादिनी ।
सुक्तावती चिन्नरेखा सुमित्रा नीलकुण्डला ॥

अरुन्धती चिन्नवती शीरस्ता पद्मगान्धिनी ।
देवदा कजिका रङ्गसेतकी कामन्दरुणी ॥

राधा

कुसुमप्रिया च तानन्दा तथा वृद्धपिशाचिनी ।
 हिरावती चारकणी चिं ह्रमथा सुजीवना ॥
 नन्द्या नन्दकनिका सुनन्दा नन्ददायिनी ।
 सुरङ्गाणी च सुश्रीकी केतिलोका प्रियंवदा ॥
 श्यामाराधा श्यामसेवा कक्षरी मानभङ्गिनी ।
 विश्ववचना दलमञ्जोरा मञ्जुकिङ्किनी ॥
 पिकन्धरा भङ्गगाना तथा राखविहारिणी ।
 शीतलवदन्तिषी पूष्या यज्ञात् चन्द्रावली ततः ।
 ध्यानपादादिभिः सन्त्यक्प्रकारेण च पूजकेः ॥
 शैमाभी मधुरखरां विधुसुखीं गान्धर्वविद्या-
 रतां
 नानान्वयभूविताङ्गमधुरां जातीसुमङ्गीसखाम् ।
 वीजायन्मसुवादिनीं वरतनुं चिन्ताम्वरं विभर्ती
 ध्यायेत्तन्मपरायणां सुचिपुकां चन्द्रावलीं
 मञ्जुनाम् ॥
 एवं राधाजन्मतिथौ कुम्यान्मङ्गलपूजनम् ।
 काव्यादीन् वैश्वान् भक्त्या पूजयेत् परि-
 पूजयेत् ॥
 एवं राधाजन्मपूर्णां तथोर्मङ्गलपूजनम् ।
 प्रत्यहं यज्ञतः कुम्यात् कार्त्तिके रासमहोत्सवे ॥
 न्यूनातिरिक्तं देवैः । न कर्मणं कदाचन ।
 शीमन्तुल्योक्ततामेनावद्यं तेनैव सर्वदा ॥
 नाङ्गयेत् श्वेषाक्तादीन् राधाजन्ममहोत्सवे ।
 पावकान् पतितान् कोलानन्वचान् निमन्त्रयेत् ॥
 विना भागवताङ्गोक्तान् च तत्र प्रवेशयेत् ।
 गन्धपुष्पादिभिर्मांकोत्सवैः सन्निवेशितैः ॥
 नानापराधभीतस्तु भक्तांसांकाच चाक्षयेत् ।
 तत्तन्महाप्रसारेण भक्त्यपेयादिभिस्तथा ॥
 तत्तन्मङ्गलपूजायाः कार्त्तिके नान्यांश्च भोजयेत् ।
 बहिर्मुखान् शीतलस्य गान्धर्वामङ्गलितपरः ॥
 काव्यादीन् वैश्वान् भक्त्या भोजयेत् पूजयेत्तथा ।
 तत्रैवैतौगन्धपुष्पैर्मांकोत्सवैः सन्निवेशितैः ॥
 सजातीवैभक्त्यैः समं तत्र महोत्सवम् ।
 दिवा कुम्यात् प्रथमेन राधाभक्तिपरायणः ॥
 महाप्रसादं भुञ्जीत दिनान्ते चरयोदकम् ।
 पूर्णं कृत्वा पितृभ्यः कार्त्तिके साङ्गमानन्दितैस्ततः ॥
 राधौ चाग्रतः कुम्यात्प्राधातुतेति वा करम् ।
 पूजयेत्पूर्वमारोप्य कल्पसर्वादिस्वस्त्याम् ॥
 अङ्गलान्मङ्गलार्थं पूरात्वात्सुकीर्तनम् ।
 मन्त्रोक्तं प्रथमेन नारीभिर्वात्सवैः सह ॥
 यः करोति नरो भक्त्या राधाजन्मदमीं शुभम् ।
 वदन्ति विमुखाः सर्वे राधाभक्तोऽस्ति भूतके ॥
 प्रहरे प्रहरे राधां गोठाटन्यां दिवाभिधि ।
 पूजयित्वा विधानेन शीतलस्यसहितं तथा ॥
 तत्रबिकेः सहावापे राधाजन्मस्युक्तिं शुकुः ।
 तत्तन्महोत्सवं कृत्वा परमानन्दितो भवन् ॥
 दृक्वत् प्रवर्ति कुम्यादृष्टाङ्गविधिनोघितान् ।
 प्रत्यहमेव कुर्वते राधाजन्ममहोत्सवम् ॥
 यः बुमानधवा नारी राधाभक्तिपरायणः ।
 भूत्वा दन्वाग्ने वाचः शीराभाङ्गकवर्जनी ॥
 प्रकवाची भवेत् शोभति राधाभक्तिपरायणः ।
 तस्मात्पश्योमाङ्ग सुखवन्तो नरो भवेत् ॥

राधा

राधाराधिति यो ज्ञयात् करुणं कुर्वते नरः ।
 सर्वतीर्थेषु सर्वकारेण सर्वविद्याप्रव्रजवान् ॥
 राधाराधिति कुम्यात् राधाराधिति पूजयेत् ।
 राधाराधिति यज्ञिष्ठा राधाराधिति जल्पति ॥
 दन्वारण्यं महाभागा राधासहचरौ भवेत् ।
 जगतां पृथिवी धन्वा तत्र दन्वावर्णं पुरी ।
 तत्र धन्वा यती राधा ध्यायेत् या सुनिवृत्तमैः ॥
 जज्ञादीनां महाराथां दूरतः सिवते सुरः ।
 तां राधिकां यो भजते देवैर्देवं तं भजेमहि ॥
 तदालापं कुर्वन्नेव अपस्य मन्त्रतुल्यम् ।
 अहर्निशं महाभागं कुर्व राधिति कीर्तनम् ॥
 राधिति कीर्तनं कुम्यात् जज्ञेन सह यो जनः ।
 तन्नाहात्मं न शक्नोति वक्तुं शिवोऽन नैव च ॥
 न गङ्गा न गया निर्वं न हिता च सरस्वती ।
 कदाचिन्नेव विसृज्या सर्वतीर्थेष्वपद्रा ॥
 सर्वतीर्थेषु राधा सर्वेश्वर्यमयी पुनः ।
 कदाचिद्विसृज्या कस्यैर्न भवेत् तदाजये ॥
 तस्याजये वसितुं जज्ञो राधया सह नारद ॥
 राधाजन्मतिथौ यस्मिन् तदेतद्भजनसुतम् ।
 तद्गुणैश्च देहमनसोः कदाचिन्न चवेदुरिः ॥
 यतदेव वचः श्रुत्वा नारदो सुनिवृत्तमैः ।
 प्रवृत्तः पूजयामास गोठाटन्यां यथोहितम् ॥
 जन्माष्टमीव्रतकर्ता यः श्रयोतीह मानवः ।
 श्रीराधायाः सुखी मानो धनी सर्वगुणाम्बितः ॥
 जपेद्दे भक्तिव्युक्तः पठेत्तन्मां करुणरः ।
 धर्माधीं जभते धर्ममयीं धीं जभते धनम् ॥
 कामार्थो जभते कामं मोक्षार्थो मोक्षमाप्नु-
 यात् ॥
 सर्वदानव्यश्रयः कार्त्तिकेदेवैः सुखी ।
 विवेकी च तथा निष्कामी यदा भक्तिमाप्नु-
 यात् ॥”
 इति पाद्मे उत्तरखण्डे श्रीसदाशिवनारदसंवादे
 श्रीराधाजन्माष्टमीकथनमाहात्म्ये ॥ १३३ ॥ अध्यायः ॥
 (तन्मतेऽस्या उत्पत्त्यादिविवरणानि यथा,—
 कात्यायन्युवाच ।
 “वासुदेव महाबाहो मा भयं कुरु पुत्रक ।
 मधुरां गच्छ तातेति तव सिद्धिर्भविष्यति ॥
 गच्छ गच्छ महाबाहो पद्मिनीसङ्गमाचर ।
 पद्मिनी मम देवेश त्रये राधा भविष्यति ।
 अन्त्याश्च मातृकादेवः सदा तस्यानुचारिकाः ॥
 वासुदेव उवाच ।
 श्रद्धा मातर्महामाये चतुर्वर्गप्रदायिनि ।
 तां विना परमेशानि ! विद्यासिद्धिर्न जायते ॥
 पद्मिनीं परमेशानि ! शीघ्रं दर्शय सुन्दरि ! ।
 प्रत्ययं मम देवेशि ! तदा भवति मानसम् ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य वासुदेवस्य तत्तच्छात् ।
 आविरासीत्तदा देवी पद्मिनी परसंख्यता ॥
 रक्तविद्युत्तताकारा पद्मगन्धसमन्विता ।
 रूपेण मोहवन्ती वा सखीगन्धसमन्विता ॥
 सहस्रदलपद्मान्मेध्यखान्निधिता सदा ।
 सखीगन्धसुता देवी जपनी परमाचरम् ॥
 दृक्वाचरी महेशानि ! वा यव परमाचरा ।

राधा

कालिका वा महाविद्या पद्मिनी इत्येवता ।
 वासुदेवो महाबाहुर्दृष्ट्वा पिङ्गलमात्मतः ॥
 पद्मिनीवाच ।
 त्रयं गच्छ महाबाहो शीघ्रं हि भगवन् ! प्रभो ॥
 तया सह महाबाहो कुलाचारं करोम्यहम् ॥
 वासुदेव उवाच ।
 श्रद्धा पद्मिनि मे वाक्यं कदा ते दृष्टं भवेत् ।
 त्रयया वद देवेशि ! जपं किंवा करोम्यहम् ॥
 पद्मिनीवाच ।
 तवाप्ये देवदेवेश मम जन्म भविष्यति ।
 गोकुले मायुरे पीठे वक्रभाहुयुष्टे भुवम् ॥
 दुःखं नास्ति महाबाहो मम सर्वसंश्रितुना ।
 कुलाचारोपयुक्ता या वामयो पञ्चमसखा ॥
 मातायां तव देवेश सदा श्याक्यति नाम्नाया ।
 रज्युष्ठा पद्मिनी वा तु सुन्दर्या दूतिका तदा ॥
 अन्तर्धानं ततो मत्वा मातायां सहसा शब्दात् ।
 वासुदेवोऽपि तां दृष्ट्वा शीरात्थं प्रययौ भुवम् ॥
 त्र्यङ्गा काशीपुरं रम्यं महापीठं दुरासहम् ।
 प्रययौ मायुरं पीठं पद्मिनी परमेश्वरी ॥
 यत्र कात्यायनी दुर्गा महामायास्तुपिनी ।
 नारदात्मैर्निश्रेष्ठैः पूजिता संस्तुता सदा ॥
 कात्यायनी महामाया यतुनाजलसंस्थिता ।
 यतुनाया जलं तत्र साक्षात् क्षालीकस्तुपिनी ॥
 बहुपञ्चयुतं रम्यं मुकुटपीठं महाप्रभम् ।
 रक्तं कर्णं तथा चित्रं हरितं सर्वमोहनम् ॥
 कालिन्यास्या महेशानि यत्र कात्यायनी परा ॥
 कालिन्दी कालिका माता जगतां हित-
 काव्या ।
 वाराध्यानी महेशानि ! देवर्विस्तृता परा ।
 सहस्रदलपद्मान्मेध्यं मायुरमङ्गलम् ॥
 केशवस्य महेशानि ! यत् पद्मं सततं स्थितम् ।
 पद्ममध्ये महेशानि ! केशपीठं मनोहरम् ॥
 शेषवन्मं महेशानि ! त्रयं मायुरमङ्गलम् ।
 यत्र कात्यायनी माया महामाया जगन्मयी ॥
 त्रयं दन्वावर्णं देवि ! नानाशक्तिमन्वितम् ।
 शक्तिस्तु परमेशानि ! कलाकूपेण चाणिकी ।
 शक्तिं विना परं त्रयं न भाति श्रवणवचम् ॥
 इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे वदः पटकः ॥
 शुकुवाच ।
 “त्रयं मत्वा महादेवाकरोत् किं पद्मिनी तदा ।
 कस्य वा भवने वा तु जाता वा पद्मिनी परा ॥
 तत् सर्वं परमेशानं विलारादद शङ्कर ।
 यदि वो कथ्यते देव विसृज्यामि तदा तदुम् ॥
 ईश्वर उवाच ।
 पद्मिनी पद्मगन्धा वा वक्रभाहुयुष्टे प्रिये ! ।
 आविरासीत्तदा देवी कृष्णस्य प्रथमं प्रिया ।
 चेन्न मास्ति विति मञ्जे नववर्णा दुग्धसंयुते ॥
 कालिन्दीजलकण्ठे नानापद्मगन्धारते ।
 आविरासीत्तदा पद्मा मायाचिन्मसुमाभिता ॥
 चिन्मोभूत्वा तदा पद्मा स्थिता कनकमन्धतः ।
 कोटिचन्द्रप्रतीकाद्यं चित्रं मीनाकमन्वितम् ॥
 पुष्पदन्तनयनां वै पिङ्गलैः पद्ममन्धतः ।

आविरोधीतया यथा रङ्गिणी कुसुमप्रभा ।
तद्व्यापिकाङ्क्षायां प्रथं परमकामिनी ।
उक्तमाहुपुरं देवि । काञ्चिद्विपरमेव च ।
नासा यद्गुणं रत्नं चतुर्भुजसमन्वितम् ।
दिव्योत्तमैरिन्द्राणि । सङ्घातित्वत्प्रभम् ।
तत्तुजात् परमेशानि गाढभान्तविनाशकम् ।
उक्तमाहुमेवासा च काञ्चिद्विपरमेव च ।
महाविद्यां महाकाशीं वततं प्रजपेत्सुधीः ।
आविरोधीकामासा तदा काञ्चावनी परा ।
प्रहृष्टं तुज महाकाशीं उक्तमानी महीधर ।
विहीरुषि पुत्रवन्दे वरं वरय साम्प्रतम् ॥

उक्तमाहुववाच ।

विहीरुषं वततं देवि । तत्प्रवादात् सुरेश्वरि ॥
तत्प्रवादात्कामासायि यथा तुती भवान्प्रहम् ॥
तत्प्रवादात्कामासायि असाध्यं नास्ति भूतये ।
आत्मनः सङ्घाकारां कस्यामेकां प्रपश्य मे ॥
तच्छ्रुत्वा परमेशानि । तदा काञ्चावनी परा ।
मेघमन्दीरया वाचा यदाह उक्तमानवे ॥
तच्छ्रुत्वा महीशानि । भीष्मपदद्वयं वचः ।
भक्ता लक्ष्मीपद्मास्तु तुष्टाहं त्वयि सुन्दरि ॥
यत्तुहि वचनं वक्ष्ये । तव प्रजा सुयुजते ।
इच्छता सङ्घा तव महामाया जगन्मयी ॥
प्रदही परमेशानि । तस्मै दिव्यं मनोहरम् ।
उक्तमाहुमेवासा च तत्तुजादृश्यमप्ययौ ॥
मायां तस्य विशाखाशीं विशाखकटिमोहिनी ।
रत्नप्रदीपमाभास्य रत्नप्रथं प्रमाश्रिता ॥
तस्या हृदये तदा भाहुः प्रदही दिव्यमोजनम् ।
तं हृदा परमेशानि । विस्मयं परमं गता ॥
हृदये ज्ञाता तु दिव्यं वै निरीक्ष्य च पुनः पुनः ।
नानागन्धयुतं दिव्यं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥
नाभाञ्चोत्तमैर्यं दिव्यं तत्तुजायाश्च द्विषामवत् ॥
तत्रापदमन्त्राकार्यां पद्मिनीं लज्जामोहिनीम् ॥
रत्नविद्युत्ताकारां सर्वसौभाग्यवर्द्धिनीम् ।
तां हृदा परमेशानि सङ्घा वा विस्मयं गता ॥

कीर्तिदीवाच ।

हे मातः पद्मिनीरूपे रूपं सङ्घर सङ्घर ।
ततस्तु परमेशानि । तद्वत् तत्तुजात् प्रिये ॥
सङ्घर सङ्घा देवि सामान्यं रूपमाश्रिता ।
ततस्तु कीर्तिदा देवि रूपमस्या अलोकयत् ॥
रङ्गिणी कुसुमाकारा रत्नविद्युत्समप्रभा ॥

कम्पोवाच ।

हे मातः कीर्तिदे भद्रे चीरं पावय सुन्दरि ॥
स्वर्णं देहि स्वर्णं देहि तव कथा भवान्प्रहम् ॥
तत्तुजा वचनं तस्याः पद्मिनाः कमलेश्वरि ।
अपावयत् स्वर्णं तस्मै पद्मिने जगन्मन्दिनि ॥
चकार नाम तस्यास्तु भाहुः कीर्तिदयान्वितः ।
रत्नविद्युत्प्रभां देवीं धत्ते यस्मात् मुचिस्मिते ।
तस्मात्तु राधिका नाम सर्वसौभाग्येण गीयते ॥

रेश्वर उवाच ।

दिने दिने बहुमाना उक्तमाहुयदे प्रिये ॥
एवं माधुरपीठे च चकारं ब्रजवाणिनी ॥
तस्मात्तामपरे माधि लज्जोभूत् वनविषयः ॥

महादेव उवाच ।

सूयतां पद्मपत्राधि रक्षसं पद्मिनीमतम् ।
सम्यान्ने परमेशानि । द्वितीये बहुरे तदा ॥
कुर्वीतवनेन देवेशि । शिवनिद्रप्रपञ्चम् ।
प्रजपेत् परमां विद्यां काशीं तस्मात्कल्पिणीम् ।
पूजयेद्विद्विधेः पूर्वोक्तैश्च सुमनीहरैः ।
पञ्चैकैरुपिधैर्भेदे पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥

पद्मिनीवाच ।

काञ्चावनि महामाये महायोगिन्मन्दीश्वरि ॥
देहि देहि महामाये विद्याविद्विमनुजमान् ॥
विद्विष्य वासुदेवस्य देहि मातर्नमोऽस्तु ते ।
त्वां विना ब्रह्म निःशब्दं निश्चलं सततं सदा ॥
शरीरस्य हि ज्ञानस्य लज्जो ज्योतिर्मयं सदा ।
विना देहं परं ब्रह्म श्रवणपवरीरितम् ॥
अतएव महामाये ब्रह्मणः कारुण्यं परा ।
एवं प्रार्थं महीशानि । वततं परमेश्वरीम् ॥
संपूज्य परमा भक्ता लक्षं ज्ञाना तु मानवम् ।
वरं प्राप्ता महीशानि काञ्चावत्याः समीपतः ॥

काञ्चावत्युवाच ।

पद्मिनि ब्रह्म महामाये श्रीं प्राप्यधि केशवम् ।
इच्छता परमेशानि । तत्रैवान्तरधीयत ॥
काञ्चावनी महामाया सदा हृन्दावनेश्वरी ।
उक्तमाहुस्तुता राधा लक्ष्मीजगद्धता सदा ॥
वर्द्धमाना सदा राधा यथा चक्रकला प्रिये ॥
सर्वश्रेष्ठारविशाटा स्फुरत्कितलोचना ॥
सन्निह्वारतयुक्ता साक्षात् श्रीरिष पाञ्चेति ।
चचार मङ्गले घोरे पद्मिनी परसुन्दरी ॥
या राधा परमेशानि । पद्मिनी परमेश्वरी ।
पद्मस्य वनमाश्रित्य सदा तिष्ठति कामिनी ॥
अन्वर्त्तन्ति महीशानि । हृदा चैवाक्षसन्निभाम् ।
आत्मनः सङ्घाकारां राधामत्यां सख्यं सा ॥
या सा तु लज्जिमा राधा उक्तमाहुयदे सदा ।
अयोनिवन्धवा यातु पद्मिनी सा पराक्षरा ॥
लज्जिमा वा महीशानि । तस्मात्तु चरितं ॥

प्रदु ॥

उक्तमाहुमेवासा च तस्या वैवाहिकीं क्रियाम् ॥
कारयामास यत्नेन पञ्चवर्षे तु सुन्दरि ॥
तस्यास्तु चोभयं वयं वावधानावधारय ॥
अमुरस्य उक्तस्यापि वर्षं परमसुन्दरम् ॥
अमस्तु अटिका स्थाता पतिमैश्वरीतिमण्युक्तः ॥
नान्दा कुटिलानानी देवरी दुर्महाभिधः ।
तिलकं करमादास्यं हरीहरिमनोहरः ॥
रोचनो रत्नताडुङ्गी हृदियुक्तप्रभाकरो ॥
हृत्तं हृदा प्रतिच्छायं पद्मस्य मन्दनाभिधम् ॥
स्थमलकायपर्यायः शङ्खचूडशिरोमण्डिः ।
पुष्पवन्तोत्पलकः सौभाग्यमण्डिबन्धते ॥
काशी काञ्चनचित्राङ्गि नूपुरे चक्रतीपुरे ।
मधुकरदनमावहा ययोः विज्जितमाधुरी ॥
वायो मेवाभरं नाम कुर्वन्निभं सदा ।
आद्यं सुप्रियमभामं रत्नमन्त्रं हरैः प्रियम् ॥
सुधांशो र्दंशुरकी र्दंशो मन्दिवाचवः ।
शुक्ला कान्दी देवी अटिका नाम सङ्घतिः ॥

कन्दर्पकुङ्करी नाम अटिका पुष्पमुषिता ।
स्वस्तुकोतद्विद्विनी कुञ्जा स्थाता कनामतः ॥
नीपा वहीतडे वल्ल रक्षकवचनकाशी ।
मन्दारचं वल्लः जीव रातोहरवमन्त्रौ ॥
आनिक्यं दविता निर्लं बलभा वद्वचनकी ।
सखः स्थाताः सदा भवाचारवचनावकीकुञ्जाः ॥
गन्ध्यास्तु कलाकच्छो सुकच्छी पिककच्छिका ।
कलावती रवीकावा सुखवन्दावः स्थाताः ॥
या विद्याकाजतागीतिगावन्धः सुखवा हरैः ॥
वादेवन्धस्य मुविर् तालजन्धवन्धस्यपि ॥
प्राञ्चिका नलीदा प्रेमवनी कुसुमपेथलाः ।
द्विवाकीर्त्तिलक्ष्मि तु सुगन्धानलिनीकुम्भे ॥
मञ्जिष्ठा रङ्गवन्धास्ये रत्नकस्य किशोरिके ।
पाकिन्धिसमस्यै रन्धी उन्धाकन्दलतादधः ॥
अभिष्ठा सुखवन्धाया धन्वनेश्वरीरुगाः ।
कामधा नामधा प्रेयो सखीभाषवशैवभाक् ॥
लवङ्गमङ्करी रानमङ्करी सुखमङ्करी ।
सुभाह्वलक्षनुपमा सुप्रिया रतिमङ्करी ॥
रानकेखा कलाकेकी भूषदाष्टाच नाविकाः ।
नान्दीसुखी विन्धुसुखी आद्याः सन्धिषिवा-

धिकाः ॥

सुहृन्धतया स्थाताः श्यामला मङ्गलादधः ।
प्रनिपक्षतया श्रेष्ठा राधाचन्द्रावलीकुम्भे ॥
सन्ध्यास्तु ययोः सन्ति कोटिर्लक्ष्याङ्गीरुष्मा ॥
तयोरेप्युभयोर्मध्ये सर्वमाधुर्त्तरीरुष्मा ॥
श्रीराधा विपुराहूती पुराणपुत्रवधिया ।
असमानगुणोदया धूर्त्यो गोपिन्धनन्धनः ॥
यस्याः प्राञ्चपराङ्गीर्णा पराङ्गीरतिवन्धमः ।
श्रेष्ठा सा माहृकादिभ्यस्तत्र गोपिन्धनोहिनी ।
उक्तमाहुः पिता यस्या उक्तमाहुविधो मङ्गान् ॥
रत्नमभां जितौ स्थाता जननी कीर्तिदा यथा ॥
उपास्यो जगतां चतुर्भुजवापुः पद्मवाचवः ।
जप्यः स्वामीर्त्तवर्त्तं काञ्चावत्या महामधुः ॥
पौर्णमासी भगवती सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी ।
पितामहो महीभाहुर्विन्धुस्त्वातामही मनः ॥
मातामहीपितामहौ सुखशापोक्षराभिधे ।
रत्नमाहुः सभाहुश्च भाहुश्च भातरः पितुः ॥
भद्रकीर्त्तिलक्ष्मीकीर्त्तिः कीर्त्तिचन्द्रमातुलः ।
सवा कीर्त्तमनी मातुर्भाहुस्तुता पिच्छन्धा ॥
पिच्छन्धपतिः काञ्चो माहृन्धपतिः जपः ॥
मातुकी मेवकामेना वही धाकी तु धातकी ॥
श्रीदामा पूर्वकी भ्राता कनिष्ठानङ्गमङ्करी ।
परमप्रेतवन्धस्तु लज्जिता च विशाखिका ॥
विचित्रा चम्यककता रङ्गदेवी सुदेविका ।
तुङ्गवैद्यवन्धेसा च इत्यही च ज्ञाना मताः ॥
प्रियवन्धः सुरङ्गाशी मङ्कली मानकुञ्जा ॥
माननी चक्रवतिका माधवामन्दनाका ॥
मङ्गमेवा शशिकला सुमधा मङ्गमेवया ॥
समला कामजतिका कामचक्रा वराङ्गना ॥
मधुरी चक्रिका प्रेममङ्करी तदुमन्धमा ॥
कन्दर्पकुङ्करी मङ्गुवैधो पाद्यास्तु कीर्त्तधः ॥
रत्नाभीपितवाञ्छासा अटिका वैविहृन्दरी ॥

राधा

कादम्बरी शशिसुखी चन्द्ररेखा प्रियंवदा ।
 मधोन्मदा मधुमती वासुकी कलभाविनी ।
 रत्नवेणी मालवती कपूरतिलकादयः ।
 हता वृन्दावनेश्याः प्रायः सार्वभौमागताः ।
 निखिलसुखसु कस्तुरी मगोशा मन्दिमञ्जरी ।
 विन्दरा चन्दनवती कौस्तुभे सुदितादयः ।
 काननादिगतासुखा विहारार्थं कजा इव ।
 अथ तस्याः प्रकीर्तान्ते प्रियस्यः परमाद्भुताः ।
 वनादिव्योप्युत्प्रेमसौन्दर्यभरभूषिताः ।
 चन्द्रावली च पद्मा च झामा सेका च भद्रिका ।
 तारा चिन्मा च गन्धर्वी पालिका चन्द्रमालिका ।
 मञ्जला विमला मौला भवनाची मनोरमा ।
 कल्पलता तथा मञ्जुभाषिणी मञ्जुमेखला ।
 कुमुदा कैरवी पारो शारदाची विशारदा ।
 शङ्करा कुसुमा लज्जा सारङ्गी प्रविलाशिनी ।
 तारावती गुणवती सुसुखी केलिमञ्जरी ।
 चारावली चकोराची भारती कामिनीति च ।
 आसायूयानि प्रतपः ख्यातान्यन्यानि सुभुवाम् ।
 लज्जसंख्यास्तु कथिता यूथे यूथे वराङ्गनाः ।
 सुख्यास्तु तेषु यूथेषु कान्ताः सर्वगुणोत्तमाः ।
 राधा चन्द्रावली भद्रा झामला पालिकादयः ।
 जन्मनाम्नाथ सा ख्याता मधुमासे विशेषतः ।
 पुष्करिणी च नवव्यां वै सुकल्पे सुचिन्तिते ।
 आता राधा मधेशानो स्वयं प्रकृतिपद्मिनी ।
 तास्तु रेमे मधेशानि स्वयं लज्जाः सुचिन्तिते ।
 रमणं वासुदेवस्य मन्त्रसिद्धस्तु कारणम् ॥

देशुवाच ।

भो देव तापसां श्रेष्ठ विस्तारोद ईश्वर ।
 कथं सा पद्मिनी राधा सदा पद्मवने स्थिता ।
 पितरं मातरं लज्जा आत्मतुल्यां ससर्ज सा ।
 पद्ममाश्रित्य देवेश वृन्दावनविवासिनी ।
 सदाध्यास्ते मधेशानि एतद्गुह्यं वद प्रभो ॥”
 इति वासुदेवरश्च्ये राधातन्त्रे सप्तमः पटलः ॥

ईश्वर उवाच ।

“या राधा नृगशावाति ! पद्मिनी विष्णुवक्त्रभा ।
 महाभावा जगद्वाची त्रिपुरा परमेश्वरी ।
 तस्या दूती मधेशानि पद्मिनी पद्मगन्धिनी ।
 लज्जस्य दृढभक्ता तु पद्मिनी तस्य वक्त्रभा ।
 उक्तभागोन्मधेशानि दृढभक्तिः सुचिन्तिते ।
 दुहितृत्वं गता देवी पद्मिनी गन्धमालिनी ।
 ज्ञात्वा तु कानपानं हि राधासन्धां ससर्ज सा ।
 पद्मवक्त्रं समाश्रित्य यमुनाजलमध्यतः ।
 महाकाया महामन्त्रं प्रजपिन्निर्जने वने ।
 अन्वा चन्द्रावली राधा उक्तभाशुयथे स्थिता ।
 पूर्वोक्तं बहुगुह्यं देवि पद्मिनी कमलेश्वरी ।
 तत् सर्वं पद्मिनीवदं नान्यथा परमेश्वरि ।
 राधिका जिविधा प्रोक्ता चन्मा तु पद्मिनी तथा ।
 न पश्येत् परमेशानि चन्द्रवक्त्रं सुचिन्तिते ।
 मानवानां मधेशानि वराकाकां हि का कथा ।
 आत्मनोऽपहृषं ज्ञात्वा पद्मिनी पद्ममाश्रिता ।
 त्रिपुराया मधेशानि पद्मिनी अह्वचारिणी ॥”
 इति वासुदेवरश्च्ये राधातन्त्रे अष्टमः पटलः ॥

राधा

अस्याः सहस्रनामानि यथा,—
 पार्वत्युवाच ।
 “देवदेव जगन्नाथ मङ्गानुग्रहकारक ।
 यद्यस्ति मयि कारुण्यं यद्यस्ति मयि ते दया ।
 यद्यत् त्वया प्रगदितं तत् सर्वं मे श्रुतं प्रभो ।
 गुह्यात् गुह्यतरं यत् प्रणे मनसि काशते ।
 त्वया न गदितं यत् यस्मै कस्मै कदाचन ।
 तन्मां कथय देवेश सहस्रं नाम चोत्तमम् ॥
 श्रीराधाया महादेव्या गोप्या भक्तिप्रसाधनम् ।
 ज्ञप्साककर्त्री हर्त्री सा कथं गोपीत्वमागता ।
 महादेवउवाच ।

श्रद्धा देवि ! विचिन्तार्थं कथां पापहरां
 शुभाम् ।
 सन्ति जन्मानि कर्माणि तस्या नूनं महेश्वरि !
 यदा हरिश्चरिचामि कुरुते कार्यगौरवात् ।
 तदा विधत्ते रूपानि हरिसात्त्विकसाधिनो ।
 तस्या गोपीत्वभावस्य कारणं गदितं पुरा ।
 इदानीं श्रद्धा देवेशि ! तन्मां चैव सहस्रकम् ॥
 यन्मया कथितं नैव तस्मैऽपि कदाचन ।
 तव स्नेहात् प्रवक्ष्यामि भक्त्या धार्यं सुसुखिभिः ।
 मम प्राणसमा विदा भावते मे त्वहर्निशम् ।
 श्रद्धाञ्जलि गिरिजे निजं पठस्य च यथामति ॥
 यस्याः प्रसादात् लज्जास्तु गीतकेशः परः
 प्रथः । ॥

अस्या नामसहस्रस्य ऋचिर्नारद एव च ।
 देवी राधा परा प्रोक्ता चतुर्वर्गप्रसाधिनी ।
 श्रीराधा राधिका लज्जावक्त्रभा लज्जासंयुता ।
 वृन्दावनेश्वरी लज्जाप्रिया मदनमोहिनी ।
 श्रीमती लज्जाकान्ता च लज्जानन्दप्रदायिनी ।
 यशस्विनी यशोगगया यशोदानन्दवक्त्रभा ।
 दामोदरप्रिया गोपी गोपानन्दकरी तथा ।
 लज्जाङ्गवासिनी हृद्या हरिकान्ता हरिप्रिया ।
 प्रधाना गोपिका गोपकन्या त्रैलोक्यसुन्दरी ।
 वृन्दावनविहारी च विस्फूर्णितसुखात्मजा ।
 गोपकुलानन्दकर्त्री गोकुलानन्ददायिनी ।
 गतिप्रदा गीतगन्धा आगमागमनप्रिया ।
 विष्णुप्रिया विष्णुकान्ता विष्णोरङ्गनिवासिनी ।
 यशोदानन्दपत्नी च यशोदानन्दमोहिनी ।
 कामारिकान्ता कामेशी कामलाजसविपदा ।
 जयप्रदा जया जीवा जीवानन्दप्रदायिनी ।
 यशोदानन्दपत्नी च उवभाशुसुता शिवा ।
 गद्याध्यक्षा गद्याध्यक्षा गर्वा गतिरनुत्तमा ।
 काचनाभा हैमगात्री काचनाङ्गधारिणी ।
 अशोका शोकरहिता विधोका शोकराशिनी ।
 गायत्री वेदमाता च वेदातीता विदुत्तमा ।
 नीतिशास्त्रप्रिया नीतिर्गतिर्मेतिरभौदरा ।
 वेदप्रिया वेदगर्भा वेदमार्गप्रवर्द्धिनी ।
 वेदगन्धा वेदपरा विचित्रकनकोज्ज्वला ।
 तथोज्ज्वलप्रदा निष्ठा सधैवीज्ज्वलमाजिका ।
 नन्दप्रिया नन्दसुता राधानन्दप्रदा शुभा ।
 शुभाङ्गी विमलाङ्गी च विद्याविन्दपराजिता ।
 जन्नी जन्मगुणा च जन्मसुन्दरापदा ।

राधा

गतिर्गतिमतां धात्री धामानन्दप्रदायिनी ।
 जगन्नाथप्रिया शैलवासिनी हैमसुन्दरी ।
 विचित्रवासिनी चित्रवासिनी चित्ररूपिणी ।
 निर्गन्धा सुकुलीना च निष्कुलीना निराकुला ।
 गोकुलानन्दरगेहा च योगानन्दकरी तथा ।
 वेद्यवाद्या वेद्यरतिर्वेद्यवाद्यपरायणा ।
 गोपालस्य प्रिया सौम्या रम्या सौम्यकुलोद्भवा ।
 अतिशौन्यातिमोहा च गतिरिष्टा गतिप्रदा ।
 गीन्दावन्दा गीन्दाया गीन्दावन्मन्त्रवेदिता ।
 कलिता च विशोका च विशाखा चित्र-
 माशिनी ।

जितेन्द्रिया मुहसत्त्वा कुलीना कुलदीपिका ।
 दीपप्रिया दीपदात्री विमला विमलोदका ।
 कान्तारवासिनी लज्जा लज्जाचन्द्रप्रिया मतिः ।
 अशुतरा दुःखहन्त्री दुःखकर्त्री कुलोद्भवा ।
 मतिर्जन्मोर्धुं तिलक्या कान्तिः पुष्टिः स्थितिः
 चमा ।
 श्रीरोदशायिनी देवी देवारिकुलमहर्षिनी ।
 वैष्णवी च महालक्ष्मीः कुलपूज्या कुलप्रिया ।
 सहस्रौ सर्वदेवानां सावित्री वेदगामिनी ।
 वेदातीता निरालम्बा निरालम्बगणप्रिया ।
 निरालम्बजनेः पूज्या निराकोका निराश्रया ।
 एकान्तो सर्वगा सेवा विष्णोः पत्नी सरस्वती ।
 रासप्रिया रासगन्धा रासाधिष्ठादेवता ।
 रसिका रसिकानन्दा स्वयं रासेश्वरी परा ।
 रासमञ्जलमध्यस्था रासमञ्जलशोभिता ।
 रासमञ्जलसेवा च रासक्रीडामनोहरा ।
 पुष्करिकाचर्चिजया पुष्करिकाचर्चिनी ।
 पुष्करिकाचसेवा च पुष्करिकाचवक्त्रभा ।
 सर्वजीवेश्वरी सर्वजीववन्धा परातुपरा ।
 प्रकृतिः शम्भुकान्ता च सदाशिवमनोहरा ।
 श्रुत् पिपासा दया निद्रा भ्रान्तिः आन्तिः चमा
 कुला ।

विधुररूपा गोपपत्नी भारती सिद्धयोगिनी ।
 शत्रुरूपा मित्ररूपा निष्ठाङ्गी निष्ठागेहिनी ।
 स्थानदात्री तथा धात्री महालक्ष्मीः स्वयंप्रभा ।
 विष्णुकन्या स्थानदात्री द्वारकावासिनी तथा ।
 बुद्धिः स्थितिः स्थानरूपा सर्वकारयकारकम् ।
 भक्तप्रिया भक्तगन्धा भक्तानन्दप्रदायिनी ।
 भक्तकल्पद्रुमातीता तथातीतगुणा तथा ।
 मनोऽधिष्ठादेवी च लज्जाप्रेमपरायणा ।
 निरामया सौम्यदात्री तथा मदनमोहिनी ।
 एकानंशा शिवा चैमा दुर्गा दुर्गतिवाशिनी ।
 ईश्वरी सर्ववन्धा च गोपनीया शुभङ्करी ।
 पालिनी सर्वभूतानां तथा कामाङ्गधारिणी ।
 सद्योसुक्तिप्रदा देवी वेदधरा परातुपरा ।
 हिमालयसुता सर्व्या पार्वती गिरिजा सती ।
 दयकन्या देवमाता मन्दलज्जा हरेरशुभः ।
 वृन्दावन्प्रिया वृन्दा वृन्दावनविवासिनी ।
 विवासिनी वैष्णवी च लज्जाकोकप्रतिहिता ।
 चक्रिणी देवती सर्वभार्ता आत्मवती तथा ।
 सुकन्या मित्रविन्दा काचिन्दी कपूरकन्या ।

परिपूर्वा पूर्वतरा तथा हेमवती गतिः ।
 अपूर्वा प्रकृपा च प्रकाशपरिपालिनी ।
 प्रकाशभासमध्यस्था प्रकाशभासकृपिणी ।
 प्रकृपाकमध्यस्था तथाकपरिपालिनी ।
 प्रकृपाकासंज्ञकी प्रकाशप्रहरिप्रिया ।
 महाविष्णुप्रिया कल्पवृक्षरूपा निरन्तरा ।
 सारभूता स्थिरा गौरी गौराङ्गी शशिशेखरा ।
 नैतन्मयकवर्णाभा शशिकोटिसमप्रभा ।
 मालतीमाख्यभूवाटा मालतीमाख्यधारिणी ।
 लक्ष्म्युता लक्ष्म्यकान्ता दम्बावनविलासिनी ।
 तुल्यभिडाहृदयी संसारार्थवपारंदा ।
 सारदा हारदा गोपनन्दिनी सर्वसिद्धिदा ।
 अतीतगमना गौरी परायुष्यकारिणी ।
 करुणार्थवर्षा करुणार्थवधारिणी ।
 माधवी माधवमनोहारिणी श्यामवृक्षभा ।
 अन्धकारभयभङ्गा मङ्गला मङ्गलप्रदा ।
 श्रीप्रभा श्रीप्रदा श्रीशा श्रीनिवासापुत्रप्रिया ।
 श्रीरूपा श्रीहरा श्रीदा श्रीकामा श्रीखकृपिणी ।
 श्रीदामानन्ददात्री च श्रीदामेश्वरवृक्षभा ।
 श्रीमिता श्रीगणेशा श्रीखकृपाश्रिता श्रुतिः ।
 श्रीक्रियाकृपिणी श्रीला श्रीकृष्णभजनाश्रिता ।
 श्रीराधा श्रीमतिः श्रेष्ठा श्रेष्ठरूपा श्रुतिप्रिया ।
 योगेशा योगमाता च योगातीता युगप्रिया ।
 योगप्रिया योगगम्या योगभीमशक्तिवृद्धिता ।
 जवाकुसुमसङ्काशा दाडिमीकुसुमोपमा ।
 नीलाम्बरधरा धारी धैर्यरूपा धरा धृतिः ।
 रत्नसिंहासनस्था च रत्नकुलभूषिता ।
 रत्नालङ्कारसंयुक्ता रत्नमाख्यधरा परा ।
 रत्नेश्वरधारिता रत्नमालाविभूषिता ।
 दन्तनीलमन्थिस्तपादपद्मा शुभा शुचिः ।
 कार्तिकी पीर्यमासी च अमावस्या भयापहा ।
 गोविन्दराजशङ्खिणी गोविन्दराजपूजिता ।
 गोविन्दार्पितचित्ता च गोपीजनगन्धान्विता ।
 वैकुण्ठनाथशङ्खिणी गोविन्दपरमानसा ।
 गोविन्ददेवदेवाटा तथा वैकुण्ठसुन्दरी ।
 मानदा सा देवती सीता साक्षी पतिव्रता ।
 अन्नपूर्णा सदानन्दरूपा केवल्यसुन्दरी ।
 केवलादायिनी श्रेष्ठा गोपीनाथमनोहरा ।
 गोपीबाणेश्वरी चण्डी नायिका नयनान्विता ।
 नायका नायकप्रीता नायकानन्दकृपिणी ।
 श्रेष्ठा श्रेष्ठवती श्रेष्ठरूपा चैव जगन्मयी ।
 गोपाङ्गपालिका माया नन्दजाया तथा परा ।
 कुमारी यौवनानन्दी युवती गोपसुन्दरी ।
 गोपमाता जानकी च जनकानन्दकारिणी ।
 कैलासवासिनी रत्ना हरतोषयतत्परा ।
 हरेश्वरी रामरता रामराजेश्वरी रमा ।
 श्यामला चक्रशेखा च तथा भुवनमोहिनी ।
 सुमोद्या गोपवलिता गोपरान्धप्रदा शुभा ।
 आनन्दपूर्णा माणेशी मत्स्यराजसुता सती ।
 कौमारी नारसिंही च वाराही नवदुर्गिका ।
 चण्डिकाचण्डला मोदा नारी भुवनसुन्दरी ।
 दक्षयज्ञहरा दात्री दक्षकन्या सुकोचना ।

रतिकृपा रतिप्रीता रतिश्रेष्ठा रतिप्रदा ।
 रतिकचक्रगृहस्था विरला भुवनेश्वरी ।
 शङ्कासदा हरेर्जाया कामाहकृष्णवन्दिता ।
 वज्रुजा वज्रुजामोदधारिणी यमुना जया ।
 विजया जयपती च यमलाञ्जनभङ्गिनी ।
 वक्रेश्वरी वक्ररूपा वक्रवीचक्रहोचिता ।
 अपराजिता जगन्नाया जगन्नाथेश्वरी मतिः ।
 खेचरी खेचरसुता खेचरत्वप्रदायिनी ।
 विष्णुवचःस्थलस्था च विष्णुभावतत्परा ।
 चन्द्रकोटिसुगात्रा च चन्द्राननमनोहरा ।
 सर्वसिखा श्रवा सेमा तथा शैमङ्करी वधुः ।
 यादवेश्वरवधुः श्रेष्ठा शिवभक्ता शिवान्विता ।
 केवला निष्कला कन्या महाभीमा भयप्रदी ।
 भीमतरूपा जैमिनी जिता मित्रप्रमोदिनी ।
 गोपालवनिता नङ्गा कुलजैमिनिवासिनी ।
 जयन्ती यमुनाङ्गी च यमुनामोषकारिणी ।
 कलिकल्पवृक्षभा च कलिकल्पवनाश्रिणी ।
 कलिकल्पवृक्षरूपा च निम्बानन्दकरी लपा ।
 लपावती कुलवती कैलासाचलवासिनी ।
 वामदेवी वामभागा गोविन्दप्रियकारिणी ।
 नगेशकन्या योगेशी योगिनी योगकृपिणी ।
 योगसिद्धा सिद्धरूपा सिद्धसेवनवासिनी ।
 श्रेष्ठाश्रिताश्रुपा च श्रेष्ठातीता कुलप्रदा ।
 केशवानन्ददात्री च केशवानन्ददायिनी ।
 केशवा केशवप्रीता केशोरी केशवप्रिया ।
 रासक्रीडाकरी रासवासिनी राससुन्दरी ।
 गोकुलान्वितदेहा च गोकुलत्वप्रदायिनी ।
 लवङ्गनाथी नारङ्गी नारङ्गकुलमखला ।
 श्यामलवङ्गकूर्परसुखवाससुखान्विता ।
 सुखा सुखप्रदा सुखरूपा सुखप्रदायिनी ।
 नारायणी लपा राधा कन्या कन्यामयी ।
 काकश्या कन्याकर्षी गोकर्णा नागकर्षिका ।
 सपिण्डी कौलिनी शैत्रवामिनी च जगन्मयी ।
 जटिला कुटिला नीला नीलाम्बरधरा शुभा ।
 नितम्बिनी रूपवती युवती लक्ष्म्यपीवरी ।
 विभावरं वेत्रवती संकटा कुटिलालका ।
 नारायणप्रिया शैला शङ्खीपरिमोहिता ।
 ठकपातमोहिता प्रातराश्रितनवनीतिका ।
 नवीना नवनारी च नारङ्गफलशोभिता ।
 हेमी हेमसुखी चन्द्रसुखी शशिसुशोभना ।
 अर्द्धचन्द्राधरा चन्द्रवृक्षभा रोहिणी तिमिः ।
 तिमिङ्गलकुलामोदमत्स्यरूपाङ्गहारिणी ।
 कार्की सर्वभूतानां कार्यातीता किशोरिणी ।
 किशोरवृक्षभा केशकारिका कामकारिका ।
 कान्तेश्वरी कामकला कालिन्दीकुलदीपिका ।
 कालिन्दनयानीरवासिनी तीरगेहिनी ।
 कादम्बरीपानपरा कुसुमामोदधारिणी ।
 कुसुदा कुसुदानन्दा लक्ष्मेशी कामवृक्षभा ।
 तर्कारी वैजयन्ती च निम्बदाङ्गकृपिणी ।
 विश्वेश्वरप्रिया लक्ष्माम्बरा विष्णोपमसुखी ।
 विश्वात्मिका विश्ववर्षुर्विश्वेश्वरनिवासिनी ।
 तुलसी तोषिका चैव तैत्तिकानन्दकारिणी ।

गणेशगामिनी श्यामकलावृक्षता तथा ।
 धीशङ्खलक्ष्म्यरूपा च धीविदानन्दकारिणी ।
 प्रेमप्रिया प्रेमरूपा प्रेमानन्दतरङ्गिणी ।
 प्रेमहरा प्रेमदात्री प्रेमशक्तिमयी तथा ।
 लक्ष्म्यप्रभवती धन्या लक्ष्म्यप्रमतरङ्गिणी ।
 प्रेमाद्येदायिनी सर्वश्रेष्ठा निम्बतरङ्गिणी ।
 हावभाषान्विता रौद्रा रदानन्दपकाश्रिणी ।
 कपिला शङ्खला केशपाशसम्बद्धिनी धृती ।
 कुटीरवासिनी धूमा धूमकेशा जलोदरी ।
 प्रकाशगोचरा प्रकाशकृपिणी भवभाषिणी ।
 संसारनाश्रिणी श्रेष्ठा श्रेष्ठानन्दप्रदायिनी ।
 शिशिरा हेमरागाटा मेघरूपातिसुन्दरी ।
 मनोरमा वेगवती वेगाटा वेदादनी ।
 दयान्विता दयाधारा दयारूपा सुसैविनी ।
 किशोरसङ्गसंसर्गा गौरचन्द्रानना कला ।
 कलाधिनाथवदना कलानायाधिरोहिणी ।
 विरागकुशला हेमपिङ्गला हेममखला ।
 भास्वीरताजवनगा केवती पीवरी मुक्ती ।
 शुक्रदेवगुणातीता मुकदेवप्रियासखी ।
 विक्रान्तप्रियै कौषा कौषाभारधारिणी ।
 कौषावरी कौषरूपा जगदत्तपत्तिकारिका ।
 अद्विष्टितिकरी संहारिणी संहारकारिणी ।
 केशश्रेष्ठाधारी च चन्द्रगात्रा सुकोमला ।
 पद्माङ्गरागसंरागा विन्ध्याद्रिपरिवासिनी ।
 विन्ध्यालया श्यामसखी मन्वी संसाररागिणी ।
 भूता भविष्या भया च भयगात्रा भवातिगा ।
 भवनाशान्तकारिण्यरकाशरूपा सुषेधनी ।
 रतिरङ्गपरित्यागा रतिवेशा रतिप्रिया ।
 तेजस्विनी तेजरूपा केवल्यपथदा शुभा ।
 सुक्तिहेतुमुक्तिहेतुलङ्घिनी लक्ष्म्या चमा ।
 विशालनेत्रा वैशाली विशालकुलसम्भवा ।
 विशालशङ्खवाला च विशालवदरीरतिः ।
 भक्त्यतीता भक्तिगतिभक्तिवाधा भवात्मिका ।
 वामाङ्गहारिणी विष्णोः शिवभक्तिसुखा-
 न्विता ।
 विजिताविजिता मोदमया च गगतोजिता ।
 हयास्या हेरमसुता गणमाता सुरेश्वरी ।
 दुःखहन्त्री दुःखहरा सेवितेश्वरसम्भवा ।
 सर्वाङ्गाशुविधात्री च कुलशैत्रविनाश्रिणी ।
 लवङ्गा पाकवसन्ती सखीमध्यविलासिनी ।
 गान्धरीता गया गन्धा गमनातीतनिर्भरा ।
 सर्वाङ्गसुन्दरी गङ्गा गङ्गाजलमयी तथा ।
 गङ्गेरिता पूतमात्रा पवित्रकुलदीपिका ।
 पवित्रगुणशीलाटा पवित्रानन्ददायिनी ।
 पवित्रगुणसीमाटा पवित्रकुलपाविका ।
 गतिदा गीतकुशला दम्बेश्वरनिवारिणी ।
 निम्बादात्री नेवाङ्गी हेतुयुक्तागमोचरा ।
 पद्मेताधिनवासा च निवासकुशला तथा ।
 सत्यासधर्मकुशला सत्यासे सदा शुभा ।
 शरदम्बसुखी श्यामहारो शैत्रनिवासिनी ।
 वसन्तरामा सुशोकी वसन्तवसनात्मिका ।
 चतुर्भुजा वदसुता च हिठुला नीरविषया ।

राधा

सहस्रास्या विहास्या च सुहास्या सुहायिणी ।
 प्राक्प्रिया प्राक्कृपा प्राक्कृपण्यपाठता ।
 ज्यप्रतीता ज्यरता ज्यतोषयतत्परा ।
 ज्यप्रमवती ज्यभक्ता भक्तफलप्रदा ।
 ज्यप्रमप्रमभक्ता हरिभक्तिप्रदायिनी ।
 चैतन्यरूपा चैतन्यप्रिया चैतन्यरूपिणी ।
 उग्ररूपा शिवक्रीडा ज्यक्रीडा जलोदरी ।
 महोदरी महादुर्गकान्तारस्थलवासिनी ।
 चन्द्रावली चन्द्रकेशी चन्द्रप्रमतरङ्गिणी ।
 समुद्राश्रयतारुपा च समुद्रजलवासिका ।
 केशपाशरता निद्रा सुधा प्रेमरतात्मिका ।
 इन्द्रादलश्यामतसुहृद्वादनसुहृदि ।
 नागरा नागरीवासा नगरानन्दकारिणी ।
 नागरालिङ्गनपरा नगराङ्गनमङ्गला ।
 उच्चनीचा हेमवती प्रियाज्यतरङ्गिणी ।
 प्रेमालिङ्गनसहाङ्गी सिद्धसाध्यविलासिका ।
 मङ्गला मोदनजनी मेखला मोधारिणी ।
 रत्नमञ्जीरभूषाङ्गी रत्नभूषणभूषणा ।
 जम्बालमालिका ज्यप्राणा प्राणविमोचना ।
 सत्यप्रदा सत्यवती संवकानन्ददायिका ।
 जगदुयोनिर्जगद्गीता विचित्रमणिभूषणा ।
 राधारमयकान्ता च राधाराधनरूपिणी ।
 केलीसवासिनी ज्यप्राणसर्वस्वदायिनी ।
 ज्यवावतारनिरता ज्यभक्तफलार्थिनी ।
 याचना याचनाकारिणी याचकोज्ज्वला ।
 हरिभूषणभूषाङ्गा नन्दयुक्ता जपापमा ।
 हेहेतालधरा येथेश्चक्षुप्रकाशिनी ।
 वैशिशन्दस्वरूपा च हीहीवाक्यविशारदा ।
 जगदानन्दकर्त्री च श्लाघानन्दविशारदा ।
 पङ्किता पङ्कितगुणा पङ्कितानन्दकारिणी ।
 परिपालनकर्त्री च तथा स्थितिविभोदिनी ।
 तथा संहारशब्दाङ्गा विद्वज्जनमनोहरा ।
 विदुषी प्रीतिजननी विदुत्प्रमविवर्द्धिनी ।
 नादेथी नादरूपा च नादविभुविधारिणी ।
 सूर्यस्थानस्थिता सूर्यरूपा पादपवासिनी ।
 कार्तिकप्रतकर्त्री च रसनाहारिणी खरा ।
 ज्वलना चातलतर्की शिलातलनिवासिनी ।
 सुदृक्कीटाङ्गसंसर्गसङ्गदोषविनाशिनी ।
 कोटिकन्दर्पलावण्या कन्दर्पकोटिसुन्दरी ।
 कन्दर्पकोटिजननी कामकीलप्रदायिनी ।
 कामश्लाघविनीचा च कामश्लाघप्रकाशिनी ।
 कामप्रकाशिका कामिन्यामिदादृष्टिदिदा ।
 यामिनी यामिनीनाथवदना यामिनीश्वरी ।
 योगेश्वरी हरयोगसुक्तिदात्री हरययदा ।
 कपालमालिनी देवी सोमाधामस्वरूपा ।
 जपान्धितगुणा गौर्या गुणातीता फलप्रदा ।
 कुम्भभूतवेतलनाशिनी शारदास्विता ।
 सितामिता च सरला कीलावाययमङ्गला ।
 विद्यार्थिविद्या माया च विद्याविद्यास्वरूपिणी ।
 आम्नीसिकीशास्वरूपा शास्त्रविद्वान्-
 कारिणी ।
 बागिनी नागमाता श्रीकृष्णकृष्णरूपिणी ।

राधा

हरिभावर्णश्रीला च हरिसेवनतत्परा ।
 हरिप्राणा हरप्राणा शिवप्राणा शिवान्विता ।
 नरकार्यवसंहारी नरकार्यवनाशिनी ।
 नरेश्वरी नरातीता नरसेवा वराङ्गना ।
 यशोदानन्दिनीक्रीडा यशोदाक्रीडवासिनी ।
 यशोदानन्दनप्राणा यशोदानन्दनार्थदा ।
 वल्लला कोमला काला करुणार्थवरूपिणी ।
 स्वगलश्रीभूमिलक्ष्मीर्पदी पादवप्रिया ।
 तथाञ्जनसखी भौसी भीमा भैमी भयानका ।
 सिलगम्भीहृती चीया प्राणसक्ततरा तथा ।
 पानार्थिनी पानपात्रा पानपानन्ददायिनी ।
 दुग्धमन्यनकम्पाङ्गा दधिमन्यनतत्परा ।
 दधिभाषार्थिनी ज्यक्रीडिनी नन्दनाङ्गना ।
 रुतलिपा तक्रयुक्ता यमुनापारकौतुका ।
 विचित्रकर्मिका ज्यहृत्स्यभाषयतत्परा ।
 गोपाङ्गनावेष्टिता च ज्यसङ्गार्थिनी तथा ।
 राससक्ता रासरतिरासवासक्तवासना ।
 हरिदा हरितारूपा हरावर्षितचेतसा ।
 निश्चेतन्या च निश्चेता तथा दाहहरिद्रिका ।
 सुवलय स्वसा चैव ज्यभाषातिवेगिनी ।
 श्रीदामस्य सखी दामदामिनी दामधारिणी ।
 मल्लिकोज्ज्वलिनी केशी हरिदम्बरधारिणी ।
 हरिसावित्र्यदात्री च हरिकौतुकमङ्गला ।
 हरिप्रदा हरिप्राणा यमुनाजलवासिनी ।
 तपःप्रदा जितार्था च चतुरा चातुरीतमी ।
 तमिष्रा तपरूपा च रौद्ररूपा यशोर्ध्विनी ।
 ज्यकामा ज्यभक्ता ज्यानन्दप्रदायिनी ।
 ज्यार्थवासना ज्यरागिणी भाविनी तथा ।
 ज्यार्थरक्षिता भक्ता भक्ताभक्तसुभक्तिदा ।
 श्रीज्यारक्षिता दीना विरक्षिणी हरेः प्रिया ।
 मथुरा मथुराराजगेहभावनभाजना ।
 श्रीज्यभावनाभीदा तस्योन्मादविधायिनी ।
 ज्यार्थकुशला ज्यसारसमेधरा शुभा ।
 अलकेश्वरपूण्या च कुबेरेश्वरवल्लभा ।
 धनधान्यविधात्री च जया काया हया हयी ।
 प्रणवा प्रणवेशी च प्रणवार्थस्वरूपिणी ।
 ब्रह्मविष्णुशिवार्हाशुहारिणी शैवश्रृंगपा ।
 रानसीनाशिनी भूतप्रेतप्राणविनाशिनी ।
 सकलेष्ठितात्री च सती साध्वी अरुन्धती ।
 पतिव्रता पतिप्राणा पतिवाक्यविभोदिनी ।
 अश्लेषसाधिनी कल्पवासिनी कल्परूपिणी ।
 इत्येतन् कथितं देवि । राधानामसहस्रकम् ।
 यः पठेत् पाठयेदापि तस्य तुष्यति माधवः ।
 किं तस्य यमुनाभिन्ना नदीभिः सर्वतः प्रिये ।
 कुवसेनादितोर्ध्वं यस्य तुष्टो जगद्गनः ।
 स्तोत्रस्यास्य प्रसादेन किं न सिध्यति भूतले ।
 ब्राह्मणी ब्रह्मवर्षस्त्री चक्षुर्यो जगतीपतिः ।
 वैश्यो निधिपतिर्भूयान् शूरो मुच्येत जन्मतः ।
 ब्रह्महत्या सुरापानमिथादीन्यतिपापतः ।
 सटी मुच्येत देवेशि । सर्वं सर्वं न संश्रयः ।
 राधानामसहस्रस्य समानं नास्ति भूतले ।
 सर्वं वाप्य पाताले मिरौ वा जलतोषि वा ।

राधा

नातः परं शुभं स्तोत्रं तीर्थं नातः परं परम् ।
 एकादश्यां शुचिभूला यः पठेत् शुचिमाहृत्कम् ।
 तस्य सर्वार्थसिद्धिः स्यात् श्रेयसादा सुशोभने ।
 द्वादश्यां पौर्णमास्यां वा तुलसीवसिधौ ज्ञेये ।
 यः पठेत् श्रेयसादापि तस्य तत्तत् पूर्णं श्रेयम् ।
 अश्वमेधं राजसूयं बार्हस्पत्यं तथाविधम् ।
 अतिरात्रं वाजपेयं अमिष्टोमं तथा शुभम् ।
 जला यत्फलमाप्नोति श्रुत्वा तत्फलमाप्नुयात् ।
 कार्तिके चाष्टमीं प्राप्य पठेदा श्रेयसादापि ।
 सहस्रयुगकल्पान् वैकुण्ठवसतिं लभेत् ।
 ततश्च जलं भवने शिवस्य भवने पुनः ।
 सुराधिनाथभवने पुनर्याति सज्जिताम् ।
 गङ्गातीरं समासाद्य यः पठेत् श्रेयसादापि ।
 विष्णोः स्वरूपतां याति सर्वं सर्वं सुरेश्वरि ।
 मम वङ्गगिरिजाता पाञ्चवीसागराश्रिता ।
 राधानामसहस्राख्या नदी ज्येष्ठीक्यापवती ।
 पथते हि मयानिबन्धं भक्त्याश्रया यथोचितम् ।
 मम प्राणसमं ह्येतत् तव भक्त्या प्रकाशितम् ।
 नाभक्ताय प्रदातव्यं पावक्याय कदाचन ।
 नास्तिकाय विरागाय रागयुक्ताय सुन्दरि ।
 तथा देयं महास्तोत्रं हरिभक्ताय श्रेष्ठरि ।
 वैष्णवेषु यथाशक्तिदात्रे पुण्यार्थश्रीलिने ।
 राधानामसहस्रावारि मम वक्त्रं महास्विनिः ।
 उद्धृतं हि त्वया यत्रात् पाता सहैवावा-
 ययीः ।
 विशुद्धस्वाय यथार्थवादिने
 द्विजस्य सेवानिरताय मन्त्रणे ।
 दात्रे यथाशक्ति सुभक्तिमानसे
 राधापदधानपराय शोभने ।
 हरिपादाजमधुपमनोभूताय मानसे ।
 राधापादसुधास्वादशालिने वैष्णवाय च ।
 दयात् स्तोत्रं महापुण्यं हरिभक्तिप्रसाधनम् ।
 जन्मान्तरं न तस्यास्ति राधाज्यपदार्थिनः ।
 मम प्राणा वैष्णवा हि तेषां रक्षाधमेव हि ।
 शूलं मया धार्यते हि नान्यथा मेचकारणम् ।
 हरिभक्तिद्विधामर्थं शूलं संधायंते मया ।
 श्रेय देवि यथार्थं मे गदितं त्वयि सुव्रते ।
 भक्तासि मे प्रियाधि त्वमतः क्वहात् प्रका-
 शितम् ।
 कदापि नोच्यते देवि मया नामसहस्रकम् ।
 किं परं त्वां प्रवक्ष्यामि प्राणतुल्यं मम प्रिये ।
 स्तोत्रं मन्त्रं राधिकाया यत्नं कवचमेव हि ।
 इति नारदपञ्चरात्रे राधिकासहस्रनामसमा-
 प्रोक्त्यायः ॥॥ (राधातन्त्रोक्तसहस्रनामस्तोत्रं
 यथा,—
 ईश्वर उवाच ।
 “इति ते कथितं देवि किमन्यत् कथयामि ते ।
 शोच्यं त्वं परमेशानि अहं वक्ता च श्लाघतः ।
 ईशुवाच ।
 कियद्व्यक्त्यादेव पृच्छामि यदि शोचते ।
 हृदये तव देवेश नागतत्वाच्च सन्निवे ।
 नागतत्वाच्च मन्त्राणि रहस्यानि पृथक् पृथक् ।

राधा

बहुनि तव देवेश हृदये देव सुव्रत ।
 कृपया परमेशान कथयस्व दयाक्षि ॥
 ईश्वर उवाच ।
 पद्मिन्वाः परमेशानि रक्षस्यं नास्ति सुन्दरी ।
 त्वयि सर्वं मवेशानि कथितं परमेश्वरि ।
 किञ्चिद्व्यक्तमेषानि नास्ति मे गोचरे प्रिये ।
 यदुपदक्षि मवेशानि रक्षस्यं कथितं मया ॥
 देवुवाच ।
 पद्मिन्वाः परमेशान रक्षस्यं कथय प्रभो ।
 यदि नो कथ्यते देव त्वजामि विग्रहं तदा ॥
 ईश्वर उवाच ।
 श्रद्धा प्रिये कुरङ्गाणि एतत् प्रौढं कथं तव ।
 प्रौढत्वं यदि चास्ति रक्षस्यं कथयामि ते ॥
 रक्षस्यं श्रद्धा चास्ति स्त्रीषु परमदुर्लभम् ।
 स्त्रीषु सद्गुणनामाख्यं उपविद्यासु सम्मतम् ॥
 उपविद्यासु देवेशि अतिगुप्तं मनोहरम् ।
 एतत् स्त्रीषु मवेशानि पद्मिनीसम्मतं सदा ॥
 एतत् पद्मिनीस्त्रीषुमाख्यं परमाहुतम् ।
 यन्नास्ति सर्वतन्त्रेषु तव भक्त्या प्रकाशितम् ॥
 अस्य श्रीपद्मिनीसद्गुणनामस्तोत्रस्य श्रीऋष्य-
 ऋषिर्भद्रविरचितं विद्युधाम्नी देवता गायत्री-
 ऋग्वेदो महाविद्यासिद्धार्थं विनियोगः । ॐ ह्रीं
 ऐं पद्मिन्वे राधिकायै । राधा रमणीरूपा
 निरुपमरूपवती रूपधन्या वयसा वामा
 रजोगुणा ।
 रक्ताङ्गी रक्तपुष्पाभा राधा रासपरायणा ।
 रम्भावती रूपशीला रदनी रङ्गिणी रतिः ॥०
 रतिप्रिया रमणीया रसपुष्पा रसायना ।
 रासमयी रासरूपा रसवेशा रसोत्सुका ॥
 रसवती रसोक्तासा रसिका रसभूषणा ।
 रसमालाधारी रङ्गी रसपद्मपरिच्छेदा ॥
 कमला कल्पलता कुलव्रतपरायणा ।
 कामिनी कमला कुन्ती कलिकल्पवनाश्रिणी ।
 कुलिना कुलवती कामी काममन्दीपनी तथा ॥
 कौमारी ऋणवनिता कामार्त्ता कामरूपिणी ।
 कामुकी कजुवल्ली च कुलव्रता कुलपङ्किता ॥
 लक्ष्मणवती लम्बाङ्गी च लक्ष्मणपरिच्छेदा ।
 काम्ना कामस्वरूपा च कामरूपा लपावती ॥
 ऐमा चमावती चैव खिलतुल्यगामिनी ।
 खस्या खगा खगस्याङ्गी खगस्य विहारिणी ॥
 गरिष्ठा गरिमा गङ्गा गया गोदावरी गतिः ।
 गान्धारी गुडिनी गौरी गङ्गा गोकुलवासिनी ॥
 गान्धर्वी गानकुशला गुणा गुणविलासिनी ।
 चर्चरा चर्मेदा चर्मे घनस्या घनवासिनी ॥
 घृषा घृषावती घोरा घोरकर्मविवर्जिता ।
 चन्द्रा चन्द्रप्रभा चैव चन्द्रनिपरिच्छेदा ॥
 चन्द्ररूपा च चन्द्रास्या चञ्चला चारभूषणा ।
 चतुरा चारुशीला च चम्पा चम्पावती तथा ॥
 चन्द्ररेखा चन्द्रकला चारुवेशा विनोदिनी ।
 चन्द्रचन्द्रभूषाङ्गी चार्त्तङ्गी चन्द्रभूषणा ॥
 चिचिनी चिचिरूपा च चिचिरुनिधरा सदा ।
 हृद्यरूपा हृद्यवेशी श्वेतच्छत्रविधारिणी ॥

राधा

हृचातया च हृषाङ्गी हृषणी हृषपाणिनी ।
 हृरितान्तधारीया हृद्यवेशनिवासिनी ॥
 हृटीकतमराणीया हृटीकतनिजान्मता ।
 * जयन्ती च जगन्माता जननी जन्मदायिनी ॥
 जया जैषी च जरती जीवनी जगदम्बिका ।
 जीवा जीवस्वरूपा च जाद्यविध्वंसकारिणी ॥
 जगन्निर्जनश्रेष्ठा जगद्धेतुर्लगायिनी ।
 जगदानन्दजननी जनयित्री जनास्पदा ॥
 भङ्गारवाहिनी भङ्गा भङ्गारनिर्भरावती ।
 टङ्गारटङ्गिनी टङ्गा टङ्गिता टङ्गरूपिणी ॥
 उम्बरा उम्बरा उम्बा उम्बहम्बा च उम्बुरा ।
 टोकितान्निर्घोषा टलटलितलोचना ॥
 तापिनी त्रिपथा तीर्थवासिनी त्रिदेश्वरी ।
 त्रिलोकत्रयी त्रैलोक्यतरुणी तरुणी तरुः ॥
 तापहन्त्री तपा तापा तपनीया तपावती ।
 तापिनी त्रिपुरादेवी त्रिपुराञ्जाकरी सदा ॥
 त्रिलक्षा तारिणी तारा तारामायकमोहिनी ॥
 त्रैलोक्यगमना तीर्णा तुष्टिता त्वरिता त्वरा ॥
 त्रिणा तरङ्गिणी तीर्था त्रिक्रमविधारिणी ।
 तमोमयी तामसी च तपस्या तपसः फला ॥
 त्रैलोक्ययापिनी तुष्टा त्रिस्तुत्या तुला तथा ।
 त्रैलोक्यमोहिनी तुर्णा त्रैलोक्यविभवप्रदा ॥
 त्रिपदी च तथा तथा तिमिरध्वंसचन्द्रिका ।
 त्रैलोक्या तपःपारा त्रिपुरा त्रिपदस्थिता ॥
 त्रयी तन्वी तापहरा तपनाङ्गलवाहिनी ।
 त्रिस्तुरितासुरगया तपिता तरुणीप्रिया ॥
 तीत्रपापहरा तुलातुलपापतननपान् ।
 दारिद्र्याश्रिणी दात्री दत्ता देया दयावती ॥
 दिव्या दिव्यस्वरूपा च दीप्तादत्ता दया दवा ॥
 दिव्यरूपा दिव्यमूर्तिर्दिव्यत्रयायनाश्रिणी ॥
 द्रुता च दत्तरूपा च दन्दशूकविनाश्रिणी ।
 दुर्झारादगनीया च देवकायिकरी सदा ॥
 देवप्रिया देवयात्रा देवा देवधिया सदा ।
 दिक्पालपदार्त्त्री च दीर्घाद्या दीर्घलोचना ॥
 दुष्टहृषकामदुष्टा दोग्धी दूषणवर्जिता ।
 दुग्धा दुग्धश्रीभाषा दिव्या दिव्यगतिप्रिया ॥
 दुग्धनी दोग्धरणा दिव्य देहविहारिणी ।
 दुर्गमा दरिमा दामा दूरधी दूरवासिनी ॥
 दुर्लभाद्या दयाधारा दूरसन्नापनाश्रिणी ।
 दुराशया दुराधारा द्राविणी दृष्टिनस्तुता ॥
 देवशुद्धिकरी देवी सदादानवसिद्धदा ।
 दुर्बुद्धिनाश्रिणी देवी सततं दानदायिनी ॥
 दानदात्री च देवेशी द्यावाभूमिविगाहिनी ।
 दृष्टिदा दृष्टिफलदा देवतायज्ञसंस्थिता ॥
 दीर्घव्रतकरी दीर्घा दीर्घधर्मा दयावती ।
 दृष्टिनी दृष्टनोतिष्ठ दीपदक्षधराश्रिता ॥
 दानाश्रिता द्रवद्रव्या द्रव्येकनियमा परा ।
 दुष्टसन्तापशान्ता च दात्री दवपुत्रोधिनी ॥
 देवी दिव्या वक्त्रवती दान्ता दान्तजनप्रिया ।
 दारिद्र्यादितटा दुर्गा दुर्गादम्बप्रचारिणी ॥
 धर्मरूपा धर्मधरा धैर्यरूपा धृतिर्भवा ।
 धैर्यदाना ध्रुवधारि धर्मकामार्थमोक्षदा ॥

राधा

धर्मिणी धर्ममाता च धर्मदात्री धनुर्धरा ।
 धात्री ध्याया धरा धर्मधारिणी धृतकक्षरी ॥
 धनदा धर्मदा धन्या धन्यदा धान्यदा धना ।
 धन्या धनाधिरूपा च धरिणी धनपूरिता ॥
 धारया धनरूपा च धर्मा धर्मप्रचारिणी ।
 धर्मिणी धर्मतन्त्राख्या धम्मिज्जामलकेशिनी ॥
 धर्मप्रचारनिरता धर्मरूपा धुरन्धरी ।
 धनुस्त्रियाधारी धात्री धनुस्त्रियाविधारदा ॥
 निरानन्दा निरीहा च निस्त्रियाहारसंस्थिता ।
 निस्त्रियापदधी दात्री नन्दनी नाकनाथिका ॥
 नारायणी निविहन्ती निररूपप्रकाशिनी ।
 नमस्या निर्दया नन्दनता नृत्नरूपिणी ॥
 निर्मेला निर्मेलाभासा निररुणा निरपक्षपा ।
 निरानन्दमयी नितानित्या नृत्नविग्रहा ॥
 निविहता नीतिधैर्या च निस्त्रियापदपीपिका ।
 निःशङ्का च निरासङ्गा निर्वाश्रितमहामना ।
 निर्मेला नन्दजननी निर्मलग्नमवेशिनी ॥
 निरवयुकुलसङ्गी नितानन्दस्वरूपिणी ॥
 निर्गया निर्गयज्ञाता निविहकर्मवर्जिता ।
 नित्योत्सवा नित्यतपा नमस्कार्या निरङ्गना ॥
 निष्ठावती निरासङ्गा निर्लेपा निष्कलात्मिका ॥
 निरवयवा निरीया च निरङ्गनपुरस्थिता ॥
 पुण्यप्रदा पुण्यकरी पुण्यगर्भा पुरातनी ॥
 पुण्यरूपा पुण्यदेहा पुण्यगीता च पावनी ॥
 पूजा पवित्रा परमा परा पुण्यविभूषणा ।
 पुण्यदात्री पुण्यधरा पुण्या पुण्यप्रवाहिनी ॥
 पुण्यदेहा पुण्यवती पूर्णमा पूर्णचन्द्रमा ।
 पौण्ड्रमासी परा पद्मा पद्मज्ञा पद्मगन्धिनी ॥
 पद्मिनी पद्मवच्छा च पद्ममालाधरा सदा ।
 पद्मोद्भवा परया च परमानन्दरूपिणी ॥
 प्रकाश्या परमाख्यया पद्मगर्भनिवासिनी ।
 पावनी च तथा पूता पवित्रा परमाकला ॥
 पद्माश्रिता पद्मसंस्था पद्ममाता पुरातनी ॥
 पद्मासनगता नित्या पद्मासनपरिच्छेदा ॥
 शुकपद्मासनगता रक्तपद्मासना तथा ॥
 पीतपद्मासनगता लज्जापद्मास्थिता तथा ॥
 पदायैदायिनी पद्मवनवासपरायणा ।
 प्रकाशिनी प्रगण्या च पुण्यशोका च पावनी ॥
 फलहन्ती फलहरा फलिनी फलरूपिणी ।
 फुल्लन्दीलोचना फुल्ला फुल्लकारकगन्धिनी ॥
 फलिनी फालिनी फेणा फुल्लच्छाटितपातका ॥
 विश्वमाता च विश्वेशा विश्वा विश्ववरप्रिया ॥
 ब्रह्मगया ब्राह्मणी ब्राह्मी ब्रह्मज्ञा विमलामल ॥
 बहुला बाहुला बली बलरी वनदायिनी ॥
 विक्रान्ता विक्रामाला बहुभाष्यविनीचना ॥
 विश्वामित्रा विष्णुसर्वदा वैष्णवी विष्णुवक्त्रा ॥
 विरूपाक्षप्रिया देवी विभूतिविन्मनासुखी ॥
 वंशवेदरता वागी वेदाक्षरसमन्विता ॥
 विद्या विद्यावती वन्द्या दृष्टती ब्रह्मवादिनी ॥
 वरदा विप्रहृष्टा च वरिष्ठा च विश्वोधिनी ॥
 विद्याधरी वसुमती विप्रहृष्टा विश्वोधिनी ।
 चोमस्त्रावावती वामा विधीयी विदुधप्रिया ॥

राधा

बुद्धिमिनाशिनो विता ब्रह्मरूप वरावना ।
 वासिनो ब्रह्मलननी ब्रह्महत्यापहारिको ।
 ब्रह्मविद्युत्कृपा च सदा विभववर्द्धिनी ।
 विभाषिणी व्यापिनी च व्यापिका परिचारिका ।
 विपनाभिहरा देवी विनयव्रतचारिणी ।
 विपनशोकसंहर्त्री विपचीवाद्यतन्परा ।
 वैद्यवाद्यपरा देवी वैद्यश्रुतिपरायणा ।
 बर्हिनी बलकरी बलशूला विवस्वती ।
 विपाशा विशिखा चैव विकल्पपरिवर्जिता ।
 बुद्धिदा दृष्टी देवी विधिबिच्छिन्नचंद्रया ।
 विचित्राङ्गी विचित्राभा विष्ठा विभववर्द्धिनी ।
 विजया विनया तन्वा वामदेवी वरप्रदा ।
 विजयी च विशालाक्षी विद्यानवितमानिनी ।
 भद्रा भोगवती भया भवानी भयवासिनी ।
 भूतघात्री भयहरी भक्तवध्या भयापहा ।
 भक्तिदा भयहा भेरीभक्तदुर्गप्रदारिणी ।
 भागीरथी भाद्रुमती भागदा भगनिर्दिता ।
 भवप्रिया भूततुष्टिभूतिदा भूच्छूषणा ।
 भोगवती भूतिमती भयकृपा भूमिर्भमा ।
 भूरिदा भक्तसुलभा भागदृष्टिकरी सदा ।
 भिक्षुमाता भिक्षुनिभा भया भवस्वरूपिणी ।
 महाभाषा माहप्रिया महाजन्दा महोदरी ।
 मतिर्भूक्तर्मेनोद्वा च महामङ्गलदायिनी ।
 महापुण्या महादात्री मैद्युनप्रियजालसा ।
 मनोज्ञा मालिनी मान्या मणिमणिक्वधारिणी ।
 मुनिस्तुता मोहकरो मोहहन्त्री मरोक्तटा ।
 मधुपानरता मद्या मदाद्युर्मितलोचना ।
 मधुपानप्रमत्ता च मधुसुखा मधुव्रता ।
 माधवी मालिनी मान्या मनोरथपदातिगा ।
 मोक्षैश्वर्यप्रदामर्त्या महापद्मवनाश्रिता ।
 महाप्रभाषा महती ऋगाक्षी मीनलोचना ।
 महाकाठिन्यसम्पन्ना महाक्षी महती कला ।
 सुक्तिरूपा महासुक्ता मन्दिमणिकम्पभूषणा ।
 सुक्तापलविचित्राङ्गी सुत्तारङ्गितनासिका ।
 महापातकराश्रिणी मनोनयननन्दिनी ।
 महामाखिण्यरचिता महाभूषणभूषिता ।
 मायावती मोहहन्त्री महाविद्याविधारिणी ।
 महामेधा महाभूषिणीमहाभाषा प्रिया सखी ।
 मनोपरी महोपाया महामखिविभूषिता ।
 महामोहप्रवर्धिनी महामङ्गलदायिनी ।
 यशस्विनी यशोदा च यमुनावारिहारिणी ।
 योमविहिकरी यक्षा यशेशवन्दितप्रिया ।
 यशोश्री यशफलदा यशवीवा यशस्वरी ।
 योगबोधिर्भोगसिद्धा योगिनी योगबुद्धिदा ।
 योगयुक्ता यमाद्यष्टसिद्धिर्देशिकधारिणी ।
 यमुनाजलसेया च यमुनाजलहारिणी ।
 यासिनी यमुना यास्या यमलोकनिवासिनी ।
 लोकलोकविजासा च लोक्तकल्लोलमाजिका ।
 लोकाक्षी लोकमाता च लोकानन्दप्रदायिनी ।
 लोकवस्तुलोकधात्री लोकालोकनिवासिनी ।
 लोकवसनिवासा च लक्ष्मणचरणचिता ।
 लीलाक्षीना च लीलाक्षी कविमा कवरीचक्षा ।

राधा

वासुदेवप्रिया वामा वसन्तसमप्रिया ।
 वासनी वसुदा वक्षा वैद्यवाद्यपरायणा ।
 वीद्यावाद्यप्रमत्ता च वीद्यानादविभूषणा ।
 वैद्यवाद्यरता चैव वीद्यानादविभूषणा ।
 शुभा सुभरतिः शान्तिः शैशवा शान्तिवियहा ।
 श्रौतला श्रोत्रिता शोभा सुभदा सुभदायिनी ।
 शिवप्रिया शिवानन्दा शिवपूजासु तत्परा ।
 शिवस्तुत्या शिवसत्त्वा शिवनिष्ठापरायणा ।
 श्रीमती श्रीनिवासा च श्रुतिरूपा सुभद्रता ।
 शुद्धविद्याजपकरी सुभक्तनी सुभाषया ।
 श्रुतानन्दा श्रुतिः श्रोत्रो शिवप्रेमपरायणा ।
 श्रोत्रघ्नी सुभवार्त्ता च श्रान्तिनी शिवनक्तकी ।
 यङ्गुलायुपदाक्रान्ता यङ्गुश्रुतिरूपिणी ।
 सरसा सुप्रभा सिद्धा सिद्धसिद्धिप्रदायिनी ।
 सेवासङ्गा सती सक्ता सक्तिरूपा सदाप्रिया ।
 सम्यग्प्रदा स्तुतिः स्तुत्या स्तवनीया स्तवप्रिया ।
 सौम्या सौम्या सौख्या सौख्यैर्भाम्यदायिनी ।
 सृष्ट्यसृष्ट्या स्वधा स्वाहा सधालेपप्रमोदिनी ।
 स्वर्गप्रिया ससुद्राभा सर्वपातकनाशिनी ।
 संसारवारिणी राधा सौभाग्यवर्द्धिनी सदा ।
 हरप्रिया हरययाभा हरिणाक्षी हरिस्तुयी ।
 हंसरूपा हरिद्राभा हरिद्वयी सुचिकिते ।
 हेमदा चाणिता हेमा सुव्रतगटाविधारिणी ।
 अपरेकं श्रेष्ठं प्रौढं स्वराचरसमन्वितम् ।
 स्तोत्रं सहस्रनामास्यं स्वराचरसंयुतम् ।
 अजया अतुलानन्ता अजन्तानन्ददायिनी ।
 अज्ञाना अशोका च अलका अन्ततथा ।
 अनाथवृक्षभानन्ता अयोनिशम्भवा प्रिये ।
 अयत्नलक्षणासुखा विच्छिन्नाचापराजिता ।
 अनाथानामभीष्टार्थसिद्धिदानन्दवर्द्धिनी ।
 अस्मिदादिगुणाधारा अगण्यालकहारिणी ।
 अचिन्त्यशक्तिवलयार्ङ्गनरूपा च हारिणी ।
 अदिराजसुता दूती अद्ययोगसमन्विता ।
 अच्युता अजवच्छिन्ना अक्षुप्तशक्तिधारिणी ।
 अनन्ततीर्थरूपा च अनन्तानन्दरूपिणी ।
 अनन्तमहिमा पारा अनन्तसुखदायिनी ।
 अर्घदा अन्नदा अर्था सदा अन्तवर्धिणी ।
 अविद्याजालप्रमती अप्रसक्तगतिप्रदा ।
 अशेषविषसंहन्त्री अशेषगुणगुम्फिता ।
 अज्ञानवाशिनो देवी अनन्तसिद्धिदायिनी ।
 अशेषपापसंहन्त्री अशेषदेवतामयी ।
 अघोरा अन्ता रेवी अज्ञानतिमिरप्रदा ।
 अहुयहपरा रेवी अभिरामविनोदिनी ।
 अनवद्यपरिच्छिन्ना अजन्तकलङ्किणी ।
 आरौन्दाक्षी आनन्दा आपनातिविनाशिनो ।
 आचम्यरूपा आद्यस्था आपविद्या सदा प्रिया ।
 आप्यायिनी च आपलासा आपदाहातप्रदा ।
 रदारतिरिदराक्षी रदपूष्यपवप्रदा ।
 रतिहासस्तुतिः सैता रदानन्दफलप्रदा ।
 रदा च रदरूपा च रदारिपरिवर्दिता ।
 रन्दिरा रतराक्षी च रदहार रदारिणी ।
 रन्दाक्षीरिषितप्रदा रन्दिप्रदीपिदायिनी ।

राधा

रन्दिरी ईशजननी ईशशैश्वर्यदायिनी ।
 उत्तमशक्तिव्युक्ता उपमानविद्वन्मिता ।
 उत्तमशोकसंसेवा उत्तमोत्तमरूपिणी ।
 उदा उवा उधाराधा उम्भिका च सुचिकिते ।
 ऊहा ऊहवितका च ऊर्ध्वधारा च ऊर्ध्वमा ।
 ऊर्ध्वधारा ऊर्ध्वधोनी उपपापविनाशिनो ।
 ऋषिदृष्टस्तुता ऋद्धिकरकन्यनाशिनो ।
 ऋतम्भरा ऋद्धिदाक्षी ऋकृपा ऋकृष्यरूपिणी ।
 ऋतुप्रिया ऋणमाता ऋचाः ऋष्यैर्भामर्गमा ।
 ऋतुलक्ष्यरूपा च ऋतुमार्गप्रदर्शिनी ।
 रघिताखिलसम्पन्ना एकैकायुतदायिनी ।
 रेचम्यतर्प्यरूपा च ऐतरेः ऋषिरोमणिः ।
 ओजस्विनी ओषधी च ओजोनादीजहायिनी ।
 ओङ्कारजननी देवि ओङ्कारप्रतिपादिता ।
 औदार्यप्रकरा भद्रे औपेक्षीवधिवियहा ।
 अन्ववस्था च अन्ता अन्ता अन्तानिका तथा ।
 अस्तुजाक्षी च अन्ता अस्तुजिम्बानुजानना ।
 अंशुमाली अंशुमती अंशुश्रीशिवशम्भवा ।
 अत्यतामिसहा भद्रे अत्यन्तशोभनस्वरा ।
 अर्थशा अर्थदात्री च अर्थरूपा अनाहता ।
 श्रेष्ठ नामान्तरं भद्रे ककारादि वरावने ! ।
 अत्यन्तसुन्दरं शुद्धं निर्मोक्तोत्पलगन्धिनी ।
 कुटन्ता करुणा कान्ता कर्मजालविनाशिनो ।
 कमला कल्पलतिका कलिकल्पधनाशिनो ।
 कमनीयकला कर्णा कपर्दपूजनप्रिया ।
 कदम्बकुसुमाभाषा सदा कीकनदेव्या ।
 कालिन्दीकैलिकलित कला काश्मलमाजिका ।
 कान्तालोकत्रया कन्या कन्यरूपा मनोहरा ।
 खड्गिनी खड्गधाराभा खगा खगेन्द्रधारिणी ।
 खेखेलगामिनी खड्गा खड्गेन्द्रतलकाहिता ।
 खेचरी खेचरी विद्या खगतिः स्वातिदायिनी ।
 खड्गिणी शेषपापौघा खलदृष्टिविनाशिनो ।
 खातेन कन्दसन्धोहा खड्गखड्गधारिणी ।
 खरसन्नापश्रमनी खरदुःखनिजाननी ।
 गुहागन्धगतिर्गौरी गन्धमन्तरप्रिया ।
 गूढरूपा गुह्यवती गुर्वा गौरवरङ्गिणी ।
 गृहपीडाहरा गुमा गदक्षिणभमना प्रिया ।
 चाम्येयलोचना चारु चाम्यैः चारुत्पिणी ।
 चन्द्रचन्दनसिक्ताङ्गी चम्बुवीया चिरञ्जिता ।
 चारुचम्यकमलापटा चलिताशेषदुष्कृता ।
 चारिताशेषवृजिता चारुताशेषमस्तुषा ।
 रक्तचन्दनसिक्ताङ्गी रक्ताङ्गी रक्तमाजिका ।
 मुक्तचन्दनसिक्ताङ्गी मुक्ताङ्गी मुक्तमाजिका ।
 पीतचन्दनसिक्ताङ्गी पीताङ्गी पीतमाजिका ।
 ह्यचन्दनसिक्ताङ्गी ह्यङ्गी ह्यमाजिका ।
 मुक्तवस्त्रपरीधाना मुक्तवस्त्रोत्तरीयिका ।
 रक्तवस्त्रपरीधाना रक्तवस्त्रोत्तरीयिका ।
 पीतवस्त्रपरीधाना पीतवस्त्रोत्तरीयिका ।
 ह्यवस्त्रपरीधाना ह्यवस्त्रोत्तरीयिका ।
 ह्यवस्त्रेन्दरी राधा ह्यकास्यप्रकाशिनो ।
 पद्मिनी वामिनी गोपीकाकिन्दी क्वमाशिनो ।
 गोपीचरप्रिया भद्रा सदा वरमोदिनी ।

त्रिपुरा त्रिपुरादेवी त्रिपुरासाकरी वरा ।
 त्रिपुरासन्निकर्षणा त्रिपुरापरिचारिका ।
 त्रिपुरापुरसंज्ञा तु वा राधा पद्मिनी परा ।
 नागालीभाष्यसम्पन्ना नागाभरतभूषिता ।
 स्त्रीर्षं सहस्रनामास्यं कथितं तत्र भक्तितः ।
 इतत् स्त्रीर्षं मन्त्रं कवचं च परानने ।
 कथ्ये कथ्ये च देवेशि प्रपठेद्यदि मानवः ।
 उपास्य राधिकां विद्यां केवलं कमलेन्दुके ।
 बहुकालेन देवेशि उपविद्यापि सिध्यति ॥
 पद्मिनी राधिका विद्या उपविद्यासु निश्चिता ।
 महाविद्यां मन्त्रैश्चानि उपास्य यत्नतः स्वयम् ॥
 प्रकटं परमेशानि राधामन्त्रेण सुखम् ॥
 अथ नाम सहस्राणि प्रकटे यत् शुच्यते ॥
 अथानु कान्तिकासाक्षात् राधाप्रकृतपद्मिनी ।
 ये कश्च राधि मोविन्द इत्सुचार्यं यत्नतः ॥
 सदाशै वैश्वो देवि सर्वेषु प्रकाशते ।
 मोविन्दो यस्तु देवेशि स्वयं त्रिपुरसुन्दरी ।
 विना मन्त्रं विना होमं विना पूजां विना व्रतम् ।
 विना श्रेयं विना पुण्यं विना निर्वोदितं क्रियाम् ॥
 प्राणायामं विना ध्यानं विना भूतविशोधनम् ।
 विना जपं विना दानं येन राधा प्रसीदति ॥
 राधासहस्रनामास्तोत्रमार्गेण पार्यति ।
 यो जपेद्देव्यं मन्त्रं राधिकामन्त्रमेव च ॥
 स पतेश्वरके घोरे यावद्विनाशस्तुद्देश ।
 श्रुत्वा गुह्यसंज्ञासंज्ञं वैश्वो भक्तितत्परः ॥
 ततः पुरश्चरीं कृप्यादेकविंशतिसंस्कृतम् ।
 पूर्वाभिषेकसिक्तस्य ततो गुह्यपदार्थनम् ॥
 विना पूर्वाभिषेकं भवाञ्चौ पारमिच्छति ।
 अथस्य तस्य दुर्लभं निरये पतनं भवेत् ॥
 सर्वं सर्वं मन्त्रैश्चानि सर्वं सर्वं वदान्यहम् ।
 भवाञ्चितरयं नास्ति विना पूर्वाभिषेचनम् ॥
 नागागमपुराणां विद्वेदाङ्गशास्त्रतः ।
 मयोद्धतं मन्त्रैश्चानि सारं पूर्वाभिषेचनम् ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कृप्यात् पूर्वाभिषेचनम् ॥
 अथा पूर्वाभिषेकं पठेत् राधास्तवं प्रिये ॥
 क्षणपाठात्केशानि स भवेद्भवन्मदनः ।
 स्त्रीर्षं सहस्रनामास्यं न यस्तु जपतो मनुम् ॥
 राधासहस्रस्य देवेशि तस्य पापप्रणं अथ ।
 कुम्भीपाके च पथ्येत यावदे मन्त्रस्यः श्रुतम् ॥
 त्रिजगतां यथा श्रेष्ठा भवेद्गागीरथी प्रिये ।
 वैश्वानरां यथा श्रेष्ठः प्रकृतीनां शिवा सती ।
 पुत्रवार्ता यथा त्रिजगत्त्रिजगतां यथा शशी ।
 क्षत्रानां यथा श्रेष्ठः राधास्तोत्रमिदं प्रिये ॥
 जपपूर्वादिर्कं यद्ब्रह्मवलिहोमार्दिकन्तथा ।
 श्रीराधास्तोत्रपाठस्य कलां नार्हति वीरुशीम् ॥”
 इति वासुदेवसहस्रस्य राधास्तोत्रे द्वाविंशत् पठये
 सहस्रनामस्तोत्रम् ॥३॥ अथ राधाकवचम् ।

श्रीपार्यन्तवाच ।

“वेदासवादिन्मममन्त्रं भक्तानुग्रहकारक ।
 राधिककवचं पुण्यं कथयस्व मम प्रभो ।
 वसन्ति कवचा वाच जाति मं दुःखतो भयात्
 ममेव शूरवं नाथ श्रुत्वापि पिनाकहृत् ॥

श्रीमहादेव उवाच ।
 अथ कवचं त्वत्त्वं कवचं पूर्वमुच्यते ।
 सर्वरक्षाकरं पुण्यं सर्वरक्षाकरं परम् ॥
 हरिभक्तिप्रदं साक्षात् मुक्तिमुक्तिप्रसाधनम् ।
 जैलोक्याकार्यं देवि हरिसान्निध्यकारकम् ॥
 सर्वत्र जपेत् देवि सर्वशुभयापहम् ।
 सर्वेषाञ्चैव भूतानां मनोहृतिकरं परम् ॥
 चतुर्हस्तसिद्धिप्रदं सदान्तरकरं परम् ।
 राजसुखाभेधानां यशानां फलदायकम् ॥
 इदं कवचमश्नात्वा राधामन्त्रं च यो जपेत् ।
 स नाप्नोति फलं तस्य विघ्नस्तस्य पदे पदे ॥
 अथिरस्य महादेवोऽनुष्टुप्कण्डः प्रकीर्तितम् ।
 राधास्य देवता प्रोक्ता री बीजं परिकीर्तितम् ॥
 धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
 श्रीराधा मे शिरः पातु जलाटं राधिका तथा ॥
 हृद्यभासुसुता इत्यान्तं चतुर्कं गोपनिन्दनी ।
 चन्द्रावली पातु गच्छं जित्वां कृष्णप्रिया तथा ॥
 कच्छं पातु हरिप्राया हृदयं विजया तथा ।
 बाहू द्वौ चन्द्रवदना उदरं सुवलयसा ॥
 कटिं योगान्विता पातु पादौ सौभद्रिका तथा ।
 गङ्गान् चन्द्रसुखी पातु गुण्डी गोपालवक्रभा ॥
 सुखं विधुसुखी पातु गोपी पदतलं तथा ॥
 शुभप्रदा पातु एष्टं कृष्णी श्रीकान्तवक्रभा ।
 गुह्यदेशं चरा पातु हरिणी पातु सर्वतः ॥
 वाक्वं वाणी सदा पातु घनागारं घनेश्वरी ।
 पूर्वोत्तरेण कृष्णरता कृष्णप्राया च पश्चिमात् ॥
 उत्तरां हरिता पातु दक्षिणां हृद्यभासुजा ।
 चन्द्रावली नैश्वमेव देवा खेडितमेखला ॥
 सौभाग्यदा मध्यदिने सायाङ्गे कामरूपिणी ।
 रौद्री प्रातः पातु मां हि गोपिनी रजनीश्वरी ॥
 हेतुदा सङ्गवे पातु कोमला च दिवाङ्गके ।
 शेषापरारम्भसमये श्रमिता सर्वसन्धिषु ॥
 योगिनी भोगसमये रतौ रतिप्रदा सदा ।
 कामेशी कौतुके नित्यं योगे रत्नावली मम ॥
 सर्वदा सर्वकार्येषु राधिका कृष्णमानसा ।
 इत्येतत् कथितं देवि कवचं परमाद्भुतम् ॥
 सर्वरक्षाकरं नाम महारक्षाकरं परम् ।
 सर्वार्थसिद्धिदास्य स्यात् यद्युक्त्वा न विवर्तते ॥
 राजहारे सभायाश्च संयामे शत्रुसङ्घटे ।
 प्राणार्थनाशसमये यः पठेत् प्रयतो नरः ।
 तस्य सिद्धिर्भवेद्देवि न भयं विद्यते कश्चित् ॥
 आराधिता राधिका च तेन सर्वं न संशयः ।
 गङ्गाजानात् हरेर्नामग्रहणात् यत् फलं लभेत् ॥
 तत् फलं तस्य भवति यः पठेत् प्रयतः शुचिः ।
 हरिदारोचना चन्द्रमन्त्रितं हरिचन्दनम् ॥
 अथा लिखित्वा भूर्त्वं च धारयेत् मन्त्रके भुजे ।
 कच्छे वा देवदेवेशि स हरिर्नाथ संशयः ॥
 कवचस्य प्रसादेन त्रया ङ्ङि स्थितिं हरिः ।
 संहारार्थं नियतं करोमि कुर्वते तथा ॥
 वैश्ववाय च शुद्धाव विरागगुह्यशीलने ।
 इत्यात् कवचमन्त्रयमन्त्रया नाश्रमाश्रुयात् ॥”
 इति श्रीनारदपञ्चरात्रे ज्ञानाक्षतवारे पञ्चरात्रे

सर्वरक्षाकरं चामानम् ॥ ३ ॥ (राधास्तोत्र-
 राधिककवचं वषा—

देववाच ।

“देवदेव महारिषे ङ्ङि स्थितिं कारक ।
 राधिककवचं देव कवचस्य इयानिधि ॥

ईश्वर उवाच ।

अथ देवि वरारोहि कवचं जनमोहनम् ।
 गोपितं सर्वतन्त्रेषु रराणीं प्रकटीकृतम् ॥
 या राधा त्रिपुरा दूती उपविद्या सदा तु वा ।
 उपविद्याक्रमस्यैव कवचं अथ पार्यन्ति ॥
 जपपूर्वाविधानस्य फलं सर्वसिद्धिदम् ।
 यत्र तत्र न वक्तव्यं कवचं गोपितं महत् ॥
 भक्तिहीनाय देवेशि द्विजनिन्द्यापरिग्रह च ।
 न श्रुत्याजिप्राय वक्तव्यं परमेश्वरि ॥
 शिष्याय भक्तियुक्त्याय शक्तिरीचाराताय च ।
 वैश्ववाय विशिष्येण गुह्यभक्तिपराय च ॥
 वक्तव्यं परमेशानि मम वाक्वं न चाप्यथा ॥
 अथ श्रीराधाजैलोक्यमन्त्रकवचस्य गोपिका
 अथिरनुष्टुप्कण्डः श्रीराधिका देवता महा-
 विद्यासाधनगोप्यं विनियोगः ॥
 ॐ पूर्वोत्तरे च पातु सा देवी रत्निकी शुभदाशिनी ।
 द्वौ पश्चिमे पातु सदा सर्वकामप्रदौ ॥
 यान्तां द्वौ जाम्बवतीं पातु सर्वकामफलप्रदा ।
 उत्तरे पातु भद्रा द्वौ भद्रशक्तिसमन्विता ॥
 ऊर्ध्वं पातु महादेवी द्वौ कृष्णप्रिया यशस्विनी ।
 अधश्च पातु मां देवी ऐं पातालतलवासिनी ॥
 अधरे राधिका पातु ऐं पातु हृदयं मम ।
 नमः पातु च सर्वाङ्गं देवता च पुनः पुनः ।
 सर्वत्र पातु मे देवी ईश्वरी भुवनेश्वरी ॥
 ऐं द्वौ राधिकायै द्वौ ऐं शिरः पातु मां द्वौ
 द्वौ राधिकायै द्वौ द्वौ दक्षबाहुं रक्षतु मम ।
 द्वौ द्वौ राधिकायै द्वौ द्वौ वामाङ्गं रक्षतु
 पद्मिनी पद्मगन्धिनी ॥ ऐं द्वौ राधिकायै ऐं
 ऐं दक्षपादं रक्षतु मम । द्वौ द्वौ ऐं ऐं
 राधिकायै द्वौ द्वौ ऐं ऐं द्वौ द्वौ ॐ
 सर्वाङ्गं मम रक्षतु । द्वौ राधिकायै द्वौ
 वामपादं रक्षतु सदा पद्मिनी । द्वौ राधि-
 कायै द्वौ अक्षियुग्मं रक्षतु मम । ऐं राधि-
 कायै ऐं कर्णयुग्मं सदा रक्षतु मम । द्वौ
 राधिकायै द्वौ नासायुग्मं सदा रक्षतु मम ।
 ॐ द्वौ राधिकायै ॐ द्वौ दन्तपङ्क्तिं सदा
 पातु संरक्षती । द्वौ भुवनेश्वरी जलाटं पातु
 द्वौ काळी मे सुखमन्त्रं सदा पातु । द्वौ द्वौ
 द्वौ महिषमर्दिन्यै द्वौ द्वौ महिषमर्दिनी
 द्वारकावासिनी सहस्रारं रक्षतु सदा मम ।
 ऐं द्वौ ऐं मातङ्गी हृदयं सदा मम रक्षतु ।
 द्वौ ऐं द्वौ उग्रतारा नाभिपद्मं सदा रक्षतु
 मम । द्वौ ऐं द्वौ सुन्दरी द्वौ ऐं द्वौ
 साधिकायं जिह्वामुलं रक्षतु मम । कं ऐं कं
 एष्यो गृहमन्त्रं रक्षतु मम । ऐं ऐं ऐं
 वज्रा ऐं ऐं ऐं कवचं रक्षतु मम । इवो
 भैरवी इवोः कवचं रक्षतु मम । द्वौ

राधा

अनपूर्वा श्रीं चाटी रचतु मम । ऐं श्रीं ऐं
 नीलचयं सदा पातु पृष्ठदेशं मम । ॐ महा-
 देवः पातु सर्वार्थं मे ॐ नारायणः पातु
 सर्वार्थं सदा मम ।
 ॐ ॐ ह्यः पातु सदा गोत्रं रत्निलीनाथः ।
 रत्निली सदाभामा च सेवा जाम्बवती तथा ।
 कचया मित्रद्वन्दा च भद्रा नयजिता तथा ।
 यथाः सर्वा युवतयः शोभनास्थाः सुलोचनाः ।
 रक्षेयुमीं सन्तु दिक्षु सततं शुभदर्शनाः ।
 ॐ नारायणश्च गोविन्दः शिखरं पद्मदशैश्वर्यः ।
 सर्वार्थं मे सदा रक्षेत् केशवः केशिहा हरिः ।
 इतीदं कवचं भद्रं त्रैलोक्यमङ्गलं शुभम् ।
 पद्मिन्वाः परमेशानि उपविद्यासु सङ्गतम् ।
 यः पठेत् पाठयेद्वापि सततं भक्तितत्परः ।
 निराहारो जलत्यागी अयुतं वस्त्रं सदा ।
 तदेव परमेशानि पद्मिनीं वशतामियात् ।
 इतश्च कथितं देवि कवचं सुवि दुर्लभम् ।
 फलमूलफलं त्वन्ना पठेत् संवत्सरं यदि ।
 पद्मिनी वशमायाति तदेव नगनन्दनि ।
 अनेनेव विधानेन यः पठेत् कवचं परम् ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति नाम्नाया वचनं मम ।
 संगोप्य पूजयेदद्यां महाविद्यां वरानने ।
 प्रकटापेमिदं देवि कवचं प्रपठेत् सदा ।
 महाविद्यां विना भद्रं यः पठेत् कवचं प्रिये ।
 तदेव सदा भद्रं कुम्भीपाकं त्रजेत् प्रिये ॥”
 इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे एकत्रिंशत्
 पटलः ॥) अथ राधास्तोत्रम् ।
 “लोकत्रयं सामवेदीकं प्रपठेत् भक्तिपूर्वकम् ।
 राधा राधेश्वरी रम्या परमा च परात्मनः ।
 राधोज्जवा लक्ष्यकान्ता लक्ष्यवचःस्यलस्थिता ।
 लक्ष्यप्राणाधिदेवी च महाविष्णुप्रसरपि ॥
 सर्वथा विष्णुमाया च सत्त्वासत्त्वा सनातनी ।
 अक्षररूपा परमा निर्जिप्ता निर्गुणा परा ॥
 इन्द्रावनेशा विजया यमुनातटवासिनी ।
 गोकोकषासिनी गोपी गोपीशा गोपमातृका ।
 ज्ञानन्दा परमानन्दा नन्दनन्दनकामिनी ।
 उषभाशुसुता शान्ता कान्ता पूर्वतमस्य च ॥
 कान्ता कलावतीकन्या तीर्थपूता सतीनिभा ।
 सप्रसिंशच्च नामानि वेदीक्तानि शुभानि च ॥
 सारभूतानि पुण्यानि सर्वनामसु नारदः ।
 यः पठेत् संयतः शुद्धो विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः ॥
 रक्ष वे निजलां लक्ष्मीं लब्धा याति हरः पदम् ॥
 हरिभक्तिं हरेर्दास्यं लभते नात्र संशयः ॥
 भक्तो लक्ष्मणैवैव लोचसिद्धिर्भवेत् भुवम् ।
 लोचसरकमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥
 पंक्षे पक्षे च्चमेधस्य लभते निश्चितं फलम् ।
 लोचस्यार्जितात् पापात् अक्षय्याश्रयादपि ।
 लोचसरकमात्रेण सुख्यते नात्र संशयः ॥
 नन्दनन्दा काकवन्धा महाबन्धा प्रकथयते ।
 इति वचनेन या सुहा विष्णुभक्तभोजनी ।
 इति मासमेकं यः सर्वार्थोत् लभेन्नरः ।
 चामदेदे कुमीरं तन्निष्ठाह कमकील्लवः ॥”

रामः

इति नारदपञ्चरत्ने ब्राह्मणतत्त्वारे द्वितीय-
 राधौ शिवनारदववादे भक्तिज्ञानकथने
 श्रीराधिकास्तोत्रं समाप्तम् ॥
 राधाकान्तः, पुं, (राधायाः कान्तः ।) श्रीलक्ष्मः ।
 यथा,—
 “गोलोके द्विभुजः लक्ष्मी राधाकान्तःसनातनः ।
 गोपाङ्गनादिभिर्युक्तो द्विभुजेर्गोपपार्श्वेः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसूक्तं १० अध्यायः ॥
 राधातनयः, पुं, (राधायाः कृतपत्न्याः तनयः ।
 तथा पालितत्वात् तथात्वम् ।) कर्कः । इति
 हेमचन्द्रे कर्कपर्याये राधासुतशब्ददर्शनात् ॥
 राधाभेदी, [नृ] पुं, (राधां धन्विचिचभेदं भिन्-
 नतीति । भिद् + ध्विनिः ।) अर्जुनः । इति भूरि-
 प्रयोगः ॥
 राधावैधी, [नृ] पुं, (राधां धन्विचिचवशिष्यं
 विधातीति । विध् + ध्विनिः ।) अर्जुनः । यथा,
 “राधावैधी किरौत्येकिल्लेखः श्वेतद्वयो नरः ।
 इहज्जो गुडाकेशः सुभद्रेशः कपिलजः ।
 वीभक्तुः कर्कणितस्य गाक्षीर्वागाक्षिर्वाधनुः ॥”
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०३ ॥
 राधासुतः, पुं, (राधायाः कृतपत्न्याः सुतः ।)
 कर्कः । यथा,—
 “वेदिना याज्ञसेनी च कर्कश्चम्याधिपोऽङ्गराट् ।
 राधासुतोऽर्कतनयः कालपृष्ठसु तद्वधुः ॥”
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०५ ॥
 (यथा, महाभारते । ८ । ५६ । ३ ।
 “पश्य चेनं समायुक्तं रथं कर्कस्य पाक्षव ।
 श्वेतवाजिसमायुक्तं युक्तं राधासुतेन च ॥”)
 राधेयः, पुं, (राधाया अपत्यमिति । राधा +
 “स्त्रीभ्यो ङक् ॥” ४ । १ । १२० । इति ङक् ।)
 कर्कः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । १३४ । ११ ।
 “कृतपुत्रस्तु राधेयो गुरुं द्यौमन्याकदा ॥”)
 राधेयः, त्रि, (रथ्यतेऽनेनेति । रम् + घञ् ।) वास्तु-
 कम् । कुष्ठम् । इति मेदिनी । मे, २६ ॥ तमाल-
 पत्रम् । इति राजनिघण्टुः ॥ (नैशं तमः ।
 यथा, अथर्ववेदे । १० । ३ । ३ ।
 “सुप्रकृतेर्षु भिरधिर्वितिष्ठन्
 इशद्विवेचैरभिराममस्यात् ॥”
 “रामं लक्ष्मणं शार्वरं तमः अभ्यस्त्यात्वायं
 होमकावे अभिभूय तिष्ठति ॥” इति तद्वाच्ये
 सायकः ॥)
 रामः, त्रि, (रमते इति । रम् + ञः । रन्वतेऽनेनेति ।
 रम् + घञ् वा ।) मनोहः । (यथा, इहत्-
 संहितायाम् । १६ । ५ ।
 “नावः प्रभूतपयसो नयनाभिरामा
 रामा रतेरविरतं रमयन्ति रामान् ॥”)
 विवः । अक्षितः । इति मेदिनी । मे, २७ ॥

रामः

रामः, पुं, (रमते इति । रम क्रौडायाम् +
 “अक्षितकसन्तोभ्यो ङः ।” ३ । १ । १४० ।
 इति ङः ।) परशुरामः च तु विकीरंशः
 जमदग्निमुनेः पुत्रत्वेन चैतायुमाशावतीकं
 एकविंशतिवारान् पृथिवीं निःक्षिपामश्च-
 रोत् । (अथै एव समन्तपञ्चके पञ्च क्षत्रिय-
 श्लोचितइदं विधाय पितृन् सन्तर्पयामास ।
 यदुक्तं महाभारते । १ । २ । २—११ ।
 सौतिरवाच ।
 “शुश्रूषं मम भो विप्रा ज्वतश्च कथाः शुभाः ।
 समन्तपञ्चकाख्यं श्रोतुमर्हस्यु वतामाः ॥
 चैतायुपरयोः सम्यौ रामः शुश्रूषतां वरः ।
 अक्षतं पार्थिवं चक्षं अचानामवेचोदितः ॥
 स सर्वं चक्षसत्वायं स्ववीर्येणानजदुतिः ।
 समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् इदाम् ॥
 स तेषु रधिरामःसु इदेषु क्रोधमर्षितः ।
 पितृन् सन्तर्पयामास रधिरैरेतैः नः श्रुतम् ॥
 अथर्षीकादयोऽभ्येत्य पितरो राममब्रुवन् ।
 राम राम महाभाग प्रीताः कस्तव भागवं ॥
 अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण तव प्रभो ।
 वरं वक्षीम्य भद्रन्ते यमिच्छसि महादुते ॥
 राम उवाच ।
 यदि मे पितरः प्रीता यद्वदुयास्तता मयि ।
 यच्च रीर्षाभिभूतेन चक्षसत्वादितं मया ॥
 अतश्च पापान्मुञ्च्येऽहमेव मे प्रार्थितो वरः ।
 इदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विमुक्ताः ॥
 एवं भविष्यतीत्येवं पितरस्तमथाब्रुवन् ।
 तं चमस्विति निधिविधुस्ततः स विरराम च ।
 तेषां समीपे यौ देवो इदानीं रधिराम्वाम् ॥
 समन्तपञ्चकमिति पुण्यं तत् परिकीर्तितम् ॥”
 अस्यान्याद्विवरणं परशुरामशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ७)
 राधवः । श्रीरामचन्द्रः स च पूर्वजन्मरूपः
 अयोध्याधिपतिदशरथराजतनयत्वेन चैतायुग-
 शेषे रावणादिवधार्थमवतीर्थः । बलदेवः । स
 तु अनन्तदेवो विकीरंशः यदुवंशीयवसुदेव-
 पुत्रत्वेन हापरयुगान्ते कंसादिवधार्थमवतीर्थः ।
 (यथा, भागवते । १ । ११ । १० ।
 “निशम्य प्रेष्ठमायाक्तं वासुदेवो महामवाः ।
 अक्षरुचोपसेनश्च रामश्चाद्भुतविक्रमः ॥”)
 चयो रामा यथा,—
 “अघोरश्चैव वाचश्च महाकाजौ प्रकीर्तितौ ।
 भागवो राधवो गोपक्षयो रामाः प्रकीर्तितौ ॥”
 इति वृद्धिपुराणम् ॥ ७ ॥
 वरुचः । चोटकः । पशुभेदः । इति मेदिनी ।
 मे, २६ ॥ (रम् + भावे घञ् । इतिः । यथा,
 भागवते । ७ । ६ । १४ ।
 “सर्वं तापत्रयदुःखितात्मा
 निन्दितेन सङ्कटुन्वरामः ॥”
 “सङ्कटुन्मे रामो रतिवन्धुः” इति तत्र
 श्रीधरस्वामी ।) रामशब्दश्च क्षुण्णतिर्वचा,—
 “राशब्दो विन्धवचनो महापौरुषवाचकः ।
 पित्रानामोचरो यो हि तेन रामः प्रकीर्तितः ॥

रामः

रमते रमसां वाहं तत्र रामं विदुर्धवाः ।
 रमासां रमसखानं रामं रामविदो विदुः ।
 रा रिति जख्योवचनो मखापीचरवाचकः ।
 जख्योपतिं मतिं रामं प्रवदन्ति मनोविचः ।
 नासां सख्यं रिसानां करये यत् पर्लं जमेत् ।
 नत् वलं जभते वूनं रामोचारवमाचतः ।”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मवैवर्ते ११० अध्यायः ।
 (तथा च अध्यायसमाप्तौ १ । १ । ४४ ।
 “सकृन् रमसो सुनयो विद्याया ज्ञानविभवे ।
 तं गुहः प्राह रामेति रमसाद्राम इत्यपि ।”
 एतत्तुल्यतराचसवधृत्तान्तं विचार्य यदुक्तं
 रामासुकेन तदाह । “अथ युद्धदिवसगणनायां
 कतकतीर्थी । पूर्वं सुवेलादीहृत्तने ।
 ‘ततोऽसमममत् सख्यः सख्याया प्रतिरङ्गितः ।
 पूर्वचन्द्रप्रदीप्ता च क्षपा समतिवर्तते ।’
 इत्युक्तेच्छिवं चतुर्दशीपूर्वमाभ्यन्तरदिति
 खरम् । ततः कृष्णप्रतिपदि युद्धारम्भस्तस्या-
 मेव राक्षो नागपाशवन्तद्विभोक्षी । द्विती-
 याया धूम्राक्षवधः । तृतीयायां पञ्चदशस्य ।
 चतुर्थ्यामकम्पनस्य । पञ्चम्यां प्रहस्तस्य ।
 षष्ठ्यां रावणवधः । सप्तम्यां कुम्भकर्ण-
 वधः । अष्टम्यामतिक्रायादेः । नवम्यामिन्द्र-
 जितो ब्रह्माङ्गप्रयोगः । दशम्यां दिवा
 निज्जम्भवधः । तत्राश्वी मकराक्षवधः । एका-
 दश्यादिवयोदश्यान्तदिनत्रयेण रत्नजिह्वः ।
 चतुर्दश्यां मूलवधः । अमायां रावणयुद्धा-
 रम्भसङ्घाविति पञ्चदशदिनानि सर्वे युद्ध-
 मिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । केयं कृष्णप्रतिपत्
 मासकृष्णस्य वा चैत्रकृष्णस्य वा । नाद्यः चैत्रे
 पुष्यान्तर्द्वयोध्यातो वनं प्रति रामस्य प्रस्थान-
 मिति खरमयोध्याकाळे । चैत्रे पुष्यस्य मुकु-
 पक्ष एव तत्रापि नवम्यादिदिनत्रये एवेति
 खरमेव ज्योतिषादौ । तत्र वनमीरिक्तात्वाद-
 भिक्रियायोम्या दशम्येव तु पूर्णत्वादयोम्या ।
 एवञ्च चैत्रमुकुदश्यां प्रस्थानम् । तत्र माघ-
 कृष्णामायां युद्धसमाप्तौ तदुत्तरपञ्चम्यां भर-
 ङ्गाणाश्रमगमनम् ।
 ‘पूर्वं चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां जज्ञन्नायजः ।
 भरङ्गाणाश्रमं प्राप्य ववन्दे नियतो सुनिम् ।’
 इति ब्रह्मसायनात् । तत्र न च चतुर्दशवर्ष-
 समाप्तिरिति भ्रमवतः प्रतिज्ञादानिः । पूर्णं
 चतुर्दशे वर्षे इत्युक्तेरसङ्गतम् । युद्धोत्तरं
 तावत्कालं जज्ञानामवस्थानस्यालाभाच्च । चैत्र-
 शुक्लपञ्चम्यां तत्रागमनेऽपि पञ्चदिनान्यन्तैवेति
 तद्वानिखरवस्यैव । तदुत्तरद्वितीयदिने एवायो-
 ध्याप्रवेशश्च जाभात् । अमान्तमानेन चैत्रक-
 ष्योत्तरपञ्चम्यां तदाश्रमगतावपि चतुर्दशवर्षतो
 बहुदिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षसमाप्तिदिनेऽयोध्या-
 नागमे “मया प्राणा देया” इति भरतप्रतिज्ञा-
 दानिः । वा च प्रतिज्ञा विचक्रेते रामसन्निधा-
 निवबोधाकाशानि खरम् । एतेन चैत्रकृष्ण-
 प्रतिपदि युद्धारम्भस्तुक्रप्रतिपदि रावणवधेऽह

रामः

इति तीर्थोक्त्येवमन्तस्त्वन्तोऽपि परास्तः ।
 पूर्वमान्तमानेन तिथिवहदादशमासेऽर्धमकने
 पञ्चदिनां न्यूनत्वात् । अमान्तमानेन चैत्र-
 कृष्णपञ्चमे बहुदिनाधिक्यम् । सावनमानेन
 वदुत्तरादिप्रता दिनेऽर्धमकने तु तिथिवहवर्षात्
 तत्र बहुदिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षात्वात्तुरशी-
 त्वहोरात्रहृत्ता बहुदिनान्यन्तैव । किञ्च महा-
 भारते युधिष्ठिरवचसासौ अयोदशवर्षमिति
 किञ्चित्कालादस्मादेव तीर्षां प्राकश्ये दुष्योधनेन
 तदशमाप्तौ एषां प्राकश्येन पुनस्तावत्पर्यन्तं
 पुनरेतेवैनवासः कर्तव्यो भविष्यतीति भीष्मं
 प्रबुक्ते भीष्मवाक्यं विराटपस्येति ।
 ‘पञ्चमे पञ्चमे वर्षे ह्यौ मासावुपजायतः ।
 एवामप्यधिका मासाः पञ्च च द्वादशक्षपाः ।
 अयोदश्यां वर्षाकामिति मे धीयते मतिः ।
 सर्वं यथावचरितं यदरेभिः प्रतिश्रुतम् ।
 एवमेतदुभवं ज्ञात्वा ततो वीभत्सुरागतः ।
 सर्वं चैव महात्मानः सर्वं धर्माद्यैकोविदाः ।
 येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्भर्त्सपराधुयुः ।’
 इति । एवञ्चैतदशवहदारनिबहुदादशमासेरेव
 वधेगणना । अधिकमासगणना चोचितैव ।
 एवञ्चाधिकमासगणनायां धर्माज्ञानौ न्यायत्वे
 च स्थिते कस्माद्रामस्तानुपेक्षेत । भरतो वा
 तान्न गणयेत् । एवञ्चामान्तमानेन चतुर्दशी-
 याभिनलक्ष्ये । पूर्वमान्तमानेन कार्तिककृष्णे
 षष्ठ्यां तत्त्वमाप्तिरित्यायुषित । अन्यथा चैत्र-
 शुक्लदशम्यामारम्भस्य वनवासस्य षष्ठ्यां चतु-
 र्दशवर्षसमाप्तिर्न कथमप्युपपद्यते । तद्व्यज्जे तु
 एकादशदिनान्यन्तवर्षां मासानां चतुर्दशवर्षेण
 उहावुपपद्यत एव सा । तस्मान् द्वादशसमाप्तु-
 त्तरं अयोदशे किञ्चिद्गतौ अरय्यकाञ्चोक्ता-
 स्मद्रीत्या पालगुनादृष्यां रावणकृतधीताप-
 हारः । ततश्चतुर्दशे किञ्चिद्गतौ रामस्य
 जज्ञासमीपगमनम् । वर्षते दशमो मासो ह्यौ
 तु शेषौ प्रवृज्जेति धीतोक्तिः सावनमानेन
 खरदशदिनतः कालगणनाया । तत्र पूर्णचैत्र-
 प्रदीप्ता चेति रामोक्ता पौषशुक्लचतुर्दश्यां पूर्णि-
 माया वा विज्जुटशिखरप्राप्तौ रामस्य । किञ्च
 हनूमतो जज्ञाप्रवेशोत्तरं सीतादर्शनकाळे
 हिमयपायेन च शीतरश्मिरभ्युत्थितो नेक-
 सहस्ररश्मिरिति वाक्येन ह्यौ मासौ रक्षितयौ
 मे योऽवधिस्ते मया जत इति रावणवाक्येन
 मार्गशुक्लदशम्युत्तरं हनूमतो जज्ञाप्रवेशो दिन-
 द्यान्तरे अभ्यते इति निरूपितं सुन्दरकाळे ।
 ततो मार्गशुक्लदश्यां रावणप्रस्थानस्यान्वोक्त-
 त्वेन पौषपूर्णिमात्वेवोचितं तस्यामिदिनस्य ।
 ततो दशपञ्चदिनानि सेनानिवेशदूतप्रेषणादिना
 गतानि । ततो युद्धारम्भस्तत्र तदारभ्य भाद्र-
 भावबोभवामान्तं जज्ञापुराद् बहिः सेनयोः
 सकुलं युद्धम् । ततो बहुरात्रसवधेयं भीता
 रावणा जज्ञा प्रविष्टा इति तद्दिनेऽवहारः ।
 तदुत्तरप्रतिपदि राधाविभ्रविभृत्तदशवन्

रामः

रन्वादि । अतएव शरदश्वयुज्येऽवशंशकाले
 सीतावाक्यम् । तीर्षां वागरमयोभ्यं आतरौ
 गोपदे ज्ञतापिति । अनेन बहुदिनयुद्धे बहुदुः
 रात्रसेषु क्षयितेषु यथपकतिपक्षेऽप्येवमवा-
 श्रिते सन्धे तयोः शरदश्वयुज्ये इति अभ्यते । तथा
 अयं ते सुमहान् कालः प्रधानस्य महावसेति
 कुम्भकर्णस्य रावणोक्ता साम्यततप्रमायाः
 वल्लः साधिकत्वप्रतीतेरप्येवमेवोचितम् । निरु-
 पितश्चेत् प्राक् । सेतुवत्यादिरुत्तान्तं त्वं न
 जानीषे इति कुम्भकर्णस्य रावणोक्ता पूर्व-
 मन्वकरकोत्तरं मध्ये वागरमयोभ्यं प्रतीतेः ।
 किञ्च । शरदश्वयुज्ये न कृष्णप्रतिपत् । तस्याः
 पूर्वमोत्तरत्वेन सम्पूर्णाशौ चन्द्रवत्तथा तस्मि-
 त्तमधि रावणे रत्नायुक्तेरवज्ञात्वापत्तरतः वा
 मुक्तप्रतिपदाया । एवञ्चामान्तपञ्चम्यां युद्ध-
 मित्यस्यान्वन्मवज्ञात्वापतिः । यत्तु अमासायेव
 रावणवध इति तत्तु न युक्तम् । इत्युक्तेऽधी-
 तरम् ।
 ‘अभ्युत्थानं त्वमद्येव कृष्णपञ्चचतुर्दशीम् ।
 जत्वा गीर्षाकावावासां विजयाव बलेहृतः ।’
 इति रावणस्युक्ति सुपार्श्वोक्ता । चतुर्दश्यां
 रावणप्रेषितवधोत्तरममायां निर्गतरावण्येन
 रामणक्षययोर्द्वे राक्षो जन्मस्य शक्ति-
 चातोत्तरं रावणजज्ञाप्रवेशस्योक्ततया तनो
 जन्मस्यचिकित्सीतोत्तरं पुना रामरावणयुद्धस्य
 वात्मोक्तिरेव अष्टसुक्ततया तदवसम्भवात् ।
 किञ्च । आदित्यदुर्दश्यादिना प्रेष्य जप्तेदं
 परं हर्षमवाप्तवानित्यनेन सख्यदर्शनोत्तरं
 जपस्योक्ततया रावणमरणोत्तरं खिरप्रभ-
 चाभ्यभवद्विवाकर इत्युक्ता दिवा तद्वधप्रतीक्षा
 च चिरकालयुद्धोत्तरं जन्मस्य शक्तिघातस्य
 तदशमोघधीपस्येतागणनस्य चोक्तविनामाराशौ
 शक्तिघातप्रतीक्षा रणावकाशपगमस्य प्रतीक्षा
 च तद्विरोधान् । तथा पाशे ।
 ‘ततो जज्ञे महायुद्धं सकुलं कपिरक्षसाम् ।
 मध्याङ्गे प्रथमं युद्धं प्रारब्धं प्रतिपद्यभूत् ॥’
 प्रतिपदि मुक्तप्रतिपदोत्तरं । उक्तयुक्तिः ।
 ‘ततो निशि समागम्य मायावी शक्रजिद्व बली ।
 बवन् नागपाशेक्षी राधवी च हरित्रिजान् ॥’
 ततः चिरकालसकुलयुद्धोत्तरम् । अन्यथा तस्यां
 निशीथेव वदेत् । अन्ये द्वितीयेऽह्नि षष्ठ्यामिति
 चोक्ता दारुणे तमसीति रामायणोक्ता च
 भाद्रभादयोभयमांशोत्तरप्रतिपद्येतिदिति बोध्यम् ।
 ‘वेनतियक्षदाभ्येव तानि चास्त्रायमोचयत् ।
 द्वितीयेऽह्नि धूम्रासं हनमान्निजजान वै ॥
 तृतीयेऽह्नि वचददं खड्गाश्चिच्छेद चाङ्गदः ॥
 जघान हनमान् भूयश्चतुर्थेऽह्न्यकम्पनम् ॥ ११० ॥
 पञ्चमं पञ्चमीतिथ्यां गौतमिच्छेदहर्षिणः ॥
 रावणः परिभूतोऽभूत् षष्ठ्यां रामेव धन्विना ॥
 अथ कृष्णरः खिन्नः कुम्भकर्णं वधोदरम् ।
 श्रेष्ठतरुवातावधावकाशेरेवीक्षयत् ।
 अथान तं कुम्भकर्णं रामः सप्तमवारं ॥’

रामः

इदं बोधनं दिनद्वयेन । तं बोधितं कुम्भकर्मम् ।
 सप्तमवाचरे बोधनोत्तरं सप्तमवाचरे रत्नचर्यः ।
 यत् तु बोधनं वदतां राक्षी सप्तम्यात्प्रेतद्वय इति
 तन्न । तदुत्थापने उक्तस्यातिप्रयासस्य रात्रि-
 भात्रेयासम्भवात् । रात्रिमन्दिरगमनकाले
 कर्मप्रभया रात्रिमन्दिरस्थातिभास्वरत्नचर्य-
 नेन मन्नादिना सप्तम्यां युद्धासम्भवात् । इत्
 जितो दिनत्रयेण वधोऽस्य यामपटकेनेत्यसा-
 वृत्तत्वात् । एवञ्च भाद्रपूर्णिमाघामेतद्वयः ।
 'जघान लक्ष्मणोऽन्येदुरतिक्रान्तं दशस्यजम् ।
 वधस्याद्येषु रित्रारिर्षसास्त्रेण शूपा कपीन् ॥
 हनूमता समानीतो महावधमहीधरः ।
 तस्यानिलक्ष्मणवशात् सर्व एते सत्स्थिताः ॥
 अन्येदुः कपिराटकुम्भं जिज्जुम्भं वायुजोऽवधीत् ।
 तस्मां निशि रघुशेखो जघान मकरेणयम् ॥
 मायासीतावधश्चक्रे शक्रजिद्रक्ष्मर्हणि ।
 तेन स्त्रियोऽभवद्भाम आश्रयो लक्ष्मणेन चः ।
 त्रयोदशदि सौमित्रिज्जिदिनं योधयन् वली ॥
 जघान शक्रजेतारं रामध्यानेन हेतुना ॥
 अन्येदुः अन्येदु दिवसेषु । अजातिक्रायग्रहणं
 चिष्टिरोदेवानकनरान्तकमहोदरमहापाशो-
 पलक्षयम् । लक्ष्मणग्रहणमङ्गदहनमनोरुप-
 लक्षयम् । एवं यद्भिर्दिनेः यस्यां वधः ।
 पूर्वं क्रमेणैव तदधीतेः । अन्येदुः सप्तम्याम् ।
 प्रसृतानयनमदस्याम् । अन्येदुःनवम्याम् । तस्यां
 निशि नवमीरात्रौ तदन्ते मायासीतावधः ।
 ततो दशमीचतुर्थयाममारभ्य त्रयोदशीचतुर्थ-
 यामपर्यन्तमिन्द्रजिद्वधः ।
 'ततोऽवधीकूलवल्गुत्तुर्दृशां रघुहृहः ।
 दृष्टेऽथ निर्ययौ राजा योद्धुं रामेण संयुगे ॥
 चतुरङ्गवर्षेः साहं मन्त्रिभर्हशकम्बरः ।
 हृत्चामरसंयुक्तः सर्वाभरणभूषितः ॥
 महारथगतो हारादुत्तरात्त्रियेयौ बहिः ।
 आगतो रक्षसां राजा जङ्गलो देवकयटकः ॥
 योद्धुं रघुवरेणेति शुश्रुवे कलहध्वनिः ।
 तत्र युद्धं समभवद्गनराणाञ्च रक्षसाम् ॥
 रामरावणयोश्चैव तथा सौमित्रिणा सह ॥
 शक्तिश्चैप संक्रुद्धः सोऽशुनं प्रति रावणः ।
 वक्षसा धारयामास सौमित्रिणां विपन्नताम् ॥
 तथा स बाष्पमानः सन् पपात धरणीतले ॥
 हनूमता जीवितोऽभूदोषध्यानयनात् पुनः ।
 ततः क्रुद्धो महातेजा राघवो राक्षसान्तकः ॥
 जघान राक्षसान् सर्वान् शूरेः कालान्तको-
 पमैः ।
 भवात् प्रदुग्धव रथे जङ्गां प्रति निश्राचरः ॥
 जगन्नाममवं पश्यन्निर्द्वेदात् सख्यं विप्रत् ।
 विज्जुभिर्जां ततः प्रायः होमश्चक्रे जगोषया ॥
 अंसितं वानरेणैस्सदभिशारात्सकं रिपोः ।
 पुनस्तथाय पौलस्त्यो रामेण सह योधितुम् ॥
 दिवं स्मरन्सवावृष्ट राक्षसेर्निर्ययौ बहिः ।
 इदं निर्गमनमाभिनयमुक्तप्रतिपदि ।
 'ततः प्रतमको दिवः' रथं हर्षवर्षयुतम् ।

रामः

रावणाय खड्गतेन प्रेषयामास भक्तिमान् ॥
 तन्तु मातलिनानीतमावृष्ट रक्षततमम् ।
 क्षयमानः सुरगणैर्युधि तेन रक्षसा ॥
 ततो युद्धमभूद्वोरं रामराघवयोर्मैहत् ।
 सप्ताङ्गिकमहोरारं प्रख्याञ्जेरतिभीषणैरिति ।
 ततो मातलिरयागमनदिनोत्तरम् । एवञ्च
 नवम्यां तद्वधः । तदुक्तं कालिकापुराणे ।
 'रामस्यानुग्रहायं वै रावणस्य वधाय च ।
 राजावैव महादेवी जङ्गला बोधिता पुरा ॥
 ततस्तु जलनिद्रा सा नन्द्यायामाश्रितेऽसिते ।
 जगाम नगरीं जङ्गां यथासीतावधः पुरा ॥
 आगत इति शेषः । इदञ्चागमनं राजान्ते
 तदेव मातलिरयागमनम् ।
 'तत्र गत्वा महादेवी तदा तौ रामलक्ष्मणौ ।
 युद्धेन योजयामास क्षयमन्तर्हतात्मिका ॥
 राक्षसानां वानराणां जग्ध्वा सा मांसश्रीणि-
 तम् ।
 रामरावणयोर्बुद्धं सप्ताहं सा लयोजयत् ॥
 यतीति सप्तमे रात्रे नवम्यां रावणं ततः ।
 रामेण चातयामास महामाया जगन्मयी ॥
 बावन्तयोः स्वयं देवो युद्धकेलितुदेवत ।
 तावत्तु अष्टरात्राणि समैर्देवैः सुपूजिता ॥
 निहतै रावणे वीरै नवम्यां सकलेः सुरैः ।
 विशेषपूर्णां दर्गायाश्चक्रे लोकापितामहः ॥
 सकलैः सुरैरित्यस्य सञ्ज्ञेति शेषः ।
 'रामरावणवाणैस्तु युद्धावेष्य भीतिदम् ।
 ततोऽयायान् जङ्गायाः पूर्वात्तरदिशि स्थितम् ॥
 स्वातिनक्षत्रयुक्तायां भीतं सुरजनं महत् ।
 शान्त्यर्थं वारयामास देवेन्द्रो वचनहरेः ॥
 शान्त्यर्थं भयशान्त्यर्थम् ।
 'ततस्तु अवधे नाथ दृष्ट्यां चक्रिका मुमाम् ।
 विखण्य चक्रे शान्त्यर्थं बलनीराजनं हरिः ॥
 रिपुजनितभयशान्त्यर्थमिच्छार्थः ।
 'नीराजितवल्गुः शक्रक्षत्र रामं सकलक्षयम् ।
 सन्नाथ्य प्रययौ स्वर्गं सह देवेः शचीपतिः ॥
 इति वृत्तं पुरा कल्पे मनोः स्थायम्भवेऽन्तरे ।
 पुरा कल्पे यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथैव तु ॥
 प्रवर्तते स्वयं देवो देवानां नाशनाय वै ।
 स्थायम्भुवमन्वन्तररूपे पुरा कल्पे रत्नचर्यः ।
 प्रतिकल्पं प्रतिमन्वन्तरमिच्छार्थः । जलहवसामा-
 न्येन तत्रापि कल्पव्यवहारात् ।
 'प्रतिकल्पं भवेद्भामो रावणस्यापि राक्षसः ।
 तथैव जायते युद्धं तथैव जिदृशागमः ॥
 एवं रामसहस्राणि रावणानां तथैव च ।
 भवितवापि भूतानि तेषु देवी प्रवर्तते ॥
 तां पूजन्ति सुराः सर्वे बलं वीराजवन्ति च ।
 तथैव च नराः सर्वे कुर्याः पूर्णां यथाविधि ॥
 बलनीराजनं राजा कुम्भाद् बलविद्वहये ॥ इति ।
 इयञ्च जङ्गबोधिता महादेवी अथौ प्रविष्टा
 कीर्तेय भगवच्छक्तिरूपेति प्रतिभाति । अतएव
 जङ्गवैवर्ते प्रथमेऽंशविभागे । प्रतिकल्पं विष्णो-
 चरितं कीदृशमिति नारदप्रश्ने जङ्गवाक्यम् ।

रामः

'स एव भगवान्मूर्धं प्रतिमन्वन्तरं तुने' ।।
 वधाय दृष्टेऽनां भूमिमारुहतां शुचि ॥
 कलिङ्गापरयोः सन्धौ भविष्यति न संशयः ।
 प्रतिकल्पं त्वमेव भविष्यति न संशयः ॥ इति ।
 सङ्गसन्धौ रामोऽपि भविता जङ्गलो दिवे
 इति जङ्गवैवर्ते प्रथमविभागश्चैव दायां प्रति
 जङ्गवाक्ये । दिने इति आतावेकवचनम् ।
 दिनेऽप्यित्यर्थः । पूर्वं प्रतिमन्वन्तरमित्युक्तेः ।
 प्रतिचतुर्विंशं रामाद्यवतार इति तु न उक्तम् ।
 चतुर्विंशतितमचतुर्विंशं रामावतारस्यारा-
 विंशतितमचतुर्विंशं जङ्गावतारस्य चरिवर्षे पुरा-
 ज्ञानरे च प्रविष्टत्वादिति इत् । अविषेष्ट-
 रामायकमिति प्रविष्टयत्येव ।
 'रामः पञ्चदशे वर्षे वक्रवर्णमपि मैथिलीम् ।
 उपयेमे त्वयोध्यायां द्वादशव्याधुवाच सः ॥
 सप्तविंशतमे वर्षे वनवासमकलयन्तु ।
 अष्टादश तु वर्षाणि वीतायास्तु तदाभवन् ॥
 निराचतुदकाहारचतुर्धेऽङ्गु चलाशनः ।
 पञ्चमे पिण्डकूटे तु रामो वासमकारयत् ॥
 अथ त्रयोदशे वर्षे पञ्चवर्षां महामनाः ।
 रामो विरूपधामास घोरां सूर्येण्यस्तां वने ॥
 ततो माये सितारुह्यां सुहूर्ते हृन्वसंश्रमे ।
 राघवाभ्यां विना वीतां जङ्गार दृशकम्बरः ॥
 माये युक्तचतुर्दशामिति पाठान्तरम् ।
 'मार्गयुक्तदशम्यान् वसन्तीं रावणानये ।
 सन्धातिर्दृशमे मासे आचख्यौ वानरेषु ताम् ॥
 एकादश्यां महेन्द्राग्रान् पुनूवे प्रतयोजनम् ।
 तद्वाञ्छिषेवे धीताया दृशन् चि हनूमतः ॥
 द्वादश्यां शिंशपादेषु हनूमान् पर्यवस्थितः ।
 तस्यां निश्रायां वीतायां विश्वासाजापसत्-
 कथाः ॥
 अजादिभिष्णयोदश्यां ततो युद्धमवर्तत ।
 वधो ह्यजङ्गमारुह्य वगविश्वंवनं तथा ॥
 जङ्गाश्लेषे चतुर्दश्यां बहः शक्रजिता कपिः ।
 वज्रिणा पुच्छवृत्तेन जङ्गाया दहनं तथा ॥
 पौर्णमासीं महेंद्राग्रौ पुनरागमनं कथेः ।
 मार्गासितप्रतिपदः पञ्चभिः पथि वासरेः ॥
 पुनरागम्य वष्टेऽङ्गु ध्वस्तं मधुवनञ्च तेः ।
 सप्तम्यां प्रथमिज्ञानदानं शुद्धिनिवेदनम् ॥
 अष्टम्युत्तरपल्लवगुण्यां सुहूर्ते विजयाभिधि ।
 मध्यं प्राप्ते सहस्रांशौ प्रख्याकं राघवस्य तु ।
 वासरे सप्तमेऽम्भोषौ स्वध्यावारनिषेधनम् ॥
 षोडशुक्तप्रतिपदकृतौया यावदम्भुः ।
 उपस्थानं ससेनस्य राघवस्य बभूव ह ॥
 विभीषणचतुर्धां वै रामेण सह सङ्गतः ।
 वस्तुदतरवापाय पञ्चम्यां मन्त्र उन्नमः ॥
 प्राथोपवेशनश्चक्रे रामो दिनचतुष्टयम् ।
 चतुदशरकाभञ्जं तेषुपायप्रकीर्तनम् ॥
 वीतोर्दृशन्वामारुह्ययोदश्यां समापनम् ।
 चतुर्दश्यां सुषेवापे रामः सेन्यं न्वेषयत् ॥
 पौर्णमास्यां द्वितीयायां निदिनेः सेन्यतादवम् ॥
 ततोऽयाय दृशन्वन्तं ततो युद्धनिषेधने ॥

रामः

मुकवारदन्तोः सैन्यप्रतिरेकादशे दिने ।
 मासि विजया द्वादश्यां सैन्यसंख्या कृता तु वै ।
 चारुविजय ज्योतिषानु चाराचारोपबन्धनम् ।
 अयोदश्यायमां यावत्तद्वायां दिवसेष्वभिः ॥
 रावणः सैन्यसंख्यानं रथायोत्साहनं तथा ।
 यथावचाङ्गदो दौर्घ्यं माघशुक्लादिवासरे ॥
 माघशुक्लद्वितीयादिदिनेः सप्तभिरेव तु ।
 रथसां वाजराज्याश्च युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥
 माघशुक्लनवम्यां च राधाविजयिता रथे ॥
 रामकल्पयोनोनां गपाशैस्त्र्यम्बो बभूव ह ॥
 नागपाशविभोक्षार्थं दशम्यां गच्छोऽभ्यगात् ।
 अत्रावहारः कथितो दशम्यादिदिनस्यम् ॥
 द्वादश्यामाङ्गनेयेन धूम्राक्षस्य वधः कृतः ।
 अयोदश्यां तेनेव निहतोऽकम्पनी रथे ॥
 माघशुक्लचतुर्दश्यां यावत् कृष्णादिवासरम् ।
 त्रिदिनेन प्रहस्यस्य नीलेन विहृतीऽवधः ॥
 माघाशितद्वितीयायाश्चतुर्थ्यान्त्रिभिदिनेः ।
 रामेव तुसुखे युद्धे रावणो द्रावितो रथात् ॥
 पञ्चम्याश्चष्टमी यावद्वापश्चैन प्रबोधितः ।
 कुम्भकर्णः सप्ततस्यो तावद्युद्धचतुर्दिनम् ॥
 कुम्भकर्णं दिनेः षड्भिर्नवम्यास्तु चतुर्दश्याम् ।
 रामेव निहतो युद्धे बहुवाजरभक्तकः ॥
 अमावास्यादिने शोकादवहारो बभूव ह ।
 फाल्गुनादिप्रतिपदश्चतुर्थ्यान्दिनेः कृतः ॥
 नरान्तकप्रभृतयो निहताः पञ्च राक्षसाः ।
 पञ्चम्याः सप्तमी यावदतिक्रायवधश्चाहात् ॥
 अष्टम्या द्वादश्यां यावत्त्रिहतीं दिनपञ्चकात् ।
 त्रिकुम्भकुम्भापूर्वम् मकराश्चतुर्दिनेः ॥
 फाल्गुनस्य द्वितीयायां कृष्णं प्रकृजिता

जितम् ।
 द्वितीयायास्तु सप्तम्यां हरयः पञ्चवासरान् ॥
 श्रीवृषभानयने अयाक्षदाधीदवहारकः ।
 तत्र अयोदश्यां यावदिनेः षड्भिस्तु प्रकृजितम् ॥
 कल्पयेन हनो युद्धे विजितोऽभिचरन् क्रमात् ॥
 चतुर्दश्यां दशम्योवरयदीक्षाविधिः क्रमात् ॥
 अमावास्यां ययौ वीरो युद्धाय दशकम्बरः ।
 चैत्रशुक्लप्रतिपदः पञ्चमी दिनपञ्चकेः ॥
 रावणस्य प्रधानानां युद्धतामभवत् त्रयः ।
 चैत्रशुक्लद्वितीयां यावत्तद्वापाश्चादिमारुहम् ॥
 चैत्रशुक्लनवम्यां चौमिचैः शक्तिभेदनम् ।
 श्रीकादिराजनेयेन कल्पयार्थसुपाकृतः ॥
 दशम्यामवहारोऽभूत्तानौ युद्धं हरण्योः ।
 एकादश्यां रामाय रथो मातलिसारथिः ॥
 अष्टादशदिने रामो वैरथे रावणं वधीत् ।
 द्वादश्याः शुक्लपक्षस्य यावत् कृष्णचतुर्दश्याम् ॥
 माघशुक्लद्वितीयायाश्चैत्रशुक्लचतुर्दश्याम् ।
 अष्टादशदिनं युद्धं मध्ये पञ्चदश्याहकम् ॥
 युद्धावहारः संयामस्त्रिसप्तदिनाभ्यभूत् ।
 संस्कारो रावणादीनाममावास्यादिनेऽभवत् ॥
 वैशाखाद्वितीयां रामः सुखं पुनरागतः ।
 अमिषिक्तो द्वितीयायां अहाराण्ये विभीषणः ॥
 सीताशुद्धिकृतीयायां देवीभ्यो वरकामनम् ।

१४८

रामः

वैशाखस्य चतुर्थांशु रामः पुष्यकमाश्रितः ॥
 पूर्वे चतुर्दश्यां वर्षे पञ्चम्यां माधवस्य तु ।
 भरद्वाजात्मनं रामः सवीतः पुनरागतम् ॥
 नन्दियामे तु वदतां वै भरतेन समाग्रम् ।
 सप्तम्यामभिविक्तोऽवावयोध्यायां रघूत्तमः ॥
 जानकी रामसहिता रावणस्य निवेशने ।
 मनुमानान् स्थिता पञ्चदश्यासरसंयुतेति ॥
 यत् सन्धिंश्चि अर्निश्चितप्रामाण्यम् । कालिका-
 पुराणादिविरोधात् । इदं कल्पान्तरविषयमिति
 न युक्तम् । तद्द्विरोधादेव । तस्मात् क्रियाविरोधि
 पुराणेषु उपसंहार एव न्यायः । शाखा-
 न्तरोक्ताङ्गोपसंहारवत् । यथा कुम्भकर्णवधो-
 ऽत्र रामेयोक्तो भारते कल्पयेन तादृशे विषये
 न तु कल्पभेदेन चवस्था । जन्मविषये एव तु
 हरिवंशोक्ता सेति बोध्यम् ॥ इति श्रीरामायण-
 तीलके लङ्काकाण्डे ११० सर्गः ॥) तस्य परि-
 पूर्णतमत्वं यथा,—
 “सर्वं चांग्रकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्
 स्वयम् ।
 परिपूर्णतमो रामो ब्रह्मशापात् खविक्षुतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १११ अध्यायः ॥
 अथ श्रीराममन्त्राः ।
 “अनन्तोऽप्यासनः सन्दर्भोऽं रामाय कृष्णतुः ।
 षड्चरोऽयमादिष्टो भवतां कामदो मनुः ॥”
 तस्य तारकब्रह्ममन्त्रो यथा,—
 “सर्वेषां राममन्त्रानां मन्तराजः षड्चरः ।
 तारकब्रह्म चेत्युक्तं तेन पूजा प्रशस्यते ॥”
 तन्मन्त्रश्च रां रामाय स्वाहा । इति रामा-
 चैनचन्द्रिकायाम् ४ पटलः ॥ अस्य पूजा-
 प्रयोगः । प्रातःकालादि वेद्यवोक्तपौठन्यासान्नं
 कर्म विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । शिरसि
 ॐ ब्रह्मणे नमः । सुखे गायत्रीं चन्दसे
 नमः । हृदि श्रीरामाय देवताये नमः । ततः
 कराङ्गन्यासौ । रां अङ्गुलाभ्यां नमः । रां
 तर्जनीभ्यां स्वाहा । कूं मध्यमाभ्यां षष्ट । रं
 अनामिकाभ्यां हुम् । रां कनिष्ठाभ्यां वीषट् ।
 रः करतलपट्टाभ्यां फट् । एवं हृदयादियु ।
 ततो मन्त्रन्यासः । ब्रह्मरक्ष्ये रां नमः । भूमध्ये
 रा नमः । हृदि मा नमः । नाभौ य नमः ।
 लिङ्गे न नमः । फट्दयोर्मै नमः । ततो भूर्ति-
 पञ्जरादिविधिं विधाय देवं ध्यायेत् ।
 “कालाम्बोधरकान्तिकान्तमनिघ्नं वीरासनाध्या-
 सिनं
 सुदां ज्ञानमयीं दधानमपरं हस्ताम्बुजं जाशुनि ।
 सीतां पार्श्वगतां सरोवहकरां विद्युत्प्रभां राघवं
 पद्मलं सुकृताङ्गादिविधवाक्योऽप्युज्ज्वलाङ्गं
 भजे ॥”
 एवं श्यावा मानवेः संपूज्य ब्रह्मस्थापनं
 कुर्यात् । ततः पौठपूर्णां विधाय वेद्य-
 वोक्तपौठशक्तीः पौठमनुश्च संपूज्य पुनर्ध्यात्वा
 वाचनादिपञ्चपुण्याङ्गलिदानपर्यन्तं विधाय-
 वरवपूजामारभेत् । यथा देववामपार्श्वे श्री

रामः

सीताये नमः । अथे ॐ शार्ङ्गाय नमः ।
 दक्षिणवामपार्श्वयोः ॐ श्रेष्ठो नमः । ॐ
 चापाय नमः तद्विधिः केशरेश चण्डारिकोऽपि
 मध्ये हृत्तु च रां हृदयाय नमः । रत्नादिवा
 षडङ्गानि पूजयेत् । ततो देवेषु पूर्वोदितेषु
 ॐ हनुमते नमः । ॐ सुयीषाय नमः । ॐ
 भरताय नमः । ॐ विभीषणाय नमः । ॐ
 कल्पवाय नमः । ॐ अङ्गदाय नमः । ॐ शत्रु-
 ह्नाय नमः । ॐ जाम्बवते नमः । इत्यादिषु
 ॐ हृदाय नमः । ॐ जयन्ताय नमः । ॐ
 विजयाय नमः । ॐ सुरादाय नमः । ॐ राहु-
 वधनाय नमः । ॐ अकोपाय नमः । ॐ धर्म-
 पालाय नमः । ॐ सुमन्त्राय नमः । तद्वि-
 रिन्नादीन् वषादीन् पूजयेत् । ततो धूपदि-
 विसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ॥ * ॥ अस्य
 पुराचर्यं षड्जन्मप्रदः । तथा च ।
 “अतुल्यं जपेन्नमं दशार्थं कर्मणः शुभैः ।
 जुहुयादेषैते बह्वी प्राणान् भोजयेत्ततः ॥”
 अयं मन्त्रः षड्विधः । तथा च ।
 “स्वकामशक्तिवाक्यज्योतिराशः पञ्चसंज्ञकः ।
 षड्चरः षड्विधः स्यात् चतुर्जगत्प्रदः ॥
 ब्रह्मा सम्बोहनः शक्तिर्देवतात्परिचर्यते ।
 अगस्त्यः श्रीशिवः प्रोक्तो सुनयोऽत्र क्रमादिभे ।
 अथवा कामबीजादेर्विचामिभो सुनिर्मोः ।
 हृन्दो गायत्रीसंज्ञश्च श्रीरामश्चैव देवता ॥
 ध्यानपूर्णादिकं सर्वं पूज्यं च समाचरेत् ॥”
 तथा ।
 “जानकीवल्लभं देवतां वदन्त्यां हुमादिकम् ।
 दशाक्षरोऽयं मन्त्रः स्याद्ब्रह्मस्तु ऋषिर्बिराट् ॥
 हृन्दस्तु देवता रामः सीतापाणिपरिचयः ।
 आद्यं बीजं द्वितः शक्तिः कामेनाङ्गक्रिया मता ॥
 शिरोललाटभ्रमध्यातुलकण्ठेषु हृद्यपि ।
 नाभ्युज्जानुपादेषु दशवर्णान् असेनयोः ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “अयोध्यानगरे चित्ररत्नसौवर्णमण्डपे ।
 मन्दारपुष्पैराबहविताने तोरणाश्रिते ॥
 सिंहासनसमासृष्टं पुष्यकोपरि राघवम् ।
 रत्नोभिर्हरिभिर्देवैर्दिव्यायानगतेः शुभैः ॥
 संक्षयमानं सुनिर्मगन्तव्यैः परिशीभितम् ।
 सीतालङ्कृतवामाङ्गं कल्पयिषोपशीभितम् ॥
 यमं प्रसन्नवदनं सर्वभरणभूषितम् ।
 ध्यायन्नेवं जपेन्नमं वर्ज्यं जन्मनन्दधोः ॥”
 अथत् सर्वं पूज्यत ॥ * ॥
 “बह्वर्तारययोगिनाटो जठरः केवल एव च ।
 इत्यने मन्तराजोऽयं सर्वभोऽप्यजगत्प्रदः ॥
 श्रीमाया मन्त्रेणैकेनैवाद्यात्मगतो मनुः ।
 चतुर्जगः स एव स्यात् षड्बर्णां वाञ्छितप्रदः ॥
 साहान्तो हूँ षड्बर्णां वा जमोऽन्तो वा
 भवेन्नरुः ॥”
 तथा ।
 “तारमायारमानङ्गवाक्यश्रीजेषु षड्विधः ।
 षड्चरो मन्तराजः स्यात् सर्वभोऽप्यजगत्प्रदः ॥

रामः

राज्यरक्षकभ्रमरानो चक्रोऽयं चतुरचरः ।
रामाय हृत्कण्ठः प्रोक्तो मन्त्रः पञ्चाक्षरः परः ।
पञ्चाक्षरमण्डितावर्णः प्रत्येकपूर्वको मयुः ।
ज्योतिषाकमन्त्रादिषु ताराद्यः स्यादनेकधा ।
तेन च राम । श्री राम । इत्यादि पञ्चाक्षरः ।
तथा ज्योतिषाकमन्त्रादीनामन्यतमदानेऽपि
पञ्चाक्षरः । तेन श्री राम । ऐ राम । क्री
राम इति ।

“वह्निष्यं शयनं विष्णोरहं चन्द्रविभूषितम् ।
एकाक्षरो मनुः प्रोक्तो मन्त्रराजः सुरहमः ।
ब्रह्मा मुनिः स्यादग्रायत्री ऋद्धो रामस्तु
देवता ॥”

एकाक्षरे तु द्वादशलक्षणपः पुराचरणम् ।
तथा च । भागुलक्षं जपेन्मन्त्रं इति वचनात्
अर्थात् षडक्षलक्षणप इति विशेषः । ध्यानपूर्वा-
दिकं षडक्षरवत् ॥ अथ श्रीरामचन्द्र-
प्रयोगः ।

“जातीप्रसूनेऽङ्गुल्यादिन्दिरावाप्रये नरः ।
जातीप्रसूनेऽङ्गुल्याचन्दनाम्नःसमुच्चितेः ।
राजवृद्धाय कमलैर्धनधान्यादिसम्पदः ।
नीलोत्पलानां ज्योतेन वप्रयेदखिलं जगत् ॥
विश्वप्रसूनेऽङ्गुल्यादिन्दिरावाप्रये नरः ।
दूर्वाज्योतेन दीर्घायुर्भवेन्मन्त्री निरामयः ॥
रक्तोत्पलकुताम्नो धनमाप्नोति वाञ्छितम् ।
मेधाकामेन होतव्यं पलाशकुसुमेऽम्बरेः ।
गजप्रमम्भः प्रपिबेत् कविर्भवति वल्लरान ।
तन्मिश्रिताम् भुञ्जीत महदारोग्यवह्णनम् ॥”

अथ श्रीरामचन्द्रस्तोत्रम् ।
श्रीहृन्मनुवाच ।
“तिरश्चामपि राजेति समवायं समीयुवाम् ।
यथा सुग्रीवसुखानां यस्तस्य नमाम्यहम् ॥
सहस्रैव प्रपन्नाय विशिष्टायैव यत् प्रियम् ।
विभीषणायाञ्जिते यस्तं वीरं नमाम्यहम् ॥
यो महान् पूजितो व्यापी महात्मः करुणा-
न्वितम् ।

सुतं जटायुना येन महाविष्णुं नमाम्यहम् ॥
तेजसाद्यापिता यस्य ज्वलन्ति ज्वलनादयः ।
प्रकाशते स्वतन्त्रो यस्तं ज्वलन्तं नमाम्यहम् ॥
सर्वतोमुखता येन लीलया दर्शिता रणे ।
राक्षसेश्वरयोधानां तं वन्दे सर्वतोमुखम् ॥
वृभावस्तु प्रपन्नानां हिनस्ति च यथा वृषु ।
सिंहः सत्त्विवीर्यं कृत्स्नं वृसिंहं नमाम्यहम् ॥
यस्माद्भिष्यति वाताकंज्वलनेन्द्राः सन्दहवः ।
भिर्यं धिनोति पापानां भौषणं तं नमाम्यहम् ॥
परस्य योग्यतापेक्षारहितो बिल्वमङ्गलम् ।
दशाक्षेव निजौदार्याद्युत्तं भद्रं नमाम्यहम् ॥
यो न्ह्युं निजदासानां मारयत्कखिवेददः ।
तत्रोद्दामतयो वज्रो न्ह्युं न्ह्युं नमाम्यहम् ॥
यस्यापप्रशप्रवतो भवेदुत्तमपूरुषवः ।
तमीष्टं सर्वदेवानां नमनीयं नमाम्यहम् ॥
आत्मभारं समुत्तिय द्वाक्षेव रघुं मम ।
भवेत्तं प्रहृष्टं रामं सर्वैर्तं सहजजन्मम् ॥

रामः

तिष्ठं श्रीरामभक्तस्य किङ्करा यमकिङ्कराः ।
शिवमय्यो दिशस्तस्य सितयस्तस्य दासिकाः ॥
इदं हृन्मता प्रोक्तं मन्त्रराजात्मकं क्षयम् ।
पठेदनुदिनं यस्तु स रामे भक्तिमान् भवेत् ॥”
इति हृन्मत्कल्पे मन्त्रराजात्मकं श्रीरामचन्द्र-
स्तोत्रं समाप्तम् ॥ अथ श्रीरामचन्द्रस्याष्टो-
त्तरशतकं नाम ।

वेदव्यास उवाच ।
“श्रेष्ठ गाङ्गिय वक्ष्यामि रामस्याद्भुतकर्मणः ।
नामाष्टशतकं पुण्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
नातः परतरं गुह्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥
केनासिप्रखरे रम्ये नानारत्नविचित्रिते ।
एकाग्रप्रयतो भूत्वा विष्णुमाराध्य भक्तितः ॥
उपविष्टस्ततो भोक्तुं पार्वतीं शङ्करोऽब्रवीत् ।
पार्वत्येहि मया साहं भोक्तुं सुवर्णवन्दिते ॥
तमाह पार्वती देवी जप्ता नाम सहस्रकम् ।
ततो भोक्ष्याम्यहं देव भुञ्ज्यतां भवता प्रभो ॥
ततस्तं पार्वतीं प्राह प्रहसन् परमेश्वरः ॥
धन्यासि हतपुण्यासि विष्णुभक्तासि पार्वती ।
दुर्लभा वैष्णवी भक्तिर्भागीधेयं विनेश्वरि ॥
रकारादीनि नामानि श्रेष्ठततो मम पार्वति ।
मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिश्चक्या ॥
रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।
इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥
राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरेमे ।
सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम वरानने ॥
रामेद्युक्ता महादेवि सुहृद् साहं मयाधुना ।
ततो रामेति नामोक्ता सह भुक्ता च पार्वती ॥
ततो भुक्ता महादेवो पतिना सह संस्थिता ।
पपच्छ श्रीमहादेवं प्रीतिप्रवणमनासा ॥
सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम त्वयोदितम् ।
तस्यान्वयापि नामानि सन्ति चेद्रावणद्वियः ।
कथ्यतां मम देवेश तत्र मे प्रीतिरुत्तमा ॥

श्रीशङ्कर उवाच ।
श्रेष्ठ नामानि वक्ष्यामि रामचन्द्रस्य पार्वती ।
लौकिका वैदिकाः श्रद्धा ये कंचित् सन्ति
पार्वति ॥
नामानि रामचन्द्रस्य सहस्रं तेषु चाधिकम् ।
तेषु चात्यन्तसुखं हि नाम्नामष्टोत्तरं श्रुतम् ॥
विष्णोरेकेकनामानि सर्ववेदाधिकं फलम् ।
तादृङ्नामसहस्रेषु रामनाम परं मतम् ॥
जपतः सर्ववेदाश्च सर्वमन्त्राश्च पार्वति ।
तस्मात् कोटिगुणं पुण्यं रामनाम्नैव लभ्यते ॥
अस्य श्रीरामनामाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रस्य इत्यर-
णविररुदुप हृन्दः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
चन्द्रप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः ।
श्रीरामो रामचन्द्रश्च रामभद्रश्च शाश्वतः ।
राजीवलोचनः श्रीमान् राजेन्द्रो रघुपुङ्गवः ॥
जानकीवल्लभो जैत्रो जितामित्रो जनार्दनः ।
विश्वामित्रप्रियो हान्तः शरण्याजानतनुपरः ॥
पालिप्रमथनो वासी सत्यवाक् सत्यविक्रमः ।
सत्यव्रतो व्रतफलः सदा हृद्भुमदासवः ॥

रामः

कौशलेयः खरभंवी विराधवधपण्डितः ।
विभीषणपरिचाता दशग्रीवश्रीरोचिः ॥
सप्ततानप्रभेता च हरकोटसखकनः ।
जामदग्न्यमहादर्पदमनस्ताडकानाकः ॥
वेदान्तसारोऽभेयात्मा भववेद्यश्च भिषङ्गः ।
दूषणत्रिशरोऽहन्ता त्रिभुर्निस्तगुणस्थो ॥
त्रिविक्रमविक्रमोकात्मा पुण्यचारिणकोपिनः ।
त्रिलोकैरक्षको धन्वी दक्षकारण्यपुण्यवत् ॥
अहल्यापावनश्चैव पिष्टभक्तोऽवरप्रदः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो जितलोभो जगत्पुङ्गवः ॥
अक्षवानरसंघातो चित्रकूटसमाश्रयः ।
जयन्तजागवरदः सुमित्रापुत्रसंघितः ॥
सर्वदेवाधिदेवश्च स्वतवानरजीवनः ।
मायामारीचहन्ता च महाभागो महासुखः ॥
सर्वदेवस्तुतः सौम्यो ब्रह्मण्यो मुनिर्घस्तुतः ।
महायोगी महोदारः सुग्रीवेश्वितराण्यदः ॥
सर्वपुण्याधिकफलस्तीर्थः सर्वानघनाशनः ।
आदिपुरुषो महापुरुषः परमः पुरुषस्तथा ॥
पुण्योदयो दयाधारः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
स्मितवक्रो मितभाषी पूर्णभाषी च राक्षसः ॥
अनन्तगुणगम्भीरो धीरोदात्तगुणोत्तरः ।
मायामानुषचारिणो महादेवाभिपूजितः ॥
सेतुञ्जन् जितवारीशः सर्वतोर्धमयो हरिः ।
श्यामाङ्गः सुन्दरः शूरः पीतवासा घनुर्हरः ॥
सर्वयज्ञाधिपो यज्ञो जराभरणवर्जितः ।
शिवलिङ्गप्रतिष्ठाता सर्वानघणवर्जितः ॥
परमात्मा परं ब्रह्म सच्चिदानन्दविग्रहः ।
परं ज्योतिः परं धाम पराकाष्ठा परात्परः ॥
परेशः पारगः पारः सर्ववेदात्मकः शिवः ॥
इत्येतद्रामभद्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं श्रुतम् ॥
गुह्याद्गुह्यतरं देवि तव प्रीत्या प्रकीर्तितम् ॥
यः पठेत् श्रेष्ठयादापि भक्तियुक्तं चैतसा ।
स सर्वैर्भुज्यते पापैः कल्पकोटिसमुद्रवैः ॥
जलानि स्थलतां यान्ति शत्रवो यान्ति मित्र-
ताम् ।
राजानो दासतां यान्ति वृद्धयो यान्ति सौख्य-
ताम् ॥
आयुर्कृत्वा च भूतानि श्रेष्ठं यान्ति चलाः स्त्रियः ।
अनुग्रहं यथा यान्ति शान्तिमायान्तिपदवाः ॥
पठतो भक्तिभावेन जनस्य गिरिसम्भवे ।
यः पठेत् परया भक्त्वा तस्य वश्यं जगत्प्रयम् ॥
यद्यत् कामयते चित्तं तत्तदाप्नोति कीर्तनात् ।
यः पठेद्रामचन्द्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं श्रुतम् ॥
अज्ञानेनापि कुर्वाणो न च पापैर्विजित्यते ।
पुण्यकालेषु सर्वेषु पठनात्तन्ममाप्रयात् ॥
सर्ववेदेषु तीर्थेषु दानेषु च तपःसु च ।
तन्फलं कोटिगुणितं क्षयवानेन लभ्यते ॥
पुण्यकालेषु सर्वेषु पठनात्तन्ममाप्रयात्कम् ।
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ॥
वेकृच्छे वासमाप्नोति दशपूर्वैर्दशापरैः ।
रामं दूर्वाएकप्रणामं पद्माक्षं पीतवाचसम् ॥
स्तुवन्ति नामभिर्देवैर्नै वै साचारिणो जराः ॥

रामाव रामभद्राव रामचन्द्राय वैषसे ।
 रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥
 रमं मन्मं महेशानि । जयमेव दिवागिणम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ॥
 रत्नितद्रामभद्रस्य माहात्म्यं वेदसम्मतम् ।
 कथितं तव गाङ्गेय पतञ्जलं वैष्णवोत्तमः ॥
 वन्दामहे महेशानं हरकोटखखनम् ।
 नामकोटद्वयानन्दचन्दनं रघुनन्दनम् ॥”
 इति पद्मपुराणे उमामहेश्वरसंवादे श्रीराम-
 चन्द्राष्टोत्तरशतनामस्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥
 (अथ विराट्शतिकाध्यायं यथा, अध्यात्मरामा-
 यणे । ३ । ६ । १०-५४ ।)

गन्धर्व उवाच ।

“सोतुसुखहते मेऽथ मनो रामातिसम्भ्रमात् ।
 त्वामनन्तमनाद्यत्नं मनोवाचामगोचरम् ॥
 स्रष्टुं ते रूपमथक्तं देहद्वयविलक्षणम् ।
 इत्युपमितरं सर्वं दृश्यं जडमनात्मकम् ॥
 तत्त्वथं त्वां विजानीयाद्यत्नितरं मनः प्रभो ।
 बुद्ध्यात्माभासयोरेकं जीव इत्यभिधीयते ॥
 बुद्ध्यादिसाक्षी ब्रह्मैव तस्मिन् निःस्त्रियेऽखिलम् ।
 आरोप्यतेऽज्ञानवशात्स्त्रिकारंऽखिलात्मनि ॥
 हिरण्यगर्भस्ते स्रष्टुं देहं स्थूलं विराट् सूक्ष्मम् ।
 भावनाविधयो राम स्रष्टुं ते ध्यात्वा मङ्गलम् ॥
 भूतं भयं भविष्यच्च धेनुं दृश्यते जगत् ।
 स्थूलेऽहोकोपे देहे ते महदादिराट् ॥
 सप्रभिरुत्तरगुणैर्वैराजो धारणाश्रयः ।
 त्वमेव सर्वकैवल्यं लोकास्तेऽवयवाः सृष्टाः ॥
 पातालं ते पादस्थूलं पाण्डिस्तव महातलम् ।
 रसातलं ते गुण्यौ तु तलातलमतीर्यते ॥
 जाशुनी सुतलं राम ! ऊरू ते वितलं तथा ।
 अतलञ्च मही राम ! जघनं नाभिगं नभः ॥
 उरःस्थूलं ते ज्योतीषि श्रीवा ते मह उच्यते ॥
 वदनं जनकोक्ते तपस्ते शङ्खदेशगम् ।
 सख्योको रघुश्रेष्ठ ! शौर्वेग्यास्ते सदा प्रभो ॥
 अन्नादयो लोकपाला वाहवस्ते दिशः सुती ।
 अग्निगौ नासिके राम वक्रं तेऽधिरदाहृतः ॥
 चक्षुस्ते सविता राम मनश्चन्द्र उदाहृतः ।
 भ्रूभङ्ग एव कालस्ते बुद्धिस्ते वाक्पतिर्भवेत् ॥
 यदोऽहङ्काररूपस्ते वाचश्चन्द्रांसि तेऽथय ।
 यमस्ते इन्द्रदेशस्थो नक्षत्राणि दिवालयः ॥
 हासो मोहकरी माया सृष्टिस्तेऽपाङ्गमोचणम् ।
 धर्मः पुरस्तेऽधर्मश्च पृष्ठभाग उदीरितः ॥
 निमिषोन्मेषश्चे रात्रिर्दिवा चैव रघूत्तम ! ।
 समुद्राः सप्त ते कुञ्चिर्नाथो नद्यस्तव प्रभो ॥
 रोमाञ्चि हृत्तौषधयो रेतो वृष्टिस्तव प्रभो ।
 महिमा ज्ञानशक्तिके एवं स्थूलं वपुस्तव ।
 यदस्मिन् स्थूलरूपे ते मनः सन्ध्यायंते नरेः ।
 अनायासेन सुक्तिः स्यादतोऽन्यत्रहि किञ्चन ॥
 अनोऽहं रामरूपं ते स्रष्टुमेवानुभावये ।
 यस्मिन् ध्याते प्रसरतः सरोमपुलको भवेत् ॥
 तदेव सुक्तिः स्यात्प्रम यदा ते स्थूलमावकः ।
 तदप्यासी तवैवाहमेतन्नूपं विचिन्तये ॥

धनुर्बाणधरं श्यामं जटाधरकलभूषितम् ।
 अपीकवचसं सीतां विचिन्तनं चलच्छकम् ॥
 इदमेव सदा मे स्थाव्यानसं रघुनन्दन ।
 सर्वज्ञः शङ्करः साक्षात् पार्यन्ता सहितः सदा ॥
 तद्रूपमेवं सततं ध्यायन्नास्ते रघूत्तम ।
 सुभ्रूवां सदा काश्यां तारकं ब्रह्मवाचकम् ॥
 राम रामेशुपदिशन् सदा सन्तुष्टमानसः ।
 अतस्त्वं जानकीनाथ परमात्मा सुनिश्चितः ॥
 सर्वं ते मायया च्छाव्यां न जानन्ति तत्त्वतः ।
 नमस्ते रामभद्राय वैषसे परमात्मने ॥
 अयोध्याधिपते तुभ्यं नमः सौमित्रसंघित ।
 चाहि चाहि जगन्नाथ मां माया नाशुणोतु ॥” (* *)

अथ श्रीरामकवचम् ।

“ध्यात्वा नीलोत्पलश्यामं रामं राजीवकोच-
 नम् ।
 जानकीलक्ष्मणोपेतं जटासुकुटमखिलम् ॥
 सासितुगधनुर्बाणधरं नक्षत्ररामकम् ।
 खलीलया जगन्नातुमाविर्भूतमजं विभुम् ॥
 रामरक्षां पठेत् प्राज्ञः पापघ्नी सर्वकाम-
 दाम् ॥”

अथ श्रीरामचन्द्रकवचस्य बुधकौशिककवि-
 गायत्री च्छन्दः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
 चन्द्रप्रौढर्थं जपे विनियोगः ।

ॐ शिरो मे राघवः पातु भालं दशरथा-
 त्तमः ।

कौशलेयो हृषी पातु विद्यामित्रप्रियः शुनी ॥
 प्राणं पातु मखत्राता सुखं सौमित्रवत्सलः ॥
 जिह्वां विद्यानिधिः पातु कण्ठी भरतवन्दितः ॥
 स्कन्धौ दिद्यायुधः पातु सुभौ भयेशकाम्बुकः ॥
 करौ सीतलपतिः पातु हृदयं जामदग्नितः ॥
 वक्षः पातु कवचादिः स्तनी गौर्बाणवन्दितः ॥
 पार्श्वौ कुलपतिः पातु कुक्षिमिच्छाकुलन्दनः ॥
 मध्यं पातु खरखंभो नाभिं जाम्बवदाश्रयः ॥
 गुह्यं जितेन्द्रियः पातु पृष्ठं पातु रघुदहः ॥
 सुग्रीवेशः कटिं पातु शक्रपिनी हनुमत्प्रसुः ॥
 ऊरू रघूत्तमः पातु रक्षः कुलविनाशकृत् ॥
 जानुनी सेतुकृत् पातु जङ्घे दशमुखान्तकः ॥
 पादौ विभीषणश्रीदः पातु रामोऽखिलं वपुः ॥
 यनां रामवलोपतां रक्षां यः सुलली पठेत् ॥
 स चिरायुः सुखी पुत्री विजयी विनयी भवेत् ॥
 पातालभूतलयोमचारिणश्चकारिणः ॥
 न द्रुमपि शक्तास्ते रक्षितं रामनामभिः ॥
 रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा स्मरन् ।
 नरो न लिप्यते पापैर्भूक्तिं सुक्तिञ्च विन्दति ॥
 जगज्जैत्रेकमन्त्रेण रामनाम्नाभिरक्षितम् ।
 यः करे धारयेत्तस्य करस्थाः सर्वसिद्धयः ॥
 भूर्जपत्रे लिप्तां विद्यां गन्धचन्दनचर्चिताम् ।
 हवा वै धारयेद्यस्तु सीऽभीष्टं फलमाप्नुयात् ॥
 रत्ने राजकुले द्युते नितं तस्य जयो भवेत् ।
 काकवन्धा च यो नारी स्तनापन्ना च या
 भवेत् ॥

वक्षपत्वा जीवत्तुवा वा भवेत्तत्र संशयः ॥
 वक्षपत्नरनामेदं यो रामकवचं पठेत् ॥
 अथाहताज्ञः सर्वत्र जभते जयमङ्गलम् ॥
 आदिष्टवान् यथा स्मरे रामरक्षामिमां

हरिः ।

तथा लिखितवान् प्रातः प्रबुद्धो बुधकौशिकः ॥
 धन्विनीं बह्वनिष्ठीं काकपक्षधरीं शुभौ ।
 वीरौ मां पथि रक्षितां ताशुभौ रामलक्ष्मणौ ॥
 तरुणौ रूपसम्पन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ।
 पुष्करौकविशालाक्षौ चौरलक्ष्याजनाम्बरौ ॥
 फलमूलाश्रनी दान्तां तापसौ ब्रह्मचारिणौ ।
 पुत्री दशरथस्येतां आतरी रामलक्ष्मणौ ॥
 शरण्यां सर्वसत्त्वानां श्रेष्ठौ सर्वधनुश्रताम् ।
 रक्षःकुलनिहन्तारौ जायेतां नो रघूत्तमौ ॥

आतसव्यधनुवाविभुसुश्रा-
 वक्षयासुगनिवङ्गसङ्गिणौ ।

रक्षणाय मम रामलक्ष्मणा-
 वयतः पथि सदैव गच्छताम् ॥

सन्नद्धः कवचो खड्गी चापवाणधरो युवा ।
 यच्छम्भनोरथसासानामः पातु चलच्छकः ॥
 अयतस्तु वृसिंहो मे पृष्ठतो गरुडध्वजः ।
 पार्श्वयोस्तु धनुश्रन्तो सशरौ रामलक्ष्मणौ ॥
 रामो दाशरथिः शूरो लक्ष्मणाशुचरो बली ।
 काकुत्स्थः पुरुषः पूषः कौशलेयो रघूत्तमः ॥
 वेदान्तवेद्यो यज्ञेशः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
 जानकीवल्लभः श्रीमानप्रमेयपराक्रमः ॥
 आपदाभयहन्तारं दानारं सर्वसम्पदाम् ।
 गुणाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्य-
 हम् ॥

दक्षिणे लक्ष्मणो धन्वी वामतो जानकी शुभा ।
 पुरतो भावतियस्य तं नमामि रघूत्तमम् ॥
 एतानि मम नामानि मङ्गलानि यः सदा स्मरेत् ॥
 अन्धमेधायुतं पुण्यं स प्राप्नोति न संशयः ॥”

इति पद्मपुराणे वक्षपत्नरनामाख्यं श्रीराम-
 कवचम् । इति तन्त्रसारः ॥

रामकरी, श्री, रामकर्णी रागिणी । इति हला-
 युधः । (कश्चित् रामकरीत्यपि पाठः । यथा,
 सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये ।

अथ रामकरी ।

“पङ्कजग्रहांशकन्यासा पूर्णां रामकरीं मता ।
 स्रष्टुं ना प्रथमा हिया करणे सा प्रयुज्यते ॥
 रिध्वत्तायवा प्रोक्ता केचित् पञ्चमवर्जिता ।
 त्रिविधा सा समुद्रिटा सम्पुर्णा धाह्वौडवा ॥”
 अस्या ध्यानम् ।

“हेमप्रमा भासुरभूषणा च
 नीलं निचोलं वपुषा वक्ष्णो ।
 कान्तं समीपे कमनीयकण्ठा
 मानोज्ञता रामकरी मतेयम् ॥”
 उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स । सम्पूर्णं ।

अथवा

स ग म प नि स । जीववा ।

रामठं

अथवा
 व रि म म ध नि स। वाङ्म।
 इति रामकिरी ।)
 अथ अथत् विवरत् रागशब्दे द्रष्टव्यम् ।
 रामकपूर्वकः, पुं, (रामो रमणीयः कपूर्वः ।
 ततः स्वार्थे संज्ञार्था वा कन् ।) स्वामखात-
 ङ्कम् । यथा,—
 “सौमन्विकश्च सौमन्वं रामकपूर्वके दृष्टे ।”
 इति शब्दरत्नावली ।
 रामगिरिः, पुं, (रामाभिर्मो गिरिः । रामो
 रमणीयो गिरिर्वा ।) पर्वतविशेषः । चित्र-
 झूटपर्वतः । इति कश्चित् । यथा,—
 “कश्चित् कान्ताविरहगुणव्या स्वाधिकारप्रमत्तः
 प्रापिनास्तं गमितमहिमा वधंभोज्येन भर्तुः ।
 यत्तु चक्रे जनकतनयाख्यानपुरयोदकेषु
 क्षिप्रच्छायातवतु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ।”
 इति मेघदूतः । १२ ।
 रामचन्द्रः, पुं, (रामचन्द्र इवाङ्गादकत्वात् ।)
 श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली । (लक्ष्मण-
 भद्रसुतः स्वामखातः कविश्रेष्ठः । स तु
 अयोध्यानगरे वैराग्यशुद्धाराधयोपेतं सटीकं
 रसिकरत्नं नाम काव्यं प्रकीर्तवान् । तस्यादि-
 मश्लोकौ यथा,—
 “शुभारम्भेऽम्भे महितमतिचिन्मिं कृतघ्नं
 मखिलम्भे रम्भे चण्डकुकुम्भं परिगतम् ।
 अनालम्भे लम्भे पथि पद्विलम्भेऽभिनसुखं
 तमालम्भे स्तम्भेरमवदनमम्भेऽभिनसुखम् ।”
 एतद्वीकान्तमश्लोकौ यथा,—
 “शुद्धारवैराग्यघ्नं सपञ्च-
 विश्लेषोऽध्यानगरे यधत् ।
 अम्भे विधुद्धारव्याजचन्द्रे
 श्रीरामचन्द्रोऽपि च तस्य-टीकाम् ।
 श्रीरामचन्द्रकविना काव्यमिदं अरविं विरति-
 नीजतया ।
 रसिकानामपि रतये शुद्धारार्थोऽपि संयुज्जीतो-
 ङ्कम् ।”
 एतत्तु कविप्रकीर्तानि रोमावलीशतकप्रभृतौ न्य-
 न्यान्वपि काव्यानि दृश्यन्ते ।)
 रामचन्द्रहृदयकः, पुं, (रामं मनोहृतं हृदयति ।
 हृदि + क्युः । स्वार्थे कन् ।) मदनवृत्तः । इति
 भावप्रकाशः । कश्चित् पुस्तके रामाच्छन्दनकः
 इति च पाठः । (गुणादयोऽस्य मदनशब्दे
 विज्ञेयाः ।)
 रामजननी, स्त्री, (रामस्य जननी ।) बलदेव-
 माता । यथा,—
 “रोहिणी रामजननी रोहिणिवत् बलप्रदः ।”
 इति शब्दरत्नावली ।
 कौशल्या । रेखका च ।
 रामठं, स्त्री, (रम्यतेऽनेनेति । रम + “रमेठं” इति ।)
 उवा० १ । १०३ । इति अठः दृष्टिच भ्रातोः ।)
 हिङ्गु । इत्यमरः । १ । १०३ । (यथा, सुश्रुते ।
 ५ । १ ।)

“तत्र नखाङ्गने कुठं रामठं नकदं मधु ।
 कुथान् शिरीषरजनीचन्द्रेण प्रवेपनम् ।”)
 रामठः, पुं, (रम् + अठः । दृष्टिच ।) अङ्गोठ-
 वृत्तः । इति रत्नमाला । (जनपदविशेषः ।
 यथा, दृष्टव्यं चिन्तायाम् । १० । ५ ।
 “रौद्रस्य पारतरामठतेजिकरजकचौरात् ।”
 तद्देशवासिनश्च । यथा, महाभारते । १ । २ । १२ ।
 “रामठान् चारङ्गुलाश्च प्रतीच्याश्चैव ये शृपाः ।
 तान् सर्वाङ्गान् सवपे चक्रे प्रासगादेव पाञ्चवः ।”)
 रामठी, स्त्री, (रामठ + क्त्वा ङीष् ।) नाङ्गी-
 हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ।
 रामणः, पुं, गिरिनिम्बः । तिङ्करः । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 रामणीयकं, त्रि, रमणीयम् । इत्यमरटीका ।
 (यथा, महाभारते । १ । २६ । ८ ।
 “रामणीयकमागच्छन्नाचा सह भुजङ्गमाः ।”
 रामणीयकं रमणीयं द्वीपमिति शेषः ।
 स्त्री, रमणीयस्य भावः कर्म वा । रमणीय +
 “योपघाद्गुणपोत्तमाङ्गु ।” ५ । १ । १३२ ।
 इति वृत् । रमणीयत्वम् । यथा, किराते ।
 १ । ३६ ।
 “पुरोपनीतं वृष । रामणीयकं
 दिवातिश्रेष्ठिय यदेतदन्धत्वा ।
 तद्वत् ते चम्पफलाश्रिनः परं
 परैति काश्यं यशसा समं वपुः ।”)
 रामनवमी, स्त्री, (रामा मनोहरा तवणीव ।)
 तवणीपुण्यम् । इति राजनिर्घण्टः । सेउती
 इति भाषा ।
 रामदूतः, पुं, (रामस्य दूतः ।) हनुमान् । इति
 शब्दरत्नावली ।
 रामदूती, स्त्री, (रामस्य दूतीव । विष्णुप्रियत्वात् ।)
 तुलसीविशेषः । तत्पण्यायः । पञ्चपुष्पी २
 विशल्या ३ नागदन्तिका ४ काञ्चली ५ स्वप्न-
 पत्नी ६ भरण्याङ्गा ७ फणिज्जन्तिका ८ । इति
 शब्दचक्रिका ।
 रामनवमी, स्त्री, (रामस्य जन्मतिथिरूपा नवमी ।
 मध्यपदलोपिकर्मधारयः ।) चैत्रशुक्लनवमी । सा
 च श्रीरामचन्द्रस्य जन्मतिथिः । यथा,—
 “अगस्त्यसंहितायाम् ।
 ‘चैत्रे मासि नवम्यान्व जातो रामः स्वयं
 हरिः ।
 पुनर्वसुसंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ।
 पुनर्वसुसंयोगः सख्योऽपि यदि लभ्यते ।
 चैत्रशुक्लनवम्यान्व सा तिथिः सर्वकामदा ।
 श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिदुर्गस्यहाधिका ।
 तस्मिन् दिने महापुण्ये रामसुदृष्ट्य भक्तितः ।
 यत्किञ्चित् क्रियते कस्मै तद्भवत्ययकारकम् ।
 उपोषणं जागरणं पिबदुग्दिष्ट्य तर्पणम् ।
 तस्मिन् दिने तु कर्मणं ब्रह्मप्राप्तिसभीपुत्रभिः ।
 चैत्रपर्वं चात्रपरम् ।
 ‘मेषं पूजितं ब्रह्मं कस्मै च कर्कटाङ्के ।
 चाविदावीत् सकलवा कौशल्यायां परःपुमान् ।’

रामन

अत्र मेघस्यैवै चान्नचैत्रस्यैव बलवान् तिथि-
 ल्यत्वात् । तथा ।
 ‘तस्मिन् दिने महापुण्ये रामसुदृष्ट्य भक्तितः ।
 जयदेकान्त आसीनो यावत् खाद्दृष्टमौदिनम् ।
 तेनेव स्वान् पुरश्चर्या दृष्ट्या भोजयेद्विद्वान् ।
 भक्त्यभोज्यैश्चुविधेभङ्गा दद्यात् दक्षिणाम् ।
 कृतज्ञस्यो भवेत्तत्र सद्यो रामः प्रसीदति ।’
 तथा ।
 ‘चैत्रशुक्ला तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।
 सेव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ।
 नवमी चाष्टमीविहा त्वाण्यां विष्णुपरायणैः ।
 उपोषणं नवम्यान्व दृष्ट्यामेव पारकम् ।’
 एतदचनद्वयं कालमाधवीयेऽपि । किन्तु महा-
 पुण्या इत्यत्र महापत्तेति पाठः । शुद्धेति-
 श्रवणात् सर्वत्र शुद्धायाश्चादरो न विहाया-
 मिति । अतएवाष्टमीविहा नवमी सनचचापि
 नोपोष्या । इति माधवाचार्यः । सेव तादृशैव
 नतु विहा । यदा तु परदिने एकादश्यां दृष्टमी
 पारययोग्या तदा दृष्टमीयुक्ता नवम्बुपोष्या ।
 वैष्णवे विष्णुपरायणैरिति श्रवणात् । अत्रैक्येषु
 अष्टमीविह्वेव यास्या । यदा तु पूर्वदिने अष्टमी-
 विहा नवमी परत्र दृष्टमीयुता नवमी एका-
 दशीदिने च न पारययोग्या दृष्टमी तदा
 नचयोगयोग्योऽप्यष्टमीविह्वेव यास्या । परदिने
 दृष्ट्यामेव पारकमिति नियमात् । तथा च
 रामार्धचन्द्रिकायाम् ।
 ‘दृष्ट्यादियु दृष्टिश्चेत् त्वाण्या विह्वेव वैष्णवैः ।
 तदर्थेयान् सर्वेषां व्रतं तत्रैव निश्चितम् ।
 दृष्ट्यामेवदृष्ट्येन दृष्टमी नैव कर्तव्येत् ।
 निश्चितैव विचारेण नवमीव्रतमाचरेत् ।’
 इति कारिकाभ्यामगस्त्यसंहितायाख्यानम् ।
 वस्तुतस्तु दृष्टमीपारकसत्त्वे सर्वैरेवाष्टमीविहा
 नोपोष्या । विष्णुपरायणैरिति तु विष्णुपरायण-
 त्वेन भवितव्यमित्युपदेशपरं न तु कर्तव्यविश-
 यम् । अगस्त्येनावैष्णवस्य विह्वोपवासानुप-
 देशात् । कर्तृभेदे विधिद्वयकल्पनापत्तेश्च । अत-
 एव माधवाचार्येण सामान्यत एव विहा
 निविहा । अगस्त्यसंहितायामस्य विहात्वमाह ।
 ‘प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विन्दुधौः ।
 उपोषणं न कुर्वते कुम्भीपाकेषु पथ्यते ।
 यस्तु रामनवम्यान्व सुदृक्ते मोहादिन्प्रधीः ।
 कुम्भीपाकेषु घोरेषु पथ्यते नात्र संशयः ।’
 अत्र मर्त्य इत्युपादानात् नरमात्रस्याधिकारः ।
 एवम् ।
 ‘कुम्भीप्राप्तनवम्यां य उपोषणमतिक्रम्यतः ।
 मातुर्गर्भमवाप्नोति नैव रामो भवेत् स्वयम् ।
 तस्मात् सर्वतामना सर्वे ज्ञत्वेव नवमीव्रतम् ।
 सुखम् पातकैः सर्वैर्यान्ति ब्रह्म सनीतनम् ।’
 इति पञ्चकौर्त्तनं प्रागुक्तसंयोगदृष्टव्यत्वात्प्रात्
 विह्वम् । अगस्त्यसंहितायाम् ।
 ‘प्राज्यामश्रितायाश्च तुलसीदण्डकक्षिता ।
 पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटिकोटिगुणाधिका ।’

रामन

तत्राहुतानं चमत्कृतं विवातः संश्लिष्य विवृणोति ।
कृतप्रोतः खानादिः ।

‘उपोष्य नवमीश्वर्ये यामेवदसु राघव ।
तेन प्रीतो भव संभो संवारात्ताहि मां हरि ।’
इति निवेद्य ॥

‘कोमलाङ्गं विशाखासमिन्मनीषमप्रभम् ।
इतिवांशे दशरथं पुत्रावेच्छतत्परम् ।
पृथलो जन्मस्यं देवं सच्छ्रमं कनकप्रभम् ।
पार्थे भरतश्चभुञ्जी ताजहन्कराडुभौ ।
अपि स्यं हनमन्तं रामाहुयुक्ताङ्गुलम् ।’
इत्यं ध्यात्वा श्रीरामं पूजयेत् । ज्ञानमन्तस्तु ।
‘इन्द्रोऽपि च यमश्चैव नैर्ऋती वरयोऽनिलः ।
जुवेर ईशो नञ्जाहिर्दिकपालाः क्षापयन्तु ते ।’
अहिरननः । कौशल्यां पूजयेत् । मन्तस्तु ।
‘रामस्य जवनी चाधि राममयमिदं जगत् ।
अतस्मां पूजयिष्यामि लोकमातर्नमोऽस्तु ते ।’
तथा ।

‘नमो दशरथायेति पूजयेत् पितरं ततः ।
ततोऽनुप्राप्य देवेशं परिवारान् समर्पयेत् ।
पूर्ववटकोककोकेशु हृदयादीनि च क्रमात् ॥’
हृदयादीनि यथा । रीं हृदयाय नमः । रीं
शिरसे नमः । रीं शिखायै वषट् । रीं कव-
चाय हुम् । रीं नेत्राभ्यां वीषट् । रीं अस्त्राय
षट् । तथा, —

‘हनमन्तं ससुग्रीवं भरतं वविभीषणम् ।
अप्यन्नाङ्गदशरुद्रं जाम्बवन्तं दनादिषु ॥
धूम्रं जयमूर्तं विजयं सुराहं राघवहृदयम् ।
अकोपं धूम्रपालाख्यं सुमन्त्रं दन्तमध्यतः ।
दनाये लोकपालां च तदस्त्राणि तदग्रतः ॥’
लोकपाला इन्द्रादयो दश । तदस्त्राणि वज्र-
शक्तिदण्डखड्गगणाशुक्रशरदाशूलपद्मचक्राणि ।
मध्याङ्गे जम्भ भावयेत् ।

‘उचस्यै यद्वपचके सुरगुरौ सेन्धौ नवम्यां
तिथौ

अथे ककटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूषणि ।
निर्दम्भं निखिलाः पलाशसमिधो मध्याद-

योधारि-
राविभूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं मङ्गः ।

पलाशा राक्षसाः ।

‘मन्वेवं वाद्येहाद्यानर्थं द्याजगन्ततेः ।

‘पलपुष्यामुषंपूर्वं यद्हीत्वा शक्यतमम् ।

अश्रीकरजकुसुमेयुक्तं तुलसीदलेः ॥’

मन्तस्तु ।

‘दशाननवधापायं धर्मसंस्थापनाय च ।

दानवानां विनाशाय देवानां निघनाय च ।

परिचायाय साधुना रामो जातः स्वयं हरिः ।

यद्वाचार्थं मया दत्तं आहृभिः संहितो मम ।

पुत्राङ्गुलिं पुनर्देवायामि यामेवतन्वितः ।

पूजयेद्दिविधिवद्गत्वा दिवाराचं नयेद्दुधः ॥’
तदर्थं संक्षेपः । शुद्धायां नचचयुक्तायां
विवाहाभावः । विद्यायाम् यज्ञादश्रीदिने
दशमी पारवयोन्वा न वैतु तदा नक्षत्रयोमा-

रामस

योगेऽपि अहमीविहावाम् । पारवयोन्वा वैतु
तदा अहमीविहां क्त्वा परेऽहनि उपवाचः ॥’
इति तिष्ठादितत्त्वम् ॥

रामपूजः, पुं. (रामो रमणीयः पूजः ।) गुणा-
विशेषः । तत्पर्यायः । कामीनः २ सुविपूजः ३
सुरेष्टः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रामबाबः, पुं. (रामस्य बाब इव सपत्न्यात् ।)
औषधविशेषः । यथा । रसेन्द्रचिन्तामबी ।

“पारदास्ततजवङ्गगन्धकं
भाग्युग्ममरिचैश्च मिश्रितम् ।
तत्र चातिपलकमङ्गुलं भागिकं
तित्तिलीपलकसेन मर्हितम् ॥
वङ्गमान्द्यदशवङ्गनाश्रुणो
रामबाब इति विश्रुतो रघुः ।
संयज्यहृद्वीकुम्भकञ्जैक-
मामवातखरदूषणं जयेत् ॥
दीयते तु चयकाशुमानतः
सद्य एव अठराचिदीपनः ।
रोचकः कफकुजान्तकारकः
चासकासवमिज्जुनाशनः ॥”

पाराभागः १ विषभागः १ जवङ्गभागः १
गन्धकभागः १ मरिचभागः २ जायफलभागः २ ।

रामबाबो रसोऽनौके । इति भावप्रकाशः ॥
(शरद्वचमिदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राम-
शरद्वच ॥)

रामभद्रः, पुं. (राम एव भद्रो मङ्गलजनकत्वात् ।)
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथा-
चरितुसागरे ॥ ३४ । २३६ ।

“लोकेश सर्वदा रक्षस्तुप्रवादेन किं पुरा ।
रामभद्रैश्च शुद्धापि त्वाक्ता देवी न जानकी ॥”

रामलवणं, स्त्री. (रामं रमणीयं लवणम् ।)
श्याम्भरिलवणम् । तत्पर्यायः । रोमकम् २
पाश्चात्याकरसम्भवम् ३ । इति रत्नमाला ॥

रामलवणं, स्त्री. (रामं रमणीयं लवणम् ।)
त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रामस्य लवणम् ।)
रामप्रिये, स्त्री ॥

रामवीणा, स्त्री. (रामा रमणीया वीणा ।)
वीणाविशेषः । यथा, शब्दरत्नावली ॥
“कुञ्जी च कच्छपीवीणा वीणा तुम्बुवरारदी ।
सारस्वती केलिकला रामवीणा बलाञ्जिता ॥”

रामशरः, पुं. (रामस्य शर इव ।) शरद्वचमिदः ।
तत्पर्यायः । रामकाण्डः २ रामबाबः ३
रामेशुः ४ अपर्णदण्डः ५ दीर्घः ६ सुप्रियः ७ ।
तस्य मूलगुणाः । ईषदुष्यत्वम् । वृषिप्रदत्वम् ।
रसे अम्लत्वम् । कषायत्वम् । पित्तकारित्वम् ।
कषवातनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(रामचन्द्रस्य बाबोऽपि ।)

रामश्रीतजा, स्त्री, आरामश्रीतजा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रामसखा, पुं. (रामस्य सखा । “राजाचःसखि-
भ्यदृच् ॥ ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) सुधीयः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रामाय

रामसेवकः, पुं, भूषिणः । (यस्य पर्यायो वचा, —
“किराततिलः किरातः कटुतिलः किरातकः ।
काण्डतिलो नाथतिलो भूषिणो रामसेवकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमेभागे ।)
कटुपलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रामा, स्त्री. (रमते रमयतीति वा । रम +
ञ्जकारित्वात् ङः । टाप् । रमतेऽनयेति ।
करञ्चि सन् वा ।) उत्कण्ठस्त्रीविशेषः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ४ । गीतकलाभी रमते रामा ।
इति भरतः ॥ (यथा, भागवते ॥ ३ । २३ । ४३ ।
“विभक्त्य नदधात्मानं मानवीं सुरतीतुस्तुतान् ।
रामां निरमयन् रेमे वषंयुगान् सुहृत्तवत् ॥”)
योवा । (यथा, रघुः । ५ । ४६ ।

“ स षिञ्जवत्सुहृतसुखमूढं
मध्याक्षपर्यन्तरयं सखिन ।
रामापरिचाञ्चविहस्योद्यं
सेनानिवेशं तुस्तुलं चकार ॥”)

रिङ्गु । नदी । इति मेदिनी । रिङ्गुलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ अतकण्ठकारी । यज्ञकथा ।
आरामश्रीतजा । अशोकः । गोरीचना । इति
राजनिर्घण्टः ॥ बाला । गौरिकम् । इति शब्द-
चक्रिका ॥

रामायणं, स्त्री. (रामस्य चरितान्वितं अथयं
शास्त्रम् ।) रामेय रावणवधकाव्यम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्र शतकोटिसंख्याकम् । यथा ।
स्वाम्ने पातालखण्डे अयोध्यामाहात्म्ये तत्र ज-
तीयांशमवबोधनप्रस्तावे ।

“शापोक्त्वा हृदि सन्तप्तं प्राचितसमकल्पवम् ।
प्रोवाच वचनं ब्रह्मा तत्रागत्य सुखतुलतः ॥
न निषादः स वै रामो न्यगयाचर्तुमागतः ।
तस्य संवर्णनैवै सुश्रीक्यस्यं भविष्यसि ॥
इत्युक्त्वा तं जगामाशु ब्रह्मलोकं संनाशनः ।
ततः संवर्णयामास राघवं गन्धकीटिभिः ॥”

कोटिभिः शतकोटिभिः । चरितं रघुनाथस्य
शतकोटिप्रवृत्तरमित्यन्वयोक्तेः । तत्र संपूर्णं
ब्रह्मलोकं इत्येतिहम् ॥ इह तु कुशलभोपदिष्टा
चतुर्विंशतिसाहस्रीत्यलम् । इति रामायण-
टीकायां नागोनीभट्टः ॥ * ॥ तथा च ।

“प्राप्रान्यस्य रामस्य वाञ्छीकिर्भगवान् ऋषिः ।
चकार चरितं कृतुं विचित्रपदमर्धवत् ॥
चतुर्विंशत्यहसाखि श्लोकानासुक्तवान् ऋषिः ।
तथा सर्गशतान् पञ्च षट् काण्डानि तथोत्तरम् ॥
इति रामायणे वाञ्छीकीये वाककाण्डे ३ सर्गः ॥
संक्षेपरामचरितं यथा, —

“रामायणमयो वस्यं श्रुतं पापविनाशनम् ।
विष्णुनाथजो ब्रह्मा मरीचिसत्सुतः सुतः ॥
मरीचैः कश्यपसकात् परसकात् मनुः सुतः ॥
मनोरिचाङ्गवर्णोऽभूदंशे राजा रघुः सुतः ॥
रघोरजसतो जातो राजा दशरथो वकी ।
तस्य पुत्रास्तु चमारो महावज्रपराक्रमाः ॥
कौशल्यायामभूतामो भरतः कैकयीसुतः ।
सुतो जम्बवश्चभुञ्जी सुमित्रायां बभूवुः ॥

रामो भक्तः पितृमृतुर्विन्वाभिवादाप्रवान् ।
 अन्वयार्थं यतो यत्नीं तादृकां प्रजयान् ह ।
 विन्वाभिवादा यच्च तु सुवाहुं न्यवधोदनी ।
 जनकस्य मृतुं गत्वा उपयेमेऽथ जानकीम् ॥
 उर्मिकां जल्पको वीरो भरतो माण्डवीं सुताम् ।
 शत्रुघ्नो वै कीर्तिमतीं कुशध्वजसुते च वै ॥
 पित्रादिभिरयोध्यायां गत्वा रामादयः स्थिताः ।
 युधाजितं मातुलञ्च शत्रुघ्नभरतौ गतौ ॥
 गतबोर्नृपवयस्यैव राण्यं दातुं वसुदातम् ।
 रामाय च्येडपुत्राय कैकेया प्रार्थितं तदा ।
 चतुर्दशसमा वासो वने रामस्य वाञ्छितः ॥
 रामः पित्रादिभिर्युक्तं जल्पयन् च सीतया ।
 राज्यञ्च लब्धवत्तुल्यं प्रह्वयैरपुरं गतः ।
 रथं त्वाहा प्रयागञ्च चित्रकूटं गिरिं गतः ॥
 रामस्य तु वियोगेन राजा स्वर्गं समाश्रितः ।
 संस्कृत्य भरतजागात् रामं माण्डवलाश्रितः ॥
 अयोध्यायु समागत्य राण्यं कुर्व महामते ।
 स नैच्छत् पादुके दत्त्वा राण्याय भरताय तु ॥
 विशिष्यन्तोऽथ भरतो रामराण्यमपाजयत् ।
 नन्दिग्रामे स्थितो भक्तो ह्ययोध्यां नाविशद्भ्रती ॥
 रामोऽपि चित्रकूटाञ्च अचिरात्समाययौ ।
 नत्वा अभीक्ष्णं चागस्यं दृक्कारण्यमागतः ॥
 तत्र स्वर्पेनखा नाम राक्षसीसार्द्धमागता ।
 निहन्तव्यं तस्यै च रामेऽथापि पराहिता ॥
 तत्प्रेरितः स्वराजागाद्व्यवस्थिशिराक्षया ।
 चतुर्दशसहस्रेण रक्षसालु यजेन च ॥
 रामोऽपि प्रेषयामास वाक्यैर्यमपुरञ्च तान् ।
 राक्षसा प्रेरितोऽध्यागात् रावणो हरणाय हि ॥
 जगस्यं स मारीचं जलार्थोऽथ विदकधृक् ।
 सीतया प्रेरितो रामो मारीचं प्रजयान् ह ॥
 न्वियमायः स च प्राह हा सीते जल्पयति च ।
 सीतोक्तो जल्पकोऽध्यागात्समाशु ददर्श तम् ॥
 उवाच राक्षसी माया नर्त सीता हृतेति सा ।
 रावणोऽन्तरमासाद्य अङ्गनादाय जानकीम् ॥
 अटापुत्रं विनिर्जित्य ययौ जङ्गां ततो वली ।
 अशोकवृक्षशायी रक्षितं तामधारयत् ॥
 आगत्य रामः शून्यञ्च पर्यशालां ददर्श ह ।
 शोकं जल्पाय जानक्या मार्गं कृतवान् प्रभुः ॥
 अटापुत्रञ्च संस्कृत्य तदुक्तो दक्षिणां दिशम् ।
 गत्वा सख्यं ततश्चक्रे सुग्रीवेण च राघवः ॥
 सप्ततानान् विनिर्भेदा शरैश्चानतपस्यया ।
 बालिनञ्च विनिर्भेदा किष्किन्त्यायां हरीश्वरम् ॥
 सुग्रीवे कृतवान् रामो जल्पयन्ते स्वयं स्थितः ।
 सुग्रीवः प्रेषयामास वाजरान् पञ्चतोपमान् ॥
 सीताया मार्गं कर्तुं पूर्व्यादोः सुमहाबलान् ।
 प्रतीचीसुतरां प्राचीं दिशं गत्वा समागताः ॥
 दक्षिणां दिशं ये च मार्गं यन्तोऽथ जानकीम् ।
 र्शनापि पञ्चतान् हीपान् नदीनां पुलिनानि च ॥
 जानकीं ते ह्यप्यमनो मरुके कृतनिचयाः ।
 जल्पयित्वा चान्नां हनूमान् कपिजङ्गरः ॥
 शतबोजनविस्तीर्णं पुमुवै मकराजयम् ।
 अप्यमनानकीं तत्र अशोकवृक्षनिक्षिपाम् ॥

मञ्जितां राक्षसीभिश्च रावणिन च रक्षसा ।
 भव भार्येति वदता चित्तवली च राघवम् ॥
 अङ्गुलीयं कपिरेण्ड सीतां कौशल्यामब्रवीत् ।
 रामस्य तस्य दूतोऽहं शोकं मा कुर्व मैथिलि ॥
 अभिज्ञानञ्च मे देहि येन रामः स्मरिष्यति ।
 तत् श्रुत्वा प्रहृष्टी सीता वीर्यं रत्नं हनूमते ॥
 यथा रामो नयेत् श्रीघ्नं तथा वाच्यं त्वया गते ।
 तथेतुल्यं तु हनुमान् वनं दिशं बभ्रुत् तत् ॥
 हत्वा च राक्षसांश्चान्नां बन्धनं स्वयमागतः ।
 सर्वैरिन्द्रजितो बाणैर्दृष्ट्वा रावणमब्रवीत् ॥
 रामदूतोऽसि हनुमान् देहि रामाय मैथि-
 लीम् ।
 एतत् श्रुत्वा प्रकृपितो हीपयामास पुच्छकम् ॥
 कपिजन्मजितलाङ्गुलीं लङ्कागेषे महाबलः ।
 दग्धा लङ्कां समायातो रामपार्श्वं स वाजरः ॥
 जग्धा पत्नं मधुवने दृष्ट्वा सीतेत्यवेदयत् ।
 मथिरत्नञ्च रामाय रामो लङ्कां ययौ पुरीम् ॥
 ससुग्रीवः स हनुमान्जटादाः सलज्जयः ।
 विभीषणोऽपि संप्राप्तः शरयं राघवं प्रति ॥
 लङ्केऽन्येऽप्यन्येऽपि संप्राप्तः रावणानुजम् ॥
 रामो नलेन सेतुञ्च जलार्थी चोच्छ्रितायतम् ॥
 सुवेलावस्थितश्चैव पुरीं लङ्कां ददर्श ह ।
 अथ ये वाजरा वीरा नीलाङ्गदनकादयः ॥
 धूमध्वान्धधूमिन्ना जात्रवत्सुखाक्षदा ।
 मैन्दहिविदसुखाक्षी पुरीं लङ्कां बभ्रुरे ॥
 राक्षसाञ्च महाकायान् कालाङ्गनच्योपमान् ।
 रामः सलज्जयो हत्वा सकपिः सर्वराक्षसान् ॥
 विदुष्किञ्च वृष्णाञ्च वेदान्तकरान्तकौ ।
 महोदरमहापार्श्ववित्कार्यं महाबलम् ॥
 कुम्भं निजुम्भं मत्तञ्च मकराञ्च ह्यकम्पनम् ।
 प्रहृष्टं वीरसुम्भं कुम्भकर्म्यं महाबलम् ॥
 राघविं जल्पयन्त्वा ह्यज्ञादौ राघवो वली ।
 निहन्तव्यं वाहू वल्ल्याणि रावणान् यपातयत् ॥
 सीतां पुङ्गां यष्टीलाय विमाने पुष्पके स्थितः ।
 सवानरः समायातो ह्ययोध्याप्रवरं पुरम् ॥
 तत्र राण्यं चकाराय पुत्रवत् पाजयन् प्रजाः ।
 दशान्वेधानाङ्गुल्य गयाशिरसि पातनम् ॥
 पिष्कानां विधिवत् तत्त्वा दत्त्वा दानानि राघवः ।
 पुत्रौ कुशलवौ दृष्ट्वा तौ च राण्येऽभ्यषेचयत् ॥
 एकादशसहस्राणि रामो राण्यमकारयत् ।
 शत्रुघ्नो लवयं हत्वा शैलूषं भरतः स्थितः ॥
 अगस्त्यादीन् सुग्रीन् श्रुत्वा श्रुत्वोत्पत्तिञ्च रक्ष-
 साम् ।
 स्वर्गं गतो जनेः सार्द्धमयोध्यां वैज्रतामकः ॥
 इति गावह १४० अध्यायः ॥ ७ ॥
 एतदनिर्दिष्टं वाङ्मौक्तिकप्रतीतं सप्तविंशतिसर्ग-
 युक्तं सप्तसप्तकोलात्मकं सीताकर्तृकसहस्रकत्व-
 रावणवधकाव्यरूपदृष्टतोत्तरकाळमसि । तस्य
 प्रथमसर्गापञ्चोका यथा,—
 “तमसातीरनिजयं सर्वैर्वा तपसां गुहम् ।
 वचसां प्रथमं ज्ञानं वाङ्मौक्तं तुनिपुङ्गवम् ॥
 विनवावततो भूत्वा भारद्वाजो महासुनिः ।

पप्रच्छ सन्ततः शिष्यः कृताङ्गुलिपुटो वशी ।
 रामायचमितिस्त्रातं शतकोटिं प्रविश्ररम् ॥
 प्रगीतं भवता यच्च ब्रह्मलोकं प्रतिष्ठितम् ॥
 श्रूयते ब्रह्मणा निव्यञ्चिभिः पित्रभिः सुरैः ।
 पञ्चविंशतिवाहसं रामायचमिदं सुवि ।
 तदाकर्मितमस्माभिः चावशेषं महासुने ॥
 शतकोटिप्रविस्तारे रामायचमहाख्ये ।
 किं गीतमिह यद्वाक्ति तन्मे कथय सुव्रत ॥
 आकण्ठ्यादरिचः पृष्टं भरद्वाजस्य वै सुनिः ।
 हस्तामलकवत् सर्वं सकार शतकोटिकम् ॥
 ओमितुल्यं सुनिः शिष्यं प्रीवाच वदतां वरः ।
 भारद्वाज चिरं जीव चापु स्मरितमव्य नः ॥
 शतकोटिप्रविस्तारे रामायचमहाख्ये ।
 रामस्य चरितं सर्वमाख्यं सव्यगौरितम् ॥
 पञ्चविंशतिवाहसं वृत्तिकां यत् प्रतिष्ठितम् ।
 वृथा हि सद्यं रामचरितं वर्जितं मया ।
 सीतामाहात्म्यसारं यत् विशिवाद्य नोक्त-
 वान् ।
 अन्वयावहितो ब्रह्मन् काङ्क्षतुश्चरितं महत् ।
 सीताया मूलभूतायाः प्रकृतैश्चरितञ्च यत् ॥
 इत्याद्यार्वे रामायणे वाङ्मौक्तिके अद्भुतोत्तर-
 काळे आदिकाये प्रथमः सर्गः ॥ ७ ॥ अन्वयत् ब्रह्मा
 पुराणीयोत्तरकाळान्तर्गते कथितमाध्यायादिक-
 हरपाञ्चती-संवादरूपाध्यात्म-रामायणमसि ।
 तत्र अध्यात्मवाक्यकाळे सर्गाः सप्तैव शम्भु-
 नोद्दिष्टाः षट्पत्तरत्रिंशत्श्लोकाः श्लोकप्रदा
 वृथाम् १ । अध्यात्मरामचरिते अयोध्याकाळे
 नवानां सर्गानां सप्तशतानि श्लोकाः पृथग्यमोच-
 प्रदाः ५ । काळेऽरथ्येऽध्यात्मकाळे सर्गां द्विपञ्च
 परिचिन्नाः पञ्चशतानि श्लोकाः पापहराः
 पार्वतीश्लोकाः ३ । श्रीमदध्यात्मरामायणे उमा-
 महेश्वरसंवादे किष्किन्त्याकाळे नवमः सर्गः
 पञ्चशतानि श्लोकाः इरितहरा पञ्चपञ्चाशत् ४ ।
 सुन्दरकाळे सर्गाः पञ्चैवाध्यात्मकशब्दिते
 प्रोक्तास्त्वैवि श्रुतानि श्लोकास्त्विसुवचपाप-
 हराः ५ । काळे युद्धात्मके सर्गां नवसप्त नील-
 कण्ठोक्ताः सार्द्धकादशशतश्लोका मनुसंख्यायुता-
 पुरयाः ६ । अध्यात्मोत्तरकाळे सर्गाः यद्य-
 संख्यया प्रचिन्ना ऋतुशतसंख्यश्लोकाः ७ ।
 पुरायसंख्याञ्च पुरा हरेबोक्ताः ।
 “पार्वत्ये परमेश्वरेण गदिते अध्यात्मरामायणे
 काळेः सप्तभिरन्वितेऽतिशुभदे सर्गाश्चतुः-
 षटिकाः ।
 श्लोकानानु शतद्वयेन संहिता युक्तानि चत्वारि
 चा-
 हस्यस्यैव समासतः श्रुतिश्रुते कृतानि तत्पा-
 चेतः ॥”
 इत्यध्यात्मरामायणम् ॥ ७ ॥
 अपरं रामविशुद्धसंवादरूपमोचोपावकदेव-
 हृतोक्तवाशिष्ठवामकमहाराामायणमसि । तत्र
 प्रथमार्धे अर्धाविंशत्पत्तरशतसर्गाः । तस्य
 आद्यन्तश्लोको वचा,—

रावः

श्रीवाङ्मौलिदवाच ।

“उपश्रमप्रकरणादनकारमिदं श्रुत् ।
तन्निर्वाणप्रकरणात् प्रातं निर्वाणरायि वत् ॥१॥
व इमं श्रुत्वा निर्वर्णं विधिं रामवशिष्ठयोः ।
सर्वाङ्मौलिपि भववाङ्मन्यते ब्रह्म कश्चित् ॥२॥
उत्तरार्हे षोडशोत्तरदिशतसर्गाः । तस्या-
द्यन्तरोको यथा,—

श्रीराम उवाच ।

“नेष्वाङ्मौलिं कल्पनात्मानु तदुः पतति

रोहितः ।

अथमेतत्सो ब्रह्मन् सम्भवत्सा जीवतः ॥ १ ॥
यत् तर्कं कश्चिद् ब्रह्म तन्मना निति च स्मृतम् ।
शुद्धाः शुद्धीकृतं वाञ्छि तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ २ ॥
अत्रादौ वैराग्यप्रकरणाद्यन्तः । द्वितीयो सुसु-
यन्तः । तृतीय उत्पत्तिरन्तः । चतुर्थः स्थिति-
यन्तः । पञ्चमः सकलपद्ममयन्तः । षष्ठप्रक-
रखे निर्वाणयन्तः । पूर्वाङ्गं सटीकयन्त-
संख्या १३६०० । उत्तरार्हे सटीकयन्तसंख्या
२३६०० । इति श्रीमहारामायखे निर्वाणप्रक-
रखे वाङ्मन्यो मोक्षोपाये देवभूतोक्ते षड्विं-
शत्संवाङ्मन्यो संवितायां वाञ्छि ब्रह्मदर्शने
उत्तरार्हे षोडशोत्तरदिशतसर्गाः सर्गाः ।

रामाङ्गिजनकामः, पुं, (रामाङ्गामाङ्गिजनस्य
कामोऽभिभावो यस्मात् ।) रक्ताङ्गानः । इति
राजनिर्घण्टः ।

रामावच्छोकोपमः, पुं, (रामावच्छोकोपमोः श्लो-
कपमा यत्र ।) चक्रवाकः । इति राजनिर्घण्टः ।
रामिकः, पुं, रमणम् । कामः । इति मेदिनी ।
जे, १२७ ।

रामः, पुं, (रमस्य विकारः । रम + “पला-
शादिभ्यो वा ।” ४ । १ । १४१ । इत्त्वम् ।)
त्रये वैश्वान्तो दृष्टः । रमो वैश्वः तस्य
विकारः । इत्यमरभरतौ । २ । ७ । ४५ ।

रायणं, स्त्री, पीडा । इति काचित् शब्दरत्ना-
वली ।

रायभाटी, स्त्री, नदीकोतोविशेषः । आञ्चोद्
इति भाषा । यथा,—

“पूरोद्दि पाञ्चसङ्कारो रायभाटी समाहरे ।”
इति शब्दरत्नावली ।

रावः, पुं, वाङ्मन्यनिर्यासः । धुना इति भाषा ।
तन्मन्यायः । वर्णरसः २ वाङ्मन्यः ३ कनक-
कोद्भवः ४ कलनः ५ वाङ्मनिर्यासः ६ देवेष्टः ७
श्रीतकः ८ नक्षत्ररूपः ९ वाङ्मन्यः १० वर्ण-
निर्यासकः ११ सुरभिः १२ सुरधूपः १३ यन्त्र-
धूपः १४ अश्विब्रह्मः १५ कलः १६ कल-
कलः १७ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । संयह-
त्वम् । वातपित्तस्फोटकघ्ननाशिलत्वम् । अस्य
पानवैपगुणौ । शिशिरत्वम् । प्रदरामयशानि-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।
“रावस्तु वाङ्मनिर्यासकश्च वर्णरसः स्मृतः ।
देवधूपो ब्रह्मधूपस्तथा वर्णरसश्च सः ।

रावणः

रावो विभो मुच्यतेः कर्वाणो पाण्डको इरेत् ।
श्रीवाङ्मन्येऽप्येवंपरब्रह्मविपादिकाः ।
यद्ब्रह्मवाचिदग्नां चरुवाती वारणाग्रमः ॥”
इति भावप्रकाशः ।

रावणकार्यः, पुं, (रावणस्य वाङ्मन्यकार्यं यत्र ।)
वाङ्मन्यः । इति राजनिर्घण्टः ।

रावः, पुं, (रवन्मिति । रव् + ञ् + भवि-
षन् ।) शब्दः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
महाभारते ॥१॥ २१ । १८ ।

“गम्भीरं तिमिमकरोयसंजुतं तं
गम्भीरं जलचररावरोद्गनादैः ।
विश्वीर्यं दृष्टशतुरम्बरप्रकाशं
तेऽगाधं निधिसुखमम्भसामननम् ॥”)

रावणः, पुं, (रवणस्यापत्त्वमिति । रवण +
“श्रिवादिभ्योऽण् ।” ४ । १ । ११२ । इति
अण् । यद्वा, रावयति भीषयति सर्वाणिति ।
र + ञिच् + क्तुः ।) कङ्काधिपतिः । तन्मन्यायः ।
पौलस्त्यः २ रचः ३ कङ्काशः ४ दृष्टकन्वरः ५ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ दृष्टकच्छः ६ निकवात्मजः ७
रावसेनः ८ कङ्काशः ९ पङ्कतिग्रीवः १० दृष्टा-
ननः ११ । इति शब्दरत्नावली । कङ्कापतिः १२
दृष्टास्यः १३ । इति जटाधरः । (अस्य
निवृत्तिर्यथा, रामायणे ।

“यस्माञ्चोक्तव्यं चैतन्नावितं भयमागतम् ।

तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भवि-

ष्यसि ॥”)

तस्योत्पत्तिनाशौ यथा,—

इति उवाच ।

“मानवस्य नरेष्यन्त आसीत् पुत्रो दमः किल ।
नवमस्तस्य दयादक्षयविभूरिति स्मृतः ॥

तस्य कन्या इङ्कविङ्का रूपेणाप्रतिमा सुवि ।
पुत्रद्वयाय स राजविराजिता कन्या प्रथयादयत् ॥

अधिरैङ्कविको यस्यां विश्रवाः समपद्यत ।
तस्य पत्न्यात्तस्य च पूर्वा वै देववर्णिनी ॥

प्येष्टं विश्रवसं यत्रै कुर्यात् देववर्णिनी ।
त्रिपादं सुमहाकायं स्थूलशरीरं महाहनुम् ॥

अष्टदंष्ट्रं हरिश्मशुं शङ्कुकर्णविकोदितम् ।
पिङ्गकं नाम संद्वयं पिता तस्याऽनवीततः ॥

कुत्सायानु कुशन्धोऽयं शरीरश्चेदस्यते ।
कुशरोरत्वाच्च नाम्ना तेन वै स कुवेरकः ॥

अर्था कुवेरो जनयद्द्विभुतं नलकूरम् ॥
रावणं कुम्भकण्ठं कन्यां रूपेण्यथा तथा ।
विभीषणं चतुर्थं नैकव्यजनयत् सुतम् ॥

शङ्कुकर्णो दशग्रीवः पिङ्गको रत्नद्वजः ।
चतुर्थाङ्गिप्रतिभुजो महाकायो महाबलः ॥

जात्यङ्गनभिभो महर्णोदितव्यैव एव च ।
निसर्गाहावः क्रूरः स रावण इति स्मृतः ॥

शिरस्यकशिपुस्त्रासीत् स राजा पूर्वजन्मनि ॥
चतुर्थ्यागां राजा तु चयोदध स रावणः ॥

ताः पञ्चकोचो वरुणां संख्याताः संख्या
द्विजेः ।

निवृत्तानामेकवदिः संख्याविद्विदराजताः ॥

राशिः

वटिचैव वटवाचि वरुणां हि स रावणः ।

देवतानां पिङ्गवाच चोदं कृत्वा प्रजागरम् ॥

त्रेतायुगे चतुर्थीं हि रावणस्यपथः यथात् ।

रामं हाशरं च प्राप्य वनस्यः सवमीषिवान् ॥”

इति बह्विपुराखे वाराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥

रावणमङ्गा, स्त्री, (रावणेन कृता मङ्गा ।) सिंहा-
देश्छानदीविशेषः । यथा,—

इति उवाच ।

“देवाकरस्तस्य महामहिषो

महासुरस्योत्तमरत्नवीचम् ।

अख्यगुण्यहोत्वा चरितं प्रतस्थौ

निष्किंशनीयेन नभस्येन ॥

जेष्ठा सुराणां समरेण्यजसं

वीर्यावधेपोद्धतमानसेन ।

कङ्काधिपेनाहंपथं समेत्य

सम्भानुनेव प्रसभं निवहन् ॥

तत् सिंहालीचाराजितव्यव-
विचोभितागाधमहाहृदाधाम् ।

पूगहमावहतदहयायां

सुभोच ख्यः सद्विदुत्तम्याम् ॥

ततः प्रभृति सा मङ्गा तुष्ठापुण्यपकोदया ।

नाम्ना रावणमङ्गिति प्रथिमानसुपामता ॥

ये तु रावणमङ्गायां जायन्ते कुर्वन्महाकाः ।

पद्मरागा वनं रागं विश्रायाः स्वस्मटाऽपि च ॥”

इति गारुडे ७० अध्यायः ।

रावणारिः, पुं, (रावणस्य अरिः शत्रुः ।)

श्रीरामः । इति जटाधरः । (यथा,—

“वन्दे लोकाभिरामं रघुज्जितिकर्तं रावणं

रावणारिम् ॥”

इति महापाठकम् ।)

रावणिः, पुं, (रावणस्यापत्त्वमिति । वारण +

“अन इच् ।” ४ । १ । ६५ । इति इच् ।)

रावणव्यस्युत्पन्नः । सं च इच्छति । यथा,—

“रावणिः शत्रुजिष्णोचनारो मन्वोदरीसुतः ॥”

इति हेमचन्द्रः । १ । ३०० ।

(यथा, महाभारते । ३ । २८७ । १२ ।

“रावणिस्तु यदा नेनं विश्लेषयति सायकैः ।

ततो गुरुतरं यज्जमातिष्ठहसिनां वरः ॥”

रावणपुत्रमात्रे । यथा, भट्टिः । १४ । ७६ ।

“तस्याहारिवत प्राक्वा सुष्ठिना वाजिखगुना ।

प्रादुदुर्वस्ततः क्रुद्धाः सख्ये रावणयोऽङ्गदम् ॥”)

राश, अट्ट शब्दः । इति कविकव्यद्वयः । (भा०-

आत्म०-अक०-सेट ।) दन्वान्तोऽयमिति गद्-

सिंहः । रासभः खरः । दुर्गसिंहं इमं

तानख्यानं मत्वा उन्नादौ इच्छं कृत्वा रक्षि-

शब्दं श्रुत्यादितवान् । अ, अराराशत् । उ,

राशते । इति दुर्गादासः ।

राशिः, पुं, (राशति इति । राश शब्दे + इच्छ +

यद्वा, अनुते आप्रोतीति । अन् + आप्री + “अशि-

पकायो वङ्गायस्युको च ।” उवा० ४ । १३२ ।

इति इच्छं वङ्गागमस्य ।) आन्वारादिसम्बन्धः ।

तन्मन्यायः । पुत्रः २ उत्तरः ३ कूटम् ४ ।

रवमरः ॥२॥५॥३२॥ वस्तुचयः ५ समा-
 चारः ६ ॥ इति जटाधरः ॥ अतुते चाप्रोति
 इति राशिः ॥ अथ न चत्तिसंख्योरिवस्मान्
 नाप्योति इत् निपातनामपागमः ॥ इति
 भरतः ॥ ॥ (यथा, प्रज्ञानलायाम् १ अङ्के ।
 “न खलु न खलु वायः सन्निपातोर्यमस्मिन्
 न्दुनि न्गणशरीरे तुल्याराधाविधाधिः ॥”)
 ज्योतिषस्य द्वादशशः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 अथ दृष्ट्वा मनश्चक्रे ब्रह्माह्वारम्भिष्टम् ।
 मनसश्चक्रमा जज्ञे स्रष्टोऽप्योक्तो जसा निधिः ॥
 मनसः खं ततो वायुरसिरापो धरा क्रमात् ।
 गुणैकदृष्ट्वा पञ्चैव मन्त्रभूतानि जज्ञरे ।
 अयोधोमौ भास्वरेण ततश्चकारकाद्यः ।
 ततोभूत्स्वाम्वातिभ्यः क्रमशः पञ्च जज्ञरे ।
 पुनर्द्वादशधात्मन विभजेन्नाश्रयंशकम् ।
 नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशत्यकं वशी ॥”
 इति स्रष्टोविज्ञाने गोलध्यायः ॥ ॥
 तस्य संख्यानं यथा,—
 “विभुवत्स्वामिदृष्टोऽन्वात् पूर्वभागस्तथाः
 स्थिराः ।
 मेवाद्या राशयः क्कान्तिवृत्तयः पूर्वदिक्क्रमात् ॥”
 इति सुनीचरस्ततस्त्वर्धमौमिविज्ञानाः ॥ ॥
 अथ राश्यादिनिर्णयः ।
 “मेवदृष्टमियुनक्तकैटविंहाः कन्या तुलाय
 उच्चिकभम् ।
 धनुश्च मकरः कुम्भो मीन इति च राशयः
 कथिताः ॥”
 इति राशिकथनम् ॥ ॥
 “अभिन्या सप्त भरणी क्तिकापादश्च कीर्त्तितौ
 मेघः ॥ १ ॥
 वृषभः क्तिकाश्रियं रोहिण्यर्हं नृग-
 श्रियसः ॥ २ ॥
 मन्त्रश्रियोर्हं चार्त्ता पुनर्मसोस्त्रिपादो मिथु-
 नम् ॥ ३ ॥
 पादः पुनर्मसोरन्त्यः पुष्योऽष्टोषा च कर्कटः ॥४॥
 सिंहोऽथ मघा पूर्वपत्तुगुकी पाद उत्तरायाः ॥५॥
 तश्चैवं हस्ता चित्रार्द्धं कन्याकाश्रयः ॥ ६ ॥
 तीक्ष्णि चित्रार्द्धं स्नाती विशाखायाः पाद-
 चयम् ॥ ७ ॥
 अस्मिन् विशाखा पादस्तथाशुराधाम्निता
 ज्येष्ठा ॥ ८ ॥
 मूलं पूर्वाषाढा प्रथमश्चाप्युत्तराश्रको धनुः ॥९॥
 मकरस्तत्परिधिषं अश्वत्था चार्द्धं धनिष्ठायाः ॥१०॥
 धनिष्ठां श्रतभिधा पूर्वभाद्रपदपादचयं
 कुम्भः ॥ ११ ॥
 पूर्वभाद्रपदाश्रियस्तथा रेवती मीनः ॥ १२ ॥
 इति राशिनक्षत्रभेदकथनम् ॥ ॥
 “राशिनामानि च चैवं भन्तव्यं यदनाम च ।
 मेवादीनाञ्च पर्यायं कोकादेव विचिन्तयेत् ॥”
 इति राशिनपर्यायकथनम् ॥ ॥
 “अथिताशुदिरिजुतुमङ्गुलीरवेयपापेयकौ-
 पीकाः ।

तीक्ष्णिक आकोकरो दुद्रोर्ब्रह्मन्वभं चेत्यम् ॥”
 इति मेवादीनां विशेषनामकथनम् ॥ ॥
 “अथ वितहरितपाटनपाटुविचिन्ताः चित्ते-
 तरपिवङ्गौ ।
 पिप्लककर्त्तृवभूमिना वच्यो यथासंख्यम् ॥”
 इति मेवादीनां वर्धभेदकथनम् ॥ ॥
 “मस्यै चटो नृमियुनं सगदं सवीचं
 चापी नरोऽन्यजघनो मकरो नृगाश्च ।
 तौली सशस्त्रदहना प्रवगात् च कन्या
 श्रेयाः स्वनामसदृशाः स्वचराच सर्वे ॥”
 अथजघनोऽन्वाकारजघनो नतु अन्वाकृ-
 इति जघनः । उत्तरत्र चतुश्चरत्तकथनात् ।
 राश्याधिष्ठाददेवताकथनम् ॥ ॥
 “क्रूरोऽथ सौम्यः पुत्रयोऽङ्गना च
 ज्योत्सोऽथ युग्मं विधमः समश्च ।
 चरस्थिरद्वयात्मकनामधेया
 मेवाद्योऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”
 इति राशीनां क्रूरसौम्यादिविवेकः ॥ ॥
 देवज्ञमनोचरे ।
 “पुण्यञ्च पुष्करञ्चैव आधानाख्यस्तथैव च ।
 श्रुत्या वृत्त्या भवन्त्येते नित्यं द्वादश राशयः ॥”
 इति पुण्यादिविवेकः ॥ ॥
 “मियुनतुलाचटकन्या द्विपादास्वाप्तापूर्व-
 भागश्च ।
 नृगधनुराद्यन्तार्द्धे वृषाजसिंहाश्रयणाः ॥”
 इति द्विपदचतुष्पदराशिकथनम् ॥ ॥
 “कर्कटश्चिकमीना मकरान्तार्द्धं च कीट-
 संज्ञाः स्युः ।
 उच्चिकराश्रिर्भविभिः सरोरूपत्वेन निर्दिष्टः ॥”
 इति कीटसरोरूपराशिकथनम् ॥ ॥
 “द्विपदवृषगाः सर्वे सिंहे विहाय चतु-
 ष्यदाः ।
 सत्तिकनिलया भस्वा वश्याः सरोरूपजातयः ॥
 नृगपतिवशि तिष्ठन्त्येते विहाय सरोरूपान् ।
 अकथितयश्चेष्टुं वश्यं जनस्यवहारतः ॥”
 सरोरूपजातय इति बहुवचनान् कीटस्यापि
 परिपद्यः । राशीनां वश्यावश्रयकथनम् ॥ ॥
 “गान्धा मियुनतुलास्त्रीचापाक्षिघटाः निष्ठासु
 वृषमेघौ ।
 मकरादिमार्द्धसिंहौ कन्यौ द्विषेऽजवृषभौ च ॥
 जलजौ कर्कटमीनौ मकरान्तार्द्धं च शिवमते
 कुम्भः ॥
 इति गान्धारयजजगराशिकथनम् ॥ ॥
 “दृष्ट्वास्मिमिगोऽविघटा मियुनधनुःकर्त्तव्यग-
 तुखाञ्च समाः ।
 उच्चिककन्यान्गपतिवशिजो शीघाः समा-
 स्नाताः ॥”
 इति राशीनां दृष्ट्वादीर्षकथनम् ॥ ॥
 “प्रागादिककुम्भां नाथा यथासंख्यं प्रदिश्यम् ।
 मेवाद्या राशयो ज्येष्ठाश्रितपतिपरिभ्रमात् ॥”
 इति दिग्धिपक्षकथनम् ॥ ॥
 “कुजगुरुशुक्रशुक्रशुक्रशुक्रशुक्रशुक्रानुनाम् ।

जीवाकेभातुकेन्यानां ज्येष्ठाश्च श्रुतपादकः ॥
 इति यथावा शेषकथनम् ॥ ॥
 “अथो गोपतियुग्मश्च कर्त्तव्यमिन्द्रगाम्वा ।
 निष्ठासंज्ञाः स्नाताश्चैते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः ।
 निष्ठासंज्ञा विमियुनाः स्नाताः वृष्टोऽकाशवा ।
 श्रेयाः शीघादिया स्मृते मीनश्चोभयसंज्ञकः ॥”
 इति निष्ठासंज्ञाकथनम् ॥ ॥
 “रविर्मासं निष्ठायाः सपाददिवसद्वयम् ।
 पञ्चमं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवाचरान् ।
 वर्धमेकं सुराचार्यश्चाष्टाविंशतिं भृशुः ।
 श्रुतिः सार्द्धद्वयं वर्धं खर्त्तुः सार्द्धवत्परस्य ।
 एवं प्रमाणात् सकलाः खराश्रिं मुञ्चते यथाः ॥”
 इति राशिभोगकथनम् ॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ॥ द्वादशराश्यात्मक-
 श्रिवरूपं यथा,—
 पुनश्च उवाच ।
 “स्वरूपं त्रिपुरत्रस्य वदस्वै कालस्तपिचः ।
 अश्विनो भरयो चैव क्षतिकाप्रथमाश्रकम् ।
 मेघकं हि विजातीयान् कुजश्चिन्तुराहृतम् ।
 आश्रियाश्रान्तयो ब्रह्मन् प्राजापत्यं कवेर्गृहम् ।
 सौम्याहं वृषनामेहं वदनं परिकीर्त्तितम् ।
 नृगार्द्धभाद्रादिवां श्रास्त्रयः सौम्यदहं निवम् ।
 मियुनं शुचयोस्तस्य गमनस्यस्य मूलिनः ।
 आदित्याश्रयं पुण्यञ्च अश्रिया श्रियनो ययम् ।
 राशिः कर्कटको नाम पार्श्वे मखविनाश्रिनः ।
 पित्रार्त्तं भगदेवतं उत्तराश्रयं केन्द्ररी ।
 सूर्यसेनं विभोर्ब्रह्मन् स्रष्टव्यं परिकीर्त्तितम् ।
 उत्तराश्रास्त्रयः पाणिचिन्ताहं कन्यका त्रियम् ।
 सोमपुत्रस्य सङ्घेतद्वितीयं जठरं विभोः ।
 चित्राश्रितयं स्नाती विशाखायांश्रकथयम् ।
 द्वितीयं शुक्रसदनं तुला नाभिरुदाहृता ।
 विशाखाश्रमसुराधा षष्ठ्या भौमस्यहं निवम् ।
 द्वितीयं उच्चिको राशिर्मेढुं कालस्तपिचः ॥
 मूलं पूर्वोत्तराश्रयं सेवाचार्यस्यहं धनुः ।
 उत्तराश्रयस्य अमरवर्षे प्रगीयते ।
 उत्तराश्रास्त्रयो ऋचं अथवं मकरो सुने ।
 धनिष्ठाहं श्रनिश्चैत्रं जातुनी परिकीर्त्तिते ।
 धनिष्ठाहं श्रतभिधा प्रोष्ठपदाश्रकथयम् ।
 सौरं पद्मापरमिदं कुम्भो जज्ञे च विभुते ।
 प्रोष्ठपदाश्रमेकान् उत्तरा रेवती तथा ।
 द्वितीयं जीवसदनं मीनन्तु चरन्वाशुभौ ॥” ॥
 राशीनां सप्तसंख्यपादि यथा,—
 नारद उवाच ।
 “राशयः कथिता ब्रह्मन् । तया द्वादश वै मन् ।
 तेषां विशेषतो ब्रह्मि जज्ञेवाणि स्वरूपतः ।
 पुनश्च उवाच ।
 स्वरूपं तत्र वक्ष्यामि राशीनां श्रेष्ठ नारद ।
 यादृशा यत्र चकारा यस्मिन् स्थानि वसन्ति हि ।
 सचारस्यानमेकस्य धान्तरजाकरादिह ।
 नवसाहस्रसंख्यो वसुधावाच संमन्त्रः ॥
 तिस्रं चरति पुष्पेऽथ चरत्वा पुष्पिनेषु च ।
 मेघः समानकर्मिणश्च अजाविकथनारिह ॥

राशिच

द्वयः बह्वक्षरैश्च चरते नोडुकारिणः ।
 तस्याधिपत्यभूमिस्तु ज्ञेयवचनराश्या ।
 ज्योतिषयोः समं भद्रशय्यासनपरिचयैः ।
 नौवावाद्यद्विचयुनं गौतमनैकशिक्षिणु ।
 खिलं क्रौञ्च रतिभिर्द्वं विहारोऽवनिरेख तु ।
 मिथुनं नाम विख्यातं राशिर्देहात्मकः स्तुतः ।
 कर्कः कुबीरेव समः सजिजस्यः प्रकीर्तितः ।
 केदारवापीपुलिनविक्तावनिरेव च ।
 विंशसु पर्वतारण्यदुर्गकन्दरभूमिषु ।
 वसते श्यामपत्नीषु गङ्गरेषु गुहासु च ।
 या हि प्रदीपकधरा नावाकृष्टा च कन्धवा ।
 चरते खौरतिस्थाने वसते तदनेषु च ॥
 तुलापाणिश्च पुरुषो वीर्यापणविचारकः ।
 नगराभ्यग्नि शालासु वसते तत्र नारदः ।
 स्वधवस्त्रीकसचारी दृष्टिको दृष्टिकाकृतिः ।
 दृष्टमोमयकीटोऽष्टपाशायाद्विषु संस्थितः ।
 धनुस्तुरङ्गजघनो दीप्यमानो धनुर्हरेः ।
 बालिभूरोऽक्षविष्टोरः श्यायी युद्धवलादिषु ।
 नगासो मकरो जघनः । दृष्टस्त्वः फलाङ्गदः ।
 मकरोऽसौ नदीचारी वसते च महोदधौ ।
 रिक्तकुम्भश्च पुरुषः स्वध्वधारी जलाश्रुतः ।
 दूतशालाचरः कुम्भस्थायी शौचिकसम्पन्नः ।
 मीनरूपत्वमावक्तो मीनकीर्त्याम्बुचरः ।
 वसते पुरयदेशेषु देवत्रासकपूजकः ।
 कच्छवं मरुतं तुभ्यं मेघादीनां महामुने ।
 न कस्यचिन्वयास्त्रियं गुह्यमेतत् पुरातनम् ।
 एतन्मया ते कथितं सुरैर्ब्रह्मैः
 यथा ज्ञेयः प्रथमाद्य यज्ञे ।
 पुराणं पुराणं परमं पवित्रं
 संश्लेषतां पापहरं शिवम् ॥”
 इति श्रीवामनपुराणे पुलस्त्यनारदसंवादे चर-
 कजितः प्रथमोऽध्यायः ॥
 राशिचक्रं, ज्योतिषः (राशीनां चक्रम्) मेघादि-
 द्वादशराश्यादियुक्तवृत्तम् । तस्य नामान्तरं
 भचक्रं ज्योतिषचक्रम् । यथा,—
 “सप्तविंशतिभेदोऽस्ति चक्रं स्तिमितवायुगम् ।
 तदकीर्णो भवेद्राशिर्वर्षचरवाहितः ॥”
 इति दीपिका ॥ * ॥
 तद्विषयं यथा,—
 “भचक्रं कुबयोर्मेघमाश्रितं प्रवहानिलैः ।
 पर्वतजलसं तस्यहा यद्वहत्या यथाक्रमम् ॥
 उपरिस्थस्य महतीकलात्पादः स्थितस्य च ।
 महत्वा कक्षया भागा महान्तोऽस्याक्तया-
 क्क्षया ॥
 कावेनास्मिन् भगवं भुङ्क्तेऽस्यभमवाश्रितः ।
 यद्वहः कावेन महता मङ्गले महति भ्रमन् ॥
 खण्ड्या तु बहून् भुङ्क्ते भगवान् शीत-
 दीधितिः ।
 महत्वा कक्षयाम्बुतः ततः खण्डः शनेचरः ।
 मन्दाद्वयः क्रमेण स्युस्तुत्यां दिवसाधिपाः ।
 वर्षाधिपतयस्तदत् इतीयाः परिकीर्तिताः ।
 ऊर्ध्वक्रमेण शशिनी मासानामधिपाः स्मृताः ।

राशिच

होरेषाः स्वयंतववाद्दोषः क्रमशः कथा ।
 भवेद्भक्त्या तोम्राश्रीभेदं वदितार्थितम् ।
 सर्वोपरिदात् भवति बोधनेऽस्त्रेभेदकम् ॥”
 तत्र कथाक्रममाह ।
 “ब्रह्माण्डमध्ये परिधर्षोमकथाभिधीयते ।
 तन्मध्ये भ्रमवं भानामधोऽधः क्रमशः कथा ।
 मन्दाभरेण्यभूपुत्रस्यैवमुक्तैश्चैवः ।
 परिभ्रमन्वधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा चनाः ॥”
 इति स्वयंविद्वान् ॥ * ॥
 यद्वहत्याचक्रसंयोगे पञ्चविंशत्यनकं राशिचक्रं
 यथा,—
 “राशिचक्रं प्रवक्ष्यामि वृषाणां हितकाम्यया ।
 रविर्जोवस्तथा सौम्यस्त्रे च चक्रं समागते ।
 जलपातो भवेत् सत्वमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
 रविर्जोवस्तथा शुक्रस्त्रे च चक्रं समागते ।
 वायुपातो भवेत् सत्वमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
 रविर्जोवस्तथा भौमस्त्रे च चक्रं समागते ।
 अग्निपातो भवेत् सत्वमित्युक्तं ब्रह्मयामले ॥
 रविर्भौमस्तथा राहुस्त्रे च चक्रं समागते ।
 जोहपातो भवेत् सत्वमित्युक्तं ब्रह्मयामले ॥
 रवी राहुस्तथा केतुस्त्रे च चक्रं समागते ।
 पाषाणपातोऽपि भवेदित्युक्तं भाग्ययामले ॥”
 इति नरपतित्रयचर्यायां तुम्बुचक्रे राशि-
 चक्रम् ॥ * ॥ जातकराशिचक्रम् । यथा,—
 “तन्वादिशयपर्यन्तं राशिचक्रं चरस्थितम् ।
 तत्र बुद्ध्याप्यमतयो जल्पयन्ति वृथा वृथा ॥”
 इति पञ्चसरा ॥ * ॥
 मन्मथह्योक्ताराशिचक्रम् यथा । आगमकल्प-
 हमे ।
 “रेखाद्वयं पूर्वपरागतं स्यात्
 तन्मध्यतो यान्यङ्गवेरिभेदात् ।
 एकैकमीशाननिशाचरे तु
 कुनाश्रवाद्योर्विकलितेत्ततोऽर्कान् ॥
 वेदादिविद्विगुगलश्रवणाच्चिह्नस्थान्
 पञ्चेषुवागशरपञ्चचतुर्यार्कान् ।
 मेघादितः प्रविकलितेत् सकलास्तु वर्यान्
 कन्यागतान् प्रविकलितेद्य श्रादिर्वर्कान् ॥”
 तथा,—
 “नाकं गौरं खरं शोणं शमी शोभिति राशिषु ।
 क्रमेण भेदिता वर्णाः कन्यायां श्रादयः स्मृताः ॥”
 तेन च आ इ ई मेघः । उ ऊ ऋ एवः ।
 ऋ ए ऋ मिथुनम् । ए ऐ कर्कटः । ज्यो ज्यो
 विंशः । अं अः श्र व स ज चाः कन्याः ।
 कवर्गस्तुला । चवर्गो दृष्टिकः । टवर्गो धनुः ।
 तवर्गो मकरः । पवर्गो कुम्भः । यवर्गो मीनः ।
 खराश्रीनामशुक्रं मन्त्रं भजेत् । तथा च ।
 “खतारराशिर्कोष्ठानामशुक्रान् भजेन्ननु ॥”
 इति वचनान् ॥
 “राशीनां शुद्धता विद्या कथं चक्रं तदिति ज्ञेयम् ।
 खराश्रीमन्तराश्रयन्तं मन्त्रगीयं विचरन्तः ॥”
 यदा तु खराश्रीरज्ञानं तदा बाधकनामाद्यचर-
 वन्धिनं राशिं यद्दीनां नवयेत् ।

राशिच

“वाधाद्यचरराश्रयन्तं नवयेत् वाधकाचरम् ॥”
 इति रामाचरनिकाहृतवचनात् । तथा,
 “अज्ञाते राशिचक्रे नामाद्यचरराश्रितः ॥”
 इति तन्मन्त्रे ॥
 “तेन मन्त्राद्यचरैर्न नामाद्याचरेण च ।
 गन्धेद्यदि वदं वाप्येवमं द्वादशम् वा ।
 रिपुमेन्नाद्यचरैः स्यात् तेन तस्याहितं भवेत् ॥
 एक पञ्च नव बान्धवाः स्मृताः
 दौ च वटं च दशमां च विकाः ।
 बह्विहस्तुनयसु पोषकाः
 द्वादशाद्यचरसु घातकाः ॥”
 इति विष्णुविषयम् ॥
 रामाचरनिकाहृतवचनात् । शम्भो तु वदः
 वर्जनीयम् । तथा च ।
 “वडाद्यमद्वादश्यानि वर्जनीयानि यत्नतः ॥”
 इति वचनात् ॥
 तन्मानरे ।
 “जयं धनं आह्वयन्तु पुत्रशत्रुकलजकाः ।
 मरुतं धर्मकर्मनायक्या द्वादश राशयः ॥
 नामानुक्तपमेतिवां शुभाशुभफलं जमेत् ॥
 जमे सिद्धिस्तथा जितं धने धनसम्पत्तिः ।
 धातरि आह्वयन्तु शत्रौ शत्रुविषयः ॥
 पुत्रे पुत्रविद्विः स्यात् वन्धो बान्धववत् प्रियः ।
 कलने मध्यमा प्रोक्ता मरुते मरुतं भवेत् ॥
 धर्मं धर्मविद्विः स्यात् सिद्धिः कर्मसंस्थितः ।
 आये च धनसम्पत्तिर्धने च सचित्तवचः ॥”
 वैश्वकन्ते तु शत्रुस्थाने बन्धुरिति पाठः । इति
 तन्मन्त्रः ॥
 राशिचक्रवहारः, पुं, (राशिचक्रवहारः) शस्त्र-
 राशिपरिमाणापकाङ्कः । तद्विषयं यथा,—
 “अथ राशिचक्रवहारे करखण्डं वृत्तम् ।
 “अनखण्डं दशमांशोऽखण्डेकादश्याः
 परिधिनवमभागः शूकधाम्येव वैधः ।
 भवति परिधिवृत्ते वर्गिते वैधनिर्णे
 धनगणितकराः सुभोगभासाश्च ख्यायः ॥”
 उदाहरणम् ।
 “समस्तु विजित राशिर्धनः स्मृतः शूकधाम्यः
 परिधिपरिमितिः स्यात्सकलवृत्तयोः ।
 प्रवद् गन्धक ख्यायः किंमिताः सन्ति तजि-
 तय पृथगखण्डान्यैः शूकधाम्येव धीवम् ॥”
 अथ शूलधाम्याराशिमानावबोधनाय

 परिधिः १० । वैधः १ । परिधिः वडाश्रः १० ।
 वर्जितः १०० । वैध १, निवः । ख्यायः
 ख्यायः १०० ।

रासा

चन्द्रवापुषश्चरितं प्रतद्युम् मनोहरम् ।
कोटिकोचपदं च देव्यं दशगुणोत्तरम् ।
श्रीकण्ठं परिमितं पञ्चाशत्कोटियोजनम् ।
अतीवकमनीयं विदेहनिर्घण्णयकम् ।
प्राकारमिव तस्यापि गीजोकस्य मनोहरम् ।
परितो वेदितं रत्नं श्रीराधारसम्मितम् ।
तत्र इन्द्रावनं रत्नं युक्तं चन्द्रपदारपैः ।
कल्पवृक्षे च रत्ने च मन्दारैः कामधेनुभिः ।
शोभितं श्रीभनाटाञ्च पुण्योद्यानैर्मनोहरैः ।
क्रीडासरोवरे रत्नैः सुरत्नै रतिमन्दिरैः ।
अतीवत्नं रत्नं रत्नै रस्योन्मेषात्मितम् ।
रत्नितं रत्नै रत्नै रसंख्येर्गोपिकागणैः ।
परितो वर्तुलाकारं त्रिकण्योजनं वनम् ।
वटपदभ्रनिचंयुक्तं पुण्योक्तिलसताम्नितम् ।
तत्राच्युवटो रत्नो रत्नै रत्नै रत्नै रत्नैः ।
सहस्रयोजनोत्तमं परितश्च चतुर्गुणैः ।
गोपीनां कल्पवृक्षै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नैः ।
क्रीडात्मितै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नैः ।
विरातीरवारीणां यमुनाश्रीतसेन च ।
पुण्यात्मितेन मान्येन पवित्रेण सुगम्भिरा ।
दासीमन्त्रै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नैः ।
तत्र क्रीडति वा राधा मम प्राच्याधिदेवता ।
स्यं श्रीरामशरणेन हवभाभुसुताधुना ।
ब्रह्मादिदेवैः सिद्धै र्मुनी र्भैः पूजिता व्रज ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते भगवत्प्रसन्नवार्दे श्रीकृष्णजन्म-
खण्डे ८ अध्यायः ॥

न तत्र पश्चिनिदेशे न भिक्षीनिनदक्षया ।
महानिशा हे चटके राक्षसै र्धमयामयोः ।
तद्द्वारायै च कर्तव्यं पौर्णमास्यां निशासुखे ॥
एवं रावक्रीडां यस्तु कारयेदुवि मानवः ।
स च सर्वदुष्कृतं त्यक्त्वा निज्यासुक्तिमाप्नुयात् ॥”
इत्युक्तकलिका ।

(विद्यावः । यथा, भागवते । ५ । २ । १२ ।
“अक्षद्विषस्य मम उन्नयनौ विभर्त्से
वङ्गदुत्तं चरवरासमुधादिबद्धे ॥”
“बद्धे च वङ्गदुत्तं विभर्त्से किं तदाह । रघो
मधुराकापः रासो विलासस्वार्थां संहिता सुधा
अवरासतम् । आदिप्रम्यान् स्मितनर्मादि ॥”
इति तत्र श्रीधरस्वामी । क्रिया । यथा, भाग-
वते । ५ । १२ । १७ ।

“ते वैचित्तो वंसकुलं समाविशन्
नरोचयन् श्रीलसुपैति वागरान् ।
तन्नातिरासेन सुनिर्वृतेन्द्रियः
परसरोद्गीचयविसृताङ्गधिः ॥”
“ते वैचित्तस्य प्रलाभां प्राला वंसानां ब्राह्म-
णानां कुलं पुनः प्रविशन् तेषां श्रीलं प्राय-
श्चित्तपूर्वकं पुनरुपनयनात्पारमरोचयन्
अप्रियं पश्यन् वागरतुल्यान् अध्याचारान्
मृदप्रवाहुपैति । तन्नातिरासेन वागरजाति-
क्रियया स्वियां मिथुनोभय परस्परसुखोद्गीच-
येन विसृतेः जीपितावधिमंरवसानो वेन ॥”
इति तद्गीतावां श्रीधरस्वामी । ७ ।)

रासक

रासकः, पुं, (रासते शब्दावते इति । रास +
“रासिबलिभ्याच ।” उवा० ३ । १२५ । इति
अभच् ।) गर्हभः । इन्द्रमरः । २ । ६ । ७० ।
(अयं हि ब्रह्मणः पद्भ्यां जातः । यथा, मार्क-
ण्डेयैः । ४० । २६ ।

“पद्भ्याञ्चान्मानु समातङ्गान् रासभान् प्रशकान्
रुमान् ।
उद्गानचतराश्चैव नानाकथाश्च जातयः ॥”
अचतरः । खर इति भावा । यथा, महा-
भारते । १ । १४५ । ७ ।

“स त्वं रासभयुक्तं सन्देवेषाणुगामिना ।
वारवावतमद्यैव यथा यासि तथा कुच ॥”
रासभवन्दिनी, स्त्री, मञ्जिका । इति शब्द-
चक्रिका ।

रासभी, स्त्री, (रासभ + डीप् ।) गर्हभी । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १३ ।
२७ । १४ ।

“एतत् श्रुत्वा मत्पुत्रस्तु दास्यं रासभीवचः ।
अवतीर्थे रथात्तूर्वं रासभौ प्रब्रुभात ॥”
रासमकलं, स्त्री, (रासस्य मकलम् ।) श्रीकृष्णस्य
रासक्रीडाखलम् । तद्विरचम् । यथा, —

“तस्यादुपरि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजने ।
वायुना धार्यमाद्यश्च विचित्रपरमाद्ययः ।
अतीवत्नमिन्मैको निबद्धपो मदीच्छया ।
प्रतश्चक्षे च श्लेष्ण पुण्यगुण्दानेन च ॥
सुरासमकलेनापि नद्यं विरजयामृतः ।
कोटियोजनविक्षीणां प्रस्येन विरजा व्रज ॥
देव्यं तस्य प्रतगुणा परितः परमा शुभा ।
अन्धकारनिकरा श्रीरामाविश्वयोक्तया ।
मथीनां कौस्तुभादीनामसंख्यानां मनोहरा ।
अन्धकारनमिन्मैकां तत्रापि प्रतिमन्दिरम् ।
मनोहरं प्राकारमदृष्टं विश्वकर्मका ।
गोपीभिर्गोपनिकरैर्वेदितं कामधेनुभिः ।
कल्पवृक्षैः पारिजाते रत्नै रत्नै रत्नै रत्नैः ।
पुण्योद्यानैः सुकोटिभिः संहतं रासमकलम् ॥
वेदितं वेदितैर्गोपिणै र्द्वैः प्रतकोटिभिः ।
रत्नप्रदीपयुक्ते च पुण्यतन्त्रसम्मितैः ।
सुगन्धिचन्दनामोदैः कस्तूरीकुङ्कुमात्मितैः ।
क्रीडापयुक्तेर्भोगे च ताम्बूलै र्वाचितै र्जलेः ।
धूपैः सुरभिरत्नै र्मात्स्यै र्त्नै रत्नै रत्नैः ।
रत्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नैः ।
अन्धकारनाभरत्नै र्त्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नैः ।
लक्ष्मणस्येन्द्राणां वेदितै र्त्नै रत्नै रत्नै रत्नैः ।
नवयौवनसन्मने र्त्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नैः ।
रत्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नैः ।
अन्धकारनरचितं दशयोजनविक्षृतम् ।
कस्तूरीकुङ्कुमै रत्नैः सुगन्धिचन्दनात्मितैः ।
आहृतं मङ्गलवटैः पद्मपत्रवस्युतैः ।
दक्षिणार्धे च पद्मै र्त्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नैः ।
श्रीरामकन्दकीलभोरत्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नैः ।
पद्मसुचनितै र्त्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नैः ।
चन्द्रवासन्तमाद्यै र्त्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नैः ।

रासा

अन्धकारनरचितं प्रतद्युम् मनोहरम् ।
कोटिकोचपदं च देव्यं दशगुणोत्तरम् ।
श्रीकण्ठं परिमितं पञ्चाशत्कोटियोजनम् ।
अतीवकमनीयं विदेहनिर्घण्णयकम् ।
प्राकारमिव तस्यापि गीजोकस्य मनोहरम् ।
परितो वेदितं रत्नं श्रीराधारसम्मितम् ।
तत्र इन्द्रावनं रत्नं युक्तं चन्द्रपदारपैः ।
कल्पवृक्षे च रत्ने च मन्दारैः कामधेनुभिः ।
शोभितं श्रीभनाटाञ्च पुण्योद्यानैर्मनोहरैः ।
क्रीडासरोवरे रत्नैः सुरत्नै रतिमन्दिरैः ।
अतीवत्नं रत्नं रत्नै रस्योन्मेषात्मितम् ।
रत्नितं रत्नै रत्नै रसंख्येर्गोपिकागणैः ।
परितो वर्तुलाकारं त्रिकण्योजनं वनम् ।
वटपदभ्रनिचंयुक्तं पुण्योक्तिलसताम्नितम् ।
तत्राच्युवटो रत्नो रत्नै रत्नै रत्नै रत्नैः ।
सहस्रयोजनोत्तमं परितश्च चतुर्गुणैः ।
गोपीनां कल्पवृक्षै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नैः ।
क्रीडात्मितै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नैः ।
विरातीरवारीणां यमुनाश्रीतसेन च ।
पुण्यात्मितेन मान्येन पवित्रेण सुगम्भिरा ।
दासीमन्त्रै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नै रत्नैः ।
तत्र क्रीडति वा राधा मम प्राच्याधिदेवता ।
स्यं श्रीरामशरणेन हवभाभुसुताधुना ।
ब्रह्मादिदेवैः सिद्धै र्मुनी र्भैः पूजिता व्रज ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते भगवत्प्रसन्नवार्दे श्रीकृष्णजन्म-
खण्डे ८ अध्यायः ॥

रासयाचा, स्त्री, (रासस्य याचा उत्सवः ।)
कार्तिकीपौर्णमासीकर्त्तव्यश्रीकृष्णस्योत्सवविशेषः ।
तद्विरचं याचाशब्दे प्रथमम् ॥ ७ ॥ शक्ति
विषयकरासयाचा यथा, —

“पौर्णमास्यां रासयाचां देवाः कुर्वन्ति-
श्राद्धं ।
पूर्ववल्ग्वमास्यायं देवीं देव्यावनं यजेत् ॥”
पौर्णमास्यां चैत्रपौर्णमास्याम् ।
“संसृष्टे राससंस्थानं भेरवीभेरवान्वितम् ।
जला तान् पूजयित्वा च धामयेत् कुम्भचक्रवत् ॥
कोलाहलं तद्वादिवाद्यै र्गुणैः सुगीतकैः ।
कुर्व्यादानन्दद्वयः साधकः स्थिरमानवः ॥
वित्तप्राप्त्यं न कुर्वीत देवीयाचा सुखप्रदा ॥”
इति वामकेश्वरतन्त्रे ५४ पटलः ॥

रासिरसः, पुं, (रासे क्रीडाविशेषे यो रसः ।
असुक्ष्मासः ।) गोष्ठी । रासः । खण्डारः ।
रससिद्धिः । रसावासः । बहीजागरकः । इति
मेदिनी । से, १० ॥ उत्सवः । इति शब्दरत्ना-
वली । परिहावः । इति जटाधरः ॥
रासिचरी, स्त्री, (रासस्य रचरी ।) राधा ।
यथा, —
“राधा रासिचरी रासवाविनी रविचिचरी ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥
रासा, स्त्री, (रसते इति । रस आकाशं +
“रासाकाशाकाशाबीजाः ।” उवा० ३ । १५ ।
इति नमस्कथेन साधुः ।) । अनामस्तातकता-

राहुः

विशेषः । राघन इति हिन्दी भाषा । तत्-
 पर्यायः । नाकुली २ सुरसा ३ सुगन्धा ४ गन्ध-
 नाकुली ५ नकुलेटा ६ भुजङ्गाची ७ हजाकी-
 सुवहा ८ । इत्यमरः ॥ नाकुल्यादिपञ्चकं
 राक्षायाम् । नकुलेटादिपञ्चकं सर्पाभ्यामि-
 त्वाहुः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ रत्या १०
 श्रेयसी ११ रसना १२ रसा १३ सुगन्धिन्ना १४
 रसाटा १५ अतिरसा १६ श्लोकगन्धिका १७
 सर्पागन्धा १८ पल्लवा १९ । इति जटाधरः ॥
 अस्या गुणाः । गुणत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
 त्वम् । विषवातासकाशश्रीफकम्पोदरछेद्यनाश्रि-
 त्वम् । पाचनत्वम् ।
 “राक्षा तु त्रिविधा प्रोक्ता मूलं पञ्चं ह्य-
 कथा ।
 श्रेयो मूलदक्षौ शिष्टौ ह्यत्र राक्षा तु मध्यमा ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च ।
 “नाकुली सुरसा राक्षा सुगन्धा गन्धनाकुली ।
 नकुलेटा भुजङ्गाची सर्पाची विषनाश्रिनी ॥
 नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् ।
 भोगिकताहृत्कामाहृदविषज्वरहृत्प्रस्रवान् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 राक्षा श्लेषामवातघ्नी । इति राजवल्लभः ॥
 औषधिविशेषः । कौटा आमरुकी इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । एकापर्णी २ सुवहा ३ युक्त-
 रसा ४ । इत्यमरः ॥ अपि च ।
 “राक्षा युक्तरसा रत्या सुवहा रसना रसा ।
 एकापर्णी च सुरसा सुक्लिभा श्रेयसी तथा ॥
 राक्षामपाचनी तिक्ता गुच्छ्या कपवातजित् ।
 श्लेषासमीरासवातशूलोदरापहा ।
 काशज्वरविषाश्लीतिवातिकामयश्चिह्नहृत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (रसना । यथा वाजसनेयसंहितायाम् । १।१०।
 “आदित्ये राक्षासि ।”
 “हे योक्त आदित्ये आदित्या भूम्यास्त्वं राक्षासि
 रसना असि ॥” इति तद्गार्ह्ये मन्त्रोदरः ॥
 वनप्रतीनीमन्त्रतमा । यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ ।
 ८ । १३-१४ ।
 “वामानि वनप्रतीनी सावधानं निबोध मे ।
 कला कलावती काष्ठा कालिका कलहप्रिया ॥
 कन्दली भीषणा राक्षा प्रणोषा भूषणा शुकी ।
 एतासां बहवः पुत्रा बभूवुः शिवपार्वदाः ॥”
 राहुः, पुं, (रह ङागि + बहुलवचनात् उच् ।)
 ङागः । इति संक्षिप्तसारादीहितिः ॥ (रहति
 महीना लजति चक्रमिति । रह ङागि +
 बहुलवचनात् उच् । इत्युज्ज्वलः । १ । १ ।)
 अहविशेषः । तत्पर्यायः । तमः २ खर्भाहुः ३
 वैदिकेयः ४ विधुनुदः ५ । इत्यमरः ॥ अस-
 पिशाचः ६ गृहकालोः ७ वैदिकः ८ उप-
 ज्वः ९ शीर्षकः १० उपरागः ११ सिंहाका-
 कतुः १२ । इति शब्दरत्नावली । लक्ष्यवर्षः १३
 कवचः १४ । इति जटाधरः ॥ अयुः १५

राहुच

असुरः १६ । इति ज्योतिषतन्त्रम् । तस्योत्-
 पत्त्यादिर्घ्या,—
 “सिंहकायामयोत्पन्ना विपश्चिन्ततुर्दश ।
 शम्भः शम्भलगात्रश्च यज्ञः शास्त्रज्ञयेव च ॥
 इत्यसौ नमुचिश्चैव वातापी हृद्यपो जितः ।
 हरकल्पकलिनाभौ भौमश्च नरकक्षया ॥
 राहुर्ज्यैष्ठ्य तेषां वै चन्द्रस्यप्रमर्दनः ।
 इत्येते सिंहाकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥
 दाह्याभिजनाः क्रूराः सर्वे ब्रह्महृत्सु ते ।
 दशान्यानि सङ्घ्रायि सैहिकेयो गन्धः स्तुतः ॥
 निहतो यामदमोऽन भार्गवैश्च बलीयसा ।
 खर्भांगोस्तु प्रभा कथा पुलोऽस्तु शची सुता ॥”
 इति बह्विपुराणे प्रजापतिसर्गनामाध्यायः ॥ ३॥
 तस्य शिरश्चेदकारणं यथा,—
 “देवलिङ्गप्रतिच्छेदः खर्भाहुर्देवसंसदि ।
 प्रविष्टः सोममपिबत् चन्नाकार्भाभ्या च क्षपितः ॥
 चक्रैव चुरधारेण जहार पिबतः शिरः ।
 हरिस्तस्य कवचस्तु सुषयाज्ञावितोऽपतत् ॥
 शिरश्चमरतां नीतमजो गृहमचीकलपत् ।
 यस्तु पर्वन्धि चन्नाकार्भाविधावति वैरधीः ॥”
 इति श्रीभागवते = स्कन्धे ८ अध्यायः ॥
 स च मलयपर्वतजातः । शूद्रवर्षः । द्वादशा-
 कुलपरिमायः । लक्ष्यवर्षः । लक्षवल्गुः । सिंह-
 वाहनः । चतुर्भुजः । खड्गवरमूलचर्मधारिः ।
 खर्यास्यः । अस्य अधिदेवता कालः । प्रत्वधि-
 देवता सर्पः । इति गृह्यसूत्रतन्त्रम् ॥ अस्य
 स्वरूपं श्रितवत् । स च चक्रालजातः ।
 सर्पाजितः । अस्थिसामी नैर्हतदिक्रसामी
 च । इति ह्यह्यन्ताकादयः ॥ (राहुचारस्य
 पलापलं ह्यह्यन्संहितायाः ५ अध्यायतो ब्रह्-
 मम् ॥)
 राहुयाहः, पुं, (राहोर्गोहो गृह्यं यञ्)
 चन्द्रस्यैवोर्गृह्यम् । यथा,—
 “राहुयाहोर्गोहोर्गृह्य उपराग उपज्वः ॥”
 इति शैमचक्रः । २ । ३८ ॥
 (अत्र राहुयाह इत्यपि पाठो दृश्यते)
 राहुचक्रं, स्त्री, (राहोचक्रम् ।) रथादिसप्त-
 वारेषु अच्यगत्या वामावर्तेन यामार्द्धं प्राप्य
 सप्तदिक्षु राहोर्गमनम् । यथा,—
 “पश्चादर्के विधी वङ्गौ सौम्यां श्रे वायवे कुजे ।
 राहोदिशि भ्रगौ यान्त्वां गुरावीशे शनौ दिने ।
 राहुर्धमति यामार्द्धादच्यगत्या च वामतः ॥
 यत्ते युद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखं स्थितम् ।
 राहुं विष्वग्देह्यमादयरीक्तेत् कर्मणः पलम् ॥”
 इति सत्सङ्गसुक्तावली ॥ ३ ॥
 राहुकालानलचक्रं यथा,—
 “तस्य चक्रं प्रवक्ष्यामि राहुकालानलचक्रम् ।
 शलाकासप्तकं चक्रं ईश्वरी कृतिकादिकाः ॥
 यत्र ऋते स्थितो राहुर्वेदनं तस्मिन्निर्दिशेत् ॥
 सुखात् पुच्छदशे ऋते तस्य पुच्छं अत्रस्थितम् ॥
 अष्टोत्तरशतं खाता आवभ्ते यत्र केतवः ॥
 व्याप्य तद्युष्मन्तु सर्वे सङ्घर्षार्कमस्मिन् ॥

राहुस्य

राहुसुक्तानि ऋचाणि जीवपक्षे बभौरह ॥
 त्रयोदशैव भोग्यानि ऋतपक्षे प्रकीर्तयेत् ॥
 ऋतपक्षे सुखं तस्य गुरुं जीवाङ्गमध्वजम् ॥
 एवमङ्गदयो राहुर्जातवः खरपारतैः ।
 जीवपक्षे चपावाये ऋतपक्षे रवौ किंते ।
 तस्मिन् कावे शुभां यात्रा विपरीते तु
 क्षान्तिः ॥”
 इति खरोदकः ॥
 राहुच्छत्रं, स्त्री, आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राहुदर्शनं, स्त्री, (राहोर्दर्शनं यञ् ।) राहो-
 च्चाक्षुषज्ञानम् । अह्यमिति यावत् । यथा,—
 “चक्षुषा दर्शनं राहोर्गोत्तदुपहृत्सुच्छत्रे ।
 तत्र कर्मणां कुर्वीत गन्धनामागतौ नतु ॥
 राहुदर्शनं चक्रान्निविवाहाद्यवहृद्विषु ।
 खानमात्रतु कर्तव्यं दानप्राह्विविष्वन्तम् ॥”
 इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥
 राहुभेदी, [न] पुं, (राहुं भिनत्तीति । भिद् +
 चिन् ।) विष्णुः । इति जटाधरः ॥
 राहुर्हृत्भित्, पुं, (राहोर्हृत्भित् भिनत्ति ह्यन-
 त्तीति । भिद् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति विश्व-
 शेषः ॥
 राहुर्हृत्, स्त्री, (राहुप्रियं हृत्म् । राहो हृत्-
 मिति वा ।) गोमेदकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राहुलक्षः, पुं, बुद्धः । इति शैमचक्रः । २ ।
 १५१ ॥
 राहुदृष्ट्यातियोगः, पुं, (राहुषा दृष्ट्यातिर्योगो
 मेलनम् ।) एकराशिस्थितगुरुराहुः । गुरु-
 चाक्षालियोग इति ख्यातः । तस्य काला-
 शुद्धिजनकत्वं यथा, भोजदेवव्यवहारसत्सुचये ।
 “सर्वं कार्यं न कर्तव्यं गुरौ सिंहेऽस्तगोपि च ।
 व्रतदीचे न कुर्वीत तमोयुक्ते दृष्ट्यातौ ॥”
 तमोयुक्ते राहुयुक्ते । व्रतदीचे इति निखेत-
 वैदिककर्मोपलक्ष्यम् । तथा च स्तुतिचारे
 ज्योतिषम् ।
 “एकराशौ स्थितौ स्यातां यदि राहुदृष्ट्यातौ ।
 विवाहव्रतयज्ञादि सर्वं तत्र परित्यजेत् ॥”
 मन्मसावातुपक्रय भविष्ये ।
 “ऋक्षभेदेऽप्येकराशौ सन्धर्को यदि वानभोः ।
 गुरो राहोरपि तथा लजेदिदंज्ञान संश्रवः ॥”
 अत्र गुरोर्लज्जितत्वं हेतुः ।
 “यत्र यत्र स्थितो जीवर्षामोयोगेन लज्जते ।
 उपहासाय किं न स्यादसङ्गो मनोविद्याम् ॥”
 इति मन्मसावतन्त्रम् ॥ ३॥
 अस्य प्रतिप्रसवो यथा,—
 “कर्वाटवाटाङ्गकविङ्गद्वेष्टे
 दृष्ट्यातौ राहुयुतो विवेहः ।
 शिवैव देष्टेष्टु न चास्ति दीवः
 सर्वेषु कार्ये सुनयो वदन्ति ॥”
 इति ह्यह्यन्ताकादयः तवचनमिति वैचिद्-
 वदन्ति ॥
 राहुशर्षः, पुं, (राहोः शर्षो यञ् ।) उपरामः ।
 इति ह्यकाशुषः ॥

रिक्ता

राहुका. [र] पुं, (राहुं हन्तीति । हन् + क्त्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ।
 राहुच्छटः, पुं, (राहोवच्छटः ।) जमुनः । इति जिह्वाकशेषः । (अस्य विवरकमु रघो-नशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
 राहुच्छटः, पुं, (राहुया उत्च्छटः परित्यक्तः ।) जमुनः । इति हारावली । २२३ । (अस्य विवरकं रघुनशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
 रि, श्रु गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-वर-सक-सेट् ।) रेखादिः । श्रु, रियति । इति दुर्गादासः ।
 रिक्तं, स्त्री, (रिच् + क्तः ।) शून्यम् । वनम् । इति मेदिनी । ति, ५० ।
 रिक्तं, जि, (रिच् + क्तः ।) निर्धनम् । इति शब्द-रत्नावली । (शून्यम् । यथा, मनुः । ८।१०५। "भास्वपूर्वाणि यानानि तार्थं दाय्यानि सारतः । रिक्तभास्वानि यत्किञ्चित् पुनांसञ्चापरि-च्छदाः ॥")
 रिक्तकं, जि, (रिक्त + क्तम् ।) शून्यम् । इत्य-मरः । ३।१।५६ । (यथा, मनुः । ८।१०४। "पयं यानं तरे दायं पौरुषेऽह्वेपयं तरे । पादं पशुञ्च योविच पादाहं रिक्तकः पुमान् ॥")
 रिक्ता, स्त्री, (रिच् + क्तः । टाप् ।) तिथिभेदः । सा तु चतुर्थी नवमी चतुर्दशी च । यथा,— "नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तिथयः क्रमात् ॥" इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
 कर्मसु संख्या निषेधविधौ यथा,— "नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा नामसङ्क-फलाः ।" न रिक्ता सर्वकर्मसु । इति ज्योतिःसारः ।
 "चन्द्रे चार्कज्जाकैशुक्रविद्युते मध्येऽथवा पापयोः कला च अतिपातवेधुर्तिदं विच्छिन्न रिक्ता तिथिम् ।
 दूराहायनचेत्रपौषरहिते लग्नांशके मानुषे । रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवाहिता । शनैश्चरहिने चैव यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् । तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्हिनी ॥" इति दौपिका ।
 "वहे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्ततरे वा तिथौ सौम्यादित्यसितेऽशुभोवदिवसे पक्षे च लक्ष्यतरे ॥" इति भुजवज्रभौमः ।
 "वादशौ सप्तमी नन्दा रिक्तासु पञ्चपञ्चसु । वज्रमासुयंशो हन्वात् शिशुनामन्नभक्षम् ॥" इति कृत्यचिन्तामणिः ।
 "पूर्वेषाम्नाकसपेभ्रजरहितेष्वेष्वरिक्ते तिथौ वहे मासि सितेऽशुभोवदिवसे गोश्रवणं मौनोदये । संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्सुमे जनाहने ।
 वही प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तथाऽहोम् । रिक्तां पञ्चदशौ चैव सौरिभौमीहने तथा । एवं सन्निहिते काळे विघ्नारम्भानु कारयेत् ॥" इति विष्णुसर्वोत्तरः ।

रिक्तम्

"पूर्वांशियास्यवचिचिचिप्रियास्यभेदु रिक्ताहर्मी विगतचन्द्रतिथिं विहाय । इज्जालिगोससुदये विक्रवाकिंवारे प्रक्षेन्द्रयोगकरसु हलप्रवाहः ॥" इति दौपिका ।
 "चन्द्रार्कयोर्भवेत् पूर्णां कुजे भद्रा जया गुरौ । बुधमन्दा च नन्दायां शुके रिक्ताहता तिथिः ॥" इति भीमपराक्रमः ।
 "सर्वत्र कार्ये बुधजीवशुक्राः केन्द्रत्रिकोणोपगताः प्रशस्ताः । तृतीयलाभारिगताश्च पापा-क्षिपिर्विरिक्ता शुभदस्य चाहः ॥" इति दौपिका ।
 "चतुर्थी नवमी चैव रिक्ता चैव चतुर्दशी । शुके नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया । गुरौ पूर्णा च संयुक्ता सिद्धयोगाः प्रकीर्णताः । बुधमन्दगता नन्दा कुजे भद्रा जया गुरौ । भृगुरिक्ताहर्तं प्रोक्तं पूर्णां च रविचन्द्रयोः ॥" इति ज्योतिःसारसारः ।
 "वृहस्पतिमोहादशेषु न गच्छेत्तिदिनस्यापि । पूर्णिमाप्रतिपदार्धरिक्तावदिनेषु च । तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् ॥" इति सत्कृतसुक्तावली ।
 रिक्त्यं, स्त्री, (रिक्ते वहिर्गच्छति नश्यतीति । रिच् + "पाठतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्कृ ।" उणा० २।७ । इति यक् ।) धनम् । इत्यमरः । २।६।६० । (यथा, मनुः । ८।२७। "बालदायादिकं रिक्त्यं तावत् राजानुपालयेत् । यावत् स स्यात् समाप्तौ वावचातीतशेषवः ॥")
 रिक्त्यहारी, [र] त्रि, (रिक्त्यं हरतीति । ह्र + खितिः ।) दाय्यादः । धनहारी । यथा । "यदासौ नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्युत्तरोऽपुत्रस्य चैत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तोऽयं जनयति स हिपि-च्छको द्वासुध्यायणो ह्योरपि रिक्त्यहारी पिच्छदाता च ॥" इति मिताक्षरायां दायभागः ।
 रिक्त्यो, [र] त्रि, (रिक्त्यमस्यास्तीति । रिक्त्य + इतिः ।) धनहारी । धनी । (यथा, याज्ञ-वल्क्यः । २।२६ । "द्योऽभियुक्तः परेतः स्यात् तस्य रिक्त्यो तसु-हरेत् ॥")
 रिक्ता, स्त्री, लिप्ता । युक्ता । इति हेमचन्द्रः । ४।२७४ ।
 रिक्त, र सपेक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) र, रिक्ताते । इति दुर्गादासः ।
 रिग, र गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) र, रिक्ताते । इति दुर्गादासः ।
 रिक्त्यं, स्त्री, (रिक्त् + क्त्विप् ।) स्वजनम् । इति हेमचन्द्रः । ६।१५६ । (यथा,— "सुत्राय रिक्त्यविधिं पादसंक्रमकचमः । कुमारः पञ्चवर्षीयः कजाभ्यां विधास्यति ॥")
 रिक्त्यं, स्त्री, (रिक्त् + क्त्विप् ।) स्वजनम् । इत्य-मरः । "हे शनोऽनुपचितारप्रतिहावां शकीष-

रिपुः

विधानादन्वयाभावे इत्यर्थः । औचित्यात् मिच्छिजादेव स्वजने । इति दूमानाथः ।
 धर्मविषयानं रिक्तमिति ज्ञामी । बाजानी हलपादाभां चननं रिक्तम् । पिच्छिजादौ पतनं स्वजनमित्यन्ते । एतन्मते भेदेऽपि भेदोप-चारेण समे इत्युक्तम् । रग रिग जिगि गतौ अयद् । रिक्तमिति पाठे रलि रल रिळि सर्पेण इत्यस्य रूपम् ॥" इति भरतः ।
 रिच, कि सम्यक्प्रयोगयोः । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-पक्षे भा०-पर०-अक०-सेट् ।) कि-रेचयति रेचति । रिक्ते रिपुसंहातान्तो धर्मै-न्नेच रेचति । रेचयति च तन्नाम्यं इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ।
 रिच, र् र ध न औ विरेके । इति कविकल्पद्रुमः । (वधा०-उभ०-अक०-अनिट् ।) विरेकः पौनः-पुन्येन पुरीषोत्सर्गः । इति चतुर्भुजः । र्, अरिचतु अरेचौत । ध न, रिक्तात् रिक्ते अतिसारकी । औ, रेक्ता । इति दुर्गादासः ।
 रिज, इ ऋण्यर्थे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-घात०-सक०-सेट् ।) ऋण्यर्थे भर्त्सने । इ, रेजते । इति दुर्गादासः ।
 रिघमः, पुं, कामः । वसनः । इति विश्वः ।
 रिपुः, पुं, (अनिट् रपतीति । रप बाचि + "रपे-रिचोपधायाः ।" उणा० १।२७ । इति कुः इकारश्चोपधायाः । "रिप कत्यनयुङ्गिन्दा-क्षिंसादनेषु । 'रिपेः किञ्च ।' उणा० १।१४ । इति बाहुलकादुप्रख्यः । रिपति केचित् पठन्ति । तत्र बाहुलकादेव ककारस्य पकारः । रिपति मोषणार्थं युध्यते हिनक्षि वा निन्दते च सत्-पुरुषेः ॥" इति निचण्टीकार्यां देवराजयन्वा । ३।२४।४।) शत्रुः । इत्यमरः । २।८।१० । (यथा, हितोपदेशे । "न कश्चित् कस्यचिन्निश्चं न कश्चित् कस्यचिन्निपुः । कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवक्षसा ॥") शरीरस्य च्छुरिपवो यथा । कामः क्रोधः लोभः मोहः मदः मातृसुषुम् । तथा हि । "आश्याय योगसवजिह्व च वैरिचट्क-मावध चेन्निग्रयणं मनसि प्रसन्ने ॥" इत्यादि तन्त्रसारे भुवनेश्वरीकोषम् । ● ● चोरकनामग्रन्थस्यम् । इति राजनिर्घण्टः । जयापिच्छया वल्लयम् । तत्पण्यायः । वट्-कोषम् २ रिपुमन्दिरम् ३ । यथा,— "धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामिचं सप्तमं स्मृतम् । युगं युगं तथाज्ञास्यं वट्कोषं रिपुमन्दि-रम् ॥" अपि च । "सुनीचगेऽज्ञगेऽपि वा रिपुयं हे क्षिता यथा ॥ तथा पलं प्रकीर्णितं समस्तमेव स्वरिभिः ॥" अन्यथा । "अरातिप्रयोः वहे चारुते न्युरन्युयोः । अग्रस्य हादप्रस्थाने वैपरिस्मिन् चिन्तनम् ॥" इति ज्योतिषसत्त्वम् ।

रिप्रवा

(भुवपुत्रस्य शिष्टेः पुत्रः । यथा, हरिवंशः । २ । १४-१५ ।
 “तस्मात्प्रशिष्टं भयं च भुवात् प्रभुयंजायत ।
 शिष्टेराधत्त सुखाया पञ्चपुत्राणकक्षावान् ।
 रिपुं रिपुञ्जयं पुत्रं त्रकलं त्रकतेजसम् ॥”
 यदोः पुत्रः । यथा, भागवते । ८ । २३ । २० ।
 “यदोः सखसजित् क्रोटानलो रिपुरितिश्रुताः ॥”
 रिपुवातिनी, स्त्री, (रिपुं हन्तीति । हन् + शिनिः ।)
 कताविशेषः । कुचुद इति भाषा । यथा,
 “कुचिका बहुविधोऽथ कुचिका रिपुवातिनी ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रिपुषः, प श्र वधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) नोपधः । प श्र, रिम्कति
 रिम्कति । सप्तमखरादिरयमित्यर्थे । इति
 दुर्गादासः ॥
 रिपुषः, स्त्री, कलापेक्षया ह्रादश्राश्रिः । यथा,—
 “कमेखानं च दशमं खं मेखुरममासदम् ।
 हिनाखमदमं खानं रिपुषाखं ह्रादश्रं
 स्मृतम् ॥”
 तत्र चिन्तनीयं यथा,—
 “प्राज्ञायावच चिन्तयेद्भवयुष्टे रिपुषेऽथ
 मन्त्रिण्यौ
 सौम्यस्वामियुतीचनेरुपचितिस्तेषां चित्तस्व-
 न्यथा ॥”
 इति ज्योतिस्तन्त्रम् ॥
 रिप्रः, त्रि, (रीट् सवणे + “कीटो डो ह्रस्वश्च पुट् च
 तरौ श्लेषाङ्गुत्सितयोः ।” उभा० ५ । ५५ ।
 इति रप्रव्ययः । धातोर्ह्रस्वः । प्रव्ययस्य पुट् च ।)
 अधमः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिहतिः ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ७८ । १ ।
 “सुभ्याति रिप्रमविरस्य तात्वा ।
 “रिप्रं अशुपादेयत्वेन पापरूपम् ॥” इति
 तद्गाथे सायणः ॥ स्त्री, पापम् । यथा, ऋग्वेदे ।
 १० । १७ । १० ।
 “विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः ॥”
 “देवीर्देवाः देवनशीला आपः विश्वं सर्वं रिप्रं
 पापं प्रवहन्ति पुरुषसकाशात् प्रगमयन्ति
 अपनयन्तीति यावत् ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥)
 रिप्रवाहः, त्रि, पापवाहकः । यथा,—
 “ऋचादमिं प्रहियोमि दूरम् ।
 यमराण्यं गच्छतु रिप्रवाहः ॥”
 इति भवदेवभद्रोक्तकुशुब्धिकापहतिः ॥
 “रिप्रं पापं वञ्चतीति रिप्रवाहः ।” इति तट्टी-
 कायां गुणविक्रुः ॥ “स प्रहितः ऋचादमिः
 यमराण्यं गच्छतु यमस्य राण्यं प्रति व्रजतु ।
 किम्भूतः रिप्रवाहः रिप्रमिति पापनाम । रिप्रं
 पापं वञ्चति नाशयति रिप्रवाहः ॥” इति वाज-
 सनेयसंहिताभाष्ये महीधरः । ३५ । १८ ॥
 “रिप्रवाहः रिप्रं पापं तस्य वोढा वोढसिः
 यमराजः यमो राजा वैशां तान् यमराजकान्
 अश्वप्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु ॥” इति ऋक्भाष्ये
 सायणः । १० । १६ । १८ ॥)

रिष्यः

रिषः, कृत्यने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) सौचधातुरयम् । रिष्यः रेफः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 रिषः, श्र व्यर्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) श्र, रिषति । व्यर्धो
 दानञ्जाधाह्रिवादिनाद्याहुहानि । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रिषः, इ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, रिष्यति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रिषः, रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 व्यक०-सेट् ।) विरिष्यः । इति दुर्गादासः ॥
 रिमेदः, पुं, अरिमेदः । इति राजनिघण्टुः ॥
 रिरी, स्त्री, पित्तजः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 ११४ ॥
 रिषः, इ व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) इ, रिष्यति । व्रजो गतिः । इति
 दुर्गादासः ॥
 रिष्यः, स्त्री, अरिष्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
 पर०-सक०-अनिट् ।) स्त्री, अरिष्यति । श्र,
 रिष्यति । रेच्यति । इति दुर्गादासः ॥
 रिष्यः, पुं, (रिष्यते हिंस्यते इति । रिष् +
 क्यप् ।) ऋगः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रिषः, वधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) रेचति । इति दुर्गादासः ॥
 रिषिः, पुं, ऋषिः । ऋषिन्त ज्ञानसंसारयोः पारं
 गच्छन्ति ऋषयः । ऋषी श्र गतौ नास्तीति
 किः । रिषिर्ह्रसादिश्च । विद्याविदग्धमतयो
 रिषयः प्रसिद्धाः । इति प्रयोगात् । स्त्रियां
 ऋषी च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 रिष्टं, स्त्री, (रिष् + क्तः ।) चोमम् । कल्याणम् ।
 अशुभम् । अमङ्गलम् । (यथा, मार्कण्डेये ।
 ५० । ८६ ।
 “स्यात्कीपिधाने यत्रामिर्देनो हर्षोऽप्येन वा ।
 युष्टे तत्र हि रिष्टानामेषाणां समाश्रयः ॥”)
 अभावः । नाशः । इत्यमरभरतौ ॥ अशुभस्या-
 भावः । इति क्वचित् । इति भरतः ॥ पापम् ।
 इत्यन्यः ॥ तद्वति, त्रि ॥
 रिष्टः, पुं, (रिष् + क्तः ।) खड्गः । फेणिलः ।
 स तु रक्तशिशुः । इति मेदिनी । टि, २७ ॥
 रिष्टकः, पुं, (रिष्ट एव । स्त्रार्थे कन् ।) रक्तशिशुः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 रिष्टिः, पुं, (रेचति हिन्तीति । रिष् + क्तिच् ।)
 खड्गः । इति मेदिनी । टि, २७ ॥
 रिष्टिः, स्त्री, (रिष् + क्तिन् ।) अशुभम् । इति
 मेदिनी । टि, २७ ॥ शस्त्रमेदः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 रिष्यः, पुं, (रिष्यते इति । रिष् + क्यप् ।) ऋग-
 विशेषः । यथा,—
 “ऋष्य ऋष्यो रिष्यो रिष्य एवः स्यादेवकीरुपि
 च ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥

रीतिः

रिष्यः, त्रि, (रिष् वधि + “सर्वविद्यन्वारवात् ।”
 उभा० १ । १५३ । इति वदुप्रत्ययेन बाहुः ।)
 वधकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिहतिः ॥
 रिह, वधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) रेहति । इति दुर्गादासः ॥
 री, स्त्री, उ य चरखे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) स्त्री, रीकः ।
 उ य, रीयते पयः । इति दुर्गादासः ॥
 री, मि रवे । वधि । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (क्रा०-पा०-पर०-अक०-सक०-च-अनिट् ।)
 मि, रिवाति रीकः रिक्चिः । रवः शब्दः । तथा
 च कातन्नादौ री गतिरेववयोः । रेववं ह्र-
 क्षनिरिति रमानाथः । रिवाति रेवते ह्रकः ।
 इति शब्दार्थे भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥
 री, स्त्री, (री + क्तिप् ।) गतिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ रवः । वधः । इति रीधात्वर्थदर्शनात् ॥
 रीण्या, स्त्री, ह्रवा । यथा । मीढौ रीण्या
 सुगुण्या च ह्रणीया ह्रुणिया ह्रुषिति वाच-
 स्यति । अयन्तु लज्जार्थां प्रसिद्धिः प्रमादात्
 ह्रणार्थां प्रयुक्त इति कलिङ्गः । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 रीठा, स्त्री, रीठाकरञ्जः । इति राजनिघण्टुः ॥
 रीठाकरञ्जः, पुं, खनामखातहृत्तः । तत्पर्यायः ।
 गुच्छकः २ गुच्छपुष्पकः ३ रीठा ४ गुच्छफलः ५
 अरिष्टः ६ मङ्गल्यः ७ कुम्भबीजकः ८ प्रकीर्णः ९
 सोमवल्कः १० फेणिलः ११ अस्थ फलगुणाः ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । क्षिप्तत्वम् ।
 वातकफज्वलककृत्तिविषविष्कोटनाशिलश्च ॥ इति
 राजनिघण्टुः ॥
 रीट्कः, पुं, पृष्ठवंशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६५ ॥
 रीट्ठा, स्त्री, (रिह वन्धे + औगादिकः क्तः ।)
 अवस्था । इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥
 रीयं, त्रि, (री + क्तः ।) अहितच्येतिः १) सुत-
 जलादि । चरितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६२ ॥
 रीतिः, स्त्री, (री + क्तिच् क्तिन् वा ।) आरङ्गटः ।
 (तत्पर्यायगुणा यथा,—
 “पित्तलन्वारङ्गटं स्यादरी रीतिश्च कथ्यते ।
 राजरीतिर्नारङ्गीतिः कपिला पिङ्गकापि च ॥
 रीतिरप्युपधातुः स्यात्तान्त्रस्य यशदस्य च ।
 पित्तलस्य गुणा स्त्रियाः स्वयोजिवहशां जनैः ॥
 संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ते गुणाः स्मृताः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 प्रचारः । स्रग्धः । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥
 ३ । ३ । ६८ ॥ लोहकिङ्कम् । इति मेदिनी । ति, ५० ॥
 दग्धखर्बादिमलम् । इति धरणिः ॥ सीमा ।
 सवणम् । गतिः । स्वभावः । शेषस्य पर्यायः ।
 रूपम् २ लक्ष्यम् ३ भावः ४ आत्मा ५
 प्रकृतिः ६ सङ्घः ७ रूपतत्त्वम् ८ धर्मः ९
 वर्गः १० निवर्गः ११ शीलम् १२ सतत्त्वम् १३
 संविद्धिः १४ ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 कथाचरित्सागरे । १४ । ६२ ।
 “निशान्तलोचकाकरैर्भित्तद्वयो रवकमः ॥”

स्तुतिः । वधा, कर्मदे । २ । २४ । १४ ।
 “महीव रीतिः प्रवचनवत् एवम् ॥”
 “महीव रीतिः महती स्तुतिरिव ।” इति
 तद्गाथे वाच्यः । काव्यशास्त्रा । इति वामन-
 उच्यते । गुणमैर्देन तद्विभागमाह ।
 “श्लोकः प्रवादमाधुर्गुणयत्तयमेतन् ।
 गौडवैदर्भपाञ्चानरीतयः परिकीर्तितः ॥”
 ब्रह्मकेशिनां कव्यशास्त्रे यथा,—
 “श्लोकः समासभूयस्त्वं मांसलं पदद्वयम् ।
 कर्त्तार्यपदमप्यर्थं प्रवादः परिकीर्तितः ॥
 प्रवादार्थयोस्तु रसवन्मधुरं परिकीर्तितम् ।
 सर्वलोकावगम्यं यद्गद्यम् तदभिधीयते ॥
 सुश्राव्यमपि गभीरं प्रसन्नतुपनागरम् ॥”
 यावत् यथा,—
 “कन्ये मन्वीर्यौ धन्यो यस्मान्मद्य विवाहयेत् ।
 नाख्येन तपसा कथ्यः सुन्दरस्त्रीवमागमः ॥”
 उपनागरं यथा—
 “तन्नि त्वदधरं खाडु नाविद्वन्विदो जनाः ।
 वसुधायां सुधाभावान्मन्वा स्वर्गं विधासवः ॥
 प्रव्दानकूरयं तत् स्याद्यद्युप्रासभास्त्रम् ।
 वर्णादृष्टिरनुप्रासः पदे पादे विधीयते ।
 पदादृष्टिस्तु यमकमादिमध्यान्तसर्वगम् ॥” ॥
 क्रमेण रीतिप्रयोगास्तदाहरणानि ।
 “गङ्गोत्ततरङ्गसङ्गतजटाजटायाग्यत्प्रवि-
 स्तूयन्तुपुत्रसतिभौतिसम्भृतिसमकारस्फुरत्-
 सम्भ्रमा ।
 आनन्दान्तवापिकां विदधतो चित्ते गिरीश-
 र्णां पायान्नवसङ्गमे भगवती कञ्जावती
 पाव्यती ॥
 भवतो विरहवाधिमधिगम्य ससम्भ्रमा ।
 कामिनी यामिनीकान्तं जलान्तमिव पश्यति ॥
 जलान्तं सन्नापनिवृत्तयेऽस्याः
 किं तालहन्तं तरुजैकरोषि ।
 उन्नाप एषोऽन्तरतापुष्टितु-
 र्गतभुवो गयजनापनेयः ॥”
 इति काव्यचन्द्रिका ॥
 (अस्या अन्वदिवरयं साहित्यदम्पत्ये ६ परिच्छेदे
 दृश्यम् ।)
 रीतिकं, स्त्री, पुण्याङ्गनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रीतिका, स्त्री, कुसुमाङ्गनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पित्तकञ्जः । (यथा, दृष्टत्संज्ञितायाम् । ५७० ।
 “अष्टौ वीरकभागाः कांस्य इति तु रीतिका-
 भागः ।
 मन्वजितो योगोऽयं विद्यो यस्त्वसंघातः ॥”)
 रीतिपुष्पं, स्त्री, (रीतेः पित्तकञ्जं पुष्पमिव । तदा-
 जतिनात् ।) कुसुमाङ्गनम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । १०३ ।
 रीष, क्व च रीषे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रा-
 .उभ०-सक०-सेट् ।) क्व, अरिरीवत् । क्व,
 रीवति रीषते । रीषो यद्भवत्वरुयोः । इति
 दुर्गादासः ॥

र, उ वधे । गङ्गाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रा-
 .आल०-सक०-सेट् ।) उ, रवते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 र, क्व भ्रनौ । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा-
 पर०-सक०-सेट् ।) क्व, रीति रवीति पची ।
 इति दुर्गादासः ॥
 रः, पुं, शब्दः । इत्येकाक्षरकोशः ॥
 रकः, वि, बहुप्रदः । इति शब्दमाला ॥
 रक्, [च्] स्त्री, (रच् + भावे क्तिप् ।) श्रीभा ।
 (यथा, माथे । ४ । ६६ ।
 “दधकुरभितस्तटौ विकचवारिजाम्बूनदे-
 विनोदितदिनकामाः क्लतचच जाम्बूनदेः ॥”)
 व्युत्तिः । (यथा, किराते । ५ । ४५ ।
 “चिपति योऽनुवन् विततां दृष्टद-
 दृष्टिकामिव रौचिनीं रचम् ॥”)
 इच्छा । इति मेदिनी । (यथा, महाभारते ।
 १३ । १२४ । २० ।
 “नानातुङ्गि रचो लोके मनुष्यान्ममिच्छति ।
 यहीतुं स्वगुणैः सर्वास्तीनासि हरिषः कथः ॥”
 तेजः । यथा, रघुः । ६ । ६ ।
 “अनुययौ यमपुण्यजननेन्दुरौ
 सवत्सवावद्यायसरं रचा ॥”)
 प्रारिकाशुक्वाक् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रक्, [ज्] स्त्री, (रच् + क्तिप् ।) रोगः । इत्य-
 मरः । १२ । ५ । ५२ । (यथा, भागवते । ६ । १ । ८ ।
 “दोषस्य दृष्ट्वा गुरु लाघवं यथा
 भिषक् चिकित्सेत रजां निदानवित् ॥”
 रजति पीडयतीति । पीडादायके, वि । यथा,
 महाभारते । ५ । ८४ । १ ।
 “प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररजो दृष्ट ।
 महारथा महाबाहुमन्वयुः शक्यपाययः ॥”
 अथवा परस्य वीराणां रक् यैरिति ॥)
 रक्प्रतिक्रिया, स्त्री, (रजः प्रतिक्रिया निर-
 सनम् ।) चिकित्सा । इत्यमरः । २ । ३ । ५० ॥
 रक्तं, स्त्री, (रीचते शोभते इति । रच् + “शुजि-
 रचितानां कुञ्ज । उभा० १ । १४५ । इति
 मक् कवर्गश्चान्तादेशः १) काञ्चनम् । (यथा,
 रामायणे । २ । ७० । २१ ।
 “रक्तनिष्कसङ्घसे ह्ये वीक्ष्यान्प्रशतानि च ।
 सतुल्य केकयीपुत्रं केकयी धनमादधत् ॥”)
 धुत्तरम् । इत्यमरः । जोहम् । इति मेदिनी ।
 मे, २० । (अस्य पंथायो यथा,—
 “कृष्णायसं कालजोहं रक्तं ततोऽण्मप्यथ ॥”
 इति वैदिकरत्नमालायाम् ।)
 नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः । (वर्णं,
 पुं । इति उज्ज्वलदत्तः । १ । १४५ । रीप्रशोले,
 वि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६१ । १२ ।
 “दिवि रक्तं इवोपरि ॥”
 “दिवि तुषोके रक्तो रीचमान् आदिव इव ॥”
 इति तद्गाथे वाच्यः ।)
 रक्तकारकः, पुं, (रक्तं स्वर्णाङ्गारं करोतीति ।
 क्व + “कर्मयञ्च् ॥” ३ । २ । १ । इत्यञ् ।

ततः स्वार्थे कन् ।) स्वर्कारः । इत्यमरः । २ ।
 १० । ८ ॥
 रक्तमङ्गलः, पुं, राजविशेषः । यथा । अस्ति
 कलिङ्गविषये रक्तमङ्गलो नाम वरपति-
 दिग्विजययापारकमेवागम्य चन्द्रभागानदी-
 तीरे समावेशितकटकौ वर्तते । इत्यादि द्वितो-
 परेण १ परिच्छेदः ॥
 रत्नमाला, स्त्री, (रक्तो रत्नोऽवस्था इति । रक्त +
 इतिः । स्त्रीप ।) कल्पमहाविशेषः । तप-
 योयः । ईः २ रमा ३ चिन्मया ४ सामा ५
 चला ६ वीरा ७ चञ्जला ८ उवाकपोषी ९
 चपला १० इन्दिरा ११ लक्ष्मीः १२ पद्मालया
 १३ पद्मा १४ कमला १५ स्त्रीः १६ हरिप्रिया
 १७ । इति जटाधरः ॥ अस्या विवरणं यथा,
 “विदर्भराजो धर्मोत्तमो भोजको नाम धार्मिकः ।
 बभूवस्तस्य पुत्रास्तु नाम्ना रक्तमालादयः शुभाः ॥
 तेषामवरणा कन्या रत्नमाला रत्नमालीनी ।
 कमलाश्रीन सन्भता सर्वलक्षणशोभिता ॥
 राघवस्येभ्यश्च सीता रत्नमाली कल्पजम्बिनी ।
 साचालक्ष्मीस्तु विद्यया प्राकटोनेव पाव्यति ॥”
 इति पाशुोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥ ७७ ॥
 (रत्नमाला सद्यः शिशुपालस्य विवाहसोपाना
 श्रीकृष्णस्य रत्नमालीहरणं कृत्यायाच तस्यां
 यादवेः सह राज्ञां तुल्ययुद्धादिकं हरिवंशि ।
 ११६ अध्याये दृश्यम् ॥ ७७ ॥ नारदस्य रत्नमाली
 पारिजातपुष्पप्रदानवृत्तान्तं तत्रैव च १२२
 अध्याये दृश्यम् ॥ ७७ ॥ अस्याः सन्ततिप्रमाणं
 यथा तत्रैव । १६० । ४—६ ।
 “—————रत्नमालीतनयाम् श्रेष्ठ ।
 प्रयुञ्जः पथमं यद्ये शम्भुरान्तकारः सुतः ॥
 द्वितीयश्चारुदेवश्च तृतीयश्चो महारथः ।
 चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदर्शो ह्रम एवच ॥
 सुवेणश्चारुगुणश्च चारुविन्दश्च वीर्यवान् ।
 चारुवाहूः कनीयाश्च कन्या चारुमती तथा ॥”)
 स्वर्णचोरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रत्नमालीवतं, स्त्री, (रत्नमाला व्रतम् ।) व्रत-
 विशेषः । यथा,—
 स्तन उवाच ।
 “नामदमः समाकर्ष्य रमां तां पुत्रगर्हिणीम् ।
 कर्करभिमत्तं बुद्धा कारुण्यदुःखीव्रतम् ॥
 व्रतेन तेन च रमा पुत्राद्या सुभगा सती ।
 सर्वभोगेन संयुक्ता बभूव खिरयौवना ॥
 श्रीनक उवाच ।
 विधानं ब्रूहि मे स्तन व्रतस्यास्य च यत् फलम् ।
 पुरा केन जतं धर्मा रत्नमालीव्रतफलम् ॥
 स्तन उवाच ।
 श्रेष्ठं फलम् । राजपुत्री शम्भुला वार्यपत्नी ।
 अथवा सरोतीरं सीमं हरमप्यद्यत ॥
 सा सर्वभोगिः परिवृता देवयान्या च रमता ।
 शम्भुभीत्या ससुत्याय पथंभुञ्जन् व्रतम् ॥
 तत्र युक्तस्य कन्या या वञ्चयन्त्यासमाह्वयः ।
 सर्वस्य वृषिता प्राह वचनं क्व चिच्छुक्तिः ॥

इति दानवकन्या वा दासीभिः परिवारिता ।
 तां तस्या वासवा बद्धा रूपे चिप्रा गता
 यद्दम् ॥
 तां रूपमयां बदतीं जलाधीं नहुषात्मजः ।
 करे सुप्रय सतुह्यत्र प्राह का त्वं वरानने ॥
 सा मुक्तपुत्री वसनं परिधाय क्रिया भिया ।
 शर्मिष्ठाया कृतं चर्चं प्राह राजानमीक्षती ॥
 ययातिस्तदभिप्रायं ज्ञात्वानुब्रूय श्रीभनाम् ।
 आन्वास्त तां ययौ गेहं तस्याः परिणयादतः ॥
 सा गत्वा भवनं मुक्तं प्राह शर्मिष्ठाया कृतम् ।
 तच्छ्रुत्वा कुपितं विप्रं उषपस्याह सान्त्वयन् ॥
 दत्ता मां दक्षय विभो रोषो यन्त्रिं ते मयि ।
 शर्मिष्ठा वाप्यप्रसूतां कुरु यन्मनसिचिन्तम् ॥
 राजानं प्रयतं पादे पितुर्दृष्ट्वा रुषामवीत् ।
 देवयानी त्वयं कन्या मम दासी भवत्विति ॥
 समानीय तदा राजा दास्ये तां विनियुज्य सः ।
 ययौ निजयद्दं ज्ञानी देवं परमकं करन् ॥
 ततः मुक्तसमाणीय ययातिं प्रतिजोमकम् ।
 तस्यै इदौ तां विधिवत् देवयानीं तथा सद् ॥
 दत्त्वा प्राह रूपं विप्रोऽप्यिनां राजसुतां यद् ।
 शयने नयसे सद्यो जरा त्वास्तुपभोक्ष्यति ॥
 मुक्तस्यैतदवः श्रुत्वा राजा तां वरवर्णिनीम् ।
 आहृष्टां स्थापयामास देवयान्यनुगां भिया ॥
 सा शर्मिष्ठा राजपुत्री दुःखशोकभयाकुला ।
 निवृत्तं दासीप्रतापीयां देवयानीम् संवते ॥
 एकदा सा वनगता बदतीं जाह्नवीतटे ।
 विन्वामित्रं सुनिं सा तं दृष्ट्वा स्त्रीभिरावृतम् ॥
 ब्रजिनं पुण्यगन्धाभिः सुकृपाभिः सुवासितम् ।
 कारयन्तं व्रतं माच्छुपदीपोपहारकैः ॥
 निम्नीयादृष्टं पद्मं वैदिकायां सुचिह्नितम् ।
 रम्भापोतैश्चतुर्भिस्तु चतुष्कोणं विराजितम् ॥
 वासवा निर्मितयुधि खर्गपट्टैर्विचित्रिते ।
 निर्मितश्रीवासुदेवं नानारत्नविषयितम् ॥
 गौरुषेय च सक्तं नानागन्धोदकैः सुभैः ।
 पञ्चाङ्गैः पञ्चगव्यैर्यथामन्त्रैर्दक्षैरितैः ॥
 आपयित्वा भद्रपीठे कर्णिकायां प्रपूजयन् ।
 पञ्चभिर्दशभिर्वापि योक्त्वैरुपचारकैः ॥
 पादाम्भ्यसमहरं श्रीतलं समनोहरम् ।
 परमानन्दजनकं यद्वाक्यं परमेस्वर ॥
 दूर्वाचन्दनगन्धाद्युक्तं प्रयत्नतः ।
 यद्वाक्यं रक्षिणीकान्त प्रपन्नस्य मम प्रभो ॥
 नानातीर्थार्थं वारि सुगन्धिं समनोहरम् ।
 यद्वाक्याचमनीयं त्वं श्रीनिवास श्रिया सद् ॥
 नानाकुसुमगन्धाद्युक्तं सुचयपितसुतमम् ।
 वचःश्रीभाकरं चारु माळं नय सुरेश्वर ॥
 तनुवन्तानस्यवानरचितं वन्दनं हरे ।
 यद्वाक्यावरणं सुहृन्निरावरणं सप्रिय ॥
 वन्दनस्यमिदं देव प्रजापतिवनिमित्तम् ।
 यद्वाक्यं वासुदेवं त्वं रक्षिण्या रमया सद् ॥
 नानारत्नमयायुक्तं खर्गसुक्ताद्विहितम् ।
 प्रियया सद् देवेश यद्वाक्याभरणं मम ॥
 इति श्रीरघुकाव्ये प्रपञ्चसुक्तस्य अष्टमोऽध्यायः ॥

यद्वाक्यं रक्षिणीकान्त सनाथं कुरु मां प्रभो ॥
 कर्पूरागुग्गुलुगन्धाद्युक्तं परमानन्ददायकम् ।
 धूपं यद्वाक्यं वरदं वैदर्भ्या प्रियया सद् ॥
 भक्तानां गेहवक्तानां संसारज्वालनाशनम् ।
 दीपमालोकय विभो जगदाजोकनादर ॥
 श्यामसुन्दरं पद्माक्षं पीताम्बरं चतुर्भुजम् ।
 प्रपन्नं पाह्नि देवेश रक्षिण्या सहितायुतम् ॥
 इति तासां व्रतं उद्धा सुनिं गत्वा सुदुःखिता ।
 शर्मिष्ठा मिष्टवचनां कृताञ्जलिस्वाच ताः ॥
 शर्मिष्ठोवाच ।
 राजपुत्रीं दुर्भगां मां स्वामिना परिवर्जिताम् ।
 चातुर्महेशं च देवो व्रतेनानेन कर्मिण्या ॥
 श्रुत्वा तु ता वचस्तस्याः कारुण्येण कियन्
 कियन् ॥
 पूजोपकरणं दत्त्वा कारयामासुरादरात् ॥
 व्रतं कृत्वा तु शर्मिष्ठा कन्या स्वामिनमीश्वरम् ।
 सुखा पुत्रान् सुसन्ध्यां समभूत् स्थिरयौवना ॥
 सीता चाशोकवनिकामधो सरमया सद् ॥
 व्रतं कृत्वा पतिं खेमे रामं राक्षसनाशनम् ॥
 दृष्ट्वा प्रसादेन कृतेनं द्रौपदी व्रतम् ।
 पतियुक्ता दुःखसुक्ता बभूव स्थिरयौवना ॥
 तथा रमा सिते पत्ने वैशाखे द्वादशदिने ।
 जामदग्न्याद्व्रतं चक्रे पूर्णं वषट्पुत्रयम् ॥
 पट्टस्रजं करे बद्धा भोजयित्वा द्विजान् वचून् ।
 सुहा हविष्यं श्रीराजं सुमिष्टं स्वामिना सद् ॥
 वृषुणे पृथिवीं सर्वामपूर्णां खलनेवृता ।
 सा पुत्री सुधुवे साध्वी मेघमालवणाह्वी ॥
 देवानास्तुपकर्णारौ यद्वाक्यं तपोव्रतौ ।
 मञ्जीष्ठाहौ महावीर्यौ सुभगौ कस्त्रिकसन्तौ ॥
 व्रतवरमिति कृत्वा सर्वस्यस्यहृदा
 भवति विदितत्त्वा पूजिता पूर्णकामा ।
 हरिचरणसरोजद्वन्द्वभक्तैकताना
 व्रजति गतिमपूर्णां व्रजविश्वैरगम्याम् ॥”
 इति कस्त्रिकपुराणे रक्षिणीव्रतम् ११ अध्यायः ॥
 रक्षिण्यः पुं, (रक्षिण्यि भीष्मकपुत्रे हर्षो यस्य
 सः । तस्य रक्षिणाशकत्वात्) बलदेवः । इति
 हलायुधः ॥
 रक्षिण्यारी, [न] पुं, (रक्षिण्यं दारयतीति ।
 इ + णिच् + णिनिः) बलदेवः । इति
 चिकीर्षुषः ॥
 रक्षिण्यि, [दृ] पुं, (रक्षिण्यं भिनतीति । भिद् +
 णिच्) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११७ ॥
 रक्षिणी, [न] पुं, (रक्षिणी वरविशेषोऽस्यास्तीति ।
 रक्ष + णिनिः) भीष्मकराजस्येष्टपुत्रः । यथा,
 “राजासीद्भीष्मको नाम विदर्भाधिपतिर्महान् ।
 तस्य पद्माभवन् पुत्राः कन्येकाश्चिरानना ॥
 रक्षमयसो रक्षरथो रक्षबाहुरनन्तरः ।
 रक्षकेशो रक्षमाली रक्षिण्येषां खसा सती ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ५२ अध्यायः ॥
 (रक्षिणीहरवानन्तरं कृतेन यद्वाक्यं युद्धा-
 दिविररं हरिर्विशे ११७ अध्याये तथा प्रदु-
 क्षिन यद्वाक्यं कन्यापरिवारव्रतानाः अनिर्दिष्टेन

यद्वाक्यं पौष्पाः परिवारकन्या इतिर्वाद्य
 नहुषविररवच ११७ अध्याये विकरयो वद-
 यम् ।)
 रक्षय, [न] स्त्री, मज्जम् । इति कैचित् ॥
 रक्षः, ऋ, अप्रिम । अपिचक्षः । यद्वाक्यो-
 रीणादिकसप्रत्ययेन निष्पन्नः । इत्युच्चारिकोपः ।
 (नीरसः) । तद्वया, वायुस्यस्यस्ये ।
 “दोषघातुमलादीनां नेता श्रीवः समीरः ॥
 रजोगुणमयः सृष्टो रक्षः श्रीतो लघुचक्षः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वसंख्ये प्रथमे भागे ॥
 रक्षः, ऋ, (रक्ष + क्तः । ऋदित्त्विति नः ।)
 रोगादिना कुटिलोक्तः । तत्पर्यायः । ध्रुवः २ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । १०२ । ६ ।
 “त्वया विहीनस्तव शोकस्य-
 र्त्वा संस्मरन्नेव गतः पिता ते ॥”)
 रोगी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्ष, उ क् प्रीतिप्रकाशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-अक०-सेट्) । प्रीतिरिह अशु-
 रागविशेषः । तत्र यस्याशुरागस्तस्य सम्यदान-
 त्वम् । उ, रोचते अन्नं उभुचवे । क्, अश्चत् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 रक्षकं, स्त्री, (रोचतेनेनेति । रक्ष + “बहुलमन्व-
 चापि ।” उणा० २ । ३७ । इति कुन् ।) चर्चि-
 काचारम् । अन्नभरणम् । माच्छम् । शौव-
 खलम् । (यथा,—
 “शौवखलं स्यादुचकमन्यपाकच तन्मतम् ॥”
 तथास्य गुणाः ।
 “रक्षकं रोचनम्भेदि दीपनम्याचनम्यरम् ।
 सुखे च वातनुमातिपित्तलं विष्टं लघु ।
 उन्नारमुद्धिदं कृष्णं विवन्धानाहृमूलजित् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वसंख्ये प्रथमे भागे ॥
 माञ्जुव्याजम् । (यथा, भागवते । १ । २३ । ११ ।
 “दारेण च महाईय रक्षकेन च भूषितम् ॥”
 “रक्षकेन मङ्गलद्वयेण ॥” इति श्रीधरः ॥) उत्कटः ।
 इति मेदिनी । के, १४६ ॥ खाद्यरसः । इति
 शब्दरत्नावली । रोचना । विद्वज्जम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥ लवणम् । इति हारावली । (इति च-
 दिक । यथा, दृष्टत्सर्वहितायाम् । ५३ । १५ ।
 “प्राक्पश्चिमावलम्बान्वावन्तगतौ तदवधिस्थितौ
 श्रेयो ।
 रक्षके दारं न शुभदस्तत्तरतोऽन्वानि श्रक्षानि ॥”
 “रक्षकं मातुशुक्रकम् ॥” इत्युज्ज्वलसूतः ।
 २ । ३७ ।)
 रक्षकः, पुं, (रोचते इति । रक्ष + कुन् ।) शौ-
 पूरः । निष्पः । दन्तः । कपोतः । इति मेदिनी ।
 (यथा, दृष्टत्सर्वहितायाम् । ६६ । २ ।
 “जीवेन भवति चंसः
 शौरेय शशः कुजेन रक्षकच ॥”
 पञ्चतविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । २ । २६ ।
 “निद्रुटः शिशिरश्चैव पतङ्गो रक्षकसया ॥”
 सन्मः । यथा, दृष्टत्सर्वहितायाम् । ५३ ।
 २८ ।

रुचिः

“समस्तपुरको रुचिकी
रुचोऽद्याभिरुचिकी दिवसः ॥”

रुचा, ली, (रुच + क्तिप् । पक्षे टाप् ।) रीतिः ।
श्रीभा । इच्छा । (यथा, महाभारते । १।५।११ ।
“तदे तस्मै न रुचामभ्युपैति
ततश्चाहं सममन्वस मन्वे ॥”)

श्रादिकाशुक्तावाक् । इति शब्दरत्नावली ।

रुचिः, ली, (रुचति इति । रुच + “रगुपघातु
क्तिप् ।” उवाच ॥ ११६ । इति इन् । सच
क्ति ।) अभिप्रेतः । अनुसाराः । आशक्तिर्वा ।
सृष्टा । (यथा, किराति । १० । ६२ ।

“रुचिकरमपि नार्थवद्भूव
क्षिप्रितसमाधिपुचौ पृथातनजे ॥”

“अन्वो रुचिकरो कृत्यः प्रीकरो वद्विहीपनः ॥”
इति वेदव्यकरणवल्के प्रथमगुणव्याख्यानम् ।)
अभिजायः । मभक्षिः । किरणः । इत्यमर-
भरतौ । श्रीभा । इति मेदिनी । (यथा,
रघुः । ५ । ६७ ।

“कञ्चीविन्देयति येन दिगन्तजम्बी
कोऽपि त्वदानरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥”

बुभुक्षा । इति हेमचन्द्रः । गीरोचना । इति
राजनिर्वण्टः । आलिङ्गनविशेषः । तल्लक्ष्यं
यथा । नायिकाया नायकस्य संसुखे जन्वी-
रपर्युपविश्य वक्षसि वचो दत्त्वा यदवस्थानम् ।
इति कामशास्त्रम् ।

रुचिः, पु, (रोचते श्रीभते इति । रुच + इन् ।
सच क्ति ।) प्रजापतिविशेषः । स च रौच्य-
मनुपिता । यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“रुचिः प्रजापतिः पूर्वं तस्मैमो निरहङ्कृतिः ।
यन्नास्मिन्नप्रायौ च चचार पृथिवीमिमाम् ॥
अनपिमविकैतन्मेकाहावसथाश्रयम् ।
विसृक्तवङ्गं तं दृष्ट्वा प्रोचुः स्वपितरो सुनिम् ॥
पितर ऊचुः ।

वक्ष कस्मात् त्वया पुण्यां न जतो दारसंघट्टः ।
स्वार्पवर्गहेतुत्वाद्दन्वक्तोनाश्रिं विना ।
दृष्टी समस्तदेवानां पितृणाञ्च तथाहंजाम् ।
अधीयामतिधीनाञ्च कुर्वन् लोकानुपाश्रुते ।
स्वाहीचारवत्पुं देवान् स्वधीचारवतः पितॄन् ।
विभजन्मदानेन भूताद्यानतिथीनपि ।
स त्वं देवाहवाहन्त्वं बन्धमसदबाहपि ।
आवाप्नोषि मनुष्यविभूतेभ्यश्च दिने दिने ।
अनुत्पाद्य सुतान् देवानसन्तप्ये पितॄंस्तथा ।
भूतादींश्च कथं मोह्यात् सुगतिं गन्तुमिच्छसि ॥

रुचिरुवाच ।

परिपृचीऽतिदुःख्य पापायाधोगतेक्षया ।
भवत्स्ये मया पूर्वं न जतो दारसंघट्टः ॥
प्रस्थास्यतेऽनुदिवसं बदात्मा निष्परिपृचैः ।
ममत्वपद्विगुणोऽपि चिन्तास्त्रीभिर्वरं हि तत् ॥”

पितर ऊचुः ।

“उक्तं प्रजापतं कर्तुमात्मनो विचिन्तयेः ।

रुचिः

विष्णु वेपाव मीर्गिऽं वच तं पुत्र वसेते ॥”
रत्नादि ॥ ७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

“स तेन पिहवाक्त्वेन भ्रष्टसुद्विद्यमानसः ।
कन्याभिजायो विप्रसिः परिन्यास मेदिनीम् ॥
कन्यामलभमानोऽधौ पिहवाक्त्वापिहीपितः ।
चिन्तामवाप महतीमतीवोद्विद्यमानसः ॥
किं करोमि न गच्छामि कथं मे दारसंघट्टः ।
चिप्रं भवेत् पिहवां यो समाभ्युदयकारकः ॥
इति चिन्तयतस्तस्य मतिर्जाता महात्मनः ।
तपसाराधयान्निनं ब्रह्माहं कमजोद्भवम् ॥
ततो वर्षशतं दिवं तपस्ते स वैधसम् ।
दिदृशुः सुचिरं कालं रुचिर्नियममास्थितः ॥
ततः स्वर्गशंयामास ब्रह्मा लोकपितामहः ।
उवाच च प्रसन्नोऽस्मीत्युत्तमभिवान्धितम् ॥
ततोऽधौ प्रक्षिपत्वाह ब्रह्माहं जगतः पतिम् ।
पिहवां वचनात्तेन वत् कर्तुमभिवान्धितम् ॥
ब्रह्मा चाह रुचिं विप्रं श्रुत्वा तस्याभिवान्ध-
तम् ।

प्रजापतिश्च भविता सृष्ट्या भवता प्रजाः ॥
सृष्ट्वा प्रजाः सुतान् विप्र ससुत्पाद्य क्रियाक्षया
क्षया कृताधिकारकं ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
स त्वं यद्योक्तं पिह्वभिः कुरु दारपरिपृचम् ।
कामश्चेममभिप्राय क्रियतां पिह्वपूजनम् ॥
त एव तुष्टाः पितरः प्रदास्यन्ति तवेष्टितम् ।
पत्नीं सुताञ्च सनुष्टाः किं न ददुः पितामहाः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युच्यन्ते च श्रुत्वा ब्रह्मसोऽयत्तजन्मनः ।
नया विवर्त्ते पुत्रिने चकार पिह्वतर्पणम् ॥
तुष्टाव च पिह्वन् विप्रः स्वैरेभिरथादतः ।
एकाग्रः प्रयतो भूत्वा भक्तनम्रात्मको रुचिः ॥”
रुचिस्तपिह्वलोचं यथा,—
रुचिरुवाच ।

“नमस्तेऽहं पिह्वन् भक्ता ये वसन्तधिदेवतम् ।
देवैरपि हि तर्पन्ते ये आह्वेय स्वधोचरेः ॥
नमस्तेऽहं पिह्वन् स्वर्गे ये तर्पन्ते महर्षिभिः ।
आह्वेभे नोमयेभक्ता भुक्तिर्भुक्तिमभीप्सुभिः ॥
नमस्तेऽहं पिह्वन् स्वर्गे सिद्धाः सन्तर्पयन्ति यान् ।
आह्वेयु दिव्येः सकलैरुपहारैरनुत्तमैः ॥
नमस्तेऽहं पिह्वन् भक्ता येऽर्चन्ते गुह्यकैर्दिवि ।
तन्मयत्वेन वाग्द्विजैर्द्विमात्यन्तिकीं पराम् ॥
नमस्तेऽहं पिह्वन् मन्थैरर्थन्ते सुवि ये सदा ।
आह्वेयु अह्वयाभोदलोकपुष्टिप्रदायिनः ॥
नमस्तेऽहं पिह्वन् विप्रेरर्थन्ते सुवि ये सदा ।
वाङ्मिनाभोदलाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ॥
नमस्तेऽहं पिह्वन् विप्रेरर्थन्तेऽरयववाविभिः ।
वन्द्यैः आह्वेयताहारैस्तपोनिर्हृतकच्छाभिः ॥
नमस्तेऽहं पिह्वन् विप्रेर्नेष्टिकव्रतधारिभिः ।
त्रैः संवतात्मभिर्नितं सन्तर्पन्ते समाधिभिः ॥
नमस्तेऽहं पिह्वन् आह्वे राजन्वाक्यार्पयन्ति यान् ।
कक्षैरधिर्षेभिर्विभक्तोत्सवचक्रप्रदान् ॥
नमस्तेऽहं पिह्वन् वेद्वैरर्थन्ते सुवि ये सदा ॥

रुचिः

सकलैर्भिरतेभिर्नितं पुष्पपानप्रवारिभिः ॥
नमस्तेऽहं पिह्वन् आह्वे ये शूद्रेरपि भक्तितः ।
सन्तर्पन्ते जगत्सिन्धु नाभा स्वाताः सुता-
लिनः ॥

नमस्तेऽहं पिह्वन् आह्वे पाताले ये महासुरैः ।
सन्तर्पन्ते स्वधाहाराक्षयत्तदभमदः सदा ॥
नमस्तेऽहं पिह्वन् आह्वैरर्थन्ते ये रघातले ।
भोगैरश्वेर्विधिर्धर्मैः कामानभीप्सुभिः ॥
नमस्तेऽहं पिह्वन् आह्वे स्वर्गैः सन्तर्पितान् सदा ।
तन्नेव विविधैर्भोगैर्भोगस्यन्तुसमन्तितैः ॥

पिह्वन्नमस्ये निवसन्ति वासाद्
ये देवलोकीऽयं महीतले वा ।
तथान्तरीक्षे च सुरादिपुण्या-
स्तं संप्रतीक्षन्तु मयोपनीतम् ॥
पिह्वन्नमस्ये परमासुभूता
ये वे विमाने निवसन्त्यन्तर्यामिः ।
यजन्ति वाक्सात्मना मनोभि-
र्योगीश्वराः क्षिप्रविसृक्तवैतुम् ॥
पिह्वन्नमस्ये इति ये च श्रुतैः
स्वधामुजः काण्यवकाभिषम्बी ।
प्रदानशक्ताः सकलेष्टितानां
विसृक्तिरा येऽनभिर्चिह्निते ॥
हृद्यन्तु तेऽस्मिन् पितरः समस्ता
इच्छावर्ता ये प्रदिशन्ति कामान् ।
सुरत्वमिच्छन्मनोऽस्मिन् वा
वस्वात्मजान् व्यामवर्तां सृष्टावि ।
सुर्यस्य ये रक्षिषु चन्द्रविम्बे
मुक्ते विमाने च सदा वसन्ति ॥
हृद्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोवे-
गन्वादिना पुष्टिमतो ब्रह्मणु ॥
येषां कुतोऽधौ हविषा च हवि-
र्यं सुहृते विप्र शरीरसंख्याः ।
ये पिह्वन्नेन सुदं प्रयाति
हृद्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोवेः ॥
ये स्वर्गमाधिप सुरैरभीष्टैः
जलोत्सुकेर्देवमहोरगैश्च ।
कावेन शानेन महर्षिर्षयैः
संप्रीकितान्ते सुदमन यान् ॥
कथोन्मर्षवाचि च दान्मभीष्टा-
न्यतोव येवाममरार्थितानाम् ।
तेषान् वासिष्वाभिहासु पुष्प-
गन्वादिभ्योऽप्यु मया हृतम् ॥
दिने दिने ये प्रत्यहं तेषां
मावान्तपूण्या सुवि येऽहकासु ।
ये वत्सरात्तेऽभ्युदये च पूण्याः
प्रयान्तु ते मे पितरोऽन्न तुष्टम् ॥
पूण्या द्विजानां कुतुहलभाषी
ये चक्षिष्यान्वाच नवाकैर्षुर्वाः ।
तथा विद्यां ये जगत्पावहाता
नीचीनिभाः शूद्रजनस्य ये च ॥
तेऽस्मिन् समस्ता मम पुष्पगन्व-
धूपान्तोवादिनिवर्त्तन ॥

रविः

तथापिहोमेन च वागु हसिं
 सदा पिह्यः प्रकतोऽस्ति तेभ्यः ॥
 ये देवपूज्यायतिवप्रिहितो-
 रन्तनि कथानि मुभाहृतानि ।
 हमाच ये भूतदेवो भवन्ति
 ह्यन्तु तेऽस्ति प्रकतोऽस्ति तेभ्यः ॥
 रक्षांसि भूतान्यसुरांसुधोयान्
 विनाशयन्तस्त्रिंशत् प्रजागाम् ।
 आशाः सुराणाममरेषूप्या-
 कृत्यन्तु तेऽस्ति प्रकतोऽस्ति तेभ्यः ॥
 अपिप्राप्ता बहिर्वद आण्यपाः सोमपास्तया ।
 ब्रह्मन्तु हसिं आह्वेऽस्ति पितरस्तर्पिता मया ॥
 अपिप्राप्ताः पिह्यगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे
 दिशम् ।
 तथा बहिर्वदः पानु यास्यां ये पितरःस्थिताः ॥
 प्रतीचीमाण्यपास्तदुशोचीमपि सोमपाः ।
 ऊहेतस्त्रयमा रक्षेत् कथवालोऽनलोऽप्यधः ॥
 रक्षोभूतपिशाचैश्चक्षयेवासुरदीवतः ।
 सर्वान्वाधिपस्तीर्षा यमो रक्षां करोतु मे ॥
 विभो विश्वभुगाराधो धन्यो धर्मः सनातनः ।
 भूतिदो भूतिहृत्पतिः पिह्यः ये गणा नव ॥
 कक्षाण्यः कक्षाः कर्णा कल्यः कल्यतराश्रयः ।
 कक्षाताश्चितरनयः बहिर्वदे गणाः स्मृताः ॥
 चरो वरेण्यो वरदस्तुष्टिः पुष्टिस्तया ।
 विश्वपाता तथा घाता सप्त चैते गणाः स्मृताः ॥
 महात्महात्मा महिती महिमावान्महाबलः ।
 गणाः पञ्च सयैवैते पिह्यः प्रापनाश्रनाः ॥
 सुखदो धनदद्यान्धो धर्मदोऽन्यो विभूतिदः ।
 पिह्यः कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ॥
 यकांश्रन्तु पिह्यगणा येर्थास्रमिच्छन् जगत् ।
 ते मेऽत्र ह्यस्यन्तु यच्छन्तु च समीहितम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे रौष्यमन्वन्तरे पिह्यः ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “यद्यन्तु स्तुवतस्तस्य तेजसे राशिःरुष्टिः ॥
 प्राहुर्वभूव सहसा गगनवाप्तिकारकः ॥
 तद्गृह्णा सुमहत्तेजः समाख्यात स्थितं जगत् ।
 जातुभ्यामवनिं गत्वा रविः स्तोत्रमिदं जगौ ॥
 अन्तर्नावाच अन्तर्नाम पिह्यः दीपतेजसाम् ।
 नमस्यामि सदा तेषां आनिनां दिव्यचक्षुषाम् ॥
 इन्द्रादीनाञ्च नेतारो दक्षमारीचयोस्तथा ।
 सप्तर्षीणाञ्चान्येषां तान् नमस्यामि काम-
 दान् ॥
 मन्वादीनाञ्च नेतारः सूर्याचन्द्रमसोस्तथा ।
 तान्नमस्याम्यहं सर्वान् पिह्यन्पुष्कण्वेषु च ॥
 नक्षत्राणां महाबाहू वायुविजभसां तथा ।
 द्यावापृथिवीश्च तथा नमस्यामि जताङ्गलिः ॥
 प्रजापतेः कक्षपाय सोमाय वरुणाय च ।
 योगेश्वरेभ्यश्च तथा नमस्यामि जताङ्गलिः ॥
 नमो गन्धर्वैः सप्तभ्यस्तथा लोकैषु सप्तसु ।
 स्वयम्भवे नमस्यामि ब्रह्मणे योगचक्षुषे ॥
 सोमाधाराः पिह्यगणा योगवर्षिधरा हि ते ।
 नमस्यामि ततः शीर्षं पितरं जगतामहम् ॥

रविः

अपिप्राप्तास्यैवाण्यमस्यामि पिह्यन्हम् ।
 असीधोममयं विचं यत् यतदश्वेतः ॥
 ये तु तेजसि ये वायौ सोमस्यैवाग्निर्नयः ।
 जगत्स्रक्षपिणश्चैव तथा ब्रह्मस्रक्षपिणः ॥
 तेभ्योऽस्तिवेभ्यो योगिभ्यः पिह्यो यतमानवः ।
 नमो नमो नमस्ते मे प्रसीदन्तु सखासुजः ॥
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 एवं स्तुतास्तस्येन तेजसो तुनिवसतमाः ।
 निचक्रस्तुते पितरो भासयन्तो दिशो दश ॥
 निवेदितन्तु यत्तेन पुष्यगन्धानुषेपनम् ।
 तद्भूतितानथ स तान् दृष्ट्वा पुरतः स्थितान् ॥
 प्रविपत्त रविर्भक्त्या पुनरेव जताङ्गलिः ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यमिच्छाहृष्ट्यगाढतः ॥
 ततः प्रसन्नाः पितरस्तन्नुमुंविचसतमम् ।
 वरं वृषीष्येति स ताहुवाचानतकन्धरः ॥
 साम्यतं सर्गकर्तृमसादिं ब्रह्मणा मम ।
 सोऽहं पत्नीमभौषामि धन्यां दिव्यां प्रजाव-
 तीम् ॥
 पितर ऊचुः ।
 अदोव सदाः पत्नी ते भविष्यति मनोरमा ।
 तस्याश्च पुत्रो भविता भवतो तुनिवसतम् ॥
 मन्वन्तराधिपो धीमान् त्वन्नाम्नैवोपलक्षितः ।
 रणे रौष्य इति ख्यातिं प्रयास्यति जगत्त्रये ॥
 तस्यापि बहवः पुत्रा महाबलप्रराक्रमाः ।
 भविष्यन्ति महात्मानः पृथिवीपरिपालकाः ॥
 त्वञ्च प्रजापतिर्भूत्वा प्रजाः स्रष्टा चतुर्विधाः ।
 चौयाधिकारो धर्मज्ञस्ततः सिद्धिमावाश्रसि ॥
 सोमेकानेन च नरो योऽस्मांसोष्यति भक्तितः ।
 तस्य तुष्टा वयं भोगान् दास्यामोऽज्ञानसुतमम् ॥
 शरीरारोग्यमैश्वर्यं पुत्रपौत्रादिसन्ततिम् ।
 प्रदास्यामो न सन्धेहो यथायदभिवाञ्छितम् ॥
 तस्मात् पुण्यफलं लोके वाञ्छद्भिः सततं नरेः ।
 पिह्यः आचाक्षयां हसिं क्षणीः सोमेव मानवैः ॥
 आहं च य इमं भक्त्या अस्मत्प्रीतिकरं क्षयम् ।
 पठिष्यन्ति द्विवाप्याणां सुकृतां पुरतः स्थिताः ॥
 स्तोत्रमवसर्षीत्वा सन्निधाने परे हते ।
 अस्माभिरक्षयं आहं तद्भविष्यत्सर्वश्रयम् ॥
 यद्यप्यसोचिचं आहं यद्यप्युपहतं भवेत् ।
 अन्वायोपासितेन यदि वा जतमन्वथा ॥
 अस्माहार्हदपहतेदपहारेक्षया क्षतम् ।
 अस्माकोऽप्यथवा देशे विधिहीनमथापि वा ॥
 अश्रद्धया वा पुत्रवैर्हृन्मामिच्छ वा क्षतम् ।
 अस्माकं प्रीतये आहं तथाप्य तद्दुहीरयात् ॥
 यजेतन् पश्यते आहं स्तोत्रमस्मत्सुखावहम् ।
 अस्माकं जायते हसिंक्षय द्वादशवारिकी ॥
 हेमन्तं द्वादशान्द्वानि हसिमेतत् प्रयच्छति ।
 शिशिरे द्विगुणान्द्वानि हसिं स्तोत्रमिदं श्रुतम् ॥
 वसन्ते षोडशसमाक्षयमे आहकर्मणि ।
 योश्च च षोडशैवेतत् पठितं हसिकारकम् ॥
 विकारो च हते आहं स्तोत्रेकानेन साधिते ।
 वर्षासु हसिरस्माकमसवा जायते वषे ॥
 शरत्कालेषु पठितं आहकाले प्रवच्छति ।

रविः

अस्माकमेतत् पुत्रयेकृतिं पञ्चदशान्द्विषीम् ।
 यस्मिन् यद्वेऽपि लिखितमेतत्पठति निवहा ।
 सन्निधानं हते आहं तस्मात्कारकं भविष्यति ॥
 तस्मादेतत्त्वया आहं विप्रानां सुकृतां पुरः ।
 आवशीर्यं महाभाग अस्माकं तुष्टिकारकम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे रौष्यमन्वन्तरे पिह्यः ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “ततस्तस्मान्मदीमभ्यात् सप्ततन्त्रौ मनोरमा ।
 प्रम्बोचा नाम तन्त्रज्ञौ तत्समीपे वराक्षराः ॥
 सा चौवाच महात्मानं रविं ह्रमपुत्राक्षरम् ॥
 प्रययावन्ता सुभूः प्रम्बोचा वै वराक्षराः ॥
 अतीवस्त्रिषी कन्या मत्सुता तपतांवर ।
 जाता वरुणपुत्रेण पुष्करेण महात्मना ॥
 तां यथाय मया दत्तां भार्यायै वरवर्षिणीम् ।
 मगुञ्जैहामतिस्तस्यां सप्तपुष्यति ते सुतः ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 तद्यति तेन चाप्युक्ता तस्मात्तोबादपुष्टतीम् ।
 उष्णहार ततः कन्यां माकिनीं नाम नामतः ॥
 नद्याश्च पुलिने तस्मिन् स तुनिर्मुनिवसतम् ॥
 जग्राह पाणिं विधिवत् समानान्य महासुनीम् ॥
 तस्यां तस्य सुतो जज्ञे महावीर्यो महामतिः ।
 रौष्योऽभवत् पितृनांका ख्यातोऽत्र वसुधातले ॥
 तस्य मन्वन्तरे देवास्तथा समर्थयश्च ये ।
 तनयाश्च वृषाश्चैव ते सन्त्यक् कथितास्तव ॥
 धर्मदृष्टिस्तथारोग्यं धनधान्यसुतोद्भवः ।
 नृणां भवत्यसिद्धिर्धमस्मिन् मन्वन्तरे श्रुते ॥
 पिह्यः सर्वं तथा श्रुत्वा पिह्यः तथा गन्तान् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति तत्प्रसादात्तरो सुने ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे रौष्यमन्वन्तरे समाप्तम् ॥
 गारुडे ८६ । ६० अश्वमेधेऽप्येवमस्ति ॥
 रचितं, त्रि, (रोचते इति । रच् + “रचिर्वचि-
 कुचिक्कुटिभ्यः कितच् ।” उवा० ४ । २५५ ।
 इति कितच् ।) मिष्टवस्तु । इत्युवादिर्लोचः ॥
 (रच् + क्तः । अभिजघितः । यथा, महा-
 भारते । ५ । १०० । १६ ।
 “मातले कश्चिद्वापि रचितस्ते वरो भवेत् ॥”
 लो, रच् + भावे क्तः । इच्छा । अभिजावः ।
 यथा, महाभारते । २ । २६६ । ७६ ।
 “वसावेह चामायेकां रचितं युदि तेऽनघ ॥”)
 रचिफलं, लो, (रचिजनकं फलम् ।) अन्वता-
 हम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रचिरं, लो, (रोचते इति । रच् + “रचिमदि-
 तुदीति ।” उवा० १ । ५२ । इति किरच् ।)
 मूलकम् । कुक्कुमम् । जवङ्गम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (पुं, सेनजित्पुत्रः । यथा, हरि-
 वंशे । २० । २१ ।
 “पुत्राः सेनजित्वाचं चत्वारो लोकक्षतमाः ।
 रचिरः शतकेतुश्च महिन्वारस्तथैव च ॥”)
 रचिरं, त्रि, (रच् + किरच् ।) सुन्दरम् । इ-
 मरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ११७ ।
 “सहसितभूषणुषा तव वृषुना बोचनेन रचि-
 राशि ।

अथवा अवि न महानः के चचलभाव-
मानोताः ॥”)

मिष्टम् । इत्युच्चारिकोपः ॥
रुचिरा, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + किरच् ।
तत्तदाप् ।) गौरोरचना । इति राजनिघण्टुः ॥
(अथोद्भाष्यरुचिरविशेषः । अथ लचकोदा-
हराचारिकं इत्युच्चारिकं इत्युच्चारिकम् ।)
रुचिराङ्गनः, पुं, (रुचिरः सुन्दरोऽङ्गनः ।)
‘ प्रीभाङ्गनः । इति राजनिघण्टुः ॥
रुचिराङ्गः, पुं, (रुचिरः सुन्दरोऽङ्गो यस्य ।)
राजनिघण्टुः । स तु देवापेः अमुरः । यथा,
“मरो भूपालजोकानां खलये कुच से वचः ।
रुचिराङ्गसुतां शान्तां देवापे लं ससुहृदम् ॥”
इति कल्किपुराणे १८ अध्यायः ॥
सुन्दरघोटकम् ॥

रुचिर्वा, जि, (रुचते इति । रुच् + “रुचि-
भुजिर्वा कियन् ।” उवा० ४ । १७८ । इति
कियन् ।) मिष्टवस्तु । इत्युच्चारिकोपः ॥ (यथा,
सुसुते । १ । ४६ । पुष्यवर्गे ।
“सिद्धाङ्गी वातला साक्षा रुचिष्यान्ल-
दीपनी ॥”)

अभिप्रेतम् । इति संक्षिप्तसारोद्यादितः ॥
(यथा, हरिवंशे । २५४ । ६० ।
“न पृथ्वीं कामये ज्ञातुं सन्तुष्टोऽसि पदै-
क्षिभिः ॥
एव एव रुचिष्यो मे वरो दानवसन्तम् ॥”)

रुची, स्त्री, (रुचि + कृदिकारादिति ङीप् ।)
रुचिः । यथा । रुक् रुची रुचयः समाः ।
इति काश्यायनः ॥

रुचं, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + “राजस्यस्यं-
न्वोक्षेति ॥” ३ । १ । ११४ । इति क्वप्प्रत्ययेन
निपातितम् ।) सौवर्णलम् । इति राजनिघण्टुः ॥

रुचः, पुं, (रुच् + क्वप् ।) कतकवृक्षः । शालि
धान्यम् । इति राजनिघण्टुः ॥ पतिः । इति
हेमचन्द्रः । १ । १६१ । सुन्दरे, जि । इत्यमरः ॥
(रुचिकरः । यथा,—
“प्रकं वचंकरं रुच्यं मांसयुक्तवल्गुप्रदम् ।
पितावरोधि वातसं रुचं गुल्मगुणोमनम् ॥”
इति वैद्यकराजवल्लभे द्रव्यगुणसाध्याम् ॥)

रुचकः, पुं, (रुच्यः कन्दो यस्य ।) मूरजः ।
इति राजनिघण्टुः ॥

रुच, स्त्री । प्र औ भङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) औ, रुचः । प्र,
रुचति रोगो रुचम् । औ, रीक्षा । इति
दुर्गादासः ॥

रुच, क षिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, रीणयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

रुजा, स्त्री, (रुच् + क्विप् । पश्चि टाप् ।) रोगः ।
भङ्गः । इति मेदिनी । जे, १४ । (यौङ्ग ।
वचा १ महाभारते । ८ । १४ । १४६ ।
“निपातात् तव रुजायां प्ररीरे वाभवद्वजा ।

तथा ते मातुं कर्म अपोद्गं अयुनन्दन् ॥”)
मेघी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४१ । कुचम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥

रुजाकरं, स्त्री, (रुजां रोमं करोतीति । क् +
टः ।) कर्मरत्नमलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
रुजाकरः, पुं, (रुजां करोतीति । क् + टः ।)
आधिः । यथा । आधिष्ठायी रुजाकरः । इति
हेमचन्द्रः । २ । २२६ । (आधिकारिके, जि ।)

रुजासहः, पुं, (रुजां सहते इति । सह + अच् ।)
घनवृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥
रुट, क स्तिये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) पञ्चमखरी । इ, रुट्यते घनं
चौरैश्च । इति दुर्गादासः ॥

रुट, क ड दीमिपतिहत्तोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-अक०-च-सेट् ।) क,
अवटत् । ड, रोटते । प्रतिहतिः श्लोकादिना
पातनं पुनर्हननं वा । इति दुर्गादासः ॥

रुट, क रुचि । व्युत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, रोटयति ॥
इति दुर्गादासः ॥

रुट [ष] ख्ये, (रुच् + क्विप् ।) क्रोधः । इत्य-
मरः । १ । ७९६ । (यथा, भागवते । १ । ८ । १० ।
“स तु ब्रह्म खर्वरेणै गतासुसुरगन्धवा ।
विनिर्गच्छन् धनुष्कोश्या निधाय पुरमागतः ॥”)

रुट, उपघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रोटति लोकां श्लोकः ।
इति दुर्गादासः ॥

रुट, इ गढालस्यस्तेयखोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) पञ्चमखरी ।
इ, रुट्यते । आलस्यं मन्दीभावं । स्तेयं
चौर्यम् । खोटः खोडनम् । इति दुर्गादासः ॥

रुट, क ड प्रतीघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क, अवटत् ।
ड, रोटते । प्रतीघातः श्लोकादिना पतनं
पुनर्हननं वा । इति दुर्गादासः ॥

रुट्, [ष] ख्यौ, (रुच् + क्विप् ।) रुट् ।
इति व्याकरणम् ॥
रुत्तरा, स्त्री, सुखसन्दीपा गौः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रुत्तः, पुं, कबन्धः । इति जटाधरः । (छिन्नपाद-
हृत्तः । यथा, कथासरित्सागरे । ६५ । ११ ।
“तेनारोप्य ख्यं एतः स रुत्तः पुरवोऽभ्यधात् ।
निङ्गत्तहृत्तचरको नटां विमोऽक्षि प्रभुभिः ॥”)

रुत्तिका, स्त्री, (रुत्तः कबन्धोऽस्येति । रुक् +
ठ्व् ।) युद्धभूमिः । दारपिकिका । विभूतिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
रुत्तं, स्त्री, (रु + क्तः ।) पशुपत्न्यादीनां शब्दः ।
तत्पर्यायः । वाशितम् २ । इत्यमरः ॥ वासि-
तम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिशु-
पालवर्षे । १६ । २५ ।
“अनुकुं कुचते घनज्वरि
व तु मोमाहुवतानि केदरी ॥”)

रुट्, क ष रुट् रोडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अर्था०-पर०-अक०-सेट् ।) रोडोऽनुविमो-
चनम् । क ष, रोडिति लोकाः श्लोकात् । इट्,
अवटत् अरीहीत् । रोडिष्यमाश्रमाश्रानमिति
भङ्गौ । आश्रानविश्टरोडवक्रिवाः आश्रानात्
सकलैकत्वमिति जयमङ्गला । इति दुर्गादासः ॥

रुट्, पुं, (रोडितीति । रुट् रोडने + “रुडि-
विद्विधां हित् ।” उवा० २ । ११६ । इति
अपः । रुच हित् ।) रुडुरः । इत्युच्चारिकोपः ॥
शिशुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादितः ॥

रुदन्तिका, स्त्री, (रोदन् वत् । अति अदि
रुदन्ती) रुदने + अच् + ङीप् । खार्त्तं कम्
च । सुवस्तुपविशेषः । तत्पर्यायः । खवतोया २
सञ्जीवनी ३ अन्ततया ४ रोमाञ्चिका ५
महामांसी ६ चणपची ७ सुधासची ८ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-
यत्वम् । क्षामिरक्तपित्तकफवासमेहनाश्रित्यम् ।
रसायनत्वम् । अथ सत्सुं यथा,—
“चणपचसमं पचं सुपचैव तथाक्षतिः ।
श्रीशिरे जलविन्दुना खवन्तीति रुदन्तिका ॥”
इति राजनिघण्टुः ॥

अथ गुणाः ।
“रुदन्ती वृद्धलदृष्ट्या पित्तघ्नी च रसाघ्नी ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(‘रोदनशीले, जि । यथा,—
“धरिञ्चि पुष्याङ्गनिरेत तुभ्यं
सुता मदीयास्तव पाकनीयाः ।
इतीव रम्भा नमितायभौलिना
भृशं रुदन्ती मकरन्दविन्दुना ॥”
इति प्रसिद्धम् ।)

रुदितं, स्त्री, (रुट् + क्तः ।) कन्दमूलम् । इत्यमरः ॥
तद्वृत्ति, जि । (यथा, महाभारते । ११ । २९ । ६ ।
“केशकीटावपतिनं सुतं चभिरवेक्षितम् ।
रुदितचावधृतच तंभागं रुचसां विदुः ॥”)

रुदं, जि, (रुच् + क्तः ।) नदीप्राकारादिना
ज्ञतवेदनम् । तत्पर्यायः । वेदितम् २ वज-
यितम् ३ संबीतम् ४ आदृतम् ५ । इत्यमरः ॥
(यथा, मेघदूते । ३६ ।
“रुदालोके नरपतिपथे खचिभेद्यैकमोभिः ॥”)

रुदः, पुं, (रोदयतीति । रुट् + क्विप् + “रोडेखिं
शुक् च ।” उवा० २ । २२ । इति रुक् । खिक्
शुक् ।) आदित्यपञ्चरत्नः । इति राजनिघण्टुः ॥
शिवः । (यथा, महाभारते । १२ । १७ । ४६ ।
“त्रिजटखीरवासाच रुदः सेनापतिस्त्रिभुः ॥”)
गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ अयं अग्नि-
शक्तिः । यथा रुद्राय अग्निर्नर्भये नमः । इति
निघादितस्त्रि शिवपूजापद्धतिः ॥ स च रुद्रः
क्रोधरूपः खटिकाये भूमध्याज्जातः । जत-
खटः भूतप्रेतपिशाचादिः । अयमेवान्ने संहार-
कर्ता । इति भागवतम् ॥ ७ । अथैकादश-
रुद्रनामानि यथा । अजः १ एकपात् २ अदि-
वजः ३ पिशाची ४ अपराङ्गितः ५ अजन्तः ६

रुदः, पुं, (रोदयतीति । रुट् + क्विप् + “रोडेखिं
शुक् च ।” उवा० २ । २२ । इति रुक् । खिक्
शुक् ।) आदित्यपञ्चरत्नः । इति राजनिघण्टुः ॥
शिवः । (यथा, महाभारते । १२ । १७ । ४६ ।
“त्रिजटखीरवासाच रुदः सेनापतिस्त्रिभुः ॥”)
गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ अयं अग्नि-
शक्तिः । यथा रुद्राय अग्निर्नर्भये नमः । इति
निघादितस्त्रि शिवपूजापद्धतिः ॥ स च रुद्रः
क्रोधरूपः खटिकाये भूमध्याज्जातः । जत-
खटः भूतप्रेतपिशाचादिः । अयमेवान्ने संहार-
कर्ता । इति भागवतम् ॥ ७ । अथैकादश-
रुद्रनामानि यथा । अजः १ एकपात् २ अदि-
वजः ३ पिशाची ४ अपराङ्गितः ५ अजन्तः ६

रुदः, पुं, (रोदयतीति । रुट् + क्विप् + “रोडेखिं
शुक् च ।” उवा० २ । २२ । इति रुक् । खिक्
शुक् ।) आदित्यपञ्चरत्नः । इति राजनिघण्टुः ॥
शिवः । (यथा, महाभारते । १२ । १७ । ४६ ।
“त्रिजटखीरवासाच रुदः सेनापतिस्त्रिभुः ॥”)
गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ अयं अग्नि-
शक्तिः । यथा रुद्राय अग्निर्नर्भये नमः । इति
निघादितस्त्रि शिवपूजापद्धतिः ॥ स च रुद्रः
क्रोधरूपः खटिकाये भूमध्याज्जातः । जत-
खटः भूतप्रेतपिशाचादिः । अयमेवान्ने संहार-
कर्ता । इति भागवतम् ॥ ७ । अथैकादश-
रुद्रनामानि यथा । अजः १ एकपात् २ अदि-
वजः ३ पिशाची ४ अपराङ्गितः ५ अजन्तः ६

रुदः, पुं, (रोदयतीति । रुट् + क्विप् + “रोडेखिं
शुक् च ।” उवा० २ । २२ । इति रुक् । खिक्
शुक् ।) आदित्यपञ्चरत्नः । इति राजनिघण्टुः ॥
शिवः । (यथा, महाभारते । १२ । १७ । ४६ ।
“त्रिजटखीरवासाच रुदः सेनापतिस्त्रिभुः ॥”)
गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ अयं अग्नि-
शक्तिः । यथा रुद्राय अग्निर्नर्भये नमः । इति
निघादितस्त्रि शिवपूजापद्धतिः ॥ स च रुद्रः
क्रोधरूपः खटिकाये भूमध्याज्जातः । जत-
खटः भूतप्रेतपिशाचादिः । अयमेवान्ने संहार-
कर्ता । इति भागवतम् ॥ ७ । अथैकादश-
रुद्रनामानि यथा । अजः १ एकपात् २ अदि-
वजः ३ पिशाची ४ अपराङ्गितः ५ अजन्तः ६

रुदः, पुं, (रोदयतीति । रुट् + क्विप् + “रोडेखिं
शुक् च ।” उवा० २ । २२ । इति रुक् । खिक्
शुक् ।) आदित्यपञ्चरत्नः । इति राजनिघण्टुः ॥
शिवः । (यथा, महाभारते । १२ । १७ । ४६ ।
“त्रिजटखीरवासाच रुदः सेनापतिस्त्रिभुः ॥”)
गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ अयं अग्नि-
शक्तिः । यथा रुद्राय अग्निर्नर्भये नमः । इति
निघादितस्त्रि शिवपूजापद्धतिः ॥ स च रुद्रः
क्रोधरूपः खटिकाये भूमध्याज्जातः । जत-
खटः भूतप्रेतपिशाचादिः । अयमेवान्ने संहार-
कर्ता । इति भागवतम् ॥ ७ । अथैकादश-
रुद्रनामानि यथा । अजः १ एकपात् २ अदि-
वजः ३ पिशाची ४ अपराङ्गितः ५ अजन्तः ६

मन्त्रः १० उवाचपिः = प्रश्नः ६ चरुः १०
 ईश्वरः ११ । इति महाभारते दानधर्मः ॥ १० ॥
 अपि च ।
 “अनेकपादहिनो विक्रपाशः सुरेश्वरः ।
 जयन्ती बहुकम्प चामकोऽप्यपरजितः ।
 वैवस्वतश्च शिवो हरो रमा इमे स्त्रियाः ॥”
 इति अटाधरः ॥ १० ॥

अन्वयः ।
 “अनेकपादहिनो विक्रपाशो रमश्च वीर्यवान् ।
 लघुश्यामलाक्षः पुत्रो विश्वरूपो महातपाः ॥
 हरश्च बहुकम्पश्च चामकोऽप्यपरजितः ।
 उवाचपिश्च प्रश्नश्च कपहो रैवतस्तथा ॥
 एकादशैते कथिता रमाश्च सुवनेश्वराः ॥”
 इति गारुड १ अध्यायः ॥

अग्निपुराणे लघुस्थाने कृतिवासाः ॥ १० ॥ अय-
 रश्च ।
 “अनेकपादहिनो विक्रपाशोऽप्य रैवतः ।
 हरश्च बहुकम्पश्च चामकोऽप्य सुरेश्वरः ॥
 चाविनाश्च जयन्तश्च पिशाको चापरजितः ।
 एते रमाः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥
 एतेषां मानवानाम् चिन्मूलवरधारिणाम् ।
 कोटयश्चतुरश्रैस्त्रिंशत् पुत्राश्चाजमा मताः ॥
 द्विस्रु सर्वान्पुत्रे रक्षां प्रकुर्वन्ति गणेश्वराः ।
 पुत्रपौत्रसुतास्त्रैस्तुरभीर्गर्भसम्भवाः ॥”
 इति मातङ्ग्ये ५ अध्यायः ॥ १० ॥

तस्य उत्पत्तिर्गथा —
 “प्रजाः सृष्टमनासिपि तपः परमदुष्करम् ।
 तस्यैवं तप्यमानस्य न किञ्चित् समवर्तत ॥
 ततो दीर्घकालेन दुःखात् क्रोधो यजायत ।
 क्रोधाविष्टश्च मेधाभ्यां प्रापतमश्रुनिन्दवः ॥
 ततस्त्रीभ्योऽश्रुनिन्द्वो भूताः प्रेतास्त्राभवन् ।
 सर्वान्स्नानयजान् ङ्ङा ब्रह्मात्मनमिन्दत ॥
 तथा प्राकमयो रश्चः प्रादुरासीत् प्रभोर्मुखात् ।
 सृष्ट्वाहियसङ्गाशो युजान्दृष्टनोपमः ॥
 हरोश्च तस्करं घोर्ं देवदेवः स्वयं शिवः ।
 रोश्चमर्त्तं तथा ब्रह्मा मारोदीरित्यभाषत ।
 रोश्चमर्त्तं इत्येवं लोके स्थातिं गमिष्यसि ॥
 अस्यानि सप्तनामानि पत्नीः पुत्राश्च शाश्वतान् ।
 स्थानानि चैवामहानां द्रौ लोकापितामहः ॥
 भवः शर्वस्वशेषानः पशूनाम्पतिरेव च ।
 भीमशोयो महादेवस्तानि नामानि सप्त वै ॥
 स्वर्गो जलं महौ वद्विष्वायुराकाशमेव च ।
 दीक्षितो ब्राह्मणश्च इत्येता अष्टमर्त्यः ॥
 स्थानेषु तेषु ये रश्चं ध्यायन्ति मनुजाधिप ।
 तेषामहत्तुर्हो र्दहाति परमं पदम् ॥
 सुवर्षला तथैवोमा विकेशा च शिवा तथा ।
 खाद्या द्रव्या च दीक्षा च रोहिणीति च
 मन्त्रयः ॥
 इनेश्वरकथा सुक्रो लोहिताशो मनोजवः ।
 सुन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चैवा सुताः
 स्त्रियाः ॥”
 इति श्रीमै १० अध्यायः ॥ १० ॥

विष्णुस्योदरमेवो यथा,—
 “सदेव देवो भगवान् महादेवो न संशयः ।
 मन्यन्ते ये जगद्योनिं विभिन्नं विष्णुमीश्वरात् ।
 भीष्मादेवनिष्ठादा ते यान्ति नरकं नराः ॥
 वेदानुवर्तिनं रश्चं देवं नारायणतया ।
 एकैभावेन पश्यन्ति सुक्तिभाषो भवन्ति ते ॥”
 इति च तमैव ११ अध्यायः ॥ १० ॥

कल्पभेदे तस्योत्पत्तिनामस्थानभार्यादीनि यथा,
 “सुक्रोप च ततो ब्रह्मा ज्वलन्निव कुमाग्रजः ।
 ततः कोपं खपुत्रेभ्यः कृतमन्यायमिदमपि ॥
 विचार्य परिवर्द्धनं नियन्तुसुपचक्रमे ।
 यत्रानियम्यमानोऽपि स कोपः परमेष्ठिनः ॥
 भुवोस्मिध्यादयोऽतः कुमारो नीलजोहितः ।
 जातमाचः कुमारोऽसौ हरोश्च भगवान् भवः ॥
 ब्रह्मोवाच कथं पुत्ररोदिति त्वं महाबल ।
 तस्मै कथत कामन्ते घटाः सम्यादयाम्यहम् ॥
 रश्च उवाच ।

नामानि कृत मे ब्रह्मन् ! स्थानानि च जगद्-
 गुरो ।
 पत्नीश्च रोहि भगवन् ततः शान्तिर्भविष्यति ॥
 ब्रह्मोवाच ।

जानामि त्वां देवदेवं पूर्वं दत्तं वरं मम ।
 सर्वं कर्तुं भवान् जातस्त्वं हि सर्वेश्वरेश्वरः ॥
 जातमात्रो रोदिति त्वं तनो रश्च इति स्त्रुतः ।
 नामान्यन्यानि ते देव विधास्ये श्रद्धया पुत्रक ॥
 ऋतध्वजो मनुर्मन्युदपरैता महान् शिवः ।
 भवः कालो महिनसो वामदेवो धृतव्रतः ॥
 एतानि मव नामानि ये स्मरन्ति नरा भुवि ।
 तेषां सदेव कल्याणं करिष्यसि महामते ॥
 स्थानानि च प्रवक्ष्यामि तेषु वासो विधीयताम् ॥
 इन्द्रियाण्यसृष्टङ्गीम वायुरभिर्जनं महौ ।
 तपस्वश्च स्वर्गश्च स्थानान्येतानि ते भव ॥
 धृतिधोरसिलोमा च नियुत सपिर्विलम्बिका ।
 इरावती सधा दीक्षा योचितस्तव सुन्दरी ॥
 प्रजाः खल महाभाग जगद्दत्त प्रपूरय ॥
 इत्यादिष्टः स भगवान् ब्रह्मणा नीलजोहितः ।
 सृष्टवान् स प्रजा बन्धुभूतप्रेतपिशाचकान् ।
 कुशाञ्जान् विलताकारान् भैरवान् भीम-
 नाहिनः ॥

ताश्च ङ्ङा तु तथा ब्रह्मा जगद्दिशवकान्
 वदन् ।
 वारयामास पुत्र त्वं मा जाशीरीदृष्टीः प्रजाः ॥
 तपसा विष्णुमाराध्य विहरस्व यथासुखम् ॥
 इति ते कथितो राजन् ! रश्चसर्गः प्रजापतेः ॥
 यं सुत्वापि नरः सर्वो जगद्भूतकृतं भवम् ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे रश्चसर्गः = अध्यायः ॥ १० ॥
 प्रकारान्तरे यथा,—
 “कथितस्तमसः सर्गो ब्रह्मकोट्यं महातुने ।
 रश्चसर्गं प्रवक्ष्यामि तस्मै निगदतः श्रद्ध ॥
 कल्पादावात्मनस्तुतं सुतं प्रधावतस्ततः ।
 प्रादुरासीत् प्रभोरश्च कुमारो नीलजोहितः ॥
 रश्चं वै सखरं शोऽथ शर्वश्च द्विजवत्तम ॥

किं करोतीति तं ब्रह्मा रश्चं प्रकृष्यात्त वै ।
 नाम धेहीति तं शोऽथ प्रकृष्यात्त प्रक्षरपतिम् ॥
 रश्चं देव नामासि मारोदीरैर्ब्रह्मामुदि ॥
 एवमुक्तः पुनः शोऽथ सप्तलक्षो हरोश्च वै ।
 ततोऽन्यानि द्रौ तस्मै सप्त नामानि च प्रभुः ॥
 स्थानानि चैवामहानां पत्नीः पुत्राश्च वै प्रभुः ॥
 भवं शर्वस्वशेषानं तथा पशुपतिं द्विज ।
 भीमसुयं महादेवसुवाच स पितामहः ॥
 चक्रे नामान्येतानि स्थानान्येषां चकार चः ॥
 स्वर्गो जलं महौ वद्विष्वायुराकाशमेव च ॥
 दीक्षितो ब्राह्मणः शोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ॥
 सुवर्षला तथैवोमा सुकेशी चापरा शिवा ॥
 खाद्या द्रव्याश्च दीक्षा रोहिणी च यथा-
 क्रमम् ॥

स्वर्गादीनां नरश्रेष्ठ रश्चादीर्गमभिः सृष्ट ॥
 पत्न्याः स्त्रुता महाभाग तदपत्यानि मे श्रद्ध ॥
 येषां स्त्रुतिप्रसूतेषु इदमापुरितं जगत् ॥
 श्रुनेश्वरस्तथा सुक्रो लोहिताशो मनोजवः ॥
 स्कन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चाशुक्रमात् सुताः ॥
 एवं प्रकाररश्चोऽसौ सर्ती भार्यामविन्दत ॥
 दत्तकोपाश्च तत्याज सा सती खं कथेवरम् ॥
 द्विमवद्विहता साभूष्मिनायां द्विजवत्तम ॥
 उपयेमे पुनस्त्रीमामनन्यां भगवान् भवः ॥
 देवो घाता विधातारो भृगोः स्थातिरश्चवत ॥
 त्रियश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥”
 इति विष्णुपुराणे १ अंशे = अध्यायः ॥ १० ॥

(“द्वितीये हि युगे सर्वमक्रोधव्रतमभिश्रितम् ।
 दिवं सृष्टसवर्षांशामसुरा अभिदुहुवुः ॥
 तपोविभ्रं श्रमीकर्तुं तपोविभ्रं महात्मनाम् ।
 पश्यन् समर्थं चोपेक्षाचक्रे दृष्टः प्रजापतिः ॥
 पुनर्माश्विनं भागं भुवं दृष्टः प्रजापतिः ।
 प्रायो न कल्पयामास शीघ्रमावः सुदैरपि ॥
 पाशुपत्य ऋचो याश्च श्रेयश्चाहुतयश्च याः ।
 यश्चिद्विद्विजस्तस्माभिर्हीनश्चैव स इष्टवान् ॥
 अथोत्पीयत्रतो देवो उवा दत्तवत्तकमम् ।
 रश्चो रीरं पुरस्कृत्य भावमात्मविदात्मनः ॥
 ङ्ङा कजाटे चक्षुर्वे दम्भा तानसुरान् प्रभुः ॥
 वायं क्रोधापिस्वप्नमसृष्टवत् शत्रुनाश्रुणम् ॥
 ततो यश्चः स विध्वस्तो यथिताश्च दिवोकवः ॥
 दाहयथा परीताश्च भान्ता भूतगणा द्विष्टः ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने ष्टीयेऽध्याये ॥
 रश्चगीता वराहपुराणे इत्यादि ॥ (विष्णु-
 कर्मपुत्रविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
 १५ । १२२ ।

“तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तथा नामानि मे श्रद्ध ॥
 अनेकपादहिनो विक्रपाशो रमश्च उद्विमान् ॥”)
 स्त्रनामस्थानः कृत्विशेषः । स च विद्याविलास-
 पुत्रः भावविलासप्रथिता । कविरथं मानविह-
 पुत्रश्च भावविहमहोपतिर्वर्षमानवजवपुरमहा-
 राजस्य नोकृष्टः पूर्वपुत्रवः । तथा च भाव-
 विलासि । १२४-१२६ ।

“अथापदेप्रविशिवैश्विद्वन्पुष्टि-
 शीमावधिं वनरत्नं वनियोगयोगान् ।
 सन्पादितो विविधभावविकासभावां
 प्रीतिं ह्यहं भवतु भावविलास ययः ।
 वनवानां वसुधैव कुटुम्बकं यथिता गुणेः ।
 कच्छस्ता शीकमादिषं कीर्त्तय न कुर्वते श्रियम् ।
 विद्याविद्यासुपुत्रस्य न्यायवाचस्पतेरियम् ।
 काकाभापदिग्धानां सुदं निर्मातु निर्मितः॥”
 वनवचनं, श्री, (वनस्य वनवचनम् ।) शिवनाम-
 सन्पदेन सर्वज्ञरक्षकम् । यथा,—

“वस्वामि वनकवचमायं प्राक्ख्य रक्षयम् ।
 अहोरात्रं महादेव रक्षार्थं देवनिर्मितम् ॥
 ॐ वनो मामग्रतः पातु पृष्ठतः पातु शङ्करः ।
 कपर्दी दक्षिणे पातु वामपार्श्वे तथा हरः ।
 शिवः शिरो मे च पातु जलानि नीललोहितः ।
 नेत्रयोश्चात्मकः पातु मुखे पातु महेश्वरः ॥
 कर्णयोर्वासिकायाश्च जिह्वायां शम्भुरक्षयः ।
 शीकच्छतु गवे पातु नाड्योः पातु पिश्याकण्ठकम् ॥
 कुर्यां मे महादेव ईश्वरस्तु तद्योदरम् ।
 नाभौ कुक्षौ कटिस्थाने पातु सर्वं प्रजापतिः ॥
 ऊरु ज्ञान महादेवः पादौ पातु महेश्वरः ।
 सर्वं रक्षतु भूतेशः सर्वगात्राणि यत्नतः ॥
 परशुं मूलखड्गाङ्गु दिशाब्जं रौद्रमेव च ।
 नमस्काराय देवेशं रक्ष मां जगदीश्वरः ॥
 रक्षोभ्यो यज्ञपीडाभ्यो रोगप्रोक्तान्वेगु च ।
 पापिभ्यो नरकेभ्यश्च त्राहि मां भक्तवत्सल ॥
 जल ननुर्जरा व्याधिः कामः क्रोधः श्रमो
 दमः ।

लोभमोहमहाकापि त्वजन्तु भुवनेश्वर ।
 त्वं गतिस्त्वं मतिश्चैव त्वं बुद्धिस्त्वं परायणः ।
 कायेन मनसा वाचा त्वधि भक्तिर्द्रास्तु मे ॥
 रक्षेत्तद्गुणकवचं पठतः प्रापनाशनम् ।
 महादेवप्रसादेन दुःखस्यःपरिकीर्त्तितम् ॥
 न तस्य पापशोभोऽस्ति भयं तस्य न विद्यते ।
 प्राप्नोति सुखमारोग्यं पुण्यमात्मप्रबन्धनम् ॥
 पुत्रार्थो जमते पुत्रं धनार्थो जमते धनम् ।
 विद्यार्थो जमते विद्यां मोक्षार्थो मोक्षमाप्नु-
 यात् ॥

देवे देदं हृदि न्यास्य शिवकण्ठो भवेन्नरः ।
 सुच्यते सर्वपापेभ्यो वनलोके स गच्छति ॥”
 इति स्कन्दपुराणे वनकवचं समाप्तम् । इति
 तन्मन्त्रः ॥

व्रजवचः, पुं, (वनस्य वचः ।) शिवपार्वतवचनम् ।
 यथा,—

“अपरे वननामानो जटाचन्द्रार्द्धमञ्जिताः ।
 देवेन्द्रस्य नियोगेन वर्त्तन्ते चिद्वे सदा ॥
 तेषां संख्या चैककोटिस्तु सर्वे बलवतराः ।
 कुर्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य सततं नवाः ॥
 विश्ववर्ति च पापिष्ठान् घर्मिष्ठान् पापयन्ति
 च ।
 अतुष्टयन्ति सततं हतपाशुपतव्रतान् ॥
 विद्यां च सततं ज्ञानं नीजिनां प्रवक्तव्यमानम् ॥

वदन्तिशतकोटयश्चैव हरस्य सकला गणाः ।
 वराहगणनाशार्थं हिताय जनतां तथा ।
 शङ्करस्याय सेवाये वसुधैवा रमे गणाः ॥”
 इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ।
 वनवचनी, श्री, (वन वचनी ।) वनयामनोक्त-
 देवीमाहात्म्याम् । यथा, “यस्य चण्डिका-
 महात्मस्य महावद्व चण्डिरनुष्टुप् हन्-
 चण्डिका देवता वनवचनीजपे विनियोगः । ॐ
 नमश्चण्डिकायै ।

श्रीशङ्कर उवाच ।

चण्डिकां हृदये न्यास्य स्मरन् यः करोत्यपि ।
 ध्यानलपलमाप्नोति देवि चण्डीप्रसादतः ॥
 रविवारे यदा चण्डीं पठेदागमसम्मतम् ।
 नवाहृतिफलं तस्य जायते नात्र संशयः ॥
 सोमवारे यदा चण्डीं पठेद्यस्तु समाहितः ।
 सहस्राहृतिपाठस्य फलं जानीहि सुव्रते ।
 कुजवारे जगद्धात्रि पठेद्यामलसम्मतम् ।
 शताहृतिफलं तस्य बुधे जन्मफलं भवेत् ॥
 गुरौ यदि महामाये जन्मगुणफलं भुवम् ।
 शुक्रे देवि जगद्धात्रि चण्डीपाठेन शङ्करि ॥
 श्रियं तुष्कफलं दुर्गे यदि चण्डीं समाहितः ।
 शनिवारे जगद्धात्रि कोत्याहृतिफलं भुवम् ॥
 अतएव जगद्धात्रीं यश्च चण्डीं समभ्यसेत् ।
 स धन्यश्च ज्ञतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
 आरोग्यं विजयं सौख्यं वस्त्ररत्नप्रवालकम् ।
 पठनाच्छुक्त्वाश्चैव जायते नात्र संशयः ॥
 धनं धान्यं प्रवालश्च वस्त्ररत्नविभूषितम् ।
 चण्डीस्मरणमात्रेण कुर्यात् सर्वं महेश्वरि ॥
 ॐ वीरचण्डी महाचण्डी चण्डस्तुचविस्त्रिणी ।
 चण्डवक्त्रा महामाया महादेवविभूषिता ॥
 चतुर्वक्त्रा इत्यपि पाठः ।

रक्तदन्ता वरारोहा महासुरविमर्हिनी ।
 तारिणी जननी दुर्गा चण्डिका चण्डिक्रमा ॥
 गुह्यकाली जगद्धात्री चण्डी च यामनोद्भवा ।
 श्मशानवासिनी देवी वीरचण्डी भयानका ॥
 शिवा घोरा वनवचनी महेश्वरगभूषिता ।
 जाह्नवी परमा लज्जा मर्दान्तिपुरसुन्दरी ॥
 विद्या श्रीपरमा विद्या चण्डी च वैरमर्हिनी ।
 दुर्गे दुर्गा शिवा घोरा चण्डचण्डी प्रचण्डिका ॥
 महेश्वरी वगला देवी भैरवी चण्डविक्रमा ।
 प्रमथेभूषिता लज्जा चातुष्का सुखमर्हिनी ॥
 रत्नचण्डा चण्डचण्डा रत्नरामवरप्रदा ।
 तारिणी भद्रकाली च शिवा घोरा भयानका ॥
 विश्वप्रिया महामाया नन्दगीपद्महोद्भवा ।
 मङ्गला जननी चण्डी महाक्रुद्धा भयङ्करी ॥
 विमला भैरवी निद्रा जातिरूपा मनोहरा ।
 लज्जा निद्रा सुधा माया शक्तिरूपा मनोहरा ॥
 तस्ये देवो नमस्तस्यै सर्वस्वरूपे संश्रिता ।
 प्राञ्जप्रिया जातिमाया विद्राक्षणा महेश्वरी ॥
 वा देवी सर्वभूतिषु सर्वस्वरूपे संश्रिता ।
 नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥
 इति चण्डीं चण्डाणीं नाशकस्तु वरा पठेत् ॥

नाशस्तु पाठको देवो पठनें ब्रह्महा भवेत् ॥
 नारदः पाठकश्चैव कैलासे रक्षभूषिते ।
 वैकुण्ठे ब्रह्मलोके च देवराजपुरे शिवे ॥
 यः श्रुतिं धरायाश्च सुच्यते सर्वपातकेः ।
 ब्रह्महत्या च मोहत्या श्रीवधोद्भवपातकम् ॥
 तत् सर्वं पातकं दुर्गे मातुर्गोमयपातकम् ।
 अश्रुगमनपापश्च वत् कन्यागमपातकम् ॥
 सुतश्लोगमनश्चैव यत् वत् पापं प्रजायते ।
 परदारहतं पापं तत्तथाश्चैव नृपति ॥
 जन्मजन्मान्तरात् पापात् शुद्धहत्यादिपातकात्
 सुच्यते सुच्यते देवि गुह्यपत्नीषु सङ्गमात् ॥
 मनसा वचसा पापं यत् पापं ब्रह्महिंसने ।
 मिथ्यावाचैव यत् पापं तत् पापं नृपति चण्डात्
 अथर्वं पठनश्चैव यः करोति धरातले ।
 स धन्यश्च ज्ञतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
 यः करिष्यत्यवज्ञां वै वनयामनचण्डिकाम् ।
 पापैरैतैः समायुक्तो रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
 अश्रुहा वै प्रकुर्वन्ति ते च पातकिनो वराः ।
 रौरवं रक्तकुण्डलं जाम्बुकं मजस्य वै ॥
 शुक्रस्य कुण्डं खीरकं बालि तेष्वपि चरेत् वै ।
 ततः पितृगणैः सह विद्यायां जायते जामिः ॥
 श्वशुरं देवि महामाये पठेत् चण्डीं श्रुतव्यपि ।
 गयायाश्चैव यत् पुण्यं काशीं विन्धेश्वराग्रतः ॥
 प्रयागे सुखनश्चैव हरिद्वारे हरेश्वरे ॥
 तुल्यं पुण्यं भवेद्देवि सर्वं दुर्गे शिवे रमे ॥
 जिगयायां चिकाश्यां वै यत् पुण्यं श्वशुरे प्रिये ।
 तत् पुण्यं तत् पुण्यं तत् पुण्यं न संशयः ॥
 भवानो च भवानो च भवानोऽस्यते बुधेः ।
 भकारस्तु भकारस्तु भकारः केवलः शिवः ॥
 वानी चैव जगद्धात्री वरारोहि भकारकः ।
 प्रेतश्चैव विन्धेश भकारः प्रेतवत् सदा ॥
 आरोग्यश्च जयं दुःखनाशनं सुखवर्द्धनम् ।
 धनं पुत्रं जयारोग्यं कुडं गलितनाशकम् ॥
 अङ्गाङ्गारोगान्शुच्यते वरारोगादि पाप्मति ।
 सर्वं सर्वं जगद्धात्रि महामाये शिवे रमे ॥
 चण्डे चण्डे महाघोरे चण्डिके व्याधनाशनि ।
 मन्दे दिने महेश्वरि विंशैवपलदायिनी ॥
 सर्वदुःखान् प्रमुच्यते भग्या चण्डीं श्रुतिं यः ।
 ब्राह्मणो हितकारी च पठेन्नियतमानसः ॥
 मङ्गलं मङ्गलं श्रेयं मङ्गलं जयमङ्गलम् ।
 भवेद्दि पुत्रपीतादिकन्यादासादिभिर्युतः ॥
 तत्तद्ज्ञानश्च निधने काये निर्वाणमाप्नुयात् ।
 महादानोद्भवं पुण्यं तुलाहरयके यथा ॥
 चण्डीश्रवणमात्रेण पठनाद्ब्राह्मणोऽपि सः ।
 निर्वाणमेति देवेशि महामुण्डस्ययनं हि तत् ॥
 सर्वत्र विजयं याति अथवाद्यश्चरोपतः ।
 सुच्यते सर्वपापेभ्यो राजराजाधिपो भवेत् ॥
 महाचण्डी शिवा घोरा भयानकवरप्रदा ।
 काली च कमला विद्या महीरगविमर्हिनी ॥
 गुह्यचण्डी वीरचण्डी चण्डी कैलीश्वरुन्मा ।
 देवानां दुर्घमा चण्डी वनयामनसम्भवा ॥
 जप्रकाश्या महादेवप्रिया राक्षसमर्हिनी ॥

सूत्र

मत्स्यप्रिया मांशरता मत्स्यमांसवलिप्रिया ॥
 मद्मत्ता वदा विद्या भूतप्रमथसङ्गता ।
 मध्यभाग महारामा धान्यदा धनरत्नदा ॥
 वन्द्या मन्दिदा रात्र्यप्रदा विषयवर्द्धिका ।
 सुक्तिदा सर्वदा चक्षी महाविपदनाशिनो ॥
 इमाश्च चक्षी पठते मनुष्यः
 श्रयोति भक्ता परमां शिवस्य ।
 चक्षी धरण्यामतिपुण्ययुक्तः
 पठेत्तु गण्डेहरमन्दिरं प्रीभम् ॥
 यद्यत्कनोरयान् दुर्गे करोति धरयोतये ।
 रत्नचक्षीप्रसादेन किं न सिध्यति भूतले ॥
 रत्नधिया रत्नरूपा रत्नायी रत्नवल्गभा ।
 रत्नभक्ता रत्नरूपा रत्नभूवासमन्विता ॥
 शिवचक्षी महारत्ना शिवप्रोतिगन्धान्विता ।
 भैरवी परमा विद्या महाविद्या च बोद्धशी ॥
 सुन्दरी परमा विद्या महात्रिपुरसुन्दरी ।
 गुणकायी भद्रकायी महाकालविमर्दिनी ॥
 लज्जा लज्जस्वरूपा सा जननी मोहकारिणी ।
 अतितन्ना महालज्जा सर्वमङ्गलदायिनी ॥
 चोरचक्षी भीमरूपा भीमा देवी मनोहरा ।
 वगला वगला किन्दुदायिका सर्वदा शिवा ॥
 स्त्रुतिरूपा कीर्तिरूपा बुद्धिरूपा मनोहरा ।
 विष्णुप्रिया शक्रपूण्या योगेश्वरिणि सेविता ॥
 भयानका महासङ्घ्या देवी भयविनाशिनो ।
 चक्रिका शक्तिहस्ता च कौमारी सर्वकामदा ॥
 वाराही च वराहस्य रत्नायी शक्रपूजिता ।
 मातेश्वरी मण्डेशस्य मण्डेशगणभूषिता ॥
 चासुक्ता नारसिंही च त्रिचन्द्रशुभनाशिनो ।
 सर्वशत्रुप्रणमनी सर्वारोग्यप्रदायिनो ॥
 नैव दुःखं भयं किञ्चित् पठनात् अवयाञ्जनः ।
 इति सर्वं मण्डेशानि सर्वं सर्वं वदाम्यहम् ॥
 नैव शोकं नैव रोगं नैव दुःखं भयन्तथा ।
 आरोग्यं मङ्गलं नित्यं करोति शुभमङ्गलम् ॥
 मण्डेशानि वरारोहि ऋषीमि सत्यसुतमम् ।
 अभक्ताय न दातव्यं मम प्राणाधिकं शुभम् ॥
 मम भक्ताय प्रान्ताय शिवविष्णुप्रियाय च ।
 दद्यात् कदाचिद्देवि सर्वं सर्वं न संशयः ॥
 अनन्तफलमाप्नोति शिवचक्षोप्रसादतः ।
 अन्धमेधवाजपेयराजस्यश्रुतेन वै ।
 त्प्राः स्युः पितरो देवास्तथा च सर्वदेवताः ॥
 दुर्गे त्वां नवल्लयीज्ञानं रत्नयामलपुस्तकम् ।
 मन्मथरसंज्ञानं यः करोति नराधमः ॥
 अतएव मण्डेशानि किं वक्ष्ये तव सन्निधौ ॥
 लम्बोदराधिकचक्षीपठनाच्छ्रवणात् जनः ।
 तन्ममवीति वाञ्छेत् सुक्तिमाप्नोति दुर्लभम् ॥”
 इति श्रीरत्नयामले हरगौरीसंवादे रत्नयामल-
 चक्षी समाप्ता ॥
 रत्नजः, पुं, (रत्नात् जात इति । जन् + जः ।)
 पारदः । इति राजनिर्घण्टः । (गुणादयोःस्य
 पारदशब्दे विशेषः ।)
 रत्नजटा, स्त्री, (रत्नस्य जटोव ।) जटाविशेषः ॥
 तत्प्रायः । रीश्री २० जटा १ रत्ना १ सौम्या ५

सूत्रि

सुगन्धा १ सुवहा ७ घना ८ ईश्वरी ९ रत्न-
 जता १० सुपत्ना ११ सुगन्धपत्ना १२ सुरभिः १३
 शिवाङ्गा १४ पञ्चवक्त्री १५ जटावक्त्री १६
 रत्नायी १७ नेत्रपुष्करा १८ महाजटा १९
 जटावहा २० । अस्यां गुणाः । कटुरसत्वम् ।
 न्यासकासङ्गदोगभूतरक्षोनाशिलक्ष ॥ इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रत्नपत्नी, स्त्री, (रत्नस्य पत्नी ।) दुर्गा । इत्युणादि-
 कोषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८२ । १५८ ।
 “सात्विधं तत्र रात्रेः रत्नपत्न्या कुरुदह ।
 अभिगन्धं च तां देवीं न दुर्गं तिमत्राभुयात् ॥”)
 अतसौ । इति रत्नमाणा ॥
 रत्नप्रिया, स्त्री, (रत्नस्य प्रिया ।) हरौतकी ।
 इति श्रद्धरत्नपत्नी ॥ पाञ्चती च ॥
 रत्नभूः, स्त्री, (रत्नस्य भूः स्थानम् ।) धनप्रानम् ।
 इति केचित् ॥
 रत्नविश्रान्तिः, स्त्री, (रत्नदेवताका विश्रान्तिः ।) प्रभ-
 वादिषट्ठिवर्णान्तर्गतशेषविश्रान्तिवर्णाणि । तेषां
 नामानि प्रानानि च यथा,—
 “आद्या तु विश्रान्तिर्नास्ती द्वितीया वैष्णवी
 स्त्रुता ।
 तृतीया रत्नदेवता श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ॥
 त्र्यध्याम्यानि पीथानि त्रींशु वर्धति वासवः ।
 प्रवृत्ते पीठिताः सर्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥१॥
 जायन्ते सर्वश्रेष्ठानि सुभिक्षं निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिभवेद्वाजा कालिके च शुभं वदेत् ॥२॥
 सुभिक्षं जेममारोग्यं सुखञ्च निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिभवेद्वाजा सौम्यं सौख्यं प्रकीर्तितम् ॥३॥
 तीर्थपूर्णां भवेन्मघो वर्धते च दिने दिने ।
 निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारणे प्रिये ॥४॥
 वासवो वर्धते देवि देवि चाखलमण्डले ।
 अहृष्टश्चैकान्यकुक्कु विरोधी क्षयिनाशस्त ॥५॥
 अभिभूतं जगत् सर्वं क्षोभेच्छुविधेः प्रिये ।
 मारुतेः फलदाश्च परिवारिण्य शोभने ॥६॥
 निष्पत्तिः सर्वश्रेष्ठानां सुभिक्षं भवति प्रिये ।
 प्रमाथिनि जलोद्गारी जलदो मोदते प्रजा ॥७॥
 निष्पत्तिः सर्वश्रेष्ठानां सर्वश्रेष्ठमहाधृता ।
 घृतं तैलसमं याति आगन्ते नन्दिनो प्रजा ॥८॥
 कोद्रवाः शालसुहाश्च पीथान्ते वरवर्णिनि ।
 सर्वविधानि धान्यानि रात्रौसे निष्ठुरा प्रजा ॥९॥
 दुर्भिक्षं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 अनघे च समाख्यातं नात्र कार्या विचारया ॥१०॥
 देशभङ्गोऽथ दुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
 पिङ्गले चारुपद्माश्च दुर्भिक्षं जन्तेदातटे ॥११॥
 गोमहृद्यो विनश्यति ये चाप्ये गटनर्षकाः ।
 वासवो वर्धते देवि श्रेष्ठश्च नहि जायते ॥
 तिलसर्वपमावाहिकापांसानां महाधृता ।
 गोमहृद्यः सुवर्णानि कांस्तान्नादाशेषतः ॥
 तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसर्चयः ।
 तिन धान्येन लोकोऽयं निस्त्रियति दुर्दिनम् ।
 पार्थिवा मोचका दीनाः कामशुक्ति प्रपी-
 षिताः ॥ १५ ॥

सूत्री

तीर्थपूर्णाः स्त्रुता मेधा बहुश्रद्धा च मेदिनी ।
 निष्ठुराः पार्थिवा देवि विद्वर्त्ति च वराभने ॥१॥
 अल्पतोया घनाश्चैव कीटकाः प्रपन्नाः स्त्रुताः ।
 विरुद्धाः पार्थिवा देवि रौद्रे वर्षे वराभने ॥२॥
 दुर्भिक्षं मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्त्तते ।
 भवेत् मध्यमा दृष्टिर्दुर्भिक्षे सप्तपञ्चति ॥३॥
 सुभिक्षं जायते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः ।
 प्राथिना जायते हर्षो दुर्भिक्षे पुरवर्त्ति ॥४॥
 महिषीगोहिरण्यादिताम्रकांस्त्याद्यशिवतः ।
 तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसर्चयः ॥
 रक्ते संवहारे देवि क्रूरबुद्धिनेराधिपः ।
 मानवाः क्रूरचेष्टाश्च संयासे न जयो भवेत् ॥५॥
 दुर्भिक्षं मरणं रोगो धान्यौषधिनिपीडनम् ।
 पापरोगो भवेद्देवि रक्ताखीरमरवन्दित ॥६॥
 रोगो मरणदुर्भिक्षं विविधोपद्रवाकुलम् ।
 क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ॥७॥
 मेदिनी चलते देवि सर्वभूतं चराचरम् ।
 देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं चये संशोयते प्रजा ॥
 सौराष्ट्रं मानवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा ।
 दुर्भिक्षं जायते घोरं चये संवहारे प्रिये ॥
 कौसुदीचर्मनद्योश्च यमुनानर्मदासटे ।
 विन्ध्यायां संस्रवे चैव विनश्यति न संशयः ॥
 सिन्धुलो मरुदेशश्च कालङ्करं तथैव च ।
 चये चयन्ति सर्वाणि नाभ्यथा धरवर्णिनि ॥२॥
 इति ज्योतिस्तन्त्रम् ॥
 रत्नवीणा, स्त्री, (रत्नस्य वीणा ।) वीणाभेदः ।
 यथा,—
 “दक्षः स्याद्दुद्रवीणाया सुष्टौकादशसन्धितः ।
 भ्रमदङ्गुष्ठायमितं सुविरं तस्य कीर्तितम् ॥
 दक्षस्योभयतो ज्ञेयं कांस्यसंवरकदधम् ।
 पश्चात् संवरकश्चात्र हृषीकतश्रिरो भवेत् ॥
 दक्षस्य वेधनं साहं पश्चात्कुलमिधोदितम् ।
 तन्मिता लखरी तस्याः कर्त्तव्या सुन्दराक्षतिः ॥
 ककुभो रत्नवीणायाश्चशिराः परिकीर्तितः ।
 ऊर्ध्वं शिरसि दातव्या लोहपत्नी समन्विता ॥
 मूलतन्त्री तदुपरि तस्या लौही ततः परम् ।
 दक्षिणे शिरसि न्यस्येत् श्रुतितन्त्रीद्वयं क्रमात् ॥
 यवन्तु ककुभं तत्र वीणादक्षे निवेशयेत् ।
 इत्युक्तोऽहं श्रिरोऽङ्गुष्ठमात्रं पाञ्चकम् ॥
 समाकुलान्तरं तस्मात्तन्त्रलक्ष निवेशयेत् ।
 अथं तत्तन्त्रस्यैवदङ्गुलीन्तरमाचधेत् ॥
 अष्टादशाङ्गुलसुखं चक्र वे चाकगभेकम् ।
 दक्षं सप्तमत्तं कान्तं वर्तुलं तुम्बयुगकम् ॥
 आस्ये किञ्चिदाधिवमलयश्च प्रशस्यते ।
 अष्टाङ्गुलान्तरं पश्चात्तुम्बरं स्यापयेद्दुधः ॥
 दक्षपृष्ठं रन्ध्रमेकं स्यापयेच्च समन्ततः ।
 लाहाङ्गुशुभं कर्त्तव्यं वर्तुलं पङ्कजाक्षति ॥
 तद्वत्त्वं गुञ्चं तस्मिन् वेधन्ये निवेशयेत् ।
 एतत्परायां मोटिन्वां वेधन्याङ्गुशुं चिपेत् ॥
 तन्मोटिनीदत्तरन्ध्रसदृशं दक्षरन्ध्रकम् ॥
 सुयन्तते तु तत्रैव वरीयास्तुतन्त्रिकाम् ॥
 तत्रैव धामयेत् पूर्णां मोटिनीं च शनैः शनैः ॥

वराहः

वराहः

वराहः

न वायवेति वराहानं वकी वक्रविशारदः ।
 वराहानं वायु श्रोत्राः शारिकाः पूर्वकरिभिः ।
 तत्रां वराहरो वकी दश सुभाः प्रकीर्तिताः ।
 यतासु तारवादिभिरुत्तमि परिकोपरि ।
 वितस्मिमापदिनाकुठोचाप्यस्य गर्भकः ।
 तान् मूत्रसु कर्षणो यथा रक्षे स्थिरो भवेत् ।
 मदनस्य च विकल्पस्य योगेन सुदृढीकृता ।
 वृक्षतीनाश्च शारीयां खननोभयं तलक्रमात् ।
 यतासु सर्वावगमैः कथिताः प्राणुला युधिः ।
 ख्याप्य इच्छन् ताः पृष्ठे यथारागस्वरं पुनः ।
 मदनस्य च विकल्पस्य योगेन सुदृढीकृताः ।
 सर्वाणां लोहकलिका मन्त्रैरेव सुयस्विनाः ।
 एकाङ्गुलीषाः सुभाः स्युरिति शारीविनिर्णयः ।
 एवं विनिर्मिता वरवीणा जनमनोहरा ।
 अस्यां शिखा तु कर्षण्ये दानिद्याद्योपदेशतः ॥”
 इति सङ्गीतनारायणः ।
 वरसर्गः, पुं, (वरकृतः सर्गः ।) वरकर्तृकवृष्टिः ।
 यथा,—
 “इदानीं वरसर्गं त्वं श्रद्धया पार्थिवसत्तम ! ।
 दशवर्षसहस्राणि तपस्वीनां महाजले ।
 प्रतिबुद्धो यदा वरकृदा चोर्वीं सकाननाम् ।
 इहा शस्यवतीं रत्नां मनुष्यपशुसंजुलाम् ।
 शुभाव च तदा शब्दाश्रुत्वानां दशसद्यनि ।
 आश्रमे यत्विनाञ्चोर्ध्वोर्गस्त्रैरिति कीर्तितान् ।
 ततः श्रुत्वा महातेजाः सर्वज्ञः परमेश्वरः ।
 चुकोप सुभ्रष्टं देवो वाक्यं देवसुवाच ह ।
 अहं पूर्वन्तु कविना वृष्टः सर्वात्मना विशुः ।
 प्रजाः ह्यजस्त्रैत तदा वाक्यमेतत्तथोक्तवान् ।
 इदानीं केन तन् कर्म कृतं वृष्टादिवर्णनम् ।
 एवमुक्त्वा श्रष्टं कोपात्तनाद परमेश्वरः ।
 तस्य ता महती ज्वालाः श्रोत्रेभ्यो निर्ययुस्तदा ।
 तत्र भूतानि वेताला उच्छ्वासाः प्रेतपूतनाः ।
 कुशाका यातुधानाश्च सर्वे प्रखलिताननाः ।
 उतस्युः कीटशस्त्रश्च नानाप्रहरणावृताः ॥”
 इति वराहपुराणम् ।
 वरवावर्णिः, पुं, दादशो मनुः । अस्मिन् मन्वन्तरं
 सुधामास्योऽवतारः । ऋतधामा इन्द्रः । हरि-
 तादयो देवाः । तपोऽर्जुनादयः सप्तर्षयः । देव-
 वदुपदेवादयो मनुजाना भविष्यन्ति । इति
 श्रीभागवतमत्तम् । अपि च ।
 “दादशे वरपुत्रस्य प्राप्ते मन्वन्तरे मनोः ।
 सार्वभौमस्य ये देवा मनुष्यश्च श्रेणुष्व तान् ।
 सुकर्मणः संमनसो हरिनो रौहितस्तथा ।
 सुरापाश्च सुराक्षश्च पश्येते दशका गणाः ।
 चिःप्रकारा भविष्यन्ति एकैकच्छिष्टको गरीः ।
 तेषामिन्द्रो हि विज्ञेयो ऋतधामा महाबलः ।
 सर्वैरिन्द्रगुणैर्वृत्तः सप्तर्षीन्पि मे श्रद्धया ।
 श्रुतिरूपस्यो सुतपास्तपोऽर्जुनोऽर्जुनः ।
 तपोरतिरुपेवाश्वः सप्तमसु तपोधृतिः ।
 देववान् वामदेवश्च देवमेधो विदूरथः ।
 मिथवाऽस्मिन्मन्वन्तरे भविष्यन्तुसुता मनोः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ।

वरसः, स्त्री, (वरं वृत्तमित्युक्तं वृते इति ।
 वृ + क्तिप् ।) एकादशवृत्तजननी । यथा,—
 “विष्णुऽदशपुत्रा आदेकाधिका तु वरसः ॥”
 इति शम्भुरत्नावली ।
 वराक्रीडः, पुं, (वरस्य आक्रीडा देवं वर ।)
 प्रशानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 वराचं, स्त्री, (वरस्य अचिं कारेणत्वनास्य-
 स्येति । अर्च + आदितादच् ।) खनामखान-
 वृक्षबीजम् । तस्य खानलं प्रशस्तत्वं यथा,—
 “वराचं शिबलिङ्गश्च खलं खलं विशिष्यते ।
 शालपामो नामदेवश्च खन्दाः खन्दा विशिष्यते ॥”
 इति मेरुतन्त्रे ६ प्रकाशः ।
 वराचः, पुं, खनामखानवृक्षः । तत्पठ्यायः । लघ-
 मेरुः २ अमरः ३ पुष्यचामरः ४ । इति शम्भु-
 रत्नावली । तस्य फलपठ्यायः । शिवाचम् १
 सर्पाचम् २ भूतनाशनम् ३ पावनम् ४ मील-
 कण्ठाचम् ५ वराचम् ६ शिवप्रियम् ७ ।
 अस्य गुणाः । अन्तत्वं । उष्णत्वम् । वात-
 क्षमिशीरोऽर्भूतघ्नत्वविघ्ननाशित्वम् । रुच्य-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः । शिवपूजायां अस्य
 मालाधारणमावश्यकम् । यथा, लिङ्गपुराणे ।
 “विना भस्त्रत्रिपुण्ड्रं विना वराचसालया ।
 पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥”
 तस्योत्पत्तिर्यथा । संवत्सरप्रदीपे ।
 “त्रिपुरस्य वधे काले वरस्याऽप्योऽपत्तस्तु ये ।
 अशुभो विन्द्वन्तु तु वराचा अभवन् सुवि ॥”
 यद्यप्येकादशतुर्दशसुखवराक्षेपु मन्त्रफल-
 विघ्नाः सन्ति तथापि तुलभत्वान् पञ्च-
 वक्रस्य फलमन्त्रावभिधीयते । यथा, स्कान्दे ।
 “पञ्चवक्रः स्वयं वरः कालाभिर्नाम नामतः ।
 अगम्यागमनादेव अभवत्स्य च भज्यात् ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्रस्य धारणात् ।
 हूं नमः इति प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जप्त्वा शिवा-
 म्भवा प्रचाल्य धारणीयम् ।
 “विद्या मन्त्रेण यो धत्ते वराचं सुवि मानवाः ।
 स याति नरकं घोरं यावद्विन्नाश्चतुर्दश ॥”
 इति त्रिप्यादितन्त्रम् ॥ * ॥
 तस्य धारणे आवश्यकत्वं यथा, संवत्सर-
 प्रदीपे ।
 “अवराचघरो भूत्वा यद्यत् कर्म च वैदिकम् ।
 करोति जपहोमादि तन् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥”
 स्कान्दे ।
 “आनधारणहीनोऽपि वराचं धारयेद्वृषः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥”
 इत्येकादशीतन्त्रम् ।
 अथ वराचमाहात्म्यम् ।
 श्रीमहादेव उवाच ।
 “इदानीं देवदेवि । मालानां धारकं शुभम् ।
 वराचस्य च माहात्म्यं वद मे परमेश्वरि ! ॥
 श्रीदेवुवाच ।
 “शिखायां वक्रयोः कच्छे वर्ययोश्चापि यो
 वरः ।

वराचं धारयेद्भक्त्या शिवलोकमवाप्नुयात् ।
 नववक्रस्य वराचं धारयेत्तमवाप्नुयात् ।
 दशवक्रो तथा वरः धारयेद्व्यतमानवः ।
 शिखायां दशनं धार्यं कच्छे च पञ्चविंशतिम् ।
 कच्छयोः पञ्च संख्या वृद्धि चोत्तरं प्रथमम् ।
 नाभौ सप्त च वराचं धारयात्कोऽप्यभागभवेत् ।
 वराचधारेणैव नरो देवत्वमाप्नुयात् ॥”
 शिखायां दशनं द्वाविंशत्यरमितम् । तथा ।
 “वराचं धारयेत्तस्य भद्राश्च सुरेश्वर ! ।
 वराचस्य महाबाहो माहात्म्यं श्रुणु पद्मनः ।
 एकवक्रः शिवः साक्षात् ब्रह्महत्याः क्षपी इति ।
 अथधत्वं प्रतिश्रोतो बह्विक्रमं करोति च ।
 द्विवक्रं हरगौरी स्यात् गोवधाद्युच्यते ।
 त्रिवक्रोऽस्मिन्लोकलोत्यपापराशिं प्रणाशयेत् ॥
 गुलाराशिं यथा वृद्धिर्भस्त्रस्य कुरुते हर ! ।
 चिबक्रोऽपि च वराचस्य दहति किंस्वयम् ॥
 चतुर्वक्रस्तु घाता स्यात् नरहत्या क्षपी इति ।
 पञ्चवक्रस्तु कालाभिरगम्याभस्त्रपापशुत् ।
 षड्वक्रो यो गुहः साक्षात् गर्भहत्यां प्रमेदयम् ।
 सप्तवक्रो ह्यनन्तस्य स्वयंस्तीयाचशुत् वरा ॥
 विनायकोऽष्टवक्रः स्यात् सर्वाशुतविनाशकः ।
 भैरवो नववक्रः स्यात् शिवसायुष्यदायकः ।
 दशवक्रः स्वयं विष्णुभूतप्रेतप्रिणाशकः ।
 एकादशसुखो वक्रो नानायज्ञफलप्रदः ।
 द्वादशास्यो भवेदकः सर्वतीर्थफलप्रदः ।
 त्रयोदशसुखः कामः सर्वकामफलप्रदः ।
 चतुर्दशास्यः श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः स्वतः ।
 यथोक्तन्तेऽपि वराक्षे तथैवापि प्रकीर्तितम् ॥
 भद्राक्षेऽपि सुरस्रष्ट तद्गुणं प्ररिकीर्तितम् ॥”
 इति योगसारे २ परिच्छेदः ।
 अपि च ।
 “निष्क्रिदाश्च सुपञ्चाश्च वराचा धारणे कृताः ।
 पञ्चाक्षतं पञ्चगव्यं ज्ञानकाले प्रयोजयेत् ॥
 वराचस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा ।
 अम्बकादिकमन्त्रश्च तथा तत्र प्रयोजयेत् ॥
 ॐ अम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवह्नमम् ।
 उर्वारकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमान्मृतान् ॥
 तथा ॐ ह्रीं अक्षोरे ह्रीं चोरे हूं चोरचोरतरे ।
 ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं रे संवतः सर्वसर्वेभ्यो नमस्ते-
 २स्तु वररूपिणे हूं हूं ।
 अनेनापि च मन्त्रेण वराचस्य दिव्योत्तमः ।
 प्रतिष्ठां विधिवत् कुर्यात् ततोऽधिकफलं लभेत् ॥
 ततो यथा स्वमन्त्रेण धारयेद्भक्तिसंयुतः ।
 एकादशतुर्दशवक्राणां संस्कारे प्रत्येकं क्रमेण
 मन्त्रा यथा । ॐ ॐ श्रद्धां नमः । १ । ॐ ॐ
 नमः । २ । ॐ ॐ नमः । ३ । ॐ ॐ ह्रीं नमः ।
 ४ । ॐ हूं नमः । ५ । ॐ हूं नमः । ६ । ॐ
 ॐ हूं नमः । ७ । ॐ नमः । ८ । हूं नमः ।
 ९ । ॐ हूं नमः । १० । ॐ ह्रीं नमः । ११ । ॐ
 ह्रीं नमः । १२ । ॐ चो चो नमः । १३ । ॐ
 नमो नमः । १४ ।
 “वराचं देवस्यै तु कुर्वुरो जियते वरि ।

मोक्षं वरपदं याति किं पुनर्मानवा गृह ॥
 मप्रविशति वराचमालया देहसंख्या ।
 यः करोति नरः पुण्यं सर्वं कीटिगुणं भवेत् ॥
 यो ददाति विजातिभ्यो वराचं भुवि वरमुख ॥
 तस्य प्रीतो भवेद्भद्रः सपदश्च प्रयच्छति ॥
 विना मन्त्रेण यो धत्ते वराचं भुवि मानवः ।
 स याति नरकान् चोरान् यावद्विनाचतुर्दश ॥”
 इति पद्मपुराणे वराचमाहात्म्यम् । इति
 तन्त्रसारः ॥
 वराची, स्त्री, (वरस्य पत्नी । “इन्द्रवराभवा-
 शस्त्रवन्नि ।” ४।१। ४६ । इति ङीष् ।)
 दुर्गा । इत्यमरः ॥ तस्या कृत्यतिर्यथा,—
 “वरस्त्रियेणु वराची रौद्रं हन्ति करोति या ॥”
 इति देवीपुराणे ३५ अध्यायः ॥
 वरजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वरावासः, पुं, (वरस्य आवासः ।) काशी ।
 इति कैचित् ॥
 वरादिः, पुं, (वरः अरियस्य ।) कामदेवः । इति
 कैचित् ॥
 वरा, स्त्री, वीर्याभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अस्या विवरणं वरवीर्याशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 वर, इत् व न औ नि आठुतौ । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (वधा०-उभ०-सक०-अगिट् ।) इत्,
 अरधन् अरौतसीत् । ध न, रुण्डि रन्धे । औ,
 रोहो । नि, रङ्गोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥
 वर, य इ औ कामे । असुपूर्वोऽयम् । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-अगिट् ।)
 य इ, असुबध्यते धनं लोकः । औ, असुरोहो ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वधिरं, स्त्री, (वधुश्चि रध्यते इति वा । वध +
 “इविमदिसुदीति ।” उणा० १।५२ । इति
 किरच् ।) शरीरखरसभवात्तुः । तत्पर्यायः ।
 रक्तम् २ असम् ३ त्वगजम् ४ कीलालम् ५
 चतुजम् ६ श्लोथितम् ७ लोहितम् ८ अखक ९
 श्लोथम् १० लोहम् ११ चर्मजम् १२ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
 “तद्विशुद्धं हि वधिरं बलवत्सुखायुवा ।
 युनक्ति प्राणिनं प्रायः श्लोथितं ह्यनुवर्तते ॥”
 “बलवीर्यप्रमाणाद्वा विशुद्धा वधिरस्य वा ।
 वधिरं चावयेन्नलोराशयं प्रसमीक्ष्य वा ॥”
 इति चरके कृत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ॥
 “चतुर्विधं यदेतद्दि वधिरस्य निवारणम् ।
 सन्धानं स्नानश्चैव पाचनं दहनतथा ॥
 ज्वलं कषायः सत्यते रक्तं स्नान्यते हिमम् ।
 तथा सन्ध्याचयेद्भस्म हाहः सङ्कोचयेत् शिराः ॥
 अस्नाने माने वधिरं सन्धानानि प्रयोजयेत् ।
 सन्धाने अस्नाने तु पाचनेः सतुपाचरेत् ॥
 कल्पितैरेकैर्भवेद्यः प्रयतेत यथाविधि ।
 अविहिमत्सु चैतेषु हाहः परमं दध्यते ॥
 सशेषदोषे वधिरं न चाधिरतितर्तते ।
 चावग्रेषु ततः स्त्रियं न तु कुर्व्यादतिक्रमम् ॥
 देहस्य वधिरं जलं वधिरैवेव धार्यते ॥

तस्माद्यज्ञेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥”
 इति सुश्रुते कृत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ॥
 वधिरावेऽनध्ययनसक्तं यथा, मनौ । ४।१२२ ।
 “वधिरं च सुते गात्राच्छक्तेन च परिचते ।
 सामध्वनाद्गयजुषी नाधीधीत कदाचन ॥”
 कुजुमम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १।१२० ।
 “राममन्त्रयश्वरेण ताञ्जिता
 दुःखहेन हृदये निशाचरी ।
 गन्धर्ववधिरचन्द्रमोक्षिता
 जीवितेश्वरसतिं जगाम सा ॥”)
 वधिरः, पुं, (वध + किरच् ।) मङ्गलग्रहः । इति
 मेदिनी ॥
 वधिराखं, स्त्री, (वधिरमिति आख्या यस्य ।)
 मन्त्रिभेदः । यथा,—
 “कुतस्तुप्रमादाय दानवस्य यथेक्षितम् ।
 नर्मदायां निचिक्षेप किञ्चिद्दीनादि भूतखे ॥
 तन्नेत्रगोपकलितं मुकवक्रवर्णं
 संस्थानतः प्रकटपीलुसमानमात्रम् ।
 नानाप्रकारविहितं वधिराखरत्न-
 सुहृत् तस्य खणु सर्वं समानमेव ॥
 मध्येन्दुपाकरमतीवविमुहुर्वर्णं
 तच्छेन्नगीलसङ्घं पटलं तुके स्यात् ।
 सैन्धवंभयजननं कथितं तदेव
 पकञ्च तत् किल भवेत् सुरवच्यवर्णम् ॥”
 इति मारुते ७० अध्यायः ॥
 वध, य इत् विमोक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) विमोक्ष आकुली-
 करणम् । य, रक्षति लोकं लोकः । इत्, अर-
 पत् आरोपीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रिंशं इ
 इत्यन्धे । इति दुर्गादासः ॥
 वसा, स्त्री, सुग्रीवभाष्या । विशिष्टलवणाकरः ।
 इति मेदिनी । मे, २७ ॥
 वसः, पुं, (रम् + “चकिरन्धोवचोपधायाः ।”
 उणा० २।१४ । इति रक् उपधायाश्च उत्वम् ।)
 अरवः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुकादित्तिः ॥
 वरः, पुं, (रौतौति । व + “वरातिभ्यां क्रुन् ।”
 उणा० ४।१०३ । इति क्रुन् ।) ऋग्विशेषः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३।५०।७ ।
 “वक्रन्वृक्षगङ्गाश्चैव मेधांसाभ्यान् वनेचरान् ।
 वाकेरन्ध्रस्य विविधैर्जासुषेभ्यो श्वेदयत् ॥”)
 अस्य मांसगुणाः । क्षिण्वत्सम् । गुरुत्वम् ।
 मन्दायिबलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 देवभेदः । इति मेदिनी । रे, ७६ ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ५३ । १०१ ।
 “यकांशे शिवे दुर्गे नारायणि सरसति ।
 भद्रकालि महालक्ष्मि सिद्धिदरविहारिणि ॥”
 क्रूरसत्वविशेषः । तस्य भारद्वाज इति नाम ।
 इति भागवतटीकायां श्रीधरः । ५ । २६ । ११ ॥
 यथा च देवीभागवते । ८ । २२ । १०—११ ।
 “इह लोकेऽस्तुना ये तु विंशिता जन्तवः पुरा ।
 त एव वरवो भूत्वा परत्र पीडयन्ति तम् ॥
 तस्मात्पौरवमितायाः पुरावशा मनोविषः ।

वरः सर्पादिति क्रूरो जन्तवस्तः पुरावसेः ॥”
 खनामख्यातसुनिविष्टिवः । य तु जन्तवस्तु वीचः ॥
 अयमेव विजायुवोर्द्धं दत्ताप्रियां वीचवामाव ।
 अस्य विवरणं देवीभागवते २ स्कन्धे च अर्ध्या-
 मारभ्य तथा महाभारते १ पर्वणि ५ अध्याय-
 मारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)
 वरुः, पुं, (व + कृः ।) एरकवृक्षः । इति रत्न-
 माला ॥ रत्नेरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (एरकशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ।)
 वरुकः, पुं, (वरुदेव । वरु + कर्त्तृ कन् ।) एरक-
 वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ रत्नेरकः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वरुक, पुं, एरकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 वरुकः, पुं, एरकवृक्षः । इत्यमरः ॥ (तथाश्च
 पर्यायः ।
 “शुक्लएरक आमकुक्षिचो गन्धर्वहस्तकः ।
 पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो रौघेदक्षोऽप्यदककः ॥
 वातारिस्तस्य चापि वरुकश्च निगद्यते ।
 रत्नोऽपरो वरुकः स्यादुवृको वरुकथा ॥
 यावत्पुच्छश्च वातारिश्चक्षुस्तानपादकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वरु, औ श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुहा०-
 पर०-सक०-अगिट् ।) औ, अरवत् । श,
 वधति रोषयति । इति दुर्गादासः ॥
 वरु, क क्रुधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुहा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) क, रोषयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वरु, नि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) नि, वृष्टः वधितोऽस्ति । वरोष ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वरु, य इत् नि क्रुधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) य, रक्षति भृत्याय
 भूपालः । इत्, अरवत् आरोपीत् । अस्मात्
 पुषादित्वात्त्रिंशं इ इत्यन्धे । नि, वृष्टः वधितो-
 ऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥
 वरा, स्त्री, (वर + किरच् । भागुरिमते टाम् ।)
 अमर्षः । तत्पर्यायः । क्रोधः २ मन्त्रः ३ क्रुधा ४
 क्रुन् ५ कोपः ६ प्रतिघः ७ रोषः ८ वट् ९ ।
 इति शैमिलः । २ । १२२ ॥
 वरितः, नि, (रक्षति क्रीति । वर + क्तः । “वस्य-
 मत्वरसंभुषाखनाम् ॥” ७।२। २८ । इति
 पक्षे इट् ।) क्रोधयुक्तः । यथा,—
 “तं नागपाशैर्वलिनवन्वो वकी
 ज्वलं खड्गं वधितो ववन्व ह ॥”
 इति श्रीभागवते वायुपुराणे २२ अध्यायः ॥
 वरुः, नि, (रक्षति क्रीति । वर + क्तः । “वस्यमत्वर-
 संभुषाखनाम् ॥” ७।२। २८ । इति इक्ष्वाकः ।)
 क्रोधयुक्तः । यथा,—
 “शिवे दृष्टे गुरुकाता गुरौ वट्टे न कश्चन ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 वरु, नि च औ चन्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-अक०-अगिट् ।) नि, वृद्धोऽस्ति ।

रुचि

न. रोचः रुचः। जी, चरवत्। अनिर्णय।
रोचति चरुणां वते इत्यर्थः। रुच चरुनि
प्रादुर्भावे इति प्राचः। चरुप्रादुर्भावेरेको-
ऽर्थः। इति जीविन्दभङ्गवत्तुर्भुजमिथौ। रमा-
नायसु प्रादुर्भावः स्मृतिरिति भेदमाह। इति
दुर्गादायः।

रुचः, चि, (रोचतीति। रुच + "रुचुपधमेति।
१।१।१५। इति कः।) जातः। आरुचः।
(यथा, मनुः। १।१०८।
"नीचकाचरुहाख्ये प्रताणा वजा एव च।")

रुचं, जी, हिमम्। इति शब्दचक्रिका।
रुहा, जी, (रोचति हिमपि पुनरुच्यते
इति। रुच + कः। टाप्।) दूया। इत्यमरः।
(अस्याः पर्यायो यथा,—
"रुचसवीर्या दूया तु मङ्गल्या भार्गवी
रुहा।")

इति वैद्यकरजमालायाम्।
"नीलदूया रुहानना भार्गवी प्रतपस्विका।
शुभं रुचसवीर्या च प्रतवस्वी च कीर्तिता।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।
महावमङ्गा। इति राजनिर्घण्टः।

रुचिर्हिका, जी, (रुच + रु। रुचिर्हत्पतिः।
रुचिर्हिका पुनः पुनरुच्येन कायतीति। के +
कः। टाप्।) उत्कृष्टा। इति पुराणम्।
रुहा, [रु] पुं, (रोचतीति। रुच + "शीरुक्रुप्र-
रुहीति।" उवा० ४।११३। इति कनिष्।)
रुचः। इति सिद्धान्तकौमुद्यासुवादिहितिः।

रुच, तु क पाठस्ये। इति कविकल्पद्रुमः। (अदन्
पुरा०-पर०-अक०-सेट्।) "दीर्घी। तथा च।
'च पुनातु जने यश्च गोरजःपातकृत्तौ।
शिशुवच्छिद्य यमनौ निष्पेष तत्कृत्तौ।'
इति कौचकयमकम्।

पाठस्यमजिगीभावाः। रुचयति रुचापयति
केचः तैवाभावादिनि शेषः।" इति दुर्गादायः।
रुचं, चि, (रुचयतीति। रुच पाठस्ये + मचा-
स्य्।) अप्रेम। अचिन्तयम्। इत्यमरः। ३।
३।२२०। (यथा, महाभारते। १।१५३। ६।
"जर्हाङ्गिः स ककयन् धुम्बन् रुचान् शिरो-
रुहान्।")

रुचः, पुं, रुचः। इति शिवाचरः। वरकण्ठयम्।
इति राजनिर्घण्टः।
रुचगन्धकः, पुं, (रुचो गन्धो यस्य। कन्।)
गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः।
रुचबालिका, जी, (रुचब माला यस्याः।
कन्। टापि अत इत्यम्।) लहाधान्यम्। इति
राजनिर्घण्टः।

रुचदर्भः, पुं, (रुचः कर्कशो दर्भः।) हरिदर्भः।
इति राजनिर्घण्टः।
रुचपत्रः, पुं, (रुचाणि पत्राणि यस्य।) शाखोट-
रुचः। इति राजनिर्घण्टः।
रुचप्रियः, पुं, (रुचस्य प्रियः।) ऋषभौषधम्।
इति राजनिर्घण्टः।

रुच

रुचखाड्यवः, पुं, (रुचं खाडु च पत्रं यत्।)
धन्वन्तः। इति राजनिर्घण्टः।
रुचा, जी, (रुचयतीति। रुच + च +
टाप्।) इतीरुचः। इति राजनिर्घण्टः।
रुचं, चि, (रुच + क्तः।) जातम्। (यथा,
रघुः। ६। ४९।
"येन खियः संभयदीधरुचं
सभावलोलेलयथाः प्रन्दरम्।")
प्रविद्धम्। इति मेदिनी। रु, ३। (यथा, रघुः।
२। ५३।
"सतात् किल प्रायत इत्युदयः
चक्षस्य शब्दो भुवनेषु कृत्।")

रुचं, पुं, (रुच + क्तः।) प्रकृतिप्रत्ययार्थमवपेक्ष्य
शब्दबोधजनकः शब्दः। यथा,—
"सुखो जात्यधिको मौढः शब्दः स्यादौपचा-
रिक्तः।
यौगिको योगरुचो वा रुचो वा सुख एव सः।"
इति शाब्दिकाः। ॥ ॥

अपि च। रुचं नाम लक्षयति विभजते च।
"रुचं सङ्कृतवमाम सेव संश्रुति कीर्तते।
नेमित्तिकी पारिभाषिकी पाधिन्वपि तद्दिदा।"
यमाम यादृशार्थे सङ्कृतितमेव न तु यौगिकमपि
तद्दृष्टम्। योगरुच्युत्पन्नार्थिकं न तथा रुच-
नामेव च संज्ञापदेनाभिलष्यते। न तु रुच-
दिवन् संज्ञापि नाम्नीवान्तरभेदः। येन
विभागव्याघातः स्यात्। संज्ञायाश्च चयो भेदाः
नेमित्तिकी पारिभाषिकी औपाधिकी चेति।
पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञाः सङ्कृतश्रुत्या-
दिति वक्ष्यते। ये तु रुचस्य नाम्नाचतुर्विधस्य-
माहुस्तन्मतसुपन्यस्यति।
"जातित्रयगुणस्यैर्धर्मैः सङ्कृतवतया।
जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विधं परे जगुः।"
गोगवयादीनां गोत्वादिजात्या। पचाट्यादीनां
जातुलधनादिद्रव्येण। धन्यपियुनादीनां पुण्य-
देवादिगुणेन। चलचपनादीनाश्च शब्दानां
कर्मखावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव रुच-
नामिति। यदुक्तं दृष्टारणार्थेः।
"शब्देरेभिः प्रतीयन्ते जातित्रयगुणक्रियाः।
चातुर्विध्यादमीषान् शब्द उक्तचतुर्विधः।" इति
तदेतन्मङ्ग-मङ्ग-मङ्ग-दीनामन्यमन्यादीनाश्च
शब्दानामपरिपचापत्ता परिव्यक्तमखाभिः। ॥ ॥
नेमित्तिकसंज्ञा लक्षयति।
"जात्यवच्छिन्नसङ्कृतवती नेमित्तिकी मता।
जातिमात्रे हि सङ्कृताद्युक्तैर्भावं सुदुष्करम्।"
यन्नामजात्यवच्छिन्नसङ्कृतवत् वा नेमित्तिकी
संज्ञा यथा गोपैवादिः। वा हि गोत्वचेत्त्वादि-
जात्यवच्छिन्नमेव मवादिमभिधत्ते न तु गोत्वा-
दिजातिमात्रम्। गोपदं गोत्वे सङ्कृतवमिथा-
कारकपहाजमानयेत्वादी गोत्वादिना मवा
देरन्यादुपपत्तेषु एकशक्तत्वप्रहसान्वाहभाव-
कर्मैरतिप्रवृत्तात्। ॥ ॥ पारिभाषिकी औपाधि-
की च संज्ञा क्रमेण लक्षयति।

रुच

"उभयाहतिधर्मैश्च संज्ञा सातु पारिभाषिकी।
औपाधिकी लघुगतौपाधिना वा प्रवर्तते।"
उभयाहतिधर्मैश्च संज्ञा पारि-
भाषिकी। यथाकाशदित्यादिः। वा चातुगतौ-
पाध्यवच्छिन्नसङ्कृतवती संज्ञा वा लौपाधिकी।
यथा भूतदूतादिः। वा हि सचेतवहतिविधेय-
गुणवत्त्ववात्ताहारकत्वाद्यनुमतौपाधिपुरकारे-
णैव प्रवर्तते। इति शब्दशक्तिप्रकाशिका।
रुचिः, जी, (रुच + क्तिन्।) जन्म। प्रादुर्भावः।
(प्रविद्धिः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १। २७१।
"रुचिः परम्परायाता सेयमसङ्कृत्ये चिन्ता।"
चारीहयम्। यथा, तजैव। १। २५।
"यात्वाचितुः किल समाशययोजन्या
निन्त्या गतिं जगति सम्यजनार्थिता वा।
गच्छन्मन्त्रवगुणः मितभूपयन्मः
प्रुप्यासया सुरशिरसुषि रुचिमेति।")

रुच्यन्निष्ठशक्तिः। यथा,—
"ज्वात्मिका सती रुचिर्भेदयोगापहारिकी।
कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगवाधतः।"
इति कुमारभङ्गकारिका।
रुच, तु क तत्कृतौ। इति कविकल्पद्रुमः।
(अदन् पुरा०-पर०-अक०-सेट्।) तत्कृतौ
रुचकरवम्। अरुचपत् प्रतिमां शिष्यौ। प्रति-
माया रुचं करोतीत्यर्थः। निपुणैः अरुच-
कथने। अशुमानं निरुच्यत इत्यनुमानसङ्कम्।
इति दुर्गादायः।

रुचं, जी, (रुचते कीर्तते रौतीति वा।
रु + "रुच्यप्रिक्त्प्रथमेति।" उवा० ३। २८।
इति पः दीर्घश्च। रुचयतीति। रुच + च +
वा।) स्वभावः। सौन्दर्यम्। नामकम्।
पशुः। शब्दः। मन्यादितः। जाटकारिः।
आकारः। (यथा, मनुः। ७। ७७।
"तदध्याख्योद्दिष्टार्थां सवर्णां लक्षणात्मिताम्।
कुले महति सम्भतां रुचां रुचगुणात्मिताम्।"
श्लोकः। इति मेदिनीशब्दरत्नावलीभूरि-
प्रयोगः। (अरुचपम्। यथा, मनुः। ८। ४५।
"देवं रुचेष कालश्च व्यवहारविधौ स्थितः।"
मुखादिः। नामकस्याने नामकम्। इति
नानार्थरत्नमालाविचरिभचन्द्राः। ॥ ॥ रुचपत्
शोकप्रविधम्। यथा। इत्यम् १ दीर्घम् २
ख्यम् ३ चतुरस्रम् ४ टलम् ५ मुञ्जम् ६
लक्षम् ७ नीलावणम् ८ रक्तम् ९ पीतम् १०
कठिनम् ११ चिकणम् १२ अक्षयम् १३ पिच्छ-
कम् १४ अडु १५ दावयम् १६। इति महा-
भारते मोचधर्मैः। ॥ ॥ तस्य लक्षं यथा,—
"अज्ञानभूधितान्येव केनचिद्भूयवादिना।
येन भूधितवद्गान्ति तद्दपमिति कथ्यते।"
इत्युक्तनीलमणिः।

न्यायमते तत् चतुरिन्धियाद्यम्। इत्यादि-
प्रत्ययकारवम्। चतुः सङ्कारि। सुखाद्य-
नेकप्रकारम्। ज्वादिपरमाहृच्यं पित्रम्।
अन्यत्र अनिष्टम्। यथा,—

रूपकं

“चक्षुर्वाचं भवेत्प्रं त्रयादेरुपलम्बकम् ।
 चक्षुः सङ्कारि स्याच्छ्रुत्कारिकमनेकधा ।
 जकारिपरमाची तन्निवमन्यत् सहेतुकम् ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 उत्तरपदस्यरूपपरिशुद्धस्य उपमानवाचक-
 त्वम् । यथा,—
 “स्युत्तरपदे प्रत्यः प्रकारः प्रतिमो निभः ।
 भूतकपोपमाः काशः सनिभः प्रथितः परः ॥”
 इति शिमचन्द्रः ॥
 अतिशयरूपस्य दोषो यथा,—
 उभोवाच ।
 “रूपातिशयसम्पन्ना नानागुणसमन्विताः ।
 किमर्थं दुःखिता जाताः कान्तुसौख्यविवर्जिताः ॥
 ईश्वर उवाच ।
 दमयन्ती तथा सीता रूपानिशयपारगा ।
 दुःखिता तेन संजाता कान्तसौख्यविवर्जिता ॥
 अथवा नन्दकी जाता कपिलस्य तु योषिता ।
 रूपस्य तु प्रभावेय दासी जाता तिजोत्तमा ॥
 तस्माद्रूपं नैच्छन्ति जन्मज्जासपोधनाः ।
 अतिरूपेण कल्पायुः पुरुषो योषितोऽपि वा ।
 अथवा सौख्यहीनस्तु जायते तु महातपे ॥”
 इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥
 तद्भेदिकपर्यायः । निबिडं १ वनिः २ वर्षः ३
 वयुः ४ अमतिः ५ अशः ६ सुः ७ अग्रः ८
 पिष्टम् ९ पेशः १० क्षणम् ११ अरः १२
 अर्जुनम् १३ ताम्रम् १४ अरुहम् १५ शिल्पम्
 १६ । इति नोदग्ररूपनामानि । इति वेद-
 निषण्डी ३ अध्यायः ॥
 रूपकं, क्री, (रूपयतीति । रूप + कृत् ।)
 नाटकम् । (“तस्य रूपकसंज्ञाहेतुमाह । रूपा-
 रोपासु रूपकम् । रूपकस्य भिदानाह ।
 नाटकमथ प्रकरम्
 भाष्ययायोगसमवकारदिमाः ।
 ईहान्गाङ्गोष्णः
 प्रहसनमिति रूपकाणि दृश ॥
 किञ्च ।
 नाटिका चोटकं गोष्ठी सङ्कं नाखरासकम् ।
 प्रस्थानोक्तायकायानि प्रेष्यं रावकं तथा ॥
 संलापकं शीघ्रदितं शिल्पकञ्च विनासिका ।
 दुर्मन्त्रिका प्रकरणी हजौशो भाणिकेति च ॥
 अडादश प्राहुवपकृपाकाणि मनीषिणः ।
 विना विशेष सर्वेषां लघ्ना नाटकवन्तम् ॥”
 इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥
 नूतनम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ४३ ।
 “आदिश्रुताश्च पित्रे किमानिस्वामीह रूप-
 कम् ॥”)
 काञ्चालहरणम् । इति मेदिनी । क्री, १४८ ॥
 शिवस्य लक्षणं यथा,—
 “रूपकं रूपितारोपासु विषये निरपह्वये ।
 तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च विधा ॥
 यत्र कल्पचिदारोपः परारोपकारणम् ।
 तत् परम्परितं सिद्धादिदृश्यन्निवन्धनम् ॥

रूपवा

प्रतीकं केवलं मानारूपमेति चतुर्विधम् ।
 अङ्गिनो यदि वाङ्मस्य रूपं वाङ्ममेव तत् ॥
 समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ।
 आरोप्याणामशेषाणां शब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥
 यत्र कल्पचिदारथत्वमेकदेशविवर्ति तत् ।
 निरङ्गं केवलमेव रूपं तदपि द्विधा ॥
 माना केवलरूपत्वात् तेनाद्यौ रूपके भिदाः ॥”
 इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ॥
 अपि च ।
 “अभेदो भासते यस्मिन्नपमानोपमेययोः ।
 रूपकं कथ्यते सङ्घिरलङ्कारोत्तमं यथा ॥
 तत्रियुष्मन्नाम्भोजं लोमानकमधुप्रतम् ।
 न कस्य हरते चेतो जसद्दृशन्केशरम् ॥
 अत्यनेकप्रकारत्वं रूपकोपमयोरपि ।
 संक्षेपयोक्तमन्यत् सुधीभिरवधीयताम् ॥”
 इति काव्यचन्द्रिका ॥
 संख्याविशेषः । यथा,—
 “सञ्चाली प्रोच्यते गुञ्जा सा तिस्रो रूपकं भवेत् ।
 रूपकेद्दशभिः प्रोक्तः कलङ्को नाम नामतः ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥
 (उपमावम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे
 समासोक्तलङ्कारे ।
 “यत्र तु रूपरूपकयोः सादृश्यमस्मृष्टमिति ॥”
 पुं, सुम् । यथा, कथासरित्सागरे । ७८ । १३ ।
 “अप्ये परिकरेऽप्येभिरियङ्गः स्वर्णरूपकैः ।
 किमेव असनं पुण्यात्पथ कश्चन सङ्गयम् ॥”
 तथाच उच्यते संज्ञितायाम् ॥ ८१ । १२ ।
 “गुञ्जात्रयस्य स्रक्तं पञ्चाशद्रूपका गुणयुतस्य ॥”)
 रूपतत्त्वं, क्री, (रूपस्य तत्त्वम् ।) श्रीलम् ।
 यथा,—
 “स्याद्रूपं लक्षणं भावच्छास्त्रप्रकृतिरीतयः ।
 सङ्गो रूपतत्त्वं धर्मसर्गो निवर्गवत् ॥”
 इति शिमचन्द्रः । ६ । १२ ॥
 रूपधारी, [न्] (रूपं धरतीति । धृ + णिनि ।)
 सौन्दर्यविशुद्धः । यथा,—
 “ततो विकटरूपोऽसौ सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
 विवाहयद्दृढिलसुतां रूपेणानुपमां दिजः ॥
 सावधेने च भर्तारं सुशीलमपि भाविनी ।
 विरूपमिति मन्वाना ततः सोऽभूत् सुदुःखितः ॥
 ततो निर्लेदसंयुक्तो गत्वाश्रमपदं मङ्गत् ।
 दरावत्यास्तटे श्रीमान् रूपधारिणमासदत् ॥
 तमाराध्य जगन्नाथं नचनपुत्रवेषे हि ।
 सुरूपतामवाप्यायां तस्मिन्नेव च जन्मनि ॥”
 इति वामनपुराणे ७६ अध्यायः ॥
 रूपनाशनः, पुं, (रूपस्य नाशनं अर्थानं यत्र ।)
 पेशकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रूपवान्, [त्] णि, (रूपमस्यास्तीति । रूप +
 “रसादिभ्यश्च ॥” ५ । २ । ६५ । इति मतुप् ।
 मस्य वः ।) आकारविशुद्धः । (यथा, भाग-
 वते । २ । ५ । २७ ।
 “वायोरपि विजुम्बाबात् काजकर्मसंभावतः ।
 उदपद्यत वै तेजो रूपवत् अग्रशब्दवत् ॥”)

रूपं

सौन्दर्ययुक्तः । (यथा, महाभारते । १ ।
 ४५ । १२ ।
 “सत्यवाक् पूजितो वक्ता रूपवानवर्णयुतः ॥”)
 रूपाजीवा, क्री, (रूपेण सौन्दर्येण आजीव-
 तीति । आ + जीव् + कृत् । टाप् ।) शिवा ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १६ । (यथा, रामायणे ।
 २ । ३६ । ३ ।
 “रूपाजीवाश्च वारिन्धो वणिजश्च महाधनाः ।
 श्रीभयन्तु कुमारस्य वाहिनीः सुप्रचारिताः ॥”)
 रूपाञ्जः, पुं, (रूपमेव अञ्जं यस्य ।) कामदेवः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रूपिका, क्री, (रूपमस्या अस्तीति । रूप + कृत् ।)
 श्वेताकंठकः । इति रत्नमाषा । (यथा,
 सुश्रुते । ५ । ६ ।
 “पलनं तिलतैलञ्च रूपिकायाः पयो गुहः ॥”)
 रूपेश्वरी, क्री, (रूपायामेश्वरी) देवीविशेषः ।
 सा तु प्रभवादिवष्टिचर्वात्तर्गतैकविंशत्सर्वे पूष्या ।
 यथा,—
 “रूपेश्वरी प्रकर्मिणा दृष्युग्मश्वस्थिता ।
 जटासुकुटभारेऽङ्घ्रिभ्रूलोरगभूषणा ॥
 मणिमौक्तिकशोभाट्टा चितचन्दनचर्चिता ।
 पूजिता कुसुमेन्दुवैः सर्वकामफलप्रदा ॥”
 इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधिः
 प्रथमः ॥
 रूप्यं, क्री, (आहतं रूपं अस्यास्तीति । रूप +
 “रूपादाहृतप्रशंसयोर्यप् ॥” ५ । १२ । २० । इति
 यप् ।) आहतस्वर्यरत्नम् । इत्यमरः । १ । ६ ।
 ६१ । हेम रूप्यञ्च आहतं अश्ववराहपुदधादि-
 रूपसुत्यापयितुं निर्वातिकया तादृितं रूप्य-
 सुच्यते रूपाय आहतं रूप्यं ढषि कादिति
 ष्याः । इति भरतः ॥ * । घातुविशेषः । रूपा
 इति भाषा । (यथा, महाभारते । ५ ।
 ३६ । ७६ ।
 “सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु ।
 श्रेयं त्रपु मलं खीवं खीवस्यापि मलं मज्जम् ॥”)
 तत्पर्यायः । सुभ्रम् २ वसुश्रेष्ठम् ३ रथिरम् ४
 चक्रलोहकम् ५ श्वेतकम् ६ महाशुभ्रम् ७
 रत्नतम् ८ ताम्ररूपकम् ९ चक्रभूति १० शितम् ११
 तारम् १२ कलघूतम् १३ इन्द्रलोहकम् १४
 रौप्यम् १५ घौतम् १६ सौधम् १७ चक्र-
 हासम् १८ । इति राजनिर्घण्टः । खर्करम् १९
 दुर्लभम् २० श्वेतम् २१ रत्नवीजम् २२ राज-
 रत्नम् २३ जोहराजकम् २४ । इति शब्दरत्न-
 वली । कलघौतम् २५ । इति जटाधरः । अञ्ज
 गुणाः । जिग्मथत्वम् । कथायत्वम् । अञ्जत्वम् ।
 विपाके मधुरत्वम् । सरत्वम् । व्युत्पत्तिसरत्वम् ।
 रच्यत्वम् । वलीपत्तितनाशित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ * । अथ रूप्यस्योत्पत्तिनामलक्षण-
 गुणाः ।
 “विपुरस्य वषाघांय निर्निमेधैस्त्रिकोक्तैः ।
 निरीचयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः ॥
 ततस्तस्मात् समपततस्यैकस्मादिवीरुहात् ।

अतो इहः समभनानर इव ज्ञानम् ।
द्वितीयादपतत्रेकार्दुविन्दुस्तु वामकात् ।
तस्याजतसुत्वत्रसुत्वत्रमेतु बोधयेत् ।
अपिमात्र भवेत्तद्वि रङ्गादिरसयोगतः ।
रूप्यन्तु रजतं तारं चक्रकान्ति वित्तं शुभम् ॥
गुरु शिखं, नदु श्वेतं दाहच्छेदघनचयम् ।
सुखाद्यं चक्रवत् सुखं रूप्यं नवगुणं शुभम् ॥
कठिनं कठिनं रूप्यं रत्नं पीतं दलं लघु ।
दाहच्छेदघनेनैष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्णितम् ॥
रूप्यं शीतं कषायान्नं खादुपाकरं सरम् ।
वयसः स्थापनं शिखं लेखनं वातपित्तजित् ॥
प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयन्निचिरात् ध्रुवम् ।
तारं शरीरस्य करोति तापं
विष्वंवनं यच्छेति युक्तनाशम् ।
वीर्यं वलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं
महागदान् पोषयति ह्यशुद्धम् ॥”
अथ मारणाय योग्यं रूप्यमाह ।
“गुरु शिखं नदु श्वेतं दाहच्छेदघनचयम् ।
वर्णाद्यं चक्रवत् सुखं तारे नवगुणं स्तुतम् ॥”
अथायोग्यम् ।
“कठिनं कठिनं रूप्यं रत्नं पीतं दलं लघु ।
दाहच्छेदघनेनैष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्णितम् ॥”
अथ शोधनविधिः ।
“पतलीकृतपत्राणि तारस्यायौ प्रतापयेत् ।
निविष्टे तु तप्तप्रानि तेषु तन्ने च काञ्चिके ॥
गोत्रे च कुलत्यानां कषाये च विधा विधा ।
एवं रजतपत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥”
अथाशुद्धस्य रूप्यस्य दोषमाह ।
“रूप्यं ह्यशुद्धन्तु करोति तापं
विष्वंवनं वीर्यबलचयच ।
देहस्य पुष्टिं हरते तनोति
रोगांस्ततः शोधनमस्य कुर्यात् ॥”
अथ रूप्यस्य मारणविधिः ।
“भागेकं तालकं मर्दं याममन्नेन केनचित् ।
तैश्च भागवत् तारपत्राणि परिच्छेपयेत् ॥
हृत्वा मृषापुटे रक्षा पुटेत् किंशुहनोपलेः ।
समुद्धृत्य पुनस्तालं रक्षा रुक्षा पुनः पचेत् ।
एवं चतुर्दशपुटेस्तारं भस्म प्रजायते ॥”
अन्वप्रकारः ।
“कुहीचीरेण संपिष्टं माषिकं तेन लेप-
येत् ।
तालकस्य प्रकारेण तारपत्राणि बुद्धिमान् ।
पुटे चतुर्दशपुटेस्तारं भस्म प्रजायते ॥”
एवं मारितस्य रूप्यस्य गुणाः ।
“रूप्यं शीतं कषायान्नं खादुपाकरं सरम् ।
वयसः स्थापनं शिखं लेखनं वातपित्तजित् ॥
प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयन्निचिरात् ध्रुवम् ॥”
इति भावप्रकाशः ।
अथ रूप्यकरवम् ।
“मन्त्राणां गुह्यताञ्च करेणा माषिकं रसम् ।
अमृताञ्च भवेत्तौघं सुवर्णकरं सुखम् ॥”
इति मारकं १०० अध्यायः ॥

रूप्यं, चि, (प्रशस्तं रूपं चक्रातीति । रूप +
“रूपाराहतप्रशंसयोर्णप ।” ५ । १ । १२० ।
इति यप् ।) सुन्दरम् । इति मेदिनी । ये, ५० ।
(जी, उपमेयम् । यथा, चाहिरुर्ध्वे १० परि-
च्छेदे समासोक्तलङ्कारे ।
“तत्र हि तिमिरांशुकोरूप्यरूपकभाषी इयो-
रावरकत्वेन स्फुटमिति ॥” ७ । पुं, प्रत्ययविशेषः ।
स च तत आगत इत्येतन्नित्यये “हेतुमनुखि-
भ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ।” ४ । १ । ८१ । इति
सूत्रेण हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चाप्यतरस्यां भवति ।
यथा समादागतं समरूप्यम् । देवदत्तरूप्यम् ।)
रूप्याध्यक्षः, पुं, (रूप्यस्य रूप्यं वा अध्यक्षः ।)
नेष्ककः । इत्यमरः ॥ रूप्यं रजतं तदेव नेष्कं
पूर्ववत् षिकः रजनाध्यक्षो नेष्ककः । टङ्क-
पतिनेष्कक इत्यर्थे । पुरुषाणादिरूपं गठितं
रजतं रूप्यं तस्याध्यक्षो नेष्कक इति कैचित् ।
इति भरतः ॥
रूप्यकः, पुं, एरकः । इति शब्दमाला ॥ (यथास्य
पर्यायः ।
“गुरुशरक आमण्डुचित्री गन्धर्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुली बर्हमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥
वातारिस्तद्वयञ्चापि रूप्यकश्च निगद्यते ।
रक्तोऽपरो रूप्यकः स्यादुत्तमो रूप्यकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रूप, तु क विस्फुरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरा-पर-अक-सेट् ।) दीर्घो ।
नृक्ष्णोपधः । अररुवत् । इति दुर्गादासः ॥
रूप्यकः, पुं, (रूप्ययतीति । रूप + षुल् ।)
वाचकः । इति जटाधरः ॥
रूप्यितं, चि, (रूप्य + क्तः ।) गुह्यितम् । इत्यमरः ॥
हे धूलिगुणकनेव अन्विते । गुह्यि क षेष्टे रूप
तु क स्याद्विस्फुरणे क्तः । इति भरतः ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ४२ । १५ ।
“यः सुखिनोपधानेषु प्रेते चन्दनरूपितः ।
वीर्यमानो महाहाभिः स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः ॥”)
रे, य, सम्बोधनविशेषः । यथा,—
“सम्बोधनेऽङ्ग भोः पाट् प्याट् चै चै चं चोऽरे
रेऽपि च ।”
इति हेमचन्द्रः । ६ । १०३ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ३२ । १५५ ।
“तत्र मन्दमिवालोक्त्य साभिप्रायः समां वृपः ।
पप्रच्छ रे किमौढकत्वं सज्जातः कथ्यता-
मिति ॥”)
रेक, ऋ ङ शृङ्गायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-आत्म-सक-सेट् ।) शृङ्गा संशया-
रोपः । ऋ, अरिरेकत् । ङ, रेकते पुरुषत्व-
स्याञौ । स्यात्स्यां पुरुषो वेति संशयमारो-
पयतीत्यर्थः । रिरेके । इति दुर्गादासः ॥
रेकः, पुं, (रेक शृङ्गायाम् अथवा रिच् + षच् ।)
शृङ्गा । नीचः । विरेचनम् । इति मेदिनी ।
के, ११ । (यथा,—

“वलिर्वातविकारान् येतान् रेकः कपोलवान्
वमनम् ।
चौद्रं चवति वकाचं वपिः पित्तं समोरं
तेजम् ॥”
इति बाभटे उत्तरस्थाने ४० अध्याये ।)
भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रेकबः, [स्] ली, (रिचतीति । रिच् + “रिचिर्धने
चित् किच ।” उणा० ४ । १६८ । इति अस्तुम् ।
चात् प्रत्ययस्य मुट् । विन्वात् कुलम् ।) खर्वम् ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिहृत्तिः ।
रेका, स्त्री, (रेक शृङ्गायाम् + षच् । [खर्वा
टाप् ।) चम्बुः । इति हेमचन्द्रः ॥
रेखा, स्त्री, (लिखति इति । लिख विखिलने +
“विद्धिदादिभ्योऽङ् ।” ३ । ३ । १०४ । इति
भिदादिन्वात् षच् । टाप् । रजयोरेन्वात् षच्
रत्वम् ।) अल्पकम् । हृद्य । आभोगः ।
उल्लेखः । इति विश्वः । उल्लेखश्च रेखाकार-
लिपिविशेषः । दांकी इति कश्ची इति च भाषा ।
यथा,—
“यावती यावती रेखा यथाकामदृग्गते ।
तावती हिगुलीलव्य अटाभिः परिशीलयेत् ॥
अथोपरि भवेत्रेखा अटाभ्यन्तरविन्दवः ।
यत्र रेखा न विन्दुश्च तत् समं परिकीर्णितम् ॥”
इति ज्योतिष्कान्तम् ॥ ७ ॥
शरीरस्य रेखाया मुभामुभयत्रयं यथा,—
“ललाटे यस्य दृश्यन्ते तिस्रो रेखाः समाहितः ।
सुखी पुत्रसमायुक्तः स वृष्टिं जीवति नरः ॥
चत्वारिंशच्च वर्षाणि हिरेखाद्यं नाम्नु ।
विंशत्यब्देकरेण आकर्ण्यन्ताः शतायुवः ॥
आकर्ण्यन्तरिता रेखास्तिस्रश्च स्युः शतायुवः ।
सप्तत्या नृद्धिं रेखा तु षट्शतायुक्त्यभिर्भवेत् ॥
यत्तायत्ताभौ रेखाभिविंशत्यब्दायुरेव हि ।
चत्वारिंशच्च वर्षाणि हीनरेखास्तु जीवति ॥
भिन्नाभिश्चैव रेखाभिरपन्त्युर्नरेण हि ।
त्रियूत् पञ्चिंशं वापि जजाटे यस्य दृश्यते ।
धनपुत्रसमायुक्तः स जीवेत् श्रद्धः शतम् ॥
तर्जया मध्यमाङ्गुल्या आयुरेखा तु मध्यतः ।
सम्याप्रा या भवेद्दृक् स जीवेत् श्रद्धः शतम् ॥
कुलरेखा तु प्रथमा अङ्गुलाद्युपवर्तते ।
मध्यमायाः करे रेखा आयुरेखा अतः परम् ॥
कनिष्ठिकां समाश्रित्य आयुरेखा समादिशेत् ।
अच्छिन्ना वाविभक्ता वा स जीवेच्छ्रद्धः शतम् ॥
यस्य पाणितले रेखा आयुक्तस्य प्रकाशयेत् ।
शतं वर्षाणि जीवेच्च भोगी चक्र ! न संशयः ॥
कनिष्ठिकां समाश्रित्य मध्यमायासुपागता ।
वृष्टिं वर्षायुषं कुर्यात् आयुरेखा तु मानवम् ॥”
इति मारकं ६३ अध्यायः ॥ ६ ॥
अपिच ।
“चनाङ्गुलिश्च सधनक्षिणो रेखाश्च यस्य रे ।
श्रुपतेः करतकमा मयवन्धे ससुख्यता ॥
युगमीनाङ्गुलिकरो भवेत् सचप्रदो नरः ।
वक्त्राकारश्च धनिना मङ्गुल्यङ्गुलिभो दुषे ॥

रेखाम्

श्रद्धालपत्रश्रितिकागणपत्नीपमा हृषे ।
 कुम्भाशुश्रुताकाभा म्बकाभा निरीचरे ।
 दामाभा गजाजानां कलिभाभा हृषिचरे ।
 चक्राशितोमरधनुःकुम्भाभा हृषतिः करे ।
 उदूखलाभा यशाटि वेदीभाचामिहोचिचि ।
 बापीदेवकुलाभाच चिकोकाभाच धामिके ।
 अङ्गुष्ठमगगा रेखाः पुत्राः स्रष्ट्याच कारिकाः ।
 प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठाम्बलमामिनी ।
 श्रतायुधच कुर्वते हिनया तदतो भयम् ।
 निःखाच बहुरेखाः स्युः निर्याचिच्युकेः लघेः ॥”
 इति गारुडे १६ अध्यायः ॥

रेखागणितः, पुं, (रेखाया गणितं प्रमाणाखण्ड-
 मादि यत् ।) श्रीजयसिंहमहाराजपञ्जितविज-
 यन्नाङ्कजगन्नायकतगणितयन्त्रविशेषः । तस्य
 संक्षिप्तविवरणम् । यथा,—
 “येनेष्ट वाजपेयात्वेमेष्टादानानि योद्धुः ।
 इतानि द्विजयसिंध्यो गोयामगजवाजिनः ॥
 तस्य श्रीजयसिंहस्य तुष्टे रचयति स्पष्टम् ।
 दिवः सन्नाङ्कजगन्नायो रेखागणितसुत-
 मम् ॥

अपूर्वं विहितं शास्त्रं यत् कीयावबोधनात् ।
 क्षिप्तं जायते सन्धक् क्षुत्तिर्गणिते तथा ।
 शिष्यशास्त्रमिदं प्रोक्तं जगन्ना विचकमेये ।
 पारम्येवशादेतद्गतं धरयोतये ॥
 तदुद्धृतं महाराजजयसिंहाश्रया पुनः ।
 प्रकाशितं मया सन्धक् गयकानन्देतिवे ॥” ॥

अथ रेखागणितम् । अथ प्रथमे पञ्चदशा-
 ध्यायाः सन्ति । अष्टसप्तोत्तरचतुःशतम् शक-
 लानि सन्ति । तत्र प्रथमाध्याये अष्टचत्वारिंश-
 दशकानि । तत्रादौ परिभाषा । यः पदार्थः
 दर्शनयोग्यः विभागात्तः स विन्दुर्वाच्यः । यः
 पदार्थः दीर्घः विस्ताररहितः विभागात्तः स
 रेखाशब्दवाच्यः । विस्तारदैर्घ्ययोर्यद्विधति तद्व-
 रातलं तदेव क्षेत्रम् । तद्विधये एकं जलवत् समं
 द्वितीयं विवमम् । अथ रेखापि द्विविधा । एका
 यक्ता अन्या सरला । अथ सरलरेखालक्षणम् ।
 यस्यां न्यस्ता विन्दवः अवलोकिताः सन्त एक-
 विन्दुनाच्छाद्यन्ते सा सरला अन्यथा कुटिला ।
 धरातलमपि समं विवमम् ज्ञेयम् । समं य
 आह्वयति । यत् रेखाह्वयं समं समानान्तरं न
 भवति तस्य यस्मिन् प्रदेशे यद्वन्तरं भवति
 तद्विधिं बहिस्तयो रेखयोरन्तरसुत्तरोत्तरं अधिक-
 मेव भवति यथात्पमन्तरं भवति तद्विधिं
 बहिस्तयो रेखयोरन्तरसुत्तरोत्तरमल्पमेव भवति
 यावन्नेखासंयोगं तदनन्तरमन्तरं बहिष्णु भवति ।
 यत् कोणशब्दः तत्र सरलरेखाकृत एव कोणां
 ज्ञेयः । यत् रेखाशब्दः तत्र सरलेव रेखा
 ज्ञेया । यत् भूमितलशब्दः तत्र जलसमीकृत-
 मेव भूतलं ज्ञेयम् । इति रेखागणितस्य परि-
 भाषा ॥

रेखाभूमिः, स्त्री, (रेखाश्रिता भूमिः ।) जङ्गा-
 लुभैरपन्तयोर्मेधस्यगणितदेशः । यथा,—

रेचकाः

“यत्कङ्कोचयिनीपुरोपरिकुर्वन्नादिरेखां
 सुभं मेरुगतं बुधेर्निगदिता वा मध्यरेखा
 सुवः ।
 आदौ प्रागुद्योऽपरच विवये पञ्चाहि रेखो-
 द्यात्
 स्यात्तस्मात् क्रियते तदनन्तरं खेटेष्वं खं
 मलम् ॥”
 इति विद्वान्शिरोमणिः ॥ ॥

अन्यथा । रेखोक्ता सूर्यविद्वान् । यथा रेखा-
 मधिकृतम् ।
 “राक्षसालयदेवीकः शैलयोर्मध्यसूत्रगाः ।
 रौहितकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः ॥”
 अस्यार्थः । जङ्गलसुमेरुपन्तयोर्मध्यसूत्रगा
 देशा रेखासंज्ञिताः । तान् देशानाह । रौहि-
 तकदेशोऽवन्तीदेशः सन्निहितं सरः कुर्वन्नेच-
 चैत्ययः । रेखायाः पूर्वदेशे परदेशे च यथा-
 संख्यं सूर्योद्यकालान् परकालं पूर्वकालञ्च
 वारप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । एतेनेतदुक्तं भवति
 रेखासंज्ञकदेशस्थलोक्ता यदा सूर्यं पश्यन्ति
 तदेव सर्वदेशे वारप्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्र रेखा
 पूर्वस्थाः सन्निहितत्वादादौ सूर्यं पश्यन्ति तद-
 नन्तरं रेखास्थाः । अतो रेखापूर्वं सूर्यो-
 द्यात् परं वारः । तथा रेखास्तैः सूर्ये दृष्टे
 सति पञ्चान् रेखापरस्थाः पश्यन्ति अतो रेखा-
 परदेशे सूर्योदयात् पूर्वं वार इत्यर्थः । तत्र
 कालपरिमाणमाह । रेखातो यावन्ति देशा-
 न्तरयोजनानि तत्सन्निताभिर्बिन्दुभिः पलैः
 पादहीनाभिः चतुर्भागहीनाभिर्वारप्रवृत्तिः
 स्यादित्यर्थः । देशान्तरसाधनप्रकारस्तु सूर्य-
 विद्वान् उक्तः । अथ तु संक्षिप्तं किञ्चित्
 कथ्यते । गौडे पञ्चदशाधिकशतयोजनानि ११५ ।
 दक्षिणराष्ट्रे गङ्गातीरे दशाधिकशतम् ११० ।
 मैत्रीतीरे विश्वथधिकशतम् ११० । यङ्गे सुवर्ण-
 यामादौ चत्वारिंशदधिकशतम् १४० । वारा-
 ङ्कस्यामष्टोत्तरशतम् १०८ देशान्तरम् । एव-
 मन्यत्राप्युक्तम् । तन्मतम् लोकसंयुहीतमिति
 किन्तु सूर्यविद्वान् महाराजविव वारप्रवृत्ति-
 यक्ता । यथा,—
 “वारप्रवृत्तिः प्राग्देशे चपार्हिरुत्तरे भवेत् ।
 तद्देशान्तरनाडीभिः पञ्चाङ्गे विनिर्दिष्टम् ॥”
 इति दीपिकाटीकायामर्थकौस्तुभौ गोविन्दा-
 नन्दः ॥

रेचकं, स्त्री, (रेचयतीति । रिच् + चिच् + क्तुल् ।)
 कङ्कटुदृष्टिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भेदके,
 चि)

रेचकः, पुं, (रेचयतीति । रिच् + चिच् + क्तुल् ।)
 यवचारः । इति जिकाश्रयः ॥ जयपाल-
 ट्टयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रीडायेनज-
 निःक्षेपकम् । पिचकारी इति भाषा । अथा,
 “विषमामोठसुतस्त्वाभिर्मेदिनीभिः क
 रेचकैः ।

रेणुः

प्रतिविचम् विचिकीर्षे चोभिर्वचरादिभ ।
 इति श्रीमानवते । १० । १८० । १८ ।
 (ध्यातनाविकया प्राणायामाङ्गसुखमानवायुः ।
 यथा, भागवते । ३ । १८ । १८ ।
 “प्राणस्य शोधयेन्नामं पूरकम्करेचकैः ॥”
 अस्यान्वदिवरं प्राणायामशब्देऽत्रत्यम् ।)
 रेणुः, पुं, ध्यातनाविकया प्राणायामाङ्गसुखमान-
 वायुः । यथा,—
 “पूरकः कुम्भको रेणुः प्राणायामश्चिन्तनः ।
 नाविकालट उच्छ्वासो ध्यातुः पूरक उच्यते ।
 कुम्भको निश्चलन्वासो सुखमानस्तु रेचकः ॥”
 इत्याहिकाचारतत्त्वम् ।
 भेदके, चि ॥

रेचनं, (रिच् + क्तुल् ।) मलभेदनम् । तत्त-
 र्थायः । प्रस्कन्दनम् २ विरेकः ३ विरेचनम् ४ ।
 इति रत्नमाला ॥ रेकः ५ रेचना ६ । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, सुश्रुते । १ । ३ ।
 “रसज्ञानं वमनाद्यैर्मध्यायो रेचनाय च ॥”
 रेचनद्रव्याणि तु सुश्रुते । १ । ४४ । अध्यायतो
 ज्ञेयानि ॥)

रेचनकः, पुं, (रेचयतीति । रिच् + चिच् + क्तुः ।
 ततः खार्थे क्तुः ।) कम्पिजकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

रेचना, स्त्री, (रिच् + चिच् + युच् । टाप् ।)
 कान्पिजकः । इति शब्दरत्नावली ॥ *

रेचनी, स्त्री, (रिचतेऽनेयेति । रिच् + क्तुल् +
 ङीप्) कान्पिजकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कालाङ्गनी । दन्तीचकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्वेतचिचिता । इति मैदिनी । (अस्याः पर्यायो
 यथा,—
 “श्वेता चिचिता भङ्गी स्यात् चिचिता चिपुटापि च ।
 सर्वानुभूतिः सरला निशोत्रा रेचनीति च ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 वटपत्रौ । तन्पर्यायो यथा,—
 “वटपत्रौ तु कथिता मोहिनी रेचनी पुनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

रेची, स्त्री, (रेचयतीति । रिच् + चिच् + अच् ।
 गौरादिवात् ङीष् ।) कम्पिजकः । अङ्गुठः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

रेण, ऋ ङ दोषौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरिरेणत् । ङ,
 रेणते रिरेके । इति दुर्गादासः ॥

रेट, ऋ न याचौ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-उभ०-ङिक्-सेट् ।) ऋ, अरिरेटत् ।
 न, रेटति रेटते । याचौ वाचनम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥

रेणुः, पुं स्त्री, (रिचयतीति । री ऋतिरेवणयोः
 + “वाचिहरीभ्यो निच ।” उवा० ३ । ३८ ।
 इति ऋः ।) धूलिः । इत्यमरः ॥ (यथाह
 कश्चित् ।
 “मातृवीरवरचरेरुत्तरे ते ॥
 भाद्वीरिवि कथा प्रचीवशी ।

जाज्यामि तव पादपद्मं
माय ! दाहदहशोस्तु का भिदा ॥”
रेणुका, पुं, (री + षः ।) पर्यटः । रेणुका । पाशुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः । ६ । २३ ।
“दिनकराभिसुखा रवरैवो
रुदधिरै रुधिरैश्च सुरदिवाम् ॥”
विष्णुः । तत्पर्यायो यथा,—
“जन्तुर्भक्तकं रेणुः क्लिप्तं चित्तं जन्तुम् ।
क्लिप्तं चित्तं विष्णुश्च गर्भं तच्च केवलम् ॥”
इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥)
रेणुका, स्त्री, (रेणुना कायतीति । के + कः ।
टाप् ।) मरिचालतिसुगन्धिविष्णोः । तत्-
पर्यायः । हिजा २ हरेणुः ३ कौन्ती ४
कपिला ५ भक्तगन्धिनी ६ । इत्यमरः ॥ कान्ता ७
नन्दिनी ८ महिला ९ राजपुत्री १० हिमा ११
रेणुः १२ पाण्डुपुत्री १३ हरेणुका १४ सुपर्णी १५
शिथिरा १६ श्रान्ता १७ वृत्ता १८ कचित्
पुस्तके वृत्ता इति च पाठः । धर्मिणी १९
कपिलीमा २० हैमवती २१ पाण्डुपत्नी २२ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । खर्क-
कण्टिक-द्वया-दाह-विघनाशित्वम् । सुखवेमल्य-
कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
अथ रेणुका मरीचसदृशी ।
“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला हिजा ।
भक्तगन्धा पाण्डुपुत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥
रेणुका कटुका पाके तिलानुष्णा कटुर्लघुः ।
पितला दीपनी मेधा पाचनी गर्भपातिनी ।
वसाघ-वात-वैक्य-हृत्-कण्ठ-विष-दाह-शुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यञ्च ।
“रेणुका कपवातप्री दीपनी पितला लघुः ।”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
“हरेणु रेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हैमगन्धिनी ॥”
इति वैदिकरत्नमालाम् ॥)
परशुराममाता । तद्विवरणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“अथ काये व्यतीते तु जमदग्निर्माहातपाः ।
विदर्भराजस्य सुतां प्रथमेन जित्वा स्वयम् ॥
भाष्यार्थे प्रतिजग्राह रेणुकां लज्जान्विताम् ।
सा तस्मात् सुहृदे पुत्रान् चतुरो वेदसम्मतान् ॥
रुधस्वन्नं सुषेखञ्च विभं विष्वावसुं तथा ।
पश्चात्तस्यां स्वयं जज्ञे भगवान् मधुच्छदनः ॥
कार्तवीर्यबधायासु प्रक्रावोः सकलेः सुरैः ।
वाञ्छितः पञ्चमः सोऽभूत्सुतां रामाञ्जयस्तु यः ॥
भारावतारबाधाय जातः परशुना सह ।
सहजः परशुस्तस्य तं जहाति कदापि न ॥
अयं निजपितामहाञ्च रक्षेत्किंप्रिययात् ।
ब्राह्मणः अत्रियाचारो रामोऽभूत् क्रूरकर्म-
जन्तु ॥
स वेदान्तिलान् ज्ञात्वा धनुर्वेदाञ्च सञ्जतः ।
अतातात् क्रतुञ्जोऽभूदेदिव्याविशारदः ॥
इत्यदा तस्मिन् जननी आचार्यं रेणुका गवा ।

गङ्गातोये तर्षापञ्चमाया चित्ररथं श्रुत्वा ॥
भाष्याभिः सहश्रीभिश्च जननीदारतं शुभम् ॥
सुमानिनं सुकान्तञ्च तद्वचं चन्द्रसन्निभम् ॥
तथाविधं श्रुत्वा संजातमदना भृशम् ॥
रेणुका सृष्टयामास तस्मै राज्ञे च मेघुनम् ॥
सृष्टायुतायास्तस्यास्तु संक्रुदः समजायत ।
विचेतना तथा क्लिप्ता ज्ञाना सा स्वाभ्रमं ययौ ॥
अबोधि जमदग्निना रेणुकां विलतां तथा ।
धिकं धिक् पापरतिवेवं निगन्द च समन्ततः ॥
ततः स्वतनयान् प्राह चतुरः प्रथमं सुनिः ।
रुधस्वत्पुत्रसुखान् सञ्जान् एकैकं क्रमतो वतम् ॥
द्विष्येनां पापनिरतां रेणुकां अभिचारिणीम् ॥
तै तदपी नेव चक्रुर्मृगाश्चासन् जडा इव ॥
कुपितो जमदग्निस्तान् शशापेति विचेतनान् ।
भवध्वं यूयं नचिरान् जडा गोवह्निगर्हिताः ॥
अपाजगाम चरमो जामदग्न्योऽतिवैर्यवान् ॥
तच्च रामं पिता प्राह पापिष्ठां द्विष्य मात-
रम् ॥
स भ्रातृञ्च तथाभूतान् दृष्ट्वा शानविवर्ण-
तान् ।
पित्रा शप्तान् महातेजाः प्रहं परशुना-
च्छिनत् ॥
रामेण रेणुकां द्विषां दृष्ट्वा चाक्रोधोऽभवत् ॥
जमदग्निः प्रसन्नः सन्निवि रामसुवाच ह ॥
प्रीतोऽस्मि पुत्र भद्रं ते यस्त्वया मदचः जतम् ॥
तस्माद्विष्टवरान् कामान् त्वं वै वरय स्वान्पुत्रम् ॥
स तु रामो वरान् वने मातुस्त्यागमादितः ।
वधस्यास्मरणं तस्या भ्रातृणां श्रापमोचनम् ॥
माहृद्व्याथपनयं युद्धे सञ्जत्र वै जयम् ।
अयुः कल्पान्तपर्यन्तं क्रमादे तुपसत्तमः ॥
सञ्जान् वरान् स प्रददौ जमदग्निर्माहातपाः ॥
सुप्तोत्थितेव जननी रेणुकाप्यभवत्तदा ॥
वधं न चापि सस्मर सहजप्रकृतिं तथा ।
युद्धे जयं चिरायुद्धं लक्षे रामस्तदैव हि ॥
माहृद्व्याथपिहाय पिता तं वाक्यमब्रवीत् ।
न पुत्र वरदानेन माहृद्व्यापगच्छति ॥
तस्मात्तं ब्रह्मज्जुष्टाय गच्छ ज्ञातुञ्च तज्जले ।
तत्र ज्ञात्वा सुकृपापो नचिरान् पुनरेव्यसि ।
जगद्विधाय पुत्र त्वं ब्रह्मज्जुष्टं व्रज द्रुतम् ॥
स तस्य वचनं श्रुत्वा रामः परशुधृक् तदा ।
उपदेशात् पितुर्यासौ ब्रह्मज्जुष्टं वधोदकम् ॥
तत्र ज्ञानं स विधिवत्कृत्वा धौतपरश्वधः ।
शरीरान्निःश्रुतां सन्धक् माहृद्व्यां अजोकयत् ॥
जातसंप्रत्ययः सोऽथ तीर्थमासाद्य तं वरम् ।
वीथिं परशुना कृत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत् ॥
ब्रह्मज्जुष्टान् सुतः सोऽथ कासारे लोहितारुये ।
केलासोपलकायास्तु न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि सरसक्षीरं वसुत्याय महावजः ।
कुठारेण दिशं पूर्वाभनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरचापि गिरिं हेमद्वयं विभिक्ष्य च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयदसुं हरिः ॥
तस्य नाम विधिवत्के स्वयं लोहितगङ्गकम् ॥

लौहिणात् चरमो जातो लौहिणाखलसी-
भवत् ॥
स कामरूपमखिलं पीठमात्राय वारिणा ।
गोपयन् सञ्जतीर्षानि हस्तिचं याति वागरम् ॥
प्रागेव दिव्यसुतां संख्या ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः पतति लौहिणे गत्वा दाहशोचनम् ॥
चैत्रे मासि शिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
ज्ञाति लौहिणतोयेषु स याति ब्रह्मणः परम् ॥
चैत्रसु सकलं मार्गं शुचिः प्रथमतः नवः ।
लौहिणतोये यः ज्ञाति स केवल्यमवाप्नुयात् ॥
इति ते कथितं राजन् यदर्थं मातरं पुरा ।
इति धीरो जामदग्न्यो यस्माद्वा क्रूरकर्मजन्तु ॥
इदन्तु महदाख्यानं यः श्रवोति दिने दिने ।
स दीर्घायुः प्रसुरतो धनवानभिजायते ॥”
इति कालिकापुराणे ५५ अध्यायः ॥
रेणुकासुतः, पुं, (रेणुकायाः सुतः ।) परशुरामः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१२ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६६ । ४३ ।
“आर्चोऽकनन्दो रामो भार्गवो रेणुकासुतः ॥”
रेणुकासुतः, पुं, (रेणुका रुचितः ।) गर्भभः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ धनिष्वाचते, ऋ ॥
रेणुवासः, पुं, (रेणो परागे वासो यस्य ।) भ्रमरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रेणुसारः, पुं, (रेणुरेव सारो यस्य ।) कर्पूरः न
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य कर्पूरशब्दे-
विज्ञयाः ।)
रेणुसारकः, पुं, (रेणुसार एव । स्वार्थे कन् ।)
कर्पूरः । इति शब्दरत्नावली ॥
रेतः, [स्] स्त्री, (रीयते चरतीति । री य ड
चरणे + “सुरीर्था तुट् च ।” उणा० ४।२०।१।
इति अस्तु तस्य तुट् च ।) शुक्रम् । (यथा,—
“स्त्रीणां रजोमयं रेतो बीजाणामिन्द्रियं नरे ।
तस्मात् संयोगतः पुत्रो जायते गर्भसम्भवः ।
प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कलनञ्च यत् ॥”
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
“मातापित्रोर्बीजदोषादसुभेष्टावृत्तात्मनः ।
गर्भस्यस्य यदा दोषाः प्राप्य रेतोवहाः शिराः ॥
श्रीषयन्त्यासु तस्माद्भेदेतथाप्युपहन्यते ।
तत्र सन्मूर्धसञ्जातः स भवत्युपमान् पुमान् ॥
एते त्वसाध्या आख्याताः सन्निपातसमुद्भवात् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥)
अपसु रेतःपातनिषेधो यथा,—
“न वामहस्तेनोद्भूय पिषेड्कैव वा जनम् ।
नोत्तरेऽनुपमृश्या नापसु रेतः ससुतश्चजेत् ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥
पारदम् । इति मेदिनी । मी, ३३ ॥
(जन्तुम् । इति विष्णुः । १ । २२ ॥ “लौहि-
कख्यानां अपां देवानां रेतस्मादेत उच्यते ।
तथासोपनिषत् । देवानां रेतो वर्धमिति ॥”
इति तद्वीकायां देवराजयजुषा । यथा, ऋग्वेदे ।
३ । ७० । २ ।
“असौ रेतः विचरतं यन्मृष्टितम् ॥”

रेवतः

रेवता, स्त्री, (रेवतिव जायते इति । जन् + कः । टाप् । सर्वे चान्ता अदन्ताश्च इति न्यायात् अजाकारान्तरैतद्व्यम् ।) बालुका । इति भावप्रकाशः ।
 रेवतं, स्त्री, युक्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 रेवं, स्त्री, पिपत्तम् । इत्यमरटिकायां नीलकण्ठः ।
 रेवं, स्त्री, (रेवति चरतीति । रे + बाहुलकात् चः ।) रेतः । पीयूषम् । पटवासः । छतकम् । इति मेदिनी ।
 रेप, उ च्छब्दे । गमने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-शब्दे अक०-गमने सक०-सेट् ।) उ, रेपति रिरेपे । अ, अरिरेपत् । इति दुर्गादासः ।
 रेपः, चि, (रेप्यते निन्द्यते इति । रेप + चञ् ।) निन्दितः । क्रूरः । जपयः । इति मेदिनी । पे, १० ।
 रेपः, पुं, (रिपयति इति । रिच + चञ् । यदा, "रादिपन् ।" इत्यनेन वयं स्वरूपार्थे रश्म्यादि-पन्प्रत्ययः । तथाच "रेप इत्थीयादिकः ।" इति ज्ञानसू ५ पादे दुर्गाः ।) रवयः । (यथा,— "परैर्गौतौ यः शिरसापि धार्यते समागते वक्ष्यति याति नन्दताम् । गुणैः परेषां द्विगुणत्वमीहते । रेपेव तुत्या प्रकृतिर्नैवात्मनाम् ।" इत्युद्धटः ।)
 रागः । इति शब्दरत्नावली । (शब्दः । यथा, भागवते । ८ । २० । २५ ।
 "अथ च वचस्वरवचस्वहस्ता कच्छे च सामानि समस्तरेषाम् ।")
 रेपः, चि, (रिप + "अवद्यापमाधमार्थरेषाः कुत्-सिते ।" उवाच ५ । ५४ । इति अथर्ववेदोक्त विपातितः ।) कुत्सितः । इत्यमरः ।
 रेपाः, [सु] चि, (रिपतीति । रिप् + अस्तम् ।) क्रूरः । अधमः । दुष्टः । जपयः । इति शब्द-रत्नावली ।
 रेभ, उ च्छब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) उ, रेभति रिरेभि । अ, अरिरेभत् । इति दुर्गादासः ।
 रेभं, स्त्री, (रेभ शब्दे + भावे ऋट् ।) नवां क्षणः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 रेविहासः, पुं, शिवः । असुरः । इति मेदिनी । खे, १०६ । चौरः । इति शब्दरत्नावली ।
 रेव, अ उ प्रुतौ प्रजे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) इतिः प्रवेन गमनम् । अ, अरिरेवत् । उ, रेवते कपिः उतुपुत्र गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।
 रेवटं, स्त्री, इतिवाचनेशब्दम् । इत्यजयपालः ।
 रेवटः, पुं, (रवति इति । रेव + बाहुलकात् ऋट् ।) मूकरः । शिखः । बातुकः । विषवेद्यः । इत्यजयपालः ।
 रेवतः, पुं, जम्बीरः । इति जटाधरः । (यथा, सुश्रुते । ४ । ५ ।

रेवती

"पितृप्रवये प्राचारेवतकट्टकप्रयस्यामधुक-चन्दनकाष्ठमन्त्रधार्यं प्रकैरामधुमधुरं पाय-येत् ।" आरम्भघट्टकः । इति शब्दरत्नावली ।
 राजविशेषः । स तु रेवतीपिता । बलरामचण्ड-रश्मि । इति महाभारतम् । (अयं हि आनर्तपुत्रः श्रयतिपौत्रः । स खलु सपुत्रा रेवत्या वरं प्रदुक्तामस्तया सह ब्रह्मलोकं गतवान् आश्रमश्च ब्रह्मणा बलदेवाय कथां दत्तवान् । एतद्विवरणं देवीभामते ७ खण्डे ७ । ८ अध्यायतो प्रद-यम् ।)
 रेवतकं, स्त्री, (रेवत इव कायतीति । के + कः ।) पारिवतम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 रेवतिः, स्त्री, कामदेवपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 रेवती, स्त्री, (रेवतस्यापत्यं स्त्री । रेवत + अच् । न टुङ्गिः । ङीष् ।) बलदेवपत्नी । नक्षत्रभेदः । मातृकभेदः । इति मेदिनी । स्त्रीगवी । इत्य-जयपालः । दुर्गा । यथा,—
 "रेवा तु नर्मदा देवी नदी वा रेवती मता । अतिखल्वनवन्धा वा लोके देवी प्रकीर्तिता ।" इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः । * ।
 रेवतीनक्षत्रम् अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्त-गतशेषनक्षत्रम् । तस्य रूपं मन्व्याकृतिं द्वात्रिं-शत्तारात्मकम् । तस्याधिष्ठातृदेवता पूषाण्डः सूर्यः । यथा,—
 "इत्यसंख्यभवे भ्रसान्ता-बन्धने जसदनन्तमध्यगे । कोमलाङ्गि मिथुनोदयात् प्रिये कालखानजकलाः प्रियेऽचलम् ।" इति कालिदासकृतराजिल्लयनिरूपणम् । * ।
 तत्र जातफलं यथा,—
 "चाचशीलविभवो जितेन्द्रियः सत्कुलः स्वभवेनैकमानसः । मानवो ननु भवेन्नक्षत्रीपती रेवती भवति यस्य जन्मभम् ।" इति कोट्टीप्रदीपः । * ।
 बालयज्ञविशेषः । तज्जुष्टस्य चिकित्सा यथा,—
 "अथगन्धान्त्रद्वयी च शारिवाद्य पुनर्नवा । सहा विदारी स्त्रितासां कायेन परिषेचनम् ।" अजयद्वयी मेढ्राद्वयी । सहा सेवतीपुष्य-जातिः ।
 "तेजसमयज्ञाने कार्यं कुहे सर्षरसे तथा । पलद्वयायां नक्षत्रे तथा गौरकदम्बके ।" सर्षरसः रालः । पलद्वया गुग्गुलुः । नक्षत्रं कामजकसुशीरवत् पीतच्छवि । गौरकदम्बको हारिद्वयः । हरद्वया कदम्ब इति लोके ।
 "धवाश्चकयंककुम्भप्रकृतिरुक्तेषु च । काकोल्यादौ गन्धे चापि सिद्धं सर्पिः पिबे-च्छिष्टुः ।" अथकर्मः सांख्य इति लोके ।
 "कुलत्याः श्रद्धार्थं च प्रदेहः साक्षगन्धिकः । यथोलूकपुरीवादि यवान् यवपत्नी इतम् । स्वन्वीरवभोः कार्त्तमेतदुद्धुर्न शिष्टीः ।"

रेवती

यवपत्नी वंशापुरः ।
 "युक्ताः सुमनसो जाजाः पयः श्राव्योदनं इति । बलिनिवेदो गोतीर्थे रेवत्ये प्रवताजवा ।" गोतीर्थे गोष्ठे ।
 "ज्ञानं धार्मीकुमारार्थां सङ्गमे कारवेन्द्रिवक् । नानाश्रद्धधरा देवी चित्रमात्याह्वयेपना । चणत्कुल्लिनी श्यामा रेवती ते प्रवीरसु । उपासते यां सततं देवो विविधभूषणाः । जन्मा कराला विनता तथैव बहुयुक्ता । रेवती शुष्कनावा च तुभ्यं देवो प्रवीरसु ।" इति भावप्रकाशः । * ।
 बलदेवपत्नी विवरणं यथा,—
 "रेवत्य रेवतः पुत्रः कज्जुश्याम धार्मिकः । श्रेष्ठः पुत्रशतस्यासौतस्यां पुण्यां वृषोऽभवत् । स कन्यासहितः प्रायाद्देवतीं ब्रह्मयोगिनिकम् । न जरा सन् पिपासा वा न लब्धुस्तत्र कश्चि-चित् ।
 ऋतुचक्रश्च भवति ब्रह्मलोके द्विजोत्तमाः । रेवतस्य गतस्याथ सा पुरी राचसेकुता । तस्य पुत्रशतं यच्च त्वत्ता तामगमद्विष्टः । तस्य वंशे तु ये तत्र खर्षता इति विस्तृताः । चक्षिया अभवन् विप्रा दिक्षु सर्व्वास्तु धार्मिकाः ।
 गते बहुयुगे कावे आजगामांश्च रेवतः । सुकूर्तमेकं मन्वासौ ददर्श याद्वैवृताम् । कृतां हारवतीं नाम बहुहारां मनोरमाम् । भोजद्वयान्मन्वैर्गुमां वासुदेवपुरोगमैः । गत्वा तु रेवतः सन्ध्याबलभ्राय रेवतीम् । प्रादाद्गुरुतरां तान् बलदेवो हृद्येन वै । समानां जन्तुनां नीत्वा उवाच स प्रहर्षतः । इत्था जगाम शिखरं मेरोत्तपदि रेवतः । रेमे रामोऽपि धर्म्माला रेवत्या सहितः सुखी ।" इति बह्विपुराणम् । * ।
 (ब्रह्मणो वाक्कीर्णव इयं रेवतेन बलदेवाय प्रदत्ता । एतद्विवरणम् देवीभामते ७ खण्डे ८ अध्याये प्रदयम् ।) रेवतमशुमता । तद्वि-विवरणं यथा,—
 मार्कण्डेय उवाच ।
 "पञ्चमोऽपि मनुजैश्च न रेवतो नाम विस्तृतः । तस्योत्पत्तिं विस्तरश्च श्रद्धान्त्र कथयामि ते । ऋषिराशीन्त्राभाग ऋतवागिति विस्तृतः । तस्यापुत्रस्य पुत्रोऽभूत् रेवतको महात्मनः । स तस्य विधिवच्छक्रे जातकर्मोदिकाः क्रियाः । तथोपनयनादींश्च स चाशीनोऽभवच्छुने । यतः प्रभृति जातोऽसौ ततः प्रभृति सोऽप्युचिः । दीर्घरोगपरामर्शमवाप सनिपुत्रवः । माता चास्य परामर्शिं कुष्ठरोगादिपीकृतां । जगाम स पिता चास्य चिन्तयामास दुःखितः । किमेतदिति सोऽप्यस्य पुत्रोऽबन्नासुदुर्मेतिः । जघाह भास्वामस्य सनिपुत्रस्य मन्वथीः । ततो विपुस्यो मनवा ऋतवागिदुस्तुवान् । अपुत्रतां मनुष्याणां भवेद्येव स कुपुत्रता ।"

रेवती

कुपुत्रो हृदयावाचं सर्वदा कुर्वते पितुः ।
 मातुश्च कर्मवशात् कपिहृन् पातयन्ममः ॥
 सुहृदां बोधकाराव पिहृदां वापि हृत्प्रिये ।
 पिहृदुःखाय पिहृदुःखं तस्य दुष्कृतकर्मैः ॥
 चन्दाके तववा वेपथं सर्वलोकाभिसम्भताः ।
 परोपकारिणः श्रान्ताः सन्तु कर्मैश्च सुप्रताः ॥
 अविहं तं तथा कर्त्तुं परलोकपरादस्तुम् ।
 नरकाय न सङ्गमे कुपुत्राजन्मि यन्मनः ॥
 करोति सुहृदां वैश्वमहितानां तथा सुदम् ।
 अकावे च चरां पिभोः कुपुत्रः कुर्वते हि वे ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवं सोऽन्तदुष्टस्य पुत्रस्य चरितैर्मुनिः ।
 दृष्ट्वाभावमनोदृष्टिर्हं गगंमपृच्छत ॥
 ऋषिरवाच ।
 सुव्रतेन पुरा वेदा एहीता विधिवन्मया ।
 समाप्य वेदान् विधिवत् कृतो दारपरिग्रहः ॥
 सदारेव यथा कार्याः श्रौताः स्मार्तान्तथा क्रियाः ।
 नागुन्याः कृताः काश्चिद्दयावदस्य महासुने ॥
 गर्भाधानविधानेन न काममनुबध्यता ।
 पुत्रार्थं जनिताचार्यं पुत्राणो विभ्यता सुने ॥
 सोऽयं किमात्मदोषिण मम दोषिण वा सुने ।
 अस्तदुदुःखवहो जातो दौःश्रीत्याह्नुश्रीकदः ॥
 गर्ग उवाच ।
 रेवती सुनिश्रेष्ठ जातोऽयं तनयस्तव ।
 तेन दुःखाय ते काले दुष्टे यस्माद्जायत ॥
 न तेष्वपचरो नैवास्व मातुर्नापि कुलस्य ते ।
 तस्य दौःश्रीत्यहेतुत्वं रेवत्यन्तसुपागतम् ॥
 ऋतवागुवाच ।
 यस्मान्मेकपुत्रस्य रेवत्यन्तसुदुर्लभम् ।
 दौःश्रीत्यमेतत् वा तस्मात् पततामाशु रेवती ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 तेनैव चाकृतं प्रापे रेवत्युत्तं पपात ह ।
 पश्यतः सर्वलोकस्य विस्मयाविष्टचित्तवः ॥
 रेवत्युत्तं पतितं कुसुहरादौ समन्ततः ।
 भाषयामास सङ्घसा वनकन्दरनिर्भरान् ॥
 कुसुहरादिश्च तन्पातात् ख्यातो रेवतकोऽभवत् ।
 अतीवरम्यः सर्वस्थां पृथिव्यां पृथिवीधरः ॥
 तस्यचैव तु या कान्तिर्जाता पद्मजिनीधरः ।
 ततो जज्ञे तदा कन्या रूपजातीव शोभना ॥
 रेवतीकान्तिसंभूतां तां दृष्ट्वा प्रसुचो सुनिः ।
 तस्या नाम चकारेत्यं रेवतीति हि भागुरे ॥
 पोषयामास चैवेनां खाद्यमाभ्याससम्भवाम् ।
 प्रसुचः स महाभागस्तस्मिन्नेव महाचके ॥
 तासु बौधनिनीं दृष्ट्वा कन्यकां रूपशालिनीम् ।
 स सुनिश्चितवामास कोऽस्या भर्ता भवेदिति ॥
 एवं चिन्तयतः काको जगाम सुमहात्मनः ।
 न चासवाह सङ्घं वरं तस्या महासुनिः ॥
 ततस्तस्या वरं प्रदुमिं स प्रसुचो सुनिः ।
 विवेकं वक्षिशाकां वे एष्टुं प्राह ह्यसुकम् ॥
 महावक्रो महावीर्यः प्रियवाक् कर्मवस्तनः ।
 दुर्दमो नाम भविता भर्ता स्यात्त महापतिः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 अवनरश्च जगताप्रसङ्गेनागतो सुने ।
 तस्यासमपदं धीमान् दुर्दमः स नराधिपः ॥
 प्रियव्रतान्वयभवी महावक्रपराक्रमः ।
 पुत्रो विक्रमश्रीकस्य कान्दिनीचरोद्भवः ॥
 स प्रविश्यासमपदं तां तन्वीं जगतौपतिः ।
 अपश्यमावस्तस्यं प्रियेत्थामन्त्रा एष्टवान् ॥
 राजोवाच ।
 क्व गतो भगवानस्मादासमाप्नुनिपुत्रवः ।
 तं प्रबन्तुमिच्छामि तत्त्वं प्रब्रूहि शोभने ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 अविशाकां गतो विप्रस्तच्छ्रुत्वा तस्य भावि-
 तम् ।
 प्रियेत्थामन्त्रश्चैव निष्काम स्वराजितः ॥
 स ददर्श महात्मानं राजानं दुर्दमं सुनिः ।
 नरेन्द्रचिह्नसहितं प्रश्रयावगतं पुरः ॥
 तस्मिन् दृष्टे ततः शिष्यसुवाच स तु गीतमम् ।
 गीतमानीयतां शीघ्रमर्षोऽस्य जगतां पतेः ॥
 एष तावदयं भूपश्चिरकालादुपागतः ।
 जामाता च विशेषेण योग्योऽर्षोऽस्य मतं मम ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः स चिन्तयामास राजा जामातकारणम् ।
 विवेद न च तन्वीनी जगद्वैर्घेच तं ह्यपः ॥
 तमासनगतं विप्र एहीतां महासुनिः ।
 प्रदत्तं प्राह राजेन्द्रमपि ते कुशलं पुरे ॥
 कोषे बलेऽथ मित्रेषु श्रुत्वामात्स्यं चैव ।
 तथात्मनि महावाहो यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 पत्नी च ते कुशलिनी यत एवाच तिष्ठति ।
 एच्छाम्यस्यास्ततो नाहं कुशलिनीपरास्तव ॥
 राजोवाच ।
 त्वत्पसादादकुशलं न कश्चिन्नुनिसत्तम ।
 जातकौतूहलश्चास्मि मम भार्याञ्च का सुने ॥
 ऋषिरवाच ।
 रेवती तु महाभागा त्रैलोक्ये वापि सुन्दरी ।
 तव भार्या वरारोहा मानवेन्द्र न वेत्सि किम् ॥
 राजोवाच ।
 सुभद्रं श्रान्ततनयां कावेरौतवयां विभो ।
 शूरात्मजां सुजाताञ्च कदम्बाञ्च वरुण्यजाम् ॥
 विपाठां नन्दिनीञ्चैव वेद्मि भार्या एष्टे हि याः ।
 तिष्ठन्ति मे न भगवन् रेवतीं वेद्मि का त्वियम् ॥
 ऋषिरवाच ।
 प्रियेति वास्यतं येयं त्वयोक्ता वरवर्षिणी ।
 किं विन्दुतं ते भूपालं शार्थ्यं एष्टिषी तव ॥
 राजोवाच ।
 सत्यसुक्तं मया किमु भावो दृष्टो न मे सुने ।
 नात्र कोपं भवान् कर्तुमर्हस्यसासु याचितः ॥
 ऋषिरवाच ।
 सत्वं त्रवीधि भूपाल न भावस्तव दूषितः ।
 आलक्षार भवानेवं वक्षिना ह्यप नोदितः ॥
 मया एष्टो ह्युतवहः कोऽस्या भर्तेति पाथेव ।
 भविता तेन चाप्युक्तो भवानेवाह चाजतः ॥
 तदुदयतां मया दत्ता कन्या सुभ्यं नराधिप ।

रेवती

प्रियेत्थामन्त्रिता येयं विचारं कुर्वते क्वचम् ॥
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 ततश्च सोऽभवन्वीनी तेषोक्तः पृथिवीपतिः ।
 अविस्तपोद्यतः कर्तुं तस्या वैवाहिकं विधिम् ॥
 समुद्यतश्च पितरं विवाहाय महासुने ।
 उवाच कन्या वा किञ्चित् प्रश्रयावनतानना ॥
 यदि मे प्रीतिर्मांसात् प्रसाहं कर्तुमिच्छसि ।
 रेवत्युत्तं विवाहं मे तन् करोतु प्रसादितः ॥
 ऋषिरवाच ।
 रेवत्युत्तं न वै भद्रे चक्रयोगे दिवि स्थितम् ।
 अन्यानि सन्ति ऋष्यान्वि सुभु वैवाहिकानि ॥
 कन्योवाच ।
 तात तेन विना कालो विकलः प्रतिभाति मे ।
 विवाहो विकले काले मदिधायाः कथं भवेत् ॥
 ऋषिरवाच ।
 ऋतवागिति विख्यातस्तपस्वी रेवतीं प्रति ।
 चकार कोपं क्रोधेन तेनर्षं तन्निपातितम् ॥
 मया चास्मै प्रतिज्ञाता भार्येति मद्विदेष्ये ।
 न चेच्छसि विवाहं त्वं संकटं नः समागतम् ॥
 कन्योवाच ।
 ऋतवाक् स सुनिस्तात किं मे कस्तवर्षाक्षपः ।
 न त्वया समता तेन शक्यवन्तोः सुतास्ति किम् ॥
 ऋषिरवाच ।
 शक्यवन्तोः सुता न त्वं वाके नैवातपस्विनः ।
 सुता त्वं मम यो देवान् कर्तुमन्यान् समुत्सहे ॥
 कन्योवाच ।
 तपस्वी यदि मे तातस्तन् किञ्चत्प्रमिदं दिवि ।
 समारोप्य विवाहो मे नाचर्षे क्रियते पितः ॥
 ऋषिरवाच ।
 एवं भवतु भद्रं ते भद्रे प्रीतिमती भव ।
 आरोपयामीन्द्रमार्गं रेवत्युत्तं कृते तव ॥
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 तनस्तपःप्रभावेन रेवत्युत्तं महासुनिः ।
 यथापूर्वं तथा तस्मै सोमयोगे द्विजोत्तमः ॥
 विवाहश्चैव दुष्टितुर्विधिवन्मन्त्रयोगजम् ।
 निष्याद्य प्रीतिमान् भूयो जामातरमथाजवीत् ॥
 ऋषिरवाच ।
 श्रीवाहिकं ते भूपाल कथ्यतां किं ददाम्यहम् ।
 दुर्लभ्यमपि दास्यामि ममाप्रतिहतं तपः ॥
 राजोवाच ।
 मनोः खायम्भवत्याहस्यपपन्नः सन्ततो सुने ।
 मन्वन्तराधिपं पुत्रं त्वत्पसादादुष्टोन्महम् ॥
 सुनिरवाच ।
 भविष्यत्येव ते कामो मनुस्तनयो महात् ।
 सकलां भोक्त्यते भूमिं धर्मैवैव भविष्यति ॥
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 तामाहाय ततो भूपक्षदेव नगरं ययौ ।
 तस्याञ्चाजायत सुतो रेवतीं रेवतो मनुः ॥
 समेतः सकलेधर्मैर्मानवैरपरानितः ।
 विद्यातास्त्रिणशास्त्रार्थं वेदविद्यायंशास्त्रिन् ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे रेवतमन्वन्तरं समाप्तम् ॥

रेवतः

(गौ.) इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्या ।
 १ । १० । १६ ॥)
 रेवतीभवः, पुं, (रेवतीं भव उत्पत्तिर्यस्य ।)
 ग्रहचक्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३४ ॥ (रेवत-
 मनुः । इति मार्कण्डेयपुराणम् ।)
 रेवतीरमणः, पुं, (रेवत्या रमणः पतिः ।) बल-
 देवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥
 रेवतीशः, पुं, (रेवत्या ईशः ।) बलरामः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥
 रेवताः, पुं, स्वर्गपुत्रविशेषः । स च गुह्यकाधि-
 पतिः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “ततोऽश्वरूपधृक् भानुवृत्तराजगमनं कुरुन् ।
 दृष्ट्वा तत्र संज्ञानु वक्रवारूपधारिणीम् ॥
 सा च दृष्ट्वा तमायानं परपुंसोऽभिप्रायया ॥
 जगाम संसुखं तस्य पृष्ठरचयत्परा ॥
 ततश्च नासिकायोगे तयोस्तत्र समेतयोः ।
 नासत्यदसौ तनयावश्वक्काङ्गनिर्गता ।
 रेतसोऽन्ते च रेवताः स्वर्गगी धन्वी तनुचधृक् ।
 आन्ध्रारूपः समुत्पन्नो वायुतूणसमन्वितः ॥
 ततः स्वं रूपममलं दर्शयामास भातमान् ।
 तस्यै सा च समाजोक्त्यं स्वरूपं सुदमाददे ॥
 स्वरूपधारिणी चेमासागिनाय निजाश्रमम् ।
 संज्ञां भाष्यं प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥
 ततः पूर्वसुतो योऽस्याः सोऽभूदेवस्वतो मनुः ।
 द्वितीयश्च यमः शापाह्वम्बदृष्टभूत सुतः ॥
 जमयो मांसमाहाय पादतस्ते महीतलम् ।
 पतिष्यन्तीति प्रापान्तं तस्य चक्रे पिता स्वपम् ॥
 धर्मदृष्टिर्यथासौ समो मित्रे तथाहिते ।
 ततो नियोगं तं याम्ये चकार तिमिरापहः ॥
 यमुना च नदी जज्ञे कलिस्नानरवाङ्गनी ।
 अन्नगौ देवभिवजौ जतौ पित्रा महात्मना ।
 गुह्यकाधिपतित्वे च रेवतो विनियोजितः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे ॥ १ ॥
 सप्तदिनकर्षणीराजनिविधौ रेवतस्य राज-
 कर्णुपूजाविधिर्यथा,—
 “सप्तमे हि तु रेवतं पूजयेत्तोरयान्तरे ।
 स्वर्गपुत्रं महाबाहुं हिमजं कवचोष्णम् ॥
 अलकं मुकुटं केशान् वित्तं वाससा ।
 कशां वामकरे निधत्स्वियं तु करे पुनः ।
 स्वर्गं यस्य महातीक्ष्णं वित्तं स्ववसंस्थितम् ॥
 एवंविधं तु रेवतं प्रतिमायां घटेऽपि वा ।
 स्वर्गपूजाविधानेन पूजयेत्तोरयान्तरे ॥”
 इति शालिकापुराणे नीराजनविधिः ॥ ८६

रेवतः

अध्यायः ॥ १ ॥ कोजागरपूर्वमाराजौ हारो-
 पान्ते तस्य पूजाविधिर्यथा,—
 “हारोपान्ते सुशीमस्तु संपूज्यो हयवाहनः ।
 यवाद्यतद्वृत्तोपलैस्तकुलैश्च सुतर्पितः ॥
 संपूजितयः पूर्वोऽहः पयसा पायसेन च ।
 स्कन्दः सभाय्यो वक्रश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः ॥
 गोमन्निः सुरभिः पूज्या ह्यागवद्भिर्हृताशनः ।
 उरभ्रवद्भिर्द्विरुथो गणवद्भिर्द्विनायकः ।
 पूज्यः सान्वेश रेवतो यथाविभवविस्तरे ॥”
 इति तिथ्यादितम्बम् ॥
 (रेवतदर्शनेन लक्ष्मीं प्रति नारायणस्य प्राप-
 त्तान्तं देवीभागवते ६ स्कन्धे १७ अध्याये
 द्रष्टव्यम् ॥)
 रेवतमनुसः, स्त्री, (रेवतं मनुश्च कृते इति ।
 सू + क्रिप् ।) संज्ञा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रेवा, स्त्री, (रेवते उत्पन्नत्वं गच्छतीति । रेव +
 अच् । टाप् ।) नर्मदा नदी । इत्यमरः । १ ।
 १० । ३२ ॥ (यथा, मेघदूते । २० ।
 “रेवां द्रव्यस्युपलविधमे विन्ध्यपादे विशीर्याम् ॥”)
 अस्यां शिवलिङ्गोत्पत्तिर्यथा,—
 “रेवया च जतं पूर्वं तपः शिवस्तुतुष्टिदम् ।
 मम त्वन्सदृशः पुत्रो भूयादिति विधो तथा ॥
 अहं कस्यापि न सुतः किं करिष्यामि चिन्त-
 यन् ।
 रेवायास्तु वरो देयस्ववश्यं म्गलाञ्जनम् ॥
 निश्चित्येवं तदा प्रोक्तं प्रसन्नेनान्तरात्मना ।
 लिङ्गरूपेण ते देवि ! गजाननपुरस्कृतः ।
 गर्भं तव वसिष्ठ्यामि पुत्रो भूत्वा शिवप्रिये ! ॥
 मम त्वमपरा मूर्तिः ख्याता जलमयी शिवा ।
 शिवशक्तिविभेदेन चावामेकत्र संस्थितौ ॥
 एवं दत्तवरा रेवा मत्प्राप्तिधमिहागता ।
 रेवाखलमिति ख्यातं ततः प्रभृति गोपते ॥”
 इति वाराहे सोमेश्वरादिजिज्ञमहिमाध्यायः ॥
 इति । सा च कामपत्नी । नीलीवृक्षः । इति
 मेदिनी । वे, २१ । दुर्गा । यथा,—
 “रेवा तु नर्मदा देवी नदी वा रेवती मता ।
 अतिखण्डनवन्था वा लोके देवी प्रकीर्णिता ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 रेव, ऋ उ द्विषायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) द्वेषा घोटक-
 कर्णुकशब्दः । ऋ, अरिरेवत् । उ, रेवते रिरेवे-
 ष्यः । इति दुर्गादासः ॥
 रे, शब्दः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-अनिट् ।) रेपादिः । रायति । इति
 दुर्गादासः ॥
 रेवतः, पुं, स्वर्गपुत्रः । (यथा, मारुके०-८८ ॥
 “चतुरङ्गलसम्पाको व्याधिघाताभिसंज्ञकः ।
 विद्यादारुधं राजवृक्षं रेवतसंज्ञकम् ॥”)
 शैलभेदः । (अग्नेवाङ्गनः सुभद्रां हृतवान् ।
 यथा, महाभारते । २२१ । ६-८ ॥
 “सुभद्रा त्वय शैलेन्द्रमथ्ये व हि रेवतम् ।
 देवतानि च सर्वानि नान्दवान् अस्मि वाच्य च ॥

रेवतः

प्रदक्षिणं गिरेः कृत्वा प्रथमौ द्वारकां प्रति ।
 तामभिदृश्य कौन्तेयः प्रसन्नारोपयन्नयम् ॥
 सुभद्रां चारुसंवाङ्गीं कामवाचप्रपीडितः ॥
 ततः स पुरुषथावस्तामाहाय मुष्णिज्जिह्वाम् ॥
 रथेन काचनान्नेन प्रथमैः स्वपुरं प्रति ॥”)
 शङ्करः । इति मेदिनी । ते, ४५ ॥ वैश्वविशेषः ।
 इति धरणिः । (स तु बालयज्ञात्कामन्वतमः ।
 यथा, महाभारते । १ । २२६ । २६ ।
 “अदितिं रेवतीं प्राहुर्गृहस्तस्यास्तु रेवतः ।
 सोऽपि बालान् महाघोरो वाघते वै महा-
 यज्ञः ॥”
 रेवतां भवः । रेवती + अच् ।) वर्षमाव-
 कल्पयित्वा पञ्चमो मनुः । स तु रेवतीगर्भे दुर्ग-
 राजपुत्रः । अस्मिन् मन्वन्तरे विष्णुसोऽव-
 तारः । विशुरिन्द्रः । भूतरयादयो देवाः ।
 हिरण्यरोमादयः सप्तर्षयः । बलिबिम्बादव-
 ज्ञानुसुताः । इति श्रीभागवतम् ॥ तद्विषयं
 यथा,—
 “पञ्चमस्य मनोस्तद्वत् रेवतस्यान्तरं श्वश्रु ।
 देवबाहुः सुबाहुश्च पर्यण्यः सोमपो मुनिः ॥
 हिरण्यरोमा सप्तर्षयः सप्तैते ऋषयः स्मृताः ।
 देवाश्चाभूतरजसस्तथा प्रकृतयः स्मृताः ॥
 अखण्डस्तददर्शी च वितवान् हयपः कपिः ।
 सुतो निरनुसुकः सलो निर्म्मोहोऽथ प्रकाशकः ।
 धर्मवीर्यवलोपेता दशैते रेवतात्मजाः ॥
 भृगुः सुधामा विरजः सङ्घृणाद् एव च ।
 विवस्वानतिनामा च वृष्टिसप्तर्षयोऽपरे ॥”
 इति मातृस्ये ६ अध्यायः ॥ १ ॥
 मार्कण्डेयपुराणोक्तेरेवतमनुविषयणम् । रेवती-
 शब्दे द्रष्टव्यम् । (वदामामन्वतमः । यथा,
 मातृस्ये । ५ । २६ ।
 “अकैकपादहृद्भ्रमो विरुपाक्षोऽथ रेवतः ॥”
 मेघः । इति निघण्टुः । १ । १० ॥
 “रेवथो गावः पशवो वै रेवतीः ।” इति श्रुतेः
 ‘तस्येदम् ।’ ४ । ३ । १२० । इत्यम् । मेघो हि
 सर्वत्र वर्धते यवसं पानीयं च जनयित्वा
 तदीयो भवति पञ्चतस्तदयथा । यथा, रयि-
 रस्यास्तोति मनुषिं ‘रथेन्मेतौ बहुलम् ।’ १ । १ ।
 ३४ । इति सम्यसारणम् । ‘संज्ञायाम् ।’ ८ ।
 २ । ११ । इति वत्वम् । सर्वस्य धनस्येशि-
 त्वात् रेवान् इन्द्रः मघवेति हि तस्य नाम
 तदीयो रेवतः पूर्ववत् तदीयत्वं द्रष्टव्यम् ॥”
 इति तत्र देवराजयज्या ॥ १ ॥ सोमवता-
 विशेषः । यथा, सुश्रुते । ४ । २६ ।
 “अमिष्टोमो रेवतश्च यथोक्त इति संक्षिप्तः ॥”
 ऋषिविशेषः । यथा, महाभारते । १५ । ११ ।
 “नारदः सुमहातीना ऋषिभिः सङ्घितस्तदा ।
 पारिजातेन राजे रेवतेन च धीमता ॥”
 घनवति, वि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६० । ४ ।
 “वरा हयेरेवतासो हिरण्ये-
 र्भिक्षघाभिस्तन्मः पिपिषे ॥”
 “वैरतासो घनवताः ॥” इति वल्गाङ्गी वाच्यः ॥

रैवतकं, जी, (रैवतकमेव । आर्षेण च ।) पारे
 वतचक्रः । इति राजनिर्घण्टः । (पारेवत-
 चक्रं च गुणादिकं श्रेयम् ।)
 रैवतकः, पुं, (रैवत एव । आर्षेण कन् ।) रैवत-
 पर्वतः । तत्पर्यायः । उच्यते । २ । इति
 हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते । १।२२०।१।
 “ततः कतिपयाहस्य तस्मिन् रैवतके गिरौ ।
 हृत्प्राणानामभवनुत्सवो वृषसत्तमः । ”)
 तस्य नामकारणं रैवतीशब्दे द्रष्टव्यम् ।
 रैवतिकः, षि, (रैवती + “रैवत्यादिभ्यश्चकृ”
 ४।१।१४६ । इति ठक् ।) रैवत्या अपत्यम् ।
 इति तुम्बवोध्याकरवम् ।
 रोकं, जी, (रोकते ऽनेति । रुक् + चक् । न्यङ्गा-
 दित्वात् कुत्वम् ।) क्रिद्रम् । इत्यमरः । १।१।२५॥
 नौका । चणम् । इति मेदिनी । के, ३२ ।
 रोकः, पुं, (रुक् + चक् ।) क्रयभेदः । दौमिः ।
 इति मेदिनी । के, ३१ । (यथा, ऋग्वेदे । १ ।
 ६।७ ।
 “दिविचिदाते रुचयन्त रोकाः ।”
 “ते रोकान्दीया दौमयः ।” इति तद्वाच्ये
 वायव्यः ।)

रोगः, पुं, (रुण्यते ऽनेनेति । रोजनमिति वा ।
 रुज् + चक् । यदा, रुजतीति । रुज् + “प्रद-
 रुजविश्रुश्रुप्रो घञ् ।” ३।३।१६ । इति कर्त्तरि
 घञ् ।) कुष्ठौषधम् । इति मेदिनी । गे, २३ ।
 देहभङ्गकारकः । तत्पर्यायः । रुक् २ रुजा ३
 उपतापः ४ आधिः ५ गदः ६ व्यामयः ७ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ अपाटवः ८ व्यामः ९
 आतङ्गः १० भयः ११ उपघातः १२ भङ्गः १३
 अर्षिः १४ तमोविकारः १५ सानिः १६ ज्वरः
 १७ अनाज्वरः १८ श्लेष्मन्तः १९ । इति राज-
 निर्घण्टः । अमः २० । इति जटाधरः । मान्द्यम्
 २१ आकल्पम् २२ । इति हेमचन्द्रः । * ।
 अस्य निदानाद्विधा, —
 धन्वन्तरिखाच ।
 “सर्वरोगनिदानं च वक्ष्ये सुश्रुत तत्त्वतः ।
 आत्रेयाद्यैर्मुनिवरेषं यथापूर्वं सुहीरितम् ।
 रोगः प्राणा ज्वरो आधिविकारो दुष्टमामयः ।
 यस्यातङ्गगदावाधाः शब्दाः पर्यायवाहिनः ।
 निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपश्रयक्षया ।
 संप्राप्तिश्चेति विश्रानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ।
 विमित्तुहेत्वाद्यतनप्रत्ययोत्यानकारणैः ।
 निदानमाहुः पर्यायैः प्रायुषं येन लक्ष्यते ।
 उपित्तसुरामयो दोषविशेषिणानधिष्ठितः ।
 लिङ्गमथक्त्तमप्यत्वात् आधीनां तद्व्यघातयम् ।
 तदेव अक्षतां वाहं रूपमित्यभिधीयते ।
 संख्यानं बल्लनं लिङ्गं चक्षुषं चिह्नमाहतिः ।
 हेतुआधिविपर्ययं विपर्ययकारिणाम् ।
 औषधान्निकारणा उपयोगं सुखावहम् ।
 विधादुपश्रयं आधिः स हि सात्प्रमित स्मृतः ।
 विपरोतोऽनुपश्रयी आधिसात्प्रमितः श्रितः ।
 यथा वक्ष्ये दोषेषु तथा चान्नविपर्ययता ।

निवृत्तरामयस्त्रासौ संप्राप्तिर्जातिरागतः ।
 संख्याविकल्पप्रधान्यवकाकविश्रयतः ।
 स भिद्यति यथात्रैव संख्यन्ती ऽरौ ज्वरा इति ।
 दोषाणां समवेतानां विकल्पांशुप्रकल्पना ।
 स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां आधिः प्राधान्यमादिशेत् ।
 हेत्वादिनात् ज्ञावयवैवैकावकविश्रयवम् ।
 नक्तं दिननक्षत्रांशुधिकासौ यथा मज्जम् ।
 इति प्रीक्तो निदानार्थः स आसेनोपरेत्यते ।
 सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।
 तन्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ।
 अहितस्त्रिविधो योगलयाणां प्रागुदाहृतः ।
 तिक्तौषधकषायान्कृत्वाप्रमितभोजनैः ।
 धावनोद्दीरणनिष्णाजाराणुचभाष्यैः ।
 क्रियाभियोगभीशोकचिन्तायायामभेद्युनैः ।
 ग्रीष्माहोरात्रभुक्तान्ते प्रकुप्यति समौरवः ।
 पित्तं कटुत्वतीक्ष्णोष्णकटुकौषधविदाहृभिः ।
 शरत्कालाहारात्राहंविदाहृसमयेषु च ।
 स्वाह्वानलवणलम्बगुर्वभिव्यन्दिश्रीतलेः ।
 व्यास्यास्रप्रसुखाजीवदिवास्वप्नादिहृद्यैः ।
 प्रच्छेदनाद्ययोगेन भुक्तमात्रवसन्तयोः ।
 पूर्वाह्ने पूर्वरात्रे च शिवा वक्ष्यामि शङ्करान् ।
 मिश्रीभावात् समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः ।
 सङ्कीर्णार्णवविधमविशुद्धाध्यप्रनादिभिः ।
 व्यापन्नमद्यपानीयशुष्कशकाममूलकैः ।
 पिण्याकम्बुवसरापूतशुष्कलयाभिषैः ।
 दोषत्रयकरैस्त्रैस्त्रैस्तथापपरिवर्णतः ।
 ऋतोऽट्टात् पुरोवातात् विप्रहावेप्रविप्रवात् ।
 दुष्टामात्रैरतिशेषप्रहेर्ज्ज्वरैर्षीकृतात् ।
 मिथ्यायोगाच्च विविधात् पापानाच्च निधिव-
 वकात् ॥
 स्त्रीणां प्रसववेनस्यात्तथा मिथ्योपचारतः ।
 प्रतिरोगमित्तं कुष्ठा रोगविध्यशुगामिनः ।
 रसायनो प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वन्ते ।”
 इति गारुडे सर्वरोगनिदानं १५१ अध्यायः ॥
 रोगविशेषाणां औषधानि गारुडे १८६।१८०।
 १८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ ।
 १८७ । १८८ । १८९ अध्यायेषु द्रष्टव्यानि ॥
 सर्वरोगहरवेद्यवकवचस्य तत्रैव २०० अध्याये
 द्रष्टव्यम् । * । अपि च ।
 “जनकः सर्वरोगाणां दुर्बलो दास्यो ज्वरः ।
 शिवभक्तश्च योगी च स एव विद्वताहतिः ।
 भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराः वक्षुषो नवलोचनः ।
 भस्मपहरस्यो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ।
 मन्दासिक्तस्य जनको मन्दापेर्जनकाक्षयः ।
 पित्तश्लेष्मसमोराच प्राणिनां दुःखदायकाः ।
 वायुजः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तेषु च ।
 ज्वरमेदाश्च त्रिविधास्तु येषु त्रिदोषजः ।
 पाण्डुकः कामजः कुष्ठः श्लेष्मः ग्रीवा च मूलकः ।
 ज्वरातिसारयक्ष्मीकाशप्रणालीमकाः ।
 नृपलक्ष्णं गुल्फाच्च रक्तदोषविकारकः ।
 आरिषो मेहनः कुण्डो मोदक मज्जलक्षकः ।
 भ्रमरो वृत्तिपातश्च विक्षयी दास्यो वति ।

एषां भवप्रभेदेन चतुःषट्पञ्चः स्मृताः ।
 म्लक्ष्णकामासुताचेति जरा तस्याश्च कथंका ।
 जरा च आहृभिः वाहं शब्दद्वयमिति भूतजम् ।
 एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयुतम् ।
 पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैजयन्तिमिषोरगाः ॥ * ॥
 चक्षुर्जलश्च आयामः पादाधकौलसेवनम् ।
 कर्बलेन चक्षुर्तेजं जरायाधिविनाशकम् ।
 वसन्ते भ्रमरं वद्विसेवास्त्रं करोति यः ।
 बालाश्च सेवते काले जरा तं नोपगच्छति ।
 खातश्रीतोऽकक्षायो सेवते चन्दनद्रवम् ।
 नोपयाति जरा तच्च निदाश्रीऽनिकसेविनम् ।
 प्राङ्मुखोऽकक्षायो वनतोयं न सेवते ।
 समये च समाहारो जरा तं नोपगच्छति ।
 शरद्रीं न यच्छति भ्रमरं तत्र वक्ष्येत् ।
 खातकायो समाहारो जरा तं नोपतिष्ठति ।
 खातकायो च हेमन्ते काले वद्विं निधिवते ।
 भुङ्क्ते नवाग्रसुखाच्च जरा तं नोपगच्छति ।
 शिशिरेऽशुकवद्विच नवोष्णान् च सेवते ।
 य एवोष्णोऽकक्षायो जरा तं नोपगच्छति ।
 सद्योमांसं नवाग्रश्च बाजा स्त्री चौरभोजनम् ।
 घृतश्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥
 भुङ्क्ते सदन्नं चतुर्काले लक्ष्यायां पीयते जनम् ।
 नित्यं भुङ्क्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ॥
 दधि दूधैर्ज्वीनश्च नवनीतं तथा शुभम् ।
 नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति ॥
 शुष्कमांसं स्त्रियो दृष्ट्वा बालान्कं तद्वचं दधि ।
 संसेवन्तं जरा याति प्रकृष्टा आहृभिः सह ।
 रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुष्कलीश्च रजस्रजाम् ।
 तसुपैति जरा कृष्टा आहृभिः सह सुन्दरिः ॥
 रजस्रजा च कुण्डला चावीरा जारदूतिका ।
 मूत्रघातकपत्री या ऋतुहीना च या वति ।
 यो हि तासामन्नभीजी ब्रह्महत्यां कर्मिणु सः ।
 तेन पापेन वाहं वा जरा तसुपगच्छति ॥
 पापानां आधिभिः वाहं मिषता सन्ततं भुषम् ।
 पापं आधिजरावीजं विद्वज्जीनश्च निश्चितम् ॥
 पापेन जायते आधिः पापेन जायते जरा ।
 पापेन जायते देहं दुःखं श्लोकं भयं कलिः ॥
 तस्मान् पापं महावेरं दोषवीजममङ्गलम् ।
 भारते सन्ततं सन्तो नाचरन्ति भयातुराः ॥
 सधर्माचारयुक्तश्च दीप्तितं हरिसेवकम् ।
 गुरुदेवातिथीनाश्च भक्तं सक्तं तपःशु च ॥
 वनोपवासयुक्तश्च सदा तीर्थनिर्धेविषम् ।
 पापा व्रतितं तं दृष्ट्वा वैजयन्तिमिषोरगाः ॥
 एतान् जरा न संवेत आधिवक्ष्ये च दुष्कथः ।
 सर्वं बोध्यमवमये काले सर्वं ग्रहीष्यति ॥ * ॥
 ज्वरश्च सर्वरोगाणां जनकः कथितः सति ॥
 पित्तश्लेष्मसमोराच ज्वरस्य जनकाक्षयः ॥
 एते यथा वक्षरन्ति स्वयं यानि च देहिषु ।
 तमेव विविधोपायं वाधि मत्तो निश्रामय ॥
 शुधि जाणव्यमात्रायामाहारभाव एव च ।
 प्राणिनां जायते पित्तं चर्कं च मन्त्रिपूरके ॥
 तार्कं विखर्वन् भुङ्गा जलपानश्च तदुच्यते ॥

रोगः

तदेव तु भवेत् पित्तं सद्यः प्राणहरं परम् ॥
 तमोदकच प्ररदि भानि तिलं विप्रितः ।
 देवप्रसाद्य यो भुङ्क्ते पित्तं तस्य प्रजायते ॥
 सप्रकारं घनार्कं पित्तं शीतोदकान्वितम् ॥
 चणकं सर्वगयाश्च दधितकविचिन्तितम् ॥
 विस्वलाणपलं पक्वं सर्वमचारमेव च ॥
 आन्नं सुप्रयुक्तं तिलपित्तं सप्रकारम् ॥
 अचारस्थानि रेषवमिति च पाठः ।
 "पित्तचयकरं सद्यो बलपुष्टिप्रदं परम् ।
 पित्तनाशश्च तद्दीप्तसुकुम्भं विबोधये ॥
 भोजनानन्तरं क्षानं जलपानं विना ह्यया ।
 तिलतेलं क्षिप्रतेलं क्षिप्रमामलकीद्रवम् ॥
 पर्युषिताम् तक्रच पकरम्भाफलं दधि ।
 ह्वावाणुशुकरानीयं सुक्षिप्रखलसेवनम् ॥
 नारिकेलोदकं कृष्णक्षानं पर्युषितं जलम् ।
 तदनुपपकपर्णं सुपकसर्वाटीफलम् ॥
 ज्ञातक्षानश्च वर्षासु मूलकं श्लेष्मकारणम् ।
 अक्षरम्भं च तज्जम्भं महद्वैद्यविनाशनम् ॥
 नक्षिखरं भृष्टिभङ्गं पकतेलं विशेषकम् ।
 भ्रमणं सुव्यभक्तश्च शुष्कपकहरीतकी ॥
 पिष्टारकमपकश्च रम्भाफलमपककम् ।
 वैश्वारसिखुवारमनाहारमपानकम् ॥
 सद्यो रोचनाशुभं सद्यो सुव्यशुकरम् ॥
 मरीचं पिप्लीषुष्कमात्रकं जीरकं मधु ॥
 ब्रह्माण्डतानि गन्धर्वि सद्यः श्लेष्महराणि च ।
 बलपुष्टिकराण्येव वायुबीजं निशामय ॥
 भोजनानन्तरं सद्यो गमनं धावनं तथा ।
 हृदयं वक्षितापश्च श्चदभ्रमणमेदीगम् ॥
 हृदयक्षीगमनश्चैव मनःसन्ताप एव च ।
 अतिरुचमनाहारं युद्धं कलहमेव च ॥
 कटुवाक्यं भयं शोकः केवलं वायुकारणम् ।
 आशाशुचक्रे तज्जम्भं निशामय तदौषधम् ॥
 पकरम्भाफलश्चैव सर्वाणं सर्कारोदकम् ।
 नारिकेलोदकश्चैव सद्यः कर्कं सुमिष्टकम् ॥
 माहुरिदं दधि मिष्टकं केवलं वा सप्रकारम् ।
 सद्यः पर्युषिताश्च सर्वाणं शीतलोदकम् ॥
 पकतेलविशेषश्च तिलतेलश्च केवलम् ।
 जाङ्गलीतलखर्करं रक्तसामलकीद्रवम् ॥
 शीतलोष्णोदकक्षानं सुक्षिप्रचन्दनद्रवम् ।
 क्षिप्रपद्मपत्रतल्पं सुक्षिप्रचयनानिलः ॥
 एतत्ते कथितं वक्षे । सद्यो वातप्रणाशनम् ॥
 वायव्यविधाः पुंसो क्षिप्रसन्तापकामजाः ॥
 आधिसंघश्च कथितस्तन्नायि विविधानि च ।
 तानि आधिप्रणाशाय कृतानि सङ्गिरैव च ॥
 तन्नाशयितानि सर्वानि आधिचयकराणि च ।
 रसायनार्थो येषु चोपायश्च सुदुर्लभः ॥
 न प्रकृतः कथितुं साधि याथार्थं वक्षरेव च ॥
 तेषां सर्वतन्नाशां कृतार्थानां विचक्षणैः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसूत्रे १६ अध्यायः ॥
 अथ आधिलक्ष्यम् । तत्र वागभट्टः ।
 "रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषशान्दमरोगता ।
 रोगा दुःखस्य दारारो र्वरप्रभृतयो हि ते ॥

रोगः

ते च स्वाभाविकाः केचित् केचिदात्मनः ॥
 स्वताः ।
 मानसाः केचिदास्वाताः कथिताः केचि
 कायिकाः ॥"
 तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वाभावेव जाताः ।
 क्षुत्पिपासासुषुप्साणागराण्युप्रभृतयः ॥ अथवा
 खल्य भावादुत्पत्तेर्जाताः स्वाभाविकाः सद्यो
 इति यावत् । ते च जन्मान्वाद्यः । आम-
 नबोऽभिजातादिजनिताः । अथवा जन्मोत्तर-
 भाविनः । मानसाः कामक्रोधलोभमोहभया-
 भिमान्देव्यपेक्षुविवादिषां स्यामातुसर्वप्रभृ-
 तयः । अथवा उन्मादापकारान्धर्माधमतमः-
 सव्यासप्रभृतयः । कायिकाः पाण्डुरोगप्रभृतयः ॥
 "कर्मजाः कथिताः केचिदोषजाः सन्ति चापरे ।
 कर्मदोषोद्भवाश्चाप्ये याधयस्त्रिविधाः स्वताः ॥"
 तत्र कर्मजा आधयः । यत् प्राक्तनं दुष्कर्म-
 प्रबलं याधिरूपं केवलं भोगनाशं प्रायश्चित्त-
 नाशं वा ततो जाताः न तु दुष्टवातादिदोषैश्च
 जनिताः । तथा ।
 "यथाशास्त्रानु निर्गता यथायाधि चिकित्-
 सिताः ।
 न श्रमं यान्ति ये रोगास्ते श्रेयाः कर्मजा युधेः ॥"
 दोषजाः मिथ्याहारविहारप्रकृतिपतवातपित्त-
 कफजाः ॥ ॥ ननु मिथ्याहारविहारिणामपि
 प्राक्तनसुकृतेन केचन्यं दृश्यत एव ततो दोषजे-
 व्यपि प्राक्तनकर्मैव कारणं तत् कथं दोषजा
 इति । उच्यते । दोषजेव्यपि वस्तुत आदिकारणं
 दुष्कर्मै वनेत एव किन्तु तत्र मिथ्याहार-
 विहारभूषिता दोषा हेतवो दृश्यत इति दोषजा
 इत्युच्यत इति समाधिः ॥ ॥ कर्मदोषोद्भवाः ।
 "खल्यदोषो गरीयांसस्ते श्रेयाः कर्मदोषजाः ।"
 अत्र कारणं दुष्कर्मप्रबलं यतो दोषाखल्येऽपि
 याधिर्गरीयस्य तत्कर्मैवयादेव शीघ्रं भवति ।
 दोषास्तु खल्यो अपि निदानस्तेनोक्ता दृश्यन्त
 इवेति । दोषाणां कारणानु मन्थत इति कर्म-
 दोषोद्भवाः ।
 "कर्मैवयात् कर्मैजता दोषजाः स्वस्वमेवजेः ।
 कर्मदोषोद्भवा यान्ति कर्मदोषैवयात् चयम् ॥"
 दोषजाः स्वस्वमेवजेरिति दोषजेव्यादिकारणं
 दुष्कर्मं तद्दोषजाधयस्ययादिजनितदुःखभोगेन
 कटुतिक्तकवायाद्यहृद्यभक्षणादिजनितदुःखभो-
 गेन च चयं याति । शिवाहृद्येतवो दोषास्ते
 स्वस्वमेवजेः चयं यान्तीत्यर्थः ।
 "साध्या याप्या असाध्याश्च आधयस्त्रिविधाः
 स्वताः ।
 सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ॥"
 याप्यलक्ष्यमाह ।
 "यापनीयानु तं विद्यात् क्रियां धारयते हि तम् ।
 क्रियायां नु निरुत्तार्थं सद्यो यश्च विनश्यति ॥
 प्राप्ता क्रिया धारयति सुखिनं प्राप्यमातुरम् ।
 प्रपतित्वादिवागारं क्षमो बन्धेन योषितः ॥
 बाधश्च याप्यत्वमायाति याप्याचारध्यासां तथा ।

रोगः

सन्नि प्राधान्याध्यास्तु नराकामक्रियावताम् ॥
 अक्रियावतां चिकित्सारहितानाम् ॥ ॥
 अथोपद्रवजनस्यम् ।
 "रोगारम्भकरोवस्तु प्रकोपादुपजायते ।
 यीर्यो विकारः स युधेऽपद्रव इहोदितः ॥"
 अथारिष्टस्य लक्षणमाह ।
 "रोगिणी मरणं वक्ष्यादवश्यमादि कथ्यते ।
 तल्लक्षणमरिष्टं स्याद्विद्वेषापि तदुच्यते ॥"
 अथ रोगस्य चिकित्खानलक्षणमाह ।
 "या क्रिया याधिरुचो वा चिकित्सा गित-
 यते ।
 दोषघातुमलानां वा साध्यस्तु वैव रोगस्तु ॥
 क्रियाच कर्म । याधिर्द्वयतेऽनयेति याधि-
 हरयो । करवाधिकरथयोस्ति कर्मैव करवाधे
 स्युट् । तथा च ।
 "याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
 सा चिकित्सा विकाराणां कर्मै तद्भिर्वा
 मतम् ॥
 या सुदीर्घं श्रमयति नान्यं आधिं करोति च ।
 सा क्रिया न तु या याधिं हरत्यन्यसुदीरयेत् ॥"
 क्रियाच चिकित्सा । तथा चामरसिंहः ।
 "आरम्भो निष्कृतिः शिष्टा पूजनं संप्रधारणम् ।
 उपायः कर्मै चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥"
 इति ॥ ॥
 अथ चिकित्खाविध्युपदेशः ।
 "जातमाचचिकित्साः स्यान्मोषेणोऽव्यतया मरः ।
 बह्विप्रसुविषेस्तुल्यः खल्योऽपि विकरोऽसौ ॥
 रोगमादौ परीक्षित ततोऽनन्तरमौषधम् ।
 ततः कर्मै भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्व-धमाचरेत् ॥"
 अयमर्थः । भिषक् आदौ रोगं परीक्षित विचा-
 रयेत् । ततोऽनन्तरं औषधं विचारयेत् । ततः
 पश्चात् रोगीषधविचारानन्तरं ज्ञानपूर्वं साव-
 धानो न तु अवश्यया कर्मै चिकित्सासामौषध-
 दानादिकरूपं समाचरेदित्यर्थः ॥ ॥ रोगज्ञाने
 चिकित्साकरणं दोषमाह ।
 "यस्तु रोगमवधाय कर्माप्यारभते भिषक् ।
 अपौषधविधावस्तस्य सिद्धिर्यद्वक्ष्या ॥"
 यद्वक्ष्या खेरितया सिद्धिर्भवति वापि भवती-
 त्यर्थः । अन्वयः ।
 "औषधं केवलं कर्तुं यो आवाति न चायमम् ।
 वेद्यकर्मै स चेत् कुप्यादधमर्हति राजतः ॥"
 रोगज्ञाने भिषकाज्ञाने दोषमाह ।
 "यस्तु केवलरोगज्ञां भिषकेव्यविचक्षणः ।
 तं वेद्यं प्राप्य रोगी स्याद्दुषथा मौर्खाविकं
 विना ॥"
 नाविकं कर्षधारं विना यथा मौः सङ्घटे प्रतति
 तथा रोगीकथं । अन्वयः ।
 "यस्तु केवलशास्त्रज्ञः क्रियासङ्गुणो भिषक् ।
 स सुखमातुः प्राप्य भौवः श्लेष्मोप चाहवम् ॥"
 रोगीषधयोज्ञाने युक्तमाह ।
 "यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभेदव्यविचक्षितः ।
 श्लेष्मालविभानस्यस्य चिकित्से संशयः ॥

रोगः

आदायनी चर्चा ज्ञाने प्रवर्तते चिकित्सकः ।
 भेदनायां विद्याभेदतः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥”
 चिकित्सितमित्यत्र भावे क्तः । इति भाव-
 प्रकाशे पूर्वसूत्रकः ॥ ७ ॥ अथ येन रोगाणां
 ज्ञानं स्थापयित्वाह ।
 “हेतुकारणसंज्ञाभिः पूर्वैरुपपन्नकर्मणः ।
 तदेवोपशयः पञ्च रोगविज्ञानहेतवः ॥”
 तत्र हेतुलक्षणमाह ।
 “यत् न स्थापितं येन तस्य तद्वैतुष्यते ।
 ज्ञाने संशयव्यवहाराय तत्पर्यायान् प्रवक्ष्ये ॥
 विद्वान् कारकं हेतुमिमित्तं निवन्धनम् ।
 नृजन्मात्रतर्कं तत् प्रवक्ष्येऽपि निगद्यते ॥”
 तत्र हेतुव्याधीनां ज्ञानाय हेतुवैयर्थ्या । सर्वा-
 ण्यभ्यन्तरेणानुमानेयुनश्चोक्तचिन्ताभया-
 दयो वातप्रकोपहेतवो वातजान् व्याधीन् बोध-
 यन्ति । शरत्कालेऽप्यतीक्ष्णक्रोधव्याध्याभि-
 चातादयः पित्तप्रकोपहेतवः पित्तजान् व्याधीन्
 बोधयन्ति । वसन्तमधुरस्निग्धप्रोतादयः कफ-
 प्रकोपहेतवः कफजान् व्याधीन् बोधयन्ति ॥ ७ ॥
 अथ संप्रतिर्णकमाह ।
 “यथा दुष्टेन दोषेण यथा चातुर्विधसंपत्ता ।
 उत्पत्तिर्यामयस्यासौ संप्रतिर्णातिरागतिः ॥”
 यथा दुष्टेन दोषेण यथा कारणभेदेन दुष्टेन
 दोषेण । यथा चातुर्विधसंपत्ता अनेकधा दोषाणां
 विवर्णयन्तुः संप्रतिर्णातिरागतिभेदेन । तथा च
 विवर्णयता आमयस्य या उत्पत्तिः असौ
 संप्रतिर्णः । शास्त्रे अथव्यवहाराय संप्रतिः पर्याया-
 वाह जातिरागतिरिति । संप्रतिर्णौपाधिक-
 भेदानाह ।
 “संख्याविकल्पप्राधान्यवशकाजविशेषतः ।
 सा भिद्यते यथाचेव वक्ष्यन्तेऽपि चरा इति ॥”
 संख्याविकल्पा ये विशेषास्तेभ्यः सा संप्रति-
 र्णयति भेदवती क्रियते इत्यर्थः । तत्र संख्यां
 विवृणोति । यथा चरौऽपि अतीसारः वङ्-
 विधः इत्यादि । विकल्पं विवृणोति । दोषाणां
 समवेतानां विकल्पोऽंशकल्पना । सम-
 वेतानां ससृष्टितानां दोषाणां अंशकल्पना
 जीवमध्याधिकभेदेर्भागकल्पना विकल्पः ॥ ७ ॥
 प्राधान्यं विवृणोति ।
 “सातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधिः प्राधान्यमादि-
 श्यते ।
 व्याधिः सातन्त्र्यं प्राधान्यं पारतन्त्र्यमाप्राधा-
 न्यं वदेदित्यर्थः । यथा सातन्त्र्यस्य चरस्य
 प्राधान्यं चरान्नामनां आवाहीनामप्राधा-
 न्यम् ॥ ७ ॥ नक्तं विवृणोति ।
 “हेत्वादिनां कर्मावयवैर्भेदावलयविशेषणम् ॥”
 अत्रापि व्याधिरित्यनुवर्तते । हेत्वादेः हेतुपूर्व-
 कृपाणां कर्माणां साकल्येन । अवयवैः एक-
 देशेन । अर्थेभेदावलयोर्विशेषणं विशेष-
 बोधः ॥ ७ ॥ कालं विवृणोति ।
 “नक्तं दिनर्तुसंज्ञाभिः व्याधिकावो यथावत् ॥”
 नक्तमत्रावयवं रात्रिवाचकम् । एतेनैतदुक्तं

१८२
रोगः

यस्मिन्नकारिरेवै वस्य रोचस्य प्रकोप उत्कोऽपि
 सोऽंशकलोचस्य व्याधिः काल इत्यर्थः ।
 नक्तादिरेवै वातादिप्रकोप उत्को वाग्भटेन ।
 “त्रे व्यापिनोऽपि कृत्वाभ्योरधोमधोर्हंसंभयाः ।
 वयोऽहोरात्रिस्तुत्तानामनमध्यादिगाः क्रमात् ॥”
 इति ।
 ते वातपित्तकृपाः । अतुषु वातादिकोपो यथा,
 “वर्षासु शिशिरे वायुः पित्तं शरदि उष्णके ।
 वसन्ते तु कफः कुप्येरेवा प्रकृतिरासौ ॥” ७ ॥
 संप्रतिर्णाधीनां ज्ञानाय हेतुवैयर्थ्या । मिथ्या-
 वारविहारकृपितवाताद्यामाश्रयगमनरसदूषण-
 क्रोडादिभ्यश्चिर्निरसनरूपं चरौत्पत्तिप्रकारं
 बोधयति तथा व्याधीनां संख्यादोषांशक-
 ल्पनाप्राधान्यवशकालां च बोधयति । तेषु
 ज्ञानेषु चिकित्साविशेषः स्यात् ॥ ७ ॥ अथ
 पूर्वैरुपपन्नकर्मणः ।
 सामान्यं विशिष्टं च द्विविधं तदुदाहृतम् ।
 सामान्यं तत्र दोषाणां विशेषैरनघटितम् ।
 विशिष्टमोषद्वयं स्यात् विशेषेण समन्वितम् ॥”
 दोषाणां विशेषाः जृम्भातिशयनेनदाहापि-
 मान्यादयः । तत्र पूर्वैरुपपन्नं व्याधीनां ज्ञानाय
 हेतुवैयर्थ्या । अत्रादयो भाविनं चरं बोधयन्ति ।
 अथ च त एव अत्रादयोऽतिशयितजृम्भायुक्ता
 भाविनं वातचरं नेत्रदाहयुक्ता भाविनं पित्त-
 चरं वृद्धिमान्युक्ता भाविनं श्लेष्मचरं बोध-
 यन्ति ॥ ७ ॥ अथ लक्षणस्य लक्षणमाह ।
 “पूर्वैरुपपन्नं विशिष्टं यदाक्तं तत्राद्यं स्यात् ।
 संस्थानं लिङ्गचिह्नं च यन्ननं रूपमालतिः ॥”
 विशिष्टं पूर्वैरुपपन्नं ईषद्वयं रूपं तदेव सभ्य-
 त्वाक्तं लक्षणं स्यात् । तत्र शास्त्रे अथव्यवहाराय
 पर्यायानाह संस्थानमित्यादि । लक्षणं व्याधि-
 ज्ञानाय हेतुवैयर्थ्या । स्वेदावरोधः सन्नापः
 सर्वोऽङ्गवृणोत्तं युगपदेतल्लक्षणं चरं बोध-
 यति ॥ ७ ॥ अथोपशयस्य लक्षणमाह ।
 “व्यौषधान्नविहारान्वासुपयोगं सुखावहम् ।
 कृत्वासुपशयं विद्यात् स हि साक्षात्सति स्तुतः ॥”
 तत्र वातस्थोपशयमाह ।
 “मधुरजलवशात्स्निग्धमनस्योऽपि विना-
 गुर्वच(चकरवस्त्रिस्त्रिदंसंमहनामि ।
 दहनजलदशेषाभ्यङ्गसन्तर्पणानि
 प्रकुपितपवमानं शान्तमेवानि कुर्याः ॥”
 अथ पित्तस्थोपशयमाह ।
 “(तत्तत्सादुकवायशीतपवनच्छायानिश्रावीजन-
 च्योत्साभ्युदयनवारिजलदशोऽंशकसंश-
 यनम् ।
 सर्पिः क्षीरविकसेकवधिरसावपदेहादिकं
 पानाहारविहारभेदकमिदं पित्तं प्रशान्तं
 नयेत् ॥”
 अथ कफस्थोपशयमाह ।
 “स्निग्धवारवशात्पित्तकटुकवागमनिर्द्वैतं
 भूमास्तुश्चिरीपिदेकवसनं क्षीरीपवावादिक् ॥

रोगः

अथवातात्तन्निवृत्तयामरचनश्रीकाङ्गवासेवम्
 पानाहारविहारभेदकमिदं स्निग्धवसुचं चरेत् ॥”
 जलक्रीडा कथं कथं चरेत् तदाह । जल-
 क्रीडाजनितश्लेष्मनावरुद्धदोषा पङ्कलिम-
 पाकादिरिवोयो भूत्वा कथं शोचति इति
 समाधिः ॥ ७ ॥ उपशयो व्याधिर्ज्ञानाय हेतुवैयर्थ्यं
 चरकेण । मूढजङ्गं वृद्धीर्जलचयश्च व्याधिसुप-
 शयानुपशयाभ्यां परीक्षितेति । तथा च स्तुते ।
 “अभ्यङ्गस्वेदनश्लेष्मिकारो वातिको च यः ।
 शास्त्रे तत्र तु विशेष्यं रक्तमावांक्षि ब्रूवितम् ॥
 सर्व्वेवमेव रोगानां निदानं कृपिता मजाः ।
 तत्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसिधनम् ॥”
 सर्व्वेषां रोगानां निदानं समिक्तं कारकम् ।
 कृपिताः स्वहेतुदुष्टाः । मजा वातपित्तकृपा
 एवेत्यन्वयः । तथा च वाग्भटः । दोषा एव हि
 सर्व्वेषां रोगाणामेककारणमिति । नत्वागन्त-
 व्याधिषु अभिचारः स्यात् । तत्र तत्राप्युपपत्त-
 नन्तरं दोषप्रकल्पेऽप्यवयवं भावित्वात् । उत्पन्न-
 द्रव्येषु गुणयोगस्यैव । इति भावप्रकाशः ॥ ७ ॥
 पापजरोगा यथा । शातातपीषकर्मविपाके ।
 “कृत्वा राजयन्त्रा च प्रमेहो यश्चो तथा ।
 मन्त्रकृत्वास्त्रीकाशा अतिवारभगन्दरौ ॥
 दुष्टव्यं गण्डमाला पचावातोऽपिनाशनम् ।
 रत्नेवमादयो रोगा महापापीद्वेषाः स्तुताः
 जलोदरयज्ञतृणीहृन्मूलरोगवृत्तानि च ।
 आवाजीर्णचरश्चैर्धममोहगणयथाः ।
 रक्तान्द्वेषिसर्पाद्या उपपापीद्वेषा गदाः ॥
 दक्षावतानकाश्चक्रवृषुःकल्पविकर्षिकाः ।
 वस्त्रोक्तपुष्करिकाद्या रोगाः पापसतुद्वेषाः ॥
 तथा ।
 “अर्थात्याद्या कृष्णा रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि ।
 अन्यं च बहुधा रोगा जायन्ते रोगसङ्कराः ।
 उच्यन्ते हि निदानानि प्रायश्चित्तानि च
 क्रमात् ॥”
 सर्व्वरोगनाशकदानं यथा । हेमाद्रित्तदान-
 खण्डे भगवदावयम् ।
 “सुवर्णदानं सर्व्वेषां रोगाणां नाशकारकम् ।
 तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं कामजोद्वेष ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥ ७ ॥
 अथारोग्यज्ञानदिनम् । तत्र तिथयो रिक्ताः
 प्रशस्ताः । दशमीप्रतिपद्वितीयाचतुर्थी-
 पञ्चमीभिन्ना मध्यमाः । तत्र नक्षत्राणि । सातो-
 अथवाधनिहासतभियाप्येठाहस्तापुष्यपूर्णा-
 वाढापूर्व्वेपङ्गुनीपूर्व्वेभद्रपन्नमघाभरणीमृग-
 शिरादि । तत्र वाराः क्रूराः । तत्र थोमो कर्त्ती-
 पातः । अशोभनक्षत्राः । जयापिचय्या केतुसु
 पापयथः । इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥ अपि च ।
 “चन्द्राशुद्धौ अतीपाते भौमाकंशनिवासे ।
 त्रयस्तुक्तो व्याधिसुक्तः कश्चः ज्ञानं समाचरेत् ॥
 पूर्व्वान्जयमवासेवा भरणी कृत्तिका तथा ।
 आर्द्रावाच तिथौ रिक्ते चारोऽप्यज्ञानमाचरेत् ॥”
 इति ज्योतिःचारसंग्रहः ॥

रोगह

रोगहं, स्त्री, (रोगं हन्तीति । हन् + ट् ।)
 औषधम् । इति वैद्यकम् ॥ रोगनाशकं, त्रि ।
 (शिर्यां रोप । यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
 “त्रिपला सर्वरोगघ्नी त्रिभागवत्तन्त्रिता ॥”)
 रोगभूः स्त्री, (रोगाणां भूः स्थानं याधिमन्दि-
 त्वात् ।) शरीरम् । इति शब्दचक्रिका ।
 रोगराजः, पुं, (रोगाणां राजा । ट् ।) राज-
 यन्त्रा । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, —
 “इति याधिसम्पत्त्यै रोगराजस्य हेतुजम् ।
 रूपमेकादशविधं हेतुसोक्तं चतुर्विधम् ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने = अध्यायः ॥)
 रोगकचयं, स्त्री, (रोगाणां कचयम् ।) निदानम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 रोगशान्तका, पुं, (रोगान् शान्तयतीति ।
 शान्ति + क्तुन् ।) वैद्यः । इति शब्दचक्रिका ।
 रोगशिक्षा, स्त्री, (रोगाय रोगनिवृत्तये शिक्षा ।)
 मनःशिक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
 मस्या मनःशिक्षाशब्दे विज्ञेयम् ।)
 रोगशिक्षी, [न] पुं, (रोगे शिक्षीव ।) वृत्त-
 विशेषः । इति जटाधरः ॥ शरानु इति
 भाषा ।
 रोगश्रेष्ठः, पुं, (रोगेषु श्रेष्ठः ।) चरः । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 रोगहं, स्त्री, (रोगान् हन्तीति । हन् + ट् ।)
 औषधम् । इति शब्दचक्रिका ।
 रोगहरत्रयं, स्त्री, (रोगहरं रोगनाशकं त्रयम् ।)
 रोगनाशकवस्तु । यथा, —
 धन्वन्तरिववाच ।
 “ब्रह्माग्निं मधुरादीनि वक्ष्ये रोगहरायहम् ।
 प्राणिवदिकगोधूमचौरश्चैव तथा मधु ॥
 मन्त्राद्भ्रूटकयवकशिर्यांरुक्कगोशुरम् ।
 मन्मारी पौष्करं बीजं ब्राह्मणं खर्करं वला ॥
 नारिकेलं चामुगुना विदारौ च पिपलाकम् ।
 मधुकं तालकुण्डाणं सुखोत्थं मधुरो गयः ॥
 मन्त्रादाश्च प्रथमः सङ्गित्यप्रसादनः ।
 क्षमिक्तं कपकत् वृष्य एकोऽथर्षं निवेदितः ॥
 न्यासकाशास्यमाधुयंस्वरवाताहंदाणि च ।
 गलगण्डश्रीपदानि गुडलेपादि कारयेत् ॥ ॥
 दाह्यमासलकाश्च कपित्थकरमर्हका ।
 मातुलुङ्गात्मातकश्च वदं तित्तिरीषैलम् ॥
 दधितक्रं कृञ्जिकश्च लज्जुचं चान्वेतसम् ।
 अन्ना दन्तशटायुक्तो चारयः पाचनो रसः ॥
 क्लेदनो वातकत् वृष्यो विहाही चानुलोमनः ।
 अन्कोऽथर्षं सेवमानः कुम्भादि दन्तहर्षकम् ॥
 शरीरस्य च प्रीत्येकस्वरकुण्डलज्जवेत् ।
 हृत्तमिन्नवाशीनि पाचयन्निभाषतः ॥ ॥
 चरुवादिष्वचारः सर्वकारिश्च जावयः ।
 शोधनः पाचनः क्लेदी विस्त्रिपसर्पवादिहत् ॥
 मर्मरौधी मार्दवहत् स एकः परिवेदितः ।
 गात्रकक्ष्कोटश्रीप्रवेवयं जनयेत्सः ।
 रक्तवार्तं रक्तपिपं पुञ्जित्यक्वादिहत् ॥ ॥
 शोषश्रुम् नरकश्च देवदाहं न कुण्डकम् ॥

रोगह

लवणं जम्बूजफलं सुक्ता गुग्गुलुलाङ्गुली ।
 कटुको दीपनः शोधी कुष्ठककूकपान्तकत् ॥
 श्यौज्यालस्यहामिहरः शुक्रमेदोविरोधनः ।
 एकोऽथर्षं सेवमानो भ्रमदाहादिहृद्वेत् ॥ ॥
 क्षतमानः कर्पूराणि हरिद्रैश्चवास्तथा ।
 स्वादुकण्टकवेत्राणि वृहतीहयशङ्कनी ॥
 गुडूची च द्रवणी च त्रिदम्बकूपयपि ।
 कारवेक्षकवर्णाकुकरवीरकवासकाः ॥
 रोहिणी शङ्खपुष्पी च कर्कोटी वैजयन्तिका ।
 जाती वरुणकं निम्बो ज्योतिष्मती पुनर्नवा ॥
 तिलो रसश्लेहनः स्याद्रोचनो दीपनस्तथा ।
 शोधनो जरट्याग्नौ मन्त्रांशुकृतिकादिहत् ॥
 विप्लवज्जैदंशोषि अथर्षं स च सेवितः ।
 मन्त्रास्तमन्त्रिकासिंशिरःशूलत्रयादिहृत् ॥ ॥
 त्रिपलाशङ्ककीचम्बु आम्बान्नातवटादिहत् ॥
 तिलुकं वज्रुलं शार्कं निष्यात् सुन्नचक्रिका ॥”
 निष्यावस्थाने पालङ्गा इति कश्चित् पाठः ।
 “कषायो ग्राहको रोपी क्षम्भनः क्लेशशोधकः ।
 एकोऽथर्षं सेवमानो हृदयाद्य पीडकत् ॥
 सुखशोधस्वराध्वानमन्त्रास्तम्भादिहारकः ॥ ॥
 हरिद्रा कुष्ठलवणमेघशङ्खीवलाङ्गुयम् ॥
 कच्छपी शङ्ककी पत्रो पुनर्नवा श्रतावरी ।
 अमिमन्त्रो ब्रह्मदक्षी खर्कुरेखके तथा ॥
 यवकोलकुलत्यादि कर्वासीदसम्भनकम् ॥
 पृथक् समस्तो वातान्नो बहुपित्तहरस्तथा ॥
 श्रतावरी विदारौ च वालकोश्रीरचन्दनम् ।
 दूर्वा वटः पिप्ली च वदरी शङ्ककी तथा ॥
 कदली चोत्पलं पद्मसुन्दरपटोलकम् ॥ ॥
 अथ श्लेष्महरो वर्गी हरिद्रा गुडकुष्ठकम् ॥
 श्रतपुष्पी च जाती च योधारस्यधनाङ्गुली ॥ ॥
 सर्पिल्लैलवसामन्त्रा खर्कुरेव प्रवरं हृतम् ॥
 तथाधीस्तृप्तिमेधायिकाङ्गुली शस्यते हृतम् ।
 केवलं पित्तके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम् ॥
 ऐयं बहुकफे वापि योष्यारसमन्वितम् ।
 यन्त्रीनाङ्गीकृमिश्लेष्मेदोमारुतरोगिषु ॥ ॥
 तैलं काचवटाट्याय क्रूरकोष्ठे देहिषु ।
 वातातपास्वभावातिथ्यायामचोषधातुषु ॥
 रुचे क्लेशप्रत्यायान्निवाताहतपेषु च ।
 तथा दग्धा हृत्तभ्रटा योनिकर्मा शरीरिणि ॥
 उत्तमस्य-पलं मात्रा त्रिभिन्नाचौष मध्ये ।
 जघनस्य पलाहंनं क्लेशकापीषधु च ॥ ॥
 जलतुण्डं हृते ऐयं पृथक् तैले न शस्यते ।
 क्लेशे पीते तु हृत्तयायां पिबेद्युष्णोदकं नरः ॥
 वाताहृत्तोमदीप्राप्तिवर्षांशुग्वसं मतम् ।
 रूपस्य क्लेशं कायमतिनिगमस्य रूपयम् ॥
 श्यामाककोरदूवात्तकपिप्याकषदिभिः ।
 वातश्लेष्मि विते वा कषि वा क्लेश इत्यते ॥
 न क्लेशेदेतिस्यलक्षरुदुर्लभमर्हताम् ॥”
 इति गारुडं योगवारे १०० अध्यायः ॥ ॥
 धन्वन्तरिववाच ।
 “इति कादि वक्ष्यामि श्रेष्ठं सुश्रुत रोगशुत ।
 शङ्खपुष्पी वचा शोभा शोभा शङ्खपुष्पी वा ॥

रोगह

अभया गुडूची चैव अष्टकवर्षाङ्गुली ।
 एतेरचसमेभौगैर्वृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥
 कण्टकाया रसप्रस्यः शीरप्रस्यसमन्वितः ।
 एतद्वाञ्छीहृतं नाम श्रुतिमेधाकरं परम् ॥ ॥
 त्रिपलाचित्रकवलागिर्गुञ्जीनिम्बवासकाः ।
 पुनर्नवा गुडूची च वृहती च श्रतावरी ॥
 एतेर्वृतं यथाभावं सर्वरोगविमर्हनम् ॥ ॥
 वलांशुतकषाये तु तैलस्याहार्द्रकं पचेत् ॥
 कल्केमिधुकमस्रिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मैः ।
 स्रग्धोलापिप्लीकुष्ठलवणगुग्गुकेश्वरैः ॥
 गन्धान्जनीवनीयेश्च शीराद्रकसमाश्रितम् ॥
 एतन्महदग्निना पक्वं स्यापयेद्रजते मुभि ॥
 सर्ववातविकारास्तु सर्वधास्वन्तराशयान् ।
 तैलमेतत् प्रथमयेदुलास्यं राजवल्गुभम् ॥ ॥
 श्रतावरीरसप्रस्यं शीरप्रस्यं तथैव च ।
 श्रतपुष्पा देवदारु मांसो शैलेयकं वला ॥
 चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमती तथा ।
 एतैः कषेसमैः कल्केसौलप्रस्यं विपाचयेत् ॥
 कुलवामनपद्मूनां विधिरथङ्गुलिनाम् ।
 वायुना भयगात्राणां ये च सीदन्ति मैथुने ॥
 जराजर्जरगात्राणां चाभानसुखश्रीविद्याम् ।
 त्वगगताश्चापि ये वाताः शिराश्चायुगताश्च ये ॥
 स वक्षिर्नाशयत्यायु तेष्वेव न्याहृष्टाङ्गकः ।
 नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं रघुहर्षनम् ॥ ॥
 पृथक् तैलं हृतं कुर्वातु समस्तैरौषधैः पृथक् ।
 श्रतावर्षा गुडूच्या वा चित्रके रोचनयुतः ॥
 निर्गन्ध्या वा प्रसारय्या कण्टकाया रसा-
 दिभिः ।
 वर्षावानलया वापि वासकेन फलक्षिकेः ॥
 ब्राह्मणा चैरुकेनापि भृङ्गराजेन सुक्किना ।
 मधवत्या दशमूलेन खर्कुरेख वटादिभिः ॥
 वटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् सर्वमोग-
 हतु ।
 हृतेन मधुना वापि युक्तं खड्गुङ्गादिभिः ।
 लवणैः कटुकैर्षुक्तं यथाभागश्च रोगशुत ॥
 चित्रककारिचित्रतामलप्रह्वयमारकम् ।
 खधा च वाला गन्धिका सप्तपर्णसुवर्षिकाम् ॥
 ज्योतिष्मतीश्च संभ्रव्य तैले शीरो विपाचयेत् ॥
 एतन्निष्यन्दनं तैलं भृशं दद्यात् भगन्दरे ॥
 शोधनं रोचनश्चैव सर्ववर्षकरं परम् ।
 चित्रकादं महातैलं सर्वरोगप्रभङ्गनम् ॥
 अजमोदः सतिन्द्रो हरिताकनिशाहयम् ।
 चारुद्वयं घनयुतमात्रकं सरलोद्भवम् ॥
 इन्द्रवाद्यस्यपामार्गकदलेः कन्दलैः सैमैः ॥
 कन्दलैः स्थाने स्थानैः इति च पाठः ।
 “इभिः सर्वपर्णं तैलमजान्त्रैश्च योजितम् ।
 महभिना पचेदेतत् अन्तेकीरेव संयुतम् ॥
 अजमोदादिकं तैलं गच्छमानां अमीहति ।
 विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वश्च विप्रशोधयेत् ॥
 रोपकं नृदुभावश्च तैलेनैनेन कारयेत् ॥
 अजमोदादिकं तैलं महावीर्यं च रोगहत् ॥”
 इति गारुडं १०० अध्यायः ॥

रोगी

रोगहारी, [५] पु, (रोगं हरति तच्छीलः ।
 हृ + शिबिः ।) वैद्यः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ।
 रोगनाशके, त्रि ।

रोगितः, पु, (रोगिणी शोकनाशकस्ततः ।)
 अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

रोगिवल्लभं, क्ली, (रोगिणीं वल्लभं प्रियम् ।)
 औषधम् । इति शब्दचन्द्रिका । रोगिप्रिये, त्रि ।

रोगी, [५] त्रि, (रोगोऽस्यास्तीति । रोग +
 इतिः ।) रोगयुक्तः । तत्पर्यायः । आधितः २
 विहतः ३ स्वानः ४ ज्ञानः ५ मन्दः ६ आतुरः ७
 अध्यान्तः ८ अभ्यमितः ९ रजः १० सामयः ११
 अपटुः १२ । इति राजनिर्घण्टः । आम-
 यायी १३ स्वासुः १४ । इत्यमरः ॥ * ॥ अथ
 चिकित्सार्थं रोगिण्यः परीक्षा । तत्र वाग्-
 भटः ।

“दर्शनस्यार्थं प्रथमैः परीक्षेद्य रोगिणम् ।
 आयुरादि दृष्ट्वा स्याच्छीतादेः प्रश्नोऽप-
 रम् ॥”

आयुरादि । आदिशब्दात् साध्यत्वासाध्य-
 त्वादि । दृष्ट्वा दर्शनेन । अत्र सम्यग्दर्शित-
 चेति भावे क्तिप् । स्यात् शीतान्तेः । शीतोष्ण-
 कृद्वृत्तित्वादिना परीक्षणञ्च । प्रश्नतः ।
 उदरलाघवगौरववृत्तवायुसुजावलाजलादिना ॥
 “मिथ्या दृष्टा विकारा हि दुराखातास्तथैव
 च ।
 तथा दुष्परिप्लवा मोहयेयुश्चिकित्सकान् ॥”
 तत्र दर्शनं नेत्रजिह्वाभ्रान्तादेः कर्तव्यम् ॥ * ॥
 तत्र नेत्रपरीक्षा यथा,—
 “नेत्रं स्यात् पवनाहृत् धूम्रवर्णं तथारण्यम् ।
 कोटरान्तःप्रविष्टञ्च तथास्तञ्च विलोकनम् ॥
 हरिद्राखण्डवर्णञ्च रक्तं वा हरितं तथा ।
 हीपद्वेषि सदाहञ्च नेत्रं स्यात् पित्तकोपतः ॥
 चक्षुर्वलाग्रवाहुल्यात् क्लिप्तं स्यात् सलिल-
 भ्रुतम् ।
 तथा धवजवर्णञ्च ज्योतिर्ह्रौं बलाश्रितम् ॥
 नेत्रं हिरोषवाहुल्यात् स्याद्दोषद्वयलक्षणम् ।
 त्रिदोषजिह्वं संवेत तन्मारयति रोगिणम् ॥
 त्रिदोषदूषितं नेत्रमन्तमेतन्नं भ्रष्टं भवेत् ।
 त्रिक्लिप्तं सलिलस्रावि प्रान्तेनोन्मीलयत्यपि ॥” *
 अथ जिह्वापरीक्षा ।
 “शाकपत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनाजिलात् ।
 रक्ता ग्लामा भवेत् पित्ताजिप्राप्ता धवला
 कफात् ।
 परिदग्धा करस्यर्शा लघ्वा दोषत्रयेऽधिके ।
 शैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा ॥”
 अथ मूत्रपरीक्षा ।
 “वातेन पाकुरं मूत्रं रक्तं नीलञ्च पित्ततः ।
 रक्तमेव भवेत्प्रकाशवर्णं पित्तं कफात् ॥”
 अथ शरीरस्य उच्छ्वासादिप्रानार्थं प्रश्नं
 कार्यम् । तत्र नाडीपरीक्षामाह ।
 “पुंसो दक्षिणहस्तां चित्रीं वामकरस्य तु ।
 प्रहृष्टप्रसन्ना नाडी परीक्षेत भिषग्वरेः ॥

रोगी

अङ्गुलीभिस्तु तिस्रिभिरङ्गुलीमवहितः सृष्टेत् ।
 तत्रेदया सुखं दुःखं जानीयात् कुशलीऽखि-
 लम् ॥

सद्यःकान्तस्य सुप्तस्य चतुष्कान्तपञ्चलीनः ।
 आयामभ्यान्तदेहस्य सम्यक् नाडी न बुध्यते ॥
 वातेऽधिके भवेन्नाडी प्रथक्ता तर्जनीतले ।
 पित्ते यक्ता मध्यमायां तृतीयाङ्गुलिगा कफे ॥
 तर्जनीमध्यमामध्ये वातपित्तेऽधिके स्फुटा ।
 अनामिकायां तर्जनीयां यक्ता वातकफे भवेत् ॥
 मध्यमानामिकांमध्ये स्फुटा पित्तकफेऽधिके ।
 अङ्गुलिनिनयेऽपि स्यात् प्रथक्ता सन्निपातितः ॥
 वाताङ्गुलतिर्जनीयां पित्ताङ्गुल्युत्त गामिनी ।
 कषाण्डस्यतिर्जनीया सन्निपातादतिहता ॥
 वक्रस्तुभ्रुत् चलति धमनी वातपित्ततः ।
 वहेदक्रञ्च मन्दञ्च वातस्यैऽधिके ततः ॥
 उत्तममन्दं चलति नाडी पित्तकफेऽधिके ।
 कामात् क्रोधात् वेगवहा चीवा चिन्ताभय-
 भ्रुता ॥

स्थित्वा स्थित्वा चलेदया सा हन्ति स्थानश्रुता
 तथा ।
 अतिचीणा च शीता च प्राणान् हन्ति न
 संशयः ॥

ज्वरकोपेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ।
 मन्दाम्बेः चीगधामोश्च शैव मन्दतरा मता ॥
 चपला क्षुधितस्य स्यात् तप्तस्य भवति स्थिरा ।
 सुखिनोऽपि स्थिरा क्षीया तथा बलवती मता ॥
 इति भावप्रकाशः ॥

(लक्षणाभ्रान्तादिकमाह ।)
 “रोगो यस्यास्ति रोगी स स चिकित्स्यस्तु
 यादृशः ।
 यादृशश्चाचिकित्स्योऽपि वक्ष्याम्यो निशान्य-
 ताम् ॥”

तत्र चिकित्स्यः ।
 “निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्त्वेन चक्षुषा ।
 चिकित्स्यो भिषगा रोगी वैद्यभक्तो जिते-
 क्रियः ॥”

सत्त्वं यस्यनाभ्युदयक्रियादिष्वविकलताकरं तेन
 युक्तः । चक्षुषा चक्षुष्यलक्षितेन । ततोऽन्ये-
 नापीन्द्रियेण चिकित्स्यः रोगान् मोचयितव्यः ।
 अन्यथा ।
 “आयुष्मान् सत्ववान् साधो ब्रह्मवान् मित्र-
 वानपि ।
 चिकित्स्यो भिषगा रोगी वैद्यवाक्यज्ञदा-
 स्त्रिकः ॥”

आयुर्जिदोऽस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकः ॥
 अथाचिकित्स्यः ।
 “चक्रः साहसिको भीरुः क्षतप्रो अग्र एव च ।
 प्रोकाङ्गुलो सुन्दरश्च विहीनः करशेष यः ॥
 बेरी वैद्यविदग्धश्च अह्वाहीनश्च शङ्कितः ।
 भिषजामविषयाः स्युर्नोपक्रन्त्या भिषग्विषयाः ॥
 यतानुपाचरन् वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात् ॥”
 चक्रोऽह्वाहीनश्चभीरुः । साहसिकः अविषया-
 कारी । भीरुर्भयशीलः । क्षतप्रो वैद्यक्षतोप-
 कारलोपकः । अग्रो आङ्गुलः । विहीनः कर-
 शेष यः निकेन्द्रियशक्तिरहितः । बेरी न
 चिकित्स्यः कदाचिदोमोदिके अपपादभयात् ।
 वैद्यविदग्धो वैद्यधर्मः । तथा च सुश्रुतः ।
 “स न सिद्धति वैद्यस्तु यद्ये मस्य न पूज्यते ॥”
 शङ्कितो वैद्यविषयावरहितः । भिषजामविषयाः ॥
 वैद्यवचनाविधायिनः । भिषग्विषया वैद्यतुल्याः ।
 यते भीपक्रन्त्याः न चिकित्स्याः । अप इतस्य
 लक्षणम् ।
 “यच्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते ।
 स च यादकं ससुचितस्ताडयन् निगद्यते ॥
 दूताः सुजातयोऽव्यङ्गाः पटवो भिम्बलाचरः ।
 सुखिनोऽचक्षुषाः सुभ्रुवुष्यफलेर्षुताः ॥
 सजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिशिचङ्गताः ।
 भिषकं समये प्राप्ता रोगिण्यः सुखदितवे ॥”
 सजातयः रोगिसमानजातयः ।
 “यस्यां प्राणमदृष्ट्वाति सा नाडी जीव-
 संज्ञिता ॥”
 अथ दूतस्य यात्रायां शङ्कनविचारः ।
 “वैद्याक्रानाय दूतस्य गच्छतो रोगिण्यः क्षति ।
 न शुभं सौम्यं शङ्कनं प्रदीप्तस्य सुजातवद् ॥”
 प्रीममिं दूतो रोगी रिक्तहस्तो वैद्यं न
 पश्येत् । तथा च ।
 “रिक्तहस्तो न पश्येत् राजानं भिषकं गुरुम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रोगी, त्रि, (रोगाय हितमिति । रोग + यत् ।)
 अप्ययम् । अहितम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 रोगसम्बन्धित च ।

रौचकः, पु, (रौचयतीति । रुच् + चिच् +
 ण्वल् ।) क्षुधा । तत्पर्यायः । वृषुक्षा २
 अश्रुता ३ अचक्षा ४ रुचिः ५ । इति शिम-
 चन्द्रः । १ । ५७ । कदली । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ राजपलाङ्गुः । अवदंशः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ ग्रन्थिपदोभिदः । भक्षिउर इति
 नेपालदेशे ख्यातः । तत्पर्यायः । निशाचरः २
 धनहरः ३ कितवः ४ गणहासकः ५ । अस्य
 गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् ।
 पाके कटुत्वम् । लघुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । हृद्य-
 त्वम् । हिमत्वम् । कुष्ठकककफानिहरश्चोऽनी
 खेदमेदोऽस्रज्वरगन्धविषत्रयनाशित्वञ्च । इति
 भावप्रकाशः ॥ (काचकूप्यादिकारकः । यथा,
 रामायणे । २ । ८२ । १३ ।
 “मायूरकाः काचचिका वेधका रौचका-
 क्षया ॥”
 “रौचकाः काचकूप्यादिकारकाः इति कतकः ॥”
 इति तट्टीका ॥) यचिकारकी, त्रि । (यक्षा,
 सुश्रुते । १ । ४६ । मांसवर्गे ।
 “संयाही रौचको बन्धुलोवामेखो ज्वरापचः ॥”
 रौचनः, पु, (रौचयतीति । रौचि + नञ्वादिवात्
 ण्युः ।) कूटशास्त्रिकः । इत्यमरः । (तस्य
 पर्यायो यथा,—

रोचनि

“इति: शाक्यनि: प्रोक्तो रोचनः ब्रूट-
शाक्यनिः ॥”
इति भावप्रकाशे । १ । १ ॥
काम्यिजः । तत्पयायो यथा,—
“काम्यिजः कर्कशश्चक्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि
च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अतश्चिद्युः । पलायुः । आरवधः । करजः ।
अङ्गोठः । दाङ्गिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(देवयोनिविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ७५ ।
“कुम्भाङ्कः कुम्भाङ्कं च रोचनो वैलतोयश्च ॥”
इतिष्वापुत्राणामन्यतमः । स च स्वायम्भुवमन्व-
न्तरे देवविशेषः । इति भागवतम् । ४ । १ । ७ ॥
खारोचिषमन्वन्तरे इन्द्रः । इति च तत्रैव । ८ । १ ।
२० ॥ भारतवर्षान्तर्गतपञ्चतविशेषः । यथा,
माकैकेये । ५७ । १३ ।
“तुङ्गप्रस्थो नागगिरी रोचनः पाण्डुराचलः ॥”
चि. रोचकः । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ । शाक्यवर्गं ।
“दृष्योऽयं रोचनं हृदयं सखिं लघु दीपनम् ॥”
हीनिशाली । यथा, हरिवंशे । १२६ । ३५ ।
“अन्तश्चरं रोचनं चारुशार्खं
महावर्णं धम्नेतारमीशम् ।
सहस्रनेत्रं श्रुतवर्माणसुर्यं
महादेवं विचखण्डं गमस्ये ॥”
श्रीभमानः । यथा, भद्रिः । ६ । ७३ ।
“अङ्गालिकोत्तलक्रुडभिर्वाशनेः पश्य लक्ष्मण ।
रोचनेर्भूषितां पम्यामस्माकं हृदयाविधम् ॥”
अमुरागकरः । यथा, भागवते । १ । १० । ११ ।
“सहस्रानुसक्तदुःसङ्गो हातुं मोक्षहते बुधः ।
कीर्णमानं यशो यस्य सलहाकर्यं रोचनम् ॥”
रोचनकः, पुं, (रोचयतीति । रोचि + क्तुः । ततः
कन्) जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणा-
दयोऽस्य जम्बीरशब्दे ज्ञातयाः ॥)
रोचनफलः, पुं, (रोचनं रचिकरं फलमस्य ।)
बीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रोचनफला, स्त्री, (रोचनं रोचकं फलमस्याः ।)
चिर्भिता । इति राजनिर्घण्टः ॥
रोचना, स्त्री, (रोचते या । रुच् + “बहुलमन्य-
चापि ॥” उणा० २ । ७८ । इति युच् । टाप् ।)
रक्तकङ्गारम् । गोपितम् । गोरोचना इति
ख्यातम् । (यथा, मनुः । ८ । २३४ ।
“कर्मो चर्म च बालाश्च वस्त्रिं ज्ञायुश्च रोच-
नाम् ।
पशुषु स्वामिनां दद्यात् ऋतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥”
वरयोषित् । इति मेदिनी । ने, ११८ ॥ (वसु-
देवपत्नी । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४५ ।
“गौरवो रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला ।
देवकी प्रसूखाश्वासन् पत्न्य आनकदुःखेः ॥”
रोचनिका, स्त्री, (रोचनेव । स्वार्थे कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) वंशरोचना । इति राज-
निर्घण्टः ॥ गुङ्गारोचनी । इति रत्नसाध्वा ॥

रोटिका

रोचनी, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + क्तञ्छुटो
बहुलमिति छुट् । ततो डीष् ।) आमलकी ।
गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ मगःश्रिणा ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अतश्चिद्वता । गुङ्गारोच-
नीतिख्यातवर्णिकद्रव्यम् । तत्पयायः । काम्यिजः २
कर्कशः ३ चक्रः ४ रक्ताङ्गः ५ । इत्यमरः ॥
काम्यिजः ६ कम्पीलः ७ कम्पिलः ८ काम्यिल्यः ९
रोचनी १० । इति भरतः ॥ पर्यायान्तरं गुणाश्च
काम्यिजकशब्दे ब्रह्म्याः ॥
रोचमानः, पुं, (रोचते इति । रुच् + प्रानच् ।)
अश्वयोवाख्यरोमावर्णः । यथा,—
“श्रीरुचो हृदयावर्णो रोचमानो गलोद्भवः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, माघे । ५ । ४ ।
“अश्वः प्यधुर्वसुमतीमतिरोचमाना-
स्तूर्णं पयोधय इवोन्मिभिरापतन्तः ॥”
शुपविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । १८ ।
“अश्वयोव इति ख्यातः सत्त्ववान् यो महा-
सुरः ।
रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवत्पृथः ॥”
दीप्यमाने, चि । यथा, कथासरित्सागरे ।
७४ । ७८ ।
“रोचमानैः समायुक्तचूडामण्यङ्गदादिभिः ।
गत्यन्वकुलसम्भितसिंहैरिव भूषितम् ॥”
रोचिः, [स्] स्त्री, (रोचतेनेनेति । रुच् +
वाङ्मुलकात् इतिन् । इत्यञ्ज्वलः । २ । १२२ ।)
प्रभा । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १ । २१ ।
“रथाङ्गपण्डिः पटलेन रोचिषा-
न्वितिविधः संवलिता विरेजिरे ॥”
रोचिष्णुः, चि, (रोचते तच्छीलः । रुच् + “अलं
क्षन् निराक्षजिति ॥” ३ । २ । १३६ । इति
इत्युच् ।) अलङ्कारादिना दीपिशीलः । तत्-
पयायः । विभाट् २ आनिष्णुः ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ६४ । ६ ।
“तत्र शूकरदृष्टानि भिन्दन् बाणैर्निरन्तरम् ।
श्यामलाम्बररोचिष्णुस्तमांसीव रविः करेः ॥”
रोचकः । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ । मद्यवर्गे ।
“सुगन्धि दीपनं हृदयं रोचिष्णु क्षमिनाशनम् ॥”
रोची, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + इन् । वा
डीष् ।) हिलमोचिका । इति शब्दरत्नावली ॥
रोची, [न्] चि, (रोचते इति । रुच् + णिनिः ।)
रोचिष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
रोच्यं, चि, (रुच् + ण्यः । “यजयाचरुचप्रवच-
र्षच्च ॥” ७ । ३ । ६६ । इति कवर्गादेशो न ।)
प्रकाशम् । प्रीतिविषयः । रुचधातोः कर्मणि
यप्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् ॥
रोट, [ष्] चि, (रुच् + “अश्विभ्योऽपि ङप्रत्यये ॥”
३ । २ । ७५ । इति षिच् ।) हिंस्रः । वधकः ।
रोचतीति चिचि गुणः । इति सुश्रुतोऽपि कथायां
दुर्गादासः ॥
रोटिका, स्त्री, पिष्टकविशेषः । रोटी इति बटी
इति च भाषा । तत्कारणप्रकारमाह ।

रोदनं

“मुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित् पुष्टां मीलित्वा ।
तत्रके खेदयेत् लावा भूयोऽङ्गारेऽपि वा पचैत् ॥
विह्वेषा रोटिका प्रोक्ता गुल्यानख्याः प्रचख्ये ॥
रोटिका बलहृदया हृदयौ घातुवर्हनी ॥
वान्प्रो कपहृदयौ दीप्यामीनां प्रपूजिता ॥”
अथ खेटी ।
“सुश्रुगोधूमचूर्णानु सामुगाढं विमर्शयेत् ।
विधाय वटकाकारं निर्धमेऽप्यौ शनेः पचैत् ॥
अङ्गारककंटी स्त्रिया हृदयौ मुक्ता लघुः ।
दोषनी कपहृदयौ पीनसन्धासकासजित् ॥”
अथ यवरोटिका ।
“यवना रोटिका रथा मधुरा विषदा लघुः ।
मलशुक्रानिलकरी बला हन्ति कफामयान् ।
पीनसन्धासकासांश्च मेदोभेदगलामयान् ॥”
अथ माषरोटिका ।
“पूर्वं यच्छुष्कमाषाणां चमसौ साभिधीयते ।
चमसौरचिता रोटी कथ्यते बलभद्रिका ॥
रुचोष्णा वातला बद्धा दीप्यामीनां प्रपूजिता ॥
माषाणां दालयस्तोये स्थापितास्यक्तकचुकाः ॥
आतपे शोषिता यन्त्रे पिष्टास्ता धूमसौ ख्यता ।
धूमसौरचिता सैव प्रोक्ता भर्भरिका बुधेः ॥”
भर्भरिकास्थाने सुभुरिका इति गुर्गुरिका
इति वा पाठः ।
“भर्भरी कफपित्तघ्नी किञ्चिदातकरी ख्यता ॥”
अथ चणकरोटिका ।
“चाणक्या रोटिका रूचा श्लेष्मिपित्तसुदुग्धः ।
विष्टम्भिनो न चक्षुष्या तद्गुण्या तिलशुष्कुनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
रोड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अररोडत् । इति
दुर्गादासः ॥
रोदः, [स्] स्त्री (रुद् + अस्तम् ।) खर्गः । भूमिः ।
इति मेदिनी । से, ३३ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ ।
२२ । ५ ।
“एते पृष्ठानि रोदवोर्विप्रयन्तो धानशुः ॥”
रोदनं, स्त्री, (रुद् + लुट् ।) क्रन्दनम् । (यथा,
चाणक्यश्रुतके । ६२ ।
“दुम्बलस्य बलं राजा बालानां रोदनं बलम् ।
बलं मूर्खस्य मौनित्वं चौराणामशुतं बलम् ॥”
असु । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥ तस्य शुभाशुभं
यथा,—
“अनशु किञ्चरदितमदीनं शुभं दृष्ट्वाम् ।
प्रपुराशु दीनं रूचश्च रुदितं न सुखावहम् ॥”
इति गार्ङ्गे ६६ अध्यायः ॥
कपिलाधिनूनां नेत्राभुना रत्नसम्बद्धो जातः ।
यथा,—
“युद्धे सुनिं ऋतं दृष्ट्वा वरोद कपिला सुहृः ॥”
इत्युपक्रम्य ।
“तद्भुविङ्गना मर्त्ये रत्नसंघो बभूव च ॥”
रोदनाश्रुपतनेन ऋतानां नरकं ख्यात् । यथा,—
“ज्ञानिनो मा रुदन्निव मा रोदीः पुत्र वाङ्म-
तम् ।

रोधव

रोधनाशुप्रथतनाम्कानां वरकं भुवम् ।
 इति ब्रह्मवैवर्ते मन्वन्तरिखण्डे २० अध्यायः ।
 अतस्तद्विषयं रोधनविषयो यथा,—
 “उद्देश्याशु वाग्वैर्मुक्तं प्रेतो सुदुक्ते वतोऽवशः ।
 अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्या विधानतः”
 इति शुद्धितत्त्वम् ।
 रोधनिका, स्त्री, (रोधनं अणु पाठ्यत्वेनाख्यस्येति ।
 रोधन + ठन् ।) यथाः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (विषयोऽस्य यदावशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 रोधनी, स्त्री, (रुधतेऽनयेति । रुध् + करणे ल्युट् ।
 ङीप् ।) दुरालभा । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ।
 रोधवी, स्त्री, (रोधस् + गौरादित्वात् ङीप् ।)
 स्वर्गः । भूमिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ।
 रोधवी, ख, स्वर्गः । भूमिः । यथा,—
 “बावाएथियौ रोधस्यौ रोधवी रोधवीति च ॥”
 इति भरतधृतकोषः ।
 रोधस्यौ, स्त्री, भूमिस्वर्गौ । यथा,—
 “प्रखरन्नापि भूदावौ रोधस्यौ रोधवी च ते ॥”
 इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ।
 “भूर्भूमिः द्यौराकाशं एते सृष्टे विद्युह्येते च
 रोधवीरोधः शब्दयोर्विच्येते इति भूदावौ परा-
 ण्येते एतेन ईवन्तस्मान्शब्दद्वयेन एकवच-
 नान्मेनापि भूदावौ ससृष्टे उच्येते ।
 ‘रोधश्च रोधवी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् ।
 सह प्रयोगेऽप्यनयो रोधः स्यादपि रोधवी ॥’
 इति विश्वः ।
 ‘रोधवी रोधसा सार्द्धं पृथ्वीस्वर्गौ दिवि चतौ ॥’
 इत्यजयः ।
 रोधवीत्ययमप्यस्ति । यथा । बावाएथियौ
 रोधस्यौ रोधवी रोधवीति चेति ॥ इति
 तट्टीकार्या भरतः ।
 रोधः, पुं, (रुधञि जलमिति । रुध् + पचाद्यच् ।)
 नदीतीरम् । इत्यमरटीकायां भरतः । १ । १० । ७॥
 (रुध् + चच् । रोधनम् । यथा, मार्कण्डेये ।
 १३ । १ ।
 “अहं वैश्वङ्कुले जातो जन्मन्वसानु सप्तमे ।
 समतीते गर्वा रोधं निपाने कृतवान् पुरा ॥”)
 रोधः, [सु] स्त्री, (रुधञि वाय्यादिकमिति । रुध् +
 “सर्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ । १ । ८८ । इति
 असुन् ।) नदीतीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ।
 (यथा, रघुः । ५ । ४२ ।
 “स नर्मदारोधवि सीकराद्रै-
 मं बहिरानर्षितनक्तमात्रे ।
 निवेशयामास विजङ्गिताम्ना
 ज्ञानं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥”)
 रोधनः, नि, (रुधञीति । रुध् + लुः ।) रोधकर्ता ।
 (रुध् + भावे ल्युट् ।) रोधे, स्त्री । इति आक-
 रणम् । (यथा, भागवते । ३ । ३० । २७ ।
 “पातनं निरिच्छन्नेभ्यो रोधनं चानुगर्भयोः ॥”)
 रोधवक्रा, स्त्री, (रोधेन वक्रा ।) नदी । यथा ।
 निचमगा रोधवक्राः च सवन्ती विन्धुरापगेति
 वशीपथ्याये भागुरिः । इति भरतः ।

रोपण

रोधोवक्रा, स्त्री, (रोधवा वक्रा ।) नदी । इति
 चिकित्सकशेषः ।
 रोधोवती, स्त्री, (रोधोऽख्यस्या इति । रोधस् +
 मतुप् । ङीप् ।) नदी । इति राजनिर्घण्टः ।
 रोधं, स्त्री, (रुधतेऽनेन । रुध् + बाहुलकात् रुन् ।)
 अपराधः । पापम् । इति मेदिनी । २, ८२ ।
 रोधः, पुं, जोषः । इति मेदिनी राजनिर्घण्टश्च ।
 (यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।
 “मधुच्छिद्यं समभुक्तं रोधं सर्व्वरक्षं तथा ।
 मञ्जिष्ठां चन्दनं मूत्रं पिष्ट्वा सर्पिंस्त्रिपाचयेत् ॥”)
 रोधपुण्यः, पुं, (रोधस्यैव पुण्यमस्य ।) मधुकरुचः ।
 इति राजनिर्घण्टः । (मञ्जलि सर्पलाति-
 विशेषः । तद्वयथा “आदर्शमञ्जलिः श्वेतमञ्जलो
 रक्तमञ्जलश्चमञ्जलः एवतो रोधपुण्यो भिजि-
 न्द्रको गोनसः इत्यादिषु ॥” इति सुश्रुते-कल्प-
 स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
 रोधपुण्यिणी, स्त्री, (रोध इव पुण्यतीति । पुण्य +
 णिनि । ङीप् ।) धातुकौटुचः । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 रोपः, पुं, (रुधतेऽनेनेति । रुध् विभोक्ते + चच् ।)
 बाणः । इत्यमरः । (रुध् + णिच् + चच् ।)
 रोपणम् । इति मेदिनी । पे, २२ । (यथा, महा-
 भारते । १३ । ५८ । २४ ।
 “एता जाल्यस्तु वृक्षाणां तथा रोपे गुणास्त्रिमे ॥”)
 द्विमे, स्त्री । इति हेमचन्द्रः ।
 रोपणं, स्त्री, विमोहनम् । रुपधातोर्भावेऽनट्प्रत्य-
 येन निष्पन्नम् । जननम् । प्रादुर्भावः । जगत्-
 रुधधातोः पडादेशे अणट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 इति आकरणम् । (यथा, सुश्रुते । १ । १५ ।
 “सन्धिसंज्ञेषुगन्धेनरोपणपूरणबलस्यैवैकतुष्टेया
 पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्मानुग्रहं करोति ॥”)
 अङ्गनविशेषः । यथा,—
 “रोपणं रसकं पिष्ट्वा सन्धकं सञ्जाय वारिणा ।
 गृहीयात्तज्जलं सर्व्वं यजेत्पूर्वमधोगतम् ॥
 शुष्कं च तज्जलं सर्व्वं पर्यटोसन्नभं भवेत् ।
 विचूर्य्य भावयेत् सन्धकं त्रिवेणं त्रिफलारसैः ॥
 कर्पूरस्य रसस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ।
 अङ्गयेन्नयने तेन नेत्राखिलगदच्छिदः ॥”
 इति भावप्रकाशः ।
 (नि, रोपकः । यथा, सुश्रुते । ६ । १८ ।
 “लेखनात् त्रिगुणो धार्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥”
 ब्रह्मरोगे मांसाङ्कुरजननाद्यप्रक्रियादिकम् । तद्-
 यथा,—
 “आदौ विन्नापनं कुर्याद्वितीयमवसेचनम् ।
 तृतीयसुपनाहश्च चतुर्थीं पटलक्रियाम् ॥
 पञ्चमं शोधनञ्चैव षष्ठं रोपणमिष्यते ।
 एते क्रमा ब्रह्मस्योक्ताः सप्तमो वै ज्ञानापहः ॥
 निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना क्षतशोधनः ।
 रोपणः सर्पिणा युक्तो यवकच्छिद्ययं विधिः ॥”
 इति वैद्यकचक्रपादिसंज्ञे ब्रह्मश्रीयाधिकांशे ॥)
 रोपणचूर्णं, स्त्री, (रोपणस्य चूर्णम् ।) नयनाङ्गन-
 विशेषः । यथा, भावप्रकाशः ।

रोमक

अथ रोपणचूर्णम् ।
 “शिलायां रसकं पिष्ट्वा सन्धगात्राय वारिणा ।
 गृहीयात्तज्जलं सर्व्वं यजेत्पूर्वमधोगतम् ॥
 शुष्कं तच्च जलं सर्व्वं पर्यटोसन्नभं भवेत् ।
 विचूर्य्य भावयेत् सन्धकं त्रिवेणं त्रिफलारसैः ॥
 कर्पूरस्य रसस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ।
 अङ्गयेन्नयने तेन सर्व्वदोषोपशान्तये ॥
 समस्तनेत्ररोगान् चूर्णमेतन्न संशयः ॥”
 रोपणीवर्षिः, स्त्री, नेत्राङ्गनमेदः । यथा । अथ
 रोपणीवर्षिः ।
 “अशीतिस्तिलपुण्याणि षष्टिः पिप्लित्तकुलाः ।
 जातीपुण्याणि पञ्चाशन्निर्वाणानि च योऽङ्ग ॥
 स्रष्ट्यां पिष्ट्वाङ्गना वर्षिः जता कुसुमिकाभिधा ।
 तिमिराङ्गुनशुक्राणां नाशिनौ मीसहृद्भिरुत् ।
 एतस्या अङ्गने प्रोक्ता माया सार्द्धहरयुका ॥”
 कुसुमिकावटी रोपणी । इति भावप्रकाशः ।
 रोप्यातिरोप्यः, पुं, धान्यविशेषः । अस्य गुणाः ।
 “रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ।
 अदाहिनो रोधहरा बन्धा मूत्रविवर्धनाः ॥”
 इति राजवल्लभः ।
 रोमं, स्त्री, जलम् । इति शब्दचन्द्रिका । (लोम ।
 यथा, महाभारते । ३ । १२ । ३ ।
 “हौ चास्य पिच्छावधरेण कच्छा-
 दजातरोमौ समनोहरौ च ॥”
 जनपदविशेषः । इति केचित् ।)
 रोम, [न्] स्त्री, (रौतीति । रु + “नामन्-
 चीमन्” चोमन् रोमिति ।” उणा० ४ । १५० ।
 इति मनिप्रत्ययेन साधुः ।) शरीरजाताङ्कुरः ।
 रोया इति भाषा । तत्पण्यायः । लोम ए
 अङ्गणम् ३ त्वगणम् ४ चर्मणम् ५ तनूरुहम्
 ६ । इति राजनिर्घण्टः । स्थानविशेषे तस्य
 शुभाशुभसूचकत्वं यथा,—
 “अल्परोमयुता श्रेष्ठा जङ्गा हृत्तिकरोपमा ।
 रोमेकेकं कूपके स्यान्नुपपाणान्तु महात्मनाम् ॥
 दे दे रोमे पिच्छतानां ओजियानागान्त्येव च ।
 रोमत्रयं दरिद्राणां रोगी निर्मांसजानुकः ॥”
 इति गाढक ६३ अध्यायः ।
 रुहस्यरोमोऽस्यप्रत्ययं यथा,—
 “न सर्पशस्त्रैः क्रीडेत स्वानि खानि न संसृषेत् ।
 रोमाणि च रुहस्यानि नाशितेन सदा जनेत् ॥”
 इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः ।
 (जनपदविशेषः । तद्देशवासिनि । पुं भूमि ।
 यथा, महाभारते । ६ । ६ । ५५ ।
 “वानायवो दशाः पार्था रोमाकः कुशविन्दवः ॥”)
 रोमकं, स्त्री, (रोमे कायतीति । कै + कः ।)
 पाशुलवणम् । (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
 “सेन्द्वसौवर्षेणविडपाक्यरोमकवासुद्रकपिप्लि-
 यवत्तारोपप्रस्तुतसुवर्षिकाप्रभृतीनि समासिन
 लवणो वर्गः ॥”) अयस्कान्तमेदः । इति राज-
 निर्घण्टः । (रोमेव । जनपदविशेषः । तद्देश-
 वासिनि, पुं भूमि । यथा, महाभारते । १५ । १५ ।
 “शौचोक्तानन्तवर्षाश्च रोमकाश्च पुबवादाकाण्ड ॥”)

रोमशः

रोमकन्दः, पुं, (रोमयुक्तः कन्दो मूलमस्य ।)
 पिच्छासुः । इति राजनिर्घण्टः ।
 रोमकपत्तनं, स्त्री, (रोमकं पत्तनमिति कर्म-
 धारयः ।) देशविशेषः । इति पारस्य-
 भाषा । यथा,—
 “लङ्काकुमध्ये यमकोटिरस्याः
 प्राक् पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।
 अथस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
 सौम्येभ्य यान्ये बहुवानलञ्च ।
 कुट्टपपादान्तरितानि तानि
 स्थानानि बहु गोलविदो वदन्ति ॥”
 इति सिद्धान्तशिरोमणौ गीलाध्यायः ॥
 रोमकूपः, पुं, (रोमकां रूपः ।) लोमविवरम् ।
 यथा,—
 “प्रजापतिश्चाक्षमालां हृष्टौ ब्रह्मा कमण्डलुम् ।
 समस्तरोमकूपेषु निररक्षतीन्दिवाकरः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
 (.तथा च ।
 “जङ्घासाक्षिकर्णास्त्रैर्मण्डयोनिगुरैरधः ।
 कुपितं रोमकूपेषु समस्तैस्तत्प्रवर्षते ॥”
 इति बाभटे निदानस्थाने ऋषीयेऽध्याये ॥)
 रोमकेशरं, स्त्री, (रोमकां केशरमिव ।) चामरम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 रोमगुच्छः, पुं, (रोमकां गुच्छस्तवकः ।) चामरम् ।
 इति हेमचन्द्रः । २। २७२ ॥ हारावली च । २७३ ॥
 रोमगुच्छकः, पुं, (रोमगुच्छ एव । स्वार्थं कन् ।)
 चामरम् । इति जटाधरः ।
 रोमन्यः, पुं, उद्गीर्णं चर्मणम् । इत्यमरः ॥
 जाञ्जोरकाटा इति भाषा ॥ (यथा, रघुः ।
 १ । ५२ ।
 “ज्जोर्वर्जितरोमन्यसुतजाङ्गनभूमिषु ॥”)
 रोमभूमिः, स्त्री, (रोमकां भूमिरिव ।) चर्म ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 रोमलता, स्त्री, (रोमकां लतेव ।) लोमावलिः ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । २७० ॥
 रोमवान्, [त्] त्रि, लोमविशिष्टः । रोमशब्दा-
 दस्त्वर्थं मत्तुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 रोमविकारः, पुं, (रोमकां विकारः ।) रोमाचः ।
 इति जलायुधः ॥
 रोमशः, पुं, (रोमाणि सन्त्यस्येति । रोमन् +
 “शोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः श्नेलचः ।” ५ ।
 २ । १०० । इति शः ।) शेषः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ पिच्छासुः । कुम्भी । मूकरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (अविशिष्टः । यथा, भागवते ।
 ६ । २५ । १४ ।
 “रोमशश्चावनी इत्त आसुरिः सपनञ्जलिः ॥”
 अस्य ऋषीरेकलोमपत्तने एकैकपातो भवेत् इवं
 सर्वलोमपत्तनकालस्तस्य परमायुः । एतादृशी-
 ०य्यसौ जीवामि वा क्षियन्ति दिनासौति चिन्त-
 यन् भिषसुं यच्च न निर्ममे केवलं वर्षासु चारा-
 पातनिवृत्तये मत्तकविश्वस्तकटस्तपश्चरति ।
 विश्वविषयस्य मत्तपैवर्ते श्रीकृष्णस्यस्य

रोमाञ्चि

इत्ययम् ॥ स्त्री, उपस्यम् । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
 ८६ । १६ ।
 “सिद्धीषि यस्य रोमशं निषेदुषी
 विजृम्भते विश्वमादिन् उत्तरः ॥”
 “निषेदुषः श्रयानस्य रोमशसुपस्यं विजृम्भते
 विवृतं भवति ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
 अतिश्रयलोमविशिष्टे, त्रि । (यथा, मनुः । ११ । ७ ।
 “हीनक्रियं निष्पुत्रं निम्बन्धो रोमशार्थसम् ॥”)
 रोमशफलः, पुं, (रोमशं फलमस्य । टिड्ढिप्र-
 ट्ठञः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रोमशा, स्त्री, (रोमाणि सन्त्यस्या इति । रोमन् +
 शः । टाप् ।) दम्भाट्टञः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोमशा च ॥ (ट्ट्ठञस्तिकन्या । यथा, ऋग्वेदे ।
 १ । १२७ । ७ ।
 “सर्वाहमस्मि रोमशा गन्धारीवामिवाधिका ॥”)
 रोमशूकं, स्त्री, (रोमयुक्तं शूकं यस्य ।) खौयि-
 यकम् । इति भावप्रकाशः ॥
 रोमशर्षः, पुं, (रोमकां शर्षः ।) रोमाचः । इति
 जलायुधः ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । २६ ।
 “शेषयुञ्ज शरीरे मे रोमशर्षञ्च जायते ॥”)
 रोमशर्षणं, स्त्री, (रोमकां शर्षणम् ।) रोमाचः ।
 इत्यमरः ॥ (रोमकां शर्षणं यस्मान् । रोमाच-
 करे, त्रि । यथा, गीतायाम् । १ । ७४ ।
 “संवादिमदिमश्रीषमद्भुतं लोमशर्षणम् ॥”)
 रोमशर्षणः, पुं, स्वनः । अस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
 “अस्य ते सर्वरोमाणि वचसा हृदितानि यन् ।
 शेषायनस्य भगवन्स्ततो वै रोमशर्षणः ।
 भवन्तमेव भगवान् यान्हार स्वयं प्रभुः ॥”
 इति कौर्मि १ अध्यायः ॥
 (स तु यासश्चिष्यः । यथा, भागवते । १० ।
 ७८ । २२ ।
 “सोऽर्चितः सपरीवारः कृतासनपरिषदः ।
 रोमशर्षणमासीनं महर्षेः शिष्यमेतत् ॥”
 अस्यान्यद्विवरणं लोमशर्षणशब्दे इत्ययम् ॥)
 विभीतकट्टञः ॥ इति मेदिनी । ने, ११६ ॥
 रोमाचः, पुं, (रोमकां अचः उद्गमः ।) रोम-
 शर्षणम् । इत्यमरः ॥ पुलककण्टकरोमविक्रिया
 रोमोद्गमरोमशर्षणात् । इति भरतः ॥ (स तु
 सात्त्विकभावानामन्यतमः । यथा, साहित्य-
 दर्पणे । ३ । १६६ ।
 “स्तम्भः खेदोऽथ रोमाचः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
 वैवर्ण्यमश्रुपलय इत्यदौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥”
 “हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाचो रोमविक्रिया ॥”)
 रोमाञ्चिका, स्त्री, (रोमाच उपाटल्लिनास्यस्या
 इति । रोमाच + ठञ् ।) इदानीदृचः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रोमाञ्चितः, त्रि, (रोमाचः सञ्जातोऽस्येति ।
 रोमाच + “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य
 इत्तच् ॥” ५ । २ । ३६ । इति इत्तच् ।) जात-
 पुलकः । रोमाचविशिष्टः । तत्पर्यायः । इत्त-
 रोमा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 मार्कण्डेये । १०० । २० ।

रोमन्तः

“स च श्रान्तिर्गते वदौ परिरुष्टेन वैतका ।
 हृष्टरोमाञ्चिततदुः प्रविशेद्भ्रातृमं सुरोः ॥”)
 रोमाञ्जी, स्त्री, (रोमकां आञ्जी अर्चिवन् ।)
 वयःसन्धिः । इति शब्दमाला ॥ (रोमकां
 आञ्जी ।) रोमावली । (यथा, आर्षासप्त-
 शब्दाम् । ३३८ ।
 “निधिनः शेषस्यानस्योपरि विद्वार्थमिव
 जता निहिता ।
 लोभयति तप तनूदरि जघनतटादुपरि
 रोमाञ्जी ॥”)
 रोमाञ्जुः, पुं, (रोमविशिष्ट आञ्जुः ।) पिच्छासुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रोमाञ्जुविटपीः, [त्] पुं, (रोमाञ्जुरिव विटपी
 ट्टञः ।) कुम्भीट्टञः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रोमावली, स्त्री, (रोमकांमावली ।) कामिस्त्रु-
 लोमञ्जी । तत्पर्यायः । रोमलता २ । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । २७० ॥ रोमाञ्जी ३ । इति
 शब्दमाला ॥ लोमराञ्जी ४ । यथा,—
 “तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरम्भं
 रराज तन्वी नवल्लोमराञ्जी ।
 गीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य
 तन्मेखलामधमणेरिवाक्षिः ॥”
 इति कुमारसम्भवम् ॥
 सा च यौवनारम्भे भवति । अज्ञातयौवना
 यथा,—
 “नीरात्तीरसुपागता भवन्त्योः सीगि स्फुर-
 म्नेत्रयोः
 श्रोत्रे लयमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं
 म्बस्यति ।
 सेवालाकुरशङ्कया शशिसुखी रोमावली
 प्रोम्बति
 आम्नास्तीति सुदुः सखीमविदितश्रीगीभरा
 ट्टञ्चति ॥”
 इति रचमञ्जरी ॥
 रोमाश्रयफला, स्त्री, (रोमाश्रयं फलमस्यः ।)
 भिच्छिरिटाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रोमोद्गमः, पुं, (रोमकांमुद्गमः ।) रोमाचः ।
 इति जलायुधः ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ७७ ।
 “रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः
 खिन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ।
 इतिस्तयोः पानिसमागमेन
 समं विभक्तं मनोभवस्य ॥”)
 रोमोद्गदः, पुं, (रोमकांमुद्गदः ।) रोमाचः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, प्रबोधचण्डीये ।
 १ अङ्के ।
 “स्मुरोमोद्गदस्तलतरताराकुलदृष्टौ
 भयोत्कम्पोत्पङ्कजयुगभरासङ्गसुभगः ॥”)
 रोमः, पुं, पानीयामलकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (पात्रीयामलकशब्देऽस्य गुणादुपोऽभिहितः ।)
 रोमन्तः, पुं, (रौतीति । इ + णिच् । रौः कुञ्जम्
 सन् जन्वति स्थानात् स्थानान्तरं गच्छतीति ।
 जन् + ञच् ।) अमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रोहिणी

रोहिणी

(यथा, बभ्रुवर्षाशिकायाम् । ४० ।
“गच्छे दाववर्षाशिको मन्वपतेः कुर्वन्ति
कोष्ठाहलं
रोहिणी इन्द्रपुनाशनविधौ यक्षाः स्युरेते
कथम् ॥”)
रोहिः, पुं, (रङ् + षन् ।) क्रोधः । इत्यमरः ।
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४४६ ।
“सुवर्षि किं मानवतीं व्यवसायाद्द्विगुणमन्यु-
वेगेति ।
क्षेत्रभवः पयसाधिः सान्निह्य च रोष उच्चि-
धति ॥”)
रोहिणः, पुं, (रोषति तच्छीलः । रङ् + “क्रुध-
मन्वर्षेभ्यश्च ॥” ३ । २ । १५१ । इति युच् ।)
पारदः । हेमचन्द्रः । इति मेदिनी । ने,
७३ । जघरभूमिः । क्रोधने, त्रि । इति हेम-
चन्द्रः । (यथा, मार्कण्डेये । ११२ । १५ ।
“न धर्मः क्रोधशीलस्य नार्थश्चाप्नोति रोषणः ।
नार्त्तं सुखाय कामाग्निः कोपेनाविष्टमेत-
साम् ॥”)
रोहिः, पुं, (रोहतीति । रङ् + षन् ।) अक्षुरः ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते । १२ ।
१२० । ३८ ।
“अग्निः क्षोको वर्द्धतेऽप्याप्यसितो
बीजक्षेकं रोहसाहसमेति ।
आयययौ विपुलौ सन्निशान्य
तस्मादल्पं नावमन्येत वित्तम् ॥”)
रोहिणीये, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहिता-
याम् । १३ । ५१ ।
“तेन रोहमायन्तुप मेधासः ।”
“रोहं रोहिणीय स्वर्गम् ॥” इति तद्गाथ्ये मन्वी-
धरः ।)
रोहिणः, पुं, (रङ् + षन् ।) प्रेतभेदः । वोढुरि,
त्रि । इति मेदिनी । के, १४६ । (यथा, महा-
भारते । ८ । ३४ । ३२ ।
“सिनौवालीमनुमतिं कुर्वुं राकाच सुव्रताम् ।
योक्तास्त्रि चक्रुर्वाहानां रोहकांस्तत्र कण्ट-
कान् ॥”)
रोहिणं, स्त्री, (रोहिणनेनेति । रङ् + करणे
क्युट् ।) शूकम् । इति राजनिर्घण्टः । जन्म ।
प्रादुर्भावः । इति रङ्घतातोभाविऽनट्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ।
रोहिणः, सं, (रोहिणस्त्रिति । रङ् + अधि-
करणे क्युट् ।) पर्वतविशेषः । तत्पथ्यायः ।
विदूरान्तिः २ । इति जटाधरः । (यथा,
राजेश्वरकर्मपुरे । ५२ ।
“अपारपुलिनस्यसौभवि हिमालये मालये
निकामविकटोन्नते दुरधिरोहिणे रोहिणे ।
महत्तमरभूधरे गहनकन्दरे मन्धरे
धमनि न पतन्वहो परिभता भवत्कीर्णयः ॥”)
रोहिणः, पुं, (रङ्घादिति । रङ् + “रङ्घिण्डि-
वीषिप्राविभ्यः विशाघिषि ॥” उणा० ३ ।
१२७ । इति ऋच् ।) इक्ष्मिभेदः । इत्युच्चादि-

कोषः । इक्ष्मिभेदः । इति वंशिप्रसारोच्चादि-
इति ।
रोहिणी, पुं, (रङ् + षन् । विष्वात् ङीप् ।)
जताभेदः । इत्युच्चादिकोषः । जतामात्रम् ।
इति वंशिप्रसारोच्चादिइति ।
रोहिः, पुं, (रोहतीति । रङ् + “रुपिषि-
रहतीति ॥” उणा० ४ । ११८ । इति इन् ।)
वीजम् । इक्ष्मिभेदः । इत्युच्चादिकोषः । धार्मिकः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुच्चादिइति ।
रोहिण्यं, स्त्री, (रङ् + “रङ्घेच् ॥” उणा० २ ।
५५ । इति इन् ।) कालभेदः । इत्युच्चादि-
कोषः । स तु दिवसीयनवमसुहूर्णः । पूर्वाह्न-
आह्नस्य गौणकालखेनोत्तरावधिः । अपराह्न-
आह्नस्य पूर्वावधिः । एकोद्दिह्नआह्नस्य समा-
पनकालः । रोहिण्यस्य नामान्तरम् । यथा ।
अत्र पूर्वाह्नि आह्नमभिधाय रोहिण्यन्तु न
लङ्घयेदित्यभिधानेन पूर्वाह्नआह्नस्य सङ्घात-
परो रोहिण्यपथ्यन्तगौणपूर्वाह्नकालः प्रतीयते
तेन रोहिण्यं पूर्वाह्नआह्नस्य गौणकालखेनो-
त्तरावधिः अपराह्नआह्नस्य पूर्वावधिरित्यव-
गम्यते । रोहिण्यन्तु दिवसस्य नवमसुहूर्णः ।
तस्य ज्योतिषोक्तरोहिणीदेवतत्वात् रोहिण्यत्प-
मिति । यासः ।
“आरभ्य कुतपे आहं कुर्यादारौहिण्यं बुधः ।
विधिज्ञो विधिमास्थाय रोहिण्यन्तु न लङ्घयेत् ॥”
इति आह्नतन्त्रम् ।
रोहिणः, पुं, (रोहतीति । रङ् + “रङ्घेच् ॥” उणा०
२ । ५५ । इति इन् ।) भूतलः । वटवृक्षः ।
रोहितकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (शास्त्राल-
होपस्यपर्वतविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ६६ ।
“रोहितो यक्षुत्तीयस्तु रोहिणो नाम विश्रुतः ॥”)
रोहिण्यः, स्त्री, रोहिणीनक्षत्रम् । इति शब्द-
रत्नावली । (यथा, इक्ष्मिभेदः । १०७ । ४ ।
“धारणवर्षणरोहिण्य-
वायथावापुमन्प्रपद्योगाः ।
चण्डरुचिः कुसुमलताः
सन्ध्याचिह्नं दिश्यादाहः ॥”)
रोहिण्यिका, स्त्री, (रोहिण्येव स्त्री कन् । टाप्
इत्थश्च ।) कोपादिना रक्तवर्णा स्त्री । इति
जटाधरः ।
रोहिणी, स्त्री, (रङ् + इन् । गौरादित्वात्
ङीप् ।) स्त्रीगवो । इत्यमरः । (यथा, माघे ।
१२ । ४० ।
“प्रीत्या नियुक्ताक्षिहनीः सनन्वया-
न्निग्रह्य पारोसुभयेन जायुनोः ।
वर्द्धिष्युधाराध्वनि रोहिणीः पय-
श्चिरं निदध्मौ दुहनः स गोदुहः ॥”)
तद्विन् । कटुम्भरा । (यथास्याः पथ्यायः ।
“कटौ तु कटुका तित्ता लक्ष्मिभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मन्वश्रकला चक्राङ्गी शक्रुणादनी ॥”
इति भावप्रकाशेण पूर्वाह्नस्य प्रथमे भागे ।)
वीमवल्कः । (यथास्याः पथ्यायो रजमाकायाम् ।

“कटुफलः वीमवल्काख्यः वीमवल्क रोहिणी ॥”
महाभारते । तत्पथ्यायो यथा,—
“कटुभी किनिहो न्येता महाभारते च रोहिणी ॥”
इति वैद्यकरजमानायाम् ।)
लोहिता । इति मेदिनी । षे, १७ । विनानां
विद्यादेशीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । काश्मिरी ।
हरीतकी । मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ।
कपिलवर्णा वसुलाकारा विरेचने प्रख्याता हरी-
तकी । इति राजवल्लभः । ७ । वक्रदेवमाता ।
सा वसुदेवभाया कश्यपपत्नीसुरभ्यंजनाता ।
यथा,—
“देवकी रोहिणी येमे वसुदेवस्य धीमनः ।
रोहिणी सुरभिर्देवी अदितिर्देवकी ज्यभूत् ॥”
इति महाभारते हरिवंशः । ७ ।
सुरभिकन्या । यथा,—
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
“इक्ष्म्य तनया याभूत् सुरभिर्नाम नामनः ।
गवां माता महाभागगा सन्मलोकोपकारिणी ।
तस्यान्तु तनया जघ्ने कश्यपात्तु प्रजापतेः ।
नाम्ना सा रोहिणी मुधा सर्वकामदुषा
दृकाम् ॥
तस्यां यज्ञे शूरधेनाङ्गसोरिति तपोज्जनात् ।
कामधेनुरिति ख्याता सर्वलक्ष्मणसंयुता ॥”
इति कालिकापुराणे शिवाध्यायः । ७ ।
नववर्षीया कन्या । यथा,—
“अष्टवर्षा भवेत्पौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता अथ ऊर्ध्वं रजस्रजा ॥”
इत्युच्चादितन्त्रम् । ७ ।
(पञ्चवर्षा कुमारी । यथा, देवीभागवते । १ ।
२६ । ४२ ।
“रोहिणी पञ्चवर्षा च षड्वर्षा कालिका
ख्याता ॥”
रोगनाशयैवास्याः पूजा कर्तव्या । यथा, तन्त्रेव ।
३ । २६ । ४८ ।
“रोहिणी रोगनाशाय पूजयेद्द्विधिवत्तरः ॥”
अस्याः पूजामन्त्रो यथा, तन्त्रेव । ३ । २६ । ५६ ।
“रोहिण्यन्ती च बीजानि प्रागजन्मसंज्ञितानि
वे ।
या देवी सर्वभूतानां रोहिणी पूजयाम्यहम् ॥”
हिरण्यकशिपुकन्या । यथा, महाभारते ।
३ । २२० । १८ ।
“कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः
सुता ॥” ७ ।
रोहिण्यि + पत्ने ङीप् ।) अश्विन्यादिमन्-
विश्रुतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्थेनक्षत्रम् । तत्पथ्यायः ।
रोहिणः २ । इति शब्दरत्नावली । चाक्षी ३ ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते । ३ ।
१४६ । ३३ ।
“अष्टमेऽहनि रोहिण्यां प्रयाताः पालगुणस्य
ते ।
वारवावतमाघाय दृष्टशुर्नागरं जनम् ॥”)
यत्त शक्रुणादिति पञ्चताराक्षत्रम् । यथाधि-

हाभी देवतां प्रजा । गगनमध्ये उदिते वति
सिंहजयस्य अष्टविंशत्यब्धिप्रकटकथितयं गतं
भवति । यथा,—

“कम्पकच्छि । प्रकृतास्तौ नभो-
मध्यमागतवति प्रजापतौ ।
पञ्चमे गजकुपक्षलिप्रका
निःस्रताः सुसुखि । सिंहजयतः ॥”

इति कालिदासकतरात्रिकमनिरूपणम् ॥ * ॥
तत्र वातपक्षं यथा,—

“स्याद्भस्मकार्यं कुशलः कुलीनः
सुचारुदेहो विलसत्कलेवरः ।
अरादिनाकुलिताखलाशयो
यो रोहिणीजः स धनी स मानी ॥”

इति कौष्ठोपदीपः ॥ * ॥

गजरोगविशेषः । यथा । रोहिणीनामकगज-
रोगाणां नामानि संख्यायाः ।

“रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कच्छशालक एव च ।
अधिलिङ्गश्च वलयोऽलासनामैरुत्सुकः ॥
ततो रुम्हः शतघ्नी च गिलायुः कच्छविप्रधिः ।
गलीघः प्रखरघ्नश्च मांसतालस्तथैव च ।
विदाहो कच्छदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥”
तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्ति-
माह ।

“गणेशनिजः पित्तकफौ च नृच्छिंतौ
प्रदूष्य मांसश्च तथैव प्रोक्षितम् ।
गलीपसंरोधकरैस्तथाकुरै-
निहन्त्यस्युः आधिरियं हि रोहिणी ॥”

अनिजः नृच्छिंतः प्रदूषः कफपित्तौ च नृच्छिंतौ
पित्तं वा नृच्छिंतं कफो वा नृच्छिंतः । ननु
अयोऽपि नृच्छिंताः पृथग्दोषजाया अविवक्ष-
मायत्वात् ॥ तस्या वातजाया लक्षणमाह ।

“जिह्वासमन्तादृष्टवेदनास्तु
मांसाकुराः कच्छविरोधनाः स्युः ।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाढजुष्टा ॥”

जिह्वासमन्तात् जिह्वायाः सर्वतः । वातात्मको-
पद्रवगाढजुष्टा स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता ॥
पित्तजामाह ।

“जिप्रोक्षमा चिप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ॥”

सिद्धजामाह ।

“स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्णौ स्थिरा सा कफसम्भवा तु ॥”

स्रोतोऽत्र कच्छस्रोतः ॥ * ॥ सन्निपातजामाह ।

“गम्भीरपाकिम्यनिवार्यवीर्यर
विदोषलिङ्गा निभवा भवेत् सा ॥”

रक्तजामाह ।

“स्फोटिचिता पित्तसमावलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रधिरात्मिका तु ॥”

रक्तधैतरासंहारकत्वाविधमाह ।

“सद्यस्त्रिदोषजा हनि आहात् कफसमुद्भवा ।
पञ्चाहात् पित्तसम्भूता सप्ताहात् पंचमीत्यता ॥”

कच्छशालकमाह ।

“कीलास्थिमासः कफसम्भो यो
अश्विर्गणे कण्टकशूकभूतः ।
खरः स्थिरः शूकनिपातसाध्य-
स्तं कच्छशालकमिति ब्रुवन्ति ॥”

कण्टकशूकभूतः कण्टकवच्छूकवहेदनाजनकः ॥
अधिलिङ्गामाह ।

“जिह्वाप्ररूपः अययुः कफात्
जिह्वोपरिहादृष्टजेव मिश्रित् ।
अयोऽधिलिङ्गः खलु रोग एव
विवर्ण्येदागतपाकमेनम् ॥”

अखला मिश्रादेवेतन्नयः ॥ * ॥ वलयमाह ।

“वलाश एवायतसुप्तश्च
श्रीयं करोत्यन्नगतं निवार्यं ।
तं सर्वथैवाप्रतिवार्येवीर्यं
विवर्णनीयं वलयं वदन्ति ॥”

अलासमाह ।

“गले तु शोथं कुरतः प्रदृष्टौ
स्त्रिधागली आसखोपपन्नम् ।
मर्मैच्छिदं दस्तरमेगमाहु-
रलाससंज्ञं भिषजो विकारम् ॥”

मर्मैच्छिदं हृदयमर्मैष्यि छेदेनेव वेदनाजनकम् ॥
एकटुम्हाह ।

“टुतोऽतोऽन्तः अययुः सदाहः
सकच्छरोऽपाक्यन्वदुर्गुरुश्च ।
गान्धेकटुम्हः परिकीर्तितेश्वी
आधिर्भलाशः क्षतजप्रसृतः ॥”

अन्तः गलमध्ये । अपाको ईधत् पाको । अन्दुः
ईधत् नन्दुः ॥ * ॥ टुम्हाह ।

“ससुप्ततं वृत्तममन्दहाहं
तीव्रज्वरं रुम्हसुदाहरन्ति ।
तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपा-
द्विद्यात् सतोदं पवनात्मकम् ॥” * ॥

शतघ्नीमाह ।

“वर्षिर्धना कच्छविरोधिनी तु
चित्तातिमात्रं पिशितप्ररोहेः ।
अनेकवक् प्राणहरी त्रिदोषा
श्रेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी ॥”

घना कठिना । अनेकवक् वातपित्तकफज-
तोददाहकच्छादियुक्ता । शतघ्नीसदृशी लोह-
कण्टकसंज्ञमा शतघ्नी महती शिला । तत्तुल्या
यतः प्राणहरी ॥ * ॥ गिलायुमाह ।

“अश्विर्गणे त्वामलकास्थिमासः
स्थिरोऽप्यवक स्यात् कफरक्तनृत्तिः ।
संलक्ष्यते शूकमिवासितश्च
स शूकसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥”

गलविद्रधिमाह ।

“सर्वं गलं वाप्य ससुप्तितो यः
शोषो रजः सन्ति च यत्र सन्नाः ।
स सर्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु
तस्यैव तुल्याः खलु सर्वजस्य ॥” * ॥

गलीचमाह ।

“शोषो महान् यच्छु मर्जापरोधी
तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
कफेन चाती रधिरात्मितेन
गले गलीचः परिकीर्तितेश्वी ॥”
वायुगतेर्निहन्ता उदानवायुगतिरोधकः ॥ * ॥
खरघ्नमाह ।

“यस्ताम्यमानः अस्ति प्रसक्तं
भिन्नखरः शुष्कविमुक्तकच्छः ।
कफोपदुष्टेऽखिलायनेषु
श्रेयः स रोगः असनात् खरघ्नः ॥”

ताम्यमानः तमः पश्यन् । शुष्कविमुक्तकच्छः
शुष्को विमुक्तोऽखाधीनः कच्छो यस्य च ।
अखाधीनता मुक्तं गिलितुं अशक्यत्वात् ।
अनिलायनेषु वायुवर्णसु । असनादातात् ॥ * ॥
मांसतानमाह ।

“प्रतानवान् यः अययुः सुकटो
गलीपरोधं कुरते क्रमेण ।
स मांसतानः कथितोऽवलम्बी
प्राणपशुत् सर्वलतो विकारः ॥”

प्रतानवान् विस्तारवान् । सुकटः अतिश्रुतितं
कटं यत्र सः ॥ * ॥ विदारोमाह ।

“सदाहृतोदं अययुः सुतान्-
मन्तर्गणे पूतिविशोऽर्णमांसम् ।
पित्तं विद्याहृदने विदारो
पार्श्वे विशेषात् स तु येन श्रेते ॥”

पार्श्वे विशेषात् स तु येन श्रेते स पुरघो येन
पार्श्वेन विशेषाद्वाहृत्लेन श्रेते तस्मिन् पार्श्वे सा
विदारो भवति इत्यर्थः ॥ * ॥ अथ गजरोगाणां
चिकित्सा ।

“रोहिणीनास्तु साध्यानां हितं प्रोक्षितमोच-
कम् ।

वमनं घमपानश्च गच्छधो नस्यकर्म च ॥
वातजान् हृतं रक्ते जवणेः प्रतिसारयेत् ।
सुखोष्णान् क्लेशगच्छधान् धारयेच्चाप्यभोष्णशः ॥

विस्वाय पित्तसंभूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।
घर्षयेत् कवलो द्वाचापकृष्यैः कथितो हितः ॥
आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।
आगारधूमः भूल इति लोके । कटुकानि
शुष्कोपिप्यलीमरिचानि ।

“श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं सर्वैश्वर्यम् ।
नस्यकर्मैष्यि दातव्यं कवलश्च कफोच्छये ॥”
श्वेता अपराजिता ।

“पित्तवत् साधयेद्द्वयो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विस्वाय कच्छशालकं साधयेत्कृत्करिवत् ॥
एककालं यवापन्नं भुञ्जीत शङ्खममशयः ।
उपलिङ्गकवचापि साधयेदधिलिङ्गकम् ॥

एकटुम्हं विस्वाय विधिं शोधनमाचरेत् ।
एकटुम्हमिव प्रायो रुम्हश्च ससुपाचरेत् ॥
गिलायुचापि यो आधिलक्ष्य शूकैश्च साधयेत् ।
अमर्मैस्यं सुसंपन्नं छिद्येद्गलविद्रधिम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अथै, वि । यथा, महाभारते । २। ११। १३०)

रोहिण्य

“नेव कृत्वा न महती न कृत्वापि रोहिणी ।
 नीलवर्णितकेशी च तथा दीव्याम्बुज्या ॥”
 रोहिणीपतिः, पुं, (रोहिण्याः पतिः ।) चक्रः ।
 रात विसचक्रः । २ । १० ॥ (यथा, देवीभाग-
 वते । १ । ११ । १० ॥
 “इत्थं भावमात्रं तस्यैव रोहिणीपतिः ।
 गुहं क्रोधसमाकुलं कान्ताविरहदुःखितम् ॥”
 वसुदेवः । उवभञ्ज ॥)
 रोहिणीरमणः, पुं, (रोहिण्या रमणः ।) वृषभः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वसुदेवञ्च । (चक्रः ।
 यथा, गीतगोविन्दे । ३ । १० ।
 “वर्षितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवचन ।
 केन्दुविस्वसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणम् ॥”
 रोहिणीवज्रभः, पुं, (रोहिण्या वज्रभः ।) चक्रः ।
 इति हलायुधः ॥ वसुदेवञ्च ॥
 रोहिणीशः, पुं, (रोहिण्या ईशः ।) चक्रः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । ३ । ६० ।
 “यां देवतीजानिरियेन हातुं
 न रोहिण्यो न च रोहिणीशः ॥”
 वसुदेवञ्च ॥
 रोहिण्यष्टमी, स्त्री, (रोहिणीयुक्ता अष्टमी ।)
 रोहिणीनक्षत्रयुक्तभाद्रकृष्णाष्टमी । यथा,—
 “कृष्णाष्टम्याश्च रोहिण्यामहाराजैर्धनं हरेः ।
 कार्या विहापि सप्तम्या हन्ति पापं चिजन्म-
 जम् ॥
 उपोषितोऽर्षेयन्नेस्तिथिभान्ते च पारणम् ॥
 योगाय योगपतये योगेश्वराय योगसम्भवाय
 गोविन्दाय नमो नमः ॥ ज्ञानमन्त्रः । यज्ञाय
 यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय
 नमो नमः ॥ अर्चनस्य । विन्दाय विन्देश्वराय
 विन्धपतये विन्धसम्भवाय गोविन्दाय नमो
 नमः ॥ श्रयणस्य । सर्वाय सर्वेश्वराय सर्व-
 पतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
 पारणस्य ।
 अस्मिन्ने पूजयेद्देवं सचन्द्रां रोहिणीनया ।
 श्रेष्ठं तोयं समादाय सपुष्पफलचन्दनम् ।
 चानुभामवर्णीं गत्वा चन्द्रायार्थं निवेदयेत् ॥
 श्रीरोदाणवसम्भूतं अग्निनेत्रसमुद्रम् ।
 यथावार्थं प्रशाङ्कितं रोहिण्यां सहितो मम ॥
 अथै वसुदेवाय बलदेवाय नन्दाय यशोदायै ।
 अननं वामनं शौरिं वेङ्कटं पुरुषोत्तमम् ।
 वासुदेवं हृषीकेशं हृषिं च देवसूदनम् ॥
 वाराहं पुष्करीकाणं श्रीकान्तमजमथयम् ।
 दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडभञ्जम् ॥
 गोविन्दमक्षुतं देवमनन्तमपराजितम् ।
 अधोक्षकं जगद्बीजं सर्गस्थित्यन्तकारकम् ॥
 अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
 नारायणश्चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
 पीताम्बरधरं दिव्यं वनमाकाविभूषितम् ।
 श्रीवत्साङ्गं जगद्गाम श्रीपतिं श्रीधरं हरिम् ॥
 यं देवं देवकी देवै वसुदेवादधीजन्तु ।
 भौमस्य ब्रह्मणो गुप्तै तस्मै ब्रह्माग्ने नमः ॥

रोहितः

नामान्तेतावि संकीर्णं गन्धर्वं प्रार्थयेत् पुनः ॥
 चाहि मां धर्मपापत्र दुःखशोकार्थवात् प्रभो ।
 कुर्वकीनन्दन श्रीश हरे संवारसामरात् ॥
 दुर्वृत्तांश्चावसे विष्णो ये क्षरन्ति सक्तं सक्तम् ।
 योऽहं देवातिदुर्वृत्तश्चाहि मां शोकसाग-
 रात् ॥
 पुष्कराक्ष निमग्नोऽहं महत्प्रज्ञानसागरे ।
 चाहि मां देवदेवेश त्वान्तेऽन्यो न रक्षिता ॥
 खलन्म वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
 जगद्धिताय लक्ष्म्याय गोविन्दाय नमो नमः ॥
 शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु धनहस्तातिराज्य-
 भाक् ॥”
 इति गारुड १३२ अध्यायः ॥
 रोहितः, पुं, (रोहितोति । रुह + “रुहवद्विद्युविभ्य
 इतिः ।” उभा० १ । ६६ । इति इतिः ।)
 रुह्यः । इति मेदिनी । ३, १४० ॥ वरुभेदः ।
 मत्स्यभेदः । इति संचिन्तसारोद्यादितः ॥
 (ऋष्यन्तः । यथा, वालसनेयसंहितायाम् ।
 “२४ । ३० ॥ “मनुष्यराजाय मर्कटः शार्ङ्ग-
 लाय रोहितः ॥” “एको रोहितः ऋष्यः शार्ङ्ग-
 लाय ।” इति तद्गाथ्ये मन्वीधरः ॥ रोहितवर्ण-
 विप्रष्टे, वि । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १०० । १६ ।
 “रोहितुं श्यावा समदंशुर्जलामीः ॥
 “रोहितुं रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा ॥”
 इति तद्गाथ्ये सायणः ॥)
 रोहितः, स्त्री, (रुह + “रुहवद्विद्युविभ्य इतिः ।”
 उभा० १ । ६६ । इति इतिः ।) ऋगी ।
 (“ऋष्यस्य ऋगस्य ऋगी रोहितुच्यते । तथाच
 महिन्नः क्षवे । गतं रोहितुतां रिरमयिषु-
 ऋष्यस्य वपुषा ॥” इत्युज्ज्वलः । १ । ६६ ॥) जता-
 भेदः । इति मेदिनी । ३, १४० ॥ (वडुवा ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । १४ । १२ ।
 “युक्ताश्वरुषी रथे हरिनी देवा रोहितः ॥”
 “हे देवामि रोहितः रोहिष्ण्वाभिधेयास्वदीया
 वडुवाः रथे युजुं युज धो जय ॥” इति तद्गाथ्ये
 सायणः ॥ ॥ रोहिष्वाभिर्बीजानि तन्मलेन हि
 बीजानि प्ररोहन्तीति तर्थात्वम् । नदी । इति
 निघण्टुः । १ । १३ । १० ॥ निगमेषु बहुवच-
 नान्तत्वेन प्राथम्यः अव्यात् बहुवचनान्तत्वम् ॥)
 रोहितं, स्त्री, (रुह + “रुहे रञ्ज को वा ।”
 उभा० ३ । ६४ । इति इतन् ।) कुङ्कुमम् ।
 रक्तम् । ऋजुशक्रशरासनम् । इति मेदिनी ।
 ते, १४५ ॥ (यथा, मनुः । १ । ३८ ।
 “विद्युतोऽग्निमेवांश्च रोहितेन्द्रधनुं च ।
 उल्कानिघर्षतकेतून् च्योतींश्चुष्वावर्षानि च ॥”
 रोहितः, पुं, (रोहितोति । रुह + “रुहे रञ्ज को
 वा ।” उभा० ३ । ६४ । इति इतन् ।) मीन-
 विशेषः । (यथाह कश्चित् ।
 “ईलीयो जितपीयूषो वाचा वाचामगोचरः ।
 रोहितो नो हितः प्रोक्तो महुरो महुरोः
 प्रियः ॥”)
 रोहितमस्यस्य सचक्रं गुणाश्च यथा,—

रोहित

“लक्ष्मः शरणी चेतकृत्सु मत्स्यो
 यः कीदोऽसौ लोहितो रक्तपक्षः ।
 लोचं बखं रोहितस्यापि मांघं
 वातं हन्ति क्षिप्रमभाति वीर्यम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च ।
 “रुहोदरो रक्तसखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः ।
 लक्ष्मणो भवमेवो रोहितः कथितो बुधेः ॥
 रोहितः सर्वमस्यानां वरो हृष्योऽर्हितानिजित् ।
 कथाबाहुरसः स्यादुज्ज्वलितो नातिपित्तजत् ॥
 ऊर्ध्वजगुगतान् रोगान् ईश्यामोहितसुखकम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथाच ।
 “वातघ्नो नहि पित्तहृदजकरः स्यामोहितः
 सर्वथा ॥”
 इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशोऽध्याये ॥
 “शैवलाहारभोजित्वात् खल्लस्य च विवर्णनात् ।
 रोहितो दीपनीयश्च लज्जुपाको महाबलः ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥
 “कषायागुरसस्तीर्षां शय्यशैवालभोजनः ।
 रोहितो मादनहरो नात्यर्थं पित्तकोपकः ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
 स्वनामस्थानो हरिश्चक्रश्च वृषतेः पुनः । यथा
 देवीभागवते । ७ । १५ । १५ ॥
 “राजा पुत्रसखं दृष्ट्वा सुखमाप महत्तरम् ।
 नामास्य रोहितश्चेति चकार विधिपूर्वकम् ॥”
 अस्य विवरणम् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥) ऋगभेदः ।
 रोहितकवचः । इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
 (रोहीतोऽपि पाठः । रोहीतकवचदर्शनात् ॥
 यथा, सुश्रुते । ६ । १० ।
 “पलाशरोहीतमधुका रसाः
 चौद्रिय युक्ता मदिरायमिश्रिताः ॥”
 अमिघोटकः । इति निघण्टुः । १ । १५ ॥
 “रोहितं आरोहितं रथं बहुम्यादिवमिति
 रोहितः ॥” इति तत्र देवराजयजुषा ॥ यथा,
 ऋग्वेदे । १ । ६४ । १० ।
 “यद्युक्था अरुधा रोहिता रथे ॥”
 “रोहिता लोहितवर्णो रोहित इत्यमेरुस्थस्यास्या
 रोहितोऽग्नेरिति दर्शनात् रोहितेनत्वादिर्वसुतां
 गमयत्विति मन्त्रवर्णाच्च ॥” इति तद्गाथ्ये सायणः ॥
 रक्तवर्णः । रक्तवर्णविप्रष्टे, वि । इत्यमरः ॥
 (यथा, वालसनेयसंहितायाम् । १६ । १६ ।
 “नमो रोहिताय स्यपतये दृष्ट्वाणां पतये नमो
 नमः ॥”)
 रोहितकः, पुं, (रोहित एव । स्वार्थं कन् ।)
 वृक्षविशेषः । रोहडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 रोही २ क्रौडशतः ३ दाडिमपुष्पकः ४ ।
 इत्यमरः ॥ रोहीतकः ५ रोहितः ६ रोहिण्यः ७
 कुशास्त्रकः ८ दाडिमपुष्पः ९ सर्पाप्रहनः १०
 कुटशास्त्रकः ११ विरोचनः १२ शास्त्र-
 कः १३ अस्य गुणाः । ऋतुत्वम् । क्षिप्र-
 त्वम् । कषायत्वम् । सुशीतकत्वम् । क्षमिहीन-

रौच्यं

ब्रह्मप्रीहरत्तनेनामयापहलच । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“रौचितो लोहितो रौही लोही दाङ्गिम-
पुष्पकः ।
रौहीतकः प्रीहघाती रच्यो रक्तप्रसादनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यथा ।

“रौहीतको यज्ञतृणीहगुल्मीदरहरः स्तनः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(गणविशेषः । यथा, महाभारते । १।२५।३।१६।
“भद्रान् रौहितकान् चिन्वन्त्यान्नालवानपि ।
गयान् सन्धान् विनिर्जित्य नीतिलान् प्रहसन्निव ।
शशकान् ववनाञ्चैव विजित्ये स्तनमन्दनः ॥”)
रौहिता, स्त्री, (रौहित + टाप् । “वर्णादनु-
दात्तात्पीपधातो नः ।” ४।१।३६ । इति
पाणिनो ङीष् तकारस्य नकारादेशश्च न ।)
रागादिना रक्तवर्णा । यथा,—

“रौहिणी रौहिता रक्ता लोहिनी लोहिता
च सा ।”
इति जटाधरः ॥

रौहितान्, पुं, (रौहितः अन्यो यस्य ।) अपि ।
इत्यमरः ॥ हरिश्चन्द्रराजपुत्रः । इति मेदिनी ।
ते, ३९ ॥

रौहितिका, स्त्री, (रौहितो वर्णादस्यस्या इति ।
रौहित + टन् ।) रागादिना रक्तवर्णा । इति
जटाधरः ॥

रौहितेयः, पुं, (रौहित एव । सार्धे ङः ।)
रौहितवृक्षः । यथा,—

“प्रीहारी रौहितेयः स्यान् रक्तपुष्पश्च
रौहितः ॥”
इति भरतधृतरत्नकोषः ॥

(विवरणमस्य रौहितकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

रौही, [न्] पुं, (अवयवं रौहतीति । रच् +
आवय्वकं णिनिः ।) रौहितकवृक्षः । (अस्य
पर्यायो यथा,—

“रौही रौहितकः प्रीहाराचूर्णाङ्गिमपुष्पकः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“रौहीतको रौहितको रौही दाङ्गिमपुष्पकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अन्यत्रुचः । वटवृक्षः । इति मेदिनी । ने,
१२० ॥

रौहीतकः, पुं, (रौहीत एव । सार्धे कन् ।)
रौहितकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
हृदनुसंहितायाम् । ५४ । ६८ ।

“रौहितकस्य पञ्चादह्निवासश्चेत्प्रभिः करै-
यांश्च ॥”

तथास्य पर्यायः ।

“रौहीतको रौहितको रौही दाङ्गिमपुष्पकः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रौच्यं, स्त्री, (रूचस्य भावः । रूच + ञ् ।)
रूचता । रूचस्य भाव इत्यर्थे ञ्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् । तथा हि ।

रौर
रौद्रं

“तेलं यद्रौच्यदोषं तेलं यंचात्रकं स्तनम् ।
तेन त्वां आपयाम्यद्य जगन्नातरैर्मनिकाम् ॥”
इति दुर्गापूजायां महात्मीमहानवम्बोर्मुहा-
जानप्रकरणे देवीपुराणम् । (तथा च ।

“ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।
रौच्यलाघवशैत्यानि न ते ह्यस्युः समीरणम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अध्यायः ॥

रौच्यः, पुं, (रचैरपत्यमिति । रचि + ञ् ।)
मनुविशेषः । यथा,—

“रौच्यादयस्त्रयान्येऽपि मनवः संप्रकीर्णताः ।
रचिः प्रजापतेः पुत्रो रौच्यो नाम भवत्यति ॥”
इति मात्स्ये ६ अध्यायः ॥

तन्मन्तरं देवादयो यथा,—

“त्रयोदशस्य पर्याये धे रौच्यस्य मनोः सुराः ।
सप्तर्षींश्च वृषांश्चैव वदतो मे निशामय ॥
सुपञ्चाणः सुरासंज्ञ सुकर्मोऽप्यथापरे ।
सुशर्माप्यथा स्तौते समस्ता सुनिशाम ॥
महाबलो महावीर्योऽस्ति धामिन्द्रो दिवस्यति ।
भविष्यत्यय सप्तर्षीन् गदतो मे निशामय ॥
धृतिमानथयश्चैव तत्सदृशीं निवृत्सुकः ।
निर्मोहः सुतपाश्चाग्नौ निष्कल्पश्च सप्तमः ॥
चित्रसेनो विचित्रश्च नवज्ञानिभ्यो ङः ।
सुनेत्रः चक्षुर्द्विषश्च सुरतश्चैव तत्सुताः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

अन्यद्विवरणं रचिश्चब्दे ऋच्यम् ॥ * ॥ विस्व-
काष्ठदण्डः । तत्पर्यायः । वेणुः २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (स्त्री, रौच्यस्येदमिति । ञ् । मन्वन्तर-
विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३६ ।

“ज्ञातिश्रेष्ठो गुणैर्युक्तो दचसावर्णिके श्रुते ।
निश्रातयत्परिवर्तं रौच्यं श्रुत्वा नरोत्तमः ॥”
रौट, ऋ नादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशखरी । ऋ, अर-
रौटन् । नादरौटनादरः । रौटति खलं लोकः ।
इति दुर्गादासः ॥

रौड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अररौडन् । इति
दुर्गादासः ॥

रौद्रं, स्त्री, (रद्रस्येदम् । रद्र + ञ् ।) शृङ्गा-
राद्यहरणान्तर्गतशेषरसः । तत्पर्यायः । उग्रम् २ ।
इत्यमरः ॥ हे क्रोधस्याश्रये । रद्रो देवता यस्य
रौद्रम् । यदाह भरतः ।

“शृङ्गारो विष्णुदेवः स्याद्वासः प्रमथदेवतः ।
करव्यो यमदेवः स्याद्भौद्रो रुद्राधिदेवतः ॥” इति
हे क्रोधस्याश्रये । उच्यति क्रुधा समवेति उग्रः ।
उच्यर्थं समवायने नास्तीति रक्त्विपातनाच्चस्य
गः । सन्वाभिभावता रौद्रः । यथा, रावण-
चरितादि । एषु वीभत्सरौद्रं स्त्रीवै रूपमेहात्
अन्ये पुंसि वीभत्सरौद्रौ चेति पुंसिङ्गापाठ इह
युक्तः । इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।

अथ रौद्रः ।

“रौद्रः क्रोधस्याधिभावो रक्तो रुद्राधिदेवतः ।
आकम्बनं रिपुसञ्च तच्छेदोद्दीपनं मतम् ॥

रौद्रः

सुष्टिप्रहारैस्तिनविज्ञतच्छेदावहारैश्चैव ।
संग्रामसंभ्रमाद्यैरस्योद्दीपितैश्च प्रौढा ॥
ध्रुविभङ्गौष्ठदिग्दशाहुस्तोदगतत्वेनाः ।
आत्मावदानकथनमायुधोत्प्रेषणानि च ।
अनुभावास्तथा चेपक्रूरसम्भ्रानादयः ॥
उग्रतावेगरोमाश्चस्त्रेदेषपथयो मदः ।
मोहाहर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्भेभचारिणः ॥”
यथा,—

“स्तनमनुमतं इष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
मनुजपमुभिर्निर्मम्यादैर्भवद्भिरदायुधिः ।
नरकरिपुणा साह्रं तेषां सभौमकिरौटिना-
मयमहमहदुमेरोमांशैः करोमिदिशां वलिम् ॥”
अस्य युद्धवीराह्निदमाह ।

“रक्तास्यनेत्रता चात्र मेदिनी युद्धवीरतः ॥”
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

रौद्रः, पुं, (रद्रस्यायमिति । रद्र + ञ् ।) सुव्यं-
तेजः । तत्पर्यायः । शर्मः २ । इति मेदिनी ।
रे, ८० ॥ प्रकाशः ३ द्योतः ४ आतपः ५ ।
इत्यमरः ॥ तस्य गुणाः ।

“आतपः कटुको रूचः स्वेदन्स्पर्शाह्णवावहः ।
दाहवैवर्ण्यजननो नेत्ररोगप्रकोपकः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

सप्तरीद्रा यथा,—

“जठरः पिङ्गलो रौद्रो घोरारुखः कालसंज्ञितः ।
अग्निनामा हतो रौद्रः सप्त रौद्राः प्रकी-
र्णिताः ॥”

यस्यान्तरे सप्तमो रौद्रः प्राणदाहः ॥ तेषां
फलानि यथा,—

“पिङ्गलो रौद्रनामा च कालरूपः प्रजापत्यम् ।
सर्पने बहुरोगः स्यात् सञ्जोवसस्तुल्लवः ॥
जठरो रौद्रनामा च घोरघ्नश्च कारयेत् ।
त्रयादिपित्तरोगश्च नानाक्षेपकरो वृषाम् ॥
अग्निनामा यदा वर्षं रौद्रो भवति नाश्या ।
उत्तापेन क्षितिं सुख्यन् नराणां रोगदो भवेत् ॥
रौद्रनामा महारौद्रो यत्राह्ने च भवेद्दुधुवम् ।
चित्तोद्वेगं ब्रह्मं कुप्यान्नारोगसमन्वितम् ॥
घोरनामा महारौद्रो घोरघ्नश्च कारयेत् ।
उत्तापेन सदा दग्धं नानारोगसमन्वितम् ॥
कालनामा महारौद्र उत्तापे पीडनं सदा ।
नानारोगसमायुक्तं ब्रह्मादिकञ्चुक्तं भवेत् ॥”
इति ज्योतिषम् ॥

रचविशेषः । इति मेदिनी । रे, ८० ॥ तद्विवरणं
स्त्रीवलिङ्गरौद्रशब्दे ऋच्यम् । हेमन्त ऋतुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ यमः । इति धरणिः ॥ (कालि-
कीयः । यथा, महाभारते । १ । १२८ । १३ ।

“आग्नेयः क्षत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
श्रूयते भगवान् देवः सन्वेदेवमयो गुहः ॥”
रौद्रः, जि, (रद्र + ञ् ।) तीव्रः । (यथा, रत्नि-
निश्चयव्याख्याने विजयरक्षितेन हरिविंशोक्त-
स्वरवर्णनवचनसुक्तम् ।

“स्वरक्षिपादक्षिप्रराः बहुभुजो नवकोचनः ।
भद्रप्रहरणो रौद्रः कालान्तकसमीपमः ॥”)

रौरवः

भीषणः । इति मेदिनी । रे, ८० । (यथा, महा-
भारते । २ । ६४ । ५० ।

“तस्य ते तद्वचः श्रुत्वा रौरं क्षीमप्रवर्धकम् ।
प्रचक्रुर्वह्निं पूर्वां कृतवन्तो धृतराजुजम् ॥”
इति सन्धिनि च ।

रौरी, स्त्री, (रौर + डीप् ।) चण्डो । इति मेदिनी ।
रे, ८० । इति राजनिर्घण्टः ।
इति महाभारतमहारात्री माया महारौरीगान्धी
चासुखा च । यथा,—

“एक एव महादेवो वरुणस्यौ महान्धे ।
व च मायां महारौरीं रौरवीं विससर्ज ह ।
सा माया वरुणे भीमा सर्वदेवप्रमोहिनी ।
तथा तु मोहिता देवाः सद्यो निर्वा तु भेजिरे ।
देवो च विशिखेनास्ती तं देवं समताडयत् ।
तथा तु ताडितं तस्य देवस्य सुभलोचने ।
चर्मसुखे उभे सस्यक् पृथग्भूते बभूवतुः ।
इतोसु दानवेन्द्रस्य चर्मसुखे क्षणादयतः ।
अपहृत्य इरेदेवी चासुखा तेन साभवत् ।
सर्वभूतमहारौरी या देवी परमेष्ठरी ।
संहारिणी तु या चैव कालराशिः प्रकीर्तिता ॥”
इति वाराहे विश्वकामाख्याम् ॥

रौप्यं, स्त्री, (रूप्यमेव । अच् ।) रूप्यम् । इति
राजनिर्घण्टः । (यथा, माघे । ४ । ६७ ।

“दुर्पक्षनिर्म्मेकासु पतिते घनतिमिरसुषि
ज्योतिषि रौप्यभित्तु पुरः प्रतिप्रलति
सुहुः ॥”)

तत्करुणं यथा,—

“मध्याह्नं गुह्यताम्रं करुणा मासिकं रघुम् ।
घमनाच्च भवेन्नौप्यं सुवर्णकरुणं श्रेष्ठम् ॥”

इति गारुड १८८ अध्यायः ॥

(औषधादिषु अस्यानामि यद्वातं तद्दत्तया,—
“सुवर्णमथवा रौप्यं नृतं यच्च न लभ्यते ।
तत्र कान्तिन कर्माणि भिषक् कुर्याद्विचक्षणः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

तद्विघ्ने, त्रि । यथा, भागवते । १ । २ । १४ ।
“सर्वरौप्यायसेः श्रेष्ठैः सकृन्नां सर्वतो यष्टेः ॥”)

रौमं, स्त्री, (रमायां लवणाकारं भवम् । रमा +
अच् ।) शास्त्ररिजवचम् । इत्यमरटीकायां
रामायमः ।

रौमकं, स्त्री, शास्त्ररिजवचम् । तत्पर्यायः । वसु-
कम् २ । इत्यमरः । “रमा नाम नदी लवणा-
कारः तत्र भवं रौमकम् । ऽथे कादिति षः ।
रौमं ततः स्त्रीर्णः कः रौमकम् ॥” इति तट्टीकायां
भरतः । (पर्यायोऽस्य यथा,—

“शास्त्ररौमं कथितं गुह्यं रौमकमथवा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

रौमलवचं, स्त्री, (रौमं लवणमिति ।) शास्त्ररि-
जवचम् । इति रत्नमाला ।

रौरवः, पुं, (वरुणं विश्वेष्टस्यैवमिति । वरु +
अच् ।) नरकविशेषः । घोरः । इति मेदिनी ।
वे, ४६ । आलस्य विवरकं यथा,—

“रौरवे ब्रूतवाचो तु वाति यथावतो नरः ।

रौरवः

तस्य स्वरूपं वरुतो रौरवस्य निशामय ॥
योजनानां सङ्घे हे रौरवो हि प्रमादतः ।
जातुमात्रप्रमादस्तु तत्र चर्धं सुदुस्तरम् ॥
तत्राङ्गारचयो येन क्षतं तद्वरुणोसमम् ।
जाव्यज्यतातितीव्रैश्च तापिताम्बरभूमिना ॥
तन्मध्ये पापकर्माणं विसृजन्ति यमातुगाः ।
स इह्यमानस्तोत्रैश्च वदन्ना तेन भावति ॥
पदे पदे च पादोऽस्य शीर्यते जायते पुनः ।
अहोरात्रेयोद्धरणं पादस्यासं स गच्छति ।
एवं सङ्घं विलीयं योजनानां विसृज्यते ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादानामा-
ध्यायः । (तथाच देवीभागवते । ८ । २२ । ११ ।
“एतन्महाहमिति यो भूतप्रोक्षेव केवलम् ।
पुण्याति प्रवृत्तं स्त्रीयकुटुम्बं काव्येनम्यटः ।
एतद्विहाय चात्रैव खासुभेन पतेद्विह ।
रौरवं नाम नरके सर्वसत्त्वभयावहे ॥
इह लोकेऽस्तुना ये तु हिंसिता जन्तवः पुरा ।
त एव वरुवो भूत्वा परत्र पौड्यन्ति तम् ।
तस्मान्नौरवमित्याहुः पुराणज्ञा मनिषिणः ।
वरुः सर्पादिप क्रूरो जन्तुकुः पुरातनैः ॥”)

रौरवः, त्रि, चण्डलः । धर्मः । घोरः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (वरुमृगस्यैवमिति । अच् । नग-
सम्बन्धिनि च । यथा, मनुः । २ । ४१ ।

“कार्यरौरववास्तानि चर्माणि ज्ञानचारिणः ।
वसौरान्नातुपूर्वैश्च श्रावण्यौमाविकानि च ॥”)

रौरिट्, [ष्] पुं, रौरिनन्तः । यथा । “स
एव रौरिषां मध्ये चरतीति भवभूतिः ॥” इत्य
मरटीकायां भरतः ॥

रौरिणं, स्त्री, (रौरिणमेव । स्त्रीर्णं अच् ।)
दिनस्य नवमसुहूर्णः । यथा । अत्र पूर्वार्द्धे
आह्नमभिधाय रौरिणस्तु न लङ्घयेद्विद्यभि-
धानेन पूर्वार्द्धाह्नस्य सङ्गवात् परो रौरिण-
पर्यन्तगौणपूर्वार्द्धकालः प्रतीयते । तेन रौरिणं
पूर्वार्द्धाह्नस्य गौणकालत्वोत्तरावधिः अप-
राह्नस्य पूर्वार्धपरिच्छेदवगम्यते ततश्च
पूर्वदिने सङ्गवात् परं रौरिणपर्यन्तं तिथि-
कामि परदिने सुहूर्णस्यमात्रे तत्तिथिनामि
पूर्वदिने आह्नम् । रौरिणान्तरूपगौणपूर्वार्द्ध-
काभात् न परदिने तथात्वाभावात् । उभय-
दिने सङ्गवनामि परदिने मुक्तपक्षे तिथिप्राप्ता
इति वचनात् । रौरिणस्तु दिवसस्य नवम
सुहूर्णस्य ज्योतिषोक्तोरौरिणीदेवतत्वात्
रौरिणत्वमिति । इति आह्नतत्त्वम् ॥

रौरिणः, पुं, (वरु + इत् । स्त्रीर्णं अच् ।)
चन्दनद्रव्यः । इति विकाराशेषः ॥

रौरिण्यं, स्त्री, मरकतमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रौरिण्यः, पुं, (रौरिण्या अपत्यमिति । रौरिणी
+ “शुभादिभ्यश्च ॥” ४ । १ । २३ । इति ङ् ।)
वज्रदेवः । (यथा, महाभारते । १ । १६ । २ । १६ ।
“तपोपविष्टं पृथुदीर्घनाहुं
इदं वज्रः सहरौरिण्यः ॥”)

रौरिण्यः, पुं, (रौरिण्या अपत्यमिति । रौरिणी
+ “शुभादिभ्यश्च ॥” ४ । १ । २३ । इति ङ् ।)
वज्रदेवः । (यथा, महाभारते । १ । १६ । २ । १६ ।
“तपोपविष्टं पृथुदीर्घनाहुं
इदं वज्रः सहरौरिण्यः ॥”)

रौरिण्यः, पुं, (रौरिण्या अपत्यमिति । रौरिणी
+ “शुभादिभ्यश्च ॥” ४ । १ । २३ । इति ङ् ।)
वज्रदेवः । (यथा, महाभारते । १ । १६ । २ । १६ ।
“तपोपविष्टं पृथुदीर्घनाहुं
इदं वज्रः सहरौरिण्यः ॥”)

रौरिण्यः, पुं, (रौरिण्या अपत्यमिति । रौरिणी
+ “शुभादिभ्यश्च ॥” ४ । १ । २३ । इति ङ् ।)
वज्रदेवः । (यथा, महाभारते । १ । १६ । २ । १६ ।
“तपोपविष्टं पृथुदीर्घनाहुं
इदं वज्रः सहरौरिण्यः ॥”)

रौरिण्यः, पुं, (रौरिण्या अपत्यमिति । रौरिणी
+ “शुभादिभ्यश्च ॥” ४ । १ । २३ । इति ङ् ।)
वज्रदेवः । (यथा, महाभारते । १ । १६ । २ । १६ ।
“तपोपविष्टं पृथुदीर्घनाहुं
इदं वज्रः सहरौरिण्यः ॥”)

रौरिण्यः, पुं, (रौरिण्या अपत्यमिति । रौरिणी
+ “शुभादिभ्यश्च ॥” ४ । १ । २३ । इति ङ् ।)
वज्रदेवः । (यथा, महाभारते । १ । १६ । २ । १६ ।
“तपोपविष्टं पृथुदीर्घनाहुं
इदं वज्रः सहरौरिण्यः ॥”)

रौरिण्यः, पुं, (रौरिण्या अपत्यमिति । रौरिणी
+ “शुभादिभ्यश्च ॥” ४ । १ । २३ । इति ङ् ।)
वज्रदेवः । (यथा, महाभारते । १ । १६ । २ । १६ ।
“तपोपविष्टं पृथुदीर्घनाहुं
इदं वज्रः सहरौरिण्यः ॥”)

रौरवः

वृधयश्च । इत्यमरः । (पुत्रवोत्तमस्योत्तमप-
कायतमः । यथा; तीर्थतत्त्वे ।

“मार्कण्डेये वटे लक्ष्मि रौरिण्ये महोरधौ ।
इन्द्रतुल्यवरः आत्मा पुनर्जन्म न विद्यते ॥”)
रौरिण्यः, त्रि, (रौरिण्या अपत्यमिति । रौरिणी
+ ङ् ।) गोवत्सः । इति मेदिनी । वे, १२७ ॥

रौरिण्यं, स्त्री, (रौरिणीति । वच् + “रुहेर्ह्रिश्च ॥”
उक्ता ० १ । ४८ । इति टिप्पण्यः । इति धातोः ।)
कतृत्वम् । इत्यमरः । रौरिण्यत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः । तन्नामगुणाः ।

“कतृत्वं रौरिण्यं देवजगत्तं सौम्यिकं तथा ।
भूतीकं धाम पौरुषं क्षामकं भूपगन्धिकम् ॥
रौरिण्यं तुषरं तिस्रं कटुपाकं यपोद्धति ।
वृत्कस्यवाधिपितासमूलकासकपस्वरान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

अन्यत् कतृत्वशब्दे प्रत्ययम् ॥
रौरिण्यः, पुं, (वच् + टिप्पण्यः । इति धातोः ।)
नगविशेषः । इत्यमरः । रौरिण्यत्वम् । इत्य-
जयपालः ॥

रौरिणी, स्त्री, (रौरिण्य + डीप् ।) नगी ।
दूर्वा । इति संक्षिप्तसारोदादिहृतिः ॥

रौरवः

ल, लकारः । स तु यवर्गस्य हृतीयो वर्णो अङ्ग-
स्थादाभिप्रवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः ।
इति आकारत्वम् । (तथाच सिद्धान्तकौमुद्याम् ।
“ल्लुल्लुल्लानां दन्ताः ॥”) तस्य स्वरूपं यथा,—

“लकारं चक्षुषापाङ्गि । कुक्षुलीजयसंयुतम् ।
पीतविद्युल्लनाकारं सर्वैरुपद्रायकम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
त्रिशक्तिमहिनं वर्णं त्रिबन्धसहितं सदा ।
आत्मादितत्त्वसहितं हृदि भावय पार्थिवि ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ ३ ॥

(वज्जीयवर्णमात्रायाम् ।) अस्य लेखनप्रकारो
यथा,—
“कुक्षुलीजयसंयुक्ता वामाहचगता लघुः ।
पुनरुहगता रेखा नासु नारायणः शिवः ।
त्र्यक्षरशक्तिश्च सन्निहृष्टानमस्य प्रचक्षते ॥”
ध्यानं यथा,—

“चतुर्भुजा पीनवर्णा रक्तपङ्कजकोचनाम् ।
सर्वदा वरदा भीमा सर्वानलङ्कारभूतिनाम् ॥
योगीन्द्रसेविता तिळा योगिनी योगरूपिणीम् ।
चतुर्वर्गप्रदा देवी नागहारोपशोभिताम् ॥
एवं ध्यात्वा लकारं तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

तस्य नामानि यथा,—
“लक्ष्मणः पूतना एषी माधवः शङ्कराचकः ।
वज्राणुजः पिनाकीशो व्यापको भावसंश्रयः ॥

लक्षणः

खड्गी वारोऽन्तर् देवो जवन् वारखीपतिः ।
 शिखा वाखी क्रिया माता भामिनी कामिनी
 प्रिया ॥
 खालिनी वेगिनी नादः प्रद्युम्नः शोषको हरिः ।
 विशालमन्त्री बली चेतो मेरुगिरिः कला रसः ॥”
 इति नागतशशाङ्कम् ॥
 (अनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
 “दिवाद्यो यादादिकः ।” एतेन अद् कौ
 भक्ष्ये लुगद्वयोऽपः । अति इति । ह्रस्वः-
 प्रायोक्तो लघुसंज्ञको गणविशेषः । इति
 ह्रस्वोमञ्जरी ।)
 खं, खी, (लीयतेऽनेति । ली + अभिधानाप्रियप-
 परेऽपि खः ।) एखीबीचम् । इति तन्त्रम् ॥
 खः, यु, (जातीति । जा + अच् ।) इन्द्रः । इति
 मेदिनी । खे, १ ॥
 खक, क खाद आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) खादो रघो-
 यादानर् । क, जाकबति मोदकं वाजकः ।
 इति दुर्गादाचः ॥
 खकचः, यु, लज्जचदचः । इति शब्दरत्नावली ॥
 खकचः, यु, (लज्यते इति । लज्ज खादे + बाहु-
 लकाडुचः ।) दचविशेषः । खेजुया इति
 माहार इति च भाषा । तन्त्रार्थायः । लज्जचः २
 शालः ३ कषायी ४ इन्द्रवल्कलः ५ उहुः ६
 काश्र्यैः ७ मूरः ८ खूनखल्लः ९ । अस्य गुणाः ।
 तित्तरङ्गम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । लघु-
 त्वम् । कष्टरोगहरत्वम् । दाहिलत्वम् । मज्ज-
 संमहदायकत्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥ ३ ॥
 अपि च ।
 “लज्जचः सुदपनघो लज्जचो उहुरित्यपि ।
 आपं लज्जचसुख्यं गुड विरम्भकतथा ।
 मधुरश्च तथाञ्च दोषजितपरकृत्तम् ।
 शुक्राग्निनाशश्चापि नेत्रघोरहृत् स्तम्भम् ॥
 सुपकं तप्तु मधुरमन्नं चानिजपित्तकम् ।
 कफवहिकरं रघवं हृद्यं विरम्भकञ्च तत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥
 खन्धक ।
 “लज्जचं गुड विरम्भि खारन्नं रक्तपित्तकम् ।
 श्लेष्माकारि समीरघ्नसुखं शुक्राग्निनाशकम् ॥”
 इति वैद्यकम् ॥
 खक्तकः, यु, (रक्तेन रक्तवर्णेन कायतीति । के +
 कः । रस्य लक्ष्मम् ।) अजक्तकः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, गो० रामायणे । १२।६०।१६ ।)
 “प्रज्जया लक्तकरसप्रखी तद्रसवर्णितौ ।
 तथैव रंजुत्तस्याचरणी पद्मवर्णसौ ॥”)
 जीर्णवस्त्रखक्तम् । नेकडा इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । कर्पटः २ । इत्यमरः ॥ नक्तकः ३ ।
 इति भरतः ॥ इ मज्जनत्वादित्थुलजीवोवस्त्रखक्ते
 नेकडा इति ख्याते । लक्तकाद्यर्थं वस्त्रमात्रे
 इति केचित् । पटोऽखी कर्पटः प्राटः खिचय-
 प्रोतलक्तकाः । इति रभसः ॥ लक्तते हीने-
 राखाद्यर्थे अद्भूयते लक्तः रक्तं लक्तं क खाद

लक्षणं

आपने पुर्थे जिर्णैति विभावितत्वात् न जिः
 कर्मणि क्तः ततः खाद्ये कः लक्तकोऽन्तःखादिः ।
 अन्वये स अक्तं अक्तं अन्वोः क्तः न अक्तं कं
 सुखं यखादिति निपदवृद्धौ ही मनीषादित्वात्
 अक्तस्य पूर्वलोपे नक्तकक्षवर्गपञ्चमादिरपि ।
 इति तट्टीकायां भरतः ॥
 लक्तकर्म, [न] यु, (लक्तं रक्तवर्णं करोतीति ।
 ल + मनिन् ।) रक्तवर्णलोभः । इति शब्द-
 चक्रिका ॥
 लक्ष, क ज दर्शने । अद्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) क ज, लक्षयति
 लक्षयते घटं लोकः । पश्यति चिद्भुक्तं करोती-
 त्थयो वा । इति दुर्गादाचः ॥
 लक्षं, खी, (लक्षयतीति । लक्ष + अच् ।) व्याजः ।
 प्ररथम् । इति मेदिनी । खे, २३ ॥ (यथा,
 मधुः । ७ । ५४ ।)
 “मीकान् शाखविदः मूरान् लक्षलक्षान्
 कुजोद्गतान् ।
 सचिवान् सप्त चादौ वा प्रकुर्वीत परीचि-
 तान् ॥”)
 लक्षं, खी, खी, (लक्षयतीति । लक्ष + अच् ।)
 दशायुतसंख्या । इति मेदिनी । खे, २३ ॥ लक्ष
 इति भाषा । (यथा, कथासरित्सागरे । १३।१०८ ।)
 “तस्योकादशभिर्मन्त्रैः सहायातेऽतस्तस्य हि ।
 लक्षमन्त्राधिकं देव वर्णते वरवाजिनाम् ॥”)
 लक्षकं, खी, (लक्षयतीति । लक्ष + क्तल् ।)
 लक्षयति यत् । यथा । लक्षकं नाम लक्षयति ।
 “यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्त्यु यद्भवत् ।
 तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि ॥”
 यादृशार्थसम्बन्धवति यस्मान् सङ्कृतं तदेव
 तादृशार्थं लक्षकं यदि तादृशार्थं शक्तिमन्त्रं
 भवेत् । सैन्धवाद्यस्तु शब्दाः तुरगादिसम्-
 बन्धि जववादाविव तुरगाद्वापि शक्ता एव ।
 गङ्गाद्यस्तु तीरादावसङ्कृतिताः तल्लम्बि-
 नीरादिशक्त्येन यद्गीता एव तीराद्यन्वयं बोध-
 यन्ति तत्र लक्षका एव । अपि च । तदेवं
 विधिलक्षणावस्थाक्षकं नामापि जहन्-
 खाद्यादिभेदादनेकविधमित्यर्थः स्यादेतद्यदि
 तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीरा-
 दाशुभवे भवेत्तुत्तदोक्तक्रमेण लक्षकायां
 विभागो न खेतइति । तीराद्यन्वयबोधं प्रति
 तीरादिशक्त्येनैव पदज्ञानस्य जायवेन हेतु-
 तया लक्षकायामनुभावकत्वात् गुरुणास्यौ
 श्रेयं सुश्रेदित्यादौ शक्येन दृष्टनादिनेव गङ्गायां
 घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना साहच-
 यहीतासंसर्गकस्यैव सप्रत्यर्थाधियत्वात्त्वयबोध-
 प्रविष्टत्वादिति चेत् । प्रज्जयाधीयत्स्यैव प्रत्य-
 यार्थस्य धर्मोत्तरेऽन्वयबुद्धेर्न्युपगततया तीराद्य-
 विशेषितस्य सुवर्थाधियत्वादिर्घोषादावन्वयबोधा-
 योगात् । न च शक्त्येव पदस्य स्वसाकाङ्ग-
 पदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितत्वाद्यर्थधर्मिकान्वय-
 बोधं प्रति हेतुत्वादन्यबुद्धौ लक्षार्थस्य प्रवेशः ।

लक्षणा

कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ लक्षस्य कुन्ताधरादेर-
 न्वयविशेषत्वात्पुपपः । कुमतिः प्रयुरिज्जारी
 लक्षार्थोन्मिथोऽन्वयबोधस्याप्यनुभवकत्वात् ।
 तस्मात् शक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भव-
 त्येव कौन्त्यावच्छेदकस्य सङ्घोषाच्च न क्षि-
 चारः । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥
 लक्ष्यं, खी, (लक्ष्यतेऽनेनेति । लक्ष + क्खुट् ।
 यदा, “लक्षेरट् च ।” उभा० ३ । ७ । इति
 नप्रथयत्तस्याङ्गमञ्च ।) चिद्भुम् । (यथा,
 रघुः । १० । ६ ।)
 “अथाक्षिपो भविष्यन्त्याः कार्म्यसिद्धिर्हे लक्ष-
 कम् ॥”)
 नाम । इति मेदिनी । खे, ७५ ॥ लक्ष्यते ज्ञावते-
 ७नेनेति लक्ष्यम् । तद्विधम् । इतरमिहाङ्ग-
 मापकम् । अवहारप्रयोजकञ्च । इति न्याय-
 मतम् । आकरयन्मते तु ।
 “लक्षितसमासानामभिधानं नियामकम् ।
 लक्ष्यन्त्वन्भिधानां तदभिधानलक्षकम् ॥”
 इति वोपदेवः ॥
 (लक्ष्यलक्षकम् । “समानासमावजातीयो
 यवच्छेदो लक्ष्यार्थः ।” इति सांख्यतत्त्वकौतु-
 याम् । ५ । सुखदुःखलक्ष्यं यथा, ज्ञानौ । १०।१६० ।
 “सर्वं परवर्षं दुःखं सर्वमात्मवर्षं सुखम् ।
 एतद्विद्यात् समासेन लक्ष्यं सुखदुःखयोः ॥”)
 दर्शनम् । इति लक्ष्यलक्ष्यदर्शनम् ॥
 लक्ष्यः, यु, (लक्ष + “लक्षेरट् च ।” उभा० ३।७।
 इति नक्षस्याङ्गमञ्च । लक्ष्यमन्वयस्येति अच्
 वा ।) सौमित्रिः । यथा, हरिवंशे । ४१ । १२६ ।
 “लक्ष्याद्गुणतो यच्च सर्वभूतहिते रतः ।
 चतुर्दश वने तप्ता तपो वषांश्चि रोषवः ॥”)
 चारसपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
 लक्ष्या, खी, (लक्ष्य + टाप् ।) चारणी । इति
 मेदिनी । खे, ७५ ॥ खी । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यासुखादिइतिः । (अक्षरोविशेषः । यथा,
 महाभारते । १ । १२३ । ५६ ।)
 “अम्बिका लक्ष्या देवी रत्ना मनीरमा ॥”)
 शक्यसम्बन्धः । यथा,—
 “लक्ष्या शक्यसम्बन्धत्वात्पुपपत्तितः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थं
 प्रवाहरूपे घोषस्यान्वयात्पुपपत्तित्वात्पुपप-
 पत्तित्वा यच्च प्रतिसन्धीयते तत्र लक्ष्यत्वा
 तीरस्य बोधः । सा च शक्यसम्बन्धरूपा । तथा
 हि प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्य तीरे यही-
 तत्वात्तीरस्य स्मरणं ततः शाब्दबोधः । इति
 सिद्धान्तसुक्तावली ॥ ३ ॥ अपि च ।
 “जहन्खाद्यां जहन्खाद्यां निरुत्प्रापुनिका-
 दिक्ताः ।
 लक्ष्यां विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा ॥”
 काचित्लक्षणा शक्यादित्युक्तेषु बोधकतया
 जहन्खाद्यैरुच्यते । यथा तीरत्वादिना गङ्गादि-
 पदस्य । काचित्लक्षणासोभवतिना शक्य-

इति नैव वा स्यात्तदुपादानात्प्रकाशत्वात् ।
 यथा प्रकाशादिना श्रीचक्रादिना च घटादि-
 पदस्य । काचिन्नयथावच्छेदकीभूततत्तत्प्रयोग-
 पूर्वपूर्व प्रकाशकत्वान्निरूप्यते । यथा, आ-
 क्षारिप्रकारेण तदाभयप्रथायुभावकत्वाद्-
 खादिपदस्य । काचिन्न पूर्वपूर्व ताद्रूपेण-
 प्रकाशकत्वादाभुनिकी । यथा घटादिना
 घटादिपदस्य । आदिना प्रकाशकत्वप्रकारेण
 बोधकतया गौडीयुपपद्यते । यथा अ-
 मांसवक इत्यादीवमिसदृशादिना अमादि-
 पदस्य । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका । ● ।
 अन्वयः ।
 “सुखार्थं वाचि तद्गुणो यथाशुभः प्रतीयते ।
 रूपः प्रयोजनार्थात् लक्षणशक्तिरपि ता ॥” १ ।
 काचिन्नः साहचिक इत्यादी कलिङ्गादिशब्दो
 दिश्विशेषादिरूपे स्वार्थे असम्भवन् यथा शब्दस्य
 शब्दा असंयुक्तान् पुत्रवादीन् प्रकाशयति ।
 यथा च गङ्गायां घोष इत्यादी गङ्गादिशब्दो
 जलमयाद्यर्थवाचकत्वात् प्रकृतेश्च सम्भवन् स्वस्य
 सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति ।
 वा शब्दस्यार्थिता साभाविकतरा ईश्वराद्यु-
 ज्ञाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम । पूर्वेषु हेतु-
 रूपैः प्रसिद्धैरेव । उत्तरत्र गङ्गातटे घोष
 इति प्रतिपादनादलक्ष्यस्य शीतत्वपावगत्वाति-
 श्रयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुं विनापि
 यस्य कस्यचित् सम्बन्धिनो लक्षणेति प्रसङ्गः
 स्यादत्तं उक्तं रूपैः प्रयोजनार्थेति । ● ।
 तद्वैदानाह ।
 “सुखार्थं स्मितराशिपो वाक्कार्थेऽन्वयसिद्धये ।
 स्यादन्वयोऽप्युपादानादेवोपादानलक्षणा ॥” २ ।
 रूपानुपादानलक्षणा यथा । अतो धावति ।
 प्रयोजने यथा । कुन्ताः प्रविशन्ति । अन-
 योर्विज्ञेतादिभिः कुन्तादिभिश्च अचेतन-
 तथा केषुलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः कर्तृतया-
 न्धमज्जमभानेरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनो
 उपादानः पुत्रवादयश्च आक्षिप्यन्ते । पूर्वेषु
 प्रयोजनाभावाद्दिः । उत्तरत्र कुन्तादीना-
 मतिगहनत्वं प्रयोजनम् । अथ च सुखार्थ-
 स्यान्नोऽप्युपादानम् । लक्षणलक्षणायास्तु
 परस्वैवोपलक्षणमित्यनयोर्भेदः । इयमेवाजहन्-
 स्वार्थेयुच्यते । ● ।
 “अपेक्षं स्वस्य वाक्कार्थं परस्यान्वयसिद्धये ।
 उपलक्षणहेतुत्वादेना लक्षणलक्षणा ॥” ३ ।
 रूपप्रयोजनयोर्लक्षणलक्षणा यथा । कलिङ्गः
 साहचिकः गङ्गायां घोष इति च । अनयोर्वि-
 पुत्रवतटयोर्वाक्कार्थेऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गा-
 शब्दावात्प्रानमर्पयतः । यथा वा ।
 “उपलक्षतं बहु तत्र किमुच्यते
 सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
 विदधदीदृशमेव सदा सखे
 सुखितमाहूत ततः श्रद्धां श्रतम् ॥”
 अत्रानुपकारादीनां वाक्कार्थेऽन्वयसिद्धये उप-

लतादयः शब्दाः आत्मनमर्पयन्ति । अत्राप-
 कारिणं प्रति उपकारादिप्रतिपादनात्तद्व्याख्य-
 वाधः वैपरीत्यलक्षकः सम्बन्धः प्रथमप्रकारा-
 द्यतिशयः । इयमेव अहत्स्वार्थेयुच्यते । ● ।
 “आरोपाध्यवसानार्थां प्रत्येकं ता अपि दिधा ।”
 ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदा लक्षणाः ।
 “विषयस्थानिगोर्भस्यान्वयादात्मप्रतीतिज्ञत् ।
 सारोपा स्थानिगोर्भस्य मता साध्यवसा-
 निका ॥ ४ ॥
 रूपानुपादानलक्षणा सारोपा यथा । अथः
 अतो धावति अथ हि अतगुणवान् अतोऽनि-
 गीर्भस्यरूपः स्वसमवेतचित्तगुणतादात्म्येन प्रती-
 यते । प्रयोजने यथा एते कुन्ताः प्रविशन्ति
 अथ सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुत्रवनिर्देशात्
 सारोपालम् । रूपौ लक्षणलक्षणा यथा ।
 कलिङ्गः पुत्रवो युध्यति । अथ पुत्रवकलिङ्गयो-
 राधार्थाधारतासम्बन्धः । प्रयोजने यथा आयु-
 र्वृतम् । अत्रायुष्कारकमपि हतं कार्यकारण-
 भावसम्बन्धसम्बन्धायुष्कादात्म्येन प्रतीयते अन्व-
 येन च यथावाच्यमित्येवोपायुष्करकं प्रयोजनम् ।
 यथा च राजकीये पुत्रवै गच्छति राजासौ
 गच्छति इत्यत्र स्वस्वामिभावलक्षकः सम्बन्धः ।
 यथा वा अथमांसवैयवे हस्तोऽयम् । अत्राय-
 यवाच्यविभावलक्षणाः सम्बन्धः । त्राक्ष्ण्येऽपि
 तत्रासौ अथ तात्कर्मोऽलक्षणः सम्बन्धः । इत्था-
 र्थासु खूणासु अयो इत्याः अथ तादर्थ्यरूपः ।
 एवमन्वयापि । निगोर्भस्य पुनर्विषयस्थान्यता-
 दात्मप्रतीतिज्ञत् साध्यवसाना । अस्याश्चतुर्भु-
 भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव । ● ।
 “साहच्येतरसम्बन्धाः शुद्धाक्षाः सकला अपि ।
 साहच्यानु मता गौण्येनैव शोचन्
 भेदिताः ॥” ५ ॥
 ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः साहच्येतर-
 सम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अथ शुद्धाणां
 पूर्वोदाहरणान्येव । रूपानुपादानलक्षणा
 सारोपा गौणी यथा । एतानि तैलानि हेमन्ते
 सुखानि अथ तैलशब्दस्त्वनभवेत्तद्वैरूपं
 सुखार्थमुपादायेव स्वार्थेऽन्वयसिद्धये वर्तते ।
 प्रयोजने यथा राजकुमारेषु तत्सदृशेषु च
 गच्छन्तु एते राजकुमारा गच्छन्ति । रूपानु-
 पादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा
 तैलानि हेमन्ते सुखानि । प्रयोजने यथा
 राजकुमारा गच्छन्ति । रूपौ लक्षणलक्षणा
 सारोपा गौणी यथा राजा गौणिकः कण्ठकं
 शोधयति । प्रयोजने गौणिकः । रूपौ
 लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा
 कण्ठकं शोधयति । प्रयोजने अथ गौर्भ-
 स्यति । ● ।
 “अक्षय गूढगूढत्वाद्विधा स्युः फल-
 लक्षणाः ॥” ६ ॥
 प्रयोजने वा अष्टभेदा लक्षणा इति तादाः
 प्रयोजनरूपप्रत्यक्ष गूढगूढत्वा प्रत्येकं दिधा

भूत्वा शोचन्मैराः । तत्र गूढः वाक्कार्थभावात्-
 परिपक्षवृद्धिभयमात्रवेद्यः । यथा उपलक्ष-
 तं बहु तत्त्वेऽदि । अगूढेति स्वरतया सर्वजन-
 वेद्यः । यथा उपदिशति कामिनीनां शौच-
 मद् एव जलितानि । अचोपदिशतीत्यनेन
 आविष्करोतीति जल्पते आविष्कारातिशय-
 चाभिधीयतु स्फुटं प्रतीयते । ● ।
 “धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्यैता अपि दिधा ॥” ७ ॥
 एता अनन्तरोक्ताः शोचन्मैरा लक्षणाः
 फलस्य धर्मगतत्वेन धर्मगतत्वेन च प्रत्येकं
 दिधा भूत्वा हाचिंशब्देराः । इमे चोदाहरति ।
 “अन्वयान्मकान्तिनिप्रविषतो वैकृताका-
 यनाः
 वाताः शीकरिणः पयोदधुदामानन्दकेकाः
 कणाः ।
 कामं वनु इदं कठोरदृश्यो रामोऽस्मि
 सर्वं सखे
 वैदेही तु कथं भविष्यति ह वा हा देवि !
 धीरा भव ॥”
 अत्रानन्ददुःखसहचररूपे रामे धर्मिणि जल्पे
 तस्येवातिशयः फलम् । गङ्गायां घोष इत्यत्र
 तटादिषु जल्पेषु शीतत्वपावगत्वादिरूपधर्म-
 स्यातिशयः फलम् । ● ।
 “तदेवं लक्षणाभिदाश्चत्वारिंशत्प्रकृता युधेः ।”
 रूपानुपादाने पक्षे हाचिंशब्दित चत्वारिंशत्प्रकृता-
 भेदाः । ● । किञ्च ।
 “पदवाच्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि दिधा ॥” ८ ।
 ता अनन्तरोक्ताः । अथ पदगतत्वेन यथा
 गङ्गायां घोषः । वाक्कार्थगतत्वेन यथा उपलक्ष-
 तं बहु तत्त्वेति । एवमशीतिप्रकारा लक्षणाः ।
 इति साहच्यदर्पणम् ॥
 लक्षा, स्त्री, (लक्षयतीति । लच् + लृच् । टाप् ।)
 लक्षम् । इत्यायुत्संख्या । इति भेदेः ।
 धि, २३ ।
 लक्षितः, कि, (लच् + क्तः ।) आलोचितः । इटः ।
 (यथा, रघुः । ७ । ४४ ।
 “येः सादिता लक्षितपूर्वकेतुन
 तानेव सामवतया निजसुः ॥”)
 अङ्कितः । इति लक्षणार्थः कर्मणि क्तप्रत्ययेन
 निव्यञ्जम् । लक्षणश्रयश्च ।
 लक्षितलक्षणा, स्त्री, लक्षिते लक्षणा । यथा
 द्विरेपपदेन बहुव्रीहिलक्षणयोपस्थापितादिप-
 हययुक्तभ्रमरपदादिभिद्येव भङ्गोपस्थातः । अथ
 रूपिरक्षितः । प्रकृते तु रूपप्रयोजनाभावा-
 न्नेयाद्यत्वं इयमेव लक्षितलक्षणयुच्यते । न च
 लक्षणलक्षणायात् कथमित्यं लक्षितलक्षणेति
 वाच्यम् । यत्र लक्षितात्कथादर्थाभिधानं
 तत्रैव लक्षितलक्षणायाः परिभाषितत्वात् ।
 इति साहच्यदर्पणटीकाङ्गु श्रीरामचरितक-
 वामीशः ।
 लक्षिता, स्त्री, (लच् + क्तः । स्थिर्वा टाप् ।)
 परकीयान्तगतनायिकाभिः । अस्या लक्षणम् ।

लक्षकः

खड्गो नादोऽन्तं देवो लक्ष्मं वादधीपतिः ।
 शिखा बाधो क्रिया माता भामिनी कामिनी
 प्रिया ॥
 ज्वालनी वेगिनी नादः प्रशुभः शीघ्रयो हरिः ।
 विश्वात्मन्नी बली चेतो मेरुर्गिरिः कला रसः ॥
 इति नागातन्त्रशास्त्रम् ॥
 (अशुभविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
 “दिवाद्यो यादादिकः ।” एतेन अद् लौ
 भक्ष्ये लुगद्भ्योऽपः । अति इति ॥ इत्यु-
 शास्त्रोक्तो लक्ष्मंशको गद्यविशेषः । इति
 इत्योमञ्जरी ॥)
 लं, ली, (लीयतेऽनेति । ली + अभिधानाभिरुप-
 पदेऽपि लः ।) एष्टीवीचम् । इति तन्त्रम् ॥
 लः, पुं, (जातीति । ला + ल्यच् ।) इत्यः । इति
 मेदिनी । ल, १ ॥
 लक, क खाद आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) खादो रघो-
 पादान् । क, लाकयति मोदकं वाजकः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लक्ष्मः, पुं, लक्ष्मणश्च । इति शब्दरत्नावली ॥
 लक्ष्मः, पुं, (लक्ष्यते इति । लक्ष् खादे + बाहु-
 लकादुचः ।) उच्यते । लक्ष्म्या इति
 मादर इति च भाषा । तन्त्र्यायः । लक्ष्मः २
 शालः ३ कषायी ४ इद्रवल्कलः ५ लघुः ६
 काष्ठीः ७ मूरः ८ खल्लस्यः ९ । अथ गुणाः ।
 तिक्तारक्ष्णम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । लघु-
 त्वम् । कष्टरोगहरत्वम् । दाहिलत्वम् । मज-
 संमहदायकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “लक्ष्मः लक्ष्मणो लक्ष्मणो लक्ष्मणश्च ।
 आमं लक्ष्मणश्च गुरु विरम्भलक्ष्मणम् ॥
 मधुरश्च तथा लक्ष्मणो दीपितपरलक्ष्मणम् ।
 शुक्रामिनाशश्चापि मेघयोरहितं स्तनम् ॥
 सुपकं तनु मधुरमन्मं चानिलपित्तलक्ष्मणम् ।
 कफनष्टकरं रथं हृद्यं विरम्भकश्च तन् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 लक्ष्मणः ।
 “लक्ष्मणं गुरु विरम्भ खादन् रक्षपित्तकम् ।
 श्लेष्कारि समीरलक्ष्मणं शुक्रामिनाशनम् ॥”
 इति वैद्यकम् ॥
 लक्ष्मकः, पुं, (रक्षेण रक्षयन्नेन कायतीति । कै +
 कः । रस्य लक्ष्मम् ।) अलक्ष्मकः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ । ६० । १२६ ।)
 “प्रज्ञया लक्ष्मकरसप्रस्थौ तत्रसवर्जितौ ।
 तथैव रेजुत्तस्याश्चरगौ पशुवर्षसौ ॥”)
 लीयतेऽनेत्यम् । नेकडा इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । कर्पटः २ । इत्यमरः ॥ नक्षकः ३ ।
 इति भरतः ॥ हे मज्जनत्वादिदुष्टलीयं वक्ष्यते
 नेकडा इति ख्याति । लक्ष्मणादयकं वक्ष्यमाने
 इति केचित् ॥ पटोऽस्त्री कर्पटः श्राटः सिन्धु-
 प्रोतलक्ष्मकाः । इति रभवः ॥ लक्ष्मते हीने-
 राखाद्यैः अशुभ्यते लक्ष्मः रक्ष लक्ष क खाद ॥

लक्षकं

आपने पुभ्यो जिर्वेति विभाषितत्वात् न जिः
 कर्मैक लक्षः ततः स्वार्थे कः लक्षकोऽन्तः स्यादिः ।
 अच्यते स च लक्षं यत्तं अन्तोः लक्षः न अक्षं कं
 सुखं यस्मादिति निपदवहुरीचौ मनीषादिस्वात्
 अक्षस्य पूर्वलोपे नक्षकस्तवर्गपञ्चमादिरपि ।
 इति तट्टीकायां भरतः ॥
 लक्षकम्, [न] पुं, (लक्षं रक्तवर्णं करोतीति ।
 ल + मनिच् ।) रक्तवर्णोपः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 लक्ष, क न दर्शने । अक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) क न, लक्षयति
 लक्षयते घटं लोकः । पश्यति चिह्नयुक्तं करोती-
 त्यर्थो वा । इति दुर्गादासः ॥
 लक्षं, ली, (लक्षयतीति । लक्ष + ल्यच् ।) व्याजः ।
 शरयम् । इति मेदिनी । ल, २३ ॥ (यथा,
 मनुः । ७ । ५४ ।
 “मौजान् शास्त्रविदः शूरान् लक्ष्मलक्षान्
 कुलोद्गतान् ।
 सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीच-
 तान् ॥”)
 लक्षं, ली, ली, (लक्षयतीति । लक्ष + ल्यच् ।)
 द्यायुतसंख्या । इति मेदिनी । ल, २३ ॥ लाक
 इति भाषा । (यथा, कथासरित्सागरे । ४३ । १०६ ।
 “तस्योकाद्ग्रभिमित्रैः सहायातेयैस्तस्य हि ।
 लक्षमभ्यधिकं देव वर्णते वरवाणिनाम् ॥”)
 लक्षकं, ली, (लक्षयतीति । लक्ष + ल्यच् ।)
 लक्षयति यत् । यथा । लक्षकं नाम लक्षयति ।
 “यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्त्यु यज्ञवत् ।
 तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविभुरं यदि ॥”
 यादृशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्गितं तदेव
 तादृशार्थं लक्षकं यदि तादृशार्थं शक्तिमूयं
 भवेत् । सेन्ववाद्यस्य शब्दाः तुरगादिसम्ब-
 न्धिन लवयादाविष तुरगाद्वापि शक्ता एव ।
 गङ्गादयस्य तीरादावसङ्गिताः तत्सम्बन्धि-
 नीरादिशक्त्येव गृहीता एव तीराद्यन्वयं बोध-
 यन्ति तत्र लक्षका एव । अपि च । तदेव
 विधिलक्ष्यावत्त्वाल्लक्षकं नामापि लक्ष्म-
 न्स्वार्थादिभेदादेकविधमित्यर्थः स्यादेतदयदि
 तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीरा-
 द्युभवे भवेत्तुत्तदोक्तक्रमेण लक्षकाणां
 विभागो न त्वेदस्ति । तीराद्यन्वयबोधं प्रति
 तीरादिशक्त्येव पदज्ञानस्य जावनेन हेतु-
 तया लक्षकाणामनुभावकत्वात् गुरुणामन्वी
 श्रेयं स्पृशेदित्यादौ शब्देन दृष्टनादिभेव गङ्गायां
 बोध इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना साहच-
 यहीतासंसर्गकस्यैव सप्रत्ययाधियत्वात्स्यबोध-
 प्रविष्टत्वादिति चेन्न । प्रत्ययार्थवच्छ्रमस्यैव प्रत्य-
 यार्थस्य धर्मज्ञानरेन्वयबुद्धेर्न्युत्पन्नतया तीराद्य-
 विशेषितस्य स्वार्थाधियत्वादेर्वाशावन्वयबोधा-
 योगात् । न च शक्त्यैव पदस्य स्वयाकाङ्क्ष-
 पदान्तरोपस्थाप्यार्थान्विनन्वाद्यर्थभक्त्यान्वय-
 बोधं प्रति हेतुत्वादेन्वयबुद्धौ लक्षार्थस्य प्रवेशः ।

लक्षणा

कुन्ताः प्रविशन्तीन्नादौ लक्ष्मणं कुन्तधरादेर-
 न्वयविशेषत्वाद्युपपत्तेः । कुन्तः पशुरित्वात्
 लक्षार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याप्यनुभावकत्वात् ।
 तस्मात् शक्तिरिव भक्तिरपि ज्ञानमनुभावकं भ-
 व्येव कौन्त्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न अभि-
 चारः । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥
 लक्ष्मं, ली, (लक्ष्यतेऽनेनेति । लक्ष + ल्यट् ।
 यदा, “लक्षेरट् च ।” उवाच० १ । ७ । इति
 नप्रत्ययस्तस्याङागमश्च ।) चिह्नम् । (यथा,
 रघुः । १० । ६ ।
 “अथाक्षिपो भविष्यन्त्याः कार्म्यसिद्धेर्हे लक्ष-
 म् ॥”)
 काम । इति मेदिनी । ल, ७५ ॥ लक्ष्यते ज्ञायते-
 ऽनेनेति लक्ष्यम् । तद्विधम् । इतरमेदाह-
 मापकम् । व्यवहारप्रयोजकम् । इति व्याव-
 मतम् । व्याकरणमते तु ।
 “लक्षितसमाधानामभिधानं नियामकम् ।
 लक्ष्यत्वमभिधानां तदभिधानस्यचकम् ॥”
 इति बोपदेवः ॥
 (लक्ष्यलक्ष्यम् । “समानासमानजातोयो
 यवच्छेदो लक्ष्यार्थः ॥” इति सांख्यतन्त्रकौमु-
 द्याम् । ५ । सुखदुःखलक्ष्यं यथा, मनी । १० । ६० ।
 “सर्वं परवर्षं दुःखं सर्वमात्मवर्षं सुखम् ।
 एतद्विद्यात् समासेन लक्ष्यं सुखदुःखयोः ॥”)
 दर्शनम् । इति लक्ष्मणलक्ष्यदर्शनम् ॥
 लक्ष्यः, पुं, (लक्ष + “लक्षेरट् च ।” उवाच० १ । ७ ।
 इति नस्तस्याङागमश्च । लक्ष्यमन्वयस्येति अच्
 वा ।) सौमित्रिः । यथा, हरिवंशः । ४१ । १२६ ।
 “लक्ष्याहुगतो यच्च सर्वभूतहिते रतः ।
 चतुर्दश वने तप्ता तपो वर्षाणि राचवः ॥”)
 चारसपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
 लक्षणा, स्त्री, (लक्ष्य + टाप् ।) चारणी । इति
 मेदिनी । ल, ७५ ॥ लक्ष्मी । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यासुखादितिः । (अक्षरोविशेषः । यथा,
 महाभारते । १ । १२३ । ५६ ।
 “अम्बिका लक्ष्म्या देवा देवी रत्नामनीरमा ॥”)
 शक्यसम्बन्धः । यथा,—
 “लक्षणा शक्यसम्बन्धत्वात्पर्यायुपपत्तितः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थं
 प्रवाहरूपे घोषस्यान्वयाद्युपपत्तित्वात्पर्यायुप-
 पत्तित्वा यत्र प्रतिबन्धीयते तत्र लक्ष्यत्वात्
 तीरस्य बोधः । सा च शक्यसम्बन्धत्वात् । तथा
 हि प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्य तीरे गृही-
 तत्वात्तीरस्य स्मरणं ततः शक्यबोधः । इति
 सिद्धान्तसुक्तावली ॥ * ॥ अपि च ।
 “लक्ष्मणार्थान् लक्ष्मणार्थान् लक्ष्मणार्थान् ।
 इति ॥
 लक्ष्मणं विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा ॥”
 काचिल्लक्षणा शक्यादिति लक्ष्येण बोधकतया
 लक्ष्मणार्थोत्पत्तेः । यथा तीरत्वादिना गङ्गादि-
 पदस्य । काचिल्लक्ष्यत्वात्तीरमवहतिना शक्य-

इतिवेव वा रूपेणाशुभाङ्गत्वात्तदुक्तार्था । यथा इत्यन्तादिना शीघ्रचटत्वादिना च घटादि- पदस्य । काचित्कचतावच्छेदकौभूततत्तत्पूर्व- पूर्वपूर्वं प्रत्याशक्तत्वात्किञ्चिद । यथा, आ- र्थादिप्रकारेण । तदाशयत्रयाशुभावकत्वात्त- चादिपदस्य । काचित् पूर्वपूर्वं ताम्रपेका- प्रत्याशक्तत्वादाभुनिकी । यथा घटत्वादिना घटादिपदस्य । आदिना प्रत्ययसदृशत्वप्रकारेण बोधकतया गौडीत्युपपद्यते । यथा अग्नि- मन्त्रवक इत्यादीविसदृशत्वादिना अग्न्यादि- पदस्य । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका । ● ।

अन्वयः । "सुखार्थेषां तद्दुष्करी यथान्योऽर्थः प्रतीयते । कृद्विः प्रयोजनादावौ लक्षणाशक्तिरपिता ।" १ ।

कलिङ्गः साहचिक इत्यादी कलिङ्गादिशब्दो देशविशेषादिरूपे स्वार्थे असम्भवन् यथा शब्दस्य शब्दा असंयुक्तान् पुरुषादीन् प्रजाययति । यथा च गङ्गायां घोष इत्यादी गङ्गादिशब्दो जलमयाद्यर्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवन् स्वस्य सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति ।

सा शब्दस्यार्थिता स्वाभाविकतरा ईश्वराशुद्- द्धाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम । पूर्वेषु हेतु- कृद्विः प्रसिद्धिरेव । उत्तरत्र गङ्गातटे घोष इति प्रतिपादनादलक्ष्यस्य श्रौतत्वपावत्वात्ति- श्रयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुं विनापि यस्य कस्यचित् सम्बन्धिनो लक्ष्येतिप्रसङ्गः स्यादत उक्तं कृद्विः प्रयोजनादिति । ● ।

तद्भेदानाह । "सुखार्थं स्थितराशिपो वाक्कार्येऽन्वयसिद्धये । स्यादन्तरोऽप्युपादानादेशोपादानलक्षणा ।" २ ।

रूपावुपादानलक्षणा यथा । अतो धावति । प्रयोजने यथा । कुन्ताः प्रविशन्ति । अन्- योर्हि अन्तादिभिः कुन्तादिभिश्च अन्तेतन- तया केषुलेश्वावनप्रवेशनक्रिययोः कर्तृनया- न्वयमजमानैरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनो ऽन्वाहयः पुरुषाद्यस्य आच्छिद्यन्ते । पूर्वेषु प्रयोजनाभावाद्कृद्विः । उत्तरत्र कुन्तादीना- मतिसङ्गत्वं प्रयोजनम् । अत्र च सुखार्थ- स्यात्ततोऽप्युपादानम् । लक्षणाशक्त्यायात् परस्यैवोपलक्ष्यमित्यनयोर्भेदः । इयमेवालक्ष- न्त्वादिपदस्य । ● ।

"अपेक्षं स्वस्य वाक्कार्यं परस्यान्वयसिद्धये । उपलक्ष्यतेतुत्वादिना लक्षणाशक्त्या ।" ३ ।

कृद्विप्रयोजनयोर्लक्षणाशक्त्या यथा । कलिङ्गः साहचिकः गङ्गायां घोष इति च । अन्योर्हि पुरुषतटयोर्वाक्कार्येऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गा- शब्दावाङ्मानमपेक्षतः । यथा वा ।

"उपलक्षतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् । विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमासु ततः श्रद्धां शतम् ।"

अत्राशुपकारादीनां वाक्कार्येऽन्वयसिद्धये उप-

कृताहः शब्दाः आत्मानमपेक्षन्ति । अत्राय- कारिकं प्रति उपकारादिप्रतिपादनाशक्त्या- र्थाः वैपरीत्यलक्ष्यः सम्बन्धः फलमपकारा- द्यतिशयः । इयमेव अक्षुत्कार्येऽनुच्यते । ● ।

"आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि हिधा ।" ताः पूर्वाङ्गाश्चतुर्भेदा लक्षणाः । "विषयस्यानिगोर्बस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिस्तत् ।

सारोपा स्यान्निगोर्बस्य मता साध्यवसा- निका । ४ ।

रूपावुपादानलक्षणा सारोपा यथा । अन्वः अतो धावति अत्र हि अन्तेगुणवान् अन्तोऽनि- गोर्बस्यरूपः स्वसमवेतन्तेगुणतादात्म्येन प्रती- यते । प्रयोजने यथा एते कुन्ताः प्रविशन्ति अत्र सम्बन्धा कुन्तधारिपुरुषवर्तिश्यात् सारोपात्वम् । रूपा लक्षणाशक्त्या यथा ।

कलिङ्गः पुरुषो युध्यति । अत्र पुरुषकलिङ्गयो- राधार्थाधारतासम्बन्धः । प्रयोजने यथा आयु- र्धृतम् । अत्रायुष्कारकमपि धृतं कार्यकारण- भावसम्बन्धसम्बन्धाद्युक्तादात्म्येन प्रतीयते अन्व- येन लक्ष्येनाश्वभिचारेणायुष्करत्वं प्रयोजनम् ।

यथा च राजकीये पुरुषे गच्छति राजाशौ गच्छति इत्यत्र स्वस्वामिभावलक्ष्यः सम्बन्धः । यथा वा अयमन्त्रोऽवयवे हस्तोऽयम् । अत्राय- यवावयविभावलक्ष्यः सम्बन्धः । आश्वयोऽपि तत्तत्तसौ अत्र तात्कर्मलक्षणाः सम्बन्धः । इत्या- र्थासु सुखासु अमी इत्याः अत्र तादर्थ्यरूपः ।

एवमन्त्रापि । निगोर्बस्य पुनर्विषयस्यान्यता- दात्म्यप्रतीतिस्तत् साध्यवसाना । अस्याश्चतुर्- भेदेषु पूर्वाङ्गाद्विद्वान्येव । ● ।

"साहच्येतरसम्बन्धाः शुद्धाज्ञाः सकला अपि । साहच्यज्ञानमता गौण्यस्तीन् बोद्धव्यं भेदिताः ।" ५ ।

ताः पूर्वाङ्गा अहमेदा लक्षणाः साहच्येतर- सम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वाङ्गाद्विद्वान्येव । रूपावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा । एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि अत्र तैलशब्दलक्षणभवेत्कैवल्यरूपं सुखार्थमुपादायेव साधैवादिर्लक्ष्येण वर्तते ।

प्रयोजने यथा राजकुमारेषु तनसदृशेषु च गच्छतुस एते राजकुमारा गच्छन्ति । रूपा वुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा तैलानि हेमन्ते सुखानि । प्रयोजने यथा राजकुमारा गच्छन्ति । रूपा लक्षणाशक्त्या सारोपा गौणी यथा राजा गौण्यः कण्टकं शोध्यति । प्रयोजने गौर्वाहिकः । रूपा लक्षणाशक्त्या साध्यवसाना गौणी यथा कण्टकं शोध्यति । प्रयोजने अथा गौर्वा- त्यति । ● ।

"अङ्गस्य गूढागूढत्वाद्दिधा स्युः फल- लक्षणाः ।" ६ ।

प्रयोजने या अहमेदा लक्षणा दर्शितास्ताः प्रयोजनरूपस्य गूढागूढतया प्रत्येकं दिधा

भूत्वा बोद्धव्येदाः । तत्र गूढः वाक्कार्यभावना- परिपक्ववृद्धिभयवमानवेद्यः । यथा उपलक्ष- नं बहु तन्नेति । अगूढोऽतिस्पष्टतया सम्बन्ध- विद्यः । यथा उपदिशति कामिनीनां यौवन- मद एव जनितानि । अत्रोपदिशतीत्यनेन आविष्करोतीति लक्ष्यते आविष्कारातिशय- चाभिधेयत्वं स्पष्टं प्रतीयते । ● ।

"धर्मिधर्मेगतत्वेन फलस्यैता अपि हिधा ।" ७ ।

एता अनन्तरोक्ताः बोद्धव्येदा लक्षणाः फलस्य धर्मेगतत्वेन धर्मिगतत्वेन च प्रत्येकं दिधा भूत्वा हाचिंशद्भेदाः । क्रमेणोदाहरति । "लक्ष्यज्ञानमलक्षानिजप्रविचयो वेदलक्षणा

धनाः वाताः शीकरिचः पयोदसुहृत्सामान्यकेकाः कलाः । कामं सन्तु इदं कठोरद्वयो रामोऽसि सर्वं सखे

वेदेही तु कथं भविष्यति च हा हा देवि ! धीरा भव ।"

अत्रात्यन्तदुःखसहिष्णुरूपे रामे धर्मिषि लक्ष्ये तस्यैवातिशयः फलम् । गङ्गायां घोष इत्यत्र तटादिषु लक्ष्येषु श्रौतत्वपावत्त्वादिरूपधर्म- स्यातिशयः फलम् । ● ।

"तदेवं लक्ष्याभेदाच्चत्वारिंशत्प्रकृता बुधेः ।" रूपावटौ फले हाचिंशदिति चत्वारिंशत्प्रकृता- भेदाः । ● । किञ्च ।

"पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि हिधा ।" ८ ।

ता अनन्तरोक्ताः । अत्र पदगतत्वेन यथा गङ्गायां घोषः । वाक्यगतत्वेन यथा उपलक्ष- नं बहु तन्नेति । एवमश्रौतिप्रकारा लक्षणा । इति साहित्यदर्पणम् ।

लक्षा, ल्यो, (लक्षयतीति । लच् + ल्यच् । टाप् ।) लक्षम् । दशाशुतसंख्या । इति मेदिनी । धि, २३ ।

लक्षितः, लि, (लच् + क्तः ।) आलोचितः । इटः । (यथा, रघुः । ७ । १४ ।

"येः सादिना लक्षितपूर्वकेतुं तानेव सामर्थतया निजज्ञः ।") अङ्कितः । इति लक्षणाः कर्मणि लक्ष्यत्वेन निव्यञ्जम् । लक्षणाशयश्च ।

लक्षितलक्षणा, ल्यो, लक्षिते लक्षणा । यथा हिरेफपदेन बहुव्रीहिलक्षणयोपस्थापितानिफ- हययुक्तधर्मरपदादिभयैव भङ्गोपस्थितिः । अत्र कृद्विरक्तिः । प्रकृते तु कृद्विप्रयोजनाभावा- न्नैयाद्यत्वं इयमेव लक्षितलक्षणाशक्त्या । न च लक्षणाशक्त्याभावात् कथमियं लक्षितलक्षणीति वाच्यम् । यत्र लक्षिताशब्दादर्थान्भिन्नान् तत्रैव लक्षितलक्षणायाः परिभाषितत्वात् । इति साहित्यदर्पणटीकाङ्गन् श्रीरामचरितक- वागीशः ।

लक्षिता, ल्यो, (लच् + क्तः । लिङ् । टाप् ।) परकीयान्तगतताधिक्यभेदः । अस्या लक्ष्यम् ।

लक्ष्मणा

पुष्पलीभावनिपुणा । उदाहरणं यथा,—
 “यद्गतं तद्गतं यद्गुणान्तरि वा भूयात् ।
 यद्भवतु तद्भवतु वा विफलस्तत्र गोपनीपायः ॥”
 इति रघुमञ्जरी ॥
 लक्ष्म, [न] स्त्री, (लक्ष्ययत्नेन लक्ष्यते इति वा ।
 लक्ष + मनिन् ।) निष्कम् । (यथा, प्राक्कुन्तले
 १ अङ्के ।
 “सरसिजमनुविहं शैवकेनापि रम्यं
 मनिलमपि हिमाशीर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
 इयमधिकमनोहा वल्कलेनापि तन्वी
 किमिव हि मधुराणां मखनं नालनीनाम् ॥”)
 प्रधानम् । इत्यमरः । १ । २ । १२४ ॥
 लक्ष्मणं, स्त्री, चिह्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, माथे । ६ । ११ ।
 “अथ लक्ष्मणाशुगतकान्तवपु-
 जलधिं विलक्ष्य शशिदाशरथिः ।
 परिवारितः परितः कृत्वागौ-
 क्षिमिरौघराक्षसकुलं विभिदे ॥”)
 नाम । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (लक्ष्मीरस्य-
 स्थितिः लक्ष्मी + पामादित्वात् । लक्ष्मिणा अस्तेति
 गवस्तुकेवात् बोध्यम् ।) श्रीविशिष्टे, चि । इति
 मेदिनी । खे, ७५ ॥
 लक्ष्मणः, पुं, (लक्ष्मणमस्यस्थितिः । अर्थात् आदि-
 त्वात्) सारथः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रीराम-
 भ्राता । इति मेदिनी । खे, ७६ ॥ (यथा,
 आध्यात्मरामायणे । १ । ३ । ४५ ।
 “भरत्वाङ्गरतो नाम लक्ष्मणं लक्ष्मणान्वितम् ।
 शूद्रं शूद्रान्तरमेवं गुरुरभावन ॥”)
 स च सेतायुगे अयोध्यायां सुमिचागर्भे दश-
 रथाभ्यातः । इन्द्रविधापं तस्य ततुर्दशवर्ष-
 पर्यन्तं आहारनिद्रादिरहितत्वं यथा,—
 “यकदा रघुनाथश्च सीतया लक्ष्मणेन च ।
 ज्ञातः सरसि तत्रस्थो रम्ये पञ्चवटीतटे ।
 उवाच सीतां हेमन्ते जलं सुखाद् निर्मलम् ।
 तथाज्ञमज्जनं रम्यं सर्वं वस्तु सुशीतलम् ॥
 यत्नश्च चयनं चक्रे सीतायै प्रदौ पुरः ।
 ततो ददौ लक्ष्मणाय पञ्चादशरुक्ते स्वयं प्रभुः ॥
 लक्ष्मणस्तु यद्वीत्वा च नेव भुङ्क्ते फलं जलम् ।
 मेघनादवधार्थं च सीतोद्धारकारणात् ॥
 निद्रां न याति नो भुङ्क्ते वर्षायाश्च चतुर्दश ।
 स एव पुत्रो योगी तदर्थो रावणात्मजः ॥”
 इति महाभारते श्रीकृष्णकर्मसङ्घे ११५ अध्यायः ॥
 लक्ष्मणप्रसूः, स्त्री, (लक्ष्मणस्य प्रसूजनेनो ।)
 सुमिचा । इति शब्दरत्नावली ॥
 लक्ष्मणा, स्त्री, (लक्ष्मणमस्यस्था इति । अर्थात्
 आदित्वात् अच् । टाप् ।) चेतकण्ठकारी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ सारथी । श्रीविभिदेः ।
 इति मेदिनी । ७६ । शेषस्तु लक्ष्मणाकन्ध इति
 नाम्ना स्थातः । तस्याः पर्यायः । पुत्रकन्दा २
 पुत्रदा ३ नार्तिनी ४ नागाज्ञा ५ नामपत्नी ६
 तुक्तिनी ७ मन्त्रिका ८ अस्त्रविष्णुच्छदा ९
 पुच्छदा १० अस्त्रा गुहाः । मधुरलम् । शीतलम् ।

लक्ष्मीः

स्त्रीवन्धुत्वनाश्रितम् । रसायनकरलम् । बन्ध-
 लम् । विदोषप्रमनलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च ।
 “पुत्रकाकाररक्ताल्पविष्कृभिर्जाङ्गिता सदा ।
 लक्ष्मणा पुत्रजननी वस्तुगन्धाल्लभिवेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥
 (मद्राधिपतिकन्या । यथा, भागवते । १० ।
 ५८ । ५७ ।
 “सुताश्च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां लक्ष्मणैर्येताम् ।
 स्वयंवरे अहारेकः स सुपर्णः सुधाभिव ॥”)
 दुर्धनकन्या । सा तु श्रीकृष्णपुत्रेण सास्त्रेण
 विवाहिता । इति महाभारतम् । (यथा,
 भागवते । १० । ६८ । १ ।
 “दुर्धनसुतां राजन् लक्ष्मणां समितिञ्जयः ।
 स्वयंवरस्यामहरन् सास्त्रो जाम्बवतीसुतः ॥”)
 लक्ष्मीः, स्त्री, (लक्षयति पश्यति उदयोगिनमिति ।
 लक्षि + “लक्षोर्मुट् च ।” उया० ३ । १६० । इति
 ईप्रथम्ये सुङ्गागमश्च ।) विष्णुपत्नी । तत्पर्यायः ।
 पद्मालया २ पद्मा ३ कमला ४ श्रीः ५ हरि-
 प्रिया ६ इन्दिरा ७ लोकमाता ८ मा ९
 श्रीराश्विनयया १० रमा ११ । इत्यमरः ॥
 जलधना १२ भागवती १३ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ हरिवल्लभा १४ दुर्धनाश्विनयया १५
 श्रीरावागरसुता १६ । इति काविकल्पलता ॥ ३ ॥
 अथ लक्ष्मीमन्त्राः ।
 “वान्तं वक्षिसमारूढं वामनेत्रेणुसंयुतम् ।
 वीजमेतत् त्रियः प्रोक्तं सर्वकामफलप्रदम् ॥” ॥
 अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्वादिपीठन्यासान्तं
 कर्म विधाय कृत्यास्य पूजादिर्केश्वरेषु मध्ये च
 पीठशक्तीः पीठमनुच न्यसेत् । ॐ विभूत्ये
 नमः । एवं उभये कान्ठे खट्वे कीर्त्तौ सम्यक्
 सुष्टे उतल्लष्टे ऋष्टे । ततः श्रीकमलासनाय
 नमः । इत्यासनं विन्यस्य कृत्वादिन्वावं कुर्यात् ।
 शिरसि भृगुश्रवणे नमः सुखे निहृच्छन्दसे नमः ।
 हृदि त्रिये देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ
 कुर्यात् । आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । श्रीं तर्जनीभ्यां
 स्वाहा । अं मध्यमाभ्यां वषट् । इत्यादि ।
 एवं आं हृदयाय नमः इत्यादिना च न्यसेत् ।
 तथा च निवर्त्य ।
 “अङ्गानि दीर्घयुक्तेन रमाबीजेन कल्पयेत् ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “कान्था काञ्चनसिन्धो हिमगिरिप्रसू-
 चतुर्भिर्गौ-
 र्हेसोत्सिप्रहरिस्सयान्तवटेराधिष्मानी
 त्रियम् ।
 विधायां परमजयुग्ममभयं हृष्टीः किरीटो-
 ष्णुकां
 चौमावहृषितम्बविम्बलजितां वन्देऽरविष्णु-
 क्षिताम् ॥”
 एवं ध्यात्वा मानसेः संपूज्य शङ्खसापनं कुर्यात् ।
 ततः पीठपूजां विधाव केश्वरेषु मध्ये च विभू-
 त्वादिपीठमन्त्रपूजां विधाव पुनर्ध्यात्वा आवा-

लक्ष्मीः

हनादिपञ्चपुष्पाङ्गलिदानपर्यन्तं विधाव आवा-
 रयपूजामारभेत् । अष्टादिर्केश्वरेषु मध्ये हृष्टु
 च आं हृदयाय नमः । इत्यादिना संपूज्य दिग्-
 दशेषु पूजादिषु ॐ वासुदेवाय नमः । एवं सङ्-
 घंढ्याय प्रत्युत्थाय अग्निरुहाय । विदिग्दशेषु ॐ
 दमकाय ॐ सजलाय ॐ गुग्गुलवे ॐ कुच-
 यटकाय । ततो देव्या हृष्टुये ॐ शङ्खनिघये
 नमः । एवं वसुधारायै । वामे ॐ पद्मनिघये
 वसुमत्ये । पत्रायैषु पूजादिषु ॐ वलाङ्गे नमः ।
 एवं विमलायै कमलायै वनमालिकायै विभो-
 विकायै शाङ्ख्यै वसुमालिकायै । तद्द्विदिग्दश-
 दीन् वन्दादीन् पूजयेत् । ततो धूपदिविच-
 र्जनानं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरं
 द्वादशलक्षपः । तथा च ।
 “भानुलक्षं जपेन्नमं दीक्षितो विजितेन्द्रियः ।
 तत्त्वहसश्च कुहुयात् कमलेर्मधुराङ्गुतेः ।
 जपान्ते कुहुयात्कन्या तिलैर्वा मधुराङ्गुतेः ।
 विष्णुः फलेषु कुहुयात्त्रिभिर्वा साधकोत्तमः ॥
 वाग्भवं वनिता विष्णोर्माया मकरकेतवः ॥
 चतुर्धोनात्मको मन्त्रचतुर्धोर्गफलप्रदः ॥”
 वाग्भवं ऐं । विष्णुवनिता श्रीं । माया ह्रीं ।
 मकरकेतवः स्त्रीं । अस्य पूजादिवं पूर्ववद्-
 बोध्यम् । तथा च ।
 “रमायाः कल्पिते पीठे तद्विधानेन पूजयेत् ।
 कुर्वान् प्रयोगान् तत्रस्थाननेन साधकोत्तमः ।
 निधिभिः सञ्चते निम्बं सूतैर्मङ्गिरपस्थितैः ॥”
 ध्याने तु विशेषः ।
 “मायिकप्रतिभप्रभां हिमगिर्भेस्तुङ्गेचतुर्भिर्गौ-
 र्हेसय्याहृतरजकुम्भसजिलैराधिष्मानीनां सदा ।
 हस्ताजैर्वरदानमनुजयुगाभीतीर्दधानां हरैः
 कान्तां काञ्चित्पारिजातजलिकां वन्दे सरोजा-
 सनाम् ॥”
 अस्य पुरश्चरं द्वादशलक्षपः । तथा च ।
 “भानुलक्षं हविष्याशी जपेदन्ते सरोवरेः ।
 कुहुयादरुद्येः पुष्पेस्तत्त्वहसं चितेन्द्रियः ॥”
 मन्त्रान्तरम् । नमः कमलायै वासिन्धे ठडव-
 मिति प्रोक्तो दशाक्षरः । तथा च निवर्त्ये ।
 “दीर्घां यादिविचर्मानो ब्रह्मा भानुर्वसुस्वरा ।
 वान्तसिन्धे प्रिया वक्षुर्मनुः प्रोक्तो दशाक्षरः ॥”
 “दीर्घां नकारः । यादिमः । ब्रह्मा कः ।
 भानुर्मः । वसुस्वरा लः । वान्तसिन्धे वासिन्धे ।
 वक्षुप्रिया स्वाहा । अस्य पूजाप्रयोगः । पूर्व-
 वत् पीठमन्त्रं विन्यस्य कृत्वादिन्वावं
 कुर्यात् । शिरसि दशश्रवणे नमः । सुखे
 विराट्कन्दसे नमः । हृदि त्रिये देवतायै नमः ।
 तथा च शारदायाम् ।
 “हृदिर्दो विराट्कन्दो देवता श्रीः प्रकी-
 र्तिता ॥”
 ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ देवे नमोऽङ्गुष्ठाभ्यां
 नमः । ॐ पद्मिन्वे वमसर्जनीभ्यां स्वाहा ।
 ॐ विष्णुपत्रेऽ वमो मध्यमाभ्यां वषट् ।
 ॐ वरदायै नमोऽवामिकाभ्यां हुं ।

लक्ष्मीः

ॐ कमलरूपायै नमः कनिष्ठार्था षड् । एवं
 हृदयादिषु । ॐ देव्यै नमो हृदयाय नम
 इत्यादि । तथा च निबन्धे ।
 “देव्यै हृदयमास्थानं पद्मिन्वै शिर ईरितम् ।
 विष्णुपत्न्यै शिखा प्रोक्ता वरदायै तशुक्लदम् ।
 अस्मिन् कमलरूपायै नमोऽन्ताः प्रखवादिताः ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “आसीना वरवीरुषे स्मितमुखी वृक्षाभ्युज्जे-
 विभ्रती

दानं पद्मयुगाभये च वपुधा सौदामिनी-
 सन्निभा ।
 सुक्ताहारविराजमानपृथुलोत्पुङ्गवोद्गापिणी
 पायाहः कमला कटाक्षविभवेरानन्द्यनी
 हरिम् ॥”

सुखं ध्यातां मानसेः संपूज्य शक्यस्यापनं
 कृत्वा पूर्वोक्तपीठशक्तिसहितपीठमन्त्रानां पूजां
 विधायात् । पूनर्धात्वावाहनादिपञ्चपुष्याज्जिदान-
 पथेन विधायावेरणपूजामारभेत् । अस्यादि-
 चतुष्क दिक्षु च ॐ देव्यै नमो हृदयाय नमः ।
 ॐ पद्मिन्वै नमः शिरसे स्वाहा । ॐ विष्णु-
 पत्न्यै नमः शिखायै वषट् । ॐ वरदायै नमः
 कवचाय हुम् । ॐ कमलरूपायै नमोऽन्त्याय
 षट् । ततः पूर्वोक्तदिक्षु पूर्ववत् वलाक्यादि
 पूजयेत् । तद्द्विर्हरिः कदादीन् वच्चादींश्च पूजयेत् ।
 ततो धूपदिविसर्जनानां कर्म समापयेत् ।
 अस्य पुरश्चरणं दशलक्षणम् । तथा च ।
 “दशलक्षं जपेन्नमः मन्त्रविद्विज्जितेन्द्रियः ।
 दशांशं कुडुयान्मन्त्री मधुराक्तेः सरोरुहैः ॥”
 अथ लक्ष्मीस्तोत्रम् ।

ईश्वर उवाच ।

“त्रैलोक्यपूजिते देवि । कमले विष्णुवक्षसि ।
 यथा त्वं सुस्थिरा लक्ष्मी तथा भव मयि स्थिरा ॥
 ईश्वरी कमला लक्ष्मीश्चला भूतिहरिप्रिया ।
 पद्मा पद्मालया सम्यन्तदृष्टिः श्रीः पद्मधारिणी ॥
 हादृष्टैतानि नामानि लक्ष्मीं संपूज्य यः पठेत् ॥
 स्थिरा लक्ष्मीर्भवेत् तस्य पुत्रदारादिभिः सह ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥

विष्णुपुराणोक्तलक्ष्मीस्तोत्रं तत्रैव १ अंशे
 ६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ अथ लक्ष्मीपूजा-
 निरूपणम् । यथा, स्कन्दपुराणे ।
 “पौषे चैत्रे तथा भाद्रे पूजयेद्युः श्रियः श्रियम् ।
 सिंहे धनुषि मीने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे ॥
 प्रकल्पं पूजयेत्कर्म्यं शुक्लपत्रे गुरोदिने ।
 नापराह्णे न राक्षो च नाधिते न चाहृद्यश्रि ॥
 हादृष्ट्याश्चैव नन्दायां रिक्तायाश्च निरंशकं ।
 ज्योदश्यां तथादृष्ट्यां कमलां नैव पूजयेत् ॥
 न पूजयेत् शनी भौसे न बुधे नैव भागवे ।
 पूजयेत्पुण्युरोवारे चाप्राप्तिं रविषीमयोः ॥
 गुहवारैश्च पूज्यां च यत्नेन यदि लभ्यते ।
 तत्र पूज्या तु कमला धनपुत्रविवर्द्धिनी ॥
 न कुम्भाद् प्रथमे सासि नैव कुम्भाद्विसर्जनम् ।
 न चण्डां वाद्वेत्तत्र नैव शिष्टीं प्रदापयेत् ॥

लक्ष्मीः

पौषे च दशमी शक्ता चैत्रके पञ्चमी तथा ।
 नभस्ये पूर्वमां ज्ञेया गुहवारैः विशेषतः ॥
 आढकं घान्यसम्पुर्णं नामाभरणभूषितम् ।
 सुगन्धिसुक्लपुष्पैश्च शुक्लपत्रैः प्रपूजयेत् ॥
 पौषे तु पिष्टकं दद्यात् परमात्मश्च चैत्रके ।
 पिष्टकं परमात्मश्च नभस्ये तु विशेषतः ॥
 गुहवारसमायुक्ता नभस्ये पूर्वमां शुभा ।
 कमलां पूजयेत्तत्र पुनर्जन्म न विद्यते ॥
 एकेन कमलेनैव कमलां पूजयेद् यदि ।
 इह लोके सुखं प्राप्य परत्र केशवं व्रजेत् ॥
 प्राङ्मुखी पूजयेत्कर्म्यी पश्चिमानुत्संस्थिताम् ।
 गन्धपुष्पधूपदीपनेत्रेद्याद्युपचारकैः ॥
 गन्धहारेतिमन्त्रेण गन्धनावाहयेद्देवी ।
 श्रिये जात इति वाभ्यां पुष्पैरावाहयेत्ततः ॥”
 ततो ध्यानम् ।

“हिरण्यवर्णा हरिणी सुवर्णरजतसज्जम् ।
 चन्द्रां हिरण्यमयीं लक्ष्मीं जातवेदसमावहाम् ॥
 गौरवर्णान्तु द्विभुजां सितपद्मोपरिस्थिताम् ।
 विष्णोश्चन्द्रःस्थलस्थाश्च जगच्छोभापकाश्रिणीम् ॥
 ध्यायेदादां सदा देवीं पूजाकाले विशेषतः ।
 ततः पूजादिकं कुर्यात् श्रीं लक्ष्मीं नम इत्युक्त्वा ॥
 लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्धृतिः सभा ।
 तुष्टिः पुष्टिस्तथा कान्तिर्महा विद्या रमा मृतिः ॥
 हरिप्रिया तथा विष्णोः प्रिया नारायणस्य च ।
 एताभिः सप्रदशभिलक्ष्मीबीजादिनाश्चयेत् ॥
 लक्ष्मीनारायणाभ्याश्च नमोऽर्चनेन प्रपूजयेत् ।
 धिषणश्च कुबेरश्च पूजयेत्तदनन्तरम् ॥”
 लक्ष्मीचरित्रे ।

“न लक्ष्मिपत्ने रिक्तायां दशमीहादृशीयु च ।
 श्रवणादिचतुर्दशैः लक्ष्मीपूजां न कारयेत् ॥”
 इति कालचक्रिका ॥

दीपान्वितामावस्थायीं लक्ष्मीपूजाविधिर्यथा,—
 “सुलारासिगते भानौ अमावास्यां नराधिपः ।
 आत्मा देवान् पिष्टन् भस्मा संपूज्याय प्रणम्य च ॥
 कृत्वा तु पान्थेगश्राद्धं दधिनीरगुडादिभिः ।
 ततोऽपराहसमये श्रोत्रयेत्रगरे नृपः ।
 लक्ष्मीः संपूज्यां लोकाः उक्त्वाभिश्चाभिवेष्टा-
 ताम् ॥

अमावास्या यदा राक्षी दिवाभागे चतुर्दशी ।
 पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका ॥
 अमावास्या यदा देवाः कार्तिके सासि केश-
 वान् ।

अभयं प्राप्य सुप्ताश्च जीरीदाणवसानुत्तु ॥
 लक्ष्मीदेव्यभयात्कृता सुखं सुप्तास्तुकोदरे ।
 चतुर्गुणसहस्रानां त्रया स्वपिते पङ्कजे ॥
 अतोऽत्र विधिवत् कार्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका ।
 दिवा तत्र न भोक्तव्यन्ते वाक्तातुराण्यनात् ॥
 प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
 दीपत्रचाक्षया कार्या भस्मा देवयज्ञेष्वपि ॥
 चतुर्वायश्चशानेषु नदीपथेनसाशुषु ।
 इत्यन्त्येण गोष्ठेषु चत्वरेषु यथेषु च ॥
 बन्धैः पुष्पैः श्रीभित्तयाः क्रयविक्रयभूमयः ।

लक्ष्मीः

दीपमालापट्टिभिः प्रदोषे तद्वनारम् ॥
 त्राक्षकान् भोजयित्वाही विभण्य च कुसुंशि-
 तान् ।

अलक्ष्मीन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ।
 शिग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्भृतकैः सह ॥”
 अथ लक्ष्मीपूजायां पुष्यदानकाले ।
 “नभस्ये सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।
 भ्रा गतिष्णत्प्रपन्नानां सा मे भूयान्त्वदर्शनात् ॥”
 लक्ष्मी नम इत्यनेन वारचयं पूजयेत् ।
 “सुखरात्र्यां प्रदोषे तु कुबेरं पूजयन्ति ये ॥”
 इति रुद्रधरुतात् कुबेरमपि पूजयन्ति ।
 “धनदाय नमस्तुभ्यं विधिपद्माधिपाय च ।
 भवन्तु त्वत्प्रसादात् धनधान्यादिसम्पदः ॥”
 इति पठित्वा कुबेराय नम इति विः पूजयेत् ।
 ततो देवयज्ञादिषु हीपान् दद्यात् । तत्र
 मन्त्रः ।

“अविष्णोती रविष्णोतिचन्द्रष्णोतिस्तथैव च ।
 उत्तमः सर्वेष्वोतीनां दौषोऽयं प्रतिमद्यताम् ॥”
 ततो ब्राह्मणाद् बन्धुश्च भोजयित्वा स्वयं सुक्ता
 सुखं सुप्ता प्रलूषे भविष्योक्तं कर्म कुर्यात् ।
 तथा,—

“सुखरात्रेऽपःकाले प्रदोषोऽलक्ष्मिज्जलितालये ।
 वन्धुन्वन्धुनवन्धुश्च वाचा कुशलयाश्चयेत् ॥
 प्रदोषवन्दनं कार्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे ।
 गीरोचनाक्षतश्चैव दद्यादङ्गुलं सर्वतः ॥”
 लक्ष्मीपूजामन्त्रः ।
 “विष्णुरूपस्य भाव्यासि पद्मि पद्मालये शुभि ।
 महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुर्वन् मे ॥
 यथाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
 सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तस्मै लक्ष्मीर्षोषेत् ॥
 या रात्रिः सर्वभूतानां या च देव्येवस्थिता ।
 संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥
 माता त्वं सर्वभूतानां देवानां हृदिसम्भवा ।
 व्याख्याता भूतयो देवि सुखरात्रि नमोऽस्तु
 ति ॥”

लक्ष्मी नम इति विः पूजयेत् । इति तिष्यादि-
 तन्त्रम् ॥ ॥ तस्या उपाख्यानं यथा,—
 नारद उवाच ।

“श्रीकृष्णस्यात्मनश्चैव निर्गुणस्य निराकृतिः ।
 सावित्रीयमसंवादे मुनं सुनिर्मलं यशः ॥
 तद्गुणोत्कीर्णनं सर्वं मङ्गलानाश्च मङ्गलम् ।
 अधुना श्रोतुमिच्छामि लक्ष्मीपूजाख्यानमेव च ॥
 केनाही पूजिता सापि किम्भूता केन वा पुरा ।
 तद्गुणोत्कीर्णनं सर्वं वद वैदिवर्धिवर ॥

श्रीनारायण उवाच ।
 खरिदाही पुरा ब्रह्मन् कृष्णस्य परमात्मनः ।
 देवो भ्रामांशसम्भवा बभूव रासमन्त्रके ॥
 अतोऽसुन्दरी रामा न्यग्रोधपरिमङ्गला ।
 यथा हादृष्टवर्षीया शश्वत् सुखारयोवना ॥
 श्वेतचम्यकवर्णाभा सुखदृष्ट्या मनोहरा ।
 शरत्पावन्वकोटीरुप्रभाप्रच्छादितानना ॥
 शरत्कल्पाङ्गपद्मायां श्रीभाभीश्वनकोचना ।

सखीः

सा च देवी दिवा भूता सखीदेवरेण्डया ॥
समाह्वयेन तेषां वयसा लिखा ।
यशसा वाससा सखा भूयसेन गुहिन च ॥
स्मितेन वीर्यतेनेव वचसा गमनेन च ।
मधुरैश्च सुरैश्च नयेनानुनयेन च ॥
तद्भामांशो महालक्ष्मीर्हृत्कवांशश्च राधिका ।
राधादौ वरयामास हस्तुञ्च परात्परम् ॥
महालक्ष्मीश्च तत्पञ्चाशकमे कर्मगीयकम् ॥
लक्ष्मणश्रीरवेवैव दिवाह्मिणी बभूव ह ॥
रक्षिणांश्च द्विभुषो वामांश्च चतुर्भुजः ।
चतुर्भुजाय द्विभुषो महालक्ष्मीं ददौ पुरा ॥
लक्ष्मिं हयति विभं चिन्तयन्तु यथाविश्रम् ।
दीर्घायु या च महती महालक्ष्मीश्च सा
सुता ॥
द्विभुषो राधिकाकान्ती लक्ष्मीकान्तचतुर्भुजः ।
शुद्धसत्त्वसत्त्वेषु गोपेर्गोपीभिराहतः ॥
चतुर्भुजश्च वैकुण्ठं प्रययौ पद्मया सह ।
सर्वांश्च समो ह्यौ तौ लक्ष्मणारायणौ परौ ॥
महालक्ष्मीश्च योगिन नानाकृपा बभूव सा ।
वैकुण्ठे च महालक्ष्मीः परिपूर्वतमा रमा ॥
शुद्धसत्त्वसत्त्वया च सर्वसौभाग्यसंयुता ।
प्रमुखा सा च प्रधाना च सर्वास्तु रमणीय च ॥
सर्गे च सर्गलक्ष्मीश्च श्रद्धासम्पत्सत्त्वपित्री ।
पातालेशु च सर्वेषु राजलक्ष्मीश्च राजसु ॥
युद्धलक्ष्मीश्च वैश्वेषु यज्ञिणी च कर्माश्रया ।
सम्पत्सत्त्वया यज्ञिणां सर्वमङ्गलमङ्गला ॥
गर्वा प्रकः सा सुरभी रक्षिणा यज्ञकामिनी ।
श्रीरोरक्षिण्युक्त्या सा श्रीरूपा पद्मिनीषु च ॥
श्रीभास्वरूपा चर्मे च सूर्यमङ्गलमङ्गला ।
विभूवसेषु रक्षेषु पक्षेषु च लक्षेषु च ॥
दृषेषु वृषपत्नीषु रक्षिणीषु यज्ञेषु च ।
सर्वशस्त्रेषु वक्षिषु स्थानेषु संस्तुतेषु च ॥
प्रतिमासु च देवानां मङ्गलेषु चटेषु च ।
माख्येषु च सुक्तासु माख्येषु च मनोहरा ॥
मन्त्रीषु च शीरेषु शीरेषु चन्दनेषु च ।
हस्तशास्त्रासु रक्षासु नवमेधेषु वस्तुषु ॥
वैकुण्ठे पूजिता सादौ देवी नारायणेन च ।
द्वितीये ब्रह्मणा भग्या तृतीये शङ्करेण च ॥
विष्णुना पूजिता सा च श्रीरोरु भारते तुने ।
सायम्भवेन महुना मानवेभ्यश्च सर्वतः ॥
कर्मिभ्यश्च तुनीभ्यश्च सद्भिश्च यज्ञिभिर्भवे ।
गन्धर्वाद्यैश्च नामाद्यैः पातालेषु च पूजिता ॥
शुक्लाद्यैश्च भाद्रपदे कृता पूजा च ब्रह्मणा ।
भग्या च पंचपर्यन्तं विष्णु लोकेषु नारद ॥
संज्ञे पौषे च भाद्रे च पुण्ये मङ्गलवासरे ।
विष्णुना निमित्ता पूजा विष्णु लोकेषु भक्तिः ॥
वर्षान्ते पौषसंक्रान्त्यां मेथामावाह्य प्रपूजये ।
महृक्षां पूजयामास सा भूता भुवनत्रये ॥
राजिभ्यश्च पूजिता सा मङ्गलेनेव मङ्गला ।
शेदारेणैव लोकेन नखेन सुषलेन च ॥
भुवेकोत्तानपादेन शक्रैश्च वलिना तथा ।
कश्यपेन च दक्षैश्च कर्हमेन विषण्णता ॥

रुद्र
सखीः

प्रियव्रतेन चर्मेण कुर्वरेणैव वायुना ।
यमेन वज्रिना चैव वरुणीनेव पूजिता ॥
एवं सर्वत्र सर्वैश्च वन्दिता पूजिता सदा ।
सर्वैश्चयाधिदेवी सा सर्वसम्पत्सत्त्वपित्री ॥
अपि च ।
नारद उवाच ।
“नारायणप्रिया सा च वरा वैकुण्ठवासिनी ।
वैकुण्ठाधिष्ठाहृदेवी महालक्ष्मीः सनातनी ॥
कथं बभूव सा देवी पृथिव्यां सिन्धुकन्यका ।
किं तद्भ्रान्तश्च क्षपणं सर्वैः पूजाविधिक्रमः ।
पुरा केन स्तुतार्हा सा तन्नां व्याख्यातुमर्हसि ॥
श्रीनारायण उवाच ।
पुरा दुर्वाससः शापात् भट्टमीश्च पुरन्दरः ।
बभूव देवसंवत्स मन्त्रलोकश्च नारद ॥
लक्ष्मीः स्वर्गादिकं त्वया कृता परमदुःखिता ।
गत्वा लीला च वैकुण्ठे महालक्ष्म्याश्च नारद ॥
तदा शोकाद्ययुर्देवा दुःखितर ब्रह्मणः सभाम् ।
महालक्ष्म्यं पुरस्त्वत्य ययुर्वैकुण्ठमेव च ॥
वैकुण्ठं श्रद्धापासा देवा नारायणे परे ।
अतीवदेव्युक्ताश्च शुक्लकण्ठीष्ठतालुकाः ॥
तदा लक्ष्मीश्च कलया पुरा नारायणायया ।
बभूव सिन्धुकन्या सा श्रद्धासम्पत्सत्त्वपित्री ॥
तथा मथित्वा श्रीरोरुं देवा देवगणैः सह ।
संप्रापुश्च वरं लक्ष्म्या ददशुक्ताश्च तत्र हि ॥
सुरादिभ्यो वरं दत्त्वा वरमालाश्च विष्यवे ।
ददौ प्रसन्नवदना तुष्टा श्रीरोरुश्रायिने ॥
देवाणां व्यसुरगणं राण्यं प्रापुश्च तदरात् ।
तां सम्पत्तय च सम्भूय सर्वत्र च निरापदः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञप्तिसखे १५ । १३ अध्यायी ।
लक्ष्म्या अगम्ययज्ञाश्च यथा,—
“यं यं कृते गुरुर्देवो माता तातश्च बान्धवः ।
अतिथिः पित्रलोकैश्च न यामि तस्य मन्दि-
रम् ॥
मिथ्यावादी च यः श्रद्धासाक्षीति वाचकः
सदा ।
सत्त्वहीनश्च दुःश्रीलो न गेहं तस्य याम्यहम् ॥
सत्त्वहीनः स्याद्यहारी मिथ्यासात्यप्रदायकः ।
विद्यासन्नः कृतज्ञो यो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
चिन्तायक्तो भययस्तः शत्रुयक्तोऽतिपातकी ।
कृत्वयक्तोऽतिहृष्यां न गेहं यामि पापिनाम् ॥
हीनाहीनश्च शोकात्तो मन्दधीः स्त्रीजितः
सदा ॥
पुञ्जलीपतिपुत्रौ यौ तद्गेहं नैव याम्यहम् ॥
पुञ्जलान्नावावौरात्रं यो मुहूर्त्ते कामतः सदा ।
शूद्रान्नभोजी तद्दयानी तद्गेहं नैव याम्यहम् ॥
यो दुर्वाक कलहाविष्टः कलिः शत्रुद्वेषालये ।
श्री प्रधाना यज्ञे यस्य न यामि तस्य मन्दि-
रम् ॥
वच नास्ति हरेः पूजा तदीयगुणकीर्तनम् ।
नीतुसकश्च प्रशंसायां न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
कन्याप्रवेशद्विक्रिता नरघाती च हिंसकः ।
नरकानारवहर्षं न यामि तस्य मन्दिरम् ॥

सखीः

सदता परदता वा ब्रह्महर्षिं सुरस्य च ।
यो हरेदानहीनश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
यत् कर्म रक्षिणाहीनं यदधीः कुर्वते शठः ।
स पापी पुण्यहीनश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
मातरं पितरं भाष्यी गुरुपत्नीं गुरुश्च तुम् ।
अनाथां भगिनीं कन्यासवण्यामयथाश्वभाम् ।
कापययादयो न पुण्याति सख्यं कुर्वते सदा ।
तद्यह्यह्यरकाकारान्न यामि तांशुनीचराः ॥
शूत्रं पुरीयसुतस्य यस्तु पश्यति मन्दधीः ।
यः श्रेते लिङ्गपादेन न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
अधौतपादशायी यो नमः श्रेतेऽतिनिमित्तः ।
सन्धाशायी दिवाशायी न यामि तस्य मन्दि-
रम् ॥
शुद्धं तैलं पुरो दत्त्वा योऽन्वदङ्गसुपसृष्टेत् ।
ददाति पञ्चाङ्गाचे वा न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
दत्त्वा तैलं शुद्धं गात्रे विष्णुं नमः सतुस्तुष्टेत् ।
प्रथमेदाहरेत् पुष्यं न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
द्वयं क्षिणति नखरेनेखरेर्विलिखेन्नहीम् ।
गात्रे पादे मलं यस्य न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
दशनं वसनं यस्य समलं कृत्वमक्षकम् ।
विक्रतो यासहासौ च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
मन्त्रविद्योपजीवी च ग्रामयात्री चिकित्सकः ।
सुपल्लवेलणश्चैव न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
विवाह धर्मकार्यं वा यो निहन्ति च कोपतः ।
दिवामेधुनकारो यो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते गणेशसखे लक्ष्मीचरित-
नाम २३ अध्यायः ॥ ॥ अपि च ।
“कुचेलिनं दन्तमनोपधारिकं
ब्रह्मशिनं निरुत्वाक्यभाविष्यम् ।
सुव्यांद्ये चाक्षमये च श्रायिनं
वितुश्चति श्रीरपि चक्रपाखिनम् ॥
निबं ह्येदकृत्मानां धरविविजिखनं पादवी-
रख्यमादि-
रन्तानामख्यश्रीचं वसनमजिनता कृत्वा
सुहृत्तानाम् ॥
इे सन्धे चापि निद्रा विवसनशयनं यासहाति-
रेख
साङ्गे पीठे च वाद्यं निघनसुपनवेत् केशव-
स्थापि लक्ष्मीम् ॥
शिरः सुधौतं चरखी सुमांशितौ
वराङ्गनासवनमख्यभोजनम् ।
अनघश्रायित्वमपस्मैद्युनं
चिरप्रनष्टं त्रियमानयनि वट ॥
यस्य कस्य तु पुण्यस्य पाखरस्य विशेषतः ।
शिरसा घ्राणमाख्यस्य अलक्ष्मीः प्रतिहस्यते ॥
दीपस्य पश्चिमा च्छाया ह्याया श्रयासनस्य च ।
रजकस्य तु यत्पीथमलक्ष्मीक्षय तिष्ठति ॥
इत्यादि गावडे ११४ अध्यायः ॥ ॥
अङ्गविशेषे तस्याः स्थितिपलं यथा,—
देवा कपुः ।
“कथयस्य जमनाथ ! केषु स्थानेष्ववस्थिता ।
पुरवाचां फलं किं वा प्रयच्छस्य नश्यति ॥

इत्यादिषु लक्ष्मीः ।

दुर्गा वादक्षिता लक्ष्मीर्निर्वाणं च प्रयच्छति ।
लक्ष्मीर्निर्वाणं च लक्ष्मीं रत्नं वावाविधं वसु ।
कलकला सुखसंख्या क्रोडस्थायिपद्मदाविनी ।
मनोरथान् पूरयति पुत्रवार्तां हृदि स्थिता ।
लक्ष्मीर्लक्ष्मीवती मेघं कच्छस्था कच्छभूषणम् ।
अभीष्टवस्तुदारेण तथामेघं प्रवासिभिः ।
मिष्टान्नं वाक्कलावच्यमाश्रामवितथान्नया ।
सुखसंख्या कवित्वञ्च यच्छुद्धिद्विषयभवा ।
शिरोगता संलक्षति तसोऽर्थं याति संश्रयम् ।
शिवं शिरोगता देव्यान् परिदक्षति साम्प्रतम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे इत्यादिपरित्यागः ॥ ३ ॥
अथ लक्ष्मीचरित्रम् ।

श्रीकृत उवाच ।

“भेदएवं सुखासीनां लक्ष्मीं एच्छति केशवः ।
केनोपायेन देवि त्वं दुर्गा भवसि निष्कला ॥

श्रीदेवाच ।

दुर्गाः पारावता यत्र यद्विद्यी यत्र चोत्प्लवला ।
अकलहा वसतिर्यत्र तत्र ह्यथ वसाभ्यहम् ॥
धामं सुवर्णवहशं तद्वला रत्नोपमाः ।
अमरैवातुषं यत्र तत्र ह्यथ वसाभ्यहम् ॥

यः संविभागी प्रियवाक्यभाषी
दृढोपसवी प्रियदर्शनश्च ।

अल्पप्रलापी न च दीर्घकृची
तस्मिन् सदृशं पुत्रवै वसामि ॥

यो धर्मश्रीर्जी विजितेन्द्रियश्च
विद्याविनीतो न परोपतापी ।

अगन्तितो यश्च जनापुरागी
तस्मिन् सदृशं पुत्रवै वसामि ॥

चिरं ज्ञाति इतं भुङ्क्ते पुष्यं प्राप्य न जिघ्रति ।
यो न पश्येत् स्त्रियं नयां नियतं च च मे प्रियः ॥
ज्यामः खलश्च शीतश्च यत्र यत्र महागुणाः ।
यः प्राप्नोति गुणानेतान् अहावान् स च मे प्रियः ॥
सर्वलक्षणमधो तुल्यता एव विशिष्यते ।
कावे देहे च पात्रे च स च त्यागः प्रशस्यते ॥
विद्वानामनके लक्ष्मीर्निर्वाणं वसति गोमये ।
विश्वं दृष्टं च पश्ये च निर्वाणं श्रीः सुखावासि ॥

वसामि पद्मोत्पलशृङ्गमधो
वसामि चक्रे च महेन्द्रे च ।

नारायणे चैव वसुधारायां
वसामि निम्बोत्पलमन्दिरेषु ॥”

वसुधारायामिच्छन् वसौ धरायामिति वा पाठः ।

“यथोपदिष्टा सुवभक्तियुक्ता
पद्मसंघो नाहमते च निन्दम् ।

निन्दश्च सुदृक्ते पतिभक्तधियं
तस्याः शरीरे नियतं वसामि ॥

तुष्टा च धीरा प्रियवादिनी च
सौभाग्ययुक्ता च सुशोभना च ।

जावस्थयुक्ता प्रियदर्शना या
पतिव्रता या च वसामि तासु ॥

ज्यामा नृगाशी कश्मलभ्रामा
सुभूः सुकेरी सुगतिः सुश्रीका ।

नभीरवाभिः समरत्नपङ्क्ति-
स्तस्याः शरीरे नियतं वसामि ॥

या पद्मरत्ना पिशुवस्वभावा
खाधीनकान्तः परिभूयते च ।

अमर्षकामा कुचरिषशीला
तामङ्गनां प्रितसुखीं लज्जामि ॥

पुष्यं पश्यंतिनं पूर्तिं श्रवणं नकुभिः खड्ग ।
भयासनं कुनारीश्च दूरतः परिव्रजयेत् ॥

चिनाङ्गारकमस्त्रीणि वङ्गं भक्ष द्विचञ्च गाम् ।
न पादेन सद्येत् पादं कार्पासास्त्रि तुषं गुदम् ॥

नखकेशोदकक्षेत्रे मैथुनं पञ्चसन्धयोः ।
वर्जयेन्नयशासिष्यमेकाकी मिष्टभोजनम् ॥

शिरः सपुष्यं चरन्ती सुपूजनी
निजाङ्गनासेवनमस्त्वभोजनम् ।

अनमशाधित्वमपस्मैथुनं
चिरप्रमृष्टां श्रियमानयन्ति वट् ॥

सम्मार्जनीरजोवात निर्गुणो लङ्कसन्धया ।
राशौ विस्वपलाशश्च कपित्थं वर्जयेद्दधि ॥

खगान्नासनयोर्वार्तां अपूजा मृद्वपादयोः ।
उच्छिद्यस्त्रिंशत् स्त्रिंशद्द्वानाभ्यङ्गश्च वर्जयेत् ॥

श्रयणश्चास्वकारे च रात्रिवासी दिने तथा ।
नानामरं कुवेशश्च वर्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥

परेणोद्भक्तिं वचः स्वयं मास्त्रापकर्षणम् ।
आलस्यमवसादश्च न कुर्व्यात्तोदमङ्गम् ॥

पुत्रवारेण यत्नेन शिलापिष्टश्च दर्शके ।
स्वयं वामेन मृद्वङ्गं पाणिना नैव संस्पृशेत् ॥

तारकाः पुष्पवल्गो च न पश्येदशुषिः पुमान् ।
भेदेद्गुह्यं परस्त्रीणां नास्तं यान्तं दिवाकरम् ॥

कुर्व्यान्नाभ्यधनाकाङ्क्षां परस्त्रीणां मयेव च ।
परेषां प्रतिजूलश्च उदितार्कं प्रबोधनम् ॥

नखकण्ठकरकेशश्च खतिकाङ्गारवारिभिः ।
दृष्ट्या विशेखनं भूमी न कुर्व्यान्मम काङ्क्षया ॥

स्वयं दोहं स्वयं माक्यं स्वयं घृष्टश्च चन्दनम् ।
नापितस्य गृहे चौरं शक्रादपि हरैर्न श्रियम् ॥”

स्वयं दोहमित्यत्र यद्यतश्चेति वा पाठः ।
“न निन्द्यां गणके विप्रि पादयोर्नर्तननया ।

प्रतिजूलश्चरेत् स्त्रीणां भुक्ता च दन्तधावनम् ॥
अघृतं मांसस्यश्च नयाश्चैव खिद्यन्तया ।

भक्त्याद्दृशनाश्चैव शक्रादपि हरैर्न श्रियम् ॥
मन्त्रियुक्तः परदारसेवी

आचारहीनः परसेवकश्च ।
सङ्कीर्णचारी परिवादश्रील-

स्तं निदुरं दम्भमयं लज्जामि ॥
श्रयणश्चाहपादेन रात्रिवासी दिने तथा ।

नोत्तरीयमधः कुर्व्यात् शुष्कपादेन भोजनम् ॥
अशुचिं नानवच्छाद्य दुर्गन्धामसुखावहाम् ।

अभूषणामपुष्याश्च न कुर्व्यादात्मनस्तनुम् ॥
कर्षं च वदनं ब्राह्मि तथा करतलेऽपि च ।

पादे एष्टे तथा नेत्रे न कुर्व्याद्दुलेपनम् ॥
चक्षुर्लभे इतं श्रेयो सुखलये धनक्षयः ।

हरिदः कञ्जक्ये च पादघृष्टे तथापुष्टः ॥
नखं पुष्यं यथा तोयं रत्नक्षेत्रे मदीदधिम् ।

यद्दीप्तं प्रथमं वक्ष्यं वर्जयेत् कदाचन ॥
अथरत्नः खररत्नकथा लक्ष्मार्जनीरजः ।
लक्ष्मीं पादरथो राचन् शक्रादपि हरैर्न
श्रियम् ॥

कुपेतिनं दन्तमजप्रधारिणं
महाशठं निदुरवाक्यभाषिणम् ।
सुवर्णद्वये चास्त्रिमिति तु प्राधिणं
विदुश्चानि कीरपि चक्रपात्रिणम् ॥”

महाशठमित्यत्र बह्माश्रितमिति वा पाठः ।
“निन्दं छिद्रस्तृणानां चितिनल्लज्जितं पादयो-

रत्नश्रीचं
एकाङ्गे तेजस्वीनं वसनमजिनतावस्त्रं मृद्व-

चानाम् ।
द्वे सन्धे चापि निद्रा विषवमश्रयणं घासहासा-

तिरेकः
खाङ्गे पीठे च वार्तां हरति धनपतिः केशव-

स्यापि लक्ष्मीम् ॥”
अवन्धनमित्यत्र क्लृप्ता इति वा पाठः ।

“एवं चः कृतने निन्दं मयोक्तानि च केशव ।
तुष्टा भवामि तस्याहं लक्ष्मीवा निष्कला वषा ॥

श्रीभाषितमिदं स्त्रीणं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
तदृष्टं विपुलं रत्नं निन्दं भवति नाश्वया ॥

शाधिनी मृच्यते रोगी बहो सुखेन वन्दनात् ।
आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः लक्ष्मीर्द्वये वषा ॥”

इति स्कन्दपुराणे लक्ष्मीकेशववन्दारे लक्ष्मी-
चरित्रं समाप्तम् ॥ ३ ॥ दुर्गा । यथा,—

“स्तुतिः सिद्धिरिति श्याता श्रिया संशययाच वा ।
लक्ष्मीन्वा लज्जना वापि क्रमात् सा कान्ति-

रश्चते ॥
इति देवीपुराणे ५५ अध्यायः ॥

सम्पतिः । श्रीभा । लक्ष्मीवधम् । दृढिनामी-
वधम् । पतिनीदृष्टः । इति मैत्रिणी । मे, २० ॥

सीता । वीरयोनिः । इति शम्भरकावली ।
अलपक्षिणी । हरिद्रा । शमी । प्रबन् । सुक्ता ।

इति राजनिर्घण्टः । मोक्षप्राप्तिः । इति
चण्डीकायां नामभङ्गः ॥ (श्रीभा । यथा,
कुमारः । ३ । ४६ ।

“कपातनेजान्तरजन्ममार्गे-
र्ष्यातिःप्ररोहेवदितेः शरस्तः ।

नद्यालक्ष्माधिकशौकुमार्यां
वाकस्य लक्ष्मीं स्वपयन्तमन्वोः ॥”

लक्ष्मीकान्तः, पुं, (लक्ष्मीः कान्तः ।) नारायणः ।
यथा,—

“नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।
जगतः पालयिन्ने च लक्ष्मीकान्त नमोऽस्तु ते ॥”

इति लक्ष्माष्टमीव्रतकथा ॥
लक्ष्मीघृष्टं, स्त्री, (लक्ष्मीः यद्दम्भवासस्थानम् ।)

रत्नोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लक्ष्मी-
वेद्य च ॥

लक्ष्मीजनाह्वनः, पुं, (लक्ष्मीः सङ्घो जनाह्वनः ।)
शालग्रामविशेषः । तस्य अक्षयं यथा,—

“एकदारे चतुश्चक्रं नवीननीरदोपमम् ।

लक्ष्मीस

लक्ष्मीलनाईनी श्रेयो रक्षितो वनमालया ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखम् ॥
(तथा, देवीभागवते । ६ । २४ । ५६ ॥)
लक्ष्मीतालः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तस्तालः ।) श्रीताल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तौर्घ्यत्रिकस्य
परिच्छेदविशेषः । तस्य इतलक्ष्मणविरामक्रमो
यथा,—
“दो लो लू ह्री विरामान्नी द्वाौ लू देविरा-
मकः ।
विरामान्नी इतौ लख इतौ लघुविरामकः ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरे लक्ष्मीतालः ॥
लक्ष्मीनारायणः, पुं, (लक्ष्मीनारयणो नारायणः ।)
शालग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“एकद्वारे चतुष्पङ्क वनमालाविभूषितम् ।
नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
लक्ष्मीशुसिंहः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तो शुसिंहः ।) शाल-
ग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“द्विचक्रं विस्तृतास्य च वनमालासमन्वितम् ।
लक्ष्मीशुसिंहं विश्वेयं यद्विणा च सुखप्रदम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
लक्ष्मीपतिः, पुं, (लक्ष्मीः पतिः ।) वासुदेवः ।
नरपतिः । इति मेदिनी । तै, २१५ ॥ (यथा,
किराते । १ । ४४ ।
“अथ लामामेव निरस्तविक्रम-
श्चिराय पर्येसि सुखस्य साधनम् ।
विज्ञाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कामं कं
जटाधरः सन् कुटुम्बीह पावकम् ॥”)
लवङ्गवृक्षः । पूगः । इति विश्वः ॥
लक्ष्मीपुत्रः, पुं, (लक्ष्मीः पुत्रः ।) कामदेवः ।
घोटकः । इति मेदिनी । तै, २६३ ॥ कुशः ।
लवः । इति शब्दरत्नावली ॥
लक्ष्मीपुष्यः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तं सौम्यविश्रुष्टं पुष्य-
मिवास्य ।) पद्मरागमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥
लक्ष्मीफलः, पुं, (लक्ष्मीस्तनवं फलं यजः ।) विष्णु-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लक्ष्मीवान्, [त] पुं, (लक्ष्मीः शोभास्यस्येति ।
मनुष्यः । मस्य वः ।) पनसवृक्षः । इति शब्द-
माला ॥ अंतरोहितवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विश्वः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५२ ।
“सर्वलक्ष्मणलक्ष्मणयो लक्ष्मीवान् समितिज्ञयः ॥”)
लक्ष्मीवान्, [त] त्रि, (लक्ष्मीरक्ष्यसेति ।) श्रीयुक्तः ।
धनवान् । तत्पर्यायः । लक्ष्मणः २ शीलः ३
श्रीमान् ४ । इत्यमरः ॥ (यथाह कश्चित् ।
“शुभे धराभराक्रान्ते श्रेष्ठे विश्वम्भरः श्रिया ।
लक्ष्मीवानो न पश्यन्ति दुःसहं परवेदनाम् ॥”)
लक्ष्मीवेष्टः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तो वेष्टः ।) श्रीवेष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लक्ष्मीशः, पुं, (लक्ष्मीः ईशः ।) विश्वः । इति
सुश्रुतबोध्याकरवम् ॥
लक्ष्मीधमाङ्गया, स्त्री, (लक्ष्मीः सम आङ्गयो
यस्याः ।) शीता । इति शब्दरत्नावली ॥

सगुडः

लक्ष्मीसखम्, पुं, (लक्ष्मी सख जातः इति । जन्
+ खः ।) चौराश्रितान्तादस्य तथात्वम् ।)
चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
लक्ष्मीरामः, पुं, (लक्ष्मी आरामः ।) वनभेदः ।
इति शब्दमाला ॥
लक्ष्यं, स्त्री, (लक्ष्यते यदिति । लक्ष् + ग्यत् ।)
शरवेषध्यानम् । तत्पर्यायः । लक्ष्म २ शर-
व्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ प्रतिकायः ४
वेधम् ५ । इति जटाधरः ॥ वेधम् ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ६४ ।
“कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य
पतद्भवद्विभुसुखं विविच्युः ।
जमासमन्तं हरवहलस्यः
शरासन्यथा सुहृदराममर्श ॥”)
लक्ष्यः, त्रि, लक्षणया बोध्यः । इति साहित्य-
दर्पणम् ॥ (लक्ष्यते इति । लक्ष् + ग्यत् ।)
दर्शनीयः । इति लक्षणधर्तदर्थान्तात् ॥ (याजः ।
इत्यमरः ॥ यथा, रघुः । ६ । ८२ ।
“रोमाचलस्येण स गात्रयष्टिं
भिला निराक्रामदरालकेश्याः ॥”
अनुमेयः । इति मत्स्यनाथः ॥ यथा, कुमारः ।
५ । ७४ ।
“इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि
प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ॥”
तथा च रघुः । ४ । ५ ।
“द्वायामखललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भजे साम्नायदीक्षितम् ॥”)
लख, खपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लखति । खपि गतौ । इति
दुर्गादासः ॥
लख, इ खपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, लखते । खपि गतौ । इति
दुर्गादासः ॥
लग, इ खङ्गे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-खङ्गे अक०-गतौ सक०-सेट् ।)
इ, लङ्गते । खङ्गो गतिवैकल्याम् । इति दुर्गा-
दासः ॥
लग, क रके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लगयति । रके
खादाप्रोः । रके इति रक क खाद् आपने ।
इत्यस्य णेरनित्यत्वे भावे अलि रूपम् । इति
दुर्गादासः ॥
लग, म ए सङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) म, लगयति । ए, अल-
गीत् । गतति अधर षोड्ढे । इति दुर्गादासः ॥
लगङ्, त्रि, चारु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लगितं, त्रि, सङ्गयुक्तम् । लागा इति भाषा । इति
लगघातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
लगुडः, पुं, दण्डः । लाठी इति भाषा । इत्यमरः ॥
लगुडो वंशादिमयो दण्डः । लोहमयोऽप्यभेदः ।
इति सुभूतिः । लगुडो लोहमयी यदिरन्यथो-
पचारादित्यर्थः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

लघ्न

(अस्यालतिपरिमाणादि तथा, शुक्रनीती ।
“लग्नः लघ्नपादः स्यात्पृथ्वः स्यात्श्रीर्वः ।
लौहवहायभागश्च इत्येदेः सुपीवरः ॥
दण्डाकारो दण्डश्च तथा दण्डयोर्वतः ।
उत्थानं पातनञ्चैव पेषणं पीयनं तथा ॥
चतस्रो गतयस्तस्य पञ्चमी नेह विद्यते ।
दण्डकायः पतितवर्गो तेन युध्यत शशुभिः ॥”)
लघ्नं, स्त्री, (लगति पक्षे इति । लग सङ्गे + “लुञ्ज-
स्वान्तध्वान्तलमेति ।” ७ । २ । १८५ इति
निपातनान् साधु ।) राशीनासुदयः । इत्यमरः ॥
राति फलं राशिस्तालयप्रकारः । अश्वीराव-
मध्ये दादशराशय उदयन्ति । उदयः पूर्वा-
चलसंयोगः । तेषां क्रमेण उदयाचलसंयोगो
लघ्नं चो लघ्नो श्रीष्टे ओदित्वातः निपातना-
लस्य गः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ तेषां
शून्यायनांशपरिमाणं यथा,—
“रामोऽगवेदे-३ । ४७ जलधिसु मैत्रे-४ । १७
ज्यागो रसेः ५ । ६ पञ्च खसागरे ५ । ४० ।
वाणः कुवेदे-५ । ४१ विषयोऽङ्गयुग्मेः ५ । २६
क्रमोत्क्रमाश्चैवतुलादिभागम् ॥”
तथा हि ।
मेघस्य ३ । ४७ ॥ तुलायाः ५ । २६ ॥
वृषस्य ४ । १७ ॥ वृश्चिकस्य ५ । ४१ ॥
मिथुनस्य ५ । ६ ॥ धनुषः ५ । ४० ॥
कर्कटस्य ५ । ४० ॥ मकरस्य ५ । ६ ॥
सिंहस्य ५ । ४१ ॥ कुम्भस्य ४ । १७ ॥
कन्यायाः ५ । २६ ॥ मीनस्य ३ । ४७ ॥
इति दीपिका ॥ * दशककुलाधिकपञ्चाङ्गुल-
प्रमे कलिकाताख्यदेशे वर्षमानोनविंशत्यवधिं
प्रामाण्यिककारिका यथा,—
“वेदोऽङ्गैः ४ । ६ सोऽन्तवेदे ४ । ४० = रिहुरजन-
यनेः ५ । २७ सोऽन्तरीक्षाम्नाथैः ५ । ४० ।
पारावाराश्रयासैः ५ । ३४ गंगनगयनेः ५ । २६
घट्टभिः ५ । ३६ चक्रवेदेः ५ । ४१ ।
अङ्गुष्ठाभिः ५ । १६ सप्तश्रीऽसुसुचिभिः ४ । १५
रत्नलोऽष्टुभिः ३ । ५८ सोऽगवेदे-३ । ४७ ।
मैषादेकोनविंशे गणितपरिगतं मानमभा-
यनांशे ॥” * ।
उदयलघ्नान्तलययोर्दिनं प्रति रविभोमं यथा,
“लघ्नदण्डफलं द्विजं तत्संख्यं क्रमनः पक्षम् ।
विपलञ्च रवेर्भोग्यमेवं कल्पनमस्तमे ॥”
इति ज्योतिषम् ॥
एतयोर्विवरणं यथा,—
तत्र प्राचीनलघ्नमानम् ।
लघ्नः दिनभुक्तम् । मासभुक्तम् ।
यथा • पलम् । विपलम् । दण्डः । पक्षम् ।
१ मेघः । ७ । ३४ ॥ ३ । ४७ ॥
२ वृषः । ८ । ४४ ॥ ४ । १७ ॥
३ मिथुनम् । १० । १२ ॥ ५ । ६ ॥
४ कर्कटः । ११ । २० ॥ ५ । ४० ॥
५ सिंहः । ११ । २२ ॥ ५ । ४१ ॥
६ कन्या । १० । ५८ ॥ ५ । २६ ॥

कथाः दिवसुक्तम् । माससुक्तम् ।
यथा पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।
७ तुला । १० । ५८ । ५ । २६ ।
८ दण्डिकः । ११ । २२ । ५ । ४१ ।
९ धनुः । ११ । २० । ५ । ४० ।
१० मकरः । १० । १९ । ५ । ३९ ।
११ कुम्भः । ८ । ३४ । ३ । १७ ।
१२ मीनः । ७ । ३४ । ३ । ४७ ।

तत्र खदेषुधुनिकलममागम् ।

कथाः दिनसुक्तम् । माससुक्तम् ।
यथा पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।
१ मेघः । ८ । १२ । ४ । ६ ।
२ वृषः । ६ । ३६ । ४ । ४८ ।
३ मिथुनम् । १० । ५४ । ५ । २७ ।
४ कर्कटः । ११ । २० । ५ । ४० ।
५ सिंहः । ११ । ८ । ५ । ३४ ।
६ कन्या । १० । ५८ । ५ । २६ ।
७ तुला । ११ । १९ । ५ । ३६ ।
८ दण्डिकः । ११ । २२ । ५ । ४१ ।
९ धनुः । १० । ३८ । ५ । १६ ।
१० मकरः । ६ । १० । ४ । ३५ ।
११ कुम्भः । ७ । ५६ । ३ । ५८ ।
१२ मीनः । ७ । ३४ । ३ । ४७ ।

अथ लक्षकालीनलमस्यग्रहदृष्टिचतुस्रम् ।

“लघे सूर्योऽश्विरोमी शशिनं वल्लुतो
रूपवान् वित्तयुक्तो
भौमे अङ्गः सुवाग्मी शशधरतनये सर्व-
शास्त्रार्थवेत्ता ।
जीवे दाता पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मन्त्रेशः
वीरौ कक्षतिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्महीनः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ॥

अपि च ।

हरिदवाच ।

“उदयम् समारभ्य राशौ भागुः स्थितो हर ।
खराशादौ ब्रजेदङ्घ्रि षड्भिः षड्भिक्षया
निशाम् ॥
मीने मेघे च पञ्च स्युश्चतस्रो वृषकुम्भयोः ।
मकरे मिथुने तिस्रः पञ्च चापे च कर्कटे ।
सिंहे च दण्डिके षट् च सप्त कन्या तुके तथा ।
एता लमप्रमाखिन घटिकाः परिकीर्तिताः ॥
शरपूर्णावशानेगुरसास्त्रीष्वधिसागराः ।
अहोदया हि हे वस्तु कथा मेघादयोऽथवा ॥
मेघलघे भवेदन्था वृषे भवति कामिनी ।
मिथुने सुभगा कन्या वेद्या भवति कर्कटे ।
सिंहे चैवाक्यपुत्रा च कन्यायां रूपसंयुता ।
तुलायां रूपमेन्थ्यं दण्डिके कर्कशा भवेत् ॥
वीभास्यं धनुषि स्यात् मकरे नीचगामिनी ।
कुम्भे चैवाक्यपुत्रा स्यान्मीने वैराग्यसंयुता ॥
तुला कर्कटको मेघो मकरश्चैव राशयः ।
चरकायां हि कुम्भाच्च खिरकायां हि चैव हि ॥

पञ्चाननो वृषः कुम्भो दण्डिकः स्युः खिराणि हि ।
कन्या धनुश्च मीनश्च मिथुनं हिस्त्रभावतः ॥
हिस्त्रभावानि कर्माणि कुम्भादेशु विचक्ष्वः ।
यात्रा चरेत् कर्तव्या प्रवेष्टव्यं खिरेषु तु ।
देवस्थापनवेवासां हिस्त्रभावेन कारयेत् ॥”

इति गारुडे ६२ अध्यायः ॥

लघः, पुं, (लघ् + क्तः । निपातनात् साधुः । यद्वा,
लघ्ज् + क्तः । “ओ लघ्जी । लघः लघवान् ।
लसुजेरोऽनुबन्धबलाद्दिङ्भावे नत्वं स्यात् ॥”
इति लघुषष्ठे दुर्गासिंहः ।) स्तुतिपाठकः ॥
तत्पर्यायः । प्रातर्गयः २ स्तुतिव्रतः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ सूतः ४ । इति लघाधरः ॥

लघः, त्रि, (लघ्ज् + क्तप्रत्ययेन साधुः ।) सक्तः ।
लघ्नितः । इति मेदिनी ॥
लघकः, पुं, (लघ एव । स्वार्थे कन् ।) प्रतिभूः ।
इत्यमरः ॥ इति लागा इति जामिन इति च
स्याते । तत्कार्ये लघकः । ओ लघुजी व्रीडे
क्तः । स्वार्थे कन् । प्रतिनिधिर्भवति प्रतिभूः
क्रिप् । इति तट्टीकार्या भरतः ॥

लघिका, स्त्री, नमिका । इत्यमरटीका ॥
लघ, इ श्लोके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, लङ्घते । श्लोप इह अल्पी-
करणम् ।
‘यं याधिरतिदीमाङ्गं कदाचित्तु न लङ्घति ॥’
इति हलायुधः ॥
गतावप्यथे । अन्ये चालङ्घिषुः श्लोमान् । इति
दुर्गादासः ॥

लघ, इ क त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ क, लङ्घयति । त्विधि
दीप्ती । इति दुर्गादासः ॥
लघ, इ उ अशुभगण्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ,
लङ्घते । उ, लङ्घते । अशुभं भोजनाभावः ।
तथा च ।
‘ये गुणा लङ्घने प्रोक्तास्ते गुणा लघुभोजने ॥’
इति वेद्यकम् ॥

लङ्घने उपवासे इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
लघट्, पुं, (लङ्घते मध्यस्थानमस्यूद्रोत्तरम्याने
पतति द्रुतं इतस्ततो गच्छतीति वा । लघ् +
“लङ्घनेलोपश्च ॥” उणा० १।१३४ । इति अटिः ।
नलोपश्च धातोः ।) वायुः । इत्युणादिकोषः ॥
लघटिः, पुं, (लघ गतो + अटिः । इदभावः ।)
वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

लघिमा, [त्रि] पुं, (लघोर्भावः । लघु + “एच्चादिभ्य
इमनिष्ठा ॥” ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् ।)
लघुत्वम् । (यथा, रघुः । १३ । ३७ ।
“ब्राह्मा हविर्गन्धिः रजोवित्तुक्तः
समन्वृते मे लघिमानमात्मा ॥”)
तनु शिवस्यादेव्यां कर्मत रेणुर्ग्यविशेषः । यथा,
“लघिमा वञ्चितेशिवं प्राकान्यं महिमाविमा ।
यत्र कामावसाथिषं प्राप्तिरेभ्यमरुधा ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(अवबुधतत्वम् । इत्यन्तम् । यथा, आर्षावप्र-
शङ्काम् । ६० ।

“अथे लघिमा पञ्चात् महतापि विधीयते नहि
महिम्ना ।
वामन इति त्रिविक्रममभिदधति दशावतार-
विदः ॥”)

लघिष्ठः, त्रि, अयमनयोरेषां वा अतिशयेन लघुः
इत्यर्थे इहप्रत्ययेन निष्पन्नः । अतिशयलघुत्व-
युक्तः । इति आकरवम् ॥ (यथा, विदग्धसुख-
मच्छने ।
“भवित्री रम्भीरु भिदग्धवदनम्भानिरभुना
स रामोऽपि स्याता न युधि पुरमी लक्ष्मणयुतः ।
गमिष्यन्तेवोक्षेत्पदमधुना वानरचन्द्र-
लौघिहृदं षष्ठाक्षरपरविशोपात् पठ पुनः ॥”
श्रीतारावलयोक्तप्रत्युक्तिरिषम् । सप्तमाक्षर-
लोपे त्वेव वाच्यम् । यथा, “दशवदनम्भानिः ।
“स्याता युधि ।” “उच्चैः पदम् ॥”)

लघीयान् [सु] त्रि, अयमनयोरेषां वा अति-
शयेन लघुः इत्यर्थे इयसुप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
अतिशयलघुत्वयुक्तः । इति आकरवम् ॥
(यथा, महाभारते । २ । ६१ । १४ ।
“न वै सन्दृष्टिं पालयते लघीयान्
यन्तां समानेष्यति राजपुत्रि ॥”)

लघु, स्त्री, (लङ्घते अनेनेति । लघ् + “लङ्घनेलो-
र्नलोपश्च ॥” उणा० १ । ३० । इति कुः ।
धातोर्नलोपश्च ।) श्लोमान् । इत्यमरः ॥
(यथा, रामायणे । २ । ४६ । २१ ।
“यावदेव तु संसृमास्त्वावदेव चयं लघु ।
रथमारुह्य गच्छामः पत्यानमज्जुतोभयम् ॥”)
लघ्यागुक् । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ नामञ्जकम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥ (अथ्य पय्याधो यथा, —
“नामञ्जकं सुनाकं स्यादन्ध्यानां लघं लघुः ।
इहकापयकं सयं नलदन्धावदातकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
इत्याम्बनीपुष्यनक्षत्राणि । यथा, इहत्-
संहितायाम् । ६८ । ६ ।

“लघु इत्याम्बनपुष्याः
पय्यरतिज्ञानभूषककलासु ।
श्रिण्णोषधयानादिषु
सिद्धिकराणि प्रदिष्टानि ॥”
कालपरिभाषाविशेषः । यथा, भागवते । ३ ।
११ । ७ ।
“लघान् पञ्च विदुः काष्ठां लघुता दृष्ट पञ्च च ।
लघुनि वै समान्नाता दृष्ट पञ्च च नाङ्गिकाः ॥”
पुं, प्राच्यायामविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ३६ ।
१३-१४ ।
“लघुमधोत्तरीयास्यः प्राच्यायामिच्छोपितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलकं श्रयस्त्व मे ॥
लघुर्वाद्दशमाक्षस्तु दिगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिस्तमः परिकीर्तितः ॥”
लघुः, स्त्री, एका नाम औषधिः । इति मेदिनी ।
घे, ५ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

लघुद

“सुक्ताङ्गनाक्षी देवी मन्मथाना जता लघुः ।
समुद्रान्ता वधुः कोटिवर्षाङ्गोपिकेक्षपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
लघुः, वि, (लघु + कुः । नलोपश्च ।) अगुवः ।
(यथा,—
“हृद्यादपि लघुस्तुल्लादापि च भिक्षुकः ।
न नीतो वायुना कस्मादधेप्रार्थनप्रश्रया ॥”
इत्युद्धटः ॥)
मनोश्चः । (इष्टः । इत्यमरः ॥ यथा, रघुः ।
११ । १२ ।
“नाम्भसा कमलप्रोभिना तथा
प्राखिनाश्च न परिश्रमश्चिदाम् ।
दर्शनेन लघुना यथा तयोः
प्रीतिमापुत्रभयोस्तपस्विनः ॥”)
निःसारः । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ (यथा,
रघुः । १२ । ६६ ।
“श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः ।
महाशयपरिचेषं लङ्कायाः परिखालघुम् ॥”)
इत्युः । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ याकरणोक्त-
लघुसंज्ञा यथा । इत्यो लघुः दीर्घो गुरुरित्यु-
च्चारण्यशास्त्रमते । तथा संयोगे सति इत्यो-
ऽपि गुरुर्युवमतोऽप्युक्ते इति वर्णनाश्च । इति
दुर्गासिंहलक्षणकलापट्टितः ॥ * ॥ इत्युःप्राखोक्तं
लघुलक्षणं यथा,—
“मस्त्रिगुदक्षलघुश्च नकारो
भादिगुदः पुनरादिलघुर्युः ।
ओ गुदमध्यगतो रलमध्यः
सोऽन्तगुदः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥”
इति छन्दोमञ्जरी ॥
लघुकायः, पुं, (लघुः कायो यस्य ।) ह्यगः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लघुशरीरश्च ॥
लघुकाशर्म्यः, पुं, (लघुः काशर्म्यः ।) कटफल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुखड्का, स्त्री, (लघुः खड्का ।) लघुखड्का ।
तत्पर्यायः । आसन्दौ २ । इति हारा-
वली । २०६ ॥
लघुगणः, पुं, (लघुगणः ।) अन्विनीपुष्पवृक्षवच-
नानि । यथा,—
“उयः पूर्वमघान्तका भुवगण्यस्त्रीण्युत्तराणि
स्वभू-
न्वातादित्यहरित्रयं चरगणः पुष्पाभिवृत्ता
लघुः ॥”
इति दीपिका ॥
लघुगर्गः, पुं, (लघुगर्ग इव ।) विकण्ठकमत्स्यः ।
इति हारावली । १६० ॥
लघुचिर्भिता, स्त्री, (लघुचिर्भिता ।) लघुचिर्भिता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुचक्रलः, पुं, लावकपक्षी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
लघुदन्ती, स्त्री, (लघुः लघुना दन्ती ।) लघुदन्ती-
वृक्षः । यथा,—

लघुव

“लघुो दन्ती विश्रव्या च स्वाङ्गुम्बरपर्ययपि ।
तथैरुम्बला शीघ्रा श्येनघटा घुणप्रिया ।
वराहार्णो च कथिता निकुम्बश्च मङ्गलकः ॥”
अस्या गुणाः ।
“दन्तीदयं सरं पाकं रसे च कटु दीपनम् ।
गुदाङ्कुराभ्रमूलासकृच्छ्रविदाहनुत् ।
तोऽण्योऽयं हन्ति पित्तासकफशोयोदरक्रिमौत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
तत्फलगुणाः ।
“लघुदन्तीफलम् स्यान्मधुरं रसपाकयोः ।
प्रीतलं खटुविषमूत्रं गलशोथकफापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
लघुदुन्दभिः, पुं, (लघुदुन्दभिः ।) द्रगड्वादाम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
लघुद्राक्षा, स्त्री, (लघुः लघुना द्राक्षा ।) काकली-
द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुनाम, [न] स्त्री, (लघु लघुवर्णयुक्तं नाम
यस्य ।) अगुवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
लघुपञ्चमलं, स्त्री, (लघु लघु पञ्चमलम् ।) लघु-
पञ्चमलपाचनम् । तस्य शालपर्णीऽत्रिपर्णी-
वृक्षौकण्टकारीगोक्षुरसंयुक्तम् । यथा,—
“शालपर्णीऽत्रिपर्णी वार्त्ताकौ कण्टकारिका ।
गोक्षुरः पञ्चभिश्चैतेः कनिष्ठं पञ्चमलकम् ॥”
अस्य गुणाः ।
“पञ्चमलं लघु स्वादु बल्यं पित्तानिलापहम् ।
नात्युष्णं हृंहणं ग्राहि त्वरन्वासाधमरीप्रणुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
लघुपत्रकः, पुं, (लघुनि पत्राणि यस्य । कप ।)
रोचनी । शुष्णारोचनी इति ख्यातः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
लघुपत्री, स्त्री, (लघुनि पत्राणि यस्याः । डीष् ।)
अम्बुतोऽपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुपिच्छिलः, पुं, (लघुः पिच्छिलः ।) भूकम्बु-
दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुपुप्यः, पुं, (लघुनि लघुपुप्याणि यस्याणि यस्य ।)
भूमिकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूमि-
कदम्बशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)
लघुवदरः, पुं, (लघुः लघुना वदरः ।) लघुकोलिः ।
तत्पर्यायः । स्रग्मफलः २ बहुकरः ३ स्रग्म-
पत्रः ४ दुष्मर्गः ५ मधुरः ६ दरदारः ७
शिशिप्रियः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
फलगुणाः ।
“कर्कन्धुः लघुवदरं कथितं पूर्वस्वरिभिः ।
अस्य स्यात् लघुवदरं कथायं कथितं मनाक् ॥
स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् ।
शुष्कं भेदापिलत् सखं लघु हृद्याङ्गमा-
सजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अस्य पत्रफलगुणाः । मधुरास्त्वम् । कफवात-
नाशित्वम् । रुच्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । जन्तुकारक-
त्वम् । रूषन्पित्तानिदाहश्रावणत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

लघुवा

लघुवदरी, स्त्री, (लघुः लघुना वदरी ।) भू-
वदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुवाक्षी, स्त्री, (लघुः लघुना वाक्षी ।) लघु-
वाक्षी । तत्पर्यायः । जलोद्भवा २ स्रग्मपत्रा ३ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुमन्यः, पुं, (लघुः लघुना मन्यः ।) लघुमि-
मन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुमांसः, पुं, (लघु खल्वं मांसं यस्य ।) तित्तिरि-
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लघुमांसो, स्त्री, गन्धमांसो । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुलयं, स्त्री, (लघु शीघ्रं लीयते इति । ली +
अच् ।) वीरयन्त्रलम् । इत्यमरः ॥
लघुसदाफला, स्त्री, (सदा फलं यस्याः सा ।
लघुः सदाफला ।) लघुदुम्बरिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥
लघुहस्तः, पुं, (लघुः लघुपकारी हस्तो यस्य ।)
श्रीप्रवेधी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३१ ॥
(वाच्यलिङ्गोऽपि । यथा, कथासरित्सागरे ।
४२ । १३६ ।
“स राजपुत्रश्चिक्त्वेव रक्षसस्तस्य तच्छिरः ।
भूयः खड्गप्रहारेण लघुहस्तो विधाकरोत् ॥”
यथा च ।
“तत्त्वाधिगतप्रास्त्रार्थो हृष्टकर्मा स्वयं जनी ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धौमान् व्यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्मपरी यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥”
इति सुश्रुते स्त्रजस्थाने ३४ अध्यायः ॥)
लघुहैमदुग्धा, स्त्री, (लघुहैमदुग्धा ।) लघुदुम्ब-
रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुदुम्बरिका, स्त्री, (लघुः लघुना उदुम्बरिका ।)
लघुदुम्बरिका । ह्योट लघु इति भाषा ।
तत्पर्यायः । लघुपत्रफला २ लघुहैमदुग्धा ३
लघुसदाफला ४ लघुवाद्युदुम्बरिका ५ । रस-
वीर्यविपाकेषु उदुम्बरात् किञ्चिद्भूयुगुण्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुवो, स्त्री, (लघु + डीष् ।) लाघवयुक्ता ।
(यथा,—
“गुर्वो पिच्छी खरात्यर्थं लघुवो सैव विपर्ययात् ।
शक्तनामाशु जीर्यते न्दुत्वाद्बलेहिका ॥”
इति वेद्यकचक्रपाणिचंयदेतीसाराधिकारे ।)
स्यन्दनप्रभेदः । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ एका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुवा, स्त्री, (रमन्तेऽस्यामिति । रम् + वाहु-
लकात् कः । रस्य जत्वम् । इत्युज्ज्वलः । ३ ।
४० ।) रघुःपुरी । (यथा, नैवधे । ३ । ६७ ।
“चेतो न लङ्कामयते मदीर्यं
नाम्बश्च कुत्रापि च चाभिलाषम् ॥”)
ज्योतिःप्राक्कमते सा च एथिया मध्यभागे
तिष्ठति । लङ्कोद्यात् चरखण्डेभ्यः स्वदेशे लघ-
प्रमाणं भवति । यथा,—
“लङ्का कुम्भे यमकोटिरस्याः
प्राक् पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।

लङ्गेशः

अथस्ततः विह्वपुरं सुमेरुः
 वीर्येभ्य यान्ते बहुवानलक्ष ।
 कुट्टनपादान्तरितानि तानि
 खानानि बहुगोत्रविदो वदन्ति ॥”
 अपि च ।
 “यत्तद्दीप्यतीपुरोपरिकुलसेनादिदेशान्
 सृष्टान्
 लक्षं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्वरेखा सुवः ।
 आदौ प्रागुदयोऽपरत्र विधये पश्चाद्दि रेखी-
 द्यात्
 स्थापयन्तु क्रियते तदन्तरसुवं खेटेष्वथं खं
 पलम् ॥”
 इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ ॥
 अथ लङ्गापुरीवर्णनम् ।
 लष्टोवाच ।
 “त्रिंशद्दशो जगत्प्रतीकं स्रष्टे प्राकारतो रणाम् ।
 दक्षिणस्योर्ध्वे स्त्रीरे चक्रुतो नाम पर्वतः ।
 शिखरे तस्य शैलस्य मध्यमस्युधिसन्निधौ ।
 पतत्रिभिश्च दुष्पापां टङ्कित्वा चतुर्दिशम् ।
 शक्रार्थं मन्त्रता पूर्वं प्रयत्नात् बहुवत्सरेः ।
 वसन्तु तत्र दुर्हर्षाः सुखं राक्षसपुङ्गवाः ।
 अमरावती समासाद्य सेना इव दिवोकसः ॥
 लङ्गादुर्गं समासाद्य शृङ्गां शक्रसुदनाः ।
 दुराधर्षा भविष्यन्ति राक्षसेभ्यश्चुभित्ताः ॥”
 इति विह्वपुराणे कपिलदर्शननामाध्यायः ॥ ॥
 शाखा । शाकिनौ । कुलटा । इति मेदिनी । के,
 ३३ । घात्यविशेषः । तत्पर्यायः । करालत्रि-
 पुटा इ काण्डिका इ कण्ठ्यात्मिका ४ । अस्या
 गुहाः । रुच्यम् । हिमत्वम् । गौलत्वम् ।
 पितृनाशित्वम् । वातकारित्वम् । गुरुत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 लङ्गादाही, [न] पुं, (लङ्गा इति लष्कीलः ।
 इह + ङिनिः ।) इत्यूमान् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 लङ्गाधिपतिः, पुं, (लङ्गाया अधिपतिः ।)
 रावणः । इति अटाधरभूरप्रयोगी ॥ (यथा,
 रघुः । ६ । ६२ ।
 “पुरा जनस्थानविमर्हशुद्धी
 सन्वाय लङ्गाधिपतिः प्रतस्थी ॥”)
 लङ्गापतिः, पुं, (लङ्गायाः पतिः ।) रावणः ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 लङ्गापिका } स्त्री, एका । इति शब्दरत्ना-
 लङ्गायिका } वली । पिङ्गशाक इति भाषा ॥
 लङ्गारिका }
 लङ्गाख्यायी, [न] पुं, (लङ्गावन् तिष्ठतीति । स्या
 + ङिनिः ।) उच्यविशेषः । लङ्गाधिज इति
 भाषा । यथा,—
 “लङ्गाख्यायी राजशुचो भद्रचूडो विप्रायकः ।”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (लङ्गायां तिष्ठतीति ।) लङ्गावाविनि, जि ॥
 लङ्गेशः, पुं, (लङ्गाया ईशः पतिः ।) रावणः ।
 इति त्रिकाश्रयः ॥

लङ्गोपिका, स्त्री, एका । इति शब्दरत्नावली ॥
 लङ्गोयिका, स्त्री, एका । इति शब्दरत्नावली ॥
 लङ्गः, पुं, (लङ्गतीति । लङ्ग गतौ + ञच् ।)
 सङ्गः । विङ्गः । इति मेदिनी । गे, २३ ॥ नां
 इति भाषा ॥
 लङ्गलं, स्त्री, लङ्गलम् । इत्युच्चारिकोपः ॥
 लङ्गनं, स्त्री, (लङ्ग + ङुट् ।) उपवासः । (यथा,
 सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “तन्नामे लङ्गनं कार्यं विदधे वमनं हितम् ।
 विश्वे स्वदनं पथं रसशेषे श्रयोत च ॥”
 यथा च ।
 “लङ्गनं दुर्हर्षं काले कृष्यं खेहनमथा ।
 स्वदनं क्षमनश्चैव जानीते यः स वै भिषक् ॥”
 “तदपि वेप्रस्य वचो निश्रम्य गुरुरत्रवौत् ।
 यत्किञ्चिन्नाघवकरं देहे तल्लङ्गनं स्तुतम् ॥”
 “लघुष्णनीच्यविषदं कृष्यं कृष्यं खरं सरम् ।
 कठिनश्चैव यद्दुह्यं प्रायस्तल्लङ्गनं स्तुतम् ॥”
 “—————पिपासा मारुतातपौ ।
 पाचनान्युपवासाश्च आयामश्चेति लङ्गनम् ॥”
 “प्रभूतस्रग्मपितासमजाः सञ्छुटमारुताः ।
 उच्छ्रुत्तरोरा बलिनो लङ्गनोया विभुद्धिभिः ॥”
 “त्वग्दोषिणां प्रमीढाणां खिग्धाभिव्यन्दिहं-
 नाम् ।
 शिशिरे लङ्गनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥”
 इति चरकं सूत्रस्थाने द्वाविंशोऽध्याये ॥
 “ज्वरे लङ्गनमेवादावुपदिष्टन्ते ज्वरान् ।
 चयानिलभयक्रोधक्रामशो कश्चिद्भवान् ॥
 च्यामाशयस्थो ज्वरानिं सामो मार्गान् पिषा-
 पयन् ।
 विदधाति ज्वरं दोषस्तदा लङ्गनमाचरेत् ॥
 अन्वस्थितदोषात्तल्लङ्गनं दोषपाचनम् ।
 ज्वरत्रं दीपनं काङ्गारुचिन्नाघवकारकम् ॥
 प्राणाविरोधिना चैनं लङ्गनोपपादयेत् ।
 बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽर्थं क्रियाक्रमः ॥
 तत्तु मारुतचतुष्पाणासुखशोभभ्रमान्विते ।
 कार्यं न बाले वृद्धे वा न गर्भिण्यां न दुर्बले ॥
 वातसूत्रपुरीघाणां विषर्गं ग्रात्रलाघवे ।
 ज्वरदोषारकण्ठास्यशुद्धौ तन्ना क्रमे गते ॥
 स्वदे जाते रचौ चापि स्रुत्पिपासासहोदये ॥
 क्षतं लङ्गनमादेश्यं निरर्थं चान्तरात्मनि ॥
 पञ्चमेदोऽङ्गमर्हश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
 स्रुत्प्रयाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनत्रयोः ॥
 मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्ण्यहृद्वान्तमो ज्वरि ।
 देहापि वल्लहानिश्च लङ्गनेऽतस्तत् भवेत् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिनस्य ज्वराधिकारे ॥
 क्रमणम् । (यथा, कुमारे । ५ । ६४ ।
 “यथा श्रुतं वेदविद्वार त्वया
 जनोऽयसुचैः पदलङ्गनोत्सुकः ।
 तपः किञ्चिदं तदवाप्तिसाधनं
 मनोरथानामगतिनं विदते ॥”)
 प्रवनम् । इति मेदिनी । ने, १२० ॥ अयि-
 लङ्गननिधौ यथा,—

“न चायिं लङ्गयेद्दीमात्रोपदध्यादधः कश्चित् ।
 न चैनं पादतः कुर्व्यात् सुखेन न धमेद्वयः ॥”
 इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥
 (अतिक्रमः । यथा, महाभारते । १ । १५६ ।
 १६ ।
 “न चाप्यधर्मैः कल्याण बहुपञ्जीकता बुद्धाम् ।
 स्त्रीखामधर्मैः सुमहान् भर्तुः पूर्वस्य लङ्गने ॥”)
 अन्वहतीयगतिः । यथा,—
 “द्रुतसु लङ्गनं पितृन्वगगत्तुहारकम् ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥ ॥
 (स्त्री, अवमानना । यथा, मार्कण्डेये ।
 १३५ । ३३ ।
 “अन्यस्यापि सर्वशस्य लङ्गना क्रियते हि या ।
 ती नालं चक्षियः सोऽपि किं पुनः पिष्टमार-
 गम् ॥”)
 लङ्ग, लङ्गणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) लङ्गति इहं चक्रिय गोपः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लङ्ग, भर्तुंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) लङ्गति । इति दुर्गादासः ॥
 लङ्ग, इ भर्तुंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, लङ्गति । इति दुर्गादासः ॥
 लङ्ग, इ क भाषार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (पुरा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ क,
 लङ्गयति । भा दीप्तिः षट्कार्थो निकेतनश्चा-
 बलदानानि । इति दुर्गादासः ॥
 लङ्ग, क अन्तर्हो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) अन्तर्होराच्छादनम् । क,
 लाजयति चक्रं मेघः । इति दुर्गादासः ॥
 लङ्ग, इ व्रीड् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 व्यास०-अक०-सेट् ।) इ, लङ्गति । निष्ठायां
 लय इत्यर्थे । इति दुर्गादासः ॥
 लङ्ग, तु क भाषने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
 पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लङ्गयति ।
 भाषनं दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥
 लङ्गकारिका, स्त्री, (लङ्गं लङ्गां करोतीव ।
 ल + कृत् । टापि अत इत्वम् ।) लङ्गाशुक्ता ।
 इति शब्दमाला ॥
 लङ्गा, स्त्री, (लङ्गनमिति । लसृज व्रीडने +
 “गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । २०३ । इति अः ।
 टापि ।) अन्तःकरणवृत्तिविशेषः । इति
 नागोजीभट्टः ॥ अकर्मण्ये कर्मणि परश्चान-
 भयम् । लाज् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 मन्दाचम् २ स्त्रीः २ जपा ४ व्रीडा ५ । ना
 अन्वत्तन्तु अपत्रपा ६ । इत्यमरः ॥ मन्दा-
 स्यम् ७ लङ्गा ८ व्रीडः ९ व्रीडनम् १० । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । १ । ४८ ।
 “लङ्गा तिरश्चां यदि चैतसि स्या-
 दसंशयं पञ्चतराजपुत्राः ।
 तं केशपाशं प्रथमोऽस्य कुर्व-
 नीकप्रियत्वं शिथिलं चमथः ॥”)
 लङ्गाशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लङ्गिका

लङ

लता

लङ्गालुः, पुं, स्त्री, (लङ्गालुः अस्त्रीयर्थे आलुः ।) लुपविशेषः । तत्पर्यायः । रक्तपादी २ प्रमी-
पचा ३ स्यूका ४ खदिरपत्रिका ५ सङ्कोचिनी
६ समङ्गी ७ नमस्कारी ८ प्रवारिणी ९ सप्र-
पर्या १० खद्री ११ गण्डमालिका १२
लङ्गा १३ लङ्गिरी १४ सार्धलङ्गा १५ अस्-
रोधिनी १६ रक्तमूला १७ ताम्बूलला १८
खगुमा १९ अङ्गविकारिका २० । इति राज-
निघण्टुः ॥ महाभौता २१ वशिनी २२ मञ्जी-
वधिः २३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । वितातिसार-
श्रीषदाहृश्रमन्वासन्नजुष्ट-कफार्निनाशित्वञ्च ॥
तद्भेदे यथा,—
“लङ्गालुर्विपरीताया अल्पक्षुपट्टद्वला ।
वैपरीत्या च लङ्गालुर्ग्राभिधाने प्रयोजयेत् ॥
लङ्गालुर्वैपरीत्याहुः कटुरव्यः कफापशुत् ।
रसे नियामकश्चैव गानाविज्ञानकारकः ॥”
इति राजनिघण्टुः ॥
अन्या हंसपादीशब्दे दृष्टया ॥ * * * अपि च ।
“लङ्गालुः स्यात् प्रमीपचा समङ्गाङ्गलि-
कारिका ।
रक्तपादी नमस्कारी गान्धा खदिरकेत्वपि ॥
लङ्गालुः शीलता तिक्ता कषाया कफपित्त-
जित् ।
रक्तपित्तमतीसारं योनिरोगान् विनाशयेत् ॥”
अत लङ्गालुभेदः ।
“अलम्बुवा खरत्वक् च तथा मेदोगला स्यूता ।
अलम्बुवा लघुः खादुः क्षमिपित्तकफापहा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यी दुग्धिकाशब्दे दृष्टया ॥
लङ्गाशीलः, त्रि, (लङ्गा शीलं स्वभावो यस्य ।)
लङ्गाविश्रष्टः । तत्पर्यायः । अपत्रपिण्डः २ ।
इत्यमरः । लङ्गितः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्गितः, त्रि, (लङ्गा सङ्गतास्य । लङ्गा + तार-
कादित्वात् इतच् ।) लङ्गायुक्तः । तत्पर्यायः ।
ह्यौयः २ ह्यौतः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ।
१२ । ७५ ।
“कामं जीवति मे नाथः इति वा विजहौ
शुचम् ।
प्राक् मत्वा सख्यमस्यान्तं जीवितासीति
लङ्गिता ॥”)
लङ्गिरी, स्त्री, लङ्गालुः । इति राजनिघण्टुः ॥
लङ्गा, स्त्री, लङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्ग, त् क भावने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदक-पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, लङ्ग-
वति । भावनं दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥
लङ्गः, पुं, (लङ्गयति शोभते इति । लङ्ग + अच् ।)
पदः । कच्छः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुच्छः ।
इति जटाधरः ॥
लङ्गिका, स्त्री, (लङ्गयति शोभते इति । लङ्ग +
ङ्गु । टापि अत इङ्गम् ।) वेष्टा । इति
हेमचन्द्रः ॥

लङ, बाह्योक्तोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) बालोऽयः तस्य
भावो बाह्यं यामोह इति यावत् । लटति लोकाः
शिशुः स्यात् । किञ्चिद्दति वेत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥
लटः, पुं, (लटति यथेच्छया वदतीति । लट +
अच् ।) प्रमादवचनम् । दोषः । इति
विश्वः ॥
लटकः, पुं, (लटतीति । लट + “कृन् शिल्पि-
संशयोरपूर्वस्यापि ।” उणा० २ । ३२ । इति
कृन् ।) दुर्जनः । इत्युणादिकोषः ॥
लटपयं, स्त्री, (लटस्यं पर्यमस्य ।) लचम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥
लट्टः, पुं, दुर्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥
लट्टः, पुं, (लटतीति । लट + “अभूप्रथिलटीति ।”
उणा० १ । १५१ । इति कृन् ।) जातिविशेषः ।
नेटुया इति भाषा ॥ रागभेदः । तुरङ्गमः ।
इत्युणादिकोषः ॥
लट्टा, स्त्री, (लट्ट + कृन् । टाप् ।) करङ्गभेदः ।
नाटाकरङ्गा इति भाषा । वाद्यभेदः । पञ्चि-
विशेषः । ग्रामचटक इति ख्यातः । इति
मेदिनी । वे, २२ । कुसुम्भम् । इति हेमचन्द्रः ॥
अमरकः । भोडरी इति ख्यातः । इत्यमर-
भरती ॥ (शिली । इति शारावली । २५६ ॥
तूलिका । दूतम् । यथा,—
“लट्टा तु तूलिका ख्याता लट्टा दूतेऽपि
दृश्यते ॥”
इति आङ्गिरस्यै ।” इति उणादित्वात्
उज्ज्वलः । १ । १५१ ॥)
लङ, विलासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लङ्गति बाला । इति दुर्गा-
दासः ॥
लङ, इ कि भाष्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, लङ्गते ।
किं, लङ्गयति लङ्गति । भाष्यं कथनम् । अयं
कौञ्चम मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
लङ, यो इ कि उन्त्तये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) यो,
लङ्गितः । अतुबन्धवलादिर्मध्यधनेऽपि निष्ठा-
तस्य नत्वम् । अस्मात् निष्ठायांमि न स्यादि-
त्येके । लङ्ग इति । इ, लङ्गते । किं, लङ्गयति
लङ्गति तच्छुक्तं लोकाः । इति दुर्गादासः ॥
लङ, क उपसेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उपसेव इह अत्यन्तपाल-
नम् । क, जालयेत् पञ्चवर्षाणि पुत्रमिति अच
उत्तयोरेकत्वात्त्वम् ॥ कल्पनायामस्य प्रयोगः ।
इति रमानाथः । जाडवति लता वायुः । इति
दुर्गादासः ॥
लङ, क उ वीधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) क उ, जाडवते । जाभ
एव इत्यन्त । विशिष्ये आनुमिच्छा वीधे ।
इति दुर्गादासः ॥

लङ, त् क चेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदक-
पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) लङ्गयति । अच-
जाडवत् । इति दुर्गादासः ॥
लङ, म उन्मन्थनजिह्वयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) उन्मन्थनं प्रीङ्गितोभायः उन्मन्थि-
भावश्च । लङ्गति लता वायुना प्रीङ्गिता उन्-
मन्थिता वा स्यादित्यर्थः । जिह्वा तद्विषयजिह्वा ।
लङ्गति जिह्वा अन्मन्थयती स्यादित्यर्थः । म,
लङ्गयति । लङ्गयति लचसुल्लयत्वमिति
श्रीहर्षः । प्रीङ्गयतीत्यर्थः । कषाटकीभिः
किरणलहरीसुल्लयतीति सुरारिः । उन्-
मन्थयतीत्यर्थः । उभयत्र उल्लयोरेकत्वात्त्वम् ।
केचित्तु जिह्वोन्मन्थने इति पठित्वा जिह्वाया
उन्मन्थनं उन्त्तयेपक्षमिति व्याख्याय लङ्गति
जिह्वां सर्पं इत्येवोदाहरन्ति । इति दुर्गा-
दासः ॥
लङ्गः, त्रि, मनोज्ञः । इति शिवाङ्गशेषः ॥
लङ्गः, त्रि, दुर्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्गुकः, पुं, पिष्टकविशेषः । लाडु इति भाषा ।
यथा । लङ्गुको दुर्जरो गुरुः । इति राज-
वल्लभः ॥ अपि च ।
“तेनैव हविषा पक्वं भवेत् पूर्यञ्च लङ्गुकः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
लङ्गं, स्त्री, (लङ्गते उन्मन्थयति इति । लङ्ग +
ङ् ।) पुरीषम् । खाड् इति भाषा । यथा,—
“समेधमानेन स लङ्गवाहुना
निरुहवायुचरयाञ्च निक्षिपन् ॥
प्रखिलगात्रः परितृप्तलोचनः
प्रपात लङ्गं विद्वज्जन् क्षितौ अङ्गु ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३० अध्याये
८ श्लोकः ॥ लङ्गं पुरीषतुल्यजन् । इति शङ्को-
कायां श्रीधरस्वामी ॥
लङ्गजः, त्रि, (लङ्गं तदाख्यदेशे जायते इति ।
जन् + ङ ।) लङ्गदेशजातः । यथा,—
“पूर्वोन्नाये नवशतं यङ्गशीतिः प्रकीर्णितु
धिरङ्गभाषया तन्नास्तीषां संसाधनात् क्षितिः ॥
अधिपा मङ्गलानाञ्च संग्रामेत्परारक्षिताः ।
इरेजा नव घट् पञ्च लङ्गवाचापि भाविनः ॥”
इति मेघतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥ * * *
लङ्गस्तु अयुगा लङ्गन् इति ख्यातः । इरेजानां
राजधानी च ॥
लत, घाते । सौत्रघातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) लता । इति दुर्गा-
दासः ॥
लता, स्त्री, (लतति वेष्टयते यान्यमिति । लत + पचा-
ट् । टाप् ।) शाखादिरहिता शुष्णहारिः ।
तत्पर्यायः । वल्ली २ व्रततिः ३ । इत्यमरः ॥
वलिः ४ वेकिः ५ व्रततिः ६ । सा शाखापत्र-
समायुक्ता क्षिप्रतानिनी । इति शब्दरत्नावली ॥
तत्पर्यायः । वीरत् २ शुक्लिनी ३ उलपः ४ ।
इत्यमरः ॥ * * * अमायां वीरधां द्विकर्तुर्निष्ठा

लताक

लतावा

लतिका

वधा,—

“अप्यु तक्षिणहोराके पूर्वे विप्रति चक्रमाः ततो वीरवृत्तं ववति प्रयागके ततः क्रमति । द्विनति वीरवृत्तं यस्तु वीरवृत्तं निशाकरे । पक्षं वा पातयत्येकं वृत्तं वा विन्दति ।”

इति श्रीविष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥७॥

आद्यमे रोपणीया शुभदा लतादिर्वधा,—

“अलावुषापि कुशाकं मायान्मुच सुकासकः । खर्करी कर्कटी चापि शिचिरे मङ्गलप्रदा । वास्तुकः कारवेक्ष्य वापीकुच शुभप्रदा । लक्ष्मीकच शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ।”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ।

शाखा । प्रियङ्गुः । (अस्याः पत्राण्यो यथा,—

“प्रियङ्गुः पत्तनी कान्ता लता च महिलाडया । गुन्ना गुन्नापला श्यामा विष्णुके सेनाङ्गना- प्रिया ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

पृष्ठा । (यथास्याः पत्राण्यः ।

“तस्मिन्निवारकस्यो देवी पृष्ठा लता लघुः ।” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

अश्वत्थपर्णी । इत्यमरः । ज्योतिष्मती । (अस्याः पत्राण्यो यथा,—

“ज्योतिष्मती स्नात् कटभी ज्योतिष्का कङ्गीनी- ति च ।

पारावतपट्टी पयसा लता प्रोक्ता ककुब्दी ।” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

लताकस्तूरिका । माधवी । दूम्बा । इति मेदिनी ।

वै, ५१-५२ । कैवर्तिका । चारिवा । इति राज- निवेष्टः । (इहती । तत्पर्यायो यथा,—

“अङ्गुली इहती विंही वापीकी राष्ट्रिका- कुञ्जी ।

प्रवहा रत्नपाका च लता इहतिका परा ।” कस्तूरी । यथा,—

“अङ्गुलीपरकतां पश्यन् अयुतं यस्तु साधकः । अङ्गुली च भवेत् शीघ्रं विद्याया वल्लभः स्वयम् ।” इति तन्त्रसारे श्यामासाधनम् ।

(सत्ता च वैश्वे । १ । ५५ ।

अथवा लता गन्धवर्धन पुष्पिता करमित्याङ्गी मकरन्दशीकरेः ।

इत्या रूपेण स्मितशोभिकुङ्कुमला हराहराभ्यां हरकम्पनी पपे ।”

“नवा नवीना-तजा माधवाजता पक्षे नवा रत्ना लता स्त्री ।” इति तट्टीका ॥७॥ अश्वरो- विधेयः । यथा, महाभारते । १ । २१७ । २० ।

“अह्व च सौरमेयी च समीची बुद्धा लता । यौगपद्येव तं विप्रमध्यगच्छाम भारत ।”)

लताकरञ्जः, पुं, (लतारूपः करञ्जः ।) करञ्ज- विधेयः । कण्टकरेण इति हिन्दो भाषा । तत्पर्यायः । दुष्यशः २ वीराश्वः ३ वच- नोचकः ४ धनदाची ५ कण्टकः ६ कुवे- राची ७ । अस्त्र पत्रगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वम् । तृतीयगुणाः ।

दीपनत्वम् । पक्वत्वम् । मूत्रगुणविधापहत्वम् । इति राजनिर्वहणः ।

लताकस्तूरिका, स्त्री, (लतारूपा कस्तूरी तद्गु- गन्धत्वात् । ततः स्तार्ये कम् ।) लताकस्तूरी । तत्पर्यायः । कटुः २ दक्षिणदेशजा ३ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । खादुत्वम् । रुच्यत्वम् । हिमत्वम् । लघुत्वम् । चतुष्पल्यम् । हिदनीत्वम् ।

सिद्धलतावस्यास्त्रोमनाशित्वम् । इति पत्र्या- पत्र्याधिकः । अपि च ।

“लताकस्तूरिका तिक्ता हृद्या श्रोताश्व- रोगघ्नम् ।” इति राजवल्लभः ।

लताजिह्वः, पुं, (लतेव जिह्वा यस्य ।) सर्पः । इति शब्दमाला ।

लतातरुः, पुं, (लतेव दीर्घस्तवः ।) नारङ्गवृक्षः । तालवृक्षः । इति शब्दमाला । शालवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

लताद्रुमः, (लतेव द्रुमः दीर्घत्वात् ।) लताशालः । तत्पर्यायः । तार्यः २ अश्वकर्णः ३ कुशिकः ४ वधः ५ दीर्घः ६ । इति रत्नमाला ।

लनीपनसः, पुं, (लतायां पनसमिव फलमस्य ।) फललताविशेषः । तरतुज् इति स्थानः । तत्पर्यायः । सेलालः २ चिचपलः ३ सुखाशः ४ राजतेमिसः ५ नाटान्नः ६ सडुः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

लतापृष्ठा, स्त्री, (लताप्रधाना पृष्ठा ।) वसु- द्रान्ता । इति शब्दरत्नावली । पिङ्गुश्राक इति भाषा ।

लताप्रतानिनी, स्त्री, (लताप्रतानोऽस्यस्थितिः । इतिः ।) शाखाप्रचयवती लता । तत्पर्यायः । वीरुत् २ गुल्मिनी ३ उलपः ४ । इत्यमर- भरतौ । वीरुधा ५ वरुत् ६ । इति शब्दरत्ना- वली । प्रतावा ७ कचः ८ । इति अटाधरः ।

लताफलं, स्त्री, (लतायां फलमस्य ।) पटोलः । यथा,—

“वास्तुकः कारवेक्ष्य वापीकुच शुभप्रदा । लताफलञ्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ।” इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥

लताभद्रा, स्त्री, (लताया भद्रा यस्याः ।) भद्राली- वृक्षः । इति शब्दमाला ।

लतामखिः, पुं, (लताघटशो मखिः ।) प्रवालः । इति त्रिकाण्डशेषः राजनिर्वहणः । (प्रवाल- शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

लतामखन्, स्त्री, (लतायां मखत् यस्याः ।) पृष्ठा । इति शब्दरत्नावली ।

लतामाधवी, स्त्री, (लताप्रधाना माधवी ।) माधवीलता । इति शब्दरत्नावली ।

लतायटिः, स्त्री, (लता वटिरिव ।) मञ्जिष्ठा । इति शब्दमाला ।

लतायावकं, स्त्री, (लतायां याव इव यस्य । कम् ।) प्रवालम् । इति चारावकी । ८१ । (गुणाद्यो- ३स्य प्रवालशब्दे शेषाः ।)

लतारवणः, पुं, (लतेव रवणा वल्ल ।) सर्पः । इति चारावकी । १५ ।

लताकैः, पुं, (लता अकै इव तीव्रा यस्य ।) हरित्पलाङ्गुः । तत्पर्यायः । बुद्धमः २ । इत्यमरः ।

लतालकाः, पुं, इक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ।

लतावेष्टः, पुं, (लतयेव आवेष्टो वेष्टनं यत् ।) बौद्धशरतिवस्थान्तगतहतीयवन्धः । यथा,—

“बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्थितं रमेत् । लघुलिङ्गताङ्गनं योनौ लतावेष्टोऽयमुच्यते ।” इति रतिमञ्जरी ॥ ७॥

पञ्चतन्त्रिधेयः । यथा,—

“अन्विषथि निरुहस्य चरान् यादित्वात् नृपा । अभ्यन्तरञ्च मार्गं ध्वं वास्तवञ्च समन्ततः ।

वेद्यमन्त्रं कतावेष्टं तथा रैवतकं गिरिम् । कचवन्तं गिरिष्वेव मार्गं ध्वं खरिता ज्यैः ।” इति हरिवंशे वाक्ययुद्धम् ।

(पञ्चमोऽयं चाराकाया इतिवस्थां दिशि स्थितः । यथा, तत्रैव । १५५ । १६ ।

“दक्षिणस्थां लतावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते । इत्येतेप्रतीकाशः पञ्चमस्यां तथा लुपः ।”)

लतावेष्टितकं, स्त्री, (लतयेव वेष्टितं वेष्टनं यत् । कम् ।) आलिङ्गनभेदः । यथा, शब्दमालायाम् ।

“उद्धृकं पीडितकं लतावेष्टितकं तथा ।” लताशङ्खः, पुं, शालवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ।

लतासाधनं, स्त्री, (लतया स्त्रिय साधनम् ।) योषिदधिकरणकेटदेवताराधनम् । तद्दृष्ट्या,—

“लतायाः साधनं वस्ये शशुष्य हरवल्गुभिः । शतं केषु शतं भागे शतं सिद्धरमकले ।

स्तनन्दं शतद्वन्दं शतं नाभौ महेश्वरि । शतं योनौ महेशानि उत्याय च शतचयम् ।

यत् दशशतं जप्ता सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् । अथान्येन संप्रवक्ष्यामि साधनं सुवि दुर्लभम् ।

रजोऽवस्थां समानीय तद्दुयोगौ खेष्टदेवताम् । पूजयित्वा महाराज्ञी चिदिनं पूजयेन्नरम् ।

शतचयञ्च वटविंशदधिकं प्रवक्ष्ये अपन् । अटोत्तरशतं पूर्वं चक्रवर्त्तं जपेद्बुधः ।

ततस्तान् नवभिः पुष्येयंजेटोत्तरं शतम् । ततः पूर्वाङ्गुतिं दत्त्वा जपेदटोत्तरं शतम् ।

घनवान् बलवान् वाग्मी सर्वयोनित्प्रियङ्करः । बौद्धश्राद्धेन च भवेत् सर्वं सर्वं न संशयः ।” इति मायातन्त्रे १२ पटलः ।

अन्यत् अन्नदाकस्ये १६ पटले गुप्तसाधनतन्त्रे ४ पटले च द्रष्टव्यम् ।

लतिका, स्त्री, लता । इति लताशब्दान् स्तार्ये कन्प्रत्ययेन णिकप्रत्ययेन वा निव्यञ्जम् ।

(यथा,—

“इयं सन्धा दूरादहसुपगमो ज्वन मजयात् तदेकां तद्गोत्रे विनयवति । मेधासि रजनीम् ।

समीरेखीक्षेवं नवकुसुमिता चूतकनिका भुवाना नृपानं नहि नहि नहीक्षिबुधते ।” इत्युद्धटः ।)

लम्बः

कतिना, स्त्री, (कत घाते + "कतिभिदिकतिभ्यः कित्" उभा० ३ । १४७ । इति कित्कन् ।) गोधा । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिदृष्टिः । लप, लभ भावे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) ल, ललीकपन् अललापन् । भावः कथनम् । इति दुर्गादासः । लपन्, स्त्री, (लप्यतेऽनेनेति । लप् + करणे क्युट् ।) सुखम् । इत्यमरः । (भावे क्युट् ।) भाव-लम् । इति लपधात्वर्थदर्शनात् । (यथा, आर्थासप्तशत्याम् । ३८१ । "प्रकटयति रागमधकं लपनमिदं वक्त्रमाद्य-मपिहति । प्रीययति च प्रतिपदं दूति शुक्ल्येव हयि-तस्य ।" "शुक्ल्येव हयितस्य लपनं सम्भावयम् । पत्ते वदनम् ।" इति तट्टीका ।) लपितं, स्त्री, (लप् + क्तः भावे ।) वचनम् । कथितं, त्रि । इत्यमरः । (लपितमस्यास्तीति । अच् । वचनयुक्ते च त्रि । यथा, अथर्ववेदे । ४।३।६। "ये मा क्रोधयन्ति लपिता हस्तिनं मशका इव । तानहं मन्वे दुह्मिती जने अल्पप्रयुजिष्ये ।") लक्षिका, स्त्री, ख्यातिविशेषः । लक्ष्मी । इति ख्याता । यथा,— "समिता सपिषा भृष्टा शर्करा पयसि क्षिपन् । तस्मिन् वनीकते न्यस्येत् लवङ्गमरिचादिकम् । विष्टेवा लक्षिका ख्याता गुणानस्या वरा-म्यहम् । लक्षिका इह ह्येव वज्या पित्तानिलापहा । क्षिप्त्वा शर्करा गुर्वी रोचनी तपनी परम् ।" इति भावप्रकाशः । लव, इ इ संसने । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-अवलम्बने सक०-शब्दे अक०-सेट् ।) ल, लम्बते । ड, लम्बते । संसनेमहा-थलम्बनमिति गोविन्दभट्टः । गनाद् चरसायुध-क्षदपि मौनमालम्बसि । इति दुर्गादासः । लम्बः, त्रि, (लम् + क्तः ।) प्राप्तः । इत्यमरः । (यथा, हितोपदेशे । "अलम्बन्नेव लिखित लम्बं रत्नोदपन्नयात् । इक्षितं बहुयेन सम्यक् उहं तीर्थेषु लिखितेत् ।") लम्बवर्णः, पुं, (लम्बावर्णा यथासि येन ।) पण्डितः । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ११ । २ । "लक्ष्मणश्चमपि लम्बवर्णभाक् तं दिदेश सुगणे सलक्षयम् ।") लम्बा, स्त्री, (लम् + क्तः । टाप ।) नायिका-भेदः । यथा,— "लक्षितोत्कथिता लम्बा तथा प्रीयितभर्तृका । कलहान्तरिता वासवज्या स्वाधीनभर्तृका ।" इति लटाधरः । लभ, इ इ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ल, लम्बते । ड, लभते । इति दुर्गादासः ।

लभ, ड ड व प्राप्ते । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-सक०-अणिट् ।) लु, लभिमम् । ल्मी, लम्बा । ड, लभते । व, लभा । लभन्ति पुनस्त्यानमिति गणलतानिश्यादिति रमा-नायः । वस्तुतस्तु लभते लभः पचादित्वादन् तयो लभ इवाचरतीति कौ साध्यम् । इति दुर्गादासः । लभसः, पुं, (लभ् + "अत्यविचमौति ।" उभा० ३ । ११७ । इति अच् ।) वालिवस्वन्तरजुः । इत्युखादिकोषः । धनम् । याचकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिदृष्टिः । लम्बं, त्रि, (लम्बते इति । लम् + षोरदुपघात् ।" ३ । १ । ६८ । इति यत् ।) ख्यायम् । इत्यमरः । लम्बयम् । इति मेदिनी । घे, ४३ । (यथा, सुखकोपनिषदि । ३ । २ । ३ । "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुधा श्रुतेन । यमेवैव उच्यते तेन लभ्य-स्तस्यैव आत्मा विद्युते तन् स्नाम् ।") लमकः, पुं, (रमते इति । रम् + "रमेरच् लो वा ।" उभा० २ । ३३ । इति क्त्वं रस्य लत्वच् ।) विद्वगः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-सुधादिदृष्टिः । (तीर्थशोधकः । इत्युज्ज्वलः । विलासिनः, त्रि । इति क्विप्त् ।) लम्पटः, पुं, विद्वगः । इति लम्पाकशब्दार्थे मेदिनी । के, १४६ । (यथा, कथासरित्सागरे । ४७ । १०२ । "अपेतरात्रधीक्ष्वेव यद्यपि स्त्रीषु लम्पटः । तथापि न स दुःखित्स्त्रिभौद्रयः स्यात्तथा-विधः ।") आसक्तः । यथा,— "यथेहकासुष्मिककामलम्पटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिन्तयन् । शङ्केत विद्वान् कुक्कुवेवराज्याद-यस्तस्य यत्रः श्रम एव केवलम् ।" इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः । लम्पाकः, पुं, लम्पटः । देशभेदः । इति मेदिनी । के, १४६ । (यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ४० । "लम्पाकाः मूलकाराश्च पुलिका जागुङ्गेः सङ्घ । औपधाक्षानिभद्राश्च किरातानाश्च जातयः ।") लम्पाटश्च, पुं, पट्टवाद्यम् । इति हारावली । लम्पः, पुं, मृतगतिः । लाप इति भाषा । इति प्रसिद्धः । उल्लस्यन् प्रलम्पनश्चाप । लम्बः, पुं, (लम्बते इति । लवि अवसंसने + अच् ।) नर्तकः । अङ्गम् । कालः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः । उत्कोचः । यथा, "प्राभृतं टौकरं लम्बोत्कोचः कोशलकामिषे । उपाचारः प्रदानम्हा हारो याज्ञायने अपि ।" इति हेमचन्द्रः । अक्षभेदः । यथा,— "चरलम्बगमा भेदाः पाटकीच्छादिचाजने ।" इति शब्दमाळा ।

लम्बादी लम्बमागरेखा खर्चं वा । यथा,— "निमुजे मुजयोर्वीगस्तदनरगुको मुकाङ्गतो लम्बा । द्विष्या भूस्वयुता हलितवाधे तयोः स्थाताम् । स्थावाधातुजल्योरनरनरकं प्रजायते लम्बः । लम्बगुणं भूस्वहं सद्यं निमुजे पचं भवति ।" उदाहरणम् । "क्षेत्रे मही मशुमिता निमुजे मुनी तु यत्र नयोद्भूतिचप्रमितौ हि यस्य । तत्रावलम्बकमयो कथयाववाधे ।" क्षिप्रं तथा च समकोष्ठमिति फलाख्याम् ।" न्यासः । भूः १४ मुजौ १३ । १६ लम्बे आवाधि ५ । ६ । लम्बा लम्बश्च १२ क्षि-प्रलश्च ८४ । इति लीलावती । (हेमचन्द्रः । यथा, हरिवंशे । ४३ । २२ । "लम्बस्तु लम्बमेवाभः प्रलम्बात्परभूवणः । देव्युद्भूतो भाति सनीहार इवाशुमान् ।") त्रि, दीर्घः । लम्बा इति भाषा । यथा,— "दूरतः प्रोभते मुखी लम्बाटपटाहृतः । तावच्च प्रोभते मुखी यावत् किञ्चन भावते ।" इति चायकप्रशतकम् । (लम्बमानः । यथा, रघुः । ६ । ६० । "पाण्डोऽयमंसापिर्तलम्बाहारः कल्पराजरागो हरिचम्बनेन । आभाति बालातपरक्तसाहः सनिर्भरोद्गार इवाद्गिराजः ।") लम्बकर्णः, पुं, (लम्बौ कर्णं यस्य ।) ह्यमः । अङ्गोष्ठश्च । इति मेदिनी । घे, १०७ । राक्षसः । हस्ती । इति शब्दरत्नावली । क्षि-प्रयन्ती । इति राजनिर्घण्टः । (शशः । तद्गुणैः, अथ विवेकशेषेषु तत्र शशः स्यात् । "लम्बकर्णः शशः मूली लोमकर्णो विवे-कशः ।" इति वैद्यकम् । लम्बकर्णः इति कर्मधारये ।) दीर्घयोश्चम् । तद्गुणैः, त्रि । (यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ३४ । "लम्बोदर्यो लम्बकर्णस्तथा लम्बपयोधराः ।") लम्बकेशः, पुं, (लम्बः केश इवाग्रभागो यस्य ।) विष्टरः । स तु विवाहकाले वरपयवेक्षणार्थं सार्द्धद्वितयवामावर्णवलिताधोमुखा अवंख्यात-दर्भाः । यथा,— "कूर्वकेशो भवेत् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्णको ब्रह्मा वामार्णस्तु विष्टरः ।" इति संस्कारतन्त्रम् । केशोऽज्ञायम् । इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मङ्गल-माहात्म्ये प्रतिनिहतदर्भवट्टकावप्रकरणे लिखि-तम् । * । दीर्घकेशयुक्ते, त्रि । लम्बदन्ता, स्त्री, (लम्बा दन्ता इव यलानि यस्याः ।) खड्गीपिप्ली । इति राज-निर्घण्टः । खड्गद्वयविष्टे, त्रि ।

लम्बोष्ठः

जम्ब, लम्बो, (लम्बते इति । लम्ब + लुट् ।)
 नाभिलम्बितकणिकादिः । तत्पर्यायः । लम्ब-
 लिका २ । इत्यमरः । लम्बते लम्बनं नन्वादि-
 तादयः । इति त्रैलोक्याभ्यां भरतः । (लम्ब +
 भावे लुट् ।) लम्बशब्दायां चाप ।
 लम्बः, पुं । (लम्बते इति । लम्ब + लुट् ।) कपः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ।
 लम्बवीणा, लम्बो, (लम्बानि वीणानि यस्याः ।)
 वैदलोपिप्यन्ती । इति राजनिर्घण्टः ।
 लम्बमानं, लि, लम्बायमानवस्तु । लम्बघातोः
 कर्त्तरि शानच्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 लम्बा, लम्बी, लम्बीः । गौरी । तित्तुम्बी । इति
 मेदिनी । वे, ६ । दक्षकन्याविशेषः । यथा,—
 “अक्षयनीं वसुं यामी लम्बाभायुं मरुत्वतीम् ।
 सङ्कन्याय सङ्कन्यायं सार्धां विधाञ्च भारत ।
 मनवे दक्षपुत्राय दक्ष एता ददौ प्रभुः ॥”
 इति हरिवंशे आधिपतिस्यापनम् ।
 हिमालयकन्याविशेषः । यथा,—
 “ततश्चाक्षयः श्रुत्वा देवीलम्बामयावतीम् ।
 मन्त्रेण लम्बे शीघ्रं त्वं वायव्यं चक्रुः ।
 ततो योगं समाधाय अहम्ना हिमवत्सुता ।
 लम्बोच्छ्रित्य तद्रूपं दर्शयन् पार्श्वमागता ।
 धान्तानुपागम्य लम्बा सा वाससी पुनः ।
 परिखात्या वास्यै विनयाधिष्ठिता ततः ।
 प्रसुखे वासुदेवस्य दिग्वासाः कोट्टवी स्थिता ॥”
 इति महाभारते हरिवंशे वाणयुद्धम् ।
 लम्बिका, लम्बी, (लम्बते या । लम्ब + लुक् । टापि
 क्त इत्वम् ।) तालुर्हृच्छ्रित्वा । तत्पर्यायः ।
 चण्डिका २ । इति राजनिर्घण्टः । सुधासवा २
 मलमुक्तिका ४ । इति हेमचन्द्रः । अलि-
 जिङ्गा ५ अलिजिङ्गिका ६ । इति शब्दरत्ना-
 वली ।
 लम्बितः, लि, (लम्ब + क्तः ।) संचितः । (यथा,
 गीतगोविन्दे । १२ । १८ ।
 “लक्ष्मणपुत्रजन्मलम्बितकल्पलसुल्लय प्रिय
 लोचने ॥”)
 लम्बितः । इति लम्बघातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् । लम्बमानमाल्यादिश्च । (यथा,
 महाभारते । ३ । १५७ । ४२ ।
 “वक्षिणोऽर्थं लम्बा यस्तः कालच्छ्रेण लम्बितः ॥”)
 लम्बोदरः, पुं । (लम्बोदरं यस्य ।) गणेशः ।
 इत्यमरः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १६८ ।
 “गतिगङ्गतवरयुवतिः करी कपोली करोतु
 मद्मलिनौ ।
 सुखवन्मालसिन्धुर लम्बोदर किं मद्दं वदसि ॥”
 रूपविशेषः । इति भृगुवतम् । १२ । १ । २२ ।)
 लम्बोदरि, लि । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
 कथासरित्सागरे । ७० । १०२ ।
 “ततो लम्बोदरेख्य पुंसारोपितवाङ्मकः ।
 सन्धादितः सं यातस्तदनं केशरिषीकते ॥”)
 लम्बोष्ठः, पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य । ओष्ठोष्ठयोः
 समासे षा । इति षाधुः ।) उद्गः । इति

लम्बः

राजनिर्घण्टः । लम्बमानोष्ठयुक्ते, लि । (लम्ब-
 पालदेवताविशेषः । यथा, प्रयोगसारे लम्ब-
 पालप्रकरणे ।
 “युगान्तो वाङ्मकचाप लम्बोष्ठो दसवस्तथा ॥”)
 लम्बोष्ठः, पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य ।) उद्गः । इति
 त्रिकाण्डशेषः । दीर्घोष्ठविशिष्टे, लि ।
 लम्बनं, लम्बी, प्रतिलम्बः । इति हेमचन्द्रः । ध्वनिः ।
 लम्बि इ शब्दे इच्छन्तात् भावेऽनट् (लुट्)
 प्रत्ययेन निष्पन्नमिति ।
 लम्बा, लम्बी, (लम्बते इति । लम्ब इ उ शब्दे +
 षच् । टापि ।) वाटशब्दजा । इति शारावली ।
 लय, उ गङ्गाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 आत्म०-सक०-सिट् ।) उ, लयते । इति दुर्गादासः ।
 लयः, पुं, (ली + षच् ।) विनाशः । संघ्नः । तौर्ध-
 नि कस्य सान्धम् । इति मेदिनी । ये, ५२ । प्रलयः ।
 इति शब्दरत्नावली । * * * अक्षयकल्पनवल्म-
 नेन चित्तवृत्तिर्निद्रा । इति श्रीपरमहंससदानन्द-
 योगीन्द्रतत्त्वदान्तसारः । तत्रार्थं विभं लय-
 यति लयस्तावदिति । लयो द्विविधः । चिरकाल-
 सुक्ताष्टाङ्गवृत्तनिर्विकल्पकसमाध्यासपाटवे-
 नातितप्रलोहितलक्षिणलक्षिविन्दुवत् तैलरहित-
 दीपकलिकावच प्रत्यगभिन्ने परमानन्दे चित्त-
 वृत्तिलयः प्रथमः । द्वितीयस्तु मन्त्रावस्थावत् अल-
 स्येन चित्तवृत्तेऽन्वयशब्दादिविषयप्रवृत्त्यानादरे
 सतिप्रत्यगात्मस्वरूपानवभासनात् वृत्तेस्तन्मीभाव
 लयश्चन्द्रिकारूपः । इति श्रीशिवसहस्रस्तोत्रत-
 सुबोधिन्याख्यातङ्कीका । गीतवाद्यपादस्यासाना
 क्रियाकालयोः परस्परं समता लयः । लीयन्ती
 द्विध्यान्तीनेनेति लयन्ति प्रजन्ति सान्धं गीता-
 द्योऽनेति वा लयः । ली उ य चो द्विवि लय
 गङ्गा वा अक्ष । इत्यमरटीकायां भरतः । * * *
 लयस्थानविवर्णनं गायकस्य चतुर्हृद्दोषान्द-
 गंतदोषविशेषो यथा,—
 “लम्बितं भीतमुक्तं च अथकमनुनासिकम् ।
 काकसरः श्वरः कम्पो लयस्थानविवर्णितम् ।
 विस्तरं विरमश्चैव विच्छिद्यं विषमाहतम् ।
 व्याकुलं तालहोनञ्च गातुर्लोषाश्चतुर्दश ॥” * * *
 अथ लयाः । ह्रदि स्थितिः कच्छस्थितिः कपाल-
 स्थितिरिति लयत्रयम् । अपरे तु ।
 “द्विपदी स्यादकतिका भोजिका द्विप्रखण्डिका ।
 वामभुवस्ततश्चिन्ना खण्डधावा षड्जकः ।
 जम्बुिका कलतिकः खण्डकः खुरिकक्षया ।
 कथितश्चतुरस्रोऽर्हश्चतुरस्रोऽथ नर्तकः ।
 अश्वः षट्शब्दाकनावल्लटा नन्दघटीत्यपि ।
 कादम्बश्चरौ वृष्टा मिश्रोऽर्हवनिता ततः ।
 अतिचित्रः समयश्च बलितोऽर्हदक्षया ।
 आविहस्तु टङ्कवकस्ततश्चित्रविचित्रकौ ।
 आनी विस्तृतधावा चं सुकुलोऽथ विलोककः ।
 रमणीयस्ततश्चैव करकण्टकसंघनः ।
 चत्वारिंशदिमे प्रोक्ता कथा लयविशारदेः ।
 लयेन वरुणो भगवान् कथे लीनो जनाईनः ॥”
 इति संगीतदामोदरः ।

लम्बः

(वि, चापरवाङ्मकम् । इति वीधरखामी ।
 यथा, भागवते । ११ । २५ । १५ ।
 “यदा लयेद्रजः सत्त्वं ततो नृपं लयं जङ्गम् ।
 युञ्जित शोकमोक्षार्थां विदधा चिंतया शया ॥”
 लम्बी, लाम्बकम् । यथा,—
 “लाम्बकं सुनालं स्यादन्वयार्थं लयं लघुः ।
 इटकापयकं संघं नलदवावदातकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 लयपुत्री, लम्बी, (लयस्य पुत्रीव ।) नर्तकी । इति
 शब्दरत्नावली ।
 लयारम्भः, पुं, (लयस्यारम्भो यस्मात् ।) नटः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 लयालम्बः, पुं, (लयमालम्बते इति । लम्ब + षच् ।)
 नटः । इति शब्दरत्नावली ।
 लयं, गतौ । (भा०-पर०-सक०-सिट् ।) लम्बति ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ।
 लय, उ क ईसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (पुरा०-आत्म०-सक०-सिट् ।) क उ, लयति ।
 ईसा आप्तमिच्छा । इति दुर्गादासः ।
 लय, उ क ईसे । इति कविकल्पद्रुमः । (अरन्त
 पुरा०-पर०-सक०-सिट् ।) ईसा इति आप-
 धातोः सनन्तस्य रूपम् । शब्दार्थ इत्यकारेण
 सक्तपोऽपि अल् कथं न बाध्यते इति सिद्ध-
 योविहितप्रत्ययेः कचित् सक्तपोऽपि न बाध्यते
 इत्यस्य बाध्यत्वात् अथवा कारकाकारय-
 मित्यादयोऽपि न स्युः । एवं वक्ष्यमाद्यौ षोड-
 ल्के इत्यादिव्यपि बोध्यम् । लयस्य धनं
 लोकः । इति दुर्गादासः ।
 लयलम्बः, पुं, (लयलो जिङ्गा यस्य ।) उद्गः ।
 कुकुरः । हिंसे, लि । इति मेदिनी । वे, १६ ।
 (चलद्रसनायुक्ते च लि । यथा, कथासरित्-
 सागरे । १०६ । १२७ ।
 “तावच्च प्रकटीभूय भगवान् भैरवाक्षतिः ।
 उद्धृतासिर्जललम्बः कृत्वा चकारमभ्यधात् ॥”)
 लयन्तु, लि, विलासयुक्तः । उन्मन्यनविशिष्टः ।
 निष्कारिणाविशिष्टः । स्तेपविशिष्टः । वीणा-
 विशिष्टः । उपसंवाविशिष्टः । भाष्यविशिष्टः ।
 कन्धेपविशिष्टः । इति लम्बघातोः कर्त्तरि
 शब्दप्रत्ययेन षस्य लकारादेशेन च निष्पन्नम् ।
 लयदम्बुः, पुं, (लयन्तु चलदम्बु यत्र ।) लिम्बाकः ।
 इति जटाधरः । (विषयोऽस्य लिम्बाकशब्दे-
 श्यः ॥)
 लयनं, लम्बी, (लय + लुट् ।) कैलिः । इति हेम-
 चन्द्रः । चालनम् । इति नागोजीभट्टः । यथा,—
 “काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनौ ।
 विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ।
 द्वीपिचर्मपरीधुना मुष्कमासातिभैरवा ।
 अतिविशारवदना जिह्वाललनभीयका ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ।
 लयनः, पुं, (लयति ईसायते इति । लय + लम्बेण
 लुट् ।) वाजः । साकः । प्रयाजः । इति
 राजनिर्घण्टः ।

ललाट

ललना, स्त्री, (ललन्ति ईच्छति कामानिति । लल + लृट् । टाप् ।) कामिनी । (यथा, कला- विजासे । १ । ५ ।)

“रतिमुलित ललित ललनालजल लववाचन सुहृयम् ।

अथ कैशकुसुम परिमल वाचिनदेहा वदन्त्य- निजाः ॥”)

नारीभेदः । जिज्ञा । इति मेदिनी । मे, १२१ । ललनाप्रियः, स्त्री, (ललनानां प्रियम् ।) स्त्रीवेरम् । इति राजनिर्घण्टः ।

ललनाप्रियः, पुं, (ललनानां प्रियः ।) कदम्बः । इति राजनिर्घण्टः । कामिनौलम्बम् । ललनिका, स्त्री, (ललन्त्येव । स्त्री कन् ।) नाभिलम्बकच्छिकादिः । तत्पठ्यायः । लम्बनम् २ । इत्यमरः । गोधा । इति शब्दमाला ।

ललाकाः, पुं, मेहनम् । इति शब्दचन्द्रिका । ललाट, स्त्री, (ललं ईच्छामटति प्रापयतीति । लट् + लृट् ।) अवयवविशेषः । कपाल इति ख्यातम् । तत्पठ्यायः । अलिकम् २ गोधिः । इत्यमरः । महाशब्दः ४ शब्दः ५ भागः ६ कपालकः ७ अलिकम् ८ इति शब्दरत्नावली । ललाटकम् ८ । इति धनञ्जयः । तस्य शुभाशुभ- लक्षणम् । यथा,—

“उन्नतेर्वपुलेः शङ्खेर्ललाटेर्विषमैस्तथा । निह्वेना धनवन्तश्च अर्हेःसुसङ्घर्षेनराः ॥

आचार्याः मुक्तिविशालैः शिरालैः पापकारिणः । उन्नताभिः शिराभिस्तु स्त्रिकामिधनेश्वराः ॥

निर्दोषोऽपि ललाटेऽपि ज्ञानकर्मरतास्तथा । संवृतेषु ललाटेषु जपया उन्नतेर्नृपाः ॥

ललाटोपवृत्तास्त्रिंशो रेखाः स्युः शतवर्षिणाम् । वृषसं स्यात्तद्विराद्युः पञ्चनवत्ययः ॥

अरेखेकायुर्नवतिर्विच्छिन्नाभिश्च पुंसलाः । केशान्तोपगताभिश्च अश्लीलायुर्नरो भवेत् ॥

पञ्चभिः सप्तभिः वङ्गभिः पञ्चाष्टशुभिक्षया । चत्वारिंशच्च वक्राभिश्चिद्भूजयगामिभिः ॥

विंशतिर्दशमवक्राभिरायुः सुत्राभिरल्पकम् । न पृथु वाक्त्रिभिर्भे भुवौ चाप ललाटकम् ॥

शुभमर्हेःसंस्थानमतुङ्गं स्यादलोमशम् ॥” इति गावर्क ६५ अध्यायः ।

(“आतःपरं प्रवृत्तानि बन्धने । मत्तकोद्गृह्य- नाभिललाटनासात्पुत्रवसिस्थीवा ह्येता यके- काः ॥” इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ।)

ललाटकं, स्त्री, (ललाटेव । कन् ।) प्रशस्त- ललाटम् । इति शब्दरत्नावली । ललाट- माचम् । इति धनञ्जयः ।

ललाटकपः, वि, (ललाटं तपतीति । ललाट + तप + “अस्यैललाटयोर्दृष्टितपोः ।” १ । २ । ३६ । इति खण्ड । तुम् ।) ललाटतापकः । “ललाटकपः ख्यः ॥” इति विद्वान्तकौस्तुभे । (यथा, रघुः । १३ । ४१ ।

“इषिभुंजामेधवता चतुर्वी मध्ये ललाटकपवधभिः ।

ललितं

असौ तपस्व्यपरस्वपत्नी . नाम्ना सुनीदृश्वरितेन दानः ॥” यथा च, नैष्ये । १ । १३८ ।

“अथं विधातमैयि पाणिपङ्कजात् तव प्रिया शैलन्दुलप्रित्पिनः । विद्योक्षसे वल्लभयेति निर्गता लिपिललाटनपनिपुराचरा ॥”)

ललाटिका, स्त्री, (ललाटे भवोऽलङ्कारः । “कथं- ललाटात् कलङ्कारे ॥” ४ । ३ । ६५ । इति कन् ।) स्त्रीरचितललाटाभरणम् । टिका इति ख्याता । तत्पठ्यायः । पञ्चपाश्या २ । इत्यमरः । लालटस्य चन्दनम् । तत्पठ्यायः । शृङ्गचर्चौ २ । इति शब्दरत्नावली । (तिलकः । इति मल्लिनाथः । यथा, कुमारः । ५ । ५५ ।

“तदा प्रभृत्कन्दना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका । न जातु बाधा लभते स निर्युतिं तुषारसङ्घातात्प्रलातलेष्पि ॥”)

ललाम, [न] स्त्री, ललामम् । यथाह वक्रः । “प्रधानध्वजशङ्खेषु पुङ्गवालधिलक्ष्यसु । भूषावालिप्रभाषेषु ललामं स्यात् ललाम च ॥” (प्रधाने । यथा, रघुः । ५ । ६४ ।

“तच्च स्वयंवरसमाहृतराजलोकं कञ्चाललाम कमनीयमजस्य लिप्तोः ॥” पुरवः । इति रघुटीकायां मल्लिनाथपठ- यादवः । ५ । ६४ ।)

ललामं, स्त्री, (लङ् विलासे + लिप् । तं अमति प्राप्नोतीति । अम गतौ + लिप् । इत्य ललम् ।) लिङ्गम् । अजः । शङ्खम् । प्रधानम् । भूषा । (यथा, भागवते । ३ । १४ । ४८ ।

“पौत्रस्तव श्रीललनाललामं दृष्टास्मरन् कुशलमलक्षिताननम् ॥”) बालधिः । पुङ्गवः । तुरङ्गः । प्रभावः । इति मेदिनी । मे, ५१ । अन्वललाटे अन्वयर्थलिङ्गम् । गवादीनां ललाटलिङ्गम् । अन्वस्य भूषा । इत्यमरटीकायां भरतः । (पुनपुंसकलिङ्गमपि । यथा,—

“ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे । श्रेष्ठभूषाप्रकृष्टपुङ्गवलिङ्गात्तलिङ्गम् ॥” इति रघुटीकायां मल्लिनाथपठयादवः । इत्ये सिते च वि । यथा, महाभारते । ७ । २२ । १३ ।

“ललामेर्हरिभिर्युक्तः सन्धश्चन्द्रतद्वैरुधि । राक्षा मध्ये मर्षेष्वाचः शान्तभौरभ्यवर्णत ॥”)

ललामकं, स्त्री, पुरीन्द्वयमाख्यम् । इत्यमरः । तदेव मालं पुरः संतुखभागे ख्यं ललाटपथ्यन्त- मागतं ललामकं ललामं तिलकमिव इति इवार्थे कः । इति भरतः ।

ललामी, स्त्री कर्षभूषणविशेषः । तत्पठ्यायः । उत्तुष्टिका २ । इति शब्दमाला ।

ललितं, स्त्री, (लल + लृट् ।) शृङ्गारभावचक्रिया- विशेषः । इत्यमरः । सुकुमारविधानेन भू-

ललिता

नेत्रादिक्रियासचिवसरचराङ्गविन्यासो ललि- तम् । तथा च । “सुकुमाराङ्गविन्यासे मख्खा ललितं भवेत् ॥” यथा,—

“सभ्रभङ्गं करकिप्रलयावर्तनेराप्रतन्नी सा लियन्ती ललितकलिता लोचनस्त्राङ्गनेत्र । विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया खेरवाते । निःशङ्का च प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाक्षी । भूनेत्रादिक्रियाशालिसुकुमारविधानतः । इत्यमरटीकायां ललितं विद्युः ॥” इत्यमरः ।

“अनाचार्योर्पिदं स्यात्कलितं रतिचेरितम् ॥” इत्यमरः ।

ललन केषु भावे क्तः । लङ् विलासे .रत्नस्य मनीषाद्विधात् इत्य लर्त् वा । इति भरतः । अपि च ।

“विन्यासभङ्गरङ्गावां भूषिलासमनोहरा । सुकुमारा भवेद्यत्र ललितं तदुद्दीरितम् ॥” इत्यमरटीकायां ललितः ।

ललितः, पुं, (लल्यते ईच्छते इति । लल + लृट् + लिट् ।) रागविशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,—

“प्रफुल्लसम्प्लदमाख्यधारी युवातिगौरीऽलसलोचनश्रीः । विनिःसरन् वासयद्वाते प्रभते विलासिवेशो ललितः प्रदिष्टः ॥” तस्य गानसमयो यथा,—

“प्रातर्गैयास्तु देशागो ललितः पठमञ्जरी । विभाषा भैरवी वैव कामोदो गोळकौर्षेपि ॥” इति सङ्गीतदामोदरः ।

ललितः, वि, (लल + लृट् ।) सुन्दरः । (यथा, रघुः । ८ । १ ।

“अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं विभत एव पार्थिवः ॥” ईप्थिनः । इति मेदिनी । मे, १४७ । अक्षितः । इति विश्वशब्दरत्नावली ।

ललितकाम्ना, स्त्री, (ललिता काम्ना च ।) मङ्गल- चक्रिका । तस्या ध्यानं यथा,—

“येषा ललितकाम्नाया देवी मङ्गलचक्रिका । वरदाभयहस्ता च द्विभुजा गौरदेहिका । रत्नकौषेयवस्त्रा च स्मितवक्रा शुभानना । नवयौवनसम्पन्ना चार्थिणी ललितप्रभा ॥” इति तिथ्यादित्यम् ।

ललिता, स्त्री, (ललित + टाप् ।) कस्तूरी । शरी । इति राजनिर्घण्टः । नदीविशेषः । यथा,—

“निमिनावस्तु रावर्षेः प्रापाद्मक्षसुतः पुरा । वशिष्टो सुशरीरोऽभूत्, प्रापाच्च निमिवक्षका ॥ ततो ब्रह्मोपदेशेन निषेधे कामरूपके । सन्धाचले तपस्वी तस्य विष्णुर्भूतदा ॥ प्रवृत्तस्तस्य देवस्य वरदानाममहासुनिः । अन्धतान्धवतायां कुक्षं क्षत्वा विरेकटे । तत्र ज्ञात्वा च पीत्वा च शरीरं प्राप पूरितम् ॥ तस्मादन्तःकुक्ष्यात् सन्धा नाम नदी वरा ।

ललिता

निःसृता तत्र चाशुभ चिरायुरगदी भवेत् ।
तस्मात् पूर्वम् कृत्वा ललिताया सरिदरा ।
सागराद्विद्ययात् पूर्वम् महादेवावतारिता ।
त्रैशुखशुभपक्षे लतीयायां नरस्तु यः ।
कुर्याद्दे ललितायानं स प्रभुसदनं व्रजेत् ।
ललितायाः पूर्वतीरे भगवानाम पञ्चतः ।
स्यं विष्णुलिङ्गरूपी तत्रास्ते भगवान् हरिः ।
ललितायां नरः ज्ञात्वा द्वादश्यां शुभपक्षके ।
भगवन् सभावस्य यो यजेत् परमेश्वरम् ।
स धार्तिं विष्णुभवनं शरीरेण विराजता ॥”

इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥ १ ॥

मोपीविशेषः । यथा,—

“अखिलरसान्तमूर्तिः

प्रह्वमरवचिद्वहृतारका पालिः ।

कलितध्यामा ललितो

राधाप्रियान् विधुर्जयति ॥

इति भक्तिरसान्तमिभ्युः ॥

ललिता श्यामला श्रेया पद्मा भद्राश्च श्रूयन्ते ।
इति तदुक्तायां जीवगोस्वामी ॥ तस्याः स्वरूपं
यथा,—

“या दुर्गा सेव ललिता ललिता सेव राधिका ।
एतासामन्तरं नास्ति सत्यं सत्यं हि नारद ॥”

इति पाद्मे पाश्लखण्डे रासलीलायां नारदं
प्रति श्रीलक्ष्मणाक्षयम् । रागिणीविशेषः । सा च
मेवरागस्य पत्नी । यथा, सङ्गीतदर्शने ॥

“ललिता मालवी गौडी नाटी देवकिरी तथा ।
मेवरागस्य रागिणी भवन्तीमाः समध्यामाः ॥”

(सा तु हनुमन्तते हिन्दोलरागस्य पत्नी । सोमे-
श्वरमते वसन्तस्य पत्नी । यथा, संगीतदर्पणे ।

“बेलावली रांमकिरी देशाख्या पटमञ्जरी ।
ललिता सङ्घिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥”

“देशी देवकिरी चैव वराटी तीडिका तथा ।
ललिता चाय हिन्दोलौ वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥”

अस्या ध्यानादिकमाह तत्रैव । अथ ललिता ।
“प-वर्णा च ललिता आडवा सञ्जय मता ।
सुहृन्म शुद्धमथा स्यात् सन्ध्यां केचिदूचरे ।
धैवतस्यसंयुक्ता द्वितीया ललिता मता ॥”

ध्यानम् । यथा,—

“प्रपुञ्जसप्रह्वमालकण्या

सुगौरकान्तिर्युवती सुदृष्टिः ।

विनिश्चयनी सङ्घसा प्रभाते

विजासवेशा ललिता प्रदिष्टा ॥”

उदाहरणम् । स ग म ध नि स ।
अथवा,—

स रि ग म प ध नि स । इति प्रथमा ।
ध नि स ग म ध । इति द्वितीया ।

इति ललिता ।)
ललितावप्रती, स्त्री, (ललिताया सप्रती ।)

भाद्रशुभसप्रती । तत्र कुकुटीव्रतं कार्यम् ।
यथा भविष्ये ।

“भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्रत्यां नियमेव या ।
ज्ञात्वा शिवं वेद्ययित्वा मङ्गले च सहासिभम् ॥

ललिता

पूजयेच्च तदा तस्यां दुष्प्रापं नैव विद्यते ॥”
इति कुकुटीव्रतलेन ख्यातम् । इति तिथ्यादि-
तन्त्रम् ॥ १ ॥

तद्विधयेषां । तत्रादौ खलिवाचपुष्पकं
सङ्कल्पं कुर्यात् । ॐ अदीक्षादि भाद्रे मासि
शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिथौ यावन्जीवनपयम्
अमुकगोत्रा श्रीमद्भक्तौ शिवदुर्गाप्रोतिकामा
प्रतिवर्ग्यभाद्रशुभसप्रत्यां गणेशादिदेवता-
पूजापूर्वकशिवपार्वतीपूजायावन्जीवनशोरक-
धारणभविष्यपुराणोक्तव्रतकथाश्रवणरूपललि-
तासप्रतीव्रतमहं करिष्ये । ततः सङ्कल्प-
सक्तं पठित्वा सामान्यार्थं विधाय गणेशादीन्
संपूज्य भूतसुहृद्गादिकं विधाय मङ्गलादिपु-
पूजाभारभेत । ततो ध्यात्वा सशिरसि पुष्पं
दत्त्वा मानसोपचारेः संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य
पुनर्ध्यात्वा आवाहयेत् । शिवपूजाविधिना
शिवं दुर्गापूजाविधिना दुर्गां च यथाशक्त्युप-
चारेः संपूज्य आचरणदेवान् पूजयेत् । ततो
ऽष्टपञ्चयुक्तशोरकं दुर्गधेन चित्तं शिवदुर्गाभ्यां
अर्पयित्वा तत् शोरकं वामकरे बद्धा भोज्य-
तुत्सुख्य कथां श्रूय्यात् । अष्टपञ्चानि दद्यात् ।
ततो दक्षिणां दद्यात् ॥ १ ॥ अथ कथा ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

“जोमशो नाम देवर्षिमधुरामागतः पुरा ।
सोऽर्चते वसुदेवेन देवत्या च युधिष्ठिर ॥
उपविष्टः कथाः पुरायाः कथयामास वै तदा ।
ततः कथयितुं भूयः कथामेतां प्रचक्रमे ॥
कंसन निहताः पुत्रा जाता जाताः पुनः पुनः ।
नृतवन्तुषा देवकि ! त्वं पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥
यथा चन्द्रसुखी दीना बभूव नहुषप्रिया ।
तथा त्वं देवकी भद्रे पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥
पञ्चाक्षीव्रता सा तु बभूवाच्यपुत्रिका ।
त्वमेव देवकी देवि ! भविष्यसि न संशयः ॥

देवक्युवाच ।

का सा चन्द्रसुखी दीना बभूव नहुषप्रिया ।
कथं चीकव्रतं सन्ध्यां तस्याः सन्ततिकारणम् ॥

जोमश उवाच ।

अयोध्यायां पुरा राजा नहुषो नाम विश्रुतः ।
तस्य राज्ञो महादेवी नाम्ना चन्द्रसुखी प्रिया ॥
पुरोहितस्य तस्यैव पत्नी माला च नामिका
तयोरासीद्दुःखप्रोतिः सङ्घर्षीया परस्परम् ॥
अथ तेषु च मित्रिणी ज्ञानार्थं सरयुजये ।
प्राप्ते प्राप्तास्तु तत्रैव बहुशो वगराङ्गनाः ॥
ज्ञातास्ता मङ्गलं चक्रन्तन्मध्ये यत्कल्पपिण्डम् ।
खेद्ययित्वा शिवं शान्तसुमया सह शङ्करम् ॥
गन्धपुष्पाद्यतेभङ्गा पूजयित्वा यथाविधि ।
प्रशम्य शिरसा भङ्गा दृष्टास्ताभ्यां वरस्थयः ॥
किमिदं क्रियते साक्षाः कथ्यतां यदि रोचते ।
कदा वा क्रियते किं वा फलं सन्ध्यां तदुच्यताम् ॥

स्थिय ऊचुः ।

पूजितोऽस्माभिरेतस्मिन् पार्वत्या सह शङ्करः ।
बद्धा कथमिदं शुभं शिवस्याज्ञा निवेदितः ॥

ललिता

धारणोद्यमिदं तावद्वापन्त प्राञ्जल्य धारणम् ।
तासान् तद्वचः श्रुत्वा ते ज्ञत्वा मानसं तथा ॥
ज्ञत्वा च सम्मतिं तत्र बद्धा रोधीं सुशोरकम् ।
ततस्ताः स्वयहं जन्तुः सखीभिः परिवारिताः ॥
कालेन महता तत्र विस्मृतं तद्व्रतं वृष ॥
प्रमत्तया चन्द्रसुखा विस्मृतश्च सुशोरकम् ॥
नृता कैश्चिदशोराभिः सा बभूव प्रवङ्गमी ।
माला च कुकुटी ज्ञाता त्वसन्ध्याव्रतपालनात् ॥
तथैव ते च मित्रिणी जाते जातिस्मरे कृषे ।
सन्ध्या भूयस्तत्रैव प्राप्तश्च समयः पुनः ॥
तद्दिने तद्दिने प्राप्ते पुनः काले च ते नृते ।
अदेवमाहके देशे जाते गोकुलसङ्गले ॥
राज्ञो ज्ञाया बभूवाय पृथ्वीनायस्य सा पुनः ।
ईश्वरी नाम विख्याता सा तु राज्ञोऽतिवङ्गमा ॥
अपिमीलद्विजस्याधीदुर्भाया भूषणनामिका ।
पुरोहितस्य कालेन कुकुटी बहुपुत्रिणी ॥
जातिस्मरा चाष्टपुत्रा तथैव चान्धतप्रजा ।
पुनर्निरन्तरा प्रीतिर्बभूवाय तयोर्द्विज ॥
तत्रैश्वरी पुत्रमेकं प्रकृता तत्र रोगिणम् ।
नववर्षं तु पञ्चममगात्तत्र युधिष्ठिर ॥
तत्र तां भूषणा दृष्टमाजगामातिदुःखिता ।
सखीभावात्तस्मिन्हादष्टपुत्रसमन्विता ॥
अयुक्ताभरणा विभवं स्वभावेनैव भूषिता ।
तां दृष्ट्वा पुत्रिणी भयां प्रजन्मालेश्वरी कथा ॥
ततो यद् प्रवयित्वा तां सखीं तीव्रमस्तरा ।
चिन्तयामास सा राज्ञी तस्याः पुत्रवधं प्रति ॥
ज्ञता ज्ञताश्च ये पुत्राः पुनर्जीवन्तनामयाः ॥
बहुपुत्रा जीवन्तना प्रयुक्ताभरणा कथम् ।
शोभसे ह्यधिकं भद्रे तस्मिन् भौदामिनी यथा ॥

भूषणोवाच ।

भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्रत्यां ललितायै ।
ज्ञात्वा शिवं वेद्ययित्वा मङ्गले च सहासि-

कम् ॥

संपूज्य विधिवत् प्राप्तं जैलोच्ये यच्च विद्यते ।
तदेव हि व्रतं पुष्पं तया सह मया ज्ञतम् ॥
तन्मयाचरितं भङ्गा तेनाहं सुखिरा सखि ।
तया नाचरितं सन्ध्यां दमप्रातशरीरया ॥
तेन ते सन्ततिस्त्रिणा रात्र्येऽपि सति दुःखिता ।
प्रभाव एव कथितो व्रतस्यास्य मया सखि ॥
अहं तुभ्यं प्रदास्यामि तस्य धर्मस्य सुव्रते ।
सखीभावात् प्रतीच्छ त्वं नाच कार्या विचा-

रणा ॥

संपूज्य शङ्करं भङ्गा करे बद्धा सुशोरकम् ।
यावन्जीवं मया तावत् शिवस्याज्ञा निवेदितः ॥
इत्येवं समयं ज्ञत्वा ततः प्रभृति शोरकम् ।
सङ्कल्पयमयं वापि करशाखासु धारणम् ॥
शङ्करशोमया साहं सौवर्णं राजतल्लया ।
ताम्बपात्रे प्रतिष्ठाप्य त्राक्षयायोपपादयेत् ॥
पायसं पिष्टकश्चैव भङ्गं भोज्यं प्रयत्नतः ।
सगोचान् भोजयित्वा तु कथं सुहृती तत्परम् ॥
मङ्गलं सोमसङ्घं शिवस्याज्ञानिवेदितम् ।
इत्येवं प्रतिजयाह व्रतदानवसं ततः ॥

लवङ्गं

भभूव सुप्रजा वाष्पी ईश्वरी भुवनेश्वरी ।
 व्रतस्यास्य प्रभावेन सुपुत्रा त्वच्च देवकि ।।
 भविष्यसि त्रिलोकेशं पुत्रं च जनयिष्यसि ।
 रत्नैर्वावयित्वा च विरराम सुनिष्ठा ।।
 जगाम स्वपुरं पार्थ मयाप्येवं तयोदितम् ।
 याः स्त्रियः स्वाचरिष्यन्ति व्रतमेतद्दुधिष्ठिर ।।
 कुकुटास्यं ब्रवन्नास्यं देवस्याचरितं शुभम् ।
 नासां सन्निविष्णुर्हो न कदाचिद्भविष्यति ।।
 स्त्रियश्चेवाचरिष्यन्ति व्रतमेतत् सुखप्रदम् ।
 अस्मिन् लोके सुखं भुञ्जा यास्यान्ति शिवमन्दि-

रम् ॥
 या कुकुटीव्रतमिदं ब्रवगीसमेतं
 देवं विभाष्य हृदये च गुर्व निधाय ।
 भक्त्या करोति कलुषौघविवानदस्यं
 साष्ठी सदा भवति शोभनजीववत्सा ॥”

इति भविष्यपुराणे कुकुटीव्रतकथा समाप्ता ॥
 लव, लौ, (लू + ल्यप्) जातीयलम् । इति
 शब्दचक्रिका ॥ लवङ्गम् । लामञ्जकम् । ईषत् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

लवः, पुं, (लवणमिति । लू + ल्यप्) लेशः ।
 (यथा, रघुः । १६ । ६६ ।

“वक्रैतराग्रेरलक्षेण वरग्य-
 च्छर्णास्यान् वारिजवान् वमन्ति ॥”)
 विनाशः । छेदनम् । रामपुत्रः । इति मेदिनी ।
 वे, २२ ॥ अथ विनाशस्थाने विलासः । इति विश्वः
 शैमचक्रः ॥ (रामपुत्रस्य जन्मविवरणादिकं
 रामापाये उत्तरकाण्डतो दृश्यम् ।) काल-

भेदः । यथा,—
 “अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठा काष्ठादयं लवः ॥”
 इति शैमचक्रः ॥

(यथा, भागवते । १ । १८ । १३ ।
 “तुल्यम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
 भगवत्सङ्गसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताग्रिभः ॥”)
 लावानामा पत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (किञ्चलः । पञ्चः । गोपुच्छलोम । इति रघु-
 टीकायां मङ्गनायधृतवैजयन्ती ॥ यथा, रघुः ।
 १५ । ३२ ।

“स तौ कुशलवोष्णदग्भक्षेदौ तदाख्याया ।
 कविः कुशलवाधैव चकार किल नामतः ॥”)

लवङ्गं, लौ, (लुनाति श्लेषादिकमिति । लू +
 “तरत्वादिभ्यश्च ।” उणा० । १ । ११६ । इति
 अङ्गम् ।) स्वनामख्यातवर्णमद्रथभेदः । तत्-
 पञ्चायः । देवकुसुमम् २ श्रीसंज्ञम् ३ । इत्य-
 मरः । श्रीपञ्चनम् ४ । इति भावप्रकाशः ॥
 लवङ्गकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ लवङ्ग-
 कलिका ६ । इत्यम् ७ शिखरम् ८ लवम् ९
 श्रीपुष्पम् १० बचिरम् ११ वारिसम्भवम् १२
 भङ्गारम् १४ गोष्ठीयकुसुमम् १५ चन्दन-
 पुष्पम् १६ । अस्य गुणाः । शीतलम् । तिक्त-
 लम् । चक्षुष्यलम् । भुक्तरीचनलम् । वात-
 पित्तकफनाशिलम् । तीक्ष्णलम् । मूत्रहृत्कफना-
 पहलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ आशानागाह-

लवणं

मूलद्रव्यम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥ अपि च ।

“लवङ्गं कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहृत्तं हिमम् ।
 दीपनं पाचनं रथं कफपित्तासनाश्रयत् ॥
 दृग्णां हृद्दि तथाभावं मूलमाशु विनाशयेत् ॥
 काष्ठं चासञ्च दृक्काञ्च चयं नपयति भुवम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

(यथा,—
 “विरहानलसन्नाप्ता तापिनी कापि कामिनी ।
 लवङ्गानि ससुखं गच्छे राहवे ददौ ॥”
 इत्युद्भटः ।)

लवङ्गकं, लौ, (लवङ्ग + ल्यप् कत् ।) लवङ्गम् ।
 इति शब्दरत्नावली । (लवङ्गशब्दस्य विव-
 रणं विशेषम् ।)

लवङ्गकलिका, स्त्री, लवङ्गम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

लवङ्गलता, स्त्री, (लवङ्गस्य लता ।) पुष्पलता-
 विशेषः । यथा, जयदेवः ।

“जलितलवङ्गलतापरिश्रीलनकोमजमलय-
 समीरे ।
 मधुकरनिकरकरस्मितकोकिलकूलितकुञ्ज-
 कुटीरे ॥

विहरति हरिश्च सरसवसन्ते ।
 श्रुत्यति युवतिजनन समं सखि विरहजनस्य
 दुरन्ते ॥”

(यथा च ।
 “अपि ! प्रवङ्ग ! लवङ्गलतालये
 पिब मधूनि विभूय मधुव्रतान् ।
 इह वने हि वनेचरसकुले
 नहि लतामसताञ्च विवचना ॥”)

राधायाः सखीविशेषश्च ॥

लवणं, लौ, (लुनाति जात्यामिति । लू + नन्त्यादि-
 त्वात् ल्युः । एषोदरादित्वात् णत्वम् ।) चार-
 रसयुक्तद्रवम् । तत्तु पचविधं यथा । सौव-
 र्खलम् १ सेन्धवम् २ विटम् ३ खौद्रिदम् ४
 सासुद्रम् ५ । तथा हि ।

“सासुद्रं यत्तु लवणमर्चावं वसिरश्च तत् ।
 सेन्धवोऽथौ शीतशिवं मागिमथ्यश्च सिन्धुजे ॥
 रोमकं वसुकं पाक्यं विडम् जतके इयम् ॥”

सौवर्खलेऽचरुपके । इत्यमरः ॥ (अस्य विवरणं
 यथा । “सेन्धवसासुद्रविडुसौवर्खलरोमकोद्भिद-
 प्रभृतीनि लवणानि यथोत्तरसृष्ट्यानि वात-
 हरानि कफपित्तकरानि यथापूर्वं स्निग्धानि
 सासूनि दृष्टमत्रपुरीयाणि चेति ॥

“चक्षुष्यं सेन्धवं हृद्यं रथं लब्धघिदीपनम् ।
 स्निग्धं समधुरं हृद्यं शीतं दीपनसुतमम् ॥
 सासुद्रं मधुरं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।
 भेदनं स्निग्धमीषञ्च मूलसं नातिपित्तलम् ॥
 सचारं दीपनं रूचं मूलहृद्दोगनाश्रयम् ।
 रोचनं तीक्ष्णसुखञ्च विडं वाताशुलोमनम् ॥
 लघुसौवर्खलं पाके वीर्योष्णं विशदं कटु ।
 गुल्ममूलविषमन्त्रं हृद्यं सुरभि रोचनम् ॥

लवणः

रोमकं तीक्ष्णमथ्यं यथापि कटुपाकि च ।
 वातत्रं लघु विष्यन्दि हृद्यं विडमिदि मधुलम् ॥
 लघु तीक्ष्णोष्णसुखेदि हृद्यं वाताशुलोमनम् ।
 सतिक्तं कटु सचारं विद्यालवणमौद्भिदम् ॥
 कफवातक्रिमिहरं सेखनं पित्तकोपनम् ।
 दीपनं पाचनं मेदि लवणं गुटिकाहृद्यम् ॥
 लवणं बालुकैलं श्लेष्मलाकरोद्भवम् ।
 लवणं कटुकं छेदि विहृतं कटु चोष्यते ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥ ७७ ॥
 लू + भावे ल्युट् ।) छेदनम् । यथा । लघोऽभि-
 लावो लवणम् । इति चामरः (खड्गगुह्य-
 प्रकारविशेषः । यथा, हरिवंशे भविष्य-
 पञ्चि । ५३ । १० ।

“आहितं चित्रकं चित्रं कुदवं लवणं धृतम् ॥”

लवणः, पुं, (लुनातीति । लू + ल्युः ।) सिन्धु-
 भेदः । (यथा, महाभारते । ६ । ५ । १५ ।

“लवणेन समुद्रेण समन्तान् परिवारितः ॥”)
 राजसविशेषः । रसविशेषः । इति मेदिनी ।
 ये, ७४ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३१ । ७ ।
 “कटुतीक्ष्णाण्यलवणानारान्नादिभिरुत्सृज्यैः ।
 मातृभुक्तेरुपस्यूतः सर्वाङ्गोत्थितवेदनः ॥”)
 पृथिव्यसिगुणबाहुल्यालवणः । इति चक्रपाणि-
 दत्तज्ञतद्व्यगुणोपरि शिवदृष्टीयटीका । तत्-
 पञ्चायः । पटुः २ । तस्य गुणाः ।

“लवणो रश्मिद्वन्द्वोऽभिदायी
 पचनः स्वादुकरश्च सारकश्च ।
 रसितो नितरां जराश्च पित्तं
 श्रितमानश्च ददाति कुष्ठकारी ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
 “लवणः छेदनस्तीक्ष्णः पाचनो दीपनः सरो
 स्निग्धो रश्मिकरः स्यन्दी दृष्टिकुष्ठरो लघुः ॥”
 अथ्य च ।

“लवणः शोषणो रथः पाचनः कफपित्तहरः ।
 पुंस्त्ववातहरः कायश्लेषिष्यन्दुताकरः ।
 सोऽनियुक्तोऽपिपाकासपित्तकुष्ठक्षयापहत् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ ७७ ॥

(“लवणः स्यन्द्यत्यास्यं कपोलजगदाहृतम् ॥”
 “लवणः स्तम्भसङ्घातबन्धविधापनोऽभिहृतम् ॥
 स्नेहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्चेद्भेदलत् ॥
 सोऽनियुक्तोऽस्रवपनं खलति पित्तं बलिम् ॥
 दृष्टकुष्ठविषवोसर्पान् जनयेत् क्षपयेद्भुजम् ॥”
 इति वाग्भटे सूत्रस्थाने दृष्टमेऽध्याये ॥

“लवणो रसः पाचनः छेदनः दीपनः व्याघ्रः
 छेदनः भेदनस्तीक्ष्णः सरो विकाशधः सन्धु-
 काशकरो वातहरः स्तम्भबन्धसङ्घातविधमनः
 सञ्चरसप्रवर्तनीकभूत आस्यं विस्त्रावयति कफं
 विष्यन्दयति मार्गान् शोषयति सर्वशरीरा-
 वयवान् न्यूकरोति रोचयन्नाहारमाहार-
 योगी नात्यर्थगुरुः स्निग्ध उष्णश्च ।

च एवं गुणोऽथैक एवात्वर्यसुपुष्पमानः
 पित्तं कोपयति रक्तं वृद्धयति तर्पयति मूत्र-

खण्डः

खण्डः

खण्डः

वति तापवति शङ्कति कुम्भानि मङ्गानि
 प्रमादवति कुम्भानि विषं वहयति शोषान्
 स्वीटवति दन्तान् घ्रावयति पुंस्वमुपहन्ति
 इन्द्रियाण्युपवहति वलीपनिखलात्ममापा-
 दयति च कोहितपित्तान्पित्तवीसपंवातरक्त-
 विषाणिकेकलुप्तप्रभृतीन् विकारानुपजनयति ।”
 “प्रलीयन् ज्ञेयविष्यन्काचवं कुरुते सुरे ।
 यः प्रीतिं लवणो ज्ञेयः सविदाहस्यस्य च ।”
 इति चरके छत्रस्थाने २६ अध्यायः ।
 “लवणः संशोधनः पाचनो विधिषणः जेदनः
 श्लैथिल्यहृद्यः सन्धरसप्रवृत्तीको मार्गविशो-
 धनः सन्धशरीरावयवमाह्वकरश्चेति स एवं-
 गुणोऽप्येकत्र वात्तर्धमासिधमाने गान्धककूट-
 श्लोषवैष्यं पुंस्वोपघातेऽक्रियोपतापान् तथा-
 सुखाधिपाकं रक्तपित्तवातश्लोणितान्कीका-
 प्रभृतीनापादयति ।”
 “यो भक्तवचिसुत्पादयति कपप्रसेकं जनयति
 माह्वंवापादयति स लवणः ।” इति सुश्रुते
 छत्रस्थाने ४२ अध्यायः । ●)
 लवणासुरस्य विवरणं यथा,—
 “पूर्वं ज्ञतयुगे राजन् ! देतयः समहामतिः ।
 लोलाङ्गुलीभ्रवन्जिह्वो मधुर्नाम महासुरः ।
 स मधुर्जीर्णसम्पन्नो धर्मं च सुसमाहितः ।
 बहुमानाच्च रुद्रैश्च दत्तस्तस्यासुतो वरः ।
 मूलं मूलादिनिष्कृष्य महावीर्यं महाप्रभम् ।
 ददौ महात्मा सुप्रीनो वाक्यं नैतदुवाच ह ॥
 यावत् सुरैश्च विप्रेश्च न विरुष्मन्महासुर ! ।
 तावत्पूर्वं तवेहं स्यादन्वया नाशमेव्यति ॥
 यच्च त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतज्वरः ।
 तं मूलो भक्षसात् ज्ञत्वा पुनरेव्यति ते करम् ॥
 एवं रुद्राहरं जन्वा भूय एव महासुरः ।
 प्रक्षिपन्न महादेवं वाक्वमेतदुवाच ह ॥
 भगवन्मम वंशस्य मूलमेतदनुत्तमम् ।
 भवेत्तु वततं देव सुराणामीश्वरो ह्यसि ॥
 तं ज्ञुवाकं मधुं देवः सन्धभूतपतिः शिवः ।
 प्रक्षुवाच महादेवो नैतदेवं भविष्यसि ॥
 माभूत्ते विषला वाची मनुप्रसादज्ञता शुभा ।
 भवतः पुत्रमेकसु मूलमेतद्विष्यति ॥
 यावत् कुरुष्यः मूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते ।
 अवध्यः सन्धभूतानां मूलहस्तो भविष्यति ॥
 एवं मधुर्वरं जन्वा देवात् समहदद्भुतम् ।
 भवन् सोऽसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम् ॥
 तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनधीति या ।
 विश्वावसोरपत्नं साप्यनजायां महाप्रभा ॥
 तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम दारुणः ।
 बाह्यात् प्रभृति दुष्टात्मा पापाण्येव समाचरन् ॥
 तं पुत्रं दुर्विनीतसु ब्रह्मा क्रोधसमन्वितः ।
 मधुः स श्लोकमापेदे न चैनं किञ्चिदब्रवीत् ॥
 स विहाय दमं लोकं प्रविष्टो वरुणाजयम् ।
 मूलं निवेश्य लवणे वरं तस्मै श्वेदयत् ॥
 स प्रभावेन मूलस्य शरीरात्प्रजात्मानस्यया ।
 सन्तापयति लोकांस्त्रीन् विशिषेव च तापवान् ॥

आहारः सर्वसत्त्वानि विशेषेण च तापवाः ।
 आचारो रौद्रता निबन्धं वाचो मधुवने तथा ॥
 हत्वा बहुसहस्राणि सिंहेष्वाम्रगण्डगणान् ।
 मानुषांश्चैव कुरुते निबन्धमाहारमाह्विकम् ॥
 तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्वमुवाच स महासुनीम् ।
 घातयिष्यामि तद्रक्षो अपमच्छतु वो भवम् ॥
 प्रतिशाय तदा तेषां सुनीनासुयतेजसाम् ।
 स भ्रातृन् सहितान् सन्धानुवाच रघुनन्दनः ॥
 को हन्ता लवणं वीरः कस्यांशः स विधी-
 यताम् ॥
 भरतस्य महाबाहो शत्रुस्य च धीमतः ॥
 राघवेकैवसुकृस्तु भरतो वाक्वमब्रवीत् ॥
 अहमेनं विधिष्यामि ममांशः स विधीयताम् ॥
 भरतस्य वचः श्रुत्वा धैर्यंश्रीर्यंसमन्वितम् ।
 लज्जानावरणस्तस्यौ हत्वा बौवर्धमासनम् ॥
 शत्रुस्यस्त्रवीह्वानं प्रक्षिपन्न नराधिपम् ।
 ज्ञतकर्मो महाबाहुर्मध्यमो रघुनन्दन ! ॥
 आर्येण हि पुरा मूल्या लघोभ्या परिपालिता ।
 सन्नापं हृदये ज्ञत्वा आर्यस्यागमनं प्रति ।
 प्रेष्ये मयि स्थिते राजन्न भूयः ज्ञेशमाप्नुवात् ॥
 तथा ब्रुवति शत्रुज्ञे राघवः पुनरब्रवीत् ॥
 एवं भवतु काकुत्स्थ क्रियतां मम शासनम् ॥
 स त्वं हत्वा मधुसूतं लवणं पापनिश्चयम् ।
 राण्यं प्रशाधि धर्मण वाक्यं मे यद्येषेचसे ॥
 यदा तु युद्धमाकाङ्क्षन् यदि कश्चित् समाह्वयेत् ॥
 तदा मूलं गृह्णीत्वा तु भस्म रत्नः करोति हि ॥
 स त्वं पुरुषशार्ङ्ग ! तमायुधविनाशतम् ।
 अप्रविष्टं पुरं पुंस्वं द्वारि तिष्ठ धृतायुधम् ।
 अन्वयो क्रियमाणे तु अवध्यः स भविष्यति ॥
 ततः प्रभाते विमले तस्मिन् काले स राघवः ।
 निर्गतस्तु पुराहीरो भ्रष्टाहारप्रचोदितः ॥
 एतस्मिन्नन्तरे वीर उचोर्ष्य यमुनां नदीम् ।
 तीर्त्वा मधुपुरद्वारि धनुष्याशिरतिष्ठत् ॥
 ततोऽहं दिवसे प्राप्तिं क्रूरधर्मा स राघवः ।
 आगच्छद्दृष्ट्वाहस्यं प्राणिनां भारसुहृदन् ॥
 ततो ददृशं शत्रुज्ञं स्थितं द्वारि धृतायुधम् ।
 तमुवाच तनो रणः किमनेन करिष्यसि ॥
 तस्यैवं भावमाकर्ष्य हसन् च सुहृर्मुहुः ।
 शत्रुज्ञो वीर्यसम्पन्नो रोषाद्भृगुगवाहृजन् ॥
 उवाच च सुसंकुहः शत्रुज्ञः स निशाचरम् ।
 योद्धमिच्छामि दुस्संज्ञि इन्दुयुद्धं त्वया सह ॥
 तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुस्य महात्मनः ।
 क्रोधमाहारयत्तीर्णं तिष्ठ तिष्ठति चाब्रवीत् ॥
 व्याहृतस्तु पुनस्तेन शत्रुघ्नेन महात्मना ।
 लवणः क्रोधसंयुक्तो युद्धाय ससुपस्थितः ॥
 आकर्णान् स विक्रम्याथ तद्वनुर्धन्विनां वरः ।
 स सुभीच महाबाकं लवणस्य मधोरसि ॥
 उरस्तस्य विदार्याशु प्रविशेत् प्रसातलम् ।
 पुनरेवागमन्कोमिष्ठाकुजुलनन्दनम् ॥
 शत्रुघ्नरनिभिन्नो लवणः स निशाचरः ।
 पपात चक्षुषा भूमौ वप्राहत इवाचलः ॥
 तच्च मूलं महद्विषं हृते लवणराघवे ॥

पद्मनां सर्वदेवानां रक्षस्य वशमन्वगात् ॥
 हृते तु लवणे देवाः सन्नाः चाधिपुरोगमाः ॥
 ऊचुः समधुरां वाचीं शत्रुज्ञं शत्रुतापनम् ॥
 वरदासु महाबाहो सर्वे एव समागताः ।
 विजयाकाङ्क्षस्तुभ्यममोषं दर्शनं हि नः ॥
 देवानां भाषितं श्रुत्वा मुरो नृद्विं ज्ञताङ्गलिः ।
 प्रक्षुवाच महाबाहुः शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् ॥
 इयं मधुपुरो रम्या मधुरा देवनिर्मिता ।
 निवेशं प्राप्नुयाच्छ्रीमेव मेऽस्तु वरः परः ॥
 तं देवाः प्रीतमग्नौ वादुमिच्छेव राघवम् ।
 भविष्यति पुरो रम्या मुरसेना न रंशयः ॥
 ते तथोक्ता महात्मानो ह्यवमावसुकृत्परा ।
 शत्रुघ्नोऽपि महातिजास्त्वां सेनां ससुपावयेत् ॥
 सा सेना शीघ्रमागच्छत् श्रुत्वा शत्रुघ्नप्रवचनम् ॥
 निवेशनञ्च शत्रुघ्नः आरक्षेन समारभन् ॥
 तां पुरीं ह्यवसङ्गाशां नानापथयोपशोभिताम् ।
 निरीक्ष्य परमप्रीतः परं हर्षस्तुपागमत् ॥
 तस्य बुद्धिः ससुत्पन्ना निवेश्य मधुरां पुरीम् ।
 रामपादौ निरीक्ष्येह वर्षं द्वाद्दश आगते ॥”
 इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकचट्टादिसप्त-
 त्वन्नाध्यायेभ्यः सङ्कलितम् ॥ ● । लवणसहस्र-
 स्थोत्पत्तिर्यथा,—
 “विरजा सा रजोयुक्ता धृत्वा वीर्यममोचकम् ।
 सद्यो बभूव तत्रैव धन्वा नर्भवती सती ।
 तस्यौ तत्र सुखात्तीना साहं पुत्रैश्च सप्रभिः ॥
 एकदा हरिणा साहं रन्दारग्ये सुनिर्जने ।
 विजहार पुनः साध्वी शङ्करारावत्तमानसा ॥
 एतस्मिन्नन्तरे तत्र मातुः क्रोडं जगाम ह ।
 कनिष्ठपुत्रस्तस्याच्च भ्रातृभिः पौत्रितो भिया ॥
 भीतं खलनयं ब्रह्मा तत्वाज तां जपानिधिः ।
 क्रोडं चकार बालं सा लक्ष्यो राधायज्ञं यथौ ॥
 प्रबोध्य बालं सा साध्वी न दृष्टान्तिके प्रियम् ॥
 विजलाप भृशं तत्र शङ्करारावत्प्रमानसा ॥
 शशाप ससूतं कोपात् लवणोदी भविष्यति ॥
 कदापि ते जल केचित् न ज्ञादिव्यन्त जीविनः ॥
 शशाप सन्धान् बालाञ्च यान्तु श्रद्धा मही-
 तजम् ॥
 गच्छन् च महीं श्रद्धा जम्भुद्वीपं मगोचरम् ॥
 स्थितिनं कच युद्धाकं भविष्यति पृथक् पृथक् ॥
 द्वीपे द्वीपे स्थितिं ज्ञत्वा तिष्ठन् सुखिनः सुताः ॥
 हापस्याभिनन्दीभिश्च सह क्रोडं तु निर्जनं ॥
 कनिष्ठो मातृशपाच्च लवणोदी बभूव ह ॥
 कनिष्ठः कथयामास मातृशपाच्च बालकान् ।
 व्याजग्मुर्दुःखिताः सर्वे मातृस्थानञ्च बालकाः ॥
 श्रुत्वा विवरणं सर्वं प्रजग्मुर्धरणीतलम् ॥
 प्रगम्य मातुश्चरणं भक्तनन्मालकम्बराः ॥
 सप्रद्वीपं ससुदाञ्च सप्त तस्युर्विभागशः ॥
 कनिष्ठादृष्टदृश्यं हिगुणं विगुणं सुहृत् ॥
 लवणोऽसुरासपिदिधुग्धुज्जलाञ्चवाः ।
 एतेषाञ्च जलं पृथ्यां प्रस्थापेच्च भविष्यति ॥
 यामाः समुद्राः सप्रेव सप्रद्वीपां बहुम्बराम् ॥”
 इति लवणवेवर्ते श्रीलक्ष्मणकण्डे ३ अध्यायः ॥

लवण

लवणः, जि, (लवण्येन संखटः । लवण + टक् ।
“लवणाद् लुक् ।” ४।४।२४। इति ठको
लुक् । यद्वा, लवणो रसोऽख्यस्त्रिभिति । अर्थ
आद्यत् ।) लवणरसयुक्तः । इति मेदिनी ।
ख, ७५ । (यथा, सुश्रुते । १।२२ ।
“मधुरस्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्फुटः ।”)
लवणयुक्तश्च ।
लवणकिंशुका, स्त्री, महाज्योतिष्मती । इति
राजनिर्घण्टः ।
लवणचारः, पुं, (लवणस्य चारः ।) लोणारचारः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
लवणखानिः, स्त्री, (लवणस्य खानिः खनिः ।)
श्याम्भरिलवणोत्पत्तिस्थानम् । तत्पर्यायः ।
रमा २ । इति हेमचन्द्रः । ४।७ । लवणा-
करमात्रश्च ।
लवणहरणं, स्त्री, (लवणरसविशिष्टं लवणम् ।) लवण-
विशेषः । तत्पर्यायः । लोमलवणम् २ लवणम् ३
पटलवणम् ४ अन्धकाण्डम् ५ । अस्य गुणाः ।
लवणीरत्वम् । अम्लत्वम् । कषायत्वम् । अस्तन्य-
त्वम् । अन्धहृत्कारत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ।
लवणहरणं, स्त्री, (लवणानां हरणम् ।) सेन्धवं विकृ-
तचक्रणम् । इति राजनिर्घण्टः ।
लवणधेनुः, स्त्री, (लवणनिर्मिता धेनुः ।) दानार्थ-
लवणादिनिर्मितधेनुः । तद्विवरणं यथा,—
होतोवाच ।
“लवणधेनुं वक्ष्यामि तां निबोध महीपति ।
अनुत्तिमं महीपृष्ठे लवणाजिनकुशीतरे ।
धेनुं लवणमयीं कृत्वा षोडशप्रस्थसंयुताम् ।
वत्सं चतुर्भौं राजेन्द्र हस्तुपादांश्च कारयेत् ।
सौवर्णसुखशृङ्गाणि खुरा रौप्यमयाक्षया ।
सुखं गुडमयं तस्या दत्त्वाः फलमया वृष ।
निष्ठां प्रकरया राजन् द्वायं गन्धमयन्तया ।
नेत्रे रत्नमये कृत्वा कर्णौ पद्ममयी तथा ।
श्रीखण्डं शृङ्गकोटीं च नवनीतमयाः क्षुभाः ।
अत्रपुच्छां ताम्बुलकां हभेरोमयीं पयस्विनीम् ।
कांस्योपदोहां राजेन्द्र घण्टाभरणभूषिताम् ।
सुगन्धपुष्पधूपैश्च पूजयित्वा विधानतः ।
आख्याय वक्ष्युमिह ब्राह्मणाय निवेद्येत् ।
पृथ्वी वायु संक्रान्ती यतीपाति तथायने ।
नक्षत्रपक्षपीडासु सर्वकालं प्रदापयेत् ।
दिनाय साधुव्रताय कुलीनाय च धीमते ।
वेदवेदाङ्गविदुषे श्रोत्रियायाश्चितायये ।
ईश्याय प्रदातव्या तथा मत्सरिषि वृष ।
जपत्रयेव मन्त्रान् पुच्छदेशोपरिस्थितः ।
हृत्कोपानहौ देवौ सुदिकापर्णपत्रके ।
आच्छाद्य वक्ष्युमिह दत्तियां कनकं हरेत् ।
पूर्वोक्तेन विधानेन स्वशक्त्या कनकेन तु ।
रमां यद्वाच भो विप्र वक्ररूपे नमोऽस्तु ते ।
रवणा सर्वभूतानां सर्वदेवमस्कृता ।
कामं कामदुषे कामा चारुषी नमोऽस्तु ते ।
दत्त्वा धेनुं लवणैश्च एकान्धश्चैव तिष्ठति ।
अथं चिरार्थं विप्रेभ्य तथैव लवणाश्रिता ।

सहस्रेभ्य प्रतिपाद्य स्वशक्त्या कनकेन तु ।
दत्त्वा मां स्वर्गमाप्नोति यच्च देवो वृषध्वजः ।
य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेदापि मानवः ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यो वक्रलोकेश गच्छति ।”
इत्यादि वाराहपुराखे न्यतोपाख्याने लवणधेनु-
माहात्म्यम् ।
लवणमदः, पुं, (लवणस्य मदः ।) लोणारचारः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
लवणा, स्त्री, (लुनाति या । लू + लुः । टाप् ।)
नदीभेदः । हीमिः । इति मेदिनीशब्दरत्ना-
वल्या । महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ।
लवणाचलः, पुं, (लवणनिर्मितः अचलः ।) दानार्थ-
लवणादिनिर्मितपर्वतः । यथा,—
“अथातः संप्रवक्ष्यामि लवणाचलसूतमम् ।
यत्प्रदाता नरो लोके प्राप्नोति शिवसंयुतम् ।
उत्तमः षोडशद्वीपः कर्णयो लवणाचलः ।
मध्यमः स्यात्तद्वर्धेन चतुर्भिरधमः स्फुटः ।
वित्तहीनो यथाशक्त्या श्रोत्राद्गुण्यु कारयेत् ।
चतुर्थींशेन विष्कम्भान् पर्वतान् कारयेत् पृथक् ।
विधानं पूर्ववत् कृत्वा नृणां दानार्थं सर्वदा ।
तद्ब्रह्मेतन्नन् सज्जान् लोकपालान्निवेशयेत् ।
सरांसि कामदेवादींस्तद्ब्रह्मण निवेशयेत् ।
कृत्वाञ्जगत्समापि दानमच्च निबोधत ।
सौभाग्यरससम्भतो यतोऽयं लवणो रसः ।
तदात्मकत्वेन च मां पाहि पापात्रगोत्तम ।
यस्माद्भरसाः सर्वं नोक्तं लवणं विना ।
प्रियञ्च शिवयोनिं तस्मात् शान्तिप्रदो भव ।
विष्णुदेवसदुद्भूतं यस्मादारोग्यवह्ननम् ।
तस्मात् पर्वतरूपेण पाहि संसारसागरात् ।
अनेन विधाना यस्तु दद्यात्लवणपर्वतम् ।
उमालोके वसेत् कथं ततो याति परां गतिम् ।”
इति मात्से ७७ अध्यायः ।
लवणाब्जिनः, स्त्री, (लवणाब्जो लवणसमुद्भे जायते
इति । जन् + ङः ।) सासुद्रलवणम् । इति
राजनिर्घण्टः ।
लवणारणः, स्त्री, लोणारचारः । इति राज-
निर्घण्टः ।
लवणोत्तमं, स्त्री, (लवणेषु उत्तमम् ।) सेन्धवम् ।
इति रत्नमाला ।
लवणोत्थं, स्त्री, (लवणादुत्पत्तिर्वाति । उन् + स्था +
क् ।) लोणारचारः । इति राजनिर्घण्टः ।
लवणोदः, पुं, (लवणं उदकं यस्य । उत्तरपदस्य
चैत्यदकस्योदादेशः ।) लवणसमुद्रः । इत्य-
मरः ।
लवणं, स्त्री, (लू + भावे लुट् ।) छेदनम् । इत्य-
मरः ।
लवणी, स्त्री, फलवृक्षविशेषः । लोना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । ग्रीष्मका २ अग्रिमा ३ । इति
शब्दचिन्ता ।
लवणी, स्त्री, (लवणेण जातीति । जा + कः ।
गौरादित्वात् ङीत् ।) फलवृक्षविशेषः ।
नोयाङ् इति भाषा । तत्पर्यायः । सुगन्ध-

लघुन

लघुना २ शब्दः इ कोमलवल्कला ४ । इति
राजनिर्घण्टः । तस्य फलगुणाः । इत्यमरम् ।
सुगन्धिलम् । कफवातनाशिलश्च । इति राज-
वल्लभः ।
“लवणीफलमसार्शोवातपित्तहरं लघुम् ।”
इति कैचित् ।
(यथा, राजेन्द्रकर्मपुरे । ४७ ।
“कृत्वा वेलागुलिनलवणीपल्लवपासगोष्ठीं,
दिश्यातज्ञाः सममय सरिद्राद्यपायः
पिबन्ति ।”)
लघुनाकः, पुं, (लघुनां छेदनार्थं अकतीति । अक +
अच् ।) छेदनद्रव्यम् । इत्युणादिकोषः ।
लघुनाकः, पुं, (लघुनेऽनेनेति । लू + “आसको
लघुशान्निघाण्ड्यः ।” उणा० ३ । ८३ । इति
आसकः ।) दात्रादिः । इत्युणादिकोषः ।
लविः, जि, (लघुनेऽनेनेति । लू + “अच इः ।”
उणा० ४ । १३८ । इति इः ।) छिद्रः ।
इत्युणादिकोषः ।
लविचं, स्त्री, (लघुनेऽनेनेति । लू + “अर्त्तिलघू-
खखनघहृत्पर इचः ।” ३ । २ । १८४ । इति
इचः ।) दात्रम् । इत्यमरः ।
लघु, क शिष्ययोगे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-
पर-अक० सेट् ।) क, लाशयति कुशलो
वृत्ते शिष्यं युनक्तौत्थः । इति दुर्गाहासः ।
लघुनं, स्त्री, (अग्र्यते लघुयते इति । अग्र +
“अग्रलघ च ।” उणा० ३ । ५७ इति उनन् ।
लघादेशश्च धातोः ।) रसुनः । तत्पर्यायः ।
महीषधम् २ अन्ननः ३ अरिष्टः ४ महा-
कन्दः ५ रसोनकः ६ । इत्यमरः । रसोनः ७
अक्षकन्दः ८ भूतघ्नः ९ उद्योगः १० । अस्य
गुणाः । अन्नरसनं जननम् । गुरुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफवातनाशिलम् । अशुचित्वम् ।
क्रिमिहृदोगशोपल्लम् । रसायनत्वश्च । इति
राजनिर्घण्टः । * । अपि च ।
“लघुनस्तु रसोनः स्यादुद्योग्यो महीषधम् ।
अरिष्टो न्क्षकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ।
यदास्यतं वेनतेयो जहार सुरसत्तमान् ।
तदा तसोऽपतद्भिः सुरसोनोऽपतद्भुवि ।
पञ्चभिश्च रसेयैक्तो रसेनाज्जेन वल्लुवुः ।
तस्मात्सोन इत्युक्तो ज्ञयाणां गुणवेदिभिः ।
कटुकश्चापि सन्नेषु तिक्तः पचेयु संस्थितः ।
नाले कषाय उद्दिष्टो नालाये लवणः स्फुटः ।
बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः ।
रसोनो हृद्द्वयो वृष्यो स्निग्धोष्णः पाचनः
घरः ।
रसे पाके च कटुकस्त्रीक्ष्णो मधुरको मतः ।
भयसन्धानकत् कच्छी गुरुः पितासहृदिः ।
वल्लवकैकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ।
हृद्द्वोग्नीयं चरकचिन्ता
विषयगुणाश्चैकसायसोपान् ।
दुर्गामकुष्ठानलसादृशसु-
चरीरश्चावकषांश्च इति ।

महं माहं तथाञ्च हितं जसुवसेविनाम् ।
जावाभमातपं रोवमतिभीरं पयो गुहम् ।
रघोममन्त्रं पुत्रवस्यजेदितमिरकरम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ • ॥

खञ्ज ।

“जसुवः चारमधुरः कच्छो वृष्यो गुरुः सरः ।
भयवन्मानकृदस्यो रक्तपित्तप्रदूषकः ॥”

इति राजवज्रभः ॥

(तथाचाख्य गुणादिविषयो यथा,—

“कद्रुवर्षीयं जसुवो हितञ्च
क्षीणो गुरुः खादुरवोऽथ वस्यः ।

हृहृस्त्र मेधाखरवर्षेणसु-

भंयास्त्रिसन्धानकरः सुतीक्ष्णः ॥

हृद्रोगघ्नीयं चरकुचिभ्रूल-

प्रमेहहिक्कासचिगुल्मघोषान् ।

दुर्गामकुष्ठानजमान्धजसु-

घमीर्यं चासकफानिहन्ति ॥”

इति चारीते कल्पस्थाने तृतीयाध्याये ॥

“श्रीतवातहिमद्रभतननां

स्वास्वभ्रुजुटिलचयिताश्याम् ।

भेषजस्य पवनोपहतानां

वञ्जते विधिरतो जसुवस्य ॥”

“श्रीकपिलसुगं श्रीते वसन्तीऽपि कपोलवगः ।
कपोदयेऽपि वार्ताभिः सदा वा श्रीश्लीलया ॥”

इति वाग्भटे उत्तरस्थाने ३६ अध्यायः ॥

“क्षिमिजुलकिलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।
क्षिण्णचोच्चश्च वृष्यश्च जसुवः कटुको गुरुः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥)

जसुवः, पुं, (रसेन ऊनः रस्य जलम् । एषो-
दरादित्वात् सस्य शः अकारलोपश्च) जसुवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

जव, क शिष्ययोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, जावयति
कुशलो वृक्षे शिष्यं युजन्तीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

जव, ज स्याद् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-अक०-सेट् ।) ज, जवति जवते । इति
दुर्गादासः ॥

जव, य स्याद् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
उभ०-अक०-सेट् ।) य ज, जवति जवते ।
इति दुर्गादासः ॥

जव, पुं, (जावयति वृक्षे शिष्यं युजन्तीति ।
जव्+“वर्त्मनिवृत्तरिष्येति ॥” उखा० १।१५३।
इति वृत्तप्रत्ययेन बाधुः ।) नर्तकः । इत्यु-
खादिकोपः ॥

जव, छिपि । क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) जवति । इति दुर्गादासः ॥

जव, क शिष्ययोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, जावयति कुशलो
वृक्षे शिष्यं युजन्तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

जवा, स्त्री, (जवतीति । जस्+अच् ।)
हरिद्रा । इति चारावर्षी ॥ ६३ ॥

जविका, स्त्री, (जवतीति । जस्+अच् । ततः
जन् ततटापि अत इत्वम् ।) जावा । यथा,—
“जावावी पिच्छका खाता जविका जाविका
तथा ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

जवीका, स्त्री, इत्युरसः । लहमांसमध्यगरसः ।
इति केचित् ॥ (यथा । “जवीका उदक-
विशेषः । यथाश्च चरकः । यत् मांसत्वगन्तरे
उदकं तज्जवीकाशब्दं जभते ॥” इति विजय-
रचितज्ञतप्रमेहरीगद्याख्याने ॥

“यत् त्वगन्तरे ब्रह्मगतं जवीकाशब्दं जभते ॥”

इति चरके शारीरस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

जसुव, ईं औ ड क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-अक०-सेट् । जिहायामगिट् ।)

क्षिपि संयोगादिलोपे जक् । ईं औ, जयः । ड,
जञ्जने । इति दुर्गादासः ॥

जस्तः, वि, छिष्टः । क्रीडितः । शिष्ययुक्तः । जस-
घातोः क्तप्रत्ययेन नियमः । इति जस्तकशब्द-
व्युत्पत्तौ भरतश्च ॥ •

जस्तकः, पुं, घघुघो मध्यभागः । इत्यमरः ॥

जस्तकी, [न] पुं, (जस्तकोऽस्यस्येति । जस्तक+
इतिः ।) धनुः । इति शब्दमाळा ॥

जहरिः, } स्त्री, महानरङ्गः । तत्पर्यायः ।
जहरी, } उज्जोलः २ कज्जोलः ३ । इति हेम-
चन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् ॥ ३१४ ॥

“सरित इव यस्य गेहे मुखानि विशाल-
गोत्रजा नार्यः ।

चाराखेव स दृष्यति जजनिधिलहरिषु चलद
इव ॥”)

जा, ज गृहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-अक०-अगिट् ।) ज, जाति । गृहो गृह-
त्वम् । इति दुर्गादासः ॥

जा, स्त्री, गृहत्वम् । दानम् । इति मेदिनी । खे, १ ॥

जाञ्जकी, स्त्री, सीता । यथा,—

“राजव ते इयं सीता हारकेशस्य सक्मिणी ।
विष्णोऽवतारमाचरत् जञ्जोऽया कमलाजया ॥
बाराहस्यां विशाखाची विमला पुत्रपोषणे ।
वैकुण्ठे तु महालक्ष्मी राधा उन्नावने वने ॥
जञ्जः कमला दास्यो यस्याः सा जाञ्जकी
मता ।
एवं शतसहस्रावामीश्वरी राधिकाधिका ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ५५ अध्यायः ॥

जाञ्जिकः, पुं, जञ्जयया प्रतिपादकः । इति
साहित्यदर्पणम् ॥ जञ्जयात्मकवृत्तिमत्प्रदत्तं
जाञ्जिकत्वम् । इति चारमधुरी ॥ (यथा,
विभक्तितन्त्रार्थपादे ।

“प्रज्ञो जाञ्जिको क्लृप्तो योगरूपश्च बौतिकः ।
क्षिप्तं योगिकरूपञ्च शब्दः योद्वा निगद्यते ॥”

(जञ्जकमधीते वेद वा । जञ्ज+“कतूकधादि-
कृत्वान्तात् ठक् ॥” ३।२।६० । इति ठक् ।
जञ्जवाभिन्ने, वि ॥)

जाञ्जा, स्त्री, (जञ्जतेऽनवेति । जञ्+“पुरीष
इजः ॥” ३।२।१०३ । इति अच् । टाप् । ब्रह्मा,
“बाहुजकात् राजतेरपि सः । क्षिपिकारित्वात्
वा जलम् ॥” इत्युज्ज्वलः । ३। ६२ ।) रत्न-
वर्णहृत्निर्मासविशेषः । जाञ्जा इति भावा ।
तत्पर्यायः । राजा २ जतु ३ वाचः ४ अजस्तः ५
हमामघः ६ । इत्यमरः ॥ सहरिका ७ रत्ता ८
रत्नमाता ९ पञ्जुषा १० क्षिमिहा ११ हम-
याधिः १२ अजस्तकः १३ पलाशी १४ सुदिगी
१५ हीमिः १६ जतुका १७ गन्धमादिनी १८
नीला १९ इवरवा २० पित्तारिः २१ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।
अग्निपित्ताग्निश्लोकविघ्नरक्तविघ्नमज्वरनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्णयः ॥ भयविलसत्त्वगरोचनाशि-
त्वम् । बलात्त्वञ्च । इति राजवज्रभः ॥ अपि च ।
“जाञ्जा वयसां हिमा बल्या जिग्था च तुषरा
जसुः ।

अङ्गुष्ठा कपपित्ताग्निहृत्काकासञ्चरप्रयत् ॥
ब्रह्मोरः क्षतवोसर्पकमिज्जुलगदापहा ।
अलक्तको गुणैस्तद्दृष्टिवाङ्महाशयः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(शतपथी । सेवती । गुलाव इति च । तत्-
पर्यायो यथा,—

“शतपथी तदग्युक्ता कर्जिका चाकेश्वरा ।
महाकुमारी गन्धाटा जाञ्जा जञ्जानि-
मङ्गला ॥”

इति भावप्रकाशश्च पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

जाञ्जानदः, पुं, (जाञ्जोन्पादकस्तवः ।) पलाश-
रसः । इति शब्दमाळा ॥ (पलाशशब्देऽस्य
विशेष श्रेयः ॥)

जाञ्जानेजं स्त्री, (जाञ्जादिभिः पञ्जं तेजम् ।)
पञ्जतेजविशेषः । जाञ्जादितेजमिति .जाञ्जानम् ।
तद्दृष्टिविषं संस्यं हृहृहृ । यथाक्रमं तन्त्रकारं
तद्गुणञ्चाह ।

“जाञ्जाहरिद्रामञ्जिहाकञ्जोऽनेजं विपाचितम् ।
सद्गुणैरारणाद्येन दाहशीतञ्चरापहम् ॥”

इति स्वल्पजाञ्जानेजम् ॥

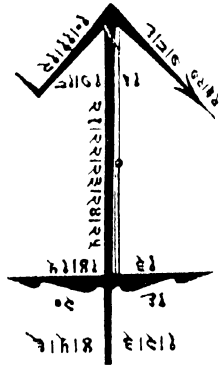
हृहृदयया,—

“ताश्चारादुके प्रस्यं तेजस्य विपनेद्विवक् ।
मन्नादुकवमायुक्तं पिद्वा चात्र समावयेत् ॥
शतपथ्यां हरिद्राश्च मन्त्रां कुर्वं चरेत्काम् ।
कटुकां मधुकां राक्षामन्त्रगन्धाश्च दाह च ॥
सुप्तकं चन्दनञ्चैव प्रथममसमानके ।
प्रक्षेरेतेषु तत्र सिद्धं अन्धज्जाञ्जानापहम् ॥
विषमास्त्रान् चरान् सन्धानान्चैव प्रथमं
मन्त्रेत् ॥
काशं चासं प्रतिप्रसायं कञ्जं हीमेन्धमौषधम् ॥
त्रिकण्ठयङ्गं मूलं गाञ्जाञ्जं क्लृप्तमन्यथ ॥
पापलक्ष्मीप्रथमं सर्वमन्त्रनिवारकम् ।
अग्निभ्यां विमितं सन्धक् तैर्जं जाञ्जादिकं
महत् ॥”

इति हृहृजाञ्जानेजम् । इति कुशवोधः ॥

लाङ्गाप्रसादः, पुं, (लाङ्गायाः प्रसादो यद्वात् ।)
 पट्टिकालोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लाङ्गाप्रसादनः, पुं, (लाङ्गा प्रसादयतीति । प्र +
 सद् + ङिच् + क्तुः ।) रक्तलोभः । तत्पर्यायः ।
 क्रसुकः २ पट्टिका ३ पट्टी ४ । इत्यमरः ॥
 (तथास्य पर्यायः ।
 “द्वितीयः पट्टिकालोभः क्रसुकः स्मृतवत्कलः ।
 लोभपत्रो हृत्पत्रः पट्टी लाङ्गाप्रसादनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 लाङ्गादण्डः, पुं, (लङ्गीत्यादको दण्डः ।)
 कोशाक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पलाशदण्डः ।
 इति चारावली ॥
 लाङ्ग, ऋ शोबालमर्धयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-सक०-सिट् ।) ऋ, अललाखत् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लाव, ऋ ष शकौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आक्ष०-सक०-सिट् ।) ऋ, अललाघत् । ष,
 लाचते । शक्तिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 लाचर्ष, ङी, (लघोर्भावः कर्म वा । लघु + “इग
 लाच लघुपूर्वात् ॥” ५ । १ । १३१ । इति
 अच् ।) आरोग्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघु-
 लम् । लघोर्भाव इत्यर्थे अपत्ययेन निघण्टुम् ॥
 (श्रीब्रह्मम् । यथा, महाभारते ॥ ५ । १२० ॥ ७० ॥
 “तासां रूपं भारत नोत शक्यं
 तेजस्वितात् लाघवाच्चैव वक्तुम् ॥”
 अथलम् । यथा, मार्कण्डेये । ४१ । १७ ।
 “आलोभो गुहशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् ।
 विश्रम्भाध्याय इत्येते नियमाः पञ्च कीर्तिताः ॥”
 जैमिन् । यथा, कुमारः । २ । २३ ।
 “यमोऽपि बिलिखन् भूमिं दृष्ट्वात्तमित्तिवा ।
 कुर्वन्तस्त्रिसप्तोद्योपि निर्माणात्तन्लाघवम् ॥”
 लाङ्गल, ० ङी, (लङ्गीति । लङ्गि गौ + बाहु-
 लकात् कलच् । उद्दिष्ट धातोः । इति उद्यादि-
 हतौ उञ्जलदत्तः । १ । १०० ।) स्वनामख्यात
 भूमिकर्षणयन्त्रम् । तत्पर्यायः । हलम् २ गोदा-
 रणम् ३ वीरः ४ । इत्यमरः ॥ हलः ५ हलम् ६
 हलः ७ शीरः ८ । इति भरतः ॥ (यथा,
 बाणसनेयसंहितायाम् । १२ । ७१ ।
 “लाङ्गलं पवीरवत्सुषेवर्धोमपितृसह ॥”)
 लिङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पुष्यशेषः ।
 तालदण्डः । यद्दण्डः । इति मेदिनी । के, १२८ ॥
 लाङ्गलयङ्गः, पुं, लयकः । लाङ्गलं यद्वाति य
 इत्यर्थे अन्वयप्रत्ययेन निघण्टुः ॥ (“शक्तिलाङ्गला-
 कुशयष्टिभोमरघटघटीधनुःपु यष्टेरपसंख्या-
 नम् ॥” १ । २ । १८ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता अच् ॥)
 लाङ्गलचक्रं, ङी, (लाङ्गलाकारं चक्रम् ।) कवि-
 कर्मणि शुभाशुभगणनं हलाकारचक्रविशेषः ।
 यथा । अथ लाङ्गलचक्रं स्वरौदये ।
 “लाङ्गलं दृष्ट्वायपथोक्तद्वयसमन्वितम् ।
 दृष्ट्वाकारं लिखितं भागि दिनेशाक्षान्भाहितः ॥
 दृष्ट्वाहल्युपगानौ द्विद्विस्थाने निजं चक्रम् ।
 योक्तयोश्च चक्रौच मध्ये पञ्चायके द्विकम् ॥

दृष्ट्वा च गवां दानियंपथे स्वामिनो भवम् ।
 लक्ष्मीर्लाङ्गलयोक्ते स्थात् चैवारम्भदिनचक्रे ॥”
 इति ज्योतिषशास्त्रम् ॥

लाङ्गलदण्डः, पुं, (लाङ्गलस्य दण्डः ।) लाङ्गल-
 मध्यमकाष्ठम् । लाङ्गलेर ईश इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । ईशा २ । इत्यमरः ॥ ईशा ३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 लाङ्गलपद्धतिः, ङी, (लाङ्गलस्य पद्धतिः ।) लाङ्गल-
 रेखा । सिराल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 शीता २ । इत्यमरः ॥ शीता ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 लाङ्गलिकः, पुं, (लाङ्गलवत् आकृतिरस्यस्येति ।
 लाङ्गल + ठन् ।) स्यावरविषमिदः । इति जैमि-
 ण्यः ॥
 लाङ्गलिका, ङी, (लाङ्गलमिवाकारोऽस्यस्या इति ।
 लाङ्गल + ठन् । टाप् ।) लाङ्गलीदण्डः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गावक्रे १६२ अध्याये ।
 “रुद्रलाङ्गलिकाम्बलं विष्णुलस्य तथैव च ।
 तेन ब्रह्मसुखं लिप्तं श्रुती निःसरति चयात् ॥”)
 लाङ्गलिकी, ङी, (लाङ्गल + ठन् । ङीष् ।) दण्ड-
 विशेषः । लाङ्गलिया इति विशलाङ्गलिया इति
 च भाषा । तत्पर्यायः । अमिश्रिता २ ।
 इत्यमरः ॥ अमिश्रिता ३ लाङ्गलिका ४
 लाङ्गली ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ गौरी ६
 दीप्ता ७ हलनी ८ गर्भघातिनी ९ अमि-
 श्रिता १० इन्द्रपुष्या ११ अमिश्रुती १२ बहि-
 श्रिता १३ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणः ।
 जुष्टदुष्टव्रणघाश्रुलम् । इति राजवल्लभः ॥
 राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायाः कलिकारीशब्द-
 प्रख्याः ॥
 लाङ्गली, [न्] पुं, (लाङ्गलमस्यस्येति । लाङ्गल +
 इति ।) बलरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, हरिवंशे । ३८ । ३८ ।
 “स्यापयित्वा विजहारि यदून् लाङ्गलिना सह ।
 प्राङ्गुह्यत् विजस्यन्तु नाम्बन्तं ददर्श ह ॥”)
 नारिकेलः । इत्यमरः ॥ (यथा, —
 “नारिकेलो हृत्फलो लाङ्गली कूर्चशीर्षकः ।
 तुङ्गस्कन्धफलश्चैव लघुराजः सदाफलः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सर्पः । इति शब्दचक्रिका ॥ (लाङ्गलविश्रुष्टे,
 वि । यथा, रामायणे । २ । ३९ । ३० ।

“तथासीत् पिङ्गलो गार्ग्यश्चिचटो नाम वै द्विजः ।
 चतुष्टयिने निजं पालकुहाकलाङ्गली ॥”
 तथा, महाभारते । १ । २२२ । ५३ ।
 “रामः पाण्ड्यद्विकं ददौ पाषाणं लाङ्गली ॥”
 श्रियां ङीष् । नदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
 ५७ । २६ ।
 “लाङ्गलिनी वंशकरा मचेन्द्रप्रभाः स्मृताः ॥”
 लाङ्गली, ङी, (लाङ्गलाकारोऽस्यस्या इति ।
 लाङ्गल + अच् । ङीष् ।) लाङ्गलाकारपुष्प-
 लज्जशाकविशेषः । काण्डा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । शारदी २ तोयपिप्यली ३ शङ्खला-
 दनी ४ । इत्यमरः ॥ जलाची ५ जलपिप्यलिः
 ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पितला ७ ग्रामा-
 दिनी ८ मन्थगन्धा ९ । इति जटाधरः ॥ कलि-
 कारी १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शाकपर्णी ।
 तत्पर्यायो यथा, —
 “सिरा विदारिगन्धा च शाकपर्यस्तमन्वपि ।
 लाङ्गली कलसी चैवक्रौष्टुपुष्पा गुहा मता ॥”
 इति गावक्रे २०० अध्यायः ॥)
 लाङ्गलं, ङी, पुष्कम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 लाङ्गलं, ङी, (लङ्ग + “खर्कपिङ्गादिभ्य ऊरो-
 लचौ ।” उडा० ४ । ६० । इति कलच् ।
 बाहुलकात् उद्दिष्टः ।) पशुपञ्चादङ्गिणममान-
 लोमायावयवविशेषः । लीज इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । पुष्कम् २ लम् ३ बालहलः ४
 बालधिः ५ । इत्यमरः ॥ लङ्गलम् ६ लाङ्गलम् ७
 लुलामः ८ अवालः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
 लङ्गः १० पिच्छः ११ बालः १२ । इति जटा-
 धरः ॥ (यथा, कुमारः । १ । १३ ।
 “लाङ्गलविशेषविषयिभिर्भो-
 रितस्तत्तन्मन्मरीचिगौरैः ।
 वस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
 कुम्भलि बालयजनेऽभयम् ॥”)
 गोलाङ्गलजलमाहात्म्यं यथा, —
 “लाङ्गलेनोद्धृतं तोयं नृद्धां यद्वाति धो नरः ।
 सर्वतीर्थफलं प्राप्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
 इति वाराहपुराणम् ॥
 शेषः । इति मेदिनी । के, १२७ ॥ कुम्भलः । इति
 सिद्धान्तकौस्तुभ्यामुद्दिष्टः ॥
 लाङ्गलिका, ङी, (लाङ्गलाकारोऽस्यस्या इति ।
 लाङ्गल + ठन् ।) दृष्टिपर्षी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 लाङ्गली, [न्] पुं, (प्रशक्तं लाङ्गलमस्यस्येति ।
 लाङ्गल + इति ।) वानरः । इति शब्दचक्रिका ॥
 ऋषभनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लाङ्ग, इ लङ्गणिव । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सिट् ।) इ, लाङ्गते । लाङ्गति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लाज, भर्तृसने । भर्गं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-सक०-सिट् ।) लाजति ।
 लाज, इ भर्तृसने । भर्गं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-सक०-सिट् ।) द्वौ द्वितीय-

लाजाः

करिकी। जाजति। ६, जाज्जति। भर्तृजन एव कौचिन् पश्यते। भर्गो भर्जनम्। इति दुर्गादासः।
 जाजं, जी, (जाज् + अच्) उधीरम्। इति मेदिनी। जे, १५। (भृष्टधान्यम्। खर इति भाषा।
 “शेषां सुस्तकुलाकानि धान्यानि सतु-
 वाञ्चि च।
 भृष्टानि स्फटितान्याहुर्जाजानीति मनोविषयः।
 जाजाः सुस्मधुराः श्रौता लघवो दीपनाश्च ते।
 खल्वन्वमला रूचा बल्याः पित्तकफच्छिदः।
 हृष्टातीसारदाहासमेहमेदस्त्रवाण्हाः।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।
 जाजः, पुं, (जाज् + अच्) आर्द्रतकुलः। इति मेदिनी। जे, १५।
 जाजा, स्त्री, अचतम्। इति मेदिनी। जे, १५।
 (यथा, सुश्रुते। ४। १६।
 “पैतिकं शर्कराजाजामधुकेः सारिवा-
 युतेः।”)
 जाजाः, पुं भूम्नि, (जाज्जन्ते ये ते। जाज् +
 षम्।) भृष्टधान्यम्। जाज्योया इति खर इति
 च भाषा। (यथा, रामायणे। २। ४३। १३३।
 “कंशा प्राणिसहस्राणि राजमार्गं ममात्मजौ।
 जाजेरवकरिष्यन्ति प्रविशन्तावरन्दमौ।”)
 तत्पर्यायः। अचतम् २। इत्यमरः। १२। ६। १७७।
 जाजा ३ अचताः ४। इति भरतः। अस्य
 गुणाः। ढ्याच्छ्रुतीसारप्रमेहमेदःकफनाश्र-
 त्वम्। कासपित्तोपशमनत्वम्। अग्निकारित्वम्।
 लघुत्वम्। श्रौतलत्वम्। अस्य मण्डगुणाः।
 अग्निकारित्वम्। दाहलव्याज्वरातीसारनाश्र-
 त्वम्। अश्लेष्मदीवामपाचनत्वम्। तस्य पेया-
 गुणाः। चामकच्छस्य श्रमहत्वम्। सुधाढ्या-
 न्यानिदोषैस्त्रुणोरोगनाश्रत्वम्। इति राज-
 वल्लभः। ३। अर्थि च।
 “एते च ब्रीहयो भृष्टास्ते जाजा इति
 संज्ञिताः।
 यवाद्येषु ये भृष्टास्ते धानाः परिकीर्तिताः।
 जाजाश्च यवधानाश्च तपणाः पित्तनाशनाः।
 गोघूमयावनाजोत्याः किञ्चिदुष्याश्च दीपनाः।
 ढ्यातीसारशमनो धातुशाम्यकरः परः।
 मन्दासि विषमाद्योनां बालस्य विरयोधिताम्।
 द्येषु सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः।”
 इति राजनिर्घण्टः। ३।
 तस्य पूर्वगुणाः।
 “द्राक्षादादिमखर्जूरन्दिताम्बुशर्करम्।
 जाजचूर्णं समञ्जाण्यं धन्यं यस्तुदाहृतम्।”
 जाजचूर्णं द्राक्षोदिलजशर्करामञ्जाण्यसहितं
 तर्पणसुक्तमित्यर्थः। जाजशर्करुगुणाश्च गुणप्रत्ये।
 “जाजानां शक्तवः शौम्रवितायुक्ता विशेषतः।
 हृष्टातीसारहृष्टदाहविषमन्धांश्वरापहाः।”
 चरकश्च।
 “यत्र तर्पणमेवादी प्रदेयं जाजशर्करुभिः।

२१५
लाजनं

ज्वरापहैः चकरसेर्षुक्तं समघुशर्करम्।”
 इति भावप्रकाशः।
 लाजनं स्त्री, (लाज् + अच्) नाम। चिह्नम्।
 इति मेदिनी। जे, १२१। (यथा, कुमारे।
 ७। १५।
 “दिवसि निहृतामरीचिभाषा
 बालादनाविष्कृतलाजनेन।
 चन्द्रेण निव्यं प्रतिभ्रममौषेः
 चङ्गामखेः किं यद्वहं हरस्य।”)
 लाजनः, पुं, (लाज्जनीति। लाज् + ल्युः।)
 रागीधान्यम्। इति राजनिर्घण्टः। कश्चित्
 पुस्तके लाज्जनीति च पाठः।
 जाटः, पुं, देशान्तरम्। (यथा, कथासरित्सागरे।
 ७०। ११६।
 “दशै तस्मै सपुत्राय प्रीत्या वीरवराव च।
 जाटदेशे ततो राज्यं च कर्वाटयुते वृषः।”)
 वस्त्रम्। इति मेदिनी। टे, २७। जीर्णभूष-
 णादि। इति शब्दरत्नावली।
 जाड, तु क षेपे। इति कविकल्पद्रुमः। (अदन्त-
 पुरा० पर०-सक०-सट्) जाडयति अल-
 जाडत्। इति दुर्गादासः।
 जापः, पुं, कथनम्। लपधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन
 निव्यञ्जम्।
 जाप्यं, त्रि, (लप्यते इति, लप् + ण्यत्) कथ-
 नोपमम्। लपधातोः कर्मणि व्यञ्जप्रत्ययेन
 निव्यञ्जम्। इति सुश्रुतबोध्याकरशम्।
 जाभः, पुं, (लभ + षञ् करणे) मूलधनादधिकं
 बाण्योपात्तं धनम्। तत्पर्यायः। पलम् २।
 इत्यमरभरतौ। लभ्यम् ३ षड्विः ४। इति
 शब्दरत्नावली। (यथा, रामायणे। २।
 २२। २२।
 “सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवाभवौ।
 यच्च किञ्चित्प्राभूतं ननु देवस्य कर्म तत्।”)
 प्राप्तिः। इति लभधात्वयदेशनात्। (सप्त-
 धर्मप्रवित्तागमेषु अन्यतमः। यथा, मनुः। १०।
 ११५।
 “सप्तवित्तागमा धर्मैश्च दायो लाभः क्रयो जयः।
 प्रयोगः कर्मयोगश्च सप्तप्रतिग्रह एव च।”)
 जाभ्यं, स्त्री, (लभ् + ण्यत्) लाभः। इति
 शब्दरत्नावली।
 लामञ्जकं, स्त्री, वीरणमूलम्। इत्यमरः। अस्य
 पर्यायगुणावुशौरशब्दे ब्रह्मण्यौ। उशीरवत्
 पीतच्छविष्ठलविशेषः। तत्पर्यायः। सुना-
 लम् २ अन्तगालम् ३ लवम् ४ लवु ५ इटिका
 पथिकम् ६ शीघ्रम् ७ दीर्घमूलम् ८ जला
 शयम् ९। अस्य गुणाः। हिमलम्। तिक्त-
 त्वम्। वानपित्तहृष्टदाहश्रममूर्च्छातिरक्त-
 ज्वरापहत्वम्। इति राजनिर्घण्टः।
 लालनं, स्त्री, (लल् + ण्यत् + लुट्) अत्यन्त-
 र्हाकरशम्। प्रेमपूर्वकवाक्याहरणम्।
 सोहृग इति भाषा। लज् कोपसवे उपलब्ध
 इह अत्यन्तपाजनम्। क, लालनेत् पञ्च वर्षादि

लाजामि

पुत्रमिति अथ लज्योरेकलाजलम्। इति
 कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः। तथा हि।
 “लाजमे बहवो दीवालाङ्गमे बहवो गुणाः।
 तस्मात् पुत्रश्च शिष्यश्च ताडयेत् नु जालयेत्।”
 अपि च।
 “लाजयेत् पञ्च वर्षादि दशवर्षादि ताडयेत्।
 प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं भिष्यदाचरेत्।”
 इति चाञ्चक्यप्रतकम्।
 जालसा, पुं स्त्री, (जल् + षड्। ततः “अ प्रत्य-
 यात्।” १। १०२। इति अच्। टाप्) महाभि-
 जासः। इत्यमरः। अतिसुखम्। याचना
 इति मेदिनी। से, १४। दीहृदम्। यथा,—
 “दीहृदं दीहृदं सहा जालसा कृतिमावि तु।”
 इति शैमचन्द्रः।
 जोजः। इति नागार्थे स एव। (जोजुपे, षि।
 इति यादवः। यथा, माथे। ४। ६।
 “हायां निजस्त्री चटुजालसानां
 महेन किञ्चित् चटुजालसानाम्।
 कुञ्जायसुत्पिन्नरजातपथे-
 विहङ्गमानां जलजातपथैः।”
 तथा च कुमारे। ७। ५६।
 “तस्मिन् सुहृत्तं पुरसुन्दरीया-
 मीशानसम्पद्यन्तजालसानाम्।”)
 जालसीकं, स्त्री, पिच्छलम्। इति शब्दरत्नावली।
 जाला, स्त्री, (जल् + ण्यत् + अच्। टाप्)।
 सुखभवजलम्। जाल इति भाषा। तत्पर्यायः।
 खलिका २ खल्विनी ३। इत्यमरः। भाषिका ४
 खलीका ५। इति शब्दरत्नावली। सुख-
 छावः। इति राजनिर्घण्टः। (यथा, सुश्रुते।
 ४। २२।
 “हीनच्छेदात् भवेच्छोषो जालानिद्राभ्रम-
 लमः।”)
 जालाटिकः, त्रि, (जलाटं पश्यतीति। जलाट +
 “संज्ञायां जलाटकुक्कुटी पश्यति।” ४। ४। ४६।
 इति टक्। दूरेस्थित्वा प्रभोर्जलाटं पश्यति न
 तु कार्येषूपतिष्ठते इत्यर्थः।) प्रभोर्भोजदर्शी।
 काव्यात्मः। इत्यमरः। यः सचकः क्रोध-
 प्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभोर्जलाटमेव पश्यति। यच्च
 प्रभोः कार्येषुसंशयस्तस्मै जालाटिकी पूर्व-
 वत् शिष्यः। किञ्चित् काव्यात्म इति भाषा-
 दर्शन एव विशेषवस्तुहा एकमेव जालाटिक-
 माहुर्न तु ज्ञाविति। भावदर्शीति च पाठः।
 जालाटिकः सदानस्य प्रभुभावनदर्शिनः। इत्य-
 जयः। इति तट्टीकायां भरतः। आर्षेयव-
 विशेषे, पुं, इति मेदिनी। के, २०१। जलाट-
 मन्वन्वि, त्रि। यथा। प्राप्तिस्तु जालाटिकी-
 ष्यादि।
 लालामेहः, पुं, (लालावत् मेहतीति। लिच् +
 अच्) प्रमेहविशेषः। यथा,—
 “लालातक्युत्तं मूत्रं जालामेहेन पिच्छलम्।”
 प्रमेहतीति शेषः। अस्वीयधम्।
 “गुरुत्याः खरसः पथो मधुना र्शमेहेजित्।

हरिमातृसुतो वा दसो धात्राः समा-
चिकः ॥”

अपि च ।
“चन्द्रप्रभा वचा सुखा भूमिं सुरदाह च ।
हरिमातिविवा दार्ढ्यं पिपलीकृजचक्रम् ॥
दृढहृत्पीपकत्रय लगेजा वंशलोचना ।
प्रलेकं कर्धमात्राणि कुर्यादेतानि बुद्धिमान् ॥
धात्र्यकं विपका चरं विदुः गजपिपली ।
सुवर्णमाचिकं थोवं दौ चारौ जवचक्रयम् ॥
एतानि टङ्कमात्राणि संशुभ्रीयान् पृथक् पृथक् ।
दिकयं हतजोहं स्थातुः कर्वां सिता भवेत् ॥
शिलाजलचक्रकं स्थादौ कर्वां च गुग्गुलीः ।
विभिना योजितैरेतेः कर्षथा गुटिका शुभा ॥
चन्द्रप्रभातिवखाता सर्वरोगप्रकाशिनौ ।
निहन्ति विंशतिं मेहान् लक्ष्मणविधं तथा ॥”
रत्नादि भावप्रकाशः ॥

(तथास्य लक्षणात्तरम् ।
“तन्नुवहमिवाकारं पिच्छलं यः प्रमेहति ।
आजालमेहिनं विद्यात् नरं श्रेयकोपनः ॥”
इति चरके निदानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
लाजायितः, चि, लाजाविशदः । कातर इति
यावत् । लाजाश्रयान् नमस्तपोवरिवः कक्षा-
दिभ्यः क्वः क्तौ इति सुभबोधयाकरकञ्चञ्च
क्यप्रत्यये क्ते क्तप्रत्ययात्प्रत्ययः । यथा । अच
लाजायितः यञी । इति अजन्तदेशोक्तगणेश-
लिखितपाणिनिशाकरबीजमहाभाष्यम् ॥

अपि च ।
“परिखावलजयच्छलेन या
न परेषां यद्व्यस्य गोचरः ।
पश्चिमाधितभाष्यपक्षिका
विषमा कुच्छलनामवापिता ॥”
इति पूर्वमेवैष २ सर्गः ॥
परिहिति । शृङ्गणां यद्व्यस्यगोचरो मेयमिति
कृत्वा परिखावलजयच्छलेन या पुरी कुच्छलनां
प्रापिता विधाञ्जेति शेषः । पश्चिमा भाविता
वा महाभाष्यपक्षिका तद्विधिमवा सापि परेषां
ज्ञानगोचरो मेयमिति कृत्वा अत्र लाजायितः
पञ्चोत्थेवं कुच्छलनां प्रापिता पक्षितैरिति
शेषः । इति भवदत्तसप्ततट्टीका ॥

लाजायितः, पुं, (लाजायां विधं यस्य ।) लूतादिः ।
इति शैमचक्रः । ४ । ३७६ ॥
लाजासावः, पुं, (लाजां सावयतीति । सु + चिच्
+ ञच् ।) ऊर्जनाभः । इति शैमचक्रः ॥
(लाजासावके, चि । यथा, सुश्रुते । २ । १६ ।
“लाजासावी स विज्ञेयः कक्षूमान् श्रौविरो
गदः ॥”)
लाजिकः, पुं, महिषः । इति शैमचक्रः । ४ । ३७६ ॥
लाजिह्वं, स्त्री, (लजित + ञच् ।) लजितस्य भावः ।
यथा,—
“प्रीतिं भक्तजनस्य यो जनयते विन्नं विनिघ्न
स्युत-
सं हृद्धारकहृद्धारितपदं नत्वा मतङ्गावणम् ।

पाटीं वद्विहितस्य वचमि चतुरप्रीतिप्रदां
प्रस्पृष्टां

संश्रिताचरकोमलामनपदैकाजिह्वलीला-
वतीम् ॥”
इति जीलावती ॥

ला(व)कः, पुं स्त्री, पश्चिविशेषः । लाव्योया इति
भाषा । इत्यमरभरतौ । (यथा, सुश्रुते । ४ । ८ ।
“ग्राभ्यानुपोदकेभ्योश्चै जावाश्लोभापि विष्करैः ॥”)
अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । कटुत्वम् । मल-
बद्धकारित्वम् । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । जिह्वोप-
वाशिलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च ।
“संयाही दीपनश्चैव कषायो मधुरो लघुः ।
लावः कटुविपाकश्च सप्रियाति च पूजितः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
(यथास्य गुणपर्यायौ ।
“लावा विष्करवर्मेषु ते चतुर्धा मता बुधैः ।
पांशुको गौरकोऽन्यस्तु पौष्ककोदभरकथा ॥
लावा वद्विकराः क्षिप्वा गरुडा यादिका
हृताः ॥

पांशुजः श्रेयलक्ष्मिषु वीर्योष्ठीऽनिलनाशनः ।
गौरो लघुतरो रूचो वद्विकारी विदोषजित् ॥
पौष्ककः पित्तघ्नन् किञ्चिन्नघ्नवातकफापहः ।
दभरोरक्तपित्तो हृदामयहरो हिमः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वमेवैष द्वितीये भागे ॥)
ला(व)कः, पुं, (लाव एव । स्वार्थे कम् ।) लाव-
पक्षी । तत्पर्यायः । लघुजङ्गलः २ । इति
त्रिकाशेषः ॥ (तथास्य मांसगुणाः ।
“पश्चिमाच्च महाश्रेष्ठो लावको जाङ्गलात्मकः ।
संयाही दीपनः प्रोक्तः कषायो मधुरो लघुः ।
तथा विपाके मधुरः रक्तिपातेऽतिपूजितः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ॥
यथा, सुश्रुते । ४ । ३६ ।

“विरक्तवान्नेहृरिणेयलावकाः
शृङ्गश्च सेयः समवृत्तितरिः ॥”
शुमातीति । लू + ञच् । छिद्रकः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ४६ । १६ ।
“यथा प्रागवापकः श्रेष्ठी पातको लावक-
क्षया ॥”)

लावकं, चि, (लावण + ञच् ।) लावण्यं संस्कृतम् ।
यथा,—
“सार्पिष्कं दाधिकं सपिर्द्विभ्यां संस्कृतं क्रमात् ।
लावण्येदकाभ्यासुदकं लावणिकमुदचित् ।
अद्विचिनमौदचित्कं लवण्ये स्थातु लावकम् ॥”
इति शैमचक्रः ॥
लावकसम्बन्धि च । (यथा, हरिवंशे । ५ । २० ।
“स मां परिभवन्नेव स्त्री वेलां ससुपाकमम् ।
खेद्यामास चपलेलावणैरेवमुविश्रवैः ॥”)
नस्ये, स्त्री । इति रत्नमाला ॥

लावणिकं, चि, (लावण + ञच् ।) लावण्यं संस्कृ-
तम् । इति शैमचक्रः ॥ लावकसम्बन्धि च ।
लावण्यविकेति, पुं । (यथा, माघे । १० ।
३८ ।

“लीलयेव सुतनोसुजविला
गौरवाद्यमपि लावणिकेन ॥”)

लावणपात्रे, स्त्री । इति केचित् ॥
लावण्यं, स्त्री, (लावण + ञच् ।) लावण्यम् ।
लावणस्य भाव इत्यर्थे ञच्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
(लावणा लिट् विद्यते यस्येति लावणः । अर्ध-
व्यादिभ्योऽच् । तस्य भावः । इटादिवात्
ञच् । यद्वा, लावणा लिट् वैव । चतुर्वर्णादि-
त्वान् स्वार्थे ञच् ।) सौन्दर्यविशेषः । तस्य
लक्षकं यथा,—

“सुक्ताफलेषु ष्वायायास्तारजत्वमिवात्तरा ।
प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावय्यमिहोच्यते ॥”
इत्युच्यते लीलमणिः ॥
तथा च ।
“नीतिभूमिभुजां नतिगुंभवतां ह्रीरङ्गनां
वृत्ति-
दंभ्यतोः शिशवो यदस्य कविता बुधैः प्रवादी
मिराम् ।
लावण्यं वपुषः स्तुतिस्तु मगसा शान्तिर्दिणस्य
क्षमा

शक्तस्य त्रिविकं यदाश्रमवतां स्वास्त्रं वतां
मङ्गलम् ॥”
इति गवरत्नान्तर्गतामरविहङ्गः ॥
(श्रीलनेपुण्यादि । अस्य प्रमासं लावण्यार्जित-
शब्दे द्रष्टव्यम् ।)

लावण्यार्जितं, स्त्री, (लावण्येन अर्जितम् ।) विवाह-
कालीनं चतुराभ्यां दत्तं घनम् । यथा,—
“प्रीत्या दत्तश्च यत्किञ्चित् चतुरा वा चतुरेभ
वा ।
पादवन्दनिकं यत्तन्नावय्यार्जितमुच्यते ॥”
इति विवाहचिन्तामणिहृतकात्यायनवचनम् ।
लावण्यं श्रीलनेपुण्यादि । तथा च पादप्रक्षालाये
श्रीलादिमन्त्रे वा ऋषये चतुरादिना दत्तं
हृतीयं स्त्रीधनमित्यर्थः । इति तद्व्याख्यायम् ॥

लावा, स्त्री, (लाव + टाप् ।) पश्चिविशेषः । तत्-
पर्यायः । लावकः २ लावः ३ लावः ४ । अस्या
मांसगुणाः । पथ्यत्वम् । पाहित्वम् । लघुत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लावः, स्त्री, अलावः । इति शब्दरत्नावली ।
लावः, पुं, (लव् + ञच् ।) वृद्धमात्रम् । स्त्रीणां
वृद्धम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा, ऋतु-
संहारे । ६ । ३१ ।

“मदनजनितकासेर्द्धेदिपातेर्द्धुनीकान्
कुनभरगतनाभ्यः कामयन्ति प्रशान्कान् ॥”)
युषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
लासकं, स्त्री, (लसतीति । लस + ञच् ।) मङ्गलम् ।
इति हारावली ॥ मटका इति भाषा ॥
लासकः, पुं, (लसतीति । लस + ञच् ।) कास-
कारी । मयूरः । लसकः । इति मेदिनी । के, ४
वेष्टः । इति धरणिः ॥ (दीप्तिकारकः । यथा,
ऋतुसंहारे । २ । २६ ।

“नवजलकसेकाष्ठीनतामाद्धानः
कुसुमभरनतानां लासकः पादपानाम् ।”
लासकी, ङी, नर्त्तकी । इत्यमरः ॥
लासिका, ङी, (लासोऽस्यस्या इति । लास +
ठन् ।) नर्त्तकी । इत्यमरः ॥
लासोटनी, ङी, लासोटनी । वेधनिका ।
इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
लास्यं, ङी, (लास्य + “क्वहलोगर्गन्त् ।” ३।१।२२४ ।
इति यत् ।) नृत्यम् । इत्यमरः ॥ तौत्रिकम् ।
इति मेदिनी ॥ भावाश्रयं नृत्यम् । ताललयाश्रयं
नृत्यम् । इति भरतः ॥
“पुन्यं तास्यं प्राहुः ङीनृत्यं लास्यमथते ।”
इति सङ्गीतनारायणे गारदसंहिता ॥
(यथा, महाभारते । १ । ६८ । १० ।
“सभोग्गो ह्यचातुर्ये ह्यवलास्यमनोहरैः ।
राजानं रमयामास तथा रमे तथैव सः ॥”)
लास्यः, पुं, (लास्यमस्यस्येति । लास्य + अच् ।)
नर्त्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥
लास्यकं, ङी, (लास्यमेव । स्वार्थं कन् ।) नृत्यम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
लास्यी, ङी, (लास्यमस्यस्या इति । लास्य +
अच् । टाप् ।) नर्त्तकी । इति शब्दरत्नावली ॥
लिङ्गचं, ङी, (लङ्गते आस्वाटते इति । लङ् +
बाहुलकान् उच्यते । एषोऽदरादित्वात् इत्वम् ।)
चक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उह्युः । अस्य
गुण्या यथा,—
“पितृश्रेष्ठाप्रकोपीणि कर्कसुलिङ्गचापि ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।)
लिङ्गचः, पुं, लङ्गचः । इत्यमरः ॥
लिङ्गा, ङी, लिङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥
लिङ्गा, ङी, (लिङ्गगतौ + बाहुलकान् सः । सच्
क्विन् । इत्युणादित्वात् उञ्जलः । ३।६६।)
युक्ताक्षम् । इत्यमरः ॥ लिङ्ग इति भाषा ।
इत्यमरभरतौ । तत्पर्यायः । लिङ्गा २ लीङ्गा ३
लीङ्गा ४ लिङ्गिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा,—
“बहुपादाश्च सन्प्राञ्च यका लिङ्गाश्च नामतः ॥”
इति वाभटे निदानस्थाने चतुर्ह्यध्याये ।)
परिमाणविशेषः । यथा,—
“जालान्तरगतं भानौ यथाशुद्धं रजः ।
ते चतुर्भिर्भवेत्लिङ्गा लिङ्गाश्च भिन्ना संपत् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सयकारकवर्गद्वितीयवर्तीत्यपि पाठः ॥
लिख, इ ङापि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लिङ्गते । ङपि गतौ ।
इति दुर्गादासः ॥
लिख, श् सेखने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) श्, लिखति पुस्तकं सेखकः ।
अयं विभाषया कुटादिरिति कंचित् । तेन
लिखितं विभक्त्योऽपि शक्तिहानिरिति ।
लिखितं सेखितं लिखनं इत्यादि विह्वम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लिखः, लि, (लिखतीति । लिख + “इगुपधमेति ।”
३।१।१३५ । इति कः ।) लिखकः । इति
लिखघातोः कप्रत्ययेन निव्यञ्जम् ॥
लिखनं, ङी, लिखनम् । लिपिः । इत्यमरटीकायां
सारसुन्दरी ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । २२ ।
“प्रसिद्धमन्त्रलिखनात् शक्तमाख्यादिधारयात् ।
विशुद्धोद्भावसयादनायासाच्च वै दिज्ज ! ॥”)
विधिलिपिरिखणनीया यथा,—
“यस्य यलिखनं पूर्वं यत्र काले निरूपितम् ।
तदेव खलितुं राधे चस्ये नाह्वय को विधिः ॥
विधातुश्च विधाताहं येथी यलिखनं कृतम् ।
ब्रह्मादीनाश्च त्पुत्राणां न तत् खल्यो कदाचन ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलगाजस्यखले १५ अध्यायः ॥
लिखितं, ङी, (लिख + भावे क्तः ।) लिपिः ।
इत्यमरः ॥ लिखनम् । इति भरतः ॥ (लिख +
कस्मैश्च क्तः ।) लिखितपत्रादौ, लि, यथा,—
“प्रमाणं लिखितं मुक्तिः सालिष्यति
कोऽन्तम् ॥”
इति मिताशरायां याज्ञवल्क्यः ॥
सुनिविशेषे, पुं, यथा, आहुतस्य याज्ञवल्क्यः ॥
“पराशर्यासप्रकलिखिता दक्षगोतमी ।
शातानपी विशुद्धं धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”
लिखा, ङी, परिमाणविशेषः । यथा,—
“जालान्तरगतं भानौ यथाशुद्धं रजः ।
ते चतुर्भिर्भवेत्लिङ्गा लिङ्गाश्च भिन्ना संपत् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
लिग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, लिङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
लिग, इ क चित्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ क, लिङ्गयति शब्दं
स्थानपुंसकेः शाब्दिकः चित्रं करोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥
लिगु, ङी, (लिङ्गति विधयान् विधयान्तरं गच्छ-
तीति । लिग + “खरुशं कुपोयनीलकुखिगु ।”
उणा० १ । ३७ । इति कुप्रत्ययेन साधु ।) मगः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥
लिगुः, पुं, (लिग + कुः ।) सखेः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुणादित्तिः ॥ भूपदेशः । मगः ।
इति नानार्थरत्नमाला ॥
लिङ्गं, ङी, (लिङ्गते अनेन इति । लिङ्ग + षप् ।
अभिधानात् कौबलिङ्गत्वम् ।) चक्रम् । (यथा,
महाभारते । १ । २ । १२ ।
“येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः सप्तपलस्यते ।
तेनेव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः ॥”)
शेषः । इत्यमरः ॥ अनुमानम् । साङ्गीत-
प्रकृतिः । (यथा, सांख्यकारिकायाम् । ५५ ।
“तत्र जरामरञ्जतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः
पुरुषः ।
लिङ्गस्याविनष्टोत्सनाद्दुःखं स्वभावेन ॥”
प्रकृतिकार्यं विहितम् । यथा, तत्रैव । १० ।
“चेतुमदनिव्यमथापि सङ्गयमनेकमाश्रितं
• लिङ्गम् ।

सावयवं परतकं चक्रे विपरीतमथकम् ॥”
विशेषस्तु तत्र प्रत्ययः ।) शिवस्मृतिविशेषः । इति
मेदिनी । गी, २३ । आद्यम् । अक्षम् । पुंस्त्वादित्तिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १३६ ।
“एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकश्च करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या मर्दः सुहृदमभीषता ॥”)
सामर्थ्यम् । यथा,—
“यावतामेव धातुना लिङ्गं कृद्भिर्गतं भवेत् ।
अथैवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणविषयः ॥”
इति तिथ्यादितस्ये एतत्कारिकायास्त्वायां रघु
नन्दनः ॥ • • अथ शेषार्थस्य लिङ्गस्य पर्यायः ।
शिशुः २ स्वरत्नम् ३ उपस्थः ४ मदनकुण्डः ५
कल्पसुपलः ६ शेषः ७ मेहनम् ८ शेषः [स्] ९
मेट्टः १० लांगुः ११ अजः १२ रागजता १३
यङ्गः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ लाङ्गलम् १५
साधनम् १६ शेषः १७ कामाकुण्डः १८ । इति
जटाधरः ॥ • • लिङ्गस्यैवादिजालान्तवर्गयुक्त-
स्वाधिष्ठाननामकवच्च दक्षपद्युमिति । यथा,—
“मूलाधारे त्रिकोणार्थे दृष्ट्याशासक्यात्मके ।
मध्ये स्वयम्भूलिङ्गान् कोटिस्यसमप्रभम् ॥
तदाह्ये हेमवर्णांभं व स वर्णचतुर्दलम् ।
तदूर्ध्वेऽसिसमप्रभं यद्दलं क्षीरकप्रभम् ॥
वादिजालान्तवर्गेन युक्तस्याधिष्ठानसंज्ञकम् ।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥”
इति तन्त्रम् ॥ • •
अस्याधिष्ठातृदेवतादिर्था ।
“प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्मसुष्यते ।
अधिभूतं तथा मुक्तं देवतश्च प्रजापतिः ॥”
इति महाभारते आश्वमेधकपर्व ॥ • •
अस्य मुभाशुभलक्षणं यथा,—
“स्वल्पं लिङ्गं च धनवान् स्याच्च पुत्रादि-
वर्जितः ।
स्यललिङ्गो हरिः स्यादः स्यात्कठिनयो भवेत् ॥”
इति गारुडं ६३ अध्यायः ॥ • •
अपि च ।
“महत्तिरायुरास्यातं स्यललिङ्गो धनी नरः ।
अपत्यरहितश्चैव स्यललिङ्गो धनोऽभितः ॥”
महत्तिरायुभिरिति शेषः ।
“मेट्टं वामनतं चैव सुताशरक्षिणो भवेत् ।
वक्रं च यथा पुत्रधानं स्यात् दारिद्र्यं विनते
त्वयः ॥
अल्पं तु तनयो लिङ्गं शिरालेऽथ सुखी नरः ।
स्यलस्यलियुते लिङ्गं भवेत् पुत्रादिच्युतः ॥”
इति गारुडं ६६ अध्यायः ॥ • •
अन्यथा ।
“दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं स्यललिङ्गेन निहन्तः ।
लक्षलिङ्गेन सौभाग्यं कृशलिङ्गेन भूपतिः ॥
कर्कशः कठिनलिङ्गः परदाररतः सदापि
रमते च सदा दास्यं निहन्तो भवति ध्रुवम् ॥
लक्षलिङ्गेन स्यलस्य रक्तलिङ्गेन भूपतिः ।
परस्त्री रमते निहन्तरीणां वल्लभो भवेत् ॥
लक्षलिङ्गेन रक्तेन कभते श्रोतमाङ्गनाम् ।

राज्यं सुखं च दिवाद्याः कन्यकायाः पति-
र्भवेत् ॥
इति सासुद्रकम् ॥

शिवस्य लिङ्गरूपस्य तन्निर्मात्यायाश्चलस्य च
कारणं यथा,—

दिलीप उवाच ।

“वेद्यं स्नाहं दिगश्रेष्ठ । रुद्रस्त्रिपुरहन्तकः ।
कस्माद्दिगर्हितं रूपं प्राप्तवान् सद्य भाग्यया ॥
योगिलिङ्गरूपस्य कथं स्यात् समजात्मनः ।
पञ्चवक्त्रं तु वाङ्मु । शूलपाणिक्रिस्तात्मनः ॥
कथं विगर्हितं रूपं प्राप्तवान् दिगपुङ्गव ! ।
एवं सर्वं समाचक्षु भिन्नावरुणनन्दन ॥

श्रीवशिष्ठ उवाच ।

श्रद्धा राजन् प्रवक्ष्यामि यस्मां पृच्छसि गौरवान् ।
सायम्भुवो भनुः पूर्वं मन्दरे पर्वतोत्तमे ॥
इयाज सुनिभिः साह्रं दीर्घसन्नमनुत्तमम् ।
तस्मिन् समागताः सर्वे सुनयः शंसितव्रताः ॥
अन्वष्टुं देवतात्वं मिथः प्रीणुस्तपोधनाः ।
विप्राणां वेदविदूषां कः पूष्यो देवतावरः ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा सर्वे एव महर्षयः ।
भृगुं तपोनिधिं विप्रं प्रीणुः प्राङ्गतयस्तदा ॥
ऋगय जपुः ।

अस्माकं संशयं छिन्तुं समर्थोऽसि शुभव्रत ।
ब्रह्मविष्णुमहेशानामन्तिके व्रज सुव्रत ॥
गत्वा तेषां समीपेणु तथा दृष्ट्वा च विद्यहान् ।
शुद्धसत्त्वगुणस्तेषां यस्मिन् संविद्यते सुने ! ॥
स एव पूष्यो विप्राणां नंतरस्तु कदाचन ।
तस्मान् त्वं हि सुनिश्रेष्ठ विभुधानां निरासनम् ॥
अप्रं कुत सुनिश्रेष्ठ सर्वलोकहितं प्रभो ॥
एवमुक्तस्तत्तर्गं केलीसं मुनिशरामः ।
जगाम वामदेवेन यत्रास्ते तृपभञ्जजः ॥
गृह्णारसुपागम्य शङ्करस्य महात्मनः ।
शूलहस्तं महारौद्रं नन्दं दृष्ट्वात्रयीक्षिणः ॥
संप्राप्तो हि भृगुविप्रो हरं द्रष्टुं सुरोत्तमम् ।
निवेदयस्व मां शीघ्रं शङ्कराय महात्मने ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नन्दो सर्वगणेश्वरः ।
उवाच परमं वाक्यं महर्षिममिनौजसम् ॥
असान्निध्यः प्रभोस्तस्य देव्या क्रीडति शङ्करः ।
निवर्षस्व निवर्षस्व यदि लोचितुमिच्छसि ॥
एवं निराकृतस्तेन तस्मात्तच्छोकहातयाः ।
बहूनि दिवसान्यस्मिन् गृह्णारो सुनीश्वरः ॥
ततः क्रोधसमाविष्टो भृगुः प्रोवाच शङ्करम् ।
विनष्टस्वमाकृष्टो मां न जानाति शङ्करः ॥
नारीसङ्गममत्तोऽसौ यस्मात्सामवमन्यते ।
योगिलिङ्गरूपं वै रूपं तस्माद्भविष्यति ॥
ब्राह्मणं मां न जानाति तमसा चाप्युपागतः ।
अब्रह्मण्यत्वमापन्नो न पूष्योऽसौ हिजलम्भनाम् ॥
तस्मान्न जलमन्नं तु तस्यो दत्तं हविस्तथा ।
शिवस्यान्नं जलश्चैव पञ्चं पुष्यं फलादिकम् ॥
निर्भाल्यमस्य चाद्यान्नं भविष्यति न संशयः ॥
एवं श्रुत्वा महातेजाः शङ्करं लोकपूजितम् ।
उवाच गणेशमुप्यं नन्दं शूलधरं वृप ! ॥

रुद्रभक्ताश्च ये लोके भस्मलिङ्गास्थिधारिणः ।
ते पावकत्वमापन्ना वेदवाह्या भवन्ति वै ॥
एवं श्रुत्वा सुनिस्त्रज रुद्रं त्रिपुरहन्तकम् ।
जगाम ब्रह्मलोकं वै सर्वलोकनमस्कृतम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डीयाष्टसप्ततितमाध्यायान्
सङ्कलितम् ॥॥ शिवलिङ्गस्य पूजाधारत्वं यथा,
“पूजास्थानानि वक्ष्यामि यस्मिन् सान्निध्यतां
ब्रजेत् ।

लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं स्थूललिङ्गां तथैव च ।
पुस्तकस्थां महादेवीं पादके प्रतिमासु च ॥
तस्मिन्मास्येभ्यस्तो मुक्तादीर्यन् प्रतिष्ठितम् ।
कथादीर्यन् कृतं लिङ्गं वर्त्मनीयम् साधकेः ॥
अथसौख्यप्रदं प्रोक्तं वेदमन्त्रैः प्रतिष्ठितम् ।
साविकारम् सलिङ्गं सुक्तभोगं तथैव च ।
ज्ञातयं साधकेन्द्रं सिद्धिदंश्चाप्यसिद्धिदम् ॥
देश्युवाच ।

साविकारम् यलिङ्गं मन्त्रज्ञानं प्रतिष्ठितम् ।
निर्वर्णितविकारश्च अस्वयम्भु स्वयम्भवम् ॥
कुर्वन्ति भक्तिवात्सल्यं लोकानां वासनात्मकम् ।
दुर्विज्ञेयमिदं ज्ञानं योगिनामप्यगोचरम् ॥
मथैजङ्घियेर्गाथ कथं विज्ञायते विभो ॥
देश्वर उवाच ।

साधु साधु महादेवि ! रहस्यमिदमुत्तमम् ।
यन्वया चोद्दिनं भद्रं । तत्तथैव न चान्यथा ॥
दुर्विज्ञेयं सुरेश्वापि किं पुनर्मनुजकुम्भिः ।
आधिष्ठा साधकः शैवं हृदयानन्दकारकम् ॥
इन्द्रियाणाञ्च औत्तुसुख्यं ददामि लिङ्गदर्शने ।
संयमानं ततो लिङ्गं निवमानन्ददायकम् ॥
सुखप्रान् पश्यते नित्यं विमानस्थां वराङ्गनाम् ।
भैरवं पश्यते नित्यं क्रीडन्तं माटमण्डले ॥
उमामहेश्वरश्चापि स्वप्नं पश्यति साधकः ।
अनिर्वर्णितसाधिकारं लिङ्गं त्रिभुवनेश्वरि ! ॥
आक्रमन्ति महाविप्राः सदेवा राजसादयः ॥
श्रुत्यागारं यथा देविः आक्रमन्ति नराः प्रिये ।
अनर्धेतम्भु मुञ्जन्ति तथा लिङ्गम् कल्पना ॥
प्रितं यथा सुराध्यक्षे आक्रमन्ति पिशाचकाः ।
शून्यश्च यज्जलिङ्गम् आश्रयन्ति तथा प्रिये ॥”
इत्याद्ये देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥॥

अथ लिङ्गलक्षणम् ।

तत्र बाणलिङ्गस्य लक्षणं यथा,—
“बाणलिङ्गं तथा श्रेयं सुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
उत्पत्तिं बाणलिङ्गस्य लक्षणं शेषतः श्रद्धा ॥
नर्मदादेविकायाश्च गङ्गायसुनयोत्तया ।
सन्नि पुण्यनदीनाश्च बाणलिङ्गानि यन्मन्त्रे ॥
इन्द्रादिपूर्वितान्यत्र तच्छिष्टे विहितानि च ।
सदा सन्निहितस्त्रज शिवः सर्वार्थदायकः ॥
इन्द्रलिङ्गानि तान्याहुः सास्त्रान्यार्थप्रदानि
च ॥”

अथाभेयलिङ्गलक्षणम् ।

“आरुखं हित्यकौलाजसुख्यस्पर्शं करोत्यलम् ।
आश्रेयं तत् शक्तिनिभमथवा शक्तिनाम्नितम् ॥
इदं लिङ्गवत् स्थाप्य तेजसाधिपतिर्भवेत् ॥” ॥

अथ धाम्यलिङ्गलक्षणम् ।
“दृष्टाकारं भवेद्यान्यमथवा रचनाकृतिः ।
यद्यदुक्तं सद्य तैर्न निर्मितं ज्ञायते तदा ।
निधितं निधनं तेन क्रियते स्थापितेन तु ॥” ॥

अथ नैष्ठिकलिङ्गलक्षणम् ।
“राजसं खड्गसदृशं ज्ञानयोगफलप्रदम् ।
ककरादिप्रलिप्तम् कुण्डकुचयुतं तथा ।
राजसं निष्कृते लिङ्गं गार्हस्थ्ये न सुखप्रदम् ॥”
अथ वायुलिङ्गलक्षणम् ।

“वारुणं वज्रुलाकारं पाशाङ्कं चालिवर्षसम् ।
दृष्टिर्मुखादेः इत्सत्वं संभोगान्त्रु मध्ये ॥”
अथ वायुलिङ्गलक्षणम् ।

“ज्वाला धूम्रं न वारुणं चजामं ध्वजध्वजम् ।
मस्तके स्थापितं तस्य न्यूनन्यूनमितस्ततः ॥” ॥
अथ कुबेरलिङ्गलक्षणम् ।

“तूणपाशगदाकारं गुह्यकेशस्य मध्यगम् ॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
“दिनं वाप्यथवा रात्रिं सशीघ्रं रविवर्षसम् ।
अस्थिशूनाङ्कितं रौद्रं हेमकुण्डलवर्षसम् ॥”
अथ वैष्णवलिङ्गलक्षणम् ।

“चतुर्भुजं मयं वापि वैष्णवं ज्ञायतेऽप्यतः ।
वैष्णवं शङ्खचक्राङ्गगदाकादिभिभूषितम् ॥
श्रीवत्सं कौस्तुभाङ्कश्च सर्वसंज्ञासनाङ्कितम् ।
वेनतेयसमाङ्कं वा तथा विश्वपदाङ्कितम् ॥
वैष्णवं नाम तत् प्रोक्तं सर्वेश्वर्यफलप्रदम् ।
शालग्रामादिसंस्थानु शशाङ्कं श्रीविवह्वनम् ॥
पद्माङ्कं स्वस्तिकाङ्कं वा श्रीवत्साङ्कं विभूतये ॥”
इति वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरः ॥ ॥

नारद उवाच ।

“अथ वक्ष्यामि ते विप्र चिह्नमेकादशं परम् ।
अवणादयस्य पापानि नाशमायाति तत्
क्षयात् ॥

मधुपिङ्गलवर्णाभं ज्वाणकुण्डलिकायुतम् ।
स्वयम्भुलिङ्गमाख्यातं सर्वसिद्धिनिधिवितम् ॥
नानावर्णसमाकीर्णं जटाशूलसमन्वितम् ।
न्दुल्लयाङ्गयं लिङ्गं सुरासुरनमस्कृतम् ॥
दीर्घाकारं शुभवर्णं लण्डविन्दुसमन्वितम् ।
नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं पूष्यं सुरासुरैः ॥
शुक्लाभं शुक्लकेशं नेत्रत्रयसमन्वितम् ।
त्रिलोचनं महादेवं सर्वपापप्रणोदनम् ॥
ज्वलन्निङ्गं जटाजूटं लण्डाभं स्थूलविषुहम् ।
कालासिरुदभारखातं सर्वसत्त्वनिधिवितम् ॥
मधुपिङ्गलवर्णाभं श्वेतयज्ञोपवीतितम् ।
श्वेतपद्मसमासेन चन्द्ररेखाविभूषितम् ॥
प्रलयाम्बुसमायुक्तं त्रिपुरारिसमाङ्कयम् ।
शुभ्राभं पिङ्गलजटं सुखमालाधरं परम् ॥
त्रिशूलधरमीशानं लिङ्गं सर्वार्थसाधनम् ।
त्रिशूलधरधरं शुभरत्नाङ्गभागतः ॥
अङ्गनारीश्वरकाङ्कानं सर्वदेवेरभिरुतम् ।
इवदत्तमयं कान्तं स्थूलं लिङ्गं ससुखलम् ॥
महाकालं समाख्यातं धर्मकामार्थमीचदम् ।
एतत् कथितं तुभ्यं लिङ्गचिह्नं महेश्वरः ।

एकेने व ज्ञताथः स्वात् बहुभिः कित्तु सुप्रत ॥”

इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डम् ॥ १ ॥

“उक्ताङ्गं श्रियसे योष्यं शीर्षमन्त्रं विवर्णयेत् ।
यमवर्णन्तु यलिङ्गं यमाङ्गं वा कमलकुम्भम् ॥
दक्षाङ्गं स्रजचिह्नं वा ब्रह्मज्ञानान्वितं मनम् ॥
शशिचक्रं महाकालं नन्दीशं पद्मरागवत् ॥
पद्मरागनिभं सर्वं महाभं सिंहपूजितम् ॥
मीलिकाभं नीलनिभं वद्रादित्यैः प्रपूजितम् ॥
वसुदैः सेन्द्रयज्ञेशं गृह्यकैर्यातुधानकैः ।
नानावर्णमयं नीलं शशाङ्कमङ्गलप्रभम् ॥”

इति वीरमिचोदयधृतकालोत्तरः ॥

इति बाणलिङ्गलक्षणम् ॥ १ ॥

अथ तस्य परीक्षा ।

“इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं परीक्षा तन्त्रकोविदैः ।
त्रिः सप्त पञ्च वारं वा तुलासाध्यं न जायते ।
तदा बाणं समाख्यातं श्रेष्ठं पाषाणसम्भवम् ॥”

इति वीरमिचोदयधृतम् ॥

तुलाकरखन्तु तच्छुलेन । अपरतुलादियु तच्छुला
यद्यधिकाः स्युस्तदा तल्लिङ्गं यद्विणां पूज्यमव-
धार्यं लिङ्गस्येदधिकं तदीदासीनपूज्यन्तदिति
किं वदन्तीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डम् ॥

“सप्रकल्पस्तुलाङ्गं दृष्ट्वेति न श्योयते ।
बाणलिङ्गमिति ख्यातं श्रेष्ठं गर्भदमुच्यते ॥
त्रिपञ्चवारं यस्यैव तुलासाध्यं न जायते ।
तदा बाणं समाख्यातं श्रेष्ठं पाषाणसम्भवम् ॥”

इति सूतसंहिता ॥

“नद्या वा प्रक्षिपेद्गयाद्यदा तदुपलभ्यते ।
बाणलिङ्गं तदा विद्धि न्यूनं सुखविवर्द्धनम् ॥”

इति वीरमिचोदयः ॥ १ ॥

बाणशब्दव्युत्पत्तिरपि तत्रैव ।

“अथ बाणं समाख्यातं यथा वक्ष्ये तथाहितः ।
बाणः सदाशिवो देवो बाणो वाणान्तरोऽपि
च ॥

तेन यस्मिं ज्ञतं तस्मान् बाणलिङ्गसुदाहृतम् ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ॥
ज्ञतप्रतिष्ठं तल्लिङ्गं बाणाख्येन शिवेन च ।
पङ्कजस्य फलाकारं कुण्डलस्य समाकृति ॥
सुक्तिमुक्तिप्रदश्चैव बाणलिङ्गसुदाहृतम् ॥”

पङ्कजफलं पद्मवीजम् ।
“पङ्कजम्फलाकारं कुकुटाख्यसमाकृति ॥”

इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे पाठः ॥ १ ॥

दैवीं प्रति शिववाक्यम् ।
“प्रशस्तं गर्भदं लिङ्गं पङ्कजम्फलाकृति ।
मधुवर्णं तथा सुकलं नीलं सरकतप्रभम् ॥
हंसहिम्नाकृति पुनः स्थापनायां प्रशस्यते ।
स्वयं संखवते लिङ्गं गिरिनो नम्भेदाजले ॥
पुरा बाणासुरेणाहं प्रार्थितो गर्भेदातटे ।
आधिरासं गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः ।
बाणलिङ्गमपि स्थापितमनोरथांश्रगतीतव ॥
अन्वेषी कीटिलिङ्गानां पूजने यत् फलं
लभेत् ।

तत् फलं लभते सर्वं बाणलिङ्गपूजनात् ॥”

तथा,—

“तान्नी वा स्वाटिकी खाखी पाषाणी
राजनी तथा ।

वेदिका च प्रकर्षेत्तत्र संस्थाप्य पूजयेत् ॥” ॥
प्रत्यहं योर्ध्वेलिङ्गं गर्भदं भक्तिभावतः ।
ऐहिकं किं फलं तस्य सुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥”
इति प्रत्यहबाणलिङ्गपूजायाः फलम् । इति
याज्ञवल्करसंहिता ॥ १ ॥

“संस्थाप्य श्रीबाणलिङ्गं रत्नकोटिगुणं भवेत् ।
रसलिङ्गे ततो बाणात् फलं कीटिगुणं स्युतम् ॥
गुणांस्तु रसलिङ्गस्य वक्तुं शक्नोति शङ्करो ।
सिंहयो रसलिङ्गे स्युरागमादाः सुसंस्थिताः ॥”

इति सूतसंहिता ॥ १ ॥

“रत्नधातुमयान्वेव लिङ्गानि कथितान्यपि ।
पवित्राण्येव पूज्यानि सर्वकामप्रदानि च ॥
एतेषामपि सर्वेषां काश्मीरं हि विशिष्यते ।
काश्मीरादपि लिङ्गाच्च बाणलिङ्गं विशिष्यते ॥
बाणलिङ्गात् परं नामान् पवित्रमिह दृश्यते ।
ऐहिकासुष्टिकं सर्वं पूजाकर्तुं प्रयच्छति ॥”

इति बाणलिङ्गप्रशंसा । इति केंदरखण्डम् ॥ १ ॥
निन्द्यालिङ्गमाह तत्रैव ।
“कर्कशे बाणलिङ्गे तु पुत्रद्वारचयो भवेत् ।
चिपटे पूजिते तस्मिन् रज्ज्वर्णो भवेद्भुवम् ॥
एकपाश्वस्यिते धनुपुत्रद्वारधनस्यः ।
शिरसि स्फुटिते बाणे आधिर्मरणमेव च ॥
हृद्दालिङ्गेऽर्षिते बाणे विदेशगमनं भवेत् ।
लिङ्गं च कण्ठिकां दृष्ट्वा आधिमान् जायते
पुमान् ।

अत्यर्जितं विलग्ये तु गोघनानां चयो भवेत् ॥
तीक्ष्णायं वक्रशीर्षश्च त्र्यम्बलिङ्गं विवर्णयेत् ।
अतिस्मलचानिर्गुणं स्वल्पं वा भ्रमणान्वितम् ।
गृही विवर्णयेत्तादृक् तद्वि भोक्तार्थिनो
हितम् ॥”

इति दुष्टबाणलिङ्गलक्षणम् । इति हेमाद्रिः ॥ १ ॥
शुभलिङ्गमाह ।
“अर्घदं कपिलं लिङ्गं घनाभं भोजकाङ्गुणः ।
लवु वा कपिलं स्यात् ॥ गृही नैवाधयेत् कश्चित् ॥
पूजितयं रजस्थेन वर्णेन भ्रमणोपमम् ।
तन् सपीठमपीठं वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।
सिद्धिसुक्तिप्रदं लिङ्गं सर्वप्रसादपीठगम् ॥”

इति शुभबाणलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमिचो-
दयः ॥ १ ॥ बाणलिङ्गेष्ववाहनादि न कर्षेयं
यथा,—

“बाणलिङ्गानि राजेन्द्र ! स्थितानि सुवनत्रये ।
न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावाहनं न च ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥

“ब्राह्मी सुवृत्तं चोत्थाय यः सारं द्वाणलिङ्गकम् ॥
सर्वत्र जयमाप्नोति सत्यं सत्यं महेश्वर ! ॥”

इति योगसारं ५ परिच्छेदः ॥ १ ॥

अथ बाणलिङ्गध्यानम् ।
“ॐ प्रमत्तं शक्तिर्धुक्तं बाणाख्यं महा-
प्रभम् ।

कामबाणान्वितं देवं संस्कारद्वयचमम् ॥

घङ्गारादिरसोलासं बाणाख्यं परमेश्वरम् ।
एवं ध्यात्वा बाणलिङ्गं यजेत् परमं शिवम् ॥
मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्यास्य मनुं करेत् ॥
प्राणायामं ततः कृत्वा बाणलिङ्गं तु तोषयेत् ॥
तद्विष्टदेवयोरेक्यं विभाष्य वागभवं जपेत् ।
ततो जपं समाप्याद्य क्षुधनाशेन तोषयेत् ॥” ॥
अथ स्तवः ।

“बाणलिङ्ग महाभाग संसारात्ताहि मां प्रभो
नमस्ते चोत्तरुपाय नमस्तेऽद्यक्तयोनये ॥
संस्कारकारिणे तुभ्यं नमस्ते सव्यरूपपङ्क-
प्रभताय महेश्वराय कालरूपाय धे नमः ॥
दृष्ट्वाय नमस्तुभ्यं नमस्ते योगकारिणे ।
भोगिनां भोगकर्त्रे च भोक्तृदात्रे नमो नमः ॥
नमः कामाङ्गनाशाय नमः कल्पवृक्षारिणे ।
नमो विश्वप्रदात्रे च नमो विश्वस्वरूपिणे ॥
बाणस्य वरदात्रे च रावणस्य चयाय च ।
रामस्याशुभहात्राय राण्याय भरतस्य च ॥
सुनीनां योगदात्रे च राणसागं चयाय च ।
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥
ये दाहिकाशक्तियुक्ताय महामायाप्रियाय च ।
भगप्रियाय सर्वार्थं वेरिणां निग्रहाय च ॥
परिचागाय योगिनां कौलिकानां प्रियाय च ।
कुलाङ्गनानां भक्ताय कुलाचाररताय च ॥
कुलभक्ताय योगाय नमो नारायणाय च ।
मधुपानप्रभताय योगेशाय नमो नमः ॥
कुलनिन्दाप्रणाशाय कौलिकानां सुखाय च ।
कुलयोगाय निहाय शुभाय परमात्मने ॥
परमात्मस्वरूपाय लिङ्गमूलात्मकाय च ।
सर्वेश्वराय सर्वार्थं प्रियाय निर्गणाय च ॥ १ ॥

इत्येतत् परमं गुह्यं बाणलिङ्गस्य शङ्कर ।
यः पठेत् साधकश्रेष्ठो गानपत्यं लभेत सः ॥
स्वस्यास्य प्रसादेन योगी योगत्वमाप्नुयात् ।
राण्यांशनी भवेत्तस्य भोगिनां भोग एव च ॥
साधनां साधनं देव कौलिकानां कुलं भवेत् ।
यं यं कामयते मन्त्री तं तमाप्नोति लीलाया ॥
बाणलिङ्गप्रसादेन सर्वमाप्नोति सत्वरम् ।
किमन्यत् कथयामीह सर्वं वसिष्ठकुलेश्वर ! ॥
महाभये समुत्पन्ने राजद्वारे कुलेश्वर ! ।
देशान्तरभये प्राप्ते दस्युचौरादिसङ्कुले ।
पटनान् स्तवराजस्य न भयं लभते कश्चित् ॥
बाणलिङ्गस्य माहात्म्यं संक्षेपात् कथितं
मया ।

तस्य अथगमात्रेण नरो भोजमयाप्नुयात् ॥
बाणलिङ्गं सदाराधं योगिनां योगसाधने ।
कौलिकानां कुलाचारे पशूनां शत्रुनिग्रहे ॥
वेदज्ञानां वेदपाठे योगिनां योगनाशने ॥
यो यो नाराधयेदेनं सर्वं तत्प्रियं भवेत् ॥”

इति श्रीयोगसारे सर्वयोगोत्तमे पार्वतीशिव-
संवादे बाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥ १ ॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
“नदीसमुद्भवं रौद्रमन्त्रोत्पन्नं विचयंयात् ।

तस्य अथगमात्रेण नरो भोजमयाप्नुयात् ॥
बाणलिङ्गं सदाराधं योगिनां योगसाधने ।
कौलिकानां कुलाचारे पशूनां शत्रुनिग्रहे ॥
वेदज्ञानां वेदपाठे योगिनां योगनाशने ॥
यो यो नाराधयेदेनं सर्वं तत्प्रियं भवेत् ॥”

इति श्रीयोगसारे सर्वयोगोत्तमे पार्वतीशिव-
संवादे बाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥ १ ॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
“नदीसमुद्भवं रौद्रमन्त्रोत्पन्नं विचयंयात् ।

तस्य अथगमात्रेण नरो भोजमयाप्नुयात् ॥
बाणलिङ्गं सदाराधं योगिनां योगसाधने ।
कौलिकानां कुलाचारे पशूनां शत्रुनिग्रहे ॥
वेदज्ञानां वेदपाठे योगिनां योगनाशने ॥
यो यो नाराधयेदेनं सर्वं तत्प्रियं भवेत् ॥”

इति श्रीयोगसारे सर्वयोगोत्तमे पार्वतीशिव-
संवादे बाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥ १ ॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
“नदीसमुद्भवं रौद्रमन्त्रोत्पन्नं विचयंयात् ।

तस्य अथगमात्रेण नरो भोजमयाप्नुयात् ॥
बाणलिङ्गं सदाराधं योगिनां योगसाधने ।
कौलिकानां कुलाचारे पशूनां शत्रुनिग्रहे ॥
वेदज्ञानां वेदपाठे योगिनां योगनाशने ॥
यो यो नाराधयेदेनं सर्वं तत्प्रियं भवेत् ॥”

नदीवेगात् समं लिङ्गं संज्ञानं रौद्रसुच्यते ॥
इति वीरमिचोदयः ॥

“सर्वप्रवाहसंज्ञानं वायुलिङ्गसमाहति ।
तदपि बोद्धव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् ॥
नदीसारनर्मदाया वायुलिङ्गसमाहति ।
तदपि बोद्धव्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति ॥
रौद्रलिङ्गं तथास्त्रानं वायुलिङ्गसमाहति ।
स्त्रानं रक्तं तथा पीतं क्रयं विप्रादिपूजितम् ॥
स्वभावात् कण्ठवर्णं वा संज्ञानातिथु सिद्धिदम् ।
नर्मदासम्भवं रौद्रं वायुलिङ्गवदोरितम् ॥
इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् । इति लक्षणसमुच्चयोऽपि ॥
अथ शिवनाभिलिङ्गलक्षणम् ।
“उत्तमं मध्यममं त्रिविधं लिङ्गमोरितम् ।
चतुरङ्गलक्षणसंघे रम्यैरेकसुप्तमम् ॥
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं सुनिभः शास्त्रकोविदैः ।
तद्वर्द्धं मध्यमं प्रोक्तं तद्वर्द्धमध्यमं स्तुतम् ॥”
तस्य महिमा ।

“शिवनाभिमयं लिङ्गं प्रतिपूज्य महामिभिः ।
श्रेष्ठं सर्वलिङ्गभ्यस्तस्मात् पूज्यं विशेषतः ॥”
इति शिवनाभिलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमिचो-
दयधृतशिवनारदसंवादः ॥ * ॥

अथ देवलिङ्गलक्षणम् । सिद्धान्तशेखरे ।
“करसंपुटसंस्थां शूलटङ्कैर्भूषितम् ।
रेखाकोटरसंयुक्तं निम्नोन्नतसमन्वितम् ॥
दीर्घाकारं यलिङ्गं अक्षभागादिवर्जितम् ।
लिङ्गं गोलमिति प्रोक्तं गोलकं प्रोच्यतेऽधुना ॥
कुशाख्यस्य फलाकारं नागरङ्गफलोपमम् ।
काकडिम्बफलाकारं गोललिङ्गमतीरितम् ॥”
इति गोललिङ्गलक्षणम् ॥

अथार्थलिङ्गलक्षणं तत्रैव ।
“नानाकौलफलाकारं अक्षसूत्रविवर्धनम् ।
शूलं स्थूलं यलिङ्गं कपित्थफलसन्निभम् ॥
नालस्य वा फलाकारं मध्ये स्थूलं यद्भवत् ।
मध्ये स्थूलं वरं लिङ्गद्वेषधायसुदाहृतम् ॥”
इति लिङ्गलक्षणम् ॥ * ॥

अथ लिङ्गलक्षणम् ।
“लिङ्गं हि त्रिविधं प्रोक्तं त्रिभोजत्रिमन्त्रतः ।
तलिङ्गं त्रिविधं त्रयमप्यत्र च लक्षणम् ।
प्रत्येकं त्रिविधं त्रयं लिङ्गं तदुभयात्मकम् ॥
प्रासादे स्थापितं लिङ्गमचलं तच्छिलादिभम् ।
स्थापितं सचलं गेहे स्थिरं लिङ्गमयोचितम् ॥
पञ्चधा तत् स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु देवपालकम् ।
आर्षं मानसं लिङ्गं तेषां लक्षणसुच्यते ॥”
इति सिद्धान्तशेखरः ॥

“आचार्यसुतये खैरं स्वयम्भुतो ज्येष्ठवरः ।
यत्र चैव स्वयं कर्त्तं लिङ्गमस्तु स्वयम्भु तत् ॥
धमनी बस्य संस्थात् दहति क्षिप्रमेव तु ॥”
इति घटकर्मदापिका ॥ * ॥

“नानाविधसंयुक्तं नाभावर्यसमन्वितम् ।
अदृष्टफलं यलिङ्गं कर्कशं सुवि दृश्यते ॥
तलिङ्गं स्वयम्भूतमपरं लक्षणसुतम् ।
स्वयम्भु लिङ्गमित्युक्तं तच्च नाभाविधं मतम् ॥

शुद्धाभमस्तकं लिङ्गं वैश्वं तदुदाहृतम् ।
पद्माभमस्तकं त्राक्षां ह्युच्यते शाकसुच्यते ॥
शिरोयुग्मं तदाश्रयं त्रिपदं याम्योरितम् ।
खड्गभं नैर्हतं लिङ्गं वारुणं कलसाहति ॥
वायुयं ध्वजलिङ्गं कौबेरं गदान्वितम् ।
ईशानस्य त्रिशूलभं लोकपालादिनिःस्तम् ।
सयम्भु लिङ्गमाख्यातं सर्वशास्त्रविशारदेः ॥”
इति स्वयम्भुलिङ्गलक्षणम् ॥

इति सिद्धान्तशेखरः ॥ * ॥
“दृष्ट्वा लिङ्गं महेशस्य स्वयम्भु तस्य पार्वति ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः परं त्रक्षयि लीयते ॥”
यत्तेषां पूजाफलं तत्रैव ।
“विशेषाच्छैलजं सुक्ते सुक्तये चानुषङ्गतः ।
पार्थिवं सुक्तये शक्तं सुक्तये चानुषङ्गतः ॥
एवं वेदारुजं ज्ञेयं चिह्नलिङ्गं तथा पुनः ।
स्थिरलक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं हेमं राज्यप्रदं तत ॥
पुत्रवृद्धिकरं तान् राङ्गमायुःप्रदम् ॥”
इति महेशसूक्तमहात्म्यम् ॥ * ॥

“पारदं महाभूते सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
चन्द्रकान्तं त्र्यजित् स्यात्कटकं सर्वकामदम् ॥”
इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥

“सर्वफलप्रदा भूमिमण्यस्तद्देव हि ।
अनन्ताद्याः स्मृता ह्यष्टौ मणयो विदुःकुलाः ॥
रात्रौ प्रकाशकाः सर्वविधाद्याघानकारिण्यः ।
नानावर्णास्तु विज्ञेया रसैर्गन्धैश्च रूपतः ॥
वज्राद्याः स्फाटिकाद्याश्च गुडामादिविनि-
मित्तम् ॥
सर्वकामप्रदं पुंसो लिङ्गं तात्कालिकं मतम् ॥”
इति वीरमिचोदयधृतकालोत्तरः ॥ * ॥

“गान्धं सौभाग्यदं लिङ्गं पौष्यं सुक्तिप्रदायकम् ।
नानाशूनोद्भवं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम् ॥
सेकतं गुणदं लिङ्गं सौभाग्याय च लावणम् ।
उच्चाटनं तु प्राशानं मौलं शत्रुत्थावहम् ॥
तात्कालिकं हरिदं कृत्वा भक्त्या समर्चयेत् ॥”
इति लक्षणसमुच्चयः ॥

अथ गन्धलिङ्गम् । गरुडपुराणे ।
“कस्तूरिकाया ह्यौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिना च चतुःसमम् ॥
एतद्दे गन्धलिङ्गं कृत्वा संपूज्य भक्तितः ।
शिवसायुष्यमाप्नोति बन्धुभिः सहितो नरः ॥”
पुष्यमयलिङ्गं यथा,—
“कार्यं पुष्यमयं लिङ्गं ह्यगन्धसमन्वितम् ।
नवखण्डा धरा सुक्ता गयेशोऽधिपतिर्भवेत् ॥”
अथ रजोमयलिङ्गम् ।
“रजोभिर्निर्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः ।
विद्याशरपदं प्राप्य पञ्चाश्विषसमी भवेत् ॥”
अथ गोशुक्लिङ्गम् ।

“श्रीकामो गोशुक्लिङ्गं कृत्वा भक्त्या प्रपू-
जयेत् ।
खण्डेन कापिलेनेव गोमयेन प्रकल्पयेत् ॥”
खण्डेन भूमिपतनरहितेन । शून्योद्भूतेनेति
यावत् ॥ * ॥

अथ यवगोधूमशालिलिङ्गम् ।
“कार्यं यष्टिक्रमं लिङ्गं यवगोधूमशालिलम् ।
श्रीकामः पुष्टिकामश्च पुष्टिकामस्तदर्थयेत् ॥”
अथ सिताखण्डमयलिङ्गम् ।
“सिताखण्डमयं लिङ्गं काममारोग्यवर्द्धनम् ।
वश्यं लवणजं लिङ्गं तालत्रिकटुकान्वितम् ॥”
तालं हरितालम् । त्रिकटुकं शुष्कीपिप्यकी-
मरीचं इति प्रसिद्धम् ।
“गन्धघृतमयं लिङ्गं संपूज्य बुद्धिवर्द्धनम् ॥”
तथा ।

“लवणेन च सौभाग्यं पार्थिवं सर्वकामदम् ।
कामदं तिलपिष्टोत्थं तुषोत्थं मारुच्छे स्तुतम् ॥
भस्मोत्थं सर्वफलदं गुडोत्थं प्रीतिवर्द्धनम् ।
गन्धोत्थं गुणदं भूरि शकरोत्थं सुखप्रदम् ॥
वंशाङ्कुरोत्थं वंशकरं गोमयं सर्वरोगदम् ।
केशास्थिसम्भवं लिङ्गं सर्वशत्रुविनाशनम् ॥
शोभये मारुच्छे पिष्टसम्भवं लिङ्गसुप्तमम् ।
हारिद्रदं इमोद्भूतं पिष्टं सारस्वतप्रदम् ॥
दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं कौन्तिक्षीरसुखप्रदम् ।
धान्यदं धान्यजं लिङ्गं फलोत्थं फलदं भवेत् ॥
पुष्योत्थं दिग्भोगायुर्मन्त्रे घात्राफलोद्भवम् ।
नवनीतोद्भवं लिङ्गं कौन्तिसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
दूर्वाकाण्डसमुद्भूतमपस्त्रुनिवारणम् ।
कर्पूरसम्भवं लिङ्गं चलं वै सुक्तिसुक्तिदम् ॥
अथस्कान्तं चतुर्धा तु ज्ञेयं सामान्यसिद्धिषु ॥
सर्वं नवभवं श्रेष्ठं तत्र वचमरिच्छेदि ।
यमलिङ्गं महाभूते सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
पुष्टिफलं महाशूलं ज्योतिश्चौरसमुद्भवम् ॥
स्पर्शकं कुलसन्नेये तैजसं स्वर्गकामनम् ।
चन्द्रापीडं त्र्यजितं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥”
चन्द्रापीडं चन्द्रकान्तमित्यर्थः ।

“शूलाख्यमिगजं शत्रुत्थायार्थं मौक्तिकं तथा ॥
यन्सन्निधानात् शूलरोगनाशः स शूलमणिः ॥
“आपुत्रं हीरकं ज्ञेयं रोगहृत्कौत्तिकोद्भवम् ।
युभक्तं पुष्कलं तीर्थं वेदुष्यं शत्रुदर्पणम् ॥
गोलं लक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥”
इति सारसंघे ॥

“महासुक्तिप्रदं हेमं राजतं भूतिवर्द्धनम् ।
आरकूटं तथा कांस्यं श्रेष्ठं सामान्यसुक्तिदम् ॥”
आरकूटं पित्तलम् ।
“चपु सीसायसं लिङ्गं शत्रुणां नाशने हितम् ।
कीर्णदं कांस्यजं लिङ्गं राजतं पुष्टिवर्द्धनम् ।
पित्तलं सुक्तिसुक्तर्यं मिश्रजं सर्वसिद्धिदम् ॥”
मिश्रकमरुघातुनिर्मितम् ॥ इति कालोत्तरः ॥
“पितृणां सुक्तये लिङ्गं पूज्यं रजतसम्भवम् ।
हेमजं सत्कालिकस्य प्राप्रये पूजयेत् पुमान् ॥
पूजयेत्तान्त्रजं लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः ॥”
इति शिवनारदसंवादः ॥

तात्कालिकलिङ्गपुत्रवन्तु कलीतरपरम् ।
“तात्कालिकं कलौ नार्हत् रौतस्य सीसकण्ड च ।
रक्तचन्दनलिङ्गं शुककांस्यायसं तथा ॥
तुष्टिकामस्तु सततं लिङ्गं पित्तकसम्भवम् ।

कीर्तिकामो यजेन्नित्यं लिङ्गं कांक्ष्यसमुद्भवम् ।
 शत्रुमारब्धकामस्तु लिङ्गं लौहमयं सदा ।
 सदा लौहमयं लिङ्गमायुष्कामोऽर्चयेत् नरः ॥”
 इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रम् ॥
 “स्विरलक्ष्मीप्रदं हैमं राजतं चैव राज्यदम् ।
 प्रवाहद्विकरं राज्ञं ताम्बमायुःप्रवर्द्धनम् ॥
 विदेवकारकं कांक्ष्यं रौतिलं शत्रुनाशनम् ।
 रोगघ्नं सैसकं लिङ्गमायुषं शत्रुनाशनम् ॥
 अटलौहमयं लिङ्गं कुष्ठरोगक्षयावहम् ।
 त्रिलौहसम्भवं लिङ्गं विज्ञानं प्रति सिद्धिदम् ॥”
 इति लक्ष्म्यसमुच्चयः ॥
 “श्रीप्रदं वज्रजं लिङ्गं शिलानं सर्वनिहिदम् ।
 धातुजं घनदं साक्षाद्वाजं भोगसिद्धिदम् ॥”
 इति लिङ्गपुराणम् ॥
 “गन्धपुष्पमयं लिङ्गं तथात्रादिविनिर्मितम् ।
 कस्तूरीसम्भवं लिङ्गं धनाकाङ्क्षी प्रपूजयेत् ॥
 लिङ्गं श्रीरोचनोत्पन्नं रूपकामस्तु पूजयेत् ।
 कान्तिकामस्तु सततं लिङ्गं कुङ्कुमसम्भवं ॥
 श्वेतागुरुसमुद्भूतं महाबुद्धिविबुधनम् ।
 धारणाशक्तिदं लिङ्गं लघ्वागुरुसमुद्भवम् ॥
 यज्ञकदम्बसम्भवं तम् ॥” इति कालोत्तरः ॥
 “पार्थिवे शिवपूजायां सर्वसिद्धयुतो भवेत् ।
 पाषाणे शिवपूजायां दिगुणं फलमीरितम् ॥
 स्वर्णलिङ्गे च पूजायां शत्रुणां नाशनं मतम् ।
 सर्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम् ॥
 ताम्बे पुष्टिं विजानीयात् कांक्ष्ये च धनसंचयः ।
 गङ्गायाश्च लक्ष्मणं लाक्षायां रोगवान् भवेत् ॥
 स्फाटिके सर्वसिद्धिः स्यात्तथा मरकते प्रिये ।
 लौहलिङ्गे रिपोर्नाशः कामदं भस्मलिङ्गकम् ।
 बालुकायां काम्यसिद्धिर्गोमये रिपुहिंसनम् ।
 सर्वलिङ्गस्य माहात्म्यं धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥”
 इति मातृकामेदतन्त्रे १२ पटलः ॥
 “ब्रह्मा संपूजयेन्नित्यं लिङ्गं शैलमयं शुभम् ।
 तस्य संपूजनात्तत्र प्राप्तं ब्रह्मत्वसुप्तमम् ॥
 इन्द्रनीलमयं लिङ्गं विष्णुः समर्चयेत् सदा ।
 विश्वत्वं प्रभवान् तेन सोऽभूद्भूतेकपालकः ॥
 स्फाटिकं निर्मलं लिङ्गं वरुणोऽर्चयेत् सदा ।
 तेन तद्ब्रह्मत्वं हि प्राप्तं तेजोवनाश्रितम् ॥”
 इति षट्कर्मदीपिकाष्टतन्त्रवर्धनम् ॥
 “पूजयेत् पार्थिवे लिङ्गं पाषाणलिङ्गकेऽथवा ।
 स्वर्णलिङ्गेऽथवा देवि रौप्ये ताम्बे च कांक्षके ॥
 पारदे वाच गङ्गायां स्फाटिके मरकतेऽपि वा ।
 कार्यभेदे लौहलिङ्गे भस्मनिर्मितलिङ्गके ॥
 बालुकानिर्मिते लिङ्गे गोमये वाच पूजयेत् ।
 संस्कारेण विना देवि पाषाणादौ न पूजयेत् ॥”
 इति मातृकामेदतन्त्रे ७ पटलः ॥
 इति शिवलिङ्गनिर्माद्यन्त्रादिः ॥ ॥ अथ
 शिवलिङ्गसंस्कारः ।
 “संस्कारश्च प्रवक्ष्यामि विशेष इह यद्भवेत् ॥
 रौप्यश्च स्वर्णलिङ्गश्च स्वर्णपात्रे निधाय च ।
 तस्माद्दुपुष्य तस्मिन् दुग्धमध्ये दिनत्रयम् ।
 चाप्यनेन स्नापयित्वा कावचं प्रपूजयेत् ॥

घोडशेनोपचारेण वेद्यान् पार्वतीं यजेत् ।
 तस्माद्दुपुष्य तस्मिन् गङ्गातीरे दिनत्रयम् ।
 ततो वेदीकविधिना संस्कारमाचरेत् सुधीः ॥”
 पूर्वोक्तवचनेः फलविशेषकामनया नानाविध-
 लिङ्गपूजास्ता सा च पूजा ।
 “लिङ्गं सुलक्ष्यं कुप्यात्तज्जिह्वमलक्ष्यम् ।
 देव्यंहीने भवेद्द्वाराधिरधिकं शत्रुवर्द्धनम् ॥
 मानहीने विनाशः स्यादधिकं च शिशुनाथः ।
 विस्तारं चाधिकं हीने राक्षसादौ भवेद्दुःखम् ॥
 पीठहीने तु दारिद्र्यं शिरोहीने कुलक्षयः ।
 ब्रह्मसूत्रविहीने च राज्ञां राज्यं नश्यति ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुप्यात् सुलक्ष्यम् ॥”
 इत्यादिना सुलक्ष्यलिङ्गस्यैव फलदात्वसुक्तम् ।
 इति मातृकामेदतन्त्रे ७ पटलः ॥
 देयुवाच ।
 “इन्द्रिये रहितो देवः शून्यरूपः सदाशिवः ।
 आकारो नास्ति देवस्य किं तस्य पूजने फलम् ॥
 शिव उवाच ।
 प्रिये पूजा मद्देशानि कदाचिन्नास्ति पार्वती ।
 रक्षस्य परमेशानि रौद्रो शक्तिरितीरिता ॥
 रौद्रो तु परमेशानि आद्या कुण्डलिनो भवेत् ।
 वर्णत परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका ॥
 चाङ्गुलिवलयकारैः शिवं वेष्ट्य सदा स्थिता ।
 शक्तिं विना मद्देशानि प्रेतस्यं तस्य निश्चितम् ॥
 शक्तिसंयोगमात्रेण कर्मकर्ता सदाशिवः ।
 अतएव मद्देशानि पूजयेच्छिवलिङ्गकम् ॥”
 इति षट्कर्मदीपिकाष्टतन्त्रपूजनफलम् ॥
 इति लिङ्गाचैतन्त्रे २ पटलः ॥ ॥
 देयुवाच ।
 “लिङ्गप्रमाणं देवेश कथयस्व मयि प्रभो ।
 पार्थिवे च शिलार्दौ च विशेषो यत्र यो भवेत् ॥
 श्रीशिव उवाच ।
 नृत्तिकालोक्तं ग्राह्यमथवा तालकद्वयम् ।
 एतदन्वयं कुर्वीत कदाचिदपि पार्वति ॥”
 इति मातृकामेदतन्त्रे ७ पटलः ॥
 अथपि च ।
 “नृत्तिकालोक्तं ग्राह्यमथवा तालकद्वयम् ।
 त्रिचक्रस्य प्रमाथेन घटनं कार्येदुःखम् ॥
 स्वाङ्गुलपर्वमानु कृत्वा लिङ्गं प्रपूजयेत् ।
 नृदादिलिङ्गघटने प्रमाणं परिकीर्तितम् ।
 फलसुक्तमवाप्नोति अन्वया सेतदन्वया ॥”
 इति षट्कर्मदीपिकाष्टतन्त्रवर्धनम् ॥
 “लिङ्गे वेदां तथा पीठं समस्तत्रनिपातनात् ।
 समर्चये विजानीयात्त्रिचक्राकरवर्णदम् ॥”
 इति कालोत्तरः ॥
 नृत्तिकामेदेन ब्राह्मणादीनां पूजाफलस्य प्रश-
 न्त्वं यथा,—
 “चतुर्धा पार्थिवं लिङ्गं नृत्तिकामेदेन पार्वति ।
 शुक्लं रक्तं तथा पीठं लक्ष्यं परमेश्वरि ॥
 शुक्लानु ब्राह्मणे शस्त्रं शस्त्रिये रक्तमित्यते ।
 पीठानु वैश्यजातौ स्यात् कृष्णं शूद्रे प्रकीर्ति-
 तम् ॥”

तथा ।
 “शुक्लं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
 स एव परमेशानि त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥
 शस्त्रियस्तु वरारोहे रक्तं निर्माय पार्थिवम् ।
 पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलमाप्नुयात् ॥
 शरितं पार्थिवं देवि ! निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
 स च वैश्यो मद्देशानि ! त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥
 कृष्णं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
 स शूद्रः परमेशानि ! त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥”
 इति लिङ्गाचैतन्त्रे ३ पटलः ॥ ॥
 “शिलार्दौ च मद्देशानि ! स्थूलं फलदायकम् ।
 अङ्गुलमानं देवेशि ! यद्वा हैमाद्रिमानकम् ॥
 क्रमेण देवदेवेशि ! फलं बहुविधं लभेत् ।
 स्थूलान् स्थूलतरं लिङ्गं रुद्राच्च परमेश्वरि ॥
 पूजनाहारयादेव ! फलं बहुविधं स्यात् ॥”
 स्थूलान् स्थूलमिति पार्थिवलिङ्गतरपरम् ।
 नृत्तिकालोक्तमिति विशेषवचनात् । शिला-
 स्फाटिकमरकतादीनां पञ्चसुखीकरसुक्तं
 यथा,—
 “शिवलिङ्गस्य यन्मानं तन्मानं दत्तसद्यधोः ।
 योऽप्यमपि यन्मानं तदधोऽपि तथा भवेत् ॥”
 इति लिङ्गपुराणम् ॥
 “लिङ्गस्य यादृग्विस्तारः परिणाद्योऽपि तादृशः ।
 लिङ्गस्य दिगुणा देवो योनिस्तदहंभस्मिता ॥
 कुर्वीताङ्गुलमो ह्रस्वं न कदाचिदपि क्वचित् ।
 रजादिशिवनिर्माया मानमिच्छावशाद्भवे ॥”
 इति तन्त्रान्तरम् ॥
 लिङ्गयुत्पत्तिर्यथा,—
 “आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका ।
 आलयः सर्वदेवानां लयनालिङ्गस्यते ॥”
 इति स्कन्दपुराणम् ॥
 लिङ्गमहिमा यथा,—
 शिव उवाच ।
 “न तुष्याम्यर्चितोऽर्चायां पुष्पधूपनिवेदनेः ।
 लिङ्गेऽर्चिते तथात्थं परं तुष्यामि पार्वति ! ॥
 एव देवि ! पुरा कृत्यं लोकोऽहं सर्वदेवतेः ।
 लिङ्गत्वाल्लिङ्गमित्युक्तं संदेवासुरकिमरेः ॥
 प्रयच्छामि दिवं देवि ! यो मल्लिङ्गाचैने रतः ।
 त्यक्त्वा सर्वान् पापानि निर्गदो रम्यकल्पवः ॥
 मनुभवा मन्त्रमस्कारो भाभेव प्रतिपद्यते ॥”
 इति वीरमिचोदयष्टतन्त्रपुराणम् ॥
 इत्यविशेष्य पूजादिफलं यथा,—
 “वस्त्रपूतललेलिङ्गं स्नापित्वा मम मानवाः ।
 लक्षायाश्चान्धेधानां फलमाप्नोति सततम् ॥
 सुगन्धधन्वनरसैलिङ्गमालिष्य भक्तितः ।
 आलिष्यते सुरस्त्रीभिः सुगन्धैर्यत्कर्मैः ॥”
 इति तन्त्रे ३ पटलः ॥
 लिङ्गपूजाया अकरवी दीवः तत्पूजाफलं यथा,
 “विना लिङ्गाचैतं यस्तु कालो गच्छति निःश्वरः ।
 महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गतस्य दुरात्मनः ।
 एकतः सर्वदानानि व्रताणि विविधानि च ।
 वीर्यानि नियमा यद्वा लिङ्गाराधनमेकतः ॥

लिङ्गं

न लिङ्गाराधनादन्वयं पूरा वेदे चतुर्विंशति ।
 विद्यते सर्वशास्त्रात्कामेष एव सुनिश्चितः ॥
 भुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं विविधाप्रतिवारकम् ।
 पूजयित्वा नरो निर्वृतं शिवसायुष्यमाप्नुयात् ॥
 सर्वमन्वत् परित्यज्य क्रियाशालमशेषतः ।
 भक्त्या परमया विद्वान् लिङ्गमेकं प्रपूजयेत् ॥”
 इति स्कन्दपुराणम् ॥६॥
 “अन्वेषसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
 महेशाचैनपुण्यस्य कलां नाहंति षोडशीम् ॥”
 इति मत्स्यसूक्त १६ पटलः ॥
 “बहुनात्र किमुक्तेन चराचरमिदं जगत् ।
 शिवलिङ्गं समभ्यर्च्य स्थितमत्र न संशयः ॥”
 इति लिङ्गपुराणम् ॥६॥
 “शिवस्य पूजनादेव चतुर्विंशतिभिर्भवेत् ।
 अष्टैश्वर्ययुतो मर्त्यः शम्भुनाथस्य पूजनात् ।
 अयं नारायणोक्तं यदि शम्भुं प्रपूजयेत् ॥
 मर्त्ये मर्त्ये न पातले ये देवाः संस्थिताः सदा ।
 तेषां पूजा भवेद्विष्वक् शम्भुनाथस्य पूजनात् ॥”
 इति लिङ्गपुराणम् ॥६॥
 “असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।
 काश्या वासः सती सङ्गो गङ्गाभ्यः शम्भु-
 पूजनम् ॥”
 इति षट्कर्मदीपिकाष्टतकालोत्तरे नारद-
 वाक्यम् ॥ ६ ॥
 “असिंहोवास्त्रिवेदाश्च यथाश्च बहुदक्षिणाः ।
 शिवलिङ्गाचैनस्येति कोट्यंशनापि तं समाः ॥
 हित्वा भित्त्वा च भूतानि हित्वा सर्वमिदं
 जगत् ॥
 यजेद्देवं विन्दुपादं न स पापेन लिप्यते ॥
 अनेककल्पसाहस्रं भ्राज्यमायश्च योनिषु ।
 कः समाप्नोति वै सुक्तिं विना लिङ्गाचैनं नरः ॥”
 इति स्कन्दपुराणम् ॥६॥
 “ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वाप्यतुल्यमनः ।
 पूजयेत् सततं लिङ्गं तत्तन्मन्त्रेण सादरम् ॥”
 तत्तन्मन्त्रेणैति यथायोग्यं वैदिकतान्त्रिकनाम-
 मन्त्रेणैत्यर्थः । इति वीरमित्रीद्वयप्रतस्कन्द-
 पुराणम् ॥ ६ ॥
 “शिवे ब्रह्मा तथा मध्ये विष्णुश्चैश्वर्येश्वरः ।
 रुद्रोपरि महादेवः प्रणवास्त्रः सुदाशिवः ॥
 लिङ्गवेदी महादेवी लिङ्गं साक्षात्सर्वेश्वरः ॥
 तयोः प्रपूजनात्प्रियं देवो देवश्च पूजितौ ॥”
 इति लिङ्गपुराणम् ॥६॥
 अथ पारदशिवलिङ्गमाहात्म्यम् ।
 “ज्योतिर्मयं महालिङ्गं कैलासनगरे प्रिये ।
 तस्यैव षोडशीशैलः काश्या विश्वेश्वरः स्थितः ॥
 पूर्वलिङ्गं महेशानि शिवकीर्णं न चान्यथा ।
 शिलास्ये यथा चक्रं लक्ष्मीनारायणः परम् ॥
 पारदस्य शशाङ्गो लक्ष्मीनारायणो न हि ॥
 प्रकारं विष्णुरूपश्च आकारं कालिका स्वयम् ।
 देवं शिवं दकारश्च ब्रह्मरूपं न चान्यथा ॥
 पारदं परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवसकम् ।
 यो श्रुयेत् पारदं लिङ्गं स एव शम्भुरन्वयः ॥

लिङ्गं

आजन्ममध्ये यो देवि एकदा यदि पूजयेत् ।
 स एव धन्यो देवेशि स ज्ञानी स च तत्त्ववित् ॥
 स ब्रह्मवेत्ता स धनी स राजा सुवि पूज्यते ।
 अस्मिन्निदिविभूतीनामेश्वरः साधकोत्तमः ॥” ६ ॥
 अथ पारदशिवलिङ्गनिर्माणाविधिः ।
 “पारदे शिवनिर्मैषी नामाविन्नं यतः प्रिये ।
 अतएव महे शानि शान्तिसख्ययनं चरेत् ॥
 पारदं शिवकीर्णं हि ताडनं हि न कारयेत् ।
 ताडनादित्तनाशः स्यात्ताडनाद्विचक्षणता ।
 ताडनादोग्युक्तत्वं ताडनान्तरं भवेत् ॥”
 इति मातृकामेदन्तं ८ पटलः ॥६॥
 अथ शिवलिङ्गोत्पत्तिः ।
 ब्रह्मोवाच ।
 “पुरा त्वां चक्षुर्न ज्ञात्वा त्वदग्रे न प्रकाशितम् ।
 इदानीं योगिनं ज्ञात्वा कथयामि न संशयः ॥
 अतिगुह्यमतिगुह्यमतिगुह्यं न संशयः ।
 गोपितयं गोपितयं गोपितयं त्वयापि च ॥
 शम्भुना गोपितं तन्मे तन्नान्तरे प्रकाशितम् ।
 श्रद्धां तत् कथयाम्यव सावधानोऽवधारय ॥
 सर्गादीं विविधाः सर्गा मया कृता हि नारद ।
 देवदानवदेव्याश्च गन्धर्व्यचराचराः ॥
 सर्वे श्वीवशगाः श्रेष्ठा मेयुनाज्जायते प्रजा ।
 केवलं हि शिवः शम्भुर्दारयह्यकर्मणि ॥
 कदापि न मनश्चक्रे ङ्ङ्गा चिन्तापराः सुराः ।
 मामेव शरणं जग्मुः सन्दा देवासुरादयः ॥
 प्रिपिपत्य स्तुतिं हत्वा उपतस्तुः समाहितः ।
 प्रीपुः प्राङ्गलयः सर्वे भयाद्गद्गद्मानसाः ॥
 देवाद्या ऊचुः ।
 उदाहृता वयं सर्वे भवानपि जनार्दनः ।
 केवलं हि महादेवो देवदेवो जगत्पतिः ॥
 विवाहे न मनश्चक्रे कया वा भीरुते शिवः ।
 उपायं चिन्तय विभो सदारः कथमेश्वरः ।
 येन स्याज्जगती नाथस्तत् कुर्वन्व ह्यानिधि ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तेषां ततो ब्रह्मा प्रजापतिः ।
 सह तेर्गङ्गाक्षुद्रं जगाम कमलासनः ।
 उवाच तं जगन्नाथं विष्णुं कमललोचनम् ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 कृता मया सुरेश्वर मातृश्या मेयुनोद्भवाः ।
 सर्वे श्वीया विना शम्भुं यत् कर्मयं वदस्व मे ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 एभिः सह महाबाहो गच्छामस्त्वमहं शिवम् ।
 कर्मयं क्वचितं तेन अमुञ्जातेर्यथाविधि ।
 किन्तु तद्दोष्यनारीन्तु विवाहार्थं प्रकल्पय ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 दत्तं गच्छामहे सर्वे अमुञ्जापय तं हरि ।
 आद्याशक्तिं महामायां प्रसादयतु वै लघु ॥
 कन्या भूत्वा महाशम्भुं मोहयिष्यति शङ्करम् ।
 एवमुक्त्वा तु तैः साङ्गं जग्मतुर्विधकेश्र्वरौ ।
 यत्र दक्षो महातेजाः प्रोचतुः कार्यमात्मनः ॥
 उवाच दत्तं तद्दुक्तं तपस्तप्तुं प्रजापतिः ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च सर्वे ते तपसा तीर्थयेच्छिवाम् ॥
 आविर्भूव सा देवी कालिका जगदीश्वरी ।

लिङ्गं

प्राह मां वः किमर्थेण सतृप्तकक्षाः सुरासुराः ।
 दैत्यवाच ।
 श्रीं रूपं यथाकारं भवतां प्रायेण फलम् ।
 अचिरात् तत्पदास्यामि सर्वं सर्वं न संशयः ॥
 देवाद्या ऊचुः ।
 भूत्वा तु दत्तकन्या त्वं शङ्करं परिमोहय ।
 अस्माकं वाक्छ्वेतत्तं कुर्व सिद्धिं सदा शिवे ॥
 एतत् श्रुत्वा वचस्तेषां निरीक्ष्य कमलासनम् ।
 उवाच विष्णवाविष्टा कालिका जगदीश्वरी ॥
 दैत्यवाच ।
 शम्भुरद्यतनो बालः किं मां सन्तोषयिष्यति ।
 मम योग्यं पुमांसनु अयं वै परिकल्पय ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 शम्भुः सर्वगुर्वदेवो ह्यस्माकं परमेश्वरः ।
 महासन्धो महातेजाः स ते तीर्थं करिष्यति ॥
 शम्भुतुल्यः पुमात्प्राप्ति कदाचिदपि ज्ञापयित् ।
 इत्युक्त्वा ब्रह्मणा देवी वाङ्मिताप्राह ऐश्वरी ।
 दत्ताय दर्शनं दत्त्वा उवाच उच्यतां वरः ॥
 दक्षोऽपि ङ्ङ्गा तां देवीं खड्गकर्षुघरां पराम् ।
 खर्वी लम्बोदरीं चाप्रचर्माष्टतकटिस्थलीम् ॥
 नीलोत्पलकपालाटाकरयुग्मां वरप्रदाम् ।
 जतज्ज्वलमिवात्मानं मेने दत्तः प्रजापतिः ॥
 दत्त उवाच ।
 यदि मे वरदासि त्वं देवानामपि वाञ्छितम् ।
 मदीयतनया भूत्वा शङ्करं किंल मोहय ॥
 तथेहोक्त्वा जगद्वात्री अन्तर्हानं गता तदा ।
 देवताश्च ततो गत्वा यत्र तेषु तपो हरः ॥
 सखीकाः परमात्मानसुपतस्त्युर्जगत्पतिम् ।
 प्र्येस्तुस्तुष्टुर्भक्त्या प्राहुर्गद्गद्भाविणः ॥
 देवाद्या ऊचुः ।
 भगवन् देवदेवेश लोकनाथ महाशय ।
 वयं सर्वे तु सखीकाः कृष्टार्थं परमेश्वर ।
 अतस्त्वं कुर्व चोदाहं कृष्टिरेत्ता यथा भवेत् ॥
 दत्तगेहे महाकाली मायेति परिकीर्तिता ।
 जाता ते प्रीतये शम्भो वा ते योग्या न
 संशयः ॥
 ईश्वर उवाच ।
 भवतां प्रीतये सन्त्यक् करिष्ये नात्र संशयः ।
 उद्योगः क्रियतां क्षिप्रं विवाहाय ममेव हि ॥
 इत्युक्त्वास्तु सुराः सर्वे ईश्वरेण महात्मना ।
 जतज्ज्वला गताः सर्वे भवनं सर्वसुन्दरम् ॥
 दत्ताय कथयामासुः शङ्करेणोदितं वचः ।
 ततो विवाहं निर्वृत्य जतज्ज्वला यथा गताः ॥
 गताः सर्वे महेशोऽपि सत्त्वा सह तदा यद्दम्
 जगाम रेमे सत्त्वा च चिरं निर्भरमानसः ॥
 अथ काले कदाचित्तु सत्त्वा सह महेश्वरः ।
 रेमे न श्रेके तं सौप्तुं सती आत्माभवत्तदा ॥
 उवाच दीनया वाचा देवदेवं जगद्गुरुम् ।
 भगवन्नहि शक्नोमि तव भारं सुदुःखहृत्म् ॥
 क्षमस्व मां महादेव क्षपां कुर्व जगत्पते ॥
 निद्रास्य वचनं तस्या भगवान् वचमध्वजः ।
 निर्भरं रम्यं चक्रे गाढं निर्द्वेषमावचः ॥

लिङ्गं .

हस्तां सन्पूर्वरमं सती च हस्तमेषुना ।
 उखावाव मनश्चक्रे उभयोस्त्रिज उतमम् ।
 पपात धरवीष्टुडे तैर्वाप्रमखिलं जगत् ।
 पाताखे भूतखे खर्गे शिवलिङ्गास्तदाभवत् ।
 तिन भूता भविष्याश्च शिवलिङ्गाः सयोनयः ।
 यच्च लिङ्गं तत्र योनिर्यत्र योनिस्ततः शिवः ।
 उभयोश्चैव तैर्जोभिः शिवलिङ्गं खजायत ॥”
 इति शिवलिङ्गोत्पत्तिकथनमिति नारदपञ्च-
 दशब्रह्मगीतहृत्तीथरात्रे प्रथमाध्याये नारद-
 ब्रह्मसंवादः ॥ ७ ॥ शिवलिङ्गपूजायां सर्वेषा-
 मधिकारो यथा,—
 “शाक्तो वा वैष्णवो वापि सौरी वा गाण्णोऽथवा ।
 शिवाश्चैवविहीनस्य कुतः सिद्धिर्भवेत् प्रिये ॥
 अनाराध्यं च मां देवि योऽर्चयेद्देवतान्तरम् ।
 न यच्छाति महादेवि श्रापं दत्त्वा व्रजेत् पुरम् ॥
 पञ्चतापसमं देवि मिथामादि क्रमेण हि ।
 कलानि बहुधास्येव पुष्यास्येव यथाविधि ॥
 सुमेवसदृशं चाग्रं नानाविधं महेश्वरी ।
 खपादिकं महेशानि यदि स्यात् सागरोपमम् ॥
 यद्दत्तं पुष्यनेत्रेण सर्वं विष्टासमं भवेत् ।
 शिवाश्चैवविहीनो यः पूजयेद्देवतान्तरम् ।
 विशेषतः कलियुगे स नरः पापभागभवेत् ॥”
 इति उत्पत्तिसन्ने ६४ पटलः ॥ ७ ॥
 “सर्वपूजासु देवेशि । लिङ्गपूजापरं पदम् ।
 लिङ्गपूजां विना देवि अन्वपूजां करोति यः ।
 विपत्ता तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात् ।
 तस्मात्लिङ्गं महेशानि प्रथमं परिपूजयेत् ॥
 यद्वाच्यं लिङ्गपूजायां रहितं सततं प्रिये ।
 तद्वाच्यं पतितं मन्त्रे विष्टाभूमिसमं स्युतत् ॥
 जस्य विट् क्षत्रियो देवि यदि लिङ्गं न पूजयेत् ।
 तन्क्षणात् परमेशानि त्रयश्चण्डालतामियुः ।
 मृदञ्च परमेशानि सदा मृकरवद्भवेत् ॥
 शिवाश्चैवन्तु देवेशि यस्मिन् गेहे विवर्जितम् ।
 विष्टागर्भसमं देवि तन्मृदञ्चं विद्धि पार्श्वेति ।
 अन्नं विष्टा पयो मूत्रं तस्मिन् वेष्टानि पार्श्वेति ॥
 शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ।।
 आदौ लिङ्गं प्रपूज्याच्च विस्वपत्रैश्चरानने । ॥
 पश्चादन्नं महेशानि । लिङ्गं प्रार्थ्यं प्रपूजयेत् ।
 अन्यथा मृत्रवत् सर्वं शिवपूजां विना प्रिये ॥”
 इति लिङ्गाश्चनतन्ने १ पटलः ॥
 उपक्रमोपसंहारादिः । यथा । लिङ्गानि तु
 उपक्रमोपसंहारावध्यासापूर्वतापकार्यवादीप-
 पत्त्याख्यानानि । तदुक्तम् ।
 “उपक्रमोपसंहारावध्यासोऽपूर्वताफलम् ।
 अर्थवादीपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥”
 तत्र प्रकरणप्रतिपाद्यस्याधस्य तदाऽन्तयोपपा-
 दानं उपक्रमोपसंहारौ । यथा ह्यान्तोय्ये वष्टे
 प्रपाठके । प्रकरणप्रतिपाद्यस्यादितीयवस्तुन
 एकमेवाद्वितीयमित्यादौ ऐतदात्म्यामिदं सर्व-
 मिदञ्चैतन्न च प्रतिपादनम् ॥ १ ॥ प्रकरणप्रति-
 पाद्यस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौनःपुन्येन प्रतिपादनं
 अन्वयः । यथा तत्रैवादितीयवस्तुनो मध्ये

लिङ्गट

तन्मध्येति नवस्तवः प्रतिपादनम् ॥ २ ॥ प्रक-
 रणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रमाणात्तत्रैवाविवची-
 करणं अपूर्वत्वम् । यथा । तत्रैवादितीय-
 वस्तुनो मानात्तत्रैवाविवचीकरणम् ॥ ३ ॥ प्रकृतौ ।
 प्रकरणप्रतिपाद्यस्यात्मज्ञानस्य तदनुष्ठापस्य वा
 तत्र तत्र अयमागं प्रयोजनम् । यथा । तत्रैव
 आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं
 यावन्न विमोक्षे अथ सम्पत्स्ये इत्यदितीयवस्तु-
 ज्ञानस्य तत्प्राप्तिप्रयोजनं श्रूयते ॥ ४ ॥ प्रकरण-
 प्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं अर्थवादः । यथा
 तत्रैव उत तमादेशमप्राप्तो येनाशुतं श्रुतं
 भवत्वमतं मतमविज्ञानं विज्ञानमिमाद्वितीय-
 वस्तुप्रशंसनम् ॥ ५ ॥ प्रकरणप्रतिपाद्यार्थमाद्यने
 तत्र तत्र श्रूयमाणा युक्तिः उपपत्तिः । यथा
 तत्र यथा सौम्यैकेन ऋषिपुत्रेण सर्वं नवस्युपं
 विज्ञानं स्यात् वाचाारम्भणं विकारो नामधेयं
 ऋषिकेत्वेव सत्वम् । इत्यादावद्वितीयवस्तुसाद्यने
 विकारस्य वाचाारम्भणमात्रे युक्तिः श्रूयते ॥ ६ ॥
 इति श्रीपरमहंससदानन्दयोगीश्वरिचित-
 वेदान्तसारः । (पुराणविशेषः । यथा, देवी-
 भागवते । १ । १ । १० ।
 “एकादशसहस्राणि लिङ्गास्यं चातिवस्तृतम् ॥”
 अस्यान्वद्विवरणं पुराणशब्दे दृश्यम् ॥ चेतुः ।
 यथा, तर्ककौमुद्याम् ॥ “लिङ्गज्ञानजन्यं लिङ्ग-
 ज्ञानमनुमितिः ॥ “ज्ञायमानं लिङ्गमु करणं न
 हि ॥” इति भाषापरिच्छेदः ॥ स्याम्यशरीरम् ।
 यथा, पञ्चदश्याम् । १ । २१ ।
 “बुद्धिकर्मन्त्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया ।
 शरीरं समदृशभिः स्रष्ट्यं तज्जिज्ञस्तुष्यते ॥”
 लिङ्गकः, पुं, (लिङ्गेन कायतीति । के + कः ।)
 कपित्यवृत्तः । इति शब्दचक्रिका । (गुणा-
 दयोऽस्य कपित्यवृत्ते विज्ञेयाः ॥)
 लिङ्गवर्णः, पुं, (लिङ्गं वर्णयतीति । वृध् + लिच् +
 अच् ।) कपित्यवृत्तः । इति शब्दचक्रिका ॥
 शिञ्जवृद्धिकरणम् । तस्योपधं यथा,—
 “कटुतेलं भक्षताके वृद्धतीफलदाडिमम् ।
 वल्कलेः साधितं लिपिं लिङ्गं तेन विवर्द्धते ॥”
 अपि च ।
 “कुष्ठमाद्यमरीचानि तगरं मधुपिप्ली ।
 अपामार्गान्धगन्धा च वृद्धती नितसर्षपाः ॥
 यवाक्लिप्तं सेन्धवश्च पाणिकोडुर्जनं शुभम् ।
 लिङ्गवाहुस्तानाञ्च कर्णयोर्हृत्सिद्धयेत् ॥”
 इति गारुडे १०० अध्यायः ॥
 लिङ्गवर्द्धनी, स्त्री, (लिङ्गं वर्द्धयति या । वृध् +
 लिच् + इति । डीप् ।) अपामार्गः । इति
 शब्दचक्रिका ॥
 लिङ्गवृत्तिः, पुं, (लिङ्गमेव वृत्तित्तीवर्णोपायो
 यस्य ।) जीविकार्थजटादिचिह्नधारी । तन्-
 पथ्यायः । धर्मैश्वरी २ । इत्यमरः । २ । ७ । ५४ ॥
 “जीविकादिनिमित्तानु यो विभर्ति जटादिकम् ।
 धर्मैश्वरी लिङ्गवृत्तिर्द्वयं तत्र निगद्यते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ।

लिपिका

लिङ्गालिका, स्त्री, सुप्रसविकः । तत्पर्यायः ।
 दीना २ । इति हारावली । २ । ७ ॥
 लिङ्गनी, स्त्री, (लिङ्गमन्वयस्या इति । लिङ्ग +
 इतिः ।) लताविशेषः । पञ्चगुरिया इति हिन्दी
 भाषा । तत्पर्यायः । बहुपत्नी २ ईश्वरी ३
 शिववल्किता ४ कथम्भः ५ लिङ्गसम्भृता ६
 जैत्री ७ लिचपला ८ चाखाली ९ लिङ्गला १०
 देवी ११ चङ्का १२ आपस्तम्बिनी १३ शिवला
 १४ शिववल्ली १५ अख्ता गुवाः । कटुत्वम् ।
 उष्णत्वम् । दुर्गन्धत्वम् । रसायनत्वम् । सर्व-
 सिद्धिकरत्वम् । दिशत्वम् । वृद्धत्वम् । रस-
 निवामनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । (चङ्गा-
 सादिलिङ्गधारिणी । यथा, सुश्रुते । ४ । २४ ।
 “लिङ्गिनी गुबपत्नी च सगोत्रामथ पञ्चसु ।
 वृद्धाश्च सर्वेषां चापि गच्छन्ती जीवित्तपयः ॥”)
 लिङ्गी [नृ], पुं, (लिङ्गमन्वयस्येति । इतिः ।)
 हस्ती । इति जटाधरः । (ज, धर्मैश्वरी ।
 यथा,—
 “अलिङ्गी लिङ्गवेशिन यो लिङ्गसुपजीवति ।
 स लिङ्गिनीं हरं देनसिन्धुगयोनी च गच्छति ॥”
 इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ।
 (वासनाश्रयः । इति श्रीधरस्वामी । यथा,
 भागवते । ४ । २६ । ६५ ।
 “तेनास्य तादृशं राजन् लिङ्गिनो देहसम्भ-
 वम् ।
 अहन्तुखानदुभूतोऽर्थो न मनः स्रष्टुमिच्छति ॥”)
 लिप, लि स्त्री श् प न सेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा०-उभ०-सक० अन्ट ।) लि, लिप्पो-
 र्छि । स्त्री, लैप्रा । श् प न, लिप्यति लिप्यते
 चन्द्रेण गात्रं सुखी । इति दुर्गादासः ॥
 लिपः, पुं, (लिप्यतीति । लिप + कः ।) सेपन-
 कर्ता । इति लिपधतोः कर्त्तरि कप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् ॥
 लिपिः, स्त्री, (लिप + “इगुपधात् कित् ।” उखा०
 ४ । १२६ । इति इत् । सच कित् ।) लिखित-
 वर्मम् । तत्पर्यायः । लिखितम् २ अक्षरसंख्या-
 नम् ३ लिपिः ४ इत्यमरः ॥ लिखनम् ५ लेख-
 नम् ६ अक्षरविन्यासः ७ लिपि ८ लिपी ९ ।
 इति तट्टीका ॥ अक्षररचना १० । इति जटा-
 धरः ॥ लिपिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, नेतधि । १ । १५ ।
 “अयं दरिद्रो भवितेति वैश्वरी
 लिपिं ललाटेऽपिञ्जनस्य जायतीम् ।
 यथा न चक्रेऽल्पतकल्पपादपः
 प्रणीय दारिद्रदरिद्रतां वृषः ॥”
 अस्याः पञ्चविधत्वं यथा, वाराहीतन्त्रे ।
 “सुत्रालिपिः शिखलिपिर्लिपिर्लिखितसम्भवा ।
 गुह्यकावुक्तसम्भूता लिपयः पञ्चधाः स्युताः ॥”)
 लिखितपुस्तकादि । इति केचिदिति भरतः ॥
 लिपिकरः, पुं, (लिपिं करोतीति । लिपि + क् +
 “दिवाविभानिषेति ॥” ३ । २ । २१ । इति
 टः ।) लेखकः । इत्यमरटीका ॥

लिम्पाकं

लिपिका, स्त्री, (लिपिरेव । लिपि + स्वार्थे कन् । टाप् ।) लिपिः । इति शब्दरत्नावली ।
 लिपिकारः, पुं, (लिपिं करोतीति । लि + क्त ।)
 लेखकः । इत्यमरः । २ । ८ । १६ ।
 लिपी, स्त्री, (लिपिः । लृटिकारादिति ङीष् ।)
 लिपिः । इति शब्दरत्नावली ।
 लिपि, लि, (लिप + क्तः ।) भक्षितम् । क्त-
 लेपनम् । सत्यर्थायः । दिग्भ्रम् २ । इत्यमरः ।
 विलिखितम् ३ । इति शब्दरत्नावली । चर्चि-
 तम् ४ । इति जटाधरः । (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ४ । ४८ ।
 “तन्निप्राञ्जलखण्डाच्च चत्वारो विद्वितास्तथा ॥”
 मिलितम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिट्टितः ।
 विवदिग्भम् । इति मेदिनी । तै, ५२ ।
 लिपकः, पुं, (लिप एव । स्वार्थे कन् ।) विधाक्त-
 नागः । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ।
 लिपिका, स्त्री, (लिपेव । स्वार्थे कन् ।) इच्छः ।
 यथा । वैश्वस्य चतुर्थेऽंशः श्रवणादौ लिपिका-
 चतुष्कं अभिलिखत् । इति सप्तशतसुक्तावली ।
 लिप्ता, स्त्री, (लभ्मिच्छा । लभ + सन् + च् ।
 टाप् ।) इच्छा । इत्यमरः । (यथा, हरि-
 वंश । ३८ । २६ ।
 “लिप्तां चक्रे प्रसेनात्तु मण्डिरत्रै स्यमन्तके ।
 गोविन्दो न च तं लेभे शक्तोऽपि न जहार ह ॥”
 लिप्सुः, लि, (लभ + सन् + उः ।) लभ्मिच्छः ।
 सत्यर्थायः । यद्गुः ३ गह्वरः ३ लृण्णक् ४ लुब्धः ५
 अभिलासुकः ६ लोभुपः ७ लोभुभः ८१ इति
 हेमचन्द्रः । (यथा, कथासरित्सागरे । २४ ।
 ११६ ।
 “सोऽप्युपायनवोभासत् अर्द्धे कल्पितायतिः ।
 उपप्रदानं लिप्सुनामेकं ज्ञाकर्षण्यौषधम् ॥”
 लि(वि)विः, स्त्री, (लिप् + इन् । बाहुलकात्
 पस्य बलम् ।) लिपिः । इत्यमरः ।
 लिवि(वि)करः, पुं, (लिविं करोतीति । लि +
 “दिवाविभानिश्चति” ३ । २ । २२ । इति
 टः ।) लिपिकरः । लिपिं करोति इत्यर्थं
 ह्यङ्गुट इत्यनेन कर्त्तरि टप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
 लिवि(वि)ङ्करः, पुं, (लिपिं करोतीति । लि + टः ।
 एवोदरादित्वात् । इतीयाया अञ्जुक् ।) लिपि-
 कारः । इत्यमरटीकायां भाषुदीचिंतः ।
 लिवी, स्त्री, (लिवि + लृटिकारादिति ङीष् ।)
 लिपिः । इति शब्दरत्नावली ।
 लिम्पः, पुं, (लिम्पतीति । लिम्प + “अनुपसर्गात्
 लिम्पविन्देति” ३ । १ । १३८ । इति श्रः ।)
 लेपनकर्त्ता । इति लिम्पधातोः कर्त्तरि श्प्रत्यय-
 निष्पन्नम् । इति सुभबोध्याकरणम् ।
 लिम्पटः, पुं, पिङ्गुः । इति हारावली । १६२ ।
 लिम्पाकं, स्त्री, लिम्पकविशेषः । पालिलेव इति
 भाषा । तस्य गुणाः । सुरभिलम् । स्वादुत्वम् ।
 नास्यत्वम् । भक्तरोचनत्वम् । वातश्मलहर-
 त्वम् । हृद्यत्वम् । हृदिप्रत्वम् । नातिपित्तकत्वम् ।
 इति राजवल्लभः । (तथा च ।

लीला

“कर्षं युद्धं नतं तान्नं लिम्पाकाङ्गुलचा
 पलम् ॥”
 इति रसेन्द्रसारसंग्रहे श्रीहृद् यज्ञहरिलौचि ।)
 लिम्पाकः, पुं, जम्बीरः । खरः । इति शब्दरत्ना-
 वली ।
 लिष्, उ य औ लीच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) लीच्छा-
 मण्योभावः । उ य, लिष्णते धम्मैः कलौ ।
 औ, लेष्टा । इति दुर्गादासः ।
 लिष्, श औ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) लिष्णति । औ,
 अलिच्छत् लेष्टा । इति दुर्गादासः ।
 लिष्, पुं, नर्भकः । लघधातोः कर्त्तरि वन्प्रत्य-
 येन निपातनात् सिद्धः । उपधाया इत्त्वमपि ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिट्टितः । १।१५३३ ।
 (लष् इति पाठः साधुः ।)
 लिह, ल ञ औ स्वादे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (आदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ल ञ, लेटि
 पुष्याश्च घटपदः । लीटि । औ, अलिच्छत् ।
 इति दुर्गादासः ।
 ली, कि द्रावणे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-
 पञ्चे भा० पर०-सक० अनिट् ।) द्रावणं द्रवी-
 करणम् । कि, लाययति लयति । मिथ्यो-
 यंज्गाविति लापयति लोहमयी कर्मकारः ।
 लोहद्वये तु लात्योर्लननाविति जनो घृतमयी
 लीनयत्यपि । इति दुर्गादासः ।
 ली, गि झिषि । इति कविकल्पद्रुमः । (क्रा०-
 पर०-अक०-अनिट् ।) गि, लिनाति दाला
 लावयति प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्म्मविद्ययास्तु
 लिनाति जलधौ नदी । लीनः लीनिः । अयं
 अन्तःस्यलतीयादिः । इति दुर्गादासः ।
 ली, उ य औ झिषि । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) उ य,
 लीयेन चक्रः सूर्यः । औ, लीनः । इति दुर्गा
 दासः ।
 लीला, स्त्री, लिप्ता । इति शब्दरत्नावली ।
 लीला, स्त्री, लिप्ता । इति शब्दरत्नावली ।
 लीटः, लि, आस्वादिनः । इति लिहधातोः
 कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, श्रीकण्ठ-
 चरिते । १ । ५३ ।
 “सा शुद्धयेऽस्तु शिवपाद्मखावनिर्यो
 भक्ता यदीयसचिलीटललाटपट्टाः ॥”
 लीनः, लि, (ली + क्तः । “ओहितच्” ८ । २ ।
 ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) लयप्राप्तः । झिष्टः ।
 इति आकरणम् । अपि च ।
 “दिवाकरात्रचति यो गुहासु
 लीनं दिवाभीतमिवात्कारम् ।
 सुद्वेषि ननं शरखं प्रपन्ने
 ममत्वसुखैः शरसामतीव ॥”
 इति कुमारसम्भवे । १ । १२२ ।
 लीला, स्त्री, (लयनमिति । ली + ल्यप् + इत्वात्
 लिपि । लयं क्रातीति । ली + क्तः ।) केशिः ।

लीलाव

विलासः । शब्दरत्नावली । इति मेदिनी ।
 ले, ४७ । खेला । इति विश्वः । (यथा, भाग-
 वते । १ । १ । १८ ।
 “अथाख्याहि हरेर्धोमन्नवतारकथाः शुभाः ।
 लीलाविदधतः खैरमीश्वरस्यात्ममायया ॥”
 अलम्बप्रियसमागमया खचितविनोदनाथं
 प्रियस्य या वेशगतितद्विहसितभक्तिरुल्लसतिः
 क्रियते सा लीला । तथा च ।
 “अप्राप्रवल्लभसमागमनाविकायाः
 सख्याः पुरोऽत्र निजचितविनोदनुद्धा ।
 आलापवेशगतितहास्यविलीकनाद्यैः
 प्रायेश्वरानुल्लतिमाकथयन्ति लीलांम् ॥” इति ।
 प्रियाशुकरयं लीला । यथा तेनोदितं वदति
 याति तथा तथासाविद्यादीश्वर्योऽपि । ली उ
 य औ झिषि नान्तीति लक् लीला । इत्यमर-
 टीकायां भरतः । * । सा प्रकटाप्रकटभेदेन
 द्विविधा यथा,—
 “प्रकटाप्रकटा चेति लीला सियं द्विधीयते ॥
 इति पद्मपुराणम् ।
 तथा हि ।
 “सदानन्तेः प्रकाशैः खैलीलाभिष्व स हीयति ।
 तन्नेकेन प्रकाशेन कदाचिच्छगदन्तरे ।
 सहेव स्वपरीवारैर्लम्बादि कुर्वते हरिः ।
 कण्ठभावानुसारेण लीलाख्या शक्तिरेव सा ।
 तेषां परिकराणाञ्च तं तं भात्रे विभावयेत् ।
 प्रपञ्चगोचरत्वेन सा लीला प्रकटा स्मृता ।
 अन्त्याख्यप्रकटा भान्ति तादृश्यस्तद्गोचराः ।
 तत्र प्रकटलीलायामेव स्यातां गमागमौ ।
 गोकुले मथुरायाञ्च द्वारकायाञ्च शार्ङ्गिणः ।
 यास्तत्र तथाप्रकटास्तत्र तत्रैव सन्ति ताः ॥”
 इति श्रीभागवतान्दतम् ।
 लीलावती, स्त्री, (लीलावत्यस्या इति । लीला +
 मसुप् । मस्य वः ।) केलियुक्ता । विलासवती ।
 शब्दरत्नावली । खेलाविश्रुता । इति
 लीलाशब्दाद्यदर्शनात् । * । भास्कराचार्यस्य
 पत्नी । तत्कृताङ्गुल्यः । यथा । गोदावरीतीर-
 निवासिनी महाराष्ट्रदेशोद्भवस्य श्रीभास्करा-
 चार्यस्य ग्रन्थकर्तुः सुप्रिया लीलावती विरह-
 विनिमसुद्धयस्य तां पदेर्लीलावत्या लीला-
 वतीमिव । इति लीलावतीग्रन्थस्य मङ्गला-
 चरणश्लोकस्य टीकायां भवेशः । * । (अवि-
 चित्तवृत्तेः स्त्रीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
 १२३ । १७ ।
 “लीलावती वीरसुता वीरभद्रसुतानिभा ॥”
 वेश्याविशेषः । यथा,—
 “अभिरूपेण सम्पन्नान् चतुर्युक्ता विना भ्रमिम् ।
 धम्मेकार्यमिति ज्ञात्वा न युक्ताति कथञ्चन ।
 योऽसौ सुवर्णकारश्च हरिद्रोऽप्यथ सत्त्ववान् ।
 न मन्त्रमादादिभ्यातः सभायं अद्विषंयुतः ।
 सप्रहीपपतिर्जातः स्वयंयुतसमप्रभः ॥”
 इति मत्स्यपुराणे लीलावतीवेश्याया जवलाचक-
 दाने विसतवचटवत्स तथाविधवचटवत्सनात् ।

लुठ

इति तिर्थादितत्त्वम् ॥ ३ ॥ आचर्य्यविशेषः । तत्र द्वितीयश्लोको यथा,—

“इत्थं वाङ्मयसुखं लुठगणः कर्मोद्धिक्तं
छाद्यते
जातिस्त्रिभुतिमागता न च पुनः साध्या विशेष-
स्थितिः ।
संन्यतः सङ्गो गुणादिभिर्यं सचास्तु सत्-
प्रोतये
वाङ्मया नयवेष्टकर्मकृशला श्रीन्यायनीला-
वती ॥”

इति मङ्गलमिमः ॥

लीलोद्यानं, ली, (लीलार्थसुदानम् ।) देवनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथाचरित्-
सागरे । १०६ । ४१ ।

“अथ मानससुखं देवविभ्रातसेवितम् ।
अतीतं गच्छेत्तत्र लीलोद्यानं तुषीधिताम् ॥”

लुक, [च] पुं, लोपः । यथा । स्यमोर्लुक् लोवात् परशोः स्यमोर्लुक् स्यात् । इति सुम्बोध-
आकरयम् ॥

लुकायितः, लि, (लुक् कायस्य यस्य तादृश इवा-
चरतीति । लुकाय + क्तिप् । ततः क्तः ।)
अन्तर्हितः । यथा । अन्तर्धानं लुकायनमिति
यावत् । यथा गुरोरन्तर्हिते शिशुः निनीयते
पलायते लुकायते लुकायतीति लुचापनवने-
रपि लुक् । लुक् कायः शरीरं यस्य स लुकायः
ततः स इव आचरतीति लो वाध्यम् । इति
कारकटीकायां दुर्गादासः ॥ कर्मणि क्तप्रयोग
निष्पन्नोऽयम् ॥

लुहः, पुं, श्लोचः । इति रत्नमाला ।

लुज, इ क भाष्यार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ क,
लुजयति । भा दीप्तिः । षड्कार्यं विकेतनहिंसा-
वशदानानि । इति दुर्गादासः ॥

लुज, अवनयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लो० लुजोत् कर्मोनासिकम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लुट, विकोटविलोडनयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-विकोटे अक०-विलोडने सक०-
सेट् ।) लोटति । इति दुर्गादासः ॥

लुट, इ लुतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुटयति । लुतिर्लुत् ।
इति दुर्गादासः ॥

लुट, क न्ह व विकोटविलोडनयोः । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-विकोटे अक०-विको-
डने सक०-सेट् ।) कं, अलुटत् । न्ह, अलु-
टत् अलुकोटत् । क, लुत्यति । विकोटः सम्बन्धी-
भावः । स च लुत्तु सङ्गो लुत्तु रीदवावान् ।
इति भट्टिः ॥ विकोटने लुत्तुसङ्गकान् दुर्गात्
कवाटाणि च लोटति । इति हज्जायुवः । इति
दुर्गादासः ॥

लुट, क इ दीप्तिप्रतिशब्दोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-पुनर्हने सक०-सेट् ।)

लुष्टाकः

ल, अलुटत् । इ, लोटति । प्रतिशब्दः श्लोका-
दिवा पतनं पुनर्हवनं वा । इति दुर्गादासः ॥

लुट, क भासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, लोटयति । भासो
दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

लुठ, उपधाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लोटति । इति दुर्गादासः ॥

लुठ, इ गत्यालस्यस्तेयलोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) इ, लुष्टयति ।
आलस्यं मन्त्रीभावः । स्तेयं चौर्यम् । लोटः
खोडनम् । इति दुर्गादासः ॥

लुठ, क इ प्रतीघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क, अलुटत् । इ,
लोटति । इति दुर्गादासः ॥

लुठ, क चौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लोटयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

लुठ, शि लोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) शि, लुठति अलुठोत्
लुठोत् । लोटः सम्बन्धीभावः । हारोऽयं
हरिणाचीर्षा लुठति क्तमकथे । इति दुर्गा-
दासः ॥

लुठनं, ली, (लुठ लोटे + क्तिप् ।) अन्वस्य
भूमौ पुनः पुनः अमोपहननम् । लोटा इति
गङ्गागङ्ग इति च भाषा । तत्पर्यायः । वेज-
नम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लुठितः, त्रि, (लुठ + क्तः ।) लुठुर्भुवि पराहृतः ।
अमशान्त्वर्थं पुनःपुनर्भूमौ लुठितोऽन्वः । तत्-
पर्यायः । उपाहृतः २ । इत्यमरभरतौ ।
वेजितः ३ । इति शब्दरत्नावली । अपाहृतः ४
पराहृतः ५ । इति शेषशब्दः ॥ (यथा, कथा-
चरित्सागरे । १०२ । ७७ ।

“शिलाकलापो लुठितः किमङ्गलमिरेरयम् ।
किस्तुताकालकल्याणमेधौषः पतितो भुवि ॥”

लुठ, मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लोटति । मन्थो विलोडनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लुठ, शि संघृतौ । छेपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) शि, लुठति
अलुठोत् लुठोत् । इति दुर्गादासः ॥

लुष्ट, कि अन्वसाचौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्व-
नकारप्रकृतिः टयोगान्मूर्च्छाः । तत्र भादिपक्षे
सगादौ तत्रोपे लुत्तु इत्यादि । कि, लुष्टप्रति
लुष्टति । इति दुर्गादासः ॥

लुष्टकः, पुं, (लुष्टतीति । लुष्ट + क्तु ।) शाक-
विशेषः । नन्दा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मासवः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लुष्टा, ली, (लुष्ट + अट् । टाप् ।) लुठनम् ।
इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुष्टाकः, पुं, (लुष्टतीति । लुष्ट + “अन्वभिच-
कुहलुष्टयः वाक्यम् ॥” ३ । २ । १५५ । इति

लुप्

वाक्यम् ।) चौरः । लुष्टपातोः वाक्यप्रत्यय-
विशेषः ॥

लुष्टाको, ली, (लुष्टाक + विवात् ङीप् ।) चौरा
ली । इति सुम्बोधआकरयम् ॥

लुष्टकः, लि, (लुष्टतीति । लुष्ट + क्तु ।) छेप-
कारकः । लुष्टेरा इति भाषा । यथा,—
“ये चौरा वङ्गना दुष्टा मरहा यामलुष्टकाः ।
सारमेयाग्ने ते वै पाप्मन्ने पातकान्मिताः ॥”

इति पाप्मे पातानलुष्टम् ॥

लुष्टनं, ली, (लुष्ट + क्तिप् ।) लुठनम् । इति
काचित् शब्दरत्नावली । (यथा, शैबीभागे-
वते । ५ । १ । १८ ।

“हरत् लुष्टनं तदुत्तु तनुपत्नीनां नराधिप ॥”

लुष्टा, ली, (लुष्ट + अट् । क्तिप् टाप् ।)
लुठनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुष्टाकः, पुं, (लुष्ट + वाक्यम् ।) वाक्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (चौरः । यथा, कलाविलासि । १११ ।
“विश्वोऽभिसारिकाणां भवनगणस्यैकप्रभा-
निकरः ।

यत्र विराजति रत्ननीतिमिरपटप्रकट-
लुष्टाकः ॥”)

लुष्ठी, ली, लुठनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुष्क, क चौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लुष्कयति । इति
दुर्गादासः ॥

लुष्किका, ली, (लुष्की । अर्थे क्तु । ततटाप ।)
न्यायसारिणी । इति हारावली । यत्कच शिटन-
मेघलोमादिः । लुष्कि इति लुटि इति च भाषा ॥

यथा,—
“सेन्धवश्च हताभक्तं ताज्जभाजनमातपि ।
प्रतप्रसूक्त्या हृष्टं तन्मलञ्च समाचरेत् ॥”

ताज्जभाजने हृष्टं सेन्धवं हत्वा रौप्रे तप्तं ज्ञत्वा
मेघकोमलुष्किकया हृष्टा मलयश्च ज्ञत्वा तत्र
• कथयेत् । इति भैरवशब्दरत्नावली ॥

लुष्ठी, ली, न्यायसारिणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लुष्प, इ लुत्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुष्पयति । लुत्थो वध-
क्षेत्रौ । इति दुर्गादासः ॥

लुप्, न्ह घ प ल् न ली श्लेदे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-उभ०-सक०-अनट् ।) न्ह,
अल्लुपत् अल्लुकोपत् । घ प ल्, लुष्पति
लुष्पते । ल्, अल्लुपत् । ली, लोपा । इति
दुर्गादासः ॥

लुप्, इ य युपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ, अल्लुपत् अलोपीत् ।
अल्लान् दुर्गादित्वात्तत्रं इ इत्यर्थे । य, लुष्पति ।
युपि अल्लुकीभावे । पाठुं लुष्पति कावय्यं
नेत्राङ्गलिपुटेनैरः । इति हज्जायुवः । इति
दुर्गादासः ॥

लुप्, पुं, (लुप् श्लेदे + क्तिप् ।) लोपः । यथा ।
अभोभगोऽधोऽधोऽधे लुप् । इति सुम्बोध-
आकरयम् ॥

लुभापः

लुभं, ली, (लुभ + क्तः ।) चौधनम् । लोत इति ख्यातम् । इति शब्दरत्नावली ॥ लोप-इति, जि । यथा,—
 “सन्नुभानिति लुभापं चाकारं प्राचक्षिति च । प्रशंसा निन्दनं द्वेषात् पक्षवात् विशिष्यते ॥” इति तिथ्यादितत्वम् ॥
 (यथा च, आर्यासप्तशत्याम् । ३६३ ।
 “परिहृतनाभि लुभचिबलि इमामस्तनाय-मलसात् ॥
 बहुधवलजघनरेखं वपुर्न पुत्रवायितं सङ्घते ॥”) लुभ (क र अर्हने । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-पक्षि भा०-पर०-सक०-सेट् ।) कि, लुभयति लुभति । इ, लुभ्यते । अर्हने वधः । इति दुर्गादासः ॥
 लुभः, पुं, (लुभ + गन्धर्षति क्तः ।) याधः । (यथा, महाभारते । १६ । ७ । २१ ।
 “स संनिवृत्तेऽन्यथाइमनास्तु शिष्ये महायोगसुपेयं कृत्वा ।
 जराय तं दंशमुपाजगाम लुभसदानो नृगसंलिपुसुदयः ॥”) लम्पटः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लुभः, जि, (लुभ + क्तः ।) आकाङ्क्षी । इति मेदिनी । धि, १४ ॥ तत्पर्यायः । यधुः, २ । गह्वनः ३ अभिलाषुकः ४ लज्जक ५ । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । १० ।
 “लुभो यशसि नत्वर्थे भोजः पापात् प्रभुतः ।
 मूर्खः परापवादेषु न च शास्त्रेषु योऽभवत् ॥”) लुभकः, पुं, (लुभ एव । स्वार्थे कन् ।) आधः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ८ । २४ ।
 “आस्माकमीदृशं मांसं ददते लुभका इति ॥”) लम्पटः । इति लुभशब्दार्थदर्शनात् । (पायुः । यथा, भागवते । ४ । २५ । ५३ ।
 “निर्घृतिनाम पचादृहास्तथा याति पुरस्जनः ।
 वैशसं नाम विषयं लुभकेन समन्वितः ॥”) लुभ, य इ र् गार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर०-सक०-सेट् ।) गार्धमाकाङ्क्षा । य, लुभ्यति धनं लुभः । इ र्, अलुभन अलोभीत् । अस्मात् पुषादित्वात् निचं ड इत्यन्वये । इति दुर्गादासः ॥
 लुभ, श्र विमोहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुहा-पर०-सक०-सेट् ।) श्र, लुभत्यात्मनि कामे च । इति जलायुधः ॥ लोभिता लोभ्या । इति दुर्गादासः ॥ [कृपत्ययेन निच्यतः ॥
 लुभिनः, जि, विमोहितः । विमोहनार्थलुभधातोः लुज, विमर्हने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) सौचधातुरयम् । लुलापः । इति दुर्गादासः ॥
 लुलापः, पुं, (लुलाते इति । लुल विमर्हने + भिदा-दित्वात् अड् । लुला अप्रोतीति । आप् + ध्यत् ।) मूहिवः । इत्यमरः ॥ (यथा, दुर्गा-भक्तितरङ्गिय्याम् ।
 “लुलापं खड्गेन ह्विन्वि ह्विन्वि ॥”)

(तप्रास्य पर्यायः ।
 “महिषो घोटकारिः स्यात्कासरच रज-खलः ।
 पीनस्त्वन्धः कृष्णकायो लुलापो यमवाहनः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥) लुलापकन्दः, पुं, (लुलापप्रियः कन्दः ।) महिष-कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लुलापकान्ता, स्त्री, (लुलापस्य कान्ता ।) महिषी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लुलिनः, जि, (लुल + क्तः ।) आन्दोलितः । यथा, “प्रकूलितस्तरलतो लुलितान्दोलितावपि ॥” इति भूरिप्रयोगः ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । ३७ । ७० ।
 “हृत्वा रथान्वाञ्छिच्छेद शिरो लुलितकृच्छ-लम् ॥” विकीर्णः । इति शीघरः ॥ यथा, भागवते । १ । ६ । ३४ ।
 “युधि तुरगरुषो विधुस्त्रविधुक् कचलुलितयमवायंलङ्कनास्ये ॥” याप्तः । यथा, रामायणे । २ । ६५ । १६ ।
 “न स्म विभाजते देवी प्रोकाशुलुलितानना ॥” ख्यानः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
 “प्रातर्नन्नाति यथा यथात्मना लुलितनिःसङ्गे-रङ्गेः ।
 जामातरि सुदितमनास्तथा तथा सादरा-अभ्यः ॥” उन्मूलितः । यथा, भागवते । ३ । १६ । २४ ।
 “विशौचैवाकृष्णशिरोरुहोऽपतन् यथा नगेन्द्रो लुलितो नभस्वता ॥” खण्डितः । यथा, तत्रैव । ४ । ६ । १० ।
 “किम्बलकासिलुलितान् पततां विमानान् ॥” विध्वस्तः । यथा, तत्रैव । ७ । ६ । २३ ।
 “येऽस्मत्पितुः कुपितश्चासिजृम्भितभ्र-विस्फूर्णितेन लुलिताः स तु ते निरस्तः ॥”) लुष, स्तये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) लोषति । इति दुर्गादासः ॥
 लुष, हिसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) सौचधातुरयम् । लुष्यः । इति दुर्गादासः ॥
 लुभमः, पुं, (रोषतीति । स च हिसायाम् + “रधेर्निङ्गुप् च ॥” उबा० ३ । १२४ । इति अमप् । लुषादेशश्च धातोः ।) मत्तहृत्ती । इत्युदाहिकोषः ॥
 लुह, स्त्री गार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) स्त्री, अलुचत् । गार्धे लञ्मिच्छा । लोहित घनं लोकः । इति दुर्गा-दासः ॥
 लू, अ गि ह्रिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ऋग-उभ०-सक०-अनिट् ।) अ गि, लूनाति लूनीति । लूनः लुनिः । इति दुर्गादासः ॥
 लूता, स्त्री, (लूनातीति । लू + बाहुलकात् तम् । गुण्यभाष्यम् ।) कौटविशेषः । माकृष्वा इति

भाषा । तत्पर्यायः । तन्नुवायः २ ऊर्ध्वनाभः ३ मकंटकः ४ । इत्यमरः ॥ मकंटः ५ लूतिका ६ ऊर्ध्वनाभिः ७ शूनकः ८ तन्नुवायः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५०४ ।
 “लूतातन्नुनिरुहदारः शून्यालयः पतन्पतगः ।
 पथिके तस्मिन्मन्त्रलपिहितसुखो रोहितोव-खलि ॥”) पिपीलिका । रोगविशेषः । इति मेदिनी । ति, ५२ ॥ शेषस्य पर्यायः । मर्मोन्नयः २ रुका ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नोगस्य निदानादि लूतानां जन्तुविशेषाणांमुपनिं संस्थाप्याह ।
 “यस्मान्जन्तुणं प्राप्ता सुनेः प्रखेदविन्दवः ।
 तिभ्यो जातास्ततो लूता इति ख्यातास्तु षोडश ॥” अत्र सुसृतः ।
 “विश्वामित्रो वृषवरः कदाचिद्विषसत्तमम् ।
 वशिष्ठं कोपयमास गत्वाभ्रमपदं किञ्च ।
 कुपितस्य सुनेस्तस्य ललाटे खेदविन्दवः ।
 अपतन् दर्शनार्थं स्रग्धस्तात्तीव्रवर्षसः ।
 लूते लये महर्षस्तु धेनुर्धं संभृतेऽपि च ।
 ततो जातास्त्विमा घोरा नानारूपा महा-विधाः ।
 तासामथो कष्टसाध्या वर्ष्यास्तावथ एव हि ॥” तत्र लणमकलाप्रभृतयोऽष्ट कष्टसाध्याः । सौवर्णिकाप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः । तासां सामान्यतो दंशलक्षणमाह ।
 “ताभिर्दष्टे दंशकोऽप्यप्रहतिः सतनस्य च ।
 ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च विदो-वजाः ॥
 पिष्टिका विविधाकारा मच्छलानि महानि च ।
 शोधा महान्तो नृददो रक्ताः श्यावाश्चला-स्तथा ।
 सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ॥” दंशकोऽप्यदंशमध्ये पूतिभावः ।
 “दंशमध्ये तु यत् कृष्णं श्यावं वा जालकाह-सम् ।
 दग्धाकृति भ्रष्टं पाकं ज्वेदशोष्यवरात्स्वितम् ।
 दूर्ध्वोविषाभिर्लूताभिस्तद्वृत्तमिति निर्दिशेत् ॥” सौवर्णिकादयोऽष्टावसाध्याप्राणहरास्तासां लक्षणमाह ।
 “शोथः अतासिता रक्ता पीता च पिष्टिका ज्वरः ।
 प्राथान्तिको भवेद्दाहः चासो ह्रिका शिरो-यश्च ॥ ७ ॥
 तस्यौघं यथा,—
 “रजनीयुष्मपत्तङ्गमङ्गिष्ठानामकेशरैः ।
 शोतामुपिष्टेराजेषः सद्यो लूतां विनाशयेत् ॥” अपि च ।
 “अभयां रोचनां कुहमर्कपुष्यं तथोत्पलम् ।
 नजवेतसन्मलानि गरलं सुरसां तथा ।
 सकलिङ्गं समञ्जिष्ठामननाञ्च शतावरीम् ॥

प्रज्ञाटकं समज्ञाच पञ्चकेशरभिःपि ।
कल्पीकृतं पचेत् सपिः पयो दद्यात्तुर्गुणम् ।
सस्यक् पक्षेऽवतीर्षे च श्रौते तस्मिन् विनिः ।

चिपेत् ।
सपिस्तुष्यं भिषक् चौरं कृतरचं निधापयेत् ।
विषाणि हनि दुर्गाणि गरदोषकृतानि च ।
अष्टाहनि विषं सर्वं गरैरपहतां त्वयाम् ।
योगजननमकं ककुं मसिवाहं विसंश्रताम् ।
नाशयस्वस्वनाभ्यङ्गं पात्रवस्त्रिषु योजितम् ।
सर्पकीटाखलुतादिदृष्टानां विषहृत् परम् ॥”
हृत्पुपाग्रच्छेदि हृतम् । इति भावप्रकाशः ।
(तथा च ।

“कोटिभ्यो दाहकतरा जताः षोडश ता अगुः ।
अष्टाविंशतिरिदंके ततोऽप्यथे तु भूयसीः ।
सहस्ररश्मिगुचरा वदन्त्यथे सहस्रशः ।
बहुपद्रवरूपा तु लूतेकेषु विषात्मिका ।
रूपाणि नामतस्तस्या दुर्जयान्तिषङ्करात् ।
नास्ति स्थानस्यस्या च दोषतोऽतः प्रचक्षते ।
लक्ष्मणाद्या एधगुदोषैरसाध्या निचयेन सा ।
तदंशः पौतकी दाहकटस्मोत्स्वरदाहवान् ।
भृशोद्या रक्तपीताभः स्त्रीदो द्राक्षाफलोपमः ।
श्लेष्मिकः कटिनः पाण्डुः परुषकफलाकृतिः ।
निद्रां श्रौतज्वरं कार्शं ककुषं कुरुते भृशम् ।
वातिकः परुषः श्यावः पस्मिभेद्व्यरप्रदः ।
तद्विभागं यथास्वच दोषलक्ष्णेर्विभावयेत् ।
असाध्यायानु कृष्णोहन्नासहिकाशरो-

रजाः ।
श्वेताः पीताः सिता रक्ताः पिटिकाः श्वयधु-
ङ्गवाः ।

वेपथुर्धूमपुर्दाहस्तुङ्गान्धं वक्रनासता ।
श्लाघोऽष्टवक्रदन्तलं एष्टग्रीवावभङ्गनम् ।
पक्ष्मन्सवर्षे च दंशान् सवति शोणितम् ।
सर्पापि सर्वजा प्रायो यपदेशस्तु भूयसा ।
तौल्यमध्यावरत्विन सा त्रिधा हन्त्युपेक्षिताः ।
समाह्वन दशाह्वन पक्षेण च परं क्रमात् ।
लूतादंशश्च सर्वोऽपि दहमण्डलसन्निभः ।
सितोऽसितोऽवयवः पीतः श्यावो वा स्फुट-
प्रतः ।

मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पयंस्ते जाल-
कार्तः ।

विसर्पवान् श्रोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ।
ज्वराशुपाकविकेदकोदावदरबान्धितः ।
खेदेन यत् सृष्ट्वाङ्गं तत्रापि कुरुते प्रथम् ।
आसदंशुप्रकम्पनशुक्रलालानखार्शवेः ।
अष्टाभिरुदमर्षया विषं वक्रैस्त्रिंशतः ।
लूता नामेदंशुर्हृत्प्रदं वाघश्च कीटकाः ।
तद्दृष्टितश्च वस्त्रादिदंष्ट्रे एतं विकारकृत् ।
दिनाहं लक्ष्यते नेव दंशो लूताविषोऽह्वः ।
अचौयधवदाभाति ततोऽवी प्रथमेऽहनि ।
अथक्तवर्षः प्रचलः किञ्चित् ककुषजान्वितः ।
द्वितीयेऽभ्युन्नतोऽन्निष्ठु पिटकेरिच वापितः ।
अक्तवर्षो नतो मध्ये ककुमान् पत्न्यसन्निभः ।

तृतीये सज्वरो रोमहर्षलक्ष्मकमलः ।
प्रारावरूपसोदाजो रोमहृपेण सखः ।
महाक्षतुर्थे श्वयुक्तापन्नासभ्रमंप्रदः ।
विकारान् कुरुते तस्मान् पञ्चमे विषकीपजान् ।
यद्ये व्याप्नोति मर्माणि सप्तमे हनि जीवितम् ।
इति तीक्ष्णां विषं मध्यं ह्रीनश्च विभजेदतः ।
एकविंशतिरात्रिंश विषं प्राण्यति सर्वथा ।
अथाशु लतादृष्टश्च श्लेष्मादंशुसुहरेत ।
दृष्टे च आम्बवौडाक्षेण तु पित्तोत्तरं दृष्टेत् ।
कर्कशं भिन्नरोमाकं मर्मेसन्धादिषंश्रितम् ।
प्रकृतं सर्वतो दंशं वच्छिन्दीत दृष्टेन च ।
लेपयेद्गुग्गुलुमगदैस्त्रैःपुष्पैश्चसंयुतेः ।
सुश्रीतः सेचयेत्साशुक्ताद्यैः चौरिहृत्तजः ।
सर्वतोऽपहरेदन्नं प्रज्ञाद्यैः सिरवापिवा ।
सेका लेपाकृतः श्रौता बोधिश्चिदान्नकाचरेः ।
फलनीह्विनिद्राचौरसर्पिर्भिः पशुकाङ्गयः ।
अशेषलूताकीटानामगदः सर्वकामिकः ॥”

“रोधं सेचं पशुकं पशुरेखः
काकीयाखं चम्बनं यच्च रक्तम् ।
कान्ता पुष्पं दुग्धिनीका म्बजालं
लूताः सर्वा जनि सर्वक्रियाभिः ॥”
इति वाग्भटे उत्तरस्थाने ३७ अध्यायः ।)

लूतारिः, पुं, (लूताद्या अरिः ।) दुग्धिनीस्तुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
लूतिका, स्त्री, (लूतेव । स्वार्थे कन् । टापि अत
इत्वम् ।) मर्कटकः । इति शम्भरजावली ।
लूनः, त्रि, (लूयते क्तेति । लू + क्तः । “त्वादिभ्यः ।”
८ । २ । ४४ । इति निहातस्य नः ।) छिन्नः ।
इत्यमरः । (यथा, कथासरित्सागरे । २७ । १४३ ।
“देवन वैरिणा सर्वं लूनवाहुवनः कृतः ॥”
उपचितः । यथा, कुमारः । ३ । ६१ ।

“तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वम्
स्वच्छलनः शिशिरात्ययस्य ।
अकीर्णत चाञ्जकपादसुले
पुष्पोचयः पञ्जवभङ्गभिन्नः ॥”)

लूनकः, पुं, (लून एव । स्वार्थे कन् ।) भेदितः ।
पशुः । इति मेदिनी । के, १५६ ।
लूनिः, स्त्री, (लू + क्तिन् । “क्कारण्वादिभ्यः
क्तिप्रहाचङ्गवतीति वक्तव्यम् ।” ८ । २ । ४४ ।
इत्यस्य बार्तिकोक्ता तस्य नः ।) छिद्ः । इति
सुश्रुतबोध्याकरणम् । (ब्रीहिः । इत्युक्त्वल-
दन्तः । ४ । १०५ ।)
लूमं, स्त्री, (लूयते इति । लू + बाहुलकात् मक् ।)
लाङ्गलम् । इत्यमरः ।

लूमविषः, पुं, (लूमे लाङ्गले विषमस्य ।) उच्चि-
कारिः । इति हेमचन्द्रः ।
लूष, क वधे । क्लिये । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा०-पर०-चक्र०-सट् ।) क, लघयति ।
इति दुर्गादासः ।

लेखः, पुं, (लिखते इति । लिख् + चच् ।) देवः ।
इत्यमरः । लेखः । इति मेदिनी । खे, ४ । (यथा,
कुमारे । १ । ७ ।

“जनि विद्याधरसुन्दरीका-
मनङ्गलेखकियथोपयोगम् ॥”)

लेखकः, पुं, (लिखतीति । लिख् + क्तुच् ।)
लेखनकर्ता । तत्पर्यायः । लिपिकरः २ अक्षर-
चनः २ अक्षरसुषुः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ।
धोलकः ५ करकः ६ मसीपण्यः ७ जरप्रखीः ८ ।
इति शम्भरजावली । बर्णो ६ । इति जटि-
धरः । ७ । तस्य लक्षणाणि यथा,—
“सर्वदेशाचाराभिन्नः सर्वशास्त्रविशारदः ।
लेखकः कथितो राज्ञः सर्वोधिकरश्चिपु वै ।
श्रीवर्षितान् सुसंपूर्णान् समसंविगतान्
समान् ।

अक्षरान् वै लिखेद्यस्तु लेखकः स परः स्मृतः ।
उपायवाक्यजुषालः सर्वशास्त्रविशारदः ।
वक्त्र्यवक्ता चाख्येन लेखकः स्याद्भृगुत्तम ।
वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित् ।
अनाचार्यां रूपे भक्तो लेखकः स्याद्भृगुत्तम ॥”
इति मातङ्ग्ये १८ अध्यायः । ७ ।

अपि च ।
“सङ्गदुक्तयज्ञोत्तार्यो जसुहृत्को जिताक्षरः ।
सर्वशास्त्रसमालोको प्रज्ञयो नाम लेखकः ॥”
इति चायक्यसंघः । ७ ।

राजलेखकलक्षणं यथा,—
“ब्राह्मणो भक्त्याभिन्नो राजनीतिविशारदः ।
नानालिपिज्ञो मेधावी नानाभावासमन्वितः ।
मन्त्रणाचतुरो धीमान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः ।
सन्धिविग्रहभेदज्ञो राजकार्ये विचक्षणः ।
सदा राजहितान्वेषी राजसन्निधिर्संस्थितः ।
कार्यकार्यविचारश्च सत्त्वादी जितेन्द्रियः ।
स्वरूपवादी शुद्धात्मा धर्मज्ञो राजधर्मवित् ।
एवमादिगुणैर्लक्षः स एव राजलेखकः ।
शुभानुवर्ता सततं श्रुपविचारश्चकः ।
श्रुतहितकान्वेषी स एव राजलेखकः ॥”
इति पञ्चकौस्तुभे । ७ ।

लेखकर्म कायस्थेन कर्तव्यम् । यथा,—
“लेखकानपि कायस्थान् लेखकत्वे विचक्ष-
णान् ॥”

कुण्यादिनिर्णयः । इति पराशरसंहितायाम् १०
अध्यायः । (गणेशस्तु महाभारतस्य लेखकः ।
यथा, महाभारते । १ । १०८—१०९ ।

“श्रुत्येतन् प्राञ्च विप्रशो यदि मे लेखनी चयम् ।
लिखतो नावतिष्ठेन तदा स्या लेखको ह्यहम् ।
यामोऽप्युवाच तं देवमबुद्धा मार्तण्ड कश्चित् ।
उमित्यक्ता गणेशोऽपि बभूव किञ्च लेखकः ॥”
लेखनं, स्त्री, (लिख् + क्त्वाट् ।) छद्मम् । भुक्तवक् ।
अक्षरविश्वासः । इति मेदिनी । मे, १२२ । ७ ।
भूमो लेखननिधेयो यथा,—
“न भूमौ विलिखेद्वर्षं मन्त्रं न पुस्तकं लिखितम् ॥”
इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे ७ पटलः ।

लेखनाङ्गनम् । यथा,—
“दत्तात्रयकृष्णकाकाचप्रश्नचन्द्रनखैः ।
चूषितैरङ्गनं प्रोक्तं पुष्पात्मैदिनजाननम् ॥”

द्वयः कुक्कुटः तस्याकस्य लक्ष् । शिला मगः-
शिला । इति भावप्रकाशः ।
लेखनः, पुं, (लिख + ल्युः ।) काशः । इति राज-
निर्घण्टः ।
लेखनिकः पुं, (लेखनं शिल्पमस्य । लेखन + टन् ।)
लेखहारकः । परहस्तेन लेखकः । स्वहस्तेन
लेखकः । इति मेदिनी । के, २११ ।
लेखनी, स्त्री, लिख्यतेऽनया । (लिख + ल्युट् ।
डीव् ।) लेखनसाधनवस्तु । तत्पर्यायः । वर्ण-
तुलिका २ । इति हारावली । वर्णतुली ३
कलमः ४ अक्षरतुलिका ५ । इति जटाधरः ।
कशाशयः ६ चित्रकः ७ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, महाभारते ।।११।७८ ।
“सुखेन प्राह विप्रो यदि मे लेखनी चक्षुम् ।
लिखनी नावतिष्ठेत् तदास्यां लेखको ह्यहम् ।”)
लेखनीकरणमुभायुषं यथा,—
“वशाख्या लिखेद्द्वयं तस्य हानिर्भवेद्भवम् ।
ताम्बुल्या तु विभयो भवेत् तत्तयो भवेत् ॥
महालयी भवेत्तत्र सुवर्णस्य शलाकया ।
हृदयलस्य सूर्या वै मतिवृद्धिः प्रजायते ॥
तथा अग्निमयेद्द्वि पृथपौतधनागमः ।”
अग्निमयेऽप्यकाशमयेः ।
“देवेन विपुला लक्ष्मीः कांक्ष्येन मरणं भवेत् ॥
अष्टाङ्गप्रमाणेन दशाङ्गलेन वापवा ।
चतुरङ्गलक्ष्या वा यो लिखेत् पुस्तकं युधे ।
तत्तदक्षरसंख्ये तु स्वस्यायुर्वानि वै दिने ॥”
यथा देवेनेत्यादिपद्यने एकत्रैव विधिनियमौ
नयाद्याद्याङ्गलक्ष्याङ्गलयोर्विधिः विधेयस्तु
रङ्गुषे । इति योगीश्वरकृतं तृतीयभागे ७
पटलः । (खटिका । तत्पर्यायो यथा,—
“खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
लेखनीयः, वि, लेख्यम् । लेखितव्यम् । इति लिख-
धातोः कर्मण्यनीघण्टयेन निघण्टुम् । (यथा,
• सुसृते । ६ । १८ ।
“लेखनी लेखनीयश्च रोपणीयश्च स विधा ॥”)
लेखधर्मः, पुं, (लेखेयु देवेषु लघुधर्मः श्रेष्ठः । लेख
लघुधर्म इवेति वा ।) इन्द्रः । इत्यमरः ।
लेखहारः, पुं, लेखं हरति इत्यर्थे अणप्रत्ययेन
निघण्टुः । पञ्चवाहकः । इति विश्वान्तकौस्तुभे ।
(यथा, कथासरित्सागरे । ५ । २५ ।
“निगटं स शृपकञ्च लेखहारं असर्षयत् ॥”)
लेखहारकः, पुं, (लेखहार एव । स्वार्थे कन् ।)
पञ्चवाहकः । (यथा, कथासरित्सागरे । ६६ ।
२६० ।
“आज्ञानाय मग्नगरे स्थितेनोच्छलस्थितेः ।
भातुर्धूमशिख्येह प्रहिलो लेखहारकः ॥”)
लेखा, स्त्री, (लिख्यते इति । लिख + बाहुलकात्
अप । टाप् ।) लिपिः । पर्यायः । इति
मेदिनी । ले, ४ ।
लेखाईः, पुं, (लेखे चार्थः ।) शीतलवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः । लेखनीयै, वि ॥

लेखितं, वि, लेख्यते यत् । कारितलिखितम् ।
इति आन्तलिखधातोः क्तप्रत्ययेन निघण्टुम् ॥
लेख्यं, वि, (लिख + ल्यन् ।) लेखितव्यम्
लेखनीयम् । इति लिखधातोः कर्मणि यप्रत्य-
येन निघण्टुम् ॥ • यवहारारूपक्रियापादा-
ङ्गम् । यथा,—
“वाग्मासिकेऽपि समये आग्निः संजायते यतः ।
धात्वात्तराणि वृष्टानि पत्राकृद्वातः पुरा ॥
लेखन् द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यजतन्तथा ।
असाक्षिकं साक्षिकं सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥
वृत्तास्तु साक्षिको यच्च धनिककलेखकाः ।
तद्व्यापार्थं करणवृत्ते त्वाधेः शिराश्रयात् ॥
दृष्टिर्न प्रतिपालश्च पठितं भाविनश्च यत् ।
लेख्यं सिध्यति सर्वत्र वृत्तेष्वपि च साक्षियु ॥”
इति यवहारान्तर्गुह्यस्मिन् ।
अपि च । साम्प्रतं लेख्यं निरूप्यते । तच्च लेख्यं
द्विविधम् । शासनं जानपदश्चेति । शासनं निरु-
पितम् । जानपदमभिधीयते । तच्च द्विविधम् ।
स्वहस्तकृतमन्यजनश्चेति । तच्च स्वहस्तकृतम-
साक्षिकम् । अन्यकृतं ससाक्षिकम् । अनयोश्च
देशाचारावुसारेण प्रामाण्यम् । यदाह
नारदः ।
“लेखन् द्विविधं श्रेयं स्वहस्तान्यजतन्तथा ।
असाक्षिकं साक्षिकं सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥”
इति ॥
तन्तान्यजतमाह ।
“यः कश्चिदर्थं निष्ठातः स्ववस्थां तु परस्परम् ।
लेखन् साक्षिकं कांक्ष्यन्तस्मिन् धनिकपूर्वकम् ॥”
धनिकाप्रमर्शयोर्धोर्धोश्चिरण्यादिः परस्परं
स्ववस्था इयता काणेनेतावह्येयमितीयतो च
प्रतिमाद्यं वृद्धिरिति निष्ठातो अवाञ्छित-
स्तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्व-
नियेयार्थं लेख्यम् । साक्षिकमदकृतकथं साक्षि-
युक्तम् । धनिकः पूर्वो यस्मिन् तद्वनिकपूर्वकम् ।
धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यं
कर्तव्यम् । उक्तलक्षणाः साक्षिको वा कर्तव्याः ।
“कथां तु यत् कृतं कार्यं सिद्धार्थन्तस्य
साक्षिकः ।
प्रवर्तनी विवादेषु खल्लतं वायुलेखकम् ॥”
इति नारदात् ॥
अपि च ।
“समामासमदृष्टानामजातिस्वगोत्रकेः ।
सन्नक्षारिकालीयपिठनामादिचिह्नितम् ॥”
समा संवत्सरः । मासश्चेत्त्राहसिद्धः पञ्चः
शुक्रः ऋषो वा । अहस्तिथिः प्रतिपदादिः ।
नाम धनिकाप्रमर्शयोः । जातिर्नाक्षत्रादिः ।
स्वगोत्रं वाग्निष्ठादिगोत्रमेतैः समादिभिश्चिह्-
नितम् । तथा सन्नक्षारिकं वृद्ध्यादिशाखा-
प्रयुक्तं गुणनामकञ्चः कठ इति । आत्मीय-
पिठनाम धनिककल्पितनाम । आदि अह-
नाह्यजातिस्वशाचारादेश्यहकम् । एतेष्वि-
ह्नितं लेख्यं कार्यमिति गतेन सम्यक् । किञ्च ।

“समाप्तेऽर्थे ऋषी नाम अहस्तेन निवेशयेत् ।
मतं मेऽसुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥”
धनिकाप्रमर्शयोर्धोर्धोः स्ववस्थां अवाञ्छित-
स्तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋषी अधमर्शो
नामात्मीयं अहस्तेनास्मिन्स्थे यदुपरि लेखितं
तन्मामासपुत्रस्य मतमभिप्रेतमिति निवेशयेत्
पत्रे लिखेत् । तथा,—
“साक्षिकश्च स्वहस्तेन पिठनामकपूर्वकम् ।
अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥”
तस्मिन् लेख्ये ये साक्षिको लिखितास्तेऽप्या-
त्मीयपिठनामलेखनपूर्वकमस्मिन्नर्थे अहमसुको
देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनेकेकशो लिखेयुस्ते
च समाः संख्यातो गुणतश्च कर्तव्याः । यदा-
धमर्शः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाध-
मर्शोऽन्यत्र साक्षी च साक्ष्यकारेण सर्वसाक्षि-
सन्निधौ स्वमतं लेखयेत् । यथाह नारदः ।
“अलिपिश्च ऋषी यः स्यात् स्वमतसु च लेख-
येत् ।
साक्षी वा साक्षिकान्तेन सर्वसाक्षी समीपतः ॥”
इति ।
अपि च ।
“उभयाभ्यर्थ्यते नैतन्मया ह्यसुकसुनुना ।
लिखितं ह्यसुकमेतं लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥
ततो लेखको धनिकाप्रमर्शकार्या उभाभ्यां
प्रार्थितेन मयासुकेन देवदत्तेन विष्णुमिषसुनुना
एतस्मिन् लिखितमिच्छते लिखेत् ॥ • साभ्युतं
खल्लतलेखमाह ।
“विनापि साक्षिभिरलेख्यं स्वहस्तलिखितसु यत् ।
तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिज्ञतादते ॥”
यस्मिन् स्वहस्तेन लिखितं अधमर्शेन तत् साक्षि-
भिरविनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः । वक्षोप-
धिज्ञतादते । वक्षेन बलानुकारेण । उपधिना
हललोभक्रोधभयमदादित्येन यत् स्मृतं अस्मा-
दिना । नारदोऽप्याह ।
“मत्ताभिस्तुष्ठीबालबलात्कारकृतस्य यत् ।
तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिज्ञतन्तयेति ॥”
तच्चेतत् स्वहस्तकृतं परहस्तकृतस्य यस्मिन् देशा-
चारावुसारेण स्वस्वकथयवहारं स्वस्वकथयवहार-
युक्तमर्थक्रमापरिलोपेन लिप्यकारपरिलोपेन च
लेख्यमित्येतावन्न पुनः साधुशब्देरेव प्रुत्तिलिक-
देशभाषयापि लेखनीयम् । यथाह नारदः ।
“देशाचाराविरुद्धं यदाह्नाधिविधिलक्ष्यम् ।
तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाचरम् ॥”
इति ॥
विधानं विधिराधिर्विधिराधीकरणव्यस्य कथ-
यम् । गोप्याधिर्भ्याधिकानल्लतमित्यादि तदु-
द्यक्तं विद्यते कश्चित्तद्व्याधिर्विधिलक्ष्यम् ।
अविलुप्तक्रमाचरं अर्थोनाकम् : क्रमशाचारादि
च क्रमाचारादि अविलुप्तानि क्रमाचारादि कश्चि-
त्तदविलुप्तक्रमाचरम् । तदेषं भूतं लिखितं प्रमा-
णम् । राजशासनवन्न बाधुशब्दनिधयोऽनेकभि-
प्रावः । लेखप्रपञ्चनं लेखाकृद्मण्डलं चिभिरव

देयमिवाह । अत्र लेख्यज्ञानस्यैव पुरुषैश्चिभिरेव तु । यथा साक्षादज्ञतन्त्रनिभिरेव देयं तथा लेख्यज्ञानमप्याहर्षुपुत्रतत्पुत्रैश्चिभिरेव देयम् । न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रे-
 ऋणस्यैवमिच्छविशेषेणमात्रनिभिरेव देयमिति नियतमेव । बाढमस्यैवोत्सर्गस्य पत्रारूपेण-
 विषये स्तुत्यन्तरप्रभवामपवादप्रकृत्यामपनेतुमिदं वचनमारब्धम् । तथा हि । पत्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेनाभिहितम् । एवं कालमतिक्रान्तं पितृशब्दाप्यते ऋणमिति । इत्थं पत्रारूप-
 मतिक्रान्तकालमपि पितृशब्दमपि पितृणां सम्बन्धि दाप्यते । अत्र पितृशब्दमिति बहुवचननिर्देशान् कालमतिक्रान्तमिति वचनाच्चतुर्थादिदाप्यत इति प्रतीयते । तथा हारीतेनापि । लेख्यं यस्य भवे-
 हस्ते जाभन्तस्य विनिर्दिष्टेति । अत्रापि यस्य हस्ते पत्रमस्ति तस्यर्गलाभ इति सामान्येन चतु-
 र्थादिभ्योऽप्यर्गलाभोऽस्तीति प्रतीयते । अतश्चे-
 तदाशङ्कानिवृत्तार्थं एतद्वचनमिति युक्तम् । वचन-
 द्वयानु योगीश्वरवचनानुसारेण योगनीयम् । * * *
 अस्यापवादमाह । आधिस्तु भुज्यते तावद्-
 यावत्तत्र प्रदीयते । सवन्धकेऽपि पत्रारूपे ऋणे चिभिरेव देयमिति नियमाहवापकरजानधि-
 कारेणाध्याहरणेऽप्यनधिकारप्राभाविदस्तुच्यते । यावच्चतुर्थेन पक्षमेव वा ऋणं न दीयते ताव-
 देवाधिभुज्यत इति वदता सवन्धकर्त्तापाकरणे चतुर्थादेरप्यधिकारो दर्शितः । नन्वेतदप्युक्त-
 मेव फलभोग्यो न भवतीति सत्यम् । तदप्ये-
 तस्मिन्न सत्यपवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति ससंभनवचनम् । * * * प्रासङ्गिकं परि-
 समप्या प्रकृतमेवावुसरति ।
 “देशान्तरस्थे दुर्लभे नद्योन्मथे हृते तथा ।
 भिन्ने दग्धे वा विच्छिन्ने लेख्यमन्यत् कारयेत् ॥”
 अवहाराक्षमे पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधी-
 यते । अवहाराक्षमलक्षणात्प्रवृत्तदेशान्तर-
 स्थे पत्रे दुर्लभे दुष्टानि सन्दिग्धानानि
 अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यन्तराणि पदानि
 वा यस्मिन्सदुर्लभे तस्मिन्नुल्लेखे नष्टे कालवशेन
 उन्मथे मसौदौर्लभादिना न्दिते लिप्यन्तरे
 हृते तस्करादिभिर्भिन्ने विदलिते दग्धे अग्निना
 छिन्ने द्विधा भूते सति द्विभवेति । एतच्चाधि-
 प्रवर्धनेः परस्परानुमतौ सत्या विमत्यानु-
 अवहाराप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रार्थनाधाना-
 मेक्षया कालो दातव्यः दुर्दशावस्थिते नष्टे वा
 पत्रे साक्षिभिरेव अवहारनिर्णयः कार्यः ।
 यथाह नारदः ।
 “लेख्ये देशान्तरस्थे प्रीर्षे दुर्लभिते हृते ।
 सतस्तत्कालकरकमसतो दृष्टदर्शनम् ॥” इति ।
 सतो विद्यमानपत्रस्य देशान्तरस्थस्थानयनाय
 कालकरकं कालावधिदातव्यः । असतः पुनर-
 विद्यमानस्य पत्रस्य पूर्वं ये दृष्टारः साक्षिण्ये-
 दर्शनं अवहारपरिसमापनं कार्यम् । यदा तु
 साक्षिण्यो न सन्ति तदा दिग्भेन निर्णयः कार्यः

अलेख्यसाक्षिके देवी अवहारे विनिर्दिष्टेति
 सरवात् । एतच्च जानपदं अवस्थापत्रम् ।
 राजकीयमपि अवस्थापत्रमीदृशमेव भवति ।
 रथास्तु विशेषः ।
 “राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राणिहिततया ।
 राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वस्वैरेषु साक्षिमत् ॥”
 इति * * *
 तथान्दपि राजकीयं जयपत्रं बहुवशिष्टेनोक्तम् ।
 यथोपन्यस्तसाधार्यसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् ।
 सावधारणकश्चैव जयपत्रकमिष्यति ।
 प्राङ्गिकादिहस्ताङ्गं मुद्रितं राजसुदया ।
 सिद्धैरेव वादिने दद्यान्मयिने जयपत्रकमिति * * *
 तथा । सभासदोऽपि मतं मेऽसुकपुत्रस्येति
 स्वहस्तं ददाः ।
 “सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः ।
 यथा लेख्यविधौ तद्वत् स्वहस्तं ददुरेव ते ॥”
 इति मनुस्मृत्यात् ।
 सभासदाश्च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण अवहारे
 निःशब्दो भवति । यथाह नारदः ।
 “यत्र सभ्यो जनः सभ्यः साध्ये तदिति मन्यते ।
 स निःशब्दो विवादः स्यात् सशब्दोऽन्यथा
 भवेत् ॥” इति ।
 एतच्चतुष्पादावहार एव ।
 “साधयेत् साध्यमर्थं यच्चतुष्पादान्मिदं यत् ।
 राजसुद्राङ्कितश्चैव जयपत्रकमिष्यति ॥”
 इति सरवात् * * *
 यत्र तु हीनता यथा ।
 “अन्यवादी क्रियादेवी नोपस्थाता निरुत्तरः ।
 आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥”
 इति * * *
 तत्र न जयपत्रमस्ति अपि तु हीनपत्रमेव तच्च
 कालान्तरे दृष्टप्राप्तार्थं जयपत्रं तु प्राङ्ग्याय-
 विधिःसिद्धार्थमिति विशेषः । लेख्यसन्दे-
 नियंयनिमित्तान्याह ।
 “सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखिता-
 दिभिः ।
 युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः ॥”
 शुद्धमशुद्धश्चेति सन्दिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः
 स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात् । स्वहस्तेन लिखितं
 यस्मिन्देशान्तरमेव शुद्धिः । यदि सङ्ग्राह्य-
 राणि भवन्ति तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः । आदि-
 शब्दान् साक्षिण्येकस्वहस्तलिखितान्तरसम्भा-
 दाच्छुद्धिरिति । युक्त्या प्राप्तिर्युक्तिप्राप्तिः । देश-
 कालपुरुषाणां त्रयस्य सङ्ग सम्बन्धः प्राप्तिः ।
 अस्मिन्देशे अस्मिन् काले अस्य पुरुषस्यैव त्रयं
 चटन इति युक्तिः । प्राप्तिः क्रिया तस्मात्पु-
 न्यायः । चिह्नमसाधारणं श्रीकारादि । सम्बन्धः
 अर्थिप्रवर्धनेः पूर्वमपि परस्परविश्वासेन दान-
 यथाहसम्बन्धः । आगमोऽस्तीतावनोऽर्थस्य
 सम्भावितः प्राप्तापयः । एत एव वृत्तम् ।
 एभिर्हेतुभिः सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यादित्यन्वयः ।
 यदा तु लेख्ये सन्देहनिर्णयो न जायते तदा

साक्षिभिर्निर्णयः कार्यः । यथाह कात्यायनः ।
 “दूषिते पत्रके वादी तदाहर्षास्तु निर्दिष्टम् ॥”
 इति ।
 साक्षिसम्भवविषयमिदं वचनम् । साक्ष्यसम्भव-
 विषयानु हारीतवचनम् ।
 “न मयैतत् ज्ञतं पत्रं दूटमेतेन कारितम् ।
 अधरीतस्य तत् पत्रमप्य दिग्भेन निर्णयः ॥”
 इति * * *
 एवं प्रोक्षिते पत्रे ऋणे च दातव्ये प्राप्ति यदा
 ज्ञतमेवर्थात्तातुमसमर्थस्तदा किं कर्त्तव्यमित्यत
 आह ।
 “लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखितेऽप्या दत्तार्थको धनम् ।
 धनी चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥”
 यदाधमर्षिकः सकललब्धं दातुमसमर्थस्तदा
 शक्यमुसारेण दत्त्वा दत्त्वा पूर्वज्ञतस्य लेख्यस्य
 पृष्ठेऽभिलिखितेऽप्यावप्या इतिमिति । उत्तमर्षी
 वा उपगतं प्राप्तं धनमस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्या-
 दभिलिखितेऽप्यावप्या लब्धमिति । कथं स्वहस्त-
 परिचिह्नितम् । स्वहस्तलिखितान्तरचिह्नितम् ।
 यदीपगतं प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितचिह्नित-
 मधमर्षीयोत्तमर्षी दद्यात् * * * ऋणे तु ज्ञतमे
 दत्ते लेख्यं किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
 “दत्तार्थं पाटयेत्क्षेत्रं शुद्धी चान्यत् कारयेत् ॥”
 क्रमेण सङ्गदेव वा ज्ञतमेवर्थात्ता पूर्वज्ञतं
 लेख्यम्याटयेत् । यदा तु दुर्गदेशावस्थितं लेख्यं
 नष्टं वा तदा शुद्धे अधमर्षीनिवृत्तार्थेऽप्यलेख्यं
 कारयेदत्तमर्षमधमर्षः पूर्वोक्तक्रमेणोत्तमर्षी
 विशुद्धिपत्रं अधमर्षीय दद्यादित्यर्थः * * *
 ससाक्षिके ऋणे ज्ञतमे दातव्ये किं कर्त्तव्य-
 मित्यत आह ।
 “साक्षिमच्च भवेत् यथा तदातथा ससाक्षिकम् ॥”
 यत् ससाक्षिकमन्वयान्तं पूर्वसाक्षिसमक्षमेव
 दद्यात् । इति लेख्यप्रकरणम् । इति मितान-
 न्तराया अवहाराध्यायः ।
 लेख्यपूर्णाका, खो, (लेख्यस्य पूर्णाका) तुलिका
 इति शब्दरत्नावली ।
 लेख्यपत्रः, पुं, (लेख्यं लेखात् पत्रं अस्य ।)
 तागतव्यः । इति भाष्यकाशः । लेखनीय-
 पत्रे, स्त्री ।
 लेख्यस्थानं, स्त्री, (लेख्यस्य स्थानम्) लिख्यते
 यत्र । आपिस इति द्वापरज्ञाना इति च
 न्द्वैकभाषा । तन्मार्गः । यत्तदुटी २ । इति
 शब्दरत्नावली ।
 लेख्यं, स्त्री, गद्यम् । त्याह इति भाषा । यथा,—
 “उत्तममन्त्रं दृष्ट्वा चैव भयमाप च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठकण्ठके धेनुकासुरवधे
 २० अध्यायः ।
 लेप, ऋ ङ गमने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
 व्यात्म-सक्त-सिट्) ऋ, अलिखेपत् । ङ,
 जपते लिखेपे । इति दुर्गादाचः ।
 लेपः, पुं, (लिप + लप्) लिपनम् । (यथा, मार्क-
 ण्डेयै १५ । १५ ।

“भूमिर्विमुच्यते कालान् दाहमान् जगोक्रमैः ।
लपादुल्लेखनान् सिकादिशतसंमार्जनाच्चैनात् ॥”
भोजनम् । इति मेदिनी । पं, १० ॥ (लिप्यते-
२नेनेति ।) सुधा । इति विश्वः ॥ पुन इति भाषा ॥
पकः, पुं, (लिप्यतीति । लिप् + क् + लृट् ।) जाति-
विशेषः । राज इति यैकर इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । पलकः २ । इत्यमरः ॥ लेपो ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ लेप्यज्ञत् ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (लेपनकर्त्तरि, त्रि ॥)

लेपनं, स्त्री, (लिप् + क् + लृट् ।) लेपः । लेपा इति
भाषा । यथा,—

“वेशाखस्य सिते पक्षे ढलीयान्चयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेन्नल्पनेरतिशोभितम् ॥”

इति तिथ्यादिसत्त्वम् ॥

विश्वयुद्धलेपनफलं यथा,—

वराह उवाच ।

“दृष्ट्वा तस्मिन् मे देवि । लिप्यमानस्य यत् फलम् ।
मर्त्यं ते कथयिष्यामि यथा प्राप्नोति मानवः ॥
गोमयं यद्वा वै भूमे मम वैशोपलेपयेत् ।
न्यस्तानि तत्र यावन्ति पदानि च विलिप्यतः ॥
तावद्दुर्घसहस्राणि दिशानि दिवि मोदते ।
यदि द्वादश वर्षाणि लिप्यते मम कर्मेभुः ॥
जायते विपुलं शुद्धं धनधान्यसमाकुलं ॥
दियेन मस्कृतो देवि । कुशदीपाय गच्छति ।
कुशदीपमनुप्राप्य सहस्रं जीवते दश ।
मङ्गलक्षेव ज्ञायेत महिमागुणवान् युधिः ॥
कुशदीपात् परिभ्रष्टो मम कर्मेपरायणः ।
राजा वै जायते सुभुः सर्वधर्मापि निष्ठितः ॥
लेपनस्य प्रभावं मम कर्मेपरायणः ।
भक्त्या व्यवस्थितस्यापि सर्वशास्त्राणि गच्छते ॥
देवि । कारयते सर्वं मम चायतनानि च ॥
कारयित्वा यथान्यायं मम लोकाय गच्छति ॥
गोमयस्य तु वक्ष्यामि तच्छ्रेयस्य वसुधरे ।
गोमयस्य समासाद्य यावत्सोकोऽनुगच्छति ॥
समीपं यदि वा दूरं गत्वानयति गोमयम् ।
यावन्ति तत्पदान्यस्य तावद्दुर्घसहस्रकम् ।
गोमयानयिता चैव स्वर्गलोके महीयते ॥
एकादशसहस्राणि एकादशशतानि च ।
मतः स शास्त्रले द्वीपे रमते च मुदा युतः ॥
शास्त्रलात् परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ।
मङ्गलक्षेव ज्ञायेत सर्वधर्मेविदावरः ॥
अथ द्वादशवर्षाणि मत्ततः सुदृढतः ।
वहते गोमयं सुभुः मम लोकाय गच्छति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

देवीयुद्धलेपनफलं यथा,—

“देवा युद्धस्य यः शुक्र गोमयेनाल्लेपयेत् ।
स्त्रियो वा यदि वा पुंसः परमासक्तु निरन्त-
रम् ।
स लभेदीप्तान् कामान् देवा लोकश्च
गच्छति ॥”

इति देवीपुराणे ४२ अध्यायः ॥

(राजौ लेपनविधौ यथा,—

“न राजौ लेपनं कुर्यात् शुष्कमाद्यं न धार-
यत् ।

शुष्कमाद्यसुपेक्षितं प्रदेहे पीडनं प्रति ॥”

इति मध्यखण्डे त्रयोविंशोऽध्याये शार्ङ्गधरे-
णोक्तम् ॥)

लेपनः, पुं, (लिप्यत्यनेनेति । लिप् + करणे क् + लृट् ।)

तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लेपो [न्] पुं (लिप्यतीति । लिप् + णिनिः ।)

लेपकः । यैकर इति भाषा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ लेपकर्त्तरि लेपविशिष्टे च त्रि ॥

लेप्यं त्रि, (लिप् + ण्यत् ।) लेपनीयम् । लेप-
यम् । लिपधानोः कर्मणि यत्प्रत्ययेन निव्यञ्जम् ॥

(यथा, भागवते । ११ । २७ । १२ ।

“शैलादारुमयी लोहो लेप्या लक्ष्या च

सैकती ।

मनोमयी मणिमयी प्रतिमाद्यविधा स्तुता ॥”)

लेप्यज्ञत्, पुं, (लेप्यं करोतीति । लृ + क् + लृट् ।)

लेपकः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । ५८६ ॥

लेप्यमयी, स्त्री, (लेप्य + मयट् । डीप् ।) काष्ठादि-

चटितपुत्तलिका । तत्पर्यायः । अञ्जलि-

कारिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

लेप्यस्त्री, स्त्री, (लेप्या स्त्री ।) सुगन्धयलिप्रा

स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

लेप्यः, पुं, सिंहाराशिः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

लेलिहानः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा लेट्तीति ।

लिह् + यट् + शानच् ।) शिवः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ सपः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुनःपुन-

लेहनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

२३२ । ५ ।

“सप्रजिह्वाननः क्रूरो लेलिहानो विसर्पति ॥”)

लेलिहाना, स्त्री, (लेलिहान + स्त्रियां टाप् ।)

मुदाविशेषः । यथा,—

“वक्रं विस्तारितं क्वाप्यधो जिह्वाश्च चाल-

येत् ।

पार्श्वस्यं सुष्टियुगलं लेलिहानेति कीर्तिता ॥”

यथा ताराधने । अस्या लेलिहाना वक्तव्या ।

“योनिस्मेयाधरः संस्रंभ्यः कूर्ध्वं क्रमादिदुः ॥

बीभान चोत्तरन् मन्त्री मुदावन्धनमाचरेत् ।

तच्छनीमध्यमानामाः समं कुर्यादधोमुखम् ॥

अनामायां त्वपेदृष्ट्वां ऋज्वीं क्वा कनि-

ष्ठिकाम् ।

लेलिहानास्यमुदयं जीवत्यासे प्रकीर्तिता ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

लेशः, पुं, (लिश + षच् ।) कणा । इत्यमरः ॥

(यथा, महाभारते । १२ । ५८ । २४ ।

“एष ते राजधर्माणां लेशः समनुवर्गितः ॥”)

लेटुः, पुं, (लिट्यते इति । लिट् + बाहुलकान्

तुन् ।) लोटम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।

१३ । ३४ । २६ ।

“अथ यो ब्राह्मणान् क्रुष्टः पराभवति सोऽ-

चिरात् ।

यथा महाभारते (तत्र आमलेटुःसिद्धयति))

लेटुः, पुं, (लेटुं हन्तीति । हन् + टक् ।
लेटुभेदनः । इति शब्दरत्नावली ॥

लेटुभेदनः, पुं, (लेटुं भिनत्तीति । भिद् + क् + लृट् ।)

लोचभङ्गसाधनसुहरः । मद् इति ख्यातः ।

इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः

कोटिशः २ । इत्यमरः ॥ कोटीशः ३ । इति

रत्नकोषः ॥ लेटुः ४ लेटुभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ ।

इति शब्दरत्नावली ॥

लेसिकः, पुं, हस्त्यारोहकः । तत्पर्यायः । कटि-

रोहकः २ । इति शब्दमाला ॥

लेहः, पुं, (लेहनमिति । लिह् + षच् ।)

आहारः । भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्-

पर्यायः । स्वादनम् २ रसनम् ३ खदनम् ४

खदिः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । ५ । ४३ ।

“मयापसयलेह्यसननिरोधावमर्दनारोहाः ।

आघ्रातं मध्यतमस्तमोऽथ इति ते दृश

यासाः ॥”

कर्मणि षच् । रसः । यथा, सुश्रुते । १ । १४४ ।

“पचेत्तं हं सिता चूर्णं पलाङ्कजुडवान्निवम् ॥”

लेट्तीति । लिह् + पचाद्यच् । लिहनकर्त्तरि, त्रि ।

यथा, भट्टिः । ६ । ८२ ।

“दृष्टो हं मधुनो लिहेद्देवैरुग्रैर्यथा गिरिः ॥”

अवल्लेहः । तत्पर्यायो यथा,—

“कायस्य स्यात् पुनः पाकात् घनत्वं सारस-

क्रिया ।

सोऽवलेहश्च लेहः स्यात्तस्मान्ना स्यात् पलो-

क्षिता ॥

सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णाश्च द्विगुणो गुडः ।

द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥”

इति मध्यखण्डेऽष्टमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥”)

लेहनं, स्त्री, (लिह् + क् + लृट् ।) जिह्वया रस-

यहणम् । चाटन इति भाषा । तत्पर्यायः ।

जिह्वास्वादः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

लेहिनः, पुं, (लिह् + बाहुलकान् इन् ।) टङ्-

णम् । इति हेमचन्द्रः ॥

लेह्यं, स्त्री, (लिह् + ण्यत् ।) अण्डतम् । इति

शब्दमाला ॥ लेहनीये, त्रि ॥ (यथा, कथा-

सरित्सागरे । ४५ । २३० ।

“तत्तन्नाविधं भक्ष्यभोज्यलेह्यादि षडसम् ।

द्वियमन्त्रं बुभुजिरे पपुः पाणमथोत्तमम् ॥”

आहारवैशेष्यो यथा,—

“आहारं यद्बुधश्चक्षुषं पेष्यं लेह्यमप्येव च ।

भोज्यं भक्ष्यमथ चर्ष्यं गुरु विद्याद्वयथोत्त-

रम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

लेङ्गं, स्त्री, (लिङ्गमधिक्रय कृती यस्य इति ।

लिङ्गस्येदमिति वा । लिङ्ग + षच् ।) लिङ्ग-

पुराणम् । यथा,—

“मास्यं कौर्म्यं तथा लेङ्गं शैवं स्कान्दमथैव च ॥

इत्यादि पाञ्चोत्तरखण्डे ४४ अध्यायः ।

(अथ विवरवादिनां पुराणशब्दे षडसम् ।)

लोकः

लेप्ती, स्त्री, लिङ्गिनी । इति राजनिर्घण्टः । लिङ्ग
 लब्धनि, वि ।
 लोक, ऋ क क्षीरी । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-
 पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोकत् । क,
 लोकयति । इति दुर्गादासः ।
 लोक, ऋ ङ ईत्से । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 व्याख०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोकत् । ङ,
 लोकते । विलोकयन्त्यो वपुरापुरद्व्यां प्रकाम-
 विस्तारफलं हरिण्यः । इत्यादौ विलोकनं
 विलोकः पश्चात् तं करोतीति लो साध्यम् ।
 इति दुर्गादासः ।
 लोकः, पुं, (लोक्वते इति । लोक + प्रच् ।) भुव-
 नम् । जनः । इत्यमरः । सप्तलोकनामानि
 यथा—
 “भूर्भुवः स्वर्मेहश्चैव जनश्च तप एव च ।
 सद्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्त्तिताः ॥”
 इत्यमिपुराणम् ॥
 अपि च ।
 “भूर्लोको भुवः स्वर्लोकश्चैव लोकाभिर्मुच्यते ।
 महर्जनस्तपः सद्यः सप्त लोकाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 भूर्लोकः पार्थिवो लोकः अन्तरीक्षं भुवः
 स्वतः ।
 भायो लोको दिवि ह्येतच्छेषाद्दृष्टं यथाक्रमम् ॥
 भूतस्याधिपतिर्ह्यग्निस्ततो भूतपतिस्तु सः ।
 वायुर्भभमोऽधिपतिस्तो वायुर्भभस्यः ।
 भायस्य सूर्याधिपतिस्तो सूर्या दिवस्यतिः ॥
 गन्धर्वाधिरसश्चैव गुरुकाः सह राक्षसेः ।
 भूर्लोकवासिनः सर्वे अक्षरं जचरान् षड्गु ॥
 मरुतः सप्तभिः स्वन्दे रुद्रास्तथैव चाश्विनौ ।
 आदित्या वसवः सर्वे तथैव च गवाङ्गनाः ॥
 चतुर्थे तु महर्लोकं तिष्ठन्ते कल्पवाणिनः ।
 प्रजानां पतिभिः सर्वैः सद्यत पञ्चमो महान् ॥
 मनुः सन्तुक्रुमारद्या वैराजश्च मुतास्त्रयः ।
 षष्ठे तु संस्थिता ऋते देवा देवविरोधकाः ॥
 सद्यस्तु सप्तमो लोको ह्यपुनर्भववासिनाम् ।
 ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतीघातलक्षणः ॥
 महतीतलानु सहस्रांशस्तत ऊर्ध्वं दिवाकरः ।
 दश तानि भुवे यावद्विगुणं द्विगुणान्तरे ॥
 दशयोजनकोत्यास्तु मेरुर्ऊर्ध्वं भुवः स्वतः ।
 अयोविष्णतिलक्षणि त्रैलोक्येक उच्यते ॥
 द्विगुणेषु सहस्रेषु धीजनानां शतेषु च ।
 लोकान्तरमेषैकं भुवाद्दृष्टं विधीयते ॥
 देवदानवगन्धर्व्यचरान्सपत्न्याः ।
 भूतविद्याधराश्चैव अष्टौ ते देवयोनयः ॥
 ते ब्रह्माण्डस्य मध्यस्थाः परतस्तमसाठतम् ।
 ततोऽन्निवायुराकाशं ततो भूतादिरुच्यते ॥
 ततो महान् प्रधानश्च प्रकृतिः प्रकृततः ।
 पुण्डरीकीश्वरो ज्यो यस्य शक्नाठतं जगत् ।
 शिवोमाभासुदेवानां परापरतरा मताः ॥”
 इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदये षड्गति-
 नांमाध्यायः ॥ * * द्विकृपाकानां लोका यथा,
 “प्रजापतिस्तु भगवान् गुणतः प्रेष्य देवताम् ।

लोकका

आधिपत्येषु शुक्रेषु न्ययौचयत योगवित् ।
 चयाद्यामपि लोकानां देवतानां द्विषोक्तमाः ।
 चकार शक्रं राजानं देवतानां इतिपूर्वजम् ॥
 पूर्वस्थां कोशिकी राजा दत्तवस्थां यमो
 द्विषि ।
 वरुणः पश्चिमायानु उत्तरस्थां सदा धनी ॥ * ॥
 पुण्यवतां लोका यथा,—
 “एवं विभज्य राज्यानि पुरा प्रोक्तानियानि च ।
 लोकाश्च विदधे दिव्यान् ददावथ एषक् एषक् ॥
 कस्यचित् स्वयंसङ्काशान् कस्यचिद्वृद्धिनिम्न-
 लान् ।
 कस्यचिद्विष्णुविद्योतान् कस्यचिच्चक्रनिम्न-
 लान् ॥
 नानावर्णान् काममयानेकप्रतयोजनान् ।
 स तान् सृजतिनां लोकान् पावनाय च संस्थि-
 तान् ॥
 भानुर्द्वे तपस्यन्ति सौम्यास्तारागणाः सदा ।
 एत सृजतिनां लोका ये शान्ताः पुण्यकर्मभिः ।
 ये यजन्ति मत्वेः पुण्यैः सभाप्रवरदक्षिणैः ।
 स्वदारनिरता दान्ता अजवः सत्यवादिनः ॥
 दीनानुग्रहकर्तारो ब्रह्मण्या लोकपूजिताः ।
 योगयुक्ता महात्मानो यान्ति तत्र तपोजलाः ॥
 सर्वे सहाः चमायुक्ता कोपिता ये तमोजिताः ।
 एवं नियोज्य तनयान् स्वयं लोकरूपिणामहः ।
 पौश्रकरं ब्रह्मसदनमारोधं प्रजापतिः ॥
 सर्वं स्वयम्भुदत्तेषु पावनेषु दीकृतः ।
 रोमिरे स्वेषु लोकेषु महेंद्रगामिपालिताः ॥”
 इति वद्विपुराणे वाराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
 (जनार्ण विषयोऽस्य यथा,—
 “यथा लोकस्य स्वागादिस्तथा पुरुषस्य गर्भा-
 धानं यथा कृतयुगमेवं बालम् । यथा जेता
 तथा यौवनं यथा दापरस्तथा स्यावियं यथा
 कजिरेवमातुर्थं यथा युगास्तस्तथा मरणमित्यव-
 मनुमानेनातुक्तानामपि लोकपुरुषयोर्वयव-
 विषेयाणामभिव्येषणसामान्यं विद्यते ॥”
 “तत्र संयोगोपेक्षी लोकशब्दः षड्धातुसमुदायो
 हि सामान्यतः सर्वलोकः । तस्य हेतुकृत-
 पत्तिवृद्धिरुपप्रवो विधोगश्च तत्र हेतुकृत्यति-
 कारणं उत्पत्तिर्लक्ष्यं वृद्धिग्राहयनं उपप्रवो
 दुःस्वामिः षड्धातु विभागो विधोगः स
 जावापगमः स प्राणनिरोधः स भङ्गः स लोक-
 स्वभावः ॥” इति चरकं शारीरस्थाने पञ्चमे-
 ऽध्याये ॥
 “तस्मिन् क्रिया मोऽधिष्ठानं कस्मान् लोकस्य
 हेविध्यात् । लोको हि द्विविधः स्यावरो
 जङ्गमश्च । द्विविधासक एवाभेयः सौम्यश्च
 तद्भूयस्वात् । पश्चात्सको वा ॥” इति सुश्रुते
 सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥ * *)
 लोककान्ता, स्त्री, (लोकानां कान्ता प्रिया ।)
 ऋद्धिनासौघधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (लोकप्रिये, वि । यथा, गो० रामायणे ।
 २ । २८ । ६ ।

लोकग

“लोककान्तं प्रियं पुत्रं कृपाशीरात्परं वनम् ।
 प्रस्थितं पश्यतो मेऽयं हृदयं किं न दीयते ॥”
 लोकचक्षुः [स] स्त्री, (लोकानां चक्षुश्च ।)
 स्त्रियः । इति शब्दमाला ॥ जनस्य लोकचक्षुः ॥
 लोकजित्, पुं, (लोकं जितवानिति । जि + क्तिप् ।)
 बुद्धः । इत्यमरः ॥ (लोकजेतरि, वि । यथा,
 प्राप्तपद्यत्रायणे । १४ । ४ । १ । ३१ ।
 “यं कामं कामयते तमागायति तदे तल्लोक-
 जिदेव ॥”)
 लोकतुषारः, पुं, (लोके तुषार इव ।) कर्पूरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्पूरशब्देऽस्य गुणादिकं
 ज्ञातव्यम् ॥)
 लोकनाथः, पुं, (लोकानां नाथः ।) बुद्धः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ ।
 १२८ ।
 “लोके भगवतो लोकनाथादारभ्य केचन
 ये जन्तवो गतस्त्रेणान् बोधिसत्तानवेहि तान् ॥”)
 प्रक्षा । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । इति
 तस्य महत्प्रनामस्तोत्रम् ॥ शिवः । यथा,—
 “अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्यग्
 स लोकनाथः पितृसद्गुणेश्वरः ।
 स भोमस्वः शिव इत्युदीयते
 न मन्ति याथाव्यादिः पिणाकिनः ॥”
 इति कुमारसम्भवम् ॥
 (तथा च महालिङ्गाखनतन्त्रे शिवशतनाम-
 स्तोत्रे ।
 “त्रैलोक्यं लोकनाथश्च रुद्रलोकं महेश्वरः ॥”
 वटिकीर्षयविशेषः । तद्यथा,—
 “पारदं गन्धकश्चैव समभागं विदुष्यते ।
 स्वताभं रमतुल्यश्च पुणस्तेनैव महैधेय ॥
 रसाद्द्विगुणलौहश्च लोहेतुल्यश्च ताम्रकम् ।
 भस्मवगटिकायाश्च ताम्रतस्त्रिगुणं क्षिपेत् ॥
 नागवल्मीकानेय महैधेयद्वयततो भिषक् ।
 पतञ्जलपुटेनैव स्वाङ्गश्रीतं ससहस्रत ॥
 यजुतन्त्रीश्रीश्वरश्चः गुल्मश्चययुनाशनः ।
 पिप्पलीसभृत्सुक्ती सगुडो वा हरीसकीम् ॥
 गोमूत्रश्च पिबेच्चानु गुडं वा आरकान्ति-
 तम् ॥”
 इति लोकनाथो रमः ॥ इति वैद्यकरसम्भार-
 मंत्रहे यजुतन्त्रीश्वरश्चः ॥ * * लोकप्रभा,
 वि । यथा, गो० रामायणे । २ । ३३ । १६ ।
 “लोकनाथस्य रामस्य पीडया पीडितं जगत् ।
 अपरजगीव मोमस्य राहुयश्चणपीडया ॥”)
 लोकपालः, पुं, (लोकान् पालयतीति । पाल +
 क्तिप् + क्त ।) राजा । इति हलायुधः ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३३८ ।
 “उत्तमो लोकपालोऽयमिति लक्ष्यं प्रशङ्कियु ।
 यः प्राप्तवान् विना यज्ञं चक्षमे न पश्यत्ययम् ॥”)
 दिक्पालः । यथा,—
 “इन्द्रो वद्विः पिष्टपतिर्निर्घृतिर्वरुणोऽनिलः ।
 घनदः शङ्करश्चैव लोकपालाः पुरातनाः ॥”
 इति वद्विपुराणम् ॥

लोकाली

(यथा च, मनुः । ५ । ६६ ।
 “सोमायाक्रीनिलेनायां विनायत्योर्यमस्य च ।
 अद्यानां लोकपालानां वपुधरयते वृषः ॥”)
 लोकवाच्यः, पुं. (लोकानां वाच्यः ।) सूर्यः ।
 इति जटाधरः ।
 लोकवाच्यः, पुं. (लोकान् लोकसमाजान् वाच्यः ।)
 मन्वाचारवर्जितः । यथा,—
 “लोकवाच्यस्तु सो वाजिगवाध्याचारवर्जितः ॥”
 इति जटाधरः ।
 लोकमाता, स्त्री, (लोकानां मातेव ।) लक्ष्मीः ।
 इत्यमरः । (लक्ष्मण्या लोकजननीसमापि च ।
 यथा, भागवते । २ । ३ । ५ ।
 “प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमातरौ ॥”)
 लोकलोचनं, स्त्री, (लोकानां लोचनमिव ।) सूर्यः ।
 इति शब्दरत्नावली । (जनस्य लोचनञ्च ।
 कथा, कथामरित्सागरे । १८ । ६२ ।
 “सोऽश्नत्पात्रिंघातेन यत्केचिदेरितः शरः ।
 नगाम काप्यतिजवाहलस्यो लोकलोचनेः ॥”)
 लोकविनायकः, पुं. (लोके विनायक इव ।) यक्ष-
 विशेधः । यथा,—
 “स्कन्दप्रहादयो ये च आर्यकथासकादयः ।
 कौमारस्ति भूवि ज्ञेया ये च लोकविनायकाः ।
 सहस्रशतसंख्याता मर्त्यलोकत्रिचारिणः ॥”
 इति यद्विपुराणम् ॥
 लोकैविश्रुतिः, स्त्री, (लोके विश्रुतिः ।) जनश्रुतिः ।
 किंवदन्ती । इति कैचत् ।
 लोकायतं, स्त्री, (लोकेषु आयतं विस्तीर्णमिव ।)
 तर्कभेदः । चार्वाकशास्त्रम् । इत्यमरभरतौ ।
 लोकायतिकः, पुं. (लोकायतं शास्त्रमस्यस्येति ।
 लोकायत + ठन् ।) चार्वाकः । इति शैम-
 चन्द्रः । (तार्किकः । यथा, हरिवंशे । २४६ । ३० ।
 “शैवनामात्मसंयोगसमवायविशारदेः ।
 लोकायतिकसुख्ये च शुश्रुवुः स्वनमीरितम् ॥”)
 लोकालोकः, पुं. (लोकस्वतेऽसौ इति लोकः । न
 लोकस्वतेऽसौ इति अलोकः । ततः कर्म-
 धारयः ।) स्वनामस्वातपर्वतः । तत्पर्यायः ।
 चक्रवाङ्कः २ । इत्यमरः । हे चात्विह्वीपं
 महीमावेष्टा प्रकारवत् स्थिते गिरौ लोकालोक
 इति स्वनामस्वातः । अन्तर्लोकस्ते सूर्यरश्मिभिः
 स्पृश्यमानत्वात् इति लोकः । तथा वक्षिः
 सूर्यकिरणास्पृष्टान् न लोच्यते इति अलोकः ।
 लोकालोके कर्मण्येषु लोकवासी अलोक-
 खिति लोकालोकः । चक्रं महीचक्रं वक्षते
 वेष्टयति चक्रवाङ्कः । वक्षि ङ वेष्टे च षष्-
 ज्ञापकविह्वलानित्यत्वात् न दुष् । इति भरतः ।
 (यथा, रघुः । १ । ६८ ।
 “सोऽहमिष्याविशुद्धात्मा प्रजाजोपनिमीजितः ।
 प्रकाशचाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥”
 अस्य विवरणं यथा देवीभागवते । ८ । ३१ । १५ ।
 श्रीवारायण उवाच ।
 “ततः परस्तात्सर्वो लोकालोकैति नामकः ।
 अन्तराष्ट्रे च लोकालोकयोः परिकल्पितः ॥

यावदस्ति च देवर्षेः श्रीनरं मानसोत्तरात् ।
 सुमेरोस्तावती शुद्धा काचनी भूमिरस्ति हि ।
 द्रुपदोदरतुल्या सा सर्वप्राणिविवर्जिता ।
 यस्यां पदार्थः प्रहितो न किञ्चित् प्रत्युदीयते ।
 अतः सर्वप्राणिसङ्घरहिता सा च नारदः ।।
 लोकालोक इति आख्या यदत्र परिकल्पिता ॥
 लोकालोकान्तरे चास्य वर्णते सर्वदा स्थितः ।
 ईश्वरेण सलोकानां त्रयाणामन्तगः जतः ।
 सूर्यादीनां भुवान्नानां रश्मयो यदग्रादिह ।
 अस्मादीनाञ्च चोक्तो लोकानातन्वाताः कदापि
 हि ॥
 पराचीनत्वभाजो हि न भवन्ति च नारदः ।।
 तावदुद्भवनायामः पर्वतेऽसौ महोदयः ।
 एतावांलोकविद्यामोक्षं संश्यामानलक्षणेः ।
 कविभिः स तु पञ्चाशत्कोटिभिर्गणितस्य च ॥
 भूगोलस्य चतुर्धाशो लोकालोकालोचनी तुने ।।
 तस्योपरि चतुर्दिक्षु ब्रह्मणा चात्मयोजना ।
 निवेशिता दिग्गजा ये तन्नामानि निबोधत ।
 ऋषभः पृथ्व्युद्योय वामनोऽप्यापराजितः ॥
 एते समस्तलोकस्य स्थितिहेतव ईरिताः ।
 तेषाञ्च स्वविभूतीनां बहुवीर्यापटुहृणम् ।
 विशुद्धसत्त्वशैश्वर्यं वह्यन्तु भगवान् हरिः ।
 आस्ति सिद्धाष्टकोपेतो विष्वक्सेनादिसंघतः ॥
 निजायुधैः परिश्रुतो भुजदक्षैः समं ततः ।
 आस्ति सकललोकस्य स्वस्तये परमेश्वरः ॥
 आकल्पमेवं वेषं न गतो विष्णुः सनातनः ।
 स्वमायारचितस्यास्य गोपीधायतात्मसाधनः ॥
 धोऽन्तस्त्रिस्तार एतेन ह्यलोकपरिमाणकम् ।
 याख्यातं यद्वक्षिर्लोकालोकालोचनी-
 रणान् ॥” * ॥
 लोकश्च अलोकस तौ । सूर्याद्यालोकविशिष्ट-
 तद्रहितदेशौ । अत्र द्विवनप्रयोगः स्यात् ।
 यथा, भागवते । ५ । २० । ३४ ।
 “ततः परस्तात् लोकालोकनामाचली लोका-
 लोकयोरन्तराले परित उपकल्पतः ॥”)
 लोकेशः, पुं. (लोकानामीशः ।) ब्रह्मा । इत्य-
 मरः । बुद्धभेदः । इति त्रिकाशेषः ॥
 पारदः । इति राजनिर्घण्टः । (इन्द्रः । यथा,
 रघुः । ३ । ६६ ।
 “यथा च दृष्टान्तमिमं सदीगत-
 खिलोचनेकांशतया दुरासदः ।
 तथैव सन्देशहरादिशोपतिः
 श्रयोति लोकेशः तथा विधीयताम् ॥”
 लोकपालः । यथा, मनुः । ५ । ६७ ।
 “लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ।
 शौचाशौचं हि मत्तानां लोकेशप्रभवाप्ययम् ॥”
 लोकाधिपती, स्त्री । यथा, भागवते । ३ ।
 ६ । १६ ।
 “मादावस्य विनिर्भ्रौ लोकेशो विष्णुरावि-
 श्रुत् ॥”)
 लोकेश्वरः, पुं. (लोकानामीश्वरः ।) बुद्धभेदः ।
 इति त्रिकाशेषः । भुवनानां चानां

लोचन

प्रभुश्च । (यथा, महाभारते । ३ । ११४ । १६ ।
 “अवसीदश्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा ।
 उवाच चापि कृपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥”)
 लोकपालः । यथा, महाभारते । ८ । ३४ । ९६ ।
 “यद्गुणवत्ताराभिश्चर्मै चित्रं नभस्तलम् ।
 सुरासुप्रेतवितानां पतीन् लोकेश्वरान्
 हयान् ॥”)
 लोकेश्वरात्मजा, स्त्री, (लोकेश्वरस्य बुद्धस्य आत्म-
 जेव ।) बुद्धशक्तिभेदः । तत्पर्यायः । तारा २
 महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६
 मनोरमा ७ तास्त्रिणी ८ जया ९ अन्नता १०
 शिवा ११ खड्गवासिनी १२ भद्रा १३ वैश्या १४
 नीलसरस्वती १५ शक्तिनी १६ महातारा १७
 वसुधारा १८ धनन्ददा १९ त्रिलोचिना २०
 लोचना २१ । इति शैमचन्द्रः ॥
 लोच, ऋ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोचत् ।
 भासि दीप्तौ । किन्तु पुरुषोत्तमशरणदेवौ भाव
 इति सूर्यन्ययकारं मत्वा वचनार्थमाहृतुः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लोच, ऋ ङ ईत्से । इति दुर्गादासः ॥ (भा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) ईत्सेः पर्यालोचनं प्रवि-
 धानमिति यावत् । ऋ, अलुलोचत् । ङ, लोचते
 कार्यं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥
 लोचं, स्त्री, (लोचते पर्यालोचयति सुखदुःखा-
 दिकमिति । लोच + अच् ।) अश्रुः । इति
 जटाधरः ॥
 लोचका, पुं. (लोचते इति । लोच + क्तुल् ।)
 मांसपिष्टम् । अक्षितारका । कञ्जम् ।
 स्त्रीणां ललाटाभरणम् । कदली । नीलवस्त्रम् ।
 निम्बोद्विः । कर्णपूरः । सूर्योः । भूषणचर्मैः ।
 इति मेदिनी । के, ५० । निम्बोद्विः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 लोचनं, स्त्री, (लोचतेऽनेनेति । लोच + क्तुट् ।)
 चक्षुः । इत्यमरः । तस्य शुभाशुभलक्षणं
 यथा,—
 “वक्रान्तेः पद्मपत्रभैर्लोचनैः सुखभागिनः ।
 मार्जारलोचनेः पापो महात्मा मधुपिष्टकेः ॥
 क्रूराः केकरनेत्राश्च हरिश्वाचाः सकल्लवाः ।
 जिह्वीश्च लोचनेः क्रूराः सेनायो गजलोचनाः ॥
 गम्भीराश्च ईश्वराः स्युर्मन्त्रिणः सूलस्युषुषुः ।
 नीलोत्पलाश्च विदांसः सौभाग्यं प्रदावचक्षु-
 शाम् ॥
 स्यात् लक्ष्यतारकाचाबामस्त्रासुत्पाटनं किञ्च ।
 मञ्जनाच्चापापाः स्युर्निःखाः स्युर्दोष-
 लोचनाः ॥
 ङक् क्षिप्त्वा विपुला भोगे अस्पायुर्वाभि-
 रजता ।
 विश्वाश्रिता सुस्त्रिनो दस्त्रिा विधमधुवः ॥”
 इति मादके ६५ अध्यायः ॥
 लोचनहिता, स्त्री, (लोचनान्वा हिता ।) तुल्याङ्ग-
 नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोचः

लोचना, स्त्री, (लोचते पर्यालोचयतीति । लोच + क्युट् । टाप् ।) बुद्धशक्तिभेदः । अस्याः प्रमाणं पर्यायात् लोकेन्द्रराज्याप्रभ्यो व्रतयाः ।
 लोचनामयः, पुं, (लोचनयोरामयः ।) चक्षुरोग-विशेषः । तत्पर्यायः । अभिमन्यः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 लोचनी, स्त्री, (लोचतेऽसौ । लोच् + क्युट् । डीप् ।) महाश्रावणिका । इति राजनिर्घण्टः ।
 लोचमर्कटः, पुं, लोचमस्तकः । इत्यमरटीकायां स्वामी ।
 लोचमस्तकः, पुं, (लोचं इत्यं मस्तकं मयूरशिखिव यस्य ।) मयूरशिखीवधम् । रुद्रजटा इति स्थानः । शैत्रयमानिकेति केचित् । तत्पर्यायः । स्वराभा २ कारवी ३ दीप्यः ४ मयूरः ५ । इत्यमरः । लोचमर्कटः ६ । इति भरतः ।
 लोचिका, स्त्री, दक्षिणतमहितोष्णोदकसहित-द्वलितमच्छलाकारनिर्मितघृतभृष्टसमिता । लुचि इति भृश । इति पाकराजिन्धरः ।
 लोट, ऋ उक्तादे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-धर०-अक०-सेट ।) ऋ, अलुलोटम् । लोटति लोकः उक्तादातीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।
 लोटलः, पुं, (लोटतीति । लोट् + बाहुलकान् उलच् ।) अभिलोटकः । इति संचिप्रसारो-गादिट्टितः ।
 लोड, ऋ उक्तादे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-अक०-सेट ।) ऋ, अलुलोडत् । इति दुर्गादासः ।
 लोडलब्धं, स्त्री, (लोडं लवणरसयुक्तं लब्धम् ।) लवणलब्धम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 लोडा, स्त्री, (लवणमस्यस्या इति । अच् । टाप् ।) पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सुदासिका । इति राजनिर्घण्टः । (तथास्याः पर्यायः ।
 “लोडा लोडी च कथिता हृदलोडो तु चोटिका ।” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 लोडारं, स्त्री, (लवणं ऋच्छतीति । लवण + ऋ + अच् ।) पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चारविशेषः । तत्पर्यायः । लवणोत्थम् २ लवणाकरजम् ३ लवणमदः ४ जलजम् ५ लवणचारः ६ लवणः ७ । अस्य गुणाः । अत्युष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । पित्त-वृद्धिकारित्वम् । चारत्वम् । ईषणवत्त्वम् । वात-गुल्मादिभूतनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 लोडान्वा, स्त्री, सुदासिका । इति राजनिर्घण्टः ।
 लोडं, स्त्री, (लुनातीति । लु + “हसिन्प्रथिति ।” उक्ता० १ । ८६ । इति तन् ।) स्नेयधनम् । तत्पर्यायः । लोडम् २ । इति जटाधरः ।
 लोड्री ३ लोडम् ४ लुडम् ५ । इति शब्दरत्ना-वली ।
 लोतः, पुं, स्त्री, (लुनातीति । लु + “हसिन्प्र-थिति ।” उक्ता० १ । ८६ । इति तन् ।) नेत्राक्षु । इति त्रिकाण्डशेषः । त्रिडम् । इति सिद्धान्त-

लोभः

लोभस्योत्पत्तिरिति । लवणम् । अमुपाठः । इति संचिप्रसारोगादिट्टितः ।
 लोभं, स्त्री, (लुनातीति । लु + “सर्वधातुभङ्गम् ।” उक्ता० ४ । १५८ । इति तन् ।) यद्वा, लो + “अग्निवादिभ्य इतोञी ।” उक्ता० ४ । १०२ । इति उचः । इत्युज्ज्वलः ।) लोभम् । इति शब्दरत्नावली । नेत्रजलम् । इति संचिप्र-सारोगादिट्टितः ।
 लोभः, पुं, (वक्षतीति । वक्ष + अच् । रल्य लः ।) स्तनामख्यानवृत्तः । रक्तवर्णस्य तस्य पर्यायः । तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५ तिक्तकः ६ । न्येतस्य तस्य पर्यायः । शुक्रः २ शवरलोभः ३ महालोभः ४ श्रावरः ५ । इति रत्नमाला । अस्य गुणाः । अक्षकषवात-नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शोथविष्वम् । चर-त्वम् । इति राजवल्लभः ।
 लोभः, पुं, (वक्षतीति । वक्ष + बाहुलकान् रन् । रल्य लः ।) लोभवृत्तः । (यथा, शिशुपाल-वधे । ६ । ४६ ।
 “अधरेव्यलक्तकरसः सुदृष्टां विशदं कपोलभुवि लोभरजः । नवमङ्गलं नयनपङ्कजयो-र्विभिदि न प्रकञ्चितान् पयसः ।”) तत्पर्यायः । गालवः २ श्रावरः ३ तिरीटः ४ तिक्तः ५ मार्जनः ६ । इत्यमरः । घट् लोभ-मात्रे लोभ इति स्थितिः । घट् न्येतलोभ इति सुभूतिः । आद्यपादः न्येतलोभे शेषो रक्तलोभ इति स्वामी । तस्य पर्यायान्तरं यथा । लोभः ७ भिन्नतवः ८ तिक्तकः ९ काण्डकीलकः १० लोभकवृत्तः ११ श्रवरः १२ हस्तिरोधकः १३ तिक्तकः १४ काण्डकीलकः १५ हेमपुष्पकः १६ भिन्नो १७ श्रावरकः १८ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । शीतत्वम् । वातकफनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । विषहृत्वम् । तत्र विशिष्टो वल्क-लोभकः । इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।
 “लोभस्तस्मिन्तिरीटश्च श्रावरो गालवस्तथा । द्वितीयः पट्टिकालोभः क्रसुकः स्यात्त्वत्कलः । जीर्णपत्रो हृदयत्पत्रः पट्टीलाचाप्रसादनः । लोभो ग्राही लघुः शीतश्चक्षुष्यः कषपित्तघ्नः । कषायो रक्तपित्ताद्यग्वातातीसारशोषघ्नः ।” इति भावप्रकाशः ।
 (तथा च ।
 “तिक्तकस्तु मनो लोभो हृदयत्पत्रतिरीटकः । तस्य मूलत्वचं युष्कामलवस्त्रजवर्जिताम् । चर्मयेत् त्रिधा लला ह्यौ भागौ चोत्तयत्तनः । लोभस्यैव कषायैकं तृतीयं तत्र भावयेत् । भागं तं दृग्मूलस्य पुनः कषयेन भावयेत् । शुष्कं चूर्णं पुनः लला तत्र ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् । दधितक्रुतरामश्चक्षुर्वैदरश्रीघ्नम् । रसेनामलकानां वा ततः प्राञ्जितं पिबेत् ।” “सुरा लोभकषायैव कानां पच्यस्थानां पिबेत् ।” इति चरके कल्पस्थाने नवमीऽध्याये ।)

लोपासु

लोभकवृत्तः, पुं, (लोभ एव लोभकः । च एव वृत्तः ।) लोभः । इति राजनिर्घण्टः ।
 लोपः, पुं, द्विः । आङ्गुलीभावः । लुपधातोभावे चत्प्रत्ययेन विध्यन्तोऽयम् । (अभावः । यथा, रघुः । १ । ६८ ।
 “लोडमिष्याविशुद्धात्मा प्रजाजोपनिमीक्षितः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकाजोक इवाचलः ।”) चाकरवमते वर्धनाशः । तथा हि । नाश-विधियेयः । लोपोऽस्योमाडोरित्यादि । अपि च । “सकसेभ्यो विधिभ्यः स्यादलो लोपविधिलया । लोपस्वरादेश्योस्तु स्वरादेश्यो विधिर्लक्ष्मी ।” इति दुर्गादासः ।
 लोपा, स्त्री, अगस्त्यसुनिपत्नी । इति जटाधरः ।
 लोपाकः, पुं, (लोपं शीघ्रमदर्शनं अकति प्राप्नो-तीति । अच् + अच् ।) श्रमालः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, सुसुते । १ । ४६ ।
 “आविष्कृत्यकर्मोधाश्रयवृषदंशलोपाकलोमश-कर्मकदलीन्दनप्रियकाजगरसर्पसूचिकनकुश-महावधुप्रभृतयो विलेशयाः ।”)
 लोपापकः, पुं, (लोपं इतमदर्शनं आप्नोतीति । आप् + क्युल् ।) श्रमालः । इति शब्दरत्नमाला ।
 लोपापिका, स्त्री, (लोपापक + क्यिर्वा टाप् ।) अत इत्यम् ।) श्रमाली । इति शब्दरत्नमाला ।
 लोपासु, स्त्री, अगस्त्यसुनिपत्नी । इत्यमरः । लोपयति योचितं रूपमिधानमिति लोपा पचाद्यम् आसुदयति ऋष्टुः ऋष्टिमिति आसुत्रा अन् ततः कर्मधारयः । किंवा न सुदं राति आसुत्रा पतिमुश्रुधाया लोपे आसुत्रा लोपा-सुत्रा । लोपा च ।
 “लोपासुत्रा तु वेदभी लोपा स्त्री कुम्भजन्मनः ।” इति कण्ठभूषणम् । इति भरतः ।
 अस्या अर्धदानप्रमङ्गल अगस्त्यार्धदानं लिखति । अगस्त्यार्धदानम् सौरेण सिद्धराशौ विधानात् । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।
 “अप्राप्ते भास्करे कर्मा शेषभूतेस्त्रिभिर्दिनेः । अर्घ्यं हतुरगस्त्याय गौर्द्वैश्रुनिवासिनः ।” नारदसिंहे ।
 “शुद्धं तोयं विनिष्कष्य सितपुष्पाक्षतेर्यतम् । मन्त्रज्ञानेन वै दद्यात्सिद्धराशासुस्त्रियतः । काशपुष्पप्रतीकाश अयिमास्तसम्भव । मिजावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नभोऽस्तु ते ।” प्रायणम् ।
 “आतापिर्भक्षितो येन वातापिच महासुरः । वसुत्रः श्रोत्रितो येन स मेऽगस्त्यः प्रचीदतु ।” गन्धादिकम् अगस्त्याय नम इत्यनेन देयं विशेष-धानुर्देशो सामान्यतः प्राप्त्यात् ।
 दक्षिणाशासुस्त्रियत इति गन्धादादिप्रियो-गाङ्गकर्तृधर्मत्वादिति रत्नाकरः ।
 तत्पर्यायदानमन्त्रस्तु ।
 “लोपासुत्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रति । महावार्धं मया दत्तं मेजावकविचक्षणे ।” इति महाभासतत्वम् ।

श्रीमः

(अस्या जन्मादिवररत्नं महाभारते वन-
पर्वणि ६६ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ।)
लोपासुद्रापतिः, पुं, (लोपासुद्रायाः पतिः ।)
अगस्त्यसुनिः । इति-पुराणम् ।
लोपाशकः, पुं, (लोपं याजुलीभारं चकितमश्नानि ।
अश्रु + श्कुल ।) अगालः । इति हारावली ।
लोपाशका, स्त्री, (लोपाशक + श्चियां टाप् ।
अत इत्यम् ।) अगाली । इति हारा-
वली । १७२ ।
लोपः, स्त्री, (लुप् + कृत् ।) लोपधनम् । लोतम् ।
इत्यमरः । (यथा, महाभारते । १। २००७। ५।
“ते तस्यावसंघे लोपं दस्यवः कुरुसत्तम ।।
निघाय च भयाङ्गीनास्तत्रैवानागते वसे ।”)
लोपी, स्त्री, (लोप् + धित्वात् ङीष् ।) लोपम् ।
इति शब्दरत्नावली ।
लोभः, पुं, (लुभ + क्त ।) व्याकाङ्क्षा । पर-
द्रव्याभिलाषः । तत्पण्यायः । लघ्वा २ लिप्ता ३
बधः ४ सृष्टा ५ काङ्क्षा ६ श्रंसा ७ गर्हः ८
वाङ्क्षा ९ इच्छा १० लट् ११ मनोरथः १२
कामः १३ अभिलाषः १४ । इति हेमचन्द्रः । *
तस्य लक्ष्यं यथा,—
“परविनादिकं दृष्ट्वा नेतुं यो हृदि जायते ।
अभिलाषो दिज्जन्ते स लोभः परिकीर्तितः ॥”
इति पाद्मि क्रियायोगसारे १६ अध्यायः । *
स च ब्रह्मणोऽधरात्प्रातः । यथा,—
“भूमिधादभवत् क्रोधो लोभश्चाधरसम्भवः ।”
इति मात्स्ये सुसोत्पत्तिर्नाम ३ अध्यायः । *
स तु नाशकारणं यथा,—
“लोभप्रमादविश्वासैः पुरुषो नश्यते त्रिभिः ।
तस्मात्क्रोधो न कर्तव्यः प्रमादो न न विश्वसेत् ॥”
इति गार्हपत्ये नीतिसारे ११५ अध्यायः ।
अपि च ।
“त्रिविधं नरकस्यैवं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मात्तत्रयं त्यजेत् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १६ अध्यायः ।
(लोभनिवृत्ताविषयकश्लोकानि यथा,—
“लोभः प्रतिष्ठा पापस्य प्रवृत्तिर्लोभ एव च ।
देषक्रोधाद्विज्वलको लोभः पापस्य कारकम् ॥
लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रजायते ।
लोभात्क्रोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कार-
कम् ॥
लोभात् क्रोधः प्रभवति क्रोधाद्क्रोहः प्रवर्तते ।
क्रोधेन नरकं याति शास्त्रज्ञोऽपि विचक्षणः ॥
मातरं पितरं पुत्रं भ्रातरं वा सुहृत्तमम् ।
लोभाविष्टो नरो हृत्त स्वामिनं वा सहो-
दरम् ॥
लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जगयते लघाम् ।
हृषार्तो दुःखमाप्नोति परप्रेह च मानवः ॥
लोभाविष्टो नरो वित्तं वीक्षते न स चापदम् ।
दुग्धं प्रयति भाष्कारो यथा न लघुङ्गा-
हतिम् ॥
प्रायेण धनिनामेव धनलोभो विरक्तम् ।

रत्न श्रीमः

अथ लोपद्वयोपेतं लक्ष्यं प्रकृतं धनुः ॥
नात्यर्थमर्थार्थितया लुब्धसुहेजयेत्जनम् ।
अभिर्दत्त्वाश्वरत्नं श्रीर्मथमानोऽश्चरद्विषम् ॥
लोभः सदा विचिन्तो लुब्धः सर्वतो भयं
दृष्टम् ।
कार्याकार्यविचारो लोभविन्दस्य नास्त्येव ॥
सत्यप्रथमतपोभिः शस्त्रधनेः शास्त्रवेदि-
भिर्विजितः ।
लोभो वत प्रविष्टः कुटिलं हृद्यं किराती-
नाम् ॥
श्रीश्रीपद्म इति पूर्वदशाविशेष-
शाली स्वमात्मनि वसुप्रकरं निधाय ।
लब्धोदये तमघ यत्कृति पद्मवन्धौ
दीपा भवन्ति कलुषा बलवान् हि लोभः ॥
यद्दुर्गामटवोमटन्ति विकटं कामन्ति देशान्तरं
गाहन्ते गहनं समुद्रमघनक्षेत्रं लक्षं कुर्वन्ते ।
सेवन्ते लक्षणं पतिं गजघटासङ्घट्टुःसशरं
संपन्ति प्रथमं धनान्धितधियस्तुलोभविस्म-
र्त्तनम् ॥” * * *)
लोभी, [न] त्रि. (लोभोऽस्यास्तीति । लोभ +
इति ।) लोभयुक्तः । तत्पण्यायः । यधुः २
गर्हनः ३ लुब्धः ४ अभिलाषुकः ५ लघ्यकः ६
लोलुपः ७ लोलुभः ८ । इति जटाधरः ॥
लिप्तुः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥
लोभ्यः, पुं, (लुभ्यते इति । लुभ + यत् ।) सुहृः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लोभनीये, त्रि ॥
लोभ, [न] स्त्री. (लयते छियते इति । ल +
“नामन्तोमनुमनुरोमनुलोमनुपाधनुध्यामनु”
उणा० ४ । १५० । इति मनिप्रत्ययेन साधुः ।)
शरीरस्यकेशः । तत्पण्यायः । तनुरुद्धम् २ रोम
३ । इत्यमरः ॥ तनुरुद्धम् ४ तनुरुट् ५ । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, सुखकोपविषदि ।
१ । १ । ७ ।
“यथोर्णनाभिः स्त्रुते यत्कृते च
यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।
यथा सतः पुरुषान् केशलोमानि
तथात्तरान् सम्भवन्तीह विषम् ॥”)
तत्तु गर्भस्यस्य षष्ठे मासि भवति । इति सुख-
योधः ॥ अपि च ।
“षष्ठे मासि च नारीणां वैदिके नाधिकारिता ।
उदरस्यस्य यालस्य नखलोमप्रवर्त्तनान् ॥”
इति स्मृतिः ॥
(तथास्य विवृतिः ।
“अस्थो मज्जाणि लोमानि असहजानि भवन्ति
हि ।
सन्ति यावन्ति लोमानि तावन्तो लोम-
कूपकाः ॥
अङ्गप्रत्यङ्गनिवृत्तिः स्वभावादेव जायते ।
सन्निवेशश्च गाम्नायां नावास्ते कारणान्तरम् ॥”
निवृत्तिः सिद्धिः स्वभावात् ईश्वरात् । सन्निवेशो
रचनाविशेषः । इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।)

श्रीमश

लोमं, स्त्री, जाङ्गलम् । इति जटाधरः । (रोम ।
यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ५ । १ । १ । २ ।
“अथो शन्वायाजलोमेः संखजयेषा वा अथेः
प्रिया तर्ण्यदजेति ॥”)
लोमकरणी, स्त्री, मांसच्छदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
लोमकर्मः, पुं, (लोमयुक्तौ कर्मो यस्य ।) अशकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पण्यायो यथा,—
“लम्बकर्मः अशकः शूली लोमकर्मो विशेष्यः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
लोमयुक्तकर्मविशेषः, त्रि ॥
लोमघ्नं, स्त्री, (लोमानि हन्तीति । हन् + टक् ।)
इन्द्रलुप्तकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ टाक इति
भाषा । लोमघातके, त्रि ॥
लोमपादः, पुं, (लोमानि पादयोर्यस्य ।) अङ्ग-
देशीयराजविशेषः । स तु ऋष्यशङ्खसुनि-
चपुरः । इति रामायणम् । (अयं हि सुख-
पशावतंसस्य दशरथस्य सखा । विप्रावमान-
नात एवास्य रात्रि बहुकालं अवग्रहः सम्भूव
तत एवावौ काश्यपं ऋष्यशङ्खं स्मरान्
आनीय शान्तां नाम दशरथकन्यामस्मै दत्त-
वान् । एतदृष्टान्तन्तु महाभारते वनपर्वणि
११० अध्यायतो विशेषतो द्रष्टव्यम् ।)
लोमपादपूः, स्त्री, (लोमपादस्य पूः ।) पुरी-
विशेषः । अयुना भागलपुर इति ख्याता ।
तत्पण्यायः । चम्या २ मालिनी ३ कर्षपूः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
लोमफलं, स्त्री, (लोमयुक्तं फलम् ।) भयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लोमविषः, पुं, (लोमि विषं यस्य ।) आत्रादिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
लोमशः, पुं, (लोमानि सन्त्यस्येति । लोमन् +
“लोमादिभ्यः शः ।” इति शः ।) सुनिविशेषः ।
(सुनिवरोऽयं तीर्थगमनाभिलाषिणः सातुलस्य
युधिष्ठिरस्यानुगामी सर्वतीर्थतृप्तान्तमस्मै विश्वा-
पयामासेति महाभारते वनपर्वणि द्रष्टव्यम् । *)
मेघः । अतिलोमान्वितं, त्रि । इति मेदिनी ।
श्रे. २७ ॥ यथा,—
“कदाचिद्दुर्गो नृखं कदाचिद्विजोमशः सुखी ॥”
इति सासुद्रकम् ॥
(धान्यापहरणरूपकर्मविपाकान् लोमशो
भवति । यथा, महाभारते । १३ । १११ । ११६ ।
“धान्यं हृत्वा तु पुरुषो लोमशः संप्रजायते ॥”)
लोमशकाण्डा, स्त्री, (लोमशः काण्डो यस्याः ।)
ककटौ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ककटौशब्दे
ऽस्या गुणादयो ज्ञातयाः ॥)
लोमशपञ्चिनी, स्त्री, (लोमशं पञ्चमस्यस्या इति ।
इति ङीष् ।) माषपर्णी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
लोमशपुष्पकः, पुं, (लोमशानि पुष्पाणि यस्य ।
कप् ।) शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लोमशमाञ्जरीः, पुं, (लोमशो लोमबहुलो
माञ्जरीः ।) माञ्जरीविशेषः । अन्वगङ्गला ।

इति भाषा। तन्मयायः। पूतिकः २ मार-
जातकः ३ सुगन्धो ४ मन्त्रपातनः ५ गन्ध-
माञ्जरिकः ६। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
सुष्कगुणाः।

“गन्धमाञ्जरिणीयं बीजं कृत्वा कफघातकृतं।
ककुत्तोष्ठहरं नेत्रं सुगन्धं खिद्यन्मनुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लोमशा, स्त्री, (लोमानि घन्धस्या इति।
लोमन् + श। टाप् ।) काकजन्ता। मांघी।
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“नलदं गन्धनी पेषी मांघी लम्बजटा जटी।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥”

इति वैद्यकरजमालायाम् ॥

बन्धा। (अस्याः पर्यायो यथा,—
“बन्धोयगन्धा घृह्यन्त्या गोलोमी शतपत्सिका।
सुदपत्री च मङ्गला जटिलीया च लोमशा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
शूद्रशक्तिः। महाभेदा। कासीसम्। प्राकिनी-
भेदाः। इति मेदिनी। प्रो, २० ॥ अतिवला।
इति विन्धः ॥ शक्यपुष्पी। एखातः। गन्धमांघी।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लोमशातनं, स्त्री, (लोमां शातनम् ।) लोम-
पातनम्। तन्मयीषधानि यथा,—

“हरितालं शक्यं कदलीदलभस्माना।
एतद्भूयैव प्रोहती लोमशातनसुतमम् ॥
लवणं हरितालञ्च तच्छुद्धाश्च फलानि च।
लाक्षारससमायुक्तं लोमशातनसुतमम् ॥
सुधा च हरितालञ्च शक्यञ्च मनःशिला।
सैन्धवेन सहैकत्र ह्यागन्धैश्च पेषयेत् ॥
तन्मयीषधानादेव लोमशातनसुतमम् ॥”

इति मारुह १२५ अध्यायः ॥

(तथाच ।

“भलातकं विडङ्गञ्च यवचारश्च सैन्धवम् ।
मनःशिला शक्यञ्च तैलपकं तथैव च ।
लोमानि शातयन्तेव नात्र काव्या विचारणा ॥”
इति वैद्यके भैषज्यधन्वन्तरौ वशीकरकाटधि-
कारे ॥ ॥)

लोमहर्षणं, स्त्री, (लोमां हर्षणमिव ।) रोमाश्चः।
इत्यमरः ॥ (लोमां हर्षणमस्मादिति । रोमाश्च-
कारके, त्रि। यथा, महाभारते ॥ ६। ६०। १३।

“तस्मिन् महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे ।
बर्षणं शरजालानि चित्रिया युद्धदुःखदाः ॥”

लोमहर्षणः, पुं, (विचित्रपुराणकथाश्रवणान्
लोमां हर्षणं उद्गमो यस्मात् ।) छनः। यथा,
“पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः।
प्रख्यातो यासशिष्योऽभूत् सतो वे लोमहर्षणः ॥
पुराणसंहितां तस्मै ददौ यासो महासुनिः ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे ७ अध्यायः ॥ ॥
स च बलरामेव इतः। यथा,—

“तथा क्षेत्रे स्वनपुत्रो निहतो लोमहर्षणः ।
बलरामास्त्रयुक्तात्मा नेमिषोऽभूत् खवाङ्मया ॥”

इति कल्किपुराणे २० अध्यायः ॥

लोमहृत्, पुं, (लोमानि हरति नाशयतीति ।
हृ + क्तिप् ।) हरितालम्। इति हेमचन्द्रः ॥

लोमालिका, स्त्री, (लोमाला लोमश्रेयसा काय-
तीति । क्ले + कः । टाप् ।) शृगालिका।
यथा,—

“लोमालिका दीपलिका किस्त्रिण्ड्यासुखी च
सा ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोमः, त्रि, (लोडतीति । लुङ् विलोडने + अच् ।)
चञ्चलः। (यथा, साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदे ।
१४२ ।

“पञ्चोपमिति सान्ध्यासपचं
दृष्टवत्प्रवरविम्वमभौष्टे ।
पर्यङ्गलि सरुजेव तरुण्य-
सारणोत्तवलयेन करेव ॥”

साकाङ्गः। इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ॥ ७। २३।
“ह्योयन्त्रवामानशरे मनोष्ठा-
मन्योन्मलोलानि विलोचनानि ॥”

पुं, तामसमनुः। इति मार्कण्डेयपुराणम् ।
७४। ४१ ॥)

लोला, स्त्री, (लोल + टाप् ।) जिह्वा। लक्ष्मीः।
इति मेदिनी। ले, ४७ ॥ चञ्चला स्त्री च ।
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६०८ ।

“सर्वाङ्गमप्यन्तो लोला सुप्तं ममेव शय्यायाम् ।
अलसमपि भाग्यवन्तं भजते पुत्रवाधितव श्रीः ॥”
चतुर्दशाक्षरतृत्विशेषः। इति ह्रस्वोमप्रसारे ॥
अस्य लक्षणदिक् ह्रस्वः शब्दे दृष्टव्यम् ॥)

लोलाकः, पुं, (लोलनाभा अकः ।) छयः। यथा,
पुनस्त उवाच ।

“ततः सुकेशवचनात् सन्धे एव निशाचराः।
तनोदितम् ते धर्मं चक्रुर्मदितमानसाः ॥
ततः प्रवृद्धं सुतरामगच्छन्त निशाचराः।
पुत्रपीक्षाद्यधंयुक्ताः सदाचारसमन्विताः ॥
तन्मोतिक्षेत्रजा तथा राक्षसानां महात्मनाम् ।
गन्तुं नाशकवन्तु सूर्यां नचन्वाषि च चक्रमाः ॥
ततस्त्रिसुवनं ब्रह्मन् निशाचरपुरोऽभवत् ।
द्विवा सूर्यस्य सदृशः, चण्डायाश्च चक्रवत् ॥
ततः क्रोधाभिभूतेन भानुना विप्रभेदिभिः।
भानुभो राक्षसपुरं तद्वृष्ट च यथेच्छया ॥
तद्भानुना तदा दृष्टं क्रोधाभातेन चक्षुषा ।
निपपानात्सरादृष्टः सौम्यपुण्य इव प्रहः ॥
पतमानं समालोक्य पुरं प्रालङ्घतद्वटः ।
नमो भवाय सन्धाय इदमुत्तरेधीयत ॥
तेषां क्रान्तिमाकर्ण्य चारणा गगनेचराः ।
ह्राद्युत्सुक्युः सन्धे हरभक्तः पतत्सौ ॥
तत्तारणवचः शब्दः श्रुतवान् सन्धेतीरथयः ।
श्रुत्वा स चिन्तयामास केनासौ पात्यते सुवि ॥
ज्ञानवान् देवपतिना सहस्रकिरणेन तत् ।
पातितं राक्षसपुरं ततः क्रुद्धस्त्रिलोचनः ॥
क्रुद्धस्तु भगवान् दग्धमिभुंशुमन्मपश्यत ।
दृष्टमात्रस्त्रिनेत्रेण निपपात तनोऽम्बरान् ॥
ततो ब्रह्मा सुरपतिः सुरैः सार्द्धं समुभयात् ॥

रन्धं महेन्द्रावाचं मन्दरं रविकारकात् ॥
गत्वा दृष्ट्वा च देवेशं शहरं मूलपाकिनम् ।
प्रसाद्य भास्करार्थाय बारवस्थासुपातयत् ॥
ततो दिवाकरं भूयः पाञ्चिवाहाय शहरः ।
हत्वा नामास्य लोकेति रथमारोपयत् पुनः ॥
आरोपिते दिवकरे ब्रह्माभ्येव सुकेशिनम् ।
सवान्धवं सनगरं पुनरारोपयद्विष ॥”

इति श्रीवामनपुराणे सुकेशिचरिते लोलक-
जननं नाम २५ अध्यायः ॥

लोलिका, स्त्री, (लोलतीति । लुल + लुल् ।
टापि अत इत्वम् ।) चाङ्गरी। यथा,—

“सुधा दन्तशठान्मठा चाङ्गरी लोलिका च सा ॥”
इति जटाधरः ॥

लोलितः, त्रि, अयः। भोला इति भाषा। लुल
विमर्से अस्माद्भावे घञि लोलः सोऽस्य जातः
इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

लोलुपः, त्रि, (गृहितं लुप्यतीति । लुप + लुप् +
अच् ।) अतिलुब्धः। इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । १। ४० ।

“तथापि वाचालतया युनक्ति मां
मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥”

लोलुभः, त्रि, (भ्रष्टं लुभ्यतीति । लुभ + लुप् +
अच् ।) लोलुपः। इत्यमरः ॥ (यथा, कथा-
सरितागरे । १२७ । ४६ ।

“स्त्रियोऽपीच्छन्ति लुभयन्तं दृष्ट्वा रूपलोलुभाः।
तस्यास्ति को भवेत्तार्थो तुल्यरूपः स किं पुनः ॥”

लोष्ट, ङ संज्ञतो। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
ष्यात्-सक-सेट् ।) ङ, लोष्टते धान्यं लोकः।
इति दुर्गादासः ॥

लोष्टं, स्त्री, (लोष्टते इति । लोष्ट + अच् ।)
लौहमलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ लोष्टः।
इत्यमरः ॥

लोष्टः, पुं स्त्री, (लोष्टते इति । लोष्ट + अच् ।
यद्वा, लुपते इति । लु + “लोष्टपलितौ”
उणा० ३। ६२ । इति कप्रत्ययेन निपातितः ।)
वृत्तिकाखण्डम्। उला इति भाषा। तन्-
पर्यायः। लोष्टः २। इति शब्दरत्नावली अम-
रश्च ॥ लोष्टः ३ इति ४। इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, वेनालपचविशत्याम् । १ ।

“अष्टौ वा हारे वा चणवति रिपौ वा
सुहृदि वा
मणौ वा लोष्टे वा कुसुमशयने वा हृष्टदि वा ।
लुपे वा स्त्रोणे वा मम समहृष्टो यान्मु दिवसाः
कसिन्पुण्यैरगण्यै शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥”

लोष्टप्रः, पुं, (लोष्टं हन्तीति । हन् + टक् ।)
लोष्टभेदनः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

लोष्टभेदनः, पुं, (भिनत्तीति । भिद् + लुः । लोष्टस्य
भेदनः ।) लोष्टभङ्गसाधनसुतरः। मई इति
ख्याते इति कैचित् । तन्पर्यायः। लोष्टभेदनः ०
लोष्टप्रः ३ लोष्टप्रः ४ कोटिप्रः ५ कोटीप्रः ६।
इत्यमरटीका ॥

लोष्टः, पुं, लोष्टः। इति हेमचन्द्रः ॥

लोहः

लोहं, लो, अगुर । इत्यमरः । (अथास्य पथ्यायः ।
 “अगुरप्रवरं लोहं राजाहं योगजनयथा ।
 वंशुकं क्रिमित्रं वापि क्रिमिजगमनार्यकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 लोहः, पुं लो, (लयतेऽनेनेति । ल + बाहुलकात्
 हः ।) लोहम् । लोहकम् । सर्वज्ञसम् । इति
 मेदिनी । हे, = । बधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अथ सुखलोहस्य पथ्यायः । सुखम् २ सुखा-
 यसम् ३ इवत्सारम् ४ शिलात्मकम् ५ अस्म-
 नम् ६ लघिलोहम् ७ आरम् ८ लघ्यायसम् ९ ॥
 अथ तीक्ष्णलोहस्य पथ्यायः । तीक्ष्णम् २
 श्लाघायसम् ३ श्लाघम् ४ पिच्छम् ५ पिच्छा-
 यसम् ६ श्लेष्मम् ७ आयसम् ८ निश्रितम् ९
 तीक्ष्णम् १० खड्गम् ११ सुखलम् १२ अयः १३
 चित्रायसम् १४ चोचलम् १५ । अयस्य गुणाः ।
 रूचत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्त-
 कफप्रमेहपाण्डुशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
 सुखाधिकगुणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 अथ लोहस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।
 “पुग लोभिलदेव्यानां निहतानां सुरैर्युधि ।
 उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च ॥
 लोहोऽस्मीं शुद्धकं तीक्ष्णं पिच्छं कालाय-
 सायसी ।
 गुरुता दृप्तोत्पत्तिरकफपदहृत्कारिता ।
 अग्निदीपः सुदुर्गन्धो दोषाः सन्नायसस्य तु ॥
 लोहं तिक्तं सरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु ।
 रूचं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातजं जयेत् ॥
 कफं पित्तं गरं मूलं शोषार्थं प्रोहपाण्डुताः ।
 मेदिमेहकमीनं कुष्ठं तत्किङ्कं तद्देव हि ॥
 वल्कलकुष्ठामयत्तुदं भवेत्
 कुद्रोगशूलौ कुर्वतेऽधमरीच ।
 नानारुजाणां च तथा प्रकोपं
 करोति कुष्ठासमशुद्धलोहम् ॥
 लोवहारि मरुकारि चायसं
 चेदशुद्धिमदस्कृतं ध्रुवम् ।
 पाटवं न तनुते शरीरके
 दाह्यां हृदि रुजाश्च यच्छति ॥” ॥
 तत्र सारलोहस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “तमाभ्रच्छिखराकाराण्यज्ञान्यन्नेन लेपिते ।
 लोहे सूर्येण सृष्ट्याश्चि तत्सारमभिधीयते ॥
 लोहं साराज्यं हत्याद्यहणीमतिघारकम् ।
 अर्द्धसंज्ञाज्वलं वातं मूलञ्च परिणामजम् ।
 ऊर्ध्वं पीनसं पित्तं चासमाशु यपोहति ॥”
 अथ काललोहस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलविन्दुः प्रसप्ते
 हिङ्गुगन्धं त्यजति च मित्रं तिक्ततां निम्बकम् ।
 तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं
 लघ्याज्ञः स्यात् सजलचयकः काललोहं
 सदुक्तम् ॥
 गुल्मीदरार्थः शूलाममामवातं भगन्दरम् ।
 कामलाशोथकुष्ठानि चयं कालमयो जयेत् ॥

२३६
लोहः

लोहानामन्वपित्तञ्च यत्तत्रापि शिरोरुजम् ।
 सर्वान्नीगान् विजयते काललोहं न संशयः ।
 वलं धीर्यं वपुःपुष्टिं कुर्वतेऽपि विवर्धयेत् ॥”
 अथ किङ्की ।
 “भायमानस्य लोहस्य मलं मरुत्सुच्यते ।
 लोहसिंहानिका किङ्की सिंहानञ्च निगद्यते ॥
 यत्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किङ्कमपि तद्गुणम् ॥”
 अथ लोहस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
 “पक्कलकुष्ठामयत्तुकारि
 कुद्रोगशूलौ कुर्वतेऽधमरीच ।
 नानारुजाणां च तथा प्रकोपं
 कुर्याच्च कुष्ठासमशुद्धलोहम् ॥”
 अथ लोहस्य दोषप्रान्तये शोधनमभिधीयते ।
 “पतलीकृतपत्राणि लोहस्याग्नीं प्रतापयेत् ।
 निघञ्चितप्रतमानि तेषु तर्के च काङ्गिके ॥
 गोमूत्रे च कुलत्यानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
 एवं लोहस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥”
 अथ लोहस्य मारुतविधिः ।
 “शुद्धलोहभवं चूर्णं पानालागुरुद्वीरवेः ।
 महयित्वा पुटेदह्यौ दद्यादेवं पुटहयम् ॥
 पुटत्रयं कुमाय्याञ्च कुठारिच्छिकारसेः ।
 पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णवृत्तिर्भवेत् ॥”
 अथ च ।
 “क्षिपहादशमंशिनं दरुं तीक्ष्णचूर्णतः ।
 महयेत् कन्धकाशवेद्यांमयुगं ततः पुटेत् ।
 एवं सप्तपुटेमृत्तुं लोहचूर्णमवाप्नुयात् ॥
 सत्योऽनुभूतो योगीश्वरः क्रमोऽन्यो लोहमारुते ।
 कथ्यते रामराजं कौतुहलधियाधुना ॥
 खनकाङ्गिगुणं गन्धं दत्त्वा कुम्भाच्च कण्ठलीम् ।
 हयोः समं लोहचूर्णं महयेत् कन्धकाशवेः ॥
 यामयुगं ततः पिच्छं जत्वा ताम्रस्य पात्रके ।
 घर्म्मं धत्वा रूचुकस्य पत्रेराच्छादयेद्बुधः ॥
 यामहयाद्भवेदुच्छं धाम्बराशौ न्यसंततः ।
 दत्त्वोपरि शरावञ्च त्रिदिनान्ते समुहरेत् ॥
 पिष्ट्वा च गालयेद्दृष्ट्वादेवं वारितरं भवेत् ।
 दाहिमस्य दलं पिष्ट्वा तच्चतुर्गुणवारिणा ॥
 तद्रसनायसञ्चूर्णं समीयात् प्रावयेदपि ।
 आतपे शोषयेत्तच्च पुटेदेव पुनः पुनः ।
 एकविंशतिवारैस्तन्निघते नाञ्च संशयः ।
 एवं सर्वान्नि लोहानि खर्खादीन्वापि मारयेत् ॥”
 एवं मारितलोहस्य गुणाः ।
 “लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु ।
 रूचं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातजं जयेत् ॥
 कफं पित्तं गरं मूलं शोषार्थं प्रोहपाण्डुताः ।
 मेदिमेहकमीनं कुष्ठं तत्किङ्कं तद्देव हि ॥
 गुल्माशकां समारुथ यावत् स्युर्नवरक्तिकाः ।
 तावत्लोहं समशीयाद्ययादोषानजं नरः ॥
 कुष्ठाञ्च तिक्तैलञ्च मावाञ्च राजिकान्तया ।
 मद्यमन्धरसञ्चैव वर्जयेत्लोहसैवकः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 लोहपात्रे भक्ष्यनिषेधो यथा,—
 “यदा तु चायसं पात्रे पकमन्नाति वै द्विजः ।

लोहकि

स पापिहोऽपि शुद्धकेशं रौरवे परिपच्यते ॥
 इति मत्स्यकृततन्त्रम् ।
 अपि च ।
 “अथःपात्रे पयःपानं गन्धं सिद्धात्तमेव च ।
 भृष्टादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकतथा ॥
 फलं मूलञ्च यत्किञ्चिदभक्ष्यं सुनिरञ्जवीत् ॥”
 इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीलघ्वजन्मखण्डम् ॥
 (अस्मिन् एवास्य उत्पत्तिः श्रूयते । यथा, मनुः ।
 ८ । ३२१ ।
 “अदृभ्योऽपिब्रंक्षतः चतमश्मनो लोहसुत्थितम् ।
 तेषां सर्वज्ञगं तंजः खासु योनिषु प्राप्यति ॥”
 पुं, हागः । स तु लघ्वान्वितः लघ्ववर्णा रक्त-
 वर्णा वा । यथा, मनुः । १ । २७२ ।
 “कालशाकं महाशुक्लाः खड्गलोहामिधं मधु ।
 आनत्यायेव कल्पन्ते सुम्यमानि च सर्वशुः ॥”
 पार्वताजातिविशेषः । यथा, महाभारते । २ ।
 २७ । २५ ।
 “लोहान् परमकाम्बोजानृषिकानुत्तरानपि ।
 संहितांस्तान् महाराज यजयत् पाक-
 शासनिः ॥”
 रक्तवर्णं, वि । यथा, महाभारते । १ । १३६ । २६ ।
 “भ्रमतश्च वराहस्य लोहस्य प्रसुखे समम् ।
 पञ्चबाणान् सुसंयुक्तान् स मुमोचैकवाणवत् ॥”
 लोहकण्टकः, पुं, (लोहवत् कण्टकं यत्न ।)
 मदनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोहमय-
 कण्टकश्च ॥ (यथा, आर्याभट्टशब्दात् । ४७४ ।
 “सखि लोहकण्टकनिभस्तथा तथा मदन-
 विशिखोऽपि ॥”)
 लोहकालं, लो, (लोहः कालोऽस्येति ।) अय-
 स्कान्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोहकारः, पुं, (लोहं लोहमयं प्रस्थादि करो-
 तीति । ल + अण् ।) लोहकारकः । इति
 हलायुधः ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ । ६० । २३ ।
 “प्रस्थाताश्चर्म्मकाराश्च लोहकारास्तथैव च ॥”)
 लोहकारकः, पुं, (लोहं तन्मयप्रस्थादि करो-
 तीति । ल + क्तल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
 कामार इति भाषा । तत्पथ्यायः । लोकारः २
 इत्यमरः ॥ लोहकारः ३ अयस्कहारः ४ कर्म-
 कारः ५ कर्मारः ६ । इति भरतरभषौ ।
 तस्योत्पत्तिर्यथा ।
 “गोपालात्तन्वाय्या वै कर्मकारोऽप्यभूत्
 सुतः ॥”
 इति पराशरपद्धतिः ॥
 लोहकिङ्कं, लो, (लोहस्य किङ्कम् ।) लोहमजम् ।
 तत्पथ्यायः । किङ्कम् २ लोहचूर्णम् ३ अयोमलम्
 ४ लोहजम् ५ लघ्वचूर्णम् ६ लोहम् ७ लोह-
 मलम् ८ । (यथा, सुश्रुते । ६ । ४७ ।
 “मूत्रस्थितं सैम्बवसंप्रयुक्तं
 . मासैः पिबेदापि हि लोहकिङ्कम् ॥”)
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 क्षमिवातपित्तमूलमहृत्तमेहशूलशोषवाग्नि-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“आयमानस्य लोहस्य मलं मङ्कुरमुच्यते ।
लोहसिंहानिका किङ्की सिंहाङ्गश्च निगद्यते ॥
यलोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किङ्कमपि तद्गुणम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्योद्धरणदिविधिः ।
“शतोर्हसुतमं किङ्कं मध्यस्थाशीतिवार्तिकम् ।
अधमं वाष्टवर्षीयं ततो हीनं विधोपमम् ॥”
इति वैद्यकरसेनसारसंग्रहे चारणमारणाय-
धिकारे ॥

“कुरवं पथ्याचूर्णं द्विपलगन्धाधमलोहकिङ्कम् ।
शुद्धरसस्यार्द्धपलं भृङ्गस्य रसं केशराजस्य ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे परिणामश्रुलाधि-
कारे ॥

लोहचूर्णं, लो, (लोहस्य चूर्णम् ।) लोहकिङ्कम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, दृष्टन्संहितायाम् ।
७६ । ३ ।

“माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्ण-
पथ्याश्रुलाजतुविदुङ्कलानि योऽद्यात् ।
सैकानि विप्रतिरहानि जरात्वितोऽपि
सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यवली युवेव ॥”

लोहजं, लो, (लोहात् जायते इति । जन् + ङः ।)
लोहकिङ्कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पथ्यायो-
ऽस्य यथा, “मङ्कुरं लोहजं किङ्कम् ।” इति
वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) कांस्यम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

लोहद्रावी [न] पुं, (लोहानि द्रावयतीति । दृ +
णिच् + णिनिः ।) टङ्गणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(टङ्गणशब्दस्य विधयो विज्ञेयः ॥)

लोहनालः, पुं, (लोहस्य नालं दण्डो यत्र ।)
नाराचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहपृष्ठः, पुं, (लोहस्यैव कटिनं श्यामलं वा
पृष्ठं यस्य ।) कङ्कपत्नी । इत्यमरः ॥ लोहमय-
पृष्ठयुक्ते, त्रि ॥

लोहप्रतिमा, लो, (लोहस्य प्रतिमा ।) लोह-
मयी प्रतिमा । तत्पर्यायः । सुम्ना २ स्थण्ड ३ ।
इत्यमरः ॥ सुम्ना ४ श्रुम्निः ५ श्रुम्नः ६ । इति
भरवः ॥ श्रुम्निका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

लोहमयं, त्रि, लोहात्मकम् । लोहनिर्मितम् ।
लोहशब्दात् तद्द्राव्यं मयद्रप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, कान्दाग्यापनिषदि । ६ । २ । ५ ।

“यथा सौम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं
विज्ञातं स्याद्वाचारम्भयं विकारो नामधेयं
लोहमित्येव सत्यम् ॥”

लोहमारकः, पुं, (लोहं मारयति चारयतीति ।
मृ + णिच् + क्तुल् ।) शालचक्राकः । इति
त्रिकाण्डशेषराजनिर्घण्टो ॥

लोहलः, पुं, (लोहं जातौति । ला + कः ।)
शुद्धलासायं । इति मेदिनी । ले, २२६ ॥

लोहलः, त्रि, (लोहमिव जातौति । ला + कः ।)
अयत्तवाक् । इत्यमरः ॥ लोहयाहकश्च ॥

लोहवरं, लो, (लोहेषु सर्वज्ञैः ससु वरम् ।)
खर्बम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहश्लेषः, पुं, (लोहानि सर्वज्ञैः ससु श्लेष-
यति योजयतीति ॥ श्लेष + लुः ।) टङ्गणः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

लोहसङ्करं, लो, (लोहानां सङ्करो यत्र ।) वर्त-
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिश्रितज्ञे-
सश्च ॥

लोहाख्यं, लो, (लोहेव व्याख्या यस्य ।) अगुरु ।
इति रत्नमाला ॥

लोहाभिसारः, पुं, (लोहानां शस्त्रादीनां अभि-
सारो यत्र ।) लोहाभिहारः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

लोहाभिहारः, पुं, (लोहानामभिहारो यत्र ।)
शस्त्रभ्रतां राज्ञां नीराजनाविधिः । इत्यमरः ॥
महानवमीदीपायां अन्वारीनां नीराजने सति
पश्चान् शस्त्रधारिणीं राज्ञां यः शस्त्रोक्तो
निर्मन्त्रणप्रधानो विधिः प्रस्थानान् प्राक् स
लोहाभिहारः । लोहस्य शस्त्रस्य अभिहारः
सर्वतो हरणमत्रेति बहुव्रीहिः । लोहाभिहार
इत्युक्तो विधिनोराजनात्तर इत्यमरमणि ॥

लोहोऽश्वी शस्त्रं लोहे इति मेदिनी ॥ लोहा-
भिसार इति पठन्त्यस्य तत्र लोहं शस्त्रं अभि-
सायेने प्रस्थाप्यतेऽत्रेति चण् वाहनायुधादे-
र्निःशेष्य राजनं यत्र सा नीराजना नीरस्य
शान्त्युदकस्य अजनं लोपो यत्र सा नीराजना
वा । इति भरतः ॥

लोहागलं, लो, (लोहस्य अगलमिव ।) तीर्थ-
विशेषः । यथा,—
वराह उवाच ।

“शुद्ध देवि च तस्मिन् यस्मात् त्वं परिपृच्छसि ।
गुह्यमन्यश्च वक्ष्यामि महतः कर्मणो गतिः ॥
ततः सिद्धवर्ते गत्वा त्रिंशदधोजनदूरतः ।
क्तं मध्ये वराहो हे हिमवन्तं समाश्रितम् ॥
तत्र लोहागलं नाम निवासो मे विधीयत ।
गुह्याः पञ्चदशा यत्र समन्तात् पञ्चथोजनम् ॥
सुलभं पुण्ययुक्तानां मम कर्मानुमारिणाम् ।
तत्र तिष्ठाम्यहं भद्रे ! उदीचीं दिशमास्थितः ॥
तत्र अश्वा च रुद्रश्च स्कन्दश्च भद्रकणाः ।
व्यादित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च महोजनमः ॥
सोमो बृहस्पतिश्चैव ये चास्य च दिव्योक्तसः ।
तेषाञ्चैवागलं दत्त्वा तत्रं गत्वा महोजनम् ॥
ततो मे दानयाः सर्वे क्रमन्तो लोकमुत्तमम् ।
मया चैवान्तरं हत्वा कृत्वा मायाश्च वेणुवाम् ॥
शतकोटिसहस्राणि शीघ्रमेव निपातितम् ।
एवं लोहागलेत्यामीनाम मे तच्च कारितम् ॥
रुद्रधारा पतत्यत्र रुद्रगोपकमन्निभा ।
यत्तत्र कुरते ज्ञानं सप्रराजोषितो नरः ॥
ब्रह्मलोकं समासाद्य ब्रह्मणा सच भोदते ।
अथात्र मुच्यते प्रायानहृद्धारविषयितः ॥
ब्रह्मलोकं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ।
गुह्याख्यानं महाभागे श्रेष्ठे लोहागले मम ॥
सिद्धिकामेन मर्त्येण गन्तव्यं तत्र संशयः ॥
एतत्ते कथितं भद्रे लोहागलनिवासिनः ।

लोहितः, पुं, (लोहित + इतन् । रस्य लः ।) नद-
विशेषः । (सागरविशेषश्च । यथा, रामायणे ।
४ । ४० । ३६ ।

“ततो रक्तजलं भोमं लोहितं नाम सागरम् ।
गत्वा प्रपन्न ताप्येय दृष्टवो कृतशाल्म-
लीम् ॥”

मौमः । (यथा, दृष्टन्संहितायाम् । ६ । ८ ।
“मर्धन यदि मथानां गतागतं लोहितः
करोति ततः ।
पाण्डो नृपो विगम्यति शस्त्रोद्योगाङ्गयम-
दृष्टिः ॥”)

रक्तवर्णः । इति मेदिनी । ले, २४८ ॥ लोहित-
मत्स्यः । नृगविशेषः । इति शुद्धरत्नावली ॥
सर्पः । (यथा, महाभारते । १० । ६ । ८ ।

“वासुकिस्तलकश्चैव नागश्चैरावणस्तथा ।
कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चैव धीर्यवान् ॥”
सुगन्धरः । इति धरणिः ॥ मङ्कुरः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तालः । रक्तशालिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुयुते । २ । ४६ ।

“वटिका यवगोधूमा लोहिता ये च शालयः ।
सुग्राहको मन्त्रराज धान्येषु प्रवराः स्मृताः ॥”
बलभद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पञ्चतन्त्रविशेषः ।
इति मातृस्ये । २०० । २२ ॥ कुशहोषोत्पत्ति-
विशेषः । इति तन्त्रेव । २०२ । ६५ ॥)

लोहितः, त्रि, रक्तवर्णयुक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ५ । ६ ।

“लोहितान् दृष्टनियान् ब्रह्मणप्रभवीक्षया ।
शिशुं गच्छाच्च पयसं प्रयत्नेन विषयंयेत् ॥”

लौकाय

लौहितकं, लौ, (लौहितमिव । इवार्थं कम् ।)
 रीतिः । इति राजनिघण्टुः ॥
 लौहितकः, पुं, (लौहित इव । स्वार्थं कम् ।)
 मङ्गलग्रहः । इति शब्दमाला ॥ पद्मरागमणिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माये । १३ । ५२ ।
 “लयनेषु लौहितकनिर्मिता भुवः
 श्रितिरत्तराग्निहरितीकृतान्तराः ॥”
 रक्तवर्णयुक्ते, त्रि । यथा, महाभारते । १२।३।
 “गोलपीतासितश्यामेः श्वितेर्लौहितकेरपि ।
 अवतानेक्षया गुल्मिर्मञ्जरीजालधारिभिः ॥”)
 लौहितचन्दनं, लौ, (लौहितं चन्दनमिव ।)
 कुङ्कुमम् । इत्यमरः ॥ रक्तचन्दनम् । (यथा,
 किराताज्जीवीये । १ । ३४ ।
 “परिभ्रमन् लौहितचन्दनोन्नतः
 पदानिरन्तगिरिरेखुत्सितः ॥”)
 लौहितपुष्पकः, पुं, (लौहितं पुष्पमस्य । कप् ।)
 हाङ्महाकाशः । इति भावप्रकाशः ॥
 लौहितवृत्तिका, स्त्री, (लौहिता वृत्तिका ।) गैरि-
 कम् । इति रत्नमाला ॥ रक्तवर्णवृत्तिका च ॥
 लौहिता, स्त्री, (लौहित + लियां टाप् ।) रागा-
 दिना रक्तवर्णा । इति जटाधरः ॥ वराह-
 क्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तपुनर्नवा ।
 इति राजनिघण्टुः ॥
 लौहिताक्षः, पुं, (लौहिते अक्षिणी यस्य । सक्-
 यच्छोः स्वाङ्गात् ऋच् ।) वैष्णुः । इति शब्द-
 माला ॥ कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्त-
 वर्णचक्षुर्युक्ते, त्रि । (यथा, महाभारते । १ ।
 ५६ । ६ ।
 “यथा सृते लौहिताक्षो महात्मा
 पौराणिको वेदितवान् पुरस्तात् ॥”)
 लौहिताङ्गः, पुं, (लौहितमङ्गं यस्य ।) मङ्गल-
 ग्रहः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । २२८ । १२ ।
 “वामे च दक्षिणे चैव स्थितौ शुक्रशुक्रस्यती ।
 शनैश्चरो लौहिताङ्गो लौहितार्कसमद्युतिः ॥”)
 कम्पिलकः । इति राजनिघण्टुः ॥
 लौहिताननः, पुं, (लौहिताननं सुखं यस्य ।)
 नकुलः । इति राजनिघण्टुः ॥ रक्तवर्णसुखे, त्रि ॥
 लौहितायः, [सु] लौ, (लौहितमयः ।) ताम्बुम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विशेषोऽस्य ताम्बुशब्द-
 विधेयः ॥)
 लौहितायसं, स्त्री, (लौहितमायसम् ।) रक्तवर्ण-
 लौहितातिः । इति सुम्भोध्याकरणम् ॥
 लौहिनी, स्त्री, (लौहिता + “वर्णादनुदात्ता-
 इति ।” ४ । १ । ६६ । इति डीप् । तकारस्य
 नकारादेशश्च ।) रक्तवर्णा स्त्री । यथा,—
 “रोहिणी रोहिता रक्ता लौहिनी लौहिता
 च सा ॥”
 इति जटाधरः ॥
 लौहितमं, स्त्री, (लौहिते सर्व्वतैजसेषु उत्तमम् ।)
 स्वर्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 लौकायतिकः, पुं, (लौकायतमधीते वेद वा ।
 लौकायत + “कृत्कृपादि क्त्वात्तात् ठक् ॥”

२३८ लौहः

४।२।६०। इति ठक् ।) तार्किकमेदः । (यथा,
 गो० रामायणे । २ । ६६ । २६ ।
 “कश्चिद् लौकायतिकान् ब्राह्मणानुपसेवसे ।
 अर्थशुश्रूषां कृतिं कृत्वाः पण्डितमानिनः ॥”)
 चाङ्गीकृष्यास्त्वेषा । लौकायतं वेत्ति इत्यर्थं
 ष्यिकप्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् ॥
 लौकिकः, त्रि, (लोके विदितः प्रसिद्धो हितो लोकं
 वेत्ति वा । लोक + ठक् ।) लोकव्यवहारसिद्धः ।
 यथा,—
 “वेदिका लौकिकश्रेष्ठे ये यथीक्षास्तथैव ते ।
 निर्वाणार्थास्तु विज्ञेया लोकासिधामसंग्रहः ॥”
 इति कलापयाकरणी सन्निहत्तौ प्रथमप्रकरणम् ॥
 लौकायहित इत्यर्थं च ष्यिकप्रत्ययनिष्पन्नः ।
 इति सुम्भोध्याकरणम् ॥
 लौकिकता, स्त्री, (लौकिकस्य भावः । लौकिक +
 तल् ।) लोकव्यवहारसिद्धत्वम् । श्रुत्याचारेऽस्य
 भूरप्रयोगः ॥
 लौकिकायिः, पुं, (लौकिकोऽयिः ।) असंस्कृ-
 तायिः । यथा, आह्वलत्वे ।
 “न पेन्नायन्त्रियो होमो लौकिकायौ विधी-
 यते ॥”
 लौह, ऋ उच्चादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट ।) चतुर्दशस्वरी । ऋ, अलु-
 लौहत् । इति दुर्गादासः ॥
 लौहः, पुं, (लौह इव । प्रज्ञादायम् ।) लौहः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ स च पञ्चविधः ।
 यथा । काश्चिः १ पाण्डिः २ कान्तः ३
 कालिङ्गः ४ वज्रकः ५ । अस्य त्रयोदशविध-
 संस्काराः । यथा । शालिघण्टम् १ उद्वर्जनम् २
 घृम्भभावनम् ३ आतपशोधः ४ निषेकः ५
 मारणम् ६ दहनम् ७ चालनम् ८ सूयंपाकः ९
 स्थालीपाकः १० तूर्णनम् ११ पुटपाकः १२
 पाकनिष्पन्नः १३ । अस्य गुणाः । आयुर्वेद-
 बोध्यकामदाहत्वम् । रोगनाशित्वम् । अश-
 तमरसायनत्वम् । ज्ञानवर्णस्य तस्य गुणाः ।
 शोधशुलाशः कुलपाण्डुप्रमेहमेदवायु-नाशित्वम् ।
 वयःश्लेष्मचक्षुस्तेजःकारित्वम् । सारकत्वम् ।
 गुरुत्वम् । शोधितस्यास्य गुणौ । सर्व्वरोग-
 नाशित्वम् । मरगनाशित्वम् । अशुद्धस्य तस्य
 गुणाः । जारणायोग्यत्वम् । आयुर्नाशकत्वम् ।
 इति रत्नावल्यादयः ॥ (अथास्य शोधनादि-
 नियमः ।
 “त्रिफलाद्यगुणे तोये त्रिफलापोऽंशं पलम् ।
 ततः कार्यं पादशेषे लौहस्य पलपञ्चकम् ॥
 कृत्वा तत्राग्निं पञ्चाग्निं सप्तवारं निधेचयन्तु ।
 ध्रुवं प्रलीयन्तं दीधो गिरिजे लौहसम्भवः ॥”
 इति लौहशोधनम् ॥ * ॥
 “भानुपाकात्तथा स्थालीपाकाच्च पुटपाकतः ।
 निरत्यो जायते लौहो यथोक्तफलदो भवेत् ॥”
 इति संप्रज्ञाहोमसारणम् ॥ * ॥
 “द्वादशशोधेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ।
 कव्यानीरेन संमर्द्दं यामयुग्मञ्च संपुटे ।

लौहित्यं

पुटदेवं लौहचूर्णं सप्तधा मारयं ब्रजेत् ॥”
 इति वेदकरसेनसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
 कारे ॥” अथ लौहशब्दे प्रथमम् ॥ (हाग-
 विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ८८ । १३ ।
 “अत्रेन वापि लौहिने मघास्त्रेव यतन्नतः ।
 हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्मैः अन्नधीकृतम् ॥”
 लौहशब्दाद्यर्थोऽयम् ॥)
 लौहचारुकः, पुं, (लौहिने लौहनिगदने चारः
 प्रचारो यत्र ।) नरकभेदः ॥ यत्र निगद्वैर्बध्नन्ते ।
 इति पुराणम् ॥
 लौहजं, स्त्री, (लौहात् जायते इति । जम् + ङः ।)
 मण्डरम् । इति रत्नमाला ॥
 लौहभाण्डः, पुं, (लौहस्य भाण्डमिवाकृतमित्यर्थः ।)
 अण्डमालम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हामन्-
 दिस्ता इति भाषा । लौहित्मिन्मिन्भाण्डे, स्त्री ।
 लौहभूः, स्त्री, (लौहस्य भूरिव ।) कठिनी । सा
 तु लौहपात्रविशेषः । यथा,—
 “लौहात्मा चायुगा लौहा लौहभूः कठिनी-
 त्वपि ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लौहमलं, स्त्री, (लौहस्य मलम् ।) लौहमलम् ।
 इति राजनिघण्टुः ॥ (तथास्य विषयः ।
 “सद्यो लौहमलाप्यमाचक्षिताभागाः समा-
 मानतः
 पात्रे ताम्रमये दिनात्तमद्यितं संस्थापये-
 दातपे
 पश्चात्तद्वनतां प्रणीय रजनीमेकां बहिः
 स्थापयेत् ।
 पात्रे ताम्रमये विधेयमथवा पात्रे हवि-
 र्भाषिते ॥
 पश्चात्प्रायश्चित्तुद्यं प्रतिदिनं जग्ध्वा जलं
 शीतलम् ।
 पेयं भोजनपूर्व्वमध्यविरतोऽस्य शब्दभोष्णेनरेः ॥
 अतु शूलहुताश्रमान्यकसनश्वासास्त्रिपित्तज्वरो-
 न्मादापच्छ्रुतिमेहसंज्वरराजोद्यादि सर्वा
 रजः ॥”
 इति भेषज्यधन्वन्तरौ शूले चतुःसममण्डरम् ॥)
 लौहशुक्रः, पुं, (लौहस्य शुक्रयुच ।) नरकविशेषः ।
 यत्र सृचाभिभूयते । इति पुराणम् ॥ लौह-
 निर्मितकालकञ्च ॥
 लौहा, स्त्री, लौहभूः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लौहात्मा, स्त्री, (लौह आत्मा यस्याः ।) लौहभूः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लौहितः, पुं, लौहितः । इति लौहितशब्दात्
 स्वार्थं ण- (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ लौहित-
 सम्बन्धिनि, त्रि ॥
 लौहितिकः, त्रि, (लौहित इव । लौहित + “कर्क-
 लौहितादीकक् ।” ५।३।११० । इति ईकक् ।)
 लौहितवर्णतुल्याः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 लौहित्यं, स्त्री, (लौहितस्य भावः । लौहित +
 ष्यञ् ।) लौहितत्वम् । इति मेदिनी ।
 ये, १०२ ॥

लौहित्यः

लौहित्यः पुं, (लोहित एव । सार्धं व्यञ् ।)
नदभिः । स च ब्रह्मपुत्रः । इति मेदिनी ।
ये, १०२ ॥ सागरः । इति शब्दमाळा ॥ तस्य
नद्विशेषस्य उत्पत्तिर्व्या, —

सगर उवाच ।

“अमोघावां कथं जज्ञे लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः ।
कथं शान्तनुभाष्यायां रतः स कमलासनः ॥
पारश्वीवपुत्रो वा कथं जज्ञे पितामहान् ।
तन् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व द्विषोत्तम ॥
शौचं उवाच ।”

इष्टुं त्वं शृणुष्वहं कथयामि महत्तरम् ।
आश्वानं ब्रह्मपुत्रस्य लौहित्यस्य महात्मनः ॥
हरिवर्षे महावर्षे शान्तनुनाम नामतः ।
सुनिरासीन्नृणां भागो ज्ञानवान् सुतप्रोधनः ॥
तस्य भाष्या महाभागो अमोघाखा महा-

सती ।

हिरण्यगर्भस्य सुनेस्तृणवृन्दाश्रमोद्भवा ॥
तथा साङ्गं स कैलासमर्थादापस्वतेऽवसन् ।
लौहित्याख्यस्य सरसस्तीरे वै गन्धमादने ॥
एकदा स तपोनिष्ठो निजपुत्र्यादिगोचरे ।
जगाम वनमध्यन्तु चिन्वन् बहुफलानि च ॥
तस्मिन्नवसरे ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
तत्राजगामयचास्ति अमोघा शान्तनोः प्रिया ॥
तां दृष्ट्वा हेमगर्भाभिं युवतीमनिसुन्दरीम् ।
मोहितो मदनेनाशु तथाभृद्दूषितेन्द्रियः ॥
उद्रीरितेन्द्रियो भूत्वा त्रिष्टुक्तां महासतीम् ।
अधाधावत्तदा ब्रह्मा संमुखो मदनादितः ॥
धावमानं विधातारं दृष्ट्वामोघा महासमी ।
मैवं मैवमिति प्रोक्त्वा पर्णशालां अलीयत ॥
इहस्यैवाच धातारममोघा कुपिता तदा ।
पर्णशालान्तरगता द्वारमाट्टय तन्पुत्रान् ॥
अकार्यं न मया कार्यं सुनिपत्र्या विगर्हितम् ।
बलात् प्रमथ्ये चाहं तत्त्वया त्वाच शपास्यहम् ॥
अमोघया चैवसुक्ते विधातुश्च तदाश्रुप ।
रेतश्चस्कन्द च तद्देवाश्रमे शान्तनोमैनेः ॥
स्युते रेतसि धातापि हंसयानं समास्थितः ।
लज्जयातिपरीतात्मा इतं वै स्वाश्रमं ययौ ॥
गने वेष्टसि शान्तनुर्निजमाश्रममागतः ।
आगत्य दृष्ट्वा हंसानां पदसोभं तथा सुवि ॥
तेजश्च पतितं भूमौ विधातुर्ध्वजोपमम् ।
अमोघां परिपश्यन् पर्णशालान्तरस्थिताम् ॥
किमेतच्च श्रुत्वा प्रवृत्तं दृश्यते तु यत् ।
पत्न्याश्च पदसोभं तेजश्चैव क्रीडशम् ॥
वा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तनुः सुनिसत्तमम् ।
अमर्षितेव न्यगद्दाकुला विकलानना ॥
हंसयुक्तस्यन्दनेन कोऽप्यागत्य चतुर्भुवः ।
कमलकुकरो भीरु रतिं मां समयाचत ॥
ततो मया मत्सितश्च उटजान्तरलीनया ।
प्रथ्याय तेजः संघातो मम श्रापभयादितः ॥
कुव तत्र प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनो ।
न हि मां धर्षसां-सोऽपुं कश्चिन् शक्नोति जीव-

श्चत् ॥

लौहित्यः

स तस्या वचनं श्रुत्वा स्वयं ब्रह्मा समागतः ।
इति निश्चित्य मनसा च ध्यानपरोऽभवत् ॥
दिग्ध्यानेन तत्र ज्ञात्वा देवकार्यसुपस्थितम् ।
तीर्थावतारश्चापि हिताय जगतां सुनिः ॥
धात्वोर्कं चिन्तयित्वा स्वभाष्यामिदमब्रवीत् ॥
इदं तेजो ब्रह्मणश्च पिशामोघे ममाश्रया ॥
हिताय सर्वजगतां देवकार्यार्थसिद्धये ।
भवत्वा निकटं ब्रह्मा स्वयमेव समागतः ॥
आमप्राप्य महाज्ञानमावधोः स समर्थ च ।
गतो निजास्यद् तत्त्वं कर्तुमर्हसि तद्वत् ॥
तन् श्रुत्वा शान्तनोऽन्वाममोघातीव जञ्जिता ।
सास्वयन्तीव तं प्राह पतिं त्वा महासती ॥
वाचस्य तेजो घास्यामि न चेत्ते विमनस्कता ।
अवश्यं यदि कर्तव्यं पीत्वा त्वं मयि शोतुश्च ॥
मृतमस्तस्या वचः श्रुत्वा युक्तं तथ्यश्च शान्तनुः ।
स्वयं पीत्वा च तपोवृत्तस्या गर्भं षष्ट्ययत् ॥
संक्रामितैः शान्तनुना तेजोभिर्ब्रह्मणः सती ।
गर्भ-रधानामोघाख्या हिताय जगतां ततः ॥
तस्यां काले तु संप्राप्ते संजानो जलमश्रयः ।
तन्मध्ये तनयश्चापि नीलवासाः किरीटधृक् ॥
रत्नमालासमायुक्तो रत्नगौरश्च ब्रह्मवत् ।
चतुर्भुजः पद्मविद्याधरशक्तिधरकथा ॥
शिशुमारशिरःस्यश्च तुल्यकाथो जलोत्करैः ।
तं जातश्च तथा भूतं शान्तनुर्लोकशान्तनुः ।
चतुर्णां पर्येतानाश्च मध्यदेशे न्यवश्रयत् ॥
कैलासशोचरे पार्श्वे दालिगे गन्धमादने ।
जादधिः पश्चिमे शैलेः पूर्वे सम्भक्तकाचयः ॥
तेषां मध्ये स्वयं कुण्डं पर्येतानां विधेः सुतः ।
लज्जातिवृद्धे नित्यं शरदीव निशाकरः ॥
तं तोयमध्यगं पुत्रमानाद्य दृष्ट्वा स्वयम् ।
क्रमतस्तस्य संस्कारानकरोद्दृष्टदृष्टये ॥
अथ काले बहुतिथे व्यतीते ब्रह्मणः सुतः ।
तीर्थराशिसंस्करणे वृद्धे पथ्ययोजनान् ॥
तस्मिन् देवाः पपुः सङ्गृहीतय इव सागरैः ।
श्रीतामलजले च्छुद्धे देशेचासुरमां गगिः ॥
तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्न्याः प्रतापवान् ।
चक्र माट्टवधं घोरमर्त्युं पितुराजया ॥
तस्य पापस्य मोक्षाय स्नपितुं शोपदेशतः ।
स जगाम महाकुण्डं ब्रह्मणश्च ज्ञातुमिच्छया ॥
तत्र ज्ञात्वा च पीत्वा च माट्टवृत्त्यां यपानयत् ।
वीथीं परशुना लत्वा तच्च च्यामवतारयत् ॥”
इति कालिकापुराणे जामदग्नोपास्थाने ८४
अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
“जातसंप्रत्ययः सोऽथ तीर्थमासाद्य तं वरम् ।
वीथीं परशुना लत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत् ॥
ब्रह्मकुण्डात् सुतः सोऽथ कासारं लौहित्याद्यये ।
कैलासोपत्यकाथान्तु न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि सरसस्तीरं समुत्थाय महाबलः ।
कुठारेण दिशं पूर्वामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरश्चापि गिरिं हेमशृङ्गं विभिय च ।
कामरूपान्तरं धीठमबाहयदम् हरिः ॥
तस्य नाम विधिश्चक्रे स्वयं लोहितगङ्गकम् ॥

लौहित्यान् सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततो-
ऽभवत् ॥
स कामरूपमखिलं पीठमात्राय वारिणा ।
गोपयन् सर्वतीर्थानि इच्छितं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिश्यसुतां संख्या ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः पतति लौहित्ये गत्वा दादृशबोधनम् ॥
चेन्नै मासि सितारण्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
ज्ञाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चेन्ननु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।
लौहित्यतोये यः ज्ञाति स कैवल्यमवाप्नुवान् ॥”

इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥

स्त्री, मि द्विवि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ज्ञा०-
पर०-सक०-अजिट् ।) श्लोचपर्यायोपधः ।
स्त्रियानि स्त्रीवः स्त्रीनिः । अन्तःस्थास्त्रीपध
इति रमानायः । स्त्रियानि । इति दुर्गादासः ॥
स्त्री, मि ग गगाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ज्ञा०-
पर०-सक०-अजिट् ।) वकारोपधः । ग,
स्त्रीनाति स्त्रीतः स्त्रीनिः । मि, स्त्रियानि
स्त्रीनाति स्त्रीतः स्त्रीनिः । गिनेव ज्ञादित्व-
भिद्धौ गकारं मादित्वविकल्पार्थम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

घ

व, वकारः । स च अन्नस्य ऊनत्रिंशदशः । यघ-
गंस्य चतुर्थवर्गश्च । अस्थोपारगस्थानं दन्तः
श्लोत्थः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, श्रुचा-
याम् । १८ ।
“जिह्वाश्ले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योऽथो वः स्मृभो
वुधैः ॥”)
दन्त्यकारः । स च अन्तःस्थानः । यथा ।
अन्तःस्था य र ल वाः । इति कलापयाक-
रणम् ॥ अपि च ।
“ततोऽनरममाश्रयमसृजद्भगवाननः ।
अन्तःस्थोऽश्वरश्च दृग्दृग्दीर्घादिलक्षणम् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥
“ततोऽश्वोऽनरानां समान्नायं समाहारं तमे-
वाह । अन्तःस्था य र ल वाः । उवाणः श्र
य म हाः । स्वरा अकाराद्याः । अर्शाः
काद्यो मावसानाः । इत्वा दीर्घाश्च । आदि-
शब्दान् जिह्वाश्लोयादयः । न एव लक्षणं
स्वरूपं यस्य तम् ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ * ॥ “यवर्थायवकारस्य प फ व भ म
वा इत्येकपदीक्या उत्पत्तिस्थानमीशमज्ञा दन्त्य-
काशाद्यं दन्त्यमश्लेषि तथ द ध न ल सा व
इति भिन्नपदे पठितवान् । यथा संवृत्तं पति
इत्यादीं वकारस्य श्लोत्थत्वात् उर दन्त्यत्वात्
अनुस्वारस्य मकारो न स्यात् । वैदिकास्तु
अस्थोपत्तिस्थानं दन्त उवेत्याहुः । अनन्य
तद्विद्योः परमं पदं इत्यादौ तथेश्वरारयन्ति ॥”
इति सुषधीघटीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥

तस्य पर्यायः ।

“वो वायो वारयो वृष्णा वरयो देव-

संज्ञकः ।

तोयं लान्तश्च वामांशः ॥” इति वीजवर्णाभि-
धानम् ॥ * * * अपि च ।

“वक्रारो वरुणो वाणः खड्गीश्वरो जयः ॥”
इति वद्रयामले मन्त्रकोशः ॥ * * *

अपि च ।

“वो वायो वारयो वृष्णा वरुणो देवसंज्ञकः ।
खड्गीशो व्वालिनो वचः कलसध्वनिवाचकः ॥
उत्कारोशस्तु नावीनो वचा स्थिक सागरः
शुक्तिः ।

त्रिधातुः शङ्करः श्रेष्ठो विप्रो यमसादनम् ॥”
इति नामान्तरशास्त्रम् ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—

“वक्रारं चक्षलापाङ्ग कुण्डली मोजमययम् ।
पञ्चप्राणमयं वर्णा त्रिशक्तिसहितं सदा ॥
त्रियन्सहितं वर्णोमात्मादितस्वसंयुतम् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युत्कृतमयम् ॥
चतुर्ग्रंथं वर्णं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
त्रिशक्तिसहितं देवि । त्रियन्सहितं सदा ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * * *

वङ्गीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—
“कोणत्रययुता रेखा प्रुष्णविण्णश्रवात्मिका ।
माया शक्तिः परा जित्वा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * * *

अस्य ध्यानम् ।

“कुम्भप्यप्रभं देवीं हिमजां पङ्कलेष्णाम् ।
शुक्लमात्याम्बरधरां रत्नहारोल्भवतीं पराम् ॥
माधकाभौष्टदां सिद्धां सिद्धिदां सिद्धसयिताम् ।
एवं ध्यात्वा वकारस्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

व, अ, इवार्थः । इति मेदिनी । वे, १ ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ४२ ।

“ताम्बूलीनां दलेक्षत्र रचितापानभूमयः ।
नारिकेलसर्वधोधाः प्राञ्जवं व यशः पयुः ॥”)

वं, कौ, (वा ल गमनसंसयोः + कः ।) प्रचेताः ।
इति मेदिनी । वे, १ ॥ वरुणबीजम् । इति
तन्त्रम् ॥

व, पुं, (वानमिति वा + भावे घः ।) सान्व-
नम् । (वानि गच्छन्तीति । वान गमने + कः ।)
वायुः । वरुणः । इति मेदिनी । वे, १ ॥
बाहुः । मन्त्रगम् । कल्याणम् । बलवान् ।
वसतिः । वरुणालयः । इति शब्दरत्नावली ॥
प्राद्वलः । वल्गुम् । शालूकः । वन्दनम् ।
इति नामैकाक्षरकोशः ॥

व, [स्] त्रि, युष्मान् । युष्मभ्यम् । युष्माकम् ।
युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाचतुर्थीषष्ठोबहुवचनान्त-
रूपोऽयम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, सुग्ध-
बीधे ।

“पुष्पा तु वो नोऽपि हरिर्धनं वो
ददातु नो हृन्वशुभानि वो नः ॥”

पादवाक्यादौ तु अस्य प्रयोगो न भवति । इति
वैयाकरणिकाः ॥) ●

वंशः, पुं, (वमति उद्भिरति पुरुषान् वन्दते इति
वा । टु वम उद्भिरखे इति धातोर्ग्रहा वन शब्दे
इति धातोर्वाङ्मुलकान् शः । यद्वा, वटि
उच्यते इति वा । वंशं कान्ती + अच् वच् वा ।
गतौ वुम् ।) पुत्रपौत्रादिः । तत्पर्यायः ।
मन्त्रिः २ गोत्रम् ३ जननम् ४ कुलम् ५
अभिलनः ६ अन्वयः ७ अन्ववायः ८ सन्तानः
९ । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥ निचनम् १०
जातिः ११ । इति जटाधरः ॥ कुलश्च विद्या
जम्बना वा प्राणिनामेकलक्षणः सन्तानो वंश
इति जयादिद्यः । धनेन विद्या वा स्थातस्या-
पत्यधारा वंश इति सुभूः । वमति उद्भिरति
पूर्वपुरुषान् वंशः नान्तीति शः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ * * * (यथा, रघुः । १ । २ ।
“क भूर्ग्रं प्रभो वंशः क चात्पविषया मतिः ।
नितोर्धुर्दुस्तरं मोहादुत्पेनासि सागरम् ॥”
पुत्रः । यथा, भागवते । ९ । २ । १७ ।
“वृषस्य वंशः सुमतिभूतस्योतिष्ठतो वसुः ॥”)
लक्षणातिविशेषः । वंश इति भाषा । तत्-
पर्यायः । लक्ष्मणः २ कर्मणः ३ लक्ष्मणः ४
लक्ष्मणः ५ शतपत्नी ६ यवफलः ७ वेणुः ८
मस्करः ९ तेजनः १० । इत्यमरः । २ । ४ ।
६० ॥ किष्कुपत्नी ११ । इति जटाधरः ॥
वम्भः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ लक्ष्मेतुकः १३
कण्टालुः १४ कण्टकी १५ महावलः १६ डड-
गन्धः १७ डडपत्रः १८ धनुर्ग्रहः १९ धातुव्यः २०
डडकाण्डः २१ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २ । ५ ।
“ध्वनति पवनविह्वः पत्न्यतां रीयु
स्पृष्टति पटुनिनादः शुक्लवंशस्थलीयु ।
प्रसरति लणमर्धे लक्ष्मणः स्योन
चपयति ऋगयथं प्राप्रलसो देवादिः ॥”)

अस्य गुणाः । अन्वत्वम् । कषायत्वम् ।
किञ्चित्तत्त्वम् । शीतलत्वम् । सृजलक्ष्ण-
प्रमेहार्शःपित्तदाहाननाशिलश्च । इति राज-
निघण्टुः ॥ * * * अपि च ।
“वंशः सरो हिमः खाडुः कषायो वस्ति-
शोधनः ।
श्लेहनः कफपित्तघ्नः कुष्टासत्रगशोधजित् ॥ * * *
तत्कारः कटुः पाके रसे रूचो गुरुः सरः ।
कषायः कफघ्नश्च खाडुर्जिह्वाहो वातपित्तलः ॥
तद्वयवास्तु सरा रूचाः कषायाः कटुपाकिनः ।
वातपित्तकरा उष्णा बहुश्लेष्माः कपापहाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * * *

(यद्योर्द्विकालम् । यथा,—
“वंशः पृष्ठास्त्रु गेहोर्द्विकाले वेणो गच्छे कुजे ॥”
इति रघुटीकायां मणिनाथधृतकेशवः । ७ । ३६ ॥)
पृष्ठावयवः । पिठेर दंढा इति भाषां । (यथा,
भागवते । ११ । ८ । ३३ ।

“यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश-
स्थं त्वचा रोमनखैः पिनडम् ॥”)

वंशकर्म, कौ, आकाशोद्भूयमानश्चञ्चम् । यथा,—
“वृहत्सूत्रकमित्याहुर्नृत्तूलं मनोषिणः ।
श्रीशङ्खसं वंशकर्म वाततूलं मरुद्वजम् ॥”
इति हारावली । २३ ॥
वंशकर्पूररोचना, कौ, (कर्पूर इव रोचते
शीभते इति । रच् + ल्युः । ततः षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) वंशरोचना । इति राजनिघण्टुः ॥
वंशजरी, कौ, (वंशस्य चौरमिवास्या अस्तीति ।
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वंशरोचना । इति
राजनिघण्टुः ॥
वंशजः, पुं, (वंशाज्जायते इति । जन् + ङः ।)
वेणुवयवः । इति राजनिघण्टुः ॥
वंशजः, त्रि, (वंशात् सद्वंशाज्जायते इति ।
जन् + ङः ।) सद्वंशजातः । तत्पर्यायः । वीण्यः
२ वंशः ३ । इति हिमचन्द्रः । १ । ३७७ । (वेणु-
पत्नीऽपि । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४७९ ।
“यन्निघतनिर्गुणं यन्न वंशजं यच्च निक्षिप्त-
वम् ।
किं कुम्भेक्षितं धनुः पदे देवराजेन ॥”)

वर्गः । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ (यथा, रघुः ।
७ । ३६ ।

“उत्थापितः संयति रेणुरथैः
साम्बोजितः स्यन्दनवंशचक्रैः ॥”)
वादभाण्डविशेषः । इति धरणिः ॥ वंशी इति
भाषा ॥ (यथा, रघुः । २ । १२ ।
“स कीचकेर्मारुतपूर्वार्थैः
कूजद्विरापादितवंशकथम् ।
शुश्राव कुञ्जेषु यशः खसुञ्जे-
रुह्यीयमानं वनदेवताभिः ॥”

वितृतिरस्य वंशीशब्दे इत्यथा ॥) इत्युः ।
सालच्छन्दः । इति राजनिघण्टुः ॥ (प्राधागभं-
सम्भताशरोविशेषे, कौ । यथा, महाभारते ।
१ । ६५ । ४६ ।

“अनवद्यां मनुं वंशामसुरीं मार्गणप्रियाम् ।
अनपां सुभगां भासीमिति प्राधा अजायत ॥”)
वंशकं, कौ, (वंश इव कायतीति । के + कः ।
अगुरु । इति हारावली । १०४ ॥

वंशकः, कौ, (वंश इव प्रतिष्ठितः । “इवे प्रति-
ष्ठितौ ॥” ५ । ३६ । ६ । इति कन् ।) मत्स्यविशेषः ।
इति शब्दमाला ॥ वंशपातामाह इतिभाषा ॥
इत्युविशेषः । इति रत्नमाला ॥ वंशा इ इति
सामशाङ्गा इति च भाषा ॥ अस्य गुणाः ।
“वंशकश्चनभियन्दी लघुर्होत्रजयापहः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“पौष्णको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ॥”
“अविर्हो गुरुर्ष्यः पौष्णको भीरुकक्षया ।
आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित् सप्तारो वंशको
मतः ॥”)

(इन्वो वंशः । “संज्ञायां कन् ।” ५ । ३ ।
८७ । इति कन् । चूदवशः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥)

वंशकर्फं, कौ, आकाशोद्भूयमानश्चञ्चम् । यथा,—
“वृहत्सूत्रकमित्याहुर्नृत्तूलं मनोषिणः ।
श्रीशङ्खसं वंशकर्म वाततूलं मरुद्वजम् ॥”
इति हारावली । २३ ॥

वंशकर्पूररोचना, कौ, (कर्पूर इव रोचते
शीभते इति । रच् + ल्युः । ततः षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) वंशरोचना । इति राजनिघण्टुः ॥
वंशजरी, कौ, (वंशस्य चौरमिवास्या अस्तीति ।
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वंशरोचना । इति
राजनिघण्टुः ॥

वंशजः, पुं, (वंशाज्जायते इति । जन् + ङः ।)
वेणुवयवः । इति राजनिघण्टुः ॥

वंशजः, त्रि, (वंशात् सद्वंशाज्जायते इति ।
जन् + ङः ।) सद्वंशजातः । तत्पर्यायः । वीण्यः
२ वंशः ३ । इति हिमचन्द्रः । १ । ३७७ । (वेणु-
पत्नीऽपि । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४७९ ।
“यन्निघतनिर्गुणं यन्न वंशजं यच्च निक्षिप्त-
वम् ।
किं कुम्भेक्षितं धनुः पदे देवराजेन ॥”)

वंशजा, स्त्री, (वंशे जायते इति । जन् + छः + टाप् ।) वंशरोचना । इति शब्दरत्नावली ।
 (अस्या गुणाः यथा,—
 “वंशजा टं ह्यकी ह्य्या बल्या स्वाहो च शीतला ।
 ळ्याकाशस्वरन्वासचयपितासकामलाः ।
 हरेत् कुष्ठं ब्रह्मं पाङ्कं कथाया वातलक्ष्मिन् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वंशजकुलः, पुं, (वंशजातकुलः ।) वेद्युयवः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशधान्यं, स्त्री, (वंशस्य धान्यम् ।) वेद्युयवः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशबालिका, स्त्री, (वंशनालीरस्यस्या इति ।
 वंशनाल + उन् । टाप् ।) वंशी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 वंशनेत्रं, स्त्री, (वंशस्य नेत्राण्यस्य ।) इत्युत्तमम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपत्रः, पुं, (वंशस्य पत्राणीव पत्राण्यस्य ।)
 नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वंशस्य पत्रम् ।)
 वंशस्य दत्ते, स्त्री, (हरितालम् । यथा,—
 “तालकं वंशपत्राखं कुशाक्षसलिले चिपत् ।
 सप्रधा वा त्रिधा वापि दध्यन्नेन च वा पुनः ॥
 शोभयिष्या पुनः शुक्लं चृगंयेतकुलाहति ।
 ततः शरावके पात्रे स्थापयेत् कुशलो भिवक् ॥
 वदरीपत्रकल्केन सन्धिलेपश्च कारयेत् ।
 अरुणाभमधःपात्रं तावन्नाला प्रदीयते ॥
 स्वाङ्गशीतं समुद्रुद्य मानिक्याभो भवेद्रसः ॥”
 इति वैद्यकरसम्बन्धसंज्ञके कुशाधिकारे ॥)
 वंशपत्रकं, स्त्री, (वंशपत्रमेव । स्वार्थे कन् ।)
 हरितालम् । इति शैमचन्द्रः । ४ । १२४ ॥
 वंशपत्रकः, पुं, (वंशस्य पत्रमिवाकृतिरस्यति ।
 इधार्थे कन् ।) सुदमत्यविशेषः । इति शब्द-
 माळा । वंशपाता माहू इति भाषा । नलः ।
 अन्तेःसुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपत्रपतितं, स्त्री, समद्राक्षरपादकृन्दो-
 विशेषः । यथा,—
 “दिहस्तुनिर्वंशपत्रपतितं भ र न भ न ल गेः ॥”
 उदाहरणम् ।
 “नूतनवंशपत्रपतितं रजनिजलजवं
 पश्य सुकुम्भं । मौक्तिकमिवोत्तममरकतगम् ।
 एव च तं चकोरनिकरः प्रपिबति सुदितो
 वान्तमवेत् चन्द्रकिरणोरद्वन्दकगमिव ॥”
 वंशपत्रचरितेति केचित् । वंशदलमिति शम्भौ ।
 इति ह्यदीमञ्जरी ॥
 वंशपत्री, स्त्री, (वंशपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 नाडीहृद्गुः । ळविशेषः । तत्पर्यायः । वंश-
 दला २ चीरिका ३ लीखंपत्रिका ४ । अस्या
 गुणाः । समधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तरक्त
 लोषणाश्रित्वम् । रुच्यत्वम् । पशूनां दुग्धदायि
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्यायगुणाः ।
 “वंशपत्री वेष्टपत्री पिष्टा हृद्गु शिवाटिका ।
 हिङ्गुपत्रीगुणा विष्टैर्वंशपत्री च कीर्तिता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

वंशपीतः, पुं, (वंशः वंशपत्रमिव पीतः ।) कञ-
 गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपुष्पा, स्त्री, (वंशस्य पुष्पाणीव पुष्पाणि
 यस्याः ।) सहदेवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपूरकं, स्त्री, (वंशस्यैव पूरकमस्य ।) इत्यु-
 त्तमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशरोचना, स्त्री, (रोचते इति । रुच + ऋन्त्या-
 दित्वात् ङोः । टाप् । वंशस्य रोचना ।)
 खनामस्यातवंशपञ्चस्थितश्चेतवर्षीषधविशेषः ।
 वंशलोचन इति भाषा । तत्पर्यायः । त्वक्-
 चीरा २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥ वंश-
 लोचना ३ । इति भरतः ॥ तुगाचीरी ४
 सुभा ५ वंशी ६ वंशजा ७ । इति रत्नमाला ।
 चीरिका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तुगा ९
 त्वक्चीरी १० सुभा ११ वंशचीरी १२ वेणवी
 १३ त्वक्सारा १४ कम्मरी १५ अंता १६ वंश-
 कर्पूरोचना १७ तुङ्गा १८ रोचनिका १९
 पिङ्गा २० वंशशर्करा २१ । अस्या गुणाः ।
 कृत्वात्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिंसत्वम् ।
 रक्तमुहिकारित्वम् । तापपित्तोदिकहरत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “वंशजा टं ह्यकी ह्य्या बल्या स्वाहो च शीतला ।
 ळ्याकाशस्वरन्वासचयपितासकामलाः ।
 हरेत् कुष्ठं ब्रह्मं पाङ्कं कथाया वातलक्ष्मिन् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वंशलोचना, स्त्री, (वंशरोचना । रस्य लः ।)
 वंशरोचना । इति शैमचन्द्रः ॥ अस्या गुणाः ।
 “कषायमधुरा कृत्वा वातघ्नी वंशलोचना ।
 तुगाचीरी चयन्वासकासघ्नी मधुरा हिमा ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वंशशर्करा, स्त्री, (वंशस्य शर्करैव ।) वंशलोचना ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशशलाका, स्त्री, (वंशस्य शलाकेव दाटान ।)
 वौणामूलम् । इति शैमचन्द्रः । २ । २०० ॥
 (वंशनिर्मिता शलाकेति मध्यलोपी समासः ।)
 वंशनिर्मितशलाका च ॥
 वंशस्तनितं, स्त्री, (वंशस्य अयम् । प्रथमजातत्वात् ।)
 वंशाङ्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशानुचरितं, स्त्री, (वंशस्य अनुचरितम् ।) वंश-
 चरित्रवर्णनम् । तत्पुत्राण्यस्य पञ्चलक्षणा-
 गंतलक्ष्यविशेषः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशी मन्वन्तराश्च च ।
 वंशानुचरितश्चेति पुराणं पञ्चलक्ष्यम् ॥”

(यथा, भागवते । ६ । १ । ४ ।)
 “तेषां वंशं पृथग्जन्तुं । वंशानुचरितानि च ।
 कीर्णयस्व महाभाग । निबं शुश्रूषतां हि नः ॥”
 वंशाङ्कुरः, पुं, वंशस्याङ्कुरः । वंशेर कोष्ठा इति
 भाषा । तत्पर्यायः । करीरम् २ वंशापम् ३
 यवफलाङ्कुरः । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । अल्पत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् ।
 शीतलत्वम् । पित्तासदाहलक्ष्णत्वम् । सन्धि-
 कारित्वम् । तत्पर्यायो (नर्गुं यत्त्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 वंशिकं, स्त्री, (वंशोऽस्यस्येति । उन् ।) अङ्गुल ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥
 वंशिका, स्त्री, (वंशिक + टाप् ।) अङ्गुल । इत्यमर-
 टाकायां भरतः ॥ वंशी । इति शब्दरत्नावली ॥
 वंशी, स्त्री, (वंशः कारणत्वेनास्यस्याः । अच् ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) सरली । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ वंशी इति भाषा । (यथा, काण्वचरि-
 कायाम् ।
 “निर्मिता कापि गोपीनां कुलशीलेविनाशिणी ।
 विधिना पामरेकीयं न वंशी सुरवेरिणः ॥”)
 कर्षणतुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वंशी-
 वाद्यस्य विवरणम् । यथा,—
 “तालैः राजते गीतं तालो वादित्रसम्भवः ।
 गरीयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते ॥
 तत्तं शुषिरमानहं घनमित्यं चतुर्विधम् ।
 तमं तन्मौगतं वाद्यं वंशाद्यं शुषिरं तथा ।
 चर्मोपनङ्गमानहं घनं तालादिकं मतम् ॥”
 शुषिरं यथा,—
 “वंशोऽथ पारीमधुरीतितरीशङ्ककाहनाः ।
 तोडुचीसुरलीबुकाशङ्किकास्वरनाभयः ॥
 शङ्कं कापालिकं वंशश्चर्म वंशकथा पुरः ।
 एते शुषिरभेदास्तु कथिताः पूर्वस्वरिभिः ॥
 वर्णः लः सरलश्चैव पञ्चदोषविवर्जितः ।
 वेणवः खादिरौ वापि रक्तचन्दनजोऽथवा ॥
 श्रीवल्कीजोऽथ खैवर्का दन्तिदन्तमयोऽपि वा ।
 राजतस्ताम्ब्रजो वापि लौहजः स्नाटिको-
 २ यथा ॥
 कलिङ्गाङ्गुलितुल्येन गर्भेरस्य च शोभितः ।
 शिल्पविद्याप्रवीणेन वंशः कार्या मनीषरः ॥
 वंशनेत्रे मनोऽपीति मत्तङ्गुनिर्मादितम् ।
 ततोऽन्वेषेन तदाकारा वंशा एव प्रकीर्तिताः ॥
 तत्र त्यक्ता शिरोदेशादधो द्विमितमङ्गुलम् ।
 पुष्कारस्य कुञ्जीत मितमङ्गुलिपर्यन्था ॥
 पञ्चाङ्गुलानि संश्लेष्य ताररन्ध्राणि कारयेत् ।
 कुञ्जीतयान्तरन्ध्राणि सप्रसंख्यानि कौशलात् ॥
 वदरीबीजतुल्यानि संश्लेष्याद्दुग्धमङ्गुलम् ।
 प्रान्तयोर्मन्थनं कार्यं खरादीनां दृष्टवत् ॥
 सिकपकेन कला देया तत्र सुखरता भवेत् ।
 पञ्चाङ्गुलोऽयं वंशः स्यादेकेकाङ्गुलिद्वितः ॥
 वरुङ्गुलानि नास्वा स्यात् यावदष्टादशाङ्गुलम् ।
 पुत्कारताररन्ध्रस्य यावदङ्गुलिमन्तरम् ।
 तदेव नाम वंशस्य वादित्रैः परिकीर्तयते ॥

वक्रवः

एकाङ्गुली इन्द्रकुलच अङ्गुलचतुरङ्गुलः ।
 अतिनारतरत्न वांशिकैः समुपैक्षितः ॥
 अयोदशाङ्गुली वंशोपरः पञ्चदशाङ्गुलः ।
 निन्दितो वंशतन्त्र शैलघासप्रदशाङ्गुलः ॥
 महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
 चत्वार उतमा वंशा मतङ्गमुनिवस्मताः ॥
 दशाङ्गुली महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः ।
 द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्णितः ॥
 चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते ।
 अस्मा कर्त्रो रविर्विष्णुः क्रमादत्र यवस्थिताः ॥
 नैविशं प्रौढता चापि सुस्वरत्यश्च ग्रीवता ।
 माधुर्यमिति पञ्चामी पुनस्ततेषु गुणाः स्मृताः ॥
 श्रोत्कारवद्गुलः स्तब्धो विस्वरः स्फुटितो जघुः ।
 अमधुरश्च विज्ञेयाः यद्दूरीषाः पुनस्तते क्रमात् ॥
 वृथाप्रयोगवाङ्मूलमल्पता गीतवाद्ने ।
 यभिर्दोषैर्येनोऽतीव निन्दितो वांशिको मतः ॥
 स्थानकादिनयाभिज्ञो गमकाटाः स्फुटाचरः ।
 ग्रीवहस्तः कलाभिज्ञो वांशिको रक्त उच्यते ॥
 प्रसुक्तिर्भङ्गसुक्तिश्च युक्तिश्चेत्यङ्गुलीगणाः ॥
 सुस्थानत्वं सुस्वरत्वं अङ्गुलीसारकाक्रिया ।
 समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गवेदिता ॥
 क्रियाभाषाविभाषासु दक्षता गीतवाद्ने ।
 स्वस्थाने चापि दुःस्थाने नादनिश्चयकौशलम् ॥
 गान्तुर्गा स्थानदाढत्वं तद्दोषाच्छादनं तथा ।
 वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः ॥”
 इति संगीतदामोदरः ॥
 वंशः, त्रि, (वंशे भवः । वंश + “दिगादिभ्यो यत् ।”
 ४ । २ । ५७७ । इति यत् ।) सचं प्रजातः । तत्प-
 र्यायः । कुल्याः २ नोच्यः ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथा, मनुः । १ । ६१ ।
 “स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे ॥”
 वंशोपसमाप्ते च । यथा, रघुः । १८ । ४६ ।
 “वंश्या गुणाः स्वल्पि लोककान्ताः
 प्रारम्भस्वप्नाः प्रथिमानमापुः ॥”
 यथोद्भूतकाष्ठविशेषः । एष्टावयवविशेषश्च ; इति
 वंशशब्ददर्शनात् ॥ यथा, भागवते । ११ । ५ । ३६ ।
 “यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश-
 स्थानं त्वचा रोमनखैः पित्तहृत् ॥”
 वक्र, इ इ कौटिल्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।) कौटिल्य-
 मिह कुटिलोभावः कुटिलीकरणश्च । इ, वक्रते ।
 इ, वक्रते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः । वक्रते
 काष्ठं कुटिलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 वक्र, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, वक्रते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वक्रयः, त्रि, (अ वच् वा + तथः ।) कुत्सितः ।
 हीनः । (यथा, मनुः । ८ । ६६ ।
 “नाधधीनो न वक्रयो न दस्युर्न विकर्मणत् ॥”
 वचनार्थः । इति मेदिनी । ये, १०३ ॥ (यथा,
 महाभारते । १४ । ७६ । २३ ।
 “ईक्ष्वाक्यापि राजानः सर्वे सद्यः सुहृत्पतेः ।

वक्रवा

युधिष्ठिरस्यान्नेधो भवद्विरभूयताम् ॥”
 वच् + भावे तथ ।) वचने, क्री ॥
 वक्ता, [क्] त्रि, (वच् + लृप् ।) योवक्तुं जानाति
 सः । इति भरतः ॥ औचित्यात् बहु विप्रष्टं
 वदति । इति मुकुटः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
 “भद्रं कर्तं कर्तं मौनं कौकिलेर्जलदागमे ।
 ददुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि प्रीभनम् ॥”
 तत्पर्यायः । वदः २ वदावदः ३ । इत्यमरः ।
 ३ । १ । २५ ॥ वदान्यः ४ वपा ५ । इति जटा-
 धरः ॥ सुष्ठुवक्ता । इति भरतः ॥ बहुभाषी ।
 इत्येके । तत्पर्यायः । वाचोयुक्तिपटुः २ वाग्मी ३
 वावदूकः ४ । इत्यमरः ॥ वचकः ५ सुवचाः ६
 प्रवाक् ७ । इति जटाधरः ॥ पङ्कितः । इति
 मेदिनी । तै, ५३ ॥
 वक्रं, क्री, (वक्त्र् अनेनेति । वच् + “गुध्वी-
 पचिचयिमिसिदिदिभ्यश्चः ।” उणा० ४ ।
 १६६ । इति चः ।) सुखम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ८६ । (यथा, मनौ । ८ । २७२ ।
 “धर्मोपदेशं दर्पणं विप्राणामस्य कुर्वतः ।
 तप्रमासंचयेत्तैलं वक्त्रं अत्रिं च पार्थिवः ॥”
 तगरमूलम् । इति शब्दमाला ॥ वक्रभेदः ।
 इति मेदिनी । रे, ८४ ॥ हृद्वीविशेषः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणार्थं यथा,—
 “भवत्यङ्गसमं वक्रं विषमश्च कदाचन ।
 तयोर्दधीतपान्तेऽत्र च्छब्दस्तदधुनीच्यते ॥
 वक्रं युग्म्यां मगौ स्थानामन्वेर्योऽनुष्टुभिः
 स्थातम् ॥”
 अत्र द्विरावर्णा श्लोकः पूरयितयः ।
 “वक्राभ्योर्जं सदा स्मरं चणुर्नोत्पलं फुल्लम् ।
 वक्रुनीनां सुरारातेऽन्ते भङ्गं जहारोक्षे ॥”
 इति हृद्वीमञ्जरी ॥
 वक्रचुरः, पुं, (वक्रस्य चुर इव एषोदरादित्वात्
 खः ।) दन्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वक्रुणः, पुं, (अक्षणी वक्राद् जायते इति ।
 ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् इति श्रुतेः । अन् +
 ङः ।) ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः । सुख-
 जाते, त्रि ॥
 वक्रनालं, क्री, (वक्रस्य तालम् ।) सुखवाद्यम् ।
 इति केचित् ॥ त्रिकाण्डशेषे सुखवाद्यं वक्र-
 नालमिति लिखितम् ॥
 वक्रपट्टः, पुं, (वक्रस्य पट्ट इव ।) अन्धाम्भोजन-
 पात्रम् । तोवडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 तलिका २ तणसारकम् ३ । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ३१७ ॥
 वक्रभेदी, [न्] पुं, (वक्रं भिनत्तीति । भिद् +
 ङिनिः ।) तिक्ररः । इति हेमचन्द्रः । ६ ।
 २५ ॥ सुखभेदके, त्रि ॥
 वक्रवासः, पुं, (वक्रं वासयति सुरभीकरोतीति ।
 वासि + “कर्मस्यञ्जं ।” ३ । २ । १ । इत्यञ् ।)
 नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य
 नारङ्गशब्दे ज्ञातव्यम् । वक्रस्य वासः ।) सुख-
 गन्धश्च ॥

वक्रः

वक्रशोधनं, क्री, (वक्रस्य शोधनमिव ।) भक्षम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्रस्य शोधनम् ।)
 सुखशुद्धिकरणश्च ॥
 वक्रशोधी, [न्] पुं (वक्रं शोधयतीति । युच् +
 ङिच् + ङिनिः ।) जम्बीरः । इति जटाधरः ॥
 सुखशोधकं, त्रि ॥
 वक्रासवः, पुं, (वक्रस्य आसवः ।) अधरमधु ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वक्रं, क्री, (वक्रते इति । वकि कौटिल्ये + रन् ।
 एषोदरादित्वात् न लोपः । यडा, वच् + रक् ।)
 वच् गतौ + “स्फायितश्चि वच्चीति ।” उणा०
 २ । १३ । इति रक् । न्यङ्गादित्वात् कुत्वम् ।)
 नदीवक्रः । तत्पर्यायः । पुटभेदः २ । इत्य-
 मरः ॥ वक्रः ३ । इति भरतः ॥ (तगर-
 पादिकम् । तत्पर्यायो यथा,—
 “कालागुशारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
 महोरगं नतं जिह्वं हीनं तगरपादिकम् ॥”
 इति वेदिकरत्नमालायाम् ॥
 तथास्य विषयः ।
 “शताङ्गे रण्डमूलाया वक्रयात्रीफलेः श्वेतम् ।
 तैलं नस्य मरुत्तुष्टुप्रतिमिरोहृगदापहम् ॥”
 इति शताङ्गाद्यं तैलम् ।
 इति चक्रपाणिग्रन्थे शिरोरोगाधिकारे ।)
 वक्रः, पुं, (वच्चीति । वच् गतौ + “स्फायितश्चि-
 वच्चीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।
 न्यङ्गादित्वात् कुत्वम् ।) श्वनेच्छरः । इति
 मेदिनी । रे, ६५ ॥ मङ्गलयज्ञः । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । ३० ॥ खदः । त्रिपुरासुरः । इति
 धरणिः ॥ पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वक्र-
 गतिविप्रष्टयज्ञः । स तु यस्य गृहस्याग्नि-
 तात् रथध्विष्ठतराश्रीयत्रिंशंशान्तगतादंश्रात्
 पञ्चमघटांशे रविकृत्तिति । यथा,—
 “वक्राः स्युः पञ्चघटैर्कै त्वतिवक्रा नगाद्यै ।
 नवमे दशमे भवनौ जायते सञ्ज्ञा गतिः ॥
 द्वादशैकादशैः सूर्यै लभन्ते शीघ्रतां पुनः ।
 रविस्थित्यंशकस्त्रिंशदधेः संस्थां कल्पते ॥
 न तु राश्यन्तरस्यशान्तिं द्वितीयादिनरूपम् ॥
 राहुकेतू सदा वक्रौ शीघ्रगौ चक्रभास्करौ ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (कश्यपदेशीयवृत्तिभेदः । यथा, महाभारते ।
 २ । १४ । ११ ।
 “तमेव च महाराज ! शिष्यवन् ससुपस्थितः ।
 वक्रः कश्यपाधिपतिर्मायायोधो महाबलः ॥”
 वक्रः त्रि, (वक्रते इति । वकि कौटिल्ये + रन् ।
 एषोदरादित्वात् न लोपः । यडा, वच् + रक् ।)
 अष्टजुः । वक्रा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 अरालम् २ वृजिगम् ३ लिङ्गम् ४ जर्मि-
 मत ५ कुञ्चितम् ६ ननम् ७ आधिहम् ८ कुटि-
 लम् ९ भुयम् १० वेजितम् ११ । इत्यमरः ।
 १ । १७१ ॥ वक्रुरम् १२ वेक्रु १३ विनतम् १४ उच्छ-
 रम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अथवतः १६
 आनतः १७ भङ्गुरः १८ । इति जटाधरः ॥ ३॥

(यथा, महाभारते । १ । १३२ । १२ ।

“स वै तथा वक्र यथाभ्यजाय-
दृष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ॥”)

वक्राक्षि यथा । अलकः १ भालः २ भूः ३
नखचिद्रम् ४ अक्षुषः ५ कुक्षिका ६ भयकङ्क-
रम् ७ बालेन्द्रः ८ दात्रम् ९ कुहालः १०
चक्रकः ११ युकाक्ष्यम् १२ पलाशपुष्पम् १३
विद्युत् १४ कटाक्षः १५ शक्रधनुः १६ पथा १७
प्रबोधः १८ करः १९ हस्तिदन्तः २० शूकर-
दन्तः २१ सिंहनखादिः २२ । इति कविकल्प-
जता ॥ क्रूरः । इति मेदिनी । रे, ६५ ॥

वक्रकण्टः, पुं, (वक्राः कण्टाः कण्टका यस्य ।)
वदरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्रः
कण्टः ।) कुटिलकण्टकश्च ॥

वक्रकण्टकः, पुं, (वक्राः कण्टका अस्य ।) खदिर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषयोऽस्य
खदिरशब्दे विशेषः ॥)

वक्रखड्गः, पुं, (वक्रः खड्गः ।) करवालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्रयीवः, पुं, (वक्रा यीवास्य ।) उदृः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रचक्षुः, पुं, (वक्रा चक्षुर्वस्य ।) शुकपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वक्रतालं, स्त्री, (वक्रं तालं यत्र ।) वाद्यविशेषः ।
तत्पर्यायः । सुखवाद्यम् २ । वक्रतालमिति वा
पाठः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रनाली, स्त्री, (वक्रनाल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
सुखवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वक्रनुच्छः, पुं, (वक्रनुच्छं यस्य ।) शुकपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (वक्रोच्छे, त्रि । यथा,
भागवते । ६ । १ । २८ ।

“स पाशहस्तांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषानतिदारुणान् ।
वक्रनुच्छानूर्ध्वरोन् आत्मानं नेतुमागतान् ॥”)

वक्रदंष्ट्रः, पुं, (वक्रा दंष्ट्रा यस्य ।) शूकरः । इति
केचित् ॥

वक्रनक्रः, पुं, (वक्रः कुटिलः नक्र इव ह्रस्वश्च ।)
पिशुनः । शुकपक्षी । इति मेदिनी । रे, २८५ ॥

वक्रनालं, स्त्री, सुखवाद्यम् । इति सुभाषित-
त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रनासिकः, पुं, (वक्रा नासिका यस्य ।) पेशकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुटिलनासायुक्ते, त्रि ॥

वक्रपुच्छः, पुं, स्त्री, (वक्रं पुच्छं यस्य ।) कुकुरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सलीमकुटिलनाङ्गलश्च ॥

वक्रपुष्पः, पुं, (वक्राणि पुष्पाण्यस्य ।) वक्रवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पलाशवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वक्रबालघिः, पुं, (वक्रो बालघिः केशयुक्तनाङ्गलं
यस्य ।) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥

कुटिलपुच्छश्च ॥

वक्रभयितं, स्त्री, (वक्रं कुटिलं भयितम् ।)
कुटिलषाकम् । तत्पर्यायः । श्लोकित्तः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रमः, पुं, (अवक्रममिति । अव + क्रम + भावे
वच् । अङोपः ।) पलायनम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वक्रनाङ्गलः, पुं, (वक्रं नाङ्गलं यस्य ।) कुकुरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलपुच्छे, स्त्री ॥

वक्रवक्रः, पुं, (वक्रं वक्रं सुखमस्य ।) शूकरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कुटिलसुखविशेषे, त्रि ॥

वक्रशल्या, स्त्री, (वक्रं शल्यामिव पक्षादिकं
यस्याः ।) कुटिलमौल्युपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वक्रार्थं, स्त्री, (वक्रमर्थं यस्य ।) कवाटवक्रवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥ कुटिलाभ्यागश्च ॥

वक्राङ्गः, पुं, (वक्रमङ्गं यस्य ।) हंसः । इति
हेमचन्द्रः ॥ कुटिलावयवे, स्त्री, (कुटिलाव-
यवविशेषे, त्रि । यथा, हरिवंशे । १०२ । ३८ ।

“तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्मुखस्तनी ।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी चक्षुमोन्विभूषणा ॥”)

वक्रिः, त्रि, मिथ्यावादी । वक्रधातोः क्रिप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

वक्रो, [नृ] पुं, (वक्रो वक्रतास्यास्तीति । इतिः ।
वैदिकधर्मविद्वद्वादिवादास्य तथात्वम् ।) बृहः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ वक्रवाविशेषे, त्रि । यथा,
“लघेशो यदि वक्रो स्यात् पुंसः कार्येषु
वक्रता ।

लघेशेऽन्तं गते मर्त्यो दुःखादियाधिसंयुतः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रा कुटिला उक्तिः ।)
काकूक्तिः । यथा, कामधेनुकल्पतरुधृतत्रय-
पुराणम् ।

“अथ उते त्रयोत्सर्गे दाना वक्रोक्तिभिः पदैः ।
ब्राह्मणानाह यत् किञ्चित् मयोत्सृष्टम्
निर्मले ॥

तत् कश्चिदन्यो न जयेत् विभाष्यं यथाक्रमम् ।
न वाह्यं न च तत् चौरं पातयं केनचित्
कचित् ॥”

लघुप्रदीपेऽप्येवम् । वक्रोक्तिभिः काकूक्तिभिः ।
इति सुहितत्वम् ॥ * कुटिलोक्तिः । यथा,
“वादी व्याकरणं विनेव विदुषां वृष्टः प्रविष्टः
सर्भा

जल्पनल्पमतिः स्यात् पटुवटुभूभङ्गवक्रो-
क्तिभिः ।

हीनः सद्रूपहासमेति गणको गोलानभिज्ञस्तथा
ज्योतिर्विज्ञानसि प्रगल्भगणकः प्रश्नप्रपञ्चो-
क्तिभिः ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥
(वक्रा अपर्यान्तरयह्येन कुटिला उक्तिः ।
शब्दालङ्कारप्रभेदः । तल्लक्षणादिकं यथा,
साहित्यदर्पणे दशमपरिच्छेदे ।

“अन्वयान्वायार्थकं वाक्यमन्वया योजयेद् यदि ।
अन्वयः सुविद्य कान्ता वा सा वक्रोक्तिस्ततो विधा ॥
द्विविति सुवक्रोक्तिः काकूवक्रोक्तिश्च । क्रमे-
बोदाद्वरुणं यथा,—

“के ययं स्थल एव सम्पति वर्षं प्रयो विशेषामयः
किं व्रते विहगः स वा फलिपतिर्यथास्ति सुभो
हरिः ।

वामा ययमहो विहग्वरधिकः कीडकं करो
वनेते
येनास्मासु विवेकस्यमनसः पुंस्त्वेष योषिद्
धमः ॥”

अथ विशेषपदस्य विः पक्षी श्रेयो नांग इति
अर्थद्वययोगात् सभङ्गः श्रेयः । अन्वयत्तु अन्वयः ।
“काले कोकिलवाचाले सङ्कारमनोहरे ।
लतागसः परिह्वामान् तस्याचमो न दूयते ॥”

अथ कयाचित् सख्या निषेधार्थं नियुक्तो नभ
अन्वया काका दूयत एवेति विध्यर्थे पठितः ॥”)

वक्रोष्ठिका, स्त्री, (वक्रोष्ठोरस्यस्या इति । टन् ।
रंशुहमेनेन हि योष्ठस्य वक्रता जायते अयो-
रस्याक्षयात्वम् । यद्वा, वक्र योष्ठो यस्याः ।
ततः स्मार्थं कन् । टापि अत इत्वम् ।) अहर्-
रद्वहास्यम् । रंशुहास्यम् । तत्पर्यायः । स्मितम्
२ । इति-हेमचन्द्रः ॥

वक्ष, रोपसंहत्योः । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-
पर-रोषि अक-संहत्यौ सक-सिट् ।) वक्षति ।
इति दुर्गादासः ॥

वक्षः, [सु] स्त्री, (उच्यतेऽनेनेति । वक्ष + “पचि-
वचिभ्यां सुट् च ।” उखा० ४ । २१६ । इति
असुन सुट् । वक्षतेऽसुन इति रमानाथः ।
घातुप्रदीपश्च ।) अङ्गविशेषः । स तु हृदयोपरि
कक्षाद्भोभागः । वृक् इति भाषा । तत्प-
र्यायः । क्रोडम् २ मुञ्जान्तरम् ३ उरः ४
वत्सम् ५ । इत्यमरः ॥ अङ्गः ६ उतुसङ्गः ७ ।
इति जटाधरः ॥ वक्षजम् ८ गणपीठकम् ९ ।
इति शब्दचक्रिका ॥ अपि च ।

“अथ वक्षश्च वत्सं स्यादुरो वक्षस्थले त्रयम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“अन्नवान् समवचाः स्यात् पीनेऽस्त्रीभि-
रुर्जितः ।
वक्षोभिविषमैर्निस्वः शब्देन निधनस्तथा ॥”
इति गानक ६६ अध्यायः ॥

(पुं, वक्षतीति । वक्ष + “वक्षिधाधात्स्व-
म्बन्धसि ।” उखा० ४ । २०० । इति असुन ।
सुट् च । अन्वयान् । इत्युक्त्वदत्तः ॥”)

वक्षश्च, स्त्री, (वक्षत्यनेनेति । वक्षरोषसंहत्योः +
सुट् ।) वक्षः । इति शब्दचक्रिका ॥ (वाहके,
त्रि । यथा, अश्विदे । ६ । २३ । ६ ।

“क्रियाम् वक्ष्यानि यज्ञैः ॥”
“वक्ष्यानि वाहकानि स्त्रीणां क्रियास
करवाम ॥” इति तन्नाम्नी सायणः ॥

वक्षोजं, स्त्री, (वक्षनि जायते इति । वक्ष् + वः ।)
स्तनः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे ४ परिच्छेदे ।

“मध्यस्य प्रथिमानमेति लक्षनं वक्षोजयोर्मन्दां
दूरं यालुदरश्च कोमलतिका नेचार्जवं धावति ।

वगला

कर्मपरिवीक्ष्य नूतनमनोराण्याभिविक्तं चक्रात्
 अज्ञानीव परस्परं विदधते निर्लक्षणं सुभुवः ॥”
 वचोवहः पुं, (वचसि रोहतीति । वृह + कः ।)
 क्तनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आर्या-
 सप्तशत्याम् । ४४६ ।
 “मा श्वरतव्य पीवरवचोवहयोभरेण भज
 गन्धम् ।
 निर्मोक्षैरपि शोभा ययोर्भूजङ्गीभिरुक्तैः ॥”
 वक्ष्यमाणः, जि, भविष्यत्कथनीयविवयः । वच-
 धातोः स्वमानप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा । अथ
 वक्ष्यमाणवचनात् मथरात्रप्राप्तविवेकयन्तो-
 त्वम् । इति तिच्यादितत्वम् ॥ अपि च ।
 “तत्रैव हादश्रीमध्ये पारणं अत्रयोऽधिके ।
 वक्ष्यमाणश्च घटतेऽन्यथा प्राग्ब्रह्मा व्रतम् ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासि १५ विलासः ॥
 वख, वृषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) वखति । वृषि गतौ । इति
 दुर्गादासः ॥
 वख, इ वृषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् । इत् ।) इ, वखति । वृषि
 गतौ । इति दुर्गादासः ॥
 वग, इ खङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
 अक०-सेट् ।) इ, वगति । इति दुर्गादासः ॥
 वगला } स्त्री, दशमहाविद्यात्मगतसंधी-
 वगलासुखी } विशेषः । तदुक्तं तन्त्रान्तरे ।
 “ब्रह्माक्षं संप्रवक्ष्यामि सद्गः प्रत्यकारकम् ।
 साधकानां हितार्थाय क्लमनाय च वैरि-
 याम् ॥
 यस्याः स्मरणमात्रेण पवनोऽपि स्थिरायते ।
 प्रणवं स्थिरमायाश्च ततश्च वगलासुखि ॥
 तदन्ते सन्वेदुष्टानां ततो वाचं सुखं पदम् ॥
 क्लमयेति ततो जिह्वां कीलयति पदद्वयम् ॥
 बुद्धिं नाशय पश्चात् स्थिरमायां समाजिखेत् ।
 लिखेच्च पुनरोद्धारं स्वादिति पदमन्ततः ॥
 वटं शिष्टदक्षरीं विद्या सर्वसम्पत्कारि मता ॥”
 स्थिरमायां स्त्री । तथा च ।
 “बुद्धिहीने क्रमायायुक् स्थिरमाया प्रकीर्तिता ॥
 ॐ स्त्री वगलासुखी सन्वेदुष्टानां वाचं सुखं
 क्लमय जिह्वां कीलय कीलय बुद्धिं नाशय स्त्री
 ॐ स्वाहा ॥ ॥ तन्त्रान्तरे ।
 “बुद्धिहीने क्रमायायुक् वगलासुखि सन्वेदुष्टम् ।
 दुष्टानां वाचमित्युक्ता सुखं क्लमय कीर्तयेत् ॥
 जिह्वां कीलय बुद्धिं तत् विनाशय पदं वदेत् ।
 पुनर्जीवं ततस्तारं बुद्धिजायावधिभवेत् ।
 तारादिका चतुस्त्रिंशदक्षरा वगलासुखी ॥”
 ॐ स्त्री वगलासुखि सन्वेदुष्टानां वाचं सुखं
 क्लमय जिह्वां कीलय बुद्धिं विनाशय स्त्री ॐ
 स्वाहा । इत्यपि मन्त्रान्तरम् ॥ ॥ अनयोः
 पूजा । प्रातः क्लम्यादिप्राणायामानां विधाय
 क्लम्यादिन्मासं कुर्यात् । यथा, शिरसि नारद-
 ऋषये नमः । मुखे वृहस्पत्यै नमः । बुद्धि

वगला

वगलासुखी देवताये नमः । गुह्ये स्त्री बीजाय
 नमः । पादयोः स्वाहाशक्तये नमः ।
 “नारदीयस्य ऋषिं ऋद्धिं वृष्टुप हृष्टश्च वस्तुखे ।
 श्रीवगलासुखीं देवीं हृष्टये विन्यसेततः ।
 स्त्री बीजं गुह्यदेशे तु स्वाहाशक्तिसु पादयोः ॥”
 ततः कराङ्गमासी । ॐ स्त्री अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।
 वगलासुखि तर्जनीभ्यां स्वाहा । सन्वेदुष्टानां
 मथमाभ्यां वषट् । वाचं सुखं क्लमय अना-
 मिकाभ्यां हूँ । जिह्वां कीलय कीलय कनि-
 स्थाभ्यां वौषट् । बुद्धिं नाशय स्त्री ॐ स्वाहा
 करतलपृष्ठाभ्यां षट् । एवं हृष्टयादिषु । तथा
 च दिश्यन्ते ।
 “युग्मवाद्येन सप्ताहशेषार्थेण मनःशुद्धेः ।
 करप्राख्येन क्लमयोः कराङ्गन्यासमाचरेत् ॥”
 ततो मूलाङ्गे आत्मतत्त्वयापिनो वगलासुखीश्री-
 पादुकां पूजयामि इति मूलाधारे । मूलान्ते
 विद्यातत्त्वयापिनो वगलासुखीश्रीपादुकां पूज-
 यामि शिरसि । मूलान्ते शिवतत्त्वयापिनो-
 वगलासुखीश्रीपादुकां पूजयामि सर्वाङ्गे ।
 ततश्च ।
 “बुद्धिं भासे दशोः ओक्ते गच्छयोनिसयोः
 पुनः ।
 ओष्ठयोर्भ्रूवृत्ते च दक्षिणांशे च कूर्परे ॥
 मणिकर्णोऽङ्गुलेर्मूले गले च कुक्षयोर्हृदि ।
 नाभौ कक्षां गुह्यदेशे वामांशे कूर्परे तथा ॥
 मणिकर्णोऽङ्गुलेर्मूले ततश्च विन्यसेत् पुनः ।
 दक्षवामे चोक्तान्मूर्ध्नि कफयोरङ्गुलिमूलयोः ।
 क्रमेण मन्त्रवर्णांस्तु न्यस्य ध्यायेत् यथाविधि ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “मन्त्रे सुरास्त्रिमणिमखपरत्रवेदी-
 सिंहासनोपरिगतां परिपीतवर्णाम् ।
 पीताम्बराभरणमालाविभूषिताङ्गीं
 देवीं स्मरामि धृतसुरवेरिणिकाम् ॥
 जिह्वायमाहाय करेण देवीं
 वामेन शङ्खं परिपीडयन्तीम् ।
 गदाभिघातेन च दक्षिणेन
 पीताम्बराटां द्विभुजां नमामि ॥”
 एवं ध्यात्वा मानवेः सम्पूज्य बहिःपूजामार-
 भेत् ॥ ॥ तत्र प्रथमतोऽर्घ्योपनामम् । यथा ।
 अष्टाङ्गुलं चतुरस्रं विधाय ईशानादिकोष्ठीषु
 पूर्वोददिक्षु च कुसुमाक्षतरक्तचन्दनैर्गौ गण-
 पतये नमः इत्यनेन गणेशनेन सम्पूज्य तेन
 मथुना वा अर्घ्यपात्रमापूरयेत् । ततो वारज्यं
 विद्यायां सम्पूज्य अङ्गानि विन्यसेत् । ततो धेनु-
 योनिमुद्रे प्रदर्श्य तेनोदकेन आत्मानं पूजोप-
 करणमाभ्युचयेत् ॥ ॥ अस्या यन्त्रम् । त्र्यसं
 वृद्धं वृत्तमष्टदलं भूपुरास्त्रितम् । ततो मूल-
 सुखाय ॐ आधारशक्तिकमलाक्षनाय नमः ।
 एवं शक्तिपद्यासनाय नमः । पूर्ववत् ध्यात्वा
 पीठे आवाह्य वदङ्गानि न्यसेत् । ततो मुद्रां
 प्रदर्श्य पुरतः वदङ्गेन मङ्गलं वजेत् । ततो
 मूलेन मन्त्रयित्वा धेनुयोनिमुद्रे प्रदर्श्य आत्म-

वगला

विद्याशिवैकत्वे विद्वज्यं मुखे चिन्ता तर्जक-
 कुष्ठयोगेन साङ्गावरणां वगलासुखीं तपयेत् ।
 ततो यथासम्भवसुपचारैः सम्पूज्य आवरणपूजा-
 मारभेत् । वटकोष्ठीषु पूर्व ॐ सुभगायै नमः ।
 एवमधिकोष्ठी भगवर्षिये । ईशाने भगव-
 हायै । पश्चिमे भगविसहायै । नैर्दत्ते भग-
 पातिन्ये । वायौ भगमालिन्ये । ततोऽष्टदल-
 पत्रेषु ब्राह्माण्याः पूज्याः । पत्राग्रेषु ॐ अथायै
 नमः । एवं विजयायै । अजितायै । अपरा-
 जितायै । क्षामिन्ये । जम्बिन्ये । मोहिन्ये ।
 व्याकर्षिन्ये । ततो द्वारेषु ॐ भैरवाय नमः ।
 तद्वाद्ये इन्द्रादीन् वचादीन् पूजयेत् । ततो
 मूलेन धूपादिकं दत्त्वा यथाशक्ति जपं विधाय
 त्रिमूलमुद्रां प्रदर्श्य पुष्पाङ्गुलिचर्यं दत्त्वा देवे-
 योनिमुद्रां प्रदर्शयेत् । ततो भैरवाय वलिं
 दद्यात् । ततो विषर्जनात्कर्म समापयेत् ।
 अस्य पुरस्चर्यं लक्षणम् । तथा च ।
 “पीताम्बरधरो भूत्वा पूर्वोद्गाभिमुखस्थितः ।
 लक्ष्मेकं जपन्मन्त्रं हरिदाग्न्यामालया ।
 ब्रह्मचर्यरतो निवृत्तं प्रयतो ध्यानतत्परः ।
 प्रियङ्गुकुसुमेनापि पीतपुष्पैश्च होमयेत् ॥”
 द्वितीयमन्त्रस्य तु न्यासादिकं सर्वं पूर्वेषु ।
 ध्यानम् ।
 “गम्भीराश्च मदीकृता स्वर्णकान्तिसमप्रभाम् ।
 चतुर्भुजां त्रिनयनां कामलालसमानसाम् ॥
 सुन्दरं दक्षिणं पाद्यं वामे जिह्वाश्च वक्ष्यकम् ।
 पीताम्बरधरां देवीं वृष्टपीनपयोधराम् ।
 हेमकुण्डलभूषाश्च स्वर्णसिंहासनस्थिताम् ॥”
 अथ प्रयोगः ।
 “कुरुते वाग्विस्तम्भं दुष्टानां बुद्धिनाशनम् ।
 जपहोमप्रयोगे च मन्त्रं चाप्ययुतं जपेत् ॥
 हरिद्राहरितालाभ्यां लवणं कुडुयात्रिणि ।
 क्षामयेत् परस्मैनापि नात्र कार्या विचारया ।
 अथवा पीतपुष्पैश्च त्रिमण्डलैश्च होमयेत् ।
 क्लमनेषु च सर्वेषु प्रयोगः प्रत्ययावहः ॥”
 यन्त्रम् ।
 “ॐ कारयोः संसुखयोर्दुर्गाधः शिरसोर्लक्षितः ।
 मध्यं नाम साध्यस्य तद्वाद्ये चाक्षरद्वयम् ॥
 बीजं द्वितीयवर्गस्य तृतीयं विन्दुभूषितम् ।
 चतुर्दशस्वरोपेतं संलक्षितं पृथिवीगतम् ॥
 ठकारेण समावेष्टा चतुष्कोणपटं बहिः ।
 तत्कोशरेखासंज्ञकैः मूलैश्च आर्कं लिखेत् ॥
 त्रिमूलमध्वरंखायाः पृष्ठी बीजाणि पार्श्वयोः ।
 अष्टद्विपि च कोशेषु तद्द्विद्विगलं लिखेत् ॥
 पृथिव्यन्तरितं बाह्यं मातृकापरिमङ्गलम् ।
 आवेष्टा चाष्टधा पश्चान्द्विहो स्थिरमायया ।
 निवध्याकुशुबोलेन नादसंमिलिताद्विधा ।
 लिखेत् पूर्ववदावेष्टा पश्चाच्च वगलासुखीम् ॥
 पट्टे पाषाणपट्टे वा हरिद्रोक्ततालकेः ।
 द्विद्विद्वि सुखसम्भे लिखित्वा गाढमाक्रमेत् ॥
 विवादे यन्त्रमालिख्य भूर्ध्वं तेरेव वस्तुभिः ।
 कुम्भकारस्य चक्रस्य भ्रमते विपरीततः ॥

वगला

द्वितिकां वसुपादाय इवमं कारयेत्ततः ।
 यन् तस्थीपरि ग्यस्य तालकेन विजिय च ।
 तन्नावायां विनिःश्रिय पीतरणुं निजे यदे ।
 यच्चैवतं चतुष्कालं गिर्द्यं पीतोपचारतः ।
 दुष्टस्य स्तम्भयत्वे सुखं वाचस्यतेरपि ॥”
 इति वगलापरिच्छेदः ॥ ७ ॥

विष्णुसारे ।
 “काकी तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
 भैरवी ह्येकमस्ता च विद्या धूमावती तथा ॥
 वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
 यता इष्ट महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकी-
 र्तिताः ॥”

अथ वगलासुखीस्तोत्रम् ।
 “मध्ये सुधात्मिमस्मिन्मखपरत्रवेदी-
 सिंहासनोपरिगतां परिषीतवर्णां ।
 पीताम्बराभरणमालाविभूषिताङ्गीं
 देवीं भजामि धृतसुहरवैरिजङ्गाम् ॥
 जिह्वायमादाय करेण देवीं
 वामेन शत्रुं परिषीदयन्तीम् ।
 गदाभिघातेन च दक्षिणेन
 पीताम्बरां तां दिसुजां भजामि ॥
 चलत्कनककुलोलोक्षितचारुगण्डस्थलीं
 लसत्कनकचम्पकद्वयनिर्मलद्विभ्राननाम् ।
 गदाहस्तविपक्षकीं कलितलोलजङ्गाचलां
 सरामि वगलासुखीं विमुखसन्तनःस्तम्भिनीम् ॥
 पीयूषोदधिमध्यचारुविलसद्गोत्वले मखपे
 यन्सिंहासनमौलिपातितरिपुत्रितासनाध्यासि-
 नीम् ।
 स्वर्णाभां करपीडितारिरसनां भ्राम्यद्गदावि-
 भ्रमा-
 मित्यं ध्यायति यान्ति तस्य विलयं सद्योऽथ
 सर्व्वापदः ॥
 देवि त्वत्परगाम्जाधेनकृते यः पीतपुष्पाञ्जलीन्
 भक्त्वा वामकरे निधाय च मधुं मन्त्रो मनो-
 चाचरम् ।
 पीठध्यानपरोऽथ कुम्भकवशात् बीजं सरत्
 पार्थिवं
 तस्यामिन्नसुखस्य वाचि हृदये जायं भवेत्
 तन्सुखात् ॥
 वादी मूकति रङ्गति स्थितिपतिर्विभानरः
 श्रीतति
 क्रोधो प्राण्यति दुर्जनः सज्जनति चिप्राहुगः
 खड्गति ।
 गर्वो खर्वति सर्व्वविष जडति तन्मन्त्रा-
 यन्ततः
 श्रीनिखे वगलासुखि प्रतिदिनं कष्टाणि सुभ्यं
 नमः ॥
 मन्त्रस्त्वावर्णं विपक्षदलेन स्त्रीचं पवित्रच ते
 यन् वादिनिधयन्तं विजगतां जेन्नच चिचं
 न ते ।
 मातः श्रीवसवेति नाम कश्चितं यस्यासि
 जन्तोर्मुखे

वगला

त्वन्नामयद्द्विज संसदि सुखस्तम्भो भवेद्-
 वादिनाम् ॥
 दुष्टस्तम्भनसुयविश्रमनं दारिद्र्याविहावयं
 भूयद्भ्रमनं वलन्मगदशां चेतःसमाकर्षणम् ।
 सौभाग्येकनिकेतनं मम इष्टोः कारुण्यपूर्णादृतं
 त्वयोन्मोदयमाविरस्तु पूरतो मातस्त्वदीयं वपुः ॥
 मातर्भ्रज्य मे विपक्षवर्णं जङ्गाचलां कौलय
 माक्षीं सुदयनाशयाशु धिययासुयां गतिं
 स्तम्भय ॥
 शत्रुं चूर्णय देवि तीक्ष्णगदया गौराङ्गि
 पीताम्बरे
 विप्रैश्च वगले हर प्रथमतां कारुण्यपूर्णाद्यै ॥
 मातर्भैरवि भद्रकालि विजये वाराह विन्धा-
 अये
 श्रीविद्ये समग्रे महेशि वगले कामेशि रामे रमे ।
 मातङ्गि त्रिपुरे परात्परतरे स्वर्गापवर्गप्रदे
 दासोऽहं शरणागतः कण्ठया विन्धेश्वरि
 चाहि माम् ॥
 संरम्भे चौरसङ्गे प्रहरणसमये बन्धने याधिमध्ये
 विद्यावादे विवादे प्रकृपितकृतपतौ दिवकाले
 निशायाम् ।
 यद्ये वा स्तम्भने वा रिपुवधसमये निर्जने वा
 वने वा
 गच्छंस्तिष्ठंस्त्रिकालं यदि पठति शिवं प्रापुया-
 द्वाशु धीरः ॥
 नित्यं स्तोत्रमिदं पवित्रमिह यो देयाः
 पठत्यादरा-
 वृत्वा यत्नमिदं तद्येव समरे बाहौ करे वा
 गले ।
 राजानो हरयो महास्यकरिणः सर्पा ग्दोन्मा-
 दिका-
 स्तं वै यान्ति विमोहिता रिपुगणा लज्जिताः
 म्बिराः सिद्धयः ॥
 त्वं विद्या परमा जिलोकजननी विप्रौघ-
 संक्षेदनी
 योषाकर्षणकारिणी जनमनःसम्भोदसन्दायिनी ।
 स्तम्भोत्तरणकारिणी पशुमनःसन्तोषसंदायिनी
 जिह्वाकोलनभैरवी विजयते त्रक्षादिमन्त्रो यथा ।
 विद्या लज्जिताः सर्व्वसौभाग्यमायुः
 पुत्रैः पौत्रैः सर्व्वसाम्राज्यसिद्धिः ।
 मानं भोगो वश्यमारोग्यसौख्यं
 प्राप्तं तत्पद्मसंक्षेपेन नरेण ॥
 यन् कृतं जपसमाहं गदितं परमेश्वरि ।
 दुष्टानां निग्रहायां तद्व्यहाराय नमोऽस्तु ते ॥
 त्रक्षात्मिति विख्यातं त्रिपु लोकेषु विश्रुतम् ।
 गुरुभक्त्याय दानयं न देयं यस्य कस्यचित् ॥
 पीताम्बरी द्विसुजाश्च चिन्त्रां गात्रकोज्ज्वलाम् ।
 शिलासुहरुहस्ताश्च सरतां वगलासुखीम् ॥
 प्रातस्मध्याह्नकावे स्तवपठनमिदं काव्यंसिद्धिप्रदं
 स्यात् ॥”
 इति वदयामये वगलासुखीस्तोत्रं समाप्तम् ।
 इति वगलानन्दस्तवतन्त्राचारः ॥

वङ्गुः

वगाहः, पुं, (अघ + गाह + भावे चल् ।
 अलोपः ।) अघमाहः । इति सुग्धबोधयाकरयं
 भरतश्च ॥
 वङ्गुः, पुं, (वङ्ग इति । वच् + “वचंगं च ।” उक्त्वा-
 २ । ३३ । इति वुः यञान्तादेशः ।) वक्ता ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुजादिह्रितः । यावङ्कः ।
 इति संक्षिप्तसारोणादिरहितः । (प्रत्यः । यथा,
 अग्निदे । ७ । १०३ । २ ।
 “गवामाह्वनमायुषं तु विधीयां
 मङ्कुकानां वपुः प्रत्यः समेत सङ्गच्छते ॥”
 इति तद्गाथी सायणः ।)
 वघ, इ उ गतिनिन्दारभजयेत् । इति कविकल्प-
 दमः ॥ (भा०-प्याल०-सक०-जवे अक०-त-
 सट् ।) इ, वंध्यते । इ, वंघते । अवे एव कौचित्
 पच्यते । इति दुर्गादायः ॥
 वङ्गुः, पुं, (वङ्गुतीति । वङ्गु + अच् ।) नदीवक्रम् ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 वङ्गा, स्त्री, (वङ्ग + टाप् ।) वल्गाग्रभागः । तन्-
 पण्यायः । पत्यायनम् २ । इति चिकित्साशेषः ॥
 वहिलः, पुं, (वह्ति इति । वह् + इलच् ।)
 कण्टकः । इति चिकित्साशेषः ॥
 वङ्गुः, वि, (वच् + यत् । “वचंगंती ।” ७ ।
 ३ । ३३ । इति अगमार्थे कुल्लच् ।) वक्रम् ।
 यथा, वङ्गुं काष्ठम् । इति सुग्धबोधयाकर-
 यम् ॥
 वङ्गुः, स्त्री, (वङ्गुते इति । वकि कौटिल्ये + “वद-
 क्रादयच् ॥” उक्त्वा० ४ । ६६ । इति क्तिन्-
 प्रत्ययेन निपातितम् ।) पार्श्वस्थि । तत्पण्यायः ।
 पशुकम् २ । इति जेमचनः । ३ । २६२ ॥
 वङ्गुः, पुं, स्त्री, (वङ्गुते इति । वकि कौटिल्ये +
 “वङ्गादयच् ॥” उक्त्वा० ४ । ६६ । इति क्तिन्-
 प्रत्ययेन निपातितम् ।) वाटभद्रः । इत्युणादि-
 कोषः । गृहदारु । पार्श्वस्थि । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यासुजादिह्रितः ॥
 वङ्गुः, पुं, (वचति संघ्नो भवतीति । वच् +
 लुः । एवोदरादिखात् रुम् ।) ऊहनस्थिः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥ कुचकौ इति भावा ।
 (यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ५ अध्याये ।
 “चतुर्हंशासृषां संघाताः । तेषां यद्योगुल्ल-
 जाशुवङ्गुः ॥”)
 वङ्गुः, स्त्री, (वहतीति । वच् + वाङ्गुलकात् रुम् ।
 रुम् च ।) गङ्गातीर्षिणी । यथा,—
 “तस्याः स्त्रीति संघाता च वङ्गुभेदा च
 कीर्तिता ॥”
 या च केतुमालवधेया गङ्गा । यथा । यद्य
 मान्यवच्छिवरातिव्यतन्ती तत उद्धृतवेगा
 केतुमालमभिवङ्गुः प्रतीयां दिशि संदिशति
 प्रविशति । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १७
 अध्यायः । (यथा च महाभारते १२३ । १५ । २२ ।
 “गोदावरी च वेष्ठा च जम्बवेष्ठा तथा दिजा ।
 उवङ्गुती च कारेवी वङ्गुमन्दाकिनी तथा ॥”)

वज्रं, क्री, (वज्रतीति । वगि गती + अच् ।) धातु-
 विशेषः । री इति भावा । तत्पर्यायः । अपुः
 २ स्वयंजम् ३ नागजीवनम् ४ ऋद्धम् ५ रङ्गम्
 ६ गुणपञ्चम् ७ पिच्छटम् ८ चक्रसंज्ञम् ९ तमरम्
 १० नागजम् ११ कस्तोरम् १२ आलौकिकम् १३
 सिंहजम् १४ इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥
 स्वयंजम् १५ नागम् १६ अपु १७ । इति शब्द-
 रत्नावली । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधु-
 रत्वम् । भेदित्वम् । पाच्यत्वम् । क्षमिवात-
 नाशित्वम् । शैक्षणत्वम् । किञ्चित्पित्तकारि-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (अथ वज्रस्य नाम-
 लक्षणगुणाः ।
 “रक्तवज्रं त्रय प्रोक्तं तथा पिच्छटमिदम् ।
 खरकं मिश्रकञ्चापि द्विविधं वज्रमुच्यते ॥
 उत्तमं खरकं तत्र मिश्रकञ्चवरं मतम् ।
 रङ्गं लघु सरं रक्तसुखं मेहकफक्रिमोन् ॥
 निहन्ति पाण्डुं सन्धासं चर्षुष्य पित्तलं मनकं ।
 सिंहो यथा हस्तिगणं निहन्ति
 तथैव वज्रोऽखिलमेहवर्गम् ।
 दंष्टस्य भौक्ष्यं प्रबलेन्द्रियत्वं
 नरस्य पुष्टिं विदधाति नृणम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 अस्य शोधनमारणवर्धिवर्था,—
 “वज्रं चूर्णादिके स्त्रिंशं यामार्हेण विमुञ्चति ॥”
 इति वज्रशुद्धिः ॥
 “वज्रं सतालमर्कस्य पिष्ट्वा दुग्धेन संपुटेत् ।
 शुष्काश्लयभवेत्स्त्रिंशः सप्रधा भस्मतां गयेत् ॥”
 मतान्तरम् ।
 “वज्रं खर्परके कृत्वा तुलां संस्थापयेत् सुधीः ।
 त्रयीभूते पुनस्तस्मिन् चूर्णयान्तिनि दापयेत् ॥
 प्रथमं रजनीचूर्णं द्वितीये च यमानिका ।
 तृतीये नीरकञ्चेव तन्निष्कात्त्वगुणवम् ॥
 अश्वत्थवल्कलीत्यञ्च चूर्णं तत्र विनिः-
 क्षिपेत् ।
 एवं विधानतो वज्रं क्षियते नात्र संशयः ॥
 वज्रं तिक्तास्त्रकं कृत्वं किञ्चिद्वातप्रकोपनम् ।
 मेहः क्षिप्रामयप्रस्रक्ष क्रिमिषं मेहनाशनम् ॥”
 इति वज्रमारणम् । इति वैद्यकरसंस्कारसंयत्ते
 जारणमारणाधिकारे ।) अन्यद्वज्रशब्दे ऋ-
 षम् ॥ ७ ॥ सौसकम् । देशविशेषे पुं भूत्त्वि ।
 इति मेदिनी । मे, २२ ॥ (एकवचनान्तोऽपि ।
 यथा, महाभारते । १ । १०४ । ५० ।
 “अङ्गस्याङ्गो भवेद्देशो वज्रो वज्रस्य च
 स्मृतः ॥”)
 स तु प्राचीदेशान्तर्गतदेशविशेषः । यथा,—
 “अङ्गवज्रा मद्गुरका अन्तर्गिरिवहिर्गिराः ॥”
 इत्युपक्रम्य ।
 “शाखा मागधमोन्हाः प्राची जनपदाः
 स्मृताः ॥”
 इत्यन्तं मत्स्यपुराणवचनम् ॥
 मतान्तरं यथा,—
 “आस्येय्यामङ्गवज्रोपवज्रं निपुरकोवलाः ।

कलिङ्गोद्गात्स्वकिन्ध्याविदर्भश्वरादयः ॥”
 इति ज्योतिष्कान्तर्गतकूर्मवचनम् ॥
 तस्य सीमा यथा,—
 “रत्नाकरं समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तर्गमं शिवे । ।
 वज्रदेशो मया प्रोक्तः सर्वविहितप्रदर्शकः ॥”
 इति शक्तिस्त्रिंशत्तन्त्रे ७ पटलः ॥
 वज्रः, पुं, चन्द्रवंशीयवलिनाम्पुत्रः । यथा,—
 “वलिः सुतपसो जज्ञे अङ्गवज्रकलिङ्गाः ।
 सुसुषोऽन्धो वागेया अन्तपान्त्याङ्गतः ॥”
 इति गाढके १४४ अध्यायः ॥ ७ ॥
 (स च वज्रो दीर्घतमस औरसो वलेः क्षेत्र-
 लक्ष । यथा, महाभारते । १ । १०४ । ५१ ।
 “ततः प्रसाद्यामास पुनस्तद्विषयतमम् ।
 वलिं सुदेष्टुं भाष्यं स्वं तस्मै तां प्रादिष्योत्-
 पुनः ॥
 तां स दीर्घतमाङ्गेषु शूद्रा देवीमयाव्रवीत् ।
 भविष्यन्ति कुमारान्ते तेजसादिवचसः ॥
 अङ्गो वज्रः कलिङ्गश्च पुङ्गवः सुकृष्यं ते सुताः ।
 तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामप्रथिता भुवि ॥
 अङ्गस्याङ्गो भवेद्देशो वज्रो वज्रस्य च स्मृतः ।
 कलिङ्गविषयश्चेव कलिङ्गस्य च स स्मृतः ॥
 पुङ्गवस्य पुण्ड्रा प्रख्याताः सुसुषा सुषस्य च
 स्मृताः ।
 एवं वलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिणः ॥”)
 वार्ताङ्कः । कृपासः । इति मेदिनी । मे, २५ ॥
 वज्रजं, क्री, (वज्रान धातुविशेषात् जायते इति ।
 कृन् + ङः ।) सिद्धम् । इति रत्नमाला ॥
 वज्रदेशजाते, त्रि ॥
 वज्रनः, पुं, (वज्रतीति । वगि + क्युः ।) वार्ताङ्कः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ वेगुन् इति भाषा ॥
 (गुणादयोऽस्य वार्ताङ्कशब्दे ज्ञानथाः ॥)
 वज्रला, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
 वज्रालीति च नामान्तरम् ॥
 वज्रशुक्लजं, क्री, (वज्रशुक्लाभ्यां रङ्गतास्त्राभ्यां
 जायते इति । जन + ङः ।) कांस्यम् । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ११५ ॥
 वज्रसेनः, पुं, वकटचः । यथा,—
 “वज्रसेनस्त्वगस्त्रिदः शुकनाशो सुनिहमः ।
 अनलिः कुनलौ ॥” इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रसेनः, पुं, (वज्रसेन + स्वार्थे कन् ।) वकटचः ।
 यथा,—
 “रक्तपुष्पो सुनितवरगस्त्रिद्वज्रसेनकः ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 अस्य पुष्पगुणाः ।
 “वासकस्य च पुष्पाणि वज्रसेनस्य चैव हि ।
 कटुपाकानि तिक्तानि कासक्षयकराणि च ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वज्रारिः, पुं, (वज्रस्य रङ्गधातोरारिः । अस्य वज्र-
 धातुजारकेत्वात् तथ्यात्वम् ।) हरितालम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 वज्रालः, पुं, भैरवरागस्य पुत्रः । यथा,—
 “वज्रालः पञ्चमः वष्टो मधुरी हवैकक्षया ।

देशाख्यो माधवः सिन्धुभैरवपुत्राः प्रकी-
 र्तिताः ॥”
 अस्य ध्यानम् ।
 “कक्षानिवेशितं करणवररक्तपङ्की
 भास्वप्रसूनपरिमलितवामहस्तः ।
 भस्मीक्ष्णो निविडवहणटाकलापो
 वज्राल इत्यभिहितस्तत्राकारवर्णः ॥
 बाहुवो देववङ्गालो यथाश्रव्याधमध्यमः ।
 प्रहर्षं विनयोक्तव्यः प्रोक्तोऽयं सुनिना स्वयम् ॥”
 इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥
 वज्राली, स्त्री, भैरवरागस्य रागिणी । यथा,—
 “भैरवी कौशिकी चैव भाषा वेलावली तथा ।
 वज्राली चेति रागिण्यो भैरवस्यैव वल्लभाः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 अस्या मूर्तिः ।
 “मनोश्चसुक्तागुणभूषिताङ्गी
 मुकुं दधाना धरणीधरस्या ।
 प्रांशुः कुमारी कमनीयमूर्ति-
 स्त्र्यङ्गालिकेयं सुचिसाङ्गगीता ॥”
 इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥
 “वज्राली श्रीडवा मया यथाश्रव्यासवङ्क-
 भाक ।
 ऋषहीना च विज्ञेया मूर्च्छना प्रथमा मता ।
 पूर्णा वा मद्रूपेयिता कलिनाथेन भाषिता ॥”
 इति सङ्गीतदर्पणम् ॥
 वच, औ वाचि । सन्देशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-सक्त०-अनिट् ।) औ, वक्ता ।
 अयं सेम् (सेट्) इत्येके । न वचत्प्रियं वचः ।
 इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥
 वच, क सन्देशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पर०-सक्त०-सेट् ।) सन्देशे वचनविशेषः ।
 क, वाचयत्यखिलां लिपिमिति हलायुधः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वच, ल औ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
 पर०-दिक०-सेट् ।) ल, वक्ति । औ, वक्ता ।
 अस्मादन्तिविभक्तिर्नः प्रयोष्या । इत्यलङ्का-
 रिकाः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा,—
 “वचेरन्ध्रमुशुभ्रम्भ्रिः प्रयोगो नाभिधीयते ।
 जयतर्गास्त्रि पञ्चम्या उत्तमः पुरवः क्वचित् ॥”
 इति बहुवचनम् ॥)
 वचः, पुं, (वक्तीति । वच् + अच् ।) कौरपुत्री ।
 इति मेदिनी । से, ६ ॥
 वचः, [स्] क्री, (उच्यते इति । वच् + “सर्व-
 धातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ । १२६ । इत्यसुन् ।)
 वाक्यम् । इत्यमरः । १ । ११ । (यथा, रघौ । १ । ४१ ।
 “इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
 नृगाधिराजस्य वचो निशुभ्य ।
 प्रत्याचलाख्यो गिरिशप्रभावा-
 दात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥”)
 वचनः, पुं, (वक्तीति । वच् + “स्युवचिभ्यो-
 ऽभ्युवाञ्चलुचः ।” उणा० ३ । २१ । इति
 आनुप् ।) वाच्यः । इति मेदिनी । ने, १२० ॥

वचनं

वचा

वचनं

वचनः चि, (वचतीति । वच् + "व्युवचिभ्यः" इति । "उवाच" ३ । ८२ । इत्यनुच् ।) वाचकः । इति मेदिनी । मे, १२७ ।

वचनी, वचनी, शारिका । वचनी । शब्दभिरः । इति शब्दरत्नावली । मेदिनी वचनी इति वरुणा इति च पाठः ।

वचनं, वचनी, (वचतेऽनेनेति । वचनानाम्प्रकृतादस्य तथात्वम् । वच् + क्युट् ।) वचनी । इति शब्दचन्द्रिका । वाचम् । तत्पर्यायः ।

"इरा वरुणती प्राची भाषा वाची च सारदा । गिरा गीष्वा गिरां देवी गीर्द्वी भारती-चरी ।

वाग्वाचा वचसामीशा वाग्देवी वर्णमाह्वका । वचनं भावितं चोक्तिर्याचारी लपितं वचः । वाग्देवीवचसीरेष पर्यायः परिकीर्तितः । यथास्थानं यथायोग्यं भेद ऊचो मनोविभिः ।" इति शब्दरत्नावली । ७ ।

(यथा, वृत्तौपदेशे । "असवितेश्वरद्वारमण्डलविरहययम् । अनुक्तवचनं ध्वनं कस्यापि जीवनम् ।") तत्तु त्रिविधम् । यथा,—

वशिष्ठ उवाच । "वचनं त्रिविधं शैल लौकिकं वैदिकं तथा । सर्वं जानाति शास्त्रज्ञो तन्मेलनान्चक्षुषा । असत्यमहितं पश्चात् सांप्रतं श्रुतिमन्वरम् । सुबुद्धिभ्रान्तुन्दति नहि तेषां कदाचन । आपदः प्रीतिजनकं परिणामसुखावहम् । द्यालुर्धर्मशीलश्च बोधयत्येव वाचवम् । श्रुतिमात्रात् सुधातुल्यं सर्वकाले सुखावहम् । सर्वं सारं हितकरं वचसां श्रेष्ठमोषितम् । एवं स त्रिविधं शैल नीतिधारिण्युपितम् । कथ्यतां त्रिषुमध्ये किं वदामि वाच्यमोषितम् ।" इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसखे ४१ अध्यायः ।

विभक्तिः । सा तु स्यादित्यादिश्च । यथा । "करेकेकं वचनं क्रमात् क्रद्द्वयसंज्ञं स्यात् ।" इति तुल्यबोधयाकरणम् । तद्देहिपर्यायः । झाकः १ धारा २ इडा ३ गौः ४ गौरी ५ गान्धर्वी ६ गभीरा ७ गभीरा ८ मन्ना ९ मन्नाजनी १० वाशी ११ वाची १२ वाचीची १३ वागः १४ पविः १५ भारती १६ धमनिः १७ नाळीः १८ मेना १९ मेळिः २० सूर्या २१ वरुणती २२ निवित् २३ खाहा २४ वयः २५ उपन्दिः २६ मायुः २७ काङ्कत् २८ जिह्वा २९ घोषः ३० सरः ३१ शब्दः ३२ खनः ३३ शुक ३४ होजा ३५ मीः ३६ गाथा ३७ गणः ३८ घना ३९ साः ४० विपा ४१ नया ४२ कशा ४३ धिषणा ४४ गौः ४५ अचरम् ४६ मही ४७ अदितिः ४८ शची ४९ वाक् ५० अनुष्टुप् ५१ धनुः ५२ वज्रगुः ५३ मङ्गा ५४ वरः ५५ सुपर्णी ५६ वेङ्करा ५७ । इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्मामानि । इति वेदविषयौ । १ । १९ ।

वचनयाही [न], चि, (वचनं यच्चातीति । यच् + चिनिः ।) वचने स्थितः । इत्यमरटीकायां रमानायः ।

वचनीयः, चि, (वच् + चनीवर ।) कथनीयः । इति वचघातोः कर्मेणि चनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः । (निन्दावा, वचनी, वचा, कुमारे । ४ । २१ ।

"मन्त्रेण विना कृता रतिः चक्रमात्रं किल जीवितेति मे । वचनीयमिदं व्यवस्थितं रमण्यं । त्वामनुयामि यद्यपि ।" "इति वचनीयं निन्दा मे मम अवस्थितम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।

वचनीयता, वचनी, (वचनीयस्य भावः । वचनीय + तच् ।) लोकापवादः । यथा,— "जनप्रवादः कौलीनं विगानं वचनीयता ।" इति जैमिनिः । २ । १८४ ।

(तथा, शब्दकटकनाटके लतीयाङ्कः । "कामं नीचमिदं वदन्ति पुरुषः स्वप्नं च विन्दन्तिषु च वचनपरिभवचौर्यं न शौर्यं" इति तत् ।

साधीना वचनीयतापि हि वरं बहुो न सिवाङ्गलि-र्भागो ह्येव नरेन्द्रसौमिकवधि पूर्वम् । लती मोङ्गना ।")

वचनेस्थितः, चि, (वचने तिष्ठति स्मिति । स्था + "गत्यर्थेति ।" ३।४।७२ । इति क्तः । "तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।" ६।१।२४। इति सप्तम्या अलुक् ।) वचने तिष्ठति यः । वचनस्थः । तत्पर्यायः । विधेयः २ विनयग्राही ३ आश्रयः । इत्यमरः । ३ । १ । ०४ । वध्यः ५ प्रयोगः ६ । इति कैचि-दिति भरतः ।

वचनोपक्रमः, पुं, (वचनस्य उपक्रमः ।) वाच्य-रम्भः । इति भरतशब्दरत्नावली । तत्पर्यायः । उपन्यासः २ वाङ्मुखम् ३ । इत्यमरः ।

वचरः, पुं, (अवान्तरे चरतीति । अच् + चर + अच् । अङ्गोपः ।) कुक्कुटः । शठः । इति मेदिनी ।

वचलुः, पुं, शकुः । यथा,— "पुंसि मनुः क्षुपण्यश्च वचलुर्जगलुक्षया । भरतगुण्य शरगुण्यः स्यादमित्रे स्मृतिरित्यपि ।" इति शब्दमाला ।

वचसांपतिः, पुं, (वचसां वाचां पतिः ।) वृह-स्पतिः । यथा,— "जीवोर्द्विजराः सुरगुरुर्वचसांपतीश्वरौ ।" इति हीपिका ।

वचस्करः, चि, (करोतीति । कृ + अच् । वचसः करः ।) वचने स्थितः । इति कैचिनः ।

वचा, वचनी, (वाचयतीति । वच् + चिच् + अच् । निपातनात् वृहः । यहा, अन्तर्भावविशेषात् वच् + अच् ।) औपधविशेषः । वच् इति भाषा । तत्पर्यायः । उग्रगन्धा २ वृग्गन्धा ३ वीकीर्मी ४ शतपर्जिका ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ।

तीक्ष्णा ६ जटिला ७ मङ्गला ८ विजवा ९ उग्रा १० रचोली ११ । इति रत्नमाला । वचा १२ लोमशा १३ । इति जटाधरः । भवा १४ । अस्या गुणाः । अतिनीचत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कषामपच्यशोषघात-ज्वरातिसारसाद्भूतनाशित्वम् । वान्तकारि-त्वम् । इति राजनिर्घण्टः । ७ । अपि च ।

"वचोयगन्था वृग्गन्था गीलीमी शतपर्जिका । सुदपची च मङ्गला जटिलीया च लोमशा । वचोयगन्था कटुका तिक्तोष्णा वान्तविह्वलन । विभन्धाधानशूलघ्नी शूलक्षन्त्रविशोधिनी । अपस्मारकफोन्माद्भूतजन्त्रनिशान् हरेत् ।" अथ खरासानो वचा ।

"पारसीकवचा मुक्ता प्रोक्ता सैमवनीति सा । सैमवत्युदिता तद्वत् मूलं हन्ति विशेषतः ।" अथ महाभरी वचा । यस्या लोके कुलीजन इति नामान्तरम् ।

"सुगन्धाष्टयगन्था च विशेषान कफकामनुन । सुस्वरत्वकरी तथा कृत्कण्ठमृगशीघिनी ।" अथ सुगन्धा स्मृत्याष्टयस्या लोके महाभरा इति नाम ।

"स्मृत्याष्टयः सुगन्धान्धा ततो हीनगुणा स्मृता ।" अथ चोपचीनीति लोके प्रसिद्धा । तस्या गुणाः ।

"हीनान्तरवचा कट्वी तिक्तोष्णा वृद्धीप्रिष्ठत् । त्रिभन्धाधानशूलघ्नी शूलक्षन्त्रविशोधिनी । वातघाथोनपस्मारसन्नादं तदुवेदनाम् । यपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाश्रिनी ।" इति भावप्रकाशः । ७ । ७ ।

अपरच् । "वचायुष्वा वातकफहृणाघ्नी स्मृतिवर्जिनी ।" इति राजवल्लभः । ७ । ७ ।

अन्यश्च । "अतिर्या पयसाय्येन माममेकलु सेविता । वचा कुल्यासुरं प्राज्ञं श्रुतिधारकसंयुतम् । चन्द्रसूर्यग्रहे पीतं पल्लवेकं पयोऽस्मितम् । वचायास्तनुचर्णं कुव्यान्महापञ्चाश्विनं नरम् ।" इति गान्धर्वे १८८ अध्यायः ।

वचोयच्, पुं, (यच्चातीति । यच् + अच् । वचसां यच् ।) कर्माः । इति राजनिर्घण्टः ।

वज, मनी । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वजति । इति दुर्गादासः ।

वज, क संस्कृतौ । गती । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अयं मार्गणसंस्कारे इति प्राचः । मार्गणस्य शरस्य पत्नादिना संस्कारो मार्गणसंस्कारः । क, वाजयति पत्ने-वागं काण्डकारः । इति रमानायः । ४ । मार्गण-संस्कारधोरिति कश्चित् । इति दुर्गादासः ।

वज, पुं, वचनी, (वजतीति । वज गती + "कृत्-क्याप्रत्ययविभक्तिः ।" उवाच ० २ । ०८ । इति रत्न-प्रत्ययेन निपातितः ।) इत्यस्याश्च विशेषः । वाच इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रादिनी २ कुलिशम् ३

वज्रं

भिदुरम् ४ पविः ५ शतकोटिः ६ खरः ७
 ग्रामः ८ दम्भोलिः ९ अग्रनिः १० । इत्यमरः ।
 ११।५० ॥ कुलीशम् ११ भिदुरम् १२ भिदुः
 १३ खरम् १४ सप्तः १५ संवः १६ अग्रनी १७
 वज्राग्रनिः १८ । इति तट्टीका ॥ अम्भारिः १९
 त्रिदशायुधम् २० शतधारम् २१ शतारम् २२
 आपोचम् २३ अचचम् २४ । इति पुरुषो-
 त्तमः ॥ गिरिकयटकः २५ गौः २६ अशोत्यम्
 २७ मेघभूतिः २८ गिरिव्वरः २९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ जाम्बविः ३० दम्भः ३१ । इति
 जटाधरः ॥ भिदुः ३२ अम्भुजम् ३३ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे १।३२।२।

“अहङ्गहिं पञ्चेतं शिथियागं
 त्वष्टासो वज्रं स्वयं ततश्च ॥”)

अस्योत्पत्तिर्थाया,—
 “नथोक्तः स रविणा भूमौ जत्वा दिवाकरम् ।
 पृथक् चकार तत्तेजश्चक्रं विष्णोरकल्पयत् ॥
 त्रिशूलश्चापि रुद्रस्य वज्रमित्यस्य चाधिकम् ।
 देवदानवसंघर्षः सद्यस्करणात्मकम् ॥
 रूपश्च प्रतिमन्त्रके त्वष्टा पादाद्वते मज्जत् ।
 न प्राणाकाय तद्दृष्टुं पादरूपं रवेः पुनः ॥
 आर्षास्वपि ततः पादौ न कश्चिन् कारयेत्
 कश्चित् ।

यः करोति स पापिष्ठां गतिमाप्नोति निस्-
 ताम् ॥
 कुडरोगमवाप्नोति लोकेस्मिन् दुःखसंयुतम् ।
 तस्मान्न धर्मेकामार्थौ चिन्तय्यायतनेषु च ।
 न कश्चित् कारयेत् पादौ देवदेवस्य धीमतेः ॥”
 इति मातृङ्गी ११ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
 “प्रविश्य जठरं शुद्धो दैत्यमातुः पुरन्दरः ।
 ददर्शोत्सुखं बालं कटिन्यस्तकरं मज्जत् ॥
 तस्यैत्रान्तरेण दृष्टो पेशीं मांसस्य वासवः ।
 शुद्धस्तिकसंकाशां कराभ्यां जगद्विद्यताम् ॥
 ततः कौपसंमाभासो मांसपेशीं शतक्रतुः ।
 कराभ्यामर्दयामास ततः सा कटिनाभवत् ॥
 ऊर्ध्वनाडंश्च वदथे त्वधोर्ध्वं वदथे तथा ।
 शतपञ्चा च कुलिशः संजातो मांसपेशितः ॥”
 इति वामने ६८ अध्यायः ॥ * ॥

वज्रासुरवधार्थं दधीचिसुनेरस्या रक्षाशया
 विन्धकर्मणा निर्मितवज्रस्य प्रमाद्यं यथा,—
 “यवं ज्ञतश्चवसितो दध्यङ्घ्रायन्मज्जतुम् ।
 परे भगवति प्रक्षयथास्मानं सप्तयन् जहौ ॥
 यथात्तासु मनो बुद्धिस्तत्तदक भ्रष्टवन्धनः ।
 आश्रितः परमं योगं न देहं बुभुधे गतम् ॥
 अथेन्द्रो वज्रमुद्यन्ध निर्मितं विन्धकर्मणा ।
 सुनेः सकृपिभिरस्त्रिक्तो भगवत्तेजसास्वितः ॥
 हतो देवगणैः सर्वैर्गजैश्चो पर्यशोभत ।
 स्तयमाणो सुगिरौ स्त्रैलोच्यं हर्षयन्निभ ॥”
 इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १० अध्यायः ॥ * ॥

तत्रिषोषवारकविधियथा,—
 “प्रचक्षुषवनावाते मेधेषु स्तनितेषु यः ।

वज्रं

चिः पटेऽन्नेमिनीयोऽसि प्राङ्मुखो वापुदृ-
 सुखः ॥
 तस्य माभूद्दयं घोरं विदुतीयोऽवसीदति ॥”
 इत्याहुकनत्वधृतप्रज्ञपुराणम् ॥
 “सुनेः कल्याणमित्रस्य जेमिनेश्चापि कीर्त्तनात् ।
 विदुद्विभयं नास्ति पठिते च गृहीदरे ॥”
 लिखिते च गृहीदरे । इति वा पठिः ।
 “जेमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च ।
 पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वज्रवारकाः ॥”

इति पुराणम् ॥ * ॥ * ॥
 रत्नविशेषः । हीरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 इन्द्रायुधम् २ हीरम् ३ भिदुरम् ४ कुलिशम् ५
 पविः ६ अम्भुजम् ७ अग्रिणम् ८ रत्नम् ९ इन्द्रम्
 १० मार्गश्रमम् ११ घटकोणम् १२ वज्रधारम्
 १३ शतकोटिः १४ । अस्य गुणाः । यक्षरसो-
 पेतत्वम् । सर्वरोगापहारकत्वम् । सर्वप्रशम-
 नत्वम् । सौख्यत्वम् । देहदाट्टिकत्वम् । रसा-
 यनत्वश्च । तद्विशेषो यथा,—
 “स्वच्छं विदुत्प्रभं स्निग्धं सौम्यं लघुं लेखनम् ।
 यद्धारतीन्द्रधारश्च सुशाम्यारं श्रियं दिशेत् ॥”
 तस्य कुलक्षणं यथा,—

“भस्माभं काकपादश्च रेखाकालम् वृत्तलम् ।
 आधारमलिनं बिन्दु संज्ञासं स्फुटितमथा ।
 नीलामं चिपिटं रूचं तद्वच्चं दीपलं त्यजेत् ॥”
 वज्रस्य चतुर्भुजात्मकं यथा,—
 “श्रीतालोद्दितपीतमेकतया ह्यायाश्चतस्रः

क्रमाद्-
 विप्रादित्वमिहास्य यत् सुमनसः शंसन्ति सत्यं
 ततः ।
 स्फीतां कीर्त्तितमुत्तमां श्रियमिदं दत्ते यथा
 संघृतं
 मर्त्यानामयथायद्यं तु कुलिशं पर्यं हितं
 जात्यतः ॥” * ॥

तस्य परीक्षा यथा,—
 “यत् पाषाणतले निकाशनिकरे नोदृष्टयते ।
 निदुरे
 यथाच्योपललोद्गुह्ररसुखैर्लखात्र यात्याहनम् ।
 यथाच्यं निजलीलयैव दलयैश्चक्षुष्ये वा भिद्यते
 तज्जातं कुलिशं वदन्ति कुशलाः श्रायं महा-
 र्षश्च तत् ॥” * ॥

तस्य बर्णगुणौ यथा,—
 “विषः सौऽपि रसायनेषु बलवान्महाङ्गसिद्धिप्रदो
 राजन्यस्य गुणां बलीपलितजिन्मृत्युं जयेद्-
 क्षसां ।
 द्रव्याकृत्यसिद्धिदस्तु सुतरां वैश्वीऽथ शूद्रो
 भवेत्
 सर्वथाधिहरस्तदेव कथितो वज्रस्य वर्णो
 गुणः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अपि च ।
 अथ वज्रस्य नामलक्षणगुणाः ।
 “हीरकः पुंसि वज्रोऽस्त्री चन्द्रो मखिवरश्च सः ।

वज्रं

स तु चेतः स्तुतो विप्रो जोहितः क्षत्रियो
 मतः ।
 पीतो वैश्वीऽपिनः शूद्रश्चतुर्भुजात्मकश्च सः ।
 रसायने मनो विप्रः सर्वसिद्धिप्रदायकः ।
 क्षत्रियो याधिविध्वंसो जराशूलहरः परः ॥
 वैश्वो धनप्रदः प्रोक्तस्तथा देहस्य दाट्टेजत् ।
 शूद्रो नाशयति याधीन् वयस्सम्भं करोति च ।
 पुंस्त्रीनपुंसकाश्चैते लक्ष्मीयानि लक्ष्यैः ॥
 सुदृताः पलसंपूर्णास्ते नोयुक्ता इहतराः ।
 पुरुषास्ते समाख्याता रेखाबिन्दुविवर्जिताः ॥
 रेखाबिन्दुसमायुक्ताः बहुसास्ते स्त्रियः स्तुताः ॥”
 यद्गुणाः घटकोणाः ।

“त्रिकोणाश्च सुदीर्घाश्च ते विश्वेया नपुंसकाः ॥
 तेऽपि स्युः पुरुषाः श्रेष्ठा रसवन्धनकारिणः ।
 स्त्रियः कुञ्चन्ति कायस्य कान्तिं स्त्रीणां सुख-
 प्रदाः ॥
 नपुंसकाश्चवीर्याः स्युरकामाः सत्त्ववर्जिताः ।
 स्त्रियः स्त्रीभ्यः प्रदातयाः क्षीयं क्षीये प्रयो-
 जयेत् ॥

सर्वेभ्यः सर्वदा देयाः पुरुषा वीर्यवह्वनाः ॥
 अशुद्धं कुरुते वज्रं कुष्ठं पार्श्वयथा तथा ।
 पाङ्कतां पङ्कुरत्वश्च तस्मात् संशोध्य मारयेत् ॥”
 मारितस्य वज्रस्य गुणाः ।
 “आयुः पुष्टं बलं वीर्यं वर्णं सौख्यं करोति च ।
 सेवितं सर्वरोगघ्नं न्यूनं वज्रं न संशयः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

(अथ वज्रमारणम् ।
 “त्रिवर्णाङ्कुरापांसमूलमादाय पेधयेत् ।
 शिववर्णागवज्रास्तु निजदावेः प्रपेधयेत् ॥
 तत्रोत्तरे चिपेदणं रज्जा गजपुटे पथेत् ।
 एवं सप्तपुटेनैव स्त्रियते कुलिशं ध्रुवम् ॥”
 मतान्तरम् ।
 “कास्यपात्रे तु मेकस्य मन्त्रे वज्रमु निःक्षिपेत् ।
 चिःसप्तकत्वः सन्तमं वज्रमेवं न्यतं भवेत् ॥”
 अथान्यः ।

“चिःसप्तकत्वः सन्तमं खरमुखेण सेचयेत् ।
 सुहरेस्तालकं पिष्ट्वा तत्रोत्तरे कुलिशं क्षिपेत् ॥
 प्रभातं वाजिमुखेण सित्तं पूर्वक्रमेण तु ।
 भस्मी भवति तद्गुणं वज्रवत् कुरुते तनुम् ॥
 आयुष्यं सौख्यजननं बलरूपप्रदमथा ।
 रोगघ्नं न्यतुहरणं वज्रभस्म भवत्यलम् ॥”
 इति वज्रमारणम् । इति वेद्यकरसिन्धुसारसंघट्टे
 जारणमारणाधिकारः ॥ * ॥) अन्यश्च । अथ
 वज्रगणना । विष्णुधर्मोत्तरे ।

“वज्रं मरकतश्चैव पद्मरागश्च मीक्तकम् ।
 इन्द्रनीलं महानीलं वैदूर्यं गन्धर्वकम् ॥
 चन्द्रकान्तं सूर्यकान्तं स्फाटिकं बलकं तथा ।
 कर्कतरं पुष्यरागं तथा ज्योतीरसं द्विज ॥
 स्फाटिकं राजवर्णश्च तथा राजमत्तं शुभम् ।
 सौमन्धिकं तथा गङ्गं शङ्करकमयं तथा ॥
 गोमेदं बधिराक्षश्च तथा भ्रूजातकं द्विज ।
 धूलीमरकतश्चैव तुत्यकं वीरमेव च ॥

पीयूषं प्रवालकण्ठेव गिरिवज्ज्वल भागव ।
धुजङ्गमामण्डिष्वेव तथा वज्रमणिः शुभः ॥
तितितश्च तथा पीयूषं भामरश्च तथोत्पलम् ।
वज्राण्येतानि सर्वाणि धार्याण्येव महीभृता ॥
सुवर्षं प्रतिवह्नानि जयारोम्यसहृदये ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

तस्योत्पत्तिपरीक्षास्त्व्यादि यथा,—
“वज्रमि परीक्षां रत्नानां वज्रो नामासुरोऽभ-
वत् ।
इन्द्राद्या निर्जितास्तेन निर्जितुं तेन प्रकृतं ॥”
इत्यपक्रम्य ।

“महाप्रभावं विवृष्येयं स्याद् वज्रसुदाहृतम् ।
वज्रपूष्पां परीक्ष्यं ततोऽस्माभिः प्रकीर्तयते ॥
तस्यास्थितेशो निपपात येषु
शुभः प्रदेषुषु कथञ्चिदेव ।
वज्राणि वज्रायुधनिर्जितगीषो-
भवन्ति नानाकृतमन्ति तेषु ॥

हैममानङ्गसौराद्याः पौण्ड्रकालिङ्गकोषलाः ।
वेण्वातटाः समौवीरा वज्रस्याष्टाविह्वकाराः ॥
आताम्रा हिमशैलजाश्च श्रृङ्गाभा वेण्वा-

तटीयाः स्रुताः

सौवीरे तुषिताकमेघसहशास्ताम्राश्च सौरा-
दृजाः ।

कालिङ्गाः कनकौवदातरचिराः पीतप्रभाः
कोषले

श्यामाः पुण्ड्रभवा मतङ्गविषये नात्यन्तपीत-
प्रभाः ॥

अत्यथं लघु वर्णतश्च गुणवन्तु पार्श्वेषु सम्यक्
समं

रेखाबिन्दुकलङ्काकपदकत्रासादिभिर्जितम् ।
लोकैस्मिन् परमाद्युमात्रमपि यत् वज्रं कश्चिद्

दृश्यते

तस्मिन् देवसमाश्रयो स्यादित्यस्तीक्ष्णाग्रधारं
यादि ॥

वज्रेषु वर्णयुक्त्वा देवानामपि परिरुहः प्रोक्तः ।
वज्रैश्च विभागः कार्या वर्णाश्रयादेव ॥

इतरतसितपीतपिङ्गश्यामाताम्राः स्वभावतो
रचिराः ।

हरिवरवज्रकृद्दुतवह्निपल्लपतिमरुतां स्वका
वर्णाः ॥

त्रिप्रस्य शङ्खकुमुदस्फटिकावदातः
स्यात् चञ्चियस्य शश्वभ्रुविलोचनभः ।

वज्रस्य कान्तकदलोदकसन्निकाशः
मृदस्य धोतकरवालसमानदीपः ॥

हौ वज्रवर्णौ पृथिवीपतीनां
सद्भिः प्रतिष्ठो न तु सान्त्वज्यौ ।

यः स्यान्नवाविदमभङ्गश्रीणो
थो वा हरिद्रारससन्निकाशः ॥

इंशलात् सन्ववणानां गुणवन्तु सान्त्वज्यिकम् ।
कामतो धारयेद्राजा न तस्योऽन्यत् कथञ्चन ॥

अधरोत्तरवृत्तगो हि यादृक् स्याद्वज्रसङ्करः ।
ततः कदतरो वज्रो वर्णानां सङ्करो मतः ॥

न च मार्गविभागमात्रवृत्तगो
विदुषा वज्रपरिरुहो विधेयः ।
गुणवद्गुणसम्पदा विभूति-
ज्जिपरीतो असनीदयस्य हेतुः ॥

एकमपि यस्य वज्रं
विदलितमवलीक्यते विशीर्षं वा ।
गुणवदपि तत्र धार्यं
वज्रं श्रेयोऽर्थमिभवेन ॥

स्फटिनामि विशीर्षं वज्रदेशं
मलवर्णैः पृषते कपेतमध्यम् ।
नहि वज्रतोऽति वज्रमाशु
श्रियमन्ताश्रयलालसां न कुर्व्यात् ॥

यस्यैकदेशः सत आवभासो
यदा भवेत्कोहितवर्णश्चित्रम् ।
न तत्र कुर्व्याद्विद्यमानमाशु
स्वच्छन्दन्वयोरपि जीवितान्तम् ॥

कोष्यः पार्श्वानि धाराश्च वज्रौ द्वादशेति च ।
उत्तुङ्गसमतीक्ष्णाया वज्रस्याकरजा गुण्याः ॥

घटकोटिशुद्धममलं स्फटनीक्ष्णधारं
वर्णान्वितं लघु सुपार्श्वमपेतदोषम् ।
इन्द्रावुध्रांशुविद्वन्तिष्कुरितान्तरोक्ष-
मेवंविधं भवेत् सुलभं न वज्रम् ॥

तीक्ष्णाग्रं विमलमपेतमन्वेदोषं
धत्ते यः प्रयत्नतनुः सदेव वज्रम् ।
दृष्ट्विस्तं प्रतिदिनमेति यावदायुः
श्रीसम्पत्सुतधनधान्यगोपशूनाम् ॥

खालवद्विषयाव्रतस्करास्वभयानि च ।
दूरात्तस्य निवर्तन्ते कम्पायथायत्नैर्यानि च ॥

यदि वज्रमपेतमन्वेदोषं
विभ्रयात्तच्छुल्वविश्रान्तं गुरुत्वं ।
मण्यशास्त्राविदो वदन्ति तस्य
द्विगुणं रूपकलचगमयां मूल्याम् ॥

त्रिभागहोनाहुतदहृदशं
त्रयोदशं त्रिंशदतीक्ष्णभागाः ।
अष्टातिभागोऽथ शतांशभागः
सहस्रभागोऽल्पसमानयोगः ॥

यत्तच्छुल्वेद्वाद्वाभिः क्षतस्य
वज्रस्य मूल्यां प्रथमं प्रदिष्टम् ।
द्वाभ्यां क्रमाद्वातिसुपागतस्य
त्वेकावसानस्य विनश्योऽयम् ॥

न चापि तच्छुल्वेरेव वज्राणां धारणक्रमः ।
अष्टाभिः सधर्पेगौरैस्तच्छुल्वं परिकल्पयेत् ॥
यत् सन्वेगुणैर्युक्तं वज्रं तरति वारिणि ।
रत्नवर्गं समस्तैरपि तस्य धारणमिष्यते ॥
अनेनापि हि दीपेण लक्ष्यालस्येण दूषितम् ।
स्वमूल्यात् दृष्टमं भागं वज्रं लभति मानवः ॥
प्रकटानकदोषस्य स्वल्पस्य महतीऽपि वा ।
स्वमूल्याच्छतशो भागो वज्रस्य न विधीयते ॥
सूटरोषमलङ्कारे वज्रं यद्यपि दृश्यते ।
रत्नानां परिकल्पोऽयं मूल्यां तस्य भवेत्क्षुब्धम् ॥
प्रथमं गुणसम्पदाभ्युपेतं
प्रतिवहं समुपैति यच्च दोषम् ।

अलमाभरखित तस्य राज्ञो
गुणहीनोऽपि मणिर्न भूषणाय ॥
नाम्या वज्रमधार्यं गुणवदपि सुतप्रकृत-
मिच्छन्त्या ।

अथ च दीर्घचिपिटह्रस्वाद्गुणैर्विसुक्ताश्च ॥
अयसा पुष्परागेण तथा गोमेदकेन च ।
वैदूर्येस्फटिकाभ्याश्च काचैश्चापि पृथग्निधैः ॥

प्रतिरूपाणि कुर्वन्ति वजस्य कुशला जनाः ।
परीक्षा तेषु कर्मणा विद्वद्भिः स्वपरीक्षकैः ॥
पारोक्षिकेनशालाभिस्तैर्वा कार्यं परीक्षकम् ।
पृथिव्यां यानि रत्नानि ये चात्मे लोहधातवः ॥

सर्वाणि विलिखेद्गुणं तच्च तेन विलिख्यते ॥
गुणता सन्वेरत्राणां गौरवाधारकारणम् ।
वज्रं तान्स्वपरीक्षेण स्वरयः परित्यजेत् ॥
जातिरजातिं विलिखन्त वज्रकुरविह्वलाः ।
वज्रैर्वज्रं विलिखति नाश्विन लिख्यते वज्रम् ।
वज्राणि सुक्ता मणयो ये न केचन जातयः ।
न तेषां प्रतिवह्नानां भा भवत्युद्गामिनो ॥
निर्म्यकृततत्वात् केषाञ्चित् कथञ्चिदुद्यदि
दृश्यते ।

निर्म्यगालिख्यमानानां सा पार्श्वेष्वपि दृश्यते ॥
यद्यपि विशोर्णकोटिः
सविन्दरेखास्त्रिणो विवर्णा वा ।
तद्यपि धनधान्ययुक्तान्
करोति सन्त्रायुधो वज्रः ।
सोदासिनो विस्फुरिताभिरामं
रौप्या यथोक्तं कृतिशं दधानः ।
पराक्रमाक्रान्तपरप्रतापः
समस्तसामन्तभुवं भुजक्ति ॥”

इति गारुड ४८ अध्यायः ॥

वज्रार्थं वैदिकपंथाथो यथा । दिव्युत १ नमिः २
हेतिः ३ नमः ४ पविः ५ लङ्कः ६ टुकः ७ वषः ८
यज्रः ९ व्यकः १० कुतसः ११ कुलिशः १२ तुजः
१३ तिग्मम् १४ मेनिः १५ स्वधितिः १६ सायकः
१७ परशुः १८ । इत्याद्याश्च वज्रनामानि । इति
वैदिकपद्योः । २ । २० ॥

वज्रं, कौ, (वज्रं गतो + कञ् कर्त्त रत्न)
वालकः । धात्री । इति मेदिनी । रे, ह ॥
कालिङ्कम् । इति धरणिः ॥ वज्रपुष्पम् । इति
शुब्दरत्नावली । लोहविशेषः । स च बहुविधो
यथा । नीलपिङ्गम् १ अरुणाभम् २ मोरकम् ३
नागकेशरम् ४ तिलिराङ्गम् ५ खण्डवज्रम् ६
श्रीवालवज्रम् ७ श्रीखण्डवज्रम् ८ रौद्रिणी ९
काङ्गोलम् १० गन्धिवज्रम् ११ मदनारम्भम् १२
इत्यादि । तेषां नामानुरूपं चिह्नम् । इति
पुराणम् ॥ अत्रविशेषः । तस्योत्पत्तयादि
यथा,—

“पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रसुहृत्तम् ।
त्रिस्फलिङ्गाक्षतस्तस्य गगने परिसर्पिताः ॥
ते निपेतुष्वनघ्नान्निष्कृष्टरैषु महीभृताम् ।
वैभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्भिरिषु चाभ्रकम् ॥
तद्वज्रं वज्रजातस्वादभ्रमभ्ररोद्भवात् ॥

वज्रक

गगनात् स्वर्गितं यस्मात् गगनं च ततो मतम् ।
पिनाकं दूर्ध्वं नागं वज्रं च तनुर्विधम् ।
वज्रं वज्रं तिष्ठेत् तस्मात् विज्ञातिं व्रजेत् ॥
सर्वाम्भ्यु वरं वज्रं व्याधिवाहकं वज्रं ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वज्रः, पुं, (वज्र + रन् ।) कोकिलाचट्टयः ।
श्वेतकृष्णः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेकृष्ण-
ट्टयः । इति भावप्रकाशः ॥ श्रीकृष्णप्रपौत्रः ।
यथा,—

“अनिरुद्धान् सुभद्रायां वज्रो नाम कृपोऽभवत् ।
प्रतिवाहुर्वज्रसुतश्चावस्तस्य सुतोऽभवत् ॥”

इति गारुडे १७४ अध्यायः ॥

अपि च ।

“प्रदुन्न आधीत् प्रथमः पिष्टवदक्लिमीसुतः ।
स दक्लिमी दुहितरसुपयमे मदारथः ॥

तस्यां ततोऽनिरुद्धोऽभूत्सगायुतवज्राश्रितः ।
स चापि दक्लिमः पौत्रोऽदौहित्रो जगद्वेत्ततः ॥
वज्रस्तस्यामभूद्दयस्तु मौषलादवशेषितः ।
प्रतिवाहुरभूत्सुतश्चावस्तस्य चात्मजः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६० अध्यायः ॥३॥
(विश्वामित्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते ॥१३॥
४ । ५१ ; ५६ ।

“वल्लुगुजङ्घ च भगवान् गालवश्च महाशुचिः ।
दक्षिणवस्तुयात्प्रातः साजङ्गायन एव च ॥”

“विश्वामित्रात्मजाः सर्वे सुनयो व्रजवादिनः ॥”
विष्णुस्मृतिप्रविश्रुतियोगान्तर्गतपञ्चदशयोगः ।
तस्याद्यनवदण्डा वर्णनीया यथा,—

“तज्जादौ पञ्च विष्णुस्मि सप्त शूले च नाडिकाः ।
गण्ड व्याघातयोः षट् च नव दधेयवज्रयोः ॥
वेधुनिच्यतिपातौ च समस्तौ परिवर्णयेत् ।
शेषा यथार्थनामानो योगाः कार्य्यु शोभनाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अथ आतपलां यथा,—

“गुण्यो गुण्यो बलवान् महौजाः
सद्गुणव्यादिपरीचकः स्यात् ।
वज्राभिधाने यदि चित् प्रसूतो
वज्रोपमः स्याद्विपुक्तामिनीनाम् ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

वज्रकं, स्त्री, (वज्र + संज्ञायाम् कन् ।) वज्रचारम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने ६ अध्याये । तैलं वज्रकमभ्यङ्गार्थं ॥)
सर्वतोभद्रकृत्कालगतस्वयंभोर्गन्धर्वात् अयो-
विंशतश्चात्मक उपपद्यः । यथा,—

“कर्मभात् पञ्चमं धिष्टं श्रेयं विदुष्कृत्वा-
भिधम् ।

शून्यश्चाहमगं प्रोक्तं सन्निपातं चतुर्दशम् ॥
केतुमहादशं प्रोक्तसुक्ता स्यादेकविंशतिः ।
द्वाविंशतितमं कर्म्यं त्रयोविंशच्च वज्रकम् ।
निर्घातश्च चतुर्विंशत्सुक्ता अष्टावपुपद्यः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वज्रकट्टः, पुं, (वज्रः कट्टो देहावरणमस्य ।)
हनुमान् । इति हेमचन्द्रः । १ । ३७० ॥

वज्रटी

वज्रकण्टकः, पुं, (वज्रस्य कण्टकमिव तदार-
कत्वात् ।) कुहोडयः । इति जटाधरः ॥ कोक-
लाचट्टयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वज्रकर्मः, पुं, (वज्राकारः कर्मोऽस्य ।) वज्रकर्मः ।
इति रत्नमाला ॥ सत्करकम् आशु इति
भाषा ॥

वज्रकपाजी, [नृ] पुं, (वज्रकपाजोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) बुद्धविशेषः । तत्पर्यायः । हेरम्बः २
हेरकः ३ चक्रसम्भरः ४ देवः ५ निशुम्भीशः ६
शशिप्रेश्वरः ७ वज्रटीकः ८ इति हेमचन्द्रः ॥

वज्रकालिका, स्त्री, (वज्रोपलक्षिता कालिका ।)
मायादेवी । इति हेमचन्द्रः ॥

वज्रकेतुः, पुं, (वज्रं केतुश्चैवमस्य ।) नरकराजः ।
यथा,—

“गते वशिष्ठे नरकः शीघ्रं विस्मयसंयुतः ॥”
इत्युपक्रम्य ॥

“इति यासीन्कित्तस्य वज्रकेतोस्तदा चला ।
दूतश्च प्राहिणोत् यस्तं वागस्य नगरं प्रति ॥”
इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥

वज्रचारं, स्त्री, (वज्रसंज्ञकं चारमिति ।) चार-
विशेषः । तत्पर्यायः । वज्रकम् २ चार-
श्रेष्ठम् ३ विदारकम् ४ चारः ५ चन्दनारः ६
धूमोत्थम् ७ धूमजाङ्गकम् ८ अस्य गुणाः ।
अथुष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । चारत्वम् । रेचन-
त्वम् । गुल्मीन्द्राग्निविष्टम्भश्मप्रशमनत्वम् ।
सरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भद्रगोपीयध-
विशेषः । तदुच्यते,—

“सासुद्रं सैन्धवं कार्पं यवचारं सुवर्षलम् ।
टङ्ग्यं सर्जिका चारं तुल्यं सर्वं विचूर्णयेत् ॥
अर्कचौरैः कुहोऽपीरानपे भावयेत् अष्टहम् ।
तेन लिप्यार्कपञ्चश्च रक्षा चान्तः पुटे पचेत् ॥
तत् चारं चूर्णयेत् पश्चात् त्र्यधकास्त्रिफलारजः ।
जौरकं रजनीं वङ्गि नवभागं समं समम् ॥
चाराहमेवं सर्वञ्च एकीकृत्य प्रयोजयेत् ।
वज्रचारमिदं सिद्धं स्वयं प्रोक्तं पिनाकिना ॥
सर्वोदरेषु गुल्मेषु मूलदोषेषु योजयेत् ।
अग्निमाद्येऽप्यर्कचौरैः अपि भस्मं निष्कृष्टयं इयम् ॥
वाताग्निं जलं कोष्णं हृतं वा पित्तके हितम् ।
कफे गोमूत्रसंयुक्तमारुतानां चिदोषजे ॥”
इति वैद्यकरसेनसारसंज्ञे प्रौढाधिकारे ॥३॥

वज्रचर्म्या, [नृ] पुं, (वज्रवत् दुर्भेद्यं चर्म यस्य ।)
खड्गो । गण्डकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वज्रजित्, पुं, (वज्रं जयति तस्याघातसहनेनेति ।
जि + जिप् । “इस्यस्य पिति क्षति तुक ।” ६ ।
१ । ७१ । इति तुगाग्रमञ्च ।) गरुडः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १७५ ॥

वज्रज्वाला, स्त्री (वज्रस्य ज्वाला ।) वज्राग्निः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, मातङ्ग्ये ॥२२१॥ १४ ।
“वज्रज्वालान्तरमयः प्रास्त्रज्वालान्तरालकत् ॥”)

वज्रटीकः, पुं, (वज्रस्य वज्रकपाजेव टीकते प्रका-
शते इति । टीक + कः ।) वज्रकपाजी नामक-
बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वज्रपा

वज्रतुङ्गः, पुं, (वज्रं वज्रतुङ्गं कठिनतुङ्गं यस्य ।)
गरुडः । गरीशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथः ।
मशकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वज्रतुङ्गधरे,
त्रि । यथा, भागवते । ५ । २६ । १५ ।

“यस्मिन् वा अतिधीनभ्यागतान् वा यद्वपति-
रसङ्गदुपगतमन्युर्दिधसुरिव पापेन चक्षुषा
निरीक्षते तस्य चापि निरथे पापहरेरश्विनी
वज्रतुङ्गा यदकङ्ककाकवटादयः प्रसहोववला-
दुत्पाटयन्ति ॥”)

वज्रदन्तः, पुं, (वज्रमिव कठिना दन्ता यस्य ।)
शूकरः । श्वधिकः । इति शब्दमाला ॥

वज्रदशनः, पुं, (वज्रमिव कठिनं दशनमस्य ।)
श्वधिकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥

वज्रदः, पुं, (वज्रवारको दः ।) कुहोडयः । इत्य-
मरः ॥

वज्रदमः, पुं, (वज्रवारको दमः ।) कुहोडयः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“सेकृष्णः सिंहतुङ्गः स्यादस्त्री वज्रदमोऽपि च ।
सुधासमन्तदुग्धा च कुक्कुटियां स्यात् कुहो-
गुडा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

वज्रधरः, पुं, (धरतीति । धृ + धच् । वज्रस्य
धरः ।) इन्द्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ११३ । २३ ।

“चरन्त्यतो वा सुभगा वशिष्ठं
लोपासुद्रा वापि यथा जगद्वपम् ।
नलस्य वा दमयन्तो यथाभूद्
यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥”)

जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वज्रा-
पुराधिपतिराजविशेषः । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ८ । ५४० ।

“उपरागे नरे सज्जे पार्वतीयास्त्रयो वृषाः ।
चान्द्रियो जासटो वज्रधरो वज्रापुराधिपः ॥”)

वज्रनिर्घोषः, पुं, (वज्रस्य निर्घोषः ।) वज्रजित्त-
शब्दः । इति हलायुधः ॥

वज्रनिघोषः, पुं, (वज्राणां निघोषः संघर्षध्वनिः ।)
वज्रनिर्घोषः । तत्पर्यायः । स्फुर्जयुः २ । इत्य-
मरः । १ । ३ । १० ॥ “इति वज्रजित्तशब्दे ।
अथोन्मसंघट्टनात् भयं साधिमेषखण्डं वज्रमिव
वर्षं तस्य साटोपधनौ इयमिति केचित् ॥
इो स्फुर्ज्यो वज्रनिघोषे । निघोषः संघट्टध्वनिः ।
अथश्याघात इत्येके । निघोषवर्षणं साटोप-
ध्वनिश्च इह तु ध्वनिरभिप्रेतः । श्रुत्वा विस्फु-
र्जयुप्रख्यं निनादं परिदेवितीति भट्टिः । द्वितो-
ऽयुरिति अयुः विपातनात् दीर्घः । स्फुर्जे-
रयुरिति दीर्घार्थं परस्परम् । केचित्तु दीर्घं
नेच्छन्ति । केचित्त्रिभाषया दीर्घमिच्छन्ति ।
वज्रस्य निघोषो वज्रनिघोषः धौ पिप क चूर्णने
घम् । निघोषो द्विभङ्गन्यः ॥” इति भरतः ॥

वज्रपाणिः, पुं, (वज्रं पाणी यस्य ।) इन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ॥११६॥७॥
“एव कुहामिति वृष्टं राजसत्तम दुर्णवम् ।

वज्राभः

वञ्चितः

वट

वज्रं नाम वज्रास्त्रं विहितं वज्रपाणिना ॥
 ब्राह्मणः । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
 “वज्रपाणिर्नाशयः स्यात् स्रष्टुं वज्ररथं स्रष्टुम् ।
 वेष्ट्वा वै हाववज्राच्च कर्मवज्रा यथोपसः ॥”
 वज्रपुष्पं, स्त्री, (वज्रमिव पुष्पम् ।) तिलपुष्पम् ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥
 वज्रपुष्पा, स्त्री, (वज्रमिव पुष्पं यस्याः ।) शतपुष्पा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रवीजकः, पुं, (वज्रमिव कठिनं बीजमस्य ।
 कप ।) जताकरद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रमूली, स्त्री, (वज्रमिव कठिनं मूलं यस्याः ।
 डीष् ।) माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विवरणमस्या मासपर्णीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 वज्ररथः, पुं, (वज्रमिव रथो यस्य ।) सन्निवः । इति
 पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
 “वज्रपाणिर्नाशयः स्यात् स्रष्टुं वज्ररथं
 स्रष्टुम् ॥”)
 वज्ररथः, पुं, (वज्रमिव रथोऽस्य ।) मूकरः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वज्रतुच्छादनास ॥
 वज्रवल्ली, स्त्री, (वज्रमिव कठिना वल्ली ।) अस्थि-
 संहारलता । इति हारावली ॥
 वज्रवाराही, स्त्री, मायादेवो । तत्पर्यायः ।
 मारीची २ त्रिसुखा ३ वज्रकान्तिका ४ विकटा ५
 गौरी ६ पोन्निरथी ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रवृक्षः, पुं, (वज्रनिवारको वृक्षः ।) सङ्कुण्ड-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्यात्यः
 पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “कुण्डो कुक् च महावृक्षो वज्रवृक्षः सुधा-
 गुडा ॥”)
 वज्रशाल्यः, पुं, (वज्रमिव कठिनं शाल्यं गात्र-
 लोमशलाका यस्य ।) शाल्यकनामा जन्तुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रशङ्खला, स्त्री, (वज्रवत् शङ्खलं यस्याः ।)
 विद्यादेवी । इति हेमचन्द्रः । २ । १५३ ॥
 वज्रसूर्यः, पुं, (अतिसारवज्रात् वज्रमिव तेजस्वि-
 त्वात् सूर्य इव च ।) बुद्धविशेषः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रा, स्त्री, (वज्रति गच्छतीति । वज्र गतौ +
 “ञञ्कृति ।” उणा० २ । २८ । इति रक् ।
 टाप् ।) कुण्डलिका । गुडुची । इति मेदिनी ।
 रे, ८१ ॥ दुर्गा । यथा,—
 “वज्राङ्गुलीकरी शिवी वज्रा तिनोपगोयति ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 वज्राङ्गः, पुं, (वज्रमिव अङ्गं यस्याः ।) सर्पः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ वज्राङ्ग इति वा पाठः । वज्र-
 तुल्यपुष्पे, वि ॥
 वज्राङ्गी, स्त्री, (वज्रमिव अङ्गं यस्याः । डीष् ।)
 गवेधुका । इति शब्दचन्द्रिका । अस्थि-
 संहारी । इति भावप्रकाशः ॥
 वज्राभः, पुं, (वज्रस्य हीरकस्य आभा इव आभा
 यस्य ।) दुग्धपाशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हीरकंतुच्छादीप्रिमति, वि ॥

वज्राशनिः, पुं, वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रास्थिशङ्खला, स्त्री, कोकिलाचरुचः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वज्री [न] पुं, (वज्रोऽस्थस्येति । वज्र + “अत
 इतिटनी ।” ५ । २ । ११५ । इति इतिः ।)
 इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥ (यथा,
 रघुः । १६ । ७४ ।
 “यमकुवेरजनेश्वरवज्रिणा
 समभूरं मधुरचितविक्रमम् ॥”)
 वृद्धः । इति मेदिनी । मे, १२६ ॥ (वज्र-
 विशिष्टे, वि । यथा, महाभारते । १३ । १४ ।
 ३८१ ।
 “पिनाकिनं वज्रिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं
 सुभाङ्गदं आलयद्योपवीतम् ॥”)
 वज्री, स्त्री, (वज्र + रक् । गौरादित्वात् डीष् ।)
 कृहीभेदः । इति मेदिनी । रे, ८१ ॥ (तथास्याः
 पर्यायः ।
 “सङ्कुण्डः सिंहतुण्डः स्याद्वज्री वज्रदमोऽपि
 च ।
 सुधासमन्तदुग्धा च कुक् स्त्रियां स्यात् कुण्डो-
 गुडा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वज्रकः, पुं, (वज्रयते प्रतारयतीति । वज्र +
 लिच् + क्तुल् ।) शृगालः । इत्यमरः ॥ यश्च-
 वभुः । इति मेदिनी । के, १५४ ॥
 वज्रकः, वि, (वज्रयते इति । वज्र + लिच् +
 क्तुल् ।) खलः । धर्मः । इति मेदिनी । के,
 १५४ ॥ (यथा, कलाविलासे । १ । ३६ ।
 “श्रेष्ठं पुत्र वज्रकानां सकलकलाहृदयसार-
 मतिश्रुतिलम् ।
 ज्ञाते भवन्ति यस्मिन् चण्डकचिचपलाः श्रियो-
 र्व्यचलाः ॥”)
 वज्रयः, पुं, (वज्रति प्रतारयतीति । वज्र +
 “श्रीऽशपोति ।” उणा० ३ । १२३ । इति
 अथः ।) धर्मः । इत्यादिशेषः । वज्रना ।
 कोकिलः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
 वज्रनं स्त्री, (वज्र + भन् + क्तुल् ।) प्रतारणम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३ ॥ तस्य गोपनीय-
 त्वम् । यथा,—
 “वज्रनश्चापमानश्च मतिमान् प्रकाशयेत् ॥”
 इति चाणक्यसंप्रदायः ॥
 वज्रना, स्त्री, (वज्र + लिच् + युच् + टाप् ।)
 प्रतारणा । यथा,—
 “ते कान्तं सुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हेमवत् पुरम् ।
 स्वर्गाभिसन्धि सुकृतं वज्रनामिव मेनरे ॥”
 इति कुमारसम्भवे । ६ । ४७ ॥
 वञ्चितः, वि, (वञ्चते स्मृति । वञ्च + लिच् +
 क्तः ।) वञ्चनाविशेषः । प्रतारितः । तत्-
 पर्यायः । विप्रलब्धः २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । १०६ ॥ (यथा, कुमारे । ४ । १० ।
 “विधिना जन एष वञ्चित-
 च्चदधीनं क्षुब्धेदिनां सुखम् ॥”)

वञ्चकः, वि, (वञ्चति प्रतारयतीति । वञ्च +
 उक्तम् ।) प्रतारणशीलः । तत्पर्यायः । धर्मः २
 वञ्चकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 वञ्चं, वि, (वञ्च् + यत् । “वञ्चं गती ।” ७ । ४ ।
 ६३ । इति कुल्लं न ।) गमनीयम् । इति शब्द-
 वञ्चघातोः कर्मणि च्यलप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 इति मुग्धबोधशास्त्रम् ॥
 वञ्जलः, पुं, (वज्रतीति । वज्र गतौ + बाहुलकात् ।
 उक्तं शुभम् ।) तनिग्रहणः । (तथास्य
 पर्यायः ।
 “तनिग्रहः स्यन्दनो नेमी रथदंष्ट्रकुलक्षया ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 अशोकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥
 स्थलपद्मवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ पर्जन्य-
 विशेषः । इति हलायुधः ॥ वीतसहजः । इति
 मेदिनी । मे, १२६ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “वैतसो नन्दकः प्रोक्तो वानोरो वञ्जलक्षया ।
 अश्रुपुष्पश्च किदुलो ह्ययं शीतश्च कार्त्तिकः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 यथा च रामायणे । ६ । ४ । ७६ ।
 “चिरवित्ता मधुकाश्च वञ्जला वञ्जलाक्षया ॥”)
 वञ्जलदमः, पुं, (वञ्जलो दमः ।) अशोकवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (वैतसहजादिरपि तदर्थं
 वञ्जलशब्ददर्शनात् ॥)
 वञ्जलप्रियः, पुं, (वञ्जलस्य प्रियः । वञ्जलः प्रिय-
 च्छति कर्मधारयो वा ।) वैतसहजः । यथा,
 “विदुलो वैतसः शीतो वानोरो वञ्जलप्रियः ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 वञ्जला, स्त्री, (वञ्जल + टाप् ।) बहुदुग्धा गौः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३५ ॥ (नदीविशेषः ।
 यथा, मातङ्ग्ये । ११३ । २६ ।
 “गोदावरी भीमरथी लज्जवर्गी च वञ्जला ।
 तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वात्या कावेरी चैव तु ।
 दक्षिणापचन्द्रस्ताः सङ्घादाद्विनिःसृताः ॥”)
 वट वटं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 , सक०-सेट् ।) वटति वृक्षं लता । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वट, इ स्तये । सौमधातुरयम् । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् । इति ।) इ,
 वटकः । इति दुर्गादासः ॥
 वट, इ कि वटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
 पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वटनं
 विभागः । इ, वटने । कि, वटयति वटति ।
 वटति हाटकं यस्मात् प्राप्य विप्राः परस्परम् ।
 इति हलायुधः । अयं पुरादौ कौक्षिप्र पश्यति ।
 इति दुर्गादासः । इति दुर्गादासः ॥
 वट, त क वेट् । भागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदलपुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वटयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वट, म उक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) म, वटयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥

वटः

वटः, पुं, (वटति वेष्टयति ऋत्वेन वृत्तान्तरमिति । वट् + पचाद्यच् ।) वृक्षविशेषः । वड्गाह इति भाषा । तत्पर्यायः । न्यग्रोधः २ वडु-पान् ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ ॥ वृत्तनाथः ४ यमप्रियः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्त-फलः ६ षड्गी ७ कर्मजः ८ ध्रुवः ९ चोरी १० वैश्रवणावासः ११ भास्वीरः १२ । इति जटा-धरः ॥ जटालः १३ रोहिणः १४ अवरोही १५ विटपी १६ स्वस्वराहः १७ मण्डली १८ महा-च्छायः १९ षड्गी २० यक्षावासः २१ यक्षतरुः २२ पादरोहणः २३ नीलः २४ शिफारहः २५ बहुपादः २६ वनस्यतिः २७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । कफ-पित्तज्वरदाहज्वरामोहप्रणशोफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “वटः शीतो गुण्याही कफपित्तत्रणापहः । वगर्था विसर्पदाहघ्नः कषायो यानिहोपहन् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * * *
 स च वडस्वरूपः । यथा,—
 ऋषय ऊचुः ।
 “कथं त्वयान्वत्यवटी गोत्राक्षयसमी कर्ता । सर्वेभ्योऽपि तवभ्यस्तौ कथं पूज्यतमौ कर्ता ॥
 कस उवाच ।
 अन्वत्यरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः । नद्रूपो वटस्तद्वन् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ॥ दशानस्यसंवासात् ते वै पापहराः स्मृताः । दुःखापह्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणो ध्रुवम् ॥”
 इति पाशोत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥
 अन्यन् पलाशशब्दे द्रव्यम् ॥ * * * कपर्दः । इति मेदिनी । टे, २४ ॥ कडि इति भाषा ॥ गोलः । भक्ष्यम् । वडा इति भाषा । साम्यम् । इति हिमचन्द्रः ॥ * * * क्री, व्रजमखलाभ्यन्तरीयवट-संज्ञकधोडुश्रवनानि यथा । अथेषां घट-साङ्गवनानामभ्यन्तरे सङ्केतवटाद्या यस्मान्ना-चतुरशीतक्रोशमर्यादान्तरे दक्षिणोत्तरतटयोः षोडशवनानि । पाशे ।
 “सङ्केतवटमादौ तु भास्वीराख्यं वटं हयम् । यावकाख्यं तृतीयञ्च वटं षड्ज्जरसंज्ञकम् ॥ तूर्यं वंशिवटं श्रेष्ठं पञ्चमं श्रौवटञ्च घट् । सप्तमञ्च जटाजूतं कामाख्यवटमष्टकम् ॥ मनोऽर्थवटकं नाम नवमं परिकीर्तितम् । आशावटं महाश्रेष्ठं दशमं शुभदायकम् ॥ अश्रीकाख्यं वटं श्रेष्ठमेकादशसुदाहृतम् । नाम केलिवटं श्रेष्ठं द्वादशं परिकीर्तितम् ॥ नाम ब्रह्मवटञ्चैव त्रयोदशमसंज्ञकम् । नाम सप्तवटं श्रेष्ठं चतुर्दशसुदाहृतम् ॥ श्रौधराख्यं वटं ख्यातं पञ्चदशसमीरितम् । सावित्राख्यं वटं श्रेष्ठं संख्याषोडशनिमित्तम् ॥”
 इति व्रजमखलान्तरे षोडशवटानि । इति नारायणभङ्गलतत्रणभक्तविलासः ॥ * * *
 वटः, चि, (वटतीति । वट् + अच् ।) गुणः । इति मेदिनी । टे, २४ ॥ वेटे इति भाषा ॥

वटकः

वटकः, पुं, (वट एव । स्वर्धि कन् ।) पिष्टक-विशेषः । इत्यमरभरतौ । वडा इति भाषा । अस्य गुणौ । विदाहत्वम् । टण्णाकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
 “माषाणां पिष्टिकां युक्तां लवणार्द्रकहिङ्गुभिः । कृत्वा विदध्यादटकांस्तौलेषु पक्षेच्छनेः ॥ विभुशुका वटका वत्या वृंहणा वीर्यवर्धनाः । वातामयहरा रज्या विषोषादद्वितापहाः ॥ विवन्धमेदिनः श्लेष्मकारिणोऽत्यभिपूजिताः । संशयं निश्चिपेत्क्रे भृष्टं कीरकहिङ्गु च ॥ लवणं तच्च वटकान् सकलानपि मज्जयेत् । शुक्लक्षत्र वटको बलजद्रोचनो गुरुः ॥ विवन्धन्निद्राही च श्लेष्मलः पवनापहः । राज्यक्त्यातिरोचिन्त्या पाचन्या तांस्तु भजयेत् ॥ तन्प्रकारा यथा ।
 कदलसुमनभापयोदसखीरिशस्त्रे-र्मरिचसुधनदुग्धैः सञ्चतुज्ज्वान्तचन्द्रेः । कृत इह घृतपत्रो यः पतन् खण्डपाके वटकमस्तकेलं सा यथात्तं प्रियेष्टम् ॥ १ ॥ सामिचैः शालिचण्डैर्दधिमरिचसितानारिकेला-द्रशस्त्रे-जायिलासलज्वज्जास्तकदलफलेः फेणितैः पिष्टसुहेः ।
 वटः पत्रो घृते यः प्रपतति समधौ दुग्धपूरे प्रगाढे सन्दौ कर्पूरकेलं तमिह सुवटकं सा यथात् खप्रियेष्टम् ॥ २ ॥
 यन्निवद्धटिकालिस्त्रेयैः वट्या तु या पतन् । पचायते यथात्तं सा पीयूषमन्त्रिपालिकाम् ॥ ३ ॥
 सजीरसारशशितफलनारिकेल-जातौलवङ्गमरिचैः ससितैः सुपिष्टैः । रञ्जेलया च घृतभावयया भवेद्या सा तामनङ्गुटिकां विदधे प्रियेष्टाम् ॥ ४ ॥
 कदलमरिचदुग्धैः खण्डगोधूमपक्व-प्रकटितवटकोऽर्थं भूरिजातोफलपात्रः । नवविभुमधुमध्द्ये यो विलासं विधत्ते रक्षित इह तयासौ शीघ्रपूर्वां विलासः ॥ ५ ॥
 लवङ्गलेङ्गमरिचैः संयुतैः शर्कराचयैः । चक्रे गङ्गाजलाख्यानि लङ्कुकाभ्यपराणि च ॥ ६ ॥
 तैस्त्रियुतैः चौरसारैस्तथा लाङ्गलिशस्यकैः । आन्यान्याप्याण्यसंभृष्टैः सा रसेः सरपूपिका ॥ ७ ॥
 इति रघुनाथभङ्गलते गोविन्दलीलास्तरे १६ सर्गः ॥ * * * अथान्निकावटकः ।
 “अन्निकां स्वदयित्वा तु जखन सद्य मर्हयेत् । तमोरं कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेन्ननः ॥ अन्निकावटकास्ते तु रुच्या वडिप्रदोपनाः । वटकस्य गुणैः पूर्वैरेतेऽपि च समन्विताः ॥ * * *
 अथ तक्रवटकः ।
 सुज्ञानां वटकास्त्रे मज्जिता लघवो हिमाः । संस्कारजप्रभावेण त्रिदोषशमना हिताः ॥ * * *
 अथ माषवटकः ।
 माषाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकसंस्कृताः ।

वटवा

तथा विरचिता वस्त्रे वटिकाः साधु शोभिताः । तालितास्मन्तैले ता अपवा सुप्रलेहिताः । वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञानया वचिदा भ्रष्टम् ॥ * * *
 अथ कुष्माण्डवटः ।
 कुष्माण्डकवटी श्रेया पूर्वोक्तवटिकागुणा । विशेषात् पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता युधेः ॥
 अथ सुज्ञवटिका ।
 सुज्ञानां वटिका तदद्ददविता साधिता तथा । पथ्या रज्या ततो लघ्वी सुज्ञवटगुणा स्मृता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * * *
 (वटी । वडि इति भाषा । यथा,—
 “वटका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी । मोदको वटिका पिष्टी गुडोवर्षिस्तथोच्यते ॥ खेचवन् साध्यते वट्नी गुडो वा शर्कराद्यवा । गुग्गुलुवर्षि चिपेतत्र चूर्णं तन्निमित्ता वटी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे । यथा च ।
 “मङ्करं चूर्णयेच्छुद्धं गंमृच्चैरुगुणे चिपेत् । पक्वा च वटकं कृत्वा दद्यात्तक्रानुपागतः ॥”
 इति शाङ्गधरे मध्यखण्डे सप्तमेऽध्याये मङ्कर-वटके ॥ * * *) अष्टमाषकपरिमाणम् । यथा,—
 “दशगुणास्तु माषः स्यात् शोभो माषचतुष्टयम् । द्वौ प्राणौ वटकः कोयस्तौलको द्रव्यञ्च सः ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 (तथा च ।
 “माषे चतुर्भिः प्राणैः स्याद्वरणः स निगद्यते । टङ्कः स एव कथितस्तद्वय कोल उच्यते । चूर्णको वटकश्चैव द्रव्यञ्चः स निगद्यते ॥”
 इति शाङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये)
 वटपत्रः, पुं, (वटस्यैव पत्रं यस्य ।) सितान्नकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “वज्रवी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगाम्बिका । पर्णाशक्तञ्च लघ्वं तु कठिन्नकङ्कठेरको ॥ तत्र शुक्लेऽन्नकः प्रोक्तो वटपत्रस्ततोऽपः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
 वटपत्रा, स्त्री, (वटस्यैव पत्रमस्याः ।) त्रिपुर-मालीपुष्पवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 वटपत्रो, स्त्री, (वटस्यैव पत्रं यस्याः । गौरादि-त्वात् ङीष् ।) पाषाणभेदीविशेषः । तत्पर्यायः । इनागो २ ऐरावती ३ गोधावती ४ इरावती ५ श्यामा ६ खड्गाङ्गनामिका ७ । अस्याः गुणाः । हिमत्वम् । गोलत्वम् । मेहलक्ष्णविनाशित्वम् । बलदाहत्वम् । प्रणहन्त्वम् । किञ्चिदोपन-कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “वटपत्रो तु कथिता मोहिह्यरोवती बुधेः । वटपत्रो कषायोऽप्या योनिस्रवणदापहा ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वटरः, पुं, कुक्कुटः । वेष्टः । शठः । चोरः । चञ्चलः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वटवाकी [न] पुं, स्त्री, (वटे वटवृक्षे वधतीति । वसु + ञिनिः ।) यक्षः । इति हिमचन्द्रः । २ १०८ ॥ वटवृक्षवाचकत्वेति, चि ॥

वटी

वटाकरः, पुं, रज्जुः । इत्यमरटीकायां रामा-
श्रमः ॥

वटारका, स्त्री, रज्जुः । वटि इति वटे इति च
भाषा । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । १०६ । ३६ ।

“चचारिचां सत्यमयीं धर्मस्यैव वटारकाम् ॥”
पुलिङ्गोऽप्ययं शब्दः । यथा, महाभारते ।
३ । १८७ । ४० ।

“वटारकमयं पाशमय मत्स्यस्य मूहंनि ।
मनुमंजुजग्राहंल ! तस्मिन् शृङ्गे न्यवेशयन् ॥”
वटावीकः, पुं, चौरविशेषः । यथा,—
“नामचौरो वटावीकः सन्निचौरस्तु हारकः ॥”
इति शब्दमाला ॥

वटिः, स्त्री, (वटतीति । वट + “संघातुभ्य इत्”
उक्त्वा ० । ११८ । इति इत् ।) उपजिह्विका ।
यथा,—

“उपजिह्विकोत्पादिका च वटिर्हृदिका
देवी ॥”
इति हारावली । ११० ॥

वटिका, स्त्री, (वटिरेव । स्वार्थे कन् । टाप् ।)
वटी । वडो इति भाषा । तत्पर्यायः । निस्तली
२ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अथ वटिकाविधिः ।

“वटका अथ कथ्यन्ते तन्नामा वटिका वटी ।
मोदको गुटिका पिच्छी गुडो वर्णिकथोप्यते ॥
लेहवन् साधने वडो गुडो वा शर्कराघवा ।
गुग्गुलुर्वा चिपेत्तत्र चूर्णं तस्मिन्मिता वटी ॥”
तत्र वट्टिसिद्धे गुडादौ ।

“कुर्वादेवद्विसिद्धेन क्वचिद्गुग्गुलुना वटीम् ।
द्रवैण मधुना वापि गुटिकां कारयेद्बुधः ॥
सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः ।
चूर्णं चूर्णसमः कार्यो गुग्गुलुर्मधु तक्षमम् ॥”
तत्पर्यायं चूर्णसमम् ।

“द्रवन्तु द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः ॥”
द्रवं चतुर्गुणमिति वा पाठः । द्रवं द्रवरूपं द्रवम् ।
“कवंप्रमाणा तन्मात्रा बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते ।
बलमिति कालादेरप्यपलनम् । इति भाव
प्रकाशः ॥ ॥ अङ्गनोपयोगिद्वयम् । अस्यापि
वडो इति भाषा । यथा,—

“माषाणां पिष्टिका चिह्नकव्यादं कसंस्कता ।
तथा विरचिता चण्डे वटिकाः साधु शोषिताः ॥
तालितास्तप्तनेत्रे ता अथवा सुप्रलेष्टिताः ।
वटकस्य गुणोयं क्ता ज्ञातया सचिदा भृशम् ॥
कुशाकवटी ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुणा ।
विशेषात् पित्तारक्तनी लक्ष्मी च कथिता बुधैः ।
सुज्ञानां वटिका तद्विचिता साधिता तथा ।
पथ्या स्या ततो लक्ष्मी सुहृत्पगुणा स्यता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वटी, स्त्री, (वट + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
वटिका । इति भावप्रकाशः ॥ वृक्षविशेषः ।
तत्पर्यायः । नदीवटः २ यज्ञवटः ३ सिद्धार्थः ४
वटकः ५ अमरा ६ भृङ्गिणी ७ चौरकाष्ठः ।
अस्याः गुणाः । कषायलम् । मधुरत्वम् ।

वटुकः

शिशिरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । दाहलक्ष्णा-
शमसाधिविष्वर्हिर्ग्रमनत्वश्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वटी, त्रि, रज्जुः । इत्यमरः । २ । १० । १०७ ॥

व(व)टुः, पुं, (वटतीति । वट + “कटिवटिभ्याश्च”
उक्त्वा ० । १ । ६ । इति उः ।) माणवकः ।
यथा,—

“वटुः पुनस्माद्यवको भिचास्य यासमात्रकम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

ब्रह्मचारी । यथा । वटुर्वर्णो ब्रह्मचारी । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १ ।
१८६ । १५ ।

“तस्माद्ब्रह्मणु सर्वेऽत्र वटुरेव धनुर्महान् ।
आरोपयतु शीघ्रं वै तथेत्थुर्द्विजर्षभाः ॥”)
कुटसट्टलः । यथा,—

“मच्छकपर्णः श्योणाकः शुकनासः कुटसट्टः ।
अथो वटुर्दीर्घवृत्तो दीर्घवृत्तक इत्यपि ॥”
इति च शब्दरत्नावली ॥

बालकः । यथा,—

“बालको माणवो बालः किशोरो वटुरि-
त्यपि ॥”
इत्यपि शब्दरत्नावली ॥

वटुकः, पुं, (वट + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)

बालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पाशे
लगायत्सुर्दंशीकृत्ये ।

“कुमारो वटुकान् प्रप्य तथा श्रेयसपोधनान् ।
राजसुखफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥”
ब्रह्मचारी । यथा, भागवते । १० । ८८ । २७ ।
“तं तथा असनं दृष्ट्वा भगवान् वृजिनाह्वनः ।
दूरात् प्रवृत्तियाद् भूत्वा वटुको योग-
मायया ॥”)

भैरवविशेषः । (यथा, महाविष्णुसंहितया १०२४ ।
“भैरवाश्चैव वेताला वटुका नायिकागणाः ।
शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च भौरा गाणपतादयः ॥”)
अस्य मन्त्रादियथा,—

“उद्धरेद्भटकं ङेऽन्तमुपदुहारणं तथा ।
कुरुह्यं पुनर्देहं ङुटुकश्च समुहरेत् ।
एकविंशत्यक्षरात्मा शक्तिरुडो महामयुः ॥”
अस्य पूजा । प्रातःकालादिप्राणायामान्

विधाय पीठस्थानं कुर्यात् । यथा । धर्मादि-
अनेभ्यः प्राणं देहे विन्यस्य ऋष्यादित्यासं
कुर्यात् । यथा शिरसि ॐ हृद्दहारण्यकृष्णये
नमः । सुखे गायत्र्योऽम्बुसे नमः । हृदि
वटुकभैरवाय देवताये नमः । ततो मूर्ति-
स्थानः । ह्रीं वीं ईशानाय नमोऽङ्गुलयोः । ह्रीं
वे तनपुरुषाय नमस्तन्मयोः । ह्रीं वूं अर्षी-
राय नमो मध्यमयोः । ह्रीं विं वामदेवाय
नमोऽनामिकयोः । ह्रीं वं सद्योजानाय नमः
कनिष्ठयोः । पुनस्तत्तदङ्गुलीभिः शिरोबद्ध-
हृद्गुणपादैश्च तत्तद्ब्रीजादिकास्तनमर्त्त-
न्यसेत् । तथोर्ध्वप्राग्दक्षिणोर्ध्वोऽप्यपिमेव सुखेय
च तान् असेत् । तथा च निबन्धे ।

वटुकः

“अङ्गुलीदेहवक्रं पुनर्देहं सद्यथा पुरा ।
सत्वादिपञ्चकृत्वाऽशक्तिशीलपुरःसरम् ।
वकारं पञ्चकृत्वाऽमीशानादिषु योजयेत् ॥”
ततः करान्गुणौ । तद्यथा ॐ ह्रीं वीं अङ्गु-
लाभ्यां नम इत्यादि । ॐ ह्रीं वीं हृदयाय नम
इत्यादि च । वडुर्दीर्घवृत्तयेन कुर्यात् । तथा
च निबन्धे ।

“वडुर्दीर्घवृत्तया शक्त्या वकारेणापि तद्वता ।
अङ्गानि जातिगुक्तानि प्रणवादीव कल्पयेत् ॥”
ततो ध्यानम् ।
“तस्य ध्यानं त्रिधा प्रोक्तं सात्विकादिप्रभेदतः ॥”
सात्विकम् । यथा,—

“वन्दे बालं स्फटिकमण्डपं कुण्डलोद्गासिक्तं
दियाकल्पेनैवमग्निमयेः किङ्किणीनपरादेः ।
दीप्ताकारं विषदवदनं सुप्रसन्नं जनेनं
हस्ताभ्यां वटुकमनिशं मूलदक्षौ रक्षा-
नम् ॥” १ ॥

राजसं यथा,—

“उदङ्गास्करमस्त्रिभं जिनयनं रक्ताङ्गरागस्रं
स्मारास्य वरदं कपालमभयं मूलं दधानं करैः ।
नीलश्रीवमुदारभूषणशतं शीताङ्गुलीज्ज्वलं
बन्धकारुणवाससं भयहरं देवं सदा भाषये ॥” २ ॥
तामसं यथा,—

“ध्यायेन्नीलाद्रिकान्तं शशिप्रकलधरं सुखमानं
महेष्टं
दिवस्त्रं पिङ्गकेशं हभरुमप खड्गं खड्ग-
मूलाभयानि ।
नागं चण्डी कपालं करसरसिक्केशिभ्रतं
भीमदंष्ट्रं
सर्पाकल्पं जनेनं मणिमयविलसत्किङ्किणी-
नपराऽङ्गम् ॥” ३ ॥

“सात्विकं ध्यानमाख्यातमपहृत्यविनाश्रुतम् ।
आयुरारोग्यजननमपवर्गफलप्रदम् ॥ २ ॥
राजसं ध्यानमाख्यातं धर्मेकामार्थसिद्धि-
दम् ॥ २ ॥

तामसं शत्रुशमनं ललाभुनगदापहम् ॥ ३ ॥
एवं ध्यात्वा मानसेः संपूज्य शङ्कशापत्रं
कुर्यात् ॥ ४ ॥ अस्य पूजायन्त्रम् ।

“धर्माधर्मादिभिः कल्पप्रपीठं पङ्कजशोभिने ।
वटुकोऽन्तस्थिकोऽस्य योमपङ्कजसंयुते ॥”
ततो मूलेन मूर्तिं सङ्कल्प्य पूर्ववत् ध्यात्वा-
वाहनादिकं कुर्यात् । तत्र क्रमः । मूलेन सद्यो-
जातमन्त्रेणावाहनम् । मन्त्रादिवासादेवेन स्थाप-
नम् । मूलेन साद्रिध्यम् । अक्षरीय सन्निधो-
नम् । तन्पुनरेण योनिमुद्राप्रदर्शनम् । ईशा-
नेन वन्दनमिति विशेषः । ततः कर्मकार्यं
दिष्टुं कोणेषु ईशानादीन् यजेत् । ततो योम-
पङ्कजदलेषु अक्षिताङ्गादिभैरवान् यजेत् ।
“अक्षिताङ्गो बन्धुश्चः क्रोधोन्मत्तौ च भैरवौ ।
कपाली भीषणश्चैव संचारोऽष्टौ च भैरवाः ॥”
एतेरष्टभैरवेऽङ्गीयवैरवम् । ततः वटुकोऽङ्गु-
ह्रीं वीं हृदयाय नम इत्यनेन पूजयेत् ।

वटुकः

ततः पूर्वादिहाकिनीराकिणीकाकिनी-
साकिनीहाकिनीमालिनीपुत्रान् देवीपुत्रान्
उमापुत्रान् रुद्रपुत्रान् मातृकापुत्रान् दक्षिणे
यजेत् । ऊर्ध्वं ऊर्ध्वमुखीपुत्रान् अधोऽधोमुखी-
पुत्रान् । तद्दक्षिणपक्षे लोकेषान् वटुक-
रूपान् पूजयेत् । तद्दक्षिणः पूर्व ॐ ब्रह्माणी-
पुत्राय नमः । एवमीशाने माहेश्वरीपुत्राय ।
उत्तरे वैष्णवीपुत्राय । अग्निने कौमारीपुत्राय ।
पश्चिमे रक्षाणीपुत्राय । नैऋते महालक्ष्मी-
पुत्राय । दक्षिणे वाराहीपुत्राय । अन्ते
चामुखापुत्राय । तथा च निबन्धे ।
“ब्रह्माणीपुत्रकं पूर्व माहेशीपुत्रमेश्वरे ।
वैष्णवीपुत्रकं सौम्ये कौमारीपुत्रमानले ॥
रक्षाणीपुत्रकं भूयः पश्चिमे पूजयेत्ततः ।
महालक्ष्मीसुतं पश्चाद्दक्षिणदिशि समक्षयेत् ।
वाराहीपुत्रकं दक्षिणे चामुखापुत्रमानले ॥”
तद्दक्षिणदिशि च । हेतुकं निपुणान्तकं वेतालं
वह्निजिह्वं करालं कालान्तकं एकपादं भीम-
रूपं अचलं चाटकेश्वरं पूजयेत् । ततो
योगिनीसहितदक्षिणदिशि गाय नमः । एवं
योगिनीसहितमूर्ध्निद्योगीशाय नमः । एवं
योगिनीसहितभूमिद्योगीशाय नमः । ईशा-
नामिनिर्घटिषु पूजयेत् ॥ * ॥ अस्य पुर-
श्चरणमेकविंशतिस्तोत्रेषु ।

“वर्णनान् जपेन्मन्त्रं हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
तद्दर्शां प्रजुह्यात्तिलैर्मधुरमंयुतेः ॥” * ॥
अथ वलिदानम् ।
“पूर्वं विघ्नं दुर्गां समाराध्य वलिं दद्यात् ।
शास्त्रान् पल्लं सर्पिलाजचूर्णानि शकैराः ॥
गुडमिस्तुरसापूपैर्मध्वक्तेः परिमिश्रितैः ।
कृत्वा कवलमारोध्य देवं प्रागुक्तवर्त्मना ।
रक्तचन्दनपुष्यादौर्निशि तस्मै वलिं हरेत् ॥”
यद्वा ।
“अन्यूनाङ्गमजं कृत्वा राजसं प्रागुदीरितम् ।
वलिप्रदानसमये रिपूणां सर्वभैरवकम् ।
निवेद्येद्वलित्वेन वटुकाय विशिष्टधीः ॥
विदग्धेच्छेन्नान्ना वलिमन्त्रं तथा सुधीः ।
शत्रुपक्षस्य तद्विधेः पिशितस्य दिने दिने ॥
भक्त्यस्य गणैः साह्यं सारमेयसमन्वितः ।
वलिमन्त्रोऽयमाख्यातः सर्वेषां विजयप्रदः ॥
अनेन वलिना हृद्यो वटुकः परमैश्वरकम् ।
सर्वं गणेशो विभजेत्सामिषं क्रुद्धमानसः ॥
एवं कृते परबलं लीयते नात्र संशयः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

अथ वटुकभैरवस्तोत्रम् ।
“केलासशिखराशीनं देवदेवं जगद्गुरुम् ।
शङ्करं परिपश्यन् पाञ्चतो परमेश्वरम् ॥
श्रीपाञ्चलुवाच ।
भगवन् सर्वधर्मेश सर्वशास्त्रागमादिषु ।
आपदुद्धारणं मन्त्रं सर्वसिद्धिप्रदं वृणाम् ॥
सर्वेषाञ्चैव भूतानां हितार्थं वाञ्छितं मया ।
विशेषतस्तु राज्ञां वै शान्तिपुष्टिप्रसाधनम् ॥

वटुकः

अङ्गनासकरन्यासबीजनाससमन्वितम् ।
वक्तुमर्हसि देवेश मम हर्षविवर्द्धनम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
शृणु देवि महामन्त्रमापदुद्धारहेतुकम् ।
सर्वदुःखप्रशमनं सर्वशत्रुनिवर्द्धनम् ॥
अपस्मारादिरोगाणां च्वरादीनां विशेषतः ।
नाशनं स्तुतिमात्रेण मन्त्रराजमिमं प्रिये ॥
ग्रहराजभयानाञ्च नाशनं सुखवर्द्धनम् ।
सहाहृत्स्यामि ते मन्त्रं सर्वेश्वरमिमं प्रिये ॥
सर्वकामार्थदं मन्त्रं राण्यभोगप्रदं वृणाम् ।
प्रणवं पूर्वसुखायं देवो प्रणवमुद्धरेत् ॥
वटुकायैति वै पश्चादापदुद्धारणाय च ।
कुम्भद्वयं ततः पश्चाद्दृष्ट्वा पुनः क्षिपेत् ॥
देवो प्रणवमुद्धृत्य मन्त्रराजमिमं प्रिये ।
मन्त्रोद्धारमिमं देवि चैकोक्तस्यापि दर्शयाम् ॥
अप्रकाशमिमं मन्त्रं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥
स्मरणादेव मन्त्रस्य भूतप्रेतपिशाचकाः ।
विद्वन्मि भयानां वै कालरुद्रादेव प्रजाः ॥
पठेद्वा पाठयेद्वापि पूजयेद्वापि पुस्तकम् ।
नामिनीरभयं वापि ग्रहराजभयन्तथा ।
न च मारीभयं तस्य सर्वत्र सुखवान् भवेत् ॥
आयुरारोग्यमेत्थं पुत्रपौत्रादिसम्पदः ।
भवन्ति सततं तस्य पुस्तकस्यापि पूजनान् ॥
श्रीपाञ्चलुवाच ।

य एष भैरवो नाम आपदुद्धारको मतः ।
तथा च कथितो देव भैरवः कल्प उत्तमः ॥
तस्य नामसहस्राणि अतुत्याच्युर्दानि च ।
सारमुद्धृत्य तेषां वै नामाष्टशतकं वद ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।
यस्तु संकीर्णयेदेतत् सर्वदुष्टनिवर्द्धनम् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति साधकः सिद्धिमेव च ॥
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि भैरवस्य महात्मनः ।
आपदुद्धारकस्यैव नामाष्टशतसुतमम् ॥
सर्वपापहरं पुण्यं सर्वपापान्निवारकम् ।
सर्वकामार्थदं देवि साधकानां सुखावहम् ॥
देहाङ्गन्यसनञ्चैव पूर्वं कुर्यात् समाहितः ।
भैरवं स्मरित्वा विन्यस्य कलाटे भीमदर्शनम् ॥
अज्ञोभूताश्रयं न्यस्य वहने तीक्ष्णदर्शनम् ।
क्षेत्रपं कर्णयोर्मध्ये क्षेत्रपालं हृदि न्यसेत् ॥
क्षेत्राख्यं नाभिदेशे च कक्षां सर्वेश्वराशनम् ।
त्रिनेत्रसूर्वाविविन्ध्य जङ्घयो रक्तपाणिकम् ॥
पादयोर्दक्षदक्षिणं सर्वैः वटुकं न्यसेत् ।
एवं न्यासविधिं कृत्वा तदनन्तरसुतमम् ॥
नामाष्टशतकस्यापि हृत्पुत्रुद्वारात्सुतम् ।
दृष्ट्वादारण्यको नाम ऋषिश्च परिकीर्तितः ॥
देवता कथिता तेह सद्भिर्वटुकभैरवः ।
धर्मार्थकामलोक्षेण विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ * ॥
ॐ भैरवो भूतनाथश्च भूतात्मा भूतभावनः ।
क्षेत्रदः क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञः क्षत्रियो विराट् ।
धमशानवासी मांसाशी खर्पराशी मखान्तजित् ।
रक्तपः प्राणपः सिद्धः सिद्धिदः सिद्धसेवितः ॥
करालः कालप्रमनः कलाकाशातडुः कविः ।

वटुकः

त्रिनेत्रो बहुनेत्रश्च तथा पिङ्गललोचनः ॥
मूलपाणिः खड्गपाणिः कङ्काकी घूर्णलोचनः ॥
अभीर्भैरवो भीरभूतपो योगिनीपतिः ॥
धनदो धनहारो च धनपः प्रतिभाववान् ॥
नागहारो नागकेशो योमकेशः कपालभृत् ॥
कालः कपालमाली च कमनीयः कलानिधिः ॥
त्रिलोचनो ज्वलन्नेत्रस्त्रिशिखी च त्रिलोकपात् ॥
त्रिवृत्तनयनो डिम्भः शान्तः शान्तजनप्रियः ॥
वटुको वटुकेशश्च खड्गाङ्गवरधारकः ॥
भूताध्यक्षः पशुपतिर्भक्तुकः परिचारकः ॥
धूर्ता दिग्म्बरः सौरिहरिणः पाङ्गुलोचनः ॥
प्रशान्तः शान्तिदः शुद्धः शङ्करप्रियवासवः ॥
अष्टमूर्तिर्निधीशश्च ज्ञानचक्षुस्तमोमयः ॥
अष्टाधारः कलाधारः सर्पयुक्तः शशीशिखः ॥
भूधरो भूधराधीशो भूपतिर्भूधरात्मकः ॥
कङ्कालधारी सुखी च यालयज्ञोपवीतवान् ॥
जृम्भणो मोहनः क्षत्री मारणः क्षोभकश्चथा ॥
सुहृन्नीलाञ्जनप्रख्यदेहो सुखविभूषितः ॥
वलिभुक् वलिभूतात्मा कामी कामपराक्रमः ॥
सञ्जापत्तारको दुर्गो दुष्टभूतविधेवितः ॥
कामी कलानिधिः कालः कामिनीवशजहशी ॥
सर्वसिद्धिप्रदो वैद्यः प्रभविष्णुः प्रभाववान् ॥
अष्टोत्तरशतं नाम भैरवस्य महात्मनः ॥
मया ते कथितं देवि रहस्यं सर्वकामिकम् ॥
य इदं पठति स्तोत्रं नामाष्टशतसुतमम् ।
न तस्य दुःखं किञ्चित् रोगोभ्यो भयं तथा ॥
न शत्रुभ्यो भयं किञ्चित् प्राप्नोति मानवः क्वचित् ॥
पातकानां भयं नैव पठेत् स्तोत्रमनन्यधीः ॥
मारीभये राजभये तथा चौरादिभ्यो भये ॥
अतीत्यातिके महावीरो यथा दुःस्वप्नदर्शने ॥
बन्धने च तथा चोरे पठेत् स्तोत्रं समाहितः ॥
सर्वं प्रशमनं यान्ति भयाङ्कैरवकीर्णनात् ॥
एकादशसहस्रान्तु पुरश्चरणसुच्यते ॥
त्रिसन्ध्यं यः पठेद्देवि संवत्सरमतन्वितः ॥
स सिद्धिं प्राप्नुयादिष्टां दुर्लभासपि मातुषः ॥
घण्टासान् भूमिकामस्तु स जप्ता लभते महाम् ॥
राजा शत्रुविनाशाय जपेन्नासाटकं पुनः ॥
राज्ञो वारत्रयश्चैव नाशयन्नेव शात्रवान् ॥
जपेन्नासत्रयं राज्ञो राजानं वशमानयेत् ॥
घनार्थो च सुतार्थो च दारार्थो यस्तु मानवः ॥
पठेद्द्वारत्रयं यद्वा वारमेकं तथा निशि ॥
धनं पुत्रांस्तथा दारान् प्राप्नुयात्तत्र संशयः ॥
रोगो रोगान् प्रसुच्येत बह्वो सुच्येत बन्धनात् ॥
भौतो भयान् प्रसुच्येत देवि सर्वं न संशयः ॥
यान् यान् समीहते कामाक्षास्तानाप्नोति
निश्चितम् ॥
अप्रकाशमिदं गुह्यं न देयं यस्य कस्यचित् ॥
सत्कुलीनाय शान्ताय ऋजवे दम्भवन्ति ॥
दद्यात् स्तोत्रमिदं पुण्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥
ध्यानं वक्ष्यामि देवस्य यथा ध्यात्वा पठेत्तरः ॥ * ॥
ॐ शुद्धस्फटिकसङ्काशं सङ्काशितवर्चसम् ।
अष्टबाहुं त्रिनेत्रं चतुर्बाहुं दिवाङ्गकम् ॥

वटुकः

भुजङ्गमेखलं देवमधिर्गच्छिरोरुहम् ।
 दिग्भरं कुमारीशं वटुकाख्यं महावलम् ॥
 खड्गाङ्गमसिपाशश्च शूलश्चैव तथा पुनः ।
 उमरुश्च कपालश्च वरहं भुजङ्गमन्तथा ॥
 नीलनीलसङ्काशं नीलाङ्गनचयप्रभम् ।
 दंष्ट्राकरालवदनं नूपुराङ्गदभूषितम् ॥
 आत्मवर्षसमीपितसारमेयसमन्वितम् ।
 ध्यात्वा जपेन् सुसंस्तुतः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 एतच्छ्रुत्वा ततो देवी नामाष्टशतमुत्तमम् ।
 भैरवाय प्रकृष्टाभूत् स्वयञ्चैव महेश्वरी ॥”
 इति विश्वसारीद्वारतले आपद्द्वारकल्प भैरव-
 स्तवराजः समाप्तः ॥३॥ अथ वटुकभैरवकवचम् ॥
 श्रीभैरव उवाच ।
 “देवेशि देहरक्षार्थं कारणं कथ्यतां ध्रुवम् ।
 स्त्रियन्ती साधका येन विना प्रसन्नानभूमिषु ॥
 रणेषु चातिचोरेषु महावागुजलेषु च ।
 प्रहङ्गिमकरवजेषु त्वरादियाधिवह्निषु ॥
 श्रीदेश्यवाच ।
 कथयामि प्रहङ्ग पात्र वटोस्तु कवचं शुभम् ।
 गोपनीयं प्रयत्नेन मातृजारोपमं यथा ॥
 तस्य ध्यानं त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः ।
 सात्त्विकं राजसञ्चैव तामसं देव तत् प्रहङ्ग ॥
 वन्दे बालं स्पष्टिकसदृशं कुण्डलोद्भासिवर्कं
 दिव्याकल्पेनैवमणिमयैः किङ्किणीनूपुराद्यैः ।
 दीप्राकारं विषदवदनं सुप्रसन्नं त्रिनेत्रं
 हस्ताब्जाभ्यां वटुकमनिशं शूलखड्गौ
 दधानम् ॥१॥
 उग्रहस्तास्करसिंभं त्रिनयनं रक्ताङ्गरागमज्जं
 स्मिरास्यं वरहं कपालमभयं शूलं दधानं करैः ।
 नीलप्रीवसुदारभूषणशतं शीतोशुच्युद्धोखलं
 वन्द्यकारणवाससं भयहरं देवं सदा भावये ॥२॥
 ध्यायेन्नीलादिकाणां प्राग्निप्रकलधरं सुखमालं
 महेशं
 दिव्यखलं पिङ्गकेशं उमरुमथ खड्गं खड्ग-
 शूलाभयानि ।
 नागं वटुं कपालं करसरसिखण्डे विभ्रतं
 भीमदंष्ट्रं
 सर्पाकल्पं त्रिनेत्रं मणिमयविलसत्किङ्किणी
 नूपुराद्यम् ॥ ३ ॥
 अस्य वटुकभैरवकवचस्य महाकाल ऋषिरनु-
 टुप्कृतः श्रीवटुकभैरवो देवता वं बीजं ह्रीं
 शक्तिरापद्द्वारणायेति कौलकं मम सर्व्वाभीष्ट-
 सिद्धार्थं विनियोगः ।
 “ॐ शिरो मे भैरवः पातु ललाटं भीषणक्षया ।
 मेत्रे च भूतहृन्ननः सारमेयानुगो भुवौ ॥
 भूतनाथश्च मे कर्षी कपाली प्रतवाहनः ।
 नाबापुटी तथोद्भौ च भस्माङ्गः सञ्चभूषणः ॥
 भीवशाखो ममास्यश्च शक्तिहस्तो गलं मम ।
 स्वस्थी देवदरिपुः पातु बाहु अतुलविक्रमः ॥
 पाखी कपाली मे पातु सुखमालाधरो हृद्मम् ।
 वक्षःस्थलं तथा प्राणः कामचारी क्षत्रं मम ॥
 उदरश्च मे सुहृः क्षेत्रिणः पार्श्वतक्षया ।

वठ

क्षेत्रपालः पृष्ठदेशं क्षेत्राख्यो नाभितक्षया ॥
 कटीं पापौचनाशश्च वटुको लिङ्गदेशकम् ।
 गुदं रक्षाकरः पातु ऊरु रक्षाकरः सदा ॥
 जान च युधैरारावो जङ्घि रक्षतु रक्तपः ॥
 गुलफौ च पादकासिद्धा पादपृष्ठं सुरेश्वरः ॥
 आपादसक्तकञ्चैव आपद्द्वारकक्षया ।
 सहस्रारे महापद्मे कर्पूरधवलो गुरुः ॥
 पातु मां वटुको देवो भैरवः सर्वकर्मसु ।
 पूज्यस्यामसिताङ्गो मे दिशि रक्षतु सर्वदा ॥
 आनेत्याश्च वरुः पातु हृदये चक्षुर्भैरवः ।
 नेत्रैर्वां क्रोधनः पातु मासुख्यस्तु पश्चिमे ॥
 वायव्यां मे कपाली च निधं पायात् सुरेश्वरः ।
 भौषणी भैरवः पातुत्तरस्यां दिशि सर्वदा ॥
 संहारभैरवः पातु दिश्येद्यां महेश्वरः ।
 ऊर्ध्वं पातु विधाता वे पाताले नन्दको विभुः ॥
 सद्योजातस्तु मां पायात् सर्वतो देवसेवितः ।
 वामदेवोऽवतु प्रीतो रथे चोरे तथावतु ॥
 जले तप्यरुषः पातु म्याले पातु गुरुः सदा ।
 हाकिनीपुत्रकः पातु दारास्तु लाकिनीसुतः ॥
 पातु साकलको भ्रान्तु श्रियं मे सततं गिरः ।
 लाकिनीपुत्रकः पातु पशूनश्चानजास्तथा ॥
 महाकालोऽवतु षष्ठं सेत्रं वै कालभैरवः ।
 राख्यं राख्यश्रियं पायात् भैरवो भीति-
 चारकः ॥
 रक्षाहीनस्तु यत् स्थानं वर्जितं कवचेन च ।
 तत् सर्वं रक्ष मे देव त्वं याः सर्वरक्षकः ॥
 एतत् कवचमीदृशं तव खेदात् प्रकाशितम् ।
 नाख्यं नरलोकेषु सारभूतश्च सुश्रियम् ॥
 यस्मै कस्मै न हातयं कवचेन मुदलंभम् ।
 न देयं परश्रियेभ्यः जपणेभ्यश्च प्रहृत् ॥
 यो ददाति निविडिभ्यः स वै भक्षो भवेद्द्रुवम् ॥
 अनेन कवचेनैव रक्षां कृत्वा द्विजोत्तमः ।
 विनरन् यत्र कुत्रापि विघ्नार्थैः प्राप्यते न सः ॥
 मन्त्रेण स्त्रियते योगी कवचं यत् रक्षितः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दुर्लभं पापनेतमाम् ॥
 भूर्जं रम्भात्वचे वापि लिखित्वा विधिवत् प्रभो ।
 धारयेत् पाठयेदापि सम्यग्दहापि निवृत्तः ॥
 सम्प्राप्नोति प्रभावं वै कवचस्यास्य वर्णितम् ॥
 नमी भैरवदेशाय सारभूताय वै नमः ।
 नमस्तेभ्योऽन्याथाय नाथनाथाय वै नमः ॥”
 इति विश्वसारीद्वारतले आपद्द्वारकल्प भैरव-
 भैरवीसंवादे वटुकभैरवकवचं समाप्तम् ॥
 वटुकरणं, कौ, (वटोः करणम् ।) उपनयनम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वट, स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) स्त्रीत्वमिह सामर्थ्यम् । वटति
 दाता दातुं समर्थः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वट, इ इ एकचरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् । इति ।) एककर्मण्युक्तचर-
 णम् । इ, वच्छति । इ, वच्छते चौरचोरवितुं
 एकचरतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वटुकः

वटरः, पुं, (वत्कीति । वच् + “वच्मिन्भिर्भा
 चिच् ।” उवा० ५ । ३६ । इति अरप्रत्ययः ।
 ठञान्तादेशः ।) मर्त्यः । इत्युवाचिकोवः ॥
 अमरः । इति शिमाचरः ॥ शब्दकारः । वकः ।
 इति सन्धिप्रसारीयादिहलिः ॥
 वटरः, त्रि, (वच् + अरः । ठञान्तादेशः ।)
 • शठः । मन्त्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वड, आरोहणी । सौत्रधातुरयम् । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वडभी ।
 वडिप्रम् । इति दुर्गादासः ॥
 वड, इ क विभक्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
 पर०-सक०-सेट् । इति ।) इ क, वच्छति ।
 अयं केशिप्र पकाले । इति दुर्गादासः ॥
 वड, इ ड वेट् । विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-सक०-सेट् । इति ।) इ, वच्छति ।
 इ, वच्छते । इति दुर्गादासः ॥
 वडभी, स्त्री, (वच्मते आरुह्यतीत्येति । वच् + बाहु-
 लकान् अभिच् । छदिकारादिति ङीत् ।)
 एहच्छुडा । इत्यमरः ॥ मुदनि । इति भाषा ।
 तत्प्रायः । गोपानभी ० । इति तङ्गीकासार-
 मुन्दरी ॥ चन्द्रशालिका ३ कुटागारम् ७ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 “चन्द्रशाला च वडभी स्याती प्रासादश्चङ्गि ॥”
 इति श्रीधरः ॥
 खेलायां वडभी चडा । इति वरः ॥
 “वडभी चन्द्रशालीति प्रासादारी च मङ्गल ॥”
 इति कौयान्तरम् ॥
 “युद्धान्ते वडभी चन्द्रशाली सौधोत्सवेषमि ॥”
 इति रत्नमः ॥
 इत्याम्नापि वडभिः । तां कस्याश्चिद्भवन्पडभी
 सुप्रपारावतायामिति । मेघदूतम् । ४० ॥
 वडभिः वडभी वलभिः वलभी चेति चातुर्कण-
 मिति श्रुताः । इति भरतः ॥ (यथा, हरिवंश ।
 ८४ । ११ ।
 “सुवासिता वपुष्मन्त उपनीतोत्तरच्छदाः ।
 क्रियन्ती मन्त्रवाटाश्च वडभ्यो वीथयस्तथा ॥”
 वडा, स्त्री, (वड् + अच् + टाप् ।) वटकः ।
 यथा, -
 “कदलेनाथवा तालैर्युक्तं यत्ताडनं पिङ्गम् ।
 पिङ्गं चर्गं वटो वडा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वड्, त्रि (वड्मते इति । वड् + बाहुलमन्वया-
 पोति रक् ।) वड्मते । इत्यमरः । ३ । १ ।
 ६१ ॥ अस्य भाषा वड् ॥
 पञ्च, कश्च शब्दः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) वट, अवीतयन् अववाचतु ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वट, त क भागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) वट्टयति वट्टोपयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वट्टः, पुं, (वट्टयति इति । वट्ट + चच् ।) भागः ।
 दात्रमुष्टिः । इति शिमाचरः । १ । ३० ॥ (वट्ट-
 + अच् ।) अलतोदाहः । इति शब्दमाला ॥

वतीका

वण्टकः, पुं, (वण्ट एव। अर्थं कन्।) भागः । इत्यमरः । २।६।८६ ॥ (वण्ट + क्णल्। विभाग-कर्मणि, ङि ॥)
 वण्टः, पुं, (वण्टते इति। वटि इ एकचरे + अच्।) अक्षतोद्वाहः । खड्गः । कुन्नायुधः । इति मेदिनी । उ, ८ ॥
 वण्टरः, पुं, स्यागिकारणुः । कुकुरस्य लाङ्गलम् । करीरकोषः । तालस्य पक्षवम् । पयोधरः । इति मेदिनी । रे, १८८ ॥ तत्र ओष्ठवकारादौ गणितो-
 २यम् । किन्तु वटि इ एकचरे इत्यस्मात् अरच्-
 प्रत्ययेन नियमत्वात् दन्त्यवकारादौ लिखितः ॥
 वण्टालः, पुं, शूरयुद्धम् । गौका । खनिचम् । इति मेदिनी हेमचन्द्रः ॥
 व(व)ण्टः, पुं, (वनते इति वन् सम्भक्तौ । वन् + "नमन्नात् ङः।" उणा० १ । ११३ । इति ङः ।) अनाड्यन्तः । तत्पर्यायः । दुर्धर्मा ० दिनप्रकः ३ शिपिविष्टः ४ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 वण्टः, ङि, (वनते इति। वन सम्भक्तौ । वन् + "नमन्नात् ङः।" उणा० १।११३। इति ङः ।) हस्ताद्विचर्जनः । इति मेदिनी । उ, २४ ॥ वंङ् इति भाषा ॥
 वण्टः, स्त्री, (वण्ट + टाप् ।) पांशुला । इति मेदिनी । उ, २४ ॥
 वण्, अ, (वातीति। वा + डति।) साम्यम् । तत्पर्यायः । वा २ यथा ३ तथा ४ एव ५ एवम् ६ । इत्यमरः ॥
 वण, अ, खेदः । अनुकम्पा । (यथा, शकु-
 न्तलायाम् । प्रथमाङ्कः ।
 "क वण हरिणकानां जीवितश्चातिलोकां
 क च निशितनिपाता वचसाराः शरास्ते ॥")
 सन्तोषः । विस्मयः । आनन्दम् । इत्यमरः ।
 ३ । ३ । २४३ ॥
 वणनः, पुं, (अवन्तस्यति अवन्तस्यतेऽनेन वेति ।
 अन् + तसि + अच् । घञ् वा । अवस्थासोपः ।)
 कर्णपूरः । कर्णभूयम् । शिखरः । शिरो-
 भूयम् । इति मेदिनी । से, ३७ ॥ (यथा,
 गीतगोविन्दे । २ । २ ।
 "चलितद्वगञ्जलचलमौलिकपोलविलोल-
 वर्तसम् ।
 रासे हरिमह विह्वतविलासं
 स्मरति मगो मम कृतपरिहासम् ॥")
 वणकः, पुं, (वनतीति । वन् + "अणन् कण्भ-
 द्भः।" उणा० १ । १२८ । इत्यण वनन्तका-
 रान्तादेशः । वणक इति काचित्कृत्परिहृ-
 ल्ज्वलश्रोत्रा अणन् प्रत्ययेन साधुः ।) सुनि-
 भेदः । इत्युणादिकोषः ॥
 वण्, पुं, देवनदी । सत्यवाक् । पन्थाः । अचि-
 रोगः । इति सन्धिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥
 वतीका, स्त्री, (अवगतं लोकं अपत्यं यस्याः अव-
 स्थासोपः ।) अवतीका । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥

२५६
वत्सत

वत्सं, स्त्री, (वदतीति । वद् अक्षरार्थं वाचि +
 "वृत्वदिहृत्कमिक्कविभ्यः सः।" उणा०
 ३ । ६२ । इति सः ।) वक्षः । इत्यमरः ॥
 वत्सः, पुं, (वदतीति । वद् + "वृत्वदिहृत्कमि-
 कविभ्यः सः।" उणा० ३ । ६० । इति सः ।)
 वर्षः । मोक्षिणुः । बाहुर इति भाषा । तन्-
 पर्यायः । शक्रन्करिः २ तर्ककः ३ । इति वैश्व-
 वर्गं नामार्थं चामरः ॥ दोग्धा ४ दोषकः ५
 दोषः ६ । इति शस्त्ररत्नावली ॥ रौहिण्यः ७
 बाहुलेयः ८ तन्मुभः ९ । सद्योनातस्य तस्य
 पर्यायः । तर्ककः १ तर्गभः २ तन्मुभः ३
 कचः ४ । इति जटाधरः ॥ पुत्रादिः । इति
 मेदिनी । से, ११ ॥ वाह्या इति भाषा । (यथा,
 भागवते । ४ । ८ । ११ ।
 "न वत्स ! वृपतेर्धियां भवानारोढुमर्हति ।
 न गृह्णीते मया यत् त्वं कुवावपि वृपात्मज ॥"
 द्विविदासपुत्रः । द्युमानिवादीभ्यस्य नामा-
 न्तराणि । यथा, भागवते । ६ । १७ । ५—६ ।
 "तन्पुत्रः केतुमालस्य यज्ञे भीमरथस्ततः ।
 द्विविदासो द्युमानिस्तस्मात् प्रवर्द्धन इति स्मृतः ॥
 स एव शक्रजित पत्न्यः ऋतध्वज इतीरितः ।
 तथा कुवलयाश्चेति प्रोक्तोऽनर्काद्यस्ततः ॥"
 देशभेदः । यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ४ ।
 "अस्ति वत्स इति ख्यातो देशो दर्पोपशान्तये ।
 स्वर्गस्य निम्नितो धात्रा प्रनिभन्न इव क्षितौ ॥"
 वत्सकं, स्त्री, (वत्स + संज्ञार्थं इवार्थं वा कन् ।)
 पुष्यकासीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विव-
 रणमस्य पुष्यकामोमशब्दे ज्ञानथम् ॥)
 वत्सकः, पुं, (वत्स + कन् ।) कुटजः । इत्यमरः ॥
 (अस्य पर्यायो यथा, —
 "वृत्तकः शक्रपर्यायो वत्सको गिरिमल्लिका ।
 कुटजस्तन्फलञ्जयवच्चापि कलिङ्गकः ॥"
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 तथाप्यः पर्यायः ।
 "कुटजः कुटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
 कालिङ्गः शक्रशाखो च मल्लिकापुष्य इत्यपि ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 इन्द्रयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वत्सकबीजं, स्त्री, (वत्सकस्य बीजम् ।) इन्द्र-
 यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, —
 "बीजं वत्सकबीजञ्च निम्बभूतिस्मार्कवम् ।
 चित्रकं रौहिण्यो पाठो दार्ढ्यमिति विधा
 समाम् ॥"
 इति वैद्यकरत्नमालायाम्)
 वत्सकामा, स्त्री, (वत्सं कामयते इति । कम् +
 अच् । टाप् ।) वत्साभिलाषिणी गौः । तन्-
 पर्यायः । वत्सला २ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पुत्रादिकामा स्त्री च ॥
 वत्सतरः, पुं, (प्रथमयथा वत्सः । "वत्सोपासंघंभेभ्य-
 क्षेति ॥" ५ । ६ । १ । इति टरच् ।) प्राग्दमनकाज-
 गवः । दोषान्ने बाहुर इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वत्सना

दस्यः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥ इहान्तः ३
 गङ्गिः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वत्सतरी, स्त्री, (वत्सतर + डीप् ।) वृषोक्तौ
 वृषपत्नीत्वेन कल्पिता त्रिहायणी गौः । यथा,
 कात्यायनसूत्रम् । पर्यायस्याः पुत्रो यथे च
 रूपवान् स्यात् तमलङ्कृत्य यथसुखाचतस्रो
 वत्सतर्व्यस्ताश्चालङ्कृत्य एतं युवानं पतिं वो इहानि
 तेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण मनः सापन्नशुषा
 सुभगा रायसोषिण्य समिधा मदेम इत्येतथैव
 ऋचोत्स्नेरस्मिति । ऋगर्थस्तु हे वत्सतर्व्यो
 वो युष्माकं एतं युवानं पतिं स्वामिनं ददामौक्तं
 प्रार्थयामि तेन वृषेण सह क्रीडन्तीः खिलत्स-
 चरथ भमथ हे वत्सतर्व्यो ययमपि मानः
 नास्मत्स्वत्वविषया भविष्यति किन्तु मया
 त्यक्तयाः । यद्यं वृषस्य वत्सतरीणाञ्च त्यागेन
 रायसोषिण्य धनसद्वृद्धा सापन्नशुषा सपन्न-
 थापकेन इवा अनेन च सम्भवेम वृष्टा भवामः
 सुभगा लोकस्य प्रिया इति सम्भवेम इति
 भविष्यत्सामीप्ये वर्षमान इति पाणिनिस्वर-
 साङ्गविव्यर्थं वर्षमानः ॥ * ॥ वत्सतरीत्विष्टे-
 षयति स्मृतिः ।
 "अग्रतो लोहितपत्नीपान्वाभ्यां नोलपाहरे ।
 वृष्टतस्तु भवेत् क्षणा वृषभस्य तु मोक्षये ॥"
 तामां वधः प्रमाणं यथा, —
 "त्रिहायणीभिर्धन्याभिः सुरूपभिः सुश्री-
 भितः ।
 सर्वोपकरणीपेतः उर्व्यस्यचरो महान् ।
 उत्सृष्टयो विधानेन श्रुतिस्मृतिनिर्देशान् ॥"
 इति शुद्धितत्त्वे वृषोत्सर्गविचारः ॥
 वत्सनाभः, पुं, (वत्सान् नभ्यति हिनस्तीति ।
 नभ हिंसायाम् + "कर्मण्यण् ।" ३ । २ । १ ।
 इत्यण् ।) विषवृत्तविशेषः । इत्यमरः । १।८।११ ॥
 स तु स्थावरविषभेदः । प्रायो वत्सान् नभ्यति
 हिनस्ति वत्सनाभः गन्ध ग हिंसं टान् वन्निति
 षन् । वत्सस्य नाभिरिव वत्सनाभः ष्यः अजित-
 क्षेति न वृद्धिः अयं सिन्धुवारपन्नसद्वृषपन्नः ।
 इति भारतः ॥ * ॥ (यथा, हरिवंशे । २२३ ।
 ६५ ।
 "वरुणा वत्सनाभाश्च पनसाश्चन्दनेः सह ॥)
 तत्पर्यायः । अमृतम् २ विषम् ३ उग्रम् ४
 मज्जौषधम् ५ गरलम् ६ मारणम् ७ नागः ८
 स्तौकिकम् ९ प्राणहारकम् १० स्थावरादि ११ ।
 अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वम् । उष्णत्वम् ।
 वातकफक्षयकृत्सन्निवातनाशित्वम् । पित्त-
 सन्नापकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 अस्य स्वरूपनिरूपणं यथा ।
 "सिन्धुवारसद्वृषपन्नो वत्सनाभ्यान्नित्तथा ।
 यत्पार्थिवं तरोवृद्धिर्वत्सनाभः स भावितः ॥"
 तस्य सामान्यगुणा यथा ।
 "विषं प्राणहरं प्रोक्तं अवापि च विकारि च ।
 आदियं वातकफक्षययोगशाहि मदावहम् ॥"
 अवापि सकलकायवापनपूर्वकपाकमनशीलम् ।

वत्सरः

विकारि षोडशः शोचकपूर्वकं सन्धिवन्धुशिशुली-
करमशोचम् । आमेयं अधिकायांशम् । योग-
वाह्यं संसर्गगुणपाहकम् । मदावहं तमो-
गुणाधिकेन बुद्धिर्विध्वंसकम् ।

“तदेव युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनम् ॥
योगवाह्यं त्रिदोषघ्नं वृंहणं वीर्यवर्द्धनम् ॥
ये दुर्गन्धा विषेऽशुद्धे ते सुगर्होना विप्रोधनात् ।
तस्माद्दिव्यं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(क्रीषिऽपि दृश्यते । यथा,—
“चत्वारि वत्सनाभानि सुस्तेके द्वे प्रकीर्तिते ।”
“योगवाक्त्वम्भो वत्सनाभे पीतविष्णुचनेत्रता ॥”
इति सुश्रुते कल्पस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

वत्सपत्तनं, क्री, (वत्सस्य वत्सराजस्य पत्तनम् ।
भारतवर्षस्थीत्तरे देशविशेषः । तत्पर्यायः ।
कौशाब्दी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६१ ॥

वत्सपालः, पुं, (वत्सान् पालयतीति । वत्स +
पालि + ञच्) श्रीकृष्णः । बलदेवः । यथा,—
• “वृन्दावनं गोवर्द्धनं यमुनापुलिनानि च ।
वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृप ॥
एवं ब्रजोक्तसं प्रीतिं यच्छृण्वी बालसेवितेः ।
कलवाक्यैः स्वकालेन वत्सपालो बभूवतुः ॥”

इति श्रीभागवते । १० । १२ । ३६ ॥
(वत्सपालके, जि । यथा, हरिवंशे । ६७।२४ ।
“स तत्र वयसा तुल्योऽवत्सपालेः सहानघः ।
उमे वै दिवसं कृणुः पुरा स्वर्गगतो यथा ॥”)

वत्सरः, पुं, (वसन्त्यस्मिन् अयनसंमासपञ्चवार-
दय इति । वस निवासि + “वसेच्” उणा०
३ । ७२ । इति सरन् । “सः स्याद्धंघातुके ।”
७ । ४ । ४६ । इति सस्य तः ।) द्वादशमासा-
त्मककालः । अयनइयात्मकश्च । तत्पर्यायः ।
संवत्सरः २ अष्टः ३ ह्ययनः ४ शरत् ५ समा
६ । इत्यमरः । १ । ४ । २० ॥ शरदा ७ वर्षम्
८ वरिषम् ९ संवत् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ ३ ॥
“ब्रतवत्सविधाद्ये च वत्सरपरिकल्पनमाहुरा-
चार्याः ।

आधानपूर्वमेके प्रकृतिपूर्वम् सदाह्ये तु ॥”
सौरसावननाक्षत्राक्षरभेदेन चतुर्विधो वत्सरः ।
यथा चतुर्दोषपनयादिषु वर्षगणना सावनेन
शुभाशुभगणनसु सौरैरेति सिद्धम् । सावनसंवत्-
सरेषु एकदिनाधिकवत्सरो नाक्षत्रो भवती-
त्यनयोर्भेदः । सौरसु पञ्चपञ्चाधिकत्रिंशत्-
दिने भवति । यथा,—

“मेघादीनामहर्षवृन्दं वर्षां सप्राष्टचक्रकम् । १८७।
तुलादीनामष्टसप्तचक्रकम् लिखिततः ॥” १८८।
“आक्षरवत्सरोऽपि द्वादशमासे भवति । मलमास-
पाते तु त्रयोदशमासे भवति । तथा च श्रुतिः ।
द्वादशमासाः संवत्सरः क्वचित्तयोर्दशमासाः
संवत्सर इति । अथोदशैक्यमासे । स्मृतिः ।
यस्मिन्नस्मिन् द्वादशैक्ये यच्च इति । यथो मास
इति । यथा मासाः छमेकः संवत्सर इति
श्रुतपञ्चशुद्धा यथ-खमेक-शब्दयोर्मौसवर्षपर्याय-

वत्सरः

तोक्ता । इति मलमासतत्त्वम् ॥ ३ ॥ अथ घटिसं-
त्सरगणना ।

“शकम्बकालः पृथगाज्ञानि-२२ त्रः
शशाङ्कनन्दान्धियुगेः ४०६१ समेतः ।
शरादिवस्वित्-१२०५ क्षुमः सलम्बः
पञ्चावशिष्टाः प्रभवादयोऽस्याः ॥
वर्धवर्जन्तु यच्छेषं सूर्यैः संपूर्णं खोन्मिभिः । ६०।
क्षुतशुनक्रमतः खामिद्धतेऽपि मासकादयः ॥”
अस्यार्थः शकम्बकालः शकराजाब्दकालः ।
पृथक् आज्ञानिभः २२ द्वाविंशत्या पूरितः ।
शशाङ्कनन्दान्धियुगेरेकनवत्यधिकशतइयाधिक-
चतुःसहस्रेः समेतोऽङ्कः । शरादिवस्वित्क्षुतः
पञ्चसप्तत्यधिकशतशतैर्यावत्संख्यं चतुः
शक्रीति तावता क्षुतः कर्त्तव्यः । सलम्बः पूर्व-
शकाब्दः शरैत्यादिना लम्बसंख्यया युतः
कार्यः । पञ्चाप्रशये पञ्चादयोऽङ्कः पूर्ववत्
पञ्चाक्षुतलम्बस्यावशिष्टे प्रभवादयः । एकाव-
शेषे प्रभवः द्वादशवशिष्टे विभवादः । वर्ष-
वर्जन्तु यच्छेषं वर्षान्तरितं शरादिवस्वित्क्षुत-
वशिष्टं तत् सूर्यैर्द्वादशभिः संपूर्णं खोन्मिभिः
पञ्चा क्षुते युनक्रमत इत्यनेन घटिक्षुताव-
शिष्टा अङ्का दृष्टाः घटिक्षुतलम्बशक्रे खामि-
द्धते त्रिंशता क्षुतेऽवशिष्टा अंशका लम्बा
मासाः स्युरिति । प्रभवादिवर्षाण्युपक्रम्य ।
“आद्या तु त्रिंशत्तत्रांशो द्वितीया वैष्णवी
स्युता ।
द्वितीया रुद्रदेवत्या श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ॥”
भविष्यपुराणे ।

भैरव उवाच ।

“पञ्चाब्दं कथयाम्यत्र क्रूराः सौम्याश्च ये प्रिये ॥
संवत्सरफलं सुखं प्रभवादी वरानने ॥
बहुतीयास्तथा मेघा बहुशस्या च मेदिनी ।
बहुक्षीरास्तथा गावो आधिरोगविवर्जिताः ॥
प्रशान्ताः पार्थिवश्चेव प्रभवे परिकीर्तिताः । १।
सुभिर्जं जेममारोग्यं सर्वं आधिविवर्जिताः ॥
प्रशान्ता मानवास्तु च बहुशस्या वसुधरा ।
क्षुटास्तुष्टा जनाः सर्वे विभवे च वरानने ॥ २ ॥
रोगा बहुविधाश्चेव मनुष्या वाजिक्रूरराः ।
सर्वे एव प्रणश्यन्ति शुक्रे वर्षे वरानने ॥ ३ ॥
उत्पन्नश्च जगत् सर्वं धनधान्यसमाकुलम् ।
निर्वीक्ष्यैव प्रजापतिः प्रभोदे जायते प्रिये ॥ ४ ॥
नीरोगाश्च निरावाधा मानवा विगतद्विधाः ।
बहुक्षीरास्तथा गावः प्राजापत्ये वरानने ॥ ५ ॥
निरातङ्गं जगत् सर्वं धनधान्यगवितम् ।
अङ्गिरसि प्रजाः सर्व्वा निर्वीक्षाश्च वरानने ॥ ६ ॥
सुभिर्जं जेममारोग्यं वर्षांकारं सुशोभनम् ।
शुश्रूषहिं विजानीयात् शीमुखे सुरवन्दिते ॥ ७ ॥
बहुक्षीरास्तथा गावो धान्यश्च बलवत्तरम् ।
जायन्ते सर्वशस्यानि भावे वर्षे वरानने ॥ ८ ॥
महावं जायते सर्वं घृततैलरसादिकम् ।
प्रजानाश्च भवेद्दृष्टिर्व्यनि संवत्सरे शुभे ॥ ९ ॥
निष्पत्तिः सर्वशस्यानां मध्या धातरि क्रीर्तता ।

वत्सरः

रक्षुक्षीरगुडादीनां प्रबलत्वं वरानने ॥ १० ॥
सुभिर्जं जेममारोग्यं कार्पासस्य महाघर्षता ।
लवणं मधु गन्धश्च ईश्वरे दुर्लभं प्रिये ॥ ११ ॥
सुभिर्जं जेममारोग्यं प्रशान्ताः पार्थिवाः प्रिये ॥
तस्करोपहतं वित्तं बहुधान्ये वरानने ॥ १२ ॥
राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिक्षं तस्करैश्चोपपीडनम् ।
आनीयादिपञ्च घोरं प्रमाथितं वरानने ॥ १३ ॥
जायन्ते सर्वशस्यानि मेदिनी निरुपद्रवा ।
लवणं मधु गन्धश्च महार्धं विक्रमे प्रिये ॥ १४ ॥
कीदवाः शालिसुहाश्च शुकुमाशास्तथैव च ।
महावं जायते सर्वं वृषे च सुरवन्दिते ॥ १५ ॥
चणका भृङ्गमायाश्च अन्यश्च विद्वलं प्रिये ।
महावं जायते सर्वं चित्रभागी वरानने ॥ १६ ॥
सुभिर्जं जेममारोग्यं विश्वश्च निरुपद्रवम् ।
यवहारो भवेत्क्षुटः स्वर्भानी देवपूजिते ॥ १७ ॥
अतिशुष्टिश्च जायेत धान्यस्याप्यप्रपीडनम् ।
शस्यं भवति मामान्यं दारुणं सुरवन्दिते ॥ १८ ॥
बहुशस्यानि जायन्ते सर्वदेशे सुजीवने ।
सौराष्ट्रे नाटदेशे च पार्थिवे नाश्च संशयः ॥ १९ ॥
दुर्भिक्षं जायते घोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् ।
अनाशुष्टिः समास्थाना अये संवत्सरे प्रिये ॥ २० ॥
उद्यतो वर्षेण मेघो जलं नेवोपजायते ।
महावं सर्वशस्यं सर्वमेव वरानने ॥ २१ ॥
कीदवाः शालिसुहाश्च शुकुमाशास्तथैव च ।
सुलभं जायते सुख्यं जगदे सर्वधारिणि ॥ २२ ॥
अनग्निपञ्चला लोका धान्यौघप्रपीडनम् ।
जायते मानुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः ॥ २३ ॥
सर्वाः प्रजाः प्रपीड्यन्ते याधिः शोकाश्च जायते ।
शिरोयक्षोऽक्षिरोगाश्च पापाह्वि विवर्जिते
जनाः ॥ २४ ॥
उपद्रवं जगत् सर्वं तस्करैर्भूषिकैः खगैः ।
पीडिताश्च प्रजाः सर्वा देशभङ्गाः खरे
प्रिये ॥ २५ ॥
सुभिर्जं जेममारोग्यं शस्यं भवति शोभनम् ।
बहुक्षीरास्तथा गावो नन्दनं नन्दने प्रिये ॥ २६ ॥
अल्पतीयास्तथा मेघा वर्षानि खलमखलये ।
नश्यन्ति सर्वशस्यानि विजये नाश्च संशयः ॥ २७ ॥
अनियथा तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्तकाः ।
पीडितास्तं धरारोहे जये सर्वं न संशयः ॥ २८ ॥
सरीगश्च तथा देवि द्वादश्वरसमन्वितम् ।
अभिभूतं जगत् सर्वं मन्मथं सुरवन्दिते ॥ २९ ॥
तुषधान्यतयो देवि सर्वशस्यमहाघर्षता ।
यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्मये दुर्मखाः प्रजाः ॥ ३० ॥
पीड्यन्ते सर्वशस्यानि देशे देशे शुचिस्मिते ।
द्वेमलम्बे प्रजाः सर्वाः क्षीयन्ते नाश्च संशयः ॥ ३१ ॥
तस्करैः पार्थिवैश्चैव अभिभूतमिदं जगत् ।
अर्था भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं सर्वम् ॥ ३२ ॥
विजारी सर्वतोऽपयो मम वाक्यन्तु
नात्यथा ॥ ३३ ॥
क्वचिदर्थेनि पर्जन्यो देवे संक्षिप्तमखलः ।
दुर्भिक्षं सर्वैरीर्षे यवहारो विषययः ॥ ३४ ॥

वत्सरः

दुर्भिक्षं जायते सर्व्वा मेदिनी इत्यति प्रिये ।
 प्रवे प्रवर्णि तौयानि पीडिता मानवा सुवि ॥३५॥
 स्वर्गंरूपधान्यानि जगत् सर्वं सुप्रोभनम् ।
 ब्राह्मणा वणिजस्तुष्टाः सुभिन्ने शुभकृत्
 प्रिये ॥ ३६ ॥
 सुभिन्नं जेममारोग्यं त्रया गोत्राक्षणाः प्रिये ।
 सुक्षिताः प्रोभने वर्षे प्रजाः सर्व्वाः सुलो-
 चने ॥ ३७ ॥
 विषमस्यं जगत् सर्वं व्याकुलं ससुदाहृतम् ।
 जनानां जायते भद्रं क्रोधं क्रोधः परस्परम् ॥३८॥
 सर्वत्र जायते जेमं सर्वशस्यमहार्घना ।
 विश्वावसौ वरारोहं क्रापासस्य महार्घना ॥३९॥
 पार्थिवेनृपसेस्यैश्च समस्तेः खण्डमण्डले ।
 प्रपीड्यन्ते जनाः सर्वं भयभीताः पराभवे ॥४०॥
 त्र्यधान्यानि पीडयन्ते योग्ये वर्गति वासवः ।
 प्रवृत्ते पीडिताः सर्व्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥४१॥
 जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिन्नं निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा कालिके च शुभं वदेत् ॥४२॥
 सुभिन्नं जेममारोग्यं सुवचं निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा सौम्यं सौख्यं प्रकी-
 र्णितम् ॥ ४३ ॥
 तोयपूर्णां भवेन्मघो वर्षते च दिने दिने ।
 निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारण्ये प्रिये ॥४४॥
 वासवो वर्षते देवि देशे चाखण्डमण्डले ।
 अहिच्छत्रे कान्यकुली विरोधो क्षयिनाश-
 कृत् ॥४५॥
 अभिभूतं जगत् सर्वं क्रोधैर्बहुविधैः प्रिये ।
 मारुतेः फलदाहैश्च परिवारिणि प्रोभने ॥४६॥
 निव्यक्तः सर्वशस्यानां सुभिन्नं भवति प्रिये ।
 प्रमादिनि जलोद्गारी जलदो मोदते प्रजा ॥४७॥
 निव्यक्तः सर्वशस्यानां सर्वशस्यमहार्घना ।
 घृतं तेलसमं याति अग्रान्दं नन्दति प्रजा ॥४८॥
 कौदवाः शालिसुत्राश्च पीडयन्ते वरवर्णिनि ।
 सर्वोषधानि धान्यानि राक्षसे निहुराः
 प्रजाः ॥ ४९ ॥
 दुर्भिक्षं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 अग्रे च समाख्यातं नात्र कार्या विचा-
 रणा ॥ ५० ॥
 देशभङ्गः सुदुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
 पिङ्गले चारुपद्माणि दुर्भिक्षं नमंदातटे ॥५१॥
 गोमहिष्यो विनश्यति ये चान्ये नटनर्षकाः ।
 वासवो वर्षते देवि शस्यश्च नहि जायते ॥
 तिलसर्षपमाषादिकापांसानां महार्घना ।
 गोमहिष्यः सुवर्णाणि कांस्यताम्रद्वयप्रयतः ॥
 तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्षेयो धान्यसञ्चयः ।
 तेन धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्दिनम् ।
 पार्थिवा भीषका दीनाः कालयुक्ते प्रपी-
 षिताः ॥ ५२ ॥
 तोयपूर्णाः स्युता मेघा बहुशस्या च मेदिनी ।
 निहुराः पार्थिवा देवि ! सिद्धार्थे च वरा-
 जने ! ॥ ५३ ॥
 अप्यतोया वनाश्चैव कीटकाः प्रवलाः स्युता ।

वत्सरः

विरुद्धाः पार्थिवा देवि रौद्र संवत्सरे प्रिये ! ॥
 ५४ ॥
 दुर्भिक्षं मध्यमं पीकं व्यवहारो न वर्षते ।
 भवेद्दे मध्यमा दृष्टिर्दुर्भिक्षे ससुपस्थिते ॥ ५५ ॥
 सुभिन्नं जायते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः ।
 प्राणिनां जायते हर्षो दुःखभौ वरवर्णिनि ॥५६॥
 महिष्योगोहिरगयादिनाम्रकांस्यद्वयप्रयतः ।
 तन सर्वं देवि ! विक्रीय कर्षेयो धान्यसञ्चयः ॥
 रक्ते संवत्सरे देवि ! क्रूरबुद्धिनेराधिपः ।
 मानवाः क्रूरचेष्टाश्च संग्रामे न जयो भवेत् ॥५७॥
 दुर्भिक्षं मरणं रोगो धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 पापरोगो भवेद्देवि ! रक्ताक्षेऽमरवन्दिते ॥५८॥
 रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधो बहुसंजुलः ।
 क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ! ॥५९॥
 मेदिनी जलते देवि ! सर्वभूतं चराचरम् ।
 देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं चये संतीयते प्रजा ॥
 सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोकूणे तथा ।
 दुर्भिक्षं जायते घोरं चये संवत्सरे प्रिये ! ॥
 कौसुदीचर्मनद्योश्च यमुनानर्मदातटे ।
 विन्ध्यायां सैन्धवे चापि विनश्यति न संशयः ॥
 सिंहलं मध्यदेशश्च कालङ्गरं तथैव च ।
 चये क्षयन्ति सर्वान्धि नान्यथा वरवर्णिनि ॥
 ६० ॥ * ॥
 कार्तिकादिद्वादशवर्षाणि यथा । वराहसंहि-
 तायाम् ।
 “नक्षत्रेण सद्योदयमस्तं वा येन याति सुर-
 राजमन्त्री ॥”
 तत्संज्ञं वक्तव्यं वर्षं मासकृमेणैव ॥
 वर्षाणि कार्तिकादीनि व्याप्येयाद्बह्वयानु-
 योगीनि ।
 क्रमशस्त्रिभन्ध पञ्चममन्त्रमुपान्धश्च विज्ञेयम् ॥”
 नक्षत्रेण गुरुभुज्यमाननक्षत्रेण । व्याप्येयं
 क्षत्तिका । पञ्चमं फाल्गुनं वर्षम् । अन्य-
 माश्विनम् । उपान्धं भाद्रम् ।
 “अन्धोपान्धो त्रिभौ ज्यैषी फाल्गुनश्च त्रिभौ
 मतः ।
 प्रीषा मासा द्विभा ज्यैषाः क्षत्तिकादिश्वस्यया ॥
 हे हे चित्रादिताराणां पूर्णपर्णसङ्गते ।
 मासाश्चेत्त्रादयो ज्यैषाक्षिकेः घष्ठान्त्यसप्तमाः ॥”
 इति सङ्कर्षणकाण्डाच्च ॥
 पूर्णपर्णसङ्गते पौर्णमासीयुते हे हे तार
 तदेकवाक्यतया पूर्ववचने पौर्णमासीलाभः ।
 यथा मासानां पौर्णमास्यां क्षत्तिकादिसम्बन्धात्
 कार्तिकादिखं तथा वर्षाणामपि गुरोः क्षत्ति-
 कादावस्तोदयसम्बन्धात् कार्तिकादिखं तेन
 क्षत्तिकारोहिण्योरंकरतरसिन् गुरोरस्तोदये-
 न्यतरलाभं कार्तिकं वर्षम् । एवं मासं
 प्रीषादि । अत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेक-
 तरसिन् अस्तं गतो गुरुरन्यतरसिन्नुदेति तत्र
 का गतिरिति चेत् कार्तिकोत्तरं मासंपरीषं
 ततः पौर्णमास्यादिक्रमात्तरितिरिति । फलात्त च ।
 “शुकटावलोपजीविकोपौषाद्याधिषोक्तश्च ।

वत्सरः

दृष्टिस्तु रक्तपीतकुसुमानां कार्तिके वर्षे ॥ १ ॥
 सौम्येऽन्देऽनादृष्टिर्मुगाखण्डभाण्डजैश्च शस्य-
 नाशः ।
 याधिभयं मित्रेरपि भूपानां जायते वेरम् ॥२॥
 शुभलक्ष्णातः पौषो निवृत्तवेराः परस्परं
 भूपाः ।
 द्वित्रिगुणो धान्यार्घः पौष्टिककर्मप्रसिद्धिश्च ॥३॥
 पितृपूजा परिदृष्टिर्माघे हाहृश्च सर्वभूता-
 नाम् ।
 आरोग्यदृष्टिधान्यार्घसम्पदो वित्तलाभश्च ॥ ४ ॥
 फाल्गुने वर्षे विद्यात् कश्चित् कश्चित् क्षेम-
 दृष्ट्यादिशस्यानि ।
 दौर्भाग्यं प्रमदानां प्रवलाक्षौरा वृषाक्षोयाः ॥५॥
 चंचे मन्दा दृष्टिः प्रियमन्नं क्षेममवनिपा
 न्दवः ।
 दृष्टिश्च कोषधान्यस्य भवति पीडा च रूप-
 यताम् ॥ ६ ॥
 वैशाखे धर्मपरा विगतभयाः प्रसुदिताः प्रजाः
 सृष्टपाः ।
 यज्ञक्रियाप्रवृत्तिनिव्यक्तिः सर्वशस्यानाम् ॥ ७ ॥
 ज्येष्ठे ज्ञातिकुलधर्मप्रेषीषेष्ठा वृषाः सर्व-
 धर्मज्ञाः ।
 पीडयन्ते धान्यानि च हित्वा कङ्कशमीजानि ॥८॥
 आषाढे जायन्ते शस्यानि कश्चिद्दृष्टिरन्यत्र ।
 योगक्षेमं मध्यं शस्यशया भवन्ति भूपाः ॥९॥
 आषाढे वर्षे क्षेमं कामं शस्यानि पाकसुप-
 यान्ति ।
 जुदा ये पार्थिवास्ते पीषन्ते ये च तद्गताः ॥
 १० ॥
 भाद्रपदे वल्लीजं निव्यक्तिं याति पूर्वशस्यश्च ।
 न भवत्यपरं शस्यं कश्चित् सुभिन्नं कश्चिच्च
 दुर्भिक्षम् ॥ ११ ॥
 आश्वयुजेऽप्यजस्रं पतति जलं प्रसुदिताः प्रजाः
 क्षेमम् ।
 प्राणचयः प्राणभृतां सर्वेषामर्थबाहुल्यम् ॥
 १२ ॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
 समाद्यादिपञ्चवत्सरा यथा,—
 “शकाब्दात् पञ्चभिः शेषान्त् समाद्यादिषु वत्स-
 सराः ।
 सम्परीदाशुपूर्वाश्च तथोदापूर्वका मताः ॥”
 संवत्सरादिफलतुक्तं विष्णुधर्मोत्तरं ॥
 “संवत्सरे तथा दानं तिलस्य तु महाफलम् ।
 परिपूर्वं तथा दानं यवानाश्च द्विजोत्तमाः ॥
 इदापूर्वद्वयवस्त्राणां धान्यानाश्चाशुपूर्वके ।
 उदासंवत्सरे दानं रजतस्य महाफलम् ॥
 ज्योतिर्विद्विदंस्वयमेथान्त् प्रभवादेश्च सम्भवम् ।
 ऊषुस्तद्गत् समाद्यादिवर्षाणामपि सम्भवम् ॥”
 इत्यमथ्यात् । गुरुमध्यभोगगयान्त् । प्रभवादेः ।
 प्रभवादिष्वर्षघटेः । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
 (ध्रुवपुत्रः । यथा, भागवते । ४ । १० । १ ।
 “प्रजापतेर्दुहितरं शिशुमारस्य वै भुवः ।

वदः

उपयेमे भूमिं नाम तत्सुगौ कल्पवत्सरी ॥”
 वदराजकः, पुं, (वदस्यस्यान्ते कायति श्रीभने
 इति । के + कः । यद्वा, वदस्यस्यान्तो नाशो
 यस्मान् ।) फाल्गुनमासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वदसलः, त्रि, (वदसे पुत्रादस्त्रेहपात्रे कामो-
 रस्यास्तीति । वदस + “वदसांसाभ्यां काम-
 न्बले ॥” ५ । २ । ६८ । इति लच् ।) छिह-
 युक्तः । तत्पर्यायः । छिम्भः २ । इत्यमरः ।
 ३ । १ । १४ ॥ (यथा, भागवते । १ । ५ । ३० ।
 “शानं गुह्यतमं यत्तन् साक्षात् भागवतोदितम् ।
 अस्ववीचन् गमिष्यन्तः क्षपया द्वाजवत्सलाः ॥”
 वदसं जाति गृह्णातीति । ला + कः । वदस-
 कासुके च ॥)
 वदसलः, पुं, (वदस + लच् ।) शृङ्गारादिदश-
 रसान्तर्गतसविशेषः । तत्पर्यायः । वाक्कलम्
 २ । इति जटाधरः ॥ (अस्य ललणोदाहरणे
 तु रसशब्दे ज्ञातये ॥॥ स्कन्दानुत्तरविशेषः ।
 यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६६ ।
 “वदसलो मधुवर्णश्च कलसोदर एव च ॥”)
 वदसला, स्त्री, (वदसे कामोदस्यस्या इति । लच् ।
 यद्वा, वदसं लातीति । ला + कः ।) वदसकामा-
 गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०७ ॥ (यथा,
 रामायणे । २ । ४३ । १८ ।
 “साहं गौरिव सिंहेन विवदसा वदसला कृता ।
 केकेष्या पुरुषयात्र बालवनसेव गोर्वलान् ॥”)
 वदसाक्षी, स्त्री, (वदसस्याक्षीव गात्रचिह्नं यस्याः ।
 षच् ममासे ।) गोडुम्बा । इति जटाधरः ॥
 वदसादनः, पुं, (अतीति । अट् + लुः ।) वदसानां
 अद्वैतो भक्तकः ।) एकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वदसादनी, स्त्री, (वदसैरदते पियत्वादिति । अट्
 ल्युट् । डीप् ।) गुडुची । इत्यमरः । १० । ४८८ ॥
 व(व)द, इड हुत्वभिवाद्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) अभिवादी नम-
 स्कारः । इ, वन्दते । ड, वन्दते गुर्वं लोकः ।
 नमस्करोति स्तौति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 व(व)द, ऐ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) ऐ, उच्यते । इति दुर्गा-
 दासः ॥ (“क्रपि संवत् दन्तोद्वान् पक्षे साशु-
 नासिको वकारः सञ्च यस्तु मन्वते नायं
 संप्रसारिणो वदेः प्रयोगः किन्तु वद स्येयं
 इत्यस्य ओष्ठवकारादेः तन्मते मकारवदपि
 सञ्च इति वर्णदेशना ॥” इति मनोरमा ॥)
 वद, क वाक्सन्देशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (सुरा०-पर०-सक०-आत्म०-इत्येके-सेट् ।) क,
 वाद्यति । सन्देशो वचनविशेषः । अयमात्मने-
 पदीत्येके । इति दुर्गादासः ॥
 वद, ञ ड वाक्सन्देशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-उभ०-आत्म०-इत्येके-सक०-सेट् ।) ञ,
 वदति वदते । ड, वदते । अयमात्मनेपदीत्यस्ये ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वदः, त्रि, (वदति वदतीति । वट् + पचायच् ।)
 वक्ता । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ ॥

वदाव

वदनं, स्त्री (वदत्यनेनेति । वट् + करसि ल्युट् ।)
 सुखम् । इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
 २७३ ।
 “दर्शनविनीतमाना गृहिणी हर्षोत्सुकपोल-
 तलम् ।
 सुखननिधिमिषतो वदनं पिदधाति पाणि-
 भ्याम् ॥”
 लक्षणया अयमभागः । यथा, सुश्रुते । २ । ७ ।
 “श्रीगयत्र्यानि (यन्त्राणि) जास्यवदनानि
 श्रीगयत्रुशवदनानि घड्वात्मिकमैस्वभिप्रेतानि ॥”
 वट् + भावे ल्युट् । कथनम् ॥)
 वदनासवः, पुं, (वदनस्य आसवः ।) अधरमधु ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 वदन्तिः, स्त्री, (वट् + “वदस् ॥” इत्यल्ल-
 वदन्ती,) दन्तीका भिन्प्रत्ययः । ३५० । कटि-
 कारादिति वा डीप् ।) कथा । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥ विसर्गश्रुत्यं वदन्तिपदं क्रियापदं
 भवति ॥ (यथा, मनुः । १ । २० । ११५ ।
 “यं वदन्ति तभीभूता स्त्रियां धर्ममनदिदः ॥”)
 वदन्त्यः, त्रि, वदन्त्यः । इत्यमरटीकासारसूत्रो ॥
 वदन्त्य, त्रि, (वदति सर्वत्र एव दास्यामीति मनो-
 हरवाक्यमिति । वट् + “वदेराव्यः ।” उणा०
 ३ । २०४ । इति आन्यः ।) बहुपदः । (यथा,
 रघुः । ५ । २४ ।
 “गते वदन्त्यान्तरमित्यर्थं मे
 माभून् परोवादनवाचनारः ॥”)
 वल्गुवाक् । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (स्वनाम-
 न्थात् ऋषिविशेषे, पुं । यथा, महाभारते ।
 १३ । २६ । ११ ।
 “निवेष्टकामस्तु पुरा अष्टापको महानपाः ।
 ऋषेरथ वदन्त्यस्य वद्रे कथां महात्मनः ॥”)
 वदामं, स्त्री, फलविशेषः । वादाम इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । सुफलम् २ वातवेरिः ३ नेत्रो-
 पमम् ४ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् । सुस्निग्ध-
 त्वम् । वातघ्नत्वम् । गुरुत्वम् । शुक्रकारित्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “वातादो वातवेरी स्यान्नेत्रोपमफलक्षया ।
 वाताद उष्णः सुस्निग्धो वातघ्नः शुक्रजन गुरुः ॥
 वातादमन्त्रा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
 स्निग्धोष्णकफघ्नः श्लेष्ठी रक्तपित्तविकारिणाम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वदालः, पुं, (वट् + घर्ष्यं कः ।) वट्टेन वदनेन
 अलति पर्याप्तोतीति । वट् + अल + अच् ।)
 मत्स्यविशेषः । वीरालि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पाटीनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ह्यकथयथो-
 क्तस्योपयोगित्वं यथा, मनुः ।
 “पाटीनरोहितावायी तिमूक्तौ ह्यकथयोः ॥”
 वदालकः, पुं, (वदाल एव । स्वार्थे कन् ।) पाटी-
 नमत्स्यः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 वदावदः, त्रि, (अव्यक्तं वदतीति । वट् + अच् ।
 “चरित्तमोति ॥” ३ । १ । २३४ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
 निपातितम् ।) वक्ता । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ ॥

वधकः

वधः, पुं (हननमिति । हन् + अच् ।) वधारेणः ।)
 प्राणवियोगफलकवापारः । तत्पर्यायः । प्रमा-
 पणम् २ निवर्द्धणम् ३ निकारणम् ४ निष्पा-
 रणम् ५ प्रवासनम् ६ परासनम् ७ निष्क-
 रणम् ८ निर्विहनम् ९ निर्व्यासनम् १० संज्ञ-
 पणम् ११ निर्व्यथनम् १२ अपासनम् १३
 निस्तर्षणम् १४ निहननम् १५ जगनम् १६
 परिवर्द्धनम् १७ निर्व्यापणम् १८ विप्रसनम् १९
 मारणम् २० प्रतिघातनम् २१ उद्वासनम् २२
 प्रमथनम् २३ क्रयणम् २४ उल्वासनम् २५
 आलम्बः २६ पिङ्गः २७ विप्रारः २८ घातः २९
 उल्बन्धः ३० । इत्यमरः ॥ हिसा ३१
 घातनम् ३२ विदारणम् ३३ पिङ्गकम् ३४
 पातः ३५ परिघः ३६ परिघातनम् ३७ कट-
 नम् ३८ निवारणम् ३९ समाघातः ४० निर्गो-
 म्बनम् ४१ मारिः ४२ मारो ४३ उष्णतः ४४
 मारकः ४५ मरकः ४६ मारः ४७ संघातः ४८ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ ० ॥ पुण्यप्रदधो यथा,
 “एकस्य यत्र निधने प्रवृत्ते दृष्टकारिणः ।
 वदन्ती भवति जैमं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥
 कर्मक्षीरो सुरापञ्च प्रक्षुब्धो गुरुतल्पगः ।
 आत्मानं घातयेद्दृष्टस्तु तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥”
 इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “कथं तु स्त्रीवधं कुर्यां महापातकितनामपि ।
 स्त्रीवधे तु महापापं यथा प्रक्षुब्धे मने ॥
 इति रामचरः श्रुत्वा विश्वात्मिकामाह्वये ॥
 यस्यास्तु वदन्ती मासान् स्त्रियर्त्तयिषि हिनन्मनः ।
 न पापं त्रिदशे तन न दोषा कृपणमनः ॥
 यस्यास्तु निधनादाभ जनाः स्युः सुखिनी
 भगवाम् ।
 भवन्ति मत्तं तस्मान्मन्याः पुण्यप्रदो वधः ॥”
 इत्यभिपुराणम् ॥ ० ॥
 अपि च ।
 “नेकस्यार्थं वदन्तु हत्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः ।
 एकं हत्याद्वदन्ती हि न पापी तन जायते ॥”
 इति वामनपुराणे ५५ अध्यायः ॥ ० ॥
 “नामनाथिवधे दीपो हन्तुमवति कश्चन ।
 इति गोतायाः १ । २६ श्राकटीकायां स्त्रीम् ॥
 पापजनकवधः प्रायश्चित्तशब्दे दृश्यः ॥ ० ॥
 वधवर्षो पुत्रकर्मवर्षो यथा ---
 “न कश्चिन्नाम केनापि वधने हन्यतेऽपि वा ।
 वधवर्षो पुत्रकर्मवर्षो कृपितमन्व ॥”
 इति वामनपुराणे ६२ अध्यायः ॥ ० ॥
 पारिभाषिकवधो यथा, —
 “वपनं द्विगोदानं देगाप्रियापनन्थात्
 एव हि प्रक्षुब्धव्यां यथा नाव्योऽस्ति देहिंकाः ॥
 इति महाभारते मौपिकवधः ।
 (वधप्रकारो वधित्वभेदादिनाश्च वधित्प्रियाश्च
 दृश्यम् ॥)
 वधकः, पुं, (हन्तीति । हन् + क्तु । “हनो वध च ॥”
 उणा० २ । ३६ इति वधादेशः ।) वधकर्ता ।

वधी

विंशः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुभाषितः ॥
 व्याधिः । अर्थः । इति संक्षिप्तसारीभाषितः ॥
 वधकर्म, स्त्री, (वधः एव कर्म ।) प्राणवियोग-
 फलकथावारः । तद्धितकपर्व्यायः । द्भौति १
 अथति २ धरति ३ धूर्त्ति ४ उष्णति ५
 उष्णति ६ ज्वलति ७ ज्वलति ८ मसिति ९
 नभति १० अर्द्धयति ११ स्तुगति १२ स्नेह-
 यति १३ यातयति १४ स्फुरति १५ स्फुरति १६
 निपयन्ति १७ अवतिरति १८ विघातः १९
 आतिरति २० तड्ति २१ आखण्डलः २२
 द्रवति २३ रन्वति २४ श्रवति २५
 श्रवति २६ श्रवति २७ ताल्ति २८
 नितोशते २९ निवर्त्तयति ३० मिनाति ३१
 मिनीति ३२ धमति ३३ । इति अयस्त्रिंशदध-
 कर्माद्यः । इति वेदान्तघण्टी । २ । १६ ॥
 वधञ्, स्त्री, (वध्यतेनेन इति । वध + “अमिन्नि-
 यजिवधपतिभ्याश्चनन् ।” उणा० ३।१.५५ इति
 अचन् ।) अस्त्वम् । इत्यागादिकोपः ॥
 वधस्थली, स्त्री, (वधाय वधस्य वा स्थली स्थानम् ।)
 प्राणवधस्थलम् । मशान इति भाषा । तन्-
 पर्व्यायः । आघातः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रघातः ३ वधस्थानम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 आघातनम् ५ । इति हारावली ॥
 वधस्थानम्, स्त्री, (वधाय वधस्य वा स्थानं
 भूमिः ।) वधस्थली । इति हारावली । १.६.६ ॥
 व(व)धाङ्गकं, स्त्री, (वधः वधनं एवाङ्गं यस्य ।
 ततः कन् ।) कारावेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वधाहं, त्रि, (वधं अहंतीति । अहं + अण् ।)
 वध्यः । हनयथीत्यः । यथा, ब्रह्मसतिः ।
 “वधाहंः सुवर्णशतं दमं द्राघस्तु पुरुषः ।
 अङ्गुष्ठेदाहंनस्त्रं सन्दंशाहंस्तदङ्गकम् ॥”
 सन्दंशो ब्रह्माङ्गुलितर्जयोश्चेदः । इति प्राय-
 च्छित्तविवेकः ॥
 वधी, [न्] त्रि, (प्राणवियोगफलकथापारो
 वधः स निष्पाद्यत्वनिष्पत्तिनिष्पादकत्वना-
 स्यस्येति । वध + इतिः ।) वधकर्ता । प्राण-
 वियोगफलकथापारो वधः तन्निष्पादकत्वञ्च
 साक्षात् परस्पररोदासीनं स्तुतिकारपरिगणितं
 वधित्वम् । तच्च पञ्चविधं स्तुतिस्वरसान् कर्ता
 प्रयोजकोऽनुमन्वाशुष्याहको निमित्तो षेति ।
 नरान्तरथापारव्यवधानेन वधनिष्पादकः कर्ता ।
 १ । यः कर्तारं कारयति स प्रयोजकः । २ ।
 स च द्विविधः । एकः स्वतोऽप्रवृत्तमेव पदानि
 वेतनादिना प्रेरयति । अपरः स्तुतः प्रवृत्तमेव
 मन्तोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति । अनु-
 मतिदातासुमन्ता । ३ । अनुमतिञ्च द्विविधा
 यका यद्विरोधाङ्गनं न भवति तस्य विरो-
 धिनो भया निरोधः कर्तव्य इति प्रयुक्तिरनु-
 मतिः । अपरा एतं हन्तीति वचने शक्तस्या-
 प्रतिषेध एव । अनुपाहकोऽपि द्विविधः । एको
 वधप्रतिरोधकः । अपरः स्वप्रवृत्ता । ४ ।
 उहृष्यते सति हन्तुमन्युत्पादको निमित्तो । ५ ।

अत्र प्रयोजकस्य कर्मप्रयुक्तिद्वारेण वधकार-
 गत्वम् । अनुमन्तश्च हन्तुर्निर्भयत्वेन हृष्टतर-
 प्रहारोत्पत्तिद्वारेण । अनुपाहकस्य पलायना-
 दासम्भवेन हननीयस्यैव कुर्वन्तः प्रहारस्व-
 पोत्पत्तिद्वारेण वा कारणत्वम् । निमित्तिनो
 हन्तुमन्युत्पादनद्वारेणैति । प्रयोजकादीनां
 चतुर्णां अवहितहननकारणानामवान्तरभेदा-
 ङ्गैः । अतः पञ्चविधं वधित्वम् । इति प्राय-
 च्छित्तविवेकः ॥
 वधोद्यतः, त्रि, (वधाय उद्यतः ।) परवधायोद्-
 युक्तः । तत्पर्व्यायः । सन्नहः ० आततायी ३ ।
 इत्यमरः ॥ आततायिवधापवादमाह ब्रह्म-
 सतिः ।
 “नाततायिवधे हन्ता प्राप्नुयान् क्विञ्चिन्न कश्चिन् ।
 विनाशार्थिनमायान्नं घातयन्नापराधुयान् ॥”
 कात्यायनः ।
 “आततायिनमायान्नमपि वेदान्तपारगम् ।
 जिघांसन्तं जिघांसोयात न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥”
 जिघांसो सन् ईयान गच्छेदित्यर्थः । देवलः ।
 “उद्यन्त्य शस्त्रमायान्तं भ्रूयमप्याततायिनम् ।
 निहत्य भ्रूयहा न स्यादहत्वा भ्रूयहा भवेत् ॥”
 भृगो ब्राह्मणविशेषः । दोषदर्शनं नियमार्थम् ।
 मनुविष्णु ।
 “गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुभुतम् ।
 आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥”
 एतकारो नियमार्थः । तथा ।
 “नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
 प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्तुस्तन्मन्तुच्छति ॥”
 यस्माद्गन्तुमन्युहन्तमानमन्तुं नाशयति न पुनः
 पुरुषो हन्ति हन्तते षेति हननविधेरपवादः ।
 आततायिनमाह वशिष्ठः ।
 “असिदो गरदश्चेव शस्त्रपाण्डिनापहः ।
 जैत्रदारापहारी च षड्भेदे आततायिनः ॥”
 विष्णुकात्यायनौ ।
 “उद्यतासिविषामिञ्च शापोद्यतकरं तथा ।
 आध्वर्यवेण हन्तारं पिशुनश्चेव राजसु ॥
 भार्यातिकासिञ्चैव विद्यात् सप्राततायिनः ।
 यथोत्पत्तिहरानन्यानाहुधर्मैर्धहारकान् ॥”
 विशेषमाह कात्यायनः ।
 “अनाचारितपूर्णां यत्नपरार्थे प्रवर्त्तते ।
 प्राणद्रव्यापहारे च प्रवृत्तस्याततायिता ॥”
 अनाचारितोऽनपन्नतः । तेन पूर्व्वज्ञतापरा-
 धस्य मारणोद्यतस्य नाततायिता । एतेन
 प्रत्यपकारिवधे दोष एव । ननु आततायिनो-
 रपि गोब्राह्मणयोर्हनने दोषमाह सुमन्तुः ।
 “आततायिवधे न दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणान् यदा
 हन्यात् प्रापश्चिन्नं कुर्व्यात् ॥” तथा भविष्ये ।
 “क्षुत्सानामपि गोविधं न हन्यादे कदाचन ॥”
 अतः पूर्व्ववचनविरोधः । अत्र अदस्यामाह
 कात्यायनः ।
 “आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायलभ्यतः ।
 वधश्च तु नैव स्यात् पापे हीने वधो भृगुः ॥”

जन्मपदेन आतिकूलश्चोच्यते । तेन हन्तव्यस्य
 तपोविद्याजातिकुलेऽनुकृष्टो नाततायी वधः
 तदन्यो वध एव । भगवन्नीतायाम् । १ । ६६ ।
 यथा,—
 “पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥”
 इति ।
 एतान् भीष्मादीनत्यक्तीन्कृष्टगुणानित्यर्थः ।
 एवम्नाततायिनश्चाहनने फलमप्याह ब्रह्म-
 सतिः ।
 “आततायिनमनुकृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् ।
 धो न हन्यादधप्राप्तं सोऽन्वमेधफलं लभेत् ॥”
 यद्यपि गुरुं बहुभुतं हन्यादिति श्रूयते तथापि
 गुरोः सकाशात् कुलविद्यातपोभिः शिष्यस्या-
 युत्कर्षसम्भवादेवं बहुभुतादपि । एवमधमवर्णस्य
 उक्तमवर्णो न वधः पूर्वापराधत्तविषयं वा
 सुमन्तुवचनम् । गौराततायिपि न वध्यः ।
 “नखिनां शृङ्गाश्वेव दंष्ट्रिणाश्चाततायिनाम् ।
 हस्यन्वानां तथाप्येव वधे हन्ता न दोष-
 भागः ॥”
 इति कात्यायनवचनं गोच्यतिरिक्तशृङ्गाविष-
 यम् ॥ विशेषमाह कात्यायनः ।
 “उद्यतानान् पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते ।
 निवृत्तास्तु यदारम्भाद्यहणं न वधः स्तुतः ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 वध्यः, त्रि, (वधमर्हतीति । वध + यत् ।) वधाहंः ।
 तत्पर्व्यायः । श्रौर्षच्छेद्यः २ । इत्यमरः । ३।१।४५ ॥
 “किन्वया न श्रुतं लोके अवध्याः शत्रुयोषितः ।
 हीनवर्णोपभुक्ता या त्याग्या वध्यापि वा
 भवेत् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 अवध्या यथा,—
 “गोब्राह्मणं ब्रह्ममथापि सुप्तं
 बालं स्वबन्धुं ललनां सुदुष्टाम् ।
 क्षतापराधानपि नैव वध्या-
 दाचार्यसुखा गुरवस्तथैव ॥”
 इति वामनपुराणे ५५ अध्यायः ॥
 वध्यपालः, पुं, (वध्यं वन्धनस्थानं कारागारं पाल-
 यतीति । वध्य + पाल + अण् ।) कारागृह-
 रक्षकः । यथा,—
 “साध्नीविक्रयद्रुधपालः केशरिविक्रयी ।
 तमलौहे तु पथ्यन्तं यच्च भक्तं परित्यजेत् ॥”
 इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ११ ॥
 वन, सम्भक्तिशब्दयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वनतिः संभक्तिः
 सेवनम् । इति दुर्गादासः ॥
 वन, उ म याएतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 पर०-अक०-सेट् । उद्दिक्त्वात् क्रावेट् ।) उ,
 वनित्वा वत्वा । म, प्रवनयति । मित्त्वेऽपि
 अस्य नौ ज्वलज्जलेत्यादिना केवलस्य इत्यवि-
 कल्पनात् सोपसर्गस्यैव निर्व्वं इत्यर्थः । वनयति
 वानयति । आपृतिर्थापारः । अयन्तु कगेवन्
 क्रियामात्र इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वनं

वन, कि उपकृतिभङ्गाघातशब्दोपतापेयु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) कि, वानयति वनति । अयं केषिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 वन, इ उ यापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना०-आत्म०-हिक०-सेट् । उद्दिष्टात् ङावेट् ।) इ उ, वनुते । उ, वनित्वा षत्वा । इति दुर्गादासः ॥
 वनं, स्त्री स्त्री, (वनतीति । वन् + पचाद्यच् । यदा, वन्यते संशयते इति । “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” १।१।१२८ । इति घः ।) बहुवचन-युक्तस्थानम् । (यथा, मनुः । ८ । ३५६ । “परस्त्रियं योऽभिवदेत्तार्थीऽरथं वनेऽपि वा । नदीनां वापि सम्भेदे ससंयहणमाप्नुयात् ॥” स्त्रियान्तु यथा, साहित्यदर्पणे आर्थिव्यञ्जना-याम् ।
 “कालो मधुः कुपित एष च पुष्यधन्वा धारा वदन्ति रतिखेदहराः समौराः । केतोवनीयमपि वञ्जलकुञ्जमञ्जु हरेपतिः कथय किं करणीयमद्य ॥”)
 तत्पठ्यायः । अटवी २ अरण्यम् ३ विपिनम् ४ गहनम् ५ काननम् ६ । इत्यमरभरती ॥ दावः ७ इवः ८ अटविः ९ भौरकम् १० भाटम् ११ गुहिनम् १२ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ अचम् १३ समञ्जम् १४ प्राणरम् १५ विक्रम् १६ ॥ इति जटाधरः ॥ अन्तारम् १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ गृहसमीपकृतं यवनं यथा,—
 “शिविराभ्यन्तरे भद्रास्यापिता तुलसी शृणाम् । धनपुत्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तदा । प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्गदानफलं लभन् ॥ मातृतो यूपिका कुन्दं माधवी केतकी तथा । नागेश्वरं मल्लिका च काञ्चनं वकुलं शुभम् ॥ अपराजिता च शुभदा तेषामुद्यानमोषितम् । पूर्वं च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संशयः ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलगाजम्बखण्डे १०२ अध्यायः ॥
 मथुरायां द्वादश वनानि यथा,—
 “रथं मधुवनं नाम विष्णुस्थानमनुत्तमम् । तद्दृष्ट्वा मनुजो देवि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ वनं ताक्षकवने इत्येत्यं वनसुत्तमम् । तत्र ज्वालानरो देवि लतकृत्यो हि जायते ॥ तृतीयं कुसुदं नाम वनं चैवोत्तमं तथा । तत्र गन्धानरो देवि कृतकृत्यो हि जायते ॥ एकादशी लक्ष्मणस्य मासि भाद्रपदे हि या । तत्र ज्वालानरो देवि दहलीकं मञ्जीयते ॥ चतुर्थे काम्यकवनं वनानां वनसुत्तमम् । तत्र गन्धानरो देवि मम लोकं मञ्जीयते ॥ विमलस्य च कुण्डे तु सञ्जेः पापेः प्रसुच्यते । यस्तु प्रसुचते प्राणान् मम लोकं च गच्छति ॥ पञ्चमं बहुजवनं वनस्थानमनुत्तमम् । तत्र गन्धानरो देवि अविद्यानां च गच्छति ॥ यस्तुनायाः परे पररे देवानामपि दुर्लभम् । अस्ति भद्रवनं नाम षष्ठं वनसुत्तमम् ॥

रई वनं

तत्र गन्धा तु वसुधे महती मत्परायणः । तदनस्य प्रभावेण नागलोके च गच्छति ॥ सप्तमम् वनं भूमे खादिरं लोकविश्रुतम् । तत्र गन्धा नरो भद्र मम लोकं च गच्छति ॥ महावनं चाष्टमम् सदेव तु मम प्रियम् । तस्मिन् ज्वालानरो देवि दहलीकं मञ्जी- यते ॥
 लोहजं धवलं नाम लोहजङ्गलं रक्षितम् । नवमम् वनं देवि महापातकनाशनम् ॥ वनं विक्लवनं नाम दशमं देवपूजितम् । तत्र गन्धा तु मनुजो ब्रह्मलोकं मञ्जीयते ॥ एकादशम् भाण्डीरं योगिनां प्रियमुत्तमम् । तस्य दर्शनमात्रेण नरो गर्भं न गच्छति । भाण्डीरं समनुप्राप्य वनानां वनसुत्तमम् ॥ वासुदेवं ततो दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥ त्व्वावनं द्वादशमं त्वत्पत्न्या परिरक्षितम् । मम चैव प्रियं भूमे महापातकनाशनम् ॥ त्व्वावनम् गोविन्दं ये पश्यन्ति वसुधरे । न ते धमपुरं यान्ति वेकुण्ठं प्राप्नुयन्तः ॥” इति वाराह मथुरातीर्थवनद्वादशकवणं नामाध्यायः ॥ * ॥ वनविशेषे मरणफलं यथा,—
 “यदेवं कथितं पुण्यं मया ब्रह्मसुखाद्युत्तमम् । तत् समग्रं भवेत्तस्य अरण्येऽप्यरेषु च ॥ अरण्यानि प्रवक्ष्यामि तथा चैवोषराणि च । सैन्यं दण्डकारण्यं नेमिषं कुरुजाङ्गलम् ॥ उपलान्तमारण्यं जम्बूमागंश्च पुष्करम् । हिमवास्ततोऽरण्यं उत्तमः परिकीर्तितः ॥ नवर्षेणस्वरण्यं यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । ब्रह्मलोकातिथिभूत्वा स याति परमं पदम् ॥” इति देवीपुराणे अरण्योपरप्रश्नाः ॥ * ॥
 अरण्यं वननीयानि यथा,—
 “अरण्येऽहिवराहभयथसंज्ञादयो दमाः । शुक्रकाककपोताद्या भिन्नभक्तदादयः ॥ उद्यानि वननीयानि यथा,—
 “उद्याने मरुतिः सर्वेक्षणपुष्यलतादमाः । पिकालिकेकिञ्चिदाद्याः कौड्यावाध्वग- म्यानिः ॥” इति कविकल्पलतायाम् । स्तवके ३ कुसुमम् ॥ (शङ्कराचार्यशिष्यस्य हस्तामलकस्य शिष्या- गामुपाधिविशेषे, पुं । यदुक्तं प्राणतोषिण्या- मवधनप्रकरणे । “सुरस्यं निर्भरं देशे वने वासं करोति यः । आश्रापाशविनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते ॥”)
 वनं, स्त्री, (वन्यते संशयते इति । वन् + “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३ । ३ । १२८ । घः । इति निघण्टो देवराजयत्वा । १ । १२ । ६ ।) जन्मम् । (यथा, रघुः । ६ । ५० । “नमयति मां स केवलमुन्नतं वनसुते ननुत्तररथे शिरः ॥”)
 निवासः । आलयः । इति मेदिनी । ने, १६ ॥ (चमसः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १४ । ६ ।

वनच

“अध्वर्यवः कर्तव्या शुद्धिमस्ते वने निपूतं वन उन्नयध्वम् ॥”
 “वने संभजनीये वने उदके निपूतमाप्याधनेन शोभितं सोमसुप्रयध्वमर्हं नयत । यद्वा वने तदिकारे चमसे निपूतं दशापविशेष शोभितं धीमं वने चमसे उन्नयध्वम् ॥” इति तद्वाप्ये सायणः ॥) प्रसवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (रश्मिः । इति निघण्टः । १।५।८ ॥ “वनस्य सम्भक्तौ भुवादः परस्मैपदी । पुंसि संज्ञायां घः । वन्यते संशयते श्रोतादिनिवाक्याय । अथवा वनतिर्हिंसार्थः । वन्यते हिंस्यतेऽनेन तमः । यद्वा वनु याचने तनादि आत्मने भाषा । वन्यते याच्यते द्वाष्टप्रदानाय । यदा, वनशब्दे भूवादः परस्मैपदी वन्यते शब्दते स्तूयते स्तोत्रभिः ।” इति तत्र देवराजयत्वा ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ५४ । ७ ।
 “अनुप्रे राजा वनगो वनस्य ॥”)
 वनकदली, स्त्री, (वनोद्भवा कदली ।) काष्ठ- कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विद्वतिरस्याः काष्ठकदलीशब्दे ज्ञानत्या ॥)
 वनकन्दः, पुं, (वनजातः कन्दः ।) वनसुरकः । धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनकार्पासी, स्त्री, (वनोद्भवा कार्पासी ।) वनो- द्भवकार्पासः । तत्पठ्यायः । त्रिपर्णा २ भार- द्वाजी ३ वनोद्भवा ४ । इति रत्नमाला ॥
 वनकोलिः, स्त्री, (वनोद्भवा कोलिः ।) वनज- वदरी । तत्पठ्यायः । कर्कशाका २ फल- कर्कशा ३ । इति कौशान्तरम् ॥
 वनगोचरः, पुं, (वनं गोचरो देशो यस्य ।) व्याधः । इति केशव । (वनं जलं गोचरो निवासस्थानं यस्य । नारायणः । इति भाग- वतटीकायां श्रीधरस्वामी । ३ । १८ । ३ ॥ त्रि- जलचरः । यथा, भागवते । ४ । १८ । ७ ।
 “मृगात्मजन्ता स्वकृत्तोऽकृताश्रया जलाम चाहो वनगोचरो रमः ॥” काननविहारः । यथा, मनुः । ८ । २५६ । “मामन्तानामभयं तु मौलानां सोऽस्ति साप्ति- गाम् । इमानप्यगुप्यन्तान् पुनपान् वनगोचरान् ॥”)
 वनगी, स्त्री, (वनस्य गीः ।) गधयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनचन्दनं, स्त्री, (वनजातं चन्दनम् ।) अगुरु । देवदान । इति विश्वः ॥
 वनचन्द्रिका, स्त्री, (वने चन्द्रिका प्योत्सवे ।) मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनचम्पकः, पुं, (वनजातचम्पकः । शाकपार्थिव- वन् समामः ।) वनजचम्पकपुष्पवृत्तः । तत्- पठ्यायः । वनदीपः २ हेमाङ्कः ३ सुकुमारः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातकफ- नाशित्वम् । वग्यत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । व्रण- रोपणत्वम् । वयःस्तम्भकारित्वम् । इति राज- निघण्टः ॥

वनच्छागः, पुं, (वनस्य छागः ।) अरग्य-
च्छागलः । तत्पठ्यायः । अङ्कः २ शिशु-
वाहकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वने छाग
इव ।) शूकरः । इति शब्दमाला ॥

वनजं, स्त्री, (वने जले जायते इति । जन् + ङः ।)
अम्बुजम् । इति मेदिनी । जे, २८ ॥ (यथा,
रघुः । ५ । ७३ ।

“दीर्घवृत्तौ नियमिताः पटमण्डपयु
निद्रां विहाय वनजात । वनायुदेश्याः ।
वक्रोद्युगा मलिनयन्त्रि पुरोगताणि
केत्यानि सेन्धवशिलाशकलानि वाहाः ॥”
जलजाते वनोद्भवे च त्रि । यथा, रामा-
यणे । २ । ५४ । ७ ।

“दाक्षिण परिभिन्नानि वनजैरुपजीविभिः ॥”
वनजः, पुं, (वने जले अरग्ये वा जायते इति ।
जन् + ङः ।) मुक्तकः । इति मेदिनी । जे, २८ ॥
गजः । इति विश्वः ॥ वनशरणः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तस्वरुफलम् । तत्पठ्यायो यथा,—
“तस्वरुः सौरवः सौरो वनजः सागुजोऽन्यजः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वनजा, स्त्री, (वने जायते इति । जन् + ङः ।
टाप् ।) सुहृत्पर्यायः । इति मेदिनी । जे, २८ ॥
अरग्यकापासी । वनोपोदकी । अम्बुगन्धा ।
गन्धपत्रा । मिश्रया । ऐन्द्रम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वनजीरः, पुं, (वनोद्भवो जीरः ।) वनोद्भव-
जीरकः । तत्पठ्यायः । बृहत्पाली २ स्रग्म-
पत्रः ३ अरग्यजीरः ४ कणः ५ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । व्रणनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनतिलकः, पुं, (वनेषु वनोद्भवेषु तिलकः ।) हरी-
तकी । इति शब्दमाला ॥

वनतिलका, स्त्री, (वनेषु वनोद्भवेषु मध्ये तिलका ।)
वनतिलका । इति रत्नमाला ॥

वनतिलका, स्त्री, (वनतिलका + कन् । टाप् । अत
इत्वम् ।) पाटा । इत्यमरः । २ । ४ । ८४ ॥
(गुणादिकमस्याः पाटाशब्दं ज्ञेयम् ॥)

वनदः, पुं, (वनं जलं ददातीति । दा + कः ।)
मेघः । इति शब्दमाला ॥ वनदातरि, त्रि ॥

वनदमनः, पुं, (वनजातो दमनः ।) अरग्यदमनः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनद्रीपः, पुं, (वनस्य द्रीप इव ।) वनचम्पकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनधनुः, पुं, (वनस्य धनुर्इव ।) गवधी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वनपङ्कजः, पुं, (वनमिव निविडः पङ्कजो यस्य ।)
श्रीभाङ्गनट्टः । इति अटाधरः ॥ अरग्यज-
पत्रम् ॥

वनपोयुलः, पुं, (वने पोयुलः पापिष्ठः ।) याधः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वनपिप्यली, स्त्री, (वनोद्भवा पिप्यली ।) वनोद्भव-
पिप्यली । तत्पठ्यायः । स्रग्मपिप्यली २ चुम्-

पिप्यली ३ वनकणा ४ । अस्या गुणाः । कटु-
त्वम् । उष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । रथत्वम् । दीप-
नत्वम् । सा आमा गुणाटा । शुष्का स्वरु-
गुणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनपुष्या, स्त्री, (वनमिव निविडं पुष्यं यस्याः ।
टाप् ।) शतपुष्या । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शतपुष्याशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

वनपूरकः, पुं, (वनजातः पूरको वीजपूरकः ।)
वनबीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनप्रियं, स्त्री, (वनेषु वनजातेषु मध्ये प्रियम् ।)
त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनप्रियः, पुं, (वनं प्रियं यस्य ।) कीकिलः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ (यथा,—
“अयि वनप्रिय विस्तृत एव किं
वलिभुञ्जो विवसो भवनाधुना ।
यदनेव कुरु रित विदया
न पततश्चरणा धरणा तव ॥”
इत्युद्धटः ॥)

अरग्यप्रियमात्रे, त्रि ॥

वनबीजः, पुं, (वनस्य वनोद्भवो वा बीजो वीज-
पूरकः ।) वनबीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनबीजकः, पुं, (वनबीज + स्वार्थं कन् ।) वनबीज-
पूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनबीजपूरकः, पुं, (वनोद्भवो वीजपूरकः ।)
अरग्यजातबीजपूरकः । तत्पठ्यायः । वनजः २
वनबीजकः ३ वनबीजः ४ अथवा ५ गन्धात्का ६
वनोद्भवा ७ देवदूतो ८ पीता ९ देवदासी १०
देवेता ११ मातुलङ्गिका १२ पत्नी १३ मच्छा-
फला १४ । अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । कटु-
त्वम् । उष्णत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । वातामदोष-
क्षमिकफम्भासनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनभद्रिका, स्त्री, (वने भद्रं यस्याः । ततः टाप् ।
अत इत्वम् ।) भद्रवला । इति केचित् ॥

वनभुक्, [भ] पुं, (वनं भुङ्क्ते इति । वन् +
भुञ् + क्तिप् ।) ऋषभौषधम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वनमन्त्रिका, स्त्री, (वनस्य मन्त्रिका ।) दंशः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ७७ ॥

वनमल्ली, स्त्री, (वनोद्भवा मल्ली ।) वनोद्भव-
मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥

वनमाला, स्त्री, (वनोद्भवपुष्परचना माला ।
मध्यपदलोपिसमासः ।) श्रीकृष्णस्य माला ।
तत्स्वरूपं यथा,—
“आजानुलम्बिनो माला सञ्चक्रुः सुमोज्ज्वला ।
मध्ये स्थलकदम्बाटा वनमालेति कीर्तिता ॥”
इति शब्दमाला ॥
(वनपुष्पस्य । यथा, रघुः । ६ । ५२ ।
“अथितभौलिरसौ वनमालया
तरुपलाशसवगतनुच्छदः ॥”)

वनमालिनी, स्त्री, (वनमाली अस्यस्यामिति ।
इति । डीप् ।) हारकापुरी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । वाराहो । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनमाली, [न] पुं, (वनमाला अस्यस्येति ।
इति ।) श्रीकृष्णः । इत्यमरः । १ । ६ । २१ ॥
(नारायणः । यथा, प्रत्युम्बविजये । ३ अङ्के ।
“कमलयामलया वनमालिनं
गिरिजया गिरिशश्च निशा विधुम् ।
सुविश्रुता परियोजयतो विधे-
श्चतुरता स्वरुपसमागमे ॥”)

वनसुक, [च] पुं, (वनं जलं सुचतीति । सुच् +
क्तिप् ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ (जल-
वर्षिणि, त्रि । इति रघुः । ६ । २२ ॥)

वनसुहः, पुं, (वनोद्भवो सुहः ।) तुकुलकः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १७ ॥ तत्पठ्यायः । वरकः २
निगृहकः ३ कुलीनकः ४ खण्डी ५ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २७६ ॥ अस्य अन्धपथ्यायगुणौ सुकुल-
मकुलकशब्दयोर्दृष्टव्यौ । (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“वनसुहकलायमकुलमसुहमर्द्धत्वचयकसतीन-
त्रिपुटकहरेरणाटकीप्रभतथो वेह्लाः ॥)

वनसुहा, स्त्री, (वनसुह + टाप् ।) सुहृत्पर्यायः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनसृत, पुं, मेघः । वनं जलं सूनं बह्वं अनेन
वनं सुचति इति वा मनोवादिः । इत्यमर-
टीकायां भरतकृतजोसूनशब्दयुत्पत्तिदर्शनात् ॥

वनसुहजा, स्त्री, (वनस्य सुहृद् जायते इति । जन्
ङः ।) वनबीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनमोचा, स्त्री, (वनोद्भवा मोचा ।) काष्ठकदली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनरः, पुं, (वानरः । एषोदरादित्वात् इस्व साधुः ।)
वानरः । इति भरतद्विरुपकोषः ॥

वनराजः, पुं, (वनस्य वने वा राजा । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टप् ।)
सिंहः । इति शब्दमाला ॥ वनस्य राजा च ॥

वनलक्ष्मीः, स्त्री, (वनस्य लक्ष्मीः श्रीभा ।)
कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवञ्जरः, पुं, (वनोद्भवो वञ्जरः ।) लघ्वार्णकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवञ्जिका, स्त्री, (वनजाता वञ्जिका ।)
अरग्यजवञ्जरी । वनवायुर इति भाषा । तत्-
पठ्यायः । सुगन्धिः २ सुप्रसन्नकः ३ दोषा-
क्षीणो ४ विधन्नः ५ सुसुखः ६ स्रग्मपत्रकः ७
निद्रालुः ८ शोफहारी ९ सुवक्रः १० । अस्य
गुणाः । उष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् । पिशाच-
वान्तिभूतप्रत्वम् । प्राणसन्तर्पणत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वनवल्गरो, स्त्री, (वनोद्भवा वल्गरी ।) निःश्रेयिका-
लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवल्गुः, पुं, (वनस्य वनोद्भवो वा वल्गुः ।) हावा-
नलः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥ (यथा,
कथामरित्यागरे । ५६ । ३४६ ।
“फणारत्रप्रभाजालजटिलं वनवल्गुना ।
सुहृत्तमिव तनोयहेतिहस्तेन सृष्टं नि ॥”)

वनवासनः, पुं, (वनं वासयति गन्धेनेति । वासि +
ञ्ङः ।) खट्वावः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वनस्यः

वनायुः

वनोय

वनवासी, [न] पुं, (वनं वासयति सुरभीकरोतीति । वासि + ञिनिः ।) ऋषभनामौषधम् । सुष्कक-
 टनः । वाराहीकन्दः । शास्त्रलीकन्दः । नील-
 महिषकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वने वस-
 तीति । वस् + ञिनिः ।) वनवासकर्णरि, त्रि ॥
 (यथा, मनुः । ६ । २७ ।
 “तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैरमाहरेत् ।
 गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥”)
 वनवृत्ताकौ, स्त्री, (वनस्य वृत्ताकौ वार्त्ताकौ ।)
 वृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनव्रीहिः, पुं, (वनस्य व्रीहिः ।) नीवारः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । २४२ ॥
 वनशूकरी, स्त्री, (वनस्य शूकरीव रोमशालान् मांस-
 लत्वाच्च ।) कपिकण्डूः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (वनस्य शूकरी ।) आरण्यवराही च ॥
 वनशूरगः, पुं, (वनजानः शूरगः ।) वनोद्भवौलः ।
 वन अल इति भाषा । तत्पर्यायः । सितशूरगः २
 वन्यः ३ वनकन्दः ४ अरण्यशूरगः ५ वनजः ६
 श्वेतशूरगः ७ वनकण्डूलः ८ अस्य गुणाः ।
 रुच्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिगुल्म-
 शूलादिदोषसञ्चारोचकनाशित्वञ्च । इति राज-
 निघण्टः ॥
 वनशृङ्गाटः, पुं, (वनस्य शृङ्गाट इव कण्ठकावृत्त-
 त्वान् ।) गोक्षुरकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वाटु-
 कण्टकः ।
 गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
 पलङ्कया स्वदंष्ट्रा च तथा स्याद्विजुगन्धिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वनशृङ्गाटकः, पुं, (वनशृङ्गाट + स्वार्थं कन् ।)
 गोक्षुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनश्रीभर्त, स्त्री, (वनं जलं श्रीभयतीति । शुभ +
 णिच् + ल्यः ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वनस्य श्रीभाकर्णरि, त्रि ॥
 वनश्या, [न] पुं, (वनस्य वने वा श्या कुक्कुरः ।)
 गन्धमाकर्णरः । वष्कः । याघ्रः । इति मेदिनी ।
 ने, २०७ ॥
 वनसङ्कटः, पुं, (वने सङ्कटो वाङ्मुलं यस्य ।)
 मखरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वनसम्बद्धः, पुं, (वनानां सम्बद्धः ।) अरण्य-
 संहतिः । तत्पर्यायः । वन्या २ । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ४ । वान्या ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 जलसम्बद्धश्च ॥
 वनसरोजिनी, स्त्री, (वनस्य सरोजिनी पद्मिनीव
 श्रीभाकरत्वात् ।) वनकापर्णी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 वनस्यः, पुं, (वने तिष्ठतीति । स्या + कः ।) ऋगः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वानप्रस्थः । यथा, मनुः ।
 ५ । १३७ ।
 “एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनाम् चतुर्गुणम् ॥”)

वनवासिनि, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । १५७ । २१ ।
 “प्रवृत्तचक्रो नृपतिर्वनस्थान्
 गजान् गजेः स्वेरिव धीर्धृष्टीमान् ॥”)
 वनस्या, स्त्री, (वने तिष्ठति या । स्या + कः ।
 टाप् ।) अन्तस्थीशृणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनस्पतिः, पुं, (वनस्य पतिः । पारस्करादित्वात्
 सुट् ।) विना पुष्यं फलिदमः । (यथा, मनुः ।
 १ । ४७ ।
 “अपुष्याः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्तृताः ॥”)
 वृत्तमात्रम् । इति मेदिनी । तं, २१६ ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । १४१ । १६ ।
 “कथं नु शाखास्तित्थेरंश्चिन्नमन्त्रे वनस्तसौ ॥”)
 स्थालीशृणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
 पर्यायो यथा,—
 “नन्दोऽश्वतोऽश्वत्यभेदः प्रोक्षो गजपादपः ।
 स्थालीशृणः क्षयतः क्षीरी च स्याद्वनस्पतिः ॥”
 इति भावप्रकाशे । १ । १ ॥
 वृत्तपृष्ठस्य पुत्रविशेषः । यथा भागवते । ५ ।
 २० । २१ ॥ “आत्मा मधुनक्षो मेघपृष्ठः सुधामा
 भानिधो लोहितवर्धो वनस्पतिरिति वृत्तपृष्ठ-
 सुताः ॥” वटवृत्तः ॥ तत्पर्यायो यथा,—
 “वटो रक्तफलः शृङ्गो न्ययोधः स्कन्धो ध्रुवः ।
 क्षीरो वैश्रवणावाभो बहुपादो वनस्पतिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वनहरिद्रा, स्त्री, (वनोद्भवा हरिद्रा ।) अर-
 ग्यजहरिद्रा । तत्पर्यायः । शीलो २ श्रीलिका
 ३ वनारिष्टा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
 गौर्यत्वम् । रुच्यत्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “अरण्यहलदीकन्दः कुष्ठवानासनाशनः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वनहामः, पुं, (वनस्य हाम इव प्रकाशकत्वात् ।)
 काशालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुन्दवृत्तः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनहामकः, पुं, (वनहाम + स्वार्थं कन् ।) काश-
 लम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वनाखः, पुं, (वनस्याखः ।) ग्रामकः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वनाखुकः, पुं, मुहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वनाजः, पुं, (वनस्य अजः ।) वनच्छागः । तत्प-
 र्यायः । इडिकः २ शिशुवाहकः ३ पृष्ठ-
 शृङ्गः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२४ ॥
 वनाट्टः, पुं, वज्रगा । नीलमन्त्रिका । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 वनामलः, पुं, (वनस्य आमल आमलक इव ।)
 कृष्णपाकफलः । इति शब्दमाला ॥
 वनाम्रः, पुं, (वनस्य आम्र इव ।) कोशाम्रः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविशेषोऽस्य
 कोशास्रशब्दे ज्ञेयः ।)
 वनायुः, पुं, देशविशेषः । यथा,—
 “गया गयञ्च वानायुवेनायुदुमाख्यतम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । ८ । ७ । ११ ।
 “आजानेयेः सैन्धवेः पार्वतीये-
 नदीजकाञ्चीजवानायुवाञ्चिकेः ॥”)
 दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।
 “गरिष्ठञ्च वनायुञ्च दीर्घजिह्वञ्च दानवः ॥”)
 वनायुजः, पुं, (वनायुं देशे जायते इति । जन +
 डः ।) वनायुदेशीयधोटकः । अस्य रूपा-
 म्भरं वानायुजः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वनारिष्टा, स्त्री, (वनजाता अरिष्टेव ।) वन-
 हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनार्थकः, पुं, (वनस्य अर्थक इव । नियतपुष्प-
 चायित्वात् तथात्वम् ।) पुष्पलीयो । माला-
 कारः । इति जटाधरः ॥
 वनार्द्रका, स्त्री, (वनोद्भवा अर्द्रका ।) वनभवा-
 द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः पर्याय-
 गुणौ ऐक्यशब्दे दृश्यौ ॥
 वनालिका, स्त्री, (वनं अलति भ्रमयतीति । अल +
 ण्वल् । टाप् अत इत्वम् ।) वृत्तिगुणौ ।
 यथा,—
 “वज्रमल्लस्थिमं हारो वृत्तिगुणौ वनालिका ॥”
 इति हारावली । ६५ ॥
 वनाश्रयः, पुं, (वनमेव आश्रयो यस्याः ।) श्रीग-
 काकः । इति जटाधरः ॥ (अरण्यश्रयिणि,
 त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १-६ । ४३ ।
 “सोदित्यत्यश्विनो लोकश्वयि भूप ! यना-
 श्रये ॥”)
 वनाश्रितः, पुं, (वनस्य आश्रितः ।) श्रुकरः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वनिः, पुं, अग्निः । अग्नि कथि अग्नि अग्नि यग्नि
 मनि अग्नि यग्नि यग्निभ्यश्च । इत्यनेन वन-
 धातोः पूर्वानुत्पत्त-इत्यथेन निष्पन्नः । इति
 सिद्धान्तकौमुदीसंज्ञादिप्रत्ययः । ४ । १३६ ॥
 वनिता, त्रि, (वन + क्तः ।) याचिनः । सैवितः ।
 इति मेदिनी । तं, १४६ ॥
 वनिता, स्त्री, (वन + क्तः । टाप् ।) जातरागस्त्री ।
 स्त्रीसामान्यम् । इति मेदिनी । तं, १४६ ॥
 (यथा, रघुः । २ । १६ ।
 “वशिष्ठधर्मोऽनुयायिनं त-
 मावर्षमानं वनिता वनाम्नात् ।
 पर्यो निमेषालसपद्मपटङ्क-
 कपोपिताभ्यामिव लोचनभ्याम् ॥”)
 वनी, स्त्री, वनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (यथा, भाट्टव्यकरणे । २ ।
 “तेनो वनीयमपि वज्रलकुम्भसम् ॥”)
 वनी, [न] पुं (वनं आश्रयत्यनास्यस्येति । वन +
 इनिः ।) वानप्रस्थः । यथा,—
 “गृहमेधी शरदमन्तयोः त्रीष्टयवाभ्यां यज्ञित
 वनी वपांसु श्यामाकेरापकल्प्येऽनोः पुरा-
 ननेत्या ॥” इति आह्वयित्नामगौ हारीतः ॥
 वनीकः, त्रि, याचकः । इत्यमरटीकानारसुन्दरः ॥
 वनीयकः, त्रि, (वनिं याचननिष्कृतीति । क्यत् ।
 सती ष्वल् ।) याचकः । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥

वन्दनं

वनेक्षुद्रा, स्त्री, (वने क्षुद्रा । अलुक्त्वमासः ।)
करञ्जः । इति रत्नमाला ॥
वनेचरः, त्रि, (वने चरतीति । चर + "चरेष्टः ।"
इति टः । तत्पुत्रधि कृतीत्यलुक् ।) अरण्य-
चारी । यथा,—

“वनेचराणां वनितासखानां
दरीगृहीत्यङ्गनिषक्तभासः ।
भवन्ति यत्रौषधयो रजण्या-
मतेलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥”

इति कुमारसम्भवे १ सर्गः ॥

वनेष्यः, पुं, (वने इष्यः पूष्यः ।) वह्नरवालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनेसर्जः, पुं, (वने सर्जं इव ।) असनवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥

वनोद्भवा, स्त्री, (वने उद्भवा यस्याः ।) वनकापीसी ।
इति रत्नमाला ॥

वनौकाः, [स्] पुं, (वनमेव औको गृहं
यस्य ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥
(वनवासिनि, त्रि । यथा, भागवते । ४ । १ । २१ ।
“धर्म्मोऽस्मिः कश्यपः प्रकृो सुनयो ये वनौ-
कसः ।
चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत् सतारकाः ॥”)

वन्दका, स्त्री, वन्दा । यथा,—
“वन्दाका शैखरी सेया वन्दा च वन्दकेप्यने ॥”
इति भरतधृतहज्जुः ॥

वन्द्यः, पुं, (वन्दने स्त्रीति वन्द्यते स्तयते इति वा ।
वन्द + “श्रीइशपितृगमिवाश्विजीविप्राणिभ्यो-
रथः ।” इत्यत्र वन्द्येभ्यस्य स्थाने वन्दीति पाठोऽपि
बहुसंमतः इत्यतोऽथः ।) स्त्रीता । स्तुत्यः ।
वन्दिघातोऽथप्रत्ययेन नियन्तः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥

वन्दनं, स्त्री, (वन्दनेऽनेनेति । वन्द + करणे लुट् ।)
वन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वन्द + भावे
लुट् ।) प्रणामः । स तु षोडशधाभक्त्यन्तर्गत-
भक्तिविशेषः । यथा । पाद्मोत्तरखण्डे शिव-
पाञ्चमीसंवादे ।

“आद्यं तु वैष्णवं प्रोक्तं शक्त्यक्रान्तं हरिः ।
धरणाद्योर्हृदयुक्तायां तन्मन्त्राणां परिग्रहः ॥
अर्चनञ्च जपो ध्यानं तन्नामस्मरणं तथा ।
कीर्तनं श्रवणञ्चैव वन्दनं पारसंवनम् ॥
तत्पादोदकसेवा च तस्मिन्नेदितभोजनम् ।
तदीयानाञ्च संसेवा दादृशीव्रतनिष्ठता ॥
तुलसीरोपणं विष्णोर्देवदेवस्य श्राद्धं च ।
भक्तिः षोडशधा प्रोक्ता भवत्यन्वविसुक्तये ॥”
इति हरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥

षोडशोपचारपूजान्तर्गतशेषोपचारः । यथा,—
“आसनं स्वागतं पादमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
मधुपर्कचमनस्नानवचनाभरणानि च ।
गन्धपुष्पे धूपदीपौ नेत्रेद्यं वन्दनं तथा ॥”
इत्याहिकतन्त्रे आचारचिन्तामणिः ॥ १० ॥

अथ वन्दनम् ।
“प्रथमेदथ साष्टाङ्गं तन्मन्त्राञ्च प्रदर्शयेत् ।

पठेत् प्रतिप्रणामञ्च प्रसीद भगवन्निति ॥”
तदुक्तमेकादशे श्रीभगवता ।
“सर्वैरुच्चावचैः स्त्रीभिः पौराणैः प्राक्तनैरपि ।
स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देत् दृष्टवत् ॥”
अथ प्रणामविधिः । कालिकापुराणे ।

“यः स्त्रयं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतम् ।
शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्याश्च परस्परम् ।
प्रपन्नं पादौ मामीश भोतं त्र्युमहार्णवान् ॥”
किष्कागमे ।

“दोभ्यां पद्भ्याश्च आनुभ्यासुरसा शिरसा दृशा ।
मनसा वचसा चैत प्राणामोऽष्टाङ्ग इतिरः ॥
जानुभ्याश्चैव बाहुभ्यां शिरसा वचसा धिया ।
पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविभौ ॥”
इति ॥

“गरुडं दक्षिणे कृत्वा कूर्म्यात्तत्पृष्ठतो बुधः ।
अवश्यञ्च प्रणामास्त्रीन् शक्तश्चदधिकाधिकान् ॥”
तथा च नारदपञ्चरात्रे ।

“सन्धिं धीष्य हरिं चाद्यं गुरुन् स्वगुरुमेव च ।
द्विचतुर्विंशदथवा चतुर्विंशत्तदङ्गकम् ।
नमेत्तदहंमथवा तदहं सर्वथा नमेत् ॥”
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

“देवासाँदशनादेव प्रथमेभ्युत्तरदनम् ।
स्थानापेक्षा न कर्तव्या दृष्टांतां दिजसत्तमाः ।
देवासाँदशपूतं हि शुचिं सर्वं प्रकीर्तितम् ॥”
अथ नमस्कारमाहात्म्यम् । नारामिहे ।

“नमस्कारः स्मृतो यत्रः सर्वयज्ञेषु चोत्तमः ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
स्कान्दे ।

“दृष्टप्रणामं कुरुते विष्णवे भक्तिभाविनः ।
रेणुसंख्यं वसेत् स्वर्गं शतमन्वन्तरं नरः ॥”
तत्रैव श्रीकृष्णनारदसंवादे ।

“प्रणम्य दृष्टवद्भूमौ नमस्कारेण योऽर्षयेत् ।
स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ॥
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
तत्रैव शिवोमासंवादे ।

“भूमिमापीड्य जानुभ्यां शिर आरौप्य वै भुवि ।
प्रथमेत् यो हि देवं शं सोऽश्चमेधफलं लभेत् ॥”
तत्रैवाप्यत्र ।

“तीर्थकोटिसहस्राणि तीर्थकोटिशतानि च ।
नारायणप्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोडशोम् ॥
शाठ्यापि नमस्कारं कुर्वन्तः श्राद्धधन्विने ।
शतजन्माश्चितं पापं तत्तन्नादेव नश्यति ॥
रेणुगुणितगात्रस्य कणा देहे भवन्ति ये ।
तावद्द्वयसहस्राणि विष्णुलोकं महीयते ॥”
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

“अभिवाद्य जगन्नाथं कृतार्थञ्च तथा भवेत् ।
नमस्कारक्रिया तस्य सर्वपापप्रणाशिनी ॥
जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्वान् कामावाप्नुयात् ॥”
ब्रह्मपुराणे ।

“अनादिनिधनं देवं देवदानवदारणम् ।
ये नमन्ति नरा नित्यं नहि पश्यन्ति ते यमम् ।

वन्दनं

ये जना जगतां नाथं नित्यं नारायणं हिजाः ।
नमन्ति नहि ते विष्णोः स्थानादन्यत्र गामिनः ॥”
नारदीये ।

“एकोऽपि ह्यणस्य सकृत्प्रणामो
दशान्धमेधावभूतैर्न तुल्यः ।
दशान्धमेधी पुनरेति जन्म
ह्यणप्रणामी न पुनर्भवाय ॥”

भक्तिसुधोदये ।
“विष्णोर्दृष्टप्रणामार्थं भक्तौ न पतता भुवि ।
पातितं पातकं कृत्वा नोत्सृजति पुनः सङ्ग ॥
अपि पापं दुराचारं नरं त्वत्प्रणतं हरे ।
नेत्रान्ते किङ्करा यस्या उलकास्तपनं यथा ॥”
श्रीविष्णुपुराणे । श्रीयमस्य निजभटानुप्रासने ।

“हरिममरगणाधिपताडप्रपन्नं
प्रणमति यः परमार्थतो हि मर्त्यः ।
तमपगतसमस्तपापबन्धं
व्रज परिहृत्य यथादिमाम्यसिक्तम् ॥”
ब्रह्मवैवर्ते ।

“शरणागतश्चोत्तमं
हरिमीशं प्रणमन्ति ये नराः ।
न पतन्ति भवाद्बुधौ स्फुटं
पतिनातुहुरति स्म तानसौ ॥”
अष्टमस्कन्धे च वलिवाक्ये ।

“अहो प्रणामाय कृतः समुदमः
प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।
यस्यो कपालेस्त्वदनुग्रहोऽमरे-
रत्नञ्चपूजापसद्दुसुरोऽर्पितः ॥”
अतएव नारायणशुद्धस्तवे ।

“अहो भाग्यमहो भाग्यमहो भाग्यं कृष्ण-
मिदम् ।
येषां हरिपदाजग्रे शिरो ग्मस्तं यथा तथा ॥”
किञ्च नारामिहे श्रीयमोक्तौ ।

“तस्य वै नारामिहस्य विष्णोरिमितेजसः ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”
भविष्योत्तरे च जल्पधनुप्रसङ्गे ।

“विष्णोर्देवजगद्गतात्तुर्जनाहं नजगत्पतिः ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”
इत्यादि ॥ १० ॥

अथ प्रणामनित्यता । दृष्टनारदीये तु दृक्तो-
पास्यानारम्भे ।
“सकृदा न नमेद्यस्तु विष्णवे शर्म्मकारिणे ।
श्रवोपमं विजानीयात् कदाचिदपि नालपेत् ॥”
किञ्च पाद्मे । वैशाखमाहात्म्ये यमब्राह्मण-
संवादे ।

“पश्यन्तो भगवद्द्वारं नामशुक्लपरिच्छदम् ।
अकृत्वा तत्रणामादि यान्ति ते नरकौकसः ॥”
अथ नमस्कारनिषिद्धानि । विष्णुस्मृतौ ।

“जन्मप्रवृत्ति यत्किञ्चित् पुमान् वे धर्म्ममाचरेत् ।
सर्वं तस्मिन्कलं याति एकहस्ताभिवादान् ॥”
वाराहे ।

“वक्ष्ये पाठतद्देहस्तु यो नरः प्रथमेत माम् ।
शिष्यो स जायते नरः सप्तजन्मनिभामिनि ॥”

वन्दी

क्रियात्त्वम् ।
 “अथे एते वामभागे समीपे गर्भमन्दरे ।
 अपहोमनमस्कारान् न कुर्व्यात् केशवालये ॥”
 अपि च ।
 “सकृद्भूमौ निपतितो न शक्तः प्रगमेत्सुहृः ।
 उत्याधोत्याय कर्त्तव्यं दण्डवत् प्रणिपातनम् ॥
 ततः प्रदक्षिणां कुर्व्यात् भक्त्या भगवतो हरेः ।
 नामानि कीर्त्तयन् शक्तौ ताञ्च साष्टाङ्गवन्द-
 नाम् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥ ७ ॥
 अन्वन् नमस्कारशब्दे प्रणामशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥
 (विषयविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५१ । २ ।
 “यद्विजामन् पशुवि वन्दन् भुवन् ॥”
 अमरः । रत्नोपशेषः । इति ऋग्वेदे
 सायणः । ७ । २१ । ५ ॥)

वन्दनमाला, स्त्री, (वन्दनार्था माला यत्र सा ।)
 तोरणम् । इति हलायुधः । २ । १४६ ॥
 (वन्दनार्था माला इति कम्मधारये ।) रम्भा-
 स्तम्भचतुष्टयवेष्टितान्तरिक्षचित्रमाला । यथा,
 “कुर्व्याद्वन्दनमालां यो रम्भास्तम्भैः सुशीभनेः ।
 चतुष्टयोः पत्रैर्जागरं चक्रपाणिनः ॥
 युगानि पञ्चसंख्यानां स्वर्गं तस्थोत्सवो भवेत् ।
 पूज्यते वासवाद्यैश्च क्रौडते चासुरोद्यतः ॥”

इति हरिभक्तिविलासे १२ विलासः ॥
 वन्दनमालिका, स्त्री, (वन्दनमाला + स्त्री + कन् ।)
 वृद्धिर्हारीपरि शुभदा माला । यथा,—
 “तोरणोर्द्धे तु मङ्गल्यं दामवन्दनमालिका ॥”
 इति हेमचन्द्रः । ४।१०४ ॥

वन्दना, स्त्री, (वन्द + वृत्तिवन्दि विद्म्यश्चेति
 वाच्यम् ॥ ३ । ३ । १०० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
 युच् । टाप् ।) स्तुतिः । तत्पर्यायः । समीची २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ होमभक्षना तिलकम् ।
 यथा,—
 “शेषान्वासाहरेःस्रस्य श्रुत्वा वाच श्रुवेण वा ।
 वन्दनां कारयेत्तेन शिरःकण्ठोर्ध्वेपु च ।
 कण्ठपस्थितिमन्त्रेण यथाशुक्रमयोगतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे वशिष्ठवचनम् ॥
 वन्दनी, स्त्री, (वन्द + ल्युट् । डीप् ।) नतिः ।
 क्रोधातुः । वटी । याचनकर्म । इति मेदिनी ।
 ने, ६७ ॥ क्वचित् प्रसक्तं वटीस्थाने कटी याचन-
 कर्मस्थाने माचलकर्म इति च पाठः । तत्र तु
 पवर्गीयवकारादौ लिखितोऽर्थं शब्दः । किन्तु
 वदि ह तुल्यभिवादयोरित्यस्मान् अनट्प्रत्यय-
 निव्यञ्जत्वात् अन्तःस्वकारादौ लिखितः ॥

वन्दनीयः, चि, (वदि + अनीयर् ।) स्तवनीयः ।
 वन्द्यः । वन्दितव्यः । वदधातोर्नीयप्रत्ययेन
 निव्यञ्जः ॥ (यथा, महाभारते । ७।८०।३० ।
 “ततः शुद्धाप्रमासाद्य जातुर्भ्यां भूतले स्थितः ।
 शिरसा वन्दनीयं तमभिवन्द्य जगत्पतिम् ॥”)
 वन्दनीयः, पुं, (वन्द्यते भेषजार्थं कृत्यते इति ।
 वदि + अनीयर् ।) पीतभङ्गराजः । इति राज-
 विघ्नशतः ॥

वन्दिः

वन्दनीया, स्त्री, (वदि + कर्मणि अनीयर् ।
 टाप् ।) गौरीचन । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (विवृतिरस्या गौरीचनशब्दे विज्ञेया ।)

वन्दा, स्त्री, (वन्दते अपरवृत्तमिति । वदि +
 अच् । टाप् ।) वृत्तोपरिवृत्तः । घाटु इति
 परमाह । इति च भाषा । तत्पर्यायः । वृत्ता-
 दनो २ वृत्तवहा ३ जीवन्तिका ४ । इत्यमरः ॥
 वन्दाका ५ शिखरी ६ सेया ७ वन्दका ८ ।
 इति भरतधृतहृदयः ॥ वन्दकः ९ नीलवली १०
 इति रत्नमाला ॥ वन्दाको ११ परवासिका १२
 इति शब्दरत्नावली ॥ वशिणी १३ पुत्तिका १४
 वन्दा १५ परपुष्टा १६ पराशया १७ । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ लताविशेषः । भिक्षुको । इति
 मेदिनी । दे, १० ॥ अस्याः पर्यायान्तरं गुणाश्च
 वन्दाकशब्दे द्रष्टव्याः ॥

वन्दाकः, पुं, वृत्तोपरिवृत्तः । घाटा इति हिन्दी
 भाषा । तत्पर्यायः । पादपरवहा २ शिखरी ३
 तरुदोहणी ४ वृत्तादनो ५ वृत्तवहा ६ काम-
 वृत्तः ७ शिखरी ८ केशरूपा ९ तरुवहा १०
 तरुवहा ११ गन्धमादनी १२ कामिनी १३
 तरुभुक् १४ श्यामा १५ उपदो १६ । अस्य
 गुणाः । तिलकम् । शिशिरत्वम् । कफपित्त-
 श्रमापहत्वम् । वश्यादिनिवृद्धित्वम् । वृष्यत्वम् ।
 कषायत्वम् । रसायणत्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥
 अपि च ।

“वन्दाकः स्याद्विमलकः कषायमधुरो रसे ।
 मङ्गल्यः कफवाताहरणोन्नमविषापहः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

वन्दाका, स्त्री, वन्दा । इति भरतधृतहृदयः ॥
 वन्दाको, स्त्री, वन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
 वन्दाकः, चि, (वन्दते स्तौति अभिवाचयतीति ।
 वन्द + “प्रवृत्त्योरारः ।” ३ । २ । १०३ । इति
 व्याकः ।) वन्दनश्रीलः । तत्पर्यायः । अभि-
 वादकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ०८ ॥ अभि-
 वादयिता ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । १४७ । २ ।
 “पीयति त्वो अमुखी श्रुति वन्दावस्त
 तस्यं वन्दे अये ॥”

स्तौत्रे, स्त्री, इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः । ४ ।
 ४३ । १ ।)

व(व)न्दिः, स्त्री, (वन्दते स्तौति वृत्तादिकं स्वसु-
 क्तार्थमिति । वदि + “सन्वधातुश्च इत् ॥” उणा०
 ४ । ११७ । इति इत् ।) आत्रेणमनुष्यगवादिः ।
 कथंही इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रवृत्तः २
 उपपद्यः ३ वन्दी ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
 ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सोपानकः । इत्य-
 षादिकोषः ॥ (स्तवः । यथा, भागवते । ६ ।
 १ । ०२ ।
 “वन्द्योः केतवैश्वीर्मर्हितां वृत्तिमास्थितः ॥”

पुं, स्तुतिपाठकः । यथा, हरिवंशे । ११२ ।
 ५० ।
 “सुतमागधवन्दीनामेकैकस्य सहस्रिकम् ॥”

वन्दी

व(व)न्दियाहः, पुं, (वन्दिमिव गृहस्थं यच्छातीति ।
 गृह + णः ।) अय्यायुधदेवतागारभेदकः ।
 (डाक्ताइत इति भाषा ॥) यथा,—

“वन्दियाहोस्तथा वाजिकुण्डराणाञ्च चारिकः ।
 असत्यवातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥
 वन्दियाहोदीम् बलाघटम्भेन घातकाञ्च नरान्
 शूलानारोपयेत् । अयञ्च यधप्रकारविशेषो-
 पदेशः ।
 “अय्यागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।
 हस्त्यभरणवर्णञ्च हत्यादेवाधिपारयन् ॥”
 इति मनुस्मृत्याम् । इति मिताक्षरायचचार-
 काखे दण्डप्रकरणम् ॥

व(व)न्दिचौरः, पुं, (वन्दिमिव विधाय चौरः अप-
 हारकः । गृहस्थं वन्दिमिव जत्वा समस्तदशा-
 गामपहारकलादस्य तथात्वम् ।) वन्दियाहः ।
 तत्पर्यायः । माचलः २ । इति हारावली ।
 १४५ ॥ वन्दोकारः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व(व)न्दिपाठः, पुं, (वदि + भावे इत् । वन्दिः
 स्तुतिस्तस्याः पाठो यच्च ।) स्तुतिप्रवृत्तः । तत्-
 पर्यायः । भोगावली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व(व)न्दी, स्त्री, (वन्दि + “लटिकारादङ्कितः ।”
 इति डीप् ।) वन्दिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (यथा, कुमारः । २ । ५० ।

“गोमारं सुरमेत्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् ।
 प्रत्यानेप्यति शत्रुभ्यो वन्दोमिव जयश्रियम् ॥”)

व(व)न्दी [न], पुं, (वन्दते स्तौति वृत्तादोमिति ।
 वदि स्तुती + गमिः ।) राजादेश्यान्नादौ
 वीर्यादिस्तुतिकारकः । तत्पर्यायः । स्तुति-
 पाठकः २ । इत्यमरः ॥ मागधः ३ मगधः ४ ।
 इत्यस्य । इति तद्वृत्तिकायां भरतः ॥ (यथा,
 रघुः । ४ । ६ ।

“परिकल्पितसन्निध्या काले काले च वन्दिषु ।
 स्तुतं स्तुतिभिरर्थाभिरुपतस्यं सरस्वती ॥”)
 अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“स्तुतिप्राद्विपकन्यायां स्तुती भवति जातिनः ।
 वैश्रान्नागधवेदेषौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥”
 इति मानव १० अध्यायः ॥ ७७ ॥

आहोत्तरमस्मै शक्तितो दानस्याकरणे निम्ना
 यथा,—
 “वन्दिभ्यश्चैवमर्षिभ्योऽज्ञानिभ्यश्च समर्पितः ।
 यदि तच्च न दद्यात् विफलं शक्तितो भवेत् ॥”

वन्दिनी वीर्यस्तोतारः । अर्थितः सन् यदि
 शब्दोऽज्ञं न दद्यात् आहं विफलं भवेदित्यर्थः ।
 “सुताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधा वंश-
 प्रांसकाः ।

वन्दिनश्चमकप्रज्ञाः प्रस्तावसङ्घोक्तयः ॥”
 इत्युक्तेः । इत्यञ्च आहोत्तरदाननिषेधात् आहो
 वन्दिप्रभृतिभ्यो दानाकरणे निम्नाश्रयणाच्च
 आहोत्तं पूर्व्वं तदर्थं भोष्यादिकं उत्सृजेत् ।
 इति आहोत्तरम् ॥ (अर्थः । यथा, भागवते ।
 ११ । ४ । १५ ।

“ओमित्यादेश्यमाशय नत्वा तं सुरवन्दनः ।

वपुः

उन्मथीमन्त्रः श्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः ॥
“सुरवन्दिनो देवभद्राः ॥” इति तद्गीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

व(व)न्दीकारः, पुं, (वन्दीवत् गृहस्थं करोतीति ।
ज्ञ + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)
वन्दिग्राहः । जाकारत इति भाषा । तत्-
पर्यायः । माचलः २ प्रसन्नचौरः ३ चिन्तामः
४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वपुः, स्त्री, (वपुः स्तूयते इति । वदि +
यत् ।) वपुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोरी-
चना । इति भावप्रकाशः ॥ (वन्दीये, त्रि ।
यथा, साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे ।

“आशीः परम्यरां वपुः कर्षे लता लपा
कुरु ॥”

यथा च भागवते । ४ । १२ । २६ ।

“आतिष्ठ जगतां वपुः तद्विष्णोः परमं
पदम् ॥”

वपुः, स्त्री, (वपुः स्तूयते इति । वदि स्तू +
“स्तूयितृच्” इति । उणा० २ । १३ । इति
रक् ।) कल्याणम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादित्तिः ॥

वपुः, त्रि, (वपुः स्तूयते देवादीन् पूजाकाले
इति । वदि + रक् ।) पूजकः । इत्युणादि-
कोषः ॥

वपुः, स्त्री, (वने भवम् । वन + यत् ।) त्वणम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुटसटम् । तत्पर्यायो
यथा,—

“कुटसटं परं वपुः सुस्ताभश्च परीक्षणम् ॥
इति वेदकरत्रमालायाम् ॥

वपुः, त्रि, (वने भवः । वन + यत् ।) वनोद्भूतः ।
इति मेदिनी । ये, ५४ ॥ (यथा, रघुः । १ । ४५ ।
“द्वैयज्ञवीनमादाय घोषवृहानुपस्थितान् ।
नासधियान् पृच्छन्ती वपुः मार्गशाखि-
नाम् ॥”

वपुः, पुं, (वन + यत् ।) वनशूरणः । वाराही-
कन्दः । देवनलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चीर-
विदारो । तत्पर्यायो यथा,—

“चीरौ शशरपर्यायः शुककन्दः कुष्ठनाशनः ।
वपुः मूलकमूलाभः स्वस्वन्दः स च कषुकी ॥”
इति वेदकरत्रमालायाम् ॥

वपुः, स्त्री, (वनावासरण्यानां अलावां वा
संहतिः । वन + “पाशादिभ्यो यः” ४ । २ ।
४६ । इति यः ।) वनसम्बन्धः । इत्यमरः । २ ।
४ । ४ ॥ जलसंहतिः । इति मेदिनी । ये, ५४ ॥
सुज्ञपर्यायः । (तत्पर्यायो यथा, रत्नमालायाम् ।
“सुज्ञपर्यायं सुदसहा कासुज्ञा सिंहापर्यायका ।
वपुः माञ्जारागन्धेति सुपंपर्यायुभे च ते ॥”)
गोपालककर्कटो । गुञ्जा । मिश्रया । भद्रसुस्ता ।
गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्वगन्धा ।
तत्पर्यायो यथा,—

“द्वयगन्धाश्वगन्धाश्वा वाजिगन्धाश्वगन्धकः ।
वपुः सुरगन्धा च कम्बुकान्धाधरोदकः ॥”

वपुः क्वचित् दृश्यते । इति वेदकरत्रमाला-
याम् ॥

वपुःपोदकी, स्त्री, (वपुः वनोद्भूता उपोदकी ।)
लताविशेषः । वनपुं इ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वनजा २ वनघातया ३ । अस्या गुणाः । तित्त-
त्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रोचनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वपुः, पुं, (वपति भागमर्हतीति । वन सम्भक्तौ +
“ञ्चञ्चक्राप्रवञ्चेति” उणा० २ । २८ ।
इति रनुप्रत्ययः ।) अंशो । भागी । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥

वपुः, स्त्री, वपुः सुखतन्तुवीजोप्रोः । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-अनिट् ।)
स्त्री, वपुः । वपति वपते । वपुः, उपनिमम् ।
सुखी सुखितकरणम् । वपति मस्तकं नापितः ।
वपति तन्तुं तन्तवायः । यदि वपति लघाणः
श्लेषमासाद्य बीजम् । इति दुर्गादासः ॥

वपुः, पुं, (वपुः + घः ।) केशसुखनम् । बीजवप-
नम् । इति वपधातोर्भाविर्लप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
वपुः, स्त्री, (वपुः + भावे ल्युट् ।) केशसुखनम् ।
(यथा, मनुः । ५ । १४० ।

“शूद्राणां मासिकं कार्यं वपुः न्यायवर्षिणाम् ॥”)
बीजाधानम् । इति मेदिनी । ने, १२२ ॥

वपुः, स्त्री, (उच्यते मस्तकादिकमस्यामिति । वपुः
+ अधिकरणे ल्युट् । ङीप् ।) नापितशाला ।
इति शब्दचन्द्रः । ४ । ६६ ॥ (तन्तुवायशाला ।
इति तन्तुवायदर्शनात् ॥)

वपुः, स्त्री, (उच्यते चैति । वपुः + भिदाद्यङ् । टाप् ।)
हृदयम् । (यथा, शतपथब्राह्मणे । ६ । ३ । १५ ।
“अथ वल्मीकवपा सुधिरा यध्वे निहिता
भवति ॥”) मेदः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥
(यथा, रामायणे । १ । १४ । ३६ ।

“पतन्निगन्धस्य वपासुद्धृत्य नियतन्धियः ।
श्लेष्मिकं परमसम्पन्नः क्षपयामास प्राञ्जतः ॥”
सा च हृदयस्थधातुः । यथा । “त्वक् च
लोहितश्च मांसश्च मेदश्च नाभिश्च हृदयश्च स्त्रोम
च यज्ञश्च ब्रह्मा च युक्ती च वस्त्रिश्च पुरीषा-
धानश्चामाश्रयश्च पक्षाश्रयश्चोत्तरगुदश्चाधर-
गुदश्च स्तनाश्च वपा च वपावहनश्चति माट-
जानि ॥” इति चरक शरीरस्थाने तृतीयो-
ध्याये ॥

वपुः, पुं, (वपति बीजमिति । वपुः + इलच् ।)
पिता । इत्युणादिकोषः ॥

वपुः, [सु] स्त्री, (उच्यन्ते देहान्तरभोगसाधन-
बीजोभूतानि कर्माण्यनेति । वपुः + “अन्ति-
पृवपियञीति” उणा० २ । ११८ । इति
उसिः ।) शरीरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥
(यथा, रघुः । २ । ४७ ।

“एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं
नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ॥”)

प्रशस्ताकृतिः । इति मेदिनी । से, ६६ ॥ (अंशः ।
यथा, मनुः । ५ । ६६ ।

“अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते शृणुः ॥
“वपुःक्षीणोऽंशः ॥” इति मेधातिथिः ॥ स्त्री,
स्वनामख्याता दण्डकन्या । सा तु धर्मराजस्य
पत्नी । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २१ ।

“बुद्धिर्लक्ष्णा वपुः प्रान्तिः सिद्धिः कीर्तिश्चयो-
दशी ।

पत्रार्थं प्रतिजग्राह धर्मो दात्रायक्योः
प्रसुः ॥”)

वपुःसवः, पुं, (वपुः शरीरात् सवः चरकं
यस्य ।) शरीरस्थरसधातुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वपुः, पुं, (वपुः + उनच् । वपुः + एधोदरादि-
त्वात् यस्य पः इति केचित् ।) देवता । इति
शब्दरत्नावली ॥

वपुः, स्त्री, वपुः । इति भावप्रकाशः ॥ (रूपं,
स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २ । १५ ।

“रथं न चित्रं वपुःसाय दर्शतं
मनुर्दृष्टं सदसिन्धाय ईमहे ॥”

“वपुःसाय रूपार्थं दर्शतं दर्शनीयम् ॥” इति
तद्गार्थं सायणः ॥

वपुः, स्त्री, पद्मचारिणी । इति जटाधरः ।
(काशीराजस्य कन्या । जनमेजयस्य पत्नी ।
सा तु रश्मा नामाश्रया । जनमेजयस्य लताश्वमेध-
काले इन्द्रोऽयमश्वप्रविष्टेन धर्षिताचीदती जनमे-
जयेनेयं परित्यक्तापि पुनर्गन्धर्वराजविश्रावसु-
वाक्त्रेण गृहीता । एतद्विषयान्नु हारिवंशे १८८
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

वपुः, [ऋ] पुं, (वपति बीजमिति । वपुः +
इलच् ।) जनकः । इति मेदिनी । कविः । इति
जटाधरः ॥ (नापितः । यथा, ऋग्वेदे । १८ ।
१४२ । ४ ।

“यदा ते वानो अनुवाति श्रौचि-
वैश्वे वपुश्च वपसि प्र भूम ॥”

“यथा वपुः नापितो वपति सुखयति तथा
भूम भूमिं प्रवपसि प्रकर्षणं सुखयसि ॥” इति
तद्गार्थं सायणः ॥

वपुः, [ऋ] त्रि, (वपतीति ॥ वपुः बीजोपौ +
इलच् ।) वापकः । इति मेदिनी । (कर्षकः ।
यथा, मनुः । ३ । १४२ ।

“यद्येति बीजसुप्ता न वपुः लभते फलम् ।
तथातृचे हविर्देवा न दाता लभते फलम् ॥”)

वपुः, स्त्री, पुं, (उच्यते चैति । वपुः + “द्विविपिभ्यां
रनु” उणा० २ । २७ । इति रनु ।) दुर्ग-
नगरे परिखाया उद्धृतकृत्तिकासूपवह्नि यद्-
परि प्राकारो निवेश्यते तत् । तथा साध-
शास्त्रम् । खाताद्धृतकृत्तिकासूपवह्नि यद्-
परि प्राकारमिति । तत्पर्यायः । अथः २ ।

इत्यमरभरतौ । नृत्तिकासूपः ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, आश्विासप्रश्न्याम् । ५०५ ।

“लभं अघने तस्याः सुविशाखे कलितकरि-
करक्रीडि ।

वपे वपुः दिपमिव शङ्कारतां विभूषयति ॥”)

महावप्रो यथा,—
“महोद्यानां महावप्रं तडागप्रणशोभिताम् ।
प्राकारयश्चस्वाधामिन्स्वेवामरावतीम् ॥”
महान् वप्रो यस्याः ।

“प्राकाराधारभूता कृत्विमोच्छ्रिता भूमि-
व्यसंज्ञा ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २९ अध्याये ॥ * ॥
वपति बीजमत्र । जेत इति भाषा । तन्-
पर्यायः । केदारः २ क्षेत्रम् ३ । इत्यमरभरतौ ।
निष्कृतः ४ वनजम् ५ वाजिको ६ पाटीरः ७ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, उद्दत्तसंहितायाम् ।
१६ । १२६ ।

“शालीकृतमद्यपि धरा धरणीधराभ-
धाराधरोज्ज्वितपयः परिपूर्णवप्रा ॥”
रेणुः । तटः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।
(यथा, किराते । ७ । ११ ।

“तत् पूर्व प्रतिविद्ये सुरापगाया
वप्रान्तस्त्वलितविषर्षणं पर्याभिः ॥”
पञ्चतसाधुः । यथा, किराते । ५ । ३६ ।
“नानारत्नस्योतिषां सन्निपाते-
श्लेषेऽन्तः सातुवप्रान्तरेषु ॥”

वप्रं, क्ली, (वप् + “वृध्ववपिभ्यां रन् ।” उणा०
२ । २७ । इति रन्) सौषकम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ४६ ॥ (तथास्य पर्यायान्तरम् ।
“सौषं वप्रश्च वप्रश्च योगेष्टं नामाभामकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
वप्रः, पुं, (वपति बीजमिति । वप् + रन् ।)
तातः । इति मेदिनी । रे, २२ । प्राकारः ।
इति विश्वः ॥ प्रजापतिः । इति संक्षिप्तसारो-
द्यादित्तिः ॥

वप्रा, स्त्री, (वप् + रन् । टाप् ।) मङ्गला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरथमस्या मङ्गला-
शब्दे ज्ञातव्यम् ।)

वप्रिः, पुं, (वपति बीजमत्र । वप् + “वङ्क्री-
दयश्च ।” उणा० ४ । ६६ । इति क्रिन्प्रत्ययेन
साधुः ।) क्षेत्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादित्तिः ॥ दुर्गतिः । ससुदः । इति संक्षिप्त-
सारोद्यादित्तिः ॥

वप्रौ, स्त्री, (वप्त्री + एषोदरादित्वात् साधुः ।)
बल्ल्याकः । इति हलायुधः ॥

ववः, पुं, एकादशकरशान्तगंतप्रथमकरणम् ।
अस्याधिपतिरित्थः । तत्र विहितानि यथा,—
“पौष्टिकस्विरशुभानि ववास्थी ॥”
इति ज्योतिष्कालम् ॥

अत्र जातफलम् ।
“ववाभिधाने जननं हि यस्य
मूरोऽतिधौरो मनुजः कृती स्यात् ।
पश्यालया तत्रिलयं निधामं
करोति निखं सुविचक्षणः स्यात् ॥”
इति कोटोप्रदीपः ॥

दाक्षिणात्यमते . अस्या शब्दस्य प्रथमवकारः
पयर्गोयः शेषवकारोऽन्तःस्थः ॥

वव, गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वकारादिः । ओष्ठवर्गसुतुर्पो-
पधः । वधति । इति दुर्गादासः ॥

वम्, घ, (उ + अ + म् ।) शिवपूजान्ते कपोल-
वाद्यविशेषः । तत् उकाराकारमकारात्मकं
शिवप्रणवस्वरूपम् । यथा,—

“डिम् डिम् डिम् डिम् डिडिम् डिम् डिडिम्
डमवं वाद्यन् सुध्यानाद्”

वम् वम् वम् वम् ववम् वम् अमितदशश्री-
कालमानेन वृत्तम् ।

कपूर्वासिक्तभस्मापटितपटुजटालस्त्रिदश-
मालो

मायायोगी दशास्थौ रघुरमणपुरः प्राङ्गणे
प्रादुरासीत् ॥”

इति रामलीलाव्यक्तकथम् ॥ * ॥

ववणबीजम् । यथा । नासापुटी धृत्वा वमिति
ववणबीजस्य चतुःषष्टिवारजपेन कुम्भकं कृत्वा
तस्मान् ललाटस्थचन्द्राङ्गलितसुधया मातृका-
वर्णाभिकया समस्तं देहं विरचय्य लमिति
एष्वीबीजस्य द्वाविंशद्वारजपेन देहं सुदृढं
विचिन्त्य दक्षिणैः वायुं रेचयेत् । इति भूत-
शुद्धिप्रकरणे तन्त्रसारः ॥

वम, ण जु ट उङ्गिरि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वकारादिः । ग्,
वेमतुः ववमतुः । अर्थे तु तत्कार्यविधायक-
सूत्रे फलाद्दीप्तं न पठन्ति वैमृश केचिदधिर-
मित्यादिसाधनाय तन्त्रवेदित्यवकारादिवर्जक-
स्यानित्यतां स्वीकुर्वन्ति । केचित् पुनस्त्वयं-
वकारादिधात्वन्तरमप्यस्ति इति प्रलपन्ति ।

ज, वामः वमः । उ, वमित्वा वाम्वा । टु,
वमयुः । उङ्गिरि वान्तौ । वमति अन्नमन्नोद्यं
वान् । अमन्तत्वेऽपि औ ल्वल्लल इत्यादिना
केवलस्य इत्यविकल्पनात् सोपसर्गस्य निखं
इत्थः । वमयति वामयति प्रवमयति । इति
दुर्गादासः ॥

वमः, पुं स्त्री, वमनम् । इति वमघातोरन्त्रप्रत्ययेन
नियमम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥

वमयुः, पुं, (वमनमिति । वम् + “ङितोऽधुच् ।”
३ । ४ । ८६ । इति अधुच् ।) वमिः । (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः ।

“दीर्घल्यन्वासाकाश्र्वरवमद्युमदाः पाण्डुता-
दाहश्चर्क्षाः ॥”

हस्तिशुद्धनिर्गतजलकथा । तत्पर्यायः । कर-
श्रीकरः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा,
नेधये । १६ । ६ ।

“रजनिवमद्युप्राप्तियाम्भः कणक्रमसंभ्रतेः
कुशकिशलयस्याश्चैरेषैःशयेनदविन्दुभिः ॥”)

वमनं, क्ली, (वम् + भवे क्त्वा ।) वृद्धनम् ।
(यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।

“मधुरास्त्री रसौ वापि वमनाय प्रदापयेत् ॥”
वमनद्रव्यमपि । यथा, कथासरित्सागरे ।
६४ । १७ ।

“स इत्या वमनं लङ्कात् लतकल्पमजो-
वयत ॥”)

वृद्धनम् । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥ व्याहृतिः ।
इति विश्वः ॥ (व्याहरणम् । यथा, रघुः ।
१५ । २६ ।

“या सौराण्यप्रकाशाभिर्जम्भी पौरविभूतिभिः ।
स्वर्गाभिष्यन्वमनं लक्ष्म्योपनिवेशिता ॥” * ॥
अथ वमनकल्पोपविधिः ।

“वमने मदनं श्रेष्ठं त्रिशुम्भकं विरेचने ।

नित्यमन्यस्य तु याधि विशेषेण विधिदत्ता ॥
फलानि तानि पाङ्कजि न चातिहरितान्यपि ।

व्यादायाद्द्वि प्रशस्तं मध्ये पीयूषवसन्तयोः ॥
प्रन्थ्य कुशसुतोष्ठीं चिन्ना वहा प्रलेपयेत् ।

गोमयेनानुसुतोष्ठीं धान्यमर्धे निष्पापयेत् ॥
न्दुभूतानि मज्जितगन्धानि कुशसेवितान् ।

निष्कृष्य निर्गतोष्ठाहे शोषयेत्तान्यथातपे ॥
तेषां ततः सुपुष्काणामुत्कृष्य फलपिप्लवोः ।

दधिमध्वाण्यपललेन्दैत्वा शोषयेत् पुनः ॥
ततः सुगुप्तं संस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।

अथादाय ततो मात्रां जर्जरौक्त्य वासयेत् ॥
शार्दूरीं मधुप्लवा वा कोविदारस्य वा जलेः

कज्जदारस्य विम्ब्या वा गोपस्य पिपुलस्य वा ॥
शण्णपुष्प्याः सदा पुष्प्याः प्रत्यकपुष्पादेकैश्च वा ।

ततः पिप्लव कथायं तं प्रातर्मुदितगालितम् ॥
सुखोदिनेन विधिना साधु तं तथा वमेत् ।

शेषाश्चरप्रतिश्यायगुल्मान्निर्मिद्धीन् च ॥”
“पिते कफस्थानगतने जीभ्रुतादिजलेन तम् ।

उद्वाहेऽधोऽक्षपिते च शौरं तत्पिप्लवौ
वृत्तम् ॥

शैरधीं वा कपश्चर्दिप्रसक्तमकेषु च ।
दध्युतरं वा दधि वा तत्सुतशौरसम्भयम् ॥

फलादिक्वाथकल्काभ्यां सिद्धं तत् सिद्धदुग्ध
जम् ।

मपिः कफाभिभूतेऽग्नौ शुश्रूहे च वा मतम् ॥”
“वमकाश्चर्प्रभोवापः कथायः फलमन्जनः ।

निम्बार्कान्यतरत्रायममायुक्तौ नियच्छति ॥
वज्रमलानपि आग्नीन् सन्धानं सन्तपेगोद्धवान् ।

वाटपुष्पफलशृङ्गातुर्ध्वंभाल्यं सुकृतितम् ॥
वमेत्तस्य वसादीनां लभो जिघ्रन् सुखं सुखी ॥”

“इत्याकुर्वन्ने शस्तः प्रताप्यति च मानवे ।
फलपुष्पविहीनस्य प्रवालेस्तस्य माधितम् ।

पित्तशृङ्खलं शौरं पित्तोदिकं प्रयोजयेत् ॥”
“सक्तभिक्षा पिबन्त्यं तुम्बाश्चरसभाविनैः ।

कफोद्धवे ज्वरे कासे गजरोगेऽप्यरोचकं ॥
गुल्मं ज्वरं प्रसक्तं च कल्कं मानरखेः पिबेत् ।

नरः साधु वमत्येवं न च दीर्घायमश्नुत ॥”
“जीवकपिभकौवीरा कपिकच्छः शतावरी ।

काकोलीश्यावरी मेदा मज्जामेदा मधुलिका ॥
तदजोभिः पृथक्लेहा धामागैर्वज्रोऽस्तिताः ।

कासे कुह्यदादे च शस्ता मधुसितासुताः ॥”
“सर्वपाणां मधुकानां तोयेन तवणस्य वा ।

पाययेत् कौटणं बीजं युक्तं लघुरयायथा ॥

वमिः

सप्राङ् वार्कङ्गधाक्तं तच्चूर्णं पाययेत् पृथक् ।
 फलजीरककेचुडु जीवन्तीजीवकोदनेः ॥
 वमनीवधमुखा नामिति कल्पदिगीरिता ।
 बीजेषानेन मतिमानन्यापि च कल्पयेत् ॥”
 इति वाभटे कल्पम्याने प्रथमेऽध्याये ॥
 वमनः, पुं. (वमनीव शुक्लवर्णमिति । वम् + क्युः ।)
 प्राणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वमनी, स्त्री, (वमन + डीप ।) जलौका । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (विट्तिरस्या जलौकाशब्द
 ज्ञानया ॥)
 वमनीया, स्त्री, (वमयतीति । वम् + न्यर्थविवचा-
 याम् । अभिधानान् कर्णरि अनीयर ।) मन्त्रिका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वमनयोग्ये, त्रि ॥
 वमिः, स्त्री, (वमनमिति । वम् + सञ्ज्ञधातुश्च इत् ।
 उणा० ४ । ११७ ।) प्रच्छेदिका । इत्यमरः ।
 २।१।५५ ॥ (अस्याः ससम्प्राप्तिलक्षणचिकित्सितं
 पथ्यापथ्यं यथा,—
 “आमले शूलरोगार्थिः पर्वभरो भ्रमः क्लमः ।
 शीघ्रः शिरोयथा क्लोरो नेत्रे गम्भीरमिच्छति ॥
 ग्लोरो वा नेत्रं वापि आजीर्णाज्जायते वमिः ।
 गम्भीरनेत्रो वमते विडम्ब्यो वातिसार्यते ॥
 गात्रे खली करं शूलं तथा शीथोऽतिमूर्च्छना ।
 विकलाङ्गो भ्रमार्थश्च भ्रमत्तदीक्षते जगत् ॥
 शिरोर्निर्वपतेऽर्थं करपादौ हिमोपमौ ।
 शतेलेङ्गैस्तु संयुक्ता हृदि दूरे परित्यजेत् ॥”
 चिकित्साम् ।
 “स पञ्चमूर्त्तिकायतः कषायः
 ससैन्धवश्चामलकश्च कल्कः ।
 कायं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकं
 स वातहृदिञ्चिन्निवारणश्च ॥”
 “आमलक्या रसेनाथ घृष्टं चन्दनकं मधु ।
 गुटिकामलमानेन लेहो हन्ति वमिं ध्रुवम् ॥
 चिचककटुककरजनीदयश्च फलचिकं मधुना च
 यावशुकश्च ।
 समकृतमिति लक्षणमेतन्मधुना युतं वमिं निवा-
 रयति ॥”
 “काकोली काकमाची च कायं शर्करया युतम् ।
 लाजाशर्करसंयुक्तं हन्ति पित्तवमिं शृणाम् ॥
 मातुलुङ्गरसश्चैव पथ्याशर्करया युतः ।
 हन्ति कासं पित्तभवं वमिं शीघ्रं नियच्छति ॥
 दृष्ट्वा पित्तवमिं घोरां सदाहभ्रमदायिनीम् ।
 तत्रारवधपञ्चाणि मधुशर्करयान्वितम् ॥
 तत्रोपानं प्रशस्तं वा सुस्ताशर्करयान्वितम् ॥”
 “जम्बून्मयोः प्रवालानि दाडिमामलककण्ठ्या ।
 मस्तुनोपोषितं पात्रं हन्त्याच्छेद्यवमिं शृणाम् ॥
 मज्जाञ्जूनं धवकदम्बककोलचूर्णं
 शृण्ठ्या च धान्यसहितं मधुञ्च प्रददात् ।
 अग्नीद्वयं वमनमाशु निहन्ति पुंसि
 सुखीकणा मधुविडङ्गयुतोऽपि लेहः ॥”
 “कर्तुंभागगते दोषे विरेको हि प्रशस्यते ।
 तस्मिन् आतेऽप्यधोभागं वमनं शाम्यति ध्रुवम् ॥
 अथ द्विभागमाप्तचेत्ता देयाभया मधु ।

क्रिमिजं वमनं शाला क्रिमीणां श्रमनक्रिया ॥
 न चोक्तं नातिचाञ्च न तीक्ष्णं न तथा लघु ।
 तदुलीयकशार्कं वा न मदां काञ्जिकं न तु ॥
 वमिदोषे च कथितं पथ्याञ्च प्रदुष्य मे ।
 आनपं शालिभक्तश्च शतपुष्पा च वास्तुकम् ॥
 आङ्गुली मृदयश्च दधि सर्पिर्गुडान्वितम् ।
 अङ्गारमखका चाथ वमौ पथ्यं प्रशस्यते ॥
 यथावत् यथाकालं यथारोगं यथानलम् ।
 तथा दृष्ट्वा प्रकुञ्चन्ति पथ्यानां समुपक्रमम् ॥
 दिवादिनां प्रयुञ्जोत वमौ श्वासेऽतिसारके ।
 हिक्काशोथे तथा जीर्णं वमिक्लेदेषुवा पुनः ॥
 न चोक्तोऽप्यपानश्च नातिभोजनमेव च ।
 नधावनश्च कर्णयं वञ्चयेदमनाहिते ॥”
 इति वैद्यके ॥)
 अथ हृद्द्विप्रकारः । तत्र हृद्द्विप्रकारमन्त्रि-
 क्कनिदानं पूर्वस्वरूपं संप्राप्तिश्चाह ।
 “अतिद्वेरेतिस्त्रिभेरेत्तुदोलेवयेरपि ।
 अकाले चातिमात्रे च तथा सात्त्विके भोजनेः ॥
 आमाह्वयात्तथोद्दिगादजीर्णान् क्रमिदोषतः ।
 नाथासापन्नसत्त्वायास्तथातिद्वमप्रतः ॥
 दुष्टेदोषैः पृथक् सर्वैर्वीभक्तालोकनादिभिः ।
 योभन्तसेर्द्धतुभिश्चान्येभक्तसुत्क्रियते वलान् ॥”
 आमात् असम्यक्प्रकाशनात् । अजीर्णान् यथा-
 स्थिताङ्गनात् । आपन्नसत्त्वायाः प्राप्रगर्भायाः ।
 अन्यैर्वीभन्तसेर्विजतेर्द्धतुभिः शृणाकारिभिः
 अनिष्टप्रवणस्यार्णनशर्णनभजगन्नागेरुत्क्रियते-
 जङ्गं नीत्या सुखादुद्बह्निप्रयते ॥ ॥ पूर्वस्वरूप-
 माह ।
 “हृत्तासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणास्थता ।
 हृत्तोद्गारपाने च भ्रष्टं वमोनीं पूर्वस्वरूपम् ॥”
 हृद्द्विः सामान्यलक्षणमाह ।
 “हृद्द्विप्रकारं वेगेरिदंयज्ञभङ्गनेः ।
 निरुच्यते हृद्द्विरिति दोषो यत्कं प्रधानितः ॥
 हृद्द्विप्रकारं प्रयत्नं अङ्गभङ्गनेः अङ्गभेदेः अर्द्धयन्
 अङ्गानि पीडयन् । वक्तं प्रधानितः वक्तं प्रति
 धावितः दोषः हृद्द्विर्निरुच्यते ॥” ॥ वातजाया
 लक्षणमाह ।
 “हृत्पार्श्वपीडासुखशोषश्रीर्ध-
 नाभ्यर्शिकासस्वरभेदतोऽरेः ।
 उद्गारशब्दप्रवलं सफेनं
 विच्छिन्नकण्ठं तनुकं कषायम् ॥
 लक्ष्णेण चान्नं महता च वेगे-
 नात्तोऽनिलाच्छेद्यतीव दुःखम् ॥”
 कषायं कषायरसम् । दुःखं दुःखमिव हृद्द्वि-
 यति ॥ ॥ पित्तजामाह ।
 “हृद्द्विपिपासासुखशोषश्रीर्ध-
 तात्त्वन्निस्सन्नापतमोभ्रमार्शः ।
 पीतं भ्रष्टोष्णं हरितश्च तिलं
 धृत्तश्च पित्तं वमेत् सदाहम् ॥” ॥
 कफजामाह ।
 “तन्नास्यमाधुर्धकफप्रसेकं
 वमोषनिद्राश्चिदौरवांसः ।

वमिः

स्त्रिभं घनं स्वादु कफाङ्गि युक्तं
 सलोमहृदोऽल्पद्वजं वमेत् ॥”
 सन्मोक्तमिः ॥ ॥ चिदोषजामाह ।
 “शूलविपाकाश्चिदाहृद्विपा-
 न्वासप्रमोहप्रवलाप्रसक्तम् ।
 हृद्द्विच्छिदोयाक्लवणास्त्रनील-
 सान्द्रोष्णरक्तं वमतां शृणां स्यात् ॥”
 आगन्तुजामाह ।
 “असात्मजा च क्रिमिजामजा च
 वीभक्त्या दौर्द्ध दजा च या हि ।
 सा पञ्चमी ताश्च विभावयेच्च
 दोषोच्छेयेणैव यथोक्तमादौ ॥”
 यथाः पञ्चागन्तुजत्वेन साम्यादेकैव अतएव सा
 आगन्तुजा पञ्चमी विभावयेत् अयवम्ययेत् ॥ ॥
 उपद्रवानाह ।
 “कासः श्वासो ज्वरस्तण्डा हिक्का वैचिद्यमेव च ।
 हृद्द्विप्रकारस्तमश्चैव श्रियाच्छेदरुपद्रवाः ॥
 वैचिद्यं विक्रान्तचित्तत्वम् । तमकोऽत्र तमः ।
 श्वासपदेनैव तमकाखस्यापि श्वासस्योक्तत्वात् ॥
 असाध्यां साध्याश्चाह ।
 “जीगन्थ या च्छेद्द्विरितिप्रसक्ता
 सोपद्रवा शोषितरूपयुक्ता ।
 सचन्द्रिकां तां प्रवददसाध्यां
 साध्यां चिकित्सेत् निरुपद्रवाश्च ॥”
 सचन्द्रिका मयूरपिच्छचन्द्रिकाप्रभायुक्ता ॥ ॥
 अथ हृद्द्विचिकित्सा ।
 “आमाशयोत्क्रेशभवा हि सर्व्या-
 ष्टदोर्षं मना लंघनमेव तस्मात् ।
 विधीयते मारुतजां विना तु
 संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥”
 अत्र द्वितीयपादे हृद्द्विप्रकारः ॥
 “हृत्वात् चोरोदकं पीतं हृद्द्विं पवनसम्भ-
 वाम् ।
 सुहामलकयुयो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥”
 चोरोदकं नाशितस्य चोरोस्य उदकम् ॥ २ ॥
 “गुडुचोत्रिफलातिस्वपटोलेः कथितं जलम् ।
 पिबेन्मधुयुतं तेन हृद्द्विर्नश्यति पित्तजा ॥ ३ ॥
 हरीतकीनां चूर्णानु लिखात्सात्त्विकसंयुतम् ।
 अधोमागोऽकृते दोषे हृद्द्विः शीघ्रं निवर्तते ॥ ४ ॥
 विडङ्गचिफलाविन्धाचूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।
 विडङ्गवशुष्ठीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥”
 प्रदं केवतीसुक्तम् । गुडतली इति लोके ॥ ५ ॥
 “पिष्ट्वा धात्रीफलं लाजान् शर्करां च पनी-
 क्तिताम् ।
 दत्त्वा मधुपलश्चापि कुडवं सलिलस्य च ।
 वासवा गालितं पीतं हन्ति हृद्द्विं चिदोष-
 जाम् ॥ ६ ॥
 गुड्या रचितं हन्ति द्विमं मधुसमन्वितम् ।
 दुर्निवारामपि च्छेद्द्विं चिदोषजानतां वलात् ॥ ७ ॥
 यलाजवङ्गमजकेशरकोलमज्ज-
 लाजप्रियङ्गु घनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
 चूर्णाणि मासिकचित्ताश्चिदानि शीट्वा

वयः

हृदि निहन्ति कफमासतपित्तजाताम् ।
 इति एलादिचूर्णम् । ८ ॥
 “अन्वयवल्कलं मुष्कं दग्धं निर्व्रासितं जले ।
 तन्मूलं पानमात्रेण हृदि जयति दुष्णयाम् ॥६॥
 पथ्यात्रिकटुधान्याककीरकायां रजो लिहन् ।
 मधुना नाशयेच्छर्दिमरुचिश्च त्रिदोषजाम् ॥१०॥
 विश्वत्वचो गुडूच्या वा कायः चोद्रेण संयुतः ।
 हृदि त्रिदोषजां हन्ति पर्यटः पित्तजां
 तथा ॥११॥
 आम्नास्त्रिविधनिर्युहः पीतः समयुग्मकरः ।
 निहन्त्यान् हृद्यतौसारं वेदानर इवाहुतिम् ॥”
 इति त्रियुहकायः ॥१२॥
 “जम्बाम्पल्लवप्रदतं जाजरजःसंयुतं शीतम् ।
 ग्रामयति मधुना युक्तं वमिमत्तिसारं तृषानि-
 सुगाम् ॥१३॥
 वीभक्तजां हृद्यतमेरिदेरीं हृदजां फलेः ।
 लङ्गनेरामजां हृदि जयेत् साक्षैरसात्म-
 जाम् ॥१४॥
 क्षमिच्छुभोगवह्न्यान् वमिं क्षमिसमुद्भवाम् ।
 तत्र तत्र यथादीर्घं क्रियां कुर्यात् चिकित्-
 सकः ॥” १५ ॥
 इति हृद्यधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
 वमिः, पुं, (वमति उद्विगरति घृमादिकमिति ।
 टु वम उद्विरेषे + “इक् कृष्यादिभ्यः ।” इतीक् ।)
 अपिः । इति मेदिनी । मे, २६ । धूर्णः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 वमितः, त्रि, (वम् + क्तः ।) बालः । (यथा,—
 “वमितं लङ्घयेत् प्राज्ञो लङ्घितं नतु वामयेत् ।
 वमने क्षेपवाहुल्यात् हन्यालङ्घनकर्षितम् ॥”
 इत्युद्वटः ॥”)
 वमनञ्जतवस्तु । इति सुग्धबोध्याकरणम् ॥
 वमः, पुं, वंशः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वम्योऽद्वैतः, पुं, वल्मीकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वय, इ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-चक्र०-सेट् ।) इ, वयते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वयं, त्रि, अस्मदादिः । आमरा इति भाषा ।
 अस्मच्छब्दस्य वयादेशेण जसि रूपोऽयम् । इति
 आकरकम् ॥ (यथा,—
 “एको भवामि स्म भवेत्तुमादौ
 दारेरथोभौ स्म भवाव आवाम् ।
 वयं भवामो बहवः स्म पुत्रे-
 ष्वन्वाययाटापि विभो प्रथोद् ॥”
 इति सुग्धबोध्याकरकम् ॥)
 वयः, [स्] ङी, (वयते वेति अजनीति वा । वय
 इ गतो वीमती अजगती वा + असुन् । अजने-
 वीभावः ।) पची । (यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
 ५ । ७६ ।
 “ततः सञ्चन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसो-
 ऽह्वजन् ॥”)
 बाष्पादिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२६ ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । ६८ । २३ ।

२६६

वयः

“तुल्याशीलवयोयुक्तां तुल्याभिजनसंयुताम् ।
 नैवधोऽहंति वेदभोर् नक्षत्रयमसिनेच्या ॥”
 अन्नम् । इति निचल्लुः । २ । ७ । यथा, अग्-
 वेदे । २ । २० । १ ।
 “वयं ते वय इन्द्र विह्वि सुखः प्रभरामहे वाजयु-
 नरथम् ॥”)
 यौवनम् । इति मेदिनी । से, ३५ ॥ ७ ॥ ययो-
 विशेषे कर्षयानि यथा,—
 “शोशवेऽभ्यक्षविद्यानां यौवने विषयेषिकासु ।
 बाहुंके तुनिवृत्तीनां योगेनास्ते तनुत्वजाम् ॥”
 इति रघुवंशे १ सर्गः ॥ ७ ॥
 अपि च ।
 “प्रथमेनाश्विंता विद्या द्वितीये नाश्विंतं घनम् ।
 तृतीये नाश्विंतं पुण्यां चतुर्थे किं करिष्यति ॥”
 इति चाणक्यशतकम् ॥
 ययोविशेषाणां नियमा यथा,—
 “कौमारं पञ्चमाब्दान्नं पौगण्डं दशमावधि ।
 केशोरमापञ्चदशान् यौवनञ्च ततः परम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततन्त्रधृतवचनम् ॥ ७ ॥
 अपि च ।
 “आषोडश्राश्वेद्वाल्कस्तदवस्थात उच्यते ।
 वृद्धः स्यात् सप्ततैर्दृक् वयोयान् नवतैः परम् ॥”
 इति भरतधृता स्मृतिः ॥ ७ ॥
 अग्य च ।
 “बालं वृद्धिवंशो रूपं चक्षुष्मक सोमरेतसी ।
 दशकेन निवर्तन्ते मनः सञ्चन्द्रियाणि च ॥”
 इति महाभारतम् ॥ ७ ॥
 (“कालप्रमाणविशेषापेक्षणी हि शरीरावस्था
 वयोऽभिधीयते । तद्वयसो यथा स्थूलभेदेन
 त्रिविधम् । बालं मध्यं जीर्णमिति । तत्र बाल-
 मपरिपक्वधातुगुणमजातव्यञ्जनं सुकृमाराक्षेप
 सहस्रसम्पूर्णबलं श्लेष्मधातुप्रायं आषोडशवयम् ।
 विषुहमानधातुसुखं पुनः प्रायेजानवस्थितसत्त्व-
 माक्षिंशद्वेषुपरिदृष्टम् । मध्यं पुनः समयागत
 बलवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणस्तरुवचनविज्ञान
 सञ्चघातुगुणं पित्तघातुप्रायमाषोडशवयसुदृष्टम् ।
 अतःपरं परिहीयमानं घातिलिङ्गियबलपौरुषपरा
 क्रमग्रहणधारणस्तरुवचनविज्ञानं भयमान-
 धातुगुणं वातधातुप्रायं क्रमेण प्रज्ञीयं सृच्यते आ-
 वर्धंशतम् ॥” इति चरके विमानस्थानेऽध्याये ॥
 “वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धमिति । तत्रो-
 षोडशवयसं बालान्तपि त्रिविधाः चौरपाः
 चौराज्ञादा अज्ञादा इति । तेषु सर्वस्वरपराः
 चौरपा द्विधस्वरपराः चौराज्ञादाः परतो-
 ऽज्ञादा इति ॥ षोडशसप्रत्योरन्तरे मध्यं वय-
 सस्य विकल्पं वृद्धयौवनं सम्पूर्णता हानि-
 रिति । तत्राविश्रुतेऽह्विद्राक्षिंशतो यौवनमा-
 चत्वारिंशतः सञ्चघातिलिङ्गियबलवीर्यसम्पूर्णता ।
 अत ऊर्ध्वं मोषत्परिहायियां वृत् सप्रतिरिति ।
 सप्ततैर्दृक् चौर्यमाषोडशवयसुद्वेषु क्राशन्वासे-
 प्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानं सञ्चक्रियास्यसमयं

वयुर्न

श्रीर्वागारमिवाभिवृष्टमवधीर्कं वृद्धमाचक्षते ॥
 तत्रोत्तरोत्तरास्तु वयोऽवस्थास्ततोत्तरा मेषज-
 माचाविशेषा भवन्त्युते च परिहासे क्षणाद्या-
 पेक्षया प्रतिङ्गम्यीत । भवन्ति चात्र ।
 वाक्ते विवर्धते क्षेप्रा मध्यमे पित्तमेव तु ।
 भूयङ्गं वर्धते वायुर्दृष्टे तद्दोष्य योऽभयेत् ॥
 अपिचारधिरंकेस्तु बालवृद्धा विवर्णयेत् ॥
 तन्वाधीषु विकारेषु ऋद्धीं कुर्यात् क्रियां
 शनेः ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ७५ अध्यायः ॥
 वयःस्य, त्रि, (वयसि यौवने तिष्ठतीति । वयस् +
 स्या + कः ।) युवा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३ ॥
 (यथा, महाभारते । १ । ४२ । ४ ।
 “पिपा पुत्रो वयःस्योऽपि सततं वाच्य एव तु ॥”)
 वयस्यः, त्रि, युवा । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥
 वयसि यौवने तिष्ठति इति वयस्यः इः निपा-
 ताद्विसर्गस्य वा लुक् वयःस्यश्च ॥ वयःपक्षिण
 वात्यादौ वयो यौवनमात्रकं । इति विश्वः ।
 इति भरतः ॥
 वय(यः)स्या, ङी, (वयो यौवनं तिष्ठत्यनयेति । वयस्
 + स्या + चणर्थे कः । निपातनात् वा विसर्गस्य
 लोपः ।) आमलकी । हरीतकी । सोमवल्गरी ।
 इत्यमरः । २ । ४ । १७० ॥ गुडूची । कृष्णोला ।
 काकोली । आली । इति मेदिनी । ये, ३२ ॥
 शाखलिः । इति हेमचन्द्रः ॥ चौरकाकोली ।
 इति भावप्रकाशः ॥ अत्यन्तपर्यो । (यथा,
 सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ७२ ।
 “वचा वयस्या गोलोभी हरितालं मनःशिला ।
 कुष्ठं सञ्चरसश्चेव तेलार्थं वर्गं इह्यते ॥”)
 मत्स्याद्यो । युवसो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वयस्यः, पुं, (वयसा तुलाः । वयस् + “नौबयो-
 धर्मति ।” ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) समान-
 वयस्कः । तत्पर्यायः । क्रमः २ सवयाः ३ ।
 इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
 शत्याम् । ४०३ ।
 “बहुयंविनि जाचाराण्यशिरसि वयस्येन दयित
 उपहसिति ।
 तत्कालकवितकञ्चा पिशुनयति सखीषु सौभा-
 य्यम् ॥”)
 वयस्या, ङी, (वयस्य + टाप) सखी । इत्यमरः ।
 २ । ६ । १२ । (यथा, कथासरित्सागरे । १० ।
 १७५ ।
 “अथर्वे सा च वृद्धा त्वां जायते मदनानुरा ।
 नां भजन् वयस्यां मे ततः क्षेममवाप्सामि ॥”
 इत्युक्त्वा । यथा, शतपथब्राह्मणे । १० । ४ । १५ ।
 “एकया न विंशतिस्त्र्यंशस्यासा एकचत्वारिंश-
 द्वितीया चितिः ।” तथाच, बाजसनेयसोऽहता-
 भार्ये । १४ । ६ ।
 “वयस्यासंशका इत्युक्ता उपदशास्त्रिकोविंशति-
 मन्नेरित्यर्थः ॥”)
 वयुर्न, ङी, (वीयते गम्यते प्राप्यते विषया अगने-
 नेति । अन्न गती + “अ(वयमि)श्रीऽभ्यश्च ॥”

वरः

उणा० ३। ६१। इति उणञ्। स च कित्।
अभिर्भोभावः।) ज्ञानम्। यथा,—
“हस्ताग्राह्ये रचयति विधिं पीठकोट्टलजादे-
न्दिभ्रं ज्ञाननिहितवयुनः शिखभास्तेषु तद्विम्।”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८ अध्यायः।
शिखभास्तेषु अन्तर्निहितदध्यादौ वयुनं ज्ञानं
यस्य सः। इति तद्वीकार्या श्रीधरस्वामी।
वयुनः, पुं, (वीयते गन्धते ऽत्रेति। अज गतौ +
उणञ्।) देवतागारम्। इत्युणादिकोषः।
(एतदर्थं स्त्रीवलिङ्गः। इति उण्वल्लदत्तः।
३। ६१। विषयागर्भजातः ज्ञानाश्रयः पुत्रः।
यथा, भागवते। ६। ६। २०।
“ज्ञानाश्रोत्रं चैव भाव्यायां धूमकेतुमजीजनत्।
विषयायां वेदशिरं देवतं वयुनं मनुम्।”)
वयोधाः, [सु] पुं, (वयो यौवनं दधातीति। वयम् +
धा + “वयसि धाञः।” उणा० ४। २२८।
इति अस्मिः। स च कित्।) युवा। इत्युणादि-
कोषः। (अन्नम्। यथा, वालसनेयसंहिता-
याम्। १५। ७।
“वयोधसाधीतेनाधीतं जित्।”
“वयोधसा वयो दधाति पुण्याति वयोधा अन्नं
तेनाधीतेनाध्ययनायोपहिताधीतं जित्।”
इति तद्वाच्ये मञ्जीधरः। आर्युदातरि, त्रि।
यथा, वालसनेयसंहितायाम्। २८। २४।
“अग्निमिन्द्रं वयोधसम्।”
“देवो ज्योता अग्निं वयोधसमिन्द्रश्च यजतु वय
आर्युर्दधाति वयोधास्तमायुषो दातारं धारयि-
तारं वा।” इति तद्वाच्ये मञ्जीधरः।)
वयोधस्रं, स्त्री, (वयसा वज्रमिव।) सीसकम्।
इति राजनिर्घण्टः।
वर, त् क ईषे। इति कविकल्पद्रुमः। (अदन्त-
चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) देवोपधः। वरयति।
इति दुर्गादासः।
वरं, स्त्री, (त्रियते इति। वृ + कर्मणि अप्।)
कुङ्कुमम्। मनाक्प्रियम्। इत्यमरः। तथा च।
“वरं प्राञ्जल्यस्या न च शिशुविनाशेभिरित-
र्बरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यद्वृत्तम्।
वरं स्त्रीवं भाष्यं न च परकलत्राभिगमनं
वरं भिक्षाशिक्षं न च परधनानां ह्यहरणम्।”
इति वामनपुराणे ५६ अध्यायः।
त्वचम्। वालकम्। आर्द्रकम्। इति राज-
निर्घण्टः।
वरं [म्] अ, मनाक्प्रियम्। यथा,—
“मनागिष्टे वरं स्त्रीवं केचिदाहुस्तद्वचयम्।”
इति मेदिनी। वे, ६३।
वरं वरा, स्त्री, (वरं वृथोतीति। वृ + अप्।
सुम् च।) चक्रपथी। इति शब्दचन्द्रिका।
चाकुलिया इति भाषा।
वरः, पुं, (वृ + अप्।) वरकम्। तत्पर्यायः।
इतिः २। इत्यमरः। ३। २। ८। हे वैदने।
प्रार्थनाविधिश्च इत्यर्थः। इति भरतः। देवाद-
हतः। देवसकाशात् वाचितः। अङ्गम्।

वरटा

“तपोभिरिच्यते यस्तु देवेभ्यः स वरी मतः।”
इति च भरतः।
जामाता। (यथा, रघुः। ६। ८६।
“पसुदितवरपक्षमेकतस्तत्
क्षितिपतिमङ्गलमन्यतो वितानम्।”)
विहङ्गः। इति मेदिनी। रे, ६२। गुलगुलुः। इति
शब्दरत्नावली। पतिः। इति हेमचन्द्रः। ३। १८०।
(निग्रहः। यथा, ऋग्वेदे। १। १४३। ५।
“न यो वराय मरुतामिव स्वनः सिनेव वृष्टा,
दिव्या यथाशनिः।”
“योऽग्निर्वराय वरणाय निग्रहाय शक्तो न
भवति।” इति तद्वाच्ये सायणः।)
वरः, त्रि, (वृ + अप्।) श्रेष्ठः। इत्यमरः। ३। ३।
१७२। (यथा, विष्णुपुराणे। १। ११। १८।
“राजासनं राजश्चक्रं वराणां वरवारणाः।
यस्य पुण्यानि तस्यैते मत्सेतुं शान्त्य पुत्रकम्।”)
वरकं, स्त्री, (त्रियते अनेन। वृ + अप्। ततः
संज्ञायाम् कन्।) पोताच्छादनम्। इति हारा-
वली। ६६। धौताधौतसाधारणवस्त्रम्। इति
शब्दरत्नावली।
वरकः, पुं, (त्रियते लोकेरिति। वृ + अप्। ततः
कन्।) वनसुत्रः। इति हेमचन्द्रः। ४। २३६।
पर्यटः। इति राजनिर्घण्टः। लङ्घान्यभेदः।
चीना इति भाषा। तत्पर्यायः। स्तूलकङ्कः २
रुचः ३ स्तूलप्रियङ्गुः ४। अस्य गुणाः। मधु-
रत्वम्। रूजत्वम्। कषायत्वम्। वातपित्त-
कारित्वम्। इति राजनिर्घण्टः। (वर + स्वार्थं
कन्। प्रार्थनाविधिः। यथा, महाभारते।
३। १०७। ५३।
“स वने तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारकात्।
द्वितीयं वरकं वने पिङ्गणं पावनेच्छया।”)
वरकृतुः, पुं, (वराः श्रेष्ठाः क्रतवो यस्य प्रता-
पमेधित्वात् तथात्वम्। यदा, वरः क्रतुर्यस्मात्।
पूजकृतुत्वात् तथात्वम्।) इन्द्रः। इति हेम-
चन्द्रः। २। ८७।
वरचन्दनं, स्त्री, (वरं श्रेष्ठं चन्दनम्।) काली-
यम्। देवदाह। इति मेदिनी। ने, ४४२।
वरटं, स्त्री, (त्रियते इति। वृ + “शब्दादिभ्यो-
ऽटन्।” उणा० ४। ८१। इति अटन्।)
कुम्भपुष्पम्। इति शब्दरत्नावली।
वरटः, पुं, (वरति सेवते सरोवरमिति। वृ ज
सेवायाम् + “शब्दादिभ्योऽटन्।” उणा० ४।
८१। इति अटन्।) हंसः। इति मेदिनी। टे,
५१। कौटिलिः। बोलता इति भाषा।
तत्पर्यायः। गन्धोली २ वरटा ३। इत्यमरः।
गन्धोलीः ४ वरला ५। इति शब्दरत्नावली।
वरली ६। इति जटाधरः। सुत्रा ७ कूरा ८
सुद्रवर्षका ९। इति राजनिर्घण्टः।
वरटा, स्त्री, (वरट + टाप्।) हंसी। (यथा,
नेघे। १। १३५।
“मदेकपुत्रा जननी जरातुरा
नवप्रकृतिर्वरटा तपस्विनी।”))

वरणः

वरला। इत्यमरः। २। ५। २५। कुसुम्भ-
बीजम्। इति भावप्रकाशः। (अस्या गुणा
यथा,—
“वरटा मधुरा जिग्था रक्तपित्तकषापहा।
कषाया श्रौतला गुर्वा स्याद्वृष्याजिजापहा।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)
वरटी, स्त्री, (वरट + जातौ ङीष्।) हंसी।
इति मेदिनी। टे, ५१। गन्धोली। इति त्रिकाण्ड-
शेषः। (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ३ अध्याये।
“सुश्रुतकोष्ठाटङ्गवरटीशत परीसूक्तवल्-
भिकाशङ्गीभमराः सूक्तसूक्तविधाः।”)
वरटिका, स्त्री, कुसुम्भबीजम्। तत्पर्यायः।
वरटा २। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। क्लिप्त-
त्वम्। रक्तपित्तकषापहत्वम्। कषायत्वम्।
श्रौतजत्वम्। गुह्यत्वम्। अत्यल्पत्वम्। अनिला-
पहत्वम्। इति भावप्रकाशः।
वरणं, स्त्री, (वृ + भावे क्युट्।) कम्पादिवरकम्।
(यथा, महाभारते। १। १६०। ७।
“न च विप्रैर्विधीकारो विद्यते वरणं प्रति।
स्वयं वरः क्षत्रियाणामितोयं प्रथिता श्रुतिः।”)
वेदनम्। इति मेदिनी। खे, ६५। पूजनादि। इति
शब्दरत्नावली। ७। अथ वरणविधिः। तेषा-
माचार्यादीनां होमसाधे कर्मणि होमा-
रम्भान् पूर्वमानस्यं यजमानेन स्वयं वरणं
कार्यम्। दानवाचनान्धारम्भवरणान्नप्रमायेषु
यजमानं प्रतीयात्। इति हरिशर्मेष्टककात्या-
यनसूत्रान्। तत्र अन्नवरणं प्रथमतः। ज्योति-
ष्टोमे। अन्नोद्गाहोत्थोत्थार्थ्यादिक्रमदर्शने-
नात्यन्ताकाङ्क्षया वृष्टपरिकल्पनाया न्याय-
त्वात्। सुगतिर्होपान्प्रथमयोऽप्येवम्। वरणम्।
गन्धादिदानद्वारा प्रीतिसुत्पाद्य कर्मकरणा-
प्रेरणम्। तत्र च। सर्वत्र प्राङ्मुखो दाना
यज्ञीता च उदङ्मुखः। इति वचनात् यज-
मानस्य प्राङ्मुखत्वं आचार्यादीनामुदङ्मुखत्वं
प्रतीयते। वरणविधिमाह कात्यायनः। आसन-
माहायं आह साधु भवानास्तामर्षियस्यामो
भवन्मिति। आसनमाहाय्यानीय संख्याप्याह
साधु भवानास्तामिति। साध्वहसासे इति
प्रतिवचनम्। अर्षियस्यामो भवन्मिति पुन-
रुक्तं अर्षय इति प्रतिवचनं सामर्थ्यात्।
इति हरिशर्मा। इति संस्कारतत्त्वम्। ७।
मेदिनीमते पवर्गोयज्ञकारादिशब्दोऽयम्। किन्तु
अन्तःस्वकारादिद्वधातोरनटप्रत्ययेन विध्यन्-
त्वादत्र लिखितः।
वरणः, पुं, (त्रियते अनेन वृथोतीति वा। वृ +
“सुयुवृथो युच्।” उणा० २। ७४। इति
युच्।) प्राकारः। वरयवृचः। इत्यमरः। २।
२। ३। (यथा, किराते। ५। २५।
“इह तिस्रश्च वरणावरणाः
करिणां सुदे सननदानंदाः।”))
उद्दः। इति हारावली। ८१। संकमः।
इति हजानुयः। वीको इति भाषा।

वरति

वरक्षी, स्त्री, वाराक्षी । इति शब्दरत्नावली ।
 वरखा, स्त्री, (वरख + टाप् ।) नदीविशेषः ।
 इति शब्दरत्नावली । सा तु वाराखस्युत्तर-
 खीमा । तस्मात्त्वत्तिर्यथा,—
 हरिश्वाच ।
 “मन्वेत्पर श्च्युत्मेमा मम वाचं कलस्वनाम् ।
 ब्रह्महत्याचयकरीं शुभदां पुण्यवर्द्धिनीम् ॥
 योऽसौ प्राक्काले पुण्ये मद्दंशप्रभवोऽचयः ।
 प्रयागे वसति तित्थं योगशार्थी तु विभुतः ॥
 चरणाह्वयनात्तस्य विनिर्याता सरिह्वरा ।
 विभुता वरखीतिवं सर्वपापह्वरा शुभा ॥
 सखादन्वा द्वितीया च अखिरित्तेव विभुता ।
 ते उभे च सरिच्छेष्टे लोकपूय्ये बभूवतुः ॥
 ताभ्यां मध्ये तु यो देशस्तु ज्ञेयं योगशार्थिनः ।
 ज्येष्ठोऽक्षप्रभवं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ॥
 न तादृशीऽस्ति गगने न भूम्यां न रसानले ।
 तन्नास्ति नगरी पुण्या ख्याता वाराखी शुभा ।
 यस्यान्तु भोगिनो नाशं प्रयान्ति भवतो जयम् ॥”
 इति वामने ३ अध्यायः ॥
 वरकः, पुं, (वरकोतीति । वृ + “वृकञ्जट्टभृ-
 वृजः” उखा० १ । १२८ । इति अखण्डम् ।)
 अन्नराविदिः । सखः । सुखरोगः । स तु ब्रह्म
 इति वयस् फोडा इति च भाषा । इति मेदिनी ।
 दे, ३३ ॥ तन्मते पवर्गोऽयकारादिरयं किन्तु
 अन्तःस्थवकारादित्त्वधानोऽरीणादिक अखण्ड
 ग्रन्थयनिव्यसत्त्वात् लिखितः ॥
 वरककः, पुं, (वरक + स्वादि मञ्जायां वा कन् ।)
 मातङ्गवेदिः । हातीर हाओदा इति भाषा ।
 यौवनकण्टकः । वयस् फोडा इति भाषा ।
 वर्तुलः । गोल इति ख्यातः । इति मेदिनी ।
 के, २०३ ॥ भित्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ मेदिनी
 कारेण अयं पवर्गोऽयकारादौ लिखितः ।
 किन्तु हेमचन्द्रेण वृण्धातुनिव्यसत्त्वान् अन्तःस्थ-
 वकारादौ परिगणितः ॥
 वरककः, त्रि, (वरक + कन् ।) विशालः । भय-
 सम्पन्नः । जपकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वरका, स्त्री, (वरक + टाप् ।) सारिका । वर्णिः ।
 शकभिरः । इति मेदिनी । ते, ३६ ॥
 वरकाशुः, पुं, (वरक इव आशुरव ।) शरक-
 वृषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वरतिलकः, पुं, (वरः श्रेष्ठस्तिलकस्तरसो यस्य ।)
 कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यटकः ।
 तत्पथ्याद्यो यथा,—
 “पर्यटो वरतिलकश्च स्तुतः पर्यटकश्च सः ।
 कथितः पांशुपथ्यायस्तथाकवचनामकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वरतिलिका, स्त्री, (वरतिलक + स्वादि कन् । टाप् ।
 अत इत्यम् ।) पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आकनादि इति भाषा । (यथास्याः पर्यायः ।
 “पाठावहावटकीच प्राचीना पापपैलिका ।
 एकहीना रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिलिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वरफ

वरकरी, स्त्री, रेखकापाममन्त्रप्रथम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 वरजा, स्त्री, (त्रियतेऽनयेति वृ + “वृजञित्” ।
 उखा० ३ । १०७ । इति अखण्डम् । टाप् ।) वृजि-
 कचरन्तुः । काहृद्वो इति ख्याता । तत्पथ्यायः ।
 चूषा २ कथा ३ कथा ४ । चर्मरन्तुः । तत्-
 पथ्यायः । नङ्गी २ वङ्गी ३ वङ्गी ४ वाङ्गी ५ ।
 इत्यमरभरती । (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
 ६० । ८ ।
 “यथायुगं वरजया नक्षति धरुकायकम् ॥”)
 वरत्वचः, पुं, (वरा वृत्तकरी त्वचा यस्य ।)
 तिस्रवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 वरदः, त्रि, (वरं ददातीति । दा + “आतोऽनुप-
 सर्गति” ३ । २ । ३ । इति कः ।) अर्भोट-
 दाता । तत्पथ्यायः । समर्हकः २ । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ७ ॥ समर्हः ३ वाङ्मतांघ्रिः ४ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 २ । २१७ ।
 “वरदं तं वरं वने साहाय्यं क्रियतां मम ।
 श्रुत्वास्तौ प्रतिशुल जगामोद्दिश्य पाकवान् ॥”)
 प्रसन्नः । इति मेदिनी । दे, ३७ ॥
 वरदा, स्त्री, (वरद + टाप् ।) कथा । इति
 मेदिनी । दे, ३७ ॥ आदिखभक्ता । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (पर्यायो यथा,—
 “सुवर्षेणा सूर्यभक्ता वरदा वहरापि च ।
 सूर्यावर्षा रविप्रोता परा ब्रह्मसुवर्षेणा ॥”
 इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 अन्धगन्धा । इति भावप्रकाशः ॥ वरदात्री च ।
 (यथा, भागवते । ३ । १६ । २२ ।
 “धर्मस्य ते भगवतस्त्रियुगत्रिभिः स्त्रैः
 पद्मिश्चराचरमिदं द्विजदेवताधेम् ।
 नमंभृतं तदभिधाति रत्नस्तमश्च
 सन्नेन नो वरदया तनुवानिरस्य ॥”)
 वरदाचतुर्थी, स्त्री, (वरदास्या चतुर्थी ।) माघ-
 शुक्लचतुर्थी । तस्यां गौरी पूज्या । यथा । भवि-
 श्योत्तरे माघशुक्लपक्षमाघशुक्ल ।
 “चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।
 सौभाग्यमनुलं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि त्रियम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 वरदातुः, पुं, (ददातीति । दा + तुन् । वरस्य
 दातुः ।) वृक्षविशेषः । भूदसह इति हिन्दी
 भाषा । तत्पथ्यायः । भूमिमहः २ वारदातुः ३
 खरच्छदः ४ । अस्य गुणौ । शिशिरत्वम् ।
 रक्तपित्तप्रसादनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
 वरपर्णाण्यः, पुं, (वराणि पर्णाण्यस्य । वरपर्णति
 आख्या यस्य ।) चौरकचुकोवृक्षः । इति
 रत्नमाला ॥
 वरप्रदा, स्त्री, (वरं प्रददातीति । प्र + दा + कः ।)
 जोपासुदा । इति हेमचन्द्रः । २ । ३७ ॥
 वरदातरि, त्रि ॥
 वरपलः, पुं, (वरं पलमस्य ।) नारिकेलवृक्षः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्पथ्ये श्रेष्ठपथ्ये च स्त्री ॥

वराकः

वरसुखी, स्त्री, (वरं सुखमस्याः । डीप् ।) रेख-
 कानामगन्धद्वयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वरयिता, [वृ] पुं, (वृ + यिञ् । वृच् ।) भर्ता ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ वरतकारयिता च ॥
 वरवचिः, पुं, (वरा वचिरस्य ।) कविशेषितः ।
 तत्पथ्यायः । पुनर्वसुः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 स च विक्रमादित्यराजसभास्यनवरत्नाकर्तृ-
 रत्नविशेषः यथा,—
 “धन्वन्तरिः सपत्न्यामरसिंहशङ्ख-
 धेनालभदृष्टकपर्करकालदासाः ।
 ख्यातो वराहमिहरो वृपतेः सभायां
 रत्नानि वै वरवचिनेव विक्रमस्य ॥”
 इति नवरत्नम् ॥
 वरलः, पुं स्त्री, (वरातीति । वृ + अलच् ।)
 वरटः । वोलता इति भाषा । यथा,
 “विषखकी भङ्गरोली वरलसूकण्टपद्मः ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 वरलम्बः, पुं, (वरः उत्कर्षो लम्बः पुण्यपु येन ।)
 चम्पकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (परेण
 लम्बः ।) वरप्रप्ति, त्रि ॥
 वरला, स्त्री, (वृ + अलच् + टाप् ।) वृषी ।
 इति मेदिनी । के, ११६ ॥ तच्च पवर्गोऽयकारा-
 दौ पठितोऽयम् । वरटा च ॥
 वरली, स्त्री, (वरल + डीप् ।) वरटा । इति
 जटाधरः ॥
 वरवल्लला, स्त्री, (वरे जामातरि वल्लला ।)
 चण्डुरभाष्या । इति शब्दमाला ॥
 वरवर्णिनी, स्त्री, (वरः श्रेष्ठो वर्णः प्रशस्तः पोता-
 दिवांस्यस्या इति । वरवर्ण + इति । डीप् ।)
 अत्युत्तमा स्त्री । तत्पथ्यायः । वरारोहा २
 मत्तकामिनी ३ उत्तमा ४ । इत्यमरः । ७ ।
 ६ । ४ ॥ मत्तकाश्रिणी ५ । इति भरतः ॥
 (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ७ ।
 “रत्नभूता च कल्पयं वार्णयो वरवर्णिनी ।
 भविष्यत जानता पूर्वमं मया गोभिर्वर्णिता ॥”)
 लाचा । हरिदा । रोचना । फलिनो । साध्या
 स्त्री । इति मेदिनी । के, २४४ । गौरी ॥
 (यथा, महाभारते । ६ । २० । २१ ।
 “भद्रकालि । नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते ।
 चण्डि ! चण्डे ! नमस्तुभ्यं तारिणि । वर-
 वर्णिनि ॥”)
 सरस्वती । लण्योः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वरवाञ्जकं, स्त्री, कृकूमम् । इत्यमरटीका ॥
 वरवहः, पुं, (वरः श्रेष्ठो वहः पुरातनः ।) शिवः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वरा, स्त्री, (वृ + अप् + टाप् ।) फलविक्रमम् ।
 इति मेदिनी । रे, ६७ ॥ रेखकानामगन्धद्वयम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुडचो । मेदा । ज्ञाप्ती ।
 विडङ्गम् । पाठा । हरिदा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ श्रेष्ठा च ॥
 वराकः, पुं, (वरकोति तच्छीक इति । वृ + “जल्प-
 भिञ्जुहृषुष्यट्टः वाकम् ॥” ३ । २ । १५५ ।)

वराटः

इति वाक्यम् । शिवः । इति मेदिनी । के, १२६ । युद्धम् । इति हेमचन्द्रः ।
 वराकः, त्रि, (वृ + "जल्पभिक्षेति" ३ । २ । १५५ । इति वाक्यम् ।) शीघ्रनीयः । इति मेदिनी । के, १०६ । अवरः । इति शब्द-
 माला ॥ (यथा, मुद्रारामालायाम् । १७ ।
 "नाथि श्रीगुरुधीनमे त्रिजगतामेकाधिपे पितृषा
 सखे स्वस्य पदस्य दातरि परे नारायणे तिष्ठति ।
 यं कश्चित् पुरुषाधर्मं कतिपयग्रामेशमस्त्वाप्यर्धं
 सेवायै स्वग्रामस्ये नरमहो मृटा वराका
 वयम् ।")
 वराङ्गं, स्त्री, (वरमङ्गानाम् ।) मस्तकम् । गुह्यम् ।
 इत्यमरः । ३ । ३ । २६ । गुह्यत्वक् । योनिः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । श्रेष्ठवयस्ये, च । (वरा-
 यज्ञान्यस्य ।) तद्गुणैः, त्रि । (चोचम् । यथा,
 "त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद्भङ्गश्चोचं तथोत्-
 कटम् ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 वराङ्गः, पुं, (वराणि स्यान्नामङ्गानि यस्य ।)
 हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः । विष्णुः । यथा,—
 "सुवर्णवर्णो वैमाङ्गो वराङ्गश्चन्द्रनाङ्गही ॥"
 इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।
 वराङ्गकं, स्त्री, (वरमङ्गमस्य । कप् ।) गुह्यत्वक् ।
 इत्यमरः । २ । ४ । १०० । श्रेष्ठवयस्ये, त्रि ।
 वराङ्गना, स्त्री, (वरा श्रेष्ठा अङ्गना ।) अति-
 प्रशस्ताङ्गयुक्ता स्त्री । यथा,—
 "शिरः सपुत्रं चरुगौ सुपुत्रिनी
 वराङ्गनासंवनमल्पभोजनम् ।
 अजगृशाधित्वमपर्वमेधुनं
 शिरप्रनथां श्रियमानयन्ति वट ॥"
 इति लक्ष्मीचरित्रम् ।
 वराङ्गकपोषेतः, त्रि, (अङ्गानां रूपाणि अङ्ग-
 रूपाणि । वराणि अङ्गरूपाणि तेषुपेतः ।)
 श्रेष्ठरूपयुक्तः । सुन्दर इत्यर्थः । तत्पर्यायः ।
 सिंहसंहननः । इत्यमरः ।
 वराङ्गी, स्त्री, (वरमङ्गमन्तरवयसो यस्याः ।)
 हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ।
 वराङ्गी, [वृ] पुं, (वराङ्गमस्यस्येति । इति ।)
 अश्वमेधः । वराङ्गशाश्वमेधं इति वा पाठः ।
 इति रत्नमाला । श्रेष्ठाङ्गयुक्तं, त्रि ।
 वराटः, पुं, (वरं मन्त्रमटतीति । अट + कर्मणि
 अच् ।) कपर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (अस्य श्लोचनादिविषयो यथा,—
 "भूर्गर्भे च समे शुद्धे पत्तनीं स्थापयेत् सुधीः ।
 तुष्येण पूरयेत्तस्याः किञ्चिन्नम्यं भिषग्वरः ।
 वराटैः पूरितां चर्षां तन्मध्यं विनिवेशयेत् ।
 कारौषाणिं ततो दद्यात् पालिका यन्मनुज-
 मम् ।
 अनेन त्रियते नूनं वराटः सन्वेरोगजित् ॥"
 अथवा ।
 "वराटं तत्र चाङ्गिरी जम्बीरानी रसेन वा ।
 ज्ञान्येवामपि चाङ्गानी यावत् पीतं न गृह्णाति ।

वराट्

पञ्चाङ्गुल्य प्रचाव्य यज्ञीयाञ्च वराटकम् ॥"
 इति वराटशुद्धिः । ॥ ॥
 इति वैद्यकरसेनसारसंघे चारुमारुजाधि-
 कारे ।) रज्जुः । यथा । रज्जुः मुक्ता वराटो
 ना । इति स्त्रीकाण्डे रत्नकोषः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ।
 वराटकः, पुं स्त्री, (वराट् + स्तार्थे कन् ।) कप-
 र्दकः । इत्यमरः ॥ कङ्क इति भाषा । तस्य
 संख्याभेदेन संज्ञाभेदा यथा,—
 "वराटकानां दशकद्वयं यत्
 सा काकिकी ताञ्च पण्यस्तसः ।
 ते षोडश द्रव्य इवावगम्यो
 द्रव्येस्तथा षोडशभिश्च निष्कः ॥"
 इति लीलावती । ॥ ॥
 अपि च । तान्त्रिकः कार्षिकः पण्यः । इति
 याज्ञवल्क्यावचनेन गुणाः पञ्चादमावकृष्टं
 षोडशान्तः कर्षांश्चि । इत्यमरसंज्ञोक्तेन च
 अश्रीतिरतिक्वापरिमितान्ने पण्यशब्दः सङ्के-
 तितः स च नावनसंख्यकवराटकेर्लभ्यते इति
 वराटकेण्यपि तथा व्यवहारः । एतन्मूलकं
 भविष्यमन्त्र्यतन्त्रोत्संज्ञं यथा,—
 "अश्रीतिभिर्वराटकेः पण्य इत्यभिधीयते ।
 तेः षोडशैः पुराणं स्यात्तज्जन्तं सप्तभिस्तु तेः ॥"
 इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् । ॥ ॥
 ते च इक्ष्वाक्यं विधीयन्ते । यथा,—
 "हृत्तमश्रीत्रयं दानं हृतो यज्ञस्वदक्षिणः ।
 तस्मात् पणं कार्षिकीं वा पणं पुष्यमथापि
 वा ।
 प्रहृत्वात् दक्षिणां यज्ञे तथा स सपत्नी भवेत् ॥"
 इति शुद्धितन्त्रम् ।
 वराटकः, पुं, (वराट् एव । स्तार्थे कन् ।) रज्जुः ।
 पद्मशीलम् । इति मेदिनी । के, २०२ ।
 वराटकहजाः, [स्] पुं, (वराटक इव रजो
 यत् ।) नागकेशरश्मः । इति शब्दमाला ।
 वराटिका, स्त्री, (वराट् + स्तार्थे कन् । टाप् ।
 अत इत्वच् ।) कपर्दकः । इत्यमरटीकायां
 भरतः राजनिर्घण्टश्च । (यथा, नेषथे । २ । ८८ ।
 "बहुकम्पमिन्वेराटिका
 गणनाटकरककंठोत्करः ॥"
 तुच्छवाचिका च । यथा,—
 "प्रयागे मूत्राते येन तस्य गङ्गा वराटिका ॥"
 इत्युद्धटः ।
 वराडाः, पुं, (त्रियते इति । वृ + युच् । ष्वो-
 द्दान् दीर्घः ।) दन्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 वरुणहृत्तः । इति शब्दरत्नावली ।
 वराणसी, स्त्री, (वाराणसी ष्वोदरादित्वात् साधु ।)
 काशी । यथा,—
 "काशी वराणसी वाराणसी शिवपुरी च
 वा ॥"
 इति हेमचन्द्रः ।
 वरादनं, स्त्री, (वरै राजभिरदत्ते इति । अद् +
 क्युट् ।) राजादनम् । इति शब्दचक्रिका ।

वराहः

वराभिधः, पुं, अश्वमेधः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (वरा अभिधा यस्य ।) श्रेष्ठनामा च ।
 वराहः, पुं, (वरः श्रेष्ठः अश्वोऽश्न । रस्य
 लत्वम् ।) करमर्हः । इति रत्नमाला । कराह
 इति वा पाठः ।
 वरारकं, स्त्री, (वरं श्रेष्ठं धनिर्न ऋच्छति गच्छति ।
 ऋ + क्तल् ।) हीरकम् । इति हेमचन्द्रः । ॥ ॥
 १३१ । (गुणाद्योऽस्य हीरकशब्दे ज्ञातव्याः ।)
 वरारोहः, पुं, (इक्षिन उच्चत्वात् आश्वतथ-
 त्वाच्च वर आरोहो यत्न ।) हृद्यारोहः । अश्व-
 रोहः । इति विश्वः ।
 वरारोहा, स्त्री, (वर आरोहो नितम्बो यस्याः ।)
 उच्चमा स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ० । (यथा,
 महानिम्बागतम् । ० । ४७ ।
 "यदा तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी
 तथा ।
 न स्यास्यति वरारोहे । तदैव प्रबलः कलिः ।"
 कटिः । इति हेमचन्द्रः ।
 वरालिका, स्त्री, (वरा आलिका सखी जयादि-
 यस्याः ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 वराशिः, पुं, स्थूलवस्त्रम् । मोटा कापड़ इति
 भाषा । तत्पर्यायः । स्थूलघाटकः । इत्य-
 मरः । वराशिः ३ स्थूलघाटकम् ४ स्थूल-
 घाटिका ५ । इति तट्टीकायां भरतः । स्थूल-
 पट्टाकः ६ । इति शब्दरत्नावली । वराशि ७ ।
 स्त्रीवमिति जटाधरः ।
 वरासनं, स्त्री, (वरायै दुर्गायै अस्यते क्षिप्यते
 दीयते इति यावत् । असु + क्युट् ।) शोड-
 पुष्यम् । इति शब्दमाला । (वरमासनमिति ।)
 उत्तमासनञ्च ।
 वरासनः, पुं, (वरं स्त्रीयां नारीं अस्यति अज-
 तीति । असु + क्युट् ।) विडम्बः । (वरानपि
 जनान् अस्यति हूरीकरोतीति ।) हारपालः ।
 इति विश्वः ।
 वरासिः, पुं, (वरैः श्रेष्ठैः अस्यते क्षिप्यते इति ।
 असु + इत् ।) स्थूलघाटकः । (वरोऽस्यस्य ।)
 खड्गधरः । इति धरणिः ।
 वरासी, स्त्री, ज्ञानवधः । इति शब्दमाला ।
 वराहः, पुं, (वरान् आहृन्ति इति दुर्गः ।
 लृत् ० । ४ । ३ । ४६ । हृन् + षः ।) पशु-
 विशेषः । वरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 मूकरः २ वृष्टिः ३ कोलः ४ पोत्री ५ किरिः ६
 किटिः ७ इन्द्रो ८ घोषी ९ अश्वरोमा १०
 कोङ्कः ११ भूदारः १२ । इत्यमरः । किरः १३
 सुस्तारः १४ सुखलाङ्गुलः १५ । इति जटा-
 धरः । स्थूलनासिकः १६ दन्तायुधः १७ वक्र-
 वक्रः १८ दीर्घतरः १९ व्याखनिकः २०
 भूषित् २१ बहुकः २२ । इति शब्दरत्ना-
 वली । अस्य मांसस्य गुणाः । वृष्यत्वम् ।
 वातघ्नत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ।
 बहुकत्वञ्च । विरक्तत्वञ्च । इति तथैव
 पाठान्तरम् । अथत् मूकरशब्दे द्रव्यम् । ॥ ॥

वाराहः

तस्मात् विष्णवे न दीयम् । यथा । "नाभस्यं
नेवेदार्थं भस्मेष्वनामहृषीचीरं वर्जयेत् ।
पञ्चनखमत्स्यवराहमांसाणि चेत ।" इत्याहुक-
तत्त्वधृतविष्णुछन्दम् ॥ * ॥ वाराहमांसं भुक्त्वा
विष्णुपूजादिनिषेधो यथा,—

वाराह उवाच ।

"भुक्त्वा वाराहमांसान् यो वै मासुपसर्पति ।
पतनं तस्य वक्ष्यामि यथा भवति सुन्दरि ॥
वराहो दृश वर्षाणि भूत्वा तु चरते वने ।
आधो भूत्वा महाभागे समाः सप्त च सप्ततिः ॥
क्षमिभूत्वा समाः सप्त तिष्ठते तस्य पुष्कले ।
अथोष्णैर्वापिको भूत्वा वर्षाणाञ्च चतुर्दश ॥
एकीनविंशत्पर्वाणि यातुधानञ्च जायते ।
शूलकञ्चाटवर्षाणि जायते भवने बहु ॥
आश्लिष्टवर्षाणि जायते पश्चिमाश्रमः ।
एष संसारिताङ्गत्वा वाराहामिवभक्तकः ॥
जायते विपुले सिद्धे कुले भागवतस्तथा ।
शुभीकेशवचः श्रुत्वा सर्वसम्पूर्णं चण्डम् ॥
शिरसा चाङ्गलिं जत्वा वाक्यं चैतदुवाच ह ।
एतन्मि परमं गुह्यं तव भक्तसुखावहम् ।
वाराहमांसमद्यास्तु येन सृष्ट्यन्ति किल्बि-
षान् ॥

वाराह उवाच ।

तरन्ति मानवा येन तिर्यकसंसारसागरात् ।
गोमयेन दिनं पञ्च कणाहारेण सप्त वै ॥
पानीयान् ततो भुक्त्वा तिष्ठन् सप्तदिनं ततः ।
अन्तारलव्यं सप्त शक्तुभिश्च तथा त्रयः ॥
तिलभक्षो दिनान् सप्त सप्त पाषाणभक्तकः ।
पयो भुक्त्वा दिनं सप्त कारयेच्छुद्धिमात्मनः ॥
शान्तदानपराः जत्वा व्यहङ्कारविवर्जिताः ।
दिनाभ्येकोनपञ्चाशच्छरेत जननिश्चयः ॥
प्रसुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वज्ञो विगतचरः ।
जत्वा तु मम कर्माणि मम लोकाय गच्छति ॥
इति वाराहमांसभक्षणपाराधप्रायश्चित्तम् ।
इति वाराहपुराणम् ॥ * ॥

वन्धवराहमांसं आह्वारौ विहितम् । यथा
अन्ननीत्यनुष्ठौ हारोतः । महारण्यवाधि-
नञ्च वराहोक्षयति । एषञ्च विवदन्ते अया-
ज्यभूकराक्षिति वशिष्ठोक्तं श्वेताश्वतथा अय-
स्यतम् । कल्पतरुस्तु । आह्वे नियुक्तानि युक्त-
सधेति । विष्णुपासकस्य सर्वथा निषेधः । यथा
वाराहे भगवद्वाक्यम् ।

"भुक्त्वा वाराहमांसान् यस्तु मासुपसर्पति ।
वराहो दृशवर्षाणि भूत्वा वै चरते वने ॥"
इत्याकादशोत्तमम् ॥ * ॥

वाश्वत्थः ।
"हविष्यान्नं वै मांसं पायसेन च वत्सरम् ।
मात्स्यहारिकर्तोरभ्राशुजिन्हाणपापतेः ॥
रेवरीरववाराहदृशश्रीमंशियंथाक्रमम् ।
मावट्टहाभिहृष्यन्ति इतिनेह पितामहाः ॥"
इति आहृतम् ॥ * ॥
विष्णोरवतारविधिः । तथा,—

वाराहः

सायम्भुव उवाच ।

"कृत्वा प्रजाः स्यात्स्यन्ति पृथिवी तावत् प्रलया-
र्थंवे मया तस्या उडरये यत्नं कुरु । इति श्रुत्वा
ब्रह्मा भगवन्तं ध्यातवान् । ध्यायतस्तस्य कासा
विवरात् अङ्गुष्ठप्रमाणो वराहपोतो निरगात् ।
स च आकाशस्थः सन् चण्डमात्रेण पञ्चतोपमो
बभूव । तं विष्णुं मत्वा ब्रह्मा तुष्टाव । स च
तेन स्तुतः प्रलयार्थं वचनमप्ये प्रविश्य हस्ताप्येण
पृथ्वीसुडुञ्च निजधारयद्ब्रह्मा संस्थाप्य अन्त-
र्हितो बभूव । ततः पृथिवीं राजा सायम्भुव-
मनुरासीत् ॥" इति श्रीभागवतमतम् ॥ * ॥ तद-
वतारकर्म तद्विरग्यात्तवधी यथा,—
"वाराहपञ्चतो नाम यः पुरा हरिर्निर्मितः ।
स एव भूतो भगवानाजगामासुरान्तिकम् ॥
ततश्चन्द्रपतीकाशमयच्छास्त्रसुतमम् ।
सहस्रारं ततश्चक्रं स्रव्यं बहुसप्तप्रभम् ॥
यो वैकुण्ठः सुरेन्द्राणामनन्तो भोगिनामपि ।
विष्णुर्धो योगविदुर्ना यो यज्ञो यज्ञकर्मणाम् ॥
विश्वे यस्य प्रसादेन सवनस्या दिवौकसः ।
आख्यं महामिर्हितमनुवन्ति सुधाहुतम् ॥
ततो देवद्वक्तरं पुराणं श्रद्धसुतमम् ।
यक्रुत्वा दधौ वेगेन विजिपन् देवजीवितम् ॥
ततः संरक्तनयनो हिरण्यगो महासुरः ।
कोट्यन्विति वदन् रोषान्नारायणमुदेत्त ॥
वाराहरूपिणं देवं स्थितं पुरुषविग्रहम् ।
श्रद्धयक्रोद्यतकरं देवानामात्मनाशनम् ॥
राजा श्रद्धयक्राभ्यां ताभ्यामसुरच्छदनः ।
स्रव्याचक्रमसोमं धी पीयंसास्यामिवाभुदः ॥
ततो हिरण्यग्यात्सुखाञ्च सर्वं
समादयन् देवगणाः सुरेशम् ।
निहन्तुकामाः सहसा वराहं
गृह्णीतशस्त्रा जल्पगुं दर्पाः ॥
तेऽन्धमानोऽतिशयेन शस्त्रै-
र्देहासुरेदानवपुङ्गवैश्च ॥
नासी चचालासुरवृन्दश्च वै
मेघैः सुष्टया इव मन्दराद्रिः ॥
देवस्तनोऽसौ वृवराहमाहवे
निपातयामास रथा ज्वलन्तीम् ।
शक्तिं यथा विद्युत्माशु कुञ्ज
प्रवर्धमानोऽपि गिरिं सुमेघः ॥
स ह्यन्धमानो गदयाप्रमेयः
प्रोवाच देवं वृवराहम्भ्रान्तैः ।
प्रजापतेः संतुमिमं निहत्वा
ब्रजेण क स्वस्ति यथा सुरेन्द्रः ॥
बलं समासाद्य परैरेण्यं
विनाशयिष्याम्यहमेवमाजौ ।
देव्यास्तथा साकमतो हि देवान्
ज्वलन्तीयान् सुनद्योपपन्नान् ॥
संस्थापयिष्यामि न संशयोऽत्र
देवैर्नर्दपः क ह मत्समीपे ॥
एवं व्रवति वाक्यान् विष्णोर्वचस्यपातयन् ॥
स वाङ्मृतसुवृष्य सर्वप्रहरणं रक्षे ॥

वाराहः

दानवाद्यापि समरे मयतारपुरीगमाः ।
उद्यतायुधनिष्क्रिंयाः सर्वे तं समुपावृणु ॥
स तावमानोऽतिवलेद्विः सन्नाशुधीक्षतेः ।
न चचाल वराहस्तु मेनाक इव पञ्चतः ॥
क्रोधसंरक्तनयनः श्रद्धयक्रधरो हरिः ।
अवहंत स वेगेन आमुवन् सर्वतो दिशम् ॥
तं जयायासुरेन्द्राणां वृद्धमानं नभक्तयै ।
श्वयः सह गत्यन्वस्तुष्टुर्मुमुक्षुदनम् ॥
द्वीप्रापिसङ्गं चोरं दशमीयसुदर्शनम् ।
सुवर्णरेणुपयन्तं वज्रनाभं भयावहम् ॥
मेरीऽस्थिमन्जानधरेः सितं दानवसम्भवेः ।
अङ्गितोयं प्रहारेस्तु शूरपयन्तमखलम् ॥
सगदाभमाजावतं कामगं कामरूपिणम् ।
चक्रसुवृष्य समरे वाराहः स्वेन तेजसा ॥
चिच्छेद बाहूश्चक्रैश्च हिरण्यग्यालस्य ० तथा ॥
स ह्यिन्द्रबाहुर्विशिरा न प्राकस्यत दानवः ।
कवत्सवत्स्थितः संख्ये विशाख इव पादपः ॥
ततः स्थितस्त्विव शिरस्तस्य भूमावपातयत् ।
हिरण्ययं रक्तचित्रं मेरीः श्रद्धमिवोत्तमम् ॥
हिरण्यग्याले हने देवा ये शेषाश्चैव दानवाः ।
सर्वे तस्य भयान् जप्ता जगुरार्ता दिशी
दृश ॥"

इति वृद्धपुराणम् ॥

अथ वराहावतारकारणम् । शरभरूपिमहा-
देवकर्मण्युक्तच्छरीरनाशश्च ।
"शैलौत्थमखिलं दग्धं यदा कालादिना तदा ।
अमलः पृथिवीं त्यक्त्वा विष्णोरन्तिकमागतः ॥
तेन त्यक्त्वा तु पृथिवीं जगमात्तदधीगता ।
ततो वराहरूपेण निमग्नो पृथिवीं जले ।
मया समुद्रधाराश्च स्रव्यान् तत्सलिलोपरि ॥
वराहोऽपि स्वयं गत्वा लोकालोकाकर्यं गिरिम् ।
वाराह्या सह रेमे स पृथिव्या चारुपया ॥
स तथा रममाणस्तु सुचिरं पञ्चतोत्तमे ।
नावाप तोयं लोकेशः पीपी परमकासुकः ॥
पृथिव्याः पीनिरुपाया रमयन्त्यास्ततः स्तनाः ।
अथो जामा ह्यजश्रीरुक्षीर्षा नामानि वै श्वशु ॥
दुर्वृतः कनको चोरः सर्व एव महाबलाः ।
स तेः पुत्रैः परिहृतो वाराहो भाग्येया खया ॥
रममाणस्तदा कायव्यागं नैवागमद्विया ।
इतस्ततश्च शिशुभिः क्रोडङ्गिः पीनिरुक्षः ॥
अगन्ति तत्र भयानि नदीः कल्पतरुस्तथा ।
ततो देवगणाः सर्वे संहिता देवयोनिभिः ॥
शक्रैश्च संहिता मन्वं चक्रः सम्यक् अगङ्गितम् ॥
ततो निश्चित्य ते सर्वे शक्राद्या सुनिभिः सह ।
शरण्यं शरण्यं जगन्नारायणमजं विभुम् ॥
तं समासाद्य गोविन्दं वासुदेवं जगत्पतिम् ।
प्रणम्य सर्वे (अदशास्तुष्टुर्गुणैश्च श्वशु ॥
देवा ऊचुः ।

नमस्त देवदेवेभ्य । जगत्कारणकारण ।
कालस्वरूपिन् भगवन् प्रधानपुत्रवाङ्मक ॥
इति स्तुतो रवदेवो भूतभावगभावनः ।
सेनैर्देवगणैश्चैव तान् सर्वान् मेघनिश्चनः ॥

वराहः

श्रीभगवानुवाच ।

यदर्थमागता यूयं यज्ञो भयसुपस्थितम् ।
यत्र यद्वा मया कार्यं तद्देवास्तु संसृज्यताम् ॥
देवा ऊचुः ।

श्रीर्यते वसुधा निखं क्रीडया यज्ञपोत्रिकः ।
लोकाश्च सर्वे संसृज्या नाप्रवन्त्युपशान्तिताम् ॥
इति तेषां निगदतां श्रुत्वा वाक्यं जनाहेनः ।
उवाच शङ्करं देवं ब्रह्माण्डविशेषतः ॥
यत्कृते देवताः सर्वाः प्रजाश्च सकला इमाः ।
प्राप्रवन्ति महद्दुःखं श्रीर्यते सकलं जगत् ॥
वाराहं तदहं कार्यं त्वत्कृमिच्छामि शङ्कर ।
निदेशशक्तं तत् त्वत्तु खिच्छया नहि शक्यते ॥
त्वं त्वाजयस्व तत् कार्यं यन्नात्मा शङ्कराधुना ।
त्वमाप्यायस्व तेषां भिर्भङ्गं खरहरं सुहृः ॥
आप्यायन्तु तदा देवाः शङ्करो हन्तु पोत्रिकम् ।
रजस्वलायाः संसृजात् विप्राणां मारणात् तथा ॥
कायः पापकरो भूतस्तं त्वत्तु सुहृतेऽधुना ।
प्रायश्चित्तैरुपैतैर्यैः प्रायश्चित्तमहं ततः ।
चरिष्यामि तदर्थं मे तनुयंज्ञेन पात्यताम् ॥
प्रजा पात्या मम सदा या हि धीदिति निखशः ।
मत्कृते प्रत्यहं तस्मात् त्वस्यै कार्यं प्रजाकृते ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्तौ वासुदेवेन तदा च ब्रह्मशङ्करौ ।
त्वया यथोक्तं तत् कार्यमिति गोविन्दस्त्वत्तुः ॥
वासुदेवोऽपि तान् सर्वान् विखण्ड्य त्रिदशा-

स्तदा ।
वाराहं तेजसा हन्तुं स्वयं ध्यानपरोऽभवत् ॥
शनेः शनेयंदा तेज आहरत्येव माधवः ।
तदा देहं तु वाराहं सख्यहीनं यजायत ॥
ब्रह्माद्यास्त्रिदशाः सर्वे महादेवसुमापतिम् ।
अनुजग्मुस्तथा तेज आधातुं खरनाशने ॥
ततः सर्वैर्देवगणैः स्वं स्वं तेषां वृषध्वजे ।
आदधे तेन बलवान् सोऽतीव समजायत ॥
ततः शरभरूपी स तनुचयात्त्रिदशोऽभवत् ।
ऊर्ध्वाधोभावतश्चाटपादयुक्तः सुभैरवः ॥
द्विलक्षयोजनोच्छायः सार्द्धलक्षैकविकृतः ॥
ऊर्ध्वं वराहकायस्तु लक्षयोजनविकृतः ॥
लक्षाविकृतः पार्श्वं वर्द्धमानस्तदाभवत् ।
समायान्तं ततो दृष्ट्वा क्रोधाद्वावन्तमञ्जसा ॥
सुहृतः कनकौ घोर आसिद्दः क्रोधमूर्च्छिताः ।
उच्चित्तपुस्तं युगपत् पौत्रघातेर्महाबलाः ॥
ततस्तुष्टपद्मारेण शरभः कण्ठमध्यतः ।
भित्त्वा सपुर्वराहस्य पातयामास तच्छले ॥
तं पातयित्वा प्रथमं सुहृत्तं कनकं तथा ।
घोरश्च कण्ठदेशेषु भित्त्वा भित्त्वा जघान ह ॥
व्यक्तप्राणास्तु ते सर्वे पेतुस्तोये महाशौचे ।
जगत्सर्वं वितन्वानाः कालानलसमर्षिणः ॥
पतितेषु वराहेषु ब्रह्मा विष्णुश्चरुता ।
खटवर्षे चिन्तयामासुः पुनरेव समागताः ॥
इति कालिकापुराणीयाष्टाविंशत्युत्तमं ब्रह्माध्या-
यात् सकृत्कृतः ॥ ॥ विष्णुः । मानभेदः ।
पञ्चतमेः । सुक्ता । इति मेदिनी । षे, २२ ॥

वरिव

(पञ्चतम्ये उदाहरणम् । यथा, महाभारते ।
२ । २१ । २ ।

“वेहारी विपुलः शैलो वराहो वृषभक्षया ।
तथा ऋषिगिरिस्तात शुभाश्वैकपञ्चमाः ॥”
शिशुमारः । वाराहोऽकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अष्टादशश्लोकात्मगतं सुहृदीपविशेषः ।
यथा,—

“गन्धर्वो वरुणः सौम्यो वराहः कङ्क एव च ।
जुमुदश्च कसेरश्च नागो भद्रारकक्षया ॥
चन्द्रमलयाः शङ्खवाङ्गकगभक्तिमान् ।
साम्राज्यश्च कुमारी च तत्र ह्योपाः दशाष्टभिः ॥”
इति शब्दमाला ॥

(लण्यपिच्छीरः । तत्पर्यायो यथा,—
“वराहः लण्यपिच्छीरः लण्यपिच्छीतकस्तु सः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

वराहकन्दः, पुं, (वराहप्रियः कन्दो यस्य ।)
वाराहो । इति राजनिर्घण्टः ॥
वराहक्रान्ता, स्त्री, (वराहस्य क्रान्ता प्रियेति ।)
वाराहोऽवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
वराहकालो, [न] पुं, (वराहवत् कलते इति ।
कल् + क्तिन् ।) सूर्यमण्युप्यवृत्तः । तत्प-
र्यायः । सूर्यावर्तः २ । इति वारावली ।
६४ ॥

वराहक्रान्ता, स्त्री, (वराहेन क्रान्ता अतिप्रिय-
त्वात् ।) लुपविशेषः । इति शब्दमाला ॥
तत्पर्यायः, । लण्णालुः २ समझा ३ लज
कारिका ४ वराहनामा ५ वदरा ६ शूकरी ७
तिक्तगन्धिका ८ नमस्कारी ९ गण्डकाशी १०
खदिरो ११ । इति रत्नमाला ॥ लण्णालुका १२
अङ्गलिकारिका १३ लताङ्गलिः १४ गण्डकारी
१५ समोच्छदा १६ । इति गन्यान्तरम् ॥
वाराहो । चामारास्तु इति ख्याते । इति
सुभूतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वराहनामा, [न] पुं, (वराहस्य नाम इव नाम
यस्य ।) वाराहोऽकन्दः । इति शब्दमाला ॥

वराहिका, स्त्री, कपिकच्छुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वराहो, स्त्री, (वराहो भक्षकत्वेनाख्यस्येति ।
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रसुक्ता ।
शूकरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वरिवसितः, चि, (वस् + “नमोवरिवसिचन्द्रः
क्यच्” ३ । १ । १६ । इति क्यच् । ततः क्तः ।
“क्यस्य विभाषा ।” ६ । ४ । ५० । इति पक्षे
यसोपः ।) उपासितः । इत्यमरः । ३ । १ ।
२०२ ॥

वरिवस्या, स्त्री, (वरिवसः पूजायाः करणम् ।
वरिवस् + “नमोवरिवसिचन्द्रः क्यच्” ३ ।
१ । १६ । इति क्यच् । “अ प्रत्ययात् । ३ । ३ ।
१०२ । इत्यः । टाप् ।) शुभ्रया । इत्यमरः ।
२ । ७ । ३५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १८ । १६ ।

“दुवे यदा वरिवस्या यन्नागो
(यदामेवं वृषवं जीरयात् ॥”)

वरीया

वरवसितः, चि, (वरिवस्या संज्ञाया अस्तु
तारकादित्वादित्त् । यद्वा, वरिवस्य + क्तः ।
“क्यस्य विभाषा ।” ६ । ४ । ५० । इति पक्षे यसोपा-
भावः ।) उपासितः । इत्यमरः । ३ । १ । २०२ ॥

वरिश्री, स्त्री, वडिश्री । इति शब्दरत्नावली ॥
वरिणं, स्त्री, (वृ + णः । बाहुलकात् इट् ।)
वत्सरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (“वर्षः स्यात्
वरिणोऽपि च ।” इत्युज्ज्वलदत्तवृत्तचन्द्रवच-
नम् । ३ । ६२ ॥)

वरियाः, स्त्री भूक्ति, (वृ + षः । बहुवचनात्
इट् ।) वर्षाः । इति भरतद्विख्यकोषः ॥
वरियाप्रियः, पुं, (वरिषा वर्षा प्रिया यस्य ।)
चातकपर्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

वरिष्ठं, स्त्री, (अतिशयेन वरम् । वर + इहृन् ।)
ताम्रम् । इत्यमरः । ३ । २ । १११ ॥ (यथा,—
“रक्तं वरिष्ठं खिच्छाख्यं ताम्रं मुखसुहृत्तरम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मरिचम् । इति मेदिनी । ठे, १५ ॥
वरिष्ठः, चि, (अयमेवामतिशयेन वर उहर्वा
अतिशयान इहृन् । प्रियस्वरिति वरादेशः ।)
इति आकरणम् । वरतमः । (यथा, भागवते ।
१ । १० । १ ।

“हत्वा स्वरिक्चन्द्रं अतताधियो
युधिष्ठिरो धम्मभृतां वरिष्ठः ॥”
उरुतमः । इति मेदिनी । ठे, १५ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ४ । ५६ । १ ।

“यस्मिं वरिष्ठे वृहती विमिषन्तु
वह्नीचापप्रधानैर्भरैवेः ॥”
वस्यः । इत्यजयः ॥

वरिष्ठः, पुं, (वर + इहृन् ।) तित्तिरिपची । इति
मेदिनी । ठे, १५ ॥ नारङ्गवृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः । (चातुवमशुपुत्रः । यथा, महा-
भारते । १३ । २८ । २० ।

“वरिष्ठो नाम भगवांश्चास्तुषस्य मनोः सुतः ॥”
धम्मसावर्णिमन्वन्तरस्य ऋषिविशेषः । यथा,
मार्कण्डेये । ६४ । १६ ।

“हविर्ग्रासं वरिष्ठश्च ऋषिरन्वक्ष्यथारुचिः ।
निखरचानवश्चेव रिष्ठिचान्यो महासुनिः ।
सप्रर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नस्यदेवश्च सप्रमः ॥”
देवविशेषः । तथा, हरिवंशे । २३२ । १३ ।

“वरिष्ठश्च गविष्ठश्च भूतलोकावधो विभुः ।
सुप्रसादः किरीटो च स्रष्टीवह्नी महासुरः ॥”
वरिष्ठा, स्त्री, (वरिष्ठ + टाप् ।) आदिहभक्ता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वरी, स्त्री, (वृषोतीति । वृ + पचावच् । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) शतावरी । इत्यमरः । २ ।
४ । १०० ॥ सूर्यपत्नी । इति विकारशेषः ॥

वरीयान्, [स] चि, (अयमनयो रतिशयेन ऊर्ध-
वरो वा । इत्यसुन् । प्रियस्वरिति वरादेशः ।)
श्लिष्ठः । (यथा, भागवते । २ । १ । १ ।
“वरीयानेष ते प्रश्नः कृतो लोकाहितो वृषः ॥”
वरिष्ठः । अविद्युवा । इति मेदिनी । ठे, १५ ॥

वरुचः

वरीयान्, पुं, विष्णुस्मार्त्तसप्तविंशतियोगान्तर्गता-
दादशयोगः । तत्र जातपलम् ।

“दाता द्यायुः सुतरां सुवेधः
सत्कर्मकर्ता मधुरस्वभावः ।
नरो बलीयान् धनवान् जनाटो
योगो वरीयान् यदि जन्मकाले ॥”

इति कीटोप्रदीपः ॥

(पुलहस्य पुत्रः । इति भागवते ४ । १ । ३४५)
वरीवर्हः, पुं, वरीवर्हः । इत्यमरटीकायां रमा-
कथः ॥

वरीयुः, पुं, कामः । इति चिकाण्डशेषः ॥
वडटः, पुं, ऋच्छ्रजातिविशेषः । यथा,—

“पुलिन्दा नाहला निद्याः श्वरा वडटा भटाः ।
माता भिक्षाः किराताश्च सर्वेऽपि ऋच्छ्र-
जातयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वरुचः, पुं, अन्त्यजजातिविशेषः । यथा,—

“रजकचर्मकारश्च नटो वरुच एव च ।
केवर्त्तमेदभिजाश्च सप्तैते चान्यजाः स्मृताः ॥”
एषां स्त्रीगमनादौ हीषो यथा,—

“इतिघान्त्तु स्त्रियो गत्वा भुङ्क्ता च प्रतिगृह्य च ।
पतयन्त्यानतो विप्रो ज्ञानान् सान्धन्तु गच्छति ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतयमवचनम् ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा,—
“केवर्त्तस्य च कन्यायां श्रौष्ठिकादेन सौचिकः ।
सौचिकात् श्रौष्ठिकाज्जातो नटो वरुच
एव च ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥

वरुणः, पुं, (वृणोति सर्वं त्रियते अन्वोरिति वा ।
वृ + “जृहृदारिभ्य उनन् ।” उणा० ३ । ५३ ।

इति उनन् ।) देवताविशेषः । स च कश्य-
पस्य अदितिनाम्नि पत्न्यां जातः । तस्य चर्षणीयां
पत्न्यां भृगुवास्त्विकी पुत्री जाती । इति
श्रीभागवतमतम् ॥ स च जलाधिपतिः पश्चिम-
दिक्पालश्च । तत्पर्यायः । प्रचेताः २ पाश्री ३
यादसापतिः ४ अप्यतिः ५ । इत्यमरः ॥ यादः-
पतिः ६ अपापतिः ७ । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ जम्बुकः ८ मेघनादः ९ जलेश्वरः १०
परब्रह्मणः ११ देवदेवः १२ जीवनावासः १३
नन्दपालः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ वारि-
कोमः १५ कुण्डली १६ रामः १७ सुखाशः १८
इति जटाधरः ॥ ॥ जलाशयोत्सर्गादौ अस्य
पूजाविधिर्यथा । ज्येष्ठीर्षपञ्चरात्रे ।
“अथ वाप्यामतः कुर्यात् छन्दारत्नादिनिर्मि-
तम् ।

विभुषं जंसपृष्ठस्यं इतिश्रीनाभयप्रदम् ॥
वामेन नागपाशान् धारयन्तं सुभोगिनम् ।
अलिखं वाममाभोगं कारयेद्युद्धादसापतिम् ॥
वामे तु कारयेद्वृष्टिं इतिश्री पुष्करं शुभम् ।
नागेनदीभिर्यादोभिः सतुद्रैः परिवारितम् ॥
अलिखं वरुचं देवं प्रतिष्ठाविधिनाचयेत् ॥”
पुष्करं तत्पुत्रम् । ततो ध्यानम् ।

वरुचः

“प्रसन्नवदनं सौख्यं चिन्मकुन्देन्द्रसन्निभम् ।
सञ्जाभरुचसंयुक्तं सर्वलक्ष्यलक्षितम् ॥
किरकोः प्रीतलेः सौख्येः प्रीत्ययन्तमवस्थितम् ।
लावण्यान्तधाराभिस्तरुपयन्तमिव प्रजाः ॥

राजहंससमाकृष्टं पाश्र्वाक्षयकरं शुभम् ।
पुष्करादीर्गखेः सर्वैः समन्तात् परिवारितम् ॥
गौण्या कान्त्या चासुगतं नदीभिः परिवारितम् ।
नागैर्यादोगखैर्युक्तं ब्रह्माणमिव चापरम् ॥
वृष्टिर्वाहारकर्त्तारं नारायणमिवापरम् ॥”

इति ध्यात्वा पूजयेत् । वरुचमन्त्रोद्धारस्तु तत्रैव ।
“अष्टाविंशान्तबीजेन चतुर्दशस्वरेण च ।
अर्हन्दिन्द्रियुक्तेन प्रणवोद्गीपितेन च ॥”
तेन ॐ वाँ इति मन्त्रः ।

“प्रतिमायां स्थितिं कृत्वा प्रणवेन निबोधयेत् ।
पूजयेद्ब्रह्मपुण्यादौः सान्निध्यं पाश्र्चसुत्रया ॥”
स्थितिं प्रतिष्ठायां । निबोधयेत् अन्तर्गताङ्गु-
स्तुष्टिभ्यां निबोधसुत्रां दर्शयेत् । नमस्कारमन्त्रस्तु

“वरुचो धवलो जग्युः पुरुषो निम्नगाधिपः ।
पाश्र्चस्तो महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥”
इति जलाशयोत्सर्गतत्त्वम् ॥ ॥

वृष्टार्थं अस्य जपनीयमन्त्रा यथा,—
“पुष्करावर्त्तकर्मचेः प्रावयन्तं वसुधराम् ।
विदुर्ज्ज्वलन्तसमृद्धं तोयात्मानं नमान्यहम् ॥
यस्य केशेषु जीमन्तो नटाः सर्वेऽङ्गसन्धिषु ।
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ॥”

इति ध्यात्वा मानसैरुपचारैर्वैश्वानरं आराध्य
मूलमन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्वापिस्तुष्टुप् हृन्दो
वरुणो देवता एतावद्वाङ्मभियाप्य सुवृष्टार्थं
जपे विनियोगः । मन्त्रस्तु गुरुमुखान् श्रेयः ।
स यथा ॐ वृष्टिरिहानाथन्तरयो मरुता-
स्युश्रतो गच्छ वशापमिहृत्वा दिवं गच्छत तेनो
वृष्टिमवह । इति मन्त्रस्य महस्रजपानन्तरं
सुवृष्टिमनो वसुमतो भवति । अथ सर्वेहो न
कार्यः ॥ ॥ मन्त्रान्तरम् । ऊर्ध्वं लघ्नीं तथा
मायां तेन हूँ श्रीं ह्रीं इति त्र्यक्षरमन्त्रं नाभि-
मात्रजलमध्ये प्रविश्य यदि जपति तदा अना-
वृष्टिं हरति महावृष्टिर्भवति । अष्टसहस्रजपः
संख्या चतुर्गुणा तेन दार्दिश्रुतसहस्रजपः ।
दिनत्रयानन्तरं चतुर्दशदिने जपसमाप्तिः ।

“नाभिमात्रजले स्थित्वा जपेन्नम्रं प्रसन्नधीः ।
वसुसहस्रं जपेन्नम्रं त्रिदिनं वाप्य यत्रतः ॥”
अथवा ।
“वटसहस्रं जपेन्नित्यं तदा वृष्टिर्भवत्तु ध्रुवम् ॥”
इति वटकर्मोद्गीपिका ॥ ॥

पुस्तकान्तरै वं इति एकाक्षरमन्त्रोऽपि जप्य-
त्वेन लिखितः ॥ ॥ महापातकितो दक्षधनं
यज्ञीत्वा राजा वरुचाय प्रतिपादयेत् । यथा,—
“नादहीत कृपः साधुर्महापातकितो धनम् ।
आददानस्तु तन्नोभातिन दीधेक लिप्यते ।
अपसु प्रवेश्य तं दक्षं वरुचायोपपादयेत् ।
मृतवृत्तोपपत्ते वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥”

इदो दक्षस्य वरुचो राजा दक्षधरो हि सः ।
इति मन्त्रः ॥ ॥

वरुचः

रेणः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥”

इति मानवे ८ अध्यायः ॥ १० ॥

स्वनामख्यातवृचः । तत्पर्यायः । वरुचः २
सितुः ३ तिलश्याकः ४ कुमारकः ५ । इत्यमरः ।
२।४।२५ ॥ इतरीच्यत्रः ६ सितुकः ७ वराणः ८
श्लिखिमखनः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अत-
वृचः १० अतदमः ११ साधुवृचः १२ तमालः
१३ मारुतापहः १४ । अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । उष्णत्वम् । रक्तरीचशीतवातहरत्वम् ।
क्षिप्तत्वम् । हीपनत्वम् । विद्रधिरोगजन्तश्च ।
इति राजनिघण्टुः ॥ अपि च ।

“वरुचः पित्तको भेदी क्षिप्तलक्ष्णासमाह्वानम् ।
निहन्ति गुल्फघातासक्रमोक्षोष्णोऽग्निदीपनः ।
कषायो मधुरस्निग्धः कटुको रूचको लघुः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अन्यथा ।
“वरुणोऽनिलमूलो भेदी चोष्णोऽग्निदीपनः ।
पुष्यं वरुणजं याहि पित्तं आमवातजित् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ ॥

जलम् । इति मेदिनी । वी, ६५ ॥ खर्ष्यः । इति
विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।
“धामा मिचोऽर्थमा शक्रो वरुणश्च एव च ।
भगो विधस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ॥”
सुनिगर्भजातकश्यपपुत्रविशेषः । इति महाभार-
तम् । १ । ६५ । ४० ॥)

वरुणात्मजा, स्त्री, (वरुणस्य जलस्य आत्मजा
तदुद्भवत्वात् ।) मद्यम् । इत्यमरः । २।२०।१६ ॥
(विवरणमस्या मद्यशब्दे श्रेया ॥)
वरुणानी, स्त्री, (वरुणस्य पत्नी । वरुण + “इन्द्र-
वरुणभवेति ।” ४ । १ । ४६ । इति षोष् आत्रु-
गागमश्च ।) वरुणपत्नी । इति जटाधरः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । २२ । १२ ।
“इन्द्राणोऽसुपुष्ये वरुणाणीं स्वस्तये ।
अपार्थी सोमपीतये ॥”)

वरुचं, स्त्री, (वृणोति आहृणोत्यनेनेति । वृ +
“आश्रिचादिभ्य इचोञी ।” उणा० ४ । १७० ।
इति उचः ।) उत्तरीयवस्त्रम् । वृधानोवस्त्र
प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्तकौस्तुभ्या-
सुगादिहृतिः ॥

वरुलः, पुं, (वृ + उलः ।) संभक्तः । इति संज्ञाप्र-
सारोणादिहृतिः ॥
वरुथं, स्त्री, (त्रियते शरीरमनेनेति । वृ वरुथी +
“जृहृन्धाद्यन् ।” उणा० २ । ६ । इति
ऊचन् ।) तनुचायम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चर्म
इति मेदिनी । घे, २१ ॥ तत्र पवर्गीयवकारादौ
गणितोऽयं शब्दः ॥ (गृहम् । इति निघण्टुः ।
३ । ४ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ५० । ६ ।
“भवा वरुथं गृणते विभावो ॥”
भवा मघवन् मघवद्वाः शर्म ॥”
सेन्यम् । यथा, भागवते । ६ । १० । २० ।
“तेऽनीकपा रघुपतेरभिपत्य सर्व-
द्वन्द्वं वरुथमिमपरिचयाभ्यधीः ।

वर्करः

जहुडं मैगिरिगदेवभिरस्रशाः
 सीताभिमर्षहतमङ्गलरावर्षेभ्यः ॥”)
 वरुणः, पुं. (त्रियते रघोऽनेनेति । वृष् वरुणे +
 “वृष्न्भाभ्यन्” उणा० २। ६। इति
 ऊथन् ।) परप्रहरणाभिघातरक्षायं रघस्य
 सन्नाहवदयदावरणकादिभ्यं तत् । तत्पठ्यायः ।
 रघुगुणः २। इत्यमरभरती । २। ८। ५० ॥
 रघसंवृतिः ३। इति कटाधरः ॥ (यथा,
 रामायणे । ६। ५०। २६ ।
 “उरगध्वजदुर्ध्वं सुवरुणं स्वपस्करम् ॥”
 ग्रामविशेषः । यथा, तत्रैव । २। ७२। १२ ।
 “नोरणं दन्तिगार्ह्वं न जम्बूपस्थं समागमन् ।
 वरुणश्च ययौ सन्धक् ग्रामं दशरथात्मजः ॥”)
 वरुणिनो, स्त्री, (वरुणं तनुजाणादिकमस्यस्या
 इति । वरुण + इतिः । डीप् ।) सेना । इत्य-
 मरः । २। ८। ७० ॥ (यथा, रघुः । १२। ५८।
 “तस्य जातु मरुतः प्रतीपगाः
 वर्त्मसु ध्वजतवप्रमाथिनः ।
 पितृशुभ्रगतया वरुणिनी-
 मत्तटा इव नदीरथाः क्षणीम् ॥”)
 वरेण्यं, स्त्री, (त्रियते लोकेरिति । वृ + “वृच
 एण्यः” उणा० ३। ६८। इति एण्यः ।)
 कुकुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वरेण्यः, त्रि, (वृ + एण्यः ।) प्रधानः । इत्य-
 मरः । ३। १। ५७ ॥ (यथा, भट्टिः । १। ४।
 “पुण्यो महाप्रसन्नमहजुष्टः
 सन्तप्यो नाकसदा वरेण्यः ॥”
 वरेण्यः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारः ।
 ७। ६० ।
 “संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं
 बभू सुखयाह्वानिवन्धनेन ॥”
 पुं, पितृगणानामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेयः ।
 ६६। ४५ ।
 “वरो वरेण्यो वरदो पुष्टिदस्तुष्टिदस्तथा ॥”
 भृगुपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १३।
 ८५। १२६ ।
 “भृगोस्तु पुत्राः समासन् सर्वं तुत्या भृगो-
 गुणैः ।
 अथनो वज्रशीर्षश्च सुचरोऽस्त्रयेव च ।
 मुक्तो वरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सम ते ॥”
 महादेवः । यथा, तत्रैव शिवसहस्रनाम-
 कीर्तने । १३। १७। १३६ ।
 “वरो वराहो वरदो वरेण्यः सुमहात्मनः ॥”)
 वरेण्यी, स्त्री, गौडदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वरुणरः, पुं. (वरुः श्रेष्ठ ईश्वरः ।) शिवः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 वरोटं, स्त्री, (वराणि श्रेष्ठानि उटानि हलानि
 अस्य ।) मरुवकपुष्पम् । इति शब्दमाला ॥
 वरोलः, पुं स्त्री, (वृ + ओलच् ।) वरटः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वर्करः, पुं, (वृक्यते यस्मिन् इति । वृक आदाने +
 ककुलप्रपनात् अरः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३।

वर्गः

१३१ ।) युवपुत्रः । इत्यमरः । २। १०। २३ ॥
 मेघशावकः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ परि-
 चासः । (यथा, अमरशतके । ७ ।
 “कान्तः केलिरचिर्युवा सङ्घट्टयत्ताडकं पतिः
 कानरे
 किन्तो वर्करकर्करैः प्रियशतैराक्रण्य विक्री-
 यते ॥”)
 हागः । इति मेदिनी । रे, २२० ॥
 वर्कराटः, पुं, (वर्करं परिचासं अटति गच्छ-
 तीति । अट् + अच् ।) कटाणः । तन्नादित्य-
 रोचिः । नारीपथोभरोत्सङ्गकान्तदत्तनख-
 चतः । इति मेदिनी । टे, ६५ ॥
 वर्गः, पुं, (वृण्यते इति । वृत्री वर्जने + षच् ।)
 खजातीयसमूहः । (यथा, रघुः । २। ४।
 “ब्रमाय धेनानुचरेण धनो-
 षोधि शोषोऽप्यनुधायाविवर्गः ॥”)
 समानधर्मिभिः प्राणिभिरप्राणिभिरपलक्षितं
 वृत्तम् । यथा कवर्गः । अत्र कत्वखत्वादिना
 विजातीयत्वेषु स्थानसाम्यमस्ति । इत्यमर-
 भरती ॥ ग्रन्थपरिच्छेदः । यथा,—
 “सर्गो वर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्गसंग्रहाः ।
 उच्छ्वासः परिवर्णश्च पटलः काळमस्त्रियाम् ।
 स्थानं प्रकरणं पञ्चाङ्गिकश्च ग्रन्थसम्बन्धः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 समानाङ्गव्यस्य पूरणम् । तत्पठ्यायः । कतिः २।
 वर्गं करणसूत्रं वृत्तव्यम् ।
 “समद्विघातः कतिरुच्यतेऽथ
 स्याद्योऽन्ववर्गा द्विगुणान्यनिघ्नः ।
 स्वस्वोपरिष्ठाश्च तथापरेऽङ्का-
 ष्यङ्कान्त्यसुत्सार्थं पुनश्च राशिम् ॥
 स्वस्वव्यस्याभिघातित्तिनिघ्नो
 तत्स्वस्ववर्गेऽप्युता कतिञ्चा ।
 इष्टोनयुग्याशिवधः कति स्या-
 द्दृष्टस्य वर्गं च समन्वितो वा ॥” * ॥
 अत्रोद्देशकः ।
 “सखे नवानाश्च चतुर्दशानां
 ब्रह्मि त्रिहीनस्य शतत्रयस्य ।
 पञ्चोत्तरस्याप्युत्तरस्य वर्गं
 जानाति चेद्द्विगुणविधानमार्गम् ॥”
 न्यासः ६। १४। २६७। १०००५। एषा
 पथोक्तकरजेन जाता वर्गाः ८२। १६६।
 ८८२०६। १००१०००२५ ॥ अथवा नवानां
 स्वस्व ४। ५। अथयोरारहितः २०। द्विनिघ्नो ४०।
 तत्स्वस्ववर्गेऽप्येन ४२। युता जाता सेव
 कतिः ८२ ॥ अथवा चतुर्दशानां स्वस्व ६। ८।
 अथयोरारहितः ४८। द्विनिघ्नो ६६। तत्स्वस्व-
 वर्गो ३६। ६५। अथयोरैक्येन १००। युता
 जाता सेव कतिः १६६ ॥ अथवा स्वस्व ४। १०।
 तथापि सेव कतिः १६६ ॥ अथवा राशिः २६७।
 अयं त्रिभिस्तुः पृथग्युत्तर २६४। ३००।
 अथयोरारहितः ८८२००। त्रिभिर्गुणैः युतो जातो
 वर्गः स एव ८८२०६ ॥ एवं सर्वत्रापि इति

वर्गम्

लीलावर्गः । (स्त्री, अक्षरोविशेषः ।
 यथा, महाभारते । १। २२७। १५ ।
 “अक्षराणि महावाहो देवारण्यविहारिणी ।
 इष्टा धनपतेर्निर्वा वर्गा नाम महावत ॥”
 सुनिष्ठापातुग्याहृत्पिणोयं अर्जुनात् प्राप-
 सुक्तासीत् । एतद्दृष्टान्तम् तत्रैव द्रष्टव्यम् ।)
 वर्गमूलं, स्त्री, (वर्गस्य समानाङ्गव्यस्य मूलम्
 आद्याङ्कः ।) पूरितसमानाङ्गव्यस्याद्याङ्कः ।
 यथा । वर्गमूले करणसूत्रं वृत्तम् ।
 “व्यङ्कान्त्यादिघमात् कतिं द्विगुण्येकमूलं समेत्तवृत्ते
 व्यङ्कालव्यङ्कतिं तदाद्यविधमालम् द्विनिघ्नं
 न्यसेत् ।
 पङ्क्त्यां पङ्क्तिवृत्ते समेत्तव्यविधमात् व्यङ्कान्त्यवर्गं
 पङ्क्त्यां तद्द्विगुणं न्यसेदिति सुहुः पङ्क्तिर्दलं
 स्यात् पदम् ॥” * ॥
 अत्रोद्देशकः ।
 “मूलं चतुर्णाञ्च तथा नवानां
 पूर्वं जतानाञ्च सखे जतीनाम् ।
 पृथक् पृथक् वर्गपदानि विद्धि
 कुङ्किन्नुच्चियेदिति तत्र जाता ॥”
 न्यासः ४। ६। ८२। १६६। ८८२०६। १००
 १०००२५। लब्धानि क्रमेण मूलानि २। ३।
 ६। १४। २६७। १००००५। इति लीला-
 वर्गो वर्गमूलम् ॥
 सजातीयाङ्गव्यस्य घातः घनः । तस्य तन्मू-
 लस्य च समुदायस्योदाहरणानि पूर्वं न
 लिखितानि प्रसङ्गादत्र पुनर्लिखन्ते । घने
 करणसूत्रं वृत्तत्रयम् ।
 “समन्विघातश्च घनः प्रद्विष्टः
 स्याद्यो घनोऽन्वस्य ततोऽन्ववर्गः ।
 आदित्रिनिघ्नस्त आदिवर्ग-
 स्यान्त्याहृतोऽथादिघनश्च सर्वे ॥
 स्थानान्तरत्वेन युता घनः स्यात्
 प्रकल्प्य तत् स्वस्वयुगं ततोऽन्वस्यम् ।
 एवं सुहुर्द्विगुणघनप्रसङ्गा-
 वाद्याङ्कतो वा विधिरेश कार्यः ॥
 स्वस्वाभ्यां वा हतो राशिः स्वस्वघनेऽप्युक् ।
 वर्गमूलघनसङ्घो वगोराशेर्घनो भवेत् ॥” * ॥
 अत्रोद्देशकः ।
 “नवघनं त्रिघनस्य घनं तथा
 कथय पञ्चघनस्य घनञ्च मे ।
 घनपदञ्च ततोऽपि घनात् सखे
 यदि घनेऽस्ति घना भवतो मतिः ॥”
 न्यासः ६। २७। १२५। जाताः क्रमेण घनाः
 ७२६। १६६८२। १६५३१२५ ॥ अथवा राशिः
 ६। अस्य स्वस्व ४। ५। आभ्यां राशिर्दलः
 १८० त्रिनिघ्नश्च ५४०। स्वस्वघनेऽप्येन १८६।
 युतो जातो घनः ७२६ ॥ अथवा राशिः २७।
 अस्य स्वस्व २०। ७। आभ्यां हतस्त्रिघ्नश्च
 ११३४०। स्वस्वघनेऽप्येन ८४३। युतो जातो
 घनः १६६८२ ॥ अथवा राशिः ४। अस्य

वर्षांसी

वर्षाः

वर्षः

मूलम् २ । चनः ८ । अयं खन्नी जातस्तुर्वा
 चनः १४ । अथवा राशिः ६ । अस्स मूलम् ३ ।
 चनः २७ । अस्स वर्गो नवानां चनः ७२६ ।
 य एव वर्गो राशिचनः स एव वर्गमूलचनवर्गः ।
 इतिचनः ॥७॥ अथ चनमूले करयस्त्रयं तत्तदयम् ।
 “आद्यं चनस्यावमयाचने हे
 पुनस्तथान्याह्वनतो विशोध्यम् ।
 चनं पृथक्स्थं पदमस्य ज्ञत्वा
 ज्ञान्ना तदाद्यं विभजेत् फलम् ।
 पदज्ञानं न्यसेत्तत्कालमन्यनिर्घी
 चिर्घी ज्ञेयत्तत्प्रथमात् फलस्य ।
 चनं तदाद्याह्वनमूलमेवं
 पदंक्तिर्भवेदेवमतः पुनश्च ॥”
 अथोद्देशकः । पूर्वचनानां मूलार्थं न्यासः ७२६ ।
 १६६८१ । १६५११२५ । क्रमेण लब्धानि मूलानि
 ६ । २७ । १२५ । इति लीलायत्यां चनमूलम् ॥
 वर्गोत्तमः, पुं, (वर्गोत्तमः ।) चराणां अर्थात्
 मेवकर्कटतुलामकरराशीनां प्रथमोत्तमः ।
 स्थिराणां अर्थाद्दृष्टवसंज्ञदृष्टिककुम्भराशीनां
 पञ्चमोत्तमः । इत्यात्मकानां अर्थात् मिथुनकन्या-
 धनुर्मौनराशीनां नवमोत्तमः । यथा,—
 “चराणां प्रथमे चांशे स्थिराणां पञ्चमे तथा ।
 नवमे इत्यात्मकानाञ्च वर्गोत्तम इति स्मृतः ॥”
 अपि च । राशीनां स्वकीयनवांशः । यथा,—
 “खनवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः ॥”
 इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥
 वर्षं ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, वर्षते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वर्षः, [स्] ङी, (वर्षते इति । वर्ष + “सर्व-
 धातुभ्योऽसुम् ।” उणा० ४ । १८८ । इति
 असुम् ।) ङपम् । विहा । (यथा, सुश्रुते
 उत्तरतन्त्रे ४० अध्याये ।
 “मूलाविष्टः सक्तमूत्रोऽनकूजी
 कृत्वापानः सन्नकटोरजश्च ।
 वर्षो तुश्चत्प्लमस्यं सधिनं
 र्च्यं ज्ञावं वानिलं मादतेन ॥”)
 तेजः । इति मेदिनी । से, ३५ । (यथा, ऋग्-
 वेदे । ६ । ६६ । २१ ।
 “अथे पवस्व स्वपा अस्मि वर्षैः सुवीर्यम् ॥”
 “वर्षः तेजः” इति तद्वाच्ये वायवः ॥ अत्रम् ।
 वया तन्नेव । ३ । २४ । १ ।
 “अथे सङ्घस्य पृतना अभिमातौरपास्य ।
 दुष्टरक्षरानुनरातीवैर्षोघायश्च वाहसे ॥”
 “वर्षोधाः अन्नं धेहि ।” इति तद्वाच्ये
 वायवः ॥)
 वर्षैः, पुं ङी, (वर्षैस् + कार्यं कम् ।) विहा ।
 इक्षमरः । २ । ६ । ६८ । (दोषिः । यथा,
 महाभारते । १२ । २५ । १६ ।
 “देविकायास्तुपुष्पश्च तथा सुन्दरिक्वदे ।
 अचिन्वां ऋपवर्षैर्ह्यं प्रेक्ष वे क्षभते नरः ॥”)
 वर्षोऽङी, [ङ] पुं, (वर्षोऽङीति । वर्षैस् +

“असुमायाभेधेति ।” ५ । २ । १२१ । इति
 विनिः ।) चनः । यथा,—
 “रौद्रिय्यामभवद्वर्षो वर्षोऽङी येन चनमाः ॥”
 इति वृद्धपुराणम् ॥
 वर्षोः, [स्] पुं, (वर्षते इति । वर्ष + असुम् ।)
 चनपुत्रः । इति मेदिनी । से, ३६ । अत्रच ।
 “रौद्रिय्यामभवद्वर्षो वर्षोऽङी येन चनमाः ॥”
 इत्याद्यौ वृद्धपुराण्ये वर्गादुकीर्तने सतीदेह-
 त्यागनामाध्यायः ॥
 वर्जनं, ङी, (वृज् + ङ्यट् ।) त्वागः । चिंसा ।
 इति मेदिनी । ने, १२२ । मारणम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 वर्जितः, चि, त्वाक्तः । वृजधातोः क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नः । यथा,—
 “अवज्ञातश्चावधृतं सरोवं विस्मयान्वितम् ।
 गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं सन्तकारवर्जितम् ॥”
 इति कौर्म्ये उपविभागे १६ अध्यायः ॥
 वर्जनीयं, चि, (वृज् + ङ्योयर् ।) वर्जनयोग्यम् ।
 त्वाक्तव्यम् । वर्जनीयान्नं यथा,—
 “राजानं नर्त्तकान्श्च तच्छोऽन्नश्चक्रकारिणः ।
 गन्धानं गणिकान्श्च घटान्श्चैव वर्जयेत् ॥
 चक्रोपजीविरजकतस्करश्चजिजानतथा ।
 गान्धर्वकोऽकारानं स्तनकामं विवर्जयेत् ॥
 कुलालश्चक्रकर्मानं वाहुंघेः पतितस्य च ।
 पौनर्भवश्चाश्चक्रयोर्भिशस्तस्य चैव हि ॥
 सुवर्गकारशैलश्चाधितस्यानुरस्य च ।
 त्तिकित्तकस्य चैवानं पुच्छत्या दाखिकस्य च ॥
 स्तेननास्तिकयोर्नरं देवतानिष्टकस्य च ।
 सोमविक्रयिणश्चात्रं चपाकस्य विप्रोषतः ॥
 भार्याजितस्य चैवानं यस्य चोपपत्तिगुंहे ।
 उन्मूलस्य कदम्यस्य तथेवोच्छेदभोजिनः ॥
 अयादत्तान्श्च संघानं शृङ्गाजीवस्य चैव हि ।
 ङीवस्यान्यासिनश्चानं मत्तोक्तस्य चैव हि ॥
 भीतस्य बहितस्यान्नमवक्रुष्टं परिचितम् ।
 ब्रह्महृषः पापकृषिः आह्वानं नृत्तकस्य च ॥
 वृथापाकस्य चैवानं श्रावानं चशुरस्य च ।
 अप्रजानान्तु नारीणां जतप्रस्य तथेव हि ॥
 कन्धकानं विशेषेण शृङ्गाविक्रयिणश्चथा ।
 श्रौङ्गानं घटकान्श्च भिनजामन्नमेव च ॥
 विह्वपजननस्यान्नं परिविजान्नमेव च ।
 पुनर्भयो विशेषेण तथेव दिधृषतेः ॥
 अवज्ञातश्चावधृतं सरोवं विस्मयान्वितम् ।
 गुरोरपि न भोक्तव्यं अन्नं सन्तकारवर्जितम् ॥
 दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्वमन्नेनमुहितम् ।
 यो यस्यान्नं समन्नाति स तस्यान्नाति किञ्चि-
 वम् ॥”
 इति श्रीकूर्मपुराण्ये उपविभागे १६ अध्यायः ॥
 वर्जः, चि, (वृज् + ङ्यम् ।) वर्जनीयः । यथा,—
 “अतः परं श्रुत्वा त्वं वर्ष्यावर्ष्यप्रतिक्रियाम् ।
 भोच्यमन्नं पर्युषितं कृत्वात्तं चिरसंस्थितम् ॥
 अक्षिहाचापि गोधूमवधगौरसविक्रियाः ।
 शृङ्गकः कच्छो मोघा शेषा मन्त्रोऽथ शृङ्गकः ॥

भस्या ह्येते वदा वर्षां घाममूकरजुकटौ ।
 पिहदेवादिशेषश्च आह्वे ब्राह्मणकान्त्या ।
 प्रोक्षितश्रीवधार्थं खादन् मांश्च न दोषभाक् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराण्ये सदाचाराध्यायः ॥
 वर्षः, क वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) क, वर्षयति । अयं कश्चिन्न
 मन्वते । वर्षः, शुक्रादिक्रिया । इति दुर्गादासः ॥
 वर्षः, त क स्तुतिविस्तारशुक्राद्युत्कृष्टीपने । इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ (अद्वय पुरा०-पर०-सक०-
 दीपने अक०-सेट् ।) वर्षयति वर्णापयति कविः
 स्तोतीत्यर्थः । वर्षयति तन्तुं विस्तारयतीत्यर्थः ।
 वर्षयति प्रतिमां शुक्रादिवर्णा करीतीत्यर्थः ।
 वर्षयति उद्दुष्टं दीप्यते वेत्यर्थः । शुक्राद्य-
 तुक्तीपने इत्यपि पाठः । इति दुर्गादासः ॥
 वर्षः, ङी, (वर्षयतीति । वर्ष + ङ्यत् ।) कुङ्कुमम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 वर्षः, पुं, (व्रियते इति । वृ + “कुतुजुविदुगुपन्-
 निम्बपिभ्यो नित् ।” उणा० ३ । १० । इति
 नः । स च नित् ।) जातिः । सा च ब्राह्मणः
 चक्षियो वैश्यः शूद्रश्च । एवास्तुत्पत्त्यादियथा ।
 यदा भगवान् पुरुषरूपेण खट्वं जतवान् तदास्य
 शरीरात् चत्वारो वर्णा उत्पन्नाः । सुखतो
 ब्राह्मणाः बाहुतः चक्षियाः ऊरतो वैश्याः
 पादनः शूद्रा जाताः । एतेषां वर्णानां धर्माः
 शास्त्रेषु निरूपिताः सन्ति । तत्र ब्राह्मणधर्मा
 उच्यन्ते । अध्वयनं यजनं दानञ्च । जीविका-
 श्रयः अध्यापनं याजनं प्रतिग्रहश्चेति । १ ।
 चक्षियस्य त्रयो धर्माः । अध्वयनं यजनं
 दानञ्च । प्रजानां रक्षणं जीविका । २ । वैश्यस्य
 त्रयो धर्माः । अध्वयनं यजनं दानञ्च । चतस्रो
 जीविकाः । कृषिः गोरक्ष्यं वाणिज्यं कुशीद-
 श्चेति । ३ । शूद्रस्य तु ब्रह्मचर्यविद्या शूभ्रवा
 धर्मा जीविका च । ४ । ब्राह्मणा आश्रम-
 चतुष्टयवन्तो भवन्ति । ब्रह्मचारी गृहस्थः
 वानप्रस्थः सत्याशी च । तत्र उपनयनानन्तरं
 नियमं ज्ञत्वा यो गुरोः सन्निधौ स्थित्वा साङ्ग-
 वेदाध्ययनं करोति स ब्रह्मचारीत्युच्यते । १ ।
 साङ्गवेदाध्ययनं समाप्य यो दारपरिषदं ज्ञत्वा
 स्वधर्माचरकं करोति स गृहस्था उच्यते । २ ।
 पुत्रसुत्याद्य यो वनवासं ज्ञत्वा अन्नदपच्यपलादि
 भक्षयित्वा ईश्वराराधनं करोति स वानप्रस्थ
 उच्यते । ३ । यः सर्वं एवादिं तद्वा सुखित-
 तुच्छो गेरिककौपीनाच्छादनं दृक् कमण्डलुश्च
 विभ्रन् भिक्षावर्तिनं जने मोर्धं वा स्थित्वा केशव-
 मीश्वराराधनं करोति स सत्यासौत्युच्यते । ४ ।
 चक्षियवैश्यास्तु प्रथमाश्रमस्यं विहितम् ।
 शूद्रस्यैक एव एवाश्रमः । ईश्वराङ्गधनम्
 सर्वं वा वर्णानामाश्रमावाञ्च साधारणो धर्मः ।
 तन्मध्ये यस्तु विद्यापानकः स वैश्या उच्यते ।
 शिषोपासकः शैवः । दुर्गादिशस्त्रुपासकः ब्राह्मः ।
 कुर्योपासकः वीरः । नक्षिप्रोपासको मातृपत्य
 उच्यते । इति पुरावार्थप्रकाशः ॥३॥ अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“सर्गादिब्रह्मरिचोः पूज्यः स्वायम्भुवादिभिः ।
 विप्राद्यैः स्वेन धर्मेण तद्धर्मं चास वै श्रेष्ठः ॥
 यजनं याजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः ।
 अध्यापनं चाध्ययनं षट् कर्माणि द्विजोत्तमैः ॥
 दानमध्ययनं यज्ञो धर्मैः क्षत्रियवैश्यायोः ।
 दक्षस्तथा क्षत्रियस्य क्षत्रियैश्च शस्यते ॥
 मुञ्चधैव द्विजातीनां शूद्राणां धर्मेसाधनम् ।
 कारुण्यैः सपात्रीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मेतः ॥
 भिक्षाचर्याय शुभ्रवा गुरोः स्वाध्याय एव च ।
 सत्याकर्मोपकार्यैश्च धर्माद्यं ब्रह्मचारिणः ॥
 सर्वेषामाश्रमाणां तु द्वैविध्यं चतुर्विधम् ।
 ब्रह्मचार्युपज्ज्वालो नैऋतिको ब्रह्मतत्परः ॥
 योऽधीत्य विधिवद्देवान् यज्ञस्याश्रममाप्नुजेत् ।
 उपज्ज्वालाको ज्ञेयो नैऋतिको मरणात्मिकः ॥
 अयथोऽतिथिशुभ्रवा यज्ञो दानं सुरार्चनम् ।
 यज्ञस्यास्य समासेन धर्माद्यं द्विजसत्तमः ॥
 उदासीनः साधकश्च यज्ञस्यो द्विविधो भवेत् ।
 कुटुम्बरश्च युक्तः साधकोऽसौ यज्ञी भवेत् ॥
 ऋत्वाणि जीस्युपास्तव्यं तद्वाभाष्याधना-

दिकम् ।

यकाको यस्तु विचरेत् उदासीनः स मौक्तिकः ॥
 भूमौ मूलफलाश्रितं स्वाध्यायस्तप एव च ।
 संविभागो यथाचार्यं धर्माद्यं वनवासिनः ॥
 तपस्तप्यति बोऽरण्ये यजेद्देवान् जुहोति च ।
 स्वाध्याये चैव निरतो वनस्यस्तापसो मतः ॥
 तपसाकर्वितोऽर्थाय यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
 सद्वासीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
 योगाभ्यासरतो निजमारुचन्नुज्जितेन्द्रियः ।
 ज्ञानाय वर्तते भिक्षुः प्रोच्यते पारमेष्ठिकः ॥
 यज्ञात्तरतिरेव स्यान्नित्यहो मन्त्रासुनिः ।
 सम्यक् च दमसम्यक् स योगी भिक्षुरुच्यते ॥
 भेदां श्रुतश्च मौनित्वं तपोध्यानं विशेषतः ।
 सम्यक् च ज्ञानवैराग्यं धर्माद्यं भिक्षुकं मतः ॥
 ज्ञानसम्प्राप्तनः केचित् वेदसम्प्राप्तितोऽपरे ।
 धर्मेसम्प्राप्तनः केचित्त्रिविधः पारमेष्ठिकः ॥
 योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिको मोक्ष एव च ।
 ज्ञानीयोऽन्त्याश्रमो प्रोक्तो योगसूत्रिसमाश्रितः ॥
 प्रथमा भावना पूर्व्यं मोक्षे तत्परभावना ।
 ज्ञानी चैवात्मिका प्रोक्ता भावना पारमेष्ठरी ॥
 धर्मात् संजायते मोक्षः अर्थात् कामोऽभि-

जायते ।

प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥
 ज्ञानपूर्वं निवृत्तं स्यात् प्रवृत्तञ्चाभिदेवकत् ।
 यमा दमो दसा दानमलोभोऽभ्यास एव च ॥
 आर्कवचानसूया च तीर्थानुसरणं तथा ।
 सत्वं सन्तोष आस्तिक्यं तथा चेन्द्रियविग्रहः ॥
 देवताभ्यर्चनं पूजा ब्राह्मणार्थां विशेषतः ।
 अहिंसा प्रियकाहिलसपैशुन्यमरुच्यता ॥
 एत आत्ममिका धर्माच्चातुर्विधं ब्रवीन्मतः ।
 प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्तुतं स्थानं क्रियावताम् ॥
 स्थानमेतं क्षत्रियाणां संयामेत्पुत्राधिनाम् ।

वेद्यानां भावतं स्थानं स्वधर्ममशुवर्षताम् ।
 गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचारे च वर्षताम् ॥”

इति गारुड ४६ अध्यायः ॥ ७ ॥

अन्यथा ।
 “ब्राह्मणस्य तु वक्ष्यामि श्रेष्ठ कर्म वसुधरे ! ।
 यानि कर्माणि कुर्वीत मम भक्तिपरायणः ॥
 षट्कर्मनिरतो भूत्वा अहङ्कारविवर्जितः ।
 लाभालाभं परित्यज्य भिक्षाहारो जितेन्द्रियः ॥
 मम कर्मसमायुक्तः पेशुश्वेन विवर्जितः ।
 शास्त्रानुसारी मध्यस्थो न वृद्धः शिशुपेतनः ॥
 एतद्देवे ब्राह्मणः कर्म एकचित्तो जितेन्द्रियः ।
 इटापूर्वैश्च कुरुते स मामेति वसुधरे ! ॥
 क्षत्रियाणां प्रवक्ष्यामि मम कर्मसु निवृत्ताम् ।
 यानि कर्माणि कुर्वन्ति क्षत्रिया मध्यसंस्थिताः ॥
 दानशूरश्च कर्मज्ञो यज्ञेषु कुशलः शुचिः ।
 मम कर्मसु मेधाधो अहङ्कारविवर्जितः ॥
 अल्पभाषी गुणज्ञश्च निर्वं भागवतप्रियः ।
 गुरुविद्यानस्यतामा गुरुकर्मव्यतन्त्रितः ॥
 अभ्युत्थानादिकुशलः पेशुश्वेन विवर्जितः ।
 एतेर्गुणैः समायुक्तो यो मां व्रजति क्षत्रियः ॥
 भजते मम यो नित्यं मम लोकाय गच्छति ।
 वेद्यानां तु प्रवक्ष्यामि मम कर्मसु निवृत्ताम् ॥
 यानि कर्माणि कुरुते मम भक्तिपथे स्थितः ।
 एतेर्गुणैः स्वधर्माण्य लाभालाभविवर्जितः ॥
 ऋतुकालाभिगाभी च शास्तात्मा मोक्ष-

वर्जितः ।

शुचिर्दत्तो निराहारो मम कर्मरतः सदा ॥
 गुरुसंपूजको नित्यं युक्तो भक्त्यानुवत्सलः ।
 वैश्वस्ववस्तु संयुक्तो यो शु कर्माणि कारयेत् ।
 तस्याहं न प्रवक्ष्यामि स च मे न प्रवक्ष्यति ॥
 अप्य शूद्रस्य वक्ष्यामि कर्माणि श्रेष्ठ माधवि ! ।
 यानि कर्माणि कृत्वा तु शूद्रो मह्यं थवस्थितः ॥
 दम्पती मम भक्तौ यौ मम कर्मपरायणौ ।
 उभौ भागवतौ भक्तौ मन्वरो कर्मनिष्ठतौ ॥
 देशकालौ च जावति रचसा तमसोज्ज्वितः ।
 निरहङ्कारस्तुतात्मा आतिथेयो विनीतवान् ॥
 अहङ्कानोऽतिपूतात्मा लोभमोहविवर्जितः ।
 नमस्कारप्रियो नित्यं मम चिन्ताचवस्थितः ॥
 शूद्रकर्माणि मे देवि । य एवं स समाचरेत् ।
 तद्वा ऋषिसहस्राणि शूद्रमेव भजाष्यहम् ॥”

इति वाराह विधिवर्णनोत्तममाध्यायः ॥
 अथपरश्च ।

सुकेशिबवाच ।
 “विप्राणां चातुराश्रम्यं विस्तारान्मे तपोधनाः
 व्याचक्षुर्ध्वं न मे हृदिः श्रेष्ठतः प्रतिवदते ॥
 ऋषय ऊचुः ।
 जतोपनयनः सम्यक् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
 तत्र धर्माद्यस्य यत्कश्च कथमानं निशामय ॥
 स्वाध्यायोऽर्थोऽभिभूशूद्रा ज्ञानं भिक्षाऽनन्तया ।
 गुरौ निवेश्य तत्रायमनुज्ञातेन विव्यशः ॥
 धर्मार्थकाममोक्षायां सम्यक् प्रवृत्तुपादयन्म् ।
 तेनाहृतः पठेत्तैव तत्परीभूव निव्यशः ॥

अवाप्य सकलान् वेदान् शास्त्रं प्राप्य गुरो-
 मंखात् ।

ततो वराहमुदा दद्याद्गुरवे दक्षिणात्मतः ॥
 गार्हस्थ्यश्रमकामस्तु गार्हस्थ्यश्रममाश्रयेत् ॥
 वानप्रस्थाश्रमश्चापि चतुर्थं खिच्छया वसेत् ॥
 तथैव च गुरोर्गृहे द्विजो निहामवाप्नुयात् ॥
 गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्भूदेव निवेदयेत् ॥
 एवं जयति नृत्यं स द्विजः शाकङ्कटकट ! ॥
 उपाहृतस्ततस्तस्मान् यज्ञस्याश्रमकाश्रया ।
 असमानकुलां कन्यासुहृतेति निशाचर ! ॥
 स्वकर्मणा धनं लब्ध्वा पिष्टदेवातिथीनपि ।
 सम्यक् संप्रीणयेद्भक्त्या सदाचाररतो द्विजः ॥
 गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं च वानप्रस्थं त्रयाश्रमाः ।
 क्षत्रियस्यापि गदिता य आचारा द्विजस्य हि ॥
 वेदानसत्वं गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितीयं विशुः ।
 गार्हस्थ्यसुतमं त्वं कं शूद्रस्य चासाचर ! ॥
 स्वानि वर्णाश्रमोक्तानि कर्माणीह न ह्यापयेत् ॥
 यो ह्यापयति तस्यासौ परिजुप्यति भास्करिः ॥”

इति वामनपुराणे १४ अध्यायः ॥ ७ ॥
 पुनश्च ।

श्रीउरु उवाच ।

“ब्राह्मणक्षत्रियविद्यां शूद्राणाञ्च यथाक्रमम् ।
 तमेकाग्रमना भूत्वा श्रेष्ठ धर्मान् मयोदितान् ॥
 दानं दद्याद्यजेद्देवान् यज्ञैः स्वाध्यायतत्परः ।
 नित्योदकी भवेदपिः कुर्याच्छाश्रिपरियश्चम् ॥
 वृत्तार्थं याजयेत्स्वानन्यानध्यापयेत्तथा ।
 कुर्यात् प्रतिग्रहादानं शुक्रार्थाऽद्यायतो द्विजः ॥”
 मुक्त्वायात् शुक्रः शुद्धो न्यायोपात्तितोऽर्थो यस्य
 तस्मान् । इति तट्टीका ।
 “सर्वलोकहितं कुर्यात्साहितं कस्यचिद्विजः ।
 मैत्री समस्तसत्त्वेषु ब्राह्मणस्योत्तमं धनम् ॥
 यावन्नि रत्नं च पारक्यं समवर्द्धिर्भवेत् द्विजः ।
 ऋतावभिगमः पत्रां प्रस्यते चास्य पार्थिव ! ॥
 दानानि दद्याद्विद्वानो दिनेभ्यः क्षत्रियोऽपि

द्वि ।

यजेत् विविधैश्चैरधीयीत च पार्थिव ॥
 शस्त्राणीवो महारक्षत्राप्रवरा तस्य जीविका ।
 तस्यापि प्रथमे कल्पे पृथिवीपरिपालनम् ॥
 धरित्रीपालनेनेव जनकत्वो नराधिपः ।
 भवन्ति वृषतेरंशा यतो यज्ञादिकर्मणाम् ॥
 दुष्टानां शासनाज्ञाया शिष्टानां परिपालनात् ।
 प्राप्नोतिभिमतास्त्रोकान् वर्षांश्चकारको वृषः ॥२॥
 पाशुपाकं बाणिव्यश्च क्षत्रियं मनुजेत्पर ।
 वैश्याय जीविकां ब्रह्मा ददौ लोकपितामहः ॥
 तस्याप्यध्ययनं यज्ञो दानधर्मेण च शस्यते ।
 नित्यनैमित्तिकादीनामनुष्ठानञ्च कर्मणाम् ॥३॥
 द्विजातिंसंभयं कर्म तादृशं तेन पोषयम् ।
 क्रयविक्रयजैत्र्यापि धनेः कारुण्येन वा ॥
 दानञ्च दद्यात् शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्वैश्वदेपि ।
 पित्रादिकश्च सर्वं वै शूद्रः कुर्वीत तेन च ॥४॥
 भ्रष्टादिभरवार्थाय सर्वेषाञ्च परिग्रहः ।
 ऋतुकावाभिगमवै स्रारैश्च महीपट्टे ॥

वर्षः

इवा समस्तभूतैश्च तितित्वा नाभिमानिता ।
सत्त्वं श्रौचमनायावो मङ्गलं प्रियवादिता ।
मैत्र्यस्युहा तथा तद्वदकार्पण्यं नरेश्वर ।
अनसृया च सामान्या वर्णानां कथिता गुणाः ।
आश्रमाखाच सर्वेषामेते सामान्यलक्षणाः ।
गुणास्तथापडुर्मांश्च विपाद्दीनामिमान् शृणु ॥
लाभं कर्म द्विजस्योक्तं वैश्यकर्म तथापदि ।
राजस्यस्य च वैश्योक्तं श्रौद्रं कर्म न चेतयोः ।
सामर्थ्यं वति तत्प्राप्यसुभाभ्यामपि पार्थिव ।
तदेवापदि कर्तव्यं न कुर्यात् कर्म सकूरम् ॥
इत्येते कथिता राजन् वर्णधर्मा मया तव ।
धर्ममाश्रमिणां सन्त्यगब्रुवतो मे तेषामय ॥३॥

श्रीउर्व उवाच ।

बालः क्षतोपनयनो वेदाहरणतत्परः ।
गुरुगोहे वसिष्ठभूप ब्रह्मचारी समाहितः ॥
श्रौचाचारवता तत्र कार्यं शुश्रूषणं गुरोः ।
ब्रतानि चरता ग्राह्या वेदाश्च क्षतबुद्धिना ॥
उभे सन्धे रविं भूप तथेवापिं समाहितः ।
उपतिष्ठेत्तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
स्थिते तिष्ठेद्ब्रजेद्याति नौचैरासीत् चासति ।
शिष्यो गुरौ वृषभेष्ठ प्रतिशूलं न संभजेत् ॥
तेनैवोक्तः पठेद्द्वंद्वं नाम्यत्ततः पुरस्थितः ।
अगुह्यातश्च भिक्षामन्नम्रीयाद्गुरुणा ततः ॥
अवगाहैदपः पूर्वमाचार्यैवावगाहिताः ।
समिप्यलादिकं चास्य कल्यां कल्पगुपानयेत् ॥
यहीतयास्यवेदश्च ततोऽगुह्यामवाप्य वै ।
गार्हस्थ्यमावसेत् प्राप्नोति न्ययगुरुनिष्कृतिः ॥१॥
विधिना चाप्रदारस्तु धनं प्राप्य स्वकर्मणा ।
यद्दृष्ट्याकायंमखिलं कुर्याद्भूपाण ॥ शक्तिः ॥
निष्वापेण पितृभर्तृदयैर्देवांस्तथातिथीन् ।
अत्रैर्मनींश्च स्वाध्यायैरपत्येन प्रजापतिम् ॥
बलिकर्मणा च भूतानि वात्सलीनाखिलं जगत् ॥
प्राप्नोति लोकान् पुरुषो निजकर्मसमन्वितान् ॥
भिक्षाभुजश्च ये कैचित् परिव्राट् ब्रह्मचारिणः ।
तेऽप्यत्रैव प्रतिष्ठन्ते गार्हस्थ्यं तेन वै परम् ॥
वेदाहरणकार्येण तोषंस्त्रानाय च प्रभो ! ।
अटन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च ॥
अनिकेता क्षमाहारा यत्र सायं गृह्यास्तु ये ।
तेषां गृहस्थाः सर्वेषां प्रतिष्ठा योनिरैव च ॥
तेषां आगतदानादि वक्तव्यं मधुरं वचः ।
गृह्यागतानां दद्याच्च श्रयणासक्तभीजनम् ॥
अतिथियस्य भयाशो गृह्यात्प्रतिनिवर्तते ।
स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥
अवज्ञानमहङ्कारो दम्भश्चैव यद्दे सतः ।
परितापोपघातो च पाठव्यश्च न शस्यते ॥
यस्तु सन्ध्यां करोत्येवं गृहस्थाः परमं विधिम् ।
सर्वेभ्यस्त्रिभिर्भक्तो लोकानाम्प्रोत्सुतमान् ॥
यद्यःपरिब्रवीत् राजन् क्षतलक्ष्मी गृह्याश्रमो ।
पुत्रेषु भार्यां विचिप्य वर्णं गच्छेत् सहेव वा ॥२॥
पञ्चभ्रजफलाहारः केशश्चामुचटाधरः ।
भूमिप्रायी मवेत्तत्र मुनिः सर्वान्तिथिर्हृष ॥
चर्मैश्चाश्रुधरैः कुर्यात् परिधानोत्तरीयके ।

२७८

वर्षः

तद्विषयवर्णं ज्ञानं शक्तमस्य नरेश्वर ।
देवताभ्यर्चनं होमः सर्वाम्भागमपूजनम् ।
भिक्षा बलिप्रदानश्च शक्तमस्य नरेश्वर ॥
वयस्त्रेहेन गात्राखामभ्यङ्ग्यास्य शस्यते ।
तपस्यतश्च राजेन्द्र श्रौतोऽद्यादिसङ्ख्याता ॥
यस्त्वेनां नियतचर्यां वागप्रस्यसरेभुजिः ।
स दृष्टव्यसिबहोषान् जयल्लोकांश्च प्राप्स्यतान् ॥३॥
चतुर्थेऽश्रमो भिक्षोः प्रोच्यते यो मनोविभिः ।
तस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं वृपार्हसि ॥
पुत्रदयकलत्रेषु व्यक्तश्चैवो नराधिप ।
चतुर्थमाश्रमस्यानं गच्छेत्प्रिधृतमन्सरः ।
त्रैवर्णिकांश्चजेन सर्वानारम्भानवर्षोपते ।
मित्रादिषु सभो मैत्रः समरुन्धेव जन्तुषु ॥
परायुजाश्चवादीनां वादमनःकर्मभिः कश्चित् ।
युक्तः कुर्वीत न होहं सर्वसङ्गांश्च वल्लयेत् ॥
यकरात्रस्थितिग्रामे पश्चरात्रस्थितिः पुरे ।
तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्हेतो वा नास्य जायते ॥
प्राथयाचानिमित्तश्च अङ्गारे भुक्तवन्नेन ।
काले प्रशस्तवर्णानां भिक्षार्थं पथंटे द्युहान् ॥
कामः क्रोधस्तथा र्धर्मो ह्यलोभादयश्च ये ।
तांस्तु दोषान् परित्यज्य परिव्राट् निर्मेमो

भवेत् ॥

अभयं सर्वसन्धेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।
न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यत कश्चित् ॥
लक्ष्यादिहोत्रं स्वशरीरसंस्थं
शरीररमिन्ध सुखे जुहोति ।
विप्रस्तु भेनोपगतं हंविभि-
क्षितादिनां स ब्रजतिस्तु लोकान् ॥”
चित्ताचीनां अविचितामिन्धः । चित्तासिना
इति वा पाठः । इति तर्हीका ॥
“मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं
मुचिः सुसङ्कल्पितबुद्धियुक्तः ।
अनिन्धनं च्योतिरिव प्रशान्तं
स ब्रह्मलोकं अयति द्विजातिः ॥” ४ ॥

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे पाठे अध्यायो ॥३॥
प्रकारान्तरेण तेषामादिदृष्टिर्यथा,—
“तत्तन्त्रोमयं दिव्यं पद्मं दृष्टं स्वयम्भुवा ।
तस्मात् पश्चात् समभवद्ब्रह्मा वेदमयो विधिः ॥
प्रजाविषमं विविधं मानसो मनसाश्चरत् ॥
अष्टजद्ब्रह्मखानेव पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतिः ॥
आत्मतेजोभिनर्वृत्तान् भास्कराभिसमप्रभान् ।
ततः सत्यश्च धर्मश्च तपो ब्रह्म च प्राचतम् ॥
आचारश्चैव श्रौचश्च स्रगाय विदधे विभुः ।
देवदानवगन्धर्वा देवासुरमहोरगाः ॥
यत्पराजसनागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च वृषमत्तमाः ॥
ये चाप्यभूतसंघानां वर्णास्तांश्च विनिर्ममे ।
ब्राह्मणानां वित्तो वर्णः क्षत्रियाणांश्च जोडितः ॥
वैश्यस्य पीतको वर्णः शूद्राणांमसितस्तथा ॥
मात्यातोवाच ।
चातुर्वर्णस्य वर्णं यदि वर्णां विभज्यते ।
सर्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसङ्करः ॥

वर्षः

कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिन्ता सुधा
समः ।
सर्वेषां न प्रभवति कक्षादणो विभज्यते ॥
खिदन्वपुत्रीवाक्चि क्षिप्रापित्तं सप्रोणितम् ।
तनुः चरति सर्वेषां कक्षावर्णो विभज्यते ॥
जङ्गमानामसंख्ययाः स्यावराखाश्च जातयः ।
तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनश्यतः ॥

नारद उवाच ।

न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वे ब्रह्ममयं जगत् ॥
ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्बर्णानां गतम् ॥
कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाः क्रोधनाः प्रिय-
साहसाः ।
वृक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्रतां
गताः ॥
गोभ्यो वृत्तिं समाख्याय पीताः लक्ष्यगुणोविनः ।
स्वधर्मात्प्राप्तुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः ॥
हिंसाश्रुतप्रिया लुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः ।
लब्धाः श्रौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां
गताः ॥

इत्येतेः कर्मभिर्घोस्ता द्विजा वर्णाभ्रं गताः ।
इत्येते चतुरो वर्णा येषां ब्राह्मो सरस्वतो ॥
विद्विता ब्रह्मणा पूर्वं लोभाद्ब्रह्मज्ञानतां गताः ।
ब्राह्मणा धर्मतन्त्रस्थास्ततस्तेषां न श्रमति ॥
ब्रह्म धारयतां नित्यं ब्रतानि नियमांस्तथा ।
ब्रह्म चैव परं दृष्टं येन जानन्ति तद्द्विदः ॥
क्षत्रिभिः स्वैरुपसा लक्ष्यन्ते चापरं परैः ।
आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्मभ्रष्टास्तथायथाः ।
सा दृष्टिर्मानसो नाम धर्मतन्त्रपरायणाः ॥
मात्यातोवाच ।
ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वर दिशोत्तमः ।
वैश्यः शूद्रश्च देवर्षे तद्ब्रह्मि वदतांवर ॥

नारद उवाच ।

जातकर्मादिभिर्भ्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः
मुचिः ।
वेदाध्ययनसम्यक्ः षट्सु कर्मस्ववर्धितः ॥
श्रौचाचारपरो नित्यं विघ्नमाशो गुरुप्रियः ।
नियत्रतो सत्वरतः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥
सत्वं दानमधीरोह व्याकुशस्यं त्रपा शृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥
क्षत्रवं संवते कर्म वेदाध्ययनसंगुनः ।
दानदानवर्जियस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते ॥
विश्रत्याशु पशुभ्यश्च लब्धादानवचिः मुचिः ।
वेदाध्ययनसम्यक्ः स वैश्य इति संज्ञितः ॥
सर्वेभ्यस्तरनिर्निर्वं सर्वकर्मकरोऽशुचिः ।
वृक्तवेदस्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥
शूद्रं चैव भवेत्तत्र दिजे चैव न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः
मात्यातोवाच ।
के धर्माः सर्ववर्णानां चातुर्वर्णस्य के पृथक् ।
चातुर्वर्ण्यसमायाश्च राजधर्माश्च के मताः ॥
नारद उवाच ।
अक्रोधः सत्ववचनं च विभागः क्षमा तथा ।

वर्णः

प्रजनः खेपु दारेषु शौचमद्रोह एव च ।
 आर्जवं भृशभरतं न वे ते सार्धवर्जिकाः ।
 ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ॥
 दममेव महाराज धर्ममाहुः पुरातनम् ।
 स्वाध्यायाभ्यसनश्चैव तत्र कर्म समाप्यते ॥
 तं चेद्विदुस्तुपागच्छेदनेमानं स्रकर्मसि ।
 अज्ज्वाकं विकर्माणि आत्मानं प्रज्ञानतर्पितम् ॥
 कुर्वीतोपेत्य सन्तानमय दद्याद्यजेत च ।
 नविभग्यापि भोक्तव्यं धनं सद्भिरनीधयेत् ॥
 परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ।
 जुष्यादव्यस्र वा जुष्यात्कौत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥१॥
 सन्नियस्यापि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
 दद्याद्ब्रह्मा न याचेत यजेत न च याजयेत् ॥
 नाध्यापयेदधीधीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।
 निवोदयुक्तो दस्युवधे रथि जुष्यात् पराक्रमम् ॥
 ये तु क्रतुभिरनीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवाः ।
 ये तु युद्धे विजेतारस्तं तु लोकजितो वृषाः ॥
 अप्रिच्छतशरीरो हि संगराद्यो निवर्षते ।
 सन्नियस्य तु तत्र कर्म नोभयत्र यशःप्रदम् ॥
 सन्नियस्यामयं धर्मा निर्वीतो मुनिभिः परः ।
 नास्य ज्ञानतमं किञ्चिद्ब्रह्मो दस्युविनिग्रहान् ॥
 दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां चैमोऽभिधीयते ।
 तस्माद्ब्रह्मा महाराज योद्धव्यं धर्मशीलना ॥
 प्रजाः खेपु च धर्मैस्तु स्यापयेत महीपतिः ।
 धर्मग्राह्येव हि कर्माणि कारयेत् सततं
 प्रजाः ॥
 परमां सिद्धिमाप्नोति वृषतिः परिपालनात् ।
 जुष्यादव्यस्र वा जुष्यात्कौत्रो राजन्य उच्यते ॥२॥
 वैश्यास्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्मां वेदसम्मतः ॥
 दानमध्ययनं शौचं यज्ञश्च धनसञ्चयः ।
 पालयेच्च पशून् वैश्याः पिष्टवह्निमर्जयन् ॥
 विकर्मे तद्भवेदव्यस्र कर्मे यत् स समाचरेत् ।
 रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् ॥
 प्रजापतिर्हि वैश्याय तृष्ट्या परिहरे प्रजाः ।
 ब्राह्मणेभ्यश्च राज्ञे च सर्वाः परिहरे प्रजाः ॥
 तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्त्रोपजीवनम् ।
 वसामेकां पिषेहेषुं श्रुताश्च भियुक्तं भवेत् ॥
 जम्बाश्च सप्रमं भागं तथा ऋज्जुकलचुरे ।
 श्रुत्यानां सर्व्ववीजानि एषा सांस्वरी भृतिः ॥
 न च वैश्यास्य कामः स्यान्न रक्षियं पशुनिति ।
 वैश्वे रक्षति नाख्येन रक्षितयाः कथञ्चन ॥३॥
 मूत्रस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भूपते ।
 प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं मूत्रमकल्पयत ॥
 तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते ।
 तेषां शुश्रूषणश्चैव महत् सुखमवाप्नुयात् ॥
 मूत्र एतान् परिचरेत् श्रीन् वक्षीमनुपूर्व्वशः ।
 सञ्चयोश्च न कुर्वीत यातु मूद्रः कथञ्चन ॥
 पापीयान् हि धनं लब्धा वशे जुष्यात्शरीरयसः ।
 राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः ॥
 तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्त्रोपजीवनम् ।
 अवश्यं भरुवीधो हि वर्णानां मूद्र उच्यते ॥
 ह्यं वेदवसौशरीरसुपावद्व्यवधानि च ।

वर्णः

यातयामानि देयानि मूद्राय परिचारिणे ॥
 अर्थायां विप्रिर्वाणि वसनानि दिजातिभिः ।
 मूद्रायैव प्रदेयानि तस्य धर्मधनं हि तत् ॥
 यच्च कश्चिद्विजातीनां मूद्रः शुश्रूषुरात्रजेत् ।
 कल्पन्तेऽस्य तु तेनाहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः ॥
 देवः पिच्छोऽनपत्याय भर्षयो वृद्धदुर्बलौ ।
 मूद्रश्च न च्छातयो भर्षा कस्याश्चिदापरि ।
 अतिरेकेन भर्षयो भर्षा इत्यपरिचये ।
 न हि स्वमस्ति मूद्रस्य भर्षुह्यर्थधनो हि सः ॥
 उक्तस्ययाणां वर्णानां यज्ञस्तस्य च पार्थिव ।
 स्वाहाकारवष्टकारो मन्त्रः मूद्रे न विद्यते ॥
 तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञेयानयेत नच खयम् ।
 पूर्व्वपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् ॥४॥
 श्रीनारद उवाच ।
 इदानीमाश्रमाणाश्च धर्मा वक्ष्यामि भूमिप ।
 ब्रह्मचर्याश्रमं तावत् षड्यु सर्वाधिवासन ॥
 गत्वा गुरुगृहं शिष्यो नमस्कृत्य गुरुं सुचिः ।
 ब्रूयादध्येतुमायातः शिष्योऽहं तव मारिष ।
 तत्तत्तस्याश्रया निव्यमध्येतयं नराधिप ॥
 सदा विचारः शास्त्रस्य गुरुपादाभिवादनम् ।
 तदाज्ञापालनश्चापि ध्यानं देवतभावना ॥
 कामेन येन केनापि सुचिः सद्भिः समागमः ।
 समाप्रविद्यो गुरवे दक्षिणां प्रतिपाद्य च ॥५॥
 गृह्याश्रमं ततो गच्छेद्गुरोराज्ञामधिगन्तुम् ।
 उद्धेत् कुलजां कन्यां सुशीलां धर्मचारिणीम् ॥
 अन्ववादिनीं सौम्यां सुचरित्रां प्रियंवदाम् ।
 गृह्णीत प्रथमो धर्मातिथिपूजैव पार्थिव ॥
 अप्राप्य पूजामतिथियस्य गृह्यान्नवर्षते ।
 स याति नरकं चोदं पुण्यं तस्मै प्रदाय च ॥
 प्रथमं स्वागतं पृच्छेदासनश्चापि संदिशेत् ।
 पादाश्च मधुपर्कश्च दद्यात् प्रशान्तिपूर्व्वकम् ॥
 संवाहश्च प्रियालापं जुष्यातेन सहान्तनः ।
 भोजनञ्च यथाशक्ति कारयेदतिथिं वृष ॥
 देवाश्च पितरश्चापि प्रीयन्तेऽतिथिपूजने ।
 आतिथ्यसङ्ग्रहं कर्मे गृहस्थानां न विद्यते ॥
 यस्य नियं स्यातिर्नास्ति सोऽतिथिःपरिकीर्षितः ।
 सर्व्वोश्रमाश्रमधिको गृह्याश्रम उदात्तनः ॥
 यस्यात्तस्मिन् समावाप्ति भिचार्यमाश्रमाश्रयः ।
 पिष्टदेवाचनं काम्यं गृह्णीता सुखमिच्छता ॥६॥
 वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तृतीयं जगतीपते ।
 वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् जनकस्यो गृह्याश्रमात् ॥
 तदारण्यकशास्त्राणि यमधीत्य स धर्मेवित् ।
 ऊर्ध्वरेताः प्रशान्तिना गच्छत्यधरसात्सताम् ॥
 सुते भार्यां परिचर्य्य वनं गच्छेत् सञ्चैव वा ।
 शान्तः सुहृन्नारात्मा च सर्व्वभूतहिते रतः ॥
 चरितमन्नचर्मस्य ब्राह्मणस्य विश्राम्यते ।
 कर्मव्याखीह राजेन कथ्यन्ते मुनिपुङ्गवैः ॥
 भैक्ष्यर्थास्वधीकारः प्रशस्त इह मोक्षिकः ।
 यत्रास्तमितश्रायी स्यान्निरिदिरविश्वेतरः ॥
 यथोपलब्धजीवी स्यान्मुनिर्दानो जितेन्द्रियः ।
 निराशीः स्यात् सर्व्वसमो निषीगो निर्भिक्षार-
 वान् ॥

वर्णः

विवेकी धनपूजार्थो विहङ्गः कचकः चरा ।
 संसारं सप्रवृत्तौ चान्तः सन्नुदमानसः ॥
 पञ्चमूषणलाहारी जलाश्री वायुभोजनः ।
 निराहारोऽथवा मुहोऽहर्निशं तप आचरेत् ॥
 एवं कुर्वन् महाभाग ब्राह्मणः सिद्धिमाप्नुवात् ॥
 चतुर्थमाश्रमं वक्ष्ये सुक्तिषोपात्मैव हि ।
 गुरोः पुरोधमासास्य भिक्षुः सन्नासधर्मेवित् ॥
 विचरेत् सकलां पृथ्वीं जम्बाश्री शान्त उल्लुक् ॥
 योगाभ्यासरतो नियं धर्मसञ्चयतत्परः ।
 धर्माधर्मेविहीनो वा भिक्षुकः सिद्धिमा-
 पुयात् ॥”
 इति पाञ्च स्वर्गखण्डे २५।२६।२७ अध्यायाः ॥३॥
 अन्यत् नारसिंहपुराणे ५६ अध्याये मार्कण्डेय-
 पुराणे महालक्ष्मणपुराणे कूर्मपुराणे २।२
 अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥३॥ गणपिचकत्वकः ।
 हातीर भुज् इति भावा । तत्पद्यांशः ।
 प्रवेणी २ आस्तरकम् ३ परिक्रमः ४ कुचः ५
 कुथा ६ । इत्यमरः ॥ प्रवेणिः ७ परिक्रमः ८
 कुथम् ९ । इति भरतः ॥ शुक्लादिः । रङ्
 इति ख्यातः । स च बहुविधो यथा । श्वेतः १
 पाण्डुः २ घूसरः ३ लज्जः ४ पीतः ५ हरितः ६
 रक्तः ७ श्लोकः ८ अरुणः ९ पाटलः १०
 श्यावः ११ धूम्रः १२ पिङ्गलः १३ कर्करः १४ ।
 इति चामरः ॥ गर्भस्थबालकस्य वृद्धे मासि
 वर्णो भवति । इति सुखबोधः ॥ यशः । गुणः ।
 स्तुतिः । इति मेदिनी । श्वे, २६ ॥ स्वर्गम् ।
 व्रतम् । रूपम् । अक्षरम् । भेदः । गीतक्रमः ।
 चित्रम् । तालविशेषः । अङ्गरागः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 वर्णः, पुं क्ली, (वर्ण्यते भिद्यते इति । वर्ण +
 चञ् ।) भेदः । (वर्ण्यते दीप्यतेऽनेनेति ।)
 वर्ण + चञ् ।) रूपम् । (वर्णयति । वर्ण +
 अच् ।) अक्षरम् । (वर्ण्यते रच्यते इति । वर्ण
 + चञ् ।) विवेकपनम् । इति मेदिनी । श्वे, २६ ॥
 वर्णश्च द्विविधः । ध्यात्मकः अक्षरात्मकश्च ।
 अस्योत्पत्तिप्रकारो यथा,—
 “अवेद्यतास्तुश्रीमार्गस्याविवेकाक्षरम् ।
 अप्यव्यक्तं प्रलपति यदा सा कुच्छली तदा ।
 मूलाधारे विव्यणति सुवृणां वेदते सुहृः ॥”
 इति प्रपञ्चसारः ॥
 अस्यार्थः । सुखश्रीचमार्गस्याविवेकात् अनेनै-
 क्याहेतोर्यदा सा कुच्छली अविवेकाक्षरं अवि-
 व्यक्तमक्षरं यथावक्तु धनौ तं प्रलपति अर्थात्
 कलभाषणादिकं करोति तदा मूलाधारे विव्य-
 णति शब्दायते सुवृणाश्च सुहृर्भेदते । इति
 तट्टीका ॥ ३ ॥ अस्य कुच्छलीस्वरूपत्वं यथा,—
 “कुच्छलीभूतसर्पांशामङ्गलियसुपेयुवी ।
 विषामजाननी देवी शब्दब्रह्मसङ्घपित्री ॥
 दिव्यत्वारिंशद्बर्णात्मा पञ्चाशद्वर्णरूपिणी ।
 गुञ्जिता सर्व्वमात्रेण कुच्छली परदेवता ॥
 विशालनापनुवा वा सते .मन्मयं जगत् ।
 एकदा युञ्जिता शक्तिः सर्व्वविचप्रवर्तिनी ॥

वर्षः

त्रिपुष्करं खरान् देवीं ब्रह्मादीनां त्रयं त्रयम् ।
इति सारदातिलकः ॥

अस्यार्थः । त्रिधा मेति चक्रस्यैवास्मिन् रूपा । द्वि-
चत्वारिंशदिति भूतलिपिमन्त्रमयी । पञ्चाश-
दिति मातृकामयीत्यर्थः । सर्वगात्रेषु सर्ववर्णेषु
गुणिता परस्परमिलिता सती मन्त्रमयं जगत्
सृते प्रकाशयति इत्यर्थः । मूलाधारे सर्पवत्
कुण्डलीभूता नाडी वर्णते तन्मध्यस्थ्याविस्वादिद्यं
कुण्डली । सर्वविशेषुभयोपादानान् प्रस्यार्थ-
रूपोभयप्रतिपादिकेति सूचितम् । त्रिपुष्कर-
मिति षड्मध्यमकनिष्ठत्वेन तीर्थत्रयम् । स्वरा-
निति उदात्तानुदात्तसमाहारान् । इति
तट्टीका ॥ * ॥ अपि च ।

“द्विचत्वारिंशता मूले गुणिता विश्वनायिका ।
सा प्रसृते कुण्डलिनीं प्रस्यन्नमयी विभुः ॥
शक्तिं ततो ध्वनिस्तस्माद्वादस्तस्मात्त्रिविधिका ।
ततोऽर्द्धेऽस्ततो विन्दुस्तस्मादासीत् परा तमः ॥”

इति सारदायामाचार्याः ॥

मूले मूलाधारे द्विचत्वारिंशता गुणिता विश्व-
नायिका कुण्डलिनी अनेन क्रमेण अकारादि-
सकारान्तां द्विचत्वारिंशदात्मिकां भूतलिपि-
मन्त्रात्मिकां वर्णमालिकां सृते इत्यन्वयः । क्रम-
माह शक्तिमिति सा कुण्डलिनी शक्तिं सृते
ततः शक्त्यध्वनिरासीदिति योजना । ततो
ध्वनिरित्यादि ज्ञेयम् । अथच क्रमः सर्वाक्षरो-
त्पत्तौ ज्ञेयः । तत्र सन्प्रविष्टा चिच्छक्तिप्रस्य-
वाच्या । पुनराकाशस्या सेव सन्प्रविष्टा रजो-
ऽनुविद्धा सती ध्वनिप्रस्यवाच्या । अक्षरावस्था
सेव ततोऽनुविद्धा नादप्रस्यवाच्या । अक्षरावस्था
सेव ततः प्राचुर्यात्त्रिविधिकाप्रस्यवाच्या । सेव
तदभयप्राचुर्यादर्द्धेऽस्तप्रस्यवाच्या । उक्तं च पदा-
र्यादर्शम् ।

“इच्छाशक्तिवलोद्गुह्यो ज्ञानशक्तिप्रदीपकः ।
पुरुषपिणो च सा शक्तिः क्रियास्था सृजति
प्रभुः ॥”

असावेव विन्दुः स्थानान्तरगमनः पराद्याख्यो
भवति ।
पश्यन्ती मध्यमा वाची वैखरी प्रस्यजन्मभुः ।
तत्र परा मूले पश्यन्ती स्वाधिष्ठाने मध्यमा
सृद्ये वैखरी सुखे । तदुक्तं पदायार्दर्शम् ।

“सप्तमा कुण्डलिनी मध्ये श्र्योतिर्मात्रास्वरूपिणी ।
अश्रीचविषया तस्माद्गुह्यच्छब्दगुह्यामिनी ॥
स्वयं प्रकाशा पश्यन्ती सुयुक्तामाश्रिता भवेत् ।
सेव सृष्ट्यङ्गं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ॥
ततः संक्षयमात्रा स्यादविभक्तोऽर्द्धगामिनी ।
सेवोरः कण्ठनालुखा शिरोघ्राणरदस्थिता ॥
जिह्वामूलौहनिर्घृतसर्ववर्णपरिग्रहा ।
शब्दप्रपञ्चजननी श्रोत्रयात्रा तु वैखरी ॥
इच्छाज्ञानक्रियात्मिका तेषोरुपा गुणात्मिका ।
क्रमेणानेन सृजति कुण्डली वर्णमालिकाम् ॥
अकारादिसकारान्तां द्विचत्वारिंशदात्मिकाम् ।
पञ्चाशदारगुणिता पञ्चाशद्वर्णमात्मिकाम् ॥

२८१

वर्षः

सृते तद्वर्षतो भिन्नाः कला रत्नादिकान्
क्रमान् ॥”

इति तट्टीका ॥

“अष्टौ स्थानानि वर्णाणासुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलेषु दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालुका ॥”
इति श्रियासूत्रम् ॥ * ॥

क्रियम् ।
“यथा भवन्ति देहान्तरभी पञ्चाशदक्षराः ।
भेदा येन प्रकारेण तथा वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥
समीरिताः समीरेण सुयुक्तास्मृनिर्गताः ।
यत्किं प्रयान्ति वदने कण्ठादिस्थानवर्जिताः ॥
उच्चैरुन्मार्गो वायुवदन्तं कुर्वते खरम् ।
नीचैर्गमोऽनुदात्तश्च स्वरितं तियं गामतः ॥
अर्द्धकद्वित्रिसंख्याभिर्मात्राभिलिपयः क्रमान् ।
सद्यज्ञानह्रस्वदीर्घवृत्तसंज्ञा भवन्ति ताः ॥
अकारेकारयोर्योगादेकारो वर्ण इत्येते ।
तस्यैवैकारयोगेन स्यादेकाराक्षरं तथा ॥
उकारयोगात्तस्यैव स्यादेकाराक्षयः स्वरः ।
तस्यैवौकारयोगेन स्यादेकाराक्षयः स्वरः ॥
सन्ध्याक्षराः स्युच्चत्वारो मन्त्राः सन्ध्याधिकाः ।
त्ववर्णवर्णयोश्चिह्नने वै सन्ध्क् प्रदश्यते ॥
विन्दुसर्गात्मनोर्शक्तिमनसोरजपा वदेत् ।
कण्ठानु निःसरन् सर्गः प्रायोऽचात्मकतः-
परः ॥

नन्धरः सर्ग एव स्यात्त भोच्छ्वासः प्राणकस्तु हः ।
स सर्गः श्लेषितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत् ॥
वर्णस्यार्थनात्रेण के स्वरस्यार्थनात् खम् ।
स्तोकगम्भारसंस्पर्शात् गघौ उच्च वैहर्गतम् ॥
विसर्गस्तानुगः भोग्ना शं चवर्गश्च यं तथा ।
अट्टरेफसकारश्च मूर्द्धगो दन्तगल्फा ॥
त्ववर्णमलमनोऽनुदात्तानुप्रधानसंज्ञकान् ।
दन्तोऽर्द्धाभ्यां वच तत्तत्स्थानगोऽर्धान् समी-
रयेत् ॥”

इति प्रपञ्चसारे ३ पटलः ॥

सर्गो विसर्ग एव नन्धरो विक्रमः सोच्छ्वासः
सकाररूपः उच्छ्वासोऽन्तःप्रवेशशाली वायुः
स्यादित्यन्वयः । एवं प्राणको बहिर्निर्गमन-
शाली वायुर्हः स्यात् स एव उच्छ्वासः सोच्छ्वासः
प्राणश्चासौ को वावुश्चि प्राणकः । इति
तट्टीका ॥ * ॥ अवरणकवर्गह्रस्ववर्णयोः
कण्ठ्याः । १ । इवर्णचवर्गयशाक्षालयाः । २ ।
अवरणटवर्गयशा मूर्द्धन्याः । ३ । अवरणटवर्ग-
लसा दन्त्याः । ४ । उवरणटवर्गयशाक्षालोया
श्रीलयाः । ५ । वो दन्त्योऽर्द्धाः । ६ । ए ए कण्ठा-
तालयाः । ७ । ओ औ कण्ठोऽर्द्धौ । ८ । इति
श्रियासूत्रम् ॥ * ॥ अपि च ।

“यद्गुह्यं सर्वतन्त्रेषु वर्णोच्चारविधिं शिवे ।
तव खेहान्मद्देशानि । तदद्य कथयामि ते ॥
पञ्चाशन्मातृकावर्णोच्चारणं गुरुतोऽभ्यसेत् ।
अ कु सु ट तु पु यु श्रु अष्टौ वर्णाः प्रकीर्तिताः ॥
अ कु हाः कण्ठतो ज्ञेयाः स्तालुतन्त्रयुगाः
सुताः । २ ।

वर्षः

अ टु रघास्तु मूर्द्धन्याः ३ दन्त्या ख तु ल सा
मताः ॥ ३ ॥

उपवचोससंभूताः ५ स्थानानि कथितानि ते ।
विशेषं कथयाम्यद्य प्रोक्ष्याम्यः कण्ठतः स्वराः ॥
अर्द्धयं जिह्वया मूर्द्धां स्रहयं जिह्वदन्तजम् ।
मुखस्थानाहलो वाच्याः चकारः कण्ठघातश्च ॥
अज्ञानहयसंयोगे भवेत् पूर्वस्वरो गुरुः ।
पदान्नादिमवर्णस्य संयोगेषु श्रुतिर्दयोः ॥
अपदान्नादिसंयोगे योरन्वयः तद्यथाते ।
योः श्रुतिस्तु तिरोभूय स्ववत् श्रुतिर्नां व्रजेत् ॥
श्रिया योजे शकारस्य ह्रस्वतिः परमेस्वरि । ।
ह्रस्वतिश्च रादिभ्यो तथादिभ्यो तु चश्रुतिः ॥
सहस्र इत्यादीं नमस्तस्ये आस्था इत्यादीं च ।
रेफादिके तदन्ते वा चकारं समवाच्यता ॥
घञः ह्रद इत्यादी ।

किन्तु वैजात्यभाश्रयस्फटं नाचास्य वाच्यता ॥
सु तृयध्वनिमाप्नोति यादिभ्यो परमेस्वरि । ।
वाह्य इत्यादी ।
पु चतुर्थध्वनिं याति वादिभ्यो तु विशेषतः ॥
आज्ञानमित्यादी ।
लादिभ्योऽप्यथ नादिभ्यो वैजात्यं स्वल्पवाच्यता ।
प्रज्ञाद व्यङ्गाय इत्यादी ।

मादिभ्यो भे च मस्यापि नामिकाहलवाच्यता ॥
उ ड य न मा विन्दुर्नामिकाहलजाः सुताः । ।
यकारश्च लतोयत्वं पदादीं सन्वेदा व्रजेत् ॥
केयरादावपि तथा ध्वन्यत्वं कण्ठमात्रगः ।
नादिभ्योऽस्योच्छ्वासं स्वरयोगात्तवर्गके ॥
प्रभः ज्ञान इत्यादी ।
वर्णाक्षरेषु उटयोश्चेत्क्रियादिवाच्यता ।
वैजात्यमपि तत्रास्ति गुणैरेव समभ्यसेन ।
आदिरफस्तु संप्रोक्तौ ह्रस्वोऽपि व्रजेत्तनाम् ।
एवं ज्ञात्वा महेशानि । पठेत् तं श्लाघं अपेक्षतुम् ॥
कवचं महेशानि नात्यथा फलमाप्नुयान् ॥”

इति प्रपञ्चसारे ३ पटलः ॥ * ॥

अपि च ।
“इत्यः स्वरेषु पुष्पंक्तिः परो दीर्घः क्रमादिभे ।
शिवशक्तिमयास्तं स्युर्विन्दुसर्गावसानकाः ॥
विन्दुः पुमान् रविः प्रोक्तः सर्गः शक्तिर्निशा-
करः ।
स्वराणां मध्यगं यत् तत्त्वत्कं नपुंसकम् ॥
विना स्वरेषु नाश्रियां जायते यत्किरुस्रसा ।
शिवशक्तिमयान् प्राकृतस्योद्भवां मनोविणः ॥
कारणान् पञ्चभयानामुद्भवा मातृका यतः ।
ततो भूतात्मका वर्णाः पञ्च पञ्च विभागतः ॥
वायुभिभूजलाकाशाः पञ्चाशत्लिपयः क्रमान् ।
पञ्च दन्त्याः पञ्च दीर्घाः विन्दुमन्त्राः सन्धिसम्भवाः ॥
पञ्च गः काद्यः व च क स हान्ताः समी-
रिताः ॥”

इति सारदा ॥ * ॥

अक्षरसृष्टिकारणं यथा,—
“वास्यासिकेऽपि समये ध्यानिः संजायते
यतः ।

वर्णः

धानाक्षराणि वृष्टानि पञ्चाक्षराण्यतः पुरा ॥
 इति ज्योतिष्त्वे षडक्षरतिः ॥
 वर्णोत्खनप्रकारस्तु तत्तदर्थं ब्रह्मणः ॥ ३ ॥ वर्ण-
 नामानि यथा,—
 “तन्मसङ्केतबोधार्थमाहुत्य तन्मशास्त्रतः ।
 वर्णनामानि कतिपयं वक्ष्यामि विदुषो मुदे ॥
 उकारो वः, लकारो वामञ्च हंसकारणम् ।
 भन्नाद्यः प्रणवः सत्यं बिन्दुशक्तिरिदं देवतम् ॥
 सर्वधावोत्पादकञ्च पञ्चदेवो ध्रुवस्तकः ।
 सावित्री त्रिप्रियो ब्रह्म त्रिगुणो गुणजीवकः ॥
 आदिर्बीजं वेदसारो वेदधीजमनः परम् ।
 पञ्चरसिस्त्रिकूटं च त्रिभवे भवनाशनः ॥
 गायत्रीबीजपञ्चाशी मन्त्रविद्याप्रसूः प्रभुः ।
 अक्षरं मालकास्त्रज्ञानादिरहेतमोक्षदौ ॥ ३ ॥
 अः श्रीकण्ठः सुरेश्च ललाटश्चेकमात्रिकः ।
 पूर्णोद्दरो वृष्टिमेधो सारस्वतः प्रियंवदः ॥
 महाभास्वी वासुदेवो धर्मेशः केशवोऽनन्तम् ।
 कीर्तिनिवृत्तिर्वागीशो नरकारिर्हरो मरुत् ॥
 अक्षा वामाश्रयो ह्यम्बः करसुः प्रणवाद्यकः ।
 अक्षायी कामरूपञ्च कामेशो वाशिनी वियत् ॥
 विश्वेशः श्रीविष्णुकण्ठो प्रतिपत्तिर्हरिश्चिनी ।
 अर्कमखलवर्णाद्यौ ब्राह्मणः कामकर्षिणी ॥ अः ॥
 आकारो विजयानन्तो दीर्घच्छायो विनायकः ।
 स्यीरोदधिः पयोदश्च प्राशो दीर्घास्त्रकौ ॥
 १. चक एकजो रुद्रो नारायण रभश्चरः ।
 प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तकगजान्तकः ॥
 पितामहो द्विटाणोऽभूः क्रिया कान्तिश्च
 सम्भवः ।
 द्वितीया मानदा काशी विप्रराजः कुञ्जो वियत् ।
 स्वराज्यञ्च हृदयमङ्गुली भगमालिनी ॥ आः ॥
 इः स्रष्टा शास्त्रलो विद्या चन्द्रः पूषा सुगुह्यकः ।
 सुमिर्षं सुन्दरो वीरः कोटरः काटरः पयः ॥
 भूमध्यो माधवस्तुष्टिर्दत्तनेत्रश्च नासिका ।
 शान्तः कान्तः कामिनी च कामो विप्रविना-
 यकः ।
 नेपालो भरणी रुद्रो नित्या क्लिप्ता च पञ्चकः ॥
 २. ॥
 ईस्त्रिभूर्निर्महामाया लोलाक्षी वामलोचनम् ।
 गोविन्दः शंखरः पुष्टिः सुभद्रा रत्नसंज्ञकः ॥
 विष्णुर्लक्ष्मीः प्रहासञ्च वाग्विशुद्धः परापरः ।
 कलौत्तरीयो भस्वरा रतिश्च पीण्डवर्द्धनः ॥
 शिवोत्तमः शिवा तुष्टिस्तुष्टौ बिन्दुमालिनी ।
 वैष्णवी वेन्द्वी जिज्ञा कामकला सनादका ॥
 पावकः कोटरः कौर्त्तिर्मोहिनी कालकारिका ।
 कुचददं तर्जनी च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी ॥ ईः ॥
 उः शङ्करो वसुलाक्षी भूत, कल्याणवाचकः ।
 अमरेशो द्वाजकणः षड्वक्त्रो मोहनः शिवः ॥
 उग्रः प्रभुर्भुविष्णुर्विष्णुकर्मो महेश्वरः ।
 शत्रुघ्नश्चैटिका पुष्टिः पञ्चमी वज्रवासिनी ॥
 कटिकास्थाने चैलिका इति वा पाठः ।
 कामप्रः कामना चेशो मोहिनी विप्रब्रह्मणी ।
 षडक्षः कुटिला श्रीं पारहोपो द्यो हरः ॥

२८२
वर्णः

षडक्ष इति कुचचित् पाठः । उः ॥
 ऊः ऋण्टको रतिः शान्तिः क्रोधनो मधुसूदनः ।
 कामराजः कुजेश्च महेशो वामकर्णकः ॥
 कण्ठकस्थाने कण्ठक इति वा पाठः ।
 अर्चोशो भैरवः सूर्यो दीर्घघोषा सरस्वती ।
 विलासिनी विप्रकर्षा लक्ष्म्यो रूपकर्षिणी ।
 महाविदेश्वरी षष्ठा षष्ठी भूः काम्यकुलकः ॥
 ॥ ऊः ॥
 ऋः पूर्णोऽसुखी रुद्रो देवमाता त्रिविक्रमः ।
 भावभूतिः क्रिया क्रूरा रंजिका नासिका धृतः ॥
 एकपादशिरो माला मखला शान्तिनी जलम् ।
 कर्णः कमलभा मेधो निवृत्तगणनायकः ।
 रोहिण्यो शिवदूती च पूर्णगिरिश्च सप्तमी ॥
 मेधः स्थाने मेघ इति च पाठः ॥ ऋः ॥
 ऋः क्रोधोऽतिथिश्चो वायो वामनोऽगोऽद्य
 श्रीधृतिः ।
 ऊर्द्धसुखी निशानाद्यः पद्ममाला विनष्टधोः ॥
 शशिनी मोचिका अष्टा देवमाता प्रतिष्ठिता ।
 एकदन्ताद्यो माता हरिता मिथुनोदया ॥
 माता स्थाने माया इति वा पाठः ।
 कौमलः श्यामला मेधो प्रतिष्ठा पतिरष्टमी ।
 ब्रह्मण्यमिव कीलाखे पावको गन्धकर्षिणी ॥
 मिथस्थाने मवेति वा पाठः ॥ ऋः ॥
 लः स्याद्यः श्रीधरः सुद्धो मेधा धृन्तो वक्रो वियत् ।
 देवयोनिर्दन्तगण्डो वृहस्पः कौन्तसूक्तो ॥
 वृहस्पस्थाने वाहग इति वा पाठः ।
 विश्वेश्वरो दीर्घजिह्वा महेशो लाङ्गलिः परा ।
 चान्द्रिका पार्थिवो धृन्वा द्विदन्तः कामवर्द्धनः ॥
 शुचिस्त्रिता च नवमी कान्तिराघातकेश्वरः ।
 चित्ताकर्षिणी काशश्च तृतीयकुलसुन्दरी ॥
 चित्ताकर्षिणीस्थाने चित्ताकर्षिणी इति वा
 पाठः । लः ॥
 लकारः कमला हर्षा ऋषोऽशो मधुसूतः ।
 स्रष्टा कान्तिर्वागमण्डो रुद्रः कामोद्दरो सुरा ॥
 शान्तिर्ज्ञतु स्वस्तिका शक्ती मायावी लोलुपो
 वियत् ।
 कुशमी सुन्दरी माता नीलपीतो गजाननः ॥
 कामिनी विश्वघा कालो नित्या शुद्धः शुचिः
 जती ॥
 विश्वमास्थाने विश्वया इति वा पाठः ।
 सूर्यो धैर्याकर्षणी च एककी दनुजप्रसूः ॥ लृः ॥
 एकारो वास्तवः शक्तिर्निर्गण्टोऽशो भगं मरुत् ।
 स्रष्टा भूतोऽर्द्धकेशी च ज्योत्स्ना अह्वा प्रमर्दनः ॥
 भूतस्थाने प्रदत इति वा पाठः ।
 भयं शानं लघा धीरा जङ्घा सर्वमसुद्धवः ।
 वह्निविष्णुभगवती कुण्डली मोहिनी वसः ॥
 योषिदाधारशक्तश्च त्रिकोणा ईशसंज्ञकः ।
 सन्धिरकाद्यो भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः ॥ एः ॥
 ऐर्लज्जा भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी
 वियत् ।
 दत्ता दामोद्दरः प्रद्योतधरो विह्वतसुक्ष्मि ॥
 चमालको जगद्योनिः परः परनिबोधकत् ॥

वर्णः

ज्ञानान्ता कपर्दी श्रीः पीठेशानिः समाष्टकः ।
 त्रिपुरा लोहिता राक्षी वाग्भवो भौतिकासनः ।
 महेश्वरो द्वादशी च विमलश्च सरस्वती ।
 कामकोटो वामनाशुरंशुमान् विजया जटा ॥
 ॥ ऐः ॥
 ओकारः सत्यपीयूषो पश्चिमास्यः श्रुतिः स्थिरा ।
 सद्योनालो वासुदेवो गायत्री दीर्घजङ्गकः ॥
 व्याघ्रायनो चोर्द्धदन्तो लक्ष्मीर्वायो सुखो द्विजः ।
 उद्देयदर्शकस्तोत्रः कैलासो वसुधाधरः ॥
 प्रणवाशो ब्रह्मसूत्रमणेशः सर्वमङ्गला ।
 त्रयोदशी दीर्घनासा रतिनाथो दिग्म्बरा ।
 त्रैलोक्यविजया प्रचा प्रीतिर्वाजादिकर्षिणी ॥
 ॥ ओः ॥
 औकारः शक्तिको नाशस्त्रजसो वामजङ्गकः ।
 मनुबहुवृषेशश्च शङ्कुकर्णः सदाशिवः ॥
 अधोदन्तश्च कण्ठोष्ठो सङ्कर्षणः सरस्वती ।
 आशा चोर्द्धसुखी शान्तो व्यापिनी प्रकृतः
 पयः ॥
 अनन्ता ज्वालनी योमा चतुर्दशी रतिप्रियः ।
 नेत्रमात्माकर्षिणी च ज्वालामानिनिका भृगुः ॥
 योमास्थाने रोमा इति वा पाठः । औः ॥
 अङ्कारश्चतुषो दन्तो घटिका समगुह्यकः ।
 प्रद्युम्नः श्रीसुखो प्रीतिर्वाज्योनिर्दृष्टध्वजः ॥
 दन्तस्थाने दम्भ इति वा पाठः ।
 परं शशी प्रमाणीशः सोमबिन्दुः कलानिधिः ।
 अङ्करश्चेतना नागपूर्णा दुःखहरः शिवः ॥
 शिरः शम्भुर्नरेशश्च सुखदुःखप्रवर्तकः ।
 पूर्णमा रवतो शुद्धः कन्या चरविद्यत्रयिः ॥
 अष्टताकर्षिणी श्रुत्वं विचित्रा सोमरूपिणी ।
 केदारो राजिनाशश्च कुजिका चैव बुद्धुदः ॥
 ॥ अं ॥
 अः कण्ठको महासेनः कला पूर्णाद्विता हरिः ।
 इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिर्विद्यासुखी सुखम्
 द्विविन्दुरसना सोमोऽनिरुद्धो दुःखस्यचकः ।
 द्विजिह्वः कुण्डलं वक्रः सर्गः शक्तिर्निशाकरः ॥
 सुन्दरो सुयशानन्ता गगनाधी महेश्वरः ॥ अः ॥
 कः क्रोधोऽशी महाकाली कामदेव, प्रकाशकः ।
 कपालो तत्रसः शान्तिर्वासुदेवो जयानलः ॥
 चक्रो प्रजापतः वृष्टिर्दन्तस्त्वन्मो विश्वाम्यतिः ।
 अनन्तः पार्थिवो बिन्दुस्त्रापिनी परमात्मकः ॥
 दन्तस्त्वस्थाने दन्तकौ इति वा पाठः ।
 वर्गाद्यश्च सुखो ब्रह्मा सखाद्योऽम्बः शिवो
 जलम् ।
 माहेश्वरी तुला पुण्या मङ्गलचरखं करः ॥
 नित्या कामेश्वरी सुखः कामरूपो गजेन्द्रकः ।
 श्रीपुरं रमणो रङ्गः कुसुमा परमात्मकः ॥ कः ॥
 खः प्रपञ्चः कामरूपी ऋद्धिर्बुद्धिः सरस्वती ।
 आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चक्षीशक्तापिनी गुरुः ॥
 शिखण्डो दन्तजातोशः कर्षोऽभिर्गतो यदि ।
 श्रुत्वं कपालो कल्याणी रूपकर्षिणी चरामरः ॥
 शुभाभेवां चकण्डो जगत्प्राकारश्चङ्गर्को ॥
 ॥ खः ॥

वर्णः

गो गौरी गौरवो गङ्गा गङ्गेशो गोकुलेश्वरः ।
 ग्राह्यो पञ्चान्तो गाथा गन्धर्वः सर्वगः
 सृष्टिः ॥
 सर्वसिद्धिः प्रभा धूम्रा दिवाण्यः शिवदर्शनः ।
 विन्वात्मा गौः पृथग्पुत्रा बालवह्निजोचनः ॥
 गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दो घरा ।
 भोगवती च हृदयं शानं जालश्वरो जवः ॥
 लवस्थाने नर इति वा पाठः । गः ॥
 घः खड्गो घुर्वुरो घण्टी घण्टीशक्तिपुरा-
 णकः ।
 वायुः शिवोत्तमः सत्या किङ्कणी घोरनायकः ॥
 मरुत्पिञ्जराणो मेघा कालरूपी च दाम्भिकः ।
 जम्बोदरा ज्वालकानं नन्दो घननं ध्वनिः ।
 जेलोक्वविद्या संघर्षा कामाश्वमनघामयः ॥घः॥
 ङः शक्ती भैरवच्छो विन्दुसंघः शिशुप्रियः ।
 एकदन्तो दन्तखः स्वर्परो विषयसृष्टा ॥
 कान्तिः चैताजयो धीरो द्विजात्मा ज्वालनी
 वियत् ।
 भन्मशक्तिश्च मदनी विज्ञेशी चात्मनायकः ॥
 एकनेत्रो महानन्दो दुर्हरश्चन्द्रमा यतिः ।
 शिवयोषा गौलकण्ठः कामेशी च मयाशुको ॥
 ॥ङः॥
 चः पुष्करो हृली वाणी चात्मशक्तिः सुदर्शनः ।
 चर्मसुखधरो भूत्वा महिषाचारसन्निनी ॥
 भूत्वास्थाने भौम इति च पाठः ।
 एकरूपो रचितः कूर्मश्चासुष्ठा दीर्घवासुकः ।
 वामबाहुर्मलमाया चतुर्ध्वं शिखरूपिणी ॥
 दयितश्च द्विनत्रश्च लक्ष्मीशक्तिर्योचनः ।
 चन्दनं चन्द्रमा देवतनो वृषिको बुधः ॥
 देवी केतुखेच्छात्मा कौमारपूर्वकलगुनी ।
 अजमेखला वायुर्मदिनी च म्हावती ॥ चः ॥
 हृन्मन्दनं सुयुक्ता च पः पशुपतिर्दतिः ।
 निर्मलं तरलं वह्निभूतमात्रा विलासिनी ॥
 एकनेत्रश्च वृषली द्विद्विरा वामकुर्परः ।
 गोकर्णो लाङ्गली वामकाममत्ता सदाशिवः ॥
 माता निशाचरः पायुस्त्रिचतः स्थितिशब्दकः ॥
 ॥चः॥
 जः श्वो वानरः मूली भोगदा विजया स्थिरा ।
 ललदेवो जयो जेता घातको सुमुखी विभुः ॥
 जम्बोदरी सृष्टिः शाखा सुप्रभा कर्तुका धरा ।
 दीर्घबाहु रचित्तेषो नन्दो तेजाः सुराधिपः ॥
 जवनी वेगिनो वामो मानवाणः सदात्मकः ।
 जम्बावतेश्वरो वेगी चामोदा मदधिकूलः ॥जः॥
 भां भङ्गारी गुह्यो भङ्गावायु सत्यः पटुव्रतः ।
 अग्नेशो द्राविणो नादः पाश्री जिह्वा जलं
 स्थितिः ॥
 विराजेन्द्रो धनुर्दत्तः कर्कशो नादजः कुजः ।
 दीर्घबाहुवक्रो रूपमाकन्दितः सुचञ्चलः ॥
 दुर्मुखो नष्ट आत्मा वानु विकटा कुचमञ्जलः ।
 कलहंसप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपञ्चकः ।
 दक्षिणावाङ्महास्र पायात्मा अङ्गनः खरः ॥
 ॥जः॥

२८३

वर्णः

जकारो बोधनी विन्वा ककली मखरो विद्यत् ।
 कौमारी नागविज्ञानी सयाकुलनश्वरो वकः ॥
 ककलीस्थाने कुकली मखरस्थाने सुखर इति
 वा पाठः ।
 सर्वेशचरिणा बुद्धिः स्वर्गात्मा चर्चरध्वनिः ।
 धर्मकपादो सुमुखी विरजा चन्दनेश्वरी ॥
 बुद्धिस्थाने सिद्धिः स्वर्गस्थाने स्वर्ग इति वा
 पाठः ।
 गायनः पुष्यधन्वा च रागात्मा च वरा-
 णि ॥जः॥
 टटङ्कारः कपाली च सोमवाः खेचरी ध्वनिः ।
 सुकुन्दो विनदा पृष्ठी वैष्णवी वासुकी नवः ॥
 सोमवा स्थानं सोमेश इति कचित् पाठः ।
 दत्तात्रक इत्यत्र च जरा भूतिः पुनर्भवः ।
 ब्रह्मसंतर्धनुश्चित्रा प्रभोदा विमला कटिः ।
 राजा गिरिर्महाधनुर्ब्रानात्मा सुमुखी
 मखन ॥ टः ॥
 ठः मूढो मञ्जरी बीजः पाणिनी लाङ्गली
 सया ।
 वनजो नन्दो जिह्वा सुनङ्गघण्टकः सुधा ॥
 वरुणः कुण्डली वह्निरन्तं चन्द्रमञ्जलः ।
 दत्तजानकभावश्च देवभक्त्यो बृहद्भुजिः ॥
 एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्वमिन्द्रकः ।
 वृषभो गलिनो विष्णुसंघर्षो ग्रामणीः
 शशी ॥ ठः ॥
 डः स्तुतिर्हाकरो नन्दिरूपिणी योगिनी
 प्रियः ।
 कौमारी शङ्कराशक्तिवक्रो नदको ध्वान ॥
 दुर्गहो जटिलो भीमा द्विजकः पृथिवो सती ।
 कोरगिरिः चमा कान्तिर्नाभिः स्वाती च
 लोचनम् ॥
 जटिलीस्थाने जटिल इति कान्तिस्थाने शान्ति-
 रिति वा पाठः ॥ डः ॥
 टो टक्का निर्गयः पूर्णो यज्ञेशानन्देश्वरः ।
 अर्धनारीश्वरश्रीयमीश्वरी त्रिशिखी नवः ॥
 यज्ञेशानन्देश्वर इत्यत्र यज्ञेशो धनदेश्वर
 इत्यपि पाठः ।
 दत्तपादाङ्गुलमूलं सिद्धिदक्षो विनायकः ।
 प्रहासा त्रिवरा ऋद्धिनिर्गो विधनो ध्वनिः ॥
 प्रहासा स्थाने प्रहास इति वा पाठः ।
 विज्ञेशः पालिनी त्वकधारिणी क्रौडपुष्ककः ।
 एलापुरं त्वगात्मा च विशाखा श्रीमनो रतिः ॥
 तक्कस्थाने त्वकश्च इति वा पाठः ॥ टः ॥
 थो निर्गुणं रतिज्ञानं जम्भनः पतिवाहनः ।
 जया शम्भो नरकजन्तु निष्कला योगिनीप्रियः ॥
 दिमुखं कोटवी श्रोत्रं सट्टिर्वोधनो मता ।
 त्रिनेत्रो मानुषो थोमदत्तपादाङ्गुलमखम् ॥
 माधवः शक्तिनी घोरो नारायणश्च निर्गयः ॥
 सुखस्थाने नखं इति वा पाठः ॥ थः ॥
 तः पुतना हरिः शुद्धिः शक्ती शक्तिर्दंटी ध्वजा ।
 वामस्त्रिक्रवामकर्षी च कामिनी मध्य-
 कर्षकः ॥

वर्णः

हरिस्थाने हविः इति वा पाठः ।
 आवादी तक्कतुक्कश्च कामिका पृष्ठपुष्ककः ।
 रत्नकश्च श्याममुखी वाराही मकरीरुक्का ॥
 आवादीतक्कतुक्कस्थाने आवाण्डान्तुक्कश्च
 इति रत्नकश्चस्थाने रत्नकश्च इति वा पाठः ।
 सुगतीरुक्का बुद्धिजानुश्च क्रौडपुष्ककः ।
 गन्धो विन्वामरुक्कश्चापुराधा च सौरकः ॥
 बुद्धस्थाने वृद्ध इति सौरकस्थाने सैविक इति वा
 पाठः ।
 जयन्ति पुलको भान्तिरनङ्गमदनात्रा ॥ तः ॥
 थः स्थिरामी महामस्त्रिर्न्ययाज्ञो भयानकः ।
 श्रुली शिरसिणो दण्टी भद्रकालो श्रुलोचयः ॥
 लण्णो बुद्धिर्निकर्मा च दत्तनाशाधिपोरुमरः ।
 वरदा भोगदा केशी वामजान रसोरुगलः ॥
 लण्णो बुद्धिर्निकर्मा स्थाने लणो बुद्धिर्निकर्मा
 इति वा पाठः ।
 लोलौजम्भयिनी गुह्यः शरश्चन्द्रो विदारकः ॥
 लोलौ इत्यादिस्थाने लोलौजम्भयिनीपुमंशुशर
 चन्द्रदिवाकरी इति वा पाठः । थः ॥
 दीर्घशो धातकिर्घाता दाता दलं कलककम् ।
 दीर्घं ज्ञानश्च दानश्च भक्तिराहवनी धरा ॥
 दाता दलं स्थाने दानादनु इति वा पाठः ।
 सुपुष्पा योगिनी सदाः कुण्डली वामगुल्फकः ।
 कात्यायनी शिवा दगा लङ्गना नाच
 ककली ॥
 लङ्गनास्थाने सङ्गना ककलीस्थाने कण्टकी
 इति वा पाठः ।
 स्वस्तिकः कुटिला कणः लण्णोमोजितेन्द्रियः ।
 धर्मज्ज्वामदेवश्च भ्रमा बहुसुचञ्चला ॥
 धर्मज्ज्वास्थाने धर्मज्ज्वा बहुस्थाने वृद्ध इति वा
 पाठः ।
 हरिदा पुरमशौ च दत्तपाणिस्त्रिरेखकः ॥टः॥
 धो धनाथो रचितः स्याण्यः शान्तो योगिनी-
 प्रियः ।
 भीनेशः शक्तिनी तोर्यं नागेशो विन्वपावनी ॥
 धनार्थस्थाने धनार्थ इति वा पाठः ।
 धिषणा धरणा चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः ।
 पीतवासा विवर्णा च धाता धम्मत्रयङ्गमः ॥
 धरणाचिन्तास्थाने धरणी चिन्ता इति वा
 पाठः ।
 मन्दर्पो मोहनो लम्बा वसन्तका धरं धरा ।
 वामपादाङ्गुलमूलं व्यष्टा सुरपुरं भवः ।
 म्हात्मा दीर्घजङ्गा च धनेशो धनसञ्चयः ॥थः॥
 नो गन्धिनी लम्बा सौरिन्वाश्वो विन्वपावनी ।
 मेघश्च सविता नेत्रं दन्तुरो नारदीरुक्कनः ॥
 वाकणोस्थाने वरुणा इति वा पाठः ।
 उर्ध्वनामी द्विरणुश्च वामपादाङ्गुलमखम् ॥
 धनतयस्तुतिर्वक्त्रं नरणिर्बानिरागमः ॥
 वामनो ज्वालनी दीर्घो निर्दोहः सुगतिर्नियत् ॥
 श्रद्धात्मा दीर्घवेणो च हस्तिनापुरमेचको ।
 गिरिनायकनीलो च शिवो नादिर्महा-
 मतिः ॥ थः ॥

पः प्रप्रियता लीला लोहितः पञ्चमो रमा ।
 गुच्छकर्ता निधिः शेषः कालरात्रिः सुवाहिता ॥
 तपनः पालनः पाता पद्मरेणुनिरञ्जनः ॥
 नावित्री पातिनी पानं वीरगन्धो धनुर्धरः ॥
 पालनस्थाने पावन इति तत्त्वस्थाने तन्त्र इति
 वा पाठः ।
 दक्षपाश्वर्य सेनानी मरीचिः पवनः शनिः ।
 उज्ज्वल जयनी कुम्भोत्सवं रेखा च मोहकः ॥
 कुम्भस्थाने कान्ता इति रेखास्थाने रेखा इति
 वा पाठः ।
 मूला द्वितीयमित्राणी लोकाणी मन
 व्यात्मनः ॥
 व्यात्मनः स्थाने व्यात्मक इति वा पाठः । पः ॥
 फः मखी दुर्गिणी धूम्रा वामपाश्वरी जनादनः ।
 जया पादः शिखा रोद्री जेतकारः शाखिनी
 प्रियः ॥
 उमा विहङ्गमः कालकुलिनीप्रियपावकौ ।
 प्रलयामिनीलपादोत्तरः पशुपतिः शशी ॥
 फुत्कारो यामिनी यक्ता पावनी मोहवर्द्धनः ।
 निष्कलवागङ्गारः प्रयागो ग्रामणीः फलम् ॥
 अक्तास्थाने अक्ता इति प्रयागस्थाने प्रयाग
 इति वा पाठः । फः ॥
 वो वनी भूधरो मार्गो चर्चरी लोचनप्रियः ।
 प्रनेताः कलसः पक्षो स्थलगच्छः कपर्दिनी ॥
 पृष्ठवंशी भया मातुः शिखिवाहो युगधरः ।
 सुखविन्दुम्वली चगटा योहा त्रिलोचनप्रियः ॥
 सुखविन्दुस्थाने सुखविन्दुरिति वा पाठः ।
 क्तिदिनी तापिता भूमिः सुपतिस्त्रवलिप्रियः ।
 सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ॥
 सुपतिस्त्रस्थाने सुगन्धिश्चेति वा पाठः ।
 षष्ठी पुरश्च पेटा च मोदको गगनं प्रति ।
 पर्णाषाढामध्यलिङ्गौ शनिः कुम्भद्वितीयकौ ॥ यः ॥
 भः क्रिष्णा भ्रमरो भीमो विन्दुस्त्रिनिश्चातवम् ।
 हिरण्यो भूषणो मूलं यज्ञसूत्रस्य वाचकः ॥
 निश्चातवस्थाने निश्चातव्यं इति वा पाठः ।
 नक्षत्रं भ्रमरा दोषिर्वयो भूमिः पयो नभः ।
 नाभिभद्रं महाबाहुर्विन्दुस्त्रिनिश्चातव्यः ॥
 वयःस्थाने भय इति विताडकस्थाने विन्दुस्त्रि
 इति वा पाठः ।
 पायात्मा तापिनी वच्चा विन्दुस्त्रि च चन्द्रिका ।
 भौमसेनः सुधासिनः सुखा मायापुरं हरः ॥
 यच्चस्थाने रुद्रा इति सुखस्थाने सुख इति वा
 पाठः । भः ॥
 मः कालो क्लेशितः कालो महाकालो महा-
 न्तकः ।
 वैकुण्ठो वसुधा चक्षी रविः पुरुषराजकः ॥
 वसुधास्थाने वस्तुदा इति वा पाठः ।
 कालभद्रो जया मेधा विन्दुदा दोषसंज्ञकः ।
 जठरश्च भ्रमानानं लक्ष्मीमातोयवन्धनौ ॥
 चापस्थाने दोष इति वा पाठः ।
 विविं शिवो महावीरः शशिप्रभा जनेश्वरः ।
 प्रमत्तः प्रियसु रुद्रः सन्धाज्ञो वङ्गमङ्गलम् ॥

भातङ्गमालिनी विन्दुः श्रवणाभरथो वियन् ॥
 रथस्थाने मख इति वा पाठः । मः ॥
 यो वाणी वसुधा वायुर्विहतिः पुरुषोत्तमः ।
 युगान्तः श्वसनः श्रीगो धूम्राक्षिः प्राणसेवकः ॥
 युगान्तस्थाने युगाभ इति वा पाठः ।
 शक्ता भ्रमो जटा लोला वायुवेगी यशस्करी ।
 सङ्कर्षणः क्षपा वालो हृदयं कपिला प्रभा ॥
 आर्ययो यापकास्थानो होमो यानं प्रभा
 सुखम् ।
 चखः सर्वेश्वरो धमन्धामुष्ठा सुमुखेश्वरी ॥
 प्रमास्थाने प्रभा इति वा पाठः ।
 त्वगात्मा मलयो माता हंसिनी भृङ्गनायकः ।
 तेनमः शोषको मीनो धनिष्ठानङ्गवेदिनो ॥
 त्वगात्मास्थाने विगात्मा इति तेनमस्थाने येभन
 इति वा पाठः ।
 मेष्ठः सोमः पत्तनामा पापहा प्राणसंज्ञकः ॥
 मेष्ठस्थाने संष्ट इति वा पाठः । यः ।
 रो रक्तः क्रोधिनी रंफः पावकस्त्रोजसो मतः ।
 प्रकाशा दर्शनी दीपो रतज्ज्या परं बली ॥
 स्त्रोजसस्थाने स्तंजन इति रतज्ज्यास्थाने रत्त-
 ज्ज्या इति वा पाठः ।
 सुजङ्गमो मतिः सूर्यो धानु रक्तः प्रकाशकः ।
 यापको रेवती दासं कुक्ष्यं धो वङ्गमङ्गलम् ॥
 दासस्थाने दानमिति कुक्ष्यं प्रस्थाने दद्यांश्च
 इति वा पाठः ।
 उग्ररेखा स्थलदण्डो वेदकण्ठपला पुरा ।
 प्रकृतिः सुगलो ब्रह्मशब्दश्च गायको धनम् ॥
 वेदकण्ठपलास्थाने वेदकण्ठपला इति वा पाठः ।
 श्रीकण्ठ उग्रा हृदयं सुषो त्रिपरसुन्दरी ।
 सविन्दुर्भोजो ज्वाला श्रीशैलो विश्वनोसुखी ॥
 श्रीशैलस्थाने श्रीशैल इति वा पाठः । रः ।
 लक्ष्मः पूतना पृथ्वी माधवः शक्रवाचकः ।
 वलागुलः पिणाकोशो यापको मांससंज्ञकः ॥
 माधवस्थाने माधवी इति वा पाठः ।
 खड्गो नादोऽमृतं देवी लवणं वारुणी पतिः ।
 शिखा वाणी क्रिया माता भामिनी कामिनी
 प्रिया ॥
 मृतस्थाने मृदुमिति लवणस्थाने मरणमिति वा
 पाठः ।
 ज्वालनी वेगिनी नादः प्रद्युम्नः शोषणो हरिः ।
 विषमात्ममन्त्री बली चेतो मेरुगिरिः कला रमः ॥
 मन्त्रस्थाने मन्त्र इति कलास्थाने कला इति वा
 पाठः । लः ।
 वो वालो वारुणी सन्धा वरुणो मेदसंज्ञकः ।
 खड्गेशो ज्वालनी वङ्गः कलसध्वनिवाचकः ॥
 वङ्गस्थाने रङ्ग इति कलसध्वनिस्थाने कलसंरवि
 इति वा पाठः ।
 उत्कारीशस्तु ना वीतो वच्चा स्फिक् सागरः
 शुचिः ।
 त्रिधातुः शङ्करः श्रेष्ठो विशेषो यमसादनम् ॥ वः ॥
 शः सयश्च कामरूपी कामरूपो महामतिः ।
 सौख्यनामा कुमारीऽस्य श्रीकण्ठो वृषकेतनः ॥

वृषभः श्रवणं श्रान्ता सुभगा विस्फलिङ्गिनी ।
 मृतुर्देवो महालक्ष्मीमंहेन्द्रः कुलकौलिनी ॥
 बाहुर्हंसो वियङ्गकं हृदयङ्गाङ्गुयः खलः ।
 वामोरुः पुष्करीकामा कान्तिः कल्याणवाचकः ॥
 हंसस्थाने हंस इति वा पाठः । शः ॥
 यः श्वेतो वासुदेवश्च पीता प्रज्ञा विनायकः ।
 परमेष्ठो वामबाहुः श्रेष्ठो गर्भविमोचनः ॥
 पीतास्थाने पीता इति प्रज्ञास्थाने श्रद्धा इति
 वा पाठः ।
 लम्बोदरो यमोक्षेशः कामधुक् कामधूमकः ।
 सुश्रीरुग्ना वृषो लज्जा मरुद्गच्छः प्रियः शिवः ।
 कामधूमकस्थाने कालधूमक इति वा पाठः ।
 सूर्यात्मा चटरः कोषो मत्ता वन्दोविदारिणी ।
 कलकण्ठो मध्यभिन्ना बुद्धात्मा मलपूः शिवः ॥ वः ॥
 सो हंसः सुयशा विष्णुर्भृग्वीशश्चन्द्रसंज्ञकः ।
 जगद्दीजं शक्तिनामा भोहं वेशवती भृगुः ॥
 सुयशास्थाने सुजन इति मोहस्थाने सोहं इति
 वा पाठः ।
 प्रकृतिरीश्वरः सुहो प्रभा श्वेता कुलोत्प्लवः ।
 दक्षपादो मृतं ब्राह्मी परमात्मा परोत्तरः ॥
 मूर्त्तपा च गुणेशो गौः कलकण्ठो वृकोदरौ ।
 प्राणाद्याश्च पुरादेवी लक्ष्मीः भोमो हिरण्यपुः ॥
 दुर्गात्तारिणि सन्धोहाष्ठीवो मूर्त्तिमनोहरः ॥
 दुर्गात्तारिणिस्थाने दुर्गात्तारिणी इति सन्धो-
 हात्स्थाने सन्धोहा इति मनोहरस्थाने मनोयव
 इति वा पाठः । सः ।
 हः शिवो गगनं हंसो नागलोकोऽम्बिका-
 पतिः ।
 नकुलीयो जगत्पाणः प्राणेशः कपिला मलः ॥
 मलस्थाने मत इति वा पाठः ।
 परमात्मात्मजो जीवो यवाकः शान्तिदोऽङ्गनः ।
 मृगो भयो रुगास्याणुः क्रुट्कूपविरावणः ॥
 यवाकस्थाने वराक इति अङ्गनस्थाने अङ्गल
 इति क्रुट्कूपविरावणस्थाने क्रुट्कोपरिवारश्च
 इति वा पाठः ।
 लक्ष्मीर्मविहरः शम्भुः प्राणशङ्करललाटजः ।
 स्वकोपवारणः श्रुली चेतन्यं पादपूरणः ॥
 मविहरस्थाने हरिहर इति स्वकोपस्थाने
 सकोप इति वा पाठः ।
 महालक्ष्मीः परं नादो मेघनाथो हरिर्मतः ।
 विन्दुर्दुर्गा प्रिया देवी मेघश्यामेश्वरः पुमान् ॥
 दक्षपादः सदाशम्भुः शाखोटः सोममङ्गलम् ॥ हः ॥
 ङः पृथ्वी विमला मोघोऽनन्तो हयवहा शिता ।
 यापिनी शिवदा केतुजगत्तारतरं चटः ॥
 ग्लौन्डानी च वेदार्थः सारो नारायणः सयम् ॥
 जठरो नकुलिः पीता शिवेशोऽनङ्गमालिनी ॥ ङः ॥
 ञः कोपस्तुम्बुकः कालो रूक्षः संवर्षकः परः ।
 वृसिंहो विद्युता माया महातेजा युगान्तकः ॥
 तुम्बुकस्थाने तुम्बुक इति रूक्षस्थाने यम्बुमिति
 परस्थाने पय इति वा पाठः ।
 परात्मा क्रोधसंहारो वलात्तो मेदवाचकः ।
 सन्धाङ्गः सागरः कामः संयोगान्धकिपूरकः ॥

वर्णतू

वर्णान्तस्थाने नलान्त इति सर्वान्तस्थाने सर्वान्ति
इति वा पाठः ।
 ज्ञेयपालो महाचोभो माहकान्तान्तलयः ।
 मुखं कथयवहानन्ता कालजिह्वा गणेश्वरः ।
 हायापुत्रश्च संघातो मलयः श्रीललाटकः ॥ १ ॥
 इति नन्दनभट्टाचार्यविरचितं वर्णाभिधानं
 समाप्तम् ॥
 वर्णकं, स्त्री, (वर्णयतीति । वर्ण + क्त्वं ।) हरि-
 तालम् । इति रत्नमाला ॥ गान्धर्वलेपनयोग्यं
 पिष्टं घृष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम् । इत्यमरः ॥ चन्द-
 नम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वर्णकः, पुं, स्त्री, (वर्ण + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
 विशेषणम् । चन्दनम् । इति मेदिनी । के,
 २५० ॥ (यथा, महाभारते । २३ । १११ । १०७ ।
 "वर्णकादींस्तथा गन्धोत्तरेष्वेव मानवः ।
 कुन्दरत्नमाप्नोति राजन् । लोभयरायणः ॥ ")
 वर्णकः, पुं, स्त्री, (वर्णयति रक्षयतिनेति । वर्ण +
 क्त्वं । स्वार्थे कन् ।) द्विजुलहरितालकाचनीली-
 कादिः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
 शत्याम् । १८६ ।
 "कन्तां निन्दति लुप्यति कः स्मरफलकस्य वर्णकं
 सुग्धः ।
 को भवति रत्नकण्ठकमन्दते कस्याश्चिरदेति ॥ ")
 वर्णकः, पुं, (वर्णयति वृत्त्यादीन् विस्तारयतीति ।
 वर्ण + क्त्वं ।) चारणः । इति मेदिनी । के,
 ५० । मण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वर्णकविः, पुं, कुवेरपुत्रः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 वर्णकूपिका, स्त्री, (वर्णानां कूपिकेव ।) मस्या-
 धारः । यथा,—
 "सर्वोधानी मसिमगिर्मलानुर्वर्णकूपिका ॥"
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वर्णचारकः, चि, (वर्णान् नीलादीन् चारयति
 विस्तारयतीति । चर + क्त्वं + क्त्वं ।) चित्र-
 कारः । इति शब्दमाला ॥
 वर्णच्छेदः, पुं (वर्णेषु चतुर्षु मध्ये च्छेदः प्रथमोत्-
 पन्नात् गुणोत्कृष्टत्वाच्च ।) ब्राह्मणः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वर्णच्छेदः, चि, (वर्णेन च्योतिषोक्तपारिभाषिक-
 वर्णन च्छेदः श्लेष्टः ।) स्वधर्मापेक्षितमधर्माः ।
 पारिभाषिकहीनवर्णकर्मकपारिभाषिकवर्ण-
 च्छेदकस्याविवाहनिषेधो यथा,—
 "मीनकर्केटवृक्षकविप्राः
 सिंहतुलाघनुः चित्रिय उक्तः ।
 कुम्भनरद्वयमेवविशः स्यु-
 म्भेकरवृषश्चो कथितावरजातिः ॥
 वर्णच्छेदा च या नारी वर्णहीनश्च यः पुमान् ।
 तथोच्चिवाहे च्छेदः स्यात् वयसासासात्र
 संशयः ॥"
 इति च्योतिषस्तस्ये वर्णजोडनम् ॥
 वर्णतूलिः, स्त्री, (वर्णानां तूलिरिव ।) लेखनी ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

वर्णध

वर्णतूलिका, स्त्री, (वर्णानां तूलिकेव ।) लेखनी ।
 इति हारावली । २१२ ॥
 वर्णतूली, स्त्री, (वर्णानां तूलीव ।) लेखनी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वर्णदं, स्त्री, (वर्णं ददातीति । दा + "आतो-
 २नुसर्गे कः ॥" ३ । १ । ३ । इति कः ।) काली-
 यकम् । इति जटाधरः ॥ वर्णदातरि, चि ॥
 वर्णदात्री, स्त्री, (वर्णं ददातीति । दा + लृच् +
 डीप् ।) हरिद्रा । इति राजनिघण्टुः ॥ वर्ण-
 दातरि, चि ॥
 वर्णदूतः, पुं, (वर्णां गव दूता यत्र ।) लिपिः ।
 तत्पर्यायः । लेखः २ वाचिककारकः ३ स्वस्ति-
 सुखः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वर्णधर्मः, पुं, स्त्री, (वर्णानां ब्राह्मणादीनां धर्मः ।)
 ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां कर्णेशं कर्म । नद-
 यथा,—
 "यजनं योजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः ।
 अध्यापनं चाध्ययनं षट्कर्मणि द्विजोत्तमाः ॥
 दानमध्ययनं यज्ञो धर्मश्च क्षत्रियवैश्ययोः ।
 दक्षो युद्धं क्षत्रियस्य क्षत्रिवैश्यस्य शस्यते ॥
 शुश्रूषेव द्विजातीनां शूद्राणां वर्णसाधनम् ।
 कारकर्म तथाचौवः पाकयज्ञोऽपि धर्मेतः ॥
 तमा दमो दया दानमलोभस्याग एव च ।
 आर्जवं चानसृया च नीषांनुसरणं तथा ॥
 सत्यं मन्तोष आस्तिक्यं श्रद्धा चन्द्रियनिग्रहः ।
 देवताभ्यर्चनं पुत्रा ब्राह्मणानां विशेषतः ॥
 अहिंसा प्रियवादिस्वमपेक्षुमकल्कता ।
 समाधिकमिमं धर्मं चात्सर्वैर्ब्रह्मोत्सृजितः ॥
 प्राणापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रिया-
 वताम् ।
 स्मृतमेतद् क्षत्रियाणां संश्रामेवपलायिताम् ॥
 वैश्यानां सारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्तताम् ।
 गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचारे तु वर्तताम् ॥"
 इति कौर्म २ अध्यायः ॥ १० ॥
 अथ च ।
 मार्कण्डेय उवाच ।
 "हारीतस्तानुवाचाथ तैरेव चोदितो मुनिः ।
 श्रद्धन्तु मुनयः सर्वे धर्मान् वक्ष्यामि प्राच-
 तान् ॥
 वर्णानामाश्रमाणाश्च योगशास्त्रश्च सतमाः ।
 यज्ञज्ञात्वा मुनयो नित्यं सृष्टये जन्मवन्धनात् ॥
 ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनेव उत्पन्नो ब्राह्मणः स्मृतः ।
 तस्य धर्मं प्रवक्ष्यामि तं योग्यं देशमेव च ॥
 कृष्णसारो न्दगो यत्र स्वभावानु प्रवर्तते ।
 तस्मिन् देशे वसन् धर्मं कुरुते ब्राह्मणोत्तमः ॥
 अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
 दानं प्रतिग्रहश्चैव कर्मषट्कमिहोच्यते ॥
 अध्यापनश्च त्रिविधं धर्मार्थं चात्मकारणम् ।
 शुश्रूषाकारणश्चेति त्रिविधं परिकीर्तितम् ॥
 नैवामन्यतमो वापि दृश्यते यत्र मानवे ।
 तत्र विशा न दातव्या पुत्रवैश्वं हितैरियथा ॥
 शोभानध्यापयेच्छिष्यान् यज्ञानपि च योजयेत् ॥

वर्णध

विद्विमान् प्रणियहानिच्छेदुयधर्मप्रसिद्धये ॥
 वेदमेवाभ्यसेत्तित्यं सुचौ देशे समाहितः ।
 यजेद्यज्ञं यथाशक्त्वा दद्याद्द्विजानुसारतः ॥
 नित्यं नैमित्तिकं धर्मं कर्मे कुर्व्यात् प्रयत्नतः ।
 गुरुशुश्रूषणश्चैव यथाश्यायमनन्तरतः ॥
 सायं प्रातरुपासीत विधिवान्नि द्विजोत्तमः ।
 जलस्नानः प्रकुर्वीत वैश्वदेवं दिने दिने ॥
 अग्निचिन्तागतं भक्त्या पूजयेच्छक्तिभो यज्ञी ।
 अन्त्यानप्यागतान् विप्रान् पूजयेद्विरोधतः ॥
 स्वदारनिरतो नित्यं परदारविवर्जितः ।
 सत्यवादी जितक्रोधः स्वधर्मनिरतो भवेत् ॥
 अकर्मणि च संपाप्ते प्रमादे नैव रोचयेत् ।
 प्रियां हितं वदेदात्तं परलोकाविरोधिनीम् ॥
 एष धर्मः समुद्दिष्टो ब्राह्मणस्य समाप्ततः ।
 धर्ममेवैतन् यः कुर्व्यात् स याति ब्रह्मणः परम् ॥
 हारीत उवाच ।
 चत्वारिणां प्रवक्ष्यामि यथापदशुपूर्वशः ।
 येन येन प्रवर्षेण विधिना क्षत्रियादयः ॥
 राजा च क्षत्रियश्चैव प्रजा धर्मग पातयेत् ।
 कुर्व्यादध्ययनं सत्यक युग्युक्तो यथाविधि ॥
 दशाहानं द्विजाश्रमो धर्मवृद्धिसमन्वितः ।
 देवब्राह्मणभक्तश्च पित्रकायंपरस्तथा ॥
 धर्मग वै जयाकाङ्क्षो अधर्मस्य विवर्जयेत् ।
 उत्तमां गतिमाप्नोति क्षत्रियो ह्येवमाचरन् ॥ १ ॥
 गौरत्नं क्षत्रियाण्यं कुर्व्याद्द्वैष्टो यथाविधि ।
 दानं धर्मं यथाशक्त्वा द्विजशुश्रूषणं तथा ॥
 लोभदम्भविनिर्मुक्तः सत्यवागनसृष्टकः ।
 स्वदारनिरतो दानः परदारविवर्जितः ॥
 यनेयंप्रान् समभ्यर्च्य यज्ञकाले स्वयाचितः ।
 अप्रमत्तः स्वधर्मेषु वर्तते देहपातनात् ॥
 यज्ञाध्ययनदानानि कुर्व्यात्स्वयमतन्वितः ।
 पित्रकायं च सत्काले नारमिहार्चनं तथा ॥
 एतद्द्वैष्टस्य कर्मात्तं स्वधर्ममनुतिष्ठतः ।
 एतदामेयमानस्तु मुक्तः स्यात्तत्र संशयः ॥ २ ॥
 वर्णधस्य युश्रुवां कुर्व्यात् श्रद्धः प्रयत्नतः ।
 दामवत ब्राह्मणानान् विशेषेण समाचरेत् ॥
 अयाचितः प्रदाना स्यात्तत्र क्षत्रियं यथाश्रयेत् ।
 पाकयज्ञविधानेन यजेद्द्वैष्टान्तन्वितः ॥
 शूद्राणां सामिकं कार्यं वपनं न्यायवर्जिताम् ।
 धारयं जीर्णवस्त्रस्य विप्रस्याच्छिष्टभोजनम् ॥
 स्वदारेषु रतिश्चैव परदारविवर्जितः ।
 पुराणश्रवणं विप्रान्तरमिहस्य पूजनम् ॥
 तथा विप्रनमस्कारस्तथा सत्रं दिने दिने ।
 सती मन्मायणं चैव रागद्वेषविवर्जितम् ॥
 इत्यं कुर्वन्तथा शूद्रो मनोवाककायकर्मभिः ।
 स्मृतमेवमाप्नोति त्यक्तपापः प्रपुण्यकृतः ॥"
 इति नारसिंहे ५३ । ५४ अध्यायौ ॥ १ ॥
 अन्यथा ।
 मदानसोवाच ।
 "दानमध्ययनं यज्ञो ब्राह्मणस्य त्रिविधितः ।
 धर्मो नान्यत्तुर्थांश्चित्तं धर्मस्तस्यापदं यिना ॥
 ब्राह्मणाध्ययने यज्ञस्तथा पुत्र प्रतिग्रहः ।

वर्गाध

एतत् सव्यक् समाख्यातं त्रितयं चास्य
जीविका ॥
दानमध्ययनं यज्ञः चतस्रस्योपयं त्रिधा ।
धर्मः प्रोक्तः चित्ते रक्षा श्रद्धाजीवश्च जीविका ॥
दानमध्ययनं यज्ञो वैश्वस्यापि त्रिधैव सः ।
वाग्विद्यं पाशुपाल्यश्च क्षत्रियैवास्य जीविका ॥
दानं यज्ञोऽथ शुश्रूषा द्विजातीनां त्रिधा मया ।
आख्यातः शूद्रधर्माऽपि जीविका कारकर्मणा ॥
तद्विज्ञानिसुश्रूषा पोषणं क्रयविक्रयेः ।
वर्गाधर्मास्त्विमे प्रोक्ताः श्रूयतामाश्रमास्त्रयः ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे मद्रालसानुशासनाध्यायः ॥
अपरश्च ।
“ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्या ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ।
ते सव्यगुणजीवियुः षट्कर्मणां यथाक्रमम् ॥
अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्मण्यव्यजम्भनः ।
यस्यान्तु कर्मणामस्य जीनि कर्मणां जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विपुङ्गाश्च प्रतिग्रहः ॥
अथो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात् चतस्रं प्रति ।
अध्यापनं याजनञ्च तृतीयञ्च प्रतिग्रहः ॥
वैश्वं प्रति तथेवेते निवर्तन्ते इति स्थितिः ।
न तौ प्रति हि तान् धर्मान् मनुराह प्रजा-
पतिः ॥
श्रद्धास्त्वभस्त्वं चतस्रस्य वगिकपमुल्लविश्रिः ।
आजीवनायं धर्मस्तु दानमध्ययनं यज्ञः ॥
वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य चतस्रस्य च रक्षणम् ।
सार्वाकर्मैव वैश्वस्य त्रिष्टयानि स्वकर्मसु ॥
अजीवस्तु यथोक्तं ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।
जीवेत् चतस्रधर्मैश्च स स्यास्य प्रत्यनन्तरः ॥
उभाभ्यामप्यजीवस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
क्षत्रिणोऽपि माश्रया जीवैश्वस्य जीविकाम् ॥
वैश्वस्य तत्रापि जीवस्तु ब्राह्मणः चतस्रोऽपि वा ।
हिंसाप्रायो पराधीनो क्षत्रियेन वर्जयेत् ॥
क्षत्रिं साध्विनि मन्यन्ते सा वृत्तिः सदिगर्हता ॥
भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोत्तुखम् ॥
इदन्तु वृत्तिवैकल्यात् व्यजतो धर्मेनेपुणम् ।
विट्पण्यसुहृतोद्धारं विक्रयं वित्तवर्द्धनम् ॥
मन्वानसानपीडितं क्षत्रियञ्च तिलः सद्यः ।
अश्वत्थो लवणश्चैव पशवो ये च मानुषाः ॥
सर्वञ्च तान्त्वं रक्तं प्राणशौमाविकानि च ।
अपि चेत् स्युररक्तानि फलशुले तथैवधीः ॥
अपः शूर्पं विषं मांसं सोमं गन्धाश्च सर्वशः ।
शौरं शौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
आरण्यान् पशून् सर्वान् दंष्ट्रिणाश्च वधांसि च ।
मत्तं नीलोश्च लाक्षाश्च सर्वोश्चैकशफास्तथा ॥
कामसुत्पाद्यं क्षत्र्यान् स्वयमेव लघीवणः ।
विक्रीणीत तिलान् शुहान् धर्माद्यंमन्त्र-
स्थितान् ॥
भोजनाभ्युत्थनाद्दानाद्यदन्यत् कुरुते तिलैः ।
क्षमिभूतः श्वविष्टायां पिष्टभिः सद्य मञ्जति ॥
सद्यः पतति मांसेन लाक्षाया लवणेन च ।
चाहेय शूरीभवति ब्राह्मणः शीरविक्रयात् ॥

एतरेषाम् पण्यानां विक्रयादिश्च कामतः ।
ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्वभावं नियच्छति ॥
रसा रसेर्निमातया न त्वेव लवणं रसेः ।
क्षत्राक्षत्राक्षत्राग्नेन तिला ध्यान्येन तत्समाः ॥
जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेऽप्याद्यनयद्गतः ।
न त्वेव व्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कश्चित् ॥
यो लोभाद्दधमो जात्या जीवेदतल्लकर्मभिः ।
तं राजा निहन्तं हत्वा क्षत्रमेव प्रवासयेत् ॥
वरं स्वधर्मो विगुणो न पारश्वः स्वनुष्ठितः ।
परधर्मिणं जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥
वैश्वोऽजीवन् स्वधर्मैश्च शूद्रवृत्त्यापि वर्तयेत् ।
अनाचरन्नकाव्याणि निवर्तत च शक्तिमान् ॥
अशुक्रवंशं सुश्रूषां शूद्रः कर्तुं हिन्यन्नाम् ।
पुत्रदाराद्ययं प्राप्नो जीवेत कारकर्मभिः ॥
वैकर्मभिः प्रचरितेः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।
तानि कारककर्मणि शिष्यानि विविधानि च ॥
वैश्ववृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वै पौध स्थितः ।
अवृत्तिकर्पितः सोदन्नमं धर्मं समाचरेत् ॥
सर्वतः प्रतिग्रहोयाद्ब्राह्मणस्त्वनयद्गतः ।
पवित्रं दुष्यतीत्येतत् धर्मसो गोपपदते ॥
नाध्यापनाद्याजनाहा गर्हिताहा प्रतिग्रहात् ।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्समा हि ते ॥
जीवितात्त्वयभापन्नो योऽन्नमति यतस्ततः ।
आकाशमिव पक्वेन न स पापेन लिप्यते ॥
अजीवर्णः सुतं हन्तुमुपासपद्वशुक्षितः ।
न चालिप्यत पापेन च्युतमीकारमाचरन् ॥
अमांसमिच्छन्नात्तु धर्माधर्मवित्तक्षणः ।
प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्रवान् ॥
भरद्वाजः क्षुधांस्तु सपुत्रो विजने वने ।
वह्नीर्गाः प्रतिग्रहाद् वृधोऽक्षत्णो मज्जातपाः ॥
क्षुधांश्चात्सुभयागाह्निश्चामित्रः श्वाचरणीम् ।
चक्षालहस्तादादाय धर्माधर्मवित्तक्षणः ॥
प्रतिग्रहाद्दयाजनाहा तथेवाध्यापनादपि ।
प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रत्य विप्रस्य गर्हितः ॥
याजनाध्यापने नित्यं क्रियते संस्कृतात्मनाम् ।
प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्राद्यन्यजम्भनः ॥
जपञ्चोमेरपेक्षितो याजनाध्यापनेः क्षतम् ।
पतियच्च निमित्तन्तु त्यागेन तपसेव च ॥
शिलोऽम्भ्याद्देहीत विप्रो जीवन् यतस्ततः ।
प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांसतोऽप्युच्छः प्रशस्यते ॥
सोदन्निः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिः ।
याच्यः स्यात् स्नानकेत्विप्रेरहितं स्व्यागमर्हति ॥
अन्नतश्च क्षत्रात् क्षत्राज्ञौरजीविकमेव च ।
हिरण्यं धान्यमन्नञ्च पूर्वं पूर्वमदोधवत् ॥
सप्तविंशतगमा धर्मादायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सप्तप्रतिग्रह एव च ॥
विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गौरवञ्च विपणिः
क्षयिः ।
धृतिर्भेषं कृषीदश्च दश जीवन्हेतवः ॥
ब्राह्मणः चतस्रो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् ।
कामसु खलु धर्माद्यं दद्यात् पापीयसेऽल्पि-
काम् ॥

वर्गाध

चतुर्थमाददानोऽपि चतस्रो भागमापदि ।
प्रजा रक्षन् परं श्रद्धा क्षिप्रियात् प्रतिमुच्यते ॥
स्वधर्मा विजयस्तस्य नाहवे स्यात् पराङ्मुखः ।
श्रद्धेण वैश्वानृतिवा धर्माऽमाहारयेद्द्विलम् ॥
धान्येऽथमं विद्यां शुक्लं विद्यां कार्षापणा-
वरम् ।
कर्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिष्यिनस्तथा ॥
शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् क्षत्रमारोधयेद्दृष्टि ।
घनिनं वायुपाराध्य वैश्वं शूद्रो निजीविषेत् ॥
स्वर्गाद्यंभयाद्यं वा विप्रानाराधयेत्तु सः ।
जातब्राह्मणशूद्रस्य सा स्यास्य क्षतक्षयता ॥
विप्रसेवैव शूद्रस्य विप्रिष्टं कर्म कीर्णतः ।
यदतोऽन्यद्विज्जुवते तद्भवत्यस्य निष्कलम् ॥
प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथाहृतः ।
शक्तिश्चावित्य दायश्च भृत्यानाश्च परिग्रहम् ॥
उच्छिष्टमन्नं दानयं जीर्णानि वसनानि च ।
पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छेदाः ॥
न शूद्रे पातकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हति ।
नास्याधिकारो धर्माऽस्ति न धर्मात् प्रतिसेध-
नम् ॥
धर्मोऽवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः ।
भन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥
यथा तथाहि सद्दृष्टमतिष्ठत्यनस्यकः ।
तथा तथेवसातुश्च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥
शक्तिनापि हि शूद्रेण न काव्यो धनसञ्चयः ।
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव वाधते ॥
एते चतुर्णां वर्णानामापहर्माः प्रकीर्णताः ।
यान् सव्यगन्तुिष्ठन्ता ब्रह्मन्ति परमां गतिम् ॥
एव धर्मवैधिः क्षत्रक्षत्रात्स्वैयस्य कीर्तितः ।
अतः परं प्रवस्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥
इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहि-
तायां दशमोऽध्यायः ॥ * ॥ अन्यन्तु वर्णशब्दे
दृष्टव्यम् ॥
वर्णनं, क्षी, (वर्णं स्तुतौ वित्तारे रक्षणादी +
ल्युट् ।) स्तवनम् । (यथा, भागवते । १० ।
७४ । १० ।
“इत्थं विश्वस्य दमसोवस्तुतः स्वपीटा-
दुस्याय कृष्णगुणवर्णनजातमन्तुः ।
उत्तुच्य बाहुमिदमाह सदस्यमर्वा
संश्रावयन् भगवते परुधास्यभीतः ॥”)
विस्तरणम् । शुक्लादिवर्णयोजनम् । दौषणम् ।
इति वर्णधातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वर्णना, क्षी, (वर्ण + क्त्वि + युच् । टाप् ।)
गुणकथनम् । तत्पर्यायः । इडा २ स्तवः २
क्षीञ्जम् ४ स्तुतिः ५ वृत्तिः ६ उपाधा ७
प्रशंसा ८ अर्थवादः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ ।
१६३ । (यथा, कथासरित्सागरे । ३२ ।
१६६ ।
“विदग्धा अपि वर्ण्यन्ते विटवर्णनया श्लेषः ॥”)
वर्णनीयं, क्षि, (वर्ण + कर्मणि व्यनीयर् ।)
वर्ण्यम् । वर्णितव्यम् । (यथा, साहित्यदर्पणे
६ परिच्छेदे ।

“वर्णनीयान्यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अपी
इह ॥”)

वर्णाः पदार्था यथा,—

“अथ वर्णानि कथ्यन्ते तानि यानि कवी-
श्वरेः ।

महाकाव्यप्रवृत्तियु प्रवर्त्यु ववन्दिरे ॥

राजा राजवधुपुरोहितकुमारामात्यसेवाधिपाः
देश्यामपुरीसरोऽन्विरिदुद्यानाद्वारण्या-

श्रमाः ।

मन्मो हूतरणप्रयाणन्यायाश्चेभ्विनेन्द्या
वीहारी विरहः स्वयंवरसुरा पुष्यामुखिला

रतम् ॥”

इति कविकल्पलतायाम् २ स्तवके ३ कुसु-
मम् ॥ (सुवाह्वः । वर्णधाल्यदर्शनान् । यथा,
भागवते । ३ । २२ । ३७ ।

“एतत्त आदिराजस्य मगोश्चरितमद्भुतम् ।

वर्णितं वर्णनीयस्य तदपत्नोदयं श्रद्धम् ॥”)

वर्णपात्रं, स्त्री, (वर्णस्य पात्रम् ।) चित्रकारस्य
नीत्यादिरागस्याधारः । यथा,—

“मल्लिका वणपात्रं स्यात् तूलिका लेख्य-
कूर्चिका ॥”

इति शब्दमाला ॥

वर्णपुष्पकः, पुं, (वर्णवन्ति नानावर्णानि पुष्पाणि
यस्य । कम् ।) राजतरुणोपुष्पवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वर्णपुष्पी, स्त्री, (वर्णवन्ति पुष्पाणि यस्याः ।
डीष् ।) उष्णकाष्ठीपुष्पवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वर्णप्रसादनं, स्त्री, (वर्णस्य प्रसादनं यस्मान् ।)
अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्णमाता, स्त्री, (वर्णस्य मातेव ककाराद्यन्तर-
प्रकृत्वात् ।) लेखनी । इति हारावली ॥

वर्णमालका, स्त्री, (वर्णानां वर्णमालानां माल-
केव ।) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्णमाला, स्त्री, जातिमाला । (वर्णानां माला
सम्बद्धः ।) अक्षरश्रेणी । तत्र संस्कृतवर्णाः ५०
अपमालायाम् ५१ । इन्द्रजिह्वीवर्णाः २६ ।
पराधीयाः २३ । हिवरु अर्थात् इह-
दीयाः २२ । आरवीयाः २० । पारसीयाः ३१ ।
तुरस्कीयाः ३३ । रुशीयाः ४१ । गिक् अर्थात्
इयुनाजीयाः २४ । लाटिन्देशीयाः २२ । डन्
अर्थात् ओलन्दाजीयाः २६ । सान्देशीयाः २७ ।
इटालिदेशीयाः २० । तानारीयाः २०२ ।
ब्रह्मदेशीयाः १६ । चीनदेशीयवर्णाः शब्दा-
त्मकाः तच्छब्दसंख्याः ००००० ॥ ॥ अका-
रादिचकारान्तवर्णरूपेकपञ्चाशच्चपमाला ।

यथा, सनत्कुमारसंहितायाम् ।

“क्रमोत्क्रमगतेर्माला मालकाणेः चमेवकेः ।

सविन्दकेः साहवगैरन्तर्यजनक्रमेण ॥”

आदि कु पु टु तु पु यु श्वोऽथै वर्गाः प्रकी-
र्तिताः । अकारादिवर्णान् सविन्दन् प्रत्येकं
क्षत्वा शतं संजय अकारादीनां क्रवर्गा-

दीनाश्च वर्णाणां अन्तिमवर्षं सानुस्वारं
क्षत्वा पूर्वसुच्चार्यं मन्त्रजपः कार्यः । अनेन
प्रकारेणाद्योत्तरप्रत्यसंख्यो अपी भवति । अन्त-
र्यजनमित्युपलक्षणम् ।

“सविन्दुं वर्णसुच्चार्यं पञ्चाक्षरं जपेत् सुधीः ।

अकारादिसकारान्तं विन्दुयुक्तं विभाष्य च ॥

वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमिका ।

चकारं मेरुमेवात्र तत्र मन्त्रं जपेत्तद्वि ॥”

इति नारदीयवचनात् ॥

प्रकारान्तरं विशुद्धेश्वरे ।

“अनुलोमविलोमेन वर्गाद्येकविभेदतः ।

मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णान्तरितान्

मन्त्रम् ॥

कुर्वाद्यवर्णमयीं मालां सर्वमन्त्रप्रकाशनीम् ।

चरमाख्यं मेरुरूपं लक्षणं नैव कारयेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

अपि च ।

“अनुलोमविलोमेन कल्पयता वर्णमालया ।

आदिमन्त्रालादि अन्तक्रमेण परमेश्वरि । ।

चकारं मेरुरूपं लक्षणं कदाचन ॥”

इति मूळमालातन्त्रम् ॥

वर्णरेखा, स्त्री, (वर्णा लिखन्तेऽनेनेति । लिख +
वर्णलेखा, करणं घञ् । रलयोरेकम् ।) कठिनी ।

इति त्रिकाख्यशेषः ॥

वर्णलेखिका, स्त्री, (वर्णलेखा + स्वार्थे कन् । टापि
अत इत्वम् ।) कठिनी । इति रत्नमाला ॥

वर्णवती, स्त्री, (वर्णांश्चस्यस्यामिति । वर्ण + “रसा-
दिभ्यश्च ॥” ५ । २ । ६५ । इति मत्तुप । मस्य
वः ।) हरिद्रा । इति अटाधरः ॥ वर्णविशिष्टं,
त्रि ॥

वर्णविलोडकः, पुं, (वर्णान् विलोडयतीति । वि +
लौडि + ण्वल् ।) श्लोकफेनः । मन्थिचौरः ।

इति मेदिनी । के. २३६ ॥

वर्णमङ्करः, पुं, (वर्णानो ब्राह्मणादिभ्यः वर्णानां
वा सङ्करो मिश्रणं यत्र ।) मिश्रतजातिः ।

तद्विवरणं यथा,—

“बभ्रुवर्षं ह्यगो वक्रादेत्या ब्राह्मणजातयः ।

ब्रह्मणो वाहुदेशाच्च जाताः क्षत्रियजातयः ॥

ऊरुदेशाच्च वैश्याश्च पादतः शूद्रजातयः ।

तासां मङ्करजातेन बभ्रुवर्षं सङ्कराः ॥

गोपनापितलीलाश्च तथा मोदकमूलवौ ।

ताम्बलिपर्णकारौ च तथा वणिक्जातयः ॥”

मालाम्याने भाला इति मूलवस्थाने कूर्वर इति
च पाठः ।

“इत्येवमादा विप्रन्त्र । सङ्कटाः परिकीर्तिताः ।
शूद्राविश्रोस्तु करणोऽन्वये वैश्याद्विजन्मनोः ॥

विश्वकर्मा च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः ।
ततो बभ्रुवः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः ॥

मालाकारः कर्मकारः शस्त्रकारः कुपिन्दकः ।
कुम्भकारः कंसकारः वहेते शिल्पिनी वराः ॥

खड्गधारश्चिक्करः खर्चकारश्चयेव च ।
पतितास्ते ब्रह्मशापादजात्या वर्षमङ्कराः ॥”

अजात्या इत्यत्र अयाण्या इत्यपि पाठः ।
“स्वर्णकारः स्वर्णचौम्यात् ब्राह्मणानां द्विजो-
त्तम ।

बभ्रुव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा ॥

खड्गधारो द्विजातीनां शापेन पतितो भुवि ।

श्रीघ्नश्च यज्ञकाष्ठश्च न ददौ तिन श्वेतुना ॥

अतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चिक्करकाया ।

पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानाश्च कोपतः ॥

कश्चिद्द्विगविशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः ।

स्वर्णचौम्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥

कुलटायाश्च शूद्रायां चिक्करास्य वीर्यतः ।

बभ्रुवाङ्गालिकाकारः पतितो आरदोषतः ॥

द्युङ्गालिकाकारवीर्यात् कुम्भकारस्य योषिति ।

बभ्रुव कोटिकः सद्यः पतितो दृष्टकारकः ॥

कुम्भकारस्य वीर्येण सद्यः कोटिकयोषिति ।

बभ्रुव तैलकारश्च कुटिलः पतितो भुवि ।

सद्यः क्षत्रियवीर्येण राजपुत्रस्य योषिति ।

बभ्रुव तीवरेणैव पतितो आरदोषतः ॥

तीवरेण तु वीर्येण तैलकारस्य योषिति ।

बभ्रुव पतितो दस्युर्लटश्च परिकीर्णतः ॥

लेटस्तीवरेकन्यायां अनयामास घस्वरान् ।

मालं मलं मातरश्च भङ्गं कोलश्च कन्दरम् ॥”

कन्दरस्थाने कलन्दर इति वा पाठः ।

“ब्राह्मणयां शूद्रवीर्येण पतितो आरदोषतः ।

सद्यो बभ्रुव चाण्डालः सर्वस्वाश्रमभोर्युधिः ॥

तीवरेणैव चाण्डाल्यां चर्मकारो बभ्रुव च ।

चर्मकार्याश्च चाण्डालानां भूमिच्छेदो बभ्रुव च ॥

भूमिच्छेदां तीवरेण कौचश्च परिकीर्णतः ।

कौचक्षियान्तु केधनात् काण्डारः परिकीर्णतः ॥

सद्यश्चाण्डालकन्यायां लेटवीर्येण शौनकः ।

बभ्रुवशुष्की द्वौ पुत्रौ हज्रिकश्रीषिकौ तथा ॥”

हज्रिकश्रीषिकावित्यत्र दृष्टौ हज्रिडभौ इत्यपि
पाठः ।

“क्रमेण हज्रिकन्यायां सद्यश्चाण्डालवीर्यतः ।

बभ्रुवः पञ्चपुत्राश्च भटा वनचराश्च ते ॥

लेटातीवरेकन्यायां गङ्गातीरे च शौनकः ।

बभ्रुव सद्यो यो बालो गङ्गापुत्रः प्रकीर्णतः ॥

गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वैश्यादिभिः ।

बभ्रुव वैश्याधरो च पुत्रो युङ्गो प्रकीर्णतः ॥

वैश्यातीवरेकन्यायां सद्यः शुष्की बभ्रुव च ।

शुष्कीयोषिति वैश्यात्, पीषिकश्च प्रकीर्णतः ॥

क्षत्रान करणकन्यायां राजपुत्रो बभ्रुव च ।

राजपुत्रान्तु करणादागयोति प्रकीर्णतः ॥

क्षत्रवीर्येण वैश्यायां केधनेः परिकीर्णतः ।

कर्णो तावरेसंमगाङ्गीवरेण प्रकीर्णतः ॥”

प्रकीर्णत इत्यत्र पतितो भुवि इति वा पाठः ।

“तीवरेण तीवरेणैव पुत्रो बभ्रुव रजकः सद्यः ॥

रजक्यां तीवरेणापि कीर्णतः च बभ्रुव च ॥

नापिताङ्गोपकन्यायां सर्वस्वो तस्य योषिति ।

क्षत्राद्बभ्रुव आधश्च बलवान् न्यगर्हिमकः ॥

तीवरेण तु शुष्ककन्यायां बभ्रुवः सप्त पुत्रकाः ।

ते कश्चौ हज्रिष्वसगाङ्गभ्रुवदृष्टवः सदा ॥

ब्राह्मणान्द्वेषीर्येण ऋतोः प्रथमवासरे ।
 कृत्स्नश्चोदरे जातः क्रूरस्तेन क्रीर्णितः ॥
 तदशीर्षं विप्रतुल्यं पतितं ऋतुदोषतः ।
 सद्यः कौटिकसंसर्गाद्धमो जगतीतये ॥
 अत्रवीर्येण वैश्यायान्तोः प्रथमवासरे ।
 जातः पुत्रो महादस्यैस्त्वेषां धनुर्धरः ॥
 चकार वागतीतश्च क्षत्रियो वाग्निस्तया ।
 तेन ज्ञात्वा स पुत्रश्च वागतीतः परकीर्णितः ॥
 अत्रवीर्येण शूद्रायान्तुदोषेण पापतः ।
 बलवधो द्रव्णाश्च बभूवुर्नैकजातयः ॥
 अविभक्तगाः क्रूराश्च निर्भया रणदूर्जयाः ।
 शौचाचारविहीनाश्च दृष्ट्वा धर्मवर्जिताः ॥
 त्वेच्छान् कृत्स्नकन्यायां जौलाजानिभ्यश्च ह ।
 ज्ञानान् कृत्स्नकन्यायां शराकः परिकीर्णितः ॥
 वगंसक्रूरदोषेण वक्राश्च गूढजातयः ।
 तामां नामानि संख्याश्च का वा वक्तुं हि ज

नमः ॥
 वेदोऽश्विनीकुमारिण जातश्च विप्रयोषिति ।
 वेदयोष्येण शूद्रायां बभूवुर्नैकजातः ॥
 ते च ग्यास्यगुणज्ञाश्च मन्त्रीषधिपरायणाः ।
 तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते शालद्याहिणो
 भुवि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसंहिता १० अध्यायः ॥३॥
 अपि च ।

“अथ द्विजेहि विद्वद्भिः पशुधर्मा विगर्हितः ।
 मनुष्याणामपि प्रीक्तो वेगे राक्ष्यं प्रशामति ॥
 स महोमखिलां भुङ्क्ते राजपिपवरः पुरा ।
 वर्णानां सक्रूरं चक्रुः कामोपहृतसंतमः ॥
 ततः प्रभृति यो मोहान् प्रमौनपतिकीं स्त्रियम् ।
 नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥३॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्तयो वर्णा द्विजातयः ।
 अर्थं गकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥
 सत्रवर्गेषु तुल्यासु पत्नीव्रजतयोनियु ।
 आतुलोत्संग सम्भवा ज्ञात्वा शेषास्त एव ते ॥
 स्त्रीध्वनन्तरजातास्तु द्विजेत्स्यादितान् सुतान् ।
 भद्रशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥
 अमन्तरासु जातानां विधिरध सनातनः ।
 त्रैजकान्तरासु जातानां धर्मं विद्यादम्
 विधिम् ॥

ब्राह्मणात् वैश्यकन्यायामसहो नाम जायते ।
 निषादः शूद्रकन्यायां यः पारश्व उच्यते ॥
 क्षत्रियाश्शूद्रकन्यायां क्रूराचारविचारवान् ।
 चभ्रशूद्रवपुंस्तुतयो नाम प्रजायते ॥
 त्रिप्रस्य त्रिषु वर्णेषु वृषतेऽर्धेभ्योऽप्युयोः ।
 वैश्यस्य वर्षे चैकस्मिन् षड्द्विप्रसदाः स्युताः ॥३॥
 क्षत्रियादिप्रकन्यायां सूनो भवति जातितः ।
 वैश्यान्मागधवेदेहौ राजविप्राङ्गनासुगौ ॥
 शूद्रादायोगवः क्षता चक्षालक्षधमो वृणाम् ।
 वेपराजन्वविप्रासु जायन्ते वर्णसक्रूराः ॥
 एकान्तरे त्वाशुलोन्वादस्यदोष्यौ यथा स्युता ।
 तत्सुवेदेहकौ तद्वत् प्रातिलोम्बेऽपि जन्मनि ॥३॥
 पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।

ताननन्तरमात्रस्तु मातृदोषान् प्रपद्यते ॥
 ब्राह्मणादुपकन्यायामाहो नाम जायते ।
 आभीरोऽम्बुजकन्यायामायोग्यासु धिव्रणः ॥
 आयोगधश्च क्षता च चक्षालक्षधमो वृणाम् ।
 प्रातिलोम्बेण जायन्ते शूद्रादपसदास्तयः ॥
 वैश्यान्मागधवेदेहौ क्षत्रियान् सत एव तु ।
 प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपमदास्तयः ॥
 जातो निषादाश्चद्रायां ज्ञात्वा भवति पूङ्गवः ।
 शूद्राज्जातो निषादासु स वै कुक्कुटकः स्युतः ॥
 क्षत्रजातस्तथोग्रायां शपाक इति क्रीर्णिते ।
 वेदेहकन त्वस्वशामुत्सो वेग उच्यते ॥
 द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यत्रांस्तु यान् ।
 तान् सावित्रीपरिभटान् ब्राह्मा इति विनि-
 हिंशेत् ॥

ब्राह्मास्तु जायते विप्रात पापात्मा भूर्जकण्ठकः ।
 आवन्धवाटधानो च पृषधः श्रेय एव च ॥
 भक्तो मल्लश्च राजान्यत्र ब्राह्मिच्छिविरैव च ।
 नटश्च करगच्छैव खशो द्रविड एव च ॥
 वैश्यास्तु जायते ब्राह्मणं सुधन्नाचार्यं एव च ।
 कारुषश्च विजम्बा च मैत्रः साल्त एव च ॥
 अभिचारेण वर्णानामवेदावेदनेन च ।
 स्वकर्मणाश्च त्यागेन जायन्ते वर्णसक्रूराः ॥३॥
 सङ्कीर्णयोनयां ये तु प्रतिलोमान् लोमजाः ।
 अत्योन्वयनिषक्ताश्च तान् पवत्यास्यशपतः ॥
 सूनो वेदेहकश्चैव चक्षालक्ष नराधमः ।
 मागधः क्षत्रजातिश्च तथायोगव एव च ॥
 एते यद् महाशान् वर्णान् जनयन्ति स्वशोनियु ।
 मातृजायां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनियु ॥
 यथा सयाणां वर्णानां ह्ययोरान्तरस्य जायते ।
 आनन्त्यात् स्वयोन्यास्तु तथा ब्राह्मण्यपि क्रमात् ॥
 ते चापि ब्राह्मणं सुवृत्तं स्तत्प्राप्यधिकदूषि-
 तान् ।

परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥३॥
 यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यं वाह्यं जन्मं प्रसूयते ॥
 तथा ब्राह्मणं ब्राह्मण्यत्वं प्रसूयते ।
 प्रतिकूलं वर्णमाना ब्राह्मणान्तरान् पुनः ।
 ह्येना ह्येनान् प्रसूयन्ते वर्णान् पश्यदशैव तु ॥
 प्रसाधनोपचारश्चमादासं दासकीवनम् ।
 नैरिभ्रं वागुराहृष्टं सृते दस्युदयोगवे ॥
 मैत्रियकन्तु वेदेहो माधुकं संप्रसूयते ।
 ननु प्रशंसत्यजसं यो घटाताडोऽतगोदये ॥
 निषादो मार्गवं सृते हसं नौकर्मजीविनम् ।
 कैवर्णमिति यं प्राङ्गुराध्यावर्णनिवासिनः ॥
 तत्रवक्ष्यन्तसु नारीषु गर्हितान्नाशनासु च ।
 भवन्त्यायोगवीक्षिते जातिहीनाः पृथक्त्रयः ॥
 कारावरो निषादात् चर्मकारः प्रसूयते ।
 वेदेहकादम्बुमेहौ बहिर्धामप्रतिश्रयो ॥
 चक्षालात् पाङ्गुसोपाकक्षकारव्यवहारवान् ।
 आहिङ्गिको निषादेन वेदेह्यामेव जायते ॥
 चक्षालेन तु सोपाको मूलस्यसदृशितमान् ।
 पूङ्गस्याम् जायते पापः सदा सञ्चनगर्हितः ॥
 निषादस्त्री तु चक्षालात् पुत्रमन्यावसाधनम् ।

इसशानगोचरं सृते ब्राह्मणामपि गर्हितम् ॥
 सक्रूरे जातयत्क्षिताः पिष्टमाहप्रदर्शिताः ।
 प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितयाः स्वकर्मभिः ॥
 स्वजातिजानन्तरजाः षट्सु ता द्विजधर्मिणः ।
 शूद्राणाम् मधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्युताः ॥
 तपोवीजप्रभावेस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ।
 उत्कपचापकथंश्च मनुष्यैर्विह जन्मतः ॥
 शनकेस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।
 वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥
 पीङ्गकाक्षोद्भद्रविडाः काश्चीना जवनाः शकाः ।
 पारदाः पद्मवाक्षीनाः किराताः दरदाः खशाः ॥
 मुखवाङ्मूत्रपञ्चानां या लोके जातयो वहिः ।
 त्वेच्छवाचस्यार्थवाचः सर्वे ते दस्यवः स्युताः ॥
 ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्युताः ।
 ते निन्दितैर्वर्णैर्युद्धिजानामेव कर्मभिः ॥३॥
 सूनानामस्यसारथ्यमस्वशानां चिकित्सितम् ।
 वेदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां बणिक्पथः ॥
 मत्स्यघातो निषादानां तद्विस्तारयोगवस्य च ।
 मेदान्मृत्पुत्रमदृगनामारण्यपशुहिंसनम् ॥
 क्षत्रियपुङ्गवानाम् विलीकोवधध्वननम् ।
 धिव्रणानां चर्मकार्यं वेणानां भाख्वादनम् ॥
 चित्तदमधमशानेषु श्लेषपवनेषु च ।
 वसंयुरेते विज्ञाना वर्णयन्तः स्वकर्मभिः ॥३॥
 चक्षालश्चपञ्चानाम् वहिर्यामात् प्रतिश्रयः ।
 अपपात्राश्च कर्म्या धनमेवां श्वगर्दभम् ॥
 वामांसि स्तनैलानि भिन्नभास्त्रेषु भोजनम् ।
 काण्ठायममलक्रूरः परित्रय्या च निवधः ॥
 न तेः समयमन्विच्छेन पुरुषो धर्ममाचरन् ।
 व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सङ्घैः सह ॥
 अन्नमेघां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
 राज्ञो न त्रिचरेयुस्तं ग्रामेषु नगरेषु च ॥
 दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्नित्वा राजशासनैः ।
 अवास्ववं श्रवश्चैव निहरेयुरिति स्थितिः ॥
 वध्याश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं वृषाहया ।
 वध्यासांसि मृक्षीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥
 वर्णपित्तमविज्ञातं नरं कलुषयोनिकम् ।
 आर्यरूपमिवाचार्यं कर्मभिः स्त्रिविभावयेत् ॥
 क्षनायंतानिशुरताक्रूरतानिष्क्रयात्मनाः ।
 पुरुषं यद्भयन्तोऽह लोके कलुषयोनिकम् ॥
 पित्रा वा भजते शीलं मातृत्वोभयमेव वा ।
 न कथञ्चनदुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥
 कुले सुखेऽपि जातस्य यश्च स्यादुयोनिषङ्करः ।
 संसयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥
 यश्च त्वेतेऽपिध्वंसा जायन्ते वर्णदूषकाः ।
 राष्ट्रिकेः सह तदाद् क्षिप्रमेव विनश्यति ॥
 ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुप्रसूतः ।
 स्त्रीवालाम्युपपत्तौ च ब्राह्मणां निष्कारणम् ॥
 अर्हंसा सत्यमस्तीयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रीह्यनुः ॥३॥
 शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्वेषसा चेत् प्रजायते ।
 अश्वेयान् श्वेषीं जातिं गच्छत्यासपमादुयुगात् ॥
 शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मण्येति शूद्रताम् ।

वर्णाधि

क्षत्रियाणां तमेवम् विद्याहेयान्तयेव च ।
अनायायां समुत्पन्नो ब्राह्मणान्तयेव च ।
ब्राह्मणायामप्यनायायां अयत्नं कृति चेद्वेत् ।
जातो नार्थामनायायां नार्थामायायां भवेद्-

गुणेः ।

जातोऽप्यनायायां नार्थामनायायां इति निश्चयः ॥
तावत्प्रभाष्यसंस्काराणां विधिं घर्षो व्यवस्थितः ।
वेगुण्यान्मन्त्रः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ॥
सुबोधश्च सुज्ञेन जातं सम्यक्ते यथा ।
तथायांजात आयायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥
बोधमेते प्रशंसन्ति क्षेत्रमध्ये मनीषिणः ।
जोषन्नेते तथैवाप्ये तत्रैवत्यु व्यवस्थितः ॥
अज्ञेने बोधसुखमन्त्रैरेव विनश्यति ।
अवीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थूलं भवेत् ॥
यस्माद्बोधप्रभाषेण तिस्रं गजा ऋषयोऽभवन् ।
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बोधं प्रशस्यते ॥
अनायासायं कर्माणां नार्थामनायायां कर्मिणम् ।
सम्यधानां तत्रोद्घाता न समौ नासमाविति ॥”

इति मानवे ६ । १० अध्यायौ ॥ ॥

वर्णसङ्करस्य कारणं दोषाश्च यथा,—
“अधर्माभिभवान् क्रण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टानु वार्ण्येव जायते वर्णसङ्करः ॥
सङ्को नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो स्त्रीषां लुप्यन्ति दुःकृपायाः ॥
दोषैरेतेः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकेः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥
उच्छ्वसन् कुलधर्माणां मनुष्याणां जनाहंनः ।
नरके नियतं वामो भवतीत्यनुग्रह्युमः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥

वर्णसिः, पुं, (वर्णोति स्थलमिति । वृष्ण आवरणे +
“नाबसिर्वर्षसिपणंसीति ।” उणा० ४ । २०७ ।
इति अग्निः धातोर्नुक् च ।) जलम् । इत्युणादि-
कोषः ॥

वर्णा, स्त्री, (वृण्यते भक्ष्यते इति । वृण् भक्षण्ये +
कर्मणि घञ् । ततटाप् ।) आङ्गी । इति
हेमचन्द्रः ॥

वर्णाङ्गा, स्त्री, (वर्णा अङ्गान्तेनयेति । अङ्ग +
करणे घञ् । ततटाप् ।) लेखनी । इति
शुद्धरत्नावली ॥

वर्णाटः, पुं, (वर्णान् अटतीति । अट् + अच् ।)
गायनः । चित्रकरः । स्त्रीकृतजीवनः । इति
मेदिनी । टे, ५५ ॥

वर्णात्मा, [न्] पुं, (वर्णः अक्षरं आत्मा स्वरूपं
यस्य ।) शब्दः । इति जटाधरः ॥

वर्णाधिपः, पुं, (वर्णानां ब्राह्मणाधीनामधिपः ।)
ब्राह्मणस्य त्रिपदेयप्रदायामधिपतिपदः । यथा,
“ब्राह्मणे शुक्रवागीशौ क्षत्रिये भौमभास्करौ ।
चन्द्रो वैश्वे बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्धश्चै जने ॥”
इति ॥

“स्वाध्याये वेद वर्णाधिप इह शुभदे जौरभे
नादिनी च ॥”
इति च ज्योतिष्शास्त्रम् ॥

वर्णाहः, पुं, (वर्णमर्हतीति । अहं + अच् ।) मुद्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्णि, स्त्री, (वर्णयति स्तयते इति । वर्णं स्तुतौ +
इत् ।) स्वयम् । इति सिद्धात्मकौमुदी ॥
“वर्णवलिश्चाहिरग्ये” उणा० ४ । २२३ । इत्युक्तेः
अहिरग्ये तु वलिरित्येव ॥ कश्चित् पुलिङ्गोऽपि ॥
वर्णिकः, पुं, (वर्णां लेखत्वेन सन्ति अस्येति ।
वर्ण + टन् ।) लेखकः । यथा,—
“लेखकेऽक्षरपुण्याः स्यान्मन्त्रवैकचक्षवः ।
वर्णिको लिपिकरश्चाक्षरन्यासे लिपिलिखिः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । १४८ ॥

वर्णिका, स्त्री, (वर्णां अक्षराणि लेखत्वेन सन्त्यस्या
इति । वर्ण + टन् + टाप् ।) कठिनो । यथा,—
“लेखन्यां कर्णिकापि स्यात् कठिन्यामपि
वर्णिका ॥”
इति चारावली । २६६ ॥

मसिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काश्चनस्य उन्-
कयः । यथा,—
“वर्णकाश्चारण्ये स्त्री तु चन्दने च विधेपने ।
दयोर्नास्तीदृशु स्त्री स्यादुत्कर्षे काश्चनस्य च ॥”
इति मेदिनी । दे, १५२ ॥

वर्णितः, त्रि, (वर्ण + क्त ।) स्तुतियुक्तः । तन्-
पयः । इति तः २ प्रस्तः ३ पगायितः ४
पनायितः ५ प्रणयः ६ पणितः ७ पनितः ८
गीर्णः ९ अभ्युत्तः १० इदितः ११ स्तुतः १२ ।
इत्यमरः । ३ । २ । ११० ॥ सुतः १३ । इति
अटाधरः ॥ (विस्तारितः । यथा, महाभारते ।
१ । २ । २०६ ।

“तन्वर्थमेतद्द्विपुलं वैराटं पञ्च वर्णितम् ॥”
कथितः । यथा, कथासरित्सागरे । १६ । ३६ ।
“स्वभक्तैस्तच्च न मया द्रिदस्यापि वर्णितम् ॥”
वर्णिनी, स्त्री, (वर्णोऽस्यस्या इति । वर्ण + इतिः ।
ङीप् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ घनता ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १६८ ॥

वर्णो, [न्] पुं, (वर्णां अक्षराणि लेखत्वेन सन्त्य-
स्येति । वर्ण + इतिः ।) लेखकः । (वर्णा नील
पीतादयः लेखत्वेन सन्त्यस्यति । इतिः ।) चित्र-
करः । (यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ५७ ।
“अङ्गारकशमूजानां पलाशशरवर्णितान् ।
यवसेत्वनदिम्बानां कारयेत् च सञ्चयान् ॥” ॥
वर्ण + “वर्णाद्द्रव्यचारिणि” ५ । २ । १३४ ॥
इति इतिः ।) ब्रह्मचारिणो । यथा,—
“वर्णां स्यात् लेखके चित्रकरेऽपि ब्रह्म-
चारिणि ॥”
इति मेदिनी । ने, १२७ ॥

(यथा, कुमारे । ५ । ५२ ।
“सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं
निबोध साधो ! तव चेतं कृतूहलम् ॥”)
वर्णविशुद्धि, त्रि ॥ (वर्णाक्षरपदान् तु “धर्मशील-
वर्णात्मा ॥” ५ । २ । १३२ । इति इतिः स्यात् ।
यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । २ । १६ ।
“याजनाध्यापने शुद्धे विमुक्ताश्च प्रतिपद्यः ।

वृत्तिचयमिदं प्राहुर्मन्थो ज्योतिर्वर्णिनः ॥”
ज्योतिर्वर्णिनो ब्राह्मणस्यैवार्थः ॥)
वर्णः, पुं, (वृड् संभक्तौ + “अजिह्वरीभ्यो निच् ॥”
उणा० ३ । १८ । इति शः । स च निच् ।)
नदविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ आदिभ्यः ।
इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (देशविशेषः ।
इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

वर्णकं, स्त्री, (वर्णते इति । वृत् + ण्वल् ।) वर्ण-
लोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विदर इति भाषा ॥
(पूजके, त्रि । यथा, गो० रामायणे । २ ।
१०७ । १२ ।

“निवेश्य सेनां भरतः पद्भ्यां पादवतीं वरः ।
अभिगन्तुं स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्णकः ॥”
वर्णकः, पुं, (वृत् + ण्वल् ।) पत्निविशेषः । भारद्
इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ११ ।
१११ । १०३ ।

“वैशिकस्य ततो ब्रुत्वा नरो जायति वर्णकः ॥”
अस्य पयःयो गृणाश्च यथा,—
“वर्णको वर्णकश्चिन्नसतोऽन्या वर्णकाः स्मृताः ।
वर्णकोऽपि करः प्रीतो च्छरदोषत्रयापहः ।
सुरस्यः शुक्रदो बन्धो वर्णकात्पगुणाकृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वश्लोके इतिोये भागे ॥

अश्वय्य सूरः । इत्यमरः । ३ । १ । ११ ॥
वर्णका, स्त्री, (वर्णक + टाप् । “वर्णका शकुनी
प्राचाम् ।” इति वार्णिकोक्त्या न अत इत्यम् ।)
वर्णकपत्नी । इत्यमरटीकायां राधमुकुटः ॥
वर्णजम्बा, [न्] पुं, (वर्णनि आकाशपथं जम्ब
यस्य ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

वर्णनं, स्त्री, (वर्णतेऽनेनेति । वृत् + ण्वल् ।)
वृत्तिः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, भाग-
वते । ७ । ११ । २६ ।

“सम्मानोपलभाभ्यां यद्दमयन्वर्णनैः ।
स्वयञ्च मखिता नित्यं परिच्छेदपरिच्छेदा ॥”
साधारणवर्णनम् । इति शुद्धरत्नावली ॥

वर्णनं, स्त्री, (वर्णतेऽनेनेति । वृत् + ण्वल् ।)
तूलनात्मा । तर्कपीठः । जीवनम् । इति
मेदिनी । ने, १२६ ॥ (यथा, भाकंश्लेषे । ५० । ७१ ।
“देवमापिष्टमत्तानामतिथीनाश्च वर्णनम् ।
यस्यावशिष्टेनास्तेन पुंसस्तस्य यद्दं त्वज ॥”)

वर्णनः, पुं, (वर्णते इति । वृत् + “अनुदात्तस्य
चक्षुः” ३ । २ । १४६ । इति युच् ।)
वामनः । इति मेदिनी । ने, १२५ ॥ वर्णनी,
त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा, भाग-
वते । ३ । ११ । २६ ।

“यत्र देनन्दिनः सर्गां ब्राह्मणैर्लोकवर्णनः ।
नित्येऽनुपिष्टदेवानां सम्भवो यच्च कर्मभिः ॥”)
वर्णनः, पुं, प्रत्येदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(स्त्री, वर्णनेऽनेनेति । वृत् + “वृतेच् ॥” उणा०
२ । १०७ । इति अग्निः । पत्न्याः । इत्युज्ज्वल-
दत्तः ॥)

वर्णनी, स्त्री, (वर्णनि + कृदिकारादिति पक्षे ङीप् ।)
पत्न्याः । पेशम् । इति शुद्धरत्नावली ॥

वर्तिः

वर्तमानः, पुं, (वर्तते इति । वृत् + घञच् । सुक् ।) प्रयोगाधिकरणीभूतकालः । इति नैयायिकाः ॥ तत्कालवृत्ते, चि । तयोः पर्यायौ । अद्यतनः २ अधुनातनः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वैयाकरण्यामने तु । आरव्यापरिमामिर्लक्ष्यमानः कालः । यथा । महाभारतं पठति । स तु चतुर्विधः । यथा,—
 “प्रवृत्तोपरतश्चैव वृत्ताविरत एव च ।
 नित्यप्रवृत्तः सामोप्यो वर्तमानश्चतुर्विधः ॥”
 क्रमेणोदाहरणानि । मांसं न खादति आदौ प्रवृत्तं मांसभोजनं निवर्तयति इत्यर्थः । इह कुमाराः क्रीडन्ति तदानीन्तनक्रीडनाभावेऽपि पूर्वक्रीडानां बुद्धौ वर्तमानत्वात् । पञ्चतान्तिष्ठन्ति नित्यप्रवृत्तत्वात् । किञ्च पञ्चतानां स्थितत्वे वर्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्यां सम्बन्धविवक्षया पञ्चतान्तस्युः स्यात्स्थिति इत्यपि स्यात् । सामोप्यो द्विविधः । भूतसामोप्यो भविष्यत्सामोप्यश्च । भूतसामोप्ये यथा । कदा आगतोऽसि इति प्रश्ने अश्वस्वदादं वर्तमानत्वात् यथोऽहमागच्छामि इति आगतोऽपि वदति । भविष्यत् सामोप्ये यथा । कदा गमिष्यसि इति प्रश्ने यथोऽहं गच्छामि इति गमनक्रियमाणोऽद्यभोऽपि वदति । इति सुभ्रवोधटोकायां दुर्गादासः ॥
 वर्तेरुक्, पुं, (वर्तते वर्तेतं इति गृह्णातीति । रा + बाहुलकात् ऊकः ।) नदीभेदः । काकनाडः । जलावटः । इति मेदिनी । के, २२२ ॥
 द्वारपालः । यथा,—
 “मन्त्रो ग्रन्थिहरोऽमात्यो हाःस्थानो वेजधारकः ।
 दौःसाधिको वर्तेरुको गन्दाटो दण्डवासिनि ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वर्तेलोहं, स्त्री, (वर्तेते इति । वृत् + ल्यच् । ततः कर्मधारयः ।) लौहविशेषः । विदूरि इति भाषा । इति कैचिन् ॥ तत्पर्यायः । वर्तेतोऽहम् २ वर्तेकम् ३ लोहसङ्करम् ४ नीलकम् ५ नीललोहम् ६ नीलजम् ७ वर्तेलोहकम् ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । श्लिष्टरत्वम् । कफदाहपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पित्तदाहशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वर्तिः, स्त्री, (वर्तेतेऽनया इति । वृत् + कृपित्ति-
 कृष्टिद्विदिच्छिदिकोऽभिभ्यश्च ।) उणा० ४ । ११८ । इति इन् ।) भेषजनिर्माणम् । नयना-
 ज्ञनम् । लेखः । गात्रानुलेपनी । दीपदद्या । (यथा, भागवते । ५ । ११ । ८ ।
 “यथा प्रदीपो वृत्तवर्तमानश्च
 शिखाः सधूमा भजति स्यादा स्वम् ॥”)
 दीपः । इति मेदिनी । ते, ५५ ॥ * ॥ वर्ति-
 विशेषो यथा,—
 “कसकस्य फलं शूद्रः सेन्यवं च्चाययं यथा ।
 धेनो रसाज्ञनं शीतं विडङ्गानि मनःशिला ।
 रघो वर्तिर्हन्ति कासं तिभिरं पटलं तथा ॥”
 इति गारुड १८८ अध्यायः ॥

वर्तुलं

(वर्ततेऽनयेति । वृत् + “वृत्तेऽन्वयि ।” उणा० ४ । ११० । इति इः । बाहुलकात् लोकेऽपि । योगकर्मद्रव्यम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)
 वर्तिकः, पुं, पश्चिमिदिशः । वट्टे इति हिन्दो भाषा । तत्पर्यायः । वर्तिकः २ वर्ती ३ गाञ्जिकायः ४ । अस्य मांसगुणाः ।
 “तदश्च वर्तिकं मांसं निर्दोषं वीर्यपृष्टिदम् ।”
 तदन्व तित्तिरवन् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वर्तिका, स्त्री, वर्तिकपत्नी । इत्यमरः ॥ वर्तनि वर्तेत इत्यच् वर्तेः । स्वार्थे कः वर्तिकः । भारद् इति ख्यातः । वृत्तिलतिभ्यां तिकः वर्तिका स्त्रीलिङ्गा । वाटभार इति ख्याता । नाम-
 इयमिदमित्यमरहीपिका । वर्तिकेति स्त्रिया-
 मोत्वप्रतिषेधार्थं द्वयोरेपादानमिति माधवी ।
 रूपभेदप्रदर्शनार्थमिति रायमुकटः । इति तट्टीका सारसुन्दरे । सा च वट्टे रपत्नी इति नाम्ना ख्याता । अस्या मांसगुणाः ।
 “वर्तिका मधुरा रूक्षा कफमारुतनाशिनी ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 अजशङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर्ति + स्वार्थे कन् । ट् । पु ।) वर्तिः । वाति इति श्लिषा इति पलिता इति च भाषा । इत्युणादि-
 कोपः ॥ * ॥ सा पश्चिमिदिशः । यथा,—
 “पद्मसूत्रभवा दभंगभस्त्रभवायवा ।
 शालजा वाद्री वापि फलकोपोद्गवायवा ।
 वर्तिका दीपकृष्ये सदा पश्चिमिदिशे स्मृता ॥”
 इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
 वर्तिष्णः, त्रि, (वर्तेते इति । वृत् + “अलङ्कृ-
 तिरालङ्कृष्यन्तीत्यन्तत्त्वात्तन्मदस्यपचपठुतुधु-
 सङ्घर इण्यच् ।” इ । २ । १३६ । इति इण्यच् ।) वर्तनशीलः । तत्पर्यायः । वर्तनः । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ वर्ती । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ५३ ॥ (यथा, भट्टो । ५ । १ ।
 “निराकरिणा वर्तिष्णो वर्तिष्णो परितो रणम् ।
 उत्पतिष्णो सङ्घ्यो च तैरतुः खरदूषकौ ॥”)
 वर्तिष्यमाणः, त्रि, (वृत् + भविष्यति स्यमाज-
 प्रत्ययः ।) भविष्यत्कालादिः । वर्तमानप्राग-
 भावाश्रयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ३०८ ।
 “वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः ॥
 संतिप्रायस्तु विष्कम्भ आदावङ्गुल्य दर्शितः ॥”)
 वर्ती, स्त्री, (वर्ति + कृदिकारादिति डीष् ।)
 वर्तिः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २२ । २३ ।
 “व्यासोऽभ्यधिकं चास्य शोः श्रियं प्रमु-
 सुचतः ।
 निर्व्याणकाले हीपस्य वर्तीमिव दिधक्षतः ॥”)
 वर्ती, [न] (वर्तेते इति । वृत् + णिनिः ।)
 वर्तिष्णः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३ ॥
 वर्तुलं, त्रि, (वर्तेते इति । वृत् + बाहुलकात्
 उलच् ।) गोक्षयस्तु । तत्पर्यायः । निस्त-
 लम् २ वृत्तम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥

वर्ह

मच्छलायितम् ४ । इति शब्दरत्नावली । ४ ।
 (यथा, भागवते । ५ । १६ । ५ ।
 “यो वा व्ययं हीपः कुवलयकमलकोशाभ्यन्तर-
 नियुतयोजनविशालः समवर्तुलो यथा पुष्कर-
 पत्रम् ॥”) सम्युर्गर्भवृत्तानि यथा,—
 “सम्युर्गर्भवृत्तानि सुखपद्मेन्द्रदर्षकाः ।
 चक्रावहृष्टितलकन्दरूपप्रशयकाः ॥
 आवर्तः कमटो लताग्रहं हृत्तमपूपकम् ।
 व्यालत्रालमहीजालचर्मकं शाब्दकाद्यः ॥” ॥
 वृत्तानि यथा,—
 “वृत्तानि बाहुनारङ्गस्वधन्निजमोदकाः ।
 रथाङ्गलावककुकुम्भिकुम्भाच्छकाद्यः ॥
 कर्णपाशुशुजापाशाङ्गुलापघटाननम् ।
 सुदिकापरिखायोगपट्टहारसगाद्यः ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् २ अथस्तवके ३ वृत्त-
 मम् ॥
 वर्तुलं, स्त्री, गृह्यनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वर्तुलः, पुं, कलायविशेषः । वाटुला । इति भाषा ।
 यथा,—
 “कलायस्य चयो भेदा स्त्रियुटो वर्तुलोऽङ्गुटी ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 वर्तुला, स्त्री, (वर्तुल + टाप् ।) तर्कुपाटी ।
 इति हारावली । २१३ ॥ टैकोर वाटुल इति
 भाषा ॥
 वर्तुली, स्त्री, (वर्तुल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 गजपिप्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
 मस्या गजपिप्लीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 वर्त, [न] स्त्री, (वर्तेतेऽनेनास्मिन् वेति । वृत् +
 मनिन् ।) पश्याः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ३ ।
 “गोमातरो यच्छुभयन्ते अङ्गिभि-
 स्तनृषु शुभ्रा दधिरे विरक्ततः ।
 वाधन्ते विश्वमभिमतिनमप-
 वर्तान्येनामनुरीयते वृत्तम् ॥”
 “वर्तानि मार्गानुख्यन्तः” इति तद्गार्ह्य
 सायणः ॥ यथा च रघौ । २ । ९० ।
 “पुरस्कृता वर्तानि पार्थिवेन
 प्रत्युज्जता पार्थिवधर्मपत्न्या ।
 तदन्तरे सा विरराज धनु-
 दिनक्षपामध्यागतैव सन्ध्या ॥”)
 नेत्रच्छदः । इति मेदिनी । ने, १२८ ॥ (यथा,
 अथर्ववेदके । २ । १० ।
 “सितासितश्च तन्मध्यं नेत्रयोर्मन्त्रकं हि तत् ।
 प्रच्छादनं भवेद् वर्तं चाक्षिज्जटमतः परम् ॥”)
 वर्तानिः, स्त्री, (वर्तते इति । वृत् + “वृत्तेश्च ”
 उणा० २ । १०७ । इति स्त्रिनिः । चकारात्
 तुङ्गागमोऽप्यनेति केचित् । वर्तानिरिति गोव-
 र्धनः । इत्युज्ज्वलदत्तोऽप्या साधुः ।) पश्याः ।
 इत्युणादिकोपः ॥
 वर्ह, क पूर्तिच्छिदोः । इति कविकल्पलतायाम् ॥
 (पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, वर्हयति । वृध
 क दीप्तावित्त्वञ्चैव पूर्तिच्छिदोश्च पाठादिच्छिदा-

वस्य पाठपुरादिभ्यो ऋरिणित्वात् वीधयति ।
 तेन कदाचिन् ऋरिप्राप्ती यमादी वृध क इत्यस्य
 वृधते इत्यादि अस्य तु वर्हते इत्यादिभेदः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वर्हः, ङी, (वर्हयति पूरयतीति । वर्ह + अच् ।)
 वीधकम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०६ ॥
 वर्हः, पुं, (वर्हते इति । वृध् छेदने + अच् ।)
 ब्राह्मणयष्टिका । इति जटाधरः ॥ पूर्णिः ।
 छेदः । इति वर्हघात्वर्थदर्शनान् ॥
 वर्हकः, पुं, (वर्हते इति । वृध् + क्वल् ।)
 ब्राह्मणयष्टिका । इत्यमरः । २ । ३ । ६० ॥
 (वर्हयतीति । वर्ह पूरणे छेदने च + क्वल् ।)
 पूरके छेदके च, चि ॥
 वर्हकिः, पुं, (वर्हते छिनतीति । वर्ह + अच् ।
 वर्हं कघतीति । कघ हिंसायां + बाहुलकात्
 ङिः ।) त्वष्टा । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥
 (यथा, रामायणे । १ । १३ । ७ ।
 “कर्माम्भिकान् शिल्पकरान् वर्हकीन् खन-
 कानपि ।
 गणकान् शिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्तकान् ॥”)
 वर्हकी, [न्] पुं, (वर्हको वर्हति अस्म्यति ।
 वर्हक + इति ।) वर्गसङ्करजातिविशेषः ।
 वट्ट इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । त्वष्टा २
 वर्हकिः ३ तत्त्वा ४ सूत्रधारः ५ रथकारः ६
 रथकरः ७ काष्ठतट ८ काष्ठतणकः ९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।
 ४३ । २२ ।
 “अरभङ्गे बलमेदो
 नेत्या नाशो बलस्य विज्ञेयः ।
 अर्थक्षयोऽक्षमङ्ग
 तथाग्निभङ्गश्च वर्हकिनः ॥”)
 वर्हनं, ङी, (वृध् छेदपूर्णाः + ल्युट् ।) छेदनम् ।
 (यथा, मनुः । २ । २६ ।
 “प्राङ्नाभिवर्हनान् पुंसो जातकर्म विधीयते ॥”)
 वृह्निः । इति मेदिनी । ने, १०३ ॥
 वर्हनः, चि, (वर्हयतीति । वृध् + नन्त्यादित्वात्
 ल्युः । यद्वा, वर्हते तच्छील इति । वृध् पूर्णा +
 “अनुदात्तश्चेति ।” ३ । २ । १४६ । इति
 युच् ।) वर्हण्युः । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १२ ।
 “यज्ञो हि त इह वर्हनो भूदत प्रियः सुतमोमी
 मिवधः ॥”)
 वर्हणी, ङी, घटी । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥
 संमार्जनी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ॥
 वनालपात्रविशेषः । वट्टना इति भाषा । यथा,
 “आणुः ङी ककरो पारो वर्हणी च लल-
 मिका ॥”
 इति जटाधरः ॥ * ॥
 प्रतिष्ठादिकर्मणि तत्प्रयोजनं यथा,—
 “प्रतिष्ठा यस्य देवस्य तदास्य कलसं न्यसेत् ।
 ऐशान्यां पूजयेद्यस्यै अस्मैव च वर्ह-
 नीम् ॥

कलसं वर्हनीश्वेव यद्वा न वाकीप्यति तथा ।
 आसने तानि सर्वाणि प्रकवास्यं जपेद्गुरुः ॥
 स्रजगीवं रत्नगर्भं वस्त्रयुग्मन वेष्टितम् ।
 सर्वविधीमन्थलपं पूजयेत् कलसं गुरुः ॥
 देवन् कलसं पूज्य वर्हण्या वस्त्रयुग्मम् ।
 वर्हण्या तु समायुक्तं कलसं भ्रामयेद्गुरुः ॥
 वर्हनीं धारया सिञ्चन्मनो धारयेत्ततः ।
 अभ्यर्था वर्हनीकुम्भं स्थाप्ये देवमर्चयेत् ॥”
 इति गारुड ४८ अध्यायः ॥
 वर्हमानः, पुं, (वर्धते इति । वृध् वृहौ + शानच् ।)
 वरकृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (अस्य
 पर्यायो यथा,—
 “सुखं वरकृत्तं आमन्त्रिष्यन्ती गन्धर्वकृत्तकः ।
 पञ्चाङ्गुली वर्हमानो दीघदण्डोऽप्यदृक्कः ।
 वातारिस्तदगच्छापि सवृक्च निगद्यते ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्ह प्रथमे भागे ॥)
 पशुर्भेदः । श्रावः । (यथा, महाभारते । ७ ।
 ८० । १६ ।
 “तथा गाः कपिला दीर्घीः सवत्साः पण्ड-
 नन्दनः ।
 जेमश्रुती रूपसुरा दन्वा चक्रे प्रदक्षिणम् ।
 स्वस्तिकान् वर्हमानांश्च नन्द्यावर्षांश्च काच-
 नान् ॥”
 अस्मिन्नर्थे कीवलिकेऽपि वृधयते । यथा, तत्रैव ।
 १३ । ६४ । १२ ।
 “मवासु तिलपूर्णानि वर्हमानानि मानवः ।
 प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रियं च मोदते ॥”
 तथा च मृशते सूत्रम्याने २६ अध्याये ।
 “स्त्री पुत्रिणी सवत्सा गौर्वर्हमानमलक्ष्णा ।
 कन्या मत्ताः फलं चामं स्वस्तिकं मोदका दधि ॥”)
 विष्णुः । इति मेदिनी । ने, २०८ ॥ (यथा,
 महाभारते । १३ । १४६ । ४१ ।
 “वर्हनो वर्हमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ॥”)
 चित्रविशेषः । तत्पर्यायः । वीरः २ चरमतीर्थ-
 क्तु ३ महावीरः देवायः ५ अज्ञाननन्दनः ६ ।
 इति हेमचन्द्रः । १ । ३० ॥ धनिनी वृहविशेषः ।
 यथा,—
 “स्वस्तिको वर्हमानश्च नन्द्यावर्षादयोऽपि च ॥”
 इति हलायुधः ॥
 (यथा, वृहत्संहितायाम् । ५३ । ४४ ।
 “द्वारालिन्दोऽन्तगतः प्रदक्षिणोऽन्वः शुभस्त-
 चायः ।
 तद्वच्च वर्हमाने द्वारान् न दक्षिणं कार्यम् ॥”)
 स्वनामस्यातदेशः । यथा,—
 “प्राच्यां मागधशीर्षी च वारिन्धोर्गौराण्डकाः ।
 वर्हमानतमोलिप्रप्राग्च्छातिघोइयादयः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्व क्रुम्भेचक्रम् ॥
 (भद्राश्ववर्षस्य कुलपञ्चतविशेषः । यथा, मार्क-
 ण्डेये । ५६ । १२ ।
 “विशालः कम्बलः लण्यो जयन्तो हरिपञ्चतः ।
 विशीको वर्हमानश्च सप्तैते कुलपञ्चतः ॥”
 वृह्वि(विष्टे, चि ॥)

वर्हमानकः, चि, (वर्हमान + स्वार्थे संज्ञायां वा
 कम् ।) वृह्वि(विष्टे, पु, श्रावः । इत्यमरः ।
 २।६।३२० (यथा, महाभारते । १४ । ६५ । १४ ।
 “भृङ्गाराणि कटाहानि कलसान् वर्हमान-
 कान् ॥”)
 स्वार्थे कप्रत्यये वरकृत्तश्च ॥ (श्रावणिकम् ।
 इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठः ॥ यथा,
 महाभारते । ७ । ५५ । ४ ।
 “नटनर्तकगन्धर्वैः पूर्वकेऽर्हमानकैः ।
 निखीयोगैश्च कीडङ्गकश्च स परिहर्षिताः ॥”)
 वर्हूपनं, ङी, नाडोच्छेदनम् । यथा,—
 “अर्हुराजे वसोधीरां पातयेद्गुडसपिषा ।
 ततो वर्हूपनं घर्षीं नामादेः करणं मम ॥
 कर्षेयं तत्तुणादाशौ प्रभाते नवमीदिने ।
 यथा मम तथा कार्यो भगवत्या महीसवः ॥”
 वर्हूपनं नाडोच्छेदनम् । इति तथ्यादितत्त्वम् ।
 वर्हनं, चि, (वृध् + क्तः ।) प्रकृतम् । द्विभ्रम ॥
 पूरितम् । इति मेदिनी । ते, १४८ ॥ (परि-
 पूर्यम् । यथा, मनुः । ३ । २२४ ।
 “पाणिभ्यान्मपसंयुक्तं स्वयममस्य वर्हितम् ।
 विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शानकेरुपनिक्षिपेत् ॥”
 “अत्रस्थिति ततोयार्थं यष्टी । वर्हनं पूर्णं पिठ-
 रादिपात्रम् ॥” इति तद्वीकायां कुल्लुकभट्टः ॥
 वृध् + लिच् + क्तः । वृह्निं प्रापितम् । यथा,
 भागवते । ४ । २३ । १ ।
 “दृष्ट्वास्मानं प्रवयसमेकदा वैशय आत्मवान् ।
 आत्मना वर्हितशोषस्यानुसर्गः प्रजापतिः ॥”)
 वर्हण्युः, चि, (वर्हते इति । वृध् + “अलङ्-
 ङिति ।” ३ । २ । १५६ । इति इणाच ।)
 वर्हनशीलः । तत्पर्यायः । वर्हनः २ । इत्य-
 मरः । ३ । १ । २८ ॥ (यथा, भट्टः । ५ । १ ।
 “निराकरिणा वर्णिणा वर्हण्युः परितो रणम् ।
 उन्वतिणा सङ्घिणा च चरन्तुः खरदृगणौ ॥”)
 वर्हः, ङी, (वर्हते दीर्घो भवतीति । वृध् + “वृध्-
 विभर्था रत् ॥” उणा० २ । २७ । इति रत् ।)
 चम्भे । इत्युणादिकोपः ॥ (यथा, अथर्ववेदे ।
 १४ । १ । ६० ।
 “त्वष्टा पिपेथ मध्यतोऽनुवर्हण्यया नो अस्तु
 सुमङ्गलो ॥”)
 वर्हो, ङी, (वर्ह + गौगादिदान डाय ।) चम्भ-
 रण्युः । वदी इति भाषा । तत्पर्यायः । नट्टो २
 वरचा ३ । इत्यमरः ॥ वर्हो ४ । इति भरतः ॥
 वर्षः, [स] ङी, (वृणाते संपृक्तं भवतीति । वृ +
 “वृशीडभ्यां स्वरूपाङ्गयोः षट् च ।” उणा०
 ४ । २०० । इति असुन् पुडागमश्च ।) रूपम्
 इत्युणादिकोपः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १४० । ५ ।
 “आदस्य ते ध्रुवयन्तो वृधरते
 लणामन्वं महि वर्षः करिक्रमः ॥”)
 ङीचम् । यथा, तत्रैव । १ । ४६ । १ ।
 “कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्षसा कं याय
 कंश्च धतयः ॥”
 “कस्य यजमानस्य क्रत्वा क्रुनुता सङ्गच्छन् इति

शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वर्षसः स्त्रीणि
 मङ्गलम् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
 वर्षः गत्याम् । वर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) वर्षति । इति दुर्गादासः ॥
 वर्मन् । [न्] स्त्री, (वृणीति आच्छादयति शरीर-
 मिति । वृ + मन्निन् ।) तनुवन् । इत्यमरः ।
 २ । ८ । ६४ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ५६ ।
 “अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्राश्रितैः ।
 वर्मन्भिः पवनोद्धतरात्रनालीवनध्वनिः ॥”
 गृहम् । इति निघण्टुः । ३ । ४ ॥ यथा, वृहत्-
 संहितायाम् । ५२ । ३ ।
 “क्षिप्रमिन्नक्षमिन्वातकण्टक-
 म्रुष्टरुक्नकुटिलैर्न मत्सुभेः ।
 क्रूरपक्षियुतनिन्द्यानामभिः
 शुष्कशोभैर्बहुपण्यवर्मभिः ॥”
 वर्मकण्टकः, पुं, पपंटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विवृतिरस्य पपंटशब्दे विज्ञेया ॥)
 वर्मकपा, स्त्री (वर्म कपतीति । कप + अच् ।
 टाप् ।) सप्रला । इति शब्दरत्नावली ॥ चासार
 कथा इति भाषा ॥
 वर्मा, [न्] पुं, (वृ + मन्निन् ।) जयस्य पङ्क्तिः ।
 यथा,—
 “शर्मन्तं ब्राह्मणस्य स्यादशर्मन्तं जयस्य च ।
 गुणदासान्तकं नाम प्रशक्तं वैश्यशूद्रयोः ॥”
 इति आद्रुतक्षत्रशासनातपवचनम् ॥
 वर्मिः, पुं, मत्स्यविशेषः । वानि इति भाषा ।
 अस्य मांसगुणाः । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । कषाय-
 त्वम् । रक्तपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 यथा, सुश्रुते । २ । २५ ।
 “वर्मिंमत्स्यवदायता क्षिप्रोन्नतकुलिः कर्चुरा ॥”
 तथास्य गुणा यथा,—
 “वर्मिंमत्स्यो हरेदातं पित्तं रुचिकरो लघुः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 वर्मिनः, त्रि, वर्म करोतीति । वर्म + णिच् । ततः
 कर्मणि क्तः । वर्मिं सन्नान्तमस्येति । इति च वा ।
 वर्मपुक्तः । जतसन्नाहः । तत्पर्यायः । सन्नद्धः २
 मन्त्रः ३ दंशितः ४ जटुककूटः ५ । इत्यमरः ।
 २ । ८ । ६५ ॥ ऊटुककूटः ६ । इति सुभूतिः ॥
 (यथा, गो० रामायणे । २ । ६२ । २५ ।
 “राजिनी वर्मिनाङ्गानां क्रुद्धस्य मम सायकाः ।
 अथ भिक्षा प्रवेक्ष्यन्ति शरीराणि मयेरिताः ॥”
 वर्मिणः, पुं, मत्स्यविशेषः । वामिर्ह्य इति भाषा ।
 अस्य मांसगुणाः । वातनाशित्वम् । तिग्मत्वम् ।
 यक्षदोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 वर्षे, त्रि, (वर्षेते प्रार्थते इति । वरन् क ईषायाम्
 + “अचो यत्” ३ । २ । ६७ । इति यत् ।)
 प्रधानम् । इत्यमरः । ३ । २ । ५७ ॥ (यथा,
 भागवते । २ । ५ । ६ ।
 “यथा धर्मादयश्चाद्यां सुनिर्व्याकुलीर्जिताः ।
 न तथा वासुदेवस्य महिमा जगुर्बर्जिताः ॥”
 श्लोकम् । इति सुश्रुतप्रथमाध्यायः ॥ (यथा,
 किराते । ७ । २० ।

“माहेन्द्रं नगमभिनः करेणुवर्षाः
 पयस्त्रिभुवनजलादा दिवः पतन्तः ॥”
 वर्षाः, पुं, (वर्षेते प्रार्थते इति । वर + यत् ।)
 कामदेवः । इति मेदिनी । ये, ४० ॥
 वर्ष्या, स्त्री, (त्रियते इति । वृ + “अव्ययपगय-
 षर्थेति” ३ । २ । २०२ । इति अप्रतिवन्धे
 यत् ।) पतिवरा । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ कथा ।
 इति सुश्रुतप्रथमाध्यायः ॥
 वर्षणा, स्त्री, (वरिष्यत्यक्षशब्देन वरति शब्दायने
 इति । वण शब्दे + अच् । टाप् ।) नील-
 मणिका । इत्यमरः । २ । ३ । २७ ॥ नील-
 कारवर्णा मणिका वर्षणा । भगवतिगया इति
 ख्याता । मल्लिकाख्यायां इत्येके । वरति वरति
 वर्षणा । व्रण वण भग शब्दे पचादित्वात्
 व्याप् । किंवा वृणीते पूतिद्वयं भजते इति
 वृडो विचि वर । वणतेरणि वणा ततः कर्म-
 धारये वर्षणा । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 वर्षरं, स्त्री, (वृणुते वरयति नानागुणान् इति ।
 वृ + “कृगृष्ठावृत्तिभ्यः खरच्” । उणा० २ ।
 १२३ । इति खरच् ।) द्विकूलम् । पीतचन्द-
 नम् । योलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वर्षरी, पुं, (वृणाति दीयानिति । वृ + खरच् ।)
 पामरः । स च नीचजातिः । पेशः । वावरी
 इति भाषा । चक्रवः । दृशविशेषः । (तद्दृश-
 वामिनि, पुंभूम्भिः । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ६८ ।
 “काम्बोजा दरजाश्चैव वर्षरा क्षत्रवृद्धनाः ॥”
 फलिका । इति मेदिनी । रे, २०६ ॥ वृज-
 विशेषः । काल वायु इति भाषा । तत्प-
 र्यायः । सुसुखः २ गरुडः ३ कृष्णवर्षरकः ४
 मुकन्दजः ५ गन्धपत्रः ६ पूतगन्धः ७ सुवा-
 हकः ८ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 सुगन्धित्वम् । वाग्निविसर्पविषत्वग्दीपनाशि-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वर्षरकं, स्त्री, (वर्षर + स्वार्थे कन् ।) चन्दन-
 भेदः । तत्पर्यायः । वर्षरीत्यम् २ श्वेतवर्ष-
 रकम् ३ शीतम् ४ सुगन्धिः ५ पिप्पारिः ६
 सुरभिः ७ अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । कफमारुतपित्तकुष्ठकृष्णग्रनाशित्वम् ।
 विशादकक्षदोषनिषेधः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वर्षरा, स्त्री, (वर्षरवृणुस्यैव व्याकृतिरस्यस्या
 इति । वर्षर + अच् । टाप् ।) पुष्पभेदः ।
 शाकभेदः । इति मेदिनी । रे, २०६ ॥ (वर्षे इति
 शब्दे रातीति । रा + कः ।) मन्त्रिकाभेदः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वर्षरा, स्त्री, (वर्षर + टाप् । पञ्चे षत्वान्
 वर्षरी, स्त्री, (वर्षर + टाप् ।) चुम्बकविशेषः । वायु इति
 भाषा । तत्पर्यायः । कवरी २ तुङ्गी ३
 खरपुष्पा ४ अजगन्धिका ५ अजगन्धा ६
 कवरा ७ खरपुष्पिका ८ । इत्यमरशब्दरत्ना-
 वली ॥ तस्याः प्रकारा गुणाश्च ।
 “वर्षरी कवरी तुङ्गी खरदुग्धाजगन्धिका ।
 पञ्चासप्तत्रिंशत्सु कविरक्षरवृत्तैरकौ ॥

कालमारः करालस्य मल्लकः कृष्णमणिका ।
 तत्र शुक्लैर्लज्जकः प्रोक्तो वटपक्षस्ततोऽपरः ॥
 वर्षरीक्षितयं कृष्णं शीतं कटु विदाह च ।
 तीक्ष्णं रुचिकरं चट्यं दीपनं लघुपाकि च ।
 पित्तलं कफवातास्रदुह्लमिषापहम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ।
 वर्षरीकः, पुं, (वृणुते इति । वृज् वरये + “वृष्टु-
 वृत्तां हे रुक् चाभ्यासस्य” । उणा० ४ । १६ ।
 इति ईकन् द्विवचनं अभ्यासस्य शशागमश्च ।)
 ब्राह्मणयष्टिकावृत्तः । कुटिलकुल्ललः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ अजगन्धिका । वायु इ तुलसी
 इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महा-
 कालः । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्र पवर्गीयवका-
 रादौ पठितोऽयं किन्तु मेदिन्यां चर्षरीकशब्द-
 स्यायमर्थः ॥
 वर्षा, स्त्री, वर्षरी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वर्शिः, त्रि, (वृ + “वृद्भ्यां विन्” । उणा० ४ । ५३ ।
 इति विन् ।) घसरः । इत्युणादिकोषः ॥
 वर्षरः, पुं, (वृ + वाहुलकात् वृरच् ।) वृज-
 विशेषः । वावला इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 युगलाक्षः २ कण्टायुः ३ तीक्ष्णकण्टकः ४
 गोशृङ्गः ५ पंक्तिवीजः ६ दीर्घकण्टः ७ कफा-
 न्तकः ८ हृदवीजः ९ अजभक्तः १० । अस्य
 गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफकासाम-
 रक्तानिसारपित्तदाहाशोनाशित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वर्षे, पुं, स्त्री, (वृणुते इति । वृष्णु सेचने +
 अञ्चिधौ भयादीनामुपसंख्यानमित्यच् । यद्वा,
 त्रियते प्रार्थते इति । वृ + “वृष्वद्विचिकमिक-
 पिभ्यः सः” । उणा० ३ । ६२ । इति सः ।)
 वृष्टिः । (यथा, मनुः । ४ । १०३ ।
 “विद्युत्तन्निनवर्षेषु महोत्कानाश्च संभवे ।
 आकालिकमनध्यायमेतेषु मरुत्प्रवोत् ॥”
 जम्बुद्वीपः । वररः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 मनुः । ५ । ५३ ।
 “वर्षे वर्षेऽथमेधेन यो यजेत श्रान्तं समाः ।
 मांसानि च न खादेद् यत्तयोः पुण्यफलं समम् ॥”
 जम्बुद्वीपः । इति मेदिनी । ये, २४ ॥ (वर्ष-
 तीति । वृष् + पचाद्यच् ।) मेघः । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । ७६ ॥ ३ ॥ अथ सप्तद्वीपानां वर्ष-
 वर्णनम् । तत्र जम्बुद्वीपस्य नववर्षविभागो यथा ।
 यत एव कतः सप्त सुवो द्वीपा जम्बुद्वीप-
 शास्त्रानि कुशक्रौञ्चशाकपुष्करसंज्ञाः । तेषां
 परिमाणं पूर्वस्मान् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो यथा-
 संख्यं दिग्गुणानेन बहिः समन्तत उप-
 कल्पमाः । चारोदिचुरसोऽसुरोदृष्टोदचीरोद-
 दधिमुखोदशुद्धोदाः सप्त चलधयः । सप्तद्वीप-
 परिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैकश्वेन
 यथाशुपूर्वं सप्तस्वपि बहिर्द्वीपेषु पृथक् परित
 उपकल्पिताः । तेषु पुनर्जम्बुकादिषु बहिर्द्वीपी-
 पतिरनुवृत्तानात्मानसोभिर्भोजिष्यन्तवाहु-
 च्छिरय्यरेतोऽतएवमेधातिथिवीतिद्वीपसंज्ञान्

यथासंख्येन एकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिं विद्ध्ये ।
तस्य ह वा एते शोकाः ।

“प्रियव्रतकर्तं कर्म कोऽनुकुर्याद्दिनेश्वरम् ।
यो नेमिनिश्वरकरोच्छायां वनं सप्रवारि-
षीन् ॥”

ह्यार्था वनं तमो निरस्यन् ।

“भूषंस्थानं कृतं येन सरिद्धिरिवनादिभिः ।
धीमा च भूतनिर्द्धये द्वीपे द्वीपे विभागशः ॥”

एवं पितरि संप्रवृत्ते तदनुशासने वर्तमान
आमीधो जम्बुद्वीपीकसः प्रजा औरसवहृष्मा-
वेलामागः पर्यगोपायन् । तदुपलभ्य भगवानादि-
पुरुषः सदसि गाथन्तीं पूर्वैचित्तां नामासरस-
मभियापयामास । तस्यासुहृ वात्मजान् स
राजवर्ष्य आमीधो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेला-
तृतरन्वक-हरिणस्य-कुम्भद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्
नव पुत्रानजनयत् । आमीधसुवास्ते मात-
रनुग्रहादौत्पत्तिकेनेव संहननवलोपेताः पित्रा
विभक्त्वा आत्मतुल्यनामानि यथाविभागं जम्बु-
द्वीपवर्षाणि बुभुक्षुः । यस्मिन्नेव वर्षाणि नव-
योजनमहस्रायामानि अष्टभिर्मंयादागिरिभिः
सुविभक्तानि भवन्ति । एषां मध्ये इला-
वृतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः
सञ्चनः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुद्वीपायाम-
समुद्राहः कर्णिकोभूतः कुवलयकमलस्य स्रद्धंनि
दात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले घोडश-
वाहसं तावतान्तर्भूष्यां प्रविष्टः । उत्तरोत्तरे-
खेलावृतं नीलः श्वेतः श्वेत्तवान् इति त्रयो
रन्वकहरिणस्यकुम्भद्रां वर्षाणां मंयादागिरयः
प्रागायता उभयतः चारोदावधयो द्विमहस-
योजनपृथक् एकैकशः पूर्वस्मान् पूर्वस्मादुत्तरो-
त्तरो दशांशाधिकशेनैव देर्ष्य एवाहसन्ति ।
एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो जेमजूटो हिमालय
इति प्रागायता यथा नीलाहयः । अयुतयोज-
नोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथा-
संख्यम् । तर्धेनेलावृतमपरं च पूर्वैष च माल्य-
वन्नस्वमादनावालीलनिषधायतीं द्विसहस्रं पप्र-
थतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ।
भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिद्धेलाः सन्ति बहवः ।
मलयो मङ्गलप्रख्यो मेनाकस्त्रिकूट ऋषभः
जूटकः कोणः सद्यो देवगिरिचण्ड्यसूकः श्रीशैलो
वैङ्गटो मञ्जरी वारिघारो विन्ध्यः मुक्तिमातृव-
गिरिः पारिपाचो द्रोणचित्रकूटो गोवर्द्धनो
रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इन्द्रकीलः
कामगिरिरिति चान्ये शतसहस्रशः शैलास्तेषां
नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च सन्धसंख्याताः ।
एतावतामपो भारतः प्रजानामभिरेव पुनन्ती-
नामात्मना चोपसृष्टान्ति । चन्द्रवशा तान्त्रपणी
अवटोदा कृतमाला वैद्यायवी कावेरी वेसा
पयस्विनी शर्करावर्ता तुङ्गभद्रा लण्डवेसा
भीमरथी गोदावरी निन्दिन्धा पयोष्णी तापी
देवा सुरसा नर्मदा चम्बलती अत्यः शोणच
नदी महानदी वेदस्तुतिर्ध्विज्जुल्या त्रिसामा

कौशिकी मन्दाकिनी चैवना शेरसनी इन्द्राणी
गोमती सरयुरीषवती शिषवती शिषोमा
शतदश्वनभागा मरुद्वती वितस्ता अशिकी
विन्धेति महानद्यः । अशिनैव वर्षे पुर्वैर्जम्बु-
जम्भिः मुकुलोहितजम्बुवर्णैः स्वारब्धेन
कर्मणा दिव्यमानुषनारकर्मणो बह्व आत्मन
आनुपूर्वैश्च सर्वे स्तेव सर्वेषां विधीयन्ते ।
यथावर्षविधानमपवर्षश्च भवति ॥ १ ॥ * ॥
अतः परं प्रजादीनां प्रमानलक्षणसंस्थानतो
वर्षविभाग उपवर्ण्यते । प्रथो जम्बुपर्वाको
द्वीपाख्यातिकरो हरिणस्य उत्यतो यस्मात्प्रि-
रूपस्ते सप्रजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज
इन्द्रजिह्वस्तं द्वीपं सप्रवर्षाधि विभण्य सप्रवर्ष-
नामभ्य आत्मजेभ्य आकलय स्वयभाक्तयोगे-
नोपरराम । अशिवं वयसं सुभद्रं शान्तं
सिममन्वतमभयमिति वर्षाणि । तेषु गिरयो
नद्यश्च सप्रैवाभिजाताः । मणिकूटो वञ्चकूट
इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुवर्णां हरिणस्योर्वो
मेघमाल इति सितुशैलाः । अरुणा कृमणा
आङ्गीरसी सावित्री सुभाता ऋतम्भरा
सत्यम्भरेति महानद्यः ॥ २ ॥ * ॥ प्रच्छसु
समानेनेत्तरसोदेनावृतो यथा तथा द्वीपोऽपि
शात्मलो द्विगुणविशालः समानेन सुरोदेना-
वृतः परितृङ्क्तः । यत्र ह वै शात्मनो प्रजा
यामा । तद्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यश-
वाहः स्वसुतेभ्यः सप्रभ्यस्तन्नामानि सप्रवर्षाणि
अभजन् । सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्षं
पारिभद्रमाप्यायनमभिजातमिति । तेषु वर्णा-
दयो नद्यश्च सप्रैवाभिजाताः । सुरसः शतशृङ्गो
वामदेवः कुन्दः कुसुदः पुष्यवर्षः सहस्रशुति-
रिति । अयुमती सिनीवाली सरस्वती कुङ्क
रजनी नन्दा राकेति ॥ ३ ॥ * ॥ एवं सुरो-
दादृष्टिहस्तद्विगुणः समानेनावृतो एतेदेन यथा
पूर्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देवकृत-
स्तद्वीपास्थापनो ज्वलन इषापरः सुश्रय्य-
रोचिषा दिशो विराजयति । तद्वीपपतिः प्रैय-
व्रतो राजन् हरिणस्येता नाम स्वं द्वीपं सप्रभ्यः
स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभण्य स्वयं तप आति-
ष्ठत् । वसुवृन्दानदङ्कचित्नाभिगुप्तमत्तव्रतारिप
नामदेवनामभ्यस्तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्य-
श्चाभिजाताः सप्रैव । वभ्रश्चतुःशङ्कः कपिल-
श्चित्रकूटो देवातीक्ष्ण ऊर्ध्वरोमा त्रविण इति ।
रमकृत्या मधुकृत्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा
देवगर्भा घृतयुता मन्ममालेति ॥ ४ ॥ * ॥ तथा
बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः समानेन चारोदेन
परित उपकृष्टः । इतो यथा कुशद्वीपो वृत्तो-
देन । यस्मिन् क्रौञ्चनामा पञ्चतराणां द्वीप
नामनिन्वत्तक आस्ते । तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृत-
एतो नामाधिपतिः स्वं द्वीपं वर्षाणि सप्र विभण्य
तेषु पुत्रनामसु सप्र ऋकथादान् वर्षयान् निवेश्य
स्वयं भगवान् भगवतः परमकृत्याभ्ययुष
आत्मभूतस्य हरेश्वरवारिविन्दसुपजगाम ।

आत्मा मधुरहो मेघपृष्ठः सुधामा भाजिष्ठो
लोहितानो वनस्पतिरिति वृतपृष्ठसुताः । तेषां
वर्षगिरयः सप्रैव नद्यश्चाभिस्थाताः । शुक्लो
वर्द्धमानो भोजन उपवर्षको नन्दो नन्दनः
सञ्चतोभद्र इति । अथवा अन्वतीषा आर्यका
तीर्थवती रूपवती पवित्रवती मुक्तेति ॥ ५ ॥ * ॥
एवं परस्तात् चारीरात् परित उपवर्षितः
शाकद्वीपो दक्षिणशक्तयोजनायामः समानेन
दक्षिणकोदेन परीतः । यस्मिन् हि शाकी नाम
महोदधः स्वस्तेन्यपदेशकः । यस्य हि महा-
सुरभिगन्धस्तद्वीपमनुवासयति । तस्यापि प्रैय-
व्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः । सोऽपि
विभण्य सप्रवर्षाणि पुत्रनामानि तेषु स्वात्मजान्
पुरोजवमनो जववेपमानधूम्रानोकचित्तरपबहु-
रूपवन्वाधारसंज्ञान् निधाप्याधिपतीन् स्वयं
भगवत्यन्त आवेष्टितमतिक्षपोवनं प्रविशेश ।
एतेषां वर्षमंयादागिरयो नद्यश्च सप्र सप्रैव ।
ईशान उरुशृङ्गो बलभद्रः शतकंशरः सहस-
स्रोता देवपालो महानस इति । अथवा
आयुर्दा उभयस्य हरिपरानिता पञ्चपदी सहस-
श्रुतिर्निजधृतिरिति ॥ ६ ॥ * ॥ एवमेष दक्षिणको-
दात् परतः पुष्करद्वीपस्ततो दिग्गुणायामः सम-
न्त उपकृष्टः समानेन स्वाद्देकेन समुद्रेण
वहिरावृतः । तद्वीपमध्ये मानसोत्तरनाभिक
एवास्त्राचोत्तराचोत्तरवर्धोर्मंयादाचलः अयुत-
योजनोच्छायायामः । यत्र तु चतष्टय दिक्षु
चत्वारि पुराणि लोकपालानाम् । यदपरिहृत
स्वयंरथस्य मेनं परिक्रामतः संघतसरात्मकं चक्रं
देवाहोरात्राभ्यां परिभ्रमति । तद्वीपस्थाधि-
पतिः प्रैयव्रतो वीतिहोचो नाम तस्यात्मनी
रमणकधातकनामानो वर्षपती नियुज्य स्वयं
पूर्वैजवहृगवतकर्मशील आस्ते । तद्वर्षपुत्रया
भगवन्तं अस्त्ररूपिणं सकर्मकं कर्मकाराध-
यन्ति ॥ ७ ॥ इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १ । २ ।
१६ । १६ । २० अध्यायाः ॥ * ॥ अथ च ।
“कथं ह दश पुत्राश्च सन्नाट कुलिश्च त उमे ।
ते सचं भ्रातरः शूराः प्रजापतिसमा दश ॥
अमीप्रश्नापिवाहुश्च मेधा मेधातिथिर्व्यपुः ।
ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हयः सवर्णो भिन्न उप वा ।
मेधापिवाहुभिन्नास्तु चयो योगपरायणाः ।
जातिस्मरा महाभागा न राण्याय मनो दभुः ॥
प्रियव्रतोऽभ्यपिचतान् मम सप्रसु पार्थिवान् ।
द्वीपेषु तेषु धर्मैः द्वीपास्तांश्च निषोध मे ॥
जम्बुद्वीपे तथायाधिं राजानं जन्वान् पिता ।
प्रणहोपश्चरश्चापि तेन मेधातिथिः स्मृतः ॥
शाक्तो तु वपुष्मन् ज्योतिष्मन् कुशाक्षय ।
क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमन् च यं शाकाक्षय सुतम् ॥
पुष्कराधिपतिश्चैव सवर्णं जन्वान् सुतम् ॥
महावीतो धातुकिश्च पुष्कराधिपतिः सुतो ॥
दिधा कृत्वा ततो वर्षे पुष्करे स न्यवेशयन् ।
हयस्य पुत्राः सप्तासप्तमस्तस्मात्प्रियोध मे ॥
जगदश्च कुमारश्च सुकुमारो मणोवकः ।

कुशीतरोद्य मोदाकी सप्रमस्तु महाद्वमः ॥
 तन्नामाङ्कानि वर्षाणि शाकदीपे चकार सः ।
 तथा द्युतिमतः सप्र एवाङ्कापि निबोध मे ॥
 कुशलो मनोऽनुगच्छीणः प्रधानस्थानकारकः ।
 मुनिश्च दुष्टभिस्त्रैव सप्रमस्तु तथावरः ॥
 तेषां स्वनामधेयानि क्रीडद्दीपे तथाभवन् ॥
 श्योतिष्मतः कुशद्दीपे पुत्रनामाङ्कानि वै ॥
 तत्रापि सप्र वर्षाणि तेषां नामानि मे शृणु ।
 उद्भिन्नं धनुमध्वेव ह्यैरयं लम्बमेव च ॥
 धृतिमत् प्रभाकरश्चैव कपिलश्चापि सप्रमम् ।
 वपुषतः सुताः सप्र शाल्मलेशस्य वाभवन् ॥
 श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
 वैद्यो मानसश्चैव महाधः सुपभस्तथा ॥
 तथैव शाल्मले तेषां स्वनामानि तु सप्र वै ।
 सप्रमेधातिथेः पुत्राः प्रज्ञद्दीपेश्वरस्य ये ॥
 तेषां नामाङ्कानि दीपेऽस्त्रैश्च सप्रभित्तम् ।
 पूर्व्वं शान्तभयं वर्षे शिशिरान्तु सुखोदयम् ॥
 आनन्दश्च शिवश्चैव तैमकश्च तथा ध्रुवम् ।
 प्रज्ञदीपादियुक्तियु शाकदीपान्तिकेयु च ॥
 ऋषयः पञ्चसु धर्माश्च वर्णाश्रमविभागजः ॥
 यानि किंपुरुषाद्यानि वर्णयित्वा हिमाञ्जयम् ॥
 मुखमायुश्च रूपश्च बलं धर्मश्च नित्यजः ।
 पञ्चस्वैतेषु वपुषु सर्वे साधारणं स्मृतम् ॥
 आग्नीधाय पिता पूर्व्वं जम्बदीपे ददौ द्विज ।
 तस्य पुत्रा वभ्रुयुर्द्वि प्रजापतिममा नव ॥
 श्योदो नाभिरिति ग्यातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ।
 हरिवर्गस्ततोयस्तु चतुर्थोऽभूद्विलाश्रतः ॥
 रम्यश्च पञ्चमः पुत्रो हिरण्यः षष्ठ उच्यते ।
 कुशस्तु सप्रमस्तेषां भद्राश्चष्टमः स्मृतः ॥
 नवमः केतुमालश्च तन्नाम्ना वर्षासंस्थितः ॥
 यानि किंपुरुषाद्यानि वर्णयित्वा हिमाञ्जयम् ॥
 तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्राया ल्यपन्नतः ।
 विपर्ययो न तेष्वस्ति जराश्लथभयं न च ॥
 धर्माधर्मा न तेष्वस्ति नोत्तमाधममध्यमाः ।
 न वै चतुर्थ्यावस्था नाश्रमाः क्रतवो न च ॥
 आग्नीध्रस्तुर्नाभश्च ऋषभोऽभूत् सुतो द्विज ।
 ऋषभाङ्गरतो जज्ञे धीरः पुत्रशताङ्गरः ।
 सोऽभिमिथ्यधर्मः पुत्रं महाप्रश्रयभास्वितः ।
 तपस्तेपे महाभागः पुलहाश्रमसंश्रयः ॥
 हिमाङ्गं दान्तं वर्षे भरताय ददौ पिता ।
 तन्नाम्ना भारतं वर्षे तस्य नाम्ना महात्मनः ॥
 भरतस्याप्यभूत् पुत्रः सुमतिर्नाम धार्मिकः ।
 तस्मिन् राज्यं समावेश्य भरतोऽपि बन् यद्यौ ॥
 यतेषां पुत्रपौत्रैश्च सप्रदीपा वसुन्वरा ।
 प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तु मुक्ता स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥
 यद्य स्वायम्भुवः सर्गः कथितस्तं द्विजोत्तम ।
 पूर्व्वं भवन्तं गणस्य किमन्यत् कथयामि ते ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे स्वायम्भुव मन्वन्तरे सुवर्ण-
 कोपः ॥ १ ॥ अथ च ।

इति उवाच ।

“केतुमाले नराः कालाः सर्वे पनसभोजनाः ।
 स्वियथोत्पलपत्राश्च जीवन्ति च वर्षायुतम् ॥

भद्राश्च पुरुषाः युक्ताः स्वियथान्द्रांशुसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति वायुभोजनाः ॥
 रम्येन पुरुषा नाथीं रमन्त्यारजतप्रभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि शताब्दि दशपञ्च च ॥
 जीवन्ति तत्र सत्त्वम्या न्ययोधफलभोजनाः ।
 हिरण्यमयं हिरण्यभाः सर्वे च लकुचाश्रमाः ॥
 णकादशसहस्राणि शतानि दशपञ्च च ।
 जीवन्ति कुशवर्षे तु श्यामाङ्गाः क्षीरभोजनाः ॥
 सर्वे मिथुनजाताश्च नित्यं सुखनिधेविणः ।
 चन्द्रदीपे महादेवं यजन्ति सततं शिवम् ॥
 तथा किंपुरुषे विप्रा मानवा हेमसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति ब्रह्मभोजनाः ॥
 यजन्ति सततं देवं चतुर्भुजं चतुर्मुखम् ।
 ध्याने मनः समाधाय सदा वा भक्तिसंयुताः ॥
 तथा च हरिवर्षेऽपि महारजतसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्तीश्वरसाशिनः ॥
 तत्र नारायणं देवं विश्वयानिं सनातनम् ।
 उपामने सदा विष्णुं मानवा विष्णुभाविताः ॥
 तत्र चन्द्रपर्वं शुभं शुद्धस्फटिकनिर्मलम् ।
 विमानं धामुदेवस्य पारिजातवनाश्रितम् ॥
 चन्द्राङ्गमनोपमं चतुर्क्षीरगमंयुतम् ।
 प्राकारैर्द्वारभिर्युक्तं सुगन्धश्च समृद्धम् ॥
 स्फटिकैर्मण्डपैर्युक्तं देवराजशृङ्गोपमम् ।
 स्वर्णस्तम्भसहस्रैश्च सर्वतः समलङ्कितम् ॥
 हेममोपानमंयुक्तं नानारत्नोपशोभितम् ।
 दिशानिं ह्यामनोपेतं सर्वशोभासमन्वितम् ॥
 सर्वाभिः स्वादुपाणोऽर्च्योऽभिमखोपशोभितम् ।
 नागायणपरे, शुद्धैर्ज्वलाद्ययननत्परेः ॥
 योगिभिश्च समाकीर्णं ध्यायद्भिः पुरुषं हरिम् ।
 स्तुवद्भिः सततं मन्त्रैर्नमस्यद्भिश्च माधवम् ॥
 तत्र देवादिदेवस्य विष्णोरभिततेजसः ।
 रागानः सर्वकालस्तु महिमानं पकुर्वते ॥
 गायन्ति चैव नृशन्ति विलासिन्यो मनोरमाः ।
 स्वियो यौवनशालिन्यः सदा मण्डनतत्पराः ॥
 इलाहते पद्मवर्गा जम्बफलरभाशिनः ॥
 चयोद्दशसहस्राणि वर्षाणां व सिंहायुषः ॥
 भारते तु स्वियः पुंसो नानावर्णाः प्रकीर्त्तिताः ।
 नानादेवार्चने युक्ता नानाकर्माणि कुर्वते ॥
 परमायुर्मतं तेषां शतं वर्षाणि सुव्रताः ।
 नवयोजनसाहस्रं वर्षमेतन् प्रकीर्त्तितम् ॥
 कर्मभूमिरियं विप्रा नराणामाधिकारिणाम् ।
 महेंद्रो भलयः सद्यः शुद्धिमात्रुत्तपचेतः ॥
 विश्वश्च पारिपात्रश्च मन्त्राश्च कुलपञ्चेताः ।
 इन्द्रदीपः कशेरुमांस्तास्त्राणां गभस्तिमान् ॥
 नागदीपस्तथा सौन्द्यो गन्धर्व्वश्च वारुणः ।
 अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपश्च सागरावृतः ॥
 योजनानां सहस्रान्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरः ।
 पूर्व्वे किरातासस्यान्ते पश्चिमे यवनास्था ॥
 प्राक्षणाः क्षत्तिया वैश्या मध्ये शूद्रास्तथैव च ।
 इत्यायुधवर्णिग्याभिर्येन्यत्र मानवाः ॥
 खर्वन्त पावना नद्यः पर्व्वतेश्यो विनिःस्तताः ।
 शतहस्तभ्रमाणा च सरयुश्च सुता तथा ॥

इरावती वितस्ता च विपाशा देविका कुङ्कुः ।
 गोमती धृतपापा च बाहुदा च दृष्टवती ॥
 कौशिकी लोहित्वा चैव हिमवत्यादिनिःस्तताः ।
 वेदस्मृतिर्वेदमती व्रतज्ञी त्रिविदा तथा ॥
 पर्णासा वन्दना चैव सदानीरा मनोरमा ।
 चर्मखती तथा नृपा विदिशा वेदवत्यपि ॥
 शिशुः शशिन्यापि तथा पारिपात्राश्रयास्तथा ।
 नर्मदा सुरसा शाना दशार्गा च महानदी ॥
 मन्दाकिनी चित्रकूटा तामसा च पिशाचिका ।
 त्रिन्नोत्पला विपाशा च माङ्गना बाहुवाहनी ॥
 हिमवत्यादजा नद्यः सर्वपापहरा शृणाम् ।
 नापी पर्याणी निर्विन्ध्या श्रीव्रोदा च महानदी ॥
 वेत्वा वैतरणी चैव बलाका च क्रमुदती ।
 तीया चैव महागौरी दुर्गा चान्तःशिला तथा ॥
 विन्ध्यापादपञ्चतास्तु नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ।
 ऋषिकुला त्रिसामा च मन्दागा मन्दागामिनी ॥
 रूपा पानाशिनी चैव ऋषिका वंशकारिणी ।
 शुक्तिमत्यादसंजाताः सर्वपापहरा शृणाम् ॥
 व्यासा नद्युपनगश्च शतशी द्विजपुङ्गवाः ।
 सर्वाः पापहराः पुण्याः ज्ञानदानादिकर्मसु ॥
 तास्वमे क्रुपयन्त्या मध्यदेशादयो जनाः ।
 पूर्व्वं देशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
 औटाः कलिङ्गमगधा दालिग्यात्वाश्च सर्वेशः ।
 तथा परान्ताः सौराष्ट्राः शूद्राभीरास्तथा-
 त्वाः ॥
 मानका मालवाश्चैव पारिपात्रनिवासिनः ।
 सौवीराः सैन्धवा हृणाः शाक्ताः कन्यनिवा-
 सिनः ॥
 मद्रा वामास्तथास्वष्टाः पारसीकास्तथैव च ।
 व्यासां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ॥
 चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयोऽभुवन् ।
 एतं ज्ञेता द्वापरश्च कलिञ्चान्यत्र न क्वचित् ॥
 यानि किंपुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महर्षयः ।
 न तेषु शोको नायामो नोद्देगः लुहयश्च च ॥
 सुम्याः प्रजा निरातङ्गाः सर्वदःखविवर्जिताः ।
 रमन्ते विविधैर्भक्तिः सर्वाश्च स्थिरयवनाः ॥
 इति क्रूर्मपुराणे ४४ अध्यायः ॥
 अथ वामनपुराणे १३ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
 प्रभवाद्यष्टिवर्षाणि वत्सरशब्दे द्रष्टव्यानि । तत्र
 यष्टिधा प्रच्या देवो यथा,—
 “संवत्सरप्रमाणेन देयः कृत्वा पुरो द्वि ताः ।
 यष्टया विधिना तात सर्वकामप्रसिद्धिदाः ॥
 महाभयविनाशाय महारिपुवधाय च ।
 महाभयदयकासाय महासिंहफलाय च ।
 पूजयेत् तद्व्यज्रदेवो यष्टिधा परमेश्वरीम् ॥
 ऋतुनागकृता पीडा यष्टरक्षोयहोडवा ।
 संवत्सरमहादोषजन्मसंमुपमर्हना ॥
 केतुल्काशनिराहृतो भौमाकंसितभानुजाः ।
 शमयेद्युजमानस्य देवीहामरतस्य च ॥
 मण्डलादिविधानेन महास्नानाभिषेचनैः ।
 चन्द्रसंपूर्णपुष्पकफलरत्नाभिपूजनैः ॥
 मङ्गला मङ्गलं धत्ते विधिना पूजिता सुते ! ॥

वर्षणिः

उत्पातनोभिनर्षातविक्रानां प्रमाय च ।
 कथयामि महाप्रायश्चित्तकमनाधना ॥ * ॥
 मङ्गला विजया भद्रा शिवा शान्तिर्घृतिः क्षमा ।
 ऋद्धिर्दृष्टान्तिः सिद्धिस्तुष्टिः पुष्टिः श्रिया उमा ॥
 होमिः कान्तियैशो लक्ष्मीरीश्वरीति प्रकीर्तना ।
 विश्रान्तोत्तमा देवः सत्त्वभावयवस्थिताः ॥
 प्रथमं संस्थिता वत्स । सर्वसिद्धिप्रदायिकाः । २०
 ब्राह्मी जयावती शाक्री अजिता चापरा-
 जिता ॥
 जरन्ती मानसी माया दितिः श्वेता विमो-
 हनी ।
 शरण्या कौशिकी गौरी विमला ललितालसा ॥
 अरुन्धती क्रिया दुर्गा राजसा इति वायुना ।
 मध्यभागे स्थिता देशो युगानामशुभापहा ॥ २० ॥
 काली रौद्री कपाली च घटाकर्णा मयुरिकी ।
 बहुरूपा सुरुपा च त्रिनेत्रा रिपुहानिका ॥
 माहेश्वरी कुमारी च वेणुवी सुरपूजिताः ।
 वैवस्वती तथा घोरा कराली विकटादिभिः ॥
 चर्षिका चेति धातुस्या देशस्त्रैलोक्यविश्रुताः ।
 पूजितया मुनिश्रेष्ठ । सर्वकामप्रसाधिकाः ॥ २० ॥
 विदशासुरगन्धर्वचरत्रोगोमौनुताः ।
 भावकालाश्रयाः कार्यद्रव्यरूपफलप्रदाः ॥
 प्रथेकशः समस्ता वा कर्षथा मुनिमतम् । ।
 अथवा युगभेदेन पञ्च पञ्च प्रपूजिताः ॥”
 इति देवीपुराणं संवत्सरदेवताविंशतिविधि-
 नामाध्यायः ॥ (वर्षके, त्रि । यथा, भागवते ।
 ३ । २१ । २० ।
 “नमाम्यभीष्टान् नमनीयपार्श्वं
 सरोजमन्वीयमि कामवर्षम् ॥”)
 वर्षकरी, स्त्री, (वर्षं तत्संज्ञकं रवेण करो-
 तीति । वर्षं + क + टः । डीप् ।) क्लिकिका ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ॥
 वर्षकेतुः, पुं, (वर्षस्य दृष्टेः केतुरिव । सति वर्षं
 भूरिश्च उत्पन्नत्वादस्य तथात्वम् ।) रक्तपुनर्नवा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अलकर्वशीयकेतुमतः
 पुत्रः । यथा, हरिवंश । ३२ । ४० ।
 “क्षेमस्य केतुमान् पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् ॥”)
 वर्षकोषः, पुं, (वर्षस्य यत्सरस्य कोष इव । सर्ववर्ष-
 क्षानवत्त्वात् तथात्वम्स्य ।) देवज्ञः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (वर्षस्य अन्तःस्थितफलकोष
 इव कोषः ।) मासः । इति शब्दमाला ॥
 वर्षणं, त्रि, (वर्षान् जातमिति । जन् + ङः ।) दृष्टि-
 जातम् । वत्सरजातम् । जम्बुद्वीपजातम् ।
 द्वीपंजजातम् । मेघजातम् । इति वर्षशब्द-
 पूर्वजनघातोऽर्थप्रत्ययेन निव्ययम् ॥
 वर्षणं, स्त्री, (दृष् + लुट् ।) दृष्टिः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणम् । २० ४२ २ ।
 “तमेव सृष्टतः सर्वं रसं वै वर्षणाय यत् ।
 रूपमाप्यायकं भास्वस्मिन्नेषाय ते नमः ॥”)
 वर्षणिः, स्त्री, (दृष् + ञिन् ।) वर्त्तनम् । कतिः ।
 इत्युक्तादिर्कोषः । क्रतुः । वर्षणम् । इति
 संक्षिप्तसारीव्याहृतिः ॥

**२८५
वर्षट्**

वर्षपर्वतः, पुं, (वर्षाणां भारतादीनां विभाजकः
 पर्वत इति मध्यलोपी समासः ।) वर्षविभा-
 जकगिरिः । यथा,—
 “हिमवान् हिमकूटश्च निधो मेरुरिव च ।
 चैत्रः कर्णो च श्रद्धी च समेते वर्षपर्वताः ॥”
 इति हारावली ॥
 वर्षपाकी, [न] पुं, (वर्षे वर्षाकाले पाकीरूपस्येति ।
 वर्षपाक + इत् ।) आम्नातकः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २१ ८ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “आम्नातको वर्षपाकी ।” इति वैद्यकरत्न-
 मालायाम् ॥)
 वर्षपुष्पा, स्त्री, (वर्षे वर्षणकाले पुष्पं यस्याः ।)
 सहदेवोलता । इति राजनिर्घण्टः । (सहदेवी-
 लताशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)
 वर्षप्रियः, पुं, (वर्षे वर्षणं प्रियं यस्य ।) चातक-
 पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वर्षवरः, पुं, (वरतीति । वर आवरणे + अच् ।
 वरस्य रेतोवर्षणस्य वर आवरकः ।) धण्डः ।
 इत्यमरः । २ । ८ । १६ ॥ खोजा । इति भाषा ॥
 (यथा, रत्नावल्याम् २ अङ्के ।
 “नष्टं वर्षवरे मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
 मन्तः कश्चिकश्चुकस्य विश्रान्तिसामादयं
 वामनः ॥”)
 वर्षवृद्धिः, स्त्री, (वर्षस्य वृद्धिराधिक्यं यत्र ।)
 जन्मतिथिः । इति स्मार्तशास्त्रादर्शनात् ॥ अथ
 जन्मतिथिक्रमम् । तन्मन्मासे न कर्त्तव्यं चान्द्र-
 मासीयत्वेन सावकाशात्वात् । न च तस्य भौर-
 मासीयत्वं तथात्वे तन्मासे ततिथिः कदाचिद-
 प्राप्नोति तद्वर्षं तत्कालोपापत्तः । न चेष्टापत्तिः
 प्रतिबंधत्वरन्तद्विधानात् । यथा ब्रह्मपुराणं
 गर्गश्च ।
 “सर्वेषु जन्मदिवसे स्त्रातेर्मङ्गलपाणिभिः ।
 गुरुदेवाभिविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
 स्वनक्षत्रश्च पितरौ तथा देवपूजापतिः ।
 प्रति संवत्सरश्चैव कर्त्तव्यश्च मर्त्योत्सवः ॥”
 स्त्रातेस्तिलस्त्रातेः । प्रजापतिर्ब्रह्मा । तथा च
 तत्तथिमधिकृत्य ।
 “तिलोदत्तो तिलस्त्राथो तिलहोमी तिलप्रदः ।
 तिलमुक्त्वा तिलवापी च घटतिलो नावभोदति ॥
 मङ्गलपाणिभिः अभिप्रेतार्थमिष्टिर्मङ्गलं तद्वत्-
 तथा गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन घृत-
 गुग्गुलुवादिपाणिभिरित्यर्थः । तथा च कृत्य-
 चिन्तासौ ।
 “गुह्यदम्भितलानद्यान्मन्त्रैश्च वन्दनम् ।
 गुग्गुलुं तिलमिष्टार्थं दूत्रागोभोषनावृतम् ।
 संपुष्य भानुविग्रहौ मह्यपि प्रार्थयदियम् ॥
 चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ।।
 रूपवान् विलवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सञ्जहा ॥
 मार्कण्डेय महाभाग सप्रकल्पान्तर्जयन ।
 आयुरिष्टार्थसिद्धिार्थमस्माकं वरदो भव ॥”
 स्वनक्षत्रश्चेति स्वनक्षत्रं अथिन्याद्यन्तर्गतजन्म-
 कालीननक्षत्रम् । नामकरणे तथा दर्शनात् वक्ष्य-

वर्षट्

मासब्रह्मपुराणोक्तप्रणवादिनमोऽन्तर्गतं नामैव
 पूजाविधानाच्च । तद्व्याप्ते स्वनक्षत्राय नम
 इत्युक्तम् ॥ * ॥ पूजायामर्थात्तरं पाठ-
 माह मत्स्यपुराणम् । अर्घ्यं पाठादिकल्पन
 मधुपर्कं प्रयोजयेत् । पाठानन्तरं अर्घ्यमाह
 नरसिंहपुराणम् । पाठश्चैव ततोयथा चतुर्विधं
 प्रदापयेत् । ततोयथा पुरुषसूक्तोयत्ततोयथा
 ऋष्या । उभयकर्मदर्शनादिष्वाविकल्पः । इति
 श्रीदत्तः ॥ * ॥ श्रीपतिश्चकारनिर्णये ।
 “नवाब्धरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ॥”
 तथा ।
 “दिभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् ।
 मार्कण्डेयं नरो भक्त्वा पूजतेन पयतस्तथा ।
 ततो दीर्घायुषं यासं रामं दीर्घं कर्षं वलिम् ।
 प्रजादृष्टं हनुमन्तं विभोपगमथाश्चयेत् ॥”
 रामोश्च परशुरामः । चिरजीविमाह चर्ष्यात् ।
 दीर्घिरश्चत्वा ॥ * ॥ तथा, --
 “स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्पत्तयेत्तरः ।
 षष्ठीश्च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥”
 योगियाश्चवल्काः ।
 “ध्यायेत्तारायणं निथं स्नानादिपु च कर्मसु ।
 तद्विष्णोरिति भक्त्या स्त्रायादसु पुनः पुनः ॥
 गायत्री वेणुवा स्त्रया विष्णोः स स्वरगाय वै ॥”
 ध्यायेत् स्मरत । स च मन्त्रः ।
 “तद्विष्णोः परमं पदं मदा पर्याप्तं स्वरयः ।
 दिवोव चक्षुरायतम् ॥”
 वामनपुराणम् ।
 “सर्वमङ्गलमङ्गलं परमं वरदं शुभम् ।
 नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्मणि कारयेत् ॥” * ॥
 सकृत्पाकरणे भिन्नामाह भविष्यपुराणम् ।
 “सकृत्पानं विना राशन् । यत्किञ्चिन्न कुरुते
 नरः ।
 फलशाल्पात्पकं तस्य धर्मस्याहुं लयी भवेत् ॥”
 ब्रह्मपुराणम् ।
 “प्रणवादिममायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।
 स्वनामसर्वस्वनां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
 अनेव विधानेन गन्धपुष्पं निवेदयेत् ।
 शक्येकस्य प्रकृज्जानं यथोद्दिष्टं क्रमेण च ॥”
 गन्धपुष्पमात्रं पञ्चोपचारान्तमस्मवे ।
 ‘मन्त्राः शतगुणं प्राक्तं भक्त्वा लक्षगुणोत्तरम् ।
 भक्तिमन्त्रमतेतस्य कोटि कोटि गुणोत्तरम् ॥
 सर्वत्र कर्मोपदेशकं तिलगादिभिरुचयेत् ।
 तथापदेष्टारमपि पु गयेच्च ततो गुरुम् ।
 न पूजयेत् गुरुयत्र नरोऽस्तजाफला क्रिया ॥”
 इति मत्स्यपुराणवचनान्त ॥ * ॥
 तथा, कर्मज्ञानन्तरं तिलहोमस्तु पूजितदेवता-
 नामभिः कार्यः ।
 “एकेकां देवतां रामं समुद्दिष्ट्य यथाविधि ।
 चतुर्थ्यन्तं धर्मं च नाम्ना च प्रणवादिना ॥
 होमद्वयमथेकेके शतमं गन्तुं होमयेत् ॥”
 इति विष्णुधर्मसूत्रदर्शनात् ॥
 एवं होमे स्नाहान्तनाश्च मन्त्रस्य ।

वर्षष्ट

“खाद्वावसाने जुहुयात् ध्यायन् वे मन्त्रदेव-
ताम् ॥”
इति स्तुतः ॥

अशक्तौ तु देवीपुराणम् ।
“होमो यद्वादिपूजायां शतमद्योत्तरं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरथौ वा यथाशक्ति विधीयते ॥” ॥
स्कान्दः ।

“खण्डनं नखकेशानां मैथुनाभ्यानमेव च ।
आमिषं कलहं हिंसां वर्षष्टहौ विवर्जयेत् ॥”
अभ्यानं अन्नगमनम् । कलहमिच्छन् सङ्गर-
मिति कश्चित् पाठः । सङ्गरं युद्धम् । वर्षष्टहौ
जन्मदिने ॥ * ॥ उद्धमः ।

“स्नानं जन्मनि संक्रान्तौ ब्राह्मे जन्मदिने तथा ।
अस्य षष्ठ्यर्शने चैव न स्नायादुत्तरारिणा ॥”
जन्मनि पुत्रजन्मनि । ज्योतिषे ।

“स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्य-
भीष्टं श्रियं
मत्स्याम्नोचयतो दिजाय ददतोऽप्याशुचिरं
वृद्धते ।

शक्तं खादति यच्च तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति
भुवं
मुदंते यस्तु निरामिषं स हि भवेन्नृत्मान्तरं
पण्डितः ॥” ॥

दोषिकायाम् ।
“जन्मजयुक्ता यदि जन्ममासं
यस्य भुवं जन्मतिथिर्भवेत् ।
भवन्ति तद्दत्तारमेव याव-
न्नेरुण्यसम्मानसुखानि तस्य ॥

क्षतान्मङ्गजयोर्वारं यस्य जन्मतिथिर्भवेत् ।
अशुभयोगसंप्राप्तौ विद्वक्तस्य पदे पदे ॥”
क्षतान्मङ्गजयोः शनिमङ्गलयोः ।

“तस्य सर्वोपधिक्काणां ग्रहविपसुराक्षेपम् ।
ग्रहानुद्दिश्य होमो वा यद्वागां प्रीतिमिच्छता ॥
सारारथोद्दिने सुक्ता देयाशुक्ते तु काचनम् ॥
सुरा मांशो वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीह्वयम् ।
शटो सम्यक्सुक्ते च सर्वोपधिगणः स्तुतः ॥”
रजनीह्वयं हरिद्रा दारुहरिद्राति । एतेषां
पञ्चादीनां ग्रहणम् । कषायवयवग्रहणे मत्स्य-
पुराणविष्णुधर्म्मार्त्तरयोस्तथा दर्शनात् । तद्-
यथा,—

“एषा पञ्चावि साराणि मूलानि कुसुमानि च ।
एवमादीनि चान्यानि कषायास्थो गणः स्तुतः ॥”
आयुर्वेदोक्ता परिभाषा ।

“अङ्गिऽप्यनुक्ते विहितानु मूलं
भागोऽप्यनुक्ते समता विधीया ॥”

तत्र क्रमः । तिलोद्घर्षणम् । तिलयुक्तजलेन
स्नानम् । नववस्त्रपरीधानम् । गुग्गुलुनिम्ब-
विह्वालेऽप्युष्मा-गोरोचनान्नकजन्मग्रन्थिं दत्तये
पाण्डौ वधीयात् । गुग्गुदेवान्निविषाच्च पूज-
नीयाः । स्नानत्वं पूजनीयम् । अथ च ।
इच्छा स्वान्ती श्रवणा अज्ञीवे । ऋगशितो
नपुंसि स्यात् । पुंसि च पुनर्नस्युष्मौ । मूलं

**२८६
वर्षष्ट**

तस्त्री स्त्रियां शेषाः । इत्यनेन लिङ्गनिर्णयः ॥ * ॥
जन्मनक्षत्रादीनां गोपनमाह विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“गोपयेन्नृत्मान्मन्त्रं धनसारं ग्रहे मलम् ।
प्रभोरव्यपमानञ्च तस्य दुश्चरितञ्च यत् ॥”
धनसारं वनश्रेष्ठम् । मलं क्रिद्रम् । पितरौ
प्रजापतिः सूर्यो गणपतिर्माकेन्द्रेयश्च पूजनीयः ।
तत्र पार्थनमन्त्रौ ।

“चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ।
रूपवान् वित्तवान् चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥
माकेन्द्रेय महाभाग सप्रकल्पान्जीवनम् ।
आयुरैराद्यं सिद्धार्थमस्माकं वरदो भव ॥”
ततो यासपरशुरामाश्वत्थामक्रपवलिप्रजाद-
हनमहिभीषणाः पूजनीयाः । षष्ठापि पूज-
नीया ।

“दिलोके यानि भूतानि स्यावराणि चराणि
च ।
ब्रह्मविष्णुशिवैः साहं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे ॥”
इति मत्स्यपुराणीयं रक्षार्थं पठेत् ॥ * ॥

पिष्टमाहपादग्रहणक्रमस्तु विष्णुपुराणादुद्धृतः ।
यथा,—

“क्षण्योऽपि वसुदेवस्य पादौ जग्याह सत्वरः ।
देवत्वाच्च महाबाहुर्वैशदेवसहायवान् ॥”
एवञ्च ।

“सहस्रम् पितृमांता गौरवेणातिरिच्यते ॥”
इति मनुवचने पितुरपेक्षया या सहस्रं मातु-
र्गौरवसुक्तं यत् पोषणरक्षार्थम् । अतएव
मनुः ।

“न्यते भर्षरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥”
वाच्यो गृहणीयः ॥ * ॥ गुडदुग्धतिलपाने तु
मन्त्रः ।

“सतिलं गुडसंमिश्रमद्गन्धर्द्धमितं पयः ।
माकेन्द्रेयवरं लब्ध्वा पिबान्यायुष्यहेतवे ॥”
अथ वेदिकेतरमन्त्रपाठे श्रुदादेरव्यधिकारः ।
जन्मतिथेः प्रागुक्तमङ्गपुराणीयत्वात् पौर्णमा-
स्यन्तमासादरः ॥ * ॥ जन्मतिथेरभयदिनलाभे
तु देवीपुराणम् ।

“युगाद्या वर्षष्टहञ्च सप्तमी पाल्बन्तीप्रिया ।
रवेरुदयमोच्यन्ते न तत्र तिथयुगता ॥

घस्रहये जन्मतिथयेदि स्यात्
पूज्या तदा जन्मभसंयुतेव ।
असङ्गता भेन दिनद्वयेऽपि
पूज्या परा या भवतीह यज्ञात् ॥”

भं नक्षत्रम् । परवचनं उद्धृत्वाजमान्केऽपि ।
पूज्यांके तिथिनक्षत्रलाभ एवेदं लक्ष्यते ।
“नक्षत्रं खलितं येन प्राप्तः कालस्तु कर्मणः ।
नक्षत्रकर्मण्यन्नेव तिथिकर्म तथैव च ॥”

इति उद्धृत्यतिथयचनात् ॥
खलिते खल्लययुक्ते येन नक्षत्रखल्लेन विहित-
कालः प्राप्तः । नक्षत्रहेधे तु बौधायनमाकेन्द्रेयौ ।
“तन्नक्षत्रमहोरात्रं यन्मन्त्रैर्गतो रविः ।
यन्मनुर्देति खविता तन्नक्षत्रं दिनं स्तुतम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वर्षाः

वर्षाः, स्त्री सुनि, (वर्षो वर्षममस्यासु रति ।
वर्ष + अर्षश्चादित्वात् अच् । टाप् । षष्ठा, त्रियन्ते
इति । ट + “टुतुवरीति ।” उवा० ३ । ३२ ।
इति सः । ततटाप् ।) खनामख्यात ऋतुः ।

तत्पण्यायः । प्राष्टट् २ । इत्यमरः । १।१।१६ ।
घनकालः ३ जलाशयः ४ प्रष्टट् ५ मेघागमः ६
घनाकरः ७ । इति शब्दरत्नावली । प्राष्टट् ८ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स च ऋतुः सौरश्रावण-
भाद्रमासद्वयात्मकः । आषाढादिमासचतुष्टया-
त्मकश्च । आश्विन्य प्रमाणम् । यथा । तपस्त-
पस्थौ श्रेष्ठिराष्टुः । मधुश्च माधवश्च वासन्ति-

काष्टुः । सुकश्च शुचिश्च येषां ऋतुः । अथेन-
दुद्गयनं देवानां दिनम् । नभाश्च नभश्च
वार्षिकाष्टुः । इषश्च ऊर्जश्च शारदाष्टुः ।

सहाश्च सहस्यश्च हेमन्तिकाष्टुः । अथेतद्-
दक्षिणायनं देवानां रात्रिः । इति मलमास-
तत्त्वधृता श्रुतिः ॥ शेषस्य प्रमाणं तत्र चातु-

र्मास्यव्रतनियमश्च यथा । वाराहे ।
“आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्व्यात् कर्कटसंक्रमे ॥
अभावे तु तुलाकर्कटपि मन्त्रेण नियमं व्रतौ ।
कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥
चतुर्धापि हि तन्वीर्यं चातुर्मास्यं व्रतं नरः ।
कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् ॥”
मात्स्ये ।

“चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्थोत्थापना-
वधि ।
मधुस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जनात् ॥
तेलस्य वर्षं नारदं सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
कटुतेजपरिथ्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते ॥
लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभययत् ॥
सदा सुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्षं नात् ॥
निराधिनंरुगो जस्वी विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
धारणान्नखलोन्नाश्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।
ताम्बूलवर्णनाङ्गागो रक्तकण्ठश्च जायते ॥
शृत्योगात् सुलावण्यं सर्वं क्षिप्रं वपुर्भवेत् ॥
फलव्यागात् मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ॥
नमो नारायणायति जन्मानश्रनञं फलम् ॥
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभं प्रोदानञं फलम् ॥
एवमादिब्रूतेः पार्थतुष्टिमायाति केशवः ॥”
सन्तुक्रमारः ।

“इदं व्रतं मया देव । ग्रहीतं परतस्तव ।
निस्त्रिंशतिं सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ॥
ग्रहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यत्पूर्वं त्वहं ज्ञिये ।
तन्मो भवतु सम्पूर्णं त्वत्पसादाज्जनाह्वनम् ॥”
समाप्तौ च ।

“इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्ये तव प्रभो ।
नूनं सम्पूर्णतां यातु त्वत्पसादाज्जनाह्वनम् ॥” ॥
अथैव यतिमधिकृत्य काठकथस्यम् ।

“एकरात्रं वसेद्यामे नगरे पश्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्वच वर्षासु मावांश्च चतुरो वसेत् ॥”

वर्षाः, स्त्री सुनि, (वर्षो वर्षममस्यासु रति ।
वर्ष + अर्षश्चादित्वात् अच् । टाप् । षष्ठा, त्रियन्ते
इति । ट + “टुतुवरीति ।” उवा० ३ । ३२ ।
इति सः । ततटाप् ।) खनामख्यात ऋतुः ।
तत्पण्यायः । प्राष्टट् २ । इत्यमरः । १।१।१६ ।
घनकालः ३ जलाशयः ४ प्रष्टट् ५ मेघागमः ६
घनाकरः ७ । इति शब्दरत्नावली । प्राष्टट् ८ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स च ऋतुः सौरश्रावण-
भाद्रमासद्वयात्मकः । आषाढादिमासचतुष्टया-
त्मकश्च । आश्विन्य प्रमाणम् । यथा । तपस्त-
पस्थौ श्रेष्ठिराष्टुः । मधुश्च माधवश्च वासन्ति-
काष्टुः । सुकश्च शुचिश्च येषां ऋतुः । अथेन-
दुद्गयनं देवानां दिनम् । नभाश्च नभश्च
वार्षिकाष्टुः । इषश्च ऊर्जश्च शारदाष्टुः ।
सहाश्च सहस्यश्च हेमन्तिकाष्टुः । अथेतद्-
दक्षिणायनं देवानां रात्रिः । इति मलमास-
तत्त्वधृता श्रुतिः ॥ शेषस्य प्रमाणं तत्र चातु-
र्मास्यव्रतनियमश्च यथा । वाराहे ।
“आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्व्यात् कर्कटसंक्रमे ॥
अभावे तु तुलाकर्कटपि मन्त्रेण नियमं व्रतौ ।
कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥
चतुर्धापि हि तन्वीर्यं चातुर्मास्यं व्रतं नरः ।
कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् ॥”
मात्स्ये ।
“चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्थोत्थापना-
वधि ।
मधुस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जनात् ॥
तेलस्य वर्षं नारदं सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
कटुतेजपरिथ्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते ॥
लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभययत् ॥
सदा सुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्षं नात् ॥
निराधिनंरुगो जस्वी विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
धारणान्नखलोन्नाश्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।
ताम्बूलवर्णनाङ्गागो रक्तकण्ठश्च जायते ॥
शृत्योगात् सुलावण्यं सर्वं क्षिप्रं वपुर्भवेत् ॥
फलव्यागात् मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ॥
नमो नारायणायति जन्मानश्रनञं फलम् ॥
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभं प्रोदानञं फलम् ॥
एवमादिब्रूतेः पार्थतुष्टिमायाति केशवः ॥”
सन्तुक्रमारः ।
“इदं व्रतं मया देव । ग्रहीतं परतस्तव ।
निस्त्रिंशतिं सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ॥
ग्रहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यत्पूर्वं त्वहं ज्ञिये ।
तन्मो भवतु सम्पूर्णं त्वत्पसादाज्जनाह्वनम् ॥”
समाप्तौ च ।
“इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्ये तव प्रभो ।
नूनं सम्पूर्णतां यातु त्वत्पसादाज्जनाह्वनम् ॥” ॥
अथैव यतिमधिकृत्य काठकथस्यम् ।
“एकरात्रं वसेद्यामे नगरे पश्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्वच वर्षासु मावांश्च चतुरो वसेत् ॥”

वर्षाः

एतद्दशकविषयम् । ऊर्ध्वं वार्षिक्याम् मासाभ्यां
नेकस्थानवाची इति शब्दोक्तिः । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् । वर्षेर्त्वी वर्णनीयानि यथा,—
“वर्षासु घनशिखिस्त्रयहंसगमाः पङ्ककन्दलो-
द्देशी ।
जातीकदम्बकेतकभक्षानिलनिम्बगाहलि-
प्रीतिः ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥
(एतत्काललक्षणादिकं यथा,—
“सघनवारिद्वारिसमाकुला
निखिलभूः प्रबलोदकपूरिता ।
समद्वानकरा विदिशो दिशो
सुदितकौटलमिप्रभवा मञ्जी ॥
नीलशस्यहरितोज्ज्वला मञ्जी
कुल्यकासलिलसंभ्रता सरित् ।
इन्द्रगोपकविराजिता धरा
पङ्कभूषणविभूषिता च सा ॥
पञ्जी कूजति कानने च सरसी स्नानाम्बुपूर्णा तथा
हंसा मानसमात्रजन्ति कमलान्यम्बानतां यान्ति
च ॥
गर्जन्मिधमहेन्द्रकन्दरदरीशस्याश्रुता श्यामला
भात्येवं पवनस्य कोपनकरो वर्षाऋतुः शोभितः ॥”
“किञ्चिद्दुर्घर्मा भवेदत्र श्यामां दृष्ट्वा भवेत् ।
बहुशस्या भवेद्वात्रो वारिपूर्णा सरित्सुहृः ॥
बहुदकधरा मेघा बहुदृष्टा घनस्वनाः ।
एवं गुणसमायुक्ता वर्षा ज्ञेया ऋतुसमाः ॥
तासु वातकफौ कुम्भौ जायेते हि तृणां भ्रष्टम् ।
इति ज्ञात्वा भिषक् श्रेष्ठः कुष्यादस्य प्रति-
क्रियाम् ॥
खेदनं मर्हनं पथं निज्जाते श्यनन्तथा ।
गौररामारतं शस्तं व्याधामः क्रमविक्रमः ॥
कदम्बवारिसुरसाः सेथा वातकफापहाः ।
निरूहा वस्तिकर्माद्याः कफवातरुआपहाः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
“आदानस्नानवपुषामग्निः समोऽपि सीदति ।
वर्षासु दोषैर्दुःखानि तेऽम्बुलम्बाम्बुदेऽम्बरे ॥
सतुषारेण मरुता सहसा शीतलेन च ।
भूवाध्यान्वपाकेन मल्लिनेन च वारिणा ॥
वह्निनेव च मन्दिने तेष्विद्योऽप्यदूषधु ।
भजेत् साधारणं सर्वसुखयुक्ते जनस्य यत् ॥
आस्थापनं शुद्धतनुर्जातं धान्यं रसान् कृतान् ।
जाङ्गलं पिशितं येषान् मध्वरिष्टं चिरन्त-
नम् ॥
मस्तु सौवर्षलाटां वा पञ्चकोलावचूर्णितम् ।
दिव्यं कौषं श्वेतच्छाम्भो भोजनम्वतितदुर्हिने ॥
अन्तान्बलवस्त्रेहं संशुष्कं चौद्रवक्षधु ।
अपाह्वारौ सुरभिः सततं धूपिताम्बरः ॥
हृत्संघे वसेदाप्यश्रीतश्रीकरवर्जिते ।
नदीजलोद्गमन्याहःस्त्रप्रायासातपांस्त्यजेत् ॥”
इति वाभटे सुत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
वर्षाः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अंशः ।) मासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

**२६७
वर्षीया**

वर्षाघोषः, पुं, (वर्षासु घोषो महान् शब्दोऽस्य ।)
महामञ्जुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्षाङ्गः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अङ्गमिव । अभिधानात्
पुंस्त्वम् ।) मासः । इति हारावली । २८ ॥
वर्षाङ्गी, स्त्री, (वर्षासु अङ्गं यस्याः । तत्र आता-
कुरवर्द्धनादस्यास्तथात्वम् ।) पुनर्नवा । इति
शब्दरत्नावली ॥ (विधयोऽस्याः पुनर्नवाशब्दे
ज्ञातव्यः ।)
वर्षाभवः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू + अच् ।
वर्षासु भव उत्पत्तिर्यस्य वा ।) रक्तपुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्षाजाते, त्रि ॥
वर्षाभूः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू + क्तिप् ।)
भेकः । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—
“मखकः प्रवगो भेको वर्षाभर्दहरो हरिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
इन्द्रगोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूलता । इति
मेदिनी । भे, १८ ॥
वर्षाभूः, स्त्री, (वर्षासु भवतीति । भू + क्तिप् ।)
पुनर्नवा । इति मेदिनी । भे, १८ ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
“तिलपर्णिकावर्षाभूच्चक्षुलकपोतिकालमुन-
पलाङ्ककलायपभतीति ॥”) भेकी । इति भरत-
धृतरुपरत्नाकरः ॥ वर्षाभवे, त्रि ॥
वर्षाभ्नी, स्त्री, (वर्षाभू + ङीप् ।) भेकी । इत्यमरः ।
१ । १० । २४ ॥ पुनर्नवा । इत्यमरमाला भाग्यरिच ॥
वर्षाभदः, पुं, (वर्षासु मायतीति । भद + अच् ।)
मयूरः । इति कैफिन् ॥
वर्षाभः, पारश्वरतः, पुं, (वर्षाभ्नी उचित्यत्वं तस्य
पारश्वं उपवासान्ते पानं व्रतमिव यस्य ।)
चातकपक्षी । इति कैफिन् ॥
वर्षाराजः, पुं, (वर्षाणां राज्ञिः । ततः समासान्तो-
ऽच् ।) वर्षाकालीनराजिः । इति पुंलिङ्गसंग्रह-
टीकायां भरतः ॥
वर्षाश्वेः, [सु] पुं, (वर्षासु अश्वेर्दोषिरस्य ।)
मङ्गलयज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥
वर्षालङ्कारिका, स्त्री, एका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
वर्षावसानः, पुं, (वर्षाकालमवसानमत्र ।) शरत्-
कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्षिकं, त्रि, वर्षासम्बन्धि । वर्षसम्बन्धि । वर्षाशब्दान्
वर्षशब्दाच्च परेण णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वर्षिष्ठः, त्रि, अतिशयवृद्धः । अयमनयोगतिशयेन
वृद्धः इत्यर्थे । वृद्धस्थाने वर्षदिशे इष्टप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥
वर्षायान्, [सु] त्रि, (अयमनयोगतिशयेन वृद्धः ।
वृद्ध + इयसुन् । वर्षदिशः ।) अतिवृद्धः । तन्-
पर्यायः । इशमी २ व्यायान् ३ । इत्यमरः ।
३ । २ । २३४ ॥ (यथा,—
“आयोऽश्वत्थाद् भवेद्वाजस्तनवस्तन उच्यते ॥
वृद्धः स्यात् सप्ततैस्त्वहं वर्षायान् नवतैः परम् ॥”
इति स्मृतिः ॥)

वर्ह

वर्हकः, त्रि, (वर्धति तच्छील इति । वृष + “लघ-
पतपदस्याभूद्वृषहनकमगमशुभ्य उकन् ॥” ३ ।
२ । १५४ । इति उकन् ।) वर्णककर्ता । इव-
धातोर्भूकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मञ्जी ।
२ । ३७ ।
“जग्मः प्रसादं विजमानसानि
व्योर्धका पुष्पचयं बभूव ।
निर्धाजिमप्या वृते वचस्य
भूयो बभाषे सुनिना कुमारः ॥”)
वर्हकाब्दः, पुं, (वर्हकश्चासौ अब्द इति कर्मे-
धारयः ।) वर्धणशोभमेघः । इति जटाधरः ॥
वर्हजः, त्रि, (वर्धे जायते इति । जन + उः ।
सप्रम्या अलृक् ।) वर्षाकालजातः । वत्सर-
जातः । सप्रम्यन्तवर्षशब्दपुंस्त्वकणनधातोर्धप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥
वर्हापलः, पुं, (वर्षाणामुपलः ।) मेघभवशिखा ।
करका । इत्यमरः । १ । ३ । १२ ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । ८१ । २४ ।
“वर्हापलवृष्णात् वायुस्कन्धाच्च सप्रमाद्भृष्टम् ।
द्वियते किल खादिशेक्तद्विष्यभं मेघसम्भृतम् ॥”)
वर्ह, [न] स्त्री, (वर्धति वृष्यते वेति । वृष +
मनिन् ।) शरीरम् । (यथा, कथासरित्सागरे ।
२ । ५ ।
“दृष्टं च समीपेऽस्य पिशाचानां शतवृत्तम् ।
कागभूतिं पिशाचं तं वर्षाणां शालसन्निभम् ॥”)
प्रमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २०३ ॥ प्रमाण-
मञ्जीनिरिति स्वामी ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ३१ । ८ ।
“अथापश्यदृषीन् इत्स्वान् अङ्गुलीदरवर्धणः ।
पलालवृत्तिकामेकीं वृहत्तः संघतान् पथि ॥”)
इत्यन्ता । इति भरतः ॥ अतिसुन्दराश्रुतिः ।
इति मेदिनी । ने, १२८ ॥ (उन्नते स्थिरे च,
त्रि । यथा, अश्वदे । १० । २८ । १ ।
“सरोरुपदृश्यभक्तिगम्यद्वी
वर्धनास्यो वरिमन्ना एषिवाः ॥”
“वर्धान्शब्द उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा ॥”
इति तद्वाच्ये सायणः ॥ वर्षायान् । यथा, भाग-
वते । ५ । २८ । ३० ।
“ॐ नमो भगवतेऽङ्गुपाराय सर्वसत्त्वगुणविशि-
षणाय नमोऽनुपलालितस्थानाय नमो वर्धके
नमो भूस्वे नमोऽवस्थानाय नमस्त ॥” “वर्धये
वर्धयसे ।” इति तद्वाच्ये श्रीधरः ॥)
वर्हा, स्त्री, शरीरम् । इति ह्रस्वकोषः ॥
वर्ह, क वधे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पर०-वधे सक०-दीप्तौ अक०-सट् ।)
रंभापधः । क, वर्धयति । इति दुर्गादासः ॥
वर्ह, ङ श्लोका । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
आत्म-अक०-सट् ।) ङ, वर्धते धनी श्रेष्ठः
स्यादित्यर्थः ॥
व(व)र्ह, स्त्री, (वर्धयति दीप्यते इति । वर्ह +
अच् ।) मयूरपिच्छम् । इत्यमरः । १ । ५ । ११ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १२० । ४ ।

“यथा वर्हिष्ठा चित्राणि विभक्तिं भुजगाशनः ।
तथा बहुविधं राजा रूपं कुर्वीत धर्मवित् ॥”
ग्रन्थपर्याम् । इति भरतः ॥ (वर्हिष्ठीति । उच्च
उच्चै + अच् ।) पञ्चम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, रघुः । ६ । १७ ।
“विलासिनी विभमदन्तपत्र-
मापाकरं कंतकवर्हमन्थः ।
प्रियानितम्बोचितमन्निवेष्टे-
विपाटयामान युवा नखाग्रेः ॥”)
परीवारः । इति हेमचन्द्रः ॥
वर्हिष्ठा, स्त्री, (वर्हिष्ठीति । उच्च उच्चै + अच् ।
वर्हिष्यति शोभते इति । वर्हि दीप्ति + ल्युट् ।)
पञ्चम् । इति शब्दरत्नावली ॥
व(ब)र्हिः, [स्], पुं, (उच्चति वर्हिषे इति । उच्च
उच्चै + “उच्चनलोपश्च ।” उणा० २ । ११० । इति
इतिः नलोपश्च ।) अग्निः । इति मेदिनी । से, ३६ ॥
दीप्तिः । इत्युणादिकोपः ॥ यज्ञः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ७५ । ८ ।
“ननो गोमङ्गीरवर्हि रत्न-
सुधी अश्वान् पुरुभोजो अस्मि ।
मानो वर्हिः पुरुषता निदेक-
र्ययं पातस्वस्तिभिः सदा नः ॥”
“नोऽस्माकं वर्हिर्धेयम् ॥” इति तद्गाय्ये सायणः ॥)
चित्रकम् । इत्यमरः ॥ (उच्चनास्य पुत्रः ।
यथा, भागवते । ६ । १० । १३ ।
“उच्चनासु तस्यापि वर्हिस्सासु कत-
क्षयः ॥”)
व(ब)र्हिः, [स्], पुं स्त्री, (उच्चति वर्हिषे इति । उच्च
उच्चै + “उच्चनलोपश्च ।” उणा० २ । ११० ।
इति इतिः नलोपश्च ।) कुशः । इति मेदिनी ।
से, ३३ ॥ (यथा, कुशः । १ । ६२ ।
“अवचितवलिपुष्या वेदिसन्मार्गदत्ता
नियमविधिजलानां वर्हिष्ठाश्चोपमेधो ॥”)
वर्हि, [स्] स्त्री, (वर्हिष्ठीति । उच्च उच्चै + इतिः
नलोपश्च ।) ग्रन्थपर्याम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
वर्हि, पुष्यं, स्त्री, (वर्हिष्ठीति । उच्च उच्चै + इतिः
ग्रन्थपर्याम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
वर्हिः, युष्ठा [त्], पुं, (वर्हिष्ठा कुशेन वर्हिषि यज्ञे वा
शुभ्र तेजो यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १५७ ॥
वर्हि, स्त्री, (वर्हिष्ठीति । स्या + कः ।)
वर्हिष्ठम् । ह्रीवैरम् । इत्यमरभरती ॥
वर्हिः, पुं, (वर्हिष्ठीति । उच्च उच्चै + इतिः
ग्रन्थपर्याम् । इति शब्दरत्नावली ॥
व(ब)र्हिष्ठाः, पुं, (वर्हिष्ठीति । वर्हिष्ठा + “फल-
वर्हिष्ठाभिः ॥” इति इत् । यथा “बहुल-
मन्थवापि ।” उणा० २ । ४६ । इत्यत्र वर्हिष्ठा
प्राधान्ये । वर्हिष्ठी मयूरः । इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या
इत् ।) मयूरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३० ॥
(यथा, मनौ । १२ । ६५ ।
“कुक्षुन्दरिः शुभान् गन्धान् पञ्चशाकान् वर्हिष्ठाः ।
आधित् जतान् विविधमज्जतामन्तु शल्यकः ॥”

स्त्री । तगरम् । तत्पर्यायो यथा,—
“कालानुसार्यं तगरं कुटिलं मधुरं मतम् ।
अपरं पिष्टतगरं दृष्टवन्ती च वर्हिष्ठा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पुष्करवल्के प्रथमे भागे ॥)
वर्हिष्ठावनः, पुं, (वर्हिष्ठीति । मयूरो वाहनं यस्य ।)
कार्तिकेयः । इति हलायुधः ॥
वर्हिष्ठा, स्त्री, (वर्हिष्ठीति । वाहनं यस्याः ।)
चण्डो । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्हिष्ठा, स्त्री, (वर्हिष्ठीति । वाहनं यस्य ।)
ग्रन्थपर्याम् । इत्यमरः । २ । ४ । १७० ॥
वर्हिष्ठा, [स्] पुं, (वर्हिष्ठीति । यज्ञे योति-
रस्य ।) वर्हिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६४ ।
वर्हिष्ठा, पुं, (वर्हिष्ठीति । यज्ञे योति-
रस्य ।) देवता ।
इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥
वर्हिष्ठा, [त्] पुं, (वर्हिष्ठीति । यज्ञे योति-
रस्य ।) वर्हिष्ठा + सद् + क्तिप् । एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) पिष्टतगरविशेषः । यथा,
“अयज्यान्वयं यज्यान्ः पितरो ब्रह्मणः सुताः ।
अग्निस्वात्ता वर्हिष्ठादी द्विधा तेषां यवस्थितिः ॥”
इति कौर्मि १२ अध्यायः ॥
अग्नि च ।
“अपसद्यं ततः ज्ञत्वा सद्यं जानु च भूतये ।
अग्निस्वात्तास्त्वा सौम्यान् हविष्मन्तस्तथोद्य-
पान् ॥
सुकालिनो वर्हिष्ठाद आश्विपांस्तर्पयेत्ततः ।
तर्पयेत्त पिष्टतृन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनेः ॥
दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः ॥”
अत्र केचित् पिष्टतर्मातिदेशात् दिशपिष्टतृणा-
मपि अङ्गलिचयदानम् । तदसत् ।
“कथञ्चानं नलं सौम्यं यममयंमणं तथा ।
अग्निस्वात्ताः सोमपाश्च वर्हिष्ठादः सक्तं सक्तम् ॥”
इति ऋग्वेदोपनिषत्तु विप्रिष्टिकाङ्गलिविधा-
नान् । इत्याङ्गिकतत्त्वम् ॥ (एषुर्वंशस्य हवि-
र्हानिः पुत्रः । यथा, भागवते । ४ । ४ । ६ ।
“हविर्हानाङ्गाविर्हानिर्विदूरास्तु यदसुतान् ।
वर्हिष्ठादं पर्यं शुक्लं ज्ञायं सद्यं जितव्रतम् ॥
वर्हिष्ठासु महाभागो हविर्हानिः प्रजापतिः ।
क्रियाकान्तेषु निष्ठातो योगेषु च कुक्षुदृष्ट ॥”
वर्हिष्ठा यज्ञे सीदतीति । यज्ञस्य, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । २ । ३ । ३ ।
“स आ बहु मरुतां प्राधो अयुत-
मिन्द्रं नरो वर्हिष्ठादं यज्ञध्वम् ॥”)
वर्हिष्ठा, पुं, (वर्हिष्ठीति । यज्ञे योति-
रस्य ।) इति श्रीचिन्मिश्रशब्ददर्शनात् ॥
वर्हिष्ठा, स्त्री, (वर्हिष्ठीति । स्या + कः ।)
अस्मिन्नेति धत्वम् ।) ह्रीवैरम् । इत्यमरः ॥
(यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ११ अध्यायः ।
“स्वदं विद्विधाद्यवातुलेपं
वर्हिष्ठाशुष्कोसुरकाङ्कुरैः ॥”
त्रि । उक्तमः । इति सायणः । यथा, ऋग्-
वेदे । ३ । १३ । १ ।
“प्रवो देवाययये वर्हिष्ठासौमि ॥”)

व(ब)र्हि, [त्] पुं, (वर्हिष्ठीति । वर्हिष्ठा +
इतिः ।) मयूरः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वे-
दे । २ । ६ ।
“सदा मनोश्चाभ्युदनादसोत्सुकं
विभाति विस्तीर्यकलापशोभितम् ।
सविभमालिङ्गनपुष्पनाकुलं
प्रष्टतृत्वं कुलमद्य वर्हिष्ठा ॥”
प्राधागर्भसम्भूतः कश्यपपुत्रविशेषः । यथा,
महाभारते । १ । ६५ । ४७ ।
“सिद्धः पूर्णश्च वर्हिष्ठा च पूर्णायुश्च महा-
यथाः ॥”)
बल, मि ङ संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भ्रा०-आत्म-सक०-सेट ।) मि, बलयति बाल-
यति । ङ, बलते धनं लोकः संवृणोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥
बलभिः, स्त्री, (बलभि + कृदिकारादिति वा
बलभी, डीष् ।) बलभी । इति शब्दरत्ना-
वली अमरटीका च ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ८७ । १० ।
“हस्यप्रामाद्वलभीष्वन्वियन् सोऽभमन्निधि ॥”
पुरीविशेषः । यथा, भट्टिः । २० । ३५ ।
“काशमिदं विहितं मया बलभ्यां
श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम् ।
कीर्तिरतो भवतामप्यस्य तस्य
ज्ञेयकरः जितिपो यतः प्रजानाम् ॥”)
बलयः, पुं स्त्री, (बलते आश्रयोति हस्तादिक-
मिति । बल् + “बलिमलितनिभ्यः कथन् ।”
उणा० ४ । ६६ । इति कथन् ।) स्वर्गादि-
रचितप्रकोष्ठाभरणम् । बाला इति भाषा ।
तत्पर्यायः । आवापकः २ परिहायः ३
कटकः ४ । इत्यमरः ॥ परिहायः ५ शंखकः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कम्बः ७ कुक्षुलम् ८ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
३० । ५ ।
“सहेमस्तुत्रेभिर्गभिः केयरेऽल्लयेरपि ॥”
मण्डलम् । यथा, मार्कण्डेये । २० । ४६ ।
“अश्वान्तः सकलं भूमेर्वलयं सुरगोतमः ।
समर्थः कालुर्मर्केण तवायं प्रतिपादितः ॥”
अस्मिन्नेति । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने
५ अध्याये ॥
“कपालश्च वक्रतर्कणवलयनलकसंज्ञानि ॥”
“पाणिपादपार्श्वेष्टोदरः सु बलयानि ॥”
वेद्यकोक्तामि कर्मविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । १० ।
“तत्र रोगाधिष्ठानभेदादमि कर्म चतुर्धा भिद्यते ।
तद्यथा बलयविन्दुश्चाप्रतिसारणातीति दृष्टव-
नित्याः ॥” * ॥ वेदनम् । यथा, रघुः ।
१ । ३० ।
“सवेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम् ।
अनन्यशासनासुर्वीं प्रशासैकपुरीमिव ॥”)
बलयः, पुं, (बलयवदाङ्गतिरस्यस्येति । अश्व
आदित्वात् अच् ।) अष्टादशगणरोगान्तर्मत-
गणरोगविशेषः । यथा,—

बल्लूकं

“बलास एवायतसुमतश्च
शोधं करोत्यप्रगतिं निवार्यं ।
न सर्वथैवाप्रतिवार्यं वीर्यं
विवर्जनीयं बलयं वदन्ति ॥” * ॥

अथ गलरोगाणां चिकित्सा ।
“कच्छरोगोऽप्यङ्गुलीचूर्णैर्नस्यादिकर्मभिः ।
चिकित्सकश्चिकित्सान्नु कुशलोऽत्र समाचरेत् ॥
काथं दद्याच्च दार्द्र्योऽप्यङ्गुलीचूर्णैर्नस्यादिकर्मभिः ।
हरीतकीकषायो वा हृत्तो मात्सिकसंयुतः ॥
कटुकतिविषादावपाठामुष्णकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकषयिताः पीताः कच्छरोगविनाशनाः ॥
सहोका कटुका थोषा दार्द्र्यं त्वक् त्रिफला
घनम् ।
पाठा रसाञ्जनं द्रुमां तेजोऽङ्गिति सुचर्यातम् ॥
चौद्रियकं विधातयं गलरोगे महौषधम् ।
योगः स्वते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥
जवाग्रजं तेजवतीं सपाठां
रसाञ्जनं दातुं निशां सकृद्याम् ।
चौद्रियं कुर्वान् गृटिकां सुखेन
सां धारयेत् सर्वगलामयेषु ॥”

इति भावप्रकाशः * ॥

बेला, कङ्कणम् । इति जटाधरः * (दृढयष्ट-
विशेषः । यथा, कामन्दकीये नीतिसारे ।
१६ । ४५ ।

“सुखाख्यो बलयश्चैव दृढमेहाः सुदुर्लभः ॥”
बलयितं, त्रि, (बलयवत् कृतमिति । बलय +
तत्करोतीति णिच् ततः क्तः । यद्वा, बलयं
सदाकृतिर्जातमस्येति । बलय + इत्तच् ।) वैष्ट-
तम् । इत्यमरः * (यथा, गौतमोविन्दे । ११ । २६ ।
“नीलनलिनमिव पीनपरामपटलभरबलयित-
मूलम् ॥”

यथा च वैरागिमङ्गले ।

“इत्यनमालाबलयितबाहुः
परधनहरणे सान्नाद्राहुः ।
रखायौवनभञ्जनधीरः
कीर्त्तनपतने मल्लशरीरः ॥”

बलिरः, त्रि, (बलते संवृणोति चञ्चुत्कारामिति ।
बल + बाहुलकात् किरच् ।) कंकरः । इत्य-
मरः * ।

व(ब)लिप्रः, स्त्री, (बलिना गन्धवद्द्रव्याद्युपहारेण
प्रयति हिनस्ति मत्मानिति । शो + कः ।) वडि-
प्रम् । इति शब्दरत्नावली * ।

व(ब)लिप्रः, स्त्री, (बलिना व्याहारोपहारेण
मत्सादीन् प्रयति विनाशवतीति । शो + बाहु-
लकात् किः ।) वडिप्रम् । इति शब्दरत्ना-
वली * ।

व(ब)लिप्रो, स्त्री, (बलिप्र + कृदिकारादिति
ङीष् ।) वडिप्रम् । इति शब्दरत्नावली * ।

व(ब)ल्लूकं, स्त्री, (बलते इति । बल संवरणे + “बले-
क्तः ।” उणा० ४ । ४० । इति उक्तः ।) पद्म-
मूलम् । पश्चिमविशेषे, पुं । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुबादिशतः उणादिकोषश्च * ।

बल्लग्नं

व(ब)ल्लः, त्रि, बलवान् । बलशब्दान् गोहृत्वेत्या-
दिना क्लृप्तत्वेन निष्पन्नः । इति मुग्धबोध्याक-
रणम् * । अस्य परमार्थव्यकारादित्त्वोऽपि तच्चा-
लिखितत्वादत्र लिखनम् * ।

बल्लक, क भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः * (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, बल्लक्यति । भाषणं
कथनम् । इति दुर्गादासः * ।

व(ब)ल्लकं, स्त्री, (बलते इति । बल संवरणे + “भूक-
वल्कोक्ताः ।” उणा० ३ । ४२ । इति कप्रत्य-
याप्तौ निपातितः ।) बल्लकः । (यथा, रघौ ।
८ । ११ ।

“गुणवत् सुसरोपितश्रियः
परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।
पदवीं तत्रवल्कवाससां
प्रयताः संघमिनां प्रपेदिरे ॥”)

शाल्लः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली * । खड्गम् ।
इति विश्वः * ।

व(ब)ल्लकः, पुं, (बल संवरणे + कः निपातितश्च ।)
पट्टिकालोभः । इति राजनिर्घण्टः * ।

बल्लकनरः, पुं, (बल्लकप्रधानस्तदिति मध्यालोपो
समासः ।) पूगवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः * ।

बल्लकरम्, पुं, (बल्लकप्रधानो दमः ।) भूर्जवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः * । (विवरणस्य भूर्जशब्दे
ज्ञातशब्दम् * ।)

व(ब)ल्लकं, स्त्री, (बलते संवृणोतीति । बल +
बाहुलकात् कलन् ।) लक्षम् । इति राज-
निर्घण्टः * । डालचिनि इति भाषा * ।

व(ब)ल्लकः, पुं स्त्री, (बलते संवृणोतीति । बल +
बाहुलकात् कलन् ।) वृत्तलक्षम् । वाक्य इति
भाषा । तत्पर्यायः । लक्ष २ बल्लकम् ३ । इत्य-
मरः * । लक्ष ४ लक्षम् ५ लोचम् ६ लोलकम्
७ शल्लकम् ८ हल्लकम् ९ हल्लिः १० हल्ली ११
चौतकम् १२ । इति शब्दरत्नावली * (यथा,
महाभारते । १ । १५६ । २ ।

“तौ तु पूर्वजं कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्लकधारिणौ ॥”)

बल्लकला, स्त्री, (बल्लक + टाप् ।) शिलावल्का ।
इति राजनिर्घण्टः * ।

बल्लकलोभः, पुं, (बल्लकप्रधानो लोभः ।) पट्टिका-
लोभः । इति राजनिर्घण्टः * ।

बल्लकवान् [त्] पुं, (बल्लकः शल्लकोऽस्यस्येति ।
बल्लक + मतृप् । अस्य वः ।) मत्स्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः * । बल्लकयुक्तं, त्रि * ।

बल्लकलः, पुं, (बल्लकोऽस्यास्तीति । बल्लक + डलच् ।)
काटकः । इति शब्दरत्नावली * ।

बल्लकनं, स्त्री, बल्लकः । इति शब्दचन्द्रिका * ।

बल्लग, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः * (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) बल्लगति । अयं भ्रुनगताविति
भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः * ।

बल्लग्नं, स्त्री, (बल्लग + क्युट् ।) भ्रुतगमनम् ।
बहुभाषणम् । बल्लगधानोभावेऽनट्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् * ।

बल्लमीकः

बल्लगा, स्त्री, (बल्लग्यतेऽन्वोऽनयेति । बल्लग +
करणे चच् । टाप् ।) दन्तालिका । लामाम्
इति भाषा । तत्पर्यायः । अक्षरपङ्क्ति २
रश्मिः ३ कुशा ४ । इति हेमचन्द्रः * (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३४७ ।

“बल्लगन्धोऽन्वधारणां गृह्यते वायवाजिना ।
बल्लगाङ्गुलीद्वयहस्तं शिरसं वामपाणिना ॥”)

बल्लगितं, स्त्री, (बल्लग + भावे क्तः ।) अन्धस्य
विशेषगमनम् । तत्तु वेगेन विप्रोपरिचरणम् ।
इत्यमरभरतौ * । भ्रुतगमनम् । (यथा, शिशुपाल-
वधे । २ । २७ ।

“अनिर्लीङ्गितकार्यस्य वागजालं वाग्मिनो वृथा ।
निमित्तादपराह्वयोर्धानुष्कस्येव बल्लगितम् ॥”)

बहुभाषणश्च * ।

व(ब)ल्लगः, पुं, (बलते इति । बल प्राणने + “बलेर्गु-
क्च ।” उणा० १ । २० । इति उपत्ययः ।
गुणगमस्य धातोः ।) हागः । सुन्दरे, त्रि ।
इति मेदिनी * । गे २५ * (यथा, रघौ । ५ । ६८ ।

“तद्वल्लगुना युगपदन्विषितेन तावत्
सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां हि ।
पश्यन्मानपकृषितरतारमन्तः
चञ्चुस्तव प्रचलितभ्रमरश्च पद्मम् ॥”)

व(ब)ल्लगुके, स्त्री, (बल्लगु + संज्ञार्थां स्तार्थं वा
कन् ।) चन्दनम् । विपिनम् । पद्मम् । रुचिरं,
त्रि । इत्यजयः * । तत्र परमार्थव्यकारादौ लिखि-
तोऽयं शब्दः । अस्माभिस्तु तच्चालिखितत्वादत्र
लिखितः * ।

बल्लगुपत्रः, पुं, (बल्लगु मनोज्ञं पत्रं यस्य ।)
वनसुतः । इति शब्दचन्द्रिका * ।

बल्लगुला, स्त्री, (बल्लगु लानोति । ला + कः ।
टाप् ।) वाक्त्रयी । पञ्चविशेषः । शेषस्य
पर्यायः । चक्रविद्या २ दिवात्या ३ निशा-
चरी ४ स्मेरिणी ५ दिवास्यापा ६ मांसेष्टा ७
मात्रवाहिणी ८ । इति राजनिर्घण्टः * ।

बल्लगुलिका, स्त्री, (बल्लगुल + संज्ञार्थां कन् ।
टापि अत इत्यच् ।) तेलपायिका । यथा,
“बल्लगुलिका सुखविद्या प्रयोगी तेलपायिका ॥”
इति हेमचन्द्रः * ।

(यथा कथासरित्सागरे । ५५ । ७४ ।

“ततो बल्लगुलिकावस्त्रं कथा पटमदर्थयत् ।
स चित्रकलां निवर्त्तयति मदनसुन्दरीम् ॥”)

बल्ल, इ भक्षणम् । इति कविकल्पद्रुमः * (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) बल्लाने अयं लोकेः ।
इति दुर्गादासः * ।

बल्लग्नं, स्त्री, (बल्ल भक्षणं + भावे क्युट् ।) भक्ष-
णम् । इति हेमचन्द्रः * ।

बल्लिकः, पुं स्त्री, बल्लमीकः । इति शब्दरत्नावली * ।

बल्लिकः, पुं स्त्री, बल्लमीकः । इत्यमरटीकायां
भरतः * ।

व(ब)ल्लमीकः, पुं, स्त्री, (बलते इति । बल संवरणे +
“अलोकादयश्च ।” उणा० ४ । २५ । इत्यत्र
बलतेर्लामागमश्चेति उञ्जलदत्तोऽस्या कीकनन्ती

वल्मीकः

निपातः ।) उथीकाकृतमृत्तिकास्तूपः । तन्-
पथ्यायः । वामलूरः २ नाकः ३ । इत्य-
मरः ॥ वल्मीकः ४ वल्मीकः ५ वल्मीकः ६
वल्मीकः ७ । इति लट्टीकार्या भरतः ॥ पुग-
लकः ८ प्राकृतज्ञानं ९ लमिशैलकः १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ * ॥ (यथा, मेघदूते । १५ ।
“वल्मीकाग्रान् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्ड-
लस्य ॥”)
तन्मृत्तिकाया शीघ्रनिषिधो यथा । विष्णुपुरा-
णम् ।
“वल्मीकमृत्तिकात्स्वानां मृदमन्तर्जला तथा ।
शीघ्रावशिष्टां गेहाच्च वाद्यास्त्रिपसम्भवाम् ।
अन्तःप्राण्यवपन्नाश्च ह्यलोत्स्रानां न कर्ह-
माम् ॥”

इत्याहुकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥

देवप्रतिष्ठायां ज्ञानान् पूर्वं शिल्पिदोषग्रान्तर्यं
तन्मृत्तिकाया चालनं यथा,—
“वल्मीकमृत्तिकाभिस्तु गोमयेन सुभसना ।
चालयेत् शिल्पिसंस्पर्शदोषायास्तुपशान्तये ॥”
वल्मीकमृदादिद्वाने मन्त्रविशेषानुपादानान्
मन्त्रानादिषु गायत्रीति शूलपाणिनिखितान्
गायत्र्या तन्मन्त्रमन्त्रेण वा ज्ञानं कारयि-
तयम् । तथा ज्ञानं यथा,—

“जापयेत् प्रथमं देवं तीर्थेः पञ्चविधैरपि ।
पञ्चमन्त्रैः पञ्चगव्यैः पञ्चमृत्पिण्डकैरपि ॥
मृत्तिका करिदन्तस्य पञ्चतान्त्रयुरस्य च ।
कृश्वल्मीकसम्भूतं मृत्पञ्चकसुहोरितम् ॥”
इति देवप्रतिष्ठान्तत्त्वम् ॥

वल्मीकः, पुं, (वल्मीक उथीकाकृतमृत्तिकास्तूपः
उत्पत्तिकारणत्वेनाख्यस्यति । अन् ।) वल्मीकि-
स्तुतिः । रोगविशेषः । इति विश्वः ॥ अथ
वल्मीकरोगस्य लक्षणम् ।

“मीर्षा सकृन्नाकरपादद्वेषे
सन्धी गले वा त्रिभिर्वव दोषैः ।
यन्त्रिः स वल्मीकवदक्रियाणां
जातः क्रमेणैव गतप्रवृत्तिः ॥
मुखैरनेकेष्वतिमोदवद्भि-
र्विसर्पवत् सर्पति गोक्षताग्रेः ।
वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं
निष्पत्यनीकं चिरजं विशेषात् ॥”

श्रीवा ककाटिका । अंसः स्कन्धः । कणा
बाहुभ्रूलम् । गलः कण्ठः । वल्मीकवदित्यनेन
प्रचुरशिखरलसुचलमवगाढमूलत्वञ्च सूच्यते ।
निष्पत्यनीकं उपचारायोग्यम् ॥ * ॥ अथ तस्य
चिकित्सा ।

“शुक्लैर्गोतृज्य वल्मीकं चारायिभ्यां प्रसा-
धयेत् ।
विधानेनाहुर्दोक्तं शोधयित्वा च रोधयेत् ॥
वल्मीकान् भवेद्यस्य नातिष्ठममममम् ।
तत्र संशोधनं कृत्वा शोषितं मोक्षयेद् भिषक् ॥
कुलत्पिकानां मूलेषु गुड्या लवणैश्च च ।
आरेवतस्य मूलेषु दन्तीभ्रूलैश्चैव च ॥

वल्मीकी

श्यामान्मूलेः सपल्लवैः शक्तमिश्रैः प्रलेपयेत् ।
सुखिभ्यश्च सुखीणैश्च भिषक् तमुपवाहयेत् ॥
पक्वं सद्वा विजानीयाहतीः सन्ना यथाक्रमम् ।
अभिज्ञाय गतींश्चिन्त्वा प्रदिह्यान्मनिमान्
भिषक् ॥
संशोध्य दृष्टमांसानि चारेण प्रतिसारयेत् ।
त्रयं विपुङ्गं विज्ञाय रोपयेन्मनिमान् भिषक् ॥
मनःशिलाभल्लानसृज्योलागुरुचन्दनैः ।
जानीपल्लवतक्रैश्च निम्बतेलं विपाचयेत् ॥
वल्मीकं नाशयेत्तद्वि बह्वृच्छिद्रं बहुव्रगम् ।
पाणिपादोपरिष्ठात् द्विद्वेर्वह्विभिरावृतम् ॥
वल्मीकं यत् सश्रीफं स्याद्दृश्यं तद्वि विजा-
नता ॥”

मनःशिलायां तैलम् । इति भावप्रकाशः ॥
(अस्या मृदो व्यवहारेण रोगनाशित्वं यथा,—
“सौप्तिकसंपवल्मीकमृत्तिकासंयुतं भिषक् ।
गाढमुस्तादनं कुम्भादूरुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥”
इति वैद्यकचक्रागिसंग्रहे ऊरुस्तम्भाधिकारे ॥)

वल्मीकिः, पुं, वल्मीकः । इति शब्दमाला ॥
वल्मीकश्रीषं, स्त्री, (वल्मीकस्य श्रीषमिव श्रीष-
मस्य ।) स्त्रीतोऽङ्गनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्मीकूटं, स्त्री, (वल्मीकस्य वल्मीकसंचितं वा
कूटम् ।) वल्मीकः । इति शैमचन्द्रः ॥
वल्मीकः } त क ल्निपूयोः । इति कविकल्पदुमः ॥
वल्मीकः } (अदन्तचुरा-पर-सक-सं ।)
वल्मीकयति अववल्मीकन् । इति दुर्गादासः ॥
वल्मीकः, उ संवरणे । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा-
द्यात्-सक-सं ।) उ, वल्मीके धने लोकाः
संशुभोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वल्मीकः, पुं, (वल्मीके संशुभोतीति । वल्मी + अच् ।)
गुञ्जात्रयपरिमाणम् । यथा,—
“वल्मीकगुञ्जो धरणश्च तेश्चै ॥”
इति लीलावती ॥

द्विगुञ्जा । इति वैद्यकपरिभाषा । (यथा,—
“विषट्कवल्लिच्छदन्तीबीजं क्रमाद्बहु ।
दन्त्यम्भूर्हितं यामं रसस्त्रिपुरभैरवः ॥
वल्मीकं योषेय चार्द्रस्य रसे च सितया सह ॥”
इति वैद्यकरससंस्कारसंग्रहे ल्वराधिकारे ॥)
साह्यगुञ्जा । यथा,—
“गोधूमद्वितयोभिता तु कथिता गुञ्जा तथा
साह्यया
वल्मीकवल्मीकतुष्टयेन भिषजां माषां मतस्तुष्टुः ॥”
इत्यादि राजनिर्घण्टः ॥

वल्मीकी, स्त्री, (वल्मीके इति । वल्मी + कृष्ण । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) वीणा । इत्यमरः ॥ (यथा,
हृदयं ॥ ८४ । १११ ।

“वल्मीकी वाटमानो ह्यसम्भरविमूर्च्छिताम् ॥”
वल्मीकीशब्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पथ्यायो यथा,—
“वल्मीकी गजभक्ष्या च सुवहा सुरभीरसा ।
मधुवहा कुम्भकी वल्मीकी च बहुवहा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वल्मीकी

वल्मीकः, पुं, (वल्मीक संवरणे + “राविवल्मीक्याश्च ॥”
उणा० ३ । १०५ । इति अमर् ॥) दयितः ।
अध्यक्षः । सल्लक्षणतुरङ्गमः । इति मेदिनी । मे,
१८ ॥ (अद्भुवशीयवलाकाशस्य पुत्रः । स च कुशि-
कस्य पिता । यथा, महाभारते । १३ । ४५ ।
“वल्मीकस्य तनयः साक्षाद्दुर्म इवापरः ।
कुशिकस्य तनयः सहसाचसमद्युतिः ॥”)
वल्मीकः, त्रि, (वल्मीक + अमर् ॥) प्रथमः । (यथा,
कामन्दकीयनीतिसारे । ५ । १६ ।
“पुत्रेभ्यश्च नमस्तुभ्यात् वल्मीकेभ्यश्च भूपतेः ॥”)
अध्यक्षः । इत्यमरः ॥ अध्यक्षोऽत्र गवाध्यक्षः ।
इति स्वामी ॥

वल्मीकपालकः, त्रि, (वल्मीकानां अन्वविशेषाणां
पालकः ।) अन्वचक्रकः । इति भूरिप्रयोगः ॥
वल्मीका, स्त्री, प्रिया । यथा,—
“प्रियसौ दयिता कान्ता प्राणेशा वल्मीका प्रिया ।
दृष्टयेशा प्राणसमा प्रेक्षा प्रणयिनी च सा ॥”
इति शैमचन्द्रः ॥

वल्मीकः, स्त्री, (वल्मीके इति । वल्मी + अरन् ।) लक्षणा-
गुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मञ्जरिः । इति शब्द-
रत्नावली । गङ्गणम् । कुञ्जम् । इति धरणिः ॥
वल्मीकः, स्त्री, (वल्मीक + कृष्ण । वल्मीकं संवरणं
वल्मीकी ऋच्छतीति । ऋ + अच् इ । ऋदि-
कारादिति वा ङीष् ।) मञ्जरिः । इत्यमर-
भरतौ ॥ (लता । यथा, कुमारे । ४ । ३१ ।
“अनपायिनि संश्रयद्वे
गजभस्मे पतनाय वल्मीकी ॥”)

चित्रमूलम् । मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“मेथिका मिथिनर्मैथिर्दोषनी बहुपुष्पिका ।
बोधिनी बहुबीजा च जातिगम्भफला तथा ॥
वल्मीकी चैव कामन्या मिश्रपुण्या च कैरवी ।
कुशिका बहुपर्णी च पित्तजिह्वायुतुह्या ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वल्मीकः, पुं, (वल्मीक प्रीती + कृष्ण । वल्मीकं प्रीतिं
वातीति । वा + कः ।) गोपः । इत्यमरः ॥
(यथा, माघे । ११ । ८ ।

“दुततरकरदक्षाः क्षिप्रवेशास्त्रिशेले
दधति दधनि धीरानारवान् वारिशीव ।
शुश्रूणमिव सुरीषाः सारसङ्गसंमते
कलमिसुदधिगुञ्जीं वल्मीका लोडयन्नि ॥”)
भीमसंनः । इति मेदिनी । वे, ४४ ॥ (विराटनगरं
हृदयवामकाले एवास्य एतन्नाम आसीत् ।
यथामहाभारते । ४ । २ । १ ।

“पौरोगवो बुवायोऽहं वल्मीको नाम नामतः ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥”)
वल्मीकः, त्रि, (वल्मीकान् वावीति । वा + कः ।)
सुपकारः । इत्यमरः ॥

वल्मीकी, स्त्री, (वल्मीक + ङीष् ।) वल्मीकवल्मीकी ।
वल्मीकवल्मीकी । तत्पर्यायः । आभीरी २ गोपिका ३
गोपी ४ महाशुद्धी ५ गोपालिका ६ । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, किराते । ४ । १० ।

“स मञ्जरावकमित-पीवरक्षणीः
परिश्रमकामविकीचनोत्पलाः ।
निरीक्षितुं नोपरराम वञ्जवी-
रभिप्रयुक्ता इव वारधोषितः ॥”

वञ्जः, स्त्री, (वञ्जते संवृणोति वृक्षादीनि ।
वञ्ज + “सर्वधातुभ्य इत् ।” उणा० ४ । ११७ ।
इतीन् ।) कता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १८४ । १३ ।
“वञ्जिर्वैद्यने वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति ॥”)
प्रथिवी । इति शब्दमाला ।

वञ्जकण्टकारिका, स्त्री, (वञ्जिरूपा कण्टकारिका ।)
अभिद्रमनीश्लेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वञ्जिदूर्वा, स्त्री, (वञ्जिरूपा दूर्वा ।) माला-
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वञ्जिशाकटपोतिका, स्त्री, (वञ्जिप्रधाना शाकट-
पोतिका ।) श्लक्ष्णपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥
वञ्जिसूरयः, पुं, (वञ्जिप्रधानः सूरयः ।) अत्यन्त-
पत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वञ्जी, स्त्री, (वञ्जि + डीङ् ।) कता । इत्यमरः ॥
सा च भूमिप्रसारा धर्ममात्रस्यायिनी कुष्मा-
च्छाद्या । (यथा च ।

“विदारीसारिवारणनीगुडुष्योऽजश्लेष्मिचेतिवञ्जी-
सञ्जः ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८-अध्यायः ॥
यथा च, रामायणे । २ । ८० । ६ ।

“जतावञ्जोश्च गुल्माश्च स्थानमभ्यन राव च ।
जनास्ते चक्रिरे मार्गं ह्रिन्दन्तो विविधान्
दुमान् ॥”

अजमोदा । इति मेदिनी । ले ३८ । केवर्षिका ।
चयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वञ्जीगडः, पुं, (वञ्जीरूपो गडः ।) मत्स्यविशेषः ।
भोज्या इति वालिककडा इति च भाषा । अस्य
गुणाः । जलुत्वम् । रूक्षत्वम् । अममिष्यन्दि-
त्वम् । मरुत्कारत्वम् । सम्यत्वम् । कषणाशन-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

वञ्जीर्ज, स्त्री, (वञ्जां लतयां जायते इति ।
जन + ङः ।) मरीचम् । इति राजनिर्घण्ट-
शब्दचक्रिके । (यथा, दृष्टसंहितायाम् । ८ । ३५ ।
“भाद्रपदे वञ्जीर्जं निष्यत्सं याति पूर्वशस्यम् ॥”)

वञ्जीवदरी, स्त्री, (वञ्जीरूपा वदरी ।) भूवदरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वञ्जीसुत्रः, पुं, (वञ्जीषु जातो सुदृगः ।) मञ्जुलकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वञ्जीवृक्षः, पुं, (वञ्जीवत् दीर्घं वृक्षः ।) खालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वञ्जूरं, स्त्री, (वञ्जते आश्रितवै लतादिनेति ।
वञ्ज + बाहुलकात् उरच् ।) कुञ्जम् । मञ्जरी ।
श्लेषम् । निर्जलस्थानम् । शादलः । इति शैम-
चन्द्रः ॥ गहनम् । इति मेदिनी । रे, २१० ॥
विन्धधरत्नावलीषु वञ्जरमिति पाठः ॥

वञ्जरं, वि, (वञ्जते संव्रियते इति । वञ्ज + “सर्वि-
पिञ्जादिभ्य करोकचौ ।” उणा० ४ । ६० ।
इति ऊरच् ।) आतपादिना शुष्कमांसम् ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (तस्याभक्ष्यत्वं यथा,
मनुः । ५ । १३ ।

“निमज्जनञ्च मस्यादानं सौमं यञ्जुरमेव च ॥”
“वञ्जरं शुष्कमांसम् ।” इति तट्टीकायां कुञ्जक-
भट्टः ॥) शुकरमांसम् । इति मेदिनी । रे,
२१० ॥ वनचैत्रम् । वाहनम् । ऊधरभूमिः ।
इति शैमचन्द्रः ॥

वञ्ज्या, स्त्री, (वञ्ज + भावे षच् । वलाय संवरणाय
साधुः । वञ्ज + यत् ।) धात्रीवृक्षः । इति
हारावली ॥

व(ञ्)वञ्जः, पुं, (वञ्जे पञ्चते जायते इति । जन
+ ङः ।) उलपः । इति शैमचन्द्रः ॥ वाव इति
स्थानतद्वयम् । इत्यमरः ॥ वलते भुवं वैद्ययति
विशादित्वात् वप्रत्यये वञ्जः पञ्चतः तत्र जाता
वञ्जजाः इत्यन्ते । स्वभावान् बहुल्ये वञ्जजाः ।
एकी वञ्जज इति भाष्यकारवचनादेकत्वमपि
अतएव सुमनोऽप्यरीवञ्जजादेर्विति पाणिन-
कबहुत्वायं क्रमदीश्वरसूत्रम् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४३ ।

“सुञ्जालामे तु कर्षथाः कुष्मात्मानकवञ्जजैः ।
त्रिवृता गत्यिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥”)

व(ञ्)वञ्जजा, स्त्री, (वञ्जे पञ्चते जायते इति । जन
+ ङः । टाप् ।) लणविशेषः । साधे वागे इति
हिन्दी भाषा । तत्प्रयोगः । इट्पत्रो २ लणसुः
३ लणवञ्जजा ४ मौञ्जीपत्रा ५ इट्पत्रा ६
पानीयात्रा ७ इट्पत्रा ८ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहलघुपहत्वम् ।
वातप्रकोपणत्वम् । रुच्यत्वम् । कण्ठशुद्धिकारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वञ्जह, क त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, वञ्जहयति । त्विधि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

वञ्जह, ड श्रेष्ठे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ड, वञ्जहते धनी श्रेष्ठः
स्यादित्यर्थः ।

वञ्ज, लु सृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लु, वञ्ज धनं लोकः । इति
दुर्गादासः ॥

वञ्ज, स्त्री, (वञ्ज + “वञ्जरयोःरुपसंस्थानम् ॥”
३ । ३ । ५८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता अप् ।)
इच्छा । प्रभुत्वम् । आयत्तता । इति शब्द-
रत्नावली । (यथा, महाभारते । १२ ।
१३४ । ७ ।

“वञ्जे वञ्जवर्ता घर्मः सुखं भोगवतामिव ॥”)

वञ्जवदः, वि, (वञ्जं तवाङ् वञ्ज इति वाक्यं वद-
तीति । वञ्ज + वद् + “प्रियवञ्ज वदः खच् ॥”
३ । २ । ३८ । इति खच् । “अरुदिं वदन्त्य
सुम् ॥” ६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) वञ्जं वदति
यः । आयत्तकरवाक्वक्ता । इति सुश्रुतबोध-
याकरकम् । (वञ्जीभूताः । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ४ । ३६५ ।
“स जहार दुराचारो भूयत् वीभवञ्जवदः ॥”)

वञ्जः, वि, (वञ्जोति । वञ्ज + ञच् ।) आयत्तः । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, कथासरित्सागरे । ८ । १७० ।
“गुणाट्टोऽपि तदाकर्ण्य सटः खिद्वञ्जो-
ऽभवत् ॥”)

वञ्जः, पुं, (वञ्ज + भावे अप् ।) इच्छा । इति
संकोशवर्गे अमरः ॥ (उच्यते इत्यन्ते इति ।
वञ्ज + कर्मणि अप् ।) वञ्ज्यायञम् । आय-
त्तता । प्रभुत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अञ्ज ।
इति शैमचन्द्रः ।

वञ्जका, स्त्री, (वञ्जेन आयत्ततया कायति शोभते
इति । के + कः ।) वञ्ज्या नारी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वञ्जक्रिया, स्त्री, (वञ्जस्य क्रिया करणम् ।) वञ्जी-
करणम् । तत्प्रयोगः । संवदनम् २ । इत्यमरः ॥
मणिमन्त्रीषधेऽप्यीकरणं संवदनं संपूर्णं वदि-
ञ्ज्यीकरणे भाषेऽनट् । संवदना च इति
केचित् । करणेऽनटि वञ्जक्रियासाधने मणि-
मन्त्रादावपि । जयश्रयः संवदनं यतस्तदिति
रघुः । संचलनं इति पाठान्तरम् । इति
तट्टीकायां भरतः ॥

वञ्जगा, स्त्री, (वञ्जं गच्छतीति । गम + ङः ।)
वञ्जीभूता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
दृष्टसंहितायाम् । ४३ । ३२ ॥

“गाङ्गादिवाकरसुभाजलपातहारं
धात्रीं समुद्ररसनां वञ्जगां करोति ॥”
अस्मिन्नर्थे वाच्यलिङ्गयवायं शब्दः । यथा,
महाभारते । ४ । ६ । १२ ।

“इदानीं ते वृक्ष वरं यमिच्छन्ति
प्रशाधि मत्स्यान् वञ्जगोऽस्मिन् तव ॥”)

वञ्जा, स्त्री, (वञ्ज सृष्टि + ञच् । टाप् । “वञ्जि-
रयोःरुपसंस्थानम् ॥” इति अप् वा ।) वञ्ज्या ।
(अस्या धर्मं रश्ना रक्षितयम् । यथा, मनुः ।
८ । २८ ।

“वञ्जाऽपुत्रासु चैवं स्यात्तच्छर्णं निष्कलासु च ।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्तासु च ॥”)

सुता । योषा । आगर्वा । करिणी । इति मेदिनी ।
श्रे १३ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ११० ।
“असिष्यत स तामिच्छ वञ्जाभिरिव वारयः ॥”)

वञ्ज्या गर्वा । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । ५ ।
“त्वं नो असि भारतायै वञ्जाभिरुच्यभिः ॥”)

“वञ्जाभिर्वञ्ज्याभिर्गर्वाभिः ॥” इति तद्वाच्ये सायकः ॥
वञ्जीभूता । यथा, गारुडः । १८३ अध्याये ।

“सप्तभिर्मन्त्रितं ज्ञत्वा करधोरस्य पुष्यकम् ।
स्त्रीयामग्रे आमयेच चकारे मा वञ्जा भवेत् ॥”)

वञ्जाट्टकः, पुं, (वञ्जया आट्टकः । प्रचुरवञ्जा-
वञ्जान् तथात्वम् ।) शिशुमारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वञ्जापायां [न्], पुं, (वञ्जां पिबतीति । पा +
णिनिः ।) कुञ्जरः । इति शब्दमाला ॥

वञ्जि, स्त्री, (वञ्ज + भावे इत् ।) वञ्जितम् । इति
शब्दमाला ॥

वञ्जिकः, वि, शूचम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

वशिष्ठः

वशिष्ठा, स्त्री, (वशो वशीकरणं साध्यत्वनाख्यस्या इति। वश् + ठन्।) अगुवः। इति शब्द-चन्द्रिका।
 वशिष्ठा, स्त्री, (वशिनो भावः। वशिन + तल्।) वशिष्ठम्। इति हेमचन्द्रः। (यथा, भागवते। ११। १५। १६।
 “नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते। मनो मय्यादधुयोगी महाम्ना वशिष्ठाभियान्।”) वशिष्ठं, स्त्री, (वशिनो भावः। वशिन + तल्।) आद्यतन्त्रम्। (यथा, बृहत्। १।
 “शास्त्रं सुशिक्षितमपि प्रतिचिन्तनीय-साराधितोऽपि नृपतिः परिरञ्जनीयः। अङ्गे श्रितापि युवतिः परिरञ्जनीया शास्त्रे नृपे च युवतौ च कुतो वशिष्ठम्।”) शिवस्याद्यैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः। यथा,—
 “अग्निमा जघिमा प्राप्तिः प्राक्कास्यं महिमा तथा। ईशित्वं वशिष्ठं तथा कामावशायिता।”
 वशिष्ठं स्वात्मना येन स्वतन्त्ररति इत्यमर-टीकायां भरतः।
 वशिष्ठी, स्त्री, (वशो वशीकरणं साध्यत्वनाख्यस्या इति। वश् + ङितिः। डीप्।) वन्दा। शमी-वृक्षः। इति शब्दरत्नावली।
 वशिष्टं, स्त्री, (उपयते इत्यते इति। वश् + बाहु-लकात् किरच्। यद्वा, वशं वशत्वं रातीति। रा + कः।) सासुदलवणम्। इत्यमरः।
 वशिष्टः, पुं, (वश् + किरच्।) गजपिप्पली। इत्यमरः। (अस्य पर्यायो यथा,—
 “कपिपिप्पली करुणा कपिवल्ली कपिलिका। अयस्यो वशिष्टश्चापि गञ्जाञ्जा गजपिप्पली।”
 भुलिटा इति ख्यातः। अस्य पर्यायो यथा,—
 “पार्वतीयश्च करभो वशिष्टः कपिपिप्पली।
 नामातासौ जपित्योक्तः स्वर्वावर्णः सितोऽपरः।”
 इति वैद्यकरत्नमाला।)
 चयम्। इति राजनिर्घण्टः। अपामार्गः। इति मेदिनी। रे, २०८। वचा। इति शब्दचन्द्रिका।
 वशिष्ठः, पुं, (वशवता वशिष्ठां श्रेष्ठः। वशवत् + इहन्। “विष्मतीर्लक”। ५। ३। ६५। इति लुक्।) यद्वा, वरिष्ठः। एषोऽदरादित्वात् साधुः। अस्य निरुक्तिर्यथा, महाभारते। १३। ६३। ८६।
 “वशिष्ठोऽसि वरिष्ठोऽसि वशे वासयश्चेज्जपि। वशिष्ठत्वाच्च वासाच्च वशिष्ठ इति विद्धि माम्।”) स्नानामखातसुनिः। तत्पर्यायः। अरुन्धती-जानिः २। इति हेमचन्द्रः। अरुन्धतीनायः ३। वाशिष्ठः ४। इति शब्दरत्नावली। स तु ब्रह्मणः प्रायेभ्यो जातः। तस्य भार्या कर्हमकन्वा अरुन्धती। पुत्राः सप्तवयः। इति श्रीभागवतमृतम्। अपि च।
 “वशिष्ठश्च तपोष्ठायां सप्त पुत्रानजीजन्तु। कन्वाश्च पुण्डरीकाक्षां सन्ध्याभ्यासमन्विताम्। रजो गान्धीर्वाहुश्च मध्वन्मानवस्तथा। सुतपाः शुक्र इत्येते सप्त पुत्रा महौजवः।

**३०२
वशीक**

सर्वे तपस्विनः प्रोक्ताः सर्वे यज्ञेषु भागिनः। अथ ज्वानश्च यज्वानः पितरो ब्रह्मणः सुताः। इति कौर्मि १२ अध्यायः।
 मित्रावरुणयोः पुत्रः। यथा,—
 “इति पृष्ठा नरेन्द्रश्च कथ्यतामिति भूपते। वशिष्ठं चोदयामासुः समस्तास्ते तपोधनाः। सुनिभिः प्रेरितः सोऽपि यथावदयतमानसः। योगमास्थाय सुचिरं मैत्रावरुणिरात्मवान्।”
 अथ च।
 “सिन्नावरुणयोश्चैव कुण्डिनो ये परिश्रुताः। एकैरियास्तथैवान्धे वशिष्ठा नाम विश्रुताः। यत्ते पश्चा वशिष्ठानां स्मृता स्त्रिकादेश्व तु। अष्टावेने समाख्याता ब्रह्मणो मानसाः सुताः।”
 इति वशिष्ठपुराणे वृत्तधनुर्विधिवाराहप्रोक्तं भावार्थम्।
 वशीकरणं, स्त्री, (वश + क्त + भावे ल्युट्। अभूत्-तद्भावे च्।) मणिमन्त्रौघेरायत्नीकरणम्। इति भरतजटाधरी। अस्य पर्यायः वशक्रिया-शब्द इत्ययः। * तत्साधनौघधानि यथा,—
 “ब्रह्मदक्षी वचा कुष्ठं प्रियङ्गुनागकेशरम्। दद्यात्तान्मन्त्रसंयुक्तं स्त्रीणां मन्त्रेण तद्ब्रह्मम्।”
 ॐ नारायणाय स्वाहेति।
 “ताम्बूलं दीयते यस्य स वशी स्यान्न संशयः।”
 ॐ हरि हरि स्वाहा। १।
 “मोदन्तं हरितालश्च संयुक्तं काकजिह्वया। चूर्णं कृत्वा यस्य शिरे दीयते स वशी भवेत् ॥२॥
 खड्गरोटस्य मीमन्तु मधुना सह पेषयेत्। ऋतुकाले योनिलेपात् पुरुषो दासतामियात् ॥३॥
 अगुरुं गुग्गुलुश्चैव नीलोत्पलसमन्वितम्। गुह्यं धूपयित्वा तु राजद्वारे प्रियो भवेत् ॥४॥
 अन्तापराजिताम्बूलं पिष्टं रोचनया युतम्। यं पश्येत्तिलकेनेव वशीकुर्यान् नृपालये ॥५॥
 काकजिह्वा वचा कुष्ठं निम्बपत्रं सकुङ्कुमम्। आत्मरक्तं सभावेयं वशी भवति मानवः ॥६॥
 ॐ नमः सर्वसत्त्वैभ्यो नमः। सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा।
 “सप्तभिर्मन्त्रितं कृत्वा करवीरसा पुष्पकम्। स्त्रीणामग्रे भामयेच चण्डाङ्गे सा वशा भवेत् ॥७॥
 ब्रह्मदक्षी वचा पत्रं मधुना सह पेषयेत्। अङ्गुलिपाच्च वनिता नाम्नां भर्भारमिच्छति ॥८॥
 मूलं जयन्त्या वक्रस्यं अवहारे जयप्रदम् ॥९॥
 भृङ्गराजस्य मूलान् पिष्टं शुक्रेण संयुतम्। अक्षिणी चाञ्जयित्वा तु वशीकुर्यान्नरं किल ॥१०॥
 अपराजिताशिफां दद्यात्नीलोत्पलसमन्विताम्। ताम्बूलं प्रदानाच्च वशीकरणसुतमम् ॥११॥
 चतुःषष्टिकलाः प्रोक्ताः कामशास्त्रे वशीकराः। आलिङ्गनाद्या शुक्रीणां कुमार्यादेर्वशीकराः ॥१२॥
 रोचनां नागपुष्पाणि विस्वपुष्पं प्रियङ्गवः। कुङ्कुमं चन्दनश्चैव तिलकेन जगद्गणे ॥१३॥
 पुरालभा वचा कुष्ठं कुङ्कुमश्च शतावरी। तिलकैरेण संयुक्तं योनिलेपात् वशी वरः ॥१४॥

वशीक

निम्बकाष्ठस्य धूपेन धूपयित्वा भगं शिवः। सुभगा स्यात् सा च वरपतिर्दासो भविष्यति। १५।
 माह्वं नवनीतश्च कुड्मश्च मधुयष्टिका। सौभाग्यं भगवेषात् स्यात् पतिर्दासो भवेत्तदा। १६।
 पञ्च रक्तानि पुष्पाणि पृथग्जात्या समाहरेत्। कुङ्कुमेन समायुक्तमात्मरक्तसमन्वितम्। पुष्पैश्च तु स पिष्ट्वा च रोचनायां समेकतः। श्लिया पुंसा कृतो रत्न तिलकोऽयं वशीकरः। १७।
 ब्रह्मदक्षी तु पुष्पैश्च याने पाने वशीकरः ॥१८॥
 ॐ गं गणपतये स्वाहेति। अयं गणपतेर्मन्त्रो धनविद्याप्रदायकः। इममष्टसहस्रं जप्त्वा वृद्धा शिखां ततः। यवहारे जयः स्याच्च शतजाप्यान्वृणां प्रियः। १९।
 तिलानान् कृताक्तानां कृष्णानां रत्न शोभयेत्। अष्टोत्तरसहस्रान् राजा वश्यंश्चिभिर्हिने ॥२०॥
 ह्रींकारं सविसर्गं प्रातःस्वयं समकृतिम्। स्त्रीणां ललाटे विन्ध्यस्य वश्यतां नयति ध्रुवम्। २१।
 यस्तु कुङ्कुयादयुतं शुचिः प्रयतमानसः। दृष्टिमात्रे सदा तस्य वशमांयान्ति योषितः ॥२२॥
 मनःशिला पत्रकश्च सगोरोचनकुङ्कुमम्। एभिः कृतं च तिलके सदा स्त्री वशतामियात् ॥२३॥
 सहदेवो भृङ्गराजः सितापराजिता वचा। तेनेव तिलकं कृत्वा ज्ञेयोक्तं वशतामियात् ॥२४॥
 गोरोचना मीनपित्तमाभ्याश्च कृतवर्तिकात्। यः पुमांस्तिलकं कुर्याद्दामहस्तकनिहया। स करोति वशं सर्वं ज्ञेयोक्तं नाम संशयः ॥२५॥
 गोरोचना महादेव ऋतुशोभितभाविता। ततः कृताच्च तिलकान्नामवं यं निरीचते। तच्च सर्वं वशं कुर्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥२६॥
 नागेश्वरश्च श्लेयं लक् पत्रश्च हरीतकी। चन्दनं काष्ठशुष्कोणा रक्तशालिसमन्विता। एतेर्धूपो वशीकरः स्मरवाक इवेश्वर ॥२७॥
 रतिकाले महादेव पार्वतीप्रिय शङ्कर। निजशुक्रं गृहीत्वा तु वामहस्तेन यः पुमान्। कामिनीचरखं वामं लिम्पेत् स स्यात् श्लियाः प्रियः ॥२८॥
 सैन्धवश्च महादेव पारावतमलं मधु। एभिर्लिपन्तु लिङ्गं वै कामिनीवशश्चक्रेत् ॥२९॥
 पुष्पाणि पञ्चरक्तानि गृहीत्वा यानि कानि च। तल्लक्ष प्रियङ्गुश्च पेषयेदेकयोगतः। अनेन लिपन्तिङ्गस्य कामिनी वशतामियात् ॥३०॥
 इति गावर् १८॥ १८६। १८८ अध्यायाः। “अथाप्यत्तु अंशवशाभि वशीकरश्चतुस्रम्।

वशीरः

वष्क

वसतिः

येन विज्ञानमात्रेण मन्त्राः सिद्धानि तत्त्वानि ।
प्रतिमा कारयेद्देवि ! प्रवेन रक्तस्य च ।
पलाङ्गिण महेष्टानि ! साध्यस्य प्रतिमां शिवे ॥
हरिताकं पलाङ्गिणं हरिमाचूर्णकं तथा ।
गर्तं कृत्वा साङ्गैश्च यत्र निःशिव्य सुन्दरि ! ॥
रक्तासनं तत्र दत्त्वा विशेषतस्तमानसः ।
चतुर्दश महेष्टानि ! पलाङ्का विनिवेशयेत् ॥
रक्तासने चोपविष्ट्वा पूर्वांशो जपमारभेत् ।
पूजाया नियमं देवि ! जानीहि नगनन्दनि ॥
तिलचूर्णचटं तत्र स्थापयेत्तत्र देशिकः ।
प्राङ्प्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणान् संस्थापयेद्बुधः ॥
अथः कृत्वा पूजयित्वा प्रवालमाकया जपेत् ।
दशसाहस्रजापेन प्रयोगार्हो भवेत्ततः ॥
प्रथवं पूर्वंतुचार्यं मायावीजं द्वितीयकम् ।
का त्वं त्वज्जाकिनीयुक्तं वामकर्णेन्दुभूषितम् ॥
ततो रक्तपदं त्रयाचासुक्ते तदनन्तरम् ।
साध्यनाम ततो न्यस्य वशमानय तत्परम् ॥
वह्निजायावधिर्मन्त्रो जपेद्दशसहस्रकम् ।
दर्शांशदिप्रमाणेन होमादौ च समाचरेत् ॥
प्रातः खाला हविष्याग्नी शुचिभूत्वा जिते-

न्द्रियः ।
प्रातःकालं समारभ्य जपेन्मध्यन्दिनावधि ॥
जपे समाप्ते देवेशि ! हुनेद्दिने दिने शुभे ।
जातीपुष्यस्य होमिन वशयेन्नात्र संशयः ॥
कर्पूरमिश्रिते स्तोत्रे स्तर्पयेत् परदेवताम् ।
पूर्वं प्रणवसुहृत्वा चासुक्तां प्रवक्षेत्ततः ॥
तर्पयाम्यजिजायान्तं मन्त्रं जानीहि सुन्दरि ! ।
अनेनैव विधानेन संतप्य परदेवताम् ॥
सिद्धिः प्रयोगार्हेशि ! जायते नात्र संशयः ।
अभिर्कं ततः कुर्यात् प्रह्वरि प्राणवल्लभे ॥
प्रथमवच महेष्टानि ! चासुक्तां तदनन्तरम् ।
अभिश्चामि तत्पञ्चान् हृदन्तेनाभिश्चयेत् ॥
तद्दर्शांशेन देवेशि ! ब्राह्मणान् भोजयेत्तदा ।
एवं कृते महेष्टानि । वशीकरखसुत्तमम् ॥
जायते नात्र सन्देहः सत्वं सत्वं न संशयः ।
कामतुल्यं च नारीणां रिपूणां श्मशोपमः ॥
यावज्जीवितपर्यन्तं स्मरन्नात्र इवेन्परि ! ।
जायते नात्र सन्देहः सत्वं सुरगणार्चिते ॥१॥
छितापराजितामूलं पिषयेद्भोजनायुतम् ।
शतेनामन्त्रितं कृत्वा तिलकं कारयेत्ततः ॥
वशयेन्नात्र सन्देहः सत्वं सत्वं महेष्टरि ! ।
चक्रचर्मौ यदि तथा तदा निष्फलभाग्भवेत् ॥
रक्तवस्त्रेण चासुक्तां तोषयेद्दह्ययत्नतः ।
सुवर्णं दक्षिणा देया वित्तानुसारतः प्रिये ! ॥
आद्यन्ते महर्तो पूजां कुर्यात्तस्या वरानने । ।
पञ्चदिनप्रयोगेण राजानं वशमानयेत् ॥
तव प्रीते महादेवि ! कथितं भुवि दुर्लभम् ॥”

इति वृद्धमीजतन्त्रम् ॥

वशीभूतः, त्रि, वशयतां प्राप्तः । अवशो वशी
भूत इत्यर्थे चिप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
वशीरः, पुं, (वश + ईरम् ।) गजपिप्पली । इति
अटाशरः ॥

वश्यं, स्त्री, (वशाय वशीकरणाच्च साधु । “तत्र
साधुः ।” ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।) लवङ्गम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वश्यः, त्रि, (वशमधीनत्वं गत इति । वश +
“वशं गतः ।” ४ । ४ । ८६ । इति यत् ।)
आयत्ततां गतः । तत्पर्यायः । प्रथमः २ । इत्य-
मरः ॥ वश्यः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ६६ । १७ ।
“वृद्धत्वं संयमानास्तु सिंहशार्दूलकुञ्जराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति
योगिनः ॥”
अपिचस्य पञ्चमः पुत्रः । यथा, मार्कण्डेये ।
५३ । ३४ ।
“हरिवंशस्त्रीयस्तु चतुर्थोऽभूद्विलाहतः ।
वश्यश्च पञ्चमः पुत्रो हरिणयः षष्ठ उच्यते ॥”)
वश्यका, स्त्री (वश्या + स्त्री कन् ।) वश्या
स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
वश्या, स्त्री, (वश्य + टाप् ।) वशीभूता नारी ।
तत्पर्यायः । वश्या २ वश्या ३ वश्यका ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरराम-
चरिते १ अङ्के । १ ।
“यं ब्राह्मणमयं देवी वागवश्यैवानुवर्तते ।
उत्तरं रामचरितं तत्प्रयोगैतं प्रयोष्यते ॥”)
वध, वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वधति । इति दुर्गादासः ॥
वधट्, य, देवोद्देश्यकहविस्वयागमन्त्र । इत्य-
मरः ॥ खाहा औषट् वीषट् वधट् स्त्रधा एते
पञ्चशब्दा देवहविहाने वह्निमुखहुतौ वर्तन्ते ।
देवाय हविषो दानं देवहविहानं तत्र देवा
इन्द्रादयः । अत्र पितरो देवता इति स्मृतौ स्त-
रपि देवाः हविहान इत्यनेन एते मन्त्रा इति
सूचितम् । इति भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ११५ । ६ ।
“इति त्वामि वृष्टिचोत्रस्य पुत्रा
उपस्तुतास ऋषयोऽथोचन् ।
तांश्च पाहि यत्नतश्च स्त्रीन्
वधश्च वधङ्कित्वाधो अन्तश्च
नमो नम इत्युवाचो अन्तश्च ॥”)
वधट्कारः, पुं, (वधट् इत्यस्य कारः करणं यत्र ।)
देवोद्देश्यकयागः । तत्पर्यायः । देवयज्ञः २
आहुतिः ३ होमः ४ होत्रम् ५ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा कान्तं कृतवले इत्युगादिनेषु
कारशब्देन वा समासः । यथा वधट्कारः ।
खाहाकारः ।)
वधट्कृतं, त्रि, (वधङ्कित मन्त्रेण कृतम् ।) हुतम् ।
इत्यमरः ॥
“अथौ हुतन्तु यद्द्वयं तत् स्यात्तिसु वधट्-
कृतम् ॥”
इति शब्दरत्नावली च ॥
वष्क, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क्विप् वट् । ङ, वष्कते ।
इति दुर्गादासः ॥

वष्कयः, पुं, (वष्कते इति । वष्क गतौ + बाहु-
लकात् अयन् ।) एकहायनी वत्सः । इत्यमर-
टीकायां रायत्तुट्टट्टनप्राकटायनः ॥
वष्कयस्त्री, स्त्री, (वष्कय एकहायनी वत्सः ।
वष्कयिस्त्री, } तेन नीयते इति । नी + क्विप् ।
गौरादित्वात् ङीष् । “पूर्वपदात् संज्ञाया-
मगः । ८ । ४ । ३ । इति आत्मम् । वष्कयि
स्त्रीति पाठे । वष्कयोऽस्यस्त्रा इति । “अत
इति ठनौ ।” इति इति । अट् कृपादिति
आत्मम् ।) चिरप्रसूता मीः । इत्यमरः ॥ “वष्कते
परिक्रामति वष्कयश्चिरकालोभवत्सः यकना
इति स्थानः । वष्क ङ गतौ नास्तीति अयः
वष्कयस्त्वंकहायनी वत्स इति कौषः तद्दुयोगान
वष्कयिषो नैकाणादिति इत् । वष्कयस्त्रीति
पाठे गोष्ठ्येत्वादिनापामादित्वात् नः नदा-
दित्वादीप् । इत्यसुधती गवेष्टवष्कयिस्त्रीति
सङ्ख्यधर्म्ये गदसिंहः ।” इति तट्टीकार्या
भरतः ॥
वस, ये औ निवासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) ये, उख्यात् । औ,
अवास्तीति । इति दुर्गादासः ॥
वस, क ऋहृष्टिदोश्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सक०-च सेट् ।) ऋहृ इह
प्रोतिः । क, वासयति वसुः । चकारात् वधे
च । इति दुर्गादासः ॥
वस, त् क वासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदम
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) वसयति । इति
दुर्गादासः ॥
वस, य उ इर् कर्म । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् । उदित्वात् ङावेट् ।)
य, वस्यति । उ, वसित्वा वस्वा । इर्, अवसत
अवासीन् अवसीत् । अस्मात् पुयादित्वात्तत्वं
ङ, इत्यन्ते । कर्म इह नन्तरादिति भावः ।
यो वस्यत्वरिति जलायुधः । इति दुर्गा-
दासः ॥
वस, ल ङ कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) कृतिरिह आच्छादन-
पूर्वकधारणम् । ल ङ, वस्ते लोकेः वष्कम् ।
इति दुर्गादासः ॥
वसतिः, स्त्री, (वस निवासि + “वह्विस्वसिभ्य-
श्चित् ।” उणा० ४ । ६० । इति भावाधि-
करणादौ अतिः ।) वासः । (यथा, अमर-
शतके । ११ ।
“धोरं वारिधरस्य वारि किरतः श्रुत्वा निशीथे
अतिं
दांश्चासमुदश्रुणा विरहिनीं वालां चिरं
ध्यायन्तां ।
अध्वन्येन विमुक्तकण्ठकण्ठं राक्षी तथा क्रन्दितं
ग्रामीणीं जतो जनस्य वसतिग्रामे निविष्टा
यथा ॥”)
यामिनी । निकेतनम् । इति मेदिनी । ति, १५०४
(यथा, कुमारे । ४ । ११ ।

वसन्तः

“रजनोतिमिरावगुच्छिते
 पुरमार्गे वनशब्दविह्वलाः ।
 वसन्ति प्रियः कामिनी प्रियाः
 लडते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥”)
 वसन्ती, स्त्री, (वसन्ति + कृदिकारादिति स्त्री ।)
 वासः । यामिनी । निकेतनम् । इति मेदिनी ।
 ते, १५० ।
 वसन्, स्त्री, (वसन्ति व्याख्यायतेऽनेनेति । वस् +
 क्युट् ।) वक्ष्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, गीत-
 गोविन्दे । १ । २२ ।
 “वहसि वपुषि विशदे वसन् जलदाभं
 हलहनिभीतिमलितयसुनाभम् ।
 केशवधृतहलधररूप !
 जय जगदीश्वर ! ॥”
 वसन्मिति । वस् + भावे क्युट् ।) छान्दसम् ।
 इति मेदिनी । ने, १२३ ॥ (वस + आचारे लुट् ।)
 निवासः । (यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ६० ।
 “मौनान्न स सुनिर्भवति नारण्ययसनाम्बुनिः ।
 ललप्यन्तु यो वेद स सुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥”)
 स्त्रीकटीभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ।
 वसना, स्त्री, (वस + युच् ।) स्त्रीकटीभूषणम् ।
 यथा,—
 “सारसनं सारश्वनं वसना वशना तथा ।
 वसन् वज्रनक्षति स्त्रीकटीभूषणं भवेत् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वसन्तः, पुं, (वसन्त्यत्र मदनोत्सवा इति । वस
 + “लभूवहसिभासिधाधिगङ्गिमिहिनन्दि-
 ध्यञ्च ।” उवाच ॥ १२८ । इति भृक् ।)
 ऋतुविशेषः । स च चैत्रशेखरमाससङ्घातकः ।
 यथा । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकाऋतुः । इति
 मलमासतत्त्वधृता मुनिः ॥ (फाल्गुनचैत्रात्मक-
 ऋति केचित् । वसन्तः कुम्भमीनयोः इति प्रयोग-
 दृष्टान्तः ॥) तत्पर्यायः ॥ पुष्यसमयः २ सूरभिः
 ३ । इत्यमरः ॥ मधुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 माधवः ५ फल्गुः ६ । इति जटाधरः ॥ ऋतु-
 राजः ७ पुष्यमासः ८ पिकानन्दः ९ कान्तः १०
 कामसखः ११ । तत्कालीनजनगुणाः । कपाय-
 लम् । मधुरत्वम् । रूपत्वञ्च । इति राज-
 निर्णयः । (यथा, ऋतुसंहारे । ६ । २ ।
 “द्विमाः सपुष्याः सलिलं सपद्मं
 खिद्यः सकामाः पयनः सुगन्धिः ।
 सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्याः
 सत्वं प्रिये ! चारुतरं वसन्तं ॥”
 यथा च ।
 “हेमन्ते चीयते श्रेष्ठा वसन्ते च प्रज्ज्वलति ।
 प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव सगौरवः ।
 धरत्काले वसन्ते च पितं प्रावृद्धतौ कफः ॥”
 इति पूर्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेखोक्तम् ॥
 “सुदन्तकोकिलज्जितकाननं
 मदनस्य च किंशुकशोभितम् ।
 कुसुमसौरभरञ्जितभूषणं ॥
 कलितमनमधुप्रतलाक्षयम् ॥

वसन्तः

मकरकेतनवाचसमाकुलं
 सुदन्तमेव समस्तमिदं जगत् ।
 मलयपारुखनकल्पप्रगुणास्वितः
 कफकरो हि वसन्तः ऋतुर्भवेत् ।
 कफजकोपविनाशनानलं
 वसन्तमावन्तः कृत्विषयम् ॥
 विविधः सुरतानन्दः संश्रमः कफवारणः ।
 कटुनारात्मकाः सैव्याः शोधनं कफसम्भवे ॥
 यायामश्रमसंरोधस्त्रियो विश्रान्तमानसः ।
 एवं क्रियासमापन्नो नरः शीघ्रं सुखी भवेत् ॥”
 इति वसन्तोपचारः ॥
 इति हारीने प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ ३३ ॥
 “कफक्षिन्तो हि शिशिरे वसन्तेऽर्काशुतापितः ।
 हृत्वाग्निं क्रुद्धते रोगानतन्तं त्वरया जयेत् ॥
 तीक्ष्णैर्वमननस्याटोलेषु रूक्षैश्च भोजनेः ।
 यायामोदभेनाचानैर्जिह्वा श्लेष्माणसुखणम् ॥
 स्नानोऽनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमेः ।
 पुराणयवगोधुमसौराङ्गलसुखामुक ॥
 सङ्काररमोन्मिश्रानास्वाद्य प्रिययापितान् ।
 प्रियास्यसङ्गसुरभौ प्रियाचैत्रोत्पलाङ्गितान् ॥
 सौमनस्यं कनो हृद्यान् वयस्यैः सहितो पिबेत् ।
 निर्गदानासवारिष्टभीधुमादीकमाधवान् ॥
 शङ्खवेरास्व सारास्व मध्वस्व जलदास्व वा ।
 दक्षिणानिलश्रीतेषु परितो जलवाहिषु ॥
 अदृष्टनष्टस्यैषु मणिङ्कङ्किमकान्तियु ।
 परपुष्टिविषुष्टेषु कामकर्मन्तभूमियु ॥
 विचित्रपुष्पच्युष्टेषु काननेषु सुगन्धियु ।
 गोठीकथाभिचिजाभिर्मध्याङ्गं गमयेत् सुखी ॥
 गुरुश्रीतद्विवास्वप्रत्निग्धाम्भपुरास्यजेत् ॥”
 इति वाभटे सूत्रस्थाने छतीयेऽध्याये ॥
 “हेमन्ते निचिनः श्रेष्ठा दिनलङ्घाभिरौरितः ।
 कायानिं वाधते रोगांस्तनः प्रकुरते बद्धन् ॥
 तस्माद्दसन्ते कर्माणि वमनादीनि कारयेत् ।
 गुल्मस्त्रिजम्भधुरं दिवास्वप्रच वर्णयेत् ॥
 यायामोदभेन धूमं कवड्यप्रहमण्यनम् ॥
 सुखाम्बुना शीचविधिं शीलयेत् कुसुमागमे ।
 चन्दनागुरुदिग्वाङ्गो यवगोधुमभोजनः ॥
 शारभं प्रशमेयैर्मांसं लावकपिञ्जलम् ।
 भक्षयेन्नगदं सीधुं पिबेन्नाञ्जीकमेव वा ॥
 वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाश्च यौवनम् ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
 “मधुमाधवो वसन्तः । फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः ।
 ता एवौघयः कालपरिणामात् परिगतवीर्या
 बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापञ्च प्रसन्नाः शिग्धा
 अत्यर्थं गुल्मास्ता उपपुष्यमाना मन्त्रकिरण-
 त्वाद्धानोः सतुधारपथनीपक्षिभित्तदेहानादैर्दि-
 नामविदग्धाः श्लेष्माश्लेष्मात्तु गौरवादुपकेपाद्य
 श्लेष्मः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयो वसन्ते-
 २कैरक्षप्रविलापित ईषत्तन्मद्देहानां देहिनां
 श्लेष्मिकान् आधीन् जनयति ॥” “पूर्वाह्ने
 वसन्तस्य जङ्गम् ॥”
 “द्विप्रो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः ।

वसन्तः

किंशुकाम्बोजकुलचूताश्लोकारिपुच्छिते ।
 कोकिलाघटपद्मश्लेषपीता मनोहराः ।
 दक्षिणानिलसंवीताः सुखखाः पल्लवोष्णवाः ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥ ३१ ॥
 अस्याधिष्ठातृदेवतोत्पत्तिर्दद्यात्,—
 मन्मथ उवाच ।
 “करिष्येऽहं तव विभो वचनाद्वरमोहनम् ।
 किन्तु योधिष्णहास्यं मे ततः कान्तां भवान्
 वक्ष्ये ॥
 मया संमोहिते शम्भौ यथा तस्यानुमोहनम् ।
 कार्यं मनोरमां कामां तां निदेश्य लोकश्चतुः ॥
 तामहं नहि पश्यामि यथा तस्यानुमोहनम् ।
 कर्मसमधुना धातस्तत्रोपायं ततः क्वर ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवंवादिनि कन्दर्पे धाता लोकपितामहः ।
 कया संमोहनीयोऽयमिति चिन्तां जगाम ह ॥
 चिन्ताविदृश्य तस्याद्य निःश्वावो यो विनिः-
 षतः ॥
 तस्माद्दसन्तः संजातः पुष्यप्रातविभूषितः ॥
 चूताङ्कुरांस्तकलिकां विभ्रदभ्रमरसंहतिम् ॥
 किंसुकान् सारसा रंजे प्रफुल्ल रव पादपः ॥
 श्लोकराजीवसङ्काशः फुल्लतामरसंचयः ।
 सन्धोहिताखण्डशश्रुप्रतिमास्यः सुनासिकः ॥
 शृङ्खलवृक्षवर्णः श्यामकुचिन्तकृङ्कलः ।
 सन्ध्यांशुमालिसदृशः कुण्डलद्वयमखिलः ॥
 प्रमत्तवारणगतिविस्तीर्णहृदयस्थलः ।
 पीनस्थलायतसुजः कठोरकरयुग्मकः ॥
 सुतपोरुकटीजङ्घः कम्बुग्रीवोन्नतांसकः ।
 गृहजन्तुः पीनवचः संपूर्णः सत्त्वलक्षणेः ॥
 ताडश्रेष्ठ ससुतपत्ने सम्युक्तं कुसुमाकरे ।
 व्रौ वायुः ससुरभिः पादपा अपि पुष्पिताः ॥
 पिकाश्च नेदुः सतनं पञ्चमं मधुरस्वराः ।
 प्रफुल्लपद्मा अभवन् सरस्यः स्रक्पुष्कराः ॥”
 इति कालिकापुराणे ४ अध्याये ॥ ३३ ॥
 हरमोहनकाणे अस्य कर्माणि यथा,—
 “मधुश्च क्रुद्धते कर्म यद्यत्तस्य विमोहने ।
 तत् श्रद्धयन् महाभाग निम्बं तस्योचितं पुनः ॥
 चम्पकान् केशरानान्दान् करुष्वान् पाटला-
 क्षया ।
 नागकेशरपुत्रागान् किंसुकान् केतकान्
 वकान् ॥
 माधवीमलिकापर्यवारान् कुरुवकांक्षया ।
 उत्पुल्लयति तत्र स यत्र तिष्ठति वै हरः ॥
 सरांस्युत्पुल्लपद्मानि वीजयन् मलयानिलैः ।
 सुगन्धि लतवान् यत्रात् अतोव शृङ्गारायसम् ॥
 लताः सर्वाः सुमनसो नृननाङ्कुरसञ्चयाः ।
 वृक्षान् वचिरभावेन वेष्टयन्ति स तत्र च ॥
 तान् वृक्षाचारुपुष्पोष्णैः सुगन्धिसमीरवैः ।
 दृष्ट्वा कामवशं यातो न तत्र सुनिरप्यत ॥
 तद्गवा अपि लोकेश्वरानामावेः सुशोभनेः ।
 रमन्ते स सुराः सिद्धा ये वै चापि तपोधराः ॥
 न तस्य पुनरुत्साभिर्दं मोहस्य कारवम् ॥

वसन्त

भावं न कुर्वते कामं कायोत्थमपि शरः ॥
 इति कालिकापुराणे ७ अध्यायः ॥३॥
 वसन्ते वर्षाणीयानि यथा,—
 “सुरभौ दोला कोकिलमारुतस्य गतिरु-
 दलोद्दिताः ।
 जातीतरपुष्पचयात्ममञ्जरीभ्रमरभङ्गाराः ॥”
 इति कविकल्पलतायां प्रथमस्तवकः ॥३॥
 अनिसारः । इति शब्दरत्नावली ॥ घडरागान्त-
 गंतवित्तीयरागः । यथा,—
 “रागाः षड्विंशत् प्रोक्ता रागिण्यस्त्रिंशदेव तु ।
 भैरवोऽथ वसन्तश्च नटनारायणस्तथा ॥”
 इत्यादि । तस्य पञ्चरागिण्यो यथा,—
 “आन्दोलिता च देशाख्या लीला प्रथममञ्जरी ।
 मन्दारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदाशुगाः ॥”
 अस्य ध्यानं यथा,—
 “श्रवस्त्रिवर्षोऽथयवद्वृष्टः
 पुष्पान् पिकं चतुलताङ्कुरेण ।
 भ्रमन् सुदा वाममनांश्चर्म-
 मंतङ्गमत्तः स वसन्तरागः ॥”
 अस्य गानसमयो यथा,—
 “श्रीपञ्चम्याः समारभ्य यावत् स्यात्तयनं हरिः ।
 तावद्वसन्तरागस्य गानसक्तं मनीषिभिः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 कलिनाथमते अस्य घडरागिण्यो यथा ।
 आन्दुली १ गमकी २ पटमञ्जरी ३ गौडकरी
 ४ धामकली ५ देवशाखा ६ ॥ इत्यमन्ते
 द्विन्दोरागपुत्रनामानोऽस्याष्टौ पुत्राः । किन्तु
 तेषां मध्ये विभासस्थाने द्विन्दोल इति लिखि-
 तम् ॥ सोमेश्वरमते तस्य घडरागिण्यो यथा ।
 देशी १ देवगिरी २ वैराटी ३ टोडिका ४
 ललिता ५ द्विन्दोली ६ ॥ तस्मिन् अस्य रागस्य
 रागिणीसहितस्य वसन्तस्य गानसमयः । इति
 सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * तालविशेषः । यथा,—
 “जयमङ्गलगन्धर्वमकरन्दचिभङ्गमाः ।
 रतितालो वसन्तश्च जगन्भ्रम्योऽथ गारुणिः ॥”
 इत्यादि ॥
 “वसन्तताले कर्णयो नगयो मगणस्तथा ।
 जगन्भ्रम्यो गुरुक्षेत्रो विरामान्तश्च स्वहयम् ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 वसन्तः, पुं, (वसन्त + संज्ञायां कन्) श्योनाक-
 प्रभेदः । इति राजनिघण्टुः ॥ (रमण्यतो नर्म-
 सुहृदः पुत्रः । यथा, कथासरित्सागरे । ६।४४।
 “सुप्रतीकस्य पुत्रश्च रमणवान्त्वजायत ।
 योऽस्य नर्मसुहृत्स्य पुत्रोऽजनि वसन्तकः ॥”)
 वसन्तकुसुमः, पुं, (वसन्ते कुसुमं यस्य ।) वृक्ष-
 विशेषः । यथा,—
 “वसन्तकुसुमः सेजुः शयितो दिङ्कुक्षितः ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 वसन्तकुसुमाकरः, पुं, औषधविशेषः । यथा,—
 “प्रवालरश्मौक्तिकाभ्रमिदं चतुर्भागात्कु-
 ष्णकं पृथग्व्यस्येत्तु रत्नतैमतीं ह्यंशकं ।
 अयोधनगरङ्गकं त्रिलवकं विमर्शांशिकं

वसन्त

शुभेऽहनि विभावयेत् भिषगिदं धिया समशः ॥
 इवैवृषनिशुभैः कमलमालतीपुष्पैः
 पयःकदलिकन्दैर्मलयजैलनाभ्युद्भवैः ।
 वसन्तकुसुमाकरो रसपतिर्दिवलोऽश्रितः
 समक्षगदभुङ्गवेत् किल निजानुपानैरयम् ॥”
 इति वृहद्योगतरङ्गिणी ॥
 (अथापरञ्च ।
 “द्विभागं हाटकं चक्रं त्रयो वङ्गाहिकान्तकाः ।
 चतुर्भागं शुद्धमभ्रं प्रवालं मौक्तिकलताया ।
 भावयेद्भयदग्धेन भावनेचुरसेन च ।
 वासालाकारसोदीच्यरम्भाकन्दप्रसूनकैः ॥
 शतपत्रसेनेव मालत्याः कुङ्कुमोदकैः ।
 पञ्चादृशगमैर्भावां सुगन्धिरससम्भवम् ॥
 कुसुमाकरविख्यातो वसन्तपदपूर्वकः ।
 गुह्याहयेन संसेयः सितामध्याम्यसंयुतः ॥
 मेघप्रः कान्तिदशैव कामदः पृष्टिदक्षया ।
 वलीपलिननाशश्च सुतिभ्रंशं विनाशयेत् ।
 पृष्टिदो वल्य व्यायुष्यः पुत्रपसवकारणः ॥
 प्रमेहान् विंशतिष्वेव जयमेकादशमन्था ।
 तथा सोमरुजं हन्ति साध्यासाध्यमथापि
 वा ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाद्यधि-
 कारे ॥)
 वसन्तघोषी [न], पुं, (वसन्ते वसन्तकाले घोषति
 विरौति वसन्तं घोषयति । वज्रापयतीति वा ।
 चुष + णिनिः ।) कोकिलः । इति कैचित् ॥
 वसन्तजा, स्त्री, (वसन्ते जायते इति । जन + जः ।)
 वासन्तीलता । इति राजनिघण्टुः ॥ (वसन्त-
 कालोद्भवे, त्रि ॥)
 वसन्ततिलकं, स्त्री, (वसन्तस्य तिलकमिव ।)
 पुष्पविशेषः । चतुर्दशाक्षरपादद्वन्द्वोऽवशेषः ।
 यथा,—
 “त्रयं वसन्ततिलकं त भ जा ल गौ गः ॥
 फुल्लं वसन्ततिलकं तिलकं वनाद्या
 लोलापरं पिककूलं कलमञ्च रौति ।
 वात्स्येय पुष्पसुरभिर्मलवाद्भवानो
 यातो हरिः स मथुरीं विधिना हत्वाः स्मः ॥”
 इति कन्दोमञ्जरी ॥ * ॥
 औषधविशेषः । यथा—
 “अचारलदहनमेवविश्वशक्र-
 चूर्णं करङ्गसहितं मथितेन पीतम् ।
 नेव प्ररोहनि पुनर्गदजः स्वहृत्पी-
 क्षसो वसन्ततिलकेऽपि कल्पकल्पम् ॥”
 इति वृत्तरत्नावल्यां गृहजरीगणिकिता ॥
 (अन्यविधमौषधम् । यथा,—
 “द्वेन्दो भस्मकमधकं द्विगुणितं लौहास्त्रयः
 पारदा-
 स्वखारो नियतन्तु वङ्गुगलक्षैकीकृतं महयेत् ।
 सुक्ताविद्रमयो रसेन समता गोचुरवाससुणा
 सत्त्वं वन्यकरीषकेण सुदृढं गुणं पचेत् समधः ।
 कक्षुरीषनसारमहिंतरसः पञ्चात् सुचिह्नो
 भवेत् ॥

वसन्ती

कावचाद्यमपितवातकफलिन्तुपाशुख्यारौन्
 हरेत्
 शूलादिपञ्चमीं विषादिहरणो मेहास्तया
 विंशतिम् ॥
 हृद्गोगादिहरो च्वरादिप्रमनो वृष्यो वथोवह्वनः
 श्रेष्ठः पृष्टिकरो वसन्ततिलको न्यतुङ्गयेनोदितः ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाद्यधिकारे ॥
 वसन्तदूतः, पुं, (वसन्तस्य दूत इव ।) आम्नद्वयः ।
 कोकिलः । पञ्चमरागः । इति विषयमेदिनी ॥
 वसन्तदूती, स्त्री, (वसन्तस्य दूतीव ।) पाटली-
 वृक्षः । माधवीलता । इति मेदिनी । ति, पृ३३
 गणिकारो । पिको । इति राजनिघण्टुः ॥
 वसन्तदः, पुं, (वसन्तस्य दर्वनः ।) आम्नद्वयः ।
 इति शब्दमाला ॥
 वसन्तपञ्चमी, स्त्री, (वसन्तस्य पञ्चमी ।)
 श्रीपञ्चमी । यथा,—
 “मकरस्य सङ्घाशौ शुक्लपक्षे यशस्विनि ! ॥”
 इत्यारभ्य ।
 “पञ्चम्याश्च जगद्गार्गीं प्रातरैव नदीजनेः ।
 ज्ञापयित्वा मलय्योकां कुम्भेर्भारकतेरपि ॥
 वसन्तपञ्चमी नाम सन्ध्यापप्रमोचनौ ।
 वसन्तश्च समभ्यर्च्य कर्त्तव्यं सरतिं प्रिये ॥
 वसन्तरागप्रवणान् श्रियमाप्नोऽभीष्टानाम् ।
 श्रीपञ्चमीन् केषिणां मुनयः प्रवदन्ति वै ।
 वर्षेयेदेकभक्तान् श्रियो न विष्णुर्भवेत् ॥”
 इति मत्स्यसुक्तं ५५ पटलः ॥
 अन्यञ्च ।
 “माघस्य शुक्लपञ्चम्यां महापूजां समाचरेत् ।
 नवैः प्रवालैः कुसुमेरुशैलेपिञ्चोपतः ॥
 नाराजनीसर्वं कृत्वा भक्त्या संमान्य वेणुवान् ।
 वसन्तरागं जनयन् गीतकृत्वादि कारयेत् ॥”
 तदुक्तम् ।
 “श्रीपञ्चमीं समारभ्य यावत् स्यात्तयनं हरिः ।
 वसन्तरागः कर्णयो नान्यदा तु कदाचनेति ॥
 कृत्वा वसन्तपञ्चम्यां श्रीकृष्णस्यार्चनोत्सवम् ।
 स्याद्भवन्त इव प्रियात्तु वृत्तावन्विहारिणः ॥”
 इति हरिभक्तिलिलासि १४ विलासः ॥
 वसन्तमखः, पुं, (वसन्तस्य सखा । “राजाहः
 सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६ । इति टप् ।)
 कामदेवः । इति हलायुधः ॥
 वसन्तोत्सवः, पुं, (वसन्तस्य उत्सवः ।) फाल-
 गुनीतसवः । यथा,—
 “फालगुन्यां पीणंमास्यान्तु विदध्याहेतवैः सख
 श्रीकृष्णप्रियभक्तस्य वसन्तस्यार्चनोत्सवम् ॥
 भविष्योत्तरनां जयस्तद्विधिश्चदपेक्षित ।
 यः श्रीगुधिरस्योक्तो यत्कं भगवता स्वयम् ॥”
 तस्माद्वात्साय तत्रैव ।
 “यवं यः कुर्वते पाथं शास्त्रोक्तं फाल्गुनीत-
 सवम् ।
 मत्पसादाश्च सिद्धानि तस्य सर्वं मनोरथाः ॥
 वृत्ते तुभारसमये सितपञ्चदश्यां
 प्रातस्वसन्तसमये सतुपस्थिति च ।

वसुः

संप्राप्य चतसृषुसं सद्य चन्द्रेण
 वसं हि पार्थ पुरुषोऽन्वेषतं सुखी स्यात् ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलास १४ विलासः ॥
 (वसन्तकालोद्भवोत्सवमात्रम् । यथा, कथा-
 चरित्सागरे । ४ । ४६ ।
 “अथ तस्मिन् महावेशो वसन्तोत्सववासरे ।
 आययौ प्रथमे यामे कुमारसचिवो निशि ॥”
 वसा, स्त्री, (वसति वस्ते वा । वस निवासि वस
 आच्छादने वा + अच् । स्त्रियामाप् ।) मांस-
 प्रभवधातुविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते
 शारीरस्थाने ४ अध्याये ।
 “शुद्धमांसस्य यः खंष्टः सा वसा परि-
 कीर्णिता ॥”
 अस्या विवरणं मेदःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ मांस-
 रोहिणी । इति राजनिघण्टुः ॥
 वसाऽऽः, पुं, (वसया आऽऽः । प्रचुरवसावत्त्वाद्दस्य
 तथात्वम् ।) शिशुमारः । इति चक्राख्यशेषः ॥
 वसिः, पुं, (वस्ति आच्छादयत्यनेन वस्यते आच्छा-
 दनपूर्वकं ध्रियते इति वा । यस आच्छादने +
 “खनिकष्यञ्जीति ।” उणा० ४ । १२६ । इति
 इः ।) वसनम् । इत्यागादिकोषः ॥
 वसिरं, स्त्री, (वसु + किरच् ।) सामुद्रलवणम् ।
 गजपिप्ली । इति धरग्यमरटीके ॥ (अस्य
 गुणा यथा,—
 “वसिरं शीतपाक्यश्च सारकृरनिवन्धनम् ।
 विरुम्भि दुर्जरं कृत्वा शीतलं वातकोपनम् ॥”
 इति सुश्रुते सन्नस्थाने ४६ अध्याये ॥
 पुं, रक्तापामार्गः । तत्पर्यायो यथा,—
 “रक्तोऽस्यो वसिरो वृत्तफलो धामार्गोऽपि च ।
 प्रत्यक्षपणौ केशपणौ कथिता कपिपिप्ली ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 वसिष्ठः, पुं, (वसिष्ठः । पृषोदरादित्वात् शस्य सः ।)
 वशिष्ठसुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥
 वसु, स्त्री, (वसत्यनेनेति । वस + “शृस्त्वृञ्हीति ।”
 उणा० १ । १२ । इति उः ।) रत्नम् । धनम् ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ८ । ३१ ।
 “बलमान्भयोपशान्तये
 विदुषां सन्ततये बहुसुतम् ।
 वसु तस्य विभोर्न केवलं
 गुणवत्तापि परप्रयोजनम् ॥”
 उड्यौषधम् । श्यामम् । इति मेदिनी । से, इ ॥
 हाटकम् । इति विश्वः ॥ जलम् । इति सिद्धान्त-
 कौस्तुभासुखादिशक्तिः ॥
 वसुः, पुं, (वसतीति । वस + उः ।) वक्रवृत्तः ।
 अनलः । रश्मिः । गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥
 स चाष्ट संख्यातः । यथा,—
 “धरो भुवश्च सोमश्च विष्णुश्चैवानिलोऽनलः ।
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ क्रमात् सृष्टाः ॥”
 इति भरतः ॥
 दनो द्वितीयव्रत्तनि षष्ठमन्वन्तरे असिक्ता
 पत्रां वदिकत्या जनयामास । ताः प्रजा-
 पतिभ्यो हतवान् । धर्माय दत्त । तासां

वसुः

नामानि । भानुर्लम्बा ककुद्दयामिर्विन्धा साध्या
 मन्वन्तौ वसुर्मुहुर्ना सकृत्प्रा । आसी मध्ये
 वसोरष्टौ वसवः पुत्रा यथा । दोगः प्राणः भुवः
 अर्कः अग्निः दोषः वासुः विभावसुरिति ।
 दोगस्य अभिमत्यां पत्रां हर्षशोकभयादयः
 पुत्राः । १ । प्राणस्य उर्जस्वत्यां ह्यौ पुत्रौ सद्य
 सायुः पुरोजवश्च । २ । भुवस्य धारण्यं पुरः
 पुत्रः । ३ । अर्कस्य वामनार्यातर्षादयः पुत्राः । ४ ।
 अग्निर्वैभोर्धारायां द्रविणकादयः पुत्राः । ५ ।
 दोषस्य शर्त्स्व्यां शिशुमारो हरैरंशः । ६ ।
 वाक्नोराङ्गिरस्यां विश्वकर्मा । विश्वकर्मेणः
 पुत्रश्चाक्षुषो मनुरभूत् । विश्वे साध्या मनीः
 सुताः । ७ । विभावसोरुषायां त्रयः पुत्राः
 युष्टोचिषातपनामानः । ८ । इति श्रीभागवत-
 मतम् ॥ * ॥ मत्तन्तरे अष्टौ वसवो यथा,—
 धरः १ भुवः २ सोमः ३ सावित्रः ४ अनिलः ५
 अनलः ६ प्रत्यूषः ७ प्रभासः ८ । इति महा-
 भारते दानधर्मः ॥ अपि च ।
 “आपो भुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्णिताः ॥
 आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः अमः आम्नो ध्वनि-
 स्तथा ।
 भुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकालनः ॥
 सोमस्य भगवान् वषट्वा वषट्स्वो येन जायते ।
 धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतो ह्यवहस्तथा ॥
 मनोहरायाः शिरसः प्राणोऽथ रमणस्तथा ।
 अनिलस्य शिवा भाग्या तस्याः पुत्रः पुरोजवाः ॥
 अविज्ञातगतिश्चैव ह्यौ पुत्रावलिनस्य तु ।
 अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरन्तस्त्रे यजायत ॥
 तस्याः शाखो विशाखश्चानैगमेयश्च पृष्ठजाः ।
 प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रं ऋषिं नाम्ना च देवलम् ॥
 ह्यौ पुत्रौ देवस्यपि चामावन्तो मनीषिणौ ।
 उड्यस्यैव भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ॥
 प्रभासस्य तु मा भाग्या वसुनामष्टमस्य च ।
 विश्वकर्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः ॥”
 इति बह्विपुराणे कश्यपोयप्रजासर्गनामाध्यायः
 कौर्मि १४ अध्यायश्च ॥ * ॥ (एते वशिष्ठस्य
 धेनुं नन्दिनीमपहृत्य तच्छापयन्ता पृथिचां
 शान्तुपुत्रा आसन् । तेषु द्यौनामा वसुरेव
 कुरुवृद्धो भौषः । एतद्विवरणं यथा, देवीभाग-
 वत । २ । ३ । २४—४४ ।
 “एतस्मिन् समये चाष्टौ वसवः स्त्रीतम-
 न्विताः ।
 वशिष्ठस्याश्रमं प्राप्ता रममाणा यदृच्छया ॥
 पृथ्वादीनां वसुनाश्च मध्ये कोऽपि वसुतमः ।
 द्यौर्नामा तस्य भाग्याय नन्दिनीं गां ददर्श ह ॥
 दृष्ट्वा पतिं सा पप्रच्छ कस्ययं धेनुकतमा ।
 द्यौस्तामाह वशिष्ठस्य गौरियं शृणु सुन्दरि ॥
 दुग्धमस्याः पिबेद्वयस्तु नारी वा पुरुषोऽथवा ।
 अयुतायुर्भवेत्सुतं सदैवागतयौवनः ।
 तच्छ्रुत्वा सुन्दरी प्राह मर्बलोकेऽस्ति मे सखी ।
 उशोनरस्य राजर्षेः पुत्री परमशोभना ॥

वसुः

तस्या देवीर्महाभाग ! सवर्ता गां पथ-
 स्थिनीम् ।
 आनयस्वाश्रमश्रेष्ठं नन्दिनीं कामदीं शुभाम् ॥
 यावदस्याः पथः पीत्वा सखी मम सदैव हि ।
 मानुषेषु भवेदेका जरारोगविवर्जिता ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या दौर्जहार च नन्दिनीम् ।
 अवमद्य मुनिं दानं पृथ्वाद्यैः सहितोऽनघः ॥
 हृतायामथ नन्दिन्यां वशिष्ठस्तु महातपाः ।
 आजगामाश्रमपदं फलान्यादाय सत्वरः ॥
 नापश्यत् स यदा धेनुं सवर्ता स्वाश्रमे मुनिः ।
 नृगयामास तेजस्वी गङ्गरेषु वनेष्वपि ॥
 नासादिता यदा धेनुश्चक्रोपातिशयं मुनिः ।
 वारुणिकापि विज्ञाय ध्यानेन वसुभिर्हृताम् ॥
 वसुभिर्म हृता धेनुर्यस्मान्नामवमन्य वै ।
 तस्मात् सर्वे जनियन्ति मानुषेषु न संशयः ॥
 एवं शशाप धर्मात्मा वसुस्तान् वारुणिः स्वयम् ।
 श्रुत्वा विमनसः सर्वे प्रययुर्दुःखिताश्च ते ॥
 शशाः स्म इति जानन्न ऋषिं तसुपचक्रतुः ।
 प्रमादयन्तस्तृष्टिं वसवः शरणं गताः ॥
 सुनिस्तानाह धर्मात्मा वसुस्वीनान् पुरः-
 स्थितान् ।
 अनुसंवसुरं सर्वे शापमोक्षमवाप्तस्य ॥
 येनेयं विहृता धेनुर्नन्दिनी मम वसुला ।
 तस्माद्द्यूर्मानुषे देहे दीर्घकालं वसिष्यति ॥
 ते शशाः पथि गच्छन्तीं गङ्गां दृष्ट्वा सरिह-
 राम् ।
 ऊचुस्तां प्रणताः सर्वे शशां चिन्तानुरां नदीम् ॥
 भविष्यामी वयं देवि ! कथं देवाः सुधाशनाः ।
 मानुषाणाश्च जठरे चिन्तयं महती हि नः ॥
 तस्मात्त्वं मानुषी भूत्वा जनयास्मान् सरिहरे ।
 शान्तनुनाम राजनिस्तस्य भाग्या भवानथे ! ॥
 जानान् जानान् जले चास्मान् निक्षिपस्व
 सुरापगे ॥
 एवं शापविनिर्मोक्षो भविता नात्र संशयः ॥
 तथेत्युक्त्वा च ते सर्वे जग्मुर्लोकं स्वकं पुनः ।
 गङ्गापि निर्गता देवी चिन्त्यमाना पुनः पुनः ॥”
 योक्तुम् । राजा । इति मेदिनी । से, इ ॥ धनाधिपः ।
 इति विश्वः ॥ सायुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 पीतसुत्रः । वृत्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुष्करिणी ।
 इति सिद्धान्तकौस्तुभासुखादिशक्तिः ॥ शिवः ।
 सूर्यः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ (विष्णुः । यथा,
 महाभारते । १३ । १४६ । ८७ ।
 “वसुपदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हरिः ॥”
 “वसन्ति भूतान्यत्र एतेषु स्वयमपीति वसुः ॥”
 इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥) कुलीनकायस्थस्य
 पद्धतिविशेषः । यथा श्रुदागां नामकरणे वसु
 घोषादिपद्धतियुक्तनामस्य बोध्यम् । इत्युदाह-
 रत्त्वम् ॥ अहसंस्था । यथा,—
 “युष्मासिक्तभूतानि वामुष्योर्वसुरन्ययोः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (उकुलः । उड्यद्वेषल सरीति च ख्यातः । अस्य
 मर्त्यायो यथा,—

वसुदे

“शिवमल्ली पाशुपत एकाक्षी लोडुको वसुः”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 वसुः, स्त्री, (वसु + उः ।) दीप्तिः । इडौघधम् ।
 इति शब्दरत्नावली । (इत्यस्य कथाविशेषः ।
 सा तु धर्मस्य पत्नी नामान्वयमा । इति विष्णु-
 पुराणम् । १ । १५ । १०५ ॥)
 वसुः, त्रि, (वसु + उः ।) मधुरम् । शुष्कम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 वसुन्, स्त्री, (वसुवन् कायतीति । के + कः ।)
 साम्भिलवणम् । इत्यमरः ॥ पांशुधम् । वास्तु-
 क्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वसुकः, पुं, (वसुः स्वर्गस्तन्मात्रा कायतीति । के +
 आतोऽनुपैति कः ।) अर्केष्टनः । इत्यमरः ॥ शिव-
 मल्ली । इति मेदिनी । के, १५२ ॥ पुष्यविशेषः । स
 तु श्वेतरक्तभेदेन द्विविधः । तत्पर्यायः । वसुः २
 श्वैवः ३ वकः ४ शिवमल्लिका ५ पाशुपतः ६
 शिवमतः ७ सुरेष्टः ८ शिवशेखरः ९ । अस्य
 गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । पाके
 शीतत्वम् । दीपनत्वम् । अजीर्णवातगुल्मानाशि-
 त्वम् । श्वेतस्य रसायनत्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायान्तरं यथा,—
 “वक्रपुष्पः काकशीर्षः स्नापपुष्पः शिवप्रियः ।
 वसुकः काकनाभा च वसुहृष्टः स्वपूरकः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 वसुकीटः, पुं, (वसुनि धने कीट इव प्रार्थक-
 त्वात् ।) याचकः । इति हारावली । ३८ ॥
 वसुच्छिद्रा, स्त्री, महाभेदाद्यज्ञः । इति रत्नमाला
 राजनिर्घण्टञ्च ॥ (तथास्याः पर्यायो यथा,—
 “महाभेदा वसुच्छिद्रा त्रिदन्ती देवतामणिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वसुदेः, पुं, (वसुनि ददातीति । दा + कः ।)
 कुबेरः । इति धनदशब्ददर्शनात् ॥ (यथा,
 हरिवंश । ८२ । १५ ।
 “सगन्धोपस्य सद्यं वासाय वसुदीपमः ।
 अवतीर्य ततो यानात् प्रविवेश महाबलः ॥”
 वसु धनं ददातीति । विष्णुः । यथा, महा-
 भारते । १३ । १४६ । ४२ ।
 “सुभुजो दुर्द्धरो वाग्मी महोदो वसुदो वसुः ॥”
 धनदातरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १० ।
 १२० । ३०
 “अमोघक्रोधहृष्य स्वयंलयात्ववेत्सुः ।
 आत्मप्रत्ययकोषस्य वसुदेव वसुन्वरा ॥”
 वसुदेवः, पुं, (वसुना धनेन दीयतीति । दिव् +
 अच् ।) श्रीकृष्णजनकः । तत्पर्यायः । आनक-
 दुःखभिः २ । इत्यमरः ॥ शूरः ३ कृष्णपिता ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य विवरणं यथा,—
 नारायण उवाच ।
 “कश्यपो वसुदेवश्च देवमाता च देवकी ।
 पूर्वपुण्यफलैरेव संप्राप श्रीहरिं सुतम् ॥
 देवमीदृशान्धारिवायी वसुदेवो महानभूत् ।
 आनकश्च महाबुधाः श्रीहरेर्जनकश्च तम् ।
 धन्तः पुरातनास्तेन वदन्त्यानकदुःखिभम् ॥”

वसुधा

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः
 वसुपुराणञ्च ॥ (स्वनामस्थानः कलियुगराज-
 विशेषस्य देवभूतेरमात्यः । स तु देवभूतिं
 निहत्य स्वयं राज्यञ्चकार । यथा, भागवते ।
 १२ । १ । १८ ।
 “युङ्गं हत्वा देवभूतिं कण्ठोऽमात्यस्तु कामि-
 नम् ।
 स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः ॥”
 वसवो देवता यस्य । धनिष्ठानक्षत्रे, स्त्री ।
 यथा, ब्राह्मसंहितायाम् । ७ । ११ ।
 “घोरा श्रवणस्वाद्यं वसुदेवं वारुणश्चैव ॥”
 वसुदेवता, स्त्री, (वसवो देवता यस्याः ।)
 धनिष्ठानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २८ ॥
 (यथा, हरिवंश । १०२ । ३५ ।
 “देवपत्न्यास्तयैवान्वा देवाश्च वसुदेवता ॥”
 वसुदेवभूः, पुं, (वसुदेवान् भवतीति । भू + क्तिप् ।)
 श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६१ ॥
 वसुधा, स्त्री, (वसुनि रत्नानि दधाति धारय-
 तीति । धा + कः ।) सुवर्णादीनामाकरत्वात्
 तथात्वम् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥ (यथा
 साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
 “राज्ये सारं वसुधा वसुधायं पुरं पुरं सौधम् ।
 सौधं तल्पं तल्पं ब्राह्मणं सत्सम्बन्धम् ॥”
 वसुधुनं दधाति दक्षे इति । धा + क्तिप् । धन-
 दातरि, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
 २७ । १५ ।
 “वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥”
 “वसुधातमः वसुधां धनानां दाहृतमः । क्वि-
 न्नात् तमम् ॥” इति तद्वाच्ये मर्हो धरः ॥)
 वसुधाखल्लूरिका, स्त्री, (वसुधाजाना खल्लू-
 रिका ।) भूखल्लूरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वसुधारा, स्त्री, (वसुवन् रत्नस्यैव धारा यथा
 यस्याः ।) जिनशक्तिविशेषः । तत्पर्यायः । नारा २
 महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६ मनो-
 रमा ७ तारिणी ८ जया ९ अगन्ता १०
 शिवा ११ लोकेश्वरा १२ आत्मजा १३ खडूर-
 वासिनी १४ भद्रा १५ वैष्वा १६ नीलमर-
 स्वती १७ शक्तिनी १८ महातारा १९ धनं-
 ददा २० त्रिलोचना २१ अर्लोचना २२ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (वसुधां रत्नानां धारा मन्तनि-
 र्यत्र ।) कुबेरपत्नी । इति शब्दमाला ॥ (तीर्थ-
 विशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७२ ।
 “ततो गच्छत धर्मज्ञ । वसुधाराभिरुचिताम् ।
 गमनादेव तस्यां हि हृद्यमेधमवाप्रयान ॥”
 वसोधिदिराजस्य प्रिया धारा । यथा,
 “वसु दत्तं हृतमाण्यमस्तं हविकामिकम् ।
 तस्य धारा भद्रा देया वसोधिरे हि सा मता ॥”
 इति देवीपुराणोक्तवचनान् वसुनो हृतस्य
 धारा ।) इडिआहपूर्वकर्तव्येदिराजवसु-
 हृद्यककुब्जमहृतधारा । यथा । इन्दोगपरि-
 शिष्टे कात्यायनः ।
 “कुब्जमयां वसोधिरे सप्तवारान् हृतेन तु ।

वसुधा

कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचां न
 चोच्छ्रिताम् ॥
 आयुमानिति श्रावणार्थं जप्ता तत्र समाहितः ।
 घृह्यः पितृभ्यस्तदनु आह्वयानसुपक्रमेत् ॥”
 वसोधिदिराजस्य वसोधिरे इति वसोधिरेधि-
 पातेनेत्यादिदर्शनात् अणुक्त्समासैरेव प्रयोगः
 कर्तव्यः । इति आहृतत्वम् ॥ * ॥ सामगर्गा
 तत्पातनमन्त्रो यथा,—
 “यद्ब्रह्मो हिरण्यस्य यदा वसो गवास्तुत ।
 सद्यस्य ब्रह्मणो वर्षेतेन मांसं हृजामसि ॥”
 यजुषां यथा । “वसोः पवित्रमसि शतधारे
 वसोः पवित्रमसि सप्तधारे देवता सविता
 पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुखा काम-
 भुङ्क्तु ।” इति आहृतप्रयोगत्वम् ॥ * ॥ अग-
 वेदिनां यथा ।
 “अपसञ्चर आगच्छन्ती भूरिधारे पयस्वती
 हृतप्रघाते सुहृते शुचिर्नने । राजस्य यस्य यस्य
 भुवनस्य रोदसी आसा रेतं सिञ्चितं यन्नु-
 क्तम् ॥ १ ।
 अन्त्या इव वसुधामे तवासुक्कना अभिचाक-
 सीमि । यत्र सोमः अयने यत्र यथा पठत
 हृतस्य धारा मधुमज्जु वधन्ते ॥ २ ॥
 हृतवती भुवनानामभिप्रयोर्वीं पृथ्वी मभु-
 दुये सुपेशमा टावा पृथिवी वरुणस्य धर्मणा
 विष्कभिते अगरे भूरि रेतसा ॥ ३ ॥
 शतधारे सुतसमीपमागं विपश्चितं पितरं
 रुक्थाना अभिमदन्त पिभोक्तुपस्थेन रोदधी
 पिष्टतं सत्यवाचम् ॥ ४ ॥
 शतधारे वायुमर्कगर्षिषं कृष्णविक्रमि-
 नक्षत्रे हविः । ये न प्रगन्ति प्रयच्छन्ति सङ्ग-
 मेति द्रुहे सप्तधारम् ॥ ५ ॥
 वसोः पवित्रमसि शतधारे वसोः पवित्रमसि
 सप्तधारे देवता सविता पुनातु । वसोः
 पवित्रेण शतधारेण सुखा कामभुङ्क्तु ॥ ६ ॥
 सुहृतेन्दिवोरिति पृथिव्या वैश्वानर न्यन
 आजामसिं कवि सस्त्राजमसिं जनाना-
 मामन्नाः पात्रं जवयन्त देवाः स्वाहा ॥ ७ ॥
 इत्येते मन्त्रैः सप्तधारा दद्यात् । इति
 कालेभिः ॥ * ॥ विशेषवसुधारा यथा,—
 “न्यूना या बहते धारा मानान् सर्पिणं सा
 शुभा ।
 नाधिका शस्यते विना दुर्भिक्षकलिकारिका ॥
 अयने बहमाना या शमने न ह्युताश्रयम् ।
 सवर्गा हेमवर्णा च धारा राज्यविशुद्धये ॥
 मन्तना पवने या तु तनोतीव च पावकम् ।
 तनोति श्रुणाद्यै वसोधिरे न संशयः ॥
 सुगन्धि स्वच्छविमलं कर्मिकोऽविवर्णितम् ॥
 शस्यते च वसोधिरे या सर्पिणं शूयुजिता ॥
 अभावान् गवलाजं वा शोतयन्तु सुशोभनम् ।
 हृतरीक्षपयोधारा सर्वपीडानिवारिणी ॥
 वसु दत्तं हृतमाण्यमस्तं हविकामिकम् ।
 तस्य धारा भद्रा देया वसोधिरे हि सा मता ॥

वसुरो

वसुना स्वर्गकामेन दक्षेण च महात्मना ।
मया च विष्णुना शक्र उद्रेण च सहोमया ॥
आत्मनश्च स्वरूपेण धारायान् प्रपादितम् ।
देवो सान्निध्यमायाता सर्वकामप्रदायिका ॥
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र । वरोधारां प्रपातय ।
नामः परतरं पुण्यं विद्यते नृपसत्तम ॥
वसोधाराप्रदानस्य एकाहमपि यद्भवेत् ।
नृपणायुषकामेण पुत्र राष्यजिगीयुषा ।
देया धारा सदा वत्स ! रिपुनाशाय बुद्धिमन् ॥
द्रव्याभावे घृताभावे नृप तस्करणे भये ।
यदि नो वक्ष्ये धारा तदा द्विदं न विद्यते ॥
महाआश्विनमासे तु अष्टमीनवमीषु च ।
कान्तिकां माघशुक्ले तु नित्रायां रोहिणीषु च ॥
विशाखाय प्रदातव्या ज्येष्ठां ज्येष्ठस्य सप्तमः ।
आषाढादशमीहोमं अष्टमो पूर्णिमा नभे ॥
नभस्य रोहिणी वत्स ! सप्तम्यां द्वादशीदिने ।
संक्रान्तियु च सर्वासु गुरुशौरिभवासु च ॥
चन्द्रसूर्योपरागेषु प्रतिहायश्चकर्मणि ।
शक्रोच्छ्वे प्रदातव्या जम्बुपुण्याभिघोचने ॥
मार्गं व्रतनिबन्धे तु शुभे वाक्ये तु दर्शने ।
गृहजन्तोपसर्गेषु धारा देव्याः शुभावहाः ॥
एवं यो वाह्येहाराः प्राञ्जल्येन कर्मणा ।
तस्य भूः सिद्धयते सर्वा सनागा सहसागरा ॥”
इति देवीपुराणे वसोधाराणाम ३५ अध्यायः ॥
वसुन्धरा, स्त्री, (वसुनि धारयतीति । घृ +
“संज्ञायौ भ्रूवृत्तिघारिसहितपिदमः ।” ३ ।
० । ४६ । इति खच् । “खचि ह्रस्वः । ६ । ४ ।
६४ । इति ह्रस्वः । “अरुद्धिघदन्तस्य सुम् ।”
६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) एचिवी । इत्य-
मरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ४ । ११ ।
“निरीक्ष्य तं तदा देवो पातालतलमागतम् ।
तृष्टव प्रणता भूत्वा भक्तिमन्ना वसुन्धरा ॥”
शुक्लस्य कथा । यथा, हरिवंशे । ३८ । ५३ ।
“विष्णुना श्राम्भमहिषो कन्या चास्य वसुन्धरा ।
रूपयौवनसम्पन्ना सर्वसत्त्वमनोहरा ॥”
पुं, ब्रह्महीपस्य वर्षपुरुषभेदः । यथा, भागवते ।
५ । २० । ११ । “प्रचवर्षपुरुषाः श्रुतिघरवोर्य-
घरवसुन्धरेषुन्धरसंज्ञा भगवन्तं वेदमयं सोम-
मात्मानं वेदेन यजन्त ॥”)
वसुप्राणः, पुं, (वसु हीमिः प्राणा इवास्य ।)
असिः । इति शब्दरत्नावली ॥
वसुमती, स्त्री, (वसुनि धनरत्नानि सन्धस्या इति ।
वसु + मतप् । डीप् ।) एचिवी । इत्यमरः ॥
(यथा, रघौ । ८ । ८३ ।
“तद्वत् तदपायचित्तया
त्रिपदुत्पत्तिमतासुपस्थिता ।
वसुधेयमवेक्ष्य तां त्वया
वसुमता हि शृपाः कलचिणः ॥)
वसुरोचिः, [सु] स्त्री, (वसवः रोचन्ते अस्मि-
न्निति । रुच हीमौ + “वसौ रुचेः संज्ञायाम् ।”
उवा० २ । ११२ । इति इविन् ।) यञ्जः । इति
विद्वान्तकौस्तुभ्यामुवादिहितिः ॥

वस्तमो

वसुलः, पुं, (वसुं हीमिं जाति यज्जानीति । जा +
कः ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वसुश्रेष्ठं, स्त्री, (वसुना हीमया श्रेष्ठम् ।) रूप्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वसुसेनः, पुं, कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६७ । १४० ।
“राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ।
चक्रतुर्नामधेयश्च तस्य बालस्य ताडुभौ ।
दम्पती वसुसेनेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् ॥”
कश्चित् वसुधेयति पाठः ॥)
वसुस्थली, स्त्री, (वसुनां धनानां स्थली ।) कुबेर-
पुरी । इति शब्दमाला ॥
वसुहृद्, पुं, (वसुनां हीमिनां हृद् इव ।) वक-
त्रजः । इति रत्नमाला ॥
वसुहृदकः, पुं (वसुहृद् + स्वार्थे कन् ।) वकत्रजः ।
इति शब्दमाला ॥
वसुकं, स्त्री, साम्भरिलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वकपुष्पम् । इति द्विरूपकोषः ॥
वस्क, इ गतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) दन्त्यमध्य इति दुर्ग-
सिंहः ॥ क्विप् वक् । मूलेत्यमध्य इति । क्विप्
वट् । इ, वस्कते । इति दुर्गादासः ॥
वस्कः, पुं, (वस्क + भावे घञ् ।) अथर्वसायः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
वस्कयः, पुं, (वस्कते इति । वस्क गतो + वाकुल-
कात् अयन् ।) एकहायनो वत्सः । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः ॥
वस्कयनी, स्त्री, (वस्कय एकहायनो वत्सः । तेन
नीयते इति । नी + क्विप् । डीष् ।) चिरप्रसृता
गौः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ अस्या
दग्धगुणाः ।
“वस्कयिन्यास्त्रिदोषज्ञं तर्पणं बलकृतं पयः ।”
इति भावप्रकाशः ॥
वस्कराटिका, स्त्री, वृषिकः । इति हारावली ॥
वस्त, क इ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क इ, वस्तयते । गति
हिंसायाचनेञ्जिति रमानाथः । इति दुर्गा-
दासः ॥
व(स्)स्तः, पुं, (वस्तयते यज्ञार्थं वध्यते इति । वस्त
+ कर्मणि घञ् ।) ऋगः । इत्यमरः । २ । ६ ।
७६ । (यथा, मार्कण्डेये । ४३ । १२ ।
“यस्य वस्तसमो गन्धो गान्धे श्रवसमोऽपि वा ।
तस्यार्हमाधिकं ज्ञेयं योगिनो नृप । जीवितम् ॥”)
वस्तकं, स्त्री, क्वत्रिमलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वस्तकर्णः, पुं, (वस्तस्य ऋगस्य कर्माकृतिः
पत्रावच्छेदे अस्त्वस्थिति । वस्तकर्ण + अर्श-
आदिवाद्च् ।) शालवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वस्तगन्धा, स्त्री, (वस्तस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।)
इति राजनिर्घण्टः ॥
वस्तमोदा, स्त्री, (वस्तं ह्यगं मोदयतीति । सुट् +
णिच् + अच् ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तिः

वस्तयः, पुं स्त्री भूमिः । (वस् + “वसेस्तिः ।” उवा०
४ । १७६ । इति तिः बहुवचनान्तोऽयम् ।)
वस्तस्य दशाः । यथा, अमरः । १ । ६ । ११४ ।
“स्त्रियां बहुलं वस्तस्य दशाः स्युर्वस्तयो
इयोः ॥”
वस्तानी, स्त्री, (वस्तस्यैव अन्तमस्याः । गौरादि-
त्वान् डीष् ।) हृगलान्तीक्षुपः । तत्पर्यायः ।
वृषगन्धाख्या २ मेघानी ३ वृषपत्रिका ४
अजानी ५ वोकडी ६ अस्या गुणाः । कटु-
रसत्वम् । कामदोषविनाशित्वम् । बीजदाहत्वम् ।
गर्भजनकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वस्तिः, पुं, स्त्री, (वसति मृत्रादिकमत्र । वस् +
“वसेस्तिः ।” उवा० ४ । १७६ । इति तिः ।)
नाभिरधोभागः । इत्यमरः ॥ वस्ते आच्छादयति
मृत्राशयपुटं वस्तिः । वस ल स्तौती गान्तीति
तिक् । मृत्राशयपुटो वस्तिरिति रत्नमाला ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ अथ वस्ति-
विधिः ।
“वस्तिदिघानुवासाख्यो निरूहश्च ततः परः ।
यः स्त्रैर्हीयते स स्यादनुवासननामकः ॥
कषायचारतेलेर्यो निरूहः स निगद्यते ।
वस्तिभिर्हीयते यस्मान् तस्माद्द्वस्तिरिति स्तनः ॥”
वस्तिभिः मृगादीनां मृत्राशयेः ।
“तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते ।
अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः ॥
पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादुद्धापि वा भवेत् ।
अनुवासस्य स्तु रूचः स्यात्सीङ्गायिः केवला-
निली ॥
नानुवासस्य स्तु कृष्ठी स्यान्मही स्थूलस्तोदरी ।
नास्याप्या नानुवास्याः स्युरजीर्णोन्मादहृ-
युताः ॥
श्रीयन्मूर्च्छारिचभयन्वासकासजयातुराः ।
नेत्रं कार्यं सुवर्णादिघातुभिर्वचवेष्टभिः ।
नलेदन्तोविषाणार्थैर्मण्डिभिर्वा विधीयते ॥”
नेत्रं नाडी । तथा च विश्वप्रकाशे ।
नेत्रं पथि गुणे वस्तिं तस्मैले विधीयते ।
नेत्रवन्धे च नाद्याश्च नेत्रो नेतरि भेदवदिति ॥
“एकवर्षात्तु षड्वर्षं यावत्मानं षड्बुलम् ।
ततो द्वादशकं यावत्मानं स्यादष्टसंमितम् ॥
ततः परं द्वादशभिरङ्गुलेर्नैत्रदीर्घता ।
सुदृच्छिद्रं कलायाभं द्विद्रं कोलास्थिरन्ध्रकम् ॥
यथासंख्यं भवेत्तत्रं शृङ्गां गोपुच्छसन्निभम् ॥”
मूले स्थूलम् । ततः क्रमान् लक्षम् । सुदृच्छिद्रादि-
प्रमाणं नेत्रं क्रमेण षड्वर्षाय द्वादशवर्षाय
तदूर्ध्ववर्षाय ज्ञेयम् ।
“आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते ।
कनिष्ठिकापरौष्णाहमये च गुटिकासुखम् ॥”
परिणाशोऽत्र स्यात्कम् ।
“तन्मूले कर्षिके हे च कार्यं भागात्तुर्धकात् ।
कर्षिका गथादिकर्षवत् । कर्षिका ह्यकाकारा
गुदाधिकान्तःप्रवेशरोधनी कर्षिकेति । कर्षि-
काकारत्वात् कर्षिकेति कथ्यते ।

वक्तिः

“योजयेत्तत्र वक्तिश्च बन्धयविधानतः ।
 ऋगाजमूकरगर्वां महिषस्यापि वा भवेत् ॥”
 वक्तिरिति शेषः ।
 “मूचको यस्य वक्तिस्तु तदलाभे तु चर्मजः ।
 कषायरक्तः सन्दुर्बक्तिः स्निग्धो हृष्टो हितः ॥
 ब्रह्मवर्त्तस्तु नेत्रं स्यात् अन्धमहाकुलोन्मितम् ।
 सुहृच्छिद्रं यत्रपचनालिकापरिगाहि च ॥
 शूरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः ।
 कुर्वन् परिदृष्टिश्च वक्तिः सम्यगुपासितः ॥
 दिवा शीते वसन्ते च स्नेहवक्तिः प्रदीयते ।
 शीतवर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम् ।
 नवानिस्निग्धमशनं भोजयित्वानुवासयेत् ।
 मद्ं स्रच्छांश्च जनयेत् द्विधा स्नेहप्रयोजितः ॥”
 द्विधाभाजने वस्ती च ।
 “रूतं शुक्तवतोऽत्यन्तं बलं वर्णश्च ह्यपयेत् ।
 युक्तस्नेहमतो जम्बु भोजयित्वानुवासयेत् ॥”
 युक्तस्नेहं यथोचितस्नेहं भोज्यं भोजयित्वा
 इत्यर्थः ।
 “हीनमात्रावुभौ वस्ती नातिकार्यकरौ स्तुतौ ।
 अतिमात्रौ तथानाहृत्कामतिसारकारकौ ॥”
 उभौ वस्ती अनुवासननिरूहास्तौ ।
 “उत्तमा स्यात् पलेः षड्भिरमंश्रमा स्यात्
 पलेच्छिभिः ।
 पलद्वयेन हीना स्यादुक्ता मात्राणुवासने ॥”
 अथ स्नेहवक्तिः ।
 “श्राद्धासेस्वभाभ्यां च देयं स्नेहे च चूर्णकम् ।
 तन्मात्रोत्तममध्यान्त्याः षट्चतुर्दशमाषकेः ॥
 विरेचनान् सप्तरात्रे गते जातबलाय च ।
 शुक्ताश्रायाणुवास्याय वक्तिर्द्वयोऽनुवासनः ॥
 अथाश्रायास्यं स्वभ्यक्तगुणान्स्वस्वेदितं शनैः ।
 भोजयित्वा यथाश्रास्यं हतं चक्रमणं ततः ॥
 उन्मुह्यन्तिविण्णपत्रं भोजयेत् स्नेहवक्तिना ॥”
 उन्मुह्यन्तिदितं उन्मुह्यन्ति स्नापितम् ।
 “सुप्तस्य वामपार्श्वे वामजङ्घाप्रसारिणः ।
 कुक्षितापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे त्यजेत् ॥
 जडं वक्तिमुखं स्रज्जैस्वामहस्तेन धारयेत् ।
 पीडयेत्क्षिप्येनेव मध्यवेगेन धीरधीः ॥
 जृम्भाकासचवाहीश्च वक्तिक्षाले न कारयेत् ।
 त्रिंशन्मात्रमिततः कालः प्रोक्तो वक्तिस्तु पीडने ॥
 ततः प्रबिहते स्नेहे उत्तमो वाक्शतं भवेत् ।
 सबाहुनः कराभर्त्ता कुर्म्याच्छोटिकया युतम् ॥
 इहा मात्रा भवेदेका सन्धेवेव निश्चयः ।
 विभेषोन्निवर्त्तं पुंसामहुल्या ह्योटिकाय वा ॥
 गुर्वचरोश्चारुं वा वासात्रियं स्तना बुधैः ।
 प्रसारितैः स्रग्गात्रैर्वथावीर्यं प्रसर्पति ॥”
 यथावीर्यं स्नेहादि ।
 “ताडयेत्तलयोरेनं श्रींस्त्रीनु वारान् शनैः
 शनैः ।
 स्त्रियोस्त्रियेव तथा श्रींशी शय्याश्चेत्तुल्यपत्तनः ।
 स्त्रियोस्त्रियेन स्त्रिपार्श्वेभ्यां पूर्ववत्ताडयेद्बुधः ।
 शय्याश्च पादनस्तस्य श्रीं वारानुत्थिपत्तनः ।
 जाते विधाने तु ततः कुर्म्यान्नित्वा यथासुखम् ॥

वक्तिः

शानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रकृति यस्य तु ।
 उपद्रवं विना शीघ्रं स सम्यगनुपासितः ॥”
 उपद्रवस्थाने उपचोपाविति सुश्रुते पाठः ।
 “जीर्णाग्नमथ सायाङ्गे स्नेहे प्रत्यागते पुनः ।
 लघ्वन्नं भोजयेत् कामं दीप्तामिस्तु नरो यदि ॥
 अनुवाप्तिनाय देयमितरेऽद्भि सुखोदकम् ।
 धान्यगुण्डाकषायं वा स्नेहयापत्तिनाशनम् ॥”
 सुखोदकतुण्डोदकम् । यापत्तिर्थाधिः ।
 “अनेन विधिना षड्वा सप्त वाद्यौ नवापि वा ।
 विधेया वस्तयस्त्रीषामस्त्री चैव निरूहणम् ॥
 दत्तस्तु प्रथमो वक्तिः स्नेहयेद्दस्तिवङ्गुली ।
 सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु स्रज्जस्यमनिलं जयेत् ॥
 बलं वर्णश्च जनयेत् तृतीयस्तु प्रयोजितः ।
 चतुर्थपचमौ दत्तौ स्नेहयेतां वसास्त्री ॥
 षष्ठो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद एव च ।
 अष्टमो नवमश्चापि मज्जानश्च यथाक्रमम् ॥”
 यथाक्रममिति वचनादष्टमोऽस्य स्नेहयेत् ।
 “एवं शुक्रगतान् दोषान् द्विगुणः साधु साध-
 येत् ॥
 दिगुणः अष्टादशद्विसाधिको वक्तिः ।
 “अष्टादशाष्टादशकान् वस्तीनां यो निषेवते ।
 स कुञ्जरबलीऽश्वस्य रथे तुल्योऽमरप्रभः ॥
 रूनाय बहुवाताय स्नेहवक्तिं दिने दिने ।
 दद्याद्देवस्तथान्यगामयावाधभयात्साहात् ॥
 स्नेहोऽल्पमात्रो रूनाणां दीर्घकालमन्यथः ॥”
 अन्यथोऽन्वाधकः ।
 “तथा निरूहः स्निग्धानां मलमात्रः प्रशस्यते ॥
 अथवा यस्य तत्कालं स्नेहो नियाति केवलः ।
 तस्यान्धोऽल्पतरो द्यौ नहि स्निग्धानि तिष्ठति ॥”
 स्निग्धानि स्निग्धे तिष्ठति दत्तस्नेह इति शेषः ।
 “अशुद्धस्य मलोन्मिथः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
 तदाङ्गवेदनाशाने मूलं श्वासश्च जायते ॥
 पक्षाघाते गुल्मश्च तत्र दद्यान्निरूहणम् ।
 तीक्ष्णं तीक्ष्णोषधैर्भक्ता फलवर्त्तितथायवा ॥
 यथाशुभोमगोवायुमलं स्नेहश्च जायते ।
 तथा विरेचनं दद्यात् तीक्ष्णं नस्यं च शस्यते ॥
 यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवक्तिर्विनःस्ततः ।
 सर्वोऽल्पो वा तृती रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विज्ञानता ॥
 अनायातं त्वहोरात्रे स्नेहं मंशोधनेऽहरेत् ।
 स्नेहवक्तावनायाते नाल्पः स्नेहो विधीयते ॥
 गुह्योरेकपूतीकभागोऽप्याकरोद्दहम् ।
 श्रावावरीसहचरं काकनासां पलोन्मिताम् ॥
 यत्रमायातसीकोलकुलत्यान् प्रष्टतोन्मिताम् ।
 चतुर्दशोऽम्भसः पक्षा दोषशेषेण तेन च ॥
 पचेत्तेलाद्रकं पेथ्योर्लोवनीयैः पलोन्मितैः ।
 अनुवासनमेतद्भि सन्धेवातविकारगुत् ॥”
 पूतिकः करञ्जः । रौक्षिणं रौक्षिण इति सुगन्ध-
 त्त्वविशेषः । काकनासा कौयाटोटी । प्रष्टतं
 पलद्वयम् ।
 “षट्पत्रतिस्यापदस्तु जायन्ते वक्तिर्कर्मणः ।
 दूषितान् समुदायेन ताचिकित्सास्तु सुश्रुतात् ॥”
 समुदायेन अशुचितनेत्रादिषामग्र्या ।

वक्तिः

“पानात्रे वैविहाराश्च वक्तिर्कर्मणि कृतकषः ।
 स्नेहपार्श्वेमाः काय्या नाच काय्या विचा-
 रणा ॥”
 अथ निरूहवक्तिविधिः ।
 “निरूहवक्तिर्वह्ना भिद्यते कारणात्तरेः ।
 तेरेव तस्य नामानि कृतानि सुनिपुण्यैः ॥”
 कारणात्तरेः समवाधिकारभेदेः ।
 “निरूहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्यापनं बुधैः ।
 स्वस्थानव्यापनादोषधातूनां स्थापनं मतम् ॥
 निरूहस्य प्रमाणश्च प्रस्थः पादोत्तरं परम् ।
 मध्यमं प्रस्थसुद्विष्टं हीनश्च कुड्वास्त्रयः ॥”
 परं अरुम् ।
 “अतिस्निग्धोऽतिदोषः क्षतोरस्कः लघुस्तथा ॥
 अतिदोषः अनुतत्क्षिप्तदोषः । अदत्तोत्क्षिप्त
 इति यावत् । क्षतोरस्कः उरःक्षतवान् ।
 “आध्यान्वदिहिकाशः शोथश्चासपथीकृतः ।
 गुदशोफातिसारात्तो विस्त्रयोऽङ्गुलसंयुतः ॥
 गर्भिणी मधुमेही च नास्याप्याश्च जलोदरी ।
 यानशाधावुदावर्त्ता वानास्त्रिवधमन्वरे ॥
 स्रष्टुःस्त्रियोदराणाश्चमन्त्रलक्ष्णाश्चरीषु च ।
 उद्वेगदरमस्त्राग्निप्रमेहेषु निरूहणम् ॥
 शुलेऽन्वपितं कुद्रीमे योजयेद्द्विधवद्वधुधः ।
 उन्मुह्यन्तिलविण्णपत्रं स्निग्धमभोजितम् ॥
 मध्याह्ने गृहमध्ये च यथायोग्यं निरूहयेत् ॥”
 स्निग्धं स्वभ्यक्तम् । स्निग्धं उन्मुह्यन्तिलम् ।
 “स्नेहवक्तिविधानेन बुधः कुर्यान्निरूहणम् ॥
 जात निरूहे च ततो भवेदुत्कटकासनः ।
 तिष्ठन्मूत्रमात्रान् निरूहागमनेच्छया ॥”
 अत्र सुहृत्समाश्रयश्च नैतदपि बोधितम् ।
 निरूहप्रत्यागमनकालो सुहृत्समाश्रयः ।
 “अनायातं सुहृत्तात् निरूहं शोधनेऽहरेत् ।
 निरूहेरेव मतिमान् चारुस्त्राकर्मस्वैः ॥
 यस्य क्रमेण गच्छन्ति विटपितकफवायवः ।
 लाघवश्चापजायेत मुनिरुद्धं नमादिशेत् ॥
 विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता आधिनिग्रहः ।
 व्यास्थापनस्नेहवक्ष्योः सम्यग्दाने तु लक्ष-
 यम् ॥”
 विविक्तता दन्तौषधनिःसरणम् ।
 “अनेन विधिना युक्तामिरुद्धं वक्तिदानवित ।
 द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथोचितम् ॥
 मस्नेह एकः पवने पित्तं ह्यौ पयसा सह ।
 कषायकटका मूत्रा कफे लघ्णाश्चयो हितः ॥
 पित्तश्चेद्धानिलाविष्टं चौरयधरभैः क्रमान् ।
 निरूहं भोजयित्वा च ततस्तमनुवासयेत् ॥
 सुकुमारस्य उद्वेग्य बालस्य च स्वरुहितः ।
 वक्तिस्त्रीश्या प्रयुक्ता हि तेषां हन्याद्दला-
 यती ॥
 दद्यात्क्षिप्तं पुंसं मध्ये दोषहरं ततः ।
 पचान संश्रमनीयश्च दद्याद्दस्तिं विचक्षणः ॥
 एरुक्षवीर्न मधुर्कं पिप्यन्ती सैस्ववं वचा ।
 हपुषा पलककल्पा वक्तिवत्क्षिप्तः स्ततः ॥”
 इत्युत्क्षिप्तवक्तिः ॥ ॥

वक्तिः

“शताक्षा मधुकं विखं कौटर्षं कलमेव च ।
सकाङ्क्षकः सगोमूत्रो वक्तिर्दोषहरः स्तुतः ॥”
इति दोषहरवक्तिः ॥ * ॥

“प्रियङ्गुमधुकं मुक्ता तथैव च रसाञ्जनम् ।
सर्षीरः प्रसृतं वक्तिर्दोषाणां शमनः स्तुतः ॥”
इति शमनवक्तिः ॥ * ॥

“त्रिफलाकाथगोमूत्रचौद्रचारसमायुगाः ।
ऊषकादिप्रतीवाया वक्तयो लेखनाः स्तुताः ॥”
ऊषकादिप्रतीवायाः ऊषकादिगणविशेषचूर्ण-
प्रक्षेपाः । इति लेखनवक्तयः ॥ * ॥

“टुङ्गदण्डनिःकाथैः कल्केर्मधुरकेर्यैः ।
सर्षपसोपेता वक्तयो टुङ्गणाः स्तुताः ॥”
इति टुङ्गवक्तयः ॥ * ॥

“वदयैरावतीशैलशाख्मलीपुष्यजाङ्कराः ।
शैरावती नाराङ्गी । शैलुः बहुवारः ।
शौरसिद्धाः शौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छलसंज्ञिताः ॥
अक्षोरभैरवधिरैयंक्ता देया विचक्षण्यैः ॥”
अलम्बागः । उरभो मेघः । एणः लण्ड्यगः ।
“मात्रा पिच्छलवक्षीनां पलेद्वाद्दशभिर्मता ॥”
इति पिच्छलावक्तयः ॥ * ॥

“दन्वादी सैन्धवस्याचं मधुनः प्रष्टतिद्वयम् ।
विनिर्मय्य ततो दद्यात् स्त्रे हस्य प्रष्टतित्रयम् ॥
एकीभूते ततः स्त्रे हे कल्कस्य प्रष्टति चिपेत् ।
संस्क्रियते कषायस्तु चतुःप्रष्टतिसम्मतम् ॥
युद्धीयाच्च तदावापमन्ते द्विप्रष्टतोन्मितम् ।
चिप्रा विमथ्य दद्याच्च निरुहं ऊषणो भिषक् ॥
एवं प्रकल्पितो वक्तिर्द्वादशप्रष्टतो भवेत् ।
वाति चतुःपलं शौद्रं दद्यात् स्त्रे हस्य षट्पलम् ॥
पिप्पे चतुःपलं शौद्रं स्त्रे हं दद्यात् पलत्रयम् ।
कफे तु षट्पलं शौद्रं चिपेत् स्त्रे हं चतुः-
पलम् ॥”
इति निरुहमात्रा ॥

“एरुक्काणतुलांशं मधु तैलं पलायकम् ।
शतपुष्यापलाङ्गेन सैन्धवाङ्गेन संयुतम् ॥
मधुतैलकसंशोध्यं वक्तिर्दारुविलोडितः ।
मेदोग्राम्भ्रमित्री हमलोदावर्षनाशनः ॥
बलवर्धकारश्चैव शृष्यो दीपनदृंहणः ॥”
इति मधुतैलकवक्तिः ॥

“शौद्राण्यक्षीरतैलानां प्रष्टतं प्रष्टतं भवेत् ।
हृषुषा सैन्धवाचांशो वक्तिः स्यादद्यापनः
परः ॥”
यापनः सारकः । इति यापनवक्तिः ॥ * ॥

“एरुक्कमलनिष्काथो मधु तैलं सभैन्धवम् ।
एष युक्तरथो वक्तिः सबचापिप्यलीफलः ॥”
इति युक्तरथवक्तिः ॥

“पञ्चमूलस्य निष्काथस्तेलं मागधिका मधु ।
ससैन्धवः सयष्टाङ्कः सिद्धवक्तिरिति स्तुतः ॥”
इति सिद्धवक्तिः ॥

“जानसुषोदकेः कुर्याद्वास्वप्रमञ्जीरताम् ।
वर्जयेद्दपरं सञ्जेमाचरेत् स्त्रे हवक्तिवत् ॥”
अथोत्तरवक्तिविधिः ।
“अतः परं प्रवक्ष्यामि वक्तिसुत्तरसंज्ञितम् ।

वक्तिः

निरुहादुत्तरो यस्मात्तस्मादुत्तरसंज्ञकः ॥
द्वादशाङ्गलकं नेत्रं मध्ये च कृतकर्णिकम् ।
मालतीपुष्यवृक्षाभं द्विदं सर्षपनिर्गमम् ॥
पञ्चविंशतिवर्षाणामधोमात्रा द्विकार्षिका ।
तद्वह्ने पलमात्रा च स्त्रे हस्योक्ता भिषग्वरैः ॥
अथ स्यापनयुहस्य लभस्य स्नानभोजनेः ।
स्थितस्य जानुमात्रेण पीठेऽन्विया शलाकया ॥
स्त्रिभया मेदुमागंलु ततो नेत्रं नियोजयेत् ।
शनेः शनेष्टेनाभ्यक्ते मेदुरस्यैः कुक्षानि घट्ट ॥
ततोऽवपीडयेदस्तिं शनेनेत्रं विनिहरेत् ।
ततः प्रथमते स्त्रे हे स्त्रे हवक्तिर्गमो हितः ॥
स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थलं नेत्रं कुर्याद्दशाङ्गलम् ।
सुहृः प्रेष्यं योज्यं च योज्यन्सुत्तरङ्गलम् ॥
द्वादशङ्गलं सूत्रमार्गं च सुप्यनेत्रं विधीययेत् ।
सूत्रकण्टिकाशेषेषु बालानां त्वेकमङ्गलम् ॥
शनेनिष्कस्यमाधेयं सुप्यं नेत्रं विचक्षण्यैः ॥”
मालतीपुष्यवृक्षाभं नेत्रमित्युक्तवान् पुनः सुप्य-
शब्दाभिधाने बालानां ततोऽपि नेत्रस्य सुप्यता-
बोधनार्थम् ।
“योनिमार्गेषु नारीनां स्त्रे हमात्रा द्विपालिका ॥
सूत्रमार्गं पलोन्मना बालानाञ्च द्विकार्षिकी ।
उत्तानाये स्थिये दद्यात् ऊर्ध्वजान्वे विचक्षण्यैः ॥
अप्रत्यागच्छति भिषक् वक्तावुत्तरसंज्ञिते ।
भूधो वस्तिं विदध्याच्च संयुक्तं शोधनेर्गुणैः ॥
फलवस्तिं विदध्याद्वा योनिमार्गं दृढं भिषक् ।
सूत्रे विनिमित्तां स्त्रिभयां शोधनद्वयसंयुताम् ॥
दक्षमाने तथा वस्ती दद्याद्दस्तिं विशारदः ।
शौरिष्टककषायंण पयसा शोतलेन वा ॥”
दक्षमाने वस्ती यस्मिन् स्थाने वस्तिर्दसस्तस्मिन्
दक्षमाने ।
“वक्तिः युक्तरुजः पुंसां स्त्रीणामाश्वजा रुजः ।
हत्यादुत्तरवक्तिस्तु नीचिता मेहिनां कश्चित् ॥
सम्यग्दसस्य लिङ्गानि व्यापदक्रम गव च ।
वस्तिरुत्तरसंज्ञस्य समानः स्त्रे हवस्तिना ॥” * ॥
अथ फलवस्तिविधिः ।
“युताभ्यक्ते गुदे चिप्रा झङ्गा स्वाङ्गुष्ठसन्निभा ।
मलप्रवर्तिनी वार्त्तः फलवस्तिश्च सा स्तुता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

(“चतुरङ्गलां वेणुमयीं नाडीं प्रतिलक्षणं कृत्वा
तथा वस्तिप्रतिकर्मं कुर्यात् ।
नातिशोण्यं च काले च न शोते न च भोजिते ।
न निद्रालौ च सूत्रार्त्तं विष्ठार्त्तं न च वेदभाक् ॥
वक्तिर्कर्म निरुहश्च कारयेत्तं निरस्य च ।
आदौ सूत्रविशोत्तमं कृत्वा गुदं प्रचाल्य नाति
श्रिथिलशय्यायां प्रायथित्वा वामाङ्गे वामपादं
दक्षिणाङ्गे दक्षिणपादश्च सङ्कोच्य जङ्घोपरि-
संस्थाप्य गुदाभ्यन्तरे द्वादशमालात्रां नाडीं सुधीः
सञ्चारयेत् । ततः शनेः शनेर्वस्तिं नियीष्य
द्विपलपरिमिततेलेन निरुहं कुर्यात् । निरुहा-
नन्तरं शनेः शनेरुत्तानं प्रायथित्वा ऊर्ध्वो
कृत्वा च पश्चात् सङ्कोच्य पाणिभिः पञ्च वारान्
स्फिकपिच्छान् चोटयेत् । ततः स्वस्यं कृत्वा

वक्तिः

स्त्रेणाप्यामाशयं मलस्थानं बोधयति । वस्तु-
दरवातान् दोषान् निवारयति । पश्चिक्तासं
वक्तिनिरुहं तद्वस्तिकर्मं च विदुः ॥” इति
हारीते सुत्रस्थाने लृतीयेऽध्याये ॥

“कृतक्षणं शैलवरस्य रम्ये
स्थितं धनेशायतनस्य पार्श्वे ।
महर्षिसंघेऽर्त्तमसिवेशः
पुनस्त्रेसुम्भ्राञ्जलिरन्वष्टुत् ॥
वस्तिर्गर्भ्यः किमपेक्ष्य दसः
स्यात् सिद्धिमान् किन्नयनस्य नेत्रम् ।
कौटर्क प्रमाणाकृति किङ्कणश्च
केषाश्च किं योनिगुणश्च वक्तिः ॥
निरुहकर्म प्रणिधानमात्राः
स्त्रे हस्य वा काः शमने विधिः कः ।
के वक्तयः केयु मता इतीदं
शुकोत्तरं प्राह वचो महर्षिः ॥
समीक्ष्य दीर्घोधदेशकाल-
सात्प्रामिसस्त्रीकवयोक्तानि ।
वक्तिः प्रयुक्तो नियतं गुणाय
स्युः सर्वकर्मणि च सिद्धिमिति ॥
सुवर्णरूप्यत्रपुतास्त्रवृत्तिं
कास्यास्थिशस्त्रदुमवेयुदस्त्रैः ।
नलेस्त्रिधायेर्मथिभिश्च तैस्त्रैः
काव्याणि नेत्राणि सुकार्यकानि ॥
घट्टद्वादशाष्टाङ्गलसम्मतानि
घट्टविंशतिद्वादशवर्षजानाम् ।
स्युर्मदुगककन्त्युसतीनवाह-
द्विद्राणि वर्त्तन्ना पिहितानि चापि ॥
यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां
मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।
शृङ्गानि गोपुच्छसमाकृतानि
झङ्गानि च स्युर्गुलिकासुखानि ॥
स्यात् कार्गकेकाग्रचतुर्धभागे
मूलाश्रिते वस्तिनिवन्धने ह्ये ।
जरदुग्धो मार्द्द्विहारिणो वा
स्यात् शौकरो वस्तिरजस्य वापि ॥
दृढस्तुनर्दशश्रो विगन्धः
कषायरक्तः सुष्टुः सुशुद्धः ।
शृङ्गां वयो वोस्य यथानुरूपं
नेत्रेषु योज्यस्तु सुवहस्रजः ॥
वस्तिरभावे प्रवानां गलो वा
स्याद्दृढपादः सुधनः पटो वा ।
व्यास्थापनाङ्कं पूरुषं विधिज्ञः
समीक्ष्य पुण्येऽहनि युक्तपक्षे ॥
प्रशक्तमलत्रसङ्कर्षयोगे
जीर्णान्मेकाग्रसुपक्रमेत् ।
बालां गुडचूर्णं त्रिफलां सराङ्गां
ह्ये पञ्च मूले च पलोन्मितानि ॥
अथौ पलान्द्वहंतुलाञ्च मांसा-
च्छागान् पनेदेषु चतुर्धशेषम् ।
पूतं यवाबीफलविस्वकुष्ठ-
वचाशुताङ्गा घनपिप्यलीनाम् ॥

वस्ति:

कल्मेगुं चोद्यते: स तैले-
 युतं सुखोष्णं तु पिपुप्रमाखै: ।
 गुह्योत्पलं हि प्रवृत्तानु मात्रा
 खे हस्य युक्त्वा मधुसैन्धवादि ।
 प्रक्षिप्य वस्ती मथितं खलेन
 सुबद्धमुच्छाम्य च निर्व्वंगलौकम् ।
 अकूष्ठमध्येन सुखं पिधाय
 नेत्राग्रसंस्थामपनीयवार्त्तम् ॥
 तैलाक्तगात्रं हतमत्र विट्कं
 नाति क्षुधात्तं शयने मनुष्यम् ।
 समेष्ट्य वेधन्नतश्चै रसेवा
 नाच्छिक्ते स्वास्तरयोपपन्ने ॥
 सथेन पार्श्वेन सुखं शयानं
 क्षत्वर्जुदं स्रभुजोपधानम् ।
 निमुञ्च्य सथेतरमस्य सकृपि
 वामं प्रसाध्यं प्रणयेत्ततस्तम् ॥
 स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागं
 स्निग्धं शनेन्द्रेजुपुष्टवैशम् ।
 अकम्पनावेपनलाघवादीन्
 पाण्योर्गुणाश्चापि विदशयन् हि ॥
 प्रपीथ्य चैकग्रहयोगेन दत्तं
 नेत्रं शनेरेव ततोऽवकर्त्तम् ।
 तिर्यकप्रणीते तु न याति धारा
 गुदत्रयः स्याच्चरिते च नेत्रे ॥
 दत्तः शनेनैर्नाशयेति वस्तिः
 कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितस्य ।
 शीतस्वतिस्तम्भकरो विदाहं
 मूर्च्छाश्च कुर्व्यादतिमात्रमुष्णः ।
 स्निग्धोऽतिजात्र्यं पवनम् रुच-
 स्तन्वत्पमात्रा लवणस्वयोगम् ।
 करोति मात्राभ्यधिकोऽतिथोगं
 क्षामन्तु सान्द्रः सुचिरेण चिति ॥
 दाहानिसारौ लवणोऽतिक्रिया-
 तस्मात् प्रयुक्तं सममेव दद्यात् ।
 पूत्रं हि योज्यं मधुसैन्धवम्
 खे हं विनिर्मय्य ततोऽनुकल्कम् ॥
 विमय्य संयुज्य पुनर्द्वैस्तत्
 वस्ती निदध्याम्थितं खलेन ।
 आमाशयोऽग्निग्रहणीगुदश्च
 तत्पान्त्रसंस्थस्य सुखोपलब्धः ॥
 लीयन्त एवं वलयश्च तस्मात्
 सद्यं शयानोऽरतिवस्तिदानम् ।
 विह्वानवेगो यदि चाहं दत्ते
 निष्कृष्य दत्ते प्रणयेद्दशेषम् ॥
 उत्तानदेहस्य हतोपधानः
 स्याद्भीष्माप्रोति तथास्य देहम् ।
 एकोऽपकर्त्तव्यनिजं स्वमागत्
 पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥
 प्रख्यागते कोष्णजनावसक्तः
 शाल्यन्नमद्यान्तुना रसेन ।
 जीर्णं तु सार्यं जघ्नु चाख्यमात्रं
 संक्तेऽनुवासाः परिट्टं ह्यार्थम् ॥”

वस्ति:

“स्निग्धोऽथ एकः पवने निरूहो
 द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते ।
 त्रयः समुत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः
 कफे निरूहा न परं विधियाः ॥
 रसेन वाते प्रति भोजनं स्यात्
 क्षीरेण पित्ते तु कफे च युगे: ।
 तथा नुवासेषु च विख्यते लं
 स्यात्प्रावनीयं फलसाधितश्च ॥”
 इति चरके सिद्धिस्थाने लतायेऽध्याये ॥
 “तत्र खे ह्यदीनां कर्मणा वस्तिकर्मप्रधान-
 तममाहुराचार्याः । कस्माद्नेककर्मकरत्वा-
 दस्तिरिह वस्तिर्नाविधद्रयसंयोगाद्दोषाणां
 संशोधनसंश्रमनसंयच्छानि करोति । क्षीय-
 युक्तं वाजीकरोति क्षयं हं ह्यति स्थूलं कर्ष-
 यति चक्षुः प्रीणयति वक्त्रोपलतमुपहन्ति वयः
 स्थापति । शरीरोपचयं वयं बलमारोग्य-
 मायुषः परिवृद्धिश्च करोति वस्तिः सम्य-
 गुपासितः ॥ तथा च्चरातीसारतिमिरप्रति-
 श्रयायशरीरोगाधिभ्रम्यादिनां लोपकपक्षाघाते-
 काङ्गसर्वाङ्गरोगाधानोदरशर्कराशुल्लहृप-
 द्मानाहम्ब्रह्मकुम्भवातशोणितवातमूत्र-
 पुरीषोदावर्त्तशुक्रार्त्तवस्तन्यनाश्रुद्धयुग्मग्राह्यहा
 शरीरेश्वरो मृदुगर्भप्रवृत्तितु चाल्पसुपुण्यते ॥”
 “तत्र द्विविधा वस्तिः नेरूहिकः खे हिकश्च ।
 आस्थापनं निरूह इत्यनर्थान्तरम् । तस्य
 विकल्पो माधुतेलकः । तस्य पण्यायशब्दो
 यापनो युक्तश्चः सिद्धवस्तिरिति । सदीप-
 निर्हरणाच्छरीररोगहरणादा निरूहः । वयः
 स्थापनादायुःस्थापनाहास्थापनम् । माधुतेल-
 कविधानश्च निरूहकमतिक्रियते वस्त्यामः ॥
 तत्र यथा प्रभागगुणविहितः खे हवस्ति-
 विकल्पोऽनुवासनः पादावक्रष्टः । अनुवसन्नपि
 न दुःखाद्यनुदिवसं हीयत इत्यनुवासनः ॥
 तस्यापि विकल्पोऽर्द्धमात्रावक्रष्टोऽपरि-
 हार्यमात्रावस्तिरिति ॥” इति सुश्रुते चिकित्
 सितस्थाने ३५ अध्यायः ॥
 “अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि थापदः खे हवस्तिजाः ।
 बलवन्तो यदा दोषाः कोष्ठे स्युर्गिलादयः ॥
 अल्पवीर्यं तदा खे हमभिभूय पृथग्विधान् ।
 कुर्वन्त्यपद्रदान् खे हः स चापि न निवर्त्ते ॥
 तत्र वाताभिभूते तु खे हे सुखकपायता ।
 जृम्भावातरुजास्तान्ता वेपथ्यविमञ्जरः ॥
 पिप्ताभिभूते खे हे तु मुखस्य कटुता भवेत् ।
 दाहस्तृणा च्चरः स्येदो नेत्रमृत्त्राऽपीतता ॥
 श्लेष्माभिभूते खे हे तु प्रसेको मधुरास्यता ।
 गौरवं हृद्दिक्कामः कृष्णः शीतस्वरोऽरुचिः ॥
 तत्र दोषाभिभूते तु खे हे वस्तिं निधापयेत् ।
 यथासं दोषशमनानुपयोग्यानि यानि च ॥
 अत्याशितेऽत्राभिभवान् खे हो नैति यदा
 तदा ।
 गुरुरामाशयः शूलं वायुश्चाप्रतिषस्तरः ॥
 हृत्पीडासुखवैरस्यं आसो मूर्च्छा भ्रमोऽरुचिः ।

वस्तु

तत्रापतपंखस्यान्ते दीपनो विधिरिष्यति ॥
 अनुवस्य मलोन्मिषः खे हो नैति यदा पुनः ।
 तदाङ्गसदनाभाते चासः शूलश्च जायते ॥
 पकाशयगुरुत्वश्च तत्र दद्यान्निरूहकम् ।
 अतितीक्ष्णौषधैरेवं सिद्धश्चाप्यनुवासनम् ॥
 शुद्धस्य दूरानुदते खे हे खे हस्य दर्शनम् ।
 गात्रेषु सर्वान्द्रियाणामुपलेशोऽवसादनम् ॥
 खे हगत्सिमुखन्त्र कासश्चासावरोचकः ।
 अतिपीडितवत्तत्र विविधा स्थापनस्तथा ॥
 अस्त्रिभस्याविपुहस्य खे होऽल्पः सम्यधो-
 जितः ।
 शीतो न्दृष्टश्च नाभ्येति ततो मर्दं प्रवाहयेत् ॥
 विषम्यगौरवाभानशूलाः पकाशयं प्रति ।
 तत्रास्थापनमेवाशु प्रयोष्यं सानुवासनम् ॥
 अल्पं युक्तवतोऽल्पो हि खे होमर्दगुणस्तथा ।
 दत्तो नैति क्रमोत्क्रेशी भ्रष्टं वा रतिमाव-
 र्त्तित् ॥
 तत्र वास्थापनं कार्यं शोधनीयेन वस्तिना ।
 अन्वासनश्च खे हेन शोधनीयेन शस्यते ॥
 अहोरात्रादपि खे हः प्रत्यागच्छेत्त दूष्यति ।
 कुर्व्यादस्तिगुणाश्चापि शीर्णत्वल्पगुणो भवेत् ॥
 यस्य नोपद्रवं कुर्व्यात् खे हवस्तिरतिःस्ततः ।
 सर्वोऽल्पो वा हतो रीत्यादुपल्पः स विजा-
 नता ॥
 अनायासस्वहोरात्रात् खे हे संशोधनेऽर्जयेत् ॥
 खे हवस्तावनायाते नात्यः खे हो विधीयते ।
 इत्युक्ता थापदः सर्वाः सप्तचर्चिकित्-
 सिताः ॥”
 इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३७ अध्यायः ॥
 वस्तिकर्ममाटाः, पुं. (वस्तिकर्मणा तच्छोधनथापा-
 रेण आटाः । वस्तिशोधने एवास्य प्रचुरकार्य-
 करत्वान् तथात्वम् ।) अरिष्टश्च । भूरिटा
 इति ख्यातः । यथा,—
 “अरिष्टो वस्तिकर्माटो वेजीरः फेनिल-
 सुगः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वस्तिमर्तं, स्त्री, (वस्तिर्नाभ्यधीभागस्य मलम् ।)
 मूत्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६७ ॥
 वस्तु, स्त्री, (वसतोति । वस + “वमस्तुम् । ” उणा०
 १ । ७३ । इति तुम् ।) द्रवम् । यथा,—
 “बद्धदयं स्तोऽपिकं स्यात् सत्वं द्रव्यश्च वस्तु च ॥”
 इति ॥
 (तथा, भागवते । १ । ४ । २७ ।
 “गल्पे दारुण्ये सुतेषु वस्तुषु
 द्विपोलमस्यन्दनयाजिवस्तुषु ।
 अन्त्यरत्राभरणान्तरादि-
 अन्तकोषेष्वकोदमस्मात् ॥”
 पात्रभूतम् । यथा, रघो । ३ । ७६ ।
 “अथोपनीतं विधियद् विपश्चितो
 विनिन्द्यरेणं गुरवो गुरुप्रियम् ।
 अबन्ध्यनाथ बभूवुरत्र ते
 क्रिया हि वस्तुपक्षिना प्रधीदति ॥”)

पदार्थः । यथा,—
 “भावः पदार्थो धर्मः स्यात् सत्त्वं तत्त्वञ्च
 वस्तु च ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, शुकुलजायाम् १ अङ्के ।
 “सती हि सन्दिहपदेयु वस्तुयु
 प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥”)
 जगति वस्तुद्वयं भावोऽभावश्च । इति न्याय-
 शास्त्रम् ॥ सच्चिदानन्दाद्वयं ब्रह्म । इति वेदान्त-
 नारः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ४६ ।
 “अहो वस्तुनि मात्स्यंमहो भक्तिरवस्तुनि ॥”
 कार्यम् । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । १५ । २५ ।
 “वस्तुष्वशक्येयु समुद्यमश्चेत्
 शक्येयु मोहादसमुद्यमश्च ।
 शक्येयु कालेन समुद्यमस्य
 त्रिधैव कार्ययत्नं वदन्ति ॥”
 अर्थः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारः ।
 ६ । ६५ ।
 “अथाङ्गिरसमगणयमुदाहरणवस्तुयु ।
 ऋषयो नोदयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ॥”
 इति शुकम् । यथा, विक्रमोत्तमम् ।
 “अहमस्मां कालिदासप्रथितवस्तुना नवेन चोट-
 केनोपस्थास्ये ॥”
 वस्तुकं, कौ, (वस्तु + क्तं + क्तम् ।) वास्तुकम् ।
 इति शब्दरत्नावली राजनिघण्टुश्च ॥
 वस्तुको, कौ, (वस्तु + क्तं + क्तम् ।)
 अतिचिन्तीशकः । इति राजनिघण्टुः ॥
 वस्त्यं, कौ, (वस्तु + क्तम् ।) वस्तिर्वासस्तु स्यात्
 माधु । वस्ति + “तत्र साधुः ।” ४ ; ४ । ६८ ।
 इति यत् ।) गृहम् । इत्यमरः ॥
 वस्त्रं, कौ, (वस्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति । वस
 आच्छादने + “सर्वधातुभ्यः क्तम् ।” उणा० ४ ।
 १५८ इति क्तम् ।) परिधानाद्युपयुक्तकार्पासादि-
 निर्मितवस्तु । कापड इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 आच्छादनम् २ वासः ३ चेलम् ४ वसनम् ५
 अंशुकम् ६ । इत्यमरः ॥ सिचयः ७ पोतः ८
 लक्तकः ९ कर्पटः १० शाटकः ११ कपिशुः १२ ।
 इति जटाधरः ॥ वासनम् १३ द्विचयम् १४
 प्रोतम् १५ छादम् १६ वासनम् १७ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ ॥ अस्य परिधानविधयेया,
 भृगुः ।
 “विक्रमोऽनुत्तरीयश्च नयश्चावच्छ एव च ।
 श्रौतं स्मार्तं तथा कर्म न नयश्चान्येदपि ॥”
 विक्रमः परीधानासंज्ञकश्च । तथा च ।
 “परीधानादहःकृत्वा निबद्धाद्यासुरी भवेत् ॥”
 स्मृतिः ।
 “वामे पृष्ठे तथा नाभौ कश्चन्यसुदाहृतम् ।
 शभिः कश्चोः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥”
 बौधायनः ।
 “नाभौ धृतश्च यदस्माच्छादयति जानुनी ।
 अन्तरीयं प्रशस्तं तदस्मिन्नसुभयोक्तयोः ॥”
 प्रचेताः । दशा नाभौ प्रयोजयेत् । स्मृतिः ।

न स्यात् कर्मणि कश्चकीति । उत्तरीयधारणं
 चोपवीतवन ।
 “यथा यज्ञोपवीतश्च धार्यते च द्विजोत्तमेः ।
 तथा सन्ध्यन्ते यज्ञादुत्तराच्छादनं शुभम् ॥”
 इति स्मृतेः ॥
 अत्र यथा द्विजोत्तमेः सथापसयत्वादिना उप-
 वीतं धार्यते तथा उत्तराच्छादनमपि द्विजो-
 त्तमैरिति प्रदर्शनमात्रम् । प्रागुक्तभृगुवचनेन
 सर्वेषां द्विवस्त्रताप्रतीतिः । पारस्करः । एकश्चि-
 द्दामो भवति तस्य उत्तरार्द्धेन प्रच्छादयतीति ।
 इत्याह्वितत्वम् ॥ ॥ अस्य धारणगुणाः ।
 यथा,—
 “कास्यं यशस्यमायुष्यमलम्प्रीप्तं प्रहर्षणम् ।
 श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ ॥
 अपि च ।
 “स्नातस्यानन्तरं सम्यक्स्नेहं तनुमार्जनम् ।
 कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डयादोषनाशनम् ॥
 कौषेयं त्रिचक्रश्च रक्तवस्त्रं तथैव च ।
 वातश्लेष्महरं तत्तु श्रुतकाले विधारयेत् ॥”
 कौषेयं पट्टाम्बरं तसरवस्त्रम् ।
 “त्रैशं सुशीतं पिप्लवं कथायं वस्त्रमुच्यते ।
 तद्धारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु प्रस्यते ॥”
 कथायं कौकची इति लोके । कथायरागरक्तं
 या ।
 “शुकानु शुभदं वस्त्रं शीततापनिवारणम् ।
 न चोष्णं न च वा शीतं तत्तु वर्षासु धारयेत् ॥
 यशस्यं कास्यमायुष्यं श्रीमदानन्दवर्द्धनम् ।
 त्वयं वशीकरं रथं नवं निर्मलमम्बरम् ॥”
 कास्यं कामोद्दीपकम् ।
 “कदापि न जनैः सहिर्घार्यं मलिनमम्बरम् ।
 तत्तु कण्डकमिकरं ग्लान्यलम्प्रीकरं परम् ॥”
 अलम्प्रीरशीभा दादिक्रं वा । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ ॥ (अथ स्वप्ने वस्त्रादिदर्शनात्
 शुभफलं यथा,—
 “कन्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान् सुते-
 जसः ।
 यः पश्येन्नभते यो वा हृत्वादर्शविधामिषम् ॥
 शुक्लाः सुमनसो वस्त्रममेध्यालेपनं फलम् ॥
 यस्य स्वादायुरारोग्यं वित्तं बहु च सोऽनुते ॥”
 इति वाभटे शारीरस्थाने षष्ठ्याध्याये)
 अथ नववस्त्रपरीधानदिनम् ।
 “ब्रह्मानुराधवसुतिष्यविश्रासहस्त-
 चिभोत्तराभिपवनादितरेवतीयु ।
 जन्मर्त्तुशिवबुधशुक्रदशोत्सवादी
 धार्यं नवं वसनमोभरदेवतुष्टौ ॥”
 इति ज्योतिस्तत्वम् ॥ ॥
 अपि च ।
 “सूर्यं चात्पधनं ब्रह्मः शशदिने क्रेशः सदा
 भूमिजे
 वस्त्राणां बहुता बुधे सुरगुरौ विद्यागमः
 सम्यद्ः ।

नानाभोगयुतः प्रमोदशयनं दिवाङ्गना भागवे
 श्रौरे स्युः खलु रोगशोककलहा वस्त्रे धृते
 नूतने ॥
 इति कर्मलोचनम् ॥ ॥
 अस्य चारसंयोगनिषिद्धिद्वानि यथा,—
 “मन्दमङ्गलघण्टीषु हादस्यां आहवासरे ।
 वस्त्राणां चारसंयोगो दृष्टव्यासप्रमं कुलम् ॥”
 इत्याह्विकाचारतत्त्वम् ।
 तद्दानफलं यथा,—
 “वाभोदश्चन्द्रसालोक्तमभिसालोक्तमभदः ॥”
 इति शुद्धितत्वम् ॥
 अपि च ।
 “द्विजानां ये तु सततं शुभवस्त्रप्रदा नराः ।
 वस्त्रगन्धयुतः पश्यास्तेषां सुखलश्रीतलः ॥”
 इत्यादौ बह्विपुराणे यमशर्मिलोपाख्याननामा-
 ध्यायः ॥ ॥ तेन विष्णुपूजाविधयेया,—
 “दुकूलपट्टकौषेयवाल्क्यकार्पासकादिभिः ।
 वासोभिः पूजयेद्विष्णुं सुशुभैरात्मनः प्रियैः ॥”
 इति तत्रैव क्रियायोगनामाध्यायश्च ॥
 तद्वस्त्रविधयेया । विष्णुधर्मोत्तरम् ।
 “वस्त्रं दशान्तमादद्यात् परिधाय तथा पुनः ।
 आरुह्योपानह्यै यानमारुह्यै च पादुके ॥”
 तस्याधिपतिर्यथा । तत्रैव ।
 “वार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्यानि रजतानि च ।
 पत्निगश्च तथा सर्वे वायथाः परिकौर्मिताः ॥”
 तत्रतिर्यहप्रायश्चित्तं यथा । हारीतः । मणि-
 वासोगवादीनां प्रतिपद्ये सावित्राष्टशतं जपेत् ।
 अष्टसहस्रं अष्टोत्तरसहस्रम् । इति शुद्धि-
 तत्वम् ॥ ॥ अपि च ।
 श्रीभगवानुवाच ।
 “कार्पासं कास्त्रं वाल्क्यं कौषेयं वस्त्रमिष्यते ।
 तत् पूज्यं पूजयित्वा मन्त्रैर्देवाय चोत्सृजेत् ॥
 निर्दशं मलिनं नीर्यं द्विषं गात्रावलङ्गितम् ।
 परकीयं वायुददं स्रुचोविद्धं तथोषितम् ।
 उपकेशं विधौतश्च श्लेष्मन्धादिदूषितम् ॥
 प्रदाने देवताभ्यश्च देवे पेत्रे च कर्मणि ।
 वस्त्रं येन प्रापयोगेन यज्ञावापुपयोजने ॥”
 प्रापयोगेन इत्यत्र स्त्रीपयोगेन इति कश्चित्
 पुस्तके पाठः ।
 “उत्तरीयोत्तरासङ्गी निचोलो मोदसेलकः ।
 परिधानश्च पश्चेताम्यस्यतानि प्रयोजयेत् ॥
 शाणवस्त्रं नीशारश्च तथैवातपवारणम् ॥”
 कश्चित् पुस्तके शाणवस्त्रमित्यत्र मणिवस्त्रमिति
 पाठः ।
 “चण्डातकं तथा दूर्यं पञ्च स्युताम्यदृष्टये ।
 पताकाध्वजदृष्टादौ स्युतं वस्त्रं प्रयोजयेत् ॥
 अन्यत्रावरणादौ च तदिना शस्ततोऽपि च ।
 रक्तं कौषेयवस्त्रं महादेशे प्रशस्यते ॥
 गीतं तथैव कौषेयं वासुदेवाय चोत्सृजेत् ।
 रक्तं कर्मणं दद्यात् शिवाय परमात्मने ॥
 विचित्रं सर्वदेवेभ्यो देवीभ्योऽपि निवेदयेत् ।
 कार्पासं सर्वतोभद्रं दद्यात् सर्वेभ्य एव तु ॥

त्रैकान्तर्गतं दद्यात् वासुदेवाय चैककम् ।
 तथा त्रैकान्तर्गतं शिवाय विनिवेदयेत् ॥
 नीलीरक्तं यद्वक्ष्यं तत् सर्वत्र विवर्जितम् ।
 देवे पैत्रे स्त्रीपयोगे वर्जयेत्तद्विचक्षणः ॥
 नीलीरक्तं प्रमादात् यो दद्याद्विष्यते बुधः ।
 निष्कला तस्य तत्पूजा तदा भवति भैरव ॥
 विश्वे वासवि पुनर्लोकं नीलीविरञ्जितम् ।
 वक्ष्यं दद्यात्तद्वादेये नाम्यस्ते तु कदाचन ॥
 द्विपदां ब्राह्मणो यद्दत्त देवानां वासवो यथा ।
 तथा भूवक्ष्यवर्गेषु वक्ष्यसुतसमुच्यते ॥
 वक्ष्ये च जायते लज्जां वक्ष्ये च जायते त्वघम् ।
 वक्ष्यात् स्वान् सर्वतः सिद्धिं चतुर्भुजप्रदं च तत् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
 राज्ञा सदा वक्ष्याच्छादितशरीरं कर्मण्यम् ।
 यथा,—

“सर्वदा मङ्गलं रत्नं धारयेत् सद्दृष्ट्या ।
 अथवाच्छादितं गात्रं न विप्रभ्यः प्रदर्शयेत् ॥”
 इति तत्रैव ८६ अध्यायः ॥

नीलवक्ष्यं परिधाय विष्णुपूजननिषेधो यथा,—
 वराह उवाच ।

“भूषितो नीलवक्ष्येण यो हि मासुपसर्पति ।
 वर्षाणाञ्च शतं पञ्च क्षमिर्भूत्वा स तिष्ठति ॥
 तस्य वक्ष्यामि सुश्रीणि अपराधविशोधनम् ।
 प्रायश्चित्तं विश्राणात्ति येन मुच्यते क्लिष्यधात् ॥
 ब्रतं चान्द्रायणं कृत्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 मुच्यते क्लिष्यधात् भूमे एवमेतन्न मंश्रयः ॥”
 इति वाराहे नीलवक्ष्यपरीधानप्रायश्चित्त-
 नामाध्यायः ॥ * ॥ विष्णुपूजने रक्तवक्ष्यपरी-
 धाननिषेधो यथा,—

वराह उवाच ।

“रक्तवक्ष्येण संयुक्तो यो हि मासुपसर्पति ।
 तस्यापि षड्यु सुश्रीणि कर्म संसारमोक्षणम् ॥
 रजस्वलासु नारीसु रजो यत्तत् प्रवर्तते ।
 तेनासौ रजसा स्यूष्टो कर्मदोषेण जानतः ॥
 वर्षाणि दशपञ्चैव वसते तत्र निष्पद्यः ।
 रजो भूत्वा महाभागे रक्तवक्ष्यपरायणः ॥
 प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि तस्य कायविशोधनम् ।
 येन मुच्यन्ति वै भूमे पुरुषाः शास्त्रवर्जिताः ॥
 एकाहं ततः कृत्वा दिनानि दश सप्त च ।
 वायुभक्षो दिनत्रौणि दिनमेकं जलाशनः ॥
 एवं स मुच्यते भूमे मम विप्रियकारकः ।
 प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा ममासौ रोचते सह ॥
 एतत्ते कथितं भूमे रक्तवक्ष्यविभूषितम् ।
 प्रायश्चित्तं महाभागे सर्वं संसारमोक्षणम् ॥”

इति तत्रैव रक्तवक्ष्यपरीधानप्रायश्चित्तम् ॥
 परिधृतकृष्णवक्ष्यस्य विष्णुपूजननिषेधो यथा,—
 “यः पुनः कृष्णवक्ष्येण मम कर्मपरायणः ।
 देवि कर्माणि कुर्वीत तस्य वै पतनं षड्यु ॥
 सुखा वै पञ्चवर्षाणि काष्ठभक्षश्च जायते ।
 मशकृच्छ्रीणि वर्षाणि कच्छ्छ्रीणि च पञ्च च ॥
 न स मच्छति संसारं मम कर्मपरायणः ।
 वाराहवक्ष्यं जायेत नववर्षाणि पञ्च च ॥

चातो ममापराधेन क्षितः पारावतो भुवि ।
 तिष्ठते मम पार्श्वेषु यज्ञैर्वाहं प्रतिष्ठितः ॥
 प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि तस्य संसारमोक्षणम् ।
 येनासौ लभते सिद्धिं कृष्णवक्ष्यापराधतः ॥
 सप्ताहं यावत् सुखा त्रिरात्रं शक्तपिच्छिकां ॥
 त्रीणि पिच्छान् त्रिरात्रम् एवं मुच्यते क्लिष्य-
 धात् ॥

य एतेन विधानेन देवि कर्माणि कारयेत् ।
 मुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गानुसारकः ।
 न स गच्छति संसारं मम लोकाय गच्छति ॥”
 इति तत्रैव कृष्णवक्ष्यपरीधानप्रायश्चित्तम् ॥
 परिधृताधीनवक्ष्यस्य विष्णुकर्मकरानिषेधो
 यथा,—

वराह उवाच ।

“वाससा न च धीतेन यो मे कर्माणि कारयेत् ।
 मुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गानुसारकः ॥
 तस्य दोषं प्रवक्ष्यामि अपराधं वसुन्धरे ।
 पतन्ति येन संसारं वासभोच्छ्रकारिणः ॥
 देवि भूत्वा गजोन्मत्तस्त्रिहृदिकं नरो भुवि ।
 उदृष्टेकं भवेत्तन्म जन्म चेकं खरस्तथा ॥
 गोमायुरेकजन्मा वै जन्म चेकं हयस्तथा ।
 सारङ्गञ्चैकजन्मा वै ऋगो भवति चेकतः ॥
 सप्तजन्मान्तरं पञ्चासतो भवति मानुषः ।
 मद्गतश्च गुणज्ञश्च मम कर्मपरायणः ।
 निरापराधो दक्षश्च गृहकारिविवर्जितः ॥
 धरगयुवाच ।

मुनमेतन् प्रयत्नेन यक्ष्या ससुदाहृतम् ।
 संसारं वासभोच्छ्रष्टं येन गच्छन्ति मानवाः ॥
 प्रायश्चित्तं मे ब्रूहि सर्वकर्मसुखावहम् ।
 क्लिष्यधात् येन मुच्यन्ति तव कर्मपरायणः ॥
 वाराह उवाच ।

षड्यु तस्मिन् मे देवि कथ्यमानं मयानये ।
 प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि मम भक्तिपरायणः ॥
 यावत्केन दिने त्रीणि पिण्याकेन पुनश्चयः ।
 कणभक्षो दिनत्रौणि पायसेन दिनत्रयम् ॥
 एवं कृत्वा महाभागे वासभोच्छ्रकारिणः ।
 अपराधं न विदीत संसारश्च न गच्छति ॥”
 इति तत्रैव अधीतवासःपरिधानप्रायश्चित्त-
 नामाध्यायः ॥ * ॥ अथ परिधृतपरकीयवक्ष्यस्य
 विष्णुपूजादिकरणे प्रायश्चित्तम् ।

वाराह उवाच ।

“यः पारवक्ष्येण वक्ष्येण नावधतेन माधवि ।
 प्रायश्चित्तो पुमान्मूर्खो मम कर्मपरायणः ॥
 करोति मम कर्माणि स्यूष्टा ते मां तमःस्थितः ।
 ऋगो वै जायते देवि वर्षाणि त्रीणि सप्त च ॥
 ज्ञानपादेन जायेत चेकजन्म वसुन्धरे ।
 सूर्यंश्च क्रोधश्चैव मद्गतश्चैव जायते ॥
 तस्य वक्ष्यामि सुश्रीणि प्रायश्चित्तं महौजसम् ।
 येन गच्छति संसारं मम भक्तो यवस्थितः ॥
 अष्टभक्तं ततः कृत्वा मम कर्मपरायणः ।
 माघस्यैव तु मासस्य मुक्तपक्षस्य द्वादशी ॥
 तिष्ठेन्नजाग्रथे तत्र चान्तो दान्तो जितैक्रियः ॥

अनन्वमानसो भूत्वा मम चिन्तापरायणः ॥
 प्रभानाद्यान् प्रवक्ष्यामि उरिते च शिवाकरे ।
 पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शीघ्रं मुच्येत क्लिष्यधात् ॥
 य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो मम लोकाय गच्छति ॥”
 इति वाराहे परकीयवक्ष्यपरीधानप्रायश्चित्त-
 नामाध्यायः ॥ * ॥ काश्चननिर्मितवक्ष्यप्रमाणं
 यथा,—

“यावत् काश्चनवक्ष्याणां वाहिका गोपकण्ठकाः ।
 काश्चित्त्राययुः शीघ्रं यच्च चत्वारिणी सुदा ॥”
 इति तत्रैवैवर्त श्रीकृष्णजन्मसूक्ते ८८ अध्यायः ॥
 “वासनं वसनं शय्या जायापत्यं कमण्डलुः ।
 आसनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन ॥”
 इति श्रीमहादेवस्य पश्चिमाग्रादिपसारित-
 वक्ष्यस्य च अधीतत्वं यथा,—
 “इतद्धीतं स्थिया धीतं यद्धीतं रत्नकेन तु ।
 अधीतं तद्विजानीयाद्दशा दक्षिणपश्चिमे ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

मन्यमपाः ।

“प्रागयत्तदगर्भं वा धीतं वक्ष्यं प्रसारयेत् ।
 पश्चिमायं दक्षिणायं पुनः प्रक्षालनात् मुचि ॥”
 अत्रायं दशा कृतवत् ॥ * ॥ प्रक्षालिताः ।
 “स्वयं धीतेन कर्मणा क्रिया धर्मेणा विपश्चिता ।
 न च राजकधीतेन नाधीतेन भवेत् कश्चित् ॥
 पुत्रमित्तकलक्षेण स्वलातिवास्येन च ।
 दासयगंग यद्धीतं तत् पविष्यमिति स्थितिः ॥”
 आनीतरं उष्णीषवक्ष्यस्य धार्म्यत्वं यथा ।
 उष्णीषधारणं शिरोजलापनयनाय । तिन तद-
 नन्तरं न धार्यम् । तथा महाभारतम् ।
 “आमृतः साधिव्रासेन जलेन च सुगन्धिना ।
 राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलापितम् ।
 जलक्षयनिमित्तं वै वैद्यमास स्रद्धुं ॥”
 शिथिलापितं अगाढवहम् ॥ * ॥ निविह-
 वक्ष्याणि यथा । भारते ।

“न स्यतेन न दर्धेन पात्रेणैव विशेषतः ।
 स्रष्टिकोत्कीर्णोर्णोर्ण कर्म कुर्व्याद्विचक्षणः ॥”
 नारभिसु ।
 “न रक्तसुख्यं वानो न नीलश्च प्रशस्यते ।
 मलाक्षय दशाहोर्णं वक्ष्येदम्बरं बुधः ॥”
 उख्यं उन्कटरक्तविशेषम् । आचाररत्ने
 उधानः ।

“दशाहोर्णेन वक्ष्येण कुर्यात् कर्माययभाषतः ॥”
 विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “वक्ष्यं नामधृतं धार्यं न रक्तं मज्जनं तथा ।
 जीर्णं वापदशश्चैव धृतं धार्यं प्रयत्नतः ॥
 उपानहं नामधृतं ब्रह्मक्षत्रश्च धारयेत् ।
 न जीर्णमलवदामो भवेच्च विभवे सति ॥”
 योगियाहवल्काः ।
 “जात्रेण वासमी धीते अक्षिणे परिधाय च ।
 प्रक्षाल्योच्छ्रष्टद्विषश्च ह्यसौ प्रक्षालयेत्ततः ॥
 अभावे धीतवक्ष्याणां शास्त्रोत्तमाविकानि च ।
 कुतपो योगपट्टं वा द्विविधाया येन वा भवेत् ॥

वस्

अधीतेन च वस्त्रेण नियमैर्मित्तिकी क्रियाम् ।
 कुत्रेण फलं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम् ॥
 कुतपो नेपालकम्बलः ॥ ॥ तपेणान् पूर्वम्
 ज्ञानवस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा,—
 “नियोजयति यः पूर्वम् ज्ञानवस्त्रान् तपेणान् ।
 निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह ॥”
 यावाहिः ।
 “ज्ञानं ज्ञानार्द्रवासास्तु विगम्यं कुरुते यदि ।
 प्राणायामत्रयं ज्ञाना पुनः ज्ञानेन शुद्धति ॥ ॥
 नाद्रमेकश्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ॥”
 हारीतः । आर्द्रश्च सप्तवातहतमपि शुद्ध-
 मिति ॥ ॥ मदनपारिजाते पारस्करः ।
 एकश्चदासो भवति तस्योत्तरार्द्धेन प्रच्छाद्य-
 तोति । इत्याहुकतत्वम् ॥ ॥ संक्रान्त्यादौ
 वस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा । षट्त्रिंशत्त-
 निगमौ ।
 “संक्रान्त्यां पञ्चदश्याश्च द्वादश्यां आहुवासरं ।
 वस्त्रं न पीडतेऽत्र न च चारुणं योजयेत् ॥”
 इति तिथ्यादितत्वम् ॥
 वस्त्रकुट्टिमं, स्त्री, (वस्त्रनिमित्तं कुट्टिम-
 मिव) कुट्टिमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वस्त्रस्य
 कुट्टिमं क्षुद्रगृहम् ।) वस्त्रगृहम् ॥
 वस्त्रगृहं, स्त्री, (वस्त्रनिमित्तं गृहम् ।) वस्त्र-
 निमित्तशाला । तावु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पटवापः २ पटमथम् ३ दूष्यम् ४ स्थलम् ५ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वस्त्रग्रन्थिः, पुं, (वस्त्रस्य ग्रन्थिः ।) परिधान-
 वस्त्रस्य ग्रन्थनम् । तत्पर्यायः । उच्चयः २
 नीवी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वस्त्रपञ्जलः, पुं, कोलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वस्त्रपुत्रिका, स्त्री, (वस्त्रनिमित्ता पुत्रिका पुत्र-
 लिका ।) वस्त्रनिमित्तपुत्रलिका । इति शब्द-
 माणा ॥
 वस्त्रभूषणः, पुं, (भूषयतीति । भूषि + ल्युः ।
 वस्त्रस्य भूषणः रत्नक इत्यर्थः ।) साकरण-
 रत्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वस्त्रभूषणा, स्त्री, (वस्त्रस्य भूषणं राशो यस्याः ।)
 मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणाद्यो-
 ष्या मञ्जिष्ठाशब्दे ज्ञातया ॥)
 वस्त्रयोनिः, स्त्री, (वस्त्रस्य योनिरुत्पत्तिकार-
 णम् ।) वसनोत्पत्तिकारणम् । यथा,—
 “त्वक्फलकमिरोमाणि वस्त्रयोर्निर्देश त्रियु ॥”
 इत्यमरः ॥
 वस्त्ररञ्जनः, पुं, (रञ्जयतीति । रञ्ज् + शिच् +
 ल्युः ।) वस्त्राणां रञ्जनः । कुसुम्भः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “स्यात् कुसुम्भं वद्विशिशवं वस्त्ररञ्जनमित्यपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वस्त्रं, स्त्री, (वस निवास आच्छादने वा + घाट्-
 वस्त्रव्याप्तयो गः ।) उणा० ३ । ६ । इति
 करणादौ यथायथं गः ।) वेतनम् । मन्वन्तम् ।
 (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ६ ।

वहः

“भूयसा वस्त्रमचरन् कनीयोऽविक्रीतो अका-
 निषं पुनर्यन् ॥”)
 वसनम् । इत्यम् । इति विश्वः ॥ धनम् । श्रुतिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (वस्त्रं आच्छाद्यति शरीर-
 मिति । कर्त्तरि नः ।) त्वक् । इत्यमरटीकायां
 रामायणः ॥
 वहः, पुं, (वस् + न ।) मन्वन्तम् । इत्यमरः ॥
 वहन्नं, कटीभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वहन्सा, स्त्री, (वहन् चर्म सीयति । वहन् +
 शिव + ङः । स्थियां टाप् ।) ज्ञायुः । इत्यमरः ॥
 वस्त्रोक्तसारा, स्त्री, (वस्त्रोक्तं रत्नाकरं पु-
 सारा ।) इन्द्रपुरी । (यथा, रघुः । १३ । २० ।
 “वस्त्रोक्तसारांभभूय साहं
 सौराज्यबद्धोत्सवया विभूत्या ।
 समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंशे
 सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥”)
 इन्द्रनी । (यथा, महाभारते । ३ । १८८ ।
 १०१ ।
 “वस्त्रोक्तसारां नलिनीं नर्मदाश्चैव भारत ॥”)
 कुबेरपुरी । (यथा, महाभारते । ७ । ६५ । १५ ।
 “नेतादृशं दृष्टुं कुबेरसदनेऽपि ।
 धवच पूर्वभागं नः किं पुनर्मनुजैष्विति ।
 यत्तं वस्त्रोक्तसारेयमित्युक्तं विस्मिताः ॥”)
 कुबेरनदी । इति हेमचन्द्रः ॥
 वह, इ क ल्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पर० अक०-सट् ।) इ क, वृद्धयति । ल्विषि
 हीमौ । इति दुर्गादासः ॥
 वह, ऐ ञ औ प्रापयं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-उभ०-दिक्०-अनिट् ।) प्रापणमिह
 ज्ञानस्य रूपम् । ऐ, उह्यात् । ञ, वहति
 वहते भारं यामं जनः प्रापयतीत्यर्थः । औ,
 अवाप्नोत् । अर्थान्तरे अकर्मकोऽयम् । यथा ।
 जम्बुः सरिद्वहति सीमनि कम्बुकण्ठीति
 नैषधे । मन्दं मरुद्वहति गर्जति वारिवाहः ।
 इति महाभाटके । ववाह रत्नं पुरुषास्तो
 जाताः सहस्रशः । इत्यादि मिहार्थमोह्या-
 दिश्च वृद्धयतुं मन्थते वर्णदेशप्रारणदेवो ।
 वस्तुतस्तु वक्त्राद्यस्मत्तत्त्वादेवोह्यादिरनेनोप-
 लिनः । ववाह इति चण्डीप्रयोगस्य तु वाह
 उ यत्ने इत्यस्मान् गणकृतानित्यत्वान् परस्मैपद-
 मिहः । अनेकार्थत्वान् सुखाव इत्यर्थः । अथवा
 वव इत्याह इत्येव यास्यानम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वहः, पुं, (वहति युगमनेनेति । वह + “मोचर-
 सचरति ॥” ३ । ३ । ११६ । इति घप्रत्ययेन
 साप् ।) उषस्कल्पदेशः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते । ४ । २ । २१ ।
 “यस्य बाहू समौ दीर्घौ व्याघातकठिनत्वत्तौ ।
 दक्षिणे चैव सथे च गवामिव वहः कृतः ॥”
 वहतीति । वह् + अच् ।) घोटकः । वायुः ।
 इति मेदिनी । वे, = पस्याः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वाहके, जि ।

वहसः

यथा, मनुः । १ । ७६ ।
 “व्याकाशात्तु विकुञ्जायात् सर्वगन्धवहः
 शुचिः ।
 बलवान् जायते वायुः स वै स्वर्गगुणो मतः ॥”)
 वहतः, पुं, (वहतीति । वह् + अत् ।) उषः ।
 पाण्ड्यः । इत्युणादिकोषः ॥
 वहतिः, पुं, (वहतीति । वह् + “वहिवस्यत्तिभ्य-
 ष्वित् ।” उणा० ४ । ६० । इति अतिः ।)
 वायुः । इत्युणादिकोषः । गौः । सचिवः । इति
 मेदिनी । वे, १४८ ॥
 वहती, स्त्री, (वहतीति । वह् + अति । वा-
 डीम् ।) नदी । इति कंचित् ॥
 वहतुः, पुं, (वह् + “एधवह्योश्चतुः ।” उणा०
 १ । ७६ । इति चतुः ।) पथिकः । उषभः ।
 इति मेदिनी । ते, १४६ ॥ (विवाहकाले कन्यायै
 देयवस्तु । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । १३ ।
 “सूर्याया वहतुः प्रागात् सवितायमवाहन्तु ।”
 “वहतुः कन्याप्रियार्थं दातव्यो गवादिपदार्थः ॥”
 इति तद्वाच्ये सायणः ॥ विवाहः । यथा, ऋग्-
 वेदे । १० । ८५ । १४ ।
 “यदश्विना पृच्छमाना वयात्
 त्रिचक्रेण वहतं सूर्यायाः ॥”
 “सूर्याया वहतुं विवाहमित्यर्थः ।” इति तद्-
 भाष्ये सायणः ॥ वहनकारणं, त्रि । यथा,
 ऋग्वेदे । ७ । १ । १७ ।
 “उभा ह्यग्नौ वहतू मियंथे ॥”
 “उभौ वहतू वहनहेतू स्तौत्रं प्रच्छश्च ह्यवनः
 कुञ्चन्तो मियंथे ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
 वहनं, स्त्री, (उह्यतेऽनेनेति । वह् + करण
 ल्युट् ।) हौडः । हूडो इति भाषा । यथा,—
 “तरुणो भेलके वारिरीधौ नौस्तिकः ज्वः ।
 हौडस्तारान्मुञ्चहं वहत्रं वाञ्छतः पुमान् ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । १०५ । ४५ ।
 “अगान्तरे च यणिजामाक्रन्देस्त्रीप्रपूरितम् ।
 भरादेव तदुत्पत्य वहनं समभ्यज्यत ॥”
 वह् + भावे ल्युट् । प्रापणम् । धारणम् ।
 यथा, महाभारते । २ । ३१ । ४१ ।
 “पावनात् पावकश्चासि वहनात् ह्यवाहनः ॥”
 वहतीति । वह् + ल्युः । वाहके, त्रि । यथा,
 कथासरित्सागरे । ११६ । १६६ ।
 “देव्यानामाधपो विमानवहनः सान्तपुरः
 सानुगः ॥”)
 वहन्तः, पुं, (वहति वातीति । वह् + “तृभूवहि-
 वमीति ।” उणा० ३ । १२८ । इति भक् ।)
 वायुः । इति मिहान्तकौमुद्यासुणादिसिः ॥
 (उह्यते इति । कम्मणि भक् ।) बाले, त्रि ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 व(व)हलः, पुं, (उह्यतेऽनेनेति । वह् + वाहुलकान्
 अलच् ।) पीतः । इति हारावली । १४२ ॥
 वहे, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (वहुले च यथा,
 उत्तरचरिते । १ ।

वह्निर्हा

“रसावस्थाः अर्थां वपुषि वह्निकण्डनरसः ।”
यथा वा प्रबोधचन्द्रोदये । १ ।

“येन त्रि. सप्तकृत्यो वृषवह्नवसामांसमस्तिष्कपह-
प्राग्भारेऽन्तारि भूरिच्युतरुधिरसरिहारिपूरे-
भयिकः ॥”

वह्निलग्नः, स्त्री, (वह्नः प्रचुरो गन्धो यस्य ।)
प्रसरचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्निलग्नः, [स्] पुं, (वह्नलानि प्रचुराणि चक्षु-
वीष पुष्याण्यस्य ।) मेघद्विज्ञी । इति रत्न-
माला ॥ पुस्तकान्तरे ।

“नन्दीवृक्षो मेघद्विज्ञी तथा मेघविशीलिका ।
चक्षुर्वह्नं चक्षुश्च मेघद्विज्ञी गृहदुमाः ॥”

इत्यपि पाठः ॥

वह्निलवणः, पुं, (वह्नला इद्रा त्वचा वल्कलं यस्य ।)
श्वेतलोधः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्नला, स्त्री, (वह्नलानि प्रचुराणि पुष्याणि
सन्तस्य इति । अर्थादित्वाद्च् ।) शत-
पुष्या । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थूलेला । इति
भावप्रकाशः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“एला तु वह्नला स्त्रला मालेयं ताडकाफलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

वह्ना, स्त्री, (वह्नतीति । वह् + अच् । टाप् ।)
नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १७६ ॥

व(व)ह्निः, [स्] अ, वाह्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । १० । ४५ ।

“सुखबाहुरपञ्चानां या लोके जातयो वह्निः ।
स्त्वैव वाचश्चायं वाचः सर्वं तं दस्यवः स्मृताः ॥”

यथा च, रामायणे । २ । ५२ । २ ।
“अद्येयं प्रथमा रात्रिर्जाता जनपदात् वह्निः ।
या सुमन्त्रेण रहिता तां नोक्त्वण्डतुमहंसि ॥”

व(व)ह्निःकुटीचरः, पुं, (वह्निःकुटी चरतीति ।
चर + टः ।) कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वह्नितः, त्रि, (अवधीयत स्मिति । अव + धा + क्तः ।
अवस्थातो लोपः ।) अवह्नितः । इति द्विरूप-
कोषः ॥

वह्नितं, स्त्री, (वह्नितं द्रव्याणीति । वह् + “अग्नित्रा-
दिभ्य इञोञौ ।” उणा० ४।१७२। इति इञः ।)
पोतः । तत्पर्यायः । वाञ्छटः ० । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ५ ।

“प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदं
विह्वितवह्नितचरित्रमखेदम् ॥”

वह्नितकं, स्त्री, (वह्नितं + स्वाधि कन् ।) जलयानम् ।
यथा, हेमचन्द्रे ।

“सौर्यात्रिकः पोतवणिकं यानपात्रं वह्नितकम् ।
वोह्वितं वह्नितं पोतः पोतवाची नियामकः ॥”

व(व)ह्निर्हारः, स्त्री, (वह्नित्यं हारम् ।) तोरणम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा,—

“धिमन्त्रेणा विदा धिमपि कविता धिकसुजनता
वयो रूपं धिक् धिमपि च यज्ञो निर्धनमतः ।
असौ जीयादेकः सकलगुणहीनोऽपि धनवान्
वह्नितरे यज्ञात्कलमसमाः सन्ति गुणिनः ॥”

इत्युक्तः ॥)

वह्नः

व(व)ह्निरप्रकोष्ठकः, पुं, (वह्निरस्य प्रको-
ष्ठकः ।) गृहस्य द्वाराद्वह्निः प्रकोष्ठम् । तत्प-
र्यायः । प्रघणः २ प्रघणः ३ अलिन्दः ४ ।
इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥

व(व)ह्निरभूतः, त्रि, (वह्निसु + भू + क्तः ।) वह्नि-
गतः । वह्निःशब्दपूर्वकप्रार्थभूपातोः कर्त्तरि
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा । “पलविषयिता-
वह्निरभूतमाध्यविषयिताचटितधर्मावच्छिन्नप्रति-
वधिताशानिसंश्रयः पक्षसा ॥” इति जगदीशः ॥

व(व)ह्निरभूतः, त्रि, (वह्निरभूतविषये सुखं प्रवर्णता
यस्य ।) वितुखः । यथा, नरसिंहाचार्यधृति-
शानसंज्ञितायाम् ।

“श्रीवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः ।
सर्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिवह्निरभूतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

व(व)ह्निरभूतः, पुं, (वह्निरभूतीति । चर + टः ।)
कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वह्निरभूतश्रीले,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २२ । २३ ।

“युवयोर्बन्धनीयं तन्नामकं युवयोः स्वकम् ।
एतत्सत्यं विजानीतं युवा प्राणा वह्निरभूतः ॥”

वह्निरभूतः, पुं, (वह्निरभूतः । चर + टः ।)
कर्मकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वह्निरभूतश्रीले,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २२ । २३ ।

“युवयोर्बन्धनीयं तन्नामकं युवयोः स्वकम् ।
एतत्सत्यं विजानीतं युवा प्राणा वह्निरभूतः ॥”

वह्निरभूतः, पुं, (वह्निरभूतः । चर + टः ।)
कर्मकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वह्निरभूतश्रीले,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २२ । २३ ।

“युवयोर्बन्धनीयं तन्नामकं युवयोः स्वकम् ।
एतत्सत्यं विजानीतं युवा प्राणा वह्निरभूतः ॥”

वह्निरभूतः, पुं, (वह्निरभूतः । चर + टः ।)
कर्मकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वह्निरभूतश्रीले,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २२ । २३ ।

“युवयोर्बन्धनीयं तन्नामकं युवयोः स्वकम् ।
एतत्सत्यं विजानीतं युवा प्राणा वह्निरभूतः ॥”

वह्निरभूतः, पुं, (वह्निरभूतः । चर + टः ।)
कर्मकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वह्निरभूतश्रीले,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २२ । २३ ।

“युवयोर्बन्धनीयं तन्नामकं युवयोः स्वकम् ।
एतत्सत्यं विजानीतं युवा प्राणा वह्निरभूतः ॥”

वह्निरभूतः, पुं, (वह्निरभूतः । चर + टः ।)
कर्मकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वह्निरभूतश्रीले,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २२ । २३ ।

“युवयोर्बन्धनीयं तन्नामकं युवयोः स्वकम् ।
एतत्सत्यं विजानीतं युवा प्राणा वह्निरभूतः ॥”

वह्निरभूतः, पुं, (वह्निरभूतः । चर + टः ।)
कर्मकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वह्निरभूतश्रीले,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २२ । २३ ।

“युवयोर्बन्धनीयं तन्नामकं युवयोः स्वकम् ।
एतत्सत्यं विजानीतं युवा प्राणा वह्निरभूतः ॥”

वह्निरभूतः, पुं, (वह्निरभूतः । चर + टः ।)
कर्मकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वह्निरभूतश्रीले,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २२ । २३ ।

“युवयोर्बन्धनीयं तन्नामकं युवयोः स्वकम् ।
एतत्सत्यं विजानीतं युवा प्राणा वह्निरभूतः ॥”

वह्निरभूतः, पुं, (वह्निरभूतः । चर + टः ।)
कर्मकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वह्निरभूतश्रीले,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २२ । २३ ।

“युवयोर्बन्धनीयं तन्नामकं युवयोः स्वकम् ।
एतत्सत्यं विजानीतं युवा प्राणा वह्निरभूतः ॥”

वह्निरभूतः, पुं, (वह्निरभूतः । चर + टः ।)
कर्मकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वह्निरभूतश्रीले,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २२ । २३ ।

“युवयोर्बन्धनीयं तन्नामकं युवयोः स्वकम् ।
एतत्सत्यं विजानीतं युवा प्राणा वह्निरभूतः ॥”

वह्नः

समधिं नेव हस्तेन सृष्टोन्नाप्तु चिरं वसेत् ॥
नापस्त्रिपेक्षोपधमे स खर्पेण च पाणिना ।
सुखेनाधिं समिधोत् सुखादमिरजायत ॥”

इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः ॥
अस्योपतिर्यथा,—

शौनक उवाच ।

“सर्वं सुतं महाभाग परिपूर्णं मनो मम ।
अधुना अतुमिच्छामि वद्वे कल्पितमोक्षिताम् ॥

सुत उवाच ।

एतदा स्मृतिकाले च ब्रह्मज्ञानमहेश्वराः ।
श्वेतद्वीपं ययुः सर्वं दृष्टं विष्णुं जगत्पतिम् ॥
परस्परं संभाषी कृत्वा सिंहासनेषु च ।
ऊपुः सर्वं सभामध्ये सुरस्यं पुरतो हरैः ॥

विष्णुगान्त्रोद्घवास्तत्र कामिन्यः कमलाकलाः ।
तत्र श्रुयन्ति गायन्ति विष्णुगाथाश्च सुस्वरम् ॥
तासाञ्च कठिनां श्रोणिं कठिनं स्तनमल्ललम् ।
सस्मितं सुखपद्मञ्च दृष्ट्वा ब्रह्मा स वासुकः ॥

मनो निवारणं कर्तुं न शशाकं पितामहः ।
वायं पपात तस्माद् लज्जया वामसा विभुः ॥
तद्दीप्यं ब्रह्ममहितं प्रतप्तं कामतापितः ।
श्रीरोदे प्रेरयामास सन्तोष विरते हृजे ॥

जलादुत्थाय पुरुषः प्रज्वलन् ब्रह्मनेजसा ।
उत्तम ब्रह्मणः क्रोडे लज्जितस्य च संसदि ॥
एतस्मिन्नन्तरे कथो जलादुत्थाय सत्वरः ।
प्रणम्य वरुणो देवान् बालं नेनं मसुद्यतः ॥

बालो दधार ब्रह्मणं बाहूभ्याश्च भयाद्ददन् ।
तिस्रोत्तराच्च लगतीं विधाता लज्जया हृजे ॥
बालकस्य करं धृत्वा चकाराकण्ठं रुषा ।
परुणश्च सभामध्ये तं चिक्षेप प्रजापतिः ॥

पपात दूरतो देवो वरुणो दुःखलक्षया ।
इत्थं संप्राप स्तनवन् कोपतश्चा विधिं चो ॥
नेतनं कारयामासास्तदुत्तरा च शङ्करः ।
संप्राप्य नेतनां तत्र तमुत्तमं जलेश्वरः ॥

वरुण उवाच ।

बालो जले मसुद्यतो मम पुत्रोऽयमोक्षितः ।
अहं गृहीत्वा यास्यामि ब्रह्मा मां ताडयत

कथम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

बालकः शरणापन्नो मयि विष्णो महेश्वर ।
कर्णं दास्यामि मानसं रुदनं शरणागतम् ॥
शरणागतदीनार्थं यो न रक्षेदपिहितः ।
पश्यते निरये तापद् यानवत्प्रदिवारको ॥

उभयो नेतनं युवाः प्रहस्य सपुंसदनः ।
उवाच मनोमन्त्रः सर्वेशश्च यथोपितम् ॥

भगवानवाच ।

दृष्ट्वा सुकामिनोऽश्रोणिं शोभ्यं धानुः पपात तत ।
लज्जया प्रेरयामास शोरोदे निर्मले शङ्खे ॥
ततो यमत्र बालश्च धम्मनो विधिपूजकः ।
क्षेत्रञ्च सुतः शास्त्रं वरुणस्यापि गौणतः ॥

महेश्वर उवाच ।

यो विदाशो निषमन्वो वेदेषु च निरूपितः ।
श्रेष्ठ्ये पुत्रे च समता शीत वेदविदो विदुः ॥

वक्रः

मन्त्रं ददातु वक्रयो विद्याश्च बालकाय च ।
 पुत्रो विधातुर्वक्रश्च शिष्यश्च वक्रस्य च ॥
 विष्णुर्दातु बालाय दाहिकां प्रक्तिसुखयाम् ।
 सर्वदग्धो ह्युताशश्च निम्बाको वक्रयैव च ॥
 विष्णुश्च दाहिकां प्रक्तिं ददौ तस्मै शिवाज्ञया ।
 मन्त्रं विद्याश्च वक्रयो रत्नमालां मनोहराम् ॥
 क्रोडे हत्वा च तं बालं पुत्रुष्य मायया सुरः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्षणजम्बखण्डे वक्रात्पत्तिर्नाम
 १३० अध्यायः ॥ * ॥ तद्वाहनिवारणौषधानि
 यथा,—
 “वासुदेवैश्वयया विष्णुर्दग्धा च मृत्तिका ।
 तयानुलिप्तं यद्दग्धं नाग्निना दह्यते नृप ! ॥”
 इति मात्स्ये राजधर्मो राजरत्नानाम् १६३ अः ॥
 अग्निवैलम्बं तच्छास्त्रिश्च यथा,—
 “अग्निर्दोष्यते यश्च राष्ट्रे यस्य निरिन्धनः ।
 न दीप्यते चैन्धनवान् स राष्ट्रः पीड्यते नृपैः ॥
 प्रथमद्वेषसु मांसं वा तथाहंश्चापि किञ्चन ।
 प्रासादनोरन्धहारं नृपवेषम सुरालयम् ॥
 यत्तानि यश्च दह्यन्ते तत्र राजभयं भवेत् ।
 विदुता वा प्रदह्यन्ते तत्रापि नृपतेर्भयम् ॥
 धूमश्चानग्निजो यश्च तत्र विद्यान्महद्भयम् ।
 विनाग्निं विस्फुलिङ्गाच्च दह्यन्ते यत्र कुत्रचित् ॥
 चिरात्प्रोषितश्चाश्च पुरोधोः सुसमाहितः ।
 समिद्धिः क्षीरदृष्टाणां सर्धैस्तु घृतेन च ॥
 दद्यात् सुवर्णश्च तथा द्विजैश्चो
 गाश्चैव बन्धाणि तथा भुवश्च ।
 एवं कृते पापमुपैति नाशं
 यदग्निवैलम्बभवं द्विजेन्द्र ! ॥”
 इति तन्त्रेवाहुतशास्त्ररत्नवैलम्बं नाम २०५
 अध्यायः ॥ * ॥ सुखामयो यथा,—
 “गाहपत्यो दक्षिणाग्निरुथैवाहवनीयकः ।
 एतन्मयस्यथो सुरथाः श्रेष्ठाश्चोपसदस्वयः ॥”
 इति वक्रपुराणे गणभेदनमाध्यायः ॥ * ॥
 वक्रविप्रमध्यगमननिधयो यथा,—
 * “हौ विप्रौ वक्रविप्रौ च दम्पत्योर्गुरुशिष्ययोः ।
 हलाये च न गन्तयं ब्रह्महत्या पदे पदे ॥”
 इति कर्मलोचनः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “नाग्निप्राक्कथोरत्तरा अपेयात् नाग्नीर्न
 ब्राह्मणयोर्न गुरुशिष्ययोरनुज्ञया तु अपेयात् ।
 इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥ * ॥ अथ वक्र-
 क्लम्भनम् ।
 “मानुषस्य वसां मस्य जज्ञौकां तत्र पंचयेत् ।
 हस्तौ तु लेपयेत्तत्र अग्निक्लम्भनसुत्तमम् ॥
 श्राव्याक्षीरसमादाय खरम्बुके निधाय तम् ।
 अस्त्रागारे क्षिपेत्तत्र अग्निक्लम्भनसुत्तमम् ॥
 वायुभी उदरं गृह्य मन्त्रकवसया सह ।
 मुहुर्का कारयेत्तत्र ततोऽग्निं प्रक्षिपेदग्नी ॥
 खमेतत्प्रयोगेण अग्निक्लम्भनसुत्तमम् ।
 सुखीतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ।
 चन्दित्वा च दमं सद्यो जङ्गया ज्वलनं
 (नृपैः) ॥

वक्रियु

गोरोचना भृङ्गराजं चूर्णं कृत्वा घृतं समम् ।
 दिव्यक्लम्भश्च पीत्वा स्यान्मन्त्रयोगिनेन वै तथा ॥”
 ॐ अग्निक्लम्भनं कुरु । इति गारुडे १८६
 अध्यायः ॥ (देवविशेषः । यथा, महाभारते ।
 १२ । २२७ । ५० ।
 “वाकः कामेश्वरो वक्रविन्धुर्दोषोयनेर्कृतिः ॥”
 भिन्नविन्धागभंजानः कृष्णस्य पुत्रविशेषः । यथा,
 भागवते । १० । ६१ । १६ ।
 “महोदधः पावनो वक्रिर्मन्त्रविन्धात्मजाः
 सुधिः ॥”
 तुल्यसुपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३२ । ११७ ।
 “तुल्यमोस्तु सुतो वक्रिर्गोभानुस्यस्य चात्मजः ॥”
 कुकुरपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २४ । १६ ।
 “कुकुरस्य सुतो वक्रिर्विलोमा तनयस्ततः ॥”
 वक्रिकरी, स्त्री, (वक्रिं देहस्यवक्रिं करोतीति ।
 कृ + टः । डीप् ।) धात्रीश्वरी । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ धार फुल इति भाषा ॥
 वक्रिकाण्डं, स्त्री, (वक्रिवत् दाहकं काण्डम् ।)
 दाहागुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वक्रिगन्धः, पुं, (वक्रिना वक्रिसंयोगेन दहनेन
 गन्धो यस्य ।) यन्त्रधपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वक्रिगर्भः, पुं, (वक्रिगर्भे यस्य ।) वंशः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 वक्रिगर्भा, स्त्री, (वक्रिगर्भे यस्याः ।) शमी-
 टणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वक्रिचक्रा, स्त्री, (वक्रिरेव चक्रं आवर्तवत् चिह्नं
 यत्र ।) कलिकारीटणः । इति भावप्रकाशः ॥
 वक्रिज्वाला, स्त्री, (वक्रिज्वालेव दाहकत्वात् ।)
 धातकी टणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य
 पर्यायो यथा,—
 “धातकी घातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
 सुभिक्षा बहुपुष्पी च वक्रिज्वाला च सा
 स्त्रुता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वक्रिदमनी, स्त्री, (दमयति प्रमयतीति । दम +
 णिच् + ल्युः । डीप् । वक्रिदमनी । अग्निदाह-
 क्षप्रशमनकारित्वादस्यास्तथात्वम् ।) अग्नि-
 दमनीश्लुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वक्रिदीपिका, पुं, (वक्रिं दीपयतीति । दीप + णिच्
 + ल्युल् । वक्रिदीपक इति वा ।) कुसुम्भम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (गुणादिविशेषोऽस्य
 कुसुम्भशब्दे श्रेयः ।)
 वक्रिदीपिका, स्त्री, (वक्रिजैतरानस्य दीपिका
 उत्तजिका ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वक्रिनामा [न्], पुं, (वक्रिनाम नाम यस्य ।)
 चिचकः । भलातकः । इति रत्नमाला ॥
 वक्रिनी, स्त्री, (वक्रिं तद्वत्कान् नयतीति । नी +
 ङः । गौरादित्वात् डीप् ।) जटामांवी । इति
 रत्नमाला ॥
 वक्रिपुष्पी, स्त्री, (वक्रिरेव दाहकं रक्तवर्णं वा
 पुष्पमस्याः । डीप् ।) धातकी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

वक्रिभि

वक्रिवधूः, स्त्री, (वक्रिवधूः ।) खाहा । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 वक्रिवीजं, स्त्री, (वक्रिवीजम् ।) रंजीजम् । इति
 तन्त्रम् ॥ (वक्रिदायकं वीजमस्य ।) निम्ब-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्रिवीजं वीजम् ।)
 खर्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “एकदा सर्वदेवाश्च सम्भुयः स्वर्गसंसदि ।
 तत्र हत्वा च नृपश्च गायन्धरसं गन्धाः ॥
 विजोक्त्वा रम्भां सुश्रोणीं सकामो वक्रिरेव च ।
 पपात वीर्यं चच्छाद कञ्जया वाससा तथा ॥
 उत्तस्यौ स्वर्गपुञ्जश्च खर्गं क्षिप्रा ज्वलन्प्रभः ।
 क्षयेन बहुयामास स सुमेरुर्बभूव ह ॥
 हिरण्यरेतसं वक्रिं प्रवदन्त मनोषिणः ।
 इति ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्षणजम्बखण्डे हिरण्योत्पत्ति-
 र्नाम १३० अध्यायः ॥
 वक्रिभोग्यं, स्त्री, (वक्रिभोग्यं भोगार्हं ह्य-
 त्वात् ।) घृतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वक्रिमन्यः, पुं, (वक्रिये अयुत्पादनार्थं मथ्यते
 इति । मन्य + घञ् ।) गण्यकारिकाटणः । इति
 जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “तजोमन्यो हविर्मन्यो ज्योतिष्को पावकोऽरुचिः
 वक्रिमन्योऽपिमन्यश्च मथनो गण्यकारिका ॥”
 इति वेदकैरत्नमालायाम् ।)
 अग्निमन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वक्रिमारकं, स्त्री, (वक्रिं मारयति विनाशयतीति ।
 मृ + णिच् + खलुल् ।) जलम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 वक्रिमित्रः, पुं, (वक्रिर्मित्रं यस्य ।) वायुः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 वक्रिरेताः [सु], पुं, (वक्रिरेतो यस्य । अग्नि-
 निष्कृतीवीर्यत्वाद्देवास्य तथात्वम् ।) शिवः ।
 इति हलायुधः ॥
 वक्रिलोहकं, स्त्री, (वक्रिदेवताकं लोहकम् ।)
 कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वक्रिवर्णं, स्त्री, (वक्रिरेव रक्तो वर्णो यस्य ।) रक्तो-
 न्यलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वक्रिवल्लभः, पुं, (वक्रिवल्लभः प्रियः उद्दीपकत्वात् ।)
 सखरसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वक्रिशिखं, स्त्री, (वक्रिरेव शिखा यस्य ।) कुसु-
 म्भम् । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “स्यात् कुसुम्भं वक्रिशिखं वक्ररञ्जकमिच्छपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वक्रिशिखरः, पुं, (वक्रिरेव शिखरं यच्छ ।)
 लोचमस्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वक्रिशिखा, स्त्री, (वक्रिरेव शिखा यस्याः ।)
 फलिनौ । इति धरणिः ॥ कलिकारी । धातकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (लाङ्गलिकी । लाङ्गलिया
 विष इति ख्याता । तन्पर्यायो यथा,—
 “गौरी लाङ्गलिकी हीमा हजिनो गभंघातनी ।
 अग्निजिह्वेन्द्रपुष्यायिसुखी वक्रिशिखा च सा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वांशी

वहिसंज्ञकः, पुं, (वहेः संज्ञा संज्ञा यस्य । ततः कन् ।) चिचकः । इत्यमरः ।
 वहिसंज्ञकः, पुं, (वहिर्जठरायैः सखा । टच् समासे ।)
 जीरकः । इति राजनिर्घण्टः । (वहेः सखा ।)
 वायुः । इति वहिमिश्रशब्ददर्शनात् ।
 वस्यं, स्त्री, (वहतीति । वह + "अत्राद्वाच" ।)
 उगा० ४ । १११ । इति यक् प्रत्ययेन साधुः ।
 वाहनम् । इति हेमचन्द्रः । (वहत्यनेनेति ।
 वह + "वस्यं करणम्" । ३ । १ । १०२ । इति
 यत् ।) शकटम् । इत्युणादिकोषः । (यथा,
 अयन्वेदे । ४ । २० । ३ ।
 "वा भूमिमा करोह्य वस्यं आभता वधु-
 रिव")
 वद्या, स्त्री, सुनिपत्री । इत्युणादिकोषः ।
 वा, क सुखाभिगतिसेवासु । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (पुरा०-पर०-सुखामौ अक०-अन्यत्र सक०-
 सेट् ।) क, वापयति । इति दुर्गादासः ।
 वा, ल गमनहिंसयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (अ०-पर०-सक०-सेट् ।) ओङादिरप्य-
 मित्येके । गमनमिह वायुकर्तृकमेव । ल, वाति
 वायुः । हिंसनं छचनमिति चतुर्भुजः । इति
 दुर्गादासः ।
 वा, अ, (वा + क्तिप् ।) विकल्पः । (यथा, मनुः ।
 २ । ११२ ।
 "धर्माधीयत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
 तत्र विद्या न वपय्या शुभं बीजनिवोषरे")
 उपमा । (इवार्थे । यथा, रघुः । १६ । ५१ ।
 "योम पश्चिमकलास्मितेन्द्र वा
 पङ्कशेषमिव घर्भपल्लवम्")
 वितर्कः । (यथा, महाभारते । १ । १५४ । २३ ।
 "किं ते हिङ्गुम् एतेवां सुखसुप्तेः प्रबोधितैः ।
 मामासाद्य दुःखे तरसा त्वं नराग्रज !")
 पादपूरणम् । (यथा, रामायणे । १ । २५ । ३ ।
 "देवासुरगणान् वापि सगन्धर्वारगान् भुवि ।
 यैरमित्रान् प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि")
 समुच्चयः । इति मेदिनी । वे, ७४ । एवार्थः ।
 इति विश्वः । (यथा, किराते । ३ । १३ ।
 "सुता न यवं किमु तस्य रात्रः
 सुयोधनं वा न गुणैरनीताः")
 वांशः, त्रि, वंशसम्बन्धी । वंशस्यायमित्यर्थे ष्य(अण्)
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ।
 वांशिकः, पुं, (वंशीवादनं शिल्पमस्येति । वंश +
 ठक् ।) वंशीवादनकः । इति जटाधरः । (भार-
 भूतान् वंशान् चरति वहति आवहति वा ।
 "तद्वरति वहत्यावहति भाराङ्ग्यादिभ्यः ।"
 ५ । १ । ५० । इति ठक् । भारभूतवंशहारके
 तहाहके च त्रि ।)
 वांशी, स्त्री, (वंशे भवा + वंश + अण् । डीष् ।)
 वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः । (तत्पठ्यायो
 यथा,—
 "तुगाचीरी शुभा वांशी वंशजा वंशलोचना")
 इति वैद्यकरनमाषा ।

३१७

वाकुची

"स्यारंशरोचना वांशी तुगाचीरी तुगा शुभा ।
 लक्ष्मीरी वंशजा शुभा वंशचीरी च वैश्वी")
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 वाः [र], स्त्री, (वायंते ष्वानेनेति । ट् + षिच् +
 क्तिप् । यडा, "ट् च वरये । स्वार्यिकोऽण
 ह्यान्सः । तदन्तात् क्तिप् । अणि लोपः । हल्-
 ङादिभ्योपः । रेफस्य विसर्जनौयः ।" इति
 निघण्टौ देवराजयजुषा । १ । १२ । ८ ।)
 जलम् । इत्यमरः । (यथा, भागवते । ३ । ३ । १२ ।
 "सृजतो मे चित्तिर्वाभिः ज्ञायमाना रसा-
 ज्ञता")
 वाः कितिः, पुं, वारो जलस्य कितिः सूकरः ।
 शिशुमारः । इति केचित् ।
 वाः सदनं, स्त्री, (वारो जलस्य सदनम् ।) जला-
 धारः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 वाक् [च], स्त्री, (उच्यतेऽसौ अयनया वेति । वच्
 + "क्तिप् वचिप्रच्छेति" । उगा० २ । ५७ ।
 इति क्तिप् दीर्घोऽस्यसारणश्च ।) वाक्यम् ।
 (यथा, मनुः । १ । १५६ ।
 "अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।
 वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोष्या धर्म-
 मिच्छता")
 सरस्वती । इत्यमरः । (यथा, कथासरित्-
 सागरे । १ । ३ ।
 "प्रगन्व वाचं निःशेषपदार्थोद्गीतदीपिकाम् ।
 तद्वहत्यायाः सारस्य मयहं रचयाम्यहम्")
 वाकं, त्रि, (वकस्येदमिति । वक् + "तस्येदम्" ।
 ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वकसम्बन्धि । वक्-
 स्येदं इत्यर्थे ष्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (स्त्री, वकस्य
 सम्बन्धः । "तस्य सम्बन्धः" । ४ । २ । ४७ ।
 इत्यण् । वकसम्बन्धः । उच्यतेऽसौ अनेनेति
 वा । वच् + चच् । वाक्यम् । यथा, उत्तरराम-
 चरिते । १ । १ ।
 "इदं कविभ्यः पूर्वैर्भ्यो नमो वाकं प्रशासते")
 वेदभागविशेषः । यथा, महाभारते । १२ ।
 ४७ । २५ ।
 "यं वाकेष्वनुवाकेषु निघनस्यपनिघन्सु च ।
 एगन्ति सत्यकम्भार्यं सत्यं सत्येयु मामसु")
 पुं, वकस्यावयवो विकारो वा । प्राणित्वाद्च् ।
 वकावयवविशेषः ।)
 वाकुची, स्त्री, (वातीति वा वायुस्तं कुचति सक्रो-
 चयति पूतिगन्धित्वान् । कुच् + कः । गौरादि-
 त्वात् दीष् ।) ट्चविशेषः । हाकुच इति
 भाषा । तत्पठ्यायः । सोमराजी २ सोमवल्ली ३
 सुवल्लीका ३ सिता ५ सितावरी ६ चन्द्रलेखा ७
 चन्दी ८ सुप्रभा ९ कुठहली १० काम्बोजी ११
 पूतिगन्धा १२ वल्गुला १३ चन्द्रराजी १४
 कालमेधी १५ त्वग्जदीघापहा १६ कान्तिदा
 १७ अचलगुजा १८ चन्द्रप्रभा १९ । अस्या
 गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
 क्षमिकुष्ठकफत्वग्दोषविषकण्डूखर्णाश्लक्ष्णम् ।
 इति राजनिर्घण्टः । तत्पठ्यायगुणाः ।

वाक्पतिः

"अचलगुजो वाकुची स्यात् सोमराजो सुप-
 किंका ।
 शशिलेखा लण्यपला सोमा पूतिपलीति च ।
 सोमवल्ली कालमेधी कुठहली च प्रकीर्णता ।
 वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ।
 विष्टम्बहृदिमा रक्षा सरा श्लेष्माक्षपित्तघ्ना ।
 रूपा हृद्या भासकुष्ठमेहहृत्परलमिप्रयत्न ।
 तनफलं पित्तलं कुष्ठकफानिलहरं कटु ।
 केश्यं त्वच्यं क्षमिष्वासकासशोथामपाकुचुत")
 इति भावप्रकाशः ।
 वाकुलं स्त्री, (वकुलस्येदमिति । वकुल + "तस्ये-
 दम्" । ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वकुलफलम् ।
 अस्य गुणाः ।
 "वाकुलं मधुरं ग्राह्य दन्तस्यैकरं परम्")
 इति राजवल्लभः ।
 वाक्कीरः, पुं, (वाचि कौतुकवाक्ये कीरः मुक इव
 प्रियत्वान् ।) श्यालकः । इति शब्दरत्नावली ।
 वाक्कुलं स्त्री, (वाचा कुलम् ।) वाक्यवाणः ।
 यथा । वचनविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या कुलम् ।
 तत्रिविधम् । वाक्कुलम् । सामान्यकुलम् ।
 उपचारकुलम् । अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तृभि-
 प्रायादर्थात्तरकल्पना वाक्कुलम् । १ । सन्ध-
 वतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगात् असम्भृतार्थ-
 कल्पना सामान्यकुलम् । २ । धर्मविकल्प-
 निदर्शने अर्थसङ्गतिविधे उपचारकुलम् । ३ ।
 इति गीतमस्तुत्रम् । शब्दे कार्यशब्दाब्धोधतात्प-
 थ्यकशब्दस्य शब्दा अर्थान्तरतात्पथ्यकत्वकल्प-
 नया दूषणाभिधानं वाक्कुललक्षणम् । यथा ।
 नेपालादागतोऽर्थं नवकम्बलवन्नात् । इत्युक्ते
 कुतोऽस्य नवसंख्याकाः कम्बलाः । १ । सामान्य
 विशिष्टसम्भवदर्थोभिप्रायेण उक्तस्य सामान्य
 योगात्सम्भवदर्थकल्पनया दूषणाभिधानं
 सामान्यकुलम् । यथा । ब्राह्मणोऽर्थं विद्या-
 चरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरण-
 सम्पन्नं साध्यत इति कल्पयित्वा परो वदति
 कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पत्तं ब्राह्मण्यभि-
 चागतम् । २ । शक्तिलक्षणयोरुक्ततरुत्पत्त्या यः
 प्रतिषेधः स उपचारकुलम् । यथा । मन्थाः
 क्रोशन्ति इत्यत्र मन्थम्या एव क्रोशन्ति न तु
 मन्थाः । एवं अहं नित्य इति शब्दा प्रयुक्ते
 अमुकादत्यग्रं कथं नित्य इति प्रतिषेधोऽप्युप-
 चारकुलम् । ३ । इति तट्टीका । अपि च ।
 "सर्वं त्वयं विवादेषु वाक्कुले नावसीदति ।
 पशुस्त्रीभूम्यादानं प्राप्सोऽप्यर्थासं हीयते")
 इति व्यवहारतत्त्वम् ।
 वाक्पतिः, पुं, (वाचां पतिः ।) ट्ठकपतिः । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, ट्ठकपतिः इत्यादि ।
 ८ । १५ ।
 "उद्गारोग्यसुभिचक्षेमकरो वाक्पतिश्चरन्
 भागाम्")
 वाक्पतिः, त्रि, (वाचां पतिरित्युत्पत्त्यात् ।)
 उद्दामवचनः । इति रायसुकुटः । अत्रवदो-

वाकपाठ

यमादिपटुवचनः । इति भरतः ॥ अनुहारा
वाक्यरचकः । इति सारसुन्दरी । पटुवचनः ।
इति पदार्थकौस्तुभे । व्यक्तवागजनः । इति
नीलकण्ठः ॥ तत्पर्यायः । वागीशः २ । इत्य-
मरः ॥ अनवयोद्यमवचनः ॥ इति जटाधरः ॥
“वाग्मी वाग्मिर्वावदूको वाचो युक्तिपटुस्तथा ।
वागीशो वाक्पतिश्चेति षड्विंशते सुपुत्रकरि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, हरिवंशे । २१५ । १४ ।)
“सम्भवं सम्बलोकस्य विदधानि स वाक्पतिः ॥”
वाक्पाठार्थं, कौ, (वाचा कृतं पाठ्यम् ।)
अप्रियवाक्योच्चारणम् । तत्तु सप्रधायसनात्-
गतस्यसन्निविष्टम् । यथा,—
“नृगयाक्षाः स्वियः पानं वाक्पाठव्यार्थदूषणे ।
दृक्पाठव्यमित्येतन्त्रियं असनसप्रकम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥३॥
तल्लक्षणं नारदेवोक्तम् ।
“देशजातिजुलादीनामाक्रोशस्यसंयुतम् ।
यद्वचः प्रतिजुलार्थं वाक्पाठार्थं तदुच्यते ॥”
देशादीनां आक्रोशस्यसंयुतम् । उच्चेर्भाषण-
माक्रोशः नृगमवदां तदुभययुक्तं यत्प्रतिजुलार्थं
उद्देशजननायं वाक्यं तदुवाक्पाठार्थं कथ्यते ॥
तस्य च दृक्पाठार्थस्य निष्ठुरादिभेदेन त्रैविध्य-
मभिधाय तल्लक्षणं तेनेवोक्तम् ।
“निष्ठुराङ्गोत्तरीप्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्तुतम् ।
गौरवानुक्तमात्रस्य दृक्पाठे स्यात् क्रमाद्-
गुरुः ॥
साक्षिपं निष्ठुरं ज्ञेयमङ्गीलं नृगसंयुतम् ।
पतनीयेरुपाक्रोशेस्त्रीत्रमाङ्गुर्मेनीषिणः ॥” इति ॥
तत्र निष्ठुराक्रोशे स्ववर्णविषये दृक्पाठः ।
“सत्यासत्यान्याथासोचैर्नानाङ्गुर्नयरोग्याम् ।
क्षिपकरोति चेद्दृक्पाठः पञ्चानङ्गयोरुद्देशः ॥
काव्याप्यथवा खल्लमन्थं वापि तथाविधम् ।
तथैनापि ज्वन् दाप्यो दृक्पाठं कार्णापवाधरम् ॥”
इति यम्भुवचनं तदतिदुर्वृत्तवर्णविषयम् । यदा
पुनः पुत्रादयो माञ्जरीन् प्रपन्ति तदा प्रतं
दृक्पाठोऽयं इति तेनेवोक्तम् ।
“मातरं पितरं जायां भातरं सुहृदं गुरुम् ।
आचारयन् प्रतं दाप्यः पत्यानचादद्गुरोः ॥”
इति च ॥
एतच्च सापराधेयु माञ्जरीन् गुरुषु निरप-
राधायाश्च जायायां द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ अङ्गोला-
क्षिपे दृक्पाठः ।
“अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तथेति ह ।
प्रपन् तस्यापयद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥
दृक्प्रणयनं कार्यं वर्णनात्पुत्रराधरेः ।
प्रातिनीत्यापवादेषु दिगुगञ्जिगुणा दमाः ॥
वर्णांनामानुलोम्येन तस्माद्दृक्पाठं ज्ञानितः ॥” ३ ॥
मनुः ।
“प्रतं माञ्जरीमाक्रुशं चक्षिषो दृक्मर्हति ।
विश्वोऽध्यर्द्धप्रतं वै वा नृदस्तु वधमर्हति ॥
पञ्चाशद्दमाशुभो दृक्पाठः क्षत्रियस्त्राभिर्धरने ।

वेद्ये स्यादहं पञ्चाशच्छब्दे इन्द्रशकी दमः ॥
वाङ्मयीवानेत्रसकृपिविनाशे वाचिके दमः ।
शब्दशब्दार्थिकः पादो नासाकार्यकरादिषु ॥
अप्रत्यस्तु वदनेव दृक्पाठः पञ्चानु दश ।
तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥
पतनीयकृतं क्षेपे दृक्पाठो मध्यमसाहसः ।
उपपातकयुक्तं तु दाप्यः प्रथमसाहसः ।
त्रैविद्यपदेवानां क्षेप उक्तमसाहसः ।
मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो गामदेष्टयोः ॥”
इति मिताक्षरा ॥३॥
वाक्पाठार्थे अभियोगमन्कीर्ण्यं प्रत्यभियोजने
प्रतिप्रसवो यथा,—
“कुर्व्यात् प्रत्यभियोगश्च कलहे साहससु च ॥”
वाक्पाठार्थे शब्दादिपदार्थेषु च यथा पूर्व-
महमप्येनाक्रुशः शब्देण हतः इत्यपराधा-
भावाय प्रत्यभियोगं कुर्व्यात् । इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥
वाक्यं, कौ, (उच्यते इति । अच् + ण्यत् । “चलोः
कु धिगयतोः । ” ७ । १ । ५२ । इति कुत्वम् ।
शब्दसंज्ञात्वात् “वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । ” ७ ।
१ । ६७ । इति निषेधो न ।) पदसमुदायः ।
इति आकारणम् ॥ तिङन्तचयः । सुबन्तचयः ।
कारकान्विता क्रिया । इत्यमरः । इह श्रुति-
लोकयोस्त्रिविधं निरुक्तं वाक्यसुक्तम् । तिङ-
सुबन्तयोश्चयः समुदायः कारकान्विता क्रिया
च वाक्यम् । तिङ्शब्देन तिवादीनां साधोति-
प्रतसंख्यकानि वचनानि उच्यन्ते । एवं सुप-
शब्देन स्यादीर्ण्यकनिश्रुतिरुच्यन्ते इत्यात् परं
यः श्रूयते लभतेऽसौ प्रत्येकं अभिसम्बन्धमित्यन्त-
शब्द उभयोरपि सम्बन्धते । अत्र तिङन्तसम्बन्धो
यथा । पञ्चति भवति पाको भवति इत्यर्थः ।
एतच्छान्दमेव । सुबन्तसम्बन्धो यथा । प्रकृति-
सिद्धमिदं हि महात्मनाम् । धात्वर्थः क्रिया
कारकैः कर्त्तादिभिरन्विता सम्बन्धार्था कारका-
न्विता अन्वितत्वश्च क्रियाकारकाणां आकाङ्क्षा-
योग्यतासन्निधिवशात् ज्ञेयम् । निरुसुबन्तचया-
त्मकेऽपि सम्बन्धार्थता बोध्या असम्बन्धार्थस्याप्रयो-
गात् अतएव परस्परभिसम्बन्धः पदसम्बन्धो
वाक्यमिति वृद्धाः । कारकान्विता क्रिया यथा ।
देवदत्तो गामं गच्छति । इति तट्टीकायां
भरतः ॥३॥ वाक्यस्वरूपमाह ।
“वाक्यं स्यात् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदो-
चयः ।
वाक्योचयो महावाक्यमित्यं वाक्यं द्विधा
मतम् ॥”
उक्तम् ।
“स्वार्थबोधसमाप्तागामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया ।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संभूय जायते ॥”
इति ॥
अत्र वाक्यं यथा । श्रूयं वासरुहमित्यादि ।
महावाक्यं यथा । रामायणमहाभारतरघु-
वंशादिः । इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ॥३॥

अप्रियवाक्यभाषणविधौ यथा,—
“न हिंस्यात् सम्भूतानि नाशुतश्च वदेत् क्षत्रिणः ।
नाहितं नाप्रियं वाक्यं न क्षीनः स्यात् कदा-
चन ॥३॥
पाठ्यादिभिर्भाषणविधौ यथा,—
“पाठ्यक्षिणो विकर्मस्थान् वामाचारान्क्षेपैव च ।
पञ्चरात्रान् पाशुपतान् वाङ्माञ्जरीपि नाक्षे-
येत् ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १६ अध्यायः ॥३॥
सुभाशुभवाक्यानि यथा,—
“नेव राक्ष्येन महता न वै वार्धस्य राशिभिः ।
प्राप्यते ज्ञानकथनं परलोकसुभाषितम् ॥
स्वर्गापवर्गसिद्धार्थभाषितं यत् सुशोभनम् ।
वाक्यं सुनिवरेः शान्तेस्तद्विषयं सुभाषितम् ॥
रागदेषावृत्तक्रोधकामद्वेषाजुसारं यत् ।
वाक्यं निरयहेतुत्वात् तदभाषितमुच्यते ॥
संस्कृतेनापि किं तेन नृदुना जलितं न वा ।
अविद्या रागवाक्येन संसारक्षेत्रहेतुना ॥
यत् श्रुत्वा जायते पुण्यं रागादीनाञ्च संशयः ।
निरुहमपि तद्वाक्यं विज्ञेयमतिशोभनम् ॥”
इति विश्वपुराणे वैष्णवधर्मे मुहूर्त्ततन्नामा-
ध्यायः ॥ (अत्र वाक्यदोषो यथा,—
“वाक्यदोषो नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे न्यूनमधि-
कमनयकमपार्थक्यं निरुह्यते । तत्र हेतुदा-
हरणोपनयनगमनानामन्यतमेनापि न्यूनं न्यूनं
भवति यथा बहूपदिष्टहेतुकमेकेन साध्यते हेतुना
तच्च न्यूनं एतानि न्यूनतरं प्रकृतोऽप्यर्थः ॥ प्रण-
श्येत ॥” इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
नाच, इ काङ्क्षि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सट् ।) इ, वाङ्मति । नमथ्यपार-
नेवेष्टसिद्धौ इदं नुवन्मो वेदं नृपचारणमेदार्थः ।
इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥
वागरः, पुं, (वाचा इत्यर्थं गच्छतीति । अ +
अच् ।) वाकरः । प्रायः । निर्णयः । वाङ्मवः ।
लुकः । सुसुष्ठुः । पङ्कितः । परिव्यक्तमयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
वागारः, त्रि, (वाचि आशावाक्ये आरः कर्कट
इव मन्त्रेच्छेदकत्वात् ।) आशाहन्ता । यथा,
“आशां बलवतीं दत्त्वा यो हन्ति पिशुनो जवः ।
स जीवासीत्पि वागारुहो दाहस्तु हातरि ॥”
इति शब्दमाला ॥
वागारिणः, पुं, बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
वागीशः, पुं, (वाचा ईशः ।) इहसतिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, दृक्पाठसंहितायाम् । १७१२७॥
“अयं विश्वेशोऽभिहितो हतानां
जुल्लवागोशसितासितानाम् ॥”
ब्रह्मा । यथा, कुमारः । २ । १ ।
“वागीशं वाग्भिरर्थाभिः प्रथिपयोपतस्त्रिः ॥”
वागीशः, त्रि, (वाचागोशः ।) वाक्पतिः ।
सुपुत्रका इति यावत् । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते । १० । ७ । ११ ।
“निजानन्दप्रसूतिता वागीशा वीतमत्सराः ॥”)

वाग्दुष्टः

वाग्दुष्टः, स्त्री, (वाचामीश्वरी) सरस्वती । यथा, “वाग्दुष्टा यस्य वदने लक्ष्मीयस्य च वदति । वक्ष्यामी हृदये संवित् तं वृत्तं हृदयं भजे ॥” इति श्रीमद्भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 वाग्दुष्टः, पुं, (वाचामीश्वर इव) मङ्गुषोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जैनविशेषः । इति च त्रिकाण्डशेषः । १ । १ । २३ ॥ टहस्यतिः । ब्रह्मा । इति श्रुत्युत्पत्तिलक्ष्योऽर्थः ॥) वाचामीश्वरे, त्रि । यथा, गारुड १६६ अध्याये । “वद्रामलकचूर्णं वै मधुतैलसमन्वितम् । जम्बू मांसं युवा स्याच्च नरो वाग्दुष्टो भवेत् ॥”
 वाग्दुष्टः, स्त्री, (वाचामीश्वरी) सरस्वती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, तन्त्रसारः । “वाग्दुष्टो नृत्तुस्त्राताम् ॥”)
 वाग्दुष्टः, स्त्री, सोमराज्ञी । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहे कुष्ठाधिकारे । “वर्त्मसेवो कटुश्चैव वारिणा वाग्दुष्टो पिवेत् । चौरभोजो निषमाहृतं कुष्ठरोगाहिरुच्यते ॥”)
 वाग्दुष्टः, पुं, कर्मेन्द्रः । इति शब्दमाला ॥
 वाग्दुष्टः, स्त्री, (वातीति । वा गतिवन्त्ययोः + “मद्गुरादयश्च ॥” उणा० १ । ४२ । इति उरश्च-प्रत्ययेन युगागमेन च साधुः ।) ऋगवन्त्यर्थ-आलविशेषः । इत्यमरः । २ । १० । २६ ॥ (यथा, कथासरित्सागरः । २१ । १६ । “चानः चन्द्रा वने तस्मिंस्तस्य वर्त्मसु वाग्दुष्टः ॥”)
 वाग्दुष्टः, पुं, (वाग्दुष्टा चरतीति । वाग्दुष्टा + “चरति ॥” ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) आधः । वाग्दुष्टा ऋगादीन् बध्नातिः यः । इत्यमरः । २ । १५ । ४ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५३ । “अगणितवाग्दुष्टैः प्रथमास्थितं अपगतानलदस्यु विवेकं सः ॥”)
 वाग्दुष्टः, पुं, (वाचा गोदत्ते क्रीडतीति । गुडं क्रीडायाम् + कः ।) पक्षिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ एतदुद्योगिकारणं यथा,— “क्रीडयंति तत्रिस्तुला चोमं हृत्वा तु दूर्ध्वः । कार्पासतान्त्रवं क्रीडो गोधा गां वाग्दुष्टो गुडम् ॥” इति मानवे १२ अध्यायः ॥
 वाग्दुष्टः, पुं, (वाचा गुहति रक्षतीति । गुडं + “दुग्धधातुं कित् ॥” उणा० ४ । ११८ । इति इन् । सच कित् ।) ताम्बूली । राज्ञां ताम्बूल-दाना । इति शब्दमाला ॥
 वाग्दुष्टः, पुं, (वाग्दुष्टि + स्वार्थं कन् ।) ताम्बूलदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वाग्दुष्टः, त्रि, (वाचि दरिद्र इव) मित-भाषी । तत्पर्यायः । वाग्दुष्टः २ । इति शब्द-माला ॥
 वाग्दुष्टः, स्त्री, (वाचा दलमिव) श्लोकाधरो । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वाग्दुष्टः, पुं, (वाचा वाक्प्रमादेषु दुष्टः ।) ब्राह्मः । इति जटाधरः ॥

वाक्:

वाग्दुष्टः, त्रि, (वाचा गुह्येऽपि वस्तुनि अगुह्य-रूपत्वदुर्वाक्येन दुष्टः ।) वाचा दोषयुक्तः । यथा,— “वाग्भावदुष्टाश्च तथा दुष्टेषोपहतास्तथा । वाससा चावधूतानि वर्णाणि आह्वकर्मणि ॥” इति आह्वतत्वम् ॥ ॥ तद्वन्नमचयप्रायश्चित्तम् । तत्र शब्दः । “वाग्दुष्टं भावदुष्टं भाजने भावदूषिते । भुक्तानं ब्राह्मणः पश्चात् निरात्रस्तु व्रतो भवेत् ॥” एतदभ्यासं व्रतो यावत्केन तच्च ह्यदृशपणा देयाः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 वाग्दुष्टता, स्त्री, (वाचा दुष्टता) सरस्वती । यथा,— “पञ्चाशच्छिपिभिर्विभक्तसुखरोःपञ्चध्वजः-स्वर्णां भास्वन्मौलिनिरवृत्तश्चक्रकलामापीनतुङ्ग-स्तनीम् । सुदामचतुर्गुणं सुधाव्यकलसं विद्याञ्च हस्ता-भुजे-र्विधायां विशदप्रभां चिनयन् वाग्दुष्टता-माश्रये ॥” इति तन्त्रसारः ॥
 वाग्दुष्टी, स्त्री, (वाचा दुष्टी) सरस्वती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । १६३ । “द्विलक्ष्योर्नायकाख्यो गौरीप्रसुरसङ्गोः । चातुर्विधः क्षतस्तेन वाग्दुष्टो कुलमन्द-रम् ॥”)
 वाग्दुष्टी, [न] त्रि, (प्रशस्ता वागस्थस्येति । “वाचो ग्मिनिः ॥” ५ । २ । १२४ । इति ग्मिनिः ।) वक्ता । इत्यमरः ॥ (यथा, काम-न्दकीयनीतिसारे । ४ । १५ । “वाग्मी प्रगल्भाः स्तुतिमातुदयो बलवान् वशी ॥”) पटुः । इति मेदिनी । ने. १३० ॥
 वाग्दुष्टी, [न] पुं, (प्रशस्ता वागस्थस्येति । वाच् + ग्मिनिः ।) सुराचार्यः । इति मेदिनी । ने. १३० ॥ (पुरवर्षीयमनस्योः पुत्रविशेषः । यथा, महा-भारते । १ । ६४ । ७ । “शक्तः संहननो वाग्मी सौवीरोत्तमयाक्षयः । मनस्योरभवत् पुत्राः शूराः सर्वे महारथाः ॥”)
 वाग्दुष्टः, त्रि, (वाचं परिमितवाक्यं याति गच्छ-तीति । या + कः ।) वाग्दरिद्रः । इति शब्द-माला ॥ विवेदः । कल्याः । इत्यजयः ॥
 वाग्दुष्टः, त्रि, (वाचि वाक्यं यतः संयतः ।) वाक्यसंयतः । यथा,— “प्रत्येकं नियतं कालमात्रनो व्रतमादिशेत् । प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्दुष्टश्चिसवनं स्पृशेत् ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वचूडनश्रद्धालिखितवचनम् ॥
 वाग्दुष्टः, त्रि, अश्रद्धादिना वाचं यच्छति यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 वाग्दुष्टः, पुं, समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाक्पुत्रः

वाक्पुत्री, स्त्री, (स्तुतिरूपा वाक्पुत्रा इति । वाच् + मत्पु । डीप् ।) नदीविशेषः । यथा,— “हिमाले सुङ्गप्रित्तरात् प्रोङ्गता वाक्पुत्री नदी । भागोरण्याः शतगुणं पवित्रं तन्मूलं स्तुतम् ॥ तत्र ज्ञात्वा हरेर्लोकानुपसृष्टं दिवस्यतः । तत्रा देहं नरा यान्ति मम लोकं न संशयः ॥” इति वाराहेश्वरी गोकर्णमाहात्म्ये जलेश्वरमाहात्म्ये वगननामाध्यायः ॥
 वाक्पुत्रः, त्रि, (वाक्पुत्ररूपम् । वाच् + मयट् ।) वाक्पुत्रकम् । यथा,— “स्वरस्तजभृगोर्जातरेभिर्हृशभिरचरेः । समस्तं वाक्पुत्रं यामं जेलोकमिव विष्णुना ॥” अपि च । “पद्यं गद्यमिति प्राङ्मुखावाक्पुत्रं द्विविधं बुधाः । प्रागुक्तलक्षणं पद्यं गद्यं संप्रति गद्यते ॥” पद्यं यथा,— “पद्यं चतुष्वदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा । वृत्तमचरसंख्यातं जातिर्मात्रज्ञता भवेत् ॥ सममर्द्धममं वृत्तं विषमसंज्ञं तत्रिधा । समं समचतुष्व्यादं भवत्यर्द्धमं पुनः ॥ आदिस्तुतयवदयस्य पादस्तुत्यां द्वितीयवत् । भिन्नचिह्नचतुष्व्यादं विषमं परिकीर्तितम् ॥” गद्यं यथा । “अपादः पद्यस्यानो गद्यं तत् त्रिधा मतम् । चर्माकोत्कलिकाप्रायश्चित्तगन्धिप्रभेदतः ॥ अकठोरान्तरं स्वल्पसमासं चूर्णकं तदुः । तद्वि वेदभेदोत्सङ्गं गद्यं चतुर्विधं भवेत् ॥ भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाद्यं दृढाचरम् । वृत्तैर्करैश्चमन्वाद्दृष्टगन्धि पुनः स्तुतम् ॥” इति ह्यन्दोमञ्जरी ॥ ॥
 वाक्पुत्रपापानि यथा,— “पादस्यमशुलक्षेव पेशुम्यवापि सन्ध्याः । असन्ध्याप्रलापश्च वाक्पुत्रं स्याच्चतुर्विधम् ॥” तथा परुषवचनमपवादः पेशुम्यमहत्तं वृत्ता-लापो निष्ठुरवचनं इति वाक्पुत्राणि वट । परेषां देशजातिकुलविद्याशिल्परूपवृत्ताचार-परिच्छेदशरीरकर्मजीविनां प्रत्यक्षदोषवचनं परुषम् । “यच्चान्यत् क्रोधसन्तापचासंजननं वचः । परुषं तच्च विज्ञेयं यच्चान्यच्च तथाविधम् ॥ चतुश्चानिति जुभात्तं चाख्यानं प्राज्ञेयं च । प्रशंसानन्दनं हेयान् परुषान् विशिष्यते ॥” तेषामेव परुषवचनानां परीक्षमुदाहरणं अपवादः । गुरुवृत्तवस्तुभ्रातृमित्रसकाशे अर्थोपचारायं सौम्योपाख्यानं पेशुम्यम् । अत्रुत्तं द्विविधं अत्यममं वादश्चेति । “देशराष्ट्रपञ्चाङ्गं परार्थपरिकल्पनात् । नमिहासप्रसङ्गाच्च भाषणं यथं भावणम् ॥ गुह्यान्नामेधमं ज्ञानं भाषणं निष्ठुरं विदुः । यद्व्यहो वचो नीचस्त्रीपुंसोर्मियुनाश्रयम् ॥ इत्येवं वद्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भावणान् । रश्च चासुचं च क्रूरमर्थं प्रतिपद्यते ॥”

वाचकः

प्रशंसया निन्दनं प्रशंसानिन्दनम् । अत्र चतु-
त्रिंशद्विधयोरविरोधः । समञ्जसत्वमञ्ज-
भेदानादरेण प्रारब्धापवादयोरेक्यान् निरुदरस्य
परशान्तर्भावाच्च । असम्बन्धप्रलापार्थभाष-
णयोः पर्यायलाभार्थान्तरम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥

वाच्यो, स्त्री, (वाच्य + + ङीप् ।) सरस्वती ।
इति केचित् ॥

वाङ्मुखं, स्त्री, (वाचां मुखमिव ।) उपन्यासः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

वाच्यमः, पुं, (वाचो वाक्यान यच्छति विर-
मतीति । यम उपरमे + "वाचि यमो व्रते ।"
३ । २ । ४० । इति खच् । "वाच्यमपुरन्दरौ
च ।" ६ । ३ । ६ । इति अमलत्वं निपा-
त्यते ।) स्तनः । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥ मौन-
व्रती । इति केचित् इति भरतः ॥ (यथा, क्वा-
न्धोपनिषदि । ५ । २ । ८ ।

"वाच्यमोऽप्रसाहः स यदि स्थियं पश्येत् सम्यक्
कर्त्तुं विद्यात् ॥")

वाचः, पुं, (वाचयति गुणानिति । वच् + णिच् +
अच् ।) मत्स्यविशेषः । वाचा इति भाषा ॥
(यथा,—

"इलियो जितपीयूषो वाचो वाचामगोचरः ।
रोहितो नो हितः प्रोक्तो मद्गुरो मद्गुरोः प्रियः ॥"
इत्युद्भटः ॥)

अस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । क्षिप्रत्वम् ।
श्लेष्मलत्वम् । वानपित्तनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

वाचकः, पुं, (वक्ति अभिधावृत्त्या बोधयत्यर्थान्
इति । वच् + क्तुल् ।) शब्दः । यथा । शास्त्रे
शब्दस्तु वाचकः । इत्यमरः ॥ इति वाचके ।
प्रकृतिप्रत्ययद्वारेणार्थस्य वाचको गवादिरूपः
शास्त्रे वाक्ये तर्कादौ च शब्द उच्यते । लोके
तु संस्कृतोऽसंस्कृतः शब्द उच्यते । वक्तीति
वाचकः क्तः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
यथा । शब्दाभिलाषौ त्वभिधःभिधानं
वाचको ध्वनिः । द्वासः कुहरितश्चेति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (तल्लघवं यदुक्तं सुभषोधटीकायां
दुर्गादासः ।

"वाचान् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्त स

वाचकः ॥ ॥

वाचयतीति । वच् + णिच् + क्तुल् ।) कथकः ।
पुराणादिपाठकः । यथा,—

"ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्मायवर्णजमाहरात् ।
शुत्वान्वावर्णजान् वाचकावरकं व्रजेत् ॥"
तथा ।

"देवास्त्रिमयतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
यन्निश्च शिथलं कुर्याद्वाचकः कुरुवन्दनम् ॥
पुनस्त्रिभूतं तत् स्रवं न सुक्ता धारयेत् क्वचित् ॥
हिरण्यं रजतं गाञ्च तथा कांस्योपहीहनाः ।
दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुतस्याप्नोति तत्फलम् ॥"
कांस्योपहीहनाः कांस्यकोडाः ।

वाचाटः

"वाचकः पूजितो येन प्रवृत्तास्तस्य देवताः ॥"
तथा ।

"ज्ञात्वा पञ्चसमाप्तिं पूजयेद्वाचकं बुधः ।
आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम् ॥"
तथा ।

"विषाहमदत्तं शान्तं स्यात्परपदं तथा ।
कलम्बरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
बुध्यमानः सदात्यर्थं ग्रन्थार्थं कृतस्त्रयो वृष ।
ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेत्प्रप ।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो वाच उच्यते ॥"
तथा ।

"सप्रस्वरसमायुक्तं काले काले विश्राम्यते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको वृष ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वाचनं, स्त्री, (वच् + णिच् + क्तुल् ।) पठनम् ।
यथा,—

"शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितयं प्रयत्नतः ।
न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ॥"
इति वाराहोत्तलम् ॥

तथा ।

"दानवाचनान्वास्ववरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं
प्रतीयान् ॥" इति कात्यायनसूत्रम् ॥ (प्रति-
पादनम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
"शब्दः स्वभावादेकार्थः श्लेषोऽनेकार्थवाच-
नम् ॥")

वाचनकं, स्त्री, (वाचनेन कायतीति । के + कः ।)
प्रहेलिका । इति हारावली । १५२ ॥

वाचसाम्यतिः, पुं, (वाचसां सर्वविद्यारूपवाक्यानां
पतिः । अभिधानान् षष्ठ्या अलुक् ।) दृष्ट-
स्यातिः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाचस्यतिः, पुं, (वाचः पतिः । "षष्ठ्याः पति-
पुत्रेति ।" ८ । ३ । ५३ । इति षष्ठीविसर्गस्य सः ।)
दृष्टस्यातिः । इत्यमरः । २ । ३ । २४ ॥ (यथा,
कुमारः । २ । ३० ।

"वाचस्यतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम् ॥"
शब्दप्रतिपालके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
१६६ । ३ ।

"वाचस्यते निषेधे मान्यथा मदधरं वदान् ॥"
"चे वाचस्यते वाचः शब्दस्य पालयितर्हव ॥"
इति तद्वाच्ये सायणः ।)

वाचा, स्त्री, (वाच् + भागुरिमते टाप् ।) वाक् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कातस्त्रे ।

"वष्टि भागुरिरलोपश्वावाप्योरुपसर्गयोः ।
टापश्चापि हलन्तानां शुधा वाचा निशा
गिरा ॥"

यथा च, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४८ । "तत् शुत्वा
ब्राह्मणेन शुचीभूय तिस्रभवांचाभिः स्वकी-
वितान् ददौ ॥")

वाचाटः, त्रि, (कुतिसितं बहु भाषते इति । वाच्
+ "आलजाटचौ बहुभाषिणि ।" ५ । २ । १२५ ।
इति ष्याटच् ।) वाचालः । इत्यमरः । १ । १ । ३६ ॥
(यथा, मनुः । ३ । ८ ।

वाचीयु

"नोदहेत् कपिलां कन्यां नाधिकार्त्नीं न रीति-
शीम् ।
नालोभिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्ग-
लाम् ॥")

वाचालः, त्रि, (बहु कुतिसितं भाषते इति । वाच्
+ "आलजाटचौ बहुभाषिणि ।" ५ । २ । १२५ ।
इति आलच् ।) बहुकुतिसितभाषी । तत्पर्यायः ।
जल्पकः २ वाचाटः ३ । इत्यमरः ॥ सुबहु-
भाषिण्यपि जल्पकादयस्त्रयो वर्तन्ते वाचाटो
वाचालो जल्पकः सुबहुभाषी स्यादिति
श्लोकार्धपर्याये वोपालितः । निरुप्रगल्भ-
वाचालासुपतिष्ठे सरस्वतीम् । इति सुरारि-
रिति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, कथा-
सरितसागरे । ४० । ३४ ।

"वाचालेः कलहः स्त्रीष्वेकापञ्चदशशालि-
नाम् ॥")

वाचिकं, त्रि, (वाच् + ठक् ।) वाचा कृतम् ।
यथा,—

"शरीरजेः कर्म्मदोषैर्योति स्यावरतां नरः ।
वाचिकैः पत्तिवृत्तां मानसैरन्वजातिताम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अपि च ।

"कायिकं वाचिकञ्चैव मानसं यच्च दुष्कृतम् ।
एकजप्येन तत् सर्वं प्रणश्यति समागतः ॥"
इति शास्त्रपुराणे स्वयंस्फोचम् ॥

अन्यच्च । कायिकं मानसञ्च नमस्कारं हित्वा
आचार्येण कथं वाचिको नमस्कारः कृतः ।
इति सुभषोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (वागव ।
वाक् + "वाचो वाच्यतायां याम् ।" ५ । ४ । १५ ।
इति ठक् । सन्देशोक्तौ, स्त्री । इति हारावली ।
१६६ ॥ यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ३५ ।

"श्लोकैकं बणिग्वेषम प्राहृषो हतवाचिकम् ॥")

वाचिकः, पुं, (वाचा निष्पन्नः । वाच् + ठक् ।)
वाक्यारम्भः । यथा,—

"आलापश्च विलापश्च संलापश्च प्रलापकः ।
अनुलापोऽपलापश्च सन्देशश्चातिदेशकः ॥
अपदेशोपदेशौ च निर्देशो व्यपदेशकः ।
कोर्त्विता वचनारम्भाद्वाद्दशमी मनी-
विभिः ॥"

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

वाचिकपत्रं, स्त्री, (वाचिकस्य सन्देशस्य पत्रम् ।)
लिपिः । संवादपत्रम् । इति केचित् ॥

वाचिकहारकः, पुं, (वाचिकस्य सन्देशस्य
हारकः ।) लेखनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(दूनः । इति युत्पत्तिलम्बोऽर्थः ॥)

वाचोयुक्तिः, त्रि, (वाचि वाच्ये युक्तियं) वाग्मी ।
इत्यमरटीकायां रामायनम् ॥ (स्त्री, वाचो
वचसो युक्तिः । "वाग्दिकृपश्यद्गो युक्तिदृक्-
हरेषु ।" ६ । ३ । २२ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
षष्ठ्या अलुक् । वाग्दर्शित्यायः ।)

वाचोयुक्तिपटुः, त्रि, (वाचोयुक्तौ वाग्दर्शित-
न्याये पटुः ।) वाग्मी । इत्यमरः । १ । १ । ३ ॥

वाचभो

वाचं, त्रि, (उच्यते इति । वच् + गयत् । "वचो-
शब्दसंज्ञायाम् ।" इति न कुलम् ।) कुत्-
चितम् । हीनम् । वचनाईम् । इति मेदिनी ।
वे, ५५ ॥ (यदुक्तम् ।

"शत्रोरपि गुणा वाचा दोषा वाचा गुरो-
रपि ॥")

शक्यम् । यथा,—

"न चाक्षयत्वबहुत्वाभ्यां प्रयोगायां विशिष्यते ।
वाचवाचकभावोऽयमप्यपादादिशब्दवत् ॥
विभोतकेऽप्यत्र शब्दो यद्यल्लोः प्रयुज्यते ।
तथापि वाचकस्तस्य ज्ञायते शकटाङ्गवत् ॥"

इति मलमासतत्त्वधृतभट्टवार्तिकवचनम् ॥

अपि च ।

"अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च यश्च खेति त्रिधा मतः ।"
एषां स्वरूपमाह ।

"वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया
मतः ।

यश्चो अङ्गनया ताः स्युत्तिसः शब्दस्य

शक्तयः ॥"

इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ॥

वाचं, स्त्री, (वच् + गयत् ।) प्रतिपादनम् । दूष-
णम् । इति धरणिः ॥ (यथा,—

"परवाच्येषु निपुणः सर्वो भवति सर्वदा ॥")

वाक्, इ कामे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, वाञ्छते । इति दुर्गादासः ॥

वाचं, स्त्री, छतम् । (यथा, वाचसनेयसंहिता-
याम् । ६ । १ ।

"वाचसतिर्वाचं नः स्वदत् ॥")

यश्चः । अङ्गम् । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २२ । ३ ।

"यो देवो देवतमो जायमानो

महो वाजेभिर्महद्भिश्च सुभोः ॥"

"वाजेभिरग्नेः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वारि । इति मेदिनी । जे, १४ ॥ (संग्रामः ।

यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३५ । १ ।

"अस्मभ्यं सर्वयोसहं सन्निं वाजेषु दुष्टरम् ॥"

नलम् । यथा, तजैव । ५ । २५ । २ ।

"वनेषु अन्तरिक्षं ततान वाजमञ्जुस पय

उत्सयासु ॥")

वाजः, पुं, शरपत्तः । इत्यमरः । २ । ८ । २७ ॥

(यथा, भागवते । १० । ५६ । १६ ।

"विचित्रवाजेर्निश्रितैः शिखीसुखैः ॥")

निखनः । पञ्चः । वेगः । इति मेदिनी । जे, १६ ॥

सुनिः । इति विश्वः ॥

वाजपेयं, स्त्री पुं, (वाजममं छतं वा पेयमन्नति ।)

यागविशेषः । इत्यमरभरतौ ॥ स तु श्रौतसप्र-
संख्यानगर्गतपञ्चमयागः । यथा । अग्निष्टोमो-

ऽक्षयिष्टोमो उक्त्यः षोडशी वाजपेयश्च ।

इत्याचवायनसूत्रम् ॥ ऐनः पौष्करिकश्चेति

सप्रयागाः ॥

वाजभोजी [न], पुं, (वाजं सुहृत् इति । सुत्र +
जिनिः ।) वाजपेययागः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

३२१

वाजिनी

वाजसनेयः, पुं, जसनेयवृत्तवेदाद्ययज्ञः । स तु
वैशम्पायनशापादुक्तः । इति मत्स्यपुराणम् ॥

(वाजसनेः सूर्यस्य ह्राजः । वाजसनि + टक् ।
याज्ञवल्क्याः । यथा, इन्द्रदारण्यके । "आदित्या-
नीमानि शुक्लानि यज्ञं वाजसनेयेन याज्ञ-
वल्क्यानाख्यायन्ते ॥")

वाजसनेयी, [न] पुं, (वाजसनेयेन प्रोक्तं वेदमस्य-
स्येति । इतिः ।) यजुर्वेदी । यथा,—

"आर्षक्रमेण सर्वत्र श्रुत्वा वाजसनेयिनः ॥"

इति महाजनपरिग्रहीतवचनात् यजुर्वेदविधि-
नेव कर्म कुर्व्यः । इति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथा,
हरिवंशे । १४० । २ ।

"ब्राह्मणो याज्ञवल्क्यास्य शिष्यो धर्मगुणान्वितः ।
ब्रह्मदत्तेति विख्यातो विप्रो वाजसनेयिनाम् ॥")

वाजिगन्धा, स्त्री, (वाजिनो घोटकस्य गन्धोऽस्यस्या-
मिति । अच् । टाप ।) अन्धगन्धा । इति रत्न-
माला ॥ (यथा, सुयते चिकित्सितस्थाने ३७
अध्याये ।

"सरला गुरुवित्त्वाम् वाजिगन्धाधि-
तृप्तिभिः ॥")

वाजिदन्तः, पुं, (वाजिनी दन्त इव पुष्यं यस्य ।)
वासकः । इति रत्नमाला ॥

वाजिदन्तकः, पुं, (वाजिदन्त एव । स्वार्थे कन् ।)
वासकः । इत्यमरः । २ । ४ । १०३ ॥

वाजिनं, स्त्री, आमिनामस्तु । इति हेमचन्द्र-
विकीर्णशेषौ ॥ हानार जल इति भाषा ॥

(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । २१ ।

"सोमस्य रूपं हविम आमिन्ना वाजिनं मधु ॥"

अस्य गुणाः प्रस्तुतिनियमश्च यथा,—

"दध्ना तक्रिय वा नष्टं दग्धं बह्वं सुवाससा ।

नष्टदुग्धभवन्नीरं मोरटक्लेण्टोऽन्नवोत् ॥

सुखशीषलघादाहरत्तपितत्त्वरप्रयत्न ।

लघुर्बलकरो रथो मोरटः स्यात् सितायुतः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हविः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १०६ । १ ।

"वाजी वदन् वाजिनम् ॥"

"वाजिनं हविः ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥ ॥

पुं, अर्धः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७१ । ५ ।

"नेन हिन्यन्थपि वाजिनेषु ॥"

"वाक् इना ईश्वरा येषाम् ॥" इति सायणः ॥)

वाजिनी, स्त्री, अन्धगन्धा । घोटकी । प्रघस्य

पर्यायः । वड्वा २ वामी ३ प्रसृका ४

आर्षवी ५ । अस्याः क्षीरगुणाः ।

"अन्धाक्षीरन्तु रूक्षान् लवणं दीपयं लघु ।

देहस्योष्णकरं बल्यं गौरवं कान्तिजन्य परम् ॥"

तद्भिर्गुणाः ।

"आप्तं दधि स्यात्सभुरं कषायं

कषाणैश्चर्ष्णमयहारि रूक्षम् ।

वाताल्पदं दीपनकारि भेज-

दोषापहं तत् कथितं एषिषाम् ॥" ॥

तद्वचनीतगुणाः ।

"आप्तं नवनीतं स्यात् कषायं कषकासिजम् ।

वाजीक

चक्षुषं कटुकचोष्णमीषदातापहारकम् ॥
तद्दृष्टगुणाः ।

"अन्धासर्पिस्तु कटुकं मधुरश्च कषायकम् ।
ईषहीपनदं सूर्ष्वाहारि वाताल्पदं गुह ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥

अपि च ।

"रूक्षीणं वड्वाक्षीरं बल्यं आसानिजापहम् ।
अन्धं कटु लघु स्वादु सर्वमेकश्रपं तथा ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

वाजिएष्टः, पुं, (वाजिनः एष्टमिष आक्षति-
रस्येति ।) अन्धानष्टः । इति शब्दचक्रिका ॥

वाजिभक्तः, पुं, (वाजिभिर्भक्ष्यते इति । भक्ष् +
कर्मणि घञ् ।) चयकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विवरणमस्य चयकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

वाजिभोजनः, पुं, (वाजिभिर्भोज्यते इति । भुज् +
कर्मणि क्वाट् ।) सुत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाजिमान् [त], पुं, पटोलः । इति रत्नमाला ॥

वाजिशाला, स्त्री, (वाजिनी शाला यश्चम् ।)

घोटकग्रहम् । आस्तवन् इति आरवी भाषा ॥
तत्पर्यायः । मञ्जरा २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १६६ ।

"काम्बीजानां वाजिशाला जायन्ते स ह्योज्ज-
भिताः ॥")

वाजी [न] पुं, (वाजो वेगोऽस्यस्येति । वाज +
इतिः ।) घोटकः । (यथा, रघुः । १ । ४३ ।

"शूतेस्तमन्नामनिमेषट्टिमि-
र्षीरं विदित्वा हरिभिक्ष वाजिभिः ॥"

वाजः पक्षीऽस्यस्येति । वाणः । पक्षी । इत्य-
मरः ॥ वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वजति
गच्छतीति । यज् । जिनिः । नि, चलनवान्
यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ७६ । १ ।

"वाजी वदन्वाजिनं जातवेदो देवानां वक्षि-
प्रियमासधक्यम् ॥"

"वजति वाजी । वजगती चलनवान् ।" इति
तद्भाष्ये महाधरः ॥ ॥ वाजमन्नमस्याक्षीति
अन्नवान् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २ । १४ ।

"तमीमहे नमसा वाजिनं वदन् ॥"

"वाजिनं अन्नवन्नम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥

वाजः पक्षीऽस्यस्येति । पक्षविशेषः । यथा,
भागवते । ४ । ७ । १६ ।

"सुखं क्लृप्त उपानीतक्षार्ण्यं क्षीत्र-

वाजिना ॥")

वाजीकरणं, स्त्री, (अवाजी वाजीव क्रियतेऽन-
नेति । क् + क्वाट् । अभूततद्भावे च् ।) वीर्य-
वृद्धिकरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वाजी-
करणद्वयस्य लक्षणमाह ।

"यद्वृक्षं पुशं युर्व्यात् वाजिवत् सुरतलमन्ते
तदाजीकरणमस्यानं सुनिभिर्भिक्षा वरेः ॥"

अत्र प्रसङ्गात् ज्ञेयस्य लक्षणं संख्या निर्दान-
चाह ।

"क्षीवः स्यात् सुरताशक्तस्तद्भाषः ज्ञेयस्युच्यते ।
तच्च वसविर्धं प्रोक्तं निर्दानं तस्य कथ्यते

नेस्तेभावेरहृदोस्तु रिरंशोर्मनचि चते ।
 अजः पतन्वतो नृणां क्रैयं सप्तपजायते ॥
 देव्यस्त्रीसंप्रयोगाच्च क्रैयं तन्माननं स्तुतम् ॥”
 तेस्तेभावेभ्यशोकक्रोधादिभिः । अहृदोः हृद-
 याहितैः दुःखदत्तात् । चते पीडिते अस्वस्थी-
 क्तत इति यावत् । अजः शिश्रः । पतति न तून्-
 मति । संप्रयोगो मैथुनम् ॥ २ ॥
 “कटुकान्धोष्णज्वरैरतिमात्रोपसंघितैः ।
 पित्ताच्छुक्रवयो हृष्टः क्रैयं तस्मात् प्रजायते ॥”
 कटुकादिनातिमात्रेण प्रहृष्टेन पित्तेन शुक्रस्य
 दग्धत्वात् क्रैयं भवति । पित्तजमेतद्विती-
 यम् ॥ २ ॥
 “अनिशवायश्रीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।
 अजभङ्गमवाप्नोति स युक्तचयहेतुकम् ॥”
 शुक्रचयत्वं हतीयम् ॥ ३ ॥
 “महता मेदुरोगेण चतुर्थी क्लीवता भवेत् ॥ ४ ॥
 वीर्यवाहिशिराक्षिरास्नेहानुस्रतिर्भवेत् ॥ ५ ॥
 बलिनः शुब्धमनसो निरोधादुन्नचयंतः ।
 बहुं क्रैयं स्तुतं तत् शुक्रस्तम्भनिमित्तकम् ॥”
 बलिनः पृष्टस्य पुरुषस्य शुब्धमनसः कामात्
 सञ्चलितस्य । मनसः जञ्जचयंतो विरोधात्
 क्रैयं भवति ॥ ६ ॥
 “जन्मप्रभृति यत् क्रैयं सङ्गं तद्वि सप्रमम् ॥”
 असाध्यं क्रैयमाह ।
 “असाध्यं सङ्गं क्रैयं मर्मेच्छेदाच्च यद्भवेत् ॥”
 मर्मेच्छेदात् वीर्यवाहिशिरास्नेदान् ॥ * ॥
 अथ क्रैयस्य चिकित्सायां वाजीकरणविधि-
 माह ।
 “नरो वाजीकरान् योगान् सम्यक् शुद्धौ
 निरामयः ।
 सप्रवर्तनं प्रकुर्वीत वर्षादूर्ध्वं चोद्गृह्यात् ॥
 न च वै चोद्गृह्यादस्त्राक् सप्रव्याः परतो न च ।
 आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥
 अथदृष्ट्वापदंश्राद्या घोराजातीवदुर्जयाः ।
 अकालमरणञ्च स्यादुभजतस्त्रियमन्यथा ॥
 बिलासिनमथर्वनां रूपयौवनशालिनाम् ।
 नराणां बहुभाष्याणां विधिवीजीकरो हितः ॥
 अथविराणां रिरंस्तुनां स्त्रीयां वाक्त्रभ्यमिच्छ-
 ताम् ।
 योषितुप्रसङ्गात् स्त्रीणां क्लीवानामनपरेतसाम् ॥
 हित्वा वाजीकरा योगाः प्रीत्यपत्यवलप्रदाः ।
 यतेऽपि पृष्टदेहानां सेयाः कालाद्यपेक्षया ॥”
 वाजीकरागयाह ।
 “भोजनानि विनिश्चानि पानानि विविधानि
 च ।
 वाचः श्रोत्राभिरामाश्च त्वचः स्रग्ंस्तुखावहाः ।
 यामिनी संशुतिलका कामिनी यवयौवना ।
 गीतं शोभमनोहारि ताम्बूलं मदिरा खलः ॥
 गन्धा मनोज्ञा रूपाणि चित्राण्युपवनाणि च ।
 मनसश्चाप्रतीघातो वाजीकुर्वन्ति माववम् ॥
 माचीकधातुमधुपारदलोहचूर्णं
 पथ्याशिलाजतुविडङ्गघृताणि लिङ्घेत् ॥

एकाग्रविभ्रतिविवानि गदाहृतीऽपि
 सोऽशीतिकोऽपि रमयेत् प्रमदा युवेव ॥
 गवां विरुद्रज्जानां तिस्रं पयसि पायसम् ।
 गोधूमचूर्णञ्च तथा सितामधुघृताम्बितम् ।
 भुक्त्वा हृष्यति जीर्णोऽपि दृष्टदारान् प्रजन्वति ॥”
 अथ रसाला ।
 “दधाह्रादिकमौषदन्वमधुरं खलस्य चन्द्रदुतेः
 प्रशं चोदपलञ्च पञ्च हविषः शुष्काञ्चतुर्माप-
 कान् ।
 एतामासचतुष्टयं मरिचतः कर्षं जवङ्गं तथा
 धृत्वा शुक्रपटे शनैः करतवेनोष्ण्य विस्ना-
 वयेत् ॥
 अद्वाह्निं न्दगनाभिचन्दनरसस्युष्टेऽगुक्कृपिते
 कपूर्णेन सुगन्धकं तदस्त्रिकं संकोच संस्था-
 पयेत् ॥
 स्वस्वार्थं मधुरेश्वरेण रचिता स्त्रिया रसाला स्वयं
 भोक्तुमन्वपरीपनी सुखकरी कान्तिव नित्यं
 प्रिया ॥ * ॥
 गोक्षुरेश्वरीजानि वाजिनम्या श्रतावरी ।
 सुषली वानरीबीजं यथी नागवला वला ॥
 एषां चूर्णं दुग्धमिहं गन्धेनाय्येन भर्जितम् ।
 सितया मोदकं कृत्वा भक्ष्यं वाजीकरं परम् ॥
 चूर्णादृष्टगुणं चौरं घृतं चूर्णसमं स्तुतम् ।
 सर्वतो द्विगुणं खलं खादेद्विष्वक् यथा ॥
 वाजीकराणि भूरीणि संयुक्त रचितो यतः ।
 तस्माद्बहुषु योगेषु योगोऽयं प्रवरो मतः ॥”
 रतिवर्द्धनो भोदकः ॥ * ॥
 “पिप्लीजलवयोपेते वस्त्राच्छे घृतसाधिते ।
 कच्छपस्याथ वा खारेति तु वाजीकरे भृशम् ॥
 पूगं दक्षिणदेशेण दृष्टपलोन्मानं भृशं कर्षयेत्
 तच्छिद्रं जलयोगतो च्छुनरं संकुच्य चूर्णो-
 क्षतम् ।
 तच्छूर्णं पटशोभितं वसुगुणे गोशुद्धदुग्धे पचेत्
 यथायथाञ्जलिचंयुतेऽतिनिविद्धे दद्यात्तुलाह्नी
 सिताम् ॥
 पक्वं तज्ज्वलनात् क्षितिं प्रतिनयेत् तस्मिन्
 पुनः प्रक्षिपेत्
 दद्यात्तदुदराहरामि बहुला उद्धादरात्
 संहिताः ।
 एता नागवला वला सचपला जातीपला-
 लिङ्गिका
 जातीपत्रसुपत्रचित्रकयुतं तच्च त्वचा संज्ञतम् ॥
 विन्धावीर्यवारिवारिद्वरा वांशी वरी वानरी
 प्राप्ता सञ्चुरगोक्षुराथ महती खर्चुरिका
 चीरिका ।
 घान्याकं सकसेककं समभुक्तं इद्राटकं चीरकं
 पृथ्वीकाथयवानिका वरटिका मांसी मिसि-
 र्भयिका ॥
 कन्देज्वच विहारिकाथ सुषली गन्धर्वगन्धा तथा
 कर्चूरं करिकेशरं समरिचचारस्य बीजं नवम् ।
 बीजं प्राञ्जलिसम्भवं करिकया बीजञ्च राजी-
 बजं

श्वेतं चन्दनमञ्च रक्तमपि च शीसङ्गपुष्पैः समम् ॥
 सर्वञ्चेति एयक् एयक् पञ्चमितं संचूर्ण्यं तच्च
 क्षिपेत्
 स्वतं वङ्गभुजङ्गलोहगगनं सम्मारितं खिच्छया ।
 कस्तूरी घनसारचूर्णमपि च प्राप्तं यथा प्रक्षिपेत्
 पश्चादस्य तु मोदकान् विरचयेद्विष्वप्रमाणा-
 नय ॥
 तान् भीक्ताति सदा यथानलबलं सुञ्जीत नाञ्चं
 रचं
 पूर्वस्निग्धशिते गते परिश्रुतिं प्राप्तभोजनात्
 भक्षयेत् ।
 नित्यं श्रीरतिवक्त्रभास्त्रकमिमं यः पूगपाकं भजेत्
 स स्याद्दोषविह्वलदृष्टदृष्टमदनो वाजीव शक्तो
 रतो ॥
 दीप्तामिन्धलवान् बलो विरहितो हृष्टः च पृष्टः
 सदा
 उद्धो योऽपि युवेव सोऽपि बचिरः पूर्वैश्चवत्
 सुन्दरः ॥”
 वसुगुणे अष्टगुणे । अञ्जलिर्हृष्टरावम् । तुलाह्नी
 पञ्चाशत्पलमिताम् । संहिताः सुशुताद्याः ।
 नागवला गुरसकरी गुरखली इति च लोके ।
 वला वह्निवार तस्या मूलत्वक् । चपला
 पिप्ली । जातीपत्रकं जाडपत्री । विन्धा
 सुषली । वीर्यं एतस्य मूलं उशीरं ग्राह्यम् ।
 वारि सुगन्धवाला । वारिदः सुक्तकः । वरा
 त्रिपला वांशी वंशरोचना । वरी श्रतावरी ।
 वानरी कपिकच्छुस्त्या बीजं ग्राह्यम् । इक्षुरः
 कोकिलाचः तस्य बीजम् । गोक्षुरस्यापि
 बीजम् । महती खर्चुरिका कोक्षुरा ।
 चीरिका चीरी । पृथ्वीका कारवी मगरैला
 इति लोके । वराटिका वररे इति लोके । प्राञ्ज-
 केर्षा कन्दः स्याद्बीजकोषो वराटिका । मांसी
 अटामंसी । मिसिः सौफः । गन्धर्वगन्धा अन्ध-
 गन्धा तस्या मूलम् । श्रीचंजं जवङ्गम् । घन-
 सारः कर्चूरः । विष्वप्रमाणात् पलप्रमाणात् ।
 रतिवक्त्रभास्त्रपूगपाकः ॥ * ॥
 “एतस्मिन् रतिवक्त्रभे यदि पुनः सम्यक् खुरा-
 शाणिका
 धुस्तूरस्य तु बीजमर्ककरभा यासोऽम्बिशीव-
 क्षया ।
 सम्नाञ्जलकं तथा खसफलत्वक् वापि निःक्षि-
 प्यति
 चूर्णाह्नी विषया तदा स हि भवेत् कामेश्वरः
 संश्रया ॥”
 इति महाकामेश्वरः ॥ * ॥
 “रक्तपित्ताधिकारोक्तः खलकुशाखको महान् ।
 रक्तपित्तादिरोगो महावाजीकरः स्तुतः ॥ * ॥
 पक्राखस्य रसे द्रोणे सितामादृकसंमिताम् ।
 घृतप्रस्यमिदं दद्यान्नागरस्य पलायकम् ॥
 मरिचं कुडुवोन्मानं पिप्लीहपिप्लीकमितम् ।
 सजिजस्यादकं दत्त्वा सर्वत्रैकत्र कारयेत् ॥
 पचेत्तन्मन्त्रस्ये पात्रे दावदन्त्यां प्रचातयेत् ॥

वाचीक

वृक्षानि चिपित्तच घनीभूतेऽवतारिते ॥
 वाच्यं च जीरकं पत्रं चिकनं सुप्तं त्वचम् ॥
 दृष्ट्वा रक्तमप्यत्र ग्रन्थिकं नागेश्वरम् ॥
 एलावीचं लवङ्गं पृथक् जातीफलं पलम् ॥
 सिंहं शैते प्रदद्याच्च मधुनः कुङ्कुमं च ॥
 भक्षयेद्गोत्रवाह्यात् पलमात्रमिदं नरः ॥
 अथवा नियता मात्र मात्रा खादेद्यथानलम् ॥
 मानवः सेवनादस्य वाचीव सुरते भवेत् ॥
 समर्थो बलवान् पुष्टो हृष्टो निखं निरामयः ॥
 यद्दृष्टो नाशयेदेव चयं चासमरोचकम् ॥
 अक्षयित्तश्च पित्तश्च रक्तपित्तश्च पाङ्कजम् ॥
 दृष्ट्वा रक्तं नानागरेणा । इति आम्बपाकः ॥
 “श्रमयति गोक्षुरपूर्वं ह्यागशीरेण साधितं
 समधु ।
 सुक्तं सपयति जाच्यं यज्जनितं कुप्रयोगेण ॥
 द्रव्याणि चन्दनादिस्तु चन्दनं रक्तचन्दनम् ॥
 पतङ्गमय काजीयागुरुकल्यागुरुकानि च ॥
 देवदुमः ससरलः पद्मकं तुलिकोऽपि च ।
 कर्पूरो च्छगनाभिश्च लताकस्तुरिकापि च ॥
 सिङ्गकः कुङ्कुमं गन्धं जातीफलकमञ्च च ॥
 जातीफलं लवङ्गं च्छयौला महती च सा ॥
 कङ्कोलफलकं त्वक् च पत्रकं नागेश्वरम् ॥
 बालकञ्च तथोशीरं मांसी दास्य सितापि वा ॥
 सुरा कर्पूरकञ्चापि शैलेयं भद्रसुक्तकम् ॥
 रेङ्कका च प्रियङ्गुञ्च श्रीवासे गुग्गुलुस्तया ॥
 लाक्षा नखञ्च रालञ्च धातकीकुसुमं तथा ॥
 ग्रन्थिपर्णञ्च मञ्जिष्ठा तगरं सिक्यकं तथा ॥
 एतानि शाकमानानि कच्छीकृत्य ग्रनेः पचेत् ॥
 तैलं प्रस्थमितं सव्यक् एतत्तपाञ्च शुभे चिपेत् ॥
 अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु दृष्टोऽशीतिशमोऽपि यः ॥
 शुभो भवति शुक्राण्डः स्त्रीणामत्यन्तवत्तमः ॥
 बन्धापि लभते गर्भं षष्ठोऽपि तरुणायते ।
 अपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च शरदां शतम् ॥
 चन्दनादिमहातेलं रक्तपित्तं चयं च्वरम् ॥
 दाहप्रखेददौर्गन्ध्यं कुष्ठं कङ्कुं विनाशयेत् ॥
 पतङ्गं वकम् इति लोके । कालीयं कलम्बक
 इति लोके । लताकस्तुरिका सुयुक्तदाना इति
 लोके । कङ्कोलफलस्याभावे जातीपुष्यं ग्राह्यम् ।
 तदलाभेऽपि लवङ्गं ग्राह्यम् । दास्यशिता दास्य-
 चिनी । शैलेयं कुरा इति लोके । श्रीवासः
 गुगुरी इति लोके । ग्रन्थिपर्णः गटिवन् इति
 लोके । अशीतिसमः अशीतिवाचिकः । इति
 चन्दनादितेजम् ॥ * ॥
 “बीजानि कीशकञ्जाः कुङ्कुममितानि खेदये-
 च्छनके ।
 प्रस्थे गोभवदुग्धे दुग्धं यावद्भवेद्भाटम् ॥
 त्वयश्चितानि च हत्वा स्रष्ट्यं संपेषयेत्तानि ।
 पिष्टिकया लघुवटिकाः हत्वा गन्धे पचेदाप्ये ॥
 द्विगुणितशर्करया वा वटिकाः संपक्वया
 वेप्याः ।
 वटिका माणिक्यमध्वे मज्जनयोश्चेऽखिलाः
 ख्याप्याः ॥

३२३
वाजीक

पचट्टमितास्तास्तु वाच्यं प्रातश्च भक्षयेत् ।
 अनेन श्रीश्रद्धावी यो वच्यं स्यात् पतितज्वलः ॥
 सोऽपि प्राप्नोति सुरते सामर्थ्यमिति वाञ्छितम् ॥
 जानेन सट्टम् किञ्चित् द्रव्यं वाचीकरं परम् ॥
 इति वानरीवटिका ॥ * ॥
 “आकारकरभा सुखी लवणं कुङ्कुमं कष्या ।
 जातीफलं जातिपुष्यं चन्दनं कार्ष्णिकं पृथक् ॥
 चूर्णयेद्दक्षिण्यन्तु तच्च दद्यात् पलोम्भितम् ।
 सर्वमेकीकृतं माषमात्रं चोद्रेण भक्षयेत् ॥”
 सुकस्तम्भकरं पुंसामिदमानन्दकारकम् ।
 नारीनां प्रीतिजनकं संवेत निशि कास्तुकः ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 (यथा च ।
 “विदारीकण्डां शुमतीदृष्ट्वा ।
 काकोलिकाभीरुपुनर्नवे द्वे ।
 शृङ्गाटकं मागधिका बला च
 चूर्णं सितान्द्रं सितया प्रयोज्यम् ॥
 जीर्णं पयः पायसमेव योज्यं
 करोति पुंसो बलमेवमोजः ।
 स्त्रीणां सहस्रं भजतेऽपि षष्ठो
 मासदयेनापि च सेवमानः ॥”
 इति हारीते चिकित्सास्थाने ४६ अध्यायः ॥
 “वाजीकरकमन्विच्छेते सततं विषयी पुमान् ॥
 तुष्टिः पृष्टिरपत्यञ्च गुणवत्तञ्च संश्रितम् ॥
 व्यपत्यसन्तानकरं यत् सदाः संप्रदह्येणम् ॥
 वाजीवातिबली येन यात्यपतिहृतोऽङ्गनाः ॥
 भवत्यतिप्रयः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
 तद्वाजीकरणं तद्वि देहस्थोर्जस्करं परम् ॥
 धम्मं यशस्यमायुष्यं लोकद्वयसायनम् ॥
 अशुभोदासहे अक्षय्यमेकान्तनिर्मलम् ॥
 अल्पसत्त्वस्य तु क्षेपेर्वाधमानस्य रागिण्यः ।
 शरीरक्षयश्चायं वाजीकरकमुच्यते ॥
 कल्पस्योदयवयसो वाजीकरकसेविनः ।
 सर्वेभ्यस्तुष्वहरहर्षवायो न निवायन्ते ॥
 अप्ये अश्वधिविशुद्धानां निरुहान् सानुवासनान् ॥
 एतत्तेजसशीरशर्कराचोद्रेणयुतान् ॥
 योगविद्युजयेत् पूर्वं शीरमांशरसाग्निम् ॥
 ततो वाजीकरान् योगान् शुक्रापत्यविवर्द्धनान् ॥
 अक्षायः पूतिकुसुमः फलेन रहितो द्रमः ।
 यथेकञ्चैकशस्त्रञ्च निरपत्यस्तयानरः ॥
 स्वल्पमनमयत्तवचनं धनिघसरम् ॥
 अपि लालाविलसुखं हृदयाऽहकारकम् ॥
 अपत्यं तुल्यता केन दर्शनस्यर्शनादियु ।
 किंपुनर्यदुयशोघ्नमेमान्श्रीकुलवर्द्धनम् ॥
 शुद्धकायं यथाशक्ति ह्यस्य योगान् प्रयोजयेत् ॥
 शरैस्तुक्कुशकाशानां विदाय्या वीरगास्य च ॥
 नृलानि कण्टकार्याञ्च जीवकर्षभकौ वज्राम् ॥
 मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ शूर्पपुग्यौ शतावरीम् ॥
 अचगन्धामतिषणामासगुमां पुनर्नवाम् ॥
 वीरां पयस्यां जीवन्तीं च्छुद्धं राक्षां त्रिकण्ड-
 कम् ॥
 मधुकं शालिपर्णीञ्च भायांश्चिपलिकान् पृथक् ॥

वाचीक

मावाकामाट्टकश्चेतद्विदोषी वाधयेदपाम् ॥
 रसेनाट्टकशेषिष पचेत्तेन हृताट्टकम् ॥
 दत्त्वा विदारीवाचीक्षुरसानामाट्टकाट्टकम् ॥
 हृताचतुर्गुणं शीरं पेण्याकीमानि चावपित् ॥
 वीरां खगुमां काकोल्यौ यष्टौ पलगुनि पिप्य-
 लोम् ॥
 दासां विदारी खर्वरं मधुकानि शतावरीम् ॥
 तन्निहृत्पूर्वं चर्कस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥
 शर्करायास्तुगायाञ्च पिप्यस्थाः कुङ्कुवेन च ।
 मरिचस्य प्रकुञ्चनं पृथगर्हपलोम्भितैः ॥
 जगैलाकेसरेः शृङ्गेः चोद्गाहिकुङ्कुवेन च ।
 पलमात्रं ततः खादेत् प्रखण्डं रसदुग्धधुक् ॥
 तेनारोहति वाजीव कुल्लिङ्गं रव च्छयति ।
 विदारीपिप्यलीलाप्रियापेक्षुरकारकः ॥
 पृथक् खगुमाप्रलाञ्च कुङ्कुवांश्च तथा मधु ।
 तुलाहं शर्कराचूर्णात् प्रस्थाहं नवसर्पिवः ॥
 सोऽप्यमाचमतः खादेद् पयस्य रामाशतं यष्टे ।
 सासगुमाफलान् शीरे गोधूमान् साधितान्
 हिमान् ॥
 माषान् वा सट्टचौद्रान् खादेत् यष्टिपथो-
 र्दुपः ॥
 जागति रात्रिं सकलामश्विनः खेदयेत् खिद्यः ॥
 वक्ताश्चसिद्धे पयसि भावितानसञ्जितान् ॥
 यः खादेत् सवितान् गच्छेत् स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥
 चूर्णं विदाय्या बहुशुः खरसेनेव भावितम् ।
 चोद्रेणसर्पियतं लोटा प्रमदाशतन्वृहति ॥
 “लायाघात्रोपकरणः खरसेन सुभाषितम् ॥
 शर्करामधुसर्पिर्भिर्लोटा योऽनुपयः पियेत् ॥
 स नरोऽशीतिववर्षाऽपि युवेव परिक्रम्यति ।
 कर्षं मधुकर्णस्य हृतचोद्रेणसन्वितम् ॥
 पयोऽनुपानं यो लिप्ताश्रित्यवेगः स ना भवेत् ॥
 “उच्यते चर्कस्यैव श्रातव्याञ्च योजयेत् ॥
 चक्रमुभं दधिसरं ससितं यष्टिकौदनम् ॥
 पटे सुमाञ्जितं भुक्त्वा दृष्टोऽपि तरुणायते ॥”
 “आचरेच्च सकला रतिचर्या
 कामशास्त्रविद्यैतामनवद्याम् ।
 देशकालवत्तशक्त्युरोधाट्ट-
 वेद्यतन्त्रसमयोक्त्यविवर्द्धाम् ॥
 अभ्यङ्गनोदनेनसंकगन्ध-
 सरुपत्रवस्त्राभरणप्रकाराः ।
 गान्धर्वकाथादिकथा प्रवीण्याः
 समस्यभावा वशगायथस्थाः ।
 दौर्घिका स्वभवनान्तनिविष्टा
 पद्मशुभमधुमत्तविष्टङ्गाः ।
 नीलमानुगिश्चूटभित्तवै
 काननानि पुरकण्ठगतानि ॥
 दृष्टिस्तुखा विविधा तरुजातिः
 आचसुखः कलकोकिलनादः ।
 अङ्गसुखर्षवशेन विभूया-
 चित्तसुखः सकलः परिवारः ॥
 ताम्बूलमच्छमदरा कान्ता कान्ता निशा
 शशाङ्काहा ॥

वाचीक

यद्यच्च किञ्चिदित् मनसो वाचीकरं तत्तत् ।
मधुसुखमिव सोपकं प्रियायाः
कलरचनापरिवादिनी प्रियेव ।
कुसुमचयमनोरमा च श्रया
किञ्चल्यिनी कतिकेव पुष्यिताया ।
देशे शरीरे च न काचित्दक्षि-
रर्धयु नाख्योऽपि मनोविधानः ।
वाचीकराः सन्निहिताश्च योगाः
कामस्य कामं परिपूरयन्ति ॥”

इति वाचते उत्तरस्थाने ४० अध्यायः ॥
तथा च ।

“वाचीकरणमन्विच्छेत् पुत्रसो नित्यमात्मवान् ।
तदायत्तौ हि धर्मार्थौ प्रीतिश्च यश्च एव च ॥
पुत्रस्यायतनं ह्येतद्गुणान्नेते सुताश्रयाः ।
वाचीकरणमगुणं चैवं स्त्री या प्रहृदिगी ॥
इहा ह्येकैकशोऽप्यर्थाः परं प्रीतिकराः स्मृताः ।
किं पुनः स्त्रीशरीरे ये संघातेन व्यवस्थिताः ॥
सङ्घातो ह्येन्द्रियार्थां स्त्रीषु नान्यत्र विद्यते ।
स्त्राश्रयो ह्येन्द्रियार्थां यः सप्रीतिजननो-
२धिकः ॥”

“चित्रदीपः सरःशुक्लमधातुर्धातुसन्निभः ।
नित्यमस्तृणपुलोति ज्ञातयः पुरुषाकृतिः ॥
अप्रतिष्ठश्च नयश्च मूयश्चैकैक्यश्च ना ।
मन्तस्यो निष्क्रियश्चैव यस्यापत्यं न विद्यते ॥
बहुभ्रूनिबहुसुखो बहुवृद्धो बहुक्रियः ।
बहुचक्षुर्बहुज्ञानो बह्विद्याश्च बहुप्रजः ॥
मङ्गल्योऽयं प्रशस्तोऽयं धन्योऽयं वीर्यवानयम् ।
बहुश्लाख्योऽयमिति च क्लृयते ना बहुप्रजः ॥
प्रीतिर्भक्तं सुखं वृत्तिर्विस्तारो विभवः कुलम् ।
यशोलाक्षाः सुखोदकास्तुष्टिचापत्यसंश्रिता ॥
नस्नादपत्यमन्विच्छेत् गुण्यांश्चापत्यसंश्रिताम् ॥
वाचीकरणमिदं स्यादित्थं कामसुखानि च ।
माधात्मात्मात्मागुणाया कोजानामाढकं नवम् ॥
जीवकर्मभक्तौवीरं मेदान्द्विंशत्प्रतावरीम् ।
मधुकृष्णाश्चगन्धाश्च साधयेत् कुडुवोष्मिताम् ॥
रसे तस्मिन् हृतप्रस्यं गद्यं दशगुणं पयः ।
विदारौणां रसप्रस्यं प्रस्थमिन्दुरसस्य च ॥
दत्त्वा न्दद्विनासाधं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ।
शर्करायास्तुगाक्षीयाः चौद्रस्य च पृथक्
पृथक् ॥

भागांश्चतुष्पत्नींश्च पिप्यलाश्चावपेत् पलम् ।
पलं पूर्वमतो लोढा ततोऽन्नसुपयोजयेत् ॥
य इच्छेत्स्यं शुक्रं शेषसञ्चोत्तमं बलम् ॥”

इति वाचीकरणं चतुर्थम् ॥३॥
“सटकानां सङ्घसानां दत्ताणां शिखिना-
स्तथा ।

शिशुमारस्य नक्तस्य भिषक् मुक्ताणि संहरेत् ॥
गद्यं सर्पिर्वराहस्य कुलिङ्गस्य वसामपि ।
सटिकानाश्च चूर्णानि चूर्णं गौधूममेव च ॥
रभिः पूषणिकाः कार्याः शृङ्गुलो नर्षिका
स्तथा ॥
पूषाधानाश्च विविधा भस्माश्चान्ये पृथग्विधाः ।

४२४

वाञ्छिनी

एषां प्रयोगाङ्गस्याणां सञ्जेनापुष्पैरेतदा ॥
शेषसा वाञ्छिवद्वाति यावदित्च्छेत् स्त्रियो
नरः ॥”

इति वृष्यपूपालिकयोगः ॥३॥

“मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयःशतम् ।
अपत्यजननं सिद्धं सद्यतचौद्रशर्करम् ॥”

“आर्द्राणि मत्स्यमांसानि भृष्टाश्च शफरीश्च वा ।
सर्पे सर्पिषि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न
चयम् ॥

घृतभृष्टान् रसे ह्यग्रे रोहितान् फलसाधितं ॥
अनुपीतरसान् सिद्धानपत्यार्थं प्रयोजयेत् ॥”

इति गर्भाधानकरो योगः ॥३॥

“नरो वै धोडपाङ्गर्धानं सप्रत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥
अतिबालो ह्यसम्पूर्णसञ्जधातुः स्त्रियो व्रजन् ।
उपतप्येत् सङ्घसा तद्गामिव काञ्चलम् ॥
मुष्करञ्च यथाकाष्ठं जन्तुदग्धं विजज्जरम् ।
स्युष्टमाशु विप्रोर्ध्वं तथा वृहत्स्त्रियो व्रजन् ॥
जरया चिन्तया शुक्रं व्याधिभिः कर्मकर्षणात् ।
चयं गच्छत्यनश्रान् स्त्रीणाश्चातिनिविवेगात् ॥
चयाङ्गयादतिस्त्रभाच्छोक्रान् स्त्रीदोषदर्शनात् ।
नारीणामरसङ्गत्वादभिचारार्सेवनात् ॥
ह्रस्वस्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्नोतिपणायते ।
देहसत्त्ववकापेक्षी हर्मः शक्तिश्च हर्मजा ॥”

इति चरके चिकित्सितम्याने द्वितीयेऽध्याये ॥

वाञ्छा, स्त्री (वाञ्छगमिति वाञ्छि इच्छायाम् ।
गुरोश्चेत्यः । टाप् ।) आत्मवृत्तिगुणविशेषः ।
सा च द्विविधा यथा । उपायविषयिणी फल-
विषयिणी वा । फलं सुखं दुःखाभावश्च । तत्र
परोच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । उपायेच्छां
प्रति इष्टसाधनसाधनं कारणम् । इति
सिद्धान्तसुक्तावली ॥ तत्पर्यायः । इच्छा २
काङ्क्षा ३ स्युष्टा ४ ईडा ५ लट् ६ लिप्सा ७
मनोरथः ८ कामः ९ अभिलाषः १० तर्कः ११ ।
इत्यमरः । १।७।२७। आकाङ्क्षा १२ कान्तिः १३
अपचयः १४ रोहदः १५ आभिलाषः १६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ इत् १७ इत्थिः १८
मतिः १९ दोहलम् २० हृष्टः २१ । इति
जटाधरः । (यथा, कथासरित्सागरे । १।१।२७।
“सन्दिदेश च यद्यस्ति वाञ्छा मच्छिद्यतां प्रति ।
त्वत्पुत्रास्तदित्थैवेवा भवता प्रेष्यतामिति ॥”)
वाञ्छितं, त्रि, (वाञ्छ + क्तः ।) अभिलषितम् ।
यथा,—
“अविच्छेदं पठेद्द्विमान् ध्यात्वा देवीं सरस्वतीम् ।
शुक्लाम्बरधरां देवीं शुक्लाभरणभूषिताम् ॥
वाञ्छितं फलमाप्नोति स लोके नात्र संशयः ।
इति ब्रह्मा खयं प्राह सरस्वत्याः स्तव शुभम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

वाञ्छिनी, स्त्री, (वाञ्छतीति वाञ्छ + ञिनिः ।
ङीष् ।) वाञ्छनीया नारी । तत्पर्यायः ।
कञ्जिका २ कलतूलिका ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । वाञ्छनीयमाने, त्रि ॥

वाटी

वाटं, स्त्री, वरकः । गात्रभेदः । इत्यमरटीका ।
यथा,—
“वाटः पथि वृत्तौ वाटं वरकं गात्रभेदयोः ।”
इति हेमः ।

वाटः, पुं, (वटानि वेद्यते इति । वट + वच् ।)
मार्गः । इतिस्थानम् । इति मेदिनी । टे, २८ ।
अपि च ।

“सुखं निःसरणे वाटे प्राचीनावेद्यकौ इतिः ॥”
इति हेमचन्द्रः ।

(वास्तु । मच्छपः । यथा, भागवते । ८।१८।२३ ।
“कृत्वं सदृक् सजलं कमच्छलुं
विवेश विभ्रह्वयमेधवाटम् ॥”
वटस्येदमिति । वट + अण् । वटसम्बन्धिनि,
त्रि । यथा, मनुः । २ । १५ ।

“ब्राह्मणो वैष्णवाणांश्चैव वाटस्त्रा-
दिरौ ।
पैतवौदुम्बरौ वैश्यो दृक्कानर्हन्ति धर्मतः ॥”)
वाटशृङ्खला, स्त्री, (वाटरोधिका शृङ्खला ।
श्राकपाथिवादिबन्ध मध्यपदलोपः ।) परधोर्धक-
शृङ्खला । तत्पर्यायः । लम्बा २ । इति हारा-
वली ॥

वाटिका, स्त्री, (वटानि वेद्यते प्राचीरादिभि-
रिति । वट वेद्यते + संज्ञायामिति खल् । टाप् ।
अत इत्यम् ।) वास्तु । (यथा, कथासरित्-
सागरे । ७२ । २०६ ।
“सा स्नानाय गते तस्मिन् श्राकार्थं श्राकवाटि-
काम् ।
प्रविष्टा धावकखरं खादन्तं श्राकमेक्षत ॥”)
वाञ्चालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ इच्छुपयो ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वाटी, स्त्री, (वच्यते वेद्यते इति । वट वेद्यते +
घञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाञ्चालकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कुटी । वास्तु । इति
मेदिनी । टे, २८ ॥ शेषस्य पर्यायः ।

“वास्वस्त्री वैश्व भूर्वाटी वाटिका यद्दपोतकः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

तस्या लक्षणादियथा,—
विषकाठववाच ।

“के ते वृक्षाः प्रशस्ताश्च निविष्टाश्चापि केचन ।
भद्रा भद्रप्रदाश्चापि तान् वदस्व जगद्गुरो ।
केषामन्तनिगुक्तश्च शिविरश्च शुभाशुभम् ।
दिशि कुत्र जलं भद्रमशुभश्च वद प्रभो ॥
दाराणाश्च यद्वायाश्च प्राकाराणां प्रमाणाकम् ।
भद्रप्रदश्च को वृक्षो दिशि कुत्र प्रवर्षते ॥
किं प्रमाणं यद्वायाश्च पाङ्गुलानां जगद्गुरो ।
मङ्गलं कुसुमोद्यानं दिशि कुत्र तरोस्तथा ॥
प्राकारं किंप्रमाणश्च परिक्षाणां सुरेश्वर ।
दाराणाश्च यद्वायाश्च प्राकाराणां प्रमाणाकम् ।
कस्य कस्य तरोः काष्ठं प्रशस्तं शिविरे प्रभो ।
अमङ्गलं वा केषां वा सर्वं मां वक्तुमर्हसि ॥७॥
श्रीभगवाद्वाचाच ।
आसमे नारिकेलश्च यद्वायाश्च धनप्रदः ।

वाटी

शिविरस्य यदीशाने पूर्वे पुत्रप्रदस्तथा ॥
 सर्वत्र मङ्गलार्हं च तदराजो मनीहरः ।
 रवालहचः पूर्वस्मिन् वृणां सम्यन्प्रदस्तथा ॥
 शुभप्रदश्च सर्वत्र सुरकारो ! निशामय ।
 विष्णुश्च पनसश्चैव जम्बीरो वदरी तथा ॥
 प्रजाप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा ।
 सम्यन्प्रदश्च सर्वत्र यतो हि वहते यही ॥
 जम्बूद्विपश्च दक्षिणः कदल्यान्नातकस्तथा ।
 बन्धुप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा ॥
 सर्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः ।
 हर्षप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ॥
 ईशाने सुखदश्चैव सर्वत्रैव निशामय ।
 सर्वत्र चम्पकः शुद्धो भुवि भद्रप्रदस्तथा ॥
 अलावुश्चापि कुशाळं मायाम्बुश्च सुकासुकः ।
 खर्जूरो कर्कटी चापि शिविर मङ्गलप्रदाः ॥
 वास्तुकः कारवेक्षश्च वार्ताकश्च शुभप्रदाः ।
 जताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥
 प्रशस्तं कथितं कारो निषिद्धश्च निशामय ॥
 वन्द्यश्चो निषिद्धश्च शिविरे नगरंरपि च ।
 वटो निषिद्धः शिविरे नित्यं पौरभयं ततः ।
 नगरेषु प्रसिद्धश्च दर्शनात् पुण्यदस्तथा ॥
 हे कारो तिलिङ्गीश्चो यत्रातं परिवर्ज्ये ॥
 श्रेण धनदानिः स्यात् प्रजादानिभवेत् ध्रुवम् ॥
 शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरं किञ्चिदेव च ॥
 न निषिद्धः प्रसिद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ।
 वास्यामतिनिषिद्धश्च प्राज्ञस्तं परिवर्जयेत् ॥
 खर्जूरश्च उडुश्चैव निषिद्धः शिविरे तथा ।
 न निषिद्धः प्रसिद्धश्च ग्रामेषु नगरेषु च ॥
 वृक्षश्च चणकादीनां धान्यश्च मङ्गलप्रदम् ॥
 ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ॥
 इक्षुवृक्षश्च शुभदः सन्ततं शुभदस्तथा ।
 अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ॥
 कर्को हरिद्रा शुभदा शुभदश्चाद्रकस्तथा ।
 हरौतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ।
 न वास्यां भद्रदा नित्यं तथा चामलको ध्रुवम् ॥
 गजानामस्थि शुभदमन्वानाश्च तथैव च ।
 कल्याणसुखैः श्रवसां वास्तु स्थापनकारिणाम् ॥
 न शुभप्रदमन्वेषासुष्ककारणं परम् ।
 वानराणां नराणाश्च गर्हभानां गवामपि ॥
 कुङ्कुराणां प्रदालानां माखाराणामभद्रकम् ।
 भङ्गकानां शूकराणां सर्वेषाञ्चाशुभप्रदम् ॥
 ईशाने चापि पूर्वस्मिन् पश्चिमे च तथोत्तरे ।
 शिविरस्य जलं भद्रमन्वत्राशुभमेव च ॥
 दीर्घं प्रस्थे ममानश्च न कुर्वान्मन्दिरं बुधः ।
 चतुरस्रे यद्दे कारो यद्दिगां धननाशनम् ॥
 दीर्घप्रस्थः परिमितो नेत्राङ्गुनापि संज्ञितम् ।
 सूच्येन रहितं भद्रं सूच्यं सूच्यप्रदं वृणाम् ॥
 प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घं हस्तत्रयं तथा ।
 यद्दिगां शुभदं द्वारं प्राकारस्य यद्दस्य च ॥
 न मध्यदेशे कर्षयं किञ्चिद्विनाधिकं शुभम् ।
 चतुरस्रं चत्वार्यं शिविरं मङ्गलप्रदम् ।
 अमद्रदं सर्व्वेषां शिविरं मङ्गलप्रदम् ॥

हरश्च
वाड

अमद्रदं सर्व्वेषां प्राज्ञाङ्गनं तथैव च ॥ ७ ॥
 शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी वृक्षाम् ।
 धनपुत्रप्रदाश्चैव पुण्यदा हरिभक्तदा ।
 प्रभाते तुलसीं वृद्धा स्वर्गदानपत्रं लभेत् ॥
 मालती यूथिका कुन्दमाधवी केतकी तथा ।
 नागेश्वरं मलिका च काशवं वज्रुलं शुभम् ॥
 अपराजिता च शुभदा तेषामुद्यानभीषितम् ।
 पूर्वे च दक्षिणे चैव शुभदं नाच संशयः ॥
 ऊर्ध्वं षोडशहस्तेभ्यो नैव कुर्व्यादयद्दं यही ।
 ऊर्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ॥ १० ॥
 स्रजधारं तैलकारं स्वर्णकारश्च हीरकम् ।
 वाटीभूले ग्राममध्ये न कुर्व्यात् स्थापनं बुधः ॥
 ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं सक्कृद् गणकं शुभम् ।
 भङ्गं वेद्यं पुण्यकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके ॥ ११ ॥
 प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम् ।
 पौरतः शिविराणाञ्च गम्भीरं दशहस्तकम् ॥
 सकृत्पूर्वकश्चैव परिखाद्धारमीषितम् ।
 शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च ॥ १२ ॥
 शास्त्रलोनीं तिलिङ्गीनां हिलालानां
 तथैव च ।
 तिलानां सिन्धुवाराणां उडुवाराणामभद्रकम् ॥
 भुस्तराणां वटानाञ्चाप्यिरखानामवाष्कितम् ।
 एतेषामतिरिक्तानां शिविरे काष्ठमीषितम् ॥
 वृक्षश्च वज्रहस्तकं दूरतो वर्जयेद्बुधः ।
 पुत्रहारधनं हन्यात् इत्याह कमलाह्वयः ॥
 कथितं लोकश्लाघ्यं क्रुक् काष्ठं विना पुरीम् ।
 शुभक्षणं चाप्यधुना गच्छे वल्य यथासुखम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलगाजम्बखडे १०२ अः ॥
 वाटीदीर्घः, पुं, (वाद्यां वास्तुभूमौ दीर्घः सर्व्वो-
 चत्वात् ।) इत्कटश्चः । इति रत्नमाला ॥
 वाडकः, स्त्री, भटयवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वाद्यपुष्पी, स्त्री, (वाद्यं वाद्यां साधु वेदनीयं वा
 पुष्यं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाद्या-
 लकः । इति रत्नमाला ॥
 वाद्या, स्त्री, (वद्यते वेद्यते इति । वट वेद्यने +
 गयत् । यद्वा, वाद्यां वास्तुप्रदेशे हिता । वाटी
 + यत् ।) वाद्यालकः । इति रत्नमाला ॥
 वाद्यालः, पुं, (वाटीं अलति भूययतीति । अल +
 अण् ।) वाद्यालकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (गुणाद्योऽस्य वाद्यालकशब्दे ज्ञानथाः ।)
 वाद्यालकः, पुं, (वाद्याल एव । स्वार्थे कन् । वाटीं
 अलति भूययतीति । अल + ञल् वा ।) अल-
 विशेषः । वाडियाला इति भाषा । तत्प-
 र्यायः । शीतपाकी २ वाद्या ३ भद्रोदनी ४
 वला ५ वाटी ६ विनया ७ वाद्याली ८ वाटिका
 ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य पर्यायात्तरं
 गुणाश्च वलाशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 वाद्याली, स्त्री, (वाटीमलति भूययतीति । अल
 + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाद्यालकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वाड, च ड आच्चादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) च, अववाङ् ।

वातः

ड, वाङ्गते लोकः । आच्चावः आनम् । उष्ण-
 ज्वनम् । इत्थिके । इति दुर्गादासः ॥
 वाडः, पुं, (धातूनामनेकाद्येत्वात् वाङ् वेद्यने +
 भावे घञ् ।) वेद्यनम् । इति शब्दमाला ॥
 वा(वा)णिकः, स्त्री, (वण + णिच् + "सर्व्वधातुभ्य
 इत्" उक्त्वा० ४ । ११७ । इति इत् ।) वप-
 नम् । तत्पर्यायः । अतिः २ । इत्यमरः । २ ।
 १४ । २८ ॥ अतिः ३ । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 (करणे इत् ।) वापदकः । इति शैमचन्द्रः । ३ ।
 ५७७ ॥
 वा(वा)णिनी, स्त्री, (वण शब्दे + णिनिः । ङीप् ।)
 नर्तकी । हेकः । मत्तस्त्री । इति शैमचन्द्रः ॥
 (यथा, रघुः । ६ । ७५ ।
 "यस्मिन् मर्षीं प्रामति वाणिनीनां
 निदां विहारार्हं पथे गतानाम् ।
 वातीरपि नास्ति सयद्गुणानि
 को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥" ॥
 षोडशोत्तरश्चन्द्रोविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 "नजमजरेयंदा भवति वाणिनीं गयुक्तेः ॥"
 वा(वा)णी, स्त्री, (वाणि + वा ङीष् ।) सरस्वती ।
 इत्यमरः । १ । ६ । १ । वचनम् । (यथा, मार्क-
 ण्डेयः । ४१ । ४ ।
 "चक्षुःपूर्तं न्यसेत् पादं वक्ष्यपूर्तं पिबेत्फलम् ।
 सत्यपूर्तां वदेदाङ्गीं बुद्धिपूर्तश्च चिन्तयेत् ॥"
 वचनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वात, त् क गतिसेवधोः । सुखे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (अदन्त चरा०-पर०-सक०-सेट् ।)
 व्यववातन । अर्थोऽर्थः । रमानाद्यस्तु गति-
 सुखसेवधोरिति मत्वा गतौ सुखं गतिसुखम् ।
 वातयति पात्यं वातः गच्छन्तं सुखयतीत्यर्थः ।
 इत्याह । सुखसेवधोरिति जीमराः । इति
 दुर्गादासः ॥
 वातः, पुं, (वातीति । वा + क्तः ।) पञ्च-
 भूतान्तर्गतचतुर्थभूतः । वातास इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । गम्यवहः २ वायुः ३ पवमानः ४
 महाबलः ५ पवनः ६ स्रष्टाणः ७ गम्यवाहः ८
 मरुत ९ आशुगः १० असनः ११ मातरिन्वा १२
 नभस्वान् १३ मातनः १४ अजितः १५ समी-
 रणः १६ जगत्याणः १७ समीरः १८ सदागतिः
 १९ जीवनः २० एषदश्चः २१ तरङ्गो २२ प्रभ-
 ङ्गनः २३ प्रधानः २४ अन्वस्थानः २५ धूननः
 २६ मोटनः २७ खगः २८ । अस्य गुणाः ।
 स्वेत्त्वम् । लघुत्वम् । शीतत्वम् । रुच्यत्वम् ।
 सृष्टत्वम् । संज्ञानकत्वम् । स्तोककारित्वम् ।
 तस्य कोपकारणं यथा । माधुष्यान्नभक्षणम् ।
 साभकालः । अपराहकालः । प्रत्युषकालः ।
 अन्नजोर्गंसमयश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ १० ॥
 रोगविशेषः । यथा । अथ वातयाध्याधिकारः ।
 तत्र वातयाधोनां सामान्यतो विप्रकृष्टनिदाना-
 न्याह ।
 "कथायकटुतिलकप्रमितरुच्यलज्वरतः
 पुरःपवनजागरप्रतरयाभिघातश्रमेः ।

वातः

हिमादनशनात्तथा निधुननाच्च घातुचयात्
मलादिरपधारणान् मदनशोकचिन्ताभयेः ॥
अतिजतजमोक्षणात् गदहतानिर्मांसत्तया-
दतीव वमनाग्रणामतिविरचनाहामतः ।
पयोदसमये दिनतद्यद्योक्तभीयोऽथयो
ज्वरामतिगतेऽश्रुते शिशिरसंशकालेऽपि च ॥
दृष्टे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वा निजो बली ।
करोति विविधान् रोगान् सर्वाङ्गिकाङ्गसंश्र-
यान् ॥”
प्रमितश्चात्र वैपरीते प्रोपसगंस्तेन अपरिमित-
मित्यर्थः । प्रकर्षण मितमत्यल्पं वा लक्ष्म-
मतिपुराणं शाल्यादि । कतिचिद्भ्रान्ति नवा-
न्यपि वातजानि । यत आह । गुणरत्नमाला-
याम् ।
नीवारच्छिपुटः सतीनचणकप्रामाकसुद्गाढकी-
निभ्यावाच्च मज्जुककच्च वरटा मज्जुककः
कोदवः ॥

एते वातकरा इति शेषः । नीवारः प्रसाधिका
तीनी इति लोके । शिपुटः यसारो । सतीनः
कजायः । निष्ठावो राजमाघः । वोडा इति
लोके । मज्जुककः मोड़ः इति लोके । वरटा
वरटिका वररे इति लोके । मज्जुककः मखरी
इति लोके । पुरःपवनः प्राग्वातः । आमतः
आमेन मार्गावरणान् । यत उक्तम् ।
वायोर्हातुचयात् कोपी मार्गस्यावरणं चेति ।
पयोदसमये वर्षासु । ज्वरामतिगतेऽश्रुते सुक्ते-
दतीव जीर्णताङ्गते । दृष्टे स्रोतांसोत्यादिना
संप्राप्तिकृता । कषायादिभिर्भृत्तुभिर्लघ्वार्दी
समये हेतुभूते बली आनलः प्रवृद्धो वायुः
करोति विविधान् रोगान् । ते रोगाः कथ्यन्ते ।
“श्रीरोयहोऽल्पकेशत्वं जम्भात्यर्थं हनुग्रहः ।
जिह्वास्तम्भो गद्गदत्वं मिस्त्रिनत्वच्च मूकता ॥
वाचालता प्रजापच्च रसानामनभिज्ञता ।
वाधिर्यं कर्णनादच्च स्यात्तत्त्वं तथाहितम् ॥
मन्यास्तम्भोऽत्र गणितो वाहुप्रोषोपवाहुकः ।
चक्षुःशोषो विन्वाची ऊर्ध्ववात उद्दीरितः ॥
आध्यानच्च प्रत्याघ्नानं वाताश्लोला प्रत्यश्लोला ।
तुमी च प्रतिरुणो च बद्धिवेभ्यमेव च ॥
आटीपः पार्श्वशूलश्च त्रिकशूलं तथैव च ।
सुहृच्च मूत्रलं मूत्रनिग्रहो मलगाढता ।
पुरीषस्याप्रवृत्तिश्च यप्रसी च ततः परः ॥
कलापखड्गता चापि खड्गता पङ्कता तथा ।
कोटुशीषककल्पी च वातकण्टक एव च ॥
पादहर्षः पाददाहः आजेपी दण्डकाभिधः ।
वातपित्तजनास्त्रेपस्तथा दण्डापतानकः ॥
अभिघातजनास्त्रेप आयामो द्विविधः स्त्रुतः ।
आन्तरश्च तथा बाह्यो धनुर्वातश्च कुञ्जकः ॥
अपतलोपतानश्च पक्षाघातोऽखिलाङ्गकः ।
कन्यः स्तम्भो यथा तीदो भेदश्च स्फुरणं तथा ॥
रीचं काश्यं च काश्यांश्च श्लैथं लोन्वाश्च हर्ष-
णम् ॥
अङ्गमर्दोऽङ्गविभ्रंशः शिरासहोच एव च ॥

वातः

अङ्गशीषश्च भीरुत्वं मोहश्चक्षुःक्षिप्तता ॥
निद्रानाशः खिदनाशो बलहानिस्तथैव च ।
शुकृतयो रजोनाशो गर्भनाशः परिश्रमः ॥
यत एवाशीतिबंधा रोगा योगेन कृद्रितः ।
वातयाधोति नामानो सुनिभिः परि-
कीर्णताः ॥”
एत एव शिरोयहादय एव । योगेन वातेन ।
वातादा व्याधिर्वातव्याधिरिति निरुक्त्वा तदा
वातस्वरहादिवपि प्रसङ्गः स्यादत आह
कृद्रितः प्रसिद्धितः । शिरोयहादयोऽशीतिरेव
वातव्याधिर्वशा प्रसिद्धा न तु वातस्वरहादयः ॥३॥
अथ वातव्याधिर्ना सामान्यचिकित्सामाह ।
“मधुरलवणसाम्निस्त्रिभन्स्योष्णनिद्रा
गुदरविकारवस्त्रिस्त्रिदसन्तर्पणानि ।
दृष्टजलदसेकाभ्यङ्गसंमर्दनानि
प्रकुपितपवमानं शान्तेतानि कुर्याः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥
अपि च ।
“बलपुष्टिकरायैव वायुबीजं निश्रामय ।
भोजनानन्तरं सद्यो गमनं धावनं तथा ॥
द्वेदनं बह्विनापच्च शब्दभ्रमणभेद्युनम् ।
वृद्धस्त्रोगमनश्चैव मनःसन्नाप एव च ॥
आतिरुक्तमनाहारं युद्धं कलह एव च ।
कटुवाक्यं भयं शोकः केवलं वायुकारणम् ॥
आहारश्चक्रं तन्मन्त्रं निश्रामय तदौषधम् ॥
पक्करम्भाफलश्चैव सबीजं शर्वरोदकम् ।
गारिकेणोदकश्चैव सद्यस्तक्रं सुमिष्टकम् ॥
माहिषवन्धि मिष्टश्च केवलं वा सशर्करम् ।
सद्यःपर्यपितान्त्रश्च सौवीरं शीतलोदकम् ॥
पक्वतेलविशेषश्च तिलतेलश्च केवलम् ।
लाङ्गलीतानलखर्पूरमस्तमामलकीद्वयम् ॥
शीतलोष्णोदकज्ञानं सुखिग्धचन्दनद्रवम् ।
स्निग्धपद्मपञ्चतल्पं सुखिग्धयजनानिलम् ॥
एतत्स कथितं वत्सं सद्यो वातप्रणाशनम् ।
वायवस्त्रिविधाः पुंसं क्लेशसन्नापकामजाः ॥”
इति श्रीब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥ ३ ॥
अथ च ।
“विस्वाग्निमन्त्रश्रयोनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
पमारग्युग्मगन्धा च वृद्धती कण्टकारिका ।
बला चातिबला राक्षा न्यर्दंश्च पुनर्नवा ।
एरण्यशारिवा पयोर्गुडचीकपिकच्छवः ॥
एषां दशपलिकान् भागान् काथयेत् सलिले-
2मले ।
तेन पादावशेषिण तिलं पात्रे विपाचयेत् ॥
आजं वा यदि वा गयं क्षीरं दद्यात्पतुर्गणम् ।
शतावरीरसश्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥ ३ ॥
दश्याणि यानि पेयाणि तानि वस्थामि
तच्छुभम् ॥
शतपुष्पा देवदारु शालपर्णी वचागुरुः ।
कुष्ठमांसी सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्नवा ॥
पाने नखे तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
कुच्छूलं पार्श्वशूलश्च गङ्गमालाश्च नाशयेत् ॥

वातः

अपस्कारं वातरक्तमायुर्वाश्च पुमान् भवेत् ।
गर्भमन्त्रतरी विन्वान् किं पुनर्मातुषी शिव ॥
अन्धानां वातभङ्गानां कुञ्जराणां वृक्षां तथा ।
तैलमेतत् प्रदातयं सर्ववातविकारिणाम् ॥”
पुनश्च ।
“पलहयं सैन्धवश्च युष्ठी चिकनकपञ्चकम् ।
पञ्चप्रस्थं त्वारनालं तैलप्रस्थं पचेत्ततः ।
ग्रहयत्पुत्रवप्रीहसर्ववातविकारनुत् ॥”
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥
(तथास्य गुणादयः ।
“वातस्तु वचलघुचलवहुशीघ्रशीतपक्षविषदा-
स्तस्य रौक्ष्यादातला रक्षा पचिताल्पशरीराः
प्रतत्तत्तन्नामभिसक्तज्वरस्वरः आगन्त-
काश्च लघुत्वाच्च लघुचपलगतिपेष्टाहारकव-
हाराः चलत्वादनवस्थितसन्धस्थिभृङ्गोद्धलिङ्गा
शिरः स्तम्भपाणिपादाः बहुत्वाद्बहुप्रलापककरा
सिराप्रतानाः शीघ्रत्वात् शीघ्रसमारम्भश्चोभ-
विकाराः शीघ्रोत्सासरागधिरागाः शुन-
ग्राहिणोऽल्पसूत्रयश्च श्लैथ्यात् श्लीतासहिष्णवः
प्रततशीतकोष्पकस्तम्भाः पारुष्यात् पक्ष-
केशप्रसुरोमनखदशनवदनपाणिपादाङ्गा वैध-
यात् स्फुटिताङ्गावयवाः धततसन्धिश्चन्दगामिनः
त एवं गुणयोगात् वातलाः प्रायेणाल्पबला-
श्चाल्पायुषश्चाल्पापत्याश्चात्पसाधनाश्चाधन्याश्च ।
इति चरके विमानस्थाने २८सेध्याये ॥ अथास्य
वृद्धिचयलक्षणं यथा ।
“तत्र वातवृद्धौ त्वक् पारुष्यं काश्यं काश्यं
गात्रस्फुरणसुष्णकामिता निद्रानाशोऽल्पबलत्वं
गाढवर्षस्त्वश्च ॥”
“तत्र वातक्षये मन्दपेष्टनाल्पवाक्त्वमल्पहर्षो
मृदुसंज्ञा च ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्च-
दशेध्याये ॥ ३ ॥ स्थानविशेषेऽवस्थितस्यास्य
चिकित्सा यथा,—
“विशेषतस्तु कोष्ठस्यो वाते चारं पिबेन्नरः ।
आमाश्रयस्य शुद्धस्य यथा दोषहरौ क्रिया ॥
आमाश्रयगते वाते कर्हिताय यथाक्रमम् ।
दंयः मद्धरणो योगः सप्ररात्रं सुखाम्बुना ॥”
“पकाश्रयगते वाते हितं क्षी हविरेचनम् ।
वस्तयः शोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः ॥”
क्षी हलवणम् ।
“कुङ्गिलवणवाणैकुङ्गि हान् कृन्ने घटे दहेत् ।
गोमयेः क्षी हलवणं तत्परं वातनाशनम् ॥
कार्यं वस्तिगते चापि विधिवन्निविशोवणः ।
त्वङ्मांसाच्छर्शरा प्राप्तिं कुम्पाश्चाङ्गम्
विमोक्षणम् ॥
क्षी होपनाहामिकर्मवन्धनोन्मर्दनानि च ।
आयुमन्धस्थि संप्राप्तिं कुम्पादात विचक्षणः ॥
खेदाभ्यङ्गावगाहार्हाश्च हृद्यश्चात्मन्वगाश्रिते ।
शीताः प्रदेहा रक्तस्य विरेको रक्तमोक्षणम् ॥
विरेको मांसमेदःस्यो निरुद्धाः शमनानि च ।
बाह्याभ्यन्तरतः क्षी हरेरिस्त्रिमन्त्रगतं जयेत् ॥
हर्षोऽन्नपानं शुक्लस्य बलशुक्रकरं हितम् ॥

वातगु

विवहमार्गं शुक्रस्य दृष्ट्या दद्याद्द्विरेचनम् ।
 गर्भे शुष्के तु वातेन बालानाञ्चापि शुष्यताम् ।
 चित्तमधुक्काशमर्थैर्हितस्तुत्यापने पथः ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाथिसंग्रहे वातव्याधिधिकारः ॥
 वातकः, पुं, (वात इव चञ्चलः । इवार्थं कन् ।
 यद्वा, वातं करोतीति । लृ + अन् + भ्योऽपीति
 ङः ।) अग्रजपत्नी । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥
 वातकर्म [न], (वातस्य कर्म ।) मरुत्क्रिया ।
 पद्दन्तम् । यथा,—

वराह उवाच ।

“सुग्रमनेन मे भूमे ! वातकर्म प्रसृजति ।
 एवं हि पुरुषो युक्तो वातपीडितमानसः ॥
 मत्सिका पञ्च वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि सूचकः ।
 न्या चैव त्रीणि वर्षाणि कूर्मा वै जायते नव ॥
 यद्यु वै तापनं देवि ! मेहनं मम शंसति ।
 यो वै शास्त्रं विजानाति मम कर्मपरायणः ॥
 शुभा वाक्यं भगवतो प्रत्युवाच वसुधरा ॥

धरग्युवाच ।

अतुलं लभते पापं तव कर्मपरायणः ।
 तस्य देव सुखार्थाय विशुद्धं वक्तुमर्हसि ॥

वाराह उवाच ।

प्रदुःखं कारुं क्षीरं मे देवि । कथ्यमानं मयानघे ।
 अपराधमिमं कृत्वा सन्तरेदुयेन कर्मणा ॥
 यावत्केन दिनत्रीणि नक्तं च पुनश्चयः ।
 कर्म चैवं ततः कृत्वा स च मे नापराधति ॥
 सर्वशुक्लं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ।
 एतन्ने कथितं भद्रे मरुत्कर्मपराधिनः ॥
 दोषश्चैव गुणश्चैव यत्तथा परिपृच्छितम् ॥”

इति वराहपुराणे मरुत्कर्मपराधिसूत्रम् ॥

वातकी, [न] त्रि, (वातोऽतिशयितीत्यस्येति ।
 वात + “वातातीसाराभ्यां कृक् च ।” ५ । २ । २६ ।
 इति इति । कृक् च ।) वातरोगयुक्तः । तत्प-
 ष्यायः । वातरोगी २ । इत्यमरः । २ । १ । १४६ ॥

वातकुम्भः, पुं, (वातस्य कुम्भ इव ।) गणकुम्भाधो-
 भागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६३ ॥

वातकेतुः, पुं, (वातस्य केतुरिव ।) धूलिः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥

वातकेलिः, पुं, (वात तु क सुखे + भावे घञ् ।
 वातेन सुखेन केलिर्यत्र ।) कलाजापः । विद्ग-
 दन्तचतः । इति मेदिनी । केलि, १ । ६३ ॥

वातगामी, [न] पुं, (वातेन वायुना सह गच्छ-
 तीति । गम + णिनिः ।) पक्षी । इति कैचित् ॥

वातगुल्मः, पुं, वातुलः । यथा,—
 “वातुलो वातगुल्मः स्यात्कारवायुर्निदाघजः ।
 भ्रूष्मानिलः प्राष्टघ्नो वासन्तो मलयानिलः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(वातेन जातो गुल्मः ।) रोगविशेषः । (यथा,
 मार्कण्डेये । ३६ । ५४ ।

“वातगुल्मप्रशान्दधनुदावर्त्तं तथोदरे ।
 यथागू वापि पवनं वादुप्रस्यं प्रतिक्षिपेत् ॥”
 अस्य चिकित्सा यथा,—

“वचायवागीनिकटुदण्डकीजकं शतम् ।

इरउ

वातप्र

कायकोषो हितः पाने धान्वानागरकोऽथवा ॥
 वातगुल्मेषु सर्वेषु ज्वरेषु विषयेषु च ।

राजाटपश्चकं वापि वातगुल्मस्य पाचनम् ।
 शठो सौवर्चलं शुष्को पाचनं वातगुल्मने ॥”

“नागरं क्रिमिजन्तु पथ्या चिहृता त्रिगुणा-
 युतम् ।

चूर्णं गुडान्वितं देयं वातगुल्मवरेचनम् ॥
 इत्याद्यं भाग एकसु द्वौ भागौ च हरी-
 तकी ।

चिहृतायास्त्रिभागः स्यात् शुष्काश्वात्वार
 एव च ।

प्रक्षिप्य सर्वमेकत्र सर्वतुलागुडैरेव तु ॥
 वटकं भक्तयेत् प्रातस्तस्योपरि जलं पिबेत् ।
 क्षपितश्च विवेकश्च वातगुल्मोपशान्तये ॥”

इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ इति हारीते चिकि-
 त्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ तस्य निदानादिर्गुल्म-
 शास्त्रे दृश्यः ॥

वातघ्नो, स्त्री, (वातं हन्तीति । हन् + टक् ।
 ङीप् ।) शालपर्णी । अथगन्धा । शम्भु-
 क्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाततूलं, स्त्री, (वातेन उज्ज्वयमानं तूलम् ।)
 व्याकाशोऽुज्ज्वयमानसूत्रम् । बुद्धिरे कृता इति
 भाषा । तत्पठ्यायः । दृढसूत्रकम् २ इन्द्रतूलम् ३
 योश्वाहासम् ४ वंशकफम् ५ मरुहजम् ६ । इति
 हारावली । २३ ॥

वातध्वजः, पुं, (वातो वायुर्ध्वजो यस्य ।) मेघः ।
 इति शब्दमाला ॥

वातपित्तजमूलं, स्त्री, (वातपित्ताभ्यां जायते
 इति । जन् + ङः । तच् च तन् मूलश्चेति ।) मूल-
 रोगविशेषः । तस्य औषधं यथा,—

“मातुलुङ्गस्य निर्धासं गुडान्वितं ममलितम् ।
 वातपित्तजमूलानि हन्ति वै पानयोगतः ॥”

इति गातङ्गे १०० अध्यायः ॥

(तथास्यान्या चिकित्सा । यथा,—
 “दुरालभा पर्यटकश्च विन्धा
 पटोलनिम्बान्बद्वितिलिङ्गीकम् ।
 सशकंरं कल्कमिहं प्रयोष्यं
 सपित्तवातोद्भवमूलशान्ते ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थानेऽध्याये ॥
 वातपुत्रः, पुं, (वातस्य पुत्रः ।) भोमसनः । हन्-
 मान् । महाधर्मे । इति मेदिनी । रे. १ । ६३ ॥

वातपीथः, पुं, (वातं वातरोगं पुष्यति हिन-
 क्षीति । पुथ + ञञ् ।) पलाशवृक्षः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । २६ ॥ (अस्य पण्यायो यथा,—
 “वातपीथः पलाशः स्यादानप्रस्यश्च किंशुकः ।
 राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्को दलोऽपरः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

वातप्रमीः, पुं, स्त्री, (वातं प्रमिमीते वाताभि-
 सुखं गच्छतीति । वात + प्र + मा माने +
 “वातप्रमीः” उवाच ४ । १ । इति ईपठ्येन
 चाभुः ।) वातज्वरः । इत्यमरः । २ । ५ । ७ ॥
 वायोद् हरिश्च इति भाषा ॥ नकुलः । अथः ।

वातर

इति संक्षिप्तसारोद्धारइतिः ॥ (वायुवर्ण-
 गामिनि, त्रि । यथा, जम्बेदे । ४ । ५८ । ७ ।
 “सिन्धोरिव प्राग्जने सूचनासो वातप्रमिवः पत-
 यन्त यद्वाः ॥”)

वातफुल्लान्तं, स्त्री, (वातेन फुल्लं विकश्रितं यद-
 न्तं तत् ।) पुष्पफुलः । इति भूरिप्रयोगः ॥

वातमजः, पुं, (वातमभिमुखीकृत्य अजति गच्छ-
 तीति । वात + अज + “वातमुखीतिगर्ह्यज्जल-
 धेटुत्तुल्लजातीना उपसंख्यानम् ॥” ३ । ० ।
 २८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्वा खण्ड ॥ “अर्वाह्विबद-
 जन्तस्य तुम् ॥” ६ । ३ । ६७ । इति तुम् ।)
 वातज्वरः । इति जटाधरः ॥ (वातगामिनि,
 त्रि । यथा, भङ्गिः । २ । १७ ।

“मेघात्ययोपातवनोपशोभं
 कदम्बकं वातमजं ज्वागाम् ॥”)

वातमण्डली, स्त्री, (वातस्य मण्डली ।) वाता ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वातज्वरः, पुं, (वाताभिसुखगामी ज्वरः ।) वात-
 प्रमीः । इत्यमरः । २ । ५ । ७ ॥

वातरक्तं, स्त्री, (वातदूषितं रक्तं यच्च ।) रोग-
 विशेषः । तस्य विप्रलथं निदानमाह ।
 “लवणाश्लकटुक्षारस्त्रिधोषानोयोभोजनेः ।
 क्षिप्तशुष्कान्जान्पमोसपिपय्याकमलकेः ॥
 कुलत्यमासनिष्पावशाकादिपल्लवेषुभिः ।
 दधारनालसौवीरशुक्ततक्रसुरासवेः ॥
 विरुद्धाध्यग्रनक्रोधदियास्वप्रातिजागरेः ।
 प्रायशः सुकुमारानी भिष्याहारविहारिकाम् ।
 स्थूलानी सुखिनी चापि प्रकुप्येहानशोणितम् ॥
 हृद्यन्धोद्गैर्गच्छतश्चात्रतश्च
 विदाह्यसं संविदाहाशनस्य ॥ ६ ॥
 नारी यवचारदिः । अजीर्णभोजनेः अजी-
 र्णाय भोजनेः । अतिमात्रभोजनेरित्यर्थः ।
 क्षिप्नादीनि मांसस्य विशेषणानि । क्षिप्तं शटि-
 तम् । शुष्कमातपं शोणितम् । अम्लं मत्स्यादि-
 मांसम् । आनपं गौर्हादिपुल्लैश्च मांसम् ।
 पिपय्याकं तिलखलिः । मूलकं प्रसिद्धमेव ।
 निष्पावः वीडाशाकम् । शाकं पञ्चशाकम् ।
 आदिशब्देन उन्ताकादीनि फलशाकानि दृश्यन्ते ।
 पल्लवं शटितत्वादिदोषरहितमभि मांसं यान-
 शोणितं प्रकीपयेत् । शटित्वादि तु मांसं
 विशेषतो यानशोणितं प्रकीपयेत् । आरनालं
 सन्धानभेदः । सुक्तं सन्धानभेदः । सौवीरं
 सन्धानभेदः । तक्रं चतुर्धाग्रजलसुक्तं वच्छपुतं
 दधि । सुरा सन्धानभेदः । आसवः सन्धान-
 भेदः । विरुद्धं सौवीरमत्स्यादि । अध्यग्रनम् ।
 अजीर्णं भुष्यत यत् तदध्यग्रनसुष्यते ।
 अतिजागरो निग्रि । प्रायशः वाहृन्त्येन । सुकु-
 मारानी अल्पतरकायथापाराणाम् । अथवा
 भिष्याहारविहारिकाम् । अथवाहारविहा-
 राभ्यां स्थूलानी सुखिनी च रक्तवृद्धा । हृद्य-
 न्धोद्गैर्गच्छतः यतो वायुर्विबद्धं वधिरक्षाधो
 गच्छति । हृद्येदय उपलक्ष्याणि । पद्गा-

वातर

मयति चलनः । अत्रतः विदाहसम् । विदाह
निश्चायकुलत्वसर्वपशाकादि । संविदाहाशनस्य ।
संविदाहेऽशनं यस्य भुक्ते विदग्धे तदुपरि
भुजानस्योत्थः । अथशनमुक्तायितदचनं
विदग्धाजीर्यभोजनस्य विशेषतो हेतुत्वार्थम् ।
पश्चात् वातशोणितं प्रकृष्यदित्यननाख्यः ।
एतेषां कारणानां मध्ये केनचिदायुः केन-
चिदुभयमपि प्रकृष्येत् ॥ * ॥ संप्राप्तिमाह ।

“अतश्च रक्तं विदहत्यायु तच्च
दृष्टं सक्तं पादयोश्चीयते तु ।
तत् संपृक्तं वायुना दूषितेन
तत्प्रवायव्यादुच्यते वातरक्तम् ॥”
पूर्वोक्तेहेतुभिः अतश्च समस्तं रक्तं विदहति
अत्र दहधातुरविवक्षितकर्मकः । तेन विद-
हति विदग्धं भवतीत्यर्थः । तच्च दृष्टं रक्तम् ।
सक्तं अधोगतम् । पादयोश्चीयते सञ्चितं
भवति । तदधिरं दूषितेन सहेतुवायुना
संपृक्तं मिलितं वातरक्तं उच्यते । ननु चैतस्य
संप्राप्तिरक्ता सुश्रुतेन ।

“शीघ्रं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च
वायोमार्गं संरुण्णशाशु वातः ।
क्रुद्धोऽथर्षं मार्गरोधात् स वायु-
रत्युत्क्रिक्तं दूषयेदुक्तमाशु ॥”
अत्र प्रथमं रक्तस्य दुष्टिरतो रक्तवातमिति
अपदेशुसुचितं भवत्यत्र आह । तत्प्रवायव्या-
दिति । तस्य वातस्य दोषत्वेन प्राधान्यादाग-
रक्तमिति अपदिश्यते ॥ * ॥ पूर्वरूपमाह ।
“स्वेदोऽथर्षं न वा कार्श्यं सशर्षाश्लवं चतेऽति-
रक्त् ।

सन्धिष्येत्तन्माजस्यं सदनं पिङ्गकोद्गमः ॥
जानुजङ्घोरकृष्णशङ्खपादाङ्गसन्धिषु ।
निस्तोदः स्फुरणं मेदो गुरुत्वं सुप्रिरेव च ॥
कण्डूः सन्धिषु रक्त् दाहो भूत्वा नश्यति चास-
क्तम् ।
वेवर्ष्यं मण्डलोत्पत्तिस्वातास्त्रकपूर्वमल्लगम् ॥”
अथाधिकृतवातस्य वातरक्तस्य लक्षणमाह ।
“वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।
शीघ्रस्य रौक्षं कण्ठत्वं श्यायताश्चिह्नानयः ॥
धमम्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्घोचोऽङ्गुल्योऽतिरक्त् ।
शीतकेषानुपश्रयो स्तम्भवेपथुसुप्रयः ॥”
तत्र पादयोः शूलादिकमधिकम् । यत्र आह
सुश्रुतः ।

“सशर्षोऽह्नौ तोदमेदप्रशोषौ
स्वापोपेतौ वातरक्तेन पादौ ॥” इति ।
अत्र सुतिः सशर्षता ॥ * ॥ अधिकरक्तं वात-
रक्तमाह ।
“रक्तं शोथोऽतिरक्त् तोदस्ताम्बिमिचिमा-
यते ।
जिग्धरुत्तेः समं नैति कण्डूत्केदसमन्वितः ॥
अधिकपित्तं तदाह ।
“पित्तं विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मद-
क्षुधा ।

वातर

अशंसहत्वं रगदाहः शोथपाकौ भ्रष्टीकृता ॥
विदाहश्च पादावेव बोद्धव्यः । यत्र आह सुश्रुतः ।
पित्ताहगभ्यासुयदाहौ भवेता-
मन्वर्षोऽह्नौ रक्तशोथौ तदू च ॥
पदाविति शेषः ॥ अधिककफं तदाह ।
कफेऽन्वैमित्यगुरुनासुप्रिजिग्धत्वश्रीतताः ।
गुरुतादयः पादयोरेव । यत्र आह सुश्रुतः ।
कण्डूमन्तौ स्वेदशोभौ सशोथौ
पीनस्तन्वौ शेषदुष्टे तु रक्ते ॥ * ॥

अतिक्रियमाद्यवातरक्तस्य उपदवानाह ।
“अस्वप्रारोचकचासमांसकोथश्रीरोगहाः ।
मूर्च्छा च मन्दरक्त् लघ्णा ज्वरमोहप्रकोपकाः ॥
द्विजायाङ्गुल्योसर्पपाकतोदभ्रमल्लमाः ।
अङ्गुलीवक्रतास्तोऽट्टाहमर्मगहाऽन्दाः ॥”
मांसकोथो मांसगलनम् ॥ * ॥ असाध्यत्वादिक-
माह ।
“एतेरुपश्रवेऽन्वैर्ष्यं मोहेनैकेन चापि यत् ।
अल्लतन्नापदवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपश्रवम् ॥
एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
त्रिदोषजमसाध्यं स्यादयस्य च स्युरुपदवाः ॥”
अथ वातरक्तस्य चिकित्सामाह ।
“वातशोणितिनो रक्तं जिग्धस्य बहुशो हरेत् ।
अत्याप्यं रक्तयेदायुं यथादोषं यथावलम् ॥
उयाङ्गदाहतोदयु जलौकोभिविनिर्हरेत् ।
शङ्खतुम्बेस्त्रिमिचिमाकण्डूविदनान्वितम् ॥
प्रच्छिन्नं शिराभिन्वां देशाद्देशान्तरं ब्रजेत् ।
अङ्गे स्नानं न तत् स्याद्यं रक्ते वातोत्तरश्च यत् ।
गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पं ग्लानिं शिरा-
मयान् ।

रोगानन्याश्च वातोत्थान् कुर्यादायुररक्षितः ॥
विधिवान् वातरोगान् वा श्लथं वात्यवशेषितम् ॥
रक्तं कुर्यात्ततः जिग्धत्वात्प्रमायेन निर्हरेत् ॥
विरेचयेत् पित्तादौ क्लिष्टयुक्तेर्विरेचनेः ।
वात्स्यमातेपनाभ्यङ्गपरिधेकोपनाहनेः ।
विरेकास्यापना क्लिष्टपानेर्गम्भीरमाचरेत् ॥
दिवास्वप्नश्च कोपश्च चायामं मेधुनं तथा ।
कटण्यं गुन्धिमिष्यन्दि लवणास्त्रौ च वर्जयेत् ॥
पुराणा यवयोधमशालयः घृष्टिकास्तथा ।
भोजनार्थं रसाधेत् विष्किराः प्रतुदा हृताः ॥
आट्टकाशयका सुजा मखराः सकुलत्यकाः ।
यूषार्थं बहुसपिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥
सुनिषसकवेचार्थं काकमाचो शनावरी ।
वास्तुकोपोदिकाशाकं शाकं सौवर्षलं तथा ॥
उतमांसरसेर्भेदं शाकमनस्या च दापयेत् ।
द्वितो गोधूमचूर्णं च ह्यागचीरुत्तमुतेः ॥
लेपस्तद्वहतिता भ्रष्टाः पिष्टाः पयसि निर्वृताः ॥
चीरपिष्टातसोभिन्वा वर्द्धमानफलेरपि ।
दुग्धपिष्टेः प्रलेपेः स्वाह्वितः पवनशोणिते ॥
गुडूचीकायकल्पाभ्यां सपयस्कं पलं ह्यतम् ।
वातरक्तं निहन्वाशु कुष्ठं हरति दुस्तरम् ॥”
गुडूचीहृतम् ॥ * ॥
“सुतां पचेद्गुडूच्यासु जलमोक्षचतुष्टये ।

वातर

पादशेषः कषायसु गोदुग्धं शीघ्रकक्षया ।
तिलतेलाट्टकं ताभ्यां पचेत्तद्विधिना भिवक्त् ।
वस्यमाखेन्ततो दधेः सन्धकस्त्रीकृतैः पचेत् ॥
मज्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं जीवनीयगणक्षया ।
एलागुरु च म्हीका मांवी चाधनसो गन्धी ।
हरेयुः श्रावणौ योषं स्थिरा त्वामलकी तथा ।
शङ्खी श्यामा शताह्वा च विष्णुक्लाप्ता च
पक्वकम् ॥

नागकेशरवालकपद्मकोत्पलचन्दनम् ।
एतानि कल्कवस्तूनि कथितानीह कोविदैः ॥
पानेऽभ्यङ्गेऽनुवासं च तेलमेतन्निषेधिवश्चम् ।
वातरक्तं तदह्नोपश्रवानासु नाशयेत् ॥
धन्यं पुंसवनं स्त्रीणां गर्भदे वातपित्तनुत् ।
स्वेदकण्डूतत्रायामशिरःकम्पाहृतामयान् ।
हत्याद्वयशतान् दोषान् गुडूचीतैलसुप्तमम् ॥”
इति गुडूचीतैलम् । इति भावप्रकाशः ।

(यथा च ।
“हुताग्निहोत्रमासीनन्दविमध्ये पुनर्वसुसम् ।
पृष्टवान् गुरुमेकाग्रामिवेशोऽग्निवर्षसम् ॥
अग्निमाततत्कस्य संसर्गस्याग्निलाहजोः ।
हेतुलक्षणभेद्यन्यायास्ते गुरुब्रवीत् ॥”
“अभिवातादशङ्खा च प्रदुष्टे शोणिते शृणाम् ।
कषायकटुतिक्ताल्परक्षाहारदभोजनात् ॥
हयोद्युयानयानाम्क्रोडाङ्गवन्लङ्घनात् ।
उर्ण्यं चात्यध्वगमनाद्वावायाहेगग्निरुहान् ॥
वायुविशङ्को वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि ।
क्रुद्धस्तद्वधेदत्तं तज्ज्येयं वातशोणितम् ॥
खुडं वातबलासारथ्यमाट्टं वातश्च नामभिः ।
तस्य स्थानं करौ पादावङ्गुल्याः पर्वसन्धयः ॥
ल्लाहादौ हस्तपादे तु मूलं देहो विधावति ।
सौम्यान् सन्धसन्धवाच्च देहं गच्छन् शिरायवैः ॥
पर्वसन्धिमहतं स्रुत्वं वक्रत्वादभितुष्टे ।
स्थितं पित्तादिमं दृष्टं तास्ताः श्लथति वेदनाः ॥
करोति दुःखं तन्निव तस्मात् प्रायेण सन्धिषु ॥”
“उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधमन्तु प्रचक्षते ।
त्वदमांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरत्वनराम्रयम् ॥
कण्डूदाहकषायासतोदस्फुरणकुक्षनेः ।
अन्विता श्यावरक्ता त्वग्राह्यो तास्त्रा तपेयते ॥
गम्भीरं श्वयथुः स्तम्भः कठिनोऽन्तर्भ्रष्टाग्निमान् ।
श्यावस्तान्त्रोऽथवा दाहतोदस्फुरणपाकवान् ॥
हृदिदाहान्वितोऽभीक्ष्णं वायुः सन्धस्थिमण्डसु ।
छिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्रोक्तुर्वैश्च वेगवान् ॥
करोति खड्गं पङ्कं वा शरीरे सन्धतश्चरन् ।
सन्धैर्लिङ्गेषु विशेयं वाताहगुभयाश्रयम् ॥”
“रक्तमार्गं निहन्त्याशु शाखासन्धिषु माहृतः ।
निवेश्यान्धोन्धमावायं वेदनाभिर्हरदहन् ॥
तत्र सुषेदहकशङ्खजलौकः सूक्ष्णजामुभिः ।
पुष्कनेन्वा शिराभिन्वा यथादोषं यथावशम् ॥
रगदाहशूलतोदाहोदहकसायं जलौकसा ।
शङ्खेस्तम्भेऽहरेत् स्तनिकण्डूचिमिचिमायनात् ॥
देशाद्देशं ब्रजत् स्याद्यं शिराभिः पुष्कनेन वा ॥”
“सर्पिके लवसाम्बलापानाभ्यङ्गनवक्तिभिः ।

वातर

सुखोच्छ्वेतपनाश्चैव वातोत्तरसुपाचरेत् ॥
 विरेचनघृतपीरपानैः संकेः सवस्तिभिः ।
 श्रोत्रेनिर्वापनेचापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥
 वमनं चतुर्नाद्यर्थं खेहसेकादिलङ्घनम् ।
 कोष्ठात्तेपाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥
 कफवातोत्तरे श्रोत्रैः प्रलिप्ते वातश्रोणिते ।
 विदाहः श्रोत्ररक्तकूपविष्टिः स्तम्भनाह्वयेत् ॥
 पित्तरक्तोत्तरे दाहः क्षेदोऽवदरणं भवेत् ।
 उष्णैस्तस्माद्भिषग्दोषवलं बुद्ध्याचरेत् क्रियाम् ॥”

“दन्त्रापारुष्यकद्राचाकाशमर्थं चुरसान् समान् ।
 पृथग्विदाय्याश्च रसं तथा पीरचतुर्गुणम् ॥
 एतत् प्रायोगिकं सर्पिः पारुष्यकमितं स्तुतम् ।
 वातरक्ते चते शीथे वीर्यर्षे पैतृके च्वरे ॥”

इति पारुष्यकं घृतम् ॥*॥
 “मधुपर्याः पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्यं चतुर्गुणैः ।
 शीरे सार्धं शतकत्वस्तदेवं मधुकात् प्रते ॥
 सिद्धं देयं त्रिदोषे स्यात् वातास्रश्वासकासनुत् ।
 हृत्पाण्डुरोगवीर्यसर्पकामलादाहनाशनम् ॥
 वलाकघायकस्काभ्यां तैलं पीरसमन्तथा ।
 सहस्रशतपाकं वा वातास्रस्वातरोगनुत् ॥
 रसायनं श्रेष्ठतमं इन्द्रियाग्न्यासादनम् ।
 जीवनं हृदयं स्वर्थं शुक्रास्रगदोषनाशनम् ॥”

“चन्द्रपादास्त्रुसंस्तिक्तं शौमपद्मदलच्छेदे ।
 शयने पुलिनस्यशै शीतमाकृतवोजिते ॥
 चन्द्रनाद्रंकराद्राक्षः प्रिया नायः प्रियंवदाः ।
 स्यश्रीतं शीतसुखस्यशां प्रसिद्धाहं रजं क्रमम् ॥”
 “गम्भीरे रक्तमाक्रान्तं स्याच्छेडातुं विवर्षयेत् ।
 रक्तपित्तातिवृद्ध्या तु पाकमाशु नियच्छति ॥
 भिन्नं स्रवति वा रक्तं विदग्धं पूयमेव वा ।
 तयोः क्रिया विघातशाः अधः शोधनरोगौ ॥
 कुर्व्यादुपद्रवायाश्च क्रियां स्वात् स्वाधिकित्-
 सितान् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्यायः ॥
 “गन्धकं पारदं लौहं वनं तालं मनःशिला ।
 शिलाजतु पुरं शुद्धं समभागं विचर्षयेत् ॥
 विङ्गं त्रिफला योषं वागुजो च पुनर्नवा ।
 चित्रकं देवकाञ्च दाब्दीं श्वेतापरमाञ्जना ॥
 चूर्णमेघां पृथक् तुल्यं सर्वमेकत्र कारयेत् ।
 त्रिफलाभृङ्गराजस्य रसेनेव पृथक् त्रिधा ॥
 विभाष्य भजयेत् प्रातर्माषमात्रं दिने दिने ।
 क्रमानुपानं निम्बस्य पत्रं पुष्यं त्वचं समम् ॥
 शाखमात्रं घृतेदद्यात् सर्ववातविकारनुत् ।
 वातरक्तं महाघोरं गम्भीरं सर्वजघ्नयेत् ॥
 सर्वोपद्रवसंयुक्तं साध्यासाध्यं निहन्त्यलम् ॥”

इति वातरक्तान्तको रसः ॥*॥
 “अथ शुद्धेन तालेन गन्धतुल्येन मेलयेत् ।
 द्वयोस्तुल्यं जीर्णतान्नं बालुकायन्त्रके पचेत् ॥
 अयन्तालेश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ।
 हन्यात् कुष्ठानि सर्वाणि वातरक्तमथापि वा ।
 शूलमष्टविधं चित्रं रसस्तालेश्वरो महान् ॥”

इति महान्तालेश्वरो रसः ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वातरक्ताधिकारे ॥

३२८
 वातरो

अथात्र पथ्यापथ्यविधिः ।
 “हयोरससुतिः सखीञ्जलीकाश्चलावुभिः ।
 शतधौतघृताभ्यङ्गो मेघोदुग्धावसेचनम् ॥
 यवघटीकनीवारकलमारुणशालयः ।
 गोधूमाशुषका सुत्रास्तुवर्ष्योऽपि सुकृष्टकाः ॥
 अजानां मङ्घीणाश्च गवामपि पर्यासि च ।
 लावतिरिषिर्षर्षिर्षट्ताम्रचूडादिविष्कराः ॥
 प्रतुदाः शुक्रदाहृकपोतकटकदयः ।
 उपोदिकाकाकमाची वेत्राग्रं सुनिघस्यकम् ॥
 वास्तुकं कारवेणश्च तण्डलीयः प्रसारणी ।
 पत्तरो वृहत्कुष्माळं सर्पिः श्राम्याकपलवम् ॥
 पटोलं वज्रतेलश्च शङ्खीकाश्चेतशर्करा ।
 नवनीतं सोमवल्ली कस्तूरी सितचन्दनम् ॥
 शिशुपायुरुद्धेवाङ्गरलं खेहमहंनम् ।
 तिलश्च पञ्चमूह्रिं वातरक्तगदे कृणाम् ॥
 दिवास्वप्राप्तिसन्तापशायामातपमेधुनम् ।
 माषाः कुलत्या निष्वावाः कलायाः चारसेवनम् ॥
 अमृजानपमांसानि विरुद्धानि दधीनि च ।
 इत्यो मूलकं मत्स्यं पिण्याकोऽम्बानि काञ्जिकम् ॥
 कटुश्च गुर्वभिष्यन्दि लवणानि च शक्तवः ।
 इत्यपर्यं निगदितं वातरक्तगदे कृणाम् ॥”

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधियस्यै वातरक्ताधि-
 कारः ॥)
 वातरक्तप्रः, पुं, (वातरक्तं रोगविशेषं जन्तीति ।
 हन + टक् ।) कुकुरघृणः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ कुकुरमुडा इति भाषा ॥

वातरक्तागिः, पुं, (वातरक्तस्य अरिर्नाशकः ।)
 पित्तघ्नो लता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुलश्च
 इति भाषा ॥

वातरङ्गः, पुं, (वातेन वायुना रङ्गो यस्य । निर-
 न्तरचलदलत्वादस्य तथात्वम् ।) अन्धस्यः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

वातरथः, पुं, (वातो वायु रथो यस्य ।) मेघः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वातो रथः प्रापको
 यस्येति वायुप्रापके, त्रि । यथा, भागवते ।
 ३ । २६ । २० ।

“यथा वातरथो घ्राणमावृत्तिं गन्ध आश्रयात् ।
 एवं यो गहरतं चेत आत्मानमविकारि यत् ॥”

वातरथयः, पुं, (वातेन वापुनितरोगेण रायति
 शब्दायने इति । रे शब्द + ल्युः ।) उम्भनः ।
 निष्यथोजनपूरुषः । काळम् । करपात्रम् ।
 कूटः । परसंक्रमः । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥
 सरलद्रुमः । इति शब्दरत्नावली ॥

वातरुषः, पुं, (वातेन रूप्यते भ्रूयते इति । रूप्य
 + षच् ।) वातूलः । उनुकोचः । शक्रधनुः ।
 इति मेदिनी । घे ५७ ॥

वातरोगः, पुं, (वातजनितो रोगः ।) वायुश्राधिः ।
 तनपर्यायः । वातश्राधिः २ चलातकः ३
 अनिलामयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 “वातरोगं निहन्त्याय अहितं सापतन्त्रकम् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिभंग्रहे वातश्राधी स्वल्प-
 रसोनपिच्छे ।)

वातघो

वातरोगी [न] त्रि, (वातरोगोऽस्यस्येति । वात-
 रोग + इनिः ।) वातरोगयुक्तः । तत्पर्यायः ।
 वातकी २ । इत्यमरः ॥ (यथा, हृत्सुसंज्ञिता-
 याम् । २७ । ११ ।
 “परतोऽपि दर्शनं वातरोगिणा चन्द्रनागुर-
 प्राप्तिः ॥”)

वातर्हिः, पुं, काष्ठलौहोभयनिर्मितपात्रम् । तत्-
 पर्यायः । काष्ठलौहो २ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

वातलः, पुं, (वातं लातीति । ला + कः ।)
 चणकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायुकारके
 त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते खलस्थाने ४६ अः ।
 “वातलाः श्रोत्रमधुराः सकघाया विरुक्षणाः ।
 कफश्रोणितपित्तप्लाशगकाः पुंस्वनाशनः ॥”)

वातलमण्डली, स्त्री, वात्या । इति भरिप्रयोगः ॥
 वातघान् [त] त्रि, वायुयुक्तः । वातो विद्यते-
 यस्य इत्यर्थं वतुपत्येन निष्पन्नः ॥

वातवेरी [त], पुं, (वातस्य वेरी ।) वातादः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुश्री, त्रि ॥

वातश्राधिः, पुं, (वातजनितो श्राधिः ।) वात-
 रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 “शूनं सुप्रत्यक्षं भ्रमं कम्पाभाननिपीडितम् ।
 रुजानिमन्तस्य नरं वातश्राधिर्वनाशयेत् ॥”
 इति माधवकरकृतं कविनिश्चये वातरोगाधि-
 कारे शेषांशे ॥)

वातश्रीर्ष, स्त्री, (वातस्य श्रीर्षमिव ।) वस्तिः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

वातश्रोणितं, स्त्री, (वातजं श्रोणितं दृष्टरक्तं
 यत्र ।) वातरक्तरोगः । इति भायप्रकाशः ॥
 (अस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं पूर्वस्वरूपं लक्ष्यं च
 यथा, —

“विदाह्यतं विरुद्धं च तत्तश्चारकपट्टशगम् ।
 भजतां विधिहीनश्च स्वप्रजागरभेषुनम् ॥
 प्रायेण सुकुमारगामसंक्रमणशोणितानाम् ।
 अभिघातादशुद्धेण कृणामसृजि दूषिते ॥
 वातलैः श्रोतलेवीयुष्टैः कृद्वा विमार्गगः ।
 ताडशोनासृजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत् ॥
 आटागोमं खुद्दं वातवलासं वातश्रोणितम् ।
 तदाहृतामभिसृज्य पूर्वैः पादौ प्रधावति ॥
 विशेषादुपानयानादेः प्रलम्बी तस्य लक्षणम् ।
 भविष्यतः कुष्ठमसं तथा सादः अथाङ्गता ॥
 जानुजङ्घीरकस्यशुद्धपादाङ्गसन्धिषु ।
 कण्ठस्फुरगानिकोदभेदगौरयसुप्रताः ॥

भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति सुहृदाविर्भवन्ति च ।
 पादयोर्भ्रं लामायाय कदाचिदसुन्धोरपि ॥
 आस्वीमिव विषं कृद्वा कतञ्च देहं विधावति ।
 त्वदमासाययमृजानं तनुपुत्रं जायते स्तनः ॥
 कालान्तरं गम्भीरं सर्वान् धातून्भिद्वयत् ।
 कण्ठादिमंयुतोपाने ल्यक्तान्प्रध्यावलीङ्गिता ॥
 सायामा भ्रष्टाशोष्णा गम्भीरेऽधिकपूर्वकम् ।
 श्वयशुर्मथितः पाको वायुः सन्ध्यामिमज्जसु ॥
 द्विन्द्विव चरथन्तवकीकुर्वन् च वेगवान् ॥

वाताहः

करोति खड्गं पङ्कं वा शरीरे संस्तं चरन् ॥
 वातेऽधिकेऽधिककल्पेन मूलस्फुरणतोदनम् ।
 शोषस्य रौक्ष्यक्रणत्वश्यावताहृद्धानयः ॥
 धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरक्तः ।
 श्रोतङ्गेष्वनुपशयौ क्षम्भेपथसुप्रयः ॥
 रक्तेऽशोषोऽतिरक्तोऽस्ताम्बुमिचिमायते ।
 खिम्भरक्षोः शर्मं नैति कच्छक्लेदसमन्वितः ॥
 पित्तं विदाहः सम्भोहः स्वदो मूर्च्छामदः स-
 तट्ट ।
 यथाऽप्यमलं रग्यागः शोषपाको भ्रूशोषता ॥
 कपेक्षेमिथ्यगुरुता सुप्रिखम्भत्वशोषताः ।
 कच्छमन्दा च रगद्वन्द्वसञ्चलिङ्गश्च सङ्करे ॥
 एकदोषाद्युगं साध्यं नवं यथायं हिदोषणम् ।
 त्रिदोषणं त्यजेत् स्यात् स्तम्भमूर्च्छकारि च ॥
 रक्तमार्गं निहन्त्याशु श्राव्यासन्धियु मारुतः ।
 निविश्यान्धोऽन्धमात्तयं वेदनाभिर्हरथसु ॥”
 इति वाभटे निदानस्थाने षोडशोऽध्याये ॥
 “वातशोणितानो रक्तं खिम्भस्य बहुशो हरेत् ।
 अल्पार्णं पालयन् वायुं यथादीवं यथाबलम् ॥
 चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिद्यग्जितम् ।
 भेषजं शमनं शस्तं पथ्यायेः स्मृतमौषधम् ॥”
 इति च वाभटे चिकित्सितस्थाने द्वाविंशतितमे-
 ऽध्याये ॥ अन्वदानरक्तशब्दे ज्ञातयम् ॥ (॥)
 वातसहः, त्रि, (वातं वातजनितरोगं सहते ।
 सह + अच् ।) अत्यन्तवायुयुक्तः । यथा,—
 “वातासहो वातसहो वातुलो वातुलोऽपि च ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (वायुवेगसहनशीलः । यथा, महाभारते । १ ।
 २४२ । ५ ।
 “ततो वातसहो नावं यन्त्युक्तां पताकिनीम् ।
 ऊर्मिचर्मो दृढां कृत्वा कुन्तीभिदसुवाच च ॥”)
 वातसारथिः, पुं, (वातः सारथिः सहायो यस्य ।)
 अयिः । इति केशिन् ॥
 वातस्कन्धः, पुं, (वातस्य स्कन्ध इव ।) आकाशस्य
 भागविशेषः । यत्र वायुर्व्यहति । इति केशिन् ॥
 वातहा, [नृ] त्रि, (वातं हन्तीति । हन् + कृप् ।)
 वातघ्नः । वायुनाशकौषधम् । इति वैद्यकम् ॥
 वाताहः, पुं, (वात इव अटति गच्छतीति । अट्
 + अच् ।) सूर्यान्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वातन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वाताहः, पुं, (वातदूषितौ अहो यस्मात् ।)
 सुष्करोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “वृषणौ दूषयेद्वायुः श्लेष्मणा यस्य संवृतः ।
 तस्य सुष्कक्षल्येको रोगो वाताहसङ्गकः ॥”
 इति साधवकरः ॥
 वाताहः, पुं, (वाताय वातनिवृत्तये अद्यते इति ।
 अट् + घञ् ।) फलशुचिविशेषः । वादाम इति
 ख्यातः । तन्मर्यायः । वातवेरी २ नेत्रोपम-
 फलः ३ वातान्नः ४ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् ।
 सुखिगन्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । शुक्रकारित्वम् ।
 गुरुत्वम् । अस्य मज्जगुणाः । मधुरत्वम् ।
 हृद्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वम् । खिम्भत्वम् ।

वातारिः

उष्णत्वम् । कफकारित्वम् । रक्तपित्तविकारिणी
 श्रेष्ठत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 वातापिः, पुं, असुरविशेषः । स च द्वादस्य धमनौ
 पञ्चां जातः । अगस्त्येन भक्षितः । इति
 श्रीभागवतमतम् ॥ कल्पान्तरे तु विप्रचित्तः
 सिंहिकायां जातः । यथा,—
 “सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तसुतुर्हृश ।
 श्रवः श्रवणगात्रश्च अङ्गः श्राव्यस्तथैव च ॥
 इत्यतो नसुत्तिस्रैव वातापी हृद्यो लिकः ।
 हरकल्पः कालनाभो भौमश्च नरकस्तथा ॥
 राहुर्ज्यैष्ठ्यं तेषां वै चन्द्रस्यंप्रमहंनः ।
 इत्येतं सिंहिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥”
 इति वज्रपुराणे काश्यप्यप्यवेषः ॥
 अन्धः ।
 “विप्रचित्तः सिंहिकेयान् सिंहिकायामजी-
 जनत् ।
 हिरण्यकशिपोर्यं वै भागिनेयाख्योदश ॥
 वल्लः शल्यश्च राजेन्द्रो तमो वातापिरेव च ।
 इत्यतो नसुत्तिस्रैव खलुमन्वाङ्गनस्तथा ॥
 नरकः कालनाभश्च सरमाणस्तथैव च ।
 कल्पवीर्यश्च विख्यातो दनुवंशविवर्द्धनः ॥”
 इति मात्स्ये ६ अध्यायः ॥
 (मुनिवरीऽगस्त्यस्तु एनं प्रसहधरं भक्षित-
 वान् । एतदुत्तानस्तु महाभारते वनपर्वणि
 ६६ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यः ॥)
 वातापिहितः, [घृ] पुं, (वातापिं हितीति ।
 हिप् + कृप् ।) अगस्त्यमुनिः । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । ३६ ॥
 वातापिहृदः, पुं, (वातापिं हृदत इति । हृद् +
 कृप् ।) अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वातापिहा [नृ] पुं, (वातापिं हन्तीति । हन् +
 कृप् ।) अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वातामोदा, स्त्री (वातेन प्रवृत्त आमोदो यस्याः ।)
 कस्तूरी । इति शब्दमाला ॥
 वातायनं, स्त्री, (वातस्य अयनं गमनागमन-
 मार्गः ।) गवाचः । इत्यमरः । (यथा, आर्या-
 समग्रथासु । ५१० ।
 “लीलागारस्य बहिः सखीषु चरन्नातिथौ
 मयि प्रियया ।
 प्रकटोक्ततः प्रसारोदत्त्वा वातायने अजनम् ॥”)
 तेन परवाधानिवेषो यथा,—
 “परवाधा न कुर्वीत जलवातायनादिभिः ।
 कारयित्वा तु कर्माणि कारं पश्चात् न वच-
 येत् ॥”
 इति कौर्मि उपनिषागे १५ अध्यायः ॥
 वातायनः, पुं, (वातस्यैव अयनं गतिर्यस्य ।)
 घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 वातायुः, पुं, (वातमयते इति । अय + वाहु-
 लकान् उण् ।) हरिणः । इत्यमरः ॥
 वातारिः, पुं, (वातस्य वातरोगस्य हरिः ।)
 हरकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली । (अस्य
 पथ्यायो यथा,—

वातुलिः

“शुक्रहरक आमकुचिभोगन्धर्वहस्तकः ।
 पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥
 वातारिस्तद्व्यापि रक्तकश्च निगद्यते । १ ।
 रक्तोऽपरो रक्तकः स्याद्रक्तकौ रक्तस्था ।
 यान्नपुच्छश्च वातारिश्चरुत्तानपत्रकः ॥” २ ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 शतमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पुत्रदात्री ।
 श्रेष्ठालिका । यवानी । भार्गी । सुहृी ।
 विडङ्गः । मूरणः । भक्षातकः । जतुका । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वाताली, स्त्री, (वातस्य आली यत्र ।) वाद्या ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वातान्धः, पुं, (वात इव शीघ्रगोऽन्धः ।) कुली-
 नान्धः । तन्मर्यायः । ह्योत्तमः २ आद्यः ३
 अजानेयः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 कथाचरित्सागरे । ६६ । १७४ ।
 “तदिमं मां विजानोहि लक्ष्मीसेनं वरानने ।
 आनीतमिह वातान्धेनाल्लुखाद्येऽटिर्नर्गतम् ॥”)
 वातासहः, त्रि, (वातं वातजनितरोगं आसहते
 इति । आ + सह + अच् ।) वातुलः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 वातिः, पुं, (वातिं गच्छतीति । वा + “वातेर्निन् ।)
 उष्णः ५ । ६ । इति अतिः । वायुः । यथा,
 “वातिर्वायुर्मरुदातः म्भसनः पवनोऽनिलः ॥”
 इत्यमरटीकायां भरतधृतसाहसङ्कः ॥
 सूर्यः । चन्द्रः । यथा । वातिरादित्यसोमयोः ।
 इति रभसः ॥
 वातिकः, पुं, (वाताहागतः । वात + ठच् ।)
 वायुजयाधिः । यथा,—
 “वातिको वातजो व्याधिः पित्तकः पित्तसम्भवः ।
 श्लेष्मिकः श्लेष्मसंभूतः सन्धः सान्निपातिकः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (स्त्री, वातस्य शमनं कोपनं वा । “वातपित्त-
 श्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥” ५ । १ ।
 ३८ । इत्यस्य वार्त्तिः ठच् । वातिकरोगाज्ञानं
 वाचाले, त्रि । यथा, महाभारते । १। २५६। १।
 “अपरं त्वत्वंस्तत्र वातिकान्तं मञ्जीपितम् ।
 युत्रिहरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ॥”)
 वातिगः, पुं, (वातिं वायुं गच्छतीति । गम् +
 ङः ।) भण्टाकी । धातुवादिनि, त्रि । इति
 मेदिनी । मे, ४६ ॥
 वातिगमः, पुं, (वातिं वायुं गमिष्यतीति प्रापयति ।
 गमि + अच् ।) वार्त्तिकः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 वातिङ्गनः, पुं, वार्त्तिकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वातीयं, स्त्री, (वाताय वातनिवृत्तये हितः । वात
 + ङः ।) काञ्जिकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वातुलः, पुं, वाद्या । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 वातुलः, त्रि, वातविकारासहः । उष्णतः । इत्य-
 मरटीकायां भरतः ॥
 वातुलिः, स्त्री, तन्तुलिका । इति हारावली ॥
 वाडुइ इति भाषा ।

वातूलः, पुं, (वातानां समूहः । "वातातूलः ।" ४।२।४२ । इत्यस्य वार्तिकीत्या ऊलः । यद्वा, वाताः खल्वस्मिन्निति । वात + "सिधादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ६७ । इति लच् । "वातदन्त-ववेति ।" ऊह । यद्वा, वातानां समूहः वातं न सङ्गते इति वा । वात + "वातात् समूहे च । वातं न सङ्गते इति च ।" ५।२।१२२ । इत्यस्य वार्तिकी-ऊलच् ।) वात्या । वातासहे, चि । इत्य-मरः ॥ "वात्या वातसमूहः । अत्र जनखलादि-गोरघवातादिति ऊलः । वातासहो वात-द्वेषेवासाहः । वाहया इति ख्यातः । अत्र गो-विकारादिना ऊलः वातूलः । वातेर्भास्वीति तुषे इत्योकारवानपि वातूलः । वातूलो वातूलोऽपि स्यादिति द्विरूपकोषः । उक्तोऽपि वातूलः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वातोना, स्त्री, (वातमनयतीति । ऊन + अण् ।) गोलिङ्गात्तुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वायु-होने, चि ॥

वात्या, स्त्री, (वातानां समूहः । वात + "पाशा-निभो यः ।" ४ । २ । ४६ । इति यः ।) वात-समूहः । यथा,—

"आसङ्गिनी च वातासी स्यात् वात्या वात-मण्डली ॥"

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, भागवते । ३ । १७ । ५ ।

"ववौ वायुः सुदुस्पर्शः केलाङ्गानीरयन् सुहृः । उन्मूलयन्नगपतीन् वात्यानीको रजोध्वजः ॥")

वात्सकं, स्त्री, (वत्सानां समूहः । वत्स + "गोत्रोत्तो-हृति ।" ४ । २ । ३६ । इति युञ् ।) वत्स-समूहः । इत्यमरः ॥ (वत्सकस्येदमिति । वत्सक + अण् । कुटजसम्बन्धिनि इन्द्रयवसम्बन्धिनि च चि । यथा, सुश्रुते । ६ । ४० ।

"नागरातिविषासुक्तं पिप्लवो वात्सकं फलम् ॥")

वात्सक्यः, पुं, (वत्सल एव । स्वार्थे ष्यञ् ।) रसविशेषः । यथा,—

"वात्सक्यशालौ तु रसौ शृङ्गारः कौशिकः स्तुतः ॥"

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

एतद्रसाधिकारी यथा,—

"शाली ब्राह्मण एव स्यात् प्रीते दासः प्रकी-र्तितः ।

प्रियसि स्युः सखायो हि यशोदा वत्सले स्तुताः ॥

मधुरे राधिका ज्ञेया ह्यस्य स्यान्मधुमङ्गलः ।

सखीयूथोऽद्भुते ज्ञेयो वीरे चारुणगोत्रयाः ॥

करुणे वत्सदृशादिर्दण्डितादास्तु रौद्रके ।

गोवर्द्धनेऽभिमन्युश्च भयानक उदाहृतौ ॥

तपस्विन्यादयो ह्यत्र वीभक्ष्यं परिकीर्तितः ।

ब्रजस्था नियता ज्ञेया आलम्बनविभावकाः ॥"

इत्युत्पलनीलमणिः ॥

(वत्सकस्य भावः । वत्सल + अण् ।) वत्सकस्य भावे, स्त्री ॥ (स्नेहः । यथा, भागवते । ४ । ३ । ४ ।

"चरन्तं विषसुहृदं वात्सक्यालोकमङ्गलम् ॥")

वात्सीपुत्रः, पुं, नापितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वात्स्यः, पुं, (वत्सस्य गोत्रापत्यम् । वत्स + "गर्गा-दिभ्यो यञ् ।" ४ । २ । १०५ । इति यञ् ।) सुनिविशेषः । यथा । वात्स्यसावर्णिगोत्रयो-रौत्स्यवभार्गवभामदद्याप्रुवप्रवराः । इत्यु-दाहृतत्वम् ॥

वात्स्यायनः, पुं, (वत्सस्य गोत्रापत्यं युवा । वत्स + यञ् । ततो युनि षक् ।) सुनिविशेषः । तत्प-र्यायः । मन्दनागः २ पक्षिणः ३ स्वामी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं हि कामसूत्रकर्ता । यथा, कुट्टनीमते । ७७ ।

"वात्स्यायनमयमयुधं
वात्स्यान्द्रेण दत्तकाचायान् ।
गणयति मन्मथतले
पशुतुल्यां राजपुत्रश्च ॥")

वादः, पुं, (वद् + घञ् ।) यथार्थबोधेष्वो-र्वीक्ष्यम् । यथा,—

"विजिगीषोः कथा जल्पो वादस्तत्त्वविवे-दिभ्योः ।"

इति जटाधरः ॥

अस्य लक्षणं यथा । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्ष-परिग्रहो वादः । इति गीतमसूत्रम् ॥ * ॥ अपि च ।

"सर्गाणामादिरन्तश्च मध्येष्वेदाहमञ्जुन ।।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥" इति भगवद्गीतायाम् १० । अध्यायः ॥

"प्रवदतां वादिनां सम्बन्धिनो वादजल्पवितण्डा-ख्यास्तिस्रः कथाः प्रसिद्धास्तासां मध्ये वादो-ऽहम् । यत्र द्वाभ्यामपि प्रमाणतर्कतश्च स्वपक्षः स्याप्यते परपक्षलज्जानिजग्रहस्थाने दूष्यते स जल्पो नाम । यत्र त्वेकः स्वपक्षं स्थापयति अन्यस्तु क्लृप्तजानिजग्रहस्थाने सत्त्वं पक्षं दूषयति न तु स्वपक्षं स्थापयति सा वितण्डा नाम कथा । तत्र जल्पवितण्डे विजिगीषोःसावर्णयोर्वीदिनोः शक्तिपरीक्षामात्रफले । वादस्तु वीतरागयोः शिष्यासावर्णयोर्वीदिनोर्वी तत्त्वनिरूपणफलः । अतोऽसौ श्रेष्ठत्वान्महिभूतिरित्यर्थः ॥" इति सतृती-कायां श्रीधरस्वामी ॥ ("तत्र वादः । वादो नाम यः परस्परं सह शास्त्रपूर्वकं विग्रह्य कथयति । स वादो द्विविधः संग्रहेण जल्पो वितण्डा च । तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः । जल्पविषययो वितण्डा ॥" इति चरके विमान-स्थानेऽष्टमेऽध्याये ।)

वादकः, चि, (वादयतीति वद् + णिच् + क्तृच् ।) वाद्यकरः । (यथा, भागवते । १० । १८ । १४ ।

"कचित् नृत्यतसु चान्ययु गायकौ वादकौ स्वयम् । प्रशंसतुमंजाराज साधु साध्विति वादिनौ ॥") वक्ता । वदघातोः कर्त्तरि णक् (ष्युच्) प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वादनं, स्त्री, (वद् + णिच् + क्तृच् ।) वाद्यम् । (यथा, संगीतरत्ने । ३३ ।

"वीखावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।

तालज्ञश्चाप्रयासिन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥")

वा(वा)दरं, चि, (वदरात् वदराकारकार्पास-फलाद्भवम् । वदर + अण् ।) कार्पासनिर्मित-वस्त्रादि । इत्यमरः । २ । १ । १११ ॥ वादरायाः कार्पास्या जातं इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ वा(वा)दरः, पुं, (वदर + स्वार्थे ष्यञ् ।) कार्पास-रुचः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वदरीरुचः । कुलगाह इति भाषा ॥)

वादरङ्गः, पुं, अन्वय्यरुचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वा(वा)दरा, स्त्री, (वदरवत् फलमख्यस्याः । वदर + अण् । ततः टाप् ।) कार्पासरुचः । तत्पर्यायः । कार्पासी २ रुच्यपुण्या ३ वदरी ४ समुद्रान्ता ५ तुलिकेरी ६ कार्पासिका ७ । इति शब्द-रत्नावली ॥ अस्याः पर्यायान्तरं गुणाच्च कार्पासीशब्दे दृष्ट्याः ॥

वादरायणः, पुं, (वदरायणे वदरिकाश्रमे निवस-तीति । वदरायण + अण् ।) यासदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥

वादरायणिः, पुं, (वादरायण एव । स्वार्थे ण् ।) यासदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वादरा-यणस्यापत्यमिति अपत्यार्थे ण् । शुक्रदेवः ॥)

वादिः, चि, (वदरचयनकर्ता । वदरं चिनोती-त्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वादनं, स्त्री, मधुयष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वादवादी [न्], पुं, (वादं वदतीति । वद् + णिच् ।) जिनभेदः । तत्पर्यायः । आर्हतः ० । इति हेमचन्द्रः ॥

वादामं, स्त्री, स्वनामख्यातफलम् । तस्य गुणाः । उष्णत्वम् । सुखिग्नत्वम् । वातघ्नत्वम् । बल-शुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

वादान्यः, चि, (वदान्य एव । स्वार्थे ष्यञ् ।) वदान्यः । बहुपदः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

वादालः, पुं, मन्थभेदः । वीथाल इति भाषा । तत्पर्यायः । मधुसदंष्ट्रः ० । इति हेमचन्द्रः ॥

वादिः, चि, (वादयति यत्कमुच्चारयतीति । वद् + णिच् + "वसिर्वपियतीति ।" उणा० ४ । १२४ । इति ण् ।) विद्वान् । इत्युणादिकोषः ॥

वादिनं, स्त्री, (वादिने । वद् + णिच् + "भूवादि-गृभ्यो णिच् ।" उणा० ४ । १७० । इति णिच् ।) वाद्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भाग-वते । ४ । २४ । ७ ।

"अवाद्यंस्तदा योश्चि वादिनाणि घनाघनाः ॥" वादिनोऽर्थिनश्चायते इति । च् + कः । अर्थि-रणकं चि । यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् ॥ २६ ।

"ऋत्वा त्वां पणवश्चितं नहि मया दृष्टं न प्रीयसे

नेवाहं पणवः लभोदरि चितः शक्यो विधातुं

त्वया ।

किं वादिचिविचयान् दयति को वादिनश्चायते

ऋत्वा निर्जितश्रेष्ठराजसुत इत्यथाज्जग-

दृर्जतिः ॥")

वादी

वादिः, क्री, वद्रीषडशकल्पलक्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥
वादिः, [त्र] पु, (वादिषु वक्तुषु राजते
इति । राज + कृप् ।) मञ्जुषोषः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वादिः, त्रि. साधुवादी । इति शब्दमाला ॥
वादी, [त्र] त्रि, (वदतीति । वद + णिनिः ।)
वक्ता । (यथा, मनुः । ७ । ६१ ।
“न च हन्यात् स्थलाह्वं न जीवं न जना-
ञ्जलिन् ।
न सुक्तकेशं नाश्वीनं न तवाश्वीति वादिनम् ॥”)
अर्थः । विवादकर्ता । प्रियादी इति पारस्य-
भाषा ॥ यथा, सभापतेः कर्मण्यमाह कात्यायनः ।
“अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वाद्योग्यस्तु वादिनः ।
स रक्षितो दिनस्थान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम् ॥”
वादिनो भाषावादिनः उत्तरवादिनश्च ॥ * ॥
स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह नारदः ।
“अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रतिपक्षो वा ।
यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥”
तयोर्वादिप्रतिवादिनोः । कात्यायनः ।
“मनुष्यमारणे स्त्रिये परदारभिमर्शे ।
अभयभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे ॥
पारुष्ये कूटकरणे गृपदोहे तथैव च ।
प्रतिवादी न दातव्यः कर्ता तु विवदेत् स्वयम् ॥”
भाषादीतरस्य पक्षस्थितस्य दण्डनीयत्वमाह
नारदः ।
“यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियोजितः ।
पराधवादी दण्डः स्यात् अवहारेषु विवदन् ॥”
नारदः ।
“पूर्ववादं परित्यज्य थोऽन्यमालम्बते पुनः ।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो धीनवादी स वै नरः ॥”
प्रत्यर्थी यदि कश्चन कालं प्रार्थयते स लभते ।
अर्थी तु कालं प्रार्थयन् अर्थित्वमेव हन्यादिति
तेन कालो न प्रार्थनीयः । तदाह ।
“प्रत्यर्थी लभते कालं त्रुहं सप्ताहमेव च ।
अर्थी तु प्रार्थयन् कालं तत्पणादेव र्थयते ॥”
कश्चित् प्रत्यर्थी कालं न लभते । याज्ञवल्क्यः ।
“माहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यथे स्त्रियाम् ।
त्रिवादेयत् सद्य एव कालोऽन्यत्र कथा स्मृतः ॥”
अथ भाषापादः । तत्र भाषास्वरूपमाहतुः
कात्यायनहृदयती ।
“प्रतिज्ञादीयनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।
निश्चितं लोकसिद्धं च पक्षं पक्षविरो विदुः ॥
स्वप्नाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः ।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ॥
यदा त्वेवविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दयात्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥”
नारदेनापि ।
“नारस्तु अवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।
तद्धानो ह्येते वादी तरंश्चासुत्तरो भवेत् ॥”
तच्छोधनमाह हृदयसतिः ।
“न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावदादी विशोधयेत् ।

वाद्यं

न द्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ ॥”
इति अवहारतत्त्वम् ॥
वाद्यं, क्री, (वद + णिच् + यत् ।) वाद्ययन्त्र ध्वन-
यन्त्रियत् । वाज्जना इति भाषा । तत्पण्यायः ।
वादित्रम् २ आतोऽम् ३ । तच्चतुर्विधं यथा,
“तत् वीणादिकं वाद्यमानहं सुरजादिकम् ।
वंश्यादिकस्तु शुधिरं कास्यतालादिकं घनम् ॥”
इत्यमरः ॥
“इदं तत्तादि चतुर्विधं चतुःप्रकारं वाद्यादिशब्द-
हयवाच्यम् ।
‘इदं चतुर्विधं वाद्यं वादित्रादिदिनामकम् ।’
वाद्यमितिसमस्तं प्रथमान्तं विशेष्यपदं इति
कलिङ्गादयः । फलतो न विशेष्यः ॥” इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ * ॥
अथ वाद्यानि ।
“तालेन राजते गीतं तालो वादित्रसम्भवः ।
गरीयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते ॥
तत् शुधिरमानहं घनमित्यं चतुर्विधम् ।
तत् तन्तीगतं वाद्यं वंश्याद्यं शुधिरं तथा ॥
चर्मामनहमानहं घनं तालादिकं मतम् ॥” * ॥
तत्र तत् यथा,—
“अलावणी अक्षयणी किलरी लघुकिलरी ।
विपची वलकी ज्येष्ठा चित्रा ज्योषवती जया ॥
हृत्तिका कुञ्जिका कूर्मी शारङ्गी परिवदिनी ।
त्रिषात्री शतचन्द्रो च नकुलीष्ठी च टंसवी ॥
चौडम्बरी पिनाकी च निवन्धः शुक्लस्तथा ।
गदावारणहस्तश्च सरोऽथ शरमखलः ।
कपिलासो मधुस्यन्दी घोषोऽत्र तत् भवेत् ॥”
अलावणी यथा,—
“कनिष्ठिका परिधर्द्धिमध्यच्छिदेण संयुतः ।
दशयष्टिमितो दण्डः खादिरो वैणवीऽथवा ॥
अधःकरभवानूर्द्ध्वं ह्रस्वावलाभिधोभिनः ।
नवाङ्गुलादधश्चिद्रोपरि चन्द्राहंसत्रिभाम् ॥
निवेश्य चुम्बिकां भद्रालावुखण्डं निवेशयेत् ।
द्वादशाङ्गुलविस्तारं षट्पत्रं मनोहरम् ॥
तुम्बिकाधिमध्येन दण्डच्छिदे तु निर्मिताम् ।
अलावुमध्यां ऊर्वीं कृत्वा स्वल्पान् काष्ठि-
काम् ॥
तथा संवेष्टा तन्मध्ये काष्ठिकां भ्रामयेत्ततः ।
यथा स्यान्निखलाभ्यामुल्बन्धश्च करभोपरि ॥
पञ्चाङ्गुलिषु संव्यज्यालावुं स्वल्पाश्च बन्धयेत् ।
केशान्तनिर्मिता पट्टमयी सूत्रकृताथवा ॥
समाः सूत्र्या हृदा तत्र तन्वी देया विचक्षणैः ।
एतल्लक्षणसंयोग्यान्वालावणी प्रकीर्तिता ॥
विन्दुना न समुपेतं तुम्बं निःस्येव्य चक्षुः ॥
मध्यमानामिकाभ्याश्च वाद्या दक्षिणपाणिना ॥
तारे भद्रे च घोषे च त्रिम्यानि विन्दुरिष्यते ।
तुम्बीभ्रलं समुत्पद्य वामाङ्गुलेन धारयेत् ॥
ततस्ताभिस्तु सञ्जाभिः स्वरयन्त्रविधीयते ।
त्रिस्वरो दक्षिणः पाणिर्वांसस्तत्र चतुःस्वरः ॥
अलावण्यो स्थिता स्त्रियाः सप्तषड्जादयः स्वराः ।
रागयन्त्रियथा रागे भवेत् षड्जादिभेदतः ॥

वाद्यं

अंशान्नामविभेदाच्च तथाचापि विधीयते ।
इयमलावणी प्रोक्ता मगःश्रवणरञ्जनी ॥
प्रत्यक्षा सारदा देवी वीणास्वरोष संस्थिता ॥
इत्यलावणी ॥ अन्येषां लक्षणं विस्तरभया-
नोक्तम् ॥ * ॥ शुधिरं यथा,—
“वंशोऽथ पारीमधुरीतिचरौशङ्खकाहलाः ।
तोडुहीसुरकीपुकाश्चङ्गकास्वरनाभयः ॥
शृङ्गं कापालिकं वंशश्चर्मवंशस्तथापरः ।
एते शुधिरभेदास्तु कथिताः पूर्वस्वरिभिः ॥
वर्तुलः सरलश्चेकपञ्चदोषविवर्जितः ।
वैणवः खादिरो वापि रक्तचन्दनजोऽथवा ॥
श्रीखण्डजोऽथ सौवर्णो दन्तिदन्तमयोऽपि वा ।
राजतस्मान्जो वापि लौहजस्पाटिकोऽथवा ॥
कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन गर्भरन्ध्रेण शोधितः ।
शिष्यविद्याप्रवीणेन वंशः कार्थ्यो मनोहरः ॥
वंशेनेव मतोऽपीति मतज्ञसुनिनोऽस्मिन् ।
ततोऽन्येऽपि तदाकारा वंशा एव प्रकीर्तिताः ॥
तत्र यक्षा शिरोदेशादधो द्विमितमङ्गुलम् ।
फुत्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमङ्गुलिपर्वणा ॥
पञ्चाङ्गुलानि संव्यज्या तावदन्त्याणि कारयेत् ।
कुर्वात्तथात्वरन्त्याणि सप्तसंख्यानि कौशलात् ॥
वद्रीषीजतुल्यानि संव्यज्याहर्द्धिमङ्गुलम् ।
प्रान्तयोऽन्वन्धनं कार्थ्यं खुरादेनादहंतव ॥
सिकथकेन कला देया तेन सुस्वरता भवेत् ।
पञ्चाङ्गुलोऽयं वंशः स्यादेकैकाङ्गुलिद्वितः ॥
षड्ङ्गुलानि नाम्ना स्याद्यावदष्टादशाङ्गुलम् ।
फुत्कारताररन्ध्रस्य यावदङ्गुलिमन्तरम् ॥
तदेव नाम वंशस्य वांशिकेः परिकीर्तते ॥
एकाङ्गुलो द्वाङ्गुलश्च त्राङ्गुलश्चतुरङ्गुलः ।
अतिनारतरत्वेन वांशिकेः समुपेक्षितः ॥
त्रयोदशाङ्गुलो वीणापरः ।
निन्दितो वंशतत्त्वज्ञेयश्चाथ सप्तदशाङ्गुलः ॥
महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
चत्वार उत्तमा वंशा मतज्ञसुनिसम्भवाः ॥
दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः ।
द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्तितः ॥
चतुर्दशाङ्गुलिमिनो जय इत्यभिधीयते ।
ब्रह्मा रुद्रो रविर्विष्णुः क्रमादत्र व्यवस्थिताः ॥
नेविष्यं प्रोक्ता चापि सुस्वरत्वञ्च शोभता ।
माधुर्यमिति पञ्चाभी फुत्कृतेषु गुणाः स्मृताः ॥
शीत्कारवङ्गुलः सञ्जो विस्वरः स्पृष्टतो लघुः ।
अमधुराश्च त्रिषयाः षड्दोषाः फुत्कृते क्रमात् ॥
तथा प्रयोगवाङ्मूलमल्पता गीतवादेन ।
एभिर्दोषैर्युतोऽतीव निन्दितो वंशिको मतः ॥
स्थानकादिलयाभिधो गमकाऽऽः स्फुटाक्षरः ।
श्रीवृहत्तः कलाभिर्ज्ञो वांशिको रक्त उच्यते ॥
प्रसुक्तिर्वहसुक्तिश्च युक्तिश्चेत्यङ्गुलेर्गुणाः ।
सुस्थानत्वं सुस्वरत्वं अङ्गुलीसावणक्रिया ॥
समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गवेदिता ।
क्रियाभाषाविभाषास्तु दक्षता गीतवादेन ॥
स्वस्थाने चापि दुःस्थाने नादनिर्माणाङ्गुलम् ।
गातृणां स्थानदाहृत्वं तद्दोषाच्छादनं तथा ॥

वाद्यिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः ।”
इति वंशः ।
काहला स्त्री निवृत्तः । तीडही सुरली वृक्षा
इत्येते च स्त्रियां सप्तस्वराणां नाभिरिव स्वर-
नाभिः स्त्रियां वर्तते । इतरेषां विस्तरभया-
नीकृतम् ॥ ॥ आनङ्गं यथा,—
“आनङ्गे मर्हलः श्रियान् इत्युक्तं भरतादिभिः ॥”
अपि च ।

“सुरजपटहटका विम्वको दपेवादां
पगवघनसरङ्गा लावजाङ्गनिवत्यः ।
करटकमठभेरी स्यात् कुडुका कुडुका
भनससुरलि भल्ली टुक्कली दौण्डिशाना ॥
डमरटमुकिमडडुः कुळलीस्तङ्गनामा
रणमभिषटवादां दुन्दभी च रजञ्च ।
कचिदपि टुटुकी स्यात् दर्दुरं चापुपाङ्गं
प्रकटिनमनवन्धं वाद्यमित्यं जगत्याम् ॥
त्रिपुरमथनकसंस्तारवे तन्पयाणे
ततमस्त्रशुचिरचानङ्गमित्यं घनञ्च ॥ ॥
मर्हलः खारिः श्रेष्ठो ह्रीनः स्यादन्वदारुजः ।
रक्तचन्दनञ्चो वादो गभोरध्वनिरुचकेः ॥
साह्रहस्तप्रमाणानु वैर्धमस्य विधीयते ।
त्रयोदशाङ्गुलं वाममथवा द्वादशाङ्गुलम् ॥
दक्षिणञ्च भवेद्द्वीनमेकेनाङ्गुलेन वा ।
करणानङ्गवदनो मध्ये चैव पृथग्भवेत् ॥
घास्त्रासौधो भवेत् यस्तत्तन्मं करणं मतम् ।
रत्निकाभिर्मितञ्चैव स्वरङ्गः परिकीर्तितः ॥
पातयेत् खरलिं वादां मादनायञ्च मर्हले ।
विभूतिगैरिकं भक्तं वैश्वकेन च सम्मतम् ॥
यद्वा निपीटकं देयं जीवनीसस्त्रमिश्रितम् ।
सर्वमेकत्र पिष्टन्तलेपः खरलिरुच्यते ॥
वामास्ये पूरिकां लत्वा लेपं द्वादश दक्षिणे ।
एवं मर्हलकः प्रोक्तः सर्ववाद्योत्तमो मतः ॥
अस्य संयोगमासाय सर्वं वाद्यञ्च शोभते ।
एतदङ्गे बीजकाङ्गे दलमङ्गाङ्गुलं विदुः ॥ ॥
तद्विधोतेमिति श्रियाः पादवर्णा स्वरङ्गजाः ।
यो दं टं धिक्कटस्तङ्गी ताकं दं दं धोगं धिधि ॥
खर्भं किं नं गटं दं या कूटपाटा मता अमी ॥
तथं यो टं तक्क धी दौ दं दं धिग् यां ततं
तधि ॥
तक्क तं धं धिर्दौ तधि पादुखळे त्वयं क्रमः । ॥
तथा च यतिमाने पादुखळः । द्रगतयेजां
द्रगतयेजां धो धो धिक ताधिका धोजां धोजां
तक तता धिका धोता द्रगत त्तधि धि धिधि-
कतता कङ्कना धोधिक धोजां धोता द्रगतता
द्रगतता द्रगतता धि । इति यतिमानपादु-
खळः ॥ ॥
“यतिरोद्गाप्यवच्छेदो गजरौ रूपकं ध्रुवम् ।
गल्पः सारिगोत्री च नादश्च कथितं तथा ॥
प्रहरणं उन्दनञ्च प्रवन्वा द्वादश स्मृताः ॥”
यथा दं घात इत्येकताल्यां यतिः ॥ ॥
ओङ्वादां यथा । दौ तथो तधिक तधिक दं
घा दं घा धोधि धोधि तत तत यवि यवि

दिश्यां दिश्यां टटुनकि टटुनकि तट्टकु तट्टकु
खवटकु खवटकु तगिनगि तगिनगि दौ दौ दं
दं दौ दौ दं ता तथा । इत्योङ्वादायम् ॥ ॥
अवच्छेदवादां यथा । दं घातः दं घातः धिक्कि
धिक्कि दिग्गं दं घातः । इत्यवच्छेदवादायम् ॥ ॥
गजरवादां यथा । योकेटे च नेच टं डं गथो
गथोङ्कु टैश्च योगतकि धिक्कतकि धिक्क टैङ्गन
धि धि कटतक थोक तधि कटतक्क कतथो
गतङ्गीम् । इत्येकताल्यां गजरः ॥ ॥ रूपक-
वादां यथा । तक्क धिक्क तक्क धिक्क यवितकि
यवितकि धिक्क दं घातः । इति रूपकवादायम् ॥
ध्रुवकवादां यथा । तक्क तक्कट धिक्क धिक्कट ।
इति निमारुताले ध्रुवकः ॥ ॥ गल्पो यथा ।
तधिङ्गि धिक्कतक तधिगल गं या घा दं तथा
टैचन । इत्येकताल्यां गल्पः ॥ ॥ सारिगोत्री
यथा । योङ्ग टैच तक्क धिक्क तकाधक तकथो
हटङ्गन हटङ्गन थोगककथोः । इति प्रथम-
खणः ॥ ॥ टैचखोः धिखोहः टैच टैच दक्क
तगदक्क धिक्क तदिदक्क दं गदं गखो गखोक
तक्क तक्क धिक्कत धिक्कत धोङ्गि धोङ्गि धोङ्गल
खोग गल खोग खोहट गं टगे खोहटच
इत्यस्य कन्दनम् । इति सारिगोत्री ॥ ॥
नादो यथा,—
“दाकारचितयं पूर्वं दौ धिगिति ततस्त्रयम् ।
दां दौ धिक्कत्रयं यत्र इति नादः श्रेष्ठीप्रियः ॥”
इति नादः ॥
“दत्तं मानममारख्यं शुद्धं कूटविनिर्मितम् ।
सप्रपण्डमयं वादां करिभं तदिष्टोच्यते ॥”
इतमानङ्गात् प्रतिताले यथा । तत्तत तत्तत
तक्क तक्क दिदं धिगनखो धिगनखो धिक्क
धिक्क धिक्क धिक्क धिक्क नगि नगभि धो थो धि
धि धिः दौ दौ धिक्क थो थो थो ह्यथोह
नजिथो नजिथो थोह थोह डैटि डैटि थोह
थोह तटि तटि तट्टक गौ गौ धिग धिग तत
तथे तथे तत तगि डीचदौ थोग थोग थो थोग
गथो गथो तताता ।
“इति सप्रपदान्याहुः कथितं वाद्यपिङ्गताः ।
प्रतितालेन तालेन पादवर्णसमासतः ॥
गन्धत्रेपतिना पूर्वमुत्रेशीलास्यननेन ।
सुधर्म्मरङ्गनाथञ्च करिभं प्रकटीकृतम् ॥”
प्रहरणं यथा । थोगक्का तद्विकाथा गरुटग
गौ दं थोग दिद्विक धिक्क धिक्कटैच । इत्येक-
ताल्यां प्रहरणम् ॥
“वाद्यं विमुच्यते येन कन्दनं तन्निगद्यते ।”
यथा । तद्विधो दिग्ग टैच तत्रः । इति कन्दनम् ॥
“कलासो विकलामञ्च टाकली चाहुंटाकली ।
जीलाटा कलिका चैव गोसुद्री सुरजस्तथा ॥”
अलायुजवादां च्छेदवादायम् । मर्हलः त्रयोदशा-
ङ्गुलवाममुखो द्वादशाङ्गुलदक्षिणमुखः । सुरज-
स्वरदशाङ्गुलवाममुखः सप्रदशाङ्गुलदक्षिण-
मुखः । मर्हलसुरजयोरयं भेदः ॥ ॥ घनं
यथा,—

“अनुरक्तं विरक्तञ्च द्विविधं घनवादायकम् ।
गीतायुगमपुरक्तं विरक्तं तालसंघयम् ॥
करतालः कांस्थवलो जयघण्टोऽथ सुक्तिका ।
कम्बिका पटवादाश्च पङ्कानोवच घर्घरम् ॥
अञ्जातालञ्च मञ्जीरकसंयुक्तर इत्यपि ।
द्वादशैते सुनीकेण कथिता घनसंज्ञकाः ॥
त्रयोदशाङ्गुलवामो सुद्धकांस्थविनिर्मितौ ।
मध्यमुखौ क्कनाकारौ तन्मध्ये रज्जुगुम्फितौ ॥
पद्मिनीपञ्चसदृशौ कराभ्यां रज्जुयन्त्रितौ ।
करतालायुभौ वाद्यौ पाटि भनटकेरिति ॥
यद्वा त्रयोदशयव्यामं पञ्चयथोन्मितम् ।
यवपञ्चकगम्भीरं मध्ये च यवसप्रकम् ॥
विन्धतं वर्तुलं निम्बं यवत्रयमितं ततः ।
पृष्ठमो मध्यदेशे च शिवलिङ्गसमाकृतम् ॥
अत्यम्बपैथीनिर्गन्धशुद्धकांस्थविनिर्मितम् ।
संरक्ताङ्गुलिसुखिगन्धसुदीर्घमधुरध्वनिम् ॥
घना निसा विस्तरक्तं दृढं शुक्लं मनोहरम् ।
काष्ठीरादिमसुद्धतं तालमाहुर्मनोविणः ॥
सुनादं दक्षिणं तालं ततो ह्रीनञ्च वामकम् ।
कुर्वत तद्वयं कार्यं तन्मन्थकृष्टयोगतः ॥
वामहस्तस्यातालस्य मध्यमं सतिनादितम् ।
तिथ्यगदक्षिणतालस्य परिशंघेन तालयन् ॥
तालादौ वाद्यैश्चैव प्रुतदोर्ध्वलवृन्दैः ॥”
इति करतालविशेषः । कर्णरीघनविशेषः । उक्क-
रञ्च घनविशेषोऽदन्तरफाल्गुलिङ्गः । अन्येषां
लक्षणं विस्तरभयामोक्तम् ॥ ॥
“रत्नगयाः सत्यभामायाः कालिन्दीमित्र-
विन्द्योः ।
जाम्बवत्या नायजित्या लक्ष्मणाभदयोरपि ॥
कृष्णस्याष्टमद्विधोणां पुरोद्वाहमहोत्सवे ।
ततं शुभिरमानङ्गं घनञ्च युगपज्जनाः ॥
अत्राद्यन्नसंख्यातमानं पौराणिको युतिः ।
ततं वाद्यानु देवानां गन्धर्वाणाञ्च शोषिरम् ॥
आनङ्गं राजमानानु किन्नराणां घनं विदुः ।
निजावनारे गोविन्दः सन्नेमेवानयन् त्रितौ ॥
यावन्ति वाद्यभाण्डानि रामरायणयोर्भुवि ॥
तावत्यो नाभवन् सेनाः कुरुपाण्डवसङ्घरे ॥”
किञ्च ।
“लिलम्पि कृत्कम्पनतोमरेण
रथे सुरारंभथनान् सुरेण ।
अभूत्तादौरेपि सिंहनारिः
सा पञ्चशब्दोति कथादवादः ॥
युद्धे केनानां योऽहृद्धारवः स सिंहनारिः ।
तनादिभिरंभित्तुभिर्वादीश्वरुनी सिंहनारिश्च
पञ्चशब्दोवाद्यमभूत् । सिंहनारिं सह वादां
पञ्चविधं भवतीत्यर्थः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥
विष्णुसह वाद्यकरणफलं यथा,—
“अन्योपहारै विविधैः पुनःपौराभिधचनेः ।
गीतवादिशृङ्गाद्योस्त्रीवयस्त्रायुतं शृप ॥
पुण्यरात्रिषु गोविन्दं गीतशृङ्गारवोक्तेः ।
भूपजागरणेभ्यः तोषयाद्युतमययम् ॥
येषां न विदितं तैर्भक्त्या मार्कण्डेयाद्युपसेपनेः ।

वानप्र

तोषितो भगवान् विष्णुर्दात्वभिमत्तं फलम् ॥
देवकर्मिणो सक्तानां तेषां संसृतिर्न संतुः ।
तोषितोऽभिमत्तान् कामान् प्रयेच्छति जना-
हिनः ॥”

इति बह्विपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥
देवप्रतिष्ठार्थां वाद्यविधयेषां,—
“मत्तः प्रासादे स्थाप्योऽहं गीतवादित्रमङ्गलेः ।
सर्वगत्यास्ततो गच्छ इमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥”

इति वाराहे श्रौतार्थास्थापनाध्यायः ॥
देवताविशेषगृहे वाद्यविशेषनिधौ यथा ।
योगिनीतन्त्रे ।

“शिवगारे भक्तकच सूर्यागारे च शक्यम् ।
दुर्गागारे वंशीवाद्यं माधुरी च न वादयेत् ॥”
भक्तकं कांस्यनिर्मितकरतालम् । मत्स्यपुराणे ॥
“गीतवादित्रनिर्घणं देवस्थायि च कारयेत् ।
विरिञ्चिभ्य गृहे ऽर्कां चण्डां लक्ष्मीगृहे व्यजेत् ॥
चण्डा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमर्थी यतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
वाद्यभाष्यं, क्ली, (वाद्यं वादनीयं भाष्यमिति ।)
वादनीयपात्रम् । सुरजादि । यथा,—
“पुष्करं करिञ्जिताय वाद्यभाष्यसुखे जले ।”
इत्यमरश्लोकटीकायां भरतः ॥

अपि च ।
“वाद्यभाष्यमिदं देवि ! नानास्वरसमन्वितम् ।
भैरीपट्टद्वयं युक्तं मया भक्त्या निवेदितम् ॥”
इति दृष्टमन्त्रिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गासुखपद्धतिः ॥
वाद्य, ऋ ५ विहृतौ । इति कविकल्पदमः । ऋ-
अववाधत् । इ, वाधते । इति दुर्गादासः ॥
वाधुर्ध्वं, क्ली, विवाहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाधुः, पुं, वहिचम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वाधूनसः, पुं, वाङ्मौगसः । खड्गो । इति हला-
युधः ॥

वानं, त्रि, क्ली वे शीययो + क्तः । अदितश्चेति
नत्वम् । शुष्कफलम् । इत्यमरः ॥ शुष्कम् । इति
मेदिनी । ने, २० ॥ (वनस्यदमिति । वनः
अण् ।) वनसमन्ती ॥

वानं, क्ली, (वा + ल्यट् ।) स्ततिकर्म । कउः ।
गतिः । इति मेदिनी । ने, २० ॥ जलसंयुत-
वातोन्मिः । सुवङ्गा । सौरभः । इति हेमचन्द्रः ॥
गोक्षीरजं तवक्षीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वानप्रस्थाः, पुं, (वनप्रस्थो जातः । अण् ।) मधूक
वृक्षः । (अस्य पर्यायो यथा,—

“मधूको गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुसवः ।
वानप्रस्थो मधुष्ठो लो जलजेत्रमधूलकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्वख्ये प्रथमे भागे ॥)
पलाशवृक्षः । (अस्य पर्यायो यथा,—

“वानपोयः पलाशः स्यादानप्रस्थस्य किंशुकः ।
राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो दलीऽपरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
द्वितीयश्रमः । इति विश्वमेदिनी ॥ * पुत्र

सुत्याय वनवासं कृत्वा अल्लवृक्षफलानि भक्ष-
यित्वा ईश्वराराधनं करोति यः स वानप्रस्थाः ।

वानप्र

स च द्विविधः । अथ कृद्दः दन्तोदखलिकश्च ।
इति श्रीभागवतमत्तम् ॥ तस्य धर्मो यथा,—
“भूमौ मूलफलानि स्वध्यायत्तप एव च ।
संविभागी यथान्यायं धर्माऽयं वनवासिनः ॥
तपस्तप्यति योऽरग्ये यजेद्देवान् जुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्त्यापसो मतः ॥
तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सत्याधीह स विज्ञेयो वानप्रस्थायमे स्थितः ॥”
इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥
अपि च ।

याज्ञवल्क्य उवाच ।

“वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये ततः प्रवक्ष्यन् महर्षयः ।
पुत्रेषु भार्यां निःक्षिप्य वनं गच्छेत् स ह्येव वा ॥
वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साधिः सोपासनः क्षमी ।
अफलकृष्टनामीश्च पित्रदेवातिथिस्तथा ॥
भृत्यास्तु तर्पयेत् प्रमथुजटालोमभद्रात्मवान् ।
दानस्त्रिविधवगन्नाथी निद्रस्तश्च प्रतिग्रहात् ॥
स्वाध्यायवान् ध्यानशीलः सर्वभूतहिते रतः ।
अह्नो मासस्य घण्टां वा कुर्याद्वाहपरिग्रहम् ॥
कृत्यं ज्येष्ठाश्वयुजे नयेत् कालं व्रतादिना ।
पक्षे मासे तु वाश्रीयाद्दक्षिणखलिको भवेत् ॥
चाक्रायणी स्वपेद्भूमौ कर्म कुर्यात् फलादिना ।
शीघ्रं पश्चामिमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेऽथः ।
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते योगाभ्यासादिनं नयेत् ॥”
इति गारुडे १०२ अध्यायः ॥

पुनरपि ।
“जटित्वमजिह्वोत्तिलं भूशय्याजिनधारणम् ।
वने वासः पथो मूलं नीवारफलवृत्तता ॥
प्रतिनिहानिर्घृतिश्च त्रिस्नानं व्रतधारिता ।
देवतातिथिपूर्वा च धर्माऽयं वनवासिनः ॥”

इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥
अन्यत्र ।
“वानप्रस्थाश्रमं धर्मं ते वक्ष्यामोऽवधार्यताम् ।
अपत्यसन्ततिं दृष्ट्वा प्राज्ञो देहस्य चायत्तम् ॥
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदात्मनः शुद्धिकारणम् ।
तत्रारग्योपभोगेन तपोभिश्चात्मदर्शनम् ॥
भूमौ शय्या ब्रह्मचर्यं पित्रदेवातिथिक्रिया ॥
होमस्त्रिविधवगन्नाथं जटापल्लवधारणम् ।
वन्यस्त्रिहविषवित्त्वं वानप्रस्थविधिस्त्वयम् ॥”

इति वामने १४ अध्यायः ॥
अपरश्च ।

याम उवाच ।

“एवं गृह्याश्रमे स्थित्वा द्वितीयं भागमायुषः ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् सदारः सागिरेव च ॥
निःक्षिप्य भार्यां पुत्रेषु गच्छेद्द्वनमथापि वा ।
उट्टापत्यस्य चापत्यं जर्जरौकृतविग्रहः ॥
शुक्लपत्तस्य पूर्वार्द्धे प्रशस्ते चोत्तरायणे ।
गत्वाप्यरग्यनियमांस्तपः कुर्यात् समाहितः ॥
फलमूलानि पञ्चानि नित्यमाहारमाहरेत् ।
यदाहारो भवेत्तत्र पूजयेत् पित्रदेवताः ॥
पूजयेदतिथिं नित्यं स्नात्वा चाभ्यर्चयेत् सुरान् ।
ग्रामादानीय वाश्रीयादहौ ग्रासान् समाहितः ॥

अपरश्च ।
याम उवाच ।

“एवं गृह्याश्रमे स्थित्वा द्वितीयं भागमायुषः ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् सदारः सागिरेव च ॥
निःक्षिप्य भार्यां पुत्रेषु गच्छेद्द्वनमथापि वा ।
उट्टापत्यस्य चापत्यं जर्जरौकृतविग्रहः ॥
शुक्लपत्तस्य पूर्वार्द्धे प्रशस्ते चोत्तरायणे ।
गत्वाप्यरग्यनियमांस्तपः कुर्यात् समाहितः ॥
फलमूलानि पञ्चानि नित्यमाहारमाहरेत् ।
यदाहारो भवेत्तत्र पूजयेत् पित्रदेवताः ॥
पूजयेदतिथिं नित्यं स्नात्वा चाभ्यर्चयेत् सुरान् ।
ग्रामादानीय वाश्रीयादहौ ग्रासान् समाहितः ॥

वानप्र

जटाश्च विभ्रयास्त्रियं नखरोमाश्च नो लज्जेत् ।
स्वाध्यायं सर्वदा कुर्यात् नियच्छेद्वाचमन्यतः ॥
अजिह्वोऽनु कुर्यात् पञ्चयज्ञं समाचरेत् ।
सुन्यत्रैर्विविधैर्मध्येः प्राक्कलफलैश्च तु ॥
चीरवासा भवेन्नित्यं स्थायात् विषवर्णं युक्तिः ।
सर्वभूतानुकम्पी स्यात् प्रतिग्रहविवर्जितः ॥
दर्शनं पौर्यासासेन यजेत् नियतं द्विजाः ।
पक्षेष्टा आवणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ॥
उत्तरायणश्च क्रमशो दक्षस्थायनमेव च ।
वासन्तप्रारदेर्मध्येर्मन्थनेः स्वयमाहरेत् ॥
पुरोडाशं गुरुं चैव विधिवन्निष्पेत् पृथक् ।
देवताभ्यश्च तद्भुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ॥
शेषं सप्तपञ्चमीत लवणश्च स्वयं कृतम् ।
वर्जयेन्मधुमांसादि भौमानि करणानि च ॥
भूक्त्यां शिशुकश्चैव श्लेष्मातकफलानि च ।
न फालकृष्टमश्रीयान् उतऽष्टमपि केनचित् ॥
न ग्रामजातान्यार्चो वा पुष्याणि च फलानि च ।
श्रावणे चैव विधिना बहिः परिचयेत् सदा ॥
न दृष्ट्येत् सर्वभूतानि निर्हन्दो निर्भयो भवेत् ।
न नक्तं किञ्चिदश्रीयान् रात्रौ ध्यानपरो भवेत् ॥
जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संश्रयेत् ॥
यस्तु पत्न्या वनं गत्वा मेघुन कामतश्चरेत् ।
तद्द्वयं तस्य जुष्येत प्रायश्चित्ती भवेत् द्विजः ॥
तत्र यो जायते गर्भो न संसृश्यो द्विजातिभिः ।
न हि वेदाधिकारोऽस्य तत्त्वमप्येवमेव हि ॥
अधः श्रयीत सततं सावित्रीजपतत्परः ।
श्ररग्यः सर्वभूतानां संविभागपरः सदा ॥
परिवाहं स्वधावाहं निद्रालस्येऽपि वर्जयेत् ।
एकाग्रिरनिकेतः स्यात् प्रोक्षितां भूमिमाश्रयेत् ॥
रुग्णैः सह चरद्वासं तेः सहेव च संवसेत् ।
शिलायां शर्करायां वा श्रयीत सुसमाहितः ॥
सदाः प्रक्षालको वा स्यात् माससप्तयिकोऽपि
वा ।

घण्टासननिचयो वा स्यात् समानिचय एव वा ॥
नक्तश्चान्नं समश्रीयान् दिवा वाहृत्य शक्तिनः ।
चतुःकालिको वा स्यात् स्यादा अष्टम-
कालिकः ॥

चाक्रायणविधानेर्वा युक्तो ह्यथो च वर्जयेत् ।
पक्षे पक्षे समश्रीयात् यवागुं क्षयितां तथा ॥
पुष्यमूलफलेर्वापि केवलैर्वर्जयेत् सदा ।
स्वाभाविकैः स्वयं श्रीयेत्स्नानसमने स्थितः ॥
भूमौ वा परिवर्तते तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ।
स्थानासनाभ्यां विहरेत् न क्षिप्रह्येत्सुतुष्टयेत् ॥
शीघ्रं पश्चतपाश्च स्यादर्षास्वभावकाश्रिकः ।
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्जयेत्तपः ॥
उपसृश्य त्रिविधं पित्रदेवांश्च तर्पयेत् ।
एकपादेन तिष्ठेत् मरीचिर्वा पिबेत् सदा ॥
पश्चामिधूमपो वा स्याद्गुह्यः सोमपोऽथवा ।
पयः पिबेत् शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे तु गोमयम् ॥
शीघ्रं पर्णाश्रमो वा स्यात् कृष्णैर्वा वर्जयेत्सदा ।
योगाभ्यासरतो वा स्याद्गृह्याधी भवेत् सदा ॥

वानरी

अथर्षिशरसोपेतो वेदान्ताभ्यासतत्परः ।
वमान् सेवेत सततं नियमांशाप्यतन्त्रितः ॥
लज्जाजिनौ सौतरीयः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ।
अथवास्योन् समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः ॥
अननिरनिकेतः स्यात्पुनर्मोक्षपरो भवेत् ।
तापसेष्वव विप्रेषु यात्रिकं भैरमाहरेत् ॥
गृहमेधियु चान्येषु द्विलेषु वनवासियु ।
यामाहाह्वय वान्नीयादृष्टी प्रासान् वने वसन् ॥
प्रतिपद्यते पुटेनैव पाणिना सकलेन वा ।
विविधाशोपनिषध आत्मसंसिद्धये जपेत् ॥
विश्राविशेषान् सावित्रीं रुद्राधार्यं तथैव च ।
महाप्रस्थानिकश्चासौ कुर्यादनशनमथा ॥
अधिप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः ॥
ये तु सम्यगिममाश्रमं शिव-
माश्रयन्मधिशिवपुङ्गवनाशनम् ।
ते विश्रान्ति पदमेष्वरं परं
यान्ति चैव जगतोऽस्य संस्थितिम् ॥”
इति कूर्मपुराणे उपविभागे २६ अध्यायः ॥
अथान् विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
वानरः, पुं, स्त्री, (वा विकल्पितो नरः । यद्वा,
वानं वने भवे फलादिकं रातीति । रा + कः ।)
स्वनामख्यातपशुः । वानर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कपिः २ प्रवङ्गः ३ प्रवगः ४ शाखा-
दृगः ५ वलीमुखः ६ मर्कटः ७ कीशः ८
वनौकः ९ । इत्यमरः ॥ मर्कः १० प्रवः ११
प्रवङ्गः १२ प्रवगः १३ प्रवङ्गमः १४ प्रवङ्गमः
१५ गोलाङ्गलः १६ कपित्थास्यः १७ दधिप्रोगः
१८ हरिः १९ तरुदृगः २० नगाटनः २१
भस्मी २२ भस्मारुः २३ कलिप्रियः २४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ क्रिखिः २५ शालादृकः २६
इति जटाधरः ॥ (एतद्वनने प्रायश्चित्तं यथा-
मनुः । ११ । १३६ ।
“इत्वा हंसं वलाकाश्च वकं वरिणमेव ।
वानरं ह्येनभासौ च स्यार्थेयं ब्राह्मणाय
गाम् ॥”)
वानरप्रियः, पुं, (वानराणां प्रियः ।) श्रीरिदृचः ।
इति रत्नमाला ॥
वानराष्टः, पुं, (वानराणामाश्रितो वानरिणी-
यस्य ।) वनच्छागः । इति हारावली ॥
वानराघातः, पुं, (वानराणामाघातो यत्र ।)
लोपदृचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वानरी, स्त्री, (वानरस्य स्त्री । डीष् ।) मर्कटी ।
(यथा, कथासरित्सागरे । १२३ । ६२ ।
“अथावतीर्य वृक्षात् तौ वानरो वानरीच सा ।
अवतीर्यस्य मे पादावगृह्णीतावुभावपि ॥”)
शूकप्रिम्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ (वानर-
स्येयमिति । वानर + अण् + डीष् । वानर-
सम्बन्धिनी । यथा, महानाटके ।
“सुग्रीवे कथया न सा हि कथया लभ्या धरा
वानरी ।
मथेवा कथया तवैव भविता नो वा भवेत्
कुत्रचित् ॥”)

वान्निदा

वानरेन्द्रः, पुं, (वानराणांमिन्द्रः ।) सुग्रीवः । इति
शब्दरत्नावली ॥
वानलः, पुं, वावयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लघ-
वावुर् इति ख्यातः ॥
वानस्यत्यः, पुं, (वनस्यती भवः । वनस्यति +
“दित्यदित्यादित्येति ॥” ४ । १ । ८५ । गणः ।)
पुष्यजातफलवृक्षः । स तु आश्रजम्बादिः ।
इत्यमरः ॥ (वनस्यतीनां सम्बुद्धः । “दित्य-
दित्येति ॥” गणः । वनस्यतिसम्बुद्धे, स्त्री । इति
काशिका ॥ वनस्यतिजाते, त्रि । यथा, वान-
सनेयसंहितायाम् । १ । १४ ।
“अद्रिरसि वानस्यत्यः ।”
“हे उदूखल त्वं यद्यपि वानस्यत्यः हारुमय-
स्तथापि उदूखलान् अद्रिरसि ॥” इति तद्गाय्ये
महौधरः ॥ यथाच, महाभारते । ३।१२०।१।
“तस्य सप्तमु यज्ञेषु सर्वमासीद्गुरुरन्यम् ।
वानस्यत्यश्च भौमश्च यद्दृश्यं नियतं मखे ।
चमालयपचमसाः स्यात्यः पात्राः सुचः
सुवाः ॥”)
वाना, स्त्री, वानिकापत्नी । इति जटाधरः ॥
वानावुः, पुं, देशविशेषः । स तु भारतवर्षस्य
उत्तरपश्चिमे वर्जते । इति शब्दरत्नावली ॥
वागायुजः, पुं, (वनायौ देशविशेषे जायते इति ।
अनु + डः ।) वनायुदेशोत्पन्नघोटकः । इत्य-
मरः ॥
वानौरः, पुं, वेतसवृक्षः । इत्यमरः ॥ वाङ्गु इति
ख्यातवृक्षश्च । तत्पर्यायः । वृत्तपुष्यः २ शाखा-
३ जलवेतसः ४ आधिघातः ५ परिधातः ६
नादेयः ७ जलसम्भवः ८ । अस्य गुणाः ।
तिलकम् । शिशिरत्वम् । रक्तोष्णत्वम् । वग-
शोधनत्वम् । पितासकफदोषनाशत्वम् ।
संयाहिवत्वम् । कषायत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
वानौरकः, पुं, (वानौर इव प्रतिकृतिः । इवार्थं
कन ।) मुञ्जलणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वानौरजं, स्त्री, कुण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वानेयं, स्त्री, (वने जने, भवम् । वन + टन् ।)
कैवर्त्तिसुस्तकम् । इत्यमरः ॥
वान्तः, त्रि, वमितवस्तु । वमधानोः कर्मणि
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।
“कृतप्रवृत्तिरन्वार्थं कविर्वान्तं सम्युते ॥”)
वान्तादः, पुं, (वान्तं अतीति । अद् + अण् ।)
कुङ्कुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वान्तिः, स्त्री, (वम् + क्तिन् ।) वमनम् । वान्ति
इति भाषा । यथा, —
“वान्तिरुक्तेवन् हृद्दिवमनं वमथुर्धमिः ॥”
इति रत्नमाला ॥
वान्तिवृत्, पुं, (वान्तिं वृत्तीति । वृ + क्तिप् ।)
लौहकण्टकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना
इति भाषा ॥
वान्तिदा, स्त्री, (वान्तिं वमनं ददातीति । दा +
कः । टाप् ।) कटुकीदृचः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वापी

वान्या, स्त्री, (वानानां सम्बुद्ध इति । वन + यत् ।
टाप् ।) वनसम्बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
वापः, पुं, वपनम् । वपधातोर्षणप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ३४ । १६ ।
“कालं प्रतीचञ्च सुखीदयस्य
पदंक्तिं फलानामिव बीजवापः ॥”
सुखनम् । यथा, मनौ । ११ । १०६ ।
“उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मांसं यवान् पिबेत् ।
जनवापो वसेद्भ्रष्टे चर्मखा तिन संवृतः ॥”
उच्यते अस्मिन्निति । वप + अक्षिकरखे षष् ।
जेवं इति । ५।१।४५ । पाणिनीयसूत्रे भट्टोजि-
दोहितः ॥ तन्वादेवैयर्न वापदद्यादिदर्शनात् ॥)
वापकः, त्रि, वपनकारयिता । आत्मवपधातोः
कर्त्तरि षण्कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
वापदृकः, पुं, (वापाय वपनाय दृकः ।) वप-
नार्थदृकः । वैष्णु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वेमा २ । इत्यमरः ॥ वेम ३ वेमः ४ वायदृकः
५ । इति भरतः ॥
वापिः, स्त्री, (उच्यते पद्मादिकमस्यामिति । वप्
+ “वसिषपियजिराजिब्रज्जीति ॥” उणा० ४ ।
१२४ । इति दण् ।) वापी । इति भरतद्विक्र-
कोषः ॥
वापितं, त्रि, (वप + णिच् + क्तः ।) बीजालतम् ।
सुखितम् । इति मेदिनी । तं, १५० ॥ धान्य-
विशेषे, स्त्री । वाच्योया धान इति भाषा । तस्य
गुणः ।
“वापितं गुरु तद्वाच्यं किञ्चिद्धीनमवापितम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
वापी, स्त्री, (वापि + क्तदिकारादिति डीष् ।)
दीघिका । इत्यमरः । १ । १० । २० ॥ उच्यते
पद्मादिकं अस्यम् । वापी वापिरपि ख्यता ।
इति द्विरूपकोषः ॥ इति तृतीयायां भरतः ॥
तस्या लक्षणं यथा । नश्वरं मानुषो वशिष्ठः ।
शतेन धनुभिः पृथ्क्किणौ । त्रिभिः शते-
दुर्धिका । चतुर्भिर्द्विगुणः । पञ्चभिस्तुङ्गाः ।
द्वीणाद्दशगुणा वापी । तेन चतुर्दश पञ्चभिः श-
हस्तान्यनयायां द्वादशशतहस्तान्तरान्यनत्येन
दीघिका । चतुर्दश चत्वारिंशहस्तान्यनयायां
षोडशशतहस्तान्तरान्यनत्येन द्वीगुणः । चतु-
र्दशत्रिंशदधिकशतहस्तान्यनयायां षोडश-
सहस्रहस्तान्तरान्यनत्येन वापी । इति जला-
शायितमर्गतत्वम् ॥ * * * तत्स्वतन्त्रफलं यथा, —
“यो वापीमथवा कूपं देशे वाग्निवर्जिते ।
खानयेत् स दिवं याति विन्ध्यौ विन्ध्यौ शतं
समाः ॥”
इति कल्पतरु वायुपुराणम् ॥
तत्स्वतन्त्रगुणाः ।
“वाप्यं गुरु कटु चारं पित्तजं कषधात्मजम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
तत्स्वतन्त्रने दिदृनिषेधो यथा, —
“वापीकूपतङ्गां वा प्रासादं वा निकेतनम् ।
न कुर्याद्दृष्टकामस्तु अनशानिलनेर्हतं ॥

वायं

आग्निं मनसस्तापो नैर्ऋते क्रूरकर्मकृत् ।
 वायवां बलवित्तश्च पीयमाने जले प्रिये ॥
 स्यान्नस्य पावके भागे वापीकूपतडागकम् ॥
 अग्निदाहं सदा कुर्व्यात् समानुषत्तुय्यदाम् ॥
 नैर्ऋते पीयमानस्य आत्मना दुःखिनो भवेत् ॥
 कन्यापि तच्छलं पीत्वा पतिं गृह्णाति कामतः ॥
 इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥
 तत्करणफलं यथा, —
 शुभिल उवाच ।
 “तडागोदकवापीनां कृतानामिह यत् फलम् ।
 विशेषेण पिबन्नेह वक्तुमर्हस्यश्रेयतः ॥
 यम उवाच ।
 धर्मस्त्यार्थस्य कामस्य यशसश्च द्विजोत्तम ।
 तडागं सुप्रभूताम् परमायतनं स्मृतम् ॥
 देवताः पितरो नागा गन्धर्वा यन्त्रारक्षसाः ।
 पशुपत्तिमनुष्याश्च संश्रयन्ति जलाशयम् ॥
 जलम् तारयते वंशं पश्य खाते जलाशये ।
 गावः पिबन्ति पानीयं मनुष्याः पशवस्तथा ॥
 शरद्वसौ तडागेषु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
 अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवृत्ति मनीषिणः ॥
 येषां शिशिरकाले तु पापीयं प्रतिष्ठति ।
 वाजपेयातिसन्नाभ्यां फलं विन्दन्ति मानवाः ॥
 वसन्ते चैव ग्रीष्मे तु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां स फलं समुपायुते ॥
 तडागं सर्वसत्त्वानां जीवनस्तु दिवानिशम् ।
 तस्मान् सर्वात्मना वत्स तडागमिह कार-
 येत् ॥
 जलम् हि तारयेद्द्वंशं पुरुषस्य न संशयः ।
 बावतारः क्षतः कूपः सम्यग्भूतजलस्तथा ॥
 यस्य स्वादुजलं कूपे पिबन्ति सततं जनाः ।
 स नरो विरजो लोके देववद्विभोदते ॥
 पीत्वेक्षुरसं चीरं दधि मधु सुरासवम् ।
 तावत् पिपासा नापैति यावत्पीयं न पीयते ॥
 जीवन्ति चाद्भरहिता दिवसानि बहुन्यपि ।
 ऋषितस्तोयरहितो दिनमेकं न जीवति ॥
 तस्माद्ददाति यो नित्यं पानीयं प्राणिनामिह ।
 स ददाति नरः प्राणान् माभूते ह्यत्र संशयः ॥
 प्राणदानात् परं नाम नान्यदानं हि विद्यते ।
 तस्माद्वापीश्च कूपश्च तडागानि च कार-
 येत् ॥
 सृष्ट्याणि ह विप्रर्षे यदीच्छेत् श्रियमात्मनः ।
 सुखं परनिदानम् यः कारयति शक्तिनः ।
 सन्तारयति भूयोऽपि दिगुणं तस्य वै फलम् ॥”
 इति बह्विपुराणे तडागसृष्टप्रशंसानामाध्यायः ॥
 वापीहः, पुं, (वापीं जहतीति । हा व्यागे + कः ।
 पाने वापीजलवर्ष्णनादस्य तथात्वम् ।) चातक-
 पत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वायं, स्त्री, (वायं भवमिति । वापी + “दिगा-
 दिभ्यो यत् ।” ४ । ३ । ५४ । इति यत् ।) कुष्ठौ-
 वधम् । इत्यमरः । १ । ४ । १२६ ॥ वापीभवे,
 त्रि । (यथा, सुश्रुते कुष्ठस्थाने ४५ अध्याये ।
 “ताडगं वातस्य खाडु कषायं कटुपाकि च ।

वामः

वातश्चेद्वाहरं वायं सचारं कटुपित्तलम् ॥
 वप + ग्यत् ।) वपनीये च, त्रि ॥
 वामं, स्त्री, (वा + “अर्निस्तुसुहृष्टधृचीति ।”
 उणा० १ । १३६ । इति मन् ।) धनम् । इति
 मेदिनी । मे. २६ ॥ वास्तुकम् । इति जटाधरः ॥
 वामः, त्रि, (वमति वस्यते वेति । वम उद्भरणं +
 “ज्वलितिकसन्ते भ्यो णः ।” ३ । १ । १४० । इति
 णः । यदा, वातीति । वा गतिगन्धनयोः +
 “अर्निस्तुसुहृष्टधृत्तिभ्रुभायावापटीति । उणा०
 १ । १३६ । इति मन् ।) वल्गुः । (यथा,
 रघौ । ७ । ५७ ।
 “स दक्षिणं तृणसुखेन वामं
 यापारयन् हस्तमलक्ष्यताजौ ।
 आकर्मकृता सकृदस्य योहुः
 मौर्च्छीव वागान् सुपुत्रे विपुत्रान् ॥”)
 प्रतीपः । (यथा, वैराग्यशतके । ५३ ।
 “दुःखिनोपात्तं भूते पान्थने प्रत्यहश्च लाल्पान्ते ।
 वामाः स्त्रियो विस्मृतेरुपसृजानाः सुखं विगु-
 यम् ॥”
 यथाच, साहित्यदर्पणे । १० ।
 “वामा यमहो विडम्बरसिकः कीटक स्मरो
 वर्त्तते ॥”)
 सयः । इत्यमरमेदिनीकारौ ॥ (यथा, राज-
 तरङ्गिण्याम् । १ । २ ।
 “भालं वह्निश्रिवाङ्कितं दधदधिश्चोत्रं वहन्
 सभृत-
 क्रीडन् कुण्डलजृम्भितं जलधिजच्छायाच्छ-
 कण्ठच्छविः ।
 वक्षो विभ्रदहीनकक्षकचित्तं बद्धाङ्गनाहस्य वो
 भागः पुङ्गवलयगोऽस्तु यशसे वामोऽधवा
 दक्षिणः ॥”)
 अधमः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिवृत्तिः ॥
 वामहस्तेन जलपानभोजननिषेधो यथा ।
 हारीतः ।
 “न पिबेत् च सृज्जीत द्विजः सखेन पाणिना ।
 नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत् ॥”
 इति आह्निकतत्त्वम् ॥
 आप च ।
 “न वामहस्तेनोद्गत्य पिबेद्विक्रमं वा जलम् ।
 नोत्तरेऽहनुपस्पृश्य नापसु रेतः समुत्सृजेत् ॥”
 इति कौर्मि १५ अध्यायः ॥
 “वामः कायो ब्राह्मणोऽपि मांसमद्यादिभुक्तये ।
 कृतो मया मोहनाय चाब्जाकादिप्रवर्जकः ॥”
 इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥
 (वननीयः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५३ । २ ।
 “अभिन्नो नयं वसु वीरं प्रयतदक्षिणम् ।
 वामं यदृष्टपतिं नय ।”
 “वामं वननीयम् ॥” इति तद्वाच्ये सायकः ॥
 वननीयं याचनीयं बहु याचने इत्यस्य प्रयोगो
 ज्ञातव्यः ।)
 वामः, पुं, (वातीति । वा गतिगन्धनयोः + मन् ।)
 हरः । (यथा, भागवते । ४ । ३ । ८ ।

वामनः

“प्रजापतेस्ते चशुरस्य साम्यतं
 निर्यापितो यज्ञमहोत्सवः किल ।
 वयश्च तत्राभिसराम वाम ! ते
 यद्वर्धितामी विबुधा ब्रजन्ति ॥”)
 कामदेवः । पयोधरः । इति मेदिनी । मे. २६ ॥
 (श्रीऋणस्य भद्रागर्भोत्पन्नः पुत्रविशेषः । यथा,
 भागवते । १० । ६१ । १७ ।
 “संग्रामजित् वृहत्सेनः मूरप्रहरणोऽरिजित् ।
 जयः सुभद्रो भद्राया वाम आयुश्च सत्यकः ॥”)
 वामदक् [श]. स्त्री, (वामा मनोहरा इक् इति-
 यस्याः ।) नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वामदेवः, पुं, (वाम एव देवः ।) शिवः । इत्य-
 मरः । १ । १ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते ।
 १३ । १७ । ७० ।
 “वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ॥”
 ऋषिप्रभेदः । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४५ ।
 “आगामिप्रतिवन्धश्च वामदेवे समीरितः ।
 एकेन जन्मना क्षीणो भरतस्य त्रिजन्मभिः ॥”)
 वामनः, पुं, (वामयति वमति वा मदमिति ।
 वम + गिच् + ल्युः ।) दक्षिणदिग्मणः । (यथा,
 भागवते । ५ । २० । ३६ ।
 “तदपरिष्ठाञ्चतस्त्वाशास्वात्मयोनिनाखिल-
 जगद्गुरुणा विनिवेशत्वा ये द्विरदपतयः
 ऋषभः पुष्करचूडो वामनोऽपराजित इति
 सकललोकस्थितिहेतवः ॥”)
 इत्य-
 मरः । २ । ६ । ४६ ॥ (यथा, रघौ । १६ । ५२ ।
 “शोमपश्चिमकलास्थितेऽव वा
 पङ्कशेषमिव धर्मपक्वत्वम् ।
 राक्षि ! तत्कुलमभूत् तयातुरे
 वामनाच्चैरिव दीपभाजनम् ॥”
 यथाच तत्रैव । १ । ३ ।
 “प्राग्गुलभ्ये फले लोभाद्वाहुरिव वामनः ॥”
 अङ्कोटशृङ्गः । हरिः । इति मेदिनी । मे. १२६ ॥
 (यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ३० ।
 “उपेक्षो वामनः प्रांशुरमोघः सुचिर्जितः ॥”
 शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७० ।
 “वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ॥”
 अश्वमेदः । यथा, अश्वमेदके । ३ । १५३ ।
 “एकेनाङ्गेन हीनेन भिन्नेन च विशेषतः ।
 यमजं वाजिनं विन्यादात्मनं वामनाकृतम् ॥”
 दनोः पुत्रभेदः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८२ ।
 “अयोसुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥”
 भुजङ्गभेदः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।
 “कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरवस्तथा ।
 नागस्तथा पिङ्गरक एलापञ्चोऽथ वामनः ॥”
 गहडवंशीयः पक्षिविशेषः । यथा, महाभारते ।
 ५ । १०१ । १० ।
 “पङ्कजिह्वजनिष्कुम्भो वेनतेयोऽथ वामनः ।
 वातवेगो दिशाचक्षुर्निमिषोऽनिमिषस्तथा ॥”
 चिरस्यगर्भस्य सुतभेदः । यथा, हरिवंशे ।
 २५३ । ६ ।
 “गार्गः पृथुस्यैवाय्यो जाल्यो वामन एव च ॥”

वामनः

क्रीडती पश्य पर्वतविशेषः । यथा, महाभारते ।
६ । १२ । १७—१८ ।

“क्रीडतीपि महाराज ! क्रीडो नाम महा-
गिरिः ।

क्रीडात्परो वामनको वामनादन्वकारकः ।
अन्वकारात्परो राजन् ! मेनाकः पर्वतोत्तमः ।
मेनाकात्परतो राजन् ! गोविन्दो गिरि-
रत्तमः ॥”

तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८ । १२२ ।
“ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ॥”
महापुराणान्वयतमः । यथा, देवीभागवते । १ ।
३ । ७ ।

“अयुतं वामनाख्यं वायसं घटं शतानि च ।
चतुर्विंशतिसंख्यातः सहस्राणि तु शौनका ॥”
विष्णोः पञ्चमावतारः । तस्य प्रादुर्भाषो यथा ।
श्रीसदाशिव उवाच ।

“प्रहादस्य सुतो यज्ञे विरोचन इतीरितः ।
तस्य पुत्रो महाबाहुर्बलिर्विश्वानरप्रभः ॥
स तु धर्मविदां श्रेष्ठः सत्वशंसी जितेन्द्रियः ।
हरेः प्रियतमो भक्तो नित्यं धर्मरतः शुचिः ॥
न जित्वा सकलान् देवान् सन्निधौ समरुह-

गान् ।
त्रिलोकान् स्वयं स्थाप्य राज्यं चक्रे महाबलः ॥
इन्द्रादिन्द्रशास्त्रस्य क्रिडाराः समुपस्थिताः ।
भरतारण्यं सुरपतिं दृष्ट्वा तस्य पिताहितः ॥
कश्यपो भार्यया साङ्गं तपस्तेषु हरिं प्रति ।
अदित्या सह धर्मात्मा पथोन्नतसमन्वितः ॥
अर्चयामास देवेशं पञ्चनाभं जनाह्वनम् ।
ततो वर्षसहस्राणि तेन संपूजितो हरिः ॥
तर्षवाविरभूतस्य देव्या सह सनातनः ।
तं दृष्ट्वा जगतामीशं हर्षानिर्भरचेतसा ॥
पत्न्या सह नमस्कृत्य तुष्टाव च द्विजोत्तमः ॥
कश्यप उवाच ।

नमो नमस्ते लम्बोश ! सर्वज्ञ जगदीश्वर ।
सर्वात्मन् सर्वदेवेश । स्थिसंसारकारक ॥
इत्यादिस्तुतिभिः सन्त्यक्त्य स्तयमानो महर्षिणा ।
प्राह गम्भीरया वाचा परितुष्टो जनाह्वनः ॥
सन्तुष्टोऽस्मि दिजश्रेष्ठ ! त्वया भक्त्या समर्चितः ।
वरं वृणोष्व भद्रं ते करोमि तव वाञ्छितम् ॥
ततः प्राह हृषीकेशं भार्यया सह कश्यपः ।
पुत्रत्वं मम देवेश संप्राप्य त्रिदशं हितम् ॥
क्रुद्ध बलिना देव त्रैलोक्यं निम्जितं बलान् ।
इन्द्रस्त्वावरजो भूत्वा उपेन्द्र इति नामसः ॥
येन केनात्ममार्गेण बलिं निम्जित्य मायया ।
त्रैलोक्यं मम पुत्राय देहि प्रकायं प्राञ्चतम् ॥
इत्युक्तस्तेन विप्रेण तथेत्याह जनाह्वनः ।
संस्तयमानस्त्रिदशैस्तत्रैवात्तरधीयत ॥
एतस्मिन्नन्तरं काले कश्यपस्य महात्मनः ।
अदित्या गर्भमापेद भगवान् भूतभावतः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ४८ अध्यायः ॥

श्रीशिव उवाच ।

“अथ वर्षसहस्राणि सर्वलोकमहेश्वरम् ।

वामनः

अदितिर्जनयामास वामनं विष्णुमच्युतम् ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं पूर्वम्सदृशदृष्टिम् ।
सुन्दरं पुङ्गरोकाक्षं अतिखञ्जतरं हरिम् ॥
वटुवेशधरं देवं सर्ववेदान्तगोचरम् ।
मेखलाजिनदण्डादिचिह्नेनाङ्गनमोन्धरम् ॥
तं दृष्ट्वा देवताः सर्वे शतक्रतुपुरोगमाः ।
स्तुत्वा महर्षिभिः साङ्गं नमस्कृत्यैहौजसः ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् प्रोवाच सुरसत्तमान् ।
किं कर्तव्यं मया वाद्य तद्द्रव्यं तं सुरोत्तमाः ॥
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशास्तस्युचुः परमेश्वरम् ।
अस्मिन् काले बलेयज्ञं वर्तते मधुसूदन ॥
प्रथमं दानकालोऽयं तस्य देवपतेः प्रभो ।
याचित्वा त्रिदिवं लोकं ततस्तं दातुमर्हसि ॥
इत्युक्तस्त्रिदशैः सर्वैराजगाम बलिं हरिः ।
यागदेशे समासीनस्त्रिभिः साङ्गं मन्त्र्यैः ॥
अभ्यागतं वटुं दृष्ट्वा सहभोत्याय देवराट् ।
अभ्यागतं स्वयं विष्णुं महाहर्षसमन्वितः ॥
पूजयामास विधिना निवेश्य कुसुमासने ।
प्रणिपत्य नमस्कृत्य प्राह गद्गदया गिरा ॥
धन्योऽस्मि जतकृत्योऽस्मि सफलं जीवितं मम ।
त्वामर्चयित्वा विप्रेभ्यः किं करोमि तव प्रियम् ॥
आगतोऽस्मि यदर्थं त्वं मामुद्दिश्य दिजोत्तम ।
तन् प्रयच्छामि ते शीघ्रं ब्रह्म वेदविदां वर ॥
ततः प्रहृष्टमनसा तमवाच महोपतिम् ।
इष्टं राजेश्व ! वक्ष्यामि ममागमनकारणम् ॥
अधिकृण्वस्य पृथिवीं देहि देवपते मम ।
मम त्रिविक्रमं पादं महौं संदातुमर्हसि ॥
सर्वेषामेव दानानां भूमिदानमनुत्तमम् ।
यो ददाति महौं राजन् विप्रायाकिञ्चनाय वै ॥
अङ्गुष्ठमात्रमथवा स भवेत् पृथिवीपतिः ।
न भूमिदानमदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥
तस्माद्भूमिं महापाल प्रयच्छ त्रैपदं मम ।
एतदल्पमहौं दातुं मा विशङ्क महोपते ॥
जगत्त्रयप्रदानन्तं मम भूप भविष्यति ।
ततः प्रहृष्टवदनस्तथेत्याह महोपतिः ॥
तस्मै महोप्रदानं कृतं मेने विधानतः ।
तं दृष्ट्वा देवराजानं तदा तस्य पुरोहितः ॥
उशना अत्रवीडाक्यं मा राजन् दीयतां महौं ।
एव विष्णुः परेशो यो देवैः संप्राप्तितो नृप ॥
वक्षयित्वा महौं सर्वा ततः प्राप्तिमहागतः ।
तस्मात्सहो न दातव्या तस्मै राजन् महात्मने ॥
अन्वयमर्थं प्रयच्छस्व वचनात्मस भूपते ।
ततः प्रहृष्टस्य राजामौ तं गुरुं प्राह धेयंतः ॥
प्रोतये वासुदेवस्य पुण्यं सर्वं कृतं मया ।
अथ धन्योऽस्माह विष्णुः स्वयमेवागतो यदि ॥
तस्याप्ययामि राज्यं हि जीवितं महत्तमम् ।
तस्मादस्मै प्रयच्छामि त्रौन् लोकानपि माचिरम् ॥
इत्युक्त्वा भूपतिस्तस्य पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ।
वाञ्छितं प्रददौ भूमिं वारिपूर्व्यं विधानतः ॥
परिणोष नमस्कृत्य दत्त्वा वै दण्डिणां वसु ।
उवाच तं वटुं विप्रं प्रहर्षशास्त्ररात्मना ॥
धन्योऽस्माद्युद्धीतोऽस्मि तव दत्त्वा महौं द्विज ।

वामनः

यथेष्टं तव विप्रेभ्यः तद्व्यह्वय महौमिमाम् ॥
पञ्चाङ्गकोटिविस्तीर्णो सकाननमहोधराम् ॥
ससागराश्च सङ्घोषां सदेवास्तस्मानुधाम् ॥
पादेनेकेन पुरुषो विक्रम्य मधुसूदनः ।
उवाच तं देवराजं किं करोमीति प्राञ्चतम् ॥
तद्यत्तं विक्रमं रूपमात्सरस्य महौजसः ।
सम्पातुमपि देवानांशुधोणाश्च महात्मनाम् ॥
न वक्तुमपि शक्यं स्यात् प्रक्षणाः शङ्करस्य च ।
तत्पदं पृथिवीं सर्वाभाम्बुधिरिजे शुभं ॥
अतिरिक्तं समभवत् शतयोजनमायतम् ।
दिशं चक्षुर्ददौ तस्मै देवराजो सनातनः ॥
तस्मै सन्ध्यायामास स्वकं रूपं जनार्दनः ।
तदन्धरूपं देवस्य दृष्ट्वा देवेश्वरो बलिः ॥
प्रहर्षमतुलं तमे सानन्दाशुप्रसृतः ।
दृष्ट्वा देवं नमस्कृत्य स्तुत्वा स्तुतिभिरथ च ॥
प्राह गद्गदया वाचा प्रहर्षशास्त्ररात्मना ।
धन्योऽस्मि जतकृत्योऽस्मि त्वां दृष्ट्वा परमेश्वरम् ॥
लोकत्रयं मम वेतत एहाण मधुसूदन ।
अथ सर्वेश्वरो विष्णुर्दत्तोऽयं पदमच्युतम् ॥
ऊर्ध्वं प्रसारयामास प्रक्षाल्यैकान्तमच्युतः ।
सनत्तत्रयहोपते सर्वदेवसमाश्रितम् ॥
पादेनापरिपूर्योऽभुदच्युतः स प्रभाजने ।
ततः पितामहो दृष्ट्वा चक्रपञ्चादिचिह्नितम् ॥
श्रीपादं देवदेवस्य हर्षसंभ्रमन्ततसा ।
धन्योऽस्मीति वदन् ब्रह्मा एहोत्वा स्वं कम-

खण्डम् ॥

भक्त्या प्रक्षालयामास तच्च संस्थानवारिणा ।
अनन्यमभवतोऽयं तस्य विष्णोः प्रभावतः ॥
ततोऽर्थं मेरुशिखरं प्रापतस्त्रिमलं जलम् ।
जगतः पावनार्थाय चतुर्दिक्षु प्रवाहितम् ॥
सीता चालकनन्दा च वदन्तुभेदा यथाक्रमतः ॥
प्रमत्तादिदमाख्यातं गङ्गाजम्बूतनुत्तमम् ॥
ततो नारायणः श्रीमान् बलेदेवपतेः प्रभुः ।
रमात्मलं शुभं लोकं प्रददौ भक्तवत्सलः ॥
सर्वेषां दानवानाश्च नागानां यादसास्यतेः ।
राजानश्च बलिश्चक्र यावदाङ्गुलमंत्रयम् ॥
प्रतियुक्त्य बलेनैकान् वटुवशेन देवहा ।
सहेन्द्राय ददौ प्रीत्या काः प्रमपिच्छिण्णराययः ॥
ततो देवाः सगन्धर्वा जगयथ महौजसः ।
तुष्टुः स्तुतिभिर्दिशैः पूजयामासुः स्युतम् ॥
संचिप्य तन्महद्वपं तपो मन्त्रशान्नाय वै ।
संपूज्यमानस्त्रिदशोत्तरधां यथौ हरिः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ४९ अध्यायः ॥

तदवतारप्रकारान्तरं यथा,—

नारद उवाच ।

“संप्रतं भगवान् विष्णुस्त्रैलोक्याक्रमणं तपुः ।
करिष्यति जगन्सामी बले बन्धनमोन्धरः ॥
तत कथं पूज्यकालोऽपि विभुरासीत् त्रिविक्रमः ।
कस्य वा बन्धनं विष्णुः जतवन्तश्च मे वद ॥

पुलस्त्य उवाच ।

अयनां कथयिष्यामि योऽयं प्रोक्तस्त्रिविक्रमः ।
यस्मिन् काले सम्भूव यश्च वक्षतवानसौ ॥

वामनः

आसीत् धुम्बुरिति ख्यातः कश्यपस्यौरसः सुतः ।
 दशुगर्भसप्तदभृती महाबलपराक्रमः ॥
 स समाराध्य वरदं ब्रह्माणं तपसासुरः ।
 अवधत्सु सुरैः सर्वैः प्रार्थयत् स तु नारद ॥
 तद्वरं तस्य च प्रादान् तपसा पङ्कजोद्भवः ।
 परितुष्टः स च बली निर्णगाम त्रिपिष्टपम् ॥
 चतुर्थस्य कलेरादौ जिह्वा देवान् सवासवान् ।
 धुम्बुः शक्रत्वमकरोत् हिरण्यकशिपुं सति ॥
 तस्मिन् काले स बलवान् हिरण्यकशिपुस्ततः ।
 चचार मन्दरगिरौ देवं धुम्बुं समाश्रितः ॥
 ततोऽसुरा यथाकामं विहरन्ति त्रिपिष्टपे ।
 ब्रह्मलोके च त्रिदशाः संस्थिता दुःखसंयुताः ॥
 ततोऽमरान् ब्रह्मसदोऽनिवासिनः
 श्रुत्वा च धुम्बुर्दत्तजागुवाच ह ।
 गच्छाम देवा वयमग्नस्य
 सदो विजेतुं त्रिदशान् सशक्रान् ॥
 ते धुम्बुवाक्यम् निश्राम्य देवाः
 प्रोचुर्न नो विद्यति लोकपाल ।
 गतिर्यथा याम पितामहागिरं
 सुदुर्गमोऽयं परतो हि मार्गः ॥
 इतः सहस्रैर्बहुयोजनारब्धे-
 र्भ्रमिको महर्नाम महर्पिणुष्टः ।
 येषां हि नासापवनोदितेन
 दत्तान्ति देवाः सहस्रचित्तेन ॥
 तेषां वचनमाकर्ण्य धुम्बुः प्रोवाच दानवान् ।
 गन्तुकामः स सदनें ब्रह्मणो जेतुमीश्वरान् ॥
 कथन्तु कर्मणा केन गम्यते दानवर्षभाः ।
 कथं तत्र सहस्राक्षः संप्राप्तः सह देवैः ॥
 ते धुम्बुना दानवेन्द्राः पृष्टाः प्रोचुर्वचोऽधिपम् ।
 कर्म तत्र वयं विशुः शुक्रेणैतन्नमंश्रयम् ॥
 देवानां वचनं श्रुत्वा धुम्बुर्देवपुरोहितम् ।
 पप्रच्छ शुक्रे किं कर्म कृत्वा ब्रह्मसदो गतिः ॥
 ततोऽस्मै कथयामास देवाचार्यः कलिप्रियः ।
 शक्रस्य चरितं श्रीमान् पुरा त्रचरिपोः किल ॥
 शक्रः शतम् पुण्यानां क्रतूनामजयत् पुरा ।
 देवेन्द्र ! वाजिमेधानां तेन ब्रह्मसदो गतः ॥
 तदाक्यं दानवपतिः श्रुत्वा शुक्रेण वीर्यवान् ।
 यष्टुं तुरगमेधानां चकार मत्सुप्तमाम् ॥
 आमन्त्राहासुरगुरुं दानवांश्चाप्यनुत्तमान् ।
 प्रोवाच यस्तुं हं यज्ञैरथमेधैः सदक्षिणैः ॥
 आहूयन्ताश्च निधयन्ताश्चाप्यन्ताश्च गुरुकाः ।
 प्रयागो देविका यत्र गङ्गा प्राचीनवाहिनो ॥
 सा हि पुण्या सरिच्छृष्टा सर्वसिद्धिकरी श्रवा ।
 जलं प्राचीनमासाद्य वाजिमेधान् यजामहे ॥
 इत्थं सुरारिवचनं निश्राम्यासुरयाणकः ।
 वाट्मिथ्यब्रवीद्दृष्टो निधयः सन्दिदेश सः ॥
 ततो धुम्बुर्देविकायाः प्राचीने पापनाशने ।
 भार्गवेन्द्रेण शुक्रेण वाजिमेधाय दीक्षितः ॥
 ततोऽभिधुमेन मही सशैला
 आप्ता दिशः खं विदिशश्च पूर्वाः ।
 तेनोद्यगन्धेन दिवस्पृशेन
 मरुद्वी ब्रह्मलोकं महर्भे ॥

वामनः

तं गन्धमाघाय सुरा विषम्ना
 जानन् धुम्बुं हयमेधदीक्षितम् ।
 ततः शरग्यं शरणं जनार्दनं
 जग्मः सशक्रा जगतः परायणम् ॥
 प्रणम्य वरदं देवं पद्मनाभं जनार्दनम् ।
 प्रोचुः सर्वे सुरगणा भयगद्गदया गिरा ॥
 भगवन् देवदेवेश ! चराचरपरायण ! ।
 विज्ञप्तिः श्रुयतां विष्णो सुराणामार्तिनाशन । ॥
 धुम्बुर्नाम्ना सुरपतिबलवान् बलशङ्कितः ।
 शुक्रेण मत्तमास्याय सोऽथमेधाय दीक्षितः ॥
 शतं क्रतूनामिष्टासौ ब्रह्मलोकं महासुरः ।
 आरोह्मिच्छति बली विजेतुं त्रिदशानपि ॥
 तस्माद्कालहीनन् चिन्त्यस्व जगद्गुरो ।
 उपायं मखविध्वंसं भवामो येन निवृत्ताः ॥
 श्रुत्वा सुराणां वचनं भगवान्मधुसूदनः ।
 दत्त्वाभयं महाबाहुः प्रेषयामास सोऽथ तान् ॥
 विष्टव्य देवताः सर्वा ज्ञात्वा जेतुं महासुरम् ।
 वचनय मतिशुक्रं स धुम्बोरध्वरस्य वै ॥
 ततः स कृत्वा भगवान् वामनं रूपमीश्वरः ।
 देहं कृत्वा निरालम्बं काष्ठवद्वेविकाजले ॥
 क्षणान्मन्त्रंस्तथोन्मन्त्रंस्तुक्तेषो यदृच्छया ।
 इष्टोऽथ देवपतिना देवेष्वात्मैः सुरर्षिभिः ॥
 ततः कर्म परित्यज्य यज्ञियं ब्राह्मणोत्तमाः ।
 समुत्तारयितुं विप्रमद्रवन्त समाकृताः ॥
 सदस्या यजमानाश्च ऋत्विजश्च महौजसः ।
 निमज्जमानसुहृत्सं सर्वे तं वामनं द्विजम् ॥
 समुत्तार्य हसन्तस्ते पप्रच्छुः सर्वे एव हि ।
 किमर्थं पतितोऽसीह केन क्षिप्तोऽसि वा वद ॥
 तेषामाकर्ण्य वचनं कम्पमानो सुहृर्मुहुः ।
 प्राह धुम्बुपुरोगांस्तान् श्रूयतामत्र कारणम् ॥
 ब्राह्मणो गुणवागासीत् प्रभास इति विश्रुतः ।
 तस्य पुत्रद्वयं जातं मन्दप्रज्ञं सुदुःखितम् ॥
 तस्य प्येष्टो मम भ्राता कनीयानवरस्वहृम् ।
 नेत्रभाल इति ख्यातो प्येष्टो भ्राता ततो-
 २सुराः ॥
 मम नाम पिता चक्रे इति भासोऽतिकीर्तुकात् ।
 ततः कालेन महता आवयोः स पिता मृतः ॥
 तस्यैहैदं देहिकं कृत्वा यज्ञमावां समागतौ ।
 ततो मयोक्तः स भ्राता विभजामो यद्वं वयम् ।
 तेनोक्तो नैव भवतो विद्यते भाग इत्यहम् ॥
 कुलधामनखल्लानां क्षीवानां श्वित्रिणामपि ।
 उन्मत्तानां तथात्यानां धनभागो न विद्यते ॥
 एवमुक्तो मया सोऽथ किमर्थं पैतृकादयहम् ।
 धनार्हभागमहामि नाहं न्यायेन केन वै ॥
 इत्युक्तवत् वाक्येऽसौ भ्राता मे कोपसंयुतः ।
 समुत्तुचिप्यात्पितृवामस्यां मामिति कारणात् ॥
 ममास्यां निम्नगायास्तु मध्ये च पुरतो गतः ।
 कालः संवत्सराख्यस्तु पुष्पाभिरिह चोद्धृतः ।
 के भवन्तश्च संप्राप्ताः सर्वे हा बान्धवा इव ॥
 ते वामनवचः श्रुत्वा भार्गवा द्विजसत्तमाः ।
 प्रोचुर्देवपतिं सर्वे वामनार्थकरं वचः ॥
 इति द्विजानां वचनं श्रुत्वा देवपतिर्बचः ।

वामन

प्राह द्विज ददामीति यावद्विच्छसि वै धनम् ।
 तदाक्यं दानवपतेः श्रुत्वा देवोऽथ वामनः ।
 प्राहासुरपतिं धुम्बुं स्वार्थसिद्धिकरं वचः ॥
 सोदरेणापि हि भ्रात्रा हियते यस्य सम्पदः ।
 तस्याद्यमस्य यद्वत् किमन्यो न हरिष्यति ॥
 मम प्रमाणमालोक्य मामकश्च क्रमत्रयम् ।
 संप्रयच्छस्व देवेन्द्र नाधिकं रक्षितुं तमः ॥

इत्येवमुक्ते वचने महात्मा
 विहस्य देवाधिपतिः सखत्सिक् ।
 प्रादाद्विजेन्नाय पदत्रयं तदा
 यदा स नान्यत् जगद्दे च किञ्चन ।
 क्रमत्रये तोयमवेत्य दत्तं
 महासुरेन्द्रेण विशुर्यशस्वी ।
 चक्रे ततो लङ्घयितुं त्रिजोकीं
 त्रिविक्रमं रूपमनन्तशक्तिः ॥
 कृत्वा तु रूपं दितिजांश्च हत्वा
 प्रणम्य चर्षीन् प्रथमक्रमेण ।
 महीं महर्षिः सद्दितं सहाजर्वा
 जहार रत्नाकरपत्तनैर्युताम् ॥
 भुवं सनाकं त्रिदशाधिवासं
 सोमार्ककक्षैरभिमण्डितं नभः ।
 देवो द्वितीयेन जगाम वेगात्
 क्रमेण देवप्रियलोकस्त्रीश्वरः ॥
 क्रमं तृतीयं न यदास्य पूरितं
 तदातिकोपाद्गुण्डवस्य ।
 पपात पृष्ठे भगवांस्त्रिविक्रमो
 मेरुप्रमायेन तु विग्रह्य ॥

पतता वासुदेवेन दानवोपरि नारदः ।।
 त्रिंशद्दयोजनसाहस्री भूमिभूता घटीकृता ॥
 ततो देवं ससुप्ताद्य तस्यां प्रक्षिप्य वेगतः ।
 वर्षसिक्तामिष्टया तां गर्भभूमिमपूरयत् ॥
 ततः स्वर्गं सहस्राक्षो वासुदेवप्रसादतः ।
 सुराश्च सर्वे त्रैलोक्यमवापुर्निरुपद्रवाः ॥
 भगवानपि देवेन्द्रं प्रक्षिप्य सिकतार्थव ।
 कालिन्द्यां रूपमाधाय तत्रैवान्तरधीयत ॥”

इति वामने ७५ अध्यायः ॥

वामनः, त्रि, (वामयतीति । वम + णिच् + लुः ।)
 अतिस्तुनः । तत्पर्यायः । न्यङ् २ नीचः ३
 खल्वः ४ इच्छः ५ । इत्यमरः ॥ अणुश्चः ६
 अनायतः ७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, नैषधे ।
 २२ । ५७ ।

“विध्वस्तुघारतुंदिनानि कर्त्तुं
 कर्त्तुं विनिम्नाति तदन्तभिन्नेः ।
 व्योत्स्नीने चेतु तत्प्रतिमा इमा वा
 कथं कथं तानि च वामनानि ॥”)
 वामनव्रतं, क्षी, (वामनवैवर्णाकं व्रतम् ।) अथ-
 दादशीकर्त्तव्यो वामनदेवस्य व्रतविशेषः ।
 अथ श्रीवामनव्रतविधिः ।
 “नत्वा गुरुभक्त्याप्य पश्चात्प्रथममाचरेत् ।
 न हि सिद्धेद्गुरोर्भक्तं नियमश्च विना फलम् ॥”
 नियममन्त्रः ।
 “एकादशां निराहारः, स्थित्वा वैवापरिद्विनि ।

भोक्ष्ये श्रीवामनात्प्रशरकागतवस्त्रम् ॥” इति ॥
“एकादश्यां रजन्त्यां वा द्वादश्यां वार्धयेत्

प्रभुम् ॥

स्वर्गं रूप्यमये पात्रे ताम्रं व्रतयेत् ॥
कुम्भिकां स्थापयेत् शान्ते कृत्रिकापादुकास्तथा ॥
शुभाश्च वैश्वीं यष्टिमस्तस्त्रं पवित्रकम् ॥
पुष्पैर्गन्धैः फलेर्धूपैः प्रदीपैश्चाद्यैर्हृत्परम् ॥
नागाविधेश्च नैवेद्यैर्भक्ष्यभोज्यैर्गन्धोदनेः ॥
जागरं निशि कुर्वीत गीतवादित्रनर्तनैः ॥
एवमारार्थं देवेशं प्रभाते विमले सति ॥
आदावर्घ्यं प्रदातयं पश्चाद्देवं प्रपूजयेत् ॥
नारिकेलैश्च शुभ्रेण दद्यादर्घ्यं पूजयेत् ॥”
तत्र मन्त्रः ॥

“वामनाय नमस्तुभ्यं क्रान्तत्रिभुवनाय च ॥
यद्वावर्घ्यं मया दत्तं वामनाय नमोऽस्तु ते ॥”
वामनाय चर्घ्यं नमः ॥

“मत्स्यं क्रूमं वराहश्च नरसिंहश्च वामनम् ॥
रामं रामश्च लक्ष्मणश्च क्रमान् दौ बुद्धकल्किणौ ॥
पादयोष्णानुनोगुह्यं नाभ्यासुरसि कक्षयोः ॥
भुजयोर्मूर्ध्नि सर्वाङ्गैश्चैवेदायुधानि च ॥
महापूजां ततः कृत्वा गोमर्हो काञ्चनादिकम् ॥
शुक्लाचार्याय दातव्यं ब्राह्मणेभ्यश्च मन्त्रतः ॥
ब्राह्मण्यश्चापि मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति मन्त्रवित् ॥
ददाति मन्त्रतो ह्येव दाता भक्तिसमन्वितः ॥”
तत्र दानमन्त्रः ॥

“वामनो बुद्धिदो दाता द्रव्यस्यो वामनः स्वयम् ॥
वामनश्च प्रतिग्राह्यो तेन मे वामने रतिः ॥
वामनः प्रतिगृह्णाति वामनोऽपि ददाति च ॥
वामनस्तारको ह्याभ्यां तेनदं वामने नमः ॥”
इति ॥

“एवं कृत्वा विधानेन भोजनं पृथदाप्यकम् ॥
पूर्वं दद्याद्ब्राह्मणेभ्यः पश्चाद्भुञ्जीत बन्धुभिः ॥
यद्दामनपुराणं च यद्भवत्युत्तरं व्रतम् ॥
वामनस्योदितं तस्यानुसारात्प्रतिखितं त्विदम् ॥”
ब्रह्मवेवर्ते ॥

“यद्दृष्ट्वा नियमं प्रातर्गत्वा नद्योश्च सङ्गमे ॥
सौवर्णं वामनं कृत्वा सौवर्णमाधर्षणं वा ॥
यथाशक्त्या च वित्तस्य क्रुम्भोपरि जगत्पतिम् ॥
स्वर्गपात्रे स्थापयित्वा मन्त्रैरेतेषु पूजयेत् ॥
ॐ वामनाय नमः पादौ कटिं दामोदराय च ॥
उरु श्रीपतये गुह्यं कामदेवाय पूजयेत् ॥
पूजयेष्वागतां पत्युर्दरं विन्धुधारिणम् ॥
हृदयं योगनाथाय कच्छं श्रीपतये नमः ॥
सुखश्च पङ्कजाचाय शिरः सर्वात्मने नमः ॥
इत्थं संपूज्य वासोभिराच्छाद्य च जगद्गुरुम् ॥
दद्यात् सुश्रद्धया चार्घ्यं नारिकेलादिभिः फलेः ॥
ॐ नमो नमस्ते गोविन्दे बुध श्रवणसंज्ञक ॥
अर्घौघसङ्घं कृत्वा प्रेतमोक्षप्रदां भव ॥”

इत्यर्थमन्त्रः ॥

“कृत्रोपानहगोदानं दद्यादत्र कमण्डलुम् ॥
विशेषेण द्विजाग्र्याय वामनः प्रीयतामिति ॥
दद्योदनसमायुक्तां वारिषानीं प्रदापयेत् ॥

पूजयित्वा जगन्नाथं वामनः प्रीयतामिति ॥
यथाशक्त्या च दानानि द्विजाग्र्येभ्यः प्रदापयेत् ॥
कुम्भास्त्रागरणं रात्रौ गीतश्रावणसमन्वितम् ॥
श्रद्धया परया युक्तो निशामन्निमिषेक्षणः ॥
प्रभाते भोजयेद्विप्रान् द्वादश्यां पारणं ततः ॥
कुम्भात् स्वयं श्रद्धया तन् सर्वं सफलतां व्रजेत् ॥”
तस्माद्वात्माश्च तत्रैव ॥

“एवं कृत्वा तु कालेय व्रतेऽस्मिन् विजयादिने ॥
न दुर्लभतरं किञ्चिद्विद्मः कौर्किं च वा परं ॥
फलमस्य व्रतस्योक्तं दत्त्वा पित्रोर्भरोत्तमः ॥
वंशोद्धारकरो मुक्तिं याति पैत्र्यादद्यादपि ॥
न पावनतरं किञ्चिदतः परमिहोच्यते ॥
विजयाव्रतमुत्साह न परं परिपश्यते ॥”
भविष्योत्तरे च ॥

“समाप्ते तु व्रते तस्मिन् यत् पुण्यं तन्नबोधमे ॥
चतुर्थ्यानि राजेन्द्र ! सप्तसप्ततिसप्तत्या ॥
प्राप्य विष्णुपुरं राजन् क्रौञ्चते कालमच्ययम् ॥
इहागत्य भवेदाज्ञा प्रतिपत्तभयङ्करः ॥
हृदयश्चरथयानानां दाता भोक्ता विमल्वरः ॥
रूपनौभाग्यसम्पन्नो दीर्घायुर्निर्बन्धो भवेत् ॥
पुत्रपौत्रैः परितृप्तो लोकेषु श्रद्धां श्रुतम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिलिंसां १५ विलासः ॥

वामनेत्रं, स्त्री, (वर्णन्यासे वामं नेत्रं स्पृश्यं येन ।)
दीर्घकारः । यथा,—

“इत्स्मिन्निर्ममेहामाया लीलाली वामलोच-
नम् ॥”

इत्यादि वर्णाभिधानम् ॥

अपि च ।

“इंशो वैश्वानरस्यः शशधरविलसद्दामनेत्रेण
युक्तो

वीजन्ते इन्द्रमग्नदिगलितचक्रुरे कालिके ये
जपन्ति ॥”

इति तन्त्रसारे महाकालविरचितं श्यामा-
स्त्रीत्रम् ॥ (वामचक्षुश्च ॥)

वामलूरः, पुं, (वामं यथा तथा लुनातीति । लू +
बाहुलकात् रक् ।) वस्त्रीकः । इत्यमरः । २ ।
१ । १४ ॥ (यथा, काशीखण्डे । २२ । १६ ।

“जटाटवीकोटरान्तःकृतनीलाङ्गनाश्च ये ।
प्ररूपवामलूरान्ताः स्नायुनहास्थिसचयाः ॥”)

वामलोचना, स्त्री, वामे चारुणी लोचने यस्याः ।
स्त्रीभेदः । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥ (यथा,

हितोपदेशे । २ । १५६ ।

“नामिस्तप्यति काशानां नापगानां महोदधिः ।
नास्तकः सर्वभूतानां पुंसो वामलोचना ॥”)

वामवधशुद्धिः, स्त्री, (वामं प्रतिकूलं यो वध-
स्तद्विषये शुद्धिविशोधयति । यद्वा, वामेन विप-
रीतेन वधेन शुद्धिः ।) स्वराश्रयपत्न्या द्वादश-
चतुर्थनवमशुद्ध्यां विरुद्धोऽपि चन्द्रः यदि शुक्र-
शनिजुजवीवाक्युक्तशुद्ध्यात् सप्तमशुद्धे तिष्ठति

तदा नराणां अभिलषितफलदाता भवति ।
यदि तु सितशनिजुजवीवाक्युक्तशुद्ध्यात् दशम-
पञ्चमाशुद्धये तिष्ठति तदा नराणां स्वराश्रय-

पत्न्या यथासंख्यं अष्टमपञ्चमद्वितीयशुद्धयोऽपि
चन्द्रः प्रचुरफलदाता भवति । यथा,—

“सितशनिजुजवीवाकांक्ष इन्द्रनराणां
वयसुखवमस्योऽपीशदाता तथैवाम् ।
खसुतनिधनगच्छेत्सुख्यपुत्रार्थगोऽपि
प्रचुरशुभफलं स्याद्वामवधेन शुद्धिः ॥”

वामवधत्वश्च दानजन्मिति एवमन्त्रेति पञ्चमाश्र-
यचत्वाभ्यामेकार्थत्वादबोधम् ॥ ॥

अथ दक्षिणवधवामवधकथनम् ।

“लाभविक्रमस्वशुभेषु स्थितः
शोभनो निगदितो दिवाकरः ।
खेचरैः सुततपोजलान्त्यगै-
र्षार्किभिर्यदि न विध्यते तदा ॥

द्वानजन्मरिपुलाभस्वजग-
त्सन्धमाः शुभफलप्रदस्तदा ।
स्वात्मजान्त्यन्तित्वस्युधर्मगै-
र्विध्यते न विदुष्येयदि यद्दः ॥

विक्रमाय रिपुगः शुभः कुणः
स्यात्तदान्त्यसुतधर्मगैः खगैः ।
चेन्न विदु इतस्तुतुत्तुत्तुत्तु
किन्तु धर्मघृणाना न विध्यते ॥

स्वाम्यशुभन्तित्स्वायगः शुभो
स्तदा न खलु विध्यते यदा ।
आत्मजान्त्यन्तित्वान्धन-
प्रान्त्यगैर्विबिधुभिर्न भवेत्तैः ॥

स्वायधर्मतन्धनुनस्थितो
नाकनायकपुरोहितः शुभः ।
रिपुपरस्वखजलान्त्यगैर्यदा
विध्यते गगनचारिर्भवेत्तैः ॥

आसुताश्रमतपोययायगो
विदु आस्तु जगदशोभनः स्तुतः ।
नेधनास्ततुत्तुत्तुत्तुत्तुत्तुत्तु
लाभवेरिसहजस्यखेचरैः ॥”

इति ज्योतिस्तन्त्रम् ॥

वामा, स्त्री, (वामति सौन्दर्यं इति । वम + ल्वला-
दित्वात् अण् । टाप् । यद्वा, वमति प्रतिकूल-
मेवार्थं कथयति । यद्वा, वामः कामोऽस्यस्यथा
इति अर्थाद्वादिभ्योऽच इत्यच ।) सामान्या

स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । १ । ४६ ।

“सिध्यति कामपि तुभ्यति कामपि कामपि
रमयति वामाम् ।

पश्यति सम्मतचारुपरामपरात्मगुह्यं
रामाम् ॥”)

दुर्गा । यथा,—

“वामं विरुद्धरूपस्तु विपरीतस्तु गीतये ।
वामेन सुखदा देवी वामा तेन मया वधः ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अपि च ।

“बालान्तु बाल्यादाद्ययभावाभ्यामपि पूजयेत् ॥
सप्तशानभेरवीं देवीं सुप्रतारां तथैव च ॥
उत्कृष्टभेरवीं च स्त्रीं तारां त्रिपुरभेरवीम् ॥

वामाचा

उतास्तु वामभावेन यजेत्त्रपुरभैरवीम् ॥
 मन्त्रं पितृदेवादी यस्माद्भवति दक्षिणः ।
 देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्मात् दक्षिणायस्यते ॥
 या पुनः पूज्यमाना तु देवादीनाम् पुञ्जतः ।
 यज्ञभागं स्वयं धत्ते सा वामा तु प्रकीर्तिता ॥”
 इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥
 वामाक्षि, स्त्री, (वाममक्षि ।) वामचक्षुः । (वर्ण-
 न्यासे न्यस्यं वाममक्षि येन ।) दीर्घ ईकारः ।
 यथा,—
 “कपूर् मध्यमान्यस्वरपरिरहितं सन्द
 वामाक्षियुक्तं
 कौञ्जम् मानरेत्त्रपुरहरवधु त्रिःशतं ये
 जपन्ति ॥”
 इत्यादिकपूर्वाख्यस्त्रीचम् ॥
 वामाक्षी, स्त्री, (वामे मनोहरे अक्षिणी अस्याः ।
 मन्त्र । डीय ।) वामलोचना । इति हेमचन्द्रः ॥
 वामाचारः, पुं, (वामो विपरीतो वेदविरुद्धो
 वा आचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—
 “पश्चत्स्वं स्वपुण्यं पूजयेत् कुलयोषितम् ।
 वामाचारो भवेत्तत्र वामा भूत्वा यजेत्
 पराम् ॥”
 इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥
 तदाचारवर्ता नरकगमनं यथा,—
 “स्वधर्मेरहिता विप्रा वेदान्यसेविनः सदा ।
 भ्रष्टाचाराश्च वामाश्च ते यान्ति नरकं ध्रुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसख्ये २४ अध्यायः ॥
 तत्प्रांसा यथा,—
 “चत्वारो देवि वेदाद्याः पशुभावे प्रतिष्ठिताः ।
 वामाद्याश्चय आचारा दिव्ये वीरे प्रतिष्ठिताः ॥”
 इति नित्यातन्त्रम् ॥
 “सर्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं मद्भुत् ।
 वैष्णवाद्भुत्तमं शैवं शैवाह्निष्णुसुत्तमम् ॥
 त्निष्णुाद्भुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्तसुत्तमम् ।
 सिद्धान्ताद्भुत्तमं कौलं कौलात् परतरं नदि ॥”
 इति कुलाकर्णवतन्त्रे २ खण्डम् ॥ * ॥
 तदाचारयुक्तस्य त्रिपिण्डकर्मणि यथा,—
 “न दद्यात् ब्राह्मणे मद्यं महादेव्यै कथञ्चन ।
 वामकाभो ब्राह्मणो हि मद्यं मांसं न भक्ष-
 येत् ॥”
 तदनुकल्पो यथा । कुलचूडामणौ ।
 “यथासवमवश्यं ब्राह्मणं विशेषतः ।
 तत्र गुह्यार्कं दद्यात् तान्त्रं वा विस्त्रेण्णम् ॥
 देशास्तु दक्षिणे भागे चक्रपार्श्वे निवेदयेत् ।
 उतद्व्यस्तु शूद्रस्य नात्येषान् कदाचन ॥
 वैश्यस्य मात्तिकं शुद्धं क्षत्रियस्य तु साण्डकम् ।
 ब्राह्मणस्य गर्वा क्षीरं तान्त्रं वा विस्त्रेण्णम् ।
 नारिकेलोदकं कांस्ये सर्वेषां द्रव्यशोधनम् ॥”
 क्षत्रियवैश्यास्तु गौडी माध्वी च दातव्या तत्र
 तयोरधिकारात् तदभावे अनुकल्पविधानम् ।
 तथा च ।
 “गोक्षीरं ब्राह्मणो दद्यात् द्रव्यमाण्यश्च
 वाहुषः ।

वामाचा

वैश्यश्च मात्तिकं द्रव्यं शूद्रः पेट्यादिकं पुनः ॥”
 तेन शूद्रस्य नानुकल्पः ॥ * ॥ कुलाकर्णवे ।
 “जलं क्षीरं घृतं भद्रं मधु मेरेयमैश्वर्यम् ।
 पौषं तदभवं धान्यसम्भवं तक्रनिर्मितम् ॥
 सहकारभवं देवि त्रिविधं बहुभेदकम् ।
 मादकं धर्मसंभेदानं वर्ज्यामासीत् सुलोकने ॥
 ज्ञानेन संस्कृतन्तस्तु महापातकनाशनम् ।
 तद्दानं पातकाभावी दिव्यभावविषयं वा ॥ * ॥
 मादकफलजं रस्यं द्रव्यं संख्यं द्विजातिभिः ।
 अमादकत्वाद्देवेशि रोक्ष्यं संख्यते बुधैः ॥”
 यत्नेन क्षत्रियादिभिरमादकं द्रव्यं संख्यं मादकस्य
 पापहेतुकत्वमुक्तम् । भैरवतन्त्रे ।
 “मद्यं मांसं विना वत्स यत्किञ्चित् कुलसा-
 धनम् ।
 शक्नो दस्वा तसः श्रेष्ठं गुरवे तन्निवेदयेत् ।
 तदनुष्ठां मूर्द्ध्नि कृत्वा श्रेष्ठमात्मनि योजयेत् ॥”
 तेन क्षत्रियादीनां सुखदाने अधिकारः ।
 न पाने । यत् ।
 “पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा पितृत्वा च मर्ह्यते ।
 उताय च पुनः पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥”
 वत्स चयुष्यामपरम् ॥ * ॥ तद्व्यकरणे
 क्षात्रिचिन्तां न कुर्वन्त ।
 “मदिरायां भेद्युने च क्षात्रिचिन्तां न कार-
 येत् ॥”
 यत्नेषां शोधनस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।
 “संशोधनमनाचर्यं स्त्रीयु मद्ये यु साधकः ।
 आचार्यं सिद्धिहाणिः स्यात् क्रुद्धा भवति
 सुन्दरी ॥”
 मद्येयु सुखानुकल्पेयु ॥ * ॥ तथा कुलपूजाया-
 मस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।
 “मधु मांसं विना देवि कुलपूजां समाचरेत् ।
 चत्वारस्तु सख्यस्य सुकृतं तस्य नश्यति ॥” * ॥
 अथ मांसादिशोधनम् ।
 “मांसं त्रिविधं त्रयं जलखेचरभूचरम् ।
 मांसं त्रिविधं प्रोक्तं देवताप्रीतिकारकम् ॥
 मत्स्यश्च त्रिविधं देवि उत्तमाधममध्यमम् ।
 उत्तमं त्रिविधं मत्स्यं शालपाटोन्नरोद्धतम् ॥
 प्रवीर्यं कण्ठकेहीनं तैलाक्तं वल्कलेयुतम् ।
 देशाः प्रोतिकारश्चेव मध्यमं तच्छतुस्त्रिधम् ॥
 क्षुद्राणि तानि सर्वानि अधमानि विदुर्बुधाः ॥”
 भूचरमांसश्च ।
 “गोमेघान्बलुलापोत्पगोधाजोद्दृग्गोद्भवम् ।
 महामांसादकं प्रोक्तं देवताप्रीतिकारकम् ॥”
 मांसाभावे अनुकल्पः । समयाचारे ।
 “लवणार्कपिण्याकतिलगोधूममाषकम् ।
 लशुनश्च महादेवि मांसप्रतिनिधिः स्तुतः ॥” * ॥
 मुद्रा तु द्विविधा । कुलाकर्णवे ।
 “क्षरं मण्डलाकारं चन्द्रपद्मनिभं शुभम् ।
 चारु पद्ममनोहारि शर्कराद्वेष पूरितम् ।
 पूजाकारं देवताया मुद्रेशा परिकीर्तिता ॥”
 यामले ।
 “भ्रष्टाणादिकं वावत् चर्चनीयं प्रकल्पयेत् ।

वामीरूः

तेषां संज्ञा कृता मुद्रा महामोदप्रदायिनी ॥”
 तेषां शोधनस्य स्वतन्त्रतन्त्रे । ७३ प्रतद्विष्णु-
 रित्यादि मांसम् । चाम्बकमित्यादि भोजनम् ।
 तद्विष्णोरित्यादि मुद्राम् ॥ * ॥ अथ शक्ति-
 शोधनम् । तत्र भावचूडामणौ ।
 “अदोक्षितकुलासङ्गात् सिद्धिहाणिः प्रजायते ।
 तत्कथाश्रवणं चेतु स्यात् तत्तत्पगमनं यदि ।
 स कुलीनः कथं देवि पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥”
 श्रीक्रमे । संशोधनमनाचर्येति । कौलिकतन्त्रे ।
 “अभिधेकाद्द्वेषेच्छुद्धिर्मन्त्रस्योच्चारविशुद्धिः ।
 बलाद्वा यत्रतो वापि अभिधेकं समाचरेत् ॥”
 अभिधेकमन्त्रस्तु ।
 “आदौ वाण्यां ससुचायं त्रिपुरायै ससुद्धरेत् ।
 नमःशब्दं ससुचायं इमां शक्तिं ततो वदेत् ॥
 पवित्रोक्तु शब्दान्ति मम सिद्धिं कुरु प्रिये ।
 वाङ्मयायां ससुचायं शुद्धिमन्त्रः सुरेश्वरि ।
 तस्याः कर्णभेदबुद्ध्या भाषाशोचं ससुद्धरेत् ॥”
 इति शक्तिशोधनम् ॥ * ॥
 ततः शोधितद्रव्यमर्घ्यं क्षेपेत् । श्रीक्रमे अर्घ्य-
 विधौ ।
 “पूज्यशोधितद्रव्यं गुप्तेनेव च संक्षेपेत् ॥”
 स्वतन्त्रतन्त्रे ।
 “आद्यद्रव्यमर्घ्यपात्रे निःक्षिप्य प्रयतः सुधीः ।
 कुण्डगोलोद्भवं द्रव्यं स्वयम्भुक्तुसुमं तथा ।
 अर्घ्यं दत्त्वा महेशानि सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ॥
 सुरया चाध्यदानेन योगिनीनां भवेत् प्रियः ।
 मह्ययोगी भवेद्देवि पीठप्रक्षालितेऽङ्गलेः ॥”
 भैरवतन्त्रे ।
 “पश्चमात् तु परं नास्ति शाक्तानां सुखमोक्षयोः ।
 केवलेः पश्चमेत्यापि सिद्धो भवति साधकः ॥”
 तेन पश्चमकारणं पूजा कर्षया । इति तन्त्र-
 सारः ॥
 वामापीडनः, पुं, पीडकः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 वामिका, स्त्री, (वामा + स्वार्थे कन् । टाप् अत
 इत्वम् ।) चण्डिका । यथा,—
 “बह्वस्तु चण्डिका देशा वामिका मूर्त्तयः
 स्तुताः ।
 लक्ष्म्यास्तु वामिका मूर्त्तिरुक्ता दहन्भैरवी ॥
 नापिदाहं पुरगाममन्दिरेषु करोत्वलम् ।
 अपूजिता महालक्ष्म्यार्द्धहत्यां तास्तु पूजयेत् ॥
 वाग्भैरवी सरस्वत्या वामिका मूर्त्तिरोरिता ।
 तस्या मन्त्रं पुरा प्रोक्तं शुक्लवर्णां तु सा स्तुता ॥”
 इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥
 वामिलः, त्रि, (वाम + इलच् ।) दाम्भिकः ।
 वामः । इति मेदिनी । ले, १३१ ॥
 वामी, स्त्री, श्रेणाली । बहुवा । (यथा, रघौ ।
 ५ । ३२ ।
 “अथोद्दवामीशतवाहितार्थं
 प्रलेख्यं प्रीतमना महर्षिः ॥”
 रासमी । करमी । इति मेदिनी । मे, ३० ॥
 वामीरूः, स्त्री, वामी सुन्दरी ऊरु वस्त्राः ।
 (“संहितप्रपञ्चवचामादेश्च ॥ ४ । १ । ७० ।

वायसः

इति ऊह ।) नारीविशेषः । इति सुम्भबोध-
 व्याकरणम् ॥ (यथा, माये । ८ । २४ ।
 “अस्यन्ती चक्षुःशरीरविघ्नितोक्त-
 वामोक्तैरतिशयमाप विभ्रमस्य ।
 सुम्भान्ति प्रसभमहो विनापि हेतो-
 लोलाभिः कितु सति कारये तदवयः ॥”)
 वायसः, पुं, (वयतीति । वे + ण्वल् ।) सम्बुद्धः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तन्त्रवायः । यथा, भाग-
 वते । ५ । २६ । ३६ ।
 “यत्र ह वित्तग्रहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा
 वायका इव सर्वतोऽङ्गेषु सूत्रैः परिवयन्ति ॥”)
 वायस्यः, पुं, (वायस्य दृष्टः । यथा वायतेऽनेनेति
 वायः । वाय एव दृष्ट इति कर्मधारयः ।)
 वापदृष्टः । इति भरतदृष्टरूपकोषः ॥
 वायनं, स्त्री, पिष्टकविशेषः । तत्पण्यायः । व्रतो-
 पायनम् २ । प्रष्टेणकम् ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 वायवी, स्त्री, (वायोरीयमिति । वायु + अण् ।
 ङीप् ।) उत्तरपश्चिमदिक् । इति जटाधरः ॥
 (कार्त्तिकेयस्यानुत्तरमाहगणभेदः । यथा, महा-
 भारते । ६ । ४६ । ३७ ।
 “वायव्याय कौमार्यां ब्राह्मण्यं भरतर्षभ ।।
 वैश्याय्यं तथा सौर्यां वाराह्यं महाबलाः ॥”)
 वाययं, त्रि, (वायुदेवतास्येति । वायु + “वायुत्तु-
 पित्रुषो यत् ॥” ४ । २ । ३१ । इति यत् ।)
 वायसम्बन्धिदिगादि । यथा । विख्युग्मसुपक्रम्य
 गवाक्षतन्त्रे ।
 “वायस्यस्यं नैर्ऋतस्यं न गृह्णीयात् कदाचन ॥”
 इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥
 (वायुदेवताकपण्डुविरादि । यथा, ऋग्वेदे ।
 १० । ६० । ८ ।
 “तस्माद्यज्ञात् सर्वं हृतः सम्भृतं पृषदाय्यम् ।
 पशून्नाशक्रे वाययानारययान् ग्रामाश्च ये ॥”
 “वाययान् वायुदेवताकान् ॥” इति तद्भाष्ये
 सायणः ॥ ३ ॥ स्त्री, घटश्रुताधिकचतुर्विंशति-
 सहस्रश्लोकात्मकवायुनामकमहापुराणम् । यथा,
 देवीभागवते । १ । ३ । ७ ।
 “अयुतं वामनाख्यं वाययं घटश्रुतानि च ।
 चतुर्विंशतिः संख्यातः सहस्राणि तु शौनक ॥”
 अख्यविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १३६ । १६ ।
 “आग्नेयेनाख्यं वाययं वाययं पयः ।
 वाययं वाययं वायुं पार्श्वेनाख्यं दृष्टवान् ॥”)
 वायसः, पुं, (वयते इति । वय गमौ । “वयश्च ।”
 उणा० ३ । १२० । इति असच् । सच् णित् ।)
 अगुरुदृष्टः । श्रीवासः । काकः । इति मेदिनी ।
 से, ३८ । (यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ३१ ।
 “अयप्रकृत्काकोलभासगोमायुवायसाः ।
 अष्टयंलक्षत्रैर्वीराणां हतानां मांसशीखिनैः ॥”)
 अस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “अदृष्टस्य भांयां श्रुतेनो वीर्यवन्तौ महा-
 वली ।
 सस्यातिश्च जटायुश्च प्रभृतौ पक्षिसप्तमौ ।

वायसा

सस्यातिर्जनयन् यथान् काकाः पुत्रा जटायुषः ॥”
 इति बृहद्पुराणे वाराहप्रादुर्भावेः ॥ ३ ॥
 अस्य एकाचिनाशकारणं यथा,—
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “गते तु भरते तस्मिन् रामः कमललोचनः ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा भायंया सीतया सह ।
 शाकम्भनपलाहारी विचचार महावने ॥
 एकदा लक्ष्मणकृते रामदेवः प्रतापवान् ।
 चित्रकूटे वने देशे वेदेत्या सङ्गमाश्रितः ॥
 सुखाप सुसुहृन्मैत्रतः काको दुरात्मवान् ।
 सीताभिसुखमभ्येत्य विददार स्तनान्तरम् ।
 विदाम्यं वृक्षमारुह्य स्थितोऽसौ वायसाधमः ॥
 ततः प्रबुद्धो रामोऽसौ दृष्ट्वा रक्तं स्तनान्तरम् ।
 श्लोकाविष्टान् सीतां तासुवाच कभलेक्षणम् ॥
 किमिदं स्तनान्तरं भद्रं तव रक्तस्य कारणम् ।
 इत्युक्त्वा सा च तं प्राह भर्तारं विनयात्किता ॥
 पश्य राजेन्द्र वृक्षार्थं वायसं दुष्टमिदितम् ।
 येनेतच्च कृतं कर्म सुमे त्वयि महामते ॥
 रामोऽपि दृष्ट्वा तं काकं तस्मिन् क्रोधमथा-
 करोत् ।
 ऐषिकासं समादाय ब्रह्मास्त्रेणाभिमन्त्रितम् ॥
 काकमुद्दिश्य चिक्षेप सोऽवधावद्भयान्वितः ॥
 स त्विन्द्रस्य सुतो राजन् इन्द्रलोकं विवेश ह ।
 रामासं प्रचलं धीमं तस्यानुप्रविशेष्ट वे ॥
 विदितार्थं च देवेभ्यो देवैः सर्वैः समन्वितः ।
 निष्क्रामयच्च तं दृष्टं राघवस्यापकारिणम् ॥
 ततोऽसौ सर्वदेवेस्तु देवलोकान्निहच्छ्रुतः ।
 पुनः सोऽभ्येत्य रामश्च राजानं शरणं गतः ॥
 ब्राह्मि राम महाबाहो अज्ञानादपकारि-
 णम् ।
 इति मृत्तं म प्राह रामः कमललोचनः ॥
 अमोघाय ममास्त्राय अस्त्रि एकं प्रयच्छ मे ।
 ततो जीवसि दृष्टात्मन मेऽपराधो महान् कृतः ॥
 इत्युक्तोऽसौ स्वकं नेत्रमेकमस्त्राय दत्तवान् ।
 अस्त्रं नेत्रमेकम् भस्मीकृत्य शर्मं यथौ ॥
 ततः प्रभृति सर्वेषां काकानामेकनेत्रता ।
 चक्षुर्मेकं पश्यन्ति शतानामेव पार्थिव ॥”
 इति नरसिंहपुराणे ४३ अध्यायः ॥
 (वायससम्बन्धि, त्रि । यथा, महाभारते ।
 १२ । ८० । ७—८ ।
 “स काकं पञ्जरं बद्धा विषयं जेमदर्शनः ।
 सर्वं पयंचरदयुक्तः प्रहृत्पार्थो पुनः पुनः ॥
 अधोर्ध्वं वायसो विद्यां शंसन्ति मम वायसाः ।
 अनागतमतीतश्च यच्च संप्रति वर्तते ॥”)
 वायसादनी, स्त्री, (वायसेन अत्यन्ते इति । अद् + कर्मणि ल्युट् + ङीप् ।) महाज्योतिष्मती ।
 काकतुष्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वायसारातिः, पुं, (वायसस्य अरातिः ।) पंचकः ।
 इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥
 वायसाज्ञा, स्त्री, (वायसस्य आज्ञा नाम
 यस्याः ।) काकनामा । काकमाची । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

वायुः

वायसी, स्त्री, (वायसानामियमिति तन्प्रियत्वात् ।
 वायस + अण् । ङीप् ।) काकोलुम्बिका ।
 काकमाची । इति मेदिनी । से, ३८ । महा-
 ज्योतिष्मती ॥ काकनामा । काकतुष्ठी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वायसेन्दुः, पुं, (वायसानामिन्दुरिव प्रियत्वात् ।)
 काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वायभोलिका, स्त्री, (वायभोली + स्वार्थे कण् ।)
 काकोली । इति शब्दरत्नावली ॥
 वायसोली, स्त्री, (वायसान् श्लोकायतीति ।
 श्लोकादि उतक्षेपे + “अनेष्वपि दृश्यते ॥” इति
 ङः । शकम्भादित्वात् अस्य लोपः ।) काकोली ।
 इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥
 वायुः, पुं, (वातीति । वा गतिगन्धयोः + “लवा-
 पाजिमिस्वदिसाध्यश्रुभ्य उण् ।” उणा० १ । १ ।
 इति उण् । “आतो युक्चिणकृतोः ।” ७ । ३ ।
 ३३ । इति युक् ।) उत्तरपश्चिमकोणाधिपतिः ।
 वाति यः । वातास इति भाषा । स च
 पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषः । तद्विशेषविवरणं
 यथा । वायवः प्राणापानथानोदानसमानाः ॥
 प्राणो नाम प्राणमनवान् नासाग्रस्थानवर्ती ।
 अपानो नाम अवाग्मनवान् पायादिस्थान-
 वर्ती । आनो नाम विश्वग्मनवान्खिलशरीर-
 वर्ती । उदानः कण्ठस्थानोय ऊर्ध्वगमनवानुत-
 क्रमगवायुः । समानः शरीरमध्यगताश्रित-
 पोतात्तादिसमीकरणकरः । समीकरणम् परि-
 पाककरणं रसधिरशुक्रपूरीषादिकरणम् ।
 केचित्तु नागकूर्मैककरदेवदत्तधनञ्जयाख्याः
 पञ्चान्यं वायवः सन्तीत्याहुः । नच नागः
 उद्विगणकरः । कूर्मः निमीलनादिकरः ।
 लकरः क्षुधाकरः । देवदत्तः लम्बणकरः ।
 धनञ्जयः पोषणकरः । एतेषां प्राणादिजन्त-
 भावान् प्राणादयः पश्चेति केचित्तु ॥ इदं
 प्राणादिपञ्चकं आकाशादिगतरजोऽग्नेयो
 मित्तभ्य उत्पद्यते । इदं प्राणादिपञ्चकं
 कर्मन्त्रियमिदं सत् प्राणमयकोशो भवति ।
 अस्य क्रियात्मकत्वेन रजोऽशक्तायत्वम् । एतेषु
 कोशेषु मध्ये विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमान् कर्तृ-
 रूपः । मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूपः ।
 प्राणमयः क्रियाशक्तिमान् कायंरूपः । इति
 वेदान्तसारः ॥ तत्पण्यायः । अवनः ३ अग्रानः
 ४ मातरिन्वा ४ सदागतिः ५ एतदम्बः ६ गन्ध-
 वदः ७ गन्धवाहः ८ अतिलः ९ आशुगः १०
 समीरः ११ माततः १२ मरुत् १३ जगन्प्राणः
 १४ समीरणः १५ नभस्मान् १६ वातः १७
 पवनः १८ पयमानः १९ प्रभञ्जनः २० । इत्य-
 मरः ॥ अजगन्प्राणः २१ खन्धासः २२ वाहः
 २३ मूलध्वजः २४ पक्षिप्रियः २५ वातिः २६
 नभःप्राणः २७ भोगिकान्तः २८ क्षकम्पनः २९
 अचतिः ३० कम्पजम्भा ३१ शशीनिः ३२
 आवकः ३३ हरिः ३४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 वासः ३५ सुखाशः ३६ स्वगवाहनः ३७ वारः

वायुः

३८ चक्षुः ३९ विहगः ४० प्रकम्पनः ४१ नभः-
स्वरः ४२ निम्बासकः ४३ क्षननः ४४ पृथ्वी-
पतिः । इति जटाधरः ॥ * ॥ स च वृष्टि-
कावे आकाशाब्जतः । यथा । तस्माद्वा
यतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशा-
द्वायुः । इत्यादि तैत्तिरीयश्रुतिः ॥ * ॥ ऊन-
पश्चाद्दशहायुरदितेः पुत्राः । ते सर्वे अपजाः ।
इन्द्रो देवत्वं प्रापितः । शरीरान्तर्वाङ्मनदेन
दशधा । यथा । प्राणः १ । तस्य कर्म बहि-
र्गमनम् । अपानः २ । तस्य कर्म अधोगम-
नम् । आनः ३ । तस्य कर्म आकुचनप्रसा-
रणादि । समानः ४ । तस्य कर्म अग्निपतीना-
दीनां समं नयनम् । उदानः ५ । तस्य कर्म
ऊर्ध्वनयनम् ।

“उद्गारे नाग इ आस्थानः कूर्म उल्कीलने
स्त्वतः ।
ककरः ८ क्लृकरो ज्यो देवदतोऽ विभ्रम्भण ।
न जहति स्वचापि सर्वथापी धनक्षयः १० ॥”
इति भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥

अथाथ ।

“द्वितीयं मरुतो भूतं त्वग्भ्यामस्य विभ्रता ।
स्यैवमधिभूतश्च विभ्रतत्राधिदेवतम् ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्वे ॥

तस्य गुणाः । यथा, —

“वायो रनियमस्यो वादस्थानं स्वतन्त्रता ।
बलं श्रेष्ठं मोक्षश्च कर्म नैष्टात्मता भवः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ * ॥

अनियमस्यार्थः । अनुष्णाशीतस्यार्थः १ । वाद-
स्थानम् । वायुशक्त्यागोलकानि २ । स्वतन्त्रता ।

गमनादौ ३ । बलम् ४ । श्रेष्ठम् ५ । मोक्षः
स्वार्थः ६ । कर्म । उत्तैपगादि ७ । नैष्टा
आसप्रश्नासादि ८ । आत्मता प्राणरूपेण

निहाधित्वम् ९ । भवः । जन्ममरण १० । इति
तटीका ॥ * ॥ न्यायमते अस्य गुणाः दिव्यथा, —

“अपाकत्रानुष्णाशीतस्यार्थस्तु पवने मतः ।
निर्यग्गमनवानेष श्रेष्ठः स्यार्थादलिङ्गकः ॥

पूर्ववन्नित्यतादुक्तं देहयापि त्वगिन्द्रियम् ।
प्राणादिस्तु महावायुपयन्तत्रिषो मनः ॥”

इति भाष्यपरिच्छेदः ॥

“वायुं निरूपयति अपाकश्च इति । अनुष्णा-
शीतस्यार्थस्य पृथिव्यामपि सत्त्वात् अपाकश्च
इति । अपाकजस्यार्थस्य जलादावपि सत्त्वात्
उक्तमनुष्णाशीत इति । एतेन वायुः त्रिजा-
तीयस्यार्थो दर्शितः । तस्मिन्कतावच्छेदकं वायु-
त्वमिति भावः । एष वायुः स्यार्थादलिङ्गकः ।
वायुर्ह्यस्यार्थस्यैवैतदुक्तं देहयापि त्वगिन्द्रियम् । विजा-
तीयस्यार्थेन विलक्षणमस्त्वेन लणादीनां धृत्वा
प्राणादीनां कस्येन च वायोरनुमानान ।
तथा च वायुर्न प्रत्यक्षस्तथापि वक्ष्यते । वायु
निर्गच्छन्निर्गच्छो वा परमाणुरूपो निर्यस्तदन्वो-
रनित्यः समवेतश्च । सोऽपि विविधः शरीरे-
न्द्रियविषयभेदात् । अत्र शरीरमयोनिं

वायुः

पिशाचादीनाम् । देहयापि । शरीरस्थापकं
स्यार्थाद्देहकमिन्द्रियं त्वक् । तच्च वायवीयं
रूपादिय मध्ये स्यार्थस्यैव अङ्गकत्वात् । अङ्ग-
संसर्गमिन्द्रियव्यङ्गकश्च जनवातवत् । विषयं
दर्शयति प्राणादिरिति । यद्यप्यनिर्गो वायु-
श्चतुर्विधः तस्य चतुर्विध्यं प्राणादिना इत्युक्त-
माकरं । तथापि संक्षेपात् अत्र त्रैविध्यमुक्तं
प्राणस्वेक एव हृदादिनानास्थानवशात् मुख-
निर्गमादिनानाक्रियावशाच्च नानासंज्ञां लभते
इत्यर्थः ।” इति सिद्धान्तस्तुक्तावली ॥ * ॥ अस्योत्-
पत्तिर्दथा, —

पुलस्त्य उवाच ।

“प्रविश्य जठरं शुद्धो देहमातुः पुरन्दरः ।
ददर्शान्मुखं बालं कटिन्यस्तकरं महत् ॥

तेनेव गर्भं दितिकं वर्ज्यं शतपर्वणा ।
निच्छेद सप्रथा ब्रह्मन् स रुरोऽ सुविवरम् ॥

शक्रोऽपि प्राह मा स्मृत् रुदस्विति सधरम् ।
इत्येवमुक्त्वा चैकेकं भूयश्च्छेद सप्रथा ॥

ते जाना मरुतो नाम देवा दिव्याः शतक्रवोः ।
मातुर्गवापचारण बलवीर्यपुरस्कृताः ॥”

इति वामने ६८ अथायः ॥

“यदमी भवता प्रोक्ता मरुतो दितिमम्भवाः ।
तन् केन पूर्वमामसन् वे मरुन्मार्गिण कथयताम् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

अयनां पूर्वमरुतामुत्पत्तिं कथयामि ते ।
स्वायम्भवं समारभ्य यावत्कल्पान्तरं त्विदम् ॥

स्वायम्भुवस्य पुत्रोऽभ्रन्मनोनाम प्रियव्रतः ।
तस्यासौ न भवतो नाम पुत्रस्त्वोक्तोऽपूजितः ॥

खमुत्पपाताथ स कामचारी
समं महिष्या वसुमानपुत्रा ।
रराम तन्वा सह कामचारी

तनोऽस्मिन् प्राप्यवतास्य शुक्रम् ॥
पतिभिः समनुज्ञाताः पयुः पुच्छरसंस्थितम् ।
तं शुक्रं पार्थिवस्य मन्मथानास्तदास्तम् ॥
पातमात्रेण शुक्रेण पार्थिवेन्द्रोद्भवैव च ।
ब्रह्मतेजोविद्यानास्ता जाताः पत्रास्तपस्विनान् ॥
सुपुत्रः सप्त तनयांस्त रुदन्तोऽथ भैरवम् ।
तं गं रुदितशस्त्रेण सर्वमापूरितं जगत् ॥
अथात्रगाम भगवान् ब्रह्मलोकान् पितामहः ।
समर्थ्याप्रवीक्षान् मा रुद्वं महावनाः ॥
मरुतो नाम ययं वे भविष्यन्तं विचरताः ।
इत्येवमुक्त्वा देवेशो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
तानादाय विचारी मारुतानादिदेश ह ।
ते चासन् मरुतसाक्षा मनोः स्वायम्भुवान्तरे ॥ * ॥
स्वारीचिषे तु मरुतो वक्ष्यामि श्रेष्ठ नारद ।
स्वारीचपस्य पुत्रश्च श्रीमानासौ क्रतुध्वजः ॥
तस्य पुत्रा भवन् सप्त सप्तार्चिः प्रतिमा मुने ।
तयोर्थे ते गताः शैलं महामैतं नभश्चराः ॥
आराधयन्तो ब्रह्माणं पदमेन्द्रमथैवः ।
ततो विपश्चामास्य सहस्राक्षो भयातुरः ।
एतनामप्यरोत्तुस्रां प्राह नारद वाक्यवित् ॥
यथा हि तपसो विप्रं तेषां भवति सुन्दरि ।।

वायुः

तथा क्रुञ्च मा तेषां सिद्धिर्भवतु वै यथा ॥
इत्येवमुक्त्वा शक्रेण एतना रूपशालिनो ।
तत्राजगाम त्वरिता यत्र तप्यन्ति ते तपः ॥
आश्रमस्याविदूरं तु नदी मन्दादवाहिनी ।
तस्यां स्नातुं समायाताः सर्वे एव सहोदराः ॥
सा तु स्नातुं सुचार्वङ्गी त्ववतीर्णा महा-
नदीम् ।

दृशुस्ति शृपाः स्नातुं तप्तशुभ्रिरे मुने ॥
तेषाञ्च प्राप्यवन् शुक्रं तत्तु पपी जलचारिणी ।
शुद्धिनो ग्राहसुखस्य महाशुद्धस्य वल्लभा ।
ते वै विमलतपसो जग्मू राष्यसु पेटकम् ॥

अहो बहुतिथे काले सा ग्राही शुद्धरूपिणी ।
सप्तशृता महाजालैर्मन्त्रवन्धेन मानिनी ॥
स तां दृष्ट्वा महाशुद्धी स्थलस्थां मन्त्रजोवनः ।
निवेदयामास तदा क्रतुध्वजसुतेशु वै ॥

तथाभ्येय महात्मानो योगिनो योगधारिणः
नीत्वा स्वमन्दिरं सर्वं पुरवाप्यां समुत्सृजन् ॥
ततः क्रमाच्छुद्धिनो सा सुपुत्रे सप्त वै शिशुन् ।
जातमात्रेषु पुत्रेषु मोक्षभावमगाच्च सा ॥

अमाष्टपितृका बाला जलमध्यविचारिणः ।
सान्नायिनो वै रुद्रदुरथाभ्यागात् पितामहः ॥
मा रुद्वन्मिति प्राह मारुतो नाम पुत्रकाः ।
ययं देवा भविष्यन्तं वायवोऽम्बरचारिणः ॥

इत्येवमुक्त्वायादाय सर्वास्तानि देवतान् प्रति ।
नियोत्थ च मरुन्मार्गं वैराजभवनं गतः ॥
एवमासंख मरुतो मनोः स्वारीचिषान्तरे ॥ * ॥
श्रीसमे मरुतो ये च तान् श्रेष्ठान् तपोधन ।
श्रीतमस्यान्ववायं च राजासोऽभिषधाधिपः ।
वपुष्पानिति विख्यातो वपुषा भास्करोपमः ॥
तस्य पुत्रो गणश्रेष्ठो ज्योतिष्मान् धाम्निर्को-
ऽभवत् ॥

स पुत्रार्थं तपस्तेपं नदीं मन्दाकिनीमनु ॥
तस्य भाष्या च सुश्रीमो देवाचार्यसुता शुभा ।
तपश्चरणयुक्तस्य बभूव परिचारिका ॥
तेजोयुक्ता सुचार्वङ्गी दृष्टा सप्तर्षिभञ्जने ।
तां तथा चारुसञ्जाङ्गीं दृष्ट्वा तपसा जगाम् ॥
पप्र क्तपसो हेतुन्तस्यास्तद्भर्तुरैव च ।
साप्रवीतनयार्थाय आवाभ्यां वै तपःक्रिया ॥
ते चास्ये वरदा ब्रह्मन् जाताः सप्त महर्षयः ॥
ब्रह्मं तनयाः सप्त भविष्यन्ति न संशयः ।
युवयोगुणसंयुक्ता महर्षीणां प्रसादतः ।
इत्येवमुक्त्वा जग्मुस्ते सर्वे एव महर्षयः ।
सोऽपि राजर्षिरगमत् सभार्यो नगरं निजम् ॥
ततो बहुतिथे काले सा राज्ञी महिषी प्रिया ।
अवाप गर्भं तन्वङ्गी तस्मान्मृषतिसत्तमान् ॥
गुञ्जिग्यामथ भाष्यायां मभारारसौ नराधिपः ।
सा चाप्यारोऽपि मिक्षन्ती भर्तारं वै पतिव्रता ॥
निवारिता तदामादेन तथापि अतिष्ठत ।
तस्यामालिङ्ग्य भर्तारं चिन्तायामारुहश्च सा ॥
ततोऽस्मिन्मथान् सलिले मांसपेक्षपत्सुने ।
साम्भसा सुखशीतेन संसक्ता रूपधाभवत् ॥
तेऽजायन्ताथ मरुत औत्तमंस्तान्तरे मनोः ॥ * ॥

वायुः

तामसस्थान्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा ।
तानहं कीर्तयिष्यामि गीतवृत्त्यकलिप्रिय ॥
तामसस्य मनोः पुत्र ऋतध्वज इति सुतः ।
स पुत्रार्थो जुहावाप्यौ स्वमांसं रुधिरं तथा ॥
अस्मीन् रोम केशांश्च आयु मन्वा यज्ञद्वयम् ।
शुक्रं च विजसो राजा सुतार्थो मेति नः ॥

शुतम् ॥
सप्तार्चिर्मथाश्च ततः शुक्रपातादनन्तरम् ।
मा मे क्षिपस्विन्नसरत् शब्दः सोऽपि तृपो नृतः ॥
ततस्तस्माद्धृतवहात् सप्त तत्तेजसोपमाः ।
शिशावः समजायन्त ते रुदन्तश्च तन्मने ॥
तेषाम्नु ध्वनिमाकर्ण्य भगवान् पद्भ्रमम्भवः ।
समागम्य निवाय्याथ स चक्रे मरुतः सुतान् ॥
ते त्वास्वरोतो ब्रह्मंस्तामसे देवतागणाः ॥
धेऽभवन्नेवते तांश्च श्शुश्व त्वं तपोधन ॥
देवतस्यान्ववाये तु राजासोऽद्रिपुजिह्वली ।
रिपुजिह्वाम स ख्यातो न तस्यासीत् सुतः ॥

किल ॥
स समाराध्य तपसा भास्करं तेजसां निधिम् ।
अवाप कन्यां सुरतिं तीं प्रशस्त्य गृहं ययौ ॥
तस्यां पिष्टयज्ञे ब्रह्मन् वसत्याश्च पिता नृतः ।
सापि दुःखपरीताङ्गी स्वी तन् व्यक्तमुदता ॥
ततस्तां वारयामासुर्ऋषयः सप्त मानसाः ।
तस्वामासक्तचित्तास्तु सर्वे एव तपोधनाः ॥
अपारयन्ती तद्दुःखं प्रख्यात्यामिं विवेश ह ।
ते चापश्यन्त ऋषयस्तश्चिताभावितान्तथा ॥
तां स्तर्ता ऋषयो दृष्ट्वा कथं कथंति वादिनः ।
प्रजग्मुर्ष्व लनाश्चापि सप्तजायन्त दारकाः ॥
ते च मात्रा विना भूता रुदुस्तान् पितामह ॥
निवारयित्वा कृतवान् लोकनाथो मरुद्गणान् ॥
देवतस्थान्तरे जाता मरुतोऽमी तपोधन ॥
श्शुश्व कीर्तयिष्यामि चान्द्रमस्थान्तरे मनोः ॥
अस्मीन्माङ्कीति विख्यातो तपस्वी सत्यवाक् ॥

शुचिः ।
सप्त सारस्वते तीर्थे सोऽनव्यन महत्तपः ॥
विज्ञार्थं तस्य तपसो देवाः सप्रैरयन् बधम् ।
सा चाभ्येत्य नदीतीरं लोभयामास भाविनी ॥
ततोऽस्य प्राच्यव कुक्रं सप्त सारस्वतं जले ।
तां चेवायुशपन्मर्दा मुनिमोऽङ्गनिको बधम् ॥
गच्छालञ्जति मुद्रं त्वं पापस्यास्य फलं महत् ॥
विष्मंसिष्यति ह्यथो भवतीं यज्ञसंसदि ॥
एवं श्रुत्वा ऋषिः सौमान् जगामाथ स्वमाश्रयम् ।
सरस्वतीभ्यः सप्रभ्यः सप्त वै मरुतोऽभवन् ॥
एते तवोक्ता मरुतः पुरा यथा
जाता विद्यद्वापिकरा महः
येनां श्रुते जन्मनि पापहानि-
भवेच्च धर्माभ्युदयो महान् वै ॥”

इति वामने मरुतोऽप्यन्तर्निर्मितं हृद अध्यायः ॥ ५ ॥
अन्यत्र ।
“अतः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽस्मीन् पिष्टुन्
ग्रहान् ।
प्रावाहो निवहश्चैव उडुहः संवहस्तथा ॥

वायुः

विषहः प्रवहश्चैव परिवहस्तथैव च ।
अन्तरीक्षे च वासि ते एषद्वाग्विचारिणः ॥
मचेन्द्रप्रविभक्ताङ्गा मरुतः सप्त कीर्तिताः ॥
सूर्यामिष्य शुचिर्नामा वैशुतः पावकः स्मृतः ॥
निर्मिथ्य पचमानोऽभिस्त्रयः प्रोक्ता इमेऽनयः ।
अग्रोनां पुत्रपौत्राश्च चत्वारिंशत्तवैव तु ।
मरुतामपि सर्वेषां विज्ञेयाः सप्त सप्तकाः ॥”

इति देवीपुराणे कालशवस्थानामाध्यायः ॥ १ ॥
ऊनपञ्चाशद्वायुनामानि यथा,—
“एकस्थोतिश्च द्विस्थोतिस्त्रिस्थोतिस्थोतिरेव च ।
एकशक्रो द्विशक्रश्च त्रिशक्रश्च महाबलः ॥
इन्द्रश्च गत्यदृश्यश्च ततः पतिसङ्कल्परः ।
मितश्च संमितश्चैव सुमितश्च महाबलः ॥
ऋतजित् सत्यजित्चैव सुधेगः सनजित्तथा ।
अन्तिमिनीरुतमिचश्च पुरुमिचोऽपराजितः ॥
ऋतश्च ऋतवाहश्च धर्ता च धरुगो ध्रुवः ।
विधारणो नाम तथा देवदेवो महोबलः ॥
इन्द्रश्चाप्यदृशश्च एते दश भिताशिनः ।
प्रतिगः प्रसङ्कश्च सभरश्च महायथाः ॥
धाता दुर्गो धितिर्भीमस्त्वभियुक्तस्त्वपात सङ्घः ।
घृतिर्धरुनायोऽथ वासः कामो जयो विराट् ।
इत्येतेनास पञ्चाशत्सुतः पूर्वसंभवाः ॥”

इति बह्विपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ १ ॥
वायोर्विकार इत्युत्थथा,—
“आयामादपनर्पणान् प्रपतन्नाङ्गान् लया-
गगानान् विधारणादतिशुचः शोत्यादति-
चासतः ।
रूतन्तारकगायतिक्तकटुकेरेभिः प्रकोपं ब्रजेत्
वायुचारिधराममे परिणते चान्द्रपराङ्गेऽपि
च ॥” ॥

तस्य लक्षणम् ।
“आभ्रान्नास्मरौ स्यस्फुटनविमथनशोभकस्य-
पतोदाः
कण्ठध्वंभावमादो अमकविलपनं संमथूल-
प्रमेदाः ।
पारुष्यं कर्णनादो विषयपरिणतिभ्रंशदृष्टि-
प्रमोहा
विस्पन्दोद्भृतादित्लपनमनशनं ताडनं पीड-
नश्च ॥
नामोत्तमौ विगादो भ्रमपरिघटनं जृम्भण
रोमहर्षो
विक्षेपाक्षिपशोषग्रहणशुभिरता क्लेदनं वेष्टनश्च ।
वर्णं श्यावाऽरुगो वा लङ्घि च महती स्वाप-
विश्रमज्ञा
विद्यात् कर्मागमनि प्रकृपितपवनः स्थान
कपाथो रमश्च ॥” ॥

अन्यत्र ।
“वदनविरमता स्यादध्वंसः कर्कशत्वं
भवति वगुषि काष्ठे राजनिदानिष्ठितः ।
त्वचि च परुषता स्यात् स्याच्च वैषम्यमभ्ये-
रिति पवनविकारे लक्षणं प्रोक्तमेतन् ॥” ॥

वायुः

तस्य प्रशमनाकारणम् । यथा,—
“रूतप्रीतो लघुः सृष्ट्याश्चलोऽथ विप्रदः खरः ।
विपरीतगुणोऽर्थोमरुतः संप्रशाम्यति ॥
क्षिग्धीष्णस्त्रिखरदृष्यबल्लजवगस्वाङ्गुल्लतेलानप-
क्षानाम्यङ्गनवस्तिमांसमदिरासंवाह्नोऽहर्गै ।
खिग्धस्वेदनिरूहणोपशमनः खेहोपनाहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं वातं प्रशाम्नां
नयेत् ॥” ॥

ऋतुभेदेन विहारादिना च तस्य चयकोप-
प्रशमनानि यथा,—
“शोष्णे सञ्चयित वायुः प्राट्टकाले प्रकृपति ।
प्रादेगोपशमं याति खयमेव समीरणः ॥
शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्राट्टकाले कफः ।
चयकोपशमान्दोषा विहाराहारसधनेः ।
समानैर्यन्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विषयैः ॥” ॥

म च प्राणादिभेदेन पञ्चविधः । यथा,—
“पित्तं पक्व कफः पक्वः पङ्कवो मलधातवः ।
वायुना यत्र नायन्ते तत्र वर्मान् मेधवत् ॥
वायुरायुर्ल्लं वायुर्वायुर्धाता शरीरिणाम् ।
वायुश्चिन्मिदं सर्वं प्रभुर्वायुः प्रकीर्तितः ॥
वात्तमखलचक्रयु यथा राजा प्रशस्यते ।
तथा शरीरमध्येऽपि वायुरकः परो विसुः ॥
वायुः प्राणादिभेदेन स च पञ्चविधः स्मृतः ।
हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमध्येगः ॥
उदानः कण्ठदेशे तु यान् सन्देशरीरगः ।
योऽनन्तो रक्तमचारी स प्राणो नाम देहधृक् ॥
सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चैवावलम्बते ।
कुपितः क्रुत रोगान् हिक्काभानादिकानपि ॥
उदानः नाम यस्तुःसुपति पवनोत्तमः ।
तत्र भाषितगीतादावशोऽपि प्रवर्तते ॥
उद्ध्वजगतान् रोगान् करोति कुपितश्च सः ।
आमपकाशयत्तः समानोऽयमहायवान् ॥

असं पतति तज्ज्वांश्च विकारान् विविचक्ति सः ।
गुल्मानिमादातोमारान् कुपितश्च करोति सः ॥
पक्षाघातशोऽपानस्तु कालं कर्षति चाप्यपः ।
वत्सङ्गपुरीषाण्य सुक्रगर्भनिवानि च ॥
क्रुदश्च क्रुत रोगान् धोरान् बहिष्ठागुदाश्रयान् ।
सन्देशचरो यानो रमसंवाह्नोऽदमः ॥
स्वदास्यकसावगच्छापि पक्ष्मदा देशयत्यपि ।
क्रुदश्च क्रुत रोगान् प्रायशाः सर्वदेशान् ॥
शुक्रदीपाः प्रमेदाश्च आनापानप्रकःपजाः ।
युगपत् कुपितास्वामी देहं हृत्पुंरमंशयः ॥” ॥

तत्र पतिस्य लक्षणं यथा,—
“अल्पकेशः क्रमो रूनी वाणालश्चलमानसः ।
आकाश नारी स्वप्रैयु वातप्रकृतिको नरः ॥” ॥
प्राणादिपञ्चवायुना यथाक्रमं संज्ञास्तरमाद्य ।
“प्राणोऽपानः समानश्चोदानयानो च वायव्यः ।
नागः क्रुमिश्च क्रुकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ १ ॥
प्राणस्तु प्रथमो वायुर्नराणामधिपः प्रभुः ।
निव्यमावापयेत् सत्त्वान् प्राणानासुरसि स्थितः ॥
निःश्यामो स्थाभकश्चैव पाणो जीवै समाश्रितः ।
प्रसाराकृपनैः वायुः प्रकाशो धारणस्तथा ॥

वायुः

प्राणस्त्रिविधं कुर्यात् प्राणानां प्राणधारकः ।
प्राणं कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राणः प्रकी-
र्तितः ॥
प्राणो हि भगवान् ईशः प्राणो विष्णुः पिता-
महः ।
प्राणो धार्यते लोकः सर्वं प्राणमयं जगम् ॥
इन्द्रियाणि प्रवर्तन्त यावत् प्राणानि न हृदि ।
नष्टं न दृश्यते सर्वं तस्मात् प्राणान् रक्षयेत् ॥
रक्षयन्तो यथा श्येनो गतोऽप्याक्रयते पुनः ।
गुणवद्वस्तथा जीवः प्राणापानेन कथ्यते ॥
अपानयंस्तथाहारं मनुजानां यतोऽधमः ।
शुक्रवृद्धिं वायुरपानस्तं कीर्तितः ॥ * ॥
पीनं भक्षितमात्रां रक्तं पित्तकफानिलान् ।
समं नयति यात्रियु समानो नाम मारुतः ॥
समानोऽसिं समोपस्यः क्रोत्रे च वासि सर्वतः ।
असं गच्छति पत्तति विरेचयति सुचति ॥ * ॥
स्यन्दयत्परं वक्त्रं नेत्रगात्रप्रकोपणः ।
उद्धृतयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ * ॥
यानो विनामयत्तं यानो याधिप्रकोपणः ।
प्रोतिविनाशकश्चायं वाहकोत्पादकश्च ॥ * ॥
वायुनां स्थानानि ।
“शिरसो नाभिकाप्रान्तमदानस्थानसुच्यते ।
नाभेः पादतलं यावदपानस्य प्रकीर्तितम् ॥
शरीरशापको यानः प्राणः सकलनायकः ।
उद्गारे नाग इत्युक्तः कूर्मश्चोन्मोलने स्थितः ॥
लकारः क्षुधिते चैव देवदत्तो विकृम्भिते ।
धनञ्जयः स्थितो मेद्रे नृत्तस्यापि न सुचति ।
भूतावापिस्तस्य स्थाजायतेन्द्रियगोचरान् ॥ * ॥
उत्साहोच्छ्वासिनःश्वासनेष्टाधातुगतिः समाः ।
समो मोक्षे गतिमतां वायोः कर्माधिकारजम् ॥”
इति सुखबोधः ॥ * ॥
अथ दिग्भवायुगुणाः ।
“प्राणातो मधुरः शारो वह्निमान्धकरो गुरुः ।
वैरस्यगौरवौष्णानि करोत्यपस्वोषधीषु च ॥
भयोत्पिष्टततादेयु रागश्वयथुदाहृतम् ।
सन्निपातञ्चरन्नासत्वग्दोषाश्रींविषक्रिमेन् ।
कोपयेदामवातश्च घनसंघातकारणम् ॥
दाहियो मारुतो बल्यश्चक्षुष्यः शस्यघातकः ।
मधुरश्चाश्वदाही च कषायानुरसो लघुः ॥
रक्तपित्तप्रशमनो न च मारुतकोपनः ।
गणपदादिकौटानां जनकः प्राणकारकः ॥
पाञ्चभोऽश्विपुष्यं बलारोग्यविषहर्तुः ।
कषायः शोषणः सख्यां रोचनो विशदो लघुः ॥
अपां लघुत्ववैश्वश्लेथवैमलाकारकः ।
संवेदयेज्ज्वलितप्रभावरसवीर्यलान् ।
ब्रह्मरोपयस्त्वथो दाहशोथलघापहः ॥
शौतरो मारुतः क्षिणो नृदुर्मधुर एव च ।
कषायानुरसः श्रोतः सर्वदोषप्रकोपणः ॥
श्लेष्मन्तविषातानां हितो दाहलघापहः ।
श्रोताधिकः सर्वाहारः सधितुस्तनयिज्जमान् ॥
विश्वानुरनायुष्यः प्राणानां वैकरोषहन् ।
सर्वान्निन्दको हन्ता ह्योत्पातपुरःसरः ॥ * ॥

वायुः

यजनवायुगुणाः ।
“भृशदाहलघुपास्त्रिमो यजनानिलः ।
तालवृक्षमयो वातस्त्रिदोषप्रमनो लघुः ॥
वंशयजनजो वातो रूच्यो वातपित्तदः ।
वालयजनमोजस्य मणिकादीन् यपोहति ।
मायरा वस्त्रा वैत्रा वाता दोषत्रयापहाः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
अपि च । तत्र वायोः स्वरूपमाह ।
“दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः ।
रजोगुणमयः सख्यो रूचः श्रोतो लघुश्चलः ॥”
नेता स्थानान्तरं प्रापयता । शीघ्रः आशु-
कारी । अत्यथ ।
“उत्साहोच्छ्वासिनःश्वासनेष्टावेगप्रवर्तने ।
स्यग्गत्या च धातूनामिन्द्रियाणाञ्च पाटवेः ॥
अनुयच्छाद्यविक्रतो हृदयेन्द्रियचिन्तकः ।
रजोगुणमयः सख्यो रूचः श्रोतो लघुश्चलः ॥
स्वरो नृदुर्गवाहो संयोगादभयाद्यंलन ।
दाहवृत्तजसा युक्तः शीतलान् सोमसंश्रयात् ॥
विभागकरणाद्वायुः प्रधानं दोषसंग्रहेः ।
पक्षाशयकटीसकृथिश्चोत्साहस्यश्रनेन्द्रियम् ।
स्थानं वातस्य तत्रापि पक्षाधानं विशेषतः ॥”
एको वायुः पित्तवशात्प्रान्तस्थानकर्मभेदेः पञ्च-
विधः ॥ * ॥ तेषां वायुनां नामान्याह ।
“उदानस्तदु प्राणः समानोऽपान एव च ।
यानश्चेतानि नामानि वायोः स्थानप्रभेदतः ॥”
अथोदानादीनां स्थानान्याह ।
“कच्छे हृदि तथाधस्तान् कोष्ठवह्निर्मलाशये ।
सकलेऽपि शरीरेऽसौ क्रमेण पवनो वसेत् ॥”
अथ तेषां कर्माग्याह ।
“उदानो नाम यस्तर्हसुपैति पवनोत्तमः ।
तेन भाषितगीतादिप्रवृत्तिः कुपितस्तु सः ।
ऊर्ध्वजगतान् रोगान् विदधाति विशेषतः ॥
यो वायुः प्राणनामासौ सुखं गच्छति देहधृक् ।
सोऽसं प्रवेशयन्तः प्राणाश्चाप्यवलम्बते ॥
प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान्
गदान् ।
आमपक्षाशयचरः समानो वह्निमज्जतः ॥
सोऽसं पत्तति तष्णाञ्च विशेषान् विविनक्ति
हि ॥”
तष्णानित्याह अज्जान् । रसमलनृजादीन्
एधकरोतीत्यर्थः ।
“स दुष्टो वह्निमान्वासिसारगुल्मान् करोति हि ।
पक्षाशयालयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् ॥
समीरणः शूलनृत्तशुक्रगर्भान्वायुधः ।
क्रुद्धस्तु कुरुते रोगान् घोरान् वास्तुगुदाश्रयान् ।
शुक्रदोषप्रमेहांश्च यानापानप्रकोपजान् ॥”
स च ।
“लतुस्त्रदेहचरो यानो रससंदहनो यतः ।
स्वेदास्त्रकसावण्यपि पचधा चेष्टयत्यपि ।
गत्वपक्षेपान्तेष्वेपनिमेधोन्मेषवाद्दकाः ।
प्रायः सखीः क्रियास्तान् प्रतिबन्धाः शरी-
रिषाम् ॥

वाग्

प्रस्यन्दनं चोद्धहनं पूरणञ्च विरेचनम् ।
धारयत्येति पक्षेताश्चेष्टाः प्रोक्ता नभस्ततः ॥
क्रुद्धः स कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् ।
युगपत् कुपिता एते देहं भिन्नुत्संश्रयम् ॥”
देहं भिन्नं कुर्युर्मारयेयुरित्यर्थः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥ (असुरविशेषः । यथा, हरि-
वंश । २ । ८५ ।
“दीर्घजिह्वोऽकनयनो नृदुचापो नृदुप्रियः ।
वायुर्गर्जो गसुत्तः शम्भरो विजयो महान् ॥”
वायुकेतुः, खौ, (वायुः केतुर्ध्वजो वाहनं वा
यस्याः ।) धूलिः । इति हारावली । १५८ ।
वायुगच्छः, पुं, अजोर्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वायुगुल्मः, पुं, (वायुना कृतो गुल्म इव ।) अम्भसां
भ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वायुदारुः, पुं, (वायुना दीर्यते इति । दृ + उच् ।)
मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वायुपुत्रः, पुं, (वायोः पुत्रः ।) भीमः । इति
धनञ्जयः ॥ हनुमान् । यथा,—
“हनुमान्प्रनास्युर्वायुपुत्रो महाबलः ॥”
इति तस्य दादशनामस्तोत्रम् ॥
वायुफलं, स्त्री, (वायुना फलति प्रतिफलतीति ।
फल + अच् ।) शक्रधनुः । (वायोः फलमिव ।)
करका । इति मेदिनी । ले, १६४ ॥
वायुभक्ष्यः, पुं, (वायुर्भक्ष्योऽस्येति ।) सर्पः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वातभक्षके, त्रि । (यथा,
गो० रामायणे । ३ । १५ । १२ ।
“स हि तेषु तपस्वीनां मन्दकर्मिर्महासुनिः ।
दशवर्षधृष्टसाणि वायुभक्ष्यः शिलासनः ॥”
वायुवर्त्म, [न्] स्त्री, (वायोवर्त्म ।) अरकाशः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वायुवाहः, पुं, (वायुना उह्यते इति । वह् +
वच् ।) धूमः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६६ ॥
वायुवाहिनो, स्त्री, (वायुं वहतीति । वह् +
णिनिः । डीप् ।) वायुसञ्चारिणी शिरा । इति
वेद्यकम् ॥
वायुषः, पुं, मत्स्यविशेषः । कालवायुषपोना इति
भाषा । तस्य गुणाः ।
“वायुषो हृहयो दृष्यो मधुरो धातुवर्द्धनः ॥”
इति राजवल्लभः ॥
वायुसखा, पुं, (वायोः सखा । “राजाहःसखिभ्य-
श्च् ।” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) अपिः ।
इति भरतः ॥
वायुसखा, [खि] पुं, (वायुः सखा यस्येति विद्यते
टच्भावात् । “अनङ् सौ ।” ७ । १ । ६३ । इति
अनङ्देशः ।) अपिः । इत्यमरः । १ । १ । ५८ ॥
वायुसहं, स्त्री, (वायुनामासहं सञ्चरन्स्थानम् ।)
आकाशः । इति धनञ्जयः ॥
वाग्, स्त्री, (वारयतीति । वृच् + ङिच् + क्तिप् ।)
जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३ । (यथा,
भागवते । १० । ३६ । २२ ।
“गन्धर्वपालिभिरनुदृत आविशद वाः
आप्तो गजोभिरभराङ्गव भिन्नसुः ॥”)

वारं, ङी, (वायंतेऽनेनेति । वृ + ङिच् + ञच् ।)
महिरापाञ्चम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वारंवारं, ञ, पुनःपुनः । यथा । वारंवारं सुहुः
शब्द इति शब्दरत्नावली ॥
वारः, पुं, (वारयति त्रियते वेति । वृ + ङिच् +
ञच् । वृ + ञच् वा ।) सन्धः । अवसरः ।
रत्नमरः ॥ (यथा, महाभारते । १।२।६१।७ ।
“एकेकश्चापि पुरुषस्तत्रयच्छति भोजनम् ।
स वारो बहुभिवर्षेर्भवेत्यसुरो नरैः ॥”)
सूर्यादिवासरः । द्वारः । हरः । कुजवृक्षः ।
लघुः । इति मेदिनी । रे, ६५ ॥ * ॥ अथ
वाराणां संज्ञा ।
“वरः सौम्यो गुरुः क्षिप्रो मृदुः शुक्रो रविर्ध्रुवः ।
शनिश्च दारुणो ज्यो भीम उग्रः शशी समः ॥
चरन्निप्रेः प्रयातयं प्रवेष्टयं मृदुध्रुवैः ।
दारुणोयैश्च योद्धयं क्षत्रियैर्जयकाङ्क्षिभिः ॥
ब्रूपाभिषेकोऽसिकार्यं सूर्येवारे प्रशस्यते ।
सोमे तु लेपयानश्च कुर्याच्चैव यद्वादिक्म् ॥
सेनापत्यं शौच्युद्धं शस्त्राभ्यासः कुजे तथा ।
सिद्धिकायेश्च मन्त्रश्च याज्ञा चैव बुधे स्मृता ॥
पठनं देवपूजा च वस्त्राद्याभरणं गुरौ ।
कन्यादानं गजारोहः शुक्रे स्यात् समयः (स्त्रियाः) ।
स्यायं यद्द्वेषेऽप्येव गजवन्धः शनौ शुभः ॥”
इति गारुडे ६२ अध्यायः ॥
सावनदिनवदारप्रवृत्तिः सूर्योदयावधिरेव ।
सूर्यसिद्धान्ते ।
“सूतकादिपरिष्करो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमयद्दशसुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्णताः ॥”
अत्र दिनाधिपस्य रथादेर्भोग्यं दिनं वाररूपं
सावनगणनोक्तं अवहारोऽपि तादृगेव । तिथि-
त्रिवेकेऽपि । भवतु वारयोगे अक्षतिथेर्यद्दणं
तस्य दिनद्वयेऽसम्भवादित्युक्तम् । सावनदिन-
माह सूर्यसिद्धान्तः ।
“उदयाहोदयं भानोर्भीमसावनवाचराः ॥”
भौमेति पित्रादिदिनयात्रार्थम् । यत्तु रेखा-
पूर्वपरयोरित्यादिना ज्योतिषे वारप्रवृत्तिरुक्ता
तज्ज्योतिःशास्त्रोक्तकालहोरादिशापनार्थमिति
ज्योतिस्तत्त्वे बहुधा विवृतम् ।
“नेवास्तमनमर्कस्य नोदयः सञ्चदा सतः ।
उदयास्तमनाखं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥
येथैव दृश्यते भाखान् स तेषासुदयः स्मृतः ॥”
इति विश्वपुराणात् सूर्यदर्शनयोम्यकालादेव
वारघटककर्मेसु स एव कालः । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥ * ॥ अथ श्रीभनवाराः ।
“रविः सोमो मङ्गलश्च बुधो जीवः सितः शनिः ।
रतेषां नामतो वारा विख्याताः सर्वकर्मेसु ॥
सितेऽनुबुधजीवानां वाराः सर्वत्र श्रीभनाः ।
भाहूभूसुतमन्दानां शुभकर्मेसु केऽपि ॥”
इति ज्योतिःसागरः ॥

अथ वारवेला ।

“क्षतमुनियमप्ररमङ्गल-
रामपुंषु भास्करादियामाहै ।

प्रभवति हि वारवेला
न शुभाशुभकार्यकरणाय ॥”

अथ कालवेला ।

“कालस्य वेला रवितः शरादि-
कालानलागामुधो गजेन्द्र ॥

दिने निघायास्तुवेदनेच-
नगेसु रामा विधुदन्तिनौ च ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

तयोर्लक्ष्यं यथा,—

“रवौ वर्षं चतुःपञ्च सोमे सप्तद्वयं तथा ।
कुजे षष्ठद्वयश्चैव बुधे षण्णवतीयकम् ॥
गुरौ सप्तद्वयं चैव त्रिचत्वारि च भार्गवे ।
शनावाद्यश्च षष्ठश्च शेषश्च परिवर्जयेत् ॥ * ॥
रवौ षष्ठं विधौ वेदं कुजवारे द्वितीयकम् ।
बुधे सप्त गुरौ पञ्च मृगवारे तृतीयकम् ।
शनावाद्यं तथा चान्यं रात्रौ कालं विवर्जयेत् ॥”

इति सारसंग्रहः ॥ * ॥

अथ ङीणां प्रथमरत्नस्त्राणां वारफलम् ।
“आदित्ये विधवा नारी सोमे चैव पतिव्रता ।
वेश्या मङ्गलवारे च बुधे सौभाग्यमेव च ॥
बृहस्पतौ पतिः श्रीमान् शुक्रे पत्न्यती भवेत् ।
शनौ बन्धा तु विज्ञेया प्रथमस्यो रत्नस्त्रा ॥”

इति मयूरेश्वरतत्त्वसारसंग्रहः ॥

(बालः । यथा, ऋग्वेदे । २। ४। ४ ।

“विधोभिरभ्रतोषधीषु जिह्वा

मत्तो न रथ्यो दोधवीति वारान् ॥”

“रथ्यो रथाहोऽथोन वाञ्छी यथा वारान् दंश-
वारणमाधनान् बालान् दोधवीति कम्पयति ॥”
इति तद्वाच्ये सायणः ॥ वरणीये, त्रि, । यथा,
ऋग्वेदे । १। १२०। ६ । [वृषति ॥

“विश्वस्मा इत्सुजते वारवृषत्वमिहारात्
“वारं सर्वैर्वरणीयम् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥

वारकं, ङी, (वारयतीति । वृ + ङिच् + ञच् ।)
कष्टस्थानम् । इति हारावली । १२० ॥ द्वीवे-
रम् । इति हेमचन्द्रः । ४। २२४ ॥

वारकः, पुं, (वृ + ङिच् + ञच् ।) अन्धविशेषः ।
इति विश्वः ॥ अन्धगर्भः । निषेधकः, त्रि । इति
मेदिनी । के, १२१ ॥ (यथा, महाभारते । १२।
३०१। ३६ ।

“पुरा सन्मलवान्धवं प्रसृष्टरत्नदुःखवित् ।
तवेह जीवितं यमो न चास्ति तस्य वारकः ॥”
वारकी, [न] पुं, (वारकोऽस्थस्येति । इतिः ।)
चिन्ताः । शत्रुः । पर्णाजीवी । पयोधिः ।
इति मेदिनी । ने, १६५ ॥

वारकीरः, पुं, (वारो वरणीयः कीरः पक्षीव ।
यद्वा, वारं अवसरं किरति कौतुकवाक्यमिति ।
लृ + कः । निरुक्तलक्षणो दीर्घः । यद्वा, वारं
अवसरं कीकति वनाति कौतुकार्थं रक्षा प्रिया
वा । कील + कः । लस्य रत्वम् ।) श्यालकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वारगाही । वाक्यवः ।
यूका । वेधिवेधिनो । नीराजितद्वयः । इति
मेदिनी । रे, २०० ॥

वारङ्गः, पुं, पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारङ्गः, पुं, (वारयतीति त्रियते इति वा । वृ +
“वृष्णोर्द्विष्ण ॥” उवा० १। १२१ । इति
अङ्गच् । धातोर्द्विष्ण ।) खड्गादिस्तुटिः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यास्तुट्यादिस्तुटिः ॥ सुट् इति
वाट इति च भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते । १। ७ ।
“तत्र खल्लिकयन्त्राणि * * * मलेऽप्युपश्रवदा-
वृत्तवारङ्गाणि अस्त्रिभिनष्टश्लोह्वरवार्थसुप-
दिश्यन्ते ॥”)

वारटं, ङी, (वारं जलमटति प्राप्नोतीति । अट्
+ ञच् ।) ज्ञेयम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
ज्ञेयसन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

वारटा, ङी, (वारि जले अटतीति । अट् +
ञच् + टाप् ।) हंसी । इति हेमचन्द्रः । १४। ६३ ॥

वारवं, ङी, (वृ + ङिच् + ञच् ।) प्रतिघीघः । इति
मेदिनी । ङी, ६६ । (यथा, हरिवंशे । १००। ४५ ॥

“अस्त्राणां वारणार्थाय वासुदेवोऽप्यसृजत ॥”
इति वारणम् । इति जटाधरः । १०० । दानकासे
धारणनिषिद्धो यथा,—

“न देयगुरुविप्राणां दीयमानान् वारयेत् ।
न चात्मानं प्रशंसिद्वा परनिन्दा च वर्जयेत् ॥”

इति कौर्म उपविभागे २६ अध्यायः ॥

वारणः, पुं, (वारयति परवलमिति । वृ + ञच् ।)
हृत्ती । इत्यमरः । २। ८। ३४ ॥ (यथा,
कुमारे । ५। ७० ।

“इयश्च तेऽन्वा पुरतो विकृन्वा
यदृष्ट्या वारणरालहाय्या ।
बिकोक्च वृद्धोऽसमिधितं त्वया
महाजनः स्मैरसुखो भविष्यति ॥”

वाणवारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ४। ४०। २ ।

“वारणा यस्य सौवर्गाः पृष्ठे भासन्ति हंशिताः ।
सुपाश्च सुयद्दक्षैव कस्यैतद्दुःखतमम् ॥”

वारि जले रणति चरतीति । वारं + रण +
ञच् । जलजाते, त्रि । यथा, हरिवंशे । ३१। १८ ॥

“ततो वैभाष्किकस्य वारणं शक्रवारणम् ।
अवतारयामास मर्द्धी मन्त्रेवांजनसुतमम् ॥”

“वारि जले रणति चरतीति वारणः समुद्रोद्भव
इत्यर्थः ।” इति तट्टीकार्या नीलकण्ठः ॥

वारणबुधा, ङी, (बुध्यते इति । बुध उन्सर्ग +
कः । वारणाणां बुधा । यद्वा, वारणान् पुष्पा-
तीति । पुष + कः । एषोऽरादित्यात् पुष्प वः ।)

कदली । इत्यमरः । २। ४। १२३ ॥

वारणवलभा, ङी, (वारणाणां वलभा प्रिया ।)
कदलीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारणधी, ङी, (वरणा च अमी च नदीद्वयं
तस्य अदूरे भवा । “अदूरभवश्च ॥” ४। ३। १० ।

इत्यङ् । ङीप् । एषोऽरादित्यात् वरधुः ।)
वाराणसी । काशी । इति हेमचन्द्रः ॥

वारणधीर्ष, त्रि, (वृ + ङिच् + ञच्नीयर् ।) वारण-
धोम्यम् । वृषघातोः अजानादनीयप्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥ (यथा, ऋचासरत्नागरे । ५। ७। १ ।

वारसे

“अवारखीयं रिपुभिर्दारणीयं करं नुमः ।
 चैरन्वस्य सखिन्दूरमविं दूरमवच्छिदम् ॥”
 वारत्रं, स्त्री, चर्मवस्त्रम् । इति केचित् ॥
 वारवधुः, स्त्री, (वाराणां जनसम्बन्धानां वधुः ।)
 वारसुखा । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६७ ॥
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३०८ ॥
 “निजगात्रनिर्विशेषस्यापितमपि सारमखिल-
 मादाय ।
 निर्मोकश्च भुजङ्गी सुचति पुरुषश्च वारवधुः ॥”)
 वारवाणः, पुं, स्त्री, (वारं वारखीयं वागं
 यस्मात् ।) कण्ठकः । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥
 (यथा, माथे । १५ । ८४ ।
 “पीनकुचतटनिपीडहल-
 द्रवारवाणसुरसा क्षिलिङ्गरे ॥”)
 वारवृषा, स्त्री, (वारान् बालकान् पुण्यातीति ।
 वृष + कः । षष्ठीद्वारादित्वात् पत्य नः ।) कदली ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वारसुखा, स्त्री, (वारं वृष्यासम्बन्धेयु सुखा
 श्रेष्ठः ।) जनेः सत्कृता वेश्या । इत्यमरः । २ ।
 ६ । १६ ॥ (यथा, भागवते । २ । १२ । २० ।
 “वारसुखाश्च शतशो यानेक्षहृष्टनोत्सुकाः ॥”)
 वारयिता, पुं, (वारयति दुर्नीतिरिति । वृ + णिच्
 + ङच् ।) पतिः । इति हलानुधः ॥
 वारला, स्त्री, (वारं लातीति । ला + कः ।)
 वरटा । हंसी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
 वारलोकः, पुं, वल्गला । इति शब्दरत्नावली ॥
 वायुइ इति स्थानः ॥
 वारवाणिः, पुं, (वारं शब्दसम्बन्धं वगते इति ।
 वण + इण् ।) वंशीवादकः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ उत्तमगायकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 धर्माध्यक्षः । संवत्सरः । इत्यण्यपालः ॥ एत-
 न्कते पवर्गाद्यादिः ॥
 वारवाणिः, स्त्री, (वारे अर्थदानावसरे वाणिः
 प्रियालापो यस्याः ।) वेश्या । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 वारवाणी, स्त्री, (वारवाणि + पञ्चे ङीप् ।) वार-
 सुखा । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारविलासिनी, स्त्री, (वाराणां जनसम्बन्धानां
 विलासिनी स्त्री । यद्वा, वारान् विलासयतीति ।
 वि + लस + णिच् + णिनिः । ङीप् ।) वेश्या ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । १२ । ७८ ।
 “अस्तीह मथुरा नाम पुरीकंशारिजम्भूः ।
 तस्यां रूपनिकेत्यासोत् ख्याता वारविला-
 सिनी ॥”)
 वारवृषा, स्त्री, (वारान् हस्तसम्बन्धान् वर्षतीति ।
 वृष + कः । ङीप् । हस्तसम्बन्धनास्यास्तथा-
 लम् ।) कदली । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारसुन्दरी, स्त्री, (वाराणां नरसम्बन्धानां
 सुन्दरी ।) वेश्या । इति हारायली । १४४ ॥
 वारसेवा, स्त्री, (वारे अवसरे सेवा ।) वेश्यानां
 क्रमः । सासो गण्यः । इति जटाधरः ॥

वाराण

वारस्त्री, स्त्री, (वाराणां जनसम्बन्धानां स्त्री ।)
 वेश्या । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥
 वारानिधिः, पुं, (वारां जलानां निधिः । अजुक
 समासः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वाराणसी, स्त्री, (वरणा च असी च । तयोर्नदी-
 रद्वारं भवा । “अद्वारभवच्च ॥” ४ । २ । ७० ।
 इत्यण् । ङीप् । षष्ठीद्वारादित्वात् साधुः । अस्या
 निरुक्तिर्यथा, —
 “वरणासी च नदी हे पुण्ये पापहरे उभे ।
 तयोरन्तर्गता या तु सेवा वाराणसी स्मृता ॥”)
 मोक्षदपुरीविशेषः । वनारस् इति हिन्दी
 भाषा । तत्पर्यायः । वारणसी २ काशी ३
 शिवपुरी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ जित्वरी ५
 तपःस्थली ६ वरखी ७ तीर्थराणी ८ काशिका
 ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या माहात्म्यं
 यथा, —
 ईश्वर उवाच ।
 “परं गुह्यतमं क्षेत्रं मम वाराणसी पुरी ।
 सर्वेषामेव भूतानां संसारार्थवनादिनी ॥
 तत्र भक्ता महादेवि । मदीयं व्रतमाश्रिताः ।
 निवसन्ति महात्मानः परं नियममाश्रिताः ॥
 उत्तमं सर्वतीर्थानां स्थानानामुत्तमश्च यत् ।
 ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं अविमुक्तपुरं मम ॥
 स्थानान्तरं पवित्राणि तीर्थान्यायतनानि च ।
 प्रमथानमंस्थानान्येव दिग्भूमिगतानि च ॥
 भूर्लोकं नैव संलयन्मन्त्ररीचे ममालयम् ।
 अमुक्तास्तत्र पश्यन्ति मुक्ताः पश्यन्ति चैतसा ॥
 प्रमथानमेतदित्यात्मविमुक्तमिति श्रुतम् ।
 कालो भूत्वा जगदिदं संहरास्यन्न सुन्दरि ॥
 देवीदं सर्वगुह्यानां स्थानं प्रियतरं मम ।
 यद्भक्तान्तरं गच्छन्ति मामेव प्रविशन्ति ते ॥
 दत्तं जपं हुतं चैतं तपस्तपं कृतञ्च यत् ।
 ध्यानमध्ययनं ज्ञानं सर्वं तत्राक्षयं भवेत् ॥
 जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं पूर्वसन्धितम् ।
 अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं प्रजति क्षयम् ॥
 प्राज्ञगाः क्षत्रिया वेश्या शूद्रा ये वर्गसङ्कराः ।
 स्त्रियो क्लृप्ताश्च ये चान्ये संकीर्णाः पाप-
 योनयः ॥
 कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये नृगपक्षिणः ॥
 कालेन निधनं प्राप्ताः स्वविमुक्ते वरानने ॥
 चत्वारिंशत्संख्यायां महाशुभवाहनाः ।
 शिवे मम पुरे देवि । जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 नाविमुक्ते नृत्यः कश्चिन्नरकं याति किस्त्विधी ।
 ईश्वरानुग्रहीता हि सर्वे यान्ति परां गतिम् ॥
 मोक्षं सुदुर्लभं भवा संसारश्चातिभयं ॥
 अमना चरणौ हवा वाराणस्यां वसन्तरः ॥
 दुर्लभा तपसा चापि पूतस्य परमेष्ठिनः ।
 यत्र तत्र विपन्नस्य गतिः संसारमोक्षणी ॥
 प्रसादाज्जायते ह्येतन्मम श्रेष्ठेन्द्रनन्दनि ।
 अप्रबुद्धा न पश्यन्ति मम मायाविमोहिताः ॥
 अविमुक्तं न पश्यन्ति नृपा ये तमसावृताः ।
 विष्णुचरितसां मध्ये तेषां वासः पुनः पुनः ॥

वाराण

हृद्यमानोऽपि यो विद्वान् वसेद्विप्रशतैरपि ।
 स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥
 जन्ममृत्युजरायुक्तं परं यान्ति शिवालयम् ।
 अपुनर्मरणात् हि सा गतिर्मोक्षकाङ्क्षितम् ॥
 यां प्राप्य कृतकृत्यः स्यादिति मन्यन्ति पण्डिताः ।
 न दानेनैव तपोभिश्च न यज्ञैर्नापि विद्यया ॥
 प्राप्यते मतिरुत्कृष्टा या विमुक्ते तु लभ्यते ।
 नानावर्णा विवर्णाश्च चाखालाद्या जुगुप्सिताः ॥
 किस्त्विधेः पूर्वदेहा ये विशिष्टैः पातकेक्षया ।
 भयं परमं तेषामविमुक्तं विदुर्बुधाः ॥
 अविमुक्तं परं ज्ञानमविमुक्तं परं पदम् ।
 अविमुक्तं परं तत्त्वमविमुक्तं परं शिवम् ॥
 कृत्वा वै नैष्ठिकीं दीक्षामविमुक्ते वसन्ति ये ।
 तेषां तत्र परमं ज्ञानं ददात्यन्ते परं पदम् ॥
 प्रयागं नैमिषं पुण्यं श्रीशैलीश्च हिमालयः ।
 केदारं भद्रकण्ठश्च गया पुष्करमेव च ॥
 कुरुक्षेत्रं रुद्रकोटिर्गन्धेदा खानकेश्वरम् ।
 शालग्रामश्च कुलास्त्रं कोकासुखममुक्तमम् ॥
 प्रभासं विषयेशानं गोकर्णं भद्रकण्ठकम् ।
 एतानि पुण्यस्थानानि श्रेणीक्यं विश्रुतानि तु ॥
 न यास्यन्ति परं मोक्षं वाराणस्यां तथा न्वनाः ॥
 वाराणस्यां विशेषेण गङ्गा त्रिपद्यगामिनी ॥
 प्रविष्टा नाशयेत् पापं जन्मान्तरशतैः कृतम् ।
 अन्यत्र शुभगा गङ्गा आहङ्गदानं तपो जपः ॥
 व्रतानि सर्वमेवेत्तत् वाराणस्यां सुदुर्लभम् ।
 यजेत् जुहुयादित्यं ददात्यर्थयतेऽमरान् ॥
 वायुभक्ष्यश्च सततं वाराणस्यां स्थितो नरः ।
 यदि पापी यदि शूद्रो यदि वा धार्मिको नरः ॥
 वाराणसीं समासाद्य पुनाति सकलं नरः ॥
 वाराणस्यां महादेवं येऽर्चयन्ति सुवन्ति वै ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते विद्येया गणेश्वराः ॥
 अन्यत्र योगज्ञानाभ्यां सञ्जासाद्य नान्यतः ।
 प्राप्यते तत् परं स्थानं सहस्रेणैव जन्मनः ॥
 ये भक्ता देवदेवेशं वाराणस्यां वसन्ति वै ।
 ते विन्दन्ति परं मोक्षमेकैनेव तु जन्मना ॥
 यत्र योगस्तथा ज्ञानं सुक्तिरेकेन जन्मना ।
 अविमुक्तं तदासाद्य नान्यद्दृष्टेत्तपोवनम् ॥
 ज्ञानाज्ञानाभिनिष्ठानां परमानन्दमिच्छताम् ।
 या गतिर्विचिता सुभु साविमुक्ते नृत्यस्य तु ॥
 यानि चैवाविमुक्तस्य देहे भुक्तानि कृतकृत्यः ।
 पुरी वाराणसी तेष्यः स्थानेभ्यो ह्यधिका मुभा ॥
 यत्र साक्षात् महादेवो देहान्ते स्वयमीश्वरः ।
 याचते तारकं ब्रह्म तत्रैव ह्यविमुक्तके ॥
 तत्तत् परतरं तत्त्वमविमुक्तमिति श्रुतम् ।
 एकेन जन्मना देवि वाराणस्यां तदापुयात् ॥
 भूमध्ये नाभिमध्ये च हृदये चैव नृहृदिनि ।
 यथाविमुक्तमादित्ये वाराणस्यां अवस्थितम् ।
 वाराणयास्तथा चास्या मध्यं वाराणसी पुरी ॥
 तत्रैव संस्थितं भद्रं निवृत्तमेवाविमुक्तकम् ।
 वाराणस्याः परं स्थानं न भूतं न भविष्यति ॥
 यत्र नारायणो देवो महादेवाधिरीश्वरः ।
 तत्र देवाः सगन्धर्वाः सद्यश्चोरमराचक्षाः ॥

वाराण

उपासते मां सततं देवदेवः पितामहः ।
 महापातकिनो ये च ये च वै पापक्षमाः ।
 वाराणसीं समासाद्य ते यान्ति परमां गतिम् ।
 तस्मान्मुमुक्षुर्विवशो वसेद्दे मरणात्मिकम् ॥
 वाराणस्यां महादेवाज्ञानं लब्धा विमुच्यते ।
 किन्तु विद्या भविष्यन्ति पापौघहतचेतसः ॥
 यथा वाराणसः श्रेष्ठो देवानां पुरुषोत्तमः ।
 यद्येवराणां गिरिशः स्थानानां वै तदुत्तमम् ॥
 वैः समाराधितो रघुः पूर्वसिद्धिव जन्मनि ।
 ते विन्दन्ति परं क्षेत्रमविमुक्तं शिवालयम् ॥
 ये स्मरन्ति सदा कालं वदन्ति च पुरीमिमाम् ।
 तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहासुत्र च पातकम् ॥
 आचक्ष्वमिदं स्थानं सेवितं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
 नृनानाञ्च पुनर्जन्म न भूयो भवसागरे ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वाराणस्यां वसन्नरः ।
 योगी वाप्यथवायोगी पापी वा पुण्यक्षतमः ॥”

इति कौर्म २८ अध्यायः ॥ ३ ॥

अथ च ।

“वाराणसी नाम पुरी गङ्गातीरे मनोहरे ।
 वरणायास्तथा वासर्मध्ये चापालतिः सदा ॥
 स्वयं वृषध्वजस्तत्र नित्यं वसति योगिनाम् ।
 सदा प्रीतिकरो योगी स्वयं चाप्यात्मचिन्तकः ॥
 वियत्स्था सा पुरी नित्यं भर्गयोगवलादभृता ।
 दिव्यं ज्ञानं ददाति यत्तत्र यो न्नियते जनः ॥
 तस्मै स्वयं महादेवः संसारयन्निमुक्तये ।
 स भूत्वा परमो योगी नृत्तस्तत्र भवान्तर ॥
 सुलभेनैव निष्ठागमाप्रोति स्मरहासमः ।
 योगयुक्तो महादेवः पास्वत्वा सहितः सदा ॥
 देवगन्धर्व्यद्यागां मानुषाणाञ्च नित्यशः ।
 श्रेयो हरः प्रकाशश्च क्षेत्रं तत्र प्रकाशितम् ॥
 न तत्र कामसो देवो न चिराच्च प्रसीदति ।
 आराधितस्त्रिरं भक्ता निष्ठायाय प्रसीदति ॥
 गौर्माद्विर्वर्जिता सा तु पुरी तत्र न गच्छति ।
 योगस्थानं महाक्षेत्रं कदाचिदपि शाङ्करी ॥
 आसन्नं युवयोः क्षेत्रमिदं वाराणसी तु यत् ।
 कथितं नातिदूरे च वर्णितं मरसप्तमी ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ ३ ॥

अथ काशीयात्राविधिः ।

स्तन उवाच ।

“यात्रापरिक्रमं ब्रूहि जनानां हिनकाव्यया ।
 यथावत् सिद्धिकामानां सत्यवत्याः सुतो मम ॥
 आस उवाच ।
 निशामथ महाप्राज्ञ लोमहर्षण वचमि ते ।
 यथा प्रथमतो यात्रा कर्मणा यात्रिकेर्मिदं ॥
 सचेलमादौ संज्ञाय चक्रपुष्करिणीजले ।
 सन्तप्य देवान् सपिष्टुन् ब्राह्मणाञ्च तपस्विनः ॥
 आदिद्यं दौपदीं विष्णुं दृष्ट्वापाणिं महेश्वरम् ।
 नमस्कृत्य ततो गच्छेत् दृष्टुं दृष्टिं विनायकम् ॥
 ज्ञानवापीसुपसृष्टं नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् ।
 तारकेशं समभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥
 ततः पुनर्दृष्ट्वापाणिमिदेषा पञ्चतीर्थका ।
 देनन्दिनी विघातस्यां महाफलमभीष्टुभिः ॥३॥

वाराण

ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्या सर्वार्थसिद्धये ।
 हिसमायतनानाञ्च कर्मणा यात्रा प्रयत्नतः ॥
 कृष्णां प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि ।
 अथवा प्रतिभूतश्च क्षेत्रसिद्धिमभीष्टुभिः ॥
 तततीर्थक्षतज्ञानक्षतक्षिप्तक्षतार्चनः ।
 मौनेन यात्रां कुर्वाणः फलं प्राप्नोति यात्रिकः ॥
 ॐकारं प्रथमं पश्येत् मन्त्रोदयां क्षतोदकः ।
 त्रिपिटपमहादेवं ततो वै क्षतिवाससम् ॥
 रत्नेशश्चाथ चन्द्रेशं केदारश्च ततो ब्रजेत् ।
 धम्मेश्वरश्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
 विश्वकर्म्मेश्वरश्चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः ।
 अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेश्वरार्चयेत् ।
 एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्मणा क्षेत्रवासिभिः ॥
 यस्तु क्षेत्रसुखित्वापि नेता यात्रा समाचरेत् ।
 विघ्नास्तस्योपजायन्ते क्षेत्रोच्चाटनस्तृककाः ॥३॥
 अष्टायतनयात्रायां कर्मणा विघ्नशान्तये ॥
 दक्षेशः पार्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः ।
 गङ्गेशो नर्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः ॥
 अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः ।
 दृष्ट्यान्वेतानि लिङ्गानि महापापापशान्तये ॥३॥
 अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा ।
 सर्वविघ्नोपहृत्त्री च कर्मणा क्षेत्रवासिभिः ॥
 शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणाक्षानपूर्वकम् ।
 ज्ञानसु सङ्गमे कृत्वा दृश्यः सङ्गमेश्वरः ॥
 खनीलतीर्थं सुज्ञानः पश्येत् खनीलमीश्वरम् ।
 ज्वाला मन्दाकिनीतीर्थं दृश्यो मध्यमेश्वरः ॥
 पश्येद्विरण्यगर्भाञ्च तत्र तीर्थं क्षतोदकः ।
 पञ्चदृष्ट्वा देव ज्वाला व्युत्स्थानं ततोऽर्चयेत् ॥
 चतुःसमुद्रकूपे तु ज्वाला देवं ततोऽर्चयेत् ।
 देवत्याग्रे तु या वापी तत्रोपसर्गने क्षते ।
 मुक्तेश्वरं ततः पश्येत्तत्कूपविहितोदकः ।
 दृष्ट्वा ततः नरः ज्वाला यात्रेशं पूजयेत्ततः ॥
 शौनकेश्वरकृष्णं तु ज्ञानं कृत्वा ततोऽर्चयेत् ।
 जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमां नरः ॥
 क्षात्रस जायते भूयः संसारे दुःखसागरे ।
 समारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णां चतुर्दशीम् ॥
 एतन्क्रमेण कर्मथान्यदष्टायतनानि वै ।
 इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यभिजायते ॥
 अथा यात्रा प्रकर्म्मथेकादष्टायतनोद्भवत्वा ।
 अयोधकृष्णसुज्ञानः पश्येदधीप्रमोश्वरम् ॥
 उर्वेशीशं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम् ।
 आषाढीशं ततो दृष्ट्वा भावभूतेश्वरं ततः ॥
 लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिप्रान्तकम् ।
 ततो मनःप्रकाशेशं प्रीतिकेशमथो ब्रजेत् ॥
 मदालेश्वरं तस्मात् तिलपर्णेश्वरं ततः ।
 यात्रेकादशलिङ्गानामेषा कार्या प्रयत्नतः ॥
 इमां यात्रां प्रकृन्नागो रुद्रं पाप्रयासरः ॥३॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् ॥
 शुक्लपञ्चलतीयायां या यात्रा विश्वशुद्धिका ।
 गोप्रेक्ष्यतीर्थं सुज्ञाय सुखनिष्ठां निरुक्तिं ब्रजेत् ॥
 अष्टवाद्यां नरः ज्वाला व्युत्थी गौरिं समर्चयेत् ॥
 सौभाग्यगौरीं संपूज्या ज्ञानवाप्यां क्षतोदकेः ॥

वाराण

ततः शङ्कारगौरीं च तथैव च क्षतोदकः ।
 ज्वाला विशालगङ्गायां विशालानीं ततो ब्रजेत् ॥
 सुखातो ललितातीर्थं ललितामर्चयेत्ततः ।
 ज्वाला भवानीतीर्थं तु भवानीं परपूजयेत् ॥
 मङ्गला च ततोऽर्चयेत् विष्णुतीर्थक्षतोदकेः ।
 ततो गच्छेत्क्षालणीं स्थिरलक्ष्मीसम्बद्धये ॥
 इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन्नुत्तमजन्मनि ।
 न दुःखैरभिभूयेत दहासुखापि कुचक्षित् ॥३॥
 कृष्णात् प्रतिचतुर्थीं च पूजां विघ्निशुत्तः सदा ।
 ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देश्याद्या वै मोदका सुदे ॥
 भौमे भैरवथाया च कार्या पातकहारिणी ।
 रविवारे रवेर्यात्रां घण्टां वा रविसंयुज्ज ॥
 तथैव रविसप्तम्यां सर्वविघ्नोपशान्तये ।
 नवम्यामथवा घण्टां चण्डीयात्रा शुभावहा ॥३॥
 अन्तर्गृहस्य यात्रा वै कर्मणा प्रतिवत्सरम् ।
 प्रातःस्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् ।
 नमस्कृत्वा च विश्वेशं स्थित्वा निर्वाणमङ्गले ।
 अन्तर्गृहस्य यात्रा हि करिष्येऽर्चोपशान्तये ॥
 एहीत्वा नियमश्चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् ।
 ज्वाला मौनेन चागद्य मणिकर्णेशमर्चयेत् ॥
 कम्बलाश्वतरौ नागी वासुकीशं प्रणम्य च ।
 पर्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ॥
 ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरामर्केश्वरं ततः ।
 ततो वै भौमनाथश्च वराहश्च ततो ब्रजेत् ॥
 प्रक्षेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तीश्वरं ततः ।
 कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवमन्त्रथ ॥
 वेदनार्थं ततो गत्वा ध्रुवशमथ वीक्ष्य च ।
 गोकर्णेशं ततोऽर्चयेत् हाटकेशमथो ब्रजेत् ॥
 अस्थिपतङ्गागठश्च दृष्ट्वा वै कोकेश्वरम् ।
 भावभूतं ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः ॥
 चित्रचण्डीं प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् ।
 पितामहेश्वरं गत्वा ततस्तु कलसेश्वरम् ॥
 चन्द्रेणस्तथ धीरेशो विघ्नशोऽग्नीश यव च ॥
 नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः ।
 सेनाविनायकश्चाथ दृश्यः सर्वविघ्नहृत् ॥
 वशिष्ठवामदेवो च स्वर्णरूपधराऽभौ ।
 दृश्यो यत्रतः काश्यां महाविघ्नविनाशनी ।
 धौमाविनायकं नाथं कवणेशं ततो ब्रजेत् ॥
 त्रिसन्धेशो विशालानीं धर्मेशो विश्ववाहुका ।
 आशाविनायकश्चाथ शृङ्गादित्यस्ततः पुनः ॥
 चतुर्वर्केश्वरं लिङ्गं ब्रह्मशस्तु ततः परम् ।
 ततो मनःप्रकाशेश इशानेशस्ततः परम् ॥
 चण्डीचण्डीश्वरी दृष्ट्वा भवानीशङ्करी ततः ।
 दृष्ट्वा प्रणम्य च ततो राजराजं समर्चयेत् ॥
 लाङ्गलीशस्ततोऽर्चयेत् स्तानस्तु नकुलीश्वरः ।
 परागेशमथो नत्वा परब्रह्मेश्वरं ततः ॥
 प्रतिग्रहेश्वरश्चापि निष्कलङ्केशमेव च ।
 शार्ङ्गेशमथमथश्च ततः अश्वरसेश्वरम् ॥
 गङ्गेशोऽक्षोस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत् ।
 नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः ॥
 दृष्ट्वापाणिं महेशश्च मौनेशं प्रणमेत्ततः ।
 धीरभद्रेश्वरं नत्वा अविमुक्तेश्वरं ततः ॥

विनायकस्ततः पञ्च विन्वनाथं ततो ब्रजेत् ।
ततो मीमं विष्टव्याय मन्त्रमेवमुदीरयेत् ॥
अन्तर्गृहस्य यात्रेयं यथावद्व्यक्तया कृता ।
न्यानातिरिक्तया शम्भुः प्रीयतामनया विभुः ॥
इति मन्त्रं समुच्चार्य चण्डं वै सुक्तिमण्डपे ।
विश्राम्य यायाह्वनं निष्पापः पुण्यवापनः ॥ ३॥
संप्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सन्ततः ।
कार्या यात्रा प्रयत्नं न महापुण्यसम्बुधये ॥
नवम्यां पञ्चदश्यां कुलस्तम्भं समर्चयेत् ।
दुःखदद्रपिपाचले न भवेदस्य पूजनान् ॥
श्रुत्वा पूर्वमिमा यात्राः कर्त्तव्यास्तोर्थवासिभिः ।
पञ्चस्यपि विशेषेण कार्या यात्राश्च सर्वतः ॥
न यन्थं दिवसं कुर्यात् विना यात्रां कचिन् कृती ।
यात्रादर्थं प्रयत्नं न कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् ।
आदौ स्वर्गतरङ्गगयास्ततो विश्वेशितुर्भुवम् ॥
यस्य बन्धं दिनं जातं काश्यां निवसतः सतः ।
निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिनेऽभवन् ॥
स दृष्टः कालसर्पेण स दृष्टो नृत्तुना स्फुटम् ।
स सुष्टस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेत्ततः ॥
सर्वतीर्थेषु सखी स सर्वयात्रां यधान् स च ।
मणिकगयां तु यः स्नातो यो विश्वेशं निरेक्षत ॥
सत्वं सत्वं पुनः सत्वं सत्वं सत्वं पुनः पुनः ।
दृश्यो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातया मणिकर्णिका ॥
यास उवाच ।
स्नत स्नात्स्मिन् श्रुत्वा काशीमाहात्म्यसुतमम् ।
नरो न निरयं याति कृत्वाप्यघसहस्रकम् ॥
इति काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥
वाराणसीयः, त्रि, (वाराणसी + "नद्यादिभ्यो
टक्" ॥ ४। २. ६. ७ इति टक् ।) वाराणसीजातः ।
वाराणसी शब्दात् श्येयपत्येन निष्पन्नः ॥
वारासनं, स्त्री, (वारं आसनम् ।) जलाधारः ।
तत्पर्यायः । वाःसदनम् २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वाराहः, पुं, महापिण्डीकट्टकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ वराह एव (वराह + स्वार्थे ष्यञ् ।)
वाराहः । (कल्पभेदः । यथा, भागवते । ३ ।
११ । ३७ ।
"अयम् कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत ।
वाराह इति विख्यातो यत्रासीत् शूकरो
हरिः ॥"
वराहस्येदमिति । वराह + तस्येदमित्यञ् ।)
नक्षत्रमिति, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२। ७। २ ।
"सायनेन पायसेनेव मधुना मिश्रितेन च ।
भक्ष्येर्षजेः पक्षेणैव मांसैर्वाराहहारिणैः ॥"
स्त्री, तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । १। ८। १। ८ ।
"ततो गच्छेत् धर्मज्ञः वाराहं तीर्थसुतमम् ।
त्रिणुर्वाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ॥"
पुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १। ३। ८ ।
"तत्त्रिंशत्तिसाहस्रं वाराहं परमाहुतम् ॥"
वाराहकर्ण, स्त्री, (वाराहकर्ण इव पत्रमस्यस्याः ।
वाराहकर्ण + ष्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
अन्धगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाराहपत्नी, स्त्री, (वाराहस्तन्कर्ण इव पत्र-
मस्यस्याः । अच् । ० गौरादित्वात् ङीष् ।)
अन्धगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वाराहाङ्गी, स्त्री, (वाराहमिवाङ्गमस्याः । ङीष् ।)
दम्पतीः । इति भावप्रकाशः ॥
वाराही, स्त्री, (वाराह + ङीष् ।) ब्रह्माग्या-
द्यष्टमाष्टकान्तर्गतमाष्टकाविशेषः । यथा,—
"वराहरूपधारी च वराहोपम उच्यते ।
वाराहजननी चाथ वाराही वरवाहना ॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५ ॥
योगिनीविशेषः । यथा,—
"दुर्गा चण्डेश्वरी चण्डो वाराही कार्तिकी
तथा ।
हरमिह्या तथा काली इन्द्राणी वैष्णवी तथा ॥
भद्रकाली विशालाक्षी भैरवी कामरूपिणी ।
एताः सर्वान्ध योगिनीश्चङ्गारैः स्नापयन्तु ते ॥"
तीर्थविशेषः । यथा,—
"वाराही यमुना गङ्गा करनीया सरस्वती ।
कावेरी चन्द्रभागा च सिन्धुभैरवसागराः ।
पशुखानविधानाय सासिध्यामिह कल्पय ॥"
इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥
वराहदेवस्य शक्तिः । यथा,—
"यस्य वाराहमतुलं रूपं या विभ्रतो हरः ।
शक्तिः साय्याययो तत्र वाराहो विभ्रतो
तनुम् ॥"
इति चण्डो ॥
अपि च ।
"वाराहरूपिणीं देवीं दंष्ट्रोद्भवसुन्दराम् ।
शुभदां सुप्रभां शुभां वाराहोतां नमाम्यहम् ॥"
इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥
वराहक्रान्ता । चामालु इति ख्यातः । तन्-
पर्यायः । विन्वकसेनप्रिया २ दृष्टिः ३ वदरा
४ । इत्यमरः ॥ दृष्टिः ५ । इति भरतः ॥ शूकरी
६ क्रोडकन्या ७ विष्णुकसेनकाला ८ वराहो ९
कौमारी १० त्रिनेत्रा ११ ब्रह्मपुत्री १२ क्रोडो
१३ कन्या १४ दृष्टिका १५ माधवेशा १६
शूकरकन्दः १७ क्रोडः १८ वनवासी १९ कुष्ठ-
नाशनः २० बल्यः २१ अन्धतः २२ महावीर्यः
२३ महावीर्यधम् २४ शम्बरकन्दः २५ वराह-
कन्दः २६ वीरः २७ ब्राह्मीकन्दः २८ सुककन्दः
२९ दृष्टिदः ३० व्याधिहन्ता ३१ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । विषपित्तकफकुष्ठप्रमेह-
क्रिमिनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । बल्यत्वम् । रसा-
यणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यञ्च ।
"वाराहो कन्द एवान्ये चर्मकारालुको मतः ।
अनूपे च भवेद्देशे वाराह इव लोमवान् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
श्यामापत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेदिनीमते
पवर्गीयवकारादिरयं शब्दः ॥
वारि, स्त्री, (वारयति ल्यामिति । वृ + णिच् +
"वसवपिणिराजिन्नजसिद्धिनिवाशिवादिवा-
रिभ्य इप् ।" उणा० ४ । १२४ । इति इप् ।)

कलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३ ॥ (यथा,
मगौ । ४ । ६३ ।
"न कुर्वीत वृथा चेष्टा न वार्यंजलिना पिवेत् ।
नोत्सङ्गि भवयेत् भक्ष्यान्न जातु स्यात् कृतूहली ॥"
दिविष्ये तस्य निषेधविधौ यथा,—
"इष्टाने चापि पूर्वस्मिन् पश्चिमे च तयो-
त्तरे ।
शिविरस्य चलं भद्रमन्यत्राशुभमेव च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १० अध्यायः ॥
जलक्रीडायां वर्णनीयानि यथा,—
"जलक्रीडौ सरःसोभनकहंसापसर्पणम् ।
पद्मस्नानिपयोविशुद्धयागा भूषणयुतिः ॥"
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ।
ह्रीवैरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वारिः, स्त्री, (वारयतीति । वारि + इण् ।)
वाक् । सरस्वती । गजबन्धनी । हस्तिबन्ध-
भूमिः । (यथा, रघौ । ५ । ४५ ।
"संहारविश्लेषलघुक्रियेण
हस्तिन तीराभिमुखः सशब्दम् ।
बभौ स भिन्दन् हृष्टतन्तरङ्गान्
वार्यंगलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥"
वन्दिः । कण्ठीति भाषा । इति मेदिनीकार-
हेमचन्द्रौ ॥ (वरणीये, त्रि । यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । २१ । ६१ ।
"बहुभ्य आ सङ्गतेभ्य एष मे देवेषु वसु वार्या-
यस्यते ॥"
"एषोऽग्निर्ममह्यं देवेषु वारि वरीतुं योयं
वारि वरणीयं वसु धनमायस्यते ।" इति तद्गार्थ
मह्वीधरः ॥)
वारिकण्टकः, पुं, (वारिणः कण्टक इव ।) शृङ्गा-
टकः । इति जटाधरः त्रिकाण्डशेषश्च ॥
वारिकर्णिका, स्त्री, (वारिषु कर्णा इव पत्रा-
ण्यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् । स्वार्थे कन् ।
टाप् पूर्व्वङ्खञ्च ।) खम्बुली । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पाना इति भाषा ॥
वारिकर्पूरः, पुं, (वारिषु कर्पूर इव ।) इक्षि-
मन्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारिकुञ्जः, पुं, (वारिषु कुञ्ज इव वक्रत्वात् ।)
शृङ्गाटकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वारिकुञ्जकः, पुं, (वारिकुञ्ज + स्वार्थं कम् ।)
शृङ्गाटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारिक्रिमिः, पुं, (वारिणः क्रिमिः ।) जलौकाः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारिचत्वरः, पुं, (वारिचि चत्वर इव ।)
कुम्भिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारिचरः, पुं, (वारिषु चरतीति । चर + टः ।)
मत्स्यः । इति धनञ्जयः ॥ (यथा, भागवते ।
६ । ६ । २३ ।
"यस्योऽशुद्धे जगतीं स्नानं
मनुयंथावध ततार दुर्भम् ।
स एव नक्ष्त्राद्भयाद्दुरन्तात्
चाताम्रतान् वारिचरोऽपि नूनम् ॥"
इति ॥

वारिधिः

जलचरजन्तुमात्रे, चि । (यथा, महाभारते । १२ । २४७ । १८ ।
 “यथा वारिचरः पत्नी न लिप्यति जले चरन् ।
 विसृक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते ॥”)
 वारिचामरं, स्त्री, (वारिचामरमिव तदा-
 कारपुञ्जवत्त्वात् ।) शैवालः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 वारिजं, स्त्री, (वारिणि जायते इति । जन + ङः ।)
 द्रोणीलवणम् । गौरसुवर्णम् । पद्मम् । (यथा,
 ज्योतिषशास्त्रे । २ । ६ । २ ।
 “स तत्र वज्राकुशवारिजान्वित-
 श्वज्जालिनिदानि पदानि सन्तः ॥”)
 लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वारिजात-
 मात्रे, चि । यथा, महाभारते । १ । २ । १४ ।
 “केनास्यर्थेन वृषते ! इमं देशमुपागतः ।
 त्रिष्टुभ्रवारिजं किञ्चिदथवा ग्लिग्लिषया ॥”
 “वारिजं मीनपद्माद् वेति ।” तट्टीकायां नील-
 कण्ठः ॥)
 वारिजः, पुं, (वारिणि जायते इति । जन + ङः ।)
 श्वश्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥ शम्भूकः । इति शब्द-
 माला ॥
 वारितस्करः, पुं, (वारिणस्तस्करः । अलक्षित-
 भावेन तदपहारकत्वात्तथात्वम् ।) मेघः । इति
 शब्दमाला ॥ वारिप्रोषणकर्त्तरि, चि । यथा,
 “स्वरूपधारिणीं जेमामानिनाय निजा-
 श्रमम् ।
 संज्ञां भार्या प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
 वारिजा, स्त्री, (वारिणश्चायते इति । जै + ङः ।
 टाप् ।) छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिदं, स्त्री, वाला । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारिदः, पुं, (वारि ददातीति । दा + “आतो-
 र्नुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
 मेघः । (यथा, मृच्छटिकनाटके । ५ । अङ्के ।
 “विद्युद्धारिदगर्जतेः सचकिता तद्दर्शना-
 काङ्क्षिणी ।
 पादौ नूपुरलसकर्मधरौ प्रचालयन्ती
 स्थिता ॥”)
 सुस्तकः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
 सितस्थाने । ३८ अध्याये ।
 “राक्षारखधवर्षाभूकटुकोशीरवारिदेः ।
 त्रायमाणात्तारक्तापञ्चमूलविभीतकैः ॥”
 वारिदातरि, चि । यथा, मग्नौ । ४ । २२६ ।
 “वारिदस्तन्निमात्रेण दीर्घमायुर्द्धरग्यदः ।
 यद्दृष्टोऽभ्यासि वेष्टानि रूप्यदो रूपसुत-
 मम् ॥”)
 वारिधिः, पुं, (वारीणि धीयन्ते अस्मिन्निति ।
 धा + “कर्मण्यधिकरण्ये च ।” ३ । ३ । ६३ ।
 इति क्तिः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ३०१ ।
 “तद्दृष्टोऽततारैव वारिधौ च विदूषकः ।
 न जालवचरे प्राप्ते सत्त्ववानवधौदिति ॥”)

वारिरा

वारिनाथः, पुं, (वारीणां नाथः ।) वरुणः ।
 समुद्रः । मेघः । इति क्वचित् ॥
 वारिनिधिः, पुं, (वारीणि निधीयन्ते अत्रेति ।
 नि + धा + क्तिः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ७८ ।
 “पाराद्धारिनिधिः प्राप्ताः काष्ठीरेख्यभुनापि ये ।
 राज्ञां यात्रासु निर्यान्ति ख्याता वारिध्वजाः
 पुरः ॥”)
 वारिपथिकः, चि, (वारिपथेन गच्छतीति । वारि-
 पथ + “उत्तरपथेनाहृतश्च ।” ५ । १ । ७७ ।
 इत्यत्र “आहृतप्रकरणे वारिणङ्गलकान्तर-
 पूष्णादपसंख्यानम् ।” इति वार्तिकसूत्रात् टक् ।)
 जलपथगामी । वारिपथं गच्छतीत्यर्थे ण्यक-
 प्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥ (वारिपथेन आहृतम् ।
 इति काशिका ॥)
 वारिपर्णी, स्त्री, (वारिणि पर्णागस्या इति ॥
 वारिपर्ण + “पाककर्गपण्यप्येति ।” ४ । १ । ६४ ।
 इति ङीष् ।) कुम्भिका । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥
 अस्या गुणाः ।
 “वारिपर्णी हिमा तित्ता ग्द्वी स्वाही सरा पट्टः ।
 दोषत्रयकरी रूक्षा शोणितज्वरशोथकृत् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वारिपालिका, स्त्री, (वारीणि पालयति सूर्य-
 रश्मिादिभ्यो रचतीति । पालि + ण्यल् । टाप् ।
 अत इत्वम् ।) खम्बिका । इति शब्दमाला ॥
 वारिप्रवाहः, पुं, (वारिणः प्रवाहः ।) निर्भरः ।
 इति शब्दमाला ॥
 वारिप्रन्नी, स्त्री, (वारिजाता प्रन्नी ।) वारि-
 पर्णी । इति शब्दमाला ॥
 वारिवहारा, स्त्री, (वारिपरिपूर्णां वदरेव ।)
 प्राचीनामलकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिवालकं, स्त्री, (वारिणी वालकम् ।) ह्रीवे-
 रम् । इति हारावली । १७८ ॥
 वारिभवं, स्त्री, (वारिणे नेत्रजलाय भवति प्रभव-
 तीति । भू + अच् ।) श्रोतोऽङ्गनम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (जलभवमात्रे, चि ॥)
 वारिमसिः, पुं, (वारि मसिरिव श्यामताजनकं
 यस्य । सजलमेघस्यैव लण्यवर्णत्वात् तथात्वम् ।)
 मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिसुक, [च्] पुं, (वारि सुञ्चतीति । सुच् +
 क्तिप् ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 रघौ । ४ । ८६ ।
 “स विश्वजितमालङ्गे यज्ञं सन्धस्वदक्षिणम् ।
 आदानं हि विसर्गाय सतां वारिसुचामिव ॥”)
 वारिसुली, स्त्री, (वारिणि सुलं यस्याः । “पाक-
 वर्गपञ्चति ।” ४ । १ । ६४ । इति ङीष् ।)
 वारिपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारिरथः, पुं, (वारिथु रथ इव गमनवाधनत्वात् ।)
 भेलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिराशिः, पुं, (वारीणां राशयो यत्र ।)
 समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथा-
 सरित्सागरे । ६२ । ६८ ।

वारी

“तस्य भक्तयतो हस्ताभ्यामभक्तसुदुर्भरम् ।
 जघास शिशुमारोऽत्र वारिराशिजलाश्रयः ॥”
 वारीणां राशिः । जलसम्बद्धश्च । यथा, रघौ ।
 ४ । ४६ ।
 “शैलोपमः शैवलमङ्गरीणां
 जालानि कर्मसुरसा म पञ्चात् ।
 पूर्वं तद्दम्भीहितवारिराशिः
 सस्तिवाहस्तसुतससर्प ॥”)
 वारिरुहं, स्त्री, (वारिणि रोहति जायते इति ।
 रुह + “द्रुपपञ्जापीकरः कः ।” १ । १ । ३५ ।
 इति कः ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा, किराताञ्जलीये । ५ । १९ ।
 “विकल्पवारिरुहस्यधनं सरः
 सकलहंसगणं श्रुतिमानसम् ।
 शिवमगात्मजया च कतेष्वया
 सकलहंसगणं मुचिमानसम् ॥”)
 जलजाते, चि ॥
 वारिलोमा, [न्] पुं, (वारिणि लोमानि यस्य ।
 यद्वा, वारिलोमि यस्य ।) वरुणः । इति जटा-
 धरः ॥
 वारिवदनं, स्त्री, (वारियुक्तं वदनं यस्मान् ।
 तत्संवेनेन सुखे जलनिस्त्रावात्तथात्वम् ।) प्राची-
 नामलकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 वारिवरं, स्त्री, करमहंकम् । इति जटाधरः ॥
 वारिवल्लभा, स्त्री, (वारि वल्लभमस्याः । स्वजनक-
 त्वात् ।) विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वारिवासः, पुं, (वारिसमीपे वासीऽस्य । यद्वा,
 वारिपर्य्यपितामहादिजलं वासयति सुगन्धीकरो-
 तीति । वास + अच् ।) शौण्डिकः । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ५६५ ॥
 वारिवाहः, पुं, (वारि वहतीति । वह + “कर्म-
 ग्यञ् ।” ३ । ० । २ । इति अच् ।) मेघः ।
 सुक्ता । इत्यमरः ॥
 वारिवाहनः, पुं, (वाहयतीति । वाहि + ण्युः ।
 वारीणां वाहनः ।) मेघः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 वारिणः, पुं, (वारिणि सागरजले शैले इति ।
 शी + ङः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिसम्भवं, स्त्री, (वारिप्रधानदेशेणु सम्भव उत्-
 पत्तियस्य ।) लवङ्गम् । सौवीराङ्गनम् । उग्रो-
 रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वारिसम्भवः, पुं, (वारिप्रधानस्थानेषु सम्भव उत्-
 पत्तियस्य ।) यावनालशरः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (वारिणु सम्भवोऽस्य । वारिजात-
 मात्रे, चि । यथा, रामायणे । ५ । ६६ । ६ ।
 “इतस्तु किं दःखतरं यमिमं वारिसम्भवं ॥
 मयि पश्यामि सीमिन्ने । वेदंहीमागतं
 विना ॥”)
 वारी, स्त्री, (वारिणश्चयति । वृ + णिच् + “वसि-
 वपथिजराजिनिजसदिच्च निराशिवाद्धारिभ्य
 इच् ।” उणा० ४ । १२४ । इति इच् । वा
 ङीष् ।) गजधन्विनी । (यथा, रघुर्वेदे । ५ । ४५ ।

वारुणः

“बभौ स भिन्दन् दृष्टतस्तरङ्गान्
वायुर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥”
कलवी । इति धरुणः ॥
वारीटः, पुं, (वायुं गजवन्धनभूम्यामेततीति ।
इट् + कः ।) हस्ती । इति शब्दमाला ॥
वारीशः, पुं, (वारीश्यामीशः ।) समुद्रः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १३६ ॥
वारः, पुं, (वारयति रिपूति । वृ + णिच् +
वाङ्मुलकान् उवाच ।) विजयकुञ्जरः । इति
हारावली । १६० ॥
वारुः, पुं, खड्गः । अन्तर्गत्या । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वारुणं, स्त्री, (वरुणी देवतास्येति । वरुण +
अण् ।) जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शत-
भिषानक्षत्रम् । यथा, तिथितत्त्वे ।
“वारुणी समायुक्ता मधो लक्ष्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहप्रतेः समा ॥”
उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ ।
३ । १५ ।
“वारुणं कालिकाश्च श्रामं नन्दिकं
शुभम् ।
सौरं पाराशरप्रोक्तमादिष्वं चातिविस्तरम् ॥”
पुं, भारतस्य खण्डविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । ३ । ६ ।
“इन्द्रहीपक्षया सौम्यो गन्धर्वस्वयं वारुणः ॥”
वरुणसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, —
“पश्चिमे पुष्यदक्षश्च वारुणश्च प्रशस्त्यते ।
उत्तरेण तु भङ्गाटं सौम्यश्च शुभदं भवेत् ॥
उडुम्बरक्षया यास्ये वारुणे पिप्लवः शुभः ।
प्रक्षोत्तरतो धन्यो विपरीतास्तसिद्धये ॥”
इति मात्स्ये २०६ अध्यायः ॥
(यथा च महाभारते । ३ । १०२ । १ ।
“समुद्रं ते समाश्रित्य वारुणं निधिमम्भसाम् ।
कालेयाः संप्रवर्तन्ते जैलोकस्य विनाशने ॥”)
वारुणकर्म, स्त्री, (वारुणं जलसम्बन्धि कर्म ।)
जलाश्रयखननादि । तस्य शुभाशुभकालादि
यथा,—
यम उवाच ।
“सुदिने शुभमन्त्रे चक्रतारावलेर्युते ।
सहस्रस्तु भवेद्यज्ञ काले तस्मिन् विधिः स्मृतः ॥
सहस्रो तु कर्तुः संपूर्णस्तम्भनोरथः ।
कर्कटे पुत्रलाभस्तु सौख्यं तु मकरे भवेत् ॥
मीने यशोऽर्थलाभस्तु कुम्भे च सुवहृदकम् ।
वृषे च मिथुने वृद्धिर्वृष्णेके निर्जलं भवेत् ॥
पिण्डप्रिस्तु कन्यायां तुलायां सत्यसङ्गतिः ।
चिंहे मेघे धनं नाशं जलस्य क्रूरते द्विज ।
तथा चैतद्यु लमेद्यु वारुणं कर्म नो दिशेत् ॥”
इति बह्विपुराणे वारुणारामप्रतिष्ठानामा-
ध्यायः ॥
वारुणः, पुं, (वरुणापत्यं पुमान् । वरुण +
इण् ।) अग्रवस्त्रमणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, महाभारते । ३ । १५ । १ ।)

वारुणी

“समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवाणुषिः ।
उवाच सहितान् देवावृषींश्चैव समागतान् ॥
अहं लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ॥”
वशिष्ठः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ७ ।
“स वारुणस्तपस्तेपे तस्मिन् भरतसत्तम ।।
वने पुण्यलतां श्लेष्ठः स्वादुम्बलफलोदके ॥”
विनतापुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १० ।
“तार्क्ष्यचारिणेनेमिश्च तथैव गरुडावली ।
आरुणिवारुणश्चैव वेनतेयाः प्रकीर्तिताः ॥”
भृगुः । यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ६ । १ ।
“भृगुर्हं वै वारुणः । त्रयं पितरं विद्ययाति-
मेने । तद् वरुणो विदाश्चार ॥”
वारुणी, स्त्री, (वरुणस्येयम् । “तस्येदम् ।” ४ ।
३ । १२० । इत्यण् । डीप् ।) सुरा । (यथा,
मनौ । ११ । १७७ ।
“अज्ञानाद्वारुणी पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ।
मतिपूर्वमनिर्दृश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥”
मदिराधिष्ठात्री देवी । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
६ । ६३ ।
“किमेतदिति सिङ्घानां दिवि चिन्तयतां ततः ।
बभूव वारुणी देवो मदद्भूमिस्तलोचना ॥”
“वारुणी मदिराधिष्ठात्री देवी ।” इति तट्टी-
कार्या श्रीधरस्वामी । वरुणपत्नी । वारुणी-
वक्त्रभ्रमन्दर्शनात् ॥ यथा, महाभारते । २ ।
६ । ६ ।
“यस्यामास्तु स वरुणो वारुण्या च समन्वितः ।
दियरन्नाम्बरधरो दिशाभरणभूषितः ॥”
नदीविशेषः । यथा, गी० रामायणे । २ । ७० । १२ ।
“पूर्वमेव वारुणी तीर्त्वा कुरुक्षेत्रे सरस्वतीम् ।
सरोसि च प्रफुल्लानि नदीश्च विमलोदकाः ॥”
पश्चिमदिक् । इत्यमरः । १ । ३ । ५१ । (यथा,
नेपथ्यचरिते । ४ । ६० ।
“सद् विधुमुद्दमालि मदीरितै-
स्वयजसि किं दिनराजधिया विधुम् ।
किमु दिवं पुनरेति यदीदृशः
पतित एष निधिय हि वारुणीम् ॥”
विद्याविशेषः । यथा, तैत्तिरीयोपनिषदि ।
३ । ६ । १ । १ । ३ । ३ । ३ । “आनन्देन
जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयत्यभिषं विप्र-
न्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या ॥”
अश्वानां ह्यावाविशेषः । यथा, अश्ववैद्यके ।
३ । १७३ ।
“शुद्धस्फटिकसङ्काशा शुद्धिगन्धा चैव वारुणी ॥”
शतभिषानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ गण्ड-
दूषा । इति मेदिनी । ३ । ६८ ॥ इन्द्रवारुणी ।
दूषा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शतभिषानक्षत्र-
युक्तचैत्रजम्भयोदशी । यथा, स्कन्दपुराणे ।
“वारुणेन समायुक्ता मधो लक्ष्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहप्रतेः समा ॥”
वारुणं शतभिषा ।
“शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।
गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिखर्ग्यपदेः समा ॥

वारुण्डः

शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।
महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलसुहरेत् ॥
अत्र संज्ञाविधिः सार्धकवाय निमित्तत्वेन मास-
पक्षतियुक्तेखागन्तरं महावारुणीमहामहा-
वारुण्याबुद्धिखनीये । तेन चैत्रे मासि लक्ष्-
मन्ने त्रयोदश्यां तिथौ महावारुण्या महा-
महावारुण्या यथायथं प्रयोष्यम् । न चात्र ।
“स्नानं कुर्वन्ति या नायंशक्ते शतभिषां गते ।
सप्तलक्ष भवेयुस्ता दुर्भगा विधवा भ्रुवम् ॥”
इति ॥
“त्रयोदश्यां ह्यनीयायां दशम्याश्च विशेषतः ।
सूतविद्वत्प्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥”
इति प्रचेतोजावालिचचनाम्नां स्त्रीणां सूतादी-
नाश्च स्नानविधि इति वाच्यम् ।
“भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृक्कं नरेः ।
तन्निविष्टं दशम्यादौ नित्यमैमित्तिके न तु ॥”
इति हेमाद्रिधृतवचनेन रामप्रामस्नान एव
निषेधात् नचत्रेऽपि तथा कल्पनात् । अत्र
त्रयोदश्यां पूर्वायां पूर्व्याङ्गतरकाद्ये नचत्रादि-
सत्त्वे परदिने पूर्व्याङ्गे तिथिनक्षत्रलाभेऽपि पूर्व्या-
ङ्गे एव स्नानम् । राजावपि वारुण्यादिषु
गङ्गायां स्नानम् ।
“दिवा रात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः ।
स्नात्वा चमेधजं पुण्यं यद्देव्युद्धततज्जलेः ॥”
इति ब्रह्माण्डपुराणे सामान्यतः प्रतिप्रसवात् ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ वरुणप्रतिवृत्त्या-
वनस्यकदम्बतरुकोटरनिःस्तवस्तदेवपीतवारुणी।
यथा,—
पराशर उवाच ।
“वने विचरतस्तस्य सह गोपेर्महात्मनः ।
मानुषश्चक्रद्गुरुपस्य श्रेयस्य धरुणीधृतः ॥
निष्वादितीरकायस्य कार्योत्थोर्विचारिणः ।
उपभोगार्थमथर्वं वरुणः प्राह वारुणीम् ॥
अभीष्टा सर्वदा यस्य मदिरै स्वं महाजसः ।
अनन्तस्योपभोगाय तस्य गच्छ सुदे शुभे ॥
इत्युक्ता वारुणी तेन सन्निधानमथाकरोत् ।
उत्स्थावनवनोत्पन्नकदम्बतरुकोटरे ।
विचरन् बलदेवोऽपि मदिरागन्धसुप्तमम् ।
आभ्राय मदिरातर्षमवापाथ पुरातनम् ॥
ततः कदम्बान् सहसा मद्यधारां स लाङ्गली ।
पतन्तीं वीक्ष्य मेनेय प्रययौ परमां सुदम् ॥
पपी च गोपगोपीभिः समवेतो मुदाञ्जितः ।
उपगीयमानो ललितं गीतवाद्यविशारदैः ॥”
इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २५ अध्यायः ॥
वारुणीवक्त्रभः, पुं, (वारुण्या वक्त्रभः । वारुणी-
वक्त्रभा यस्येति वा । वरुणः । इति शब्दमाला ॥
वारुण्डः, पुं, फणिनां राजा । इति मेदिनी । ३ । ३३ ॥
तन्मते पवर्गोयादिः । किन्तु वृथातोः उच्च-
प्रत्ययनिष्पत्त्यात् अन्तःस्थादौ लिखितः ॥
वारुण्डः, पुं, स्त्री, (वृ + उच् + डः ।) नौसिकपात्रम् ।
नेत्रमजम् । कर्मजम् । इति मेदिनी । ३ ।
३३ ॥

वार्त्ती

वारुणी, स्त्री, (वारुण + गौरादिभ्यात् ङीष् ।)
 द्वारपित्री । इति मेदिनी । ते, ३३ ॥
 वारुणी, स्त्री, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।
 यथा,—
 “प्राच्यां मागधप्रोक्षी च वारुणीगौडराजकाः ।
 बहुमानतमोक्षणप्रगण्योतिषोदयादयः ॥”
 इति प्योतिलत्वम् ॥
 अथुना राजशाहीनामकदेशैकदेशः ॥
 वार्त्ती, स्त्री, (वृत्त्यां सम्प्रदा इति । वृत् + “तस्य
 सम्प्रदाः ।” ४ । २ । ३७ । इति अण् ।) वनम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (वृत्त्येदमित्यर्थः ।) वृत्-
 सम्प्रदायिनि, त्रि । यथा,—
 “वार्त्ती वित्तप्रदं लिङ्गं स्थाटिकं सर्वकामदम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्वम् ॥
 वार्त्ती, स्त्री, (वृत्त्यापत्यं स्त्री । वृत् + अण् ।
 ङीष् ।) स्त्रीविशेषः । (यथा, महाभारते ।
 १ । १६७ । १५ ।
 “तथैव सुनिजा वार्त्ती तपोभिर्भाषितात्मनः ।
 सङ्गताभूद्ग्रह आलोककनाम्नः प्रचेतसः ॥”
 इयं हि मारिषापरनाम्नी वक्षुनेरौरसात्
 प्रस्त्रीचागभंगता सती पश्चात् वृत्त्येभ्य उत्पन्ना ।
 तत्कथा यथा, विष्णुपुराणे १।१५।१—५३ ।
 पराशर उवाच ।
 “तपश्चरन्सु वृत्तिर्वी प्रचेतःसु मन्त्रीरुहाः ।
 अरन्ध्रमाणाभाववृत्त्येभ्यश्च प्रजापयः ॥
 नाशकन्मारातो वातुं वृत्तं खमभवद् इमेः ।
 दशवर्षसहस्राणि न श्रेकुञ्छितुं प्रजाः ॥
 तद् दृष्ट्वा जलनिष्क्रान्ताः सर्वे क्रुद्धाः प्रचेतसः ।
 सुखेभ्यो वायुमन्त्रिश्च तैश्च जन् जातमन्ववः ॥
 उन्मूलनय तान् वृत्तान् कृत्वा वायुरप्रोषयत् ॥
 तान्मिरदहद् घोरस्तत्राभूद् इमसंचयः ॥
 इमसंचयमथो दृष्ट्वा किञ्चिच्छ्रेष्ठेण प्राखियु ।
 उपगम्यान्नवीदेतान् राजा सोमः प्रजापतीन् ॥
 कोपं यच्छत राजानः शशुष्वश्च वचो मम ।
 सन्धानं वः करिष्यामि सद्यः क्षत्रिहरेरहम् ॥
 रत्नभूता च कन्येयं वार्त्तीयी वरवर्णिनी ।
 भविष्यं जानता पूर्वं मया गोभिक्षिर्वर्णिता ॥
 मारिषा नाम नाम्नेषा वृत्त्याणामिति निर्मित्ता ।
 भार्या वोऽस्तु महाभागा भुवं वंशविवर्द्धिनी ॥
 युष्माकं तेजसोऽर्हन् मम चार्द्धेन तेजसः ।
 अस्मासुत्पत्यते विद्वान् दत्तो नाम प्रजापतिः ॥
 मम चांशेन संयुक्तो युष्मत्तजोमयेन वै ।
 अस्मिन्नास्मिन्मो भूयः प्रजाः संवृद्धयिष्यति ॥
 कञ्जुर्नाम सुनिः पूर्वमाधोद् वेदविदां वरः ।
 सुरस्य गोमतीतीरे स तेषु परमं तपः ॥
 तन्प्रीभाय सुरेभ्यश्च प्रस्त्रीचाख्या वराश्वराः ।
 प्रयुक्ता चोभयामास तदधिं सा शुचिस्मिता ॥
 चोभितः स तथा सार्द्धं वर्षाणामधिकं श्रुतम् ।
 अतिष्ठन्महद्वीर्यां विषयासक्तमानसः ॥
 सा तं प्राह महात्मानं गन्तुमिच्छामिहं देवम् ।
 प्रसादसुखो ब्रह्मन् अमुञ्चां दातुमर्हसि ॥
 तथैवमुक्तः स सुनिष्कण्ठासावक्तमानसः ।

३५१
 वार्त्ती

दिनानि कतिचिद् भङ्गे स्वीयतामित्यभाषत ॥
 एवमुक्ता ततस्तेन सार्द्धं वर्णशतं पुनः ।
 बुभुजे विषयासक्तस्त्री तेन सार्द्धं महात्मना ॥
 अमुञ्चां देहि भगवन् ब्रह्मामि त्रिदिवालयम् ।
 उक्तस्तथैव स सुनिः स्वीयतामित्यभाषत ॥
 पुनर्गते वर्षशते साधिके सा शुभानना ।
 यामौत्याह दिवं ब्रह्मन् प्रथयस्मितप्रोभनम् ॥
 उक्तस्तथैव स सुनिरुपगुह्यायतेचक्षाम् ।
 प्राहास्यतां चयं सुभु चिरं कालं गमि-
 ष्यसि ॥
 तच्छापभीता सुप्रोक्षी सद्यः तेनर्षिणा पुनः ।
 श्रुतदयं किञ्चिदूनं वर्षाणामन्वतित्त ॥
 गमनाय महाभागो देवराजनिवेशनम् ।
 प्रोक्तः प्रोक्तस्तथा तन्वया स्वीयतामित्यभाषत ॥
 तं सा प्रापभयाद् भीता दाक्षिण्येन च
 दाक्षिणा ।
 प्रोक्ता प्रथयभङ्गार्त्तिवेदनी न जहौ सुनिम् ॥
 तथा च रमतस्तस्य महर्षेस्तदहनिशम् ।
 नवं नवमभूत् प्रेम मन्मथाविष्टचेतसः ॥
 एकदा तु त्वरायुक्तो निष्क्रामोऽत्राङ्गुलिः ।
 निष्क्रामन्तश्च कुञ्जति गन्धते प्राह सा शुभा ॥
 इत्युक्तः स तथा प्राह परिहृतमहः शुभं ।
 सन्धोपास्तिं करिष्यामि क्रियालोपोऽन्यथा
 भवेत् ॥
 ततः प्रहस्य नृदिता तं सा प्राह महासुनिम् ।
 किमन्य सर्वधर्मज्ञ परिहृतमहस्तप ॥
 यद्वृत्तां विप्र वर्षाणां परिणाममहस्तप ।
 गतमेतन्न कुरुते विषयं कस्य कथ्यताम् ॥
 सुनिरुवाच ।
 प्रातस्त्वमागता भङ्गे नदीतीरमिदं शुभम् ।
 मया दृष्टामि तन्वृत्तिं प्रविष्टा च ममाश्रमम् ॥
 इयञ्च वर्षते सन्ध्या परिणाममहर्गतम् ।
 उपहासः किमर्थंयं सद्भावः कथ्यतां मम ॥
 प्रस्त्रीचोवाच ।
 प्रथयस्यागता ब्रह्मन् सत्वमेतन्न ते मृषा ।
 किन्त्वयं तस्य कालस्य गतान्यन्वृत्तानि ते ॥
 सोम उवाच ।
 ततः ससाध्वसो विप्रस्तां पपच्छायतेचक्षाम् ।
 कथ्यतां भीरु कः कालस्तथा मे रमतः सद्यः ॥
 प्रस्त्रीचोवाच ।
 सप्तोत्तराग्यतीतानि नववर्षश्रुतानि ते ।
 मासाश्च षट् तथैवान्यत् समतीतं दिनत्रयम् ॥
 ऋषिरुवाच ।
 सद्यं भीरु वदस्वितन् परिहासोऽथ वा शुभे ।
 दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्द्धमिहासितम् ॥
 प्रस्त्रीचोवाच ।
 वदिष्याम्यनुत्तं ब्रह्मन् कथमत्र तवास्तिके ।
 विशेषिण्यथ भवता एष्टा मार्गानुवर्तिना ॥
 सोम उवाच ।
 निशम्य तद् वचः सद्यं स सुनिर्गुपनन्दनाः ।
 धिङ्मां धिङ्मामतीवेत्यं निनिन्द्यात्मना-
 मना ॥

वार्त्तिकः

सुनिरुवाच ।
 तर्पासि मम नष्टानि हतं ब्रह्मविदां धनम् ।
 हतो विवेकः केनापि योविष्णोहाय निर्मित्ता ॥
 ऊर्मिषट्कातिगं ब्रह्म ज्ञेयमात्मजयेन मे ।
 मतिरेषा हृता येन धिक् तं काममहाग्रहम् ॥
 ब्रह्मनि वेदविद्याप्रकारणान्यखिलानि च ।
 नरकयाममार्गेण सङ्गनापकृतानि मे ॥
 विनिन्द्यां स धर्मज्ञः स्वयमात्मनात्मना ।
 तामश्चरसमासीनामिदं वचनमब्रवीत् ॥
 गच्छ पापे यथाकामं यत् कार्यं तत्कृतं त्वया ।
 देवराजस्य मनुजोभं कुञ्जन्था भाषसेऽस्मिन् ॥
 न त्वां करोष्यहं भङ्गं क्रोधतीव्रेण चक्षुना ।
 सतां सापप्रदं मैत्रसुषितोऽहं त्वया सद्यः ॥
 अथवा तव को दोषः किं वा कुप्याम्यहं तव ।
 ममेव दोषो नितरां येनाहमजितेन्द्रियः ॥
 यथा शक्रप्रियार्थिण्या हतो मे तपसो अयः ।
 त्वया धिक् तां महामोहमङ्गवां सुजुगुप्सताम् ॥
 सोम उवाच ।
 यावदित्यं स विप्रर्षितां ब्रवीति सुमध्यमात् ।
 तावद् गन्तुस्वेदजला सा बभूवातिवेषुः ॥
 प्रवेपमाणां सतनं खिन्नगात्रलतां सतीम् ।
 गच्छ गच्छति सक्तीर्ध उवाच सुनिसत्तमः ॥
 सा तु निर्भस्मिता तेन विनिन्दन्त्य तदाश्रमात् ।
 आकाशगामिनी स्वेदं ममाह्मं तपपञ्जवेः ॥
 वृत्त्याद् वृत्तं ययौ बाला तदप्यारुण्यपञ्जवेः ।
 निर्भस्मिता गात्राणि गन्तुस्वेदजलानि वै ॥
 ऋषिणा यत्तदा गभंस्तस्या देहे समाहितः ।
 निर्मगाम स रोमाश्च स्वेदरूपी तदङ्गतः ॥
 तं वृत्ता जगद्गुर्भं एकं चक्र तु मारुतः ।
 मया चाप्याधितो गोभिः स तदा वदथि शनैः ॥
 वृत्त्यागभंभूता मारियाख्या वरानना ।
 तां प्रहास्यन्ति वो वृत्ताः कोप एष प्रशाप्य-
 ताम् ॥
 कण्ठीरपत्यमेवं सा वृत्त्येभ्यश्च समुद्रता ।
 ममापत्यं तथा वाधोः प्रस्त्रीचा तनया च सा ॥
 स चापि भगवान् कच्छुः स्त्रीणि तपसि सत्तमः ।
 पुरुषोत्तमस्यं मैत्रेय विष्णोरायतनं ययौ ॥
 तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा चकाराराधनं हरैः ।
 ब्रह्मपारम्यं कुञ्जन् अपमेकाग्रमानसः ।
 ऊर्ध्वबाहुर्महायोगी म्बिवासी भूपनन्दनाः ॥”
 वार्त्ती, पुं, वृत्तः । वारि चरतीत्यर्थे ऋप्रत्ययेन
 नियन्त्रः । इति सुप्रबोधयाकरणम् ॥
 वार्त्तिकः, त्रि, (वर्णलेखनं शिष्यमस्य । वर्ण +
 टच् ।) लेखकः । इति शब्दमाला ॥
 वार्त्ती, स्त्री, असारम् । आरोग्यम् । इत्यमरः ।
 ३ । २ । ७५ ॥
 वार्त्ती, त्रि, (वृत्तिरस्यस्येति । “प्रश्नाश्चैहा-
 वृत्तिभ्यो षः ।” ५ । २ । १०१ । इति षः ।)
 निरामयः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ वृत्ति-
 शाली । इत्यन्यपाठः ॥
 वार्त्तिकः, पुं, पञ्चविशेषः । वट्टे इति भाषा ।
 यथा,—

वार्ताकुः

“वार्ताको वार्ताकश्चिद्वक्तोऽप्या वार्ताका स्मृता ।
वार्ताकोऽप्यिकरः श्रोतो ष्वरदोषत्रयापहः ।
सुख्यः युक्तो बल्यो वार्ताकाण्यगुणा ततः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वार्ता, स्त्री, (वृत्तिरस्या अस्तीति । “प्रज्ञाश्रद्धा-
र्थावृत्तिभ्यो षः ।” ५ । २ । १०१ । इति षः ।
ततश्चाप् ।) दुर्गा । यथा,—

“पञ्चादिपालनाद्देवी कृषिकर्मन्तकारणान् ।
वार्तनाह्वारणाद्वापि वार्ता सा एव गीयते ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

वृत्तिः । जनश्रुतिः । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥
उदन्तः । (यथा, मोक्षसूत्रे । ८ ।

“यावद्वृत्तोपार्जनशक्तः

तावन्निजपरिवारो रक्तः ।

तदनुच जरया जर्जरदेहे

वार्ता कोऽपि न पृच्छति गेहे ॥”

वाग्निश्रुणः । कृष्यादि । इति मेदिनी । ते, ५६ ॥
(यथा, मनी । ६ । ३०६ ।

“वैश्यास्तु क्तसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।
वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनाञ्चैव रक्षये ॥”

वार्तयं चतुर्विधा । यथा, भागवते । १० । २४ । २१ ।
“कृषिवाण्यव्यगोरक्षाकुसीदं तुर्यमृष्यते ।

वार्ता चतुर्विधा तत्र वधं गोवृत्तयोऽनिग्रहम् ॥”

वार्ताकः, पुं, (वार्ततेऽनेनेति । वृत् + “वृतेर्लृच् ॥”
उणा० । ३ । ७६ । इति काकुः । “बाहु-

लकात् उकारस्यास्त्वस्व वार्ताकवार्ताक्यौ ।”
इत्युष्णलदत्तोक्त्या सिद्धम् ।) वार्ताकः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ वार्ताकपत्नी । इति भाव-
प्रकाशः ॥

वार्ताकी, [न] पुं, वार्ताकुः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वार्ताकी, स्त्री, वृहती । इति भावप्रकाशः ॥
वार्ताकुः । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥

वार्ताकुः, स्त्री, (वार्तते इति । वृत् + “वृते-
र्लृच् ॥” उणा० । ३ । ७६ । इति काकुः ।)

स्वनामख्यानफलवृत्तः । वेगुन इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । हिङ्गुली २ धिंही ३ भयटकी ४
दुग्धधर्मिणी ५ वार्ताकी ६ वार्ता ७ वाति-

कृणः ८ वार्ताकः ९ प्राकविल्वः १० राज-
कुशाण्डः ११ । इति अटाधरः ॥ वार्ताकः १२

वातिगमः १३ वृत्ताकः १४ वङ्गयः १५
अङ्गयः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ कण्ट-

वृत्ताकी १७ कण्टालुः १८ कण्टपत्रिका १९
निद्रालुः २० मांसकफला २१ वृत्ताकी २२

मञ्जीरिका २३ त्रिजफला २४ कण्टकिनी २५
महती २६ कटफला २७ मिश्रवर्णफला २८

नीलफला २९ रक्तफला ३० प्राकश्रेष्ठा ३१
एतफला ३२ शुभप्रियफला ३३ । अस्या गुणाः

कटुत्वम् । रुच्यत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तना-
शित्वम् । बलपुष्टिकारित्वम् । हृद्यत्वम् । गुरु-

त्वम् । वातेषु निवृत्तत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

वार्तमः

“अभिप्रदा मादतनाश्रिणी च
युक्तप्रदा श्रोणितवर्द्धिनी च ।

वृत्तासकासारुचिनाश्रिणी च
वार्ताकुरेया गुणसप्रयुक्ता ॥

सा बाला कफवातघ्नी एका सन्दारपित्तला ।
सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी ॥

अङ्गारपका वार्ताकुः किञ्चित्पित्तकरो मता ।
कफमेदोऽनिलहारा सरा लघुनरा परा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अन्यत्र ।

“वृत्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम् ।
ष्वरवातवलासन्नं दीपनं युक्तं लघु ॥

तद्वालं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्तकरो गुरु ।

वृत्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारोपरिपाचितम् ॥

कफमेदोऽनिलामग्नमव्यक्तं लघु दीपनम् ।

तदेव हि गुरु खिधं सतेलं लवणान्वितम् ॥

अपरं श्वेतवृत्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत् ।

तदर्थाःसु विशेषेण हितं ह्येनश्च पूर्वतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वार्ताकुः, पुं, (वृत् + काकुः ।) वार्ताकी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वार्तायनः, पुं, (वार्तानामयनमनेनेति ।) प्रवृत्तिशः ।
तत्पर्यायः । हेरिकः २ गृध्रपूरुषः ३ प्रणधिः ४

यथाह्वर्णः ५ अयसर्पः ६ मन्त्रवित् ७ चरः ८
अश्रः ९ चारः १० । इति हेमचन्द्रः । ३ ।

३६८ ॥
वार्तावहः, पुं, धान्यतण्डुलादेर्वार्तां वहति यः ।

पसारो इति भाषा । तत्पर्यायः । वैवधिकः २ ।
इत्यमरभरतौ ॥ वार्तावहः ३ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ संवादवाहके, त्रि ॥
वार्ताकः, पुं, (वृत्तिं वेदेति । वृत्ति + उक्थादित्वात्

ठक् ।) प्रवृत्तिशः । चरः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३४ । ७६ ।

“दुर्गतो वार्ताकजगो लोभात् किं नाम ना
चरन्तु ॥”

(वार्ता कथ्यादित्वात् साधुः । ठक् ।) वैश्यः ।
(वार्ता आरोग्ये साधुरिति । ठक् ।) वार्ताक-

पत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्ताकी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (वृत्तां साधुरिति । वृत्ति +

“कथादिभ्यश्चक् ।” ४ । ४ । १०२ । इति ठक् ।
वृत्तवृत्तिनिपुणे, त्रि ॥)

वार्ताकं, स्त्री, (वृत्तार्थेभ्यश्चविवृतिः । तत्र
साधुः । वृत्ति + “कथादिभ्यश्चक् ।” ४ । ४ । १०२ ।

इति ठक् ।) उक्ताशुक्तदुर्वक्तार्थव्यक्तीकारक-
यन्यः । यथा,—

“उक्ताशुक्तदुर्वक्तार्थव्यक्तीकारितु वार्ताकम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वार्ताका, स्त्री, (वार्ताक + टाप् ।) पत्तिविशेषः ।
घटेर इति भाषा । तत्पर्यायः । विष्णुलिङ्गी २ ।

इति हारावली ॥
वार्तामः, पुं, (वृत्तम इत्यस्यापत्यं पुमान् । वृत्तवृत्त

+ अच् ।) व्यङ्गनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वार्हृषिः

जयन्तः । वृत्तप्रसन्नन्धिन, त्रि ॥ (यथा, भाग-
वते । ६ । १२ । ३४ ।

“तदा च खे दुःखभयो विनेदु-
र्गन्धर्वसिद्धाः समहृषिसिद्धाः ।

वार्हृषिलिङ्गैस्तमभिवृत्ताना
मन्त्रेभ्युदा कुसुमैरभ्यवर्षन् ॥”

वार्हृरं, स्त्री, कृष्णलाषीजम् । इति यावत्तैश्वर्यः ।
काकचिन्हा । भारती । इति मेदिनी । २. २११ ॥

कमिजम् । जलम् । आश्रयणीजम् । इति विश्वः ॥
वार्हृलं, स्त्री, (वार्भिः सलिलैर्दलतीति । दल +

अच् । सदा मेघाच्छद्वृष्टिपातात्तथात्वम् ।)
दुर्हनम् । इति मेदिनी । खे, ११६ ॥ तन्मते

पवर्गोयादिः ॥ (वादल इति भाषा ॥)
वार्हृजः, पुं, (वार्हृलतेऽच्चेति । दल + “पुंसि

सञ्चार्या षः प्रायेण ॥” ३ । ३ । ११८ । इति
घः ।) मेलानन्दा । सा तु मस्याधारः । इति

मेदिनी । खे, ११६ ॥
वार्हृकं, स्त्री, (वृहणां सख्यः । “गोषोष्ठीशूर-

भेति ॥” ४ । २ । ३६ । इत्यत्र “वृहणाचेति ।”
काशिकोक्तः वृष् ।) वृहसंघातः । (वृहस्य

भावः कर्म वेति । मनोज्ञादिस्वात् वृष् ।)
वृहस्य भावः । वृहस्य कर्म । इति मेदिनी ।

के, ५६ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०६ ।
२४ ।

“बाष्ठी बालक्रिया पूर्वं तद्वत् कौमारके च या ।
यौवने चापि या योग्या वार्हृके वनसंश्रया ॥”

त्रि, वृहः । यथा, नैषधे । १ । ७७ ।
“फलानि पुष्पाणि च पल्लवे करे

वधोऽतिपातोद्गतवधतवेपिते ।
स्थितेः समाहाय महर्षिर्वाहृकाद्

वने तदातिथ्यमग्रिश्चि शाखिभिः ॥”
“महर्षीणां मुनिश्रेष्ठानां मध्ये यो वार्हृको वृह-

क्तस्मात् । त्रिषु स्याद्वाहृको वृहृ स्त्रीवं तद्भाव-
संघयोरिति वलः ।” इति तट्टीका ॥)

वार्हृकं, स्त्री, (वार्हृकमेव । वार्हृक + चतुर्वर्ष्यादि-
त्वात् स्वार्थे ष्यच् ।) वृहृवस्था । तत्पर्यायः ।

वार्हृकम् २ वृहृत्वम् ३ स्याविरम् ४ । इति
अटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ५२ । ८ ।

“आत्मानं मन्यमानापि कृतकृत्यं अमान्विता ।
वार्हृक्येन च राजेन्द्र । तपसा चैव कर्षिता ॥”

वार्हृः, पुं, (वारि जलानि धीयन्तेऽच्चेति । घा +
किः ।) ससुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

देवीभागवते । ८ । २० । ३१ ।
“सोऽनन्तो भगवान् देवोऽनन्तसन्धो महाशयः ।

अनन्तगुणवार्हृश्च आदिदेवो महाद्युतिः ॥”
वार्हृभवं, स्त्री, (वार्हृ ससुद्रे भवतीति । भू +

अच् ।) शौलीवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वार्हृषिः, पुं, (वार्हृषिकः । एषोदरादित्वात्

कलोपः ।) वृहृणावीवः । इत्यमरः । १२ । ६ । ५ ॥
(यथा, मनी । ३ । १५१ ।

“प्रेष्यो यामस्य राजश्च कुनखी श्वावदन्तकः ।
प्रतिरोहो गुरोश्चैव कृत्वाविर्वाहुर्विषया ॥”

वाङ्मय

वाङ्मयः, पुं, (उद्गमं प्रथं उद्भिः तां प्रयच्छतीति। "प्रयच्छति गच्छाम्" ४।४।२०। इति ठक्। "उद्भिर्वाङ्मयिभाषो वक्तव्यः।" इति वार्तिकोक्तेः।
 वृद्धिभावः।) ध्वनिवी। लभ्यभुक्। वाङ्मय-
 खोर इति सुदखोर इति च भाषा। तन्प-
 र्यायः। कुसीदकः २ उद्गमजीवः ३ वाङ्मयः ४।
 इत्यमरः। कुसीदः ५ कुसीदिकः ६। इति
 शब्दरत्नावली। तस्य लक्षणं यथा,—
 "समर्धं धान्यमादाय महाधं यः प्रयच्छति।
 स वै वाङ्मयिको नाम ह्ययकखबद्धकृतः॥"
 इति सूत्रितः ॥
 तस्य वृद्धिप्रवृत्तयामो यथा, भन्तुः।
 "अशीतिभागं गच्छीयात् मासाद्वाङ्मयिकः
 शतान्।
 द्विकं शतं वा गच्छीयात् सतां धर्ममनुसरन् ॥
 द्विकं शतं गच्छानो न भवत्यर्थकखिषी।
 शतकार्षापण्येऽशीतिभागं विश्रुतिकाः पणाः॥"
 द्विकं पुराणद्वयम्। सर्वविधं नियममतिक्रम्य
 आपदि स्वयमन्यद्वारा वा स्थाप्यन्त्येन यो
 व्यवहरति तस्यैव प्रायश्चित्तम्। आपदि तु
 स्वयं करणे नियममतिक्रमे च न दोषः। इति
 प्रायश्चित्तविवेकः। इत्याहुकतत्त्वम् ॥
 वाङ्मयं, स्त्री, (वाङ्मयिभाषः। वाङ्मयि + अण्।)
 धान्यवर्द्धनम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 मनी। ११। ६२।
 "कन्याया दूषणश्चैव वाङ्मयं व्रतलोपनम्।
 तद्भागारासदाराणामपत्यस्य च विक्रयः॥")
 वाङ्मयं, स्त्री, (वाङ्मयः समुद्रस्येदमिति। वाङ्मि +
 ट्ण्।) द्रोणीजवणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
 वाङ्म, स्त्री, (वाङ्मयि इदमिति। वाङ्मि +
 ट्ण्।) ५।१।२५। इति अण्।) चर्मरज्जुः।
 इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 वाङ्मयिणसः, पुं, (वाङ्मयि वासिकास्येति। "अण्-
 नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्यलात्।" ५।
 ४।१२८। इति अच् नसादेशश्च। "पूर्व-
 पदात् संज्ञायामगः।" ८।४।३। इति
 ऋत्त्वम्।) पशुविशेषः। यथा,—
 "त्रिविधं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्।
 वाङ्मयिणसः प्रोच्यतेऽसौ ह्ययं कथं च संतुलितः॥"
 पक्षिविशेषः। यथा,—
 "नीलम्र्मैवो रक्तशरीरः लण्णपादः सितच्छदः।
 वाङ्मयिणसः स्यात् पक्षीशो मम विष्णोरति-
 प्रियः॥"
 तेषां बलिदानफलम्। यथा,—
 "रौहित्यस्य तु मत्स्यस्य मासेऽर्वाङ्मयिणस्य च।
 ढप्रिमाप्नोति वर्षाणां शतानि त्रीणि मत्स्यया ॥
 महिषाणाञ्च खड्गानां रुधिरैः शतवाधि-
 कीम्।
 ढप्रिमाप्नोति परमां श्राद्धं लघुरेक्षया ॥"
 इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥७॥
 तस्मादेन पिष्टदमित्यंथा,—
 "वाङ्मयिणसामिदं लौहं कालश्राकं तथा मधु।

**इष्टं
वार्तिकं**

रौहित्यामिदमन्यत्र यद्दत्तं तत् कुलोद्भवैः ॥
 अन्नानां तां प्रयच्छन्ति ढप्रिं गौरीसुतस्तथा।
 पिष्टुणां नात्र सन्देशो गयाश्राद्धं च पुत्रक ॥"
 इति मार्कण्डेयपुराणे श्राद्धकल्पध्यायः ॥
 "त्रिविधं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्।
 वाङ्मयिणसमु तं प्राहुर्वाङ्मयिकाः श्राद्धकर्मणि ॥
 रक्तपादो रक्तशिरा रक्तचक्षुर्विहङ्गमः।
 लण्णवर्णन च तथा पक्षी वाधोऽथो मतः॥"
 लौहं रक्तच्छागः।
 "रौहचं खड्गमित्याहुरपत्यं दुहितुस्तलाः।
 कपिलाया वृत्तश्चैव रौहित्यमिति चोच्यते ॥"
 गौरीसुतः दशवर्षाङ्गाजः। इति तट्टीका ॥
 वाङ्मयि, (ग)नसः, पुं, वाङ्मयि वासिकास्यस्य। नासाया
 नसादेशः।) गच्छकः। गच्छार इति भाषा।
 यथा,—
 "वाङ्मयिणसक्कचरो गणोत्साहश्च गच्छकः॥"
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वार्भटः, पुं, (वारि जले भट इव।) कुम्भीरः।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वार्भिमं, स्त्री, (वर्भिमं सम्बद्धः। वर्भिमं +
 दिभ्योऽण्।) ४।२।२८। इति अण्।) वर्भिसम्बद्धः।
 इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥
 वार्भिमं, स्त्री, (वर्भिमं सम्बद्धः। वर्भिमं +
 अण्।) वर्भिसम्बद्धः। इत्यमरटीकायां स्वाामी ॥
 वार्भिक, [च] पुं, (वाः वारि सुच्यतेति। सुच् +
 क्तिप्।) मेघः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 भागवते। १०। २४। ६।
 "तं तात! वयमस्य च वार्भिकां पतिमीश्वरम्।
 द्रव्येस्तद्वेत्तसा मिह्येयं जन्तु क्रतुभिर्नराः॥"
 वायुद्भवं, स्त्री, (वारिणि उद्भव उत्पत्तिर्यस्य।)
 पद्मम्। इति धनञ्जयः ॥ जलजे, त्रि ॥
 वार्भं, त्रि, (वारि + अण्।) वारिसम्बन्धि। वारि-
 शब्दान् णाप्रत्ययेन नियमम् ॥ (उद् सम्भक्तौ
 + "ऋहल्लोर्ग्यत्।" ३।२।२०४। इति यण्।
 वरणीयं, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ३। २१। २।
 "स्वधर्मन् देववीतये ऋद्धं नो धेहि वायम् ॥"
 निवारणीयः। यथा, महाभारते। ५। १८। ६।
 "स्त्रीभारे परिनिम्बिस्मा पुंस्त्वार्थं वृत्तनिचया।
 भौत्ये प्रतिचकीर्षामि मांसां वार्येति वै पुनः॥"
 वाराणसिः, पुं, (वारां राशियञ्च।) समुद्रः। इति
 पुराणम् ॥ (वारासनशब्दान् प्रागयं स्यात् ॥)
 वाञ्चटः, पुं, (वाभिर्वच्यते वेद्यते इति। वट +
 घञर्थकः।) वडिचम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वाञ्चगा, स्त्री, नीलीमल्लिका। इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 वारिकं, स्त्री, (वार्स्येदम्। वर्ष + अण्। स्वार्थं कन्।)
 सुदुस्त्रजलपृथिवीदशभागान्तगतभागविशेषः।
 यथा,—
 "दशधा विभजन् श्वेचमकरोत् पृथिवीमिमाम्।
 द्वाकुर्व्येऽदायादौ मध्यदेशमवाप्रवान्।
 कोटवे वारिकं श्वेत् रजहृष्टिर्भूव ह ॥"
 इति वडिपुराणे सागरोपाख्यानध्यायः ॥

वाल्क्यः

वार्धभाणवी, स्त्री, (वृषभाणोरपत्यं स्त्री। वृष-
 भाणु + अण्।) वृषभाणुकन्या। श्रीराधा।
 यथा,—
 "यथा परात्परः लक्ष्मणश्च यं वाचभाणवी ॥"
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥
 वार्धिकं, स्त्री, (वर्षासु जातमिति। वर्षा + "वर्षाभ्य-
 ष्टकम्।" ४।३।१८। इति ठक्।) चाय-
 माणा। इति मेदिनी। के, १५६ ॥
 वार्धिकः, त्रि, (वर्षे भवः। वर्ष + "कालात् ठक्।"
 ४।३।११। इति ठक्।) वर्षभयः। वात्स-
 रिकः। इति मेदिनी। के, १५६ ॥ (यथा,
 भागवते। १२। ११। २७।
 "यात्रावलिविधानश्च सर्व्ववार्धिकपञ्चसु ॥"
 यथाच।
 "शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्धिकी।
 तस्यां ममेतन्माहात्म्यं पठितव्यं समाहितैः॥"
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
 वर्षाकालोद्भवश्च ॥ (यथा, अध्यात्मरामायणे।
 ४। ४। २।
 "तत्र वार्धिकदिनानि राघवो
 लीलया मनिगृह्णासु सञ्चरन्।
 पञ्चमूलफलभोगतोषितो
 लज्जयान सङ्घतोऽवसत् सुखम् ॥")
 वार्धिकी, स्त्री, (वर्षासु भवा। वर्ष + "वर्षाभ्य-
 ष्टकम्।" ४।३।१८। इति ठक्।) चाय-
 माणा। इति राजनिर्घण्टः ॥
 वार्धिका, स्त्री, (वार्धिका शिला। "श्राकपाथि-
 वादिनामुपसंख्यान् उत्तरपदलोपश्च ॥" २। १।
 ६०। इत्यस्य वार्धिकीत्या श्राकपाथिवादिवन
 समासः। प्रथोदरादित्वात् शस्य षः।) करका।
 इति शब्दचक्रिका ॥
 वार्धिकः, त्रि, वर्षणशीलः। त्रयथाभोर्भक्तप्रत्ययेन
 नियमो वर्षिकः। ततः स्वार्थे णाप्रत्ययः ॥
 वा(वा)र्धनं, स्त्री, (उद्भवाः फलमिति। "प्रश्नादि-
 भ्योऽण्।" ४। ३। १६४। इति अण्।) विधान-
 सामर्थ्यात्तस्य फले न लुक्।) उद्भतीफलम्। इत्य-
 मरः ॥
 वा(वा)र्धन्यः, पुं, (उद्भदयस्यापत्यं पुमान्। उद्भदय
 + अण्।) जरासन्धः। इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, देवीभागवते। ४। १६। २६।
 "कंसः कुलोऽथ यवनेऽस्तुतश्च केशी-
 वाहृदथो वकवकीश्वरशास्त्रसुरग्याः॥"
 उद्भदयस्येदमिति अण् ॥) उद्भदयराजसम्ब-
 न्धिनः, त्रि ॥
 वा(वा)र्धन्यः, पुं, (उद्भदयस्यापत्यं पुमान्। उद्भ-
 दय + अण्।) जरासन्धः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वा(वा)लकः, पुं, स्त्री, पारिहाय्यः। अङ्कुरीयके,
 त्रि। इति मेदिनी। के, १५३ ॥ अस्याथांल-
 राणि पत्रगयिवकारादौ इत्येयानि। (गन्धयुक्त-
 दयविशेषे, पुं। यथा, उद्भत्संज्ञनायाम्। ७७। ५।
 "त्वङ्कुरेयुगलिका सृक्कारसतगरवाककेस्तुत्येः।
 केशुरपत्रविमिश्रेणैरपतियोग्यं शिरःकानम् ॥")

वाह्यत

वालवः, पुं, ववाद्येकादशकरणान्तर्गतद्वितीय-करणः। तत्र जातफलम्।

“कार्यस्य कर्मा स्वजनस्य भर्ता
सिनाप्रणीता कुलशीलयुक्तः।)

उदारबुद्धिर्भववान् मनुष्य-
श्चैद्वालवाख्ये जननं हि यस्य॥”

इति कौष्टीप्रदीपः॥

वाष्कं, त्रि, (वस्कस्य वस्कलस्य विकारः। वस्क
+ “तस्य विकारः।” ४।३।२३४। इति अण्।)
वस्कस्यन्वित्वस्कम्। चौमादि। इत्यमरः॥

(यथा, मार्कण्डेयपुराणे। १५।२०।

“तथेवाजाविकं हृत्वा वस्कं चौमस्य जायते।
कार्पासिके हृत्ते क्रौञ्चो वाष्कहर्षो बकस्तथा॥”)

वाष्कलं, त्रि, वस्कलनिर्मितम्। वस्कलस्येद्-
इत्यर्थे णप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

वाष्कली, स्त्री, मदिरा। इति त्रिकाण्डशेषः॥
वाष्किकः, पुं, (वल्काके भवः। वल्काक + इच्।)

वाष्कीकसुनिः। इति हिरूपकोषः॥

वाष्कीकः, पुं, (वल्काके भवः। वल्काक + अण्।)
रामायणकर्मा सुनिः। तत्पर्यायः। प्राञ्जितसः
२ वाष्कीकः ३ कविच्छेडः ४ कुशीवशः ५
वल्मीकः ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कविः ७
आद्यकविः ८। इति जटाधरः॥

वाष्कीकः, पुं, (वल्मीके भवः। वल्मीक + इच्।)
भृगुवंशीयसुनिविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
यथा —

“रावणान्तकरो राजा रघुणां वंशवर्द्धनः।

वाष्कीकिर्यस्य चरितं चक्रे भार्गवसप्तमः॥”

इति मातृये १२ अध्यायः॥

(यथा वा काश्यादर्शभूमिकायाम्।

“जाति जगति वाष्कीकौ कविरित्यभिधाभवन्।
कवी इति तमो यासे कवयस्त्वयि दृष्टिनि॥”)

वावजूकः, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा वदतीति।
वद् + यङ् लुकृ + “उलकाद्यञ्च।” उणा० ४।

४१। इति उकः। “सर्वस्वे तु ‘यजजप-

दशामिति।’ ३।२।१६६। इति बहुलवच-

नादन्यतोऽपि भवत्यकप्रत्ययः इति कृत्वा वाव-

जूक इति साधितम्।” इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वल-

इतः।) अतिशयवचनशीलः। तत्पर्यायः।

वाचोयुक्तिपटुः २ वाग्मी ३ वक्ता ४। इत्यमरः॥

वचकः ५ सुवचनः ६ प्रवाक् ७। इति जटा-

धरः॥ (यथा, महाभारते। १२।१६। २४।

“अमृतस्यावमन्तारो वक्तारो जनसंसदि।

चरन्ति वसुधां कृन्सौ वावजूका बहुश्रुताः॥”)

वावयः, पुं, तुलसीविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥
कृष्णवायु इति भाषा॥

वायुटः, पुं, बह्वचम्। इति शब्दरत्नावली॥

वाह्यत, य ङ उ संभक्तौ। वरणे। इति कविकल्प-
हमः॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-सेट्। ऋवेट्।)

य ङ, वाह्यते। उ, वावर्त्तित्वा वाह्यत्वा।

संभक्तः संवनम्। इति दुर्गादासः॥ (“ततो
वाह्यत्मानासाधिति भट्टिः॥”)

वाह्यतः, त्रि, कृतवरणः। इत्यमरः॥ ३।१।६२॥
वाश, य ङ ऋ शब्दे। इति कविकल्पहमः॥

(दिवा०-आत्म०-सक०-आज्ञाने सक०-सेट्।)
शब्द इह तिरश्चात्मेव। तिरश्चा वाशितं कृत-

मित्यमरान्। य ङ, वाह्यते पञ्ची। ऋ, अ-
वाह्यन्। उद्वाह्यमानः पितरं स राममिति

भट्टौ। अनेकार्थत्वाद्वाह्यत्वात्। वासितं
सुरभीकते। ज्ञानमात्रे खगरावे वासितं वस्व-

वेष्टिते। इति विश्वप्रकाशाह्न्यान्तोऽयमपीति।
इति दुर्गादासः॥

वाशा, स्त्री, (वाह्यते इति। वाश शब्दे + “गुरोश्च
हलः।” ३।३।१०३। इति अः। स्त्रियां

टाप्।) वासकः। इति शब्दरत्नावली॥
वाशिः, पुं, (वाह्यते इति। वाश् + शिच् + “वसि-

वपियत्रिणात्रिजसदिहनिवाशिवादीति।”
उणा० ४। १२४। इति इच्।) अग्निः। इत्यु-

णादिकोषः॥
वाशिका, स्त्री, (वाशा + स्त्री + कन्। टाप्। अत

इत्वम्।) वासकः। इति शब्दरत्नावली॥
वाशितं, स्त्री, (वाह्य शब्दे + भावे क्तः।) पशु-

पल्यादीनां शब्दः। इत्यमरः॥ (यथा, महा-
भारते। ६। ३१। ५३।

“आर्षप्रलापान् मा तात। सलिलस्थः प्रभा-
घियाः।

नेतन् मनसि मे राजन्। वाशितं शकुने-
रिव॥”)

वाशितः, त्रि, (धातूनामनेकार्थत्वात् वाश सुरभी-
करणे + क्तः।) सुरभीकृतः। इत्यमरटीकायां
स्वामी॥

वाशिता, स्त्री, (वाश + क्त। टाप्।) स्त्रीमात्रम्।
करिणो। इत्यमरः॥

वाशिशुः, त्रि, विशिष्टसम्पत्तौ। विशिष्टस्येद्-इत्यर्थे
णप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, महाभारते।

३। ११५। २।
“लोमशस्तस्य तान् सर्वानाचख्यौ तत्र ताप-

सान्।
भृगुनक्षत्रसञ्चये वाशिशुगणय काश्यपान्॥”

स्त्री, उपपुराणविशेषः। यथा, देवीभागवते।
१। ३। १६।

“माहेश्वरं भागवतं वाशिशुञ्च सविस्तरम्।
एतान्युपुराणानि कथितानि महात्मभिः॥”

तीर्थभेदः। यथा, महाभारते। ३। ८४। ४५।
“ऋषिकुल्यां समासाद्य वाशिशुञ्चैव भारत।।

वाशिशुञ्चं समतिक्रम्य सर्वैर्गर्गां द्विजातयः॥”)
वाशिष्ठी, स्त्री, (विशिष्टस्यैयमिति। विशिष्ट + अण्।

टाप्।) गोमतीनदी। इति हेमचन्द्रः॥
वाशुरा, स्त्री, (वाह्यते अस्यामिति। वाह्य शब्दे

+ “मन्दिवाश्रमथचित्तचक्रिभ्यश्च उरच्।”
उणा० १। ३६। इति उरच्। टाप्।)

रात्रिः। इत्युणादिकोषः॥
वाशं, स्त्री, (वाह्यतेऽस्मिन्निति। वाह्य + “स्त्रायि-
तच्चिचिश्चोतीति।” उणा० २। १३। इति

रक्।) मन्दिरम्। चतुष्पथः। इति मेदिनी।
रे, ८३॥

वाशः, पुं, (वाह्यतेऽस्मिन्निति। वाह्य + “स्त्रायि-
तच्चीति।” उणा० २। १३। इति रक्।)
दिवसः। इति मेदिनी। रे, ८३॥

वाय्यः, पुं, (वाधते इति। वाध लोङ्ने + “स्त्रायि-
श्रय्यवाप्यरूपपर्यन्त्याः।” उणा० १। ३। ०८।
इति परप्रत्यये ध्रस्व षत्वं निपातनात्।) उष्ण।
(यथा, रघौ। ७। ६८।

“तस्याः प्रतिहृन्द्भवद्विधादात्

सद्यो विसृक्तं सुखमावभासे।

निम्बासवाष्यापगमात् प्रपन्नः

प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः॥”)

लोहः। इति मेदिनी। पे. ११। अश्रुः। इत्य-
मरः॥ (यथा, आभ्यासप्रश्न्याम्। ६६४।

“प्राज्ञाय एव कदा मां स्त्रियन्ती मन्युक्तस्य-
कुचकलसा।

अंशनिषस्सुखी सा स्रपयति वाय्व्यम मम
पृष्ठम्॥”)

वाय्यकः, पुं, (वाय्य + संज्ञायां कन्।) मारिषः।
नटिया शाक इति भाषा। यथा, —

“मारिषो वाय्यको मार्ष, श्वतो रक्तस्य स स्त्रुतः।
मारिषो मधुरः शीतो विष्णुर्भी पित्तशुद्धुः॥

वातस्त्रिकरौ रक्तपित्तशुद्धिघमाश्रितौ।
रक्तमार्षो गुरुर्नाति सचारी मधुरः सरः।

श्लेष्मलः कटुकः पाके स्त्रल्पदोष उदीरितः॥”
इति भाषप्रकाशः॥

वाय्यका, स्त्री, (वाय्य + संज्ञायां कन्। टाप्।
अभिधानाद्दिग्भावः।) हिङ्गुपत्री। इति शब्द-
रत्नावली॥

वाय्यिका, स्त्री, (वाय्य + संज्ञायां कन् टाप्
अत इत्वम्।) हिङ्गुपत्री। तत्पर्यायः।

कारवी २ पृष्ठी ३ कवरी ४ पृथुः ५। इत्य-
मरः॥ लक्ष्मपत्री ६ वाय्यीका ७ कर्करी।

इति लट्टीका॥
वाय्यो, स्त्री, (वाय्य + गौरादित्वात् ङीष्।)

वाय्यका। इति शब्दरत्नावली॥
वाय्यीका, स्त्री, हिङ्गुपत्री। इति राजनिर्घण्टः॥

रौधुनी इति ख्यातञ्च। अस्य गुणाः। कटु-
त्वम्। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। तमिच्छेन्नार्श-
त्त्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

वास, त् क उपसेवायाम्। इति कविकल्पहमः।
(अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) उपसेवा

तु गुणान्तराधानाम्। व्यववासद्वयं चन्दनः।
इति दुर्गादासः॥

वासः, पुं, (वसन्त्यत्रेति। वस निवासि + “हलश्च।”
३। ३। १२१। इति घञ्।) यद्भवम्। इत्य-
मरः॥ (यथा, हरिवंशे। १७४। ३४।

“उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते विधादं माह्वथाः शुभिः।
नैवं विधेयु वासेषु भयमस्ति वराजने॥”

वास्यते इति। वास + घञ्।) वस्त्वम्। इति
लट्टीका॥ (वस + भावे घञ्।) व्यवस्थानम्।

वासकः

इति वैमचन्द्रः । (यथा, महाभारते । १ । १०८ । ५० ।

“विहारावसथेऽपि वीरा वाममरोचयन् ॥”
वासकः । इति शब्दरत्नावली । सुगन्धिः । इति
वासघातार्थदर्शनात् ॥ ॥ ॥ स्थानविशेषे वासस्य
कर्मआकर्षणत्वं यथा,—

सुखयानुवाच ।

“वेदाहं तान् बालापि कार्याणाम्नु गतागतिम् ।
क्रोधे चैवाभिवादे वा वेद चापि बलाबलम् ॥
श्रिष्यस्याश्रिष्ययुक्तेऽहं न चान्त्यं बुभूषता ।
तस्मान् सङ्कीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते ॥
पुंसो येनाभिनन्दन्ति वृत्तेनाभिनयेन च ।
न तेषु च वसेत् प्राज्ञः श्रेयोऽर्थो पापबुद्धिषु ॥
ये स्वैवमभिनानन्ति वृत्तेनापि जनेन च ।
तेषु साधुषु वस्त्यथ स वासः श्रेय उच्यते ॥”

इति मात्स्ये २८ अध्यायः ॥ ॥

अपि च ।
“धार्मिकैरावृते ग्रामे न आधिवह्युले भृशम् ।
न शूद्रराण्ये निवसेत् न पाषण्डजने वृते ॥
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये पूर्वपश्चिमयोः शुभम् ।
सुक्ता सप्तदशोद्दिशं नान्यत्र निवसेत् द्विजः ॥
अर्द्धक्रोशान्मदीकूलं वर्जयित्वा द्विजोत्तमः ॥
नान्यत्र निवसेत् पुण्यं नान्यत्रग्रामसन्निधौ ॥
न संवसेच्च पतितेर्न चण्डालेर्न पुकृशोः ।
न मूर्खैर्न बलिभैश्च नान्यैर्नान्यावसायिभिः ॥”

इति कौर्मि उपविभागे २५ अध्यायः ॥

वासः, [सु] क्ली, (वस्यतेऽनेति । वस आच्छा-
दने + “वसेति” उणा० ४ । २१७ । इत्य-
सुन् । स च शिन् ।) वस्त्वम् । इत्यमरः ॥
(यथा, भगौ । ४ । ६६ ।

“उपानहौ च वासश्च व्रतमन्यैर्न धारयेत् ॥”
पञ्चकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वासकः, पुं, (वासयतीति । वासि + क्तृल् ।) वृत्त-
विशेषः । वाकस इति भाषा । तन्पठ्यायः ।
वेदाभाता २ सिंही ३ वासिका ४ वृषः ५
अटस्थः ६ सिंहास्यः ७ वाजिदन्तकः ८ ।
इत्यमरः ॥ वाशा ९ वाशिका १० वृषाः ११
अटस्थः १२ वाशकः १३ । इति तट्टीका ॥
वासा १४ वासः १५ वाजी १६ वेदासिंही १७
माहसिंही १८ । इति शब्दरत्नावली ॥
वासका १९ सिंहापर्णी २० । इति जटाधरः ॥
सिंहिका २१ भिषद्भाता २२ वसादनी २३
सिंहमुखी २४ कण्ठीरवी २५ शितकर्णी २६
वाजिदन्ता २७ नासा २८ पञ्चमुखी २९
सिंहपत्नी ३० म्गेन्द्राणी ३१ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । शीतत्वम् । काशरक्त-
पित्तकामलाकफवेकल्यस्वरश्वासक्षयनाशित्वञ्च ।
तन्पुष्यगुणाः । कटुपाकित्वम् । तिक्तत्वम् । कास-
क्षयहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“वासको वासिका वासा भिषद्भाता च
सिंहिका ।
सिंहास्यो वाजिदन्तः स्यादाटस्थोऽटस्थकः ॥

वासक

आटस्थो वृषो नाम्ना सिंहापर्णश्च स स्तुतः ।
वासको वासकत् सभ्यः कपपितासनाग्रजः ॥
तिक्तस्तुवरको वृद्धो लघुः शीतसृष्टिर्तिक्तुत् ।
श्वासकासज्वरश्चर्द्दिमोक्षकुष्ठचयापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

गानाङ्गविशेषः । यथा,—
“मनोहरोऽथ कन्दर्पश्चारुनन्दन एव च ।
चत्वारो वासकाः प्रोक्ताः शङ्करेण स्वयं पुरा ॥”
केशाश्रमते नामान्यपि पृथक् ।

“विनोदो वरदश्चैव नन्दः कुसुद एव च ।
चत्वारो वासकाः प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(वासरः । इति वासकसम्प्राशब्दार्थे व्यालङ्का-
रिकाः ॥)

वासकर्णी, स्त्री, यज्ञशाला । इति शब्दरत्नावली ॥
वासकसम्प्रा, स्त्री, (वासके प्रियवसागमवासरे
सम्पत्तीति । सम्प् + अच् । टाप् । यद्वा, वासकं
वासवेष्य सम्पत्तीति । सम्प् + अच् । टाप् ।)
स्वोयादिनायिकाभेदः । (यथा, गीतगोविन्दे ।
६ । ८ ।

“भवति विलम्बिनि विगलितलम्बा
विलपति रोदिति वासकसम्प्रा ॥”)

तस्या लक्षणं यथा । अद्य मे प्रियवामर इत्यं
निश्चिन्व या सुरतमामर्गो सम्प्लोकरोति सा
वासकसम्प्रा । वासको वासरः । अस्याच्छेदा
मनोरथमखीपरिहासदूतीप्रश्रसामर्गोविधान-
मार्गविलोकनादयः । सुभावासकसम्प्रा यथा,
“द्वारं गुम्फति तारकातिरुचिरं यथाति
काशीलता
दीपं न्यस्यति किन्तु तत्र बहुलं खेचं न दर्श
पुनः ।

आलीनामिति वासकस्य रजनी कामाशुक्लपाः
क्रियाः

साचिसोरमुखी नवोदसमुखी दूरान् समुद्धी-
चते ॥”

मध्या वासकसम्प्रा यथा,—
“शिल्पं दर्शयितुं करोति कुतूकान् कञ्जार-
हारस्रजं

चित्रप्रेक्षणकैतवेन किमपि द्वारं समुद्धीचते ।
गङ्गात्याभरणं नवं सहचरी भूनाजिगीषामिषा-
दित्यं पद्मदशः प्रतोत्य चरितं स्मिराननोऽभूत्
स्मरः ॥”

प्रौढा वासकसम्प्रा यथा,—
“कृतं वपुषि भूषणं चिकुरधोरणी धूपिता
कृता शयनसन्निधौ क्रमुकवीटिकासम्पृतिः ।
अकारि हरिणीदृशा भवनमेव देहत्वया
स्फुरत्कनककेतकोकुसुमकान्तिभिर्दुर्दिनम् ॥”
मनोरथश्च यथा,—

“आवयोरङ्गयोर्द्वेषे भूयो विरहपल्लवः ।
अहैते च स्मितस्कीर्तं न स्यादन्वोन्मवीच-
यम् ॥”

परकीया वासकसम्प्रा यथा,—

वासना

“चशुं स्थापयितुं हृत्तेन च निरोधते प्रदीपा-
कुरान्
धते वीधकपोतपोतनिगदेः साङ्केतिकं
सिद्धितम् ।

श्रुत्वापार्श्वविवर्तितान्जलितिकं जौलत्कपोल-
दुति
कापि कापि कराम्बुजं प्रियधिया तत्पान्तिकं
न्यस्यति ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(तथाच साहित्यदर्पणे । ३ । ८६ ।
“कुरुते मङ्गलं यस्याः सञ्जिते वासवेष्यनि ।
सा तु वासकसम्प्रा स्याद्विदितप्रियङ्गमा ॥”)

वासका, स्त्री, (वासक + टाप् ।) वासकवृत्तः ।
इति जटाधरः ॥

वासयहं, क्ली, (वासाय यहम् ।) गर्भागारम् ।
इत्यमरः ॥ “हे यहमध्यभागे प्रथमयष्टे च
यहान्तर्गृहे इतिके निम्नातत्वात् गर्भे इवागारं
गर्भागारम् । वासाय यहं वासयहम् । वास-
वेष्यादि चान्च ।” इति भरतः ॥ (यथा, हस्त-
संहितायाम् । ५३ । ७० ।

“वासयह्याणि च विन्द्याद्
विप्रादीनामुद्गदिगाद्यानि ।
विश्रुताश्च यथा भवनम्
भवन्ति तान्येव दक्षिणतः ॥”)

वासनः, पुं (वास्यते इति । वाञ्छ शब्दे + बाहुल-
कान् अतच् ।) गर्हभः । इति शब्दरत्नावली ॥

वासतेयी, स्त्री, (वसती साधुरिति । वसति +
“पण्यतिथिवसतिस्वपतेऽण् ।” ४ । ४ । १०४ ।
इति टण् ।) रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(वसतिसाधुमाञ्च, चि । यथा, भट्टौ । ४ । ८ ।
“वनेषु वासतेषु निवसन् पण्यसंस्तरः ।
शय्योत्थायं गृहान् विधुषातिथेयो विचक्रमे ॥”)

वासनं, क्ली, (वास्यते इति । वासि + ल्युट् ।)
धूपनम् । वारिधानी । वस्त्वम् । इति मेदिनी ।
न, १०८ ॥ वासः । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्ञानम् । इति धरणिः ॥ निक्षेपाधारः । यथा,
याज्ञवल्क्याः ।

“आधिभोभोपनिक्षेपजङ्घालधनेर्विना ।
तथोपनिधिराजस्त्रीयाञ्चियाणां धनेरिह ॥”
उपनिक्षेपस्तु ।

“वासनस्यमनाग्राय समुद्रं यद्विधीयते ॥”
इति नारदीयैः ॥

वासनं निक्षेपाधारभूतं सम्पुटादिकं समुद्रं
ग्रन्थादियुक्तम् । इति श्ववहारतन्त्रम् ॥ वसन-
सम्बन्धिनि, चि ॥ (वसनेन क्रीतमिति । वसन +
“श्रतमानविश्रतिकमद्वसवसनादण् ।” ५ । १ । १७० ।
इति अण् । वसनेन क्रीतं च, चि ।)

वासना, स्त्री, (वासयति कर्मणा योजयति जीव-
मनासीति । वस + शिच् + युच् । टाप् ।)
प्रास्थाशा । (यथा, भागवते । २ । २ । २ ।

“प्राश्चस्य हि त्रक्षण एव पश्या
यन्नामभिर्धायति धीरपार्थः ।

वासन्ती

परिभ्रमंस्तत्र न विन्दतेऽर्थात्
मायामये वासनया प्रयागः ॥”)

ज्ञानम् । इति मेदिनी । ते, १३० ॥ स्मृतिचेतुः ।
तत्पर्यायः । संस्कारः २ भावना ३ । इति जटा-
धरः ॥ देहात्मबुद्धिजन्यमिष्यासंस्कारः । इति
न्यायशास्त्रम् ॥ दुर्गा । यथा,—
“वसत्यदृष्टा सर्वेषु भूतेष्वन्तर्हिताय च ।
घातुर्व्यस निवासिनि वासना तेन सा स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
(अर्कस्य भार्या । यथा, भागवते । ६।६।१३ ।
“अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्पादयः
स्मृताः ॥”)

वासन्तः, पुं. (वसन्ते भवः । वसन्त + “सन्धि-
वेलाद्यनुनञ्चभ्योऽण्” ४।३।१६ । इति अण् ।
उद्ः । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ कौकिलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मलयवायुः । सुतः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ लघुसुतः । इति हेमचन्द्रः ॥
मदनवृत्तः । इति शब्दमाला ॥ अर्वाहिते, त्रि ।
इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ (वसन्तोपि च त्रि ।
इति सिद्धान्तकौमुदी । ४ । ३ । ४६ ॥)

वामन्तकं, त्रि, वसन्तसम्बन्धि । वसन्तस्येदमित्यर्थे
कणप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (वसन्ते उपसम् । वसन्त
+ “योग्यवसन्तादन्त्यतरस्याम्” ४ । ३ । ४६ ।
इति बुष् । (वसन्तोपि, त्रि ॥ इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥)

वासन्तिकः, त्रि, (वसन्तमधीते वेद वेति । वसन्त
+ “वसन्तादिह्यष्टकं” ४।२।६३ । इति टक् ।)
विदूषकः यथा । वासन्तिकः केलिकलो वेशा-
सिको विदूषकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वसन्त-
स्येदमिदि । “वसन्तान् च” ४ । ३ । २० ।
इति टण् । वसन्तसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,
भागवते । ५ । ६ । ५ ।

“सप्रणवशिरस्त्रिपदा सावित्री ग्रेष्वांसन्ति-
कान् मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राहया-
मास ॥”)

वासन्ती, स्त्री, (वसन्तस्यिमिति । वसन्त + अण् ।
डोष् ।) माघवी । यूथी । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥
(यथा, रामायणे । ४ । १ । ७७ ।

“मालतीमल्लिकापद्मकरवीराश्च पुष्यताः ।
केतव्यः सित्यवाराश्च वासन्त्यश्च सुपुष्यताः ॥”
पाटला । इति विश्वः ॥ कामोत्सवः । तत्पर्यायः ।
चैत्रावली २ मधुसूतवः ३ सुवसन्तः ४ काम-
महः ५ कर्हनी ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नयिकारी । पुष्यलताविशेषः । तत्पर्यायः ।
प्रहसन्ती २ वसन्तजा ३ माघवी ४ महा-
जातिः ५ शीतसहा ६ मधुबहुला ७ वसन्त-
दूती ८ अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । ज्वरत्वम् ।
सुरभित्वम् । अमहारित्वम् । धम्मिक्तामोदित्वम् ।
मन्दमदोन्मादनदायित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
नवमल्लिका । नेवारि इति हिन्दी भाषा ।
यथा,—
“नेपाली कथिता तज्जैः सप्तका नवमल्लिका ।

वासन्ती शीतला लक्ष्मी सिद्धादीषत्रयान्न-
जन् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ७ ॥

अथ वासन्तीदुर्गापूजप्रमाणम् । तत्र भविष्य-
पुराणम् ।

“मीनराशिस्थिते सूर्ये मुक्तपक्षे नराधिप ।
सप्तमीं दशमीं यावत् पूजयेदम्बिकां सदा ॥”
भविष्योत्तरे ।

“चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।
पूजयेद्विधिवद्दुर्गां दशम्याश्च विसर्जयेत् ॥”
कालकौमुद्यां जावालिः ।

“चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।
पूजयेद्विधिवद्दुर्गां दशम्याश्च विसर्जयेत् ॥”
नानाविधेषु वलिभिर्न्यासे दीर्घवर्जितैः ।
विचित्राभरणैः पार्थ पट्टयश्चादिभिस्तथा ॥
एवं यः कुरुते पूजां वर्षे वर्षे विधानतः ।
इंसितान् लभते कामान् पुत्रपौत्रादिकान्नुप ॥”

अथ भविष्योत्तरे निरुपपदमासशब्दसङ्केतान्
भविष्यपुराणवचने मीनराशिस्थित इति
मीनस्वरथारब्धतान्द्रमासीयतिथिपरम् । सौर-
रथारब्धत्वे कदाचित् सप्तम्यादितिथित्रयाला-
भान् तद्दुर्गे तन्त्रत्वात्तुः स्यात् । न चेष्टापत्तिः
भविष्यपुराणे सदापदोपादानान् जावालिवचने
वर्षे वर्षे इत्युपादानाच्च नित्यत्वम् । एतद्विदुः
कालविवेके । एवं जावाली शेषवचनपरार्द्धं
पुत्रादिरूपफलप्रवणान् काम्यत्वञ्च । तत्रञ्च
काम्यतया पूजने कृते प्रसङ्गान् नित्यत्वसिद्धिः ।
“सिताष्टम्यास्तु चैत्रस्य पुष्येस्तत्कालसम्भवेः ॥
अशोकेरपि यः कुर्व्यात् मन्त्रेणानेन पूजनम् ।
न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यद्य दुर्गातः ॥”
इति कालिकापुराणवचनान् केवलाष्टमीकल्प
उक्तः । चैत्रमासमधिकृत्य ।

“नमस्यां पूजयेद्देवीं महिषासुरमर्दिनीम् ।
कुङ्कुमागुरुकस्तूरीधूपान्ध्वजतपंगुः ।
दमनेमूरपत्रेषु विषयारण्यपदं लभेत् ॥”
इत्यनेन केवलनवमीकल्प उक्तः । अथस्या त
शारदीयपूजाप्रकरणोक्ता ग्राह्या । विशेषस्त्वन
बोधनप्रक्रिया नास्ति बोधनाया बोधनासम्भ-
वान् । इति प्राक् विदुः । ह्योमादिकश्च पूर्व-
वज्ज्ञेयमिति दिक् । इति दुर्गास्तवविवेकः ॥ ७ ॥
अपि च ।

श्रीनारायण उवाच ।

“पुरा स्तुता सा गोलोके लघ्वेन परमात्मना ।
संपूज्य मधुमासे च प्रीतेन रासमल्लले ॥
मधुकेटभयोर्युद्धे द्वितीये विष्णुना पुरा ।
तत्रैव काले सा दुर्गा ब्रह्मणा प्राक्सकृते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६३ अध्यायः ॥
(चतुर्दशान्तरवृत्तिविशेषः । इति ह्यन्तो-
मङ्गरी । अस्या लक्षणादिकं ह्यन्तःशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥)

वासन्तीपूजा, स्त्री, (वासन्तो तदास्या पूजा ।)
चैत्रमासीयदुर्गापूजा । यथा,—

वासाग

“चैत्रे मासि सिते पक्षे नवम्यादिदिनत्रये ।
प्रातः प्रातर्महादेवीं दुर्गां भक्त्या प्रपूजयेत् ॥”
इति ॥

तत्राष्टम्यां अन्नपूर्णापूजा यथा,—
“तत्राष्टम्यामन्नपूर्णां पूर्वाह्णे साधकोत्तमः ।
रक्तवासैरक्तपुष्पैर्वलिभिः पूजयेच्छिवाम् ॥”
इति च मायात्मने ७ पटलः ॥

अपि च ।
“विशेषाच्चैत्रमासस्य या तिथिः स्यात् सिता-
ष्टमी ।
तस्यां यः पूजयेद्भक्त्या प्रसादयति सां धुवम् ॥”
इति शांभवीतन्त्रे १४ पटलः ॥

वासयोगः, पुं, (वासाय सुगन्धार्थं युष्यति इति ।
युज + घञ् ।) चूर्णम् । इत्यमरः ॥ “द्विषाविर
इति स्याते । पट्टरसा चोदे इत्यन्ते । चूर्ण्यन्ते
प्रियन्ते चूर्णानि चूर्णं प्रेरणे अल् । वासे सरभी-
करणे युष्यन्ते उपयुष्यन्ते इति घञि वास-
योगः ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
गन्धचूर्णम् २ पट्टवासम् ३ चूर्णकम् ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

वासरः, पुं स्त्री, (वासयतीति । वस् + शिच् +
“अन्तिकमिभ्रमिचमिदेविवसिभ्यश्चिच्” उणा०
३ । १३२ । इति अरः ।) दिवसः । इत्यमरः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ४ । २३ ।
“प्रवृत्तं चावयोर्वादे प्रयाताः सप्त वासराः ॥”
नागप्रभेदे, पुं । इति मेदिनी । रे, २१३ ॥

वासवः, पुं, (वसुरव । प्रजापत्यम् ।) इन्द्रः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४३ । २२ ।
“सहस्रालनियोगान् स पार्थः शक्रासनं गतः ।
अध्यक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥”
वासवी, स्त्री, (वसोरपत्वं स्त्री । वसु + अण् ।
डोष् ।) यासमाता । यथा,—
“यासस्याम्बा सत्यवती वासवी गन्धकालिका ।
योजनगन्धा दास्यो शीलं कायनचीवृक्षः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १ । ६३ । ७० ।
“दियां तां वासवीं कन्यां रम्भोक्तं सुनिपुङ्गवः ।
सङ्गमं मम कक्षाणि । कुर्वन्नेवमभ्यभाषत ॥”
वाससञ्जा, स्त्री, (वासं गृहं सञ्जयतीति । सञ्ज +
शिच् + अण् । टाप् ।) नायिकाभेदः । यथा,
“खलितोत्कृष्टिता लम्बा तथा प्रीषितभर्तृका ।
कलहान्तरिता वाससञ्जा स्वाधीनभर्तृका ॥
अभिसारिकाप्यष्टी ता बन्धव्यां पशुजासती ॥”
इति जटाधरः ॥

अस्या विवरणं वासकसञ्जाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
वासा, स्त्री, (वासयतीति । वस् + शिच् + अण् ।
टाप् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
वैद्यके ।
“वासायां विशामानायामाश्रायां जीवितस्य च ।
रक्तपित्ता चयौ कासौ किमर्धमवधीदिति ॥”
वासागारं, स्त्री, (वासाय हासस्य वा आगारम् ।)
वासयहम् । तत्पर्यायः । भोग्यहम् २ कन्याटः ३

३ पञ्चाटः ४ निष्कुटः ५। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वासिः, पुं, (वसनिवासे + "वसिपियजिरा-
जोति।" उवा० ४।१२४। इति इत् । कुटार-
मेदः । वाइस इति भाषा । इत्युणादिकोषः ॥
वासिका, स्त्री, (वासैव । सार्धं कन् । टाप् । अत
इत्त्वच्) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वासितं, स्त्री, (वास्यते स्मिति । वास + क्तः ।)
वतम् । इति मेदिनी । ते, १५२ । ज्ञान-
मात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ खगवरः । इति
विश्वः ॥

वासितः, त्रि, (वास्यते स्मिति । वासि सुरभीकरणे
+ क्तः ।) सुरभीजनः । तत्पर्यायः । भावितः
२ । इत्यमरः ॥ हे सुगन्धिपुष्पादिवासितद्रव्ये ।
भाष्यते प्राप्यते भावितं भू कठ प्राप्ती कर्मणि
क्तः । वासं सौरभं करोति इति आत्मात् ।
कर्मणि क्ते वासितम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
जलादौ वासितः । इति शब्दरत्नावली ॥
स्यातः । वस्त्वैष्टितः । इति धरणिः ॥

वासिता, स्त्री, (वासयतीति वस निवासे + णिच् +
क्तः । टाप् ।) स्त्रीमात्रम् । करिणी । इत्यमरः ॥
वासिनी, स्त्री, (वासोऽस्या अस्तीति । वास +
इतिः ।) शुक्लभिक्षुणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वासिष्ठं, स्त्री, वधिरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वासिष्ठं, त्रि, वसिष्ठजनयोगशास्त्रादि । वसिष्ठेन
कृतमित्यादर्थं (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वसिष्ठसम्बन्धि च ॥

वासी, स्त्री, (वासयतीति वासि अच् । गौरादि-
त्वान् डीष् ।) तत्त्वज्ञी । वाइस इति ख्याता-
स्त्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वासुः, पुं, (सर्वान् वसति सर्वत्रासौ वसतीति
वा । वस + बाहुलकात् उण् । इति १।१ संख्यक
उणादिसूत्रवृत्तौ उष्णलक्षः ।) नारायणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीनिवासीऽप्यजो वासुः ।
इति जटाधरश्च । विश्वरूपः । पुनर्वसुः । इत्यु-
णादिकोषः ॥

वासुकिः, पुं, वसुकस्यापत्यमिति । वसुक + इत् ।
अहिपतिः । तत्पर्यायः । सर्पराजः २ । इत्य-
मरः ॥ वासुकेंयः ३ । इति शब्दरत्नावली ।
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“सुरसा जहिर सर्पास्तीषां राजा तु तत्पुत्रः ।
वासुकिश्चैव नागानां गणाः क्रोधनभोऽधिकः ॥”

इति बह्विपुराण्ये काश्यपीयवंशः ॥

(जरत्कारुमुनिपत्नी मनसादेवी तु अस्त्रिव
भगिनी ।

“आस्तीकस्य मुनेर्माता भगिनी वासुके कथा ।
जरत्कारुमुनेः पत्नी नागमातनमोऽस्तु ते ॥”

इति मनसाप्रणाममन्त्रः ॥)

वासुकेयः, पुं, (वसुकस्यापत्यमिति । वसुक +
इत् ।) वासुकिः । इति शब्दरत्नावली ॥

वासुकैयस्वसा, [च] स्त्री, (वासुकैयस्य वासुके-
स्वसा भगिनी ।) मनसादेवी । इत्यमरः ॥

वासुदेवः, पुं, (वसुदेवस्यापत्यमिति । वसुदेव +
“अपत्यकठुक्कुरवभ्यच् ॥” ४।१। ११४।

इति अच् । यद्वा, सर्वत्रासौ वसत्यात्मरूपेण
विश्वम्भरत्वादिति । वसु + बाहुलकात् उण्
वासुः । वासुचासौ देवश्चेति कर्मधारयः ।
अस्य नामनिकृतिस्तु परतो ज्ञेया । श्रीकृष्णः ।
इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । वसुदेवभूः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ सयः २ सुभद्रः ४ वासुभद्रः ५
धृङ्गजित् ६ वड्बिन्दुः ७ प्रन्निद्रङ्गः ८ प्रन्नि-
भद्रः ९ गदायजः १० मार्जः ११ वभुः १२
कोहितान्तः १३ परमाणुङ्गकः १४ । इति
शब्दमाला ॥ अन्यत् कृष्णशब्दे दृश्यम् ॥
श्रीकृष्णशरीरस्य निवृत्तं यथा,—

श्रीसनत्कुमार उवाच ।

“भद्रं वो सुनयः शम्भतपसां फलभौक्षितम् ।
कृष्णस्य कुशलप्रश्नं शिववीजस्य निष्कलम् ॥
साम्पत्तं कुशलं वच दर्शनं परमात्मनः ।
भक्तानुरोधोद्देशस्य परस्य प्रकृतेरपि ॥
निर्गणस्य निरोद्देशस्य सर्वबीजस्य तेजसः ।
भारोवतारणायैव चाविर्भूतस्य साम्पत्तम् ॥”

श्रीकृष्ण उवाच ।

शरीरधारिणश्चापि कुशलप्रश्नभौक्षितम् ।
तत्कथं कुशलप्रश्नं मयि विप्र न विद्यते ॥

सनत्कुमार उवाच ।

शरीरे प्राकृते नाथ मन्त्रतश्च शुभाशुभम् ।
निवृत्तेऽपि चासौ शिवप्रश्नमनर्थकम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यो यो विग्रहधारी च स च प्राकृतिकः स्मृतः ।
देहो न विद्यते विप्र तां निवृत्तां प्रकृतिं विना ॥

सनत्कुमार उवाच ।

रक्तविन्दुवत्वा देहास्ते च प्राकृतिकाः स्मृताः ।
कथं प्रकृतिनाथस्य बीजस्य प्राकृतं वपुः ॥
सर्वबीजस्य सर्वान्निर्भवाच्च भगवान् स्वयम् ।
सर्वधामवताराणां प्रधानं बीजमवययम् ॥
कृत्वा वदन्ति वेदाश्च निवृत्तं निवृत्तं सनातनम् ।
प्योतिःस्वरूपं परमं परमात्मानमभोऽन्यम् ॥
मायया सगुणश्चैव भाषेयं निगुणं परम् ।
प्रवदन्ति च वेदाङ्गास्तथा वदद्विदः प्रभो ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

साम्पत्तं वासुदेवोऽहं भक्तवीर्याश्रितं वपुः ।
कथं न प्राकृतो विप्र शिवप्रश्नमभौक्षितम् ॥

सनत्कुमार उवाच ।

वासुः सर्वनिवासश्च विश्वानि यस्य लोमसु ।
तस्य देवः परं ब्रह्म वासुदेव इतीरितः ॥

वासुदेवेति तन्नाम यदेव च चतुर्भुजं च ।
पुराणैस्त्रिनिहासेयु यात्रादिषु च दृश्यते ॥

रक्तवीर्याश्रितो देहः कृतं वेदे निरूपितः ।
साक्षिणो सुनयश्चात्र धर्मः सर्वत्र एव हि ॥

साक्षिणो मम वेदाश्च रविचन्द्रौ च साम्पत्तम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जसख्ये ८७ अध्यायः ॥

तस्य नामव्युत्पत्तिः ।
“सर्वत्रासौ समस्तश्च वसत्यनेति वै यतः ।

ततः च वासुदेवेति चिह्नं परिगीयते ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अर्धे २ अध्यायः ॥

अपि च ।

“सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
भूतेष्वपि च सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥
खाण्डिक्यजनकायाश्च दृष्टः केशिध्वजः पुरा ।
नामध्यायामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः ॥
भूतेषु वसते सोऽन्तर्लोकसन्धश्च च तानि यत् ।
धाता विधाता जगतां वादेवस्ततः प्रभुः ॥”

इति तत्त्वेव । ६।५। ८०—८२ ॥ ७ ॥

(तथा च महाभारते । ५। ७० । ६ ।

“वसनात् सर्वभूतानां वसुत्वान् देवयोनितः ।
वासुदेवस्ततो वेद्यो दृष्टत्वात् विष्णुरुच्यते ॥”

अस्य अङ्गप्रत्यङ्गमन्त्रा यथा,—

“बीजस्तु वासुदेवस्य पुरेव प्रतिपादितम् ।

तदङ्गमन्त्रं राजेन्द्र द्वादशाक्षरमुच्यते ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय वे पदम् ।

अङ्गमन्त्रं तथेतस्य वासुदेवस्य कीर्तितम् ॥

अस्य प्रत्यङ्गरूपम् दधिधामनसंज्ञकम् ।

तस्य मन्त्रं नरश्रेष्ठ शम्भुना भाषितं श्रद्धा ॥

ॐ नमो विष्णवे पूर्वं पदं तस्य प्रकीर्तितम् ।

पदम् सुरपतये चतुर्धामं महाबलम् ॥

स्वाहात्तं हृदयासतं प्रत्यङ्गं वैष्णवं मतम् ।

मन्त्रइयम् यो वेद बीजं प्रत्यङ्गमन्त्रकम् ॥

स पूषा देवकायस्तु न स भूयोऽभिजायते ।

सर्वस्तनरतन्त्रोक्तः क्रमो ग्राह्यः प्रपूजने ॥

त्रियु मन्त्रेषु च बुधो विशेषं श्रद्धा भूपति ।

रूपम् बीजमन्त्रस्य प्रथमं श्रद्धा भूपति ॥

पूर्वपञ्चोपमः शुक्लः पश्चिमाक्षोपरिस्थितः ।

चतुर्भुजः पीतवस्त्रोऽस्त्रिभिः सर्वोत्तरेऽङ्गुलम् ॥

दक्षिणोर्ध्वं गदां धत्ते तदधो विक्रमात्मजम् ।

वामोर्ध्वं चक्रमत्युर्ध्वं धत्तेऽधः शङ्खमेव च ॥

श्रीवत्सवचाः सततं कौस्तुभं हृदि चाङ्गुलम् ।

धत्ते कर्णे हृद्यो वामे तूष्णीं वागपूरितम् ॥

दक्षिणे कोषं खड्गं तन्मूकं सशराशनम् ।

श्रीर्षं किराटं सद्योतं कर्णयोः कुण्डलद्वयम् ॥

आलागुलभिर्नीचैश्चो स्वर्णमालां गणस्थि-

ताम् ।

दधानं दक्षिणे देवीं श्रियं पार्श्वं तु तिष्ठतम् ॥

सरस्वतीं वामपार्श्वं चिन्मयेहरदं हरिम् ।

मन्त्रस्य बीजरूपम् कथितं तव पाथिव ॥

द्वादशाक्षरमन्त्रस्य रूपमन्त्रं श्रद्धा मे ।

नीलोत्पलदलप्रयामं तथैव च चतुर्भुजम् ॥

दक्षिणोर्ध्वं शिरां पद्मं गदाश्चाधः प्रचोदयेत् ॥

वामेऽधः चक्रमन्त्रं शङ्खश्च विभ्रतम् ।

चिन्मयेहरदं देवं सर्वमन्त्रेषु पूर्वेवत् ॥

अद्वादशाक्षरस्यास्य प्रत्यङ्गस्य च विकीरम् ।

श्रद्धां रालसवचितो दारिद्र्यभयभङ्गनम् ॥

पूर्वोत्तरेऽधः कामं शुक्रवस्त्रं विचिन्मयेत् ॥

करे विचिन्मयेदासे पीयूषापुरितं घटम् ॥

दध्यमखड्गसंयुक्तं दक्षिणे स्वर्णमालनम् ।

पश्चासनगतं देवं चक्रमन्त्रमध्यागम् ॥

वासौकः

शुक्रवल्गुधरं देवं प्रमाणाहामनं सदा ।
इषहाससमायुक्तं त्रिकोकेषु त्रिविक्रमम् ।
चिन्तयेद्दरदं देवं सर्वकामफलप्रदम् ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥३॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“ततस्तु दशमे मासि विधौ ब्रह्मर्षिसङ्गते ।
अष्टम्यामहंरात्रौ च तस्यां जातो जनार्दनः ॥
इन्द्रीवरदलप्रसामः पद्मपत्रायतच्छयः ।
चतुर्भुजः सुन्दराङ्गो दिव्याभरणभूषितः ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्को वनमालाविभूषितः ।
वसुदेवस्य जातोऽसौ वासुदेवः सनातनः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६० अध्यायः ॥३॥

तस्य चतुर्धा स्मृतिर्यथा,—

“एकाग्रिन जगत् सत्त्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ।
चतुर्धावस्थितो यापी सगुणो निर्गुणोऽपि वा ॥
एका भगवतो स्मृतिर्ज्ञानरूपा शिवामला ।
वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला ॥
द्वितीया कालसंज्ञायां तामसौ शेषसंज्ञिता ।
निहन्ति सकलांश्चान्ते वैष्णवी परमा तनुः ॥
सन्तोदित्वा तृतीयायां प्रदुःखंति च संज्ञिता ।
जगत् स्थापयते सर्वं सा विष्णुप्रकृतिर्भुवा ॥
चतुर्थी वासुदेवस्य स्मृतिर्ज्ञानो सुसंज्ञिता ।
राजस्यै चानिदहाख्या प्रादुर्भासी स्मृति-

कारिका ॥

यः स्वपितृखिलं हत्वा प्रदुःखं न सह प्रसुः ।
नारायणाख्यो ब्रह्मासौ प्रजासमं करो ह्यसः ॥
या सा नारायणतनुः प्रदुःखान्नाख्या सुभोन्वराः ।
तथा संमोहयेदित्यं सदेवासुरमातुषुम् ॥
सैव सर्वजगत्सृष्टिः प्रकृतिः परिकीर्तिता ।
वासुदेवो ह्यनन्तात्मा केषलो निर्गुणो हरिः ॥
प्रधानं पुरुषः कालस्तद्वत् त्रयमनुत्तमम् ।
वासुदेवात्मकं नित्यमेतत् विज्ञानसुखतं ॥
एकवेदं चतुर्व्याहं चतुर्धा पुनरच्युतः ।
विभेदं वासुदेवोऽसौ प्रदुःखो हरिरच्युतः ॥”

इति कूर्मपुराणे ४८ अध्यायः ॥

वासुदेवप्रियङ्गुरी, स्त्री, (वासुदेवस्य प्रियङ्गुरी ।)
श्रुतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीकृष्णप्रिय-
कारिणी च ॥

वासुपूज्याः, पुं. (वासुनारायण इव पूज्याः ।)
जनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥

वासुभद्रः, पुं. श्रीकृष्णः । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
विष्णुपादादि-केशान्तवर्णनस्तोत्रे । ३१ ।

“या वायावानुकृत्यात् सरति मणिरुषा भास-
मानासमाना

साकं साकम्पमंसे वसति विदधती वासुभद्रं
सुभद्रम् ॥”)

वासुरा, स्त्री, स्त्रीमात्रम् । करिणी । रात्रिः ।
भूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

वासुः, स्त्री, (वास्यते खगुह इति । वास + बाहु-
लकात् ऊः ।) नास्त्वोक्तौ बाला । इत्यमरः ॥

वासौकः, [सु] स्त्री, (वासाय औकः स्थानम् ।)
वासुहम् । यथा,—

वासु

“गभांगारेऽपवरको वासौकः श्यनास्यदम् ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

वासुव, स्त्री, (वस्त्वव । वस्तु + अण् ।) यथार्थ-
भूतम् । यथा,—

“धर्मः प्रीतिभितकैतवोऽत्र परमो निर्मलसाराणां
सतां

वेदां वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोक्मूलनम् ॥”

इत्यादि श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे १ अध्यायः ॥

“वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु । यदा, वास्तव-
शब्देन वस्तुनोऽंशो जीवः वस्तुनः कार्यं जगच्च
तत् सर्वं वस्त्वव न ततः पृथक् ॥” इति तट्टी-

कायां श्रीधरस्वामी ॥

वास्तविकं, त्रि, (वस्त्वव वस्तु + ठक् ।) परमार्थ-
भूतं वस्तु । वास्तवमेव इत्यर्थे वास्तवशब्दात्

विष्णुकप्रत्ययेनापि निष्पन्नम् ॥

वास्तवोषा, स्त्री, रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किन्तु वास्तवा ऊषा इति नामद्वयमिति साधु-
पाठः ॥

वास्तव्यः, त्रि, वसतीति वम + “वसेस्त्यन् कर्त्तरि
णिच् ॥” ३ । १ । ६६ । इत्यस्य वार्षिकोक्त्या

वासकर्त्ता । कर्त्तारतयत् । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३८ ।

१०७ ।

“इहेवासि महाराज वास्तव्यो नगरे द्विजः ॥”)
वासवोम्यञ्च । वसती, पुं ॥

वासु, स्त्री, वास्तुकशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वासु, स्त्री पुं, (वसन्ति प्राणिनो यत्र । वस निवासं
+ “वसेरगारं णिच् ॥” उणा० १ । ७० । इति

तुम् । स च णित् ।) गृहकरणयोग्यभूमिः । तत्-
पर्यायः । वेष्टभूः २ । इत्यमरः ॥ पीतः ३ वाटी

४ । इति जटाधरः ॥ वाटिका ५ गृहपीतकः
६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वास्तुकरणप्रमा-

णादियथा,—

श्रीहरिरवाच ।

“वास्तु संक्षेपतो वस्य गृहादौ विप्रनाशनम् ।
ईशानकोणादारभ्य त्रिकोणीतपदे यजेत् ॥

ईशाने च शिरःपादौ नैर्ऋतश्चानिले करौ ।
आवासवासवेषमादौ पुरे ग्रामे बन्धिकपथे ॥

प्रासादारामदुर्गेषु देवालयमठेषु च ।
द्वात्रिंशत्पु सुरान् वास्ये तदन्तश्च त्रयोदश ॥

ईशस्यैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिश्रायुधः ।
सूर्यः सत्यो ऋषाश्चैव आकाशो वायुरेव च ॥

पूषा च वितथश्चैव गृहक्षेत्रयमावुभौ ।
गन्धर्वा भृङ्गराजश्च रथः पितृगणास्तथा ॥

दौवारिकोऽथ सुर्यीवः पुष्यदन्तो गण्डीधरः ।
असुरः शेषपापौ च रोगोऽहिर्मुख एव च ॥

भ्रष्टाः सोमतर्षी च अदितिश्च इतिस्तथा ।
वह्निर्द्वात्रिंशदंते तु तदन्तश्चतुरः श्रेणु ॥

ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद्गुहः ।
आपस्त्रेवाथ सावित्रो जथो रुद्रस्तथैव च ॥

मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपमान् ।
देवानेकोत्तरानेतान् पूर्वाद्दौ नामतः श्रेणु ॥

वासु

अयंमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।
मित्रोऽथ राजयन्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ॥

अष्टमश्चापवत्सश्च परितो ब्रह्मणः स्वताः ।
ईशानकोणादारभ्य दुर्जयो वंश उच्यते ॥

आग्नेयकोणादारभ्य वंशो भवति दुर्जरः ।
अदितिं हिमवन्तश्च जयन्तश्च इदं त्रयम् ॥

नादिका कारिका नाम शक्राङ्गन्वस्वमा पुनः ।
वासुदेवान् पूजयित्वा गृहप्रासादलक्षवेत् ॥

सुरेभ्यः पुरतः कार्यं दिश्यामेत्यां महानसम् ।
रूपनिर्गमणे येन पूर्वतः सत्रमखण्डम् ॥

गन्धपुष्पगृहं कार्यमैशान्यां पट्टसंयुतम् ।
भाङ्गागारश्च कौर्व्यां गोष्ठागारश्च वायवे ॥

उद्गात्रयश्च वासुदेवां वानायनसमन्वितम् ।
समित्कुशेत्स्वस्थानमायुधानाश्च नैर्ऋते ॥

अभ्यागतालयं रथं शय्यासनसपादुकाम् ।
तोयामिदोपसदृष्ट्वैर्युक्तं दक्षिणतो भवेत् ॥

गृहान्तराणि सर्वाणि सजलेः कदलीगृहेः ।
पञ्चवर्णैश्च कुसुमैः शोभितानि प्रकल्पयेत् ॥

प्राकारं तद्विद्वेद्यात् पञ्चहस्तं प्रमायतः ।
एवं विष्णुश्रमं कुर्यादनेच्छोपवनेर्यतम् ॥

चतुःषष्टिपदो वास्तुः प्रासादादौ सुपूजितः ।
मध्ये चतुष्यदो ब्रह्मा दिपदास्त्वयंमादयः ॥

कर्णे चैवाथ पत्याद्यास्तथा देवाः प्रकीर्तिताः ।
तैभ्योऽप्युभयतः साह्यां अन्वेऽपि द्विपदाः सुराः ॥

चतुःषष्टिपदे देवा इत्येवं परिकीर्तिताः ।
चरको च विदारो च पूतना पापराक्षसी ॥

ईशानाद्यास्तथा बान्धो देवाद्या हेतुकादयः ।
हेतुकस्त्रिपुरान्तश्च अग्निर्वैतालको यमः ॥

अग्निजङ्घः कालकस्तु करालो ह्येकपादकः ।
ईशान्यां भीमरूपस्तु पाताले प्रेतमायकः ॥

आकाशे गन्धमालो स्थान् क्षेत्रपालोऽस्तथा
यजेत् ॥

विस्ताराभिहतं दीर्घं राशिहारस्तु कारयेत् ॥
वसुभिर्भागशुद्धिश्च श्रेयाङ्गादायमादिशेत् ॥

पुनर्गणितमष्टाभिर्ऋतभागस्तु भाजयेत् ॥
यच्छेषं तद्भवेत्तत्र भागो ह्येत्यथं भवेत् ॥

अथ चतुर्गुणं कृत्वा नवभिर्भागहारितम् ॥
शेषमंशं विजानीयात् देवलस्य मतं यथा ॥

अष्टाभिर्गणितं पिष्टं षष्टिभिर्भागहारितम् ॥
यच्छेषत् भवेत्जीवो मरणं भूत्वहारितम् ॥

वासुकोडे गृहं कुर्यात् न पृष्ठे मानवः सदा ॥
वामपार्श्वेन स्वपिते नात्र कार्या विचारया ॥

सिंहकन्यातुलायाश्च द्वारं शुद्धिदशोत्तरम् ॥
एवञ्च दक्षिणादौ स्थान् पूर्वदक्षिणपश्चिमम् ॥

द्वारं दीर्घाह्विस्तारं हाराण्यथौ स्वतानि च ॥
सुतः स्वप्रेष्यनीचत्वं सुयावं सुत्रभूषणम् ॥

पुत्रहीनस्तु रौद्रिय वीर्यं दक्षिण्यं तथा ॥
बहोऽवन्वन्वायुर्वह्निः पुत्रलाभस्तुलपिदे ॥

धनदं नृपपीडादमर्षं रोगदं जले ॥
नृपभीतिस्तेतापत्या अनपत्यश्च वैरदम् ॥

अर्धदं वार्धहास्त्रेव रोषदं पुत्रलब्धुदम् ॥
द्वारायुत्तरसंज्ञानि पूर्वबाह्यानि वचन्वहम् ॥

वास्तु

अधिभूतिवैकुण्ठकन्या धनसम्मानकोपदम् ।
राजान् कोपदं पूर्वं फलतो द्वारमीरितम् ।
इशानादी भवेत् पूर्वं आभियादी तु दक्षिणे ॥
नेत्र्यादी पश्चिमे स्यात् वायवादी तु चोत्तरे ।
अष्टभागे कृते भागे द्वाराणाञ्च फलाफलम् ॥
अन्वत्यन्नचन्मयोधाः पूर्वादी स्याद्दुन्दुरः ।
एहस्य शोभनः प्रोक्त इशाने चैव शास्त्रलिः ॥
पूजितो विज्वहारी स्यात् प्रासादस्य एहस्य ॥

इत्यादि गारुडे वास्तुमानलक्षणं ४६ अध्यायः ॥
प्रासादलक्षणं प्रासादशब्दे दृश्यम् ॥ ॥
अपि च ।

ऋषय ऊचुः ।

“प्रासादभवनादीनां निवेशं विस्तरात्प ।
कुस्यात् केन विधानेन कश्च वास्तुवदाहृतः ॥

सूत उवाच ।

भृगुरर्चिर्विशिष्टश्च विन्धकर्मणा यमस्तथा ।
नारदो नमजिज्ञेव विशालाक्षः पुरन्दरः ॥
ब्रह्मा कुमारी नन्दीशः शौनको गर्ग एव च ।
वासुदेवोऽनिरुद्धश्च तथा शुक्रबृहस्पती ॥
अष्टादशैते विख्याता वास्तुशास्त्रोपदेशकाः ।
संक्षेपणोपदिष्टं यन्मनवे मत्स्यरूपिणा ॥
तद्दिशानां प्रवक्ष्यामि वास्तुशास्त्रमनुत्तमम् ।
पूरात्सकवधे घोरे घोररूपस्य शूलिनः ॥
ललाटखण्डसलिलमपतद्भुवि भीषणम् ।
करालवदनं तस्मात् समुद्भूतं ससुख्यम् ॥
यसमानमिवाकाशं सप्रदीपां वसुन्धराम् ।
ततोऽन्वकानां रुधिरमपवत् पतितं क्षितौ ॥
तेन तत्समरे सर्वं पतितं यन्महीतले ।
तथापि तृप्तिमगमत्तद्भूतं न तदा यदा ॥
तदा शिवस्य पुरतस्तपस्रक्रे सुदारुणम् ।
क्षुधाविष्टन्तु तद्भूतमाहृत्तं जगतां त्रयम् ॥
ततः काशेन सन्तुष्टो भैरवस्तस्य चादरात् ।
वरं दृष्ट्वा भङ्गं तं यदभाष्टं तत्रानघ ॥
तसुवाच ततो भूतं त्रैलोक्यमनन्तमम् ।
भवामि देवदेवेश तथेत्युक्तश्च शूलिना ॥
ततस्तत् त्रिदिवं सर्वं भूमखलमशेषतः ।
स्वदेहेनान्तरीयश्च बन्धानं प्रापत्तद्भुवि ॥
भीतभीतेस्ततो देवैर्ब्रह्मणा वाच शूलिना ।
दानवासुररक्षोभिरवष्टब्धं समन्वतः ॥
येन यज्ञैव चाक्रान्तं स तत्रैवाभवत् पुनः ।
निवासान् सर्वदेवानां वास्तुरित्यभिधीयते ॥
अवष्टब्धेन तेनापि विज्ञप्ताः सर्वदेवताः ।
प्रधीद्व्यं सुराः सर्वं युष्माभिर्निश्चलीकृतः ॥
स्यास्यामि किं यदा द्वारमवष्टब्धमधोसुखम् ।
ततो ब्रह्मादिभिः प्रोक्तं वास्तुमर्थं तु यो वलिः ॥
आहारी वैश्वदेवास्ते न्यूनमांसान् भविष्यति ।
वास्तुपशमनो यज्ञस्तत्राहारी भविष्यति ॥
एवमुक्तस्ततो बृहः स वास्तुरभवत्तदा ।
वास्तुपशः स्तुतस्तस्मात् ततः प्रभृति शान्तये ॥”

इति मात्स्ये वास्तुभूतोऽस्यौ नाम २२६
अध्यायः ॥ ॥

वास्तु

सूत उवाच ।

“अथानः संप्रवक्ष्यामि एहकालविनिर्णयम् ।
यथाकालं शुभं ज्ञात्वा सदा भवनमारभेत् ॥
चैत्रे याधिमवाप्नोति धो एहं कारयेन्नरः ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे ऋतुं तथैव च ॥
आषाढे भयरत्नानि पशुवर्जमवाप्नुयात् ।
श्रावणे भयलाभश्च ज्ञानं भाद्रपदे तथा ॥
पत्नीनाशोऽश्वयुजे विख्यात् कार्तिके धन-

धान्यकम् ।

मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भयम् ॥
लाभश्च बहुशो विख्यादमिं माघे विनिर्दिशत् ॥
फाल्गुने काश्चनं पुत्रानिति कालवर्जं स्तुतम् ॥
अश्विनी रोहिणी मूलसुत्तरात्रयमेन्दवम् ।
स्वाती हस्तानुराधा च एहारम्भे प्रशस्यते ॥
आदित्यभौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ।
वज्रयाघानशूलेषु यतीपातातिगण्डयोः ॥
विष्कम्भगण्डपरिघवर्जं योगेषु कारयेत् ।
श्वेते मैत्रेय माहेन्द्रे गानर्चेऽभजिहोहिणे ॥
तथा वैराजसावित्रे सुहृत्तं एहमारभेत् ॥
चन्द्रादिव्यवलं लम्बा लयं शुभनिर्दिशतम् ।
स्तम्भोच्छ्रयादि कश्चयमन्त्रं परिवर्जयेत् ॥
प्रासादेष्वेवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ।
पूर्वं भूमिं परीक्षेत् पश्चाद्वास्तुं प्रकल्पयेत् ॥
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवानुपूर्वशः ।
विप्रादेः शस्यते भूमिरतः कार्यं परीक्षणम् ॥
विप्राणां मथुरास्वादा कषाया क्षत्रियस्य च ।
कषायकटुका तद्दृष्टेभ्यश्चैव शस्यते ॥
रत्निमात्रे तु वै गर्भेऽनुलिप्ते तु सञ्जेतः ।
घृतमागशरावर्षं कृत्वा वस्त्रिचतुष्टयम् ।
क्वालयेत् भूपरीक्षां पूर्वं तत् सञ्जेद्विद्वान् ॥
दीर्घां पूर्वादि गण्डीयादङ्गानामनुपूर्वशः ।
वास्तुः साम्हिको नाम दीप्यते सञ्जेतस्तु च ॥
शुभदः सञ्जेवर्णानां प्रासादेषु एहेषु च ।
रत्निमात्रमधो गत्तं परीक्ष्यं खातपूर्वम् ॥
अधिके श्रेयमाप्नोति न्यूनं ज्ञानिः समे समम् ।
हलत्रष्टेऽथवा देशे शस्त्रवीजानि वापयेत् ॥
त्रिपञ्चसप्तमात्रेण यत्र रोहिति तावपि ।
शुद्धोत्तमा कनिष्ठा भूर्वर्जनीयतरा मता ॥
पश्चगयोऽधिलक्षेः परीक्षित्वा च संचयेत् ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकैः तु ।
पश्चात् पिष्टेन चालयेत् सञ्जेकालोऽथ सञ्जेतः ॥
दश पूर्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ।
तस्यां वास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुविन्धुं भवेत्वास्तुषु ।
पदस्थान् पूजयेद्देवास्त्रिंशत् पञ्चदशैव तु ॥
द्वात्रिंशदास्तनः पूज्याः पूज्याऽपान्तस्त्रयोदश ।
नामगन्तान् प्रवक्ष्यामि स्यान्तानि च निर्बोधतः ॥
इशानकोणादियुक्तान् पूजयेद्भविषा नरः ।
शिखी चैवाथ पर्जन्यौ त्रयन्तः कुलिशावुधः ॥
सूर्यस्यौ भृगुश्चैव आकाशो वायुरेव च ।
पूषा च वितथश्चैव एहस्तनयमायुधौ ॥
गन्धर्वोऽभृगुराजश्च ऋगः पिष्टगणक्षया ।

वास्तु

दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्करलो जलाधिपः ॥
असुरः शेषपापौ च रोगोऽहर्मुक्त्वा एव च ।
भङ्गाटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिक्षया ।
बहिर्द्वारिंशदेते तु तदन्तश्चतुरः प्रशु ॥
इशानादिचतुष्कोणे संस्थितान् पूजयेद्यथा ।
आपश्चैवाथ सावित्रो जयो भद्रस्तथैव च ॥
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समोपगान् ।
साध्या नैकान्तरान् विद्यात् पूर्वाद्यान् नामतः ॥

प्रशु ॥

अथमा सविता चैव विवस्वान् विभुधाधिपः ।
निधोऽथ राजयन्मा च तथा पृथ्वीधरः स्तुतः ॥
अष्टमस्वापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्तुताः ।
आपश्चैवापवत्सश्च पर्जन्योऽपिदितिक्षया ॥
पदिकानाञ्च वर्गोऽयमेव कोशेष्वेषेधतः ।
तन्मध्ये तु बहिर्विशत् द्विपदाक्षी तु सञ्जेतः ॥
अथमा च विवस्वाश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
ब्रह्मणः परिधीं द्विस्तु त्रिपदाक्षी तु सञ्जेतः ॥ ॥
वंशानिदानीं वक्ष्यामि ऋत्ननपि पृथक् पृथक् ।
वायुं यावत्तथा रोगात् पिष्टथः शिखिनं पुनः ॥
सुग्रीवादितिं यावत् भृगोः पर्जन्यमेव च ॥
एते वंशाः समाख्याताः क्षत्रिहृत्स्य एव च ।
एतेषां यस्तु सस्यातः पदं मध्यं समन्ततः ॥
मर्मे चेतत् समाख्यातं त्रिशूलं कोशगण यत् ।
स्तम्भन्यासं तु वर्णानि तुलाविधुषु सर्वदा ॥
कीर्णोच्छिष्टोपघातानि वर्जयेद्यत्नतो नरः ।
सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टः पिष्टेष्वानरायतः ॥
सुहृन्वसिः समाविष्टो सुखे चापः समाहितः ॥
पृथ्वीधरोऽथैवमा चैव तयोस्तावदधिष्ठितौ ॥
वत्सःस्यले चापवत्सः पूजनीयः सदा बुधेः ।
नेत्रयोर्दतिपञ्चन्यौ श्रोत्रेऽदितिजयन्तकौ ॥
सर्पिन्दा वंशसंस्थौ च पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
सत्यरोगादयस्तद्द्वाराः पश्च च पश्च च ॥
रुद्रश्च राजयन्मा च वामक्षस्ते समास्थितौ ।
सावित्रः सविता तद्दृष्ट्वा दक्षिणमाश्रितौ ॥
विवस्वानथ मित्रश्च अठरे संघवस्थितौ ।
पूषा च पापयन्मा च हस्तधोर्मिषवन्तने ॥
तथेयासुरसोमौ च वामपार्श्वे समास्थितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्दक्षिणतः सगृह्यतः ॥
उत्तरिंशमास्वर्पो ज्यौ जात्वांगंस्वर्कप्रप्यकौ ।
जङ्घयोऽभृगुसुग्रीवौ शिककस्यौ दौवारिको ऋगः ॥
जयशकौ तथा मेष्टु पञ्चयोः पितरस्तथा ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा त्रयैव स तु पूज्यते ॥
चतुःषष्टिपदो वास्तुः प्रासादे ब्रह्मणा स्तुतः ॥
ब्रह्मा चतुष्टयदत्तत्र कोणेऽहर्षपदास्ततः ॥
बहिष्कोणे तु चाष्टौ तु माद्रीश्चोभयमंस्थिताः ॥
त्रिंशतिर्दिपदाश्चैषी चतुःषष्टिपदे स्तुताः ॥ ॥
एहारम्भे तु कक्षतिः स्वास्त्रं यत्र जायते ।
शकलपनेये तत्र प्रासादे भवतेऽपि वा ॥
सशस्त्रं भयदं तस्माद्दशः शुभदायकम् ।
हीनाधिकान्नाभावास्तु सञ्जेथा तु विवर्जयेत् ॥
नगरग्रामदेशेषु सर्वत्रैव प्रकल्पयेत् ।

वास्तु

चतुःशालं त्रिशालं द्विशालं चैकशालकम् ।
नामतस्तानि वक्ष्यामि स्वरूपेण द्विषोत्तमाः ॥”
इति मातृस्यै एकाशीतपदवास्तुनिर्णयो नाम
२२० अध्यायः ॥ ॥

उक्त उवाच ।

“चतुःशालं प्रवक्ष्यामि स्वरूपानामतस्तथा ।
चतुःशालं द्वयद्वारैरलम्बैः सर्वतोमुखम् ॥
नाम्ना तन् सर्वतोभद्रं शुभं देवतपालये ।
पश्चिमद्वारहीनम् नव्यावर्तं प्रचक्षते ॥
दक्षिणद्वारहीनं तद्दूर्ध्वमानसुदाहृतम् ।
पूर्वद्वारविहीनम् न स्वस्तिकं नाम विश्रुतम् ॥
रचकं चोत्तरद्वारविहीनं तत्प्रचक्षते ।
सौम्यशालाविहीनम् त्रिशालं घन्यकश्च तन् ॥
श्वेत्प्रद्विकरं नृणां बहुपुत्रफलप्रदम् ।
शालया पूर्व्या हीनं सुखेन्नमिति विश्रुतम् ॥
घन्यं यशस्वमायुष्यं प्रोक्तमोक्षविनाशनम् ।
सुक्ती तु यास्यया हीनं विशालं शालया तु यन् ॥
कुलक्षयकरं नृणां सर्वस्याधिभयावहम् ।
हीनं पश्चिमया यत् पश्चिमं नाम तत् पुनः ॥
मिष्वन्सुतान् हन्ति तथा सर्पभवावहम् ।
यान्यापराभ्यां शालाभ्यां घनघन्यफलप्रदम् ॥
श्वेत्प्रद्विकरं नृणां तथा पुत्रफलप्रदम् ।
यमं सूर्यश्च विज्ञेयं पश्चिमोत्तरशालकम् ॥
राजाप्रियभयदं नृणां कुलक्षयकरश्च तत् ।
उदकपूर्वं तु प्राप्ते द्वे दृष्ट्वास्ते यत्र तद्भवेत् ॥
अकालमृत्युभयदं परचक्रभयावहम् ।
धनास्यं यामपूर्वाभ्यां शालाभ्यां यद्विशालकम् ॥
तच्छुभभयदं नृणां पराभवभयावहम् ।
सुक्ती पूर्वापराभ्यान् वा भवेत् मृत्युसुखनी ॥
वधवन्धाय शस्त्राणामनेकभयकारकम् ।
काचसुत्तरयामाभ्यां शालाभ्यां भयदं नृणाम् ॥
सिद्धार्थवर्ष्यं वर्ष्नीनि द्विशालानि सदा बुधैः ॥ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि भवनं पृथिवीपते ।
पञ्चप्रकारं तत् प्रोक्तसुतनादिर्विभेदतः ॥
अथोत्तरं हस्तशतं विस्तारश्चोत्तमो मतः ।
चतुर्वर्त्येषु विस्तारो हीयते चाष्टभिः करैः ॥
चतुर्थांशाधिकं दीर्घं पञ्चस्यपि निगद्यते ।
गुवराजस्य वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥
षड्भिः षड्भित्तयाशीतहीयते तत्र विस्त-
रात् ।
चांशेन चाधिकं दीर्घं पञ्चस्यपि निगद्यते ॥ ॥
सेनापतेः प्रवक्ष्यामि सदा भवनपञ्चकम् ।
चतुःषट्शतं विस्तारात् षड्भिः षड्भित्तु-
हीयते ॥
पञ्चस्यतेषु दीर्घं षड्भागनाधिकं भवेत् ॥ ॥
मन्त्रिणामथ वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥
चतुःषट्शतं विस्तारो हीयते करषष्टिः प्रविस्तरे ।
अष्टांशनाधिकं दीर्घं पञ्चस्यपि निगद्यते ॥ ॥
सामन्तामात्यलोकाणां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् ।
चत्वारिंशत्तथाष्टौ च चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
चतुर्थांशाधिकं दीर्घं पञ्चस्यतेषु शस्यते ॥ ॥
शिविपती कञ्चुकीनाश्च वैष्णवाणां यद्दृष्टव्यम् ॥

वास्तु

अष्टाविंशत् कराणान् द्विहीनं विस्तरेण तत् ।
द्विगुणं दीर्घमेवोक्तं मध्यमेवमेव तु ॥ ॥
दूतकर्मान्तिकादीनां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् ।
चतुर्थांशाधिकं दीर्घं विस्तारो द्वादशैव तु ॥
अध्वरुकराणिः स्यात् विस्तारात् पञ्चसु-
क्रमात् ॥ ॥
देवशुश्रूषेयानां सभास्तारपुरोधसाम् ॥
तेषामपि प्रवक्ष्यामि सदा भवनपञ्चकम् ।
चत्वारिंशत् विस्तारात्तुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
पञ्चस्यतेषु दीर्घं षड्भागनाधिकं भवेत् ॥ ॥
चतुर्वर्त्यस्य वक्ष्यामि सामान्यं यद्दृष्टव्यम् ॥
द्वात्रिंशत् कराणान् चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
आषोडशादिति परं नूनमन्यावसायिनाम् ॥
दशांशनाष्टभागेन त्रिभागोऽथ पादिकम् ।
अधिकं दीर्घमित्याहुर्नाश्रुणादेः प्रशस्यते ॥
सेनापतेषु पस्यापि यद्दृष्टव्योत्तरेण तु ।
नृपवासयद्दं कार्यं भाङ्गागारमथैव च ॥
सेनापतेषु हस्यापि चातुर्वर्त्यस्य चान्तरम् ।
वासकोषयद्दं कार्यं राजपूज्येषु सर्वदा ॥
अन्तरप्रभागाश्च स्वपितुर्दूरमस्यते ।
तथा हस्तशतादूर्वाक् गदितं वनवासिनाम् ॥
सेनापतेषु पस्यापि सप्तत्या सहितेऽन्विते ।
चतुर्दशस्यै यासे शालान्यासः प्रकीर्तितः ॥
पञ्चत्रिंशद्भूते तस्मिन् अलम्बैः सप्तदाहृतः ।
तथा षट्त्रिंशद्भूतान् समाङ्गुलसमन्वितः ॥
विप्रस्य महती शाला न दीर्घं परतो भवेत् ।
दशाङ्गुलाधिका तदत्र चन्द्रियस्य विधीयते ॥
पञ्चत्रिंशत् करा वैश्वे अङ्गुलानि त्रयोदश ।
तावत्करैस्तु मृदस्य युता पञ्चदशाङ्गुलैः ॥
शालायास्तु त्रिभागेण यस्यापि वीथिका भवेत् ।
सोम्यीशं नाम तदास्तु पञ्चाच्छायोच्छ्रयम्भवेत् ॥
पार्श्वयोर्वीथिका यत्र सावदृशमनूद्यते ।
समन्ताहीथिका यत्र सुस्थितं तदिहोच्यते ॥
शुभदं सर्वमेतत् स्यात् चातुर्वर्त्येषु त्विधम् ।
विस्तारात् षोडशो भागस्तथा हस्तचतुष्टयम् ॥
प्रथमो भूमिकोच्छ्राय उपरिधात् प्रहीयते ।
द्वादशांशेन सर्वास्तु भूमिकोऽथ तथोच्छ्रयः ॥
पक्षेऽथ भवेद्विहितः षोडशांशेन विस्तारात् ।
दानवेन विकल्पः स्यात् तथा मृदमयभित्तिके ॥
गर्भमानेन मानसु सर्वेवास्तुषु शस्यते ।
हृदवासस्य पञ्चाशदष्टादशभिरङ्गुलैः ॥
संयुतो द्वारनिष्कम्भो द्विगुणोच्छ्रयो भवेत् ।
द्वारशाखास्तु बाहुल्यस्योच्छ्रायं करसन्मितैः ॥
अङ्गुलैः सर्वेवास्तुनां पृथुत्वं शस्यते बुधैः ।
उदुम्बरोत्तराङ्गे च तदङ्गुलं प्रविस्तरेः ॥”
इति मातृस्यै वास्तुविद्यासु यद्दृष्टव्यं निर्णयो
नाम २२० अध्यायः ॥ ॥

उक्त उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि स्तम्भमानविनियोगम् ।
स्तम्भास्तम्भोच्छ्रायं सदा सप्तगुणं बुधैः ॥
अशीत्यनं पृथुत्वं स्यादपि नवगुणैः सह ।
रचकश्चतुरस्रः स्यादष्टांशो वक्ष्यते ॥

वास्तु

दिवसः षोडशासस्तु द्वादशासः प्रकीर्तितः ।
मध्यपदेशे यः स्तम्भो दृष्टो दृष्ट इति स्तम्भः ॥
एते पञ्च महास्तम्भाः प्रशस्ताः सर्वेवास्तुषु ।
पद्मवल्लीलता कार्या पञ्चदशान्कपिता ॥
स्तम्भस्य नवमांशेन पद्मकुम्भोत्तराणि च ।
स्तम्भतुल्या तुला प्रोक्ता हीनाश्चोपतुला ततः ॥
त्रिभागोऽथ सर्वत्र चतुर्भागेण वा पुनः ।
हीनं हीनचतुर्थांशात्तथा सर्वास्तु भूमिषु ।
वासगेहानि सर्वेषां प्रवेशे दक्षिणेन तु ॥ ॥
द्वाराणि तु प्रवक्ष्यामि प्रशस्तानीह तानि तु ॥
पूर्वोच्छ्रयं जयन्तश्च द्वारं सर्वत्र शस्यते ।
यान्यश्च वितथश्चेद दक्षिणेन विदुर्बुधाः ॥
पश्चिमे पुष्यदक्षिणं वारुण्यं प्रशस्यते ।
उत्तरेण तु भङ्गाटं सौम्यं च शुभदं भवेत् ॥
तथा वास्तुसुं सर्वत्र वेधं द्वारस्य वर्णयेत् ।
द्वारे तु रथया विद्धि भवेत् सर्वकुलक्षयः ॥
तरुणा दोषबाहुल्यं शोकः पद्मैश्च जायते ॥
अपस्मारो भवेन्नूनं क्रूपवेधेन सर्वदा ॥
यथा प्रसूयेन स्यात् कीर्त्तयेनाधिभयम्भवेत् ॥
विनाशो देवताविद्धे स्तम्भेन स्त्रीकृतो भवेत् ॥
यद्दृष्टव्यं विनाशः स्यात् यद्दृष्टेण च यद्दृष्टे कृते ।
अमेध्यावस्करैर्विद्धि दक्षिणोत्तरान्भवेत् ॥
तथा शस्त्रभयं विद्यादन्त्यजस्य यद्दृष्टेण तु ।
उच्छ्रायद्विगुणां भूमिं तद्दृष्ट्वा वेधो न विद्यते ॥
स्वयसुहाटिते द्वारे उन्मादो यद्दृष्टेऽभिनाम् ।
स्वयश्च पिहिते विन्त्यात् कुलनाशं विचक्षणः ॥
मानाधिके राजभयं नीचे तस्करतो भयम् ।
द्वारोपरि च यद्द्वारं तदन्तकसुखं स्तम्भम् ॥
आध्वानं मध्यदेशे तु अधिको यस्य विस्तारः ।
वचस्तु शकटं मध्ये सद्यो भर्तुर्विनाशनम् ॥
तथान्यथोद्धृतद्वारं बहुदोषकरम्भवेत् ।
भूलद्वारं तथान्यसु नाधिकं प्रोभनम्भवेत् ॥
कुम्भशीपाणवल्लीभिर्स्त्रुणद्वारान् प्रोभयेत् ।
पूजयेच्चोपि तत्रिन्नां वलना चाक्षतोदकेः ॥ ॥
भवनस्य वटः पूर्वं दिग्भागे सर्वकालिकः ।
उदुम्बरस्तथा यान्ये वारुणे पिप्पलः शुभः ॥
पञ्चोत्तरतो धन्यो विपरीतस्त्वसिद्धये ।
कण्टकी चौरदृष्टश्च आसन्नः सफलो ह्रमः ॥
भयं हानिं प्रजाहानिं कुर्वन्ति क्रमशः सदा ।
न च्छिन्द्याद्यदि तानन्यानन्तरे स्थापयेत्
शुभान् ॥

पुत्रागाशोकवकुलशमीतिलकचम्पकान् ।
दाहिमी पिप्पली द्राक्षा तथा कुसुममञ्जुषम् ॥
जम्बीरपूगपनसदुमकेतकीभि-
र्जातीसरोजशतपत्रिकमल्लिकाभिः ।
यन्मार्तिकेकदलीदलपाटलाभि-
र्युक्तं तदत्र भवनं श्रियमातवोति ॥”
इति मातृस्यै वास्तुविद्यासु वेधपरिवर्णनो नाम
२२१ अध्यायः ॥ ॥
उक्त उवाच ।
“उदगादिद्वयं वास्तु समानशिरस्तम्भया ।
परौ च पूर्ववत् कुम्भान् स्तम्भोच्छ्रायं विचक्षणः ॥

वास्तु

न देवधर्मवपिवचनप्रकाराणां समीपतः ।
कारवेत्प्रवर्तनं प्राची दुःखश्रीकामयं यतः ॥
तस्य प्रवेशाच्चत्वारस्तस्योत्सङ्गोऽयतः शुभः ।
पृष्ठतः पृष्ठभङ्गस्तु स्यात्प्रवर्तः प्रशस्यते ॥
अपसवो विनाशाय दक्षिणे शीर्षकस्तथा ।
सर्वकामफलं नृणां संपूर्णं नाम वामतः ॥
एवं प्रवेशमालोक्य यत्नेन गृहमारभेत् ॥ * ॥
अथ संवत्सरे पूर्वं सुहृत् शुभलक्षणम् ॥
रत्नोपरि शिलां कृत्वा सर्वजीवसमन्विताम् ।
चतुर्भिर्भ्रातृभिरुत्सर्ज्यं वस्त्राण्यङ्गारपूजितम् ॥
शुक्लाभ्रधरः शिल्पी संहितो वेदपारगैः ।
स्थापितं विन्यसेत् तद्वत् सर्वोद्योगसमन्वितम् ॥
नानाक्षतफलोपेतं वस्त्रताम्रलसंयुतम् ।
ब्रह्मधोविद्यया वीर्येण गीतमङ्गलनिस्वनेः ॥
प्रायसं भोजयेद्विपान् ह्योमस्तु मधुसर्पिषा ।
वास्तोस्त्यते प्रतिष्ठापितो ह्यस्त्रेणानेन सर्वदा ॥
सूत्रपति तथा कार्यमेवं स्तम्भोदये पुनः ।
द्वारवन्दोच्छ्रये तद्वत् प्रवेशसमये तथा ॥
वास्तुपशमने तद्वत् वास्तुयज्ञस्तु पञ्चधा ।
ईशाने सूत्रपातः स्यादाग्नेये स्तम्भरोपणम् ॥
प्रदक्षिण्य च कुर्वीत वास्तोः पदविलेखनम् ।
तर्जनी मध्यमा चैव तथाङ्गुष्ठस्तु दक्षिणम् ॥
प्रवालरत्नकनकं फलपिष्टकान्तदिकम् ।
सर्ववास्तुविभागेषु शंस्यत्पदविलेखने ॥
न भस्माङ्गारकाष्ठेन न शस्त्रनखचर्मभिः ।
न च सांख्यकपालेन कृत्तिकास्तु प्रलेखयेत् ॥
एभिविलेखितं कुर्वीत दुःखश्रीकामयादिकम् ।
यदा गृहप्रवेशः स्यात्स्त्रिंशत्पी तत्रोपलेखयेत् ॥
स्तम्भसूत्रादिके तद्वत् शुभाशुभफलोदयम् ॥ * ॥
आदिद्याभिसुखं रौतं शकृन्ः परुषं यदि ॥
तुलाकालं स्पृशेद्गृहं गृहभक्तः समात्मनः ।
वास्तुं तद्विजानीयात्प्रशस्तं भयप्रदम् ॥
शकुनानन्तरं तत्र हस्त्यन्वेषापदम्भवेत् ।
तद्गृहसम्भवं विद्यात्तत्र शल्यं विचक्षणः ॥
प्रसायमाद्ये सूत्रे तु च्छगोमायुविलङ्घिते ।
तत्र शल्यं विजानीयान् खरशस्त्रे च भैरवे ॥
यदीशान्तरेय दिग्भागे मधुरं रौतं वायसः ।
धनन्तत्र विजानीयाद्गृहं वा स्वाम्यधिष्ठिते ॥
सूत्रच्छेदे भवेत्तद्व्याधिः कीले त्वधोसुखे ।
अङ्गारेषु तथोन्मादं कपालेषु च सम्भमम् ।
कम्बुश्लो च जानीयान् पञ्चम्यं स्त्रीषु वास्तुवित् ।
गृहभक्तं गृहस्थापि विनाशः शिल्पिसम्भवे ॥
स्तम्भस्थाने मृते कुम्भे शिरोरोगं विनिर्दिशेत् ।
कुम्भापहारे सर्वस्य कुलस्यापि मृयो भवेत् ॥
मृद्यं स्थानमृते कुम्भे भये वन्द्यं विदुर्लघुः ।
करसंख्याविनाशे तु नाशं गृहपतेर्विदुः ॥
वीचीवधिविहीने तु भूतेभ्यो भयमादिशेत् ।
प्राग्दक्षिणेन विन्यस्य स्तम्भे च्छत्रं विवेशयेत् ॥
ततः प्रदक्षिणेनान्यत्रसेत् स्तम्भं विचक्षणः ।
यस्माद्भयकरं नृणां योजितान्यप्रदक्षिणम् ॥
रत्नं कुर्वीत यत्नेन स्तम्भोपद्रवनाशनीम् ।
तथा फलवतीं शाखां स्तम्भोपरि निवेशयेत् ॥

इदं वास्तु

प्राग्दक्षिणवर्तनं कार्यं हि सुखं न कारयेत् ।
स्तम्भं वा भवनं वापि द्वारं वा स्वयद्गन्तया ॥
दिग्भृदि कुलनाशः स्यात् न च सर्वहृद्येद्यद्गम् ।
यदि सर्वहृद्येद्गृहं सर्वदिक्षु विवर्द्धयेत् ॥
पूर्वैश्च वर्द्धितं वास्तु कुर्वीतैराणि वै सदा ।
दक्षिणं वर्द्धितं वास्तु स्वयमेव स्यात् संसयः ॥
पश्चाद्गृहं यद्वास्तु तदर्थं चयकारकम् ।
वर्द्धयितं तथा सौम्यं बहुमन्तापकारकम् ॥
व्यामये यत्र दृष्टिः स्यात् तदर्थमयदम्भवेत् ।
वर्द्धितं राक्षसे को गो शिशुभयकरं भवेत् ॥
वर्द्धयितं वायस्यं वासथाधिप्रकोपकम् ।
ईशाने तु प्रजाहानिर्वासी सर्वहृते सदा ॥ * ॥
ईशाने देवतागारं तथा प्राग्निगृहं भवेत् ।
महानसं तथाग्नेये तत्पार्श्वे चोत्तरं जलम् ॥
गृहस्योपस्करं सर्वं नैर्हते स्थापयेद्बुधः ।
वन्द्यमानं वहिः कुर्वीत स्नानमण्डपमेव च ॥
धनधान्यश्च वायस्यं कर्मशाला ततो वहिः ।
एवं वास्तुनिवेशः स्यात् गृहभक्तः शुभावहः ॥ * ॥
इति मात्स्ये वास्तुविद्यागृहनिर्णयो नाम २३०
अध्यायः ॥ * ॥

सुत्र उवाच ।
“अथातः संप्रत्यामि द्वाञ्चरणासुतमम् ।
धनिष्ठापचकं त्यक्त्वा विद्यादिकमनः परम् ॥
ततः साम्बरोहिदे दिने यायादनं बुधः ।
प्रथमं बलिपूजान् कुर्वीत तत्राय सर्वदा ॥
पूर्वात्तरेण पतितं गृहं दारु प्रशस्यते ।
अन्यथा न शुभं विद्याद्याम्यापरनिपातने ॥
चौरत्रयोदशं दारु न गृहे विनिवेशयेत् ।
जनाधिपानं विद्मुरैरिनिलानसपीडितम् ॥
गजावभग्नश्च तथा विद्मुरैर्घातपीडितम् ।
अर्द्धशुकं तथा दारु भग्नशुकं तथैव च ॥
चैत्यदेवालयोत्पन्नं नदीसङ्गमजस्तथा ।
भ्रमशान्कूपनिलयं तद्वागादिसुदुर्भवम् ॥
वर्जयेत् सर्वथा दारु यदीच्छेद्विपुलां श्रियम् ।
तथा कण्टकिनीं तृष्णापीनस्वविभीतकान् ॥
श्लेषातकान् एतत्तत्तु वर्जयेत् गृहकर्मणि ।
अश्विनं भ्राकमधुकसर्षपाशालाः शुभावहाः ॥
चन्दनं पनसं धन्यं सुरदारु हरिद्रका ।
हाभ्यामेकेन वा कुर्वीत विनिर्वा भवनं शुभम् ॥
बहुभिः कारितं यस्माद्नेकभयदं भवेत् ।
एकेनैः शिशुपा धन्या श्रीपर्णां तन्दको तथा ॥
एता नान्यसमायुक्ता कदाचिच्छभकारिकाः ।
स्यन्दनः पनसस्तद्वत् मरलाङ्गुनपद्मकाः ॥
एते नान्यसमायुक्ता वास्तुकार्यं शुभप्रदाः ।
तरुच्छेदे मङ्गापीथे गोर्ध्रा विद्याद्विचक्षणः ॥
मास्त्रिष्ठवर्णा भेकः स्यात् नीले सर्पं विनिर्दिशेत् ।
अरुणे सरटं विद्यात् सुक्ताभे शुक्रमादिशेत् ॥
कपिले सूर्यिकां विद्यात् खड्गाभे जलमादिशेत् ।
एवंविधं सगर्भं वर्जयेद्वास्तुकर्मणि ॥
पूर्वं क्लिप्तं गृहीयात् निमित्तं शकृन्ः शुभैः ॥ * ॥
व्यासेन गृह्यते देर्घे अष्टभिर्वै हते तथा ॥
यच्छेषमायतं विद्यादृष्टिर्दं चदामि वः ।

वास्तु

अजो धूमश्च सिंहश्च या इवः खर एव च ॥
हस्ती आङ्गुश्च पूर्वाद्याः करिषोषा भवन्त्यमी ।
अजः सर्वसुखो धन्यः पत्न्यग्वारो विशेषतः ॥
उद्गुमुखो भवेत् सिंहः प्राङ्मुखो तृणभो भवेत् ॥
दक्षिणाभिसुखो हस्ती सप्रभिः स उदाहृतः ॥
एकेन अज उदितस्त्रिभिः सिंह उदाहृतः ।
पञ्चभिर्वृषभः पीतो विकीर्णस्यास्तु वर्जयेत् ॥
तमेवाङ्गुणं कृत्वा विद्याद्वाशिं विचक्षणः ।
सप्तविंशद्गृहे भागे अक्षं विद्याद्वाचकम् ॥
अष्टभिर्भाजिते कले यच्छ्रेयं स यथो मतः ।
शयाधिकं न कुर्वीत यतो दोषकरम्भवेत् ।
व्यायाधिके भवेच्छान्तिरिद्याह भगवान् हरिः ॥
कृत्वाग्नेयो द्विजवरानप्य पूर्णकुम्भं
दद्यात्तस्मिन्मूलपुष्पफलोपशोभम् ।
इत्या हरिगयवसनानि तथा द्विजेभ्यो
माङ्गलशांतिनिलयाय गृहं विशेषम् ॥
गृहीतुं ह्योमिधिया वलिकर्मे कुर्वीत
प्रासादवास्तुशमने च विधियं उक्तः ।
सन्तप्येन द्विजवरानप्य भक्ष्यभोग्यैः
शुक्लाभ्रश्च भवनं प्रविशेत् सधूमम् ॥”
इति मात्स्ये वास्तुविद्यासुक्तेन समाप्तम् २३१
अध्यायः ॥ * ॥ अन्यथा । अथ वास्तुयुक्तिः ।
तत्र स्थाननिर्णयः ।
“नदीसमानशैलानां वनस्य निकटे तथा ।
न वास्तुकर्म कुर्वीत न दन्द-गगरान्तयोः ॥” * ॥
तत्र दिग्निर्णयः ।
“राक्षसानिलवृद्धीनां यमस्य दिशि वेषमनः ।
नारम्भं कारयेद्वाजा भीरुगदाहृत्यप्रदम् ॥”
तथा हि ।
“भोगः कीर्त्तिर्धनं रोगः शिरसा च भयः क्षयः ।
दाह इत्येव कथितो दिशि वास्तुफलोद्भवः ॥”
भीष्म च ।
“यस्मिन् जायते राजा तस्य लघस्य यः पतिः ।
या दिक् तस्य वृषस्तस्यै वात्सारम्भं समा-
चरेत् ॥”
एवञ्च ।
“कुजाधिपतिके मेषलये जातस्य भूपतेः ॥”
कुजाधिपतिकायां दक्षिणस्यामपि वास्तुने
दृश्यतीति । पराशरस्तु ।
“यद्ग्राह्यनिती राजा वास्तुस्तम्भस्तु तदिशि ॥”
एतेन सूर्यादिजनिनस्य वृषतेः पूर्वादिदिक्षु
वास्तुकरणम् । तेन शुक्रदशार्थां जातस्याग्ने-
व्यामपि न दृश्यति ॥ * ॥ अथ लक्षणम् ।
“वास्तु कुर्वीतस्त्रीपालः समं सुखिण्यस्तिकम् ।
प्राग्दक्षिणवर्तनं रम्यं रम्यश्रीपशोभितम् ॥
लक्ष्मीर्हासिः लघो भोतिधननाशोऽभ्यश्रुत्वा ।
सम्यद्गृह्यति पीतं पूर्वादिदक्षिणं फलम् ॥”
तथा हि प्रवनमन्यम् ।
“जलमयेन दिक् पश्चान् रक्षां वास्तुश्रीमनः ॥”
एतेन सूर्याधिपतितुलायमे जातस्य वृषतेः
सूर्याधिपतेः पूर्वेत्याः पश्चान् पश्चिमपशोऽपि
न दृश्यति । अन्ये तु ।

वास्तु

“यद्दृष्टान्नितो राजा तद्दृष्टोयन्नवो मनः ॥”
यतेन गुरुदृष्टानातस्य वृपतेर्दृष्टिः शत्रुवोऽपि न
दुष्यति । अन्यत्र तु ।
“ब्रह्मचरिण्यविवृत्तः पूर्वादिदिग्गुणे क्रमान् ।
वास्तुप्रवर्तनमिच्छन्ति निजसम्पत्तिहेतवे ॥”
नीतिशास्त्रे च ।
“वास्तुकर्म वृषः कुर्याद्गणवद्देरिणो दिशि ।
दीर्घा वा चतुरस्रा वा वास्तुभूमिर्भूमीतिताम् ।
एतथोलक्षणां तद्वत् फलस्य नगरे यथा ॥”
अथ मानम् ।
“राजकाष्ठेन वृपतिर्वास्वारम्भं समाचरेत् ।
जयो भङ्गः सुखं दुःखं प्रीतिर्भौतिकश्च यः स्थिरः ।
इत्यथैवास्तुनामानि राजकाष्ठैरनुक्रमान् ॥”
अन्यत्र तु ।
“जन्मकाले महीभर्तृदृष्टयोरन्त एव हि ।
राजकाष्ठेस्तु तावद्भिवास्तु कुर्यान्महीपतिः ॥
सुदर्शाच्छस्त्रं स्वराजपट्टेन भूपतिः ।
वास्तुकर्मसमारम्भो धनधान्यजयप्रदः ॥”
एतथारपि पूर्ववद्व्याख्यानम् ।
“राजकाष्ठेण कुत्रापि वास्तुपत्तनमिष्यते ।
तस्यापि पूर्ववन्मानमिति भागुरिभाषितम् ॥”
अथ दोषगुणौ ।
“परनिर्मितवास्तुस्यो न तिष्ठति निरं वृषः ।
न सुखाय न धर्माय तस्य सुवि जायते ॥”
अन्यत्रापि ।
“राजान्धवीर्यप्रत्याग्नी परवास्तुकृतस्थितिः ।
न सुखाय भवन्गुणा यथा परयद्दे यद्दः ॥
यः स्वनिर्मितवास्तुस्यो निजलयादिसंयुतः ।
विचारितपुरो राजा स चिरं सुखमश्नुत ॥”
अन्यत्रापि ।
“राजा स्वबाहुवीर्याट्टो निजनिर्मितवास्तु-
भाक् ।
स चिरं तनुते सौख्यं स्वयद्दृष्टो नहो यथा ॥”
अथ कालः ।
“वर्षान्तिभृश्रुदिते शुक्र केन्द्रे सुरगुरौ शुभे ।
वास्तुकर्मसमारम्भं शुक्रतन्त्रार्कभूमिजि ॥
यद्दृष्टो यः समयः कर्मवस्तुत्र वै शुभे ।
वास्वारम्भः कार्यः शुभसम्पत्तिकामिना
राज्ञा ॥”
इति वास्तुवृत्तौ वास्तुदृष्टः ॥
अन्येषां यथा । यदाह वास्तुकृत्त्व्याम् ।
“स्वामिहस्तेषुभिः स्याद्दृष्टस्तेनेव मापयेत् ।
सोभो भयङ्करो भयः शोककाङ्क्षजयः श्रुतिः ॥
वृषजन्तु पापकारी च विकारी प्रीभनः शिवः ।
कुण्ठपः कामदो धूम्रो धौम्या धनहरस्तथा ॥
धनदः सुखकृत्ति वास्योऽष्टादश कीर्तिताः ॥”
तद्व्यथा ।
“आधामपरिगाहाभ्यां योऽहपिच्छोऽभिजायते ।
जनविश्रुतिवृत्ते मागे प्रेष्येता यथाक्रमम् ॥
सोभे सर्वार्थसंसिद्धिर्भयकारी भयङ्करः ।
भयो भोगं प्रकुरुते शोककलहन्नुनाशनः ॥
विजयः कुरुते वृद्धिं सुधिः सर्वसुखं वहेत् ॥

ईदं
वास्तु

वृषजन्तु कुरुते वृषं पापकारी कुलापहः ॥
विकारी कुरुते दुःखं प्रीभनः शुभमावहेत् ।
शिवः सर्वार्थसिद्धौ स्थान कुण्ठपः सर्वनाशनः ॥
कामदोऽभीष्टलाभः स्थान धूम्रो दहति सर्वशः ।
धौम्ये धर्ममतिः सौख्यं दुःखं धनहरे भवेत् ॥
धनदे धनलाभः स्थान सुखजन्तु सुखकारकः ।
इति प्रोक्तोऽतिसंक्षेपादास्तुलक्षयसंग्रहः ॥”
भोगस्तु । दृष्टमानं तथैव किन्तु युक्तिरन्या ।
स्वदृष्टान्तो द्विगुणोऽस्तेः शुभावह-
चतुरस्र एव नववास्तु शिष्यते ।
किन्तु लयदृष्टमितदृष्टसम्पत्तिः
प्रकरोति वास्तुरतिसौख्यसम्पदम् ॥
ऊचरा वालुका क्लिप्ता जयमेतदितिन्द्रितम् ।
त्रिकोणो वर्तुलो दीर्घो यवमध्योऽहस्तुखः ॥
तथा जमनरूपस्य सर्पाकारस्तथैव च ।
किमो भिन्नो मध्यनिन्दो यजनाभस्यतुष्यः ॥
त्रिपथो जनदोषी च दृष्टदोषी तथा परः ।
गजमुखाङ्गतिस्त्रैवोपद्रवाः परिकीर्तिताः ॥
वास्तुखल्ले महादोषा हेयास्तस्माद्द्विचक्षुः ।
चतुरस्रः शुभो दीर्घस्तुखः प्रान्तः समाश्रितः ।
दीर्घेर्विहीनो विज्ञेयो वास्तुखल्लः सुखावहः ॥”
इति युक्तिकल्पतरौ वास्तुयुक्तिः ॥
तत्र कालनिर्णयः ।
“वैशाखश्रावणाषाढामार्गफाल्गुनकार्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृह्यारम्भे पत्नीपुत्रसन्दृष्टिदाः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णे च भवते भयम् ।
आदित्यभौमवर्जस्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ॥”
तथात्र च ।
“पूर्वमास्तुदमीं यावत् पूर्व्यास्यं वर्ज्येद्दृष्टम् ।
उत्तरास्यं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥
अमावास्यादमीं यावत् पश्चिमास्यं विवर्जयेत् ॥
नवम्यादि तथा याम्यं यावत् शुक्लचतुर्दशीम् ।
वज्रघातशूलै च यतीपातानिगच्छथोः ॥
विष्कम्भगच्छथोऽप्येव गृह्यारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यदयरोहणी नृगशिरो ज्येष्ठा घनिष्ठो-
त्तरा
रेवत्याच मघाशुराघहरिभिः शुद्धैः स्वभा-
वादिभिः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ पापरहिते योगे विरिक्ते
तिथौ
विष्टित्यक्तेदिने वदन्ति सुनयो वेष्मादिकार्यं
शुभम् ॥”
मत्स्यपुराणोऽपि ।
“चन्द्रादित्यवत् लब्धः कर्म शुभनिरीक्षितम् ।
स्तम्भोच्छायादि कर्मस्यमन्त्रं तु विवर्जयेत् ॥
अश्विनी रोहिणी मूलसुत्तरात्रयमेन्द्वम् ।
स्वातिर्हस्ताशुभाधा च वास्तुकर्मणि शस्यते ॥”
तथा च ।
“त्रिभिस्त्रिभिर्वर्षानि कृत्तिकात्रै-
रशेषपुत्राभिधनानि शोकाः ।
शुचोर्भयं राक्षस्यस्य नृपुः
सुखं प्रवासस्य नव प्रभेदाः ॥

वास्तु

नार्थं दिग्गन्ति मकरालिङ्गलीरलये
मेवे घटे धनुषि कर्मसु दीर्घस्यम् ।
कन्याभवि मियुनके ध्रुवमर्थलाभो
व्योतिर्विदः कलससिं हृष्टेषु वृद्धिम् ॥
लयेऽर्के वज्रसम्यातः कोषहानिश्च शीतगौ ।
नृत्यवसुन्वरापुत्रे चरुणे सुखसम्पदः ॥
जीवे धर्मार्थकामाश्च सुतोत्पत्तिश्च भागधिः ।
शुभेश्वरे तु दारिद्र्यं राहावच्छं प्रवर्तते ॥”
अथ प्रवेशकालः ।
“शुद्धेर्द्वादशकेन्द्रगोर्निधनगोः पापेष्वाप्यथगे-
र्द्धमे केन्द्रगतेऽथवा सुरगुरौ दैतयपूज्येऽपि वा ।
सर्वारम्भफलप्रसिद्धिरुदये राशौ च भर्तुः शुभे
स्वयाम्यस्थिरतोदये च भवनं कार्यं प्रवेशोऽपि
वा ।
पौष्ये धनिष्ठा अथ वारुण्ये
स्वायम्भुवर्षे त्रिषु चोचरेषु ।
अक्षीणचन्द्रे शुभवासरे च
तथा विरिक्ते च गृहप्रवेशः ॥
तिथिस्वारस्य लयादि समारम्भे यथोदितम् ।
प्रवेशेऽपि गृहस्याहुस्तथा व्योतिर्विदो जनाः ॥”
अथ द्वारम् ।
“नेकद्वारं वास्तुखल्लं न चतुर्द्वारमारमेत् ।
एकद्वारं दुःशरणं चतुर्द्वारं दुरावरम् ॥
त्रिद्वारमेव वृपतेर्वास्तुकर्म प्रशस्यते ।
द्वे सुखे तत्र चान्यत् स्यादसुखमिति निर्णयः ॥
राजद्वारस्तु तत्रैको यमद्वारस्तथा परः ।
अपद्वारं तथाभ्यत् स्यादिति द्वारस्य निर्णयः ॥
ब्रह्मचरिण्यवैश्यानां प्रागुदकपश्चिमेः क्रमान् ।
सुखद्वारं दक्षिणस्य परं तस्यापि दक्षिण्यं ॥
बलवद्दे वैरिसुखं द्वारमित्यन्यसम्मतम् ।
राजद्वारेऽभ्युपानां शिष्टानांवा प्रवेशयेत् ॥
यात्राप्रसादपश्चिण्यं राजद्वारेषु कारयेत् ।
यमद्वारे द्विद्वारकर्म द्विघताश्च प्रवेशनम् ॥
निसारणं नृतानाश्च दृष्टानाश्च निवन्धनम् ।
अपद्वारेऽपरोधस्य गमनागमनक्रिया ॥
राज्ञे विलासयात्रा च मर्मज्ञस्य प्रवेशनम् ॥”
अथ प्राचीरनिर्णयः ।
“गजेर्भेक्षा मनुजेरलक्षणाः
प्राचीरखला वृपतेर्भवन्ति ॥
राजदक्षोन्नताः सर्वे प्राचीराः पृथिवीभुजः ।
विश्रुतिस्तु तु पश्चाग्ने पार्श्वयोः पश्च पश्च च ॥
पश्चात् पश्च च विज्ञेयाः प्राचीरा पृथिवीभुजः ।
सर्वप्राणो ज्ञावरयो नाम प्राचीर उच्यते ॥
प्रतिप्राकारसंस्थानं द्वारं नाभिसुखस्थितम् ।
तत्र जयास्थस्य दीर्घस्य वास्तुखल्लस्य निर्णयः ।
तद्व्यथा ।
“राजकाष्ठान्तरे पश्च राजद्वारे महीपतेः ।
राजदक्षत्रये साङ्गजयद्वारे प्रतिष्ठिताः ॥
अद्वारे राजदक्षार्थे प्राचीराः पृथिवीपतेः ।
एवं नवस्थिते स्थाने मधमेतद्वि तिष्ठति ॥
राजकाष्ठद्वयं साङ्गप्रायमे जयवास्तुनि ।
परिणाहे पश्च राजदक्षान्तिष्ठन्ति मधतः ॥

वास्तु

राजपट्टाभिधानेन स्थानमेतन्निगद्यते ।
 अस्मिन् एहं त्रुपः कृत्वा सुचिरं सुखमनुते ॥
 अज्ञानाद् दम्भतो राजा योऽन्यत्र एहमारभेत् ।
 सोऽचिरात् न्यममाप्नोति रोमं शोकं भयं तथा ॥
 यमदण्डोदयदण्डौ केनाहतिरुपपन्नः ।
 ये चान्ये वास्तुदोषाः स्युः स्थाने दोषाश्च ये
 पुनः ।
 न स्यान्मते राजपट्टेः सर्पैर्गर्भको यथा ।
 दिगुणादिरतोऽपि स्यात् क्रमाद्गङ्गादिवास्तुषु ।
 राजदण्डमितीयेवं प्राचीरे गुणदोषकौ ॥३॥
 अथ जयास्त्रस्य चतुरस्रस्य वास्तुखण्डनिर्णयः ।
 “राजद्वारे हि प्राकारा राजदण्डान्तरे मताः ।
 यमद्वारे साह्यं राजदण्डान्तरे च ये त्रुपाः ॥
 अपद्वारे राजदण्डं जिता आरम्भिताः पुनः ।
 अद्वारे भूपतेस्तस्य राजदण्डत्रयान्तरे ॥
 एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्ये तत् प्रदृश्यते ।
 आयामे राजदण्डानि चत्वारि परिणाहृतः ॥
 राजदण्डैकमानेन राजदण्ड उदाहृतः ।
 अथच सप्तमो भागो वास्तुर्भवति शोभनः ॥
 अस्मिन् एहं त्रुपः कृत्वा सुचिरं पाति मेदिनीम् ।
 अस्मिन् विजयवृद्धिश्च सौख्यश्च समवाप्रयात् ॥
 यो राजा दम्भतोऽन्यत्र वेष्मारम्भं समा-
 चरेत् ।
 य उक्तो राजदण्डोऽयं तस्यै स्थानपञ्चकम् ॥
 गजो यावच्च सिंहासं न्यगे भृङ्गो यथाक्रमम् ।
 सिंहे सिंहासनं स्थानं याचे स्यात् द्वारमन्दि-
 रम् ॥
 गजे यात्रालयं कुर्यात् न्यगे केलिनिकेतनम् ।
 भ्रमरोऽन्नः पुरं कुर्यात् क्रमेण पृथिवीपतेः ॥
 तेन मध्यमेव सिंहासनं दीर्घस्य चतुरस्रकैः ॥”
 तत्र भविष्योत्तरे ।
 “मेधादिचन्द्रे जातस्य त्रुपतेः स्युरनुक्रमान् ।
 द्वादशैव एहान् वक्ष्ये तेषां लक्षणमग्रतः ॥
 सुनन्दः सन्तोभद्रो भयो नान्दीमुखस्तथा ।
 विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ॥
 रङ्गः केलिर्जयो वीरो द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः ॥”
 अथैषां लक्षणानि ।
 “यद्यत्रैवोच्यते मानं तस्य तेनैव कल्पना ।
 राज्ञः स्वहस्तमेकान् दीर्घं सन्त्रं नित्यपत् ॥
 आयामेन सुन्दरः स्यात् राजदण्डेषु पञ्चभिः ।
 परिभाहे चतुर्भिश्च राजदण्डैः प्रतिष्ठितः ॥
 अस्याधिदेवता भौमी रक्षतीदं वसुधरा ।
 दाराणि विश्रुतिस्त्रास्य रक्तचित्रावृत्तानि च ॥
 रक्तपट्टावृत्तो गेहः सकलार्थप्रसाधकः ।
 अथ स्थित्वा महीपालः सुचिरं पाति मेदि-
 नीम् ॥”
 दीर्घम् ५१ । प्रथमम् ४० । इति सुन्दरः ॥३॥
 “हौ राजदण्डावायामे परिणाहे तथेव च ।
 इत्ययं सन्तोभद्रः शुक्रास्याधिदेवता ॥
 दानवा रक्षकाश्चैव पूज्यास्ते चात्र यत्रतः ।
 चतुर्दशास्य दाराणि कृष्णचित्रावृत्तानि च ॥
 पीतपट्टावृत्तो ह्येष सन्निवृत्तिनाशनः ।

वास्तु

अथ स्थित्वा महीपालः सन्तोभद्रं शुक्रं निह-
 न्ति ॥”
 दीर्घम् २१ । प्रथमम् २० । इति सन्तोभद्रः ॥३॥
 “अष्टकोषो भवेद्दण्डः कोषो हस्तचतुष्टयः ।
 राजदण्डोऽयं काय्यो बुधस्याधिदेवता ॥
 रक्षका वसवश्चास्य पूज्यास्तेऽत्र प्रयत्नतः ।
 अथै दाराणि चास्य स्युः पीतचित्रावृत्तानि च ॥
 पीतपट्टावृत्तो ह्येष सन्निवृत्तिनाशनः ।
 अथ स्थित्वा नित्यपतिर्न रिष्टैरवन्द्यते ॥
 राजदण्डो भवेद्दीर्घः प्रसरे राजदण्डकः ।
 राजदण्डे राजदण्डे प्रकीर्त्तांस्तत्र कारयेत् ॥
 अयं नान्दीमुखो नाम चन्द्रास्याधिदेवता ।
 नक्षत्रलोकः पूज्योऽत्र स यस्मादस्य रक्षकः ॥
 द्वाविंशतिस्तु दाराणि दीर्घे दृश्यं तथान्तरे ।
 अन्यत्र दीर्घे एकं स्यात् प्रसरे एकमेव च ॥”
 दीर्घद्वितये दृश्यं दाराणि प्रसरद्वितये एकं कृत्वा
 द्वितयं एवं २२ दाराणि ।
 “शुक्रचित्रेण संहतः शुक्रपट्टेन शोभितः ।
 सन्तोभद्रसाधको राज्ञो लक्ष्म्यां विजयवर्द्धनः ॥”
 दीर्घम् ११ । प्रथमम् १० । इति नान्दीमुखः ॥३॥
 “दीर्घे जयो राजदण्डाः प्रसरे हौ प्रतिष्ठितौ ।
 विनोद एष दाराणि चित्रं प्रकीर्त्तयं भवेत् ॥
 रक्तचित्रेण चित्राङ्गो रक्तवस्त्रोपगृह्यतः ।
 अत्र स्थित्वा नरपतिर्भवेत् कीर्त्तिप्रतापवान् ॥
 सूर्याधिदेवता चास्य रक्षकाः सकलग्रहाः ॥”
 दीर्घम् ३१ । प्रथमम् २० । इति विनोदः ॥३॥
 “दीर्घेण राजदण्डाद्धं प्रसरे राजदण्डकौ ।
 विलास एष दाराणि चत्वारिंशद्बुधा विद्ः ॥
 गन्धर्वा रक्षकाश्चास्य प्रकीर्त्तयन्तं भवेत् ।
 चित्रपट्टेन शङ्केन चित्रवस्त्रेण शोभितः ॥
 दुर्भिक्षप्रमनो ह्येष शस्यमन्यनिकारकः ।
 तत्र स्थित्वा नरपतिः प्रचुरं सुखमनुते ॥”
 दीर्घम् ५१ । प्रथमम् २० । इति विलास-
 यष्टम् ॥३॥
 “द्वादशदण्डाः प्रसरे दीर्घे हौ राजदण्डकौ
 कथितौ ।
 विजये द्वादश भवनदाराणि स्युर्ययप्रदायक ॥
 सूर्याधिदेवता चास्य रक्षतीमं विशङ्कराट् ।
 अरुणाभोजचित्राङ्गो अरुणाभरभूषितः ।
 तत्र स्थित्वा नरपतिः कृत्वा शक्ति वसुध-
 राम् ॥”
 दीर्घम् २१ । प्रथमम् १० ॥३॥
 “आयामे राजदण्डो हौ प्रसरे राजदण्डकः ।
 अतदारोपसंहितः प्रकीर्त्तेऽंशभिर्युतः ॥
 दिक्पाला रक्षकाश्चास्य कुजस्याधिदेवता ।
 नानावर्णन चित्रेण वसनेन विभूषितः ॥
 अत्र स्थित्वा नरपतिः सुचिरं सुखमनुते ।
 यस्मिन्नाथ्यं प्रतिष्ठेत् विमलो गृहसत्तमः ॥
 दुर्भिक्षं नात्र जायेत् नतयानं च विप्रवः ।
 न रोगो नापि शोकश्च नैवोपपातभवन्तथा ।
 इत्यादि गुणवाङ्मयमन्यत्र कथितं बुधैः ॥”
 दीर्घम् २०० । प्रथमम् १०० ॥३॥

वास्तु

“आयामपरिणाहाभ्यां राज्ञः षोडशदण्डकः ।
 दाराणि षोडशैवास्य गुरुरस्याधिदेवता ॥
 रक्षिका देवता चास्य शुक्रवस्त्रेविभूषणम् ।
 अत्र स्थित्वा नरपतिः सन्तोभद्रं सुचि-
 साधयेत् ॥”
 दीर्घम् १० । प्रथमम् १६ । इति रङ्गः ॥३॥
 “आयामे राजदण्डः स्यात् प्रसरे च तदण्डकम् ।
 दृश्यं प्रकीर्त्ता दाराणि शनिरस्याधिदेवता ॥
 पिशाचा रक्षकाश्चास्य नीलवस्त्रादिभूषणम् ।
 नान्दायं केलिराख्यातो भयरोगविनाशनः ।
 अथ स्थित्वा नरपतिः सुखं विजयते रिपून् ॥”
 दीर्घम् १०० । प्रथमम् ५० ॥३॥
 “राजदण्डेन कोयः स्यादेवं केलिचतुर्दश ।
 चतुर्दशैव दाराणि राहुरस्याधिदेवता ॥
 नक्षत्रा रक्षकास्तु नानाधर्माभ्यारदिकम् ।
 अयं जयः प्रकटितः सन्तोभद्रं जयप्रदः ॥
 आयामे राजदण्डः स्यात् परिणाहेऽष्टदण्डकः ।
 नानावस्त्रः कुटीरूपो वीरो नाम यजप्रदः ॥
 हृदयान्तिदेवतास्य रक्षकाश्चास्य खेचराः ।
 विचित्रवसनोपेतः सन्तोभद्रार्थायकः ॥”
 दीर्घम् ११ । प्रथमम् ८ । इति वीरः ॥३॥
 “यो यस्य गदितो वर्णस्तथा स्यात्तामरीऽपि च ।
 राजदण्डान्तरे पञ्च चामराः स्युर्महीभुजाम् ॥
 चन्द्रोऽपि दर्शये हस्त उपरि क्रमतो न्यसेत् ।
 पताकाध्वजयुक्ताश्च एह रक्षक-रक्षसाम् ।
 कृत्रयुक्तं एहं राज्ञो विजयं चक्रवर्तिनाम् ॥”
 यथा नियमः परब्रत ।
 “इति द्वादशचित्रानि एहानां कथितानि वै ।
 विद्वेषितानि त्रुपतिर्गृह्यारम्भं समाचरेत् ॥
 इति सिंहासनस्थानमिति राजदण्डस्य मन्त्रकम् ।
 इतोऽन्ये चित्तद्वार्याः प्रासादाः पृथिवीसुजः ॥
 जलयन्त्रादयो येषु तेषां नास्ति विनिश्चयः ।
 स्वभ्रमरोऽहं स्यो यो त्रुपतिः शुभमेतनः ॥
 स चिरं पृथिवीं शास्ति सन्तोभद्रं साधयत्यपि ।
 यो वा तत्परगेहस्यो दुर्मांश्चान धरणीपतिः ॥
 न चिरं पाति वसुधां घोरं रोगश्च विन्दति ।
 स्वलयपतिभिश्चस्य गृहधरो न दुष्यति ॥”
 परब्र ।
 “होरकस्य विगुहस्य अज्ञानाग्रेष्माद्गतेः ।
 सूर्याङ्गस्यशास्त्रेण यमो दीर्घमन्त्रिस्ताः ।
 गृहार्थं धारयेदात्रा तद्वै वं यज्यवारणम् ॥”
 वास्तुस्तु ।
 “गृह्यु मग्नित्यामो विज्ञेयो न च दण्डवत् ।
 विगुहहोरकस्यामो विधेयः सदनोपरि ।
 तेन सन्तानि नश्यन्ति अरिष्टानि मही-
 भुजाम् ॥”
 भागीऽपि ।
 “वास्तुखण्डोऽत्ररूपः स्यात् यथाधेर्नामभिः खके ।
 यमदारात् समारभ्य यावद्द्वारमिष्यते ॥”
 तद्वयथा,—
 “न्युर्भयः स्थिरदण्डो धनं विभव एव च ।
 वीरक्षपञ्च इत्यथौ वास्तुभागा यथाक्रमम् ॥

वास्तु

यमनेष्टततोयेप्रवायुयक्षेत्राशुकराः ।
 इन्द्रो वह्निरिति प्रोक्ता विभागानामधीश्वराः ॥
 यथौ कारालयं क्रुष्यात् भयस्थाने च पत्तयः ।
 शिरे सहचरान् रत्नेषु चरन्ति वाजिगजादयः ॥
 धने धान्यादिकं रत्नेषु विभवे कोपरत्तणम् ।
 राजपट्टे भवेद्भीरो तापे कश्चिद्भरालयम् ।
 प्राचीरपतिभागान्ते इति भोजस्य सम्भतम् ॥”
 इति युक्तिकल्पतरौ राजगृहयुक्तिः ॥ * ॥
 “वास्तुमानेन नियमो गृहमाग्निर्न निर्गम्यः ॥”
 तत्र वास्तुप्रवणत्तणम् ।
 “पूर्वप्रवो वृद्धिकरो धनदण्डोत्तरप्रवः ।
 दक्षिणयोः स्वर्गदो वास्तुर्धनहा पश्चिमप्रवः ॥
 कोणे रेखाद्वयं कृत्वा मध्ये रेखाद्वयं तथा ।
 रेखात्तकोणतो रेखा दक्षिणाद्यैर्धनज्ञास्तथा ॥
 नाचामरो नामगिश्च नापताकापि नाश्रजः ।
 नाकुम्भादिर्नावितातो ना चित्रो नातिचित्रधृक् ॥
 नात्युच्चो नातिनीचो वा नाप्रकीर्णप्रकीर्णकः ।
 ना धातुर्नागवाचश्च न तेकानेकद्वारभाक् ॥
 नियमोऽस्तु महोद्गातां सर्वसम्पत्तिहेतवे ॥”
 इति राजगृहयुक्तिः ॥ * ॥
 अन्येषाम् यथा वास्तुमानेन नियमः ।
 “ध्वजे धूमस्तथा सिंहेः स्यात्प्रथो गद्भीगजः ।
 काक इत्येष गद्भीतो वास्तुस्थानस्य निर्गम्यः ।
 आयुग्मे सुखसम्पत्तिर्युग्मश्च विपदास्यदम् ॥”
 एवमन्यत्रापि ।
 “ध्वजे विभूतिर्दिपदश्च धमे
 सिंहे विभोगः शुक्तिं सर्वनाशः ।
 वृषे सुखं गद्भीतो विनाशो
 गजे धनं काकपदे च स्वर्गः ॥
 कोणरेखा कोणयुधिः सुखसम्पत्तिनाशनी ।
 पूर्वपश्चिमतो दण्ड उदयाख्यः सुखावहः ॥
 दक्षिणोत्तरतो दण्डो वंशहा यमदण्डकः ।
 गृहाणि पातयेद्भीमानेषां दण्डयधान्तरे ॥ * ॥
 एका चेद्दक्षिणे शाला हे च दक्षिणपश्चिमे ।
 तिस्रश्चैतन् पूर्वतो ज्योतिषास्तुःशालं सुखावहम् ॥
 पश्चिमास्यं ध्वजे वेश्मिं सिंहे तूदुदमुखं शुभम् ।
 पूर्वालयं श्रमस्थाने दक्षिणाभिमुखं गजे ॥
 पदाघातः परिखाघातः पथाघातस्तथैव च ।
 जलदोषो वृक्षदोषो दोगा इत्येवमादयः ॥
 गच्छतां पदतालस्य श्रवणं यदि वेश्मनि ।
 पदाघातो नाम दोगः पुत्रपीडधनापहः ॥
 परिखादण्डयोर्धानो वास्तुनोः प्रातर्वीशनीः ।
 परिखाघातो नाम दोगः कुलवीर्यधनापहः ॥
 पथाघातो नाम दोग आघातो वास्तुनः पथः ।
 स हन्ति भोगं वंशश्च तस्य भेदमनः श्रद्धा ॥
 एकमार्गं सुखं क्रुष्यात् द्विपथं कुलवर्द्धनम् ।
 त्रिपथं कुलनाशाय सर्वनाशश्चतुर्व्यथ ॥
 स्वपार्थां परवाचाश्च यतिष्ठन्ति जलाशयः ।
 तद्दोषो जलदोषः स्यात् स हन्ति कुलसम्पदः ॥
 ऋद्धिमानसुखंश्रम्यन्त्युक्ते गभयामयाः ।
 यतं जलाशये दोषाः पूर्वादिदिस्तु च क्रमात् ॥
 खवास्तुदण्डतो दोषः कुलसम्पत्तिनाशकः ।

वास्तु

वर्णयेत् पूर्वतोऽन्वयं तत्र दक्षिणतस्तथा ॥
 येष्टाभ्यां रक्तपुष्पश्च आग्नेय्यां श्रीरिगस्तथा ।
 यत्र तत्र श्रिता वृक्षा विस्वदाडिमकेश्वराः ।
 पनमा नारिकेलश्च शुभं कुञ्जं निखयम् ।
 निशा नीलो पलाशश्च चित्वा श्वेतापराजिताः ।
 कोविदारश्च सर्वत्र सर्वं निवृत्ति मङ्गलम् ॥*॥
 गृहपाननमिच्छन्ति नागस्य स्वपने क्रमात् ।
 पूर्व्यादियु शिरः कृत्वा नागः प्रीते त्रिभि-
 स्त्रिभिः ।
 भाद्राद्यैर्वाभिपार्थनं तस्य क्रौडि गृहं शुभम् ॥”
 तत्र प्रमाणम् ।
 “स्वामिहस्तप्रमाणेन व्योम्नपत्नीकरणे वा ।
 गृहाभ्यन्तरसंस्थानं मापयेद्भित्तो नरः ॥” * ॥
 तत्र सामान्यलक्षणम् ।
 “गृहभूमिममाहृतपिण्डपदं
 वसुलोचनरन्वगजैर्गणितम् ।
 रविभृष्टरश्मिर्गृहद्वयोर्गृहं
 भयनाय व्ययस्थितिः पदम् ॥
 एकाशीतिगुणे हन्ति दिवाणेकहते च ते ।
 षडिन्द्रगुभसम्भक्ते पिण्डः स्यात् सर्ववैश्वानरः ॥”
 तद्व्यथा ।
 “ध्वजादिगृहसंस्थाने गृहमानं शुभावहम् ।
 दीर्घं भाद्रः परीणाहे सप्त चेवाङ्गुलद्वयम् ॥
 इदं पुत्रफलं गेहं श्रमस्थानेऽप्युदीरितम् ।
 दीर्घं षट्पसरे पञ्च चतस्रोऽङ्गुलयोऽपि च ॥
 इदं पुत्रफलं गेहं गजस्थाने प्रकीर्णितम् ।
 दीर्घं त्रयोदश भुजाङ्गुलयश्चैकविंशतिः ॥
 प्रसरेऽष्टौ सुखफलं गजस्थाने गृहं विदः ।
 इति द्वादशकं प्रोक्तं गृहाणां सर्वसंमतम् ।
 एवं गृहं समाचर्ये गृहस्यः शुभमिच्छति ॥” * ॥
 भोजस्तु ।
 “आयामपरिणाहाभ्यां योऽङ्गुलिषो विजायते ।
 येन केनापि चाङ्केन शोधनीयः स इत्यते ॥
 एकद्विपञ्चसप्तानि शुभान्यन्यानि चान्यथा ।
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं द्वादशहस्तकम् ॥
 एतत्तु मङ्गलं नाम गृहं सुखविवर्द्धनम् ।
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं हस्तचतुर्दश ॥
 इदं कमलकं नाम गृहं सम्पत्तिकारकम् ।
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं हस्तास्तु षोडश ॥
 इदं हि सर्वतोभद्रं स्वामिनः सुखकारकम् ॥
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं द्वादशहस्तकम् ।
 कल्याणनाम वेश्मिदं धनधान्यसुखप्रदम् ॥
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं त्रिंशतिहस्तकम् ।
 इदं हि सुखदं नाम भक्तं सुखविवर्द्धनम् ॥
 मया यदिदसुहृदि गृहपञ्चकमद्भुतम् ।
 न तेषु स्थाननियमः सर्वेष्वेतानि कारयेत् ॥
 स्थानं मानच दोषाश्च ये प्रोक्तास्तु मया क्रमात् ।
 तद्विचार्यं गृहं कृत्वा गृहस्यः सुखमभ्युते ॥
 अज्ञानादथ मोहाद्वा योऽन्यथा गृहमाचरेत् ।
 स विषोदति नश्यन् तस्य कीर्तिः कुलं बलम् ॥
 प्राचीराणां न नियमो गृहस्थानाश्च विद्यते ।
 यथावास्तु यथाशक्ति प्राचीरानुचयेद्गृही ॥

वास्तु

गृहरोषो यथा न स्यात् तथा प्राचीरकल्पना ॥
 इति युक्तिकल्पतरौ गृहयुक्तिः ॥ * ॥
 अथ वास्तुयागप्रमाणम् । लेङ्गे ।
 चतुःषष्टिपदं वास्तु सर्वदेवगृहं प्रति ।
 एकाशीतिपदं वास्तु मानुषं प्रति सिद्धिदम् ।
 अयतः शोधयेदास्तुभूमिं यस्य पुरोदिताम् ।
 चतुर्दशं द्विदशं वा जलान्तं वापि शोध च ॥
 सुसमश्च तदा कृत्वा सदाचैनं ततो भवेत् ॥”
 पुरोदितां ब्राह्मणादिभेदेन प्रशस्तत्वेनोपपादि-
 ताम् ॥ * ॥ तथा च मत्स्यपुराणम् ।
 “अरत्रिमात्रे गर्त्ते वै अङ्गुलिषु च सर्वशः ।
 घृतमामशरावस्यं कृत्वा वसिष्ठतुष्टयम् ।
 ज्वालयेत्तु परीक्षार्थं पूर्वं तत् सर्वदिङ्मुखम् ।
 दीप्या पूर्वादि गृह्णीयात् वास्तूनामनुपूर्वशः ॥
 वास्तुः सन्दिहिको नाम दौष्यते सर्वतो हि यः ।
 शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च ॥”
 वास्तुकर्तु ररत्रिमात्रे गर्त्ते तत्रैव स्थापिते ध्याम-
 शरावे पूर्वादिर्क्रमेण वसिष्ठतुष्टयं कृत्वा गय-
 घृतनापूर्ये वसिष्ठतुष्टयं प्रज्वालयेत् । तत्र
 प्राच्यां दीपशिखाया उज्ज्वलत्वे तद्वास्तु ब्राह्म-
 णस्य प्रशस्तम् । एवं दक्षिणादिदिशि शिखाया-
 स्तथात्वे चन्द्रियादेः । सर्वशिखासमत्वे सर्व-
 वर्णानां स वास्तुदेशः प्रशस्तः । जलान्तमिति
 तु मत्स्यपुराणपरिभाषितं प्रासादपरम् ॥ * ॥
 तथा च मानुस्ये ।
 “पुरषाधःस्थितं श्रद्धं न गृहे दीघदं भवेत् ।
 प्रासादे दीघदं श्रद्धं भवेद्यावज्जलान्तकम् ॥
 प्रासादभवनादीनां निवेशं विस्तराद्दृढ ।
 क्रुष्यात् केन विधानेन कश्च वास्तुदहाह्वनः ॥”
 इत्युपक्रम्य वाप्यादीनामभिधानादादिपदात्
 कूपादयो गृह्यन्ते । प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूप-
 वापीषु चैव हि । इत्यभिधानाच्च कूपादावपि ॥
 वास्तुपुरवच ।
 “कश्यपस्य गृहणी तु सिंहेका
 राहुवास्तुतनयावकीजनत् ।
 पूर्वतो हरिणकृतकन्धरो
 देवतैरवरजो निपातितः ॥”
 तथा ।
 “चैत्रे आधिमाश्रोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
 वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे स्वयुमवाप्नुयात् ॥
 आषाढे भ्रष्टरत्नानि पशुवर्जं भवाप्नुयात् ।
 श्रावणे मित्रलाभस्तु हानिर्भाद्रपदे तथा ॥
 आश्विने पत्नीनाशः स्यात् कार्तिके धनधान्य-
 कम् ।
 मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भवम् ॥
 माघे चाग्निभयं विद्यात् काश्चनं फाल्गुने
 सुतान् ।
 शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं ऋषे तस्करतो भयम् ॥
 आश्विनी रोहिणी चरुलसुत्तरावयमैवम् ।
 स्वाती हस्ताशुभ्राश्च गृहहारम् प्रशस्त्यते ॥
 आदित्यमौमवर्जस्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ।
 वच्चयाघातशूले च अतीपातातिगच्छयोः ॥

वास्तु

विष्णुभागवतपरिचर्यं योगेण कारयेत् ।
 अतमेवैयमाग्वर्णवभिर्दुरीहिषीरपि च ॥
 तथा विजयसावित्रे सुहृते गृहमारभेत् ।
 चन्द्रादिखननं कर्म तथा शुभनिरीक्षितम् ।
 प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ॥”
 ऐन्दवं नृगशिरः ॥ ३ ॥ सुहृते संवर्तः ।
 “रौद्रः चेतश्च मेघेयस्तथा शानकटः स्तुतः ।
 सावित्रश्च जयन्तश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा ।
 रौद्रिह्वश्च विरिश्च विजयो नैर्ऋतस्तथा ।
 माहेन्द्रो वारुणश्चैव वटः पञ्चदश स्तुताः ॥”
 तेन द्वितीयतृतीयसप्तमाष्टमनवमेकादशपञ्चमा-
 न्यनमसुहृते चैतादौ वास्तुकर्म कुर्यात् ।
 चेत्त्रिदशजन्तु नरगृहे देवगृहे तु प्रतिष्ठाकाल-
 वशात् तत्कालपरिग्रहः ॥ ३ ॥ तथा च कल्प-
 तरौ देवीपुराणम् ।
 “यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे ।
 गर्भोपूरिशिलान्यासे शुभदक्षस्य पूजितः ॥”
 यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः कालः शुभ-
 दक्षस्य गर्भोपूरिशिलान्यासे गृहारम्भे स कालः
 पूजित इति ॥ ३ ॥ प्रतिष्ठाकालश्च मानस्य ।
 “चेत्त्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघे तथा ।
 माघे वा सन्धेदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥
 प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ।
 पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ।
 दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी ।
 आसु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुफला भवेत् ॥”
 प्रतिष्ठासमुच्चये ।
 “माघे वा फाल्गुने वापि चेत्त्रेवैशाखयोरपि ।
 ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥”
 कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
 “महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ॥”
 ज्योतिषे ।
 “गुरोर्भृगोरक्तवाह्यं वाहकं सिंहगे गुरौ ।
 गुर्वादिभ्यो दशाहे तु वक्रिणीवाहविश्रुते ॥
 पूर्वराशावनायातातिचारिगुरुवत्सरे ।
 प्राग्ग्राहिगन्तजीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके ॥
 कन्याद्यज्ञसप्तमिहे नीचस्थेऽथ मलिन्नुचे ।
 पौषादिकचतुर्मासे चरणाङ्कितवर्षणे ॥
 एकेवाह्या चेकदिने द्वितीयेन दिनत्रये ।
 तृतीयेन तु सप्तमि माङ्गल्यानि विवर्जयेत् ॥
 व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भप्रवेशने ।
 प्रतिष्ठारम्भे देवकूपादेः परिवर्जयेत् ॥”
 स्तुतिवागरे ।
 “उत्स्थापाते च भूकर्म्ये अकालवधगर्जिते ।
 वधकैतूत्रमोत्याते गृहके चन्द्रसूर्ययोः ।
 प्रयाग्न्यु ज्येष्ठे मूढः सप्तरात्रमनः परम् ।
 ब्राह्मणः चक्षिथो वैश्वस्यजेत् कर्म त्रिरा-
 त्रकम् ॥
 मूढस्यहा चेकरात्रं ततः कर्म समाचरेत् ॥”
 पराशरः ।
 “प्रयागे सप्तरात्रं त्रिरात्रं व्रतवन्धने ।
 एकरात्रं परिवन्धे कुर्यात् पाण्डित्यं यदे ॥”

इष्ट
वास्तु

मत्स्यपुराणे ।
 “नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समाचरेत् ।
 अथवा फलदं पुंसां न काव्यं जायते कचित् ॥”
 नखवर्द्धमानधृतवचनम् ।
 “पितृभ्यो गृह्ये गृह्णिष्याहं दत्त्वा सदात्तम् ।
 क्रूरभूतबलिश्चैव संपुण्य वास्तुदेवताः ॥”
 एकदिने वास्तुयागगृहोत्सर्गयोः करणे सन्नदेव
 गृह्णिष्याहं करणीयम् ।
 “गणेशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सन्नम् ।
 सन्नदेव भवेत् आहुमादौ न एषयादिषु ॥”
 इति कृत्वागपरिशिष्टान् ॥
 मानस्ये ।
 “ऊहापोहार्थतत्त्वज्ञो वास्तुशास्त्रस्य पारगः ।
 आचार्यश्च भवेन्नित्यं सर्वदा दीपवर्जितः ॥”
 देवीपुराणम् ।
 “प्रासादे च चतुःषष्टिकेशीतिपदं गृहे ।
 चतुरशीकृते ज्येष्ठे चाष्टधा नवधा कृते ॥
 कोणे रेखास्ततो दत्त्वा नव भागान् प्रकल्पयेत् ।
 ईशः कोणाङ्गते ज्येष्ठः पर्जन्यः पदसंस्थितः ॥
 द्विपदस्यो जयन्तश्च शक्रः स्यादेककोष्ठगः ।
 भास्करश्च पदो ज्येष्ठो द्विपदः सख उच्यते ॥
 भृशः पदस्यो ज्ञानयो योम चैव पदाहं कम् ।
 हुताशनः पदाहं तु पूषा च पदसंस्थितः ॥
 वितथो द्विपदो ज्येष्ठः पदेकस्यो गृह्यतः ।
 वैवस्वतः पदेकस्यो गान्धर्वो द्विपदस्थितः ॥
 भृङ्गश्चेकपदो ज्येष्ठो नृगसाहं पदस्थितः ।
 पितरोऽहं पदे ज्येष्ठः पदे दौवारिकस्तथा ॥
 सुग्रीवो हि पदे ज्येष्ठः पदस्यः पुष्यदक्षकः ।
 पथसां पतिरेकस्योऽसुरो द्विपदसंस्थितः ॥
 शीघ्रश्चेकपदो ज्येष्ठः पापोऽहं पदे उच्यते ।
 रोगसाहं पदो ज्येष्ठो नागसापि पदे स्थितः ॥
 द्विपदे विष्णुकर्मा तु भस्माटः पदसंस्थितः ।
 यज्ञेश्वरः पदो ज्येष्ठो नागराहं द्विपदस्थितः ॥
 पादस्थो श्रीमहादेवो दितिषाहं पदस्थितः ।
 व्यापान्तपादसंस्थः स्यादापवत्सः पदस्थितः ॥
 चतुष्यदस्यो विज्ञेयचार्यमा मध्यपूर्वगः ।
 सावित्रस्तु पदो ज्येष्ठः सावित्री पदसंस्थिता ॥
 ततो विवस्वान् विज्ञेयचतुष्केर्मध्यसंस्थितः ॥
 इन्द्रश्चेत्त्रात्मजश्चोभावेकैकपदसंस्थितौ ॥
 मित्रश्चतुष्यदश्चैव पश्चिमे च यवस्थितः ।
 रुद्रश्चेकपदो ज्येष्ठो राजयज्म्या पदस्थितः ॥
 घराघरश्च विज्ञेय उत्तरे च चतुष्यदे ।
 चतुष्यदश्चतुर्हेस्तो मध्ये ज्येष्ठः प्रजापतिः ॥
 देवतागुचरा बाह्ये सर्वे चान्तस्तथासुराः ।
 एवं प्रयत्नं कोष्ठानि रजसापुण्यं देशिकः ।
 एतेषामेव देवानां बलिं दद्यात्तु कामिकम् ॥”
 रजमेति पञ्चवर्षं रजोभिः । तथा च शारदा-
 याम् ।
 “उक्तानामपि देवानां पदाभ्यापुण्यं पञ्चभिः ।
 रजोभिस्त्रैयैयोक्तैश्चः पायसात्रैर्वैर्नि हरैत् ॥”
 तथा ।
 “पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात् सितं तक्षुसम्भवम् ।

वास्तु

कुसुमचूर्णमथ च लवणं दग्धपुलाककम् ।
 विस्वादिपञ्चनं घ्नानमिहोक्तं वर्षपञ्चकम् ॥”
 स्यात् पुलाकसुष्धान् रत्नमरोत्तैः तुष्टं
 अप्यष्टम् ।
 “पूण्या मङ्गलवाह्ये तु पूज्याभ्यादिककमात् ।
 स्तुत्यश्चैव विदारो च अयमा पूतथा तथा ।
 जम्बका पापराक्षस्यो पिलिपिञ्जलश्चरुपि ॥”
 मङ्गलकरवासामर्थे शालग्रामसमीपे सर्वे
 पूण्याः ।
 “शालग्रामशिलास्यो यत्र तिष्ठति केशवः ।
 तत्र देवासुरा यथा भुवनानि चतुर्दश ॥”
 इति पद्मपुराणवचनान् ॥
 तत्रावाहनविसर्जने न स्तः ।
 “शालग्रामे स्थावरे च नावाहनविसर्जने ॥”
 इति वचनान् ॥
 तदसम्भवे घटादिजले । प्रतिमास्थानेष्वप्यु
 आवाहनविसर्जनवर्जम् । इति बौधायन-
 वचनात् ॥ ३ ॥ यथा त्रिशेखरलिर्मत्स्यपुराणदेवी-
 पुराणाभ्यासकोऽपीदानीन्तनेन अवहृयते ।
 इति न लिखितः । किन्तु मत्स्यपुराणोक्तपायस-
 बलिर्दायत । तथा च ।
 “पायसं वापि दातव्यं स्वनाम्ना सम्यतः क्रमान् ।
 नमस्कारेण मन्त्रेण प्रणवाद्येन सम्यतः ॥”
 अतएव प्रागुक्तशारदावाक्ये पायसमाचसुक्तं
 तेन एव पायसबलिः ॐ ईशानाय नमः ।
 इत्यादिना प्रयोगः । न च वाचस्पतिमिस्त्रोक्त-
 मनुकदेवताये एव पायसबलिर्नम इत्यादि
 प्रगवादिनमस्कारान्तस्वनामरूपमन्त्रमध्ये देय-
 प्रवशस्यायुक्तत्वात् । तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
 “ॐ कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तोर्णितम् ।
 स्वनाम सम्यक्स्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥
 “एवं भूतगणानाम् बलिर्देवसु कामिकः ।
 एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशपुण्यान्तेऽर्थैः ॥
 एवं प्रपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा कृणाम् ।
 अपूजिता विनम्रानि कारके स्यापकं तथा ।
 एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशपुण्यान्तेस्तथा ॥”
 अत्र पूजाया निवृत्त्यात् वक्ष्यमाणमत्स्यपुराण-
 वचने होमानन्तरं बलिदानाच्च वृत्तेः काव्यत्वात्
 पूजा होमानन्तरं बलिदानाचारः । तथा च ।
 “ब्रह्मस्थाने तथा कुर्यादासुदेवस्य पूजनम् ।
 त्रियाश्च पूजनं कुर्यादासुदेवस्य पूजनम् ॥
 गन्धाद्यपुण्यनेवैतदुपादौः सुरसत्तम ।
 ततः संपूजयेत् तस्मिन् सर्वलोकधुरी महीम् ॥
 सुकृपां प्रमदाक्षुपां दिशाभरवभूविताम् ।
 ध्यात्वा तामर्चयेद्देवीं परितुष्टां सिताननाम् ॥
 ततः स्नानाममन्त्रेण सर्वदेवमयं हरिम् ।
 ध्यात्वा समर्चयेत्तत्र यज्ञेहासुनरं परम् ॥
 ब्रह्मस्थाने ततो विद्वान् कुर्यादाधारमन्त्रैः ।
 तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भं बह्वन्या सह पूरितम् ॥
 हेमं वा राजतं पात्रं अक्षयं वा इदं शुभम् ।
 सर्वबीजौघौयुक्तं सुवर्णरजतान्वितम् ॥

वास्तु

ब्रह्मस्थाने ततो मन्त्री कलसं स्थाप्य पूजयेत् ।
 तस्मिन्समुत्सृज्य देवं प्राणिशं मन्त्रविग्रहम् ॥
 गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैः समनोहरैः ।
 ततो मण्डलवाह्ये तु प्रतीच्यां प्राङ्मुखः स्थितः ॥
 आचार्यां गृह्य सम्भारं ब्रह्मादींस्तर्पयेत् सुरान् ।
 प्राणिशं तर्पयेद्दिहान् आहुतीनां शतैश्च च ॥
 इतरान् दशभिर्देवानाहुतिभिः प्रतर्पयेत् ।
 ततः प्रणम्य विद्याय कृत्वा वै स्वस्तिवाचनम् ॥
 प्रगृह्य कर्करीं सम्यक्पुष्कलान्तःप्रदक्षिणम् ।
 स्रजमार्गेण देवेन तोयधारेण कारयेत् ॥
 पूर्ववत् तेन मार्गेण सप्तवीजानि वापयेत् ।
 आरम्भं तेन मार्गेण तस्य खातस्य कारयेत् ॥
 ततो गर्तं खनेष्मन्धे हस्तमानप्रमाणतः ।
 चतुरङ्गलमात्रं तदधः खन्यात् सुसम्मितम् ॥
 गोमयेन प्रलिप्याद्य चन्दनेन विलेपितम् ।
 मध्ये हस्ता तु पुण्याणि शुक्लान्यन्तमेव च ॥
 आचार्यः प्राङ्मुखो भूत्वा श्रायेद्देवं चतुर्मुखम् ।
 तूर्थमङ्गलघोषेण ब्रह्मघोषधरेण च ॥
 अर्थं दद्यात् सुरश्रेष्ठ कुम्भतोयेन मन्त्रवित् ।
 प्रगृह्य कर्करीं तान् तन खातं पूजयेज्जलेः ॥
 सर्वैरन्नसमायुक्तैर्विभक्तैश्च सुगन्धिभिः ।
 तस्मिन् पुण्याणि शुक्लानि प्रलिपेदोमित स्मरन् ॥
 तदावर्त्तं परीक्षेत् दधिमन्तान्स्वितं लिपेत् ।
 शुभं स्यादक्षिणवर्त्तं शुभं वामे भवेत्ततः ॥
 बीजैः शालियवादीनां गर्तं तं पूरयेत्ततः ।
 ज्ञेयजाभिः पवित्राभिर्मुद्गैर्गर्तं प्रपूरयेत् ॥
 एवं निष्ठाद्य विधिना वास्तुयागं सुरोत्तम ।
 सुवर्णं गाञ्च वस्त्रञ्च आचार्याय निवेदयेत् ॥
 इतरानीशादीन् होमस्तु प्रणवादिस्वाहान्त-
 तत्तन्नामभिः । तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
 “एकेका देवता राम सप्तद्विष्टय यथाविधि ।
 चतुर्थ्यन्तर्धर्म्मज्ञो नाम्ना च प्रणवादिना ।
 होमद्रव्यमपेकेकं शतसङ्घातु होमयेत् ॥”
 शतसङ्घामिति पूर्वोक्तवचनानुसारेण वास्तु-
 यागेतरपरम् । स्मृतिः ।
 “स्वाहावसाने जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेव-
 ताम् ॥”
 होमदक्षिणासम्पदावसाह ऋन्वोगपरिशिष्टम् ।
 “ब्रह्मयी दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता ।
 कर्मान्तेऽगुण्यमात्रायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥
 विदधाह्यौत्रमन्यश्च दक्षिणाह्यौ चरो भवेत् ।
 स्रजश्चन्द्रभयं जुग्यदन्त्यसौ प्रतिपादयेत् ॥”
 अन्थो यजमानभिन्नः । उभयं ब्रह्मकस्मै होत-
 कस्मै च । उपसंहारे वास्तुयागमिति श्रुतेः
 सकृत्पवाच्यं तेनैवोक्तैस्वमाचरन्ति । अत्र
 मिलितामिलितदक्षिणादानात् फलतार-
 तम्यम् ॥ * ॥ मातृस्ये ।
 “ततः सर्वोपधिज्ञानं यजमानस्य कारयेत् ॥”
 देवीपुराणम् ।
 “कालहस्त्यपती पूज्यो वैष्णवान् शक्तितोऽर्चयेत् ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु शुकगीतादि कारयेत् ॥
 प्रासादं कारयेद्दिहान् यद्दं वापि मनोहरम् ।

३६६

वास्तु

कार्यस्तु पञ्चभिर्विस्वैस्त्रिंशत्बीजैरथापि धा ।
 होमान्ते भस्मभोज्यैश्च वास्तुयागे बलिं हरेत् ॥”
 इति मत्स्यपुराणे होमान्ते बलिविधानात्
 अत्रापि होमं कृत्वा बल्यादिप्रागुदितसर्वकस्मै-
 करणाचारः ॥ * ॥ अत्र प्रजापतिनामाभिः ।
 “प्रतिष्ठार्यां लोहितश्च वास्तुयागे प्रजापतिः ।
 जलाशयप्रतिष्ठार्यां वरुणः सप्तदाहृतः ॥”
 इति मत्स्यसूक्तवचनात् । एकाशीतिपदवास्तु-
 यागे मत्स्यपुराणम् । भूम्यधिकारे ।
 “पञ्चगयौधधिल्लेः परीक्षित्वा तु सेचयेत् ।
 एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु ॥
 पञ्चाङ्गयैत्र चालिष्य सूत्रेणालोच्य सर्वतः ।
 दश पूर्वोच्यता रेखा दश चैवोत्तरायताः ।
 सर्ववास्तुविभागे तु विद्येया नवधा नव ॥”
 पञ्चगयमन्त्रमाह शङ्खः ।
 “गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धदारेति गोमयम् ।
 आप्यायस्विति च शीरं दधिक्षावृत्ति वै दधि ।
 तेजोऽसीति हृतश्चैव देवस्यत्वा कुशोदकम् ॥”
 षोडशीराह कात्यायनः ।
 “श्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः ।
 यवाशौषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः ॥”
 श्रीहः शरत्पक्षधाम् ब्रह्मिकाखम् । शालयो
 हेमन्तिकाः । दशेति वास्तुमण्डलवायस्ये उप-
 विष्ट्य पूर्वोक्तसुखी गुरुः उत्तरत आरभ्य दश-
 रेखाः प्राङ्मुखीर्यथादक्षिणं कुर्यात् । एवं
 नैर्हत्वासुपविश्य पश्चिमतः पूर्वोपरगा दशो-
 त्तरायता रेखाः कुर्यात् कनकशलाकादिना ।
 रुद्रयामले तासां नामानि ।
 “शाला यशोवती काला विशाला प्राक्-
 वाहिनी ।
 शची सुमनसा नन्दा सुभद्रा सुरया तथा ॥”
 इत्येत्या दश रेखाः ॥
 “हिरण्यं सुव्रता लक्ष्मीर्विभूतिर्विमला प्रिया ।
 जया कला विधोका च रङ्गा संज्ञा दशो-
 त्तराः ॥”
 इत्यन्तदश रेखाः ॥
 “एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुलत् सर्ववास्तुषु ।
 पदस्थान् पूजयेद्देवान् चिंशन् पञ्चदशैव तु ॥
 हार्त्विंशहात्ततः पूज्याः पूज्याश्चान्तस्त्रयोदश ।
 नामतस्तानि वक्ष्यामि स्थानानि च निबोध मे ॥
 ईशानकीर्णादिषु तान् पूजयेच्च विधानतः ।
 शिखी चैवाथ पञ्चथो जयन्तः कुलिश्यायुधः ॥
 सूर्यः सती भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ।
 पूषा च वितथश्चैव यद्दक्षतथमावुभौ ॥
 गन्धर्वो भृङ्गराजश्च ऋगः पितृगणस्तथा ।
 दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्यदन्तो जलाधिपः ॥
 असुरः शोषपापौ च रोगोऽर्हर्म्मस्य एव च ।
 भङ्गाटः सोमसर्पो च अदितिश्च दितिस्तथा ॥
 बहिर्दात्रिंशदशैश्च तदन्तश्चतुरः श्रद्धा ।
 ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद्बुधः ॥
 आपश्चैवाथ सावित्री जयो रुद्रश्चैव च ।
 मध्ये नवपदे ब्रह्मा तस्याद्यै च समीपगाः ॥

वास्तु

सर्वानेकान्तरान् विद्यान् पूर्वोद्यानामतः श्रद्धा ।
 अर्थमा सविता चैव विवस्वान् विवुधाधिपः ॥
 मित्रोऽथ राजयन्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ।
 अष्टमश्चापवत्सश्च परितो ब्रह्मणः स्मृताः ॥
 आपश्चैवापवत्सश्च पर्णशोऽग्निर्दितिस्तथा ।
 पादिकानाञ्च वर्गोऽयमेवं कोणेषु शेषतः ॥
 तन्मध्ये तु बहिर्विशद्विपदास्ति तु सर्वतः ।
 अर्थमा च विवस्वाञ्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
 ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्ति तु सर्वतः ॥”
 एवमिति यथा ईशानकीर्णे कोष्ठचतुष्टये अन्त-
 स्थितेककोष्ठसहिते देवतापञ्चकमेवमाप्त्यादि-
 कोणेष्वपीत्यर्थः । दिक्षु पूर्वोदिदिक्षु ॥ * ॥
 “वैशानिदानीं वक्ष्यामि वज्रनपि पृथक् पृथक् ।
 वायुं यावत् तथा रोगात् पितृभ्यः शिखिनं
 पुनः ॥
 सुखाद्भृशमघो शोषाहितथं यावदेव तु ।
 सुग्रीवाददितिं यावद्दृष्ट्वाऽप्यन्तमेव च ॥
 एते वैशाः समाख्याताः कल्पिन्तर एव च ।
 एतेषां चैव सम्यातः पदमध्ये समस्तथा ॥
 मर्मे चैतत् समाख्यातं त्रिशूलं कोणं च यत् ।
 क्षमन्त्यासिषु वर्णानि तुलाविधिषु सर्वदा ॥
 कीलोच्छिष्टोपघातानि वर्जयेत् यज्ञतो नरः ।
 सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टः पितृवैश्वानरायतः ॥
 रुद्रैश्चैव समाविष्टो मुखे चापः समाश्रितः ॥
 पृथ्वीधरोऽयमेव चैव स्तनयोस्तावद्विहितौ ॥
 वज्रःस्थले चापवत्सः पूजनीयस्तथा बुधेः ।
 नेत्रयोर्दितिपुष्पं न्यौ श्रोत्रे दितिजयन्तकौ ॥
 सर्पेणा वंशसंस्थौ च पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
 सोमसूर्यादयस्त्रिद्विधाः पञ्च च पञ्च च ॥
 रुद्रश्च राजयन्मा च वामहस्तसमाश्रितौ ।
 सावित्रः सविता तद्वह्मन् दक्षिणमाश्रितौ ॥
 विवस्वानथ मित्रश्च जठरे संयवस्थितौ ।
 पूषा च पापयन्मा च दक्षयोर्मेणिवन्धके ॥
 तथेवासुरशेषौ च वामपार्श्वे समाश्रितौ ।
 पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वह्मन्तथः सयुद्धस्ततः ॥
 उर्वोर्ध्वमास्तुपौ श्रेयो जाल्बोर्ध्वं सर्वपुण्यकौ ।
 अङ्गयोर्भृङ्गसुग्रीवौ कर्षा दौवारिको ऋगः ॥
 जयः ब्रह्मस्तथा मेद्रे पादयोः पितरस्तथा ।
 मध्ये नवपदो ब्रह्मा रुद्रये स तु पूज्यते ॥
 चरकोश्च विदारोश्च पुतनां पापराक्षसौम् ।
 ईशानयादिकोणेषु मण्डलाहात्ततो यजेत् ॥”
 पितृभ्य इति पितृगणादारभ्य बह्वं यावत् सो
 वैशः प्रसारितस्तद्विद्यते वास्तुपूरुषः । अस्तुपौ
 वरुणः । पुष्यकः पुष्यदन्तः । तथा ।
 “प्रदक्षिणान् कुर्वीत वाक्ताः पदविलेखनम् ॥”
 कोष्ठानां लिखनं प्रदक्षिणं कार्यम् । तथा ।
 “तर्जनी मध्यमा चैव तथाङ्गुष्ठश्च दक्षिणः ।
 प्रबालरत्नकनकं फलपुण्यात्ततोदकम् ।
 सर्वेषु वामभागेषु शक्तं पदविलेखने ॥” * ॥
 तथा ।
 “वाक्ता परीक्षिते सम्यग्वास्तुदेहे विचक्षणः ।
 वास्तु पश्चमं कुर्यात् समिद्धैर्विकर्म्मिणा ॥

वास्तूकं

जीर्णोद्धारं तथोद्याने तथा गृहनिवेशने ।
 द्वाराभिवर्द्धने तदत्र प्रासादेषु गृहेषु च ।
 वास्तुपशमनं कुर्यात् पूर्वमेव विचक्षणः ।
 एकाग्रोतिपदं वेष्ट्यं वेष्टकैवास्तुपिष्टकैः ।
 होमस्त्रिमेखले कार्यः कुण्डं हस्तप्रमाणके ।”
 विश्वकर्मणा ।

“खाताधिके भवेद्भोगी ह्येने धेनुधनचयः ।
 वक्रकुण्डं तु सन्नापो मरणं क्षिप्रमेखले ॥
 मेखलारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंचयः ।
 भार्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना हतम् ।
 अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कष्टवर्जितम् ॥”
 वशिष्ठसंहितायाम् ।
 “तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्तव्यं शुभवेदिकम् ।”
 एवंविधकुण्डसम्भवे क्रियाधारः ।
 “कुण्डमेवंविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समा-

मस्य पुराणम् ।
 “यत्रैः क्षण्यतिक्षेप्तहृत् समिद्धिः क्षीरसम्भवेः ।
 पालाशैः खादिरैरामागोडुम्बरसम्भवेः ॥
 कुशदूर्वाभयेष्वापि मधुसर्पिःसमन्वितैः ।
 कायंस्तु पञ्चभिर्विल्लैर्विल्वबीजैरथापि वा ।
 होमान्ने भक्ष्यभोज्येषु वास्तुदेशे वलिं हरत् ॥”
 अत्र होमे मन्त्रानाह विष्णुधर्मोत्तरम् ।
 “वास्तोष्यतेन मन्त्रेण यज्ञे च गृहदेवताम् ।”
 वास्तोष्यतेन वास्तोष्यतिदेवतेन पञ्चमन्त्रेण ।
 वलिद्रव्यं च पायसं प्रागेव लिखितम् ॥ * ॥
 ब्रह्मस्थाने ततः कुर्याद्वास्तुदेवस्य पूजन-
 मित्यादि । सुवर्णं गां वस्त्रयुगमाचार्याय निवे-
 दयेत् । इत्यन्तमत्रापि बोध्यम् कल्पतरौ मत्स्य-
 पुराणम् ।

“ततः सर्वोपधिच्छानं यजमानस्य कारयेत् ।
 दिग्वाचं पूजयेद्भक्त्या ये चान्ये गृहमागतः ॥
 एतद्वास्तुपशमनं कृत्वा कर्म समाचरेत् ।
 प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्तने ॥
 पुरवेशमप्रवेशेषु सर्वोद्घोषापनुत्तये ।
 इति वास्तुपशमनं कृत्वा सृजेण वेष्टयेत् ॥”
 इति मत्स्यपुराणे उपक्रमोपसंहारयोर्वास्तुप-
 शमनत्वेनाभिधानात् वास्तुपशमनं कर्मणो
 नामधेयं इति तेनेवोल्लेखः सर्वोद्घोषापनुत्तये
 इति श्रुतेषु वास्तुसर्वोद्घोषापनोदनं फलं संकल्पो
 तु तदुल्लेखः कार्यः । एतत्तु प्रारम्भप्रवेशान्त्-
 तरस्मिन्नवश्यं कर्तव्यम् । आवश्यकत्वे प्रमाणं
 प्रागेवोक्तम् । इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविर-
 चितं वास्तुयागतत्वं समाप्तम् ॥

।स्तूकं, क्री, (वास्तु एव । वास्तु + स्तूकं कन् ।)
 वास्तुकशाकम् । इत्यमरटीकार्या भरतः ॥
 (यथा, सुश्रुते । १ । १६ ।

“तच्छुलीयकक्षीवन्नीसुनिषण्णकवास्तुकैः ॥”)

।स्तूकौ, स्त्री, शिखीशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

।स्तूकं, क्री, (वसन्ति गुणा अत्रेति । वस +
 ऊलृकादयश्चेति साधुः ।) शाकविशेषः । वेतुया
 इति भाषा । तत्पर्यायः । वास्तु २ वास्तुकम् ३

वास्त्यः

वस्तुकम् ४ वस्तुकम् ५ हिलमोचिका ६ शाक-
 राजः ७ राजशाकः ८ चक्रवर्ती ९ । अस्त्य
 गुणाः । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । चारत्वम् ।
 मादनत्वम् । त्रिदोषनिवृत्तम् । रोचनत्वम् ।
 प्लवरहरत्वम् । महाशर्षां नाशनत्वम् । मल-
 मूत्रमुह्नकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च ।

“वास्तूकं वास्तुकञ्च स्यात् चारपत्रञ्च शाक-
 राट् ।
 तदेव तु गृहत्वञ्च रक्तं स्यान्नौडवास्तुकम् ॥
 प्रायशो यवमध्ये स्यात् यावत् शाकमतः स्तूतम् ।
 वास्तूकं हृत्तयं स्वादु चारं पाके कट्टरितम् ॥
 हीपनं पाचनं रथं जघु मुक्कवलप्रदम् ।
 सरं श्रीहृत्सापितासलमिदोषत्रयापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वास्त्यं, त्रि, वस्तिस्त्वन्धि । वस्त्यस्त्वन्धि । वस्तु-
 सत्वन्धि । वास्तुसत्वन्धि । वस्तिवस्तुवस्तुवास्तु-
 शब्देभ्यः ष्योपत्ययेन निव्यञ्जम् ॥ (वस्तौ
 भवम् । वस्ति + “इतिक्वचित्कलशिवस्त्यस्य हे-
 ट्ठम् ।” ४ । ३ । ५६ । इति ट्ठम् । वस्ति-
 भवम् ॥ यथा, ह्यान्दोग्योपनिषदि । ३ । १६ ।
 २ ।

“तत् यत् रणतं सेयं एधिषी यत् सुवर्णं सा
 द्यौर्यन्तरायु ते पर्वता यदुक्त्वं समेषो नीहारी
 याधमनयस्ता नद्यो यदास्त्ययमुदकं स समुद्रः ॥”
 वस्तिरिव । वस्ति + “वस्ते ट्ठम् ।” ५ । ४ ।
 १०१ । इति ट्ठम् । वस्तिमडशम् । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ।)

वास्तोष्यतिः, पुं, (वास्तोर्गृहज्ञेयस्य पतिरधि-
 क्षता । “वास्तोष्यतिगृहमेधाश्च च ।” इति
 निपातनात् अलृक् षत्वञ्च । यदा, “नास्त्वन्त-
 रिचं तस्य पतिः पाता विभुत्वेन ।” इति
 निघण्टुटीकार्या देवराजयज्वा । ५ । ४ । ६ ।)
 इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (देवतामात्रम् । यथा,
 भागवते । १० । ५० । ५३ ।

“वास्तोष्यतीनाश्च गृहैर्वलभीभिश्च निर्मितम् ।
 चातुर्वर्ग्यजनाकीर्णं यद्गृहदेवगृहोत्सवम् ॥”

“किञ्च नगरगृहादौ वास्तोष्यतीनां देवानाश्च
 गृहैर्वलभीभिश्चन्द्रमालिकाभिश्च निर्मितम् ॥”
 इति तट्टीकार्या स्वामी ॥ गृहपालयितरि, त्रि ।
 यथा, अश्विदे । ७ । ५४ । १ ।

“वास्तोष्यते प्रतिजानीत्समान्
 स्वावेशो अजनीवो भवानः ॥”

“हे वास्तोष्यते गृहस्य पालयितर्देवं त्वं अस्मान्
 त्वदीयान् स्तोत्रानि प्रतिजानीहि ।” इति
 तद्गाथे साधणः ॥)

वास्त्यः, पुं, (वस्त्रेण परित्रतो रथः । वस्त्र + “परि-
 त्रतो रथः ।” ४ । २ । १० । इति अण् ।)
 वस्त्रावृत्तरथः । इत्यमरः । २ । ८ । ५४ ॥ त्रि,
 वस्त्रसम्बन्धी ॥

वास्त्यः, त्रि, वारि तिष्ठति यः । वार्ष्ण्यपूर्व-
 स्थाघातोर्द्वयत्वेन निव्यञ्जः ॥

वाहनं

वास्त्यः, पुं, उद्या । जीहम् । इति कीचित् ॥ अर्हन्-
 मध्य इति साधुपाठः ॥

वास्त्येः, पुं, नागकीर्णरः । इति रत्नमाला ॥

वाह, ऋ ङ यञ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 व्यात्म-अक-सेट् ।) ऋ, अववाहत् । ङ,
 वाहते । ववाह रक्तं पुरुषास्ततो जाताः सङ्-
 सप्रः इत्यादि सिद्धार्थमोहादिश्च वृद्धात्
 मन्थेते वर्णदेशशरदेषु । वस्तुतस्तु बहुवाट-
 सम्मतत्वादेवोहादिरनेनोपेक्षितः ववाचेति
 चण्डीप्रयोगस्य तु वाह ऋ ङ यञ् इत्यस्मात्
 गण्यत्तानित्यत्वात् परस्मैपदसिद्धिः अनेकार्थ-
 त्वात् सुसावेत्यर्थः । अथवा वव इत्याह इत्येव
 व्याख्यानम् । इति दुर्गादासः ॥

वाहः, पुं, (उह्यतेऽनेनेति । वह + करणे चण् ।)

घोटकः । (यथा, अथ्यात्मरामायणे । १० । ५ । ६६ ।
 “इत्याद्यप्रः सुमन्वोऽपि रथं वाहैरयोजयत् ॥”)

परिमाणवर्षितः । इत्यमरः ॥ यथाशुः ।

“फलं प्रकुञ्चकं सुष्टिः कुडवस्तुचतुष्टयम् ।

चत्वारः कुडवाः प्रस्यञ्चतुःप्रस्यमथाट्टकम् ॥

अष्टाट्टको भवेत् द्रोणो द्विदोणः स्रुप उच्यते ।

साहस्रस्रुपं भवेत् खारी द्वे खार्या गोगुदाशुता ।

तामेव भारं जानीयात् वाहो भारचतुष्टयम् ॥”

इति भरतः ॥

चतुर्दशभेदात् संख्यान्वयात्त्वम् । तथा च ।

“चतुराट्टको द्रोणः षोडशद्रोणा खारी ।

विंशतिद्रोणः कुम्भः दशकुम्भो वाहः । इति

स्वामी ॥ * ॥ भुञ्जः । उषः । वायुः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (प्रवाहः । यथा, कथासरित्-
 सागरे । ६३ । ८१ ।

“यन्नाश्चिरान्यधमादिमार्गाविव समागतौ ।
 गङ्गायमुनयोर्वाहौ भातः सुगतये वृणाम् ॥”

वाहनम् । यथा, तत्रैव । ६२ । १५७ ।

“तच्छ्रुत्वा तत्र भेकानां राजा वाहमसुतसुकः ।
 जलादुत्तौयं ततश्चकारोत्सवत् गतभूर्मुदा ॥”)

वाहकः, त्रि, (वहतीति । वह + कण् ।) वहन-
 कर्ता । वहति यः । इत्यर्थे षकप्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥

(यथा, भागवते । १० । १८ । १२ ।

“आनेवविधिधाः क्रीडा वाहवाहकलक्षणाः ।
 यन्वारोहन्ति नेतारो वहन्ति च पराजिताः ॥”)

वाहद्वयम्, [न] पुं, (वाहानां घोटकानां द्वयम्
 शत्रुः ।) मद्ययः । इत्यमरः ॥

वाहनं, क्री, (वहत्यनेनेति । वह + करणे षट् ।

“वाहनमाह्वितात् ॥” ८ । ४ । ८ । इत्यञ्च

“वहतेल्लोति वृहिरिच्छेय सृष्टे निपातनात् ।”

इति भट्टोजिदासितोक्ता निपातनात् वृद्धिः ।)

हस्त्यन्तरदोलादिः । तत्पर्यायः । यानम् २

युयम् ३ पत्रम् ४ धोरणम् ५ । इत्यमरः ।

२ । ८ । ५८ ॥ * ॥ (यथा, रघुः । ११ । १० ।

“पृच्छन्तकथितेः पुराविदः
 सागुलः पिष्टसखस्य राघवः ।

उह्यमान इव वाहनोचितः
 मादचारमपि न अभावयत् ॥”)

वाहनं

देवा वाहनानि यथा,—
 “विष्णुश्चाग्निर्वैश्वदेवैर्धियते सा जगन्मयी ।
 सितप्रैतो महादेवो ब्रह्मा लोहितपङ्कजः ।
 हरिहरिस्तु विज्ञेयो वाहनानि महाजलसः ॥
 स्वस्त्यैवा वाहनत्वन्तु तेषां यस्मान्न युज्यते ।
 तस्मान्मर्त्यान्तरं ज्ञत्वा वाहनत्वं गतास्त्रयः ॥
 यस्मिन् यस्मिन्महाभाया प्रोष्यति सततं

श्रुवा ।

तेन तेनेव रूपेण आसनाभ्यभवन् त्रयः ॥”

इति कालिकापुराणे ५७ अध्यायः ॥*॥

देवदानवानां वाहनानि यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“इत्युष्व कथयिष्यामि सर्वेषामपि नारद ।
 वाहनानि समासेन एकैकस्यानुपूर्वशः ॥
 रुद्रहस्ततलोत्पन्नं महाकायं महागजम् ।
 श्वेतवर्णं महावीर्यं देवराजस्य वाहनम् ॥
 रौद्रौजःसम्भवं भीमं क्षण्वर्णं मनोजयम् ।
 पर्यङ्कं नाम महिषं धर्मराजस्य नारद ॥
 रुद्रमानस-सम्भवं श्यामं जलधिसंज्ञकम् ।
 शिशुमारं दिव्यगतिं वाहनं वरुणस्य च ॥
 रौद्रं शकटचक्राणं श्लोकाकारनरोत्तमम् ।
 अम्बिकापादसम्भवं वाहनं धनदस्य तु ॥
 एकदाशानां रुद्राणां वाहनानि महासुने ।
 गन्धर्वाश्च महावीर्या भुजगन्दाः सुदारुणाः ॥
 श्वेतानि सौरभेयाणि शृषागुग्गुलवानि च ।
 रथं चन्द्रमसश्चाङ्गं सहस्रहं गवाहनम् ॥
 हयोद्गरथवाहाश्च आदित्या सुनिसत्तम ।
 कुङ्करस्थाश्च वसवो यथाश्च नरवाहनाः ॥
 क्रिमिरा भुजगास्फटा हयारूढौ तथाश्विनौ ।
 शारङ्गाधिष्ठिता अश्वान् मरुतो घोरदर्शनाः ॥
 शुक्रास्फटाश्च कश्यपो गन्धर्वाश्च पदातिनः ।
 आरुह्य वाहनान्येवं स्वानि स्वान्यमरोत्तमाः ॥
 सप्तस्य निर्ययुञ्जं हा युञ्जय सुमहौजसः ॥*॥

नारद उवाच ।

महितानि सुरादीनां वाहनानि महासुने ।
 देवानां वाहनान्येवं यथावदक्तमर्हसि ॥

पुलस्त्य उवाच ।

इत्युष्व दानवादीनां वाहनानि द्विजोत्तम ।
 कथयिष्यामि तत्त्वेन यथावत् श्रोतुमर्हसि ॥
 अन्धकस्य रथो युक्तः श्रेष्ठः परमवालिभिः ।
 क्षण्वर्णः सहस्रारश्चिन्नखपरिमाणवान् ॥
 प्रह्लादस्य रथो दिव्यः श्वेतवर्णैर्हयोत्तमैः ।
 उत्समानक्षयाशभिः श्वेतवर्णमयः शुभः ॥
 विरोचनस्य तु गजः कुम्भस्य तु तुरङ्गमः ।
 जम्भस्य तु रथो दिव्यो हयैः काञ्चनसन्निभैः ॥
 शक्रकर्मस्य तुरगो हयग्रीवस्य कुङ्करः ।
 रथो मयस्य विष्णोः दुग्धमेघ महोरगः ।
 शम्बरस्य विमानोऽभूदायः शङ्कोर्धगाधिपः ॥”

इति श्रीवामनपुराणे ६ अध्यायः ॥

(वाहयतीति । वह + स्वार्ये षिच् + लुः ।
 वाहके, षि । यथा, कथासरित्सागरे । १२४ ।

२२०—२२२ ।

वाहिनी

“स वाहनानां नागानां श्रीकराम्बुमहाभरेः ।
 शूकरप्रियसीष्टे स्वयं चक्रे जघिं नृपः ॥”
 “नागानां वाहना मेघाः शूकरप्रियसी ऋषिः ।
 विष्णोः शूकररूपस्य सा हि प्रियतमोच्यते ॥
 तस्यां मेघाम्बुभिर्धान्यसुत्पन्नं चेत् किमङ्गतम् ॥”
 वाहयंशः, पुं. (वाहयेय वाहनेयु श्रेष्ठः ।) अन्धः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

वाहसः, पुं, (उल्लेने इति । वह + “वहियुभ्यां
 गित् । ” उणा० ३ । ११६ । इति असच् । सच्
 गित् ।) अजगरः । इत्यमरः ॥ (यथा, तैत्ति-
 रीयनंहितायाम् । ५ । ५ । १४ । १ ।

“त्याहूः प्रतिश्रुत्वायै वाहसः ॥”

वारिनियाणम् । सुनिषयकम् । इति मेदिनी ।
 से, ३७ ॥

वाहा, स्त्री, (वाह + अजादित्वात् टाप् ।)
 वाहुः । इत्यजयपालद्विरूपकोषौ ॥

वा(वा)हावा(वा)हवि, ष, (वाहुभिर्वाहुभिः प्रहृत्य
 इदं युद्धं प्रवृत्तं तत् ।) वाहुयुद्धम् । हाता-
 हाति इति भाषा । इति सुप्रबोधयथाकरणम् ॥

वाहिकः, पुं, (वाहेन परिमाणविशेषेण क्रीतः ।
 वाह + “असमासे निष्कादिभ्यः । ” ५ । १ । २० ।
 इति टक् ।) टक् । गोवाहः । शकटादि ।
 इति धरणिः ॥ त्रि, भारवाहकश्च ॥

वाहियं, स्त्री, गजकुम्भस्याधोभागः । इत्यमरः ॥
 वाहिनी, स्त्री, (वाहा वाहनानि घोटकादीनि
 सन्त्यस्यामिति । वाह + इनिः । ङीप् ।) सेना ।
 (यथा, रघुः । ११ । ६ ।

“लक्ष्मणानुचरमेव राघवं

नेतुमिच्छद्विरिष्यसौ नृपः ।

आशिशं प्रयुञ्जं न वाहिनीं

सा हि रत्नविधौ तयोः क्षमा ॥” *॥

वाहः प्रवाहोऽस्त्यस्या इति ।) नदी । (यथा,
 रामायणे । २ । ८६ । ६ ।

“उन्तिष्ठत प्रबुध्यन् भद्रमस्तु हि वः सदा ।
 नावः समुपकर्षन् तारयिष्याम वाहिनीम् ॥”
 सेनाभेदः । तद्वयथा । गजाः एकाश्रीतिः ।
 रथाः एकाश्रीतिः । अश्वान्स्त्रिचत्वारिंशदधिक-
 शतहयम् । पदातिकाः पञ्चाधिकशतः शतम् ।
 समुदायेन दशाधिकशतं वाहाः सन्त्यस्याम् ।
 इत्यमरभरतौ । (यथा, महाभारते । १ । २ ।
 १६—२१ ।

“एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
 त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञेः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
 पत्तिस्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनासुख बुधाः ।
 त्रीणि सेनासुखान्येको गुह्य इत्यभिधीयते ॥
 त्रयो गुह्या गणो नाम वाहिनी तु गजाश्चयः ।
 स्रुतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः एतनेति त्रिचत्वार्योः ॥”
 प्रवाहशीला । यथा, मार्कण्डेये । ७८ । २६ ।

“यसुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिनी ॥”
 वाहिनीपतिः, पुं. (वाहिन्याः सेनायाः पतिः ।)
 सेनापतिः । इत्यमरः । (यथा, महाभारते ।
 ४ । २१ । ६ ।

वाहुः

“प्रवादेनेह मत्स्यानां राजा नाम्नायसुच्यते ।
 अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनोपतिः ॥”
 वाहिन्या नदाः पतिः ।) समुद्रः । इति शब्-
 रत्नावली ॥

वाहीकः, पुं, देशभेदः । तत्पर्यायः । अष्टकः २ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ जलिकजातिः । आट् इति
 भाषा ॥ यथा,—

“तत्र वृद्धः पुराहताः कथाः कश्चिद्विजोत्तमः ।
 वाहीकदेशं मदांश्च कुतयन् वाक्यमब्रवीत् ॥
 पञ्चानां सिन्धुपठानां नदीनां येऽन्तराश्रिताः ।
 तान् धर्मवाह्यान्शुचीन् वाहीकान् परि-
 वर्णयेत् ॥

श्राकलं नाम नगरमापगानामनिम्नगा ।
 जलिका नाम वाहीकास्त्रिंशं वृत्तं सुनिस्-
 तम् ॥”

इति महाभारते कर्णपर्वणि २०० अध्यायः ।

वा(वा)हुः, पुं, (बाधते शृञ्जिति । बाध लोङ्ने
 + “अत्तिङिष्कमीति । ” उणा० । १ । २८ ।

इति कुः हकारादेशश्च ।) कक्षावध्यकुलप-
 पयंस्तावथवः । यथा । भुजवाहुः प्रवेष्टो घोरि-
 त्यमरः ॥ वहत्यनेन वाहुः नास्तीति उच्य । षणि
 वाहोऽदन्तः । वाहोऽश्वभुजयोः पुमान् । इति
 दामोदरः । त्रिधा वाहा च । वाहो वाहा
 भुजा वाहुर्दोषो दोषा च दोः पुमान् । इति
 कोषान्तरम् ॥ इति तट्टीकायां भरतः । कूर्प-
 रस्योर्ध्वभागो वाहुस्तस्याधोभागः प्रवाहुः ।
 यथा,—

“सुखं वाहु प्रवाहु च मनः सर्वैश्चियाणि च ।
 रत्नत्वयाहतेऽन्धस्यस्तव नारायणोऽययः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे ५ अध्यायः ।
 वाहुप्रवाहु च कूर्परस्योर्ध्वधोभागौ । इति
 तट्टीका ॥ अन्यत् पवर्गोऽधकारादिवाहुशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥ *॥ अस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“निर्मासौ चैव भण्णस्यो श्रिष्टौ च विपुलौ शुभौ ।
 अजानुलम्बिनौ वाहु वृत्तौ पीनौ नृपेश्वर ॥
 निःस्त्रानां रोमशौ ह्रस्वौ श्रेष्ठौ करिकरप्रभौ ।
 हस्ताङ्गुलय एव स्युरायुर्दा ललिताः शुभाः ॥
 मेघाविनाश्च स्रग्धाः स्युर्ध्वानां चिपिताः
 स्त्रुताः ।

स्त्रुताङ्गुलीभिर्निःस्त्राः स्युर्नताः स्युर्वहिरक्तदाः ॥
 कपितुलकरा निःस्त्रा यात्रतुलाकरैर्धनम् ।
 मणिवर्त्तेर्निर्गदेषु सुश्लिष्टशुभसन्धिभिः ॥
 वृषा ह्रीनेः करश्चेदः सशब्देर्धनवर्जिताः ।
 पिष्टवित्तविहीनाश्च निष्ठात् करतलाभराः ॥
 संवृत्तेष्वेव निष्पेक्ष धनिनः परिकीर्तिताः ।
 प्रोक्ता नरकदातारो विषमैविषमा नराः ॥
 करैः करतलेष्वेव लासाम्भैरौश्वरास्त्रैः ।
 परदाररताः पीते स्तुर्निःस्त्रा नरा मताः ॥ ।
 सुप्रतुल्यनखाः क्रीवाः कुटिलैः स्पृष्टितैर्नराः ।
 निःस्त्राश्चक्रनखैस्त्रिद्विवर्णैः परतर्ककाः ॥
 तान्निर्भूपा घनाटाश्च अङ्गुष्ठैः सयवैश्चया ।
 अङ्गुष्ठमूलनैः प्रेष्यः स्वाहोर्वाहुलिपमेकः ॥

बाहुवः

दीर्घाद्युः सुभगश्चैव निर्धनो विरजाङ्गलिः ।
 वनाङ्गुलिश्च सधनस्त्रियो रेखाश्च यस्य वै ॥
 वृषतेः करवलयमा मयिवन्धे वसुधिताः ।
 युगमौवाङ्कितकरो भवेत् सचप्रदो नरः ॥
 वक्त्राकाराश्च धनिनां मत्स्यपुच्छनिभां वुधे ।
 शृङ्गातपत्रशिविकागजपद्मोपमा वृषे ॥
 कुम्भाङ्गुश्रपताकाभा ऋणालाभा निरीश्वरे ।
 दामाभाश्च गवाजानां खस्तिकाभा वृषेश्वरे ॥
 चक्राक्षितोमरधनुःकुम्भाभा वृषतेः करे ।
 उदूखलाभा यथापि वेदीभाश्चायिहोत्रिणि ॥
 बापीदेशकुलाभाश्च त्रिकोणाभाश्च धार्मिके ।
 अङ्गुष्ठद्वयगा रेखाः पुत्राः स्रग्माश्च दारिकाः ॥
 प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठाम्बुलामिनी ।
 श्रतायुषश्च कुरुते क्लिन्नया तरुतो भयम् ।
 निखाश्च बहुरेखाः स्युर्निद्रेयाश्चयुकेः कृषीः ॥”
 इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

वा(वा)ङ्गुलं, क्री, (वाङ्गोर्मूलम्) मुजहयस्य
 आद्यभागः । कौक् इति वगल् इति च भाषा ।
 तत्पर्यायः । कचः २ । इत्यमरः ॥ -मुजकोटरः
 ३ । दोर्मूलम् ४ खण्डिकः ५ कक्षा ६ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ॥ ३ । १२४
 “कापि कुन्तलसंयानसंयमयपदेशतः ।
 बाहुकुलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”
 वा(वा)ङ्गुलः, पुं, कार्त्तिकमासः । इत्यमरः ॥ अथ
 कार्त्तिकमाहात्म्यम् ।

नारद उवाच ।

“कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं मासस्य वक्तुमर्हसि ।
 पूर्वं कार्त्तिकमाहात्म्यं यथावत् वक्तुमर्हसि ॥
 ब्रह्मोवाच ।

साधु पृष्टं त्वया पुत्र लोकोद्धारणहेतवे ।
 कथयामि न सन्देहस्तत्त्वमो नास्ति वेणुवः ॥
 एकतः सर्वतीर्थानि सर्वे यज्ञाः सदक्षिणाः ।
 कार्त्तिकस्य च मासस्य कोऽयं नापि भ्रमति ॥
 एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले ।
 एकतः कार्त्तिको वत्स ! सर्वपुण्याधिको मतः ॥
 स्वर्गानि मेरुतुल्यानि सर्वदानानि चैकतः ।
 एकतः कार्त्तिको वत्स ! सर्वदा केशवप्रियः ॥
 कृत्वा कौटिल्यसहायिण्य पापानि सुबहुष्यपि ।
 निमेषार्द्धेन सर्वान्धि विलयं यान्ति कार्त्तिके ॥
 यत्किञ्चित् कुरुते पुण्यं विष्णुसुहृद्य कार्त्तिके ।
 तदक्षयं भवेत् सर्वं सद्योक्तं तव नारद ! ॥
 तस्य क्षयं न पश्यामि सत्यमुक्तं तवानघ ।
 सोपास्यभूतं स्वर्गस्य मातुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ॥
 तथात्मानं समादध्यात् यथा न स्यादितः पुनः ।
 दुष्प्राप्यं प्राप्य मातुष्यं कार्त्तिकोक्तं चरन्नयः ॥
 धर्मं धर्मभ्रतां श्रेष्ठ स माहृत्पटघातकः ।
 कार्त्तिकं खलु वै भावं सर्वमासेषु चोत्तमम् ॥
 पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाश्च पावनम् ।
 अस्मिन् मासे त्रयस्त्रिंशद्देवाः सन्निहिता ऋषिः ॥
 अत्र स्नानानि दानानि भोजनानि व्रतानि च ।
 तिलधेनुहिरण्यानां रजतं भूमिवाससाम् ॥
 गोप्रदानानि कुर्वन्निं सर्वभावेन नारद ! ॥

बाहुवः

ब्राह्मणानाश्च ये कन्या दास्यन्ति विधिवन्तराः ॥
 दानानां फलमेतेषां प्राप्नुयुस्ते विधानतः ।
 तानि दानानि यत्किञ्चिदत्तानि विधिवत् सुराः ॥
 यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं तपश्चैव तथा जतम् ।
 तदक्षयफलं प्रोक्तं विष्णुना लोककर्तृणा ॥
 वृषाणां भोक्तव्यं चैव कार्त्तिके मासि येः जतम् ।
 अश्वमेधादिकं पुण्यं तेषु प्राप्तं न संशयः ॥
 तस्माद्यज्ञेन विप्रेन्द्र कार्त्तिके मासि दीयते ।
 यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं विष्णुसुहृद्य मानवेः ॥
 हुतं दत्तश्च विप्रेन्द्र तपश्चैव तथा जतम् ।
 तदक्षयं लभन्ते ते शस्यदानं विशेषतः ॥
 यथा नदीनां विप्रेन्द्र शैलानाश्चैव नारद ।
 उदधीनाश्च विप्रर्षे चयो नैवोपपद्यते ॥
 तद्वत् कार्त्तिकमासे तु यत्किञ्चिदीयते सुते ।
 न तस्यास्ति क्षयो विप्र पापं याति सहस्रधा ॥
 नभ्यात् सर्वप्रयत्नेन कर्मणा मनसा गिरा ।
 पापं समाचरेद्देवे कार्त्तिके विष्णुतत्परः ॥
 शान्तादा यदि वाज्ञानाद्दृक्कृतं येन यत्कृतम् ।
 तत्तस्य नश्यति क्षिप्रं वायुना पांशवो यथा ॥
 संप्राप्तं कार्त्तिके दद्यात् पराश्रं यस्तु वर्जयेत् ।
 दिने दिने च लक्ष्यस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 प्रवृत्तानास्तु भक्ष्याणां कार्त्तिके नियमे जते ।
 अथशयं विष्णुरूपत्वं प्राप्यते सुक्तिदं शुभम् ॥
 न कार्त्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् ।
 न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गाया समम् ॥
 न चाग्नेन समं दानं न नखं भार्यया समम् ।
 न कृपेस्तु समं वित्तं न लाभः सुरभीसमः ॥
 न तपोऽनशने स्तुत्यं न दमात् परमो जयः ।
 न च धर्मा दयातुल्यो न श्योतिसत्त्वया समम् ॥
 न तपो रचनातुल्या न प्रीतिस्तु सुतं विना ।
 न कार्त्तिकसमो मासो वेणुवानां प्रियः सदा ॥
 अत्रनेन तपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
 तिर्यगयोनिमवाप्नोति सर्वधर्मवहाङ्कृतः ॥
 दुर्लभं वेणुवं ज्ञानं दुर्लभं वेणुवो कथा ।
 दुर्लभा वेणुवो दीप्ता दुर्लभो जागरस्तथा ॥
 दुर्लभं कपिलादानं दुर्लभं जाह्नवीजलम् ।
 दुर्लभो वेणुवो विप्रो दुर्लभं नीलमोक्षणम् ॥
 दुर्लभं पुष्करे दानं दुर्लभाः कार्त्तिके तिलाः ।
 दुर्लभो जागरो विष्णोः पक्षयोरभयोरपि ॥
 दुर्लभा कार्त्तिके विप्र इन्द्रादृशी हरिबोधिनो ।
 दुर्लभा माजतीपूजा दुर्लभा तुलसी सुते ॥
 दुर्लभं कार्त्तिके स्नानं दुर्लभं साधुवन्दनम् ।
 शालग्रामशिलापूजा दुर्लभा सुनिपुत्रव ॥
 समुद्रगा नदी यत्र दुर्लभा स्नानशालिनाम् ।
 कुलश्रीजवतो कन्या दुर्लभा दम्पती वृणाम् ॥
 दुर्लभा जननो लोके पिता चैव विशेषतः ।
 दुर्लभं साधुसम्मानं दुर्लभो घार्त्तिकः सुतः ॥
 दुर्लभेकादृशी लोके दशमीसङ्गवर्जिता ।
 पक्षड्यं व्रतं वत्स अयने दक्षिणोत्तरे ॥
 दुर्लभं वेणुवे दानं माघस्नानं नदीजले ।
 श्येष्ठावापि तु पाणोयमिन्धनं पौषमाघयोः ॥
 ब्राह्मणं दुर्लभं विप्र दुर्लभं तीर्थसेवनम् ॥

बाहुवा

न्यायेनोपास्मितं वित्तं दुर्लभं कुलवर्द्धनम् ।
 दुर्लभं वत्स ब्रह्मणां पापे यत् प्रतिपादितम् ॥
 पात्राद्यामपि तत्पात्रं सदाचारक्रियाम्बितम् ।
 संप्राप्य कार्त्तिकं मासं विसृज्या ये जगद्गणे ।
 तेषां यमपुरे वासः पितृभिः सह नारद ! ॥”
 इति पाशात्तरखण्डे कार्त्तिकमाहात्म्ये ११४ अः ॥
 ब्रह्मोवाच ।

“कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं पुनरेव प्रवक्ष्यामि मे ।
 यत् श्रुत्वा सुनिश्चिन्तं सन्मान् कामानवा-
 ष्यासि ॥

व्रतानामिह सर्वेषामेकजन्मानुगं फलम् ।
 कर्त्तव्यव्रतस्योक्तं व्रतजन्मानुगं फलम् ॥
 अश्विनस्य सिते पक्षे एकादश्यां द्वितीयेन ।
 वेणुवे वेणुवं धर्मं प्रारम्भोऽस्य विधीयते ॥
 यावत् कार्त्तिकशुक्लस्य पौर्णमासी तिथिर्भवेत् ।
 तावदस्य व्रतस्योक्तं सभ्यगाचरणं बुधेः ॥
 अन्यथा तु जतं विप्र व्रतमेतत् सुदुर्लभम् ।
 कार्यं सद्भिः प्रयत्नेन कार्त्तिके तु विशेषतः ॥
 त्रिंशद्दिनानि पुण्यानि विप्रप्रीतिकराणि वै ।
 कार्त्तिकस्य व्रतं विप्र ! श्रीविष्णुप्रीतिकारणम् ॥
 तद्वत् भोग्यस्य व्रतं सुते तुष्टिकरं परम् ।
 पुण्यं पञ्चदिनं प्रोक्तं दत्तं तस्मै च विष्णुना ॥
 नरो वा यदि वा नारी कुरुते वेणुवं व्रतम् ।
 दिने दिनेऽसङ्गफलं भवेत्तस्यैव कार्त्तिके ॥
 अतस्त्वं विधिवत् पुत्र । वेणुवं व्रतमुत्तमम् ।
 श्रीदामोदरतुष्टार्थं प्रकृतवत् समाहितः ॥
 ऊर्ध्वं मासि सुनिश्चिन्तं प्रातःकाले तथा मले ।
 गोप्यदेति जले स्नानं स्वर्गं पापिनामपि ॥”
 इति पाशा उत्तरखण्डे ११५ अध्यायः ॥
 ब्रह्मोवाच ।

“पूराणश्रवणं यत्र कुर्वन्ति ह्यजसतम् ।
 तेषां करम्यता मुक्तिर्विद्यते नात्र संशयः ॥
 कार्त्तिके मासि यो भक्त्या कुर्व्याद्ब्राह्मणभोज-
 नम् ।
 प्रत्यहं विष्णुप्रार्थं स याति भवन् चरैः ॥
 कार्त्तिके मासि यः कुर्यात् तिलतेलेन दीपकम् ।
 अहोरात्रान् सुनिश्चिन्तं स याति परमं परम् ॥
 कार्त्तिके मासि यो दद्यात् पादत्राणं ह्यजसने ।
 दद्याद्दद्यात्स्वितं वत्स यमं नैव स परयति ॥
 यज्ञोपवीतं यो दद्यात् भूमिं वै ब्राह्मणाय तु ।
 स याति ब्रह्मसदनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥
 ताम्बलश्चैव यो दद्यात् सपूगं विधिवद्भिज्ज ।
 गन्धर्वलोकमाप्नोति भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् ॥
 श्रीचन्दनश्च यो दद्यात् देवपूजायमादरात् ।
 विप्राय वेदविदये पुरन्दरपुरं व्रजेत ॥
 नारिकेलफलं वत्स सवयश्च सदक्षिणम् ।
 यो दद्याद्दिविद्वि स शश्वत् पुत्रवान् भवेत् ॥”
 इति पाशा उत्तरखण्डे ११६ अध्यायः ॥

वा(वा)ङ्गुलं, क्री, बहुलम् । बहुलस्य भाव इत्यर्थे
 व्याप्यत्येन निष्पद्यते ॥
 बाहुवारः, पुं, श्यान्तकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अन्वत् पवर्गोयवकारादितच्छब्दे दृश्यम् ॥

विंशः

वाङ्मं, क्री, (वाङ्मते चाङ्मते इति वाङ् + ण्यन् ।) यानम् । यथा, विमचन्ने ।
 “यानं युग्यं पञ्च वाङ्मं वङ्मं वाङ्मनधोरखे ॥”
 वाङ्मः, त्रि, (वङ् + ण्यन् ।) - वङ्मनीयः । (यथा, रघुः । ६ । १० ।
 “मनुष्यवाङ्मं चतुरस्रयान-
 मध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।
 विवेकं मञ्जान्तराजमार्गं
 पतिंवरा कृष्णविववाहयेशा ॥”
 वङ्मसु + ष्यच् ।) वङ्मः । वाङ्मर इति भाषा । यथा, स्मृतिः ।
 “अपवित्रः पवित्रो वा सर्वत्रावस्थां गतोऽपि वा । यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स वाङ्मभ्यन्तरः शुचिः ॥”
 वा(वा)ङ्मक्रियं, क्री, (वाङ्मामिन्द्रियम् ।) वङ्म-
 रिन्द्रियम् । तद्यथा । चक्षुः । जिह्वा । नासिका । त्वक् । श्रोत्रम् । एतदेकैकगुणाः । यथा,—
 “एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्यान्निग्रहकाः । वाङ्मकैकेन्द्रियग्राह्या गुरुत्वाद्दृष्टभाषणा ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 वाङ्मिकः, पुं, वाङ्मिकदेशः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (तद्देशजाति, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २२२ । ४६ ।
 “एष्टानामपि चाङ्मानी वाङ्मिकानां जनाहंनः । इदौ शतसहस्राणि कन्याधनमसुतमम् ॥”
 वाङ्मिकं, क्री, कुङ्कुमम् । इङ्गु । इत्यमर-
 वाङ्मिकं, मेदिनीकरौ ॥
 वाङ्मिकः, पुं, देशभेदः । वलख इति आरवी भाषा । तद्देशजातघोटकः । इत्यमरमेदिनी-
 करौ ॥ गन्धर्वविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रतीपपुत्रविशेषः) यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४४ ।
 “प्रतीपः खलु श्रेयासुपयेमे सुतन्वी नाम तस्यां पुत्रानुत्पादयामास देवार्पिं शान्तुं वाङ्मिक-
 च्चेति ॥”
 वि, अ, नियहः । नियोगः । पदपूरणम् । निश्चयः । असाहनम् । हेतुः । अयापिः । विनियोगः । ईष-
 र्थः । परिभवः । शुद्धम् । अवलम्बनम् । विश्रान-
 नम् । इति मेदिनी । वे, ७६ ॥ विशेषः । गतिः । आलम्बः । पालनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ उप-
 सर्गविशेषः । अस्यार्थाः । वि विशेषवेत्त्यनर्थ-
 गतिदानेभ्यः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
 विः, पुं, स्त्री, (वाति गच्छतीति । वा + “वाति-
 ङिच् ॥” उणा० ४ । १३३ । इति इण् । स च
 ङित् ।) पत्नी । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्य-
 दर्पणे १० परिच्छेदे ।
 “के युयं स्थल एव सम्प्रति वयं प्रभो विशेषा-
 श्रयः ।
 किं भूते विहगः स वा फणितिर्यञ्चास्ति सुभो
 हरिः ॥”
 विंशः, त्रि, (विंशति + पूरये ङट् । तर्लोपः ।)
 विंशतेः पूरणः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३६८ ।
 “कुम्भं यथापयं ततो विंशं शृपो हरेत् ॥”

विकचः

विंशकः, त्रि, (विंशत्या क्रीतः । विंशति + “विंशति-
 त्रिंशद्ग्रां ङ्युनसंज्ञायाम् ॥” ५ । १ । २४ ।
 इति ङ्युन् । “ति विंशतेर्ङिति ॥” ६ । ४ ।
 १४२ । इति तर्लोपः ।) विंशतिक्रीतः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विंशतिः, स्त्री, (द्वाे दश परिमाणस्य । पक्तिविंश-
 तीति निपातनात् सिद्धम् ।) संख्याविशेषः ।
 विष इति कुङ्कि इति च भाषा । यथा,—
 “विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वा संख्ययसंख्यायोः ।
 संख्यार्थे द्विवहुत्वे क्त्वात्तु चानवतेः स्त्रियः ॥”
 इत्यमरः ॥
 तद्वाचकानि । रावणबाहुः १ । अङ्गुलिः २ ।
 इति कविकल्पलता ॥ नखम् ३ । इति सत्कृत्य-
 सुक्तावली ॥
 विंशतिकः, त्रि, विंशतियोग्यः । यथा । संख्यायाः
 कक स्यादाहोयैर्ये । विंशतित्रिंशद्ग्रां कन्
 संज्ञायाम् । अर्थां कन् स्यात् असंज्ञायान्तु
 ङ्युन् स्यात् । विंशकः : संज्ञायान्तु विंशतिकः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विंशतितमः, त्रि, (विंशतेः पूरणः । विंशति +
 ङट् । “विंशत्यादिभ्यस्तमङ्गन्तरस्याम् ॥” ५ ।
 २ । ५६ । इति तमङ्गागमः ।) विंशः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विंशी, पुं, विंशतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विकं, क्री, सद्यःप्रसूताया गोः क्षीरम् । यथा,—
 “क्षीरं सद्यःप्रसूतायाः पेष्यं पालनं विकम् ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विकङ्कटः, पुं, गोक्षुरः । इति शब्दमाला ॥
 विकङ्कगः, पुं, वदरोसदृशसूक्ष्मफलवृक्षः । वैदच
 इति भाषा । तत्पर्यायः । स्वादुकण्टकः २
 सुवाट्टकः ३ ग्रन्थिलः ४ व्याघ्रपातु ५ । इत्य-
 मरः ॥ शृङ्गारः ६ मधुपर्णी ७ । इति रत्न-
 माला ॥ कण्टपादः ८ बहुफलः ९ गोपघण्टा
 १० सुवाट्टमः ११ षट्फलः १२ दन्तकाष्ठः १३
 यज्ञीयवृक्षपादपः १४ पिण्डारः १५ हिमकः
 १६ पूतः १७ किङ्कियो १८ वैकङ्कतः १९ वृनि-
 ङ्करः २० कण्टिकारी २१ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ किङ्करी २२ सुग्दार २३ । इति
 जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । अन्नमधुरत्वम् ।
 पाकेऽतिमधुरत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् ।
 कामलासत्रीहनाश्लत्वम् । पाचनत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “स एव यज्ञवृक्ष कण्टकी व्याघ्रपादपि ।
 विकङ्कतफलं पकं मधुरं सर्वदोषजित् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 विकङ्कता, स्त्री, अतिवला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विकचः, पुं, (विगतः कचो यस्य केशशून्यत्वात् ।
 यदा, विशिष्टः कचो यस्य प्रभूतकेशत्वात् ।)
 चपलः । केतुः । इति मेदिनी । चे, ॥ (यथा,
 दृष्टत्संज्ञतायाम् । ११ । १६ ।
 “विकचा नाम गुरुसुताः
 वितेकताराः शिखरपरितक्ताः ।

विकत्य

विकचः पञ्चभिरघिका
 खिन्धा यान्याश्रिताः पापाः ॥”
 विकचः, त्रि, (विकचति विकचतीति । वि + कच्
 + अच् ।) विकचितः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 माघे । ११ । १६ ।
 “विकचकमलगन्धैरन्धयन् भङ्गमाकाः
 सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति वातः ।
 प्रमदमदनमाद्यधौवगोद्यामरामा-
 रमणरभसखेदस्वेदविच्छेददृचः ॥” ७ ॥
 विगतः कचो यस्य । केशशून्यः । इति मेदिनी ।
 चे, ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २५६ । १२ ।
 “विभङ्गानियतं विंशसुक्लत इव पाण्डव ।
 विकचः परुषा वाचो व्याहरन् विविधा
 सुनिः ॥”
 विकचा, स्त्री, महाश्रावणिका । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विकच्छः, त्रि, (विगतः कच्छो यस्य ।) कच्छ-
 रहितः । सुक्तकच्छः । इति स्मृतिः ॥
 विकटः, पुं, (विकटति पूरयत्कादिकं वर्धतीति ।
 वि + कट + पदाद्यच् ।) विस्फोटकः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ साङ्करकच्छः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । यथा,
 महाभारते । १ । ६७ । ६६ ।
 “दूर्मदो दृष्यदृष्यं विविन्सुर्विकटः समः ॥”
 विकटः, त्रि, (वि + “संप्रोदश्च कटच् ॥” ५ । १०६ ।
 इति कटच् ।) विघालः । (यथा, माघे । १० । ४२ ।
 “उत्तरीयविनयात्तपमाणा
 रन्वती किल तदीक्ष्यमार्गम् ।
 आवरिष्ट विकटेन विबोदु-
 र्वचसैव कुचमखलमन्या ॥”
 विकरालः । इति मेदिनी । टे, ॥ सुन्दरः । इति
 विश्वः ॥ दन्तुरः । इति धरणिः ॥ (यथा, मार्क-
 ङ्दे । ४३ । २० ।
 “करालेर्विकटेः कृष्णेः पुरुषैरुद्यतायुधैः ।
 पाषाणैस्ताडितः स्वप्नं सद्यो न्यतुं लभेत्तरः ॥”
 विकतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विकटा, स्त्री, (विकट + टाप् ।) मायादेवी । सा
 च बौद्धदेवीभेदः । तत्पर्यायः । मारीची २
 त्रिसुखा ३ वक्कालिका ४ वक्कवाराही ५
 गौरी ६ पोत्रिया ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विकण्टकः, पुं, (विघटः कण्टको यस्य ।) यवावः ।
 इति जटाधरः ॥ वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।
 षट्फलः २ ग्रन्थिलः ३ स्वादुकण्टकः ४
 गोकण्टकः ५ काकनासः ६ व्याघ्रपादः ७ घन-
 दमः ८ गर्जाफलः ९ घनफलः १० मेघस्तनिती-
 द्ववः ११ सुदिरफलः १२ प्रादृष्यः १३ चास्य-
 फलः १४ स्तनिफलः १५ । अस्य गुणाः ।
 कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रक्षिप्रद-
 त्वम् । दीपनत्वम् । कफहारित्वम् । वस्त्ररङ्ग-
 विधायकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विकत्यगं, स्त्री, (विकत्यते इति । वि + कत्यञ्जावा-
 याम् + भावे ङ्युट् ।) मिथ्याज्ञाया । यथा,—

विकर्षः

“आवा प्रघर्षार्थवाद्: सा तु मिथ्याविकत्यम् ।”
इति हेमचन्द्रः ।
(यथा, भागवते । १ । १५ । १६ ।
“ग्रथासनाटनविकत्यनभोजनादि-
श्लेकाहयस्य ऋतवानिति विप्रलम्बः ।”
विकत्यते आत्मानमिति । वि + कत्य + ल्युः ।
आत्मशाचाकारिणि, चि । यथा, महाभारते ।
२ । ७१ । ३२ ।
“अह्यधितारं द्वेष्टारं प्रवक्तारं विकत्यम् ।
भीमसेननियोगात्ते हन्तारं कर्णमाहवे ॥”
श्लो, वि + कत्य + शिच् + युच् । टाप् । आत्म-
शाचा । यथा, विख्यातविजयनाटके । २ ।
“सम्भवोक्तापि प्रक्तानां न प्रशस्ता विकत्या ।
प्ररदीयवचनान्नेत्वाचोभिः किं भवाहशाम् ॥”
विकल्पितः, चि, विशेषेण कल्पविशेषः । विपूर्वक-
कल्पधातोः क्तप्रत्ययेन निव्यसः ॥
विकरः, पुं, (विक्रीयते हस्तपदादिकमनेनेति ।
वि + कृ + “ऋदोरप्” इत्यप् ।) रोगः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
विकरालः, चि, (विशेषेण करालः ।) भयानकः ।
इति विकटशब्दार्थे मेदिनी । (यथा, मार्क-
ण्डेये । ११० । ४८ ।
“विकरालं महावक्रमनिभीषणदर्शनम् ।
समुदातमहाशूलं प्रभृतमतिदारुणम् ॥”
विकर्णः, पुं, दुर्योधनपत्नीयशूरः । यथा,—
“अन्वत्यामा विकर्णश्च भीमदन्तिर्जयद्रथः ।
अथे च महवः शूरा मदर्थं त्यक्तजीविताः ॥”
इति भगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
(विगतौ कर्णौ यस्थिति विग्रहे कर्णरहिते,
त्रि ॥)
विकर्णिकः, पुं, सारस्वतदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
विकर्षणः, पुं, (विशेषेण कर्षणं यस्य । विश्वकर्मे-
यन्त्रखोदितत्वाद्स्य तथात्वम् ।) सूर्यः । अर्क-
रश्मिः । इत्यमरः ॥
विकर्मकृत्, चि, (विकर्मि विरुद्धं कर्म करो-
तीति । कृ + क्तिप् ।) निषिद्धकर्मकारी । यथा,
“न सार्चो वृपतिः कार्यां न कारकज्जुशीलवौ ।
न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्ग्रेभ्यो विनिर्गतः ॥
नाध्यधोगो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।
न वृद्धो न शिशुर्नको नास्थो न विकलेन्द्रियः ॥”
इति मानवे । ८ । ६६ ॥
“विकर्मकृत् निषिद्धकर्मकारी” इति कुल्लूक-
भट्टः ॥
विकर्मिण्यः, चि, (विकर्मिण्यि विरुद्धाचारे तिष्ठ-
तीति । स्या + कः ।) निषिद्धकृत् । यथा,—
“पाषण्डिनो विकर्मिस्थान् वैदालव्रतिकान्
प्रष्टान् ।
शत्रुकान् वक्रवृत्तौ च काष्ठात्रिणापि नार्थयन् ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंश १० अध्यायः ॥
(तथा मनौ । ४ । ३० ॥)
विकर्षः, पुं, (विरुध्यतेऽसौ इति । यद्वा, विरुध्यन्ते
परप्राया अनेनेति । वि + कर्ष + चञ् ।)

विकल्पः

वाचः । इति विकल्पशेषः ॥ (वि + कर्ष +
भावे चञ् । विकर्षणम् ।)
विकर्षणं, श्लो, (वि + कर्ष + ल्युट् ।) आकर्षणम् ।
विपूर्वकलघधानोरनटप्रत्ययेन निव्यसम् ॥ (यथा,
किराते । ३ । ५७ ।
“अविजङ्गविकर्षणं परैः
प्रथितप्यारवकर्मेकार्मुकम् ॥”
विभागः । यथा, भागवते । १ । ७ । १० ।
“वर्णाश्रमविभागोश्च रूपशीलस्वभावतः ।
ऋषीणां जन्मकर्माणि वेदस्य च विकर्षणम् ॥”
विकलः, चि, (विगतः कलो व्यक्तध्वनिर्यस्य ।)
विकलः । इति णटाधरः ॥ स्वभावहीनः । इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ४६ । ११ ।
“विधवाग्रीथविकलान् रूपनांश्च बभार सः ।
सुदर्शः सर्वभूतानामासीत् सोम इवापरः ॥”
विकलपाणिकः, पुं, (विकलः पाणिर्यस्य । कन् ।)
स्वभावहीनपाणियुक्तः । यथा । कुण्डविकल-
पाणिकः । इति हलायुधः ॥
विकला, श्लो, (विगतः कलो मभूरालापौ यस्याः ।
ऋतौ तु स्थिया मौनित्वविहितत्वात् ।) ऋतु-
हीना । इति शब्दरत्नावली ॥
विकलाङ्गः, चि, (विकलानि अङ्गानि यस्य ।)
स्वभावतो न्युनाङ्गः । तत्प्रत्यायः । अपयोगणः
२ । इत्यमरः ॥ पोगणः ३ अङ्गहीनकः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ३१ । ५४ ।
“जनयामास पुत्रीं हावकणं गरुडं तथा ।
ध्वजकोङ्कोरुगस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ॥”
विकली, श्लो, (विगता कला यस्याः । गौरादि-
त्वात् डीष् ।) ऋतुहीना । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
विकल्पः, पुं, (विकल्पं कल्पनामिति । वि +
कृ + चञ् ।) भ्रान्तिः । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १६ । ३२ ।
“विकल्पोपहतत्वं वै दूरदेशसुपागतः ।
न मे विकल्पसन्देहो निञ्चिकल्पोऽस्मि सर्वथा ॥”
कल्पनम् । इति मेदिनी । पुं, ॥ (यथा, भाग-
वते । ५ । १६ । २ ।
“तन्नापि प्रितत्रनरथचरणपरिखानेः सप्रभिः
सप्रसिन्धवः उपकृष्टप्राः । यत एतस्याः सप्र-
दीपविशेषविकल्पव्यया भगवन् खलु सृष्टितः ॥”
संशयः । यथा, रघुः । १७ । ४६ ।
“रात्रिन्दिश्वविभागेषु यथादिष्टं महोत्थिताम् ।
तत्सिधेवे नियोगेन स विकल्पपराडनुसः ॥”
नानाविधः । यथा, मनुः । ६ । २०८ ।
“प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तत्सिधेवेन यो नरः ।
तस्य दण्डविकल्पः स्यादनुसृष्टं वृपतेस्तथा ॥”
विविधकल्पः । स च द्विविधः । अवस्थितः ।
रेच्छिकश्च । शोऽप्याकाङ्क्षाविरहे युक्तः । तथा
च भविष्ये ।
“सृष्टिशब्दे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूर्ये सति ॥”
इच्छाविकल्पेऽहोऽवाः । यथा,—

विकल्पि

“प्रमादत्वाप्रमादत्वपरिहाराप्रकल्पना ।
प्रत्युत्पीवनहानिर्था प्रत्येकसदोषता ॥”
श्रीहृदयभिर्येते यथैर्येते इति श्रूयते । तत्र
श्रीहृदययोगे प्रतीतयवप्रामाण्यपरिहाराः ।
अप्रतीतयवप्रामाण्यपरिकल्पनम् । इदमुपूर्व-
स्यात् एषक् वाच्यं अन्वया ससुखयेऽपि याग-
सिद्धिः स्यात् । अतएव विकल्पे न उभयः
शास्त्रार्थ इत्युक्तम् । प्रयोगान्तरे यथे उपा-
दीयमाने परित्यक्तयवप्रामाण्योत्पीवनं स्वीकृत-
यवप्रामाण्यहानिरिति चत्वारो दोषाः । एव
श्रीहृदयपि चत्वारः । इत्यसौ दोषा इच्छा-
विकल्पे । तथा चोक्तम् ।
“एवमेवाहोऽपि यद्द्वौहृदयववाक्ययोः ।
विकल्पे आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ॥”
इति ॥
एकार्थतया विविधं कल्पते इति विकल्पः ।
तस्मादहोऽपिभया उपोष्य च तिथौ इत्यत्र
न इच्छाविकल्पः तित्तु अवस्थितविकल्पः ।
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ (अवाप्तरः कल्पः । यथा,
भागवते । ० । ८ । ११ ।
“यावान् कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनु-
मीयते ॥”
देवता । यथा, भागवते । १० । ८५ । ११ ।
“वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुश्रायि-
नाम् ॥”
“विविधं आधिदेवाध्यात्माधिभूतभेदेन कल्पान्ते
इति विकल्पे देवास्तेषां कारणं वैकारिकः
सात्त्विकोऽहङ्कारश्च त्वम् ॥” इति तन्त्रीकायां
स्वामी ॥
विकल्परः, चि, (वि + कर्ष + वरच् ।) विकल्पो ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, जैमिनि । १० । ५ ।
“अयमेव तद्वागनीदृजे-
र्लघुपुण्यंश्रियताथ शक्तिः ।
उद्वह्यत वेक्षताम् कर-
यहजादस्य विकल्परस्वरेः ॥”
विकल्पा, श्लो, (विकल्पतीति । वि + कर्ष गतौ +
अच् । टाप् ।) मस्त्रिष्टा । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥ मांसरोऽहणी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विकल्परः, चि, (वि + कर्ष + वरच् ।) विकल्परः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
विकल्पः, पुं, (विकल्पतीति । वि + कर्ष + अच् ।)
चन्द्रः । इति विकल्पशेषः ॥
विकल्पा, श्लो, (विकल्पतीति । वि + कर्ष + अच् ।
टाप् ।) मस्त्रिष्टा । इत्यमरः ॥
विकल्पितं, चि, (वि + कर्ष + क्तः ।) दलानामन्यो-
न्यविशेषः । तत्प्रत्यायः । उज्ज्वलितम् ३ उज्ज्व-
लितम् ४ स्मितम् ४ उज्ज्वलितम् ५ विभिन्नम् ६
उज्ज्वलितम् ७ उज्ज्वलितम् ८ विजृम्भितम् ९
उद्वह्यम् १० उज्ज्वलितम् ११ भिन्नम् १२ उद्व-
भितम् १३ हसितम् १४ विकल्परम् १५ विक-
ल्पम् १६ आकीर्णम् १७ पुञ्जम् १८ संपुञ्जम् १९

विकारः

स्फुटम् २० उदितम् २१ दक्षितम् २२ दौर्घम्
 २३ स्फुटितम् २४ उतुपुल्लम् २५ प्रपुल्लम् २६ ।
 इति राजनिघण्टः ॥ (यथा, आर्यासप्तश-
 त्काम् । ४७६ ।
 “यद्वधिविद्वहमात्रा विकसितकुसुमोत्करा
 शयश्रेणी ।
 पीतांशुकप्रियेयं तद्वधिव पक्षीपतिः पुत्री ॥”
 विकसरः, चि, (विकसतीति । वि + कस गतौ +
 “स्त्रिंशत्प्रभासपिसकवो वरच् ।” ३ । २ । १७५ ।
 इति वरच् ।) विकासशीलः । तत्पर्यायः ।
 विकासी २ । इत्यमरः ॥ “विकसति कस च गतौ
 दन्त्यान्तः यायाय भासकसति वरे विकसरः ।
 विकासः स्फुटने व्यक्ताविति दन्त्यान्ते धरणिः ।
 ‘कुशेशयेरत्र जलाशयोषिता
 सुदा रमन्ते कलभा विकसरैः ।
 प्रगीयते सिद्धगणेश योषिता
 सुदा रमन्ते कलभा विकसरैः ॥’
 इति माघयमकेऽपि दन्त्यवत्त्वम् । (४।३३) कप
 वधि सूहृन्त्यान्त इत्यस्य रूपमिति केचित् । कश्च
 शब्दे इत्यस्य ताजयान्तस्य रूपमिति केचित् ॥
 इति तद्वीकार्या भरतः ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ४ । १५ ।
 “एकस्याः सोलुका दृष्टिर्ज्वालोकविकस्वरा ।
 श्रुतेः पार्श्वमपश्यन्त्यास्तदाख्यातुमिवाययौ ॥”
 विकस्वरा, स्त्री, (विकस्वर + टाप् ।) रक्तपुन-
 र्भवा । इति राजनिघण्टः ॥ (विवरयमस्य ।
 रक्तपुनर्भवाशब्दे ज्ञानयम् ॥)
 विकारः, पुं, (वि + क + घञ् ।) प्रकृतिरन्याभावाः ।
 तत्पर्यायः । परिणामः २ विकृतिः ३ विक्रिया
 ४ । इत्यमरः ॥ विकृत्या ५ । इति भरतः ॥
 केचित्तु पूर्व्वर्धयं प्रकृतध्वंसजन्यविकारे यथा
 काष्ठस्य विकारो भस्म । न्त्वित्यस्य घट इति ।
 परद्वयं विकारमात्रे यथा सुखस्य विकृतिः
 क्रोधरक्तता । काष्ठस्य भस्म च । इति भरतः ॥
 (यथा, कुमारः । ७ । ६५ ।
 “अपि शयनसखिभ्यो दत्तवाचं कथञ्चित्
 प्रमथसुखविकारेऽसियामास गृहम् ॥”
 प्रकृतिविकृतिः । यथा, हरिवंशः । २४६ । ३५ ।
 “शब्दः सार्धञ्च रूपञ्च रसो गन्धश्चैव च ।
 प्रकृतिश्च विकारश्च यच्चान्यत् कारकं महत् ॥”
 अस्य विशेषविषयं विकृतिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 रोगः । इति मेदिनी । रे, २१८० । (यथा,—
 “विकारो धातुषेधस्यं साम्यं प्रकृतिव्यति ।
 सुखसंज्ञकमारोम्यं विकारो दुःखमेव च ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये ॥
 मत्स्यः । तत्पर्यायो यथा,—
 “मत्स्यो मीनो विकारश्च भयो वैशारिणो-
 र्कृत्तः ।
 प्रकृतो पृथुरोमा च स सुर्भन इत्यपि ।
 रोहिताद्यास्तु मे जीवास्ते मत्स्याः परि-
 क्रीणितः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

विकारः

विकारः, पुं, (विवहः कार्यान्वहः कावः ।)
 देवपैत्रादिकर्मणि विवहकालः । विकार इति
 भावा । तत्पर्यायः । वायः २ दिनान्तः ३
 सायाह्नः ४ सायम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 उत्सवः ६ विकालकः ७ । इति विकारश्लेषः ॥
 (यथा, मार्कण्डेयः । ३५ । ३० ।
 “न लङ्घयेत् तथेवाह्णकं शीवनोदरनानि च ।
 नोद्यानादौ विकालेषु प्राज्ञस्तिष्ठेत्कदाचन ॥”
 विकालकः, पुं, (विकाल एव । स्वार्थे कन् ।)
 विकालः । इति त्रिकाणश्लेषः ॥
 विकालिका, स्त्री, (विष्ठातः कालो यथा । कन् ।
 टाप् चित्त इत्वम् ।) मानरन्था । ताम्बी ।
 इति त्रिकाणश्लेषः ॥ तौवी इति भावा ॥
 विकाराः, पुं, (वि + काश्च दीर्घा + घञ् ।) रश्चः ।
 प्रकाशः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ विकारा
 विज्ञने स्फुटे । इत्यजयः ॥ (यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । ४ । १५५८ ।
 “विकाराः केषाञ्चित् नयनविषमैर्विदग्दुदयेः
 परेषास्तुङ्गितः श्रवणकटुभिर्दोषैरचितैः ।
 नचेष्टा काप्यन्योपकृतिपरिहोना जलसुचो
 जडो वर्धास्यं गणयति गुणं नास्य तु जनः ॥”
 विकाराणं, स्त्री, (वि + काश्च + ल्युट् ।) विकाराः ।
 विपूर्व्व-काश्च ङ दीर्घा इत्यस्मात् अनट्प्रत्ययेन
 निष्पन्नम् ॥
 विकाराणी, [न] चि, (विकाराणोऽस्यास्तोति ।
 विकारा + इति ।) विकाराणीलः । इत्यमर-
 टीकायां रायसुकुटः ॥ (यथा, मार्कण्डेयः ।
 “जात्रायनीं तुष्टुदुरिहलम्भात्
 विकाराण्यवकास्तु विकाराताशाः ॥”
 विकारी, [न] चि, (विकार + इति ।) विकारा-
 शीलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 विकारी, [न] चि, (विकार + इति ।) विकारते
 इति । वि + काश्च + यिनिर्वा ।) विकसरः ।
 इत्यमरः ॥
 विकारिः, पुं, (विकारिणि न्तिकाहीन भोजनार्थ-
 मिति । वि + कृश्च विन्नेपे + इगुपधेति कः ।)
 पक्षी । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “पक्षी खगो विहङ्गश्च विहङ्गश्च विहङ्गमः ।
 प्रकृतिर्वाः पतन्ती च विकारो विकारो-
 र्कृत्तः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 रूपः । इति त्रिकाणश्लेषः ॥ (विकीर्णते इति ।
 वि + कृ + घञर्थे कः ।) पूजाकालोऽविज्ञोत्-
 सारणार्थेऽपेक्षीयतकुलादिः । यथा । फड्किति
 सप्र जमान् विकारानादाय ।
 “अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता सुवि संस्थिताः ।
 ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥”
 इति विकारेत् ॥
 यथा,—
 “लाजचन्दनसिद्धार्धभस्मपूर्व्वकाश्यास्तः ।
 विकारा इति सन्दिष्टाः सर्व्वविघ्नोचनाशकाः ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥

विकृतः

अदिग्धादीनां विकृतम् । यथा, मद्रः । १।२४५।
 “असंख्यतप्रमीतानां योगिनां कुलयोषिताम् ।
 उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्भिर्भुव विकिरश्च वः ॥”
 अपि च ।
 “पिच्छनिर्वापरहितं यत्तु आहं विधीयते ।
 स्रधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥”
 इति आहृतत्वम् ॥
 (यथा च मार्कण्डेयः । ३१ । १२ ।
 “ये वा दग्धाः कुले बालाः क्रियायोग्या
 स्रधंस्कृताः ।
 विपमान्तेऽत्र विकिरसम्मार्जनजलाश्रयः ॥” ॥
 जलविशेषः, स्त्री । तथा च चिन्तामणिसुतवच-
 नम् ।
 “नद्यादिनिकटे भूमिर्या भवेद्वा लुक्तामयी ।
 उद्गायते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥
 विकिरं शीतलं खच्छं निर्दोषं लघु च स्फुटम् ।
 सुवरं स्यात्पित्तघ्नं मनाकं कफकरं स्फुटम् ॥”
 विकिरणं, स्त्री, (वि + कृ + ल्युट् । इत्वं रपर-
 खम् ।) विलेपयम् । विहंसनम् । विज्ञानम् ।
 इति कृधात्वर्थदर्शनात् ॥ (अर्कट्टे, पुं ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ८० ।)
 विकीरणः, पुं, अर्कट्टचः । इत्यमरः । २।४।८० ॥
 (तथास्य पर्यायः ।
 “अलको गुणरूपः स्यान्नन्दारो वस्तुकोऽपि च ।
 श्वेतपुष्यः सदापुष्यः सवालोकः प्रतीयसः ॥
 रक्तोपरोऽर्कनामा स्यादर्कपर्यो विकीरणः ।
 रक्तपुष्यः शुक्लफलश्चायस्कोटः प्रकीर्णितः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
 विकीर्णः, चि, (विकीर्णते स्तीति । वि + कृ + क्तः ।)
 विकृप्तः । कृद्वाग इति भावा ॥ यथा,—
 “अथ सा पुनरेव विद्वला
 वसुधालिङ्गनधूरस्तनी ।
 विललाप विकीर्णसूहृजा
 समदुःखामिव कुर्वन्ती स्याकीम् ॥”
 इति कुमारसम्भवे ४ सर्गः ॥
 विकीर्णरोम, [न] स्त्री, (विकीर्णानि रोमायसि-
 त्ति ।) सौख्येयम् । इति राजनिघण्टः ॥
 विकीर्णसंज्ञं, स्त्री, (विकीर्णमिति संज्ञा यस्य ।)
 सौख्येयम् । इति राजनिघण्टः ॥
 विकृतिः, पुं, इत्याजुराजपुत्रः । यथा,—
 “विवस्वतमनोरासीदिक्षाकुः पृथिवीपतिः ।
 तस्य पुत्रप्रतप्तासोऽङ्गुलिर्ष्वेह उच्यते ।
 सोऽथोधाधिपतिर्वीरस्तस्य पञ्चदश स्मृताः ॥”
 इति बह्विपुराणे सागरोपाख्याननामाध्यायः ॥
 विकृत्वाणः, चि, (विकृते इति । वि + कृ +
 शानच् ।) हर्षमाणः । इत्यमरः ॥ (विकृति
 प्राप्ते च ॥ यथा, सांख्यदर्शने । १ । ६२ ।
 “आकाशस्तु विकृत्वाणः सार्धमात्रं ससर्जं च ।
 बलवानभवद्वायुस्तस्य सार्धं गुणो मतः ॥”
 विकृतः, पुं, (विकसतीति । वि + कस +
 कसेः ।) उखा० २ । १५ । इति रक् । उखचो
 पधायाः ।) चक्रः । इत्युदादिकोवः ॥

विक्रान्तिः

विक्रान्तिका, स्त्री नासिका । इति हेमचन्द्रः ॥
 विक्रान्तं, त्रि, (वि + क्त + क्तः ।) बीभत्सम् । रोगि-
 तम् । असंस्कृतम् । इति मेदिनी । ते, १५८ ॥
 (अङ्गविहीनम् । यथा, मनुः । ६ । २४७ ।
 “बालाश्च न प्रमीयन्ते विक्रान्तं न च जायते ॥”
 अप्रकृतिस्यः । यथा, महाभारते । ३।१।१।१८।
 “अथर्ष्यष्टङ्गं विक्रान्तं समीक्ष्य
 पुनः पुनः पीष्य च कायमस्य ।
 अवस्थमाणा शनकैर्भगाम
 कृत्वाभिह्वोत्रस्य तदापदेशम् ॥” ॥
 मायावी । यथा, रघुः । १२ । ३६ ।
 “लज्जगः प्रथमं श्रुत्वा कौकिलामञ्जुवादिनीम् ।
 शिवाघोरस्वनां पञ्चान् बुवुधिं विक्रान्तिनाम् ॥”
 विक्रान्तं, स्त्री, विकारः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
 “ह्रीमान्दर्शादिभिर्यत्र बोध्यते स्वं विवक्षितम् ।
 व्यन्यते चेष्टयेवेदं विक्रान्तं तद्विदुर्धृषाः ॥”
 इत्युत्कलनीलमणिः ॥
 प्रभवादिनष्टिसंवत्सरान्तर्गतचतुर्विंशत्यवधिम् ।
 यथा, भविष्यपुराणे ।
 भैरव उवाच ।
 “सन्धाः प्रजाः प्रपीद्यन्ते याधिः शोकश्च
 जायते ।
 शिरोवचोऽन्तिरोगाश्च पापाद्भिः विक्रान्ते जनाः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (नायिकालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्य-
 दर्पणे । ३ । १४६ ।
 “वक्तव्यकालेऽप्यवचो ब्रीडया विक्रान्तं मतम् ॥”
 विक्रान्तिः, स्त्री, (वि + क्त + क्तः ।) विकारः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । ३४ ।
 “यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां
 करिष्यतामाभरणास्तरत्नम् ।
 शरीरमात्रं विक्रान्तिं प्रपेदे
 तथैव तस्याः फणरत्नशोभाः ॥”
 रोगः । डिम्बः । मद्यादिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (सांख्योक्तविक्रान्तिः । यथा, सांख्यकारिका-
 याम् । ३ ।
 “मूलप्रकृतिरविक्रान्ति-
 स्मैहृदाद्याः प्रकृतिविक्रान्तयः सप्त ।
 षोडशकस्तु विकारो
 न प्रकृतिर्न विक्रान्तिः पुरुषः ॥”
 संज्ञेयः शास्त्रस्य चतस्रो विधाः । कश्चिदर्थः
 प्रकृतिरेव कश्चिदर्थो विक्रान्तिरेव कश्चिन् प्रकृति-
 विक्रान्तिरेव कश्चिदनुभयरूपः । तत्र का प्रकृति-
 रेवेत्यत उक्तं मूलप्रकृतिरविक्रान्तिरिति । प्रक-
 र्णोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां सास्या-
 वस्था सा प्रकृतिः प्रकृतिरेव इत्यर्थः । कस्मादि-
 त्यत उक्तम् मूलैति मूलस्थामो प्रकृतिश्चेति
 मूलप्रकृतिः विश्वस्य कायंसंघातस्य सा मूल-
 व तस्या मूलान्तरमस्तीति भावः । कतमाः पुन
 प्रकृतिविक्रान्तयः कियत्यश्च इत्यत उक्तं मञ्ज-
 णाद्याः प्रकृतिविक्रान्तयः सप्तिति । प्रकृतयश्च ता
 विक्रान्तयश्च ता इति । तथाहि महत्त्वमञ्ज-

विकोषः

कारस्य प्रकृतिविक्रान्तश्च मूलप्रकृतेः । एव-
 महत्कारतत्त्वं तस्माच्चानामिन्द्रियाञ्च प्रकृति-
 विक्रान्तश्च महतः । एवं पञ्चतन्मात्राणि
 भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विक्रान्तयश्चाह-
 कारस्य । अथ का विक्रान्तिरेव कियती च इत्यत
 उक्तं षोडशकस्तु विकार इति षोडशमंस्था-
 परिमितो गणः षोडशकः । तु शब्दोऽवधारणे
 भिन्नक्रमश्च । पञ्चमहाभूतान्येकादशैक्याणि
 नेति षोडशको गणो विकार एव न प्रकृति-
 रिति । यद्यपि पृथिव्यादीनामपि गोपटत्रत्ताद्यो
 विकारानां एवं तद्विकारभेदानां दध्यङ्कुरादय-
 स्तथापि गवाद्यो बीजाद्यो वा न पृथिव्यादिभ्य
 स्तत्त्वान्तरम् । तत्त्वान्तरोपादानत्वश्च प्रकृतित्व-
 मिहाभिप्रेतमिति न दोषः सर्वेषां गोपटा-
 दीनां स्थानता इन्द्रियग्राह्यता च समेति न
 तत्त्वान्तरम् । अन्यभयरूपमुक्तं तदाह न प्रकृति-
 र्न विक्रान्तिः पुरुष इति तत्त्वकौमुदी ॥ ३ ॥
 विक्रान्तः त्रि, विशेषण कृतः । आकृतः । विपूर्व-
 क्तप्रधानोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विक्रान्तकालः, पुं, (विक्रान्तः कालः ।) चिरकालः ।
 यथा,—
 “विक्रान्तकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्तते ।
 क्षुद्रिका नाम सा हिक्का ज्वरग्रहान् पश्चवति ॥”
 विक्रान्तकालेः चिरं । जञ्जु केनोरसोः भन्तिः ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 विकोषो, स्त्री, (विगतः कोषो यस्याः । ङीष् ।)
 केशवर्जिता । पटवर्तिः । इति धरणिः ॥
 मञ्चौरूपशिवस्य पत्नी । यथा,—
 “सूर्यां जलं मञ्चो वद्विर्वायुराकाशमेव च ।
 दालिनीं ब्राह्मणः सोम इत्येतास्त्वनवः क्रमात् ॥
 सुवचैला तथैवोषा विकोषो चापरा शिवा ।
 स्वाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथा-
 क्रमम् ।
 सृष्ट्यादीनामिमाः पत्नी रुद्रादीर्नामभिः सप्त ॥”
 इति माकण्ड्यपुराणे रुद्रसर्गः ॥
 विकोक्तः, पुं, वृकासुरपुत्रः । स च कल्किर्देवेन
 हतः । यथा,—
 “कल्किः कोकविकोकाभ्यां गदापाणिर्युधौ
 पतिः ।
 युयुधे विश्वे विष्णुर्लोकानां जनयन् भयम् ॥
 वृकासुरस्य पुत्रो नो नमरो शकुन्तेश्वरः ।
 तयोः कल्किः संयुयुधे मधुकैटभयोयथा ॥
 तयोर्गदापहारैश्च चर्षिताङ्गस्य भूपतेः ।
 कराच्युतोऽपतङ्गमौ दृष्टोत्पुत्रित्यहो जनाः ॥
 ततः पुनः क्रुधा विष्णुर्जगत्त्रिगुणमैहामुजः ।
 नन्दकेन शिरस्तस्य विकोक्तस्याच्छिनत् प्रभुः ॥”
 इति कल्किपुराणे २१ अध्यायः ॥
 विकोषः, त्रि, (विगतः कोषो यस्य ।) कोष-
 रहितः । निष्कोषः । इति पुराणम् ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । ६२ । १८ ।
 “परिधावन्नय नल इत्येतश्च भारत ।
 व्यासनाद सभोर्द्वेषे विकोषं खड्गस्तुतमम् ॥”

विक्रमा

व्याख्यादनरहितः । यथा, भगोः । ११ । ४६ ।
 श्लोकटीकायां कुल्ल कः ।
 “गुरुभार्यागामी विक्रोममेहनत्वमिति ॥”
 विक्रमः, पुं, (विक्र इति कायति शब्दाथने इति ।
 के + कः ।) करिशावकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विक्रमः, पुं, (विशेषण क्रामतीति । वि + क्रम +
 क्तः ।) विष्णुः । यथा, विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे ।
 “ईश्वरो विक्रमो धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥”
 (वि + क्रम + धन् ।) शौर्ष्यातिशयः । तत्-
 पर्यायः । अतिशक्तिता २ । इत्यमरभरतौ ॥
 • (यथा, रघुः । १० । ८७ ।
 “अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरान् ।
 रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥”
 क्रान्तिमाचम् । इति मेदिनी । मे, ५४ ॥ (पाद-
 विक्षेपः । यथा, रामायणे । १ । १ । २० ।
 “व्यानाशुषाहुः सुशिराः सुललाटः सुवि-
 क्रमः ॥”)
 विक्रमादित्यराजा । यथा,—
 “धन्वन्तरिचपणकामरसिंहशकु-
 वेतालभङ्गघटकर्पूरकालिदासाः ।
 स्थातो यराहामिहरो रूपतः सभायां
 रत्नानि ये वरत्तर्नय विक्रमस्य ॥”
 इति नवरत्नश्लोकः ॥
 चरमः । शक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (स्थितिः । यथा, भागवते । ० । ८ । ०० ।
 “संभवः सर्वभूतानां विक्रमः प्रतिमंक्रमः ।
 इष्टापूर्वस्य कास्यानां निवर्गस्य च यो विधिः ॥”
 “विक्रमः स्थितिः प्रतिमंक्रमो महाप्रलयः ॥”
 इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ • ॥ प्रभवादि-
 घटिसंवत्सरान्तर्गतचतुर्विंशत्यवधिम् । यथा
 “जायन्ते सन्ध्यास्थानि मेदिनीं निरुपद्रवा ।
 लघुर्गं मधु गयश्च महार्थं विक्रमे प्रिये ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (स्वनामस्थानकविशेषः । स च नैमित्तकस्थ-
 यवृत्कायं विरचितवान् । तथा च नैमित्तक
 उक्तम् ।
 “तदःखाय पञ्चरक्तितुः कालिदामस्य काशा-
 दन्यं पादं सुपदरचितान् मेघदूतादृष्टीत्वा ।
 श्रीमन्नमेष्वगितविशदं साङ्गणस्याङ्गणस्या
 चक्रे कायं बुधजनमनःपीतये विक्रमाख्यः ॥”
 वत्सप्रोपुत्रः । यथा, माकण्ड्ये । १२७ । १ ।
 “तस्य तस्यां सुनन्द्यायां पुत्रा ह्यादश लक्ष्मिरे ।
 प्रीतुः प्रवीरः शृगश्च सुनक्तो विक्रमः क्रमः ॥”
 विक्रमादित्यः, पुं, (विक्रमेणादित्य इव ।) स्वनाम-
 स्थानो राजा । स च उज्जयिनीदेशाधिपतिः
 संवत्कर्त्ता च । तत्पर्यायः । साङ्गणकः ०
 शाकारिः ३ । इति लताधरः ॥ अश्वविषयं
 द्वात्रिंशत्पुलिकाकथायां तथा विक्रमोकाण्डं
 च दृश्यम् ॥ (मोदकविशेषः । यदुक्तं चिन्ता-
 मणौ । यथा —
 “चूने गुण्डपलं विशान् पथैत सस्यगभिसवरः ।
 उतायं च निपेक्ष्यैः खड्गश्च पलायिषतिः ॥

विक्रमा

नालमूलो सुरङ्गी च युष्ठी चेति पलाङ्कम् ।
 नातीफलश्च कङ्कोलं लवङ्गश्चेति कार्षिकम् ॥
 मालतीश्च कुलिङ्गश्च कदाचं करभं त्वचम् ।
 एतेषां कोलमात्राश्च आयसस्य पलद्वयम् ॥
 पलेकं मोदकं कृत्वा एकैकं भक्षयेद् दिने ।
 धातुक्षीणोऽपि क्षीणश्च वलानलकरं परम् ॥
 नेत्ररोगेषु सर्वेषु कासश्चासि च कामने ।
 प्रमेहान् विप्रानिं हन्यादिक्रमादित्यमोदकः ॥”
 विक्रमाकं, पुं, (विक्रमेण अर्क इव ।) विक्रमा-
 दित्यः । इति केचित् ॥ (अथ विक्रमाकवर्णनं
 सन्ध्याति ष्योतिर्विदाभरणसमाप्तौ श्रीकान्ति-
 दासः ।
 “वर्षं श्रुतिस्मृतिविचारविवेकरस्ये
 श्रीभारते स्मृतिस्मिन्-१०० देशपीठे ।
 मत्तोऽधुनालतिरियं सति मालवेन्द्र
 श्रीविक्रमाकं नृपराजवरं समासीत् ॥”
 प्रथमं नृपसभायां पण्डितवर्गं वर्णयति ।
 “शङ्कुः सुवाग् वरतचिन्मैजिरंशुदत्तो
 जिष्णुश्चिन्मैजिरौ घटकपरारथः ।
 अन्येऽपि सन्ति कवयोऽमरसिंहपुष्पा
 यस्यैव विक्रमनृपस्य सभासदोऽमी ॥
 सत्यो वराहमिहिरः श्रुतसेननामा
 श्रीवादायणमणित्यज्जुमारसिंहाः ।
 श्रीविक्रमाकं नृपसंसदि सन्ति चेते
 श्रीकालतन्त्रकवयस्त्वपरे मदादाः ॥
 धर्मन्तरिचपणकामरसिंहशङ्कु-
 वेताजभट्टघटखर्परकालिदासः ।
 ख्यातो वराहमिहिरौ नृपनेः सभायां
 रत्नानि वे वरचर्चनव विक्रमस्य ॥”
 अथ परिगणान् वर्णयति ।
 “अष्टौ यस्य श्रुतावि मन्त्रलक्षराधीशः सभायां
 सदा
 स्युः संसत्परिणाहकोटिसुभटाः सत्यखिताः
 योऽथ ।
 दैवदा दश वशिष्ताश्च भिषणो भट्टाक्षया
 टड्जिनो
 वेदज्ञा रसचन्द्रमा १६ विजयते श्रीविक्रमः
 सोऽधिभूः ॥”
 अथास्य सैन्यं वर्णयति ।
 “यस्याष्टादशयोजनावि कटके पादातिकोटि-
 चयम् ३००००००
 बाहानामयुतायुतश्च १००००००० नवतेऽस्त्रिणा-
 कृति-२४३०० हस्तिवाम् ।
 नौकालक्षतुष्टयं ४००००० विजयिनो यस्य
 प्रयागे भवेत्
 सोऽयं विक्रमभूपतिर्विजयते नाम्नी धरित्री-
 तले ॥”
 अथास्य शकप्रवृत्तिं दर्शयति ।
 “येनास्मिन् वसुधातले शकगणान् सर्व्वा
 दिशः सङ्गरे
 कृत्वा पञ्चनवप्रमान् ५५५५५५५५५५ कलियुगे
 शकप्रवृत्तिः कृता ।

विक्रयः

श्रीमद्विक्रमभूषणा प्रतिदिनं सुक्तामखिसङ्गो
 समोभावापवर्णनेन विहृतो धर्मः सुवर्णा-
 ननः ॥”
 अथास्य दिग्विजयमाह ।
 “उहामद्विद्वदमैकपरशुर्लाटाटवीपावको
 वलगङ्गभुजङ्गराजगङ्गो गौडाविक्रमोऽभवः ।
 गण्डदुग्धरराजसिन्धुरहरिधारास्यकारायमा
 काम्बोजाम्बुजचन्द्रमा विजयते श्रीविक्रमाकौ
 नृपः ॥”
 अथास्य प्रभुत्वादिगुणान् वर्णयति ।
 “येनाप्यग्रमहो धराग्रविषये दुर्गाग्रसत्याग्रहो
 नीत्वा यानि नवीकृतास्तदधिपा दत्तानि तेषां
 पुनः ।
 इन्द्रास्मोध्यमरदमस्तरसुरप्राभृन्मृगोनाञ्जसा
 श्रीमद्विक्रमभूषताखिलजनामोलोचुना
 मण्डले ॥”
 अस्य पुरीं वर्णयति ।
 “यद्वाजधान्युज्यिनी महापुरी
 सदा महाकालमहेशयोगिनी ।
 समाश्रितप्राग्यपवर्गादायिनी
 श्रीविक्रमाकौ विनिर्गो जयत्यपि ॥
 यो रूमदेशाधिपतिं शकेश्वरं
 जित्वा गृहीत्वोष्णविनीं महाश्वे ।
 आनीय सम्भाम्य सुभोच तन्वहो
 श्रीविक्रमाकं समसङ्गविक्रमः ॥
 तस्मिन् सदा विक्रममेदिनीशे
 विराजमाने समवन्तिकायाम् ।
 सञ्चप्रजामकलसौख्यसम्प-
 द्भूष सर्वेषु च वेदकर्म ॥
 शङ्कादिपण्डितवराः कवयस्त्वनेके
 ष्योतिर्विद्विः समभवन्श्च वराहपूर्वाः ।
 श्रीविक्रमाकं नृपसंसदि मान्यवृद्धि-
 स्तोरेष्वहं नृपसखा किल कालिदासः ॥”
 इति ष्योतिर्विदाभरणम् ॥)
 विक्रमी, [न] पुं, (विक्रमोऽस्यस्येति । विक्रम +
 इतिः ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः ।
 यथा,—
 “ईश्वरो विक्रमो धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥”
 इति महाभारते अतुशासनपर्वणि तस्य सङ्ख्य-
 नामस्तोत्रे १४६ अध्याये २२ श्लोकः ॥ अति-
 शक्तिविशेषे, सि ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । १२८ । २८ ।
 “प्राणवान् विक्रमी चैव शौर्येण महता-
 न्वितः ।
 सङ्कते चापि सहितान्स्त्रानेको वृकोदरः ॥”)
 विक्रयः, पुं, (विक्रयणमिति । वि + क्री + “एरच्” ।
 २ । १ । ५ । इति अन् ।) विक्रयणक्रिया । वेत्ता
 इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । विपणः २ । इत्य-
 मरः । विपणनम् ३ पणनम् ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ व्यवहारः ५ पणया ६ । इति
 जटाधरः ॥ अस्य विहृताविहृतनक्षत्राणि
 यथा,—

विक्रयः

“यमाहिशक्रादिहृताशपूर्वा
 नेष्टाः क्रये विक्रयये प्रशस्ताः ।
 पौष्ठादिचित्राशतविहृताः
 क्रये हिता विक्रयये विहृताः ॥”
 इति ष्योतिःसारसंग्रहः ॥ १ ॥
 क्रयविक्रयनिर्णयो यथा । मूलां दास्यामीति
 कृत्वा गृह्यादपि क्रयसिद्धिः । तथा च विवाह-
 चिन्तामणौ कात्यायनः ।
 “पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यामदत्त्वेव दिशं व्रजेत् ।
 ऋतुत्रयस्योपरिहृतं तद्वन्नं दृष्टिमाप्नुयात् ॥”
 अतएव दृष्टस्यतिः ।
 “गृह्येवादिदं क्रीत्वा तुल्यमूल्याश्चरान्वितम् ।
 पत्रं कारयते यत् क्रयलेखं तदुच्यते ॥”
 क्रयविक्रये सम्यविशेषाभ्यन्तरे पश्चात्तापाह-
 सिद्धिः । यथा मनुः ।
 “क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् घस्येद्वाशुशयो
 भवेत् ।
 सोऽन्तर्दशाहे तद्व्यं दद्याच्चैवादीत वा ॥”
 एतदुयाञ्चवल्क्योक्ततरपरम् । यथा याज्ञ-
 वल्क्यः ।
 “दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्हमासिकम् ।
 बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोषानुसं परीक्षणम् ॥”
 अत्र दृष्टस्यतिः ।
 “अतोऽर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि संजायते
 कश्चित् ।
 विक्रेतुः प्रतिदेयन्तु क्रीता मूल्यामवाप्नुयात् ॥”
 अतस्तद्दण्डपरिष्णकालात् । कात्यायनः ।
 “अपिज्ञानस्तु यत् क्रीतं दुष्टं पश्चाद्दृष्टावितम् ।
 क्रीतं तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न
 तु ॥”
 काले प्रागुक्तपरीक्षाकालाभ्यन्तरे । परीक्षिते
 तु दृष्टस्यतिः ।
 “परीक्षितं स्वयं पण्यं अन्येषाञ्च प्रदर्शयेत् ।
 परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनश्चजेत् ॥”
 अत्र विशेषयति नारदः ।
 “क्रीत्वा मूल्यान यो दयं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयौ ।
 विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्निवाह्वाविद्यतम् ॥
 द्वितीयोऽह्नि ददन् क्रीता मूल्याश्चिंश्राशमाहरेत् ।
 द्विगुणान् द्वितीयोऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत् ॥”
 आहरेत् दद्यात् विक्रेत्रे इति शेषः । द्विगुणं
 चिंश्राशस्य । याज्ञवल्क्यः ।
 “राजदेवोपघातेन पण्ये दोष उपगतौ ।
 हानिविक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥”
 नारदः ।
 “उपहृत्य वा पण्यं दह्येतापह्नयेत वा ।
 विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः ॥
 दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यम् यः क्रयौ ।
 स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ १ ॥
 अपि च ।
 “न्यासं कृत्वा परचाधिं कृत्वा वाधिं करोति च ।
 विक्रयं वा क्रियातत्र पश्चिमा वलनत्तरा ॥”

विक्रयः

न्यायं कृत्वा व्याधिं करोति व्याधिं कृत्वा वा विक्रयं करोति । विक्रयपदं स्वत्वध्वंसकृत्वात् दानं लक्षयति परा क्रिया सिद्धेर्यर्थः । एवञ्च विक्रयदात्रीर्मरणादिना व्याध्युद्धारः विक्रयदाने तत्कृतुत्वस्वत्वजननात् तत्र तत्कृत-प्रतिग्रहीतृभ्यामाध्युद्धारः कार्यः । इति । तत्र च ।

“न च स्यावरस्य समस्तस्य गौत्रसाधारणस्य च । नेकः कृत्यान् क्रयं दानं परस्परमतं विना । विभक्ता अविभक्ता वा सपिच्छाः स्यावरे समाः । एको ह्यनीशः धर्मत्र दानाधमनविक्रये ॥” इति व्यासवचनाभ्यामेकस्य दानबन्धकविक्रयाधिकारः इति वाच्यं यथेष्टविनियोगाहंस्वरूपस्य स्वत्वस्य द्रव्यान्तर इवात्राप्यविशेषात् वचनञ्च सामित्वेन दुर्बलपुरुषगोचरविक्रयादिना कुटुम्बविरोधादधर्मज्ञापनार्थनिषेधरूपं न तु विक्रयाद्यनियत्यर्थमिति दायभागः ॥ * ॥ एवञ्च ।

“स्यावरे विक्रयो नास्ति कृत्यादाधिमनुष्याय ॥” इति स्यावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् एवं भूमिं यः प्रतिग्रह्णातीत्यादिवचने दानप्रशंसादर्शनाच्च विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सचिरण्यसुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रय इति विश्वानेन्दुरः ॥ वस्तुतस्तु स्यावरविक्रयनिषेधो अविभक्तस्यावरविषयः । तत्रापि यदि विक्रयं विना अविभक्तिर्भवति तदा विक्रयः कर्त्तव्यः । पूर्वपुरुषार्थान्तर्गतोद्धारः विशेषयति मितान्तरायाम् ।

“स्यावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय सुतान् सन्धानं न दानं न च विक्रयः ॥” इत्यादि ॥

अस्यापवादमाह । “एकोऽपि स्यावरे कृत्यादानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः ॥” इति दायतत्त्वम् ॥ द्रव्यविशेषविक्रयनिषेधो यथा । स्मृतिः । “विक्रीयन् मद्यमांसानि ह्यभक्ष्यं च भक्षणम् । कुञ्जमग्न्यागमनं मूढः पतति तन्वृथात् ॥ कपिलाचीरपानेन ब्राह्मणीगमनं च । वेदाक्षरविचारं च मूढश्चाच्छालतां व्रजेत् ॥” कालिकापुराणम् ।

“विक्रयं सर्ववस्तूनां कुञ्जं मूढो न रोषभाक् । मधु चर्म्म सुरां लोचनीं त्वक्का मांसञ्च पञ्चमम् ॥” मनुः । “सद्यः पतति लौहेन लाक्षया लवणेन च । अग्नेश्च मूक्रीभवति ब्राह्मणः चीरविक्रयान् ॥ अशक्तौ भिक्षुस्त्यार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्यवश्यं विक्रयास्तिला धान्येन तत्प्रमाः ॥” इत्याहिकृतत्वम् ॥

“गर्वा विक्रयकारी च गवि लोमानि यानि च । तावद्दुर्घसङ्घाति गवां गोष्ठे क्रिभिर्भवेत् ॥” इति यमवचनम् ॥

विक्रान्तिः

“गोवधोऽप्यान्वसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः । तदागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः । भृताच्चाध्यनादानमपरायानाञ्च विक्रयः ॥” इत्यादि मानवे ११ अध्याये उपपातकमध्ये गणितम् ॥

विक्रयणं, क्री, (वि + क्री + क्युट्) विक्रयः । यथा, “यमादिप्रक्राणिकृताप्रपूर्वा नेष्टाः क्रये विक्रयश्च प्रशस्ताः । पौष्णापिचिञ्जाशतविश्ववाताः क्रये हिता विक्रयश्चो निविहताः ॥” इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

विक्रयिकः, पुं, (विक्रयेण जीवतीति । विक्रय + “वक्रक्यविक्रयात् ठन् ॥” ४ । ४ । १३ । इति ठन् । यद्वा । विक्रीणातीति । वि + क्री + “क्रिय इकन् ॥” उणा० २ । ४४ । इति इकन् ।) विक्रता । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३६ । ३० ।

“दीप्तितस्य कदम्बस्य क्रतुविक्रयिकस्य च । तद्गन्धर्वमावकर्त्तुं च पुंशला रजकस्य च । चिकित्सकस्य यथाज्ञमभोग्यं रक्षिष्यस्तथा ॥”)

विक्रयो, [नृ] चि. (विक्रीणातीति । वि + क्री + णिनिः ।) विक्रयकर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १७३ ।

“क्रता मूल्यमवाप्नोति तस्मात् यस्तस्य विक्रयो ॥”)

विक्रान्तं, क्री, (वि + क्रम + क्तः ।) विक्रान्तमर्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रिविक्रमावतारस्य विष्णोर्द्वितीयपादस्तेष्वं अन्तरिक्षं विक्रान्तमिति ख्यातम् । तथा च वाजसनेयसंहितायाम् । १० । १६ ।

“विष्णोर्विक्रमणमसि । विष्णोर्विक्रान्तमसि । विष्णोः क्रान्तमसि ।”

“हे द्वितीयप्रक्रम त्वं विष्णोर्विक्रान्तं द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि ॥” “रमे वै लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तमिति श्रुतेः ॥” इति तद्वाच्यं महाधरः ॥

विक्रान्तः, पुं, (वि + क्रम + क्तः ।) मूरः । इत्यमरः ॥ (वाच्यलङ्कारेण दृश्यते । यथा, सुहाराचसे । १ ।

“विक्रान्तेनैयशास्त्रिभिः सुसचिवैः श्रीलंक्रनासादिभिः ॥”

सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मदालसागर्भजात-कृतध्वजपुत्रः । यथा, मार्कण्डेयः । २५ । ८ ।

“मदालसायाः सङ्गर्भे पुत्रः प्रथमजस्ततः । तस्य चक्रं पिता नाम विक्रान्त इति धीमतः ॥” हिरण्यचपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशः । ३ । ७८—७९ ।

“हिरण्यचपुत्राः पञ्च विद्वांसः समहावलाः । भर्भरः शक्रनिश्चैव भूतमन्तापनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥”)

विक्रान्तिः, स्त्री, (वि + क्रम + क्तिन् ।) अन्वगतिः । तत्पर्यायः । पुलायितम् २ । इति

विक्रयं

विक्राण्टशेषः ॥ विक्रमश्च ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १२६ ।

“पार्थिवः पृथुविक्रान्तिर्यधि क्रोधं सुभोच च ॥” पादव्यासः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १ । १ । १ । १ । “विष्णुस्वाकमतामिति यज्ञो वै विष्णुः स देवश्च इमां विक्रान्तिं विचक्रमे येषामिसं विक्रान्तिरिदमेव प्रथमेन पदेन पत्याराधेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवस्तुमेनेतां तेषु यतस्ते विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥”)

विक्रायकः, पुं, (विक्रीणातीति । वि + क्री + क्युट् ।) विक्रता । इति ज्योतिःसारः । १ । ५३२ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १८ । ४ ।

“चक्रित्यकः शूलकनौपकोर्षी-स्तेनः क्रूरो मद्यपो भृगुश्च च । सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च भृशं प्रियोऽप्यतिथिर्नादकार्जः ॥”)

विक्रिया, स्त्री, (विक्रयामिति । वि + क्री + “कणः श्रच ॥” ३ । ३ । १०० । इति श्रः । टाप् ।) विकारः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १२ । ७१ ।

“अशुभप्रद्विजनिमाननविक्रियाश्च क्रानान् प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिहृद्धान् ॥ प्रलतेरन्यथाभावः । यथा, मार्कण्डेयः । १५ । ७ । “अस्मिन्हास्यपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥” विरुद्धा क्रिया । विरुद्धकार्यम् । यथा, रघुः । १५ । ४८ ।

“इत्याप्रवचनाद्रामो विनेष्यन् वर्णविक्रियाम् । द्रष्टुः पपात पञ्चैव वेगान्कस्यकेतुना ॥”)

विक्रीतः, चि. (वि + क्री + क्तः ।) कृतविक्रयः । यथा, बृहस्पतिः ।

“नाष्टिकश्चैव क्रूरते तद्वर्णं ज्ञातिभिः स्वकम् । अदत्तत्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनो ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विक्रुष्टं, चि. (वि + क्रुष + क्तः ।) निर्युरम् । इति ज्योतिःसारः ॥

विक्रता, [ऋ] चि. (विक्रीणातीति । वि + क्री + क्तप् ।) विक्रयकर्त्ता । तत्पर्यायः । विक्रयिकः २ । इत्यमरः ॥ विक्रयो ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ विक्रायकः ४ । इति ज्योतिःसारः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १७३ ।

“विक्रतुर्दधनात् शुद्धिः स्वामी दद्यात् श्रुपो दमम् । क्रता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयो ॥”)

विक्रयं, चि. (विक्रीयते इति । वि + क्री + “अपो यन् ॥” ३ । १ । ६७ । इति यन् ।) विक्रययोग्यद्रव्यम् । तत्पर्यायः । पणितयम् २ पणयम् ३ । इत्यमरः ॥ विक्रययोग्यायोग्यानि यथा,—

“इदम् श्रुतिविक्रान्तान्तरां धर्मनेपुणम् । विटपण्यमुद्गतोदारं विक्रयं विनवर्द्धनम् ॥ सर्वानुसानपो हेतु कृतमस्य तलेः सङ्घे अश्रुतो लवणश्चैव पशवो ये च मानुषाः । सर्वेषु तान्तव रक्तं प्राणानामविक्रानि च । अपि चेत् स्युररक्तानि फलशुक्ले तथोपधीः ॥ अपः शूलं विषं मारिं सोमं गन्धाञ्च सर्वेषु ॥

विज्ञेय

चीरं चीरं दधि दृतं तैलं मधु गुडं कृशान् ।
 चरयन्त्यां पशून् सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वर्यानि च ।
 मद्यं नीलीं च लाक्षां च सर्वांश्चैकशर्कास्तथा ।
 काममुत्पाद्य कृष्यास्तु स्वयमेव कृषोषणः ।
 विक्रीणीत तिलान् शुडान् धर्मार्थमचिर-
 स्थितान् ॥”
 इति मानवे १० अध्यायः ॥
 विक्रवः, चि, (विक्रवते इति । वि + कृ + पचा-
 टाच् ।) विक्रवः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे ।
 १२ । ६३ ।
 “नूनं सहायेन वियोगविक्रवा •
 पुरः पुरस्वीरपि निर्यथौ तदा ॥” * ॥
 क्री, दुःखम् । यथा, रामायणे । २ । ४१ । ५ ।
 “किमिदानीमिदं देवि करोति हृदि विक्रवम् ॥”
 विक्रमः, चि, (वि + क्री + क्तः ।) जरसा जीर्णः ।
 शीर्षः । आर्द्रः । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥
 विक्रतः, चि, (वि + कृ + क्तः ।) विशेषण भवतः ।
 (यथा, महाभारते । २ । ४६ । ३३ ।
 “अङ्गारं विनिर्गच्छन् हारमंस्थानरूपिणा ।
 अभिहत्य शिलां भूयो ललाटेनास्मि विक्रतः ॥”)
 विशावः, पुं, (विशावणमिति । वि + श् + “वौ-
 ष्णुवः ।” ३ । ३ । २५ । इति घञ् ।) शब्दः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टः । ७ । २६ ।
 “यान् यद्यं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ।
 विशावेक्षीयविश्रायं तर्जयन्तो महोदधेः ॥”)
 कामः । इति स्वामिकलिङ्गौ । इति भरतः ॥
 विज्ञेयः, चि, (वि + ज्ञे + क्तः ।) व्यक्तः ।
 (यथा, महाभारते । १ । २७ । ७ ।
 “वायुविज्ञेयकुमुभेस्तथात्यैरपि पादपैः ॥”
 कल्पितः । यथा, भागवते । ८ । ८ । ४६ ।
 “ स ब्रीहिस्रितविज्ञेयभूविलासावलीकनेः ।
 देव्युपपन्नैःसु कामसुदोपयन् सुहः ॥”
 क्री चित्तवृत्तिविशेषः । यथा, पातञ्जलभाष्ये । १ ।
 “चित्तं भ्रष्टं विज्ञेयमेकाग्रनिरुद्धमिति चित्त-
 भ्रमयः ॥” “चित्तमिदं विज्ञेयमिति मणि-
 प्रभा ॥”)
 विशीरः, पुं, (विशीरं चीरं यत्र ।) अकंठः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विज्ञेयः, पुं, (वि + ज्ञे + क्तः ।) प्रेरणम् ।
 त्यागः । विज्ञेयणम् । यथा,—
 “नैर्ह्यामिषुविज्ञेयसतीत्युत्थिकं भुवम् ॥”
 इत्याद्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥
 (कल्पनम् । यथा, कुमारे । १ । १३ ।
 “लाङ्गलविज्ञेयविसर्पिणीभै-
 रितस्तनचक्रमरीचिगौरैः ।
 यस्याप्युक्तं गिरिराजशब्दं
 कुर्वन्ति वालञ्जनेचमयः ॥”)
 अङ्घ्रितीयवस्त्रवस्त्रनेन चित्तस्य अन्यायलम्ब-
 नम् । इति वेदान्तसारः ।
 विज्ञेयशक्तिः, स्त्री, (विज्ञेयश्च शक्तिः ।) माया-
 शक्तिः । यथा । रज्जुज्ञानं स्वाहृतरज्जौ स्वप्रका-
 र्पादिकसुझावयति । एवं अज्ञानमपि स्वाहृ-

विगता

तात्मनि तथा विज्ञेयशक्ता आकाशादिप्रपञ्च-
 सुझावयति तादृशं सामर्थ्यम् । इति वेदान्त-
 सारसुबोधिनौटीका ॥
 विखः, चि, (विखः । निपातनात् यज्ञोपः ।)
 गतनासिकः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
 विखनाः, [सु] पुं, मक्षा । यथा,—
 “न खलु गोपिकानन्दो भवा-
 नखिलदेहिनामन्तराकटक् ।
 विखनमार्यते विखगप्रये
 सख उदेयिवान् माखती कुले ॥”
 इति श्रीभागवते । १० । ३१ । ४ ॥
 विखुः, चि, (विगता नासिका यस्य । बहुलवच-
 नान् नासिकायाः खुः ।) गतनासिकः । इति
 भरतद्विरूपकोषः ॥
 विखुरः, पुं, राजसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चीरः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
 विख्यः, चि, (विगता नासिकास्येति । “ख्यश्च ।”
 ८ । ४ । १०८ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता नासिकायाः
 ख्यः ।) गतनासिकः । इति केचन ॥
 विख्यातः, चि, ख्यात्वापन्नः । विपूर्वस्थाधातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 ६७ । २२ ।
 “चन्द्रवर्म्मति विख्यातः कामोजानां नरा-
 धिपः ॥”)
 विख्यातिः, स्त्री पसिङ्गः । मुख्यातिः । विपूर्व-
 स्थाधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विख्यापनं, क्री, (वि + ख्या + णिच् + ल्युट् ।)
 व्याख्यानम् । विपूर्वस्थाधातोः रनट्प्रत्य-
 येन निष्पन्नम् ॥
 विखुः, चि, (विगता नासिका यस्य । “खु-
 विखुः, खौ च वक्तव्यौ ।” इति नासिकाया
 खः खश्च ।) अनासिकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 क्लिप्तनासिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 विगगनं, क्री, (वि + गग + ल्युट् ।) ऋणसुक्तिः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, पाणिनिः । १ ।
 ३ । ३६ ।
 “संमाननोत्सङ्गनाचार्यकरणज्ञानभ्रतिविगगन-
 येषु नियः ॥” “विगगनं ऋणादेर्निर्यातनम् ।”
 इति काशिका ॥)
 विगतः, चि, (वि + गम + क्तः ।) प्रभारहितः ।
 तनुपयतिः । निष्पन्नः २ अरोकः ३ । इत्य-
 मरः ॥ वीतः ४ । इति रुद्रः ॥ विशेषण गतः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । ११ । २६ ।
 “विगतमिदं पशुं पश्यति योम यावत्
 भुवति विरहविभ्रतः पक्ष्मी यावदेव ।
 रथचरणसमाहस्तावहीनसुख्यनुमा
 सरिदपरतन्नादागता चक्रवाकी ॥”)
 विगतश्रीकः, चि, शीरहितः । विगता श्रीर्यस्य इति
 बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विगतार्थवा, स्त्री, (विगतं आर्थं रजो यस्याः ।)
 पञ्चपञ्चाशदब्देऽथ ऊर्ध्वं निवृत्तरजस्वा । तन्-
 पर्यायः । निष्कली २ निष्कना ३ निष्कली ४

विगानं

निष्कना ५ विकली ६ विकला ७ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 विगमः, पुं, (वि + गम + “गृहृदनिष्पिगमश्च ।”
 ३ । ३ । ५८ । इति ञप् ।) नाशः । यथा ।
 एकद्विनो वेदान्तिनस्तु यदुपाध्यनवच्छिन्नस्य
 ब्रह्मणो विपुङ्गरूपता तादृशोपाधिविगम एव
 केवलम् । त्रिद्विनस्तु आनन्दमयपरमात्मनि
 जीवात्मनो लयो मोक्षः । जीवात्मपरमात्मनो-
 रभेदेऽपि उपाधिविशेषविशिष्टस्यात्मनो जीव-
 रूपतया तस्योपाधिकः परमात्मभेदः । इति
 भेदकोपाधिविगम एव जीवस्य परमात्मनि
 लयः । यथा घटाकाशस्य घटविगम एव शूद्र
 आकाशे तस्य लयः । लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्ये-
 वात्मनो जीवभाव इति लिङ्गशरीरनाश एव
 पर्यवसितो मोक्षः । इति सुक्तिवादः ॥
 (विश्वदः । यथा, भागवते । १ । १३ । ४३ ।
 “यथा क्रीडोपस्कराणां संयोगविगमाविह ।
 इच्छया क्रीडितुः स्याती तथेवेश्चया
 नृणाम् ॥”)
 विगम्यकः, पुं, विरुडो गन्धो यस्मिन् । बहुव्रीहि-
 लक्षणः कः । इङ्गदोषणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विगम्यिका, स्त्री, हृपया । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विगर्हणं, क्री, (वि + गर्ह + ल्युट् ।) निन्दनम् ।
 भर्त्सनम् । (यथा, हरिवंशे । ७६ । २७ ।
 “कृणु च भवतो ह्ये वसुदेवविगर्हणात् ॥”)
 विगर्हणा, स्त्री, (वि + गर्ह + णिच् + युच् ।
 टाप् ।) निन्दनम् । भर्त्सनम् । (यथा, महा-
 भारते । १२ । ११४ । २१ ।
 “विगर्हणां परमदुरात्मना कृतां
 सहेत यः संसिद्धि दुर्जनात्तरः ॥”)
 विगर्हितः, चि, (विशेषण गर्हितः ।) निन्दितः ।
 (यथा, नेषधे । १ । १३१ ।
 “न केवलं प्राणिवधो वधो मम
 स्वहीनगाहिन्यसत्पत्नरात्मनः ।
 विगर्हितं धर्मधनेनिवहणं
 विशिष्य विश्वासलुषां द्वेषामपि ॥”)
 निषिद्धः । इति विपूर्वस्थाधातोः क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥
 विगलितः, चि, (विशेषण गलितः ।) खलितः ।
 यथा, गीतगोविन्दे ५ सर्गः ।
 “विगलितवसनं परिहृतसरसं
 घटय जघनमपिधानम् ।
 किशलयशयने प्रकृज्जनये
 निधिमिव हृषनिधानम् ॥”
 विगाटः, चि, (विगाह्यते स्मेति । वि + गाह +
 क्तः ।) खानः । अवगाहितः । विपूर्वस्थाधा-
 धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (प्रगाटः । यथा,
 महाभारते । ३ । ४६ । ५ ।
 “निर्गम्य चन्द्रोदये विगाटे रजनीमुखे ।
 प्रस्थिता सा पृथुश्रीणी पादेषु भवन् प्रति ॥”)
 विगानं, क्री, (विह्वं गानं परस्य ।) निन्दा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

विग्रहः

विगाहमानः, चि, (वि + गाह + गानच् ।)
विलोहकर्मता । अवगाहनकर्मता । विपूर्व-
गाहधातोः शानप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा,
रघुः । १३ । १ ।

“अथात्मनः शब्दगुणं गुणश्चः
यदं विमानेन विगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां
रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥”

विगुणः, चि, (विपरीतो गुणो यस्य ।) गुण-
वैपरीत्यविशिष्टः । यथा,—

“यथा मनो ममाचष्ट नेयं माता तथा मम ।
विगुणोऽपि पुत्रेषु न माता विदुषा भवेत् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्त्रराध्यायः ।
(सूक्त्यः । यथा, भागवते । ७ । ६ । ४८ ।
“सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्
नाम्यन् त्वदस्यपि मनो वचसा निरुक्तम् ॥”
गुणहीनः । यथा, शिशुपालवधे । ६ । १२ ।

“अवसन्नतापमतमिस्रमभा-
दपदोषनेव विगुणस्य गुणः ॥”

विगूढः, चि, (विशेषेण गूढः ।) गह्रितः ।
गुप्तः । इति मेदिनी । ङे, ६—१० ॥

विग्रः, चि, (विगता नासिकास्य । “वेद्यो
वक्तव्यः ॥” ८ । १ । २८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्वा
नासिकायाः यः) गतनासिकः । इत्यमरः ॥ ३ ॥
(चि, “विविधं यद्वाच्यार्थानिति विपूर्वात् यद्वातेः
‘अन्त्येऽपि ङश्चते ।’ इति ङः ।” इति देव-
राजयजुषा । मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १२५ ॥
यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । ४ ।

“परेऽहं विग्रमस्तनमिन्द्रं पृच्छाविपश्चितम् ॥”

विग्रहः, पुं, (विविधं सुखदुःखादिकं यद्वातीति ।
वि + ग्रह + अच् । यद्वा, विविधेर्दुःखादिभि-
र्गुण्यते इति । वि + ग्रह + “ग्रहवृद्धनिष्-
गमश्च ॥” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) शरीरम् ।
(यथा, रघुः । ११ । १३ ।

“विग्रहेण मदनस्य चारुणा
सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥”

युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । १६० ।
“सन्धिश्च विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।
हेधीभावं संश्रयश्च षड्गुण्योऽस्मिन्तयेन सदा ॥”
विरोधमात्रम् । यथा, रघुः । ६ । ४७ ।

“त्यजत मानमकं वत विग्रहे-
ने पुनरेति गतं चतुरं वयः ।
परभृताभिरितीव निवेदिते
सरमते रमते स वधुजनः ॥”

विभागः । इति मेदिनी । हे, २३ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २१ । ३ ।

“मासेन तु शिरी द्वाभ्यां बाहूनां गच्छ-
विग्रहः ।

नखलोमास्थिमर्माणि लिङ्गच्छिदोद्भव-
च्छिभिः ॥”

बाह्वभेदः । स तु समासवाक्यम् । तत्पर्यायः ।
विस्तरः २ । इत्यमरः ॥ (वीनां पक्षिणां यद्वा)

विघातः

यद्वाहमिति वाच्ये विघ्नप्रवृत्तम् । यथा,
वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ४ ।

“नो सन्धा हितमस्तरा तव तनौ वक्ष्याम्यहं
सन्धिना
न प्रीतासि वरोरु चेत्कथय तत् प्रसौमि किं
विग्रहम् ।
कार्यं तेन न किञ्चिदस्ति शठ मे वीनां यद्दे-
येति वो
दिश्याहः प्रतिबद्धकेलिप्रिययोः श्रियांसि
वक्रोक्तयः ॥”

देवविग्रहकरणादिप्रमाणं श्रीमूर्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ।
विग्रहः, पुं क्री, (विग्रहस्यै श्रान्तवो यस्मिन् ।
वि + ग्रह + अच् ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ७ । १९० ।

“यदा प्रवृद्धा मन्थत सर्व्वास्ताः प्रज्जतीर्भृशम् ।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥”

विग्रहावरं, क्री, (विग्रहमावृणोतीति । आ +
ट + अच् ।) पृष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विघटिका, स्त्री, (विभक्ता घटिका यथा ।)
पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघटितं, चि, (विशेषेण चालितम् । विपूर्वघट-
घातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, उद्दत्त-
संहितायाम् । ३५ । १ ।

“सुख्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघटिताः कराः
साभ्रे ।

वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तद्विघटितः ॥”
विद्धम् । यथा, माघे । ८ । २४ ।

“नत्यन्तो चलशापरौ विघटितोक्त-
वामोक्तैरतिप्रथमाप विभ्रमस्य ॥”

विघ्नं, क्री, (विशेषेण अद्यते इति । वि + अद् +
“उपसर्गेऽदः ॥” ३ । ३ । ५६ । इति अप् ।

“घनयोश्च ॥” २ । ४ । ३८ । इति चमूल्-
आदेशः ।) विकथकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघ्नः, पुं, (वि + अद् + अच् ।) भोजनघ्नः ।
इत्यमरः ॥ देवपितृतिथिगुञ्जादिभुक्तस्य घ्नः ।
इति भरतः ॥ यथा, मनुः । ३ । २८५ ।

“विघ्नसाधो भवेत्सिद्धं निजं वाग्दन्तभोजनः ।
विघ्नो भुक्तघ्नोऽपि यज्ञघ्नं तथाऽन्तम् ॥”

आहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
“अयि वनप्रिय ! विच्छ्रित एव किं
वलिभुजो विघ्नो भवताभुजा ।
यदनयेव कुङ्कुरिति विदया
न पतनश्चरणी धरणी तव ॥”

इत्युद्दः ॥)

विघातः, पुं, (विशेषेण हननमिति । वि + हन +
चच् ।) व्याघातः । यथा, अमरे ।

“दृष्टिर्वधं तद्विघातेऽव्याघातयोश्चौ समौ ॥”
व्याघातः । (यथा, महाभारते ।

“चक्रं शरविघातश्च क्रीडन्निव पितामहः ॥”
विनाशः । यथा महाभारते । १ । २६ । १३ ।

“सुनृपिपासाविघातार्थं भस्ममाख्यातु मे
भवान् ॥”

विघ्न

विघातो, [नृ] चि, निवारकः । घातकः । विघात-
शब्दादिनृप्रत्ययेन विपूर्वघ्नघातोर्वादिवा-
स्मिन्प्रत्ययेन वा निष्पन्नः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ८७ । ४५ ।

“एवमुच्छ्रितवीर्यस्य ममामरविघातिनः ॥”

विघ्नः, पुं, (विघ्नयते अनेनेति । वि + हन +
“घनर्थे कविधानम् ॥” ३ । ३ । ५८ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्वा कः ।) व्याघातः । तत्पर्यायः ।
अन्तारायः २ प्रत्ययः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा
सुहाराचसे । २ ।

“प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन गीचेः

प्रारभ्य विघ्ननिहता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्मना

प्रारब्धसुतमगुणास्त्वमिदोद्दहन् ॥”

लघुपाकपला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शेषार्थे
अमरे अविघ्न इति पाठः ॥

विघ्नकारी, [नृ] चि, (विघ्नं कर्तुं शीलमस्येति ।
ल + क्तिनिः ।) चोरदण्डनः । विघातो । इति
मेदिनी । ने, २५५ ॥

विघ्ननायकः, पुं, (विघ्नानां नायकः विघ्नाधीश्वर-
त्वान् ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्ननाशकः, पुं, (विघ्नानां नाशकः ।) गणेशः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्ननाशनः, पुं, (नाशयतीति नाशनः विघ्नानां
नाशनः ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्नराजः, पुं, (विघ्नानां राजा । “राजाश्चः
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । २१ । इति टच् ।) गणेशः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १० । १०१ ।

“आयं पृथु पुरा गत्वा विघ्नराजमपूजयत् ॥”

विघ्नविनायकः, पुं, (विघ्नानां विनायकः ।) गणेशः ।
इति काशीखण्डः ॥

विघ्नहारो, [नृ] पुं, (विघ्नं हर्तुं शीलमस्य इति ।
हृ + क्तिनिः ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विघ्ननाशके, चि ॥

विघ्नितः, चि, जातविघ्नः । विघ्नोऽस्य जात इत्यर्थे
विघ्नशब्दादिनृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विघ्नघ्नः, पुं (विघ्नानां हृष्टः ।) गणेशः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा कथासरित्सागरे । १० । १०१ ।

“विघ्नोऽत्र तव जातोऽयं विना विघ्नघ्नपूज-
नम् ॥”

विघ्नेशवाहनः, पुं, (विघ्नशस्य वाहनः ।) महा-
नृषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघ्नेशानकान्ता, स्त्री, (विघ्नेशानस्य गणेशस्य
कान्ता प्रिया । तत् पूजायां यतस्त्याः प्राश-
य्यात् । श्रैतदूष्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघ्नः, पुं, अन्तर्युरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विघ्न, इग् लि घ् औ ञ् एचकल् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (अदा०-डा०-वधा०-उ-उभ०-
अक०-भक्तश्-अजिड ।) इर्, अविघ्न ।

अविघ्नोत् । लि, ञ, वेवक्ति वेवक्ति म्स्वार्त
पङ्क्तिः पृथक स्यादित्यर्थः । विघ्न इति जानी
यः स एव चान्तीरपि पङ्क्ति कल्पचिदनुरोधात्

विचर्चि

तेन निजां खेरेणरिखस्य उतौ विजयचक्षु-
नेवास्व ग्रहणात् विगुणः। घ ञ, विनक्ति
विहृक्ते। विविनक्ष्मि द्विवः सुरान् इति
एथक् करोमीत्यर्थः। औ, वेक्ता। इति दुर्गा-
दासः।
विचक्रिलः, पुं, मल्लीप्रभेदः। मदनकवचः। इति
मेदिनी। ले, १६४॥ (यथा. राजेन्द्रकर्णपुरे। ७०।
“कुन्दः कन्दलितययं विचक्रिलः कन्पाकुलं केतकः
सातङ्क मदनः सदेवमलसं सुक्तोऽतिसुक्तदमः॥”)
विचक्रणः, पुं, (विशेषण चष्टे धर्मादिमुपदि-
शतीति। वि+चक्र+ “आमुदात्तस्य हलादेः।”
३। २। १४६। इति कर्णरि युच्।) पठितः।
इत्यमरः। (यथा रघुवंशे। ५। १६।
“ततो यथावद् विहृताध्वराय
तस्मै स्थायावेशविषल्लताय।
वर्णाश्रमाकां गुरवे सवर्णां
विचक्रणः प्रस्तुतमाचचष्टे ॥”)
निपुणः, त्रि। इति राजनिर्घण्टः। (यथा भाग-
वते। १। ५। १६।
“विचक्रणोऽस्य हति वेदितं विभो
अनन्तपारस्य निवृत्ततः सुखम् ॥”
नानार्थदर्शी। यथा अश्वदे। ४। ५३। २
“विचक्रणः प्रथयन्नाष्टमसुर्मन्त्रोऽनन्त सविता
सुखस्तु कथ्यम् ॥”
“विचक्रणः विविधं द्रष्टा।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)
विचक्रणा, स्त्री, नागदन्ती। इति राजनिर्घण्टः ॥
विचक्रुः, [स्] त्रि, (विगतं प्रत्याक्षतऽपि वस्तुनि
अपगतं चक्षुर्यस्य।) विमनाः। इति विक्राड-
शेषः ॥ (विगते नष्टे चक्षुरी यस्य।) विगतचक्षुषि,
त्रि ॥ (यथा, महाभारते। १२। ६५। ३४।
“अन्तरा विलयं यान्ति यथा पथि विच-
क्षुः ॥” ॥”
विशिष्टे चक्षुरी यस्य सः। वृष्णिवंशीयः कश्चिद्
योद्धा। यथा, हरिवंशे। १३१। ६।
“स्तवस्मां सुदृष्टश्च विचक्षुररिर्महनः ॥”)
विचयनं, स्त्री, (विशेषण चयनम्।) मार्गणम्।
इत्यमरः ॥
विचर्चिका, स्त्री, (विशेषण चर्चते पाणिपादस्य
स्यक् विदायंते अनया इति। चर्च तर्जने +
“रोगाख्यायां ण्वल् बहुलम् ॥” ३। ३। १०८। इति
ण्वल्। टापि अत इत्वम्।) रोगविशेषः।
विकच इति भाषा। तत्पर्यायः। कच्छूः २ पाम
३ पामा ४। इत्यमरः ॥ अपि च।
“कच्छूः कच्छूः पाम पामा पादरोगे विच-
र्चिका।”
इति शब्दरत्नावली ॥ ॥
तदौषधम् यथा,—
“करवीरं भृङ्गराजं लवणं कुष्ठककटम्।
चतुर्गुणैश्च सन्निवृत्तैश्च पचिष्ये हरिश्चतः।
पामां विचर्चिकां कुष्ठमभ्यङ्गाह्निं ब्रणानि वै ॥”
इति गाढकृ २८७ अध्यायः ॥ ॥

विचारः

अप्यस्य।
“मरीचं चित्रं कुष्ठं हरितानं मनःशिला।
देवदारु हरिद्रं च कुष्ठं मांसौ च चन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च अर्कलीरं सज्जत् पलम्।
एषाश्च कार्पिकी भागो विषस्याह्वयं भवेत् ॥
प्रस्यं कटुकतेलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणं पचेत्।
ऋत्पात्रे लोहपात्रे वा शनेऽष्टद्वयिना पचेत् ॥
पामा विचर्चिका चैव ददुर्विष्कोटकानि च।
अभ्यङ्गेन प्रणयन्ति कौमलत्वश्च जायते ॥
प्रसूतात्यपि श्वित्राणि तेलैर्नानेन न्नयनेन।
चिरोत्थितमपि च्चिचं विवर्णं तत्तृणान्दवेत् ॥”
इति गाढकृ १६८ अध्यायः ॥ ॥
स्वल्पकुष्ठविशेषः। यथा।
“एकं कुष्ठं स्तनं पूर्वं गजचर्म ततः स्तनम्।
ततश्चर्मदलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका ॥
विपादिकाभिधा सेव पामा कच्छूस्ततः परा।
ततो दृष्टश्च विष्कोटः कटिमश्च ततः परम् ॥
ततश्चालमकं प्रोक्तं शतारुश्च ततः परम्।
सुदकुष्ठानि चेतानि कथितानि भिषग्वरैः ॥
सकच्छुः पिडका श्यावा बहुश्यावा विच-
र्चिका ॥”
पिडका क्षुरपिडका।
“दाह्यते त्वक् खरा रुक्षा जान्वीर्ज्ञेया विच-
र्चिका।
पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्द्विचर्चिका ॥”
हाल्यते विदायंते। केचिद्विचर्चिकातो विपा-
दिकां विभिन्नमाहुः। इति भावप्रकाशः ॥
(सा च महापातकशेषभोगिचक्षुं वैदिककर्म-
प्रतिबन्धिका च। यथा, शुद्धितचक्षुतभविव्य-
पुराणोऽयमथतस्मै यथाध्याये।
“शृगु कुष्ठगणं विप्र उत्तरोत्तरतो गुरुम्।
विचर्चिका तु दुष्कर्मा चर्चरीयस्तृतीयकः ॥
विकर्षव्रणताम्बौ च कृष्णश्च तं तथाष्टकम्।
एषां मध्ये तु यः कुष्ठो गर्हितः सर्वकम्मैस्तु ॥
ब्रह्मवत् सस्वगात्रेषु गण्डे भाले तथा नसि।
ऋते च प्रोपयेत् तीर्थे अथवा तदुच्छलके ॥”
कदाचित् अजिन्यभूमिकम्पेऽपि विचर्चिका
उत्पद्यते। यथा दृष्टसंहितायाम्। ३२। १४।
“आग्नेयस्मृदनाशः
सलिलाशयसङ्घो तृपतिवेरम्।
ददविचर्चिकात्वर-
विधर्षिकाः पाङ्कुरोगश्च ॥”)
विचलः, त्रि, अस्थिरः। विपूर्वचलधातोर्ल-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
विचलितः, त्रि, पतितः। स्तलितः। विपूर्वचल-
धातोः लुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मनुः।
७। २८।
“दखो हि समहन् तेजो दुर्हरश्चाकृतात्मभिः।
धर्माद्विचलितं हन्ति शृपमेव सन्नान्धवम् ॥”)
विचारः, पुं, (विशेषण चरणं पदार्थादिनिर्णये
ज्ञानमिति। वि+चर+घञ्।) तत्पर्यायः।
इति शब्दरत्नावली ॥ ॥

विचार्य

खेन तत्त्वपरीक्षा। इति गोपीचन्द्रः। प्रमाणे-
रर्धपरोक्षं विमर्शमात्रमिति कैचित्। इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः। तर्कः २ निर्णयः ३
गुणा ४ चर्चा ५। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
संख्या ६ विचारणा ७। इत्यमरः ॥ चर्चणम् ८
संख्यानम् ९। इति तट्टीका ॥ विचारणम् १०
वितर्कः ११ युद्धः १२ अहः १३ ऊहः १४
वितर्कणम् १५। इति शब्दरत्नावली ॥ प्रवि-
धानम् १६ समाधानम् १७। इति जटाधरः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे। ३६। ८८।
“न चैवं क्षमते नारी विचारं मारमोहता।
यदियं क्रमते राज्ञी तव काम्यं विपन्नम् ॥”
नायोक्तव्यश्च विशेषः। तल्लक्षणं यथा, साहित्य-
दर्पणे। ६। ४४७।
“विचारो युक्तवाक्येऽप्युपार्थसाधनम् ॥”
विचारणं, स्त्री, (वि+चर+णिच्+ल्युट्।)
विचारः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भागवते। १२। १३। १८।
“तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नेष्कर्ममा
विष्कृतम्।
तच्छृण्वन् सुपठन् विचारणपरो भक्त्वा विसृष्टे-
भरः ॥”
“एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धानार्थविमर्शो
विचारणम्। स च संशयस्थिधा स्यात् एको
विशेषादर्शने समानधर्मदर्शनात्। अहिर्भ्र-
रज्जुर्गु। द्वितीयो विशेषादर्शनमात्रे। अत्र
शब्दो निवृत्तित्यो वा। तृतीयोऽसाधारण-
धर्मजः यथा भूनिव्या अनित्या वा। अत्र गन्तो-
ऽसाधारणधर्मैः विशेषमपश्यन् संश्रिते गन्धाधि-
करणं नित्यं अनित्यं वेति दिक् ॥” इति।
“विचारणे पूर्वस्य ॥” इति श्रीपतिहस्तकृतका-
तन्त्रपरिशिष्टे गोपीनाथतर्काचार्यः ॥)
विचारणा, स्त्री, (वि+चर+णिच्+युच्।
टाप्।) विचारः। इत्यमरः ॥ (यथा, देवी-
भागवते। १। १८। ४२।
“जीवो ब्रह्म सदेवाहं नात्र कार्या विचा-
रणा।
भेदबुद्धिस्तु संसारे वर्णमाना प्रवर्तते ॥”)
मीमांसाशास्त्रम्। इति हेमचन्द्रः ॥
विचारार्थं, त्रि, विचार्यम्। विपूर्वचलन्त(विचलन्त)
चरधातोर्नान्यप्रत्ययेन निष्पन्नम्। स्त्री, शास्त्रम्।
इति हेमचन्द्रः ॥
विचारितः, त्रि, (विचारः संजातोऽस्य इति
विचार+ “तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥”
५। २। ३६। इति इतच्।) कृतविचारः।
तत्पर्यायः। विन्नः २ वित्तः ३। इत्यमरः ॥
(यथा, मनुः। ११। २८।
“आपत्कल्पेन यो धर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः।
स नाप्नोति फलं तस्य परचेति विचारितम् ॥”)
विचार्यं, त्रि, विचारितयम्। विचारण्ययम्।
विपूर्वचरधातोर्नान्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, मार्कण्डेये। ६६। १८।

विचित्रो

“दाःस्त्रीणां दुष्टद्वयामादाय विचित्रे वने ।
परित्यज्याशु नैतत्ते विचित्रं वचनं मम ॥”
विचित्रं, चि, आभ्यन्तरम् । आन्तरालम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (पुं, संख्यानरापादनम् । यथा,
प्राणिनी ५ । ३ । ४३ । “अधिकरणे विचित्रे
च ॥”)
विचिः, पुं स्त्री, (विवेक्ति जलानि पृथगिव करोति ।
विच + “इगुपधात् कित् ।” उणा० ४ । ११६ ।
इत् । स च कित् ।) वीची । तरङ्गः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
विचिकित्सा, स्त्री, (विचिकित्सनमिति । वि +
कित् + सन् + क्त्वा । टाप् ।) सम्प्लेहः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । ३६ ।
“तुभ्यं महिचिकित्सायामात्मा मे दर्शितोऽवधिः ।
नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ॥”)
विचित्रं, स्त्री, (विशेषेण चित्रम् ।) कर्त्तरश्चर्णः ।
इति शब्दरत्नावली । तद्वति, चि । (यथा,
महाभारते । ३ । ५४ । १० ।
“विचित्रमाख्याभरणेऽल्लेहोऽथैः स्वलङ्कृतैः ॥”)
आश्चर्यम् । यथा,—
“विचित्रमिदमाख्यातं भगवन् भवता मम ।
देवाश्चरितमाहात्म्यं रक्तबीजवधाश्रितम् ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
(यथा च, उपदेशश्रीतके । ३७ ।
“दुहित्वा विदेहभर्तृहाण्डरथेर्भाभिनी सीता ।
वधमाप राक्षसीनां विधेऽस्त्रिचित्रा गति-
स्त्रीष्या ॥”
पुं, रौच्यमनुपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ६४ । ३१ ।
“चित्रसेनो विचित्रश्च नयतिर्निर्भयो हृष्टः ।
सुनेत्रः चक्षुश्चिह्नश्च सुव्रतश्चैव ततस्तुताः ॥”
अर्थात्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ७२२ ।
“विचित्रं तद्विरुद्धस्य कतिरिष्टफलाय चेत् ।
यथा,—
प्रणमत्युत्तमिहेतोर्जीवनहेतोर्ऋतुश्चति प्राणान् ।
दुःखीयति सुखहेतोः को मृदुः संवकादन्यः ॥”)
विचित्रकः, पुं, (विविधानि चित्राणि यस्मिन् ।
बहुव्रीहौ कन् ।) भूर्जवृक्षः । इति राज-
निघण्टुः ॥
विचित्रदेहः, पुं, (विचित्रा देहा यस्य सः ।)
मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आश्चर्यशरीरे
नानावर्णदेहे च, चि ॥
विचित्रवीर्यः, पुं, (विचित्राणि वीर्याणि यस्य
सः ।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स च शाल्मली-
देवकन्यायां जातः । तस्य जैत्रे सत्यवत्या-
द्यया यासौ धृतराष्ट्रं पाञ्चज जनयामास ।
इति श्रीभागवतम् ॥
विचित्रवीर्यः, स्त्री, (विचित्रवीर्यस्य सः प्रस-
र्जननी ।) सत्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥
विचित्रा, स्त्री, (विचित्रं नानाविधवर्णमण्डपस्या
इति । अर्घ्यं आदित्वादच् । स्त्रियां टाप् ।)
श्लेष्मिणी । इति राजनिघण्टुः ॥

विच्छन्द

विचित्राङ्गः, चि, (विचित्राङ्गि आङ्गानि यस्य ।)
मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥ आषः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ आश्चर्यशरीरे, चि ॥
विचित्रितः, चि, (विचित्रमस्य जातमिति ।
विचित्र + इतच् ।) नानावर्णयुक्तः । यथा,—
“आसनं सर्वशोभाढां सदन्नमणिनिर्मितम् ।
विचित्रितश्च चित्रैश्च यत्कृतां शोभनं हरे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥
विची, स्त्री, (विचि + क्तकारादिति ङीष् ।)
तरङ्गः । इति हिरूपकोषः ॥
विचेताः, [सू] चि, (विगतं विरुद्धं वा चेतो
यस्य ।) विगतचित्तः । (यथा, भागवते । ६ ।
११ । ६ ।
“एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् ।
यनदन् मुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥”)
विरुद्धचित्तः । दुष्टचित्तः ॥ तन्पण्यायः ।
दुर्मनाः २ अन्वर्तनाः ३ विमनाः ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४६ । १० ।
“ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौवलका-
दयः ।
ते तस्य भूयसो होवान् बह्वयन्ति विचेतसः ॥” * ॥
विशिष्टं चेतो यस्मादिति । विशिष्टज्ञानहेतु-
भूतः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८३ । १ ।
“तमित् प्रणचि वसुना भवीयसा
मित्युमापो यथाभितो विचेतसः ॥”
“विचेतसः विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपो यथा
अभितः सर्वान् ददन् मित्युं समुद्रं पूरयन्ति
तद्धृत् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥ * ॥ विशिष्टं
चेतो यस्येति । विशिष्टज्ञानः । यथा, ऋग्व-
वेदे । १ । ४५ । १० ।
“युष्टीवानो हि दाशुषो देवा अग्ने विचेतसः ॥”
“हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवाः ।”
इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
विचेष्टितः, चि, (विशेषेण चेष्टितं गतिर्यस्य ।)
विगतः । (विशेषेण चेष्टितः ।) इहितः । इति
मेदिनी चेष्टितशब्दात्दर्शनात् ॥ (विगतं
चेष्टितमस्येति वाक्ये चेष्टाशुभ्यश्च ॥ * ॥ स्त्री, वि
+ चेष्ट + भावे क्तः ।) विशेषेण चेष्टा । यथा,
भागवते । १ । ५ । १३ ।
“उत्क्रमस्याखिलवन्धमुक्तये
समाधिनातुस्मर तद्विचेष्टितम् ॥”)
विच्छ, क्त्विधि । इति कविकल्पदमः (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क्, विच्छयति । त्विधि
दीर्घः । इति दुर्गादासः ॥
विच्छ, प्र गतो । इति कविकल्पदमः (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) विच्छायति विच्छायते
आयन्तत्वाद्भवामिति वापदेवः । पञ्चै विच्छति ।
प्र, विच्छती विच्छन्ती । इति दुर्गादासः ॥
विच्छन्दकः, पुं, ईश्वरमनुप्राप्तः । इत्यमरः ॥
विशिष्टशब्दोऽभिप्रायोऽत्र विच्छन्दकः । किं वा
विशिष्टेच्छानिर्मितो विच्छन्दकः ऽपि कादिति
कः । एवं लक्षणमुपन्यस्यं चाश्चन । यथा,—

विच्छिन्नः

“उपर्युपरि यद्गृहं तद्विच्छन्दकसंज्ञकम् ॥”
इति भरतः ॥
विच्छन्दकः, पुं, विच्छन्दकः । इत्यमरटीकायां
रायसुक्रुटः ॥
विच्छायं, स्त्री, पत्निर्णा ह्याया । इत्यमरः ॥
समासे वृष्टान्तात् परा च्छाया स्त्रीषे स्थान ।
सा चेत् वृष्टनां सम्पत्त्यनो स्थान । स्वयमुदा-
हरति । वीनी पत्निर्णा चाया विच्छायम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यत्तु भागवते ।
१० । १२ । ८ ।
“विच्छायाभिः प्रधावन्तो गच्छन्तः साधु
हंसकेः ॥”
इति हयते तत्तु वेः पत्निर्णाया विच्छाया
तत्तु एकप्रेषद्वन्द्वे कृते विच्छायास्ताभिर्विच्छाया-
भिरिति सिद्धं स्यादिति सुधोभिर्विभाषम् ॥ * ॥
विगता च्छाया यस्य ।) ह्यायारहिते, चि ॥
(विगता च्छाया कान्तियस्य । कान्तिरहिते च
चि । यथा, भागवते । १ । १४ । २४ ।
“विलोक्योद्दिग्दुदयो विच्छायमनुजं वृषः ।
पृच्छति स्म सुहृन्मध्ये संस्मरन्नादेरितम् ॥”)
विच्छायः, पुं, (विशिष्टा ह्याया कान्तियस्य ।) मणिः ।
इति यान्तवर्गे ह्यायाशब्दटीकायां भरतः ॥
विच्छित्तिः, स्त्री, (वि + छिद् + क्तन् ।) अङ्ग-
रागः । विच्छेदः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीति-
सारे । २४ । ४४ ।
“लोभो धर्मक्रियालोपः कर्मणामप्रवर्जनम् ।
सन्मसागमत्रिच्छित्तिरसङ्गः सङ्घवर्जनम् ॥”)
हारभेदः । इति मेदिनी । ते, १८५ ॥ छिदः ।
विनाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, उद्दत-
संहितायाम् । १२ । ६ ।
“दिनकररथमार्गेविच्छित्तयेऽभ्युक्तं यत्तल-
यद्गम् ॥”)
अङ्गहारः । गेहावधि । इति हेमचन्द्रः ॥
(विचित्रम् । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७११ ।
“अनुमानम् विच्छिन्ना ज्ञानं साध्यस्य साध-
नात् ॥”
स्त्रीणां स्नाभाविकालङ्कारविशेषः । यथा,—
“आकल्पकल्पनात्पापि विच्छित्तिः कान्तिपोष-
कत् ॥”
इत्युत्पलनीलमणिः ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १३८ ।
“स्त्रीकाप्याकल्पराचगा विच्छित्तिः कान्ति-
पोषकत् ॥”)
विच्छिन्नः, चि, (वि + छिद् + क्तः ।) समालम्बः ।
विभक्तः । इति मेदिनी । ते, १३४ ॥ (यथा,
शाकुन्तले १ अङ्क ।
“यदालोके खण्डं ब्रजति मङ्गसा तद्विपुलक्षी
यदन्तस्त्रिच्छिन्नं भवति कृतमन्वानमिव तत् ।
प्रकृता यद्गङ्गा तदपि समरेखं नयनयो-
नं मे पार्श्वे किञ्चित् चक्षमपि न दूरे रथ-
जवात् ॥”)
कुटिलः । इति हेमचन्द्रः ॥

विजयः

विच्छेदः, पुं, (वि + छिद् + चच् ।) वियोगः ।
 विरहः । भिदः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ।
 “कान्तायाः कान्तविच्छेदो मरणादति-
 रिच्यते ॥”
 (लोपः । यथा, रघुवंशे । १ । ६६ ।
 “नूनं मत्तः परं वंश्याः पिच्छविच्छेददर्शिनः ।
 न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहणतपराः ॥”)
 विद्युतः, त्रि, विगतः । विपुल्युधधातोः क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नः । विचरितः । विपुल्युधधातोः क्तप्र-
 त्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । ८ । १० । २१ ।
 विद्युतिः, स्त्री, (वि + च्यु + क्तिन् ।) विद्यो नः ।
 यथा,—
 “मोक्षेपि वैश्वस्ततो ज्ञानं ववे निर्विघ्नमानसः ।
 ममेव ह्यमिति प्राज्ञः सङ्गविद्युतिकारकम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
 विज, इर लि च स्त्री वेते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-डा०-उभ०-अक०-अनिट् ।) वेक
 इति विचरिर्ल धौ च एथक्त्वे इत्यस्य त्रिजि-
 रूपम् । इर, अविजन् अवैचीत् । लि च,
 वेवेक्ति वेवेक्ति स्वर्यात् पण्डितः लथक् स्यादि-
 त्थर्थः । स्त्री, वेक्ता । इति दुर्गादासः ॥
 विज, ई स्त्री ध भौकस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (उधा०-पर०-अक०-सेट् । अगिङ्निष्ठः ।)
 ई स्त्री, विजः । ध, विनक्ति । इति दुर्गादासः ॥
 विज, इ प्र ई स्त्री भौकस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायामनिट् ।)
 इ प्र, विजते । ई स्त्री, विजः । इावर्षी । इति
 दुर्गादासः ॥
 विजनः, त्रि, (विगतो जनो यस्मात् ।) निर्जनः ।
 तत्पर्यायः । विविक्तः २ ह्यसः ३ निःशलाकः ४
 रश्मिः ५ उपांशु ६ । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । १५२ । १५ ।
 “ततो भीमो वनं धीरं प्रविश्य विजनं महत् ।
 अयोधं विपुलच्छायं रमणीयं ददर्श ह ॥”)
 विजननं, स्त्री, (वि + जन + ल्युट् ।) प्रसवः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 विजपिलं, स्त्री, पङ्कः । यथा,—
 “पिच्छेन स्यात् विजपिलं पङ्कः शार्दो निध-
 हरः ॥”
 इति हलायुधः ॥
 विजन्मा, [न्] द्वि, (विरहं जन्म यस्य ।) जारजः ।
 विरहजन्मविश्रुतः । इति लोकप्रसिद्धः ॥
 (पुं, वर्षसङ्करजातिविशेषः । यथा, मनुः ।
 १० । २६ ।
 “वैश्यान् तु जायते ब्राह्म्यान् सुधन्वाचार्य एव च ।
 कारुण्यञ्च विजन्मा च मेजः सात्वत एव च ॥”)
 विजयः, पुं, (वि + जि + भावे अच् ।) जयः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, मनु । १० । ११६ ।
 “स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात् पराङ्मुखः ।
 शूलैश्च वैश्यान् रक्षित्वा धर्मसंहारोदहलिम् ॥”)
 अर्जुनः । इति मेदिनी । ये, १०४ ॥ (यथा,
 महाभारते । ४ । ४२ । १४ ।

विजया

“अभिप्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् ।
 नाजित्वा विनिवर्तामि तेन मां विजयं विदुः ॥”
 यथा च विख्यातविजयनाटके । २ ।
 “इतो भीमः क्रूरो वृपतिवृजन्मानमवधीत्
 इतः क्रुद्धो वनसं अचयति शरीरैश्च विजयः ।
 न मे जेतः स्त्रीर्यं दृष्टयति सखे कुत्र गमने
 विधेयं तद्दृष्टि त्वमसि सदसङ्गाक्यविषयः ॥”)
 ट्कार्त्तपिना । निजबलदेवः । विमानः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ यमः । इति शब्दचक्रिका ॥
 कल्किपुत्रः । यथा,—
 “ततः कल्किश्च पद्मार्थां जयो विजय एव च ।
 द्वौ पुत्रौ जनयामास लोकख्यातौ महाबलौ ॥”
 इति श्रीकल्किपुराणे १६ अध्यायः ॥
 भैरववंशीयकल्पराजपुत्रः । स काशीराजः
 खाखववनकर्ता च । यथा,—
 “सुमतेरभवत् कल्पः सुतः सत्यस्य द्विष्टिमः ।
 विरूपस्याभवद्गाधिर्गधिर्भिन्नोऽभवत् सुतः ॥
 तेषां कल्पोऽभवद्वाजा कल्पात्तु विजयोऽभवत् ॥
 यो विजित्य क्षितिं सर्वान् पार्थिवान् भूरितेजसा ।
 शक्रस्यानुमते चक्रे खाखवं शतयोजनम् ॥
 यत् सयसाची ह्यदहत् पाण्डुपुत्रः प्रताप-
 वान् ।
 आवहन् परमां प्रीतिं ज्वलनस्य महात्मनः ॥”
 इति कालिकापुराणे भैरववंशानुकीर्णनम् ६०
 अध्यायः ॥ विष्णुचरविशेषः । यथा । विष्णु-
 चराश्चण्डप्रचण्डजयविजयादयः । इति पुलिङ्ग-
 संपत्ते भरतः ॥
 विजयकुञ्जरः, पुं, (विजयाय यः कुञ्जरः ।) राज-
 वाहकस्त्री । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विजयच्छन्दः, पुं, (विजयस्य छन्दो यस्मात् ।)
 वैश्वशतमौक्तिकहारः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, दृष्टन्संहितायाम् । ८२ । ६२ ।
 “सुरभूषणं लतानां सहस्रमद्योत्तरं सत्सुहृत्सम् ।
 इच्छच्छन्दो नाम्ना विजयच्छन्दस्तदर्धन ॥”)
 विजयनन्दनः, पुं, इन्द्राङ्गवंशजराजविशेषः । तत्-
 पर्यायः । जयः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 विजयमर्हलः, पुं, (विजयाय मर्हलः ।) टक्ता ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जयटाक इति भाषा ॥
 विजया, स्त्री, तिथिविशेषः । सा विजयाद्दशमीति
 ख्याता । तत्कृत्यं दुर्गाशब्दे दृश्यम् । उमा-
 सखी । इति मेदिनी । ये, ४० ॥ सा तु गीतम-
 कन्या । यथा,—
 “तमागतां मतो हृष्टा जयामेकासुवाच ह ।
 किमर्थं विजया नागाज्ययन्ती चापराजिता ।
 सा देशा वचनं श्रुत्वा उवाच परमेश्वरीम् ॥
 गता निमन्त्रिताः सर्वा मखे मातामहस्य ताः ।
 समं पित्रा गीतमेन मात्रा चाप्यनुराधया ॥”
 इति वामनपुराणे ४ अध्यायः ॥
 कालिकापुराणे १० अध्यायेऽप्येवम् ॥ विन्धा-
 मित्रोपासितविद्याविशेषः । यथा,—
 “विद्यामथैनं विजयां जयाश्च
 रथोगमं चिद्रुमविच्छताम् ।

विजया

अध्यापितुं गाधिसुतो यथा-
 त्रिघातयिष्यन् युधि धातुधानम् ॥”
 इति भट्टिः । २ । २१ ॥
 दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ तथा च ।
 “विजित्य पद्मनाभानं देव्यरार्जं महाबलम् ।
 विजया तेन सा देवी लोके चैवापराजिता ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 यमभाष्या । हरीतकी । इति अटाधरः ।
 वचा । इति रत्नमाला । जयन्ती । शेषा-
 लिका । मङ्गला । शमीभिदः । अयिमन्यः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मादकद्रव्यविशेषः । भाह
 इति सिद्धि इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
 त्रैलोक्यविजया २ भङ्गा ३ इन्द्रासनम् ४ जया
 ५ । इति शब्दचक्रिका ॥ वीरपञ्चा ६ गङ्गा ७
 चपला ८ अजया ९ आनन्दा १० हविर्गो ११ ।
 अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
 त्वम् । तिक्तत्वम् । वातकफापहत्वम् । संया-
 हित्वम् । वाक्प्रदत्वम् । बल्यत्वम् । मेधा-
 कारित्वम् । श्लेष्मीपनत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “भङ्गा गङ्गा मातुलानी मादिनी विजया
 जया ।
 भङ्गा कफहरी तिक्ता याहिणी पाचनी लघुः ।
 तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमहवाग्द्विवर्द्धनी ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्यम् ॥
 “शक्राश्रमं तु तीक्ष्णोष्णं मोहकत्तु कुष्ठनाश-
 नम् ।
 बलमेधापिक्तत्तु श्लेष्मदोषहारि रसायनम् ॥
 जाता मन्दरमन्यनाञ्जलनिधौ पीयूषरूपा पुरा
 त्रैलोक्ये विजयप्रदेति विजया श्रीदेवराजप्रिया ।
 लोकानां हितकाम्यया चतितले प्राप्ता नरैः
 कामदा
 सर्वान्तुविनाशहर्षजननी यैः सेविता
 सर्वदा ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 अष्टमहाहादशमर्गनाङ्गादशीविशेषः । यथा,
 अथ विजयाव्रतम् । ब्रह्मपुराणे ।
 “यदा तु शुक्लहादश्यां नक्षत्रं अश्वत्थं भवेत् ।
 तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता ॥
 तस्यां स्नातः सर्वतर्पणं कृतो भवति मानवः ।
 संपूज्य वर्षपुजायाः सकलं फलमश्नुते ॥
 एकजप्यात् सहस्रस्य जपस्याप्नोति सत् फलम् ।
 दानं सहस्रगुणितं तथा वै विप्रभोजनम् ॥
 होमस्तत्रोपवासश्च सहस्रगुणितो भवेत् ॥” ॥
 अथ व्रतविधिः ।
 “आदौ गुरुं नमस्कृत्य ततः सहस्रमाचरेत् ।
 शरशार्ङ्गधरं देवं सौवर्णं रचयेत्पराम् ॥”
 सङ्कल्पमन्त्रः ।
 “हादश्याहं निराहारः खित्वाहमपरेऽहनि ।
 भोक्ष्ये त्रिविक्रमानन्त शरशं मे भवाप्युत ।
 सोपवौतन्तु कलशं पूर्ववत् स्थापयेद्ब्रह्मी ।

विजया

पार्श्वं तदुपरि न्यस्येत्तान् वैश्वमेव वा ।
 तत्रोपवेश्य स ख्याय देवं विशदचन्द्रैः ।
 आलिय मुभं वसनं दद्याच्छत्रं पादुके ।
 वासुदेवायेति शिरः श्रीधरायेति वै सुखम् ।
 कृष्णायैति च कर्णं वै वचः श्रीपतये इति ।
 श्रद्धास्त्रधारिणे बाहु कक्षे च व्यापकाय वै ।
 कबोशायोदरं मेढ्रं त्रैलोक्यजननाय च ।
 जघनं चाक्षयेद्विद्वान् सर्वोधिपतये इति ।
 सर्वोत्तमे इति पदावेवमङ्गानि पूजयेत् ।
 श्रद्धाचक्रगदापद्मशार्ङ्गशरविभूषितम् ।
 यद्वाबाध्यं मया दत्तं शार्ङ्गपाद्ये । नमोऽस्तु ते ।
 इत्यर्थं पूर्णवत् कृत्वा धूपदीपौ समर्प्य च ।
 हृतपत्रप्रधानानि नैवेद्यानि निवेदयेत् ।
 ताम्बूलादीनि दत्त्वा च कृत्वा जागरणं निधिः ।
 प्रातःस्नानार्चयित्वा पुण्याङ्गलिमघार्चयेत् ।
 नमस्ते अस्तु गोविन्द बुध अवनमसंक ।
 अघोरं चाक्षयं कृत्वा सर्वोत्थप्रदो भव ।
 इति प्रार्थ्य ततः सर्वं दत्त्वा चार्घ्यं प्रतोष्य
 चि ।
 श्रद्धा विप्रान् भोजयित्वा सुखं पारणमाचरेत् ।
 भाद्रे मासि बुधस्याह्निदि स्याद्विजयाव्रतम् ।
 तदा सर्वव्रतेभ्योऽस्य माहात्म्यमतिरिच्यते ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १३ विलासः ।
 (सहदेवपत्नी । यथा, महाभारते १२।६।५८०।
 “सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरं विजयां नामो-
 पयेमे मद्रराजस्य व्युत्तिमनो दृष्टितरं तस्यं
 पुत्रमजनयत् सुहोत्रं नाम ॥” ॥
 पूर्ववशीयभूमन्याः पत्नी । यथा, तत्रैव । १ ।
 ६५ । ३३ ।
 “भूमन्युः खलु दाशार्द्धोऽपयेमे विजयां नाम
 तस्यामस्य जस्य सुहोत्रः ॥”)
 विजयासप्तमी, (विजयाख्या सप्तमी ।) रविवारं
 शुक्लपक्षीया सप्तमी । यथा,—
 “शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सुखंवारो यदा भवेत् ।
 सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ७ ॥
 अथ विजयोत्सवविधिः ।
 “रथमारोय देवेशं सर्वोत्थकारशोभितम् ।
 साभित्पुत्रधनुर्बाणपाणिं नक्तचरान्तकम् ।
 स्वलीलया जगन्नातुमाविभूतं रघुदहम् ।
 राजोपचारेः श्रीरामं शमीदृष्टतलं नयेत् ।
 सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयद्वरम् ।
 अर्चयित्वा शमीदृष्टमर्चयेद्विजयाप्रये ॥”
 तत्र मन्त्रः ।
 “शमी श्रमयते पापं शमी जोहितकण्टका ।
 हरिश्चाङ्गनवाद्यानां रामस्य प्रियवादिनी ।
 करिष्यमाणा या यात्रा यथाकान्तं सुखं मया ।
 तत्र निम्बिककर्त्रो त्वं भव श्रीरामपूजिता ॥”
 इति ।
 “यहीत्वा साप्ततामार्द्रां शमीधनगतां नन्दम् ।
 गीतवादित्रनिर्घोषेक्षतो देवं यद्वं नयेत् ।
 केचिद्वैष्णव भायं केचित् भावश्च वानरैः ।
 केचिद्रक्तसुखैर्भायं कोशलेन्द्रस्य तुष्टये ।
 निर्जिता राक्षसा देव्या वैरिणो जगतीतले ।
 रामराण्यं रामराण्यं रामराण्यमिति ब्रुवन् ।
 आनीय स्थापयेद्देवं निजनिर्घोषे सुखम् ।
 ततो नीराण्य देवेशं प्रणमेद्वक्ष्यन् सुवि ।

**३८१
विजयो**

निर्जिता राक्षसा देव्या वैरिणो जगतीतले ।
 रामराण्यं रामराण्यं रामराण्यमिति ब्रुवन् ।
 आनीय स्थापयेद्देवं निजनिर्घोषे सुखम् ।
 ततो नीराण्य देवेशं प्रणमेद्वक्ष्यन् सुवि ।
 महाप्रसादवच्छादि धारयेद्देव्यैः सह ।
 इति श्रीविष्णुधर्मोक्तानुसारेण चलेख्यम् ।
 विधिः श्रीरामविजयोत्सवस्मोत्सवस्तु सताम् ।
 सीता दृष्टेति हनुमदाक्षं श्रुत्वाकरोत्प्रभुः ।
 विजयं वानरैः साहं वासरेऽस्मिन् शमी-
 तजान् ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ।
 विजयिनं, त्रि, विजयम् । इत्यमरटीकायां राय-
 सुकृतः ।
 विजयो, [त्र] त्रि, (विशेषण जेतुं शीलमस्य ।
 वि + जि + “जिडृषिचिभ्रीति ।” ३ । २ । १५७।
 इति इति ।) अयुक्तः । यथा,—
 “वक्षपन्नरामेदं धो रामकवचं पठेत् ।
 स चिरायुः सुखी पुत्री विजयो विजयो
 भवेत् ॥”
 इति तन्मसारः ।
 (पुं, अर्चनः । यथा,—
 “अर्चनः पाल्गुनी जिष्णुः किरौटी श्वेतवा-
 हनः ।
 वीभन्सुत्रिजयो कृष्णः सखसाची धनञ्जयः ।
 यतान्धन्जननामानि प्रातस्तथा यः पठेत् ।
 उद्यतेऽपि शस्त्रेषु हन्ता तस्य न विद्यते ॥”
 इति सर्वजनप्रसिद्धम् ॥)
 विजयोत्सवः, पुं, (विजयायास्तुतसवः ।) आश्विन-
 शुक्लदशमीविहितभगवदुत्सवविशेषः । यथा,
 “आश्विनस्य सिते पञ्चि दशम्यां विजयोत्सवः ।
 कर्तव्यो वैष्णवैः साहं सर्वत्र विजयायेना ॥”
 अथ विजयोत्सवविधिः ।
 “रथमारोय देवेशं सर्वोत्थकारशोभितम् ।
 साभित्पुत्रधनुर्बाणपाणिं नक्तचरान्तकम् ।
 स्वलीलया जगन्नातुमाविभूतं रघुदहम् ।
 राजोपचारेः श्रीरामं शमीदृष्टतलं नयेत् ।
 सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयद्वरम् ।
 अर्चयित्वा शमीदृष्टमर्चयेद्विजयाप्रये ॥”
 तत्र मन्त्रः ।
 “शमी श्रमयते पापं शमी जोहितकण्टका ।
 हरिश्चाङ्गनवाद्यानां रामस्य प्रियवादिनी ।
 करिष्यमाणा या यात्रा यथाकान्तं सुखं मया ।
 तत्र निम्बिककर्त्रो त्वं भव श्रीरामपूजिता ॥”
 इति ।
 “यहीत्वा साप्ततामार्द्रां शमीधनगतां नन्दम् ।
 गीतवादित्रनिर्घोषेक्षतो देवं यद्वं नयेत् ।
 केचिद्वैष्णव भायं केचित् भावश्च वानरैः ।
 केचिद्रक्तसुखैर्भायं कोशलेन्द्रस्य तुष्टये ।
 निर्जिता राक्षसा देव्या वैरिणो जगतीतले ।
 रामराण्यं रामराण्यं रामराण्यमिति ब्रुवन् ।
 आनीय स्थापयेद्देवं निजनिर्घोषे सुखम् ।
 ततो नीराण्य देवेशं प्रणमेद्वक्ष्यन् सुवि ।

विजिगी

महाप्रसादवच्छादि धारयेत् वैष्णवैः सह ॥ ७ ॥
 इति श्रीविष्णुधर्मोक्तानुसारेण चलेख्यम् ।
 विधिः श्रीरामविजयोत्सवस्मोत्सवस्तु सताम् ।
 सीता दृष्टेति हनुमदाक्षं श्रुत्वाकरोत्प्रभुः ।
 विजयं वानरैः साहं वासरेऽस्मिन् शमीतजान् ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ।
 विजयः, त्रि, जरादितः । विजिता जरा यस्येति
 बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः । (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ५१ । ११ ।
 “यः सर्वोधिपुक्तिश्चक्रे सिहरसायनः ।
 आत्मानं तत्र राजानं विजयं चिरजीवितम् ॥”)
 विजयं, त्रि, विजयम् । इति हेमचन्द्रः । (विगतं
 जलं यस्मात् ।) निर्जलश्च । (यथा, हृदय-
 संज्ञितायाम् । १६ । १० ।
 “नष्टकंचन्द्रकिरणानिरजोऽवजहा
 तोयाशयाच्च विजलाः सरितोऽपि तस्याः ॥”)
 विजयः, पुं, (विशेषण जल्पनमिति । वि + जल्प +
 चल् ।) वाक्प्रविशयः । यथा,—
 “अक्षय्यास्तयया गदमानमुत्रान्तरालया ।
 अक्षयि कटाक्षोक्तिविजयो विद्यां मतः ॥”
 इत्यर्जुनगीतमणिः ।
 विजातः, त्रि, (विजहं जातं जल्प यस्य ।) विजला ।
 इति लोकरप्रसिद्धः ।
 विजाता, स्त्री, (विशेषण जातः पुत्रो यस्याः ।)
 जातापत्न्या । यथा,—
 “विजाता च प्रजाता च जातापत्न्या प्रसु-
 तिका ॥”
 इति हेमचन्द्रः ।
 विजातीयः, त्रि, (विभिन्नां जातिमर्हतीति ।
 विजाति + ह्रः ।) विभिन्नधर्माक्रान्तः । यथा,
 “प्रायश्चित्ताद्विजातीयान् तादृक्पापविना-
 श्रमम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
 (यथा च साहित्यदर्पणे ७ परिच्छेदे ।
 “एवं पदशेषजातीया वाक्ये दोषा उक्ताः
 सम्यन्ति तद्विजातीया उच्यन्ते ॥”) विशेष-
 जातिविशेषः । यथा,—
 “प्रवाहो नादिमानेव न विजायेकशक्तिमान् ।
 तत्र यत्रवता भावमन्वययतिरेकयोः ॥”
 अथ कार्यकारणप्रवाहो नादिमान् अनादिः ।
 विजातीयेषु ह्यनादिषु एकशक्तिमान् न प्रवाहः ।
 अन्वययतिरेकयोस्तत्र नियतत्वे नियतात्त्व-
 निन्वाद्ये यत्रवता भावं यत्रः करणीयः वैजात्य-
 मिति भावः । वक्ष्यमानान् प्रति विजाती-
 योऽप्यर्थयत्तत्र एव कारणम् । इति हरि-
 दानीयकुसुमाञ्जलीटीका ।
 विजिगीषः, त्रि, (विजिगीषा अस्यस्येति) अश-
 व्यादिवादि । अयंभुः । इति विद्वान्त-
 कौमुदी ।
 विजिगीषा, स्त्री, (विजेतुमिच्छा । वि + जि +
 सन् + षः । जिष्यां टाप् ।) सोदरपूरणाशक्ति-
 निमित्तकनिष्ठाशक्तिः । इत्यमरटीकायां

विजिज्ञः

रमानाथः । व्यवहारः । कश्चिन् प्रकथं । इति तत्रैव भरतः । विजयेच्छा च । (यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । ७१ ।
 “दारे विधिभिर्वाच्यं तत्तत्रज्ञा विजिगीषया । आगतं पुरुषं कश्चिद्दर्शास्त्र्यदायकम् ॥”
 विजिगीषाविवर्त्तनः, चि, (विजिगीषया विवर्त्तनः ।) केवलसुदराधीनः । तत्पर्यायः । आत्मानः २ औदारिकः ३ । इत्यमरः । विजिगीषा व्यवहारः कश्चिन् प्रकथं वा तेन विवर्त्तितो विहीनो यः केवलसुदराधीनः तत्र हाविमौ तर्त्तते इत्यर्थः । जिगीषा जेतुमिच्छायो व्यवहारप्रकथयोः । इति मेदिनी ॥ तत्र स्मोहरपुराणाशक्तिनिमित्तकनिन्द्यागोच्छ्रितविजिगीषा तथा रक्षिते ह्ययमिति रमानाथः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 विजिगीषुः, चि, (विजितुमिच्छुः । वि + जि + सन् + “सनाशंसिभ्य उः ।” ३ । २ । १६८ । इति उः ।) जयेच्छाशीलः । यथा,—
 “जितुमेवशीलश्च विजिगीषुरिति स्तुतः ॥” इति शब्दमाला ॥
 (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ८ । ३ ।
 “दोषते सर्वभूतेभ्यः शरीराखण्डमण्डलः । सम्पूर्णमण्डलस्तस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत् ॥”)
 विजितः, चि, (विशेषेण जितः ।) पराजितः । यथा,—
 “पथ्याश्रितां शीलवतां नराणां सदृशभाजां विजितेन्द्रियाणाम् । एवं विधानामिदमायुरत्र चिन्त्यं सदा दृष्टुमितिप्रवादः ॥” इति भलमासतत्त्वम् ॥
 विजिता, [च] चि, (विज + क्तृच् ।) पृथक् । भोजितः । कल्पितः । इति विजधात्वर्थदर्शनात् ॥
 विजितः, स्त्री, (वि + जि + क्तिन् ।) विजयः । यथा,—
 “चितिविजितिस्थितिविहितव्रतरतयः परगतयः । उदरदधुर्गुण्ड डधुयुर्धुधुरवः स्मरिक्कुलम् ॥” इति दण्डो ॥
 विजिनं, चि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां रायसुङ्गतः ॥
 विजिलं, चि, ईषत् सरसयज्ञनादि । तत्पर्यायः । पिच्छलम् २ । इत्यमरः । विजयिणम् ३ विजिनम् ४ विज्जलम् ५ उज्जलम् ६ लालसीकम् ७ । इति वाचस्पतिः ॥ विजिविलम् ८ विजलम् ९ । इति हेमचन्द्रः ॥
 “पाकरूपरसासक्ति व्यञ्जने तु भवेत् त्रयम् । तैलपाकसुसंस्कारे प्रायस्सुपसंस्कृतम् । पिच्छलं लालसीकश्च विजिनं विज्जलश्च तत् ॥” इति शब्दरत्नावली ॥
 विजिविलं, चि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 विजिष्ठाः, चि, (विशेषेण विजिष्ठाः ।) वक्रः । कुटिलः । इति केचित् । (यथा, रघुः । १६ । १५ ।

विज्ञः

“शिक्षकार्यं उभयेन विजिता-
 स्तं विजिज्ञानयना यलोभयन् ॥”
 विजुलः, पुं, प्राक्कलीकण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विजुम्भणं, स्त्री, (वि + जृम्भ + क्युट् ।) जृम्भणम् । (यथा, सुश्रुते । ५ । २ ।
 “निद्रागुरुत्वञ्च विजुम्भञ्च विशेषवर्षावधवाङ्मर्दः ॥”
 विकसनम् । इति केचित् । (यथा, रघुः । १६ । ४७ ।
 “वनेषु सायन्तनमल्लिकार्जां विजुम्भणोद्भवेषु कुटमलेषु ॥”
 कल्पनम् । सङ्कोचः । यथा, भागवते । ७ । ५ । ४६ ।
 “जिनं त्वयेकेन जगत्त्रयं भुवो-
 विजुम्भणञ्चक्षुसमस्तधृष्टापम् ॥”
 विजुम्भितं, स्त्री, (वि + जृम्भ + क्तः ।) चेष्टा । इति मेदिनी । ते, २१७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । १३ ।
 “अथागत्य समाख्यातं तत्सख्या मन्त्रिवन्धनम् । उद्गाढमुपकेशाया नवानङ्गविजुम्भितम् ॥”
 विजुम्भितः, चि, (वि + जृम्भ + क्तः ।) विकस्वरः । इति मेदिनी । ते, २१७ ॥ यथा, भागवते । ४ । २१ । ८ ।
 “तदादिराजस्य यशो विजुम्भितं गुणैरशेषैर्गुणवत्सभाजितम् ॥”
 यापः । यथा, रघुः । ७ । ४२ ।
 “आवृण्वतो लोचनमार्गमाजी रजोऽन्धकारस्य विजुम्भितस्य ॥”
 विजुम्भा सञ्जाता अस्थितिः । तारकादिस्वादि-
 तच् ।) जृम्भायुक्तश्च । (यथा, हरिवंश । १२९ । ६ ।
 “सशरं सधनुष्कञ्च दृष्ट्वात्मानं विजुम्भितम् । ततो ननाद भूतात्मा स्निग्धगम्भीरनिःस्वनः ॥”
 विज्जनं, चि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां रायसुङ्गतः ॥
 विज्जलं, स्त्री, वागम् । यथा,—
 “पक्षवाहो विकर्षोऽथ तीरं विज्जलप्रायके । लोहनालस्तु नाराचः प्रसरः काण्डगोचरः ॥” इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, दृष्टत्संज्ञितायाम् । ५५ । २६ ।
 “सिंहातकस्य बीजानि निष्कृतीकृत्य भावयेत् प्राङ्गः । अङ्गुलीविज्जलाङ्गि-
 ष्कायायां सप्तजलेवम् ॥”
 विज्जिलं, चि, विजिलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 विज्जलं, स्त्री, लघम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विज्जुलिका, स्त्री, जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विज्ञः, चि, (विशेषेण जानातीति । वि + ज्ञा + “जातञ्चोपसर्गः ॥” इति कः ।) पवीकः । इत्यमरः । (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६१ ।
 “एवं विपर्ययं बुद्ध्वा बुद्ध्या विज्ञानिभानिनाम् । आत्मनश्च गतिं कृत्वा स्थानत्रयविज्ञानाम् ॥”

विज्ञानं

अस्य पर्यायो निपुणशब्दे द्रष्टव्यः । पक्षितः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, नेषधे । ३ । ६६ ।
 “विज्ञानं विज्ञाप्यमिदं नरेन्द्रे तस्मात्स्वयास्मिन् समर्थं प्रतीक्ष्य । आद्यन्तिकासिद्धिविलम्बविह्वोः कायस्य कायस्य शुभा विभाति ॥”
 विश्रुद्धिः, स्त्री, जटामांसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विज्ञानः, चि, (वि + ज्ञा + क्तः ।) स्थानः । इत्यमरः ॥ (विदितः । यथा, हरिवंशे । १६५ । १७ ।
 “विज्ञातोऽपि मया चिह्नैर्विना चक्रं जगद्-
 ईनः ॥”
 विज्ञानं, स्त्री, (वि + ज्ञा + क्युट् ।) ज्ञानम् । कर्म । इति मेदिनी । ने, २१३ ॥ कर्मण्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 “मोक्षे धीज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिक्ष-
 शास्त्रयोः ॥” इत्यमरः ॥
 “विशेषेण सामान्येन चावबोधो मोक्षो मुक्तिः प्रियं चित्रादिशास्त्रं आकरणादि । मोक्षे प्रिये शास्त्रे च या धीः सा ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते एषा विशेषप्रवृत्तिः । अन्यत्र घटपटादौ या धीः सापि ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते । एषा सामान्यप्रवृत्तिः । मोक्षे धीज्ञानं विज्ञानञ्च यथा । ज्ञानाच्छक्तिरिति । सा याचिता च विज्ञानं तुष्टा च्छिं प्रयच्छति इति । अन्यत्र यथा । ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरं इति । घटत्वप्रकारकज्ञानमिति । ये केचित् प्राणिनो लोके सर्वं विज्ञानिनो मता इति । ब्रह्मणो नित्यविज्ञानान्तरूपत्वात् इति । एवं चित्रज्ञानं आकरणाज्ञानं घटपटविज्ञानमित्यादिकं प्रयुज्यत एव । तद्विगमे गदत्तदादिशब्दवत् गदत्तच्छब्दो हि गदत्ते पक्षिमात्रे च वर्तते । मोक्ष इति निमित्तसप्तमी मोक्षनिमित्तं शिक्षशास्त्रयोर्ध्यानसुच्यते । तन्निमित्ततो-
 2न्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा विज्ञानमिति केचित् । मोक्षविषया मोक्षफलं धीज्ञानं अन्यधोर्विज्ञानम् । कान्यत्र इत्याह शिक्ष-
 शास्त्रयोरिति केचित् । अवबोध इत्यथास्तत्र मोक्षविषयेऽवबोधो धीज्ञानं अन्यत्र घटपटादि-
 विज्ञानं शिक्षशास्त्रविषये विज्ञानमिति केचित् । जानातेरनट् ज्ञानं विविधं विरूपं वा ज्ञानं विज्ञानम् ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ३३ तत्तु ब्राह्मणस्य लक्षणविशेषः । यथा,—
 “समा दया च विज्ञानं सर्वज्ञैव दमः शमः । अध्यात्मनिश्चिता ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥”
 ज्ञानविज्ञानयोर्लक्षणं यथा,—
 “चतुर्हृष्टानां विद्यानां धारयं हि यथार्थतः । विज्ञानमितरं विद्याद्येन धर्मो विवर्द्धते । अधीक विधिवद्विद्यासर्थैर्वैवोपकथ्य तु । धर्मकार्याभिरुत्तमैश्च तद्विज्ञानमिष्यते । यथा च देवो भगवान् विद्यते यत्र विशदं ।

विटङ्कः

साक्षादेव महादेवज्ञानमिति कौर्मितम् ॥
 इति कौर्मि उपविभागे १४ अध्यायः ॥
 विज्ञानपादः, पुं, (विज्ञानमेव पादं लक्ष्यं यस्य ।)
 वेदवासः । इति केचित् ॥
 विज्ञानमयकोषः, पुं, (विज्ञानमयस्तदात्मकः कोष
 इवाच्छादकत्वात् ।) ज्ञानेन्द्रियैः सहितः उद्भिः ।
 इति वेदान्तसारः ॥
 विज्ञानमाहकः, पुं, (विज्ञानं मातेव यस्य । बहु-
 द्रोही कन् ।) उद्भिः । इति वैमचक्रः ॥
 विज्ञानिकः, जि, (विज्ञानमस्यस्येति । विज्ञान +
 टन् ।) ज्ञानविशिष्टः । विज्ञः । इति वैज्ञानिक-
 शब्दटीकायां भरतः ॥
 विज्ञापनं, स्त्री, (वि + ज्ञा + णिच् + ल्युट् ।) बोध-
 नम् । जानान इति भाषा । विपूर्वञ्जान्त-
 ज्ञाधातोर्नटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ११ । ५८ ।
 “तथा विज्ञापनायाहं प्रेषितः स्वीकृतश्च ताम् ।
 सुबयोरस्तु योगोऽयं कौमुदीचन्द्रयोरिव ॥” ॥
 स्त्री, वि + ज्ञा + णिच् + युच् । टाप् । विज्ञा-
 पना । यथा, रघुः । १० । ४० ।
 “ततः परमभियक्तसौमनस्यनिवेदिनैः ।
 शुभोजपाकाभिसुखैर्भवान् विज्ञापनाफलैः ॥”)
 विज्ञापिः, स्त्री, (वि + ज्ञा + णिच् + क्तिन् ।)
 विज्ञापनम् । विपूर्वञ्जान्तज्ञाधातोः क्तिप्रत्ययेन
 निष्पन्ना ॥ (विकल्पेन ह्रस्वे विज्ञाप्रतिपि)
 विज्ञेयं, जि, (विज्ञानं योग्यम् । वि + ज्ञा +
 “अचो यत् ॥” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।
 “इदं यति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत् ईत् ।)
 विज्ञातव्यम् । विज्ञानोप्यम् । विपूर्वञ्जान्तज्ञाधातो-
 र्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, मनुः । १० । १० ।
 “श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मेशास्त्रान्तु वै
 स्मृतिः ॥”)
 विज्ञामरं, स्त्री, चक्षुःशुक्लत्वम् । इति केचित् ॥
 विज्ञोक्ती, स्त्री, पठक्तिः । इति त्रिकाश्रयेणः ॥
 विट, आक्रोशे । खने । इति कविकल्पदमः ॥
 (भा०-पर०-सक०-खने अक०-सेट् ।) वेटति ।
 आक्रोशः । कौञ्चिन्न पठति । खनः शब्दः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 विटः, पुं, (वेटतीति । विट + कः ।) विडङ्गः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १० । १३ । २ ।
 “सतामयं सारभृतां निसर्गां
 यदर्थवाञ्छीश्रुतिवैतसामपि ।
 प्रतिचरं नशवदधुतस्य यत्
 खिषा विटानामिव साधु वार्ता ॥”)
 कासुकाश्रुचरः । धूर्तः । इति भरतः ॥ काम-
 तन्त्रकथाकोविदः । इति रसमञ्जरी ॥ पर्वत-
 विशेषः । लवणमेदः । खदिरविशेषः । मृषिकः ।
 इति मेदिनी । टे, २८ ॥ नारङ्गवृक्षः । इति
 शब्दमाळा ॥
 विटङ्कः, पुं स्त्री, (विशेषितकृति सौघादिषु इति ।
 वि + टङ्क बन्धने + षण् ।) कपोतपालिका ।

विटमा

सौघादिषु प्राप्ते काष्ठारिचिरे यद्वपदि-
 स्थाने । कपोतान् पालयतीति कपोतपाली
 टान् षञ् इति षण् स्वार्थे कः कपोत इत्युपल-
 षण्यं पत्तिमात्रपालिकेति बोध्यम् । सौघं
 पत्तिवृक्षयति वध्नाति विटङ्कं टकि क बन्धे
 षण् विशेषणं टङ्कयत्यनेति वा अल् षण् वा ।
 इति भरतः ॥ (यथा, माघे । १ । ५५ ।
 “रतान्तरे यत्र यथात्तरेषु
 वितर्हिर्नियुद्धविटङ्कनीडः ।
 कृतानि श्रेयन् वयसां गयोऽन्ते-
 वासिलमाप स्फुटमङ्गनाम ॥” ॥
 सुन्दरे, जि । यथा, भागवते । ३ । १५ । २७ ।
 “देवावचक्षत यहीतगदौ परार्हा-
 केयूरकुण्डलकिरीटविटङ्केशौ ॥”)
 विटङ्कः, पुं स्त्री, (विटङ्क एव । स्वार्थे कन् ।)
 विटङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥
 विटपः, पुं स्त्री, (वेटति शब्दायते इति । विट +
 “विटपपिष्टपविश्रपोलपाः ।” उणा० १।१४५ ।
 इति कप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शाखा-
 पल्लवसमुदायः । तत्पर्यायः । विस्तारः २ ।
 इत्यमरः ॥ स्तम्भः १ । इति मेदिनी । पे, २२ ॥
 शाखा । (यथा, रघुः । १० । ११ ।
 “बाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः ।
 आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥”)
 पल्लवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतु-
 संहारे । १ । ०४ ।
 “तरुविटपलताग्रालिङ्गनयाकुलेन
 दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन ॥”)
 स्त्री, सुक्कवङ्गान्तरम् । यथा—
 “विटपन्तु महाबीज्यमन्तरासुक्कवङ्गम् ॥”
 इति वैमचक्रः ॥
 (यथा, सुश्रुते । १ । ६ ।
 “वङ्गगङ्गाधोरन्तरे विटपं नाम तत्र घाट-
 मण्यश्रुक्ता वा भवति ॥”)
 विटपः, पुं, (विटान् पालीति । पा + कः ।) विट-
 धिपः । पारदारिकश्रेष्ठः । इति मेदिनी । पे,
 २० ॥ आदित्यपत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विटपी, [न] पुं, (विटपः शाखादिरस्यस्येति ।
 विटप + इति ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 आर्यासप्तशत्याम् । ४८६ ।
 “यूपपते तव कश्चिन्नहि मानस्यानुकूप इह
 विटपी ।
 प्रेरय दिनं निदाघमाधीयः क खसु ते ऋष्या ॥”)
 वटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटपयुक्ते, जि ।
 यथा, महाभारते । १ । ४३ । १० ।
 “आङ्कुरं क्षतकाक्षत ततः पर्वद्वान्वितम् ।
 पलाशिनं प्राखिनञ्च तथा विटपिनं पुनः ॥”)
 विटप्रियः, पुं, (विटानां प्रियः ।) सुद्वरवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विटमाक्षिकः, पुं, (विटप्रियो माक्षिकः ।) क्षातु-
 विशेषः । तत्पर्यायः । ताप्यः २ नदीजः ३

विड

विटलवणं, स्त्री, (विटलं शकं लवणम् ।) विड-
 लवणम् । इति केचित् ॥
 विटिः, स्त्री, (विटतीति । विट् + इत् । स च
 कित् ।) पीतचन्दनम् । इति शब्दमाळा ॥
 विट्, [ष] पुं, (विष् + क्तिप् ।) वैश्वः । (यथा,
 मनुः । १२ । ३६ ।
 “गर्भाष्टमेऽर्धे कुर्वीत ज्ञानस्थोपनायनम् ।
 गर्भारिकाष्टौ राक्षो गर्भाञ्च द्वादशे विशः ॥”)
 मनुजः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६३ ।
 “अथ प्रदीपे दीपञ्चः संवेशाय विशांपतिम् ।
 खनुः खनुतवाक् सद्यः विशसर्जोदितशियम् ॥”)
 प्रवेशः । इति विश्वः ॥
 विट्, [ष] स्त्री, (विष चाप्ती + क्तिप् ।) विष्ठा ।
 इत्यमरः ॥ कथा । इति विटपतिशब्ददर्श-
 नान् । (चाप्ति, जि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
 १६ । ११ ।
 “इथा वा वैविधिवः ।”
 “विगः यापान् देवान् वैविधन् प्रापयेत् ॥” इति
 तद्भाष्ये सायणः ॥)
 विटकारिका, स्त्री, पत्तिविशेषः । तत्पर्यायः ।
 कुणपी २ गोरटो ३ गोकिराटिका ४ । इति
 भूरप्रयोगः ॥ विटमारिका ५ । इति चारा-
 वली ॥
 विटखदिरः, पुं, (विड्वत् दुर्गन्धः खदिरः ।)
 विष्ठावर्गमन्त्रखदिरः । गुयेवावला इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । अरिमेदः २ । इत्यमरः ॥ खरि-
 मेदः ३ अरिमेदः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 दरिमेदः ५ कालस्कन्धः ६ अरिमेदकः ७ ।
 अस्य गुणाः । कणायत्वम् । उष्णत्वम् । सुख-
 दन्तगदासककृद्विषयशूलभिक्षुलवणशङ्काश-
 लक्ष्य । इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्त-
 गुणपर्यायौ अरिमेदशब्दे दृश्यौ ॥
 विटचरः, पुं, (विधि विद्यायां चरतीति । चर +
 टः ।) ग्रास्यश्रुकरः । इत्यमरः ॥
 विटपतिः, पुं, (विषः कथायाः पतिः ।) ज्ञामाता ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । १ । १४८ ।
 “मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं चशुरं गुरुम् ।
 दौहित्रं विटपतिं बन्धुम्विग्याय्यौ च भोज-
 येत् ॥” ॥
 वैश्यानां पतिः । यथा, भागवते । १० । ३२ ।
 “वैश्यः पठन् विटपतिः स्यात् शूद्रः सत्तमता-
 मियात् ॥”
 “विशां पन्थादीनां वैश्यादीनां वा पतिः स्यात् ॥”
 इति तट्टीका ॥)
 विटमारिका, स्त्री, (विटप्रिया सारिका ।) पत्ति-
 विशेषः । इति जटाधरः ॥ गुये वाक्किं इति
 भाषा ॥
 विटरः, पुं, वाग्मी । इति संक्षिप्तसारोणादि-
 वृत्तिः ॥
 विड, आक्रोशे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) वैकृति श्रुत् वली । इति

विडङ्ग

विडङ्ग, ङी, (विड् आक्रोशे + इगुपथेति कः ।)
 लवणविशेषः । विटलुय इति भाषा । यथा,—
 “पाक्यं विडङ्गं क्षतके इयम् ।” इत्यमरः ।
 ३ सप्तमतीरासप्तभवां लवणव्यतिक्रां पाचयित्वा
 निव्यादिते लवणे । विटलवणे । इति केचित् ।
 क्षतके क्षत्रिमे । पाक्यविडङ्गलवणयोर्भेदेऽपि क्षत-
 कत्वात् ऐक्यमिति स्वाभी । पच्यते इति पाक्यम् ।
 ४ पच्यन्वौ पाके हृद्युसोरिति ध्यञ्च लोधि
 तौति कः पाकेन निव्यादितमिति ष्यो वा ।
 वेङ्गति भिनत्ति विडङ्गं विडङ्गशुषि इजुडलान
 कः । इति भरतः । तत्पर्यायः । विडङ्गन्धम् २
 काललवणम् ३ विडङ्गलवणम् ४ । इति रत्न-
 माला । त्राविडङ्गम् ५ खड्गम् ६ क्षतकम् ७
 चारम् ८ आसुरम् ९ सुपाक्यम् १० खड्ग-
 लवणम् ११ धूर्तम् १२ क्षत्रिमकम् १३ । अस्य
 गुणाः । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । रुच्यत्वम् ।
 वाताजीर्णशूलमुष्णमेहनाशित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अथ च ।
 “विडङ्गं सचारम्बुद्धिः कफं वाताहुलोमनम् ॥
 कङ्कं कफमधो वातं सचारयेदित्यर्थः ।
 दीपनं लघु तीक्ष्णोष्णं रुच्यं रुच्यं यवायि च ।
 विषयानाहविष्टम्भजदगौरवशूलगुत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्यञ्च ।
 “विडङ्गं लवणसुतकोद्दि वद्धे वैलविषड्गनम् ।
 मज्जवातामविष्टम्भशूलाटोपविषयगुत् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 विडङ्गं, ङी पुं, (विड् आक्रोशे + “विडादिभ्यः
 कित् ।” उणा० १ । १२० । इति अङ्गच् ।
 सप्त कित ।) स्वनामख्यातौषधम् । (यथा,
 ४ हनुमंश्चितायाम् । ५५ । ७ ।
 “घृतोशीरतिलशौधविडङ्गशौरगोमयेः ।
 आम्बलस्कन्धजिपानां सङ्गामयविरोपणम् ॥”)
 तत्पर्यायः । वेङ्गम् ३ अमोघा ३ चिन्नतङ्गुलाः
 तङ्गुलः ५ क्रिमिघ्नः ६ । इत्यमरः । रसायनः ७
 पावकः ८ भस्मकम् ९ । इति जटाधरः ।
 वैशुः १० मोघा ११ तङ्गुलुः १२ । इति शब्द-
 रत्नावली । जन्तुघ्नम् १३ चिन्नतङ्गुलम् १४
 क्रिमिघ्नम् १५ क्रिमिशुः १६ गर्हभम् १७
 केवलम् १८ । इति रत्नमाला । विडङ्गा १९
 क्षमिन्ना २० चित्रा २१ तङ्गुला २२ तङ्गुली-
 यका २३ वातारितङ्गुला २४ जन्तुघ्नी २५
 लवणगामिनी २६ केराली २७ गङ्गरा २८
 कापाली २९ वराहः ३० चिन्नबीजा ३१ जन्तु-
 हन्ती ३२ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 लघुत्वम् । वातकफार्णमिमाण्यावधिभ्रान्ति-
 क्षमिदोषविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 देवतन्त्रत्वम् । क्रिमिविघनाशित्वञ्च । इति
 राजवल्लभः ॥
 “विडङ्गं कटु तीक्ष्णोष्णं रुच्यं वृद्धिकरं लघु ।
 शूलाभानोदरघ्नक्रिमिवातविषयगुत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

विडाल

विडङ्गः, त्रि, (विड् + अङ्गच् ।) अभिज्ञः । इति
 मेदिनी । मे, ४९ ।
 विडङ्गनं, ङी, (वि + डङ् + क्युट् ।) अयुकरणम् ।
 यथा,—
 “न वेद् कश्चिद्गर्वचिकीर्षितं
 तवेष्टमानस्य वृथा विडङ्गनम् ।
 न यस्य कश्चिद्विदोऽस्ति कश्चि-
 द्विष्यञ्च यस्मिन् विषया मतिर्नृणाम् ॥”
 इति श्रीभागवते । १ । ८ । २९ ।
 प्रतारणम् । यथा, तत्रैव ।
 “जन्म कर्म च विचारात्मनस्याकर्तारामनः ।
 तिथ्यङ्गविद्यु यादःसु तदत्यन्तविडङ्गनम् ॥” ३० ॥
 विडङ्गना, ङी, (वि + डङ् + क्युट् + युच् ।
 टाप् ।) अयुकरणम् । (यथा, कुमारः । ४ । २५ ।
 “असति त्वयि वाक्यीमदः
 प्रमदानामधुना विडङ्गना ॥”)
 प्रतारणम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४६ ।
 “नो चेदेतेषां सक्ताशान् विडङ्गनां प्राप्य मरि-
 च्यसि ॥” ३० ॥ परिहासः । यथा, कुमारः । ५ । ७० ।
 “इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडङ्गना
 यदूढया वारणराजह्वयया ।
 विलोक्य वृद्धोऽपमधिष्ठितं त्वया
 महज्जनः स्मिरसुखो भविष्यति ॥”)
 विडङ्गितः, त्रि, (वि + डङ् + क्तः ।) क्षतविड-
 ङ्गनः । तत्पर्यायः । अक्षः २ आकुलः ३ दुर्गतः
 ४ । इति शब्दमाला । (अनुजतः । यथा,
 रघुः । १ । ५२ ।
 “अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना
 वपुःप्रकर्षेण विडङ्गितेश्वरः ॥”)
 विडङ्गरकः, पुं, (विडङ्गल एव । स्वार्थे कन् । लस्य
 रः ।) विडङ्गलः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वि(वि)डङ्गलः, पुं, (विड् आक्रोशे + “तमिविशि-
 विङ्गीति ।” उणा० १ । ११७ । इति कालन् ।
 नेत्रपिच्छः । इति मेदिनी । खे, १३३ ॥ नेत्रौषध-
 विशेषः । इति भावप्रकाशः । स्वनामख्यात-
 पशुः । विङ्गी इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।
 श्योतुः २ माल्यारः ३ उषदंशकः ४ आखुसुक
 ५ । इत्यमरः । विरालः ६ विनालः ७ । इति
 तट्टीका ॥ दीपाचः ८ नक्षत्ररी ९ जाहकः १०
 विडङ्गरकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रिशङ्कुः
 १२ जिह्वापः १३ मेनादः १४ खचकः १५ ।
 इति जटाधरः ॥ भूषकारातिः १६ प्राणाहकः
 १७ मायावी १८ दीपलोचनः १९ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । ११ । १६० ।
 “विडङ्गलकाकाखुष्किष्टं जम्भा मन्जुलस्य च ।
 केशकीटावपत्तञ्च (पवेद्वज्जसुवर्षलाम् ॥”)
 वि(वि)डङ्गलकं, ङी, हरितालम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वि(वि)डङ्गलकः, पुं, (विडङ्गल एव । स्वार्थे कन् ।)
 विडङ्गलः । नेत्ररोगस्य औषधविशेषः । यथा ।
 अथ विडङ्गलकविधिः ।
 “विडङ्गलको बर्हिर्लेपो नेत्रे पच्यविवर्जिते ।
 तस्य मात्सा परिशेषो सुखावेपविधानवत् ॥”

विड्व

सुखालेपो यथा,—
 “अङ्गुलस्य चतुर्यांशो सुखावेपः कनिष्ठिकः ।
 मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुलो भवेत् ॥
 स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कश्चो न
 शुष्यति ।
 तेनापि गुणहीनः स्यात्पथा दूषयति त्वचम् ॥”
 स यथा ।
 “यदिगैरिकसिन्धुदाब्जोत्तार्यैः समांशकैः ॥
 जलपिष्टैर्बर्हिर्लेपः सर्वनेत्रामयापहः ॥”
 तार्यै रसाञ्जनम् ।
 “रसाञ्जनेन वाक्यैः पथ्याविष्यदलेरपि ।
 वचाहरिद्राविश्वेऽन्या तथा नागरगैरिकैः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वि(वि)डङ्गलपदः, पुं, तोलकइयपरिमाणम् । यथा,
 “तोलौ द्वौ पिपूरश्च सुवर्णकङ्कवपहः ।
 विडङ्गलपदकौ च पाथीतलसुडुम्बरम् ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 माल्यारचरणे, ङी ॥
 वि(वि)डङ्गलपदकं, ङी, कर्षपरिमाणम् । इति
 वैद्यकपरिभाषा ॥
 वि(वि)डङ्गलो, ङी, विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (माल्यारो)
 विडङ्गनं, ङी, (वि + ङी + क्तः ।) खगति-
 विशेषः । यथा,—
 “ङीनं प्रङ्गीनसुङ्गीनं चङ्गीनं परिङ्गीनकम् ।
 विङ्गीनमवङ्गीनञ्च निङ्गीनं ङीनङ्गीनकम् ॥
 गनागतप्रगतितसम्यताट्याञ्च पचिण्याम् ।
 गतिभेदाः पचियञ्चं कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥”
 इति जटाधरः ॥
 विडुलः, पुं, वेतसट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥
 विडुलाः, [सु] पुं, (विष् व्याप्नो + क्तिप् । विट्
 व्यापकं व्योन्नो यस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥
 विडुलाः, [सु] पुं (विड् आक्रोशे श्चुङ्गेषम-
 सङ्घिष्य व्योन्नो यस्य ।) इन्द्रः । इति भरतीय-
 द्विरूपकोषः ॥ (यथा, रघौ । १ । ५६ ।
 “रघुः शशाङ्काहसुखेन पचिष्या
 शरासनव्यामजुनाद्विडुलजसः ॥”)
 विड्, [श्] पुं, (विशतीति । विश् + क्तिप् ।)
 वैश्वः । यथा विट् विड् विश्वौ विश्वः । इति
 सुग्वबोध्याकरणम् ॥ (मनुजः । विश्वपति-
 शब्ददर्शनात् ॥)
 विड्, [त्] ङी, विडा । इति विड्गन्वादिशब्द-
 दर्शनात् ॥
 विड्गन्धं, ङी, (विडुत् गन्धो यस्य ।) विडुलव-
 ङ्गम् । इति रत्नमाला ॥
 विडुलः, त्रि, विडालातः । विड्शब्दपूर्वकजन-
 धातोऽप्ययत्नेन निष्पन्नः ॥
 विडुलवर्षं, ङी, (विडुवत् दुर्गन्धं लवणम् ।)
 विडुम् । इति रत्नमाला । विट्शुब् इति भाषा ॥
 विडुषराहः, पुं, (विट्प्रियो वराहः ।) याम्ब-
 शुकः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः
 ५ । १६ ।

वितर्कः

“हृत्कारं विहाराच्च जगुर्न यामकुट्टम् ।
पलाङ्कं यज्जनश्चैव मया जग्भा पतेद्भुजः ॥”
वितर्कः, पुं, (वि + तर्क + घञ् ।) वीतंसः । ऋग-
पञ्चिषां बन्धनोपकरणम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
वितर्का, स्त्री, (वितर्कते विह्वलते परपत्नी-
जनयेति । वि + तर्क + गुरोश्चैव्यः । टाप् ।)
स्वपत्न्यास्यापना परपत्न्युदासः । इत्यमर-
भरतौ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३६ । ३ ।
“एवमेतन्न चाप्येवमेव चेतन्न चान्यथा ।
प्रत्युर्वहवस्तत्र वितर्का वै परस्परम् ॥”)
कक्षीशकः । शिलाह्वयः । करवीरी । इति
मेदिनी । डे, ३६ ॥ इत्नी । इति हारावली ॥
वितर्क, त्रि, (वि + तर्क + क्तः ।) विसृत्तम् ।
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । ३ । ५ ।
“उद्गायन्ति यथासि यस्य वितर्कैर्नादिः प्रचण्डा-
निल-
प्रचुम्बत्किञ्चिन्मकूटकुहरयस्यै रगणौ
गयः ॥”)
वीणादिवाद्यम् । इत्यमरे ततश्चाद्येदर्शनात् ॥
वितर्कः, स्त्री, विस्तारः । विप्लवतनघातोः क्लिप्रत्य
येन निष्पन्ना । (यथा, भागवते । ६ । १० । १५ ।
“वधोहि सेतुमिह ते यशसो वितर्के
गायन्ति दिव्यजयिनो यमुपेत्य भूपाः ॥”)
वितर्क, त्रि, मिथ्या । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ।
८ । ६४ ।
“अवाक्शिरास्तमस्यस्यै क्लिष्यधी नरकं
ब्रजेत् ।
यः प्रभ्रं वितर्कं ब्रूयात् पृष्ठः सन् धर्मनिश्चये ॥”
निष्कलः । अर्थः । यथा, भागवते । ६ । २० । ३५ ।
“तस्यैवं वितर्के वंशे तदर्थं यजतः सुतम् ।
मरुत्वोमेन मरुतो भरद्वाजसुपाददुः ॥”
पुं, भरद्वाजपुत्रः । स च दौघन्तिर्भरतस्य पौत्रः ।
यथा, हरिवंशे । ३२ । १८—१९ ।
“ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजान् सुतोऽभवत् ।
पौत्रेऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥
वितथश्चाभिधियाथ भरद्वाजो वर्गं ययौ ॥”)
वितर्क, त्रि, असत्यम् । वितथशब्दान् स्वार्थं
च्छाप्ययेन निष्पन्नम् ॥
वितर्कः, स्त्री, (वितर्कतीति । वि + तर्क + “जस्वा-
ह्यच् ॥” उणा० ४ । १०२ । इति रुप्रत्ययेन
साधुः ।) नदीविशेषः । सा च पञ्जावाख्यदेशे
वर्तते । इत्युणादिकोषः ॥
वितर्क, स्त्री, (वि + तर्क + भावे क्युट् ।) दानम् ।
इत्यमरः ॥ (यथाह कश्चित् ।
“वित्तं किं वितर्कं यदि नास्ति तस्य ॥”)
वितर्कः, पुं, (वि + तर्क + घञ् ।) ऊहः । (यथा,
भागवते । १० । ८६ । १ ।
“सरस्वत्यास्तटे राजन् ऋषयः सन्नमासत ।
वितर्कः समभूत्सिषां त्रिष्वधीशुषु को महान् ॥”)
संश्रयः । इति मेदिनी । के, १५७ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १६० । २३ ।

वितानं

“यौ तौ कुमारविष कार्मिकेयौ
हावन्नेयाविति मे वितर्कः ॥”
ज्ञानरूपकः । इति शब्दरत्नावली ॥ ७ ॥
आहो उताहो किमुत किं किमु उत एते
षट् विकल्पवितर्कयि । यथा स्यात्पराहो
पुरुषः । इति आहो ह्रस्वादि च । विकल्पे
विस्मयेऽप्यहो इति रुदः । किमु ह्रस्वान्तं उत
ह्रस्वादि । चकारान् उताहोस्मित आहोस्मि-
दिति च यथा भारते । “उताहोस्मिद्वेदना
नलः परपुरञ्जयः ।” इति आहोस्मिद्विस्मिति
भारतौ । इति भरतः ॥
वितर्कणं, स्त्री, (वि + तर्क + क्युट् ।) वितर्कः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वितर्क(हिं)हिं, स्त्री, (वि + तर्कं हिंसायाम् + “सर्ज-
घातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।)
वेदिका । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५५ ।
“रतान्तरे यत्र यद्द्वान्तरेषु
वितर्हिनिर्म्यह्वितकूनोडः ॥”)
वितर्क(हिं)हिंका, स्त्री, (वितर्हिरेव । स्वार्थं कन् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ८ । २७५ ।
“क्षेमराजाभिधानेन हामरेणैव सोऽन्वितः ।
शिलां वितर्हिं कान्तुक्तामध्यास्त स्वप्रमध्यगाम् ॥”)
वितर्ही, स्त्री, (वितर्हि + क्तकारादिति डीष् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥
वितर्ही, स्त्री, वेदिका । इत्यमरटीकायां भरतः ।
वितर्क, स्त्री, (विशेषण तलम् ।) पातालभेदः ॥
यथा, —
“अतलं नितलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमत् ।
तलं सुतलपाताले पाताला ह्ये त् सप्र वै ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(अथ विवरणं यथा, देवीभागवते । ८ । १६ ।
८—१० ।
“द्वितीयविवरस्यात्र वितलस्य निबोधत ।
भूतलाधस्तले चैव वितले भगवान् भवः ॥
हाटकेचरनाभायं स्वपार्श्वदग्गेर्हतः ।
प्रचापितकृतस्यापि सर्गस्य दृष्टयाय च ॥
भवाभ्या मिथुनीभूय आस्ति देवाधिपूजितः ।
भवयोर्वीर्यसंभूता हाटकी सरिदुत्तमा ॥
समिद्धो मरुता वह्निरोजसा पिबतीव हि ।
तन्निष्ठानं हाटकाखं सुवर्णं देवत्वलभम् ॥
देवाङ्गनाभूषणाहं सदा सन्धारयन्ति हि ॥”)
वितर्कितः, पुं, स्त्री, (वि + तर्क उपस्ये + “वी-
तसेः ।” उणा० ४ । १८१ । इति तिः ।)
विस्तृतमकनिष्ठास्तुलः । विगत इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । दादशाकुलः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
माकण्डेये । ४६ । ३६ ।
“हे वितर्कौ तथा हस्तौ ब्राह्मतीर्याद्विषे-
नम् ॥”)
वितानं, स्त्री, (वितथते यत् । वि + तर्क + घञ् ।)
वृत्तिविशेषः । इति मेदिनी । ने, १३१ ॥ अ-
वरः । इति विश्वः ॥

वित्त

वितानः, पुं, स्त्री, (वि + तन् + घञ् ।) क्रतुः ।
(यथा, माघे । १४ । १० ।
“क्षेमपायिनि भविष्यते मया
वाञ्छितोत्तमवितानयाजिना ॥”)
वित्तारः । (यथा, भागवते । १ । ७ । ११ ।
“यज्ञस्य च वितानानि धोगस्य च पथं प्रभो ।
नेष्कमेस्य च वाङ्मास्य तन्नं वा भगवत्-
स्तुतम् ॥”)
उल्लोचः । इत्यमरः ॥ चांदीया इति भाषा ।
अस्य पर्यायशब्दान्तपशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा,
रघुः । १७ । २८ ।
“वितानसहितं तत्र भेजे पैष्टकमासवम् ।
चूडामणिभिरदृष्टपादपीठं मञ्जीषिताम् ॥”
सम्बुहः । यथा, माघे । ११ । ७३ ।
“नवकनकपिशङ्गं वामराणां विधातुः
कञ्जमि कुलिशपाणिर्भाति भासां वितानम् ॥”
ब्रह्मवन्धनविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । १८ ।
“तत्र कोशदासस्वस्तिकातुवेक्षितप्रतीकोमञ्ज-
स्यगिकायमकखड्गाचीनविवन्धनवितानगोषणाः
पञ्चाङ्गी येति चतुर्हंशवन्धनविशेषाः ॥”)
वितानः, त्रि, (वि + तन् + घञ् ।) तुष्कः ।
(यथा, रघुः । ६ । ५० ।
“गगनमन्धखुरीद्वतरेणुभि-
रुंसविता च वितानमियाकरोत् ॥”)
मन्दः । इत्यमरः ॥ श्रूयः । इति धरणिः ॥
(यथा, माघे । ३ । ५० ।
“दृष्टुल्लेख्यतुल्लेखितान-
मालापिनद्वैरपि चावितानैः ॥”)
वितानकः, पुं, स्त्री, (वितान एव । स्वार्थं कन् ।)
चन्द्रातपः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, कथा-
सरितागरे । ४८ । ६६ ।
“तदा तेमैकमन्योन्यं बाणजालं बभौ दिवि ।
रणलक्ष्म्या तपत्यर्कं वितानकमिवाततम् ॥”
सम्बुहः । यथा, माघे । ६ । ०७ ।
“अनुययौ विविधोपलकुक्कुल-
स्तुतिवितानकसंवलितशुकम् ॥”)
वितानकः, पुं, (वितान इव प्रतिपत्तिः । वितान
+ कन् ।) माकण्डकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितानमूलकं, स्त्री, (वितानतुल्यं मूलं यस्य । बहु-
व्रीहौ कन् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितुन्नं, स्त्री, (वि + तुद् + क्तः ।) सनिपस्यकम् ।
इत्यमरः ॥ शैवालकम् । इति मेदिनी । ने, १३१ ॥
वितुन्नकं, स्त्री, (वितुन्नमिव । इयार्थं कन् ।)
घान्यकम् । तुल्यम् । इत्यमरः ॥
वितुन्नकः, पुं, आमलकी । इत्यमरः ॥
वितुन्ना, स्त्री, भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितुन्निका, स्त्री, (वितुन्ना + स्वार्थं कन् । टापि
अत इत्यम् ।) भूम्यामलकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वित्त, तु क त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अरुण-
पुरा०-पर०-सक०-सट् ।) वित्तयति । वितान-
ययति । इति दुर्गादासः ॥

विद्

वित्तं, क्ली, (विद् + क्तः । "वित्तो भोगप्रत्यययोः ।" ८ । २ । ५८ । इति साधुः ।) धनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३६ ।

"अत्रुतन् वदन् दक्षः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् । तस्यैव वा निधानस्य संख्यायात्पीयसी कलाम् ॥")

वित्तः, चि, (विद् + क्तः । "तुद्विदेति ।" ८ । २ । ५६ । इति पक्षे नत्वाभावः ।) विचारितः । विज्ञातः । इत्यमरः ॥ लब्धः । इति तड्डीकायां रामायणम् ॥ (विख्यातः । अत्र वित्तो भोगप्रत्यययोः इति साधुः । यथा च पाणिनिः । "तत्र वित्तञ्चपुचणपौ ।" ५ । २ । २६ ॥)

वित्तदः, चि, धनदाता । वित्तं ददाति य इत्यर्थे षप्रत्ययेन नियमः ॥

वित्तः, क्ली, (विद् + क्तन् ।) विचारः । लाभः । (यथा, वाणसेनेयसंहितायाम् । १८ । १४ ।

"मे वित्तञ्च मे वित्तञ्च मे भूतञ्च मे भूतञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥") सम्भाषना । इति मेदिनी । तै, ५६ । ज्ञानम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वित्तेशः, पुं, (वित्तानामीशः ।) कुम्भेशः । यथा,—

"त्वं प्रक्षा हरिहरसंज्ञितस्त्वमिन्द्रो वित्तेशः पितृपतिरम्पः समीरः । सोमोऽग्निर्गङ्गागनमर्हो धरोऽश्विनः । किंस्तथं सकलतरस्वरूपधातः ॥" इति मार्कण्डेयपुराणे । १०४ । ३७ ॥

वित्तस्तः, चि, ज्ञासयुक्तः । विपूर्वस्यस्यधातोः क्तप्रत्ययेन नियमः ॥

वित्तासः, पुं, भयम् । विपूर्वस्यस्यधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन नियमः ॥ (यथा, भागवते । १० । ५० । १६ ।

"ततोऽभूत् परसेन्यानां हृदि विज्जामवेपथुः ॥")

वित्तनः, पुं, श्रमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विध, ऋ इ याप्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-दिक०-सेट् ।) वेधते । इति दुर्गादासः ॥

विद्युरः, पुं, (अद्यते इति । अद्य भयचलनयोः । "अद्येः संप्रसारणं किञ्च ।" उणा० । १ । ४० । इति उरच् । सच कित् सभ्यसारणञ्च धातोः ।) चौरः । राजसः । इत्याणादिकोपः । (क्ली, भर्तृविद्युक्ता नारी । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८० । ३ ।

"प्रैषामजमेयु विद्युरेव रजते भूमिः ॥

"विद्युरेव यथा भर्त्रा विद्युक्ता जाया राजोपद्रवादिषु सत्सु निरालम्बा सती कम्पते तदत् ॥" इति तद्गाथी सायणः ॥)

विद्या, क्ली, गोजिज्ञा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विद्, ऋ प श औ लाभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ऋ, अविदत् । प श ऋ, विन्दति विन्दते । औ, वेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

विद्, क ड ण चेतनास्थानवासवादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-उभ०-च-सक०-वाप्ते स्यैर्ष्ये च अक०-सेट् ।) चेतना ज्ञानम् । वाद्, स्यैर्ष्यम् । क ड, वेदयते शास्त्रं धीरः

जानातीत्यर्थः । वेदयते स्याथं लोकः आख्यातीत्यर्थः । वेदयते तीर्थे साधुवैचतीत्यर्थः । वेदयते वृषः ख्यरः स्यादित्यर्थः । ण, वेदयति वेदयते । केचित्तु वादं न पठन्ति । चेतनास्थाने वेदनेति पठित्वा वेदयते वृषः अद्यते इत्यर्थः । इत्युदाहरन्ति । अस्मान् परस्मैपदमन्यमाना जना सपत्रेण निवेद्यिष्यन्ति इति निवेदनं करोतीत्यर्थे औ समादधते । इति दुर्गादासः ॥

विद्, ड धौ मीमांसि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वधा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) मीमांसो विचारणम् । ड ध्र, विन्ते शास्त्रं धीरः । औ, वेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

विद्, य ड औ भावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) भावः सत्ता स नेह विद्यमानतेव । य ड, विद्यते विष्णुः । औ, वेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

विद्, ल मतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०-सक०-सेट् ।) ल, वेत्ति । इति दुर्गादासः ॥

विदंशः, पुं, (वि + दंश + घञ् ।) अवदंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विदः, पुं, पङ्क्तिः । विदधातोः कर्त्तरि कप्रत्ययेन नियमः ॥

विदग्धः, चि, (वि + दद् + क्तः ।) नागरः । इति चिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । ६ । "विदग्धाया विदग्धेन सङ्गमो गुणवान्भवेत् ॥") निपुणः । इति चिकाण्डशेषः ॥ (यथा आम्बो-सप्रशब्ताम् । ५०६ ।

"लिपं न सुखं नाङ्गं न पत्तती चरणाः परा-गेण । अस्त्युग्रतेव नलिन्या विदग्धमधुपेन मधु पीतम् ॥") पङ्क्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विश्लेषण दग्धः । यथा, सुश्रुते । ४ । १ ।

"श्लोफयोरुपनाहन्तु कुण्ठादामविदग्धयोः । अविदग्धः श्रमं याति विदग्धः पाकमेति च ॥")

विदग्धता, क्ली, विदग्धत्वम् । विदग्धस्य भाव इत्यर्थे ताप्रत्ययेन नियमः ॥

विदग्धा, क्ली, (विदग्ध + टाप् ।) परकीयान्तगत-नायिकाभेदः । यथा । गुप्ताविदग्धाक्षिता-कुण्डलाशुशयानासुदिनाप्रभृतीनां परकीयाया-मेवान्तर्भावः । अस्या लक्षणम् । वाक्कौशलयुक्तत्वम् । सा च द्विविधा । वाक्विदग्धा क्रिया-विदग्धा च । प्रथमा यथा,—

"निविडतमममालमल्लिवल्ली-विचकिलराजिविराजिगोपकच्छे । मद्यकससुचितनक्तवाद्य तीव्रि सवितरि तत्र सरिचट्टे निवासः ॥" द्वितीया यथा,—

"दासाय भवन्नाथे वदरीमपनेतुमादिशति । हेमन्ते हरिणाक्षी पयसि कुटारं विनिक्षि-पति ॥" इति रघुमञ्जरी ॥

विदग्धा, पुं, (वित्तीति । विद् + "द्विदिभ्यां ङित् ॥" उणा० । ३ । ११६ । इति अयः । सच ङित् ।) योगी । क्ली । इति मेदिनी । ये, २४ ॥ (यञ्च । इति निघण्टुः । ३ । १७ । "विद् ज्ञाने विद् विचारणे विद्वत्त्वाभे विद् सत्तायाम् । 'द्विदि-विदिभ्यां ङित्' इति अणप्रत्ययः । ज्ञायते हि यञ्च । लभते हि दत्तमादिरञ्च । विचार्यते हि विहङ्गिः । भावयत्यनेन फलम् ॥" इति तत्र देवराजयज्वा ॥ ३ ॥ वेदित्ये, चि । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २७ । ७ ।

"होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया । विदयानि प्रचोदयन् ॥")

विदन्, [त्] चि, पङ्क्तिः । विदधातोः शब्दप्रत्ययेन नियमः ॥

विदरं, क्ली, (विदीर्ष्यतीति । वि + दृ + अच् ।) विचसारकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पक्षीमनसा इति भाषा ॥ (विदीर्ष्य, चि । यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । १६ । १० ।

"अल्पत्रयोपला च्छिद्रा लतिका विदरा स्थिरा । निःशर्करा च निःपक्वा सापसारा च वारिभूः ॥")

विदरः, पुं, (वि + दृ + "दृदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) विदरणम् । फाटन इति चेरण इति च भाषा । तत्पठ्यायः । स्फुटनम् २ भिदा ३ । इत्यमरः ॥ दारणम् ४ विदारणम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

विदर्भः, पुं, क्ली, (विशिष्टा दर्भाः कुशा यञ्च ।) कुण्डिननगरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ स तु वङ्गदेशस्य दक्षिणपश्चिमे वर्तते अधुना वङ्गनागपुर इति ख्यातः ॥ ३ ॥ यथा, पूर्व्यनेवधे २ सर्गः ।

"स अयत्तरिसार्थसार्धकीलतनामा किञ्च भीम-भूपतिः । यमवाप्य विदर्भभूः प्रभुं हसति यामपि शक्र-भर्तृकाम् ॥" (यथा च रघुः । ५ । ६० ।

"एकी यथौ चैत्रयप्रदेशान् सौराज्यरन्धानपरो विदर्भान् ॥" ३ ॥ पुं, श्रुपविशेषः । स च ज्यामघान् श्लेषार्थं जातः । अस्य कुशकण्ठोमपादाः पुष्पाः । यथा, भागवते । ६ । २४ । १ ।

"तस्यै विदर्भोऽजनयत् पुष्पो नाम्ना कुशकण्ठी । तृतीयं रोमपादञ्च विदर्भकुलनन्दनम् ॥" अस्य नाम्नेव विदर्भनगरी समुत्पन्ना । सुवि-विशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ८४ ।

"हेपायनो विदर्भश्च जेमिनिर्मातरः कटः ॥" विदर्भजा, क्ली, (विदर्भं जायते इति । ण्व + ङः ।) अगस्त्यपत्नी । तत्पठ्यायः । कौशीतकी २ लोपा-सुदा ३ । इति चिकाण्डशेषः । दमयन्ती । यथा, पूर्व्यनेवधे २ सर्गः ।

"दृत्तलाङ्कनगोमयाचलं विद्युमाक्षेपनपाकरं विधिः ।

विदार

अमयसुचितं विदर्भान-
नननीराजनवर्द्धमानकम् ॥”

विक्रमिणी च ॥

विदर्भराजः, पुं, (विदर्भानां राजा । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ॥” इति टच् ।) विदर्भदेशाधि-
पतिः । तस्य नामान्तरं भीमराजः । यथा,—

“सरोपतमोऽपि भृशं न स प्रभु-
विदर्भराजं तनयामयाचत ।

अजन्तस्य न प्रभुं च मानिनो वरं
त्यजन्ति न त्वेकमयाचितवन्तम् ॥

इति पूर्वनेत्रधे १ । ५० ॥

विदर्भसुभूः, स्त्री, (विदर्भस्य सुभू रमणी) दम-
यनी । यथा,—

“विदर्भसुभूस्तनुज्ञताप्रये
चटानिवापश्यदलं तपस्यतः ।

फलानि धूमस्य धयागधोसुखान्
स दाडिमे दोहृदधूपिनि दमे ॥”

इति पूर्वनेत्रधे १ सर्गः ॥

विदर्भाधिपतिः, पुं, (विदर्भानामधिपतिः ।)
कृच्छिनपतिः । स च भीष्मकराजः विक्रमिणी-
पिता च । यथा,—

“तं ये विदर्भाधिपतिः समभ्येत्याभिवाद्य च ।
निवेशयामास सुदा कलिताम्यनिवेशने ॥”

इति श्रीभागवतौपदेशमस्कृत्ये ५३ अध्यायः ॥

विदलं, स्त्री, (विघटितं दलं यस्य ।) द्विधाकृत-
कलायादि । दालि इति भाषा । स्वर्गादेरव-
यवः । दाडिमकस्कः । वंशादिकृतपात्रविशेषः ।
इति कौवलिङ्गसंग्रहे अमरभरतौ ॥

विदलः, पुं, (विघटितानि दलानि यस्य ।) रक्त-
काञ्चनः । इति शब्दरत्नावली ॥ पिष्टकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

विदला, स्त्री, (विघटितानि दलानि यस्याः ।)
त्रिदत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रशृङ्गा । यथा,
“विशीर्षा विदला ह्रस्वा वक्रा शूला द्विधा-
कृता ।

कमिदृष्टा च दीर्घा च समिधो नैव कारयेत् ॥
इति तत्त्वम् ॥

विदा, स्त्री, (विद् ज्ञाने + “निहिदादिभ्योऽड् ।”
३ । ३ । २०४ । इत्यड् । टाप् ।) ज्ञानम् ।
बुद्धिः । इति मेदिनी । दे, १४ ॥

विदायः, पुं, (विगतौ दायः साक्षात्कारणादिरूप-
प्राप्तयेन ।) गमनाश्रमतिः । यथा,—
“अथं वा चम्यकवर्नं गच्छ वा तिष्ठ सुन्दरि ॥
अथं गच्छ वा यास्यामि विशिष्टं कार्यमस्ति मे ।
विदायं देहि मंप्रीत्या अथं मे प्राणवक्त्रमे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते अन्वखण्डे श्रीराधां प्रति श्रीकृष्ण-
वाक्यम् ॥

विदारः, पुं, (वि + दृ + षच् ।) जलोच्छ्वासः ।
विदारणम् । इति मेदिनी । रे, ११६ ॥ युद्धम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

विदारकं, स्त्री, (विह्वलातीति । वि + दृ + षच् ।)
वक्त्रधारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विदारकः, पुं, (विह्वलाति जलयागादीकिति । वि
+ दृ + षच् ।) जलमध्यस्थिततद्विशालादिः ।
तत्प्रायः । कूपकः २ । इत्यमरः ॥ जलवन्धकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ शुष्कनद्यादी जलाव-
स्थानार्थं गर्भः । इति सम्भरः ॥ अतएव कूपा
इव कूपकाः । कुनसिताश्च कूपा इति वा ।
विदारयन्तीति विदारकाः । जलान्गर्गतास्तद-
शिलादयोऽद्यानालोकादिविदारकाः कूपकाः ।
इति सायणः । बहुत्वमतकम् । इति भरतः ॥

विदारणं, स्त्री, (वि + दृ + षच् + भावे ल्युट् ।)
विह्वलः । भेदः । इति मेदिनी । खे, १०७ ॥
(यथा, हरिवंशे । ६५ । ७६ ।

“आयुषावापिरिषेव वपुषो वैष्णवस्य च ।
लक्ष्म्याश्च तेजसश्चैव यद्वानाश्च विदारणम् ॥”
मारणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारणः, पुं स्त्री, (विदार्यन्ते शब्दबोधेऽस्मिन्निति ।
वि + दृ + षच् + ल्युट् ।) युद्धम् । इति
मेदिनी । खे, १०७ ॥ (विदारयतीति । वि + दृ
+ षच् + ल्युः । विदारके, त्रि । यथा, मार्क-
ण्डेये । २० । २ ।

“तस्यात्मनो महावीर्यो बभूवारिविदारणः ॥”
विदारणः, पुं, (विदार्यन्तेऽसौ इति । वि + दृ +
षच् + कर्मणि ल्युट् ।) कर्मकारणम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

विदारिका, स्त्री, (वि + ड + षच् + षच् । टाप्
अन इत्वम् ।) शालपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । ७६ । ५ ।

“विदारिकाया स्मरसेन पुत्रो
सुदुर्भुवर्भावितशोषितश्च ।
प्रदतेन दुग्धेन सशर्करेण
पिबेत् स यस्य प्रमदाः प्रभूताः ॥”

विदारिणी, स्त्री, (विह्वलातीति । वि + दृ + षच् + णिनिः
डोप् ।) काष्ठरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विदारणकर्त्री ।) यथा, कथासरित्सागरे ।
५३ । १७१ ।

“एकानंशे शिवे दुर्गे नारायणं सरस्वति ।
भद्रकाली महालक्ष्मीं सिद्धिं रतविदारिणि ॥”

विदारी, स्त्री, (विदारयतीति । वि + दृ + षच् +
अच् ।) गौरादित्वात् डोम् । शालपर्णी । इति
मेदिनी ॥ भूमिकुशाब्जः । तत्प्रायः । श्रीर-
पुष्पा २ इत्युगत्या ३ कोट्टी ४ । इत्यमरः ॥

विदारिका ५ स्वादुकन्दा ६ सितार् ७ मुक्ता ८
प्रदालिका ९ तृणकन्दा १० विडाली ११
तृणवस्त्रिका १२ भृकुशाब्जो १३ स्वादुलता १४
गजैष्टा १५ वारिवक्त्रभा १६ गन्धफला १७ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । गुरु-
त्वम् । क्षिप्रत्वम् । अक्षयित्वाश्लेषम् । कफ-
कारित्वम् । पुष्टिवर्धनीयविवर्द्धनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विदारी वातपित्तघ्नो वृष्या
वत्या रसायनी इति राजवल्लभः ॥ ७ ॥
अष्टादश-प्रकारकण्टरोगान्गर्गत-रोगविशेषः ।
यथा, अथ विदारीमाह ।

विदीर्घः

“सदाहृतोदं अथयं सुताम्-
मन्मर्गेषु पूतिविशीर्षमांसम् ।

पित्तेन विद्याहृदने विदारीं
पार्श्वं विशेषात् स तु येन शीते ॥”

स पुरुषो येन पार्श्वेन विशेषाद्वाहृत्पित्तं शीते
तस्मिन् पार्श्वे सा विदारी भवति इत्यर्थः । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्याश्चिकित्सादि रोहिण्यो-
ग्रह्ये द्रष्टव्यम् ॥

विदारी, [न] त्रि, विदारणकर्ता । विपूर्वदुष्पातोः
कर्त्तरि क्त्विप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विदारीगन्धा, स्त्री, (विदार्या भूमिकुशाब्जस्यैव
गन्धो यस्याः ।) शालपर्णी । इत्यमरः ॥

विदारः, पुं, कृत्तचपादः । लकलासः । इति
हारावली । २१८ ॥

विदाश्च, [न] स्त्री, (विदहतीति । वि + दह +
णितिः ।) दाहजनकद्रवम् । अस्य गुणौ ।
पित्तवृत्कारित्वे । इति राजवल्लभः ॥ (दाह-
जनकमात्रे, त्रि । यथा, गौतायाम् । १७ । ६ ।

“कटुस्त्वलवगात्पृष्णनीष्ण रूपविदाश्चिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥”

विदिक, [श] स्त्री, (दिग्भ्यां विगता ।) दिग्भ्यो-
मंध्यम् । अग्निनिर्घृतिवायीशानकोष्णचतुष्टयम् ।
तत्प्रायः । अपदिशम् २ । इत्यमरः ॥
प्रदिक् ३ । इति जटाधरः ॥ विदिशम् ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कोणः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १७ । १६ ।

“सा दिशो विदिशो देवो रोदसी चान्तरं तयोः ।
धावन्ती तत्र तत्रेणं ददर्शाशुतायुधम् ॥”

विदिकचङ्गः, पुं, हरिदाहपक्षी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

विदिनं, त्रि, (विद् + क्तः ।) अवगतम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । २२ ।
“सत्रायः सधनुश्चाहं ससुरासुरमानुषान् ।
शक्तो लोकानिमान् अंतुं तच्चापि विदिनं
तव ॥”

अर्धितम् । इति मेदिनी । त्रि, १०६ ॥ उपगमः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विदिनः, पुं, (विदिनं ज्ञानमस्याकीति । अर्ध-
व्यादित्वात् अच् ।) कविः । इति जटाधरः ॥
(ज्ञानाश्रये, त्रि । यथा, किराते । १ । १ ।

“अथः कुरुगामधिपस्य पात्तनीं
प्रजासु वृत्तिं यमयुक्तं वेदितुम् ।
सर्वगणितज्ञो विदिनः समाचर्यौ
यधिष्ठिरं ह्यैतवने वनेचरः ॥”

विदिद्यः, पुं, पक्वितः । योगी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ हस्तान्तरमेदिनी च ॥ सुदाहृतमेदिन्यां
हेमचन्द्रे च विदद्य इति पाठः ॥

विदीर्गः, त्रि, (वि + दृ + क्तः ।) जलविदारणः ।
चेरा इति भाषा । यथा,—
पितर ऊचुः ।

“आह्वानि नोऽधिभुसुने प्रसभं तनूजे-
दैतानि लीधेसमयेऽप्यपिपतिजासु ।

विदूरः

तस्योदरात्तत्रविदोर्गैवपादय आर्क्ष-
 तको नमो वृष्टरयेऽखिलधर्मगोप्ति ॥”
 इति श्रीमद्भागवते ७ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “अङ्गीपे क्षिपती समस्तजगती सक्तोकशोका-
 म्बुधौ
 राधा सम्भृतकाजुराकुलमसौ चक्रे तथा
 क्रन्दनम् ।
 येन स्यन्दनेमिनिर्मितमहासीमन्तदम्भादिदं
 हा सर्वं सहयापि निर्भरमभूद्दूराद्विदीर्यं
 भुवा ॥”
 इत्युत्कलनीलमणिः ॥
 विदुः, पुं, (वेति संज्ञामनेनेति । विदु + वाह-
 लकान् कुः ।) गजकुम्भद्वयमध्यभागः । इत्य-
 मरः ॥ (अश्वकर्णोभागाः । यथा, अश्व-
 वेद्यके । २ । १४ ।
 “विदुर्मर्मविदुश्चेव कर्णस्थाधः षडङ्गुले ॥”)
 जानन्ति । इति क्रियापरम् ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । १२० । २८ ।
 “अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसंहिता ।
 इति कुन्ति ! विदुर्धोराः शाश्वतं धर्म-
 वादिनः ॥”)
 विदुरः, पुं, (वेति तच्छीलः । विदु + “विदिभिदि-
 ष्चिदेः कुरच् ॥” ३ । २ । १६२ । इति कुरच् ।)
 नागरः । धीरः । कौरवाणां मन्त्री । इति
 मेदिनी । रे, ११५ ॥ विदुरोत्पत्तिर्यथा,—
 “क्षेत्रप्रजस्य वै भ्रातुर्मांसोक्तो वादरायणः ।
 धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्चाप्यजीजनत् ॥”
 इति श्रीभागवते । ६ । २२ ॥
 ज्ञातरि, त्रि । इत्यमरः ॥ * ॥
 विदुलः, पुं, (विशेषेण होलयतीति । धि + डल +
 कः ।) वेतसः । अम्बुवेतसः । इत्यमरः ॥ गन्ध-
 रसः । इति रत्नमाला ॥
 विदुषी, स्त्री, (वेत्तीति । विदेः शतवसुः । उगित-
 ष्वेति ङीप् ।) पण्डिता स्त्री । इति सुगन्धोप-
 षाकारणम् ॥ (यथा, नैषधे । २ ।
 “चक्रुरप्रकरा जयन्ति ते
 विदुषी मूर्खानि सा विभर्ति यान् ॥”)
 विदुष्मती, त्रि, (विद्वानस्ति अस्माभिति । विदुस्
 मसुप् । स्त्रियां ङीप् ।) पण्डितवती । यथा,—
 “द्वौष्वाचस्यतिनेव पद्मगपुरी शेषाहनेवा-
 भवद्-
 येनेकेन विदुष्मती वसुमती सुख्येन संस्थाव-
 ताम् ॥”
 इति वीषदेवप्रश्नशा ॥
 विदुः, पुं, विदुः । गजकुम्भयोर्मध्यम् । इत्यमर-
 टीका ॥
 विदूरः, त्रि, (विशिष्टं दूरं यस्य ।) अतिदूरस्था-
 देशादि । यथा,—
 “मासान्दौ तव जलधरोत्कण्ठया शुष्ककण्ठः
 सारङ्गोऽसौ युगप्रतमिव आनिनायातिल-
 ष्णात् ॥

विदूष

आस्तां तावन्नवजलकगाभाजनत्वं विदूरे
 वर्षारम्भप्रथमसमये दारुणो वक्षपातः ॥”
 इति चातकाष्टकम् ॥
 (पर्वतविशेषे, पुं । यथा, कुमारः । १ । २४ ।
 “तथा दुश्चिन्ना सुतरां सवित्री-
 स्फुरत्प्रभामखलया चकाशे ।
 विदूरभूर्मिर्नवमेघशब्दा-
 दुद्भितया रत्नशलाकयेव ॥”)
 विदूरगः, त्रि, अतिदूरगता । विदूरे गच्छती-
 त्वर्थे ङप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विदूरजं, स्त्री, (विदूरे पर्वते जायते इति । जन +
 ङः ।) विदूरपर्वतजरात्रम् । वैदूर्यमणिः ।
 अतिदूरजातः, त्रि । इति केचित् ॥
 विदूरथः, पुं, राजविशेषः । यथा,—
 “मनोस्तु दक्षपुत्रस्य दादशस्यात्मजान् श्रेय ।
 देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ॥
 मित्रवान् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च वीर्यवान् ।
 मित्रवाहः सवर्षाश्च दक्षपुत्रमनोः सुताः ॥”
 इति मार्कण्डे ८७ अध्यायः ॥
 (कुरुपुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ६५ ।
 ३६—४० ।
 “कृवः खलु दाशाहोत्पयेमे सुभाङ्गी नाम
 तस्यामस्य जज्ञे विदूरथः । विदूरथस्तु माधवी-
 सुपथेमे संप्रियां नाम तस्यामस्य जज्ञे अनथा
 नाम ॥” * ॥ इत्यिदंश्रीयानामन्यतमः । यथा,
 भागवते । ६ । २४ । १८ ।
 “पृथुर्विदूरथाद्याश्च बहवो वृष्णिगन्धनाः ॥”
 अस्य पुत्रः शूरः । यथा, तत्रैव । ६ । २४ । २६ ।
 “शूरो विदूरथादासीत् भजमानस्तु तत्सुतः ।
 शिनिस्मात् स्वयं भोजो हृदिकस्तनुसुतो
 मतः ॥”)
 विदूरभूमिः, स्त्री, (विदूरस्य भूमिः ।) विदूर-
 देशः । यत्र वैदूर्यमणिरुत्पद्यते । यथा,—
 “तथा दुश्चिन्ना सुतरां सवित्री
 स्फुरत्प्रभामखलया चकाशे ।
 विदूरभूर्मिर्नवमेघशब्दा-
 दुद्भितया रत्नशलाकयेव ॥”
 इति कुमारसम्भवम् ॥
 विदूरान्द्रिः, पुं, (विदूरनामकोऽन्द्रिः ।) विदूर-
 पर्वतः । इति जटाधरः ॥
 विदूषकः, त्रि, (विदूषयति आत्मानमिति । वि +
 दूष + षिच् + क्तुल् ।) कासुकः । तत्पर्यायः ।
 विदूषः २ बलीकः ३ षट्प्रश्नः ४ कामकेलः
 ५ पीठकेलः ६ पीठमर्हः ७ भविलः ८ ह्रिदुरः
 ९ विटः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चाटुषट्
 ११ वासन्तिकः १२ केलिकिलः १३ वेहासिकः
 १४ प्रहासो १५ प्रीतिदः १६ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ परनिन्दाकरः । इति मेदिनी । के, २१४ ॥
 तत्पर्यायः । खलः २ रञ्जकः ३ अमीकः ४ क्रूरः
 ५ खपकः ६ कण्टकः ७ नागः ८ मलिनस्यः
 ९ परदेषी १० । इति शब्दमाला ॥ चतुर्धा-
 नायकान्तर्गतनायकविशेषः । तस्य लक्षणं

विहः

यथा । अङ्गादिवैश्वेदेहांस्त्रकारो विदूषकः ।
 अस्योदाहरणं यथा,—
 “आनीय नीरजसुखीं शयनोपकण्ठ-
 सुनकण्ठतोऽस्मि कुचकञ्चुकमोचनाय ।
 अत्रान्तरे सुदुरकारि विदूषकेय
 प्रातस्तनस्तव्यकुण्डकण्ठनादः ॥”
 इति रघुमञ्जरी ॥
 (अथन्तु शब्दज्ञारसहायः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
 ३ । ७७ ।
 “शब्दज्ञारस्य सहाया विटपेटविदूषकाद्याः स्युः ।
 भक्ता नर्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभङ्गनाः
 शुद्धाः ॥”
 दूषयकारके, त्रि । यथा, भागवते । १५ । ६ । १० ।
 “येनह वाव कलौ मनुजापसदा देवमाया-
 विमोहिताः * * * * * जज्ञन्नाश्रययन्नपुत्रव-
 लोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यन्त ॥”)
 विदूषणं, स्त्री, विशेषेण दूषणम् । विपूर्वकान्त-
 दुषधातोरनट् (क्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 विदेशः, पुं, (विप्रलक्ष्यो देशः ।) परदेशः । देशा-
 न्तरम् । यथा । अश्वौचकालाभ्यरे विदेशस्था-
 श्रौचश्रवणं शेषाहः शुद्धिः । इति शुद्धितत्त्वम् ।
 अन्यत्र ।
 “कोऽतिभारः समर्थाणां किं दूरं व्यवसायि-
 नाम् ।
 को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥”
 इति चायकवे ॥
 अन्यत् देशान्तरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 विदेशः, पुं, जनकान्त्यभूमिपः । (यथा, देवी-
 भागवते । १ । १६ । ५२ ।
 “द्रुमिच्छाम्यहं भूपं विदेहं वृषसत्तमम् ।
 कथं तिष्ठदि संसारे पद्मपत्रमिवाम्भसि ॥”
 विगतो देहो यस्याः ।) कायशून्ये, त्रि । इति
 मेदिनी । ले, २४ ॥ (यथा, महाभारते ।
 ३ । १०७ । २६ ॥
 “ह्रिन्नश्रीर्षां विदेहाश्च भिन्नत्वगस्यसन्धयः ।
 प्राणिनः समदृग्गन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥”)
 निमिराजस्य विदेहत्वकारणम् । यथा,—
 “असमाप्ते ततो यज्ञे वशिष्ठभागमह्विः ।
 तं दृष्ट्वा कुपितः प्राह प्रत्याख्यातोऽस्मि
 पार्थिव ।
 यस्मात्तस्मात् शपेयं त्वां विदेहस्त्वं भविष्यसि ॥”
 इति बह्विपुराण्ये सूर्यवंशसमाप्ताध्यायः ॥
 विदेहा, स्त्री, मिथिला । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 रघुः । १२ । २६ ।
 “वभौ तमनुगच्छन्तो विदेहाधिपतेः सुता ।
 प्रातिविद्धापि केकेया लक्ष्मीरिव गुणोन्मत्तौ ॥”)
 विहः, त्रि, (विध्यते स्मिति । अघ + क्तः ।)
 ह्रिदितः । इत्यमरः ॥ क्षिप्रः । सहशः ।
 वाधितः । इति मेदिनी । धे, १६ ॥ (यथा,
 मार्कण्डेये । ५० । ७० ।
 “तदगुल्मादिभिर्दारं न विहं यस्य वेष्टनः ।
 मर्मभेदीऽथवा पुंसस्तु स्त्रियो भवनं न ते ॥”)

विद्या

तादृशः । इत्यन्यथाः । (यथा, विष्णुसंहितायां । २० । १४ ।
 “नाकाद्ये त्रियते कश्चित् विद्वः शरशतरपि ।
 कुशायेनापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥”)
 विद्वकर्षः, पुं. (विद्वः कर्ष इव पञ्चमस्य ।) विद्व-
 कर्षी । इति भरतद्विरूपकोषः । (विद्वौ कर्षो
 यस्येति । ज्ञतकर्षवेधे, त्रि ॥)
 विद्वकर्षा, स्त्री, विद्वकर्षी । इति भरतद्विरूप-
 कोषः ।
 विद्वकर्षिका, स्त्री, (विद्वकर्षा । स्त्री कर्षी ।)
 विद्वकर्षी । इति शब्दरत्नावली ।
 विद्वकर्षी, स्त्री, (विद्वः कर्ष इव पञ्चमस्याः ।)
 इत्यविशेषः । अकनादि इति भाषा । तन्-
 पञ्चायः । पाठा २ अम्बठा ३ स्थापनी ४
 श्रियधी ५ रसा ६ एकाङ्गीका ७ पापचेली ८
 प्राचीना ९ वनतिलिका १० । इत्यमरः ।
 अविद्वकर्षी ११ अविद्वकर्षा १२ । इति
 तट्टीका । आविद्वकर्षिका १३ विद्व-
 कर्षिका १४ । इति शब्दरत्नावली । अन्यत्
 पाठाशब्दे प्रत्ययम् ।
 विद्यमानः, त्रि, (विद् + शानच् ।) वर्तमानः ।
 इति सक्त्वेटीकायां भरतः । (यथा, वैद्यके ।
 “वासायां विद्यमानायामाश्रायां जीवितस्य
 च ॥”)
 विद्या, स्त्री, (विद्यतेऽसौ इति । विद् + “संज्ञायां
 समजनघद्विपतेति ॥” ३ । ३ । ६६ । इति
 क्वप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली । गणि-
 कारिका । इति शब्दचन्द्रिका । ज्ञानम् । तत्तु
 मोक्षे धीः । इति जटाधरः । परमोत्तमपुरु-
 वार्थसाधनीभूता विद्या ब्रह्मज्ञानरूपा । इति
 नागोजीभट्टः । मन्त्रः । यथा । शारदायाम् ।
 “भक्तं विद्यत्सन्धनं श्रुते मर्हिनि ठह्यम् ।
 अष्टाशरी समाख्याता विद्या महिषमर्हिनी ॥”
 विन्धुसारे ।
 “प्रवचसां अपेक्षितां मायायां वा अपेत्
 सुधीः ॥”
 महिषमर्हिनीमन्त्रः ।
 “दशाशरी समाख्याता विद्या त्रिभुवनेश्वरी ।
 प्रवच तथा माया भवेद्विद्या पुनर्दृश ।
 कामं प्रवचमित्युक्तं भवेद्विद्या पुनर्दृश ॥”
 दुर्गामन्त्रः ।
 “वाग्नीजाया यद्वा विद्या वागीश्वरप्रदायिनी ।
 कामाया च यद्वा विद्या सर्वकामप्रदायिनी ।
 वारमासादिका विद्या भोगमोक्षैकदायिनी ।
 यद्वाजाया भवेद्विद्या तद्गीजेनाङ्गकल्पना ॥”
 अन्नपूर्णांमन्त्रः । इति तन्त्रसारः । ७ । महा-
 विद्या । कृष्णौ तस्यां नानावर्णगङ्गासमी पूजा
 सर्वत्र भविता । अधुना सा वारोययारीपूजा
 इति ख्याता । यथा,—
 “अस्मिन् काळे सुरेशानि प्रकाशो जायते सुवि ।
 तमोधर्मस्य सर्वत्र देवताप्रतिमां सदा ।
 अष्टन्याच चतुर्दशान् नववर्णां शनिभौमयोः ।

**इदं
विद्या**

संक्रान्तां पञ्चदश्यां पञ्चशोडशशोऽपि ।
 क्त्वा तु पूजयिष्यन्ति महाविद्यां सभैरवाम् ।
 विद्यां विविधां देवि तयान्यप्रतिमां शुभाम् ।
 एवं हि तामसौ पूजामग्न्यां च भवेत् कर्तुम् ॥”
 इति मायातन्त्रे १७ पटलः ।
 शास्त्रम् । तत्तु अष्टादशविधम् । यथा । शिखा
 १ कल्पः २ व्याकरणम् ३ निरुक्तम् ४ ज्योति-
 शम् ५ हन्दः ६ अर्थवेदः ७ यजुर्वेदः ८ साम-
 वेदः ९ अथर्ववेदः १० मीमांसा ११ न्यायः १२
 धर्मशास्त्रम् १३ पुराणम् १४ आयुर्वेदः १५
 धनुर्वेदः १६ गान्धर्ववेदः १७ अर्थशास्त्रम् १८ ।
 यथा, विष्णुपुराणम् ।
 “अज्ञानि वेदाङ्गत्वारो मीमांसा न्यायविकारः
 धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या स्तोत्रसुहृद्यम् ।
 आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते जयः ।
 अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्या अष्टादशैव ताः ॥”
 इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् । ७७ ।
 नीचादप्युत्तमा विद्या ग्राह्या यथा,—
 “सहस्रानः शुभां विद्यामादहीतावरादपि ।
 अन्यदादपि परं धर्मं स्वीरत्रं दुष्कुलादपि ॥”
 इति मानवे २ अध्यायः । ७७ ।
 विद्याप्रशंसा यथा,—
 “ये बालभावान्न पठन्ति विद्यां
 ये यौवनस्था अधना अदाराः ।
 ते शोचनीया इह जीवन्लोके
 मनुष्यरूपेण नृगाश्चरन्ति ॥
 भोजने भोजनं चिन्तं न कुर्वन्त्याः स्वसेवकः ।
 सुदूरमपि विद्यार्थं ब्रजेत् गरुडवेगवान् ॥
 ये बालभावान्न पठन्ति विद्यां
 कामातुरा यौवननष्टचित्ताः ।
 ते वृद्धकाले परिभूयमानाः
 सन्दत्तमानाः शिशुरे यथाकम् ॥
 माता शत्रुः पिता धैरी बालो येन न पाठितः ।
 न शोभते सभामध्ये हंममध्ये वको यथा ।
 विद्या नाम कुरुपुरुषमधिकं प्रच्छन्नमन्तर्जनं
 विद्या साधुजनप्रिया सुचिकरी विद्या गुरुणां
 गुरुः ।
 विद्या बन्धुजनानिनाशनकरी विद्या परं देवता
 विद्या भोग्ययशःकुलोन्नतिकरी विद्याविहीनः
 पशुः ॥
 यद्दे चाभ्यन्तरे त्रयं त्रयं चैव तु दृश्यते ।
 अर्थं चरकोयञ्च विद्या न हियते परैः ॥”
 इति गारुडे ११०।११५ अध्यायौ ।
 अथ विद्यादानफलम् ।
 “यस्तु देया यद्दे त्रयं विद्यादानं प्रवर्षयेत् ।
 स भवेत् सर्वलोकानां पूज्यः पूजापदं ब्रजेत् ॥
 विद्यादानं प्रवक्ष्यामि येन तुष्यन्ति मातरः ।
 क्षिप्यते दीयते येन विधिना तं श्रद्धया नः ॥
 सिद्धान्तमोक्षशास्त्राणि वेदान् स्वर्गादिषाध-
 कान् ।
 तद्दानानीतिहासानि देया धर्मेविवृद्धये ।
 गार्हर्षं वाक्यतन्त्रञ्च भूततन्त्राणि भैरवम् ।

विद्या

शास्त्राणि पठनादानान् मातरः पक्वहा
 हुवाम् ॥
 ज्योतिषं वेदशास्त्राणि कला काव्यं च भाष्यतः ।
 दानादारोममाप्नोति गन्धर्वं कभते पदम् ।
 विद्याभ्यो वर्णते लोको धर्माधर्मे च वृद्धये ।
 तस्माद्विद्या सदा देया दृष्टादृष्टकार्थिभिः ॥
 महीदानञ्च गोदानं चैसवस्तितला जलम् ।
 धान्यदीपानदानञ्च महादानानि दानसु ॥
 इहाञ्च जीयते दानं दीपदानं नराधिप ।
 विद्या इहिसवाप्नोति दीयमानापि निरक्षरः ॥
 गकोचारेण भूदानं दत्तं भवति भूमिप ।
 नहि तद्विद्यते भूप देहपातादनन्तरम् ॥
 विद्यादानं न तद्वत्स एकधा दशधा भवेत् ।
 श्रतधा कोटिधा गच्छेद्विद्यामन्त्र च पारगः ॥
 राज्ञा तस्वरदायादौर्जलवत्सुवरीरूपैः ।
 सर्वदानानि ह्यीयन्ते विद्या केनापि ह्यीयते ॥
 विद्यादानान् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 विद्यादानेन दानानि नहि तुल्यानि बुद्धिमन् ॥
 विद्या एव परं मन्त्रं यत्तत् पदमनामयम् ।
 श्रवणमुत्पद्यते भक्तिर्भक्त्या गुरुसुपासते ॥
 स च विद्यागमान् वक्ति विद्या पुष्तामिता
 रूप ।
 विद्याविवेकबोधेन शुभाशुभविचारियाम् ॥
 विद्यते सर्वकामाप्तिकाङ्क्षाद्विद्या परा मता ॥
 विद्यादानान् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 येन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारणम् ॥
 विद्याविचारतत्त्वज्ञा राज्ञः सर्वमांगमाग्निः ।
 सुज्जतेऽपि हि भोगानि गच्छन्ति परमां
 गतिम् ॥
 अन्यथा अपि यां प्रायः क्रीडन्ते यश्चराचरैः ।
 सा विद्या केन मीयेत यस्याः कोऽन्यः समो-
 रपि न ॥
 स्वरेण कुञ्जरं हन्ति सर्वपेण तुरङ्गमम् ।
 मत्तिकापदमाचस्य विषम्य विषमा गतिः ॥
 एवंविधं विधिं वत्स विद्यामन्त्रप्रभावतः ।
 जीयन्ते भक्तिर्न पुंभिक्षाद्याद्विद्या परान्वरा ॥
 नहि विद्या कुलं जातिरूपं पौरुषपातताम् ।
 वश्यते सर्वलोकानां पठिता उपकारिका ॥
 भूनेर्यहीता विध्वस्ता दृष्टा वा महपन्नगेः ।
 विद्या उत्थापयेत् वत्स अन्यथास्यापि ह्यन-
 क्षिता ।
 सर्व्वेवामेव वृद्धानां विद्यावृद्धे हि मान्यता ॥
 वयोवृद्धो हि मुद्राणां विद्यानां धनवान् यतः ।
 चक्षियानान् योर्व्येण विद्यायां शास्त्रपारगः ॥
 वित्तं बन्धुव्यञ्चैव तपो विद्या यद्योत्तरम् ।
 पूजनीयानि सर्व्वेषां विद्या तेषां गरीयसी ॥
 गुरुमुत्सृज्य विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।
 विद्यायां लभ्यते विद्या चतुर्थी नोपलभ्यते ॥
 य. शत्रुकाण्डे मही दद्यात् मेवतुल्यञ्च काञ्च-
 नम् ।
 स यद्व्यायतः पृच्छन् तस्योपदिशेत् कश्चित् ।
 एवंविधं महाभाग विद्यारूपं हि वर्जितम् ॥

विद्या

संज्ञेपात्र च विज्ञानात्तस्या दानफलं श्रद्धा ॥
 श्रीनाडीपत्रजे सञ्चे समे पत्रसुसञ्चिते ।
 विचित्रकं विपार्थं च चर्मैर्वा सवटोक्तते ॥
 रक्तेन अथ जगत्तु मूर्धानावर्द्धितेन च ।
 इन्द्रसुसुप्तत्वेन एवंविद्यत्ततेन च ॥
 यस्तु द्वादशसाक्षीं संज्ञितासुपरोखयेत् ।
 हृदाति चाभियुक्ताय च याति परमां गतिम् ॥
 पूर्वात्तरत्रवे देशे सर्ववाधाविवर्जिते ।
 गोमयेन शुभेनेव कुर्यान्नक्षत्रकं बुधः ॥
 चतुर्हस्तप्रमाद्वेन शुभश्च चतुरस्रकम् ।
 तस्य मध्ये लिखेत् पद्मं स्फुरत्तरजादिभिः ॥
 सञ्चैर्भूयैः पुष्पैर्भूयैः सर्वतो दिशम् ।
 वितानं दापयेन्मूर्ध्नि शुभचित्रविचित्रितम् ।
 पार्श्वतः सितवस्त्रैस्तु सम्यक् शोभां प्रकल्पयेत् ॥
 कन्दकोरुर्हस्तैश्च दपणे कामरेक्षया ॥
 चण्डिकाकिङ्कलिशब्दैश्च सर्वत्र उपकल्पयेत् ।
 तस्य मध्ये न्यसेदुत्तमं नागदन्तमयं शुभम् ॥
 अधः कश्चिन्नवहस्तु पार्श्वतो हरिदन्तिभिः ।
 शोभितं इन्द्रवन्धेन बह्वं रुच्येण बुद्धिमान् ॥
 तस्योर्ध्वं विन्यसेद्देव्याः पुस्तकं लिखितं शुभम् ।
 आलेख्यमपि तत्रैव पूजयेद्विधिना ततः ॥
 निरुदकेक्षया पुष्पैः कर्मिकीटविवर्जितैः ।
 चन्दनेन सदा तत्र भस्मना चारु धूनयेत् ॥
 धूपश्च गुग्गुलुं देयं तुल्यकागुरुमिश्रितम् ।
 सोपमालां तथा चाप्ये नैवेद्यं विविधं पुनः ॥
 खाद्यं पेयान्वितं लेप्यं चोष्यञ्चापि निवेदयेत् ।
 पूजयेद्द्विधोपालांस्तु लोकपालान् यथाक्रमम् ॥
 कन्याः स्त्रियस्तु संपूज्या मातरः कल्पयेच्च ताः ।
 पुस्तकं देवदेवीश्च विप्राणां दक्षिणां तथा ॥
 अश्रद्धा चैव दानत्या रुपं पौरांश्च पूजयेत् ।
 तथा संपूजयेद्दत्तं लेखकं धर्मभागकम् ॥
 कन्दोलक्षणात्तत्र सतकविं मधुरस्वरम् ।
 प्रयष्टं स्मरते मन्त्रं श्रेष्ठं पुस्तकलेखकम् ॥
 नातिसन्ततविच्छिन्नेन अक्षणेन च कर्कशैः ।
 नन्दिनागरकेन्द्रेणैलेखयेच्छिवपुस्तकम् ॥
 प्रारम्भे पञ्चसोक्तानि पुनः शान्तिस्तु कारयेत् ।
 रात्रौ जागरणं कुर्यात् सर्वोपैर्षं प्रकल्पयेत् ॥
 नटचारणनये च देव्याः कथनसम्भवेः ।
 प्रत्यक्षे पूजयेत्सोक्तान्तः सर्वं विसृजयेत् ॥
 यथास्तु सुमनस्कैः विश्रम्भेन दिने दिने ।
 निष्पाद्यं विधिनानेन स्वर्णं च शुभवासरे ॥
 ततः पूर्वाक्तविधिना पुनः पूजां प्रकल्पयेत् ।
 तथा विद्याविमानस्तु सप्तपञ्चभिर्भूमिकम् ॥
 विचित्रवस्त्रशोभायां शुभलक्षणलक्षितम् ।
 कारयेत् सर्वतोभद्रं किङ्कणीवरकान्वितम् ॥
 दपणोर्हस्तैश्च चण्डिकाचामरमण्डितम् ।
 तस्मिन्मयं ससुप्तच्छिद्यं सुगन्धं चन्दनागुरुम् ॥
 तुल्यकं गुग्गुलुं वस्तु शर्करामधुमिश्रितम् ।
 पूजयेत् पूजयेत् सर्वान् कन्यास्त्रीद्विजपौरवान् ॥
 तथा तं पुस्तकं वस्त्रं विन्यसेद्द्विधूपूजितम् ।
 एवं कृत्वा तत्रा चिन्त्या मातरः प्रीयतां मम ॥
 यस्तैव मुक्तं तच्छास्त्रं पुस्तैः पुरि विकल्पयेत् ॥

विद्या

तथा तपस्विनः पूज्याः सर्वशास्त्रार्थपारगाः ॥
 शिवव्रतधरा सुखा विष्णुधर्मपरायणाः ।
 मङ्गला जनसन्धेन रथस्थं वाद्यवाहनेः ॥
 प्रधानैर्वापि तत्रैयं यस्य देवस्य अंशकम् ।
 सामान्यं शिवतीर्थेषु मातरो भवनेषु च ॥
 तस्मिन् पूजां तथा कृत्वा देवदेवेन शूलिना ।
 समर्पयेत् प्रकल्पेण मातरः प्रीयतां मम ॥
 सदाध्ययनयुक्ताय विद्यादानरताय च ।
 विद्यासंग्रहयुक्ताय सर्वशास्त्रज्ञताश्रमे ॥
 तेनैव वर्णते यस्तु तस्य तं विनिवेदयेत् ।
 जगद्धिताय वै शान्तिं सन्ध्यायां वाचयेत्तथा ॥
 तेन तोयेन दातारं मूर्ध्नि समभिसिञ्चयेत् ।
 वरमेतु ततः शब्दसुचार्यं जगत्सत्तथा ॥
 एवं कृते महाकान्तिर्देशस्य नगरस्य च ॥
 अनेन विधिना यस्तु सर्ववाधाः शमन्ति च ॥
 अनेन विधिना यस्तु विद्यादानं प्रयच्छति ।
 स भवेत् सर्वलोकानां दर्शनादधनाश्रयः ।
 न्तोऽपि गच्छते स्थानं ब्रह्मविष्णुनमस्कृतम् ॥
 सप्त पूर्वापरान् वंशानात्मनः सर्व एव च ।
 उद्धृत्य पापकलिनाद्विष्णुलोकं महीयते ॥
 यावत् तत्पत्रसंस्थानमन्तराणि विधीयते ।
 तावत् स विष्णुलोकं क्रीडते विविधैः सुखैः ॥
 तदा क्षितिं समायातो देव्या भक्तिरतो भवेत् ।
 समस्तभोगसम्पन्ने विद्यान् संजायते कुले ॥
 विद्यादानप्रभावेन योगशास्त्रं ददेदुद्यदि ।
 आत्मवित्तानुरुपेण यः प्रयच्छति मानवः ।
 अशास्त्रात् फलमाप्नोति सत्त्वं सत्त्वं न संशयः ॥
 स्त्रिया वानेन विधिना विद्यादानफलं कर्मिणः ।
 भर्तृव्यानुश्रया दत्तं विधवा वा तसुदृशन् ॥
 विद्यार्थिनं सदा देयं वस्त्रमभ्यङ्गभोजनम् ।
 कृत्रिका उदकं दीपं यस्मात्तं विना नहि ॥
 लेखनीघटनं तीक्ष्णमसिपत्रम् लेखनीम् ।
 दत्त्वा तु लभते वस्तु विद्यादानमनुत्तमम् ॥
 पुस्तकाक्षरार्थं दत्त्वा तत्प्रमाणं सुशोभनम् ।
 विद्यादानमवाप्नोति स्वत्रयवन्तु बुद्धिमान् ॥
 पञ्चकामीसनश्चैव दत्त्वासनमथापि वा ।
 विद्याधारणशौलाय दत्तं भवति राण्यदम् ॥
 अन्नं नैत्रपादानां दत्तं विद्यापरायणे ।
 भूमिं यद्दत्तु लेखस्तु स्वर्गोप्यफलप्रदम् ॥
 यस्य भूम्यां स्थितो निव्यं विद्यादानं प्रवर्तते ।
 तस्यापि भवते स्वर्गं तदाभावात्तराधिप ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन विद्या देया सदा नरेः ।
 इह कौर्मिमाप्नोति न्तो याति परां गतिम् ॥
 इति देवीपुराणे विद्यादानमहाभाग्यफला-
 ध्यायः ॥ ३ ॥ अथ च ।
 “दशवापीसमा कन्या भूमिदानश्च तत्समम् ।
 भूमिदानाद्दशगुणं विद्यादानं विशिष्यते ॥
 यथा सुराणां सर्वेषां रामश्च परमेश्वरः ।
 तथैव सर्वदानानां विद्यादानस्तु देवनाम् ॥
 राजस्यसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम् ।
 तत् फलं लभते विप्रो विद्यादानेन पुण्यवाक् ॥
 सर्वश्रेष्ठसमापूर्णा सर्वरक्षोपशोभिताम् ।

विद्या

विप्राय वेदविदुषे मूर्ध्नि दत्त्वा अश्रिण्ये ।
 यत्फलं लभते विप्रो विद्यादानेन तत् फलम् ॥
 कपिलानां सङ्घस्यैव सव्यगर्त्सिनं यत् फलम् ।
 तत् फलं समवाप्नोति पुस्तकस्य परानतः ॥
 यावच्च पातकं तेन कृतं जन्मशतैरपि ।
 तत् सर्वं नाशयन्त्याशु विद्यादानेन भी द्विज ॥
 धर्मोपदेशं यः कुर्यात् शास्त्रं ज्ञात्वा तु वैश्वे ।
 कृत्वा धरिर्भो यो दद्यात् जभसोक्तसुधमं ॥
 फलम् ॥
 विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 येन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारकम् ॥
 विद्या च श्रूयते लोके सर्वधर्मप्रदायिका ।
 तस्माद्दद्यात् सदा देया पश्चित्तेर्धार्मिकैर्द्विजैः ॥
 आत्मविद्याप्रदातारो ये भवन्ति सदा सुभे ।
 न पुनस्तेऽपि निरयं प्रविशन्ति सुनिश्चयम् ॥
 विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्मशास्त्रस्य च द्विज ।
 पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात् ॥
 शास्त्रदद्यात् जगत् सर्वं सुश्रुतश्च शुभाशुभम् ।
 तस्मात् शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कार्तिके ॥
 वेदविद्याश्च यो दद्यात् स्वर्गं कल्पयं वसेत् ।
 आत्मविद्याश्च यो दद्यात् तस्य संख्या न ॥
 विद्यते ॥
 त्रीणि तुल्यप्रदानानि त्रीणि तुल्यफलानि च ।
 शास्त्रं कामदुधा धेनुः पृथिवी चैव शास्त्रतो ॥
 यत्किञ्चित् कार्तिके दत्तं विष्णुसुदृश्य मानवेः ।
 तदन्वयश्च लभते त्वद्दानाद्विशेषतः ॥
 इह लोके बहुन् भोगान् भुक्त्वा याति शिवा-
 लयम् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ११० अध्यायः ॥
 अथ विद्यारम्भदिनानि ।
 विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “संप्राप्ति पञ्चमे वर्षे अप्सुप्ते जगार्हने ।
 यद्यं प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तथाहमीम् ॥
 रिक्तां पञ्चदशींश्चैव सौरिभौमदिनं तथा ।
 एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भस्तु कारयेत् ॥
 पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवींश्चापि सरस्वतीम् ।
 स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वाश्च विद्यां विशेषतः ॥
 नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने ।
 स्वाहेत्यनेन हरिं चिः पूजयेत् ।
 भद्रकाक्षे नमो नित्यं सरस्वत्ये नमी नमः ।
 वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च ॥
 स्वाहेति ब्रह्मपुराणीयेन च चिः पूजयेत् ॥”
 लिखनविधिमाह नन्दिपुराणम् ।
 “शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे वारे दिनशुभे ।
 लेखयेत् पूज्यं देवेशान् वरब्रह्मणानां नान् ॥
 पूजयेद्वेदो भूत्वा लिपिद्वी लेखकोत्तमः ।
 निरोधो हस्तशास्त्रोश्च मसौपचावधारणे ॥”
 मत्स्यपुराणश्च ।
 “श्रीर्षोपिताम् सुसंपूर्णान् समन्त्रेकीमतान् ॥
 समान् ।
 अक्षरान् विलिखेद्वस्तु लेखकः स परः ॥
 स्वतः ॥”

नाधीतीतिवदुत्तमो महः ।

“दधिरं च खडं गाचात् प्रखिच च परीक्षते ।”
दधिरखडं विना प्रखिच खतमात्रेऽपि । दीपि-
कायाम् ।

“लघुचरशिवशलाघोसुखलघुपौष्-
प्रशिवु च हरिवेषे सुकृतीवाकंवादे ।
उदितवति च जीवे केककोखेपु मौख्ये-
रपठनदिनवर्षं पाठयेत् पञ्चमेऽब्दे ।”
मदनपारिजाते ।

“विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमो भृगुभास्करौ ।
मरुतं शनिभौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः ॥
विद्यारम्भः सुरगुरुघितशिवेभीष्टार्हाद्यौ
कर्तृचायुचिरमपि करोत्यंभुमान् मध्यमोऽत्र ।
नीष्टाराशौ भवति जडता पञ्चता भूमिपुत्रे
हायाखनावपि च सत्यः कौर्ण्यन्धवमाद्याः ॥
रवेर्गोरोर्भृगोर्मे तत्स्येऽर्केऽपीन्द्रवृद्धितः ।
गुरुंकेन्दुसुहो च विद्यारम्भः प्रशस्यते ॥”
दृष्टव्यतिः ।

“प्राहसुखो गुरुरासीनो वरुणाभिसुखं शिशुम् ।
अध्यापयेच्च प्रथमं दिवाश्रीभिः प्रपूजितम् ॥”
कूर्मपुराणम् ।

“आध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशु-
मानसाः ॥”
शिवधर्मम् ।

“संस्कृतेः प्राकृतेर्वाक्यैः शिष्यमनुरुक्तपतः ।
देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्तुतः ॥”
आदिः ग्रन्थकरणादिः ॥ । नन्दपुराणम् ।

“प्रशस्तशब्दसंयोगे कुर्व्यात् यतिविरामणम् ॥”
विरामणं तद्दिनपाठसमाप्तिम् ॥ ॥

“समाप्ति वाचकाभीष्टं कुर्व्यादेव विचक्षणः ।
सुश्रुतं सुव्रतं भूयादस्तु शास्त्रा तु निखडा ॥
लोकः प्रवर्ततां धर्मं राजा चास्तु सदा जयी ।
धर्मवान् धनसम्पन्नो गुरुश्चास्तु निरामयः ॥ ॥

इति प्रोष्य यथायातं गन्तव्यं विभावितेः ।
शिष्यैः परस्परं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ॥
कथावस्तुप्रसङ्गेन नागायाख्यानसम्भवेः ।
युक्तिभिश्च स्मरेद्व्याख्यां चिन्त्रे चापि स्वयं कृतेः ।
एवं दिने दिने यास्यां श्रद्धयायाज्ञियतो नरः ॥”
विष्णुपुराणम् ।

“पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति चभोजने ॥”
स्तुत उवाच ।

“प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या
शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्तं ।
न हृत्प्रिसुत्यादयते शरीरे
अस्वस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥”
लिङ्गपुराणम् ।

“यो गुरुं पूजयेन्नित्यं तस्य विद्या प्रवीर्यते ।
तत्रसाक्षेन यस्मात् स प्राप्नुते सर्वसम्पदः ॥”
दुर्वासाः ।

“सन्धावां मर्चन्ति मेधे शास्त्रचिन्तां करोति
यः ।
चत्वारि तस्य नमन्ति चायुर्विद्या यशो वक्षम् ॥”

अधीतव्यापिने दानमावश्यकं तथा च श्रुतिः ।
योऽधीतार्थिभ्यो विद्यां न प्रवक्षते च कावेष्टा
स्तात् श्रेयसो द्वारमावहय्यात् इति ॥ ।
तदानश्च अध्यापनेन आख्यया विनिष्कार्षिण
च सम्भवतीत्यतो धीमद्भिर्नवम्भः क्रियते ॥ ॥

तथा च विष्णुपुराणम् ।
“प्राणिनामुपकाराय यदेवेह परत्र च ।
कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान् भवेत् ॥”
दृष्टव्यतिरपि ।

“अज्ञानतिमिरोपितान् सन्देशपटलान्वितान् ।
निरामयान् यः कुरुते शास्त्राङ्गनशलाकया ॥
इह कीर्तिं राजपूजां लभते सहस्रिच सः ।
वायुसाविके तु समये भ्रान्तिः सञ्जायते धतः ॥
धात्राचराणि वृष्टानि पत्राकृदाभ्यतः पुरा ।
उपदेशानुमन्ता च लोके तुल्यपत्नी स्तुतौ ॥”
एवञ्च । एकलव्याननुपदेशापि प्रोखाचार्यो गुरुः
जनः अतो यत्यक्तुः सुतरां गुरुत्वम् । यथा,
महाभारते ।

“अरग्यमनुसंप्राप्य कृत्वा मोक्षं महौमयम् ।
तस्मिन्नाचार्यवृत्तेश्च परमासाध्यतस्तदा ।
इत्यस्त्रे योगमातस्य परं निश्चयमागतः ॥”
शुद्धलिखितौ ।

“न वेदमनधीतानां विद्यामधीयीताभ्यश्च वेदाङ्ग-
स्तुतिभ्यः ॥” ॥ अज्ञानि च ।
“शिष्या कल्पो व्याकरणं कृत्वो ज्योतिषमेव च ।
निरक्तचेति चाज्ञानि वेदानां गदितानि घट्ट ॥”
स्तुतिस्तु धर्मसंहितेत्यमरः ॥ ॥ शिष्यस्य
गुरुषु कृत्स्नत्वमाह लघुचारीतः ।

“एकमप्यचरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।
एषिष्यां नास्ति तद्व्यं यद्वत्त्वा घोऽशुभी भवेत् ॥”
नन्दपुराणम् ।

“यश्च श्रुत्वाभ्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वेददम् ।
अन्यस्य चनयेत् कीर्तिं गुरोः स अज्ञाहा भवेत् ॥
विस्मरेच्च तथा मौढ्यादयोऽपि शास्त्रमनुत्तमम् ।
स याति नरकं शौरमक्षयं भीमदर्शनम् ॥”
अतएव गृहस्थादीनामपि पुनरध्ययनाह
आपस्तम्बः । यथा विद्याया न विरोधित पुनरा-
चार्यसुपेय साधयेदिति ॥ । विष्णुः । यश्च
विद्यामासाद्य तथा जीदेत् न च सा तस्य पर-
लोकफलप्रदा भवति यश्च विद्याया परेषां यशो
हन्तीति ॥ । देवलः ।

“इत् दत्तमधीनं यद्विनश्यत्यनुकीर्णनात् ।
ज्ञानानुशीचनान्याश्च भयतेजो विभियते ॥
तस्मादात्मकतं पुण्यं तृषा न परिकीर्षयेत् ॥”
अनुकीर्णं कथनम् । ज्ञाना प्रशंसा । अनु-
शीचनं धनययेन पञ्चात्तापः । भयतेजः पक्ष-
जनकशक्तिहीनम् । तृषा रक्षाद्रिप्रयोजनं
विना ॥ ॥ वैष्णवान्ते भविष्यपुराणम् ।

“उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयति
द्विजान् ।
किञ्च इत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थसिद्धता ॥”
इति ज्योतिषस्तम् ॥

विद्याचक्रः, } (विद्याया वित्तः । विद्या+“तिन-
विद्याचक्रः, } वित्तचक्रचक्रचक्रौ ॥ ५। ९ । १६ ।
इति चक्रचक्रचक्रचक्रौ ॥) विद्याया स्वातः । इति
याकारकम् ॥

विद्यादत्तः, पुं, भूर्लङ्घ्यः । इति शब्दमात्रा ॥
विद्यादाता, [ङ] ङि, (विद्यां ददातीति । दा+
ङ्घ्य ।) विद्यादानकर्ता । यथा,—

“अज्ञराता भयन्ताता पक्षीतातक्षयैश्च ।
विद्यादाता जन्मदाता पञ्चेते पितरो वृणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसंह्ये १० अध्यायः ॥
अपि च ।

“न च विद्यायसो वन्मुर्नास्ति कश्चित् गुरोः
परः ।
विद्यादातुः पुत्रराशौ तत्समो नात्र संशयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥

विद्यादानं, ङी, (विद्याया दानम् ।) अध्यापनम् ।
पुस्तकदानम् । यथा,—
वशिष्ठ उवाच ।

“विद्यादानं प्रवक्ष्यामि याथातथात्तवाधुना ।
तथा देवं फलं यच्च तच्छ्रेयस्य वृषोत्तमम् ॥
पुण्येऽङ्गि शुभनक्षत्रे मन्त्रं शुभवेदिकम् ।
चतुरस्रं वितानं वा कृत्वा तत्रोपलेपयेत् ॥
गोमयेनोपलिप्ते तु पुष्यप्राकरश्रीभिते ।
तत्र न्यस्यासनं दिवं दिव्यगन्धादिवाचितम् ॥
संस्थाप्य पुस्तकं तत्र धर्मशास्त्रस्य धीमता ।
ब्राह्मणान् वेदसंपूर्णान् कृद्दोल्लस्यवापारगान् ॥
शेखयित्वा तु यज्ञेन तत्समर्प्यं शुभाचरेः ।
चन्द्रसूर्यांपरागौ वा संक्रान्त्ययनवासरे ॥
पुण्येऽङ्गि तत् समंपूज्य बन्धालङ्कारभूषणैः ।
वृत्तधेन्वा युतं रत्नेर्हंश्यात् गुणवते नतः ॥
शास्त्रसङ्गावदित्ये वाचकेऽतिप्रियंवदे ।
तच्छास्त्रं श्रद्धयां नित्यं जनानां नाशयन्त्यथ ।
दातुस्तस्माद्भवत्येवं फलं तच्छ्रेय भूपते ॥
यत् पुण्यं सर्वतोर्षाणां विधिवद्दयजतां तथा ।
तत् पुण्यं समवाप्नोति विधिवच्छास्त्रदः पुमान् ॥
कपिलानां सङ्क्षेपेण सत्यगदत्तेन यत् फलम् ।
तद्वाजन् सकलं तेभ्य धर्मशास्त्रप्रदायकः ॥
पुराणं भारतं वापि रामायणमथपि वा ।
दत्त्वा यत् फलमाप्नोति न तत् सर्वमंजामखैः ॥
देवानामालये नित्यं धर्मशास्त्राणि यः पुमान् ।
अध्यापयति धर्मात्मा तस्य दानफलं श्रेष्ठम् ॥
धनभूमिद्विरागयानां दानेन यदवाप्यते ।
फलं तत् सकलं राजन् नित्यं कारापकस्य च ॥
योऽधीते धर्मशास्त्राणि देवानां पुत्रोऽनिष्टम् ॥
द्विजो वीपसुरचार्यानामिवमेवाहंति ध्रुवम् ॥
प्रातस्तक्याय यो वेदं वेदाङ्गं शास्त्रमेव वा ।
एषिवीदानतुल्यं स्यात् फलं तस्य वृष्टोत्तमम् ॥
दानेर्थाऽपि विभर्त्तानानुपसृष्टं धर्मतत्परः ।
द्विगुणं एषिवीदानात् फलं तस्य भवेत्तपः ॥
यो भूतं पठमानानां करोत्यनुदिनं वृष ।
स यज्ञफलमादत्ते दानाच्छादानभोजनेः ॥
विवेको जीवितं दीर्घं धर्मकामार्थसम्पदः ॥

विद्याध

सर्वं तेन भवेत्तं शास्त्रार्थं प्रोषयेत् ॥
 वाजपेयसहस्रस्य सन्धिगिरस्य यत् पलम् ।
 तत् पलं समवाप्नोति विद्यादानात्तं संशयः ॥
 तस्माद्वाजपेयं नित्यं धर्मशास्त्रस्य वा श्रुतेः ।
 पठनं कारयेन्नाजन् यदीच्छेद्धर्ममात्मनः ॥
 गोभूषणस्यवासांसि शयनाभ्यासनानि च ।
 प्रत्यहं तेन दत्तानि भवन्ति श्रुतसत्तमः ॥
 धर्माधर्मं न जानाति लोकोऽयं विद्याया विना ।
 तस्मान् सदेव धर्मात्मन् विद्यादानरतो भव ॥”
 इति बह्विपुत्रपुराणे विद्यादाननामाध्यायः ॥
 विद्यादेवी, स्त्री, (विद्याया देवी ।) जिनघोषप्र-
 देव्यन्तर्गतदेवीविशेषः । इति जैमिनिः ॥ सर-
 स्वती च ।
 विद्याधनं, स्त्री, विद्याया अर्चितधनम् । यथा ।
 विद्याधनमाह कात्यायनः ।
 “उपन्यस्ते तु यत्तन् विद्याया पणपूर्वकम् ।
 विद्याधनम् तद्विद्यात् विभागे न नियोजयेत् ॥
 शिष्यादार्त्विन्यतः प्रश्नात् सन्धिप्रश्ननिर्णयात् ।
 स्वज्ञानशंसनादादात्म्यं प्राध्ययनात् यत् ॥
 विद्याधनम् तत् प्राहुर्विभागे न प्रयोजयेत् ।
 शिष्येष्वपि हि धर्माऽयं मन्त्राद्यन्वाधिकं
 भवेत् ॥
 परं निरस्य यत्तन् विद्याया दूतपूर्वकम् ।
 विद्याधनम् तद्विद्यात् न विभाष्यं दृष्टव्यम् ॥”
 यदि भवान् भद्रमुपन्यसति तदा भवत एव
 मयैतद्देयमिति पणितं यन्प्रोपन्यासं निष्पीड्य
 लभते तत्र विभाष्यम् । शिष्यादध्यापितात्
 अर्त्विन्यतः यजमानाद्विद्यया तन् धनं न
 प्रतिग्रहलभ्यं वेतनरूपत्वात्तस्य । तथा यत्कि-
 ष्विद्याप्रे निस्तीर्णोऽपि यत् यदि कश्चित्
 परितोषाद्दाति । तथा यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थं
 अस्माकं संशयमपनयति तस्मै धनमिदं ददा-
 मीत्युपस्थितस्य संशयमपनीय यत्तन्धनम् । तथा
 वादिनोऽन्वाहसन्दि न्यायकरणाद्येमागतयोः
 सन्धिप्रश्नरूपेण यत्तन् धनं प्रश्नादिकम् । तथा
 शास्त्रादिप्रश्नज्ञानं सम्भाष्य यत् प्रतिग्रहा-
 दिना लभ्यम् । तथा शास्त्रज्ञानविवादे अन्व-
 चापि यत्तन् कृत्वादिन्योऽन्वज्ञानविवादे निष्पीड्य
 यत्तन्धनम् । तथेकस्मिन् देये बहुनामुपपन्ने येन
 प्रकृष्टात् यत्तन्धनम् । तथा शिष्यादिविद्यया
 चिन्तकरसुवर्णकारादिभिर्यत्तन्धनम् । तथा दूते-
 नापि परं निष्पीड्य यत्तन्धनं तत् सर्वमविभाष्य-
 मितरैः । तस्माद्यथा कथाचित् विद्याया लभ्य-
 मन्धनस्यैव तत्र इतरेवामिति । प्रदर्शनार्थम्
 कात्यायनेन विस्तारितमिति - दायभागः ॥
 नारदः ।
 “कुटुम्बं विभ्रयाद्भ्रातृयो विद्यामधिगच्छतः ।
 भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि
 सन् ॥”
 विभ्रयाद्विभ्रवचननिर्देशात् बहवः । यदि
 विद्यामभ्यस्यतो भातुः कुटुम्बपरो भाता
 स्वधनस्यशरीरायासांश्च संवर्द्धयति तदा

विद्यावा

तद्विद्यार्त्तधने तस्याधिकारः । अश्रुतोऽर्थः ।
 कल्पतरुमिताश्वरादीपकलिकासु कात्यायनः ।
 “परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्ताम्यतस्तु या ।
 तथा लभ्यं धनं यत्तु विद्यालभ्यं तदुच्यते ॥”
 अन्यतः पितृमातृकुलव्यतिरिक्तात् । अत्र
 विशेषयति स एव ।
 “नाविद्यानाम् वेदेन देयं विद्याधनं कश्चित् ।
 समविद्याधिकानाम् देयं वेदेन तद्वनम् ॥”
 तन्मोक्षरितविद्यापदसुभाष्यां सम्बध्यते । तेन
 समविद्याधिकविद्यानां भागो न तु न्यूनविद्या-
 विद्यायोः । वेदेन विदुषा । पुनर्विशेषयति ।
 “कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा ।
 शौच्यं प्राप्नुयुः यद्विदुः विभाष्यं तदृष्टव्यम् ॥”
 कुले स्वकुले पितामहपितृत्यादिभ्यः पितृत एव
 वा शिष्यतविद्यानां भ्रातृणां यद्विद्याशौच्यं प्राप्तं
 धनं तद्विभ्रजनीयमिति कल्पतरुत्तराकारौ ।
 इति दायतत्त्वम् ॥
 विद्याधरः, पुं, देवयोनिविशेषः । इत्यमरः ॥ विद्यां
 मन्त्रादिकं धरति पचादित्वादः । पुष्यदन्तादिः
 कामरूपी खेचरः । इति भरतः ॥ (यथा,
 रघुः । २ । ६० ।
 “तस्मिन् चये पालयितुः प्रजाना-
 म्पुत्रप्रयतः सिंहनिपातसुयम् ।
 अवाप्तस्वस्वोपरि पुष्यदृष्टिः
 पयात् विद्याधरदक्षसुक्ता ॥”)
 तस्योत्पत्त्यादिर्यथा, --
 “नेकेयं चगणेश्यां जेलोक्यमश्वरोग्येः ।
 तेषामुत्पादितान्योन्मं महागन्धर्वनायकाः ॥
 उन्मादिताः पुनस्तैर्यै विक्रान्ता युद्धदुर्मदाः ।
 विद्याधरेश्वरास्ते तु खेचराः कामचारिकाः ॥
 हिरण्यरोमा कपिलाः सुलोमा माधवस्तथा ।
 इन्द्रकेतुश्च पिङ्गाङ्गो नादशैव महाबलः ॥
 गण इत्येवमादिस्तु हे चान्ये वै सुलोचने ।
 शिवा च सुमनाश्चैव साभ्यामपि च विश्रवाः ॥
 पुनश्चोत्पाद्यामास विद्या सौमनसं गणम् ।
 एतेर्थाभो ह्ययं लोको विद्याधरगणैस्त्रिभिः ॥
 एभ्योऽनेकानि जातानि ह्यवरात्तरचारिकाम् ।
 लोनेऽस्मिन् गणप्रस्तानि मन्त्रविद्याविचारि-
 याम् ।
 विद्याधरास्तथाऽपि विद्याबलसमन्विताः ॥”
 इति बह्विपुत्रपुराणे काश्यपीयवंशः ॥ ७ ॥
 योऽश्वरतिबन्धान्तर्गतचरमन्त्रः । तस्य लक्ष्यं
 यथा, इति मन्त्रार्थम् ।
 “नायं जवयुगं धृत्वा कराभ्यां ताडयेत्
 पुनः ।
 कामयेन्नभेरं कामी बन्धो विद्याधरो मतः ॥”
 विद्यावान्, [त] चि, (विद्यास्यस्यति । विद्या +
 मतुप् । मस्य वः ।) विद्याविश्रुतः । विद्या-
 शब्दात् वतुप्रत्ययेन विष्णुः ॥ (यथा, प्रबोध-
 चन्द्रोदये । २ । ११ ।
 “विद्यावन्तपि कीर्तिमन्तपि सदाचारावरा-
 तान्पि ।

विद्युष्वा

प्रोक्षेः पौरवभूषणान्पि कुलाश्रुतुमीशः
 चक्यात् ॥”)
 विद्युष्वाः, पुं, (विद्युदिव चक्या विद्या वस्य)
 राक्षसविशेषः । यथा, --
 “अपिकेतुश्च दुर्द्धर्षो रश्मिकेतुश्च वीर्यवान् ।
 विद्युष्वाङ्गो द्विजिह्वश्च सूर्यशशुश्च राक्षसः ॥”
 इति रामायणे उत्तरकाण्डे ६० सर्गः ॥
 (स्त्री, कुमारानुचरमातृगणविशेषः । यथा,
 महाभारते । ६ । ४६ । ८ ।
 “मेघसखा भोगवती सुभूष कनकावती ।
 अलाताक्षी वीर्यवती विद्युष्वा च भारत ॥”)
 विद्युष्वाणां, स्त्री, (विद्युत् इव ज्वाला यस्याः ।)
 कलिकारीदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः । (विद्युतो
 ज्वाला ।) तद्विद्युत्तमा च ॥
 विद्युत्, स्त्री, (विशेष्य द्योतते इति तच्छ्रीला
 वा । वि + डृत् + “आजभासति ।” १।२।१७७।
 इति कृप् ।) सन्धा । इति मेदिनी । तै, १५५ ॥
 विद्योतते वा । तत्प्रयोगः । श्रम्या २ शतद्वार
 द्वादिनी ४ शेरवती ५ चणुप्रभा ६ तद्वि ७
 सौदामिनी ८ चक्या ९ चपला १० । इत्य-
 मरः ॥ वीपा ११ सौदामिनी १२ चिल-
 मोलिका १३ सङ्गः १४ अचिरप्रभा १५
 सौदामिनी १६ अस्थिरा १७ मेघप्रभा १८
 अश्रुतिः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ चटुला २०
 अचिररोचिः २१ राधा २२ नीलाङ्गना २३ ॥
 इति चटाधरः ॥ सा चतुर्विधा । यथा, --
 “अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह घोषण ।
 बहुपुत्रस्य विद्युष्वातसो विद्युत्तः स्मृताः ॥”
 इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्यायः ॥
 चतस्रो विद्युत्तसु ।
 “वाताय कपिला विद्युत्तातपाय हि लोहित ।
 पीता वर्णाय विज्ञेया दुर्भिक्षायासिता भवेत् ॥”
 इति ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धाः । इति तद्वीका ॥
 विद्युत्, चि, (विगता दृत् कान्त्येव ।)
 नियमः । इति मेदिनी । तै, १५५ ॥ (विद्युत्
 दृत् दीर्घस्येति विशेषः । विशेष्य हीमि-
 शास्त्री । यथा, अश्विदे । १ । २३ । १२ ।
 “हस्काराद्दृत्तात्स्यंती जाता अवनुनः ॥”
 “हस्कारात् दीर्घकारात् विद्युतो विशेष्य
 दीप्यमानात् ॥” इति तद्वीकायां सायणः ॥)
 विद्युत्केशः, पुं, (विद्युत् इव हीमिशालिनः केशा
 यस्य ।) राक्षसविशेषः । यथा, --
 “स कालभगिनीं कान्यां भयां नाम महा-
 भयाम् ।
 उदावहदमेयात्मा स्वयमेव महामतिः ॥
 स तस्यां जनयामास जेतो राक्षसपुङ्गवः ।
 पुत्रं पुत्रवतां श्रेष्ठो विद्युत्केशमिति श्रुतम् ॥”
 इति रामायणे उत्तरकाण्डे ४ सर्गः ॥
 विद्युत्प्रियं, स्त्री, (विद्युत्तः प्रियम् । तदाकर्ष-
 तात् ।) कांस्यम् । इति जैमिनिः ॥
 विद्युत्त्वान्, [त] चि, (विद्युत्तः सन्धिसिद्धिः ।
 विद्युत् + मतुप् ।) विद्युत्तद्विद्युत्तः । विद्युत्-

विद्वधिः

कृत्वात् वतुपक्षयेन विषयः । (यथा, मेघ-
दूत । ६६ ।
“विद्वान्मन्त्रं ललितवनिताः सेन्द्रापां सचित्राः
सङ्गीताय प्रहृतसुरजाः खिग्भगम्भीरघोषम् ।”
पुं, पञ्चतविशेषः । यथा, हरिवंश । २०८ । १ ।
“विद्वान्मन्त्रं पञ्चतः श्रीमानायतः शतयोज-
नम् ।
विद्वान्तां यत्र सन्धाता निपात्यन्ते नगोत्तमे ।”
विद्वान्माला, स्त्री, अष्टाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।
यथा । “मो मो गो गो विद्वान्माला ।”
“बावो बहो विद्वान्माला वर्द्धनी श्राद्धपापः ।
सखिमासां तापोच्छ्रितौ गोमध्यस्थः कृष्णा-
म्भोदः ।”
इति कृन्दोमञ्जरी ।
अपि च ।
“सर्वे वर्णा दीर्घा यस्या विश्रामः स्याद्देवदे ।
विद्वद्दृष्ट्वैर्वीणावाणि ! यास्याता सा विद्वान्-
माला ।”
इति श्रुतबोधः ।
विद्वान्माली, [न] पुं, राक्षसविशेषः । यथा ।
विद्वान्माली नाम कश्चिद्राक्षसो मातृश्वरः तस्मै
रुद्रेण सौवर्णं विमानं दत्तं ततोऽर्केस्य पृष्ठतो
भ्रमन् विमानदीप्या रात्रिं विलोपितवान्
ततोऽर्केण निजतेजसा द्रावयित्वा तद्विमानं
पातितं तच्छ्रुत्वा कुपिते रुद्रे भयादर्कः पराद्-
वत् ततो रुद्रस्य क्रूरया दृष्ट्या दन्दस्त्रमानः
पतन् धाराण्यस्त्रीं पतितो लोलाकर्णान्ना
विख्यातः । इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ७ अध्याय-
टीकायां श्रीधरस्वामी । अपि च ।
“धर्मस्य पुत्री बलवान् सुषेय इति विश्रुतः ।
स विद्वान्मालिना सार्द्धं अयुध्यत महाकपिः ।”
इति रामायणे युद्धकाण्डे ४३ सर्गः ।
विद्वं, स्त्री, छिद्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
विद्वधिः, पुं, रोगविशेषः । तत्पर्यायः । विद्वधम् ०
कृद्गम्यः ३ कृद्गम्यः ४ । इति राजनिघण्टुः ।
तत्र विद्वधिः संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षण-
माह ।
“त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदुष्यास्थिसमाश्रिताः ।
दोषाः श्लेष्मं श्लेष्मं चोरेण जनयन्त्युश्रिता भ्रष्टम् ।
महान्मूलं रजावन्तं हृत्तं वाप्यथवायनम् ।
स विद्वधिरिति ख्यातो विशेयः षड्विधश्च सः ।”
अस्थिसमाश्रिता दोषा इति वक्ष्यमाणाद्द्रव्य-
श्लेष्मादिद्रव्यैर्भेदाद्यम् । यतो रजश्लेष्मं दोषा-
न्नामस्थिसमाश्रयनियमो नास्ति । चोरेण रज-
श्लेष्माहासकम् । आयतं दीर्घम् । ० । षड्वि-
धित्वं विद्वधोति ।
“पृथग्दोषैः समस्तैश्च तृतेनाप्युदना तथा ।
वक्ष्यामपि हि तेषाम् लक्षणं संप्रचक्ष्यते ।” ० ।
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।
“कृन्तोऽवयो वा विषमो भ्रष्टमक्षयवेदनः ।
चिचोत्थानप्रपाकश्च विद्वधित्वात्सम्भवः ।”
विषमो भ्रष्टं चक्षुःशून्यः शब्दं महान् । चिचो-

विद्वधिः

त्थानप्रपाकः । चिचो नानाविधो उन्नमप्रपाकौ
यस्य सः । ० । पित्तकमाह ।
“पक्वोऽमरसङ्काशः श्लावो वा ज्वरदाहवान् ।
चिचोत्थानप्रपाकश्च विद्वधिः पित्तसम्भवः ।”
श्लेष्मिकमाह ।
“श्रावसदृशः पाकः श्लेष्मिकश्चोत्थवेदनः ।
चिचोत्थानप्रपाकश्च विद्वधिः श्लेष्मसम्भवः ।
तनुपीतसिताश्लेषामासावाः क्रमशो मत्वाः ।”
साम्प्रिपातिकमाह ।
“नानावर्णरजः श्लावो घाटालो विषमो महान् ।
विषमं पच्यते वापि विद्वधिः साम्प्रिपातिकः ।”
नाना अनेकविधाः । वर्णाः कृष्णरक्तपाकुरूपाः ।
रजः मोददाहकच्छादिरूपाः । श्लावाः तनु-
पीतसिता यस्य । घाटालः घाटा लकाटिका-
स्यास्ति इति घाटालः । अत्यच्छ्रुताय इत्यर्थः ।
विषमः निष्कोन्नतः । विषमं पच्यते चापि
चिचोत्थानप्रपाकौ दोषानोर्द्ध्वभेदेन विषमं यथा
स्यात्तथा पच्यते । ० । अभिघातजस्यागन्तोः
संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।
“तेस्तेभोर्वैरभिहिते ज्ञते वाप्यकारिणः ।
ततोऽपि वायुविद्वधः सरक्तं पित्तमीरयेत् ।
ज्वरस्तथा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ।
आगन्तुर्विद्वधश्चैव पित्तविद्वधिलक्षणः ।”
तेस्तेभोर्वैः कारुणोद्यपायाद्यादिभिर्हिते यथा
रक्तश्लावो न भवति तथाभिहिते ज्ञते ज्ञते वा ।
अथवा खड्गशूलैर्दिभिः ज्ञते यथा रक्तश्लावो
भवति तथा ज्ञते ज्ञते ततोऽपि अत्र ज्ञतशब्देन
हृत्तमात्रसुच्यते । तेनाभिहितज्ञतयोरप्युद्यपायु-
विद्वधः । अभिहितः अभिघातान् ज्ञते रक्त-
श्लयात् कुपितेन वायुना प्रहतः ईरयेत् कोप-
येत् । ० । रक्तजमाह ।
“कृष्णस्तोटाट्टनः श्लावस्तीव्रदाहकजाल्वरः ।
पित्तविद्वधिलक्षणस्तु रक्तविद्वधिरुच्यते ।” ० ।
अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेषं बोधयितुमाभ्य-
न्तरान् विद्वधीनाह ।
“आभ्यन्तरान्तस्तु विद्वधीन् परिचक्ष्यते ।
गुर्वसात्मविद्वहान्मशुष्कश्राकाशभोजनान् ।
अतिसखीययायामवेगात्तत्तविदाहभिः ।
पृथक् सन्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपि-
ण्यम् ।
वक्ष्यीकवत् ससुप्तमन्तः कुर्वन्ति विद्वधिम् ।
गुदे वक्षिसुखे नाभ्यां कुक्षौ वक्षजयोक्तया ।
युक्तयोः प्रीङ्गु यत्नति हृदि वा जोत्वि वाप्यथ ।
येषां चिह्नानि जानीयात् वात्सविद्वधिलक्षणैः ।
सन्भूय वा मिलित्वा वा ससुप्तं तदुन्नतम् ।” ० ।
स्थानविशेषेण रूपविशेषमाह ।
“गुदे वाननिरोधस्तु वक्षौ कृष्णाक्षमन्त्रता ।
नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मारुतकोपवम् ।
कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रो वक्षजोऽपि च विद्वधौ ।
युक्तयोः पार्श्वकोचः प्रीङ्गुः चासनरोधनम् ।
सन्धाप्रप्रहस्तीव्रो हृदि काचश्च जायते ।
श्लावो यत्नति हिक्का च जोत्वि पीयते पयः ।”

विद्वधिः

सावमार्गमाह ।
“नाभेरपरिजाः पक्वा बालवर्द्धभिमरे लभः ।
अधः सुतेषु जीवेश सुतेषुर्द्धं न जीवति ।”
नाभेरपरिजा बुद्धादिजाताः । बालि खलिल
ऊर्द्धसुखात् । इतरे वक्ष्यादिजाः । अधः
गुदात् । नाभिरक्षुभाभ्यां मार्गाभ्याम् । तथा
च हारीतः ।
“ऊर्द्धप्रभिर्यु सुखात्ताराणां
प्रवर्ततेऽहकश्चित्तो हि पूयः ।
अधःप्रभिर्यु तु पायुमार्गाद्-
द्वाभ्यां प्रवृत्तिश्च नाभिर्यु ।” ० ।
साध्यादिकमाह ।
“अधःसुतेषु जीवेशु सुतेषुर्द्धं न जीवति ।
जुम्भाभिवक्षिपयोऽये तेषु भिर्यु बाह्यतः ।
जीवेशु कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन ।”
जुम्भाभिवक्षिपयोऽये श्रीहृत्कोमादिजातेषु ।
बाह्यतः प्रवृत्तयेत्यापारेण भिर्यु-पुरुषः
कदाचित् जीवेशु । इतरंयु जुम्भाभिवक्षिषु
तथा भिर्यु न जीवेशु । जुदादोर्णा मर्मेत्वात् ।
अतएव भोजः ।
“असाधो मर्मेनो ज्ञेयः पक्वोऽपक्वश्च विद्वधिः ।
सम्प्रिपातोऽत्यतोऽप्येवं पक्व एव हि वक्षिणः ।
जुम्भा नाभेरधीञ्च साध्या मर्मेसमीपतः ।
अपक्वश्चैव पक्वश्च साधो गोपरि नाभितः ।
आधानं बहुनिष्यन्दं हृदि हिक्काहृत्तान्तम् ।
द्वान्वाससमायुक्तं विद्वधिनार्थेऽयमम् ।” ० ।
वात्सविद्वधीनां साध्यासाध्यात्वमाह ।
“साध्या विद्वधयः पञ्च विधयः साम्प्रिपातिकः ।
आमं पक्वं विद्वधत्वं तेषां श्लेष्मदादिषु ।”
श्लेष्मवत् वक्ष्यमाणश्लेष्मश्लेष्मत्वं । ० ।
अथ विद्वधेश्चिकित्सा ।
“जलौकापातनं शस्तं सर्वस्मिन्नपि विद्वधौ ।
नदुस्मिरेको लम्बतं स्मिदः पित्तोत्तरं विना ।
अपक्वविद्वधौ युक्ताद्द्रव्यश्लेष्मश्लेष्मवत् ।
वातज्वरकल्मेष्वा वसातेऽलुताश्वितेः ।
सुखोष्णो वृहलो लेपः प्रयोष्यो वातविद्वधौ ।
यवगोधूमसन्निधेः पित्तेराज्येन लेपयेत् ।
विजोयते ज्योनेव ज्ञापिपक्वस्तु विद्वधिः ।
पैतिकं विद्वधिं वैद्यः प्रदिश्यात् सर्पिषा युतेः ।
पयस्योऽशोरमधुकचन्द्रेणुं त्वपेक्षितेः ।
पयस्यानेकार्थत्वात् अथ शीरकाकोली गुणा-
धिक्यात् । तस्या अजामि अश्वगन्धा ग्राह्या ।
“पञ्चवत्कलकल्मेष्म हृत्तमित्येव लेपयेत् ।
पिबेद्वा त्रिपलाकायं अत्रात्कल्मेष्मसंयुतम् ।
इहिकाधिकतानोऽहकीर्द्धे गोश्लेष्मना च ह ।
मन्त्रैः सुखोष्णेऽपि न स्मिदयेत् श्लेष्मवर्द्धम् ।
दृष्टमन्त्रोक्तवायेव सखेदेन हृत्तन च ।
श्लेष्मं श्लेष्मं वा कोष्णेन ससुप्तं परिचक्षयेत् ।
पित्तविद्वधिवत् सन्धाः क्रिया निरवशेषतः ।
विद्वधौ कुक्षजः कुक्षान् रक्ताङ्गस्तु निमित्तयोः ।
रक्तचन्दनमञ्जिकाविश्राममुक्तगोदिकैः ।
श्रीरेव विद्वधौ वेपो रक्ताङ्गस्तु निमित्तकं ।

विद्वम्:

लणाजाजी विशाला च धामागवफलं तथा ।
पीतं ह्येते निहन्त्यासु विद्वधीन् कोष्ठवम्भवान् ॥”
धामागवफलं कोषातकीफलम् ।
“स्नेतवर्धाभुवो मूलं मूलं वरणकस्य च ।
जलेन कथितं पीतमन्तविद्वधिक्षुत् परम् ॥
गायत्रीचिफलानिक्कटका मधुकं समम् ।
विद्वपटोलकलाभ्यां चत्वारोऽंशाः पृथक्
पृथक् ॥
मसुरान्निस्तुवान् दद्यात् यद्यथा कथं कृताञ्जयेत् ।
विद्वधिशुक्लवोसर्पदाहमोहकुरापहः ।
“लग्नां च्छर्दिहृद्गोपिताखककुलकामलाः ॥”
वाग्भटात् ।
“शिशुमूलं जले धौतं पिष्टं वस्त्रेण गालयेत् ।
तद्वत् सधुना पीत्वा हन्त्यन्तविद्वधिं नरः ॥
शोभाञ्जनकनियुं ह्यो ह्युसैस्वसंयुतः ।
हन्त्यन्तविद्वधिं जन्तोः प्रातः प्रातर्निधेवितः ॥”
नियुं चः कायः । इति विद्वधधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥
विद्वधनाशनः, पुं, (विद्वधिं रोगविशेषं नाशय-
तीति । नश + णिच् + ल्युः ।) शोभाञ्जन-
रसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विद्वधः, पुं, (विद्वधजामिति । वि + द् + “ऋदो-
रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) पलायनम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १०६ । ३० ।
“तेः शरैस्त्वं सैन्यस्य विद्वधः सुमहानभूत् ॥”)
बुद्धिः । इति मेदिनी । वे. ५१ । निम्बः । इति
शब्दरत्नावली ॥ चरणम् । इति कैचिन ॥
(विनाशः । यथा, दृष्टवसंज्ञतायाम् । ३४ । १२ ।
“भौमे कुमारबलपति-
सैन्यानां विद्वधोऽपिप्रच्छभयम् ॥”)
विद्वधः, पुं, विद्वधः । (विपूर्वदुष्प्रतीघञ्प्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥
विद्वधितं, त्रि, (वि + द् + णिच् + क्तः ।) पला-
यितम् । यथा,—
“विद्वधितं भूतगणे ल्वरस्तु त्रिशिराभ्ययात् ॥”
इति श्रीभागवते बाणयुद्धम् ॥
विद्वधः, त्रि, (वि + द् + क्तः ।) प्राप्नोतीति भाव-
वृत्तादिः । तत्पर्यायः । विद्वधः २ इतः ३ ।
इत्यमरः ॥ पलायितश्च ॥ (यथा, रघुः । १२ । ४४ ।
“विद्वधक्रतुर्गमानुसारिणं
येन बाणमस्तन्नं द्रवध्वजः ॥”
पीडितः । यथा मनुः । ७ । ३ ।
“अराजकं हि लोकेऽस्मिन् सन्त्यतो विद्वधे भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमस्तन्नं प्रभुः ॥”)
विद्वधः, पुं, (विशिष्टो हमः । यद्वा, विशिष्टो
हृवृषोऽख्यस्येति । “दुदभ्यां मः ।” ५ । २ ।
१०८ । इति मः ।) प्रजाणः । (यथा, ऋतु-
संहारे । ६ । २७ ।
“आमूलतो विद्वधरागताम्बाः
सपत्नवं पुष्यस्य दधानाः ।
कुन्वेत्यश्रीका हृदयं सशोकं
निरीक्ष्यमाणा नवयौवनानाम् ॥”)

**इ८४
विद्वेष**

रत्नरत्नः । इति मेदिनी । मे. ५३ ॥ (यथा,
रघुः । १३ । १३ ।
“नवाधरस्यहृद्यु विद्वमेषु
पर्यस्तमेतन् सद्यसोर्भिवेगान् ।
ऊर्जाङ्कुरप्रोतसुखं कथञ्चित्
क्षेप्रादपक्रामति शङ्कयथम् ॥”)
विद्वमलता, स्त्री, (विद्वम इव लता ।) गलीनाम-
गन्धरथम् । इत्यमरः ॥
विद्वमलतिका, स्त्री, (विद्वमलता । स्वार्थे कन् ।
टापि अत् इत्वम् ।) गलीका । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विद्वत्कल्पः, त्रि, (विद्वत् + कल्पः ।) ईषदूनी
विद्वान् । इति सुश्रवोऽध्याकरणम् ॥
विद्वत्तमः, त्रि, (विद्वत् + तमः ।) अयमेवामति-
शयेन विद्वान् । इति आकरणम् ॥
विद्वत्तरः, त्रि, (विद्वत् + तरः ।) अयमनथोरति-
शयेन विद्वान् । इति आकरणम् ॥
विद्वद्देशीयः, त्रि, (ईषदूनी विद्वान् । विद्वत् +
देशीयर् ।) विद्वत्कल्पः । इति आकरणम् ॥
विद्वद्देश्यः, त्रि, (ईषदूनी विद्वान् । विद्वत् +
देश्यः ।) विद्वत्कल्पः । इति सुश्रवोऽध्याकर-
णम् ॥
विद्वान्, [स्] त्रि, (वेत्तीति । विद् + शब्द । “विदेः
शतुर्वसुः ।” ७ । १ । ३६ । इति शतुर्वसुरादेशः ।)
आत्मवित् । प्राज्ञः । पण्डितः । इति मेदिनी ॥
(यथा, मनुः । १ । २७ ।
“ब्राह्मणेपु तु विद्वान्मा विद्वानु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धि कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥”)
विद्विषः, पुं, (विद्वेषेण हेतीति । वि + द्विष् +
इगुपधेत कः ।) शत्रुः । विद्वेषके, त्रि ।
विपूर्वकद्विषधातोः कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
विद्वेषः, पुं, (वि + द्विष् + घञ् ।) शत्रुता । तत्-
पर्यायः । वैरम् २ विरोधः ३ । इत्यमरः ॥
अनुशयः ४ द्वेषः ५ ससुच्छयः ६ वैरत्वम् ७ ।
इति जटाधरः ॥ हेमचन्द्रः ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, आम्बासप्तशतम् । ६०२ ।
“सुभग स्वभवन्भिर्त्तो भवता संमर्द्य पीडिता
सुतनुः ।
सा पीडयेव जीवति दधती वैद्वेष विद्वेषम् ॥”)
विद्वेषकः, त्रि, विद्वेषः । द्वेषकर्ता । विरोधकः ।
वैरी । विद्वेषेति विपूर्वद्विषधातोर्णक(स्युल्)
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
७३ । १४ ।
“न मित्रधुङ्गे कृतिकः कृतप्रः
शठोऽनुकुर्धन्मेविद्वेषकश्च ॥”)
विद्वेषणं, स्त्री, विद्वेषः । विपूर्वद्विषधातोर्णक(स्युल्)
(ल्युट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १६५ । ३ ।
“विद्वेषणं परमं शीघ्रजोके
कुर्वन्तः पार्थिव यात्यमानः ।
तस्मां पृच्छामि कथयन्तु राजन्
दद्याद्भवान् दयितश्च मेऽद्य ॥”)

विद्वेषी

अभिचारकर्मविशेषः । तस्य विहितदिनादि
यथा,—
“सूर्योदयं समारभ्य घटिकादृष्टकं क्रमात् ।
ऋतवः स्युस्सन्ताटा अहोरात्रं दिने दिने ॥
वसन्तयोषवर्षांश्च शरद्विमन्तशिशिराः ।
हेमन्तः शान्तिके प्रोक्तो वसन्तो वज्रकर्मणि ॥
शिशिरः स्तम्भने ज्येष्ठो विद्वेषे श्रीष्ठा ईरितः ।
पौर्णमासो मन्वन्तुयुक्ता विद्वेषकर्मणि ॥
वश्यं पूर्वार्द्धे मध्याह्ने विद्वेषोच्चाटनं तथा ।
शान्तिपुष्टो दिनस्थान्ते सन्धाकाशे च मारुतम् ॥
कुर्वन्त स्तम्भनं कार्यं ह्येषोत्पृच्छिकोदये ।
हेयोच्चाटादिकं कर्म कुर्वीरे वा तुषोदये ॥”
भूतोदयनियममाह ।
“जलं शान्तिविधौ शस्तं वश्ये वद्विरुद्दीरितः ।
स्तम्भने पृथिवी शस्ता विद्वेषे योम कौर्त्सि-
तम् ॥”
दिहिनियममाह ।
“याम्ये रत्नसि विद्वेषं शान्तिं वारुणवायवे ॥”
नक्षत्रनियममाह ।
“विद्वेषोच्चाटनं वद्विवायुयोगे च कारयेत् ॥
अथ विद्वेषणं वस्त्रे भिषो विद्वेषणं रिपोः ।
कर्णायं महेशानि । यदुक्तं मालिनीमते ॥
अम्योन्युद्धमंरम्भरहितौ समरे युतौ ।
तदीयनखरोजुनधुलिमादाय साधकः ॥
धूलिना तेन विद्वेषस्ताडनादभिजायते ॥
परस्परं रिपोर्वैरं मित्रेण सह निश्चितम् ।
महिषान्धपुरीषाभ्यां गाम्भ्रिण्य समाहितम् ॥
यस्य नाम तयोः शीघ्रं विद्वेषश्च परस्परम् ।
रक्तेन महिषाश्चैनं प्रसमानवस्त्रके लिखेत् ॥
यस्य नाम भवेत्तस्य काकपक्षेण लिखितम् ।
वृष्टयेत् द्विजचालालकेशुरेकनरेस्ततः ॥
गर्ते आमधारावन्तु पितृकाननमध्यातः ।
घटकोणचक्रमध्ये तु रिपोर्नामसमन्वितम् ॥
मन्त्राणां प्रवक्ष्यामि महाभैरवसंज्ञकम् ।
ॐ नमो महाभैरवाय रुद्ररूपाय प्रसमान-
वाग्निने असुकासुकयोर्विद्वेषं कुरु कुरु सुख
सुख हूँ हूँ फट् ।
रत्नमन्त्रं लिखेत्तत्र विद्वेषो जायते ध्रुवम् ॥”
इति घटकर्मदीपिका ।
(विद्वेषेण हेतीति । वि + द्विष् + ल्युः । विद्वे-
षके, त्रि । यथा, हरिवंशे । २८ । ३० ।
“नास्ति-वार्दार्थशास्त्रं हि धम्मेविद्वेषणं परम् ॥”
तथा च महाभारते । १३ । १२६ । २ ।
“ब्राह्मणानां परीवाहो मम विद्वेषणं महत् ।
ब्राह्मणेः पूजितेर्नित्यं पूजितोऽहं न संशयः ॥”)
विद्वेष(वि)णी, स्त्री, स्त्रीविशेषः । यथा,—
“विद्वेषणी तु या कन्या भृकुटीकुटिलाजना ।
तस्या ह्यौ तनयावास्तामयकारप्रकाशकौ ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहवंशोत्पत्तिः ॥
विद्वेषी, [न्] त्रि, (विद्वेषेण हेतीति । वि + द्विष् +
णिनिः ।) यद्वा, विद्वेषशब्दादस्यर्थे इन्प्रत्य-
येन निष्पन्नः । विद्वेषविशेषः । वैरी । (यथा,

विधवा

महाभारते । ११ । १४५ । ५८ ।
 “अपरे स्वल्पविज्ञाना धर्म्मविधेविधो नराः ।
 ब्राह्मणान् वेदविदुषो नेच्छन्ति परिसर्पितुम् ॥”
 विध, प्र विधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) विधिविधानम् । प्र, विधति
 वेधा जगत् । अनेकार्थत्वात् द्विक्रकरोऽप्ययम् ।
 विधितश्चन्द्रितौ विद्धे । इत्यमरः ॥ कर्त्तव्यः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 विधः, पुं, (विध्यते क्रियते इति । विध + चणर्थे
 कः ।) विमानम् । हस्त्यम् । प्रकारः । वेध-
 नम् । ऋद्धिः । इति भरतधृतरभसाजयौ ।
 विधवन्, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्वधुधातोर्भावे अणट्
 (लुट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 विधवा, स्त्री, (विगतो धवो भर्ता यस्याः ।) नृन-
 भङ्गिका । तत्पर्यायः । विचस्ता २ । इत्यमरः ॥
 जालिका १ रगडा ४ यतिनी ५ यतिः ६ । इति
 शूद्ररत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे : १०।४०।२।
 “को वां प्रयुना विधवेव देवरं
 मयं न बोधा कथुते सधम्य आ ॥”)
 तस्याः कर्त्तव्याकर्त्तव्यानि यथा । विष्णुः ।
 “नृतेभर्त्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा इति ।”
 ब्रह्मचर्यं मेधुनवर्जनं ताम्बलादिवर्जनञ्च ।
 यथा, प्रचेताः ।
 “ताम्बलाभ्यङ्गनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।
 यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥”
 अभ्यङ्गनं आयुर्वेदोक्तं पारिभाषिकम् । स्मृतिः ।
 “एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन ।
 पयंकुशाद्यिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥
 गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्यस्तथा पुनः ।
 तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशलिदोकेः ॥”
 एतत्तु तर्पणं पुत्रपौत्रादभाव इति मदनपारि-
 ज्ञातः ॥
 “वेशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमश्चरेत् ।
 ज्ञानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं सुहुः ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥ ##
 अपि च ।
 “ब्राह्मणी पतिहीना या भवेन्निकांमिनी मदा ।
 एकभक्ता दिनान्ते सा हविष्यान्नरता सदा ॥
 न धत्ते दिशवस्त्रञ्च गन्धद्रव्यं सुतेजकम् ।
 सजश्च चन्दनञ्चैव शस्त्रसिद्धरभूषणम् ॥
 त्वहा मलिनवस्त्रा स्यान्निव्यं नारायणं स्मरेत् ।
 नारायणस्य संवाचं कुरुते नित्यमेव च ॥
 तन्नाभोक्षारणं शश्वत् कुरुतेऽनन्यभक्तिनः ।
 पुत्रतुल्याश्च पुरुषं सदा पश्यति धर्म्मतः ॥
 मिष्टान्नं न च सुदत्तं सा न कुर्व्याद्भिभवं व्रजम् ।
 एकादश्यां न भोजन्यं कृष्णजम्बाष्टमीदिने ॥
 श्रीरामस्य नवम्याश्च शिवरात्रौ पवित्रया ।
 अधोरायाश्च प्रेतायां चन्द्रसूर्योपरागयोः ॥
 भ्रष्टद्रव्यं परिवर्ज्यं सुश्रुते परमेव च ।
 ताम्बकं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 सभ्याधिनाश्च गोमीसं सुरातुल्यां श्रुतौ श्रुतम् ॥
 रक्तशार्कं मकरच जम्बीरं पथमेव च ।

३८५
 विधवा

अलायुर्वंत्ताकारा वर्जनीया च तैरपि ॥
 पयंकुशाद्यिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥
 यान आरोहणं कृत्वा विधवा नरकं व्रजेत् ॥
 न कुर्वान केशसंस्कारं गात्रसंस्कारमेव च ।
 केशवेणीजटासूत्रं तत्सौरं तीर्थकं विना ॥
 तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत न हि पश्यति दर्पणम् ।
 सुखञ्च परपुसाञ्च यात्रां शृत्यं महोत्सवम् ॥
 नर्त्तकं गायनञ्चैव सुवेशं पुरुषं शुभम् ॥”
 इति ब्रह्मवेवर्त्त श्रीशृण्णजन्मखले २३ अध्यायः ॥
 (विधवायास्तु पत्यन्तर-यहणं निविद्धं न
 तद्विवाहप्रवृत्त्याश्च । तत् विशेषतो विचा-
 रेण यत्त्ववित्तभवेदेतत्तज्ञोतः केषलं कति-
 पयानि वचनान्युद्धृत्य दर्शयामि तानि
 सुधीभिर्विचारणीयानोति ॥ तत्र याज्ञवल्क्यः ।
 “अविज्रतब्रह्मचर्यो लक्ष्यो स्त्रियमुदहेत् ।
 अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिच्छां यवीयसीम् ॥”
 अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेनवा पुरुषान्तरा-
 परिग्रह्येताम् ॥ यासः । २ । ३ ।
 “सवर्गामसमानार्थाममाहृत्पत्यगोत्रजाम् ।
 अनन्यपूर्विकां लघ्वीं शुभलक्षणसंयुताम् ॥”
 गोतमः । ४ । २ ।
 “एहस्यः सङ्घोर्भायां विद्वेत्तानन्यपूर्विका-
 काम् ॥”
 विशालः । ८ । १ ।
 “एहस्यो विनीतक्रोधहर्षां गुरुणाशुजातः
 ज्ञात्वा असमानार्थां अस्पृष्टमेधुनां भार्यां
 विद्वेत् ॥” हारीतः । ४ । १ ।
 “असमानार्थगोत्रां हि कन्यां सभ्राह्मणीं शुभाम् ।
 सव्यावयवभयप्रां मुञ्चतामुद्वहेत् ॥”
 पारस्करग्रन्थसूत्रम् ।
 “अप्रित्तपधाय क्रुमायाः पाणिं यच्छीयात्
 त्रियु त्रियुत्तरादिषु ॥”
 कन्याशब्दार्थः कथ्यते । “कन्या कुमारी” इत्य-
 मरः । “कन्यापदस्यादत्तस्त्रीमात्रवचनेन ॥”
 इत्यादि दायभागटीकायां व्याचक्षेत् ।
 मणिः । “कन्यापदस्याप्रिणीतामात्रवचनान् ।”
 इति रघुनन्दनः ॥ “अनूपात्वेन कन्यापदस्य
 सपत्नीकन्या बोधकतया असुखत्वप्रभक्तेः तद्वप-
 णेव कन्यापदस्य शक्तेः ।” इति श्रीशृण्णकर्ता
 लङ्कारः । पूर्वोक्तेर्वचनेः कुमारीकामेव परि-
 णये विवाहप्रवृत्त्याश्च नतुष्टानाम् ॥
 मनुः । ५ । १५२—१५२ ।
 “यस्मै दद्यात् पिता त्विनां भ्राता बालुमते पितुः ।
 तं शुश्रूषेत् जीवन्तं संश्रियञ्च न लङ्घयेत् ॥
 मङ्गलार्थं स्वस्थयनं यज्ञसाधनां प्रजापतेः ।
 प्रयुज्यते विवाह्यु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥”
 तत्रैव । १६०—१६३ ।
 “नृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं यवश्रिता ।
 स्वर्गं गच्छत्युप्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ।
 अपत्यलोभान् या तु स्त्री भर्तारमतिवर्त्तते ।
 संहनिन्दामवाप्नोति पतिलोकाश्च हीयते ॥
 नात्योत्पन्ना प्रजास्त्रीश्च न चाप्यस्य परिग्रहे ।

विधवा

न द्वितीयश्च साध्वीनां कश्चिद्वर्त्तपरिग्रहे ॥
 पतिं हित्वापल्लवं स्वसुतल्लवं या निधिवते ।
 निन्दीष सा भवेत्लोकै परपूर्वैति चोच्यते ॥”
 लघुहारीतः ।
 “स्वगोत्राद् भस्यते नारी विवाहान्न सप्तमे पदे ।
 पतिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिच्छोदकक्रिया ॥”
 मनुः । ६ । ४७ ।
 “सङ्घंशो निपतति सल्लकन्या प्रदीयते ।
 सङ्घदाहुर्ददाभीति चोच्येतान्न सतां सल्लम् ॥”
 तत्रैव । ५६—६५ ।
 “देवरादा सपिच्छाहा स्त्रिया सम्यक्नियुक्तया ।
 प्रजेष्ठिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये ॥
 विधवायां नियुक्तस्तु वृताक्तो वाग्यतो निशि ।
 एकसुतपादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ।
 द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ॥
 अनिर्हृतं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्म्मतस्तयोः ॥
 विधवायां नियोगार्थं निर्हृतं तु यथाविधि ।
 गुरुवचं ज्ञवाषञ्च वर्त्तयतां परस्परम् ॥
 नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तयताम् कामतः ।
 तातुभौ पतितौ स्यातां क्षुधाग-गुरुतल्पगौ ॥
 नात्यस्मिन् विधवा नारी नियुक्तया द्विजा-
 तिभिः ।
 अन्यस्मिन् हि नियुज्जाना धर्म्मं हस्युः सना-
 तनम् ॥
 नोदाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्तते कश्चित् ।
 न विवाहविधाभुक्तं विधवावेदनं कश्चित् ॥”
 “न च विवाहविधायिकशास्त्रे अन्येन पुरुषेण
 सह पुनर्विवाह उक्तः ॥” इति कुल्लकः ॥
 तत्रैव । ६८—७० ।
 “ततः प्रभृति यो मोक्षान् प्रसीतपतिकां स्त्रियम् ।
 नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥
 यस्या स्त्रियेन कन्याया वाचा सत्ये कते पतिः ।
 तामनेन विधनेन गिज्ञो विद्वेत् देवरः ॥
 यथाविधाभिगम्येतां शुद्धवस्त्रां शुचिप्रताम् ।
 मिथोभजेदाप्रभवान् सङ्घत् सङ्घतनाश्रुतौ ॥”
 “आगर्भग्रहणान् सङ्घदगमनोपदेशाश्च यस्मै
 वाग्दत्ता तस्यैवापथं भवति ॥” इति कुल्लक-
 भट्टः ॥ तत्रैव । ७२ ।
 “न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।
 दत्त्वा पुनः प्रयच्छेत् हि प्राप्नोति पुत्रनाश्रुतम् ॥”
 तत्रैव । ७६ ।
 “उत्पन्नं पतितं कौवमवीजं पापरोगिणाम् ।
 न त्यागोऽस्ति विधन्याश्च नच दायोपवनेनम् ॥”
 तत्रैव । ६७ ।
 “कन्यायां दत्तशुल्कायां स्त्रियते यदिशुक्लदः ।
 देवराय प्रदानत्या यदि कन्यानुमन्यते ॥”
 ध्यान्वनायनग्रन्थसूत्रम् । ४ । २ । ३१ ।
 तामुत्थापयेत् देवरः पतिस्थानीयः अन्तेवासी
 जरहासः । उदाख्येनायंभि जीवलोकेम् ॥
 अथ पत्नीसुत्थापयेत् कः देवरः पतिस्थानीयः
 स पतिस्थानीय इत्युच्यते । अनेन ज्ञायते
 पतिकर्तृकं कस्मै पुत्रवनादि पत्यसम्भवे देवरः

विधवा

कुर्वन्तु । अन्तर्वासी शिष्यः स वा यो बहुकालं
दास्यं कृत्वा उडोऽभूत् स वा ॥ १० ॥ पराशरः ।
४ । २५—२६ ।
“अविभ्रान्ता यदा तिष्ठन्त्याधानं नैककारयेत् ।
अनुज्ञातस्तु कुर्वीत श्राद्धस्य वचनं यथा ॥
नष्टे न्यते प्रव्रजते स्त्रीषु च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापतसु नारीणां पतिरन्वो विधीयते ॥”
पराशरः । १० । २५—३७ ।
“वन्द्यादेव या सुक्ता हत्वा वृद्धावनाद्-
भयात् ।
कृत्वा सान्त्वनं कृच्छं शुभ्यन् पराशरो-
ऽब्रवीत् ॥
धनसुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः ।
प्राजापत्येन शुद्धेन ऋतुप्रसवणेन तु ॥
पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भाग्या सुरां पिबेत् ।
पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥
गायत्रीं जपमानस्तु कृच्छं सान्त्वनं चरेत् ।
गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥
एकरात्रोपवासञ्च कृच्छं सान्त्वनं स्रुतम् ।
जारेण जनयेद्गर्भं गते त्यक्तं न्यते पतौ ॥
तां त्यजेदपरे रात्रे पतितौ पापकारिणीम् ।
ब्राह्मणी तु यदागच्छेत् परपुंसा समन्विता ॥
सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्या गमनं पुनः ।
कामान्शोहाद् यदा गच्छेत् त्यक्त्वा बन्धुं सुतान्
पतिम् ॥
सा तु नष्टा परे लोके मानुषेषु विशेषतः ।
दशमे तु दिने प्राप्तिं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
दशार्द्धं न त्यजेन्नारी त्यजेन्नष्टश्रुता तथा ।
भर्ता चैव चरंतुकृच्छं कृच्छार्द्धं चैव बान्धवाः ॥
तेषां सुक्ता च पीत्वा च अहोरात्रेण शुध्यति ।
ब्राह्मणी तु यदागच्छेत् परपुंसा विवर्णिता ॥
गत्वा पुंसां श्रुतं याति त्यजेयुस्तान् गोत्रिणः ।
पुंसो यदि यद् गच्छेत् तदयुद्धं यद् भवेत् ॥
पितृमालयद् यस्य जारस्यैव तु तदयुद्धम् ।
उत्क्रिय तदयुद्धं पश्चात् पञ्चगव्येन शुद्धति ॥”
बृहन्नारदीयम् । उद्गाहत्सर्वे ।
“समुद्रयाचास्त्रोकारः क्रमच्छुविधारणम् ।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासुपयमस्तथा ॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्भूयुर्के पशोर्वधः ।
मांसदानं तथा आहुते वाजप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ।
दौर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्चमेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम् ।
इमान् धर्मान् कलियुगे वर्णाग्राणाहुर्मनीषिणः ॥”
श्रीमन्निराशरभाष्ययोरादित्यपुराणम् ।
“दौर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च क्रमच्छुलोः ।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्हत्ता कन्या प्रदीयते ॥
कन्यानामसवर्णाणां विवाहञ्च द्विजातिभिः ।
आततायिद्विजात्यायां धर्मयुद्धे निश्चिनम् ॥
वाजप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेष्टौ विधिदेशितः ।
उत्सवाध्यायसाक्षेपमघसङ्कोचनन्तथा ॥
प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्रार्थां मरणाप्तिकम् ।

विधवा

संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः ॥
दत्तोरसेतरेभ्यां पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
शूद्रेषु दासगोपालकुलमिच्छाश्रीरिणाम् ॥
भोष्यामता गृहस्थस्य तीर्थसेवानिद्वरतः ।
ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पकतादिक्रियापि च ॥
श्रवणमरणश्चैव वृद्धादिमरणं तथा ।
एतानि लोकगुणार्थं कलेरादौ महात्मभिः ॥
निवर्तितानि कर्मानि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ।
समयश्चापि साधनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् ॥”
याज्ञवल्काः । १ । १५ ।
“सकृत् प्रदीयते कन्या हरं क्तां चौरदण्डभाक ।
दत्तामपि हरेत् कन्यां श्रेयांश्चैव हर आब्रजेत् ॥”
गोतमः ।
“प्रतिशुभ्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ॥”
वशिष्ठः ।
“कुलश्रीलविहीनस्य वध्यादिपतितस्य च ।
अपस्कारिविधर्मस्य रोगिणां वेशधारिणाम् ।
दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोद्गां तथैव च ॥”
वशिष्ठः उद्गाहत्सर्वे ।
“अङ्घ्रिणां प्रदत्तायां विद्येतोर्द्धं वरो यदि ।
न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा ॥”
उद्गाहत्सर्वे । यमः ।
“नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिच्यते ।
प्राण्यग्रहणसंस्कारात् पतितं सप्रमे पदे ॥”
उद्गाहत्सर्वे कात्यायनः ।
“अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनृदायान् तत्र वै ।
वरागमञ्च सर्वेषां दत्तं पूज्यवरो हरेत् ॥”
नान्योत्पन्ना प्रजास्तोह नचाप्यन्यपरिग्रहे ।
न द्वितीयञ्च साध्वीनां कृत्स्नार्थोपदिश्यते ॥
यभिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्दितम् ।
श्रद्धान्तर्यामिं प्राप्नोति पापरोमैश्च पीयते ॥”
नारदसंहिता ।
“अज्ञातदोषोद्गाया निर्दोषा नान्यमाश्रिता ।
बन्धुभिः सानियोक्त्या निन्द्युः स्वयमाश्रयेत् ॥
नष्टे न्यते प्रव्रजते स्त्रीषु च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापतसु नारीणां पतिरन्वो विधीयते ॥
अष्टौ वर्षाण्यपेक्षितं ब्राह्मणो प्रीणितं पतिम् ।
अप्रसूता च या नारी परतोऽन्यं समाश्रयेत् ॥
चञ्चिया घटं समास्त्रितं न्य अप्रसूता समा-
श्रयेत् ॥
वैश्या प्रसूता चत्वारि द्वे वर्षे हतरा वसेत् ॥
न शूद्रायाः स्वतः कालः एष प्रीवितयोवि-
ताम् ।
जीवति श्रूयमाणे तु स्यादेव द्विगुणो विधिः ॥
अतोऽन्यगमने स्त्रीणां एषु दोषो न विद्यते ॥”
श्रवणे । १० । ४० । २ ।
“को वां शयुञ्जा विधवेव देवरम् ॥”
“तत्र दृष्टानं दर्शयति शयुञ्जा शयने विधवेव
यथा न्यतभर्तृका नारी देवरं भर्तृभ्रातरं अभि-
सुखीकरोति ॥” “तथाच यास्वः कृत्वाजात्रौ
भवथः कृत्वा जाभिप्राप्तिं कुबयः कृत्वा वसथः
को वां शयने विधवेव देवरं देवरः कृत्वा द्वितीयो

विधाता

वर उच्यते । विधवा विधातृका भवति विधव-
नाहा विधावनाहेति चम्पेश्वरा अपिवा धव
इति मनुष्यनाम तद्विधोगादिधवा देवरो
दीयतिकर्मा मर्यां मनुष्यो मरुत्तमना योषा
योतेराकुरुते सद्दृष्ट्याने इति ॥” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥
एतन्न पूर्वोक्तप्रमाणपर्यालोचनेन एतत्
प्रतीयते यत् विधवाया विवाहो नास्ति किन्तु
देवरादिना नियोगोऽस्ति । सोऽपि कलौ जैन-
जादिपुत्रवत् नास्त्येव । नष्टेन्यते इत्यादि वचने
अन्यवचनेरेकवाक्यतया पतिशब्दस्य पालका-
र्थत्वं वाग्दानपदार्थत्वं वा दत्तामपि हरेत्कन्या-
मित्यादिपक्षेण दत्ताशब्दस्य वाग्दत्तापरार्थत्वं च
एतच्च सर्वं सुधीभिर्भाव्यमिति ।)
विधा, स्त्री, (विधानमिति । वि + धा + क्तिप् ।)
विधिः । प्रकारः । इत्यमरः । (यथा, तैत्ति-
रीयोपनिषदि । ३ । १० । १ ।
“तस्मात् यथा कथा च विधया ब्रह्मं प्राप्नु-
यात् ॥”)
ऋद्धिः । गजाक्षम् । वेतनम् । इति मेदिनी-
शब्दरत्नावली । कर्म । इति शैब्यः ।
वेधनम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (व्यापः । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् २ । ४ । ७ ।
“सजृम्भुभिः सजृर्विधाभिः सजृर्वसुभिः ।”
“विधाभिर्या त्वं सजृरसि विदधति सृजन्ति जग-
दिति विधा आपस्ताभिः । आपो वै विधा
अङ्घ्रिर्होदं सर्वं विहितमिति श्रुतेः । अप एव
ससर्जादौ इति स्मृतेः ॥” इति तद्भाष्ये महो-
धरः ।)
विधाः, [सु] पुं, ब्रह्मा । इत्युणादिकोषः ।
विधाता, [ऋ] पुं, (विदधातीति । वि + धा +
लृच् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । (विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ६४ ।
“अविज्ञाता सहस्रांशुविधाता हतलक्ष्मणः ॥”
“विशेषेण श्रेष्ठदग्गजभू भूधरात् समस्तभूतानि
च दधातीति विधाता ॥” इति तत्र श्राद्धर-
भाष्यम् ॥ * । महेश्वरः । यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । १०४ ।
“उपशुञ्च विधाता च मान्वाताभूतभावनः ॥”
कामदेवः । इति मेदिनी । ते, १६ । महिरा ।
इति राजनिर्घण्टः । श्रुगुणपुत्रः । तस्य
भार्या मेरुकन्या नियतिः । तस्य पुत्रः प्राणः ।
तस्य सुतः वेदशिराः कविश्च । इति श्रीभाग-
वतमत्तम् ॥ * । विधातुर्वैचित्रा गतिर्यथा,—
कंस उवाच ।
“तृणैर्न पर्वतं हन्तुं शक्नो धाता च दधतः ।
कीटैर्न सिंहशार्दूलं मशकेन गजं तथा ॥
शिशुना च महावीरं महान्तं सृष्टवन्तुभिः ।
भूषिकैश्च च मात्सरं मशकेन शुजङ्गमम् ॥
एवं जन्तव जनकं भस्मेक्षेव च भयकम् ।
वह्निना च जलं नष्टं वदं मुष्णहृत्केन च ॥
पीताः सप्त सप्तदश द्विजेनेकेन जङ्गना ।

विधाता

धातुर्देविर्विधाता च दुर्धवा भुवनत्रये ।
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मवैवर्तस्य ७ अध्यायः ।
अपि च ।

भक्त्यन्त उवाच ।

“सृजन्मो हि विधिवशी न मे साधो ब्रह्माधिप ।
प्रजापतियोगकर्ता जन्मदाताहमेव च ।
सा सख्य पत्नी कन्या वा परः को वा ससाधनः ।
कर्मोत्पत्तयजदः सर्वेषां कारणं विधिः ।
भवितव्यं कृतं कर्म तद्मोक्षं श्रुतौ श्रुतम् ।
अथवा निष्कलं सर्वमनीशस्योद्यमो यथा ।
सृष्टभाषुप्रिया धाता लिखिता चेत् सुता मम ॥
पुरा भूतेषु को वाहं केनाभ्येन निवार्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मवैवर्तस्य १७ अः ॥१॥
अथ च ।

“आगे दोषः कासुकीनां प्रापभाक् पापभाक्
यस्यै ।
ब्रह्मा जगद्विधातापि न विरक्तः कलत्रवान् ।
आगे दोषस्तु कदाचिन्नासाकं व्यक्तयोधि-
ताम् ॥”

अपर च ।
“आत्मदुःखेन दुःखार्तो यो यं प्रपति निश्चिन्तम् ।
तं प्रापं खलितुं शक्नो न विधाता जगत्-
प्रभुः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मवैवर्तस्य २० अः ॥१॥
अथै जगतां पतिर्यथा,—
“दो घाता च विधाता च पौराणौ जगतां
पती ।
दो शास्त्रारौ त्रिलोकेऽस्मिन् धर्माधर्मौ प्रकी-
र्तितौ ॥”

इति ब्रह्मपुराणे गणभेदानामाध्यायः ।
(त्रि, मेधावी । इति निघण्टुः । १।१५ ।
विहितकर्मोद्युताता । यथा, मनुः । १।१।३५ ।
“विधाता शासिता वक्ता मेघो ब्राह्मण उच्यते ।
तस्यै वाङ्मूलं ब्रूयान् न शुष्का गिरमोरयेत् ॥”
सृष्टा । सर्वसमर्थः । यथा, रघुः । १ । ७० ।
“तथा हीनं विधातर्मा कथं पश्यन् दूयसे ।
धित्तं खयमिव खं हादन्माम्ममपादपम् ॥”
अवधिता । दाता । यथा, कुमारः । १ । ५७ ।

“सर्वं विधाता तपसः पञ्चानां
केनापि कामेन तपश्चचार ॥”

विधातृभूः, पुं, (विधातुर्ब्रह्मो भूवत्पतिर्यस्य ।)
नादस्तुतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

विधातायुः, [सु] पुं, (विधातुरायुष्मोर्वित-
क्तावपरिमाकं यस्मात् । स्येन्द्रियां विना वत्स-
रादिज्ञानावन्नावरेवास्य तथात्वम् ।) स्यं ।
यथा,—

“श्रेयसां विधातायुर्दिव्यवशो दिवाकरः ॥”
इति श्रद्धचक्रिका ।

जो, ब्रह्मो ययः । तद्वयथा । चतुर्दश-
मन्वन्तरे ब्रह्मणः एकं दिवं भवति । तन्मनुष्य-
मानेवैकः सख्यिंशतकस्य ब्रह्मण एको
मासो भवति । एतादृशोऽहममासैर्ब्रह्मणः

विधायी

संवलरो भवति । एवं वर्षशतं ब्रह्मण आयुः ।
तत्र पञ्चाशत् वर्षां जतीताः । एकपञ्चाशदा-
रन्नेऽभुना चेतवाराहकल्पः । अत्र मन्वन्त-
राणि जतीतानि षट् अधुना वैवस्वतमन्वन्तरं
वर्षते । इति श्रीभागवतमन्तम् ॥

विधायी, जो, (वि + धा + लृप् । डीप् ।) पिप्यली ।
इति श्रद्धचक्रिका । विधानकर्त्ता । यथा,—
“गतासुनां बाहुप्रकरस्तकाशीपरिलस-
प्रितम्बा दिव्यस्त्रां चिभुवनविधायीं चिनयनम् ।
यस्यानस्ये तस्यै श्रवणद्वि महाकालसुरत-
प्रयुक्तां त्वां ध्यायन् जननि जडचेता अपि
कविः ॥”

इति तन्वन्तरे कपूररायणकोषम् ।
विधानं, जो, (वि + धा + क्युट् ।) विधिः । इति
जटाधरः । (यथा, मनुः । ७ । १८१ ।

“यदा तु यानमातिष्ठेत् परराजं प्रति प्रभुः ।
तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥”)
करसम् । इति नानार्थविधिश्रद्धटीकायां
भरतः । (यथा, रघुः । ७ । १४ ।

“परस्परैकं सृष्टयौयशोभं
न चेदिदं इन्दमयो जयिष्यत् ।
अस्मिन् इये रूपविधानयतः
पद्यः प्रजाणां वितयोऽभविष्यन् ॥”)

करिकवलः । इति हारावली । १८२ । (वेदादि-
प्रासम् । यथा, मनुः । १ । १ ।

“त्वमेको सृष्ट्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः ।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य काव्यतत्त्वार्थवत् प्रभो ॥”
नाटकाङ्गविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ ।
३४६ ।

“सुखदुःखलतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ॥”
यथा, बालचरिते ।

“उत्साहातिशयं वत्स तव बाल्ये च पश्यतः ।
मम हर्षविधादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्ननः ॥”)

विधानकं, जो, यथा । इति श्रद्धचक्रिका ।
(विधिः । यथा, कथासरित्सागरे । १८।१८० ।
“तत्सुष्टो भदन्तोऽसौ तस्माद्यादित्यशमेयो ।
एदौ सुजां च नामन्ममर्षितं सविधानकम् ॥”)
विधानवेत्तरि, त्रि ।

विधानगः, पुं, (विधानं गायतीति । गे + टक् ।)
पञ्चिनः । इति श्रद्धचक्रिका ।

विधायकः, त्रि, विपूर्वधातुध्यातोर्ब्रह्मणप्रत्य-
येन निष्पन्नः । विधानकर्ता । (यथा, राज-
तरङ्गिण्यम् । १ । १६६ ।

“स विहासस्य निम्नाता कुण्डो कुण्डपरस्य यः ।
जयसामिपुरस्यापि शुद्धधीः स विधायकः ॥”)
विधिप्रापकः ।

विधायी, [न] त्रि, विधानकर्ता । विपूर्वधातु-
ध्यातोर्ब्रह्मणप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, कथा
सरित्सागरे । ४२ । १२३ ।

“भाष्यं च कात्यायनद्वारां तादृककार्यविधा-
यिनीम् ।
भूयद्देव निश्चिन्नेप पापी तां पुञ्जघातिनीम् ॥”)

विधिः

विधायकं, जो, कल्पनम् । विपूर्वधातोर्ब्रह्मणप्रत्ययेन
निष्पन्नम् ।

विधिः, पुं, (विधिति विद्धाति विन्धमिति । विध
विधाने + “रगुपधान् कित् ॥” उच्चा० ४।११६ ।
इति इत् । स च कित् ।) ब्रह्मा । (यथा,
वैवधि । २२ । ४७ ।

“विधिर्विधत्ते विधुना बधुना
किमाननं काचनसचकेन ॥”

विधीयेते सुखदुःखे च्यनेनेति । वि + धा +
“उपसर्गे षोः किः ।” १।१।६२ । इति किः ।)
भाष्यम् । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १८२ ।

“राज्यनाथं सुहृत्वागो भाष्यातनयविक्रयः ।
हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधिः न कृतं त्वया ॥”)
क्रमः । विधानम् । इत्यमरः । कालः । इति
मेदिनी । धि, १७ । विधिवाक्यम् । (यथा,
गीतायाम् । १६ । २२ ।

“सः शास्त्रविधिसुतस्य वर्षते कामचारतः ।
न च सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परी गतिम् ॥”)
प्रकारः । नियोगः । इति शैम्यनः । विष्णुः ।
इति हलायुधः । कर्म । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, देवीपुराणे ।

“तस्मात् स्यं प्रशास्त्रस्य चयद्विधिर्विधुः ॥”)
गजाग्रम् । इति जटाधरः । वैद्यः । इति
राजनिर्घण्टः । यागोपदेशकप्रत्ययः । इति
भरतभृत्कोपः । वङ्गविधिसूत्रस्य आन्तर्गत-
स्य च विधिः । यथा,—

“संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च तद्विधिं सख्यनयनम् ॥”
अप्राप्रापको विधिः । स तु द्विविधः । वर्णन-
पादनरूपोऽभावरूपश्च । वर्णनपादनरूपो यथा
सङ्घर्षं च इत्यादि । अभावरूपो विधिः ।
नाशो निषेधरूपश्च । नाशविधिर्यथा । लोपा-
दस्योमाहोरित्यादि । निषेधविधिर्यथा । नाशो-
दन्त इत्यादि । सामान्यप्राप्तस्य विधिः चकारणं
नियमविधिः । यथा । रघो विः सुपि इत्यादि ।

अन्यधर्मस्थान्याचारोपक्रमनिदेशविधिः यथा ।
इत्यदिक इत्यादि । पूर्वसूत्रस्थानपदस्य पर-
सूत्रेषूपस्थितिरधिकारविधिः । स तु त्रिविधः ।
“सिंहावलोकितास्य च मङ्ककद्रतिरेव च ।
गङ्गास्योत इति स्थानवाधिकारास्यो मनाः ॥”
सिंहावलोकिनी यथा । वावगीर्दानी इत्यस्मान्
दाने इति पदस्य अन्वयिधर्मोपस्थितिः ।
मङ्ककद्रतिरेव । टाभिसद्विधौलक्षणात् अत
इति पदस्य आत्मिधर्मवि इत्यथोपस्थितिः ।
गङ्गास्योती यथा । केः सिंघी जसु इत्यस्मान्
केरिति पदस्य तद्विधितप्यन्तेवपस्थितिरिति ।
एवम् ।

“कार्यो कायं निमित्तं त्रिभिः सख्यनुदा-
हृतम् ।
कदाचित् कार्याकार्याभ्यां क्वचित् कार्यनिमित्त-
ततः ।
वत्स निर्दिश्यते कार्यं च कार्यो गदितो बुधेः ॥

क्रियते यत्तु तन्मुक्तायमादेशप्रत्ययान्तम् ।
यस्मात् परं परे यस्मिन् तन्निमित्तं द्विधा मतम् ।
आकाङ्क्षायास्तु सर्वेषामनुष्ठानः परे भवेत् ॥”
इति ॥

एवञ्च ।
“विधिरङ्गविधिभ्यः स्यादन्तरङ्गविधिर्भली ।
प्रत्ययाश्रितक्रियास्तु विधिरङ्गसुदाहृतम् ॥
प्रत्ययाश्रितक्रियां स्यादन्तरङ्गमिति ध्रुवम् ।
प्रकृतेः पूर्वपूर्वं स्यादन्तरङ्गतरं तथा ॥
सावकाशविधिभ्यः स्याद्भली निरवकाशकः ।
कस्यचिद्भिन्नक्रियास्य प्रथमे परतस्तथा ।
सम्बन्धविधयो यस्य स भवेत् सावकाशकः ॥
आदौ हि विधयो यस्य परतो न हि संभवेत् ।
स पक्षितगण्येव लो विधिनिरवकाशकः ॥
तथा सामान्यकार्येभ्यो विशेषकविधिर्भली ।
बहवो विधया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ॥
खल्वः स्याद्विधयो यस्य स विशेषविधिर्भवेत् ।
आंगमादेशयोर्मध्ये बलीयानागमो विधिः ॥
प्रकृतं प्रत्ययश्चापि यो न ह्यस्ति स आगमः ।
आदेश उपधातो यः प्रकृतः प्रत्ययस्य वा ॥
सकलेभ्यो विधिभ्यः स्याद्भली लोपविधिस्तथा ।
लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिर्भली ॥”
इति सुश्रुतबोध्याकरणाटिकायां दुर्गादासः ॥ ३ ॥
अथ विधिभेदाः । तत्र कश्चित् प्रधानविधिः ।
स तु स्वतः फलहेतुक्रियाबोधकः । यथा । यजेत
स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिदङ्गविधिः । स तु
स्वतः फलहेतुक्रियायां कथमित्याकाङ्क्षायां
विधायकः । यथा । इहो यजति इत्यादि ।
कश्चित् प्रयोगविधिः । स तु यावदङ्गयुक्तक्रिया-
बोधकः । यथा । यावदङ्गयुक्तं यजेत विलक्षण-
स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिद्गुणफलविधिः ।
स तु आकाङ्क्षानिष्ठतौ अधिकफलाय प्राप्ति-
कर्मणि गुणविधिः । यथा । गोदोषेनापः प्रणयेत्
पशुकाम इत्यादि । प्रधानविधिश्च द्विविधः ।
उत्पत्तिर्नियोगश्चेति । तत्रोत्पत्तिस्तु कर्मस्वरूप-
बोधकः । यथा आग्नेयाष्टाक्रपालः अमा-
वास्यायां पौर्णमास्याश्चाप्यतो भवति इत्यादि ।
नियोगश्च स्वर्गकामाद्यधिकारिवोधकः । यथा ।
स्वर्गकामो यजेत इत्यादि । अङ्गविधिस्तु काल-
देशकर्मभेदबोधकतया अनियत एव । प्रधानाङ्ग-
विध्योर्विधयाप्राप्तिप्राप्तिभ्यां त्रैविध्यम् । तत्र
अप्राप्तितो द्वैविध्यम् । तत्राप्यत्यन्ताप्राप्तौ
अपूर्वविधिः । पक्षतोऽप्राप्तौ नियमविधिः ।
विधेयतत्प्रतिपक्षयोः प्राप्तौ परिसङ्गाविधिः ।
अनर्थवोक्तम् ।
“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः प्राप्तिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्गा विधीयते ॥”
तत्र प्रधानस्य विधिभेदो यथा । अङ्गरङ्गः
सन्ध्यास्तुपासीत इत्यादिरपूर्वविधिः । अत्र
विधेयस्य सन्धादेः शास्त्रतो रागतो न्यायतो
वा कश्चिदप्यप्राप्तिः । तथा ऋतौ भार्यास्तुपेयात्
इत्यादिनियमविधिः । विधेयस्य भार्याभि-

गमनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात्
पक्षतोऽप्राप्तिः । तथा । प्रोक्षितं मांसं सुञ्जीत
इत्यादिः परिसङ्गाविधिः । विधेयस्य प्रोक्षित-
मांसमन्वयस्य च रागतः प्राप्तिः । अङ्गस्य
विधिभेदो यथा । शारदीयपूजायामष्टम्या-
स्तुपवसेत् इत्यादिरपूर्वविधिः । अत्र विधेयस्यो-
पवासस्य एतद्व्यशास्त्रतो रागतो न्यायतो वा
कश्चिदप्राप्तिः । तथा आहो सुञ्जीत पिष्टसेवित-
मित्यादिनियमविधिः । विधेयस्य आहोशेष-
भोजनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात्
पक्षतोऽप्राप्तिः । तथा । उद्धृत्वाहो प्रातरामन्त्रि-
तान् विप्रान् इत्यादिः परिसङ्गाविधिः । तत्र
विधेयस्य प्रातर्निमग्नस्य तत्प्रतिपक्षस्य पूर्व-
दिनसायं निमग्नस्य च पाल्शवस्त्राद्यतः
प्राप्तिरिति स्मृतेरुदाहरणम् । इति धर्म-
दीपिका ॥ ३ ॥ न्यायमते विधिर्यथा,—
“प्रकृतः कतिरेवात्र सा चेच्छातो यतश्च वा ।
तज्ज्ञानं विधयस्तस्य विधिस्तज्ज्ञापकोऽयवा ॥”
विधिजन्यज्ञानात् प्रकृतार्थेयते सा इच्छातः
चिकीर्षतः चिकीर्षो च कतिसाध्यत्वविधायनत्व-
ज्ञानात् तज्ज्ञानस्य विधयः कार्यत्वं इष्टसाधन-
त्वञ्च विधिरिति प्राचीनमतम् ॥ स्वमतमाह
तज्ज्ञापकोऽयवेति इष्टसाधनत्वानुमापक
आप्राप्तिप्राप्तौ विधिप्रत्ययार्थः । इति हरि-
दासीयकुसुमाञ्जलिः ॥ ३ ॥ अपि च आश्रयत्व-
सम्बन्धन प्रत्ययोपस्थापितेऽसाधनत्वान्तिस्वार्थ-
परपद्वटितवाक्यत्वं विधित्वम् । भीमांसकमते
इष्टसाधनत्वं कतिसाध्यत्वञ्च एतद्विधिर्यथा ।
इति गदाधरभट्टाचार्यकृतविधिरूपः ॥
विधिदर्शो, [न] पुं, (विधिं द्रष्टुं शीलमस्य ।
इष्ट + णिनि; ।) सदस्यः । इत्यमरः ॥
विधिदेशकः, पुं, (विधिं दिश्यतीति । दिश्य +
णुल् ।) सदस्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
विधिवत्, अ, यथाविधि । विध्यनुसारेण । यथा,—
“तोषयेत् सततं भार्यां विधिवत् पाणिपीडि-
ताम् ॥”
इति कालिकापुराणे १६ अध्यायः ॥ ३ ॥
अपि च ।
“सन्ध्यास्तुपास्य विधिवत् विस्वपञ्चातुपा-
स्येत् ॥”
इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥ ३ ॥
अन्यत्र ।
“पूजयेद्ब्रह्मविष्णुर्ब्रह्मवस्त्रात्मकं शिवम् ।
प्रतोपवासोर्विधिवत् अह्वया च विमत्सरः ॥”
इति मत्स्यपुराणे योगमाहात्म्यम् ३६ अध्यायः ॥
अपरञ्च ।
“इति नञ्चतुष्टयस्तुपोऽप्य विधिवत् स्वयम् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुकीर्त्तौ महीयते ॥”
इति तत्रैव ५१ अध्यायः ॥
विधुः, पुं, (विध्यति विरह्यं विध्यते राहुयेति
वा । अथ ताडुं + “पृथिविधीति ।” उच्चा०
१ । २४ । इति कुः ।) चन्द्रः । (यथा,—

“पिक ! विधुस्तव ह्यस्ति सर्वं तम-
स्वमपि चन्द्रविरोधिकुङ्कुरवः ।
तदुभयोरनिर्घ्नं हि विरोधिता
कथमहो समता मम तापने ॥” ॥

विध्यति असुरानिति ।) विष्णुः । कपूरः ।
इति मेदिनी । ये, १६ । ब्रह्मा । इति ब्रह्म-
रत्नावली । राक्षसः । इति विष्णुः । आयुषः ।
वायुः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ ३ ॥
चन्द्रस्य द्वादशावस्थास्तत्पञ्चादिस्य यथा,—
“चन्द्रस्य द्वादशावस्था भवन्ति षड्युक्ता अपि ।
त्रिषु त्रिषु च ऋतेषु अश्विन्यादि वदाम्यहम् ।
प्रवासस्य पुनर्नष्टं नृतावस्थं जयावहम् ।
द्वादशावस्थं क्रीडावस्थं प्रमोदावस्थमेव च ।
विषादावस्थभोगस्य च्चरावस्थं यवस्थितम् ॥
कन्यावस्थं सुखावस्थं द्वादशावस्थं भवेत् ॥
प्रवासो हानिर्मुक्त्यश्च जयो ह्यसो रतिः सुखम् ।
श्रीको भोगो च्चरः कन्यः सुखावस्थानामा-
पलम् ॥

जन्मस्य कुरुते त्रिं द्वितीये नास्ति निर्वृतिः ।
द्वितीये राजसम्मानं चतुर्थे कलहागमः ॥
पञ्चमेन नृगाङ्गिणी स्त्रीलाभो वै तत्रा भवेत् ॥
धनघान्यागमः षष्ठे रतिः पूजा च सप्तमे ।
अष्टमे प्राणसन्धेहो नवमे कोपसन्धयः ॥
दशमे कार्यनिष्पत्तिर्ध्रुवमेकादशे जयः ।
द्वादशेन शशाङ्केन नृत्तरेव न संशयः ॥”
इति गारुडः । ११ । ३-६ ॥ ३ ॥
चन्द्रस्य च्युष्टद्विकारणम् यथा,—
ब्रह्मोवाच ।

“राका चागुमती चैव द्विविधा पूर्णिमा मता ।
सिनीवाली कुङ्कुषेव अमावास्या द्विधैव तु ॥
अमा नाम रवे रश्मिचन्द्रलोके प्रतिष्ठिता ।
यस्मात् सोमो वसत्यस्याममावासी ततः स्मृता ॥
पूर्णादितकलाभिन्नपौर्णमास्यां निष्ठाकरे ।
पूर्णिमागुमती ज्ञेया पञ्चास्तमितभास्करे ॥
थस्मात्तमगुमन्त्यन्ते देवताः पिष्टभिः सङ्घ ।
तस्माद्गुमती नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥
यदा चास्तमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोद्वमः ।
युगपत् सोत्तरा रागस्तदागुमतिपूर्णिमा ॥
राकान्तामगुमन्त्यन्ते देवताः पिष्टभिः सङ्घ ।
रञ्जनाश्चैव चन्द्रस्य राकेति कथयोऽनुषन् ॥
सिनीवालीप्रमाणानु चोद्येषो निष्ठाकरः ।
अमावास्यां विश्वकर्मे सिनीवाली ततः स्मृता ॥
कुङ्कुषेति कोकिलेनोक्तो यः कालस्तु समाप्यते ।
तत्कालसंज्ञा त्वेषा वै अमावास्या कुङ्कुः स्मृता ॥
अनुमत्याश्रवाः कार्या सिनीवाल्याः कुङ्कु-
षिवा ।

एतासां विरलः कालः कुमावन्ति कुङ्कुः स्मृता ॥
कलाः षोडश सोमस्य-सुक्ते बहुयते रविः ।
अनृतेनानृते कृष्णे पीयते देवतेः क्रमात् ॥
प्रथमां पिबते वृद्धिर्द्वितीयां पवनः कलाम् ।
विन्धेदेवास्तृतीयास्तु चतुर्थीस्तु प्रजापतिः ॥
पञ्चमीं बहवश्चापि षष्ठीं पिबति वाचवः ।

विधुः

सप्तमीश्वयो दिवा वसन्तोऽथै तयाऽमीम् ।
 नवमीं ह्यप्यप्यस्य पिवन्तीः कलामपि ।
 दशमीं महत्तयापि वदन् एकादशीं कलाम् ।
 द्वादशीं कलां विश्वार्चनदक्ष अथोदशीम् ।
 चतुर्दशीं पशुपतिः कलां पिवति निवृत्तः ।
 ततः पञ्चदशीं चैव पिवन्ति पितरः कलाम् ।
 कलाविश्रुते निष्पीतः प्रविष्टः सूर्यमखलम् ।
 अमायां विश्रुते रक्षौ अमावासी ततः स्रुता ।
 पूर्वाह्णे विश्रुते चार्कं मध्याह्ने तु वनस्थितिम् ।
 अपराह्णे विश्रुत्यप्यस्य स्वयोनिवारिसम्भवः ।
 आपः प्रविष्टः सोमस्य शेषया कलयिकया ।
 ह्यशुक्लजलात्तत्रान्निय्याद्यति शीघ्रधीः ।
 तमोषधिं स्थितं ज्ञावचरन्त्यापः पिवन्ति च ।
 तद्वागुगतं गोभ्यः शीरस्वपगच्छति ।
 तन्शीरमन्तं भूषा मन्त्रभूतं द्विजातयः ।
 स्वाहाकारवधटकारैर्ऋत्याजुतयः क्रमात् ।
 हुतमस्मिन् देवाय पुनः सोमं विवर्द्धयेत् ।
 एवं संजीयते सोमः शीघ्रश्चाप्यायते पुनः ।
 तस्मात् सूर्यः प्रशाङ्कस्य चयष्टद्विविधिसुः ॥
 इति देवीपुराणे चन्द्रचयष्टद्विः ॥ ३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

“यद्यं वदते लोको वालिश्रुत्वाऽन्वामते ।
 तदहं संप्रवक्ष्यामि चन्द्रसूर्योपरागिकम् ॥
 यदि सत्यमयं यस्तस्मिन् शीराश्रिवाकरः ।
 तत्कथं नोदरस्येन राहुर्न भस्मसात् कृतः ।
 अथवा राहुणाक्रम्य शत्रुवक्तं प्रवेधितः ।
 तन् कथं दृश्यते स्त्रीरूपेः प्रतप्रा न विरखिलतः ॥
 विसृक्तश्च पुनर्दृष्टश्चैवाखरुमखलः ।
 न चास्यापहृतं तेजो न स्थानादपसारितः ॥
 यदि वा ह्येष निष्पीतः कथं शीघ्रतरोऽभवत् ।
 तस्मान् तेजसां राशी राहोर्वक्तं गमिष्यति ॥
 भक्त्या सन्वेदेवानां सोमः सृष्टः स्वयम्भवा ।
 तत्र ह्यमन्त्रतयापि सम्भूतं सूर्यतेजसा ॥
 पिवत्यन्ममयं देवाः पितरश्च स्वधान्तम् ।
 जयश्च त्रिशतस्यैव अयस्त्रिंशत्तथैव च ॥
 जयश्च त्रिसहस्राश्च देवाः भोमं पिवन्ति ये ।
 राहोरप्यन्तं भाग्यं पुरा सृष्टं सयम्भुवा ॥
 तस्मात्तत्राहुरागत्य पातुमिच्छन्ति पञ्चसु ।
 उद्भूतं पार्थिवीं ह्यार्या मदाकारान्तमोमयः ॥
 पातुमिच्छन् ततश्चिद्दमाच्छादयति ह्ययया ।
 शुभे च चन्द्रमभ्येति ह्येष पञ्चमि भास्करम् ॥
 सूर्यमखलवन्तस्तु चन्द्रमेव जिघीसति ।
 तस्मात् पिवति तं राहुस्तनुमस्याविनाशयन् ॥
 अचिह्नितं यथा पद्मं पिबति भ्रमरो मधु ।
 चन्द्रस्यमन्तं तददभेदाहुराहुरभ्युते ॥
 चन्द्रकान्तो मगिर्यदत्तहिनं चरते चयात् ।
 चरन्नपि न ह्यीयते तेजसा नैव सुच्यते ॥
 यथा सूर्यमग्निः सूर्यादुत्पाद्य पावकं शुभम् ।
 न भवत्यङ्गहीनोऽपि तेजसा नैव सुच्यते ॥
 एवं चन्द्रश्च सूर्यश्च ह्यदित्वावपि राहुषा ।
 सतेजसा न सुच्यते नाङ्गहीनौ बभूवतुः ॥
 पञ्चस्य च चन्द्रश्च भास्विककववाह्वितः ।

विधुतिः

सोमो देवतत्सोमात् ह्यावाबोमाश्च पार्थिवात् ।
 राहोश्च वरक्यादे पचरेदन्तं प्रथी ॥
 खदोहकाके संप्राप्ते वत्सं हृष्टा च गौर्यया ।
 स्वाहादेव चरेत् शीरं तथैवः चरतेऽन्वतम् ।
 पितेव सूर्यो देवानां सोमो मातेव लक्षते ॥
 यथा मातुः स्तनं पीत्वा जीवन्ते सर्वजन्तवः ।
 पीत्वान्तं तथा सोमात् ह्यप्यन्ते सर्वदेवताः ॥
 सम्भूतं सर्वयोगेषु तथायं चरते प्रथी ।
 तं चरन्तं यथाभागमुपजीवन्ति देवताः ॥
 तस्मिन् काके समभ्येति राहुरप्यवकर्षति ।
 सर्वमर्हन्ति भागश्च पादं पादाहमेव च ॥
 आक्रम्य पार्थिवीं ह्याया यावन्ती चन्द्रमखलम् ।
 स्रुतः स भागो राहोस्तु देवभागास्तु शेषकाः ॥
 तस्मिन् विधाय देवानां राहोः पञ्चगतस्य च ।
 चन्द्रो न चयमायाति तेजसा नैव सुच्यते ॥
 तिथिभागाश्च यावन्तः पुनस्त्यक्तं प्रमाखतः ।
 सर्वच्छायास्थितः कालस्तावानेव प्रकीर्तितः ॥
 अतो राहुभुजः सोमः सोमाद्दृष्टं दिवाकरः ।
 पञ्चकाके स्थितस्त्वेवं विपरीताः पुनः पुनः ॥
 अतश्चाद्यते राहुरभवच्छशिभास्करौ ।
 राहुरभ्रकसंस्थानः सोममाच्छाद्य तिष्ठति ॥
 उद्भूतं पार्थिवीं ह्यार्या धूममेव ह्योस्थितः ।
 चन्द्रस्य यद्वस्तस्यं राहुणा भास्करस्य च ॥
 नास्वावखिलतं तस्य केवेषुं आमलोहतम् ।
 कर्हमेव यथा वस्त्रं युक्तमप्युपहृन्ति ॥
 एकोद्देशेऽथ सर्वत्रा राहुणा चन्द्रमास्तथा ।
 प्र्यालितं तदेवैव पुनः युक्ततरं भवेत् ॥
 राहुयुक्तं भवेत्तदभ्रमेलं चन्द्रमखलम् ।
 राहुणाच्छादितौ वापि हृष्टा चन्द्रदिवाकरौ ॥
 विप्राः शान्तिपरा भूत्वा पुनराप्याययन्ति तम् ।
 एवं न यद्गते सूर्यश्चन्द्रमास्तत्र यद्गते ॥
 अथुधाक्तं न पश्यन्ति मानुषा मांसचक्षुषः ।
 जगतसम्मोहनं चेतन् यद्यथा चन्द्रसूर्ययोः ॥
 इत्यादि देवीपुराणे ग्रहणविकल्पः ॥ ३ ॥
 विधोर्द्विपञ्चात्यमकारणत्वं राजयन्माहिकार-
 णत्वञ्च कालिकापुराणे २०।२१ अध्याययोर्ब्रह्म-
 यम् ॥ ३ ॥ (कर्करि, चि । यथा, ऋग्वेदे ।
 १०।५५।५ ।
 “विधुं द्वायं समने वज्रना
 युवानं सन्तं पलितो जगार ॥”
 “विधुं विधातारं सर्वस्य बुद्धादेः कर्पारं
 विपुष्पं दधातिः करोत्यर्थे ॥” इति तद्वाय्ये
 सायकः ॥)
 विधुतः, चि, (वि + धु + क्तः ।) व्यक्तः । इत्य-
 मरः । (यथा, भागवते । ८।१८।२५ ।
 “स तत्र निर्भक्तसमस्तसङ्ग
 आत्मानुभूत्या विधुतत्रिलङ्गः ।
 परेऽमले ब्रह्मणि वासुदेवे
 लेभे गतिं भागवतीं प्रतीतः ॥”)
 कल्पितश्च ।
 विधुतिः, स्त्री, कल्पनम् । विपुष्पमुधातोः क्लृप्प्रत्य-
 येन निष्पन्ना । (यथा, भागवते । १०।११।८)

विधुतः

“पादन्वासेर्भुजविधुतिभिः सक्षितेर्भुजिकासै-
 भेन्वन्मधोचक्रुचपटैः कुक्कुलेकेऽक्षीनैः ॥”
 निराकृतिः । यथा, तथैव । ४।२२।१८ ।
 “यस्मिन्निदं सदसदात्मतया विधाति-
 मायाविवेकविधुतिस्त्वच्च वाहिनुहिः ॥”)
 विधुननं, स्त्री, (वि + धु + क्तच् । एट् । लुक्
 च । एधोऽरादित्वात् ह्रस्वः ।) कल्पनम् । इति
 जटाशरः ।
 विधुसुदः, पुं, (विधुं सुदति पीडयतीति । विधु +
 सुद + “विभ्रवसोसुदः ।” १।२।१५ । इति
 खड्ग । सुम् ।) राहुः । इत्यमरः । (यथा,
 माघे । २।११ ।
 “नीतिरापदि यत्रन्वः परस्तन्मानिनो ह्येषे ।
 विधुर्विधुसुदस्यैव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥”)
 विधुपञ्जरः, पुं, (विधोः पञ्जरः वक्राक्षि इव तनु-
 साहय्यात् ।) खड्गः । इति शब्दमाला ॥
 विधुप्रिया, स्त्री, (विधोश्चन्द्रस्य प्रिया ।) चन्द्र-
 पत्नी । यथा । दान्वायययो विधुप्रिया । इति
 कोषान्तरम् ॥
 विधुरं, स्त्री, (विगता धूमोरो यस्मान् । समासे
 च्चः ।) प्रविष्टेयः । इत्यमरः । केवेषुम् । इति
 निष्काण्डप्रैवः । (प्रत्यवायः । कष्टम् । यथा,
 किरातटाकार्या मङ्गिनाथधृतवैजयन्ती ।
 “विधुरं प्रत्यवाये स्यात् कष्टविष्टेऽशुभोरपि ॥”
 तथा च किराते । ० । ० ।
 “विधुरं किमतः परं परै-
 रवगीता गमिते दशामिमाम् ।
 अथसोदति यत् सुरैरपि
 लधि सम्भावितवृत्ति पौरुषम् ॥”)
 विधुरः, चि, (विगता धूः कार्यभारो यस्मान् ।
 ऋकपूरित्यः ।) विकलः । इति मेदिनी । रे,
 २।१६ । (यथा, कुमारः । ४।१२ ।
 “तदिदं क्रियतामनन्तरं
 भवता बन्धुजनप्रयोगनम् ।
 विधुरां ज्वलनातिचर्जनान्
 ननु मां पापय पत्युर्निकम् ॥”)
 विधुरा, स्त्री, रमाला । इति मेदिनी । रे, ०।१६ ॥
 (जङ्गुच्छायुमम्भे । यथा, सुश्रुते । १।६ ।
 “जङ्गुं मम्भेण चतस्रो धमन्तोऽथै मातृका द्वे
 लकाटिके द्वे विधुरे ॥”)
 विधुवनं, स्त्री, (वि + धु + क्तच् । कुटादित्वात्
 साधुः ।) कल्पनम् । इत्यमरः । १।२।४ ॥
 विधुतं, चि, (वि + धु + क्तः ।) कल्पितम् । (यथा,
 कलाविक्रामे । २।२८ ।
 “नं वदति सोऽन्यदृष्टिः सम्भ्रमङ्गं विधुतश्चकारः ।
 वक्ष्यकवचनः पापो वृत्तिसौख्यः कुतोऽभ्यमा-
 यातुः ॥”)
 व्यक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारत-
 पतिस्त्वोच्चैः । १ ।
 “योगं योगविदां विधुतविधिव्यासङ्गुह्याशय-
 प्रादुर्भूतसुधारसप्रखमरध्वानाशदाध्यासि-
 नाम् ॥”)

विभ्रंसः

विभ्रंसः, ङी, कम्पनम् । विपूर्वधूषातोः क्लिप्रव्ययेन निव्यन्नमिति ।

विधूवनं, ङी, (वि + धू + ङिच् + श्चुट् । शुक् च ।) कम्पनम् । तत्पर्यायः । विधूवनम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । ४ । विधूवनम् ३ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४२ । “केशवनाधारादीनां यद्दे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् । प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूवनम् ॥”)

विधूनितं, चि, कम्पितम् । विपूर्वधूषातोः क्लिप्रव्ययेन निव्यन्नम् ।

विधूतं, ङी, विशेष्य धृतम् । यथा,—
“अथावन्नय विभ्रंसं लोचका ललगादिना । उदस्तवावा उतिहेद्दृष्टं विधूतमेहनः ॥”
इत्याह्विकतत्वम् ।

विधेयः, चि, विधातुं शक्यः । (वि + धा + “अचो यत् ॥” ३ । १ । ६० । इति यत् । “इदृयति ॥” ३ । ४ । ५ । इति आत ईत् ।) वाच्यस्थः । तत्पर्यायः । विनययाही २ वचनेस्थितः ३ आश्रयः ४ । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । ५ । २३ । १३ । “कर्णेऽमावः कुग्रही ताम कश्चित् सुधोषनो यस्य मन्दो विधेयः ॥”)

विभ्रजन्वयोधविधेयः । यथा,—
“अनुवाद्यमनुक्ता तु न विधेयसुदीरयेत् । न ह्यनन्वासादं किञ्चित् कुञ्चित् प्रतिष्ठति ॥”
इत्येकादशीतत्वम् ।

अपि च । प्रमाणात्तरासन्नित्तं कर्मे प्रथमं बुद्धौ न विषयीभवति शब्दादेव तस्य कर्मण्य उपस्थितिरित्युपादेये विधेये कर्मणि पूजादौ सुचित्तत्वात्तत्रोच्यते कर्माधिकारान् प्रमाणात्तरासन्नित्तविधेयत्वात्तथादिर्गुणः । इति तिथ्यादितत्वम् । (कर्मण्यम् । यथा, उदृत्-संहितायाम् । ६५ । ४६ ।

“वृत्तिंशत्प्रथिभक्तिं दिक्पक्षे यद्यथा समु-
द्विहम् ॥
तत्तथा विधेयं गुणदोषफलं यियास्तुनाम् ॥” ७ ।
अधीनः । यथा, रघुः । १६ । ४ ।
“सन्निवेश्य सचिद्व्यतः परं
ङीविधेयनवयौवनोऽभवत् ॥”
तथा च तत्रैव । ७ । ६२ ।
“तस्यौ अजस्रमभिषस्यदेवं
निद्राविधेयं नरदेवसेनम् ॥”)

विधेयता, ङी, (विधेयस्य भावः । विधेय + तल् ।) विधेयत्वम् । विभ्रजन्वयोधविधेयत्वम् । यथा । यथा नक्षत्रादिषु पापस्य निविहृतयोपयुक्त-
जाह्नवादिज्ञाने हेगुयं तथा मङ्गाजाह्नवादिषु
दुयस्य विधेयतावच्छेदकगङ्गादिज्ञाने हेगुयम् ।
इति प्रायश्चित्ततत्वम् । (अधीनता । यथा,
किराते । ११ । ३३ ।
“परवानर्धसंसिद्धौ नीचवृत्तिरपचपः ।
अविधेयैः पुंसां गौरिवैति विधेयताम् ॥”)

विभ्रंसः, पुं, (वि + भ्रंस् + ङल् ।) विनाशः ।
दूषा, तिथ्यादितत्वम् ।

विनयः

“हरिते रोगोऽनुतापः श्रयानामोतिभिच
विभ्रंसः ।
कपिले श्रीभ्रगवत्सन्निहृषंसोऽथ दुर्भयम् ॥”
(अयकारः । यथा, किराते । ३ । १६ ।
“विभ्राय विभ्रं समनात्मनीनं
श्रमैककृतेर्भवत्सन्नेन ।
प्रकाशितत्वन्मतिश्रीलसाराः
लतोपकारा इव विद्विष्यते ॥”)

विनयः, चि, (वि + नम + क्तः ।) प्रकृतः । (यथा,
आर्ष्यासप्रश्रयाम् । ६१६ ।
“सखि दुरवगाहगहनो विदधानो विप्रियं
प्रियजनेऽपि ।
खल इव दुर्लभ्यस्तव विनतसुखस्योपरि स्थितः
कोपः ॥”)
सुयः । (यथा, उदृत्संहितायाम् । ६२ । ३ ।
“दशसप्ततुर्हन्तः प्रकम्पसुखानना विनतपृष्ठाः ।
हृत्सुखलोवा यवमध्या दारितस्तुराच ॥”)
श्रित्तः । इति मेदिनी । ते, १५६ । (सङ्कु-
चित्तः । यथा, रामायणे । १ । ४३ । २४ ।
“विनतं कश्चिद्दूतं कश्चिद्व्याति श्रनेः श्रनेः ।
सलिलेनेव सलिलं कश्चिदभ्याहतं पुनः ॥”
पुं, स्नानमखानवानरविशेषः । यथा, भट्टिः ।
७ । ५२ ।
“प्राचीं तावद्विरथयः कपिभिर्विनतो ययौ ।
अप्रयाहेरिवाहियो वाजिभिर्दूरपातिभिः ॥”)

विनता, ङी, गवङ्गमाना । (सा तु दक्षप्रजापतिः
कन्या । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १२ ।
“क्रोधा प्राधा च विन्धा च विनता कपिला
सुनिः ।
कदम्ब मनुजयाव दक्षकथेव भारत ॥”)
पिङ्गामेदः । इति मेदिनी । ते, १५६ ।
(यथा, सुसुते । २ । ६ ।
“महती पिङ्गकान्तीला पिङ्गका विनता स्मृता ॥”)
विनतासुतः, पुं, (विनतायाः सुतः पुत्रः ।)
अरुणः । इति हेमचन्द्रः । गवङ्गम् ।
विनदः, पुं, (विशेष्य नदति शब्दायने पच-
पलादिनेति । नद् + अच् ।) विन्याकद्वयः ।
इति शब्दचन्द्रिका । कान्तियान् इति ख्यातः ।
विनन्नकं, ङी, तगरपुष्पम् । इति राज-
निर्घण्टः ।

विनयः, चि, वगिक् । चिन्नः । निवृत्तः । विजिते-
न्वियः । इत्यजयपालः । (विशेष्य नयतीति ।
नी + अच् । विशेष्य प्राप्तकः । एचकर्त्ता ।
यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । ६ ।
“स संनयः स विनयः पुरोहितः
समुदुतः समुधि नक्षत्रमप्यतिः ॥”
“विनयः संगतानां विविधं मेता एचक्कर्त्ता स
एव ॥” इति तज्जाय्ये वाच्यः ।)

विनयः, पुं, (वि + नी + अच् ।) शिष्या । (यथा,
रघुः । १ । २४ ।
“प्रधानां विनयाधानात्सञ्चारवादिपि ।
स पिता पितरस्तासां केवचं जन्महेतवः ॥”)

विनष्टिः

प्रकृतिः । इति मेदिनी । वे, १०५ । ७३ । (यथा,
“जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारकं
गुणप्रकर्षो विनयाद्वाप्यति ।
गुणप्रकर्षेण जनोऽधुरण्यते
जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥”
इत्युद्गतः ।)
अप्य विनयप्रशंसा ।
“तृष्णा च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः सुचीन् ।
तेभ्यो हि शिष्येत् विनयं विनीतात्मा हि
विलसः ॥
समयां वश्यां कुर्यात् एचिषीज्ञाच संश्रवः ।
बहवोऽविनयाद्बभूवा राजानः सपरिच्छदाः ।
वगस्याच्चेव राण्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥”
इति मत्स्यपुराणे १८६ अध्यायः । ७३ ।
(विशिष्टो नयः ।) दक्षः । यथा । “सत् ।
‘पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स शेष-
भाक् ।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वो तु विनयो
गुहः ॥’
इति नारदवचनम् ।
तत्पूर्वापेक्षया परस्याधिकवाक्पाठस्योत्पा-
दकस्यापि स्वल्पदक्षविधायकम् । युगपत्संप्र-
र्तने अधिकदक्षाभावमाह स एव ।
‘पारस्यो साहसे चैव युगपत्सर्ववर्णयोः ।
विशेषज्ञेन लभ्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ॥’
विनयो दक्षः ॥” इति अथर्वारण्यतत्वम् ।
विनययाही, [न] चि, (विनयं यच्छातीति । यद्
+ कितिः ।) वचनेस्थितः । इत्यमरः ।
विनयस्यः, चि, (विनये तिष्ठतीति । स्या + क्तः ।)
आज्ञाकारी । तत्पर्यायः । विधेयः २ आश्रयः
३ वचनस्थितः ४ वशः ५ प्रकीयः ६ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ६६ ।
विनया, ङी, वाख्यालकः । इति मेदिनी ।
विनयनं, ङी, (विनयति अन्तर्दधाति सरसज-
नेति । वि + नश् + अङ्गिकरके लृट् ।) कुर्व-
न्नेचम् । तच्च हस्तिनाया उत्तरपश्चिमे वर्तते ।
इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, महाभारते । ३ ।
८२ । १०५ ।
“ततो विनयनं गच्छेन्नियतो नियताश्रयः ।
गच्छत्यन्तर्हिता यच्च मेवपृष्टे सरसती ॥”
वि + नश् + भावे लृट् ।) विनाशश्च ।
विनष्टः, चि, (वि + नश् + क्तः ।) नाशाश्रयः ।
अंसविग्रहः । यथा । शिखी विनष्टः पुद्गलो न
नष्टः । इति विशेष्यामिटीकायां मधुरानाथः ।
पतितः । यथा नारदः ।
“विनष्टे वाप्यशरके पितर्युपरतसृष्टे ॥”
विनष्टे पतिते । इति हायभागः ।
विनष्टिः, ङी, विनाशः । इति विपूर्वधूषातोर्भावे-
क्लिप्रव्ययेन निव्यन्नमिति । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे । (यथा, भागवते । ३ । १ । २० ।
“तत्राच सुभाव सुवृत्तिर्नष्टिं
वचं यथा हेतुचरत्विचंभवम् ।

विनाय

संशयंया अन्वयमायुशीचन्
 सरस्वतीं प्रथमियाय तूष्णीम् ॥”)
 विनायः, जि, (विगता नासिका यस्य । मसादेशः।)
 मन्त्राधिकः । तत्पर्यायः । विप्रः २ विस्त्रः ३
 विनायकः ४ । इति अटाधरः ।
 विना, अ, (वि + “विनन्भ्यां नामात् न सह ।”
 ५।२।२७। इति ना।) वर्ज्जन्म् । तत्पर्यायः ।
 पृथक् २ अन्तरेण ३ ऋते ४ हिरक् ५ गाना
 ६ । इत्यमरः । (प्रश्नेननेन योगे “पृथग्-
 विनेति ।” २।३।३२। इत्यनेन द्वितीया पञ्चमी
 च स्यात् । एवं “पृथङ्ना नामाभिरिति
 योगविभागे द्वितीयार्थः ।” इति काशिकोक्ता
 द्वितीयापि । यथा, तत्रैव ।
 “विना वार्त्तं विना वर्षं विदुन्प्रपत्तनं विना ।
 विना ह्यल्लतास्योवाणुं केनेमौ पातितौ हुमौ ।”
 द्वितीयाप्रयोगो यथा, रघुवंशे । २ । १४ ।
 “शशाप बह्यापि विना द्वापिः ॥”
 पञ्चमीप्रयोगो यथा, सांख्यकारिकायाम् । १४ ।
 “विचं यथाश्रयन्ते
 स्यात्सादिभ्यो विना यथा ष्छाया ।
 तद्वद्विना विज्ञे-
 र्त्तं तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥”)
 विनाहृतं, जि, (विना अन्तरेण हृतम् ।) त्यक्तम् ।
 इति चिकाण्शेषः ।
 विनायकः, पुं, (विशिष्टो नायकः ।) बुद्धः । गणेशः ।
 इत्यमरः । (यथा, कथामरित्सागरे । ३० । ५५ ।
 “अस्तीह प्रमदोदाने तन्मण्डलमध्यगः ।
 बह्वप्रभावो वरदो देवदेवो विनायकः ॥”)
 गरुडः । विप्रः । (यथा, हरिवंशे । १२२ । ५५ ।
 “राक्षसाश्च पिशाचाश्च भूतानि च विना-
 यकाः ॥”)
 गुरुः । इति मेदिनी । के, ११२ । * । विना-
 यकगच्छो यथा,—
 “गाङ्गयो विण्णवश्चैव ह्यौ विज्ञेयौ विनायकौ ॥”
 इति बह्वपुराणे गणभेदनामाध्यायः । ७७ ।
 विनायकस्योत्पत्तिर्यथा,—
 प्रजापाल उवाच ।
 “कथं गणपतेर्जन्म मूर्त्तिमन्त्स्य च सत्तम ।।
 एतन्मे संश्रयं ह्यिच्छि धृतिरुक्तं व्यवस्थितम् ।
 महातपा उवाच ।
 पूर्वं देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
 कार्यारम्भे यथा प्राप्ताः सिद्धिं ते च न संशयः ॥
 सन्मार्गावस्थितु यथा सिध्यन्ते विप्रतः क्रियाः ।
 असत्कारिषु सर्वेषु तद्देवमविप्रतः ॥
 ततो देवाः सपितरश्चिन्तयामासुरीजसा ।
 असन्नाथेषु विप्रार्थे सर्वे एवाभ्यमन्त्रयन् ।
 ततस्तेषां तदा मन्त्रं कुर्वतां त्रिद्वीकसाम् ।
 बभूव बुद्धिर्गमने हर्षं प्रति महात्मने ।
 ते तत्र रुद्रमामन्त्र्य कैलासनिजं गुरुम् ।
 ऊचुः सविनयं सर्वे प्रथिपातपुरःसरम् ॥
 देवा ऊचुः ।
 देवदेव महादेव मूलपाथे त्रिलोचन ।

विनाय

विप्रायंमविशिष्टानां उन्नाह्वितुमर्हसि ।
 एवमुक्तस्तदा देवैर्भवः परमवा सुहा ।
 उमा विरोचयामास चक्षुवानिमिषेव ह ।
 देवानां सन्निधौ तस्य पश्यतो मां महात्मनः ।
 चिन्ताभूद्गोत्रि मूर्त्तेभ्यो दृश्यते केन हेतुना ।
 पृथिव्या विद्यते मूर्त्तिरपि मूर्त्तिस्तथैव च ।
 तेजसः चसनस्यापि मूर्त्तिरेवा तु दृश्यते ।
 आकाशस्य कथं नेति मत्वा देवो जहास च ।
 ज्ञानशक्तिः परान् दृष्ट्वा यद्दृष्टं चोन्मि प्रभुना ।
 यद्योक्तं ब्रह्मणा पूर्वं शरीरस्य शरीरिणाम् ।
 यथापि ह्यसितं तेन देवेन परमेष्ठिना ।
 एतत्कार्यं चतुष्केण पृथिव्यादिचतुर्भुजपि ।
 मूर्त्तिमानतितेजस्वी ह्यसतः परमेष्ठिनः ।
 प्रदोषास्यो महादीपः कुमारो भासयन् दिशम् ।
 परमेष्ठिगुणैर्युक्तः साक्षाद्द द्वापरः ।
 उत्पन्नमात्रो देवानां योषितः संप्रमोहयन् ।
 कान्ध्या दीपता तथा मूर्त्ता रूपेण च
 महात्मवान् ॥
 तं दृष्ट्वा परमं रूपं कुमारस्य महात्मनः ।
 उमा निमिषनेत्राभ्यां तमपश्यत भामिनी ।
 तं दृष्ट्वा कुपितो देवस्त्रीवक्रोपसमन्वितः ।
 मत्वा कुमाररूपस्य शोभनं मोहनं दृशाम् ।
 ततः शशाप तं देवो गणेशं परमेस्वरः ॥
 कुमार गणपतकृत्वं प्रलम्बजतरक्तया ।
 भविष्यति तथा सर्पैरुपवीतगतर्भुवम् ॥
 एवं शशाप तं देवस्त्रीवक्रोपसमन्वितः ।
 धुन्वन् शरीरमत्याय ततो देवो रुषान्वितः ॥
 यथा यथासौ स शरीरमायं
 धुनोति देवस्त्रिशिखाच्छपाणिः ।
 तथा तथा चाङ्गरुहाश्चकास
 जलं चितौ संन्यपतंस्तथाथे ॥
 विनायकानेकसुखा गजास्या-
 स्तमालनीलाङ्गनसन्निपाशाः ।
 उत्तस्युत्तस्यैविविधास्तुष्टा-
 स्तस्तस्य देवा मनसाकुशेन ।
 किमेतदित्यद्भुतकर्मकारी
 ह्येकः करोत्यप्रतिमं महत्त्वं ।
 कार्यं सुराणां हृतमेतदित्यं
 भवेत्तथैतं परितं कुतस्तन् ।
 दिवोकसां चिन्तयतां तथा तु
 विनायकेः स्या च्छुभिता बभूव ।
 चतुर्मुखश्चाप्रतिभो विमान-
 मारुद्देवे वाक्यमिदं जगाद् ।
 धन्यास्तु देवा सुरनायकेन
 त्रिलोचनेनाहुतस्त्वपिणा च ।
 अतुष्टहीताः परमेश्वरेण
 सुरदिशां विप्रजन्तां नतो च ।
 इत्येवमुक्त्वा प्रपितामहस्ता-
 तुवाच देवस्त्रिशिखाच्छपाणिम् ॥
 यस्ति विभो वक्रसमुद्भवः प्रभु-
 विनायका नाम वसन्तिमेऽनुगाः ।
 भवन्त्यस्यास्त्रावरैश्च चास्यरे

विनाय

तथा च तुष्टस्य शरीरचारी ।
 आकाशमेतद्गुहा अवस्थितं
 तथा चैको वदतां ते प्रयाताः ।
 प्रभुर्भवत्प्रतिमाच्छपाणिना
 इमान् हि चास्त्रैः सुवर्णैश्च देहि ।
 इत्येवमुक्त्वाभिगते पितामहे
 त्रिलोचनश्चात्मभवं जगाद् ।
 विनायको विप्रकरो गजास्यो
 गणेशनामा तु भवस्य पुत्रः ॥
 एते च सर्वे त्वप्यासु भव्या
 विनायकाः क्रूरदंशः प्रचक्षाः ।
 उच्छ्रद्धानादिष्विच्छदंशः
 कार्येषु सिद्धिं प्रतिपादयन्तः ॥
 भवांश्च वेदेषु तथा मखेषु
 कार्येषु चाप्येषु महाभुभावात् ।
 अयेषु पूर्वां जभतेऽन्यथा च
 विनाशयिष्यस्य च कार्यसिद्धिम् ॥
 इत्येवमुक्तः परमेश्वरेण
 सुरैः समं काचनकुम्भसंस्थैः ।
 जलैस्तथासावभिविक्तगात्रो
 रराज राजेन्द्रः विनायकानाम् ॥
 दृष्ट्वाभिविद्यमानं तु देवास्तं गगनायकम् ।
 तुष्टुः प्रयताः सर्वे त्रिशूलास्त्रस्य सन्निधौ ।
 देवा रूपः ।
 नमस्ते गणपतय नमस्ते गगनायक ।
 विनायक नमस्तेऽस्तु नमस्ते चक्रविक्रम ॥
 नमोऽस्तु ते विप्रकर्त्रे नमस्ते सर्पमेखल ।
 नमस्ते रुद्रवक्रोत्थ प्रलम्बजतराश्रित ।
 सर्वरेवमस्काराद्विभ्रं क्रूर सर्वदा ॥
 एवं स्तुतस्तदा देवैर्महात्मा गगनायकः ।
 अभिविक्तस्तु रुद्रेण सोमस्यापत्यतां गतः ॥
 एतच्चतुर्थां सम्पन्नं गणाध्यक्षस्य पार्थिव ।
 यतस्तमोऽयं महतीं तिथीनां परमा तिथिः ॥
 एतस्यां यस्तिनां भक्त्या मुक्त्वा गणपतिं रूप ।
 आराधयति तस्यामु तुष्यते नाश्च संशयः ॥
 यश्चेतन् पठति सोऽयं यश्चेतन् पश्ययात्तथा ।
 तस्य विप्रा न जायन्ते न पापं सर्वथा रूप ॥”
 इत्यादि वाराहे विनायकोत्पत्तिनामाध्यायः ॥ ७७ ॥
 विनायकस्य नामाष्टकस्तोत्रं यथा,—
 श्रीविण्णु उवाच ।
 “गणेशमेकदन्तश्च चैरम्बं विप्रनायकम् ।
 तस्योदरं छर्षकर्म गणपकं गुह्यायकम् ॥
 नामाष्टकायं पुत्रस्य श्रेष्ठ्य मतो हरप्रिये ।
 कोनागां सारभूतश्च सर्वेविप्रहरं परम् ॥
 ज्ञानार्थवाचको गन्ध यश्च निर्वाणवाचकः ।
 तथोदीशं परं ब्रह्म गणेशं प्रथमाय्यहम् ॥२॥
 एकशब्दः प्रधानार्थो दन्तश्च वक्रवाचकः ।
 वक्रं प्रधानं सर्वेस्त्रादेकदन्तं नमाय्यहम् ॥३॥
 दीनार्थवाचको चैव रजः पालनवाचकः ।
 परिपालकं तं दीनानां चैरम्बं प्रथमाय्यहम् ॥४॥
 विपत्तिवाचको विप्रो नायकः स्रक्कार्यकः ।
 विपत्तुच्छन्नकारणं नमामि विप्रनायकम् ॥५॥

विनाय

विष्णुदत्ते च नैवेद्येयं लम्बोदरं पुरा ।
 पित्रा दत्ते च विविधैर्वन्दे लम्बोदरं तम् ॥५॥
 सूर्याकारौ च तत्कर्मो विप्रचारककारणौ ।
 सम्यदास्थानरूपौ च स्वर्पकर्म नमाम्यहम् ॥६॥
 विष्णुप्रसादपुण्यं यस्मिन् सुनिदत्तकम् ।
 तत्र जन्मवक्तुं गजवक्तुं नमाम्यहम् ॥ ७ ॥
 गुह्यस्यापि च जातोऽयमाविर्भूतो हरश्च ।
 वन्दे गुह्याय च देवं सर्वदेवाग्रपूजितम् ॥ ८ ॥
 एतन्नामाहकं दुर्गे नामार्थसंयुतं परम् ।
 पुत्रस्य पश्य वेदे च तदा कोपं तृथा कुत ॥
 एतन्नामाहकं स्तोत्रं नामार्थसंयुतं शुभम् ।
 त्रिसन्धं यः पठेन्नित्यं स सुखी सर्वतो जयते ॥
 ततो विज्ञाः पलायन्ते वै नतेयाद्यपोरगाः ।
 गणेश्वरप्रसादेन महाज्ञानी भवेद्भवम् ॥
 पुत्रार्थो जयते पुत्रं भार्यार्थां विपुलां स्वयम् ।
 महाजङ्घः कवीन्द्रश्च विद्यावाचं भवेद्भुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
 अस्य कवचं यथा,—

नारद उवाच ।

“संसारमोचनस्यास्य कवचस्य प्रजापतिः ।
 ऋत्विक्त्वा च हृदयो लम्बोदरः स्वयम् ॥
 धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
 सर्वेषां कवचानां च सारभूतमिदं मुने ॥
 ॐ गौं गौं श्रीं गणेशाय स्वाहा मे पातु
 मस्तकम् ।
 इति शंकरो मन्त्रो ललाटे मे सदावत् ॥
 ॐ ह्रीं क्लीं श्रीं गमिते च सततं पातु
 लोचनम् ।
 तारकां पातु विप्रेशः सततं धरणीतले ॥
 ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं मिति सततं पातु नासिकाम् ।
 ॐ गौं गं स्वर्पकर्णाय स्वाहा पाल्धरं मम ॥
 एतांश्च तालुकां जिह्वां पातु मे गोडशास्त्रः ।
 ॐ श्रीं लम्बोदरायेति स्वाहा गळं सदावत् ॥
 ॐ गं गं गजाननायेति स्वाहा स्कन्धं सदा-
 वत् ॥
 श्रीं क्लीं क्लीं मिति कङ्कालं पातु यन्म्यलक्षं गं ।
 पाणौ पादौ सदा पातु सर्वज्ञं विप्रनिगलत् ॥
 प्राच्यां लम्बोदरः पातु आग्नेयां विप्रनायकः ।
 दक्षिणे पातु विप्रेशो नैऋत्यां गजाननः ॥
 पश्चिमे पार्वतीपुत्रो वायवां शंकरात्मजः ।
 ज्ञानस्यांश्चोत्तरे तु परिपूर्णतमस्य च ॥
 रेशान्यामेकदन्तश्च हेरम्भः पातु चोर्ध्वतः ।
 गणाधिपोऽप्यधः पातु सर्वपुण्यश्च सर्वतः ।
 स्वप्ने जागरणे चैव पातु मे योगिनां गुरुः ॥
 इति ते कथितं वत्स । सर्वमस्त्रीषविग्रहम् ।
 संसारमोहनं नाम कवचं परमाद्भुतम् ॥
 श्रीकृष्णेन पुरा दत्तं गोलोके राममण्डले ।
 हृन्दावने विनीताय मयं दिनकरात्मज ॥
 मया दत्तं तुभ्यश्च यस्मै कस्मै न दास्यसि ।
 परं वरं सर्वपुण्यं सर्वसङ्कटतारणम् ॥
 गुणमन्त्रश्च विधिवत् कवचं धारयेत्तु यः ।
 कच्छे वा दक्षिणे वाहौ सोऽपि विष्णुर्न संशयः ॥

विनाय

अथमेघवह्वादि राजस्यशतानि च ।
 गृहेन्द्रकवचस्यास्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥
 इदं कवचमज्ञात्वा यो भजेच्छंकरात्मजम् ।
 शतलक्षप्रणमोऽपि न मन्त्रः सिद्धिदायकः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे गणेशकवचं नाम
 १३ अध्यायः ॥ ॥ अथ विनायकशान्तिः ।
 याज्ञवल्क्य उवाच ।
 “विनायकोपस्थस्य लक्षणानि निबोधत ।
 स्वप्नेऽवगाहतेऽर्थं जलं सुखाच्च पश्यति ।
 विमना विफलारम्भः स सीदत्यनिमित्ततः ॥
 राजा राज्यं कुमारी च पतिं पुत्रश्च गुञ्जिणी ।
 नाप्रयात् स्वपन्नस्य पुण्येऽङ्घ्रि विधिपूर्वकम् ॥
 गौरसर्पकल्केन सत्येनोत्सारितस्य च ।
 सर्वार्थेषुः सर्वगन्धर्विलिप्तशिरसस्तथा ॥
 भद्रासर्पोपविष्टस्य स्वस्तिवाच्यं दिवान् शुभान् ।
 ऋतिकी रोचनां गन्वान् गुग्गुलुं चापसु
 निक्षिपेत् ॥
 या आहूता ह्येकवर्षेऽनुभिः कलसेर्द्धदात् ।
 चेर्मैत्र्यानुकुरे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं तथा ॥
 सहस्राक्षं शतधारं ऋषिभिः पारणं कृतम् ।
 तेन त्वामभिपिचामि पावमान्यः पुनस्तु ते ॥
 भगन्तु वरुणो राजा भगं सूर्यो हृहस्यतिः ।
 भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्रथयो ददुः ॥
 यत्ने कोपसुसौभाग्यं सीमन्ते यच्च र्द्धनि ।
 ललाटे कर्णयोरेक्षोरारोपस्तत् धन्तु ते सदा ॥
 ज्ञानस्य सार्धपं तेलं श्रुवेणौडम्बरेण तु ।
 कुट्टयान्कूर्डनि कुशान् मर्याद परिशुच्य च ॥
 मितश्च संमितश्चैव तथा शानकटंकटाः ।
 कुशाण्डा राजपुत्राश्चैत्यन्ते स्वाहासमन्तितेः ॥
 दद्याच्चतुष्ये स्वर्पं कुशानास्तीर्थे सर्वेश्वरः ।
 कृताजनांस्तुल्यंश्च पल्लवोदनमेव च ॥
 पुष्यं चित्रं सुगन्धिश्च सुराश्च त्रिविधमपि ।
 मूलकं पूरिका पूपास्तयेवैरिष्काः सजः ॥
 दधि पायसमस्रश्च गुडपिष्टं समोदकम् ।
 एतान् सञ्चानुपाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ॥
 अम्बिकासुपतिष्ठेच्च दद्यादर्थं कृताञ्जलिः ।
 दूर्वाससर्पपुष्येश्च पुत्रजन्मभिरन्ततः ॥
 कृतस्वस्वयनं चैव प्रार्थयेदम्बिकां सतीम् ।
 रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ॥
 पुत्रान् देहि श्रियं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् शुक्लवस्त्रानु-
 लेपनेः ॥
 वस्त्रयुग्मं गुरोर्दद्यादासंपुण्यं यद्ग्राह्यं तथा ।
 श्रियःकर्मफलं विद्यात् सूर्यासैनरतस्तथा ॥”
 इति गारुडे १०० अध्यायः ॥ ॥
 अथ गणेशमन्त्राः ।
 “पञ्चान्तकं शशिधरं बीजं गणपतेर्विदुः ।”
 पञ्चान्तको गकारः । ध्यानम् गणेशश्च
 दृश्यम् । अस्य पुरश्चरणं चतुर्लक्षजपः ॥ ॥
 अथ महागणपतिमन्त्रः । निवसे ।
 “श्रीशक्तिस्मरभूविप्रबीजानि प्रथम वदेत् ।
 उक्तं गणपतिं पश्चात् वरान् वरदं पदम् ॥

विनाय

उक्ता सर्वजन् मेऽन्ते वशमानय उदयम् ।
 अष्टाविंशत्यक्षरैश्च तारासो मन्तुरीरितः ॥”
 भूबीजमाह ।
 “स्तुतिस्थं मां वमौ विन्दुयुक्तं भूबीजमौरितम् ॥”
 स्तुतिर्गकारः । मां वं लकारः ॥ ॥ अस्य
 ध्यानम् ।
 “नवरत्नमयं द्वीपं स्मरेदित्थुरवास्तुधौ ।
 तद्वीचिधौतपयन्तं मन्दमारुतसेवितम् ॥
 मन्दारपारिजातादिकल्पवृक्षलताकुलम् ।
 उद्गततरङ्गच्छायाभिररुणौकृतभूतलम् ।
 उद्यद्दिनकरेन्दुभ्यासुद्गाधितदिगन्तरम् ॥
 तस्य मध्ये पारिजातं नवं रत्नमयं स्मरेत्
 ऋतुभिः सेवितं षड्भिरनिर्गम्यं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 तस्याधस्तात् महापीठे रचिते माहात्म्ये ।
 वटकोयान्तस्त्रिकोणस्थं महागणपतिं स्मरेत् ॥
 हस्तोक्ताननमिन्दुचक्षुमरुणच्छायं त्रिनेत्रं रसा-
 दासिद्धं प्रियया सपद्मकरया स्वाङ्गस्थया
 सन्ततम् ।
 बीजापूरगदाधुस्त्रिशिखयुक्चक्राजपाशोत्-
 पलं
 श्रीहृद्यस्त्रिविधायगणकलसान् हस्तेऽम्बुहस्तं
 भजे ॥
 गणपाणिगणहृन्तानुपूरालसमानसान् ।
 द्विरेफान् कर्णतालाभ्यां वारयन्तं सुहृत्सुहृः ॥
 करायुधतमालिक्यकुम्भवेकविनिःसृतेः ।
 रत्नवर्षेः प्रीत्ययन्तं साधकं मद्दिव्यलम् ॥
 माणिक्यसुकुटोपेतं रत्नाभरणभूषितम् ॥”
 अस्य पुरश्चरणं चतुर्लक्षजपः ॥ ॥ अपि च ।
 “शक्तिरुद्धनिजं बीजं महागणपतिं वदेत् ।
 उक्तमसिधुप्रोक्तो मन्त्रोऽयं दादृशास्त्रः ॥”
 अस्य ध्यानम् ।
 “सुक्तागौरं भद्रगजमुखं चन्द्रचूडं त्रिनेत्रं
 हस्तेः स्वार्थेर्द्धतमरविन्दुशुशौ रत्नकुम्भम् ।
 अङ्गस्थायाः सरसिजस्येकद्विजालम्बिपायो-
 र्दया योगौ विनिहितकरं रत्नमौलिं
 भजामि ॥”
 अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः ॥ ॥ मन्त्रान्तरम् ।
 “शक्तिरुद्धं निजं बीजं वशमानय उदयम् ।
 तारासो मन्तुराख्यातो रुद्रसंख्यात्तरात्मितः ॥”
 अस्य ध्यानम् ।
 “हस्तेर्विभ्रतमिन्दुदण्डवरदौ पाशाङ्कुशौ पुष्कर-
 सृष्टस्वप्रमदावराङ्गमनयासिद्धं अजायस्यशा ।
 श्यामाश्या विद्युत्तजया त्रिनयनं चक्राङ्गचूडं
 जवा-
 रक्तं हस्तिसुखं सरामि सततं भोगातिजीर्णं
 विभुम् ॥”
 अस्य पुरश्चरणं लक्षत्रयजपः ॥ ॥ अथ हेरम्भ-
 मन्त्रः । स च ऊकारयुक्तो गकारः सविन्दुः
 प्रणवादिनमोऽन्तश्चतुरक्षरः । निवसे ।
 “पञ्चान्तको विन्दुयुक्तो वामकर्णविभूषितः ।
 तारादिहृदयाङ्गोऽयं हेरम्भमन्तुरीरितः ।
 चतुर्वर्णात्मको नृणां चतुर्वर्गफलप्रदः ॥”

विनाय

अस्य ध्यानम् ।
 “मुक्ताकारचनवीककुम्भसुखस्यैस्त्रिनेत्रा-
 न्विते-
 नांगास्यैर्हरिवाहनं शशिधरं देवममर्कप्रभम् ।
 इमं दानमभीतिमोदकरदानं टङ्गे शिरोऽन्वा-
 लिका
 मालां सुहरमकुशं त्रिशिखरं दोर्भिर्दधानं
 भजे ॥”
 अस्य पुरश्चरणं त्रिलस्यस्यकजपः ॥ * ॥ मन्त्रा-
 न्तरम् । मं चिप्रप्रसादनाय हुतु । तथा च
 निवन्ते ।
 “सर्वभक्तो जेजयुतः पार्श्वो वहुयासने स्थितः ।
 प्रसादनाय हुमन्त्रः स्वबीजाद्यो दशाक्षरः ॥”
 अस्य ध्यानम् ।
 “पाशाङ्कुशौ कल्पलता विधासं
 दधत् स्वशुष्काहितवीजपूरः ।
 रक्तस्त्रिनेत्रस्तखेन्दुमौलि-
 हारीश्वलो हस्तिमुखोऽवतारः ॥”
 अस्य पुरश्चरणं लज्जजपः ॥ * ॥ अथ हरिदा-
 गयेष्टमन्त्रः ।
 “पञ्चालको धरासंस्थो विन्दुभूयितमस्तकः ।
 एकाक्षरो महामन्त्रः सर्वकामफलप्रदः ॥”
 ध्यानन्तु ।
 “हरिद्रामं चतुर्भाहुं हरिद्रवसनं विभुम् ।
 पाशाङ्कुशधरं देवं मोदकं दन्तमेव च ॥”
 अस्य पुरश्चरणं चतुर्लज्जजपः । इति तन्त्र-
 सारः ॥ * ॥ (पौठस्थानविशेषः । यथा,
 देवीभागवते । ७ । ३० । ७१ ।
 “करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ।
 आरोग्या वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी ॥”
 विगतो नायको यस्येति विशेषे चानाथे, त्रि ॥)
 विनायिका, स्त्री, (विनायकस्य स्त्री । भार्यार्थं
 डीप् ।) गरुडपत्नी । इति शब्दमाला ॥
 विनायिका, स्त्री, (विना आश्रयं रोहतीति ।
 रुह + कः । स्त्रियां टाप् ।) त्रिपरिणिका । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 विनायः, पुं, (विनयनमिति । वि + नय + घञ् ।)
 विनयनम् । (यथा, गीतायाम् । ७ । १७ ।
 “अविनायि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
 विनायमयस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥”)
 तत्पर्यायः । अदर्शनम् २ । इत्यमरः ॥ कृष्ण
 ३ । यथा, श्रीभागवते ।
 “एषा चोरतमा सन्ध्या लोककृष्ण्टकरी
 विभो ॥”
 कृष्णद्वितीयं विनायि वर्तते । इति श्रीधर-
 खामी ॥
 विनायकः, त्रि, विनायकर्ता । विपूर्वकप्रधातो-
 र्गक(बुल)प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १२ । ६१ । ६ ।
 “राजैव कर्त्ता भूतानां राजैव च विनायकः ।
 धर्मात्मा यः स कर्त्ता स्यादधर्मात्मा विना-
 यकः ॥”)

विनीया

विनायो, [न] त्रि, विनायकरवर्द्धीकः । विपूर्व-
 नप्रधातोर्बिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १२ । १०७ । ११ ।
 “लोभमेको हि दृश्यते ततोऽमर्षमनन्तरम् ।
 तौ चयस्यसंयुक्तावयोश्च विनायिनौ ॥”
 यथा च मनी । १ । २७ ।
 “अण्यो मात्राविनायिन्यो दशाङ्गीनास्तु याः
 स्तुताः ।
 ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं सम्भवत्युपूर्वैः ॥”)
 विनायोन्मुखं, त्रि, (विनायाय पतनाय उन्मु-
 खम् ।) पञ्चम् । इत्यमरः ॥ नाशोद्यतश्च ॥
 विनायकः, त्रि, (विगता नासा यस्य । बहुव्रीहौ
 कन् ह्रस्वश्च ।) गतनायिकः । इति जटाधरः ॥
 विनायः, पुं (विशेषेण नश्यते अनेन । वि + नह
 + “हलश्च ।” ३ । ३ । १२९ । इति घञ् ।)
 कूपाननपिधानकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 विनयिप्रः, त्रि, विनयेपाश्रयः । परित्यक्तः ।
 विनयपूर्वकप्रधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (यथा, देवीभागवते । २ । ८ । २७ ।
 “पितुः कष्टेऽप्येन येन विनयिप्रो न्यतो-
 रगः ॥”)
 विनयमना, स्त्री, एकतरपक्षपातिनी युक्तिः ।
 एकतरावधारणा । यथा, उच्यते । एकदेशो-
 पात्तस्यैव भूहरिगयादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विन-
 यमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकयवहारानर्हतया
 अथवस्थितस्य गुटिकापातादिना यज्जनं
 विभागः । इति दायभागः ॥ उच्यते इति
 भूहरिगयादावुत्पन्नस्य एकदेशोपात्तस्य तत्तदं-
 शावच्छिन्नस्य विनयमना इदमसुकस्य नाप्य-
 स्यैवधारणरूपा तत्प्रमाणाभावेन वैशेषिक-
 यवहारः परस्परनैरपेक्षेण दानविक्रयादि-
 लक्षणस्तदनर्हतया अथवस्थितस्य मनोऽप्यमत्-
 कल्पस्य गुटिकापातादिना यज्जनं इदं असुक-
 स्यैवधारणं विभाग इत्यर्थः । इति तट्टीकायां
 श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥
 विनिद्रः, त्रि, (विगता निद्रा मुद्रना यस्य ।)
 उन्मीलितः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, नैषधे ।
 १ । ७४ ।
 “विनिद्रोमाजनि प्रदण्वती नलम् ॥”
 तथा च सा हृद्यदर्पणे । १० परिच्छेदे ।
 “उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलेव
 दृष्टा विनिद्रा मलिनी न येन् ॥”)
 निद्रारहितः । (यथा, महाभारते । ३ ।
 ७८ । २१ ।
 “स्वस्यमासीनमय्यं विनिद्रं राजमाधिपः ।
 ततोऽववीक्ष्यशोचः कुम्भकणं महाबलम् ॥”)
 विनिद्रत्वं, स्त्री, (विनिद्रस्य भावः ।) प्रबोधः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ निद्रारहितत्वश्च ॥
 विनिधानः, पुं, (विशेषेण निपतनम् । वि + नि +
 पत + घञ् ।) निपातः । देवादिस्यनम् । इति
 मेदिनी । ते, २ । ७७ । अवमानः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, मनी । ४ । १४६ ।

विनीतः

“मङ्गलाचारयुक्तानां विनायक प्रयनात्मनाम् ।
 जपतां मुक्ताक्षैव विनिपातो न विद्यते ॥”
 विनिमथः, पुं, (वि + नि + मी + अच् ।) परि-
 दानम् । प्रतिदानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, रघुः । १ । २६ ।
 “दुदोह मां स यज्ञाय शस्याय मधवा हिवम् ।
 सम्पद्भिर्मयेनोभौ दधतुर्भुवनदयम् ॥”)
 बन्धकः । इति शब्दमाला ॥ यथा,—
 “विक्रयेणो विनिमयेदेत्वा गोमांसखादके ।
 व्रतं चान्नायणं कुर्याद्ध्ये साक्षाद्भी भवेत् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतगोभिलवचनम् ॥
 विनियोगः, पुं, (वि + नि + युज् + घञ् ।) पक्षे
 अर्पणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विनियोजनम् ।
 यथा,—
 “अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः प्रकीर्तितः ॥”
 इत्याहिकतत्त्वम् ॥
 (यथा, सन्ध्याविधौ ।
 “ॐकारस्य ब्रह्मण्यिर्गायत्रीच्छन्दः सविता
 देवता प्राणायामे विनियोगः ॥”)
 विनियोजितः, त्रि, विनियुक्तः । विनयपूर्वकप्रधातो-
 युजधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विनिर्भूतः, त्रि, (वि + निर् + भू + क्तः ।) दुरव-
 स्थया चलितः । यथा,—
 “ततो देवा विनिर्भूता भृष्टराज्याः परा-
 जिताः ।
 हृताधिकारास्त्रिदशास्ताभ्यां सर्वे निरा-
 जताः ॥”
 इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥
 विनिर्भयः, पुं, (विशेषेण निर्नास्ति भयं यस्य ।)
 साध्यगणविशेषः । यथा,—
 “मनो मन्ता तथा प्राप्नो नरो यान्च वीर्यं-
 वान् ।
 विनिर्भयो नयस्त्रैव हंसो नारायणो वृषः ।
 प्रसुच्यति समाख्याताः साध्याः सादृश
 पौल्विकाः ॥”
 इति बह्विपुराणे काण्डपीयवशः ॥
 भयरहितत्वश्च ॥
 विनिर्भक्तिः, पुं, अनिरेकः । यथा । देवाकरवार-
 विनिर्भक्ति तु गगः । इति ऋषाप्रकरणे ष्यांति-
 स्तत्त्वम् ॥ (विगतो निर्भक्तो यस्य इति विद्यते
 सुक्तकचुके, त्रि ॥)
 विनिर्भूतः, त्रि, समाप्तः । निष्पन्नः । विनिर्-
 पूर्वकप्रधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विनिर्भूतः, त्रि, निवृत्तिविशेषः । आन्तः ।
 निरस्तः । विनयपूर्वकप्रधातोः क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥ (यथा, गीतायाम् । १५ । ५ ।
 “निर्भूतमोहा जितसङ्गदोषा
 अथात्मनिष्ठा विनिर्भूतकामाः ॥”)
 विनिर्भूतः, त्रि, विनष्टः । विनयपूर्वकप्रधातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विनीतः, त्रि, (वि + नी + क्तः ।) विनयाजितः ।
 विनयः प्राणतः संस्कारः इन्द्रियमो वा ।

विनोदः

तत्पर्यायः । निवृत्तः २ प्रकृतः ३ । इत्यमर-
भरती ॥ (यथा, रघुवंशे । १४ । ७५ ।
“तपस्विर्षर्गविनोतसत्त्वे
तपोवने वीतभया वसास्मिन् ॥”)
जितेन्द्रियः । (यथा, तन्त्रसारे ।
“शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनोतः शुद्धवेद्य-
वान् ॥”)
अपनीतः । (यथा, महाभारते । ७।१२०।५५ ।
“विनीतशस्त्रास्त्रुरगंश्चतुरो हिममाजिनः ॥”)
द्वृतः । इति मेदिनीकारहेमचन्द्रौ । चिप्रः ।
इत्यजयपालः ॥ कृतदण्डः । इति स्मृतिः ॥
(अमुह्यतः । यथा, मनौ । ६ । ४१ ।
“तन्मात्रेण विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ॥”)
विनीतः, पुं, (वि + नी + क्तः ।) सुवृष्टाश्च ।
तत्पर्यायः । साधुवाहो २ । इत्यमरः । सुह-
वाहनशीलकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । १२० । ५६ ।
“तांस्त्राण्यप्यवर्णान् विनीतान् श्रीश-
गामिनः ॥”)
बन्धकः । इति मेदिनी । ति, १५४ । दमनकवृत्तः ।
(अस्य पर्यायो यथा,—
“उक्तो दमनको दान्तो मुनिपुत्रस्तपोधनः ।
गन्धोक्तो ब्रह्मजटो विनीतः फलपत्रकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वश्लोके प्रथमे भागे ॥)
शिक्षितवृषभादिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विनीतकं, स्त्री पुं, वैभीतकम् । परस्परवाहनम् ।
इत्यमरटीकायां रावमुकुटः ॥
विनीयः, पुं, (वि + नी + “विपुयविनीयजिह्विति ।”
३ । १ । ११७ । अप्प्रत्ययेन निपातितः ।)
कल्कः । इति मुग्धबोध्याकरणम् ॥ (यथा,—
“पृक्कातुवृष्कलजुलाभतया विनीयः ।”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंयज्ञे वातयाधौ एला-
तैवे ॥) पापम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
विनेता, [च्] पुं, (वि + नी + क्तच् ।) राजा ।
आदेशकः, चि । इति मेदिनी । ति, १५६ ॥
(यथा, रघुवंशे । १४ । २३ ।
“तेनास लोकः पितृमान् विनेजा ॥”
शुबः । शिचकः । यथा, महाभारते । १२।२६ ।
“अप्युनस्य विनेतारमाचार्यं सायकैस्तथा ।
तं पश्य पतितं क्रोशं कुरुष्यां द्विजसत्तमम् ॥”
यथाच रघुवंशे । ८ । ६१ ।
“स तथेति विनेतुवदारमतेः
प्रतिग्रह्य वचो विषसर्ष्वं मुनिम् ॥”)
विनेयः, चि, (वि + नी + यत् ।) नेतव्यः । विपूर्व-
नीघातोयंप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ दृष्टनीयः । यथा,
“ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पत्तमविदित्वा तु ये शृण्वाम् ।
आवयन्त्यथेनोभेन विनेयास्तेऽपि यत्नतः ॥”
विनेयाः दृष्टनीयाः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
विनोदः, पुं, (वि + नुद + घञ् ।) कौतूहलम् ।
इति हलाद्घञः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१५ । १२५ ।
“वाचते तच्च नैकस्यात् सर्वं स मगधेश्वरः ।

विन्दः

तत्तत्र रचादितोश्च विनोदायतनस्य ताम् ॥”)
क्रीडा । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, भाग-
वते । ३ । १६ । २४ ।
“नैतावता ऋषिपतेर्वत विश्वभर्ता-
स्तेजःशतं तव न तस्य स ते विनोदः ॥”
अपनयनम् । यथा, शिशुपालवधे । १ । ४८ ॥
“विनोदमिच्छन्तश्च दर्पणकनो
रथेन कक्षाच्छिदशैः समं पुनः ॥”
प्रमोदः । यथा, हितोपदेशे ।
“कायशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
यस्येन च स्त्रियां निद्रया कलपेन वा ॥”)
आलिङ्गनविशेषः । तल्लक्षणं यथा । नायको
नायिकाया दक्षिणपादं वामपादं वा स्वमध्य-
देशे स्वदक्षिणपादं वामपादं वा नायिकामध्य-
देशे निधाय वक्षसि वक्षः श्लोके श्लोके दत्त्वा
यदाश्लिषति तत् । इति कामशास्त्रम् ॥ राज-
यज्ञविशेषः । यथा,—
“दीर्घं त्रयो राजहस्ताः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
विनोद एव हारायि त्रिंशत् कोष्ठद्वयं भवेत् ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
“द्वादशैते यद्वा न वक्ष्ये तीर्षां लक्षणमयतः ।
सुनन्दः सर्वतोभद्रो भयो नास्तीमुखस्तथा ॥
विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ।
रङ्गः केजिर्जयो वीरो द्वादशैते प्रकीर्णताः ॥”
इति भविष्योत्तरपुराणम् ॥
वि(वि)न्दः, पुं, (विदि अवयवे + बाहुलकादुः ।)
जलकणा । तत्पर्यायः । पृथक् २ पृथक् ३
विपुट् ४ । इत्यमरः ॥ एमन्ति ५ विपुट् ६ । इति
तट्टीका । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
“जलविन्दुप्रपातेन क्रमशः पूर्णते घटः ।
स हेतुः सर्वशास्त्रस्य धर्मस्य च धनस्य च ॥”)
दन्तचतविशेषः । भुवोर्मध्यम् । रूपकार्य-
प्रकृतः । इति मेदिनी । से, १०-११ । अमुखारः ।
यथा । “विन्दुद्विविन्दुमात्रौ वर्णौ क्रामुवो संश्रौ
क्तः ।” इति मुग्धबोध्याकरणम् ॥ अपि च ।
“शिवो बह्वसमायुक्तो वामाक्षिविन्दुभूषितः ।
एकाक्षरो महामन्त्रः श्रीसूर्यस्य प्रकीर्णतः ॥”
इति सूर्यकवचम् ॥
विन्दुनृपतिधेया,—
“सच्चिदानन्दविभवान् सकलान् परमेश्वरात् ।
आधीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद्द्विन्दुसमुद्भवः ॥”
इति सारदातिलकः १ पटलः ॥
अपि च ।
“आसीद्द्विन्दुस्ततो नादो नादाच्छक्तिः समुद्भवा ।
नादरूपा मवेश्यानी चिद्रूपा परमा कला ।
नादाक्षेव समुत्पन्नः अर्हद्विन्दुर्महेश्वरि ।
सार्हद्विन्दुस्यविन्दुभ्यो भुजङ्गो कुलकुलजी ॥”
इति कुलिकातन्त्रे १ पटलः ॥
“विन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः ।
विन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः ॥
समवायः समाख्यातः सर्वागमविशारदः ॥”
इति सारदातिलकः ॥

विन्द्यप

अन्यत्र ।
“विन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः ॥”
तद्योगी भवेन्नादस्ताभ्यो जाताश्चिदशक्तयः ॥”
इति क्रियासारः ॥
वि(वि)न्दुः, चि, (वेति तच्छीलः । विद्वान् +
“विन्दुरिच्छुः ।” ३ । २ । १६६ । इति उपक्रमयो
रुमागमश्च निपात्यते ।) ज्ञाता । इत्यमरः ।
ज्ञाता । इत्यजयपालः ॥ वेदितव्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥
वि(वि)न्दुचिचकः, पुं, (विन्दुभिश्चिद्विशेषैश्चिचकः
इव ।) नृगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
वि(वि)न्दुजालं, स्त्री, (विन्दुर्नां जालम् ।) इति-
शुक्लोपरिविचित्रविन्दुसम्बन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
वि(वि)न्दुजालकं, स्त्री, (विन्दुर्नां जालकम् ।)
गजस्य मुखदिशो विन्दुसम्बन्धः । तत्पर्यायः ।
पद्मकम् २ । इत्यमरः । पद्मम् ३ । अतएव
पद्मी हस्तीति भरतः ॥
वि(वि)न्दुतन्त्रः, पुं, (विन्दुश्चिद्वं तन्त्रं यस्य ।)
अक्षः । इति हारावली । तुरङ्गकः । यथा,—
“विन्दुतन्त्रः पुमान् शारिफलके च तुरङ्गके ॥”
इति पवर्गीयवादी मेदिनी ॥
वि(वि)न्दुपत्रः, पुं, (विन्दुः पत्रे यस्य ।) भूयंष्टवः ।
इति रत्नमाला ॥
वि(वि)न्दुरेखकः, पुं, (विन्दुविशिष्टा रेखा यत्र ।
कनू ।) पञ्चभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वि(वि)न्दुवासरः, पुं, (विन्दुपातस्य वासरः ।) गर्भे
सन्तानोत्पत्तिकारकशुक्रपातदिनम् । इति
ज्योतिषम् ॥
वि(वि)न्दुसरः, [सू] स्त्री, (विन्दुनामकं सरः ।)
सरोवरविशेषः । यथा,—
“अभ्युत्तरेण कैलासं शिवं सर्वोपधिं गिरिम् ।
गौरन्तु पञ्चतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति ॥
हरिण्यष्टङ्गः सुमहान् दिव्यौषधिमयो
गिरिः ।
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनसन्निभम् ॥
रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
गङ्गार्थं स तु राजर्षिरुवाच बहुलाः समाः ॥
दिव्यं यास्यन्ति मे पूर्वं गङ्गातोयपरिभृताः ।
तत्र त्रिपथगा देवो प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ॥
सोमपादान् प्रकृता सा सप्रधा प्रतिभञ्जते ।
यूपा मयिमयास्तत्र चित्तयश्च हरिण्युगाः ॥
तत्रेष्टा क्रतुभिः सिद्धः शक्रः सुरगणैः सच ।
दिव्यश्लाघापथस्तत्र नचजायान्तु मङ्गलम् ॥
दृश्यते भास्वरा राज्ञौ देवो त्रिपथगा तु सा ।
अन्तरीक्षं दिवसेव भावयित्वा भुवं गताः ॥
भवस्य स्वाङ्गे पतिता संवद्वा योगमायया ।
तस्या ये विन्दवः केचित् सुध्यायाः पतिता
शुवि ।
ज्ञतस्तु तेविन्दुसरस्ततो विन्दुसरः स्मृतम् ॥”
इति मातृङ्गी । १२० । २७-२९ ॥
विन्द्यपत्नी, स्त्री, श्वरापत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वेणुशुंटा इति भाषा ॥

विन्ध्यः

विन्ध्यः, पुं, चक्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
विन्ध्यः, पुं, पर्वतविशेषः । इत्यमरः । (यथा, मनी । ० । २१ ।

“हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यः प्राग्विनशना-
इति ।

प्रत्यगेव प्रथगाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ।”)
याधः । इति मेदिनी । विन्ध्यपर्वतस्य निम्न-
जङ्गलकारणम् । यथा,—

कारद् उवाच ।

“किमर्थमत्रिं भगवानगस्त्य-
स्तं निम्नशृङ्गं कृतवान् महर्षिः ।
कस्मै कृते केन च कारयित्वा
नक्तदस्वाखिलमन्वृत्ते ।

पुलस्त्य उवाच ।

पुरा हि विन्ध्येन दिवाकरस्य
गतिर्निश्चया गगने चरस्य ।
रविक्रान्तः कुम्भभवं भयेत्य
ह्योमावसाने यत्नं वभावे ।
समागतोऽहश्च दिजर्षभ त्वां
कुरुत्व मय्यह्वरकं मुनीन् ।
ददस्व दानं मम यन्मनीषितं
चरामि येन त्रिदिवे मुनिर्जितः ।

इत्थं दिवाकरवचो गुणसङ्गयोगि
श्रुत्वा तदा कलसज्जी वचनं वभाषि ।
दानं ददामि तव यन्मनसा लगीष्टं
नाथो प्रयाति विस्मयो मम कश्चिदेव ।
श्रुत्वा वचोऽन्वृतमयं कलसोऽहवस्य
प्राह प्रभुः करपटं प्रणिधाय सृष्टिं ।
एषोऽप्य मे गिरिवरः प्रकण्ठि मार्गं
विन्ध्यस्य निम्नकरणे भगवान् यतस्व ।
इति रविवचनाद्वाच कुम्भजन्मा
कृतमिति तद्वि मया हि नीचशृङ्गम् ।
तव किरणजितो भविष्यतीति महोभ्री
मम हि शरणसमागतस्य का यथा ते ।

इत्येवमुक्त्वा कलसोऽहवस्तु
सृष्ट्यैश्च संस्तुय विनम्य भङ्गा ।
जगाम संत्यज्य हि दृष्टकं हि
विन्ध्याचलं दृष्टवपुर्महर्षिः ।
गत्वा वचः प्राह मुनिर्महोर्षं
यास्ये महानीर्षवरं सुपुण्यम् ।
दृष्टोऽप्यशक्तश्च तवाधिरोपुं
तस्माद्भवान् नीचतरोऽस्तु सद्यः ।
इत्येवमुक्त्वा मुनिमज्जेन
स नीचशृङ्गस्त्वभवन् महोभ्रः ।
समाक्रमन्वापि महर्षिसुश्रुः
प्रोक्तञ्च विन्ध्यं हि ज्ञाह्यौतम् ।
यावन्न भूयो निजमात्रजामि
महाश्रमं धौतवपुः सुतीर्थान् ।
त्वया न तावत्स्वित्त्व वर्द्धितयं
न चेत् श्रुपिच्छोऽहमवक्ष्याते ।
इत्येवमुक्त्वा भगवान् जगाम
दिशं च यामीं सहस्रान्तरीचम् ।

विन्ध्याव

आह्वय तस्यै स हि तां तदाश्रीं
काले व्रजास्यत्र यदा मुनीन् ।
तत्राश्रमं रम्यतरं हि ज्ञत्वा
संशुद्धजाम्बवदसोरजाणाम् ।
तत्रापि निःश्रित्य विदर्भपुत्रीं
स्वमाश्रमं सौम्यसुपाजगाम ।
ऋताश्रुतौ कार्यपरो ह्यगस्त्यो
निशं तदा स्वाश्रममावसत् सः ।
शेषश्च कालं स हि दृष्टकस्य-
स्तपश्चाराभितकान्तिमाप्नुनिः ।
विन्ध्योऽपि दृष्ट्वा गगने महाश्रमं
दृष्टिं न यात्वेव भयात्कहर्षेः ।
नासौ निरुतेऽभिमर्तिं निधाय
स संश्रितो नीचतरायशृङ्गः ।
एवं त्वगस्त्येन महाचलेनः
स नीचशृङ्गो हि जलो महर्षेः ।
तस्योऽप्युदङ्गं मुनिर्मस्तुता मा
दुर्गां मित्वा दानवशामनार्थं ।
देवाश्च सिद्धाश्च महोरगाश्च
विद्याधराभूतगणाश्च सर्वे ।
सञ्जासुरोभिः सहिता दिवानिर्गं
कात्यायनीं तस्मैरपेतशोकाः ।”

इति वामनपुराणे देवीमाहात्म्ये १२० अध्यायः ।
“आर्यावर्षः पुराणभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः”
इत्यमरः ।
“विन्ध्यस्य पश्चिमे भागे मन्स्यसुक्तं पतितो
भवेत् ।”
इति प्राचीनाः ।

विन्ध्यकूटः, पुं, (विन्ध्यं कूटं माया कृतं वा यस्य ।
याज्ञेन तस्यावननीकरणस्य तथात्वम् ।)
अगस्त्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
विन्ध्यवामी, [न्] पुं, (विन्ध्यं वसतीति । वस +
शानिः ।) यादृमुनिः । इति हेमचन्द्रः ।
विन्ध्यवासिनी, स्त्री, (विन्ध्यं वसतीति । वस् + शानिः ।
तत्तन्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । यथा,—
“सहस्राचोऽपि तां एतद् विन्ध्यं वेगाज्जगाम ह ।
तत्र गत्वा तपोवार्चं तिष्ठन्वात्र महावने ।
पूज्यमाना सुरैर्नाम्ना खान्ता त्वं विन्ध्यवामिनी ।
तत्र स्थाप्य हरिर्देवीं दक्षा सिंहाश्च वाहनम् ।
भवामरारिहन्त्रीति तुक्त्वा स्वर्गमवाप्नुयान् ।”
इति वामने ५१ अध्यायः । ७ ।
अथ च देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
“विन्ध्योऽवतीर्ष्य देवार्थं हतो घोरो महाभटः ।
अद्यापि तत्र सावासा तेन सा विन्ध्यवासिनी ।”
विन्ध्यः, पुं, (विन्ध्यं विन्ध्यपर्वते तिष्ठतीति । स्था +
कः ।) यादृमुनिः । इति जटाधरः ।
विन्ध्या, स्त्री, जवनीशृङ्गः । इति मेदिनी । श्रुतिः ।
इति हेमचन्द्रः । एकांश्च इति भाषा ।
विन्ध्यावली, स्त्री, बलिपत्नी । वाजराजमाता ।
इति पुराणम् । (यथा, भागवते । ८ । २० ।
१७ ।
“विन्ध्यावली तदागच्छ पत्नीकावकमाजनी ।”)

विपक्षः

विन्ध्यावलीपुत्रः, पुं, (विन्ध्यावल्याः पुत्रः ।) वाज-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
विन्ध्यावलीसुतः, पुं, (विन्ध्यावल्याः सुतः ।) वाज-
राजः । इति जटाधरः ।
विमः, चि, (विट् + क्तः । “दुर्विदेति ।” ८ । ५ । ५ ।
नत्वम् ।) विचारितः । प्राप्तः । इत्यमरः ।
ज्ञातः । स्थितः । इति विश्वः ।
विन्ध्यस्तः, चि, (वि + नि + श्चस + क्तः ।) क्षत-
विन्ध्यासः । यथा,—

“सदृश्या गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मिणां
ज्ञापिका
सत्सामान्यविशेषनिवृत्तिमिलिता भावप्रकर्षाज्-
ज्वला ।
विष्णोर्वचसि विन्धनायत्नितना सिद्धान्तसुक्ता-
वली
विन्ध्यस्ता मनसो सुदं वितश्रुतां सदयुक्तिरेवा
चिरम् ।”
इति सिद्धान्तसुक्तावली ।

विन्ध्याकः, पुं, (वि + नि + श्चक + घञ् ।) विद्व-
वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका । हातियान् इति
भाषा ।

विन्ध्यामः, पुं, (वि + नि + श्चस + घञ् ।) स्थाप-
नम् । रचनम् । यथा, ज्ञानाद्यंवे । वैश्वे तु ।
“एकेकवर्णसुखायै म्नाधाराच्छरोऽलकम् ।
नमोऽन्तमिति विन्ध्यास आन्तर. परिकीर्तितः”
अपि च ।
“अ्योमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा मविन्द्विन्ध्यवर्णितः ।
पञ्चाशद्वर्णविन्ध्यामः क्रमादन्तो मनोविभिः”
इति भट्टः । इति तत्त्वसारः ।

अन्यच्च ।
“यद्येषु मन्विन्ध्याभो विज्ञेयो न च दृष्टवत् ।
विशुद्धहृदयकन्यासो विधेयः सदसोपरि ।
तेन सर्व्वायि नश्यन्ति अरिष्टानि महो-
भुजाम् ।”
इति युक्तिकल्पतरुः ।

किञ्च ।
“तथा कवितया किंवा तथा वजितया च किम् ।
पदविन्ध्यासमाज्जय यथा नापञ्चनं मनः”
इत्युदकः ।

विप, क ष्टिपे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-पर०-
-सक०-सट् ।) क, विपयति । इति दुर्गादासः ।
विपक्षः, पुं, (विरुद्धः पक्षो यस्य ।) शत्रुः । इत्य-
मरः । (यथा, हरिवंशे । ५३ । ५४ ।

“तत्र वंशा विभण्यन्तां विपक्षः पक्ष एव च ।
प्रजायां हि तयो राज्ञो भविता विपक्षो
महान् ।”
यथा च रघुवंशे । १७ । ७५ ।
“इन्दोरगतयः पक्षे सूर्यस्य कुसुदेऽश्रवः ।
गुणाक्षस्य विपक्षेऽपि गुणिनो वेभिरंरुत्त-
रम् ।”
न्यायमते साध्याभावत्वत्तः । यथा, भाषा-
परिच्छेदे । ७३ ।

विपयी

“यः सपत्ने विपत्ने च भवेत् साधारणस्तु सः।”
 “सपत्नविपत्नद्वयः साधारणः। सपत्नः साधारणः। विपत्नः साध्याभाववान्।” इति सुक्तावली । विकल्पः पत्नः। उक्ताकरणम्। यथा, आर्यासप्तशत्याम्। ३५४।
 “प्रतिभूः सुको विपत्ने दण्डः प्रद्वारसंकथा गुरुषु ॥”
 विगतः पत्नो यस्य । पत्नहीने, चि ॥
 विपत्तिका, स्त्री, (वि + पत्ति विलसारे + क्तृक् । स्त्रियां टाप् अत इत्वच् ।) वीणा । इति शब्दरत्नावली ।
 विपत्ती, स्त्री, (वि + पत्त + क्तृक् । स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) वीणा । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४६ । २० ।
 “अहं स्तितद्विजानामि तन्वीभङ्गारणजयेः । इत्युक्त्वा गुरुशस्त्राङ्गातां विपत्तीं सुमोच सः ॥”)
 क्तः । इति मेदिनी । च, १७ ॥
 विपयः, पुं, (वि + पय्य व्यवहारे + घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् न उङिः ।) विक्रयः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । ३ । १५२ ।
 “विपयं न च जीवन्तो वर्णाःस्युर्ह्यकथयोः ॥”
 विपयिष्य पश्यतिऽस्मिन्निति । विपयिः । यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ५३ ।
 “विशालान् राजमार्गांश्च कारयेत् नराधिपः । प्रपाञ्च विपयान् च ययोर्द्वेषं समादिशेत् ॥”)
 विपयिः, पुं स्त्री, (विपयतिऽस्मिन्निति । वि + पय + “सञ्ज्ञातोभ्य इत् ॥” उणा० ४ । ११७ । इति इत् ।) पश्यविक्रयशाला । इति हलायुधः ॥ ङङ् । इत्यन्ये । विक्रयाद्यं प्रसारितानामाश्रयायां बहिष्कृषीया वाणियाविधौ इति बाजार इति च ख्यातायामिति केचित् । ङङ्मळपः । इति केचित् । ङङ्मध्यस्थपश्यविक्रयवीथी । इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । पश्यवीथिका २ । इत्यमरः ॥ आपत्तः ३ पश्यवीथी ४ पश्यम् ५ । इति रभसः । निघट्टा ६ बहिकपथम् ७ । इत्यमर-इत्तः ॥ विपयम् = वीथी ८ । इति कौषः ॥
 “निघटा विपयिः पश्यवीथिका त्वापत्तिका । पश्यविक्रयशालायां भवेत्तच्चतुष्टयम् ॥” इति शब्दरत्नावली ॥
 “विपयिः पश्यवीथ्या च भवेदापत्तपश्ययोः ।” इति मेदिनी । छे, ७८ ॥
 (यथा, महाभारते । ६ । ३५ । ३० ।
 “विपय्यापत्तपय्यानां नानाजनप्रतेर्मुतः ॥”
 नाण्यन्वम् । यथा, मनौ । १० । ११६ ।
 “विद्या शिक्षणं भूतिः सेवा गौरव्यं विपयिः क्षयिः । धृतिर्भयं जुषीद्वश् दण्ड जीवनहेतवः ॥”)
 विपयी, [न] पुं, (विपयः विक्रयोऽस्यास्तीति । विपय + इत्तः ।) बहिक् । इति ञटाधरः ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ५ । २४ ।
 “पूर्णापत्ता विपयिनो विपयीन्निभेषुः ॥”)

विपरी

विपयी, स्त्री, (विपयि + वा ङीष् ।) ङङ् । इति विरूपशोचः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २० । ६५ ।
 “ययौ भोजनमन्त्रार्थो विपयीमात्तल्लकः ॥”)
 विपयिः, स्त्री, (वि + पय + क्तृक् ।) आपत् । विपत् । इत्यमरः ॥ यातना । इति मेदिनी । तै, १५६ । यथा,—
 भृगुववाच ।
 “श्रुतं सर्वं सुरश्रेष्ठ मारोदीन्मचनं श्रुत्वा । न कातरौ हि नीतिज्ञो विपयी च कदाचन ॥ सम्यत्तित्वा विपत्तित्वा नन्दरा स्वप्रकृषिषी । पूर्वस्वकर्मोयत्ता च स्वयं कर्मा तथोरपि ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये ३४ अध्यायः ॥
 विनाशः । यथा,—
 “यस्मिन् राशिमते भानौ विपयिं यान्ति मानवाः । तेषां तत्रैव कर्मणा पिच्छदानोदकक्रिया ॥” इति मलमासतत्त्वम् ॥
 विपयः, पुं, (विरुद्धः पत्न्याः । “ऋक्पूरुषः पथा-मानचे ॥” ५ । ४ । ७४ । इत्यकारप्रत्ययः ।) निन्दितपथः । तत्पर्यायः । यज्जः २ दुरध्वः ३ कदध्वा ४ कापयः ५ । इत्यमरः ॥ कुपयः ६ अस्वपयः ७ कुत्सितवर्त्म ८ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १२ । ६५६ । ११ ।
 “सत्यं कथयन्तुस्त्वय वास्यामि विपयं वद ॥”)
 विपत् स्त्री, (वि + पत् + सम्पदादित्वात् क्षिप् ।) विपद् स्त्री, (वि + पत् + सम्पदादित्वात् क्षिप् ।) विपत्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “कौवनेकर्मशकरान् सफरचुत्तोऽपि जाले पुनर्निपतितः सपरो विपाकः । देवात्ततो विगलितो गलितो वक्त्रेण वामे विधौ वद् कथं विपदां निवृत्तिः ॥” इत्युद्भटः ॥
 यथा च मागवते । १ । ६ । १५ ।
 “यत्र धर्मस्ततो राजा गदापाण्ड्युकोदरः । ह्योऽस्त्री गाहिवं चापं सुहृत्तु लण्यक्तो विपत् ॥”)
 विपदा, स्त्री, (विपद् + भागुरिमते हलन्तानां टाप् ।) विपत् । इत्यमरटीकायां रायसुहृटः ॥
 विपत्तः, चि, (वि + पत् + क्तः ।) विपदाकान्तः । इति मेदिनी । ने, १३४ ॥ नटः । इति शब्द-रत्नावली ॥
 विपत्तः, पुं, सर्पः । इति मेदिनी । ने, १३४ ॥
 विपरीतः, चि, (वि + परि + इ + क्तः ।) विप-र्ययः । उल्टा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । प्रतिसयः २ प्रतिजूलः २ अपसयः ४ अपपटुः ५ विलोमकः ६ । इति ञटाधरः ॥ प्रसवम् ७ पराचीनम् = प्रतीपम् ८ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (यथाच शङ्करद्विजये ।
 “मत्तो जातः कलङ्गाश्री विपरीतानि भाषसे । सर्वं त्रवीषि पिबवत् त्वचो जातः कलङ्गसूक् ॥”
 मुहूर्तः । यथा, रामायणे । ६ । १७ । १५ ।
 “स च न प्रतिजग्राह रावणः कालचोदितः । उन्मत्तानं हितं वाक्त्वं विपरीत इवौषधम् ॥”)

विपाकः

षोडशरतिव्याप्तगतदशमवन्धः । यथा,—
 “पादमेकमरौ कृत्वा द्वितीयं कटिर्द्वितीयम् । नारीशु रमते कामी विपरीतस्तु बन्धकः ॥” इति रतिमञ्जरी ॥
 अपि च ।
 “पादमेकमरौ कृत्वा द्वितीयं कन्धर्षंश्चितम् । कामिन्याः कामयेत् कामी बन्धः स्याद्विपरी-तकः ॥” इति स्मरटीपिका ॥
 विपरीता, स्त्री, कामुकी । इति धनञ्जयः ॥
 विपरीतः, पुं, (विशिष्टानि पर्यानि यस्य ।) पक्षाश-ट्टकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्यरहिते, चि ॥)
 विपर्ययः, पुं, (वि + परि + इ + “एरच् ॥” इत्यच् ।) यतिक्रमः । तत्पर्यायः । यथासः २ विपर्यासः ३ खल्ययः ४ । इत्यमरः ॥ विपर्यायः ५ । इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । १० । १ । ५० ।
 “विपर्ययो वा किं न स्यादगतिर्घातुर्दुरवथा । उपस्थितो निवर्तत निवृत्तः पुनरापतेत् ॥”
 संख्यनये विपर्ययाः पञ्च । ते च सांख्यकारि-कायां द्रष्टव्याः ।)
 विपर्यायः, पुं, (विगतः पर्यायो यस्य । यद्वा, वि + परि + इ + घञ् ।) विपरीतमयनम् । अन्यस्यान्यरूपग्रहणम् । इति भरतः ॥
 “विपर्याये कुलं नास्ति न कुलं रक्षयित्तयोः ॥” इति कुलाचार्यकारिका ॥
 विपर्यासः, पुं, (वि + परि + क्त + घञ् ।) वि-पर्ययः । इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । २ ।
 “पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुद्धाम् । बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्थे वनमिदं निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं हृदयति ॥”
 अप्रमात्तकबुद्धिभेदः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
 “तच्छून्यं तन्मतिर्यास्यादप्रमा सा निरूपिता । तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः । आद्यो देहे ह्यात्मबुद्धिः शब्दादौ पीतता-मतिः ॥”
 “आद्यो विपर्यासः ॥” इति सुक्तावली ॥)
 विपयं, चि, (वि + पू + “अचो यत् ॥” इति यत् ।) शोधनीयम् । विपूर्वपूर्वातोर्ब्रह्मयेन निष्यन्नम् ॥
 विपशी, [न] पुं, बुद्धिभेदः । इति शैमचन्द्रः ॥
 विपश्चित्, चि, (विशेषं पश्यति विपश्चित् चेतति चिनोति चिन्तयति वा । एषोदरादिभ्याम् साधुः ।) पक्षितः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । ७ । ५८ ।
 “सर्वेषाम् विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥”)
 विपाकः, पुं, (वि + पत्त + भावे कर्मणि वा घञ् ।)-पचनम् । (यथा, भागवते । ५ । १६ । २० ।
 “तावदुभयोरपि रोषयोर्वा नृत्तिका तदसिनाह-विधमाना वायुर्कर्मयोगविपाकेन सदासर-लोकाभरत्वं जाम्बूनदं नाम सुवर्षं भवति ॥”)

विपाकः

स्वैः । कर्मणो विवदकचक्षुः । इति मेदिनी ।
(पत्रमात्रम् । यथा, भागवते । १०।२१।१० ।

“अरावन्वदः क्वच भूर्यथायोपकल्पाने ।
प्रायःपाकविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः ।”

चरमोक्तव्यः । यथा, तत्रैव । ४ । ६ । २ ।

“सर्वे धिया योगविपाकतीव्रया
हृत्पद्मकोषे स्मरितं तद्विप्रभम् ।”

परिणामः । दुर्गतिः । स्वाङ्गः । इति हेम-
चन्द्रः । जातिः । आयुः । भोगः । इति

कृतमाङ्गलिः । (कर्मफलरूपस्यैव विपा-
कस्य अविध्यम् । यथा च पातञ्जले । २ । १३ ।

“सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ।”

“सप्तसु क्लेशेषु कर्माशयो विपाकारम्भी भवति
नोक्लिन्नक्लेशम्भोऽपि । यथैव तृषावनङ्गाः

शालितकुला दग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था
भवन्ति नापनीततृषा दग्धबीजभावा वा । तथा

क्लेशावनङ्गाः कर्माशयो विपाकप्ररोही भवति
नापनीतक्लेशोत्पन्नान्दग्धबीजभावो वेति ।

स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोगश्चेति ।”
इति तन्नायम् ।)

“वाठरेणापिना योगान् यदुदेति रसान्त-
रम् ।

रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ।”
इति सुश्रुतः ।

अपि च ।
“मिष्टः कटुश्च मधुरमन्त्रोऽन्तं पच्यते रसः ।
कटुतिक्तकषायायां पाकः स्यात् प्रायशः
कटुः ।”

तथा च वाग्भटः ।
“त्रिधा रसानां पाकः स्यात् स्वाङ्गकटुका-
त्मकः ।”

प्रायः पदेन त्रीष्टिः स्वाङ्गविपाकः । शिवा
कषाया मधुपाका । सुखी कटुकमधुरपाके-
त्वादितः । (अथ विपाकानां गुणाः ।

“संश्लक्ष्णधुरः पाको वातपित्तहरो मतः ।
अथस्तु कुरुते पित्तं वातश्च श्लेष्मापहः ।
कटुः करोति पचनं कफं पित्तञ्च नाशयेत् ।
विशेष एव रसतो विपाकानां निर्दिष्टतः ।”

इति भावप्रकाशः ।
(तथास्य विवरणम् ।

“नेत्राहुरन्ध्रे । विपाकः प्रधानमिति कस्मान्
सम्बद्धमिच्छाविपाकत्वादिह सर्वत्रयाग्यभ्यव-
हृतानि सम्बद्धमिच्छाविपाकानि गुणं दोषं वा

चनयन्ति । तत्राहुरन्ध्रे प्रतिरसं पाक इति ।
केचिद्विषमिच्छन्ति मधुरमन्त्रं कटुकश्चेति

तनु न सम्यक् भूतगुणादागमाशास्त्रो विपाको
नास्ति पित्तं हि विदग्धमन्त्रतासुपेत्यैर्मन्त्र-
त्वात् । यद्येवं जवन्तोऽप्यन्वः पाको भविष्यति

अत्रेष्टाहिविदग्धो जवन्तासुपेति मधुरो मधुर-
स्वाङ्गोऽन्वस्यैवं सर्वैवामिति । केचिदाहुर्दृष्टान्तं

चोपदिशन्ति यथा तावत् चीरं खालीगत-
मभिमानं मधुरमेवखातया श्रास्त्रवसुत्रादयः

विपाका

प्रकीर्णाः सभापतुत्तरकावेऽपि न परिणयन्ति
तदिति ।”

“किञ्चिद्विपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति
वा ।”

इति सुश्रुते स्वस्थाने ४० अः ।
विपाट् [घ] स्त्री, विपाशानदी । इत्यमरः ।
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३३ । १ ।

“गावेव सुधे मातरा रिहाथि
विपाट्कृतुद्वी पयसा जवेति ।”

“विपाट् कूलविपाटनात् विपाशनात् शतपुत्र-
मरुणोद्भूततमोदतेर्भ्रूवर्षोवैशिशस्य पाशा अस्यां

अपास्यन्त विमोचनादा विपाट् । शुतुद्वी सुप्तिप्रं
तुमा तुमेव इवति गच्छतीति शुतुद्वी एत-
न्नागके नद्यौ । प्रजवेते वसुदं प्रति शीघ्रं

गच्छतः । (विपाट् पटगतौ । पश्चाद्यन-
घर्शनयोरिति वा ययन्तावेतौ विपूष्नीं शकारस्य

त्राशादिना यत्वम् ।” इति तन्नाय्ये वायकः ।)
विपा(ट)ठः, पुं, बाणः । इति त्रिकाण्शेषः ।
(यथा, महाभारते । ४ । २०० । १० ।

“एकेकेन विपाठेन जग्ने माद्रवतीसुतः ।”
स्त्री, दुर्गमराजभार्या । यथा, मार्कण्डेये ।
७५ । ४६ ।

“विपाठां नन्दिनीश्चैव वेष्टि भार्यां यद्वे
द्विज ।”

विपादिका, स्त्री, पादस्फोटः । इत्यमरः । (यथा
राजतरङ्गिण्याम् । ८ । १३० ।

“क्षिप्रोपानन कषावन्धे शान्तं चर्मकतेऽपि तम् ।
विपादिकाकृते दास्या नीतं पञ्चाशतो हृतम् ।”

“विपादिकं पाणिपादे स्फुटनं तीव्रवेदनम् ।
कण्डमद्भिः सरागे च गच्छैरजसकं चितम् ।”

विपादिका वातश्चेद्भोजवा । इति माधवकरः ।
अयं कुष्ठरोगः । (अस्या लक्षणम् । यथा,—

“कण्डमती दाहवजोपपन्ना
विपादिका पादगतेयमेव ।”

इति सुश्रुते निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये ।)
प्रहेलिका । इति शब्दमात्रा । (अथ

विपाशा, स्त्री, (पाशं विमोचयतीति । पाश +
“सत्वापपाशेति ।” ३।१।०५ । विमोचने षिच् ।
ततः पचाद्यच् ।) नदीविशेषः । इत्यमरः ।
पुत्रशोकादेव गले पाशं बद्धा प्रविष्टं वशिष्ठं

पाशच्छेदात् विपाशितवती विसृक्तपाशं कृत
वतीति विपाशा षिः कक्षादेरिति पाशं

विमोचयति इत्यर्थे षिः पचादित्वाद् न चाप ।
एवं किञ्चि विपाट् । इति तद्वीकायां भरतः । (यथा, हरिवंशे । १६६ । २० ।

“हरावती विपाशा च सरयूर्यमुना तथा ।”)
तस्या जलगुणाः ।

“शतद्वीविपाशायुजः चिन्धुनयाः
सुशीतं कञ्चु स्वाङ्गं सर्वामघ्नम् ।
जलं निम्बलं दैपनं पाचनञ्च
प्रदत्ते वसं बुद्धिमेधायुजम् ।”

इति राजनिर्घण्टः ।

विपुला

(अस्या नामनिर्दिष्टादि विशेषविवरणं महा-
भारते । १ । १०८ । अध्याये द्रष्टव्यम् । अस्या-
क्षीरे पीठस्थाने अमोवाचीदेवी वर्तते । यथा,

देवीभागवते । ७ । १० । ६५ ।
“विपाशायाममोवाची पाटला पुच्छवर्द्धने ।”

तथा अत्र यशस्करनामकविविधुर्निरपि वर्तते ।
यथा, नरसिंहपुराणे । १२ अध्याये ।

“यशस्करं विपाशायां साहस्रशतं कृताश-
नम् ।”

विगतः पाशो यश्च ।) पाशावर्जिते, षि । इति
धरणिः । (यथा, महाभारते । ३।१३०।६।

“अत्र वे पुत्रशोकेन वशिष्ठो भगवाद्भुविः ।
ब्रह्मास्मानं निपतितो विपाशाः पुनरुत्थितः ।”

पाशास्त्रहीने च षि । यथा, हरिवंशे । ४७ ।
४८ ।

“निर्वापारः कृतस्तेन विपाशो वरुणो ऋषिः ।”
विपिनं, स्त्री, (विपन्ते जना यञ्चेति । “विपितुशो-
हंस्त्वम् ।” उक्ता० २ । ५२ । इतन्वाङ्म-
त्वम् ।) वनम् । इत्यमरः । (यथा, महाभारते ।

“यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
यञ्चेतसा न गच्छितं तदिहाभ्युपेति ।
प्रातर्भवासि वसुधाधिपचक्रवर्ती

शोऽहं ब्रजामि विपिने जटिलकल्पको ।”
भीतिप्रदे, षि । यथा, भागवते । ६।१।१०।३।

“स एकदा तु ऋगणो विचरन् विपिने वने ।
यदृच्छयाश्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत् ।”

विपिने वने इत्यपि कश्चित् पाठः ।
विपुलः, षि, (विशेषेण पीलतीति । वि + पुल
महत्त्वे + कः ।) दृश्यम् । इत्यमरः । (यथा,
साहित्यदर्पणे । १० ।

“विपुलेन सागरशयस्य कुलिशा ।”
अगाधम् । इति मेदिनी । अ, १६२ ।

विपुलः, पुं, (वि + पुल + कः ।) मेरुपश्चिमभूधरः ।
इति मेदिनी । अ, १६२ । (अयं हि सुमेरो-
र्विष्कम्भपर्वतानामन्वतमः । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । ३ । १० ।

“विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वेऽप्युत्तरे स्मृतः ।”
असिंस्तु पीठस्थाने विपुलेति पीठदेवी वर्तते ।
यथा, देवीभागवते । ७ । १० । ६६ ।

“विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयालये ।”
सुमेरुः । हिमाचलः । इति धरणिः । (वसुदेव-
पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४६ ।

“वसं गदं सारणञ्च दुर्मदं विपुलं भुवम् ।
वसुदेवस्तु रौचिण्यां कृतादीशुदपादयत् ।”

विपुलरसः, पुं, (विपुलो रसो यन् ।) रसुः ।
इति केचित् ।

विपुला, स्त्री, (वि + पुल महत्त्वे + कः । तत्त्वार्था
टाप् ।) पृथिवी । आर्याणां चन्द्रोन्मिदः । इति
हेमचन्द्रः । अस्या लक्षणार्थेऽपि,—

“पथ्या विपुला चपथा सुखचपला जवन-
चपला च ।

नीलपुगीकुटुमीतय आर्यागीतिश्च नवधाऽपि ।

विप्रः

संज्ञक गणत्रयमादिमं सकलयोद्देयोभवेति
पादः ।
यस्याक्षां पिङ्गलनामो विपुलामिति समा-
ख्यातिः ।
पुंसो कलिकालयालक्षणां नाख्यपहतिर-
त्वापि ।
वीर्यविपुला सुखे चैव स्यात् गोविन्द्याम्यमन्त्र-
कलाः ॥”
इति ह्युत्तमञ्जरी ॥
(विपुलपर्वतस्यादेवी । इति देवीभागवतम् ।
७ । १० । ६६ ॥)
विपुलासवा, स्त्री, (विपुलं रसं आसवतीति । आ-
+ सृ + अच् । टाप् ।) इत्यकस्या । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विपुयः, पुं, (वि + प्र + “विपुयविनीयेति ।” ३ । १ ।
१ । ७ । इति कर्मणि क्यञ्चत्निपातः ।) सुञ्जः ।
इति सुगन्धोद्यथाकरणम् ॥ यथा,—
“वासानां वस्त्रेषु बुद्धिं विपुयेः कृतमेखलाम् ।
सामामङ्गनपिण्डाभां दृष्टिनीमलनास्तराम् ॥”
इति भट्टिः । ६ । ६० ॥
विप्रः, पुं, (वि + प्र + “प्रवेत्प्रवेत्ति ।” उणा० २ । २८ ।
निपातनात् रप्रत्ययेन साधुः ।) प्राञ्जलः । इत्य-
मरः । विशेषणं प्राति पूरयति षट् कर्मणि
विप्रः । प्रा ल पूर्णो इत्यस्मात् षप्रत्ययः । किंवा ।
उच्यते धर्मेवीर्यमत्र इति वपेर्नास्तीति रे
निपातनात् इत्यम् । इति भरतः ॥ तस्य
लक्षणं यथा,—
“जन्मना प्राञ्जलो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।
द्विज्या याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रियलक्षणम् ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
(यथाच मनौ । १ । ६४ ।
“उत्पत्तिरेव विप्रस्य नृसिंहेभ्यः प्राञ्जली ।
स हि धर्मेद्युस्तुष्टो ज्ञानभूयाय कल्पते ॥”
अस्य पादोदकमाहात्म्यं यथा, जज्ञवेवर्ते । १ ।
११ । २६—३३ ।
“पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि सागरे ।
सागरे यानि तीर्थानि विप्रपादेषु तानि च ॥
विप्रपादोदकजज्ञाना यावत्तच्छति मेदिनी ।
तावत् पुष्करपादेषु पिबन्ति पितरो जलम् ।
विप्रपादोदकं पुण्यं भक्त्युक्तं यः पिबेत् ॥
स ज्ञानः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
महारोगी यदि पिबेत् विप्रपादोदकं हिज ।
सुख्यते सर्वरोगेभ्यो मासमेकम् भक्तितः ॥
अविद्यो वा सविद्यो वा सन्ध्यापूर्तो हि यो
हियः ।
स एव विष्णुसदृशो मा हरौ विसुखो यदि ॥
जन्तं विप्रं प्रपन्नं वा न हन्यात्तत्तं प्रपेत् ।
गोभ्यः शतगुणं पूज्यो हरिभक्तश्च प्राञ्जलः ॥
पादोदकं नैवेद्यं सुदुर्लभं विप्रस्य यो हिज ।
निर्वाणं नैवेद्यभोजी यो राजसूयपर्जनं लभेत् ॥
एकादश्यां न सुदुर्लभं यो निर्वाणं समर्पयेत् ।
सस्य पादोदकं प्राप्य सर्वं तीर्थं भवेद्भुवम् ॥”)

विप्रति

अन्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वि, मेधावी ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ११२ । ६ ।
“निमुसीद् गणपते गयीषु त्वा माहुर्विप्रतमं
कवीनाम् ॥”)
“विप्रतमं अतिशयेन मेधाविनम् ॥” इति तद्गाथी
सायणः ॥ सवकर्ता । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
४० । १४ ।
“विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहम् ॥”
“विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुर्वा ।” इति तद्गाथी
सायणः ॥)
विप्रकारः, पुं, (वि + प्र + क + भावे घञ् ।)
अपकारः । तत्पर्यायः । निकारः २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६२ । १४ ।
“तेषाम् विप्रकारेषु तेषु तेषु महामतिः ।
मौल्ये प्रतिकारे च विदुरोऽवहितोऽभवत् ॥”)
खलीकारः । इति स्वामी । तिरस्कारः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (विविधप्रकारः । यथा, महा-
भारते । ३ । २७५ । ३ ।
“स वाधते प्रजाः सर्व्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
ततो नस्मात् भगवान्नाम्यस्याता हि विद्यते ॥”)
विप्रकाष्ठं, स्त्री, तूलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विप्रकृतः, त्रि, (वि + प्र + क + क्तः ।) तिरस्कृतः ।
तत्पर्यायः । निज्जन्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, कुमारसम्भवे । २ । १ ।
“तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण द्विवीकसः ।
तुराधाष्टं परोधाय धाम स्वायम्भवं ययुः ॥”)
विप्रकृतिः, स्त्री, विप्रकारः । विप्रपूर्वकलधतोः
क्तिप्रत्ययेन निव्यञ्जितम् ॥
विप्रकृतः, त्रि, (वि + प्र + क + क्तः ।) दूरः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा,—
“सन्निकृष्टविप्रकृत्यभिचारिप्राधानिकमेदाश्च-
तुर्धा इति । नच ते चयादिकमपेक्षन्ते । विप्र-
कृतो यथा । हेमन्ते निजितः श्लेषा वसन्ते
कफरोगक्रान्ते । किंवा सन्निकृतो स्वरस्य रुचादि
सेवा विप्रकृतो रुद्रकोपः ॥” इति माधवकृत
रत्ननिखयथाख्याने विजयः ।)
विप्रकृतं, त्रि, (विप्रकृत एव । स्वार्थे कन् ।)
दूरम् । इत्यमरः ॥
विप्रचितः, पुं, दनुपुत्रः । यथा,—
सुत उवाच ।
“अभवद्दनुपुत्राश्च वंशे स्याता महासुराः ।
विप्रचितप्रधानास्ते शतं तोत्रपराक्रमाः ॥”
इति बह्विपुराणे काश्यप्योपनिषद् ॥
(तथाच महाभारते । १ । ६५ । २१ ।
“चत्वारिंशद्द्वयोः पुत्राः स्याताः सर्वे च
भारत ।
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचितिर्मेहायशाः ॥”)
विप्रतिपत्तिः, स्त्री, (वि + प्रति + पद + क्तन् ।)
विरोधः । यथा,—
“परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु ।
वाक्याव्यायाद्यवस्थां अवहार उदाहृतः ॥
भावोत्तरक्रियावाच्यसिद्धिभिः क्रमवृद्धिभिः ।

विप्रल

आदिमत्ततुरंशस्तु चतुर्व्यादभिधीयते ॥”
इति मिताक्षरायां अवहारमाहका । ७ ।
विप्रतिः । यथा प्रथमाध्याये कात्यायनसूत्रम् ।
शब्देऽविप्रतिपत्तिरिति । प्रतिनिहितस्ये श्रुत-
शब्दः प्रयोष्यः । श्रुतद्रव्यबुद्ध्या प्रतिनिधुपादा-
नात् शब्दान्तरप्रयोगे प्रथान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् ।
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ (अन्यथाभावः । अरिह-
विशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ३० । “अथानः पक्षे-
न्द्रियार्थविप्रतिपत्तिमध्यार्थं याख्यास्यामः ।”
एवं ह्यायाविप्रतिपत्तिः । स्वभावविप्रति-
पत्तिः ॥)
विप्रतिसारः, पुं, (वि + प्रति + क्त + घञ् ।)
विप्रतीसारः । इत्यमरटीकायां रायसुजुटः ।
(यथा, शिशुपालखण्डे । १० । २० ।
“प्रापि शैलसि स विप्रतिसारे
सुभुवामवसरः सरकेण ॥”
“विप्रतिसारे पञ्चान्तापयुक्ते । पञ्चान्तापोऽनुना-
पञ्च विप्रतीसार इत्यपि । इत्यमरः ।” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
विप्रतिघ्नं, त्रि, (वि + प्रति + विध + क्तः ।)
निघ्नम् । इति स्त्रुतिः ॥
विप्रतीसारः, पुं, व्यसृतापः । इत्यमरः ॥ कौल्यम् ।
अनुशयः । रोषः । इति मेदिनी । रे, १०७ ।
विप्रदहः, पुं, (विशेषेण प्रकृतश्च दहते इति ।
दह + घञ् ।) फलमूलादिशुष्कद्रव्यम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
विप्रप्रियः, पुं, (विप्राणां प्रियः । यज्ञीयदृमत्वात् ।)
पलाशवृक्षः । इति केचित् ॥ प्राञ्जलवृक्षे, त्रि ।
यथा,—
“रामं लक्ष्मणपूर्व्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं
काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं
धार्मिकम् ॥”
इति रामायणम् ॥
विप्रप्रियं, स्त्री, (विशेषेण प्रियम् ।) पलायनम् ।
इति केचित् ॥
विप्रयुक्तः, त्रि, (प्र + युञ् + भावे क्तः । विगतं
प्रयुक्तं प्रयोगो यस्मात् ।) विञ्जितः । विभिन्नः ।
इति केचित् ॥
विप्रयोगः, पुं, (विगतः प्रकृतो योगो यत्र ।)
विप्रलम्भः । इत्यमरः ॥ विरहो विसंवाहो वा ।
इति स्वामी । रागिणोर्विच्छेदः । इति सुभूतिः ॥
(यथा, मनौ । ६ । १ ।
“पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्मेण वर्त्मनि तिष्ठतोः ।
संयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि प्राञ्च-
तान् ॥”
संयोगाभावः । यथा, साहित्यदर्पणे । २ ।
“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ॥”)
विप्रलम्बः, त्रि, (वि + प्र + लभ + क्तः ।) वञ्चनः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
१६९ । २१ ।
“दशाक्षराणो राजन्वामिदं वचनमब्रवीत् ।
अभिषङ्गात् प्रकृपितो विप्रलम्बक्यानव ॥”)

विप्रलब्ध

विप्रलब्धा, स्त्री, (विशेषेण प्रलब्धा प्रतारिता ।)
 स्त्रीवादिनायिकाभिः । तस्या लक्ष्यं यथा,—
 सकृत्तन्त्रिकेते प्रियमनवलोका समाकुलद्वया
 विप्रलब्धा । अस्याश्चेत्ता निर्वेदिनाससस्त्री-
 जनोपालम्भमन्त्राचिन्ताश्रुपातादयः । * ।
 सुम्भा विप्रलब्धा यथा,—
 “आलीभिः प्रपयेरनेककपटैः कुञ्जोदरं नीतया
 मूर्ध्नं तच्च निरीक्ष्य विचुभितया न प्रस्थितं न
 स्थितम् ।
 अस्याः किन्तु नवोदनीरजदशा कुञ्जोपकथं
 यथा
 धाम्यदृष्टकदम्बदम्बरचमत्कारशृणो
 दृश्यः ।” * ।
 मध्या विप्रलब्धा यथा,—
 “सकृत्कैलिग्रहमेव निरीक्ष्य मूर्ध-
 मेयीदृष्टो निभृतनिचसिताधरायाः ।
 अङ्गाचरं वचनमर्हविकाशि मेवं
 ताम्बलमर्हकवलीलतमेव तस्यौ ।” * ।
 प्रगल्भा विप्रलब्धा यथा,—
 “मूर्ध्नं कुञ्जग्रहं निरीक्ष्य कुटिलं विज्ञात-
 सेतोभवं
 दूती नापि निवेदिता सहचरी पृष्टापि नो वा
 तया ।
 प्रम्भो शङ्कर चन्द्रशेखर हरश्रीकण्ठ मूलिन्
 शिव
 नायस्विति परन्तु पङ्कजदशा भर्गस्य चक्रे
 स्तुतिः ।” * ।
 परकीया विप्रलब्धा यथा,—
 “दत्त्वा धैर्यसुलङ्गमर्हं चरयावुल्लङ्घ्य लम्बा-
 नदी-
 मङ्गोक्त्य घनान्यकारपटलं तस्या न दृष्टः
 प्रियः ।
 सन्तापाकुलया तथा च परितः पाथोधरे
 गर्भति
 क्रोधाक्रान्ततामसतमहिधधान्या दृष्टौ
 योजिते ।”
 सामान्या विप्रलब्धा यथा,—
 “कपटवचनभाजा केनचिद्धारयोषा
 सकलरसिकगोष्ठीवशिका वञ्चितासौ ।
 इति तरलितरिङ्गदृष्टद्विचिप्रचसु-
 चंचति विकचकुन्दच्छदाना केलिङ्गुलः ।”
 इति रसमङ्गरी ।
 विप्रलम्बाः, पुं, (वि + प्र + लभ + लृप् । मुम् ।)
 विचंबाहः । (यथा, महाभारते । ३।३।२० ।
 “विप्रलम्बोऽयमल्लं यदि स्युरधलाः क्रियाः ।”)
 वचनम् । (यथा, महाभारते । ५।१।१११ ।
 “ततो दृष्टार्थाधिपतेः प्रियाः सर्व्वा न्यवेदयन् ।
 विप्रलम्बं यथा द्रुतं स च चुक्रोध पाथिवः ।”)
 विप्रयोगः । विच्छेदः । इत्यमरः । प्रह्वाररस-
 नैः । यथा, प्रह्वारवाक्याम् ।
 “नामाश्चेतानि प्रह्वारे क्रोधिनः शुचिवचनैः ।
 अलीनी विप्रलम्बं तस्य मेदुर्ध्वं भवेत् ।”

विप्रुट्

प्रह्वाराहविशेषः । यथा,—
 “यूनीरयुक्तयोर्भांयो युक्तयोर्वाच यो मिथः ।
 अमीधालिङ्गनादीनामनवाप्रे प्रह्वयते ।
 स विप्रलम्बो वञ्चयः अम्भोगोत्रतिकाटकः ।”
 इत्युक्तलीलमणिः ।
 विप्रलापः, पुं, (वि + प्र + लप + लृप् ।) विरो-
 धोक्तिः । इत्यमरः । परवचनविरोधिवचनं
 विप्रलापः । अन्वोन्विवदनमिति यावत् । यथा
 एको ब्रूते आगता कल्याणीति अन्वो ब्रूते
 नहीति । तथाभ्युदाजहार सम्भाषणः ।
 “एकः सवन्धुसरोजमवैति वल्ल-
 मन्थः सुधाकिरबन्धुसरो नृगाख्याः ।
 यूनीर्भाङ्कुर्वन्वदतोर्वदने बभूवुः
 सिद्धान्तवन्धुप्राराजगतागतानि ।”
 विरुद्धः प्रलापो विप्रलापः लृप् । विरोधि
 उक्तिवचनं विरोधोक्तिः । इति भरतः । (यथा,
 महाभारते । १ । २२ । २५ ।
 “स धर्मैराजस्य वचो निग्रन्थ
 कृत्वाचरं विप्रलापापविह्वम् ।”)
 अनर्थकवाक्यम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
 महाभारते । ३ । ५ । २१ ।
 “सत्वं श्रेयः पाक्षव विप्रलापं
 तुल्यज्ञानं सद्य भोव्यं सहायैः ।”)
 विप्रलीली, [न] पुं, किंकिरातदृष्टः । इति राज-
 निचैरुटः ।
 विप्रत्रिका, स्त्री, (विविधः प्रयोऽस्यस्या इति ।
 विप्रत्र + “अत इतिठनौ ।” ५।२।११५ । इति
 ठन् ।) देवज्ञा । इत्यमरः ।
 विप्रियः, पुं, (विरुद्धं प्रीक्यातीति । प्री + कः ।)
 अपराधः । तत्पर्यायः । मनुः २ अलीकम् ३
 आगः ४ । इति हेमचन्द्रः । (यथा, भाग-
 वते । ६ । ५ । ४२ ।
 “यत्सर्वं कर्मसन्धानं साधनां यज्ञमेधनाम् ।
 लतवानसि दुर्मैर्व विप्रियं तव मर्षितम् ।”)
 अप्रिये, वि । (यथा, महाभारते । १।११६।०।८ ।
 “पिबं पितृणां सुखित्येतेषां विप्रियं
 भवेत् ।”)
 विप्रुट्, [व] स्त्री, (विशेषेण प्रोवति दृष्टति
 पापानि । वि + प्रु + कृप् ।) विन्दः । इत्य-
 मरः । (यथा, महाभारते । १३ । १०० ।
 १३५ ।
 “विप्रुषश्चैव यावन्तो निपतन्ति नभस्तलात् ।”)
 वेदपाठे विप्रुषो मुखनिर्गतजलविन्दो ब्रह्म-
 विन्दव उच्यन्ते । ते शुद्धाः । यथा,—
 “मलिका विप्रुषकाया गौरवः सर्व्वरश्मयः ।
 रजो भूर्वायुरविष्य सर्व्वं मेधानि निर्दिशेत् ।”
 इति शुद्धितन्त्रे मनुवचनम् ।
 (यथा च मनौ । ५ । १२१ ।
 “नोच्छिष्टं कुर्वन्ते सुखा विप्रुषोऽपि पतन्ति वाः ।
 न प्रमृशन्ति गतान्वाचं न दन्तान्तरधिहितम् ।”)
 आपमनकाके सुखविगता विप्रुषो न उच्छिष्ट-
 जनिताः । यथा,—

विषयः

“नोच्छिष्टं कुर्वन्ते सुखा विप्रुषोऽपि पतन्ति वाः ।
 इत्यमरः । इति भागि १३ अध्यायः ।
 विप्रोवितः, वि, प्रवाचितः । विप्रुषं कवचधातोः
 लप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
 विषयः, पुं, (वि + प्रु + कृप् ।) परचक्षादिभयम् ।
 इति भरतः । राहुद्रुपप्रवः । इति कार-
 तुम्हरी । तत्पर्यायः । द्विजः २ अमरः ३ ।
 इत्यमरः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८।१०४१ ।
 “सर्व्वो मन्वराण्योर्वो वीरः प्रमितविष-
 वाम् ।”)
 अक्षकलहः । इति खामी । (अक्षः । उप-
 प्रवः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ८ ।
 “विप्रुषोऽभूदः खितानां दुःखः कवचात्मनाम् ।
 विनाशः । यथा, कथासरित्सागरे । १३ । ८२ ।
 “संमन्त्र कौतुकान् पापाकल्पायाशीलविषयम् ।
 चिकीर्षुषो ययुः शीघ्रं तान्मज्जिमज्जिताः ।”)
 विषयते इति अच् । जलोपसंघटितः । यथा,
 महाभारते । ८ । १ । ५ ।
 “वियजो नापि भयायामगाधि विषया इव ।”)
 विज्ञावः, पुं, अन्वस्य भुतगतिः । इति विप्रुष-
 द्रुषातोर्वचनप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 विप्रुट्, [व] स्त्री, (विशेषेण प्रोवतीति । वि +
 प्रु + कृप् ।) विप्रुट् । विन्दः । इत्यमर-
 टीकायां रामायणम् ।
 विप्रुतः, वि, (वि + प्रु + क्तः ।) व्यवहारः । तत्-
 पर्यायः । पञ्चमनः २ अशनी ३ । इति हेम-
 चन्द्रः ।
 विपर्ज, वि, (विगतं पर्जं यस्य ।) निरर्थकम् ।
 तत्पर्यायः । मोघम् २ अर्थम् ३ । इति जटा-
 धरः । (यथा, कुमारसम्भवे । ७ । ६६ ।
 “परस्परैश्च स्पृहणीयशोभं
 न विदिदं हृन्मयोजयिष्यत् ।
 अस्मिन् इत्ये रूपविधानयज्ञः
 पत्युः प्रजानां विपर्जोऽभविष्यत् ।”)
 विपला, स्त्री, (विगतं पर्जं यस्याः ।) कैतकी ।
 इति राजनिचैरुटः ।
 विषयः, पुं, आनाहुरोगः । इत्यमरः । तस्य
 चिकित्सा ।
 “तुल्यकारककार्यंस्वान् उदापनंहरौ क्रियाम् ।
 आनाहुरपि च कुर्वन्ते विशेषेण अभिधीयते ।
 विदुन्लब्धा हरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।
 गुडैश्च तुला वटिका हरतयानाहसुख्यम् ।
 वनिच्छिकटुषैश्चैववर्षययधुमकुठमदनपत्रैः ।
 मधुनि गुडै वा पत्रैर्विहितान् आहुरपरिमाणा ।
 वनिरियं दृष्टपला ग्रनेः प्रविहितान् गुडै हता-
 क्तैः ।
 आनाहोदावर्तो प्रमथति जठरं तथा गुह्यम् ।”
 चिकित्सायां वनिः । इति भावप्रकाशः ।
 (विशेषेण वन्धः । विशेषवचनम् । यथा, महा-
 भारते । ८ । १४० । ४४ ।
 “पादोदरविषयैश्च भूमादृष्टमन्वेकथा ।”)

विभक्तः

विवाहा, स्त्री, विवेठनम् । इति विवाहाच्छिवः ।
 विवुधः, पुं, (विविधेषु बुधते इति । बुध + कः ।)
 श्वेयः । इत्थमरः । (यथा, मग्नौ । १२ । ४७ ।
 “गन्धर्वा गुण्यका यथा विवुधातुपरराथ वे ।”)
 पङ्कितः । इति मेदिनी । वे, ३६ । (यथा,
 कथासरित्सागरे । २९ । १०५ ।
 “नवीमि विवुधः खेदं जनानां विवुधै कथम् ।”
 अक्षिन्नार्थे वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । ७॥) चक्रः ।
 इति वृकायुधः ।
 विवुधानः, पुं, (वि + बुध + शानच् ।) आप्तार्थः ।
 पङ्कितः । श्वेयः । इति संज्ञप्रसारोच्चारि-
 द्धतिः ।
 विवोधः, पुं, (विगतो बोधः ।) अनवधानता ।
 इति केशित् । (विप्रदो बोधः ।) प्रबोधश्च ।
 (यथा, भागवते । ६ । ४ । २० ।
 “य एवमारोहितपादतीर्थी-
 द्धोऽत तन्नास्त्विवोधमार्गः ।”
 श्लोकपञ्चपुराः । यथा, मार्कण्डेये । १ । २१ ।
 “पिङ्गाचश्च विवोधश्च सुपुत्रः सुसुखस्तथा ।
 श्लोकपुत्राः स्वगमेष्टास्तत्तथाः प्राञ्ज-
 चिन्तकाः ।”)
 विवोधनं, स्त्री, (वि + बुध + क्यङ् ।) प्रबोधनम् ।
 यथा,—
 “तुष्टाव योगनिद्रात्प्राप्तमेकायतुदयस्थितः ।
 विवोधनाथीयं हरेर्हरेनेचक्रतालयाम् ।”
 इति देवीमाहात्म्यम् ।
 (जामरगम् । यथा, महाभारते । १ । १०० । ८८ ।
 “वीतश्रीकभयावाधाः सुखस्वप्रविवोधनाः ।”
 प्राप्तिवोधके, चि । यथा, जम्बूदे । ३८ । २२ ।
 “अदाद्रायो विवोधनम् ।”
 “रायो धनस्य विवोधनं विप्रोषेण बोधकं बहु-
 चनप्राप्तिहेतुमित्यर्थः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ।
 विभक्तः, चि, (वि + भज् + क्तः ।) प्राप्तविभागः ।
 विभिनः । एचक् । यथा । दृष्टव्यतिः ।
 “पिना सह विभक्ता ये सापत्न्या वा बहोदराः ।
 जचन्यजाच ये तेषां पित्रभागहरास्तु ते ।
 अनीशः पूर्वजः पित्रोऽभाह्रभागे विभक्तजः ।”
 विभक्तजो विभागानन्तरं मर्भाधानेन जातः ।
 अपि च । आसः ।
 “आह्रयां जीवतोः पित्रोः सहवाको विधीयते ।
 तद्भावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्हेतुः ।”
 विभक्तानां स्वमाचधने वैदिककर्मकरणात्तन्ना-
 चधर्मत्वेन तद्दृष्टिरित्यर्थः ।
 “विभक्ता अविभक्ता वा सपिङ्गाः स्यावरे
 समाः ।
 एको ज्ञानीशः सर्वेषु दानाद्यमनविद्यये ।”
 अपि च ।
 “दानयज्ञपञ्चमयज्ञस्त्रिपरिपञ्चाः ।
 विभक्तानां एचक् यथाः पाकधर्मागमयन्वीः ।
 साधित्वं प्रातिभाचश्च दानं यद्व्यमेव च ।
 विभक्ता आतरः कुर्म्येर्वाविभक्ताः परस्परम् ।
 शिवामेताः क्रिया लोकी प्रवर्तन्ते स्वार्थवतः ।”
 इति शुद्धितत्त्वम् ।

विभक्तः

विभक्तानवगच्छेयुर्लोकमप्यन्तरेण वान् ।”
 इति नारदवचनानि ।
 तथा ।
 “भानुशामय इत्यन्तोः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
 प्रातिभाचत्वं वाच्यमविभक्ते न तत् स्मृतम् ।”
 इति याज्ञवल्क्यवचनम् । ७॥
 तथा ।
 “विभक्तो यः पुनः पिना भावा चैकत्र
 संस्थितः ।
 पित्र्येषाथवा प्रीत्या स तु संदृष्ट उच्यते ।”
 इति दृष्टव्यतिवचने येणामेव हि पित्रभाह्र-
 पित्र्यादीनां पित्रपितामहोपात्तितत्र्येषा-
 विभक्तत्वमुत्पत्तितः सम्भवति त एव विभक्ताः
 सन्तः परस्परप्रीत्या पूर्वजतविभागध्वंसेन यत्तव
 धनं तन्मम धनं यन्मम धनं तत्तवापि इत्येक-
 स्मिन् कार्ये एकयद्द्विरूपतया स्थिताः संदृष्टाः ।
 न त्वेवं रूपाणां धनसंसर्गमात्रेण । नापि विभ-
 क्तानां प्रीतिपूर्वकाभिसम्भानं विना । ७॥ तथा ।
 “वन्धूनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत् ।”
 इति कात्यायनवचनम् ।
 तथा ।
 “भानुशामविभक्तानामेको धर्मैः प्रवर्तते ।
 विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां एचक् एचक् ।”
 तथा ।
 “भानुशामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सह ।
 न तत्र भागं विधर्मं पिता दद्यात् कथञ्चन ।”
 इति मनुवचनम् ।
 तथा । कात्यायनः ।
 “अविभक्ते ऋते पुत्रे तत्सुतं अकथभागिनम् ।
 कुर्वीत जीवन् येन लब्धं नैव पितामहान् ।
 कर्मतांशं स पित्रोऽपि पित्र्यात् तस्य वा
 सुतात् ।”
 तथा । विष्णुः । पित्रविभक्ता विभागानन्तरो-
 पत्नस्य विभागं ददुः ७॥ अपि च ।
 “अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।
 भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ।”
 इति कात्यायनवचनम् ।
 अविभक्तानां सह वसतां संदृष्टानां वा पुन-
 र्विभागो आह्रतत्सुततत्सुतपयंन्तमेव तत्सुता-
 चतुर्थादिवर्तते । इति । तथा ।
 “अविभक्तं स्यावरं यत् सर्वेषामेव तद्भवेत् ।
 विभक्तं स्यावरं प्राप्तं नान्योदर्यैः कदाचन ।”
 इति यमवचनम् । एतानि वचनादीनि दाय-
 तत्त्वधृतानि । ७॥ अपि च ।
 “अविभक्ता विभक्ता वा कुर्म्यः आह्रमदैविकम् ।
 महासु च तथाश्च नाधिकारः एचक् पिना ।”
 इति आह्रतत्त्वम् ।
 अग्यञ्च ।
 “नृहवः स्युर्देवा पुत्राः पितुरेकत्र वासिनः ।
 सर्वेषाम्भु मतं कृत्वा अष्टैर्नैव तु यत् कृतम् ।
 प्रथमं चाविभक्तैः सर्वैरेव कृतं भवेत् ।”
 इति शुद्धितत्त्वम् ।

विभा

(पुं. कार्तिकेयः । यथा, महाभारते । १ । १११ । ११ ।
 “बहोपियञ्च धर्मात्मा पवित्रो माह्वयज्ञः ।
 कन्याभर्ता विभक्तश्च चाश्विनो रेवतीश्वरः ।”)
 विभक्तजः, पुं, (विभक्ते सति जायते इति । जन् + उः ।) विभागानन्तरं मर्भाधानेन जातः ।
 यथा । दृष्टव्यतिः ।
 “पिना सह विभक्ता ये सापत्न्या वा बहोदराः ।
 जचन्यजाच ये तेषां पित्रभागहरास्तु ते ।
 अनीशः पूर्वजः पित्रोऽभाह्रभागे विभक्तजः ।
 यथा धने तद्यत्केऽपि सुक्ता प्रीचोऽकृत्विनाः ।”
 इति दायतत्त्वम् ।
 विभक्तिः, स्त्री, (विभजनमिति । संख्याकर्मार्थो
 स्वर्यां विभज्यन्ते आभिरिति वा । वि + भज् + क्तिन् ।) विभागः । स्यादिः आदिश्च । यथा ।
 “संख्यात्वाप्यवसामासैः प्रक्तिमान् प्रत्ययस्तु
 यः ।
 सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुप्तिर् चिति प्रभे-
 दतः ।”
 संख्यात्वावान्तरजात्यवच्छिन्नशक्तिमान् यः
 प्रत्ययः सा विभक्तिः । सुप् तिर् इति भिदा-
 द्विविधा । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका । (उभ-
 यार्थोदाहरणम् । यथा, नैषधे । ३ । २३ ।
 “क्रियेन चेत् साधु त्रिभक्तिचिन्ता
 अक्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेया ।
 या स्त्रीजसां साधयितुं विलासै-
 स्तावत् चमा नाम पदं बहु स्यात् ।”)
 विभजनोयं, चि, विभाज्यम् । विभागयोर्म्यम् ।
 यथा । यद्यस्य प्रयोजनार्थं पुस्तकारि तन्-
 म्बर्वादिभिः सह पङ्कितादिभिरन विभजनोयम् ।
 इति दायतत्त्वम् । भजनाहम् । विपूर्वभज-
 धातोर्नोयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 विभवः, पुं, धनम् । (यथा, मग्नौ । ४ । ३४ ।
 “न जीर्णमजवद्वासा भवेच्च विभवे सति ।”)
 मोक्षः । ऐश्वर्यम् । इति मेदिनी । वे, ५१ ।
 (यथा, भागवते । ७ । ८ । ५५ ।
 “भवता हरे स तृजिनोऽवसादितो
 नरसिंह नाथ विभवाय नो भव ।”)
 प्रभवादिषट्पञ्चरत्नान्तर्गतद्वितीयवचनम् । यथा,
 भविष्यपुराणे ।
 भैरव उवाच ।
 “सुभिर्यं श्वेममारोग्यं सर्वे आधिपतिर्ष्वेताः ।
 प्रशान्ता मानवास्तत्र बहुशस्या वसुधरा ।
 हृष्टास्तुष्टा जनाः सर्वे विभवे च वरानने ।”
 इति ज्योतिष्कत्वम् ।
 विभा, स्त्री, (वि + भा + क्तिप् ।) किरणः । इति
 जैमिनिः । प्रकाशः । शोभा । इति राज-
 निर्घण्टः । (यथा, साहित्यदर्पणे । १ । ० । ६६० ।
 “कमलेव मतिर्मतिरिव कमला
 तशुखिव विभा विभवे तशुः ।
 धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी
 सततं विभाति वत बल्य तव ।”
 प्रकाशके, चि । यथा, जम्बूदे । १० । ५५ । ४५

विभागः

“वदुव चीष्टः प्रथमा विभागाम् ।”

“विभागा विभाषकाणां पञ्चमपञ्चादीनाम् ।
इति तद्भाष्ये चायम् ।”

विभाषकः, पुं, (वि + भा + क् + “दिवाविभा-
विभिति ।” ३ । २ । २१ । इति टः ।) कर्ष्यः ।
(यथा, साहित्यदर्पणे । १० । अर्धेष्टे ।
“सहसा भूयसाविद्यो विभाति च विभाषकः ।”)
अर्कद्वयः । चिन्तकद्वयः । इत्यमरः । अपिः ।
इति मेदिनी । रे, २६७ । (चि, प्रकाशशेषः ।)
विभागः, पुं, (वि + भज + क् + “विभा-
पयांश्चः अंशशब्दे इत्यम् । अस्य क्तवर्णं यथा ।
“एकदेशोपात्तस्यैव भूहरय्यादावुत्पन्नस्य
स्त्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिक-
व्यवहारानर्हताया अव्यवस्थितस्य गुटिकापाता-
दिना चक्षुर्न विभागः । विशेष्येभ्य भजनं
स्त्वज्ञापनं वा विभागः ।” इति दायभागः ।
अपि च ।

“विभागोऽर्थस्य पित्रास्य पुत्रैर्वै च प्रकल्प्यते ।
दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपरं बुधैः ।”

इति नारदवचनम् ॥

पूर्वस्वामिसत्वोपरमे सन्ध्याविशेषात् सन्ध-
न्धिना सर्वधनप्रकृतस्य स्वत्वस्य गुटिकापाता-
दिना प्रादेशिकस्त्वत्ववस्थापनं विभागः । ७ ।
अपि च । कात्यायनः ।

“जीवद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ।
निर्भाजयेत् न चैकैकप्रकल्पात् कारकं विना ।”
उक्तकारकश्रुत्ये तु नारदः ।

“आधितः कुपितश्चैव विधयासक्तचेतनः ।
अथयाशास्त्रकारो च न विभागे पिता प्रभुः ॥”
नित्यतरुस्कायामेव मातरि पितामहधन-
विभागमाह दृष्टव्यः ।

“पित्तोरभावे भाट्ट्यां विभागः संप्रदर्शितः ।
मातृनिवृत्ते रजसि जीवतीरपि शस्यते ॥”
अथवा । याज्ञवल्क्यः ।

“विभागश्चेत् पिता कुर्याद्विष्टया विभजेत्
सुतान् ।

श्लेष्ं वा श्रेष्ठभागिनं श्लेष्ं वा सुः समाश्रिनः ॥”
अपि च देवकः ।

“अविभक्तविभक्तावां कुल्यानां वसतां सह ।
भूयो हावविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ॥”
विष्णुः । पितृविभक्ता विभाजानन्तरोत्पन्नस्य
विभागं ददुरिति ।

“गोत्रभाजविभागार्थं सन्धे चै सप्तपञ्चमि ।
गोत्रवैश्यादिति कुलं सात्त्विकमर्हति ॥”

इति श्रुतवचनम् ॥ इति दायतन्त्रम् ॥

सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावेन वक्षुर्न परस्पर-
विच्छिन्नद्राव्यधर्मप्रकारेण प्रतिपादनं हि वि-
भागः । इति आहृविवेकटीकायां श्रीहण्य-
तर्कावह्वारः ॥७॥ न्यायमते चतुर्विंशतिगुणान्त-
र्गतगुणविशेषः । स त्रिविधः । यथा,—
“शब्दादिदुर्बिर्वाचः स्यात् विभागोऽपि त्रिधा
भवेत् ।

विभाष्यं

एककर्म्मोद्भवत्वाद्यो द्वयकर्म्मोद्भवः परः ।
विभाष्यकर्म्मोद्भवः स्यात्तुतीयोऽपि द्विधा भवेत् ।
हेतुमात्रविभागोऽपि द्वैतहेतुविभागश्च ॥”
इति भाष्यपरिच्छेदः ॥७॥

विभक्तप्रत्ययकारकं (विभागं निरूपयति विभाग
इति एककर्म्मैति । उदाहरणम् । जैनशैल-
विभाषादिकं पूर्ववत् बोध्यं द्वितीयो विभागश्चः
कारकमात्रविभागश्चः कारकाकारकविभाग-
जन्यश्चेति आहृक्त्वात् यच्च कपालकर्म्म ततः
कपालद्वयविभागस्ततो चटारम्भकसंयोगनाश-
स्ततो चटनाशः ततस्तेन एककपालविभागेन
सकर्मैवः कपालस्य देशान्तरविभागो जन्यते
तत उत्तरदेशसंयोगः ततः कर्मनाश इति ।
न च तेन कर्मणैव कथं देशान्तरविभागो न
जन्यते इति वाच्यं एकस्य कर्मैव आरम्भक-
संयोगप्रतिबन्धविभागजनकत्वस्थानारम्भकसं-
योगप्रतिबन्धविभागजनकत्वविरोधात् अन्यथा
विकसत्वमलकुटमलभङ्गप्रसङ्गात् तस्माद्दृश्यते
आरम्भकसंयोगप्रतिबन्धविभागं जनयेत्तदा
आरम्भकसंयोगप्रतिबन्धविभागं न जनयेत् ।
न च कारकविभागेनैव द्रव्यनाशात् पूर्वं कुतो
देशान्तरविभागो न जन्यते इति वाच्यं आर-
म्भकसंयोगप्रतिबन्धविभागवतः अवयवस्य इति
द्रव्ये देशान्तरविभागासम्भवात् यत्र हस्त-
क्रियया हस्तवद्विभागः ततः शरीरेऽपि
विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र च शरीरवद्विभागे
हस्तक्रिया न कारकं यधिकरणत्वात् शरीरे तु
क्रिया नास्ति अवयविकर्मणो यावदवयविकर्म-
नियतत्वात् । अतस्तत्र कारकाकारकविभागेन
कारकाकारकविभागो जन्यते इति अतएव विभागो
गुणान्तरं अन्यथा शरीरे विभक्ताविभक्त-
प्रत्ययो न स्यात् अतः संयोगनाशेन विभागो
नाश्यासिद्धो भवति । इति सिद्धान्तसुक्ता-
वली ॥ (“सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावेन वक्षुर्न
परस्परविच्छिन्नद्रव्याप्यधर्मप्रकारेण प्रतिपाद-
नम् ॥” यथा द्रव्यत्वधर्मावच्छिन्नानां त्रिधा-
दीनां परस्परविच्छेदेन त्रितिलजलत्वादिना
अथ द्रव्यत्वयाप्येन विशेष्येण तथा प्रतिपादनं
नवधा द्रव्यविभागः । यागः । यथा, ऋग्वेदे ।
५ । ७७ । ४ ।

“थो भूयिष्ठं नासन्धाभ्यां विषे च त्रिं पित-
ररते विभागे ॥”

“यो यजमानो विभागे हविर्भिमगवति यागे ।
इति तद्भाष्ये चायम् ॥”

विभाष्यं, त्रि, विभक्त्यर्थम् । विभागात्तम् । यथा,
“कुले विनीतविद्यानां भातृणां पितृनोऽपि
वा ।

श्रीर्षेप्राप्तम् यदिचं विभाष्यं तदृष्टव्यम् ॥
श्रिज्येवपि हि धर्मोऽर्थं सत्त्वाद्यन्वाधिकं
भवेत् ।

परं त्रिरथ यत्नं विद्यायां द्युतपूर्वकम् ।
विद्याधनम् तद्विद्यायां विभाष्यं दृष्टव्यम् ॥”

विभाव

तथा ।
“श्रीर्षेभाष्याधने चोभे वच विद्याधनं भवेत् ।
चीर्येताम्यविभावानि प्रकाशो वच पेशकः ॥”
इति दायतन्त्रम् ॥

विभाषकः, पुं, तुविशेषः । स तु अकारक-
पिता । इति रामायणम् ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । १११ । २२ ।

“सोऽप्यद्वादीवस्तुपिच पुत्रं
ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम् ।
विचिन्तयन्तं तुष्टुर्हृदयं
विभाषकः पुत्रसुवाच हीनम् ॥”

विभाष्यो, स्त्री, आवर्तकीजता । इति राज-
विश्वेदः ॥

विभाष्यं, स्त्री, (वि + भा + क्तः ।) प्रकृतः । इति
शुभ्रकावली ॥

विभावः, पुं, (विशेष्येभ्य भाववति इत् सामाजि-
काविति । वि + भावि + क्तः ।) परिचयः ।
रसस्थोद्दीपनादिः । इति मेदिनी । तद्व्य-
व्याधिर्यथा,—

“विभाषिनाशुभावेन यस्तः सचारिणा तथा ।
रसतामेति रत्नादिः स्थाधो भावः सपैतकाम् ॥”
विभाषादयो वक्ष्यन्ते । विभाषादीनां यथा-
संज्ञं कारककार्यसहकारिण्ये कथं यथाशामपि
रसोद्दीपि कारकत्वमित्युच्यते ।

“कारककार्यसहकारिण्या अपि हि लोकतः ।
रसोद्दीपि विभाषायाः कारकान्वेव ते मताः ॥
सद्भावाच्च विभाषादीर्हयोरेकस्य वा भवेत् ।
भट्टित्यन्यसमाप्तिषु तथा सोचो न विद्यते ॥
विभाषादिपरामर्शविषयत्वात् सपैतकाम् ।
परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वादिपि स्मृतम् ॥” ७७

“अथ के ते विभाषाशुभावश्चभिचारिण्य इत्-
पिच्छायां विभावमाह ।

रत्यादुद्बोधका लोके विभाषाः काय-
नाम्योः ।

ये हि लोके रामादिमतरतिहासार्थीनां उद्-
बोधकारणाणि सीतादयस्त एव काये नाम्ने च
निवेशिताः सन्तो विभाव्यन्ते आस्वादाङ्कुरप्राद-
र्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्नादिभावा
एभिरिति विभाषा उच्यन्ते ।

आजस्यनोद्दीपनाम्नौ तस्य मीदायुभौ स्तुतौ ॥
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।

(विविधप्रकारेण प्रकाशवति, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १४८ । १ ।

“न चित्रं प्रपुषि विभावम् ॥”

“विभाषं विविधप्रकाशवन्तम् ॥” इति तद्भाष्ये
चायम् ॥)

विभावर्णं, स्त्री, (विभावयति कारकं विना
विभावना, स्त्री,) कार्योत्पत्तिं चिन्तयति पक्षित-
मिति । वि + भावि + क्तुः । युच् वा ।) अल-
ङ्कारविशेषः । स च विनाकारकं उपनिबद्ध-
मानोऽपि कार्योद्देश्यरूपः । यथा,—

“विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्युच्यते ।

विभाषा

उक्ताशुक्तिमिच्छतात् द्विधा वा परि-
कीर्तिता ॥”

उक्तवैतौ यथा,—

“अनायासकर्म मध्यमशक्त्यरके इष्टौ ।
अभूयकमनोहारि वपुर्वयसि सुभुवः ॥”
अशुक्तवैतौ यथा,—

“स एव शीघ्रं जयति जगन्नि कुसुमायुधः ।
हरतापि तसुं तस्य शम्भुनी न हृतं बलम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।

(पालनम् । यथा, भागवते । ४ । ८ । २० ।

“यस्याङ्गिपद्मं परिचयं विभ-
विभावनायाचगुणाभिपत्तेः ॥”)

विभाषरी, स्त्री, रात्रिः । इत्यमरः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २०७ ।

“प्रभातायां विभावरी यथास्थानस्थितो वृषः ।
आकाश्यातां मातृगुण इति चत्वारमादिशतु ॥”
अम्बारविद्याधरकव्या । यथा, मार्कण्डेये । ६३ ।

१४ ।
“अम्बारविद्याधरजा सखी मम विभाषरी ॥”
सुमेरुतरस्या पुरी । यथा, भागवते । ७ । २ । ७ ।

“उत्तरतः सौम्यां विभाषरीं नाम ॥”
हरिद्रा । कुट्टनी । वक्रयोवित् । विवादवस्त्र-
सुखी । इति मेदिनी । दे, २६६ ॥ मौख्य-
निरतस्त्री । इति शब्दरत्नावली । मेदाह्वयः ।
इति रत्नमाला ॥

विभाषसुः, पुं, (विभा प्रभा एव वसु सन्निवृत्त्यै) ।
सूर्यः । (यथा, महाभारते । १ । ८६ । ७ ।

“वह्निनः कुरुवंशस्य विभावसुसमदुर्गतः ॥”
अकंठकः । अग्निः । (यथा, महाभारते ।
३ । ६८ । ७ ।

“निबद्धा धूमजालेन प्रभामिध विभावसोः ॥”
चित्रकवचः । इत्यमरः । चक्रः । हारमेदः ।
इति वैमचक्रः ॥ (वसुपुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । ६ । १०, १६ ।

“वसवोऽदौ वसोः पुत्रास्त्रिषो नामानि मे श्रुणु ।
त्रोयः प्राचो भुवोऽर्कोऽग्निर्हो वारुणोऽग्निभा-
वसुः ।

विभाषघोरस्तनोवा अष्टं रोचिधमातपम् ॥”
सुरासुरपुत्रः । यथा, तत्रैव । १० । ५६ । १२ ।

“ताम्बोऽन्तरिक्षः अयसो विभावसुः
वसुर्नभस्वानवबन्धु सप्तमः ॥”

इनुपुत्रोऽसुरविशेषः । यथा, तत्रैव । ६ । ६ । २० ।
“निबद्धां शम्भुरोऽरिष्ठो हयपीवो विभावसुः ॥”)

विभावितः, त्रि, विचलितः । विशिष्य उन्पा-
दितः । विशिष्य प्रापितः । विमिश्रितः । इति
नाम्नभूषातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा,
शिशुपालवधे । १ । २ ।

“अवस्त्रिवामित्यवधारितं सुरा
ततः शरीरोति विभावितोऽसतिः ॥”)

विभाषा, स्त्री, (विकल्पत्वेन भाष्यते इति ।
भाष् + “शुरोच् वक्तः ॥” १ । १ । १०६ । इत्यः ।
तवडाप् ।) विकल्पः । यथा । दयोर्विभावयो-

केश्चे विभिन्नैः । इति सुश्रुतबोधवाकरकम् ।
“नवेति विभाषा ॥” इति पाणिनिः । १ । १ । ४४१ ।

विभिन्नः, त्रि, (वि + भिद् + क्तः ।) विभक्तः ।
विदीर्घः । यथा,—

“गदापरशुखङ्गौ चक्रतोमरशायकेः ।
विभिन्ने वेदना या हि सुधया चापि निर्जिताः ॥”
इति इतिहाससमुच्चयः ॥

(विघटितः । यथा, शिशुपालवधे । १ । ५५ ।

“विभिन्नशङ्खः कजुषीभवन्कु-
म्भेदेन दन्तौव मनुष्यधर्मैः ॥”)

विभीतकः, त्रि, वृत्तविशेषः । वक्त्रेण इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अक्षः २ तुषः ३ कर्षणः ४ भूत-

वासः ५ कलिद्रुमः ६ इत्यमरः ॥ कल्पवृक्षः ७
संवर्षः ८ । इति रत्नमाला ॥ तैलपत्रः ९

भूतावासः १० संवर्षकः ११ वासन्तः १२
कलिद्रुमः १३ वक्त्रेणुकः १४ हार्म्यः १५ विघ्नः

१६ अनिलपत्रः १७ काशन्नः १८ । (यथा, महा-
भारते । ३ । ६४ । ५ ।

“पियालताजखल्परुहरीतकविभीतकैः ॥”
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषा-

यत्वम् । उष्णत्वम् । कषापहत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
पलितद्रव्यम् । विपाके मधुरत्वम् ॥ तन्मूल-

गुणाः । लघ्वाश्चर्हृत्कषवातहरत्वम् । कजु-
त्वम् । मधुरत्वम् । मृदकारित्वम् ॥ तत्तैल-

गुणाः । खादुत्वम् । हिमत्वम् । केयत्वम् ।
गुरुत्वम् । पित्तानिलासार्पिनाशित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥ अपि च । अस्य विभीतक-
नामानि गुणाश्च ।

“विभीतकश्चलिङ्गः स्यादस्यः कर्षणस्तु यः ।
कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः ॥

विभीतकं खादुपाकं कषायं कषपित्तहृत् ।
उष्णवीर्यं हिमस्पर्शं मेघ्नं काशनाशनम् ॥

रूचं नेत्रहितं केश्यं क्रिमिवैख्येनाशनम् ॥
विभीतमन्वा लट्कृहृत्कषवातहरो लघुः ।

कषायो मृदलक्षाय धानौमन्वापि तद्गुणाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ७ ॥

अन्यथा ।
“विभीतं मेदि तीक्ष्णोष्णं वैख्यं क्रिमिनाशनम् ।
चक्षुष्यं खादुपाकश्च कषायं कषपित्तहृत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ७ ॥

अस्य कलिद्रुमत्वकारणं यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।

“ततो गतेषु देवेषु ब्रह्मलोकं प्रति दिव ।
त्रैलोक्यं पालयामास बलिर्धर्मान्वितः सदा ॥

कलिकदा धर्मयुतं जगद्गुहा कृतं यथा ।
ब्रह्मायं शरणां भजे स्वभावस्य निधेयनात् ॥

प्रतिपत्त तमाहाय तिस्रो ब्रह्मायमीश्वरम् ।
मम स्वभावो बलिना नाशितो देवसत्तम ॥

तं प्राच भगवान् योगी स्वभावो जगतोऽपि हि ।
न केवलं हि भवतो कृतस्तेन बलीयसा ॥

पश्चाद्य तिस्र देवैर्न वचन्वच समागतम् ।
भास्वरोऽपि हि दीनत्वं प्रवातो हि वचाद्वेः ॥

इतिवस्तुतो देवेषु ब्रह्मलोकं कथितवचः ।
दीनान् इष्टान् च शक्रादीन् विभीतकधर्मं मतः ॥”

इति वामने १७ अध्यायः ।
(अन्यथा । यथा, महाभारते । ३ । ७२ अध्याये ।

“एवमुक्त्वा हृदौ विद्यान्तुपर्वो नलाय वै ।
तस्याश्चक्षुष्याश्च शरीराग्निः क्षतः कलिः ॥”

“तं श्रुत्वा मेघन्तु कुपितो निवधाधिपतिर्नरः ।
तनुवाच कलिर्भीतो वेपथानः क्षताङ्गलिः ॥

कोपं संयच्छ हृपते कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ॥”
“एवमुक्तो नलो राजा नियच्छत् कोपमात्मनः ।
ततो भीतः कलिः शिष्यं प्रविशेश विभी-

तकम् ॥”

“विभीतकश्चाप्रशक्तः संवृतः कलिसंश्रयात् ॥”
विभीषणः, पुं, (विभीषयतीति । वि + भीषि +

“नन्दिप्रहिपचीति ॥” ३ । १ । १३४ । इति
सुः ।) रात्र्यभ्राता । इति रामायणम् ।

(यथा, भागवते । ४ । १ । ३४ ।

“रात्र्यः कुम्भकर्णश्च तपायस्यां विभीषणः ।
पुलस्त्य गतिर्भाष्या श्रीनस्तु सती सुतान् ॥”
नलत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानके त्रि ।

(यथा, अश्विदे । ५ । ३४ । ६ ।

“इतो विन्धस्य इमिता विभीषणः ॥”
“विभीषणः भयजनकः ॥” इति तद्गाथे

सायणः ।) विभीषिका, स्त्री, (विभीषा + स्तार्थं क्तु । स्थि-
टाप् अत इत्वम् ।) भयप्रदर्शनम् । यथा,—

“क्षत्वा शस्त्रविभीषिकां कतिपययामेषु शीनाः
प्रजाः
मधुको विटकल्पितेऽपहताः शौचीभुजस्ये

रक्षिताः ।

विद्वांसोऽपि वयं परं निजगतां सर्वस्विति-
आपदा-

मीश्वरानुपरिचर्येया न गन्तितो येरेव नारा-
यणः ॥”

इति शान्तिशतकम् ।

विभुः, पुं, (वि + भू + “विप्रसंभो दुर्वंशायाम् ॥”
३ । २ । १८० । इति कुः ।) प्रभुः । (यथा,
शिशुपालवधे ।

“विभुर्भिक्तावयवं प्रमानिति
क्रमादसुं नारद इत्यथोपि चः ॥”)

सर्वगतः । शङ्करः । (यथा, महाभारते । १ । १ ।
१७ । १६ ।

“निषट्कारवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विभुः ॥”
ब्रह्मा । इति मेदिनी । भि, ७ ॥ अक्षः । इति

त्रिकाशेषः । विभुः । इति शब्दमाला ।
(यथा, महाभारते । १ । १ । १७ । १०७ ।

“विद्यावधगतोऽर्जुनोः सुखिर्भुतसुखिः ॥”
जीवात्मा । यथा,—

“न शक्यं चक्षुषा वस्तुं देखे कल्पतमो विभुः ।
इत्यते चानपचक्षुर्भिक्षपचक्षुर्भिरैव च ॥”

इति सुश्रुते शरीररक्षणे पञ्चमेऽध्याये ।
विभुः । अर्चन् । इति वैमचक्रः ॥

विभूतिः

विभूः, वि, सर्वस्वसंबन्धी । परममहत्त्ववान् ।
स तु आत्मादिः । यथा,—

“आत्मिन्द्रियाद्यधिष्ठाता करकं हि सकर्तृकम् ।
विभुर्वैश्यादियुक्तवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ।

विभुरिति विभुत्वं परममहत्त्वत्वम् । इति
विद्वान्तुक्तावली ।
“कावलात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ।

उद्गः । इत्यन्वयपाठः । आपकः । इति चैम-
चन्द्रः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४० । १ ।

“प्रातर्वावाकं विभं विप्रे विप्रे ॥”
“विभं विभुं आपिनम् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ।
आमः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३४ । १ ।

“विचित्रो अद्याभवत् न वेद सा
विभुर्व्यायाम उत राति रश्मिना ॥”

“विभुः आमः ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ।
सर्वत्र गमनशीलः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५ । १० ।

“एकस्य चिकी विभक्तो
या तु दध्वात्तुल्यवै मनोवा ॥”

“विभु सर्वत्र गमनशीलम् ॥” इति तद्वाच्ये
सायणः । ईश्वरः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ७ । १ ।

“यमप्रधानो भृगवो विरुत्तुर्व्येधु चिकी विभं
विप्रं विप्रे ॥”

“विभं विभुं ईश्वरम् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ।
महान् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३८ । १ ।

“उरोट इन्द्र राघवो विभी राति शतक्रतो ॥”
“विभी महतो ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ।

विभूतिः, स्त्री, (वि + भू + क्तिन् ।) अणिमादि-
कमट्ठधा । तत्पर्यायः । भूतिः २ ऐश्वर्यम् ३ ।
इत्यमरः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८ । १ ।

“एवाहिते विभूतय इन्द्रमावते ॥”

“विभूतयः ऐश्वर्यविशेषाः ॥” इति तद्वाच्ये
सायणः ।) शिवधृतभक्त । अस्य शिवस्य

अभिमाद्यप्रकारं वैभवं विभूत्यादिपदत्रयं वाच्यं
केचित्तु विभूतिर्भूतिरिति द्वयं शम्भुधृतभक्तनि

अभिमाद्यकत्वे तु ऐश्वर्यमित्याहुः । विभवत्वनया
विभूतिः क्तिः भवतेः क्तिः भूतिः विग्रहत्वमन्वो-

पसर्गेनिरावाच्यं ईश्वरगुणैश्चयं भावे च्छाः
अभिमादि क्तिमादि । तथा च ।

“अभिमा क्तिमा प्राप्तिः प्राकान् महिमा
तथा ।

ईश्वरश्च वदितश्च तथा कामावशायिता ॥”
इति ।

अहमस्मिन्मा येन ह्यस्यो भूत्वा विचरति ।
जपुत्वं क्विमा येन वायुरिव जपुतरो भवति ।

प्राप्तिरभौचिनप्रापत्वं प्राकान्मिच्छानभिघातः ।
महिमा महत्त्वं येन चतुर्दशभुवनान्स्थोदरे

वर्षन्ते । ईश्वरं प्रभुता येन श्वावरज्जमादि-
भूतान्मादेश्कारोऽपि भवति । वदितं आतन्त्रं

येन क्ततन्त्ररति । कामेन इच्छया अवशा-
वितुं श्वातुं शीघ्रमस्य कामावशावो शीघ्रो

विभूति

यद्वादिवाचिन् तस्य भावः कामावशायिता ।
सर्वान्वस्तु अनेकार्थत्वादातूनां स्मृतिरिह
तिष्ठत्यर्थः । अवशावो इत्यमर इत्याह । इति
भरतः । ७ । अपि च ।

श्रीभगवानुवाच ।

“परान्परतरं तत्त्वं परं ब्रह्मैकमख्यम् ।
विद्वानन्त्वं खयं ज्योतिरद्वयं तमसः परम् ।
ऐश्वर्यं तस्य यस्मिन् विभूतिरिति गीयते ॥”

इति कौर्मि १ अध्यायः ।

(लक्ष्मीः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३० । ५ ।
“विभूतिरस्तु कुरुता ॥”

“विभूतिर्लक्ष्मीः ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ।
विभवहेतुः । यथा, तज्जैव । ६ । २१ । १ ।

“रश्मिर्भूतिरीयते वचस्या ॥”
“विभूतिर्जगतो विभवहेतुः ॥” इति तद्वाच्ये

सायणः । विविधवृष्टिः । यथा, भागवते । ७ ।
२४ । ४३ ।

“शक्तित्रयसमेताय मीढुवेऽङ्गतात्मने ।
चित् आकृतिरूपाय नमो वाचोविभूतये ॥”

सम्पत् । यथा, रघुवंशे । ८ । ७६ ।
“अभिभूय विभूतिमार्जवी

मधुगन्धातिशयेन वीरधाम् ॥”
विभूतिहादशी, स्त्री, (विभूतिवर्द्धिका हादशी)

व्रतविशेषः । यथा,—
नन्दिकेश्वर उवाच ।

“श्रद्धा नारद । वक्ष्यामि विष्णोर्व्रतमनुत्तमम् ।
विभूतिहादशीनाम सर्वपापनिवृत्तनम् ॥

कार्तिके चैव वैशाखे मार्गशीर्षे च फाल्गुने ।
आषाढे वा दशम्यात् शुक्लायां जपुमुदरः ।

कृत्वा सायन्तनीं सन्धां यस्मिन्नातिशयं वधः ।
एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ॥

द्वादश्यां विधिसंयुक्तः करिष्ये भोजनं विभो ।
तद्विज्ञेन मे यातु साफल्यं मधुखनम् ॥

ततः प्रभाते चोत्थाय क्ततज्जानजपः शुचिः ।
पूजयेत् पुष्करीकाचं मुक्तामाल्याशुलेपनेः ॥

विभूतिदाय नमः पादावशीकाय च जानुनी ।
नमः शिवायेत्यक् च त्रिभुवनैर्ये नमः कटिम् ॥

कम्पय नमो मेढुमादिदाय नमः करौ ।
दामोदरायेत्तुदरं वासुदेवाय च क्तगौ ॥

माघवायेति हृदयं कच्छतुत्कच्छिते नमः ।
श्रीधराय सुखं केशान् केशवायेति नाम् ॥

पृष्ठं शार्ङ्गधरायेति अवधौ च सयम्भवे ।
स्वनाम्ना शङ्खचक्राभिरादापरशुपाणयः ।

सर्वात्मने शिरो ब्रह्मन् नम इत्यभिपूजयेत् ॥
मत्स्यसुत्पत्तयुक्तं हेमं कृत्वा तु शक्तिनः ।

उदङ्मुखमयायुक्तमयतः श्यापयेद्बिभोः ।
गुह्यपाचं तिलैर्युक्तं सितवस्त्राभिवेष्टनम् ॥

रात्रौ जागरत्वं कृत्वाहितहासकथादिना ।
प्रभानायाच श्रद्धयां प्राणनाय कुटुम्बने ।

सकाचनोत्पलं देवं चोदङ्मुखं निवेदयेत् ॥
यथा न सुखे विष्णोः यदा सर्वविभूतिभिः ॥

तथा मातुहराशिवदुःखं चारवागराह ॥

विभूत्

इशावताररूपाणि प्रतिमात्वं ज्ञानानुभवे ।
इताञ्चैवं ततो आकृत्युत्पद्येन समन्वितम् ॥

इत्यादिवं समा यावत् पादच्छावभिरर्चयेत् ॥
समाप्तेवं यथाशक्त्वा द्वादशदादशीं परः ।

संस्मरान्ते जववपर्वतेन समन्विताम् ।
श्रद्धां दद्यात्तुनिश्चिदं गुरवेऽमरसंयुताम् ॥

यामश्च शक्तिमान् दद्यात् सोममाभरन्वितम् ।
गुरुं संपूज्य विधिवन् वक्ष्यालङ्कारभूषणैः ॥

अन्धानपि यथाशक्त्वा भोजयित्वा विजोत्तमान् ।
तर्पयेदृष्टगोदानैरेत्यथ धनसचययात् ॥

अल्पवित्तो यथाशक्त्वा स्त्रीकं स्त्रीकं समाचरेत् ॥
यथातिविक्रः पुरुषो भक्तिमान् माधवं प्रति ।

पुण्याश्चैवविधानेन स कुर्व्याङ्गसरदयम् ॥
अनेन विधिना यस्तु विभूतिहादशीव्रतम् ॥

कुर्यात् स पापनिर्मुक्तः पित्रृकान्तारयेच्छतम् ॥
जन्मनां शतसाहस्रं न श्लोकफलभागभवेत् ॥

न च आभिर्भवेत्तस्य न दारिद्र्यं न बन्धनम् ॥
वेद्यवो वाच श्रेयो वा भवेन्नान्नि जन्मनि ।

यावद्दुग्गसहस्राणां शतमष्टोत्तरं भवेत् ॥
तावत् स्वर्गं वसेद्दृष्टान् भूपतिश्च पुनर्भवेत् ॥”

इति मात्स्ये २२ अध्यायः ।

विभूषणं, स्त्री, (विशेषेण भूषयत्तमेनेति । वि +
भूष + णिच् + क्ण्ट ।) आभरणम् । इत्यमरः ।
(यथा, कथासरित्सागरे । १७ । ६४ ।

“अस्ति पाटलिपुत्राख्यं पुरं पृथ्वीविभूषणम् ॥”
विभूषा, स्त्री, (वि + भूष भूषणं + “गुरोश्च हलः ॥”

३ । ३ । १०३ । इत्यः । खियां टाप् ।) शोभा ।
इति चैमचन्द्रः । (यथा, कामन्दकीये । १५ । ७६ ।

“ततः प्रनुहः शुचिरिच्छेवः
श्रीमद्विभूषोऽन्वितः प्रकृतः ॥”

आभरणम् ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४५८ ।
“मानयद्गुरुकोपाद्गुरुरयितात्वेन रोचते मन्त्रम् ॥

काञ्चनमयी विभूषा दाद्यान्वितमुहभाषेव ॥”
विभूषितः, वि, (वि + भूष + क्तः । यथा, विभूषा

संजातास्य इति । विभूषा + इत् ।) अल-
ङ्कृतः । यथा,—

“विभूषितांशुविभूषिताङ्गी
शिकानले चैममये सुगन्धे ।

सुखोपविष्टं मन्दनाङ्गनाशनं
जगाद् वाक्वं भिरिरानपुत्री ॥”

इति स्कान्दे नीलकण्ठस्तोत्रम् ।

विभूषितः, वि, धृतः । पुटः । विपुष्पधधानोः क्तप्र-
त्ययेन निष्पन्नः ।

वि(वि)भूत्, वि, (भू + शब्दः ।) विभक्ति यः ।
धारणपोषककर्म । यथा,—

“चतुर्दशं नारसिंहं विभूषेत्सर्वज्ञानम् ॥
ददार करजेकरावेरकां कटलद्वयथा ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ।
अपि च ।

“तद्व्यशक्तमिन्द्रोर्विभूतो शुभकान्तिः ॥
इत्यादि तन्त्रवारे सरस्वतीध्यानम् ॥

(पवर्गीयवकारादिः चाधुरैव ।)

विभ्रमः, पुं, (वि + भ्रम + घञ् ।) च्वावभेदः । च
तु स्त्रीयां शङ्कारभावप्रक्रियाविशेषः । इत्य-
मरः । (यथा, मेघदूते । २६ ।
“स्त्रीयांशानां प्रवयवचनं विभ्रमो हि प्रियेण ॥”)
मद्रागहर्षजनितविषयाद्यो विभ्रमः । यथा
अन्वयनिमित्तमानसादुत्यायाश्च गमनं प्रिया-
रक्षक्यामादिव्य सञ्जा सहाजपनसुखैर्वित-
क्रोधी पुण्यादीनां याचना सङ्घर्षेव तत्परि-
त्यागः । यथाभरवमाद्यानामकारणतः खड्गनं
माननम् । यदुक्तम् ।
“क्रोधः क्षितश्च क्रुमुमाभरवादिद्याचना
तदर्थेन च सङ्घर्षेव विभ्रमश्च ।
आदिव्य कान्तवचनं कपनं सखीभि-
र्निष्कारयोत्थितगतं वद् विभ्रमं तम् ॥” इति ।
“चित्तवृत्तानवस्थानं शङ्काराद्विभ्रमो भवेत् ॥”
इत्यन्यत्र च । तथाप्यत्र ।
“विभ्रमश्चरया कावे भूवास्थानप्रियंयः ।”
यथा,—
“श्रुत्याघातं वद्विः कान्तमसमापितभूवया ।
भावेऽङ्गनं दृष्ट्वासाक्षात् कपोले तिलकः क्षतः ॥”
इति ।
योधितां यौवनजो विकारो विभ्रमः । इत्येके ।
विभ्रान्तिर्विभ्रमः घञ् । इति भरतः । अपि च ।
“वृक्षभ्रमप्रतिवेद्यायां मद्नावेशंशंभ्रमात् ।
विभ्रमो ह्यारमाद्यादिभूवास्थानविषयः ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः । ३॥
आन्तिः । इति मेदिनी । मे, ५२ । (यथा,
भागवते । ४ । २१ । १२ ।
“तमन्निर्भगवानैचत् त्वरमाकं विहायसा ।
आसुक्तमिव पाषण्डं योऽधर्मे धर्मविभ्रमः ॥”)
श्रीभा । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३६७ ।
“ललाटे श्रुतसुमाङ्गे जराशुक्लाः शिरोवहाः ।
तस्य शम्भुभ्रमावज्जगन्नाम्नोविभ्रमं ह्युः ॥”
यथा च अमरशतके । १ ।
“प्याल्लिखितवृत्तकासुखपाविष्टुष्टे
प्रेक्ष्यसखांशुचयसंवलितोऽन्विकाया ।
त्वां पातुमन्नरितपणवकर्णपूर-
लोभममध्वमरविभ्रमभक्तताचः ॥”)
संशयः । इति शैमचक्रः । (यथा, कथा-
चरित्सागरे । १६ । ६५ ।
“पूरयन् बहुनादाभिर्वादिनीभिर्भुवस्तनम् ।
कुम्भकाङ्कनिर्लेचवर्षासमयविभ्रमम् ॥”)
भ्रमजम् । इति शब्दरत्नावली । (विकार-
विशेषः । यथा,—
“तीव्रान्तरिपि नाजीकीं पिबेच्छलप्रमौषधम् ।
आससन्नोऽनलो नालं पक्तुं दोषोवधाशनम् ॥
निहत्यादपि चैतेषां विभ्रमः सङ्घातुरम् ।
जीर्णाशने तु भैषज्यं युञ्जान् सङ्घुक्तेरे ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
विभ्रमा, स्त्री, वाङ्मयम् । इति शब्दरत्नावली ।
विधाङ्, [ज] } चि, (विशेष्येभ्य आक्षेपे इति ।
विधाङ्, [ज] } वि + भाङ् + “अन्वोभ्योऽपि

द्वयते ॥” ३ । २ । ७७ । इति हिम् ।) अन्व-
रादिना दीप्तिश्रीलः । तत्पर्यायः । आन्वित्युः
२ रौचिभ्युः ३ । इत्यमरः । (यथा, अन्वदे ।
१० । १०० । १ ।
“विधाङ् इहृत्पिबतु सोम्यं
मन्वायुर्हृद्यप्रपतावविद्युतम् ॥”
“विधाङ् विभाजमानः विशेष्येभ्य दीपमानः ॥”
इति तद्भाष्ये सायकः ।)
विभ्रान्तिः, चि, विभ्रमयुक्तः । विपूर्वभ्रमधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, गीतायाम् ।
१६ । १६ ।
“अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमाहृताः ॥”)
विभ्रान्तिः, स्त्री, (वि + भ्रम + क्तिन् ।) विभ्रमः ।
इति विश्वमशब्दटीकायां भरतः । (यथा,
प्रबोधचन्द्रोदये । “स्मरदृष्टैतविभ्रान्तिसन्तान-
सन्तप्रवन्दारुसंसारनिद्रापहारैकदृष्टेति ॥”)
विमत्तः, चि, विरुद्धमतिविशिष्टः । विपूर्वभ्रम-
धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
विमनस्कः, चि, विमनाः । विनिगृहीतं मनोऽस्येति
बहुव्रीह्याय क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, भाग-
वते । ७ । १० । ६१ ।
“विलोक्य भयसङ्कल्पं विमनस्कं वृषभजम् ॥”)
विमनाः, [स] चि, (विरुद्धं मनो यस्य ।) चिन्ता-
दियाङ्गुलचिन्तः । तत्पर्यायः । दुर्मेनाः २ अन्त-
मेनाः ३ । इत्यमरः । दुःखितमानसः ४ ॥
इति शब्दरत्नावली । (यथा, देवीभागवते ।
१ । १६ । १० ।
“मिष्टमस्त्रि सदा राजन्सुदितो विमनास्तथा ।
मालायाच तथा सर्पे समदृक् क श्रुपीतम ॥”)
विमयः, पुं, (वि + मी + “एरच् ॥” इत्यच् ।)
विनिमयः । इति शैमचक्रः ।
विमर्हः, पुं, (विन्दतेऽसौ इति । वि + ऋद् +
घञ् ।) कालङ्कतदृष्टः । इति रत्नमाला ।
कालकासुख्या इति भाषा । विमर्हनम् । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, रघुः । ५ । ६५ ।
“तं कर्मेभ्यश्चानिपीडितपीवरांसं-
श्रय्योत्तरश्च विमर्हणशङ्करागम् ॥”
सम्पर्कः । यथा, रघुः । १३ । २० ।
“असौ मञ्जुवृद्धिपदानगन्वि-
च्छिमार्गगावीचविमर्हशीतः ॥”
“चिमार्गगा गङ्गा तस्या वीचीनीं विमर्हेन
सम्पर्केण शीतः ॥” इति तट्टीकायां मल्लि-
नाथः । ३॥ युद्धम् । यथा, रामायणे । ३ । ३२ । ७ ।
“देवासुरविमर्हेषु यथाश्रित्ततत्रयम् ॥”
कलहः । यथा, तत्रैव । ७ । ६३ । २४ ।
“कार्याधिनां विमर्हो हि रात्रां दोषाय
कल्पते ॥”)
विमर्हकः, पुं, (विमर्ह एव । स्वार्थे कन् ।) चक्र-
मर्हः । इति राजनिर्घण्टः । (चक्रमर्हेशब्दे-
ऽस्य गुणादस्यो विशेष्याः ।)
विमर्हनं, स्त्री, (वि + ऋद् + क्णुट् ।) कुङ्कुमादि-
मर्हनम् । तत्पर्यायः । परिमणः २ । इत्य-

मरः । विमर्हः ३ । इति शब्दरत्नावली ।
विशेष्येभ्य मर्हनश्च । (यथा, महाभारते । १ ।
२६ । ३ ।
“धर्मस्य ज्ञानमानोऽर्हं गतिमन्वां सुदुर्मिहाम् ।
कथं यत्नात्करिष्यामि मेरोरिव विमर्हनम् ॥”
चि, विशेष्येभ्य ऋट्नातीति । वि + ऋद् + क्णुट् ।
मर्हनकारी । पीडादायकः । यथा, कथाचरि-
त्सागरे । ११३ । १६ ।
“अभूच्च वारवास्तस्य परसेनाविमर्हनः ।
महान् कुवलयापीड इति ख्यातो मर्होतथे ॥”
यथा च साहित्यदर्पणे । ४ । २६६ ।
“अयं च रसनोक्तयो पीनस्तनविमर्हनः ।
नाभ्युत्पन्नस्यश्रीं नीवीविस्मयनः करः ॥”)
विमर्होत्यः, पुं, (विमर्होऽङ्गित्तोति । ऋत् + ख्या
+ कः ।) मर्हनात्प्रातसुगन्धादिः । यथा,—
“अथ गन्धे परिमली विमर्होत्ये मनोहरे ।
दूरगाभी मनोहारी गन्ध आमोह इरिष्टु ॥”
इति शब्दरत्नावली ।
विमर्शनं, स्त्री, (वि + ऋश् + क्णुट् ।) परामर्शः ।
वितर्कः । यथा,—
“वितर्कः स्यादुत्पन्नं परामर्शो विमर्शनम् ।
अध्याहारस्तर्क ऊहोऽस्यान्यगुणदूषकम् ॥”
इति शैमचक्रः ।
(विन्दतेऽनेनेति । करये क्णुट् । ज्ञानम् ।
यथा, भागवते । ६ । १ । २१ ।
“कर्मणा कर्मेनिर्हारी न ज्ञात्यनिक इच्छते ।
अविददधिकारित्वात् प्रायश्चित्तं विमर्शनम् ॥”)
विमर्शार्थः, पुं, (वि + ऋ(श्) + घञ् ।) विचा-
रणा । इति जटाधरः । (यथा, कथाचरि-
त्सागरे । २० । १२४ ।
“प्रत्यर्थः स्त्रीषु सुख्याति विमर्शार्थं विदुवा-
मपि ॥”)
विमर्लं, स्त्री, (विगतो मजो यस्मात् ।) तारविम-
र्हणालम् । तत्परसविशेषः । तत्पर्यायः ।
निर्मलम् २ खण्डम् ३ अमलम् ४ खण्डघातु-
कम् ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
त्वग्दोषत्रयनाशित्वम् । रसवीर्यादी तुल्य-
त्वम् । वैषे भिन्नवीर्यकत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः । (तथास्य शोधनमारब्धविधिः ।
“स्त्रजानालतेलेषु गोदुग्धे कदली रसे ।
कौलत्ये कीटवकाये मासिकं विमर्लपाथः ।
सुषुः मूर्यकन्दस्यं स्वेदयेद्भरवर्धनि ।
पाराशक्तवक्त्रेणैव तैलसर्पःसमन्वितम् ॥
पुटत्रयं प्रदातयं तनसु शोधितं भवेत् ।
जलीरस्य रसे स्त्रियो मेघशङ्करीरसैस्तथा ।
रन्नातोवेव वा प्रायं चकं विमर्लशुद्धये ॥”
इति विमर्लशुद्धिः । इति वैद्यकरसेनश्वार-
संयुक्ते चारयमारब्धाधिकारे ।)
विमर्लं, चि, (विगतो मजो यस्मात् ।) विमर्लम् ।
तत्पर्यायः । बौधम् २ । इत्यमरः । प्रवृत्तम् ३ ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे । २ ।
४८ । १४ ।

विमंशा

“प्रहविमंशितो वाचि विमंशावि महीधराः ।
विदर्शनो विविधान् भूयश्चिवाच विमं-
शा ॥”
वाचः । इति च प्रह्वरजावली ॥ (यथा, माघे ।
६ । १३ ।

“वचिवाचि भर्तुरि भृशं विमंशाः
परलोकमभ्युपगते विविधुः ॥”

विमंशः, पुं, (विगतो मजः पापं यज्ञात् ।) अर्हन् ।
इति श्वेतचक्रः ॥ (सुदामपुत्रः । यथा, भाग-
वते । ६ । १ । ११ ।

“तस्योत्तमो जयो राजन् विमंशश्च ययःसुताः ॥”
विमंशदानं, स्त्री, (विमंशं विमुहं दानम् ।) निज-
नेमित्तककाम्यदानम् । ईश्वरप्रोक्तानां दानम् ।

यथा,—
“निजं नेमित्तकं काम्यं विमंशं दानमीरितम् ।
अह्यह्यहनि यत्किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
अनुद्दिशत पक्वं तत् स्यात् प्राणवायु तु निज-
कम् ॥

यत्तु पापापशान्ते च दीयते विदुषां करे ।
नेमित्तकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिर्दुहितम् ॥
अपत्तविजये च यत्सुखार्थं यत् प्रदीयते ।
दानं तत् काम्यमाख्यातव्यविभक्त्ये चित्तकः ॥
वेतसा चत्स्युक्तेन दानं तद्विमंशं स्तुतम् ॥”

इति गारुडे ५१ अध्यायः ॥

विमंशमन्त्रः, पुं, (विमंशः स्वच्छो मन्त्रः ।)
स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विमंशा, स्त्री, (विमंश + टाप् ।) सप्तला ।
इत्यमरः ॥ चामरकथा इति भाषा ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“प्रातला सप्तला सारा विमंशा विदुषा च सा ।
तथा निजदिता भूरिदिना चमैकपिण्डपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
भूमिभेदः । इति मेदिनी । वे, १३१ । देवी-
भेदः । यथा,—

“यथास्त्रविमंशा कार्या मुहुश्चारेण्डवधैवा ।
सुक्ताश्चक्रधारी च कमण्डलुकरा वरा ।
नावासनसमाकृष्टा श्वेतमाल्याम्बरप्रिया ।
दधिचोरोदनाहारा कर्पूरमदचर्चिता ।
वितपद्मचोमेन राद्यायुर्नृपवह्निनी ॥”
इति देवीपुराणे संबन्धरदेवताहितीयविश्र-
तिकाविधिः ॥ ७ ॥ अन्वयः ।

“पूषयेत् कर्षिकामध्ये वासुदेवन् नायकम् ।
विमंशा नायिका तस्य वासुदेवस्य कौर्त्तिता ॥”
इति काणिकापुराणे २२ अध्यायः ॥ ७ ॥
अपरच ।

“उत्कले नाभिदेशे च विरजाक्षेत्र उच्यते ।
विमंशा सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः ॥”
इति तन्त्रचूडामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥
(यथा च देवीभागवते । ७ । ३० । ६४ ।
“गयायां मङ्गला प्रोक्ता विमंशा पुत्रवती ॥”)

विमंशाक्षकः, जि, (विमंशो निमेष आत्मा यस्य ।)
निमेषः । इत्यमरटीकायां रायसुहृदः ॥

विमानः

विमंशाभिः, पुं, (विमंशः अभिः ।) अक्षुब्ध-
पर्वतः । इति श्वेतचक्रः ॥

विमंशायेकः, जि, निमेषः । इत्यमरटीकायां
रायसुहृदः ॥

विमंशं, स्त्री, (विहङ्गं मालम् ।) अमुहमावम् ।
तत्तु कुङ्करादिमावम् । इति कैचित् ॥

विमाता, [स्त्री] स्त्री, (विहङ्गा माता ।) मातृ-
सपत्नी । सत्मा इति भाषा । वा, कनीयस्यपि
नमस्या । यथा, श्रुतिः ।

“मातुः पितुः कनीयायां न नमेद् वचसाधिकः ।
नमस्तुभ्यान् गुरोः पत्नी आह्वयायां विमा-
तरम् ॥”

स्त्वत्सर्वे, (स्त्वत्सर्वे चारे ।
“स्त्वत्सर्वे नमस्या उह्या च वयसा पत्नुरेव ताः ॥”
यतः पत्न्येवसा तास्त्रियो उह्या अतः कनिष्ठा
अपि नमस्याः । इति मज्जिमासतत्त्वम् ॥ ७ ॥
विमातराणो निवृत्तावपि पितृमहधनविभाग-
कर्त्तव्यत्वम् । यथा उच्यते ।

“पितृभवावे भातृयां विभागः संप्रदर्शितः ।
मातुर्निवृत्ते रजस्र जीवतो रपि शस्यते ॥”
अत्र मातृपदं विमातरपरमपि पुत्रान्तरोत्पत्ति-
सम्भावनामौच्यते । इति दायतत्त्वम् ॥ ७ ॥
अस्या अत्र श्रित्यं यथा । सोदरभ्राह्मिर्बिभागे
क्रियमाद्ये मातुः पुत्रसमाप्तिं दातव्यः । समाश्र-
हारिणी माता इति वचनात्मातृपदस्य जननी-
परत्वात् न सपत्नीमातृपरत्वमपि । सत्त्वस्तस्य
सुख्यगौणत्वात्पपत्तः । इति दायभागः ॥

विमातराः, पुं, (विमातुर्जायते इति । विमातर +
जन + ङ ।) मातृसपत्नीपुत्रः । तत्पर्यायः ।
वेमात्रियः २ । इत्यमरः ॥ वेमात्रः ३ । इति
जटाधरः ॥

विमानः, पुं स्त्री, (विगतं मानसुपमा यस्य ।)
देवरयः । तत्पर्यायः । सोमयानम् २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ४५ ।
“सुवनालोकरप्रोतिः स्वर्गिभिराभूयते ।
स्त्रिणीभूते विमानानां तदापातभयात् पयि ॥”)
सर्वभूमियज्ञम् । (तत्तु सप्तभूमियज्ञम् । यथा,
रामायणे । २ । ५ । १६ ।
“सर्वरजसमाकीर्णं विमानयज्ञोभितानम् ॥”
“विमानोऽस्यो देवयाने सप्तभूमौ च सद्यनि ॥”
इति तट्टीकाष्टतनिघण्टुः ॥

चोटकः । यानमात्रम् । इति मेदिनी । ने,
१३२ । (जि, परिच्छेदकम् । यथा, अख्येदे ।
२ । ४० । ३ ।
“सोमापूषया रजसो विमानं
सप्तपद्मं रथमविमंशमिवम् ॥”
“विमानं परिच्छेदकं सर्वमानमित्यर्थः ॥” इति
तद्वाच्ये सायकः ॥ साधनम् । यथा, तन्त्रेव ।
३ । ३ । ४ ।
“पिता यथानामसुरो विपक्षितो
विमानमप्यवैयुनश्च वाचताम् ॥”
“विमानं विमोयतेऽनेन चक्षुर्मिति विमानं

विमोच

यथादिक्कर्मवाचनम् ॥” इति तद्वाच्ये सायकः ॥
विगतो मानो वक्ष्येति विमोचि । अत्राज्ञातः ।
यथा, भागवते । ५ । १३ । १० ।

“कश्चिदचित् सुदरवान् विचिन्वं-
क्षन्विकाभिर्बोचिनो विमानः ।
तथाति लक्ष्मं प्रति लब्धमात्रो
बकादिजुम्पत्यय तां कतोऽर्थे ॥”

विमार्गः, पुं, विपूर्वस्य अतोर्बन्धनप्रकारेण निष्पन्नः ॥
सम्पन्नो । (विहङ्गो मार्गः ।) कुपयः ।
(यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के ।
“निश्चयसि विमार्गप्रस्थानात्तद्विहङ्गः
प्रथमसि विवाहं कल्पसे रचयाम ॥”)

विमुक्तः, जि, (वि + मुच् + क्तः ।) विशेषेण मुक्तः ।
यथा,—

“येऽन्विरेवन्त्याश्च विमुक्तमानिन-
क्षयस्तभावादविशुद्धयुद्धयः ।
आवस्य कश्चिद्य परं पदं ततः
पतन्त्यधो नाहन्तयुद्धद्वयः ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १४ अध्यायः ॥
कृतः । (यथा, महाभारते । ७ । २८ । ४५ ।
“विमुक्तं परमाख्येण जहि पापं महासुरम् ।
वैरिणं युधि दुर्हवं भगदत्तं सुरद्विजम् ॥”
पुं, माधवी । तत्पर्यायो यथा,—

“माधवी स्यात् वासवो पुङ्गवो मङ्गकोऽपि च
अतिसुतो विमुक्तश्च कासुको भमरोत्सवः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥
विमुक्तिः, स्त्री, (वि + मुच् + क्तिन् ।) विमोचनम्
भोचः । यथा, प्रायश्चित्ततन्त्रे ।
“पितृभूमिस्त्रि दिवि ये च स्त्रीः
स्वधामुजः काम्यफलाभिधस्यौ ।
प्रदानशक्ताः सकथोऽपिनागा
विमुक्ता येऽनभिवंश्चित्तु ॥”

विमुक्तः, जि, (विहङ्गं अननुकूलं सुखं यस्य ।
वह्निमत्सुः विरतः । यथा,—
“सागमैः कल्पितेभ्यं हि जनान् महिसुखान्
कृत ।
मा च गोपय येन स्यात् सहिरेयोत्तरोत्तरा ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे शिवं प्रति विष्णुवाक्यम् ।
विमुहः, जि, (विगता मुदा सुखभाषो यस्य ।
प्रपुङ्गः । इति श्वेतचक्रः । सुदारहितश्च ॥
विमोच्यं, स्त्री, (वि + मोच + क्त्वा ।) विमं
चनम् । परिच्छेदनम् । यथा,—
“यं धर्मकामार्थविमुक्तकामा
भजन इष्टां गतिमाप्नुवन्ति ।
किञ्चाश्रितो रात्यपि देहमयं
करोतु मेऽदभ्यदो विमोच्यन्म् ॥”
इति श्रीभागवते १० । २३ अध्यायः

विमोचनं, स्त्री, (वि + मुच् + क्त्वा ।) दूरीकरणं
विमुक्तिः । विरुद्धसुखानां रनटप्रत्ययेन नि-
रन्म् । (यथा, महाभारते । १ । १४० । १ ।
“अथवाहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोचनम्
फलवन्त्या भविष्यामि हत्वा कर्म सुदुष्करम्

विमोचनं, स्त्री, (वि + मुच् + क्त्वा ।) दूरीकरणं
विमुक्तिः । विरुद्धसुखानां रनटप्रत्ययेन नि-
रन्म् । (यथा, महाभारते । १ । १४० । १ ।
“अथवाहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोचनम्
फलवन्त्या भविष्यामि हत्वा कर्म सुदुष्करम्

विमोचनं, स्त्री, (वि + मुच् + क्त्वा ।) दूरीकरणं
विमुक्तिः । विरुद्धसुखानां रनटप्रत्ययेन नि-
रन्म् । (यथा, महाभारते । १ । १४० । १ ।
“अथवाहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोचनम्
फलवन्त्या भविष्यामि हत्वा कर्म सुदुष्करम्

विमोचनं, स्त्री, (वि + मुच् + क्त्वा ।) दूरीकरणं
विमुक्तिः । विरुद्धसुखानां रनटप्रत्ययेन नि-
रन्म् । (यथा, महाभारते । १ । १४० । १ ।
“अथवाहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोचनम्
फलवन्त्या भविष्यामि हत्वा कर्म सुदुष्करम्

विमोचनं, स्त्री, (वि + मुच् + क्त्वा ।) दूरीकरणं
विमुक्तिः । विरुद्धसुखानां रनटप्रत्ययेन नि-
रन्म् । (यथा, महाभारते । १ । १४० । १ ।
“अथवाहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोचनम्
फलवन्त्या भविष्यामि हत्वा कर्म सुदुष्करम्

वियत्

लोच्य(विशेषः । यथा, महाभारते । १।१५।१५०।
 “विमोचनस्तुपशुष्य जितमन्युर्जितेन्द्रियः ।
 प्रतिपद्यतेर्होत्रैः स्वयं च परितुष्यते ॥”
 पुं, महादेवः । यथा, महाभारते । १२।१२।७।५६।
 “विमोचनः सत्तुरयो हिरण्यकवचोद्भवः ॥”
 विमोचनं, स्त्री, वैचितीकरञम् । विपूर्वसुह-
 धातोर्नट्(लुट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (विमो-
 चयतीति । वि + सुह + चिच् + क्तः । विमो-
 चके, चि । यथा, भागवते । १२।२४।६।
 “ततो विजुर्वतो जातो योऽहृद्धारो विमो-
 चवः ॥”)
 विमोहितः, चि, (वि + सुह + चिच् + क्तः ।)
 मोहयुक्तः । मोहितः । यथा,—
 “तावद्यतिवलोक्तो महाभायाविमोहितौ ।
 उक्तवन्तौ वरोऽकतो प्रियतामिति केशवम् ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ।
 वि(वि)म्, स्त्री, (वी गत्यादिपु + “उष्णाद्यच् ।”
 उच्यते ० ४ । ६५ । इति वन् प्रत्ययेन निपातनात्
 साधुः ।) प्रतिबन्धम् । कर्मकः । इति
 वं(चि)प्रसारोच्चारितः । (वृत्तिः । यथा,
 भागवते । ३ । २ । १२ ।
 “प्रदर्यात्पन्नपसामविष्टप्रदशां कृत्वा ।
 आदायान्तर्धायस्तु स्वविम् लोकलोचनम् ॥”
 तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४६६ ।
 “नेषवाङ्मभूभर्षुपत्ता भिन्नाख्या कृते ।
 विहारेऽपि तथा बुद्धविम् साधु निवेशितम् ॥”
 विम्बिकापलम् । तैलाजुषा इति भाषा । इति
 मेदिनी । ६, ७ । (यथा, कुमारः । ३ । ६७ ।
 “उमीसुखे विम्बिकाधरोष्ठे
 व्यापारयामाव विकीर्णानि ॥”)
 अस्य पर्यायः । तुळिकेरी २ रक्तपला ३
 विम्बिका ४ पीलुपर्णी ५ । इत्यमरः । औष्ठौ ६
 विम्बी ७ । इति रत्नमाला । विम्बा ८ विम्ब-
 कम् ९ विम्बणा १० । इति शब्दरत्नावली ।
 अस्य गुणाः । पित्तकफहृद्दिग्बलवृद्धासकुष्ठ-
 नाशिलम् । इति राजवल्लभः । अपि च ।
 “विम्बी रक्तपला तुम्बी तुळिकेरी च विम्बिका ।
 औष्ठोपमपला प्रोक्ता पीलुपर्णी च कथ्यते ।
 विम्बीफलं खादु शीतं गुह पित्तासवातजित् ।
 कान्धनं सेखनं दध्यं विबन्धाधानकारकम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ।
 वि(वि)म्बः, पुं स्त्री, (वी + “उष्णाद्यच् ।” उच्यते ०
 ४ । ६५ । इति वन् प्रत्ययेन साधुः ।) स्वयं-
 चक्रमन्त्रम् । इत्यमरः । (यथा, प्रबोध-
 चन्द्रोदये ६ अङ्के ।
 “असौ त्वदन्वो न सनातनः पुमान्
 भवान् न देवात् पुत्रबोत्तमात् परः ।
 स एव भिन्नस्वमनादिभायया
 द्विधेव विम्बं सलिले विवसतः ॥”
 यथाच मार्कण्डेये । ८४ । १२ ।
 “इवमुच्यतेऽसममर्षं परिपूर्वचक्र-
 विम्बाशुकारि कनकोत्तमकान्तिकान्तम् ॥”

मन्त्रमन्त्रोऽपि । यथा, ऋतुसंहारे । १ । ४ ।
 “नितम्बविम्बेः सुदुर्लभमेकलेः
 सन्नेः सचाराभरणेः सचन्द्रेः ।
 शिरोवहेः आनकषायवासितेः
 क्लेशो निदाघं श्रमयन्ति कामिनाम् ॥”
 यथाच कुमारः । ७ । २२ ।
 “आत्मानमाशोक्य च शोभमान-
 मादर्शविम्बे क्षमितायताशी ।
 हरोपयाने त्वरिता बभूव
 स्त्रीयां प्रियालोकपलो हि वेशः ॥”)
 वि(वि)म्बः, पुं, (वी + वन् प्रत्ययेन साधुः ।) लक-
 लावः । इति मेदिनी । ६, ७ ।
 वि(वि)म्बकं, स्त्री, (विम्ब + स्त्रीयं कन् ।) चक्रसूर्य-
 मन्त्रम् । विम्बिकापलम् । इति शब्दरत्ना-
 वली । (सचक्रः । सांच इति भाषा । यथा,
 नैषधे । २२ । ४७ ।
 “विधिर्विधर्त्ते विधिना वधुना
 किमाननं काचनसचक्रेन ॥”
 अत्र । “काचनस्य सचक्रेन विम्बकेन ॥” इति
 नारायणटीका ।)
 वि(वि)म्बणा, स्त्री, (विम्बं फलं जायतेऽस्यामिति ।
 जन् + ङः ।) विम्बिका । इति शब्दरत्नावली ।
 वि(वि)म्बटः, पुं, सचक्रः । इति शब्दचक्रिका ।
 वि(वि)म्बा, स्त्री, (विम्बं फलमस्यस्यामिति ।
 विम्ब + ञच् । टाप् ।) विम्बिका । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 वि(वि)म्बिका, स्त्री, विम्बम् । इत्यमरः । (यथा,—
 “तुम्बी रक्तपला विम्बी तुळिकेरी च विम्बिका ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 चक्रसूर्यमन्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ।
 वि(वि)म्बी, स्त्री, (विम्ब + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 विम्बिका । इति शब्दरत्नावली । (यथा,—
 “काकादर्शो चित्रपला विम्बी गुञ्जाच
 भारयेत् ॥”
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३२ अध्यायः ।)
 वि(वि)म्बः, स्त्री, गुवाकः । इति केचित् ।
 वि(वि)म्बोष्ठः, चि, (विम्ब + औष्ठः । “औष्ठो-
 वि(वि)म्बोष्ठः । उच्यतेः समासे वा ।” इति पाणि-
 कोऽकारणोपः ।) विम्बे एव औष्ठौ यस्य ।
 इति सुश्रुतबोधशास्त्रम् ।
 वियचारी, [वृ] पुं, (वियति आकाशे चरतीति ।
 चर + चिनिः ।) चक्रः । इति शब्दमाला ।
 आकाशगामिनि, चि ।
 वियत्, स्त्री, (वियच्छति न विरमतीति । वि +
 यम् + “अन्वोऽपि ङङ्गते ।” ३ । २ । १७८ ।
 इति कृष् । कौ चगमादीनामित्ति मञ्जोपे तुक् ।)
 आकाशम् । इत्यमरः । (यथा, भागवते ।
 ३ । ८ । ३३ ।
 “तर्ह्येव तन्नाभिरःसरोज-
 मात्मावमम्भः सचनं वियच्च ।
 ददर्श देवो जगतो विधाता
 नावः परं लोकविस्मोहटिः ॥”

यवाष्टयिषो । अत्र द्विवचनक प्रयोगः ज्ञात् ।
 यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे । १ । २ । ३ । २ ।
 “दावाष्टयिषो यवाज्ञाम् । ते विवती अन्तताम् ।”
 तथाच शतपथब्राह्मणे । ७ । १ । २ । २३ ।
 “तयोर्वियन्तोयोऽन्तरेणाकाश आसीत् तदन्त-
 रिणमभवत् ॥” ७ । वि + या + शब्द । गमन-
 शीले, चि । यथा, भागवते । ७ । ६ । १४ ।
 “कुटुम्बपोषाव वियन्निजासु-
 नं बुध्यतेऽर्थं विद्वत् प्रमत्तः ॥”
 तथा, तत्रैव । ६ । २२ । ३ ।
 “वियद्वित्तस्य ददतो जम्बं जम्बं पुभूवतः ।
 निष्किञ्चनस्य धीरस्य सङ्कुटुम्बस्य वीदतः ।
 यतोरुदयत्वारिंशद्दहाप्यपिबतः किल ॥”
 “वियद्वित्तस्य वियतो गमनादिव उद्यमं विभेव
 देवादुपस्थितं वित्तं भोग्यं यस्य । यदा वियत्
 यद्यं प्राप्नुवदित्तं भोग्यं यस्य ॥” इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ।)
 वियद्गङ्गा, स्त्री, (वियतो गङ्गा ।) स्वर्गगङ्गा ।
 इत्यमरः ।
 वियद्गतिः, स्त्री, (वियतो भूतिर्भङ्गोव ।) अन्व-
 कारः । इति चक्राङ्कशेषः ।
 वियन्मणिः, पुं, (वियतो मणिः ।) सूर्यः । इति
 चारावली ।
 वियमः, पुं, (वि + यम् + “यमः सप्तपनिविशु
 च ॥” ३ । ३ । ६३ । इत्यप् ।) संयमः । इत्य-
 मरः । दुःखम् । इति स्त्री ।
 वियातः, चि, (विद्वं निन्दां यातः प्राप्तः ।)
 निर्लज्जः । इत्यमरः ।
 वियामः, पुं, (वि + यम् + ङच् ।) संयमः ।
 इत्यमरः ।
 वियुक्तः, चि, वियोगविश्रुतः । विपूर्वसुलघातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, देवीभागवते । २ ।
 ६ । १३ ।
 “किं करोमि क्व गच्छामि नृतामे प्रायवक्ष्यमा-
 न वै औचित्यमिच्छामि वियुक्तः प्रिययावया ॥”
 वियोगः, पुं, (वि + युज् + ङच् ।) विच्छेदः ।
 तत्पर्यायः । विप्रलम्भः २ विप्रयोगः ३ विरहः ४ ।
 इति शेषमन्त्रः । (यथा, भागवते । ६ । १३ । ६ ।
 “यस्य धर्मो न वाञ्छन्ति वियोगभववातराः ।
 भवन्ति चरन्नाम्भोऽं सुनयो हरिमेधसः ॥”
 वियोगभाक्, [ङ] चि, (वियोगं भवति इति ।
 भञ्ज + विच् ।) विच्छेदयुक्तः । यथा, नैषधे ।
 “वियोगभाजोऽपि वृषस्य पश्यता
 तदेव साक्षादन्तांशुमानवम् ।
 पिकेन रोषादवचसुषुषा सुहृः
 कुञ्जचताडयत चक्रवेरिभो ॥”
 वियोगी, [वृ] पुं, (वियोगोऽस्यास्तीति । वियोग +
 इनिः ।) चक्रवाकः । इति शब्दचक्रिका ।
 वियोगयुक्तः, चि । (यथा, मार्कण्डेये । २५ । २५ ।
 “ताः शोभा या वियोगिन्यो न शोभा या
 नृताः सव ।
 भर्तुर्वियोगिन्यवया प्राडुर्भूतः हतश्रया ॥”)

विरजा

वियोजितः, चि, वियोगं प्रापितः । विपूर्वेऽन्त-
युक्तधानोः क्तप्रत्ययेन निव्ययः ।

विरक्तः, चि, (वि + रन्ज + क्तः ।) विरागयुक्तः ।
अनुरक्तः । यथा,—

“ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मङ्गलो वानपेक्षकः ।
खलिङ्गानाश्रमास्थिता चरेद्विधिगोचरः ॥”
इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे १८ अध्यायः ॥
(यथा च ।

“त्वयि प्रसन्ने मम किं गुणेन
त्वयि प्रसन्ने मम किं गुणेन ।
रक्ते विरक्ते च वरे वधूनां
निरर्थकः कुङ्कुमराग एवः ॥”

इत्यद्वैतः ॥)

विरक्ता, स्त्री, दुर्भगा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अनुरक्ता । यथा, नीतिप्रतके । १ ।

“यो चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता
आत्मानमिच्छति जनं स जनोऽनुरक्तः ।
अस्मत्कृतेऽपि परितुष्यति काचिदस्या
धिकं ताश्च तच्च मदनश्च समाश्च माश्च ॥”

विरक्तिः, स्त्री, (वि + रन्ज + क्तिन् ।) विरागः ।
यथा,—

“देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतु-
न्निभत् स सत्त्वनिधनं सततात्तद्वर्कम् ।
तस्मान्मनेन विन्द्यामि यथा तथापि
पारस्वमित्यवशतो विरक्तः प्रसन्नः ॥”
इति श्रीभागवते ११ । ६ । २५ ॥

विरङ्गं, स्त्री, कङ्कडम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विरचितः, चि, (वि + रच + क्तः ।) विशेषण
रचितः । निर्मितः । यथा,—

“एष श्रीलङ्घनमना विरचिते श्रीमन्महानाटके
वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रमुहुरते विक्रमेः ॥”
इत्यादि मञ्जानाटकम् ॥

विरक्तमाः [सू] पुं, सत्त्वगुणविशिष्टः । तत्-
पर्यायः । इयातिगः २ । इत्यमरः १०।७।४५।

“विगतै रजस्तमसो येषां ते रजस्तमोगुणशून्याः
सत्त्वेकनिष्ठाः साक्षात्कृतब्राह्मणो जीवन्मुक्ता
यासाद्यो दयानिगा उच्यन्ते । दयं हेतं अति-
क्रम्य गच्छति इति वः ।” इति भरतः ॥

विरजाः, [सू] स्त्री, (विनिवृत्तं रजः शोणितं
यस्याः ।) विगताश्रया । इति जटाधरः ॥

(नास्ति रजो धूलियैव । धूलिरहिते, चि ।
यथा, महाभारते । १ । ६३ । १५ ।

“सर्वैरिदानीं गन्तव्यं सद्यः स्वर्गनिती वयम् ।
एष नो विरजाः पन्था दृश्यते देवमङ्गलः ॥”
निर्मलः । यथा, महाभारते । २ । ७ । ५ ।

“विरजोऽमरचित्रमास्यो द्वीकीर्णद्विभिः
सद्यः ॥”

पुं, नामविशेषः । यथा, महाभारते । १।३५।१४।
“विरजाश्च सुबाहुश्च प्रालिपिच्छश्च वीर्य-
वान् ॥”

विरजा, स्त्री, कपित्थानोत्पन्नः । इति रत्नमाळा ।
दूष्या । इति हारावली । यथातिमाता । यथा,

विरजा

उत्पन्नाः पिष्टकन्यायां विरजायां महाबलाः ।
यतिर्ययातिः स्वर्गातिरायातिः पञ्चमो लुक् ।
तेषां ययातिः पञ्चानां महाबलपराक्रमाः ॥”
इति कौर्म्ये २० अध्यायः ॥

श्रीकण्ठसखी । सा राधाभयात्प्रकृपाणा सती
सरिद्रूपभवत् । तस्याः सप्त पुत्राः तप्त सप्तदा
अभवन् । यथा,—

“एकदा राधिकासाङ्गं गोलोके श्रीहरिः स्वयम् ।
विजहार महारथे निज्जने रासमङ्गले ॥
कृत्वा विहारं श्रीकण्ठसामदृष्ट्वा विहाय च ।
गोपिकां विरजामन्यां शृङ्गारार्थं जगाम ह ॥
दृष्ट्वा च श्रीहरिस्तर्गं विजहार तथा सद्यः ।
तथासक्तं श्रीहरिश्च रत्नमण्डपसंस्थितम् ॥
दृष्ट्वा च राधिकान्याश्च चक्रुस्ताश्च निवेदनम् ।
जगाम सहसा देवी तं रत्नमण्डपं सुने ॥
हारे नियुक्तं दर्शनं द्वारपालं मनोहरम् ।
तमुवाच तथा देवी रत्नपङ्कजलोचना ॥
दूरं गच्छ गच्छ दूरं रत्नलम्पटकिङ्कर ॥
क्रीडशीं मत्परीं कान्तां दृष्ट्वामि तत्पयो-

रहम् ॥

श्रुत्वा कोलाहलं शब्दं गोपिकानां हरिः
स्वयम् ।

ज्ञात्वा च कोपितां राधाभयान्निर्धनं नकार ह ॥
विरजा राधिकाशब्दान् अल्पनिर्धनं हरेरपि ।
दृष्ट्वा राधाभयात्सा सा जहौ प्राणाश्च योगतः ॥
सद्यस्तत्र सरिद्रूपं तच्छरीरं बभूव ह ॥

यापञ्च सत्तीलाकारं तथा गोलोकेमेव च ।
क्रीटियोजनविस्तीर्णं पश्यतिनिज्जमेव च ॥
देवं दृष्ट्वागुणं चाक नानारत्नाकरं परम् ।
राधा रतिदृष्टं गत्वा न दर्शयं हरिं सुने ॥

विरजाश्च सरिद्रूपं दृष्ट्वा गेहं जगाम सा ।
श्रीकणा विरजां दृष्ट्वा सरिद्रूपं प्रियां सतीम् ॥
उक्ते हरीद विरजातोरे नीरमनोहरे ।

त्वया विनाहं सुभगे कथं जीवामि मुन्दरि ॥
नद्यधिष्ठाहृदेवो त्वं भव स्तम्भिमती मति ।
पुरातनं शरीरं ते सरिद्रूपमभूत् सति ॥
जलादुत्थाय चागच्छ विधाय नूतनां तनम् ।
व्याजगाम हरेरयं साक्षाद्दृष्ट्वा मुन्दरी ॥

पश्यन् प्राणनाथश्च पश्यन्ती वक्रचन्द्रया ।
ताश्च रूपवतीं दृष्ट्वा प्रेम्णोदिकां जगत्पतिः ॥
चकारालिङ्गनं तूर्णं चतुर्भुजं च मुहुर्महुः ।
नानाप्रकारदृष्ट्वा विपरीतादिकं प्रभुः ॥
रहसि प्रियमीं प्राप्य चकार च पुनः पुनः ।

विरजा मा रजोयुक्ता धृत्वा वीर्यममोघकम् ॥
सद्यो बभूव तत्रैव धन्या गर्भवती सती ।
तस्यौ तत्र सुखासीना साङ्गं पुत्रैश्च सप्रभिः ॥
एकदा हरिणा साङ्गं तन्दारग्ये मुनिज्जने ।

विजहार पुनः साञ्जी शृङ्गारामक्तमानसा ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मातुः क्रीडं जगाम ह ।
कनिष्ठपुत्रस्तस्याश्च भाट्टभिः पीडितो भिया ॥
भौतं स्वतनयं दृष्ट्वा तथाच तं क्षपानधिः ।
क्रीडं चकार बालं सा कञ्चो राधायुष्टं यथौ ॥

विरहः

प्रबोध्य बालं सा साञ्जी न दृष्ट्वात्तिकं प्रियम् ।
विमलाप भयं तत्र शृङ्गाराह्नप्रमानसा ॥

शृङ्गाप स्वसुप्तं कोपात् लवणोदो भविष्यति ।
शृङ्गाप सर्वान् बालाश्च यानु मृदा रमातलम् ॥
श्रुत्वा विवरणं सर्वे प्रजमुधरणीतलम् ।
सप्रदीपे समुद्राश्च सप्त तस्यास्त्रिभागशः ॥

कनिष्ठादृष्ट्वापयन्तं दिगुगं दिगुगं सुने ।
लवणं चतुसुरासिर्दधिदुग्धजलागवाः ।
एतेषाञ्च जलं पृथ्वा शृङ्गारार्थं भविष्यति ॥”
इति प्रसवैवर्त्त श्रीकण्ठसखी २३ अध्यायौ ॥
जगन्नाथसेवम् । यथा,—

“उत्कण्ठं नाभिदेशश्च विरजात्सेवसुच्यते ।
विमला सा महादेवो जगन्नाथस्तु भैरवः ॥”
इति तत्त्वचन्द्रामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥ ३॥ तत्र
सुखनोपवासौ न कर्मथौ । यथा । स्कान्दे ।

“सुखनोपवासश्च सर्वसौर्धैर्विधिः ।
वर्जयित्वा गयीं गङ्गा विशालां विरजां तथा ॥”
इति प्रायश्चित्तसूत्रम् ॥

विरहः, पुं, प्रज्ञा । इति जैमिन्तकः ॥

विरहिः, पुं, प्रज्ञा । इति जैमिन्तकः ॥

विरगं, स्त्री, वीरगच्छणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विरतः, चि, (वि + रत + क्तः ।) निवृत्तः ।
यथा—

“आप्तविद्यो मुनेर्जातो भानुष्णामो निजैर्भवान् ।
धिरनोऽन्तर्हि नो दुष्टाच्छोकाद्भवेण वारितः ॥”
इति मुग्धबोध्याकरणम् ॥

विरतिः, स्त्री, (वि + रत + क्तिन् ।) निवृत्तिः ।
तत्पर्यायः । आरतिः २ अवरतिः ३ उप-

रामः ४ । इत्यमरः ॥ उपरामः ५ विरामः ६ ।
इति भरतः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१०१ । ६ ।

“लक्ष्म्याश्च दुःखदोषायां गतायां विरतिं
निशि ॥”

विरलं, स्त्री, दधि । इति राजनिर्घण्टः ॥

विरलः, चि, अवकाशः । पाक् इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पलवः २ तनुः ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । ६७ । ३ ।

“श्रुपाकारविरुत्तपाच्छरनखौ वक्रौ शिराम-
लतौ
संगुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणी दारिद्र्यः ख-
प्रदी ॥”

विरलद्रवा, स्त्री, विरली निर्मली द्रवो यस्याः ।)
ध्वजगण्यवागः । यथा,—

“यथागन्धिका आगा सेव तु दन्तिकायिका ।
विरलेपी भरता च स्यात् सा अन्तगा विरलद्रवा ॥”
इति जटाधरः ॥

विरहः, पुं, (वि + रह त्यागे + घः ।) विस्मयः ।
तत्पर्यायः । विप्रलम्भः २ विप्रयोगः ३

विप्रयोगः ४ । इति जैमिन्तकः ॥ ३॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । १० ।

“सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गम-
साक्षाः ।

सङ्गे वैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥”
 भर्तृविरहस्तु स्त्रीणां रोवाय भवति । यथा,
 मनी । ६ । १३ ।
 “पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।
 स्वप्रोऽन्यगेहे वासस्य नारीणां दूषयानि षट् ॥”
 विरहे वर्णनीयानि यथा । तापः । निन्दासः ।
 चिन्ता । मौनम् । कृपाङ्गता । वत्सरतुला-
 रात्रिदेर्धम् । आगरणम् । शीतले उष्णता-
 ज्ञानम् । इति कविकल्पलता ॥
 विरह्यो, स्त्री, (विरहोऽस्या अस्तीति । विरह
 + इति + स्त्रियां ङीप् ।) विच्छेदविग्रह
 नारी । यथा,—
 “रतिः पुंसो विरह्यो शिवः स्त्रीविरहो
 चिरम् ।
 इयोर्हयोश्च संप्राप्तौ किं बभूव इयोः सुखम् ॥”
 इति अश्ववैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४६ अध्यायः ॥
 अतः । इति शब्दमाला ॥
 विरहितः, चि, (वि + र + ह + क्तः ।) व्यक्तः ।
 विहीनः । यथा,—
 “अभिभूतश्चावमतं त्यक्तस्तु स्यात् ससृज्भितम् ।
 हीनं विरहितं धूतसुतुष्टविधुते अपि ॥”
 इति जटाधरः ॥
 (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
 “इदं वक्तं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशाधरः
 सुधाधाराधारश्चरपरिणतं विन्ममधरः ॥
 इमे मेमे रात्रिन्दिमधिकशोभे कुवलये
 तनुर्लावण्यगानां जलधरवगाहे सुखतरः ॥”)
 विरहो, [वृ] पुं, (विरहोऽस्यास्तीति । इतिः ।)
 विरहविग्रहः । वियोगी । यथा,—
 “विरहरति हरिरिह सरसवसन्ते ।
 श्रुत्यति युवतिजनन समं सखि विरहजनस्य
 दुरन्ते ॥”
 इति जयदेवः ॥
 विरागः, पुं, (वि + र + अ + घञ् ।) अनुरागः ।
 रागशून्यः । यथा,—
 “विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते ।
 तेष्वेव हि विरागो हि नैर्मलं समुदाहृतम् ॥”
 इति प्रायश्चित्तसत्त्वम् ॥
 (चि, विविधवर्णविग्रहः । यथा, महाभारते ।
 २ । २१ । २५ ।
 “बलाद्यहोत्वा माल्यानि मालाकारान्महा-
 बलाः ।
 विरागवचनाः सर्वे सखिणो मृष्टकुण्डलाः ॥”
 विगतो रागो विषयवासना यस्येत्यर्थे । वीत-
 रागः । यथा, भागवते । १ । २५ । ४७ ।
 “यत्तदुत्तापविदिते दृढभक्तियोगेः
 हृदयस्थयो हृदि विदुर्मानयो विरागाः ॥”)
 विरागार्हः, चि, (विरागं अर्हतीति । अर्ह +
 षच् ।) विरागयोग्यः । तत्पर्यायः । वैर-
 ङ्गकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 विराजः, पुं, (विशेषण राजते इति । वि + राज
 + षच् ।) विराट् । यथा,—

“इन्द्रादी वदनात्तुभ्यं पशवो मलसम्भवाः ।
 ओषधो रोमसम्भवा विराजस्वं नमोऽस्तु ते ॥”
 इति वामने २३ अध्यायः ॥
 विराजमानः, चि, (वि + राज + घञ् ।) दीप्ति-
 विशिष्टः । यथा,—
 “जटाकटाहसम्भमदृभमनुनिलम्यनिर्भरी
 विलोलीवीचवल्गरीविराजमानमूर्धुनि ।
 घगद्गद्गद्गङ्गलललाटपट्टपावके
 किशोरचन्द्रशेखरे रतिः प्रतिचयं मम ॥”
 इति काशीखण्डे रावणकृतशिवताण्डवस्तोत्रम् ॥
 विराजितः, चि, (वि + राज + क्तः ।) शोभितः ।
 दीप्तः । यथा,—
 “अतीव निर्मलं सारं सूर्यभासविन्दकम् ।
 परिष्कृतस्य मानिक्येर्होरकेय विराजितम् ॥”
 इति अश्ववैवर्ते गणपतिखण्डे १० अध्यायः ॥
 विराट्, [ज] पुं, (विशेषण राजते इति । राज
 दीप्ति + क्तिप् ।) कश्चिद्यः । इत्यमरः ॥ स्थूल-
 शरीरसमष्टुपहितचेतन्यम् । इति वेदान्त-
 सारः ॥ * । (ब्रह्मणो विराट् मूर्त्तैर्वर्णनं यथा,
 शङ्करविजये ६ प्रकरणे । “यद्ब्रह्मविराट्
 चतुर्दशलोकात्मकः । तस्य ब्रह्माण्डकपरंपर्यन्त-
 माकाशः शिरः, चन्द्रसूर्यौ नेत्रे, प्रागादिदिशः
 ओत्रे, अन्तरोत्तमोको त्राणं, मेरुः पृष्ठवर्षः,
 शिखरत्रयं भुजकण्ठाः, प्रत्यन्तपर्वताः पृष्ठपार्श्व-
 वक्षसि, उपपर्वताः प्राक्पश्चादादीनि सतुद्रा रक्तं,
 शता स्नायुनि, तण्डुलान्ताः रोमाणि, भूमिः
 कुन्तिः, हीमा वलयः, भूर्भुवः रोमराजः,
 भूमध्यप्रदेशो वक्षिः, शेषः शिखं, दिग्दन्ति-
 पङ्क्तिर्नितम्बोदभागः, अतलादिसप्तकं कटि-
 पादान्तरालः, कूर्मः पादौ इति ॥”*) महा-
 विराजुत्पत्तियथा,—
 श्रीनारायण उवाच ।
 “अथ हिंसो जलो तिष्ठन् यावद्दे ब्रह्मणो वयः ।
 ततः स काले सहसा विधा भूतो बभूव ह ॥
 तन्मध्ये शिशुरेकश्च शतकोटिरविप्रभः ।
 चणं रोह्यमानश्च स्तनस्यः पीडितः क्षुधा ॥
 पिष्टमात्रपरित्यक्तो जलमध्ये निराश्रयः ।
 ब्रह्माण्डसंघनाथो यो ददर्शोऽहमनाथवत् ॥
 स्थूलान् स्थूलतमः सोऽपि नास्मा देवो महा-
 विराट् ॥
 परमाश्रयं यथा स्तूयान् परः स्थूलान्तथाऽसौ ॥
 तेजसा धोऽप्राशो यः कृण्वस्य परमात्मनः ।
 आधाराऽसंख्यविश्वानां महान् विष्णुश्च प्राकृतः ॥
 प्रत्येकं लोमकूपेषु विश्वानि निखिलानि च ।
 तस्यापि तेषां संख्याश्च ज्ञायो वक्तुं न हि क्षमः ॥
 संख्या चेदजसाभक्ति विश्वानां न कदाचन ।
 ब्रह्मविष्णुशिवहीनां तथा संख्या न विद्यते ॥
 प्रतिविम्बेषु सन्त्यं ब्रह्मविष्णुशिवोदयः ।
 पातालाद्ब्रह्मलोकान् ब्रह्माण्डं परिकीर्तितम् ॥
 अत ऊर्ध्वं च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डादहरेव च ।
 स च सत्यस्वरूपश्च शश्वत्पाराशर्यो यथा ॥
 अत ऊर्ध्वं च गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनान् ॥

जितं सत्यस्वरूपश्च यथा कृष्णस्तथाऽप्यथम् ॥
 सप्तद्वीपमिता पृथ्वी सप्तसागरसंयुता ।
 ऊनपञ्चाशदुपद्वीपासंख्यश्चैतन्नसम्भिता ॥
 ऊर्ध्वं स्वर्गाः सप्त लोका ब्रह्मलोकसम्भिताः ।
 पातालानि च सप्ताधश्चैवं ब्रह्माण्डमेव च ॥
 ऊर्ध्वं धराया भूर्भुवोको भुवर्लोकस्ततः परः ।
 ततः परश्च स्वर्लोको जनी लोकस्ततः परः ॥
 ततः परस्तपोलोकः सत्यलोकस्ततः परः ।
 ततः परो ब्रह्मलोकस्तपकाश्चननिर्मितः ॥
 एवं सर्वं ब्रह्मणश्च धराभ्यन्तरमेव च ।
 तद्विनाशे विनाशश्च सर्वेषामेव नारद ॥
 जलबुद्बुदवत् सर्वं विश्वसंघमनिरव्यकम् ।
 निधौ वैकुण्ठगोलोकौ सत्यौ शश्वदक्षत्रिमौ ॥
 प्रतिलोमकूपे ब्रह्माण्डं प्रत्येकमस्य निश्चितम् ॥
 एषां संख्या न जानाति कृष्णोऽन्यस्यापि का
 कथा ॥
 प्रत्येकं प्रतिब्रह्माण्डे ब्रह्मविष्णुशिवोदयः ।
 तिस्रः कोन्यः सुराणाञ्च संख्याः सर्वत्र पुत्रक ॥
 दिगीशाश्चैव दिक्पाला नक्षत्राणि गृह्यादयः ।
 सुवि वर्णाश्च चत्वारोऽप्यधो नागाश्चाराचराः ॥
 अथ काले च स विराट् ऊर्ध्वं दृष्ट्वा पुनः पुनः ।
 हिंसान्तरश्च शून्यश्च न द्वितीयश्च कश्चन ॥
 चिन्तामवाप क्षुद्रयुक्तो वरोद च पुनः पुनः ।
 ज्ञानं प्राप्य तदा दधौ कृष्णं परमपूरुषम् ॥
 ततो ददर्श तत्रैव ब्रह्मण्योतिः सनातनम् ।
 नवीनजलदृश्यामं द्विसृजं पीतवाससम् ॥
 सस्मितं सुरलीहस्तं भक्तानुग्रहकारकम् ।
 जहास बालकस्तुष्टौ दृष्ट्वा जनकमीश्वरम् ॥
 वरं तस्मै ददौ तुष्टो वरंशः समयोचितम् ।
 मत्समो ज्ञानयुक्तश्च क्षुत्पिपासादिवर्लितः ॥
 ब्रह्माण्डासंख्यनिलयो भव वत्स जयावधि ।
 निष्कामो निर्भवश्चैव सर्वेषां वरोद वरः ॥
 जरास्त्युरोगश्रीकपीडादिवर्लितो भव ।
 इत्युक्त्वा च इत्यकर्म महामन्त्रं वक्ष्ये चरम् ॥
 चिःकृत्वश्च प्रजनाप वेदागमवरं परम् ।
 प्रणवादिचतुर्थान्तं कृष्य इत्यचरद्वयम् ॥
 वह्निवायान्तमिष्टश्च सर्वविघ्नहरं परम् ।
 मन्त्रं दत्त्वा तदाहारं कल्पयामास स प्रभुः ॥
 श्रयतां महश्चः श्रुत्वा निबोध कथयामि ते ।
 प्रतिविम्बेषु यत्रैवदां ददाति विष्णवे जनः ॥
 तनुषोऽप्राशं विषयियो विष्णोः पञ्चदशस्य वै ।
 निर्गुणस्यात्मनश्चैव परिपूर्णतमस्य च ॥
 नैवेदानं च कृष्णस्य नहि किञ्चित् प्रयोजनम् ।
 यद्यद्ददाति नैवेदां यस्मै देवाय यो जनः ॥
 स च खादति तत् सर्वं लक्ष्मीदृष्ट्या पुनर्भवेत् ॥
 तच्च मन्त्रं वरं दत्त्वा तनुवाच पुनर्लिसुः ॥
 वरमन्त्रं किमिष्टन्ते तन्मि ब्रूहि ददामि च ।
 कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा तनुवाच महाविराट् ॥
 अदन्तो बालकस्तत्र वचनं समयोचितम् ॥
 श्रीमहाविराडुवाच ।
 वरं मे त्वत्पदाभोजे भक्तिर्भवतु निश्चला ।
 सन्ततं यावदायुर्मं चकं वा सुचिरं हि वा ॥

विराट्

तद्भक्तियुक्तो वी बाधो जीवन्मुक्तश्च समतमः ।
 तद्भक्तिहीनो मर्त्यश्च जीवन्नपि नृतो हि सः ॥
 किन्तु तपसा यज्ञेन पूजनेन च ।
 कृष्णभक्तिविहीनस्य मर्त्यस्य जीवनं तृषा ॥
 येनात्मना जीवितश्च तमेव न हि मन्यते ।
 यावदात्मा शरीरेऽस्ति तावत् स शक्तिर्द्युतः ॥
 पश्चाद्द्यान्ति गते तस्मिन् न खलन्ताश्च शक्तयः ।
 स च त्वाश्च महाभाग सर्व्वात्मा प्रकृतेः परः ॥
 खिन्नामयश्च सर्वेभ्यो ब्रह्मण्योतिः सनातनः ।
 इत्युक्त्वा बालकस्तत्र विरराम च नारद ॥
 उवाच ब्रह्मः प्रकृतिं मधुरां मुतिसुन्दरीम् ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 सुचिरं सुस्थिरं तिष्ठ यथाहं त्वं तथा भव ।
 ब्रह्मणोऽसंख्यपाते च पातस्ते न भविष्यति ॥
 अंशेन प्रतिब्रह्मास्ते त्वश्च सुद्विराड्भव ।
 तन्नाभिपद्मि ब्रह्मा च विश्वसृष्टा भविष्यति ॥
 लक्ष्मिं ब्रह्मणश्चैव ब्रह्मास्तेकादशैव तु ।
 शिवांशेन भविष्यन्ति सृष्टिसृष्टारवाय वै ॥
 कालाभिब्रह्मस्तेस्वैको विश्वसंहारकारकः ।
 पाता विष्णुश्च विषयी सुद्विंशेन भविष्यति ॥
 मद्भक्तियुक्तः सततं भविष्यसि वरेण मे ।
 ध्यानेन कमनीयं मां विद्वं द्रष्टव्यं निश्चितम् ॥
 मानरं कमनीयाश्च मम वचःस्थलस्थिताम् ।
 यामि लोके तिष्ठ वत्सैः कृष्णा सोऽन्तरधीयत ॥
 गत्वा स्वलोकं ब्रह्माणं शूद्रं स उवाच ह ।
 सृष्टारं सृष्टमीशश्च संहारश्च तत्तुच्छम् ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 सृष्टिं सृष्टुं गच्छ वत्स नाभिपद्मिद्वेषो भव ।
 महाविराड्भक्तो मकूपे सुदस्य च विधे श्रेष्ठ ॥
 गच्छ वत्स महादेव ब्रह्मभालोद्भवो भव ।
 अंशेन च महाभाग स्वयश्च सुचिरं तपः ॥
 इत्युक्त्वा जगतां नाथो विरराम विधिस्ततः ।
 जगाम ब्रह्मा तं नत्वा शिवश्च शिवदायकः ॥
 महाविराड्भक्तो मकूपे ब्रह्मास्ते गोलोके जले ।
 बभूव च विराट् सुद्विंशेन विराडंशेन संप्रतम् ॥
 श्यामो युवा पीतवासाः शयानो जलतल्पके ।
 ईषद्वास्यः प्रसन्नास्यो विश्वस्थापी जगद्गनः ॥
 तन्नाभिकमले ब्रह्मा बभूव कमलोद्भवः ।
 संभूय पद्मदक्षश्च बभाम युगं-लक्षकम् ॥
 नानं जगाम दक्षस्य पद्मनाभस्य पद्मजः ।
 नाभिजस्य च पद्मस्य चिन्तामाप पिता तव ॥
 स्वस्थाने पुनरागत्य दधौ वृष्टः पदाम्बुजम् ।
 ततो ददर्श सुदन्तं कालेन दिव्यचक्षुषा ॥
 शयानं जलतल्पे च ब्रह्मास्ते गोलकावृते ॥
 यज्ञो मकूपे ब्रह्मास्ते तश्च तत् परमेस्वरम् ।
 श्रीकृष्णश्चापि गोलोकं गोपगोपीसमन्वितम् ॥
 तं संस्तुय वरं प्राप ततः सृष्टिश्चकार सः ।
 बभूव ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः सनकादयः ॥
 ततो ब्रह्माः कपालाश्च शिवांशेकादश सृष्टाः ।
 बभूव पाता विष्णुश्च सुदस्य वामपार्श्वतः ॥
 चतुर्भुजश्च भगवान् श्वेतद्वीपनिवासकृतः ।
 सुदस्य नाभिपद्मे च ब्रह्मा विष्णुं च सर्वं च ॥

विराधः

सर्वं मर्त्यश्च पातालं चिलोकं सचराचरम् ।
 एवं सर्वं लोमरूपे विश्वं प्रब्रह्मकेव च ॥
 प्रतिविम्बे सुद्विराट् ब्रह्मविष्णुशिवदायः ।
 इत्येवं कथितं वत्स श्रीकृष्णोऽपि परम् ॥
 सुखदं मोक्षदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३ अध्यायः ॥
 स्वायम्भुवमनुः । यथा,—
 “गतेषु तेषु सृष्टार्थं प्रणामावनामिमाम् ।
 उपयेमे स विन्वात्मा प्रतरूपामनिन्दिताम् ॥
 समभूव तथा सार्द्धमतिकामासुरो विसुः ।
 सलक्ष्णां चकमे देवः कमलोद्हरमन्दरे ॥
 यावदस्य शतं दिवं यथाशुः प्राकृतो जनः ।
 ततः कायेन महता ततः पुत्रोऽभवत्सुतः ॥
 स्वायम्भुव इति स्थातः स विराडिति नः सुतम् ।
 तद्गणगुणसामान्यादधिपुत्रश्च उच्यते ॥
 विराजा यश्च ते जाता बहवः शंसितव्रताः ।
 स्वायम्भुवा महाभागा सप्त सप्त तथापरे ॥
 स्वारीचिषाया सर्वे ते ब्रह्मजुष्टाः स्वरूपिणः ।
 औत्तमिप्रसुखास्तद्दृयेर्गा त्वं सप्रमोऽधुना ॥”
 इति मानस्ये ३ अध्यायः ॥
 विराटः पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अत्रैव पञ्चपाण्डवाः सह द्रौपद्या अज्ञान-
 सुधितवन्तः । यथा, महाभारते ॥ १ । १ । १ ।
 “कथं विराटनगरे मम पूज्यपितामहाः ।
 अज्ञानवाससुधिता र्थ्याधिभयार्हिताः ॥”)
 तद्दृष्ट्वा शीयराजा । यथा,—
 “अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
 युयुधानो विराटश्च द्रपदश्च महारथः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
 विराटकः, पुं, राजपट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥
 विराटकः, पुं, (विराटे जायते इति । जन् +
 ङः ।) विराटदेशीयहीरकः । तत्पठ्यायः ।
 राजपट्टः २ राजावर्णः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
 विराटराजजाते, त्रि । (यथा, महाभारते ।
 १४ । ६२ । ८ ।
 “सुयज्ञश्च राजेन्द्र दिवसानि विराटजा ।
 नाभुङ्क्त पतिदुःखार्त्ता तदाभूत्कथं महत् ॥”)
 विरागी, [न] पुं, हस्ती । इति शब्दमाला ॥
 विराधः, पुं, (विराधयति लोकान् पीडयतीति ।
 वि + राध + अच् ।) राजसभेदः । यथा,—
 “लज्जामस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा रामं ततोऽब्रवीत् ।
 पिता मेऽभूत् सुपर्जन्यो माता मे च शतदत्ता ॥
 विराध इति मामाह पृथिव्यां सर्व्वराजसाः ।
 उनच्छय्य प्रमदादेनां पलायेतां पराहमुखौ ॥
 तच्छ्रुत्वा राममाहेदं लज्जयः किं प्रतीक्षसे ॥
 इत्युक्तो लज्जगो वीर आनम्य सुमहद्वज्रः ।
 उनमसर्ज शरं धीरं कालदण्डोपमं ततः ॥
 तच्छरीरं महाकायं भिन्ना पातालमाविशत् ॥
 पपातासु गतप्रायः सधिनं बधिरं वमन् ॥
 ततोऽर्धौ राममाहेदं प्राञ्जलिविनयाञ्जितः ॥
 तुम्बुवर्जाम गम्यन् । प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् ।
 अभिशपादादहं धीरं शमो वैश्वदेव वै ॥

विरुदः

प्रसाद्यमानः स मया प्राचक्षणां पुनः पुनः ।
 यदा दाशरथी रामो भविष्यति महाबलः ॥
 प्रापस्यान्तोऽभविष्यति तेन रामेण संयुगे ।
 प्रसादात्तव सुक्तोऽहं गमिष्यामि स्वमाजयम् ॥”
 इति बह्विपुराणे खर्पणखाकर्त्तव्याविकोत्कर्त्तनं
 नामाध्यायः ॥
 विराधनं, स्त्री, (वि + राध + लुट् ।) पीडा ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 विराधानं, स्त्री, पीडा । इति शब्दरत्नावली ।
 विवाधानमिति च पाठः ॥
 विरामः, पुं, (वि + रम + षच् ।) शिवः । निवृत्तिः ।
 विरतिः । तत्पठ्यायः । अषसानः २ सातिः
 ३ । इति जटाधरः । मध्यम् ४ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । (यथा, मग्नौ । २ । ७३ ।
 “अध्येष्याम्यन्तु गुरुं नित्यकालमनन्तरितः ।
 अधीत्य भो इति ब्रूयात् विरामोऽस्तितश्चर-
 मेत् ॥”)
 परवर्णाभावः । इति आकरणम् । (यथा,
 पाणिनी । १ । १ । १० । “विरामोऽवसानम् ॥”)
 विरालः, पुं, विहाणः । इत्यमरटीका ॥
 विरावः, पुं, (वि + व + षच् ।) शब्दः । इत्य-
 मरः । (यथा, महाभारते । ३ । १४६ । ६४ ॥
 “सिंहनादभयवस्तेः कुञ्जरेरपि भारत ! ।
 सुक्तो विरावः सुमहान् पन्थतो येन पूरितः ॥”
 इत्यलप्रदत्ताश्चात्यतरः । यथा, महाभारते ।
 ३ । ६६ । १० ।
 “विरावश्च सुरावश्च तस्मिन् युक्तौ रथे हयौ ॥”)
 विरावी, [न] त्रि, विरावविशेषः । विरावो
 विद्यतेऽस्येति इत्युच्यते नित्यमन्तः ॥ (यथा,
 टह्नमं हितायाम् । ५३ । ६ ।
 “दिशि शान्तायां शकुनो मधुरविरावी यदा
 तदा वाच्यः ।
 अर्धस्तस्मिन् स्थाने सृष्टिश्चाधिष्ठितेऽग्निषा ॥”)
 विरिक्तः, त्रि, जतविरकः । यथा,—
 “दुर्विरिक्तस्य नाभेस्तु सन्ध्या कृत्वाश्रुतकम् ।
 पुरीषवातसङ्घश्च ककुभुखलगौरवम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 विरिचः, पुं, ब्रह्मा । (यथा, भागवते । १० । १६ ।
 “ब्रह्मणश्चैव त्रिदशाः प्रसादा-
 न्नन्वोर्गिरांशो धियणाद्विरिचः ॥”)
 विष्णुः । शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 विरिचनः, पुं, ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥
 विरिचिः, पुं, शिवः । विष्णुः । विधाता । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 १६ । १० ।
 “एवमस्त्विति तं देवाः पितामहमथा
 ब्रुवन् ।
 उक्तेन वचनं देवान् विरिचिश्चिद्विद्वं ययौ ॥”)
 विरिचः, पुं, स्वरः । इति मृगशोषध्याकरणम् ॥
 विरुदः, पुं, गुणोक्तर्थादिवर्णनम् । यदुक्तम् ।
 “वाशिकः कश्चित्पक्षेति विरुदो द्विविधो मतः ।
 संयुक्तनियमो ह्यत्र वर्धितः पूज्यवदुपधेः ॥

विरुद्धः

द्विचतुःषड् दशस्य कलास्तु विरुद्धे मताः ।
 दशस्यो नाधिकाः कात्याः कलास्तु विरुद्धे बुधैः ॥
 कलिकाभ्यस्तु विरुद्धे भिदासावेव कौर्मिता ।
 विरुद्धं कवयः प्राङ्मुखोत्कर्षादिवर्णनम् ।
 विरुद्धः कलिका चान्न धीरवीरादिशब्दभाक् ॥
 इत्युपोहानः । इति श्रीरूपगोस्वामिकृतश्रीगो-
 विन्दविरुदावलीभाष्ये श्रीवलदेवविद्याभूषणः ॥
 विरुदावली, स्त्री, (विरुदानामावली) विरुद-
 अंगी । स्वमाला । तल्लक्षणादि यथा,—
 “अधीत्य विरुदावत्या लक्षणं गन्धकृतकृतम् ।
 यथाश्चेत् पठति प्राञ्जस्तदा बोधोऽस्य पुष्कलः ॥
 सामान्यविरुदावत्या गोविन्दविरुदावली ।
 योऽभ्यस्यति विशेषतः स तावदिह लिखते ॥
 कलिका लोकाविरुद्धेयता विविधलक्षणेः ।
 कौर्मिप्रतापश्रीटीयेसौन्दर्योन्मेषप्रालिनी ॥
 कलिकाद्यन्तसंसर्गपट्या दोषविवर्जिता ।
 शब्दाङ्गसंभवा कर्मिण्या विरुदावली ॥”
 इति श्रीरूपगोस्वामिकृत श्रीगोविन्दविरुदावली-
 भाष्ये श्रीवलदेवविद्याभूषणः ॥ * ॥ कलिका-
 लक्षणं कलिकाशब्दे लिखितम् । विरुद्धलक्षणं
 तच्छब्दे इत्यम् ॥

विरुद्धः, त्रि, (वि + रुध + क्तः) विरोधविशिष्टः ।
 यथा । विरुद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्
 सधर्मकत्वम् । इति जैमिनीउत्रम् ॥
 “विरुद्धं गुरुवाक्यस्य यदत्र भाषितं मया ।
 तत् क्षणार्थं बुधैरेव स्मृतितत्त्वबुभुत्सया ॥
 स्मृतितत्त्वे प्रमादाद्यद्विरुद्धं बहुभाषितम् ।
 गुणवेषानुरागेण तच्छ्रोत्रं धर्मदर्शिभिः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (दशममनोऽङ्गसावर्णेः देवतान्यतमः । यथा,
 भागवते । ८ । ११ । २२ ।
 “हविषान् सुकृतः सद्यो जयो मूर्त्तिस्तदा
 द्विजाः ।
 सुवासना विरुद्धाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः ॥”
 स्त्री, विचाराङ्गीयदोषविशेषः । यथा । “विरुद्धं
 नाम यददृष्टान्तसिद्धान्तसमयेविरुद्धं तत्र
 दृष्टान्तसिद्धान्तायुक्तौ । समयः पुनर्यथायुर्वेदिक
 समयो याज्ञियसमयो मोक्षशास्त्रिकसमय इति ।
 तत्रायुर्वेदिकसमयः चतुर्व्यादसिद्धः । आलभ्या
 पश्य इति याज्ञियसमयः । सर्वभूतेष्वहंसिति
 मोक्षशास्त्रिकसमयस्तत्र स्वसमयविपरीतसुच्य-
 मानं विरुद्धमिति ॥” इति चरके विमान-
 स्थानेऽध्याये ॥)

विरुद्धः, त्रि, अङ्कुरितः । (यथा, “विरुद्धजानं
 अङ्कुरितधाम्यजतममम् ॥” इति माधवकृतकवि-
 निष्यये शूलस्थास्थाने विजयरत्नितः ॥) जातः ।
 इति मेदिनी । ८. ६ ॥ (यथा, रघुवंशे । २ । २६ ।
 “गङ्गापपातामन्विरुद्धप्रथमं
 गौरीगुरोर्गङ्गरमाविवेश ॥”)
 आरोहणविशिष्टः । यथा ।
 “समुष्टे तिस्र्यङ्गैः पुरामपि रिपौ कञ्जसरो-
 र्मञ्जरी

विरूपि

जीवालूनपुनर्विरुद्धशरसो वीरस्य लिप्सु-
 वरम् ॥”
 इत्यादि सुरारिः ॥
 विरूपं, स्त्री, पिच्छीभूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विरूपः, त्रि, (विकृतं रूपं यस्य) कृतितः ।
 कुरूपः । यथा,—
 “विरूपोन्मत्तनिखानामकुत्सापूर्वकं हि यत् ।
 पूरणं दानमालाभ्यामनुग्रह उदाहृतः ॥”
 इति रामतर्कवागीशः ॥
 (यथा, उद्धृतसंहितायाम् । ७० । २३ ।
 “या तूत्तरोष्ठेन ससुत्रनेन
 रूपायकेशी कलहप्रिया सा ।
 प्रायो विरूपासु भवन्ति दोषा
 यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ॥”
 परित्यक्तरूपः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६५ । १६ ।
 “यद्विरूपाचरं मर्त्तव्वसंरात्रीः शरदक्षतस्रः ।”
 “यद्यथा विरूपा परं मनुष्यस्य सम्पर्कान्
 विगतसहजभूतदेवरूपाः ।” इति तद्भाष्ये
 सायणः ॥ नानारूपः । यथा, ऋग्वेदे । ३ ।
 ५३ । ७ ।
 “इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा
 दिवसुत्तसो अमुरस्य वाराः ॥”
 “हे इन्द्र इमे यागं कुर्वन्ना भोजाः सौदासाः
 क्षत्रियाः तेषां याजका विरूपाः विविधरूपा
 मेधातिथिप्रभृतयः ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
 विरुद्धः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । परिच्छेदे ।
 “विरूपयोः संघटना या च तद्विषमं मतम् ॥”
 उदाहरणं यथा,—
 “क वनं तरुवल्कभूषणं
 वृषणस्योः क महैन्द्रवन्दिता ॥”
 स्वार्थे के विरूपकश्च ॥
 विरूपः, पुं, सुमनोरानुपुत्रः । यथा,—
 “जाताः सुमनसः पुत्राश्चयः शूरा महाबलाः ।
 सुमतिश्च विरूपश्च सत्यः शास्त्रार्थपारगाः ॥”
 इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥
 विरूपा, स्त्री, दुरालभा । अतिविधा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 विरूपाक्षः, पुं, (विरूपे अक्षयो यस्य । “सक-
 ष्यक्ष्योः स्वाङ्गात् षच् ॥” इति षच्) शिवः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
 “इशा दग्धं मनसिर्जं जीवयन्ति हृषिे यः
 विरूपाक्षस्य जयिनीस्तास्तुमो वामलोचनाः ॥”)
 रुद्रभेदः । इति अटाधरः ॥ तस्य पुरी सुमेरो-
 नैर्ऋतकोणे वर्षत । यथा,—
 “तथा चतुर्थे दिग्भागे नैर्ऋताधिपतेः सुता ।
 नास्मा कृष्णावती नाम विरूपाक्षस्य धीमतः ॥”
 इति वाराहे रुद्रगीता ॥
 (विरूपे, त्रि । यथा, कुमारः । ५ । ७२ ।
 “वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्मणना
 दिग्भरत्वेन निवेदितं वसु ॥”)
 विरूपिका, स्त्री, (विकृतं रूपं यस्याः । कन् ।
 टाप् अत इत्यम् ।) कुरूपा । यथा,—

विरिच

“नामयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तर्पाणि च ।
 न च आहं कनिष्ठस्य या च कन्या विरू-
 पिका ॥”
 इत्युदाहृतत्वम् ।
 विरूपी, [न] पुं, (विरुद्धं रूपमस्यास्तीति ।
 इतिः) जाह्नकजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुरूपविशिष्टे, त्रि ॥
 विरेकः, पुं, (वि + रिच + घञ् ।) मलभेदः ।
 तत्पर्यायः । रेचनम् २ रेकः ३ रेचना ४ विरे-
 चनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रकृष्टनम् ६ ।
 इति रत्नमाला ॥ (यथा, वैद्यके ।
 “धूमालुण्णशिरो विरेकवमनस्त्रोपनाहा-
 दिकं
 पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माशुतं
 जयेत् ॥”
 अस्य योग्यायोग्या यथा,—
 “बालवृद्धकृशक्षीणपीनसार्धभयार्हितः
 रूक्षशोषलघुयुक्ता गर्भिणी च नवज्वरौ ।
 अधो गच्छति यस्याश्चकृत्तिकातङ्कुरीगिणी ।
 नैते विरेकयोग्याः स्युरत्येषाश्च कलावलम् ॥
 नवज्वरे च ये योगा भेदकाः परिकीर्त्तिताः ।
 ते तथैव प्रयोक्तव्या वीक्ष्य देहमलादिकम् ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंयुक्ते विरेकाधिकारे ॥)
 विरेककः, त्रि, रेचकः । विरेककारकः । सारकः ।
 मलभेदकः । जोह्नाव इति अरवीभाषा ॥
 विपूर्वकारिष्वातोर्वुत्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा,
 वैद्यके ।
 “पटोलपत्रं पिप्लवं नाङ्गी तस्य कफापहा ।
 फलं तस्य त्रिदोषघ्नं मूलं तस्य विरेककम् ॥”)
 विरेचनं, स्त्री, (वि + रिच + क्युट् ।) विरेकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ तत्कारकौघर्षं यथा,—
 “हरीतकी समगुड्वा मधुना सह पेयिता ।
 विरेचनकरी रुद्र भवतीति न संशयः ॥
 त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ।
 जरुस्तम्भहरो ह्येष उच्यते विरेचनम् ॥”
 अर्षि च ।
 “त्रिफला वदरं द्राक्षा पिप्पली च विरेचकम् ।
 हरीतकी सोणानीरा लवणश्च विरेचकम् ॥”
 इति गार्ह्ये १८७ । १६६ अध्यायौ ॥ * ॥
 अत्यक्ष । अथ विरेचनविधिः ।
 “स्निग्धस्त्रिनाय वान्ताय ह्यात् सस्यविरेचनम् ।
 अवान्तस्य त्वधःसक्तो गृह्यणी ह्यादयेत् कफः ।
 मन्दापिगौरवं कुर्यान्नयेहा प्रवाहिकाम् ।
 अथवा पाचनेरामं वलासं परिपाचयेत् ।
 अन्यदात्यधिके कार्ये शोधनं शीलयेद्बुधः ॥”
 आत्यधिके प्राणसङ्कटे ।
 “पित्तं विरेचनं युष्मादासोद्भूते मदे तथा ।
 उदरे च तथाभाने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥”
 दोषाः कदाचित् कृष्यन्ति जिता सङ्गनपाचनेः ।
 शोधनेः शोधिता ये तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥
 बाहो उद्धो भृशं स्निग्धः सलघ्नीयो भयान्वितः ।
 आनक्तृषार्तेः सूलश्च गर्भिणी च नवज्वरौ ॥

विरिच

अधोगरक्तपित्तो च न विरेच्या विज्ञानता ।
 नवप्रसूता नारी च मन्दापिच मदाख्यौ ॥
 श्रुत्यादितश्च कृत्वा च न विरेच्या विज्ञानता ।
 जीर्णोष्णरी गरुषामो वातरक्ती भगन्दरी ॥
 अर्धःपाण्डुरग्रन्थिद्रोगाश्चिपीडिताः ।
 योनिरोगप्रमेहार्णगुल्मज्वीह्रणाद्विताः ॥
 विद्रधिच्छर्द्दिर्विस्कोटविषर्षोऽकुष्ठसंयुताः ।
 कर्णनासाशिरिवक्त्रगुदमेढ्राभयाश्विताः ॥
 श्लेष्मशोथान्तिरोगार्णोः कृमिचाराणलाह्विताः ॥
 शूलिनो मूत्रघातार्णो विरेकाह्वी नरा मताः ॥
 बहुपित्तो मृदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः ।
 बहुवातः क्रूरकोष्ठो द्बिरेच्यः स कथ्यते ॥
 मृद्वी मात्रा मृदौ कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा ।
 क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्यैर्मृदुमध्यामतीक्ष्णकेः ॥
 मृदुर्द्राचापयश्चतुर्लैरपि विरिच्यते ।
 मध्यमस्त्रित्वातित्ताराजल्लोत्रिरेच्यते ।
 क्रूरः स्रक्तपयसा हेमचोरीदन्तोपलादिभिः ॥”
 चक्षुतेलमेरुतेलम् । राजतृचः धनवहेरा ।
 हेमचोरी चोकम् । दन्तोपलं दृहदन्तोपलं
 जयपाल इति प्रसिद्धम् ।
 “मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्द्वेगैः कफान्निका ।
 वेगैस्त्रिंशतिभिर्मैध्या ह्यीनोक्ता दशवेगिका ॥
 द्विपलं श्लेष्माश्वत्थं मध्यमश्च पलं भवेत् ।
 पलाह्वंश्च कषायार्णो कनीयस्तु विरेचनम् ॥
 कल्कमोदकचूर्णानां कर्ममध्याख्यं गहनः ।
 कर्षद्वयं पलं वापि वयोरीगातपेक्षया ॥
 पित्तोत्तरे त्रितृचूर्णं द्राक्षाकाथादिभिः पिबेत् ।
 त्रिपलाकाथगोमूत्रैः पिबेत् योमं कफाद्वितः ॥
 त्रितृचूर्णस्यैवशुष्कोनां चूर्णमन्त्रैः पिबेत्तरः ।
 वाताह्वितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा ॥
 गरुतेलं त्रिपलाकाथेन द्विगुणेन वा ।
 शुक्तं पीतं पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते ॥”
 श्रीधमेव विरिच्यत इत्यर्थः ।
 “त्रितृचो कोटजं बीजं पिप्यली विन्धमेघजम् ।
 सन्दीकारसं चौरं वर्षाकाले विरेचनम् ॥
 त्रितृचुरालभासुस्तृचूर्णोदीष्यचन्दनम् ।
 द्राक्षाशुना सपुष्पाङ्गं शीतलं च घनाख्ये ॥”
 उदीष्यं घाला । घनाख्ये शरदि ।
 “पिप्यली नागरं सिन्धुश्यामात्रितृचया सह ।
 त्रिपलात् चौरैश्च शिशिरे वसन्ते च विरे-
 चनम् ॥”
 श्यामा लवणसाउ ।
 “त्रितृचो शर्करातुल्या श्रीघृणाले विरेचनम् ।
 अमया मरिचं मृच्छीविडङ्गामलकानि च ।
 पिप्यली पिप्यलीमूलं त्वक्पत्रं सुसमेव च ।
 एतानि समभागानि दन्ती तु द्विगुणा भवेत् ॥
 त्रितृचोत्तृगुणा श्लेष्मा यद्गुणा वात्र शर्करा ।
 मधुना मोदकान् कृत्वा कर्ममात्रान् प्रमाणतः ॥
 एकैकं भक्तयेत् प्रातः शीतञ्चानुपिवेत्कलम् ॥
 तावद्विरिच्यते अनुयावद्गुणं न सेवते ।
 पावाहारविचारेषु भवेन्निर्यन्तः सदा ॥
 विषमन्वरमन्दापिपाङ्कसासभगन्दरान् ।

४२१
विरिच

दुर्नामकुष्ठयन्माशोगलगण्डोदरभमान् ॥
 विदाहोहोमेहाश्च यन्मासं नयनामयान् ॥
 वातरोगास्तथाभानं मूत्रज्वलाश्लेष्माश्वरीम् ॥
 पृष्ठपार्श्वोत्तजघनज्वलोदरवर्जं जयेत् ।
 सततं शीलनादेशं पलितानि प्रयाशयेत् ।
 अमया मोदका ह्येते रसायनवराः स्मृताः ॥”
 अमयामोदको रसायनः ॥ ॥
 “पीत्वा विरेचनं शीतजलेः संसिच्य चक्षुषी ।
 सुगन्धि किञ्चिदाप्राय तास्त्रं शीलयेद्वरम् ॥
 निर्वीतस्थो न वेगांश्च धारयेत्त शयीत च ।
 शीतान्मूत्रं न सृशेत् कापि कोण्यमीरं पिवेत्कुहुः ॥
 बलासौषधपित्तानि वायुर्वान्ति यथा व्रजेत् ।
 रेकात्तया मलं पित्तं मेघजं च कषो व्रजेत् ॥
 दुर्विरिक्तस्य नामिस्तु स्तब्धता कुण्डिशूलवक् ।
 पुरीषवातसङ्गश्च कल्कमखलगौरवम् ॥
 विदाहोदरान्तिराभानं भ्रमश्चर्दिश्च जायते ।
 तं पुनः पाचनेः खेहेः पक्वा संसिच्य रेचयेत् ॥
 तेनास्योपद्रवा यान्ति दीप्रापिल्लंघुता भवेत् ॥
 विरेकस्यातियोगेन मूत्रां भंशो गुदस्य च ॥
 शूलं कषातियोगः स्यान्मांसधारणसंज्ञितम् ॥
 मेदोनिभं जलाभासं रक्तघापि विरिच्यते ॥
 तस्य शीतान्मूत्रैः सिद्धा शरीरं तच्छुलान्मूत्रैः ।
 मधुमिश्रेत्तथा शीतेः कारयेद्दमनं मृदु ॥
 सहकारत्वचः कल्को दध्ना सौवीरकेण वा ।
 पिष्टो नाभिप्रलेपेन हृत्पथीसारसुख्यम् ॥
 सौवीरम् यवैरामैः पक्केर्वा निस्तुषीकृतम् ॥”
 सौवीरं सन्धानम् ।
 “व्याजं चौरं रसश्चापि वैष्णवं हारिणं तथा ॥
 शालिभिः चष्टिकेस्तुभ्यं मसुरैर्वापि भोजयेत् ॥
 वर्षिकालावविकिरकपिप्लवकतित्तराः ॥
 चकोरककरायाश्च विष्किराः समुदाहृताः ।
 कपिप्लव इति ग्यातो लोके कपिप्रतित्तरः ॥”
 क्रकरः कण्टर इति लोके । हरिणस्ताख्यवर्ण-
 मृगः ।
 “शीतेः संयाह्निभद्रयोः कुप्यात् संयद्गणं
 भिषक् ।
 लाघवे मनसक्तुष्टावन्मूत्रोमं गतेऽनिले ॥
 सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेत्प्रशि ।
 इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो बह्वृशीप्रता ॥
 घातुम्येयं वयःस्येयं भवेद्विचनसेषनात् ।
 प्रवातसेवां शीतान्मूत्रं खेहाभ्यङ्गमन्त्रीर्णताम् ॥
 अवायं मेघजं चैव न सेवेत् विरेचितः ।
 शालिषट्कमुद्गाद्वैद्यवागं भोजयेत् कृतम् ॥
 जङ्गलविष्किराणां वा रसेः प्राण्दोदनं हितम् ॥
 हरिणेणक्रूरज्जवातायुग्ममालकाः ।
 राजीवः पृथक्चैव जङ्गला सरभादयः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 विरेचनः, पुं, (विशेषिण्य रेचयतीति । वि + रिच् +
 णिच् + क्तः ।) पीलुतृचः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (विरेचके, त्रि । यथा, सुश्रुते ।
 चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
 “शुजनं स्वमातस्यायैः विरासुखविरेचनम् ॥”

विरोधः

विरिचः, पुं, नदमाचम् । इति धनञ्जयः ॥ रेप-
 मूत्रश्च ॥
 विरेभितः, त्रि, शब्दितः । विपूर्वकारेभधातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विरोकं, स्त्री, (वि + रुच् + क्तम् । कृतम् ।)
 छिद्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माथे ।
 ५ । ५४ ।
 “नासाविरोकपवनोत्सर्जनं तनोयो
 रोमाचतामिव जगाम रजः पृथिव्याः ॥”)
 खर्चकिरणे, पुं । इति जलाशुषः ॥ (प्रातः-
 कालः । यथा, अत्रेदे । १ । ५ । १ ।
 “पूर्वोर्णतस्य संदृष्टश्चकानः संदूतो अद्यौ
 दुग्धो विरोके ॥”
 “विरोके विरोचने प्रातःकाले ॥” इति तज्ज्ञाख्ये
 सायणः ॥)
 विरोचनः, पुं, (विशेषिण्य रोचते इति । वि + रुच्
 + “अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥” १ । ० । १४६ । इति
 युच् ।) खर्चः । (यथा, महाभारते । १ । १ । ६१ ।
 “द्विवाकरः सप्तसप्तभिर्भक्तैश्चो विरोचनः ॥”)
 अकंठ्यः । इत्यमरः ॥ प्रजादतनयः । (यथा,
 महाभारते । १ । ६५ । १६ ।
 “प्रजादस्य त्रयः पुत्राः स्याताः सर्वेच भारत ।
 विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत ॥”)
 अयिः । चक्रः । इति मेदिनी । (यथा,
 महाभारते । ६ । २५ । ५४ ।
 “तासां तद्वचनं श्रुत्वा दत्तः सोममयात्रवीत् ।
 समं वर्तस्व भाव्योसु मा लीं शशे विरोचन ॥”)
 रोहितकण्ठः । श्योनाकप्रभेदः । हतकरज्जः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (दीपिशालिनि, त्रि ।
 यथा, महाभारते । १२ । ४४४ । ४४ ।
 “तेजसाभ्यधिकौ खर्च्यान् सर्वलोकविरो-
 चनान् ॥”)
 विरोचनसुतः, पुं (विरोचनस्य सुतः ।) बलि-
 राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विरोधः, पुं, (वि + रुच् + क्तम् ।) शङ्कता । तत्-
 पर्यायः । वेरम् २ विरोधः ३ । इत्यमरः ॥ हेयः
 ४ द्वैतम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अशुशयः
 ६ समुच्छ्रयः ७ । इति जटाधरः ॥ पर्यवस्था ८
 विरोधनम् ९ । इति संकीर्णवर्गं अमरः ॥
 (यथा, रघुः । ६ । ४६ ।
 “नीपालयः पाद्येव एव यन्वा
 गुणैर्यमाश्रित्य परस्परं ॥
 सिद्धाश्रमं शान्तमिधेयं सन्धे-
 र्जमशिकोऽप्युत्सृजे विरोधः ॥”)
 विरोधकरयो दोषो यथा,—
 “अथ पुत्रं रेणुका सा ज्ञत्वा खेदान् स्वतन्त्रति ।
 उवाच किञ्चिद्वचनं परिणामसुखावहम् ॥
 अविरोधो भवाञ्चौ च सर्वमङ्गलमङ्गलम् ।
 विरोधो नाशकौञ्च सर्वोपद्रवकारणम् ॥
 अकर्मथो विरोधश्च दाबलेः क्षत्रियैः सह ।
 प्रतिज्ञा चैवा कर्मत्वा मदीयं वचनं श्रद्ध ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २६ अध्यायः ॥

विरोधी

अपि च ।
 “न क्रुत्याङ्गुलिभिः साङ्गं विरोधं बन्धुभिस्तथा ।
 व्यात्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥”
 इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥
 न्यायमते साध्यथापकाभावप्रतियोगित्वम् । इति
 चिन्तामणिः ॥ साध्यासामानाधिकरण्यम् ।
 इति हीघतिः ॥ * ॥ प्रभवादिघट्टिसंवल्लरान्त-
 गतत्रयस्त्रिंशद्वर्षम् । यथा, भविष्यपुराणे ।
 भैरव उवाच ।
 “विषमस्यं जगत् सर्वं विरोधे भयसंप्रवम् ।
 विकारी सर्वतोऽपायो मम वाक्यम् नाग्यथा ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 अनेकः । विपरीतार्थः । यथा, —
 “श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
 अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सता ॥”
 इति स्मृतिः ॥
 (नाशः । यथा, महाभारते । १ । ३०० । ३ ।
 “यस्त्वं प्राणविरोधेन कौर्त्तमिच्छसि प्राणतोम् ।
 सा ते प्राणान् समादाय गमिष्यति न संशयः ॥”
 नाटकोक्तपतिमुखाङ्गान्यतमः । यथा, साहित्य-
 दर्पणे । ६ । ३५२ ।
 “विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पण्यपासनम् ॥”
 तल्लक्ष्योदाहरणे यथा, तत्रैव । ३५६ ।
 “विरोधो असनप्राप्तिः । यथा, चण्डकौशिके
 राजा । नूनमसमीक्ष्यकारिणा मयान्वेनेव
 स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्भ्यां समा-
 क्रान्तः ॥” * ॥ अलङ्कारविशेषः । यथा,
 साहित्यदर्पणे । १० । ७२८ ।
 “क्रियाक्रियाद्वयाभ्यां यदुद्यं द्रव्येण वा मिथः ।
 विरुद्धमिव भाषित विरोधोऽसौ दृशाकृतिः ॥”
 विरोधनं, स्त्री, (वि + रध + ल्युट् ।) विरोधः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५६ । १६६ ।
 “इदं कृपापफलं पुत्र मातापित्रोर्विरोधनम् ॥”
 नाशः । यथा, रामायणे । २ । ३६ । २६ ।
 “अदुष्टस्य हि संत्यागः सत्ये निरतस्य च ।
 निर्हृदसि प्रकृत्य दुर्तिं धर्मेविरोधनात् ॥”
 नाटकोक्तविमर्षाङ्गान्यतमः । यथा, साहित्य-
 दर्पणे । ६ । ३०८ ।
 “शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥”
 तल्लक्षणादिकं यथा, तत्रैव । ३८७ ।
 “कार्यान्वयोपगमनं विरोधनमिति स्तुतम् ॥”
 विरोधनी, स्त्री, (विरुद्धि या । वि + रध +
 णिनि । डीप् ।) विरोधकारिका । यथा,—
 “विरोधं कुरुते चान्या दम्पत्योः प्रीयमाणयोः ।
 बधूनां सुहृदां पित्रोः पुत्रैः सारथिकेषु या ।
 विरोधनी सा तत्रचा कुर्वीत बलिकर्मणा ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहवंशोत्पत्तिः ॥
 विरोधी, [नृ] पुं, (विरुद्धोति । वि + रध +
 णिनि ।) शब्दः । इति जलानुधः । (यथा,
 मनुः । ४ । १७ ।
 “सैनान् परिव्रजेदर्थान् साध्यायस्व विरो-
 धिनः ॥”

विरोधीऽख्यकृत्तिति । विरोध + इतिः । प्रभ-
 वादिघट्टिसंवल्लरान्तगतत्रयोविंशद्वर्षम् । यथा,
 भविष्यपुराणे । भैरव उवाच ।
 “अनपिप्रबला लोका धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 जायते मानुषे कथं विरोधिन न संशयः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 विरोधविशेषे, त्रि । (यथा, कुमारः । ५ । १० ।
 “विरोधिसत्त्वोन्नतमनपूर्वमनुसरं
 इमैरभीष्टप्रसवाचिन्तातिथि ॥”
 विरोधीकृतिः, स्त्री, (विरोधस्य उक्तिः ।) पर-
 धननविरोधवचनम् । तत्पर्यायः । विपलापः २
 विरोधवाक् ३ क्रोधाक्तिः ४ प्रज्ञापः ५ । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 विल, प्र स्तुती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
 पर-सक-सट् ।) स्तुतिरिह आच्छादनम् ।
 प्र. विलति वस्त्रं लोकः परिदधाति इत्यर्थः ।
 विलिता । अयं केशिन्न मन्यते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वि(विलं, स्त्री, (विल + कः ।) द्विद्रुम् । इत्यमरः ॥
 (यथा, महाभारते । १ । १४६ । १७ ।
 “पाण्डवाश्चापि ते सर्वे सह मात्रा सुदुःखिताः ।
 विलेन तेन निर्गत्य जग्मुर्दुःखमलक्षिताः ॥”
 गुह्य । इति मेदिनी । (यथा, कुमारः ।
 ६ । ३६ ।
 “जितसिंहभया नागा यत्राश्वा विलयोनयः ।
 यत्राः किंपुरुषाः पौरा योषितो वनदेवताः ॥”
 वि(विलः, पुं, उच्चैःश्रवा हयः । इति मेदिनी ॥
 धेतसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वि(विलकारो, [नृ] पुं, (विलं करोतीति । कृ +
 णिनिः ।) मूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गर्भ-
 कारके, त्रि ॥
 विलम्बः, त्रि, (विशेषेण लज्जयतीति । वि + लज्ज
 + पचाद्यच् ।) विस्मयान्वितः । इत्यमरः ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । १५ ।
 “इत्यङ्गा स विलम्बं तं वैद्यं स्तदाभ्रुपोऽभ्रवीत् ।
 किं तस्य च्छगलस्यापि मांसयोधोऽपि कश्चन ॥”
 विलम्बनं, स्त्री, (विगतं लज्जगं आलोचनं यच्च ।)
 हेतुशून्यास्था । निव्ययोजनस्थितिः । यथा,—
 “विलम्बनं मतं स्थानं यद्भवेत्तियथोजनम् ॥”
 इति भागुरिः । इत्यमरभरतौ ॥
 (यथा, भागवते । १० । ७० । ३८ ।
 “यद्विद्यमानात्मतथावभासते
 तस्यै नमस्ते स्वविलम्बन्यात्मने ॥ * ॥)
 विलम्बः, त्रि, (विभिन्नं लज्जयं यस्य ।) भिन्नः ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ५ । ६ । ३ ।
 “अथैवमस्त्रिलोकपालसमो विलम्बयेर्जु-
 वद्भूतवैश्रभाषाचरितैरविलम्बितभगवत्प्रभाव
 इति ॥” * ॥ यथा च भाषापरिच्छेदे । ११४ ।
 “अस्मान् एद्यगदं नेति प्रतीतिर्हि विल-
 म्बना ॥”
 विशिष्टं लज्जयं यस्याः ।) विशेषलज्जयुक्तः ।
 यथा, मत्स्यपुराणे ।

“अशौचान्ताद्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्याद्विल-
 चयाम् ।
 काश्चनं पुरुषं तदत् फलपुण्यसमन्वितम् ॥
 संपूज्य द्विजदाम्यत्वं नानाभरणभूषणैः ।
 वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥”
 द्विजदाम्यतीं पूजयित्वा काश्चनं प्रेतप्रतिकृतिरूपं
 पुरुषं फलवच्छयुतं शय्यायामारोप्य भूषित-
 द्विजदाम्यतीभ्यां शय्यां दद्यात् । इति शुद्धि-
 तत्त्वम् ॥
 विलम्बं, स्त्री, (विशेषेण लज्जम् ।) मध्यः । यथा,—
 “मध्योऽवलम्बं विलम्बं मध्योऽथ कटः कटिः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 लज्जलज्जम् । यथा,—
 “गोचरे वा विलम्बे वा ये यद्वा रिष्टस्यकाः ।
 पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभापदाः ॥
 गोचरे स्वराश्रयेत्यथा यद्वा कदापि । विलम्बे
 लज्जलज्जे । इति संस्कारतत्त्वम् ॥ मेघादिसिद्धि-
 मात्रम् । यथा,—
 “शुभग्रहार्कवारे च ऋदुषिप्रभुषुषु च ।
 शुभराशि विलम्बे च शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥”
 इति हीपिका ॥
 संज्ञम्, त्रि । यथा,—
 “विलम्बं न स्थियी मन्ये त्रिषु स्यात्तयमाचके ॥”
 इति मेदिनी ॥
 विलम्बः, त्रि, (विगता लज्जा यस्य ।) लज्जा-
 रहितः । निर्लज्जः । यथा,—
 “तनयगतद्देशे श्रेष्ठेषु सौख्यभागी
 न भवति फलभागी यौवने याद्युक्तः ।
 अनयति सुतमेकं निख्यं नाश्रयित्वा
 चपलमतिविलम्बः क्रूरकर्म्म कुचलः ॥”
 इति ज्योतिषे पञ्चमस्थानस्थारवफलम् ॥
 विलम्बनं, स्त्री, (वि + लज्ज + ल्युट् ।) विलापः ।
 भाषणम् । विपूर्वेल्लपधानोः अन्ट्प्रत्ययेन
 निव्ययम् ॥
 विलम्बः, पुं, (वि + लज्ज + घञ् ।) लज्जन्तम् ।
 गौणः । यथा, देवीपुराणे ।
 “अकालेऽप्यथवा काले तीर्थश्राद्धं तथा नरेः ।
 प्राप्तिरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ॥
 पिच्छदानं तत्र शक्यं पितृणाञ्चातिदुर्लभम् ।
 विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 प्रभवादिघट्टिसंवल्लरान्तगतत्रयोविंशद्वर्षम् । यथा,
 भविष्ये ।
 “तस्करैः पाथिवैश्चैव अभिभूतमिदं जगत् ।
 अर्धो भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं महत् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 विलम्बनं, स्त्री, (वि + लज्ज + ल्युट् ।) अशौचम् ।
 इति विलम्बितशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथाः
 हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ४१ । २२ ।
 “आगच्छ त्वरितं लज्ज न ते कार्यं विलम्बनम् ॥”
 विलम्बितं, त्रि, (वि + लज्ज + क्तः ।) अशौचम् ।
 इत्यमरे शौचपण्यायेऽविलम्बितशब्ददर्शनात् ॥

विलवी

(यथा, रघुवंशे । १ । ३३ ।
 “विलम्बितपत्नेः कालं स विनाय मनोरथैः ॥”)
 मन्त्रे, स्त्री । यथा,—
 “विलम्बितं हृतं मर्धं तत्त्वमोघो वनं क्रमान् ॥”
 इत्यमरः ॥
 मन्त्रश्रीपुत्र उभयेतरत्नयुतेषु कृत्वविषयक-
 गमनविशेषेषु क्रमात्तत्त्वादिनामत्रयं विलम्बिता-
 दीनां चयाणां लयाणां तत्त्वादिकाः संज्ञाः ।
 इति मधुः ॥ साङ्गैः ।
 “द्रतामध्यधने वृत्तिं प्रयोगार्थं तु मध्यमान् ॥
 शिष्याणां सुपरोधार्यं विलम्बितां समाचरेत् ॥”
 इति वेदश्वश्या ॥
 वृत्तगीतादी च प्रथेकमवमरबोधार्थं कण्ठ-
 खरादि विलम्बनात् । विलम्बन्ते करचरणद्वयः
 प्रथेकं गतिविशेषप्रदर्शनायाचेति विलम्बितम् ।
 लवि इ संसने भ्रौचगद्यद्वयार्थादिति आधारे
 क्तो भावे कः इति मुकुटः । इति भरतः ॥
 विलम्बगमनश्रीलपयुः । तद्यथा । बिरद-
 खड्गोद्गमद्विषगोगवयचमरवराहाः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 विलम्बी, [नृ] त्रि, विलम्बविशिष्टः । इति विलम्ब-
 शाब्दादिनृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, गीत-
 गोविन्दे । ६ । ८ ।
 “भवति विलम्बिनि विगलितलम्बा
 विलपति रोदिति वासकसम्बा ॥”
 विशेषेण लम्बते इति । वि + लम्ब + क्तिनिः ।
 लम्बमानः । यथा, किराते । ५ । ६ ।
 “उदितपद्ममिवारतनिःस्वनेः
 पृथुनितम्बविलम्बिभिरम्बुदेः ॥”
 पुं, स्त्री । वस्त्रविशेषः । यथा, दृष्टनुसंहिता-
 याम् । ८ । ३२ ।
 “क्षेमलम्ब इति सप्रमे युगे
 स्याद्विलम्बि परतो विकारि च ।
 श्रुत्वा रोति तद्गु ब्रवः स्तुतो
 वत्सरो गुरुवशेन पञ्चमः ॥”)
 विलम्बः, पुं, (वि + लम्ब + घञ् । रुम् ।) अति-
 दानम् । तत्पर्यायः । अतिसर्जनम् २ । इत्य-
 मरः ॥
 विलयः, पुं, (विशेषेण लीयन्ते पदार्था अस्मि-
 न्नि । वि + ली + “एरच्” । इत्यच् ।)
 प्रलयः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
 वते । ७ । ६ । ३२ ।
 “नस्तिदमास्त्रि जगद्विलयास्तुमधि
 शेषे तना निजसुखाशुभवो निरीहः ॥”
 विनाशः । यथा, माथे । ६ । १७ ।
 “द्विचोऽनुमित्रमगमद्विलयं
 किमिहास्त्यते वत मयावलय ॥”)
 विलया, स्त्री, श्वेतवला । इति रत्नमाला ॥
 वि(वि)लवासः, पुं, (विले वासो यस्य ।) आहक-
 जम्बुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वि(वि)लवासी, [नृ] पुं, (विले वसतीति । वस +
 क्तिनिः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रघु-

विलासः

वासिनि, त्रि । यथा, महाभारते । १४ । ४३ । १ ।
 “अविः पशूनां सर्वेषामहृष विलवाशिनाम् ॥
 अष्ट इति शेषः ॥)
 वि(वि)लशयः, पुं, (विले श्येते इति । श्ये + क्त् ।)
 सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विलवाशिनि,
 त्रि । यथा, महाभारते । १४ । ६० । ६ ।
 “सलदुनेख्यं तं नादं चासयानो न्दगःडुलान् ।
 माशुषं वचनं प्राह धृष्टो विलशयो महान् ॥”)
 विलसन्, [तृ] त्रि, (वि + लस + श्लृ ।) विलास-
 युक्तः । यथा,—
 “व्रजसुपुत्रो विलसत्कलाः ।
 अभवन् प्रिया सुरवेरिणः ॥”
 इति हृद्योमञ्जरी ॥
 विलापः, पुं, (वि + लप + घञ् ।) अशुशोच-
 नोक्तिः । तत्पर्यायः । परिदेवनम् २ । इत्यमरः ॥
 अपि च ।
 “क्रन्दनादौ विलापः स्यात् परिदेवनमित्यपि ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 विलापो दुःखजं वचः । इत्यञ्जलनीलमणिः ॥
 (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २६ ।
 “उष्णामदनमनोरथपथिक-
 वधजनजनितविलापे ।
 अलिङ्गलसङ्कुलकुसुमसम्ब-
 निराङ्गलवकुलकलापे ॥”)
 विलाजः, पुं, यन्त्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विडालः । इत्यमरटीका ॥
 विलासः, पुं, (वि + लस + घञ् ।) हावभेदः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । ५ । १५ ।
 “लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं
 विलोलदण्डं वरिणाङ्गनासु च ॥”)
 लीला । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ।
 ३ । २५ । ३५ ।
 “तेर्दृशंतीयावयवैरुदार-
 विलासहासेत्तवामसृक्तेः ॥”)
 “स्त्रीणां विलासादयः शृङ्गारभावजाः क्रिया
 हावशब्दोच्यन्ते । श्रियसमीपगमने यः स्यात्ता-
 सनगमनविलोकनेषु विकारोऽकस्माच्च क्रोध-
 स्मितचमत्कारसुखविक्रान्तं स विलासः । तथा
 च ।
 ‘यो वल्लभां चाशुगतो विकारो
 गत्यासनस्थानविलोकनेषु ।
 तथा स्तुनं क्रोधचमत्कृतो च
 विक्रान्तचास्यागतं विलासः ॥’
 तथाप्यत्र ।
 ‘तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु ।
 तात्कालिको दयितालोकनादिभयः ॥’ इति
 भरतः ॥ ७ । अपि च ।
 “गतिस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मेकाम् ।
 तात्कालिकानु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गमम् ॥”
 इत्यञ्जलनीलमणिः ॥
 अथवा च ।
 “यद्रूपं तदभेदेन सङ्कल्पेण विराचते ।

विलीनः

‘आलम्बादिभिरन्यादकं स तदेकात्मरूपकः ।
 स विलासः स्वांश इति वृत्ते भेदद्वयं पुनः ॥”
 तत्र विलासः ।
 “सङ्कल्पमन्याकारं तत्तस्य भाति विलासतः ।
 प्रायेणात्मसमं शक्त्या स विलासो निगद्यते ॥
 परमसोमनाथसु गोविन्दस्य यथा स्तुतम् ।
 परमसोमनाथस्य वास्तुदेवस्य यादवः ॥”
 स्वांशः ।
 “तादृशो न्यूनशक्तिं यो वानक्ति स्वांश ईरितः ।
 सङ्कल्पेणादिर्मत्स्यादिर्यथा तत्तत् स्वधामसु ॥”
 इति भागवतामृतम् ॥
 विलासमन्दिरं, स्त्री, (विलासस्य मन्दिरम् ।)
 क्रीडागृहम् । इति कैचित् ॥
 विलासविपिनं, स्त्री, (विलासस्य विपिनम् ।)
 क्रीडावनम् । यथा,—
 “यदीयहृत्तमो विलोक्य विपदं
 कलिन्दनया जलोद्धतगतिः ।
 विलासविपिनं विषेण सङ्घसा
 करोतु कुशलं हृत्तौ स अगतम् ॥”
 इति हृद्योमञ्जरी ॥
 विलासविभवानसः, त्रि, लुम्बः । इति जटाधरः ॥
 विलासिनी, स्त्री, (विलासोऽस्या अस्तीति ।
 विलास + इतिः । ङीप् ।) नारी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा, अतुसंहारे । ४ । ३ ।
 “न बाहुयुग्मेषु विलासिनीनां
 प्रयासि सङ्गं वलयार्जुनादि ॥”)
 वेष्ट्या । इति धनञ्जयः ॥ (यथा, महाभारते ।
 ३ । ४६ । १४ ।
 “सिद्धचारुगमस्वर्गः सा प्रयाता विलासिनी ।
 यथाचर्यतेपि वै स्वर्गं दृशंतीयतमात्मनिः ॥”
 विलासशालिनी । यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४० ।
 “विलासिनि ! विलसति कलिपरे ॥”)
 विलासी, [नृ] पुं, (विलासोऽस्यास्तीति । विलास
 + इतिः ।) भोगी । आलः । (उभयार्थं प्रमाणं
 यथा, कुट्टनोमते । १८ ।
 “तस्यां खगपतितदुरिव विलासिनीं हृदय-
 श्लोकसंजननी ॥”
 “विले आसत इति विलासिनः सर्पाः पत्नि विल-
 सनश्रीला भोगिनः ॥” इति तट्टीका ॥ ७ । ५)
 लयाः । अयिः । चन्द्रः । इति मेदिनी ॥
 सरः । हरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विलास-
 शीले, त्रि । यथा, रघुः । ६ । ४३ ।
 “परश्रुनाविरते च विलासिनः
 सरवलेखनेकरवाः कलाः ॥”)
 विलीनः, त्रि, (वि + ली + क्तः ।) प्राप्तद्वीभाव-
 चनादिः । तत्पर्यायः । विहृतः २ । हुक्तः ३ ।
 इत्यमरः ॥ विशिष्टः । विशेषेण लीनः । यथा,—
 “करादस्य भेदे ननु शिखरिणी इत्यति शिशो-
 विलीनाः स्तः सखं नियतमवधिं तदस्वजेः ।
 इति अस्यप्रोपाद्युचितनिभृताकापजनित-
 स्मितं विभ्रहेवो जगद्वस्तु गोवर्द्धनधरः ॥”
 इति हृद्योमञ्जरी ॥

विलेश

विलेशनं, स्त्री, विलेशनम् । विपूर्वकलिखधातीरनट (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विलेषः, पुं, लोपः । विपूर्वकलिपधातीर्षन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । १० । ४२ । १ ।

“अथ व्रजन् राजपथेन माधवः

स्त्रियं गृहीताङ्गविलेषभाजनम् ।

विलोक्य कुला युवतीं वरानर्ता

पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन् रमप्रदः ॥”)

विलेषनं, स्त्री, (विलिप्यन्तेऽङ्गाभ्यनेनेति । वि + लिप + क्युट् ।) गात्रानुलेपनयोग्यं पिष्टं घृष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्यायः । गात्रानुलेपनी २ वर्तिः ३ वर्णकम् ४ । इत्यमरः ॥ “इ गात्रानु-
लेपनयोग्ये वर्तितविलेषने ।

‘वर्णकादिद्रव्यं घृष्टचन्दनादिविलेषने ।’

इति केचन । विलिप्यन्तेऽनेन करणेऽनटि

विलेषनम् ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥ कुङ्कु-

मादिलेषनम् । तत्पर्यायः । समालम्भः २ ।

इति च संकीर्णवर्गे अमरः ॥

विलेषी, स्त्री, (वि + लिप् + कर्मेणि करणे वा ल्युट् । डीप् ।) यवागूः । सुवेशस्त्री । इति मेदिनी ॥

विलेषी, स्त्री, (विलिप्यन्तेऽसाधिति । वि + लिप + कर्मेणि चच् । स्त्रियां डीष् ।) यवागूः । इत्यमरः ॥

“अन्नं पञ्चगुण्ये साध्यं विलेषी च चतुर्गुण्ये ।

मच्छन्तुर्द्वैपागुण्ये यवागूः यद्गुणीऽम्भसि ॥”

इति वैद्यकीतो भेद इह नादतः । इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ अस्य गुणाः ।

“विलेषी तर्पणी लक्ष्मी ग्राहणी क्षुत्तया-
पहा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

विलेषी [न्] त्रि, लोपनकर्ता । विलेषयति यः इत्यर्थे यिनप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३७ । २५ ।

“ततः प्राग्वरागेण रक्षितः स्वान्तरान मम ।
पञ्चान् पृष्ठविलेषिण्या अङ्गरागेण ते करः ॥”)

विलेष्यः, पुं, (वि + लिप् + यत् ।) यवागूः । इति शब्दरत्नावली । विलेषनीये, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ११ । ७७ । १४ ।

“क्षपन् त्वविलेष्यायामन्यत्र परिमार्जनम् ॥”)

वि(वि)लेशवासी, [न्] पुं, (विले गर्त्तं वसतीति । वस + वितिः । “शयवामेति ।” ६ । ३ । १८ ।
सम्प्रदा अलुक् ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)लेशयः, पुं, (विले शीते इति । विले + शी + “अधिकरण्ये शीतेः ।” ३ । १० । १५ । इत्यच् । शय-
वासेल्लुक् ।) सर्पः । इत्यमरः ॥ मूषिकः । इति

जटाधरः ॥ गोधा । शयः । शककी । यथा,—

“गोधाशयशुभङ्गाशुभङ्गाद्या विलेषयाः ।

विलेषया वातहरा मधुरा रसपाकयोः ।

दृढया बहुविक्रान्ता वीर्याद्या अपि कोर्तिताः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(गर्भशायिनि, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ४५ । ४ ।

विलोम

“स दृष्ट्यं पितृन् गर्त्तं लम्बमानानधोमुखान् ।
एकतन्ववशिष्टं वै वीरगन्धमाश्रितान् ।
तं तन्वुश्च शनैराखुमाह्वानं विलेषयम् ॥”)

विलोकनं, स्त्री, आलोकनम् । विपूर्वलोकाधातो-
रनट्-(ल्युट्)-प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, किराते । ७ । १६ ।

“अनुसरेण घनाधिपतेरथो

नगविलोकनविस्मितमानसः ॥”)

विलोकितं, त्रि, आलोकितम् । विपूर्वलोकाधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विलोचनं, स्त्री, (विलोच्यते दृश्यतेऽनेनेति । वि +
लौचि + क्युट् ।) चक्षुः । इति जटाधरः ॥
(यथा, कुमारः । ३ । ६७ ।

“उमासुखे विस्मयलाधरोष्ठे

आपारयामास विलोचनानि ॥”)

दृष्टानश्च ॥ (विरुद्धे लोचने यस्येति । विकृतनयने,
त्रि । यथा, देवीभागवते । ५ । ३१ । ४३ ।

“यदि ते सङ्घरेच्छान्तिं कुरुपा भव भामिनि ।

लम्बोष्ठो कृन्तवी क्रूरा ध्वाङ्गवर्णा विलोचना ॥”)

विलोटकः, पुं, (विशेषेण लुट्नीति । वि + लुट् +
णल् ।) गलमीनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेले
माह इति भाषा ॥

विलोडनं, स्त्री, (वि + लुङ् + ल्युट् ।) मयनम् ।
आलोडनम् । यथा,—

“राधिका दधिविलोडनस्थिता

लण्येणुनिनदरेथोडता ।

यासुनं तटनिकृन्ममञ्जसा

सा जगाम सलिलाञ्जितच्छलान् ॥”

इति छन्दोमञ्जरी ॥

विलोडितं, स्त्री, (वि + लुङ् + क्तः ।) तक्रम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ आलोडिते, त्रि ॥

विलोपः, पुं, विशेषेण लोपः । विपूर्वलुपधातो-
र्षन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कामन्दकीय-
नीतिसारे । ५ । ६५ ।

“काले स्थाने च पात्रे च न हि वृत्तं विलो-
पयेत् ।

एतद्वृत्तविलोपेन राजा भवति गर्हितः ॥”)

विलोभः, पुं, विलोभनम् । विशेषलोभः । विपूर्वक-
लुभधातोर्षन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विलोमं, स्त्री, अरचङ्कः । इति मेदिनी ॥

विलोमं, त्रि, विपर्ययम् । तत्पर्यायः । प्रति-
कूलम् २ अपसयम् ३ अपसुरम् ४ वामम् ५
प्रसयम् ६ प्रतीपम् ७ प्रतिकोमम् ८ अपसु ९ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ सयम् १० विलोमकम् ११ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, दृष्टत्संज्ञतायाम् ।
६४ । १२ ।

“इतस्तु कलितङ्घ्रिः स्रप्रशीलो विलोमो
भयक्षतचित्तमन्त्री नैकशीऽस्तकृत्तञ्च ॥”)

विलोमः, पुं, सर्पः । वरुणः । कुङ्कुरः । इति
मेदिनी ॥

विलोमकः, त्रि, (विलोम एव । स्वार्थे कन् ।)
विपर्ययः । इति जटाधरः ॥

विलोमः

विलोमलिङ्गः, पुं, (विलोमा लिङ्गा यस्य ।) इक्षी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विलोमवर्णः, पुं, (विलोमः प्रतिकोमो वर्णः ।)
वर्णसङ्करजातिः । इति स्त्रुतिः ॥

विलोमी, स्त्री, आमलकी । इति मेदिनी ॥

विलोलः, त्रि, (विशेषेण लोलः ।) चञ्चलः ।
यथा,—

“कापि विलासविलोलविलोचनखिलनचमित-
मनोजम् ।

ध्यायति सुगन्धधूरधिकं मधुसूदनवदनसरो-
जम् ॥”

इति श्रीगीतगोविन्दे । १ । ४२ ॥

वि(वि)ल्लं, स्त्री, आलवालम् । यथा,—

“अवचङ्गावटौ तुष्ठी तल्लं विल्लं तल्लञ्च तत् ।
द्विजप्रपालवाकं स्यात् केदारः पांशुमर्दनः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्विङ्गुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वि(वि)ल्लमूला, स्त्री, वाराहीकन्दः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वि(वि)ल्लसः, स्त्री, प्रकृतदृशपुत्रा । यथा,—

“सप्तपुत्रप्रकृतायां सप्तसः सुतवस्करा ।
विल्लसर्द्धशपुत्रा स्यादेकाधिका तु वदसः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)ल्लं, स्त्री, विस्वदृशस्य फलम् । इति, मेदिनी ॥
(यथा,—

“खलः सर्वपमात्राणि परच्छिन्नाणि पश्यति ।
आत्मनो विस्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥”

इत्युद्भटः ॥)

फलपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
सुश्रुते । ६ । १८ ।

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुटपाकप्रसाधनम् ।

द्वौ विस्वमात्रौ चक्षुष्यस्य पिष्टौ मांसस्य

पिष्टतौ ।

द्रव्याणां विस्वमात्रानु द्रवाणां कुडुवो मतः ॥”)

वि(वि)ल्लः, पुं, (विल्ल भेदेन + उल्लाद्यच्चेति साधुः ।)
फलवृक्षविशेषः । वेल्गाह इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । शाखिल्यः २ श्लेषः ३ मालरः ४

श्रीफलः ५ । इत्यमरः ॥ महाकपित्थः ६ गोह-

रीतकी ७ पूतिवातः ८ अतिमङ्गल्यः ९

महाफलः १० । इति रत्नमाला ॥ शल्यः ११

क्षुद्यगन्धः १२ शालाटः १३ कर्कटाङ्गः १४

श्लेषपत्रः १५ शिवेशः १६ पत्रश्लेषः १७

त्रिपत्रः १८ गन्धपत्रः १९ लक्ष्मीफलः २० गन्ध-

फलः २१ दुरावहः २२ विशालपत्रः २३

त्रिशिखः २४ शिवद्वयः २५ सदाफलः २६

सत्यफलः २७ सुभूतिकः २८ समीरसारः २९ ।

अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् । क्षुद्यत्वम् ।

कषायत्वम् । गुदत्वम् । पित्तकफक्ष्वरातिहार-

नाशित्वम् । सचिकारित्वम् । दीपनत्वम् ।

अस्य मूलगुणाः । त्रिदोषघ्नत्वम् । मधुरत्वम् ।

लघुत्वम् । वान्तिनाशित्वम् ॥ अस्य कोमलफल-

गुणाः । किण्वत्वम् । गुदत्वम् । वंश्यादित्वम् ॥

विवलः

दीपनत्वम् । अथ पञ्चपलमुखाः । मधुरत्वम् ।
गुदत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । संघाहितम् । त्रिदोषनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥ अपि च ।
“श्रीपलसुवरक्षितो याज्ञो ऋषोऽभिपित्तज्ञः ।
बाहः श्रेष्ठहरो बन्धो लघुबलश्च पाचनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ७ ॥

किञ्च ।
“विष्णं बालं कषायोष्णं पाचनं बद्धिदीपनम् ।
संघादि तिक्तकटुकं तीक्ष्णं बालकफापहम् ।
पक्वं सुगन्धि मधुरं दुर्लभं यादि दोषलम् ।
प्रलेप्य परिपकेषु यो गुणः ससुधाहृतः ।
विस्वादन्यत्र स ज्ञेयो विस्वमामं गुणोत्तरम् ।
कषवातामपित्तज्ञो याद्विष्णो विस्वपेविका ॥”
इति राजवल्लभः ॥

अथ च ।
“शक्तिं के संश्रितं विस्वमपिसन्दीपनं परम् ॥”
इति वैद्यकम् ॥ ७ ॥
विस्वोत्पत्त्यादिर्यथा,—
“विस्वादिपालनं कुर्यात् शुभं भयदमन्यथा ।
श्रीदृश्यान् रोपयेत् पञ्च यदि स्मरान् हीयते ॥
श्रुगो लक्ष्मीश्च या धेनुर्गोरूपा वा गता
महीम् ।

तत्रोभयभयो विस्वः श्रीश्च तस्माद्जायते ।
निराश्रितं पतिं दृष्ट्वा क्रोधेन महता ततः ।
श्रुता सा उभया देवी सर्वभोग्या भवाधमे ॥
ततः संप्रकृता भाना मामेवं भवतु प्रिये ।
प्रियत्वं सर्वलोकेशि सुरासुरनमस्कृता ॥
माता त्वं सर्वलोकानामवतानां विशेषतः ।
एवमात्मवशां कृत्वा श्रापमोक्षमयाचत ॥
वरं ददौ च सा कामं श्रापमोक्षप्रदं वृष ।
श्रीराक्षीः त्वं श्रुगाङ्गेन सह गोभिर्धनं च ॥
बसस्व मयने यावत् ततो विष्णुमवाप्स्यसि ।
पतिं त्वं सर्वलोकानां पूज्यं श्रेष्ठं महाबलम् ॥
तस्य वक्षःस्थिता भद्रं दुष्टा त्वं विचरिष्यसि ।
लोकभोग्या च भूतित्वादन्येषु वृषेषु च ॥
न जातिरूपश्रौत्यादि न वेष्टनं न शुभा मतिः ।
भविष्यति यदा चेह चक्षला जलविन्दुवत् ॥
विस्वदृशः प्रियः श्रुगोस्तव योनिर्भविष्यति ।
सर्वपुण्योत्तमश्रेष्ठो देवाहारो मनोरमः ॥ ७ ॥
अष्टेयः सर्वलोकानां क्लेशनाशः सदा वृषाम् ।
वे च पापा दुराचाराः शीतरोम्भेदकारिणः ।
ते ज्वरीष्वादिनरके पात्रानि ब्रह्मणो दिनम् ॥
सुदुःखिता भविष्यन्ति नरा दुष्कृत्तनः सदा ।
तत्र देहि भयं निखं चिरं राजा न जीवति ।
न च ब्रह्मपतिः कश्चिद्विस्वदृशस्य हेदकः ॥
क्रियते यत्र विस्वैः सपुण्यपजनसरोः ।
आनन्दविभवं चोदं तस्मिन् देशे प्रजायते ॥”
इति बद्धिपुराणे वामनप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥ ७ ॥
भवान्तरे तस्योत्पत्तिर्यथा,—
शिव उवाच ।

“मातः वस्तुदत्तने मा मा विस्वि कर्त्तं परम् ।

श्रुतिः

विवलः

यस्ये विस्वस्तनो वामो जायतां पुषरेव सः ।
जाता ते परमा भक्तिः पूर्वस्तेन मनोरथः ॥
यत्र विस्वस्तनो दत्तो मन्त्रिणोपरि ते शुभं ।
सोऽसु वचः श्रुतौ पुण्यो नाम्ना श्रीपल
इत्युत ॥
श्रुतिर्मास्तव वै भक्तिर्दृशः श्रीपलनामकः ।
त्वत्कीर्तये श्रुतावास्ता यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
स तवस्मै वै लप्सि परमः सुप्रियो भवेत् ।
तत्पञ्चमेव मे पूजा भविष्यति न चान्यथा ।
सर्वसुक्ताप्रबालादि पुण्यायन्यानि च ध्रुवम् ।
श्रीपलच्छन्देशस्य कलां नाहंति कोटिकाम् ॥
यथा मे श्रीपलतदर्थया गङ्गाजलं मम ।
तथा प्रियतमं लप्सि त्रिपन्नः श्रीपलच्छन्दः ॥
इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा महेशोऽन्तर्द्वेषे सखि ।
कपालमोचनञ्चैव वचः श्रीपलकोत्थितः ॥”
इति बृहद्ब्रह्मपुराणे १० अध्यायः ॥ ७ ॥

तस्य गोमयोद्भवत्वं यथा,—
“यज्ञानां चेह संभूते यथा हरिहरस्य च ।
गोमयो रोचना चीरं नञं दधि दृतं गवाम् ॥
घङ्गानि पवित्राणि तथा सिद्धिकराणि च ।
उत्थितो विस्वदृशस्तु गोमयाङ्गनिसतम ।
तत्रासौ वसते लक्ष्मीः श्रीदृशस्तेन चोच्यते ॥”
इति बद्धिपुराणे वैष्णवधर्मं सुद्विप्रतनामा-
ध्यायः ॥ ७ ॥

देव्यावाच ।

“वैशाखशुक्लपक्षे तृतीयायां सखि त्वयम् ।
जातो वै श्रीपलतवर्माहात्म्यं तस्य कथ्यते ॥
जाते तु श्रीपलतरो देवाः सर्वे सवासवाः ।
ब्रह्मा नारायणश्चापि देवपत्न्यः समागताः ॥
दृष्टुः क्षिप्रविटपं त्रिपद्मेन्दुलैर्युतम् ।
दीप्यमानं तेषु शिवरूपं शिवप्रदम् ॥
प्रथेसुः सिधिसुक्तेन वासश्चक्रुः सुखान्विताः ।
तदन्वयाय भगवानुवाच विष्णुरथयः ॥

विष्णु उवाच ।

अयं नाम्ना विस्व इति मालूरः श्रीपलस्तथा ।
शास्त्रित्युक्ताय शैलेशुः शिवः पुण्यः शिवप्रियः ॥
देवावाचसतीर्थपदः पापघ्नः कामलच्छन्दः ।
जयो विजयनामा च विष्णुस्त्रियनो वरः ॥
पूज्यात्तः मुक्तवर्णश्च संयमो आहृदेवकः ।
इत्येकविंशतिं नाम्नां दधात्येव तस्मैतमः ॥ ७ ॥
धनुःशतशस्य सजान् खञ्जायातीधनुष्यते ।
अधो भूमेस्तथा तीर्थमतकीर्थयं सखि ॥
ऊर्ध्वपत्रं हरौ श्रेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम् ।
अहं दक्षिणपत्रञ्च त्रिपन्नदलमित्युत ॥
अस्य ऋष्याय पञ्च जङ्घयेत् परा कृषीत् ॥
हरते जङ्घनादायुः परा अर्थात् त्रियं हरेतु ॥
पद्मपुत्रसहस्रस्य पञ्चपन्नसमापि च ।
दर्शने प्रकृतौ अर्घ्यं स्नानसम्पान्नेन तथा ।
पूजने चयने दाने क्रामान्नाहृदीरयेत् ॥
विस्वदृश महाभाग महेशस्य सदा प्रियः ।
शिवदर्शनकन्धोतिः प्रबोदाभिसुखासन ॥
नर एतेन मन्त्रेण प्रपूज्यात्तः प्रमे शुभम् ॥

विवलः

प्रपश्येत् च शिवं पश्येत् प्रकमेतद्वनारम् ॥
ॐ नमो विस्वतरवे सदा श्रद्धारूपिणे ।
सपत्न्या विमोहापि कुर्वन् शिवहर्षदृ ॥
मन्त्रेणानेन मालूरमहाः प्रकमेत् कृतो ।
स वैष्णवो मतो भक्तः स मे प्रियतरः परः ॥
शिवपूजक मालूर प्रियवर्षा महातरौ ।
सुश्रामि त्वां महापापसञ्चयान् मे प्रकाशय ॥
देवदत्तचरमेह स्नानेन सुमनोहरम् ।
श्रीकृष्णाम्बु विबुधा मार्ग्ये तत् प्रवीर्य मे ॥
मन्त्रेणानेन विस्वस्य दृशदृशस्यैव कथेत् ।
मगोमयजलेः प्रातःसमये स तु वैष्णवः ॥
ॐ इमाय श्रीपलाय नमो दृशभिरचरैः ।
मन्त्रेण पूजयेद्विष्णं जपेच्छक्तिप्रदातया ॥
पुण्यदृश महाभाग मालूर श्रीपल प्रभो ।
महेशपूजनायाय तत्पञ्चाङ्गि चतुर्विधम् ॥
मन्त्रेणानेन चिद्युगविस्वपञ्चाङ्गि भक्तितः ।
पञ्चान्नादादृशीवायं मध्याह्नभिरकालतः ॥
शाखाभङ्गो न कर्त्तव्यो नैवारोदितया तवम् ।
वरमादृश चिद्युगान् शाखाभङ्गनं कथितम् ॥
संश्रिते च शिवः पूज्यः पञ्चैरथैव खलितैः ।
यस्मात्सानन्तरं विस्वपत्रं पश्येति भवेत् ॥
पूज्या एतेन वै देवाः सख्येनमोदरौ विना ।
विस्वदृशवर्णं यत्र सा तु वाराक्षी पुरी ॥
पञ्च विस्वदृशमा यत्र तत्र तिरितुं स्वयं हरिः ।
सप्त विस्वदृशमा यत्र तत्र दुर्गायुतो हरः ॥
एको विस्वतदर्थेन तत्र श्रुभुम्भेया सह ॥
विस्वदृशमा यत्र दृश तत्र श्रुभुम्भेः सह ॥
एतान्युक्तानि तीर्थानि देवाः सर्वे मन्त्रैः ॥
यत्र बाष्पां यदृशस्य कोश ईशाननामके ।
जायते श्रीपलतवर्णं तत्र विपद्ः कथितम् ॥
पूर्वस्थां सुखदः स स्याद्विष्णो यमभीतिहा ।
पश्चिमे च प्रजादायी वृषो विस्व उदाहृतः ॥
यस्य शाने च नदीतीरे प्राङ्गरे वा वनान्तरे ।
विस्वदृशतलं प्रोक्तं सिद्धपीठस्थलं सुधीः ॥
न मध्यप्राङ्गणे दृशं स्थापयेत् श्रीपलास्तथा ॥
देवादृशे प्रजायेत तदा शिववदर्थेयेत् ॥
चेनादिचतुरो मासान् श्रुम्भे परमात्मने ।
दत्तं स्थापित्वपत्रेकं लक्षधेनुसमं सुराः ॥
मध्याह्नकाशे ये मर्त्या विस्वं कुर्युः प्रदक्षिणम् ।
तेः सुमेरुगिरिवरः कृत एव प्रदक्षिणम् ॥
न विस्व्यात् श्रीपलतवर्णं न दृशेत् काष्ठमेव च ।
विना ब्राह्मण्युद्धार्यं पतितो विस्वविष्णो ॥
पञ्चविस्वसुदृष्टं यो धत्ते नृद्वि मानवः ।
यमाधिकारो नात्र स्यात् कृतः पापीपपातकेः ॥
विस्वपत्रं फलं बीजं भूमौ पतितमोक्षरः ।
स्वयं यद्वाति शिरसा वैश्वभयशङ्कितः ॥
चेनादिचतुरो मासान् सिद्धेऽस्वतवर्णं कृती ॥
यथा शिर्षो भवेदृशस्तथा तनुपितरौपि च ।
चेनादिचतुरो मासान् सदा अमति श्रद्धरः ।
नवीनविस्वपञ्चाङ्गीं मुक्तिमुक्तिप्रदायकः ॥
हरिमान्तरे यत्र वैष्णवाधो महेश्वरः ।
तत्राच्यो विस्वदृशः खर्बदृश उदाहृतः ॥

कामरूपे कामतवः काश्यास्तुक्तयादिमः ।
काशीपुरे पुरः प्रोक्तः श्रीफलोऽन्यपुण्यदः ।
तेऽपि तीर्थविशेषाः स्युस्तीर्थेष्वपि सदातुलाः ॥
देयुवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु शम्भुरागत्य वै सखि ।
ब्रह्मणा विष्णुना पत्नेः पूजितः श्रीफलैरभूत् ॥
ततः सर्वे यथास्थानं जग्मुर्नारायणादयः ।
कथितोऽयं मया सर्वौ विस्ववृक्षस्तत्तमः ॥
अयं वां संप्रोक्तः शिवनरकथापुण्यनिचयः ।
पवित्रः श्रोतव्यः श्रवणरमणीयः खलु सताम् ।
शिवे विष्णौ भेदापहरण उदारः सुमनसां
सुसेयः संपाण्डुः प्रभवति शिवस्यापि निकटः ॥”
इति च बृहद्ब्रह्मपुराणे विस्ववृक्षमाहात्म्याम्
११ अध्यायः ॥३॥ तन्मते तस्योत्पत्तिर्यथा,—
देयुवाच ।

“कथं सा विष्णुवनिता विस्ववृक्षो बभूव ह ।
ज्योतीरूपं मर्दंशं प्रार्थिता ब्रह्मादिभिः सदा ॥
तत्र मेऽनुग्रहाहाणी सर्वैर्नां प्रियतां गता ।
विष्णोरितिप्रिया निवर्त्त साभूत् सरस्वती सदा ॥
तादृक् प्रीतिर्न जन्म्याश्च जायते केशवस्य च ।
इतिचिन्तापरा लज्जोर्यथौ श्रीशैलमन्दिरम् ॥
प्राप्य मङ्गलमेकान्तं तपस्तेऽतिदारुणम् ।
तथापि यदि नैवाभूत् कृपा मे परमेश्वरि ॥
तदा सा वृक्षरूपेण स्थिता लिङ्गप्रिया सती ।
पत्नेः पुत्र्योः फलेः स्त्रीयोः पूजयामास सन्ततम् ॥
कोटिवर्षं महादेवि ततो मेऽनुग्रहोऽभवत् ।
तेनैवानुग्रहेणैव विष्णोर्वैष्णव्यताभवत् ॥
सदैव परमेशानि विप्रवप्रया सदैव हि ।
अतस्तु कारणाहेति तदूपेण हरिप्रिया ॥
सदैव पूजयेन्मां सा मङ्गला सातुला शिवे ।
अतस्तं वृक्षमाश्रित्य तिष्ठामि च दिवानिशम् ॥
सर्वतीर्थमयो देवि सर्वदेवमयः सदा ।
श्रीवृक्षः परमेशानि अतएव न संशयः ॥३॥
तत्फलैस्तत्पत्न्यैर्नैवा तत्पत्न्यैः प्रपूजयेत् ।
तत्काष्ठचन्दनैश्चापि स मे भक्तः स मे पित्र्यः ॥
तत्काष्ठचन्दनं भाले यो धारयति सम्भ्रमत् ।
तत्तनुं शिवनुज्जा सा नमेद्देवीं सुदान्विता ॥
अतस्तच्चन्दनं देवि न धारयति कश्चन ।
तत्पत्रं तत्पत्न्यं वा कदापि धारयेन्न हि ॥
विस्ववृक्षे महेशानि प्रागांस्त्यजति यो नरः ।
रुद्रदेवो भवेत् सर्वं पापकोटियुतोऽपि सन् ॥”
इति योगिनीतन्त्रे पूर्वखण्डे ५ पटलः ॥३॥

अपि च ।
“विस्ववृक्षं तथा देवि भगवान् शङ्करः स्वयम् ।
विस्ववृक्षतले स्थित्वा यदि प्राणांस्तजेत् सुधीः ॥
तत्तन्वाक्कोशमाप्नोति किन्तस्य तीर्थकोटिभिः ।
यत्र ब्रह्मादयो देवास्तिस्रस्त शक्तिहेतवे ॥
विस्ववृक्षतले स्थानं यदि विष्ठादिपूरितम् ।
तदेव शाङ्करं जैत्रं सर्वतीर्थमयं सदा ॥
सर्वपीठमयं तत्तु सर्वदेवमयं सदा ।
न तजेत् शाङ्करं जैत्रं न च गङ्गां त्यजेत्
प्रिये ॥

समीपे स च चार्द्धं विस्ववृक्षो यदि प्रिये ।
काशीपुरसमं तत्तु तत्र प्राणान् त्यजेद्यदि ।
किन्तस्य कोटितीर्थेन काशीवासेन किं प्रिये ॥”
इति पुरश्चररसोपनिषत् १० पटलः ॥३॥

तद्दानविधिर्यथा,—
“पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं नेष्टमघोसुखम् ।
यथोत्पन्नं तथा देयं विस्वपत्राण्यघोसुखम् ॥”
इति मातृकातन्त्रे ५५ पटलः ॥
श्रीशिव उवाच ।

“शृणु देवि प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटात्मकम् ।
पत्रं ब्रह्ममयं देवि अक्षतं वरवर्जितम् ॥
श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः ।
विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा ॥
ब्रह्मविष्णुशिवाः पत्ने वृक्षश्च शक्तिरूपिणी ।
वृक्षभूले तु वक्षं स्यात् पत्ने ब्रह्मपदं प्रिये ॥
त्रिजटापत्रकेकेन हरं वा हरिमर्चयेत् ।
केवलं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः ॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयं नैवेद्यं घृपदीपकम् ।
दत्त्वा यद्यत् फलं प्राप्तं तस्मात् कोटियुगं
भवेत् ॥

सर्वैरर्चनतो देवि त्रिजटामेकमर्पणम् ।
केवल्यदो हरिश्चैव दास्येऽहं त्वं स्वरूपताम् ॥
त्वयि केवल्यदं ज्ञानं धर्मेकामार्थदं प्रिये ।
वक्ष्हीनमिदं देवि प्राप्नुयाद्वाञ्छितं फलम् ॥
सर्वस्मिन्नियते न न वञ्चाघातेन पाञ्चित ।
तस्माच्च साधकैर्नृणं वक्ष्हीनं प्रदापयेत् ॥”
विस्वपत्रप्राणग्रहणानन्तरगमनफलम् । यथा,
“प्राणं यद्वीत्वा यो गच्छेत् सर्वसिद्धिमवा-
प्नुयात् ।

ऊर्ध्वं सुदर्शनं रक्षेदधः पाशुपतस्तथा ।
पुरो मातृशरीरे रक्षेत् एष्टे च शूलधारिणी ।
दक्षपार्श्वे च श्रीनाथो वामपार्श्वे प्रजापतिः ।
चन्द्रसूर्यौ धृतौ कृत्रमहं पादौ करौ सदा ॥”
इति ज्ञानभैरवतन्त्रे शिवपार्वतीसंवादे ६
पटलः ॥ (अस्य गुणाः यथा,—

“बालं विस्वफलं यादि ह्रीपनस्याचनकटु ।
कषायोष्णं लघु स्निग्धं तिक्तं वातकफापहम् ॥
पत्रं गुण त्रिदोषं स्याद्दुर्जरं पूतिमारुतम् ।
विदाहं विष्टम्भकरं मधुरं वह्निमान्यकृतम् ॥
फलेषु परिपकं यद्गुणवत्तदुदाहृतम् ।
विष्वादन्यत्र विज्ञेयमामन्तहि गुणाधिकम् ॥
प्राक्षाविस्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणाधि-
कम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वि(वि)स्वपेविका, स्त्री, (विस्वस्य पेविका ।)
शुष्कविस्वखण्डम् । बेलमुंठा इति भाषा ।
यथा,—

“कषवातामशूलघ्नी याद्विष्णो विस्वपेविका ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥
वि(वि)स्वा, स्त्री, (विस्व + टाप् ।) द्विभुपत्नी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणाद्योऽस्या द्विभु-
पत्नीशब्दे ज्ञातवाः ।)

विवर्ता, स्त्री, वक्तुमिच्छा । सनन्तवचसातोरेष-
त्येन निष्पन्नमिदम् । यथा । विवर्तावधात्
कारकायि भवन्ति । इति आकरबटीका ।
शक्तिः । यथा,—
“पञ्चदशोऽपि खल्वेतद्विद्विष्यस्य विशेषणम् ।
संख्या तुल्यनीतिव्यादविवर्ता प्रपद्यते ॥”
एतेकादशीतत्त्वम् ॥

विवर्तितः, त्रि, वक्तुमिच्छः । सनन्तवचसातोः क्तप्र-
त्ययेन निष्पन्नमिदम् । शक्यार्थः । यथा । उपा-
देयगतायाः संख्याया विवर्तितत्वं युक्तम् । अनु-
पादेयगता संख्या न विवर्तिता । इति माधवा-
चार्यः । इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

विवर्तमानः, त्रि, विवादकर्ता । विपूर्ववद्घातोः
शानप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विवर्तः, पुं, (विविधो वधो हननं गमनं वा यच्च)
पर्याहारः । स तु घान्यतखुलादिः । मार्गः ।
पन्थाः । इत्यमरभरतौ ॥ त्रीद्विष्टयादेः पर्या-
हारणम् । इति स्वामी ॥ उपरितो बहुशक्य-
स्त्वव्याहृकाष्ठम् । वाक् इति ख्यातम् । इति
भानुदीक्षितः ॥ भारः । इति सुकृतष्टतविश्वः ॥

विवर्धकः, पुं, (विवर्धेन हरतीति । विवर्ध +
“विभाषा विवर्धवैवधात् ॥” ४ । ४ । १७ । इति
छन्दः ।) वेवर्धकः । इत्यमरटीका सारसुन्दरी ॥
विवरं, स्त्री, (विष्टोतीति । वि + ष्ट + पचाद्यच् ।)
द्विद्रुम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः १२ । १२ ।
“यश्चकार विवरं शिलाघने
ताडकोरसि स रामसायकः ।
अप्रविष्टविषयस्य रक्षसा
हारतामगमदन्तकस्य तत् ॥”)

दोषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १४१ । १७ ।
“एकायः स्याद्विष्टो निवर्त्त विवरदर्शकः ।
राजनाथं सपत्नेषु निवर्त्तयिष्यः समाचरेत् ॥”
अवकाशः । यथा, भागवते । ५ । १० । १२ ।
“विष्टेषुबुद्धिविवरं मनाक् च
पश्याम यत्र यवहारतोऽन्यत् ॥”)

विवरणं, स्त्री, (वि + ष्ट + क्युट् ।) आख्या ।
इति हलानुधः ॥

विवरनालिका, स्त्री, (विवरयुक्तं नालं यस्याः ।)
वेद्युः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विवर्तः, पुं, (विरुद्धो वर्तः ।) नीचः । इत्य-
मरः १२ । १० । १६ । (यथा, मार्कण्डेये । ४१ । १० ।
“भेद्यचर्या विवर्तेषु जघन्या वृत्तिरिष्यते ॥”
त्रि, विवर्तो वर्णो यस्य ।) मलिनः ॥ (यथा,
रामायणे । २ । २६ । ८ ।
“विवर्तवदनं दृष्ट्वा तं प्रसिद्धममर्षयम् ।
आह दुःखाभिसन्तप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥”)

विवर्तः, पुं, (वि + ष्ट + षच् ।) सप्तदायः । अप-
वर्तनम् । कृतम् । इति विश्वः ॥ (प्रतिपद्यः ॥
यथा, नैषधे । ३ । ६४ ।
“ईशास्मिन्वर्षं विवर्तमर्षं
कीनेश्वकोवैश्यलोकमर्षं ॥”)

विवादः

समवाचिकारणविसदृशकार्योत्पत्तिः । यथा, वांछितत्ववैशेष्यात् ।
 “एकस्य सती विवर्णः कार्यजातं ननु वस्तु सत् ॥”
 विवर्णं, स्त्री, परिभ्रमणम् । विपूर्वकवृत्तघातो-
 रनट् (क्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, किराते । ५ । ४० ।

“कथयति श्रवयोः शरीरयोगं विषमपदा पदवी विवर्णनेषु ॥”

विवर्णः, त्रि, (विरुद्धं वधीति । वि + वर्ण + ऋच् ।)
 अवज्ञात्मा । अरिष्टदुष्टधीः । इति मेदिनी ॥
 इ आसन्नमरणवृत्तिलक्षणेन सूचितबुद्धौ ।
 विरुद्धं वदति विवर्णः अल् । आसन्नमरणव्यापकं
 लिङ्गमरिष्टम् । तेन दुष्टा धीर्यस्य स तथा ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥

विवस्ती, स्त्री, स्वयंनगरी । इति मेदिनी ॥
 विवस्ती [त्र] पुं, (विप्रियेण वस्ते आच्छाद्य-
 तीति । वि + वस् + क्त्विप् । विवस्तीकोऽस्या-
 स्तीति । विवस् + मतुप् । मस्य वः । “तथै-
 मत्वर्थे ॥” १।४।१६ । इति भव्यादुल्भाभावः ।)
 स्वयं । (यथा, किराते । ५ । ४० ।

“भवति दौमिरदोपितकन्दरा-
 तिमिरसंवलितेव विवस्वतः ॥”

अकैरुचः । इत्यमरः ॥ देवता । इति मेदिनी ॥
 अरुचः । इति शब्दरत्नावली ॥ देवस्वतमगुः ।
 इत्यमरः ॥ (मनुष्यः । इति निघण्टुः । १०।३।२४ ॥
 “वस निवासि इत्यस्यात् अन्वभ्योऽपि दृश्यन्ते”
 इति विश्व । इति श्रयश्चात् भावे भवति । विविधं
 वसनं विवः । तद्वन्तो विवस्वन्तः । सर्वस्यापि
 मनुष्यस्य यत्किञ्चिन् विवसनमस्ति । इति
 तट्टीका ॥ * ॥ परिचरणाशौले, त्रि । यथा,
 अश्वदे । १० । ६५ । ६ ।

“देवैभ्यो दाशुडविद्या विवस्वते ॥”

“हविषा अग्नेन देवान् विवस्वते परिचरते ॥”
 इति तद्वाच्ये सायणः ॥

विवाकः, त्रि, विवेचनकर्ता । यथा,—
 “अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वचनं विरुद्धाविरुद्धं सभ्यैः
 सह विविनक्ति विवेचयति वा विवाकः ।” इति
 मित्ताचारा ॥

विवादः, पुं, विरुद्धो वादो विवादः । स च धन-
 विभागादिविषयन्यायादिः । इति भरतः ॥
 तत्पर्यायः । अवहारः २ । इत्यमरः ॥ ऋयादि-
 न्यायः ३ । इति जटाधरः ॥

“कृत्वादिदायकलक्षे द्वयोर्व्यञ्जितरस्य वा ।
 विवादो व्यवहारश्च द्वयमेतन्निराद्यते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥

माजादिना विवादिनिषेधो यथा,—
 “आचरेत् सर्वधर्मं तद्विरुद्धं न चाचरेत् ।
 मातापितृतिथौल्लेखे विवादिं नाचरेत् यद्भी ॥”
 इति गारुड ६३ अध्यायः ॥

अष्टादश विवादिस्थानानि यथा,—

“तेषामाद्यन्वयादानं निःसिपोऽस्वामिविक्रयः ।

विवादः

समय च समुत्थानं दत्तस्थानपकर्मे च ।
 वेतनस्यैव चादानं संविद्य च अतिक्रमः ।
 क्रयविक्रयानुग्रहो विवादः स्वामिपालयोः ॥
 सीमाविवादधर्मे च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
 स्तियश्च साहसश्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ।
 स्त्रीपुंघर्षो विभागश्च द्युतमाह्वयमेव च ।
 पदान्यादष्टैस्तानि व्यवहारस्थाना विदुः ॥”

इति मगुः ॥

अस्यार्थः । स्वधनस्यान्वित्तप्राप्त्यर्थे निःसिपोः ।
 स्वस्वामिना च कृतो विक्रयः । सम्भूय वधिजा-
 दीनां क्रियानुष्ठानम् । दत्तस्य धनस्यापान-
 नुह्या क्रोधादिना वा ग्रहणम् । कर्मकारस्य
 अतिरदानम् । कृतव्यवस्थानिक्रमः । क्रये विक्रये
 च कृते पश्चात् या विप्रतिपत्तिः । स्वामिपु-
 पालयोर्विवादः । यामादिस्त्रीमाविप्रतिपत्तिः ।
 वाक्पारुष्यं आक्रोशनादि । दण्डपारुष्यं ताड-
 नादि । स्तियं निवृत्तेन धनग्रहणम् । साहसं
 प्रसक्त धनहरणादि क्रियाश्च परपुरुषसम्पर्कः ।
 स्त्रीसङ्घतस्य पुंसो धर्मेयवस्था । पेटकादि-
 धनस्य विभागः । द्युतं अन्नादिक्रीडा । आह्वय
 पण्यव्यवस्थापूर्वकं पत्तिमेधादिप्राणियोधनम् ।
 इति कुल्लूकभट्टः ॥ (कलहः । यथा, रघुः ।
 ७ । ५३ ।

“परस्मरेण क्षतयोः प्रहर्षो-
 रनक्रान्तवायोः समकालमेव ।
 अमर्षाभावेऽपि कथोऽस्त्रिदासो-
 देकासरः प्रार्थितयोर्विवादः ॥”

विवादानुगतः, त्रि, (विवादं अनु गतः ।) विवाद-
 कर्ता । यथा, मित्ताचारायाम् ।

“विवादानुगतं पृष्ट्वा ससम्भक्तं प्रयत्नतः ।
 विचारयति येनासौ प्राक् विवाकस्तनः स्मृतः ॥”
 विवादी, [त्र] त्रि, (विवादोऽस्यास्तीति । विवाद
 + इति ।) विवादकर्ता । यथा,—

“अनुभावी च यः कश्चित् कुर्यात् सार्थं
 विवादिनाम् ॥”
 इति व्यवहारमन्त्रम् ॥

विवादः, पुं, (विप्रष्टं वदन्म् । वि + वद +
 घञ् ।) उदाहः । दारपरिग्रहः । तत्पर्यायः ।
 उपयमः २ परिगयः ३ उदाहः ४ उपयामः ५
 पाणिपोहनम् ६ । इत्यमरः ॥ दारकर्म ७
 करग्रहः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ पाणि-
 ग्रहणम् ९ निवेशः १० पाणिकरणम् ११ ।
 इति जटाधरः ॥ स चाष्टविधः । यथा,—

“ब्राह्मणो विवाह आह्वय दीयते प्रकल्पकृता ।
 तज्जः पुनातुभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥
 अक्षय्यायत्तिने देवमादायापन्तु गीयुगम् ।
 क्षतुर्दशप्रथमजः पुनातुत्तरजश्च षट् ॥
 इतुग्ला चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्घ्येने ।
 सकायः पावयेत्तज्जः षड्विंशत्यां सहात्मना ॥
 आसुरो द्विविधादानात् गान्धर्वः समयात्तज्जः ।
 राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छ्रितात् ॥”

इति याज्ञवल्क्यः ॥

विवादः

अपि च ।
 “यहीतविदो गुपरे दत्त्वा च गुह्यदक्षिणाम् ।
 गार्हस्पतिमिच्छन् भूपाल कुर्याद्दारपरिग्रहम् ॥
 वर्षरेकगुणां भार्यासुहृदिनिगुणः स्वयम् ।
 नातिक्रामकेशां वा नातिक्रूरां न पिङ्गलां ॥
 निचर्मतोऽधिकार्जुनीं वा नूनार्जुनीमपि नोद्धेत् ।
 अविशुद्धां सरीगां वा कुलजां वातिरोगिणीम् ॥
 न दुष्टां दुष्टवाचां वाङ्मनीं पिष्टमाहृतः ।
 न क्षम्युयङ्गनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ॥
 न चर्चरसरीं चामवाकां काकसरीं न च ।
 नानिबद्धे चर्चां तददृश्यातीं नोद्धेत्तुभुधः ॥
 बस्याश्च रोमशे जङ्घि गुल्फी चैव तथोत्तरी ।
 कूपी यस्या हसन्त्याश्च गङ्गयोस्ताश्च नोद्धेत् ॥
 नातिक्रूरां च वि पाकुकरनामरुचि चक्ष्याम् ।
 आपोनक्षत्रपादाश्च न कन्यासुहृदिनुधः ॥
 न वामनीं नातिदीर्घां नोद्धेत् संक्षतभुवम् ।
 न चातिच्छिद्रदृश्यां न करान्तसुतीं नरः ॥
 पञ्चमीं माहृपचाश्च पिष्टपचाश्च सप्तमीम् ।
 यदस्याश्चोद्धेत् कन्यां न्यायेन विधिना वृष ॥
 ब्राह्मणो देवस्तथैवार्थः प्राजापत्यक्षयासुरः ।
 गान्धर्वराक्षसौ बान्धौ पेशाचश्चामोऽधमः ॥
 एतेषां यस्य यो धर्मो वर्गस्योक्तो मनोविभिः ।
 कुर्वीत दाराहरणं तेनायं परिवर्जयेत् ॥
 स धर्मचारिणीं प्राप्य गार्हस्पतिं संहितक्षया ।
 समुद्धेद्देहात्यन्तं सन्त्यगृहं महाफलम् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अध्यायः १० अध्यायः ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

“अप्यन्तु सुनयो धर्मेण यद्विद्यस्य यतप्रताः ।
 गुरवे च धनं दत्त्वा स्त्रात्वा च तद्वृत्त्या ॥
 अविप्रतज्जस्यार्थं लक्षणां श्रियसुहृत्सेत् ।
 अन्त्यपूर्विकां क्लान्तामसिपिणां यवीयसीम् ॥
 अरोगिणीं भ्राष्ट्रमतीमसमानार्थगोचराम् ।
 पञ्चमात् सप्तमाहुर्माहृतः पिष्टतस्तथा ॥
 द्विपञ्चमवधियातात् श्रीविद्यायां महाकुलात् ।
 सवर्गः श्रीविद्यो विद्वान् वरदोषान्वितो न च ॥
 यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।
 न तन्मम मतं यस्मात्प्रायं जायते स्वयम् ॥
 तिस्रो वर्गानुपूर्विकं हे तथेका यथाक्रमम् ।
 ब्राह्मणक्षत्रियविद्यां भार्यां वा शूद्रजन्मनः ॥
 ब्राह्मो विवाह आह्वय दीयते प्रकल्पकृता ।
 तज्जः पुनातुभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥
 यद्विद्यायत्तिने देवमादायापन्तु गीयुगम् ।
 क्षतुर्दश प्रथमजः पुनातुत्तरजश्च षट् ॥
 इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्घ्येने ।
 सकायः पावयेत्तज्जः षड्विंशत्यां सहा ॥
 आसुरो द्विविधादानात् गान्धर्वः समयात्तज्जः ।
 राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छ्रितात् ॥
 चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याक्षया गान्धर्वराक्षसौ ।
 राक्षक्षयासुरो वैश्वे शूद्रे चान्यस्तु गच्छितः ॥
 पाण्डिप्राज्ञः सवर्णांश्च यद्भीतं क्षत्रिया शरम् ।
 वैश्या प्रतोदमादद्याद्देवदेने चायजन्मनः ॥

विवाहः

पिता पितामहो भ्राता सङ्गृह्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशि प्रकृतिस्यः परः परः ॥
अप्रयच्छन् समाप्नोति भूयश्चत्वार्यन्तादृशौ ।
एवामभावे दातॄणां कन्या क्रुष्यात् स्वयंवरम् ॥
सक्तं प्रदीयते कन्या हरस्तां चौरदण्डभाक् ।
अदुष्टां हि व्यजन् दण्डः सुदुष्टां हि परि-
व्रजेत् ॥”

इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ ७ ॥

अपरच ।

यम उवाच ।

“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्वा खल-
कृतान् ॥
ब्रह्मदेयां हि जन्तु ब्रह्मलोकं ब्रजन्ति ते ॥
कन्यादानम् सर्वेषां दानानामुत्तमं स्तूयम् ॥
महात्म्यपि सन्तुष्टानि गौरीजाविकथनान्यतः ।
स्त्रीसम्बन्धे दशैमानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥
हीनज्ञातिषु पापक सुने उद्दिगकारिणाम् ॥
क्षुद्रामयसदावाच्यनिजकुलिकुलानि च ॥
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न च विज्ञायते पिता ।
नोपयच्छति तां प्राञ्जः पुत्रकाधर्मशङ्कया ॥
चतुर्णामपि वर्णानां प्रेक्ष चेह हिताय च ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहाभिनेधत ॥
ब्राह्मणे देवस्तथा चार्णः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्वो राजसखीव पेशाचचाष्टमोऽधमः ॥
प्रसाद्य चाशैवित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ॥
दद्यात् कन्यां यथान्यायं ब्राह्मणे धर्मः प्रकी-
र्तितः ॥ १ ॥
यज्ञे तु वितते सन्ध्याखिने कर्म कुर्वते ।
अलङ्कृत्य तथा दानं देवो धर्मः प्रशस्यते ॥२॥
यकं गोमिथुनं हि वा वरादादाय धर्मेतः ।
कन्यादानम् विधिवदार्थो धर्मः स उच्यते ॥३॥
सहोभौ चरतां धर्मेमिति चैवानुभाष्य तु ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्तूयः ॥४॥
ज्ञातिभ्यो ब्रह्मणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तयः ।
कन्याप्रदानं खाच्छन्वादासुरो धर्म उच्यते ॥५॥
इच्छयान्मोक्षयोगान् कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मिथुन्यः कामसखरः ॥६॥
हत्वा जित्वा च भित्वा च प्रसक्तु रुदतीं यद्दत्तु ।
हरणं क्रियते यच्च राजसो विधिरुच्यते ॥ ७ ॥
सुना मत्ता रक्षः कन्या क्षुद्रना नोयते तु या ।
स पापिष्ठो विवाहानां पेशाचः प्रथितो-
ऽदमः ॥ ८ ॥
पञ्चानाश्च चयो धर्मां हावधर्मो द्विजोत्तम ।
पेशाचचासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥
चतुर्णामपि वर्णानामेव धर्मः सनातनः ।
पृथग्वा यदि वा मित्रा कर्तव्या नाश्च संशयः ॥
कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्वा खलकृतान् ॥
विवाहकाले संप्रति यथोक्ते सदृशे वरे ।
क्रमात् क्रमं क्रतुश्रुतमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥
श्रुत्वा कन्याप्रदानम् पितरः प्रपितामहाः ।
विसृक्ताः सर्वपापिभ्यो ब्रह्मलोकं ब्रजन्ति ते ॥
ब्राह्मण्य तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

विवाहः

ब्रह्मलोकं ब्रजेच्छीघ्रं ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः ॥
दियेन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्वा द्वारम् स्वयंस्य स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
गान्धर्वेन विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववचिरम् ॥
शुक्लेन दत्त्वा यो कन्यां तां पञ्चान् सन्ध्यागर्भयेत् ॥
स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते कालमचयम् ॥
न मन्युं कारयेत् तासां पूष्याश्च सततं यद्दे ।
ब्रह्मदेयां विशेषेण ब्राह्मणेभ्यो सदा भवेत् ॥
कन्यायां ब्रह्मदेयायामनुष्ठानं सुखमनुते ।
अथ भुङ्गति यो मोहात् सुका स नरकं व्रजेत् ॥७॥
अप्रवायाश्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
महासत्त्वसमाक्रीणांस्त्रिंशत्ते नरकाद्भवम् ॥
तीर्थस्नं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥”
इत्यादि बह्विपुराणे तद्भागवतप्रश्नानामा-
ध्यायः ॥ ७ ॥ विवाहकाले मिथ्यावचने दोषा-
भावो यथा,—

शर्मिष्ठोवाच ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले ।
प्राणान्ये सन्धनापहारे
पञ्चाशुताम्याहुरपातकानि ॥”
इति मातये ११ अध्यायः ॥ ७ ॥

विवाहे वर्णनीयानि यथा,—
“विवाहे स्नानशुभ्राङ्गभूयोल्लुञ्जयीरवाः ।
देवी संगीततारेणा लाजमङ्गलवर्षणम् ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ सवके १ कुसुमम् ॥७॥
अथ विवाहोक्तदिनानि । तत्राब्दादिशुद्धि-
यथा,—
“प्रख्याधानतः शुद्धिविषमेऽष्टे समे क्रमात् ।
विवाहे योषितां चन्द्रार्कव्यशुद्धिर्द्योषितोः ॥
समष्टैकक्रियारम्भे भर्तृर्गोचरशुद्धितः ।
याचोद्वाहे गर्भजत्ये स्वशुद्ध्याप्नोति तत् फलम् ॥
प्रारभ्य जन्मसमयात् युवतेर्विवाह-
मोजान्दकेषु सुनयः शुभमादिशन्ति ।
आधानतः प्रभृतितः समवसरेषु
प्रोक्तयोर्न शुभदस्तु विमोवर्षे ॥ ७ ॥
अयुग्मे दुर्भंगा नारी युग्मे च विधवा भवेत् ।
तस्माद्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रता ॥
मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे
युग्मे च मासत्रयमेव यावत् ।
विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे
वात्यादयो ज्योतिषि जन्ममासात् ॥
युग्माब्दकेषु युवतेरपि जन्ममासात्
मासत्रयं विवहने परमन्दशुद्धिम् ।
प्राहुः समस्तसुनयो विषमे तु वर्षे
मासत्रयादुपरितः खलु जन्ममासात् ॥”७॥
राजमार्गच्छे ।
“माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च ।
इष्ट मासाः प्रशस्यन्ते चैवपौषविवर्जिताः ॥”
कन्यासंवरणे हस्तोदकविधौ ।

विवाहः

“हम्यन्तोर्दिनवाटाराशिरहिते दाराशुभे रतौ
चन्द्रे चार्कशुभाकिंशुकविद्युते मध्येऽथवा

यापयोः ।

व्याह्रा च अतिपातवेधुतिदिनं विटिच रित्तौ
तिथिं
क्रूराहायनचैवपौषरहिते लघ्नाशुके माशुधे ॥”
योगविधिषु दोषविशेषानाह रत्नमाहायाम् ।
“कुलोच्छेदो अतीपाते परिधि खाभिघातिनी ।
वैधृतौ विधवा नारी विधवाहोऽतिगच्छे ॥
आघाते आघिसंघातः श्लोकार्णो हर्षणे तथा ।
शूले च ब्रह्मशूलं स्यात् गच्छे रोगभयं तथा ॥
विष्कम्भेऽप्यहृदंशः स्यात् वष्के मरुतं भवेत् ।
एते वै दावणाः सर्वे इष्ट योगाः प्रकीर्तिताः ॥”
आन्धलायनः । उदगयने व्यापूर्यमाक्षि पदे
कल्याणे नचचे चौडकर्मोपगयनगोदान-
विवाहाः । विवाहः सार्वकालिक इत्येक इति ।
“आघाटि घनधान्यभोमरहितता नष्टप्रजन्तोवक्षे
वेष्टा भाद्रपदे इधे च मरुतं रोगान्विता

कार्तिके ।

पौषे प्रेतवती वियोगवह्नुला चैत्रे मदीष्णादिनी
अन्येष्वेव विवाहिता पतिरता नारी सन्ध्या
भवेत् ॥

हरौ च सुप्ते न च दक्षिणायने

तिथौ च रित्तौ शशुनि न्ययं गते ।

राजयज्ञे तथा युद्धे पितृणां प्राणसंशये ।
अतिप्रौढा च या कन्या नाशुकूलं प्रतीचते ।
अतिप्रौढा च या कन्या कुले धर्मेविरोधिनी ।
अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलयवलेन तु ।
अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।
राशिं कर्कटकं प्राप्य क्रूरते दक्षिणायनम् ॥”
इति विष्णुपुराणोक्तस्य चूडादावयनस्य परिणयः
दिनमानादिबोधे तु सिद्धान्ताद्यनपरिग्रहः ॥७॥
सार्वकालिक इत्यस्य विषयमाह भुजवज्रभीमे ।
“यद्दशुद्धिमन्दशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्तुदिव-
सानाम् ।

अर्वाक् दशवर्षेभ्यो सुनयः कथयन्ति कन्य-
कानाम् ॥

एतत्परन्तु विज्ञेयमङ्गरोवचनं यथा ।
कालविये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥
मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।
पुंसः प्रति सदा दोषान् सर्वदेव हि वर्जयता ॥”
कृत्यचिन्तामणौ ।
“वापीकूपतडागयागमनचौरप्रतिहाहतं
विद्यामन्दिरकर्मवेधनमहादानं वनं सेवनम् ।
तीर्थस्नानविवाहदेवभवनं मन्त्रादिदेवेषु च
दूरेष्वेव जलजोविद्युः परिहरेदक्षं गते भागवते ॥”
हृद्व्राजमार्गच्छे ।
“सर्वाणि शुभकर्माणि क्रुष्यादक्षं गते चिते ।
विवाहं मेखलावन्थं यात्राश्च परिवर्जयेत् ॥”
याज्ञवल्कि चकारो वचनान्तरोक्तप्रतिष्ठाक-
निविद्धकर्मान्तरं सप्तविनोति ।
“नावे शुके उडे शुके नडे शुके जीवे नडे ।

विवाहः

अस्यापवादो यथा, राजमातेः ।
 “विवप्रदिग्धेन तस्य पत्न्या
 नृगस्य मावं शुभं चताडते ।
 यथा तथाचाप्युपाद् एव
 प्रदूषितोऽप्योक्तुपदं शुभावहम् ॥”
 अथ पञ्चशलाकाचक्रम् ।
 “ऊर्ध्वं रेखास्थिताः पञ्च तिर्यक् पञ्च तथैव च ।
 हे हे च कोकयो रेखे वाभिचित् छत्तिका-
 रिकम् ॥
 शम्भुकोखे द्वितीये तु वेखयेत् सर्वकर्मणि ।
 क्रूरेभिन्नमधी सौम्यैर्न च च परिवर्णयेत् ॥
 नत्वापाति च ये दोषा ये च सप्तशलाकाके ।
 ते सर्वे प्रभवन्त्यत्र नाम्ना पञ्चशलाकाके ॥
 अथ चक्रान्वये कश्चित् पाद्वेध इत्येते ॥”
 तदुक्तं राजमातायाम् । केचित्तन्नापीयते पाद-
 वेध इति । इति पञ्चशलाकाचक्रम् ॥ ७ ॥
 राजमातायाम् ।
 “ऊर्ध्वं द्वादशसुखरद्वारवनीखनुकृतीयं गुहः
 अष्टं चाष्टममंजस्तु पुरतोऽस्ति स्पृष्टं नत्वाया ।
 पञ्चात् सप्तममिन्द्रस्तु नवमं राहुः घितः
 पञ्चमम् ॥
 द्वाविंशं परिपूर्वम् तैरुत्तुपः सन्नाङ्गयेत्तरत् ॥”
 नत्वापातोऽयम् ॥ ८ ॥
 “पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन
 युक्तोऽथवा
 यज्ञात् तं परिवर्णयेत् सुनिमतो रोषो ह्ययं
 कथ्यते ।
 यात्रायां विपदो यद्ये ह्यतपधः चौरैश्च रोगोद्-
 भवो-
 ऽप्युदाहे विधवा इति च मरुतं मूलञ्च पुस्क-
 कीयि ॥” ९ ॥
 “रविमन्त्रकुजाक्रान्तं नृगाङ्गात् सप्तमं
 त्यजेत् ।
 विवाहयात्राङ्गासु यद्यकर्मप्रवेशने ॥”
 सामिचवेधः ॥ १० ॥
 “मूलचक्रकोयनिचमन्दिरोऽथ पुष्यो
 मिचक्षोसौम्ययज्ञोऽथ तदीचिती वा ।
 सामिचवेधविहितानपञ्चय दोषान्
 दोषाकरः शुभमनेकविधं विधत् ॥” ११ ॥
 भोजराजः ।
 “विषकृ द्दशैकादशगो दिनेशः
 सुतार्थसौभाग्यशुभप्रदः स्यात् ।
 वैधव्यदाताऽमराप्रिचंशः
 प्रियेष्टु रगुःऽस्तुचः करोति ॥”
 रविशुद्धिः ॥ १२ ॥
 “कन्धानचक्रशुद्धौ स्याद्विवाहः शुभलक्ष्णम् ।
 पञ्चाङ्गर्तिसुद्धा तु यात्रापुष्योत्सवाद्भवः ॥”
 विद्याधरोविजसि ।
 “पुष्यामर्कः स्यतो योनिर्घोषितामन्वतद्युतिः ।
 अतः पुंयोवितोः श्रुतं नलमर्कशशाङ्कम् ॥
 गोचरसुहाविष्कं कन्धाया यत्नतः शुभं वीच्य ।
 तिमकिरवञ्च पुचः शिरेरवोरपि विवाहः ॥

विवाहः

द्वितीयपुत्राङ्कमतः प्रभाकरः
 नयोदशाङ्गात् परतः शुभप्रदः ।
 न जन्मसप्तययर्न्यगस्तथा
 करोति पुत्रामपि ताडयं फलम् ॥”
 तथा नयोदशाङ्गात् परतः ॥ १३ ॥
 “नयोदशादिनाम्नोर्कं दश वधुधरखीसुतः ।
 साहं दिनञ्च शीताशुभासमेकादशं तमः ॥
 खौरिः पदाधिकं वर्षं मासान्ष्टौ दृष्टव्यतिः ।
 भवनाहं भृशुः सौम्यो यावन्म्राश्युभाः फलम् ॥
 कष्टं प्रतादिकं दशुर्न तथा श्रेष्ठभागगाः ॥ १४ ॥
 लये तत्पञ्चमे तूर्थे नवमे दशमे तथा ।
 शुभर्भृशुर्ना रोषयो विवाहे वर्हते शुभम् ॥”
 अथमेव सुतद्विदुक्तयोगः ॥ १५ ॥
 “गोधूखं विविधां वदन्ति सुमयो नारीविवा-
 हादिके
 शिमन्ते शिशिरे प्रयाति अदुतां पिच्छीलते
 भास्करे ।
 योषोऽह्नास्तिमिने वसन्तसमये भानौ इति
 इयतां
 सूर्यं चास्तसुपामते च नियतं प्राडटशरत्-
 काकयोः ॥ १६ ॥
 लयं यथा नास्ति विशुद्धमन्वद्-
 गोधूलिकां तत्र शुभां वदन्ति ।
 लये विशुद्धे सति वीर्ययुक्ते
 गोधूलिका नैव फलं विधत्ते ॥ १७ ॥
 नास्तिन् यथा न तिथयो न च विधिबारा
 अन्त्याय नैव जनयन्ति कदापि विघ्नम् ।
 अथाहृतः सततमेव विवाहकाले
 यात्रासु चायसुदितो भृशुलेन योगः ॥ १८ ॥
 मार्गं गोधूलियोगे प्रभवति विधवा माघमासे
 तथैव
 पुत्रादुर्धनयौवनेन सचिता कुम्भे स्थिते
 भास्करे ।
 वैशाखे सुखदा प्रधाधनवती षष्ठे पतेर्मानदा
 आषाढे धनधान्यपुत्रनहुला पाण्ड्यशे
 कन्धका ॥ १९ ॥
 विवाहपटले ।
 “सूदा धनुषि च कुलटा तत्पूर्वार्धे सतीत्यपरे
 चयुः ॥” २० ॥
 अथोतिः सारसं यद्ये ।
 “विवाहे तु दिवाभागे कन्धा स्यात् पुत्र-
 वर्णिता ।
 विरहानलदग्धा वा विवर्तं सामिघातिनी ॥ २१ ॥
 महाभारते ।
 “राज्ञो दानं न शंसन्ति विना चाभयद्वि-
 याम् ।
 विद्यां कन्धां द्विचच्छेडा हीपमन्नं प्रतिभवम् ॥” २२ ॥
 आसः ।
 “रिक्तासु विधवा कन्धा र्थोऽपि साद्विवा-
 हादिके
 शनेश्चरदिने चैव यथा रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
 तस्मिन् विवाहिता कन्धा पतिवन्तानवर्हिता ॥”

विवाहः

सुमिः ।
 “धर्मार्थकाममोक्षायां दाराः संप्राप्तिहेतवः ।
 परोक्षान्ते प्रवर्तनेन पूज्येव करणहात् ॥” २३ ॥
 मनुः ।
 “अथङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारयमानिनीम् ।
 तनुलोमकेप्रदशनां नृङ्गाङ्गीं हंसवत् ॥” २४ ॥
 प्रातातपः ।
 “हंसवन्तां मेघवन्तां मधुपिङ्गलकीचनान् ।
 ताडयन्तीं परयेत् कन्धां यद्यथाः सुखमेधते ॥” २५ ॥
 अविधिः ।
 “प्रतिष्ठिततलाः सन्धक् रक्ताभोजसमन्विधः ।
 ताडयन्तश्चरन्ता धन्वा योविता भोगवर्हताः ॥”
 प्रतिष्ठितो भूमौ लयः समस्तलोऽधीभानो येषां
 ते तथा ॥ २६ ॥ मनुः ।
 “वोहयेत् कपिला कन्धां नाधिकाङ्गीं न
 रोगिकीम् ।
 नालोमिकां नातिकोष्ठीं न वाचाटीं न पिङ्ग-
 लाम् ॥
 नचैतन्मदीनाम्नीं नान्यपर्वतनामिकाम् ।
 न पश्यन्ति प्रियेनाम्नीं न च भीषयनामिकाम् ॥”
 प्रतिप्रसवमाह मत्स्यसुक्ते ।
 “गङ्गा च यमुना चैव गोमती च सरस्वती ।
 नदीन्वासां नाम दृष्टे माकती तुलसी अपि ।
 रेवती चाश्विनी मेतु रोहिणी शुभदा भवेत् ॥”
 छव्यचिन्तामणौ ।
 “नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा
 स्याद्दुःशीला द्यावलीलेचया च ।
 जूषो यस्या गच्छयोः सस्मितावा
 निःसन्दिग्धा वन्धकी तां वदन्ति ॥” २७ ॥
 नन्दिनेश्चरपुराणे ।
 “श्यामा सुकेशी तनुलोमराजी
 सुभूः सुशीला सुगतिः सुदन्ता ।
 वेदोविमथ्या यदि पङ्कजाची
 कुलेन ह्रीनापि विवाहनीया ॥
 धृष्टा कुदन्ता यदि पिङ्गलाची
 लोन्वा समाकीर्णसमाङ्गयतिः ।
 मध्ये च पुष्टा यदि राजकन्धा
 कुलेऽपि योस्या न विवाहनीया ॥” २८ ॥
 हारीतः ।
 “तस्मात् कुलनचक्रविद्यानोपपन्नां वरयेत् ॥”
 नचनोपपन्नां नाङ्गीनचक्रहीनाम् ॥ २९ ॥
 नाङ्गीनचक्रमाह खरोदंये ।
 “अचिन्त्यादि लिखितं सर्पाकारं चिनादिकम् ।
 तत्र वेधवशात्क्षेत्रं विवाहादि शुभासुभम् ॥
 त्रिनाङ्गीवेधनचक्रमन्विन्धात्राद्युगोतरा ।
 हस्तिनखलवाक्यस्यः पूर्वभाद्रपदाशुषा ॥
 यान्यः सौम्यो गुहर्धोविचिन्ता मिचनजाङ्गयम् ।
 धनिष्ठा चोत्तराभद्रा मध्यमाङ्गीकवस्थिताः ॥ ३० ॥
 छत्तिका रोहिणी सर्पा मथा आतीविद्या-
 ङ्गि ।
 उत्तरा कवचा पौषं पुष्टनाङ्गीवस्थिताः ॥ ३१ ॥
 अन्ध्यादिनाङ्गीवेधेर्षे वरुं द्वितीवकं क्रमात् ॥

विवाहः

वाग्वादिपूर्वपूर्वेषु सति कारिषिषट्ककम् ।
 एवं विरौचयेते कन्यामन्ते सुरे गुरौ ।
 पञ्चमीकात्रिमिषेणु द्वेषे यामे पुरे यष्टि ।
 एकनाडीस्यधिष्ठानि यदि स्युर्वरकन्ययोः ।
 तदा वैवं विवाहीवान् गुणार्द्रिषु तयेव च ।
 प्रकटं यत्नं जन्मार्थं तस्य जन्मार्थतो यथः ।
 प्रकटं जन्मार्थं यस्य तस्य नामार्थतो वरेत् ।
 इवोत्तममन्तोर्वेषो इवोत्तममन्तोस्तथा ।
 नामजन्मार्थोर्वेषो न कर्मार्थं कदाचन ।
 एकनाडीस्थिता चेत् स्यात् भर्तृनांशाय
 साङ्गता ।
 तस्मान्नाडीस्यो वीर्यो विवाहे शुभमिच्छता ।
 प्राङ्नाथा वेद्यतो भर्ता मध्यनाथोभयं
 तथा ।
 पृष्ठनाडीस्ये कन्या निवृत्ते नात्र मंशयः ।
 एकनाडीस्थिता यत्र गुरुमैत्र्यश्च देवताः ।
 तत्रेष्टं वर्णं नृत्वं क्रमेण चलमादिशेत् ।
 प्रभुः पत्याङ्गनामिचं देशो ग्रामः पुरं यष्टम् ।
 एकनाडीगता भया अथवा वेधवर्जिताः ।
 प्रतिप्रसवमाह ष्योतिषि ।
 “एकराष्ट्रादिर्बोगे तु नाडीदोषो न विद्यते ॥”
 न तथा ।
 “एकराष्ट्री च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्तके ।
 चतुर्थे दशमे चैव ष्ठीवैकाष्ट्रि तथा ॥”
 समग्रहस्थाष्टिमसप्तके दोषः । तथा च ।
 “घोटेके सप्तके मेततुले युग्मद्वयौ तथा ।
 सिंहचटौ सदा वर्ण्यौ ऋतिं तत्राज्रवौच्छवः ॥”
 शीपतिव्यवहारनिर्णये ।
 “सुहृद्देवाधिपथीमे तारावले वज्रराष्ट्री वा ।
 अपि नाथादिषु भवति विवाहो हितार्थाय ॥”
 राजमार्तके ।
 “न राजयोगे यद्वैरिता च
 न तारशुद्धिं गणत्रयं स्यात् ।
 न नाडिदोषो न च वर्णदुष्टि-
 र्गर्गाद्यस्ते सुखो वदन्ति ॥”
 राजयोगस्तु एकराष्ट्रादिभोग एव तत्रैव
 नाथादिप्रतिप्रसवात् । शीपतिरक्रमाजायाम् ।
 “अन्ते भावपक्षिद्वयश्च सुवसुदमेवोद्भवन् विक-
 चाखुर्गीः क्रमशस्ततोऽपि महिषी यात्रः पुनः
 सौरभी ।
 “वाजेवो नृगकुङ्कुरौ कपिरघोरभदवं वानरः
 सिंहोऽन्तो नमराट् पशुश्च करटो वीविच
 भानामिषम् ।
 मौषाहं गजसिंहमन्मद्विषं श्लेषश्च वधुरगं
 वैरं वानरमेवकश्च सुमहत्तद्विज्ञानोद्भवम् ।
 लोकानां व्यवहारतोऽन्वयपि च ज्ञात्वा प्रय-
 त्नादिदं
 एवमेव पञ्चम्योरपि सदा वर्ण्यः शुभस्था-
 र्थिभिः ।
 मकरदमेतं मिथुनं कन्याकलसौ नृगोन्मनीनौ च ।
 इवभनुकेलिमेवै कर्कटधनुषौ च मित्रविधौ ॥”
 वदन्तविविधेषुः । ● । अरिवदकमाह ।

विवाहः

“मकरः करिङ्गकरिपुष्पा
 कन्या मेवैव सद्यः सवस्तुजया ।
 कर्कटौ इवधनुषो
 इच्छिमिषुने चारिविधौ ॥ ● ॥
 यदि कन्यादमे भर्ता भर्तः वष्टे च कन्यका ।
 वदन्तं विवाहीवाहर्जितं चिदशेरपि ॥ ● ॥
 पुषो यद्वात् सुतयष्टि सुतदा च कन्या
 वर्णे स्थिता सुतवती पतिवत्तभा च ।
 द्विवाष्ट्रि धनयष्टि धनदा च कन्या
 ऋषि स्थिता धनवती पतिवत्तभा च ॥”
 वदन्तकादौ ताराविषममाह भीमपराक्रमः ।
 “सौहृदे सुभयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपक्षेऽपि
 वा
 तारा वदन्तमिषमिषदहनस्येमाथस्यद्वयदि ।
 वटकाहे नवपथमे यवधने योगे च पुषोचितोः
 प्रीत्यायुःसुखदृष्टिपुष्टजनकः कार्यो विवाह-
 क्षरा ॥” ● ।
 गर्गः ।
 “मरणं ताराविरोधि यद्वरिपुभावे चिरेण ।
 रोगादि नरनाथ्योः वटकाहे वैरमवश्यं भवे-
 दात् ॥” ● ।
 वासः ।
 “मैत्रादियोगेऽपि वदन्तकादौ
 तारा विपत्तरिनेधनाख्याः ।
 वर्णा विवाहे पुत्रोद्युतो हि
 प्रीतिः परा जन्मसु तारकासु ।
 ननचमेकं यदि भिन्नराशि-
 नं दम्पती तत्र सुखं लभेताम् ।
 विभिन्नचं यदि चैकराशि-
 क्षरा विवाहः सुतसौख्यदावो ।
 एकार्था च यदा कन्या राशेका च यदा
 भवेत् ।
 धनपुत्रवती नारी साध्वी भर्तृप्रिया सदा ।
 वदन्ते गोमिथुनं प्रदेयं
 कास्वं सक्त्यं नवपथके तु ।
 द्विवाष्ट्रिक्ले कनकाप्रतापं
 विप्राचैवं हैम च नाडीदोषे ।
 मरणं नाडीदोषे कलहः वटकाहे विप-
 तिर्वा ।
 अनपत्नता त्रिकोणे द्विवाष्ट्रि च दारिद्र्यम् ॥” ● ।
 कल्याणनामकौ ।
 “इत्तास्वातिसृतिनगशिरःपुष्यमैत्राभिभानि
 पीष्ठादिहे जमुदिह बुधा देवर्षिज्ञानि भानि ।
 पूष्ठाक्लिषः शिवभभरबीरोहिणी चोत्तराश्च
 प्राङ्मुख्याङ्गयसुङ्गुगं नूनमेतं तुनीम्नाः ।
 चिन्वाङ्गनाचिन्तिपिष्टमे वाचवं वामवर्णं
 प्रकाशोर्भे वदन्तद्वयार्थं च रथोमकोऽयम् ॥”
 चलमाह शीपतिः ।
 “सकुले चोत्तमा प्रीतिमेधमा देवमातुषि ।
 देवासुरे कनिष्ठा च ऋतुमांशुवराचठि ।
 राचवी च यदा कन्या मातुषश्च वरी भवेत् ।
 तदा ऋतुं दूरयो निधेनममथापि वा ॥”

विवाहः

राजमार्तके ।
 “यदि स्यादाचसौ भर्ता कन्यका मातुषी भवेत् ।
 विवाहे सुखमाप्नोति वैपरीक्षं विवर्णयेत् ॥”
 युद्धजयाब्धे ।
 “देवा जवलि युद्धेन सर्वथा नात्र संशयः ।
 रक्षसां मातुषाणाञ्च संघामे निश्चया ऋतिः ।
 कर्कमीनालसो विप्राः चाणाः सिंहसुलाहवाः ।
 वैष्ठा युग्माजङ्गमाख्याः मूढा इवमगाङ्गनाः ।
 सन्धाः परिचयेदिप्रः सन्धिवो नवभाग्भवेत् ।
 नकाशयो भवेद्वैश्लिखः मूढे प्रकीर्तिताः ।
 वर्णमेष्टा च या नारी होनवमेव वः पुमान् ।
 महत्यपि कुले जाता नासौ भर्तार रण्यते ॥”
 इति ष्योतिस्तन्मम् ॥ * ।
 अन्तु उद्वाहशब्दे इत्यम् ॥ ● । तन्मयोग
 यथा । अथ कृतद्विष्माहः संप्रदाता कन्यसमे
 संप्रदानशालायां गत्वा उत्तरतः श्लोमर्षी बह्वा
 विहरादिकं सञ्जीकृत्य पश्चिमाभिसुखोऽनुप-
 विष्टसिद्धेत् । ततोऽप्यत उपस्थिते वरे संप्रदाता
 क्षताङ्गनिर्वरखं कुर्वान् । ॐ वाधु भवानाक्षा-
 मिति पृच्छेत् । जामाता ॐ चाञ्चहमासे
 इति वदेत् । संप्रदाता ॐ अथैपिष्ठासो भवन्तं
 इति पृच्छेत् । जामाता ॐ अथैव इति वदेत् ।
 ततः संप्रदाता पादाध्याचमनीयशश्वमास्य-
 यथाशक्त्यङ्गुरीयनपङ्कयज्ञोपवीतसपणं पूगा-
 दिक्ं प्रदाय जामातरमर्षयेत् । ततः संप्रदाता
 इत्थिक्ं वाधु धृत्वा ॐ अतोत्यादि अतुक-
 गोचस्यातुकप्रवरस्यातुकदेवशर्मणः प्रपौर्त्तं
 अतुकगोचस्यातुकप्रवरस्यातुकदेवशर्मणः प्रपौर्त्तं
 अतुकगोचस्यातुकप्रवरस्यातुकदेवशर्मणः प्रपौर्त्तं
 अतुकगोचं अतुकप्रवरं अतुकदेवशर्मणं
 अतुकगोचस्यातुकप्रवरस्यातुकदेवशर्मणः प्र-
 पौर्त्तं अतुकगोचस्यातुकप्रवरस्यातुकदेव-
 शर्मणः प्रपौर्त्तं अतुकगोचस्यातुकप्रवरस्य
 अतुकदेवशर्मणः प्रपौर्त्तं अतुकगोचं अतुक-
 प्रवरां शीअशुकीदवीं एनां कन्यां शुभविवाहेन
 दातुं एभिः पाद्यादिभिः अथ्यर्थे भवन्तमहं
 वृषे । जामाता ॐ इतोऽस्मि इति वदेत् ।
 संप्रदाता यथाविहितं विवाहकर्मं कुरु ।
 जामाता ॐ यथाज्ञानतः करवाणोति वदेत् ।
 ततः श्लोचारादिकं कारयित्वा मुखचन्द्रिकां
 कारयेत् । ततोऽप्ये उपस्थिते वरे संप्रदाता
 अतुं मन्मं जपति । प्रजापतिर्ह्यधिरशुष्टुप
 ह्मोऽहं गीया गौर्देवता गवोपस्थापने विनि-
 योगः । ॐ अहंवा पुत्रवाचना धेनुरभवद्दय
 मे वा नः पयस्यती बुद्धा सुतदा सुतरां
 यमाम् । ततो जामाता प्रजापतिर्ह्यधिरशुष्टुप
 ह्मो विराहदेवता उपविष्टवृष्टेऽधीकणे
 विनियोगः । ॐ इममममिमां पत्या विराज-
 मसायायाधितिष्ठामि । इमं मन्मं जपन्नासने
 प्राङ्मुख उपविशति । ततः संप्रदातापि पश्चि-
 माभिसुख उपविशेत् । ततो दाता सायपच-
 विंशतिङ्गुशपनेः दिवाभाषोसुखयतिं रचितं

विवाहः

विष्टरं उत्तरायं उत्तमवृक्षाभ्यां गृहीत्वा
ॐ विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामित्याद-
धानो विष्टरमर्पयति । जामाता च ॐ विष्टरं
प्रतिगृह्यामि इति विष्टरं गृहीत्वा प्रजापति-
र्हविर्गुण्डपुण्ड्रं ओषधौ देवता विष्टरस्यासन-
हाने विनियोगः ।

“ॐ या ओषधीः सोमराज्ञीर्ब्रिहतिः प्रतपिच
क्षणाः ।

ता मन्त्रमस्मिन्नासने अर्चिषाः शर्मे यच्छत ॥”
इत्यासने विष्टरमुत्तरायं दत्त्वा उपविशति ।
ततः सम्यदाता पुनस्तादृशमेव विष्टरं गृहीत्वा
ॐ विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामिति
तथैव पुनरर्पयति । जामाता च ॐ विष्टरं
प्रतिगृह्यामीति तथैव गृहीत्वा प्रजापतिर्हवि-
रगुण्डपुण्ड्रं ओषधौ देवता विष्टरस्य पादयो-
रधस्ताहाने विनियोगः ।

“ॐ या ओषधीः सोमराज्ञीर्ब्रिहतिः
एषिवीमनु ।

ता मन्त्रमस्मिन् पादयोरर्चिषाः शर्मे यच्छत ॥”
इति पादयोरधस्तादुत्तरायं विष्टरं स्थापयेत् ॥
ततः सम्यदाता पानीयपात्रं गृहीत्वा ॐ पाद्याः
पाद्याः पाद्याः प्रतिगृह्यन्तामिति पानीयपात्र-
मर्पयति । जामाता ॐ पाद्यं प्रतिगृह्यामीति
गृहीत्वा प्रजापतिर्हविर्विराङ्गायत्री ऋग्
व्यापो देवता पादप्रक्षालनाद्यधिकवीक्षणं
विनियोगः । ॐ यतो देवीः प्रतिपस्याभ्याप-
स्ततो मा ऋद्धिरागच्छतु । अनेनोदकं वीक्षेत् ।
ततो जामाता तस्मात् पात्रादुदकं गृहीत्वा
प्रजापतिर्हविर्विराङ्गायत्री ऋग्ः श्रीर्देवता
सथपादप्रक्षालने विनियोगः ॐ मयं पादमवने-
निजे अस्मिन्निजे अयं धे । अनेन वामपादे
उदकाञ्जलिं दद्यात् । ततोऽपरमञ्जलिं गृहीत्वा
प्रजापतिर्हविर्विराङ्गायत्री ऋग्ः श्रीर्देवता
दक्षिणपादप्रक्षालने विनियोगः । ॐ दक्षिणं
पादमवनेनिजे अस्मिन्निजे अयमनिशयामि ।
अनेन दक्षिणपादे उदकाञ्जलिं दद्यात् । ततः
पुनरुदकाञ्जलिं गृहीत्वा प्रजापतिर्हविर्विराङ्गा-
यायत्री ऋग्ः श्रीर्देवता उभयपादप्रक्षालने
विनियोगः । ॐ पूर्वमन्त्रमपरमन्त्रमसुभौ पादाव-
वनेनिजे रादृष्ट्याङ्गां अमयस्याववृष्टे । अनेन
पादद्वये उदकाञ्जलिं दद्यात् । ततः सम्यदाता
वाचतदूर्वापल्लवान् शुद्धादिपात्रे निधाय ।

ॐ अर्घ्यमर्घ्यमर्घ्यं प्रतिगृह्यताम् । इत्यभि-
धायार्घ्यमर्पयति । जामाता च ॐ अर्घ्यं प्रति-
गृह्यामीति गृहीत्वा प्रजापतिर्हविर्घ्र्यं देवता
अर्घ्यप्रतिगृहणी विनियोगः । ॐ अन्नस्य राट्टि-
रवि राट्टित्ते भूयसम् । अनेनार्घ्यं शिरसि
दद्यात् । ततः सम्यदाता उदकपात्रं गृहीत्वा ।
ॐ आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयं प्रति-
गृह्यतां इत्युदकपात्रमर्पयति । जामाता च
ॐ आचमनीयं प्रतिगृह्यामीति गृहीत्वा प्रजा-
पतिर्हविराचमनीयं देवता आचमनीयाचमने

विनियोगः । ॐ यशोऽसि यशो मयि धेहि ।
अनेनोत्तराभिसुखीभूयाचामेत् । ततः सम्य-
दाता उदकपात्रं कांस्यपात्रं कांस्यपात्रा-
न्तरेणापिधाय गृहीत्वा ॐ मधुपर्कं मधुपर्कं
मधुपर्कं प्रति गृह्यतामिति मधुपर्कं मर्पयति ।
जामाता च ॐ मधुपर्कं प्रतिगृह्यामीति गृहीत्वा
प्रजापतिर्हविर्मधुपर्कं देवता अर्हणीयमधु-
पर्कग्रहणे विनियोगः । ॐ यशसो यशोऽसि ।
अनेन मधुपर्कं गृहीत्वा भूमौ निधाय प्रजा-
पतिर्हविर्मधुपर्कं देवता अर्हणीयमधुपर्क-
प्राशने विनियोगः । ॐ यशसो भव्योऽसि
मदसो भव्योऽसि श्रीर्भव्योऽसि श्रियं मयि धेहि ।
अनेन मन्त्रेण वारचयं भगवित्वा सत्तन् तूर्णी
भवयेत् । ततो जामाता आचान्तो मङ्गलौ-
घधितिमेव दक्षिणहस्तेन तादृशमेव कन्याया
दक्षिणहस्तं सहस्रोपरि निदध्यात् । ततः
सौभाग्यपतिपुत्रवती नारी मङ्गलपूर्वकं कुशेन
हस्तद्वयं वध्नाति । ततः सम्यदाता तिलकुश-
सहितमुदकपात्रं गृहीत्वा वामहस्तेनार्चितां
कन्यां धृत्वा ओमद्यासुके मासि असुकराश्रस्ये
भास्करे असुके पञ्चे असुकतिथौ असुकगोत्रः
श्रीअसुकदेवशर्मे असुककामः असुकगोत्रस्या-
सुकप्रवरस्य असुकदेवशर्मेणः प्रपौत्राय असुक-
गोत्रस्य असुकप्रवरस्य असुकदेवशर्मेणः
पौत्राय असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-
शर्मेणः पुत्राय असुकगोत्राय असुकप्रवराय
श्रीअसुकदेवशर्मेणे ब्राह्मणाय वराय अर्चि-
ताय असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मेणः
प्रपौत्रौ असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-
शर्मेणः पौत्रौ असुकगोत्रस्य असुकप्रवरस्य
असुकदेवशर्मेणः पुत्रौ असुकगोत्रं असुक-
प्रवरां श्रीअसुकीदेवीं इति त्रिरचायं एनां
कन्यां सवस्त्राजङ्गतां प्रजापतिदेवताकां तुभ्य-
महं सम्यददे । इति हस्तद्वयोपरि सतिल-
जलकुशानपयति । जामाता ॐ खस्तीत्यभि-
धाय कन्येयं प्रजापतिदेवताका इति वदेत् ।
गायत्री कामस्तुतिश्च पठेत् । ॐ क इदं कस्ता
अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः
प्रतिगृह्यता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वा
प्रतिगृह्यामि कामैतत् ॥ ततः ॐ अहोत्यादि
हृतेतत्कन्यादानकर्मणः साङ्गतायं दक्षिणामेतन्
सुवर्षं असुकगोत्राय असुकदेवशर्मेणे ब्राह्मणाय
वराय तुभ्यमहं सम्यददे । ततो जामाता ॐ
खस्तीति वदेत् । ततः पतिपुत्रवती नारी
दाम्यदोर्वस्त्रेण यत्रियं वध्नाति । ततः कुशयत्रियं
सुखा वस्त्रेणाच्छाद्याभ्योन्वावलीकनं कारयेत् ।
ततो भर्तुर्हविर्घ्र्यार्घ्यं वधुसुपवेशयेत् । ततो
नापिनेन गौर्गौरुक्ते जामाता पठति । प्रजा-
पतिर्हविर्घ्र्यं हवीं ऋग्दो गौर्देवता पूर्ववद्गवो-
मोक्षे विनियोगः । ॐ सुखं गां वरुषपाशा-
द्विवन्तं मेऽभिधिह त्वं अशुसुखं चोमयोवतुह
मामसु हृष्यापि वतुहकम् । इति पठेत् । ततो

नापिनेन सुक्तायां गवि जामाता पठति । प्रजा-
पतिर्हविर्घ्र्यं हवीं ऋग्दो गौर्देवता वधुसुपवेशये
विनियोगः । ॐ माता वध्यायां वृष्टिता वध्यायां
वृष्टितायां अहस्तस्य नाभिः प्रधुसुपवेशयेत् । इति
सम्यदानं समाप्तम् ॥ इति भवदेवभट्टः ॥
विवाहितः, पुं, कौ, (वि + वृ + विष् + क्तः ।)
लतविवाहः । यथा,—
“श्रुत्वा चरदिने चैव यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिवन्नायवर्हिता ॥”
अपि च ।
“विष्णुभाट्टो जिके चित्रे ज्येष्ठ्यायां ज्वलने धमे ।
एभिर्विवाहिता कन्या गन्धमेव सुदुःखिता ॥”
इति ज्योतिष्कान्तम् ।
विवाहः, पुं, (वि + वृ + विष् + यत् ।) जामाता ।
इति केचित् । विवाहयोग्ये, वि । (यथा,
कथासरित्सागरे । ३३ । १६० ।
“पद्मावत्या ऋते राज्या न विवाहापरेति यत् ।
प्रीतं देवि प्रतिज्ञातं मया निर्वृणुमद्य तत् ॥”)
विविक्तं, वि, (वि + विच + क्तः ।) पवित्रम् ।
विजयम् । इत्यमरः । (यथा, मीतायाम् । ११ । १० ।
“विविक्तदेष्टेसिविलमरतिश्चैर्घसंहि ॥”)
असम्पृक्तः । (यथा, माघे । ११ । १० ।
“पुनरवसि विविक्तोन्मातरिश्चावच्यं
ज्वलयति मदनानिं मानतीनां रजोभिः ॥”)
विवेकी । इति मेदिनी ।
विविक्ता, स्त्री, दुर्भगा । इति त्रिकाण्शेषः ।
सुप्ताङ्गितपुस्तके विरिक्ता इति पाठः ।
विविधं, त्रि, नानाप्रकारम् । इत्यमरः । (यथा,
कौतुकसर्वस्वे । २ ।
“लतं विविधदुष्कृतं सततमेव प्रवृहतः ॥”)
विवीतः, पुं, भूमिविषेवः । कथा,—
“सममेवां विवितेऽपि खरोऽं महिषीसमम् ।
विवीतः प्रपुररह्यकाष्ठो रण्यमात्रः परियुषीतो
भूपदेशः तदुपवातेऽपीतरचेन्नसमं इहं रवां
महिष्यादीनां विद्यात् । इति मिताचाराणां
स्वामिपालविवादप्रकरणम् ।
विवीतभर्ता, [ऋ] पुं, विवितभूमासौ । इति
मिताचरा ।
विशक्ता, स्त्री, (वि + वृ + क्तः ।) शिवां डाप् ।)
दुर्भगा । इति भूरिषयः ।
विश्रतं, वि, (वि + वृ + क्तः ।) विश्रतम् । इति
मेदिनी । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
“इभेरुद्धावलीदः अमविश्रतसुखं श्रिभिः
कौर्षवती ॥”
वर्णोच्चारणे प्रयत्नविषेवः । यथा, विद्यानामौ-
सुदाम् । १ । १ । १६ । “सृष्टेवत्सृष्टविश्रतसंश्र-
मेदात् ॥” “विश्रतसुश्रितां खराकाञ्च । इत्यस्या-
वर्णस्यप्रयोगे संश्रतम् । प्रक्रियाद्वारात् विश्र-
तमेव ॥”)

दृष्टरः

विवाहः

विनियोगः । ॐ यशोऽसि यशो मयि धेहि ।
अनेनोत्तराभिसुखीभूयाचामेत् । ततः सम्य-
दाता उदकपात्रं कांस्यपात्रं कांस्यपात्रा-
न्तरेणापिधाय गृहीत्वा ॐ मधुपर्कं मधुपर्कं
मधुपर्कं प्रति गृह्यतामिति मधुपर्कं मर्पयति ।
जामाता च ॐ मधुपर्कं प्रतिगृह्यामीति गृहीत्वा
प्रजापतिर्हविर्मधुपर्कं देवता अर्हणीयमधु-
पर्कग्रहणे विनियोगः । ॐ यशसो यशोऽसि ।
अनेन मधुपर्कं गृहीत्वा भूमौ निधाय प्रजा-
पतिर्हविर्मधुपर्कं देवता अर्हणीयमधुपर्क-
प्राशने विनियोगः । ॐ यशसो भव्योऽसि
मदसो भव्योऽसि श्रीर्भव्योऽसि श्रियं मयि धेहि ।
अनेन मन्त्रेण वारचयं भगवित्वा सत्तन् तूर्णी
भवयेत् । ततो जामाता आचान्तो मङ्गलौ-
घधितिमेव दक्षिणहस्तेन तादृशमेव कन्याया
दक्षिणहस्तं सहस्रोपरि निदध्यात् । ततः
सौभाग्यपतिपुत्रवती नारी मङ्गलपूर्वकं कुशेन
हस्तद्वयं वध्नाति । ततः सम्यदाता तिलकुश-
सहितमुदकपात्रं गृहीत्वा वामहस्तेनार्चितां
कन्यां धृत्वा ओमद्यासुके मासि असुकराश्रस्ये
भास्करे असुके पञ्चे असुकतिथौ असुकगोत्रः
श्रीअसुकदेवशर्मे असुककामः असुकगोत्रस्या-
सुकप्रवरस्य असुकदेवशर्मेणः प्रपौत्राय असुक-
गोत्रस्य असुकप्रवरस्य असुकदेवशर्मेणः
पौत्राय असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-
शर्मेणः पुत्राय असुकगोत्राय असुकप्रवराय
श्रीअसुकदेवशर्मेणे ब्राह्मणाय वराय अर्चि-
ताय असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मेणः
प्रपौत्रौ असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-
शर्मेणः पौत्रौ असुकगोत्रस्य असुकप्रवरस्य
असुकदेवशर्मेणः पुत्रौ असुकगोत्रं असुक-
प्रवरां श्रीअसुकीदेवीं इति त्रिरचायं एनां
कन्यां सवस्त्राजङ्गतां प्रजापतिदेवताकां तुभ्य-
महं सम्यददे । इति हस्तद्वयोपरि सतिल-
जलकुशानपयति । जामाता ॐ खस्तीत्यभि-
धाय कन्येयं प्रजापतिदेवताका इति वदेत् ।
गायत्री कामस्तुतिश्च पठेत् । ॐ क इदं कस्ता
अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः
प्रतिगृह्यता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वा
प्रतिगृह्यामि कामैतत् ॥ ततः ॐ अहोत्यादि
हृतेतत्कन्यादानकर्मणः साङ्गतायं दक्षिणामेतन्
सुवर्षं असुकगोत्राय असुकदेवशर्मेणे ब्राह्मणाय
वराय तुभ्यमहं सम्यददे । ततो जामाता ॐ
खस्तीति वदेत् । ततः पतिपुत्रवती नारी
दाम्यदोर्वस्त्रेण यत्रियं वध्नाति । ततः कुशयत्रियं
सुखा वस्त्रेणाच्छाद्याभ्योन्वावलीकनं कारयेत् ।
ततो भर्तुर्हविर्घ्र्यार्घ्यं वधुसुपवेशयेत् । ततो
नापिनेन गौर्गौरुक्ते जामाता पठति । प्रजा-
पतिर्हविर्घ्र्यं हवीं ऋग्दो गौर्देवता पूर्ववद्गवो-
मोक्षे विनियोगः । ॐ सुखं गां वरुषपाशा-
द्विवन्तं मेऽभिधिह त्वं अशुसुखं चोमयोवतुह
मामसु हृष्यापि वतुहकम् । इति पठेत् । ततो

विवाहः

नापिनेन सुक्तायां गवि जामाता पठति । प्रजा-
पतिर्हविर्घ्र्यं हवीं ऋग्दो गौर्देवता वधुसुपवेशये
विनियोगः । ॐ माता वध्यायां वृष्टिता वध्यायां
वृष्टितायां अहस्तस्य नाभिः प्रधुसुपवेशयेत् । इति
सम्यदानं समाप्तम् ॥ इति भवदेवभट्टः ॥
विवाहितः, पुं, कौ, (वि + वृ + विष् + क्तः ।)
लतविवाहः । यथा,—
“श्रुत्वा चरदिने चैव यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिवन्नायवर्हिता ॥”
अपि च ।
“विष्णुभाट्टो जिके चित्रे ज्येष्ठ्यायां ज्वलने धमे ।
एभिर्विवाहिता कन्या गन्धमेव सुदुःखिता ॥”
इति ज्योतिष्कान्तम् ।
विवाहः, पुं, (वि + वृ + विष् + यत् ।) जामाता ।
इति केचित् । विवाहयोग्ये, वि । (यथा,
कथासरित्सागरे । ३३ । १६० ।
“पद्मावत्या ऋते राज्या न विवाहापरेति यत् ।
प्रीतं देवि प्रतिज्ञातं मया निर्वृणुमद्य तत् ॥”)
विविक्तं, वि, (वि + विच + क्तः ।) पवित्रम् ।
विजयम् । इत्यमरः । (यथा, मीतायाम् । ११ । १० ।
“विविक्तदेष्टेसिविलमरतिश्चैर्घसंहि ॥”)
असम्पृक्तः । (यथा, माघे । ११ । १० ।
“पुनरवसि विविक्तोन्मातरिश्चावच्यं
ज्वलयति मदनानिं मानतीनां रजोभिः ॥”)
विवेकी । इति मेदिनी ।
विविक्ता, स्त्री, दुर्भगा । इति त्रिकाण्शेषः ।
सुप्ताङ्गितपुस्तके विरिक्ता इति पाठः ।
विविधं, त्रि, नानाप्रकारम् । इत्यमरः । (यथा,
कौतुकसर्वस्वे । २ ।
“लतं विविधदुष्कृतं सततमेव प्रवृहतः ॥”)
विवीतः, पुं, भूमिविषेवः । कथा,—
“सममेवां विवितेऽपि खरोऽं महिषीसमम् ।
विवीतः प्रपुररह्यकाष्ठो रण्यमात्रः परियुषीतो
भूपदेशः तदुपवातेऽपीतरचेन्नसमं इहं रवां
महिष्यादीनां विद्यात् । इति मिताचाराणां
स्वामिपालविवादप्रकरणम् ।
विवीतभर्ता, [ऋ] पुं, विवितभूमासौ । इति
मिताचरा ।
विशक्ता, स्त्री, (वि + वृ + क्तः ।) शिवां डाप् ।)
दुर्भगा । इति भूरिषयः ।
विश्रतं, वि, (वि + वृ + क्तः ।) विश्रतम् । इति
मेदिनी । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
“इभेरुद्धावलीदः अमविश्रतसुखं श्रिभिः
कौर्षवती ॥”
वर्णोच्चारणे प्रयत्नविषेवः । यथा, विद्यानामौ-
सुदाम् । १ । १ । १६ । “सृष्टेवत्सृष्टविश्रतसंश्र-
मेदात् ॥” “विश्रतसुश्रितां खराकाञ्च । इत्यस्या-
वर्णस्यप्रयोगे संश्रतम् । प्रक्रियाद्वारात् विश्र-
तमेव ॥”)

विवेकि

विद्यता, स्त्री, सुदृग्मेदः । इति मेदिनी ।
तल्लक्षं यथा,—
“विद्यतास्या महादाहां पकोदुम्बरसन्निभाम् ।
विद्यतामिति तां विद्यात् पितृणां परिमङ्ग-
लाम् ॥”
परितः प्रीयवतीम् ॥ ७ ॥ अस्यास्त्रिक्रिया ।
“विद्यतामिन्द्रवृद्धाश्च गर्दभीं जालगर्दभम् ।
पौनिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ।
पक्वे तु रोपयेदाप्यैः पक्वेभ्योऽप्युपमेवैः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(विद्यतेति क्वचित् पाठः ।)
विद्यताच्, पुं, (विद्यते अचिद्यो यस्य ।) कुक्कुटः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
विद्यतिः, स्त्री, आख्या । विपूर्ववृधातोः क्तिप्रत्य-
येन निष्पन्नमिदम् । विवरणम् । यथा,—
“शक्तिग्रहं याकरणोपमान-
कोषामकाव्यादावहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषात् विद्यतेत्यदन्ति
साङ्गिधृतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥”
इति मलमासतन्त्रम् ॥
विद्यत्, चि, (वि + ट् + क्तः ।) चत्विजम् ।
यथा,—
“विद्यत्तपार्थं रुचिराङ्गहावं
समुदहृष्टार नितम्बरस्यम् ।
आमन्द्रमन्थध्वनिदत्ताणं
गोपाङ्गनाट्यमनन्दयत्तम् ॥”
इति भट्टिः ॥
विद्यत् तिर्यक्चक्षितं पार्थं यत्र । इति
नट्टीका ।
विद्यतिः, स्त्री, चक्रवद्भ्रमणम् । घूर्णनम् । विपूर्व-
वृत्तधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (विविध-
वृत्तिः । यथा, भागवतटीकायां श्रीधरः । १।१।२०।
“विश्वरूपां विद्यतये विविधवृत्तिलाभाय ॥”)
विवेकः, पुं, परस्परव्यावृत्त्या वस्तुस्वरूपनिश्चयः ।
प्रकृतपुरुषयोर्विभागेन ज्ञानं इत्यर्थः । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । पृथगात्मता २ । इत्य-
मरः ॥ विवेचनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
पृथग्भावः ४ । इति धरणिः ॥
“विवेको वस्तुनो भेदः प्रकृतैः पुरुषस्य वा ॥”
इति जटाधरः ॥
यथा । निश्चानित्यवस्तुविवेकश्चावत् अस्मैव निश्चं
वस्तु ततोऽन्वयस्त्रिजलमनित्यमिति विवेचनम् ।
इति वेदान्तसारः । (यथा, मनो । १ । २६ ।
“कस्मैवाश्च विवेकार्थं धर्माधर्मां अवेषयत् ॥”)
जलप्रोक्षी । विचारः । इति मेदिनी । (यथा,
मनो । १ । ११२ ।
“तस्य कस्मैविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ॥”)
विवेकिता, स्त्री, (विवेकिन् + तल्) विवेकित्वम् ।
विवेकिनो भावः । यथा,—
“यौवनं धनसम्पत्तिः प्रसुलभविवेकिता ।
एकैकमप्यनर्थाय किमु तत्र चतुष्टयम् ॥”
इति हितोपदेशः ॥

विवेक

विवेकः

(यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १५६ ।
“आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता ॥”)
विवेकी, [नृ] पुं, (विवेकोऽस्यास्तीति । विवेक +
इतिः ।) देवसेनराजपुत्रः । यथा,—
“देवसेनोऽपि केदिकायां जनयामास पुत्रकान् ।
सप्त श्रुत तान् यथं नामतः कीर्तितोऽस्य ॥
सुमना वसुदानश्च श्वेतभृगयवनः क्षती ।
नीलो विवेकीश्चेति वै सर्वशास्त्रविशारदाः ॥”
इति कालिकापुराणे भैरववशाङ्गकीर्तने ६०-
अध्यायः । विचारकर्ता । इति मेदिनी विवेक-
शब्दाप्यदर्शनात् । विवेकविशिष्टे, चि । (यथा,
मार्कण्डेये । ६१ । २४ ।
“दृष्टादृष्टास्तथा भोगान् वाञ्छमाना विवे-
किनः ।
दानानि च प्रयच्छन्ति पूर्वधर्माश्च कुर्वन्ते ॥”)
विवेचकः, पुं, (वि + विच् + क्तुन् ।) विवेचन-
कर्ता । विवेचयति य इत्यर्थं अकप्रत्ययेन
नियन्मिदम् ।
विवेचनं, स्त्री, (वि + विच् + क्युट् ।) विवेकः ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्वादि । ४३ । १२८ ।
“विद्विगीयसे विष्णो त्वमेव जगतीपते ।
इच्छया सर्वमाप्नोषि दृष्टादृष्टविवेचनम् ॥”)
निर्ययः । यथा, मनुः । ८ । २१ ।
“यस्य श्रुदस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।
तस्य सीदति तदाहं पङ्कगौरिव पश्यतः ॥”)
विवेचनीयः, चि, विवेच्यः । विवेचयतः । इति
विपूर्वविवेचधातोरेनीयप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
विद्युत्तु वन्, [नृ] चि, (वि + वृ + श्लृट् ।) विद्यु-
वक्ता । यथा,—
“यो न आता पिता वापि न पुत्रो न नियो-
जितः ।
परार्थवादी दृष्टः स्यात् यवहारेषु विद्युवन् ॥”
विद्युवन् विरुद्धं कुवन् । इति यवहारतन्त्रम् ॥
विवोदा, [ऋ] पुं, (वि + वृ + ङच् ।) वरः ।
पतिः । इति हेमचन्द्रः ॥
विवेकः, पुं, स्त्रीणां श्रेयारभावना क्रिया । इत्य-
मरः ॥ अभिमतवस्तुप्राप्तावपि गन्धादनादरः
सापराधस्य च संयमनं ताडनश्च विवेकः ।
यदुक्तम् ।
“गन्धाभिमानादिदृष्टेऽपि विवेकोऽनादरक्रिया ॥”
तथा ।
“अभिमतवस्तुप्राप्तावपि गुरुगन्धादनादर-
क्षन्त्याः ।
क्षलति प्रियस्य हृदयं संयमताडनमयम्
विवेकः ॥”
इति भरतः ॥
“विवेकश्चतिगर्जेण वस्तुनोऽप्यनादरः ।
न त्वराहर्षवागादेदयितागमनादिषु ॥”
इति सारसुन्दरी ॥
“दृष्टेऽपि गर्भमानायां विवेकः स्यादनादरः ॥”
इत्युक्तनीलमणिः ॥

विशदः

विश, स्त्री श प्रवेशे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तुदा०-पर०-सक०-अणित् ।) श, विशति ।
स्त्री, अविच्छत् । विशेश कश्चिच्छटिलक्षपोवनम् ।
विप्राजिपरिषयक्रीनिविशेत्वादिनात्मनेपदवि-
धानेऽपि भर्तुरङ्के निविशती भयादिति रघौ ।
केवलान् गच्छप्रत्ययं विधाय पश्चादुपसर्गयोगा-
दिति दुर्घटवृत्तिः । विशद्व इह उपसर्गप्रति-
क्षपको वा । यस्मादिच्छमिदं सर्वं तस्य शब्दा
महात्मनः । तस्मादेवोच्यते विष्णुर्षिप्रधातोः
प्रवेशनादिति पुराणे विष्णुशब्दस्युत्पादनात्
मूर्धन्यान्तोऽयमिति केचित् तच्चिन्त्यम् । ताल-
यान्तस्यैव सर्वसम्मतत्वात् । इति दुर्गादासः ॥
विशं, स्त्री, (विश + कः ।) शब्दालम् । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः । (तत्पर्यायो यथा,—
“पद्मनाभं शब्दालं स्यात्तथाविशमिति श्रुतम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वशब्दे प्रथमे भागे ॥)
विशंवरा, स्त्री, (विशं मनुष्यं वृणोतीति । वृ +
अच् । अभिधानात् द्वितीयाया अङ्कुक् ।)
पत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
विशकण्ठी, स्त्री, (विशमिव कण्ठी यस्याः ।
विशकण्ठ + ङीष् ।) बलाका । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विशद्वः, चि, विगता शब्दा यस्य बहुव्रीहिः ।
शब्द्वारहितः । (यथा, रघुः । २ । ११ ।
“धनुर्धनोऽप्यस्य द्याहंभाव-
मात्मानमन्तःकरणेऽविशद्वै ॥”)
विशद्वटः, चि, (वि + “वेः शालश्चद्वटश्चौ ॥”
५ । २ । २८ । इति शब्दट् ।) विशालः ।
इत्यमरः । (यथा, भट्टिः । १० । ५० ।
“विशद्वटो वक्षसि बाणपाणिः
सम्यक्तालदयमः पुरस्तात् ॥”
भयानकः । यथा, कथासरित्सागरे । १२८ । १०७ ।
“मांसाश्चक्षुत्तवेतालनाकवाटुविशद्वटः ।
अभूत्तुल्यत्कवन्धोऽसौ भूतप्रोक्ते रथोत्तमः ॥”)
विशदः, पुं, (वि + शट् + अच् ।) श्वेतवर्णः ।
इत्यमरः । (जयद्रथपुत्रः । यथा, भागवते ।
६ । २१ । १०३ ।
“दृष्ट्वायस्तनक्तस्य पुत्र आमीज्ययद्रथः ।
तनुमनो विशदस्तस्य स्तेनजित् समजायत ॥”)
विशदः, चि, (वि + शट् + अच् ।) विमलः ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा, रघुः । ४ । १२८ ।
“प्रसादसुमुखे तस्मिन् चन्द्रे च विशदप्रभे ।
तदा चक्षुषतां प्रीतिरासीत् समरसा हयोः ॥”)
शक्तः । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । ८ । ३ ।
“विशदोऽस्मिन्नेन मेदिनी
कथयामास कनार्थनामिव ॥”)
शुक्लशुभयुक्तः । इत्यमरः । (उज्ज्वलः । यथा,
माथे । ८ । ७० ।
“शुक्लाम्बुः सपनविधौ तमङ्गमोठ-
क्षाम्बुलशुभिविशदो विलासिनोनाम् ।
वासश्च प्रतनु विविक्तमस्मिन्तीया-
नाकम्बो यदि कुसुमेष्टया न शूच्यः ॥”)

विश्वः, पुं. (वि + शी + अच् ।) संशयः । यथा, “विश्वो विश्वश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्वोद्येति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्तुतम् ॥” विश्वो विश्वाराजंवाक्यम् । विश्वोऽस्यायमर्थो न वा इति संशयः । इति तिथ्यादित्यम् । आश्रयः । इति केचित् ।

विश्वी, [न्] चि, (विश्वोऽस्यस्येति । विश्व + रनिः ।) संशयी । इति विश्वशब्दाद्यैरशं- नान् ।

विश्वरः, पुं. (वि + श् चिंसायाम् + अच् ।) वधः । इत्यमरः ।

विश्वरं, स्त्री. (वि + श् + क्कुट् ।) मारणम् । इति षेभचक्रः ।

विश्वः, चि, (विगतं शब्दं यस्मात् ।) शब्दा- रश्चिवः । यथा,— “सशब्दाः स समावाय लक्षणाः परवीरहा । विश्वो विश्वः शीघ्रमुदतिष्ठन् महौतलान् ॥” इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे १०२ सर्गः ।

विश्वकरणी, स्त्री, (विश्वं क्रियतेऽनयेति । विश्व + क + क्कुट् । डीप् ।) औषधिविशेषः । यथा,— “पूर्वम् कथितो योऽसौ वीर जाम्बवता तव । दक्षिणे शिखरे जाना महौषधिमिहानय ॥ विश्वकरणीं नाम्ना सावयंकरणीं तथा । संजीवकरणीं वीर मन्थानीच महौषधीम् ॥” इति रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे १०३ सर्गः ।

विश्वकान्त, पुं, (विश्वं तन्प्रहारजन्यवेदनादि- नाशं करोतीति । क + क्किप् ।) विश्वालीहृत्तः । ह्यपरमालीति श्वातः । तत्पर्यायः । अशो- ककः २ सुकलकः ३ भूपलाशः ४ । इति रत्न- माला । आस्फोटः ५ आचरन्प्रियः ६ । इति शब्दचन्द्रिका । विश्वकारिणि, चि ।

विश्वला, स्त्री, (विगतं शब्दन्तप्रहारदिजनित- वेदनादिनाशो यथा ।) गुहूची । (अस्याः पर्यायो यथा,— “गुहूची मधुपर्णी स्यादन्तान्दतवल्गरी । छिन्नाच्छिन्नवहाच्छिन्नोद्गवा वल्गादनीति च । जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्गी च कुण्डली । चक्रलक्षणा घीरा विश्वला च रसायनी । चन्द्रहासी वयःस्था च मण्डली देवनिर्मिता ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।) अग्निशिवशब्दः । (अस्याः पर्यायो यथा,— “कलिहारी तु हलिनी लाङ्गली शक्रपुष्पापि । विश्वामिश्रिखानन्ता वङ्गवल्गा च गर्भयुत् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।) दन्ती । इत्यमरः । (अस्याः पर्यायो यथा,— “लगुदन्ती विश्वला च स्याद्दृग्दम्बरपर्यापि । तथैरुदपला शीघ्रा श्मिन्चयदाघुणाप्रिया । वारदासो च कथिता निकुम्भश्च मङ्गलकः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) त्रिपटा । इति मेदिनी । कलिकारी । अज-

मोदा । इति राजनिर्घण्टः । (नदीविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । २० । “किम्पना च विश्वला च तथा वैतरणी नदी ॥”) विश्वसन्, स्त्री, (वि + श्वस चिंसायाम् + क्कुट् ।) मारणम् । इत्यमरः । (यथा, हरिवंशे । ६६ । ४३ । “तस्मिन् विश्वसने घोरे चक्रलाङ्गलसंघवे । दारुयानि प्रवृत्तानि रत्नीस्यौत्पातिकानि च ॥” नरकविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २६ । ७ । “प्राणरोधो विश्वसन् जालाभक्तः सारमेयादन- मरीचिरयःपानमिति ॥” विनाशकारिणि, चि । यथा, महाभारते । ६ । ५६ । ६० । “यमदृष्टोपमां गुर्वीमिन्नाशनिमसम्भनाम् । अपप्याम महाराज रौद्रीं विश्वसनीं गदाम् ॥”) विश्वसन्, पुं, (विश्वसति हिनस्तीति । वि + श्वस चिंसायाम् + क्कुट् ।) खड्गः । इति त्रिकाण्ड- शेषः । (यथा, महाभारते । १२ । १६६ । ८३—८४ । “असेरदौ हि नामानि रक्षस्थानि निवोप्र मे । पाण्डवेय सदा यानि कीर्तयन् लभते जयम् । अस्मिन्निश्वसन् स्वङ्गगतीच्छाधारो दुरासदः । श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालस्तथैव च ॥”) विश्वसितः, चि, मारितः । विपूर्वशसघातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी । विश्वस्तः, चि, अविनीतः । धृषिषो वैचाल्ये । एतौ निशायामविनये एवानटौ स्तः । धृष्टो विश्वस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विश्वसितः । इति सिद्धान्तकौमुदी । विश्वस्ता, [च्] पुं, (वि + श्वस चिंसायाम् + टच् ।) चाखालः । इति संक्षिप्तसारोणादि- वृत्तिः । (चिंसाकारके, चि । यथा, महा- भारते । १२ । ११५ । ४६ । “आहर्ता चाश्रमन्ता च विश्वस्ता क्रयविक्रयी । संस्कृता चोपभोक्ता च खादकः सर्व एव ते ॥” पापिन इति शेषः ।) विश्वकरः, पुं, भद्रचूडः । इति शब्दचन्द्रिका । लङ्कासिन् इति भाषा । विश्वः, पुं. कार्णिकेयः । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ७ । “प्रसुनेता विश्वश्च नैगमेयः सुदुश्चरः ॥”) घन्निनां वितस्थान्तरेण पादसंस्थानम् । इति भरतः । याचकः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ । पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः । (विगता शाखा यस्य । शाखाविहीने, चि । यथा, हरिवंशे । ४८ । ५२ । “कवन्तोऽवस्थितः संख्ये विश्वाख इव पादपः ॥”) विश्वखलः, पुं, नारङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका । विश्वखजाने, चि । विश्वखलं, स्त्री, युद्धकाये मध्ये विन्यस्तपादद्वयम् । यथा,— “विश्वखान्तरविन्यस्ते पादयुग्मे विश्वखलम् ॥” इति शब्दमाला ।

विशाखा, स्त्री, कठिलकः । इति मेदिनी । अचि- न्यादिसप्रविशतिनचचान्मर्मतघोडप्रनचचम् । तत्पर्यायः । राधा ९ । इत्यमरः । “विशाखे हि । पत्रगीर्मध्यगतस्तत्र सुयोवः प्रवर्गेश्वरः । विश्वाखयोर्मध्यगतः संपूर्ण इव चक्रमाः ।” इति रामायणम् । अतएव दिवसुचितं किन्तु एकतारापिचया एकवचनमिहोक्तम् । इति भरतः । तस्या- रूपं तोरखाकारचतुस्तारामयम् । इति सुहृत्- चिन्तामणिः । “तोरणास्तनि पञ्चतारके तारकेशवदने विश्वाखमे । तन्वि यान्ति विवृषाध्वमद्यते कुम्भतो रसभुजाः कलाः प्रिये ॥” इ । ० । २६ । इति कालिदासकृतराजलक्ष्मि- पकण्ड्यः । अस्या अघिदेवते शाखायै । इयं मिश्रगणानर्गता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ तत्र जातफलम् । “सदाशुरक्तो विविधक्रियायां सुवर्षकारैरपि सस्यमेति । • यस्य प्रसन्नौ च भवेत् विश्वाखा सखा न कस्यापि भवेत् प्रसन्नः ॥” इति कौडीप्रदीपः । विश्वातनः, चि, (वि + श्वत + चिच् + क्कुट् ।) मोचनकर्ता । (यथा, महाभारते । ७ । ११८ । “नमस्ते देवदेवेश सनातन विश्वातन । विश्वो जिव्यो हरे लक्ष्य वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ॥”) यथा च । “साधु वीर त्वया पृष्टमवतारकथां हरेः । यत्त्वं पृच्छसि मर्त्यानां नृत्पाशाविश्वतनीम् ॥” इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १४ अध्यायः । “नृत्तोः पाशं विश्वातयति मोचयतीति तथा ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । (वि + श्वत + णिच् + क्कुट् ।) पातने, स्त्री । यथा, महा- भारते । ७ । १२ । १६ । “यतमानाः प्रयत्नेन द्रोण्यानीकविश्वतने । न श्रेष्ठः खड्गया युद्धे तद्धि श्रेष्ठेन पालितम् ॥” विश्वायः, पुं (वि + शी + “अपयोः श्रेतेः पर्याये ।” ३ । ३ । ३६ । इति घञ् ।) प्रहरिकादीनां क्रमेण शयनम् । यथा, अमरः । “उपशायो विश्वायश्च पर्यायशयनार्थकौ ॥” विश्वारखं, स्त्री, (वि + श् + चिच् + क्कुट् ।) मारणम् । इति षेभचक्रः । विश्वारदः, चि, विद्वान् । (यथा, मनुः । ७ । ६३ । “दूतश्चैव प्रकुञ्चीत सर्वशास्त्रविश्वारदम् ॥”) प्रगल्भः । इत्यमरः । प्रसिद्धः । इति हारा- वली । श्रेष्ठः । इत्यजयपालः । वज्रके, पुं । इति राजनिर्घण्टः । विश्वारदा, स्त्री, सुन्दुराकभा । इति राज- निर्घण्टः । विश्वः, चि, (वि + “वेः शालक्यकूटस्यौ ॥” इति शाक्यः । यद्वा, विश्व प्रवेशने + “तमिनिश-

विशाला

विहीति । उवाच १ । ११७ । इति काकम् ।
 दृष्टम् । इत्यमरः । (यथा, रघुः । १ । १२ ।
 “अवनिनाघोऽयमुद्यवाहु-
 विशालवचास्तनुवृत्तमध्यः ।”
 विगतः शालः कर्मो यस्य । कर्मरहितः ।
 यथा, शिशुपालवधे । १ । ५० ।
 “सुखे विशालैरपि भूरिशालैः ।”
 विशालः, पुं, (विशाल + काकम् ।) कर्मभेदः । पश्चि-
 मेदः । इति मेदिनी । वृषभेदः । वृषभेदः ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 विशालता, स्त्री, (विशालस्य भावः । विशाल +
 तल् ।) पार्श्वविस्तारः । व्योम्नर इति ख्यातः ।
 तत्पर्यायः । परिच्छादः २ । इत्यमरः । (यथा,
 दृष्टसंज्ञितायाम् । ४ । ८ ।
 “उत्तमतीवच्छृङ्गं नौघस्थाने विशालता
 चोक्ता ।”
 सामान्यविशालत्वम् । इति शब्दरत्नावली ।
 विशालतेजगर्भः, पुं, (विशालं प्रचुरं तेजं गर्भं
 यस्य ।) अद्भुतदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ।
 विशालत्वक, [च्] पुं, (विशाला त्वक् यस्य ।)
 सप्तपर्यदृष्टः । इत्यमरः । (यथास्य पर्यायः ।
 “सप्तपर्यो विशालत्वक शारदो विषमच्छदः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 विशालपत्रः, पुं, (विशालानि पत्राणि यस्य ।)
 काशालुः । श्रीतानः । इति राजनिर्घण्टः ।
 विशालफलिका, स्त्री, (विशालं फलं यस्याः ।
 ततः स्वार्थे कन् । टाप् अत इत्वम् ।) निष्पावी ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 विशाला, स्त्री, (विशाल + टाप् ।) इन्द्रवारुणी ।
 इत्यमरः । यथाच ।
 “विशाला कफवातघ्नी हेमकुलहरा सरा ।”
 इति राजवल्लभः ।
 उज्जयनी । इति मेदिनी । उपोदकी । मन्दि-
 वारुणी । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,—
 “ऐक्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवाक्षी ।
 वारुणी च गवापुक्ता सा विशाला महाफला ।
 चेतपुष्पा नृमाक्षी च नृगोर्वाहर्गमाक्षी ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 तीर्थविशेषः । यथा,—
 “सुखनक्षोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विशिः ।
 बर्षयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा ।”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
 इत्यकथा । यथा,—
 “मनोरमां भानुमतीं विशालां वाहुदामय ।
 इत्यः प्रादात्सहादेव चतस्रोऽरिष्टनेमिने ।”
 इति गारुडे ६ अध्यायः ।
 विशालाक्षः, पुं, (विशाले अक्षिणी यस्य । समासि
 षच् ।) हरः । (यथा, महाभारते । १२ । ४८ । ८० ।
 “तत्सतां भगवान्नीतिं पूर्वैर्जग्राह शङ्करः ।
 बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थायुरसमापतिः ।”
 गरुडः । (तर्हशीयविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ५ । १०१ । ६ ।

विशाला

“अनिलचानकश्चैव विशालाक्षोऽथ कुलली ।”
 सुनेत्रे, चि । इति मेदिनी । (यथा, महा-
 भारते । १ । १६ । ७० ।
 “इदामि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वैश्चवि-
 भवान् ।”
 विष्णुः । इति केषित् । (धृतराष्ट्रपुत्रः । यथा,
 महाभारते । १ । ११७ । ६ ।
 “अपराजितः कुलशायी विशालाक्षो दुरा-
 धरः ।”
 विशालाक्षी, स्त्री, (विशाले अक्षिणी यस्याः ।)
 वरुणी । इति विश्वः । (यथा, महाभारते ।
 १ । ७७ । १३ ।
 “यत्रोचितं विशालाक्षि त्वया चक्रनिभानने ।
 तत्राहसुषितो भद्रे कुक्षी काशस्य भामिनि ।”
 नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः । पार्वती ।
 यथा, आदियाम्ने ।
 ईश्वर उवाच ।
 “ध्रुवमादां समुद्रतः मायाबीजं समुदरेत् ।
 विशालाक्षीपदं हेमन्तं नृदन्तं मन्त्रमुदरेत् ।
 अष्टाक्षरी महाविद्या अष्टसिद्धिप्रदा शिवे ।
 प्रसङ्गात् कथिता विद्या त्रैलोक्यदुर्लभा प्रिये ।
 अधिरस्या महेशानि सदाशिवो महाप्रभुः ।
 पंक्तिश्च ह्यस्यः कथितं विशालाक्षी च देवता ।
 शक्तिः प्रथममित्युक्तं कल्पार्थोपलक्ष्यं ।
 धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
 अङ्गन्यासकरत्याक्षी यथावदभिधीयते ।
 षड्दीर्घभाजा बोलिन प्रथवादीन कल्पयेत् ।
 मूलेन यापकं न्यस्य ध्यायेद्देवीं परां शिवाम् ।
 ध्यायेद्देवीं विशालाक्षीं तप्तजाम्बूनदप्रभाम् ।
 द्विभुजात्मिकां चर्खीं खड्गखण्डपरधारिणीम् ।
 नागालङ्कारसुभगां रत्नाम्बरधरां शुभाम् ।
 सदा योद्धृष्टवर्षीयां प्रसन्नास्यां त्रिलोचनाम् ।
 सुखमालावतीं रम्यां पीनोन्नतपयोधराम् ।
 शिवोपरि महादेवीं जटासुकुटमखिताम् ।
 शक्रोपयकरीं देवीं साधकाभीष्टदायिकाम् ।
 सर्वसौभाग्यजननीं महासम्यग्दर्शं सुरेत् ।
 एवं ध्यात्वा महादेवीमुपचारैः प्रपूजयेत् ।
 पुरश्चरयन्काशे तु वर्णलक्षं जपेत् सुधीः ।
 यत्नमध्ये समावाह्य प्रतिष्ठा कारयेत्ततः ।
 त्रिकोणश्चाष्टपत्रश्च ततो हतं समालिखेत् ।
 चतुरस्रं चतुर्द्वारमेवं मखलमालिखेत् ।
 तत्रावाह्य यजेद्देवीं सर्वसौभाग्यसुन्दरीम् ।
 विशालाक्षीं विशालास्यां यथाविधि प्रपूजयेत् ।
 त्रिकोणान्तर्महादेवीं संपूज्य मातरः क्रमान् ।
 पञ्चाक्षीं विरूपाक्षीं रत्नाक्षीं चक्रलोचना ।
 एकनेत्रा दिनेत्रा च कोटराक्षीं त्रिलोचना ।
 यताः पूज्या महेशानि पञ्चामेवद्योगिनीः ।
 पश्चिमादिक्रमेणैव अष्टसिद्धिस्वरूपिणीः ।
 चतुरस्रे महादेवि लोकपालान् समर्चयेत् ।
 तद्दृष्ट्वैव वक्ष्याम्यान् पूजयेद्भ्याम्येतेषु ।
 ततो यथाशक्ति जप्त्वा पूर्वैश्च समाचरेत् ।”
 इति तन्त्रसारः । ७ ।

विशीर्ष

चतुःषष्टिभोजिन्यन्तर्गतमोगीविशेषः । इति
 दुर्गाशोपण्डितः ।
 विशाली, स्त्री, अजमोषा । इति राजनिर्घण्टः ।
 विशिखः, पुं, (विशिखा शिखा यस्य ।) शर-
 दृष्टः । इति राजनिर्घण्टः । बाणः । इत्यमरः ।
 (यथा, भागवते । ४ । १७ । १३ ।
 “सन्धि विशिखं भूमेः कुड्मिपुरहा यथा ।”
 तोमरः । इति मेदिनी । (विगता शिखा
 यस्य ।) शिखारहिते, चि । यथा,—
 “विशिखोऽनुपवीती च छतं कर्म न तत्
 जन्मम् ।”
 इति स्मृतिः ।
 विशिखा, स्त्री, खनिनी । रथ्या । (यथा, माघे ।
 १५ । १७ ।
 “(विशिखान्तराशयतिपपात
 सपद् जवनेः स बाणिभिः ।”
 नाजिका । इति मेदिनी ।
 विशिषं, स्त्री, (विशिष्यन्ति । विश + “षिट्प-
 षिट्पविशिषोक्तपाः ।” उवाच १ । ११७५ । इति
 कप्रत्ययेन निपातनान् साधुः ।) मन्दि-
 रदुःखादिकोपः ।
 विशिष्टः, चि, (शि + शिष् + क्तः । यथा, शाल +
 क्तः ।) युक्तः । यथा । इत्यन्तश्चगङ्गा-
 रूपागुणद्वयविशिष्टदृष्टमीविधेर्येकम् अहनि
 तन्नाभस्तत्र ज्ञानम् । इति तिष्यादितत्त्वे ज्ञान-
 भङ्गाचार्याण्यखनम् । विशेषश्च शिष्टश्च । (यथा,
 द्वितीयेऽध्याये ।
 “समैश्च समतां याति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ।”
 विशिष्टः, पुं, विष्णुः । यथा । विशिष्टः शिष्टत्वं
 श्रुतिः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।
 विशिष्टाद्वैतवादी, [न्] चि, (विशिष्टं युक्तं
 अद्वैतं वदतीति । वद् + चिन्तिः ।) प्रकृति-
 पुरुषयोर्भिन्नत्वेऽपि मिलितयोस्तयोर्ब्रह्मत्वादी ।
 तस्य मतं यथा । पुरुषस्तदतिरिक्ता प्रकृतिः
 किन्तुभयमित्तं ब्रह्म चगच्छदित्यवत् । इत्थं
 ब्रह्मण एकत्वं अवस्थितम् । चित् परमाण-
 स्वरूपो जीवः समस्तविषं ब्रह्माणः । इति
 माधवभाष्यादिः । ७ । अद्वैतवादिमतं यथा ।
 ब्रह्मेव सर्वं प्रकृत्यादिसर्वं विषं ब्रह्मणि चारी
 पितम् । यथा रघुः रघुस्वरूपाज्ञानान्
 सर्वेषु प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाज्ञानान्
 विषं वस्तुवत् प्रतिभाति । प्रकृतिर्जीवश्चापि
 पर्यवसाने ब्रह्मेव ब्रह्माण्यन् सर्वसु नास्ति ।
 अत्र प्रमाणं शारीरिकसुखस्य शङ्कराचार्य-
 कृतभाष्यतद्दीक्षाकल्पतरुभाष्यरत्नप्रभादि ।
 विशीर्षः, चि, (वि + शृ + क्तः ।) शुष्कः । यथा,
 “विशीर्षा विदुषा हृन्ना वक्राः सृक्ता द्विधा-
 कृताः ।
 क्रिमिदृष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत् ।”
 इति तन्त्रसारः ।
 विशीर्षपर्यः, पुं, (विशीर्षान् पर्वानि यस्य ।)
 निम्बदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ।

विशेषः

विशुद्धं, त्रि, विशेष्य शब्दम् । तत्पर्यायः । उज्ज-
लम् २ विमलम् ३ विशदम् ४ वीघ्रम् ५ अव-
दातम् ६ अनाविलम् ७ शुचिः ८ । इति हेम-
चन्द्रः । निम्नतम् । सत्वम् । इत्यण्यपालः ।
घटचक्रान्तगतपञ्चमचक्रम् । तत्तु कच्छस्य अका-
रादिषोडशस्वरयुक्तघ्नवर्णषोडशदलपञ्चम् ।
मुष्मध्ये शिव आकाशश्चास्ति । यथा,—
“तदून्तु विशुद्धाख्यं दलषोडशपञ्चम् ।
स्वरेषु षोडशैर्युक्तं घ्नवर्णैर्महत्प्रभम् ।
विशुद्धपञ्चमाख्यातमाकाशाख्यं महादुतम् ॥”
इति तन्त्रम् ॥
अगस्त्यसंहितायाम् । अकारादिषोडशस्वरान्
सविन्दुन् षोडशदलकमले कच्छमूले न्यसेत् ।
विशुद्धे षोडशदले धूम्राभे स्वरभूषिते । इति
तन्त्रसारः ॥
विशुद्धिः, स्त्री, (वि + शुभ्र + क्तृन् ।) समः ।
शोधनम् । इति विश्वः ॥
“संस्कर्मण्युपादेया विशुद्धिश्चन्द्रतारयोः ॥”
इति ज्योतिषम् ॥
विशुद्धलः, त्रि, श्रद्धालारहितः । (यथा, कथा-
मरिस्त्रागरे । ५ । ३ ।
“अचिन्तयं तनञ्चाहं राजा नावद्विशुद्धलः ।
तत्कार्यचिन्तयाक्रान्तः स्वधर्माभेऽवसीदति ॥”
अवहः । विगता श्रद्धलता यस्येति बहुव्रीहि-
निष्पन्नमिदम् ॥
विशेषः, पुं, (वि + शिष + चण् ।) प्रभेदः ।
(यथा, मनुः । ८ । २६ ।
“प्रजनायं महाभागाः पूजाह्यं यद्वदीपयः ।
स्त्रियः श्रयश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥”
प्रकारः । इति जटाधरः ॥ अर्कः । इति हेम-
चन्द्रः । तिलकः । इति हारावली । सप्त-
पदार्थान्तगतपदार्थविशेषः । यथा,—
“द्रव्यं गुणास्तथा कर्म्म सामान्यं सविशेषकम् ।
समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्त्तिताः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
विशेषं निरूपयति । अन्यो जित्द्रव्यवृत्ति-
विशेषः परिकीर्त्तितः । अन्तेऽवसाने वर्त्तते
इति अन्यः यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः ।
घटपटादीनां इत्युक्तपदार्थानां तत्तदवयवभेदान्
परस्परभेदः । परमाणुना भेदको विशेष एव स
तु खल एव यावत् । तेन तत्र विशेषान्तरा-
पेक्षा नास्ति इत्यर्थः । इति सिद्धान्तसूक्ता-
वली ॥ ७ ॥ अलङ्कारप्रभेदः । यथा,—
“विशेषः ख्यातमाधारं विनाद्याविषयवर्णनम् ।
गते सूर्येऽपि द्वीपस्यास्तमश्चन्द्रान्त तत्कराः ॥१
विशेषः सोऽपि यत्केन वस्त्रेणैकं वर्यते ।
अन्तर्वह्निः पुरः पश्चात् सन्वेदिश्यापि चैव मे ॥२॥
किञ्चिदारम्भतोऽशक्यवस्त्रन्तरकृतिश्च सः ।
सां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणम् ॥”३
इति चन्द्रालोकः ॥
(पृथिवी । यथा, भागवते । २ । ५ । २६ ।
“विशेषस्तु विजुम्बाकादम्भसो गन्धवानभूत् ॥”

तथाच तत्रैव । १ । ११ । ४० ।
“विकारैः संहितो युक्तेर्विशेषादिभिरावृतः ॥”
आतिशयिते, त्रि । यथा, रघुः । २ । १४ ।
“शशाम वृष्टापि विना दवायि-
राशोद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ॥”
विशेषकः, पुं स्त्री, (विशेष एव । स्वार्थं कन् ।)
ललाटकृततिलकः । इत्यमरः । (यथा, माघे ।
२ । ६२ ।
“विशेषको वा विशिषेय यस्याः
श्रियं त्रिलोकौतिलकः स एव ॥”
तिलकवृत्ते, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री,
पटाविशेषः । स तु त्रिभिः श्लोकेरन्वितश्चेत्
तदा भवति । यथा,—
“ह्याभ्यास्तु युग्मकं प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकेर्विशेष-
कम् ॥”
विशेषयितरि, त्रि । इति मेदिनी ॥
विशेषकश्चेत्, स्त्री, (विशेषकैश्चेत् ।) चतुः-
षष्टिकलान्तगतषष्ठकला । इति श्रौततन्त्रम् ॥
सा तु तिलकेषु नानाविच्छेदरचना । इति
दृशमस्कन्धीयपञ्चत्वारिंशाध्यायटीकायास्था ॥
विशेषगुणः, पुं, (विशेषो गुणः ।) बुद्ध्यादिषट्कम् ।
रूपादिचतुष्टयः । खेदः । स्वाभाविकद्रवत्वम् ।
अदृष्टः । भावना । शब्दः । इति भाषापरि-
च्छेदः ॥
विशेषविधिः, पुं, (विशेषो विधिः ।) अल्पवि-
धयकविधिः । यथा,—
“तथा सामान्यकार्येभ्यो विशेषकविधिर्भेदी ।
वह्वो विधया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ।
अल्पः स्याद्विधयो यस्य स विशेषविधिर्भवेत् ॥”
इति दुर्गादासः ॥
सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषविधिर्बलवान् । इति
सूक्तिः ॥
विशेषणं, स्त्री, (विशिष्यतेऽनेनेति । वि + शिष +
ल्युट् ।) विशिष्यधर्मः । स तु गुणादिः । यथा ।
नीलोत्पलमित्यादि । विशिष्यते सम्बुध्यते अनेन ।
कृत्रेण क्वात्रमद्राशीदिति । भेदयति अन्यपदार्थं
पृथक् करोति इति भेदकम् । नाना शिवः
गोत्रेण गार्ग्यः । विशेषणं दृष्टमेव भेदयति ।
भेदकन्तु अदृष्टमेव भेदयति । इति विशेषण-
भेदकयोर्भेदः । इति सुग्धबोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥
विशेषधामिः, स्त्री, (विशेषा असामान्या धामिः ।)
आग्निभेदः । तल्लक्ष्यं यथा । प्रतियोगिवाचि-
करश्चस्वसमानाधिकरणाव्यन्ताभावा-प्रतियोगि-
त्वम् । इति चिन्तामणिः ॥
विशेषितं, त्रि, (वि + शिष् + क्तिच् + क्तः ।)
भिन्नम् । अयच्छिन्नम् । इति जटाधरः ॥
विशेषोक्तिः, स्त्री, (विशेषोक्तिः ।) अलङ्कार-
भेदः । तल्लक्ष्योदाहरणे यथा,—
“कार्यान्निर्बन्धोक्तिः सति पुष्कलकारणे ।
हृदि केहृदयो नाभूत् स्मरदोषे ज्वलत्वापि ॥”
इति चन्द्रालोकः ॥

विश्वस्य

विशेष्यः, त्रि, (विशिष्यते गुणादिभिरिति । वि +
शिष + यत् ।) धर्मिपदार्थः । स च इत्यादिः ।
विशिष्यते यः । घटपटादिः । भासमान-
वैशिष्ट्यानुयोगी । अस्य लक्ष्यं यथा । भास-
मानवैशिष्ट्यानुयोगित्वं अस्ति च घट इति
ज्ञाने घटादौ तत् तत्र हि भासमानवैशिष्ट्यं
घटघटत्वयोः सम्बन्धस्तदनुयोगित्वस्य घटादौ
सत्त्वात् । अनुयोगित्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेषः
प्रतियोगित्वमनुयोगित्वत्वातिरिक्तपदार्थ इत्य-
प्येकदेशिनः । इति कणादः ॥
विशोकः, पुं, (विगतः शोको यस्मात् ।) अशोक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोकाभावः ।
यथा, भागवते । १ । १० । ७ ।
“उषित्वा हस्तिनपुरे मासान् कतिपयान्
हरिः ।
सुहृदाश्च विशोकाय स्वसुखं प्रियकाय्या ॥”
युधिष्ठिरस्यानुचरविशेषः । यथा, मञ्जुभारते ।
२ । ३३ । ३० ।
“इन्द्रसेनो विशोकश्च पुरुषार्थानुसारणः ॥”
शोकरहिते, त्रि ॥ (यथा, भागवते । १ । १२ । ११ ।
“लोकं परं विरजस्वं विशोकं
यास्यत्यर्थं भागवतप्रधानः ॥”
स्त्री, संप्रदानसमाधेः पूर्वकात्स्त्रीना पितृवृत्तिः ।
यथा, पातञ्जले । १ । ३६ ।
“विशोका वा ज्योतिष्मती ॥”
विशोधनी, स्त्री, (विशोध्यतेऽनयेति । वि + शुध +
ल्युट् । स्त्रीष ।) दन्तीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विशोधनी, स्त्री, नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
विशोधनीबीजं, स्त्री, जयपालः । इति कैचित् ॥
विश्रः, पुं, (विश्र्च दीप्तौ + “यजयाचयतविच्छेति”
३ । ३ । ६० । इति नट् ।) दीप्तः । इति
सिद्धान्तकौमुदी । गतिः । इति सुग्धबोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥
विश्रग्नं, स्त्री, (वि + श्रग् + ल्युट् ।) दानम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
विश्रम्भः, त्रि, (वि + श्रम्भ + क्तः ।) अशुद्धः ।
श्रान्तः । विश्वस्तः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । २१२१ ।
“विश्रम्भत्वः श्रद्धारनामा चाप्यत्रवीत् प्रभोः ।
तं दृष्ट्वास्तनीयद्वि श्रयनेऽवगर्णं स्थातम् ॥”
अत्यर्थः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाढः । इति
मेदिनी । (निर्विश्रम्भः । यथा, रामायणे ।
२ । १६ । ५ ।
“विशुष्यमानो विश्रम्भः किं न कुर्यामहं
प्रियम् ॥”
विश्रम्भनवोढा, स्त्री, (विश्रम्भा विश्वस्ता नवोढा ।)
सुग्धानवोढाभेदः । यथा । स्त्रीया त्रिविधा
सुग्धा मध्या प्रगल्भा च । यथा अङ्कुरित-
यौवना सुग्धा । सा च ज्ञातयौवना अज्ञात-
यौवना च । सैव क्रमशो जन्माभयपराधीन-
रतिर्नवोढा । सैव क्रमशो जातप्रश्रया विश्रम्भ-

विश्रुतः

नवोद्गाः । अस्याश्चेष्टा क्रिया मनोहरा कोपे
मार्दवं नवविभूषणे समीहा च । विश्रुतनवोद्गा
वधा,—

“द्रसु क्लितनेत्रपाणिनीवी-
नियमितबाहुकतोरुयुगमवन्धम् ।
करकलितकुपस्थलं नवोद्गा
खपिति समीपसुपेव कस्य युनः ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

विश्रमः, पुं, (वि + श्रम + घञ् । उडाभावः ।)
विश्रामः । इति भरतद्विरूपकोवः ॥ (यथा,
कातन्वक्रतुसु । २ । ३ ।

“अविश्रमं यावदिदं शरीरं-
पतत्यधश्च परिणामदुःखम् ॥”

विश्रम्भाः, पुं, (वि + श्रम्भ + घञ् ।) विश्रामः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । १० ।

“नित्यं पयंचरन् प्रीत्या भवानीव भवं प्रथम् ।
विश्रम्भ्यात्मश्रीचैन गौरवेण दमेन च ॥”

केलिकलहः । प्रणयः । इति मेदिनी । मे, २० ।
वधः । इति विश्वः ॥

विश्रान्ति, स्त्री, (वि + श्रण + शिच् + क्त्वात् ।)
दानम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । २ । ५४ ।

“कथं नु शक्योऽगुनयो महर्षि-
विश्रान्तान्चान्यपयस्विनीनाम् ॥”

विश्रान्तः, त्रि, श्रान्तियुक्तः । विपूर्वकश्रमधानोः
क्त्वात्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

विश्रान्तिः, स्त्री, विश्रामः । विपूर्वकश्रमधानोः
क्त्वात्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । २ । ८ ।

“श्रीशंखास्य शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये ॥
तीर्थविशेषः । यथा,—

राक्षस उवाच ।

“पुरी उज्जयनी नाम तस्यां वासो हि मे सदा ।
क्षस्मिन्निदय काचैन गतोऽहं विष्णुमन्दिरम् ॥
तस्याग्रे तिष्ठते विप्रो वाचको वेदपारगः ।
विश्रान्तितीर्थमाहात्म्यं आवयेत् स दिने दिने ॥
यस्य श्रवणमात्रेण मम भक्तिर्हृदि स्थिता ।
सा संज्ञा च श्रुता तत्र विश्रान्तश्च मयानघ ॥
वासुदेवो महाबाहुर्जगत्सामी जनार्दनः ।
विश्रामं कुरुते तत्र तेन विश्रान्तसंज्ञिका ॥”
इति वाराहे विश्रान्तिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

विश्रामः, पुं, (वि + श्रम + घञ् ।) विरामः ।
इति भरतद्विरूपकोवः ॥ अस्य गुणाः ।

“विश्रामो बलकृतं खेदश्रमजित् साख्यदः शुभः ॥
इति राजवल्लभः ॥

विश्रावः, पुं, (विश्रवश्चमिति । वि + श्रु + “वं
श्रुश्रुवः ॥” ३ । ३ । २५ । इति घञ् ।) अति-
प्रसिद्धिः । इत्यमरः ॥ (अत्रिः । यथा, भट्टिः ।
७ । ३६ ।

“विश्रावस्त्रियविश्रावं तर्जयन्तो मञ्जोदधिः ॥”

विश्रिः, पुं, ऋद्धः । इति संश्रिप्रसारोदादिट्टिः ॥

विश्रुतः, त्रि, (वि + श्रु + क्तः ।) ज्ञातः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कलाविलासि । २ । ५६ ।

विश्वक

“विद्वान् सुभगो मानो
विश्वकर्मो कुलोत्तमः शूरः ।
वितेन भवति सर्वो
वितहीवस्तु सहुगोऽप्यगुणः ॥”

ज्ञानः । संज्ञकः । इति विश्वः ॥

विश्वतिः, स्त्री, विश्वातिः । विपूर्वशुषातोः क्त-
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
२५ । २ ।

“विश्वतो श्रुतदेवस्य भूवि ऋणन्ति मेऽसवः ॥”

विश्वेभ्यः, पुं, (वि + श्विच् + घञ् ।) विश्वरः ।
अयोगः । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । १३ । २३ ।

“सेवा स्त्री यच्च विचिन्वता त्वां
भट्टं मया नूपुरमेकमन्वीनाम् ।
अदृश्यत त्वच्छरणाविविन्द-
विश्वेभ्यः स्वादिब बहुमौनम् ॥”

विश्वं, स्त्री, (विश्वति स्वकारणमिति । विश्व प्रवे-
शने + “अश्रुप्प्रिणलिटफणौति ।” उणा० १ । १५१ ।
इति कन् ।) जगत् । इति मेदिनी । वि, २३ ।
(यथा, भागवते । ३ । १० । १० ।

“विश्वं वै ब्रह्म तन्नामं संश्रितं विश्वमायया ।
ईश्वरेण परिच्छिन्नं कावेनायत्कम्पेनैना ॥”

शुक्ली । (अस्य पर्यायो यथा,—
“विश्वं महौषधं शुक्ली नागरं विश्वभेषजम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“शुक्ली विश्वा च विश्वश्च नागरं विश्वभेषजम् ।
ऊषणं कटुभद्रश्च शृङ्गवेरं महौषधम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
शौकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विश्वः, पुं, गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥
“वसुधैव कुटुम्बो कालकामौ धृतिः कुटुः ।
पुनरवा मादवाश्च विश्वेदेवाः प्रकीर्त्तताः ॥”
इति भरतः ॥ ७ ॥

“इतिशब्दे कुतुम्बः सत्यो नास्तीत्येव वस्तुः ।
नैमित्तिके कालकामौ काश्ये च धुरिलोचनौ ।
पुनरवा मादवाश्च पार्वत्ये समुदाहृतौ ॥”
इति सूनिः ॥

ते तु घर्मेनात् दत्तकन्यायां विश्वायां जाताः ।
इति मात्स्ये ५ अध्यायः ॥ ७७ ॥ नागरः । इति
विश्वः ॥ मूलशरीरव्यष्टापचित्येत्यम् । इति
वेदान्तसारः ॥ ७ ॥ परिभाषाविशेषः । यथा,—
“गुणव्यवस्थितस्तोदो दशज्ञं तद्वेत् पलम् ।
विश्वो विश्वपलं प्रोक्तं दिवं कीटिगुणं हि तत् ।
सेव कीटिगुणा ज्ञास्यो विश्वाः श्रुत्यादि-
सम्भवाः ॥”
इति ज्योतिष्यतो ॥

विश्वः, त्रि, (विश्व + क्तृ ।) सकलम् । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २१८ । १६ ।

“यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाकस्य तिष्ठति ।
तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिज्ञास पावकम् ॥”
बहु । इति निघण्टुः । ३ । ११ ।)

विश्वकदः, पुं, नृगयाकुशलकुनुरः । इत्यमरः ॥
जानः । इति मेदिनी । रे, २६६ ।

विश्वज्ञ

विश्वकदः, त्रि, कलः । इति मेदिनी । रे, २६६ ।
विश्वकर्मजा, स्त्री, (विश्वकर्मजः जायते इति ।
जन + ङः ।) स्वयंभाष्या । संज्ञा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

विश्वकर्मसुता, स्त्री, (विश्वकर्मजः सुता ।) स्वयं-
भाष्या । संज्ञा । इति शब्दरत्नावली ॥

विश्वकर्मो, [न] पुं, (विश्वेभ्यु कर्मि घञ् ।) स्वयं ।
देवशिव्यो । इत्यमरः । तत्पर्यायः । लघटा २

विश्वकर्म ३ देववर्द्धकः ४ । इति शिवमन्त्रः ॥
(यथा, महाभारते । १ । २१२ । १० ।

“इडा च विश्वकर्मोऽयं यादिदेश पितामहः ॥”
सुनिर्भेदः । इति मेदिनी । मे, २४७ ॥ च

प्रभासस्य वभोः पुत्रः । यथा,—
“विश्वकर्मो प्रभासस्य पुत्रः शिष्यप्रकाशपतिः ।
प्रासादभवनीयानप्रतिभाभूषयादिषु ।
तद्गागारामकूपेण स्तुतः सोऽमरवर्द्धकः ॥”
इति मातृस्ये ५ अध्यायः ॥ ७७ ॥

अन्यथा ।
“प्रत्यक्षस्य विदुः पुत्रश्चरिं नाम्ना तु देवतम् ।
विश्वकर्मो प्रभासस्य विश्वाभो देववर्द्धकः ॥”
इति गावर्द्ध ६ अध्यायः ॥ १० ॥

अपि च ।
“इहस्यतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिकी ।
योगसिद्धा जगत् जतज्जमसक्ता विचरत्युत ॥
प्रभासस्य तु भाष्या सा वसुनामहमस्य तु ।
विश्वकर्मो महाभागस्तस्यां जज्ञे महामतिः ॥
कर्त्ता शिष्यसहस्राणां त्रिदशानाश्च वर्षकः ।
भूषणानाश्च सर्वेषां कर्त्ता शिष्यवती वरः ॥
यः सर्वेषां विमानानि देवतानां चकार ह ।
मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिष्यं महात्मनः ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अर्षे १५ अध्यायः ॥

अन्यथा ।
“दो प्रोक्तौ विश्वकर्मोऽगौ मयस्वष्टा च योग-
वित् ।
द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ जगतः-
पती ॥”
इति ब्रह्मपुराणे गणभेदो नामाध्यायः ॥
(पितृनाधातुः । तद्विज्ञानयथा । “तत्र पूर्वं
पितृनाधातुः सत्त्वकरणो गुणग्रहणाय प्रवर्त्तते ।
न हि हेतुः कारकं निमित्तमचरं कर्त्ता मन्ता
वेदिता बोद्धा दष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्मो
विश्वरूपः पुत्रवः प्रभवोऽययो नित्यो गुणो यद्दणं
प्राधान्यमयत्कं जीवो ज्ञः प्रतुल्यतेतनावान् विभु-
र्भूतात्मा चेक्रियात्मा चान्तरात्मापेति ॥” इति
चरके शरीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)

अन्यथा ।
“गङ्गाचिह्नी तु देवद्वी विश्वका जलकुक्षुटी ॥
इति चारावती ॥

विश्वकर्म, पुं, (विश्वं करोतीति । ज्ञ + क्तृप् ।)
विश्वकर्मो । इति शिवमन्त्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २१२ । १६ ।

“विष्णु कीर्त्तितु यत्किञ्चित् भूतं स्यादचरञ्चमम् ।

विश्वम्वा

समानयद्दर्शनं तत्रैव च विश्वं कृतम् ।
 ब्रह्मा । यथा, भागवते । ६ । १४ । ८ ।
 “निवेदिनोऽद्याङ्गिरसा सोमं निर्भन्तुं स्व विश्व-
 कृतम् ।
 तारां स्वभर्त्रे प्रायश्चदन्तर्वदोमवेत्सतिः ॥”
 विश्वकेतुः, पुं, (विश्वमेव केतुर्यस्य । विश्वस्यापी वा
 केतुर्ह्यस्य ।) अनिरुद्धः । इत्यमरः ।
 विश्वक, अ, सर्वतः । इत्यमरटीका ।
 विश्वक्येनः, पुं, विश्वः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 चयोद्ग्रमणुः । यथा,—
 “मनुभूतेः सुतस्तद्वत् भौत्यो नाम भविष्यति ।
 ततस्तु मेरुसावर्ण्यं चतुर्भुजैः स्तनः ।
 अतुश्च अतुधामा च विश्वक्येनो मनुक्तया ।
 अनीतानागताच्चेते मनवः परिकीर्त्तताः ॥”
 इति मात्स्ये ६ अध्यायः । ७ ।
 विश्वोर्निर्मैलाघारिदेवता । यथा,—
 “निर्मैलाघारी विश्वोस्तु विश्वक्येनश्चतुर्भुजः ।
 शङ्खचक्रगदापाणिर्दोर्ध्वमनुजेटाधरः ।
 रक्तपिङ्गलवर्णस्तु सितपद्मोपरिस्थितः ।
 प-हृतीयस्तरान्तेन संयुतो विश्वनेन्दुना ।
 कीर्त्तितस्तस्य मन्त्रोऽयं तेन तं परिपूजयेत् ।
 विसर्जनं तथा विश्वोर्ग्राह्यां परिकल्पयेत् ॥”
 इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ।
 (कश्चित् विश्वकसेन इति पाठोऽपि दृश्यते ।)
 विश्वक्येना, स्त्री, प्रियङ्गुशब्दः । इति केचित् ।
 (केचित् द्वितीयशकारस्थाने सकारं पठन्ति ।
 यथा,—
 “विश्वक्येना प्रियाकान्ता प्रियङ्गुः फलिनी
 फली ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लताश्च महिजाङ्गया ।
 गुग्गुलुफला यामा विश्वकसेनाङ्गनाप्रिया ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 विश्वगः, पुं, (विश्वं गच्छतीति । गम + ङः ।)
 ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ।
 विश्वगन्धं, स्त्री, (विश्वे सर्वस्थाने गन्धो यस्य ।)
 बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 विश्वगन्धः, पुं, (विश्वे सर्वदेहे गन्धो यस्य ।)
 पलाङ्कः । इति राजनिर्घण्टः ।
 विश्वगन्धा, स्त्री, (विश्वेषु समस्तपदार्थेषु मध्ये गन्धा
 गन्धविशिष्टा । क्षितावेव गन्ध इति न्यायादस्या-
 क्षयात्सम् ।) पृथिवी । इति शब्दचन्द्रिका ।
 विश्वगोप्ता, [च्] पुं, (विश्वस्य गोप्ता ।) विश्वः ।
 इन्द्रः । इति केचित् । (विश्वपाशके, त्रि । यथा,
 हरिवंशे । २५२ अध्याये ।
 “त्वमेव विश्वगोप्तासि विश्वम्भर पवित्रमसि ॥”)
 विश्वयन्त्रः, स्त्री, संसपदी । इति राजनिर्घण्टः ।
 विश्वम्बायुः, पुं, (विश्वगतो वायुः ।) सर्वतोगामि-
 पवनः । अस्य गुणाः ।
 “विश्वम्बायुरनायुष्यं प्राणिनां नैकदीपकम् ।
 सर्वभूतलिङ्गको हन्ता ज्ञानोपातपुरःसरः ॥”
 इति राजवज्रभः ।

विश्वच

विश्वच, [च्] त्रि, सर्वत्रगामी । विश्वं अचति
 इत्यर्थे क्लिप्तप्रत्ययेन विश्वचमिष्टम् ।
 विश्वचक्रः, पुं, (विश्वं सर्वं करोति प्रकाशयतीति ।
 क्ल + बाहुलकान् टः द्वितीयाया अलुक् च ।)
 चक्रुः । इति केचित् ।
 विश्वचक्रं, स्त्री, (विश्वतः सर्वत्र चक्रं यस्य ।)
 महादानविशेषः । यथा,—
 मत्स्य उवाच ।
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
 विश्वचक्रमिति ख्यातं सर्वपातकनाशनम् ।
 तपनीयस्य शुद्धस्य विश्वचक्रान्तु कारयेत् ।
 श्रेष्ठं पलसहस्रेण तदह्नि तु मध्यमम् ।
 तस्याह्निं कान्ठं स्थाप्य विश्वचक्रमुदाहृतम् ।
 अथद्विंशत्पलादूर्ध्वमशक्तोऽपि निवेदयेत् ।
 षोडशारं ततश्चक्रं भूमिनेत्येकपाटनम् ।
 नाभिपद्मे स्थितं विश्वं योगाकर्णं चतुर्भुजम् ।
 शङ्खचक्रस्य पार्श्वे तु देखकसमावृतम् ।
 द्वितीयावरणे तदन्तु पूर्वतो जलशायिनम् ।
 अत्रिभ्रंशुर्विश्वेण ब्रह्मा काश्यप एव च ।
 मत्स्यः कुर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
 रामो रामश्च रामश्च बुधः कल्की च ते दश ।
 तृतीयावरणे गौरो मालभिवैश्वभिर्यता ।
 चतुर्थे दादशादिष्व्या वेदाश्चत्वार एव च ।
 पञ्चमे पञ्चभूतानि रुद्राश्चेकादशैव तु ।
 लोकापालाकं षष्ठं दिङ्मातङ्गास्तथैव च ।
 सप्तमेऽस्त्राणि सर्वाणि मङ्गलाणि च कारयेत् ।
 अन्तरान्तरतो देवान् विश्वसेदष्टमे पुनः ।
 तुलापुरुषवत् श्रेष्ठं समन्तात् परिकल्पयेत् ।
 अत्रिभ्रंशुर्विश्वेण भारतभूषणाच्छादनादिकम् ।
 विश्वचक्रं ततः कुर्व्यात् क्षणाजिनतिलोपरि ।
 तद्याष्टदश धान्यानि रसाश्च जवलादयः ।
 पूर्णकुम्भाकश्चैव वस्त्राणि विविधानि च ।
 मास्त्रेक्षुफलरत्नानि वितानं चापि कल्पयेत् ।
 ततो मङ्गलशब्देन ख्यातः शुक्लाम्बरो यही ।
 होमाधिवासनान्ते तु यहीतकुसुमाञ्जलिः ।
 इमस्तुश्चारयेत्सन्तं त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणम् ।
 नमो विश्वमयायेति विश्वचक्राक्षने नमः ।
 परमानन्दरूपि त्वं पाहि नः पापकर्हमात् ।
 तैजोमयमिदं यस्मान् सदा पश्यन्ति योगिनः ।
 हृदि तन् त्रिगुणातीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम् ।
 वासुदेवे स्थितचक्रं चक्रमध्ये च माधवम् ।
 अन्वोन्वाधाररूपेण प्रथमामि स्थिताविह ।
 विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्वपापहरं परम् ।
 आयुधश्चाधिवासश्च भवादुहर मामितः ।
 इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात् विश्वचक्रममन्तरः ।
 विसृजतः सर्वपापेभ्यो विश्वलोके महीयते ।
 वैकुण्ठलोकमासाद्य चतुर्भुजः सनातनः ।
 शेषथेऽपरसां संघैस्त्रिभुजैः कल्पशतस्यम् ।
 प्रथमेदाथ यः कुर्व्यात् विश्वचक्रमिदं दिने ।
 तस्यायुर्वर्द्धते नित्यं जन्मोश्च विपुला भवेत् ॥
 इति सकलजगत्सुराधिवासं
 वितरति यस्तपनीयशोडशारम् ।

विश्वदे

हरिभवन्सुपागतः स विश्वे-
 चिरमधिगन्ध नमस्यते शिरोभिः ।
 असुदर्शनतां प्रयाति श्रुचो-
 मन्दनसुदर्शनताश्च कामिनीनाम् ।
 ससुदर्शनकेशवाशुस्वपं
 कनकसुदर्शनदानदम्भपापः ।
 क्षतगुरुदुरितारिषोडशारं
 प्रवितरन्प्रवराक्षतिं सुरारैः ।
 अभिभवति भवोद्भवानि भिक्षा
 भवमभितो भवने भवानि भूयः ॥”
 इति मात्स्ये महादानाशुकीर्त्तने विश्वचक्रप्रादा-
 निको नाम २५६ अध्यायः ।
 विश्वचक्रात्मा, [त्] पुं, (विश्वचक्रं ब्रह्माक्षमेव
 आत्मा स्वरूपं यस्य ।) विश्वः । यथा,—
 “नमो विश्वमयायेति विश्वचक्राक्षने नमः ।
 परमानन्दरूपो त्वं पाहि नः पापकर्हमात् ॥”
 इति मात्स्ये २५६ अध्यायः ।
 विश्वजित्, पुं, (विश्वं जयतीति । जि + क्लिप् ।
 तुक् च ।) यज्ञभेदः । इति जटाधरः । (यथा,
 रघुः । ५ । १ ।
 “तमधरे विश्वजिति क्षितीशं
 निःश्रेष्ठविभ्राणितकोषजातम् ।
 उपासविद्यो गुरुदक्षिणाधौ
 कौत्सः प्रपदे वरतन्तुशिष्यः ॥”)
 न्यायविशेषः । यथा, यत्तु फलान्मुतेर्निष्कल-
 मभिहितं तत् फलान्मुतौ विश्वजिज्ञायात् स्वर्गः
 कल्पते । इत्यनेन विरुद्धमिति । स च न्यायो
 यथा । विश्वजिता यजेत इत्यादि श्रूयते ।
 इत्येकादशीतत्त्वम् । वरुणपाशः । इति केचित् ।
 (अयि विश्वेणः । यथा, महाभारते । १ । २२० । ५ । १ ।
 “यस्तु विश्वस्य जगती बुद्धिमाक्रस्य तिष्ठति ।
 तं प्राङ्गुरध्यात्प्रविदो विश्वजिज्ञासुपावकम् ॥”
 दानवविशेषः । यथा, तत्रैव । १२ । २२० । ५ । १ ।
 “विश्वजित् प्रतिरूपश्च तृषान्तो विश्वरो
 मधुः ॥”
 उदरयस्य पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३१ । ५ । १ ।
 “आसीद् उदरयस्यापि विश्वजिज्ञानमेजय ॥”
 सत्वजितनयः । यथा, तत्रैव । ३० । १६ ।
 “सत्वजितनयस्तस्य विश्वजितस्य चात्मजः ॥”
 विश्वजयिनि, त्रि । यथा, भागवते । ७ । ४ । ७ ।
 “सर्वसत्त्वपतीन् जित्वा वशमाशीय विश्वजित् ।
 जह्वार लोकापालानां ख्यानानि सद्य तेजसा ॥”)
 विश्वतः, [स्] अ, (विश्व + तसिज् ।) सर्वतः ।
 इत्यमरटीका । (यथा, भागवते । १० । ११ । १ ।
 “उषमयात्मजादिश्वतो भयात्
 अथभ ते वयं रक्षिता सुहुः ॥”)
 विश्वदेवः, पुं, (विश्वे दीयतीति । दिव + अच् ।)
 गणदेवताविशेषः । इत्यमरटीका ।
 “विश्वदेवो क्रतुदक्षो सर्वास्त्रिष्टु विश्वतो ।
 नित्यं गान्दीमुख्याह वसुसव्यो च मैत्रके ।
 बवात्तलभने देवो कामकान्तो सदेव हि ।
 अपि कन्यामते ह्यर्थे आह्वे च अतिरोचकौ ।

पुस्तकात्प्रादुर्वाच विश्वदेवौ च पर्वणि ।”
 इति विश्वपुराणे गणभेदानामाध्यायः ।
 (विश्वस्य देवतास्वरूपे, वि । यथा, हरिवंशे ।
 १८ । १६ ।
 “श्रुतं मे विश्वदेवानां यद्रक्षसं महर्षियाम् ।
 तदिदं सर्वदेवानां तत्पतस्तत्त्ववादिनाम् ।”
 विश्वदेवा, स्त्री, इन्द्रगवेषुका । गौरकृपाकृजिया
 इति भाषा । इति जटाधरः । नागवला ।
 अतश्चपुष्यदक्षोत्पलः । इति रत्नमाला ।
 विश्वद्रष्ट, [च] त्रि, सर्वत्रगमनकर्ता । विश्वक
 समन्तात् अस्मति गच्छति विश्वद्रष्ट सर्वतो-
 गामी सर्वत्रगमनः तालवमथोऽपीत्येके । इत्य-
 मरभरती ।
 विश्वधारिणी, स्त्री, (विश्वं सर्वं धरतीति । धृ +
 धारिः । ङीप् ।) एधिवी । इति केचित् ।
 विश्वनाथः, पुं, (विश्वस्य नाथः ।) शिवः । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, वैराग्यशतके १२०२ ।
 “न गृहीतं श्रुतिहृदयं
 न च न गृहीतं परिहृतं हृदयम् ।
 इच्छामि च धाम परं
 गच्छामि तु विश्वनाथपुरीम् ।”
 साहित्यदर्पणप्रथिता पण्डितविशेषः । यथा,
 साहित्यदर्पणे ।
 “श्रीचन्द्रशेखरमहाकविचन्द्रसू-
 श्रीविश्वनाथकविराजकृतं प्रथमम् ।
 साहित्यदर्पणमसुं सुधियो विलोक्य
 साहित्यतत्त्वमखिलं सुखमेव वित्तम् ।”
 विद्यानिवासभट्टाचार्यपुत्रः पञ्चाननोपाधिकः
 भाषापरिच्छेदविद्वान्मुक्तावलीप्रणेतारपरपण्डि-
 तविशेषः ।)
 विश्वपर्णी, स्त्री, भूम्यामलकी । इति राज-
 निघण्टुः ।
 विश्वपाः, पुं, (विश्वं पातीति । पा + विश् ।)
 विश्वपालनकर्ता । स तु परमेश्वरः । इति
 सुम्भोध्याकरणम् । (यथा, हरिवंशे । २५१
 अध्याये ।
 “विश्वस्य पते हृतायसि अयनकर्मन् हृष्य-
 वंशप्राग्यंश विश्वपाक्षम् ।”
 विश्वष्ठा, [त्] पुं, (विश्वं चातीति । ष्ठा + भक्षणे
 + “अनुजानुपुयन्नीहन्ति ।” ऊष्ठा० १ ।
 १५८ । इति कनिनप्रत्ययेन साधुः ।) अयिः ।
 चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । देवः । विश्वकर्मा ।
 इति संक्षिप्तसारोद्यादित्तः । ख्यः । इति
 शब्दरत्नावली ।
 विश्वबोधः, पुं, (विश्वस्य बोधो यस्य ।) उडः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 विश्वभूः, पुं, उडभेदः । इति हेमचन्द्रः ।
 विश्वभेजं, स्त्री, (विश्वेषां भेजम् ।) शुष्ठी ।
 इत्यमरः । (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
 “विश्वभेजं शङ्खिकाचक्रैर्भ्रजभाषितैः ।”
 तथास्य गुणाः ।
 “सखेहं दीपनं द्रव्यसुखं वातकृपापद्मम् ।

विपाके मधुरं हृद्यं रोचनं विश्वभेजम् ।”
 इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ।)
 विश्वभोजः, [सु] पुं, सर्वभुक् । विश्वशब्दपूर्वक-
 भुजधातोः औद्यादिकासिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
 (विश्वरक्षके, वि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४२ । ४ ।
 “पूषाभागः प्रभृष्टे विश्वभोजः ।”
 “विश्वभोजा विश्वरक्षकाः ।” इति तन्नाथी
 सायणः ।)
 विश्वमदा, स्त्री, अयिजिज्ञा । यथा,—
 “काली कराली च मनोजवा च
 सुनोहिता चैव च धूम्रवर्णा ।
 स्फुलिङ्गिनी विश्वमदाश्चैवोऽप्येः
 सप्रेव जिज्ञाः कथिता सुनोऽप्येः ।”
 इति शब्दमाला ।
 विश्वम्भरः, पुं, (विश्वं विभर्तीति । भृ + “संज्ञायां
 भृहृत्प्रतीति ।” ३ । २ । ४६ । इति खच् । “अर-
 त्तिवदिति ।” ६ । ३ । ६७ । इति तुम् ।) विष्णुः ।
 (यथा च कश्चित् ।
 “विश्वम्भर ! भरासाकं विश्वसाक्षाद्वा वदः कुरु ।
 अथ पञ्चद्वयाभावे व्यज विश्वम्भरत्वकम् ।”
 इन्द्रः । इति मेदिनी । रे, २८५ ।
 विश्वम्भरा, स्त्री, (विश्वं विभर्तीति । भृ + खच् ।
 तुम् । टाप् ।) एधिवी । इत्यमरः । अस्या
 युत्प्रतिर्यथा,—
 “विश्वम्भरा तद्वरणाञ्जानन्तान्तरूपतः ।
 एधिवी एधुकन्यालाङ्कितस्वाम्भदासुने ।”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे ७ अध्यायः ।
 (यथा, उत्तरचरिते । १ अङ्के ।
 “विश्वम्भरा भगवती भवतीमस्य
 राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।”
 विश्वयुः, पुं, वायुः । इति केचित् ।
 विश्वरूपः, पुं, (विश्वमेव रूपं यस्य ।) विष्णुः ।
 इति हेमचन्द्रः । (महादेवः । यथा, महा-
 भारते । ७ । २०० । १२४ ।
 “विश्वे देवाश्च यत्किञ्च विश्वरूपस्ततः
 स्मृतः ।”
 लघुपुत्रः । यथा, विश्वपुराणे । १ । १५ । २२२ ।
 “लघुस्वाप्यात्मनः पुत्रो विश्वरूपो महा-
 यशाः ।”
 सर्वरूपे, त्रि । यथा, भागवते । ६ । ४ । २८ ।
 “स सर्वानाना स च विश्वरूपः
 प्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः ।”
 विश्वरूपकं, स्त्री, लक्ष्म्यागुण । इति राजनिघण्टुः ।
 विश्वरताः, [सु] पुं, (विश्वं रतः शक्तियस्य ।)
 ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ।
 विश्वरोचनः, पुं, (विश्वान् रोचयतीति । रच् +
 ल्युः ।) नाडीचक्राकः । यथा,—
 “केचुकं पंचुली पंचुर्नाडीचो विश्वरोचनः ।”
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 विश्ववेदाः, [सु] त्रि, सर्वज्ञः । विश्वं वेत्ति
 इत्यर्थे विश्वशब्दपूर्वविद्यतात्प्रादुर्वाचयेन निष्पन्न
 मिदम् । यथा,—

“स्वस्ति न रक्षी हृद्यमवाः
 स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
 स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः
 स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।”
 इति यजुर्वेदिसंस्कृताचार्यमन्त्रः ।
 (यथाच भागवते । ८ । ३ । २६ ।
 “सोऽहं विश्वदत्तं विश्वमविश्वं विश्ववेदसम् ।
 विश्वात्मानमनं ब्रह्म प्रयतोऽस्मि परं पदम् ।”
 विश्वसहा, स्त्री, अयिजिज्ञाविशेषः । यथा,—
 “हेतिः शिखा च सप्तार्धेर्जिज्ञास्ता एव
 कीर्तिताः ।
 काली कराली सुहिता धूम्रवर्णा मनोजवा ।
 स्फुलिङ्गिनी विश्वसहा संज्ञास्तासुतासुताः ।”
 इति जटाधरः ।
 विश्वसारं, स्त्री, (विश्वेषां सारम् ।) तन्त्रविशेषः ।
 इति प्रसिद्धम् ।
 विश्वसारकं, स्त्री, (विश्वसार + संज्ञायां कम् ।)
 विद्वद्वचः । इति शब्दचन्द्रिका । पथिमवसा ।
 इति भाषा ।
 विश्वसितः, त्रि, (विश्व + सित + क्तः ।) विश्वस्तः ।
 इति सुम्भोध्याकरणात् । (यथा, नैषधे । १ । १३१ ।
 “न केवलं प्राणियधो यधो मम
 त्वदीक्षयाद्विश्वसितान्तरात्मनः ।”
 विश्वसृक्, [ज्] पुं, (विश्वं सृजतीति । सृज् +
 क्तिप् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । (विश्वसृष्टि, वि ।
 यथा, रघुः । १० । १६ ।
 “नमो विश्वसृजे पूर्व्वं विश्वं तदगु विभते ।
 अथ विश्वस्य संवर्तं तुभ्यं जेधा क्षिप्तात्मने ।”
 विश्वस्तः, त्रि, (विश्व + स + क्तः ।) ज्ञानविश्वस्तः ।
 इति मेदिनी । ति, १५५ । यथा,—
 “न विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेतु ।
 विश्वासाद्भयसुप्ततं मृजादापि निज्जन्तति ।”
 इति गावङ्के १२४ अध्यायः ।
 विश्वस्ता, स्त्री, विधवा । इत्यमरः । (यथा, साहित्य-
 दर्पणे । १० परिच्छेदे ।
 “स्तनयुगसुक्ताभरणाः
 कण्ठककजिताङ्गयद्यो देव ।
 त्वयि कृपितेऽपि विश्वस्ताः
 प्रागेव रिपुस्त्रियो जाताः ।”
 विश्वस्था, स्त्री, (विश्वतः सर्वतः तिष्ठतीति ।
 विश्व + स्था + क्तः ।) श्रुतावरो । इति राज-
 निघण्टुः ।
 विश्वा, स्त्री, (विश्व + क्तम् ।) अयिं टाप् । अति-
 विद्या । इत्यमरः । श्रुतावरो । इति राज
 निघण्टुः । पिप्यती । इति शब्दचन्द्रिका ।
 (दशकन्याविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
 ६५ । १२ ।
 “क्रोधा प्राधा च विश्वा च वनता कपिका-
 सुनिः ।”
 विश्वाची, स्त्री, अश्वरोविशेषः । यथा,—
 “उर्वशी मेनका रम्भा मन्थकेशी ह्यवम्बुवा ।
 विश्वाची च हृताची च पञ्चचूडा तिस्रोत्तमा ।

विश्वामि

भानुमन्ववला वक्षो वादशास्त्रवः शुभाः ॥
 इति विश्वपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
 (वाङ्मुरोगविशेषः । तन्मन्त्रादिकं यथा,—
 “अथ विश्वाचीलक्षणमाह ।
 ‘तलं प्रवृत्तलीनां या कच्छरा बाहुपृष्ठतः ।
 बाहोः कर्मेक्षयकरौ विश्वाची नाम सा स्मृता ॥’
 कच्छरा महाकायुः तलं हस्तस्योपरिभागः ।
 तलशब्दोऽत्र उपरिवाचकः यथा भूमितल-
 मिति । तेनायमर्थः । बाहुपृष्ठतः बाहोः पृष्ठं
 बाहुपृष्ठमारभ्य तलं प्रतिहस्ततलं यावत्कक्षी-
 ल्य कच्छरास्ताः सन्ध्य बाहोः प्रसारणा-
 कुचनादिकर्मेक्षयकरा भवति सा इह वात-
 याधिषु विश्वाचीत्युच्यते बाहोरिति हित्वं
 सम्भवपरम् । एकस्मिन्नपि बाहौ विश्वाची
 भवति ॥” इति भावप्रकाशः ॥)
 विश्वात्मा, [न] पुं. (विश्वमेव आत्मा यस्य विश्वस्य
 आत्मा इति वा ।) विष्णुः । यथा,—
 “अथ कर्मे च विश्वात्मजस्याकर्तुरात्मनः ।
 तिर्यङ्मृदुषु यादःसु तद्व्यक्तविह्वलनम् ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥
 (महादेवः । यथा, कुमारः । ६ । १ ।
 “अथ विश्वात्मने गौरौ सन्दिदेशमियः सखीम् ।
 हाता मे भूभृतां नाथः प्रमाथीक्रियतामिति ॥”)
 विश्वाधायाः [स्] पुं, देवता । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ।
 विश्वामित्रः, पुं, (विश्वमेव मित्रमस्य । “मित्रं
 चर्षी ॥” ६ । ३ । १२० । इति विश्वस्य दीर्घः ।)
 ब्रह्मविशेषः । तत्पर्यायः । गाधिजः २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रिशङ्कुयाजी ३ गाधेयः ४
 कौशिकः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ गाधिभूः ६ ।
 इति शब्दरत्नावली । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “कृतदारं सुतं श्रुत्वा इष्टं पुत्रं स्वकं भृगुः ।
 अथाजगाम मतिमान् क्लृषां दृष्ट्वा ननन्द च ॥
 हृष्यती तं समासीनं भृगुं देवगणाञ्छितम् ।
 पूजयित्वा समासीनं तस्यतुस्तौ जनाङ्गली ॥
 ततो भृगुः क्लृषां स्वीयां सुप्रीत इदमब्रवीत् ।
 वरं दृषीष्व दास्यामि वाञ्छितं वरवर्णिनि ।
 अर्घ्यं दुष्करं वापि यत्र ते वर्षते स्पृहा ॥
 ततः सख्यवती पुत्रं तपध्यानायपारगम् ।
 मातुश्च वीरमतुलं पुत्रं वरमयाचत ॥
 स चैवमन्वित्युक्तेव भूत्वा ध्यानपरत्तदा ।
 विश्वावर्तस्य मनसा यज्ञात् श्वासं ससर्ष सः ॥
 तस्य विश्वासवातात्तु निःश्वतं वे चरुदयम् ।
 तस्यै तत् द्वितयं दत्त्वा भृगुस्तामिदमब्रवीत् ॥
 चरुदयं यद्वायु त्वं क्षुपे सख्यवति स्वयम् ।
 ज्ञात्वा ऋतौ ऋतौ माता तदा त्वञ्च करिष्यथः ।
 आलिङ्गात्पत्युत्पन्नं ते माता पुंसवनाय वै ।
 चरुमारक्तकं चेमं सा भोक्ष्यति सुतस्तनः ॥
 त्वद्यौ सुम्बरदृशन्तु समालिङ्गा सितं चरुम् ।
 भोक्ष्यस्येतेन पुत्रस्ते भविष्यति सनातनः ॥
 एवमुक्त्वा भृगुर्यातो यथेष्टं सापि संसृदम् ।
 अवाप मासा सहिता भर्षा पित्रा च भाविनी ॥

विश्वाम

अथ ज्ञानदिनेऽन्वयमालिङ्गारक्तकं चरुम् ।
 अद्यात् सख्यवती तस्या मातो फल्गुं सितं
 चरुम् ॥
 परिवर्तन्तं तं घ्यात्वा दिव्यानां भृगुर्मनिः ।
 अथागत्य क्लृषां तासु वचनश्चेदमब्रवीत् ॥
 विपर्ययस्त्वया भद्रे दृष्टालिङ्गनकर्म्मणि ।
 तथा चरुप्राशने च तत्रेदं भविष्यति ॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियाचारस्तव पुत्रो भविष्यति ।
 क्षत्रियो प्राण्याराचारो मातुस्ते भविता सुतः ॥
 इत्युक्त्वा भृगुणा साञ्ची तदा सख्यवती भृगुम् ।
 पुनः प्रसादयामास पौत्रो मेऽस्त्विति तादृशः ।
 एवमस्त्विति प्रोक्षा स तत्रैवानुर्ह्थे भृगुः ॥
 अथ काले सुतं दीर्घं यमदयिष्य गाधिना ।
 सुषुप्ते जननी तस्या विश्वामित्रं तपोनिधिम् ।
 यमदयिस्ततो वेदान् चतुरः प्राप माचिरम् ।
 प्रादुरासद्गुरुर्वेदः स्वयं तस्मिन् महात्मनि ॥
 विश्वामित्रोऽपि सकलान् वेदानपि तथाचिरात् ।
 धनुर्वेदं तथा ज्ञानं विप्रश्चाभूत्तपोधनः ॥
 जाल्पव्यमानस्तेजसी यमदयिष्वाहातपाः ।
 वेदेस्तपोभिः स सुनीतव्यक्रामश्च स्वयंवत् ॥”
 इति कालिकापुराणे ८ अध्यायः ॥
 (आयुर्वेदपारदर्शीं सुश्रुतोऽस्य पुत्रः । यथा,—
 “अथ ज्ञानदृशा विश्वामित्रप्रभृतयोऽविदन् ।
 अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशिराजोऽयमुच्यते ॥
 विश्वामित्रो मुनिर्ह्येव पुत्रं सुश्रुतसुक्तवान् ।
 वल्लु । वारानसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवल्गुभाम् ॥
 तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति
 बाहुजः ।
 स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदांवरः ॥
 आयुर्वेदं ततोऽधीत्य लोकोपकृतिहेतवे ।
 सर्वप्रायिद्यातीर्थसुपकारो महामखः ॥
 पितृन्वचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिकां गतः ।
 तेन साह्यं समर्थ्य सुनिच्छनुशतं ययौ ॥”
 इति भावप्रकारशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “विश्वामित्रसुतः श्रीमान् सुश्रुतः परिपृच्छति ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे षट्षष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
 विश्वस्मिन्नास्तिमित्रं यस्मात् परममित्रम् । यथा,
 “जनकेनाभिरामाय हृदौ राण्यमकण्ठकम् ।
 मिश्वामित्रं पुरस्कृत्य वनवासं ततो ययौ ॥”
 इत्युत्तरः ॥)
 विश्वामित्रप्रियः, पुं, (विश्वामित्रस्य प्रियः ।) नारि-
 केजः । इति शब्दरत्नावली । (कार्तिकः ।
 यथा, महाभारते । ३ । २१ । ८ ।
 “विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ॥”)
 विश्वाराट्, [ज] पुं, विश्वेषु राजते यः । विश्वेषां
 राट् राजा इति वा । इति सुश्रुतबोधवाकर-
 णम् ॥ (“विश्वस्य वसुराटोः ।” ६ । ३ । १२८ ।
 इति दीर्घः ।)
 विश्वासुः, पुं, (विश्वं वसु यस्य । “विश्वस्य वसु-
 राटोः ।” ६ । ३ । १२८ । इति पूर्वप्रदानस्य
 दीर्घः ।) गन्धर्वभेदः । इति मेदिनी । यथा,—
 “अधाजोऽङ्गारिवन्मारी स्वयंवाञ्छया जघ्नुः ।

विश्वेशः

इतः सुहस्तः स्वाश्वेव नृदन्वाश्च महामनाः
 विश्वासुः जग्राद्युश्च गन्धर्वैकादशो गणः ॥”
 इति विश्वपुराणे गणभेदनामाध्यायः
 (विष्णुः । यथा, महाभारते । ६ । १२ । ४५
 “विश्ववसुर्विश्वकर्त्तृर्विश्वेशो
 विश्वकर्सेनो विश्वकर्मा वशी च ॥” ७ ।
 वत्सरविशेषः । यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । १६
 “क्रोधी हृतीयः परतः क्रमेण
 विश्वासुश्चेति पराभवश्च ॥”
 तत्फलं यथा, चिन्तामण्युत्तवचनम् ।
 “सर्वत्र जायते क्षेमं सर्वशस्यमहाधत्ता ।
 विश्वासौ वरारोचे कार्पासस्य महाधत्ता ॥”)
 निशि स्त्री । इति मेदिनी ॥
 विश्वासः, पुं, (वि + श्वस + घञ् ।) प्रत्ययः । तत्-
 पर्यायः । विश्वम्भः २ । इत्यमरः ॥ आश्वासः ३
 आश्रमः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ ७ ।
 “लोभप्रमादविश्वासेः पुरुषो नश्यति त्रिभिः ।
 वस्त्राङ्गोभो न कर्षेयः प्रमादो न न विश्वसेत् ॥
 सा श्रीयान् मदं कुर्यात् स सुखी ह्यव्ययोज-
 षितः ।
 तन्मित्रं यस्य विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”
 इति गारुडं नीतिसारे ११५ अध्यायः ।
 “यस्य यावाश्च विश्वासस्तस्य सिद्धिश्च तावती ।
 एतावानिति ज्ञानस्य प्रभावः परिमीयते ॥”
 इति तत्रैव २३४ अध्यायः ।
 “न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
 विश्वासाङ्गयसुप्तं नृणादपि निजन्मति ॥”
 इति च गारुडं ११४ अध्यायः ॥ ७ ।
 “नखिनाश्च नदीनाश्च शृङ्गिणां शृङ्गपाणिनाम् ।
 विश्वासो नैव कर्षेयः स्त्रीषु राजकुलेषु च ।
 न विश्वसेदविश्वस्तं मित्रश्चापि न विश्वसेत् ॥
 कदाचिन् कुपितं मित्रं गुप्तदोषं प्रकाशयेत् ॥”
 इति चाणक्यम् ॥
 विश्वासघातकः, वि, विश्वासं हन्ति यः । (विश्वास
 + हन् + ण्वल् ।) विश्वम्भनाशकः । यथा,—
 “न भाराः पर्वता भारा न भाराः सप्त
 सागराः ।
 निन्दका हि महाभारा भारा विश्वास-
 घातकाः ॥”
 इति कर्म्मलोचनम् ॥
 विश्वेदेवाः, पुं, अग्निः । आह देवः । इति संक्षिप्त-
 सारोणादित्तः ॥
 “क्रतुर्दसो वसुः सख्यः कामः कालस्तथा अग्निः ।
 रोचकश्चाद्रवाश्वेव तथा चाश्वे पुरुवरवाः ॥
 विश्वेदेवा भवन्त्येते दश सर्वत्र पूजिताः ॥”
 इति विश्वपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
 अन्वदिश्वशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 विश्वेशः, पुं, (विश्वस्य ईशः ।) शिवः । इति शब्द-
 रत्नावली । (विष्णुः । यथा, भागवते । १ ।
 ८ । ४१ ।
 “अथ विश्वेश विश्वात्मन् विश्वकर्त्तृं सकेषु मे ।
 जेहपाशमिमं हिन्यि ददं पाण्डु उच्छ्रिय ॥”)

विषः

विश्वेश्वरः, पुं, (विश्वस्य ईश्वरः ।) काशीस्य-
महादेवः । यथा,—
“सर्वतीर्थेषु सखी स सर्वयात्री अधातु स च ।
मनिकर्णायु यः स्नातो यो विश्वंशं निरेक्षत ॥
सत्वं सत्वं पुनः सत्वं सत्वं सत्वं पुनः पुनः ।
दृश्यो विश्वेश्वरो निव्यं स्नातया मन्थिकर्णिका ॥”
इति काशीखण्डम् ॥

(यथाच तन्ने ।

“सुखेन वाद्यं सलिलेन पाद्यं
मूर्ध्निर्देहा विस्वदलेन पूजा ।
फलं पुनस्तस्य भवेदनन्तं
निःस्वस्य विश्वेश्वर एव देवः ॥”

विश्वीषधं, स्त्री, (विश्वेषामौषधम् ।) शुद्धी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विष, इर् लि अ औ ड आम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-उभ०-आत्म०-इत्येके-सक०-
अनिट् ।) इर्, अविषत् अविषत् । लि अ,
वेवेष्टि वेवेष्टे । औ, वेष्टा । ड, वेष्टे । उभय-
पदीत्यर्थः । अफलवत् कर्त्तरि आत्मने पदायी
ङकारः । इति दुर्गादासः ॥

विष, उं सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।) उ, वेष्टित्वा
विष्टा । इति दुर्गादासः ॥

विष, ग औ विप्रयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-पर०-अक०-अनिट् ।) ग, विष्ठाति
ज्ञानी पुत्रादिभ्यो विद्युक्तः स्यात् इत्यर्थः । औ,
अविषत् । दन्त्यान्तोऽयमित्ति । विष्णुशुभ्रतो
सुभ्रतिः । इति दुर्गादासः ॥

विषं, स्त्री, (विष सेचने + कः ।) जलम् । इत्य-
मरः । पद्मकेशरम् । इति तट्टीकायां मुकुटः ॥
बोलम् । वत्सनाभः । सामान्यविषम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विषः, पुं, स्त्री, (विष + कः ।) विषम् । तत्पर्यायः ।
क्षुद्रः २ गरलम् ३ । इत्यमरः ॥ आश्वेयम् ४
अमृतम् ५ गरदम् ६ कालकूटम् ७ कलाजूलम्
८ हारिद्रम् ९ रक्तशङ्खकम् १० नीलम् ११
गरम् १२ घोरम् १३ हलाहलम् १४ हला-
हलम् १५ शङ्खी १६ भृगरम् १७ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ आङ्गलम् १८ तीक्ष्णम् १९ रसः २०
रसायनम् २१ गरः २२ । इति जटाधरः ॥
अङ्गुलम् २३ आङ्गुलम् २४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ काकोलः २५ वत्सनाभः २६ प्रदीपनः
२७ श्रौत्स्विकेयः २८ ब्रह्मपुत्रः २९ । इति
रत्नमाला ॥ तद्भेदा यथा,—

“पुंसि स्त्रीषु च काकोलकालकूटहलाहलाः ।
सौराष्ट्रकः श्रौत्स्विकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥
सारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अभी नव ॥”
इति पातालवर्गे व्यभरः ॥ ॥ ॥

अपि च ।

“विषः क्षुद्रो रसस्त्रीत्यां सरलोऽथ हला-
हलः ।

वत्सनाभः कालकूटो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥

विषः

सौराष्ट्रकः श्रौत्स्विकेयः काकोलो सारदोऽपि
च ।

अहिच्छणो मेघशङ्खकृत्वाकनन्दनाः ॥
कैराटको हेमवतो मर्कटः करवीरकः ।
सर्षपो मूलको गौराद्रकः सक्तककईमौ ॥
अङ्गोलसारः कालिङ्गः शङ्खिको मधुसिक्त्यकः ॥
इन्दो लाङ्गलिको विस्मलङ्गपिङ्गलगौतमाः ।
सुस्तको दालवर्षेति स्यावरा विषजातयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

अथ विषस्य नामलक्षणगुणाः ।
“विषं तु गरलं क्षुद्रस्तद्वेदाशुदाहरेत् ।
वत्सनाभः सहारिद्रः सक्तकश्च प्रदीपनः ॥
सौराष्ट्रकः शङ्खकश्च कालकूटस्तथैव च ।
हलाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अभी नव ॥”
तत्र वत्सनाभस्य स्वरूपनिरूपणम् ।

“सिन्धुवारसदृकपक्षो वत्सनाभ्यालतिष्ठाया ।
यत्पार्थे न तरोद्वृद्धिर्वत्सनाभः स भावितः ॥”
अथ हारिद्रस्य स्वरूपम् ।

“हरिद्रातुल्यस्त्रो यो हारिद्रः स उदाहृतः ॥”
अथ सक्तकस्य स्वरूपम् ।

“यद्युद्यम्यः सक्तकेनेव पूर्वमध्यः स सक्तकः ॥”
अथ प्रदीपनस्य स्वरूपम् ।

“प्रदीपलोहितो यः स्याद्दीपिमान् दलनप्रभः ।
महादाहकरः पूर्णः कथितः स प्रदीपनः ॥”
अथ सौराष्ट्रकस्य स्वरूपम् ।

“सुराद्विषये यः स्यात् स सौराष्ट्रक
उच्यते ॥”

अथ शङ्खकस्य स्वरूपम् ।
“यस्मिन् गोशङ्खके बहु दुग्धं भवति लोहितम् ।
स शङ्खक इति प्रोक्तो दशतन्त्रविशारदेः ॥”
अथ कालकूटस्य स्वरूपम् ।

“देवासुररथे देवेर्हतस्य पृथमालिनः ।
देवस्य रुधिरात्पानस्यारुत्स्यसन्निभः ॥
निर्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभः परिकीर्तितः ।
सोऽहिच्छन्ने शङ्खवेरे कोकरो मलये भवेत् ॥”
अथ हलाहलस्य स्वरूपम् ।

“गोस्तनाभफलो गुच्छंस्तालपत्रच्छदस्तथा ।
तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्थाः इमादयः ॥
असौ हलाहलो ज्ञेयः किञ्चिन्स्यायां हिमा-
लये ।
इतिस्त्वाम्बितटे देशे कोकरोऽपि च जायते ॥”
अथ ब्रह्मपुत्रस्य स्वरूपम् ।

“वर्णतः कपिलो यः स्यात् तथा भवति साधकः ।
ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयान्तले ॥
ब्राह्मकः पाण्डुरस्त्वेषु चन्द्रियो लोहितप्रभः ।
वेद्यः पीतोऽस्मितः शूद्रो विष उक्तश्चतुर्विधः ॥
रसायने विषं विषं क्षत्रियं देहपृष्टये ।
वेष्टं कृच्छविनाशाय शूद्रं दध्याहधाय च ॥”
अथ विषस्य गुणाः ।

“विषं प्राञ्चहरं प्रोक्तं अवायि च त्रिकासि च ।
आमियं वातकण्ठद्वयोऽववाहिसदावहम् ॥”
अवायि सकलकायगुणव्यापनपूर्वकपाकागमन-

विषः

शीलम् । त्रिकासि अोजःशोषणपूर्वकं सन्धि-
दन्धप्रिथिलीकरणशीलम् । आमियं अधिका-
संशम् । योगवाहि संसर्गगुणवाहकम् ।
“मदावहं तमोगुणाधिक्येन बुद्धिविध्वंसकम् ।
तदेव युक्तियुक्तानु प्राणदायि रसायनम् ॥
योगवाहि परं वातक्षिप्यन्तु सन्निपातकृत् ।
योगवाहि त्रिदोषघ्नं हृंहणं धोष्यघर्जनम् ॥
ये दुर्गुणा विधेरुशुद्धे ते स्युर्हीना विशोधनात् ।
तस्मादिदं प्रयोगेषु शोधिधत्वा प्रयोजयेत् ॥”
अथोपविषाणां निरूपणम् ।

“अर्कचौरं क्षुद्गीचौरं तथैव कलिहारिका ।
करवीरोऽथ धुस्तरः पञ्च सोपविषाः स्मृताः ॥”
उपविषा गौणविषाः । एषा गुणास्तत्र तत्र
दृष्टयाः । अपि च ।

“अर्कचौरं क्षुद्गीचौरं लाङ्गली करवीरकः ।
गुञ्जाहिफेनो धुस्तरः समोपविषजातयः ॥”
एतेषां शोधनं चिन्त्यम् । गुणास्तत्र दृष्टयाः ॥
अथ विषाणां शोधनविधिः ।

“गोमूत्रे सिद्धिं स्थाप्यं विषं तेन विष्णुह्वाति ।
रक्तसर्षपतेलाक्तं तथा धार्यं च वाससि ॥
येगुणा गरले प्रोक्तास्ते स्युर्हीना विशोधनात् ॥
तस्मादिदं प्रयोगेषु शोधिधत्वा प्रयोजयेत् ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डः ॥

अथ विषाधिकारः । तत्र विषस्य हेविध्य-
माह ।

“स्यावरं जङ्गमस्यैव द्विविधं विगमुच्यते ।
दशाधिहानभाद्यन्तु द्वितीयं योऽदशाश्रयम् ॥”
स्यावरविषस्य दशाश्रयानाह ।

“मूलं पत्रं फलं पुष्यं त्वकं चौरं सारमेष च ।
निर्यासो धातवस्कन्दः स्यावरस्याश्रया दश ॥”
तद्यथा । मूलविषं करवीरादि १ । पत्रविषं
विषपत्रिकादि २ । फलविषं कर्काटिकादि ३ ।
पुष्यविषं वेजादि ४ । त्वकसारनिर्यासविषाणि
करम्भादीनि ५ । ६ । ७ । चौरविषं क्षुद्गादि
८ । धातुविषं हरितालादि ९ । कन्दविषं वत्स-
नाभमत्तकादि १० ॥ ॥ ॥ जङ्गमविषस्य षोड-
शाश्रयानाह ।

“दृष्टिनिश्वासदंष्ट्राश्च तत्रमूलमलानि च ।
शुक्रं लाला मुखं सर्षपः संदंशश्चापमर्हं तम् ।
गुदाश्विपित्तशूकानि दश षट् जङ्गमाश्रयाः ॥”
तद्यथा । दृष्टिनिश्वासविषा दिव्याः सर्षपः १ । २ ।
दंष्ट्राविषाः भौमाः सर्षपः ३ । दंष्ट्रानखविषाः
आश्वः ४ । मूत्रपुरीषविषा गृह्णोधिकार-
दयः ५ । ६ । शुकविषा मूत्रिकादयः ७ । लालाविषा
उच्चटप्लादयः ८ । लालासर्षपमूत्रपुरीषासर्व-
शुक्रमुखसंदंशदंष्ट्राश्च श्विपित्तशूकानि दश षट् पुरीषविषा-
श्विपित्तशूकानि दश षट् पुरीषविषाः
पादयः ११ । पित्तविषा मज्जुलमत्तयादयः १५ ।
शुकविषा भमरादयः १६ ॥ ॥ ॥ स्यावरविषाणां
सामान्यानां कार्याग्याह ।

“स्यावरमु अवरं हिक्का दलद्वयं गलग्रहम् ।
श्विनच्छटोऽपि निश्वासच्छटोश्च कुर्वते विषम् ॥”

विषः

आश्रयभेदेन विघाटानां विघाटां कार्या-
गयाह । तत्र मूलविषस्य कार्यमाह ।
“उद्देशेन मूलविषैर्भोजः प्रलपनं भवेत् ॥”
पञ्चविषस्य कार्यमाह ।
“जृम्भणं वेपनं श्वासो गृणां पञ्चविषैर्भवेत् ॥”
फलविषस्य कार्यमाह ।
“गुच्छशोधः फलविषैर्दीहो द्वेषश्च भोजने ॥”
पुष्यविषस्य कार्यमाह ।
“भवेत् पुष्यविषैर्हृत्प्राधानं मूर्च्छनं तथा ॥”
त्वक्सारनिर्वासविषाणां कार्यागयाह ।
“त्वक्सारनिर्वासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि ।
आस्यदीगन्धपादव्यश्रीरोरुक्कफसंशवाः ॥”
क्षीरविषकार्यमाह ।
“केनागमः क्षीरविषैर्विह्वेदो गुरुजिह्वता ॥”
धातु विषकार्यमाह ।
“क्षुत्पीडनं धातुविषैर्हृत्प्राधानं दाहश्च तालुनि ।
प्रायेण कालघातीनि विघाटयन्तानि निर्दिशेत् ॥
एतानि मूलादीनि विघाटानि नव कालघातीनि
कालान्तरे मारकाणि ॥ ॥ कन्दविषस्य
कार्यमाह ।
“कन्दान्यग्रवीथ्यानि याव्यक्तानि त्रयोदश ।
सञ्जागृतानि कुशलेर्जयानि दशभिर्युगेः ॥
स्थावरं जङ्गमश्चापि क्षत्रिमश्चापि यहिषम् ।
सद्यो निहन्ति तन् सर्वं युगेर्दशभिर्युतम् ॥”
तान् दशगुणानाह ।
“रूचसुष्णं तथा तीक्ष्णं सुष्णमाशु यवाधि च ।
विकाशि विघटं चैव लज्जपाकि च ते दश ॥”
तेर्गोविषस्य कार्यमाह ।
“तद्रीचान् कोपयेदायुर्मौष्णान् पित्तं सशो-
णितम् ।
तेष्वाग्नान्तिं भोजयति मर्मवन्त्यांश्चिनति हि ॥
शरीरावयवान् सौष्णान् प्रविशेदिकरोति च ।
आशुत्यादाशु तक्ष्मिन् यवायान् प्रकृतिं हरेत् ॥
विकाशितान् सपयति दीघान् घातून् मम-
त्यापि ।
अतिरिच्यत वैशानादृक्कित्यश्च लाघवात् ।
दूर्जरं चाविपाकित्वा तस्मान् क्लेशयते चिरम् ॥”
विषलिप्यश्च हतस्य लक्षणमाह ।
“सद्यः पाकं याति यस्य क्षतं तन्
सवेदन्तं पच्यते चाप्यभोज्यम् ।
कण्ठीभूतं क्षिप्तमथर्चप्रति-
क्षतान् मांसं शीघ्रं यत् यस्य चापि ॥
कृष्णातापौ दाहमूर्च्छं च यस्य
दिग्भाविद्धं तं मरुत्वं अवस्येत् ।
लिङ्गाभ्यासाश्च कुम्भादिभिर्ये-
र्दतः क्षीरो वा प्रथे यस्य चापि ॥”
पच्यते चाप्यभोज्यं पुनः पुनः पाकमेति । तापो
वक्षिस्तप्रता । दाहोऽभ्यन्तरे । कुम्भादित्यत्र
क्षतं कर्तुपदं बोद्धव्यम् । प्रायेण राजादीना-
मन्नादौ शत्रवो विषं ददति ॥ ॥ तेषां ज्ञानार्थं
लक्षणमाह ।
“रङ्गितस्य मरुत्यायां वाक्चेष्टासुखवेत्तैः ।

विषः

जानीयाद्विषदातारमेभिर्बिद्धैश्च बुद्धिमान् ॥
न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च ।
अपायं बहु संकीर्णं भाषते चापि मूढवत् ॥
अङ्गुलीः स्फोटयेदुन्नीं विलिखेत् प्रहसेदपि ।
वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चैकेकमीक्षते ॥
विषयवक्रो ध्यामश्च गतः किञ्चिच्छिनति च ।
आलभेत सकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान् ॥
निर्वियामुरपह्णारैर्वीक्षते च पुनः पुनः ।
वर्षेते विपरीतश्च विषदाता विलेपनः ॥”
रङ्गितमभिप्रायस्त्वचक आकारः । सुखवेत्तति
सुखवेवर्थादिः । रभिलिङ्गेः वक्ष्यमाणैः । न
ददात्युत्तरं पृष्टः स्वीयासक्तमनितयामो-
हान् । संकीर्णं अस्फुटम् । भयजवायुलनित-
पञ्चयथापनोदायाङ्गुलीः स्फोटयेत् । प्रहसन्
अहेतावपि । ध्यामः दग्धसमानवर्णः । आल-
भेत सुप्रेतम् । विपरीतं यथा स्यादेवं वर्षते ॥
जङ्गमविषाणां सामान्यानां कार्यमाह ।
“निद्रान्द्राक्तमं दाहं सम्पाकं लोमह्वयणम् ।
श्रीथश्चेवातिसारश्च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥”
जङ्गमेषु तीक्ष्णतरत्वेन सर्पानाह ।
“वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिराजिलाः ।
यथाक्रमं समाख्याता ह्यन्तरा हन्दरूपिणः ॥”
भोगिनः फणिनः । ते च विघातिः ।
“मण्डलेर्विधैश्चित्राः पृथङ्गो मन्दगामिनः ।
घटं ते मण्डलिनो ज्ञेया ज्वलनाकंसमा विधेः ॥
स्निग्धा विविधवर्णाभिस्त्रिगुणैश्च राजिभिः ।
विचित्रा इव ये भान्ति राजिलास्ते हि तेऽपि
यत् ॥”
एते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मानः । ह्यन्तरा
ह्यन्तरे भेदो येषां ते ह्यन्तराः । यथा
भोगिनो मण्डलिभ्यां जाताः इत्यादि ॥ ॥
भोगिपञ्चतिज्जगदंशलक्षणभेदमाह ।
“दंष्ट्रो भोगिकतः कृष्णः ससंवातविकारनुत् ।
पीतो मण्डलिनः शोथो मृदुः पित्तविकारवान् ॥
राजिलोत्थो भवेद्दंष्टः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः ।
पाण्डुः स्निग्धोऽतिसान्द्रात्कस्वल्पेष्वाविकार-
वान् ॥”
देशविशेषे कालविशेषे च दृष्टस्यासाध्यत्वमाह ।
“अथत्पदवायतनप्रज्ञान-
वल्गोकसन्त्यासु चतुष्पथेषु ।
याम्ये सपित्रे परिवर्जनीया
अज्ञे नरा मर्मसु ये च दृष्टाः ॥”
याम्ये भरणयाम् । पित्रे मघायाम् ।
“दाहोकराणां विषमाशु हन्ति
सर्वाणि चोष्णं द्विगुणीभवन्ति ॥”
उष्णं उष्णसंयोगे । दाहोकरलक्षणमाह ।
“रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्त्रिकाङ्कुप्रधारणः ।
ज्ञेया दाहोकराः सर्पाः फणिनः शीघ्र-
गामिनः ॥”
अपरेषु येषु विषमाशु मारकं भवति तानाह ।
“अजीर्णपित्तापपीडितेषु
बाणेषु दृष्टेषु कुक्षितेषु ।

विषः

जीवे चते मेहनि कुष्ठजुष्टे
रुद्धे बले गर्भवतीषु चापि ॥
प्रसूयते यस्य न रक्तमस्ति
राण्यो जताभिश्च न संभवन्ति
श्रीताभिरङ्गिश्च न रोमहर्षां
विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ॥
निक्षं मुखं यस्य च केशघातो
नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः ।
कृष्णश्च रक्तः श्वयुष्श्च दंष्ट्रो
हन्तोः स्थिरत्वश्च स वर्जनीयः ॥”
केशघातः आकण्ठेणान् । नासावसादः नासाया
गतत्वम् । कण्ठभङ्गः यीवाधारखाण्डितः । हन्तोः
स्थिरत्वं हनुद्वयस्तम्भः ॥ ॥ अपरश्च ।
“वर्तमानो यस्य निरिति वक्रा-
दन्तं सवेदुर्हमघश्च यस्य ।
दंष्ट्रानिपातांश्चतुरश्च पश्येद्-
यस्यापि वैद्यैः परिवर्जनीयः ॥”
वर्तिः अधिरक्ष्यम् । रक्तं सवेदुर्हमघश्च यस्य
यस्य च नासासुखलिङ्गगुदादिभ्यो रक्तं सवेत् ।
“उन्मत्तमत्वर्धसुपदतं वा
हीनस्वरं वाप्यथवा विवर्णम् ।
सारिष्टमत्वर्धमवगिनश्च
जह्यान्नरं तस्य न कर्म कुर्म्यात् ॥”
अत्वर्धसुपदतं वा ज्वरातिसारादिभिरतिप्रये-
नोपदतम् । हीनस्वरं वक्तुमद्यमम् । विवर्णं
कृष्णवर्णम् । सारिष्टं नासाभङ्गादियुक्तम् ।
अवगिनं वेगो विषवेगः लहरि इति लोके
तद्वदितम् ॥ ॥ स्थावरं जङ्गमं विषमेव
जीर्णत्वादिभिः कारणैर्दूषीविषसंज्ञां लभते ।
तदाह ।
“जीर्णं विषघ्नौषधिदूषितं वा
दावास्वतातातपश्रीषितं वा ।
स्वभावतो वा गुणविप्रक्षीणं
विषं हि दूषीविषतासुपैति ॥”
जीर्णं अतिपुराणम् । विषघ्नौषधिदूषितं विषघ्ना-
भिरीषधीभिर्वीष्यहीनीकृतम् । स्वभावतो वा
गुणविप्रक्षीणं स्वभावादेव दृष्टानां गुणानां
मध्ये द्विजादिगुणहीनम् ॥ ॥ दूषीविषस्य
कार्यमाह ।
“वीर्याल्पभावाद्गन्निपातयेत्तत्
कफान्वितं घर्षेणानुबन्धि ।
तेनाहृतो भिन्नपुरीषवर्णो
विगन्धवेरस्ययुतः पिपासो ॥
मूर्च्छां भ्रमं गद्गदवाग्धमिश्च
विचेष्टमानोऽरतिमाप्रयाहा ॥”
न निपातयेत् न मारयति । कफान्वितं कषेण
मन्दीकृतौष्णादिगुणम् । घर्षेणानुबन्धि कफे-
नाप्येर्मान्वादीघत्याकाश्चिरमास्याधि । भिन्न-
पुरीषवर्णः भिन्नपुरीषो हुतमलः भिन्नवर्णश्च ।
विचेष्टमानो विरहो चेष्टा कुर्वन् मूर्च्छादीन्
याधीन् लभते ॥ ॥ स्थावविषघ्नस्यैते दूषी-
विषे लिङ्गविशेषमाह ।

विषः

“आमा प्रयस्ये कषवातरोगी
पक्षाग्रयस्येऽनिलपित्तरोगी ।
भवेत् समुहस्य शिरोऽङ्गुलको
विलूनपक्षश्च यथा विहङ्गः ॥”
समुहस्य शिरोऽङ्गुलः केशाः अङ्गुलश्च चरोमाणि
यस्य सः । एतदपि लिङ्गं पक्षाग्रयस्ये दूषीविषे
बोद्धव्यम् । शिरः रसादिव्यय तदयथोक्तान्
करोति धातुप्रभवान् विकारान् । तत् दूषी-
विषम् । यथोक्तान् सुश्रुते आधिसमुहं शी-
योक्तान् ॥ * । दूषीविषस्य प्रकीर्णसमयमाह ।
“कोपन्तु शीतानिलदुर्दिभ्यु
जात्याशु पूर्णं शब्दं तस्या रूपम् ॥” * ।
कुपितस्य तस्य दूषीविषस्य पूर्णरूपमाह ।
“निद्रागुरुत्वश्च विजृम्भणश्च
विश्वेष्वहर्षावधवाङ्मर्दः ॥”
विश्वेषः गान्धेयिष्ठम् । हर्षः रोमाश्चः ॥ * ।
रूपमाह ।
“ततः करोत्यन्नमदाविपाका-
वरोचकं मण्डलकोटजम् ।
मांसस्य पाणिपदादिप्रोथं
सूर्क्षा तथा कर्हिमथातिसारम् ॥”
दूषीविषं श्वासद्वयं च्चरांश्च कुर्यात् प्रवृद्धिं
जठरस्य चापि । अन्नमदः अग्निं भुक्ते पूगफले-
नेव मदः अविपाकः ॥ * । अन्नस्य दूषीविष-
भेदेन विकारभेदमाह ।
“उन्मादमन्यन्नयेत्तथाय-
दानाहमन्यत्तपयेच्च शुकम् ।
गादृगद्यमन्यन्नयेच्च कुष्ठं
तास्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥”
अन्यत् दूषीविषम् । तास्तान् विकारान् विसर्प-
विस्कोटादीन् ॥ * । दूषीविषस्य निरुक्तिमाह ।
“दूषितं देशकालान्नं दिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः ।
यस्मान् संदूषयेद्धानुं तस्मान् दूषीविषं स्रूयम् ॥”
देशः अन्नपादिः । कालो दुर्दिनादिः । अन्नं
कुण्ठत्यतिलमसुरादि । धातुदूषकत्वाद्दूषीवि-
षम् ॥ * । दूषीविषस्य साध्यत्वादिकमाह ।
“साध्यमात्मनः सद्यो याप्यं संवत्सरोपितम् ।
दूषीविषमसाध्यं स्यात् क्षीणस्याहृतसेविनः ॥”
क्षिप्तं विषं द्विविधम् । एकं सविषं दूषीविष-
संज्ञम् । अपरमविषं तदेव गरसंज्ञम् । तथा च
काश्यपसंहितायाम् ।
“संयोगलश्च द्विविधं द्वितीयं विषसुच्यते ।
दूषीविषन्तु सविषमविषं गर उच्यते ।
संयोगजं क्षिप्तं विषम् । द्वितीयं स्वाभावि-
कान् । तच्च द्विविधम् ॥ * । तत्र दूषीविष-
मभिधाय गरं दर्शयितुमाह ।
“सौभाग्यायं क्षिप्यः खेदरजोनाशुक्तान्
मलान् ।
शत्रुपयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्वन्नमिश्रितान् ॥” *
गरकार्यमाह ।
“तेः स्यान्माकुञ्जशोऽप्यामिष्णूरश्चास्योप-
चायते ।

४४३

विषः

मर्मप्रधमनाधानं हस्तयोः शीथसम्भवः ॥
जठरं यद्विषो रोगा यस्या गुल्मः सद्यो च्चरः ।
एवंविधस्य चान्यस्य आधिल्लङ्घ्य चायते ॥”
ते गरीः स्वेतरजः प्रवृत्तिभिः । च्चरश्चास्योप-
चायत इति अपाकात् । मर्मप्रधमनं मर्म-
स्ययाम् । सद्यो धातुस्यः ॥ * । कृतानां जन्तु-
विषोपायासुत्पत्तिं संस्थाप्याह ।
“यस्मान्नानं जणं प्राप्ता सुनेः प्रसिद्धिर्भवः ।
तेभ्यो जातास्ततो लता इति ख्यातास्तु
षोडशं ॥”
तत्र सुश्रुतः ।
“विन्धामित्रो रूपवरः कदाचिद्विषसत्तमम् ।
वशिष्टं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल ॥
कुपितस्य सुनेस्तस्य ललाटात् खेदविन्द्वः ।
अपतन्धनादेन स्यधस्तात्तीव्रस्यैः ।
लने जणे महर्षस्तु धेनुर्धं सम्भूतेऽपि च ॥
ततो जातास्त्रिमे घोरा नानारूपा महाविषाः ।
तासामष्टौ कष्टसाध्या वर्णास्तावन्य एव हि ॥
तत्र जगमखलाप्रभृतयोऽष्टौ कष्टसाध्याः । सौव-
र्गिकाप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः ॥ * । तासां सामा-
न्यानां दंशलक्षणमाह ।
“ताभिर्दंष्ट्रं दंशकोप्यः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च चिदो-
पजाः ॥
पिडका विविधाकारा मखलानि महालि च ।
शीथो महान्तो र्ददो रक्ताः श्यावाश्चला-
स्तथा ॥
सामान्यं सञ्जलानामेतदंशस्य लक्षणम् ॥”
दंशकोप्यः दंशमध्यं पूतिभावः ।
“दंशमध्ये तु यत् जण्यं श्यावं वा जालमावृतम् ॥
दधाकृति भ्रूषं पाकं केदयोऽथ च्चरान्वितम् ॥
दूषीविषाभिल्लं ताभिस्तं दृष्टमिति निर्दिशन् ॥”
सौवर्गिकादयोऽष्टावसाध्याः प्राणहरास्तासां
लक्षणमाह ।
“शीथः श्वेता सितारक्ता पीता वा पिडका
च्चरः ।
प्राणान्तिको भ्रूषहाहः श्वासहिका शिरो-
यहः ॥”
आखुदूषीविषलक्षणमाह ।
“आदंशाच्छीणितं पाकुमखलानि च्चरो-
रुक्तिः ।
लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषाहृते ॥”
प्राणहरश्च कविषकार्यमाह ।
“सूर्क्षाङ्गुलीवैवर्ग्यं केदशन्दाश्रुतिच्चराः ।
शिरोगुरुत्वं लालासृक्कृद्दिश्चासाध्यस्यकान् ॥”
अङ्गुलीवैवर्ग्यं स्यककारो बोद्धव्य इति तन्ना-
म्नरे ॥ * । ककलासदृश्य लक्षणमाह ।
“शीथस्य कार्यमथवा नानावर्णत्वमेव च ।
मोहोऽथ वर्धो भेदो दृश्य ककलामकेः ॥”
वृक्षकविषस्य लक्षणमाह ।
“दृश्यस्त्रिवादी च भिनसोवोर्धुमाश्च च ।
वृक्षकस्य विषं याति प्रश्नान् दंशोऽवतिष्ठते ॥”

विषः

असाध्यश्चिकित्सकदृश्य लक्षणमाह ।
“दृशोऽसाध्यैस्तु हृद्गन्धारसनोपहतो गरः ।
मार्धेः पतद्द्विरत्यर्थं वेदनात्तो जहात्यस्यम् ॥”
असाध्यैश्चिकित्सेषामेवावृत्तेः । हृदादिप-
हतः हृदादिकार्यरहितो भवति । अत्यर्थं
वेदनात् इत्यन्वयः । कणभद्रेत्य लक्षणमाह ।
“विसर्पः श्वयथुः शूलं च्चरश्चर्हिरेथापि च ।
लक्षणं कणभेदेऽपि दंशोऽवतिष्ठते ॥”
कणभः कीटविषेषः । उचिदङ्गदृश्य लक्षण-
माह ।
“लण्यरोमोचिदङ्गैश्च स्तब्धलिङ्गो भ्रूषार्नि-
मान् ।
दृष्टः शीतोऽनेव सित्ताम्यज्ञानि मन्थते ॥”
लण्यरोमा अधिकतरलण्यरोमा । उचिदङ्ग-
शीटाकीटविषेषः ॥ * । सविषमखकदृश्य
लक्षणमाह ।
“एकदंष्ट्राहिनः शूलः सतजः पीतकः स्रष्ट ।
सनिद्रश्चर्हिमांशु दृशो मखकेः सविषोऽवृत्त ॥”
एकदंष्ट्राहिनः स्वभावादेकैव दंष्ट्रा दृशो
भवति ॥ * । मख्यविषस्य कार्यमाह ।
“मख्यास्तु सविषाः कुण्ठेदं शीथं रजं तथा ॥”
जलोकोविषकार्यमाह ।
“कखुशीथं च्चरं सूर्क्षा सविषास्तु जलोक्तः ।
कुण्ठेरिति शेषः ॥ * । यद्दशोधिकार्यविषकार्य-
लक्षणमाह ।
“विदाहं श्वयथुं तोदं प्रखेदं यद्दशोधिकार्यः ।
कुण्ठः । इति शेषः ॥ * । शतपदीविषकार्यमाह ।
“दंशं खेदं रजं दाहं कुण्ठं शतपदीविषम् ॥”
शतपदी गिन्नार इति लोके ॥ * । मण्डकविष-
कार्यमाह ।
“कखुमान् मण्डकरीयश्चोयः स्थावन्स्वेदनः ॥”
असाध्यमण्डकलक्षणमाह ।
“असाध्यकोटसदृशमसाध्यं मण्डकक्षतम् ॥”
असाध्यकोटसदृशं असाध्योः कोटं लताभिः क्षतं
यत् क्षतं तत्सदृशवेदनम् ॥ * । मन्त्रिकार्यस्य
लक्षणमाह ।
“सद्यः संस्थाविणी श्यावा दाहश्च च्चरश्चिचरा-
न्विता ।
पिडका मन्त्रिकार्ये तासामु स्यादिकाशुद्धत् ॥”
तासामित्यादि । तासां सुश्रुतोक्तानां यसां
मन्त्रिकाणां मध्ये स्यादिकानाम्को शीथं प्रायं
हरतीत्यर्थः ॥ आघ्रादिविषाणां कार्यमाह ।
“चतुर्थाद्विपाद्विन्वा गखेदं नोश्च यत् क्षतम् ।
स्यते पच्यते तत्तु स्रवते च्चरयत्यपि ॥”
चतुर्थाद्विपाद्विन्वादिभिः । द्विपाद्विन्वमाशुपा-
दिभिः । स्रवते स्रवं भवति ॥ * । विषोऽभितस्य
लक्षणमाह ।
“प्रसन्नदोषं प्रकृतिम्यधातुः
मसाभिकामं समस्रजविट्कम् ।
प्रसन्नवर्णं न्द्रियचिपथे
वेद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥”
प्रसन्नदोषं प्रकृतिसादोषं शेषं सुगन्धम् ॥ * ॥

विषयः

अथ विद्यायां चिकित्सा । तत्र स्यावरविषस्य चिकित्सा ।
 “स्यावरं विद्यायां नरं यत्नेन वामयेत् ।
 वमनेन समं नास्ति यत्नस्तस्य चिकित्सितम् ॥
 विषमत्वं तु स्याच्च मीक्षणं कथितं यतः ।
 अतः सर्वविधे युक्तः परिकेसु प्रीतलः ॥
 औष्ण्यान्तेष्वादिप्रधिग विषं पिपत्तं प्रकोपयेत् ।
 वामितं सचयेत्समाच्छीतलेन जलेन च ॥
 पाययेन्मधुसर्पिर्भां विषघ्नं भेषजं हृतम् ।
 भोक्तुमर्हं रसं दद्यात् सर्वैस्त्वरिचानि च ॥
 यस्य यस्य च दोषस्य पश्चात्तज्ज्ञान भूरिशः ।
 तस्य तस्यौषधेः क्रियादिपरीतशुभेः क्रियाम् ॥
 प्रालयः षष्टिकाश्चैव कोरदूषाः प्रियङ्गवः ।
 भोजनार्थं विषाणानां हृताः पटुयु सैन्धवम् ॥”
 प्रियङ्गुः कर्णुः ।
 “मूलत्वकपत्रपुष्पाणि बीजश्चेति शिरीषतः ।
 गवां मूत्रेण संपिष्टं तेषां द्विगुह्वरं भवेत् ॥
 दूधौ विषार्णैः सुस्निग्धमूर्धुं चाधश्च ॥१॥ धितम् ।
 पाययेद्गदं मन्थमिदं दूधौ विषापहम् ॥
 पिप्पलीध्यामकं मांसी लोप्रमेला सुवर्चका ।
 मरिचं बालकं चैला तथा कनकगैरिकम् ॥
 चौद्रयुक्तः कषायोऽयं दूधौ विषमपोहति ॥”
 ध्यामकं रोहिणम् । तदलाभं उशीरं देयम् ।
 कनकगैरिकं सोमामेरु इति लोके । अत्यन्त-
 मारक्तम् ॥३॥ अथ जङ्गमविषस्य चिकित्सा ।
 “अभयां रोचनां कुष्ठमर्कपुष्यं तथोत्पलम् ।
 नलवेतसम्बलानि गरलं सुरसां तथा ॥
 सकलिङ्गं समञ्जसामनन्तां प्रतावरीम् ।
 शृङ्गाटकं समङ्गाश्च पद्मकेशरमित्यपि ॥
 कल्कीजत्य पनेत् सर्पिः पथो दद्याच्चतुर्गुणम् ।
 सम्यक्पक्वोऽवतोर्यं च शीते तस्मिन् विनिः-
 क्षिपेत् ॥
 सर्पिस्तुल्यं भिषक् चौद्रं क्षतरणं निधापयेत् ।
 विषाणि हन्ति दुर्गाणि गरदोषहतानि च ॥
 स्याद्गोहन्ति विषं सर्वं गरैरुपहृतां त्वचाम् ।
 योगक्षन्तमकं कण्ठं मांससादं विसंक्षताम् ॥
 नाशयत्यङ्गनाभ्यङ्गपानवक्षिपु योजितम् ।
 सर्पकोटाखुलतादिदधानां विषहन् परम् ॥”
 न्युपाशस्त्रेदि हृतम् ।
 “धूलूरस्य शिषा पेया चौरेण परिपेषिता ।
 अङ्गोठैर्वज्राणां चापि अविषघ्नी प्रयत्नतः ॥
 रजनीयुत्पापतङ्गमञ्जिष्ठानागकेशरैः ।
 शीतान्मुपिष्टैराशेषः सद्यो जनां विषापयेत् ॥
 चौरकस्य क्षतः कल्को हृतसैन्धवधंयुतः ।
 सुखीणो मधुना लेपो वृश्चिकस्य विषं हरेत् ॥
 गन्धमाघ्राय सुदितस्त्रय्यावर्षदलस्य तु ।
 वृश्चिकेन गरो विहः क्षणाद्भवति निर्विषः ॥”
 इति विषाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥३॥
 पारिभाषिकविषा यथा,—
 “न विषं विषमित्याहुः प्रकृतं विषमुच्यते ।
 देवस्य चापि यत्नेन सदा परिहरेत्ततः ॥”
 इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥

विषयः

अपि च ।
 “दुरधीता विषं विद्या अजीर्णं भोजनं विषम् ।
 विषं गोष्ठौ दरिद्रस्य वृद्धस्य तदधी विषम् ॥
 विषं चक्रमणं राज्ञौ विषं राज्ञोऽनुकूलता ।
 विषं स्त्रियोऽप्यन्यद्वेदो विषं याधिरवीचिनः ॥”
 इति चाणक्यम् ॥
 विषकण्टकिनी, स्त्री, (विषयुक्तः कण्टकोऽस्या
 अस्तीति इतिः । डीष् ।) बन्धाकर्कोटकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “बन्धाकर्कोटकी देवी कन्यायोगेश्वरीति च ।
 नागारिनक्रदमनो विषकण्टकिनी तथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
 विषकण्डः, पुं, (विषयुक्तः कण्डो यस्य) नीलकण्डः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषघा, स्त्री, गुडूची । इति शब्दचन्द्रिका ।
 विषघाती, [तु] पुं, (विषं हन्तीति । हन +
 ङित् ।) शिरीषवृक्षः । इति शब्दमाला ॥
 विषनाशके, त्रि ॥
 विषघ्नः, पुं, (विषं हन्तीति । हन + टक् ।) शिरीष-
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । यवासः । विभी-
 तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चम्पकवृक्षः । इति
 जटाधरः ॥ विषनाशके, त्रि ॥ (यथा, मनुः ।
 ७ । २२८ ।
 “विषघ्नैरगदेषास्य सर्वदशाणि योजयेत् ।
 विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा ॥”)
 विषघ्नौषधानि यथा,—
 मधुरवाच ।
 “रजोन्नानि विषघ्नानि यानि धार्याणि भूषुजा ।
 अगदादि समाचक्षु तानि धर्मैश्चतारैः ॥
 मत्स्य उवाच ।
 विस्वाङ्कायवचारं पाटला वाङ्कोषणा ।
 औपगर्णं शङ्खकीयुक्ता निष्काय्य प्रोक्ष्यं परम् ॥
 सविषं प्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निर्विषम् ॥२॥
 यवसैन्धवपानीयवस्त्रश्यासनोदनम् ।
 कबचाभरणं हृत्त्रं बालयजनवैश्रवनी ॥
 शैलुः पाटलातिविषा मोपी भागी पुनर्नवा ।
 समङ्गावृक्षमूलत्वक्कपित्थवृषधोगितम् ॥
 सहदन्तशठमदन्तं प्रोक्ष्यं विषनाशनम् ॥५॥
 जाचा प्रियङ्गु मञ्जिष्ठा सममेला हरेण्डका ।
 सयष्टा मधुना युक्ता वभ्रुपित्तं कल्किता ॥
 निखनेदुर्गोविषाणस्यं सन्नराजं महीतले ।
 ततः क्षत्वा मयिं हेन्वा बह्वं हस्तेन धारयेत् ॥
 सस्यष्टं सविषमतेन सद्यो भवति निर्विषम् ॥३॥
 मनो जलं शमीपुष्यं दुर्धर्गां चैव कथंकाः ।
 कपित्थकुष्ठमञ्जिष्ठाः पित्तं शूलकल्किताः ॥
 शुनो गोः कपिलायाश्च सौम्यास्त्रियापरोऽमदः ।
 विषजन्तु परमं कार्यं मणिरत्नं च पूर्णवत् ॥
 म्रिक्ता जतुका वापि हस्ते बद्धा विषापहा ॥४॥
 हरेणु मांसी मञ्जिष्ठा रजनी मधुका मधु ।
 अचत्वक् सुरसं लाचासुपित्तं पूर्णवदृष्टि ॥
 वादिन्नाम्नि पताकाश्च पिष्टैरेतैः प्रलेपिताः ।
 शुला हृद्वाप चात्राय सद्यो भवति निर्विषः ॥५॥

विषयः

अथयं पञ्चलवर्गं मञ्जिष्ठा रजनीद्वयम् ।
 कृष्णोला विद्युतापत्रं विहङ्गमिन्द्रवारुणी ॥
 मधुकं वेतसं चौद्रं गोविषाण्ये निधापयेत् ॥
 तस्मादुष्णान्ना मात्रा प्रागुक्तं योजयेत्तथा ।
 विषं भुक्तं जारयति निर्विषेऽपि न दोषहतम् ॥६॥
 सक्तं सर्वरघोपेतं सर्षपा एलवालुकेः ।
 सुवर्णा तस्करतरोः कुसुमैरर्णुनस्य तु ॥
 घूपो वासयष्टे हन्ति विषं स्यावरजङ्गमम् ।
 न तत्र कौटाः सविषा न दहैरसरीक्षपाः ।
 न क्षत्या कर्मणस्तत्र घूपोऽयं यच्च दहते ॥७॥
 कल्किनेश्च लणचौरपलाशदुमवस्त्रकेः ।
 दूर्चेलवालुसुरसानाकुलीतस्तुलीयकेः ।
 कायः सर्वादिकार्येषु काकमाचीसुतेर्हृतः ॥८॥
 रोचनापत्रनेपालीकुसुमेस्तिलकोऽन्धहम् ।
 विषेन वाध्यते स्याच्च नरनारीरुपप्रियः ॥९॥
 चर्गैर्हरिद्रामञ्जिष्ठाकिण्वीकण्वनिम्बलेः ।
 दिग्धं निर्विषतामेति गात्रं सर्वविषाहृतम् ॥१०॥
 शिरीषस्य फलं पत्रं पुष्यं त्वद्वृक्षमेव च ।
 गोमूत्रवृष्टो हृद्गदः सर्वकर्मकरः स्तुतः ॥११॥
 एकवीरमहौषधः श्रेष्ठश्च चातः परं द्विज ।
 बन्धाकर्कोटकी राजन् विष्णुकान्ता तथीत्कटा ।
 श्रुतमूलो श्रुतानन्दी वला मोला पटोकिला ।
 सोमा पिष्टनिशा चैव तथा दग्धरहा च या ।
 स्याले कमलिनी या च विशाली शङ्खम्लिका ॥
 चखाली हस्तिचखाली गोचखाली च
 गन्धिका ।
 रक्ता चैव महारक्ता तथा वर्हिश्रिष्ठा च या ।
 कोषातकी नक्तमाला पियाला शुभलक्षणा ।
 वारणा च सुगन्धा च तथा वै गन्धनाकुली ॥
 ईश्वरी च शिलीन्धी च सोमकी वंशतालिका ।
 जतुकाली महाश्वेता श्वेता च मधुयष्टिका ॥
 वर्जटः पारिभद्रश्च तथा वै सिन्धुवारिका ।
 जीवानन्दा वसुमती नर्तनागरकण्टकी ॥
 तालता जालपाताला तथा च षटपत्रिका ।
 कार्पचीरी महानीला कटुरं हंसपादिका ॥
 मण्कपर्णी वाराही वै तथा तक्षुलीयके ।
 सर्पांती लवणा ब्राह्मी विष्णुरूपा सुखहुरी ॥
 रजापहा वृद्धिकरी तथा शल्यापहा च या ।
 पत्रिका रोहिणी चैव रक्तमाला महौषधी ॥
 तथामलकवन्दाकं या च चिचा पटोकिका ।
 काकोली चौरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च ॥
 केशिनी वृश्चिकाली च महानागा प्रतावरी ।
 तथा गरुडवेगा च स्याले कुसुदिनी तथा ॥
 स्याले चोपलिनी या च महाभूमिलता च या ।
 उष्मादिनी सोमराजी सर्वरत्नानि पार्थिव ॥
 विशेषान्नरकताम्यत्र कौटपत्रं विशेषतः ।
 जीवजाताश्च मयथः सर्वे धार्या विशेषतः ॥३॥
 रजोन्नाश्च यशस्याश्च क्षत्वा वेताक्षनाशनाः ।
 विशेषान्नरनागाश्च गोखरीरुचसुद्धवाः ॥
 सर्पतिरिगोमायुवधुमकूकजाश्च ये ।
 विह्वलाश्चर्माष्णारहोपिवानरुम्भवाः ॥
 कपिलजाजगोषादिमहविषु भवाश्च ये ॥

विषदं

इत्येवमेतैः सकलैरुपेतै-
प्रथैश्च सर्वैः स्वपुरं सुरचितम् ।
राजा वसिष्ठश्च यद्वचः शुभं
शुभान्वितं लक्षणसंप्रयुक्तम् ॥”

इति मातृये १६२ अध्यायः ॥
(तकुलीयः । तत्पर्यायो यथा । अथ च वराह-
अल्पमरुता इति च ।
“तकुलीयो मेघनादः काङ्क्षेस्तकुलेरकः ।
भङ्गीरस्तकुलीबीजो विषमश्चाल्पमारिषः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
विषमो, स्त्री, (विषं हन्ति या । हन् + टक् ।
स्त्रियां ङीप् ।) हिलमोचिका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा —
“मारी विषमो मत्स्याङ्गी चक्राङ्गी हिल-
मोचिका ॥”

इति वैद्यकरत्रमालायाम् ॥)
इन्द्रवृषणी । वनवन्दरिका । स्वल्पफला ।
भूस्थामली । रक्तपुनर्वा । हरिद्रा । उष्ण-
काली । (अस्याः पर्यायो यथा, —
“वृषणीपत्री उष्णकाली विषमो नागदन्तिका ।
सर्पदंष्ट्रामराकाली चोद्धृषरपुष्किका ॥”

इति वैद्यकरत्रमालायाम् ॥)
महाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हनुषा ।
तत्पर्यायो यथा, —
“हनुषा पुष्यवन्ता च परान्धत्यन्ता मता ।
मत्स्यगन्था प्रीहृहन्ती विषमो ध्वाङ्गनाशिनो ॥”
देवदाली । तत्पर्यायो यथा, —
“देवदाली तु वेगी स्यात् कर्कटी च गरागरी ।
देवताखी टनकोशस्तथा जीम्बत इत्यपि ।
पीतापरा खरस्पर्शा विषमो गरनाशिनो ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
विषजिह्वः, पुं, देवताकृत्तः । इति रत्नमाला ॥
विषज्वरः, पुं (विषवत् प्राणनाशको ज्वरो यस्य ।)
महिषः । इति शब्दरत्नावली ॥ विषज्वरश्च ॥
विषखं, स्त्री, न्दालम् । इति शब्दरत्नावली ॥
विषस्यः, त्रि, (वि + ष + क्तः ।) विषादप्राप्तः ।
यथा, —
“इति विप्रियमाकर्ष्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।
विषस्या भयसङ्कल्पा चिन्तामापुदुरत्वयाम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥
विषस्यता, स्त्री, (विषस्यस्य भावः । तज् ।) जङ्गता ।
यथा, —
“आद्यं मौखं विषादोऽवघादः सादो विष-
स्यता ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥
विषनिह्वः, पुं, कारस्करवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥
विषदं, स्त्री, (विषं ददातीति । दा + क्तः ।) पुष्प-
काशीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मुक्तवर्णः, पुं ।
इत्यमरटीका ॥ (निर्भये प्रसन्ने च त्रि । यथा,
रघुः । १० । १४ ।
“योगनिदानविषदेः पावनैरवबोधनेः ॥”

विषमं

विषदंष्ट्रा, स्त्री, (विषं दंष्ट्रायां यस्याः ।) सर्प-
कङ्काली । इति रत्नमाला ॥
विषदन्तकः, पुं, (विषं दन्ते यस्य । कन् ।) सर्पः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
विषदर्शनन्त्युक्तः, पुं, (विषदर्शने न्यत्युक्तस्य । कन् ।)
चकोरपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥
विषदुमः, पुं, (विषयुक्तो दुमः ।) कारस्करवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
विषधरः, पुं, (धरतीति । धृ + षच् । विषस्य
धरः ।) सर्पः । इत्यमरः ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । २ । १६ ।

“कालियविषधरगङ्गानगरञ्जन ॥”
स्त्रियां विषधरी । यथाह कश्चित् ।
“धावदुधोरविभावरी विषधरीभोगस्य भीमो
मखिः ॥”
विषधर्मा, स्त्री, कुलपत्या । इति शब्दचन्द्रिका ॥
आलङ्करी इति भाषा ॥
विषधानी, स्त्री, (विनागां विषधरसर्पाणां धानी
मातेव ।) जरत्कारमुनिपत्नी । इति शब्द-
माला ॥

विषनाशनः, पुं, (विषं नाशयति । श्युः ।) शरीय-
वृत्तः । इति हारावली ॥ विषनाशके, त्रि ॥
विषनाशिनो, स्त्री, (विषं नाशयतीति । नाशि +
शिनिः ।) सर्पकङ्काली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(अथ राज्ञा भेदनाद इति लोके । तत्पर्यायो
यथा, —
“नाङ्गली सरसा नागसुगन्धा गन्धनाङ्गली ।
नकुलेटा भुजङ्गाक्षी स्याङ्गी विषनाशिनो ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

विषनुन, पुं, (विषं नुदति दूरीकरोति । नुद् +
क्लिप् ।) श्योणाकृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विषपुष्यं, स्त्री, नीलपद्मम् । इति शब्दमाला ॥
विषयुक्तपुष्यश्च ॥
विषपुष्यः, पुं, (विषयुक्तं पुष्यं यस्य ।) कर्द्वगृत्तः ।
इति रत्नमाला ॥ मनफला इति भाषा ॥
विषपुष्यकः, पुं, (विषयुक्तं पुष्यं यस्य बहुव्रीहौ
कन् ।) मदनवृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥ विष-
पुष्यभक्षणान्तरोगः । इति कैचित् ॥

विषभिषक्, [त्रि] पुं, (विषस्य विषचिकित्सको
वा भिषक् ।) विषवेद्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
विषभुजङ्गः, पुं, विषयुक्तसर्पः । इति कैचित् ॥
विषमं, त्रि, असमानम् । यथा, मनुः ।
“भाट्टणामविभक्तानां यदुत्थानं भवेत् सद्यः ।
न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥
(सङ्घटः । यथा, गीतायाम् । २ । २ ।
“कुतश्चा कथञ्चनमिदं विषमे सतुपस्यितम् ॥”
अनतिक्रमणीयः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
“का विषमा देवगतिः किं दुर्घातं जनः खलो
लोके ॥”

विषमं, स्त्री, पदस्य त्रिविधत्वात्तद्व्यतिरेकविशेषः ॥
यथा, —
“पदं चतुष्यदी तच्च वृत्तं जातिरिति विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यात् जातिर्मात्राज्ञता भवेत् ॥
सममर्द्धसमं वृत्तं विषमश्चेति तत्रिधा ।
समं समचतुष्याद् भवत्वर्द्धसमं पुनः ॥
आदिस्तृतीयवदस्य पादस्तृयो द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्याद् विषमं परिकीर्तितम् ॥”
इति हन्धोमङ्गली प्रथमस्तवकः ॥
वर्गभूलोकोर्द्धरेखा । यथा, —
“अज्ञान्याविषमात् ज्ञानं द्विगुणयेत्कर्त्तुं समे
तद्वृत्ते
त्यज्ञा लक्ष्यज्ञानदायविषमालक्ष्यं द्विजिज्ञ
व्यसेत् ।
पङ्क्त्या पङ्क्तिवृत्ते समेऽन्यविषमात् त्यज्ञाप्रवर्गं
फलं
पङ्क्त्यान्तद्विगुणं व्यसेदिति सुदुः पङ्क्तिर्दलं
स्यात् पदम् ॥”
इति लीलावती ॥
(अर्धालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० ।
“यद्धारव्यस्य वैकल्यां व्यनथैस्य च सम्भवः ।
विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम् ॥”
उदाहरणम् ।
“त वनं तदवस्त्वभूयुषां
वृषण्योः क मर्द्धवन्दिता ॥”)

विषमः, पुं, अयुग्मराशिः । स तु मेघः मिथुनः
(सिंहः तुला धनुः कुम्भश्च । यथा, —
“क्रोरेण सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
अजोरेण युग्मं विषमः समश्च ।
चरन्धिरदात्मकनामधेया
मेघादयोऽभी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”
इति ज्योतिष्तत्त्वम् ॥
तालविशेषः । यथा, मङ्गलतारामोदरे ।
“चतुर्विधः परिशेषस्तालः कङ्कणनामकः ।
पूर्वः खण्डः समश्चेव विषमश्चेव कथ्यते ॥
तत्रतुष्कं गणौ पूर्णं खण्डं विन्दुद्वयं गुरुः ।
यगणस्तु समे त्रयस्तगणौ विषमे भवेत् ॥”
(जठराग्निविशेषः । यथा, —
“मन्दस्त्रीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
विषमो वातजान् रोगान् तोष्यः पित्तनिमि-
त्तजान् ॥”
इति वैद्यकरत्रिनिचये मन्दाग्राधिकारे ॥)

विषमच्छदः, पुं, (विषमः अयुग्मः कुरो यस्य ।)
सप्तच्छदवृत्तः । इत्यमरः ॥
विषमज्वरः, पुं, (विषमः ज्वरः ।) ज्वररोगविशेषः ।
तस्य निदानकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
“दीपोऽल्पं हितमम्भुनो ज्वरोऽनुदृष्टस्य वा पुनः ।
धातुमन्वतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥”
अथमर्थः । ज्वरोऽनुदृष्टस्य ज्वरेण तत्तस्य ।
सन्निकटं लक्षणमाह । दीपः अल्पः ज्वरसुत्था
नल्पोऽपि । विप्रकटं चितुमाह । अहित-
माहारविहारादि तेन सम्भूतः संपूर्णो जातः
अन्यतमं धातुं रसरक्षादिकं प्राप्य दूषयित्वा

विषम

विषदंष्ट्रा, स्त्री, (विषं दंष्ट्रायां यस्याः ।) सर्प-
कङ्काली । इति रत्नमाला ॥
विषदन्तकः, पुं, (विषं दन्ते यस्य । कन् ।) सर्पः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
विषदर्शनन्त्युक्तः, पुं, (विषदर्शने न्यत्युक्तस्य । कन् ।)
चकोरपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥
विषदुमः, पुं, (विषयुक्तो दुमः ।) कारस्करवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
विषधरः, पुं, (धरतीति । धृ + षच् । विषस्य
धरः ।) सर्पः । इत्यमरः ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । २ । १६ ।

“कालियविषधरगङ्गानगरञ्जन ॥”
स्त्रियां विषधरी । यथाह कश्चित् ।
“धावदुधोरविभावरी विषधरीभोगस्य भीमो
मखिः ॥”
विषधर्मा, स्त्री, कुलपत्या । इति शब्दचन्द्रिका ॥
आलङ्करी इति भाषा ॥
विषधानी, स्त्री, (विनागां विषधरसर्पाणां धानी
मातेव ।) जरत्कारमुनिपत्नी । इति शब्द-
माला ॥

विषनाशनः, पुं, (विषं नाशयति । श्युः ।) शरीय-
वृत्तः । इति हारावली ॥ विषनाशके, त्रि ॥
विषनाशिनो, स्त्री, (विषं नाशयतीति । नाशि +
शिनिः ।) सर्पकङ्काली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(अथ राज्ञा भेदनाद इति लोके । तत्पर्यायो
यथा, —
“नाङ्गली सरसा नागसुगन्धा गन्धनाङ्गली ।
नकुलेटा भुजङ्गाक्षी स्याङ्गी विषनाशिनो ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

विषनुन, पुं, (विषं नुदति दूरीकरोति । नुद् +
क्लिप् ।) श्योणाकृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विषपुष्यं, स्त्री, नीलपद्मम् । इति शब्दमाला ॥
विषयुक्तपुष्यश्च ॥
विषपुष्यः, पुं, (विषयुक्तं पुष्यं यस्य ।) कर्द्वगृत्तः ।
इति रत्नमाला ॥ मनफला इति भाषा ॥
विषपुष्यकः, पुं, (विषयुक्तं पुष्यं यस्य बहुव्रीहौ
कन् ।) मदनवृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥ विष-
पुष्यभक्षणान्तरोगः । इति कैचित् ॥

विषभिषक्, [त्रि] पुं, (विषस्य विषचिकित्सको
वा भिषक् ।) विषवेद्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
विषभुजङ्गः, पुं, विषयुक्तसर्पः । इति कैचित् ॥
विषमं, त्रि, असमानम् । यथा, मनुः ।
“भाट्टणामविभक्तानां यदुत्थानं भवेत् सद्यः ।
न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥
(सङ्घटः । यथा, गीतायाम् । २ । २ ।
“कुतश्चा कथञ्चनमिदं विषमे सतुपस्यितम् ॥”
अनतिक्रमणीयः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
“का विषमा देवगतिः किं दुर्घातं जनः खलो
लोके ॥”

विषमं, स्त्री, पदस्य त्रिविधत्वात्तद्व्यतिरेकविशेषः ॥
यथा, —
“पदं चतुष्यदी तच्च वृत्तं जातिरिति विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यात् जातिर्मात्राज्ञता भवेत् ॥
सममर्द्धसमं वृत्तं विषमश्चेति तत्रिधा ।
समं समचतुष्याद् भवत्वर्द्धसमं पुनः ॥
आदिस्तृतीयवदस्य पादस्तृयो द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्याद् विषमं परिकीर्तितम् ॥”
इति हन्धोमङ्गली प्रथमस्तवकः ॥
वर्गभूलोकोर्द्धरेखा । यथा, —
“अज्ञान्याविषमात् ज्ञानं द्विगुणयेत्कर्त्तुं समे
तद्वृत्ते
त्यज्ञा लक्ष्यज्ञानदायविषमालक्ष्यं द्विजिज्ञ
व्यसेत् ।
पङ्क्त्या पङ्क्तिवृत्ते समेऽन्यविषमात् त्यज्ञाप्रवर्गं
फलं
पङ्क्त्यान्तद्विगुणं व्यसेदिति सुदुः पङ्क्तिर्दलं
स्यात् पदम् ॥”
इति लीलावती ॥
(अर्धालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० ।
“यद्धारव्यस्य वैकल्यां व्यनथैस्य च सम्भवः ।
विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम् ॥”
उदाहरणम् ।
“त वनं तदवस्त्वभूयुषां
वृषण्योः क मर्द्धवन्दिता ॥”)

विषमः, पुं, अयुग्मराशिः । स तु मेघः मिथुनः
(सिंहः तुला धनुः कुम्भश्च । यथा, —
“क्रोरेण सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
अजोरेण युग्मं विषमः समश्च ।
चरन्धिरदात्मकनामधेया
मेघादयोऽभी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”
इति ज्योतिष्तत्त्वम् ॥
तालविशेषः । यथा, मङ्गलतारामोदरे ।
“चतुर्विधः परिशेषस्तालः कङ्कणनामकः ।
पूर्वः खण्डः समश्चेव विषमश्चेव कथ्यते ॥
तत्रतुष्कं गणौ पूर्णं खण्डं विन्दुद्वयं गुरुः ।
यगणस्तु समे त्रयस्तगणौ विषमे भवेत् ॥”
(जठराग्निविशेषः । यथा, —
“मन्दस्त्रीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
विषमो वातजान् रोगान् तोष्यः पित्तनिमि-
त्तजान् ॥”
इति वैद्यकरत्रिनिचये मन्दाग्राधिकारे ॥)

विषमच्छदः, पुं, (विषमः अयुग्मः कुरो यस्य ।)
सप्तच्छदवृत्तः । इत्यमरः ॥
विषमज्वरः, पुं, (विषमः ज्वरः ।) ज्वररोगविशेषः ।
तस्य निदानकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
“दीपोऽल्पं हितमम्भुनो ज्वरोऽनुदृष्टस्य वा पुनः ।
धातुमन्वतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥”
अथमर्थः । ज्वरोऽनुदृष्टस्य ज्वरेण तत्तस्य ।
सन्निकटं लक्षणमाह । दीपः अल्पः ज्वरसुत्था
नल्पोऽपि । विप्रकटं चितुमाह । अहित-
माहारविहारादि तेन सम्भूतः संपूर्णो जातः
अन्यतमं धातुं रसरक्षादिकं प्राप्य दूषयित्वा

विषम

पुनः विषमः चरति । चरति चरति चरति ।
 वाग्विद्वेति बोध्यते । प्रथमतोऽपि विषमचरति
 भवति । यत् उक्तम् । आरम्भादिषु यत्स्व-
 त्यादिकम् । धातुं दूययित्वा कं विषमचरं
 करोतीत्यपेक्षायामाह ।
 “सन्ततं रसरक्तम्; सततं रक्तधातुगः ।
 दोषः क्रुद्धो चरं पुंसां सोऽन्वेदुः पिशिताश्रितः ।
 मेदोगतस्ततोऽन्वेदुः आस्यमज्जगतः पुनः ।
 कुर्यात्तुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ॥”
 अन्तकं अन्तकमिव मारकत्वात् ॥ * ॥ विषम-
 चरस्य सामान्यलक्षणमाह ।
 “यः स्याद्विनयान् कालाच्छीतोष्णान्भ्यां तथैव
 च ।
 वेगतश्चापि विषमो चरः स विषमः स्मृतः ॥”
 यस्त्वनियतान् कालान् स्यादित्यस्यायमर्थः ।
 यथा, वातिको चरः सप्रदिनानि पित्तको दश
 दिनानि श्लेष्मिको द्वादश दिनानि दोषाणां
 प्राक्काली वातिकश्चतुर्दश दिनानि पित्तको
 विंशतिदिनानि श्लेष्मिकश्चतुर्विंशतिदिनानि
 स्यात् तथा विषमचरो नियतं कालं याप्य न
 स्यादित्यर्थः । शीतोष्णान्भ्यां गुणाभ्यां स्यात् ।
 “वेगतश्चापि विषमः कदाचिदपि वेगवान् ॥”
 कदाचिदपि शान्तवेगः । विषमचरस्य भेदा-
 माह ।
 “सन्ततः सततोऽन्वेदुःस्ततोऽन्वेदुःतुर्थकौ ।”
 तत्र सन्ततस्य लक्षणमाह ।
 “सप्राहं वा द्वादशं वा द्वादशाहमथापि वा ।
 सन्तत्वा योऽविसर्गं स्यात् सन्ततः स निग-
 दते ॥”
 विकृष्टो वातिकामिदान् । सन्तत्वा नेरन्त-
 र्यथे अविसर्गो अपरित्यागी ॥ ननु सुक्तानु-
 बन्धितं विषमत्वमिति विषमलक्षणं तद्वच न
 घटत इति कथमयं विषमेयु पच्यते । घटत एव
 इति न दोषः । यत् उक्तं चरतेण ।
 “विसर्गं द्वादशे क्त्वा दिवसेऽत्यन्तलक्षणम् ।
 दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥”
 यत् खरनादः ।
 “चरः पञ्च च ये प्रोक्ताः पूर्वं सततकादयः ।
 चत्वारः सन्ततं हित्वा शेषान् विषमचरः ॥”
 इति तच्चरैश्च व्यागमिप्रायेण ॥ * ॥ सतत-
 लक्षणमाह ।
 “अहोरात्रे सततको ह्यै कालावन्वर्तते ।”
 ह्यै कालौ अष्टम्येककालं रात्राविककालम् ।
 यतो दोषाणामहोरात्रे प्रथमं ह्यै प्रकोप-
 कालौ । यत् उक्तं वागभट्टेन ।
 “वयोऽहोरात्रिभक्तानामन्तमध्यप्रदकाः
 क्रमात् ॥” इति ॥
 अन्वेदुःश्लक्ष्णलक्षणमाह ।
 “अन्वेदुःश्लक्ष्णहोरात्रादिककालं प्रवर्तते ।”
 एककालं दोषापेक्षया एककालमपि द्वितीयं
 प्रथमकाले ह्यैव दोषस्यते ॥ * ॥ द्वितीयक-
 चतुर्थकयोस्तथाह ।

**४४६
विषम**

“द्वितीयकस्ततोऽन्वेदुः चतुर्थकः ॥”
 द्वितीयोऽन्वेदुः इत्यागमनदिनं यहीत्या । यत्
 उक्तम् ।
 “दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स द्वितीयकः ।
 दिनद्वयं त्वतिक्रम्य यः स्यात् स द्वि चतुर्थकः ॥”
 इति ॥
 अत्राह उदयसुभ्रतः ।
 “कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोति हि ।
 सततान्दुष्कृत्वात्तु चतुर्थकप्रलेपकान् ॥
 अहोरात्राहोरात्रान् स्थानान् स्थानं प्रप-
 द्यते ।
 दोष आमाशयं प्राप्य करोति विषमचरम् ॥”
 अयमर्थः । आमाशयोरः कण्ठशिरःमन्थयः पञ्च
 कफस्थानानि एषु तिष्ठन् दोषो यथासंख्यं
 सततादीन् करोति । तत्राशाये स्थितो दोषः
 सततं करोति ह्यै कालौ अहोरात्रे कालद्वये
 दोषप्रकोपात् । हृदये स्थितो दोष आमाशय-
 मागत्य अन्वेदुःकं करोति । एककालं नैकया-
 देकस्मिन्वाहोरात्रे दोष आमाशयमायाति ।
 तत्र ह्यै दोषकोपकालौ एकस्मिन् काले हृदये
 तिष्ठत्यपरिस्मिन्माशय इति । कण्ठे स्थितो
 दोषोऽहोरात्रान् हृदयमायाति । द्वितीये दिने
 आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले द्वितीयकं चरं
 करोति एककालं न तु ह्यै कालौ स्वभावात् ।
 एवं शिरःस्थितो दोषोऽहोरात्रान् कण्ठ-
 मायाति । ततः पुनराहोरात्राहृदयमायाति
 चतुर्दिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले
 चतुर्थकं चरं करोति । एककालं न तु ह्यै
 कालौ स्वभावाद्देव ॥ * ॥ ननु दोषस्त्रागमन-
 क्रमेण निजस्थानागमनक्रमात् कथं द्वितीयचतुर्थ-
 दिवसयोर्ज्वरागमनम् । उच्यते । दोषो हि
 प्रकोपशमये वेगवत्या लाघवात् स्वस्थानम्
 वेगान् एव याति । यत् आह ।
 “दोषः प्रकोपकाले हि वेगवन्निन लाघवात् ;
 वेगवासर एवायं स्वस्थानमभिगच्छति ॥”
 सन्धियुः स्थितः प्रलेपं करोति । सन्धयस्वामा-
 शयेऽपि सन्ति तेषु स्थितः प्रलेपकं सन्वेदा
 करोति ॥ * ॥
 “निवृत्तः पुनरायाति विषमो नियते दिने ।
 स्वभावं कारणं तत्र मन्यन्ते सुानपुङ्गवाः ॥”
 स्वभावस्य कारणत्वं कफस्थानविभागेनरपेक्षा-
 चतुर्थकादिविषयेया अपि चरः स्वस्य काले
 भवन्ति ।
 “अधिगते यथा भूमं बीजं काले प्ररोहति ।
 अधिगते तथा धातुः काले प्रजुह्यति ॥”
 सुश्रुतोऽप्याह ।
 “स चापि विषमो देहं न कदाचित् प्रसृष्टति ।
 स्थानिगौरवकाशेभ्यः स यस्मात् प्रसृष्टते ॥
 वेगे तु समनिक्रान्ते गतःऽयमिति लक्ष्यते ।
 धात्वन्तरस्थो लीनत्वात् सौम्यान्नेवोपलभ्यते ॥”
 द्विदोषोऽन्वेदुःकस्य द्वितीयकस्य लक्षणमाह ।
 “कफपित्ताक्षिकयाही एहाहातकफात्मकः ।

विषम

वातपित्ताक्षिकीयाही विषमः स्थासृती-
 यकः ॥”
 त्रिकयाही वेदनया त्रिकं यच्छानि इत्यर्थः ॥ १ ॥
 ननु कफपित्ताक्षिकयाही वेदनया चिकषायो
 त्रिकस्य वातस्थानं तत्स्थं तदुद्यहीतो पित्त-
 कफौ अन्यस्थानगतौ दुर्लभत्वेन दुर्लभौ वेगं
 कुर्वते । उच्यते दोषाणां स्थानविषमः न तु
 कुपितानाम् । तथा च सुश्रुतः ।
 “कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावति ।
 यत्र सङ्गः स वेगुगणाद्वाधिसन्नोपजायते ॥”
 एवं अन्यस्थानगतौ चतुर्थकोऽपि वाच्यम् ।
 वातकफात्मकः एहाहा यथा एहाहा भवति
 इत्यर्थः । यत्लोपकस्मिन्गधिकरणे पित्त-
 पञ्चमी ॥ * ॥ कफोऽन्वेदुःकस्य वातोऽन्वेदुःकस्य च
 चतुर्थकस्य लक्षणमाह ।
 “चतुर्थको दृश्यते स्वभावं द्विविधं चरः ।
 जङ्गाम्नां श्लेष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसंभवः ॥”
 श्लेष्मिकः श्लेष्मोऽन्वेदुःकः तथा अनिलसंभवः वातो-
 ऽन्वेदुःकः । सन्ततादीनां त्रिदोषजत्वात् । उक्तं च
 चरकेण ।
 “प्रायशः सतिपातेन पञ्च स्युःविषमचरः ॥”
 इति ।
 प्रायशो गृहणादेकदोषजाः द्विदोषजा अपि
 न भवन्ति इति जेज्जटः ॥ पूर्वं प्रथमं जङ्गाम्नां
 अथवा जङ्गं याप्य पश्चात् सकलं शरीरं
 याप्नोति । एवमुत्खणवातजातः शिरसः पूर्वं
 अथवा शिरसो याप्य सकलं शरीरं याप्नोती-
 त्यर्थः ।
 “विषमचर एवायं चतुर्थकविषयः ।
 अस्मिन्मज्जगतो दोषचतुर्थकविषयः ॥”
 अन्वेदुःकः सन्ततादिपञ्चकादपरचतुर्थकविषयेयास्यो
 चरः सोऽपि विषमचर एव । स किंघातुस्य
 इत्यपेक्षायामाह अस्मिन्त्यादि । तस्य चतुर्थक-
 विषयेयस्य लक्षणमाह ।
 “स मध्ये चरयत्तद्दोषादन्ते च विमुञ्चति ॥”
 चतुर्थकविषयेय इत्युपलक्षणम् । सततादि-
 विषयेयोऽपि बोध्यः । यथा, अहोरात्रे ह्यै
 कालौ मुञ्चति श्रेष्ठं सर्वमहोरात्रं तिष्ठतीति
 सततविषयेयः । अहोरात्रे एकं कालं मुञ्चति
 श्रेष्ठं सर्वमहोरात्रं तिष्ठति इत्यन्वेदुःकविष-
 येयः । मध्ये एकं दिनं चरयति आदावन्ते
 च दिने मुञ्चति इति द्वितीयकविषयेयः । एते
 विषमचर उच्यन्तेः अन्वेदुःकान् चर-
 दयोऽपि विषमचर बोध्यः । यथा, ---
 “समी वातकफौ यस्य शीघ्रपित्तस्य देहिनः ।
 रात्रौ प्रायो चरस्तस्य दिवा होनकफस्य तु ॥”
 प्रायो बाहुष्येन ॥ * ॥ सन्ततादीनां शीत-
 पूर्णत्वे दाहपूर्णत्वे च चेतुमाह ।
 “त्वक्स्थो श्लेष्मानिगौ शीतमादौ जनयतो
 चरम् ।
 तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्तर्बाहं करोति च ॥”
 शीतं शीतसहितं प्रशान्तयोः प्रशान्तवेगयोः ।

अन्तः अश्वत्थरे ।
 “करोत्यादी तथा पित्तं लक्ष्यं दाहमतीव च ।
 तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुर्वतः शीतमन्तः ॥”
 अन्तः हस्तपादादितः ॥ ॥ शीतादिदाहा-
 दिश्वरयोस्त्रिदोषजत्वमाह ।
 “दावेतौ दाहशीतादींश्चरौ संसर्गौ सृष्टौ ।
 दाहपूर्वकयोः कष्टः सुखसाध्यतमोऽपरः ॥”
 संसर्गौ सान्निपातिकौ । कष्टः कष्टमाधः ॥ ॥
 विषमस्वरद्विषोषाणाह ।
 “विदग्धेऽस्मरसे देहे श्लेषपित्तं यवस्थिते ।
 तेनाहं शीतलं देहं चार्द्धमुष्णं प्रजायते ॥”
 अस्मरसे विदग्धे आहारजे रसे दुष्टे श्लेषपित्तं
 च यवस्थिते दुष्टे स्थिते तेन हेतुना शीतलं
 कफेन उष्णं पित्तेन अहंत्वं चार्द्धनारीश्वरा-
 कारेण नरसिंहाकारेण वा ।
 “काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते यवस्थितः ।
 तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः ॥”
 अन्ते हस्तपादादौ ।
 “काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तचान्ते यवस्थितः ।
 शीतत्वं तेन गात्रे स्यादुष्णत्वं हस्तपादयोः ॥”
 विषमस्वरविषोषस्य प्रलेपकस्य लक्षणमाह ।
 “प्रलम्बमिव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च ।
 मन्दस्वरविलेपी च सशीतः स्यात् प्रलेपकः ॥”
 गौरवेण उपलक्षितः । मन्दस्वरविलेपी मन्द-
 वेगस्य स्वरस्य सदा मन्वन्त्योऽस्यास्तीति मन्द-
 स्वरविलेपी अर्थं विषमस्वरः । यथा च मुश्रुतः ।
 प्रलेपकास्थो विषमः प्रायः क्षुण्णाय भाषिणा-
 मिति ॥ ॥ अथ विषमस्वरानां सामान्य-
 चिकित्सा ।
 “स्वराश्च विषमाः सर्वे सन्निपातसमुद्भवाः ।
 अथोष्णस्य दोषस्य तेषु कार्यं चिकित्सितम् ॥
 विषमेऽथ कर्मेऽथर्द्धं वाधश्च शोध्यनम् ।
 क्षिप्रोऽथैरत्नपाने च प्रामथ्येऽथमस्वरम् ॥ ॥
 कालिङ्गकः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।
 पटोलं सारिवा सुक्तं पाटा कटुकरोहिणी ॥
 निम्बः पटोलश्चफला मृद्धीका सुक्तवल्कलौ ।
 किरातनिक्तमन्त्रा चन्दनं विश्वभेषजम् ॥
 गुडूचामलकं सुक्तमर्द्धशोक्तसमापनाः ।
 कषायाः प्रामथ्यस्याशु पञ्च पञ्चविधस्वरम् ॥”
 कालिङ्गकः इन्द्रयवः । वल्कलः कुटजः । चन्दन-
 मन्त्र रक्तचन्दनम् । कषायाः पञ्च । पञ्चविधं
 सन्तानतन्तान्थे शुष्कद्वयोश्चतुर्थं कल्पम् ॥ ॥
 “महाबलाहलमर्द्धोषाभ्यां
 काथो निश्चयाद्विषमस्वरं हि ।
 शीतं सकस्यं परिदाहयुक्तं
 विनाशयेत् द्वित्रिदिनं प्रथोगात् ॥ ॥
 क्षुद्राहतानागरपुष्करादीः
 ज्वनः कषायः कफमारुतोत्तरे ।
 सन्धासकासाहचिपार्थ्येऽथस्वरे
 सदा विदोषप्रभवोऽपि शस्यते ॥ ॥
 क्षुद्रादि ॥ ॥
 “क्षुद्राहतापञ्चकचन्दने घर्णे-

भूनिम्बपर्पटपटोलपीष्करैः ।
 त्रिक्ताकलिङ्गपिचमर्द्धवासकै-
 र्मर्द्धौषधं भागिचित्तकैः समैः ॥
 श्वतं पिषेत् पूर्वदिनं कषायं
 निहन्ति वृद्धस्वरमुष्णशीतम् ।
 सन्धासकैर्कात्तिकाहस्तुष्णं
 त्र्यां वसिं कासमतीव शूलकम् ।
 चानाहृत्कादिषु सन्निपाते
 गलग्ने तन्निशिरोरुहायाम् ॥”
 वृद्धाक्षुदाद्विषमस्वरे ॥ ॥
 “सुक्तामलकगुडूचोविश्वौषधकण्टकारिकायः ।
 पीतः सकणाचर्णः समधुर्विषमस्वरं हन्ति ॥ ॥
 तिलतेजसवगयुक्तकल्को लघुनसेवितः प्रातः ।
 विषमस्वरमपहरते वातसाधोऽथोषा ॥ ॥
 कालाजाजी तु सगुडा विषमस्वरनाशिनौ ।
 मधुनाप्राभया लौघा हन्त्याशुविषमस्वरान् ॥”
 कालाजाजी मगरेला इति लोके । सा च
 किञ्चिद्भृष्टा गुडूचया कर्तमिता भक्षणीया ॥
 “पीतो मरीचचर्णेन तुलसीपत्रजो रसः ।
 द्रोणपुष्पीभवो वापि निहन्ति विषम-
 स्वरान् ॥ ॥
 अन्त्रायाः श्वतं चूर्णं वाससा परिशोधितम् ।
 पृथक् योऽशुभागः स्युर्गुडमालिकसर्पिणाम् ॥
 यथापि भजयेदन्तरो हितमिताशनः ।
 नास्य कश्चिद्द्वेदाधिर्न भरा पलितं न च ॥
 न स्वरः विषमा नेव मेहनानिलरक्तकम् ।
 न च नेत्रगता रोगाः परमेतदसायनम् ॥
 मेधाकरं त्रिदोषघ्नं प्रयोगादस्य बुद्धिमान् ।
 जीवद्वेषघ्नं सार्यं यथेवादिनिघ्नस्तथा ॥”
 गुडूचीकल्कः ॥ ॥ अथात्ममाह ।
 “तक्रमांशं पयोमांसं दधिमांसमथापि वा ।
 माषमांसञ्च भुञ्जानो मुच्यते विषमस्वरान् ॥”
 अथिवेश्च ।
 “सुगं समण्डा पात्राय भोजने चरणायुधाः ।
 निचिरा विश्किराः पथ्याः कुक्कुटा विषमस्वरे ॥
 चरणायुधा एहकुक्कुटाः । कुक्कुटा वनकुक्कुटाः ।
 विश्किराः वर्तिङ्गालावविगिरचकोराद्याः ॥ ॥
 अथ सन्तनादीनां विशिष्टा चिकित्सा ।
 “चायन्तीकटुकानन्तासारिवाभिः श्वतं जलम् ।
 मन्त्रास्थे स्वरं देयं वातादीनां निवृत्तये ॥”
 अन्त्रा दुर्गलभा ॥ ॥
 “पटोलान्द्विषातिक्तासारिवाभिः श्वतं जलम् ।
 मन्त्रास्थे स्वरं देयं वातादीनां निवृत्तये ॥”
 त्रया वृद्धहन्ती एरुहयनपत्रविटपा तदन्तभि
 दन्ती च प्राक्षा समानगुणत्वात् ॥ ॥
 “पटोलान्द्विषातिक्तापथ्याशिराहन्ताजलम् ।
 कथितं तज्जलं पीतं स्वरं मन्त्रकं जयेत् ॥”
 अन्त्रा सारिवा । अरिष्टः निम्बः । जलं
 बालकम् ॥ ॥
 “द्राक्षापटोलनिम्बान्द्राक्षाहृत्त्रिफलाश्वतम् ।
 जलं जम्बुः पिषेच्छीघ्रमथेऽथस्वरं शान्तिधे ॥”
 श्रुक्काहः इन्द्रयवः ॥ ॥

“कर्मेसाधारणं त्र्यङ्गा हृतीयकचतुर्थकौ ।
 भिषजा प्रतिकर्तयौ विश्वोक्तचिकित्सितैः ॥
 उशीरं चन्दनं सुक्तं गुडूचीधातुनागरम् ।
 अशसा कथितं पयं शकैरामधुयोजितम् ॥ ॥
 स्वरं हृतीयके पुंसौ त्र्यङ्गादाहसमन्विते ।
 अयामार्गजटां कथ्यां लोहितैः सप्तनक्षत्रभिः ।
 बद्धा वारे रवेस्तर्गो स्वरं हन्ति हृतीयकम् ॥ ॥
 स्थिरातामलकीदारुशशाङ्गमर्द्धौषधैः ।
 सितामधुयुतः काथचतुर्थकहरः परः ॥”
 स्थिरा शालिपर्णी । तामलकी भूषाची । शिवा
 हृतीतकी । त्रयो वामा ॥ ॥
 “अगस्त्यपञ्चस्य रसेन तस्यं
 निहन्ति चतुर्थकमुष्णधीर्घम् ।
 शिरीषपुष्पस्य निशाहयस्य
 कक्कन वा तत्रुत्तसंयुतेन ॥”
 तत्र तस्यम् ॥ ॥
 “स्वरस्य वेगकालश्च चित्तयन् स्वर्येति तु यः ।
 तस्यैरदभुतेऽपि विषयेनाशयेन स्थितिम् ॥
 सन्ततं विषमश्चापि शौण्ड्यस्य सुचिरोत्थितम् ।
 स्वरं सभोजनेः पथीस्वरं सप्तपाचरेण ॥ ॥
 सन्तनाद्विषमयानां विषमस्वरानां चिकित्सा
 सन्तनादीनामिव कर्मेया ।
 “शीताभिभूते पुरुषे क्रम्यास्तीतस्वरौ क्रियाम् ।
 दाहाभिभूते तु विधिं विदधाद्दाहनाशनम् ॥
 आश्वादानेऽथैहस्वरैर्गन्धैः कम्पनादिभिः ।
 तुल्यथया मद्दाशोतं शीतादिस्वरिणो हरेत् ॥”
 तुल्यथयो तुलाइ इति लोके ॥
 “तं क्तानाभ्यां सुपीनाभ्यां पीवरीकर्मितस्मिनी ।
 युवतिगाढमालिङ्गत्वेन शीतं प्रशास्यति ॥
 कान्ताङ्गसङ्गमं ज्ञानं तस्य शीते निवारिते ।
 प्रजादं चास्य विद्याय पृथक् तां कारयेत्
 स्थियम् ॥
 ततो दाहे तु संजाते पत्रैरेरुहसम्भवेः ।
 शीतलोर्ध्वारिर्देहे दाहं तस्यापनोदयेत् ॥
 नासकं शुक्तिकाचर्णं तुल्यं तत्रोभयोरेपि ।
 नवमांसं तुल्यं स्यात् सद्दयेन कल्पकाहवेः ॥
 तत्र तु मंशुष्कमुपलेवेऽथोष्णपुटेः पथेन ।
 शीतं तत्रगंधेषुर्गं गुग्गुामात्रं मितायुतम् ॥
 प्रभाते भनयेत्तेन याति शीतस्वरं जयम् ।
 वातिभं वति कस्यापि कस्यापि न भवत्यपि ॥
 त्रकेन दिवसेनेव शीतस्वरं हरं परः ।
 मध्याह्नमथे पथ्यं शिखरिणी भक्तकं च ॥ ॥
 शीतस्वरं भ्राभैरुपचर्णम् ।
 “शला जालाफलं शोषितफलाशोरं (गं)
 सविडङ्गं मितायुक्तं चर्णं शीतस्वरपञ्चम् ॥
 काथस्यानाकुलातिक्तावथस्यागुग्गुणोर्ध्वकैः ।
 महदेवावनाकुटैः शीतप्रेषु पलेपनेः ॥
 एतेरेवोषधैः पिषेत्तत्रगन्धैः सङ्गुणैः ।
 सास्त्रेऽपिपाचनं तैलमथ्यङ्गास्तीतनाशनम् ॥”
 काथस्या हरितकी । नाकुली राक्षा । महभाडे
 इति लोके । तथस्या गुडूची । पुरो गुग्गुणः ।
 शोरकः । भट्टर । तदन्तानां गटिवन । सङ्-

विषम

देवा इहृहला। चारो यवचारः। काय-
 स्याद्विषमं लेपनं तैलम् ॥
 “एरकस्य तु पत्राणि लिप्यभूमौ निधापयेत् ।
 दाहाद्विष्वरिणो देहे तानि पत्राणि धारयेत् ॥
 तेन नश्यति दाहोऽस्य च्वरचोवोपशान्ति ।
 दाहे शान्ते यदा शीतं तत्र युक्त्वा निवारयेत् ॥
 जघनचक्रचलम्भिमेखला
 सरमचन्दनचन्द्रविशेषना ।
 वनलतेव तत्र परिदेष्टयेत्
 प्रबलदाहनिपीडितमङ्गना ॥”
 चन्द्रः कर्पूरः ।
 “तदङ्गसङ्गसंजातशैलेर्दाहे निवारिते ।
 प्रजादशास्य विज्ञाय तां स्त्रीमपनयेत् पुनः ॥*॥
 सुवर्षिकानागरकुष्ठस्य-
 लात्तानिशाखीहितयष्टिकाभिः ।
 मिहं हरेत् यद्गुणतक्रपङ्कं
 तैलं च्वरं दाहसमन्वितम् ॥”
 वटतक्रतेलम् ॥ * ॥
 “राखानागरकुष्ठचन्दननिशायष्टाङ्गलावला
 लात्तासैव्यवसारिवामधुरसादेवद्रीहीतकेः ।
 सोशीरासुधिफेनरौहिण्यजलेस्तेलं पचेत् षड्-
 गुणै
 तक्रैतच्छमयेष्वरं इदं तं दाहादिशीतादि-
 कम् ॥”
 चन्दनमञ्ज श्वेतम् । मधुरसा मूर्च्छा । रोही-
 तकः रोहिण्य इति लोके । रौहिणं रोहिम
 इति लृणविशेषः । जलं बालकम् । महाघट-
 तक्रतेलम् ॥ * ॥
 “पद्मकोत्पलकञ्जारमृगालविषपैष्करैः
 कुमुदोशीरमञ्जिष्ठापद्मगैरिककटफलैः ॥
 सारिवाङ्गयलोभास्त्रचोरीखर्जरमस्तकेः ।
 धात्रीशतावरीयुक्तेः क्राये कल्के प्रयोजितैः ॥
 लात्तारसपयः मुक्तमस्तुभिः सह काञ्जिकैः ।
 पकतेलमिहं त्वचं दाहच्वरहरं परम् ॥”
 लात्तारसादिः पृथक् तैलतुल्यः पद्मकादि-
 तैलम् ॥ * ॥
 “प्रचेपके प्रयुञ्जीत श्लिष्णच्वरहरौ क्रियाम् ।
 रुद्रजटा गोशङ्खं विङ्कालविशोरगस्य निर्म्मिकः ।
 मदनफलभूतकेश्री वंशख्युदनिर्मालम् ॥
 धृतयतमयूरचन्द्राङ्गलकरोमाण सर्षपाः
 सवचाः ।
 शिङ्गुगवास्थिमरीचाः समभागाम्नागम्ब-
 संपिष्टाः ॥
 घृणविधिना प्रमयन्त्येते सर्वान् च्वरान्नियतम् ।
 यहृहलाकिनीपशाचप्रेतविकारानयं धूपः ॥”
 रुद्रजटा जटाधारी । भूतकेश्री जटामांसी ।
 रुद्रनिर्मालं रुद्रनिर्मालापुष्पादि । मयूरचन्द्रः
 मयूरपुष्पचन्द्रकम् । मासेचरो धूपः ॥ * ॥
 “सोमं साधुचरं देवं समाह्वयमौचरम् ।
 पूजयन् प्रयतः शीघ्रं सृच्यते विषमच्वरात् ॥”
 सोमं उमादिसहितम् । साधुचरं नन्द्यादिगण-
 सहितम् । प्रयतः पवित्रः ॥ * ॥

विषमा

“विष्णुं सहस्रसङ्घानं चराचरपतिं विभुम् ।
 सुवनामसहस्रेण च्वरान् सर्वान् यपोहति ॥”
 सहस्रसङ्घानमिति सहस्रशीर्ष्यादि वेदाभि-
 हितम् । नामसहस्रेण भारतीकृतेत्यर्थः ॥ * ॥
 च्वरस्यापि देवतात्वात् पूजा कार्या । यत
 आह विदेहः ।
 “तीर्थायतनदेवादिगुणवृद्धोपसर्पणैः ।
 अह्वया पूजनेष्वपि सहसा शान्ति च्वरः ॥”
 तीर्थं ऋषिजुष्टं जलम् । आयतनं देवाधिकृतं
 पुनयोत्तमसेत्रश्रीशैलादि ॥ * ॥
 “निम्नपत्रं वरा योषं यवानी लवणजयम् ।
 चारो दिवहिरामेयत्रिनेत्रक्रमशोऽंशकाः ॥
 सर्वमेकीकृतं चूर्णं प्रथमे भक्षयेन्नरः ।
 एकाहिकं दाहिकश्च तथा त्रिदिवसच्वरम् ॥
 चातुर्थिकं महाघोरं सन्ततं सततं हि वा ।
 धातुस्य च्विदोषोत्वं च्वरं हन्ति च मान-
 वम् ॥”
 निम्नादि चूर्णम् । इति विषमच्वराधिकारः ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 विषमनयनः, पुं, (विषममयुग्मं नयनं यस्य ।
 त्रिनेत्रत्वात्तयात्वम् ।) शिवः । इति चारावली ।
 विषमन्त्रः, पुं, (विषनिवर्णको मन्त्रो यत्र ।) सर्प-
 धारकः । यादिया इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
 जाङ्गली २ । इति जटाधरः ॥
 विषममयं, त्रि, (विषम + मयट् ।) विषमाहा-
 गतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विषमरूप्यं, त्रि, (विषम + रूप्यः ।) विषमाहा-
 गतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विषमहंनिका, स्त्री, (विषमहंनयतीति । महं +
 विषमहंनो, ल्युः ङीप् । स्वार्थे कन् च ।)
 गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विषमविभागः, पुं, (विषमो विभागः ।) असमा-
 नांशः । यथा, यत्र तु भ्रातर एव विभागमर्थ-
 यन्ते तत्र विषमविभागाभावमाह मनुः ।
 “भाट्ट्यामविभक्तानां यदुत्थानं भवेत् सह ।
 न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”
 इति दायतत्त्वम् ॥
 विषमस्यः, त्रि, (विषमे तिष्ठतीति । स्या + कः ।)
 असमानस्थितः । इति कैचित् । उपपन्न-
 देशस्यः । यथा नारदः ।
 “अप्राप्तयवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
 विषमस्याश्च नासंध्या न चेतानाक्येनृपः ॥”
 विषमस्याः उपपन्नदेशस्याः । इति व्यवहार-
 तत्त्वम् ॥
 विषमश्लिष्टः, पुं, दोषविशेषः । स च अतुच्छित-
 शासनरूपः । महद्दोषस्यम् । यथा, अत्र कामत
 एव चान्द्रायणतप्रकृष्टयोर्विषमश्लिष्टत्वेन दृष्ट्या-
 विकल्पासम्भवात् कामतश्चान्द्रायणं अकामत-
 स्तप्रकृष्टम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 विषमाक्षः, पुं, (विषमं अयुग्मं अक्षि यस्य ।
 चित्रयन्त्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इति
 त्रिकाक्षशेषः ॥

विषयः

विषमायुधः, पुं, (विषमा अयुग्मा आयुधा यस्य ।
 तस्य पञ्चबाणत्वात्तयात्वम् । यदा, विषमः अत्यय
 अस्य इत्यर्थः आयुधो यस्य ।) कामदेवः ।
 इति हज्जायुधः ॥
 विषमीयं, त्रि, (विषम + “गहादिभ्यश्च ।” ४ ।
 २ । १३८ । इति छः ।) विषमाहागतम् । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विषमुष्टिः, पुं, क्षुपविशेषः । विषदोडि इति
 कङ्कविज्ञे इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।
 केशमुष्टिः २ सुमुष्टिः ३ रणमुष्टिकः ४ क्षुप-
 ङोडमुष्टिः ५ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । दीपनत्वम् । कषवातकफामयरक्तपित्ता-
 दिदाहनाशित्वम् । रघ्यत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विनन्द्यः, पुं, (विषये तद्दर्शनमात्रेण मृत्तुर्यस्य ।)
 जीवञ्जीवपत्नी । इति जटाधरः ॥ चकोर इति
 ख्यातः ॥
 विषयः, पुं, (“विषयन्ति विषयिणं स्वेन रूपेण
 निरूपणीयं कुर्वन्ति ।” इति सांख्यतत्त्वकौमुदी ।
 वि + धि + अच् ।) चक्षुरादियात्तः । स तु
 शब्दस्यार्थरूपरसगन्धरूपः । तत्पर्यायः । गोचरः
 २ इन्द्रियार्थः ३ देशः । (यथा, रघुः । ११ ।
 १८ ।
 “यश्चकार विवरं श्लेषाघने
 ताङ्कोरवि स रामसायकः ।
 अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां
 हारतामभवदन्तकस्य तत् ॥”)
 आशयः । इत्यमरः । न्यायमते चित्यपत्तेषो-
 वायनां विषया यथा, —
 “तत्र चिन्तिर्गन्धहेतुर्गान्धरूपवती मता ।
 षड्विधस्तु रसस्पर्श गन्धोऽपि द्विविधो मतः ॥
 अर्शस्तस्यापि विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ।
 नित्यानित्या च सा विधा नित्या स्यादश्च-
 लक्षणा ॥
 अनित्या तु तदन्या स्यात् सेवावयवयोगिनी ।
 सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा ।
 योजिन्नादिर्भवेद्देह इन्द्रियं प्राणलक्षयम् ।
 विषयो ह्यणुकादिस्तु त्रयास्मान् उदाहृतः ॥
 वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ ।
 श्लिष्टक्षय द्रवत्वञ्च सौसिद्धिकमुदाहृतम् ॥
 नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोजिजम् ।
 इन्द्रियं रसनं सित्युर्हिमादिविषयो मतः ॥ * ॥
 सार्थं उणस्तेजसस्तु स्याद्द्रव्यं शुक्तभास्वरम् ।
 नैमित्तिकद्रवत्वञ्च नित्यतादि तु पूर्ववत् ॥
 इन्द्रियं नयनं वाङ्मखर्गादिविषयो मतः ॥ * ॥
 अपाकजातुष्णाशीतस्यस्तु पवने मतः ॥
 तिस्र्यङ्गमनवानेषु त्रयेः सार्थादितिङ्गकः ।
 पूर्ववन्नित्यतादुक्तं देहस्यापि त्वगिन्द्रियम् ।
 प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 विषय इति । भोगसाधनं विषयः । सर्वमेव हि
 कार्यं अहटाधीनं यच्च कार्यं यदहटाधीनं

विषये

नसदुपभोगं साक्षात्परस्परया जनयत्वेव नहि
 कोनप्रयोजनार्था विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति
 तेन द्वास्तुकादिब्रह्माकाशानां सम्भवेव विषयो
 भवतीत्यर्थः । इति सिद्धान्तसूत्रावली ॥ ७ ॥
 निश्चयवितः । इति भरतधृतानुसङ्गः । अथक्तः ।
 शुक्रः । इत्यथययपालः । जनपदः । इति
 मेदिनी । कान्तादिः । इति शब्दरत्नावली ।
 नियामकः । यथा,—
 “विशब्दो हि विशेषार्थः सिनोतेत्यस्य उच्यते ।
 विशेषेण सिनोतीति विषयोऽतो नियामकः ॥”
 इति भट्टकारिका ॥ ७ ॥
 आरोपाश्रयः । यथा,—
 “आरोपाश्रया तु यत्रोक्तौ विषयो विषयस्तथा ।
 विषयस्तः कृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात् साध्यवसा-
 निका ॥”
 यथा, गौडान्दीकः । इति काव्यप्रकाशे ०
 उद्भासः । (“भोगसाधनं विषयः ।” इति
 तर्ककौस्तुभे ।)
 विषयाज्ञानं, स्त्री, (विषयस्याज्ञानं बस्याम् ।)
 तन्ना । इति राजनिर्घण्टः ।
 विषयासौ, [न] पुं, (विषयान् अयति प्राप्नोतीति ।
 अय गतौ + अस्तिः ।) राजा । वैषयिकजनः ।
 इन्द्रियः । कामदेवः । विषयासक्तपुरुषः । इति
 मेदिनी । ने, २४६ ॥
 विषयि, [न] स्त्री, (विषयाः सन्वस्येति । विषय
 + इतिः ।) इन्द्रियम् । इति मेदिनी । ने, २११ ॥
 विषयी, [न] त्रि, (विषयोऽस्यस्येति । इतिः ।)
 विषयासक्तः । इति मेदिनी । ने, २११ ॥
 विषयी, [न] पुं, (विषयोऽस्यास्तीति । इतिः ।)
 वृषतिः । कामदेवः । वैषयिकः । इति मेदिनी ।
 ने, २११ ॥ अस्तिः । इत्यजयपालः । आरोप्य-
 मासः । यथा,—
 “विषयस्तः कृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात् साध्यवसा-
 निका ॥”
 विषयिका आरोप्यमाश्रयेण अस्तः कृते निर्गोर्ण-
 ० अन्यस्मिन् आरोपवियये सति सा स्यात् साध्य-
 वसानिका । इति काव्यप्रकाशः ।
 विषयुपा, स्त्री, अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ।
 विषयं, स्त्री, विषयम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 विषयता, स्त्री, (विषय्यता ।) इन्द्रवाहनी ।
 इति राजनिर्घण्टः । (विषयप्रधानतामात्रे ।
 यथा, गीतायां श्रीधरः । २ । ४२ । “विषयता-
 वदापाततो रमणीयाम् ॥”)
 विषयविद्या, स्त्री, विषयमन्त्रः । इति विषयवेद-
 शब्दटीकायां भरतः ।
 विषयवेदः, पुं, (विषय्य वेदः ।) विषयमन्त्रवेत्ता ।
 ओम्ना इति स्थातः । यथा । विषयविद्यां वेत्ति
 अस्तीति वा विषयवेदः अस्तुपाञ्चानादित्वादन्य-
 पददृष्टिः । विषय्य वेदश्चिकित्सकः इति वा ।
 इति भरतः । तत्पर्यायः । जाङ्गलिकः २ ।
 इन्द्रमरः । जाङ्गलिकः ३ नरेन्द्रः ४ कौशिकः ५
 कथाप्रसङ्गः ६ चक्राटः ७ । इति ऋटाधरः ।

विषा

याजग्याही ८ जाङ्गलिः ९ जाङ्गलिः १०
 अहितुक्तिकः ११ याजग्याहः १२ गाव-
 दिकः १३ । इति शब्दरत्नावली ।
 विषवैरिणी, स्त्री, (विषस्य वैरिणी ।) निर्विषा ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 विषशालकः, पुं, (विषस्य शालकः ।) पद्मकन्दः ।
 अस्य गुणाः । गुह्यत्वम् । विदम्भित्वम् । श्रौतल-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ।
 विषसूकः, पुं, (विषं सूके यस्य ।) भृङ्गरोजः । इति
 भूरिप्रयोगः ।
 विषशङ्गी, [न] पुं, (विषं विषयुक्तं शङ्गं तदस्या-
 स्तीति । विषशङ्ग + इतिः ।) भृङ्गरोजः । इति
 चारावली ।
 विषस्यचकः, पुं, (विषं स्यचयति विषयुक्तामादि-
 दृष्टाने ऋतः सन् ज्ञापयतीति । स्य + चिच् +
 चकन् ।) चरोकपत्नी । इति हेमचन्द्रः ।
 विषस्यका, [न] पुं, (विषं स्यकति यस्य ।) भृङ्ग-
 रोजः । इति त्रिकाण्शेषः ।
 विषहन्त्री, स्त्री, (विष + हन् + हन् । अियां
 ङीष् ।) अपराजिता । निर्विषा । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 विषहरः, त्रि, (हरतीति । हृ + अच् । विषस्य
 हरः ।) गरलनाशकौषध्यादिः । यथा । ॐ हं
 जः ।
 “मन्त्रोऽयं हरते रुद्र मन्त्रेणैककर्म विषम् ।
 पिप्लीही नवनीलश्च शङ्खवेरश्च सेन्धवम् ।
 मरौचं दधि कुङ्कुमं तस्यै पाने विषं हरति ॥
 त्रिपला टङ्कुलश्च चन्दनं घृतसंयुतम् ।
 एतन्पानाच्च लेपाच्च विषनाशो भवेच्छिव ॥
 पारावतस्य चाप्योणि हरितानं मनःशिला ।
 श्व योगो विषं हन्ति वेननेय इवोरगान् ।
 सेन्धवं यवमं चूर्णं दधिपञ्चान्यसंयुतम् ।
 दृष्टिकस्य विषं हन्ति लेपोऽयं तुषभञ्जकम् ॥”
 इति गारुडे १८६ अध्यायः ।
 विषहरा, स्त्री, मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ।
 (यथा, देवीभागवते । ६ । ४७ । ५२ ।
 “नरत्वारुप्रियास्तीकमाता विषहरेति च ॥”)
 विषहरी, स्त्री, मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ।
 (यथा, देवीभागवते । ६ । ४७ । ४७ ।
 “विषं खं हर्तुमीशा या तस्मादिवहरी ह्यता ॥”)
 विषहा, स्त्री, (विषह + टाप् ।) देवहाकीर्णता ।
 निर्विषा । इति राजनिर्घण्टः ।
 विषा, स्त्री, अतिविषा । इत्यमरः । बुद्धिः । इत्यु-
 यादिकोषः । (अस्याः पर्यायो गुणाश्च यथा,
 “काष्ठीरानि विषा चैता श्यामा गुणा विषा-
 रथा ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “विषास्तिविषा विन्वा शृङ्गी प्रतिविषासया ।
 मुञ्जकन्धा चोपविषा भङ्गुराघुणवत्तमा ।
 विषा खोष्ठा कटुस्तिक्ता पाचनी दीपनी हरति ॥
 काष्ठीरानि विषासामविषकासवमिन्द्रिभौ ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

विषाप

विषापुरः, पुं, (विषस्यापुरः ।) शल्याणम् ।
 इति त्रिकाण्शेषः ।
 विषाकं, स्त्री, कुक्षीयधम् । पशुशङ्कम् । (यथा,
 साहित्यदर्पणे । १० ।
 “सिपति मुकं हृषदंशुजवदने
 ऋगमर्षयसि ऋगादनरदने ।
 वितरति तुरगं महिषविषाद्ये
 विदधन्ते भोगविताने ॥”)
 हस्तिदन्तः । इति मेदिनी । ने, ७७ । (यथा,
 शिशुपालवधे । १ । ६० ।
 “न जातु वेनायकमेकमुद्धतं
 विषाकमव्यापि पुनः प्ररोहति ॥”)
 कोलदन्तः । इति हेमचन्द्रः । (विशेषेण मर-
 दातरि, त्रि । यथा, अश्वेदे । ५ । ४४ । ११ ।
 “विषाकं परिपानमन्ति ते ॥”
 “विषाकं विशेषेण मरुस्य सातारम् ॥” इति
 तन्नाम्नै सायणः ।)
 विषाशिका, स्त्री, मेघशङ्गी । इति राजमाता ।
 (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “शृङ्गी कर्कटशृङ्गी स्यात् कुलीरश्च विषाशिका ।
 अलशृङ्गी च रक्ता च कर्कटास्या च कीर्णता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 शानला । कर्कटशृङ्गी । आवर्णकी । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 विषाकी, स्त्री, नीरकाकोली । अलशृङ्गी । इति
 मेदिनी । खे, ७७ । दृष्टिकाली । इति राज-
 निर्घण्टः । तिलिङ्गी । इति शब्दचन्द्रिका ।
 विषामी, [न] पुं, (विषाणमस्यास्तीति । विषाण +
 इतिः ।) हस्ती । शृङ्गी । इत्यजयः । (यथा,
 हरिवंशे । २०४ । २२ ।
 “खड्गा विषाणिमन्वेव तुषभाश्च ऋगास्तथा ॥”)
 अयभनामौषधम् । शृङ्गाटकः । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 विषादः, पुं, (वि + षद् + चक् ।) अवसाहः ।
 यथा,—
 “जायं मौखं विषादोऽवसाहः सादो विष-
 स्तना ॥”
 इति हेमचन्द्रः ।
 (यथा, भागवते । १ । ११ । ११ ।
 “दृष्टौ दरवरं तेषां विषादं शमयन्निव ॥”)
 विषादनी, स्त्री, पलाशीलता । इति राजनिर्घण्टः ।
 विषाननः, पुं, (विषमानने यस्य ।) सर्पः । इति
 शब्दमाला ।
 विषान्तकः, पुं, (विषस्य अन्तकः नाशकः । पीत-
 विषत्वात् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । विष-
 नाशकं, त्रि ।
 विषापहः, पुं, (विषं अपहन्तीति । हन् + षः ।)
 मुञ्जकटुः । इति राजनिर्घण्टः । (विष-
 नाशकं, त्रि । यथा, मनौ । ७ । २१७ ।
 “सुपरीक्षितमम्रायमयास्त्रैर्विषापहैः ॥”)
 विषापहा, स्त्री, इन्द्रवाहनी । निर्विषा । इति
 राजनिर्घण्टः । नागदमनी । इति भावप्रकाशः ।

विषुव

अकंभला । ईशुरन्ध्र इति भाषा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“अकंपत्रा सुनन्दा स्यादकंभला विद्यापहा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
सर्पकङ्कालिका । इति रत्नमाला ॥
विद्याभावा, स्त्री, (विद्यस्याभावो यत्र सा ।)
निर्विद्या । इति राजनिर्घण्टः ॥
विद्यायुधः, पुं, (विद्यमेवायुधं यस्य ।) सर्पः । इति
शब्दरत्नावली ॥ विद्ययुक्तास्त्रं, स्त्री ॥
विद्यारः, पुं, (विद्येण अलतीति । अल + अच् ।
लस्य रत्वम् ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विद्यारानिः, पुं, (विद्यस्यारानिः नाशकः ।) लण्य-
धत्तरक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विद्यारिः, पुं, (विद्यस्यारिः ।) महाचक्षुःशकः ।
घ्ननकरजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विद्यनाशक-
मात्रे, त्रि ॥)
विद्यास्यः, पुं, (विद्यमास्यं यस्य ।) सर्पः । इति
शब्दरत्नावली ॥ विद्ययुक्तसखे, त्रि ॥
विद्यास्या, स्त्री, भक्षणकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(भक्षणकशब्देऽस्या विषयो विज्ञेयः ॥)
विद्यु, य, साम्यम् । इति त्रिषुवच्छब्दटीकायां
भरतः ॥ नानारूपम् । इति रामायणम् ॥
विद्युगः, पुं, (विद्यु साम्यमस्मिन्नस्तीति । “लोमा-
हीति ।” ५ । २ । १०० । इति नः । पश्चान्
णत्वम् ।) विद्युवम् । यथा, “विद्यु नानारूपं
गमनं विश्वक तदस्यास्तीति विग्रहे अग्निव्यु-
त्तरपदलोपश्चात्तस्यैरिति पामादि सूत्रेण
नः णत्वम् ।” इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥
(नानारूपम् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५४ । ८ ।
“चरन्तस्त्रि विद्युगं विजातम् ॥”
“विद्युगं विश्वक नानारूपम् ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥ सर्वगः । यथा, ऋग्वेदे । १० । २६ । १ ।
“वभुरेको विद्युगः ।”
“विद्युगः विश्वगश्चनः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
विप्रकीर्णः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । १२ । ५ ।
“सखायस्ते विद्युणा अग्न उते ।”
“विद्युणाः विप्रकीर्णाः सर्वयात्राः ।” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥ पराङ्मुखः । यथा, ऋग्वेदे ।
५ । ३४ । ६ ।
“विष्वक्शः सन्धतो चक्रमासजो-
ऽसुन्धतो विद्युगः सुन्धतो वृधः ।”
“विद्युगः पराङ्मुखः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
विद्युपं, स्त्री, विद्युवम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
विद्युत्, स्त्री, समरात्रिन्धिवकालः । तत्पर्यायः ।
विद्युवत् २ । इत्यमरः ॥ विद्युपम् ३ विष्वक् ४
विष्वक् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ विद्युगः ६ ।
इति रामायणम् ॥ विद्युवः ७ । इति सुकृतः ॥
तत्तु मेघतुलयोः संक्रान्ती । यथा,—
“अग्नकण्टसंक्रान्ती हे तूद्गद्विजगायने ।
विद्युवती तुलामेघे गोलमध्ये तथापराः ॥”
इति तिथ्यादितत्वम् ॥ ●●●
ते तु महाविद्युवज्जविद्युवनामभ्यां क्रमेण स्मृते ।

विषुव

यथा,—
“विद्युवाभ्यां बह्वरः स्यादिति शब्दविदां मतम् ।
महाविद्युवमाभ्यातं कृतिभिश्चेत्तद्विदितम् ।
तथा स्याज्जलविषुव क्रमादान्वितचिह्नितम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥ ●●●
विद्युवारम्भकालो यथा,—
“अग्नसंक्रान्तितः पूर्वं पश्चान् तारा दिनान्तरे ।
एकवर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु ।
घटघटिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।
एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥
युनक्रमेण च तद्वत् स्याद्दुद्गयानं रवेर्ध्रुवम् ।
कविसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनम् ॥
अयनंशक्रमेणैव विद्युवारम्भणं तथा ।
रविचक्रान्तितो मेघतुलयोरभितः पुनः ॥
विषुवं मीनकन्यार्हे त्विकाचौकप्रकाशके ।
दिनमागय मीनाङ्गान्घोषार्हे पालिकं शतम् ॥
ततो वृषार्हेपर्यन्तमशीतिः पलभाजिनो ।
मिथुनार्हे चतुस्त्रिंशत्पलानां वृद्धते क्रमात् ॥
कर्कटार्हे चतुस्त्रिंशत्सिंहाङ्गान् इति शतम् ॥
कन्याङ्गान् द्विषतिः क्रमात् त्र्ययति वासरे ॥
कन्याङ्गान्द्विजनीमानं बोधं पूर्वंक्रमेण हि ।
दिने दिने भागश्चारात्मानं बोधं दिवानिशीः ॥
एकमानं दृष्टवष्टा तत्रात्मानाननिर्णयः ।
घटघटिवत्सरानेवं ततः स्यात् षोडशशकं ।
पुनस्तद्वत्सरास्तद्वत् एवं सप्तदशशकं ॥”
इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥ ●●●
अन्यत्र
“मेघसंक्रमतः पूर्वं पश्चान्तारा दिनान्तरे ।
प्रातिलोभ्याशुलोभ्येन विद्युवारम्भणं भवेत् ॥
अथोद्ग्राहने सौरे चैत्रे नखतिथौ शक्रे ।
विद्युवारम्भणं तत्र सप्तमानं दिवानिशीः ॥
ततः प्रतिदिनं वेला सपादत्रिपलात्मिका ।
वृद्धते मेघविश्रांशपर्यन्तं स्थूलमार्गतः ॥
तथा अष्टान्तपर्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका ।
तादृगाघाटपर्यन्तं पल्लेकप्रमिता मता ॥
ततः कर्कटविश्रांशपर्यन्तं प्रत्यहं क्रमात् ।
सपादपलमानेन वेला त्र्ययति निश्चितम् ॥
तादृग्भाद्रान्तपर्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका ।
तादृगान्धिनशेषान्तं हरनेत्रपलात्मिका ॥
दिवामानं दृष्टवष्टवका रात्रिः प्रमाणकम् ।
वेशाखादौ दिवामानं रात्रिमानं तुलाद्द्विगु ॥
घटघटिवत्सरानेवं ततः स्यात् द्वादशशकं ।
पुनस्तद्वत्सरास्तद्वत् तत एकादशशकं ॥”
इति सत्त्वत्यसुक्तावली ॥
विद्युवत, स्त्री, विद्युवम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । १६६ । १२२ ।
“भवति सङ्घस्युगं दिनस्य राक्षो-
स्यिवति चाप्ययमश्रुते फलम् ॥”
आपकः । यथा, ऋग्वेदे । २ । ८४ । १० ।
“आदोरित्याविद्युवतो मन्धः पिबन्ति गोभ्यः ॥”
“विद्युवत इत्यमनेन प्रकारेण सर्वेऽपि यज्ञेषु
आपिभ्युक्तम् ॥ ●●● विष्वक् आसौ असा-

विष्करः

दौकादिकः कुप्रत्ययः । ततो मतुप् इत्यनु-
भ्यामतुविति मतुप उदात्तत्वम् । अन्वेषामपि
इत्यत इति संज्ञितायां दीर्घः अन्वयेन मत्वोच्-
त्वम् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
विषौषधी, स्त्री, (विषस्यौषधी ।) नागदन्ती ।
इति रत्नमाला ॥
विष्कम्भः, पुं, सप्तविंशतियोगान्तर्गतप्रथमयोगः ।
शुभकर्मणि तस्य पञ्च दृष्टाभ्याख्याः । यथा,—
“अनादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नादिकाः ।
गणव्याघातयोः घट् च नव हर्षजवन्तयोः ।
वेधुतिथितपानौ च समस्तौ परिवर्णसेत् ॥”
इति सत्त्वत्यसुक्तावली ॥ ●●●
तत्र जातपुण्यम् ।
“विष्कम्भयोगो यदि लक्ष्मकावे
कार्यं स्वतन्त्रो मनुजस्तदापीम् ।
सुदृक्कलत्रात्मजसौख्यसुयं
यदस्य निर्माणाविधौ समर्थः ॥”
इति कोट्टीप्रदीपः ॥ ●●●
विष्कारः । (यथा, वृहत्संहितायाम् । ५३ । २४ ।
“उष्काथोऽङ्गुलतुल्यो दारस्यार्हेण विष्कम्भः ॥”)
प्रतिबन्धः । रूपकाङ्गप्रभेदः । योगिनां बन्ध-
भेदः । इति मेदिनी । भे, १६ ॥ वृचः । इत्य-
जयः ॥ अर्गला । इति भरतः ॥
विष्कम्भी, [न] पुं, (विष्कम्भीति रुण्हीति । वि +
ष्कम्भ + णिनिः ।) अर्गला । यथा, “तद्विष्कम्भो-
ऽर्गलं न ना । इत्यमरोक्तौ कपाटधारणकाष्ठं
अर्गलं हुङ्कादृष्ट इति ख्यातम् । तत् कपाटं
विष्कम्भीति रुण्हीति इति ग्रहादित्यासिन् तद्वि-
ष्कम्भी सृष्ट्वन्यवत् स्वार्थकथनमेतत् विष्कम्भीति
नाम च इत्येके । तद्विष्कम्भोऽर्गलमिति सूत्र-
पाठः । विष्कम्भो बन्धननिमित्तदृष्टः । इति
भट्टः । इति सुकृतः ॥
‘विष्कम्भो योगभेदे स्यात् विस्तारप्रतिबन्धयोः ।
कपाटाङ्गप्रभेदे च ।’ इति मेदिनीदर्शनात्
विष्कम्भ इति पाठः ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
विष्कलः, पुं, (विषं विष्टां कलयति भक्षयतीति ।
कल + अच् ।) ग्राम्यशूकरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विष्करः, पुं, (विकिरतीति । वि + कृष् विक्षेपे +
इगुपथेति कः । “विकिरः शकुनिर्विकरो वा ।”
६ । १ । १५० । इति सुट् । परिनिविध्य इति
पत्वम् ।) पत्नी । इत्यमरः ॥ विष्करास्त्रिभिर-
मयूरकुक्कुटादयः ।
“लावाद्यां वैष्करो वर्गः प्रतुष्टा जाङ्गला च्चगाः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता वृषाम् ॥”
इति राजवज्रमः ॥ ●●●
अथ विष्कराणां गणना गुणाश्च ।
“वर्षकालाविकिरकपिञ्जलकतितराः ।
कलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्कराः ससदाक्षताः ॥
• विकीर्णं भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद् विष्कराः ।
कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो गौरतितराः ॥”
कुलिङ्ग गवयेश इति लोके ।

विष्टम्भः

“विष्टिरा मधुराः शीताः कषायाः कट-
पाकिनः ।
बल्या ह्य्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः स्त्रुताः”
इति भावप्रकाशः ॥

(“जावतिन्तरिकपिञ्जलवर्तीरवर्णिकावर्णक-
नप्रकावातीकचकोरकलविड्मयरककरोपचक्र-
कुट्टसारङ्गशतपत्रककुतिन्तरिकुरवाजुकयव-
लकप्रभृतयश्चगहला विष्टिरा लघवः शीत-
मधुराः कषाया दोषघ्नमनाश्च ॥” इति सुश्रुते
स्त्रुत्वानि ३३ अध्यायः ॥ ● ॥ दूर्वाकरान्तगत-
सर्पविशेषः । यथा, — “पुष्परीको भृङ्गुटी
सुखी विष्टिरः पुष्याभिकर्णो गिरिसर्पश्चकु-
सर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगाद्धो आश्रो-
विष इति ॥” इति च सुश्रुते कल्पस्थाने तन्तुर्ध-
२ध्याये ॥)

विष्टः त्रि, प्रविष्टः । विशधानोः क्लप्रत्ययेन
त्रिव्यमिदम् ॥

विष्टर्प, क्ली, (“विटपविष्टपविशपोलपाः ।” इत्यु-
खादिष्ट्रजे पिष्टपस्थाने विष्टपपाठेन विशधानोः
कपन्प्रत्ययेन साधुः इति केचित् ।) भुवनम् ।
अथमरः ॥ पिष्टर्प पिष्टपः । इति तट्टीकायां
रूपद्वयम् ॥ (यथा, रघुः । ११ । १६ ।

“बाणभिमन्त्रद्वया निपेतुधौ
सा स्वकाननभुवं न केवलाम् ।
विष्टपत्रयपरिजयस्थिरी
रावयश्चयमपि यकम्ययन् ॥”)

विष्टम्भः, पुं, (वि + क्तन्भ + क्तः ।) प्रतिबन्धः ।
(यथा, भागवते । ५ । २० । १० ।

“स वृष्टिविष्टम्भश्चोपशमनः ॥” ● ॥

आक्रमणम् । यथा, भारविः । १३ । १६ ।

“प्रविकर्षनिनादभिमरन्तः
पदविष्टम्भनिपीडितस्तदागीम् ॥”)

रोगविशेषः । इति मेदिनी । भं, २० ॥ स तु
आनाहुरोगः । तस्य लक्षणमाह ।

“आमं सक्नुदा निचितं क्रमेण
भूयो विबद्धं विगुणानिलेन ।
प्रवर्त्तमानं नयथास्मेनं
विकारमानाहसुदाहरन्ति ॥”

आमं अपक्वमाहृसारं शक्नुत् पुरीषं वा
क्रमेण निचितं सञ्चितम् । भूयो विगुणानिलेन
दुष्टवायुना विबद्धं आमशोषितं वा यथास्वं
पूर्ववदप्रवर्त्तमानं एतं विकारं आनाह-
माहुः ॥ ● ॥ तत्रामजमानाहमाह ।

“तस्मिन् भवत्यामससुहृवे तु
दृष्ट्या प्रतिश्यायशिरोविदाहः ।
आमाशये मूलमथो गुरुत्वं
क्षुत्तुस्तम्भ उद्गारविवातनश्च ॥”

विवातनं अपट्टतिः ॥ ● ॥ शक्नुत्सञ्चयणमाह ।

“स्तम्भः कटीष्टुपुरीषमन्त्रे
मूलोऽप्य मूर्च्छां शक्नोति वमिश्च ।
आसञ्च रंकाशये भवन्ति
तथालोक्तावि च लक्षणावि ॥”

विष्टम्भः

पकाशये शक्नुत्सञ्चये । अकषोक्तानि
आधानवातनिरोधादीनि ॥ ● ॥ आनाहोदा-
वर्णयोश्चिकित्सायास्तुल्यादुभयचिकित्सा अत्र
नियते । अयोदावर्तानां चिकित्सा ।

“अधोवातनिरोधोऽपि सुदावर्ते हितं मतम् ।
क्षिप्रपानं तथा खेदो वक्षिर्वाशुलोमनम् ॥
विड्विघातसमुत्थे तु विडभेद्यन्नं तथौषधम् ।
वर्त्ताभ्यङ्गावगाहश्च खेदो वक्षिर्हितो मतः ॥”
वर्त्तः फलवर्त्तः ।

“मूत्रावरोधजनिते क्षीरवारिवर्त्ता पिबेत ।
दुग्धशर्करसं चापि कषायं ककुभस्य च ॥
दुग्धशर् कण्टकारी दुराणभा च तुङ्गगुल्फान् ।
एत्वांश्वीजं तोयेन पिबेद् वा लघ्वीजनम् ॥
सिनामिन्दुरसं क्षीरं श्वाकारसमथापि वा ॥
सर्वेष्वेव प्रकुञ्चीतं मूत्रकृच्छ्रावमरीविधम् ।
जुम्भाभिवातजे क्षिप्रं खेदं चापि प्रयोजयेत् ॥
अन्यानपि प्रयुञ्जीत समीरणहरान् विधीत् ॥
नेत्रनीरावरोधोऽपि सुखेदुखेदौ शोर्जलम् ॥
सुद्यान् सुखेन तस्याप्ये कथयेच्च कथाः प्रियाः ।
क्षिप्रामिवातजे तीक्ष्णाद्याणनस्याकर्दशनेः ॥
प्रवर्त्तयेत् क्षुतं सक्तं क्षिप्रस्वेदी प्रशोक्तयेत् ॥”

तीक्ष्णं मरीचराजिकादि ।
“उद्गारस्यावरोधे तु खेदिकं धूममाचरेत् ॥
कृद्दिनियहसंजाते वमनं लङ्घनं हितम् ।
विरचनं चात्र मत्तं तैलेनाभ्यङ्गनं तथा ॥
वक्षिशुद्धिकरेः सिद्धं चतुर्गुणजले पयः ।
आवारिनाशान् कथितं पीनवन्नं प्रकामतः ॥
रमयेयुः प्रिया नायैः शुक्रोदावर्त्तनं नरम् ।
तस्याभ्यङ्गोऽवगाहश्च सदिरा चरणाग्रधः ॥
शालिः पथो निरूहश्च हितं मेथुनमेव च ।
क्षुदिघातसमुत्थेन खिग्रसुख्यं तथा लघु ॥
रूच्यमल्पं हितं भस्यं पुष्यं सेच्यं सुगन्धि यत् ।
दृष्याविघातसंभूते शीतः सर्वा विधिर्हितः ॥
कर्पूरशिशिरं स्वल्पं पिबेत्तोयं शनैः शनैः ।
श्रमन्वासे धृते शक्नो विश्रामः सरसौदनः ॥
निद्रावेगविघातोऽपि पिबेत्क्षीरं सितायुतम् ।
सुवाहनं सुश्रय्यात्र हितः श्लोत्रप्रियाः कषाः ॥”

घाताद्वेगविघातजनितानामुदावर्त्तानां चिकि-
त्सामभिधाय रूक्षादिङ्गपितवातजनितस्य उदा-
वर्त्तस्य चिकित्सामाह ।
“हृङ्गमात्रिकसिखत्यैः पिष्टैर्वर्त्तविनिर्मिताम् ।
हृताभ्यक्तां गुदे न्यस्येदुदावर्त्तविनाशनीम् ॥”
फलवर्त्तः ।

“मदनं पिप्यन्ती कुङ्कुं वचा गौराश्च सर्षपाः ।
गुङ्गुक्षीरसमायुक्ता फलवर्त्तारिहोदिता ॥”
मदनफलदावर्त्तः ॥ ● ॥

“खड्गपकं त्रिहताक्षः क्षणाक्रमं हृयोर्धर्मम् ।
प्राग्भोजनस्य मधुना विङ्गालपदकं नरो
क्षिप्रान् ॥
एतद्ग्राहपुरीषे देयं विष्टोऽहार्थतः ।
मधुरं नरपतियोम्यं चूर्णं नाराचकं नाम्ना ॥”
इति नाराचचूर्णम् ॥ ● ॥

विष्टरः

“सद्योऽपि पियलीमूलं विष्टरनी च विच-
कम् ।

तक्ष्णं गुडसंमिश्रं भक्तयेन प्राप्तवत्पित्तम् ॥
एतद्गुडकारकं नाम्ना बलवर्त्तापिबर्द्धनम् ॥
उदावर्त्तब्रीहगुल्मशोषपाक्वामयापहम् ॥”

इति गुडकारकम् ॥ ● ॥

“मूलकं शुष्कमात्रं च वर्त्ताभ्युपश्लोकम् ।
प्रतमाजफलं चापस्तु पक्वा तिव हृतं
प्रसितम् ।

तन् पीतं शमयेत् क्षिप्रमुदावत्तमशेषतः ॥”
पश्चमूलकमत्र दृश्यते । शुष्कमूलकाद्यहृतम् ॥ ● ॥

अथ आनाहस्य चिकित्सा ।
“तुल्याकारणकायंत्वाद्दावर्त्तहरिं क्रियाम् ।
आनाहोऽपि च कुञ्चीत विशेषथाभिधीयते ॥
क्षिप्रतुल्याहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।
गुङ्गुन तुल्या वटिका हरन्त्यानाहसुखम् ॥
वर्त्तन्त्रिकटसैश्वसर्षपग्रहधमकुलमदनपथैः ।
मधुनि गुङ्गे वा पक्वेर्निहता आनाहपरि-
माणाः ॥
वर्त्तारियं दृष्टफला शनैः प्रविहित्वा गुदे हृता-
भ्यक्ते ।
आनाहोदावर्त्तो शममति जठरं तथा
गुल्मम् ॥”

त्रिकटकाया वर्त्तः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(त्रि, विशोषेण स्तम्भयिता । यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ८६ । ५५ ।
“द्वयो विष्टम्भ उपमो विनाशकः ॥”)
विष्टम्भो, [न] त्रि, (विष्टभानोति । वि + क्तन्भ
+ गितिः ।) विष्टम्भरोगजनकः । यथा, —
“वेदना गुरवो भल्या विष्टम्भेष्टमारुताः ॥”
इति राशवल्लभः ॥
(यथा च सुश्रुते । १ । ४५ ।
“प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भ शीत-
कम् ॥”)
विष्टम्भोऽस्याप्नोति । विष्टम्भ + इतिः ।)
विष्टम्भरोगविशोषश्च ॥

विष्टरः, पुं, (विष्तीर्यते इति । वि + क्तु + ष्य ।
“वृत्तामनयोर्विष्टरः ॥” ८ । ३ । ६३ । इति
निपातनात् यत्नम् ।) विटपी । दम्भुष्टिः ।
पीटादासनम् । इत्यमरः ॥ आदिना कुशा-
मनादित्यहः । इति भरतः ॥ ● ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २० । १६ ।
“काश्यागुलीमनयोर्विष्टरः ॥
दृशनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम् ॥”)
विष्टरलक्षणमाह । विष्टरस्तु सार्द्धद्विजयधामा-
वर्त्तवलिताधोमुखाया असंस्थानदर्भाः । तथा
च श्रुत्यामंशहः ।
“ऊर्त्तकेशो भवेद्दन्वा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥”
इति ॥
हृद्योगपरिशिष्टम् ।
“दर्भवर्त्तना न विहित्वा विष्टराक्षरणीष्वपि ॥”

एवम् ।

“पञ्चाशद्विभवेद्वन्ना तद्वैतं तु विष्टरः ।”

इति यदि चन्द्रं तदा शास्त्रान्तरीयम् । एतेन विष्टरे पञ्चविंशतिसंख्या भवदेवभङ्गीकृता निरस्ता । एवं विष्टरग्रहणं ह्यस्त्वाभ्यामपि यदुक्तं तदपि निरस्तम् ।

“यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न चोच्यते ।
दक्षिणक्षत्र विज्ञेयः कर्मैर्वा पारगः करः ।”

इति ह्युद्दोगपरिश्रुतात् । इति संस्कार-
तत्त्वम् ।

विष्टरश्रवाः, [सु] पुं. (“विष्टराविव अर्बसो
यस्येति ।” शिशुपालवधस्य १४।१२ । टीकायां
मल्लिनाथः । “विष्टरेऽन्वयवृत्ते अयति नित्यं तत्र
वसतीति ।” उवाच ४।२२६ । इत्यत्र उज्ज्वल-
दान् १) विष्णुः । इत्यमरः । (यथा, हरिवंश
भविष्यपर्वणि । ५१।१७ ।

“उज्ज्वल वृत्तं देविकः प्रतप्याखं महाशिवम् ।
तेन तं योचयामास विष्टरसवसं प्रभुम् ।”

विष्टरा, स्त्री, गुल्फासिनी । इति राजनिर्घण्टः ।

विष्टरवहा, स्त्री, स्वयंकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ।

विष्टारवहा इति च क्वचित् पाठः ।

विष्टारः, पुं, ह्युद्दोगविशेषः । यथा, विष्टारः पङ्क्ति-
च्छन्दः । इति मत्वप्रकरणे दुर्गादासः ।

विष्टः, स्त्री, (विष् + क्तिन् ।) वेतनं विना वृता-
ङ्गारोहनादिक्रमः । वेगार इति ख्यातः ।

तत्पठ्यायः । व्याज् २ । इत्यमरः । वृताद-
श्रितिकः क्लेशो विजातकूपो विष्टरिति भट्ट-
खामी । हे वेतनमन्तरैश्च कर्मकरैश्च कर्म-
कारिणि चेत्यर्थः । अयु कर्मकरे विष्टः खिया-
मश्रुतिकर्मणीति वदः । इति भरतः । ७ ।

(यथा, रामायणे । २ । ८२ । २० ।

“विष्टकर्मालिकाः सर्वे मार्गशोधक-
रक्षकाः ।”

वेतनम् । कर्म । इति मेदिनी । टे, २६ । (यथा,
भागवते । ७ । ८ । ५५ ।

“वयमौशिकिन्नरगणास्तवानुगा
इतिचेन विष्टभतुनाशुकारिताः ।”

भद्रा । वर्षणम् । इति विश्वः । प्रियलम् । इति
शैमघ्नः । वा च भद्रा ववाद्येकादशकरणा-
न्मर्गतसप्तमकरणं पञ्चिकायां तस्या अष्टं
सूत्रम् । यथा,—

“भववालयकौलवतेति
गरवणिजाः सविष्टयः सप्त ।
प्रकृतिचतुष्टयागः ।
किन्नुप्रच ववायि करणानि ।

सुखादितिधिशेषाह्नीत् पञ्चमे तत्परीयके ।
आयत्नाह्नीत् क्रमेण स्युरष्टाष्टता ववादयः ।
यकादस्याश्चतुर्थ्याश्च शेषाह्नीत् शुरुपचके ।
अष्टमीपर्याभास्योश्च पूर्वार्हे विष्टरोरिता ।
ह्यष्टपक्षे हनीयाया दशम्याश्च पराहंतः ।
अत्रम्याश्च चतुर्दश्याः पूर्वार्हे विष्टिसम्भवः ।
विष्टाय विष्टरौत्राणि विष्टिं सर्वेषु चर्चयेत् ।

“वववालयकौलवतेति
गरवणिजाः सविष्टयः सप्त ।
प्रकृतिचतुष्टयागः ।
किन्नुप्रच ववायि करणानि ।

सुखादितिधिशेषाह्नीत् पञ्चमे तत्परीयके ।
आयत्नाह्नीत् क्रमेण स्युरष्टाष्टता ववादयः ।
यकादस्याश्चतुर्थ्याश्च शेषाह्नीत् शुरुपचके ।
अष्टमीपर्याभास्योश्च पूर्वार्हे विष्टरोरिता ।
ह्यष्टपक्षे हनीयाया दशम्याश्च पराहंतः ।
अत्रम्याश्च चतुर्दश्याः पूर्वार्हे विष्टिसम्भवः ।
विष्टाय विष्टरौत्राणि विष्टिं सर्वेषु चर्चयेत् ।

“वववालयकौलवतेति
गरवणिजाः सविष्टयः सप्त ।
प्रकृतिचतुष्टयागः ।
किन्नुप्रच ववायि करणानि ।

सुखादितिधिशेषाह्नीत् पञ्चमे तत्परीयके ।
आयत्नाह्नीत् क्रमेण स्युरष्टाष्टता ववादयः ।
यकादस्याश्चतुर्थ्याश्च शेषाह्नीत् शुरुपचके ।
अष्टमीपर्याभास्योश्च पूर्वार्हे विष्टरोरिता ।
ह्यष्टपक्षे हनीयाया दशम्याश्च पराहंतः ।
अत्रम्याश्च चतुर्दश्याः पूर्वार्हे विष्टिसम्भवः ।
विष्टाय विष्टरौत्राणि विष्टिं सर्वेषु चर्चयेत् ।

“वववालयकौलवतेति
गरवणिजाः सविष्टयः सप्त ।
प्रकृतिचतुष्टयागः ।
किन्नुप्रच ववायि करणानि ।

सुखादितिधिशेषाह्नीत् पञ्चमे तत्परीयके ।
आयत्नाह्नीत् क्रमेण स्युरष्टाष्टता ववादयः ।
यकादस्याश्चतुर्थ्याश्च शेषाह्नीत् शुरुपचके ।
अष्टमीपर्याभास्योश्च पूर्वार्हे विष्टरोरिता ।
ह्यष्टपक्षे हनीयाया दशम्याश्च पराहंतः ।
अत्रम्याश्च चतुर्दश्याः पूर्वार्हे विष्टिसम्भवः ।
विष्टाय विष्टरौत्राणि विष्टिं सर्वेषु चर्चयेत् ।

प्रकारेणोदरे तिष्ठति या । तत्पठ्यायः । उवाचः
२ अक्षरः ३ प्रमत्तम् ४ प्रकृतं ५ मयम् ६
पुरीषम् ७ वर्षेष्कम् ८ विट् ९ । इत्यमरः ।

वर्षेः १० । इति अटाधरः । अमेध्यम् ११ दूयम्
१२ कलम् १३ मलम् १४ । इति शब्दरत्ना-
वली । किङ्कम् १५ पूतिकम् १६ । इति राज-
निर्घण्टः । (यथा,—

“गुरोर्हितं प्रकर्ष्यं वाङ्मनः कायकर्मभिः ।
अहिताचरणादेव विष्टार्या जायते क्रिमिः ।”

इति लघ्यान्वदीयतन्त्रसारे ।)
तदुद्देश्यं नित्यं यथा,—

“न नयां स्त्रियभौक्षितं पुरुषं वा कदाचन ।
न च न्वं पुरीषं वा न च संवृष्टमैयुगम् ।”

अथे तदुत्सर्गनिधेयो यथा,—

“नास्यैः क्रीडेन्न धावेत् नापुं विष्णुश्चमाच-
रेत् ।

नोच्छ्रेष्टः संविशेन्नित्यं न नयः खानमाचरेत् ।”

इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः ।
तदुत्सर्गविधानं पुरीषप्रातःस्त्यशब्दयोर्लक्ष-
यम् ।

विष्णुः, पुं, अग्निः । इति शब्दमाला । सुहः ।
वसुदेवता । इति धरणिः । (दादशादिश्या-
नामन्यतमः । यथा, महाभारते । १।६।५।१६ ।

“एकादशश्रुत्या स्वष्टा दादशो विष्णुश्च्यते ।
अध्वन्यस्तु सर्वेषामादिश्यानां गुणधिकाः ।”

धर्मशास्त्रकर्मसुतुनिविशेषः । यथा,—

“मन्त्रविष्णुहारोतया अक्षरक्रीडाश्रुतः ।
यमापस्तम्बवर्ताः कात्यायनवृक्षसुतौ ।

पराशरव्यासप्रकृतिखिता दशमोत्तमौ ।
सातासपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ।”

इति याज्ञवल्क्यसंहिता ।
ब्रह्मणो रूपविशेषः । तस्य श्रुतपत्तियथा ।
वेवेष्टि आप्रोति विश्वं यः । वेष्टति विश्वति
आप्यायत विश्वमिति वा । विष्णाति विष्णुनिष्ठ
भक्तान् मायापसारणेन संसारादिति वा ।
विश्रति सर्वभूतानि विश्रान्ति सर्वभूतानि
अचेति वा ।

“यस्माद्विष्णुमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः ।
तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विश्रुतातोः प्रवेशनात् ।”

इति विष्णुपुराणम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
“वृहत्वात् विष्णुश्च्यते ।” इति महाभारते ।

१।७०।३१ । तत्पठ्यायः । नारायणः २ ह्यः ३
वेकुष्ठः ४ विष्टरश्रवाः ५ दामोदरः ६ ह्युदीकेशः
७ केशवः ८ माधवः ९ खभूः १० देव्यारिः ११
पुष्करीकाचः १२ गोविन्दः १३ मयङ्कणः १४
पोताम्बरः १५ अक्षुतः १६ शार्ङ्गो १७ विष्णु-
सेनः १८ जनाङ्गः १९ उपेन्द्रः २० इन्द्रावरुणः
२१ चक्रपाणिः २२ चतुर्भुजः २३ पद्मनाभः २४
मधुरिपुः २५ वासुदेवः २६ त्रिविक्रमः २७
देवकीनन्दनः २८ श्रीरिः २९ कौपतिः ३०
पुरुषोत्तमः ३१ वनमाजो ३२ वलिङ्गो ३३
संसारतिः ३४ अशोकणः ३५ विश्वम्बरः ३६

विष्टिषु विष्टिषु हि पुच्छे कार्यं जयावहम् ।”
कर्मप्रकाशे ।

“नाशस्य पञ्च वदनं गलकस्तयेका
वचो दशैकसंहिता नियतं चतस्रः ।

भाभिः कटिः मध्यं पुच्छलता च तिस्रो
विष्टिर्नैवं निगदिनोऽङ्गविभाग एवः ।

सुखे कार्येष्वस्तिर्भवति मरणं चाथ गलके
धनम् । निर्वचस्य कटितटे बुद्धिविलयः ।

कानिनाभीदेशे विजयमथ पुच्छे च जगदुः
प्रारोर्भद्रायाः एथगिति मलं पूर्वमुत्तमः ।

मनुवसुसुनिधिद्युगदश-
शिवगुणसंख्यासु तिथिषु पूर्वार्णयोः ।

१४।८।७।१५।४।१०।११।३।
आयाति विष्टरेषा एष्टे शुभदा प्ररु-
शुभदा ।”

पूर्वार्णयोः पूर्वार्ण्यादिदिहमुखो भवति इत्यर्थः ।
“एकेन हीना द्विगुणा तिथिस्तु
समावशिष्टं करणं ववादि ।

पूर्वै परेऽप्येवमयं विशेषो
दिसगुणा चन्द्रविचलितता च ।

किन्नुप्रसंशं करणं प्रदिष्ट-
मादेक्षिथेरादिदले सदैव ।

उपान्त्यशेषे शक्रुनिस्तु दर्शं
पूर्वै चतुर्व्यादपरे च नागः ।

इन्द्रकमलजपिचायंमभूश्चयः सयमा ववादेः ।
कलिवृषपणिमाकताः पतयः शक्रुन्यादेः ।”

ववाद्यधिपकथनम् ।
“पौष्टिकस्यरशुभानि ववाख्ये
वालवे द्विजहताद्यपि कर्म ।

कौलवे प्रमदमिन्विधानं
तैतिथे शुभगताश्रयकर्म ।

गरे च बीजाश्रयकर्मणानि
वशिष्यपि श्येयैवणिक्रिया च ।

न सिद्धिमाप्नोति कतच विष्टां
विषाभिषानादियु तच्च सिद्धिः ।

मन्त्रोवधानि शक्रुनौ च सपौष्टिकानि
गोविप्रराष्यपिष्टकर्म चतुर्व्यदे तु ।

सौभाग्यदाख्यलतिभुवकर्मणागे
किन्नुप्रनाच्च शुभपौष्टिकमङ्गलानि ।”

इति श्रुतिसंज्ञात्त्वम् ।
(यथा, कणाविकासे । २ । ११ ।

“काश्चिद्वदति समेत्य द्रविणं निःक्षिप्य ह्यन-
गन्तासि ।

भातः परं प्रभाते विष्टिर्न किं करोम्यद्य ।”
विष्टिः, त्रि, (विष् + क्तिप् ।) कर्मकरः । इति
मेदिनी । टे, २६ ।

विष्टलं, स्त्री, (विष्टृरं श्यलम् ।) दूरस्थानम् ।
यथा । विक्रुशमिपरिभ्यः श्यलस्य । एभ्यः
श्यलस्य सस्य षः स्यात् । विष्टलं कुष्ठलं श्रमिष्ठलं
परिष्ठलम् । इति विद्वान्कौस्तुभे ।

विष्टा, स्त्री, (विविधप्रकारेण तिष्ठति उदरे इति ।
वि + ष्या + कः । उपसर्गादिति षः ।) विविध-

विष्टिः, त्रि, (विष् + क्तिप् ।) कर्मकरः । इति
मेदिनी । टे, २६ ।

विष्टलं, स्त्री, (विष्टृरं श्यलम् ।) दूरस्थानम् ।
यथा । विक्रुशमिपरिभ्यः श्यलस्य । एभ्यः
श्यलस्य सस्य षः स्यात् । विष्टलं कुष्ठलं श्रमिष्ठलं
परिष्ठलम् । इति विद्वान्कौस्तुभे ।

विष्टा, स्त्री, (विविधप्रकारेण तिष्ठति उदरे इति ।
वि + ष्या + कः । उपसर्गादिति षः ।) विविध-

विष्टिः, त्रि, (विष् + क्तिप् ।) कर्मकरः । इति
मेदिनी । टे, २६ ।

विष्णुः

कैटभजित् ३७ विभुः ३८ श्रीवत्सलपुत्रः ३९ ।
 इत्यमरः । पुराणपुराणः ४० इण्डिः ४१ अत-
 धामा ४२ गदायजः ४३ एकशब्दः ४४ अग-
 द्रायः ४५ विष्णुरूपः ४६ सनातनः ४७ सुकुन्दः
 ४८ राहुभेदी ४९ वामनः ५० शिवकीर्तनः ५१
 श्रीनिवासः ५२ अजः ५३ वासुः ५४ । इति
 जटाधरः । श्रीहरिः ५५ कंसारिः ५६ वृहृरिः
 ५७ विभुः ५८ मधुजित ५९ मधुसूदनः ६०
 कान्तः ६१ पुरुषः ६२ श्रीगर्भः ६३ श्रीकरः ६४
 श्रीमान् ६५ श्रीधरः ६६ श्रीनिकेतनः ६७
 श्रीकान्तः ६८ श्रीशः ६९ प्रभुः ७० सुरलीधरः
 ७१ जगदीशः ७२ गदाधरः ७३ बन्दात्मजः
 ७४ नरसिंहः ७५ इरेशः ७६ गोपालः ७७
 नन्दनन्दनः ७८ नरकजित् ७९ सामगर्भः ८०
 अजितः ८१ जितामित्रः ८२ अतधामा ८३
 अश्वविन्दुः ८४ पुनःसुतः ८५ आदिदेवः ८६
 श्रीवराहः ८७ सहस्रवदनः ८८ त्रिपात् ८९
 ऊर्ध्वदेवः ९० हरिः ९१ यष्टुः ९२ यादवः ९३
 अरिष्टसूदनः ९४ पूननारिः ९५ सदायोगी ९६
 इवः ९७ चाणूरसूदनः ९८ हेमशङ्कः ९९ अता-
 वर्त्ती १०० कालनेमिरिपुः १०१ धेनुकारिः १०२
 सोमसिन्धुः १०३ विरिचिः १०४ धरणीधरः
 १०५ बहुमूर्त्ता १०६ वर्द्धमानः १०७ अतामन्दः
 १०८ अघान्तकः १०९ मयुरेशः ११० दारकेशः
 १११ रत्नदेवः ११२ अघाकपिः ११३ । इति
 अष्टरत्नावली ॥ विष्णुः ११४ दायार्चः ११५
 अश्विप्रयनः ११६ इन्द्रानुजः ११७ नरायणः
 ११८ अलप्रयः ११९ यज्ञपुरुषः १२० तार्ज-
 ध्वजः १२१ अश्वविन्दुः १२२ पशुशः १२३ मार्जः
 १२४ जिनः १२५ कुमोदकः १२६ अश्वः १२७
 वस्तुः १२८ अतावर्त्तः १२९ सुसूक्तेशी १३०
 बभुः १३१ विधाः १३२ प्रलम्बशङ्कः १३३ आत्मभूः
 १३४ पाण्डवायनः १३५ सुवर्णविन्दुः १३६
 श्रीवत्सः १३७ देवकीसुतुः १३८ गोपेन्द्रः १३९
 गोवर्द्धनधरः १४० यदुनाथः १४१ गदाभृत् १४२
 शार्ङ्गभृत् १४३ चक्रभृत् १४४ श्रीवत्सभृत् १४५
 अश्वभृत् १४६ ॥ अस्य वधादयो यथा,—
 “मधुधेनुकचाणूरपूतनायमलाज्जुनाः ।
 कालनेमिहृद्ययीवशकटारिष्टकैटभाः ।
 कंसः केशिसुरी सार्वभेन्द्रदिविराहवः ।
 हरिष्यकशिपुर्वाणः कालीयो नरको बलिः ।
 शिशुपालश्चास्य वधा वैनेयश्च वाहनम् ।
 शङ्खीरुष्य पाण्डव्याशुङ्कः श्रीवत्सोऽसिस्तु
 नन्दकः ।
 गदा कौमोदकी चापं शार्ङ्गं चक्रं सुदर्शनम् ।
 मणिः स्यमन्तको हस्ते धुजमध्यं तु कौस्तुभः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥ ३ ॥
 तस्य अतनामानि पाण्डोत्तरखण्डे १११ अध्याये
 सहस्रनामानि च महाभारतीयशालिपञ्चिके
 १४९ अध्याये दृष्टवानि ॥ ३ ॥ अस्य मन्त्रो वर्णनं
 यथा,—
 “खरमासं द्वितीयं उपास्यं चान्द्रमेव च ।

१५३

विष्णुः

वासुदेवो बलः कामो क्षत्रिहो यथाक्रमम् ।
 प्रवक्ष्यन्ति सदिशितं तु सौ भूरतिमन्त्रकाः ।
 नारायणस्तथा ब्रह्मा विष्णुः शिंहो वराह-
 राट् ।
 सिताक्षरहरिद्रामा नीलश्यामललोहिताः ।
 मेवास्मिन्धुपिङ्गाभा वर्णतो नव नायकाः ॥ ३ ॥
 अस्याङ्गानि तेषां मन्त्रवर्णाश्च यथा,—
 “कं टं चं चं गदत्मानं स्यात्कं खं वं सुदर्शनम् ।
 खं चं कं चं गदादेवी तं नं मं चक्षुः शङ्करम् ॥
 चं टं भं हं भवेच्छ्रीशं गं जं वं सञ्च पुष्टिकम् ।
 धं वं सं वनमाला स्याच्छ्रीवत्सं सं दं नं भवेत् ॥
 कं तं पं कौस्तुभः प्रोक्तवानन्तो ह्यहमेव च ।
 इत्यङ्गानि यथायोगं देवदेवस्य वै दृश ॥ ३ ॥
 गदङ्कोऽसुनसङ्गाथो गदा चैवासिताक्षरः ।
 पुष्टिः शिरीषपुष्पाभा लक्ष्मीः काञ्चनसन्निभा ।
 पूर्वचन्द्रनिभः शङ्कः कौस्तुभश्चरकतुतिः ।
 चक्रं सुव्यसहस्राभं श्रीवत्सः कुन्दसन्निभः ।
 पञ्चवर्णा मता माला ह्यनन्तो मेघसन्निभः ।
 विदुद्रुपायि चास्त्राणि यानि नीलानि वर्णतः ॥
 इति गारुड ११ अध्यायः ॥ ३ ॥
 तस्य जगत्पालनार्थिण्या,—
 “रजोगुणमयं चान्यरूपं तस्यैव धीमतः ।
 चतुर्मुखः स भगवान् जगत्सृष्टी प्रवर्त्तते ॥
 सृष्टश्च पाति सकलं विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
 सत्त्वं गुणसुपाश्रित्य विष्णुर्लोकेश्वरः स्वयम् ॥
 अन्तकाले स्वयं देवः सर्वोत्तम परमेश्वरः ।
 तमोगुणं समाश्रित्य रुद्रः सृष्टरते जगत् ॥
 एकोऽपि सन्महादेवस्त्रिधासौ समवस्थितः ।
 सगंरत्नालयशुभो निर्गंथाऽपि निरञ्जनः ॥
 एकः सन् स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः ।
 त्रिधा विभज्य चात्मानं त्रैलोक्यं सप्रवर्त्तते ॥
 सृष्टते धीजते चैव यस्तते च विशेषतः ।
 यस्मात् सृष्टानुसृष्टानि यस्तते च पुनः प्रजाः ॥
 गुणामकत्वात्त्रैलोक्यं तस्मादेकः स उच्यते ।
 अये हरिण्यगर्भः स प्रादुर्भूतः सनातनः ॥
 आदित्वादादिदेवोऽथावजातत्वादेनः स्रुतः ।
 देवेषु च महादेवो महादेव इति स्रुतः ॥
 पाति यस्मात् प्रजाः सर्वैः प्रजापतिरिति
 स्रुतः ।
 उहत्वाश्च स्रुतो ब्रह्मा परत्वात् परमेश्वरः ॥
 विश्वात्पाद्यवशत्वादीश्वरः परिभाषितः ।
 ऋषिः सर्वत्रगत्स्वि हरिः सर्वेश्वरो यतः ॥
 अगुत्पादानं चागुपुर्वात् स्वयम्भुरिति स स्रुतः ।
 नरात्मासयनं यस्मात् तस्मान्नारायणः स्रुतः ॥
 हरः संसारहरणाद्द्विभुत्वाद्द्विविष्णुत्वयते ।
 भगवान् सर्वविद्यानादववादोमिति स्रुतः ॥
 सर्वज्ञः सर्वविद्यानाच्छन्दः सर्वमयो यतः ।
 शिवः स्यात्त्रिभुजो यस्माद्भुतः सर्वगतो
 यतः ॥
 तारुत्वात् सर्वदुःखानां तारकः परिगीयते ।
 बहुनाश्च किमुक्तिं सर्वं विष्णुमयं जगत् ॥”
 इति कौर्मे ४ अध्यायः ॥ ३ ॥

विष्णुः

अपि च ।
 मत्स्य उवाच ।
 “महाप्रलयकालात् एतदाद्योत्तमोमयम् ।
 प्रसुप्रमिव चातर्क्यमपज्ञातमजकञ्चम् ।
 अविज्ञेयमविज्ञातं जगत् स्यात्तु चरितम् च ।
 ततः स्वयम्भरश्चक्रः प्रभवः पुण्यकर्मिणाम् ॥
 यज्ञयज्ञेयदर्शिनं प्रापुरासीत्तमोसुहः ।
 योऽतीन्द्रियः परो अक्षार्यण्यायान् सनातनः ॥
 नारायण इति स्थातः स एव स्वयमुद्भवौ ।
 स्वशरीरादभिधायान् सिद्धस्तुम्बिधिं जगत् ॥
 अप एव सवर्णादी तासु बीजमवाहयत् ।
 तदेवाहं समभवद्धिमन्त्रव्यमयं महत ॥
 संवनसरसश्चैव सूर्यायुतसमप्रभम् ।
 प्रिष्यन्तस्मैहृतेजाः स्वयमेवात्मसम्भवः ।
 प्रभावादपि तद्गुणानि विष्णुत्वमगमत् पुनः ॥”
 इति मातृस्य २ अध्यायः ॥ ३ ॥
 अस्य तिस्रो मूर्त्तयो यथा ।
 “सृष्टिस्थित्यन्तकरणान् ब्रह्मविष्णुशिवान्तिकाः ।
 स संज्ञां याति भगवान् एक एव जगद्भूतः ॥
 ब्रह्मत्वं सृष्टते चैव विष्णुत्वं पाति निवृत्तः ।
 रुद्रत्वं चैव संज्ञतां एको देवश्चैत्रिधा स्थितः ॥
 स एव सृष्ट्यः स च सर्गकर्ता
 स एव पाता स च पाल्यते च ।
 ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषमूर्त्तै-
 र्त्रिण्युत्वेरिहो वरदो वरुणः ॥”
 इति बहुपुराणे सर्गांशुशिवनामाध्यायः ॥ ३ ॥
 नारायणस्य मूर्त्तिविशेषो यथा ।
 “योऽसौ नारायणो देवः परात्परतरो ह्युप ।
 तस्य चिन्ता समुत्पन्ना सृष्टिं प्रति नरोत्तम ॥
 सृष्ट्वा तेषां महासृष्टिः पालनीया मयेव च ।
 कर्मकाण्डस्वमूर्त्तं कर्तुं नैवह प्रथयते ॥
 तस्मात् मूर्त्तिं सृष्ट्वात्पत्नीं यथा पाश्चात्सिद्धं
 जगत ।
 एवं चिन्तयन्तस्य सन्नाभिधायिनो ह्युप ।
 प्राकसृष्टिजातं राजन् वै मूर्त्तिमत्तपुरो बभौ ।
 पुरोभूते तत्सृष्टिन् देवो नारायणः स्वयम् ॥
 परिषन्नं ददर्शाथ त्रैलोक्यं तस्य सृष्टतः ।
 ततः सस्मार भगवान् वरदानं पुरातनम् ॥
 बागादीनां तत्सृष्टुः प्रादात्तस्य पुनर्वरम् ।
 सर्वैश्चः सर्वकर्त्ता त्वं सर्वलोकनमस्कृतः ॥
 त्रैलोक्यप्रतिपालाश्च भव विष्णुः सनातनः ।
 देवानां सर्वदा कार्यं कर्मणं ब्रह्मणस्तथा ॥
 सर्वैश्च स्वस्व भवतु तव देव न संशयः ।
 एवमुक्त्वा ततो देवः प्रकृतिस्यो बभूव च ॥
 विष्णुरयमुना पूर्वां ब्रह्मं सस्मार स प्रभुः ।
 तदा संचिन्तय भगवान् योगनिद्रां सञ्जातयाः ॥
 तस्यां संख्याय मगवान् इन्द्रियाणां श्रुत्वा
 प्रजाः ।
 ध्यात्वा परैक रूपेण ततः सुव्याप वै प्रभुः ॥
 तस्य सुप्रसन्न अठरात्सहस्रं पद्मं विनिःसृतम् ।
 सप्तहोपवती पृथ्वी सप्तसुम्ना सकानना ॥
 तस्य मन्त्रस्य विचारं पाताञ्जलसंस्थितम् ।

विष्णुः

कञ्चिकायां तथा मेवस्तन्मध्ये ब्रह्मणो भवः ।
 एवं दृष्ट्वा परं तस्य शरीरस्य तु सम्भवम् ।
 तस्यै तच्छरीरस्यो वायुर्वायुवर्म खलत् ।
 अविद्यविजयश्चैवं शङ्करूपेण धारय ।
 अज्ञानच्छेदनायां स्वर्गं तेऽस्तु तथा करे ।
 कालचक्रमयं घोरं चक्रं त्वं धारयाच्युत ।
 अधमेराजजातायं गर्दा धारय केशव ।
 मासेयं भूतमाता ते कच्छे तिष्ठतु सर्वदा ।
 श्रीवत्सकौस्तुभौ मेमौ चन्द्रादिच्छलेन ह ।
 मातस्ते गतिर्वीरः गदस्मात्तव कीर्तितः ।
 त्रैलोक्यगामिनौ देवी लक्ष्मीस्तेऽस्तु सदा प्रिया ।
 द्वादशी च तिथिस्तेऽस्तु कामरूपी च जायते ।
 इताश्चो भवेद्यस्तु द्वादश्यां तत्परायणः ।
 स्वर्गावाधी च भवतु पुमान् स्त्री वा विश्वतः ।
 एष विष्णुस्तवात्मानो मूर्तयो देवदानवाः ।
 हन्ति पाति शरीराणि खलन्धन्यानि चात्मनः ।
 युगे युगे सर्वगोऽयं वेदान्ते पुरुषो ह्ययम् ।
 न ह्योनवृद्धा वक्तव्यो मनुष्योऽयं कदाचन ॥”
 इति वाराहे परापरनिर्णयनामाध्यायः ॥३॥
 ब्रह्मविष्णुशिवानामेकत्वं यथा—
 “ततो ब्रह्मा शरीरं तत् त्रिधा चक्रे महेश्वरः ।
 प्रधानेश्वावकाच्छब्दोऽस्मिगुणं त्रिगुणोत्तमम् ।
 तदूर्ध्वभागः संजातस्तुर्ब्रह्मस्तुर्भुजः ।
 स्फटिकाश्रयः कायः शुक्लः च चन्द्रशेखरः ।
 ईशस्ततो ब्रह्मकाये छटिशक्तिं न्ययोजयत् ।
 स्वयमेवाभवत् स्रष्टा ब्रह्मरूपेण लोकभृत् ।
 स्रष्टिशक्तिं त्रिणां मायां प्रकृत्याख्यां न्ययो-
 जयत् ।
 महेशि वैष्णवे काये ज्ञानशक्तिं त्रिणां तथा ।
 स्रष्टिकर्ताभवद्विष्णुरहमेव महेश्वरः ।
 सर्वशक्तिनियोगिन सदा तद्रूपता मम ।
 अन्तशक्तिं तथा काये शम्भवे च न्ययोजयत् ।
 अन्तकर्ताभक्त्यम्बुः स एव परमेश्वरः ।
 अतस्त्रिभु शरीरेषु स्वयमेव प्रकाशते ।
 ज्ञानरूपं परं श्रोतिरनादिर्भगवान् प्रभुः ।
 छटिश्रान्तकरणादिक एव महेश्वरः ।
 ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चेति संज्ञामाप एयकं
 एयक् ।
 अतश्च विधाता च तथाहमपि नो एयक् ।
 एवं शरीरं रूपं ज्ञानमस्माकमन्तरात् ॥”
 इति कालिकापुराणे १२ अध्यायः ॥३॥
 अथ च ।
 “गुणातीतः स भगवान् व्यापकः पुरुषः परः ।
 अनन्तभोगशायी च यन्नाभिकमजादभूत् ।
 विष्णुश्च स च गोविन्द ईश्वरश्च सनातनः ।
 यस्मै वेद महात्मानं स जीवन्मुक्त उच्यते ॥”
 इति वामनपुराणे ४२ अध्यायः ॥३॥
 तेन गजेन्द्रमोक्षं यथा,—
 पुलस्त्य उवाच ।
 “भक्तिं तस्याय संचिन्त्य नागस्यामोचदर्शनः ।
 प्रीतिमानभवद्विष्णुः शङ्खचक्रगदाधरः ।
 वासिष्ठं कल्पयामास तस्मिन् सरसि केशवः ।

विष्णुः

गदकृष्णो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधनः ।
 पादयुक्तं गजेन्द्रं तं तच्च याहं जलाश्रयात् ।
 उष्णहाराप्रमेयात्मा तरसा मधुखरनः ।
 स्रक्तस्यं दारयामास याहं चक्रैव माधवः ।
 मोक्षयामास नागेन्द्रं पापिन्धुः शरणागतम् ।
 स हि देवकशपिन कृद्गुणैस्त्वस्यसत्तमः ।
 याहस्यमगमन् हृत्वाह्वरं प्राप्य दिवङ्गतः ।
 गजोऽपि विष्णुना शृष्टो जातो दिशवपुः
 पुमान् ॥”
 इति वामनपुराणे ७१ अध्यायः ॥३॥
 अस्य मन्त्रपूजादिव्यथा,—
 “अथ वक्ष्ये महात्मनान् विष्णोः सर्वार्थसाध-
 कान् ।
 यस्य संस्मरणात् सन्नो भवात्यः पारमाश्रिताः ।
 तारं नमः पद् भूयात् नरो दीर्घसमन्वितौ ।
 पवनो गाय मन्त्रोऽयं प्रोक्तो वस्वन्धरः परः ॥”
 अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्वादिस्नानान्तं
 कर्म कृत्वा पूजामन्त्रपमागद्य वैष्णवाचमनं
 कुर्व्यात् । तद्यथा गौतमीये ।
 “केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा दाभ्यां प्रचालयेत्
 करी ।
 दाभ्यामोष्ठौ च संन्यस्य दाभ्यां न्यन्यान्मुखं
 ततः ।
 एकेन हस्तं प्रचाल्य पादावपि तथैकतः ।
 संप्रोक्ष्यैकेन च्छद्मानं ततः सङ्कर्षणादिभिः ।
 आस्यनासाक्षिकर्षांश्च नाभ्युत्खं सुजौ क्रमात् ।
 श्शुश्रेष्ठं भवेदाचमनञ्च वैष्णवाभ्ये ।
 एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत् ॥”
 केशवाद्यस्तु केशवनारायणमाधवगोविन्द-
 विष्णुमधुखरनक्षत्रिक्रमवामनश्रीधरकृष्णकेश-
 पद्मनाभदामोदरसङ्कर्षणवासुदेवप्रद्युम्नानिरुह-
 पुरुषोत्तमाधोक्षजृत्सिंहायुतनाहर्गोपेन्द्र-
 हरिविष्णवः । वाक्यन्तु प्रथमादि केशवाय नम
 इत्यादि । तथा च ।
 “सचतुर्थीनमोऽन्ते च नामभिर्विन्वसितु सुधीः ॥”
 ततः सामान्यार्घ्यादिमाष्टकान्तं कर्म विधाय
 केशवकीर्त्यादिन्यासं कुर्व्यात् । अस्य ऋष्यादि-
 न्यासः । शिरसि प्रजापतये ऋषये नमः । सुखे
 गायत्रीच्छन्दसि नमः । हृदि अर्हजन्मो हरये
 देवताये नमः ॥ ३ ॥ ततः कराङ्गन्यासौ । श्रीं
 अङ्गुष्ठाभ्यां नम इत्यादि । श्रीं हृदयाय नम
 इत्यादि । तथा च गौतमीये ।
 “ऋषिः प्रजापतिश्चन्द्रो गायत्री देवता पुनः ।
 अर्हजन्मो हरिः प्रोक्तः श्रीबीजेन चङ्ककम् ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “उद्यम्यदोतनश्रुतश्च तत्रश्रीमावदात्
 पार्श्वद्वन्द्वं जलधिसुतया विष्णुवाचया च सुदम् ।
 नानारजोक्षितविधाकल्पमापीतवच्छं
 विष्णुं बन्दे हरकमलकौमोदकीचक्रपाणिम् ॥”
 एवं ध्यात्वा न्यसेत् । यथा । अं केशवाय कीर्त्तौ
 नमः जलाटे । बर्षाङ्गुष्ठा वाह्यं चन्द्रान् पुरस्ता-
 दित्यादिदर्शनात् सर्वं च वाह्यकारः । अं

विष्णुः

नारायणाय कान्धे नमो सुखे । रं माधवाय
 सुष्टे नमो दक्षनेत्रे । ईं गोविन्दाय पुष्टे नमो
 वामनेत्रे । उं विष्णवे हृत्वे दक्षकक्षे । लं
 मधुखरनाय श्रान्धे वामकर्षे । अं त्रिक्रमाय
 क्रियाये दक्षनासापुष्टे । अं वामनाय द्वाये
 वामनासापुष्टे । खं श्रीधराय मेधाये दक्षगच्छे ।
 खं कृष्णकेशाय हृषये वामगच्छे । एं पद्म-
 नाभाय अङ्गाये शोष्ठे । ऐं दामोदराय लक्ष्म्याये
 अधरे । औं वासुदेवाय लक्ष्म्यौ जहदन्तपङ्क्तौ ।
 औं सङ्कर्षणाय सरस्वत्ये अधोदन्तपङ्क्तौ । अं
 प्रद्युम्नाय प्रीत्ये मन्त्रके । अः अनिबन्धाय रथे
 सुखे । कं चक्रवे जयाये । खं गदिने दुर्गाये ।
 गं शाङ्गिणे प्रभाये । चं खड्गिने सहाये ।
 ङं शङ्खिने च्छाये दक्षकरभ्रजसन्ध्यकेशु । चं
 हलिने वाण्ये । हं सुवलिने विनासिन्धे । जं
 मूलिने विजयाये । झं पाश्रिने विरजाये । ञं
 अङ्कुशिने विन्ध्याये वामकरभ्रजसन्ध्यकेशु । टं
 सुकुन्दाय विनदाये । ठं नन्दनाय सुनदाये ।
 डं नन्दिने स्तुत्वे । ढं नराय ऋष्टे । णं नरक-
 जिते सन्धे दक्षपादभ्रजसन्ध्यकेशु । तं हरये
 युष्टे । थं लक्ष्म्याय युष्टे । दं सत्वाय भूत्वे ।
 धं सत्वताय मत्वे । नं सौराय चमार्थे वाम-
 पादभ्रजसन्ध्यकेशु । पं मूराय रमाये दक्ष-
 पार्श्वे । फं जनार्दनाय उमाये वामपार्श्वे । बं
 भूधराय क्षेदिन्ये एष्टे । भं विन्ध्वरूपे क्षेत्त्रायै
 नाभौ । मं वैकुण्ठाय सुदाये उदरे । यं तगा-
 त्मने पुरुषोत्तमाय वसुधराये हृदि । रं अङ्क-
 गात्मने बलिने पराये दक्षांशे । लं मांसात्मने
 बलानुजाय परायण्ये ककुदि । वं मेदधात्मने
 बलाय छद्म्याये वामांशे । शं अस्त्रात्मने दृष-
 त्नाय सन्ध्याये हृदादिदक्षकरे । वं मन्त्रात्मने
 दृषाय प्रभाये हृदादिवामकरे । वं शुक्रात्मने
 हंसाय प्रभाये हृदादिदक्षपादे । चं पायात्मने
 वराहाय निशायै हृदादिवामपादे । ङं जीवा-
 त्मने विमलाय अमोघायै हृदाद्युदरे । चं
 क्रोधात्मने तृत्विहाय विद्युताये हृदादिसुखे ।
 इति न्यसेत् ॥ ३ ॥ तथा च । गौतमीये ।
 “केशवादिरयं न्यासो न्यासमात्रेण देहिनाम् ।
 अच्युतत्वं ददातिव सर्वं सर्वं न संशयः ।
 माष्टकार्यं सप्तचार्यं केशवाय इति स्मरेत् ।
 कीर्त्तौ च मनसा युक्तमिन्द्रादि न्यासमाचरेत् ।
 केशवाय ततः कीर्त्तौ कान्धे नारायणाय च ॥”
 इत्याद्यगस्यसंज्ञितावचनाचार्यं क्रमः । न तु
 केशवकीर्त्तौ नम इति । तथा शुक्तिशक्ति-
 मिच्छता अयं न्यासः कर्मणः शीवीणादिकः ।
 यथा । श्रीं अं केशवाय कीर्त्तौ नम इत्यादि ।
 तथा च गौतमीये ।
 “एवं प्रविन्धसंज्ञासं लक्ष्मीबीजपुरःसरम् ।
 स्मृतिं धृतिं महालक्ष्मीं प्राप्यान्ते हरिता
 ब्रजेत् ॥”
 ततस्तन्वाधपीठन्यासार्घ्यादिन्यासविष्णुपञ्चरा-
 दिन्यासान् कुर्व्यात् । तन्वासादयस्तु पन्थ-

विष्णुः

गौरवभिया बोक्ताः । ततो ध्यायेत् ।
 “उद्यत्कोटिदिवाकराभमनिशं शङ्कं गदा
 पङ्कजं
 चक्रं विभ्रतमिन्द्रावसुमतीचंश्रीभिपार्श्वयम् ।
 कोटीराजद्वारकुण्डलधरं पीताम्बरं कौस्तुभो-
 दीप्तं विन्धरं खड्गसिखसङ्गीवत्सपङ्कं भजे ॥”
 एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं
 कुर्यात् । तत्र वैष्णवपात्रं गौतमीये ।
 “ताम्बपात्रम् विप्रर्षे विष्णोरतिप्रियं मतम् ।
 तद्यैव सर्वपात्राणां सुखं शङ्खं प्रकीर्तितम् ॥
 नृपात्रञ्च तथा प्रोक्तं खर्बं वा राजतं तथा ।
 पञ्चपात्रं हरैः सुहृन्नाम्यतत्र नियोजयेत् ॥”
 नैवेद्यदाने तु तत्रैव ।
 “खर्बं वा ताम्रपात्रं वा रौप्यं वा पङ्कजे दत्ते ॥”
 आगमकल्पद्वये ।
 “हरिण्यं राजतं कांस्यं ताम्रं नृसुयमेव वा ।
 पात्राण्यं श्रीहरैः पात्रं नैवेद्यं कल्पयेद्बुधः ॥”
 पुराणरचयित्रीकायाम् । सुवर्णं राजते रौप्ये
 इत्यादि ॥ ॥ ततः सामान्यपीठपूजा-
 न्मन्त्रं विमलादिशक्तिचिह्नपीठमन्त्रं पूर्वा
 कृत्वा पुनर्ध्यात्वा मूलेन कल्पितमूर्त्तौवावाह-
 नादिपञ्चगव्याञ्जलिदानपञ्चनं विधाय आव-
 रणपूर्वा कुर्यात् । अग्रादिचतुष्कोणेषु दिक्षु
 च ॐ क्रुद्धोस्त्राय हृदयाय नमः इत्यादिना
 पूजयेत् ॥ ॥ ततः केशरेशु पूजादि ॐ नमः
 नं नमः मीं नमः नीं नमः रीं नमः यं नमः
 र्यां नमः यं नमः । ततो दक्षेणु पूजादिदिक्षु
 ॐ वासुदेवाय नमः । एवं सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाय
 अनिरुद्धाय । अग्र्यादिकोणदक्षेणु ॐ शान्त्यै
 नमः एवं अग्र्ये सरस्वत्यै रत्ने । ततः पञ्चाग्रेषु
 पूजादि ॐ चक्राय नमः एवं शङ्खाय गदायै
 पद्म्याय कौस्तुभाय सुवलाय खड्गाय वन-
 मालायै । तद्दक्षिण्ये ॐ गरुडाय नमः ।
 दक्षिण्ये ॐ शङ्खनिधये नमः । वामे ॐ पद्म-
 निधये नमः । पश्चिमे ॐ अजाय नमः । अग्रि-
 कोणे ॐ विघ्नय नमः । नैऋते ॐ आर्याय
 नमः । वायुकोणे ॐ दुर्गायै नमः । ईशाने
 ॐ सेनायै नमः । एवं सर्वत्र । तद्दक्षि-
 रिन्द्रादीन् वन्द्यादींश्च पूजयित्वा धूपदीपौ दत्त्वा
 नैवेद्यं दद्यात् ॥ ॥ यथा । नैवेद्यमानीय
 देवतायै मूलेन पात्रार्चाचमनोयं दत्त्वा षडिति
 मन्त्रेण नैवेद्यं संशोष्य चक्रमुद्रयाभिरण्य
 यमिति मन्त्रेण दोषसम्हरं संशोष्य रमिति दोषं
 संदह्य वामकरसौधधाराभिपूर्वं यमिति मन्त्रेण
 अन्वतीक्ष्ण मूलमन्त्रमृधा जपेत् । ततो
 यमिति धेनुमुद्रयावन्तीक्ष्ण गन्धपुष्पाभ्यां संपूज्य
 कृताञ्जलिः सन् हरिं प्रार्थयेत् । अस्य सुखतो
 महः प्रसवेदिति विभाय स्वाहान्तं मूलसुखाय
 नैवेद्यं जपं दद्यात् । ततो मूलसुखाय एतन्नैवेद्यं
 असुकदेवतायै नमः । ततो नैवेद्यं हस्ताभ्या-
 तुष्टुञ्च ॐ विवेद्यामि भवते सुखाखेदं हवि-
 हर इति नैवेद्यं समये असुकदेवतायै एतन्नज-

विष्णुः

मन्त्रोपस्तरममवीति जपं दत्त्वा वामहस्ते
 पावसुदा प्रदक्ष्यं दक्षिणहस्तेन प्राकारिसुदाः
 प्रदर्शयेत् ॥ ॥ यथा । ॐ प्राजाय स्वाहेति
 कनिष्ठानामिके अङ्गुष्ठेन सार्शयेत् । ॐ अपा-
 नाय स्वाहेति तर्जनीमध्यमे अङ्गुष्ठेन सार्शयेत् ।
 ॐ आनाय स्वाहेति मध्यमानामे अङ्गुष्ठेन
 सार्शयेत् ॐ उदानाय स्वाहेति तर्जनीमध्यमा-
 नामा अङ्गुष्ठेन सार्शयेत् । ॐ समानाय
 स्वाहेति स्याङ्गुलीरङ्गुष्ठेन सार्शयेत् । ततः
 अङ्गुष्ठाभ्यामनामिकायं अशुभं नमः पराय
 अन्तरात्मने अतिरुद्धाय नैवेद्यं कल्पयामीति
 नैवेद्यसुदां प्रदक्ष्यं मूलसुखाय असुकदेवतां
 तर्पयामीति चतुर्धा संतप्य असुकदेवतायै
 एतन्नजमन्त्रादिधानमसि इति जपं दत्त्वा
 आचमनीयादिकं दद्यात् ॥ ॥ वैष्णवे तु
 नैवेद्यदाने सर्वत्रायमेव विधिः । ततः सामान्य-
 पूजापङ्कजकर्मण्ये विचरन्नामं कर्म समा-
 पयेत् । अस्य पुराणरचं षोडशतल्लापः ।
 तथा च ।
 “विकारलक्षं प्रजपेन्नमनेन समाहितः ।
 तद्दर्शांघ्रं सरसिलेनैर्दुयानुमधुराभुतेः ॥”
 इति तन्त्रसारः ।
 स्वयत्कृत्विष्णुपूजा आङ्गिकतत्त्वादी दृष्टया ॥ ॥
 श्रियस्यादृष्टत्पूजानन्तरं तत्रैव विष्णोरदृष्टत्पू-
 जना यथा,—
 “कृता पूजा मया देवि अष्टमूर्त्तैः शिवस्य च ।
 यथा हि परमेष्ठानि तत्कृण्वन् वरानने ॥”
 इत्युपक्रम्य ।
 “कृत्वा पूजां महेष्ठानि कृष्णान्ना वासुदेवने ।
 अष्ट विष्णोर्महेष्ठानि नामानि श्रद्धया कामिनि ॥
 उग्रं विष्णुं महाविष्णुं ज्वलन्तं संप्रतापनम् ।
 त्रिसंघं भीषकं भीमं नृस्युक्त्यं प्रकीर्तितम् ॥
 एतान् विष्णुन् महेष्ठानि यथा संपूज्य तच्छृणु ॥
 सतुखादिक्रमाद्देवि पूजयेद्विष्णुमथयम् ।
 तन्मन्त्रं श्रद्धया चार्च्यं ज्ञानसारं वरानने ॥”
 ॐ उग्राय विष्णवे नमः । ॐ महाविष्णवे
 नमः । ॐ ज्वलन्ताय विष्णवे नमः । ॐ संप्र-
 तापनाय विष्णवे नमः । ॐ त्रिसंघाय विष्णवे
 नमः । ॐ भीषकाय विष्णवे नमः । ॐ भीमाय
 विष्णवे नमः । ॐ नृस्युक्ताय विष्णवे नमः ।
 “इति पूजां महेष्ठानि कृत्वा हि परमेष्ठारि ।
 विष्णुज्ञानं मया प्रोक्तं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥”
 इति अत्रार्थनतन्त्रे ७ पटलः ।
 तस्य नमस्कारस्तनूपलादिश्च यथा,—
 स्त उवाच ।
 “स्तुतिहेतुमनाद्यत्नमजमन्त्रयमथयम् ।
 यो नमेत् सर्वलोकस्य नमस्तो जायते नरः ॥
 विष्णुमानन्दमद्वैतं विज्ञानं सर्वगं प्रभुम् ।
 प्रब्रह्मासि सदा भक्त्वा पितृषु हृदयालयम् ॥
 योऽन्तस्त्रिदशशेषस्य पश्यतीशः शुभाशुभम् ।
 तं सर्वसाक्षिणं विष्णुं नमस्ये परमेष्ठारम् ॥
 साधीनापि नमस्कारप्रयुक्तचक्रपाशये ।

विष्णुः

संवारहृत्तवर्गासासुदेवनकरो हि सः ।
 लब्धे स्फुरन्मन्त्रधरोदरचावहृत्तवे
 लोकाधिकारिपुरुषे परमेष्ठप्रिये ।
 एकोऽपि चावगुणमात्रलतप्रब्रह्मः
 सद्यः स्वपाकमपि शोधयितुं समर्थः ॥
 प्रकल्प दक्षवह्नौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।
 स यो गतिमवाप्नोति न तो क्रतुप्रतैरपि ॥
 दुर्गसंवारकान्ताराङ्गुपारमभिभावताम् ।
 एकः कल्पानमस्कारः अस्ति तीरस्य देशकः ॥
 आधीनो वा श्यानो वा तिष्ठन् वा यत्र तत्र वा ।
 नमो नारायणायैति मन्त्रेकशरको भवेत् ॥
 नारायण्येति शब्दोऽस्ति वागस्ति वशवर्षिणो ।
 तथापि नरके चोरे पतन्तीति किमहुतम् ॥
 चतुर्मुखायुर्द्वि कोटिवक्त्रो
 भवेन्नरः कोऽपि विशुद्धचेताः ।
 सर्वं गुणानामयुतेकदेशं
 वरेण वा देववरस्य विष्णोः ॥
 आसाद्या मुनयः सर्वं सुवन्नो ममुखदनम् ।
 मतिचयादिवर्तन्ते न गोविन्दगुणचयात् ॥
 अवशेषापि यन्नास्ति कौर्त्तनं सर्वपातकेः ।
 पुमान् विसृज्यते सद्यः सिञ्चनक्षेमं गौरिव ॥
 सल्लुङ्घरितं येन हरिरित्यन्तरहयम् ।
 बहः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥
 स्वप्नेऽपि नामस्मृतिरादिपुंसः
 क्षयं करोत्यक्षयपापपराशिवम् ।
 प्रत्यक्षतः किं पुनरत्र पुंसो
 संकीर्त्तने नास्ति जगद्गणस्य ॥
 नमः कृष्णायानन्त वासुदेवेत्युदीरितम् ।
 यैर्भावभावितैर्विषे न ते यमपुरं ययुः ॥
 शमायात्तं जपं बद्धैस्तमसो भास्करोदयः ।
 चान्तिः कलेखधौघस्य नामसंकीर्त्तनं हरैः ॥
 क नाकपृष्ठगमनं पुनरायाति लक्षयम् ।
 क जपो वासुदेवेति सुक्तिर्भीममुत्तमम् ॥
 गच्छतां दूरमध्वानं तृष्णान्कित्तपेतसाम् ।
 पापेयं पुच्छरीकाक्षनामसंकीर्त्तनास्तम् ॥
 नम इत्येव यो ज्ञयात्तद्वक्तः अहयात्स्वितः ।
 तस्याक्षयो भवेत्ताकः स्वपाकस्यापि शौनक ॥
 संसारसर्पदृष्टस्य निम्बिण्डकेकभयजम् ।
 लब्धति वैष्णवं मन्त्रं जप्ता सुक्तो भवेन्नरः ॥
 ध्यायन् कृतं यजन् यज्ञेस्त्रितायां ह्यापरेऽर्चयन् ॥
 यदाप्नोति तदाप्नोति कर्तो संकीर्त्तय केशवम् ॥
 ननं तत्कथंतात्कथयवापुःपण्डिका ।
 रोगाधारा न सा जिज्ञा या न वक्ति हरै-
 गुंयान् ॥
 कुर्वन्नेव किं तस्य काश्या वा शान्तिकेन वा ।
 जिज्ञास्ये वनेने यस्य हरिरित्यन्तरहयम् ॥
 विज्ञानदुष्कृतसङ्घसमाप्तोऽपि
 श्रेयः परन्तु परिशुद्धिमभीक्ष्माणः ।
 स्वप्नान्तरेऽपि किल योगिभयं न पश्ये-
 न्नारायणस्तुतिकथापरमो मनुष्यः ॥”
 इत्यादि गावके नारायणभक्तनमस्कारो नाम
 २६९ अध्यायः ॥ ॥

विष्णुः

सुत उवाच ।

“अक्षरभूते संसारे सारमेकं विनिर्दिशेत् ।
अनाराशेषलोकस्य सारमाराधनं हरैः ॥
दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुण्याशयप एव वा ।
अक्षितं स्यात्तदा चैव तेन सर्वं चराचरम् ॥
माहवत् परिचलनं दृष्टिसंसारकारकम् ।
यो न पूजयते विष्णुं तं विद्याद्वज्रघातकम् ॥
यतः प्रवृत्तिभूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
सकर्मणा तमभ्यर्च्य विष्णुं विन्दन्ति मानवाः ॥
नरके पच्यन्ते यस्तु यमेन परिभाषितः ।
किं त्वया नाक्षितो देवः केशवः केशिनाशनः ॥
उदकेनाप्यभावेन द्रव्याणामक्षितः प्रभुः ।
यो ददाति स्रक्तं लोकं स त्वया किं न चाक्षितः ॥
न तत् करोति सा माता न पिता नापि

वासुदेवः ।

यत् करोति हृषीकेशः सन्नुष्टः श्रद्धयाक्षितः ॥
वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।
विष्णुराराध्यते पत्या नान्यस्ततोयकारकः ॥
न दानेविधिधेदेतेन पुष्पेनांशुलेपनेः ।
तोषमेति महात्मानो यथा भक्त्या जनार्दनः ॥
सम्यग्देव्यमाहात्म्यज्ञानसन्ततिकर्मणाम् ।
विसृज्यैकतालाभ्यं मूलमाराधनं हरैः ॥
प्रणामैस्तुष्यते विष्णुरंतस्ते परमं धनम् ।
अन्यथा वा विशेषेण कस्तमर्षितुमर्हति ॥”

इति गारुडं पूजास्तुतिः २३५ अध्यायः ॥३॥

सुत उवाच ।

“आलोक्य बहुशास्त्राणि विचार्य च पुनः
पुनः ।

इदमेकं सुनिष्पन्नं धियो नारायणः सदा ॥
किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किम-
ध्वरैः ।

यो निवृत्तं ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः ॥
वदित्तीर्थसहस्राणि वदित्तीर्थशतानि च ।
नारायणप्रणामस्य कलां नाहंति षोडशाम् ॥
प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मादिकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणां ज्ञानानुसरणं परम् ॥
कृते पापंशुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तान्तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥
सुहृत्समपि यो ध्यायेन्नारायणमनन्तरतः ।
सोऽपि तद्व्रतिमाप्नोति किं पुनस्तत्परायणः ॥
जायतुस्वप्रसुप्तसुषुप्ते यो गच्छत्यस्य न योगिनः ।
या काचिन्नसो वृत्तिः सा भवत्युत्ताश्रयात् ॥
उत्तिष्ठतिपतन्विष्णुं ब्रजन् वै विवसंस्तथा ।
सुहृन् स्वपंच जगत्स्य गोविन्दं माधवं स्मरेत् ॥
स्त्रिंशो कर्मयथभरतः कुर्व्याश्चित्तं जनार्दने ।
एषा शास्त्रानुसारीतिः किमन्ये बहुभाषितैः ॥
आनमेव परो धर्मो ध्यानमेव परं तपः ।
ध्यानमेव परं शौचं तस्मात् ध्यानपरो भवेत् ॥
वास्ति विष्णोः परं ध्येयं तपो नानश्रान्तं

परम् ।

तस्मात् पधानमन्त्रोक्तं वासुदेवस्य चिन्तनम् ॥
यद्दुर्कं पदं प्राच्यं मनसो यत्र गोचरम् ।

तद्व्यप्रापितं ध्यातो ददाति मधुसूदनः ॥
प्रमादान् कुर्वन्तो कर्म प्रच्यवेताध्वरैश्च यत् ।
अरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥
ध्यानेन सङ्घर्षं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ।
आगामिदेहहेतूनां दाहकोऽप्येष पावकः ॥
विनियन्तव्यमाहितुस्तुक्तिमन्त्रेण जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगामिदं कर्मचर्योऽचिरात् ॥
यथाग्निरुद्धतश्चिह्नः कश्चं दहति सानिलः ।
तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥
यथाग्निदाहान् कनकमपदोषं प्रजायते ।
संछिद्ये वासुदेवेन मनुष्याणां तथा मनः ॥
गङ्गाज्ञानसहस्रेषु पुष्करज्ञानकोटिषु ।
यत् पापं विलयं याति स्रष्टे नश्यति तद्हरौ ॥
प्राणायामसहस्रेषु यत् पापं नश्यति भ्रुवम् ।
अथमात्रेण तत् पापं हरैर्ध्यानात् प्रणश्यति ॥
एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते सुहृत्सु ध्यानवर्षिते ।
दस्युभिर्मपितेनव युक्तमाक्रन्दितं भ्रष्टम् ॥
कलिप्रभावो दुष्टोक्तिः पावकानां तथोक्तयः ।
न क्रमेण मनस्तस्य यस्य चेतसि केशवः ॥
सा तिष्ठतिदहोरात्रं स योगः स च चन्द्रमाः ।
जयं तदेव विख्यातं यत्र प्रसूयते हरिः ॥
सा द्वाविंशत्यहस्त्रिंसां चान्यत्रदुर्भक्ता ।
यन्नुहृत्सु चयं वापि वासुदेवो न चिन्तयते ॥
कलिः कृतयुगस्तस्य कलिस्तस्य कृते युगे ।
हृदये यस्य गोविन्दो यस्य चेतसि नाश्रुतः ॥
यस्यायतस्तथा पृष्ठे गच्छतस्त्रिंशतोऽपि वा ।
गोविन्दे नियतं चित्तं कृतकृत्यः सदैव सः ॥
वासुदेवे मनो यस्य जपहोमाश्वेनादियु ।
तस्यान्नरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥
असंख्यं च गार्हस्थ्यमतप्रां च महत्तपः ।
द्विनक्ति वैष्णवीं मायां केशवाप्यतमानसः ॥
तमां कुर्वन्नि क्रुद्धेषु दयां नृसर्वेषु मानवाः ।
सुदृशं धर्मशौलेषु गोविन्दे हृदयस्थिते ॥
ध्यायेन्नारायणं देवं आनादिसु च कर्मसु ।
प्रायश्चित्तं हि सर्वस्य दुष्कृतस्येति विष्णुतमम् ॥
जाभक्षेयां जयस्तेषां कृतस्तेषां पराभवः ।
येषामिन्द्रीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः ॥
कौटपक्षिगणानाश्च हरौ संन्यस्तचेतसाम् ।
ऊर्ध्वमेव गतिं मन्ये किं पुनश्चाग्निनां वृणाम् ॥
वासुदेवतच्छाया नातिशीता न घर्भदा ।
नरकहारशमनी सा किमर्थं न सेयते ॥
न च दुर्वाससः प्रापो वक्ष्यापि शशीपतेः ।
हन्तुं समर्थो हि सखे हृद्गते मधुसूदने ।
वदतस्त्रिंशतोऽन्यथा स्वच्छया कर्म कुर्वन्तः ॥
नापयाति यदा चिन्तां चिह्नां मन्ये च धारणाम् ।
ध्येयः सदा सविह्वलमखलमध्यवर्ती ॥
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयवान् कनककुम्भजवात् किरीटी ॥
हारी चिरस्मयवपुर्धृतश्चक्रकः ॥
किमत्र बहुनोक्तेन युष्माकमधुना हरिम् ।
अरताहर्षिणं विष्णुमश्रेष्ठदुरितापहम् ॥
न हि ध्यानेन सङ्घर्षं पवित्रमिह विद्यते ।

विष्णुः

अपाकेष्वपि भुञ्जानः पापं नैवात्र लिप्यते ॥
यदा चित्तं समासक्तं जन्तोर्विषयगोचरे ।
यदि नारायणोऽप्येवं को न सुच्येत बन्धनात् ॥
प्रत्यक्षमितमेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
तन्नामया धारणया योगिनो यान्ति मे जयम् ।
संसारकर्मयोऽप्येते यान्ति निर्वर्जितां

दिवाः ॥”

इति गारुडं ध्यानस्तुतिः २३६ अध्यायः ॥
तस्य माहात्म्यं यथा,—

सुत उवाच ।

“विष्णुचित्तो भवेद्भक्तस्तं यजेत नमेत् सदा ।
तमेवेत्यति सुक्तेवमात्मानं हरितत्परः ॥
तद्दानं यत्र गोविन्दः सा कथा यत्र केशवः ।
तत् कर्म यत्तदर्थाय किमन्ये बहुभाषितैः ॥
सा जिज्ञासा हरिं स्तौति तच्चित्तं यत्तदर्थितम् ।
तावेव केवलौ श्लाघ्यौ यौ तत्पूजाकरौ करौ ॥
प्रणाममीशस्य शिरःफलं विदु-
स्तदर्थेन पाणिफलं दिवोकसः ।
मनःफलं तद्गुणकर्मचिन्तनं
वाचस्तु गोविन्दगुणस्तवः फलम् ॥

मेरुमन्दरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः ।
केशवं वेदासायाद्युर्ध्वार्धरिव नश्यति ॥
यत्किञ्चित् कुर्वते कर्म पुरुषः साध्वसाधु वा ।
सर्वं नारायणे न्यस्य कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥
ह्यादिचतुरास्यान् भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
चराचरं जगत् सर्वं प्रसुप्तं मायया तव ॥
यस्मिन्नस्तमितेन याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चि-
न्तने

विष्णो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि
लोकोऽल्पकः ।

सुक्तिं चेतसि संस्थितो जडधिया पुंसां ददा-
त्यथः

किञ्चिन् दुरितं प्रयाति विलयं तच्चाश्रुते
कीर्तिते ॥

महता पुण्यपण्येन येन क्रौंतोऽखिलं भुवम् ।
तस्य विष्णोः प्रसादेन दह कश्चित् प्रवृद्धति ॥
अधिकार्थं जपं स्नानं विष्णोर्ध्यानञ्च पूजनम् ।
गन्तुं दुःखोदधेः पारं कुर्व्येच भवन्ति ते ॥
राष्टस्य शरणं राजा पितरौ बालकस्य च ।
धम्मेच सर्वमन्यानां सर्वस्य शरणं हरिः ॥
ये नमन्ति जगद्दयोर्न वासुदेवं सनातनम् ।
न तेभ्यो विद्यते तीर्थमधिकं सुनिश्चलम् ॥
अनर्चन्पूजान् कुर्व्यात् स्वाध्यायमेव च ।
तं सतुद्दिश्य गोविन्दं ध्यानं निवृत्तमन्त्रितः ॥
मूढं वा भगवद्भक्तं निषादं अपचं तथा ।
द्विजजातिसमं मन्ये न याति नरकं नरः ॥
आदरेण यथा स्तौति सन्नवन्तं धनेच्छया ।
तथा बुद्धिश्च कर्तारं को न सुच्येत बन्धनात् ॥
यथा जातनवो वदुर्देहव्याधर्मपीत्यनम् ।
तथाविधः स्रुतो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥
प्रदीप्तं पद्मेतं बहत् नामयन्ति स्मदादयः ।

विष्णुः

तदन् पापानि सर्वाणि योगाभ्यासरतं नरम् ।
यस्य यावाच्च विद्यासक्तस्य सिद्धिश्च तावती ।
एतावानिति ज्ञाप्यस्य प्रभावः परिमीयते ।
विद्भिर्वापि गोविन्दं दमघोषात्मजः स्मरन् ।
शिशुपालो गतस्तत्त्वं किं पुनस्तत्परायणः ।
अयं देवो मुनिर्वन्द्य एष ब्रह्मा दृष्टस्यतिः ।
इत्याख्या जायते तावद्वायवार्चयते हरिम् ॥”
इति गार्हपत्ये विष्णुमाहात्म्ये २३५ अध्यायः ।
तस्य पादोदकपात्रादिफलम् ।
“हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।
पादोदकश्च निर्माल्यं मस्तके यस्य घोच्यते ।
नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्रं
विशेषतः पादजलं पिबेत् ।
योऽप्राति नित्यं पुरतो सुरारिः
प्राप्नोति सुप्रेमयुतां स भक्तिम् ॥
हृद्यां हन्ति यद्दृष्टिसङ्गतुलसी स्तौत्र्यश्च पादोदकं
नैवेद्यं बहुमद्यपानदुरितं गुल्मेऽङ्गनामङ्गलम् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १० अध्यायः ॥ * ॥
तस्य नाम्नां व्युत्पत्तयो यथा,—
पृथिव्यात् ।
“जातीये प्रीषो भवसि तस्माच्छ्रीः क्रीडितः ।
असनीत्यन्तियुक्तेषु ब्रह्मन्नेववर्णादिषु ।
यस्मान्न च्यवसे स्थानात्तस्मात् क्रीडयसेऽच्युतः ।
ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रश्च यमं वरुणमेव च ।
निरुह्य हरसे यस्मात्तस्माद्हरिर्होथसे ॥
सम्मानयसि भूतानि वपुषा यशसा श्रिया ।
चिरेण वपुषा देव तस्माच्छासि सनातनः ॥
यस्माद्ब्रह्मादयो देवा मुनयश्चोग्रतेजसः ।
न तेऽन्तं त्वधिगच्छन्ति तेनानन्तस्त्वमुच्यसे ॥
न चोयसे न चरसे कल्पकोटिशतैरपि ।
तस्मात्स्वमन्तरत्वाच्च विष्णुर्विति प्रकीर्णसे ॥
विष्टश्च त्वया सर्वं जगत् स्यावरजस्रमम् ।
जगद्विष्टम्भनाच्चैव विष्णुर्विति प्रकीर्णसे ॥
विष्टश्च त्विष्टसे नित्यं त्रैलोक्यं सत्परात्परम् ॥
सद्यश्चास्त्वस्वन्नरं समद्वन्द्वतपन्नगम् ।
आप्य त्वामेव विश्वे त्रैलोक्यं सत्परात्परम् ।
तस्माद्द्विष्णुरिति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
नारा इत्युच्यते आपः ऋषिभिस्तत्त्वदर्शभिः ।
अयनं तस्य तत्पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥
युगे युगे प्रनष्टां वा विष्णो विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्दसि ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥
सुप्रोक्तानीन्द्रियागया दृक्त्वज्ञानविशारदाः ।
ईशित्वे वर्णसे ऋषीं हृषीकेशस्तथोच्यसे ॥
वसन्ति त्वयि भूतानि ब्रह्मादीनि युगच्ये ।
त्वं वा वससि भूतेषु वासुदेवस्तदुच्यसे ॥
सङ्घर्षसि भूतानि कल्पे कल्पे पुनः पुनः ।
ततः सङ्घर्षतः प्रोक्तस्तत्त्वज्ञानविशारदेः ॥
प्रभूत्वेन न तिष्ठन्ति सदेवासुरराजसः ।
प्रतिभुः सर्वधर्माणां प्रभुत्वस्ति नोच्यते ॥
निरोधो विशते यस्मान्न ते भूतेषु कश्चन ।
अनिबद्धस्तः प्रोक्तः पूर्वमेव महर्षिभिः ॥”
इति मातृ २२२ अध्यायः ॥ * ॥

विष्णुगु

विष्णुलोकगमनकारणं यथा,—
“कर्मभोगी सकामः स्यान्निष्कामी निरुपद्रवः ।
स याति देहं तस्मात् च परं विष्णोर्निरामयम् ।
पुनरागमनं नास्ति तेषां निष्कामिणां सति ॥
ये सेवन्ते च द्विभुजं कृष्णामात्मनमेव च ।
गोलोकं ते नरा यान्ति दिशरूपविधारिणः ॥
ये च नारायणं भक्त्वा सेवन्ते च चतुर्भुजम् ।
वैकुण्ठं यान्ति ते सर्वे दिशरूपविधारिणः ॥
सकामिनो वैष्णवाश्च गत्वा वैकुण्ठमेव च ।
भारतं पुनरायान्ति तेषां जन्म द्विजातियु ।
कावेन ते च निष्कामा भवन्त्येव क्रमेण च ।
भक्तिश्च निर्मला बुद्धं तेभ्यो दास्यति निश्चितम् ॥
हरिभक्ताश्च निष्कामाः स्वधर्मेरहिता हिजाः ।
तेऽपि यान्ति हरेर्लोकं क्रमाद्भक्तिबलादहो ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ७४ अध्यायः ॥
विष्णुः क्री, (विष्णुदेवताकं ऋषिम् ।)
श्रवणानन्तम् । यथा,—
“उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुः श्रेण संयुताम् ।
एकादश्यङ्गं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
विष्णुकन्दः, पुं, (विष्णुप्रियः कन्दः ।) सूक्ष्मविशेषः ।
तत्पर्यायः । विष्णुगुप्तः २ सुपुटः ३ बहुसंपुटः ४
जलवाहः ५ दृष्टकन्दः ६ दीर्घपत्रः ७ हरि-
प्रियः ८ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिर-
त्वम् । पित्तदाहशोफहरत्वम् । रुच्यत्वम् ।
सन्तर्पणकारित्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥
विष्णुकाम्ना, स्त्री, अपराजिता । इत्यमरः ॥ अपरा-
जिताया अस्या च्युपजातिः । तत्पर्यायः ।
हरिकाम्ना २ नीलपुष्पा ३ अपराजिता ४
नीलकाम्ना ५ सुनीला ६ विक्रान्ता ७
दृष्टिका ८ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । कफवातामयविषदोषनाशित्वम् । मेधा-
कारित्वम् । पावनत्वम् । शुभद्रत्वम् । इति
राजनिघण्टुः ॥
विष्णुगुप्तः, पुं, (विष्णुना गुप्तः ।) वास्त्यायनसुनिः ।
यथा,—
“विष्णुगुप्तस्तु कौण्डिन्यस्यागच्छो होमिकोऽङ्गुलः ।
वास्त्यायनो मन्दनागः पानलस्वामिनावपि ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विष्णुकन्दः । इति राजनिघण्टुः ॥
विष्णुगुप्तकं, स्त्री, चायक्यमूलकम् । इति राज-
निघण्टुः ॥
विष्णुगर्हं, स्त्री, (विष्णुवे प्रतिष्ठितं गृहम् ।)
विष्णुमन्दिरम् । स्तम्भपुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विष्णुगृहकरणफलं यथा,—
“अष्टकसासायुक्तं यः कुर्व्याद्देवाय गृहम् ।
न तस्य फलमस्यतिर्वक्तुं शक्यते केनचित् ॥”
इति हरिभक्तिविलासे ०० । २४ ॥
“येस्तु देवालयां विष्णोः शुभं दारुमयं कृतम् ।
कारयेन्मृग्यस्यं वापि श्रेष्ठं तस्य फलं सुते ॥
अहम्यहनि योगेन यजतो यन्महाफलम् ।
प्राप्नोति तत् फलं विष्णोः कारयति मन्दिरम् ॥”

विष्णुते

कुलानां शतमागामि समभोतं तथा शतम् ।
कारयेद्गवद्दाम नयत्युत्तलोकताम् ।
सप्रजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
विष्णोरालयविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ॥
समलोकमधो विष्णुर्यस्य कुरुते गृहम् ।
प्रतिष्ठां समवाप्नोति स नरः सामग्रीककीम् ॥
प्रशक्तेरेषे भूभागे प्रशस्तं भवन्नं हरेः ।
कारयत्यखिलान् लोकान् स नरः प्रतिपद्यते ॥
इष्टकानाश्च विन्यासो यावदधीकं तिष्ठति ।
तावदर्थसहस्राणि तत्कर्ता द्विव संस्थितः ॥
चिकीर्षीरपि ज्ञाप्यस्य मन्दिरं पुण्यकारिणः ।
नरस्य लयमायाति पापं जन्मशतौहवम् ॥
ये ध्यायन्ति सदा इष्टां करिष्यामि हरेर्गृहम् ।
तेषां विलीयते पापं पूर्वजन्मशतौहवम् ॥
येऽनुमोदन्ति ज्ञाप्यस्य क्रियमाणं हरेर्गृहम् ।
तेऽपि पापविनिर्मुक्ता वैष्णवं लोकमाप्नुयुः ॥
कतिष्ठं मध्यमं अष्टं कारयित्वा हरेर्गृहम् ।
स्वर्गं च वैष्णवं लोकं मोक्षश्च जभते क्रमात् ॥
समभोतं भविष्यच्च कुलानामयुतं नरः ।
विष्णुलोकं नयत्याशु कारयित्वा हरेर्गृहम् ॥
दद्यात् यत् फलं विद्या वाजिमेधादिभिर्मन्त्रैः ।
प्राप्यते तत् सुविनेव निषेधे भवन्नं हरेः ॥
ये ज्ञानाभिमुख्याः भूरा गोविषार्थं रणालरे ।
स तत्फलमवाप्नोति कारयित्वा हरेर्गृहम् ॥
पर्कटश्चित्तं रस्यं पञ्चप्रासादसंयुतम् ।
कारयित्वा हरेर्धाम धनपापो जनेहियम् ॥
जज्ञेयाद्भक्तस्यैव शतेनार्द्धेन वा हरेः ।
तुल्यं फलं समाख्यातं तद्दीर्घरद्विप्रयोः ॥
पतिसं पतमानस्तु तथाद्वपतिसं तथा ।
समुद्भूय हरेर्धाम दिग्गुणं फलमाप्नुयात् ॥”
इति वसिष्ठपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमाशुशानन-
नामाध्यायः ॥
विष्णुः क्री, (विष्णुः क्रीमिः ।) हस्तस्यरेखा-
मयचक्रविशेषः । यथा,—
“विष्णुचक्रं करे चिह्नं सर्वेषां चक्रवर्तिनाम् ।
भवत्यथाहृती यस्य प्रभावात्तदधीरपि ॥”
इति विष्णुपुराणे २ अंशे १३ अध्यायः ॥
रेखान्तरेणाकुलं रेखामयचक्रम् । इति तन्त्रीका
सुदर्शनचक्रम् ॥
विष्णुतेलं, स्त्री, (विष्णुनामकं तेलम् ।) अश्विनी-
कुमारकृतपकतेलविशेषः । यथा,—
“अनीयं विष्णुतेलञ्च सर्वैरेव विनिश्चितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १३ अध्यायः ॥ * ॥
अथ स्वल्पविष्णुतेलम् ।
“प्राज्ञपर्याष्टिप्रकोर्वलागोरस्तत्कुलाः ।
गरुडस्य च मन्त्रानि दृष्ट्वाः पूर्विकस्य च ॥
शतावरी सङ्घर्षं पक्षिदेनेः पलोक्तिः ।
तेनप्रस्यं पयो दत्त्वा गयं वाजं चतुर्गृहम् ॥
अस्य तेलस्य पकस्य श्रेष्ठं वीर्यमनः परम् ।
वातापी नरनागाश्च पीत्वा दुष्टमनुत्सवः ॥
सुतपाशयुते वातासे गतगच्छन्ति तस्ये ।
शक्रेऽधरिपाकुलकामसाहायिभदके ॥”

विष्णुपु

स्त्रीविष्णुवैश्वानरौ च जराजर्जरिते हितम् ।
 स्त्रीवामनरोयाश्च गर्भस्थितिकरं परम् ॥
 एतद्गङ्गवरं तैलं विष्णुना परिकीर्तितम् ॥”
 तच्छूलः गौरस्तच्छूलः । दृष्टव्योऽहतीकण्ट-
 कार्योः । पूतिको नाटाकरञ्जः । सङ्घचरो
 भिन्दी । अत्र जायान्तराभावात् शौरस्य
 चतुर्गुणं जलं कश्चिद्दाति ।
 “स्वरसञ्जीरमाङ्गल्योः पाको यजेरितः कश्चित् ।
 जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्याधानार्थमारधत् ॥”
 इति परिभाषावलात् ॥
 कश्चिदिदि पाठान् जायान्तररहिते केवल-
 स्त्रीरादिसहितेलादिपाके ज्ञातव्यं न तु सर्वत्र ।
 “एलाचन्दनकुङ्कुमागुरुसुराककोलमांघ्रीशटी-
 श्रीवासम्बद्वयमिदं प्रदेयमखिलं श्रीविष्णुसैलादिषु ॥”
 अथ दृष्टव्यमितेनम् ।
 “जलधरमन्त्रगन्धान्जीवकसैभकौ शटी ।
 काकोली शौरकालोली जीवन्ती मधुयष्टिका ॥
 मधुरिका देवदारु पञ्चकालश्च सैम्बवम् ।
 मांसी चेला त्वचं कृष्णं रक्तचन्दनशैलजम् ॥
 मञ्जिष्ठा षट्गनाभिश्च चेतचन्दनकुङ्कुमम् ।
 पर्णी कुम्भर खोटीश्च यन्त्रिकश्च नखी तथा ॥
 एतेषां पलिकैर्भागैस्तेलस्यापि तथाऽकम् ।
 शनावरीरससमं दुग्धश्चापि समं भवेत् ॥
 विष्णुसैलवरं श्रेष्ठं सर्ववातविकारघ्नम् ।
 ऊर्ध्ववाते स्रग्धोवाते अङ्गविग्रह एव च ॥
 शिरोमध्यगता ये च मन्या क्तम्भे गलग्रहे ।
 यस्य शुष्यति चेकाङ्गं गतिर्यस्य च विकला ॥
 ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
 मर्त्यास्ताप्ताश्रयत्याशु सुख्यस्तम इवोदितः ॥”
 इति भैषज्यरत्नावली ॥
 विष्णुदेवतं, विष्णुदेवतं देवतं वा यस्य ।
 विष्णुदेवतं, विष्णुसैलाददेवताकम् । यथा,—
 “प्रतोपकरणं सर्वं कथितं सर्वदेवतम् ।
 यद्गन्तु सर्वदेवतं यद्गन्तुं द्विजोत्तमः ।
 तन्त्रयं विष्णुदेवतं सर्वं वा विष्णुदेवतम् ॥”
 इति श्रुद्धितस्ये विष्णुधर्मात्तरवचनम् ॥
 स्त्री, अवयानचक्षुम् । इति ष्योतिषम् ॥
 विष्णुदेवता, स्त्री, (विष्णुदेवतमस्याः ।) एका-
 दशोतिथिः । द्वादशोतिथिः । यथा,—
 “एकादशी द्वादशी च प्रोक्ता श्रीचक्रपाणिनः ।
 एयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्तीक्ता चतुर्दशी ॥”
 इति स्मृतिः ॥
 “एकादशीसुप्तोऽथैव द्वादशीं ससुप्तोऽथैव ।
 न चात्र विधिलीपः स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥”
 इति तियादितस्यम् ॥
 विष्णुधर्मः, पुं, (विष्णुप्रधानो धर्मोऽस्मिन् ।) शास्त्र-
 णिषोः । यथा, “ब्रह्मचारिकाश्च भविष्य-
 पुराणम् ।
 ‘अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

**४५८
विष्णुपु**

विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥
 कार्याश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
 सौराश्च धर्मा राजेभ्य मानवोक्ता महीपते ।
 जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 जयत्यनेन संसारमिति जयस्तत्तद्व्यग्रः ॥” इति
 तियादितस्यम् ॥१॥ विद्याविशेषः । यथा,—
 “अवाप जप्ता नैम्बत्वं विष्णु धर्मात्प्रविद्यया ।
 सर्वान् शत्रून् विनिर्जित्य ताश्च वल्ये महेश्वर ॥
 पादयोर्जातुनोऽर्द्धोत्तरे दृष्टथोरसि ।
 सुखे शिरस्यातुपूर्वादीङ्कारादिं विनिर्दिशेत् ॥
 ॐ नमो नारायणायैति विषय्यमथापि वा ।
 करन्यासं ततः कुर्यात् द्वादशान्तरविद्यया ॥
 प्रणवादिप्रकारान्मन्त्रमुच्यतेऽप्युक्तम् ।
 न्यस्येत् हृदय ॐकारं नकारं मम सहर्षिन ॥
 मोकारन्तु भ्रुवोर्मध्ये शिखानेत्रादिमूर्धनः ।
 ॐ विष्णवे नम इति इमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥
 आत्मानं परमं ध्यायेच्छेषदशशक्तिर्भियुतम् ।
 मम रक्षां ततः कुर्यान्मन्त्रस्यैर्निर्जलेऽवतु ॥
 त्रिविक्रमस्यैकाशेषे स्थले रक्षतु वामनः ।
 अटथां नरसिं हस्तु रामो रक्षतु पञ्चेत् ॥
 भूमौ रक्षतु वाराहो हंसो नारायणोऽवतु ।
 कर्मवन्धाश्च कांस्यव्यदन्तो धोगात् रक्षतु ॥
 हयग्रीवो देवतायाः कुमारो मकरध्वजान् ।
 नारदोऽन्याश्चैतान् पायात् कुर्मो वै नैर्ऋतेः
 सदा ॥
 धन्वन्तरिपथ्याश्च नागः क्रोधवशान् किल ।
 यज्ञलोकादलः कालाङ्गासो ज्ञानाश्च रक्षतु ॥
 बुद्धः पाण्डुसंघातान् कल्किरथान् कलेः समम् ।
 पायान्मध्यं दिने विष्णुः प्रातर्नारायणोऽवतु ॥
 मधुहा चापराज्ञे च सायं रक्षतु माधवः ।
 ऋषीकेशः प्रदोषेऽथान् प्रत्येऽथान्नाह्नः ॥
 श्रीधरोऽथार्द्धरात्रे पद्मनाभो निशान्तके ।
 चक्रकौमोदकोवाणाः सन्तु शत्रूँश्च राक्षसान् ॥
 शक्रशब्दश्च शत्रुभ्यः शार्ङ्गो वै गरुडस्तथा ।
 बुद्धोऽन्यमनःप्राणान् पान्तु पार्श्वदभूषणाः ॥
 शेषेः सर्वैर्भुंदापन्नः सदा सर्वत्र पान्तु माम् ।
 विदित्स्व दिप्तु च सदा नरसिंहश्च रक्षतु ॥
 एतद्धारयमाणश्च यं यं पश्यति चक्षुषा ।
 स वशी स्याद्विपाशा च रोगान्मुक्तो दिवं
 व्रजेत् ॥”
 इति गारुडे २०१ अध्यायः ॥
 विष्णुधर्मात्तरं, स्त्री, संज्ञताविशेषः । तत्र प्रत्र-
 कर्ता जनमेजयसुतः । वक्तारः श्रौतकाद्या
 ऋषयः । तत्र १०० उक्तान्तास्तद्व्यग्र्ये दृष्टव्याः ॥
 विष्णुपञ्जरं, स्त्री, (विष्णुरेव पञ्जरमिव यस्मिन् ।
 तद्धारयितुर्निर्भयरक्षककारित्वात्स्य तथात्वम् ।)
 विष्णु कवचविशेषः । यथा,—
 “प्रवस्याभ्यधुना खेतहेष्वाव पञ्जरं शुभम् ।
 नमो नमस्ते गोविन्द चक्रं एह्य सुदर्शनम् ॥
 प्राच्यां रक्षस्व मां विष्णो त्वामहं शरणं गतः ।
 गर्दां कौमोदकीं एह्य पद्मनाभामितद्युते ॥
 यास्यां रक्षस्व मां विष्णो त्वामहं शरणं गतः ।

विष्णुपु

हलमादाय सौनन्दं नमस्ते पुरुषोत्तम ।
 प्रतीच्यां रक्ष मां विष्णो भवन्तं शरणागतम् ॥
 पाञ्चजन्यं तथा शङ्खं शार्ङ्गं चाप्यथ पङ्कजम् ।
 प्रहस्य रक्ष मां विष्णो आस्येयां यज्ञशूकर ॥
 चर्मैः सुख्यप्रतं एह्य खड्गं चन्द्रसमं तथा ।
 नैर्ऋत्यां माश्च रक्षस्व दिव्यस्मर्त्तं शुकेशरिन् ॥
 वैजयन्तीं प्रहस्य त्वं श्रीवत्स्यकण्ठभूषण ।
 वायथां रक्ष मां देव अन्धशोषं नमोऽस्तु ते ॥
 वैनतेयं समारुह्य अन्तरीक्षे जनाह्नन ।
 मां त्वं रक्षान्जित सदा नमस्तेऽस्त्वपराजित ॥
 विशालान् समारुह्य रक्ष मां त्वं रक्षतले ।
 अकूपारं नमस्तुभ्यं महाभीम नमोऽस्तु ते ॥
 करशोर्षाद्विसर्ज्येयु तथाऽभुजपङ्करम् ।
 कृत्वा त्वं रक्ष मां देव नमस्ते पुरुषोत्तम ॥
 एतदुक्तं भगवता वैष्णवं पञ्जरं महत् ।
 पुरा रक्षार्थमीशेन कात्यायन्या द्विजोत्तम ॥
 यदा सा नाशयामास दानवं महिषासुरम् ।
 चामरं रक्तवीजश्च तथाभ्यान् सुरकण्ठकान् ॥”
 इति वामने १७ अध्यायः ॥
 विष्णुपदं, स्त्री, (विष्णोः पदम् ।) आकाशम् ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । १६ । २८ ।
 “वसुधाराविष्णुपदं द्वितीय-
 मध्यासरोहेव रजश्चलेन ॥”)
 श्रीरोदः, इति मेदिनी ॥ पञ्चम् । इति शैम-
 चन्द्रः ॥ (तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ।
 ७ । २१ । ६५ ।
 “तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अश्वैषित्वा च वामनम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
 कैलासपञ्चेतस्य स्थानविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ५ । १११ । २२ ।
 “अत्र विष्णुपदं नाम क्रमना विष्णुना ज्ञतम् ॥”
 पञ्चेतविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३१ । ४३ ।
 “नन् चित्ररथेनाथ तदा विष्णुपदे गिरौ ॥”)
 विष्णोः स्थानम् । यथा,
 “अपुरयपुण्योपरमे स्त्रीणांशेषामिहेतवः ।
 यत्र गत्वा न शोचन्ति तद्दृष्टव्योः परमं पदम् ॥
 धर्मभ्रुवादास्तित्ठन्ति यत्र ते लोकासाक्षिणः ।
 तत्साष्टांत्पत्रयोगेहास्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 यच्चैतदोतं प्रोतं च यद्भूतं सचराचरम् ।
 भायश्च विश्वं मैत्रेय तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 द्विवीच चक्षुराततं विततं तन्महात्मनाम् ।
 विवेकज्ञानदृष्टश्च तद्विष्णोः परं पदम् ॥”
 इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८ अध्यायः ॥
 भूमधम् । यथा,—
 “अरुन्धतीं भ्रुवश्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
 आसन्नद्वन्द्वोर्नो पश्येत्तुर्थं माष्टमच्छलम् ॥
 अरुन्धती भवेत्पञ्चधा भुवो नावायसुच्यते ।
 विष्णोः पदानि भूमध्ये नेत्रयोर्माष्टमच्छलम् ॥”
 इति काशीखण्डे ४२ अध्याये १११४ श्लोकौ ॥
 विष्णुपदी, स्त्री, (विष्णोः पदं स्थानं यस्याः ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) गङ्गा । इत्यमरः ॥ (यथा,
 भागवते । १ । १६ । ७ ।

विष्णुप

“इति यवच्छिद्य स पाण्डवेयः
प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपत्याम् ।
दधौ मुकुन्दाह्विमन्यभावा
सुनिद्रतो मुक्तसमस्तसङ्गः ॥”)

अस्याः कारणं यथा,—

नारद उवाच ।

“कलेः पञ्चसहस्राब्दे समतीते सुरेश्वरी ।
क गता सा महाभाग तस्मै आख्यातुमर्हसि ॥
नारायण उवाच ।

गङ्गा सरस्वती लक्ष्मीश्चैतास्त्रिभो हरेः प्रियाः ।
तुलसीसहिता ब्रह्मन् चतस्रः कीर्तिताः सुतो ॥
नारद उवाच ।

बभूव सा सुनिश्रेष्ठ गङ्गा नारायणप्रिया ।
अहो केन प्रकारेण तस्मै आख्यातुमर्हसि ॥
नारायण उवाच ।

पुरा बभूव गोलोके गङ्गा सा द्रवरूपिणी ।
राधाकृष्णसंभूता तदंशा तत्स्वरूपिणी ॥
द्रवाधिष्ठाहृदेवी सा रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
सा सकामा कृष्णपार्श्वे ससुवाच सलज्जिता ॥

प्रफुल्लवदना हृषीकेशसङ्गमलालसा ।
मूर्च्छिता प्रभुरूपेण पुलकाकृतविग्रहा ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र विद्यमाना च राधिका ।
गोपीचिंशत्कोटिदृता कोटिचक्रमप्रभा ॥

कोपेन रक्तपद्मास्यां रक्तपङ्कजलोचना ।
सुचाकरागसंयुक्तमोहं कम्पयती रुधा ॥
ताच्च दृष्ट्वा ससुप्तस्यौ कृष्णः सादरपुष्पकम् ।
उत्थाय गङ्गा सहसा सम्भाषाच्च चकार सा ॥

कुशलं परिपश्यच्च भीतातिविग्रयेण च ।
ध्यानेन श्रृणुणापन्ना श्रीकृष्णचरणाम्बुजे ॥
तद्वत्पद्मस्थितो विष्णुर्भोताये चाभयं ददौ ।
बभूव स्थिरचित्ता सा सर्वेश्वरवरेण च ॥

ऊर्ध्वसिंहासनस्थाच्च राधां गङ्गा ददर्श सा ।
एतस्मिन्नन्तरे राधा जगदीशसुवाच सा ॥
केयं प्राणेश कल्याणी मस्मिता तन्मुखाम्बुजम् ।
पश्यन्ती स्मितं पार्श्वे सकामा वक्रलोचना ॥

त्वच्छापीमां सन्निरौष्य सकामः स्मितः सदा ।
मयि जीवति गोलोके भूता दुर्वृत्तरीडणी ॥
त्वमेवैवञ्च दुर्वृत्तं वारंवारं करोषि च ।
यमां करोमि प्रेम्णा च स्त्रीजातिः श्लथ-

मानसा ॥
संयुक्तोऽसि प्रियामिष्टी गोलोकाहञ्च लम्पट ।
अन्यथा न हि ते भद्रं भविष्यति ब्रजेश्वर ॥
इत्येवमुक्त्वा सा राधा रक्तपङ्कजलोचना ।
गङ्गां वक्तुं समारेभे गङ्गास्यां लज्जितां सतीम् ॥

गङ्गा दृष्ट्वा विज्ञाय योगेन सिद्धयोगिनी ।
तिरोभूय सभामध्यात् स्नानं प्रविशे सा ॥
राधा योगेन विज्ञाय सर्वत्रावस्थिताच्च ताम् ।
पानं कर्तुं समारेभे गङ्गायां सिद्धयोगिनी ॥
गङ्गा दृष्ट्वा विज्ञाय योगेन सिद्धयोगिनी ।
श्रीकृष्णचरणाम्बुजं विवेश शरणं ययौ ॥
गोलोकश्चैव वैकुण्ठं ब्रह्मलोकान्तिकं तथा ।
ददर्श राधा सर्वत्रैव गङ्गां ददर्श सा ॥

विष्णुप

ब्रह्मविष्णुशिवानन्तधर्मैर्नन्ददिवकराः ।
मनवो मुनयः सर्वे देवाः सिद्धास्तपस्विनः ॥
गोलोकश्च समाजगुः सुककठोऽहतासुकाः ।
सर्वे प्रभेसुर्गोविन्दं सर्वेशं प्रकृतेः परम् ॥
विज्ञाय तदभिप्रायं तानुवाच सुरेश्वरः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आगताः सुमहाभागा गङ्गाजयनकारणात् ।
गङ्गा मञ्जर्याम्बोजे भयेन शरणं गता ॥
राधेमां पातुमिच्छन्ती दृष्ट्वा मां सन्निधानतः ।
दास्यामीमां बहिष्कृत्य ययं कुरुत निर्भयाम् ॥

श्रीकृष्णस्य वचः सुखा स्मितः कमलोद्भवः ।
तुष्टाव सर्वाराधां तां राधां श्रीकृष्णपूजिताम् ॥
वक्रेशतुर्भिः संस्त्य भक्तिगन्तात्मकत्वरः ।
धाता चतुर्णां वेदानामुवाच चतुराननः ॥

गङ्गा त्वदङ्गसंभूता प्रभोश्च राममण्डले ।
युवयोर्द्रवरूपा सा सुग्रथोः शङ्करस्वरात् ॥
कृष्णांशा च त्वदंशा च त्वत्कन्यासदृशी प्रिया ।
त्वन्मन्त्रग्रहणं कृत्वा करोतु पूजनं तव ॥

भविष्यति पतिस्तस्या वैकुण्ठेशचतुर्भुजः ।
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा स्त्रीचकार च स्मिता ॥
बहिर्बभूव सा कृष्णपादाङ्गुलनखाग्रतः ।
तत्रैव संवृता शान्ता तस्यौ तेषाञ्च मध्यतः ॥

उवाच तोषादुत्थाय तदधिष्ठाहृदेवता ।
तत्तोयं ब्रह्मणा किञ्चित् स्थापितञ्च कमण्डली ॥
किञ्चिद्धार शिरसि चन्द्रार्धं चक्रशेखरः ।
गङ्गाये राधिकामन्त्रं प्रददौ कमलोद्भवः ॥

गङ्गा तामेव संपूज्य वैकुण्ठं प्रययौ सती ।
गोलोके च स्थिता गङ्गा वैकुण्ठे शिवलोकके ॥
ब्रह्मलोकं तथाप्यत्र यत्र तत्र पुरा स्थिता ।
तत्रैव सा गता गङ्गा चाज्ञया परमात्मनः ॥

निर्गता विष्णुपादाजान् तेन विष्णुपदौ स्मृता ॥
इति श्रीब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे गङ्गोपाख्यानं ६
अध्यायः ॥०॥ एषदृष्टिकर्मसङ्गमसंक्रान्तयः ।
यथा, भविष्यमानस्योतिषेषु ।

“धनुर्मिथुनकन्यासु भौजे च षड्शीतयः ।
एषदृष्टिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदौ स्मृता ॥”
अपि च ।
“एवञ्च षड्शीत्यादिष्वयकाशमलभमानम् ।
अन्ते क् षोडश विज्ञेया नाथाः पञ्चाक्ष षोडश ॥
कालः पुरयोऽर्कसंक्रान्तिर्विद्विः परिकीर्तितः ॥”
इति श्रुतात्तदीयं दिवा विष्णुपदौ विषयम् ॥
अतएव जावानीदृष्टदृशिद्धौ ।

“पुरयायां विष्णुपत्याच्च प्राक् पश्चादपि षोडश ॥”
तत्र ज्ञानादिफलम् ।
“अथने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च ।
षड्शीतिषड्शस्य षड्शीत्यासुदाहृतम् ॥”
इति निव्याहृतत्वम् ॥
विष्णुपदौ चक्रं, स्त्री, (विष्णुपत्याचक्रम् ।) ज्येष्ठा-
ग्रहायणभाद्रपालगुनमासीयरविमङ्गलशुक्रशनीन
नक्षत्रविन्यासाङ्गकशुभाशुभफलज्ञापकनराकार-
चक्रम् । यथा,—
“शुद्धे संक्रमणं यत्र विष्णुपत्यां सुखे तु तनु ।

विष्णुप

चत्वारि दक्षिणे बाहौ त्रीणि त्रीणि पदद्वये ॥
चत्वारि वामबाहौ च चतुर्दश निर्वृष्टित् ।
अद्वन्द्वीयं द्वयं योष्णं नृभिर्हौ चैककं गुदे ॥”
फलं यथा,—
“रोगो भोगस्तथा यानं यन्मनं लाभ एव च ।
रेचय्यं राजपूजा च अपण्डुरिति क्रमात् ॥”
इति ज्योतिस्तत्वम् ॥

विष्णुभक्तिः, स्त्री, (विष्णो भक्तिः ।) भगवत्सेवा ।
यथा,—

सुत उवाच ।

“विष्णुभक्तिं प्रवक्ष्यामि यथा सर्वमवाप्यते ।
यथा भक्त्या हरिस्तुष्येत्तथा नान्येन केनचित् ॥
महतः श्रेयसो फलं प्रवसः पुण्यसन्ततिः ।
जीवितस्य फलं स्वादु ददाति स्मरणां हरेः ॥

भज इत्येष वै धातुः सेवार्था परिकीर्तितः ।
तस्मात् सेवा बुधेः प्रोक्ता भक्तिसाधनभूयसो ॥
ते भक्ता लोकनाथस्य नामकर्मादिकीर्तनं ।
मुञ्चन्त्यश्रुणि संवृतां तु ये च कुटतनूतहाः ॥
जगद्गतुस्मै हे शस्य दिवाद्या चरणाश्रयाः ।
इह निवृत्तक्रियाः कुण्डः श्लग्धा ये वेष्णवास्तु ते ॥

प्रणामपूर्वकं चान्ता यो वदेद्वैष्णवो हि सः ।
तद्भक्तजनवानुसन्त्यन्यायाश्चानुभोदनम् ।
तत्कथाश्रवणे प्रीतिः स्मरनेचाङ्गविक्रिया ॥
येन सर्वोत्तमा विष्णो भक्ता भावो निवेशितः ।
विप्रेस्त्रीचरदृष्टिञ्च महाभागवतो हि सः ॥

विष्णोश्च कारणं निव्यं तदंशं दम्भवजैतम् ।
स्वयमभ्यर्चनश्चैव यो विष्णुं चोपजीवति ॥
भक्तिरद्विधा स्या यस्मिन् ज्येष्ठोऽपि यर्षते ॥
स विप्रेस्त्री मुनिः श्रीमानुसजानः स च पण्डितः ॥
तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पूज्यो यथा हरिः ॥

स्मृतः संभाषितोऽपि पूजितो वा द्विजोत्तमः ।
पुनति भगवद्भक्तपत्नीऽपि यदृच्छया ॥
प्रणताय प्रपन्नाय तवास्मोति च यो वदेत् ।
अभयं सर्वभूतेशो दद्यादेतद्दत्तं हरेः ॥

मन्त्रयाजिसहस्रैश्चः सर्ववेदान्तपारगाः ।
सर्ववेदान्तवित् कोऽपि विष्णुभक्तो विशिष्यते ॥
रेकान्तिकाश्च पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम् ॥
एकार्त्तनामसो विष्णुर्गङ्गादेयां परायणः ।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतपितसः ॥

प्रियाणामपि सर्वेषां देवरेवस्य सुप्रियः ।
आपत्स्वपि सदा यस्य भक्तिरथभित्तराशि ॥
या प्रीतिरविकेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
विष्णुं संस्मरतः सा मे च्छुदयान्नोपसर्पतु ॥
अन्तर्गतोऽपि वेदानां सर्वेशाद्यायं वैद्यपि ।
यो न सर्वेश्वरे भक्तस्तं विद्यात् पुरयाधमम् ॥

नाधीतवेदशास्त्रोऽपि न ज्ञानाध्वरसंस्तरः ।
यो भक्तिं वदति विष्णो तेन सर्वं लक्षं श्रेयस ॥
यज्ञानां क्रतुसंख्यानां सर्वेषां पारगा अपि ।
न तां यान्ति गतिं भक्ता यां यान्ति मुनिमतम ॥
यः कश्चिद्द्वेषो लोके मियाचारोऽप्यन्याश्रमी ।
पुनति सकलान् लोकांश्च सहस्राभिरवोदितः ॥

ये दृष्ट्वा दुरात्मानः पापाचाररतास्तथा ।

विष्णुभ

तेऽपि यान्ति परं स्थानं नारायणपरायणाः ।
 ढगा जनाहंने भक्तिर्धैवायभिचारिणी ।
 तदा क्रियन् स्वर्गसुखं सेव विष्णोश्चेतुकी ॥
 भाभ्यतां तत्र संसारे नराणां कर्मदुर्गमे ।
 हस्तावलम्बनो ह्येको भक्तितुष्टो जनाहनः ॥
 न श्रद्धयति गुणान् दद्यान् देवदेवस्य चक्रिणः ।
 स नरो वधिरौ ज्ञेयः सर्वधर्मवहिकृतः ॥
 नास्ति संकीर्तने विष्णोर्यस्य पुंसो न जायते ।
 शरीरं प्लक्ष्मीकान्ति तद्भवेत् कुणपोपमम् ॥
 यस्मिन् सृष्टे दिजश्रेष्ठ मुक्तिरप्यचिराद्भवेत् ।
 विष्णौ निविष्टमनसा किं पुनर्वृत्तनक्षयः ॥ •
 स्वपुत्रमभिवीक्ष्य पाशहस्तं
 वदति यमः क्लिप्तस्य कर्मभूते ।
 परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्
 प्रभुरहमम्यदृग्ं न वैष्णवानाम् ॥
 अपि चेत् सुदुराचारी भजते मामनन्यभाक् ।
 साधुरेव स मन्तव्यः सम्यक्वावसितो हि सः ॥
 क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं नियच्छति ।
 विघ्नैश्च प्रतिजानीहि विष्णुभक्तो न गश्यति ॥
 धर्मार्थकामैः क्लिप्तस्य सुक्लिप्तस्य करे स्थिता ।
 समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा हरौ ॥
 देवो ह्येषा गुणमयी हर्षस्माया दूरतया ।
 तमेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥
 क्रियद्वाराधने पुंसामिष्यते हरिमेधसः ।
 भक्त्येवाराधते विष्णुनाम्यतस्तोयकारणम् ॥
 न हाने विविधैर्दत्तैर्न पुण्यैर्नानुलेपनैः ।
 तोयमेति महात्मासौ यथा भक्त्या जनाहंनः ॥
 संसारविषयज्ञस्य हे फले सृष्ट्यनोपमे ।
 कदाचित् केषुचि भक्तिस्तद्भक्त्या समागमः ॥
 पञ्चेषु पुष्येषु फलेषु तोये-
 व्यकृष्टलभ्येषु सदैव सत्सु ।
 भक्त्येकलभ्येषु पुनर्धे पुराणे
 मुक्ते कथं न क्रियते प्रयत्नः ॥
 आस्फोटयन्ति पितरः प्रवृत्तान्ति पिनामजाः ।
 वैष्णवोऽसत्कृते जातः स नः सन्तारिष्यति ॥
 अज्ञानिनः सुरवरं समधिष्ठापन्ति
 ये पापिनोऽपि शिशुपालसुधोधनाद्याः ।
 सुक्तिं गताः सरगमात्रविभूतपापाः
 कः संप्रयः परमभक्तिमतां जनानाम् ॥
 शरणां तं प्रपन्ना ये ध्यानयोगविधिविष्णुताः ।
 तेऽपि नृत्त्यमतिक्रम्य यान्ति तद्देव्यां पदम् ॥
 भवोद्भवलोपशयताहतस्तथा
 परिभ्रमन्निश्रियवन्धकैः पथैः ।
 नियम्यतां माधव मे मनोहय-
 स्वदडप्रशङ्कौ ढट्भक्तवन्धने ॥
 विष्णुरेव परं ब्रह्म सृष्टेर्देमिह पठ्यते ।
 वेदसिद्धान्तमार्गेषु तं न जानन्ति मोहिताः ॥
 वभन्ति हृदि सनातने च तस्मिन्
 भवान् प्रमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः ।
 क्लिप्तवसनमतिरम्यमात्मनोऽन्तः
 कथयति चारुतयेव मानपतेः ॥
 इति भावः २१ अध्यायः ॥

विष्णुव

विष्णुमाया, स्त्री, (विष्णोर्माया ।) दुर्गा । यथा.—
 नारद उवाच ।
 “दुर्गा नारायणीशाना विष्णुमाया शिवा सती ।
 नित्या सत्या भगवती सर्वाङ्गी सर्वमङ्गला ॥
 अम्बिका वैष्णवी गौरी पार्वती च सनातनी ।
 नामानि कौटुम्भोक्तानि शुभानि शुभदानि च ॥
 अर्थं षोडशनाम्नाश्च सर्वैषामधीश्वरम् ।
 ब्रूहि वेदविदां श्रेष्ठ वेदोक्तं सर्वसम्मतम् ॥
 नारायण उवाच ।
 सृष्ट्या मायां पुरा सृष्टौ विष्णुना परमात्मना ।
 मोहितं मायया विश्वं विष्णुमाया च
 कीर्तिता ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतितखण्डे ५४ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 ब्रह्मोवाच ।
 “विष्णुमायास्ते दत्त महामायां जगन्मयीम् ।
 नात्यां संभोजकत्रीं स्यात् सन्ध्या सावित्र्या-
 पासिका ॥
 तस्माद्दृष्टं विष्णुमायां योगनिद्रां जगत्प्रसूम् ।
 स्तौमि सा चारुरूपेण शृङ्गं मोहयिष्यति ॥
 भवांस दत्त तामेव यजतां विश्वरूपिणीम् ।
 यथा तव सुता भूत्वा हरजाया भविष्यति ॥”
 इति कालिकापुराणे ५ अध्यायः ॥
 विष्णुयशाः, [सु] पुं, (विष्णु श्यापकं यशो यस्य ।
 नारायणपितृत्वादेवास्य तथात्वम् ।) यदा,
 विष्णुना यश्रितयजन्तना यशो यस्य ।) ब्रह्म-
 यशःपुत्रः । स च कल्किपिता । यथा,—
 नारद उवाच ।
 “अष्टौ बलवती माया सर्वाद्युग्मयी शुभा ।
 पितरं मानरं विष्णोर्नैव सृष्टति कर्हिचित् ॥
 पूर्णां नारायणो यस्य सुतः कल्किर्भगवतिः ।
 तं विद्याय विष्णुयशा मत्तो सुक्तिमभीषति ॥
 विविद्येत्प्र ब्रह्मसुतः प्राह ब्रह्मयशःसुतम् ।
 विविक्ते विष्णुयशसं ब्रह्मसम्यदिवर्द्धनम् ॥”
 इति कल्किपुराणे ३० अध्यायः ॥
 विष्णुरथः, पुं, (विष्णो रथः ।) गरुडः । इत्यमरः ॥
 विष्णोः स्यन्दनम् ॥
 विष्णुरातः, पुं, (विष्णुना रातो रक्षितः ।) परी-
 क्षिताजः । यथा,—
 “देवेनाप्रतिघातेन शुक्ले संस्थासुपेयुषि ।
 रातो षोडशम्वहार्थाय विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
 तस्मान्नाम्ना विष्णुरातो लोके स्थानं गमिष्यति ।
 न सन्देहो महाभाग महाभागवतो महान् ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥
 विष्णुलिङ्गी, स्त्री, वर्तिकापत्नी । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 विष्णुवक्त्रभा, स्त्री, (विष्णोर्वक्त्रभा ।) तुलसी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लक्ष्मीः । यथा,—
 “त्रैलोक्यपूजिते मातः कमले विष्णुवक्त्रभे ।
 यथा त्वमचला लज्जा तथा भव मयि स्थिरा ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 अग्निशिखावृद्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विष्णुक्ते

विष्णुवाहनं, स्त्री, (विष्णोर्वाहनम् ।) गरुडः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । १४४ ॥
 विष्णुवाङ्म, पुं, (विष्णुर्वाङ्मो येन ।) गरुडः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 विष्णुशिला, स्त्री, (विष्णुनाधिष्ठिता शिला ।)
 शालग्रामशिला । कलौ तस्य स्थितिकालो
 यथा,—
 “अयुताब्दे कलेयान्ते त्वजेद्विष्णु शिला महीम् ।
 तद्दृष्ट्वाङ्गाङ्गीतोयं तदर्द्धाद्दिवताशिला ॥”
 इति मेरुतन्त्रे ५ प्रकाशः ॥
 विष्णुश्रद्धल, पुं, योगविशेषः । यथा, मातुल्ये ।
 “द्वादशो अथवाष्टौ स्युःश्रद्धेकादशी यदा ।
 स एष वैष्णवो योगो विष्णुश्रद्धलर्क्षितः ॥
 तस्मिन्प्रोप्य विधिवन्नरः सङ्कीर्णकल्पवः ।
 प्राप्नोत्यनुत्तमं सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥”
 इति ॥
 विष्णुधर्माक्षरे द्वितीयविष्णुश्रद्धलयोगमाह ।
 “एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि भं भवेत् ।
 तद्विष्णुश्रद्धलं नाम विष्णुसायुष्यरुद्रभवेत् ।
 तस्मिन्प्रोप्यवाङ्गाङ्गी तद्दोषपुरं ध्रुवम् ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
 विष्कारः, पुं, (वि + ध्रुव स्फुरणे + घञ् । “स्फुरति-
 स्फुलतोर्ध्वीच ।” ६।१।४७। इत्यात्वम् । “स्फुरति
 स्फुलतोर्निर्निविध्यः ।” ७।३।७३। इति वत्वञ् ।)
 धनुर्गुणशब्दः । इत्यमरः । धनुर्गुणस्य स्वान-
 ष्टकारो विष्कारः । स्फुर शि घ स्फुर्त्तौ चले
 घञस्य द्वैधाधोदेति निपातः । किंवा स्फुरध्रानो
 रूपं विष्कारश्चेत्यादिना पालिकघत्वान् विष्कारो
 दन्त्यनो म्हुङ्ख्यश्च । इति भरतः ॥
 विष्णुः, त्रि, (विधेय वध्यः । विध+ “नौवयो-
 धर्मेति ।” ४।४।६२ । इति यत् ।) विधेय यो
 वध्यः । इत्यमरः ॥ (विधेय क्रीतः । विधाय
 हित इति वा । इत्यर्थे “उगवादिभ्यो यत् ।”
 ५।२।२ । इति यत् ॥)
 विष्णुः, त्रि, हिंस्रः । इत्युणादिकोपः ॥
 विष्णुक, य, परितः । सर्वतः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 भागवते । ६।६।१३ ।
 “कृतान्त एव लोकानां युगान्तसमये यथा ।
 विष्णुशिववर्द्धमानं तमिषुमात्रं दिने दिने ॥”)
 विष्णुक, स्त्री, विषुवम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 विष्णुं अक्षति इत्यर्थे त्रिलिङ्गम् । (यथा, भाग-
 वते । १।६।३४ ।
 “युधि तुरगरजोविधुभविष्णुक-
 कचकुलितश्रमवाग्मेलकृतास्ये ॥”)
 विष्णुक्सेनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः ॥ (यथा, शिशु-
 पालवधे । २० । ५५ ।
 “साम्यमाप कमलाचखविष्णुक-
 सेनसेवितयुगान्तपयोधेः ॥”)
 विष्णोर्निर्माल्यधारी । यथा,—
 “निर्माल्यधारी विष्णोस्तु विष्णुक्सेनश्चतुर्भुजः ।
 शृङ्खलकृपापाणिर्दोषघ्नश्चूर्णदाधरः ॥
 रक्तपिङ्गलवर्णस्तु घितपद्मोपरिस्थितः ।

विसर्गः

पठतीयः स्वराभेन संयुतो विन्दुनेन्दुना ।
 कीर्तितस्तस्य मन्त्रोऽयं तेन तं परिपूजयेत् ॥”
 इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
 त्रयोदशमनुः । यथा,—
 “ततश्च मेरुसावर्गैः ब्रह्मसुहृद्भिः स्तनः ।
 ऋतुश्च ऋतुधामा च विष्वक्सेनो मनुस्तथा ॥”
 इति मातृस्ये ६ अध्यायः ॥
 विष्वक्सेनप्रिया, स्त्री, (विष्वक्सेनस्य प्रिया ।)
 वाराहो । इत्यमरः ॥ चामार आशु इति
 भाषा ॥ लक्ष्मीः । इति मेदिनी । ये, १३४ ॥
 विष्वक्सेना, स्त्री, प्रियङ्गुः । इत्यमरः ॥
 विष्वक्सेनं, स्त्री, भोजनम् । इति जटाधरः ॥
 शब्दकरणम् । यथा । विष्वक्सेन विष्णोः । इति
 सुगंधवीध्याकरणम् ॥
 विष्वक्सेन, [च] चि, (विष्वक्सेनोति । अच +
 क्तिप् । “विष्वक्सेनोति ॥” ३।३।६२ इति
 टिः । स्थाने अदीवादेशः ।) सर्वतोभासी ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १८ । ०५ ।
 “विष्वक्सेनोति विपत्तन् सैन्यवीची-
 राजावन्तः कापि दूरं प्रयातम् ॥”)
 विष्णोः, पुं, भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 विसं, स्त्री, गणालम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कला-
 विलासे । ६ ।
 “नवविसंक्रियस्यकवचन-
 कषायकलहंसकलरवो यत्र ।
 कमलवनेषु प्रसरति
 लक्ष्म्या इव नपुरारावः ॥”)
 विसंवाहः, पुं, (वि + सं + वद + घञ् ।) विप्र-
 लम्भः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
 ०५८ । ११ ।
 “अदीहमविसंवाहं प्रवर्षन्ते तदाश्रयाः ॥”)
 विसकण्ठिका, स्त्री, (विसकण्ठः शुभः कण्ठो
 यस्या इति बहुव्रीहौ कन् टापि अत इत्वम् ।)
 बलाका । इत्यमरः ॥
 विसकुसुमं, स्त्री, (विसस्य कुसुमम् ।) कमलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विसकण्ठः, पुं, सिंहः । [इति शब्दचन्द्रिका ॥
 इन्द्रोद्वेगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विसत्रं, स्त्री, (विसाज्जायते इति । जन् + डः ।)
 पद्मम् । विसं गणालं तत्र जातत्वात् ॥
 विसनाभिः, पुं, (विसं नाभिरत्यन्तस्थानं यस्य ।)
 पद्मिनी । पद्मसम्बन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विसप्रखनं, स्त्री, पद्मम् । इत्यमरः ॥ (यथा, शिशु-
 पाखवधे । ५ । २८ ।
 “जन्तुर्विसं घृतविकासिविसप्रखनाः ॥”)
 विसरः, पुं, (विसरतीति । वि + ख + पदाद्यच् ।)
 सन्धः । इत्यमरः ॥ प्रसरः । इति मेदिनी ।
 रे, ११० ॥
 विसर्गः, पुं, (वि + खज + घञ् ।) दानम् । (यथा,
 रघुवंशे । ४ । ८६ ।
 “आदानं हि विसर्गाय सती जलसुखाभिवः ॥”)
 आगः । (यथा, महाभारते । १ । ३२ । १३ ।

**४६१
 विसर्पः**

“नानाशुभविषर्गैस्त्रैलोक्यमानः समन्ततः ॥”
 मलनिर्गमः । (विसर्जनीयः । (यथा, भाग-
 वते । ६ । ८ । १० ।
 “सविसर्गं पृथुर्न तत् सञ्चिद्विद्विनिर्दिशेत् ॥”)
 स्वर्गस्थायनभेदः । इति मेदिनी । मे, ५० ॥
 मोषः । इति हलायुधः ॥ विखटः । इति
 शब्दरत्नावली । विशेषश्चट्टः । यथा,—
 “पुरुषानुग्रहीतानामेतेषां वासनामयः ।
 विसर्गोऽयं समाहारो बीजादौर्जनं चराचरम् ॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥
 विसर्जनीयस्य पर्यायः ।
 “अः सर्गां रसना वक्रं विसर्गं द्विविधकः ।
 नादोऽर्द्धस्वरर्द्धमात्रा कला राशौ सदाशिवः ।
 अनुधायां तुरीया च विष्वमात्रकला परा ॥”
 इति बीजाभिधानम् ॥
 अपि च ।
 “अः कण्ठो महासेनः कला पूर्णाख्या हरिः ।
 इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिविद्यामुखी सुखम् ॥
 द्विविधरसना सोमोऽनिरुद्धो दुःखस्य चकः ।
 द्विजिह्वः कुण्डलं वक्रं सर्गः शक्तिनिर्वाकरः ।
 सुन्दरी सुयशानन्ता गगनाद्यो महेश्वरः ॥”
 इति बीजाभिधानम् ॥
 अथ च ।
 “विसर्गः सर्गमाख्यातो वियद्विधयमासनः ।
 अनिरुद्धो महेशानि कालज्ञोऽपि रमापि च ॥”
 इति वर्णाभिधानम् ॥
 (प्रयोगः । यथा, भागवते । १ । ५ । ११ ।
 “तदाविसर्गो जननाप्रविभवः ॥”)
 विसर्जनं, स्त्री, (वि + खज् + क्तुट् ।) दानम् ।
 परित्यागः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । ८ । ५५ ।
 “मृतदेहविसर्जनं पितु-
 चिरमयुगि विमुच्य राघवः ॥”)
 संप्रेषणम् । इति मेदिनी । मे, ०५५ । (ये, यद्वं-
 शीयानामन्यतमः । यथा भागवते । १२ । ३० । १८ ।
 “विसर्जनाः कुक्कुराः कुलपथ
 मिथस्तु जघ्नः सुविख्य मौहृदम् ॥”
 विशेषेण ख्यते इति । वि + खज् + कर्मणि
 क्तुट् । उत्पादिते, चि । यथा, भागवते । १० ।
 १६ । ५० ।
 “त्वया ख्यमिदं विषं धातुर्गणविसर्जनम् ॥”
 विसर्पः, पुं, (वि + खप + घञ् ।) रोगविशेषः ।
 तपस्यायः । विसर्पः २ सत्त्वामयः ३ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ तत्र विप्रकण्ठं निदानं संस्थां
 निरुक्तिश्चाह ।
 “लवणाच्छकट्यादिसेवनाद्दोषकोपनः ।
 विसर्पः सप्रधा स्रियः सर्वतः परिसंपातः ॥”
 आदिशब्दाच्चरकोक्तहरितशाकशिशुकाप्रभ-
 तीनां ग्रहणम् ॥ ॥ सप्रधालं विप्रयोति ।
 “एषक प्रयत्निभिन्नेको विसर्पो हृदजाख्यः ।
 वातिकः पित्तकश्चैव कफजः सान्निपातिकः
 चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते हृदजाख्यः ॥
 आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्न्याख्यः कफवातजः ।

विसर्पः

यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः ॥” ॥
 विसर्पोऽपि वृष्यादि संयुक्ताह ।
 “रक्तं लसीका लघ्वांसं दूष्यं दीवाख्यो मलाः ।
 विसर्पाणां सतृप्त्यौ हेतवः सप्त धातवः ॥”
 त्रयो मलाः वातपित्तकफाः । दोषाः दूषका
 इत्यर्थः । अन्वया दोषा मला इत्यत्र पुनरुक्ति-
 दोषोऽगलित्वात् ॥ ॥ वातिकस्य लक्षणमाह ।
 “तत्र वातान् परीसर्पो वातखरसमख्यः ।
 शोफस्फरणनिस्तोऽभेदायामार्तिहर्षवान् ॥”
 परीसर्पो विसर्पः । वातखरसमख्यः शरी-
 रदुग्मात्तोरसुत्पादित्युक्तः । भेदः विदारकीनेव
 यथा । आयामः आकर्षणेनेव यथा ॥ ॥
 पौष्टिकमाह ।
 “पित्तादुदमगतिः पित्तखर लिङ्गोऽतिनीहितः ॥
 दुमगतिः शोषप्रसरणशीलः ॥ ॥ श्लेष्मिक-
 माह ।
 “कफात् कण्ठयुतः खिभः कफखरसमानवत् ॥”
 सान्निपातिकमाह ।
 “सन्निपातसमुत्पन्नं सर्वरूपममन्वितः ॥” ॥
 वातपित्तकस्यापि विसर्पाख्यस्य च लक्षणमाह ।
 “वातपित्तखर खट्विस्त्रातोऽसाराख्यः ॥
 अग्निभेदाग्निमदनमकारो चकीर्यतः ॥
 करोति सर्वमङ्गं दीपाङ्गारावकीर्णवत् ।
 यं यं देशं विसर्पश्च संसर्पति भवेत् स सः ॥
 शान्ताङ्गाराभितो भीलो रक्तो वा खपचीयते ।
 अग्निदग्ध इव स्फोटैः शोषगत्यात् इत्यत्र सः ॥
 समानुभारो वीसर्पः स्यादतीऽतिबलस्ततः ।
 यथेताङ्गं हरेत् संज्ञां निद्राश्च आसभोरयेत् ॥
 द्विधाश्च संगमोऽवस्थाभीदृशी लभते नरः ।
 कश्चिच्छर्मा रतिपयो भूमिप्रयासानादियु ॥
 पेशमानस्ततः क्षिप्रो मनोदेहसमृद्धवान् ।
 दुःप्रसोधीऽयुते निद्रां मोऽग्निवीसर्प उच्यते ॥”
 स्फोटैः उपसोयत इत्यन्वयः । समानुभारो
 हृदयानुभारो । हरेत् वीसर्प इत्यन्वयः । द्विधा
 द्विधाम् । इत्येव उक्तपत्तं प्रयेत् । मनोदेह-
 समुद्धवो निद्रा मरणरूपाम् । अयुते प्राप्नोति ॥
 वातश्लेष्मिकप्रत्ययविसर्पमाह ।
 “कफेन तद्वः पवनो भिन्वा तं बहुधा कफम् ।
 रक्तं वा तद्वरक्तस्य त्वक्रशिराकातुमासगम् ॥
 दूषयित्वा तु दीघायुर्वृत्तमूलस्वरात्मनाम् ।
 ग्न्यानां कुरते मालां रक्तानां तीव्रदग्जगाम् ॥
 आसकाशास्यवेरस्यशोषश्चक्षावभिभवेः ।
 मोहवेगयं कश्चां जम्भजाङ्गसदनेयैतः ।
 इत्ययं ग्न्यवीसर्पो वातश्लेष्मिकोपजः ॥”
 कफेन खरैतदुद्वेगं पवनोऽपि खरैतदुद्वेगः ।
 तिनार्यं वातश्लेष्मिकः । तं कफं बहुधा भिन्वा
 रक्तं वा दूषयित्वा इत्यन्वयः । जम्भजाङ्गमिनि
 रक्तविशेषणम् ॥ ॥ पित्तश्लेष्मिकं कर्दमाख्यं
 विसर्पमाह ।
 “कफपित्तखरान्तम्भो निद्रातन्काशिरोकता ।
 अङ्गावसादविलेपपलापारोचकभ्रमाः ॥
 खट्विस्त्रातोऽभेदोऽस्यापि पापेऽग्निघोरवत् ॥

विसर्पः

आमोपवेशनं लेपसोतसाश्च विसर्पति ।
 प्रायेणामाशये रुद्धकक्षेण न चालिकम् ।
 पिङ्गकेशकीर्णोति पीतलोहितपाङ्कुरैः ।
 खिण्णोऽसितो मेचकाभो मलिनः शीफवान् गुरुः ।
 गम्भीरपाकः प्राण्योद्या क्लिप्तः क्लिष्टो विदीर्यते ।
 पङ्कवक् शीर्णमांसस्य स्पष्टस्त्रायुशिरागणः ।
 श्वगन्धश्च वीसर्पः कर्दमाशसृष्टिस्तम् ॥”
 म च सर्पति एकदेशमित्यन्वयः । पिङ्गकैः
 पिङ्गकाभिः । अवकीर्णः व्यापः । असितः
 क्लिप्तः । मेचकः क्लृप्तकणः । प्राण्योद्या प्रपु
 रोद्या । स्पष्टः क्लिष्टोऽवदीर्यते स्पष्टः सन्नार्जो
 भवति विदीर्यते च । पङ्कवक् कर्दमवर्णा त्वग्-
 यत्र सः । शीर्णमांसः गलितमांसः । अतएव
 स्पष्टस्त्रायुशिरागणः ॥ * ॥ सान्निपातिक-
 माह ।
 “सन्निपातमसुप्तसु सर्वरूपसमन्वितः ॥” *
 अतएव विसर्पमाह ।
 “वस्यहेतोः सतान् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ।
 वीसर्पमाहवः कुर्थात् कुलत्वसदृशैश्चितः ।
 स्फोटैः शीघ्रस्वररक्षा दाहाद्यं श्यावशी-
 षितम् ॥”
 वास्यहेतोः शस्त्रप्रहारयालदन्तनखाद्यागन्तु-
 हेतोः । श्यावशीषितं धूम्रवर्णरक्तम् ॥ * ॥
 उपद्रवमाह ।
 “ज्वरातीसारवमद्युक्तगमांसदरुणकामाः ।
 अरोचकविपाकौ च विसर्पाणासुपद्रवाः ॥” *
 साध्याहिकमाह ।
 “सिध्मन्त वातकफपित्तज्जता विसर्पाः
 सर्वात्मकचतस्रश्च न सिद्धिमेति ।
 पित्तात्मकोऽङ्गनवपुष्प भवेदसाध्यः
 कृच्छ्राश्च मर्मसु भवन्ति च सर्वे एव ॥”
 पित्तात्मकोऽङ्गनवपुः पित्तजः सन् कज्जलवर्णः ।
 मर्मे एवासाध्या अपि ॥ * ॥ अथ विसर्पस्य
 चिकित्सा ।
 “विरेकधमनालेपसंचनासविमोचनैः ।
 उपाचरेद्यथादोषं विसर्पानविदाहृभिः ॥
 राज्ञा नीलोत्पलं दारु चन्दनं मधुकं बला ।
 घृतं क्षीरयुतो लेपो वातवीसर्पनाशनः ॥”
 चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् ।
 “कसेरुद्वङ्गाटकपद्मगुन्धैः
 सशैवलेः सोत्पलकर्दमैश्च ।
 वस्त्रान्तरेः पित्तकृते विसर्पे
 लेपो विधेयः सद्यतः सुशीतः ॥” *
 त्रिफलापद्मकोशीरसमङ्गाकरधीरकम् ।
 नलभूलमनस्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥
 समङ्गा लज्जालुः ।
 “वातपित्तप्रशमनमग्निवीसर्पणे हितम् ।
 वातश्लेष्महरं कर्मे पित्तवीसर्पणे हितम् ॥
 पित्तश्लेष्मप्रशमनं हितं कर्दमसंश्लेके ।
 त्रिदीपजक्रियां कुर्वान विसर्पं त्रिमलापहाम् ॥” *
 शिरोधयष्टीनतचन्दनैला
 मांसीहरिद्रादयकुष्ठवालेः ।

विसारि

लेपो दशाङ्गः सद्यतः प्रयोज्यो
 विसर्पकुष्ठस्वरशीघ्रहारौ ॥”
 नतं तगरम् । चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् ।
 दशाङ्गो लेपः ॥ * ॥
 “परिधिकाः प्रलेपाश्च शस्यन्ते पञ्चवस्त्रकैः ।
 पद्मकोशीरमधुकं चन्दनैला विसर्पणे ॥
 भूमिस्ववासा कटुका पटोल-
 फलत्रयं चन्दननिम्बसिद्धः ।
 विसर्पदाहस्वरशीघ्रकण्डं
 विस्कोटल्ल्याधमिञ्चतु कषायः ॥
 कुष्ठानि यानि सर्पिधि व्रणेषु विविधेषु च ।
 विसर्पं तानि योज्यानि सकालेपनभाजनैः ॥” *
 करञ्जसमष्टदलाङ्गलीक-
 ञ्जकंदुग्धानलभृङ्गराजैः ।
 तैलं निशास्त्रविधेर्विपकं
 विसर्पविस्कोटविचर्चैकान्नम् ॥
 इति करञ्जादितैलम् ॥ * ॥
 “कुष्ठामयस्कोटमस्त्रिकोक्त-
 चिकित्सयाप्यायु हरेद्विसर्पान् ।
 सर्वान् विकारान् परिशीधो धीमान्
 व्रणं क्रमेणोपचरेद्यथोक्तम् ॥”
 इति विसर्पधिकारः । * । इति भावप्रकाशः ॥
 (वेगः । यथा, उत्तरचरिते ।
 “प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मद्ः ॥”
 नाथ्यालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा,
 साहित्यदर्पणे । ३ । ४८५ ।
 “विसर्पो यत्समारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥”
 यथा वेग्याम् । एकस्य तावन् पाकोऽयमि-
 त्यादि ॥)
 विसर्पणं, क्ली, (वि + स्तप् + ल्युट् ।) प्रसरः ।
 इत्यमरः ॥ तन्तुव्रणवितपादेर्विसर्पणम् । इति
 भरतः ॥ (निक्षेपः । यथा, महाभारते । ७ ।
 ८ । १३ ।
 “श्रीषणं सागरस्येव मेरोरिव विसर्पणम् ।
 पतनं भास्करस्येव न न्यथे द्रोगपातनम् ॥”)
 विसर्पिः, पुं, विसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विसर्पं, क्ली, (विसं लातीति । ला + कः ।) पक्षवः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विसारः, पुं, (विशेषेण सरतीति । स्त गतौ +
 “याधिमत्यवलेविति वक्तव्यम् ॥” ३ । ३ । १२७
 इत्यस्य वानिकोक्ता घञ् ।) मत्स्यः । इत्यमरः ॥
 (भावे घञ् । निर्गमः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७८ । १ ।
 “हिरण्यकेशो रजसो विसारे
 र्हिर्धुनिर्वात इव प्रजीमान् ॥”
 “रजस उदकस्य विसारे विसरये मेघान्निर्ग-
 मने ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
 विसारिणी, स्त्री, (विशेषेण सरतीति । स्त +
 णिनिः । डीप् ।) माधपर्णी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ प्रसरणशीला । यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । ८ । ६२२ ।
 “निर्धमस्य विसारिण्यो ज्वाला ह्यधुञ्जो
 वधुः ॥”)

विसृत्व

विसारितः, त्रि, प्रसारितः । विपूर्वणान्तस्त्रघातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
 विसारी, [त्रि] त्रि, (वि + स्त + णिनिः ।) प्रसर-
 शीलः ॥ तत्पर्यायः । विस्तरः २ विस्तरः ३
 प्रसारी ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । १५ ।
 “अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा
 सुजम्बनस्तस्य निजेन तेजसा ॥”)
 विसिनी, स्त्री, (विसमस्यस्या इति । विसृ +
 “पुष्करादिभ्यश्च ॥” इति इनिः । डीप् ।)
 पद्मिनी । इत्यमरः ॥ नृणालम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विसृचिका, स्त्री, (विसृची + स्वार्थे कन् ।)
 अजीर्णरोगविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥
 (अस्या विशेषवितृतिस्तु अजीर्णविसृचीशब्द-
 योर्द्रष्टव्यः)
 विसृची, स्त्री, (विशेषेण सूचयति न्युमिति ।
 वि + सूच् + अच् । स्त्रियार्थे ङीष् । यथा, त्रिप्रिष्टा
 सूचीव ।) अजीर्णरोगविशेषः । औलाउठा
 इति भाषा ॥ तस्य निरुक्तिर्यथा, —
 “सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्तिष्ठतेऽनिलः ।
 यस्याजीर्णेन सा वैदेर्विसृचीति निगद्यते ॥”
 तस्या निदानमाह ।
 “न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
 स्रष्टास्तामजितात्मानो लभन्तेऽश्नलोत्पुपाः ॥”
 विदितागमा ज्ञातायुर्वेदाः ॥ * ॥
 तस्या लक्षणमाह ।
 “सूक्ष्मातिसारो वमधुः पिपासा
 शूलं भ्रमोऽहिनजम्भदाहाः ।
 वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च
 भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥”
 उद्वेष्टनं हृष्टपादयोः । शिरसो भेदः शिरः-
 शूलम् ॥ * ॥ तस्या उपद्रवमाह ।
 “निदानाशीरतिः कम्पो सूत्राघातो विस-
 र्जता ।
 अमो उपद्रवा घोरा विसृच्याः पञ्च दाह्याः ॥”
 अमो उपद्रवा घोराः अमो निदानाशाद्य
 उपद्रवाः सर्वेषामेव रोगाणां घोरा भयङ्कराः ।
 विसृच्याः पञ्च दाह्याः विसृच्यास्तु पञ्चापि
 यदि स्युस्तदा दाह्याः प्राणभयङ्कराः ॥ * ॥
 तस्या अरिष्टमाह ।
 “यः श्यावदन्तौहनखोऽल्पसंज्ञ-
 ऋहृर्हृतिोऽभ्यन्तरयातनेचः ।
 चामस्वरः सर्वविसृक्तसन्धि-
 र्यायास्वरः सोऽपुनरागमाय ॥”
 सर्वविसृक्तसन्धिः सर्वं विसृक्ताः शिथिलीभूताः
 सन्धयो यस्य सः ॥ इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अस्याचिकित्सा अजीर्णशब्दे दृष्टया ॥
 विसृरितं, क्ली, अगुतापः । इति लटाधरः ॥
 विसृतं, त्रि, (वि + स्त + क्तः ।) विसृतम् । इत्य-
 मरः ॥
 विसृत्वरः, त्रि, (विसरति तच्छीर्षः । वि + स्त +
 “इणञ् विसृत्तैभ्यः करप् ॥” ३ । २ । १६३ ।

विस्तीर्णः

इति करप् । दृक्स्थिति तुक् । प्रसरणशीलः ।
 इत्यमरः ॥ “विसरयम् । गतिविशेषः । विस्-
 त्वरो नदः । विस्त्वरो नदी । विस्त्वरं तेल-
 मित्यादि । विसरति विस्त्वरः स्त गतौ चरप्-
 स्तृजीविति चरप् स्वस्य तन् पिति तन् ॥” इति
 भरतः ॥
 विस्त्वरः, चि, (विशेषिण्य सरति तच्छीलः । वि+
 स्तृ + “स्त्वस्यदः कररप् ॥” ३।२।१६० । इति
 कररप् ।) प्रसरणशीलः । इत्यमरः ॥
 विस्त्वः, चि, (वि + स्तृ + क्तः ।) निचिप्रः ।
 इति ञटाधरः ॥ (यथा, मृच्छकटिके । १ अङ्के ।
 “उद्दिश्यचक्रलकटाक्षविस्त्वडंछि-
 र्थाधानुसारचकिता हरिणोव यासि ॥”)
 विशेष्य स्त्वः ॥ (त्यक्तः । यथा, भागवते ।
 १।१६।२४ ।
 “अन्तर्हितस्य स्तरनी विस्त्वा
 कर्माणि निर्वाणविलम्बितानि ॥”
 प्रेषितः । यथा, रघुः । ५।३६ ।
 “आमः कुमारानयनोत्सुकेन
 भोजेन दूतो रघवे विस्त्वः ॥”
 पुं, विसर्गः । विस्त्वय्यरूपः । यथा, कातन्त्रे । ८।२ ।
 “रसकारयोर्विस्त्वः ॥”)
 विस्तः, पुं, क्ली, (विष उन्तर्ग + क्तः ।) हेनो-
 र्चः । अशीतिरत्तिकापरिमितस्वर्गम् । इत्य-
 मरः ॥
 विस्तरः, पुं, (वि + स्तृ + “प्रथने वावश्च्ये” ।
 ३।३।३३ । इति घञः । प्रतिषेधे “ऋदोरप् ।”
 इत्यप् ।) शब्दस्य विस्तारः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 शिशुपालवधे । २।२४ ।
 “सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ॥”
 वेदाङ्गम् । यथा, भागवते । ३।३।२ ।
 “सास्त्रीपनेः सक्त्योक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम् ॥”)
 विस्तारः । (यथा, गीतायाम् । १०।१६ ।
 “प्राधान्यतः क्रुशश्च नास्त्वन्तो विस्तरस्य मे ॥”)
 प्रणयः । इति मेदिनी । पीठः । सम्बद्धः । इति
 शब्दरत्नावली । (चि, बहुः । यथा, साहित्य-
 दर्पणे । ६।३१४ ।
 “अपेक्षितं परिवर्त्य नौरसं वस्तु विस्तरम् ।
 यदा सम्बद्धं प्रथमासुखानन्तरं तदा ॥”)
 विस्तारः, पुं, (वि + स्तृ + “प्रथने वावश्च्ये” ।
 ३।३।३३ । इति घञ् ।) विटपः । विस्ती-
 र्णतर । तत्पर्यायः । विग्रहः २ यासः ३ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५५८ ।
 “वंशावलम्बनं यद्यो विस्तारो गुणस्य याव-
 नतिः ।
 तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्गसुप्रणयाशय ॥”)
 स्तम्बः । इति मेदिनी । रे, २१५ ॥
 विस्तीर्णः, चि, (वि + स्तृ + क्तः । “रदाभ्या-
 मिति ।” ८।२।४२ । इति नः ।) विपुलम् ।
 विस्तृतम् । यथा,—
 “विस्तीर्णं विक्रतं बहुं विशालं विपुलं पृथु ।”
 इति ञटाधरः ॥

विस्फोटः

(यथा,—
 “पद्यानि स्वर्णवर्णानि विस्तीर्णाकर्णलोचने ।
 तूर्णमानीयतां चूर्णं पूर्णचक्रनिभानने ॥”
 इत्यङ्कटः ॥)
 विस्तीर्णपणं, क्ली, (विस्तीर्णं पणं पञ्चमस्य ।)
 मानकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विस्तृतः, चि, (वि + स्तृ + क्तः ।) लब्धविस्तारः ।
 तत्पर्यायः । विस्तृतम् २ ततम् ३ । इत्यमरः ॥
 (यथा, भागवते । २।२४।६० ।
 “तत्त्वं ब्रह्मपरं ज्योतिराकाशमिव विस्तृतम् ॥”)
 विस्फटः, चि, (विशेषिण्य स्फटः ।) सुस्पष्टः । यथा,
 “विस्फटमदतं शान्तं स्पष्टाचरपदं तथा ।
 कलस्वरसमायुक्तं रमभावममन्वितम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 विस्फारः, पुं, (वि + स्फृ + घञ् । “स्फुरति-
 स्फुरन्त्योर्घञि ।” ८।३।७६ । इत्यात्वम् ।) धनु-
 र्गणशब्दः । इत्यमरः ॥ अस्य विवरणं मूर्धन्य-
 पकारमध्यविष्कारशब्दे दृश्यम् ॥ (यथा,
 महाभारते । ३।२०६।३६ ।
 “विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्यस्यैव तदा यमौ ॥”
 विस्तृतिः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३।२०० ।
 “विस्फारस्तेनो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ॥”)
 विस्फारितः, चि, प्रकाशितः । चलितः । विपूर्व-
 चान्तस्फरधातोः क्तप्रत्ययेन निच्यत्प्रिमदम् ॥
 (यथा, महाभारते । ३।११।२० ।
 “स नष्टमाथोऽतिथलो क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
 कामस्पर्शधरः क्रूरः कालकल्पो यद्दृश्यत ॥”
 निर्वर्धितः । यथा, किराते । १४।३० ।
 “उदूष्वनःप्यागिते कदिदसुखो
 विक्रष्टविस्फारितचापमखलः ॥”)
 विस्फुरितः, चि, (वि + स्फृ + क्तः ।) स्फूर्ति-
 विशिष्टः । चञ्चलः । यथा,—
 “रक्तरक्तोज्ज्वलश्च रक्तविस्फुरितेक्षणम् ।
 वेष्टितं नागपाशेन भुङ्क्तेऽभीषणाननम् ॥”
 इति दशभुजादगाध्यानेकदेशः ॥
 विस्फुल्लिङ्गः, पुं, विषभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (विशिष्टः स्फुल्लिङ्गः ।) अक्रियण च ॥
 विस्फोटः, पुं, (विस्फोटोत्पत्ति । वि + स्फुट +
 क्तः ।) विरुद्धस्फोटकः । विस्फोडा इति
 भाषा । तत्पर्यायः । पिटकः २ पिटका ३
 पिटकम् ४ । इत्यमरः । विटकः ५ विटका ६
 विटकम् ७ । इति तट्टीका ॥ स्फोटकः ८
 स्फोटः ९ । इति राजनिघण्टः ॥ (यथा,
 कथामरित्सागरे । ८५ । १८ ।
 “किमेतदिति संभ्रान्तः प्रबुद्धोऽथ ददृश सः ।
 उत्थाय राजा विस्फोटानङ्गे तस्या विनि-
 र्गतान् ॥”)
 तस्य विप्रकृष्टनिदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
 “कदम्बनीचूर्णाणां विदाहिरुच्य-
 चारे रजीकांध्रानानपे च ।
 तथस्तदीष्य विषपेयेन
 कुप्यन्ति दोषा प्रवनादयस्तु ॥

विस्फोटः

त्वचमाश्रित्य ते रक्तमांसास्थीनि पटुष्य च ।
 घोरान् कुप्यन्ति विस्फोटान् सर्वस्वरपुरः-
 सरान् ॥”
 अतुदीष्य अतुहेतुकशीतोष्ण।पीनामसियोगेन ।
 अतुचिताहारविहारवैपरीत्येन त्वचमाश्रित्य
 विस्फोटान् कुप्यन्तीत्यर्थः । च्वरपुरःसरान्
 च्वरपूर्वान् ॥ ॥ रूपमाह ।
 “अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सञ्चरा रक्तपित्तजाः ।
 क्वचित् सर्वेषु वा देहे विस्फोटा इति तं
 स्फुटाः ॥”
 रक्तपित्तजाः एतेन सर्वेषु विस्फोटेषु रक्त-
 पित्तयोः प्रधानकारणत्वम् । यथा श्लेष्म वातस्य
 तथा वातानुगतिरपि बोध्यम् । तथा च भोजः ।
 “यदा रक्तञ्च पित्तञ्च वातेनानुगतं त्वचि ।
 अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुवतः सर्वदेह-
 गान् ॥” ॥
 वातिकमाह ।
 “शरीरकमूलभूयिष्ठञ्चरत्पृथ्वीभेदणम् ।
 सञ्चरणावर्णतां चिति वातविस्फोटलक्षणम् ॥”
 मूलमत्र तोदरूपम् ॥ ॥ पित्तिकमाह ।
 च्वरदाहश्चापाकः सावस्तृणासमन्वितम् ।
 पीतलोहितवर्णञ्च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥”
 रजादित्रयं स्फोटेषु ॥ ॥ यातपित्तिकमाह ।
 “वातपित्तज्ञतो यस्तु तत्र स्युस्फोत्रवेदनाः ।
 स्तेमित्यं गौरवं कस्तुभेवहातवलासजे ॥” ॥
 पित्तज्ञीयिकमाह ।
 “कण्ठदाहो च्वरश्चर्हिर्जायते कफपित्तिके ॥”
 साक्षिपित्तिकमाह ।
 “मध्य निष्ठासतधोदः कठिनः स्वल्पपाकयान् ।
 रागदाहलधामोहश्चर्हिर्नश्चरिञ्चलाच्वराः ।
 प्रलापो वेपथुयैश्च मोऽसाध्यश्च त्रिदोषणः ॥”
 मोहो विपरीतज्ञानम् । सञ्चर्या सर्वथा ज्ञान-
 म्युत्थना ॥ ॥ रक्तजमाह ।
 “वेदितयाश्च रक्तं पित्तिकेन च हेतुना ।
 गुञ्जाफलसमा रक्ता रक्तसाया विदाहिनः ।
 न ते सिद्धिं समायाति युद्धेयंगशानेरपि ॥”
 पित्तिकेन च हेतुना पित्तस्य हेतुना कदादिना
 रक्तस्य पित्तस्य तुच्छत्वात् न च ते माध्याः ।
 “एते चाष्टविधा बाह्या आन्तरोऽपि भवन्त्यम् ।
 तस्मिन्मन्त्राया मोहा च्वरयुक्ताभिजायते ॥
 तस्मिन् बहिर्गते स्वाभ्यान् ज्ञानस्य बहिर्गतिः ।
 तत्र वातिकविस्फोटक्रिया काय्या विज्ञानता ॥”
 उपदवानाह ।
 “छटन्वामसामसङ्कोथदाहश्चकामदच्वराः ।
 विसर्पमर्मसंरोधास्तैवासुक्ता उपद्रवाः ॥”
 मांससङ्कोथः मांसस्य शक्तिवत्वम् । मर्मसंरोधो
 मर्मस्यथा । तथा विस्फोटकाणां ॥ ॥
 केचिदुपद्रवाणां लक्षणान्तरं पठन्ति ।
 “द्विक्का चासंरोकविस्फोटा स्वाङ्गमर्हिर्जदि
 यथा ।
 विसर्पञ्चरुक्तासा विस्फोटानामुपद्रवाः ॥”
 साध्यत्वादिकमाह ।

विस्फोटः

“एकदोषोत्थितः बाधः लक्ष्मणाधो द्विदो-
षजः ।
सर्वरूपान्वितो घोरो लक्ष्मणाधो भूर्युपद्रवः ॥”
अथ विस्फोटस्य चिकित्सा ।
“विस्फोटे लङ्घनं कार्यं वमनं पथ्यभोजनम् ।
यथादोषवत्त्वं वीर्यं प्रयुञ्ज्याच्च विरेचनम् ॥१॥
जीर्णः शालिर्यथा सुत्रा मस्तराश्चाङ्गुली तथा ।
रुनात्पन्नानि विस्फोटे हितानि मुनयोऽनुवन् ॥
हे पञ्चमन्यौ राज्ञा च दार्शुणीरं दुरालभा ।
गृह्णी धाम्यकं सुकमेयां कायं पिबेत्तरः ।
विस्फोटः प्राणयत्याशु समीरणनिमित्तकान् ॥
द्राक्षाकाष्ठमथैखल्वरपटोलारिष्टवासकैः ।
कटुकालाजदुसर्षपैः पौनिकैश्चिसिं हृतम् ॥
भूनिम्बसयथावासात्रिफलेन्द्रसयत्सकैः ।
पिचुमर्दपटोलाभ्यां कफजै मधुयुक् शृतम् ॥२॥
किराततिलकारिष्टयष्टाङ्गाम्बुदवासकैः ।
पटोलपपटोशीरत्रिफलाकोटजान्वितैः ॥
ऋषितैर्द्वाद्दशाङ्गुलु सर्वविस्फोटनाशनम् ॥३॥
विस्फोटयाधिनाशाय तक्षुलास्त्रिपेयैः ।
बीजेः कुटजवृक्षस्य लेपः कार्या विजानता ॥४॥
क्षिप्त्वा पटोलभूनिम्बवामकारिष्टपपटैः ।
खदिराब्जयुतैः काथो हलि विस्फोटकं चरम् ॥
चन्दनं नागपुष्पञ्च सारिवा तक्षुलोयकम् ।
शिरीषवल्कलं जाभी लेपः स्याद्वाहनाशनम् ॥५॥
“उत्पलं चन्दनं क्षोधसुशीरं शारियादयम् ।
जलेन पिष्टं लेपेन स्फोटदाहनिनाशनम् ॥६॥
पुत्रजीवस्य मन्थानं जले पिष्ट्वा प्रणेपयेत् ।
कालस्फोटं विषस्फोटं सद्यो हन्यात् सवेदनम् ॥
कान्तायस्यं गलग्रन्थिं कर्णग्रन्थिञ्च नाशयेत् ।
अन्यत्र स्फोटकं ताम्रं पुत्रजीवो विनाशयेत् ॥”
इति विस्फोटकाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
अथाथ ।
“मरीचं त्रिवृतं कुण्डं हरितालं ममःशिला ।
देवदारु हरिद्रे हे कुण्डं मौसो च चन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च अर्कशीरं सक्तत्पलम् ।
यथाश्च कार्णिको भागो विषस्याह्वपलं भवेत् ॥
प्रस्यं कटुकमेलस्य गोभृजेऽष्टगुणे पचेत् ।
स्वपात्रे लौहपात्रे वा शनेमृदुशिला पचेत् ॥
पामा विचर्षिका चैव दद्विस्फोटकानि च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कौमलत्वञ्च जायते ॥
प्रसूतास्यपि त्रिचाण्डि तेलेनानेन म्रजयेत् ।
चिरोत्थितमपि त्रिचं विवर्णं तन्मृज्यात्
भवेत् ॥”
अपि च ।
“भूनिम्बनिम्बविफलापपटैश्च शृतं जलम् ।
पटोलसुक्तकाभ्याश्च वासकेन च नाशयेत् ।
विस्फोटकानि यत्कानि नात्र कार्या विषा-
रणा ॥”
इति भावह १६८ अध्यायः ॥१॥
विस्फोटकस्य स्वरूपं यथा, भावप्रकाशे ।
“स्फोटाः श्यावावर्णाभासा विस्फोटाः स्युस्तनु-
त्वचः ॥”

विस्मृतिः

विस्मयः, पुं. (वि + स्मि + “एरच् ।” इत्यच् ।)
आश्चर्यम् । तत्पर्यायः । अहो २ ही २ ।
इत्यमरः ॥ “अन्यद्भुतशब्दे इत्यम् ।
‘अद्भुतो विस्मयस्याधिभावो गन्धर्वदेवतः ।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मत्तम् ॥’
इति भावप्रकाशः पर्यायत्वं अद्भुतस्य विस्मय-
स्याधिभावात्कत्वात् ॥” इति भरतः ॥ १ ॥
तस्य लक्षणम् । यथा,—
“विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्षिषु ।
विस्तारश्चेतसो वस्तु स विस्मय उदाहृतः ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥
(अस्मात्तपःस्यो भवति । यथा, मनुः । ४।२३७।
“यश्चोद्भृतेन चरति तपः चरति विस्मयात् ॥”)
दर्पः । इति मेदिनी ॥ सन्देहः । इति शब्द-
रत्नावली । (विगतः स्मयो गर्जो यस्येति ।
नटगर्जे, त्रि । यथा, भागवते । ३।१७। ३० ।
“तं वीरमारोदभिपद्य विस्मयः
श्रियस्यसे वीरशये श्चिभर्वतः ॥”)
विस्मयान्वितः, त्रि, (विस्मयेन अन्वितः युक्तः ।)
विस्मययुक्तः । आश्चर्यविशिष्टः । तत्पर्यायः ।
विलसः २ । इत्यमरः ॥
विस्माप(य)नः, पुं. (विस्माप(य)यतीति । वि +
स्मि + णिच् + ल्युः ।) कुहकः । गन्धर्वनगरम् ।
कामदेवः । इति मेदिनी ॥ स्त्री, विस्मायनम् ॥
(यथा, हरिवंशे । २०३। २३ ।
“पारिजातनरः पुष्यं तस्य दत्तं मयानघ ।
विस्मापनार्थं देवेश पत्नीनामुरतेजसः ॥”
विस्मयकारके, त्रि । यथा, भागवते । १ ।
१५ । ५ ।
“वसिष्ठोऽहं महाराज हरिणा वन्यरूपिणा ।
येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्मापनं महत् ॥”)
विस्मितः, त्रि, (वि + स्मि + क्तः ।) विस्मयान्वितः ।
यथा,—
“महापाशुपतान् दृष्ट्वा ससुत्याव महेश्वरः ।
संपरिच्यजत यत्तं ते प्रणेसुर्महेश्वरम् ॥
ततस्तद्भुततमं दृष्ट्वा सर्वगणेश्वरः ।
सुविस्मितास्त्रदा सन्तः किमिदं चिन्तयन्ति ॥
विस्मितास्तान् गणान् दृष्ट्वा शैलादिर्योगिनोऽवरः ।
प्राह प्रहस्य देवेशं भूलपालं गणाधिपः ॥
विस्मितासौ गणा देव सर्व एव महेश्वर ।
महापाशुपतानां ह्य यत् त्वया लङ्घनं कृतम् ॥”
इति वामने ६४ अध्यायः ॥
विस्मृतिः, स्त्री, विस्मरणम् । विपूर्वस्मिधातोर्भावे
क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
विस्मृतः, त्रि, (वि + स्मृ + क्तः ।) स्मरणविषयः ।
तत्पर्यायः । अन्तर्गतम् २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
“पठित्वा सर्वशास्त्राणि विस्मृतान्यचराणि च ।
आसी किञ्चित् मम स्वान्तेऽवर्गस्य तु पञ्चमः ॥”
इत्युद्भटः ।)
विस्मृतिः, स्त्री, विस्मरणम् । विपूर्वस्मिधातोः
क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथा-
चरित्सागरे । ४४ । ६३ ।

विहगः

“जामातरश्च स तथा सूर्यप्रभसुपाचरत् ।
यथा तस्य विजा भोगाः सर्वे विस्मृति-
माययुः ॥”)
विस्मं, स्त्री, आमगन्धः । इत्यमरः ॥ इदं चिन्ता-
धुमादिगन्धे अपक्वमांसगन्धे इत्यथे । इति
भरतः ॥ (यथा, कथाचरित्सागरे । ७४। १६६ ।
“समाश्लिषच्च धावित्वा विस्मन् धराशुभिः
स तम् ।
मीनोद्गरीवासविस्मं प्रचालयन्निव ॥”
तद्विशिष्टे, त्रि । यथा, कथाचरित्सागरे ।
२२ । ७ ।
“अहमेनं न शक्नोमि यद्यत् विस्मपिच्छलम् ॥”)
विस्मगन्धा, स्त्री, (विस्मं गन्धो यस्याः ।) हृषुवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
विस्मगन्धिः, पुं, (विस्ममिव गन्धो यस्य ।) हरि-
तालम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विस्मञ्चः, त्रि, (वि + स्मृ + क्तः ।) विस्मयः ।
इति केचित् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १ । ७ ।
“विस्मञ्चं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्त्य
गच्छस्यलौम् ॥”)
विस्मम्, पुं, (वि + स्मृ + क्तः ।) विस्मयः ।
(यथा, उत्तरचरिते । १ ।
“विस्मम्भादुरनि निपत्य लब्धनिद्राम् ॥”)
प्रणयः । इत्यमरः ॥ प्रणयः परिचयः शङ्कार-
प्रार्थना वा ।
परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकीर्तितः ॥
इत्यमरमाला ॥
प्रणयः स्त्रीपापारतन्त्रम् । इति रमानाथः ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ६० । ७ ।
“विजनेऽपि वने मीना वासं प्राप्यः शृङ्खिष्वः ।
विस्मम् लभतेऽभीता रामे विन्त्यस्तमानसा ।’
केलिकलहः । वधः । इति हेमचन्द्रः ॥
विस्मम्भी, [नृ] त्रि, (विस्मम्भते विस्मिचतीति ।
वि + स्मम्भ + “वौ कणलसकृत्यस्मम्भः ।” ३ । २ ।
१४३ । इति त्रिगुणः ।) विस्माम्भी । (यथा,
भागवते । ६ । ५ । २० ।
“कथं तद्गुरुपाय गुणविस्मम्भुपक्रमेत् ॥”)
प्रणयो । विस्मम्भशब्दादस्यर्थं किन्प्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥
विस्मसा, स्त्री, जरा । इत्यमरः ॥
विस्सा, स्त्री, (विस्मं गन्धोऽस्यस्या इति । अच्
ततश्चाप् ।) हृषुवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
विस्सुतः, त्रि, (वि + सु + क्तः ।) विस्मृतः । विपू-
र्वकसुधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
विहगः, पुं, (विहायसा गच्छतीति । गम् + “प्रिथ-
वशेति ॥” ३ । २ । ३८ । इत्यञ्च “उच्च विहायसो
विहादेशो वक्तव्यः ॥” इति काशिकोक्तेः उपत्यये
विहायःशब्दस्य विहादेशः ।) पक्षी । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २४ ।
“सुपर्णवत्सा विहगाश्चरन्त्याश्चरमेव च ॥”)
वाहः । (यथा, महाभारते । ७।१६। ४० ।

वीचीत

वीकः, पुं, (अजनीति। अज + "अजियुधनीभ्यो दीर्घश्च।" उगा० ३।४७। कृन्। अजे वीभावः।) वायुः। पत्नी। इत्यगादिकोषः। मनः। इति संचिप्रसारोणादित्तिः।

वीकाशः, पुं, (विकशमिति। वि + कश + अच्। "इकःकाशे।" ६।१। १२१। इति वेङ्गपसर्गस्य दीर्घः।) रश्मिः। प्रकाशः। इत्यमरः।

वीचः, पुं स्त्री, इष्टिः। विपूर्वसंधानोरलप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्।

वीचणं, क्ली, विशेषण ईक्षणम्। दर्शनम्। विपूर्वसंधानोरनट् (ख्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम्। (यथा, भागवते। ६।१०। २०।

"मनो जयाह भावज्ञा सस्मितापाङ्गवीचयोः॥")

वीचापन्नः, त्रि, (वीचामापन्नः।) विस्फायापन्नः। इति हेमचन्द्रः। ३।६७७। (वीच्यापन्नः। इत्येवमेव॥)

वीच्यतः, त्रि, (वि + ईच् + क्तः।) विशेषण ईक्षितः। इष्टः। यथा,—

"पापार्थे प्रत्यक्षे तु पापसंयुतवीच्यते।
तथैव चाष्टमस्थाने रोगिणी मरणं दिशेत्॥"
इति दीपिका।

वीच्यं, क्ली, (वीच्यत इति। वि + ईच् + ग्यत्।) विस्मयः। इष्टम्। इति मेदिनी। ये, ५६॥

वीच्यः, पुं, (वि + ईच् दध्नि + ग्यत्।) लासकः। घोटकः। इति मेदिनी। दर्शनीये, त्रि॥

वीक्षा, स्त्री, (वीक्षन्मिति। वि + ईच् + "गुरोश्च हलः।" इति अः। टाप्।) शूकप्रसूती। गतिभेदः। गर्भनम्। इति हेमचन्द्रः। अश्व-गतिभेदः। सत्यः। इति शब्दरत्नावली।

वीचिः, पुं, स्त्री, (वयति जलं तटे वहुंयतीति। वे। "वीचो विच।" उगा० ४।७२। ईचिः। स च ङित्।) तरङ्गः। इत्यमरः। (यथा, रघुवंशे। १।४३।

"सरसीश्वरविन्दानां वीचिविचोभशीतलम्।
आमोदसुपञ्चमौ स्वनिम्बासयुकारिणम्॥")
स्वल्पतरङ्गः। अक्काशः। सुखम्। इति मेदिनी। चे, १०॥ अल्पः। इति हेमचन्द्रः। किरणः। इति जटाधरः।

वीची, स्त्री, (वीचि + क्तदिकारादिति डीष्।) वीचिः। इत्यमरटोकायां भरतः। (यथा, बृहत्संहितायाम्। ५६। ४।

"सरयु नलनीच्छचनिरस्तरविरप्रिमपु।
हंससाक्षिप्रकङ्कारवीचीविमलवारियु॥")

वीचीतरङ्गः, पुं, न्यायविशेषः। स तु अंजे शब्दस्य उत्पत्तिकारणरूपः। यथा,—

"वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता।
कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते॥"
इति भाषापरिच्छेदः।

ननु शब्दज्ञानवच्छेदेनोत्पत्ते शब्दे श्रोत्रे कथसु-
पत्तिरित्यत आह वीचीति आद्यशब्दस्य
वर्द्धेदशब्दवच्छेदोऽयम्। शब्दस्तेनैव शब्देन
अन्यते तेन चापरस्तरापक एवं क्रमेण श्रोत्रोत्-
पत्तौ यद्यत इति। कदम्ब इति आद्यशब्दाह-
श-

द्विषु दश शब्दा उत्पद्यन्ते ते स्वान्ये दश शब्दा
उत्पद्यन्ते इति भावः। अस्मिन् कल्पे गौरवा-
द्युक्तं कस्यचिन्मते इति। इति सिद्धान्तसुक्ता-
वली।

वी(बी)जं, क्ली, (विशेषण कार्यरूपेण अपत्यनया च
जायते इति। वि + जन + "उपसर्गे च संज्ञा-
याम्।" इति ङः। "अय्येवामपीति।" उप-
सर्गस्य दीर्घः। यदा विशेषण ईजते कुचिं
गच्छति शरीरं वा। ईज गतिङ्गत्सन्धोः +
पचाद्यच्। यदा, बीजते गच्छति गर्भाशय-
मिति। बीज + अच्। यदा, "बीजप्रजनन-
कान्थसनखादनेषु। इत्यस्मादच्प्रत्ययः। तथा
च भोजराजीये विधी अक इति युत्पादितम्।
वयोरभेदः। वेति प्रजायते गच्छत्यननाश्रयं
पितेति वा। अत्र चौरस्वामी बीज्यते वेति
वा बीजं वाजिलौकिकः इति। वाजिः स्यात्
प्रेरणक्रिया इति माधवः। प्रैयते हि कायं-
करणाय वा बीजम्।" इति निघण्टौ देव-
राजयज्वा। २।२। १५।) कारणम्। (यथा,
गीतायाम्। ७।१०।

"बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्॥"
यथा च मनो। १।५६।

"यदाद्यमात्रको भूत्वा बीजं स्यात् चरिणु च॥"
शुक्रम्। इत्यमरः। (यथा मनो। १।८।

"अप एव समर्चादी तामु बीजमवाह्यजन्॥"
बीजं शुक्रम्। इति मेधातिथिः। बीजं शक्ति-
रूपम्। इति कुल्लुकः। यथा च तत्रैव। १०।६०।

"यस्माद्बीजप्रभावेण तियं गजा ऋषयोऽभवन्।
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते॥"
श्रीकृष्णस्य सर्ववतारबीजत्वं यथा,—
दानव उवाच।

"अधुना कृष्णरूपत्वं परिपूर्णतमः स्वयम्।
सर्वधामवताराणां बीजरूपः सनातनः॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २२ अध्यायः॥
अकुरः। (यथा, महाभारते। ५।१२। १६।

"न तस्य बीजं रोहति बीजकाले
न चास्य वर्षे वर्षति वर्षकाले।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति प्राञ्चवे
न आतारं लभते चाणमिच्छन्॥"
तस्माधानम्। इति मेदिनी। मञ्जा। इति
राजनिर्घण्टः। गणितविशेषः। यथा,—

"उत्पादकं यत्प्रवदन्ति षुद्धे-
रधिष्ठितं सत्पुरुषेण सांख्याः।
यत्कस्य कृतस्य तदेकबीज-
मयत्तमीशं गणितं च वन्दे॥
पूर्वं प्रोक्तं यत्कस्य बीजं
प्रायः प्रश्ना नो विना यत्कयुक्ता।
ज्ञातुं शक्या मन्धीभिर्नितान्तं
यस्मात्तस्मादचमि बीजक्रिया च॥"
इति भास्कराचार्यविरचिते सिद्धान्तशिरोमणौ

बीजगणिताध्यायस्य प्रथमद्वितीयोक्तौ॥
मन्मः। यथा। अथ भुवनेश्वरीमन्मः।

वीजं

"नकुलोप्रीणिमाहो वामनेर्वाह चक्रवान्।
बीजं तस्याः समाख्यानं संवितं सिद्धि-
काङ्क्षिभिः॥"
नकुलोप्रीणिमाहकारः। अय्यी रेफः। वामनेज-
मीकारः। अहं चन्द्रोऽनुस्वारः। ह्रीं। ॥
अत्रपूर्णाया बीजम्। ह्रीं नमो भगवति माह-
श्चरि अत्रपूर्णे स्वाहा॥ ॥ अथ त्रिपुटा-
बीजम्। श्रीं ह्रीं क्लीं ॥ ॥ त्वरिताबीजम्। ओं
ह्रीं हूं खे च छे च स्त्री हूं छे ह्रीं फट्॥
अथ त्रिवाबीजम्। ऐं क्लीं त्रिवाक्त्रे मद्दवे
स्वाहा॥ ॥ वक्ष्यस्तारिण्याः। ऐं ह्रीं त्रिवा-
क्त्रे मद्दवे स्वाहा॥ ॥ अथ दुर्गाबीजम्।
ओं ह्रीं दुं दुर्गायै नमः॥ ॥ महिषमर्दिनी-
बीजम्। ओं महिषमर्दिनि स्वाहा॥ ॥ अथ दुर्गा
बीजम्। ओं दुर्गा दुर्गे रक्षणि स्वाहा॥ ॥
शूलिनीबीजम्। ज्वल ज्वल शूलिनि दुष्टग्रह
हूं फट् स्वाहा॥ ॥ वागीश्वरीबीजम्। वद
वद वाग्वादिनि स्वाहा॥ ॥ पारिजात-
सरस्वतीबीजम्। ओं ह्रीं ह्रौं ओं ह्रीं
सरस्वत्यै नमः॥ ॥ गणेशबीजम्। गं ॥ ॥
हेरम्बीजम्। ओं गं नमः॥ ॥ हरिद्रा-
गणेशबीजम्। स्लं ॥ ॥ लक्ष्मीबीजम्। श्रीं ॥ ॥
महालक्ष्मीबीजम्। ओं ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं ह्रौं
जगत्प्रस्थे नमः॥ ॥ सूर्यबीजम्। ओं वृणि
सूर्य आदित्य ॥ ॥ श्रीरामबीजम्। रां रामाय
नमः। जानकीवल्लभाय हूं स्वाहा ॥ ॥ विष्णु-
बीजम्। ओं नमो नारायणाय ॥ ॥ श्रीकृष्ण-
बीजम्। गोपीजनवल्लभाय स्वाहा ॥ ॥ वासु-
देवस्य। ओं नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥
बालगोपालस्य। ओं क्लो कृष्णाय ॥ ॥ लक्ष्मी-
वासुदेवस्य। ओं ह्रीं ह्रीं श्रीं श्रीं लक्ष्मीवासु-
देवाय नमः ॥ ॥ दधिवाहनस्य। ओं नमो
विष्णवे सुरपतये महाबलाय स्वाहा ॥ ॥
हयग्रीवस्य।
ओं उद्गरितृणवोद्गमीशसर्ववागीश्वरेश्वर।
सर्ववदमयाचित्त्य सर्व बोधय बोधय ॥ ॥
शुसिंहस्य।
उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम्।
शुसिंहं भीषणं भद्रं श्लुष्टं नमाम्यहम् ॥ ॥
नरहरिवीजम्। वीं ह्रीं श्रीं हूं फट् ॥ ॥
हरिहरस्य। ओं ह्रीं ह्रीं शङ्करनारायणाय
नमः ह्रीं ह्रीं ओं ॥ ॥ वराहस्य। ओं नमो
भगवते वराहरूपाय भूर्भुवःपतये भूपतिर्वं
मे देहि ददापय स्वाहा ॥ ॥ शिवस्य।
ह्रीं ॥ ॥ शुकुप्रयस्य। ओं शुं सः ॥ ॥
दन्तिगास्त्रीबीजम्। ओं नमो भगवते दन्तिगा-
स्त्रीये मह्यं मेधां प्रयच्छ स्वाहा ॥ ॥ चित्ता-
मणिबीजम्। र च म र य औं ऊं ॥ ॥
नीलकण्ठस्य। प्रीं नीं ठः नमः शिवाय ॥ ॥
चण्डस्य। क्लं फट् ॥ ॥ शैवपालस्य ओं श्रीं
शैवपालाय नमः ॥ ॥ वटुकभैरवस्य। ओं ह्रीं
वटुकाय आपदुद्धरथाय कुरु कुरु वटुकाय

बीजं

ह्रीं ॥ त्रिपुरावाः । हसरै । हसकलरीं ।
हसरीः ॥ ॥ सम्यत्प्रभैरयाः । हसरै ।
हसकलरीं । हसरीं ॥ ॥ कौशेभैरयाः ।
सहरै । सहकलरीं । सहरीं ॥ ॥ भय-
विघ्नविनीभैरयाः । हसे । हसकलरीं ।
हसां ॥ ॥ सकलसिद्धिभैरयाः । सहे । सह-
कलरीं । सहौ ॥ ॥ चैतन्यभैरयाः । महे ।
सकलह्रीं । सहरीः ॥ ॥ कामेश्वरीभैरयाः ।
सहे । सकलह्रीं । नित्यकामे मददवे सहरीः ।
षट्कूटाभैरयाः । हरलकमहै । हरलकमहौ ।
हरलकसहौ ॥ ॥ नित्यभैरयाः । हसकल-
रहे । हसकलरहौ । हसकलरहौ ॥ ॥ रुद्र-
भैरयाः । हसखफरै । हसकलरीं । हसौः ॥ ॥
भुवनेश्वरीभैरयाः । हसे । हसकलह्रीं ।
हसौः ॥ ॥ सकलेश्वर्याः । सहे । सहकलह्रीं ।
सहौः ॥ ॥ त्रिपुरावालायाः । ऐं क्लीं मौः ॥
नवकूटावालायाः । ऐं क्लीं मौः । हसे ।
हसकलरां । हसौः । हसरै हसकलरीं
हसरीं ॥ ॥ अन्नपूर्णाभैरयाः । ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं
नमो भगवति मातृश्रि अन्नपूर्णे स्वाहा ॥ ॥
श्रीविद्यायाः । कण्डौ ह्रीं । हसकलह्रीं ।
सकलह्रीं ॥ ॥ द्विप्रमस्तायाः । श्रीं क्लीं हूं
ऐं वज्रवेरोचनीये हूं हूं फट् स्वाहा ॥ ॥
श्यामायाः । क्लीं क्लीं क्लीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं दलिते
कालिके क्लीं क्लीं क्लीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा ॥ ॥
गुरुकालिकायाः । क्लीं क्लीं क्लीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं
गुरो कालिके क्लीं क्लीं क्लीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं
स्वाहा ॥ ॥ भद्रकाल्याः । क्लीं क्लीं क्लीं हूं हूं
ह्रीं ह्रीं भद्रकाल्ये क्लीं क्लीं क्लीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं
स्वाहा ॥ ॥ प्रमृगानकालिकायाः । क्लीं क्लीं क्लीं
हूं हूं ह्रीं ह्रीं प्रमृगानकालिके क्लीं क्लीं क्लीं
हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा ॥ ॥ महाकाल्याः ।
क्लीं क्लीं क्लीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं महाकालिके क्लीं क्लीं
क्लीं क्लीं क्लीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा ॥ ॥ तारायाः ।
ह्रीं ह्रीं हूं फट् ॥ ॥ चण्डोदयशूलपाणिः ।
ॐ ह्रीं हूं शिवाय फट् ॥ ॥ मातङ्गिन्याः ।
ॐ ह्रीं क्लीं हूं मातङ्गिन्ये फट् स्वाहा ॥ ॥
उच्छिष्टचाण्डालिन्याः । उच्छिष्टचाण्डालिनी
सुमुखीदेवी महापिशाचिनी ह्रीं ऐं ऐं ऐं ॥ ॥
धूमावत्याः । धूं धूं स्वाहा ॥ ॥ भद्रकाल्याः ।
ह्रीं कालि महाकालि किलि किलि फट्
स्वाहा ॥ ॥ उच्छिष्टगणेशस्य । ॐ हस्ति-
पिशाचि लिखे स्वाहा ॥ ॥ धनदायाः ।
धं ह्रीं श्रीं देवि रतिप्रिये स्वाहा ॥ ॥
प्रमृगानकालिकायाः । ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं कालिके
ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं ॥ ॥ वगलायाः । ॐ क्लीं
वगलासुखि सर्वदृष्टानां वाचं सुखं स्तम्भय
जिह्वा कौलय कौलय बुद्धिं नाशय क्लीं ॐ
स्वाहा ॥ ॥ कर्णपिशाचाः । ॐ कर्णपिशाचि
वदातीतानागतशब्दं ह्रीं स्वाहा ॥ ॥ मङ्ग-
घोषस्य । क्लीं ह्रीं श्रीं ॥ ॥ तारिण्याः ।
क्लीं क्लीं लण्डदेवि ह्रीं क्लीं ऐं ॥ ॥ सारस्वत-

बीजं

बीजम् । ऐं ॥ ॥ कात्यायन्याः । ऐं ह्रीं श्रीं
श्रीं चण्डिकाय नमः ॥ ॥ र्गायाः । हूं ॥ ॥
विशालाख्याः । ॐ ह्रीं विशालाख्ये नमः ॥ ॥
गौंध्याः । ह्रीं गौरि रुद्रदयिते योगेश्वरि हूं फट्
स्वाहा ॥ ॥ अन्नश्रीमन्त्रः । ह्रीं नमो अन्न-
श्रीराजिते राजपूजिते जये विजये गौरि
गान्धारि त्रिभुवनशङ्करि सर्वलोकेश्वरि
सर्वस्त्रीपुरुषवशङ्करि सुयुद्धवरागवे ह्रीं
स्वाहा ॥ ॥ रुद्रस्य । रं रुद्राय नमः ॥ ॥
गरुडस्य । क्षिप ॐ स्वाहा ॥ ॥ विघ्नहरायि-
बीजम् । खः खं ॥ ॥ इक्षिकविघ्नहरबीजम् ।
ॐ सरह स्फुः । ॐ हिलि हिलि चिलि हस्फुः ।
ॐ हिलि हिलि चिलि चिलि स्फुः । अफणो
फुः । सर्वेश्वो देवभ्यस्फुः ॥ ॥ सृष्टिकविघ्नहर-
बीजम् । ॐ गं कं ठं । आगमचण्डिकायां ॐ
गं गां ठः ॥ ॥ सृष्टिकनाशमन्त्रः । ॐ सरणो
फुः अमरणो फुः विमरणो फुः । एतन्मन्त्रं जपन्
श्वेतसर्पपक्षिपात सृष्टिकनाशो भवति ॥ ॥
लूताविघ्नहरमन्त्रः । ॐ ह्रीं ह्रीं हूं जपन् ॐ
स्वाहा गरुड हूं फट् ॥ ॥ सर्वकोटविघ्नहर-
बीजम् । ॐ नमो भगवते विष्णवे सर सर हन
हन हूं फट् स्वाहा ॥ ॥ सुखप्रभवमन्त्रः ।
ॐ मन्मथ मन्मथ वाह वाह लभोदर मुच
मुच स्वाहा । ॐ मुक्ताः पाशा विपाशाश्च
मुक्ताः सूर्येण रश्मयः । मुक्तः सर्वभयाद्गर्भ
एतद्दि मारीच मारीच स्वाहा । एतयो-
रन्वतरंगाष्टवारं जलमभिमन्त्रा देयं पीत्वा
सुखप्रभवा भवति ॥ ॥ हनमन्त्रः । हं हनमते
रुद्रात्मकाय हूं फट् ॥ ॥ वीरसाधनस्य । हं
पवननन्दनाय स्वाहा ॥ ॥ अथ आर्द्रपटी ।
ॐ नमो भगवति चासुखे रक्तवामसे अग्रनि
हतस्फुपरक्रमे अमुकवधाय विजितसे स्वाहा ।
आर्द्ररक्तपटेनाश्रुतः समुद्रगामिनीनदीनटे
ऊपरभूमौ वा दलितगामुख ऊर्ध्वबाहुजपेत् ।
यावत् पटः शुष्यति तावत् प्राणाः शुष्कन्ति
शक्तोः ॥ ॥ प्रमृगानभैरयाः । प्रमृगानभैरवि
नरकधिरास्त्रिवसाभिन्तणि सिद्धिं मे देहि मम
मनोरथान् पूरय हूं फट् स्वाहा ॥ ॥ ज्वाला-
मालिन्याः । ॐ नमो भगवति ज्वालामालिनि
युधगणपरिवृते हूं फट् स्वाहा ॥ ॥ महा-
काल्याः । ॐ फूं फूं क्लीं क्लीं पशुन् गृहाण
हूं फट् स्वाहा ॥ ॥ अथ निगडवत्यन-
मोक्षणस्य । ॐ नम हन्ते निहन्ते निगमन्तो
यन्मयं विव्रेता बन्धमेतं यमेत दत्तं तस्या संविदा
नीकमे नाके अधोवीरैरम् ॥ ॥ अथ चिटि-
मन्त्रः । ॐ चिटि चिटि चाण्डालि महा
चाण्डालि अतुकं मे वशमानय स्वाहा ॥ ॥
चाम्बकस्य ।
ॐ चाम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारकमिव बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥
अथ स्तनश्रीवनीमन्त्रः । ह्रीं ॐ नृं सः ॐ
भूर्भुवः स्वः ।

बीजं

चाम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारकमिव बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥
ॐ भूर्भुवः स्वः । इत्यादि तन्त्रसारः । व्याक-
र्णनादिवोजानि बाहुल्यभयाप्नोक्तानि ॥ ॥
(अथ बीजाभिधानम् । यथा,
“बीजसङ्केतबोधार्थमाहुत तन्त्रशास्त्रतः ।
बीजनामानि कतिचित् वक्ष्यामि विद्वधां सुदे ।
माया लज्जा परा संविता त्रिगुणा भुवनेश्वरी ।
दृक्त्वा शम्भुवतिता शक्तिर्देवीश्वरी शिवा ।
महामाया पार्वती च संस्थानकतत्त्वपिपी ।
परमेश्वरी च भुवना धात्री जीवन्मध्यगा ॥ श्रीं ॥
वह्निहोत्रेण्युष्ण्याया स्थिरमाया प्रकीर्षिता ॥
श्रीं ॥
शाविशान्तिर्विन्दनादेल्लोपगव उच्यते ।
श्रीलक्ष्मीवर्णापतिना रमा श्रीरसमृदगा ॥ श्रीं ॥
धोडशयन्नं वह्निवाभान्तिविन्दसंयुतम् ।
चन्द्रबीजमामाहृष्टं बधवीजमिदं स्तुतम् ।
बधुवैभेत्तगा यो गिदेकाक्षीं स्त्रीं च कामिनीं ॥ श्रीं ॥
नादविन्दममायुक्तो ह्यदशस्तुसुरो भगम् ।
योनिः सरस्वतीबीजमधरं वागभवच्च वाक् ॥ ऐं ॥
हकारो वामकर्णाटो नादविन्दविभ्रियतः ।
कूर्बं क्रोध उग्रदर्पो दीर्घकृद्धार उच्यते ।
शान्दश्च दीर्घकवचं तारा प्रभव इत्यपि ॥ हूं ॥
कामाक्षरं वह्निमन्त्रं रतिविन्दविभ्रियतम् ।
कालीबीजमिदं प्रोक्तं रतिवीजं तदेव हि ॥ क्लीं ॥
कामाक्षरं धरामन्त्रं रतिविन्दविभ्रियतम् ।
गुप्तकालीबीजमिदं गोपालबीजमिदपि ॥
तत्कामवीजं कामेशी बीजं शक्तिस्त्री परा ॥ श्रीं ॥
मत्यान्त्यकथामसङ्ग्रीषे प्रासादमन्त्रे ॥ ह्रीं ॥
कलादीं कौटिलीवीं क्लीं क्लीं क्लीं क्लीं शक्तिः ॥ क्लीं ॥
आकारो विन्दमान् पाशाः शोषश्च समदीरितः ।
मकला सुविद्यावीं कामेशी बीजमुच्यते ॥
नमस्तु हृदये स्वाहा दितशयगलं टटः ॥
नमः ॥ स्वाहा ॥
चन्द्रयुग्मं शिवो वेदमाता ज्वलनमन्त्रेण ।
स्वाहा परा देवमोक्षं तद्वयं चन्द्रयुगकम् ।
शुभो हविर्देवमाता देवास्यं वह्निमुत्सृजे ॥ स्वाहा ॥
शिखा वषट् शिरोमया प्राकमाता हरप्रिया ॥
शिखा वषट् च । वषट् कवचं क्रोधी वग्मङ्गमि-
त्यपि ।
क्रोधान्योर्हं तन्मन्त्रं शान्तादौ विपुसंशक्तः ॥ हूं ॥
अश्वत्थयुगं वीषट् ॥ वीषट् ॥ फट्स्वं शस्त्र-
मायुधम् ॥ फट् ॥
नाकायन्तु ह्रमोः प्रतवीजम् ॥ ह्रमोः ॥ ह्रमो-
ऽजपामनुः ॥ ह्रमः ॥
गकारो विन्दमान् विप्रबीजं गणेशवीजकम् ॥ गं ॥
सृष्टिम्यं मांसमौ विन्दयन् भुवो जमीरिसम् ॥ ह्रीं ॥
तास्तं हृदयनेत्रेण्युत्सृजे विन्दो जकम् ॥ ह्रीं ॥
अथ कामकलावामनयनं विन्दमयुतम् ।
अकमात्ताकलावागीनादीं हूं स्वदाशिवः ।
अनुष्णाण्यसुरीया च विन्धमाष्टकला परा ॥ ॥
नादः ॥

बीजको

भूतहामरसकृतबोधार्थं भूतहामरीयधीननामा-
 न्यपि निश्चयन्ते ।
 प्रगवो विषयीजं स्यात् भवं ह्यात्माह्वं स्मृतम् ।
 कालश्रुतिपर्यं ज्ञेयं बहुरूपी निरञ्जनम् ॥ प्रगवम् ॥
 जतजस्यं शोमवक्रं ध्रुवभैरव्यलङ्कृतम् ।
 नादविन्दसमायुक्तं वो जं प्राणात्मकं स्मृतम् ॥ ह्रीं ॥
 क्रीधोषं जतमाह्वं ध्रुवभैरव्यलङ्कृतम् ।
 विद्याजिह्वा विन्दयुतं पितृभ्रुवाभिनी स्मृतम् ॥ क्रीं ॥
 क्रीधकालात्मकं कुर्व्याद्भौतिकं वागभवं स्मृतम् ।
 नादविन्दसमायुक्तं समाधायोर्भैरवीम् ॥
 बीजमेतन् कथितं यत्तु द्विप्रवर्णकम् ॥ ऐं ॥
 क्रीधोषं बलभद्रभैरवीनादविन्दभिः ।
 विस्मृत्तं नक्षत्रं कामराजस्त्रैलोक्यमोहनम् ।
 इन्द्रासनगतो ब्रह्म सन्निभं समन्वयः ॥ क्रीं ॥
 संयुक्तं ध्रुवभैरव्यारक्तयं बलिभं जनम् ।
 नादविन्दसमायुक्तं किङ्किनी बीजमुत्तमम् ॥ ह्रीं ॥
 नादविन्दसमायुक्तं रक्तस्यं बलिभोजनम् ।
 कालरात्र्यासनोपितं पिशाखाख्यं महामनुम् ॥ ह्रीं ॥
 विद्यालिङ्गयोग्याद्योर्वसस्तज्जतोजीजनतः ।
 नादविन्दसमायुक्तो विज्ञेयः प्रिसताशनम् ॥ हुं ॥
 ध्रुवभ्रज्राधः कालाग्निः सौन्दर्यक्रीन्दविन्दभिः ।
 युगात्मकारकं बीजं भैरव्येन प्रकाशितम् ॥ स्त्रिं ॥
 कपर्दिनं समादाय जतजः क्षितिविग्रहम् ।
 संयुक्तं ध्रुवभैरव्यं लोहयं नादविन्दमान् ॥ प्रीं ॥
 कपालीद्वयमादाय महाकालेन मण्डलम् ।
 समासनमिति प्रोक्तं चाण्डिकाद्विप्रयोग्येन ॥
 ठं ठं ठं ठं ॥
 जतजस्यं शोमवक्रं चन्द्रलतविभूषितम् ।
 खद्योतमिति प्रोक्तं ग्रामिनी कालरात्रियुक् ॥
 हूं हूं ॥
 जतजो जतमाकाशं नादविन्दविभूषितम् ।
 विदारी भूषितस्यैव बीजं वैवस्वमोडकम् ॥ ह्रीं ॥
 कीर्त्त्यास्था कालवक्रात्त महाकालेन साधितम् ॥
 तदनाद्विधरपिसः स्त्रिंस्थित्यन्तदिधिः ॥ उं ॥
 शोमस्यं तालजङ्घास्यं विन्दनाद्विभूषितम् ।
 कूर्चं कालो महाकालः क्रीधवीजं निरञ्जनम् ॥ हूं ॥
 इति प्राणतोषिणी ॥)
 बीजकः, पुं, मातृलुङ्गकः इति जटाधरः ॥ वृत्त-
 विंशतिः । विजयासार इति हिन्दो भाषा ।
 तन्पण्यायः । पीतसारः २ पीतशालकः ३
 बन्धकपुष्पः ४ प्रियकः ५ सञ्जकः ६ आसनः ७ ।
 अस्य गुणाः । कुष्ठवीसर्पवित्रमेहगुदक्रिमि-
 श्रिषासपित्तनाशिलम् । लघ्वत्वम् । केश्यत्वम् ।
 रसायनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा,
 हरिवंशे । १५५ । २० ।
 "अन्तर्ज्वेज्जकेष्वेव मन्दारैश्चोपशोभितम् ॥"
 बीजे, स्त्री ॥
 बीजजन्, स्त्री, (बीजं बीजं करोति वर्जयतीति ।
 ज + क्तप्) वाजोकरणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बीजकोषः, पुं, (बीजानां कोष आधार इव ।)
 बीजकोषः } पद्मबीजाधारचक्रिका । फो फल
 इति ख्यातः । इति भरतः ॥ तन्पण्यायः ।

वराटकः २ । इत्यमरः ॥ कर्णिका ३ । इति
 जटाधरः ॥ वारिकुलः ४ वराटकः ५ । इति
 ध्रुवरात्रावली ॥
 बीजगर्भः, पुं, (बीजानि गर्भेऽभ्यन्तरे यस्य ।)
 यटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बीजगुमिः, स्त्री, (बीजानां गुमिर्ग्रन्थि ।) शिखी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 बीजधान्यं, स्त्री, (बीजप्रधानं धान्यम् ।) धान्य-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बीजनं, स्त्री, (बीज्येनेनेनेति । वि + डेज + करणे
 ल्युट् ।) यजनम् । (यथा, आर्यासमप्रशत्याम् । ४५० ।
 "मलयजमपसायं घनं बीजनविव्रं विधाय
 बाहुभ्याम् ॥
 स्मरसन्तापादगणितनिदाघमालिङ्गने मिथु-
 नम् ॥")
 वस्तु । कोके जीवद्बीजेषु च पुं । इति मारस्वतः ॥
 बीजपादपः, पुं, (बीजप्रधानः पादपः ।) भस्मा-
 तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बीजोत्पन्न-
 यत्नमात्रेण ॥)
 बीजपुष्पं, स्त्री, (बीजप्रधानं पुष्पं यस्य ।) मन्-
 वकः । मदनवृत्तः । इति मेदिनी । पे, २६ ॥
 बीजपूरः, पुं, (बीजानां पूरः सम्बन्धो यत्र ।) फल-
 पूरः । इत्यमरः ॥ टावा लेवु इति वङ्गभाषा ॥
 विजौरा इति हिन्दो भाषा ॥ तन्पण्यायः ।
 बीजपूर्णाः, २ पूर्णाबीजः, ३ सुकेशरः, ४ बीजकः, ५
 केशरान्तः, ६ मातृलुङ्गः, ७ सुप्रकः, ८ रुचकः, ९
 बीजफलकः, १० जन्तुघ्नः, ११ दन्तुरच्छदः, १२
 पूरकः, १३ रोचनफलः, १४ । अस्य फलगुणाः ।
 अम्लत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । आसकास-
 पवनशामनत्वम् । कण्ठशोधनकरत्वम् । लघु-
 त्वम् । हृद्यत्वम् । दीपनत्वम् । रुचिकारि-
 त्वम् । पावनत्वम् । आभानगुल्महृद्दोग्घ्नीहो-
 दावर्तनाशिलम् । विषयं हिक्कायां शूले
 हृद्दोषाश्च शस्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 अपि च ।
 "बीजपूरफलं स्वाद रसेऽन्नं दीपनं लघु ।
 रक्तपित्तहरं कण्ठजिह्वाहृदयशोधकम् ।
 आसकासारुचिहरं हृद्यं लण्णाहरं स्मृतम् ॥"
 तद्देहमभुक्कटौ । यथा,—
 "बीजपूरोपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी ।
 मधुकर्कटिका स्वादो रोचनी शीतला गुरुः ।
 रक्तपित्तक्षयश्चासकाशङ्काभ्रमापहा ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ४२ ।
 "सुज्जातकास्तथा जीवान् दाडिमान् बीज-
 प्रकान् ॥")
 बीजपूर्णाः, पुं, (बीजेन पूर्णाः ।) क्षीलङ्गः । इति
 रत्नमाला ॥ बीजपूरः, इति राजनिर्घण्टः ॥
 बीजपेशिका, स्त्री, (बीजस्य शुरुस्य पेशिकेव ।)
 अण्डकोषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बीजफलकः, पुं, (बीजप्रधानं फलं यस्य । कन् ।)
 बीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजमाहका, स्त्री, (बीजानां बीजमन्तानां मानेव
 जपमालात्वादस्यास्तथात्वम् ।) पद्मबीजम् ।
 यथा,—
 "पद्माक्षं पद्मबीजञ्च कर्णिका बीजमाहका ॥"
 इति हारावली ॥
 बीजरत्नः, पुं, (बीजं रत्नमिव यस्य ।) माष-
 कलायः । इति हेमचन्द्रः ॥
 बीजरुह, पुं, (बीजात् रोहतीति । रुह +
 इगुपधात् कः ।) शान्त्यादिः । यथा,—
 "कुरशटाद्या अश्वीजा मूलशास्त्रपलादयः ।
 पन्थोनय इत्याद्याः स्कन्दजाः शक्तकीमुखाः ॥
 शान्त्यादयो बीजरुहा संसृष्टं जाकृणादयः ।
 स्युर्नस्यतिका यस्य धृतेने मूलजातयः ॥"
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (कञ्चित् वाच्यलिङ्गोऽपि दृश्यते)
 बीजरचनं, स्त्री, (बीजं रचनं रचकं यस्य ।)
 जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बीजवपनं, स्त्री, (बीजानां वपनम् ।) जैत्रे बीजस्य
 जैत्रम् । तस्य दिनं दीपिकायाम् ।
 "पूर्वाश्रियास्यफणिपत्राश्रिवात्म्येपु
 रिताष्टमीविगतचन्द्रनिधिं विद्यायः
 ह्यङ्गालिगोमसुदये विकुलाकिंवारे
 श्रान्दयोग्येऽरुणेषु हलपवाहः ॥
 हलपवाहवद्बीजवपनस्य विधिः स्मृतः ।
 चित्रायाम् शुभे नन्दे स्थिरस्वमनुषोदये ॥
 जैमवारिपिलप्रस्य बीजस्योन्नयनः शुभः ।
 इन्द्रं चित्तं निधःयाथ स्वयं मुचिजयं वपेत् ॥
 क्रत्वा चान्योन्यप्रोक्त्वाहं नर्त्तको हृष्टमानसः ।
 प्रादमुखः कलमं गृह्य इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 त्वं वे वसुधारे सोत बहुपुष्पफलप्रदे ।
 नमस्ते मे शुभं निधं कृषिं मेधां शुभे कुरु ॥
 रोहन्तु मर्चशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु ।
 कर्षकास्तु भवन्त्वग्रा धान्येन च धनेन च
 खाहा ॥
 उप्रा बीजन्तु तत्रैव भीक्तयं बान्धवैः सह ।
 बीजवपनं प्राजापत्यतोर्धनं । यथा, हारीतः ।
 कनिष्ठायाः पश्चात् प्राजापत्यमावपनम् । होम-
 तर्पणं प्राजापत्येन क्रुष्यादिति । होमतर्पणे
 लाजहोमशनकादितर्पणे । पराशरः ।
 "वैशाखे वपनं श्रद्धं मध्यमं रोहिणीरवौ ।
 अतः परस्मिन्नधमं न जातु श्रावणे शुभम् ॥"
 ज्योतिषे ।
 "पूर्वभाद्रपदा मूलं रोहिण्युत्तरफलगुनी ।
 विशाखा शतभिषा वाथ धान्यानां रोपणे
 वरा ॥
 मदीमा रजनीं नीलीं पुत्रवित्तैर्विद्युष्यते ।
 स्वयंजाते पुनस्ते द्वे पालयन् नैव दुष्यति ॥
 आरामे एहमध्ये वा मोहान् सधपमावपन्तु ।
 पराभवं रिपोर्याति ससाधनघनक्षयम् ॥
 निशा भीली पलाशश्च चिन्हा श्वतापराजिता ।
 कोविदारश्च सर्वत्र सर्वं निवृत्ति मङ्गलम् ॥"
 निशा हरिद्रा । कोविदारको रक्तकाश्चनः ।

“हेमाभसा वृक्षबीजं स्नातो मन्त्रेण रोपयेत् ।
वसुधेति सुधीतेति पुण्यदेति धरेति च ।
नमस्ते शुभगे त्वत्वं दुभोऽयं वर्द्धतामिति ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

बीजवृक्षः, पुं, (बीजादेव वृक्षो यस्य । बीजप्रधानो
वृक्षो वा ।) असनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजसञ्चयः, पुं, (बीजानां सञ्चयः ।) बीजसंग्रहः ।
तच्छुभाशुभदिनादर्धया, —

“हस्ताचित्रादिस्वातीरेवत्वां श्रवणहृद्ये ।
श्विरे लघे गुरौ शुक्रे वीजं धार्यं च्वासरे ॥
माघे वा फाल्गुने वापि सर्व्वबीजानि संग्रहेत् ।
श्रांतयेत्तापयेद्भद्रैः रात्रौ नोपनिधापयेत् ॥
तत्र च पुटिकां बद्धा शीघ्रयेत् पुनः पुनः ।
स्थापयेच्च प्रयत्नेन यथा भूमिश्च न स्पृशेत् ॥
द्वीपाग्निना च संस्पृष्टं वृष्ट्या चोपहतञ्च यत् ।
वर्जनीयं तथा बीजं यत् स्यात् कीटसमन्वि-
तम् ॥३॥

यान्याहिकद्रामिवशाखूर्वा-
माहेन्द्रपित्रातरभैः शुभाहे ।

धान्यादिसंस्थापनमेव शस्तं
नृगस्थिरद्वाङ्गहोदयेषु ॥

सौम्यादितिमघाश्लेषान्तरेषु च कारयेत् ।
मीने लघे शुभे चन्द्रे निधनकरवर्जिते ॥
तेप्रथं कोष्ठके धार्यं गर्गो वदति सर्व्वदा ।
धनदाय सर्व्वलोकहिताय देहि मे धार्यं
स्वाहा ।

नम ईहाये ईहादेवी सर्व्वलोकविवर्द्धनी काम-
रूपिणि धार्यं देहि स्वाहा ।

लेखयित्वा इमं मन्त्रं धान्यागारे विनिष्पिपेत् ॥
पुराणसर्व्वस्वे ।

“मन्त्रं लिखित्वा पत्रे च मध्ये धान्यस्य धारयेत् ।
पत्रञ्च धान्यराशेस्तु सूषिकादिनिवृत्तये ॥
दक्षिणदिङ्मुखगमनं स्यादभिनवास्तु नारीषु ।
अथमपि शस्त्रफलानां न बुधो बुधवासरे
कुर्व्यात् ॥

त्रिभूतरेषु रेवत्यां धनिष्ठावारुणेषु च ।
एतेषु षट्सु विज्ञेयं धान्यनिक्रयणं बुधैः ॥
अवगात्रयं विशाखाश्रुवपौष्णपुनर्व्वस्रनिपुष्यञ्च ।
अश्विन्यथ व्यष्टा धनधान्यविवर्द्धनी कथिता ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

बीजस्रः, स्त्री, (बीजानि स्रते इति । स्र + कृप् ।)
पृथ्वी । इति हेमचन्द्रः ॥

बीजाकृतं, त्रि, (बीजेन सह कृतं कृतमिति ।
“कृत्वा द्वितीयतृतीयशब्दबीजान् कृषौ ॥” ५।४।
५८ इति ङाच् ।) उपकृतम् । इत्यमरः ॥ हे

बीजेन सह कृते कृते । बीजेन सह कृतं कृतं
बीजाकृतम् । तृतीयशब्दबीजिति ङाच् । आदा-

उपं पश्चान् कृतं उपकृतम् । इति भरतः ॥
बीजान्तं, स्त्री, (बीजे अन्तोऽन्तरसो यस्य ।)
वृक्षाक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजी, [न] पुं, (बीजमस्यस्येति । बीज + इति ।)
पिता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उदाहृतत्वे ।

“अथएव हेतनिययेऽपि सापिच्छागकने बीजिन-
मारभ्येत्युक्तम् ॥” यथा च गौतमसंहितायाम् ।
४।१।

“असमानप्रवरैस्त्रिंवाह ऊर्द्धं सप्रमात् पिष्ट-
वन्सुभ्यो बीजिनश्च माष्टवन्सुभ्यः पञ्चमात् ॥”

बीजविशिष्टे, त्रि, (यथा, मनी । ६।५१ ।
“तथैवात्रेति षो बीजं परत्वेन प्रवापिणः ।
कुर्वन्ति त्रेत्रिणामर्थं न योभी लभते फलम् ॥”)

बीजोदकं, स्त्री, (बीजमिव कठिनमुदकम् । तस्य
कठिनत्वान्नाद्यात् ।) करका । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥
बीजोपिचक्रं, स्त्री, (बीजानामुभये शुभाशुभसूचकं
चक्रम् ।) बीजवपनत्रयशुभाशुभज्ञानार्थसर्पा-

कारचक्रम् । यथा, —
“सूर्यभाद्रगः स्याद्यस्त्रिणाथे कान्तरक्रमान् ।
मुखे त्रौणि गले त्रौणि भानि द्वादश तूदरे ॥
पुच्छे षट् वेदिः पञ्च दिनभाक् फलं वदेत् ।
वदने चोत्तकं विद्यात् गलकेऽङ्गारकस्तथा ॥
उदरे धान्यवृद्धिः स्यात् पुच्छे धान्यलघो
भवेत् ॥

इतिगौगभयं रात्र्ये चक्रे बीजोऽपिसम्भवे ॥”

सूर्यभात् सूर्यभुज्यमाननक्षत्रात् । त्रिणाथे-
कान्तरक्रमादिति यद्यन्त्रिणां रविस्कादा तामा-

रभ्य गणयेत् । त्रिनाडीषु अश्विनीभरणी-
श्रितिकामु द्वावा रोहिणी वृश्चिः कार्या नृग-
शिरस आर्द्रापुनर्वसुनाङ्केषु द्वावा पुष्यो वृश्चिः
कार्याः । एवं क्रमेणास्या लेख्याः । चोत्तकं
शस्यत्युत्थनात् । इत्ययः ।

“अतिवृष्टिरनावृष्टिः शालभा स्रपिकाः खगाः ।
प्रत्यासताश्च राजानः पड्डेते इत्ययः स्रुताः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
बीज्यः, त्रि, (विशेषेण इत्यः पूज्यः । अथवा बीजाय
हितः इति । “उगवादिभ्यो यत् ॥” ५।१।० इति
यत् ।) यस्य कस्यचित् कुलभवः । तत्पर्यायः ।
कुलसंभवः ० । इत्यमरः ॥ वंशयः ३ कौलकेयः ४
कुलजः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुलजः ६
कुल्यः ७ कुलभवः ८ । इति ञटाधरः ॥

बीटिः, स्त्री, (विशेषेण एतत्ति क्षायानिस्वात-
यष्टादिं वेद्ययिन्वा प्रवर्द्धते । वि + ट + “इगु
पश्चान् कित् ॥” उणा० ४।१२६ । इति इत् । स
च कित् ।) ताम्बूलवल्ली । इति केचित् ॥
सुसञ्जीकृतताम्बूलम् । पानेर बीट्टा इति भाषा ।
इति केचित् ॥

बीटिका, स्त्री, (बीटिरेव । स्वार्थं कन् ष्टिघामाप् ।)
ताम्बूलवल्ली । इति केचित् ॥ सुसञ्जीकृतताम्बूल-
म् । पानेर बीट्टा इति भाषा । इति केचित् ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४३० ।
“भूषंक्षयानि कस्य त्वं पृष्टाया इति सुभूयः ।
ददन्त्या बीटिकास्तस्या वृतास्तमुपलब्धवान् ॥”)

बीटी, स्त्री, (बीटि + वा ङीष् ।) ताम्बूलवल्ली ।
इति केचित् ॥ सुसञ्जीकृतताम्बूलम् । पानेर
बीट्टा इति भाषा । इति केचित् ॥

बीजा, स्त्री, (वेति इतिमात्रमपगच्छतीति । बी
गतौ + “राज्यासाक्षात्पुलावीकाः ।” उवा०
३।२५ । इति नः । निपातनादृगुणाभावो
बलश्च ।) चित्तुत् । इति मेदिनी । बी, २८ ॥

(वेति श्रोतुश्चित्तं व्याप्रोतीति । बी व्याप्रौ +
नः ।) स्वनामस्थानवाद्यम् । तत्पर्यायः । वल्लती
२ विपची ३ । सा तु सप्रतन्वीयुक्ता चैत्वारवा-
दिनी ४ । इत्यमरः ॥ अत्रिमाजा ५ । इति
ञटाधरः । वङ्गमञ्जी ६ विपश्चिका ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ घोषवती ८ कच्छकूणिका ९ ।
(यथा, महाभारते । ६ । १३४ । १४ ।

“सप्रतयः सप्त चाप्यहंशानि
सप्रतन्वी प्रथिता चैव धीगा ॥”)

तद्गदा यथा । शिषस्य वीजा लम्बी १ सरस्वत्याः
कच्छपी २ नारदस्य मञ्जरी ३ गार्ग्यां प्रभा-
वती ४ विन्धावसोः वृद्धी ५ तुम्बुरीः कला-
वती ६ चाण्डालानां कच्छोलवीणा चाण्डालिका
च ७ । तस्याङ्गादीनां नामादि यथा । तस्याः
कायः शीलम्बकः । तस्या निवस्यन् उपनाहः ।
तस्या दहः पवालः । तस्याः प्रान्तवक्रकाङ्
कक्रुमः प्रसंवकश्च । तस्या मृत्ते वंशप्रलापार
कलिका कूणिकापि च । तस्या वादनं कीणः ।
इति हेमचन्द्रादयः ॥ अस्या विवरणं वाद्यशस्त्रे
दृश्यम् ॥

बीजादण्डः, पुं, (बीजाया दण्डः ।) बीजास्थिता-
नावूपरिकाण्डम् । तत्पर्यायः । प्रवालः २ ।
इत्यमरः ॥

बीजानुबन्धः, पुं, (बीजाया अनुबन्धः ।) उपनाहः ।
इति चारावली ॥

बीजावादः, त्रि, (बीजा वादयतीति । वद् +
णिच् + अच् ।) बीजावादकः । तत्पर्यायः ।
वीणिकः ० । इत्यमरः ॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । ३० । १६ ।

“शब्दायाह्वमराधानं महसं वीजावादिमिति ॥”
वीजावादकः, पुं, (बीजाया वादकः ।) वीजावाद्य-
कर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

वीजास्यः, पुं, (वीजा आस्यमिव यस्य । तथैव स्फुट-
मानकरगान ।) नारदः । इति ञटाधरः ॥
वीतं, स्त्री, (वेति सा । यो + क्तः । अथवा अजति सा ।
अज + गार्थेति क्तः ।) अमारदस्यचम् ।
युद्धात्ममित्यर्थः । इत्यमरः ॥ अङ्कुशकर्म । इति
मेदिनी । तं, ५८ । (यथा, माथे । ५ । ४७ ।
“निर्धूतवीतमपि बालकमुल्लङ्घनं
यन्ता क्रमेण परिमाल्बनतर्जनाभिः ॥”
सांख्योक्तानुमानविशेषः । यथा, सांख्यतत्त्व-
कौमुद्याम् । ५ ।
“प्रथमं तावद्विधिं वीतमवीतञ्च । अन्वय-
सुखेन प्रवर्त्तमानं विधायकं वीतम् ॥” अस्य
विशेषविवरणं तत्रैव दृश्यम् ॥ त्रि । कर्मणीयः ।
यथा, अश्विदे । ४ । ७ । ६ ।
“तं शस्त्रवीथु मात्स्य वन आ वीतमभ्यतम् ॥”
“वीतं कान्तम् ॥” इति महाव्ये सायणः ॥)

वीतिः

वीतंसः, पुं. (विशेषण कश्चिरेव तस्यै भूष्यते इति । वि + तन् + घञ् । “उपसर्गस्य चन्मनुष्ये बहुलम् ।” २।३।१०० । इति दीर्घः ।) ऋगपत्निगां बन्धनोपकरणम् । इत्यमरः । ऋगपत्निगां विश्वासहेतोः प्रावरणम् । इति मेदिनी । सं, ४० ।

वीतः, त्रि. (विशेषण एति स्म । वि + इत् + क्तः ।) शान्तः । इति श्वेत्चन्द्रः । गतः । विपूर्णे नधानोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिद् । (यथा, रघौ । ५ । २ ।

“स न्यस्ये वीतहिरण्ययत्नान् पान्ने निधाया घ्नमनर्घ्यशीलः ।”)

वीतदम्भः, त्रि. (वीतदम्भो दम्भो येन सः ।) त्यक्त-दम्भः । तत्पर्यायः । अत्रस्कनः २ । इति ऋटाधरः ।

वीतनः, पुं. लक्षणाद्वयम् । यथा, श्वेत्चन्द्रः । “लक्षस्तु कन्धराभ्यं लक्षपार्थी तु वीतनी ।”

वीतभयः, पुं. (वीतं भयं यस्य यस्माद्वा ।) विष्णुः । यथा,—

“अक्रूरः पेशलो दण्डो दक्षिणः क्रमिणावरः । विद्वत्सो वीतभयः पुण्यश्रवणकोपनः ।”

इति तस्य महत्त्वनामकीचम् ।

वीतरागः, पुं. (वीतो रागो विषयवासना यस्य ।) वृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः । विगतरागे, त्रि । यथा,—

“दःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्मृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ।”

इति भगवद्गीता ।

(यथा च महाभारते । २ । ३४६ । ४७ ।

“वीतरागश्च पुत्रस्ति परमात्मा भविष्यति । मन्त्रेश्वरप्रसादेन नैतद्वचनमन्यथा ।”)

वीतशोकः, पुं. अशोकवृत्तः । इति शब्दमाला । (वीतः शोको यस्मात् । अशोकाद्यस्यां तन्पानेन शोकनाशस्तस्य तथालम् । तथा च तिथितत्त्वे । “त्वामशोकं हराभीष्टं मधुमाससद्गुहम् । पित्रामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु ।” विगतः शोको यस्य ।) विगतशोके, त्रि । (यथा, महाभारते । ३ । १७३ । १० ।

“सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ।”)

वीतिः, स्त्री (वयनमिति । वी + क्तिन् ।) गतिः । दीप्तिः । (यथा, गो० रामायणे । २ । १०० । ४७ ।

“सुवर्गं वीतिप्रतिमाः पद्मकिङ्कलसप्रभाः । दिव्या विश्रान्ति साहस्राः कुबेरप्रहिताः स्त्रियः ।” प्रजनम् । अशनम् । धावनम् । इति मेदिनी । ते, ५६ । (पानम् । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६५ । २ ।

“प्रवामन्वासि मद्यान्यसुररं गन्तं हविषो वीतये मे ।”

“हविषो वीतये पानाय ।” इति तद्वाच्ये सायणः । प्राप्तिः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । १३ । ४ ।

“स नः शम्भोगि वीतयेऽमिष्येऽस्तु शान्तमा ।”

“वीतये सम्भजनाय अग्निहोत्रादिकर्म प्राप्त-

थम् ।” इति तद्वाच्ये सायणः । यज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । १ । ४ ।

“अभ्यर्घमहानां देवानां वीतिमन्वसा ।”

“वीतिं यज्ञं अन्वसा धानाद्यग्नेन सह अभ्यर्घ अभिगच्छ ।” इति तद्वाच्ये सायणः ।)

वीतिः, पुं. घोटकः । इति श्वेत्चन्द्रः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ३७७ ।

“अस्मिंस्तु वीतिमारुद्धि वीतिहोत्रसमे त्रुपे । कस्त्यता च त्वदीयानां लणानामिव शस्त्रि-
णाम् ।”)

वीतिहोत्रः, पुं. (वी गतिकान्धसनखादनेषु + कर्मणि क्तिन् । वीतिः पुरोडाशादिः कृतये अस्मिन्निति । “हुयामाशुभसिन्धुस्त्वन् ।” उणा० ४ । १६७ । इति च्त् । अथवा वीतये पानाय होत्रं ह्ययं यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः । सूर्यः । इति मेदिनी । ते, २६७ । (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ७ । ३७७ ।

“अस्मिंस्तु वीतिमारुद्धि वीतिहोत्रसमे त्रुपे ।”

प्रियव्रतपुत्रान्वतमः । यथा, भागवते । ५ । १ । २५ ।

“अग्निधर्मजिह्वयज्ञाव हूमहावीरहरिहरगरेतो वृत्तपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति सर्वं गवाग्निनामानः ।” राजविशेषः । यथा, महाभारते । ७ । ६८ । १० ।

“रघोवाहान् वीतिहोत्रान् त्रिगतान् मार्त्ति-
कावतान् ।”

हृद्ययवशीयराजविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३३ । ५० ।

“तेषां कुतो महाराज हृद्ययानां महात्मनाम् । वीतिहोत्रः सुजाताश्च भोजास्त्वन्तयः
स्मृताः ।”

त्रि. प्राप्रयज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८४ । १८ ।

“कस्मै देवा आवहानाशु होम-
को संसते वीतिहोत्रः सुदेवः ।”

“वीतिहोत्रः प्राप्रयज्ञः । * * * । वीतिहोत्रः वीगत्यादिषु अस्मात् कर्मणि मन्त्रे त्रुपेत्यादिना क्तिन् स चोदात्तः । होत्रं होमः हुयामाशु-
भसिन्धुस्त्वन् इति च्त्प्रत्ययः । वीतिः प्राप्ते होमो येन बहुव्रीहौ पूर्वोत्पन्नप्रतिस्वरत्वम् ।” इति तद्वाच्ये सायणः । कान्तयज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । २ । ३८ । १ ।

“ननं देवेभ्यो विहिधाति रत्र-
मथाभजह्वीतिहोत्रं स्वस्तौ ।”

“वीतिहोत्रं कान्तयज्ञं यजमानं स्वस्तौ अवि-
नाशं त्रैमे व्या अभजद्वागिनं करोतु ।” इति तद्वाच्ये सायणः ।)

वीथिः, स्त्री, (विथ्यतेऽनया । विथ + इगुपधात् किदितौत् । वाङ्मूलादीर्घः ।) वीथी । यथा,—

“पङ्क्तिवर्त्मगङ्गाङ्गु वीथिवीथी च वीथिका ।” इति रत्नकोषः ।

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३६२ ।

“तद्विना नगरं कुञ्ज पवित्राः सुलभा सुवि । सुभगाः विन्धुसम्भेदाः क्रीडावसथवीथिषु ।”

वर्त्मार्थं यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३०७ ।

“चिरं खलु खिलीभूताः क्षतक्षत्वस्य वीथयः । श्रीर त्वयेऽन त्वास्तु सञ्चारो यदि दृश्यते ।”)

वीथिका, स्त्री, (वीथिरेव । स्वार्थे कन् ततच्चाप ।) वीथिः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ७३ । १० ।

“अस्ति दक्षिणदिक्पान्ते प्राष्ठयो जम्भूरिव । पिहितार्का घनश्यामा तमालवनवीथिका ।”)

वीथी, स्त्री, (वीथि + वा ङीष् ।) पङ्क्तिः । यथा-
ङ्गम् । (यथा, हरिवंशे । ८३ । १८ ।

“तावद्युधौ सुवचनौ जग्मतुर्भास्त्रकारकान्त । वीथीं मान्यापणानां वे गन्धान्नातो दिपाविव ।”)

नायकरूपकः । वर्त्म । इति मेदिनी । घे, ११ । (यथा, महाभारते । ५ । ५१ । ३२ ।

“वीथीं कुञ्चन् महाबाहुर्दुर्वयन् मम वाहि-
नीम् ।

वृत्तत्रिव गदापाणियुगान्तं दर्शयिष्यति ।” *)

अथ वीथी ।

“वीथ्यामेको भवेद्दृक्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्पते । आकाशभाषितेऽन्तेऽस्त्रिंशत् प्रत्युक्तिमाश्रितः । सुचयेद्भिर शृङ्गारं किञ्चिदन्वयात् रसानपि । सुखनिर्व्वहणे सन्धी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः । किञ्चिदत्युत्तमो मध्यमोऽधमो वा शृङ्गारकहुल-
त्वाच्चास्याः कोऽपि कौतुकवहुलत्वम् । * * * । अस्यास्त्वयोद्देशाङ्गानि किञ्चिदन्ति मनोविगमः । उद्घात्यकावलिगते प्रपञ्चस्त्रिगन्तं हलम् । वाक्कल्पधिवने गच्छमवस्यन्दिननालिके । असत्पलापश्याहारस्त्वद्वानि च तानि तु । * * * । तत्रोद्घात्यकावलिगते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदा-
हरणं लक्षिते । * * * । मिथोवाक्यमसुद्भूतं प्रपञ्चो हास्यलक्षनः । यथा, विक्रमोत्तमप्रियम् । वङ्गभीष्मविदूषकस्त्री-
रन्वोत्पन्नम् । * * * । त्रिगन्तं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः । यथा, तत्रैव राजा । सर्वान्तिभृतां नाथ इष्टा सर्वार्थसुन्दरी । रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया । नपथ्यं तत्रैव प्रतिशब्दः राजा कथं इष्टेत्याह । अत्र प्रपञ्चवाक्यमेवोत्तरवाक्यत्वेन योजितम् । नटाद्वित्रियविषयमेवेदमिति कश्चिन् । * * * । प्रियामैरप्रियेऽन्त्येर्विलोभ्य च्छलनान् हलम् । यथा, वेण्यां भीमार्जुनौ । कर्ता दूतच्छलानां जतुमयशरशोहीपनः
सोऽभिमानी
राजा दुःशासनादेर्गुरुरुजशस्तस्याङ्गराजस्य
मित्रम् ।
लण्णाकेशोत्तरीययपनयनपटुः पाङ्कवा यस्य
दासाः
कास्ते दुष्यन्धनोऽसौ कथयतु न तथा द्रष्टुम-
भ्यागतौ स्वः ।
अन्धे त्वाङ्गुष्कं किञ्चिन् कार्यसुद्दिश्य कस्य-
चित् ।

उदीर्घने यद्दत्तं वचनं वाह्यस्योपक्रमम् ॥ * ॥
वाक्किलिहास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तिर्भवेत् ॥
द्वित्रिप्रत्युक्तिर्भवति यथा,—

भिन्नो मांसनिषेधो प्रकृतये किन्तु मत्तं विना
मद्यश्चापि तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः

सह ।

तासामर्षद्वयः कृतस्तव धनं दूतेन चौर्येण वा
चौर्येण तव परिग्रहोऽपि भवती नष्टस्य कात्या

गतिः ॥

केचित् प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निर्वृत्ति-
र्वाक्किलिहास्यः । अन्ये चानेकस्य प्रत्यस्यै-
कमुत्तरम् ॥ * ॥

अन्योन्यावाक्याधिक्योक्तिः स्पृहयाधिवर्णं मतम् ॥
यथा, मम प्रभावत्वात् वचनम् ।

अस्य वचः कृष्णैव निर्मय्य गद्यानया ।
लीलयोक्त्वाद्यध्यामि भुवनद्वयमद्य वः ॥

प्रदुम्भः । अरे रे असुरापसद अलममुना बहु-
प्रलापेन मम खलु ।

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-
कोदकनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्तां समस्तदित्तिजन्तुजोत्तितेयं
श्रीगो क्षयेन पिशिताशनलोभनीया ॥ * ॥

गच्छं प्रस्तुतसम्बन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥
यथा वेग्या राजा ।

अध्यामितुं तव चिराच्छनमालस्य
पर्याप्तमेव करभोरु समीकयुग्मम् ।

अनन्तरं प्रविश्य कश्चकी देव भयं भयमित्यादि ।
अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थं सम्बन्धे

सम्बद्धम् ॥ * ॥

याख्यानं स्वरभोक्तस्यान्यथावस्यदित्तं भवेत् ॥
यथा कृत्स्नरासे सीता । जाद कालं कखु उ

अच्छा एण गन्तवं तहिं सो राखा विणएण
पणादिद्वी । लवः । अथ किमावाभ्यां राजो-

पत्नीविभ्यां भवितव्यम् । सीता । जादमो
तुष्पायं पिदा । लवः । किमावथो रघुपतिः

पिता । सीता । साशङ्कं मा अमधा सङ्घरणं
कखु तुष्पाय स आलाज्ज एव पुहवीरुत्ति ॥ * ॥

प्रहेलिकैव हास्येन युक्ता भवति न लिका ॥
संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्याम्

सुसङ्गतः सहि लस कदे तु मं आअदा सो
रधञ्जिव चिदुदि साअरिआ कस कदे अहं

आअदा सुमंगं चित्तफलअस । अत्र त्वं राजः
जने आगतेत्यर्थः संवृतः ॥ * ॥

असमजापो यद्वचः समसम्बद्धं तथोत्तरम् ।
अयच्छतोऽपि मन्त्रस्य पुरो यच्च हितं

वच ॥

तत्राद्यं यथा मम प्रभावत्वात् । प्रदुम्भः सह-
कारवलीभवत्येव सानन्दं अहो कथमिहैव ।

अलिङ्गलमङ्गलकेशी
परिमलबहुला रसावहा तन्वी ।
किञ्चलर्यपेक्षलपाणिः
कोकिलकलभाविणी प्रियतमा मे ॥

एवमसम्बन्धोत्तरेऽपि । लघीयं यथा । वेग्या
दर्थोधनं प्रति गाथारीवाक्यम् ।

याहारो यत् परस्यार्थं हास्यलोभकरं वचः ।
यथा मालविकाग्निमित्रे । लास्यप्रयोगावसाने

मालती निर्गन्तुमिच्छति विदूषकः मादवे उप-
देशं सुध्या गमिष्यसि । इत्युपक्रमेण दामः ।

विदूषकं प्रति आर्यं उच्यते यत्तया क्रमभेदो
लघितः । विदूषकः पउमं । वचनं पूषामोदि

माद माण लङ्किदा मालती मयत इत्यादिना ।
नायकस्य विद्युत्प्रकाशप्रयुक्तं हास-

लोभकारिणा वचनमायाहारः ॥ * ॥
दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मदवे हितं ॥

क्रमेण यथा,—
प्रियजोषिता क्रीर्यं नखे हत्वं जतप्रता ।

भूयस्तद्दर्शनादेव ममेते गुणतां गताः ॥
तस्यास्तद्दर्शसौन्दर्यं भूषितं यैः वनश्रिया ।

सुखं कायतनं ज्ञानं दुःखायेव ममाभुता ॥
एतानि चाङ्गानि नाटकादिषु संभवन्त्यपि

वीथ्यामवश्यं विधेयानि निष्पन्नानि नाटकादिषु
विनिविष्टानिपि इहोदाहृतानि । वीथी च

नागरीनामाद्या मालारूपतया स्मितत्वाद्-
वीथीयम् । यथा मालविका ॥ इति साहित्य-

दर्पणम् ॥ * ॥ * ॥ सूर्यगमनपथः । यथा,—
“नागवीथ्यन्तरा वीथी अजवीथ्याश्च दत्तयोः ।

उभे आयादम्भन्तु अजवीथ्यादयाश्चयः ॥
अभिजित् पूर्वतः स्वाती नागवीथ्यन्तराश्चयः ।

अन्विनी कृतिका यास्या नागवीथ्यन्तराः स्मृताः ।
रोहिण्यादां श्वाशरो नागवीथ्यन्तरि स्मृता ॥

पुष्याश्लेषापूर्वसोर्वाथिरे गवती स्मृता ।
तिस्रस्तु वीथयो ज्ञता उत्तरो मार्गं उच्यते ॥

पूर्वो उत्तरफलगुण्योर्मध्याश्चोरादती भवेत् ।
पूर्वोत्तरे प्रोष्ठपदे गोवाथी रेवती स्मृता ॥

अथवा च धनिष्ठा च वारुणश्च नरहवम् ।
एताश्च वीथयस्त्रिसो मध्यमो मार्गं उच्यते ॥

हस्ता चित्रा तथा स्वाती नागवीथ्यन्तरि स्मृता ।
विशाखमित्रपेक्षश्च नागवीथ्यन्तरि स्मृता ॥

स्मृतान्तिप्रस्तु वीथ्यस्ता मार्गं वे दत्तयो वधे ॥
इति मातृ १०१ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
“उत्तरं यदगस्त्यस्य अजवीथ्याश्च दत्तयोः ।

पितृयानं न वे पथ्या वे श्वानरपथाहृदिः ।
तत्रासते महात्मान ऋषयो येऽग्रिहोत्रिणः ॥”

इति विष्णु पुराणे = अंगं = अध्यायः ॥ * ॥
तत्र ज्योतिषकैः वीथीक्रमो वाच्योक्तः ।

“मन्वेयहाणां आग्येव श्वानानि द्विजसत्तमाः ।
श्वानं जारह्वं मध्यं तथेरावतमुत्तरम् ।

वेश्वानरं दत्तगतीं निद्रिहमिह तत्पतः ॥”
तदेव मध्यमोत्तरदत्तयोर्मार्गत्रयं प्रत्येकं वीथि-

त्रयेण त्रिधा भिद्यते । तथा हि त्रिभिस्त्रिभि-
रन्वितादिनन्वेनागवीथी गजवीथी शेरवती

चेत्यन्तरमार्गं वीथ्यत्रयम् । आर्षभो गोवीथी

जारह्वी चेति वैपुवते मध्यमार्गे वीथ्यत्रयम् ।
अजवीथी श्वगवीथी वेश्वानरी चेति दत्तग-
मार्गे वीथ्यत्रयम् । तदन्तं तत्रैव ।

“अन्विनी कृतिका यास्या नागवीथीति
श्रुतिना ।

रोहिण्यादां श्वाशरो गजवीथ्यन्तरि ॥
पुष्याश्लेषे तथादित्या वीथी शेरवती स्मृता ।

एतास्तु वीथयस्त्रिसो उत्तरो मार्गं उच्यते ॥
तथा हे चापि फलगुण्यौ मघा चेर्षाभौ

मता ।

हस्ता चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति तु
श्रुतिना ॥

अथवा विशाखाश्रुताया वीथी जारह्वी मता ।
एतास्तु वीथयस्त्रिसो मध्यमो मार्गं उच्यते ॥

स्वलाषाद्रोत्तराषाद्रा अजवीथीति श्रुतिना ।
अथवा धनिष्ठा च मार्गं शतभिषक्तया ॥

वेश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्तिता ।
एतास्तु वीथयस्त्रिसो दत्तगो मार्गं उच्यते ॥”

यास्या भरणो । आदित्या अदितिदेवताका
पत्न्यसुः । मार्गो श्वगवीथी । एवं स्थिते

अगस्त्यादुत्तरमजवीथ्यास्तु दत्तगम् । किन्तु
अगस्त्यनिरूपणार्थं वेश्वानरपथाहृदिवेश्व

नरवीथीं विज्ञाय श्वगवीथीमात्रं पितृयान-
मित्यर्थः । इति तद्गीकार्या शोधरस्वामी ॥

वीथ्यङ्गः, त्रि, (वीथ्या अङ्गमिवाङ्गं यथ्य ।)
नाटकभेदः । इति जैमिनिः ॥ अस्य विवरणं

वीथीशब्दे दृश्यम् ॥
वीथं, क्री, (विप्रेषण इत्यने दीप्यते इति । वि-

इन्ध + “वाधित्” उणा० २ । २४ । इति
कन ।) नभः । (यथा, अथर्ववेदे १२ । २० । ५।

“वीथे सूर्यमिव सपेत्तं मा पिशाचं तिर-
स्करः ॥”)

वायुः । अग्निः । इति संनिप्रसारोणादि-
श्रुतिः ॥

वीथः, त्रि (वि + इन्ध + कन) विमलः । इत्यमरः ॥
वीनाहः, पु, (विप्रेषण नन्त्ये इति । वि + नह +

घञ् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) कूपस्य मुखवन्ध-
नम् । इत्यमरः ॥ अस्य कूपस्य यन्मुखवन्धनं

येन मुखं बध्यते तच्च वीनाहः नास्योपहृ इति
श्वानः । विशेषेण नन्त्ये कूपमुखमनेन ।

वीनाहः । नन्त् अौ बन्ध घञ् मनीषादित्वान
वेत्सा दीर्घः विनाहः वीनाहः कूपमुखवन्ध-

पहृ इति साङ्ग । इति भरतः ॥
वीपा, स्त्री, विद्युत् । इति शास्त्ररत्नावली ॥

वीमा, स्त्री, क्रियागुणद्वयैर्गुणद्वयानुमिच्छा ।
यथा,—

“सुक्तिर्नर्त्तयन्तोपाक्तिं भूतं भूतमभि प्रभः ।
भक्तो विभुमभि प्राज्ञो गोविन्दमभितुष्टि ॥”

अथ्यतोपाक्तिं अन्ते सुक्तिर्न श्यादित्यर्थः ।
प्रभुरीश्वरः भूतं भूतं अभि सर्वप्राणिय अन्ति

इत्यर्थः । वीषाद्यां प्रयुक्तस्य पदस्य हिर्भावः ।
इति सुम्भबोधटीकार्या दुर्गादासः ॥

वीरः

वीर, इ तु क प्रीत्यै । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरा० आत्म०-अक्ष०-सेट १) इ, अवि-
वीरत । प्रीत्यैसुत्वमः । इति दुर्गादासः ॥

वीरं, स्त्री, (अञ् + स्फायितश्चिञ्चोति ।)
उणा० १ । १३ । इत्यादिना रक् । अञ्-
वीर्भावः । वीर + अच् वा ।) ष्टङ्गी । नङ् ।
इति मेदिनी । रे, ६७ ॥ मरिचम् । पुष्कर-
मूलम् । काञ्जिकम् । उशीरम् । आरुकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वीरशब्दो मेदिन्यां पव-
गायवकारादौ ङणोऽपि वीरघानोरन्तःस्वकार-
रादौ ङणनादञ् लिखितः ॥

वीरः, पुं, (वीरयतीति । वीर विक्रान्ती + पचा-
द्यच् । यद्वा, विशेषण ईरयति दूरीकरोति
शब्दम् । वि + ईर + इगुपधात् कः । यद्वा,
अञ्जति निपति शब्दम् । अञ् + स्फायितश्चिञ्चि
दिना रक् । अञ्जेर्वाः ।) प्रीत्यैविशिष्टः । तत्प-
र्यायः । शूरः २ विक्रान्तः ३ । इत्यमरः । १०।८
६७ ॥ गच्छीरः ४ तरस्वी ५ । इति ञटाधरः ॥

(यथा, महाभारते । १ । १४१ । ४५ ।
“नृगराभो वृकश्चैव बुद्धिमानपि मूढविकः ।
निर्निता यत्तथा वीरास्तस्माद्दीरतरो भवान् ॥”
यथा च ऋग्वेदे । १ । ११४ । ८ ।

“वीरान्मनो रुद्रभामिनो वधी-
हृद्विष्यन्तः सद्मि त्वा ह्वामहे ॥”
“वीरान् वीक्रान्तान् ।” इति सायणः ॥ पुत्रः ।
यथा, ऋग्वेदे । ५ । २० । ४ ।

“वीरैः स्याम सधमादः ॥”
“वीरैः पुत्रैश्च सधमादः सहमाद्यन्तः स्याम
तथा कुतः ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥ * * *
पतिः । पुत्रश्च । यथा, मार्कण्डेये । ४५ । ३१ ।
“न चालप्येन्नदिष्टां वीरहीनां तथा स्त्रियम् ।
यद्वा दुःखिष्ठविष्णुपादाभ्यां सन्निपेहृष्टिः ॥”
यथा च अवीरा निर्यातसुता । इत्यमरदर्श-
नाच्च ॥ * * * दनायुदेवपुत्रः । यथा, महाभारते ।
१ । ६५ । ३३ ।

“दनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुत्रवाः ।
विश्वरो बलवीरोऽत्र त्रयश्चैव महासुरः ॥”)
शिनः । नङ् । इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः । यथा,
वीरोऽनन्तो धनञ्जयः । इति विष्णुसहस्रनाम ॥
शृङ्गाराद्यष्टरसान्तर्गतसर्वशेषः । तत्पर्यायः ।
उन्साहवर्द्धनः २ । इत्यमरः ॥

“उत्तमप्रकृतिर्वीर उन्साहस्याधिभावकः ।
महेन्द्रेवतो हेमवर्गाऽयं समुदाहृतः ॥”
उन्साहं वर्द्धयति इति उन्साहवर्द्धनः नन्द्यादि-
त्वाद्दन् । दानधर्मयुद्धेषु जीवानपेक्षोत्साह-
कारी रसो वीरः । वीरयन्ते अत्र वीरः । वीर
तद्गुणं प्रीत्यै षण् स्फीतस्यैव स्वाद्यते इति सर्व-
जसलक्षणं कटाक्षितम् । इति भरतः ॥ * * *
तान्त्रिकभावविशेषः । यथा,—

“तत्रैव त्रिविधो भावो दिव्यवीरपशुक्रमः ।
दिव्यवीरैकजः प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥”
इति रुद्रयासये ११ पटलः ॥

वीरः

अपि च ।
“भावस्तु त्रिविधः प्रोक्तो दिव्यवीरपशुक्रमान् ।
गुरवश्च त्रिधा चात्र तथैव मन्त्रदेवता ॥”
इति तत्रैव ६ पटलः ॥

अन्यच्च ।
“पशुभावं हि प्रथमे द्वितीये वीरभावकम् ।
तृतीये दिव्यभावश्च इति भावत्रयं क्रमान् ।
यादौ दशमदण्डेन पशुभावमथापि वा ।
मध्याह्ने दशदण्डेन वीरभावमुदाहृतम् ।
सायाह्ने दशदण्डे तु दिव्यभावं शुभप्रदम् ॥”
इति च तत्रैव ११ पटलः ॥

अन्यच्च ।
“जन्मभावं पशुभावं वर्षयोऽष्टकावधि ।
ततश्च वीरभावस्तु यावत् पञ्चाशतो भवेत् ॥
द्वितीयांशे वीरभावस्तृतीये दिव्यभावकः ।
एवं भावत्रयेणैव भावमैक्यं भवेत् प्रिये ॥”
इति वामकेश्वरतन्त्रे ५१ पटलः ॥

वीराचारविशिष्टः । यथा,—
“कुलाचाररतो वीरः कुलसङ्गी सदा भवेत् ।
संविदासिर्वर्षं कुर्यात् सोमपानं महेश्वरि ॥
सर्वथा क्रुते देवि वीरश्चोद्धतमानसः ।
दिव्यस्तु देवता पायश्चन्दनागुरुत्वेपनेः ।
रक्तचन्दनगन्धैश्च सुदिधो नात्र संग्रयः ॥
भस्माङ्गधूमरो वीर उन्मत्तवह्निचैलितः ।
सुरापाणरतो निव्यं बलिपूजापरायणः ॥
नरस्त्रागश्च महिषो मेघः शूकर एव च ।
शशकः शङ्खो गोधा खड्गो क्रुम्भी दश
सूताः ॥

वानरश्च खरश्चैव गजाश्चादिविहङ्गमाः ।
इत्यादिभिर्श्लोकाः पूजयेत् स्वैरुदेवताम् ॥
सिद्धमन्त्रो भवेत् वीरो न वीरो मत्पानतः ।
कनौ तु भारते वर्षे लोका भारतवासिनः ।
यद्दे यद्दे सुरा पीत्वा वर्णभ्रष्टा भवन्ति हि ॥”
इत्युत्पत्तितन्त्रम् ॥ * * *

कनौ तदाचारनिषेधो यथा,—
“दिव्यवीरमथो भावः कनौ नास्ति कदाचन ।
केवलं पशुभावेन मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥”
इति महानिष्ठागतन्त्रम् ॥ * * *

तच्छुभीयः । वराहकन्दः । क्षताकरञ्जः ।
करवीरः । अर्जुनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
यज्ञामिः । इति वीरहाशब्दटीकायां भरतः ॥
उत्तरः । सुभटः । इति मेदिनी ॥

वीरः, त्रि, श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्मठः ।
यथा, ऋग्वेदे । ८ । २३ । १६ ।

“इमं धा वीरो अस्तं वीरं कृण्वीतमर्षिः ॥”
“वीरः कर्मणि समर्थः ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
यथा च । तत्रैव । ६ । २१ । १ ।

“कर्त्ता वीराय सुव्यय उल्लोकं
दाता वसु स्तुवने कौरये चित् ॥”
“वीराय यज्ञादि कर्मसु द्वाय ॥” इति
तद्वाच्ये सायणः ॥ प्रेरयिता । यथा, तत्रैव ।
६ । ६५ । ४ ।

वीरत

“इहा हि वो विधते रत्नमक्षीदा
वीराय दास्युष उषासः ॥”
“वीराय प्रेरयित्ते ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ।)
वीरकः, पुं, (वीर एव । स्वार्थे कन् ।) करवीरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विक्रान्तः । समर्थः ।
यथा, ऋग्वेदे । ८ । २० । २ ।
“असौ य एषि वीरको यद्दं यद्दं विचाकशत् ॥”
“वीरको वीरः समर्थस्त्वम् ॥” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥ अपञ्जदंशविशेषवाची । यथा,
महाभारते । ८ । ४४ । ४२ ।
“कारस्करान् माहिषकान् कालिङ्गान् केरला-
स्तथा ।

कर्कोटकान् वीरकाञ्च दुर्द्धर्माञ्च विवर्णयेत् ॥”
चाक्षुषमन्वन्तरीयसुन्यन्तमः । यथा, भाग-
वते । ८ । ५ । ८ ।

“सुनयस्त्रय वै राजन् हृद्यैस्सङ्घीरकादयः ॥”
वीरजयन्तिका, स्त्री, (वीराणां जयन्तिकेव ।)
रणे वीराणां नृत्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वीरगं, स्त्री, उशीरशब्दम् । तत्पर्यायः । वीरणम्
२ कटायनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
वीरतरम् ४ । इत्यमरः ॥ वीरभद्रम् ५ । इति
रुद्रः ॥ (यथा, भागवते । १० । ११ । ५१ ।

“तमापतन्तं स निश्चुत्तु तुच्छोः
दोभ्यां वक्रं क्रंससखं सतां गतिः ।
पश्यन्तुसु बालेषु ददार लीलयया
सुदावहो वीरगवह्वीकसाम् ॥”)

अपि च ।
“स्याद्दीरणं वीरतक वीरश्च बहुमूलकम् ।
वीरगं पाचनं प्रीतं स्तम्भनं लघु तिलकम् ॥
मधुरं खरनुदान्तिमेदजित् कफपित्तहृत् ।
लण्णास्रविषवीसर्पजङ्घदाहृत्रणापहम् ॥
धीरगस्य तु मूलं स्यादुशीरमभयं तथा ।
अष्टगालश्च सैद्यश्च समगत्यकिमपि ॥
उशीरं पाचनं प्रीतं स्तम्भनं लघु तिलकम् ।
मधुरं खरनुदान्तिमेदजित् कफपित्तहृत् ।
लण्णास्रविषवीसर्पदाहृत्रणापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(पुं, प्रजापतिविशेषः । यथा, महाभारते ।
१२ । ३४८ । ४१ ।

“सनत्कुमारादपि च वीरगो वै प्रजापतिः ।
क्षतादौ कुरुषार्द्धं धर्ममेतदधीतवान् ॥”
यथा च मात्स्ये । ४ । ४० ।

“वीरगस्यात्मजायान्तु चतुर्भ्यनुमजीजनत् ॥”
वीरतरं, स्त्री, वीरणम् । इत्यमरः ॥

वीरतरः, पुं, शरः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (त्रि,
सामर्थ्यवान् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २४ । १५ ।

“नस्य पुराचन जज्ञे वीरतरस्त्वत् ॥”
“वीरतरः सामर्थ्यवान् ॥” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥ अयमनयोरतिशयेन वीरः । वीर-
श्रेष्ठः । यथा, महाभारते । ४ । ५२ । १४ ।
“नरर्षभास्ते तु नरर्षभे
वीरा रणे वीरतरैश्च भयाः ॥”)

वीरभः

वीरतरासनं, स्त्री, (वीरतराणां साधकश्रेष्ठानां आसनम् ।) आसनविशेषः । यथा,—
 “ऋदु कोमलमास्तीर्णं संग्रामपतिर्न हि यत् ।
 जन्मुद्यापादिर्न वापि ऋतं वा नरमासनम् ॥
 गर्भस्थुतं त्वचं वापि नारीणां योनिनां त्वचम् ।
 सर्वसिद्धिप्रदं देवि सर्वतोऽतिसम्प्लिद्धम् ।
 त्वचं वा यौवनम्यानां कुर्व्याद्दीरतरासनम् ॥”
 इति सुखमालातन्त्रे ३ पटलः ॥
 वीरतरः, पुं, (वीरस्तनाम्ना स्यात्तरः ।) अर्जुन-
 वृक्षः । इत्यमरः ॥ कोकिलाचट्टनः । इति
 रत्नमाला । विखान्तरट्टनः । भक्तानकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वीरपर्णः, स्त्री, सुरपर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वीरपत्नी, स्त्री, (वीराणां पत्नी । यद्वा, वीरः
 पतिव्यंस्याः । “निव्यं सपत्न्यादिषु ॥” ४।१।३५।
 इति पठ्युर्नकारादेशः । “ऋभ्यो ङीप् ॥”
 ४।१।५। इति ङीप् ।) वीरभायां । इत्यमरः ॥
 (यथा, मार्कण्डेये १०५ । ७ ।
 “तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।
 वीरगीजसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥”
 नदीविशेषः । यथा, ऋग्वेदे १।१०४।४।
 “अञ्जसो कुलिशी वीरपत्नी
 पयो हित्वा नौ उदभिर्भरन्ति ॥”
 “वीरपत्नी वीरस्य पालयिष्यति एतन्संज्ञिता-
 स्तिष्ठो नमः ।” इति तद्गायत्री सायणः ॥)
 वीरपत्नी, स्त्री, (वीरप्रियाणि पत्नीणि यस्याः ।)
 विजया । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वीरपानं, स्त्री, वीराणां श्रमनाशाय पानम् ।
 यथा,—
 “वीरपानसु यत् पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ।”
 इत्यमरः ॥
 (“वा भावकरणयोः ।” ८।४।१०। इति
 विकल्पेण णत्वमपि । यथा, गो० रामायणे ।
 ४।६।७२ ।
 “मत्तोऽयमिति दुःखे मोहात्सामभवत्स ।
 मदीये संप्रहृरिऽस्मिन् वीरपानं समर्थताम् ॥”)
 वीरपुष्पी, स्त्री, सिन्दूरपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वीरवाहुः, पुं, (वीराः समर्थाः वाहवो यस्य ।)
 विष्णुः । यत्, “वीरवाहुर्विदारणः ।” इति
 तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (धृतराष्ट्रपुत्रान्य-
 तम् । यथा, महाभारते । १।३७।१०३ ।
 “उग्रो भीमरथो वीरो वीरवाहुरलोकपुपः ॥”
 रावणपुत्रः । इति रामायणम् ॥ वानरविशेषः ।
 यथा, गो० रामायणे । ६।१७।१५ ।
 “वीरवाहुः सुबाहुश्च नलश्च वनगोचरः ॥”)
 वीरभद्रः, पुं, (वीराणां भद्रं येन ।) अश्वमेधान्तः ।
 वीरश्रेष्ठः । वीरगम् । इति मेदिनी । शिव-
 गणविशेषः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “इत्वाकर्ण्य महाकालः सम्यक् ज्ञात्वा सती-
 अयम् ।
 सखं सुने सती देवी ढ्योचक्रे खलीवितम् ॥

जोषं स्थिते सुनौ तत्र तन्महाकालसाधकान् ।
 वदन्नातो वरीदोऽभूत् बहुकोपापिरोपितः ॥
 ततस्तत्क्रोधजाह्वुराविराधीन्महादुतिः ।
 प्रत्यक्षः प्रतिमाकारः कालखलुः प्रकम्पनः ॥
 उवाच च प्रथम्येष्टं भूमिणीं महतीं दधत् ।
 आद्यां देहि पितः किन्ति करवे दास्यसुतमम् ।
 मन्नाखमेककवत् करवाणि तदाज्ञया ॥
 इति प्रतिज्ञां तस्यैष्टः श्रुत्वा क्षतममन्थत ।
 कतकत्वमिवात्कन्तं तं मुदा प्रत्युवाच ह ॥
 महावीरोऽसि रे भद्र मम सर्वगणेऽपि ह ॥
 वीरभद्राख्यया हि त्वं प्रथितिं परमां व्रज ।
 कुरु मे सत्वरं कार्यं दत्तयज्ञं तयं नय ॥”
 इति काशीखण्डे ८६ अध्यायः ॥
 (यथा च महाभारते । १०।२०३।५१ ।
 “वीरभद्र इति ख्यातो वदकोपादिनिःसृतः ।
 भद्रकालीति विख्याता देवाः कोपाह्वनिः-
 स्तता ॥”)
 वीरभद्रकं, स्त्री, (वीरभद्रमेव स्वार्थं कर्त् ।)
 वीरगम् । इति जटाधरः ॥
 वीरभायां, स्त्री, (वीराणां भायां ।) वीरपत्नी ।
 इत्यमरः ॥
 वीरमाता, [ऋ] स्त्री, (वीराणां माता ।)
 वीरजननी । तत्पर्यायः । वीरसूः २ । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, भागवते । ६।१४।४० ।
 “अन्तर्जन्तोऽमुषामख्य देवो म प्रथमो पुरीम् ।
 पुनस्तत्र गतोऽन्यन्तं उच्यते वीरमतरम् ॥”)
 वीररजः, [म] स्त्री, (वीराणां वीरभाविनां धार-
 णार्थं रजः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वीरस्य धूलिश्च ॥
 वीररेशुः, पुं, (वीरा रेशव इव यस्य ।) भीमसेनः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वीरवती, स्त्री, मांसरोहिणी । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ (विक्रमपुराधीश्वरविक्रमसुतशुभ्रप-
 कर्म्मचारिवीरवरस्य कन्या । यथा, कथा-
 सरितासरे । ५३।६० ।
 “यस्य धर्मवती नाम भाया वीरवती मुता ।
 पुत्रः सत्यवरश्चेति त्रयं परिकरो गृहे ॥”)
 वीरवत्सा, स्त्री, (वीरो वत्सः पुत्री यस्याः ।)
 वीरजननी । इति जटाधरः ॥
 वीरविप्रावकः, पुं, अद्भुतश्च होमकर्त्ता । यथा,—
 “वीरविप्रावको मुहुन् धनेः अद्भुतमाहृतेः ।”
 इति शैमलम् ॥
 वीरवृक्षः, पुं, (वीरनामको वृक्षः ।) भक्तानकः ।
 इत्यमरः ॥ अर्जुनवृक्षः ॥ इति शैमलम् ॥
 विखान्तरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृत्त-
 विशेषः । देशान् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 वीरतरः ० वृक्षहातः ३ अक्षरौहृदः ४ । इति
 रत्नमाला ॥
 वीरसूः, स्त्री, (वीरान् पुत्रानेव सूते इति वीर +
 सू + क्तिप् ।) वीरमाता । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते । १।२००।७ ।
 “जीवसुव्वीरसुभेदे बहुवैश्वस्यसम्भिता ।

वीरास

सुभगा भोगसम्यग्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ॥”
 पुत्रप्रमर्षिणी । यथा, ऋग्वेदे १।०।५।४४।
 “वीरसुर्वैश्वामा ख्योना प्रसो भवद्विपदे थं
 चतस्यदे ॥”
 “वीरसूः पुत्राणामेव सवित्री ।” इति तद्गायत्री
 सायणः ॥)
 वीरसेनं, स्त्री, आरुक्कणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वीरसेनः, पुं, नलराजपिता । इति नेगधम् ॥
 (यथा, महाभारते । ७।५२।५४ ।
 “निषधेयु महोपासो वीरसेन इति श्रुतः ।
 अस्य पुत्रोऽभवताम्ना नलो धर्मार्थकोविदः ॥”)
 वीरसेनजः, पुं, (वीरसेनात् जायते इति जन +
 ङः ।) नलराजः । इति नलोदयः ॥
 वीरहा, [न्] पुं, (वीरान् हन्तीति । हन +
 क्तिप् ।) नष्टाभिप्रायणः । इत्यमरः ॥ वक्ष्या-
 सिद्धोपिणः प्रमादादिना कारणान्तरेण वा
 अग्निर्नष्टो निर्वाणः स्यात् स वीरहोच्यते ।
 वीरयति शौर्यं कारयति इति वीर ह्त् क्तु
 शौर्यं इत्यस्मात् चुरादि ञिः प्रेरणे षाण्णात्
 पत्नानि वीरो यज्ञानिः तं हतवान् इति
 क्तिप् वीरहा । इति भरतः ॥ (यथा, वाण-
 सनेयसंहितायाम् । ७०।५ । “नरकाय वीर-
 हगम् ॥” “वीरहणं नष्टार्थं श्रूयात् ॥” इति
 तद्गायत्र्यम् ॥) विष्णुः । यथा । वीरहा साधवो
 मघः । इति विष्णुसहस्रनाम । वीरहन्तरि,
 त्रि ॥
 वीरा, स्त्री, सुरा । लीरकाकोली । तामलकी ।
 रक्तवाल्मीका । पतिपुत्रवती । रम्भा । विदारी ।
 दुग्धिका । मल्लपूः । लीरविदारी । इति
 मेदिनी । रे, ६८ । पुस्तकान्तरे सुरास्याने सुरा
 विदारीस्याने गम्भारी इति पाठः । काकोली
 महाशलावती । एहकन्या । प्राची । अति-
 विषा । मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिशुपा-
 वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (करन्वभराजपत्नी ।
 यथा, मार्कण्डेये । १०३।१ ।
 “वीर्यचन्द्रसुता सुभ्रुवोरा नाम शुभव्रता ।
 स्वयंवरे सा जयदे महाराजं करन्वमम् ॥”
 नदीविशेषः । यथा, महाभारते । १।६।१०० ।
 “पूञ्जाभिरामां वीराञ्च भीमा भोगवतीं
 तथा ॥”
 विक्रमशालिनी । यथा, मार्कण्डेये । १२५।७ ।
 “तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।
 वीरगोत्रसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥”)
 वीरान्कः, पुं, अश्वमेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वीरानकं, स्त्री, आरुक्कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वीराशंभनं, स्त्री, (वीरान् आशंसयति अथ
 श्यास्यामि वा नवेति चिन्तां जनयतीति ।
 आ + शंस + णिच् + ल्युः ।) अतिभयप्रदा युद्ध-
 भूमिः इत्यमरः ॥
 वीरासनं, स्त्री, (वीराणां साधकानामासनम् ।)
 भित्ताटनान्निधोपवेशनम् । यथा,—
 “दिवानुगच्छेता गास्तु तिष्ठद्भू रजः पिवेत् ।

वीरुधा

शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा राज्ञी वीरासनं वसेत् ॥
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे मनुः ॥

अथ च ।

“एकपादमथैकस्निग्धं विन्यसेदुक्तं संस्थितम् ।
इतरस्निग्धं तथा पश्चाद्द्वीरासनमिदं विदुः ॥”
इति घोरखसंहिता ॥

(यथा, रघुवंशे । १३ । ५० ।

“वीरासनोऽर्धनिजुमास्वधीया-
ममी समध्यानिगवेद्दिग्धा ।
निज्वाननिज्जस्यतया विभान्ति
योगाधिकरूपा इव प्राखिनोऽपि ॥”)

वीरिणी, स्त्री, अस्मिन्नी । यथा,—

“उपधमे वीरगस्य तनयां दत्त ईक्षिताम् ।
वीरिणी नाम तस्यास्तु अस्मिन्नीत्यपि सप्तमाः ॥”
इति कालिकापुराणे ८ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । १ । ७५ । ५ ।

“वीरिण्या सह सप्तस्य दत्तः प्राचैतसो मुनिः ।
आत्मतुलानजयया सहस्रं प्रसितप्रतान् ॥”
वीरः पुत्रोऽस्या अस्तीति वीर + इति । डीप् ।
पुत्रवती । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । ६ ।

“उनाहमस्मि विरिणीन्द्रपत्नी ॥”

“विरिणी पुत्रवती ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥

वीरुन्, [घृ] स्त्री, (विशेषणं रुगाद्धि वृत्तानन्यात् ।
वि + रुध + कृिप । “अन्वेषामपीति ॥” दीर्घः ।
अथवा विरोधतीति वीरुन् । विपूर्वस्य रुधेः
कृिपि धकारो विधीयते इति काशिका । ७।३।
५३ ।) विरुत्वा लता । तत्पर्यायः । गुल्मिनी २ ।
उलपः ३ । इत्यमरः ॥ वीरुधा ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ प्रताना ५ कश्चः ६ । इति षटा-
धरः ॥ (यथा, रघुवंशे । ८ । ३६ ।

“अभिभूय विभूतिमासेवी”

मधुगत्यातिशयेन वीरुधाम् ॥”

ओषधिः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६७ । ५ ।

“विद्यो वीरुन् सुरोधम्महिल्वीत प्रजा उतप्रसृ-
ज्वन्तः ॥”

“वीरुन्मु ओषधीषु ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥
वृत्तमात्रं, पुं । यथा, महाभारते । १।४५।२४।

“यानि पश्यसि वे ब्रह्मन् स्थलानीहास्य वीरुधः ।
एते नस्तन्वस्तात कालेन परिभक्षिताः ॥”

यथा च ऋग्वेदे । ६ । ११३ । २ ।

“सोमं नमस्य राजानं यो जज्ञे वीरुधांपतिः ॥”
“वीरुधां वनव्यतीनामिति ॥” इति तद्गाथे

सायणः ॥ लतानां वीरुधाश्च कथञ्चिद्देमाह ।
यथा, भागवते । ३ । १० । १६ ।

“वनस्पत्योषधिलता त्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः ॥”
“ये पुष्यं विना फलन्ति ते वनस्पतयः । ओषधयः
फलपाकान्ताः । लता आरोहणोपेक्षाः । त्वक्-
सारा वेणुदायः । लता एव काठित्यनारोहणा-
नपेक्षा वीरुधः । ये पुष्येः फलन्ति ते द्रुमाः ॥”
इति तद्गीकार्यां श्रीधरस्वामी)

वीरुधा, स्त्री, (विशेषणं रुगाद्धीति । वि + रुध +
इगुपधादिति कः । तत्स्त्रियां टाप् । अथवा

वीर्य

वीरुध् शब्दान् भागुरिमतं टाप् । यथा,—
“वष्टि भागुरिरहोपः अवाप्योरुपसर्गयोः ।
टापश्चापि हलन्तानां क्षुधा वाचा निशा
(गिरा ॥”)

वीरुन् । इति शब्दरत्नावली ॥

वीरेशः, पुं, (वीराणामीशः ।) शिवः । यथा,—
“अथ त्रयोदशे मासि ज्ञात्वा त्रिपथगाम्भसि ।
प्रत्यय एव वीरेणं यावदायाति स द्विजः ॥”
इति वीरेश्वरस्तोत्रम् ॥

वीरेश्वरः, पुं, (वीराणामीश्वरः ।) महादेवः ।
यथा,—

“तिलान्तरोऽपि नो काश्यां भूमिर्लज्जं विना
कचिन् ।

परं वीरेशसदृशं न लिङ्गत्वात् । मिद्धिदम् ॥
धर्मद्वयार्थदं सम्यक् कामदं भोक्षदं तथा ।
यथा वीरेश्वरं लिङ्गं काश्यां नान्यत्तथा भवम् ॥”
इति काशीखण्डे १० अध्यायः ॥

(सैथिलानां दशकर्मपद्धतिकर्ता । तत्पद्धतिश्च ॥
वीरोज्ज्वलः, पुं, धोमाकर्षा । यथा,—

“अभ्युदितमभिनिर्भक्तौ वीरोज्ज्वलो न जुहोति
यः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वीरोपजीविकः, पुं, अग्निहोत्रमुपजीविका यस्य ।
यथा,—

“अग्निहोत्रच्छलाद्याश्चापरो वीरोपजीविकः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वीर्यं, स्त्री, (वीरे साधु । तत्र साधुः इति यत् । यद्वा,
वीर्यतेऽनेनेति वीर विक्रास्ती + “अचो यत् ॥”
३।१।६७। इति यत् । यद्वा वीरस्य भावः । यत् ।)

चरमधानुः । तत्पर्यायः । शुक्रम् ३ तेजः ३
रेतः ४ बीजम् ५ इन्द्रियम् ६ । इति मनुष्य-
वर्ग अमरः ॥ वीर्यं शक्तिः सा च पृथिव्यादीनां
यः सारभागः तदतिशयरूपा । सा द्विविधा
चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुत्वेन । तत्र चिन्त्याक्रिया-
हेतुर्या द्रव्यरमादीनां स्वस्वकर्मणि स्वभाव-
सिद्धा शक्तिः । अचिन्त्याक्रियाहेतुश्च प्रभापर-
पर्यायः । द्रव्याणां रसाद्यनुरूपकार्यकरण-
शक्तिः । उत्कृष्ट ।

“भूतप्रभावातिशयो द्रव्ये पात्रे रसे स्थितः ।
चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुर्योर्ध्वं धत्वन्तरमेतम् ॥”
इति लक्ष्मणपरि शिवदामोयटीका ॥ * ॥

परवीर्योऽरपातदोषो यथा,—
“परवीर्यं यदुदरं कामतोऽकामतोऽपि वा ।
अहल्ये याति देवेन तदुपायं निशामय ॥
अकामतो न दुष्टा मा प्रायश्चित्तं शुद्धाति ।
कामभोगेन त्याज्या सा कर्मभोगेन शुद्धाति ॥
पितृपात्रे देवपात्रे पूजार्थां माधिकारिणी ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि चयं कृत्वा स्वकर्मणः ।
प्रयाति भोगदुर्हं सा तस्यान्ते पापकर्मणः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठजन्मखण्डे ४७ अध्यायः ॥
अतिशयशक्तिभागुत्साहः । इति स्वर्गवर्ग
अमरः ॥ कर्मसु सुकरः प्रत्ययः उत्साहः ।

वीर्या

इति मधुः । कर्मसु इष्टयत्कारको भाव
उत्साहः । इति रमागाथः । कर्मसु प्रत्यय
उत्साह इति नयनानन्दः । अशक्यं बलोद्यम
उत्साह इति केचित् । स उत्साहः अतिशय-
शक्तिभाक् वीर्यम् । अतिशयिनोऽध्यवसायो
वीर्यं साधु वीर्यमित्यर्थः । वीर्या स्त्री च वीर्यं
वीर्यं इति कोषान्तरम् । इति भरतः ॥ * ॥
बलम् । प्रभावः । इति नानार्थे अमरः ।
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । २५ । २ ।

“अग्निः सनोति वीर्याणि विद्वान्
सनोति वाजमस्तथा भूषन् ॥”

“वीर्याणि पशुपुच्छादिसस्पृपाणि सामर्थ्यानि ॥”
इति तद्गाथे सायणः ॥ यथा च भागवते । ६ ।
१७ । ३१ ।

“ज्ञानवीराण्यवीर्याणां नहि कश्चिद्दुपाश्रयः ॥”
शरीरसामर्थ्यम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५० । ७ ।
“स इद्राजा प्रतिजन्त्यानि विन्वापुष्पेण तस्या-
वभि वीर्यैश्च ॥”

“वीर्येण शरीरसामर्थ्येन ॥” इति तद्गाथं
सायणः ॥ शक्तिः । यथा, मनौ । ११ । ३१ ।

“ न ब्रह्मणो वेदयते किञ्चिद्राजनि धर्मेवित् ।
स्वीर्यैर्गैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥
स्वीर्याद्राजवीर्याश्च स्वीर्यं बलवत्तरम् ।
तस्मात् स्वेनैव वीर्येण निर्गच्छीयादरीन् द्विजः ॥”
मनःशक्तिः । यथा, भागवते । ४ । १८ । १५ ।

“कृत्वा वत्सं सुरगणा इत्तं सोममदूदुहन् ।
हिरण्यस्येन पात्रेण धोर्ध्वंभोजो बलं पयः ॥”
वीर्यधानां वीर्यस्य स्थितिकाला यथा,—

“यामं कल्ककषायवीर्यमखिलं चूर्णञ्च पञ्चत्रयं
षण्मासान् घृतभोदकौ सहगुडौ मासत्रयं
गुग्गुलीः ।

सिद्धानां रसभस्मानां सुविपुलं वीर्यञ्च वर्षत्रयं
किञ्चिद्द्व्यविवर्जितं गुणपरं तैले पुराणं महत् ॥”
इति नारायणदासकृतपरिभाषा ॥

तेजः । इति मेदिनी ॥ चेतः । दीप्तिः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वीर्यजः, पुं, (वीर्याञ्जायते इति । जन + ङः ।)
पुत्रः । इति केचित् ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
५ । १६ ।

“नेतच्चित्रं त्वयि जन्तव्यादरायणवीर्यज ॥”
वीर्यवान्, [त] त्रि, (वीर्यमस्यास्तीति । मतुप् ।)
मांसलः । इति शब्दरत्नावली ॥ वीर्ययुक्तश्च ॥
(यथा, किराते । २ । ४ ।

“अतिवीर्यवतीव भेषजे
बहुरूपीयसि इष्टयते गुणः ॥”)

वीर्यवृद्धिकरं, स्त्री, (वीर्याणां वृद्धिकरम् ।) शुक्र-
वृद्धिकारकौषधादि । तत्पर्यायः । वृष्यम् २
वाजीकरणम् ३ वीजहतम् ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वीर्या, स्त्री, (वीर्यतेऽनेनेति । वृ + “अचो यत् ॥”
इति यत् । टाप् ।) वीर्यम् । इत्यमरटीकायां
भतरः ॥

टंङ्गाः

टकोट

ट्चाः

वीवधः, पुं. पर्याहारः। परित आद्वियतेऽसौ
 घ्रायतङ्गलादिः। (यथा, माघे। २। ६४।
 “निरुद्धवीवधासारप्रसारो गा इव ब्रजम्।
 उपरुन्धन्तु दाशार्हाः पुरीं भाङ्गिणीं द्विषः॥”)
 मार्गः। पश्याः। इत्यमरभरतौ ॥ भारः। इति
 शब्दरत्नावली ॥

वीवधकः, त्रि, (वीवधेन हरतीति। वीवध +
 “विभाषा विवधवीवधान्।” ४। ४। १७।
 इति ठ्ठ्।) भारवाहकः। इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥

वीहारः, पुं, (विहरन्त्यत्रेति। वि + हृ + घञ्।
 उपसर्गस्य दीर्घः।) महाजयः। स तु वृद्ध-
 मन्दिरम्। इति शब्दमाला ॥ विहारः।
 इत्यमरटीका ॥

वृग, इत्यागे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट्।) इ, वृङ्गाते। इति दुर्गादासः ॥

वृड, इ क चित्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) पश्मस्वरो। इ,
 वृण्टाते। क, वृण्टयति। चितिर्हिंसा। इति
 दुर्गादासः ॥

वृडुङ्गि, स्त्री, (वृध + क्तिन्।) व्यात्मनो गुण-
 विशेषः। सा त्रिविधा यथा,—
 “प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च कार्याकार्य भयाभये।
 बन्धं मोक्षश्च या वेत्ति वृद्धिः सा पार्थ सात्विकी ॥
 यथा धर्ममधर्मश्च कार्यश्चाकार्यमेव च।
 अयथावत् प्रजानाति वृद्धिः सा पार्थ राजसी ॥
 अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता।
 सर्वार्थान् विपरीतान्श्च वृद्धिः सा पार्थ
 तामसी ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥

वृ, क च वृत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पर०-सक०-सेट्।) क, वारयति। इति
 दुर्गादासः ॥

वृ, उ ग संभक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
 व्यात्म०-सक०-सेट्।) संभक्तः संवत्तम्।
 उ ग, वृणोति। वृणोते हि विवृणोकारिणं गुण-
 लुब्धाः स्वयमेव सम्यदः। इति दुर्गादासः ॥

वृ, अ वृत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-
 सक०-सेट्।) अ, वररि वरते। इति
 दुर्गादासः ॥

वृ, न ग अ वृत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 क्रा०-उभ०-सक०-सेट्।) न अ, वृणोति
 वृणोते। ग अ, वृणाति वृणोते। वकारस्य दन्त्य-
 त्वान् संवृणोति इत्यादौ नानुस्वारस्य सकारः।
 ओष्ठप्रत्याह पुर्वर्धतोत्यादौ ऋद्विगावित्पूर्व-
 न च दन्त्यस्य कथमोष्ठकार्यमिति वार्थं यतः
 स्वभावाद्दोष्ठस्य वकारस्य ओष्ठकार्यं स्वाभा-
 विकमेव। कश्चिदन्त्यमध्ये पाठः मन्त्रकवर्गस्थो-
 भयस्थानं सम्भवति। इति दुर्गादासः ॥

टंङ्गाः, त्रि, (टङ्गि + लुः।) पुष्टिकारकः।
 यथा। संयत्नो टंङ्गो गुरुः। इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥

टंङ्गितं, स्त्री, (टङ्गि + लुः।) हस्तिगर्जनम्।
 तत्पर्यायः। करिगर्जितम् २। इत्यमरः ॥
 (यथा, महाभारते। ६। १८। २।
 “शक्तुन्मभिधीयेच्च वारणानाञ्च टंङ्गितैः।
 नेमिचोमे रथानाञ्च दीर्यतोव वसुन्धरा ॥”)
 वृक, उ आदाने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 व्यात्म०-सक०-सेट्।) उ, वर्कते। वरोवृण्यते।
 इति दुर्गादासः ॥

टुकः, पुं, (टुणोतीति। ट्। “खड्गभृशुपिमुपिभ्यः
 कक्।” उणा० ३। ४१। इति कक्। कुकुर-
 प्रमाणहरिणप्रजन्तुशिशोषः। षोडश इति स्यातः।
 छुण्डार इति हिन्दी भाषा। तत्पर्यायः।
 कोकः २ इच्छान्द्यः ३। इत्यमरः ॥ वत्सादनः ४
 विरुक ५ गोवत्सादो ६ द्वागमोजी ७ द्वाग-
 लाल्सी ८ जनाशनः ९। इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा, भागवते। ३। १०। २३।
 “आ द्वागलो वृको यात्रो माञ्जरीः शश-
 प्राक्तनी ॥”)
 कारः। इत्यादिर्कोपः ॥ (पातकः। इत्यादि-
 टोकाद्यन्तविश्वः। ३। ४१ ॥) वकट्टनः। इति
 शब्दरत्नावली ॥ शृगालः। इति हारावली ॥
 (यथा, मनुः। ८। २४५।
 “अजाविके तु संरुहे वृकेः पाले त्वनायनि।
 यां प्रमत्त वृको हन्यात् पाले तत् किंत्स्यां
 भवेत् ॥”
 “वृकेः शृगालप्रभृतिभिः।” इति मेधातिथिः ॥
 चित्रियः। अनेकप्रपः। सरलद्वारः। इति
 भरतधृतरभसः ॥ (तस्करः। इति निघण्टुः।
 ३। २४ ॥ * ॥) वर्कते शत्रुपाणानादन्ते इति।
 वृक आदाने + कः। वञ्च। इति निघण्टुः।
 २। २० ॥)

टुकदेशः, पुं, (वृकान् दृशातीति। दन्श + अण्।)
 कुकुरः। इति हेमचन्द्रः ॥

टुकधपः, पुं, (टुकोत्तेकधपः एव धपः। वृकः
 सरलद्वस्तवप्रधानो धपो वा।) लानामुगान्य-
 द्रव्यकृतशशाङ्गादिधपः। तत्पर्यायः। क्रान्तिम-
 धपकः २। इत्यमरः ॥ वकधपः ३। इति
 तट्टीका ॥ सरलद्वारभसः। टारपिन इति
 भाषा। तत्पर्यायः। पायसः २ श्रीवासः २
 श्रीवृष्टः ३ सरलद्वारः ४। इत्यमरः ॥

टुकधूर्णः, पुं, (धूर्णो वृकः राजदन्तादिवत् पूर्ण-
 निपातः।) शृगालः। इति हारावली ॥

टुका, स्त्री, अम्बठा। इति रत्नमाला ॥
 टुकाणी, स्त्री, (टुकस्याणीव अति चिह्नं यस्याः।)
 त्रिवन। इति रत्नमाला ॥

टुकारातिः, पुं, (टुकस्यारातिः।) कुकुरः। इति
 शब्दमाला ॥

टुकारिः, पुं, (टुकस्यारिः।) कुकुरः। इति
 राजनिर्घण्टः ॥

टुको, स्त्री, पाटा। इति राजनिर्घण्टः ॥

टुकोदरः, पुं (टुकस्थोदरो यस्य। यदौ, वृकः
 वृकनामकोदरिदरे यस्य।) भीमसेनः। तत्प-

र्यायः। भीमः २ मरुतपुत्रः ३ किष्कीरनिख-
 दनः ४ कौचकनिखदनः ५ वकनिखदनः ६
 हिङ्गुनिखदनः ७। इति हेमचन्द्रः ॥ वक-
 वेरी ८ मारुतिः ९। इति ऋटाधरः ॥ अस्य
 व्युत्पत्तिर्यथा,—

“कथासु भीमसेनेन परिप्लवः प्रतापवान्।
 त्वया प्लवस्य धर्मस्य रक्षस्यस्यास्य भेदकत ॥
 भविता स तदा ब्रह्मन् कर्ता चैव उकोदरः।
 प्रवर्णकोऽस्य धर्मस्य पादुसूनुर्महाबलः ॥
 यस्य तीक्ष्णो वृको नाम जठरे ह्यवाहनः।
 मया हतः स धर्मात्मा तेन चासौ उकोदरः ॥”
 इति भाष्ये ६५ अध्यायः ॥

टुकर्गा, त्रि, (वृध + क्तः।) हितम्। इत्यमरः ॥
 (यथा, माण्डव्यतत्त्वकौमुद्याम्।
 “नहि पागौ वृकस्ये स्तने वा जाते कुमारी कृता-
 चाता वेति ॥”)

टुण, उ वृत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 व्यात्म०-सक०-सेट्।) मप्रमस्वरो। उ, वृणोते
 परं कथा। इति दुर्गादासः ॥

टुणः, पुं, (वृध स्तेरते। “खुड्विहृत्तुपिभ्यः
 कित्।” उणा० ३। ६६। इति सः। स च कित्।
 “वृध धरते। अतोऽप्याहृणोतीति टुण इति
 सिद्धे प्रपञ्चार्थे ब्रह्मिण्यहञ्जम्।” इति सट्टीकाया-
 मुत्पलदत्तः।) स्यावरयोनिविशेषः। गाह्व इति
 भाषा। तत्पर्यायः। महावृधः २ श्रावो ३
 विटपी ४ पादपः ५ ततः ६ अणोरुहः ७ कुटः
 ८ मालः ९ पलाशी १० दः ११ द्रुमः १२ आगमः
 १३। इत्यमरः ॥ अगण्डः १४ विहरः १५ मञ्जी
 रुट् १६ कुत्तः १७ स्थिरः १८ कारस्करः १९।
 तगः २० अगः २१ कुटारः २२। इति शब्द-
 रत्नावली ॥ विटपः २३ कुणः २४ वनस्पतिः २५
 अदिः २६ शिखरो २७ कुटः २८। इति ऋटा-
 धरः ॥ कुण्डः २९ जलिनकः ३० अदप्रपः ३१
 भृगुहः ३२ भृगः ३३ मञ्जानः ३४ धरणीरुहः
 ३५ जलिनः ३६ शालः ३७। इति राज-
 निर्घण्टः ॥ तस्य यद्वा जलिनियथा,—
 “कुण्डलाद्या अश्ववीजा मूललाङ्गुलादयः।
 पञ्चथीनय दन्ताद्याः स्तन्यजाः सल्लकीसुखाः ॥
 शालाद्यापो बीजसङ्घाः संश्रयं नास्तीनादयः।
 स्युः येनस्पतिकापस्य षड्भेदे मूलजातयः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 “मन्वेदजापि विज्ञेया टुणगोपगुणस्तयः ॥”
 इत्यसिपुराणम् ॥

मदप्रदटुणा यथा,—
 श्रीभगवानुवाच।
 “आश्रमे नारिकेलश्च शङ्खशाख धनप्रदः।
 शिविरस्य यदीशाने पूर्वं पुत्रप्रदस्तथा ॥
 मन्वेज मङ्गलाश्च तकरागो मनोहरः।
 रमालवृक्षः पुष्पस्मिन् वृणां सम्यग्रस्तथा ॥
 शुभप्रदश्च मन्वेज सुरकारो निशासय ॥
 विन्वश्च पनमश्चैव जम्बीरो वदरो तथा।
 प्रजाप्रदश्च पुष्पस्मिन् श्लिषी धनदस्तथा ॥

टक्षः

सम्यग्दक्ष सर्वत्र यतो हि वर्द्धते गृही ।
 जम्बूद्वीपश्च दक्षिणः कदल्यान्नातकस्तथा ॥
 बन्धुप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा ।
 सर्वत्र शुभदक्षैव धनपुत्रशुभप्रदः ॥
 हर्मप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ।
 ईशाने सुखदक्षैव सर्वत्रैव निशामय ॥
 सर्वत्र चम्पकः शुद्धा सुवि भद्रप्रदस्तथा ।
 जलावृक्षापि कृष्णाण्डो मायासुख सुकासुकः ॥
 खर्करौ कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ।
 वास्तुकः कारविल्वश्च वासाकृश्च शुभप्रदा ।
 लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”
 निषिद्धदृष्ट्या यथा,—
 “प्रशस्तं कथितं कारो । निषिद्धश्च निशामय ।
 बन्धुद्वीपो निषिद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च ॥
 वटो निषिद्धः शिविरे निव्यं चौरभयं ततः ।
 नगरेषु पसिद्धश्च दर्शनात् पुण्यदक्षया ॥
 हि कारो ! तस्मिन्नीटो यत्रासं परिवर्त्तयेत् ।
 शूरेण धनहानिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेद्भुवम् ॥
 शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च ।
 न निषिद्धः प्रसिद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ॥
 वायामतिनिषिद्धश्च प्राज्ञस्तं परिवर्त्तयेत् ।
 खर्करश्च उद्धृष्टैव निषिद्धः शिविरे तथा ॥
 न निषिद्धः प्रसिद्धश्च ग्रामेषु नगरेषु च ।
 टक्षश्च चणकादीनां धान्यश्च मङ्गलप्रदम् ॥
 ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ।
 इन्द्रदक्षश्च शुभदः सन्ततं शुभदस्तथा ॥
 अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ।
 कर्षी हरिद्रा शुभदा शुभदस्त्रिकस्तथा ॥
 हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ।
 न याव्यां भद्रदा निव्यं तथा चामलकी भ्रुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीशुक्लब्रह्मसंहिता १०२ अः ॥
 अपि च ।
 “अपुत्रस्य च पुत्रत्वं पादपा रक्ष कर्त्तव्ये ।
 यत्ननापि च राज्ञेः ॥ अन्वत्यारोपणं कुरु ॥
 स ते पुत्रसहस्राणां कार्यमेकः करिष्यति ।
 धनी चान्वत्युत्तमो अशोकः शोकनाशनः ॥
 प्रसो यज्ञप्रदः प्रीतो निम्बश्चासुप्रदः स्तुतः ।
 जम्बुकी नाकदा प्रीता भाण्यादा दाडिमौ तथा ॥
 कुम्भरी रोगनाशाय पलाशो ब्रह्मदस्तथा ।
 अर्कपुष्पारोपकाणां निव्यं सुखेद्दिवाकरः ॥
 श्रीदृष्टः शङ्करो देवः पाटलायान्ता पार्श्विनी ।
 शिशुपायामसुरसः क्रुद्धे गन्धर्वसप्तमाः ॥
 विभीतके दासद्विजिक्कुलो दास्यदस्तथा ।
 अपत्यनाशकस्तानी वज्रुलः कुलवर्द्धनः ॥
 बद्धभार्या नारिकेलो दानः सर्वाङ्गसुन्दरः ।
 रतिप्रदा तथा केलो कितकी सर्वनाशिनी ।
 प्रतिष्ठां ते गमिष्यन्ति ये नराः प्रणरोपकाः ॥”
 इति पादो स्त्रिंशत्तमो दृष्टारोपणं नाम २६
 अध्यायः ॥ ॥ अस्य रोपणफलम् ।
 यम उवाच ।
 “दृष्टगुल्मलतावल्गास्त्रिकसारास्तृणजातयः ।
 यत्ने दृष्टजातीयास्तासां रोपे फलं प्रदम् ॥

टक्षः

यः पुमान् रोपयेद्दृष्टान् ह्यायापुष्पफलोपगान् ।
 सर्वसन्तोपभोगाय स याति परमां गतिम् ॥
 ह्यायापुष्पोपगांस्त्रिंशत् फलपुष्पदमांस्तथा ।
 रोपयित्वा दशान्नास्तु नरो न नरकं व्रजेत् ॥
 देवदानवगन्धर्वाः किन्नरोरगगुह्यकाः ।
 पशुपत्तिमनुष्याश्च संशयन्ति सदा द्रुमान् ॥
 पुष्येः सुरगणाः सर्वे फलेषु पितरः सदा ।
 ह्यायया मे मनुष्यास्तु पशुपत्तिव्यग्रास्तथा ॥
 पुष्पोपगन्धांश्च फलोपगन्धान्
 यः पादपानोपयते मनुष्यः ।
 सन्दृष्टदेशे वरवे श्रमवैद्यं
 लभेद्दधिष्ठानवरं स विप्रः ॥
 तस्मात् सुवहवो दृष्टा रोप्याः श्रेयोऽभि-
 वाञ्छताः ।
 पुत्रवत् परिपाल्याश्च ते पुत्रा धर्मतः स्तुताः ॥
 किं धर्मविसुखेस्मैर्त्तैः केवलं स्वार्थहेतुभिः ।
 तरुपुत्रा वरं ये तु परार्थेकाहुस्तथः ॥
 पत्रपुष्पफलच्छायासूक्ष्मवल्कलदारुभिः ।
 परेषामुपकुञ्चन्ति तारयन्ति पितामहान् ॥
 ह्येतारमपि संप्राप्तं ह्यायापुष्पफलादिभिः ।
 पूजयन्त्येव तरवो मुनिवह्निषवर्जिताः ॥
 पितरं नोपहिंसन्ति द्रुमा इविगलोभतः ।
 तारयन्ति च मे सम्यक् सर्वस्यातिथ्यादायकाः ॥
 तस्मात्त पत्नवन् स्याप्या विधिवद्विचपुञ्जव ।
 द्विजैः पितृमनुष्याणामभोज्याः स्युर्धदा सदा ॥
 जलजन्तु वनरोपी यः प्रतिग्राह्यात्तुर्दिजः ।
 एते स्वर्गात् ह्यैवर्त्त ये चान्ये सत्यवादिनः ॥”
 इत्यादि बह्विपुराणे तडागदृष्टप्रशंसानामा-
 ध्यायः ॥ ॥ अपि च ।
 “भूमिदानेन ये लोका गोदानेन च कीर्तिताः ।
 ते लोकाः प्राप्यते पुंभिः पादपानां प्ररोहणे ॥
 अन्वत्यमेकं पित्रुमर्हमेकं
 न्यग्रोधमेकं दश पुष्पजातीः ।
 हे हे तथा दाडिमामातुङ्गे
 पञ्चान्नरोपी नरकं न याति ॥
 यथा सुपुत्रः कुलसुहृद्वि
 यथातिजतस्त्रास्त्रियमप्रयत्नान् ।
 तथाच दृष्टाः फलपुष्पभृताः
 खं स्वामिनं नरकादुद्धरन्ति ॥
 गोकर्ण उवाच ।
 इत्यनर्थं यथा नीतमसिद्धीचं तदुच्यते ॥
 ह्यायाविश्रामपथिकैः पत्निणां निलयेन च ।
 पत्रसूक्ष्मत्वगार्दीश्च औषधार्थेन देहिनाम् ॥
 उपकुञ्चन्ति वृक्षस्य पञ्चयज्ञः स उच्यते ।
 यद्वृक्षानि कष्टानि जृद्वजन्मदहास्तथा ॥
 सत्रनिर्वर्त्तनं प्रीतं भिक्षा पत्रैः समाकृता ।
 फलन्ति वत्सरे मध्ये द्विवारं प्राङ्गनादयः ॥
 चावत्सरं पितृमार्तुरुपकारं फलेः क्षतम् ।
 एवं पुत्र समारोप्या एवं तत्त्वविदो विदुः ॥”
 इत्यादि वाराहपुराणे गोकर्णमाहात्म्यनामा
 ध्यायः ॥ ॥ अक्षैदृष्ट्या यथा,—
 “अन्वत्यो वटदृष्टश्च न श्केतयः कदाचन ।

टक्षः

न श्केतयो विस्वदृष्ट उद्धरश्च कदाचन ।
 कर्मण्याश्चैव ये दृष्टा न श्केतयाः कदाचन ॥”
 इति च वाराहपुराणे ब्राह्मणदीक्षासूत्रं नामा-
 ध्यायः ॥ ॥ दृष्टोत्पाता यथा,—
 “पुरेषु येषु दृश्यन्ते पादपाश्चैव रोदिताः ।
 रुदन्तो वा हसन्तो वा स्रवन्तो वा बहून्सान् ॥
 अरोगा वा विना वार्तां प्राखा सुखतथ्य
 द्रुमाः ।
 फलं पुष्यं तथा काणे दर्शयन्ति द्विहायनाः ॥
 पूर्वावस्थां दर्शयन्ति फलं पुष्यं तथा भवेत् ।
 क्षीरं क्षीरं मदं रक्तं मधु तीर्थं स्रवन्ति च ॥
 शुष्यन्धरोगाः सहसा शुष्का रोहन्ति वा
 पुनः ।
 उत्तिष्ठन्तीह पतिताः पतन्ति च तथोन्नताः ॥
 एवं वक्ष्यामि ते ब्रह्मन् विपाकफलमेव च ।
 रोदने चाधिगम्येति हसने देशविभ्रमम् ॥
 प्राखाप्रपतने कुप्यात् संयामे योधपातनम् ।
 बालानां मरणं कुर्याद्बालानां फलपुष्यिता ॥
 खरादृभेदं कुरुते फलपुष्यमनन्तरम् ।
 न्ययं सर्वत्र गोक्षीरे क्षीरे दुर्भिक्षलक्षणम् ॥
 वाहनापचयं मयं रक्तं संग्राममादिशेत् ।
 मधुसावे भवेद्वाधिजैलसावे न वर्धते ॥
 अरोगं शीघ्रं चैवं ब्रह्मन् दुर्भिक्षलक्षणम् ।
 शुष्केषु संपरोहस्तु वीर्यमन्तश्च ह्यीयते ॥
 उत्पाने पतितानाश्च भयभेदकरं भवेत् ।
 स्थानान् स्थानान् गमने देशभङ्गस्तथादिशेत् ॥
 ज्वलत्स्वपि च श्लेषु रोदन्सु च धनक्षयम् ।
 एतन् पूजितदृष्टेषु सर्वे राज्ञो विपद्यते ॥
 पुष्ये फले वा विक्रते राज्ञो न्ययं तथादिशेत् ।
 अन्वत्यु देवयुक्तेषु दृष्टोत्पातेषु मन्त्रिनः ॥
 आच्छादयित्वा तं दृष्टं गन्धमाक्षौर्विभूषयेत् ।
 दृष्टोपरि तथा च्छत्रं कुर्यात् पापप्रशान्तये ॥
 शिवमन्त्रैश्चैवदेवं पशुप्राप्ते निवेदयेत् ।
 शूलैश्च इति यद्गोमा ज्ञत्वा रदं जपेत्तथा ॥
 मध्वाण्ययुक्तेन तु पायसेन
 संपूष्य विप्रांस्तुरश्च दद्यात् ।
 गीतेन नृथिन तथाश्चनेन
 देवं हरं पापविनाशहेतोः ॥”
 इति मास्त्रे अद्भुतमानिदृष्टोत्पातप्रशमनं नाम
 २०६ अध्यायः ॥ ॥ अथ दृष्टप्रतिष्ठा ।
 भीष्म उवाच ।
 “पादपानां विधिं ब्रह्मन् यथावद्विस्तराहम् ।
 विधिना येन कर्मण्यं पादपोदयापनं बुधैः ।
 ये च लोकाः स्तुतास्तीर्था तानि चैव वदस्व मे ॥
 पुलस्त्य उवाच ।
 पादपानां विधिं वक्ष्ये तथैवोद्यानभूमिषु ।
 तडागविधिवन् सर्वं समाप्तिं जगदीश्वर ॥
 ज्ञत्वा मक्षपसंभारं स्नात्वा प्रयतमानसः ।
 पूजयेद्ब्राह्मणं तद्वद्विमषेस्त्वानुलेपनेः ॥
 सर्वैर्धधुर्दकेः सिक्ताज्ञानापुष्पविभूषितान् ।
 दृष्टान्माक्षौरेलक्ष्य वासोभिरभिवेष्टयेत् ॥
 सूष्या चैव तथा कार्यं सर्वेषां कर्मवेधनम् ।

कुल्लवापि दास्यं तद्विभक्त्याकया ।
 फलानि सप्त चाष्टौ वा कलधौतानि कारयेत् ।
 प्रद्विकं सर्वदृक्षाणां वेद्यां तावधिवासयेत् ॥
 धूपन्तु गुग्गुलुं शिष्टं तान्त्रपात्रैरधिष्ठितम् ।
 सर्वान् धान्यभृतः कृत्वा गन्धमाख्यानुलेपनेः ॥
 कुम्भान् स सर्वत्रक्षेत्रेषु स्थापयित्वा व्रती स्वयम् ।
 पूजयित्वा दिनाम्नि च कुम्भाद्विजनिभक्षणम् ॥
 यथा च लोकपालानामिन्द्रादीनां विधानतः ।
 वनस्थितैरधिवासमेवै कार्यं द्विजातिभिः ॥
 ततः शुक्लाम्बरधरः सौवर्णकृतशेखराम् ।
 सर्वश्रेष्ठान् कांस्यदीर्घां गां दद्याच्छुभशालि-
 नीम् ॥
 पयस्विनीं दृक्षमध्यादुत्तरेणाम्बुदमुखीम् ।
 ततोऽभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ॥
 ऋग्यजुःसामाथर्वणां धारणेभित्तया ।
 तेषु कुम्भैः संक्षपन् कुम्भाद्ब्राह्मणपुत्रवः ॥
 शुक्लाम्बरधरः शुद्धो यजमानः स्वयं जपेत् ।
 गोभिर्ज्विभवतः सार्वानुत्विजस्तु समाहितः ॥
 हेमसूत्रैः सकटकेरुक्षुण्डीयैः पवित्रकैः ।
 वासोभिः शयनीयैश्च सहोपस्करपादुकैः ॥
 क्षीरामिषैर्ज्वलितं दद्याद्दद्याद्विजसुख्यम् ।
 होमश्च सर्पिषा कार्यो यवैः कृष्णतिलैरपि ॥
 पलाशसमिधः शस्ताश्चतुर्थेऽह्नि तथोत्सवः ।
 दक्षिणा च पुनस्तद्वन् श्रेष्ठा तत्रापि शक्तितः ॥
 यद्यद्यद्विष्टतमं किञ्चित्कस्यद्व्याः समस्तैः ।
 आचार्य्यै दिग्गुणं दत्त्वा प्रणिपत्य समापयेत् ॥
 अग्नेन विधिना यस्तु कुर्यादत्रोत्सवं सुरा ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति तत् तदानन्त्यमनुते ॥
 यश्चेकमपि राजेन्द्र दृक्षं संस्थापयेद्बुधः ।
 सोऽपि स्वर्गं वसुधाजन् यावद्विन्दे शतत्रयम् ॥
 भूतभयांश्च मनुजांस्तारयेद्गोमर्म्ममितान् ।
 परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥
 य इदं शृणुयामिदं यावयेहापि मानवः ।
 सोऽपि संप्रच्यते देवैर्ब्रह्मलोकं महोयते ॥”
 इति पाद्मो वृक्षवृक्षे ०६ अध्यायः ॥ ॥
 दृक्षच्छेदने दोषो यथा,—
 “तस्मान्न च्छेदयेत् दृक्षान् सुपुष्पफलितान् कदा ।
 यदीच्छेत् कुल्लवृक्षं धनवृक्षं च शान्तिम् ॥
 सन्निर्या देवतानां च शिखेष्टकचितानपि ।
 छेदित्वाच्छेदयेत्कोकान् मरकटवृक्षद्वयैः ॥
 वृषहानिभवेच्छीघ्रं चिञ्चावृक्षे निपातिते ।
 सन्निर्यागी ह्ययं याति सीमावृक्षे निपातिते ।
 तस्मान्न च्छेदयेद्दृक्षं देवताधिष्ठितं क्वचित् ॥
 वापीकूपतडागानां छेदने रोधने कृते ।
 कुल्लान्यकुल्लतां यान्ति नराणां सुदुरात्मनाम् ॥
 तद्वृक्षं छेदयेदयस्तु दृक्षान् ह्यायासुशीतलान् ।
 अविपत्रवने चोरे पीष्यते यमकिङ्करैः ॥
 नगरोपवने दृक्षान् प्रमादाद्द्विच्छेदति यः ।
 स गच्छेत्तुरकं नाम जम्भवं रौद्रदंशनम् ॥
 विस्वादिपालनं कुर्याच्छुभं भयदमन्यथा ।
 श्रीदृक्षानोपयेत् पञ्च यदि स्वर्गस्य हीयते ॥”
 इत्यादि वृक्षपुराणे वाक्यारामप्रतिष्ठाध्यायः ॥

अथ दृक्षारोपणनक्षत्रादि । शतभिषा मूलं
 विशाखा मृगशिरः उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा
 उत्तरभाद्रपद रोहिणी हस्ता पुष्यः रेवती च ॥ १ ॥
 राजमान्छे ।
 “प्राज्ञेशश्रवणोत्तरादितिमघामार्गच्छतित्या-
 चिनी-
 पौष्णानुष्णमरीचयः शतभिषा स्वातिर्षिशाखा
 तथा ।
 जिवाकेऽङ्गितेऽङ्गुलद्वन्द्वे वारे स्थिरस्योदये
 शस्यानां वपने भवन्ति लवने शक्ते तिथौ
 रोपणे ॥ ॥
 हेमाम्भसा दृक्षवीजं स्नातो मन्त्रेण रोप-
 येत् ।
 वसुधेति सुशीतेति पुण्यदेति धरेति च ।
 नमस्ते सुभगे नित्यं द्रुमोऽयं बहुतामिति ॥ ॥
 अथ दृक्षप्रतिष्ठाननक्षत्राणि । पुष्यः अश्विनी
 श्येष्ठा पूर्वफल्गुनी धनिष्ठा मृगशिरः स्वाती
 आर्द्रा मघा रोहिणी मूलं हस्ता रेवती
 अशुभराधा श्रवणा पुनर्वसुश्च । यथा हि ।
 “पुष्याश्विभृशक्रमगदेवतवामधेय
 चन्द्रानिलेशमघरोहिणिसुलक्ष्मि ।
 पौष्णानुराधहरिभेय पुनर्वसौ च
 कार्याभिषेकतन्भूतपतिप्रतिष्ठा ॥” ॥
 अथ विहिततित्यादिः । भविष्यं ।
 “प्रतिपद्य द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।
 दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्तिता ॥
 सोमो दृक्षसतिश्चैव शुक्रशिव तथा बुधः ।
 एते सौम्ययज्ञाः प्रीक्षाः प्रतिष्ठायागकर्मेणि ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 दृक्षकः, पुं, कुटजवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ दृक्ष-
 मात्रच (यथा, रघुवंशी । १ । १० ।)
 “नित्यं स्वयमिव स्नेहाद्व्यमाश्रमदृक्षकम् ॥”
 दृक्षचरः, पुं, (दृक्षं चरतीति । चर + टः ।)
 वानरः । इति धनस्ययः ॥
 दृक्षच्छायं, स्त्री, बहूनां दृक्षाणां छाया । यथा ।
 दृक्षस्य दृक्षयोर्वा छाया दृक्षच्छाया दृक्ष-
 च्छायम् । बहुषु त् दृक्षच्छायमिति । षष्ठा-
 न्छाया बहूनाश्चदिति स्त्रीत्वम् । इति स्त्री
 नपुंसकलिङ्गसंयुक्ते भरतः ॥
 दृक्षधूपः, पुं, शीघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृक्षनाथः, पुं, (दृक्षाणां नाथः) वटवृक्षः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 दृक्षपाकः, पुं वटवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 दृक्षभवनं स्त्री, (दृक्षस्थितं भवनम्) दृक्षकोटरम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 दृक्षभञ्जा, स्त्री, (दृक्षं भञ्जयतीति । भञ्ज + अच् ।
 ततश्चाप् ।) वस्त्राकः । इति भावप्रकाशः ॥
 दृक्षभिन, स्त्री, (दृक्षं भिनतीति । भिद् + क्तिप् ।)
 दृक्षभिद्, वासी । इति हेमचन्द्रः ॥
 दृक्षभेदी, [न] पुं, (दृक्षं भिनतीति । भिद् +
 क्तिन् ।) दृक्षादनः । इत्यमरः ॥ नेहानि इति
 भाषा ॥ टङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

दृक्षमर्कटिका, स्त्री, (दृक्षस्य मर्कटिका ।) अन्त-
 विशेषः । काठविज्ञान इति भाषा ॥ इति
 केशिन् ॥
 दृक्षमृद्गः, पुं, (दृक्षमृदि भवतीति । मृद् + क्तिप् ।)
 जलवेतसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 दृक्षवहा, स्त्री, (दृक्षे रोहतीति । वह + कः ।
 ततश्चाप् ।) वस्त्राकः । इत्यमरः ॥ अन्वतश्रवा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृक्षवाटिका, स्त्री, (दृक्षस्य वाटिका ।) अमात-
 गणिकागोहोपवनम् । इत्यमरः ॥
 दृक्षादनः, पुं, (दृक्षमन्ति नाशयतीति । अद् +
 क्तुः ।) दृक्षभेदी । इत्यमरः ॥ नेहानि इति
 भाषा । (यथा, महाभारते । ५ । १५४ । ८ ।
 “सकीलककचाः सर्वे वासी दृक्षादनाम्बिता ॥”)
 धन्वत्यदृक्षः । मधुच्छेदम् । कुठारः । इति
 मेदिनी । पियालः । इति धरणिः ॥
 दृक्षादनी, स्त्री, (दृक्षमन्तीति । अद् + क्तुः ।
 स्थियां ङीष् ।) वस्त्राकः । विदारोकन्दः । इति
 मेदिनी । ने, ०१३ ॥
 दृक्षादिवहकं, स्त्री, आलिङ्गनम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका । माला ॥
 दृक्षाङ्गं, स्त्री, (दृक्षस्याङ्गम् ।) महाङ्गम् । तन्तु-
 लीति श्वातम् । इति रायसुजटः ॥ महादा ।
 इति भरतादयः ॥ अम्बलकुटा । इति मार-
 सुन्दरी ॥ तुका । इति भानुदीक्षितादयः ॥
 तत्पण्यायः । तिनित्डीकम् ० तुकम् ४ । इत्य-
 मरः ॥ अम्बशाकम् ४ तुकाङ्गम् ५ तिनित्डी-
 फलम् ६ शाकाङ्गम् ७ अम्बपूरम् ८ पुराङ्गम् ९
 रक्तपूरकम् १० तुङ्गाङ्गम् ११ योजाङ्गम् १२
 फलाङ्गम् १३ अम्बदृक्षम् १४ अम्बफलम् १५
 रमाङ्गम् १६ श्रेष्ठाङ्गम् १७ अम्बङ्गम् १८
 अम्बवीजम् १९ तुकफलम् २० । अस्य गुणाः ।
 कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफार्श-
 स्तणामसोरोदरकुष्ठरादिगुल्मातिमारुहणदोष-
 नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “दृक्षाङ्गमाममम्बोणं यानत्रं कफपित्तलम् ।
 पक्वम् गुणं संधाहि कटुकं तुषरं लघु ॥
 अम्बोणं रोचनं रुचं दीपनं कफनाशनम् ।
 दृक्षाङ्गयज्ञगोमुल्लगूलद्वन्द्वो गजजन्तित ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 दृक्षाङ्गः, पुं, (दृक्षे अन्तो यस्य ।) आश्रयकः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 दृक्षायुर्दः, पुं, (दृक्षस्यायुर्दः ।) तत्पत्तिक-
 सादिशास्त्रम् । तदुपधा, —
 धन्वन्तरिवत्वात् ।
 “दृक्षायुर्दमास्यास्यं प्रणशोत्तरतः शुभः ।
 पाखण्डो याम्यनस्वास्त्रं आर्य्युत्सव्यं क्रमेण तु ।
 दक्षिणां दिशसुत्सवः समीपे कवटकेदमः ॥
 उद्यानं यज्ञवासं स्यात् तिलान् वाप्यथ
 पुष्यतान् ।
 यज्ञीयानोपयेद्दृक्षान् द्विकं चक्षं प्रपूजयेत् ॥
 पुत्राणि पञ्च वायस्यं हस्तं प्राज्ञशेषेण्यम् ।

वृज

नक्षत्राणि तथा मन्त्रं प्रसूयन्ति हमारोपये ॥
 प्रवेशयेन्नदीवाहान् पुष्करिण्यान् कारयेत् ॥
 वृक्षा मन्त्रा तथा मैत्रमादां पुष्यं सवासवम् ॥
 जलाशयसमारम्भे वारणशोतरात्रयम् ॥
 संपूष्य वनगं विष्णुं पर्जन्यं तत्र समारभेत् ॥
 अरिष्टाशोकपुष्पागश्रीषास प्रियङ्गवः ॥
 अशोककदलीजम्बूस्तथा वक्रजदाङ्गिमाः ॥
 सायं प्रातस्तु घर्मर्षी शीतकाले दिनान्तरे ॥
 वर्षारान्ने भुवः शोषे सेक्तया रोपिता द्रुमाः ॥
 उत्तमं विश्रान्तैर्हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम् ॥
 स्थानान् स्थानान्तरं कार्यं वृक्षाणां द्वादशा-
 न्तरम् ॥
 विषलाः स्युर्धना वृक्षाः प्रश्लेषादौ हि शोघ-
 नम् ॥
 विडङ्गवृक्षपक्षाक्तान् सैचयेच्छीतवारिणा ॥
 फलनाशे कुलत्येष माधुर्मन्त्रेयैस्त्रिलेः ॥
 वृक्षशीतपयःसैकः फलपुष्पाय सर्वदा ॥
 अनाविकानशुभ्रार्ण्यं यवचूर्णं तिलानि च ॥
 गोमससुदकश्चेति सप्तरात्रं निघापयेत् ॥
 उत्तुसैकः सर्ववृक्षाणां फलपुष्पादिद्विद्वदः ॥
 मत्स्याम्भसा तु सैकेन वृद्धिर्भवति प्राखिनः ॥
 विडङ्गवृक्षलोपेन मत्स्यं माषं हि रोहदम् ॥
 सर्वेषामविशेषेण वृक्षाणां रोहयङ्गनम् ॥”
 इत्याग्नेये महापुराणे वृक्षावृद्धेः ॥
 (अस्यान्वद्विवरणं वृक्षसंहितायां ५५ अध्याये
 द्रष्टव्यम् ॥)
 वृक्षाद्या, स्त्री, (वृजे अर्द्धेतीति । अर्ध + अच् ।
 टाप् ।) महामेदा । इति राजनिघण्टुः ॥
 वृक्षालयः, पुं, (वृक्ष आलयो यस्य ।) पत्नी ।
 इति शब्दमाला ॥
 वृक्षावासः, पुं, (वृक्षे आवासो यस्य ।) वृक्षकोटर-
 वासी । इति केषिन् ॥
 वृक्षाश्रथी, [न] पुं, (वृक्षमाश्रयतीति । आ + अश्
 + शिनिः ।) क्षुद्रोलकः । इति राजनिघण्टुः ॥
 वृक्षोत्पलः, पुं, कर्णिकारः । इति रत्नमाला ॥
 वृक्ष, ई ध वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रघा०-
 पर०-सक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) इ, वृक्तः ।
 ध, वृक्तः । वरीवृत्तये । वर्णनार्थाऽयमित्येके ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वृज, ई कि त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
 भा०-च-पर०-सक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई,
 वृक्तः । कि, वर्णयति वर्णयति । इति दुर्गादासः ॥
 वृज, ई ध वृत्तौ । त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (रघा० पर०-सक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई,
 वृक्तः । ध, वृक्तः । वरीवृत्तये । इति दुर्गादासः ॥
 वृज, ल ड र त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) सममस्वरी । ल,
 ड, वृक्तः । इ, वृक्तः । इति दुर्गादासः ॥
 वृज, ल ड ई त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-आत्म०-सक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।)
 सममस्वरी । ल, ड, वृक्तः । ई, वृक्तः । इति
 दुर्गादासः ॥

वृत्

वृजनं, स्त्री, (वृज + कृष्टृञ्जीति ।) उगा० २।८१।
 इति क्युः ।) पापम् । इत्यादिर्कोपः ॥ आका-
 शम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिश्रुतिः ॥
 निराकरणम् । इति संक्षिप्तसारोणादिश्रुतिः ॥
 (संग्रामः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६३ । ३ ।
 “त्वं शूच्यां वृजने वृजे ॥”
 “वृजन इत्यादीनि ऋषि संग्रामनामानि अत्र
 पूर्वे विशेष्ये वृजने वर्ज्जयुक्ते संग्रामे हि
 वीराः पुत्रवा वर्ज्जयुक्ते ह्युत्सर्जते ॥” इति तद्गाथ्ये
 सायणः ॥ बलम् । इति निघण्टुः । २ । ६ ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । १६६ । १५ ।
 “विद्यामेयं वृजनं चीरदानुम् ॥”
 “वृजनं बलम् ॥” इति तद्गाथ्ये सायणः ॥
 प्राणिजातम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ५ ।
 “नरयन्तो वृजनं पङ्कदीयते ॥”
 “वृजनं गमनशीलं जङ्गमं प्राणिजातं नर-
 यन्तो * * * वृजनं वृजी वर्जने । वर्ज्यते इति
 वृजनं प्राणिजातम् । कृष्टृ वृजिमन्दिग्धा-
 न्म्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः । किञ्चाक्षयपधगुणा-
 भावः योरनादेशे प्रत्ययस्वरः ॥” इति तद्गाथ्ये
 सायणः ॥)
 वृजनः, पुं, (वृज + क्युः ।) केशः । कुटिले, त्रि ।
 इत्यादिर्कोपः ॥ (वाधके च त्रि । यथा,
 ऋग्वेदे । ६ । १५ । ५ ।
 “तमानूनं वृजनमथवा चिच्छरो ॥”
 “वृजनं बाधकम् ॥” इति तद्गाथ्ये सायणः ॥)
 वृजिः, स्त्री, वृजभूमिः । इति केषिन् ॥
 वृजिनं, स्त्री, (वृजो वर्जने + “वृजेः क्विच् ॥”
 उगा० २ । ४७ । इति इनच् । स च कित् ।)
 पापम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १० ।
 २६ । १८ ।
 “तत्रः प्रसीद वृजिनाहंन तेऽङ्गुलम् ॥”
 दुःखम् । यथा, तन्त्रेव । १ । ७ । ४६ ।
 “वृजिनं नाहंति प्राप्नुं पूष्यं षष्ठ्यमभोऽङ्गुशः ॥”
 पापविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । २।२०।१४।
 “वृजिनां गतिमाप्नोति श्रयसोऽप्युपहन्ति च ॥”
 रक्तचर्मम् । सुमम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वृजिनः, पुं, केशः । कुटिले, त्रि । इति मेदिनी ।
 ने, १३६ । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४६ । १६ ।
 “असमने अध्वानि वृजिने पथि श्येना इव अव-
 स्यतः ॥”
 “वृजिने कुटिले पथि ॥” इति तद्गाथ्ये सायणः ॥)
 वृज, द ण उ भच्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना०-
 उभ०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।) द ण, वृजोति
 वर्णयति वृज्यते वर्णयते । उ, वर्णयति वृत्वा ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वृत्, क हीमौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) क, वर्णयति । इति दुर्गादासः ॥
 वृत्, ड उ व ल् वर्णेने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-स्यसनोः उभ०-अक०-सेट् । क्वावेट् ।)
 ड, वर्णयते । उ, वर्णयति वृत्वा । व, वर्णयति
 विवृत्तयति । ल्, अहृतत् । इति दुर्गादासः ॥

वृत्तः

वृत्त, य ड उ सम्भक्तौ । वरश्चै । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।)
 य ड, वृत्तये । उ, वर्णयति वृत्वा । सम्भक्तिः
 सेवनम् । इति दुर्गादासः ॥
 वृत्तः, त्रि, (वृत् + क्तः ।) कृतवरश्च । तत्पर्यायः ।
 वृत्तः २ वा वृत्तः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, हरि-
 वंशे । १२७ । १७ ।
 “तथा वृत्तवधे प्राप्ते साहाय्यार्थं वृत्तो मया ॥”
 आहृतश्च ॥
 वृत्तपत्रा, स्त्री, (वृत्तानि पत्रायस्याः ।) पुत्रदात्री ।
 इति राजनिघण्टुः ॥
 वृत्तिः, स्त्री, (वृत् + क्तिन् ।) वेद्यम् । तत्पर्यायः ।
 वरः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “न हि ष्वायादानैः पथिकजनसन्तापहरणं
 फलेष्वां पुष्येष्वां न सुरमनुजप्रोखनमपि ।
 अरे रे मन्दारदम सङ्गमेतत्त्वदुचितं
 वृत्तीभूतो रक्षस्यपरमपरेषां फलमपि ॥”
 इत्युद्धटः ।)
 प्रार्थनाविशेषः । इत्यन्ये । इति भरतः । वर-
 णम् । इति मेदिनी । गोपनम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 वृत्तिकरः, पुं, विकृष्टवृत्तः । इति शब्दरत्ना-
 वली । वृत्तिकारके, त्रि ॥
 वृत्तं, स्त्री, (वृत्त + क्तः ।) चरित्रम् । (यथा,
 कथासरित्सागरे । ३ । १४ ।
 “तत्र तस्युर्निजान् भक्तुं नृ ध्यायन्तः क्लृष्टवृत्तयः ।
 आपद्यपि सतीवृत्तं किं सुचिन्ति कुलाख्ययः ॥”
 पद्यम् । इत्यमरः ॥ यथा, हन्दोमज्ञव्याम् ।
 “पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जानिरिति द्विधा ।
 वृत्तमक्षरसंख्यानं जातिमज्ञाकृता भवेत् ।
 सममङ्गसमं वृत्तं विषमञ्चति तत्त्रिधा ॥”
 वृत्तिः । इति मेदिनी । वेदबोधितस्याचारस्य
 परिपालनम् । इति वृत्ताध्ययनसिद्धेशब्दटीकायां
 भरतः ॥ (वार्ता । यथा, कथासरित्सागरे ।
 ५८ । ११६ ।
 “न मार्गवृत्तमेतन्नि वाच्यं पिच्छये त्वया ॥”
 आचारः । यथा, मनी । ४ । २६० ।
 “अनेन विप्रो वृत्तने वर्णयन् वेदशास्त्रवित् ।
 अपेतकस्त्वयो नित्यं ब्रह्मलोके मञ्जीयते ॥”
 वृत्तः, त्रि, (वृत् + क्तः ।) अतीतः । (यथा,
 रामायणे । २ । ६० । ७ ।
 “जानन् दशरथं वृत्तं न राजानसुदाहवन् ॥”
 “वृत्तमतीतम् ॥” इति तट्टीका ।) वृट् ।
 वसुलः । (यथा, भागवते । ४ । २५ । २४ ।
 “स्तनौ अङ्गितकेशोरी समवृत्तौ निरन्तरी ॥”
 कृतावरणः । इत्यमरटीका । अघीतः । न्नः ।
 इति मेदिनी । (निष्पन्नः । यथा, रघुः । १।२८।
 “स वृत्तपूङ्गवकाकपद्यके-
 रमाद्यपुत्रैः स्वयोभिरन्वितः ॥”
 जातः । यथा, रघुवंशे । २ । ५८ ।
 “सम्भ्रमाभाषणपूर्वमाहु-
 वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्वनाम्ने ॥”)

वृत्तप

वृत्तिः

वृत्तः

अथ वृत्तवृत्तानि । यथा,—
 “वृत्तानि वाङ्मनारङ्गस्वप्नधम्मिल्लमोदकाः ।
 रथाङ्गलावकककुत्कुम्भिकुम्भाष्टकाद्यः ।
 कर्णपाशशुजापाशाङ्गलपघटाननम् ।
 सुद्रिकापरिखायोगपट्टहारसगाद्यः ॥”
 संपूर्णगर्भवृत्तानि यथा,—
 “संपूर्णगर्भवृत्तानि सुखपद्मेन्द्रपङ्काः ।
 चक्रावहृदितिलकन्ददङ्गपुटशायकाः ।
 व्यावर्णः कमठी लतायुक्तं कृत्रमपूपकम् ।
 जालवालमहीजालचर्मकं सानकाद्यः ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् २ स्तवपद्मेन्द्रपङ्का नाम ३ कुसुमम् ।
 वृत्तः, पुं, (स्वल्पो वृत्तः । स्वल्पार्थं कन्) कूर्मः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । १० ।
 “वृत्तसम्पर्कौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ ॥”)
 वृत्तकूर्मटी, स्त्री, (वृत्ता वर्तुला कूर्मटी ।)
 वङ्गुला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तगन्धि, स्त्री, (वृत्तस्य पदस्य गन्धो लोभ इव गन्धो यस्मिन् ।) गन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “भवत्युत्कलिकाप्रायं समासात् इटाक्षरम् ।
 वृत्तेकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम् ॥”
 तस्य उदाहरणं यथा । जय जय जनाईन सुकृतिजनमनस्तडागविकस्वरधरणापद्मपद्मनयन-
 पद्मापद्मिनीविनोदराजहंसभासुरयशःपटल-
 परिपूरितभुवनकुहर । हरकमलासगादिदृष्टार-
 रकृष्टवन्दनीयपादारविन्ददन्दिमूर्त्तयोमोन्द-
 रुदयमन्दिरावितज्जुनिरङ्गनय्योतिःस्वरूपनाथ
 नाथ जगन्नाथ मामनवधभवदुःखयाकुलं रक्ष
 रक्ष । इति कृन्दोमङ्गलम् ६ स्तवकः ॥
 वृत्तगुणः, पुं, लक्षणविशेषः । तन्व्यायः । वृत्तः १
 दीर्घनालः ३ जलाशयः ४ । द्विधायं एकः
 स्थूलः द्वितीयो लघुः । अस्य गुणाः । मधु-
 रत्वम् । शीतत्वम् । कफपित्तातिसारदाहरक्त-
 नाशित्वम् । तेषां मध्ये स्थूलतरस्याधिकगुण-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्ततः, [सु] अ, (वृत्त + तस्मिन्) वृत्तन । यथा,
 “अतिग्रहाशयनक्षेपेवकर्त्तरि वृत्तौयाथाः ।
 अकर्त्तरि वृत्तौयान्तात् वा तसिः स्यात् । अथ
 यत्र अचलनम् । वृत्तन न अथने वृत्ततो न
 अथते । वृत्तन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तन
 चिमः वृत्ततः चिमः । वृत्तन निन्दित इत्यर्थः ।
 हीयमानपापयोगाच्च । हीयमानपापयुक्ताद-
 कर्त्तरि वृत्तौयान्ताद्वा तसिः । वृत्तन हीयते
 वृत्तन पापः वृत्ततः । इति सिद्धान्तकौमुदी ३ ।
 वृत्ततङ्गुलः, पुं, (वृत्तस्तङ्गुलः ।) यावनालः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तनिष्ठाविका, स्त्री, नखनिष्ठाविका । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 वृत्तपर्णी, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं पर्णं यस्याः । डीम् ।)
 महाशङ्खपुष्पिका । पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तपुष्पाः, पुं, (वृत्तं वर्तुलं पुष्पं यस्य ।) शिरीषः ।
 कदम्बः । बाबीरः । कुलजः । सुहरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तफलं, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं फलं यस्य ।) मरी-
 चम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोलफलमात्रम् ॥
 वृत्तफलः, पुं, (वृत्तं फलं यस्य ।) दाडिमः । वदरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तफला, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं फलं यस्याः ।)
 वातांकी । प्रशाङ्गुली । आमलकी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तबीजः, पुं, (वृत्तं बीजं यस्य ।) भिष्ठा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तबीजिका, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं बीजं यस्याः । कन्
 तनटाप ।) पाक्षुरफली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तबीजा, स्त्री, (वृत्तं बीजं यस्याः ।) आद्रकौ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तमल्लिका, स्त्री, (वृत्ता मल्लिकेव ।) श्वेतार्कः ।
 मोदिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तम्याः, त्रि, (वृत्त + म्या + कः ।) वृत्तं तिष्ठति
 यः । यथा, मनुः ।
 “तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।
 वैश्याश्चमौशो वृत्तस्य मूढे श्रेयस्तु योद्धवः ॥”
 वृत्तं यथा,—
 “गुरुपूजा वृत्ता शौचं सत्यमिन्द्रियनिरहः ।
 प्रवर्षेनं हितानाच्च तत्र सर्वं वृत्तमुच्यते ॥”
 इति गोपालपञ्चाननकृतस्मृतिसंघः ॥
 वृत्ता, स्त्री, भिष्कारिटावृत्तः । रेणुका । प्रियङ्गुः ।
 मांसरोहिणी ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्ताध्ययनार्हः, स्त्री, (वृत्ताध्ययनार्होऽर्हः ।)
 ब्रह्मवर्षसम् । इत्यमरः ॥ वेदबोधितस्याचारस्य
 परिपालनं वृत्तम् । ब्रह्मवर्षणपूर्वकं गुरुमुखेन
 वेदाभ्यासः अध्ययनम् । तथोक्तं ब्रह्मसंहिता-
 पालनकृतनेत्रस उपपद्यो ब्रह्मवर्षसं स्यात् ।
 ब्रह्महस्तिराजेति च्यः । इति भरतः ॥
 वृत्तान्तः, पुं, संवादः । तन्व्यायः । वातां २
 प्रवृत्तिः ३ उदन्तः ४ । इत्यमरः ५ । श्रुतिः ५ ।
 इति जटाधरः ॥ उदन्तकः २ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२६ ।
 “सर्वमाजन्त वृत्तान्तं विस्तरादिदमज्जित् ॥”)
 प्रक्रिया । कान् । क्त्वा । वातां प्रमेदः । प्रस्तावः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, मनौ । ३ । १४ ।
 “न ब्राह्मणक्षत्रियथोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
 कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्तं मूढा भाष्योपदिश्यते ॥”
 “वृत्तान्ते इतिहासाभ्यामे ॥” इति कुल्लूक-
 मेघातिथौ ॥) अवसरः । भावः । एकान्त-
 वाक्यः । इति विश्वः ॥
 वृत्तिः, स्त्री, (वृत्त + त्तिन् ।) जीविका । इत्यमरः ॥
 (यथा, मनौ । ४ । २५६ ।
 “यद्येदिता एष्टस्यस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ॥”)
 विवरणम् । (यथा, कातन्त्रे । “सुखस्थार्थ-
 विवरणं वृत्तिः ॥”) कौशिक्यादिः । प्रवर्षणम् ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, शाकुन्तले । ४ ।

“उत्पद्यन्तीर्नयनयोः परवृत्तं
 बाष्पं कुब स्थिरतया विरतानुवन्तम् ॥”
 विधृतिः । इति धरणिः ॥ ॥ कौशिक्यादि-
 वृत्तयो यथा,—
 “शृङ्गारे कौशिकी वीरे सान्त्वयारभटी पुनः ।
 रसे रीति च वीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ।
 चतस्रो वृत्तयो स्त्रियाः सर्वनायस्य मालिकाः ॥”
 इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥
 वृत्तिहरणे दोषा यथा,—
 श्रीनारायण उवाच ।
 “स्वदत्ता परदत्ता वा ब्रह्मदत्तं हरेतु यः ।
 स कृतघ्न इति ज्ञेयः कलं तस्य श्रेयः भूमिप ॥
 यावन्तो रेणवः सित्ता विप्रान्तां मेघनिष्ठभिः ।
 तावद्वर्षसदृशश्च श्रमपोते स तिष्ठति ॥
 तत्राङ्गारश्च तद्द्रव्यं पातश्च तत्रस्थकम् ।
 तत्राङ्गारे च शयनं ताडितो यमकिङ्करेः ॥
 तदन्त च महापापो विहायां जायते जमिः ।
 षष्टिवर्षसदृशान् दिवमानेन भारते ।
 तसो भूमिविहीनश्च प्रजाहीनश्च मानवः ।
 दरिद्रः क्षणो रोगी मूढो निष्पत्तः श्रुतिः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे ४६ अध्यायः ॥
 (यवहारः । यथा, मनौ । २ । २०५ ।
 “गुरोर्गुरो सतिष्ठते गुरुवदृत्तिमाचरेत् ॥”
 वर्ततश्चिन्ति श्रुत्पत्ता । आधियः । यथा,
 यासिपयके । १ । “साध्याभाववदृत्तित्वम् ॥”
 यथा च भाषापरिच्छेदे ।
 “सिधाधियमया श्रुत्या सिद्धिर्धनं न विद्यते ।
 स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानदुर्मितिर्भवेत् ॥”
 चित्तस्यावस्थाविशेषः । यथा, पातञ्जले । २ ।
 “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥” चित्तवृत्तिप्रकारास्तु
 तत्रैव दृष्ट्याः ॥ ॥ आपारः । यथा, सांख्य-
 तत्त्वकौमुद्याम् । ५ ।
 “अयं सन्निलस्य इन्द्रियस्य वृत्तौ सत्यां तमो-
 र्भवेत् यः सत्त्वसमृद्धकः ॥” युक्तार्थः । यथा,
 कातन्त्रयाकरणादौ ।
 “कारकप्रतियोगिभ्यां यद्वयद्वन्द्वपत्ति ।
 अप्येवमुलवाचित्वात् वृत्तित्वाच्च तु ज्ञेयते ॥”)
 वृत्तिस्यः, पुं, (वृत्तये तिष्ठतीति । स्या + कः ।)
 सरटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृत्तौ तिष्ठति,
 त्रि ॥
 वृत्तवर्तिः, पुं, (वृत्तो वर्तुल इत्याकः ।) यद्
 मुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृत्तं, त्रि, वरकोयम् । वृत्तघातोः क्वया वृत्त-
 घातोश्च क्वपतुक्प्रत्ययाभ्याश्च निष्पत्तिर्भवति ॥
 इति सिद्धान्तकौमुदी ३ ।
 वृत्तवः, पुं, (वृत्त + स्थायित्वविशेषात्ति ।)
 उवाच २ । १४ । इति रक् ।) अव्यकारः ।
 श्रुत्तुः । (यथा, अथर्ववेदे । ७ । ४८ । २ ।
 “इन्द्रो यज्ञा तरधिभ वृत्तम् ॥”
 “वृत्तं श्रुत्तम् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
 दानवविशेषः । स तु लघुपुत्र इन्द्रो हवः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । १२७ । १७ ।

टयादा

“तथा टयवधे प्राप्ते साहाय्यार्थं टयो मया ।”
अस्य विशेषविवरणम् देवीभागवते षष्ठस्कन्धे
१ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ मेघः । (यथा,
अविदे । ३ । ३३ । ६ ।

“इन्द्रो अस्मा अरदवशवाहु-
रपाहन् वृत्रं परिधिं नदीनाम् ॥”

“वृत्रं वृत्रोति आकाशमिति वृत्रो मेघस्तं मेघ-
मपाहन् जवान् ॥” इति तद्वाच्यं सायणः ॥
पञ्चतविशेषः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रः । इति
विश्वः ॥ शब्दः । इति मिथ्यान्तकौमुद्यासुम्नादि-
वृत्तिः ॥

वृत्रद्वि, [वृ] पू, (वृत्रं देधीति । द्विष् + क्तिप् ।)
इन्द्रः । इति वृत्रचक्रः ॥

वृत्रभोजनः, पुं, गङ्गारः समठ इति ख्यातः ।
इति शब्दचम्पिका ॥

वृत्रहा, [वृ] पू, (वृत्रं हतवान् । हन् + “वृत्र-
भगवत्पुं क्तिप् ॥” ३ । २ । ८७ । इति क्तिप् ।)
इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ७ । १६ ।
“अभ्येत्यभ्येत्यस्मिन् विप्रो भूत्वाह वृत्रहा ॥”
यथा च अविदे । १ । १० । ६ । ६ ।

“इन्द्रं क्रुत्वः वृत्रहणं शचीपतिम् ॥”

“वृत्रहणं वृत्राणां शत्रुणां हन्तारम् ॥” इति
तद्वाच्यं सायणः ॥

वृत्रारिः, पुं, (वृत्रस्थारिः ।) इन्द्रः । इति वृत्रा-
युधः ॥

वृथा, व्य, निरर्थकः । तत्पर्यायः । सुधा २ व्यर्थ-
कम् ३ अविधिः ४ । इत्यमरः ॥ यथा,—

“अदृष्टपाशिको ग्नामो अदासो कश्च यदृष्टम् ।
अनाम्यभोजनं यच्च वृथा तदिति मे मतिः ॥”

इति वृद्धपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥
अपि च ।

“वृथा वृष्टिः समुद्रस्य तप्तस्य भोजनं वृथा ।
वृथा दानं समुद्रस्य नीलस्य सुन्नतं वृथा ॥”

इति मानुषे ११५ अध्यायः ॥

वृथान्त्र, [वृ] ङी, (वृथा निरर्थकं जन्म ।)
निरर्थकजन्मम् । यथा,—

“वृथा जन्मानि तत्वारि वृथा दानानि षोडश ।
तान्यहं संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
अपुत्रस्य वृथा जन्म धर्मेवाह्या नराः सदा ।
परपाकं सदा जन्तु परतापरताश्च ये ॥”

इत्यादि वृद्धपुराणे दानावस्थानिर्णयनामा-
ध्यायः ॥ अपि च ।

“येनं सुतं भागवतं पुराणं
नाराधितो येः पुत्रवः प्रधानम् ।
सुखे हुतं येन धरांमराणां
तेषां वृथा जन्म नराधमानाम् ॥”

इति पुराणम् ॥

वृथादानं, ङी, (वृथा निरर्थकं दानम् ।) निष्कल-
दानम् । तत् षोडशविधम् । यथा,—

“इवपिच्छविहीनं यदोन्मरभ्यः सदीपतः ।
दत्त्वागुक्तोर्त्तनाश्चैव वेदाभिन्नतयागिने ॥
अन्याथोपाकर्त्तं दानं अर्थं ब्रह्मदक्षि तया ।

टडग

गुरवेऽवृत्तवक्त्रा यः स्तेनाय पतिताय च ॥
जनप्राय च यदत्तं सर्वदा ब्रह्मविद्विषे ।
पाचकाय च सर्वस्य वृषत्याः पतये तथा ॥
परिचारकाय भृत्याय सर्वत्र पिशुनाय च ।
इत्येतानि तु राजेन्द्र वृथादानानि षोडश ॥”

इति वृद्धपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥
अन्यच्च । न्यायमार्गेण यदत्तं तत् सप्रविधमपि
पुनर्नापहर्षयम् । यत् पुनरन्यायेन दत्तं तददत्तं
षोडशमपि प्रत्याहर्षयमेव । इत्यर्थादुक्तं भवति ।
नारदेन च ।

“दत्तं सप्रविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशामकम् ॥”

इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम् ।
“पग्यमन्त्रं भृतिस्तुष्ट्या ज्ञेहान् प्रत्युपकारनः ।
स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥
अदत्तन् भयक्रोधशोकवेगरुजान्वितैः ।
तथोक्तोत्परीक्षासख्यासच्छलयोगतः ॥
बालमृष्टास्वतन्त्रानैर्मतोन्मत्तापवर्जितम् ।
कर्त्ता ममेहं कर्मति प्रतिशामेच्छया च यत् ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मेसंज्ञिते ।
यदत्तं स्यादविमानाददत्तमिति तत् संवृतम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

टयामांसं, ङी, (वृथा निरर्थकं मांसम् ।) देवपित्र-
बुद्धिमांसम् । तद्भक्षणो प्रेतत्वं भवति । यथा,
“वृथारता वृथामांसो वृथावाही वृथामतिः ।
निन्दको द्विजदेवानां स प्रेतो जायते नरः ॥”

इति वृद्धपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥
टड, ङी, श्लेष्मणामगन्धदयम् । इत्यमरः ॥

टडः, पुं, टडदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
टडः, त्रि, (वृथु टडौ + क्तः । “वस्य विभाषा ।”
७ । २ । १५ । इति नेट् ।) गतयौवनः ।
प्रवृहः । (यथा, मनुः । १२ । १५६ ।

“न तेन वृहो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्मरन्ति विदुः ॥”)
पलितः । इति मेदिनी ॥ आद्यस्य पर्यायः ।
प्रवयाः २ स्मरिः ३ जीनः ४ जीर्णः ५ जरन्

६ । इत्यमरः ॥ यातयामः ७ जर्जरः ८ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पलितः । इति जटाधरः ॥

टडकाकः, पुं, (टडः काकः ।) काकविशेषः ।
दौडकाक इति भाषा । तत्पर्यायः । दोगकाकः
२ दग्धकाकः ३ लण्यकाकः ४ पञ्चतकाकः ५
वनाश्रयः ६ काकोलः ७ । इति वृत्रचक्रः ॥

टडगङ्गा, ङी, (टड्वा गङ्गा ।) नदीविशेषः ॥
बुड्डीगङ्गा इति ख्याता । यथा,—

“अस्ति नाटकश्लोके तु सरो मानससद्भिभम् ।
यच्च सार्द्धं श्लेषपुत्रा जलक्रीडां सदा हरः ॥
जुहते नरशाहूल स्वर्णपङ्कजशोभिते ।
तस्य पञ्चान्ध्रपूर्वभागेश्च सरित्तयम् ॥
अवतीर्णं प्रयाग्व दक्षिणं सागरं प्रति ।
तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाहया ॥
दिग्गजाः श्वेत्संजाताः तेन दिक्करिका स्मृता ।
मध्यभागात् खता या तु शङ्करेशावतारिता ॥
वृद्धगङ्गाहया सा तु गङ्गैव पञ्जदायिनी ॥

टडदा

या निःखता पूर्वभागात्साद्गिरिवराहरी ।
स्वर्णयौवेति विख्याता सा गङ्गासदृशी पचे ॥”
इति कालिकापुराणे कामरूपपीठनिर्बन्धनाम
८२ अध्यायः ॥

टडत्वं, ङी, (टड + ल ।) टडस्य भावः । तत्-
पर्यायः । स्याविरम् २ । इत्यमरः ॥ बाहुक्यम् ३
वाहुकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुः । १ । २३ ।

“अनाश्रुस्य विषयेर्विद्यानां पारङ्मनः ।
तस्य धर्मेरतेरासीद्बहुत्वं जरसा विना ॥”)
बाह्यादेरवधिसाह संयुतः ।

“वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं बाहुकं तथा ।
ऊनघोडश्ववधस्तु नरो बालो निमद्यते ॥
त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशौ दुग्धामाशौ तथान-
शुक ।

दुग्धाशौ वर्षपर्यन्तं दुग्धामाशौ शरद्वयम् ॥
तदुत्तरं स्यादमाशौ एवं बालस्त्रिधा मृतः ॥
मध्ये घोडश्वसप्तयोर्मध्यमः कथितो बुधः ।
चतुर्धा मध्यमं प्राडुर्धुवा दान्त्रिंशतो मतः ॥
चत्वारिंशत्समा यावत्तच्छ्रेष्ठेभ्योदिपूरितः ।
ततः क्रमेण क्षीणः स्यादुयावद्भवति सप्ततिः ॥”

वीर्यादीत्यादिशब्देन रसादिसर्वधात्वन्विष-
वलोत्साहा उच्यन्ते । क्षीयः सर्वधात्वन्विष-
वलोत्साहैर्हीनः ।

“ततस्तु सप्ततेरुद्धं क्षीणधातुरसादिकः ।
क्षीयमाणोन्विषवल्नः क्षीणरता दिने दिने ॥
वल्नोपलितखालिव्युक्तः कर्मसु चाक्षमः ।
कासन्वासादिभिः क्षिप्रो वृहो भवति मागवः ॥
बाल्ये विवर्द्धते श्रेष्ठा पितृं स्यान्मध्यमे-
रधिकम् ।

बाहुक्ये वृद्धते वायुर्विचार्यैतदुपक्रमेत् ॥”
उपक्रमेत् चिकित्सेत् । तन्नाम्नरे तु ।

“बाल्यं वृद्धिश्चविर्मधा त्वगदृष्टिः शुक्रविक्रमौ ।
बुद्धिः कर्मन्दिधं चेतो जौवितं दृशतो ह्रसेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

टडदारकः, पुं, (टडो दारको बालक इव यस्मात् ।)
वीरताङ्कवृत्तः । इति भरतः ॥ विडङ्क् इति
वीजनाङ्का इति च वङ्गभाषा । विधारा इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । अक्षगन्धा २ हृग-
लान्की ७ आवेगी ४ जुङ्गः ५ । इत्यमरः ॥
अक्षगन्धा ६ हृगलाङ्गी ७ हृगला ८ अन्वी ९
जुङ्गा १० । इति तड्डीका ॥ हृगली ११ जुङ्गकः
१२ प्रयामः १३ । इति जटाधरः ॥ टडगन्धा
१४ हृगलान्तिका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
दोषवालुका १६ हृगलान्तिका १७ टडः १८
कोटरपुष्पी १९ अजान्की २० वृद्धदार २१ ।
यस्यान्तरे कोटरपुष्पीस्थाने टडकोटरपुष्पीति
पाठः । अस्य गुणाः । गोत्वत्वम् । पिच्छेण-
त्वम् । कफघातकासामदोषनाशित्वम् । बल्य-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यच्च ।

“रसायनो वृद्धदारः शोथवातामवातजित् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

टडुदार, स्त्री, (टडुत्वनाशकं दारु यस्य ।) टडु-
दारकटुः । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“टडुदारुद्वयं गौक्षं पिच्छलं कफवाननुन ।
बन्धं कासामदोषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्यम् ॥”

टडुनाभिः, त्रि, (टडुः प्रटडो नाभिर्यस्य ।) उन्नत-
नाभिः । गौक्षनाभियुक्तयुक्ति इति भाषा ।
तत्पर्यायः । तुच्छिलः २ तुच्छिभः ३ । इत्यमरः ॥

टडुप्रपितामहः, पुं, (प्रपितामहाद्दः ।) प्रपिता-
महनातः । इति शाब्दरत्नावली ॥ तत्र कन्यायाः
सपिच्छता नास्ति । यथा । तेनात्मपक्षे टडु-
प्रपितामहे सापिच्छा निवर्तते इति प्रतिपादि-
तम् । अतएव प्रपितामहभात्रा तत्सन्ततिभिः
सह सापिच्छाभावान् कन्याजननमरणयोस्तीर्णं
सपिच्छाशौचं नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्त-
मेवाशौचमिति । इति शुद्धितत्वम् ॥

टडुबला, स्त्री, (टडा बला ।) महासमझा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

टडुराजः, पुं, अन्वयेतसः । यथा, —
“अथस्त्री टडुराजस्य दार्धतौ तत्र कीर्त्तितौ ॥”
इति केचित् ॥

टडुवाहनः, पुं, आस्रवचः । यथा । सुपर्को टडु-
वाहनः । इति केचित् ॥

टडुविभोतकः, पुं, (टडुः प्रटडो विभोतक इव ।)
आस्रातकः । इति शाब्दमात्रा ॥

टडुश्रवाः, [स] पुं, (टडुान् टडुश्रवतः श्रुणोतीति ।
शु + अश्रुन् । “टडुश्रवः श्रुणोतीति टडुश्रवाः ।”
इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । २०६ । “टडुं प्रभूतं श्रवः
श्रवणं स्तोत्रं हविर्लक्षणमशं वा यस्य ।” इति
ऋगभाष्ये सायणः । १ । ५६ । ६ । “टडुं श्रवो
धनं कीर्त्तित्वं यस्य ।” इति वेददीपे मञ्जुधरः ।
१० । ६ । इन्द्रः । इत्यमरः ॥

टडुसंघः, पुं, टडुानां समूहः । तत्पर्यायः । वाह-
कम् । इत्यमरः । २ । १ । ४० ॥

टडुसूत्रकं, स्त्री, (टडुस्य सूत्रम् । ततः स्वार्थं
कन् ।) इन्द्रतूलम् । बुडीर सूत्रा इति भाषा ।
यथा, हारावल्याम् ।

“टडुसूत्रकमित्याहुरिन्द्रतूलं मनीषिणः ।
श्रीशुहासं वंशकफं वाततूलं मरुद्भ्रमम् ॥”

टडुटा, स्त्री, (टडु + टाप् ।) गतयीवना । बुडी
इति भाषा । तत्पर्यायः । पलिका २ । इत्य-
मरः ॥ पलिका ३ । इति भरतः ॥ स्यविरा ४
लिच्छला ५ जरतो ६ गताश्रवा ७ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तद्वस्थाकालो यथा, —
“आषोडशाद्दवेहाला तरुणी त्रिंशता मता ।
पञ्चपञ्चाशतः प्रौढा टडुटा भवति तत्परम् ॥”
इति कालिकादासः ॥ ॥ ॥

अपि च ।
“बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश ।
ततस्तु तरुणी स्त्रीया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि ॥
तदूर्द्धमधिकृष्टा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि ।
टडुटा तत्परती स्त्रीया सुरतोत्सवर्जिता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ॥ ॥

तस्याः समीपे दोषो यथा, —

“वाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती पाणहारिणी ।
प्रौढा करोति टडुत्वं टडुटा मरणमादिशते ॥
निदाघशरदो बाला प्रौढा वधावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशुरे योग्या न टडुटा कापि शस्यते ॥
नार्त्तये षोडशाद्वर्षान् मप्रत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति ॥
पञ्चपञ्चाशतो नारो सप्रसपतिवः एमान् ।
दावेनौ न प्रसूयेते प्रसूयेते विपकीयान् ॥”

इति राजवल्गवः ॥ ॥ ॥

“शुकं मांसं स्त्रियो टडुटा बालाकस्तनूतं दधिः ।
प्रभाते मैथुनं निदा सशः पाणहराणि घट ॥”
इति जागन्मयम् ॥ ॥ ॥

अङ्कुरः । इति शाब्दरत्नावली ॥ महाश्राव-
णिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

टडाङ्गुलिः, स्त्री, (टडा अङ्गुलिः ।) हस्तपादयोः
स्याङ्गुलिः । युड अङ्गुल इति भाषा । तत-
पर्यायः । अङ्गुलः २ टडुटा ३ । इति शाब्दरत्ना-
वली ॥

टडुिः, स्त्री, (टडु + क्तिन् ।) अष्टवर्गान्तर्गौ-
गधविंशतिः । तत्पर्यायः । योग्या २ अदिः ३
मिद्धिः ४ लक्ष्मीः ५ । इत्यमरः ॥ पुष्टदा ६ उन्नि-
दात्री ७ मङ्गल्या ८ शैः ९ मस्यन १० आशीः
११ जनेष्टा १२ भृतिः १३ मृत् १४ सुखम् १५
जीवभदा १६ । अस्याः गुणाः ।

“अदिर्वृद्धिश्च मधुरा सुस्त्रिधा तिक्रमोत्तमा ।
रुचिमेधाकरी श्लेष्मकृत्किमिधरा परा ॥
प्रयोगेन्यनयारं यथाशामं प्रयोजयेत् ।
तत्र यद्वातुमिष्टिः स्याद्वयमप्यत्र योजयेत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥ ॥

अदिटडुगोरुत्पत्तिलक्षणामगुणाः ।
“अदिचन्द्रिश्च कन्दौ हौ भवतः कोशयामले ।
श्वेतलोमान्वितः कन्दो लताजातः सस्त्यकः ॥
स एव अदिर्वृद्धिश्च भेदमप्येतयोर्वै ।
तूलयस्यसमा अदिर्वाभावस्येफला च सा ॥

टडुिस्तु दन्तिगवर्षफला प्रोक्ता महर्षिभिः ।
अद्विर्यस्या सिद्धिलक्ष्मीर्दुर्दरप्याक्या इमे ॥
अद्विचन्त्या क्षिप्रोग्नी शुकला मधुरा गुरुः ।
प्राणेश्वरकरी सुस्त्रिभक्तपितृविनाशिनी ॥
टडुिर्गर्भप्रदा शीता वृहणी मधुरा सूत्रा ।
कृत्या पित्तप्रशमनी जलकासनापहा ॥
राजामप्यष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः ।
तस्मादस्य प्रतिनिधिं यस्त्रीयात्तद्गुणं भिषक ॥”

सुख्यमडशः प्रतिनिधिः ॥ ॥ ॥ एतस्य प्रतिनिधि-
माह ।

“भेदा जीवककाकोलो अदिदन्देऽपि नासति ।
वरोविदारोऽश्वगन्धवारोऽश्व क्रमान्तिपेत् ॥”
भेदा महाभेदाभ्यां शतावरीकूलं जीवकर्षमक-
स्याने विदारोऽमूलं काकलोलीरकाकोलीस्याने-
रश्वगन्धामूलं अदिटडुिभ्यां वारोऽश्वकन्दं
गुण्येक्षस्तन्यं तिपेत् । इति भावप्रकाशः ॥ ॥ ॥

नीतिवेदिनां स्याद्विचित्रवर्गान्तर्गवशेषः ।

दशमरः ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां
जयादिभस्त्रिवर्गः । अथेषान् धर्मकामार्थः
पूर्वसक्तः । अष्टवर्गस्यापचयः त्रयोः । तस्योप-
चयो वृद्धिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः
स्यात्तम् । अष्टवर्गो यथा, —

क्षत्रियविशेषोऽयं देवः सेतुः कुञ्जरवल्गवम् ।
कन्याकरवलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥
अष्टवर्गः स्त्रीसौ राजाभिति भरतः ॥ ॥ ॥
वर्द्धतम् । तत्पर्यायः । स्क्रान्तिः २ । इत्यमरः ॥
(यथा मनः । १२ । १२४ ।

“गण सजाणि भूतानि पश्यभर्षाण्य स्त्रीभिः ।
जन्मशुद्धिजनयेत्यं संभारयति चक्रवत् ॥”)
विष्कम्भादिमप्रविशानियोगान्तर्गतेकादशयोगः ।
तत्र जातफलं यथा, —

“प्रसूतिकाले यदि वृद्धियोगो
नरः सुभागो विनयान्वितश्च ।
धनयोग्यग्रहयोग्यु र्दसौ
विचक्षणः स्यात् क्रयधिक्रयाभ्याम् ॥”
इति कीर्त्तौप्रदीपः ॥ ॥ ॥

कलास्तरम् । सुट् इति भाषा । अथ्यदयः ।
सन्दः । इति मेदिनी ॥ (यथा, शिशुपाल-
वधे । १५ । १ ।

“अथ तत्र पाण्डुजनयेन
सदमि विहितं मभूद्धियः ।
मानममधनं न चेदिपातः
परटडुभ्रमसरि मनो ह्यमाननाम् ॥”

टडुिग्रहणान्तरयो यथा, —

“अशौचभागो वृद्धिः स्यान्नासि मासि सवत्यके ।
वर्णक्रमान्तरं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥”
मासि मासि प्रतिमासं वत्यकं विधासार्थं यदा-
घीयते आधारात्तथावत् । वत्यकं सह वर्षेण
इति सवत्यकेः प्रयोगेनास्मान् सवत्यके प्रयोगे
प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशौचतत्त्वा भागो वृद्धिर्धन्या
भवति । अन्यथा वत्यकरहिते प्रयोगे यानां
व्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं प्रातं धर्मो
भवति । ब्राह्मणेऽधमर्गं द्विकं प्रातम् । क्षत्रिये
त्रिकम् । वैश्ये चतुष्कम् । शूद्रे पञ्चकम् । मासि
मासोत्थे वा वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा
इति द्वित्रिचतुःपञ्चाः । द्वित्रिचतुःपञ्चा आसारे
प्राते वृद्धिर्दयित इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं प्रातम्
तदस्मान् वृद्धा यत्नाभयुक्तोपदा दीयते इति
कन् । इयं वृद्धिर्मासि मासि गृह्यते इति
कालिका । इयमेव वृद्धिर्दिवसगणनया विभज्य
प्रतिदिवसं गृह्यमाना कायिका भवति । तथा च
नारदः ।

“कायिका कालिका चैव कारिता च तथा परा
चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिस्तुर्निधा ॥”
इत्युक्तम् ॥

“कायाविरोधिनी शस्यत् पणपादादि कायिका
प्रतिमासं सवत्सो या वृद्धिः सा कालिका मता
वृद्धिः सा कारिता नाम यानिकेण स्वयं कृता ।
वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरदाहृतति ॥”

वृद्धिः

ग्रहीलविशेषेण वृद्धिः प्रकारान्तरमाह ।
कान्तारगास्तु दशकं मासदा विशकं प्रतम् ।
कान्तारमरणं तत्र गच्छन्तीति कान्तारगाः
ये वृद्धा धनं गृह्णीत्वा अधिकलाभार्थं अति-
गहनं प्रागधनविनाशप्रशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते
दशकं प्रतं दद्युः । ये च समुद्रगास्तं विशकं
प्रतं मासि भासीत्येव । एतदुक्तं भवति
कान्तारगम्यो दशकं प्रतं सासुद्रम्यश्च विशकं
प्रतं उत्तमगं आदद्यात् । मूलविनाशस्यापि
शङ्कितत्वात् इति ॥ * ॥ इदानीं कारिता वृद्धि-
माह ।

“दशकं स्वकृता वृद्धिं सर्वे सर्वासु जानियु ॥”
सर्वं ब्राह्मणादयोऽधमर्गा अवन्धके सवन्धके वा
स्वकृतां स्वाभ्युपगतां वृद्धिं सर्वासु जानियु
दद्युः । क्वचिद्वृत्तापि वृद्धिर्भवति यथाह
नारदः ।

“न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता
कचिन् ।
अनाकारितमप्युक्तं वन्मराद्धिवर्द्धते ॥” इति ॥
यस्तु याचितकं गृह्णीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति
कात्यायनेनोक्तम् ।

“यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ।
ऊर्जं संवत्सरात्स्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥”
इति ॥

यस्य याचितकमादाय याचितोऽप्यदत्त्वा देशा-
न्तरं याति तं प्रति तेनोक्तम् ।
“क्षीणोद्धारमदत्त्वा यो याचतस्तु दिशं व्रजेत् ।
ऊर्जं भासत्रयात्स्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥”
इति ॥

यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं
न ददाति तं याचनकानादारभ्य वृद्धिं दापये-
द्राजा । यथाह ।

“स्वदेशेपि स्थितो यस्तु न दद्यादयाचितः कचिन् ।
तं ततो कारिता वृद्धिर्भवति च्छन्दाश्च दापयेत् ॥”
इति ॥

अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः ।
“पण्यमूलं भ्रान्त्यासी दण्डो यस्य प्रकल्पितः ।
उपादानात्प्रकल्पणा वृद्धन्ते नाविशिताः ॥
अविशिता अनाकारिता इति ॥ * ॥ अधुना
द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह । सन्ततिस्तु पथ-
स्त्रीणाम् । पशूनां स्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः ।
पशूनां स्त्रीणां पोषणासमर्थस्य तत्पुष्टिसन्तति-
कामस्य प्रयोगः सम्भवति । ग्रहणञ्च चौर-
पैरिचर्याधिपतः । अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य
वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य कस्य
द्रव्यस्य कियती परा वृद्धिरित्यपेक्षित आह ।
रसस्याऽगुणा परा ।

“वस्त्रधान्यचिरगत्यानां चतुस्त्रिगुणा परा ॥”
रसस्य तेषां प्रनादेवृद्धिग्रहणमन्तरेण चिर-
कालावस्थितस्य स्वकृतया वृद्ध्या वर्द्धमान-
स्याऽगुणा वृद्धिः परा नातः परं वर्द्धते । तथा
वस्त्रधान्यचिरगत्यानां यथासंखं चतुर्गुणाः

वृद्धिश्चा

त्रिगुणा द्विगुणा च वृद्धिः परा । वशिष्ठेन तु
रसस्य त्रैगुण्यमुक्तम् । द्विगुणं चिरग्यं त्रिगुणं
धान्यं धान्येनेव रसा आख्याताः पुष्यमूल-
फलानि च । तत्रा घृतं त्रितयमष्टगुणमिति ।
मनुना तु धान्यस्य पुष्यमूलफलादीनाञ्च पञ्च-
गुणत्वमुक्तम् । “धान्यं शदे लवे वाक्षी नातिक्रा-
मति पञ्चतामिति ॥” शदः जैत्रफलं पुष्यमूल-
फलादि । लवो भेषोर्गाचमरीकेशादि । वाक्षी
वलोधन्दुरगादि । धान्यशदलववाक्ष्याविषया वृद्धिः
पञ्चगुणत्वं नातिक्रामतीति । तत्राधमर्णयोग्य-
तावशेन दुर्भिक्षादिकालवशेन च व्यवस्था
दृष्टया । एतच्च सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे च
वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तर
करणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे अन्येकशः प्रयोगा-
न्तरकरणे सुवर्गादिकं हेगुणयादतिक्रम्य पूर्व-
वद्वृद्धते । सकृत्प्रयोगेऽपि प्रतिदिनं प्रति-
मासं प्रतिवत्सरं वा वृद्ध्याहरणोऽधमर्णोऽप्यस्य
हेगुण्यमभावात् । पूर्वाञ्जितवृद्ध्या सह हेगुण्य-
मतिक्रम्य वर्द्धते एव । यथाह मनुः । कुषोद-
वृद्धिर्हेगुण्यं नास्ति सकृदाहृता । सकृदाहृ-
तत्वापि पाटोऽस्ति । उपनयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं
कुषोदं तस्य वृद्धिः कुषोदवृद्धिर्हेगुण्यं नास्ति
नातिक्रामति । यदि सकृदाहृता सकृत्प्रयुक्ता
पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे
हेगुण्यमस्तीति सकृदाहृतेति पाठे शनैः शनैः
प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वाधमर्णादा-
हृता हेगुण्यं नास्तीति आख्येयम् । तथा
गौतमेनाप्युक्तम् । चिरस्थानं हेगुण्यं प्रयोग-
स्थिति प्रयोगस्थितिकवचननिर्देशान् प्रयोगान्तर-
करणे हेगुणयातिक्रमोऽभिप्रेतः । चिरस्थान
इति निर्देशान् शनैः शनैर्वृद्धिग्रहणे हेगुणयाति-
क्रमो दर्शितः । इति मताचरा ॥ कुरण-
रोगः । हर्मः । इति हेमचन्द्रः ॥ समूहः ।
इति शब्दकोशः ॥ श्लेषम् । धनम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

वृद्धिका, स्त्री, (वृद्धिरेव । स्वार्थे कन् ।) वृद्धिना-
भौषधम् । इति शब्दमाला ॥

वृद्धिजातिका, स्त्री, (वृद्ध्या जीविका ।) ऋणदान-
जाविका । तत्पर्यायः । अर्थप्रयोगः २ कुषो-
दम् ३ । इत्यमरः ॥ कलात्मिका ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

वृद्धिः, पु, (वृद्धिं ददातीति । दा + कः ।) जीवकः ।
शुकरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृद्धिदानरि-
त्रि ॥ (यथा, वृद्धत्संज्ञतायाम् । प्र ३ । ३७ ।
“प्राक्शालया विद्युक्तं सुज्ञैवं वृद्धिं वास्तु ॥”)

वृद्धिश्राद्धं, क्ली, (वृद्धये यत् श्राद्धम् ।) वृद्धिनिमि-
त्तकश्राद्धम् । तस्य अभ्युदयनिमित्तं पित्रादुद्देशेन
अजया अनादेर्होमम् । तत् कर्मविशेषान् पूर्व-
कर्तव्यं यथा । निर्णयस्थले मन्त्रपुराणम् ।
“अन्नप्राप्ते च सोमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निवेके च नववैषमप्रवेशने ॥
देववृत्तजलादीनां प्रतिष्ठार्थां विशेषतः ।

[वृद्धिश्चा

तीर्थयात्रावृत्तौ चर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्तितम् ॥”
हलायुधवृत्तकूर्मपुराणम् ।

“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थान् प्रत्यागमेऽपि च ।
वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत बहुसर्पिसमन्वितम् ॥”
इति श्राद्धतन्त्रम् ॥

आभ्युदयिकश्राद्धम् । नान्दीसुखश्राद्धम् ।
यथा,—

“वृद्धिश्राद्धं प्रवक्ष्यामि पूर्ववत्तद्विशेषकम् ॥
जातपुत्रसुखदर्शनादौ वृद्धिश्राद्धम् । पूर्वाभि-
सुखेषु दक्षिणोपवीतियु मधुयववदरकुषो-
देवतीर्थेन नमस्काराभेन दक्षिणोपचारेण
कर्तव्यम् । दक्षिणजानु गृह्णीत्वा ॐ अद्या-
स्तदीयासुकवृद्धौ असुकसगोत्राणामस्तपित्-
पितामहप्रपितामह-मातामहप्रमातामहवृद्ध-
प्रमातामहानां असुकशर्मणां सपत्नीकानां
नान्दीसुखानां श्राद्धं कर्तव्यं वसुसत्यसंज्ञकानां
विश्वेषां देवानां श्राद्धं सिद्धाग्नेन युष्मासु मया
कर्तव्यमिति देवत्राक्षणामन्त्रणम् । ॐ करिष्य-
सीति तेनोक्ते इत्यमेव मातृपितामहीप्रपिता-
महीनां देवत्राक्षणामन्त्रणम् । तत ॐ अद्य
असुकसगोत्राया मनप्रपितामह्या असुकोदेष्या
नान्दीसुख्याः श्राद्धं सिद्धाग्नेन युष्मासु मया
कर्तव्यमिति प्रपितामहोत्राक्षणामन्त्रणम् ।
करिष्यमीति तेनोक्ते इत्यमेव मातामह्यादि
त्राक्षणामन्त्रणम् । देवपितृसर्वदेवत्राक्षणाश्राद्ध-
करणानुज्ञापनम् । आसने ॐ विश्वेदेवाम
आगत प्रणुताम इमं हवं गदं वाह्निर्निषोदत ।
ॐ विश्वेदेवाः प्रणुतेमं हवं ये मेऽन्तरौक्षे य
उपद्यविष्ट ये अग्निजिज्ञा उत वा यजत्रा आ
सद्यासिन्तु वाह्निषि मादयहम् । ॐ आगच्छन्तु
इति विश्वेदेवावाहनं गन्धादिदानं अक्षि-
दावधारणवाचनम् । ततः प्रपितामहोप्रभृती-
नामनुज्ञापनम् । आसनम् आवाहनं गन्धादि-
दानञ्च । अक्षिदावधारणवाचनम् । इत्यं
पितामह्या मातुः । ततः प्रपितामह्यादीनामनु-
ज्ञापनमासनमावाहनं गन्धादिदानम् । एवं
वृद्धप्रपितामह्यादीनां अनुज्ञापनादिकरणम् ।
ॐ वसुसत्यसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदन्नं
सघृतं सपानीयं सद्यन्नं सवदरं सदधि प्रति-
सिद्धवर्जितं नमः । इति अन्नकल्पनम् ॥
ॐ असुकगोत्रे मत्पितामह्य असुकि देव
नान्दीसुख एतदन्नं सवदरं सदधि नमः । एवं
मातामहप्रमातामहैभ्यः ।” इति गारुडं २२३
अध्यायः ॥ अन्यच्च ।

“तृतीयमाभ्युदयिकं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते ।
उत्सवानन्दसम्भारं यत्रोद्वाहादिमन्त्रेण ॥
मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।
ततो मतामहा राजन् विश्वेदेवास्तथैव च ॥
प्रदक्षिणोपचारेण दध्यक्षतफलादिकैः ।
प्राड्मुखो निनयेत् पिष्टान् पूर्व्या चतुरो
युतान् ॥
सम्पन्नमित्यभ्युदये दद्यादर्थ्यं ह्यथोद्दयोः ।

वृत्ताकी

युग्मा द्विजातयः पूष्याः वस्त्रकारस्यरादिना ।
 तिलार्थस्तु यवैः काव्या नान्दीशब्दानुपूर्वकम् ।
 मङ्गलानि च सर्वाणि वाचयेत् द्विजपञ्चवान् ॥
 एवं सूदोषिण सामान्यं वृद्धिआह्वयं सत्वेदा ।
 नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामात्रवान् बुधः ॥
 दानप्रधानः शूद्रः स्थादित्याह भगवान् प्रभुः ।
 दानेन सर्वकामाप्ररस्य संजायते यतः ॥”
 इति भाष्ये साधारणाभ्युदयकीर्णो नाम
 १७ अध्यायः ॥ विस्तारस्तु आह्वयस्य आह्व-
 विवैके च दृष्टयः ॥
 वृद्धोक्तः, पुं, (वृद्ध्यासौ उच्चा चेति । “अचतु-
 र्ग्यादि ।” ५।५।७७ । इत्यादिना अच
 प्रत्ययः १) वृद्धवृषः । तत्पर्यायः । जरदृगवः २।
 इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ५।७० ।
 “विलोक्य वृद्धोत्तमप्रद्विजितं त्वया
 मङ्गलानः स्मरसुखो भविष्यति ॥”)
 वृद्धाजीवः, त्रि, (वृद्धा आजीवतीति । आ+
 जीव+अच् ।) वृद्धापञ्चो । तत्पर्यायः ।
 बाहुषिः २ बाहुषिकः ३ कुषोदः ४ कुषोदिकः
 ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ साधुः ६ । इति
 जटाधरः ॥
 वृध, उ ड व लृ वृद्धौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् । क्वावेट् ।) उ, वडित्या
 वृद्धा । ड, वडित जनः । व, वडित्यति विवृत्त्यति ।
 लृ, अउधत् । इति दुर्गादासः ॥
 वृध, क दीर्घो । इति कविकल्पदमः ॥ (चरा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) क, वडयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वृधसानः, पुं, (वृध+“अनुजिह्वीति ।” उभा०
 २।८७ । इत्यनेन असानच् । स च कित् ।)
 मनुष्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुष्णादित्तिः ॥
 (वृद्धनश्रीले, त्रि । यथा, ऋषदे । २।२।५ ।
 “हरिप्रियो वृधसानासु जर्भरन् ॥”
 “वृधसानासु प्रवर्द्धमानासु ।” इति तद्भाष्ये
 सायणः ॥ यथा च तत्रैव । ४।३।६ ।
 “कङ्क्षिण्यासु वृधसानो
 अन्ते कङ्क्षानाय प्रतवसे शुभं यो ॥”
 “वृधसानः घृताद्याहुतिभिर्वर्द्धमानस्त्वम् ॥” इति
 तद्भाष्ये सायणः ॥)
 वृधसानुः, पुं, (वृध+बाहुलकात् असानुच् । स च
 कित् ।) पुरुषः । पत्रम् । कतिः । इत्युष्वादि
 कौषः ॥
 वृध्यं, त्रि, (वृध+“अदुपधाष्वाकृष्टपिचृतेः ।”
 ३।२।२१० । इति क्यप ।) वडं नायम् ।
 वृधप्रतोः क्यप्प्रत्ययेन नियन्त्रमित् ।
 वृत्तं, क्ली, फलपुष्पपत्रादिर्येन ध्यायते तत् । यो टा
 इति भाषा । तन्पर्यायः । प्रसववत्सलम् २ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवेंशे । ५।६६ ।
 “वृत्तश्चयं हरति पुष्पमनोकषानाम् ॥”)
 घटीधारा । कुचापम् । इति मेदिनी ॥
 वृत्ताकः, पुं, वात्ताकी । इति शब्दरत्नावली ॥
 वृत्ताकी, स्त्री, वात्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृन्दाव

वृन्तिता, स्त्री, कटुका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वृन्दं, क्ली, (वृन् + “अन्दाद्यच्चेति ।” उभा० ४
 ६८ । इति दन् नुम् गुणाभावश्च निपात्यते ।)
 समूहः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३।
 २८।३० ।
 “भृत्वा स्वया कुटिलकुम्भलवृन्दमुष्टम् ॥”)
 वृन्दः, पुं, दशाब्जदः । शतकीटिरिति यावत् । इति
 ज्योतिषम् ॥ अस्य नामान्तरं महाब्जदः ॥
 वृन्दा, स्त्री, तुलसी । इति शब्दरत्नावली ॥ जल-
 त्थरपत्री । अस्या विवरणं तुलसीशब्दे दृश्यम् ॥
 केदारराजकन्या । राधाषोडशनामात्मर्गत-
 नामविशेषः । एतद्विवरणं वृन्दावनशब्दे दृष्ट-
 यम् ॥
 वृन्दारः, त्रि, मनोज्ञम् । इति शब्दमाला ॥
 वृन्दारकः, पुं, (वृन्दमस्यास्तीति । वृन्द + “प्रञ्ज-
 वृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः ।” ५।२।२२० ।
 इत्यस्य वार्तिकोक्त्वा आरकन् ।) देवता ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६।१०।३० ।
 “आप वृन्दारका यूयं न जानीथ शरीरि-
 षाम् ॥”)
 यथपाता । यथा,—
 “वृन्दारकः सुरे श्रेष्ठे मनोज्ञे यूथपातरि ॥”
 इति भरतधृतश्याङ्गिः ॥
 वृन्दारकः, त्रि, (वृन्दा + स्वार्थे कन् ।) मनोज्ञः ।
 (यथा, महाभारते । ११।१६।५ ।
 “युवा वृन्दारकः शरीरविक्रमः पुरुषधर्मः ॥”)
 श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥ तस्मिन् पद्यगौर्यादिः ।
 वृन्दारकी रूपिसुखी । इत्यमरः ॥
 वृन्दावनं, क्ली, स्वनामस्थानान्तर्धम् । तन्नामकारणं
 यथा,—
 श्रीनारायण उवाच ।
 “पुरा केदारवृषपतिः सप्रहोपपतिः स्वयम् ।
 आसीत् सत्ययुगे वृषभन् मत्प्रभ्रमरतः सदा ॥
 स रमे सह नारोभिः पुत्रपौत्रगणैः सह ।
 पुत्रानिव प्रजाः सर्वाः पालयामास धार्मिकः ॥
 कृत्वा शतक्रतुं रघुना लेभे त्विन्द्रत्वमोघितम् ।
 कृत्वा नानाविधं पुण्यां फलकाङ्क्षी न च स्वयम्
 नित्यं नैमित्तिकं सर्वं श्रीकृष्णप्रतिपूजकम् ।
 केदारतुल्यो राज्ञेःशो न भूतो भविता पुनः ॥
 पुत्रिषु राज्यं संव्यस्य प्रिया ज्योतिषमोहिनी ।
 जगोष योपदेशेन जगाम तपसे वनम् ॥
 हरैरेकान्तिकी भक्तो ध्यायते सन्ततं हरिम् ।
 शश्वत् सुदृशानं चरुमस्ति यत्प्रतिर्धो मुने ॥
 त्रिरं तपः वृषधरो गोलीकश्च जगाम सः ।
 केदारनामनीधे तत्तन्नाम्ना च बभूव ह ॥
 तत्राद्यापि स्यतः प्राणो सद्यो मुक्तो भवेत् भवम् ।
 कमलांशा तस्य कन्या नाम्ना वृन्दा तपस्विनी ॥
 न तत्र सा वरं कश्चित् योगशास्त्रविशारदा ।
 दत्तं दुःखसमा तस्ये हरैर्मत्सं सुदलम् ॥
 सा विरक्ता गृहं त्यक्त्वा जगाम तपसे वनम् ।
 घटिं वर्षमहृत्वास्त्रि तपस्तेषु सुनिज्जने ॥
 आविर्भूव श्रीकृष्णस्तपुरो भक्तवत्सलः ।

वृन्दाव

प्रसन्नवदनः श्रीमान् वरं वृण्विषुवाच सः ॥
 वृष्टा सा राधिककान्तं प्राप्तं सुन्दरविषयम् ॥
 मूर्च्छी संप्राप सा सद्यः कामबाणप्रपीडिता ॥
 सा च प्रीजं वरं वने पतिस्त्वं मे भवेति च ।
 अमिषुक्ता च रक्षसि चरं रेमे तथा सद्य ॥
 सा जगाम च गोलीकं ज्योत्स्नं सद्य कौतुकान् ।
 राधासमा सा सौभाग्यात् गोपीश्रीहा बभूव सा ॥
 वृन्दा यत् तपस्तेषु तपु वृन्दावनं सुदलम् ॥
 वृन्दा यत् कृता श्रीहा तत्र वा सुनिपुणव ॥ १ ॥
 अथास्येतिहासश्च प्रथमश्च तत्र पुण्यदम् ॥
 येन वृन्दावनं नाम निर्बोध कथयामि ते ॥
 कुशाब्जजस्य कस्यै हि धर्मेशास्त्रविशारदे ।
 तुलसीवेदवली च विरक्तो भवत्सम्भवि ॥
 तपसाप्रा वेदवली प्राप नारायणं परम् ।
 सीता जनककन्या सा सर्वत्र परिकीर्तिता ॥
 तुलसी च तपस्वता वाक्कां सत्वा हरिं पतिम् ।
 देवाद्दुःखसमः प्रापात् प्राण्य शशाङ्गं पतिम् ॥
 पश्चात् संप्राप कमलाकान्तं कान्तं मनोज्ञं च ॥
 तस्याश्च तपसः स्थानं उदितश्च तपोधन ।
 तेन वृन्दावनं नाम प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २ ॥
 अथथा त प्रवक्ष्यामि परं जैलभरं प्रथम् ।
 येन वृन्दावनं नाम पुण्यक्षेत्रश्च भारतम् ॥
 राधाषोडशनाम्नाश्च वृन्दा नाम शुवी श्रुतम् ।
 तस्याः श्रीहावनं रम्यं तेन वृन्दावनं सुदलम् ।
 गोलीके प्रतिपद्ये तस्याः कृष्णं विभिन्नं पुरा ।
 क्रीडार्थं भुवि तस्मात्सा यत् वृन्दावनं सुदलम् ॥
 इति प्रथमेऽर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे वृन्दावन-
 प्रस्तावः १७ अध्यायः ॥ १ ॥
 अथ वृन्दावनपर्यायानम् ।
 इत्यत्र उवाच ।
 “गुह्याद्गुह्यतरं हृद्यं परमामन्दकारणम् ।
 अत्यङ्गं रक्षस्यानी रक्षस्यं परमं परम् ॥
 दुःखमानाश्च परमं दुःखं भो रोहणं परम् ।
 सर्वशक्तिमयं देवि सर्वस्थानेषु गोपितम् ॥
 सावती स्थानवृद्धं विष्णोर्गत्प्रवत्सलम् ॥
 नित्यं वृन्दावनं नाम प्रख्याप्योपरि संस्थितम् ॥
 पूर्णप्रसन्नसुखे च यत्नित्यमानन्दमयम् ॥
 वैकुण्ठादि तद्गङ्गायां स्वयं वृन्दावनं भुवि ॥
 गोलीकेऽप्यथं यत्किञ्चित् गोकृते तपकोशितम् ।
 वैकुण्ठादिवैभवं यत् द्वारकायां प्रकाशयेत् ॥
 यद्दत्तपरमैश्वर्यं नित्यं वृन्दावनाश्रयम् ।
 तस्मान् ज्योतिषमर्थं तु पृथ्वी घन्यापि विद्युता ॥
 येन स्यात्साधुरकं धाम विष्णोर्कान्तवत्सलम् ॥
 स्थानमधिकं नामधेयं साधुरमगलम् ॥
 निगुहं परमं स्थानं प्रथमस्तस्मिन्स्थितम् ॥
 महत्प्रसन्नकमलाकारं साधुरमगलम् ॥
 विष्णोर्कृष्णभ्रामहाम्नां वैष्णोर्मदलम् ॥
 कलिंकापत्रविस्तारं रक्ष्यक्रममोहितम् ॥
 प्रधानं द्वादशारण्यं माहात्म्यं कथितं क्रमान् ।
 भद्रश्रीलौहभास्वरमहातालखदीरकाः ॥
 बहुलं कुसुदं काव्यं सभु वृन्दावनं तथा ।
 द्वादशैता वने संख्याः कालिन्ध्याः सप्त पक्षिभे ॥

पूर्व पञ्चवनं प्रोक्तं तत्रास्ति गृह्यसूत्रमम् ।
 महावनं गोकुलाख्यं रस्यं सधुवनं तथा ॥
 पूर्वे तु पञ्च भद्राद्यास्तास्ताः सप्त पश्चिमे ।
 अन्वचोपवनं प्रोक्तं क्रमाक्रीडारमस्थलम् ॥
 कदम्बखण्डकं नन्दवनं नन्दीश्वरं तथा ।
 नन्दनानन्दखण्डेषु पालाशाशोककेतकम् ॥
 सुगन्धिमादनं केलिमय्यनं भोजनस्थलम् ।
 गन्धप्रमाणं वस्त्रहरणं शोपशायनम् ॥
 श्यामपृथु दधियामं चक्रभागुपरं तथा ।
 प्राङ्गुनं विपदक्षेत्रं बालक्रीडक्षेत्रं धर्मम् ॥
 क्रोदमं खरी वीरसुतसुकषापि नन्दनम् ।
 इत्यमेव वने संख्यास्त्रिंशच्चोपवनं स्मृतम् ॥
 पूर्वोक्तं द्वादशारण्यं प्रधानं वनमुच्यते ॥
 तत्रोत्तरे चतुर्थं वनञ्च समुदाहृतम् ॥
 नानाविधरसक्रीडानानालोलाभयस्थलम् ।
 दलविस्मृष्टविस्माररहस्यक्रमाभीरितम् ॥
 सहस्रपत्रकमलं गोकुलाख्यं मधुन पदम् ।
 कर्णिका तन्महदाम गोविन्दस्थानमुच्यते ॥
 तत्रोपरि स्वर्णपीठं मणिमण्डपमण्डितम् ।
 तत्र तत्र क्रमादिन्तु विदित्तु दलभीरितम् ॥
 यद्वनं दक्षिणे प्रोक्तं परं गोक्रीडभीरितम् ।
 तस्मिन् दले महापीठं निगमागमरोगम् ॥
 योगीश्वरपि द्याप्यं सखात्मा यत्र गोकुलम् ।
 द्वितीयं दलमात्रेयं तदहस्यं द्विधा तथा ॥
 निकृन्नककुटीवीरकृटीरौ तदले स्थितौ ।
 पूर्वदलं तृतीयं यत्र प्रधानं स्थानमुच्यते ॥
 गङ्गादिस्नानीथानां स्वर्णाच्छतगुणं भवेत् ।
 चतुर्थदलं शोभायां सिद्धपीठं प्रथमपदम् ॥
 कामयन् नाना गोपी तत्र कृष्णपतिं लभेत् ।
 वस्त्रालङ्कारहरणं तदले समुदाहृतम् ॥
 उत्तर पञ्चमं प्रोक्तं दलं सर्वदलोत्तमम् ।
 द्वादशादित्यमन्त्रेयं दलञ्च कर्णिकाममम् ॥
 वायुयन्तु दलं षष्ठं तत्र कालोद्दहः स्मृतः ।
 दलोत्तमोत्तमश्चैव प्रधानस्थानमुच्यते ॥
 सर्वोत्तमदलं श्रेष्ठं पश्चिमे सप्तमं दलम् ।
 यज्ञपञ्चीगणनाथ तदोत्तमवर्षदम् ॥
 अष्टासुरस्य निश्याणं चक्रे निदशदर्शितम् ।
 अष्टमोत्तमश्चैव दलं त्रयस्रद्वयदम् ॥
 नैर्कल्याणु दलं प्रोक्तमष्टमं शोभघातनम् ।
 शास्त्रज्ञवधस्तत्र नानाकेलिरमस्थलम् ॥
 श्रुतमष्टदलं प्रोक्तं उन्दारण्याम्भरस्थितम् ।
 श्रीमद्दुन्दुवने धनं यमुनायाः प्रदक्षिणम् ॥
 शिवलिङ्गमाध्याता दृष्टो गोपीश्वरभिधः ।
 तद्वाच्यो गोपशदलं श्रिया पूर्णं तद्वीरितम् ॥
 सजासु दिव्यं यत् प्रोक्तं प्रादक्षिण्यद्वयथाक्रमम् ।
 महान पदं महद्वाम प्रधानं योऽर्था दलम् ॥
 प्रथमेऽहलं श्रेष्ठं माहात्म्यं कर्णिकाममम् ।
 तस्मिन् सधुवनं प्रोक्तं तत्र प्रादुर्भूत स्वयम् ॥
 चतुर्थं जौ महाविष्णुः सर्वकारणकारणम् ।
 तत्राधिष्ठिततद्देव सुनिश्चिष्ट सनातनम् ॥
 दलं द्वितीयमाख्यातं किञ्चिन्नोत्तमस्थलम् ।
 खदिरारण्यमन्त्रेयं दलञ्च समुदाहृतम् ॥

सर्वश्रेष्ठदलं प्रोक्तं माहात्म्यं कर्णिकाममम् ।
 तत्र गोवर्द्धने रस्यं नित्यानन्दरसाश्रये ॥
 कर्णिकायां महालोला तल्लोला रमणहरे ।
 यत्र कृष्णो नित्यउन्दाकाननस्य पतिर्भवेत् ॥
 कृष्णो गोविन्दतां प्रापः किमन्येऽन्वेद्भुभाषिते ।
 दलं तृतीयमाख्यातं सर्वश्रेष्ठोत्तमोत्तमम् ॥
 चतुर्थदलमाख्यातं महाहृत्तरमस्थलम् ।
 हरिणस्य पतिः मात्तान्त्रियं गोवर्द्धनः स्वयम् ॥
 कदम्बखण्डो तत्रैव पूर्णानन्दरसाश्रयः ।
 शिखरं चतुर्थं पियं रस्यं दलञ्च समुदाहृतम् ॥
 नन्दीश्वरदलं रस्यं तत्र नन्दालयः स्मृतः ।
 कर्णिकादलमाहात्म्यं पञ्चमं दलमुच्यते ॥
 अधिष्ठातात्र गोपालो धनुपालस्ततः परम् ।
 दलं षष्ठं यदाख्यातं तत्र नन्दवनं स्मृतम् ॥
 सप्तमं तल्लोलाख्यं दलं रस्यं प्रकीर्तितम् ।
 दलाष्टमं तालवनं तत्र धनुवधः स्मृतः ॥
 नवमं कुमुदारण्यं दलं रस्यं प्रकीर्तितम् ॥
 कात्यायण्यं दलं दशमं सर्वकारणम् ।
 ब्रह्मपसादनं तत्र विष्णुवृन्दं प्रदर्शितम् ॥
 कृष्णक्रीडारमस्थानं प्रधानं दलमुच्यते ।
 दलमेकादशं प्रोक्तं भक्तानुग्रहकारणम् ॥
 निश्याणं सत्वव्यस्य नानारसमयस्थलम् ।
 भास्वीरं द्वादशदलं वनं रस्यं मनोहरम् ॥
 कृष्णक्रीडारमस्तत्र शोभादिभिरावृतः ।
 त्रयोदशदलं श्रेष्ठं तत्र भद्रवनं स्मृतम् ॥
 चतुर्दशदलं प्रोक्तं सर्वमिद्विषादं स्थलम् ।
 शीवनं तत्र रुचिरं सर्वेश्वरस्य कारणम् ॥
 कृष्णालोलाभयदलं श्रीकीर्तिकान्तिवर्द्धनम् ।
 पञ्चदशदलं श्रेष्ठं तत्र लौहवनं स्मृतम् ॥
 कथितं गोपुत्रदलं माहात्म्यं कर्णिकाममम् ।
 महावनं तत्र गीतं तत्रास्ति गृह्यसूत्रमम् ॥
 बालक्रीडारमस्तत्र वनसपालैः समावृतः ।
 पुतनादिवधस्तत्र यमलाश्रमभङ्गनम् ॥
 अधिष्ठाता तत्र बालगोपालः पञ्चमाष्टिकः ।
 नान्ना दामोदरः प्रोक्तः प्रेमानन्दरसाश्रवः ॥
 दलं प्रसिद्धमाख्यातं सर्वश्रेष्ठदलोत्तमम् ।
 कृष्णक्रीडा च किञ्चल्लो विहारदलमुच्यते ।
 सिद्धप्रधानं किञ्चल्लकं दलञ्च समुदाहृतम् ॥

पार्श्वतुवाच ।

उन्दावनस्य माहात्म्यं रहस्यं परमाहृतम् ।
 तदहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महाप्रभो ॥
 ईश्वर उवाच ।
 कथितं ते प्रियतमे गृह्याद्गृह्यतमोत्तमम् ॥
 रहस्यानां रहस्यं यत्तद्वर्णनाच्च दलंभम् ।
 त्रेलोक्यगोपितं देवि । देवेश्वरमुपजितम् ॥
 ब्रह्मादिवाक्चितं स्थानं सुरभिद्गादिसिवितम् ।
 योगीन्द्रादिस्नानीन्द्रादिमहातद्ग्यानतत्परम् ॥
 अश्वरीभिश्च गन्धर्वैश्च योऽनिरन्तरम् ।
 श्रीमद्दुन्दुवने रस्यं पूर्णानन्दरसाश्रयम् ॥
 भूमिच्छान्तामणिसोयमय्यतं रसपूरितम् ।
 उन्दाः सुरद्वामस्तत्र सुरभिन्दुसंविताः ।
 श्री कन्धीः पुरुषो विष्णुस्तदंशांशसुद्वयः ।

तत्र केशीरवयसं नित्यमानन्दविग्रहम् ।
 गतिनाथं कथागानं स्मितवक्त्रं निरन्तरम् ।
 शुद्धसत्त्वेः प्रेमपूर्णैश्चैवावेस्ताद्वनाश्रयम् ॥
 पूर्णब्रह्मसुखे मयं स्फुरत्तन्मूर्तिस्तन्मयम् ।
 प्रमत्तकोटिभृङ्गादीः कूजतुकलमनोहरम् ॥
 कपीतशुकसंगीतमुक्त्वालिखत्सहस्रकम् ।
 सुव्रह्मचरुव्यादं सकान्ताभोद्विभ्रमम् ॥
 नानावर्णैश्च कुसुमैस्तद्गणपरिपूरितम् ।
 सुस्निग्धभौरभाश्रान्तमुग्धीकृतजगत्त्रयम् ॥
 मन्दमारुतसंमिक्तवसन्तकृतसुखितम् ।
 पूर्णानन्दनित्याभ्युदयं सुखमन्दं युसेवितम् ॥
 अदुःखसुखविच्छेदं जगामरगवर्जितम् ।
 अक्रोधगतमात्म्यं अभिन्नमनहृत्ततम् ॥
 पूर्णानन्दानन्दतरसं पूर्णप्रेमसुखावहम् ।
 गुणातीतं परं धाम पूर्णप्रेमस्वरूपकम् ॥
 यत्र उन्दादिपुलकैः प्रेमानन्दाश्रुवर्षितम् ।
 किं पुनश्चेतनायुक्तेर्विष्णुभक्तेः किमुच्यते ॥
 गोविन्दाङ्गिरजस्यर्षात्रित्युन्दावनं सुवि ।
 सहस्रदलपद्मस्य उन्दारण्यं वराटकम् ॥
 यस्य सागनमात्रेण पृथ्वी धन्या जगत्त्रये ।
 गृह्याद्गृह्यतमं रस्यं मेधं उन्दावनस्थितम् ॥
 अन्तरं नित्यमानन्दं गोविन्दस्थानमयम् ।
 गोविन्ददेहलोभमित्रं पूर्णब्रह्म सुखाश्रयम् ॥
 सुक्तिस्तत्र यतः स्वर्णात्तन्माहात्म्यं किमुच्यते ।
 तस्मात् सखात्मना देवि । हृदिस्थं कुरु तदनम् ॥
 उन्दावनविहारेषु कृष्णं केशीरविग्रहम् ।
 अन्वारण्येषु स्थानेषु बान्धवपौगण्डयौवनम् ॥
 कालिन्दीमकरन्देऽप्यस्य कर्णिकायाः प्रदक्षिणम् ।
 नानानिर्माणागमरीरं जलमौरभमोहनम् ।
 आनन्दोत्तमस्य अश्वरन्ध्रदन्धनालयम् ।
 पञ्चीतपलातेः कुसुमेनीनावर्णैः समुज्ज्वलम् ॥
 चक्रवाकादिविहारेषु मञ्जुनानाकलस्वने ।
 श्रीभमानं जलं रस्यं तरङ्गातिमनीहरम् ॥
 तस्योभयतटी रम्या शुद्धकाञ्चननिर्मिता ।
 गङ्गाकोटीगुणः प्रोक्तो यत्र स्वर्णवराटकः ॥
 कर्णिकायां कोटिगुणो यत्र क्रीडारतो हरिः ।
 कालिन्दीकर्णिकाकृष्टमभिन्नमेकविग्रहम् ॥
 इति पादौ पातालखण्डे १ अध्यायः ॥
 (इदमेव भगवत्याः पीठस्थानानामन्यतमम् ।
 यथा, देवीभागवत । ७ । ३० । ६६ ।
 “रुक्मिणी द्वारवत्यान् राधा उन्दावने वने ॥”)
 उन्दावनेश्वरः, पुं, (उन्दावनस्य ईश्वरः ।) श्रीकृष्णः ।
 यथा,—
 “यत्रवेङ्कटसुवर्णस्य धियं ब्रह्मादिभिः सुरैः ।
 गुणत्रयमतीतं तं वन्दे उन्दावनेश्वरम् ॥”
 अपि च ।
 “पुरुषः प्रकृतिश्चाद्यौ राधाउन्दावनेश्वरी ।
 प्रकृतिर्विकृतिः सर्वं विना उन्दावनेश्वरम् ॥”
 इति पादौ पातालखण्डे ६ अध्यायः ॥ ॥
 अथ च ।
 “यदा नित्यः स्वयं कृष्णः सर्वदानन्दविग्रहः ।
 यस्यां गुण्यानां श्रीलती तु भगवच्छन्दसंज्ञितः ॥

नित्यधामा गुणातीतः साक्षाद्दृष्ट्वावनेश्वरः ।
 असौ प्रकटलीलायां वासुदेवोऽभवत् प्रभुः ॥
 गोपीनां कामपूर्याय नित्यानां रमणाय च ।
 गोपालानां विनोदाय स्वयं नन्दसुतोऽभवत् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥
 दृष्ट्वावनेश्वरी, स्त्री (दृष्ट्वावनस्येश्वरी) राधा ।
 यथा,—
 “राधवत्सेऽभवत् सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि ।
 साक्षात्कृष्णोस्तु विज्ञेया प्राकृत्येनैव पाञ्चति ॥
 दृष्ट्वाभानुसुता या तु नित्यानन्दस्वरूपिणी ।
 गान्धर्विकान्तलीलायां श्रीः श्यामा कृष्णवल्लभा ।
 दृष्ट्वावनेश्वरी राधा साक्षात्कृष्णान्तिका परा ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥
 दृष्टिः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन दृष्टारकः
 श्रेष्ठः । दृष्टारक + इच्छन् । “प्रियस्थिरिति ।”
 ६।४।१५७ । दृष्टादेशः ।) अयमनयोरेषां वा
 अतिशयेन दृष्टारको देवो मुखो वा । इति
 सुगंधोघटीकायां दुर्गादासः ॥
 दृष्टीयान्, [स] त्रि, (अयमनयोरेतिशयेन दृष्टा-
 रकः । दृष्टारक + इच्छन् । प्रियस्थिरिति दृष्टा-
 देशः ।) दृष्टिः । अयमनयोरेषां वा अति-
 शयेन दृष्टारकः इत्यर्थे इयमुपत्ययेन निव्यम-
 मिदम् । इति सुगंधोघटीकाकरणम् ॥
 दृष्टा, इत् य दृष्टाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (द्विवा०-पर०-सक०-सेट् ।) २२, अत्रशान् अव-
 शीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रियं इ इत्यर्थे । य,
 दृष्टयति वरं कन्या । इति दुर्गादासः ॥
 दृष्टा, पुं, (दृ + “जनदशुस्त्वमदीति ।” उणा०
 ४।२०४ । इति शकृ ।) उच्छ्रुः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ वाचकः । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 दृष्टा, स्त्री, औपधीविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
 दृष्टिकः, पुं, (ब्रह्म हृदिने + “दृष्टिक्रयोः किकन् ।”
 उणा० २ । ४० । इति किकन् ।) शूककौटः ।
 इत्यमरः ॥ युयापोका इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 शूककौटकः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ कौट-
 विशेषः । विद्धा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 अलिः २ श्लोकः ३ दृष्टनः ४ । इति राज
 निर्घण्टः ॥ इणः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 दृष्टाङ्गः ६ अरुणः ७ अस्मि ८ । इति जटा-
 धरः ॥ * ॥ दृष्टिकविषस्य लक्षणमाह ।
 “दृष्ट्यागिरिवादी च भिनत्तीवाङ्मासु च ।
 दृष्टिकस्य विषं याति पश्चाद्दंशोऽवतिष्ठते ॥”
 असाध्यदृष्टिकदृष्टस्य लक्षणमाह ।
 “दृष्टोऽसाध्यैस्तु हृद्ग्राणरसनीपहती नरः ।
 मांसैः पतद्गिरिदर्थं वेदनार्तां जहात्यसृज् ॥”
 असाध्यैर्दृष्टिकैस्तेषामेवावतुष्टेः । हृदादिपु-
 पहतः हृदादिकात्पर्यरहितो भवति । अत्यथ
 वेदनार्ता इत्यन्वयः ॥ * ॥ अस्य चिकित्सा ।
 “ओरकस्य कृतः कल्को घृतमेवमयुतः ।
 सुखोष्णो मधुना सेपाद्दृष्टिकस्य विषं हरन् ॥
 गन्धमात्रा च नृदितसुखावर्षैर्दलस्य तु ।

दृष्टिकेन नरो विद्धः सखाद्भवति निर्द्विषः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अथ दृष्टिकविषहरमन्त्रः । ॐ सर स्फः ह्र ॐ
 हिलि मिलि चिलि चिलि स्फुः ब्रह्मणे स्फु
 सर्वेभ्यो देवेभ्यः स्फुः । इति तत्त्वसारः ॥ * ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६१ । १६ ।)
 “दृष्टिकस्यारसं विषमरसं दृष्टिकं ते विषम् ॥”
 “दृष्टिकस्यैतद्विषं अरसमसारं वाधकं न भवति ॥”
 इति तद्भाष्ये सायणः ॥ विषस्य विशेषविषहरणम्
 अत्रैव १—१६ मन्त्रेयु दृष्टयम् ॥ * ॥) मेधादि-
 द्वादशराश्यान्तर्गताऽमराणिः । अस्याधिष्ठात्री
 देवता दृष्टिकः । विशाखाशेषपादानुराधा-
 ष्येष्टासमुदायेनेतदाशुर्भवति । स च श्रीर्मा
 दयः । श्वेतवर्णः । जलराशिः । उत्तरदिक्पतिः ।
 कफप्रकृतिः । जलचरः । बहुपुत्रः । बहुस्त्री-
 सङ्गः । चित्रतनुः । विप्रवर्णश्च । अस्य विशेष-
 मन्त्राः । सौम्यः । अङ्गना । युग्मम् । समः ।
 स्थिरः । पुष्करः । मरीच्यप्रातिः । ग्राम्यः ।
 तदाश्रितात एतादृशी भवति । मौनी । गन्द-
 गतिः । कृपातुः । कुबुद्धिः । नीचसङ्गश्च । इति
 दृष्ट्यातकादयः ॥ * ॥ तत्त्वज्ञानफलम् ।
 “दृष्टिकोदयमंजानः शौच्येवानतिदृष्टीः ।
 भवेद्दृष्टानसम्पत्तो विगच्छी सुभगः सुधीः ॥”
 इति कोशोपदेशः ॥ * ॥
 औपधीभेदः । इति भेदने ॥ ह्यलिकः ।
 ह्यलः । इति संक्षिप्तमागोणादित्तिः ॥ मदन-
 दृष्टः । कर्कटः । गोभयकौटः । इति भरतः ॥
 अग्रहायणमासः । इति सारसुन्दरी ॥
 दृष्टिकप्रिया, स्त्री, (दृष्टिकस्य प्रिया) पूतिका ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 दृष्टिकर्णी, स्त्री, आशुकर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृष्टिका, स्त्री, चन्द्रक्षुप्रविशेषः । तत्पर्यायः । नख-
 पर्णी २ पिच्छला ३ अलिपत्रिका ४ । अस्या
 गुणाः । पिच्छलत्वम् । अस्त्वम् । अस्त्वृष्ट्या-
 दिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृष्टिकाली, स्त्री, (दृष्टिकालामालिङ्ग) क्षुप-
 विशेषः । विद्धाटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 दृष्टिपत्नी २ विषघ्नी ३ नागदन्तिका ४ सर्प-
 दंष्ट्रा ५ अमरा ६ काली ७ उच्छ्रुमर-
 पुच्छिका ८ । इति रत्नमाला ॥ विद्यागी ९
 नेत्ररोगहृ १० उच्छ्रुका ११ अलिपर्णी १२
 दक्षिणावर्तकी १३ कालिका १४ आगमा-
 वर्णा १५ देवलाङ्गलिका १६ करभी १७ अत्रि-
 दृष्टा १८ कर्कशा १९ स्वर्गदा २० युग्मपत्नी २१
 क्षीरविद्यानिका २२ भासुरपुत्र्या २३ । अस्या
 गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । हृत्कृष्णगु-
 कारित्वम् । रक्तपित्तविष्वान्नीचकापहत्वम् ।
 बन्नात्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “दृष्टिकाली विषघ्नी तु काममाकननाशिनो ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 दृष्टिपत्नी, स्त्री, दृष्टिकाली । इति रत्नमाला ॥
 दृष्टीरः, पुं, श्वेतपुनर्ववा । इति रत्नमाला ॥

दृष्ट, उ सेचने । प्रजनैश्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-सक०-अक०-न-सेट् । क्वावेट् ।)
 उ, वर्धिला दृष्टा । इति दुर्गादासः ॥
 दृष्ट, क उ प्रजनैश्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) क उ, वर्धयते ।
 अस्य पञ्चमस्वरानुवन्तो लेखकग्रामकतः
 सुधीभिर्ज्ञेयः । आत्मैभ्यः सर्वज्ञ नित्यम् साम्य-
 दायिकत्वात् । न च प्राणामनुरोधान् पाठा
 इति वाच्यम् । तर्हि अक्ष्ण् यत्नौ । क उ वत्
 वक्षने । एत क उ दीर्घौ । दिव क उ परि-
 कृञ्चने । कदि वृद्धौ । उग्र क उ शक्तिवर्त्ये ।
 जसक् षधेऽनादरे । इत्येवामष्टानामपि पञ्चम-
 स्वरानुवन्त्यापत्तेः वस्तुतस्तु एषां पञ्चमस्वरानु-
 वन्त्यः प्राचीनपठितोऽप्यन्वयः । अतएव रमा-
 नाथोऽपि एषामुदन्वन्त्यः पूर्वपठितप्रातर्वी-
 र्थात्तरुषु चुरादथः स्युर्नखेत् एषमथातथ
 इति ज्ञापनार्थं इत्याह । प्रजनो गर्भग्रहणं
 श्रेष्ठमैश्वर्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 दृष्टं, स्त्री, (दृष्ट श्रेष्ठं + कः ।) वचंम् । इति शब्द-
 माला ॥
 दृष्टः, पुं, (वर्धति मिच्छति उत इति । दृष्ट सेचने
 + कः ।) पुरुषगणः । उच्छ्रु इति भाषा । तत-
 र्थायः । उज्जा २ भद्रः ३ शोभयद्दः ४ ऋषभः ५
 दृष्टमः ६ अजहान् ७ शौभयः ८ गौः ९ ।
 इत्यमरः ॥ षट्श्री १० ककुद्वात् ११ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ शिखा १२ गन्धमेष्टुनः १३
 पुङ्गवः १४ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य
 लक्षणमिदं यथा,—
 “अश्वमेधस्यै च्युक्ता वरुणस्यै च्युत्तुष्यदाः ।
 गावः क्रतुगो रथः स्यमेव स्वयम्भवा ।
 ब्रह्मक्षत्रियविदश्रद्धातिभेदाश्च्युत्विधाः ॥
 शुक्लाङ्गाः शुचयोऽक्रुडा स्तरः प्रज्वलितसः ।
 अत्याशिनी रज्ज्वला उग्रमा ब्रह्मज्ञानयः ॥
 ह्योर्लक्ष्मणसम्बन्धान् द्विजातिर्जुषो भवेत् ।
 क्षिणक्ष्णसमावेशान् क्षिणुणः स एषाधमः ॥
 पीताङ्गा स्तरवः शुद्धा अक्रोधा भारवाक्षिनः ।
 यदृक्काभोजनः क्षीणा उग्रमा धैर्यभातयः ॥
 क्रणाङ्गाः क्रूरहृदया अपवित्राः सदाशिनः ।
 उच्छ्रुदृष्टगरीपाश्च उग्रभाः अहजानयः ॥
 ह्योर्लक्ष्मणसम्बन्धान् द्विजातिर्जुषो भवेत् ॥” * ॥
 वाच्यस्तु ।
 “पृथ्वीतले समुत्पन्ना गजान्वा ये चतुश्चदाः ।
 गुणत्रयविभेदेन तेषां भेदत्रयं भवेत् ।
 एतन्मत्तानुसारेण भोजः प्राह मक्षीपतिः ॥
 ये शुक्लाः शुचयः शुद्धा अशं भारवृक्षा अपि ।
 ब्रह्माशिनः स्वस्वरीपार्षते दृष्टाः सात्त्विका
 मताः ॥
 यक्तायुक्तवयः शुद्धा दृष्टा भारवृक्षाः शुभाः ।
 ब्रह्माशिनो बहुयुक्तास्तु दृष्टा राजसा मताः ॥
 विरगा विरुवाङ्गाश्च निर्वन्ला स्वल्पभोजिनः ।
 अपवित्रा उच्छ्रुदृष्टास्तु दृष्टाक्षामसा मताः ॥
 लक्षणद्वयसम्बन्धान् द्विगुणो दृष्टो भवेत् ।

दृषः

त्रिलोकसमावेशान् त्रिगुणः स दृषाधमः ॥” ॥
 अथ गुणाः ।
 “नीलः शुभो ध्वजो वामः ज्योतिर्भ्रमः शिवः
 स्थिरः ।
 भोजदेवेन लिखिता इत्यष्टौ दृषभे गुणाः ॥”
 तदुच्यते,—
 “श्वेतादन्वतरो वर्णः श्वेतः खुरविषाणयोः ।
 ललाटपुच्छयोः श्वेतः स नीलः शुभमावहेत् ॥१॥
 यो हृष्टपुष्टौ रम्यात्मा सुविभक्ततनुः शुभः ।
 कुरुते धनवृद्धिं स दीर्घैर्भक्तो यदा त्वयम् ॥२॥
 वर्णस्तु सङ्गलः पुच्छो रम्यश्च ध्वज उच्यते ।
 भर्तुः कुलं धनं धान्यं विवर्द्धयति निश्चयम् ॥३॥
 पूर्वाह्णं चोन्नतो यस्तु पराह्णं चैव नीचकः ।
 निर्द्विषो वाम इत्येष कुरुते रिपुसंलयम् ॥४॥
 चक्रकं दृश्यते यस्य ललाटे देवनिर्मितम् ।
 ज्योतिर्नाम दृषः कुर्व्याद् धनधान्यविवर्द्धनम् ॥५॥
 आवर्त्ताच्च शुभा यस्य शुक्लपद्मापि वा शुभाः ।
 भद्रनामा दृषः कुर्व्यान् भर्तुः सन्ध्यासाधनम् ॥६॥

६ ॥
 आवर्त्तयुक्तिविज्ञानं हृद्येषु दृषभेष्वपि ।
 पादाः सर्वे सितायस्य पुच्छभाजौ सितौ तथा ॥
 मङ्गला चायते नेत्रे कर्णौ चातिलघु स्थिरौ ।
 मुखयोः क्षण्यता चैव शृङ्गे चातिशुभे दृष्टे ॥
 तनुरीभा महोदरः क्षिप्रगम्भीरनिस्त्रयः ।
 शिव इत्येव कथितः शिवं प्रकुरुते ध्रुवम् ॥७॥
 चरणाः पञ्चराः स्थूलाः शिरः शुभं भवेत्तनुः ।
 व्यापुष्पादायता शुभा रक्षा मस्तकगामिनो ॥
 रक्ततास्त्रोष्ठानङ्गस्तु स्थिरः स्योमकरः श्रियाः ।
 नास्यपुण्येन लभ्योऽयं दृषभः शुभलक्षणः ॥८॥
 गगैस्तु ।
 “महत्त्वं तनुलोमत्वं पुष्टता भारवाहिता ।
 कुमारकत्वमित्येते दृषभाणां गुणा मताः ॥” ॥
 अथ दोषाः ।
 “यद्वा विवर्णा विषमः श्वेत्तो धूम्रश्चलः खरः ।
 एते सप्त महादोषा दृषभाणां सुदोरिताः ॥
 विषाणो विषमो यस्य खुराश्च विषमास्तथा ।
 नेत्रकान्तिरथवा गात्रे पञ्चरे वेलेतं भवेत् ।
 यद्वा इत्येव कथितो धनधान्यविनाशनः ॥१॥
 पूर्वाह्णं मन्यवणस्तु पराह्णं चान्यवणकम् ।
 पृष्ठं क्रीडो विवर्णा वा विवर्णाः कुलनाशनः ॥२॥
 पराह्णं सुधत्तं यस्य पूर्वाह्णं चातिनीचकम् ।
 गच्छतश्चरणां लम्बां श्रद्धायते खरखरः ।
 विषमो नाम दृषभः सम्पत्तिक्षयकारकः ॥३॥
 द्विभङ्गुर्द्विभङ्गाश्चा गात्रेषु लोमविन्दवः ।
 श्वेत्तो नाम महादोषो दूरतस्तं परिच्यजेत् ॥४॥
 शृङ्गायो दीपिकाकारं ज्वलते केकर उग्रौ ।
 कपिलः पुच्छभागश्चेत् स धूम्रो न्यत्युमावहेत् ॥५॥
 दन्तशृङ्गखुरादीनां यदोकोऽपि चलेत् स्वयम् ।
 सुष्को वा चलते यस्य स चलः कुलनाशनः ॥६॥
 आवर्त्ताः शुक्तयो रक्षा विषमाश्च विषंस्थिताः ।
 न्यूनाधिकाः पञ्चरास्तु खुरास्तु विषमास्तथा ॥
 गुदाभ्यां चोत्तरे यावद्दृष्टा अक्षेव दृश्यते ।

दृषः

विस्तृते विषमे घोणे जिह्वा चैवाधिता भवेत् ।
 स खरो दूरतस्याच्यो भर्तुः सन्ध्यासाधनः ॥
 ७ ॥
 स्वल्पता दीर्घरोमत्वं क्षीणता भारवाहिता ।
 यद्गत्वं मारकत्वञ्च दृषदोषा उदाहृताः ॥ ८ ॥
 ब्रह्मादिजानिभेदेन चत्वारो ये दृषा मताः ।
 चतुर्विधानां लोकानां त एव स्युः शुभावहाः ॥
 यो मोक्षादन्वजातीयं कुरुते दृषभं नरः ।
 तस्य नश्यन्ति वित्तानि धनमायुः कुलं बलम् ॥
 वातपित्तकफोद्रेका याद्ययो ये दृषे मताः ।
 तेषामुपशमः कार्या यथास्वं विधिना बुधैः ॥”
 इति दृषपरीक्षा । इति भोजराजकृतयुक्ति-
 कथनः ॥ ९ ॥ अस्य लक्षणं उत्सर्गविधिश्च
 यथा,—
 मन्त्रवाच ।
 “भगवन् श्रोतमिच्छामि दृषभस्य च लक्षणम् ।
 दृषोत्सर्गविधिश्चैव तथा पुण्यफलं महत् ॥
 मत्स्य उवाच ।
 धेनुमादौ परीक्षित सुशीलां लक्षणान्विताम् ।
 अथङ्गामपरिक्षितां जीवन्तुसामरोगिणीम् ॥
 क्षिप्रवर्णां क्षिप्रखुरां क्षिप्रशृङ्गां तथैव च ।
 मनोरुद्राक्षितां सौम्यां सुप्रमाणां सुदृढताम् ॥
 आवर्त्तैर्दृष्टाणावर्त्तैर्भक्ता दक्षिणतश्च सा ।
 वामावर्त्तैर्वामतश्च विन्तीर्णजघना तथा ॥
 नृदंसङ्गतान्त्रोष्ठीं रक्तजिह्वां सुपूजिताम् ।
 अश्यावादीर्घस्फटिता रक्तजिह्वा तथा च या ॥
 अस्त्रावाविलनेत्रा च सफिरविरलेर्दृष्टेः ।
 वेदूयंमधुवर्णाश्च जलवृद्धयुदसन्निभेः ॥
 रक्तक्षिप्रैश्च नयनेक्षया रक्तकनीनिकेः ।
 सप्त चतुर्दश दन्तास्तथा चाश्यामतालका ॥
 घड्मता सुपार्श्वीरु पृथु पञ्च समायताः ।
 अथायतश्रोत्रोवाधराजन्मसुलक्षणा ॥
 मन्त्रवाच ।
 घड्मताः के भगवन् । के च पञ्च समायताः ।
 आयताश्च तथैवाष्टौ धेनुनां के शुभावहाः ॥
 मत्स्य उवाच ।
 उरः पृष्ठं शिरः कृत्तिः श्रोणी च वसुधाधिप ।
 घड्मतां धेनुनां पूजयन्ति विचक्षणः ॥
 कर्णनेत्रललाटश्च पञ्च भास्करनन्दन ।
 समायतानि शस्यन्ते पुच्छं सास्त्रा च सकृदिनी ॥
 चत्वारश्च समा राजस्रवमष्टौ मनोविभः ।
 शिरोश्रोत्रावयतास्वते भूमिपाल स्मृता दश ॥
 तस्याः सुतं परीक्षित दृषभं लक्षणान्वितम् ।
 उन्नतस्कन्धकुकुददृक्कुलङ्गलकम्बलम् ॥
 महाकटितटस्कन्धं वेदूयंमणिलोचनम् ।
 प्रबालगभंशृङ्गायं सुदीर्घपृथुवालिधम् ॥
 नवाशृङ्गसंख्येवा तीक्ष्णाग्नेर्दृग्नेः शुभेः ।
 मलिकाचश्च मोक्तयो एष्टेऽपि धनधान्यदः ॥
 वर्णतस्तान्प्रकपिलो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।
 श्वेतो रक्तश्च क्षण्यश्च गौरः पाटल एव च ॥
 भद्रिखस्तान्पृष्ठश्च सबलः पञ्चकालकः ।
 पृथुकर्णो महास्कन्धः शृङ्गरोमा च यो भवेत् ॥

दृषः

रक्ताचः कपिलो यश्च रक्तशृङ्गतलो भवेत् ।
 श्वेतादरः क्षण्यपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥
 क्षिप्रवर्त्तनं वहेन चक्षत्रियस्य प्रशस्यते ।
 काश्चनाभेन वैश्यास्य क्षण्यनाप्यन्यजन्मनः ॥
 यस्य प्रागायते शृङ्गे भूसुखाभिसुखे सदा ।
 सर्वेषामेव वर्णानां स च सन्ध्यासाधकः ॥
 माञ्जरिपादः कपिलो धन्यः कपिलपिङ्गलः ।
 श्वेतोमाञ्जरिपादस्तु धन्यो मणिनिभेष्वपि ॥
 करटः पिङ्गलश्चैव श्वेतपादस्तथैव च ।
 सन्ध्यासाधरो यश्च द्विपादश्चेत एव च ॥
 कपिलनिभो धन्यस्तथा तिलरिसन्निभः ।
 आकर्यंमूलात् श्वेतस्तु सुखं यस्य प्रकाशते ॥
 गन्दीमुखः स विद्युधो रक्तवर्णो विशेषतः ।
 श्वेतश्च जठरं यस्य भवेत् पृष्ठश्च गोपतेः ॥
 ऋषभः स समुद्राचः सततं कुलवर्द्धनः ।
 मलिकापुष्पचक्रस्तु धन्यो भवति पुङ्गवः ॥
 कमलेमण्डलेक्षापि चित्रो भवति भाग्यदः ।
 अतस्योपुष्यवणस्तु तथा धन्यतरः स्मृतः ॥१॥
 एते धन्यास्तथाधन्यान् कौर्मिष्यामि तेऽनघ ।
 कण्ठास्त्रोष्ठदृष्टानां रूपाश्च शृङ्गाश्च ये ॥
 अथक्त्तवर्णा इत्याश्च यावद्भस्मनिभाश्च ये ।
 भ्राङ्गुप्रसवर्णाश्च तथा मृधिकसन्निभाः ॥
 कुण्डलाः काणास्तथा खड्गाः केकरास्तथैव
 च ।
 विषमश्चेतपादाश्च उद्भ्रान्तनयनास्तथा ॥
 नेते दृषाः प्रमोक्तया न च धान्यास्तथा एष्टे ।
 मोक्तयानाश्च धान्याणां भूयो वक्ष्यामि लक्ष-
 णम् ॥२॥
 स्वस्तिकाकारशृङ्गाश्च मेधौघसदृशश्वनाः ।
 महाप्रमाणाश्च तथा मत्समातङ्गगामिनः ॥
 महोरुक्ता महोत्साहा महाबलपराक्रमाः ।
 शिरः कर्णौ ललाटश्च बालधिश्ररणानि च ॥
 नेत्रे पार्श्वे च क्षण्यानि शस्यन्ते चन्द्रभांसि च ।
 श्वेतान्येतानि शस्यन्ते क्षण्यस्य तु विशेषतः ॥
 भूमौ कर्षति लाङ्गलं प्रलम्बसुलबालधिः ।
 पुरस्तादुच्यते नीलदृषभश्च प्रशस्यते ॥
 शुक्तिध्वजपताकाभा येषां राज्ञो विराजते ।
 अन्तर्दृष्टश्च ते धन्या वित्तसिद्धिजयवाहाः ॥
 प्रदक्षिणं निवसेन्ते स्वयं ये विनिर्वातताः ।
 समुन्नतशिरोश्रोत्रा धन्यास्ते यथवर्द्धनाः ॥
 रक्तशृङ्गाग्रनयनः श्वेतवर्णो भवेदुद्यदि ।
 सप्तैः प्रबालसदृशैर्नास्ति धन्यतरस्ततः ॥
 एते धान्याः प्रयत्नेन मोक्तया यदि वा दृषाः ।
 धारिता यदि वा सुक्ता धनधान्यविवर्द्धनाः ॥
 चर्यानि सुखं पुच्छं यस्य श्वेताङ्गि गोपतेः ।
 लाचारसवर्णाश्च तन्नीलमिति निर्दिशेत् ॥
 दृष एव स मोक्तयो न स धार्या एष्टे भवेत् ।
 तदर्थमेवाचरति लोके गाथा पुरातनी ॥
 एष्टया बहवः पुत्रा यदोकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 गौरीं वापुष्टदृष्ट्या नीलं वा दृषस्तुच्छलेत् ॥
 एवं दृषं लक्षणसंप्रयुक्तं ।
 यद्दोषं च क्रीतमथापि राजन् ॥

दृषः

सुक्ता न प्रीत्येत्तरं महात्मा
भोजे मतिश्चाहमतोऽभिधास्ये ॥
इति मातृस्य दृषभलक्षणं नाम १८१ अध्यायः ॥
जलपानार्थमागतदृषस्य निवारणे दोषो यथा,
“गवां दृष्याभिभूतानां पानार्थमभिधावताम् ।
अन्तराथो भवेद्दयस्तु स भवेद्ब्रह्मघातकः ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥०॥

अस्य दानविधयेया,—

वशिष्ठ उवाच ।

“यद्येत्तरो हरिदो वा करोति विधिना दृष ।
दानं सर्वगुणोपेतं तच्छृणुष्व यथातथम् ॥
भारादित्रिपलान्तश्च दृषं कृत्वा विधानतः ।
युतं धेन्वाथवा दद्याच्छक्तितो दृषसत्तम ॥
यत्नया धेनवः प्रोक्ता दृषास्तावन्त एव हि ।
हरावेत नियोज्याः स्युर्हराय च तथा दृषाः ॥
सर्वाभावात्ततो राजन् तिलपात्राणि निव्यशः ।
सर्वपापविनाशाय हीयन्ते दृषसत्तम ॥
गोमयै न सभालियु यववस्त्रसमावृते ।
दृषं हेममयं तत्र रौप्यं वा रत्नसंयुतम् ॥
तस्य नीलमयैः शृङ्गभौक्तिकाक्षिण्यथो रदाः ।
हार्द्रिभ्रष्टभुवञ्जाणि विद्रुमौष्ठौ सुनासिका ॥
मारकती विनिहिता कर्णौ चैवास्त्रकौ मतौ ।
पद्मरागस्य वै पादाः खुरा रौप्यमयास्तथा ॥
राजतान्यस्य रोमाणि सौमवस्त्रेण कम्बलम् ।
पट्टेन पुच्छसुहिदं सर्वेषामप्यं विधिः ॥
दृषगौ स्फटिकस्यापि लिङ्गे मणिः प्रकीर्णितः ।
यथा धेनुस्तथानडान् सुवर्णस्य तु कारयेत् ॥
सर्वासां फलमाप्नोति धेनूनां दृषभप्रदः ।
राशः स विभवादानं भक्ष्या यः प्रतिपादयेत् ॥
दृषभस्याप्यशक्तौ हि तदनन्तफलं स्रुतम् ।
निःस्त्रो वाप्येवमेव हि कृत्वा व्रतमत्तन्त्रतः ।
तत्फलं समवाप्नोति स्वल्पदानान्न संशयः ॥”

इति वशिष्ठपुराणे दृषदानाध्यायः ॥०॥

तद्दानफलं यथा,—

“कन्यादानं दृषोत्सर्गं तीर्थसर्वां श्रुतं तथा ।
ये कुर्वन्ति दृषस्यास्तु न वै तद्दृषयोपगाः ॥”
इति तत्रैव कन्यादाननामाध्यायः ॥०॥

अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“दृषगावौ समाहाय युवानौ लक्ष्मणान्वितौ ।
हेमशृङ्गौ शफे रौप्ये सवस्त्रौ पूजयेन्मनः ॥
शिवोमां पूजयित्वा तु तद्दिने यः प्रयच्छति ।
शिवभक्ताय किंप्राय रोहिण्यां वा ऋगेण वा ॥
न विद्योगो भवेत्तस्य सुतपत्रीपतेः कृतः ।
वातरं हसवैमानैर्गच्छेच्छ्वपुत्रं हि ज ॥
तत्र भोगांश्चरं सुक्ता इह आगत्य जायते ।
सम्बुद्धौ धनधान्याभ्यां पुत्रमिन्द्रममाकुलः ॥
यो वा रत्नसमायुक्तं गोयुगं पूजयेन्मनः ।
प्रयच्छति शिवोमा च प्रीयेतां भावितात्मनः ॥
स सर्वपापदःखाभ्यां विसुक्तः क्रीडते सदा ।
इह लोकं भवेत्तस्यो देहान्ते परमं पदम् ॥”
इति देवीपुराणे गौरवव्रतनामाध्यायः ॥०॥

दृषः

शिवदृषकारणं यथा,—

श्रीकृष्ण उवाच ।

“अथ गर्जान्वितो रदो हन्तुं त्रिपुरसुख्यम् ।
मत्वा मनसि संहर्षो सर्वेषां जगतामिति ।
कोट्यं पतद्भ्रष्टहेतु इति मत्वा ययौ रथम् ।
विहाय शूलं महत्तं मदीयं कवचं परम् ॥
चिरं बभूव समरं वर्षमेकं दिवानिशम् ।
न कोटिपि जेतुं कं शक्तो ह्यौ समौ समरे ॥

सदा ॥

एषियाश्च रथं कृत्वा देवेन्द्रो मायया प्रिये ।
अथर्वश्च सप्तस्यौ पञ्चाशत्कीटियोजनम् ॥
उत्तस्यौ शङ्करस्त्रियं हन्तुं देवं जगत्प्रभुः ।
जघान सुष्टिना रदो दानवेन्द्रं प्रकोपतः ॥
वक्षस्तुष्टिप्रहारेण सद्यो भूच्छामवाप सः ।
चण्डेन चेतनां प्राप्य कीपादानवपुङ्गवः ।
शिवं सयानसुचोत्थ पातयामास भूतले ॥
तदाहं कलयामि शीघ्रं दृषरूपं विधाय च ।
सयानं शङ्करं धृत्वा विषाणाभ्यामुरुक्रमम् ॥
ददौ तस्मै स्वकवचं स्वशूलभरिमर्दनम् ॥
मया दत्तेन शूलेन जघान त्रिपुरं हरः ।
मामेव दर्पहन्तारं तुष्टाव ब्रीडितः पुनः ॥
तत्याज शङ्करो दर्पं विघ्नवीजं तनो विसुः ।
ज्ञानानन्दस्वरूपश्च गलिप्रः सर्वकर्मसु ॥
ततोऽहं दृषरूपेण वहामि तेन तं प्रियम् ।
मम प्रियतमा नास्ति त्रेलोक्येषु शिवात् परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवखण्डे ३६ अध्यायः ॥
मेघादिहादशराश्रयन्तर्गतद्वितीयराशिः । तत्प-
थ्यायः । तावुरिः २ । अस्य विशेषसंज्ञा ।
सौम्यः । अङ्गना । युग्मम् । समः । स्थिरः ।
पुष्करः । अयं चतुर्व्यात् । निशासु ग्राह्यः ।
दिवा वन्यः । इस्वारः । दक्षिणादिकपतिः ।
निशास्याः प्रोद्योद्याः । अस्याधिष्ठात्री देवता
दृषः । कृतिकापादत्रयरोहिणीसमुदायः शि-
रोऽर्द्धनेत्रदाशिर्भवति । स च शीलस्वभावः ।
सुन्दरभूमिस्वामी । वातप्रकृतिः । श्वेतवर्णः ।
वैश्याजातिः । महाशब्दकरः । मध्यमस्त्रीसङ्गः ।
मध्यमसन्तानश्च । एतदाश्रितान् एतादृग्-
भवति । दाता । वागदुःस्वरः । निर्भयः । पर-
दारभिलाषी । इति दृषज्जातकादयः ॥०॥
एतदाश्रितान्फलम् ।

“स्थिरमतिं समतिं कमनीयतां
कुशलतां हि तृणानुपभोगताम् ।
दृषगतौ हिमगुग्गुलमादिशेत्
सुकृतिनः कृतिनश्च सुखान्यपि ॥”

तत्तदजातफलम् ।

“दृषलये भयेज्जानो गुरुभक्तः प्रियंवदः ।
गुणी कर्तो धनी लुब्धः शूरः सर्वजनप्रियः ॥”
इति श्रीश्रीप्रदोषः ॥०॥

चतुर्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः । (यथा,—
“पश्चिमी चित्रिणी चैव शङ्कितो हस्तिनी तथा ।
शशो ऋगो दृषोऽथ च स्त्रीपुषीर्जातिवर्षणम् ॥”
इति रतिमञ्जरी ।)

दृषणः

तस्य लक्षणं यथा,—

“बहुगुणबहुबन्धः प्रीयकामो नताङ्गः
धकलवचिरदेहः सत्यवादी दृषोऽयम् ॥”
इति च रतिमञ्जरी ॥०॥

एकादशमन्वन्तरीयेकः । यथा,—

“रुद्रपुत्रस्य ते पुत्रान् वत्स्याभ्येकादशस्य तु ।
सर्वजगः सुप्रसन्ना च देवानोकः पुरुर्गुरुः ॥
चक्षुषा दृष्टायुष्य आदिकः पुत्रकक्षया ।
विहङ्गमाः कामगमा भिमौनसस्यस्तथा ॥
एकैकस्त्रिंशत्कस्तीषा गणाश्चैव वै दृषः ।
दृष्योवो रिपुस्यस्य स्त्रीरूपो घातयिष्यति ॥”
इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥

(कामान् वर्षतीति । दृष+कः ।) धर्मः ।
(यथा, मनुः । ८ । १६ ।

“दृषो हि भगवान् धर्मक्षस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
दृषलं तं विदुर्हवास्तस्वाहम्भं न लोपयेत् ॥”
शृङ्गौ । उत्तरपदस्यश्चेत् श्रेष्ठः । (यथा, हरि-
वंश । १४१ । २८ ।

“शारदं वर्षणं यद्गन भनेद्द्वीरो गवापतिः ।
तद्दयदृषः संज्ञे वाक्वर्षभरिन्दमः ॥”

शुभिकः । प्रकृतः । वास्तुस्थानभेदः । इति
मेदिनी । वासकः । इति विश्वः ॥ श्रीकृष्णः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शङ्खः । इति जटाधरः ॥
कामः । बलवान् । इत्येकार्थकोषः ॥ ऋषभ-
नामौघधम् । इति राजनिघण्टुः ॥ (पातः ।
यथा, काशीखण्ड ।

“स्वदृषं या परित्यज्य परदृषे दृषायते ।

दृषलो सा हि विज्ञेया न श्रुदो दृषलो भवेत् ॥”

दृषकणौ, स्त्री, सुदर्शना । इति रत्नमाला ॥
सुदर्शनगुलश्च इति भाषा ॥

दृषगन्धा, स्त्री, (दृषस्य गन्धो यस्याः ।) वस्तुस्त्री ।
इति राजनिघण्टुः ॥

दृषचक्रं, स्त्री, (दृषाकारं चक्रम् ।) कृषिकर्मास्त-
दृषाकारचक्रम् । यथा,—

“दृषनकं दृषाकारं सर्वोपययमंयुतम् ।

कृषिखला विन्यसेद्धानि दृषनामर्षपुष्पकम् ॥

सुखानिकगणशोषेषु शृङ्गे स्क्वसं दिक् दिक्म् ।

शोणि एष्टे दयं पुच्छंश्री पादं तूदरे चिकम् ॥

हृलप्रवाहवीजोप्रपारम्भादिदिनकम् ।

यदङ्गेषु स्थितं तस्मादस्य सत्त्वं शुभाशुभम् ॥

आस्यं हानिः सुखं नैव कर्णं भिन्नाटनं तथा ।

श्रीर्षं दृषिस्तथा शृङ्गे सौम्यं स्क्वसं च मङ्गलम् ॥

एष्टे कष्टं शुभं पुच्छं भ्रमः पादं सुखं हृदि ।

चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं दृषचक्रं फलं बुधैः ॥”

इति श्यातिस्तस्त्वम् ॥

दृषणः, पू. अष्टकोषः । इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणं
यथा,—

“स्मालिङ्गो हरिद्रः स्याद्दृः स्त्रीः दृषणो भवेत्
विषमे स्त्रीचक्षुषो वै दृषः स्यादृषणं समे ।

प्रलम्बदृषणोऽल्पायुर्निर्दयो मर्कभिर्भवेत् ॥”

अपि च ।

“जलान्त एकदृषणो दृषणाभ्यां चक्षुः स्त्रियाम्

ट्रुषप

समाभ्यां चित्पिः प्रोक्तः प्रसन्नेन प्रत्यान्दवान् ॥
 इति गारुडे ३३।६५ अध्यायी ॥
 ट्रुषणकच्छुः, स्त्री, (ट्रुषणस्य कच्छुः ।) चन्द्ररोग-
 विशेषः । तल्लक्षणं यथा, —
 “स्नानोत्सादनज्ञोनस्य मलो ट्रुषणमश्रितः ।
 प्रक्षियते तदा स्वेदानं कच्छं जनयते तदा ॥
 ततः कण्डूयनान् क्षिप्रं स्फोटं स्रावश्च जायते ।
 प्राङ्मुख्यणकच्छं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपणाम् ॥
 उन्मादनं उद्दमनम् । मलः मैत्रं इति लोके ।
 प्रक्षियते आर्द्रो भवति ॥ * ॥ तच्चिकित्सा
 यथा, —
 “सर्वाञ्च कण्डूमैत्र्यवसितसिद्धार्थिः प्रकल्पितो
 योगः ।
 उद्दमनेन नियतं ग्रामयति त्रुषणस्य कण्डूनिम् ॥
 भिषग्द्रुषणकच्छन्तु चिकित्सेन पामरोगवत् ।
 अहिपूतननिदित्क्रिययापि च तां हरेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 ट्रुषणश्च, पुं, इन्द्रस्य धोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (एतन्नामकद्रुषविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
 ५२ । १३ ।
 “मेनाभवो ट्रुषणस्य सुकृतो ॥”
 “त्रुषणस्य एतदास्थस्य राज्ञः मेनाभवो
 मेनानाम कन्या भूः ॥” इति तद्गाथ्यं सायणः ॥ * ॥
 सेत्तनसमर्थीश्वयुक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
 २० । १० ।
 “त्रुषणस्येन मरुतो त्रुषणुना रथेन त्रुषणाभिना ॥”
 “त्रुषणस्येन त्रुषभिः सेत्तनसमर्थैरथैरुपेतेन ॥”
 इति तद्गाथ्यं सायणः ॥)
 ट्रुषणसु, स्त्री, इन्द्रस्य धनम् । इति जटाधरः ॥
 (त्रि, वर्णकर्म । यथा, ऋग्वेदे । १०।४१।८।
 “न यत्परो नान्तर आदर्धर्दद्रुषणसु ॥”
 “द्रुषणसु हे धनस्य वर्धितारौ ॥” इति तद्गाथ्यं
 सायणः ॥)
 ट्रुषणशकः, पुं, (ट्रुषं सूधिकं दृशतीति । दंश +
 शक् ।) विडालः । इत्यमरः ॥ (यथा, भाट्टिय-
 दर्पणे १० परिच्छेदे ।
 “क्षिपसि शकं ट्रुषणशकवदने ॥”)
 ट्रुषणजः, पुं, (ट्रुषो ध्वजो वाहनं यस्य ।) शिवः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, कात्यायने २ स्वभावा-
 ख्याने ।
 “जटाभिःस्निग्धनाम्नाभिराविरासीद्रुषणजः ॥”)
 हेरम्बः । पुण्यकर्म । इति त्रिभुवः ॥
 ट्रुषणज्ज्ञी, स्त्री, नागरसुम्ना । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 ट्रुषणाशनः, पुं, (ट्रुषस्य नाशनं यस्मात् ।) विडङ्गः ।
 इति शब्दमाला ॥
 ट्रुषपतिः, पुं, (ट्रुषस्य पतिः ।) षण्डः । शिवः ।
 इति कैचित् ॥
 ट्रुषपत्रिका, स्त्री, वस्तान्त्री । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 ट्रुषपणी, स्त्री, (ट्रुषस्य सूधिकस्य कर्षं दृषं पर्णं
 यस्याः । डीष् ।) आखुपणी । इति रत्नमाला ॥

ट्रुषभः

ट्रुषविशेषः । पुराती इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 दध्यालो २ चक्राङ्गो ३ सुदर्शना ४ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 ट्रुषपञ्चा, [न] पुं, शिवः । दैत्यभेदः । (यथा,
 महाभारते । १ । ६७ । १६ ।
 “ट्रुषपञ्चेति विश्वानः श्रीमान् यस्तु महा-
 सुरः ॥”
 अस्य विवरणस्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ *) ऋज्ञा-
 रणः । कर्णरः । इति विश्वः ॥ (विष्णुः ।
 यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ४२ ।
 “ट्रुषाङ्गी ट्रुषभो विष्णुर्वृषपञ्चा वधोदरः ॥”
 राजनिर्घण्टः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १२।४।५।
 “जगृहे नरराजस्य सकाशाद्रुषपञ्चगः ॥”)
 ट्रुषभः, पुं, (ट्रुष संचने । ट्रुष + “ऋषिद्रुषिभ्यो
 कित् ।” उणा० ३ । १२३ । इति अथञ् । स च
 कित् ।) ट्रुषः । (यथा, मनौ । ६ । ५० ।
 “यदन्वगोषु ट्रुषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ॥”)
 अष्टः । (यथा, महाभारते । ३ । ३३ । ८७ ।
 “सृष्टयेः सद्य केकेयुर्ऋषीणां ट्रुषभेण च ॥”)
 वेदर्भारोतिभेदः । इति मेदिनी ॥ आदिजिनः ।
 इति जैमिन्तः ॥ कर्णरत्नम् । ऋषभनामौष-
 धम् । इत्युणादिकोषः ॥ * ॥ (चतुर्विधपुरु-
 षान्तगतपुरुषविशेषः । यथा, —
 “शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते नृगम् ।
 ट्रुषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥”
 इति रत्नमञ्जरी ॥)
 गोशब्दे अलिखनान् प्रसङ्गादत्र आतिदेशिक-
 गोहत्या लिख्यते ।
 “गामाहारं प्रकुञ्चन्तं पितृन्तं यो निवारयेत् ।
 याति गोविप्रयोर्भयो गोहत्याश्च लभेत् सः ॥
 दृष्टेर्गास्ताडयन्सुदो यो विप्रो वृषवाहनः ।
 दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशयः ॥
 ददाति गोषु उच्छिष्टं भोजयेद्गुणवाचकम् ।
 भोजयेद्गुणवाहामं स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
 ट्रुषलोपतिं याजयेद्यो सुदुक्तरत्नं तस्य यो नरः ।
 गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशयः ॥
 पादं ददाति वद्वौ यो गाश्च पादेन ताडयेत् ।
 यच्चं विशेषैर्पाताडप्रः स्नात्वा गोवधमालभेत् ॥
 यो सुदुक्तेस्निग्धपादेन श्रेते स्निग्धाडप्रिरेव च ।
 सुव्यादये च द्विर्भाजी स गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥
 अवीरान्त्रय यो सुदुक्तेयोनिकीषी च ब्राह्मणः ।
 यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
 पितृञ्च पर्वकाले च तिथिकाले च देवताः ।
 न संवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
 स्वभर्तृ च कृण्वी वा भेदबुद्धिं करोति या ।
 कटुत्या ताडयेत् कान्तं सा गोहत्यां लभेत्
 भुवम् ।
 गोमार्गं खननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च ।
 तडागे वा तदूर्ध्वं वा स गोहत्यां लभेद् भुवम् ॥
 प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति अतिक्रमम् ।
 अर्थलोभादथाज्ञानान् यो गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥
 राजके दैवके यज्ञाङ्गोस्वामी गां न पालयेत् ।

ट्रुषभा

दुःखं ददाति यो सुदो गोहत्यां लभते भुवम् ॥
 प्राणिनं लक्षयेद् यो हि देवाश्चामनन्तं जलम् ।
 नेवेद्यं पुष्यमन्नश्च स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
 शशनास्तीति यो वादी मिथ्यावादी प्रतारकः ।
 देवदेवी गुरुदेवी स गोहत्यां लभेद्भुवम् ॥
 देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं सति । ।
 न सम्भ्रामामेद्यो हि स गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥
 न ददात्याश्रयं कोपात् प्रणयाय च यो द्विजः ।
 विद्यार्थिने च विद्याश्च स गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥
 गोहत्या ब्रह्महत्या च कथिता आतिदेशिकी ।
 यथा श्रुतं सुख्यवक्त्रात् किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
 इति ब्रह्मवेवर्त्सं प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
 ट्रुषभगतिः, पुं, (ट्रुषभेण गतिर्यस्य ।) शिवः । इति
 हारावली ॥
 ट्रुषभध्वजः, पुं, (ट्रुषभः ध्वजो वाहनं यस्य ।)
 शिवः । इति कैचित् ॥ (यथा, रघुः । १२।३६।
 “अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं
 पृच्छीकृतोऽसौ ट्रुषभध्वजेन ॥”)
 ट्रुषभास्त्री, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ट्रुषचन्द्रवि, स्त्री ॥
 ट्रुषभानुः, पुं, सुदभानपुत्रः । स च राधिकल्पिता ।
 यथा, —
 “सुचन्द्रो ट्रुषभानुश्च ललाभ जन्म गोकुले ।
 पद्मावत्याश्च चटुरं सुदभानस्य रेतसा ॥
 आतिस्मरौ हररंशः सुकृपक्षी यथा शशी ।
 वयङ्गानुदिनं तत्र व्रजगेहे ब्रजाधिपः ॥
 कलावती कान्यकुञ्जं बभूवाथोनिस्सम्भवा ।
 आतिस्मरा महामाध्वो सुन्दरो कमला-
 कला ॥
 कान्यकुञ्जे श्रुपश्रेष्ठो भनन्दन उरुकमः ।
 स तां संप्राप योगान्तं यद्गुणसमुत्थिताम् ॥
 कृत्वा वचसि राजेन्द्र स्वकान्ताये ददौ मुदा ।
 मालावती स्तनं दत्त्वा तां पुषोष पुष्टयिता ।
 ददर्श नन्दः पथि तां गच्छतीश्च मुदान्वितः ॥
 नन्द उवाच ।
 श्रुत्वा राजेन्द्र वक्ष्यामि विशेषवचनं शुभम् ।
 सम्बन्धं कुरु कन्याया विशिष्टेन च संप्रतम् ॥
 सुदभानसुतः श्रीमान् ट्रुषभानुर्ब्राह्मिणः ।
 नारायणांशो गुणवान् सुन्दरश्च सुप्रकृतः ॥
 कन्या तेऽथोनिस्संभूता यद्गुणससुहृवा ।
 जैलोक्यमोहिनी प्रान्ता कमलांशा कलावती ॥
 स च योग्यस्तदुहितुस्तद्योग्या ते च कन्यका ॥
 भनन्दन उवाच ।
 सम्बन्धो हि विधिवशो न मे साध्यो ब्रह्मर्षिप ।
 प्रजापतिर्योगकर्ता जन्मदाताहमेव च ॥
 ट्रुषभानुप्रिया धात्रा लिखिता चेत् सुता मम ।
 पुरा भूतेव को वाहं केनास्मिन् निवायेते ॥
 शृपानुज्ञासुपादाय ब्रजश्रेष्ठो ब्रजं गतः ।
 गत्वा स कथयामास सुदभानस्य संसदि ॥
 सुदभानश्च यत्रैव नन्देन च समादरम् ।
 सम्बन्धं योजयामास गर्गहारा च सवरम् ॥
 ट्रुषभानुमुंदा युक्तः प्राप्य ताश्च कलावतीम् ॥

वृषस्य

रेमे सुनिर्जने रम्ये बुबुधे न दिवानिशम् ।
 तयोः कन्या च काशेन राधिका सा वभूव ह ।
 देवात् श्रीहामशापेन श्रीकृष्णस्याज्ञया पुरा ।
 अयोनिस्मवा सा च कृष्णप्राणाधिका मती ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥
 वृषभावा, स्त्री, (वृषेण धर्मेण भासते इति । भास
 + अच् । स्त्रियां टाप् ।) असरावती । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वृषयः, पुं, (वृ + “वृहोः युग्दुकौ च ।” उणा० ४ ।
 १०० । इति कयन् युगागमश्च ।) आश्रयः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 वृषलः, पुं, यज्जनः । मूढः । (यथा, मनौ । ४ ।
 १४० ।
 “नाज्ञातेन समं गच्छन्नेको न वृषलैः सह ॥”
 अस्य नामनिरुक्तिर्यथा, तत्रैव । ८ । १६ ।
 “वृषो हि भगवान् धर्मेस्तस्य यः कुरुते ज्ञानम् ।
 वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्ब्रह्मं न लोपयेत् ॥”
 चन्द्रगुपतराजः । वाजी । इति मेदिनी ॥
 अधार्मिकः । इति जटाधरः ॥
 वृषकालजः, त्रि, (वृषलस्यात्मजः ।) अधार्मिक-
 ज्ञानः । इति कैचिन् ॥ शूद्रोद्भवश्च ॥
 वृषली, स्त्री, पित्रहृष्टे अविवाहिता रजस्वला
 कन्या । यथा । अत्रिकाण्डशेषौ ।
 “पितुर्गृहे च या कन्या रजः पश्यत्यंस्कृता ।
 भूयद्दद्यात्पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥”
 इत्युद्वाहृतत्वम् ॥
 स्वपतिं परित्यज्य या परपतिगामिनी । यथा,
 “स्ववृषं या परित्यज्य परवृषे वृषायते ।
 वृषली सा हि विज्ञेया न शूद्री वृषली भवेत् ॥”
 इति काशीखण्डः ॥
 (वृषलस्य भार्या । डीप् ।) शूद्री च ॥ (यथा,
 महानिष्ठागतस्ते । १ । ४७ ।
 “शूद्रान्महीजनः क्रूरा वृषलीरनिकामुकाः ॥”
 वृषलीपतिः, पुं, (वृषल्याः पतिः ।) वृषलाविवाह-
 कर्ता । यथा,—
 “यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
 अत्राह्वयमपाहृक्तं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥”
 इत्युद्वाहृतत्वम् ॥
 “यदि शूद्रां व्रजेत् विप्रो वृषलीपतिरिव सः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
 वृषलोचनः, पुं, (वृषस्य लोचने इव लोचने यस्य ।)
 मूषिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वृषनयने, स्त्री ॥
 वृषवाहनः, पुं, (वृषो वाहनं यस्य ।) शिवः । इति
 कैचिन् ॥
 वृषशत्रुः, पुं, (वृषस्यासुरविशेषस्य शत्रुः ।)
 विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वृषशक्यो, [न] पुं, शूद्रशैलः । इति शब्दमाला ॥
 वृषस्यन्ती, स्त्री, (वृषं नरं शुक्रलं वा इच्छति
 मैथुनाय । वृष + “सुप आत्मनः क्वच् ।” ३ ।
 १ । ८ । इति=क्वच् । “अश्वचीरेति ।” ७ । १ ।
 ५१ । इति सुगागमः । ततः । “लटः शब्द-
 ज्ञानचावति ।” ३ । २ । १२४ । इति शब्द ।

वृषाक

“उगितश्च ।” ४।१।६ । इति डीप् ।) कासुकी ।
 इत्यमरः ॥ वृषेण जन्मुमिच्छन्ती गौः । इति
 याकरणम् ॥ तथा च ।
 “लज्जणं सा वृषस्यन्ती मष्टीचं गौरवागमन् ।
 मन्मथायुधसम्यातय्यमानमतिः पुनः ॥”
 इति भट्टिः ॥
 वृषा, स्त्री, मूषिकपत्नी । इत्यमरः ॥ कपिकच्छुः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 वृषा, [न] पुं, (वर्धतीति । वृष सेचने + “कनिन्
 युवृषित्तीति ।” उणा० १ । १५६ । इति
 कनिन् ।) इन्द्रः । (यथा, रघुः । १० । ५२ ।
 “प्राजापद्योपनीतं तत् अन्नं प्रत्यग्रहीतपः ।
 वृषेव पथमां सारमाविष्कृतमुदन्वता ॥”)
 कर्णः । वेदनाज्ञानम् । दुःखम् । इति मेदिनी ॥
 वृषः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४३ । ८ ।
 “वृषा न क्रुद्धः पतयत् रजःसु ॥”
 “रजःसु लोकेषु वृषा न यथा वृषभः क्रुद्धः सन्
 प्रतिवृषभवधाय पतयत् गच्छति ।” इति तद्
 भार्ये सायणः ॥) घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६६ । १ ।
 “आवां रथो रोदभौ वडधानो
 हिरण्ययो वृषभिर्याल्वथैः ॥”
 “हे अश्विनौ वां रथो वृषभिः युधभिरश्वैर्युक्तः
 सन्नायातु ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ पितृ ।
 यथा, ऋग्वेदे । ७ । १० । ५ ।
 “वृषा जज्ञान वृषणं रगाय ॥”
 “वृषा सक्ता पिता कथ्यते वृषणं कामानां
 वर्णितारभिरम् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
 त्रि, वर्धकः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६७ । ७ ।
 “ब्रह्मणस्पतिधुषभिवराहैः ॥”
 “वृषभिवीर्यं वीर्यं वीर्यं वीर्यं वीर्यं ॥” इति तद्-
 भाष्ये सायणः ॥)
 वृषाकपायी, स्त्री, (वृषाकपेः विष्णोः शिवस्य अग्र-
 रिन्द्रस्य या भार्या । वृषाकपि + “वृषाकप्यस्तीति”
 ४।१।३७ इति डीप् ।) वृषाकपि ।) लज्जणीः ।
 गौरी । इत्यमरः ॥ स्वाहा । इति भरतः ॥
 शची । इति स्वामी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । ३ ।
 “वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आद सुकृषे ॥”
 “हे वृषाकपायि कामानां वर्धकत्वादभौष्टदेश-
 गमनाच्चन्त्री वृषाकपिस्तस्य पतिः ॥” इति तद्भाष्ये
 सायणः ॥) लीवन्ती । प्रतावरी । इति मेदिनी ॥
 वृषाकपिः, पुं, (“वृषः कपिरस्येति । अन्येषा-
 मपीति दीर्घः ।” इति उणा० ४ । १४३ ।
 इत्यस्य वृषो उज्ज्वलदन्तः ।) विष्णुः । (यथा
 हरिवंशे । २।६ । ४७ ।
 “ततो विभुः प्रधरवराहकपधृक्
 वृषाकपिः प्रसभमथेकदंष्ट्रया ॥”)
 शिवः । (यथा, हरिवंशे । १ । ५० ।
 “वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रेवतस्तथा ॥”)
 अग्निः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रः । इति वृषाक-
 पायीशब्दस्य प्राचीवाचकत्वदर्शनात् । (यथा,
 भागवते । ६ । ११ । १० ।

वृषोत्स

“एवं सचोदितो विप्रेर्महत्वात्तद्वनदिपुम् ।
 ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नासवाद वृषाकपिम् ॥”
 खण्डः । यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६१ ।
 “त्वं हंसः सविता भागुरंशुमालो वृषाकपिः ॥”
 वृषाकरः, पुं, माघः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृषाङ्कः, पुं, (वृषोऽङ्कोऽस्य ।) शिवः । (यथा,
 भागवते । ८ । ८ । १ ।
 “पीते गरे वृषाङ्के प्रीतास्तीरमरदानवाः ॥”)
 साधुः । भस्मातकः । यक्षः । इति मेदिनी ॥
 वृषाङ्कजः, पुं, उमरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वृषाङ्कनः, पुं, (वृषेण अश्नति गच्छतीति । अश्-
 गतो + ल्युः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वृषाणकः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वृषाणकः, पुं, (वृषस्यासुरस्यात्मकः ।) विष्णुः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वृषायणः, पुं, चटकः । इति हारावली ॥ (वृषेण
 अयनं गमनं यस्य ।) शिवश्च ॥
 वृषाहारः, पुं, (वृष उन्मूर आहारो यश्च ।)
 विडालः । इति हारावली ॥
 वृषी, [न] पुं, मयूरः । इति शब्दमाला ॥
 वृषी, स्त्री, व्रतिनी कुशादिमयाभनम् । इत्यमरः ॥
 (यथा, देवीभागवते । ५ । २२ । १० ।
 “श्रियां ददौ वृषीं तस्मै गुरुणा गौदित-
 स्तादा ॥”)
 वृषीसर्गः, पुं, (वृषस्योत्सर्गः ।) अग्नीषान्ता-
 द्वितीयदिनादिकर्णवर्षिण्यशुक्लचक्राङ्कितवृत्तमन्त्री-
 चतुष्टययुक्तवृषाणकः । वृषाभावे तत्प्रतिनिधि-
 र्यथा,—
 “एकादशोऽह्नि मय्यासि वृषाभायो भवेद्यदि ।
 दर्भैः पिष्टेस्तु संपाद्य तं वृषं भोचयेद्वृषः ॥
 वृषोत्सर्गं नयेत्तथा वृषाभावः कथञ्चन ।
 नृत्तिकाभिस्तु दर्भैश्च वृषं कृत्वा विभोचयेत् ॥”
 इति मानुसं प्रेतकल्पे ६ अध्यायः ॥
 तस्य विधयथा । कालविशेकंऽप्यप्रपुराणम् ।
 “एकादशाहं प्रेतस्य यस्य चोत्तरव्यति वृषः ।
 प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
 आद्यश्राद्धे त्रिपले वा षष्ठे मासि च वत्सरे ।
 वृषोत्सर्गं च कर्त्तव्यं यावत्तस्य सपिण्डता ।
 सपिण्डोत्सर्गादह्नि कालोऽव्यः श्राद्धलोकादिगः ॥”
 यस्य प्रेतस्थिति सामान्यतः श्रुतेः पिष्टभिस-
 स्यापि वृषोत्सर्गः प्रतीयते ॥ ॥ अथ वृषोत्स-
 र्गं यावत्तस्यास्यः । कर्त्तव्यं यावत्तस्यास्य
 देवत्यामाश्रयुष्यां देवाहं गते संवत्सरं गतौ
 वेति । अत्र नृत्तित्थिमादाय संवत्सरगगना
 दशाह्वादेत्यदिशेषः । एकादशाह इति आद्य-
 श्राद्ध इति चाग्नीषान्ताद्वितीयदिनपरम् ।
 “अग्नीषान्ताद्वितीयोऽह्नि श्रायां दद्याद्विषण्णाम् ।
 काश्चनं पुरयं तदन्तं फलवत्कसमन्वितम् ॥
 संपुण्यं द्विजदास्यत्वं नानाभरयभूषणैः ।
 वृषोत्सर्गं च कर्त्तव्यं देथा च कपिला शुभा ॥”
 इति मत्स्यपुराणेनैकवाक्यत्वात् ॥
 प्रेतवृषोत्सर्गं वृष्टिश्राद्धं न कर्त्तव्यम् ।

दृष्टोत्स

“नार्वाकं संवत्सराद्दृष्टिवृत्तौ विधीयते ।
सपिच्छीकरणाद्दृष्टिर्ब्राह्मं विधीयते ॥”
इत्युत्सवो वचनान् ॥ * ॥
इत्युत्सवमाह कात्यायनः ।
“अथ त्रयो जीवन्त्यायाः पयस्विन्याः सुतो बली ।
उक्तवर्णा द्विवर्णा वा यो वा स्यादृष्टकासुतः ॥
यथादृष्टतरा यस्तु समो वा नीच एव वा ।
समावरान् सप्त परानुत्सृष्टकारयेद्दृष्टः ॥”
अष्टकासुतः अष्टकासु जातः । कामधेनुप्रसू-
तिषु मत्स्यपुराणम् ।
“चरणानि सुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपते ।
जातारसवर्णश्च तं नीलमिति निर्दिशत ॥
दृष्ट एव स मोक्षयो न सन्धार्या गृहे वसन् ।
तदर्थमेवा चरति लोके गाथा पुरातनौ ॥
दृष्ट्या बहवः पुत्रा यद्विकीरुपि गयां ब्रजेत् ।
गौरौ वापुद्दृष्ट्यायं नीलं वा दृष्टसुखजेत् ॥”
ब्रह्मतराधिप्रथयति ।
“अग्रतो लोहितता पत्नी पार्श्वीर्नीलपाच्छरे ।
दृष्टतश्च भवेत् लण्णा दृष्टमस्य च मोक्षये ॥” * ॥
वेधकर्मार्थमष्टपात्सुतानुत्सवं ह्यथश्रीर्षपच-
रानम् । “नवेन चित्रवस्त्रेण वितानं कल्पयेद्-
बुधः ।” अत्र च ।
“शुक्लवासाः शुचिभूत्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य-
च ।
कौर्त्तयेद्भारतश्चैव तथा स्यादक्षयं हविः ॥”
इति दानधर्मस्य दृष्टोत्सवंप्रकरणगीयवचनान्
अक्षयहविष्कामेन स्वस्तिवाचनानन्तरं भार-
तनामोच्चारणं कार्यम् ।
“यद्वा कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्रियैश्चरन् ।
महाभारतमाश्राय पूर्वां सन्ध्यां विसृजति ॥”
इत्यादि-पुराणोक्त-प्रान्तमहाभारतोच्चारणवत्
राष्ट्रदेशीयास्तु विराटपत्रं पाठयन्ति । भविष्यी ।
“दृष्टोत्सवश्च द्विविधो जीवतो वा नृतस्य च ।”
इत्युत्सवस्य ।
“अनुष्ठां गृह्य च पुनर्गोशं पूजयेदृष्टे ।
यद्वांश्चैव यजेत् पश्चात् विष्णुं संपूजयेत् ततः ॥”
छन्दोगपरिधिष्टम् ।
“गोशालायां प्रथीयापि संस्कृत्य त्रीहितकु-
लान् ।
अपिपुषेन्मन्त्रेभ्यो निर्वपेत् पायसं चरुम् ॥”
गोशालायामिति प्रधानकल्पः । दृष्टम इत्युत्स-
वस्य ।
“उत्सृष्टयो विधानेन सुतिस्सुतिनिर्दिशन्तु ।
प्रागुद्कप्रवने देशे मनोऽन्ने निर्धने वने ॥”
सङ्कल्पानन्तरं यथमान एव प्रथमं ब्रह्मवरणा-
दिकं क्रुष्यात् तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः । ज्योति-
धोमे ब्रह्मोहाहोत्रध्वर्युं इत्यादिदर्शनेन ।
यत्संयत्ते ।
“यूने च तवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि ।
यानि पश्यन्नुदासीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति ।
एकः कर्मनिपुक्तः स्यात् द्वितोयस्तन्मधारकः ॥
द्वितीयः प्रभूयात् प्रभं ततः कर्म समाचरेत् ॥”

दृष्टोत्स

वरगानन्तरं कुशस्थिकां समाप्य यथाविधिना
चरुपाकश्च कृत्वा चरुहोमं क्रुष्यात् । ततः
स्त्रिष्टुभ्योममहायादृष्टिर्होमौ कार्यौ ॥ * ॥ ततः
“दृष्टस्य दक्षिणे पार्श्वे त्रिशुलाङ्गं समुक्लिखेत् ।
दृष्टा तृतीयोत्सवस्य चक्राङ्गमपि दर्शयेत् ।
तत्रेन पश्चाद्यमा स्यष्टौ तावैव कारयेत् ॥
अथेनं कलसस्याभिरङ्गिरेको दृष्टेण वा ।
सर्वोषधिसुगन्धीभिः स्नापयेद्वस्त्रिका अपि ॥
परिधाप्याहते शुक्ले वाससौ हेमपट्टकम् ।
सत्यमिष्यावेवाधोमसामभ्यां शिरसि न्यसेत् ॥”
ततो दृष्टवत्सतरीयामन्त्रादिकं दृष्ट्वा विल्व-
वक्रुलनिर्मितयुगे उपयुगे च बद्धा एतं युवानं इति
मन्त्रं पठित्वा यत्सतरीचतुष्टयसहितं दृष्टं तत्त-
फलकामी अद्वैत्यादिवाक्येनोत्सृजेत् ॥ * ॥ ततो
युपाद्वितुष्य वत्सतरीचतुष्टयसहितं दृष्टमैशान्यां
चालयित्वा प्रार्थयेत् । यथा,—
“न खादेत् परशस्यानि नाक्रामेद्गर्भिणीश्च
गाम् ।
धर्मोऽसि त्वं चतुष्पादस्वतस्सो प्रियास्विमाः ।
चतुर्णां पोषणार्थाय मयोत्सृष्टास्त्वया सह ॥
देवानाश्च पितॄणाश्च मनुष्याणाश्च योषितः ।
भूतानां त्रिजगतास्त्वया साहं ब्रजन्स्विमाः ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवेश पितृभूतर्षिपोषक ।
त्वयि सुक्तेऽनया लोका मम सन्तु निरामयाः ॥
मा मे ऋणोऽस्तु देवोऽथ पैत्रो भौतोऽथ
मातुषः ।
धर्मस्त्वं त्वत्पद्मस्य या गतिः सास्तु मे ध्रुवा ॥
यत्किञ्चित् दुष्कृतं कर्म लोभभोहान् कृतं
भवेत् ।
तस्माद्दुष्टय देवेश पितुः स्वर्गं प्रयच्छ मे ॥
यावन्ति तव लोमानि शरीरे सम्भवन्ति च ।
तावद्दर्वसहस्राणि स्वर्गं वासोऽस्तु मे पितुः ॥”
इति मत्स्यपुराणोक्तं पठेत् । तत आचाराद्-
दृष्टपुच्छगलनोदकेन ब्रह्मपुराणोक्ततपयं क्रुष्यात्
ततः प्रजतदक्षिणां कृत्वा कर्मकारयिष्ठभ्यो
दक्षिणां दद्यात् । इति दृष्टोत्सवतत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च ।
“कार्तिक्या कारयेत् पूजां यागं देवीप्रियं
सदा ।
गोशर्गान् प्रकर्त्तव्यं नीलं वा दृष्टसुखजेत् ।
सर्वयज्ञफलं ब्रह्म प्राप्नुयाद्विचारयन् ॥
मनुस्वाच ।
अश्वमेधसमं पुण्यं दृष्टोत्सर्गाद्वाप्यते ॥
रेवत्याश्चान्विने मासि कार्तिक्यां कार्तिकस्य
वा ॥
गोविवाहोऽथवा कार्यो माघां वै फाल्गुने-
रपि वा ॥
शिवोमामङ्गलश्चैव तृतीयायां महाफलम् ।
अश्वत्थोबुधरोयागं विवाहविधिना भवेत् ॥
सतीरयं भवेत्तीर्थं उत्सवर्गं गोक्षेत्रेऽपि वा ।
चतस्रो वत्सिका भद्रा द्वौ वा संभवतोऽपि वा ।
वत्सं सर्वोद्गसंपूर्णं कन्या सा वत्सिका भवेत् ।

दृष्टिः

अलंकरणं यथाशोभसुखं कारयेन्मुने ।
विवाहमेकवत्सवीयनीलेन भवते सदा ।
दृष्टेण अश्वमेधस्य यागस्य फलदायकम् ॥
जायेरन् बहवः पुत्रा यद्विकीरुपि गयां ब्रजेत् ।
यजेद्वा अश्वमेधेन नीलं वा दृष्टसुखजेत् ॥
रोहितो यस्तु वर्णेन शङ्खवर्णश्चरो दृष्टः ।
लाङ्गलशिरसश्चैव स वै नीलदृष्टः सुतः ॥
अङ्गुलितुष्टयते पूर्वं गाञ्चालं ज्ञेयं सर्वतः ।
तत्रेन वामतश्चक्रं यान्ये शुक्लं समालिखेत् ॥
धातुना हेमतारेण व्यायसेनापवाङ्मुयेत् ।
एवं कृत्वा अवाप्नोति फलं वाणिमखोदितम् ॥
यसुद्दिष्टोत्सृष्टेऽनुत्सवं स लभेताविचार-
णान् ।
यथा शिवोमजा अर्घ्या पूजिता सर्वकामदा ।
एवं देवत्रयं यद्वा अन्नं लभते फलम् ॥
मङ्गलाविहितं यच्च यच्च गोदानं फलम् ।
सहस्रकृतवस्त्रेण दृष्टोत्सर्गाद्वाप्नुयात् ॥”
इति देवीपुराणे पूजाविधि नामाध्यायः ।
दृष्टिः, स्त्री, (दृष्ट + क्तिन् ।) मेघाञ्जलविक्षुपत-
नम् । तत्पर्यायः । वर्षम् २ । इत्यमरः ।
गोष्टनम् ३ परान्तनम् ४ वर्षणम् ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तत्कारणं यथा,—
“अष्टतादित्ये यत्र भवन्ति सर्वेऽखेचराः ।
तदा दृष्टिः क्रमाञ्जया धृत्यकैवसुवासरैः ॥”
इति खरोदयः ॥ * ॥
अपि च ।
“ब्रुवन्तु परमार्थश्च किमिन्द्राद्दृष्टिरेव च ।
सर्व्याह्वि जायते तोयं तोयात् शस्यानि
शाखिनः ॥
तेभ्योऽन्नानि फलान्वेव तेभ्यो जीवन्ति जीविनः ।
सर्व्यग्रस्तश्च नीरश्च काले तस्मात् सनुद्भवः ।
सर्व्यो मेघादयः सर्वे विधात्रा ते निरूपिताः ॥
यथाब्दे यो जलधरो गजश्च सागरो मरुत् ।
शस्याधिपो वृषो मन्त्री विधात्रा ते निरू-
पिताः ॥
जलाद्रकानां शस्यानां ह्यगानाश्च निरूपितम् ।
अब्देऽब्देऽस्त्वैव तत् सर्वं कल्पे कल्पे युगे युगे ॥
हस्ती सनुद्नादादाय करेण जलमोक्षितम् ।
दद्याद्दनाय तद्दद्याद्वातेन प्रेरितो घनः ।
स्थाने स्थाने पृथियाश्च काले काले यथोचितम् ॥
ईश्वरेऽह्ययाविभूतं तूर्णं भूतं प्रतिबन्धकम् ।
भूतं भयं भविष्यश्च महत् क्षुद्रश्च मध्यमम् ।
धात्रा निरूपितं कर्म केन तात निवार्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणस्मृत्युक्ते २१ अः ॥
आसन्नदृष्टिश्चकानि यथा,—
“मयूराः सनयिज्ञानां शब्देन दृष्टिता सुष्ठुः ।
केकायन्ति प्रतिघने सततं दृष्टिश्चकाः ॥
मेघोत्सुकाणां मधुरश्चातकानां मनोहरः ।
अथतामसिमत्तानां दृष्टिश्चकश्चकः ॥
गगने ब्रह्मचापेन कृतं साम्यतमाश्रदम् ।
धाराधारशरैस्तापं क्षेत्तुं प्रति यथोजतः ॥”
इति कालिकापुराणे १५ अध्यायः ॥ * ॥

दृष्टिपत्रं यथा,—

“पतिव्रताया वचनामोहकृति दिवाकरः ।
सूर्योदयं विना नैव ज्ञानदानादिकाः क्रियाः ।
नायिस्त्रिहरणश्चैव कृत्वभावश्च लक्ष्यते ।
नेवाप्यायनमस्माकं विना होमेन जायते ॥
वयमाप्यायिता मत्पर्येषभागैर्यथोदितैः ।
दृष्ट्यादिनागुच्छीमो मर्त्यान् श्रव्यादिसिद्धये ॥
निष्पादितास्त्रोषधीषु मर्त्या यज्ञैर्यजन्ति नः ।
एषां वयं प्रयच्छामः कामान् यज्ञादिपूजिताः ॥
अधो हि वर्षाम वयं मर्त्यास्त्रोर्हृषवर्षिणः ।
तोयवर्षणं हि वयं हविर्वर्षेण मानवाः ॥
येऽस्माकं न प्रयच्छन्ति निष्पा नैमित्तिकीः

क्रियाः ।

क्रतुभागं दुरात्मानः स्वयं येऽश्रन्ति लोलुपाः ।
विवाश्राय वयं तेषां तोयसूर्यायिममारुतेः ।
क्षितिश्च संदूषयामः पापानामपकारिणाम् ॥
दुष्टतोयादिदोषेण तेषां दुष्कृतकारिणाम् ।
उपसर्गाः प्रवर्तन्ते मरणाय सुदारुणाः ॥
ये चास्मान् धीमणित्वा तु भुङ्क्ते श्रेष्ठमात्मना ।
तेषु पुण्यादयं लोकान् वितरामो महा-

त्मनाम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे पतिव्रतामाहात्म्यनामा
ध्यायः ॥ ७ ॥ दृष्टिजलगुणाः ।

“गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं दृष्टीतं यन् सुभाजने ।
बल्यं रसायनं मेघं पात्रोपेतं च तत्परम् ॥
दिवाकैकिरणैर्जैर्दृष्टं सृष्टमिन्द्रकैरिणैः ।
अरुन्धमनभिष्यन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बुना ॥
वर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगा विद्यति कीट-
लुनाश्च ।
तद्दृष्ट्युत्थमपेयं खलजलगस्थोदयान् पूर्वम् ॥
कालेन पक्वं निर्द्दिवमगस्थेनाविधीकृतम् ।
संसोदकमितिख्यातं शारदं विमलं जलम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ७ ॥

अथ तस्य भेदाः ।

“पानीयं सुनिभिः प्रीतं दिव्यं भौममिति
द्विधा ।

दिव्यं चतुर्विधं प्रीतं धाराजं करकाभवम् ॥
तौघारश्च तथा हेमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥”

तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“धाराभिः पतितं तोयं दृष्टीतं स्कीतवाससा ।
शुक्लायां वसुधायां वा धौतायां पतितं च यत् ॥
सौवर्कं राजते ताम्ब्रे स्फाटिके काञ्चनिसिंते ।
भाजने न्यग्गये चापि स्थापितं धारसुच्यते ॥
धारनीरं त्रिदोषघ्नमनिर्देशं रसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ज्ञादि जीवनम् ॥
पाचवं मतिजलकृष्णतन्त्रादाद्यथमज्जमान् ।
दृष्ट्या हरति तन् पथं विशेषात् प्राष्टयि
सूतम् ॥”

अथ धाराजलस्य भेदाः ।

“धाराजलकं द्विविधं गाङ्गसासुदभेदतः ।
तत्र गाङ्गसासुदयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
“आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्भावाः ।

मेघैरन्तरिता दृष्टीः कुर्वन्तीति वचः सनाम् ॥
गाङ्गमाश्रयुषे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।
सञ्चया तल्लजं देयं तथैव चरके वचः ॥
स्थापितं हेमने पात्रे राजते न्यस्ययेऽपि वा ।
शाल्यसं येन संघिक्तं भवेदक्लेदिवर्षवत् ॥
तत्र गाङ्गं सञ्चदोषघ्नं ज्ञेयं सासुदमन्यथा ।
तत्तु सचारजवत् शुक्रदृष्टिजलापहम् ॥
विषश्च दोषलं तीक्ष्णं सर्वकर्मसु गर्हितम् ।
सासुदं त्वाम्बिने मासि गुणोर्गाङ्गवदादिषु ॥
यतोऽगस्थस्य विषमैरुदयात सकलं जलम् ।
निर्मलं निर्विषं स्वादु शुक्लं स्याददोषजम् ॥”

अन्यथाह ।

“पुष्करारविषवातेन नागानां योमचारिणाम् ।
वर्षासु सविधं तोयं दिव्यमप्याम्बिनं विना ॥”

इति भाष्यप्रकाशः ॥

दृष्टिनी, स्त्री, भृङ्गपर्याया । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गुजराटी एलादश्च इति भाषा । दृष्टिनाशकं,
त्रि ।

दृष्टिजीवनः, पुं, (दृष्ट्या दृष्टिर्वा जीवनं यस्मिन् ।)
देवमात्रकदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ दृष्टि-
जीवने, त्रि ।

दृष्टिभूः, पुं, (दृष्टौ वर्षकाले भूतत्पत्तिर्यस्य) मेकः ।
इति हारावली ॥ दृष्टिभवे, त्रि ।

दृष्टिः, पुं, (दृष्ट + “दृष्टविभ्यां कित्”) उभा० ४
४६ । इति निः । स च किन । मेघः । इत्यमरः ॥
यादवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ७२ । ४ ।

“यथा हि सञ्चम्बापत्नसु पासि दृष्टीनरिन्दम ।
तथा ते पाखवा रस्याः पात्साम्बान्नहती

भयान् ॥”

कृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दृष्टिः, त्रि, पाषण्डः । चण्डः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

दृष्टिगर्भः, पु, श्रीत्रयः । इति हारावली ॥
दृष्ट्यं, स्त्री, (दृष्ट + “विभाषा ङट्ठोः”) १ । १ ।
१०० । इति कर् ५ ।) वागीकरम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

दृष्ट्यः, पुं, (दृष्टाय हितः । दृष्ट + यत् ।) माघः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

दृष्ट्याः, त्रि, (दृष्टाय कासुक्ताय हितः । दृष्ट +
“खलयवमाश्रिते” ५ । १ । ७ । इति यत् ।) शुक्र-
दृष्टिकारकौषधादिः । इति भावप्रकाशः ॥

दृष्ट्यकन्दा, स्त्री, (दृष्ट्यं बलकारकं कन्दं यस्याः) ।
विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट्यगन्धा, स्त्री, (दृष्ट्यो गन्धो यस्याः ।) उठ
दारकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दृष्ट्यगन्धिका, स्त्री, (दृष्ट्यो गन्धो यस्याः ।) स्वार्थे
कन् । टापि अत इत्वम् ।) अतिबला । इति
राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट्यवत्तिका, स्त्री, विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्ट्या, स्त्री, अङ्गिनामौषधम् । इति रत्नमाला ॥
श्रुतावरी । आसवकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट, दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) वृहति । दृष्टिर्धनद्वारिष्यने-
नेवेष्टमिहोऽस्य पाठो दृष्टौ इरनुबन्धवर्णनार्थः ।
किन्तु अनेनेवेष्टसिद्धे तत्र अङ्गि यज्ञं परचा-
नुत्तार्थमेव । अयं धातुः कौशिक्य मन्थते ।
इति दुर्गादासः ॥

दृष्ट, इ ध्वने । ऋद्धौ । सप्रमस्वरी । (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) इ, वृत्तते । वृद्धिरे गजपतयः ।
इति माघः ॥ आत्मनेपदं प्रमादादिति बल्लभः ॥
ध्वनश्चेति वृत्तिकर्तृकः । वृद्धितं करिगर्जित-
मित्यमरसिंहान् । वृद्धितं करिगर्जायां शब्द-
मात्रेऽपि कथ्यते । इति शब्दमहाशब्दान ।
कदाचिदप्यकर्तृकोऽपि । तेन श्रीहर्षचरिते
सिंहवृद्धितमिति वाणभट्टप्रयोगः । इति दुर्गा-
दासः ॥

दृष्ट, इ कि त्वयि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पक्षे भा०-पर०-अक०-सेट् ।) सप्रमस्वरी ।
इ, वृत्तते । कि, वृद्धयति वृद्धति । इति
दुर्गादासः ॥

दृष्ट, इ इ वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, वृत्तते । इ, वृद्धते ।
इति दुर्गादासः ॥

दृष्ट, इ र् ध्वने । ऋद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) इ, वृत्तते । इ, वृद्धते ।
अवर्होत् । ध्वनः शब्दः । ऋद्धिर्दृष्टिः । इति
दुर्गादासः ॥

दृष्ट, श ऊ उदये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) श, वृद्धति । ऊ, अवर्होत् ।
अवृत्तम् । इति दुर्गादासः ॥

दृष्ट(दृष्ट)श्चक्षुः, पुं, (दृष्टती चक्षुः प्राकविशेषः ।)
महानक्षुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दृष्टती
चक्षुयस्यति दोषचक्षुर्गुणे, त्रि ।)

दृष्ट(दृष्ट)क्षिप्तः, पुं, फलपूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दृष्ट(दृष्ट)क्षल्कः, पुं, (दृष्टन् शक्नो यस्तु) चिह्न-
मस्यः । इति जटाधरः ॥

दृष्ट(दृष्ट)क्ष्णोवन्ती, स्त्री, दृष्टक्ष्णोवन्तिकादृचः ।
तत्पम्यायः । पञ्चमदा ० प्रियङ्गुरी ३ मधुरा ४
जीवपुष्टा ५ दृष्टक्ष्णोवा ६ यशस्वी ७ । अस्या
गुणाः । बहुवीर्यदाहत्वम् । भूतविघ्नप्रणत्वम् ।
वेगादग्नियामकश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट(दृष्ट)दृक्का, स्त्री, (दृष्टती दृक्का ।) दृक्का-
विशेषः । यथा,—

“दृष्टदृक्का तु मेरी स्त्री पुमान् दुग्धभिरा-
नकः ।
इगङ्गः प्रतिपत्त्यमानकः पटहोऽस्त्वयाम् ॥”
इति जटाधरः ॥

दृष्ट(दृष्ट)दृत्तिका, स्त्री, (दृष्टती + “दृष्ट्या व्याञ्जा-
दने” ५ । ४ । ४ । इति स्वार्थे कन् ।) उत्तरीय-
वल्गम् । इत्यमरः ॥ दृष्टती । इति रत्नमाला ॥

दृष्ट(दृष्ट)ती, स्त्री, (दृष्टन् + गौरादित्वात् ङीप् ।)
सुदवार्ताकी । आङ्गु इति भाषा । तत्पम्यायः ।
महती २ क्लान्ता ३ वार्ताकी ४ सिद्धिका ५

कुली ६ राशिका ७ खलकगटा ८ भण्टाकी ९ मञ्जोटिका १० बहूपत्री ११ कण्ठननुः १२ कण्ठाशुः १३ कटफला १४ डोरडी १५ वन-
वृन्नाकी १६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिंही १७ प्रसहा १८ रक्तपाकी १९ लतावृहत्तिका २० ।
इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातज्वरारोचकाम-
काशश्वासहृद्दोगनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।
“वृहती पाचनी सोष्णा ग्राहिणी वात-
नाशिनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
महती । इत्यमरः । (इत्यन्तु नारदस्य वीणा ।
केचित्तु विश्वावसोर्गन्धर्वराजस्य वीणां वृहती-
माहुः । तथा च ।
“विश्वामोस्तु वृहती तस्योस्तु कलावती ।
महती नारदस्य स्यात् सरस्वत्यास्तु कच्छपी ॥”
इति मान्डीकायां भस्मिन्नाथप्रवृत्तयन्ती ।
१ । १० ॥ * ॥) उत्तरीयवस्त्रम् । वारिधानी ।
वाक् । कण्ठकारी । इति मेदिनी ॥ (मर्म-
स्थानविशेषः । यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।
“स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशस्य वृहती नाम
तत्र शोणितानिप्रवृत्तनिवृत्तनिमित्तेरुपद्रवे-
न्मियते ॥”) छन्दोभेदः । स तु नवाक्षरपादः ।
यथा,—
“उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठाम्या सुपू-
ञ्जिका ।
गायत्र्याग्यागुष्टुप् च वृहती पंक्तिरेव च ॥
त्यादि । तद्भेदानाह । वृहती नवाक्षरा यथा,
भुजगशिशुसुता नौ मः ।
इदन्तद्विक्रतौगी भुजगशिशुसुता याभीन् ।
सुररिपुदलिते नागे ब्रजजनसुखदा साभूत् ॥
यनेत्येवं शम्भुप्रभृतियु पाठः । भृतेत्येवमाधु-
निकाः पठन्ति । स्यान्मणिमध्यं चैङ्गभसाः ।
कालियभोगा भोगगतस्तन्मणिमध्यन्धीतरुचा ।
चित्रपदा भो नन्दसुतश्चार ननर्षे र्भारसुखः ॥
सजरेभुजङ्गसङ्गता ।
तरला तरङ्गरिङ्गितेयसुना भुजङ्गसङ्गता ।
कथमेतु वत्सचारकक्षपलः खदेव तां हरिः ॥”
इति छन्दोमञ्जरी ॥
वृहतीपतिः, पुं, (वृहतीनां वाचां पतिः ।)
वृहत्पतिः । इति हेमचन्द्रः ॥
वृहत्, त्रि, (वृहत् वृद्धौ + “वर्षमाने एतद्वृहत्त्व-
व्यगच्छवच्च ॥” उणा० २।८४ । इति अतिप्रत्ययेन
निपातनात् साधु ।) महत् । इत्यमरः ॥
(यथा, माघे । २ । १० ।
“वृहत्सहायः कार्यान्तं चोदीयानपि गच्छति ।
संभूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापमा ॥”)
वृहत्, त्रि, (वृहत्कारः । वृहत् + “चस-
वृहतीरुपसंख्यानम् ॥” प्रा३।३ । इत्यस्य वार्त्तिक-
कोश्या कन् । वृहत् । वृहत् + “कन्प्रत्ययेन
विध्यमिदम् ॥

वृहत्कन्दः, पुं, (वृहत् कन्दं यस्य ।) यज्ञनः । इति
रत्नमाला ॥ विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृहत्कालश्राकः, पुं, (वृहत् महान् काल-
श्राकः ।) श्रोथजिह्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वृहत्कालकामुन्दिया इति भाषा ॥
वृहत्कलाशः, पुं, (वृहत् काशः ।) खड्गटः ।
इति शारावली ॥ खागडा इति भाषा ॥
वृहत्कल्पिः, त्रि, (वृहत् कल्पिर्यस्य ।) तुन्दिलः ।
इत्यमरः ॥
वृहत्कपालः, पुं, (वृहत् तालः ।) हिमालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वृहत्कृत्तिका, स्त्री, (वृहत् तिलो यस्याः ।)
पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृहत्कृत्तुः, पुं, वंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(कश्चित् क्लीबेऽपि दृश्यते ॥)
वृहत्कृत्तु, [च] पुं, (वृहती त्वक् यस्य ।) यदना-
ग्रनवृत्तः । इति रत्नमाला ॥ क्वातियान् इति
भाषा ॥
वृहत्कृत्तुः, पुं, (वृहत्कृत्तुं यस्य ।) हस्तिकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वृहत्कृत्तु, स्त्री, (वृहत्कृत्तुं यस्याः ।) त्रिपत्सिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वृहत्कृत्तु, पुं, धुस्तरः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वृहत्कृत्तुपादः, पुं, (वृहत् पादो यस्य ।) वटवृत्तः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वृहत्कृत्तुपारिवतं, क्ली, (वृहत् महत् पारिवतम् ।)
महापारिवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृहत्कृत्तुपाली, [नृ] पुं, वनधीरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वृहत्कृत्तुपीलुः, पुं, (वृहत् पीलुः ।) महापीलुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वृहत्कृत्तुपुष्पी, स्त्री, (वृहत् पुष्पं यस्याः ।) डीम् ।
घण्टारवा । इति जटाधरः ॥
वृहत्कृत्तुफलः, पुं, (वृहत् फलं यस्य ।) चचेखटा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वृहत्कृत्तुफला, स्त्री, (वृहत् फलं यस्याः ।) कटु-
तुम्बी । महेन्द्रवारणी । कुष्माक्षी । महाजम्बू ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वृहत्कृत्तु, पुं, (वृहत्कृत्तुं यस्य ।) मतङ्गलः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
वृहत्कृत्तु, पुं, (वृहत् अप्को यस्य ।) राजाकरः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ काम्राज्ञा इति भाषा ॥
वृहत्कृत्तु, स्त्री, (वृहती यला ।) खल्लिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वृहत्कृत्तुयज्ञः, पुं, (वृहद्दुग्धं यस्मिन् ।) कारुष-
देशः । स तु विन्ध्यपर्वतस्य पश्चात् मालव
देशस्य निकटे वर्तते । इति हेमचन्द्रः ॥
त्रिकाण्डशेषे वृहद्दुग्ध इति पाठः ॥
वृहत्कृत्तुलं, स्त्री, (वृहत् गोलं गोलाकारफलं
यस्य ।) श्रीयंशुम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तरुञ्ज इति भाषा ॥

वृहत्कृत्तुलः, पुं, (वृहद्दुग्धं यस्य ।) पट्टिकालोभः ।
हिमालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृहत्कृत्तुलं, स्त्री, (वृहत् हलं यस्य ।) महालाङ्गलम् ।
तत्पण्यायः । हलिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वृहत्कृत्तुली, पुं, (वृहत् वीजं यस्य ।) आन्नातकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वृहत्कृत्तुलारिका, स्त्री, दुर्गा । इति शब्दमाला ॥
वृहत्कृत्तुलः, पुं, (वृहत् भागू रश्मिर्यस्य ।) अमिः ।
(यथा, महाभारते । ३ । २२० । ८ ।
“तपसश्च मनुं पुत्रं भानुश्चाप्यङ्गिराः वृहत् ।
वृहद्भानुस्तु तं प्राहुर्ब्रह्मणा वेदपारगाः ॥”)
चित्रकवृत्तः । इत्यमरः ॥ (सत्यभामापुत्रः ।
यथा, भागवते । १ । ६१ । १० ।
“चन्द्रभानुर्वृहद्भानुरतिभानुस्तथाष्टमः ॥”
सत्रायणपुत्रः । यथा, भागवते । ८।१।३।५।
“सत्रायणस्य तनयो वृहद्भानुस्तदा हरिः ॥”
पृथुलान्तस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६।२।१।११।
“चतुरङ्गो रोमपादान् पृथुलान्तस्य तत्सुतः ।
वृहदथो वृहत्कर्म्मो वृहद्भानुश्च तत्सुताः ॥”
वृहदभिसविप्रिष्टे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
३६ । १५ ।
“वृहद्भानो यविष्ठा ॥”
“हे अग्निं हे वृहद्भानो वृहन्तो भानवो यस्य
तादृशः ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥)
वृहत्कृत्तु, पुं, (वृहत् रथो यस्य ।) इन्द्रः । यज्ञ-
पात्रम् । मन्त्रविशेषः । सामवेदाशः । नदी-
विशेषः, स्त्री । इति केचित् ॥ (तिम्रपुत्रः ।
यथा, मात्स्ये । ५० । ८५ ।
“निष्ठावृहदथो भाथो वसुदामा वृहदथात् ॥”
श्रुतधन्वपुत्रः । यथा, भागवते । १२ । १।१२।३।
“श्रुतधन्वा ततस्तस्य भविता तद्वृहदथः ॥”
देवरातपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १२३ । १५ ।
“तस्माद्दृहदथस्तस्य महावीर्यः सुधृत्पिता ॥”
तिमिरराजपुत्रः । यथा, तत्रैव । ६ । २२ । ४३ ।
“तिमेवृहदथस्तस्मात् श्रुतानीकः सुदासजः ॥”
पृथुलान्तस्य पुत्रः । यथा, तत्रैव । ६।२।१।११।
“वृहदथो वृहत्कर्म्मो वृहद्भानुश्च तत्सुताः ॥”
प्रभूतरथे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८० । १२ ।
वृहदथा वृहती विश्वमिन्वा ॥”
“वृहदथा प्रभूतरथा ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥
वृहत्कृत्तु, [नृ] पुं, (वृहत् इति शयं द्रवतीति । इ +
गिनिः ।) सुदोलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृहत्कृत्तुलः, पुं, (वृहत्कृत्तुः वृत्तलं यस्य ।)
पट्टिकालोभः । इति राजवल्लभः ॥
वृहत्कृत्तुलः, पुं, (वृहत् वातो यस्मात् । अग्ररी-
हरः । इति रत्नमाला ॥ देधान इति भाषा ॥
वृहत्कृत्तुलः, स्त्री, महेन्द्रवारणी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वृहत्कृत्तुलः, पुं, (वृहत् नलः ।) महापोटगलः ।
इति मेदिनी ॥ अञ्जुनः । यथा,—
“पार्थः किरीटी गाक्षीवी गुङ्गाकिशो वृहत्तलः ।
अञ्जुनः पालगुनो जिष्णुर्विषयश्च घनञ्जयः ॥

दृष्टस्य

सद्यसाची सुभद्रशः शब्दभेदी कपिध्वजः ।
 वार्ताज्ञापि वीभन्सुः ॥” इति चिकाण्डशेषः ॥
 अपि च ।
 “अर्जुनः पाङ्गुनः पार्थः सद्यसाची धनञ्जयः ।
 राधावेधी किरीट्यैक्री लिष्णुः चतुष्टयो नरः ॥
 दृष्टमनो गुडाकेशः सुभद्रेशः कपिध्वजः ।
 वीभन्सुः कर्णाजित्तस्य गाङ्गीयं गाङ्गिवं धनुः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 दृष्टमला, स्त्री, अर्जुनः । इति मेदिनी ॥ द्वादशवर्ष-
 वनवासानन्तरमज्ञातवासे विराटभवने विराट-
 कन्याया दृष्टमनोतादिशिरार्थं स्त्रीस्त्रीवेषो-
 नाङ्गुनी दृष्टमनेति नाम्ना ख्यातोऽभूत् । यथा,
 अर्जुन उवाच ।
 “गायामि त्वयाम्यथ वाद्यामि
 भद्रोऽस्मि शृत्य कुशलोऽस्मि गीति ।
 त्वसुत्तारथे प्रदिशस्व मां स्वयं
 • भवामि देव्या नरदेव । कर्मकः ॥
 इदमु रूपं मम येन किन्त्व
 प्रकीर्तयित्वा भद्रशयो कवर्द्धनम् ।
 • दृष्टमलां मां नरदेव विद्वि
 सुतं सुतां वा पितृमातृवर्जिताम् ॥
 विराट उवाच ।
 इदामि ते दृष्टम वरं दृष्टमले
 सुताश्च मे नर्तय याश्च ताडयिः ॥”
 इति महाभारते विराटपर्व ॥
 (दृष्ट)दृष्ट्यतिः, पुं. (दृष्टतां वाचां पतिः । “पार-
 स्करेति ॥” इ. १।१५७ । इति सुट् निपात्यते ।)
 अङ्गिरसः पुत्रः । स च देवानां गुरुः धर्मशास्त्र-
 प्रयोजकः नवग्रहमध्ये पञ्चमग्रहश्च । तत्-
 पत्न्यायः । सुराचार्यः २ गोप्यतिः ३ धिषणः ४
 गुरुः ५ जीवः ६ आङ्गिरसः ७ वाचस्यतिः ८
 चित्रशिशुखण्डिजः ९ । इत्यमरः ॥ उत्पत्त्या-
 नुजः १० गोविन्दः ११ चारुः १२ द्वादश-
 रश्मिः १३ गिरीशः १४ दिदिवः १५ पूर्व-
 फलगुणीभवः १६ । इति जटाधरः ॥ सुरगुरुः
 १७ वाक्पतिः १८ वचसापतिः १९ इन्द्रव्यः २०
 देवेभ्यः २१ दृष्टताम्यतिः २२ इन्द्र्यः २३
 वागीशः २४ चत्वाः २५ दीदिवः २६ द्वादश-
 करः २७ प्राकपालगुनः २८ गीरथः २९ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ स च पीतवर्णः । ईशान-
 कोष्पुत्रपुत्राश्च ज्ञानिभ्यो वेदसत्त्वगुण-मधुर-
 रंसधुमुमीन्द्राश्रिपुष्यनक्षत्रवस्त्रपुष्यरागमणि-
 सिन्धुदेशानां अधिपतिः । बहुकूलशरीरः ।
 पद्मस्यः । चतुर्भुजः । अक्षवक्रमण्डलदण्डधारी ।
 अस्याधिदेवता ब्रह्मा । प्रत्यधिदेवता इन्द्रः । स
 तु स्यात्स्यः । अङ्गिरोसुनिपुत्रः । प्रातःकाले
 प्रबलः । सुभयश्च । देवग्रहस्वामी । दृष्टः ।
 रक्तद्रवस्वामी । वातपित्तकफात्मकः । बणिक-
 कर्मकर्ता । अङ्गिरीगोत्रः । इति ग्रहयाग-
 तन्त्रादयः ॥ • • तद्धारजातफलम् ।
 “वृषेभ्यस्त्री शूलस्वकामो
 विद्याविनोदो चतुरः प्रगल्भः ।

**४८३
दृष्टस्य**

आचार्यपुण्यो मधुरस्वभाषो
 वारो भवेद्देवगुरोर्मनुष्यः ॥”
 इति कोठोप्रदीपः ॥ • • ।
 स च शिवस्य गुरुपुत्रः यथा,—
 महेन्द्र उवाच ।
 “कथं वा देवकर्तृषु सिद्धानां योगिनां गुरोः ।
 नृत्यस्यस्य शम्भोश्च गुरुपुत्रो दृष्टस्यतिः ।
 ततो ज्ञानी महादेवः कथं शिष्यो गुरोः पितुः ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 कथेयमतिगुप्ता च पुराणेषु पुरन्दर ।
 इमां पुरा प्रवृत्तिषु कथयामि निशामय ॥
 नृत्तवत्सा कर्मदीषाद्गाम्या अङ्गिरसः पुरा ।
 व्रतं चकार मङ्गाक्यात् कण्यस्य परमात्मनः ॥
 व्रतं पुंसवनं नाम वर्षभेकं चकार सा ।
 सनत्कुमारो भगवान् कारयामास तां व्रतम् ॥
 खेच्छामयः परं ब्रह्म भक्तानुग्रहविग्रहः ।
 तदागत्य च गोलोकात् परमात्मा कृपामयः ॥
 स व्रतानुश्रवणीयां तामुवाच कृपानिधिः ।
 प्रणतां सायुनेत्राश्च विनीताश्च तथा स्तुतः ॥
 श्रीकण्ठ उवाच ।
 गृह्णादीं यज्ञफलं मम तेजःसमन्वितम् ।
 भुङ्क्षु महरपुत्रस्ते भविष्यति मद्देशतः ॥
 पतिगौरुश्च देवानां दृष्टतां ज्ञानिनां वरः ।
 पुत्रस्ते भविता माधि । महरेण भविष्यति ॥
 महरेण भवेद्यो हि स च महरपुत्रकः ।
 त्वर्जमे मम पुत्रोऽयं चिरजीवो भविष्यति ॥
 वरजो वीर्यजस्रश्चैव श्रेष्ठजः पालकस्तथा ।
 विद्यामन्सुतानाश्च गृहीतः सप्रमः सुतः ॥
 इत्युक्त्वा राधिकानाथः स्वर्गकश्च यथौ पुरा ।
 श्रीकण्ठवरपुत्रोऽयं ज्ञानी मरुगुरुः स्वयम् ॥
 नृत्यस्यं महाज्ञानं शिवाय प्रददौ पुरा ।
 दिशं वर्मत्रिलोकश्च तपःकर्त्रे हिमालये ॥
 सुयोगज्ञानममलं तेजः स्वात्मा मम परम् ।
 स्वशक्तिविष्णुमायाश्च स्वशशच वाहनं व्रगम् ॥
 स्वशूलश्च स्वकवचं स्वमन्त्रं द्वादशाक्षरम् ।
 कृपामयः स्तुतस्तेन श्रीकण्ठश्च परानुपरः ॥
 शिवलोके शिवा सा च विष्णुमाया शिव-
 प्रिया ।
 शक्तिनारायणस्यैयं तेन नारायणो स्मृता ॥
 तेजःसु सन्नेदेवानां साविभूता सनातनो ।
 जघान दैवतिकरं देवेभ्यः प्रददौ पदम् ॥
 कल्पान्ते दण्डकन्या च सा सत्प्रकृतिः सती ।
 पितृयज्ञे तनुं ब्रह्मा योगेन सिद्धयोगिनी ॥
 बन्धन शीलकन्या सा साध्वी च भक्तनिन्द्याः ।
 कालेन कृण्यतपसा शङ्करं प्राप शङ्करी ॥
 श्रीकण्ठो हि गुरुः शम्भोः परमात्मा परान्वरः ।
 कृण्यस्य वरपुत्रोऽयं स्वयमेव दृष्टस्यतिः ।
 अतो हेतोः मरुगुरुगुरुपुत्रः शिवस्य च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे ५६ अध्यायः ॥
 (पुरोहितः । मन्त्रपालके तु जि । यथा, अखेदे ।
 ४ । ५० । ७ ।
 “दृष्टस्यतिं यः सुभृतं विभर्ति ॥”

वेगः

“दृष्टस्यतिं दृष्टतां महतां मन्त्राणां पालयितारं
 देवं उक्तलक्ष्मणं पुरोहितं वा ।” इति तद्गाय्ये
 सायणः ॥)
 (दृष्ट)दृष्ट्यतिचक्रं, स्त्री, (दृष्टस्यतेः चक्रम् ।)
 दृष्टां शुभाशुभज्ञानार्थं दृष्टस्यतिसन्धारकालीन-
 अश्विन्यादिसप्तविंशतितन्त्रयुक्तनराकारचक्रम् ।
 यथा,—
 “श्रीर्षिं चत्वारिं राण्यं जलधिरपि करे दक्षिणे
 चापि सौख्यं
 चेकं कर्णं विभूतिं मदनशरमितं वचसि
 प्रीतिसंज्ञम् ।
 पादस्थाः सट् च पीडा पुनरपि जलधिर्वािमहस्ते
 च नृत्युं
 नेत्रे श्रीणि प्रदत्तुः सुखमय निजभे वाक्पतेः
 संक्रमन्तान् ॥”
 इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥
 वृ, गि अ ल्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ऋा०-
 उभ०-सक०-संट ।) गि, अ, ल्याति दृष्टीते ।
 वृर्णः । वृर्णिः । इति दुर्गादासः ॥
 वे, रे अ स्यती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ऋा०-
 उभ०-सक०-अनिट ।) स्यतिस्तनुसन्तानम् ।
 रे, ऊयात् । अ, वयति वयते तन्मं तन्ववायः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वेकटः, पुं. वैकटिकः । मत्स्यभेदः । भेटकी इति
 भाषा । युवा । इति मेदिनी ॥ शिबूकः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ तत्र पञ्चमोऽथकारादौ
 लिखितः ॥
 वेगः, पुं. (विज + घञ् ।) प्रवाहः । तत्पठ्यायः ।
 श्लोघः २ वेगो ३ धारा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
 जवः । तत्पठ्यायः । रंङ्घः ० तरः ४ रयः ४
 स्यदः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनी । ५ ।
 १०८ ।
 “नृत्योः सुध्यते शोध्यं नदी वेगेन सुध्यति ॥”)
 महाकालफलम् । इति मेदिनी ॥ रेतः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ स्रजविहादिर्गमपट्टतिः । इति
 भरतः ॥ संस्कारविशेषः । यथा,—
 “अग्नीदियोऽष्टौ वेगास्त्रसंस्कारो मरुतो
 गुणाः ।
 अष्टौ अग्नीदयो रूपं त्रयो वेगश्च तेषाम् ।
 अग्नीदयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्त्वश्च गुणत्वकम् ।
 रूपं रसस्तथा रसो वारिग्यते चतुर्दश ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥ • • ।
 (यथा, भागवते । ७ । ८ । १५ ।
 “ततोऽभिपत्याभ्यङ्गनमहासुरो
 तथा त्रिसंज्ञं गदयोऽनदेगया ॥”)
 वेगधारणविधौ यथा,—
 “वेगरोधो न कर्मस्यभ्यान्त्र क्रीधवेगतः ॥”
 इति आङ्गिकतन्त्रपट्टतिविष्णुधर्मोत्तरवचनम् ॥
 अपि च ।
 “स्वभावतः प्रवृत्तानां मन्त्रादीनां जिजीविषुः ।
 न वेगात्वारयेद्वीरः कामादीनाश्च धारयेत् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥

वेणः

वेगनाशनः, पुं, (वेगस्य नाशनं येन ।) छिन्ना ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वेगसरः, पुं, (वेगेन सरति गच्छतीति । ख +
अच् ।) वेगगाभिहत्यः । तत्पठ्यायः । वेसरः २
अन्त्यस्यः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
वेगितः, त्रि, (वेगः सङ्गतोऽस्य । तारकादित्वा-
दित्त्वं ।) वेगविशेषः । यथा, आयुर्वेदीये ।
“न वेगितोऽन्यसिद्धिः स्यात् नाजित्वा साध्य-
मामयम् ॥”
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
वेगिहरियः, पुं, (वेगी वेगवान् हरियः ।)
श्रीकारो न्यसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वेगी, [नृ] त्रि, (वेगोऽस्यास्तीति । वेग + इतिः ।)
वेगवान् । तत्पठ्यायः । अङ्गाकारिकः २
जाङ्गिकः ३ तरस्वी ४ त्वरितः ५ प्रजवी ६
जवनः ७ जयः ८ इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंश
भविष्यपर्वणि । २० । १४ ।
“अन्त्याश्च वेगिनः सन्ति रथा वायुजवा मम ॥”)
श्लेषपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वेचा, स्त्री, (विच एतकभावे + अच् । टाप् ।)
मृत्तम् । विचलिधौ च एतकत्वे इत्यस्मात्
अन् तत् आप् । यथा । वेचा मृत्तस्य वेतनम् ।
इति हलायुधः ॥
वेजानी, स्त्री, (विज + अच् । तमानयतीति । आ
+ नो + ङः । गौरादित्वात् ङीष् ।) सीमराजो ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वेङ्, स्त्री, (वेङ् + अच् ।) सान्निविच्छन्नचन्दनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वेङ्गा, स्त्री, (वेङ् + टाप् ।) गौका । इति हेम-
चन्द्रः ॥ वेङ्गीति क्वचित् पाठः ॥
वेङ्गमिका, स्त्री, रोटिकाविशेषः । यथा,—
“भाषपिष्टकया पूर्णगर्भा गोधूमचूर्णतः ।
रक्षिता रोटिका सेव प्रोक्ता वेङ्गमिका बुधैः ॥
भवेद्देङ्गमिका बल्या दृष्या रथ्यानिजापहा ।
उष्णा संतर्पणी गुर्वी दृङ्गणी शुक्ला परम् ॥
भिस्रन्त्रमजास्तन्मैदःपित्तकफप्रदा ।
गुदकीजाहितम्भासयल्लङ्गलान् नाशयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
वेण, ऋ ण निशामने । वादित्रादानगमनज्ञान-
चिन्तासु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-
सक्र०-सट् ।) ऋ, अविषणत् । ण, वेणति
वेणते । निशामनं चाक्षुषज्ञानम् । वादित्रं
सुराणां तस्त्रादानं वादित्रादानम् । वादित्रं
वादित्रविषयक्रिया इत्येकोऽर्थः इत्येकं । इति
दुर्गादासः ॥
वेणः, पुं, (वेण + अच् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
स तु अम्बुजां वेदेहकाणां तः । यथा,—
“वेदेहकेन त्वम्बुजासुपन्नो वेण उच्यते ॥”
इति मानवे । १० । १६ ॥
जैतायुगीयस्यैवंप्रतीयचतुर्थशुभः । स तु एतु-
राजपिता । यथा, विष्णुपुराणे ।
“सत्पुत्रेण तु जातेन वेणोऽपि त्रिदिवं ययौ ।

पुत्रान्ते नरकात्ततः सं तेन सुमहात्मना ॥”
तेन सुपुत्रेण नृनवेणदक्षिणहृत्सामन्यनजातेन
एतुना । इति शुद्धितत्त्वम् ॥
वेणः, स्त्री, (वेी + “वीञ्चास्वरिभ्यो निः ।” उणा०
४ । ४८ । इति निः । एतौदरादित्वात् यत्वम् ।)
प्रोषितभर्तृकादिधार्मिकेश्वरचनाविशेषः । इति
भरतः ॥ विरहिणीबहुकथः । इति जटाधरः ॥
(यथा, भाषे । १४ । २० ।
“तत्र नित्यविहितोपहृतियु
प्रःषितेषु पतिषु दुयोषिताम् ।
गुम्फिताः शिरसि वेणयोऽभव-
न् प्रफुल्लसुरपादपञ्चजः ॥”)
तत्पठ्यायः । प्रवेणः २ । इत्यमरः ॥ वेणी ३
प्रवेणी ४ । इति भरतः ॥ वेणिका ५ । इति
शब्दमाला ॥ जलसम्बद्धः । इति जटाधरः ॥
यथा । प्रयागे गङ्गायमुनाधरस्वतीमेकं
त्रिवेणी ॥
वेणिका, स्त्री, (वेण + कन् । टाप् ।) केशवन्धन-
विशेषः । इति शब्दमाला ॥
वेणिवेधनी, स्त्री, जलोक्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वेणिमाधवः, पुं, प्रयागस्थाषाषाणमयपतुर्भुज-
देवताविशेषः । इति लोकोप्रसिद्धः ॥
वेणी, स्त्री, (वेण + वा ङीष् ।) प्रवेणी । तुल्य
विजयी इति भाषा । इति भरतः ॥ तत्पठ्यायो
वेणिशब्दे ऋष्यः । (यथा, कुमारे । २ । ६१ ।
“तस्यास्मा श्रितिकथस्य सेनापत्यमुपेत्य षः ।
मोक्षते सुरवन्दोनां वेणीवर्णैर्विभूतिभिः ॥”)
देवताद्वयः । इत्यमरः ॥ मेघो । प्रवाहः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥
तस्या उत्पत्तिर्थाया,—
एतुरुवाच ।
“जगन्नाथेणोस्तटाद्यस्माच्छिवविष्णुगणैः पुरा ।
बणिकेशुरौरान् कलहा निरस्ता कथिता
त्वया ॥
प्रभावस्तु तयोर्नद्योः किंवा जैत्रस्य तस्य वा ।
तस्मै कथय सर्वज्ञ । विस्मयोऽत्र महान् मम ॥
नारद उवाच ।
जगन्नाथो जगन्नाथः साक्षाद्देवोऽस्य ।
तत्त्वज्ञमप्रभावस्तु नालं वक्तुं चतुर्मुखः ॥
तथापि तत्त्वसुत्पत्तिं कीर्त्तयिष्यामि ते श्रेष्ठ ।
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्णं मनोर्देवपितामहः ॥
स ह्यद्रिप्रशखरे रम्ये यजनायोद्यतोऽभवत् ।
स जल्वा यज्ञसम्भारान् सर्वदेवगणैर्नृतः ॥
युक्ता हरिहराभ्यां हि तद्गिरिः शिखरं ययौ ।
भ्रवाद्यो मुनिगणा सुहृत्तं अक्षदेवते ॥
तस्य दीक्षाविधानाय समाजं चक्रुराहताः ।
अथ च्येडां स्वरां प्रकीर्त्तयामाचक्रुर्गौराः ॥
सा शूनैराययौ तावत् भृगुविष्णुसुवाच ह ॥
भृगुरुवाच ।
विष्णो स्वरा त्वयाहूता साप्यायाति न हि
त्वरम् ।
सुहृत्तां तक्रमे चैव कार्यो दीक्षाविधिः कथम् ॥

वेणी

विष्णुरुवाच ।
नायाति चेत् स्वरा श्रीं गायत्राञ्च विधीयताम् ।
एवापि न भवेदस्य भाष्या किं पुण्यकर्म्मणि ॥
नारद उवाच ।
एवमेव हि यदोऽपि विष्णुवाक्यममन्यत ।
तच्छ्रुत्वा स भृगुवाक्यं गायत्रीं ब्रह्मसक्तदा ।
निवेश्य दक्षिणे भागे दीक्षाविधिमथाकरोत् ।
यावद्दीक्षाविधिं तस्य विधिश्चक्रुस्तौ श्वराः ॥
तावद्भ्याययौ तत्र स्वरा यज्ञस्यैव नृप ।
ततस्तां दीक्षितां दृष्ट्वा गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
सपत्नी सा परा क्रोधात् स्वरा वचनमब्रवीत् ॥
स्वरोवाच ।
अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानाश्च अतिक्रमः ।
त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं सरणं भयम् ॥
मदासने कनिष्ठेयं भवद्भिः सन्निवेशिता ।
तस्मात् सर्वे जङ्गीभूता नदीरूपा हि निश्चिन्ता ॥
इयञ्च दक्षिणे भागे स्तुपविष्टा मदासने ।
तस्मात्सोके सदादृश्या तसुरुपास्तु निश्चिन्ता ॥
नारद उवाच ।
ततस्तच्छापमाकर्ण्य गायत्रीं कल्पिताधरा ।
सस्तुत्याथाश्रपद्देवैर्विष्णुमाणापि तां स्वराम् ॥
गायत्र्यावाच ।
तव भर्ता यथा ब्रह्मा ममाधिष्ठे तया खलु ।
तथा श्रपसि यस्मात्सा भव त्वमपि निश्चिन्ता ॥
नारद उवाच ।
ततो ह्याहाकृताः सर्वे शिवविष्णुमुखेश्वराः ।
प्रणम्य दक्षवत् भूमौ स्वरां तत्र त्रिजलपुः ॥
देवा ऊचुः ।
देवि शशा वयं सर्वे ब्रह्माद्याश्च त्वयाधुना ।
यदि सर्वे जङ्गीभूता भविष्यामोऽत्र निश्चिन्ताः ॥
तदा लोकात्रयं चेत्तु विनश्यति च निश्चिन्ताम् ।
अविषेककृतस्तस्मात् श्रापोऽयं विनश्यताम् ॥
स्वरोवाच ।
नार्क्षितो हि गणाध्यक्षो भवद्भिर्यत् सुरोशमाः ।
तस्माद्द्विजं समुत्पन्नमशोषजनितं खलु ॥
नापि महचनं ह्यतदस्यं खलु जायते ।
तस्मात् स्वांशैर्जङ्गीभूता यूयं भवत निश्चिन्ताः ॥
आवामपि सपत्नीं च स्वांश्राभ्यामपि निश्चिन्ताः ।
भविष्यावोऽत्र भो देवाः पश्चिमाभिस्तुखावहे ॥
नारद उवाच ।
इति तद्भचनं श्रुत्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
जङ्गरूपाभवन्मदाः स्वांश्रैर्नेव तदा नृप ।
तस्माद्द्विष्णुभृत् जगन्नाथो देवो महेश्वरः ॥
ब्रह्मा कञ्चिद्विनी चान्या एतगव वभूव तु ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १५६ अध्यायः ॥
अथ च ।
“सरस्वती रजोरूपा तमोरूपा कलिज्जला ।
सत्वरूपा च गङ्गा नयन्ति ब्रह्मनिर्गमम् ॥
इयं वेणी हि निःश्रेणी ब्रह्मवर्मा प्रयास्यतः ।
जन्तोऽंशुद्वेदस्य अह्ना अह्नाज्जुतस्य च ॥
काशीति काचिद्वज्रा सुवनेषु रूपा
लोलाकेकेशवविशोलविलोचना च ।

वेणुनः

तदीयुं गच्छ वरयाविरयं तदीया
वेणीति याच गदिताचयशर्मभूमिः ॥”

इति काशीखण्डे ७ अध्यायः ॥

वेणीरः, पुं, अरिष्टवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वेणीर्वहारः, पुं (वेण्याः द्रौपदीवेणिकायाः
संहारो भीमेन मारितदुर्योधनश्रोत्रितेन मोचनं
यत्र ।) भङ्गनारायणसप्तसप्तम्याङ्गुलीनाटक-
विशेषः । तत्र दुर्योधनकर्तृकद्रौपदीकेशाकर्षणा-
वधि तद्ब्रह्मन्तरं तस्या वेणीवन्धनपथेन विव-
रखमसि । तस्यायमाद्यश्लोकः ।

“निषिद्धे रघ्येभिल्लितमकरस्थो मधुकरेः
करैरिन्दारस्तम्बुरित इव सम्भ्रमसुकुलः ।
विधत्तां सिद्धिं नो नयनसुभगामस्य सदसः
प्रकीर्णः पुष्पाद्यां हरिचरणयोरङ्गलिरयम् ॥”

वेणुः, पुं, (अज + “अजिह्वीभ्यो निच् ।” उणा० ३।
३८ इति युः । सच निच् । अजिह्वीभाधो गुणश्च ।)

वेंशः, इत्यमरः । (यथा, रामायणे ४।४३।२७।
“तं तु देशमतिरुन्ध्रं श्लोदा नाम निन्धगा ।
उभयोस्त्रीरयोस्तस्याः कीचका नाम वेणवः ॥”)

वेंगी । इति शब्दरत्नावली । वेणीरूपति-
र्यथा,—

“वेणुर्यः श्रेष्ठस्तं विप्रतथापि विदितं तथा ।
द्विज आसीच्छान्तमनाः कृतसाल्पनादिभिः ॥
नाम्ना देवव्रतो दासः कर्मकाण्डविशारदः ।
अवेणवजनप्रातमध्यवर्ती क्रियापरः ॥
एकदापि न सुश्राव यज्ञेशोऽस्तीति भूपते ।
तस्य गच्छमथाभ्यागदिदन्तकृतनिश्चयः ॥
मद्वक्तः कोऽपि पूजां स तुलसीदलवारिणा ।
कृतवांस्तु गृहे किञ्चित् फलमूलं न्यवेदयत् ॥
ज्ञानवारि फले किञ्चित् तस्मै प्रोत्वा ददौ सुधीः ।
अश्रद्धयान्वितं कृत्वा सोऽप्ययज्ञान् द्विजन्मनः ॥
तेन पापेन संजातं वेणुत्वमतिदारुणम् ।
तेन पुण्येन तस्यार्थो मदीयप्रियतां गतः ॥
अधुना सोऽपि राजेव केतुमात्रं विराजते ।
युगान्ते तु विष्णुपरो भूत्वा ब्रह्मत्वमाप्सति ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ५ अध्यायः ॥

वृषविशेषः । इति मेदिनी ।

वेणुकं, स्त्री, तोत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पुं, इस्वी
वेणुः । “संज्ञायान् कन् ।” ५।३।८७ इति कन् ।
चुदवेणुः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
३६ । ५६ ।

“पश्येद् बहुधा देव भिन्नं भिन्नं सहस्रशः ।
शिवश्च दारवं पावं द्विदलान् वेणुकान् वज्रम् ॥”

वेणुकर्करः, पुं, करीरवृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेणुजः, पुं, (वेणीञ्जित इति । जन + जः ।)

वेणुधवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वेणुजात-
मात्रे, त्रि । यथा, भागवते । ३ । १ । २० ।
“वनं यथा वेणुजवङ्गसंश्रयम् ॥”)

वेणुधः, पुं, (वेणुं धमतीति । धा + ङः ।)

वेणुवाहकः । इत्यमरः ॥

वेणुनं, स्त्री, मरिचम् । इति रत्नमाला । वेणुज-
मिते च पाठः ॥

वेतसः

वेणुपत्नी, स्त्री, (वेणीरिव पत्नं यस्याः ।) वंश-
पत्नीवृत्तः । तत्पर्यायः । हिङ्गुपर्णी २ नाडी ३
हिङ्गुशिराटिका ४ । इति रत्नमाला ॥

वेणुबीजं, स्त्री, (वेणीबीजम् ।) वेणुधवः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वेणुधवः, पुं, (वेणीधवः ।) वंशफलम् । वंशेर-
चाउल इति भाषा । (यथा, विष्णुपुराणे १२।१०५।
“तथा वेणुधवाः प्रोक्तास्तेषु सर्वटका सुते ॥”)

तत्पर्यायः । वेणुजः २ वेणुबीजम् ३ वंशजः ४
वंशतण्डुलः ५ वंशधान्यम् ६ वंशाङ्गः ७ । अस्य
गुणाः । कृत्वम् । कषायत्वम् । कटुपाकित्वम् ।
बहुभ्रूत्रत्वम् । कषणत्वम् । वातपित्तकरत्वम् ।
सारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“सदृशवास्तु सरा कृत्वाः कषायाः कटुपाकिनः ।
वातपित्तकरा उष्णा बहुभ्रूत्राः कषापहाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वेणुवादः, पुं, (वेणुं वादयतीति । वद + णिच् +
अच् ।) वैयक्तः । इति रत्नमाला ॥

वेतः, पु, वेचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेतनं, स्त्री, (धी + “धीपतिभ्यां तनन् ।” उणा०
३ । १५० । इति तनन् ।) कर्मदक्षिणा ।

माहिना इति मञ्जूर इति च भाषा । तन्-
पर्यायः । कर्मण्या २ विधा ३ भृत्या ४ भतिः
भर्तुः ५ भरणम् ६ भरणम् ७ मूलम् ८
निर्विशः १० पणः ११ । इत्यमरः ॥ विष्टिः १२ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मनी । ७ । १८६ ।
“पयो देधोऽप्यनृपस्य गच्छन्कृतस्य वेतनम् ॥”)

जीवनीपायः । तत्पर्यायः । आजीवः २ जीव-
नम् ३ वार्ता ४ जीविका ५ इति ६ । इति
हेमचन्द्रः ॥ कृत्वम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वेतसः, पुं, (वे + “वेजस्तुट् च ।” उणा० ३।४४८।
इति अच् । तुष्टागमश्च ।) लताविशेषः ।

वयसा इति भाषा । इति भरतः ॥ वेतं जल-
प्रवर्तां गच्छति इति वेतसः । वीर्यं इत्यवत्
नास्तीति तसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तन्-
पर्यायः । रथः ७ अभ्युप्यः ३ विदुलः ४ शीतः
५ वानीरः ६ वज्रजः ७ । इत्यमरः ॥ प्रियः ८ ।
इति रत्नमाला ॥ गन्धपुष्पः ९ रथाभः १० वेतसी
११ । इति शब्दरत्नावली ॥ निचुलः १२ दीर्घ-
पत्रकः १३ कलमः १४ मञ्जरीनन्दः १५ सुषेणः
१६ गन्धपुष्पकः १७ । (यथा, भागवते ३।१०।१७।
“कदम्बेनवनलनीपवज्रजकेतुम् ॥”)

अस्य गुणाः । स्वादे कटुत्वम् । शीतत्वम् ।
भृत्तरक्तपित्तोद्धारोगकुष्ठदोषनाशत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अस्य पर्यायगुणाः ।

“वेतसो लम्बकः प्रोक्तो वानीरो रजस्तथा ।
अभ्युप्यश्च विदुली रथः शीतश्च कोपितः ॥
वेतसः शीतलो दाहशोषाशांथीनिकगदगान् ।
हृत्तं वीसपलं क्लृप्तपित्तामरिक्कफानिलान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

जलवेतसस्य पर्यायगुणाः । अथ जलवेतसः ।
“निकुचकः परिश्याधो नादयो जलवेतसः ।

वेतालः

जलजो वेतसः शीतः संयाही वातकोपनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(जलजाताभिः । यथा, अग्निदे । ४।५८।५।
“हरिगयो वेतसो मध्य आसाम् ॥”

“वेतसोऽपसम्भवोऽभिः ।” इति तद्गायत्री
सायकः ॥”)

वेतसास्त्रः, पुं, (वेतसप्रधानोऽस्त्रम् ।) अस्त्रवेतसः ।
इति जटाधरः ॥

वेतसी, स्त्री, वेतसः । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, साहित्यदर्पणे । १ ।

“देवारोधसि वेतसीतकतले वेतः सतुल्यवृत्ते ॥”)

वेतसान्, [न] चि, (वेतसाः सन्त्यम् । “कुसुदनस्ये-
तवेभ्यो ङमत्तुप ।” ४।१० । ८७। इति ङमत्तुप ।
“मादुपधायाः ।” ८।२।६। इति मस्य
वत्वम् ।) वेतसलतावह्वलदेशः । इत्यमरभरतौ ॥

वेतालः, पुं, द्वारपालकः । इति शब्दरत्नावली ॥
भूताधिपतिशवः । इत्यमरः ॥ मलभेदः । इति
भरतः ॥ शिवगणाधिपतिशवः । यथा,—

सगर उवाच ।
“कोऽसौ भैरवनामाभूत्त को वा वेतालसंज्ञकः ।
कथं वा तौ शरीरं भावधुग गणाधिपौ ।
अभूतां दिनशास्त्रं तस्मिं वद महासुते ॥
श्रीश्रीं उवाच ।

प्रथमं राजन् प्रवक्ष्यामि महाकालस्य भङ्गिनः ।
भैरवस्यापि चरितं वेतालस्य महात्मनः ॥
सोऽभौ भङ्गो हरसुतो महाकालोऽपि भगणः ।
तामैव गौरीशापेन संभूय नरयोनिषी ।
वेतालभैरवौ जातौ पृथिव्यां रूपवेष्मनि ॥”

इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥
तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

श्रीदेशुवाच ।
“समेव मातुषां स्मृतिरियं लयभङ्गिनम् ।।
विशामि तेऽत्र वचनादुत्पादय सुतद्वयम् ॥ १
प्रतिवेश तनी देवी स्वयं तारायनीतयी ।
महादेवोऽपि तस्यास्तु कामार्थं ससुपस्थितः ॥
ततः सापार्णयाविष्टा देवी तारायती तनी ।
कामयानं महादेवं स्वयमेवाभवत्सुदा ॥
तस्मिन् कालेऽभवत्प्रभः कापालो चास्थिमात्र-
५६ ।

कामावसाने तस्यास्तु सद्यो जातं सुतद्वयम् ॥
अभवत्सुपस्थानं तथा प्रात्यान्धमाननम् ।
अथ तारायती देवी सुतो दृष्ट्वा त्तिनिस्थितौ ॥
भूमौ भक्तिवशेन मन्थना ससुपाविशत ।
भर्तृरागमनं प्रापन् काङ्क्षन्तो भगभाषितम् ॥
अथ लज्जान्धमानाः स राजा चक्रशाखरः ।
प्राणादपृष्टे आगच्छद्ददृष्टुं तारायतीं तदा ॥
ददृष्टं पतितां भूमौ सुक्तकेशीं निकृष्टवाम् ।
सुतो च पतितां भूमौ चक्रदृष्ट्येसमप्रभौ ॥
वानरास्त्यौ स ददृशे पदचोभं पृथक् च ।
ततः स राजा न्यगदत्तं सुनिं पृष्टसन्सुदा ॥
पालयिष्ये शम्भुसुतो यथा कथं संदेव हि ।
किन्त्वनी सुनिशाङ्क तत्वं संस्कृतं यथाधिधि ॥

वेत्ताव

श्रीं उवाच ।

ततस्तयोर्नाम चक्रं नारदो वचनानुवृत्तम् ।
ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् वीरः पुत्रो भयङ्करः ॥
वेतालसदृशः लण्घो वेतालोऽभूत्तथापरः ।
इति चक्रं तयोर्नाम देवर्षिर्ब्रह्मणः सुतः ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥

वेतालभङ्गः, पुं, राजविक्रमादित्यस्य नवरत्नात्-
गन्तरत्नविशेषः । यथा,—

“धन्वन्तरिः सपणकामरसिंहशङ्खु-
वेतालभङ्गघटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहरो वृषतेः सभायां
रत्नानि वै वररचिनव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नश्लोकः ॥

वेत्ता, [क्] चि, ज्ञाता । वेत्तीति विदधातोक्तग-
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, हितोपदेशे ॥

“यथा खरचन्दनभारवाही

भारस्य वेत्ता ननु चन्दनस्य ॥”)

वेत्तः, पुं, (वी + “गुधृवीपचीति ।” उणा० ४ ।
२६६ । इति चः ।) स्वनामख्यातवृत्तः । तत्प-
र्यायः । वेतः २ योमिदण्डः ३ सुदण्डः ४ मृदु-
पर्णकः ५ ॥ (यथा, प्राक्जलले ५ ।

“आचार इत्यधिलतेन मया यज्ञोवा
या वेत्तयत्तरवरोधगृहेषु राज्ञः ॥”)

स तु पञ्चविधः । तेषां गुणाः । शीतलत्वम् ।
कषायत्वम् । भूतपितृहरत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तस्यायं वेताग् इति ख्यातम् ।
तद्गुणाः । दौषणत्वम् । रुच्यत्वम् । तिक्तत्वम् ।
पित्तकफनाशित्वम् । तत्फलगुणाः । वातपित्त-
नाशित्वम् । अम्लत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
असुरविशेषः । तस्य प्रमाणं वेत्तासुरशब्दे
ब्रह्मम् ॥

वेत्तकीयः, चि, (वेत्त + “नडादीनां कुक् च ।” ४ ।
२।१२ । इति कुक् ङ्) वेत्तसम्बन्धयुक्तदेशादिः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (एकचक्रा नगरी तु
वेत्तप्राचुर्यं त्वेन तदाख्यायापि प्रसिद्धा । यथा,
महाभारते । १ । १६१ । ६ ।

“वेत्तकीययज्ञे राजा नाथं नयमिहास्थितः ।

उपायं तं न कुरुते यत्रापि स मन्धीः ॥”)

वेत्तधरः, पुं, (वेत्तस्य धरः ।) दारपालः । इति
हलायुधः ॥ यत्तिधारके, चि ॥

वेत्तधारकः, पुं, (वेत्तस्य धारकः ।) दारपालः ।
इति अटाधरः ॥

वेत्तवती, स्त्री, वहीविशेषः । इत्यमरः ॥ सा तु
मालवदेशात् कालपीनामनगरे यमुनायां
मिलिता । वेत्तासुरमाता । यथा, वराहपुराणे ।
“वेत्तवत्युदरे जातो नाम्ना वेत्तासुरोऽभवत् ॥”

वेत्तहा, [त्] पुं, (वेत्तं हतवान् । हन + क्तिप् ।)
इन्द्रः । इत्यमरः ॥

वेत्तावती, स्त्री, वेत्तवती नदी । यथा,—

“नजात्या दधते जलं सुमधुरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं
वृष्यं दौषणपाचनं बलकरं वेत्तावती तापिनी ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

वेत्तावनं, स्त्री, (वेत्तस्यावनम् ।) वेत्तनिर्मिता-
वनम् । तत्पर्यायः । आसन्दी २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

वेत्तासुरः, पुं, (वेत्तनामकोऽसुरः ।) स्वनाम-
ख्यातासुरः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
महातपा उवाच ।

“आसीद्व्याजा पुरा राजन् सिन्धुद्वीपः प्रताप-
वान् ।

वारुणाशो महाराजोऽसौऽरथ्येभतपसि स्थितः ॥
पुत्रो मे शत्रुनाशाय भवेदिति नराधिपः ।

एवं जलमतिः सोऽथ महता तपसा स्वकम् ।
कलेवरं स्थिरो भूत्वा शोधयामास सुव्रतः ॥

प्रजापाल उवाच ।

कथं तस्य द्विजश्रेष्ठ शक्रेणापहतं भवेत् ।

येनासौ तदिनाशाय पुत्रमिच्छन् व्रते स्थितः ॥
महातपा उवाच ।

सोऽन्यजन्मनि पुत्रोऽभूत् त्वष्टुर्बलवतां वरः ।

अवध्यः सर्वशशौघैरपां केनेन नाशितः ॥

जलकेनेन निहितस्तस्मिन्नयमवाप्रुष्यात् ।

पुण्यं ज्ञान्वयो जातः सिन्धुद्वीपेति संज्ञितः ॥

स तेषु परमं तीव्रं शक्रवैरमनुसरन् ।

ततः कालेन महता नदी वेत्तवती शुभा ॥

मानुष्यं रूपमास्थाय सालङ्कारा मनोरमम् ।

आजगाम यतो राजा तेषु परमकं तपः ॥

तं दृष्ट्वा रूपसम्पन्नं स राजा क्रुद्धमानसः ।

उवाच काचि सुश्रोणि सखं कथय भामिनि ॥

ननुवाच ।

अहं जलपतेः पत्नी वरुणस्य महाभनः ।

नाम्ना वेत्तवती पुण्या त्वामिच्छन्तीह आगता ॥

साभिलाषां परस्त्रीं यो भजमानां विसर्जयेत् ।

स पापपुरुषो ज्येष्ठो ब्रह्महत्याश्च विन्दति ॥

एवं ज्ञात्वा महाराज भजमानां भजस्व माम् ।

एवमुक्तस्तथा राजा साभिलाषोपसुक्तवान् ॥

तस्य सद्योऽभवत् पुत्रो दादृशाकंसमप्रभः ।

वेत्तवत्युदरे जातो नाम्ना वेत्तासुरोऽभवत् ॥

बलवानतितेजस्वी प्रागुच्योतिषः पतिर्भवेत् ।

स कालेन युवा जातो बलवान् दृष्टविक्रमः ॥

महायोगेन संयुक्तो जिगाय च वसुध्वराम् ।

सप्तद्वीपवर्ती पञ्चाक्षरपञ्चतमारुहन् ।

तत्रैत्रं प्रथमं जिग्ये पञ्चादयि यमं ततः ॥”

इति वराहपुराणे सेवोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

वेत्ती, [त्] पुं, (वेत्तोऽस्यास्तीति । वेत्त + इतिः ।)
दारपालकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वेत्तयुक्ते, चि ॥

वेद्य, ङ् इ याचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-दिक०-सिट् ।) इ, वेद्यते । इति दुर्गा-
दासः ॥

वेदः, पुं, (विद् + घञ् ।) विष्णुः । यथा,—

“वेदो वेदविद्यया वेदाङ्गो वेदवित् कविः ॥”

इति विश्वसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

दत्तम् । इति मेदिनी ॥ क्वचित् पुस्तके विष्ण-
मिथ्यपि पाठः । यज्ञाङ्गम् । इति तानार्थरत्न-
माला ॥ भीमशूरीरावच्छेदेन भगवद्वाक्यम् ।

वेदः

इति न्यायशास्त्रम् ॥ धर्मब्रह्मप्रतिपादकमपौ-
रुषियवाक्यम् । इति वेदान्तशास्त्रम् ॥ ब्रह्मसुख-
निर्गतधर्मज्ञापकशास्त्रम् । इति पुराणम् ॥
तत्पर्यायः । श्रुतिः २ आम्नायः ३ । इत्य-
मरः ॥ छन्दः ४ ब्रह्म ५ निगमः ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ प्रवचनम् ७ । इति अटा-
धरः ॥ ॥ वेदस्य प्रादुर्भावो । यथा । कदाचित्
कथं दृष्ट्यामीति ध्यायतो ब्रह्मणो सुखचतु-
ष्टयेभ्यश्चत्वारो वेदाः प्रादुरासन् । यथा । एक-
विंशतिशाखात्मक-ऋक् १ शतशाखात्मक-
यजुः २ सहस्रशाखात्मक-साम ३ नवशाखा-
मघायज्वं ४ । इति पुराणम् ॥ अपि च ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“तस्मादद्याद्विनिर्भेदाद्ब्रह्मणोऽयत्तजन्मनः ।
ऋचो बभूवुः प्रथमं प्रथमाददन्मानुने ॥
जवापुष्पानिभाः सदास्तेत्रोरूपा ह्यसंज्ञताः ।
पृथक् पृथगविभिन्नाश्च रचोरूपा महात्मनः ॥
यजंषि दक्षिणादक्तादनिबद्धानि कानिचन ।
यादृक्त्वणं तथा वर्णान्यसंज्ञितश्चराणि वै ॥
पश्चिमं यद्विभोर्वेकं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
आविर्भूतानि सामानि ततः कुन्दसितान्यथा ॥
अथर्वानमशेषिण भृङ्गाङ्गनचयप्रभम् ।
घोराघोरस्वरूपं तदाभिचारिकशान्तिमतम् ॥
उत्तरात् प्रकटीभूतं वदन्नात्तु वेधसः ।
सुखं सन्नमःप्रायं सौम्यासौम्यस्वरूपवत् ॥
ऋचो रजोगुणाः सत्त्वं यजुषाश्च गुणो सुने ।
तमोगुणानि सामानि तमःसत्त्वमथर्वसु ॥
एतानि ज्वलमानानि तेजसाप्रतिभेन वै ।
पृथक् पृथगवस्थानं भाङ्गि पूर्वमिवाभवत् ॥
ततस्तदादं यत्तेज ओमित्युक्ताभिप्रस्यते ।
तस्यानुभावादृक्तेजस्तमोऽस्यावृत्त्य संस्थितम् ॥
यथा यजुर्मयं तेजो यच्च सान्नां महासुने ।
एकत्वसुपयातानि परतेजसि संश्रयात् ॥
शान्तिकं पौष्टिकश्चैव तथा चैवाभिचारिकम् ।
ऋगादिषु लयं ब्रह्मस्थितयं त्रिव्यथागमत् ॥
ततो विश्वमिदं सद्यस्तमोनाशात् सुनिर्मलम् ।
वभावतोव विप्रर्षे तिरश्चोऽभिमघस्तथा ॥
ततस्तन्मन्त्रलोभूतं ह्यन्दसं तेज उत्तमम् ।
परैश्च तेभसा ब्रह्मन् । एकत्वसुपगम्य तत् ॥
आदित्यसंज्ञामगमदादावेव यतोऽभवत् ।
विश्वस्यास्य महाभाग कारणश्चायथात्मकम् ॥
प्रातर्मध्यन्दिने चैव तथा चैवापराह्निके ।
अथी तपति सा काजे ऋगयजुःसामसंज्ञिता ॥
ऋचस्तपन्ति पूर्वाह्ने मध्याह्ने च यजुषि वै ।
सामानि चापराह्णे तु तपन्ति सुनिश्चितम् ॥
शान्तिकं ऋषु पूर्वाह्ने यजुः सन्तुचपौष्टिकम् ।
अपराह्णे स्थितं निश्वं सामस्त्रैवाभिचारिकम् ॥
दृष्टौ च ऋद्वायो ब्रह्मा स्थितौ विश्वयजुर्मयः ।
रुदः साममयोऽन्ते च तस्मात्तस्या मुचिर्ध्वनिः ॥
तदेवं भगवान् भास्वान् वेदात्मा वेदसंस्थितः ।
वेदविद्यात्मकश्चैव परः पुरुष उच्यते ॥
स्वर्गास्थित्यन्तरेणुः स रजःसत्त्वादिर्गुरुः ॥

आश्रित्य ब्रह्मविद्यादिवंशामभ्येति श्वाश्रितः ।
 वेदेः स वेदः स तु वेदस्मिन्-
 रस्मिन्-राटोऽखिलविश्वस्मिन् ।
 विश्वाश्रयं ज्योतिरवेत्यवर्त्मा
 धर्मावदानः परमः परेभ्यः ॥”
 इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सूर्यमाहात्म्ये सूर्यो-
 त्पत्तिनामाध्यायः ॥ * ॥ अन्वयः ।
 “अष्टाविंशो पुनः प्रामि स्मिन् वै द्वापरे द्विजाः ।
 पराश्वरसुतो यासः कृष्णदेपायनोऽभवत् ॥
 ए सव सञ्जवेदानां पुराणानां प्रदर्शकः ।
 पाराशर्यो महायोगी कृष्णदेपायनो हरिः ॥
 आराध्य देवमीशानं दृष्ट्वा सार्धं त्रिलोचनम् ।
 तन्प्रसादादसौ यामो वेदानामभवत् प्रभुः ॥
 अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् ।
 जेमिनश्च सुमन्सुश्च वैशम्पायनमेव च ॥
 पैलं तेषां चतुर्थश्च पञ्चमं मां महासुनिः ।
 ऋषिदेश्वावकं पैलं प्रजग्राह महासुनिः ॥
 यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ।
 जेमिनिं सामवेदस्य श्वावकं सोऽन्वपद्यत ॥
 तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्सुश्चिसत्तमम् ।
 इतिहासपुराणानि प्रवक्तुं मामयोगयत् ॥
 एक आसीद्यजुर्वेदकल्पतुर्द्वा यकल्पयत् ।
 चातुर्होत्रमभूद्यस्मिंस्तेन यज्ञमथाकरोत् ॥
 अथर्ववेदं यजुभिः स्यादगमिर्होत्रं दिव्योत्तमाः ।
 औद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वस्याप्यथर्वभिः ॥
 ततः स ऋच उद्दत्त ऋषिर्दं कृतवान् प्रभुः ।
 यजुषि च यजुर्वेदं सामवेदश्च सामभिः ॥
 एकविंशतिभेदेन ऋगवेदं कृतवान् पुरा ।
 शाखानान् प्रतिस्राय यजुर्वेदमथाकरोत् ॥
 सामवेदं सहस्रेण शाखानाश्च विभेदतः ।
 अथर्वानामथो वेदं विभेद नवकेन तु ॥
 मन्दैरष्टादशैर्वांसः पुराणं कृतवान् प्रभुः ।
 योऽयमेकश्चतुर्धा वेदः पूर्वं पुरातनात् ॥
 ॐकारो ब्रह्मणो जातः स दोषविगमप्रोधनः ।
 वेदवैतो हि भगवान् वासुदेवः सनातनः ॥
 स गीयते वरो देवो यो वेदेनं स वेदविन ।
 एतत् परतरं ब्रह्मज्योतिरानन्दसुत्तमम् ॥
 वेदवाक्कोदितं सत्त्वं वासुदेवं परं पदम् ।
 वेदवेद्यमिदं वेत्ति वेदं वेदपरो मुनिः ॥
 अवेदं परमं वेत्ति वेदनिष्ठः सदैश्वरः ।
 स एव वेदो वेद्यश्च तमेवाश्रित्य सुष्यते ॥
 इत्येवमन्तरं वेद्यमोक्षारं वेदमशयम् ।
 अवेदश्च विनाजाति पाराशर्यो महासुनिः ॥”
 इति कौर्मि ४६ अध्यायः ॥ * ॥
 वेदाध्ययनपात्रं यथा,—
 आस उवाच ।
 “एवं दृष्ट्वादिभिर्युक्तं श्रौचाचारसमन्वितः ।
 आङ्गुतीऽध्ययनं क्रुष्यादीकमागो गुरोर्भू स्वम् ।
 नित्यसुद्व्यतपाणिः स्यात् साध्याचारः सुसंयतः ।
 आस्यतामिति चोक्तः सद्गासीताभिसुखं
 गुरोः ॥
 प्रतिश्रवणसम्भाषे श्रयाभो न समाचरेत् ।

नासीनो न च भुङ्गानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥
 नीचं श्रयासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
 गुरोस्तु चतुर्विधये न यथेष्टासनो भवेत् ॥
 नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
 न चेवास्यान्कृत्वा गतिभाषितचेष्टितम् ॥
 गुरोर्धनं परीवारो निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।
 कर्णो तत्र पिपातयौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥
 दूरस्थो नास्तेषुदेनं न क्रुद्धो नास्ति के स्थियाः ।
 न चेवास्तोत्तरं ज्ञयान् स्थिते नासीत् सन्निधौ ॥
 उदकृष्णं कुशान् पुष्पं समिधोऽस्याहरेत् सदा ।
 मार्जनं लेगानं निधमङ्गानां वै समाचरेत् ॥
 नास्य निम्नान्वाश्रयनं पादकोपातद्वावापि ।
 नाक्रामेदाननचास्य ह्यायादीन् वै कदाचन ॥
 साधयेद्वृक्षाच्छादीन् लञ्ज्यासौ निवेदयेत् ।
 अनापृच्छन्न गन्तव्यं भवेत् प्रियहिते रतः ॥
 न पादौ धावयेदस्य सन्निधाने कदाचन ।
 जम्बितं हसितश्चैव कष्टप्रारणं तथा ॥
 वर्त्तयेत् सन्निधौ नित्यमवस्कोटनमेव च ।
 यथाकालमधीयीत यावन्न विमना गुरुः ॥
 आसीताधो गुरोर्धर्मं फलेके वा समाहितः ।
 आसने शयने यामे नैव तिष्ठत कथञ्चन ॥
 धावन्तमनुधावेतं गच्छन्तमनुगच्छति ।
 गोऽश्वोऽयानपासादपक्षरैरेव कटुये च ॥
 आसीत् गुरणा सार्धं शिलाफलकनीये च ।
 जितेन्द्रियः स्यात् सततं वष्यात्माक्रोधनः
 सुचिः ॥
 प्रयुञ्जीत सदा वाचं मधुरं हितकारिणीम् ।
 गन्धं मन्त्रं रमं कथां शुक्तं प्राणिविहितसम् ॥
 अथञ्जसाङ्गनोपातच्छपारणमेव च ।
 कामं लोभं भयं निद्रां गोत्रं वादिशत्रुकम् ॥
 आतर्जनं परीवारं स्त्रीप्रेक्षणमनन्तथा ।
 परोपघातपेयुष्यं प्रयत्नं न विवर्त्तयेत् ॥
 उदकृष्णं सुमन्मो गोशकृन्त्यतिकाकुशान् ।
 आहरेदुवावदर्यानि भैक्षश्चःहारमाचरेत् ॥
 कृतञ्च लवणं सर्पं वस्त्रं पशुपित्तञ्च यत ।
 अत्रुद्यदग्रां सततं भवेद्दीनादिनिष्पृष्टः ॥
 नादित्यं वै समीक्षेत् न चरेद्वृत्तधावनम् ।
 एकान्तमशुचिस्त्रीभिः शूदान्त्येभिमिषणम् ॥
 गुरुच्छिष्टं भेषजाच्चं प्रभुञ्जीत न कामतः ।
 मलापकवर्णं स्नानं नाचरेद्दि कथञ्चन ॥
 न क्रुष्यान्नासनं विप्र गुरोस्वयामि कथञ्चन ।
 मोहाद्वा यदि वा लोभान्तास्तेन पतिनी भवेत् ॥
 लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
 आददीत यतो ज्ञानं तन्न दत्तोत्त कदाचन ॥
 गुरोरप्यवलम्बस्य कार्याकार्यमज्ञानतः ।
 उत्पद्यप्रतिपन्नस्य मरुस्वयामं समन्वीत ॥
 गुरोर्गुरोः सन्निहिते गुरुवदृष्टिमाचरेत् ।
 न चाविच्छेदगुरुणा स्यात् गुरुनभिवादेयत् ॥
 विद्यागुरुत्वेनदेव गुरुश्रुतिस्वयोभिपु ।
 प्रतिषेधात् साधर्म्या द्विजशोपदिशन्नस्मिपि ।
 श्रियः स्वगुरुवदृष्टिं नित्यमेव समाचरेत् ।
 गुरुपुत्रेण दारेण गुरोश्चैव खन्युषु ॥

वालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।
 अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानसर्चति ॥
 उत्सादनं वा गात्राणां स्वपत्नीच्छेदभोजने ।
 न क्रुष्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोः श्रौचमेव च ॥
 गुरुवत् प्रतिपूण्यास्तु सधर्मा गुरुवक्षया ।
 असवर्णास्तु संपूण्याः प्रकृत्यानाभिवादनैः ॥
 अभ्यङ्गनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥
 गुरुपत्नीस्तु युवतीं नाभिवाक्येन पादयोः ।
 कुर्वीत वन्दनं भूमावेधोऽहमिति च ह्रवन् ॥
 विधोष्य पादयज्ञमस्वहृष्टाभिवादनम् ।
 गुरुदारेण कुर्वीत यती धर्ममनुसारन् ॥
 मातृस्वभा मातुलानीं च्छञ्चाद्यपितुः स्वसा ।
 प्रपूण्या गुरुपत्नीं च समास्ता गुरुवाक्येन ॥
 भ्रातृभार्योपसंग्राह्या सवर्णाश्चान्यन्यपि ।
 विप्रस्य तूपसंग्राह्या ज्ञानिसम्बन्धयोवितः ॥
 पितृभ्रैगान्यां मातुश्च न्यायस्याश्च स्वस्यैपि ।
 मातृवदृष्टिमानिष्ठिन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥
 एवमाचारसम्पन्नमात्मवश्यमदात्मिकम् ।
 वेदमध्यापयेद्धर्मं पुराणाङ्गानि नित्यशः ॥
 तथा चिराधिते शिष्यं गुरुश्रान्तमनिर्दिष्टम् ।
 हरेत् दृष्ट्वा तस्य शिष्यस्यैव ततो गुरुः ॥
 आचार्यपुत्रः मृत्युञ्जाननो धार्मिकः शुचिः ।
 आप्तः शक्तोऽर्च्यः साधुरध्याया दश धर्मेतः ॥
 क्षत्रञ्च तथादोर्ज्ञे मेधाधो युगलक्षरः ।
 आप्तः प्रियोऽथ विधियन् सङ्ख्याया द्विजातयः ।
 यत्तेषु ब्रह्मणो दानमभ्यञ्ज तु यथोदितात् ॥ * ॥
 वेदाध्ययनविधयेन—
 “आचस्य संयतो नित्यमधीयीत उदङ्मुखः ।
 उपसयस्य तत्पादौ वीक्षमागो गुरोर्भूग्वम् ॥
 अधीत्य भो इति प्रथाहिराभोऽस्त्विति चारमेत् ।
 प्राक् भूतान् पशुपासीनः पवित्रेऽथैव पावितः ॥
 प्राणायामेऽस्त्रिभिः पूतस्तन ओद्धारमर्चति ।
 ब्राह्मणः प्रणवं क्रुष्यादन्तं च विधिवद्विजाः ॥
 क्रुष्यादध्यापनं नित्यं स ब्रह्मादीनि पूज्यतः ।
 सर्वपापेव भूतानां देवश्चक्षुः सनातनः ॥
 अधीतानध्ययनित्यं ब्राह्मणयज्ञोऽयतऽन्यथा ।
 अधीयीत ऋषो नित्यं चौरकुत्या सदेवताः ॥
 प्रीणानि तपयन्त्येनं कामेऽस्त्रिभिः सदेवताः ।
 यजुष्यधीते नियतं दद्या प्रीणानि देवताः ॥
 सामान्यधीते प्रीणानि घृताहुतिभिरन्वजम् ॥
 अथर्वाङ्गिरभो नित्यं मध्वा प्रीणानि देवताः ॥
 धर्माद्यंश्च पुराणानि मांभेऽर्चयन् सुरान् ।
 अर्पा समीपे प्रयतो नैत्यिक्तं विधिमाश्रितः ॥
 गायत्रीमण्डलीयीत गत्वारण्यं समाहितः ।
 सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दद्यावदाम् ॥
 गायत्रीं वै जपेन्नित्यं जपयज्ञः प्रकीर्षितः ॥
 गायत्रीश्चैव वेदाश्च तुल्यतातोऽयत प्रभुः ।
 एकतश्चतुरो वेदान् गायत्रीश्च तथैकेतः ॥
 ॐकारमादिनः जप्त्वा याङ्गुतीस्तदनन्तरम् ।
 ततोऽधीयीत सावित्रीमेकाग्रः अह्वयाश्रितः ॥
 पुराकल्पे वसुन्वत्ता भुर्धुवः स्वः सनातनाः ।

महायाज्ञतयस्त्रिषः सन्वाशुभनिवर्हणाः ।
 प्रधानं पुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 सत्त्वं रजस्तमस्त्रिषः क्रमाद्वाङ्मनसः स्मृताः ॥
 ॐकारस्तत्परं ब्रह्म सावित्री स्यात्तद्वचनम् ।
 एष मन्त्रो महाभागः सारास्वार उदाहृतः ॥
 योऽधीतेऽह्यह्यन्त्यां सावित्रीं वेदमातरम् ।
 विज्ञायार्थं ब्रह्मचारी स याति परमां गतिम् ॥
 गायत्री वेदजननी गायत्री लोकपावनी ।
 न गायत्र्याः परं जप्यं एतद्विज्ञाय मृत्यते ॥
 भाषणस्य च भाषस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।
 आषाढां पौष्ठपक्षां वा वेदोपकरणे स्मृतः ॥
 उनस्यस्य यामनगरं मासान् विप्रोऽह्मपञ्चमान् ।
 अधीथीत शुचौ देशे ब्रह्मचारी समाहितः ॥
 पुष्ये तु हृत्सो कुर्याद्द्विह्रस्वर्णयेद्विजः ।
 माघशुक्लस्य तु प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि ॥
 हृत्सोऽस्य मयो जप्यात् शुक्लपक्षे तु वै द्विजः ।
 वेदाङ्गानि पुराणानि जप्यपक्षे तु मानवः ॥३॥
 इमानि त्वमनभ्यायानधीयानो विचक्षणः ।
 आध्यापनश्च कुर्वाणो अभ्यस्यन्नपि यत्नतः ॥
 कर्णश्रवेऽनिते रात्रौ दिवा पाशुसहस्रजने ।
 विदुन्स्त्वनितसर्वेषु महोत्कानाश्च संप्रवे ॥
 आकाशिकमनभ्यायमेतेष्वह प्रजापतिः ।
 एतानभ्युदितान् विद्याद्यदा प्रादुष्कृतानिषु ॥
 तदा विद्यादनध्यायमश्रुतौ चात्र दर्शनम् ।
 सन्ध्यातिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥
 निर्यानध्याय एव स्यादध्यायेषु नगरेषु च ।
 धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धेषु निर्यायः ॥
 अन्तःप्रथमं ग्रामे वृषलस्यैव सन्नधौ ।
 अनध्यायो रथमाने समवाये जनस्य च ॥
 उदके मध्याह्ने च विण्मूत्रस्य विसर्जने ।
 उच्छिष्टः श्राद्धं भुक्त्वा मनसापि न चिन्तयेत् ॥
 प्रतिमस्य द्विजो विद्वानेकोऽह्यस्य केतनम् ।
 आह न कोर्षयेद्ब्रह्म रात्रौ रात्रौ च सतके ॥
 यावदकालं दृश्यते तेषो लेपश्च तिष्ठति ।
 विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कोर्षयेत् ॥
 ग्रयानः प्रौढपादश्च तथा चैवावशक्यिकः ।
 नाधीथीतामिषं जग्धा स्तकात्मादमेव च ॥
 निराहारे बाणशब्दे सन्ध्योरुभयोरपि ।
 अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टमीषु च ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं जपणं स्मृतम् ।
 अष्टकासु त्वहोरात्रस्वल्गन्तासु च रात्रियु ॥
 मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च ।
 तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः जप्यपक्षेषु स्मरिभिः ॥
 श्रद्धातकस्य च्छायायां शास्त्रलेर्मधुकस्य च ।
 कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपितृयोः ॥
 समानविद्ये तु शब्दे तथा सन्नञ्चारिणि ।
 आचार्यं संस्थिते वापि त्रिरात्रं जपणं स्मृतम् ॥
 छिद्रार्थं तानि विप्राणां येऽनध्यायाः प्रकी-
 र्तिताः ।
 हिसन्ति राजसास्त्रियु तस्मादेतानि वर्णयेत् ॥
 निःशुके नास्थनध्यायः सन्ध्यापासन एव च ।
 उपाकर्मण्य कर्मान्ते होममन्त्रे तथैव च ॥

एकान्त्रमथैकं वा यजुः सामाथवा पुनः ।
 अष्टकायास्त्रयोऽथैत मारुते चानिवायति ॥
 अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नतिहासपुराणयोः ।
 न धर्मशास्त्रेषु पर्वस्वतानि वर्णयेत् ॥३॥
 एग धर्मः समासेन कीर्तितो ब्रह्मचारिणाम् ।
 ब्रह्मणाभिहितः पूर्वस्वपीयां भावितात्मनाम् ॥
 योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीय श्रुतिं द्विजाः ।
 स संसृष्टो न संभायो वेदवाह्यो द्विजातिभिः ॥
 न वेदपाठमात्रेण सलुष्टो वै भवेत् द्विजः ।
 पाठमात्रावसन्नस्य पद्मे गौरिव सीदति ॥
 अधीत्य विधिवद्देवेदायं न विचारयेत् ।
 स सान्वयः शूद्रकल्पः पात्रात् न प्रपद्यते ॥
 पठित्वात्यन्तिकं वासं कर्तुमिच्छति वै गुरोः ।
 युक्तः परिचरेदेनं न शरीरविमोक्षणम् ॥
 गत्वा धनं यो विधिवत्तु यज्ज्यान्तवेदसम् ।
 अधीथीत सदा नित्यं ब्रह्मनिष्ठः समाहितः ॥
 सावित्रीं श्रवन्तीयं वेदान्तांश्च विशेषतः ।
 अभ्यसेत् सततं मुक्तो भस्मस्नानपरायणः ॥
 एतदिधानं परमं पुराणं
 वेदागमे सन्ध्यागृहेरितं वः ।
 पुरा महर्षिपवराभिष्टुः
 स्वायम्भुवो यन्मनुराह देवः ॥
 एतमीश्वरसमीरितं नरो
 योऽनुनिष्ठति विधिं विधानवित् ।
 मोहजालमपहाय सोऽहन्तो
 याति तनपदमनामयं शिवम् ॥”
 इति कौर्मि उपविभागे २३ अध्यायः ॥
 अथ ऋग्वेदस्य संहिता ।
 “विभेद प्रथमं विप्र पैल ऋग्वेदपादम् ।
 इन्द्रप्रमितये प्रादात् वास्वलाय च संहिते ॥
 तत्तुह्यं मा विभेदाय वास्वलो निजसंहिताम् ।
 बोध्यादिस्थो रौ तास्तु शिष्येभ्यः स महामतिः ॥
 बोध्यामिमातरौ तद्वत् जातकर्णपराशरौ ।
 प्रतिशाखास्तु शाखायास्तस्यास्ते जगद्गुरुने ॥
 इन्द्रप्रमितरेकान्तु संहितां स्वसुतं ततः ।
 माहूक्येयं महात्मानं मैत्रेयाध्यापयत्तदा ॥
 तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रप्रशिष्यक्रमाद्ययौ ।
 वेदमिचस्तु शाकलाः संहितां तामधीतवान् ॥
 चकार संहिताः पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ।
 तस्य शिष्याश्च ये पञ्च तेषां नामानि मे श्रुणु ॥
 सुहृणो गालवश्चैव वात्स्यः शालीय एव च ।
 शैशिरः पञ्चमश्चासीत्त्रैत्रेयं सुमहामतिः ॥
 संहितात्रितयस्यै शाकल्यैरथैतः ।
 निरुक्तमकरोत्तद्वत्तुयं सुनिसत्तम ॥
 क्रौञ्चो वैतालिकस्तद्द्विहलाकश्च महामतिः ।
 निरुक्तस्तत्तुयोर्योऽभूद्देवेदाङ्गपारगः ॥
 इत्येताः प्रतिशाखाभ्यो ह्यगुशाखा द्विजोत्तम ।
 वास्वलिश्चापरास्त्रिषः संहिताः क्षतवान्
 द्विजः ॥
 शिष्यः कालायनिर्गार्थ्यस्तृतीयश्च तथा जवः ।
 इत्येते बहून्चाः प्रोक्ताः संहिता येः प्रव-
 र्तिताः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे वेदविभक्तिर्नाम ३
 अध्यायः ॥३॥ यजुर्वेदस्य संहिता यथा,—
 “यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशत्यहामतिः ।
 वैश्वाम्यायननामासौ यासशिष्यश्चकार वै ।
 शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगद्गुरुऽप्यनुक्रमात् ॥
 याज्ञवल्क्यास्तु तस्याभूद्ब्रह्मराजसुतो द्विज ।
 शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिपरः सदा ॥
 ऋषिर्षोऽप्य महामेरोः समाजे नागमिष्यति ।
 तस्य वै सपराशरु ब्रह्महत्या भविष्यति ।
 पूर्वमेव मुनिगणैः समर्थोऽयं जतो द्विज ॥
 वैश्वाम्यायन एकस्तु तं यतिक्रान्तवास्तनः ।
 स्वसीयं बालकं सोऽथ पदा स्मृतमवातयत् ॥
 स शिष्यानाह भोः शिष्याः ब्रह्महत्यापहं
 व्रतम् ।
 चरध्वं मत्कृते सर्वं न विचार्यमिदं तथा ॥
 अथाह याज्ञवल्क्यास्तं किमेभिर्भागवद्विषैः ।
 क्षैत्रितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥
 ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यो महामतिम् ।
 मृत्यतां यत् त्वयाधीतं मत्तो विप्रावमन्यक ॥
 निस्तिजसो वदस्वितान् यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवम् ॥
 तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणा ॥
 याज्ञवल्क्यास्ततः प्राह भक्तोत्तम मयोदितम् ।
 ममाप्यलं त्वयाधीतं यन्नयः तदिदं द्विज ॥
 श्रीपराशर उवाच ।
 इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि स्वरूपाणि यजुषि सः ।
 हृदयित्वा हृदौ तस्मै ययौ च स्वच्छया मुनिः ॥
 यजुष्यथ विद्वष्टानि याज्ञवल्क्यान वै द्विज ।
 जगद्गुरुस्तिरा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु तं ततः ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं चोर्णं गुरुणा चोदितेस्तु ये ।
 चरकाश्चर्यवन्तु तु चरणास्त्रुनिसत्तम ॥
 याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय प्राणायामपरायणः ।
 तुष्टाव प्रयतः स्वयं यजुष्यभिलषंस्तुतः ॥
 श्रीयाज्ञवल्क्य उवाच ।
 नमःसवित्रे हाराय सुक्तरमिततेजसे ।
 ऋग्यजुःसामभूताय त्रयोधामवते नमः ॥
 श्रीपराशर उवाच ।
 इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स्तुवे रविः ।
 वाजिरूपधरः प्राह त्रियनामभिवाञ्छितम् ॥
 याज्ञवल्क्यास्ततः प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् ।
 यजुषि तानि मे देहि यानि सन्नि न मे गुरौ ॥
 श्रीपराशर उवाच ।
 एवमुक्तो हृदौ तस्मै यजुषि भगवान् रविः ।
 अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्त न तद्गुरुः ॥
 यजुषि येरधीतानि तानि वेप्रेद्विजोत्तम ।
 वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्योऽथः सोऽभवद्-
 यतः ॥
 शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च वा त्रिनाम ।
 काश्लाद्याः सुमहाभाग याज्ञवल्क्याप्रवर्तिताः ॥
 इति श्रीविष्णुपुराणे ३ अंशे वाजिनामाख्यानं
 ५ अध्यायः ॥३॥ सामवेदस्य संहिता यथा,—
 “सामवेदतरोः शाखा यासशिष्यः स जैमिनिः ।
 क्रमेण येन मैत्रेय विभेदं श्रुत्वा तन्मम ॥

सुमनुसुख्य पुत्रोऽभूत् सुकर्मास्यात्भूत् सुतः ।
 अधीतवन्तावेकेकां संहितां तौ महासुनी ॥
 पाहसं संहिताभेदं सुकर्मा तत्सुतस्ततः ।
 तकार तच्च तच्छिष्यौ जगन्नाते महाव्रतौ ॥
 हरिगयनाभिः कौश्ल्यः पौष्यश्च द्विजोत्तमः ।
 उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशताः

सूता ॥

हरिगयनाभातावयः संहिता येर्द्विजोत्तमः ।
 यदीतास्तेऽपि ऋषिभ्योऽपि पण्डितैः प्राप्य सामगाः ॥
 लोकाणिः क्रथमिष्येव कुषीदिलांङ्गलिस्तथा ।
 पौष्यश्चिष्यास्तद्भेदेः संहिता बहुलीकृताः ॥
 हरिगयनाभिश्चिष्यश्च तनुविश्रुतिसंहिताः ।
 प्रोवाच कृतिनामासौ शिष्यभ्यः सुमहामतिः ॥
 तेष्वपि सामवेदोऽसौ शखाभिर्वहुलीकृतः ॥”

अथर्ववेदस्य संहिता यथा,—
 “अथर्ववेदस्यो वक्ष्ये संहितानां सप्तसप्तमम् ।
 अथर्ववेदं स सुनिः सुमनुरमितदुतिः ॥
 शिष्यमध्यापयामास कवचं सोऽपि तद्विधा ।
 कृत्वा तु वेददृश्याय तथा पथ्याय दत्तवान् ॥
 वेददृशस्य शिष्यास्तु मोदो ब्रह्मवलिस्तथा ।
 शौल्कायनिः पिपलादस्तथास्यो सुनिसप्तमः ॥
 पथ्यस्यापि त्रयः शिष्याः कृतायेर्द्विज संहिताः ।
 जाजलिः कुमुदादिश्च तृतीयः शौनको द्विजः ॥
 शौनकस्तद्विधा कृत्वा ददातेऽस्तु बभूवे ।
 द्वितीयं संहितां प्रादान् सन्धवायनसंज्ञिते ॥
 मेन्ववा सुत्रकेशश्च भिन्नवेदा द्विधा पुनः ।
 ननुत्रकण्ठो वेदानां संहितानान्तथैव च ॥
 चतुर्थः स्यादङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ।
 ओहासाथर्ववेदमेतं संहितानां विकल्पकाः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥
 अन्यत् कूर्मेपुराणवत् ॥ ॥ अथर्व ॥
 “वेदो हरेऽस्माकं सावित्री वेदमाता प्रतिष्ठिता ।
 त्रिगुणश्च त्रिदशसं तिन विप्राः प्रतिष्ठिताः ॥
 दशयज्ञैः संस्कृता ये ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
 तत्र वेदाश्च लोकानां त्रयाणामिह पोषकाः ॥
 यज्ञाध्ययनदानादितपःस्वाध्यायसंयमेः ।
 प्रीणयन्ति हरिं भक्त्या वेदान्तविधानतः ॥”

इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥ ॥
 वेदोक्तकर्मे कर्तव्यं यथा,—
 “श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म केवलम् ।
 सेवितव्यं चतुर्वर्णैर्भजद्भिः केशवं सदा ॥
 अन्यथा निरयं याति कुमांगमणसेवनात् ।
 अन्यो वेदविरुद्धार्थं शास्त्रोक्तं कर्मे संत्यजेत् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १७ अध्यायः ॥ ॥
 वेदाचाराङ्गौकिकाचारी बलवान् यथा,—
 पाञ्चल्यवाच ।

“केवलं वेदमाश्रित्य कः करोति विनिर्णयम् ।
 बलवान् लौकिको वेदाङ्गोकाचारश्च कस्यजेत् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ७ अध्यायः ॥ ॥
 अथ वेदस्य स्थितिकालः ।
 “कथेदं सप्तसप्तमि यद्यौ लक्षा हरेः पदम् ।
 विष्णवाश्च पुराणानि शृङ्गानि आहतर्षभम् ॥

वेदोक्तानि च कर्माणि ययुस्तेः साहमेव च ।
 हरिपूजा हरेर्नाम तत्कीर्तनगुणकीर्तनम् ॥
 वेदाङ्गानि च शास्त्राणि ययुस्तेः साहमेव च ।
 सत्वच धर्मेः सत्यश्च वेदाश्च ग्रामदेवताः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ६ अध्यायः ॥ ॥
 आयुर्वेदस्योत्पत्तिकल्पे यथा,—

“यद्वक्त्रेभ्यः पञ्चसंस्थामतेभ्यो
 वेदा जाता ऋगयजुःसामभेदाः ।
 आयुर्वेदोऽथर्ववेदश्चेति कणादः ॥
 अस्ति वेदः पञ्चसो वैदिकास्त्यो
 वेदा कथितस्तस्य नास्ति महेशान् ।
 तस्माद्वाताद्यैव तस्मात्पुराणात्-
 तस्माज्जात्वा वक्तुमर्हामि शास्त्रम् ॥”

इति गण्डवोधः ॥
 “हितहितं सुखं दुःखमायुक्तस्य हितहितम् ।
 मानश्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥”

इति सुखबोधः ॥ ॥ ॥ ॥
 चतुर्वेदानां विवरणं यथा । अथातश्चरणव्यङ्गं
 आख्यास्यामः । तत्र यदुक्तं चातुर्वेदम् । चत्वारो
 वेदा विज्ञाता भवन्ति । ऋग्वेदो यजुर्वेदः
 सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति । तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ
 स्थानानि भवन्ति । ऋषीः १ ऋषेकः ०
 अथर्वगीयपारः ३ क्रमपारः ४ क्रमरथः ५
 क्रमणटः ६ क्रमशटः ७ क्रमदण्डश्चेति ८ ।
 चतुर्व्यारायणमेतयाम् । शाखाः पञ्चविधा
 भवन्ति । आश्रलायनी १ संख्यायनी २
 शाकला ३ वास्कला ४ माण्डूक्याश्चेति ५ ।
 तेषामध्ययनम् । अध्यायाश्चतुःषष्टिः । मन्त्र-
 लानि च दशैव तु ।

“एकच एकवर्गस्यादेकश्च नवकक्षथा ।
 द्वौ वर्गो द्वौ ऋषौ त्रये त्रीणि ऋचपत्रं
 सूतम् ॥

चतुऋचं समाख्यातं षट्सप्तशतं शतम् ।
 पञ्चर्षं द्वादश शतान्यष्टाविंशोत्तराणि च ॥
 शतत्रयं षड्र्षच सप्तपञ्चाशदुत्तरम् ।
 सप्तर्षमेकान् त्रिंशदुत्तरं शतमेककम् ॥
 अष्टर्षाः पञ्चपञ्चाशद्गङ्गाः स्युर्नाधिकोत्तराः ।
 वर्गाणां परिसंख्यातं द्वै सदस्ये यदुत्तरे ॥
 सहस्रमेकं सूक्तानां त्रिंशद्गङ्गां विकल्पनाम् ।
 दशसप्तसु पठ्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमम् ॥
 एकशतं सहस्रं वा द्विपञ्चाशत् सहस्राहम् ।
 शतानि च चतुर्दश वाशिष्ठानाम् । इतरेषां
 पञ्चाश्रीतिक्रमकाले तु वेदयम् । चतुर्विंशत-
 सहस्राणि द्विखण्डानां सहस्राणां द्वाविंशत
 षोडशोत्तराः । चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वाविं-
 शतचत्वारिंशत्सहस्राणि ॥

ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च ।
 ऋचामश्रुतिपादश्चेत्तत्परायणमुच्यते ॥
 एक ऋचेकवर्गं एकश्च नवकक्षथा ।
 द्वौ वर्गो द्वौ ऋषौ त्रये त्रीणि त्रीणि शते-
 नथा ॥
 सहस्रमेकं सूक्तानां पञ्चानां शतमानविंशतिः ।

सप्तकानां द्वै च सप्तोत्तरे श्रुति । चतुर्वर्णे त्रीणि
 शतानि षट्कानां त्रीण्यः षट्शतकानाम् ॥ ॥
 यजुर्वेदस्य षड्र्षोतिर्भेदा भवन्ति । तत्र
 चरकायां द्वादशभेदा भवन्ति । चरकाः १
 व्याहृरकाः २ कटाः ३ प्राच्यकटाः ४ कपिल-
 कटाः ५ औपमन्याः ६ व्याहृरकटाः ७ चारा-
 यणीयाः ८ वारायणीयाः ९ वार्त्तान्वेद्याः १०
 शिताचतराः ११ शिताचततरा इति वा
 पाठः । मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र मैत्राय-
 णीयानां सप्तभेदा भवन्ति । मानवाः १
 दुग्धाः २ वैश्याः ३ वाराह्याः ४ हारिद-
 वेद्याः ५ श्यामाः ६ श्यामायणीयाश्चेति ७ ।
 तेषामध्ययनमष्टौ । यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखा-
 पारो भवति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो
 भवति । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो
 भवति । षड्र्षान्यधीत्य षड्र्षविहवति । शिष्याः
 कल्पो २ व्याकरणम् ३ निरुक्तम् ४ हन्दी ५
 ज्योतिषमित्यङ्गानि ६ । तत्र प्राच्योदीच्यां
 मैत्रेयां निरुक्तः । तत्र बालभनेयानां सप्त-
 दशभेदा भवन्ति । जावलाः १ औषेयाः २
 काण्वाः ३ माध्यन्दिनाः ४ शापीयाः ५ तापा-
 यणीयाः ६ कापालाः ७ पौष्कवतसाः ८ व्याव-
 टिकाः ९ पामावटिकाः १० परमावटिकापि
 पाठः । पाराशरीयाः ११ वैश्याः १२ वैश्याः
 १३ औषेयाः १४ गालवाः १५ वैजवाः १६
 कत्यायणीयाश्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं ह्यस्य
 भाषा धर्मा मीमांसा न्यायकश्च इत्युपाङ्गानि ॥
 उपज्योतिषम् । साङ्गलक्षणम् । प्रतिज्ञान-
 वाक्यम् । परिमंथ्या । चरणवृद्धम् । आङ्ग-
 कल्पः । प्रवराध्यायश्च । शास्त्रम् । क्रतुः ।
 संख्यानः । आगमः । यज्ञम् । पार्श्वान् ।
 होत्रकम् । पारश्वानुहोत्रकमपि पाठः ।
 पशवः । उक्त्यानि । क्रमेण च गमित्यष्टादश
 परिशिष्टानि ।

“द्वै सहस्रे श्रुते न्यने मन्त्रे वाजसनेयके ।
 इत्युक्तं परिसंख्यानमेतत् सकलं सप्तप्रकथम् ॥
 यस्याश्च परिसंख्यानं ब्राह्मणश्च चतुर्वर्गम् ।
 आदावारभ्य वेदान्तं ब्रह्मशास्त्रं त्रिपूर्वकम् ॥
 वेदमध्याय एतेषां होमस्ते तु समारभन् ॥”
 तत्र तैत्तिरीयकाणाम् द्विभेदा भवन्ति ।
 औल्याः १ खमण्योऽपि पाठः । खाण्डिकेया-
 श्चेति २ । तत्र खाण्डिकेयानाम् पञ्चभेदा
 भवन्ति । आपस्तम्बी १ बौधायनी २ सत्या-
 वादी ३ हरिगयकेशी ४ औषेयाश्चेति ५
 औषेयी च पाठः । तत्र कठानान्तपशुशान-
 विषेयाः । चतुश्चत्वारिंशत्पशुशान्त-
 “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते ।
 यजुर्वेदः स त्रिजयः शेषाः शाखान्तराः ॥”

सूताः ॥ ॥
 सामवेदस्याखिलसहस्रभेद आसीत् । अखिल-
 म्याने किल इति भाष्यमस्मत्तः । अनध्याये-
 ष्वधीयानास्ते शतक्रतुवर्षेणाभिज्ञताः प्रनटाः ।

तेषां प्रवक्ष्याम्यासुरायणीया वासुरायणीया
 वासुनाम्नेया प्राञ्जला ऋग्वर्णभेदा प्राचीन-
 योग्या ज्ञानयोग्या राणायनीयाश्चेति । तत्र
 राणायनीयानां नव भेदा भवन्ति । राणाय-
 नीयाः । शाठ्यायनीयाः । शावायनीयाः इति
 शाठ्यासुग्याः इति च पाठः । साखलाः ।
 साखसुग्या इति वा पाठः । मौडलाः । इति
 तु भाष्ये नास्ति । खखलाः । महाखखलाः ।
 काङ्गलाः । कौथमाः । गौतमाः । जैमिनीया-
 ष्चेति । तेषामध्ययनमष्टौ सामसहस्राणि
 सामानि च चतुर्दश अष्टौ शतानि । इति
 दशसप्तसु बालखिलाः सप्तपर्याप्त्यः । कश्चिन्
 पुस्तके नवविंशतिवाक्यख्याः सप्तपर्याप्त्यः
 इति च पाठः । एतत् सामगणं स्मृतम् ॥ * ॥
 अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति । प्येपलाः ।
 दान्ताः । प्रदान्ताः । ज्ञाताः । ज्ञीता इति च
 पाठः । सौताः । ब्रह्मदावलाः । श्रौतकी ।
 देविदशती । चरणविद्याश्चेति । हाता प्रदाता
 औता ब्रह्मदीपशी वेदशी इति भाष्ये नामा-
 न्तरम् । तेषामध्ययनं पञ्च कल्पानि भवन्ति ।
 नक्षत्रकल्पो विधानकल्पो विधिविधानकल्पः
 संहिता श्रान्तिकल्पश्चेति । सर्वेषामेव वेदाना-
 सुपवेदा भवन्ति । ऋग्वेदस्यायुर्वेदः । यजु-
 र्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः । सामवेदस्य गान्धर्व-
 वेद उपवेदः । अथर्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणि
 भवन्ति ॥ * ॥ (अथर्ववेदस्य तन्त्रशास्त्राणीतिव
 सुष्ठु मन्यते । तथा च सुक्रनीती । ४ । १ । २७ ।
 “ऋग्यजुःसामचाथर्वा वेदा आयुर्धनुःक्रमात् ।
 गान्धर्वश्चैव तन्त्राणि उपवेदाः प्रकीर्तिताः ॥”)
 ऋग्वेदस्याज्यगोत्रं ब्रह्मदेवत्वं गायत्रं ह्यन्दः ।
 ऋग्वेदो रत्नवर्णः पद्मपत्रायतासः सुविभक्तग्रीवः
 कुञ्चितकेशः प्रसमृश्वतवर्णः द्विरत्रिसंयुतः ॥ * ॥
 यजुर्वेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदेवतं त्रैलोक्यं
 ह्यन्दः । यजुर्वेदः लघो दीर्घः कपाली ताम्रवर्णः
 काचननयनः आदित्यवर्णो वर्णैर्न पञ्चरत्नि-
 मात्रः ॥ * ॥ सामवेदस्य काश्यपगोत्रं विष्णुदेवत्वं
 चागतं ह्यन्दः । सामवेदो नित्यसर्गवी शुचिः शुची
 वासी शुचिवासाः इति च पाठः । चौमी इत्यपि
 पाठः । दान्ती चर्मा दण्डी काचननयनः
 आदित्यवर्णो वर्णैर्न षड्रत्निमात्रः ॥ * ॥ अथर्व-
 वेदस्य वैजानगोत्रं इन्द्रदेवत्वं आनष्टुभं ह्यन्दः ।
 अथर्ववेदस्त्रोक्ष्णश्चण्डः लण्डः कामरूपी क्षुद्र-
 कर्मा स्त्र्य साध्याः सुद्रकर्मिन्वेव साध्या इति
 वा पाठः । सविग्रहाः सकलहाः सूर्ध्रि गालवः
 सदान्त्यः परस्त्रियान्यश्चेति नवरत्नमात्रः ।
 यस्यान्तरे विश्वात्मा विश्वकर्मा स्वशाखा-
 ध्यायी । प्राज्ञो महानीलोत्पलवर्णो वर्णैर्न दश-
 रत्निमात्र इति च पाठः ॥ * ॥ अथ ध्यानम् ।

“ध्यायामि त्वां पद्मपत्रायतासं
 कुञ्चितकेशं ब्रह्मदेवत्वमाद्यम् ।
 गायत्रं ऋग्वेदमाज्यगोत्रं
 रत्नवर्णं प्रसमृश्वोमप्रमाद्यम् ॥

वन्दे रीत्रं त्रैलोक्यं ताम्रवर्णं
 भारद्वाजं रुद्रवर्णं लघुाङ्गम् ।
 यजुर्वेदं दीर्घमादित्यवर्णं
 कापालिनं पञ्च चारत्निमात्रम् ॥ * ॥
 य इदं देवतं रूपं गोत्रप्रमाणं ह्यन्दोवर्णं
 वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते ।
 जन्म जन्म वेदपारो भवति अत्रतो व्रती भवति
 अपयतः प्रयतो भवति अत्रक्षचारी ब्रह्मचारी
 भवति जातिस्मरो जायते ॥ * ॥
 “य इदं चरणयुद्धं पर्यसु आधयेद्विजः ।
 धौतपाप्मा शुचिर्विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 य इदं चरणयुद्धं आह्वकाले सदा पठेत् ।
 अक्षयमभवत् आह्वं पिष्टगामुपतिष्ठते ॥
 योऽधीते चरणयुद्धं स विप्रः पटुः कृपावनः ।
 पावयत्यखिलान् पूर्वान् पुरुषान् सप्त सप्त च ॥
 य इमा विपुला देवा अष्टतत्त्वश्च गच्छति ।
 लोकातीतं महाशान्तं अष्टतत्त्वश्च गच्छति ॥”
 गच्छत्येवं नम इत्याह भगवान् यासः पारा-
 शरीयो यासः पाराशरीयः । इति यासरचितं
 चरणयुद्धं ममाप्रम् ॥ (धनम् । यथा, ऋग-
 वेदे । ८ । ७३ । १ ।
 “अग्निं रथं न वेद्यम् ॥”
 “वेदां वेदो धनम् धनहितम् ॥” इति तद्वाच्ये
 सायणः । चतुःसंख्यावाचकः । यथा, साहित्य-
 दर्पणे । ४ । २६४ ।
 “नदेवमेकपञ्चाशद्वेदास्तस्य ध्वनेर्मताः ।
 सङ्कोशे त्रिरूपेण संदृष्टा चैकरूपया ।
 वेदखात्तिशराः सुद्विरिपुवाणास्त्रिसायकाः ॥”
 दर्भमुष्टिः । यथा, मनुः । ४ । ३६ ।
 “वेणुर्वी धारवेद्यष्टिं सोदकश्च कमण्डलुम् ।
 यज्ञोपवीतं वेदश्च शुभं रौतम् च कुण्डले ॥”
 वेदगर्भः, पुं, (वेदा गर्भे अन्तरे यस्य ।) ब्रह्मा ।
 (यथा, भागवते । २ । ४ । २४ ।
 “एतदेवात्मभू राजन् नारदाय विपृच्छते ।
 वेदगर्भोऽभ्यधात् सात्पादयदाह हरिरात्मनः ॥”)
 ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वेदगुप्तिः, स्त्री, (वेदानां गुप्तिः ।) ब्राह्मणादि-
 कर्तृकवेदरक्षा । इति कैचित् ॥
 वेदनं, स्त्री, स्त्री, (विद् + ल्युट् । पञ्च । “वद्वि
 वेदना, वन्दिविदिभ्य उपसंस्थानम् ॥” ३ । ३ ।
 १०७ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता युच् ।) अशुभवः ।
 तत्पथ्यायः । सवेदः २ । इत्यमरः ॥ ज्ञानम् ।
 दुःखम् । इति मेदिनी । विवाहः । यथा,—
 “पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णास्यपदिश्यते ।
 असवर्णास्यं त्रियो विधिरुद्राहकर्मणि ॥
 शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्याया ।
 वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोः ऋद्धवेदने ॥”
 इति मानवे ३ अध्यायः ॥ * ॥
 पाणीति । समानजातीयासु यस्यामाणासु हस्त-
 ग्रहणलक्षणः संस्कारो यस्यादिशास्त्रीय विधी
 यते । विनातीयासु पुनरुक्तमानासु विवाह-
 कर्मणि पाणिग्रहणस्थाने अथमन्तरदशके

वक्ष्याम्यो विधिर्भ्यः । शर इति । क्षत्रियया
 पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणविवाहे ब्राह्मणहस्त-
 परिग्रहीतकास्त्रिकदेशो ग्राह्यः । वैश्यया
 ब्राह्मणक्षत्रियविवाहे ब्राह्मणक्षत्रियविधुत-
 प्रतोदिकदेशो ग्राह्यः । शूद्रया पुनर्द्विजातिचय-
 विवाहे प्राटतवसनदशा ग्राह्या । इति कुल्लूक-
 भट्टः ॥
 वेदनन्दकः, पुं, (वेदं निन्दतीति । निन्द + ल्युट् ।)
 नास्तिकः । इति जटाधरः ॥ (यथा, यमः । १२० ।
 “दुर्भगो हि तथा घण्टः पाषण्डी वेदनन्दकः ॥”)
 बुद्धश्च ॥
 वेदपारगः, त्रि, (वेदस्य पारं गच्छतीति । गम +
 ट् ।) वेदवेत्ता । ब्रह्मज्ञानी । यथा,—
 “चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे ।
 तेऽभिजाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥”
 इति ब्राह्मणस्य पिष्टगाथा ।
 वेदमाता, [ऋ] स्त्री, (वेदानां माता ।) गायत्री ।
 यथा,—
 “योऽधीतेऽह्यह्यह्यन्तीं सावित्रीं वेदमातरम् ।
 विज्ञायार्थं ब्रह्मचारी स याति परमां ऋतिम् ॥
 गायत्रीं वेदजननीं गायत्रीं लोकपावनीम् ।
 न गायत्र्याः परं जप्यं एतद्विज्ञाय सुच्यते ॥”
 इति कौर्मि उपविभागे ३२ अध्यायः ॥ * ॥
 दुर्गा । यथा,—
 “ब्रह्मिष्ठा वेदमातृत्वाज्ञायत्री चरणायणा ।
 वेदेषु चरते यज्ञात्तेन सा ब्रह्मचारिणी ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 वेदवती, स्त्री, (वेदं ज्ञानमस्यस्या इति । वेद
 + मतुप् । मस्य वः । स्त्रियां ङीष् ।) कुश-
 ध्वजराजकन्या । सा जन्मान्तरे सीता । यथा,
 बह्वरुवाच ।
 “त्वं गच्छ तपसे देवि ! पुष्करश्च सुपुण्यदम् ।
 कृत्वा तपस्यां तत्रैव स्वर्गलक्ष्मीर्भविष्यति ॥
 सा च तदहचनं श्रुत्वा प्रतप्य पुष्करे तपः ।
 दिव्यं त्रिलक्षवर्षं स्वर्गलक्ष्मीर्बभूव ह ॥
 सा च कालेन तपसा यज्ञकुण्डसमुद्भवा ।
 कामिनी पाण्डवानाञ्च द्रौपदीं दुपदात्मजा ॥
 कृते युगे वेदवती कुशध्वजसुता शुभा ।
 त्रेतायां रामपत्नी सा सीतेति जनकालजा ॥
 तस्काया द्रौपदी देवो दापरे दुपदात्मजा ।
 त्रिहायणीति सा प्रोक्ता विद्यमानयुगञ्चये ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १२ अध्यायः ॥
 (पारिपात्रपर्वतस्थानदीविशेषः । यथा, मार्क
 ण्डेये । ५७ । १६ ।
 “वेदस्तुतिर्वेदवती तृचप्री सिन्धुरेव च ॥”)
 वेदवदनं, स्त्री, (वेदानां वदनमिव ।) आकरणम्
 यथा,—
 “यो वेद वेदवदनं सदनं हि सव्यग-
 ब्राह्मणाः स वेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ।
 यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य धीमान्
 शास्त्रान्तरस्य भवति अवयवेऽधिकारी ॥”
 इति सिद्धान्तशिरोमणौ गीताध्यायः ॥

वेदान्तः

ज्वलनाद्धूमोद्गतिर्भिविधास्तित्स्वरे यथा भाति ।
 तद्विष्णोः सृष्टिः स्वमायया हेतुविस्तरो भाति ॥
 शान्त इव मनसि शान्ते हृष्टे हृष्ट इव स्रष्टु इव स्रष्टु ।
 व्यवहारस्यो न पुनः परमार्थत ईश्वरो भवति ॥
 जलधरधूमोद्गतिर्भिमैलिनौ क्रियते यथा न गगनतलम् ।
 तदन प्रकृतिविकारैरपरान्दष्टः परः पुरुषः ॥
 एकस्मिन्पक्षे च घटे धूमोद्गतिमलाहते घटाः शेषाः ।
 न भवन्ति मलोपेता यदप्योवोऽपि तद्गृह्णते ॥
 देहिन्द्रियेषु नियताः कर्मगुणाः कुर्वन्ते स्वभोगार्थम् ।
 नाहं कर्ता न ममेति ज्ञानतः कर्म नैव बध्नाति ॥
 अन्वशरीरेण कृतं कर्म भवे येन देह उत्पन्नः ।
 तद्वश्यं भोक्तव्यं भोगादेव तद्योऽस्य निहिष्टः ॥
 प्राक् ज्ञानोत्पत्तिचित्तं यन् कर्म ज्ञानशिवशिखालीढम् ।
 बीजमिव दहनदग्धं जन्मसमर्थं न तद्भवति ॥
 ज्ञानोत्पत्तिरुक्तं क्रियमाणं कर्म यत्तदपि ।
 न शिष्यति कर्तारं पुष्करपर्णं यथा वारि ॥
 वाग्देहमानसैरिह कर्मस्यः क्रियत इति वधाः प्राहुः ।
 एकोऽपि नाहमेव कर्ता तत्कर्मणामस्मि ॥
 कर्मफलबीजनाशास्त्वन्विनाशो न चात्र सन्देहः ।
 ब्रह्मेवमपगततमाः सवितेव विभाति भास्वरः ॥
 यद्विधीकानूलं पवनोद्गमं दश दिशो याति ।
 ब्रह्मणि तत्त्वज्ञानात्तथैव कर्मणि तत्त्वविदः ।
 श्रीराद्भूतमार्थं चित्तं यद्वत्त पूज्यवत्सिन्नु ।
 प्रकृतिगुणैश्च सङ्गतं पृथक्कृतस्यैतनोऽप्यात्मा ॥
 गुणमयमायागहनं निहूय यथा तमः सद्ब्रह्मस्युः ।
 वात्याभ्यन्तरचारी सैन्धवघनवत् भवेत् पुरुषः ॥
 यद्ब्रह्मेष्टोऽवयवा सन्देव तस्या विकारजातानि ।
 तद्गुणं स्याद्वरजङ्गममङ्गलं हेतवद्भाति ॥
 एकस्मात् जैत्रज्ञाद्ब्रह्मवः जैत्रजातयो जाताः ।
 लौहगतादिव दहनाः समन्ततो विस्फुलिङ्गकणाः ॥
 ते गुणसङ्गमदोषाद्ब्रह्मा इव धाम्नाजातयः स्वतुषैः ।
 जन्म लम्बते तावद्यावन्न ज्ञानवह्निना दग्धाः ॥
 त्रिगुणा चैतन्यात्मनि सन्वगतैर्वस्थिताखिलाधारे ।
 कुर्वते सृष्टिमविद्या सन्वच्च सृष्टयते तथा नात्मा ॥
 रज्जां भुजङ्गश्चेत्तौ प्रभवविनाशौ यथा न स्तः ।
 जगदुत्पत्तिविनाशौ न च कारणमस्ति तद्विद्व ॥
 जन्मविनाशनागमनागमनमसौ सङ्गवर्जितो विवक्ष्यम् ।

वेदान्तः

आकाश इव घटादिषु सर्वात्मा सर्वतोपेतः ॥
 कर्मेशुभाशुभजनितैः सुखदुःखैर्बन्धो भवत्युपाधीनाम् ।
 तन्संसर्गावहस्तस्करसङ्गादनस्करवत् ॥
 देहगुणकरणगीचरसङ्गात् पुरुषस्य यावदिह भावाः ।
 तावन्मयापाशैः संसारे बद्ध इव भाति ॥
 मात्प्रपिष्टवान्धवघनभोगसंश्लेषः ।
 जन्मजरामरणस्यै चक इव भाष्यते जन्तुः ॥
 लोकव्यवहारलता य इहाविद्यासुपासते स्रष्टाः ।
 ते जननमरणधर्माद्यो ध्यान्मन्त्रेण खिद्यन्ते ॥
 हिमफेनवुद्बुद्वा इव जलस्य धूमो यथा वह्निः ।
 तदन स्वभावभूता मायैवा कीर्षिता विष्णोः ॥
 एवं हेतविकल्पा भ्रमस्वरूपा विमोहिनी मायाम् ।
 उतखण्ड्य सकलं निष्कलमहेतं भावयेद्ब्रह्म ॥
 यदत् सलिले सलिलं क्षीरे क्षीरं समीरणे वायुः ।
 तद्ब्रह्मज्ञानि विमले भावनया तन्मयत्वसुपयाति ॥
 इत्यं हेतुसमूहे भावनया ब्रह्मभूयमुपयाति ।
 को मोहः कः शोकः सर्वं ब्रह्मावलोकयतः ॥
 विगतोपाधिस्फटिकः स्वप्नभया भाति निम्नलो यद्गतः ।
 चिद्दीपः स्वप्नभया तथा विभातीह निरुपाधिः ॥
 गुणकरणगणशरीरप्राणैस्तन्मात्रजातिसुखदुःखैः ।
 अपरान्दष्टो आपी चिद्दीपोऽयं सदा विमलः ॥
 द्रष्टा श्रोता धाता स्पर्शयिता रचयिता गृह्णीता च ।
 देही देहिन्द्रियधीविवर्जितः स्यान्न कर्तासौ ॥
 एको नैकत्रावस्थितो मद्देवार्थं योगतो आपः ।
 आकाशवदखिलमिदं न कश्चिदप्यत्र सन्देहः ॥
 आत्मेवेदं सर्वं निष्कलसकलं यदेव भावयति ।
 मोहगहनान्दृष्टिसुक्तसदेव परमेश्वरीभूतः ॥
 यदयत् सिद्धान्तागमतर्केषु प्रभ्रमन्ति रागात्माः ।
 अनुभोदात्मस्तत्तेषां सर्वात्मवादधियाम् ॥
 सर्वाकारो भगवानुपास्यते येन येन भावेन ।
 तं तं भावं भूत्वा चिन्तामशिवत् समभ्यति ॥
 नारायणमात्मानं ज्ञात्वा सर्गास्थितप्रलयहेतुम् ।
 सन्वद्धः सन्वगतः सन्वः सर्वेश्वरो भवति ॥
 आत्मज्ञस्तरति शुचं यस्माद्ब्रह्मात्म विभेति कुतश्चित् ।
 हृद्योरपि मरणभयं न भवत्यन्वदभयं कुतस्तस्य ॥
 चयद्विधिव्यवातकबन्धनमोक्षैर्विध्वंसितं नित्यम् ।
 परमार्थतत्त्वमेतत् यदतोऽन्यत्तद्वृतं सन्वम् ॥
 एवं प्रकृतिपुरुषं विज्ञाय निरस्तकल्पनाजालः ।
 आत्मारामः प्रशमं समास्थितः केवलीभवति ॥
 नलकदलिष्यवाणा नश्यन्ति यथा स्वपुष्पमासाद्य ।

वेदारः

तदतस्वभावभूताः सभावतां प्राप्य नश्यन्ति ॥
 भिन्ने ज्ञानयस्यौ ह्येते संशयगणे शुभाशुभे चीये ।
 दग्धे च जन्मबीजे परमानन्दं हरिं याति ॥
 मोक्षस्य नैव किञ्चिद्दामास्ति न चापि गमनमन्यत्र ।
 अज्ञानमयग्रन्थेर्भेदो यत्नं विदुर्मोक्षम् ॥
 बुद्धेवमसत्यमिदं विष्णोर्मायात्मकं जगद्गमम् ।
 विगतहृदोपाधिकभोगासङ्गो भवेच्छान्तः ॥
 बुद्धा विभक्तां प्रकृतिं पुरुषः संसारमध्यगो भवति ।
 निमूक्तः सर्वकर्मभिरम्बुजपत्रं यथा सलिलैः ॥
 अयन् यद्वा तद्वा संवीतो येन केनचित्छान्तः ।
 यत्र कचन च प्रायी धिस्तुष्यते सर्वभूतात्मा ॥
 हयमेधशतसहस्राययथ कुरुते ब्रह्मघातललायि ।
 परमार्थविम पुण्येन च पापः सृष्टयते विमलः ॥
 मद्कोपहर्षमत्सरविषादभयपुरुषवर्णवाग्बुद्धिः ।
 निस्तोत्रघटकारो जह्ववह्निचरेद्गाधमृतिः ॥
 उत्पत्तिनाशवर्जितमेवं परमार्थसुपलभ्य ।
 कृतकृत्यः सफलजन्तुः सर्वगतस्तिष्ठति यथेष्टम् ॥
 यापिनमभिन्नमित्यं सर्वात्मानं विधुतनानात्मम् ।
 निरुपमपरमानन्दं यो वेद स तन्मयो भवति ॥
 तीर्थं न्यपचगृहे वा नष्टसृष्टिरपि परित्यजन् देहम् ।
 ज्ञानसमकालं मुक्तः केवळं याति हृत्प्रशोकः ॥
 पुण्याय तीर्थसेवा निरयाय न्यपचसदननिधनगतिः ।
 पुण्यापुण्यकलङ्कस्यर्थाभावे तु किञ्चन ॥
 वृत्त्याद्याद्युतपादो यद्ब्रह्मनिष्कसरः चित्तौ पतति ।
 तद्वदगुणपुरुषज्ञोऽनिच्छसपि केवलीभवति ॥
 परमार्थमार्गसाधनमारभ्याप्राप्य योगमपि नाम ।
 सुरलोकभोगभोगी सुदितमना मोदते सुश्रमम् ॥
 विषयेषु सान्त्वनीमः सन्वजनेः पूज्यते यथा राजा ।
 सुवनेषु सर्वदेवैर्वीरगभ्रष्टस्तथा पूज्यः ॥
 महता कालेन महान् मानुष्यं प्राप्य योगमभ्यस्य ।
 प्राप्नोति दिव्यमन्त्रं यत्तत् परमं पदं विष्णोः ॥
 वेदान्तशास्त्रमखिलं विलोक्य श्रेयोऽखिलाधारः ।
 आर्यापञ्चाशीत्या वचन्य परमार्थसारमिदम् ॥
 इति श्रीश्रेयनागविरचितं परमार्थसारं समाप्तम् ॥
 वेदान्तो, [१] पुं, (वेदान्तोऽस्यास्तीति । वेदान्त + इति) । वेदान्तशास्त्रवेत्ता । तत्पर्यायः । ब्रह्मवादी २ । इति जटाधरः ॥
 वेदारः, पुं, लकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेदिन

वेदाभ्यासः, पुं, (वेदस्य आभ्यासः ।) वेदानुशील-
नम् । स च पञ्चविधः । यथा, दत्तः ।
“द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।
वेदाभ्यासो हि विप्रार्था परमं तप उच्यते ॥
ब्रह्मयज्ञपरं त्रयः षडङ्गसहितश्च यः ।
वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं चपः ।
तद्दानश्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥
शुद्धलिखितौ । न वेदमनधीत्यात्मा विद्यामधी-
यीतामत्र वेदाङ्गसृष्टिभ्यः ॥” इत्याहिकतत्त्वम् ॥
वेदि, स्त्री, (विद् + इत् ।) अम्बुष्ठा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
वेदिः, स्त्री, (विद्यते पुण्यमस्यामिति । विद् +
“हृ पिचिर्हृष्टतिवेदीति ।” उणा० ४ । ११८ ।
इति इत् ।) परिष्कृता भूमिः । इत्यमरः ॥
परिष्कृता यत्रार्थं पशुबन्धनाय यज्ञपानःसाद-
नाय चातिसंस्कारा भूमिर्वेदिरुच्यते । सा च
हमन्तकाद्याकारा पिच्छिका । वेद्यति निवा-
रयति द्रव्यजातं वेदिः । विद् ङ क ञ चेतना-
स्थाने वासवादे नाम्नीति इः । वेदिः स्त्री वेदी
• च । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । ११ । २५ ।
“वीक्ष्य वेदिमथ रक्तविश्रुभिः-
वंशुजीवण्युभिः प्रदूषिताम् ॥”)
अङ्गुलिमुद्रा । इति मेदिनी ॥ (उद्योपकरण-
विशेषः । यथा, भागवते । १० । ४१ । २१ ।
“वेदूयं वचामलनीलविदुमे-
सुं क्ताहरिद्वर्षलभीयु वेदिषु ॥”)
वेदिः, पुं, (वेत्तीति । विद् + इत् ।) पण्डितः ।
इति मेदिनी ॥
वेदिका, स्त्री, (वेद्रेव । स्वार्थे + कत् ।) मङ्गल-
कर्मार्थं निमित्तवेदिः । तत्पर्यायः । वितर्हिः २ ।
इत्यमरः ॥ वितर्हिः ३ वेदिः ४ वेदी ५ । इति
तट्टीका ॥ हे आरामाङ्गनादिमध्यम्यवेदि-
कायाम् । देवागारादौ काष्ठादिचतुष्क्रियाया-
मित्यन्ते । दारुपरिष्कृता ततुरसा विश्रामभू-
त्स्वितर्हिरित्यपरं । स्तम्भसंलग्नपीठिका वितर्हि-
रिति केचित् । मङ्गलाङ्गनमध्यम्यचतुष्क्रिकेति
केचित् । मङ्गलस्थानार्थं निमित्तवेदिकेति
केचित् । अग्रुभं वितर्ह्यति वितर्हिः । तद् द्विसं
नाम्नीति इः । वेदिका साहचर्यात् स्त्री इदन्त-
त्वात् पक्षे ईप् वितर्हा च । वितर्हिः काष्ठ-
लोहौ स्यादिति रक्ते । वितर्हिरपीति मधुः ।
विदन्ति विद्यते वा अस्यामिति वेदिः पूर्व्ववेदिः
स्वार्थे कः । अतएव वेदिवेदी च । इति भरतः ॥
(यथा, कुमारः । ३ । ४४ ।
“स देवदारुदमवेदिकायां
शाङ्खलक्ष्मीवधानवद्याम् ॥”)
वेदिजा, स्त्री, (वेद्या जायते इति । जन + ङः ।)
द्वीपदी । इति हेमचन्द्रः ॥
वेदिनः, त्रि, ज्ञापितः । अन्तर्विदधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥
वेदितश्च, त्रि, (विद् + तच् ।) वेद्यम् । ज्ञानयम् ।
यथा,—

“आर्यं हृत्स्य देवतां विनियोगस्तथैव च ।
वेदितश्च प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विप्रोपनः ॥”
इति तिष्यादिमन्त्रम् ॥
वेदिना, [ऋ] नि, (विद् + ङच् ।) ज्ञाना । तत्-
पर्यायः । विदुरः २ बिन्दुः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ५२ ।
“न वेदानां वेदिना कश्चिदस्ति
वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ॥”)
वेदी, [न्] पुं, (वेत्तीति । विद् + ङितिः ।)
पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्रह्म । इति
केचित् ॥ ज्ञानरि, त्रि ॥ (यथा, रघुः । १८ । २० ।
“स परार्ह्यागतेरशीष्यतां
पितुरुद्दिश्य सद्यंवेदिभिः ॥”)
वेदी, स्त्री, (वेदि + क्त्विकारादिति वा ङीष् ।)
वेदिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ [सरस्वती ।
इति शब्दमाला ॥
वेदीशः, पुं, (वेदीनां पण्डितानामीशः ।) ब्रह्मा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वेदीक्तः, त्रि, (वेदे उक्तः ।) श्रुतिकथितः । यथा,
“वेदीक्तमेव कुत्सो गो निःसङ्गोऽपितुभीश्वरे ।
नेष्कस्यो लभते सिद्धिं रोचनार्थां फलश्रुतिः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
वेदीदयः, पुं, (वेदः विषयज्ञानसुदये यस्य ।) स्वर्ग्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वेदीदिनः, त्रि, (वेदे उदितः ।) वेदीक्तः । यथा,—
“वेदीदिनानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
ज्ञानकप्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
वेदां, त्रि, (विद् + ङयत् ।) वेदितयम् । यथा,—
“धर्मैः प्रोज्जितकेतवोऽत्र परमो निमत्तराणां
सताम्
वेदां वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोक्तननम् ।
श्रीमद्भागवते महाभूमिजने किंवा परेराश्वरः
सद्यो हृद्यवर्धयतेऽत्र कतिभिः सुश्रुयुभिस्तत्-
त्त्वज्ञानम् ॥”
इति श्रीभागवते २ स्कन्धे २ अध्यायः ॥
(धनाय हितम् । यथा, अश्वमेदे । २ । २ । ३ ।
“रथमिव वेदां शूद्रशोभिधमयिम् ॥”
“वेदां वेदो धनम् । तस्मै हितम् ॥” इति तद्वाच्यं
सायणः ॥ स्तुत्यम् । तथा, तत्रैव । ५ । १५ । १ ।
“प्रवेधसे कथये वेदाय गिरम् ॥”
“वेदाय स्तुत्याय ।” इति तद्वाच्यं सायणः ॥
लक्ष्ययम् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १८ ।
११ ।
“वित्तं च मे वेदाश्च मे ।”
“वेदां लक्ष्ययम् ॥” इति तद्वाच्यं मञ्जीधरः ॥
वेदाय हितमिति वेद + यत् । वेदहितम् । वेद-
प्रतिपाद्यम् । यथा, महाभारते । १२ । १५८ । ३६ ।
“वेदाश्च यन् वेदयते च वेदां
त्रिधिव्ययस्याश्रयते त्रिधियम् ।
धर्मं च वेदे च व्रते च सर्वं
चराचरं केशवं त्वं प्रतीहि ॥”)

वेधनि

वेधः, पुं, (विध + ङच् ।) वेधनम् । बंधा इति
भाषा । तत्पर्यायः । अघः २ । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १० । १६८ । ३६ ।
“वाग्वेधे परं यत्रमकरोष्वैव गौतमः ॥”)
गभीरता । गह्वरा इति चाङ्गा इति च भाषा ॥
यथा,—
“गणयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तदुत्पत्ति-
र्भाष्या ।
स्थानकमित्यासममितरेवस्त्वैर्ष्यं च वेधे च ॥
द्वैत्रफलं वेधगुणं स्वाति घनहस्तसंख्या स्यात् ॥”
इति लीलावत्यां खातशयवहारः ॥ ३॥
अथ सप्तशलाकवेधः ।
“कत्तिकादिचतुःसप्तरेखाग्राशौ परिभ्रमन् ।
यद्दृष्टं देकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकजः ॥”
इति दीपिका ॥ ३ ॥
अथ खर्जरवेधः ।
“एकाम्बुद्विगतां चयोद्ग्रा तथा तिम्यग्गताः
स्थापयेत्
रेखाश्चक्रमिदं बुधेरभिहितं खार्ज्वं त्रिकं तच्च त् ।
याघातादि तु खर्ज्वं भक्तु कथितं तत्रैकरेखा-
स्थयोः
सुख्याचन्द्रमसोर्मिथो निगदिता ढकपाल एका-
गंलः ॥”
इति रत्नमाला ॥ ३॥
अथ युतवेधः ॥
“पापात् भ्रमसुगः शशी यदि भवेत् पापेन वा
संयुतो
यदात्तं परिवर्जयेत् सुनिमसो दीपो ह्ययं
कथ्यते ॥”
अथ यामिचवेधः ।
“रविमन्दकृष्णाकान्तं षड्गाङ्गात् सप्तमं त्यजेत् ।
विवाहयात्राचङ्गासु यद्दृष्टं प्रवेक्षणम् ॥”
इति रत्नमाला ॥
वामदक्षिणवेधौ वामवेधश्चन्द्रे दृश्यौ ॥
यधकं, स्त्री, (विध + ङच् ।) धान्यकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
यधकः, पुं, (विध + ङच् ।) कर्पूरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अश्वमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(मणिमुक्तादिबोधोपज्ञावौ । यथा, रामायणे ।
२ । १४ । १३ ।
“मायूरिकाः काकचिका वेधका रोचका-
स्तथा ॥”)
वेधकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १४ ।
२३ । ८० ।
“अप्राप्रदमकाश्चैव नासानां वेधकाश्च ये ।
वन्धकाश्च पशूनां ये ते वे नरवशाग्निनः ॥”)
वेधनिका, स्त्री, (विध्यतेऽनयेति । विध + ङच् ।
ङ्युट । ततः स्वार्थे क्त् ।) मणिशङ्कादिवेधनो-
पकरणम् । भीमरो इति भाषा । तत्पर्यायः ।
आस्फोटनी । इत्यमरः ॥ आस्फोटनी ३
स्फोटनी ४ उपदंशिका ५ । इति भरतधृत-
याचस्पतिः ॥

वेधी

वेधनी, स्त्री, (विधतेऽनयेति । विध + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) हस्तिकर्णवेधनास्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः । मेयिका । इति भावप्रकाशः ।
 वेधमुखः, पुं, (वेधे वेधने मुखः श्लेषः ।) कर्करः । इति राजनिर्घण्टः ।
 वेधमुखकः, पुं, (वेधमुख + स्वार्थं कन् ।) हरिदा-
 त्त्यः । कौचा इति ख्यातः । तत्प्रायः ।
 कर्करः २ द्राविडकः ३ कास्पकः ४ कात्याकः
 ५ इत्यमरभरतौ ।
 वेधमुखा, स्त्री, (वेधे मुखा ।) कस्तुरी । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 वेधसं, स्त्री, ब्राह्मणार्थम् । अङ्गुष्ठमूलम् । इति
 शब्दचन्द्रिका ।
 वेधाः, [सु] पुं, (विदधानीति । वि + धा + “विधानो
 वेध च ।” उणा० ४ । २०४ । इति असिः ।
 वेधादेशश्च सोपसर्गधातोः ।) ब्रह्मा । (यथा,
 रघुः । १ । २६ ।
 “नं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
 तथाहि सर्वे तस्यासन् परार्थकफला गुणाः ॥”)
 विष्णुः । इत्यमरः । (शिवः । यथा, हरिवंश
 भविष्यपञ्चगि । १५ : १२ ।
 “नमस्ते श्रितिकण्ठाय नीलयोवाय वेधसे ॥”)
 कृष्णः । इति शब्दरत्नावली । पङ्कतः । इति
 विश्वः । अन्तर्कण्ठः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 अन्नन्तपुत्रः । यथा,—
 “इत्थाकुर्वन्तदायादो मध्यदेशमवाप्रवान् ।
 सुदुष्णस्य प्रतिष्ठानं तस्य पुत्रः पुरुरवाः ॥
 नरिष्यतः शुकाः पुत्राः प्राकं च तसुदाहृतम् ।
 नाभागस्यास्वरीयोऽभूत् सन्नत्तं पार्थिवं ततः ॥
 कोष्ठे वेपार्थकं त्रेत्रं रणश्रुत्स्वभूव ह ।
 श्रयतिर्मथुनस्वाधीदनन्तो नाम विशुतः ॥
 सुकन्या नाम कन्या च या पत्नी यादवस्य च ।
 अन्नस्य च पुत्रोऽभूत् वेधी नाम महाप्रभुः ।
 आनर्षविषये तेन पुरी कुशस्थली कृता ॥”
 इति बह्विपुराणे सागरोपाख्याननाभाध्यायः ।
 (प्रजापतिर्दन्वादिः । यथा, कुमारे । २ । १४ ।
 “परतोऽपि परश्वासि विधाता वेधसामपि ॥”
 चि, मेधावी । इति निघण्टुः । ११५ । विविध-
 कर्मा । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४३ । १२ ।
 “आ वेधसं नीलपृष्ठं दृक्षन्मम् ।”
 “कीदृशं देवं वेधसं विविधकर्तारम् ।” इति
 तद्वाक्ये सायणः ॥)
 वेधिनः, पुं, (विध + णिच् + क्तः ।) कारित-
 त्विङ् । द्विजिनः । इत्यमरः ।
 वेधनी, स्त्री, (विधति त्वचमिति । विध द्विजकरणे
 + णिनः । ङीप् ।) रक्तपा । इति शब्दरत्ना-
 वली । कौक इति भाषा । मेयिका । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 वेधी, [नृ] त्रि, (विधतीति । विध द्विजकरणे +
 णिनः ।) वेधकर्ता । (यथा, महाभारते ।
 ५ । ६६ । ३० ।
 “तेषामस्त्रीणि कर्मांश्च नासिकाश्चैव मासया ।

निमित्तवेधी च सुनिरीयोक्ताभिः समर्पयन् ॥”
 वेधविश्रुतः । विधधानोर्गिन्प्रत्ययेन वेधशब्दा-
 दस्यर्थे इन्प्रत्ययेन वा निष्पन्नः । अस्त्वितसे,
 पुं । इति राजनिर्घण्टः ।

वेधं, स्त्री, (विध + ण्यन् ।) लक्ष्यम् । इति जटा-
 धरः । (यथा, मार्कण्डेये । ४२ । ७ ।
 “प्राणो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म वेधमनुत्तमम् ।
 अप्रमत्तेन वेदुष्यं शरवन् तन्मयो भवेत् ॥”)
 वेधनीये, त्रि । यथा,—
 “यत्कर्णात्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्धा समेऽपि
 च ।

कर्णौ वेधौ न दोषः स्यादन्वया मरणं भवेत् ॥”
 इति मलमासतन्त्रम् ॥

वेनः, पुं, (अजनीति । अज गतौ + “धातृवस्य-
 च्यतिभ्यो नः ।” उणा० ३।३। इति नः । अजते-
 र्वाभावः ।) प्रजापतिः । इत्यादिर्कोषः ॥
 (पृथराजपिता । यथा, मार्कण्डेये । २७।१५ ।
 “हृत्मेले तथा लोभात् मदादेनं द्विजेष्टतम् ॥”
 अस्यान्यहितरथं मृद्धं गयान्तवेणशब्दे द्रष्ट-
 यम् ॥ ॥ देवविशेषः । इति निघण्टुः । १५।४।२४ ।
 यथा, ऋग्वेदे । १० । १२३ । १ ।

“अयं वेनश्चोदयन् पृथिवीर्भा ॥”

“वेनः कान्तः एतन्संज्ञो मध्यमस्थानो देवः ।”
 इति तद्वाक्ये सायणः ॥ ॥ अजति गच्छत्वनेन
 स्वर्गमिति । यज्ञः । इति निघण्टुः । १ । १७२ ॥
 चि, मेधावी । इति निघण्टुः । ३।१५।५ । यथा,
 वाजसनेयसंहितायाम् । १३ । ३ ।

“सोमतः सुखो वेन आवः ॥”

“वेनः कामनीयो मेधावी वा ।” इति तद्वाक्यम् ।
 कामयमानः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८६ । ५ ।

“आयन्मा वेना अरुहन्तस्य ॥”

“वेनाः कामयमानाः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
 वेमा, स्त्री, (वन शब्दे संभक्तौ वा + “वनेरिचो-
 पधायाः ।” उणा० ३ । ८ । इति नः उपधाया
 इत्वच् ।) नदीविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 सुणादित्तिः । (यथा, महाभारते । ३।८८।३ ।

“वेमा भीमरथी चोभे नदी पापभयापहे ॥”)
 वेप, ट् ऋ ङ चले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 आत्म० अक०-सट् ।) चलः कम्पनम् । टु,
 वेपयुः । ऋ, अविवेपय । ङ, वेपते वायुना टणः ।
 इति दुर्गादासः ॥

वेपः, [सु] स्त्री, (वेप कम्पने + “सन्धधातुभ्यो-
 ऽसुन् ।” उणा० ४ । १८८ । इत्यसुन् ।) अन-
 वयम् । यथा,—
 “स्याद्दलच्छीनिषोः स्त्रीवं वचो वाच्य धातुषु ।
 मेदो वेपोऽनवदोष सभायाश्च सदो न ना ॥”
 इत्यादिर्कोषः ॥
 (विरेपः । इति साधुपाठः ॥ इत्यञ्जलः । ४ ।
 १८६ ॥ ॥ कर्म । इति निघण्टुः । २।१।५ ॥
 यथा, ऋग्वेदे । १० । ४६ । ८ ।
 “प्रजिह्वया भरते वेपो अग्निः ॥”
 “वेपः कर्मानामैतत् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

वेपयुः, पुं, (वेपनमिति । वेप + “द्विनोऽयच् ॥”
 ३।३।८६ । इति अयच् ।) कम्पः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । २६ ।
 “वेपयुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥”)

वेपनं, स्त्री, (वेप + ल्युट् ।) कम्पनम् । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने
 १० आध्यायः । “तत्र विहस्य क्रोधनविनमन-
 मोहनभ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति ॥”)

वेमः, पुं, वापदण्डः । यथा,—

“वापदण्डः पुंसि वेमा वेमो ना वेम न हयोः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥

वेमा, [नृ] पुं, (वयत्नेनेति । वे + “वेनः सन्धच् ।”
 उणा० ४ । १४६ । इति इमनिन् ।) वापदण्डः ।
 इत्यमरभरतौ । (यथा, नैषधे । १ । १२ ।

“सितांगुवनेऽन्यति स्त तद्गुणे-
 र्महासिवेनः सहस्रवरी बहुम् ॥”

अर्हचादित्वात् स्त्रीवलिङ्गोऽपि । यथा, वाच-
 संनयसंहितायाम् । १६ । ८६ ।

“नगहृर्धोरस्तसं न वेम ॥”)

वेरं, स्त्री, शरीरम् । वापिका । कुङ्कुमम् । इति
 मेदिनी ॥

वेरकं, स्त्री, कर्पूरम् । इति हारावली ॥

वेल, ऋ चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर०-
 सक०-सट् ।) ऋ, अविबलत् । इति दुर्गादासः ।
 वेल, तु क कालार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 चुरा०-पर०-अक०-सट् ।) कालार्थः कालो-
 पदेशः । अविबलत् । कालमियत्तया गणकः
 एतावती वेलेति कथितवानित्यर्थः । इति दुर्गा-
 दासः ॥

वेलं, स्त्री, उपवनम् । यथा, हेमचन्द्रे ।

“अपोपाभ्यां वनं वेलमारामः क्वचिमे वने ॥”

वैला, स्त्री, (वेलातेऽनयेति । वेल + गुरोश्च हलः
 इत्यः । तत्प्राप् ।) कालः । तत्प्रायः ।
 समयः २ ऋणः ३ वारः ४ अवसरः ५ प्रस्तावः
 ६ प्रक्रमः ७ अन्तरम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
 तत्परिमाणानि यथा,—

“अक्षिपन्मपरिच्छेपो निमेषः परिकीर्तितः ।

द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वे त्रुटौ तु लवः स्मृतः ॥

द्विलवः ऋण इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश चक्षाः ।

दश काष्ठाः किला नाम तत्संख्या स्याच्च

नाडिका ॥

घटिके द्वे सृष्टेः स्यात्तैस्त्रिंशत्वा दिवानिष्ठम् ।

चतुर्त्रिंशत्त्रिंशत्वेलाभिरक्षीरात्रं प्रचक्षते ॥

सूर्यादयादि विज्ञेयो सृष्टेर्नाम क्रमः सदा ।

पश्चिमादर्हाराचादि क्षीराणां विद्यते क्रमः ॥

स्यं पित्रामक्षीरात्रं पक्षौ ऋणसितासितौ ।

त्रिंशता च दिनेर्मासो हिमास ऋतुश्चक्षते ।

भवेद्विद्यमक्षीरात्रं ऋणभिरक्षरदक्षिणौ ।

यथे द्वादशभिर्मासैर्मलमासश्चोदशः ॥”

इति बह्विपुराणे गणभेदनाभाध्यायः ॥ ॥

मयादा । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १।

६३ । ३६ ।

वेक्षण

“धिमस्तु नष्टः खलु भारतानां
धर्मक्षया चक्रविदाश्च हृतम् ।
यत्र ह्यनीतां कुबधर्मवेलां
प्रचलित सर्वे क्रूरवः सभायाम् ॥”
समुद्रकूलम् । (यथा, रघुः । १ । ३० ।
“य वेलावप्रवृत्तयां परिखीकृतसागराम् ।
अनन्धशासनानुर्ध्वीं शशासैकपुरीमिव ॥”)
समुद्रजलविकारः । (यथा, रघुः । १२ । ३६ ।
“संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय
ताम् ।
निवातस्त्रिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥”)
अलिष्टमरणम् । रागः । इन्द्रस्य भोजनम् ।
इति मेदिनी । अत्र पत्रगोप्यकारादी
लिखितः । रागस्थाने रोगः । वाक् । बुधश्चो ।
इति विश्वः ॥ इन्तमामम् । इति हारावली ॥
वेलाकूलं, क्ली, (वेला एव कूलं यस्य ।) तामालप्र-
देशः । यथा,—
“वेलाकूलं तामलिप्रं तामलिनी तमालिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(समुद्रकूलम् । यथा, भागवते । १० । ६७ ।
“कश्चित् समुद्रमध्यस्थो दोम्भासुत्तुलित्यतस्त्रजम् ।
देशान् नागायुतप्राणो वेलाकूले अभ्यज्यत् ॥”)
वेलिभुक्प्रियः, पुं, सौरभयुक्ताम् । यथा,—
“_____रमाले त्वनिसौरभं ।
महाकाशश्च किम्याक उर्रेः वेलिभुक्प्रियः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(वेलिभुक्प्रिय इत्येव पाठः साधुः ॥)
वेक्ष, ऋ चाले । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अविवेक्षन् । चालः
सञ्चलनम् । उर्ध्वं लक्ष्मणवर्षिककृष्णभक्तकारः
चर्गं वाच्यताम् । गताविवेकं । इति दुर्गादासः ॥
वेक्षं, क्ली पुं, (वेक्षतीति । वेक्ष चल्ने + पचाद्यच् ।)
विङ्ङः । इत्यमरः ॥ (भावे घञ् ।) गमने, पु ।
इति वेक्षधात्वर्थदर्शनात् ॥
वेक्षजं, क्ली, (वेक्षवत् जायते इति । जन + डः ।)
मरिचम् । इत्यमरः ॥
वेक्षनं, क्ली, (वेक्ष + लुट् ।) भूमौ अन्वस्य
लुण्ठनम् । तत्पठ्यायः । लुण्ठनम् २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (सञ्चलनम् । यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ८ । १५६५ ।
“धृष्टा सरित् स्ववसतेर्जलधिप्रवेशे
वेलोमिवेक्षववेशेन विवर्षेमाणा ॥”)
रोटिकादिजिन्मागायंमूलवर्तुलकाष्टविशेषः ।
इति भावप्रकाशः ॥ वेल्न् इति भाषा ॥
वेष्नी, क्ली, (वेक्षति लुठति अन्धादिरञ्जति ।
वेक्ष + लुट् । टाच् ।) मालादूत्रा । इति
राजनिघण्टः ॥
वेक्षणरः, पुं, वीरवरः । यथा, भावप्रकाशे ।
“वेक्षणरो भगति वीरवरः प्रसिद्धः
श्वेतासितारुणविलोहितबोलपुष्पः ।
स्यान्नातितुल्यकुसुमः प्रसिद्धप्रपत्रः
स्यात् कण्टको च जलदेशेन एव वृक्षः ॥”

वेशधा

अस्य गुणाः ।
“वेक्षणरो रसे पाके तिक्तलक्षणाकषापहः ।
मूत्राघाताघ्नजिद्व्याहो योनिमूत्रानिलाभि-
जन् ॥”
वेक्षणजः, पुं, कैलिनागरः । इति जटाधरः ॥
वेक्षिः, स्त्री, (वेक्षति सञ्चलतीति । वेक्ष + इत् ।)
लता । इति शब्दरत्नावली ॥
वेक्षिकाश्या, स्त्री, (वेक्षिका आश्या यस्याः ।)
वृक्षविशेषः । वेल्मुठा इति भाषा । यथा,—
“मरुत्साला वेक्षिकाश्या विक्षपनी च्वरा-
पहा ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वेक्षितं, क्ली, (वेक्ष + क्तः ।) गमनम् । इति मेदिनी ॥
वेक्षितः, त्रि, (वेक्ष + क्तः ।) कुटिलः । कम्प्यः ।
इत्यमरः ॥
वेयो, र च लु ड कान्तिगतियाप्रियेपजनखादने ।
इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-आत्म०-कान्तौ
अक०-अन्वच सक०-सेट् ।) र, वैदिकः ।
च, अवैवयुः । बहुलं ब्रह्मणीति परस्मैपदे
अनुसु सिद्धे रित्यन् उस् युक्तस्य ध्यामिति गुणः ।
लु ड, वेधीति । इति दुर्गादासः ॥
वेशः, पुं, (विशानि नयनमनांस्यञ्जति । विश +
अधिकरणे घञ् । यद्वा, विशति अङ्गमिति ।
“पदतजविशस्यशो घञा” १।३।१६। इति घञ् ।)
अलङ्काररचनादिकृतयोभा । सत्पठ्यायः ।
आकल्पः २ नेपथ्यम् ३ प्रतिकर्मे ४ प्रसा-
धनम् ५ । इत्यमरः ॥ वेषः ६ । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, भागवते । १ । १७ । ५ ।
“नरदेवोऽसि वेशेन नटवन् कमेया द्विजः ॥” ३ ॥
विशन्ति कास्तुका यञ्जति । अधिकरणे घञ् ।)
वेश्यायहम् । यहमात्रम् । इति मेदिनी ॥
(वन्द्ययहम् । तावु इति भाषा ॥ यथा,
महाभारते । ५ । १५१ । ५३ ।
“शुकटापगवेशाश्च यानवृष्यश्च सर्वशः ।
* * * * *
तत्र संश्लेष्य यथो राजा ये चापि परिचारकाः ॥”)
प्रवेशः । इति विशधात्वर्थदर्शनात् ॥ (पगय-
स्थिया भृतिः । यथा, अनुः । ४ । ८४—८५ ।
“न राज्ञः प्रतिशक्तीयादराअन्यप्रसूतितः ।
सुनाचक्रध्वजवतीं वेशेनेव च जीवताम् ॥
दशस्रनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।
दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो वृषः ॥”)
वेशकः, पुं, (वेश एव । स्वार्थे कन् ।) यहम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ वेशकारके, त्रि ॥
वेशदानः, पुं, स्वयंशोभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वेशधारी, [त्रि] पुं (वेशं तापसजिज्ञं धरतीति ।
धृ + धाति ।) ह्वलनपथी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (सङ्करजातिविशेषः । यथा, ब्रह्म-
वैवर्ते ब्रह्मखण्डे । १० अध्यायः ।
“गङ्गापुत्रस्य कन्यायां धीर्येण वेशधारिणः ।
बभूव वेशधारी च पुत्री युक्ता प्रकीर्णितः ॥”)
वेशधारके, त्रि ॥

वेश्या

वेश्याः, पुं, (विशल्यश्च भिक्षादय इति । विश +
“जुविशभ्यां भक्ष् ।” उषा० ३ । १२६ । इति
भक्ष् ।) सुदसरीवरः । इत्यमरः ॥ अयिः
इत्युगादिकोषः ॥
वेश्यरः, पुं, अन्धतरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वेश्यवारः, पुं, वेषवारः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥
वेशीनामा, स्त्री, पुत्रहाचीलता । इति राज-
निघण्टः ॥
वेश्य, [त्रि] स्त्री, (विशल्यञ्जति । विश + मनिन् ।)
यहम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ७१ ।
“अदारण च नातोयात्त्यामं वा वेष्य वाह-
तम् ॥”)
वेश्यकलिङ्गः, पुं, (वेष्यनः कलिङ्गः ।) चटकः ।
अस्य भांसगुणौ । सतिपावताशास्त्रम् । अति-
सककारित्यश्च । इति राजवल्लभः ॥
वेश्यकूलः, पुं, (वेष्य यहं कूलयतीति । कूल + कः ।)
चण्डला । इति राजनिघण्टः ॥
वेश्यनकुलः, पुं, (वेष्यतो यहस्य नकुलः ।) गन्ध-
सूधिकः । यथा,—
“चिह्नः स्याद् वेष्यनकुलश्चिह्ना च बालसूतिका ।
गन्धसूयो गन्धसूयो गिरिका स्यात्सुकुम्बरो ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
वेश्यभूः, स्त्री, (वेष्यतो भूः ।) यहकरणयोग्य-
भूमिः । तत्पठ्यायः । वास्तुः २ । इत्यमरः ॥
वेश्यं, क्ली, (वेश भवम् । वेश + “दिगादित्वात्
यत् ॥” ४ । ३ । ५४ । इति यत् । यद्वा, वेष्यायै
हितम् । वेष्या + यत् ।) वेष्यालयः । इति
मेदिनी ॥ (प्रवेशार्थे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
४ । २६ । ३ ।
“शततमं वेष्यं सञ्जताता दिवोदासमतिथिश्चं
यदायम् ॥”
“वेष्यं दिवोदासनाम्नं प्रवेशार्थम् ॥” इति
तद्गाय्ये सायणः ॥)
वेश्या, स्त्री, टण्डुकावृत्तः । आकनादि इति भाषा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वेशमर्त्येति वेशेन
दीयत्याचरति वेशेन पगययोगेन जीवति वा ।
वेश + यत् ।) स्वनामस्त्वात्तनारी । खान्की
इति भाषा । तत्पठ्यायः । वाग्जो २
गणिका ३ रूपाञ्जीवा ४ । इत्यमरः ॥ वेष्या ५ ।
इति तट्टीका ॥ सुदा ६ शालभञ्जिका ७ ।
इति जटाधरः ॥ भर्भरा ८ गुला ९ वार-
विलासिनी १० वारवाणिः ११ भृङ्गहासिनी
१२ । इति शब्दरत्नावली ॥ जञ्जिका १३
वन्दुरा १४ कुम्भा १५ कामरंवा १६ घञ्जटी
१७ । इति शब्दमाला ॥ साधारणस्त्री १८
पग्याङ्गना १९ पग्याङ्गना २० जञ्जिका २१
वारवधुः २२ । इति शैलशङ्करः ॥ भोस्या २३
स्वरवायिका २४ । इति राजनिघण्टः ॥ तस्या
लक्ष्यगमनफलादि यथा,—
“पतिव्रता चेकपती हितोये कुकटा ख्याता ।
लतीये वृषलो म्रिया चतुर्थे पुष्पको ख्यता ॥

वैश्याज

वैश्या च पञ्चमे षष्ठे युक्ती च सप्तमेऽष्टमे ।
 तत ऊर्ध्वं महावैश्या साश्वत्या सर्व्वजातिषु ॥३॥
 यो द्विजः कुलटाङ्गश्चेत् षष्ठीं पुञ्जलीमपि ।
 युक्तीं वैश्यां महावैश्यां अवटोर्दं प्रयाति सः ॥
 श्रताम्बं कुलटागामीं धृष्टागामीं चतुर्थ्युगम् ।
 षड्गुणं पुञ्जलीगामीं वैश्यागामीं गुणाष्टकम् ॥
 युक्तीगामीं दशगुणं वसेत्तत्र न संशयः ।
 महावैश्यागासुकश्च ततः श्रतगुणं भवेत् ॥
 तदेव सर्व्वगामीं चैत्रिवमाह पितामहः ।
 तत्रैव यातनां भुङ्क्ते यमदूतेन ताडितः ॥
 तित्तिरिः कुलटागामीं धृष्टागामीं च वायसः ।
 कौक्लिः पुञ्जलीगामीं वैश्यागामीं षड्कस्तथा ॥
 युक्तीगामीं शूकरश्च सप्तजन्मसु भारते ।
 महावैश्यागासुकश्च आयते शास्त्रलिखितः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २० अध्यायः ॥३॥
 वैश्यागमनपापं प्रकीर्णकम् । तस्य प्रायश्चित्तम् ।
 तत्र सम्पर्कः ।
 “पशुवैश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते ।”
 तेन वैश्यागमने प्राजापत्यम् । तदशक्तौ धेनु-
 रेका । एतत् सल्लभमे । अभ्यासे तु । चान्द्रा-
 यणेन चैकेन सर्व्वपापक्षयो भवेदिति आप-
 स्तम्बवचनाचान्द्रायणम् । इति प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥ * तदन्नादिकं निषिद्धम् । यथा,—
 “पुञ्जल्यस्य यो भुङ्क्ते पुञ्जल्याजीवणीवनः ।
 खलोममानवर्षश्च लालाङ्कुले वसेद्भुवम् ॥
 ताडितो यमदूतेन तद्गोत्रो तत्र तिष्ठति ।
 तनस्त्रिजन्मनि भवेत् लग्णवर्गः पशुः शूचितः ॥
 त्रिजन्मनि भवेच्छागस्ततो भवेत् सुदुःखितः ।
 ततश्चतुःशूलरोगो ततः शुद्धः क्रमेण च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २० अध्यायः ॥३॥
 अपि च ।
 “पुञ्जल्यस्य यो भुङ्क्ते वैश्यास्य पतिव्रते ।
 तद्व्रजन्तु द्विजो यो हि कालखञ्जं प्रयाति सः ॥
 श्रतवर्षं कालखञ्जे स्थित्वा शूद्रो भवेद्भुवम् ।
 तत्र जन्मनि रोगी च ततः शुद्धो भवेद्द्विजः ॥”
 इति तत्रैव २० अध्यायः ॥३॥
 याजाकाके तस्या दर्शनं शुभम् । यथा,—
 “धेनुञ्जस्यप्रयुक्ता षष्ठतुरगरथा दक्षिणावर्त्तवद्भि-
 दिंशस्योपूर्णकुम्भा द्विचतुर्पगणिकाः पुष्यमाला
 पताका ।
 सद्योमांसं हृतं वा दधि मधु रजतं काञ्चनं
 युक्तधान्यं
 षड्वा शुल्वा पठित्वा फलमिह लभते मानवो
 गन्तुकामः ॥”
 इति समयप्रदीपः ॥
 वैश्यागणः, पुं, (वैश्यानां गणः ।) वैश्यासम्बन्धः ।
 तत्पर्यायः । वैश्यावारः २ । इति शब्द-
 माला ॥
 वैश्याचार्यः, पुं, (वैश्यानां आचार्यः ।) पीठ-
 मर्हः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वैश्याजनसमाश्रयः, पुं, (वैश्याजनानां समाश्रयः
 आश्रयस्थानम् ।) वैश्यालयः । तत्पर्यायः ।

वैद्यः

वैद्यः २ । इत्यमरः ॥ वैश्याश्रयः ३ पुरम् ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ वैश्याम् ५ । इति जटा-
 धरः ॥
 वैश्वरः, पुं, आश्वतरः । यथा । वैश्वरीऽश्वतरः
 खरः । इति भूरिप्रयोगः । त्रिकाण्डशेषे वैश्वर
 इति पाठः ॥
 वैद्यः, पुं, वैद्येति याप्रोति अङ्गं वैद्यः पचादित्वादनं
 मूर्द्धन्यान्तः । विश्रान्ति नयनमर्णास्यन्त्रेयाधारे
 घञि वैश्रान्तलयान्तश्च । इति भरतः ॥ नेप-
 थ्यम् । (यथा, मनुः । ८ । २ ।
 “विनीतवेषाभरणः पश्येत्कायाणि कार्मि-
 याम् ॥”)
 वैश्याजनाश्रयः । “हे दारिकायां निवासस्थाने ।
 विश्रान्ति यूनां मनः कासुको वा वैद्यः श्रौ विश्र
 प्रवेशे घञ् ।
 ‘नेपथ्ये गृहमात्रे च वैद्यो वैश्यागृहेऽपि च ।’
 इति तालव्यान्ते रभसः ॥
 ‘गृहमात्रे गणिकायाः सद्गानि वैश्यो भवेत्तु
 तालव्यः ।
 तालव्यो मूर्द्धन्योऽलङ्कारयो कथित आचार्यः ॥’
 इत्युपनिषदः ।
 वैद्यविति याप्रवन्ति जनमर्णासीति घञि वैद्यो
 मूर्द्धन्यान्तोऽपि इत्येके तत्तु न ह्ययं मूर्द्धन्यान्तयु
 सर्व्वत्र कोषादावगुपात्तत्वादिति सुकृतः ॥ इति
 च भरतः ॥ (संस्थानविशेषः । यथा, रामा-
 यणे । १ । १० । १६ ।
 “यस्य देवस्य यदपं वैद्यो यस्य पराक्रमः ॥”
 “वैद्यः संस्थानविशेषः ॥” इति तट्टीका ॥ * ॥
 वैद्येति याप्रोति कर्त्तृ निति । पचादृच् । कर्म ।
 इति निघण्टुः । २ । १ ॥ * ॥ विष याप्रौ +
 घञ् । याप्रिः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम्
 १ । ६ ।
 “कर्मिणो वा वैषाय वाम् ॥”
 “वैषाय च । विष्वत् याप्रौ । घञ् वैषो याप्रिः ।
 सूचितकर्मसु याप्रार्थं च वा युवामह-
 माददे ।” इति तद्वाच्ये मञ्जीधरः ॥
 वैषणः, पुं, (विष याप्रौ + ल्युः ।) कासमर्हः ।
 इति हारावली ॥ (स्त्री, विष + ल्युट् ।)
 प्रवेशणश्च ॥ (परिचर्या । यथा, ऋग्वेदे । ५ ।
 ७ । ५ ।
 “अवस्मयस्य वैषयो स्विदं पद्युषु जुहुति ॥”
 “यस्यान्तर्वैषयो परिचर्यायाम् ॥” इति तद्वाच्ये
 सायणः ॥)
 वैषणा, स्त्री, (वैद्येति याप्रोतीति । विष + ल्युः ।
 टाप् ।) विसुन्नकृच्छः । इति रत्नमाला ॥
 घन्वा इति भाषा ॥
 वैषवारः, पुं, वैषवारः । इत्यमरटीकायां राय-
 सुकृतः ॥
 वैद्यः ङ वैद्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-
 सक०-सेट् ।) ङ, वैद्यते । इति दुर्गादासः ॥
 वैद्यः, पुं, (वैद्य + घञ् ।) वैद्यनम् । इति शब्द-
 माला ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २५ । २७ ।

वैस

“श्रीवायां वैद्ययित्वेनं स गजो हनुमैवत ।
 करवेष्टं भीमसेनो भ्रमं दत्त्वा शमोचयत् ॥”
 श्रीवैद्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्यासः
 व्याटा इति भाषा ॥ इति वैद्यकम् ॥ (सुख
 रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते । २ । १६ ।
 “दन्ताश्चलन्ति वैद्येभ्यस्तालु पाप्यवदीयंते ॥”)
 वैद्यकं, स्त्री, (वैद्यते इति । वैद्य + ल्युत् ।) उष्णीषः
 इति शब्दरत्नावली ॥ निर्यासः । इति शब्द
 माला ॥ श्रीवैद्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वैद्यकः, पुं, (वैद्यते इति । वैद्य + ल्युत् ।) प्राचीरः
 यथा प्राचीनावैद्यकौ इतिः । इति हेमचन्द्रः
 कुशाब्धः । यथा,—
 “कुशाब्धकः पुष्यफलो घनवासश्च वैद्यकः ॥”
 इति हारावली ॥
 श्रीवैद्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वैद्यनकारकं
 चि ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ११६ । २१ ।
 “बलयेरपरिद्वेषं तथेवाङ्कुलिवैद्यकैः ॥”)
 वैद्यनं, स्त्री, (वैद्यते इति । वैद्य + ल्युः ।) कर्ण-
 शस्त्रकौ । उष्णीषः । (यथा, रघुः । ८ । १२ ।
 “तमरगणसमाश्रयोन्मुखं
 शिरसा वद्यतशोभिना सुतः ॥”)
 सुकृतः । इतिः । इति मेदिनी ॥ गुग्गुलुः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वैद्य + ल्युट् । वलयनम् ।
 यथा, रघुः । ४ । ४८ ।
 “भोगिवैद्यनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ॥”)
 वैद्यनकः, पुं, (वैद्यनेन कायतीति । कै + कः ।)
 रतिबन्धविशेषः । यथा,—
 “ऊर्ध्वं पादमेकश्च सुजाम्नेर्वैद्ययेद्यदि ।
 कान्तकक्षाश्रितानां नारीं बन्धो वैद्यनकः स्मृतः ॥”
 इति रतिमञ्जरी ॥
 वैद्यनवैद्यकः, पुं, (वैद्यनेन वैद्यते इति । वैद्य +
 ल्युत् ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
 “ऊर्ध्वं पादद्वयं नाभ्यां सुजाभ्यां वैद्ययेद्यदि ।
 कराभ्यां कण्ठमालिङ्गा बन्धो वैद्यनवैद्यकः ॥”
 इति रतिमञ्जरी ॥
 वैद्यवंशः, पुं, (वैद्यः वैद्यनकारो वंशः ।) कण्ट-
 किनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वैद्युवाश्र इति
 भाषा ॥
 वैद्यसारः, पुं, (वैद्यानां सारो यच्च ।) श्रीवैद्यः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वैद्यनं, स्त्री, (वैद्य + ल्युः ।) रत्नम् । लासकः ।
 करणान्तरम् । इति मेदिनी ॥
 वैद्यनः, चि, (वैद्य + ल्युः ।) नदीप्राचीरीदिना
 क्तवैद्यनः । वैद्य इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 वलयितम् २ सर्वतोम् ३ रत्नम् ४ व्यावृत्तम् ५ ।
 इत्यमरः ॥
 वैद्यः, पुं, (वैद्येति । विष याप्रौ + “पानी-
 विषिभ्यः पः ।” उणा० ३ । २३ । इति पः ।)
 पानीयम् । इत्युणादिकोषः ॥
 वैस, ऋ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अविबेधतु । विवेसतुः ।
 इतौ गत्याम् । इति दुर्गादासः ॥

वेसनं, स्त्री, (वेस + लुट् ।) हिदलचूर्णम् । यथा,—
 “दालयच्छकानाम् निस्तुषा यन्त्रयेषिताः ।
 तच्छर्षं वेसनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः ॥”
 तदटिकागुणाः ।
 “वटिका वेसनस्यापि कथितायां निमज्जति ।
 यथा विष्टम्भजननी बह्या पृष्टिकरी स्युता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

वेसरः, पुं, अन्तरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । १२ । १६ ।

“तूर्णं प्रथेन्ना कृतनादसुचकेः
 प्रणोदितं वेसरयुग्यमध्वनि ॥”

वेसवारः, पुं, घन्याकसर्वपादिपिष्टः । वेसार इति वाटना इति च ख्यातः । तत्पर्यायः । उप-
 स्करः २ । इत्यमरः । वेषवारः १ । इति
 भरतः ॥ वेषवारः ४ । इति सुकटः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“सुहृद्दिवेसवाराणां पूर्णा विष्टम्भिनो मताः ।
 वेसवारेः सपिशितैः सम्पूर्णा गुरुवृंहणाः ॥”
 यज्जनविशेषः । यथा,—
 “निरस्थि पिशितं पिष्टं सिंहं गृह्यताम्वितम् ।
 कृष्णामरिचसंयुक्तं वेसवार इति स्युतम् ॥”
 अस्य गुणाः ।

“वेसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥

हिङ्गार्द्रकमरीचकीरकहृदिनाधन्याकाः क्रमेण
 हिङ्गुणपरिमाणेनैककीलताः । इति पाकराज-
 श्वरे पाकपरिभाषा ॥

वेष्ट, ऋ इ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 आत्म०-अक०-सट् ।) ऋ, अविवेकत् । इ,
 वेष्टते । विवेके । इति दुर्गादासः ॥

वेष्टु, स्त्री, (विशेषेण हन्ति गर्भमिति । वि + हन् +
 “सञ्ज्ञतृप्ठेहन् ।” उणा० २ । २५ । इति अतिप्रत्य-
 येन निपातनात् साधुः ।) गर्भोपघातिनी गौः ।
 इत्यमरः ॥ अशुभौ दुष्प्रोपगमनादिवशात् यस्या
 गर्भोपघातो भवति सा । विहन्ति गर्भं शश्वत्
 वेष्टु । हन् कौ गतौ वधे क्तिप् निपातः । इति
 भरतः ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २ । २७ ।
 “वमा च मे ऋषभश्च मे वेष्टुश्च मे २ नडुश्च मे ॥”)

वेष्टारः, पुं, स्वनामख्यातदेशः । यथा,—
 “वेष्टारं चैव श्रीहृष्टं कोशले शवकणिके ।
 अष्टादशभुजा काव्या माहेन्द्रे च हिमालये ॥”
 इति मत्स्यसुक्ते ५० पटलः ॥

वेष्ट, ऋ चास्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पर०-सक०-सट् ।) ऋ, अविवेकत् । ऋदशु-
 बन्धः वेदेष्वारण्यभेदार्थः । चालः सञ्चलनं
 गताविवेकं । इति दुर्गादासः ॥

वे, स्त्री शोषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पर०-सक०-अजिट् ।) वकारादिः । वायति ।
 स्त्री, वानः । इति दुर्गादासः ॥

वे, अ, पाहपूरणम् । यथा । तु हि च स ह वै
 पाहपूरणे । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ ।
 १ । २८ ।

“सत्सङ्गस्य ते ब्रह्मन् । यद्दे ध्यायति ते
 वयम् ॥”
 समीधनम् । अनुनयः । इति मेदिनी ॥
 (निचयः । यथा, मनुः । १ । १०० ।
 “सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चित् जगतीगतम् ।
 श्रेष्ठेनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणो-
 २३ इति ॥”)

वैशतिकः, त्रि, विश्वया क्रौतः । विश्वतिक-
 शब्दादणुप्रत्ययेन निव्यस्यमिदम् । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥ (पां ५ । २ । २७ ॥)

वैकण्ठ, स्त्री, (विशिष्टः कण्ठः विकण्ठ उरस्तत्र
 भवम् । विकण्ठ + अण् ।) त्रियेखणोलम्बि-
 माल्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वैकण्ठकं, स्त्री, (वैकण्ठमेव । स्वार्थे कन् ।) उरसि
 त्रियंक् उपवीतवन् कण्ठात् क्षिप्रमाल्यम् । इत्य-
 मरः ॥

वैकङ्कतः, पुं, (विकङ्कत एव । स्वार्थे अण् ।)
 दृष्टविशेषः । वैक् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 इतिङ्करः २ सुवाचुः ३ यत्स्थितः ४ स्वाद-
 कण्टकः ५ चाप्रपात् ६ कण्टिकारौ ७ विक-
 ङ्कतः ८ इति शब्दरत्नावली ॥ (विकङ्क-
 तस्यावयवो विकारो वा । “पलाशादिभ्यो
 वा ।” ४ । ४ । २४२ । इत्यण् । विकङ्कत-
 निर्मितसुवाचौ, त्रि । यथा, शतपथब्राह्मणे ।
 ५ । २ । १ । १५ ।

“स पलाशो वा सुवे वैकङ्कते वा ॥”
 विकतिक, पुं, मणिकारः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैकर्णः, पुं, (विकर्णस्यापत्यमिति । विकर्ण +
 “विकर्णो युङ्गच्छगलात् वत्सभरहाजाच्चपु ।” ४ ।
 १ । १२७ । इत्यण् ।) वाक्यमणिः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥ (जनपदविशेषः । यथा,
 ऋग्वेदे । ७ । १८ । ११ ।
 “वैकर्णयोर्जनानां जा न्यत्सः ।”
 “वैकर्णयोर्जनपदयोर्विश्वमानान् ।” इति तद्भाष्यं
 सायणः ॥)

वैकल्पिकः, त्रि, विकल्पेण भवः । विकल्पशब्दान-
 ण्यकप्रत्ययेन निव्यस्यमिदम् ॥
 वैकल्यं, स्त्री, विकलत्वम् । विकलस्य भाव इत्यर्थ-
 ण्यप्रत्ययेन निव्यस्यमिदम् ॥ (यथा, कथा-
 सरितासरं । ७४ । ३१० ।
 “ऋगाद्भूतसचिर्वं चतुर्वैकल्यमागतम् ॥”)

वैकुण्ठः, पुं, कण्ठः । (यथा, भागवते । १ ।
 १५ । ४६ ।
 “ते साधुस्तसर्वार्थांश्चाल्तालिकमात्मनः ।
 मनसा धारयामासुर्वैकुण्ठचरणाम्बुजम् ॥”)
 इन्द्रः । इति मेदिनी ॥ सितार्जकः । इति राज-
 निर्घण्टः । अस्य व्युत्पत्तिर्यथा । “वैकुण्ठाया
 अपत्यं वैकुण्ठः ब्राह्मण्यत इति शिवादित्वात्
 ण्यः ।

‘चात्तुगस्यान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
 वैकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुण्ठे देवतेः स ह ॥’
 इति विष्णुपुराणम् ॥

किंवा कुण्डलनया कुण्डा माया । कुटि खोटन-
 वैकल्याणस्य समक्तात् सरोरिति च । विविधा
 कुण्डा माया विद्यतेऽस्य वैकुण्ठः विकारसंघेति
 अस्यर्थे णः । विष्णुसहस्रनामटीकायां शङ्करा-
 चार्यत्वाद् विविधा कुण्डा गतेः प्रतिबन्धि-
 त्तस्याः कर्ता इति वैकुण्ठः । जगद्धारम्भि विशि-
 टानि भूतानि परस्परं संश्लेषयन् तेषां गतिं
 प्रत्यवधादिति वा वैकुण्ठः ।

‘मायासंश्लेषिता भूमिरङ्घ्रिषीत्वा च वायुना ।
 वायुश्च तेजसा साह्यं वैकुण्ठत्वं ततो मम ॥’
 इति शान्तिपर्वणीति ॥

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ३ ॥ अपि च ।
 “कुण्ठं जडञ्च विचौघं विशिष्टञ्च करोति या ।
 विकुण्ठा प्रकृतिं वेदाश्चत्वारश्च वदन्ति ताम् ॥
 गुणाश्चोक्त भगवान् तस्यां जातः स्रष्टव्ये ।
 परिपूर्णतमं तत्र वैकुण्ठञ्च विदुर्ब्रह्माः ॥” ३ ॥

अस्य नामो माहात्म्यम् । यथा,—
 “राम नारायणानन्त सुकृन्त मधुसूदन ।
 लणा केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन ॥
 इत्येकादश नामानि पठेदा पाठयेद्यदि ।
 जन्मकोटिसहस्राणां पातकादवसृज्यते ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणजन्मसुक्ते ११० अध्यायः ॥
 “साङ्ख्यं पारिदास्यं वा स्तोभं वैजनमेव वा ।
 वैकुण्ठनामयज्ञमप्रीषाद्यहं वदः ॥”
 इति श्रीभागवते अजामिनीपारश्यानाध्यायः ॥ ३ ॥

विष्णुधामविशेषः । तदर्थं यथा,—
 “उपरिष्ठान्तितेरष्टौ कोटयः सत्यमीरितम् ।
 सत्यादपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमाणतः ॥
 भूर्लोकान् परिसंख्यातः कोटिरष्टादश प्रभो ।
 यत्रास्ति श्रीपतिः सात्तान् सर्वधामभयप्रदः ॥
 वैकुण्ठादन्तरे शोषो लोकः शोषकोटयः ।
 त्रियंशव मङ्गाराज केनासास्थस्तु प्रकृतः ।
 पाञ्चत्या संहितः शम्भुर्यत्रास्ति स्वर्गोत्तमः ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गसुक्ते ६ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च ।
 “अष्टनं शाश्वतं जितमननं परमं पदम् ।
 हिरण्यमयं मोक्षप्रदं ब्रह्मानन्दसुखाक्षयम् ॥
 एवमादिगुणोपेतं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
 यज्ञत्वा न निवर्तन्ते तन्नाम परमं हरेः ॥
 नहि वर्गायितुं शक्यं कल्पकोटिशतैरपि ।
 अपि दृष्टमप्राप्यं तद्ब्रह्मण्यदादिदेवतेः ॥
 ज्ञानेन शास्त्रमार्गेण द्रव्यते योगिपुङ्गवे ।
 गतं स्थानमुपभोक्तव्यमशक्तब्रह्मसंविनाम् ॥
 श्रीशास्त्रिभक्तिसेवैकरमाभोगविवर्णताः ।
 महात्मानो महाभागा भगवत्पदसंनताः ॥
 तद्विष्णोः परमं धाम यान्ति ब्रह्मसुखप्रदम् ।
 नानाजनपदाकीर्णं वैकुण्ठं तद्वरेः पदम् ॥
 प्राकारेषु विमानेषु सीधे रत्नमयेयुतम् ।
 तन्मध्ये नगरी दिव्या सायोध्याति प्रकीर्णता ॥
 चतुर्द्वारसमायुक्ता देवमोपुरसंयुता ।
 च्छादिद्वागपानेषु कुसुदाद्यैः सुरचिता ॥
 च्छप्रच्छो प्राग्द्वारे यान्ये भद्रसुभद्रकी ।

वेङ्कटः

वाकर्या जयविजयी सौम्ये धाष्टविघ्नतरौ ।
 कुमुदः कुमुदान्ध्रुव पुष्करिकोऽथ वामनः ।
 शङ्करः सर्वनिद्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ॥
 तस्मिन् बन्धविनिर्मुक्ताः प्राप्यन्ते सुसुखं पदम् ।
 यः प्राण्य न निवर्तन्ते तस्मान्मोक्ष उदाहृतः ॥
 मोक्षं परं पदं लिङ्गमन्तं विष्णुमन्दिरम् ।
 अन्तरं परमं धाम वेङ्कटं शान्त्यनं परम् ॥
 निरुद्ध परमयोम सर्वान्कुरु संनातनम् ।
 पर्यायवाचकाव्यस्य परं धाम्नीऽप्युत्तमम् ॥
 इति पाद्मोत्तरखण्डे २६ अध्यायः ॥ ३॥

अन्तःपुरनिवासिन्यः सर्वलक्षणभूषिताः ।
 ताभिः परिवृतो देवः शुशुभे परमः पुमान् ॥
 एवं वेङ्कटनाथोऽसौ नाचते परमे पदे ।
 तद्दृष्ट्वेहमेहान्कोशं वक्ष्यामि गिरिले शुभे ॥
 प्राच्यां वेङ्कटलोकस्य वासुदेवस्य मन्दिरम् ।
 आर्याणां लक्ष्मीलोकस्तु यास्यां मङ्गलमालयः ॥
 सारस्वतन् नैर्ऋत्यां प्राङ्मुखः पश्चिमे तथा ।
 रत्निलोकस्तु वायव्यासुदीच्यामनिरुद्धम् ॥
 ऐशान्यां शान्तिलोकः स्यात् प्रथमावरणं

स्तृतम् । १ ।
 केशवकीर्त्तनादिलोका द्वितीयावरणं तथा ॥ २ ॥
 मत्स्यकूर्मादिलोकस्तु तृतीयावरणं परम् ॥ ३ ॥
 मत्स्ययुतानन्ददुर्गाविष्णुसंनगजाननाः ॥
 शङ्करपद्मनिधीलोकान्तुर्थावरणं स्तृतम् ॥ ४ ॥
 ऋगयजुःसामाथर्व्याणां लोकादिषु मन्त्रसु च ।
 नाविज्या विद्मेशस्य धर्मस्य च सुखस्य च ।
 पञ्चमावरणं प्रोक्तमन्तं सर्ववाङ्मयम् ॥ ५ ॥
 शङ्करकण्ठपद्मसङ्गशाङ्गहलं तथा ।
 भौवजलं तथा लोकाः सर्वेऽप्यस्त्रसंयुताः ॥
 षष्ठमावरणं प्रोक्तं शङ्खास्त्रमयमन्त्रयम् ॥ ६ ॥
 ऐशान्यां प्राङ्मुखः शङ्खः शङ्खः शङ्खः ॥
 ऐशान्यां प्राङ्मुखः शङ्खः शङ्खः शङ्खः ॥

वायव्यं सौम्यमेशानं तत्रमं सुनिभिः स्तृतम् ।
 आध्या मरुतगाश्वे वं चान्यं च द्विषोः सुतः ॥
 अन्त्याः सर्वं परं धाम्नि विश्वेदेवतयेव च ।
 ते वै प्राङ्गतनाकस्मिन् नित्यास्त्रिदिवेश्वराः ॥
 तेनाहं वक्ष्यामि मांये न सञ्चिन्त्य इति वै

स्तुतिः ।
 एवं परं पदेऽनित्यैः सौम्यैर्गणपरायणैः ॥
 दिव्याभिर्महिषोभिश्च राजते विष्णुरीश्वरि ।
 न तद्भासयते स्वर्यो न शशाङ्को न पावकः ॥
 यद्गत्वा न निवर्तन्ते योगिनः शंभिनप्रताः ।
 इत्येकमन्त्रनिष्ठा ये ते वेद्यान्ति तद्व्ययम् ॥
 न वेदश्चाध्ययनेन वेदेषु प्रभैः शुभैः ।
 न तपोभिर्निराधारैर्न च साधनकर्मभिः ॥
 ऋकेन वृथमन्तं तथा भक्त्या त्वनन्यया ।
 तत्रम्यं शान्तं दिशं प्रपद्ये वै संनातनम् ॥
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ३० अध्यायः ॥
 (तत्रस्यादेवगणे पु भूम्नि । यथा, भागवते ।
 ८ । ५ । ४ ।
 “पत्नी विकुण्ठशुभस्य वेङ्कटैः सुरसत्तमैः ।
 तयोः स्वकलया अर्द्धवेङ्कटो भगवान् स्वयम् ॥”)

**५०८
 वैखरी**

वेङ्कतं, स्त्री, (विङ्कतमेव । “साम्नायासुजेति ।
 ५ । ४ । ३६ । इत्यस्य वार्तिकीक्या अण् । विकारः ।
 यथा, रामायणे । ६ । ४८ । ३२ ।
 “प्रायेण गतमन्वानां पुरुषाणां गतायुषाम् ।
 दृश्यमानेषु वक्त्रेषु परं भवति वेङ्कतम् ॥”
 दुर्निमित्तम् । यथा, रघुः । ११ । ६२ ।

“तत्पतीपपवनाद्वेङ्कतं
 प्रेत्य शान्तिमधिहृत्य हृत्यवित् ॥”
 तथाच महाभारते । ३ । १३० । ३ ।
 “वेङ्कतं त्वमिहोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः ।
 तमन्वं शूद्रमानीं गृहपालमथात्रवीत् ॥”
 वीभत्सरसः । तदालम्बने मांसशोणितार्दौ, चि ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तथाच ।
 “विकृतं वेङ्कतस्य स्यात्तच्च वेङ्कतमुच्यते ॥”
 इति भरतद्विरूपकोषः ॥

(विकारभाते । यथा, भागवते । २ । १० । ४५ ।
 “अयन्त् जङ्गणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः ।
 विधिः साधारणो यच्च सर्गाः प्राङ्गतवेङ्कताः ॥”
 वेङ्कतं, स्त्री, (विङ्कतमेव । स्वार्थे ष्यन् ।) वीभत्स-
 रसः । तदालम्बने, चि । यथा, —
 “त्रिषु वीभत्सविकृतं वेङ्कतं विततन्तथा ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥

वेङ्कान्तं, स्त्री, (विक्रान्त्या दौघति । विक्रान्ति +
 अण् ।) मणिविशेषः । तत्पथ्यायगुणौ ।
 “वेङ्कान्तश्चैव विक्रान्तं नीचवचं कुवञ्चकम् ।
 गोनासः क्षुद्रकुलिशं जीर्णवस्त्रं गोनसः ॥
 वचनाभावे च वेङ्कान्तं रसवीर्यादिके समम् ।
 चयङ्कठविषप्रश्च पुष्टिदं सुरसायनम् ॥
 वेङ्कान्तं वञ्चसादृश्यं वञ्चवदसवीर्यकम् ।
 तथाप्यभावे वञ्चस्य ग्राह्यं वेङ्कान्तमुत्तमम् ॥
 वञ्चाकारतयेव प्रसस्य हरणाय सर्वरोगाणाम् ।
 यदिक्रान्तिं धत्ते तद्देङ्कान्तं बुधैरिदं कथितम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

वेखरी, स्त्री, बहुव्रीह्यात्सकण्ठगतनादरूपवर्णः ।
 यथा,—
 “स्त्रलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु तारः पराश्वः ॥
 पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुद्धाध्यमाख्यः ।
 वक्त्रे वेखर्यथ खरदिवोरस्य जन्तोः सुपुत्रा-
 बहुस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसंघः ॥”
 इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥

अस्यार्थः । यस्तु तारो नादः वर्णरूपः स
 नाभिरूपस्त्रलाधारात् प्रथममुदयप्राप्तश्चेत् पर
 इति आख्या संज्ञा यस्य तथाभूतो भवति ।
 अयान्तरं स एव हृदयं चित्तं गतश्चेत् रोदन-
 समयं नासिकाद्वारा यथाकथञ्चित् भवति ।
 खरदिवीजन्तोर्नासामध्यस्थितसुपुत्रानाणा बहुः ।
 तथा च नामाहारैश्च यथाकथाञ्चत् नादस्वरूपः
 प्रत्यक्षस्त्वतीत्यर्थः । तस्मात् वेखरीदशापज्ञात्
 नादात् पवनप्रेरितो वर्णसंघो यच्चिः सर्वेषां
 प्रत्यक्षविषयो भवतीत्यर्थः । परा पश्यन्ती
 दशापज्ञस्य तु योगिनामेव प्रत्यक्षे न तु सर्वेषां-
 मित्रापि बोध्यम् । इति तट्टीका ॥

वैजय

वैखानसः, पुं, (विखनसं जङ्गाखं वेत्ति तपना ।
 विखनस् + अण् ।) वानप्रस्थः । यथा । वानप्रस्थो
 वैखानसोऽग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 देवोभागवते । १ । १६ । १७ ।
 “वैखानसा ये सुनयो मिताहारा जितव्रताः ।
 तेऽपि सुहृन्नि संसारे जानन्तोऽपि ह्यसख-
 ताम् ॥”

वैखानसस्येदमित्यर्थेऽपि वैखानससम्बन्धिनि,
 चि । यथा, प्राङ्मुत्तले । १ ।
 “वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानात्
 यापाररोधि मदनस्य निषेधितयम् ॥”
 वैगुण्यं, स्त्री, (विगुणस्य भावः । विगुण + अण् ।)
 विगुणत्वम् । विगुणस्य भावः । यथा,—
 “यान्नापवर्तते युयं वैगुण्यत् प्राचकस्य च ।
 तच्च स्वामी भवेद्दुष्टो हिंसायां हिंशतं हम् ॥”
 मनुः ।

वैचक्षण्यं, स्त्री, विचक्षणत्वम् । विचक्षणस्य भाव
 इत्यर्थे ऋप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे । १ ।
 “धम्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ॥”
 वैचित्र्यं, स्त्री, विचित्रता । विचित्रस्य भाव इत्यर्थे
 ऋप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, राजेन्द्र-
 कर्णपूरे । २८ ।
 “वैचित्र्यं वितनोति वाचकविधौ वाचस्पते-
 रन्तिके

देष त्वद्गुणवर्णनाय कुरुते किं किं न वाग्-
 देवता ॥”)

वैजयन्तः, पुं, (विजायतेऽस्मिन्निति । जन् +
 आधारे ल्यट् । ततः स्वार्थे अण् ।) प्रसव-
 मासः । तत्पथ्यायः । स्मृतिमासः २ । इत्यमरः ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ७४ ।
 “अथ वैजयन्ते मासि सा देवो दिव्यलक्षणम् ।
 निदंभस्यान्वयतरोरङ्कुरं सुषुषे सुतम् ॥”)

वैजयन्तः, पुं, (वैजयन्तो अस्त्यजेति । अर्थ आद्यत् ।)
 इन्द्रप्रासादः । इत्यमरः ॥ इन्द्रध्वजः । इति
 मेदिनी । (यथा, महाभारते । २ । २२ । १६ ।
 “एष सौन्दर्यो वैजयन्तो गुणेर्निर्वा समाहितः ।
 येनासुरान् पराजित्य जगन्पतिप्रतक्रतुः ॥”
 गुहः । इति हेमचन्द्रः ।

वैजयन्तिका, चि, (वैजयन्त्यस्यस्येति । व्रीह्यादि-
 भ्यश्चेति टन् । यदा, वैजयन्त्या चरतीति । चर-
 तीति टक् ।) पताकाधारी । इत्यमरः ॥
 वैजयन्तिका, स्त्री, (वैजयन्ती + ल्यट् कन् ।)
 जयन्तीश्वरः । पताका । इत्यमरः ॥ (यथा,
 “निर्घनं निघनमेतयोर्द्वयो-
 स्तारतम्यविधिगुण्येनसा ।
 बोधनाय विधिना विनिर्म्मता
 रंफ एव जयवैजयन्तिका ॥”
 इत्युद्भटः ॥

अशिमन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वैजयन्ती, स्त्री, पताका । इत्यमरः ॥ (यथा,
 रघुः । ६ । ८ ।

वैङ्गल

“सञ्चारिते चागुस्वारयोर्नौ
ध्रुपे समुत्सर्पति वैजयन्तीः ॥”
जयन्तीवृत्तः । इति मेदिनी । अस्मिन्मन्त्रवृत्तः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चवर्गमयी जानुपयन्त-
खम्बिता माला । यथा,—
“उपगीयमान उद्गायन् वनिताशतयूथपः ।
मालां विभ्रहेजयन्तीं अचरन् मण्डयन् वनम् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३१ अध्यायः ॥
वैजयिः, पुं, मघवा । स तु जिनचक्रवर्तिविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
वैजयिकं, त्रि, (विजयस्य निमित्तं विजयिना
संयोग इति वा । विजय + “तस्य निमित्तमिति”
५ । २ । ३८ । इति ठप् ।) विजयसम्बन्धि । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, हरिवंश १२४२।३१।
“इत्ये प्रवेशसदृशं कर्म वैजयिकं लतम् ॥”)
वै(वै)जिकं, स्त्री, (वीजादुत्पन्नम् । वीज + ठक् ।)
श्रुत्युत्पन्नम् । हेतुः । इति मेदिनी । आत्मा ।
इति शब्दमाला ॥
वै(वै)जिकः, पुं, सद्योऽङ्कुरः । इति मेदिनी । बीज,
सम्बन्धिनि, त्रि ॥ (वीर्यसम्बन्धिनि च त्रि ।
यथा, मनी २ । २७ ।
“गार्भेर्होमैर्जातकर्मैर्चोडमौञ्जीनियन्धनेः ।
वैजिकं गार्भिकश्चेन्नो दिजानामपच्यते ॥”)
वैज्ञानिकः, त्रि, (विज्ञाने युक्तः । विज्ञान + “तत्र
नियुक्तः” ४ । ४ । ६६ । इति ठक् ।) नियुक्तः ।
इत्यमरः ॥
वै(वै)ङ्गलव्रतं, स्त्री, (वैङ्गलं विङ्गलसम्बन्धि
व्रतम् ।) दुष्टाचारविशेषः । यथा,—
“यस्य धर्मध्वजो नित्यं शक्रध्वज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैङ्गलं नाम तद्व्रतम् ॥”
इति दानसागरं यमवचनम् ॥
वै(वै)ङ्गलव्रतिः, पुं, अङ्गनाट्यभावात् लतव्रत-
चर्यः । इति जटाधरः ॥
वै(वै)ङ्गलव्रतिकः, पुं, (विङ्गलव्रतेन चरतीति ।
विङ्गलव्रत + ठक् ।) हृद्यतपस्वी । तत्पण्यायः ।
हृद्यतापसः २ सत्त्वाभिसन्धीश्च । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तस्यासंभाव्यत्वं यथा,—
“पावङ्गिनो विकर्मस्थान् वैङ्गलव्रतिकान्
शठान् ।
हेतुकान् वक्रवृत्तींश्च वाष्पात्राणापि नार्चयेत् ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अध्यायः १८ अध्यायः ॥
“यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैङ्गलं नाम तद्व्रतम् ॥”
तद्वान् वैङ्गलव्रतिकः । इति तट्टीका ॥
वै(वै)ङ्गलव्रती, [न] पुं, (वैङ्गलव्रतमस्यस्येति ।
इतिः ।) भङ्गतापसः । विङ्गलतपस्वी । इति
भाषा । यथा, कर्म उपविभागे ५ अध्याये ।
“हृद्यना चरितं तच्च व्रतं रजसि गच्छति ।
अखिन्नी लिङ्गवैश्रं यो लिङ्गसुपजीवति ।
स लिङ्गिनो हरेर्देवस्तिभ्यग्योनी च जायते ॥
वैङ्गलव्रतिनः पापाः सन्धर्मविनाशकाः ।
सद्यः पतन्ति पापेषु कर्मणस्तस्य तनुपणम् ॥

वैतंसि

पावङ्गिनो विकर्मस्थान् वामाचारांस्तथैव च ।
पञ्चरात्रान् पामुपतान् वाष्पात्रेणापि नार्चयेत् ॥”
वैतः, पुं, वैखजीवी । वैखुशब्दादङ्प्रत्ययेन उकार-
रस्य कोपेन च निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये १ । १६१ ।
“वैशाभिप्रक्षवाहं विगणिका गव्यदोषिणाम् ॥”)
वैणवं, स्त्री, (वैणोरिदम् । वैणु + अण्) वैख-
फलम् । इत्यमरः ॥ वैखुसम्बन्धिनि, त्रि ॥
(यथा, भागवते ११ । २० । २४ ।
“मन्त्रशापोपखण्डानां लघ्वमायावृत्तात्मनाम् ।
सङ्घातोऽपि नित्यं वैखवोऽर्थिथया वनम् ॥”)
वैणवः, पुं, (वैणोरवयवो विकारो वा । वैणु +
“विष्वादिभ्योऽण्” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् ।)
उपनयनं वैखुद्वयः । तत्पण्यायः । राम्भः २ ।
इत्यमरः ॥ (वैणुः । यथा, महाभारते ५ ।
६० । १६ ।
“भरीन्दङ्गनिन्देः शङ्खवैणवनिन्देः ॥”)
वैणविकः, त्रि, (वैणवो वैखुस्तद्वादनं शिल्पमस्य ।
वैखव + “शिल्पम्” ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।)
वैखुवादकः । तत्पण्यायः । वैखुष्ठाः २ । इत्य-
मरः ॥ वैखुकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
वैखवी, स्त्री, (वैखोर्विक्रतिः । वैखु + “विष्वादिभ्यो-
ऽण्” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् । ततो ङीष् ।)
वंशलोचना । इति राजनिघण्टः ॥ (वैखुसम्ब-
न्धिनी । यथा, मनुः ४ । ३६ ।
वैखवीं धारयेद्यष्टिं सोदकश्च कमण्डलुम् ॥”)
वैणिकः, त्रि, (वैणोवादानं शिल्पमस्य । वैणु +
“शिल्पम्” ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।) वैणु-
वादकः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
६३ । १६२ ।
“तच्छ्रुत्वा विह्वताश्रीऽपि हसित्वा वैणिको
ययौ ॥”)
वैणुकं, स्त्री, गणस्य तोदनद्वयम् । तत् इति-
चालनार्थं लौहसुखवैशद्वयम् । तत्पण्यायः ।
तोचमृ २ । इत्यमरः ॥ वैणुकम् ३ । इति भरतः ॥
वैणुकः, पुं, (वैणुना कायति शब्दायते इति ।
कै + कः । ततः स्त्रीत्यर्थे अण्) वैणुवादकः । इति
शब्दरत्नावली ॥
वैणुकीयः, त्रि, (वैणुकस्यायमिति । “वैणुकादिभ्य-
श्चञ्” ४ । २ । १३८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
हृक् ।) वैणुसम्बन्धीयः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
वैण्यः, पुं, (वैणोरपत्यमिति । वैणु + ण्यन् ।)
पृथुः । स तु सुखवैश्रीयपचमराजः । यथा,—
“आदिराजः पृथुर्वैण्यो मान्वाता यौवनाश्वकाः”
इति जटाधरः ॥
वैतंसिकः, त्रि, (वीतंसो ऋगपत्यादिबन्धनोपाय-
स्तेन चरतीति । वितंस + “चरति” ४ । ४ ।
८ । इति ठक् ।) मांसविक्रता । तत्पण्यायः ।
कौटिकः २ मांसिकः ३ । इत्यमरः ॥ कौट-
किकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ ऋगपत्यादिबन्ध-
नोपायो वीतंसः तेन चरतीति वैतंसिकः । इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते २ । ३३ । ३३ ।

वैतर

“इमान् शक्रजकानाञ्च नृणां वैतंसिको यथा ।
एतद्गणधर्मेण भूतेषु च वैतंसिता ॥”
वैतंसिकः, त्रि, (वैतनेन जीवतीति । वैतन +
“वैतनादिभ्यो जीवति” ४ । ४ । १२ । इति
ठक् ।) वैतनसुगन्धर्वः । तत्पण्यायः । अतकः २
अतिशुभ ३ कर्मकरः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,
उपदेशशतके । २० ।
“वीरो वैतंसिकः सन्निराटनगरोवितः कुमा-
रीयाम् ।
वर्तयिताञ्जनं आसीत् भलेद्वयोचितं
वृत्तम् ॥”)
वैतरणिः, स्त्री, नरकविन्दुः । इत्यमरः ॥ “वित-
वैतरणी, स्त्री, रश्मि रश्मिनेन तीर्थेते वैतरणी । णः
विष्वादीप स्त्री वैतरणश्च । अटवपटिघाटी-
वैतरणश्चिशुष्कोरिति इत्यमरः ३३ । ततो-
ऽपि पाष्वादीनादीति वा ईप् । विरुद्धं तरणं
वैतरणं तदस्यामस्येति वैतरणीत्यर्थः । (वत-
रणी विरुध्यं पाताले भवा वैतरणीत्यर्थः ।
वैतरणिवर्तिका तरणस्योत्थः स्त्री षो
वैतरणीत्यर्थः । सिन्धुर्नदी ।
‘नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी कृता ।’
इति त्रिकाण्डम् ॥
इति भरतः ॥ ३३ । सा नदी दुर्गन्धा तत्रजला
महावेगा अत्यन्तशरत्परिपूर्णा यमहात्
चरते । यथा,—
“नदी वैतरणी नाम दुर्गन्धा वधिरावहा ।
उष्णतोया महावेगा अत्यन्तशरत्प्रणयी ॥”
इति प्रायश्चित्तविशेषकृतयमदण्डवचनम् ॥
अस्य उत्पत्तिर्यथा,—
माकेख्य उवाच ।
“ततो ब्रह्मादयो देवाः सर्वे ते शक्रराजिकम् ।
गत्वा हरं संसृजुः सन्ध्याया योगमायया ।
प्रनेचरोऽपि भूतशमासाद्यान्नाहृतसदा ।
वायुशक्तिं दुराधर्माभयनाह मायया ।
यदा सनाशकङ्काप्यान् सन्धारयितुमर्कणः ।
तदा महागिरौ सिन्धु वायुस्ते जलधारके ।
शोकालोकस्य निकटे जलधाराऽयौ गिरिः ।
पुष्करद्वीपपृथ्वीसोयसागरपश्चिमे ।
स तु सन्धेप्रमाणेन मेरुपर्वतसन्निभः ।
तस्मिन् विन्यस्तवान् वायुान् न घर्त्तुं यम
इति ॥
विदीर्घसोस्तु वायुधैर्भयमथोऽभवद्दृढम् ।
ते वाय्वाः पर्वतं भित्त्वा विविशुस्तोयसागरम् ॥
सागरोऽपि यद्द्वीपुं तास शशाक खरानति ।
ततस्तु सागरं मध्ये भित्त्वा वाय्वाः समागताः ॥
तोयधेः प्रागभवा वली स्रष्टमात्रादिभ्यः ताम् ।
विभिद्य वलां ते वाय्वाः पुष्करद्वीपमध्यगाः ॥
नदी वैतरणी भूत्वा पूर्वसागरगाम्बुजम् ।
जलधारस्य वेगेन संसर्गात् सागरस्य च ॥
अवाप्य सौम्यतां किञ्चिदाप्यासी नाभिदम्
चित्तम् ।
महायसाकुला पृथ्वीविदीर्घा स्थात्र चैच्छनिः ॥

वैतानि

अथनयाह ते बाह्यं सोऽपि लक्ष्मीभवनद्वारम् ।
 शान्तेश्वरेण ते वोढूमसमर्प्येन कोतकैः ॥
 निमैर्विदारितः सोऽसौ जलधारी महागिरिः ।
 विविद्य प्रवृत्तं शम्भोऽस्यास्ति सागरं ययुः ॥
 वैवस्वतपुरद्वारे योजनद्वयविक्षृता ।
 अद्यापि तिष्ठत्यपगा हरलोतकसम्भवा ॥
 भिक्षा वेलां ततः पृथ्वीं विभिक्षाशु तरङ्गिणीम् ।
 चक्रुर्वैतरणीनाम्ना पूर्वसागरगामिनीम् ॥
 नानायानविमानेन न द्रौण्या स्यन्दनेन च ।
 तर्कं शक्या सा तु नदी सप्ततीया विभीषणा ॥
 दुःखेन तां तु पृथिवीं विभक्तिं महताधुना ।
 सदा चोद्भूयते त्रिभिर्विचक्षिपन्ति नभश्चरान् ॥
 तस्या उपरि नो यान्ति देवा अपि भयाह्वर ।
 यमद्वारं समावृत्तं योजनद्वयविक्षृता ।
 निम्नं वहति संपूर्णं भीमयन्त्री जगत्त्रयम् ॥”
 इति कालिकापुराणे १८ अध्यायः ॥ * ॥
 आसन्नवृत्तकाले वैतरणीगोदानं यथा,—
 “आसन्नवृत्तकाले देवा गौं सवत्सा च पूर्ववत् ।
 तद्भावे च गौरीका नरकोद्धारणाय वै ॥
 तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीं च गाम् ।
 शक्नोत्येवमुक्तं तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यान्मृतस्य
 च ॥”
 पूर्ववद्धमश्रुत्वादिना । अत्र नृतस्य चेति अवगा-
 ह्येकादशाहोऽपि वैतरणीदानाचारः । इति
 शुद्धितत्वम् ॥ * ॥ वैतरणीगोदानानन्तरं
 प्रार्थनामन्त्रो यथा,—
 “यमद्वारे महाघोरे तत्रा वैतरणी नदी ।
 ताञ्च तर्कं ददास्येनां लक्ष्णां वैतरणीं च गाम् ॥”
 इति तत्प्रयोगः ॥ अन्वत् सुख्यं शब्दं द्रष्टव्यम् ॥
 पितृकत्या । यथा,—
 “अयच्छानश्च यच्छानः पितरो ब्रह्मणः श्रुताः ।
 अग्निस्ताता वर्द्धिषदो द्विधा तेषां अवस्थितिः ।
 तेषुः स्वधा सुतां जज्ञे मेनां वैतरणीं तथा ॥”
 इति कौर्मि १३ अध्यायः ॥ * ॥
 (कलिङ्गदेशस्थ-नदीविशेषः । यथा महा-
 भारते । १ । १२४ । ४ ।
 “एते कलिङ्गाः कौन्तेय । यत्र वैतरणी नदी ।
 यत्रायजत धूम्रोऽपि देवाः कुरुगमेत्य वै ॥”
 वैतसः, पुं, (वैतस एव । स्वार्थे अण् ।) अन्व-
 चितसः । इति जटाधरः ॥ (पुंस्यजननम् ।
 शिशुदण्डम् । इति निघण्टुः । १ । २६ । यथा,
 अन्वदे । १० । ६५ । ४ ।
 “द्विवा नक्तं अथिता वैतसेन ।”
 “वैतसेन श्रेपो वैतस इति पुंसाजननस्त्विति
 निरुक्तम् । ३ । २१ । पुंस्यजननेन अथिता
 ताडिता भवति ।” इति तज्ज्ञाथ्ये सायणः ॥ * ॥
 वैतसस्यायमिति । तस्यैदमिति अण् । वैतस-
 सम्बन्धिनि, चि । यथा, रघुः । ४ । ३५ ।
 “आत्मा संरक्षितः सुखोऽर्हतिमाश्रित्य वैत-
 सीम् ॥”
 वैतानिकः, पुं, (विताने भवः । वितान + टक् ।)
 औत्तथोमः । यथा,—

५१०
 वैदर्भः

“मरणादेव कर्तव्यं संयोगो यस्य नायिना ।
 दाहादूर्द्धमशौचं स्याद्यस्य वैतानिको विधिः ॥”
 इति शुद्धितत्वम् ॥
 वितानसम्बन्धीये, चि । वितानशब्दात् षिक्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (यज्ञादिकाथंकारी ।
 यथा च भागवते । १० । ४० । ५ ।
 “त्रया च विद्यायां केचित्तु त्वां वैतानिका
 द्विजाः ।
 यजन्ते विततैर्धेनूनांरूपामराश्रया ॥”
 वैतानिकः, पुं, (विविधेन तालेन चरन्तीति ।
 वितान + टक् ।) बोधकरः । इत्यमरः ॥ हे
 निशास्ते बोधकारके । विविधो मङ्गलगीति-
 वाद्यादिकतस्तालशब्दः तिन अथहरन्ति वैता-
 लिकाः ऽप्ये कादिति षिक्कः । निशास्ते निवे-
 दयन्ती ये वृषं बोधयन्ति जागरयन्ति ते बोध-
 कराः स्फुट इति टः । इति भरतः ॥ (यथा,
 शिशुपालवधे । ५ । ६७ ।
 “वैतानिकाः स्फुटपदप्रकटार्थमुक्ते-
 भोगावलीः कलमिरोऽवसरुषु पटुः ॥”
 खेडितानः । यथा,—
 “वैतानिकः पुमान् खेडिताले बोधकरे त्रिषु ॥”
 इति मेदिनी ॥
 हेमचन्द्रे तु पाठान्तरं यथा,—
 “वैतानिकः खड्गताले मङ्गलपाठकेऽपि च ॥”
 वितानसम्बन्धिनि, चि ॥
 वैज्ञकः, चि, वैज्ञसम्बन्धीयः । वैज्ञशब्दात् कण्प्रत्ययेन
 निष्पन्नमिदम् ॥
 वैज्ञकेयः, चि, वैज्ञसम्बन्धीयः । वैज्ञशब्दात् ण्ये
 प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
 वैदः, चि, पण्डितसम्बन्धीयः । विष्णुशब्दात् षण्प्रत्ययेन
 निष्पन्नमेतत् ॥
 वैदर्भः, स्त्री, (विदग्धस्य भावः । अण् ।) विदग्ध-
 त्वम् । यथा । वैदर्भमपि वैदर्भी । इति भरत-
 द्विरूपकोषः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १ ।
 “वावैदर्भप्रधानेऽपि रस एवात्र शीवितम् ॥”
 वैदर्भी, स्त्री, (विदग्धस्ययमिति । विदग्ध + अण् ।
 स्त्रियां ङीप् ।) भङ्गिः । यथा,—
 “कुलं मिषश्च वैदर्भी भङ्गिश्चैभिमौलिका ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । २० । १०६ ।
 “धाचा वैरूप्यनिष्माणवैदर्भी दर्शितामिष ॥”
 वैदर्भः, स्त्री, (विदग्ध + अण् ।) विदग्धस्य
 भावः । विदग्धशब्दात् षण्प्रत्ययेन निष्पन्न-
 मेतत् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १ । १२ ।
 “वैदर्भ्याख्यातिलोभाय मम नैवायमुदमः ॥”
 वैदर्भः, स्त्री, वाक्यवक्रत्वम् । इति मेदिनी ॥ विदर्भ-
 सम्बन्धिनि, चि ॥
 वैदर्भः, पुं, (विदर्भो निवासोऽस्येति । विदर्भ +
 अण् ।) विदर्भदेशीयराजः । (यथा, रघुः ।
 ५ । ६२ ।
 “मेने यथा तत्र जनः समेतो
 वैदर्भमागन्तुमञ्चं यद्देशम् ॥”

वैदर्भी

दमयन्तीपिता भीमसेनः । इतिमकीपिता भीष्म-
 कश्च । वाक्यवक्रमा । इति धरणिः ॥
 वैदर्भी, स्त्री, वाक्यरीतिभेदः । इति मेदिनी ॥
 यथा, रीतिमाह ।
 “पदसंघटना रीतिरङ्गसंस्था विशेषवत् ।
 उपकर्मो रसादीनां ————— ॥”
 रसादीनामर्थात् शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यात्म-
 भूतानाम् ।
 “—————सा पुनः स्याच्चतुर्विधा ।
 वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका
 तथा ॥”
 सा रीतिः । तत्र ।
 “माधुर्यं चक्रकेवर्गे रचना ललिततात्तिका ।
 अष्टतिरस्यवृत्तित्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥”
 यथा । अन्नङ्गमङ्गलभुव इत्यादि । रुद्रटक्त्वाह ।
 “असमसोऽकममस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।
 वर्गद्वितीयवद्वुला स्वल्पप्राणाचरा च सुवि-
 धिया ॥
 अत्र दशगुणास्तन्मतीक्ताः श्लेषादयः ।
 “योजः प्रकाशके चोर्णोऽस्य आह्वरः पुनः ।
 समामबहुता गौडी ————— ॥”
 यथा । चन्द्रजैत्यादि । पुरुषोत्तमत्वाह ।
 बहुतरसमामयुक्ता सुमहाप्राणाचरा च
 गौडीया ।
 रीतिरनुपासमहिमपरतन्त्रा स्त्रीभवाद्या च ॥”
 “—————वर्गः श्लेषः पुनर्दयोः ।
 समस्तपञ्चपदोऽस्यः पाञ्चालिका मता ॥”
 द्वयोर्वैदर्भोगौडीयोः । यथा,—
 “मधुरया मधुर्वोऽधिनमाधवी-
 मधुसम्बद्धिसमेधितमेधया ।
 मधुकराङ्गनया सुहृत्सुन्द-
 रान्विता निभताचरमुष्मे ॥” * ॥
 भोजस्वाह ।
 “समस्तपञ्चपदामोजःकान्तिसमन्विताम् ।
 मधुरां मुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥”
 “लाटो तु रीतिर्वैदर्भी पाञ्चाल्योरन्तरा
 स्थिता ॥”
 यथा,—
 “अयमुदयति मुद्रामञ्जनः पद्मिनीना-
 मुदयगिरिवनालोवालयन्दारपुष्पम् ।
 विरहविधुरकोकहृन्वस्वुर्विभन्दन्
 कुपितकपिकपोलकोडताम्रसाम्पिच ॥”
 कश्चिदाह ।
 “ऋदुपदसमासमुभगा युक्तेवर्गेन चालिभूयिष्ठा ।
 उचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासा भवेत्लाटो ॥”
 अन्ये त्वाहुः ।
 “गौडी इत्यवस्था स्यात् वैदर्भी ललिता क्रमात् ।
 पाञ्चाली मिश्रभावेन लाटो तु ऋदुभिः पदेः ॥”
 कश्चित् वक्राद्यौचित्यादन्वया वचनादयः ।
 वक्रादीत्यादिशब्दाद्यप्यवस्थौ वचनादीत्यादि-
 शब्दादृत्तित्वयोः । तत्र वक्रौचित्यादयथा ।
 मन्थायस्तार्कवाभ इत्यादि । अत्र वाक्यस्य

क्रोधायश्चक्रकलेऽपि भोमसेनवक्तृत्वेनोडता वच-
नादयः । वाच्यौचिख्याद्यथोदाहृते । सृष्टे-
याधुयमानेत्यादौ ॥ * ॥ प्रवन्धौचिख्याद्यथा ।
नाटकादौ रौद्रेऽप्यभिगयप्रतिक्लृप्त्येन न दीर्घ-
समासादयः । एवमाख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि
न मस्त्वणवर्णादयः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्त-
मुद्रताः । एवमन्यदपि ज्ञेयम् । इति साहित्य-
दर्पणे रीतिविवेको नाम ६ परिच्छेदः ॥ * ॥
अगस्त्यपत्रौ । इति शब्दरत्नावली ॥ ८ मयन्ती ।
यथा,—
“वेदभौ विपुलागुरागकलना सौभाग्यमजा-
स्विक-
लौगीचक्रप्रतक्रतौ निजगदे तद्दृशतश्चक्रमेः ।
किञ्चास्माकनरेन्द्रभृशुभगता संभृतये लयकं
द्वेन्द्रावरणप्रसादितशचीवश्रागिताशीर्षचः ॥
इति उत्तरनेषधे १५ सर्गः ॥
रुक्मिणी । यथा,—
“वेदभ्याः स तु सन्धिं निशस्य यदनन्दनः ।
प्रयत्न पाणिना पाणिं प्रहसन् दिजमप्रवीत ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ५३ अध्यायः ॥
वेदलं, क्ली, भिन्नकस्य न्ययमयादिपात्रम् । यथा,
“पात्रम् दारवालायुशसयान्यापि वेदलम् ॥”
इति लटाधरः ॥
वेदलः, पुं. (विदलो दालिस्तस्मात् जातः । विदल
+ अण् ।) पिष्टकः । यथा,—
“प्रपोऽपूपः पिष्टकः स्याद्देदलो विदलोऽपि च ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
विदलो दालिस्तस्मिन्पिष्टको वेदलः । तद्-
गुणाः ।
“वेदला गुरवो भक्ष्या विदम्बिष्टमावताः ॥”
इति राजवल्लभः ॥
वेदिकः, पुं. (वेदं जानातीति । वेद + ठञ् ।)
वेदब्रह्मज्ञानः । वेदोक्तं, त्रि । यथा, तन्त्रसारि ।
“वेदिको तान्त्रिको सन्ध्या यथानुक्रमयोगतः ॥”
वेदिकं, त्रि, विदिकाया अदूरभवं नगरम् । इति
सिद्धास्तकौमुदी ॥
वेद्व्यं, क्ली, (विद्वः कर्म भाषो वा । विद्वस् +
व्यञ् ।) विद्वेषो भावः । विद्वस्प्रवृत्तान् व्या-
प्यथेन निव्यन्नमिदम् ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ययाम् । १ । १२ ।
“पाटवं दुष्टवेद्व्यनौत्रा सुवतभारती ॥”)
वेद्व्यं, क्ली, (विद्वरात् प्रभवतीति । विद्वर +
“विद्वरात् षः १” ४ । ३ । ८४ । इति षः ।)
मणिविशेषः । स तु लण्यपीतवर्षः । लक्ष्मनीया
इति हिन्दी भाषा । अस्य देवता केतुः ।
तत्पण्यायः । बालवायजम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
केतुरजम् ३ केतवम् ४ प्राशयम् ५ अम-
नोहम् ६ खराब्दाकुरकम् ७ विद्वरजम् ८
विद्वरजम् ९ अस्य गुणाः । अकत्वम् । उष्ण-
त्वम् । कषवायुनाशित्वम् । गुल्मशूलप्रशमन-
त्वम् । भूषितश्चेत् सुभावाहत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“सुक्ताविदमवचेन्द्रवेद्व्येस्फटिकादिकम् ।
मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लोचनम् ।
चाक्षुष्यं धारणात्तच्च पापालम्भोविनाशनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
तच्छायजलकं यथा,—
“एकं वेद्यापलाग्रीमलतत्ता मायुरकच्छात्वया
मार्जारिणमपि जलच्छविजुषा ह्येयं लिधा
च्छायया ।
यज्ञात्तं गुरुता र्धधानि निवरां स्त्रिधन्म्
दोषोपितं
वेद्व्यं विशदं वदति सुधियः स्वच्छं च तन्धो-
भनम् ॥”
तस्य कृत्तकं यथा,—
“विष्कार्यं स्वच्छलागर्भं लघु रूपं च मलतम् ।
मत्तसं परमं लघुं वेद्व्यं दूरतां नयेत् ॥”
तत्परीक्षा यथा,—
“दृष्टं यदात्मना स्वच्छं स्वच्छायां निकषाप्रसूति ।
स्फुटं प्रदर्शयदेतद्देद्व्यं जात्यस्यते ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
सूत उवाच ।
“वेद्व्येषुप्यरागाणां कर्कशभोष्णके वदे ।
परीक्षां ब्रह्मणा प्रोक्तां यासेन कथितां हिज ॥
कल्याणकालानुभितस्वराशि-
निर्हीदकल्पाद्दित्तस्य नादात् ।
वेद्व्येषुसुप्तमनेकवर्गं
श्रीभाभिरामं दुतिवर्णबोजम् ॥
अविद्वर वेद्व्यस्य गिरणत्तुङ्गरोधसः ।
कामभूतिकक्षीमानमगु तस्याकरोऽभवत् ॥
तस्य नादमसुत्वादाकरः समाहागुणः ।
अभूदुत्तरितो लोके लोकत्रयविभूषणः ॥
तस्यैव दानवपतेर्निगदानुक्तः-
प्राष्टपथोदवरदशितचाररूपाः ।
वेद्व्यैरन्नमणयो विविधावभासा
स्तस्मात् स्फुलिङ्गनिवहा इव सम्भूयुः ॥
पद्मारागसुपादाय मणिवर्णा इह ये स्थितौ ।
सन्धोस्तान् वर्णश्रीभाभिवेद्व्यमगुशकृति ॥
तेषां प्रधानं शिखिकच्छनाकं
यद्वा भवेद्यद्दक्षप्रकाशम् ।
चाघाशपन्नप्रतिभश्रियो ये
न ते प्रशस्ता मणिशिखरविद्धिः ॥
गुणवान् वेद्व्यमणिर्याजयति स्वामिन् वरभाष्यैः
दोषयुक्तो दोषस्तस्माद्यज्ञात् परीक्षेत ॥
गिरिकाचशिषुपालो काचस्फटिकाश्च भूमि-
निर्भन्नाः ।
वेद्व्यमण्येरेते विजातयः सप्तभाः सन्नि ॥
लिङ्गाभावात् काचं लघु भावाच्छिषुपालकं
विद्यात् ।
त्रिरिकाचमर्दोपित्वान स्फटिकं वर्णोत्पलत्वन ॥
यदिङ्गीतस्य महागुणस्य
सुवर्णसंज्ञाकलितस्य मन्थम् ।
तदेव वेद्व्यमण्यैः प्रद्विष्टं
पञ्चदशोक्तापितगौरवस्य ॥

जातस्य सर्वेऽपि मरीसु याङ्ग-
विजातयः सन्नि समाजवर्णाः ।
तथापि नानाकरणागुमेय-
भेदप्रकारः परमः प्रद्विष्टः ॥
सुखोपलक्ष्यं सदा विचार्यो
ह्ययं प्रभेदो विदुषा नरेण ।
अहप्रभेदो लघुता म्दत्तं
विजातिलक्षणं खलु सार्धजन्मम् ॥
कुगलाकुशलेः प्रमुच्यमाणाः
प्रतिबद्धाः प्रतिसन्क्रियाप्रयोगैः ।
गुणदोषमसुद्धवं लभन्ते
मणयोऽद्यान्तरस्त्वमेव भिन्नाः ॥
क्रमशः समतीतवर्षमाणाः
प्रतिबद्धा मणिवन्धकेन यज्ञात् ।
यदि नाम भवन्ति दोषहृतीना
मणयः षड्गुणमाप्रवन्ति स्वस्वम् ॥
आकरान् समतीतानामुदधीरसन्धिः ।
स्वल्पमेतन्मणीनाम् न सर्वेषु मणितेन ॥
सुवर्णं मनुना यस्तु प्रोक्तः योऽहशमाचकः ।
तस्य सप्तमिभो भागः संश्रावणं करिष्यति ॥
शाणश्चतुर्भाषमानो माचकः पञ्चजलणः ।
पलस्य दशमो भागो धरणः परिकीर्तितः ॥
इति मानविधिः प्रोक्तो रजानां मन्थानिषधे ॥”
इति गारुडे वेद्व्येपरीक्षा ७३ अध्यायः ॥ * ॥
अत्यक्ष ।
“सितश्च प्रस्त्रभङ्गाशमोयतकृष्णमितं भवेत् ।
वेद्व्यं नाम तत्रत्रं रजविद्वित्तदाहृतम् ॥
प्रक्षालयित्वापिदृश्यातिभेदाहृतुस्त्रिधम् ।
भित्तनीलो भवेद्विपः सितारक्तस्तु वाङ्गुलः ॥
पीतानीलस्तु वैश्यः स्यात् नील एव हि शूद्रकः ॥”
अथ गुणाः ।
“मात्सरिनयनप्रण्यं रमोयप्रतिमं हि वा ।
कलिलं निर्मलं चाङ्गं येद्व्यं देवभूषणम् ॥
सुतारं चनमत्यच्छं कलिलं यज्ञमेव न ।
येद्व्यंणां समाख्याता एते पञ्च महागुणाः ॥”
तद्व्यथा,—
“उद्गिरसिध दीर्घं योऽनी सुतार इति गद्यते ।
प्रमाणतान्यं गुरु यत् चनमित्यभिधीयते ॥
कलङ्कादिविद्योत्तं तद्व्यच्छमिति कीर्तितम् ।
जङ्गमूत्रं कलाकारश्चखलो यत्र दृश्यते ॥
कलिलं नाम तदाशुः सर्वमम्यतिकारकम् ।
विश्रुष्टाङ्गं वेद्व्यं यज्ञमित्यभिधीयते ॥ * ॥
ककरं ककशं नामः कलङ्को देह इत्यपि ।
एते पञ्च महादोषा वेद्व्यंणासुदीरिताः ॥
शकरागुक्तमिव यत्र प्रतिभाति च ककरम् ।
स्यैऽपि च यत्तत्तयं ककशं बन्धुनशानम् ॥
भिरभान्तिकरस्यासः स कुप्यात् कुलसं-
यम् ॥
विरहवर्णां यस्याङ्गे कलङ्कः अयकारकः ।
मलदिग्ध इयामानि दंष्ट्रो विह्वविनाशनः ॥
अयति यदि सुवर्णं व्यागशीतो यदा वा
बहुविधमखिहारी भूपतिस्या यतिस्वा ।

वैद्यः

दधहपि धृतदोषं जातु वैदूर्यरत्नं
प्रतिशतफलरूपः पातमेध्यावधयम् ॥”
इति युक्तिकल्पतरौ वैदूर्यपरीक्षा ॥
अन्यत् गुरुपुराणवत् ॥
वैद्यः, पुं, बणिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(विदेहस्यापत्यमिति । विदेह + अच् ।) निमि-
राजपुत्रः । अस्त्योत्पत्तिर्धया । अपुत्रस्य तस्य
भूमजः शरीरमरावकभोरवक्त्रे सुनयः अरण्यां
ममन्यः । तत्र च कुमारी जन्म । जननाज्जनक-
संज्ञा चासाववाप । अमूर्द्धदेहोऽस्य पितेति
वेदेहः । मधनाम्निथिरभूतस्योदावसुः पुत्री-
भवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे निमिवंश-
कथनं नाम ५ अध्यायः ॥ तस्य विदेहनाम-
कारणं निमिशब्दे ऋद्यम् ॥ (वर्णसङ्करजाति-
विशेषः । स तु वैश्यात् ब्राह्मण्यां जातः । यथा,
मनुः । १० । ११ ।
वैश्यान्मागधवेदेहौ राजपिप्राङ्गनासुतौ ॥”)
वैदेहकः, पुं, (वैदेह एव । स्वार्थं कम् ।) बणिक् ।
इत्यमरः ॥ शूद्रात् वैश्यासुतः । इति मेदिनी ॥
(वैश्यादन्नाश्रयणां जातो वर्णसङ्करविशेषः ।
यथा, मनुः । १० । १६ ।
“वैदेहकेन त्वम्भ्यासुतपत्नी वेष उच्यते ॥”
अस्यान्तःपुररचयं कार्यम् । यथा, तत्त्वैव ।
१० । ४७ ।
“वैदेहाकानां स्त्रीकार्यं मागधानां बणिक्-
पथः ॥”)
वैदेहकः, पुं, बणिक् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
(वर्णसङ्करविशेषः । यथा, मनुः । १० । १६ ।
“वैदेहकादन्धमेदौ बह्विधमप्रतिश्रयौ ॥”)
वैदेहो, स्त्री, (विदेहेषु भवा विदेहस्यापत्यं स्त्री
वा । विदेह + अण् । ङीप् ।) रीचन ।
सीता । (यथा, रघुः । १२ । २० ।
“रामोऽपि सच्च वैदेहा वने वन्देन वर्णयन् ।
चचार सातुजः शान्तो वृद्धेऽङ्गुवतं युवा ॥”
यथा च ।
“वैदेहि । याहि कलसोऽवधर्मेपत्नीं
तस्याः पुरः कथय पूर्वकथाः समस्ताः ।
पृष्टापि मा वद पयोनिधिवन्धनं मे
सेयं पुनश्चुकिताम्निधिः कलत्रम् ॥”
इत्युद्धटः ॥)
बणिक्स्त्री । पिप्पली । इति मेदिनी । (वैदेह-
पत्नी । यथा, मनुः । १० । १७ ।
“आहिङ्गिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥”
विदेहदेशीतपन्नमन्त्रे च । यथा, महाभारते ।
१ । ६५ । २१ । “देवातिथिः खलु वैदेहोऽप-
धेमे मर्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञे अरिधो
नाम ॥”)
वैद्यः, पुं, (विद्यां विदेति । विद्या + “तदधीते
तद्धेद ।” ४ । २ । ५६ । इति अण् ।) पण्डितः ।
यथा । कात्यायनः ।
“नाविद्यानाम् पंडीतं देयं विद्याधनं कश्चित् ।
समविद्याधिकानाम् देयं वैदेन तद्धनम् ॥”

**५१२
वैद्यः**

वैदेन विद्वा । इति दायतत्त्वम् ॥ वासकट्टणः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ आयुर्वेदवेत्ता । स चाम्बल-
जातिश्चिकित्सावृत्तश्च । तत्पर्यायः । रोग-
हारी २ अगदङ्कारः ३ भिषक् ४ चिकित्सकः
५ । इत्यमरमरतो ॥ सष्टा ६ विधिः ७ विद्वान्
८ आयुर्वेदी ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स चतु-
र्विधः । रोगहरः १ विषहरः २ शल्यहरः ३
ज्वरहरः ४ । इति महाभारते राजधर्मः ॥
अस्त्योत्पत्तिर्यथा,—
“वैद्योऽश्विनाकुमारं जातश्च विप्रयोषिति ।
वेदावर्षेण शूद्रायां बभूवुस्त्वहो जनाः ॥
ते च ग्रामगुणज्ञाश्च भन्तापिधिपरायणाः ।
तंभ्यश्च जाताः शूद्रायांते बालग्राहणो भुवि ॥
शौनक उवाच ।
कथं ब्राह्मणपत्न्याम् स्वयंपुत्रोऽश्विनोसुतः ।
अहो केन विपाकेन वीर्याधानं चकार सः ॥
सौतिरुवाच ।
गच्छन्ती तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं कुरुनन्दन ।
ददर्श कामुकीं कान्तः पुष्योद्याने मनोरमे ।
तथा निवारितो यज्ञात् बलेन बलवान् सुरः ।
अतीव सुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्याधानं चकार सः ॥
हृतं तत्राज गर्भं सा पुष्योद्याने मनोरमे ।
सद्यो बभूव पुत्रश्च तत्रकाश्चनसन्निभः ॥
सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता तदा ।
स्वामिनं कथयामास यस्माद्देवादिसङ्कटम् ।
विप्रो रोषेण तत्राज तत्र पुत्रं स्वकामिनौम् ।
सरिद्वभूव धीमेन सा च गोदावरी स्मृता ॥
पुत्रं चिकित्साप्राज्ञश्च पाठयामास यत्नतः ।
नानाशिक्ष्यश्च शस्त्रश्च स्वयं स रविनन्दनः ॥
विप्रश्च ज्योतिर्गणनात् वेदनाश्च निरन्तरम् ।
वेदधर्मपरित्यक्तो बभूव गणको भुवि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसंख्ये १० अध्यायः ॥*॥
नरकभोगान्ते वैद्यजन्म यथा,—
“यः करोत्यपहारश्च देवप्राज्ञगयोर्धनम् ।
पातयित्वा खपुरुषान् दृश पूर्वात् दशापरान् ॥
स्वयं याति च धूमान्धं धूमध्वान्तसमन्वितम् ।
धूमक्रिष्टो धूमभोगी वसन्तश्च चतुर्धुगम् ॥
ततो मूषिकजातिश्च शतजन्मनि भारतं ।
ततो नानाविधाः पक्षिजातयः क्षमिजातयः ॥
ततो नानाविधा वृक्षजातयश्च ततो नरः ।
भार्याहीनो वंशहीनः शूद्रो व्याधिसंयुतः ॥
ततो भवेत् स्वर्णकारः स सुवर्णबणिक् ततः ।
ततो जवनसंबी च ब्राह्मणो गणकस्ततः ।
विप्रो देवज्ञोपजीवी वैद्यजीवी चिकित्सकः ॥” *
अपि च ।
“लाञ्छालोऽहादिद्यापारो रसादिविक्रयी च यः ।
स याति नागवैद्यश्च नागोन्मिष्टत एव च ।
वसेत् स लोममानान्दं तत्रैव नागदंष्ट्रितः ॥
ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च सपन्नजसु ।
गोपश्च कर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शुचिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये २८ अध्यायः ॥*॥
राजवैद्यस्य लक्षणं यथा,—

वैद्यः

“परं पारं गतो यः स्यादष्टाङ्गं तु चिकित्सिते ।
अनाहार्यः स वैद्यः स्यादहर्मात्मा च कुलो-
ज्जतः ।
प्राणावायुः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूमजः ।
राजन् राजा सदा कार्यं यथा कार्यं पृथग-
जनैः ॥”
इति मातृ १८ अध्यायः ॥*॥
सामान्यवैद्यलक्षणं यथा,—
“चिकित्सां कुरुते यस्तु स चिकित्सक उच्यते ।
स च यादृक् समीचीनस्तादृशीऽपि निगद्यते ॥
तत्राधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कर्तौ ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः स्वच्छोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धोमान् व्यवसायी प्रियंवदः ।
सत्यधर्मपरो यश्च वैद्य ईदृक् प्रशस्यते ॥”
दृष्टकर्मा दृष्टा परं कृता चिकित्सा येन सः ।
स्वयं कर्तौ स्वयंचिकित्साङ्गुलः । लघुहस्तः
सिद्धिमहस्तः ॥*॥ निषिद्धवेदो यथा,—
“कुचेलः कर्कशः क्षत्र्यो ग्रामीणः स्वयमागतः ।
पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसभा अपि ॥”
कर्कशः अप्रियवादी । क्षत्र्यः सामिमान् ।
ग्रामीणः व्यवहारात्तुरः ॥ * ॥
अथ वैद्यस्य कर्म आह ।
“याधिक्षत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
एतदेवस्य वैद्वत्वं न वैद्यः प्रभुराशुषः ॥”
अस्यायमर्थः । याधिः सत्यक् परिचयः । यथा-
शान्तिकरणं वैद्यस्य कर्म । न तु वैद्यः आशुषः
प्रभुरित्यर्थः । अपरं त्वेवं याच्यते । याधि-
क्षत्त्वपरिचयः । वेदनायाः शान्तिकरणश्च ।
एतदेव वैद्यस्य वैद्वत्वं न किन्तु वैद्य आशुषः
प्रभुरित्यर्थः ॥ * ॥
अथ वैदानयनदूतस्य लक्षणम् ।
“यश्चिकित्सकमानंतुं याति दूतः स कथ्यते ।
स च यादृक् समुचितस्तादृगश्च निगद्यते ॥
दूताः सुजातयोऽथवाः पटवा निर्मलास्त्राः ।
सुखिनोऽथवाः सुभ्रपुष्यफलेयुताः ॥
सजातयः सुचेराश्च स्वजीवदिशि सज्जताः ।
भिषजं समये प्राप्ता रोगिण्यः सुखहेतवः ॥”
सजातयः रोगिसमानजातयः ।
“यस्यां प्रायमवदुवाति सा नाङ्गी जीव-
संश्रिता ॥” * ॥
अथ दूतयात्रायां शुकनविचारः ।
“वैद्याज्ञानाय दूतस्य गच्छतो रोगिण्यः कृते ।
न शुभं सौम्यशुकनपदीपम् सुखावहम् ॥”
प्रदीपमयिः । दूतो रोगी च रिक्तहस्तो वैद्यं
न पश्येत् । तथा च ।
“रिक्तहस्तो न पश्येत् राजानं भिषजं शुभम् ॥”
अथ आयुर्वेदां प्रादुर्भावः । तत्राहो ब्रह्म-
प्रादुर्भावः ।
“विधाताथल्लेख्यस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् ।
स्वनाम्ना संहितां चक्रे लघुश्लोकमथीम्वजुम् ॥
ततः प्रजापतिं दत्तं दत्तं सकलकर्मसु ।
विधिर्धोऽनिरुधः साङ्गमाशुर्वेदसुपादिशत् ॥” * ॥

अथ दत्तप्रादुर्भावः ।
 “अथ दत्तः क्रियादत्तः स्वर्गदौ वेदमायुषः ।
 वेद्यामास विहासौ स्वर्गाशी सुरसत्तमौ ॥” *
 अथाश्विनोसुतप्रादुर्भावः ।
 “दत्तादधीत्य दसौ वितेनतुः संहितां स्वीयाम् ।
 सकलचित्तमकलोत्कृतिपत्तिविवृद्धये धन्याम् ॥
 स्वयम्भुवः शरिष्कर्म भैरवैण कथाय तनु ।
 अश्विन्यां संहितं तस्मात्तौ जातौ यज्ञभागिनौ ॥
 देवासुररणे देवा देवैर्यै सत्ताः कृताः ।
 अन्ततास्ते कृताः सद्यो दसाभ्यामद्भुतं महत् ॥
 वज्रयोऽभूद्भुजस्तम्भः स दत्ताभ्यां चिकित्सितः ।
 सोमाम्निपतितश्चन्द्रस्त्यामेव सुखीकृतः ॥
 विश्वोष्णी दृशनाः पुष्पो नैव नष्ट भगस्य च ।
 शशिनो राजयन्माभूदश्विन्यां ते चिकित्सिताः ॥
 भागवत्स्यवनः कामी वृद्धः मनु विक्रान्तं गतः ।
 वायवर्णस्वरोपेतः कृतोऽश्विन्यां पुनर्युवा ॥
 एतेष्वाम्बोश्च बहुभिः कर्मभिर्मिथजां वरौ ।
 बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां दिवोकसाम् ॥” *
 अथेन्द्रप्रादुर्भावः ।
 “उदृश्य दस्योरिन्द्रः कर्माग्येवानि यज्ञवान् ।
 आयुर्जिदं निरुद्धेगं तौ ययात्ते शशोपतिः ॥
 नासत्यौ सत्यसन्धेन शक्रेण किल याचितौ ।
 आयुर्जिदं यथाधीतं ददतः शतमन्थवे ॥
 नासत्याभ्यामधीत्येव आयुर्जिदं शतकृतः ।
 अथाप्रयामास वज्रनात्रियप्रसुवान् सुनीन् ॥” *
 अथात्रियप्रादुर्भावः ।
 “एकदा जगदात्मोक्त्य गदाकुलमितस्ततः ।
 चिन्तयामास भगवानात्रेयो मुनिपुङ्गवः ॥
 किं करोमि क्रमात्कामि कथं लोका निरामयाः ।
 भवन्ति सामयानितान्न प्रक्रीमि निरीक्षितुम् ॥
 दयासुरहृदमर्थं स्वभाशो दूरतिक्रमः ।
 एतेषां दुःखतो दुःखं समापि नृदयेऽधिकम् ॥
 आयुर्जिदं पटित्यामि नेरुच्याय शरीरिणाम् ।
 इति निश्चित्य गतवानात्रेयस्त्वेन्द्रशालयम् ॥
 तत्र मन्दिरमिन्द्रस्य गत्वा शक्रे दृष्ट्वा सः ।
 सिंहासनममासीत् स्तयमानं सुरभिभिः ॥
 भामयन्तं दिशो भासा भास्करप्रतिभं त्विषा ।
 आयुर्जिदमहाचार्यं शिरोधार्यं दिवोकसाम् ॥
 शक्रस्तु तं निरीक्ष्यैव त्यक्तमिंहासनो ययौ ।
 तदयेऽपुत्रयामास भृशं भूरितपःकृशम् ॥
 कृशत् परिप्रेक्ष्य तद्योगमनकारणम् ।
 स मुनिस्त्वेन्द्रमारुमि निजागमनकारणम् ॥
 देवराज न राजासि दिव एव यतो भवान् ।
 विधात्रा विहितो यत्रात्तिलोकी लोकपालकः ॥
 खाधिभिर्घृषिता लोकाः शोकाकूलितलेतसः ।
 भूतेषु सन्ति मन्तापं तेषां हर्षं कृपां कुरु ॥
 आयुर्जिदोपदेशं मे कुरु कारुण्यतो वृणाम् ।
 तथेच्छुक्ता सहसाश्रोत्र्याप्रयामास तं मुनिम् ॥
 मुनीन्द्र इन्द्रतः साङ्गमायुर्जिदमधीत्य सः ।
 अभिनन्द्य तमाशोभिंराजामास पुनर्महीम् ॥
 अथात्रेयो मुनिश्रेष्ठो भगवान् करुणापरः ।
 स्वनाम्ना संहितां चक्रे नरचक्रानुकम्पया ॥

ततोऽगिर्विशं मेडुश्च जातुर्कर्म पराशरम् ।
 शीरपाणिश्च हारीतमायुर्जिदमपाठयन् ॥
 तन्वस्य कर्ता प्रथममपिर्वे शोऽभवत् पुरा ।
 ततो मेडादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्वं कृतानि च ॥
 श्रावयामासुरात्रेयं मुनिश्रेष्ठेन वन्दितम् ।
 सुत्वा च तानि तन्त्राणि चूथोऽभूदत्रिनन्दनः ॥
 यथावत् संहितं तस्मान् पञ्चष्टा मुनयोऽभवन् ।
 दिवि देवर्षयो देवाः सुत्वा साध्विति चाहुवन् ॥”
 अथ भरद्वाजप्रादुर्भावः ।
 “एकदा हिमवत्याश्वं देवादागत्य संगताः ।
 मुनयो बहवस्तांश्च नामभिः कथयाम्यहम् ॥
 भरद्वाजो मुनिवरः प्रथमं समुपागतः ।
 ततोऽङ्गिरास्ततो गार्गा मरीचिश्चुगुभायं वै ॥
 पुलस्त्योऽगस्तिरसितो वशिष्ठः सपराशरः ।
 हारीतो गोतमः सांख्यो मेत्रेयश्चात्रनोऽपि च ॥
 यमदमिश्च गार्ग्यश्च काश्यपः क्रयपोऽपि च ।
 नारदो वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिलश्च ॥
 शाण्डिल्यः सहकौण्डिन्यः शाकुनेयः सशौनकः ।
 आश्वलायनमंक्रथ्यौ विश्वामिनः परीक्षितः ॥
 देवलो गालवो धौम्यः काण्डिकाव्यायनाश्रुभौ ।
 काण्डायनो वैजवापः कुशिको वादरायणः ॥
 हिरण्यनाभश्च लोकात्तः शरलोमा च गोभिलः ।
 वेदानसा वालिविष्णोश्चैवाभ्यो महर्षयः ॥
 ब्रह्मज्ञानस्य नियथो यमस्य नियमस्य च ।
 तपसस्तेजसा दीप्ता ह्ययमाना इवापयः ॥
 सुखोपविष्टास्ते तत्र सर्वे चक्रुः कथामिमाम् ।
 धर्माधिकाममोलाणां मूलमुक्तकलेवरम् ॥
 तत्र सत्यार्थमंमिद्रेऽभवेदुद्यदि निरामयम् ।
 तपःस्वाध्यायधर्माणां ब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ॥
 हृत्पारः प्रवृत्ता रोगा यत्र तत्र च सत्यतः ।
 रोगाः काश्यंकरा बलचयकरा देहस्य जेष्ठा-
 हृदा-
 डश्यादीन्द्रियशक्तिमन्त्यकराः सन्त्याङ्गपीडा-
 कराः ।
 धर्माध्याखिलकामसुक्तिषु महाविप्रस्वरूपा
 ब्रह्मात
 प्राणानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते ज्ञेयं कृतः
 प्राणिनाम् ॥
 तस्येषां प्रथमाय कश्चन विधिश्चिन्त्यो भवद्दि-
 श्यै-
 र्योगैरित्यभिधाय संसदि भरद्वाजं मुनिं तेऽमु-
 यन् ।
 त्वं योग्यो भगवान् सहस्रनयनं याचस्व लब्धं
 क्रमान
 आयुर्जिदमधीत्य यं गदभयान्मुक्ता भवामो
 वयम् ॥
 इत्यं स मुनिभिर्ध्यायैः प्राथितो विनयान्विते ।
 भरद्वाजो मुनिश्रेष्ठो जगाम चिदशालयम् ॥
 तत्रेन्द्रभवनं गत्वा सुरभिर्गणमश्रयम् ।
 दृष्टवान् वृत्रहन्तारं दीप्यमानमिवानरम् ॥
 दृष्ट्वैव स मुनिं प्राञ्ज भगवान् सवत्रा मुदा ।
 धर्मेण खागतं तेषु मुनिं तं समपूजयन् ॥

वीरघिम्य जयाशोभिर्भविष्य सुरेश्वरम् ।
 शशीनी वचनं सत्यगवावयत् सत्तमम् ॥
 खाधयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयङ्कराः ।
 तेषां प्रथमनोपायं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥
 तमुपात्त मुनिं साङ्गमायुर्जिदं शतकृतः ।
 जीवद्दुर्घसहसाणि देहो नीरुद्धनिशस्य यम् ॥
 सोऽनन्तागारं चिच्छ्वन्मायुर्जिदं महामतिः ।
 यथावदक्षिरान् सर्वं वृषथ तन्मना मुनिः ॥
 तेनायुः मुचिरं लेभि भरद्वाजो निरामयम् ।
 अन्त्यापि मुनीश्चक्रुर्नोरुजः सुचिरायुषः ॥
 तत्रैव जनिताज्ञानचक्षुषा शरयोऽखिलाः ।
 गुणाः स्यान्त्याणि कर्माणि दृष्ट्वा तदिधि-
 माश्रिताः ॥
 आरोग्यं लेभिरे दीर्घमायुश्च सुखमयुतम् ।
 आयुर्जिदोक्तविधानाम्पि स्युर्मुनेयो यथा ॥”
 अथ चरकप्रादुर्भावः ।
 “यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्भूतः ।
 तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमयाप्रवान् ॥
 अथचान्तगतं सत्यमायुर्जिदं लब्धवान् ।
 एकदा स महद्वृत्तं दृष्टुं चर इवागतः ॥
 तत्र लोकान् गदयेत्तान् अथया परिपीडितान् ।
 स्यात्तेषु बहुषु यस्यान् स्त्रियमाणाश्च दृष्टवान् ॥
 तान् दृष्ट्वातिदयायुक्ततेषां दुःखेन दुःखितः ।
 अन्तस्तस्मिन्मयासौ रोगोपशमकारणम् ॥
 सच्चिन्त्य म सत्यं तत्र मुनेः पुणो बभूव च ।
 यथाचर इवायातो न क्षान्तः केनचिदुद्यतः ॥
 तन्नाचरकगामासौ विद्ययातः क्षितिमगच्छते ।
 स भानि चरकाचार्या देवाचार्या यथा दिवि ॥
 सहस्रपदनस्यैशो येन च्छंभो नजां कृतः ।
 आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अश्विर्वशादधीऽभवन् ॥
 मुनयो बहवन्नेश्च कृतं तन्वं स्वर्कं स्वकम् ।
 तेषां तन्त्राणि संस्कथ्य समाकृत्य विपश्चिता ।
 चरकेणात्मनो नास्वा यज्योऽर्थं चरकः कृतः ॥”
 अथ धन्वन्तरिप्रादुर्भावः ।
 “एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि ।
 तत्र तेन नरा दृष्टा खाधिभिर्भृशपीडिताः ॥
 तान् दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपीडितम् ।
 यदाहं हृदयः शक्यो धन्वन्तरिमुवाच च ॥
 धन्वन्तरं सुरथेऽहं भगवन् किञ्चिदुद्यते ।
 योग्यो भवति भूतानामुपकारपरो भव ॥
 उपकाराय लोकानां केन किं न कृतं पुरा ।
 त्रेलोक्याधिपतिनिर्गुरभून्मत्स्यादिरूपवान् ॥
 तस्मान्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये वृषो भव ।
 प्रतीकाराय रोगाणामायुर्जिदं पकाशय ॥
 दृष्ट्वा सुरशार्दूलः सर्वभूतहितप्रदा ।
 समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिसुपादिप्रातः ॥
 अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राह्वन्तरिः पुरा ।
 आगत्य पृथिवीं काश्यां जातो बाहूजवस्मनि ॥
 नास्वा तु मोऽभवन् स्यातो देवोदास इति
 क्षिती ।
 बाल एव विरक्तोऽभूच्छरार च महत्तपः ॥
 यज्ञेन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोमृपम् ॥

वैद्यः

ततो धन्वन्तरिणोः काशीराजोऽभिधीयते ।
हिनाय देहिनां स्त्रीयसंज्ञिता विहितासुना ।
अयं विद्यार्थिनो लोकान् खंदितां तामपाठ-
यत् ॥”

अथ सुश्रुतप्रादुर्भावः ।
“अथ ज्ञानदृशा विश्वामित्रप्रभृतयोऽवदन् ।
अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशीराजोऽयमुच्यते ॥
विश्वामित्रो मुनिस्तस्य पुत्रं सुश्रुतसुक्तवान् ।
वत्स । वाराणसीं गच्छ तं विश्वेश्वरवल्गुभाम् ॥
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशीराजोऽस्ति
वाहुजः ।

स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्जटविद् धरः ।
आयुर्जटं ततोऽधीत्य लोकोपपन्नमिहेतवे ।
सर्वप्राणिदया तीर्थसुपकारो महामखः ॥
पितृश्रद्धासमाकण्यै सुश्रुतः काशिकां गतः ।
तेन साङ्गं समध्युत् मुनिस्तनुशतं ययौ ॥
अथ धन्वन्तरिं सर्वेश्वरप्रशान्तमे स्थितम् ।
भगवन्तं सुरश्रेष्ठं मुनिभिर्बहुभिः स्तुतम् ॥
काशीराजं दिवोदासं तेषुपश्यन् विनयान्विताः ।
स्वागतञ्च इति स्नात्वा दिवोदासो यशोधनः ॥
कुशलं परिपप्रच्छ तथागमनकारणम् ।
तनस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुरत्तरम् ॥
भगवान् मानवान् दृष्ट्वा आधिभिः परिषीडितान् ।
क्रन्दतो त्रियमाणाञ्च आतास्नाकं हृदि यथा ॥
आमयानां शर्मोपायं विज्ञातुं वयमागताः ।
आयुर्जटं भवानस्नानध्यापयतु यत्रतः ॥
अङ्गीकृत्य वक्षस्विधां वृषतिस्तानुपादिशत ।
आस्थातं तेन ते यज्ञान्मृदुसुगन्धो मुदा ॥
काशीराजं जयाश्रीभरभिनन्द्य मुदास्विताः ।
सुश्रुताद्याः सुविहाराणां जम्बुगोहं स्वकं स्वकम् ॥
प्रथमं सुश्रुतस्त्रिषु स्वं तन्मं ज्ञतवान् स्फुटम् ।
सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्माणि तनरे ।
सुश्रुतेन ज्ञतं तन्मं सुश्रुतं बहुभिर्भयतः ।
तस्मात्तं सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं क्षितिमखले ॥”
इति भा. उपकाशः ॥

अथ मतान्तरे वैद्योत्पत्तिकथनम् ।
“सत्यज्ञेताङ्गापरेषु युगेषु ब्राह्मणाः क्रिज ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रकन्यका उपयोमरे ॥
तत्र वैश्यसुतायां ये जज्ञिरे तनया अमी ।
सर्वे ते सुनयः ख्याता वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
तेषां सुखोऽन्तनाचार्यस्तस्यावम्बा कुले हि तत् ।
अम्बु इत्यसावुक्तस्ततो जातिप्रवर्धनात् ॥
परे सर्वेऽपि चाम्बुला वैश्या ब्राह्मणसम्भवाः ।
जननीतो जनुर्लम्बा यज्जाता वेदसंस्कृतेः ॥
अम्बुलास्तेन ते सर्वे हिजा वैद्याः प्रकीर्तिताः ।
अथ रुक्प्रतिकारित्वाङ्गिणस्ते प्रकीर्तिताः ॥
सत्ये वैद्याः पितृस्तुत्यास्तेतायाश्च तथा स्मृताः ।
ङ्गापरे चक्षत्रयोक्ताः कलौ वैश्योपमाः स्मृताः ॥
अथाम्बुलेषु सर्वेषु विश्वाता अभवन्ममी ।
सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करो धरः ॥
राजः सोमश्च नन्दिश्च कुक्षश्चरश्च रक्षितः ।
एषां वंशाः सप्तपत्ता एतत्पद्धतयो मताः ॥

वैद्यः

अथपद्धतयोऽप्येवं सन्ति वैद्या न ते श्रुताः ।
बहवश्चेकनामाभो नानागोत्रसत्सुधाः ॥
यथाशौ विश्रुताः सेना इत्येवमपरे मताः ।
यस्य यस्य सुनेर्यो यः सन्तानः स स विश्रुतः ॥
तत्तत्रोच्चादिना वैद्यः श्रेष्ठोऽप्युक्तु स्वकर्मणा ॥”
तथा हि ।

“तिस्रो वर्गानुपूर्व्येण हे तथैका यथाक्रमम् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भाष्याः स्वाः शूद्रजन्मनः ॥
यद्यथेते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।
नेतन्मम मनं यस्मान्नात्मा जायते स्वयम् ॥
पाणिं भर्तुः सवर्णासु शक्योयात् क्षत्रिया शरम् ।
वैश्या प्रतोदमादद्याद्दने त्वयजन्मनः ॥
सर्वर्षेभ्यः सवर्णासु जायन्ते च सजातयः ।
अनिन्त्येषु त्रिवाह्येषु पुत्राः सन्तानवर्द्धनाः ॥
विप्रानुमूर्द्धाभिषिक्तो हि क्षत्रियायां विशः
क्षियाम् ॥

जातोऽम्बुदस्तु शूद्रायां निघादः पार्श्वोऽपि वा ।
वैश्याशूद्रोश्च राजान्नाह्वयिष्यौ द्वौ सुतौ
स्मृतौ ।

वैश्यात्पुत्रकरणः शूद्रां विनास्वयं विधिः स्मृतः ॥”
एते षट् श्लोका याज्ञवल्क्यीयाः ॥
“शूद्रैव भाष्यां शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।
ते च स्वा चैव राजस्तु ताश्च स्वा चायजन्मनः ॥
पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासुपदिश्यते ।
असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्मणि ॥
शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
वसनस्य दशा ग्राह्याः शूद्रयोऽनुकृष्टवेदने ॥”
इति पद्यत्रयम् ॥

“ब्राह्मणाद्दृश्यकन्यायामम्बुलो नाम जायते ॥”
इति च पद्याङ्गं मानवीयम् ॥
“वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातोऽम्बुलो हि मुनि-
सत्तम ।
ब्राह्मणानां चिकित्सार्थं निर्दिष्टो मुनिपुङ्गवैः ॥”
इति पराशरः ॥

“वेदाज्जातो हि वैद्यः स्यादम्बुलो ब्रह्मपुत्रकः ।”
इति शुकः ॥

ब्रह्मा मूर्द्धाभिषिक्तश्च वैद्यः क्षत्रविशावपि ।
अमी पञ्च द्विजा एषां प्रयापूर्व्यश्च गौरवम् ॥”
इति हारीतः ॥

“मातुर्यंदा प्रजायन्ते द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविश्रुतस्मादिते द्विजाः स्मृताः ॥”
इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥

मूर्द्धाभिषिक्ताम्बुलोऽपि पिष्टवन्नात् दिगन्तम् ॥
इति दृढाः ॥
“आयुर्जटोपनयनाद्देवो द्विज इति स्मृतः ॥”
इति वैद्यकेऽभिप्रेतः ॥

“तपोयोगात् पुरा वैद्यस्तेजसा पिष्टवत् स्मृताः ।
विप्रात् क्षत्राद्यसो न्यूनाः क्रियया वैश्यवत्
जताः ॥
शूनेः शूनेः क्रियालोपाद्य ता वैद्यजातयः ।
कलौ शूद्रत्वमापन्ना यथा क्षत्रा यथा विशः ॥”
इति विश्वः ॥

वैद्यः

“युगे जघन्ये हे जाती ब्राह्मणः शूद्र एव च ॥”
इति यमः ॥

“शूनेश्च क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।
शूद्रत्वज्ञता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥”
इति मनुवचनं धृत्वा एवमम्बुलादीनामपि कलौ
शूद्रत्वमिति स्वस्वग्रन्थेषु वाचस्पतिमिश्रादिभि-
स्तथा शुद्धित्त्वे स्मार्त्तभट्टाचार्येणाप्युक्तम् ।
अतएव कुलपञ्जिकायामुक्तम् । अतिदृष्टं हि
वैद्यस्य शूद्रत्वं क्षत्रियादिवदिति । तस्मान्
क्षत्रविश्रीस्तुल्यो वैद्यः शूद्रस्य पूजित इति ॥३॥

“युगे युगे कर्मण्येवोत्कर्षापकर्षावाह मनुः ।
तपोरीतिप्रभावेच्च ते गच्छन्ति युगे युगे ॥”
मनुर्व्यखिद्य जन्मत इति ॥

“अम्बुद्वन्द्वनाचार्यः ख्यातोऽभूद्भुवनत्रये ।
सिद्धविद्याहृयां कन्यां स्वर्वेद्यस्य तु मानसीम् ॥
उपयेमे मञ्जीवा यश्चिकित्सतकया श्रुतः ।
अयेतस्य वरेण्येव ख्याता वैद्या मञ्जीवसः ॥
सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करो धरः ।
राजः सोमश्च नन्दिश्च कुक्षश्चरश्च रक्षितः ॥
सन्ताना बहवश्चेषां वभूवुश्च चिकित्सकाः ।
कुलानुरुपतन्नेषां जाताः पद्धतयोऽप्यम्बुः ॥
तेषां प्रशंसा निन्दा च बभूव स्त्रेन कर्मणा ।
उत्तमौ सेनदासौ च गुप्तदत्तौ तथैव च ॥
देवः करश्च मध्यस्थौ राजसोमौ कुलाधमौ ।
नन्दिप्रभृतयो निन्द्या लुपपद्धतयोऽपि च ॥
केचिज्जात्या परिख्यातास्तथा वृत्तानुसारतः ।
सस्त्रासायेव जातीनां वृत्तिरेव गरीयसी ।
वृत्तिः स्वर्गा च पथ्या च वृत्ता जातिः प्रव-
र्तते ॥”

इति प्राचीनकुलपञ्जिकावृत्तथासवचनानि ॥
इति वैद्योत्पत्तिकथनम् ॥३॥ अथ वैद्यानां
गोत्राणि ।

“अष्टाविंशदमी गोत्राः सर्वेषां भिषजामपि ।
पत्येकान्ते विलिखन्ते सेनदासादितः क्रमात् ॥
धन्वन्तरिश्च शक्रिश्च तथा वैश्वानराद्यकौ ।
मौञ्जल्यकौशिकौ कृष्णात्रेय आङ्गिरसोऽपि च ॥
अष्टौ गोत्राणि सेनानां दासानां तदनन्तरम् ।
मौञ्जल्योऽथ भरद्वाजः शालङ्कायन एव च ॥
शाखिल्यश्च वशिष्ठश्च वात्स्यश्च बहुमी मताः ।
गुप्तानां त्रीणि गोत्राणि काश्यपो गौतमस्तथा ॥
सावर्ण्येऽपि दत्तानां चत्वारः परिकीर्तिताः ।
कौशिकः काश्यपश्चैव शाखिल्यश्चापि तत्परः ॥
मौञ्जल्य इति विद्वान्नाम्नारो देवसम्भवाः ।
आत्रेयकृष्णात्रेयो च शाखिल्य आलमालकः ॥
धरस्य काश्यपः प्रोक्तो भरद्वाजश्च कुक्षजः ।
काश्यपो रक्षितस्यैको गोत्रा एते प्रकीर्तिताः ॥
दत्तानामाद्यगोत्राणां देशभेदेऽस्ति सन्ततिः ।
एवमात्रेयगोत्रोऽपि दत्तो देशान्तरे श्रुतः ॥
दत्ताः कृष्णात्रेयगोत्रा इत्यन्ते बहवस्तथा ।
तस्माद्वत्स्य गोत्राणि सप्त ज्ञेयानि पठन्तिः ॥
कराणां काश्यपो गोत्रो वात्स्यमौञ्जल्यकावपि ।
देशभेदे हि विद्यन्ते तत्करः सप्तगोत्रकः ॥

राजः काश्यपगोत्रोऽप्यस्ति तद्वाजस्निगोत्रकः ।
 अयन्ति च कामदयागोत्रा देशान्तरे धराः ॥
 बहवोऽपि भरद्वाजगोत्रजाः सन्ति रक्षिताः ।
 इन्द्रादित्यौ परौ यौ द्वौ वैद्यौ गोत्रास्तयोश्चिमे ॥
 इन्द्रस्य काश्यपो गोत्र एक एव प्रकीर्तितः ।
 आदित्यानामिमौ गोत्रावादिद्यकौशिकौ
 स्तुतौ ॥
 पञ्चाशद्वैते विख्यातास्तस्माद्गोत्रा भिन्नककुले ।
 यत् देशान्तरे गोत्रमन्यत् किमपि च श्रुतम् ।
 दत्तादीनां न तत् प्रोक्तमप्रसिद्धमनीव तत् ॥ १ ॥
 अथ पञ्चकान्तरीकराष्ट्रीयवैद्यकुलाष्टकीय-
 गोत्रसंख्याश्रितत्वादि लिख्यते ।
 “काञ्चीशाद्वैद्यसेनस्य गोत्राण्यष्टौ भवन्ति
 च ।
 शक्तिधन्वन्तरी श्रेष्ठौ मध्या वैश्वानरादौ ।
 मौद्गल्यकौशिकौ कृष्णात्रेय आङ्गिरसोऽधमाः ॥”
 अथ राष्ट्रीयवैद्यवैद्यानां प्रवरानाह ।
 “प्रवराः पञ्च सेनानां धन्वन्तरिकुलोद्भवाम् ।
 विनिर्दिष्टा यथा ते च धन्वन्तर्यपराशरौ ॥
 नैधुप्रवशाङ्गिरसो बार्हस्पत्य इति क्रमात् ।
 शक्तिगोत्रे त्रयः शक्तिपराशरवशिष्टकाः ॥
 प्रवराः पञ्च दासानामौर्वधवर्गभागाः ।
 कामदयाश्चाप्रवर्गः प्रोक्ता मौद्गल्यगोत्रजाः ॥
 गुप्तानां त्रय एवैते काश्यपगोत्रपसारकः ।
 नैधुप्रवोऽमी प्रवराः काश्यपान्वयमम्भुवाम् ॥
 इति त्रयं कौशिकानां शास्त्रित्वात्सितदेवताः ।
 कृष्णात्रेयो वशिष्ठश्च आत्रेयश्चैति ते त्रयः ॥
 दत्तानां प्रवरा एते दत्तात्रेयकुलोद्भवाम् ।
 आत्रेयगोत्रजातानां देवानाश्च तथा त्रयः ॥
 आत्रेय आङ्गिरसको बार्हस्पत्य इति क्रमात् ।
 करे भरद्वाजगोत्रे त्रयोऽमी प्रवराः स्तुताः ॥
 भरद्वाजो भार्गवश्च अवनश्च क्रमादमी ।
 राक्षर्वशे वात्स्यगोत्रे कथिताः प्रवराश्च यः ॥
 वात्स्येऽभितस्तथा मार्कण्डेय एवं क्रमादिति ।
 अथ कौशिकगोत्रस्य धोमस्य प्रवराश्च यः ॥
 कौशिकः काश्यपश्चैव भार्गवश्चैतयोऽमी क्रमात् ।
 सेनादीनामनुक्ता ये आद्यगोत्रादिसम्भुवाम् ॥
 प्रवरास्तैरपि विज्ञेयास्तत्तत्कुलमुवां मुख्यात् ।
 नन्वादीनां वरेन्द्रेषु चतुर्णां प्रवराश्च ये ।
 विज्ञेयस्ते च निखिलास्तेषां कुलमुवां मुख्यात् ॥”
 इति वैद्यानां प्रवराः ॥ १ ॥
 अथ वैद्येषु राष्ट्रीयवैद्यकथनम् ।
 “सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करस्तथा ।
 राजसोमावधौष्ठौ राष्ट्रीयः परिकीर्तितः ॥
 नन्दिच्छन्दो धरः कुलो रक्षितश्चित् पञ्च ये ।
 ते वरेन्द्रेषु विख्याता दासदत्तकरा अपि ॥
 राष्ट्रीय भिषजो ये ये प्रायस्ते वज्रगा अपि ।
 नन्वाद्यो महाराष्ट्रे निवसन्ति च केचन ॥”
 तथा च पञ्चकान्तरे ।
 “सेनो दासश्च गुप्तश्च पञ्च दत्ताद्यस्तथा ।
 अष्टौ राष्ट्रासु विख्याताः प्रायोऽमी वज्रगा
 अपि ॥”

तथात्र च ।
 “नन्दिच्छन्दधरदत्तरक्षिता-
 स्ते स्वनामनि वरेन्द्रविश्रुताः ।
 वंशिकपुरुष इहैव वक्ष्यते
 तत्कुलं खलु वरेन्द्रजं पुनः ॥”
 तथा हि नारायणदासोऽन्तरङ्गवानश्च ।
 “दाधो दत्तो धरश्चैव नन्दिकुलो करस्तथा ।
 चन्द्रश्च रक्षितश्चैति वरेन्द्रकुलमष्टकम् ॥” इति ॥
 तथात्र च ।
 “अष्टौ सेनाद्यो राष्ट्रि वज्रैवपि वसन्त्यमी ।
 नन्वाद्यो महाराष्ट्रे लुपप्रदुत्तयोऽपि च ।
 केचिन्नात्वा परिख्याता दत्ता देशान्तरेऽपि ॥”
 इति ॥
 “सम्बन्धः स्तयते सर्वैरेकदेशनिवासिनोः ।
 निवस्यते किल सम्बन्धो भिन्नदेशनिवासिनोः ॥”
 इति वैद्येषु राष्ट्रीयवैद्यकथनम् ॥ १ ॥
 अथ सेनादीनां पूर्वस्थानमाह ।
 “श्रीकाञ्चीशा गोनगरं करङ्कोट एव च ।
 मोरशासनकान्तारौ समाप्तस्थानमेव च ॥
 मेढ्राशासनमण्डयो धासग्रामस्तथैव च ।
 अष्टानां संनसृत्वाणां राष्ट्रीयं स्थानमष्टकम् ॥”
 तथाह दक्ष्यते ।
 “काञ्ची गौरं करङ्कश्च मोरकान्तासमाप्तुकाः ।
 मेढ्रो मालश्च राष्ट्रीयं वैद्यानां कुलमष्टकम् ॥”
 इति वैद्यानां पूर्वस्थानकथनम् ॥ १ ॥
 अथ स्थानभेदेन सेनादिभेदमाह ।
 “ऊनविंशतिधा सेना अष्टाविंशतिधा पुरम् ।
 भवन्ति भेदेनैतथा वक्ष्यते कुललक्षणम् ॥
 एको विनायकः सेनो भेदेन नवधाभवत् ।
 मालश्चो धलश्चैतयोः खानाजः सेनहाटकः ॥
 नारहट्टो निरोलीयस्तथा मङ्गलकोटजः ।
 राय्यामी वैतलीयो नव विनायका अमी ॥
 विंशत्यो विनिर्दिष्टा ज्ञेयाश्चास्यस्थलोद्भवाः ।
 सामान्यस्थानकथने सम्बन्धभाष्ये तथा ।
 सर्वेषामेव वैद्यानामितरेषामयं क्रमः ॥”
 इति विनायकसेनवैद्यनिर्णयः ॥
 “एकः पुनर्गंथीसेनो भेदेनैव चतुर्विधः ।
 विषपाडाभवः श्रेष्ठस्तिकायिपुरजस्तथा ।
 अन्यः कडयिमम्भतो धाङ्गाग्रामी ततः परः ॥”
 इति गंथीसेनवैद्यनिर्णयः ॥
 “एको राघवसेनोऽभूत् खण्डग्रामेण विद्युतः ।
 स खण्डज इति ख्यातो नापरा तस्य च स्थलम् ॥”
 इति राघवसेनवैद्यनिर्णयः ॥
 “राजा विमलसेनोऽभूत् सेनभूमिज्जातयः ।
 स सेनभूमौ विख्यातो नापरं तस्य च स्थलम् ॥”
 इति राज्ञो विमलसेनस्य वैद्यनिर्णयः ॥
 “पात्रदामोदरः सेनः पात्रः शिखरभूपतेः ।
 अष्टौ शिखरभूजागो नापरं तस्य च स्थलम् ॥”
 इति पात्रदामोदरवैद्यनिर्णयः ॥
 “विनसेनोऽपि यस्को धनभूमिज्जातयः ।
 स एव धनभूमिष्ठो नापरा तस्य च स्थली ॥”
 इति विनसेनवैद्यनिर्णयः ॥

“सप्तमी पुनिसिनो यो वज्रभूमौ प्रतिष्ठितः ।
 हास्त्रियायामसम्भतस्तस्मात् तस्य तत्कुलम् ॥”
 इति हास्त्रियायामुपसेनवैद्यनिर्णयः ॥
 इति धन्वन्तरिगोत्रजातानां सप्तविधानां
 सेनानां भेदेनाष्टादशप्रकारनिर्णयः ॥
 “श्रीवत्ससेनप्रसृताः सङ्गमी शक्तिगोत्रजाः ।
 भेदेन सप्तधा ज्ञेया यथाक्रमसमी पुनः ॥
 एकः श्रीवत्ससेनोऽभूत् हृद्ययाभविश्रुतः ।
 तद्दृष्टज इति ख्यातो नापरं तस्य च स्थलम् ॥”
 इति श्रीवत्ससेनवैद्यनिर्णयः ॥
 “एकः शिवालसेनोऽसौ भेदेन द्विविधोऽभवत् ।
 पीडागाह्याभवः श्रेष्ठः परः पीडाहरिभावः ॥”
 इति शिवालसेनवैद्यनिर्णयः ॥
 “एको यः पुनसेनोऽभूत् इति गङ्गासिन्धुतः ।
 भूतिनागङ्गिणस्तेन ख्यातोऽसौ नापरं स्थलम् ॥”
 इति पुनसेनवैद्यनिर्णयः ॥
 “चन्द्रसेनोऽपरस्तेकश्चन्द्रोऽपि विनासजनः ।
 शक्तिगोत्रसमुत्त रक्षीलपुरमाश्रितः ॥”
 इति चन्द्रसेनवैद्यनिर्णयः ॥
 “एको सुखीरसेनोऽसौ स्वर्गपीठोऽनुपाश्रयतः ।
 स एव स्वर्गपीठोऽपि विख्यातो मल्लभभवः ॥”
 इति सुखीरसेनवैद्यनिर्णयः ॥
 “रामसेनः परस्तस्येवात्सलभ्रतो बभूव यः ।
 स मल्लभभिवसतो विदितानेकपौरुषः ॥”
 इति रामसेनवैद्यनिर्णयः ॥
 इति शक्तिगोत्रजातानां श्रीवत्ससेनप्रसृताणां
 पञ्चा सप्तप्रकारनिर्णयः ॥
 “आद्यसेनस्तु सङ्गमी भेदेन द्विविधोऽभवत् ।
 नपाचामभयवर्कः शालग्रामभवोऽपरः ॥
 मानकरीय एवाव्यख्यश्च आद्याः प्रकीर्तितः ।
 आद्यधिगोत्रसम्भताः स्वन्वन्ताः सर्व एव हि ॥”
 इति सकलसेनानां भेदनिर्णयः ॥ १ ॥
 अथ दासानां भेदमाह ।
 “पञ्चदशविधा दासास्तैः विंशतिधा पुनः ।
 एकः पुनश्चायुदामो भेदेन द्विविधोऽभवत् ।
 एकश्च हृद्यसम्भतो मालिकाहारजः परः ॥”
 इति चायुर्वैद्य द्विविधनिर्णयः ॥
 “पञ्चदासः पुनस्तेको भेदेन पञ्चधाभवत् ।
 वालिनाकोऽभयवर्कः परो मल्लजानिकः ।
 मौद्गल्यरभवः पालिग्रामजः पाजनौरजः ॥”
 इति पञ्चदशं पञ्चविधनिर्णयः ॥
 “एकोऽपरः कायुदामो वज्रभूमौ प्रतिष्ठितः ।
 कोग्रामीण इति ख्यातो दासो मौद्गल्यगोत्रजाः ॥”
 इति कायुदामवैद्यनिर्णयः ॥
 भोयोदामोऽपि तनुपुत्री ख्यातो दीवलकेकरी ।
 अमी तयो वज्रभूमौ प्रसिद्धाः सर्व एव हि ॥”
 इति भोयोदामस्य तनुपुत्रयोश्च वैद्यनिर्णयः ॥
 “एको वराहदासोऽसौ वीहारीऽसुवासजनः ।
 स वीहारीजदामोऽपि सतो मौद्गल्यगोत्रजः ॥”
 इति वीहारीयवराहदासवैद्यनिर्णयः ॥
 “शुभ्रिज्जनामदासो द्वौ वज्रदेशे प्रतिष्ठितौ ।
 तौ वज्रजाविति ख्यातौ कुलकार्यप्रायणौ ॥”
 इति शुभ्रिज्जदसवैद्यनिर्णयः ॥

वैद्यः

“वीरदासोऽपि यत्कः स वज्रज इति स्मृतः ।
तत्रैव वज्रं सख्यस्तस्याभ्रद्वरकन्ययोः ॥”
इति वीरदासवंश्यनिर्णयः ॥
“ख्यातः पाचरडाग्रामे रामदासोऽपि ताड्याः ।
मृगवस्तस्य चत्वारो वीजिनस्तेपि विश्रुताः ॥
ख्याता हमेड-गामेड-धाड-वीडालदासकाः ।
मौडल्यगोत्रसम्भवाः स्वतन्त्राः सर्व एव हि ॥”
इति रामदासस्य तत्पुत्राणां च वंश्यनिर्णयः ॥
इति मौडल्यगोत्रजानां सकलदानानां पञ्च-
दशप्रकाराणां भेदेन विंशतिप्रकारनिर्णयः ॥ *
अथ गुप्तानां भेदमाह ।
“गुप्ताश्च षड्विधा भेदास्तथोदशविधाः पुनः ।
काश्यपात्स्यसंभूताः स्वतन्त्राः सर्व एव हि ॥
एकः पुनः कायगुप्तो भेदेनाष्टविधोऽभवत् ।
यराह नगरीयश्च श्रेष्ठोऽभूत् कुलकर्मणि ॥
पणिनालाभवश्चान्यस्तथैव कुलशीलवान् ।
वाराणसससृजस्तस्मीयस्तदन्तरम् ॥
नीलगुप्तमवा ये ते निरीलत्रिपुराश्रिताः ।
भद्रखालीनिवासस्थाः कायगुप्तोद्भवाश्च ये ॥
माटियारीभवाः केचिन्नोकगुप्तस्य वंशजाः ।
पश्चिमस्थानमाश्रित्य केचित्तस्मिन् निजेच्छया ॥”
इति कायगुप्तवंश्योदशविधनिर्णयः ॥
“परमेश्वरगुप्तो यः श्रेष्ठस्तद्वंशसम्भवः ।
योऽभूत्प्रगुप्तोऽसौ धौडालाविहितस्मितिः ॥”
इति धौडालीयप्रगुप्तवंश्यनिर्णयः ॥
“परमेश्वरगुप्तस्य वंशजौ द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
भीपुरीखाङ्गियामस्थौ महत्स्वस्थाधि-
कारिणौ ॥”
इति महाधिकारिस्वस्थाधिकारिगोत्रं वंश्यनिर्णयः ॥
“अडालगुप्तो यः प्रोक्तः स तु शिङ्गाजसम्भवः ।
काश्यपात्स्यसंभूतः कुलकार्यपरायणः ॥”
इत्यडालगुप्तवंश्यनिर्णयः ॥
“वीरगुप्तस्तु यः प्रोक्तो भीपुर्यामवासकृतः ।
भीपुरीय इति ख्यातः स च काश्यपगोत्रजः ॥”
इति वीरगुप्तवंश्यनिर्णयः ॥ इति काश्यपगोत्र-
जातानां सकलगुप्तानां षड्विधानां भेदेन त्रयो-
दशप्रकारनिर्णयः ॥
“दत्तौ च द्विविधौ त्रयी रामदत्तश्च पाविता ।
पूर्वः शाण्डिल्यगोत्रीयो वटग्रामससृजपः ॥
अपरः पाविता इत्तः खौगड्डीयः स एव हि ।
जातः कौशिकगोत्रे च स्वतन्त्रो दौ गुणान्वितौ ॥”
इति दत्तवंश्यनिर्णयः ॥
“विकारणस्य देवस्य वंशजा आत्रेयगोत्रजाः ।
समानुस्थानसंभूताः केतुग्रामेऽभूना तु ते ॥
केतुग्रामीणदेवोऽसौ निकारणकुलोद्भवः ।
निजे च पौरुषैरेव कुलकार्यपरायणः ॥
क्रणात्रेयमवा ये च ये च शाण्डिल्यगोत्रजाः ।
अलमालमवा ये च ते नानादेशवासिनः ॥”
इति देववंश्यनिर्णयः ॥
“एकः कालारवासो च करा भेदादमी त्रयः ।
वशिष्ठशक्तिगोत्रे दौ वज्रदंष्ट्रे च विश्रुतौ ॥
यस्तु अर्न्तकरो वीजी भरदाजकुलोद्भवः ।

तद्वंश्याः संप्रतं सन्ति हिमोदायाजिगोपुरे ॥”
इति करवंश्यनिर्णयः ॥
“मेढ्राशासनसंभूतौ राजवंशोद्भवौ वायुभौ ।
शशिराजमसीराजौ वात्स्यगोत्रससृजवौ ॥
एतात्पिधामनगरे शशिराजः कृताश्रयः ।
मसीराजः खेपड्डीयो वज्रभूमौ च संस्थितः ॥”
इति राजवंश्ये द्विविधनिर्णयः ॥
“मालग्रामससृजतो धर्मसोमो महामतिः ।
जातः कौशिकगोत्रे च तद्वंश्या वहुदेशगाः ॥”
इति सोमवंश्यनिर्णयः ॥ इति राट्टापसिद्धाना-
मष्टानां सेनादीनां भेदेन वंश्यनिर्णयः ॥ *
“अपरे ये नन्दित्कन्धौ धरकुण्डौ च रश्मितः ।
वारेन्द्रा अपि पश्चिंते प्रसिद्धास्तत्र ते पुनः ॥”
इति त्रयोदशदृष्टाणां वेदानां यथाक्रमभेदेन
कुलनिर्णयः ॥ * ॥ अथ सेनादीनां सामान्यतः
सख्यस्विलखनानुरोधामतिस्थानमाह ।
“श्रीखण्डनामनगरी राट्टे वज्रे च विश्रुता ।
सर्वधामेव वेदानामाश्रयो यत्र विद्यते ॥
यत्र गोत्री कृता वेदेयः खण्डोऽभूत्प्रियः ।
विशेषतः कुलीनानां सर्वधामेव वासभूः ॥”
इति सामान्यतः सकलवेदानां वासस्थान-
सूक्तम् ॥ * ॥ इति गौराङ्गमल्लिकात्मजभरत-
सेनजतवेदकुलतत्त्वम् ॥
वैद्यः, त्रि, वेदसम्बन्धीयः । वेदशब्दान् ण्यप्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् ॥
वैद्यकं, स्त्री, आयुर्वेदः । चिकित्साशास्त्रम् ।
यथा,—
“यस्य आकरणी वरेण्यघटनास्फीताः प्रवन्धा
दृश
प्रख्याता नव वैद्यकेऽपि तिथिनिर्द्धारार्थमेको-
द्भूतः ।
साहित्ये त्रय एव भागवततत्त्वोक्तौ त्रयस्तस्य मु-
यन्तत्राणि शिरोमणिरिह गुणाः के के न
लोकोत्तराः ॥”
इति सुभबोधयाकरणशेषे वोपदेवप्रशंसा-
श्लोकः ॥ * ॥ तच्छास्त्रक्रमामानि यथा,—
“अग्यकुःसामाथर्वाणान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजा-
पतिः ।
विचिन्त्य तेषामर्थेष्वेवायुर्वेदं चकार सः ॥
जत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः ।
स्वतन्त्रसंहितां तस्माद्भास्करश्च चकार सः ॥
भास्करश्च सशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहिताम् ।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः ॥
तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च ।
आधिप्रणाश्रवीजानि साध्वि मत्तो निशामय ॥
धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजस्तथाश्रुतौ ।
नकुलः सहदेवोऽर्केश्चावनो जलको बुधः ॥
जावालो जाजलिः पैलः कषयोऽगस्त्य एव च ।
एते वेदाङ्गवेदज्ञाः शोडश आधिनाशकाः ॥* ॥
चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तत्त्वं मनीरमम् ।
धन्वन्तरिश्च भगवांश्चकार प्रथमे मतिः ॥
चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः ।

चिकित्साकौस्तुभे दिव्यां काशीराजश्चकार सः ॥
चिकित्सासारतन्त्रश्च भ्रमणं चाश्विनोसुतौ ।
तत्त्वं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः ॥
चकार सहदेवश्च आधिसिन्धुविमर्दनम् ।
ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः ॥
अवनो जीवदानश्च चकार भगवावृषिः ।
चकार जनको योगी वेदसन्देहभञ्जनम् ॥
सर्वसारं चक्रुस्तुतो जावालस्तन्त्रसारकम् ।
वेदाङ्गसारं तन्त्रश्च चकार जाजलिर्भूतः ॥
पैलो निदानं कषयस्तन्त्रं सर्वधरं परम् ।
द्वैधनिर्णयतन्त्रश्च चकार कुम्भसम्भवः ॥
चिकित्साशास्त्रवीजानि तन्त्राण्येतानि शोडश ॥
आधिप्रणाश्रवीजानि तन्त्राधानकराणि च ॥
मथित्वा ज्ञानमन्यानेरायुर्वेदपथोनिधिम् ।
ततस्तन्त्राण्यञ्जहृत्सर्ववनीतानि कोविदाः ॥
एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहिताम् ।
आयुर्वेदं सर्ववीचं सर्वं जानामि सुन्दरि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥
वेदानाथः, पुं, देशविशेषः । यथा,—
“करवीरे महालक्ष्मीरामादेवी विनायके ॥
अरीगा वेदानाथे तु महाकाले महेश्वरी ॥”
इति मात्स्ये गौरीनामाष्टशतं १३ अध्यायः ॥
(तथा देशीभागवते पीठस्थान माहात्म्ये । ७ ।
३० । ७२) अपि च ।
“वेदानाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ।
तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायी न हि दुष्यति ॥”
इति शक्तिस्मृततन्त्रे ७ पटलः ॥
भैरवविशेषः । यथा,—
“हार्दपीठं वेदानाथं वेदानाथस्तु भैरवः ॥
देवता जयदुर्गाख्या नेपाले जानुनी मम ॥”
इति तन्त्रचूडामणौ पीठनिर्णयः ॥
अपि च ।
“हरिद्रानगरे यत्र वेदानाथो महेश्वरः ।
तत्राचयो विस्मृतः स्वर्णश्च उदाहृतः ॥”
इति हृदहर्मपुराणे ११ अध्यायः ॥
अन्यत्र ।
“भारखण्डे वेदानाथो वक्रेश्वरस्तथैव च ।
वीरभूमौ सिद्धिनाथो राट्टे च तारकेश्वरः ॥”
इति महालिङ्गेश्वरतन्त्रे पीठादिक्रमेण शिव-
शतनामस्तोत्रम् ॥
वेदवन्दुः, पुं, (वेदानां बन्धुरिव ।) आरखण्डतन्त्रः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेदस्य बन्धुश्च ॥
वेदमाता, [स्त्र] स्त्री, (वेदानां मातेव ।) वासकः ।
इत्यमरः ॥ भिषग्वननी च ॥
वेदसिंही, स्त्री, (वेदे वेदशास्त्रोक्तौषधादौ
सिंहीव प्रभूतवीर्यवत्वात् ।) वासकश्च ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वेदा, स्त्री, काकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वैधः, त्रि, (विधिना बोधितः । विधि + अच् ।)
विधिबोधितः । यथा । अङ्गार्थकजातीय-
कर्मणः कालदेशकर्त्तरीनां प्रयोगानुबन्धवैध-
हेतुभूतानामभेदे उद्दिश्यविशेषायहः । इति

प्रायश्चित्तत्वम् ॥१॥ अथ वैधुमाविचारः ।
“मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि इत्यत्र सर्वशब्दस्य
आपकार्यपरतया एतद्विधिमनुज्ज्वल वायस्यं
स्वतन्त्रमात्मनः । इत्यादिविधिविधयाप्राप्तिरगत्या
वैधातिरिक्तविषयत्वम् । सर्वाः सर्वाणि इन्द्रसि
वा इत्यनेन तत् पदं सिद्धम् । यदपि नाना-
दर्शनटीकादिभिः चक्षुतिमिश्रैस्तत्त्वकौमुद्याम-
भिहितम् । ‘न च मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि
इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण अग्नीसोमीयं
पशुमालभेत इत्यनेन बाधित इति वाच्यं
विरोधाभावात् । विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं
बाध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् ।
तथा हि । मा हिंस्यादिति निधेयं हिंसाया
अर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरुक्तत्वर्थत्वमपि ।
न चानर्थहेतुत्वकूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति
विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दीपमावस्थिति
क्रान्तेः उपकरिष्यति इत्यस्तेन । तदपि सांख्य-
नये । मीमांसकमते तु विरोध एव । तथा हि ।
गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयकं
कार्यमिति निधेयविध्यर्थस्य बाधं विना अग्नी-
सोमीयपशुमालभनविषयकं कार्यमिति भाव-
विध्यर्थे उपपद्यते । भद्रनये तु अङ्गे यथा
तथास्तु । न च सृष्ट्यपशुयुगे पुरुषार्थं पशु-
हिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थ-साधनत्वोपपद्यते
विरोधात् । वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्वैव
कुतः विधेरेष स्वभावो यः स्वविषयस्य सात्त्वान
परस्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति ।
अन्यथा अङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी-
क्रियते । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्ठानुबन्धीष्ट-
साधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्ठसाधनत्वं
न चानर्थोपकारकत्वं समावेश इति । अतएवोक्तं
तस्मादृयज्ञे वधीऽवधः इति । नन्वेवं प्रयत्नेनाभि-
चरन् धेजेन इत्यत्र प्रयत्नस्य प्रात्रवधरूपेष्ट-
साधनत्वमवगतम् । अभिचारो मूलकर्म च
इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठादनिष्ठ-
साधनत्वमवगतम् । तद्वैतन् कथमुपपद्यतामिति
चेन्नैवम् । आततायिनमायान्तं हत्यादेवा-
विचारयन् इत्येकवाक्यनया आततायिस्थत्वं
इष्टसाधनत्वं आततायिस्थत्वे तूपपातकत्वेन
बलवदनिष्ठसाधनत्वमित्यविरोध इति । गुरु-
चरया अप्येवम् ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
वैधातः, पुं, (विधातुरपत्यं पुमान् । विधात +
अण् ।) वनं कुमारः । स च विधातुपुत्रः ।
इत्यमरः ॥
वैधात्री, स्त्री, (विधातुरियमिति । विधात + अण् ।
डीप ।) त्रास्त्री । इति राजनिघण्टः ॥ (विधात-
वसन्त्विति, त्रि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
४ । ४१३ ।
“अभङ्गुरास्तिभिमानास्तस्तेवासन् मनस्विनः ।
अभ्यवर्तत येरेष वैधात्रीरपि वामताः ॥”)
वैधुमायी, स्त्री, शास्त्रदेशीयनगरी । इति
विद्वान्तकौमुदी ॥

वैधुतिः, पुं, विश्वम्भारिखप्रविश्रुतियोगान्तगतप्रोच-
योगः । तस्य त्वाच्यत्वं यथा,—
“परिषस्य त्वजेदहं सप्त शूले च नाडिकाः ।
गळ्याघातयोः षट् च नव हर्षणवचयोः ।
वैधुतिश्रुतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ॥
तत्र ज्ञानफलं यथा, कीर्तीप्रदीपे ।
“मैत्रीविहीनः कुटिलः खलश्च
सर्वो दरिद्रः परवचकश्च ।
कुकर्म्मकर्म परदारभर्ता
भवेन्नरो वैधुतिलक्षणम् ॥”
अन्वययोगे तस्य वर्णात्मबर्णत्वश्च यथा,—
“यदि वृष्टिचतोपातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत् ।
हृत्पतेऽन्वययोगेन भास्करेण तमो यथा ।
हृत्पतन्वराख्यो योगः सर्वाशयभूतानि ज्ञेयानि
नियतम् ।
न भवति पुनरिष्ट शक्तौ वैधुतिवृष्टिचतोपाते ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(देवताविशेषः । यथा, भागवते । १२ । २८ ।
“देवा वैधुतयो नाम विधुतेस्तनया ऋष ।
नष्टाः कातेन येर्वेदा विधुताः स्वेन तेजसा ॥”)
वैधेयः, त्रि, (विधिं पठतिमेवानुष्ठेयं यवहरति ।
विधि + टक् । यदा, विधेये कर्मणे अनभिष्टः ।
विधेय + अण् । यद्वा, विद्वन् धियमस्य । ततः
स्वार्थे अण् । पठतिमाश्रित्य क्रियाकारित्वात्
युक्तायुक्तविधेकशून्यत्वात् तथात्वमस्य ।) सर्वः ।
इत्यमरः । १ । १ । ४८८ । (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ६ । १५६ ।
“पुंशुली जाल्मरेधेयबालकादीर्धनिभरा ।
समभूदप्रवेशार्हा राजपदंस्वमस्विनाम् ॥”)
विधिसम्बन्धी विधियमस्यन्ती च ॥
वैधेयः, पुं, यमप्रतीहारः । इति हेमचन्द्रः ॥
वैनेतयः, पुं, (विनताया अपत्यमिति । विनता ।
“स्त्रीभ्यो टक् ।” ४ । १ । १२० । इति टक् ।)
गुरुः । इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते ।
२ । १२ । २६ ।
“समानीयान्तं मात्रे वैनेतयः समर्पयन् ॥”)
अरुणः । इति मत्स्यपुराणम् । (विनतापत्य-
मात्रे । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४० ।
“तास्यैवादिष्टनेमित्य सधेव गुरुकारुणी ।
आरुणिवारुणश्चैव वैनेतयाः प्रकीर्तिताः ॥”)
वैनेयिकः, पुं, शस्त्राभ्यासरथः । तत्पठ्यायः ।
योग्यरथः ० । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१६ ।
(विनय एव । “विनयादिभ्यश्चक ।” ५ । ४ । ३२ ।
इति स्वार्थे टक् । विनयः ।) विनयसम्बन्धिनः,
त्रि । (यथा, महाभारते । १२ । ६८ । ४ ।
“सर्वे वैनेयिकं कृत्वा विनयघ्नो षड्भ्रान्तिम् ।
दाक्षिणानन्तरो भूत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ।
विधिं प्रपञ्च्य राण्यस्य सर्वलोकहिते रतः ॥”)
वैनायिकः, पुं, बौद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः । यथा,
“भित्तकः षपथोऽह्नीको बौद्धो वैनायिकः स्मृतः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वैनायिकं, स्त्री, (विनाशं कृतवतीति । विनाश +
टक् ।) नाडीनक्षत्रविशेषः । स तु जन्मर्था-
वधिजयोविश्रान्तत्वम् । यथा । जन्माद्यं कर्म
ततोऽपि दृष्टमं साधनिकं षोडशभम् । सतु-
द्यमष्टादशमं विनाशसंज्ञं जयोविशं आद्यातु
पञ्चविंशं मानसमेव नरः बहुषः स्यात् ॥
तत्रफलं यथा —
“इहादेहाद्यहानिः स्याज्जन्मर्ष उपतापिते ।
कर्मर्षं कर्मर्षा हानिः षोडश मनसि मानसे ॥
सूत्रिद्विगणवन्तुनां हानिः साधनिकं तथा ।
संतपे सासुदधिके मिश्रभृत्यार्थसंक्षयः ॥
वैनायिकं विनाशः स्यात् देहादिविषयस्य दाम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
निघनतारा । यथा,—
“वैनायिकर्षं वृष्टं यद्दृष्टं सृष्टं यद्भास्करयोः ।
जनयति रोगं बहुधा क्षीयं विपत्तयश्चापु ॥”
वैनायिकर्षं जयोविश्रान्तत्वम् । इति केचित् ।
वस्तुतस्तु वैनायिकपदं निघनतारापरम् । निघने-
ऽपि चेत्येकवाक्यत्वात् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
वैनायिकः, पुं, (विनाशो मतस्य । विनाश +
टक् । सर्वं दृष्टं ज्योतिकमिति ज्योतिकविज्ञान-
वादितादस्य तथात्वम् ।) ज्योतिकः । परतन्त्रः ।
जगन्नाभः । इति मेदिनी । विनाशसम्बन्धीये, त्रि ॥
वैनीतकः, पुं, स्त्री, परस्वरावाहनम् । इत्यमरः ॥
आरुद्रं वात्वं यत् सात्त्वान न चहति परस्परयेव
चहति तद्वैनीतकम् । यथा दोषो चहन् दोला-
वाहकः विनीयते स्मिति सात्त्विकारुद्रं धेति के
विनीतकः तेनेव स्वार्थे ष्ये इत्यौ वैनीतकम् ।
इति भरतः ॥ (विनीतसम्बन्धिनः, त्रि ॥
वैन्यः, पुं, (वेनस्यापत्यं पुमान् । वेन + “कुर्वा-
दिभ्यो ष्यः ।” ४ । १ । १५२ । इति ष्यः ।)
वेनपुत्रः । स तु पृथुराजः । यथा —
“वेनस्य मथिते पाणी स भूष्य महापुमान् ।
वेनो नाम महोपासो यः पृथुः परिकीर्तितः ।
येन दुग्धा महो पूर्वं प्रजापतिं हितकारकान् ॥”
इति वद्विपुराणे सर्गाशुभानननामाध्यायः ॥
(यथाच ऋग्वेदे । ८ । ६ । १० ।
“पृथो यद्वा वैन्यः सादनेस्त्वैव ॥”
“वैन्यो तेनस्य पुत्रः पृथो एतत्संज्ञो राजर्षिः ।”
इति तद्वाक्यं मायणः ।)
वैपरीत्यं, स्त्री, (विपरीत + अण् ।) विपरीतस्य
भावः । तत्पठ्यायः । अथाद्यः ० त्रिपठ्यायः १
विपठ्यायः ४ अथाद्यः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, माकेश्ये । ४५ । ४४ ।
“स्वभाववैपरीत्यम् प्रकृतेश्च विपठ्यायः ॥”)
वैपरीत्यलज्जालः, स्त्री, पुं, (वैपरीत्या लज्जालः ।)
स्वल्पपुत्रपुत्रपत्न्या लज्जालः । यथा,—
“लज्जालुर्वैपरीत्यान्या स्वल्पपुत्रपुत्रपत्न्या ।
वैपरीत्या च लज्जालुत्वाभिधानं प्रथो जयेत् ॥
लज्जालुर्वैपरीत्याः कटुकणाः कफापनुत ।
रसे नियामकश्चैव नानाविज्ञानकारकः ॥”
इति राजनिघण्टः ॥

वैभवं, स्त्री, विभवस्य भावः । विभवशब्दान्
ष्वाप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ६६ । १६१ ।

“सोऽप्यावेद्य यथार्थमम्बरचराधीशः क्षणान्
कल्पिता-
शेषस्योचितदिव्यवैभवविधिः सिद्धिप्रभावात्ततः ॥”
अतिशयः । यथा, भागवते । ५ । १८ । ११ ।

“यत्सङ्गलब्धं निजवीर्यवैभवं
तीर्थं सुदुः संस्पृशतां हि मानसम् ॥”

विभीर्भाव इत्यर्थे अयं प्रत्यये ऐन्ध्र्यम् । यथा,
भागवते । १० । १४ । ३८ ।

“जाभन्त एव जानन् किं बहूक्त्वा न मे प्रभो ।
मनसो वपुषो वाचो वैभवं तव गोचरः ॥”

वैभानिजं, स्त्री, (विभाजयितुर्धर्मिणम् । विभाजयित्
+ “ञितोऽण् ॥” ४ । ४ । ४६ । इति षष् ।
विभाजयितुर्गोलोपश्चेति काशिकोक्त्वा गि-
लोपः ।) विभाजयितुर्धर्मिणम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

वैभानं, स्त्री, देवोदानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ५५ । २ ।

“पूर्वं चैत्ररथं नाम दक्षिणे नन्दनं वनम् ।
वैभानं पश्चिमे श्रेले सावित्रशोत्तराचले ॥”

विभाजराजस्य तपःस्थानम् । यथा, हरि-
वंशे । २३ । १४ ।

“ततो विभाजितं तेन वैभानं नाम तदनम् ॥”
पुं, पर्वतविशेषः । यथा मार्कण्डेये । ५६ । १३ ।

“तरुञ्जरिति विख्याता वैभानं साचलं ययौ ।”
लोकविशेषः । यथा, हरिवंशे । १८ । ४६ ।

“वैभाना नाम ते लोका दिवि भान्ति सुद-
र्शनाः ॥”

वैभानः, पुं, (विमातुरपत्यमिति । विमात् + अण् ।)
वैभानेयः । इति जटाधरः ॥

वैभाना, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री ।) विमात्-
कन्या । वैभानशब्दादाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वैभानेयः, पुं, (विमातुरपत्यम् । विमात् + “शुभ्रा-
दित्यच् ॥” ४ । १ । २३ । इति टक् । विमात्पुत्रः ।

तत्पर्यायः । विमात्पुत्रः २ । वैभानः ३ । इति
जटाधरः ॥ (“तथोरभावे तथाविधौ वैभा-
नेयौ ॥” इति शुद्धितत्त्वे प्रेताह्लाधिकारि-
प्रस्तावे ॥)

वैभानेयी, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री । विमात् +
टक् । ततो ङीप् ।) विमात्कन्या । वैभानेय-
शब्दादीप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैसुक्तः, त्रि, विसुक्तिविशेषः । तद्भावे, स्त्री ।
विसुक्तशब्दात् षष्वाप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैसेयः, पुं, विनिमयः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैयाकरणः, त्रि, (आकरणं वेत्ति अधीते वा ।
आकरणं + “अण्प्रत्ययनादित्यच् ॥” ४ । ३ । ७३ ।
इति षष् । “नयाभ्यां पदान्ताभ्यामिति ॥” ७ ।
३ । ३ । इति यकारात् पूर्व ऐच् ।) आकरण-
वेत्ता । आकरणाधीता । आकरणशब्दात्
ष्वाप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैयाकरणाधीता, स्त्री, (आकरणाधीता । आकरण-
शब्दात् षष्वाप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैयाकरणाधीता, स्त्री, (आकरणाधीता । आकरण-
शब्दात् षष्वाप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैयाकरणाधीता, स्त्री, (आकरणाधीता । आकरण-
शब्दात् षष्वाप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

च निष्पन्नमिदम् । आकरणाधीता च ॥ (यथा,
पाणिनी । ६ । ३ । ७ ।

“वैयाकरणाध्यायां चतुर्थ्याः ॥”

यथा च महाभारते । ५ । ४३ । ६१ ।
“सर्वाधीनां आकरणाध्यायाकरण उच्यते ।
तन्मूलतो आकरणं आकरोतीति तत्तथा ॥”

वैयाकरणभाष्यः, पुं, वैयाकरणी भाष्या यस्य ।
इति सुश्रुतशब्दात् आकरणम् ॥

वैयाघ्रः, पुं, (आघ्रश्च विकारः । आघ्र + “प्राणि-
रजनादित्यच् ॥” ४ । ३ । १५४ । इति षष् ।
ततः वैयाघ्रश्च चर्मणा परिवृतो रथः । “हेप-
वैयाघ्रादण् ॥” ४ । २ । २२ । इति षष् ।) आघ्र-
चर्मणाच्छादितरथः । तत्पर्यायः । हेपः २ । इत्य-
मरः । १० । ५२८ । (यथा, महाभारते । २ । ५८ । ४ ।

“अयं सद्यःसमितां वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः ।
सुचक्रोपस्करः श्रीमान् क्रिष्णगोपाल-
मखितः ॥”

आघ्रसम्बन्धिनि, त्रि, यथा,—
“उत्तराभिमुखी भूत्वा निराहारा निरन्तरम् ।
वैयाघ्रचर्मणासना सोऽहंस्वर्णानना सती ॥
श्यांतिमयं शिवं शान्तं परं शिवकरं परम् ॥”

इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥
(यथा च दृष्टन्संहितायाम् । ४४ । १३ ।

“पूर्वाभिमुखः श्रीमान् वैयाघ्रं चर्मणि स्थितो
राजा ॥”

वैयाघ्रपदः, पुं, (आघ्रपदोऽपत्यमिति । आघ्रपद् +
अण् । यद्वा, आघ्रस्यैव पादावस्य इति बहु-
व्रीहौ “पादस्य लोपः इति ॥” ५ । ४ । ३८ । इति
अकारलोपे गर्गादित्वात् यच् । “पादः पत् ।”
६ । ४ । ३० । इति पदादेशः । “न युभ्यामिति ॥”
७ । ३ । ३ । यकारात् पूर्व ऐच् ।) गोत्रकारक-
सुनिविशेषः । यथा, तिथ्यादित्यच् ।

“वैयाघ्रपदगोत्राय सांज्ञितप्रवराय च ।
अपुत्राय ददास्येत् सलिलं भीष्मवर्मेणे ॥”
(यथा, महाभारते । ४ । ६ । ११ ।

“युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा
वैयाघ्रपदः पुनरस्ति विप्रः ॥”

वैयासिकः, पुं, (आसस्यापत्यम् । “आसवकृद्निघा-
देति ॥” ४ । १ । ६७ । इत्यस्य काशिकोक्त्वा
इत् अकारादेशश्च । न युभ्यामिति ऐच् ।)
आसस्यापत्यम् । इति सुश्रुतशब्दात् आकरणम् ॥
(यथा, भागवते । १० । १ । १४ ।

“यत् निसृज्य भृगुनन्दन साधुवाहं
वैयासिकः स भगवानथ विष्णुरातम् ।
प्रत्यर्थं कृष्णचरितं कलिकल्पप्रभं
याहर्त्तुमारभत भागवतप्रधानः ॥”

वैयासिकः, त्रि, (आसिनः क्रतुः । आस + ठण् ।
तत ऐच् ।) आसक्रतुर्महितादिः । इति
श्रीभागवतम् ॥

वैयुष्टः, त्रि, (शुष्टे दीयते कार्यम् । “शुष्टादित्यो-
ऽण् ॥” ५ । १ । ६७ । इति षष् । न युभ्यामिति ऐच् ।)
प्रातर्भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वैरं, स्त्री, (वीरस्य कर्म भावो वा । वीर + अण् ।)
विरोधः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८ ।
७ । ३६ ।

“बहुवैरेषु भूतेषु मोहितेष्वाममायया ॥”
तस्य समुत्थानं पञ्च । स्त्रीकृतम् १ यथा कृष्ण-
शिशुपालयोः । वास्तुजम् २ यथा कौरव-
पाण्डवानाम् । वाग्जम् ३ यथा द्रोणदुर्ययोः ।
सापन्नम् ४ यथा शुकिकर्माणां रथोः । अप-
राधजम् ५ यथा पूजनीयशक्तयोः । इति
महाभारतम् ॥

वैरक्तं, स्त्री, (विरक्तस्य भावः । विरक्त + अण् ।)
विरक्तता । विरक्तशब्दाद्वाचार्थे षष्वाप्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥

वैरङ्गिकः, त्रि, (विरङ्गं नित्यमर्हतीति । “ह्रिदा-
दिभ्यो नित्यम् ॥” ५ । १ । ६४ । इति ठण् ।)
विरागाहः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैरनिर्यातनं, स्त्री, (वैरस्य निर्यातनम् ।) कृताप-
कारस्य प्रत्यपकारः । तत्पर्यायः । वैरशुद्धिः २
प्रतीकारः ३ । इत्यमरः ॥

वैरप्रतिक्रिया, स्त्री, (वैरस्य प्रतिक्रिया ।) वैर-
निर्यातनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वैरशुद्धिः, स्त्री, (वैरस्य शुद्धिः ।) वैरनिर्यातनम् ।
इत्यमरः ॥

वैरागिकः, त्रि, (विरागं नित्यमर्हतीति । विराग +
ठण् ।) विरागाहः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वैरागी, [न] त्रि, (विरागस्य भावो वैरागम् ।
तदस्यास्योति इति ।) विषयेच्छारहितः ।
वैराग्ययुक्तः । यथा,—

“सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
सनत्कुमारो वैरागी चतुर्थः पुत्र एष च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे ०४ अध्यायः ॥

वैराग्यं, स्त्री, (विरागस्य भावः । विराग +
अण् ।) विषयतुच्छधीः । यथा,—
“ज्ञानवैराग्ययोर्भक्तिप्रवेशयोपयोगिता ।
इवन् प्रथममेवेति नाङ्गलसुचितं तयोः ॥
यदुभे चित्तकाटिष्यहेतू प्रायः सतां मते ।
सुकुमारस्वभावेयं भक्तिस्तद्वैराग्यरिता ॥”
यथा एकादशस्कन्धे ।
“तस्मान्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।
न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेददृष्ट ॥”
इति ॥

किन्तु ज्ञानविरक्त्यादिमाध्यं भक्त्यैव सिद्धयति ।
यथा तत्रैव ।
“यत् कर्मभिर्यत्पसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।
योगेन दानधर्मैश्च श्रेयोभिरितरैरपि ॥
सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तौ लभतेऽङ्गसा ।
स्वर्गापवर्गं मह्यम कथाश्चिदपि वाञ्छति ॥
रक्षिसुदहत्स्वत्तत्र जनस्य भजनं हरेः ।
विषयेषु गरिष्ठोऽपि रागः प्रायो विलीयते ॥
अनासक्तस्य विषयान् यथाहं सुपयुज्यते ।
निर्वन्धः कृष्णसम्बन्धे युक्तं वैराग्यमुच्यते ॥
प्रापञ्चितया बुद्ध्या हरिसम्बन्धिवस्तुनः ॥

वैरोधिः

सुमुच्युभिः परिखागो वैराग्यं फलं कथ्यते ॥”
इति भक्तिरसाद्वतसिन्धौ पूर्वभागे साधन-
लहरी ॥
वैराटः, पुं, इन्द्रगोपकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥
विराटसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (स्त्री, विपाटपर्व ॥
यथा, महाभारते । १ । २ । ५७ ।
“आरण्येयन्तः पर्वे वैराटस्तदनन्तरम् ॥”
विराटकन्यायां स्त्री । यथा, तत्रैव । १ । १ । ५८ ।
“अभिमन्योश्च वैराट्या पर्वे वैवाहिकं स्मृतम् ॥”
तथा च देवीभागवते । १ । ७ । ४ ।
“अभिमन्योर्वैरा भार्या वैराटी चाति-
सुन्दरी ॥”
विस्तृते च त्रि । यथा, महाभारते । १ । ३ । २१ ।
“वैराटपृष्ठसुखागं सर्वरत्नैरलङ्कृतम् ।
प्रदाय मरुतां लोकान् स राजन् प्रतिपद्यते ॥”
वैराट्या, स्त्री, जिनघोषप्रविद्यादेश्यकर्गतदेवी-
विष्णुषः । इति हेमचन्द्रः ॥
वैराटङ्कः, पुं, अलङ्कृतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वैरो, [न] पुं, (वैरस्यस्त्रीति । इतिः ।) शत्रुः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मग्नौ । ४ । १३३ ।
“वैरिणं नोपसेवेत सहायश्चैव वैरिणः ॥”)
वैरसम्बन्धिनि, त्रि ॥
वैरुष्यं, स्त्री, (विरूपस्य भावः ।) विरूपता ।
यथा,—
“वैरुष्यमङ्गेषु कश्चानपानो
मौख्यं तथा लज्जामसन्निवेशः ।
एतान् प्रधानं हति रूतवादी
शास्त्रेषु दूतस्य वधो न इष्टः ॥”
इति महानाटके ५ अङ्कः ॥
(असाधारणत्वम् । यथा, महाभारते । ५ ।
४३ । ७ ।
“निर्दिश्य सत्यं प्रवदन्ति वेदा-
स्तं विश्ववैरुष्यमुदाहरन्ति ॥”
विमदश्लम् । यथा, तत्रैव । १२ । २७० । २ ।
“एतच्छास्त्रोक्तवैरुष्यं वर्तते प्रतिज्ञतः ॥”)
वैरोचनः, पुं, (विरोचनस्यापत्यम् । विरोचन +
अण् ।) बुद्धः । बलिराजः । (यथा, महा-
भारते । ३ । २८ । १७ ।
“अथ वैरोचने दीघानिभान् विह्वान्मा-
वताम् ॥”)
अपिपुत्रः । सुव्यपुत्रः । सिद्धगणः । इति
शुद्धरत्नावली ॥
वैरोचननिकेतनः, स्त्री, (वैरोचनस्य बलेनिके-
तनम् ।) पातालम् । इति ह्यलायुधः ॥
वैरोचनिः, पुं, (विरोचनस्यापत्यम् । विरोचन +
इण् ।) बुद्धः । बलिराजः । (यथा, विष्णु-
पादादिकेशवर्णनस्तोत्रे । १ ।
“याभ्यां वैरोचनीस्तौ युगपदपि विपत्संपदो-
रेकधाम ॥”)
सुव्यपुत्रः । इति मेदिनी ॥
वैरोचिः, पुं, बाणदेवः । यथा, वैरोचिर्बलि-
नन्दनः । इति शुद्धरत्नावली ॥

५१८
वैवस्व

वैरोडारः, पुं, (वैरखोडारः ।) कृतापकारस्य
प्रत्यपकारः । यथा,—
“प्रतिकारः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं तथा ।
निर्यातनं वैरशुद्धिवैरोडारो निगद्यते ॥”
इति शुद्धरत्नावली ॥
वैलक्षण्यं, स्त्री, (विलक्षणस्य भावः । विलक्षण +
अण् ।) विलक्षणत्वम् । विलक्षणस्य भाव
इत्यर्थे णाप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा,
भागवते । १० । ५५ । २६ ।
“अवधायं शनैरीषद्वैलक्षण्येन योनिनः ॥”
विभिन्नत्वम् । यथा, मग्नौ कृष्णकः । १ । ८५ ।
“चेतादिष्वपि युगापचाररूपेण धम्मवैल-
क्षण्यम् ॥”)
वैल्यं, स्त्री, (विखल्येदम् । अण् ।) विखल्यम् ।
इत्यमरटीका ॥ विखल्यसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा,
मग्नौ । २ । ४५ ।
“त्राक्षणे वैल्यपालाशौ क्षत्रियो वाट-
खारिरी ॥”)
वैवधिकः, त्रि, (विवधेन ध्यायन्तुलादिना यव-
हरति । “विभाषा विवधवैवधात् ॥” ४ । ४ ।
१७ । इति ठक् ।) विवधेन ध्यायन्तुलादिना
यवहरति यः । पसारि इति भाषा । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ३०८ ।
“वलगाभिधा वैवधिको वलगामठमकारयन् ॥”
तत्पठ्यायः । वार्त्तावहः २ । इत्यमरभरतौ ॥
वार्त्तावहः ३ । इति शुद्धरत्नावली ॥
वैवर्ग्यं, स्त्री, (विवर्णस्य भावः ।) विवर्णता ।
विवर्णस्य भाव इत्यर्थे णाप्रत्ययेन निष्पन्न-
मिदम् । (यथा, कथासरित्सागरे । १६ । ४८८ ।
“सा वार्त्ता कर्णमागत्य तस्या वैवर्ग्यदायिनी ॥”
तत्पठ्यायः । सात्त्विकभावानामन्यतमम् । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १६६ ।
“स्तम्भः स्वदीर्घरीमाचः स्वरभङ्गोऽथ वैपथ्यः ।
वैवर्ग्यमस्युपलभ्य इत्यथो सात्त्विकाः स्मृताः ॥”)
वैवस्वतः, पुं, (विवस्वतोऽपत्यमिति । अण् ।) यमः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६६ । २३ ।
“एवं शशाः समतिहायनीत्यं
वैवस्वतस्यालभ्यमभ्युपैति ॥”
यथा च ऋग्वेदे । १० । १४ । १ ।
“वैवस्वतं संगमनं जनानां
यमं राजानं हविषादुवस्य ॥”
“वैवस्वतं विवस्वतः सुव्यस्य पुत्रम् ॥” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥ यथा च राजतरङ्गिण्याम् ।
४ । १५२ ।
“वनराजिप्रसामेन दिशं वैवस्वताङ्किताम् ॥”
रुद्रविशेषः । इति अटाधरः ॥ शनिः । सप्तमी
मन्ः । (यथा, रघुवगे । १ । ११ ।
“वैवस्वतो मनुनां माननीयो मनोयिषाम् ॥”)
वर्षमानोऽयम् । आसन्नान्वन्तरं वामनोऽव-
तारः । पुरन्दरः इन्द्रः । आदित्या वसवो
रुद्रा विश्वदेवा मरुद्गणाः । अश्विनोऽश्वभः ।
इत्याद्या देवा । कश्यपः अग्निः वशिष्ठः

वैवाहिक

विश्वामित्रः गोतमः जमदग्निः भरद्वाजः एते
सप्तर्षयः । इत्याहुः ऋगः श्रयतिः दिष्टः ५४ः
कश्यपः नरिष्यन्तः एषधः नाभागः कावः
एते मनुपुत्रा दश । इति श्रीभागवतमत्तम् ॥ १ ॥
अपि च ।
“सप्तमश्च प्रवक्ष्यामि यद्देवस्वतसुखतः ।
अत्रिष्वेव वशिष्ठश्च कश्यपो गौतमस्तथा ॥
भरद्वाजस्तथा योगी विश्वामित्रः प्रतापवान् ।
यमदग्निश्च सप्तैते संप्रति ये महर्षयः ॥
साध्या विश्वाश्च रुद्राश्च मरुतो वसवोऽश्विनौ ।
आदित्याश्च सुरास्तदन् सप्त देवगणाः स्मृताः ॥
इत्याहुः प्रमुखाश्चास्य दशपुत्राः स्मृता भुवि ।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु सप्त सप्त महर्षयः ॥
जला धर्मयवस्थानं प्रयाति परमं पदम् ॥”
इति मातस्य मन्वन्तरेऽनुकीर्णो नाम ६ अः ॥
अन्यथा ।
श्रीभार्कख्य उवाच ।
“आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे मरुद्-
गणाः ।
भृगवोऽङ्गिरसश्चाथो यत्र देवगणाः स्मृताः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा विश्वाः कश्यपात्मजाः ।
साध्याश्च मरुतो विश्वे धम्मपुत्रा गणास्तथा ॥
भृगोस्तु भृगवः पुत्राः शृङ्गिरोऽङ्गिरसः स्मृताः ।
एष संगस्तु मारोचो विज्ञेयः संप्रभाधिपः ॥
तेजस्वी नाम तेजोऽपि महात्मा यज्ञभागभृक् ।
अतानानागता ये च वनेनैते ये च संप्रतम् ॥
सर्वे ते त्रिदशशास्त्रे विद्येयस्तुल्यलक्षणाः ।
सहस्राणाः कुलिशिनः सर्वे एव पुरन्दराः ॥
सप्तवन्तो त्रयाः सर्वे षडङ्गिणो गजगामिनः ।
ते शतक्रतवः सर्वे भूताभिमवनेजसः ॥
धम्मार्थेः कारुणोत्तरोऽधिपत्यगुणास्विताः ।
भूतभयभयनाथाः षडस्य चेतनं त्रयं द्विज ॥
भूर्भुवोऽयं स्मृतो भ्रामरान्तर्गतो भुवः स्मृतम् ।
स्वराज्यश्च तथा स्वर्गस्तेऽन्योऽस्मिन् गद्यत ॥
अत्रिष्वेव वशिष्ठश्च कश्यपश्च महाशुभिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कौशिकः ॥
तथैव पुत्रो भगवात्कौक्यश्च महात्मनः ।
जमदग्निश्च सप्तैते सप्तयोऽथ तथात्तरं ॥
इत्याहुः मनुश्चैव दृष्टः श्रयतिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विश्वातो नाभागो दिष्ट एव च ॥
कश्यपश्च एषधश्च भूमिपा लोकविश्रुताः ।
मनोर्षेवस्वतस्येते नव पुत्राः प्रकीर्णताः ॥
वैवस्वतमिदं देवि । कथितं ते मयात्तरम् ।
अस्मिन् युत नरः सद्यः पठितं तेन सप्तमः ।
सुखतः पातकेः सर्वैः प्रगल्भं महदयुतम् ॥”
इति मातस्ययुगागे वैवस्वतस्यन्तरं ममभ्रमम् ॥
वैवस्वतो, स्त्री, (वैवस्वतस्य इयम् । अण् ।) ततो
दोषः ।) दक्षिणदिशा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वैवाहिकः, पुं, (विवाहाक्षयः । विवाहः + टण् ।)
कन्यापुत्रयोः स्वशुरः । वैवाह इति यद्वाभाषा ॥
समुधो इति हिन्दीभाषा । (तन्व्यायः । सम्बन्धी
२ ॥ यथा, कौतुकसंस्कृतः । ३ ।

वैशाखः

“अस्य नामसमानतासखसुतावेवाहिक-
 ग्रालक-
 अश्रुकासुकरयया गतवती न्याय्या तदेया मम”
 विवाहसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
 “पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।
 ते च सान्नातननः सर्वे पतिताः शूद्रतां गताः ॥”
 इत्युद्गाहणत्वम् ॥
 अपि च ।
 “कन्याभ्यश्च पित्रव्याहृत्य वैवाहिकं वम् ।
 अपुत्रकस्य कन्या स्वा धर्मजा पुत्रवहुरेत् ॥”
 इति दायनत्वं देवलः ॥
 (यथा च मनुः । २ । ६७ ।
 “वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः
 स्मृतः ॥”)
 वैश्यायनः, पुं, (विश्वस्य गोत्रापत्यम् । “अम्वा-
 द्विभ्यः फञ् ।” ४ । १ । ११० । इति फञ् ।)
 मुनिविशेषः । यथा,—
 “अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् ।
 त्रिमित्तश्च सुमन्तश्च वैश्यायनमेव च ॥
 पेलं तेषां चतुर्थश्च परमं मां महासुनिः ।
 अग्नेदश्रावकं पेलं जग्राह स महासुनिः ।
 यजुर्वेदप्रवक्तारं वैश्यायनमेव च ॥”
 इति कौर्मि ४६ अध्यायः ॥
 स च वज्रवारकः । यथा,—
 “जैमिनिश्च सुमन्तश्च वैश्यायन एव च ।
 पुलस्त्यः पुलहश्चैव पक्षिते वज्रवारकाः ॥”
 इति पुराणम् ॥
 वैश्वानरः, स्त्री, (विश्वसितुर्धर्म्याम् । विश्वसित् +
 “ऋतोश्च ।” ४ । ४ । ४६ । इति अच् । तत्र
 “विश्वसितुरिड्गोपश्च ॥” इति काशिकोक्त्या
 दृक्गोपः ।) अधिकारः । शस्त्राभावविशि-
 स्त्वम् । विगतं शस्त्रं यच्च । त्रिपूर्वशस्त्रशब्दा-
 दण्यप्रत्ययेन निष्पन्नमित् । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥
 वैशाखं, स्त्री, (विशाख एव । स्वार्थे ण्गि ।) धनु-
 र्बिदां संस्थानभेदः । यथा,—
 “म्यानाम्यालोद्वेशाखप्रथलोद्गानि मण्डलम् ।
 समपादश्च—”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, हरिवंशे । ११० । ४४ ।
 “वज्रपातनिभं धगं पातयित्वा ममोपरि ।
 भूयः प्रहृत्कामो मां वैशाखिनास्थितो
 महीम् ॥”
 पुरविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ६७५ ।
 “वैशाखाख्ये पुरे राक्षः पुत्रावावां दिमाहको ॥”
 वैशाखः, पुं, (विशाखा प्रयोजनमस्य । विशाखा
 + “विशाखाभादादिति ।” ५ । १ । ११० ।
 इति अच् ।) मन्थानदण्डः । (यथा, शिशुपाल-
 वधे । ११ । ८ ।
 “दन्तरकरदक्षाः क्षिप्रवैशाखशैले ॥”
 वैशाखो पौर्णमासो अस्मिन् । “सास्मिन्
 पौर्णमासीति ।” ४ । २ । २१ । इति अच् ।)

**५२०
 वैशाखः**

द्वादशमासान्तगतप्रथममासः । तत्पर्यायः ।
 माधवः २ राधः ३ । इत्यमरः ॥ चान्द्रस्य
 तस्य लक्षणम् ।
 “विशाखातारकायुक्ता वैशाखी पूर्णिमा भवेत् ।
 सा वैशाखी यत्र मासं स वैशाखः प्रकीर्तितः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 स तु मेघस्थरविकः सौरः । तत्र जातफलम् ।
 “पुमान् विनीतो द्विजदेवभक्तो
 धर्मस्य कर्ता सृजनस्य भर्ता ।
 गुणाभिराभोरथ जगन्निधयः स्यात्
 वैशाखमासं खलु जन्म यस्य ॥”
 इति कौस्तुभप्रदीपः ॥ * ॥
 अथ वैशाखकृत्यम् । तत्र पञ्चपुराणम् ।
 “तुलामकरमेघेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।
 हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥”
 वैष्णव्यान्तरे ।
 “गवामर्हप्रस्तानां लक्षं दत्त्वा तु यत् फलम् ।
 तत् फलं लभते राजन् मेघे स्नात्वा तु आङ्ग-
 वीम् ॥”
 पितामहः ।
 “कार्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे मासि विशेषतः ।
 कृष्णादिनयमानाश्च चान्द्रमानप्रमाणतः ॥”
 आर्ष्या कार्तिकादिस्नाने सौरचान्द्रयोर्विकल्पे-
 नानुष्ठानम् । तत्र चान्द्रमपि द्विविधम् । तथा
 च विष्णुः ।
 “दशं वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।
 पुण्यान्यस्नानं त्रिंशत्सु मकरस्य दिवाकरे ॥”
 दशं दशान्तयागसम्बन्धिनीं प्रतिपदमारभ्य
 त्रिंशत्तृतीयम् । नारायणोपाध्यायस्तु दशंपौर्ण-
 मासीति पूर्वदिनसङ्कल्पपरमिति । तत्र सौर-
 ज्ये राशुल्लेखः कार्यः ।
 “संक्रान्तिविहितं कार्यं संक्रान्तिः परि-
 कीर्तिता ।
 मासोल्लेखश्चेतरस्मिन् रविराशिस्थितिस्तथा ॥”
 इति गारुड्यात् ॥ * ॥
 ततश्चातगोदयकाले मन्थनं कृत्वाचम्य उदङ्-
 मुखः ॐ नत् सदितुर्चायं अद्य वैशाखे मासि
 अमुकपत्ने अमुकतिथावारभ्य मेघस्थरविं यावत्
 प्रत्यहं अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा श्रीविष्णु-
 प्रीतिकामः प्रातःस्नानमहं करिष्ये । इति ।
 गङ्गायाम् अर्हप्रस्तनगवीलक्षदानजन्यफलसम-
 फलप्राप्तिकामो विष्णुप्रीतिकामो वा इति
 सङ्कल्प्य यथोक्तविधिना स्नायात् । प्रतिदिन-
 सङ्कल्पे तु चारभ्य मेघस्थरविं यावत् प्रत्यह-
 मिति न वक्तव्यं किन्तु मासीत्यनन्तरं मेघ-
 राशिस्थरवौ इत्यधिकं वक्तव्यम् । चान्द्रं तु
 मास्यनन्तरं शुक्लपक्षे प्रतिपदि तिथावारभ्य
 दशंपर्यन्तमित्युच्यते । प्रतिदिनसङ्कल्पे
 त्वारभ्य प्रत्यहमन्थनं न वक्तव्यम् । एवं लण्य-
 प्रतिपदारभ्य ऊहनीयम् । एवं मासान्तरे
 चोहनीयम् । सङ्कल्पाकरणे फलदानमाह
 भविष्यपुराणम् ।

वैशाखः

“सङ्कल्पेन विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।
 फलचात्प्राप्त्यकं तस्य धर्मस्याहं चयो भवेत् ॥” *
 महार्णवे ।
 “यो ददाति हि मेघारौ शक्तनमुघटान्वितान् ।
 पितृभुविश्य विप्रैभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 विप्रैभ्यः पादुकां कृत्वां पितृभ्यो विधुवे शुभम् ॥”
 पितृभ्यः पितृभुविश्य । अत्र विष्णुरहस्यम् ।
 “अयने कौटिल्युत्तं लक्षं विष्णुपदौषु च ।
 षड्भूतिसहस्रसु षड्भूतियासुदाहृतम् ॥
 श्रुतमिन्द्रजये पुण्यं सहस्रसु दिनक्षये ।
 विधुवे श्रुतसाहस्रमा का-मा-वैश्वनन्तकम् ॥”
 इति मत्स्यपुराणोक्तश्रुतसहस्रगुणिततत्कर्मफल-
 जनकत्वेन विवक्षणीयत्वात्मेघादाविद्यपि विधुव-
 संक्रान्तिपुण्यकालपरम् । अन्यथा कालहृय-
 कल्पनापत्तेः । अवहारोऽपि तथा ॥ * ॥ संक्र-
 मणपुण्यकालस्तु दिनसंक्रमणे कृतं दिनम् ।
 “षड्भूतिसुखेऽतीते वृत्ते च विधुवदये ।
 भविष्यत्यने पुण्यमर्तोते चोत्तरायणे ॥”
 इति तु पुण्यतरकालपरं दिनवृत्तोत्तरायणादि-
 विहितविश्रुतिदण्डादीनां रात्रिप्रविष्टभाग-
 स्यापि पुण्यत्वम् । रात्रिसंक्रमे तु दृश्यन्त-
 प्रथमयामहयाभ्यन्तरे तद्विषयीयशेषयामहयं
 पुण्यम् । दण्डहयात्मकमध्याह्ने तद्विषयीय-
 तिथेरभेदे तु तद्विषयीयशेषयामहयं पुण्यम् ।
 भेदे तु तद्विषयीयशेषयामहयं पुण्यं परद्वि-
 सीयात्तयामहयश्च । तिथ्यभेदभेदोर्हत्कालायने
 तद्विषयीयशेषयामहयम् । उत्तरायणे, पर-
 द्विषयीयशेषयामहयम् । दृष्टाधिकशेषार्ह-
 रात्रिसंक्रमणे परदिनाद्ययामहयम् । सन्ध्या-
 संक्रमणे तु दिनदृष्टे दिनस्य रात्रिदृष्टे रात्रे-
 र्यवस्यति ॥ * ॥ संक्रान्त्यां स्नानमावश्यकम् ।
 अनिष्टसंक्रमणे तु तद्दोषशान्त्यर्थं धुस्त्रबोज-
 सलिलेन सर्वोषधिजलेन च स्नानं विष्णुपूजनं
 तत्कर्मजपः । संक्रान्तिकाल एव स्त्रीतेलमांस्-
 वध्यम् । इन्द्रजयेऽम्बास्यायाम् । दिनक्षये तिथि-
 क्षये । आ-वा-मा-वैषु आषाढकार्तिकमाघ-
 वैशाखपौर्णमासीषु ॥ * ॥ ततः कृतस्नानादिः
 प्राङ्मुख उदङ्मुखं ब्राह्मणं गन्धपुष्याभ्यां पूज-
 यित्वा जलघटान्वितशक्तं जलघटान्वित-
 शक्तुभ्यो नमः इति पूजयित्वा ब्राह्मणहस्ते जलं
 दत्त्वा घटं संप्रोक्ष्य वामहस्ते स्पृष्ट्वा कुशक्षय-
 तिलजलान्याहाय ॐ नत् सदितुर्चायं षोड्शो
 अथासुके मास्यसुकपत्नेऽसुकतिथौ महोविधुव-
 संक्रान्त्यां अमुकगोत्रस्य पितुरसुकदेवशर्माः
 सर्वपापविमुक्तिकामः एतान् जलघटान्वित-
 शक्तुं विष्णुदेवताकान् अमुकगोत्राय अमुक-
 देवशर्मेण ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रदानीति
 ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात् ब्राह्मणस्तु दक्षिण-
 हस्ततलमध्यभागादियतीर्थेन ओमित्यनेन ए-
 च्छीत्वा स्वस्तीकृत्वा मायत्रौ कामस्तुतिश्च पठेत् ।
 जलघटान्विताः शक्तौ विष्णुदेवताकाः । इति
 वदेत् । ततो दक्षिणां दद्यात् । यथा ॐ अद्ये-

वैशाखः

द्यादि कृतेन च लघुवृत्तान्तशुक्रदानकर्मणः
प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां क्विचिन् काचनमन्त्रं ब्राह्म
खायाहं दद्यामीति । ततः अष्टिदावधारणम् ।
ब्राह्मणविशेषानुपदेशे यथासम्भवगोत्रनाम्न
ब्राह्मणादेति विशेषः । तत्र ब्राह्मणासन्निधाने
तुभ्यमिति न देयम् । भूमौ त्यागजलप्रक्षेपः ।
यवमन्त्रत्रापि सम्प्रदे इति वाक्ये विशेषः ।
सत्यान्नाभावे तत्सम्बन्धि तत्कामो विष्णुप्रोति
कामो वा विष्णवे दत्त्वा ब्राह्मणाय पश्चान्
प्रतिपादयेत् ।
“देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दत्त्वा तु दक्षिणाम् ।
तन् सर्वं ब्राह्मणे दद्यादन्वया निष्कलं भवेत् ॥”
इति मन्त्रसूक्तान् ॥
दक्षेयत्र देयानीति वाराहोपे पाठः ॥ ॥
“वैशाखे यो घटं पूर्णं सभोष्यं वै दिव्यकम् ।
दद्यात्सुक्ता राजेन्द्र स याति परमां गतिम् ॥”
अत्रापि यथायोग्यं संपूज्य पूर्ववद्वाक्येन मनो-
रक्षणकार्येण सभोष्यघटो देयः ॥ ॥ स्मृतिः ।
“मेघादौ शुक्लवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी ॥”
तत्रापि यथायोग्यं संपूज्य पूर्ववत् वाक्यं कृत्वा
पठेत् ।
“ॐ एष घर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवान्तकः ।
अस्य प्रदानान् सफलता मम सन्त मनोरथाः ॥”
इति मन्त्रलिङ्गात्मनोरथफलत्वं ज्ञेयम् ॥ ॥
कृत्यचिन्तामणौ ।
“मस्तरं निम्नपत्राभ्यां योऽर्पित मेघगने रवौ ।
अपि रोषान्वितस्तस्य तत्तकः किं करिष्यति ॥”
उत्तरार्हे तु ।
“मेघस्य च विधौ तत्र नास्त्यङ्ग विशेषं भयम् ॥”
इति संवत्सरपदीये पाठः ॥
तत्र च मेघस्थरविस्थितिकाले मस्तरं निम्नपत्र-
द्वयञ्च भक्षयेत् ॥ ॥ भविष्ये ।
“या शुक्ला नरशाङ्गुलवैशाखे मासि वै तिथिः
द्वितीया सात्तया ख्याता गौर्वाणेरपि वन्दिता ।
योऽस्यां दद्यात् करकान् वारिवाजसमन्वितान् ।
स याति पुंरुषो वीर लोकात्तु वै हेममालिनः ॥”
वाजसनेयम् । हेममालिनः सुख्येभ्यः । ततो जलान-
समन्वितकरकदाने सुख्ये लोकागमनं फलम् ।
दानानुष्ठानं पूर्ववत् ॥ ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
“वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां कृतं युगम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे च त्रेता च नवमेऽहनि ॥
अथ भाद्रपदे मासि त्रयोदश्यान् ह्यपरम् ।
माघे तु पौर्णमास्यान् घोरं कलियुगं स्मृतम् ॥
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तैः विश्रुताः ॥”
तत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यान्ता एव तथैव
तिथिलक्षाभिधानान् । सुख्यवाचित्वे कार्तिके
नवमेऽहनीति सिद्धौ शुक्लपक्ष इति अर्थ
स्यात् ॥ ॥ आसां पशुनामाह विष्णुपुराणम् ।
“एता युगाद्याः कथिताः पुराणै-
रनन्तपुण्यास्तथैव चतस्रः ।
उपप्लवे चक्रमसौ रवेच्छि-
व्यादृकास्त्रयनद्वये च ॥

पूर

वैशाखः

पानीयमप्यत्र तिलैश्च मिश्रं
दद्यात् पित्रभ्यः प्रकतो मनुष्यः ।
आहं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतन् पितरो वदन्ति ॥”
उपप्लवे यद्यथे ॥ ॥ देवीपुराणम् ।
“युगाद्या वर्धेऽङ्गि स प्रभो पार्वतीप्रिया ।
रवेन्दयमौत्तमी न तत्र तिथियुगमता ॥” ॥
अथ यत्नोयामधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् ।
“तस्यां कार्यां यवेर्होमो यवेविष्णुं समर्पयेत् ।
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशवेद-
यवान् ॥
पूजयेच्छुक्रं गङ्गां केलासच हिमालयम् ।
भगोरथश्च वृषतिं सागराणां सुखावहम् ॥” ॥
स्कान्दे ।
“वैशाखस्य मिते पत्ने द्वितीयात्तयमंश्रुता ।
तत्र मां लेपयेद्दन्त्यैर्लेपनेरतिशोभनेः ॥”
मां जगताथम् ॥ ॥ अथत्रापि ।
तथा च जगताथकानमधिकृत्य भविष्ये ।
“संवत्सरफलं राजन् नवम्यां कार्तिके तथा ।
मन्वादी च युगादौ च मासत्रयफलं भवेत् ॥” ॥
मन्वादयस्तु भविष्यमातस्यथेः ।
“अथयुक्तशुक्रनवमी दादशी कार्तिकी तथा ।
द्वितीया चैत्रमासस्य यथा भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्याप्यभावाद्या पौषस्येकादशी तथा ।
आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥
आश्विनस्याष्टमी ऋष्या तथा आषाढस्य पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पंचदशी
मिताः ॥
मन्वन्तरादयस्त्रेता दत्तस्यान्तयकारिकाः ॥”
अमात्रास्याष्टमी यतिरिक्ताः शुक्लाः उपक्रमोप
संहारयोः शुक्लालकीर्तनात् ॥ ॥ नारदीये ।
“वैशाखे शुक्लपक्षे तु दादशी वैशाखी तिथिः ।
तस्यां शांतलनोयेन स्नापयेत् केशार्थं श्रुतिः ॥”
इयं पिपातकदादशी । तत्र युगादरापिणा ।
तत्र विष्णुपूजने उपवासीतरविधानात् ॥ ॥
अथ यवाप्रश्नाहम् । तत्र वैशाखशुक्लपक्षे कुल
शानिशुक्रनवमिरे नन्दारिक्ताः त्रयोदशीतरतिथौ
जम्बुजम्बुजमन्त्रजन्मतिथिजम्बुजजन्मत्रयपथ
मन्तारात्रयेतरेषु पूर्वफलगुणोपूर्वभाद्रपदपूर्व-
षाढामघाभरणश्रेयादेतरनन्तये यवप्रालं
कर्षयम् । तच्छेषभोजनम् एतादृगतिप्रियां
विषुवसंक्रान्तौ अन्तयत्नोययाश्च विशेषत
कर्षयम् । वैशाखाकरगो ज्येष्ठशुक्लपक्षे
आषाढशुक्लपक्षे च हरिश्चयनेतरत्र कर्षयम् ।
इति अथनक्षत्रम् ॥ ॥ ॥ अथ वैशाख-
माहात्म्यम् ।
“ये कार्तिकव्रतपरा ये माघपरिनिष्ठिताः ।
ये वैशाखव्रतासक्तास्तेषां तुष्टः सदा हरिः ॥
सर्वेषामेव मानानां वैशाखः प्रवरः स्मृतः ।
पुरा हरिमुखे राजन् श्रुतमेतन्न संशयः ॥
तत्र खानं जपो होमः आहं दानादि यत्
कृतम् ॥

वैशाखः

तन् सर्वं भूपतिर्होतुः सत्वमस्यसुप्यते ।
एकतः सर्वतीर्थानि सर्वं यद्वाः सदक्षिणाः ।
भूप वैशाखमासाद्य कोऽप्येनापि नो समाः ॥
मेवतुल्यानि हेमानि सर्वदानानि चैकतः ।
एकतः सर्वदा भूप माधवो माघवप्रियः ॥
असंख्यानि च पापानि बहुजन्मान्तानि च ।
निमेघार्हेन राजेन्द्र विषयं यान्ति माघवे ॥
वैशाखमागतं दृष्ट्वा पित्राणां सुखयो भवेत् ।
पुत्रो नियममाचर्य अस्माभ्यस्तु रिर्याति ॥
आगतं माघवं दृष्ट्वा कस्यचित् पापसंशयाः ।
अस्माकं नाशकामोऽर्थं भूपत ध्रुवमागतः ॥
वैशाखं परमं मामं माघवस्येति ह प्रियम् ।
नियमेन समाचर्य न भूयो जायत नरः ॥
मनसा संस्मरं द्यस्तु नियमं माघवोऽहम् ।
पुयते पातकेः सर्वैः शक्रो मच्च मोदते ॥
वचमा यो वदेद्भूप वैशाखं माघवप्रियम् ।
अहं समाचरिष्यामि स गच्छेद्ब्रह्मणः पुरम् ॥
यः समाचरते भूप नियमेन तु माघवम् ।
स पिण्डो रूपमासाद्य विष्णुना सच्च मोदते ॥
नियमेन समाचर्य एकदाहमपि भूपते ।
पितरस्तारितास्तेन यास्यन्ति परमां गतिम् ॥
तस्मिन् ज्ञात्वा विष्णुज्ञात्वा दम्भमातसर्षेवर्जितः ।
दुःखितान् लभते कामान् मौषिण्योदयितो भवेत् ॥
ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा भिक्षुस्त्रीविघातकः ।
नियमेन नयन्नामं स मुक्तः सर्वपातकान् ॥
पातकानामेकमेव प्रायश्चित्तं विद्वेद्यथाः ।
सर्वपापममृशती तत्र कार्या विचारणा ॥
वैशाखस्नायिनो लोकाः शौचानुसंधानोत्सुकाः ।
पापं न तेषां सतिमतिह लोके परत्र च ॥
सर्वस्वदानं विधिवत् सर्वदा परिशोधनम् ।
चान्द्रायणञ्च विधित्वा लक्ष्णं चैवातिशुद्धकम् ॥
पुण्यज्जाभिगमनं सर्वपापपणाशनम् ।
देवताभ्यर्चनं चैव तथैवातिथिसंबन्धम् ॥
कदापि येनाचरितं वाकुलः कायकर्मभिः ।
संप्राप्य ते तु कुलोन्म माघवे नियमं नराः ॥
समाचरन्ति ये मामं माघवं कृतबुद्धयः ।
सदा प्रीतिमनास्तेषां श्रीकृष्णो देवकोऽसुतः ॥
या नारी विधवा भूत्वा माघवे नियमं चरेत् ।
कुलायुतमहसन्तु नयते परमं पदम् ॥
पुत्रेषापीह किं कार्या येन नाचरितं कृप ।
वैशाखं पुत्रशान्तकान् नारी धन्या हरिप्रिया ॥
यो माघवेऽर्थेयदाजन् गोविन्दं गोपयत्तमम् ।
न तस्य विद्यते संख्या पुत्रनस्य फलस्य च ॥
वैष्णवस्य तु घर्मस्य पारं गन्तुं यदौच्छसि ।
नरेन्द्र माघवं मामं नियमेन समाचर ॥
किं करिष्यति सांख्येन योगेन नरनायक ।
मुक्तिमिच्छसि चेदाजन् माघवं माघवेऽहम् ॥
अभयमन्त्रं राजन् कृपतिप्रहसंभावम् ।
नत्यापं संशयं याति माघवे नियमे कृतं ॥
रखे यदि रिपु जेतुं त्वमिच्छसि नराधिप ।
नियमेन तदा विष्णोः प्रियं माघवमाचर ॥
यदि सांसारिकं दुःखं हन्तुमिच्छसि भूमिप ।

वैशिकः

तदा नियममास्याय माधवे माधवं भज ॥
 राज्यभोगांश्च विप्लान् पुत्रमित्रादिमस्यदम् ।
 यद्विच्छसि तदा विणोः प्रियं माधवमाचर ॥
 त्यक्तमिच्छसि राजेन्द्र जन्ममृत्युजरादिवम् ॥
 भयं यदि तदा विणोः प्रियं माधवमाचर ॥
 येनाचरितो मामो माधवः पापवृद्धिभिः ।
 नरकात्त निवर्त्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना हरैः ॥
 न वैशाखमसो मामो विशेषः केषुवप्रियः ।
 अत्रनेन क्षिपेद्यस्तु तं विद्यान्निकषात्तज्ज ॥
 यत्तिस्र विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी ।
 वैशाखे नरकं याति ह्यक्रत्वा नियमं नरः ॥
 तस्माद्राजन् प्रथमेन कुरु त्वं माधवव्रतम् ।
 यस्याचरणमात्रेण हरिस्तुष्टो भविष्यति ॥
 तावद्दर्शन्ति पुण्यानि स्वर्गं सर्वे रसान्ते ।
 यावन्नायाति राजेन्द्र माधवो माधवप्रियः ॥
 अणुमात्रम् यत्किञ्चिद्दयो ददाति च माधवे ।
 काले वा यदि वाकालं कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
 यतोदधीना राजर्षिः सद्यो नैवोपपद्यते ।
 तथैव माधवे मासि न स्यं पापपुण्ययोः ॥
 नाचारि धर्माचरणेन माधवं
 नाराधितो येः पुरुषप्रधानः ।
 येन श्रुता भूप कथा सुरारै-
 स्तर्गां वृथा जन्म नराधमानाम् ॥
 न पौड्यन्ति ग्रहराजसा गणा
 यन्ताः पिशाचोरगभूतदानवाः ।
 यो माधवे मासि नरेन्द्रवर्षं
 ध्रुवं सुरारैर्व्रतमाचरन्ति च ॥”
 इति पाशोत्तरखण्डे वैशाखमाहात्म्यकथने १६८
 अध्यायः ॥
 वैशाखी, स्त्री, (विशाखया युक्ता पौर्णमासी ।
 “नक्षत्रेण युक्तः कालः ।” ४ । २ । ३ । इत्यण् ।
 ततो ङीप् ।) वैशाखमामस्य पूर्णिमा । यथा,
 “विशाखावारकायुक्ता वैशाखी पूर्णिमा
 भवेत् ।”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 तत्र तर्पणफलम् । वैशाखीमुपक्रम्य यमः ।
 “गौरान् वा यदि वा जगान् तिलान् चोद्दिग्
 संयुतान् ।
 प्रीयतां धर्मराजेति पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ॥
 यावञ्जीवन्तं पापं तत्तन्नादादेव नश्यति ।
 अष्टायुनश्च तिष्ठन्तु स्वर्गलोके न संशयः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥३॥
 रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वसुदेवस्य
 स्त्रीगामन्यतमा । यथा, हरिवंशे । ३५ । २ ।
 “वैशाखी च तथा भद्रा गुनाभा चैव
 पञ्चमा ॥”)
 वैशिकः, पुं, (विशेषेण जीवतीति । वैश + “वेतना-
 दिभ्यो जीवति ।” ४ । १ । २ । इति ठक् ।)
 निविधनायकान्तर्गतनायकविशेषः । यथा,—
 ऋत्वारस्य उभयसाध्वान्नायकोऽपि निरूप्यते ।
 स च त्रिविधः । पतिरुपपत्तिवैशिकश्च । बहु-
 वैशाभोगोपरसिको वैशिकः । यथा,—

वैशिकः

“काचीकलकण्ठकोमलनाभिकान्तिं
 पारावतध्वनिविचित्रितकण्ठपालिम् ।
 उद्भ्रान्तलोचनचकोरमनःकरङ्ग-
 माशास्त्रे कम्पि वारविलासवत्याः ॥” ३॥
 वैशिकस्तनममध्यमाधममेदान्निविधः । दधिसा-
 श्रमप्रकीर्णं अपि उपचारपरायणः उत्तमः ।
 यथा,—
 “चक्षुःप्रान्तसुदीक्ष्य पद्मलङ्घः शोणारविन्द-
 प्रियं
 नोक्षेज्जल्पति न स्मितं वितनुते यस्मात्ति वीर्णं
 न वा ।
 तत्पोपान्तसुपेत्य किन्तु एलकभाजकपोलदुतिः
 कान्तः केवलमानतेन शिरसा सुक्तासजं
 गुम्फति ॥” ३॥
 प्रियायाः प्रकोपे यः प्रकोपमशुरागं वा न
 प्रकटयति चैथया ममोभावं यस्मात्ति समध्यमः ।
 यथा,—
 “आस्यं यद्यपि ह्यास्यवर्चितमिदं लास्येन हीनं
 वचो
 नेत्र शोणसरोपकान्तिरुचिरे कापि क्षणं
 स्मर्यते ।
 मालायाः करणोद्यमो न कविकारम्भः कुचा-
 म्भीजयो-
 र्धूपः कुन्तलधोरणीयु सुतनोः सायन्तनो
 दृश्यते ॥” ३॥
 भयङ्गपालञ्जाश्रयः कामक्रीडायात्मकतत्त्व्या-
 ज्यविचारोद्यमः । यथा,—
 “उद्द्यति हृदि नैव यस्य लज्जा
 न च करुणा न च कोऽपि भीतिलेशः ।
 वकुलसुकुलकोषकोमलां मां
 पुनरपि तस्य करेण सातयेथाः ॥” ३॥
 मानौ चतुरः शठ एवान्तर्भवति । मानो यथा,
 “वात्याकृतपरायणं तव वचो वचोपमेयं मनः
 श्रुत्वा वाचमिमामपास्य विनयं आज्ञाद्भिः
 प्रस्थिते ।
 प्रातर्चक्रविलोकेने परिहृतालापे विवृत्तानने
 प्राणेशे नियतं पतन्ति ह्रपणा वामभ्रुवो
 दृश्यः ॥”
 वाक्चेष्टाशयज्ञसमागमश्चतुरः । वचनशयज्ञ-
 समागमो यथा,—
 “तमोजटाले हरिदन्तराले
 काले निशायास्तव निर्गतायाः ।
 तटे नदीनां निकटे वनानां
 घटेन शतोदरि ! कः सहायः ॥”
 चेष्टाशयज्ञसमागमो यथा,—
 “कान्ति कनकजम्बीरं करे कम्पि कुर्याति ।
 अगारलिखिते भानौ बिन्दुभिस्तुस्वी ददौ ॥”
 इति रसमञ्जरी ॥
 (वैशसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, ऋक्कण्टिके ।
 १ अङ्के ।
 “नृसिंहं सामवेदं गणितमथ कलां वैशिकीं
 ह्यस्तिशुचां

वैशेषि

ज्ञात्वा शर्वप्रसादात् यपगततिमिरे चक्षुषी
 चोपलभ्य ॥”)
 वैशेषि, स्त्री, (विशिष्टस्य भावः ।) विशिष्टत्वम् ।
 तत्तु सम्बन्धपदार्थः । विशिष्टधीनियामक इति
 यावत् । यथा, “विशिष्टवैशिष्ट्याद्यभ्युपगम-
 वादः” इति शिरोमणिः ॥ दृष्टसंयोगवान् इति
 शाब्दबोधो न विशिष्टवैशिष्ट्यावगाही । खले
 कपोतव्यायेनैव तन्स्वीकारात् । इति भावः ।
 इति जागदीशी सामान्यलक्षणा ॥ * ॥
 (असाधारणत्वम् । यथा, महाभारते । १३ ।
 २५६ । ४२ ।
 “त्रियु लोकेषु तावच्च वैशिष्टं प्रतिपत्स्यसे ।
 सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यसि जनार्दन ॥”)
 वैशेषिकः, पुं, (विशेषं वेत्ति अधीते वा । विशेष +
 ठक् ।) कथादमुनिवृत्तदर्शनशास्त्रवेत्ता । तत्-
 पथ्यायः । औलुख्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (विशेषमधिकृत्य क्रतो गम्यः । विशेष + “अधि-
 कृत्यक्रते गम्ये” ४ । १ । ८७ । इति ठक् ।)
 कथादमुनिवृत्तदर्शनशास्त्रविशेषः । स तु विशेष-
 पदार्थनिरूपकप्रत्ययः । अस्य मतं व्यायदर्शनमत-
 तुल्यम् । अत्र जगतः कारणं परमाणुप्रत्येकं
 निरूपितम् ॥ * ॥ इह खलु निखिलप्रस्तावन्-
 निधर्मप्रतिकूलवेदनीयतया निखिलात्मसंबन्ध-
 मिदं दुःखं जिहासतस्तद्दुर्नोपायं जिज्ञासुः
 परमेश्वरसाक्षात्कारमुपायमाकलयति ।
 “यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयन्तीह मानवाः ।
 तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥”
 इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यात् । परमेश्वरस्य
 साक्षात्कारश्च अवयमननभावनाभिर्भावनोयः ।
 यदाह ।
 “आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासवलेन च ।
 त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगसुत्तमम् ॥”
 इति ॥
 तत्र मननमनुमानाधीनम् । अनुमानश्च आभि-
 ज्ञानाधीनम् । आभिज्ञानश्च पदार्थविवेकसा-
 पेक्षम् । अतः पदार्थघटकम् “अथातो धम्मं
 याखास्यामः ॥” इत्यादिकार्यो दृश्यलक्षणो
 कणभक्षेण भगवता अवस्थापि । तत्राद्भिकद्वया-
 त्मके प्रथमेऽध्याये सम्भवेतांशेषपदार्थकथनम-
 कारि । तत्रापि प्रथमाद्भिके जातिमन्निरूपणम् ।
 द्वितीयाद्भिके आतिविशेषयोर्निरूपणम् ।
 आद्भिकद्वयात्मके द्वितीये भूतदिकाललक्षणम् ।
 तत्रापि प्रथमाद्भिके भूतविशेषलक्षणम् । द्वितीये
 दिकालप्रतिपादनम् । आद्भिकद्वयात्मके तृतीये
 आत्मान्तःकरणलक्षणम् । तत्राप्यात्मलक्षणं
 प्रथमे । द्वितीये अन्तःकरणलक्षणम् । आद्भिक-
 द्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनम् ।
 तत्रापि प्रथमे तदुपयोगिविवेचनम् । द्वितीये
 शरीरविवेचनम् । आद्भिकद्वयवति पञ्चमे कर्म-
 प्रतिपादनम् । तत्रापि प्रथमे शरीरसम्बन्धि-
 कर्मचिन्तनम् । आद्भिकद्वयशालिनि षष्ठे
 औत्तम्यनिरूपणम् । तत्रापि प्रथमे दानप्रति-

वैश्यः

गृहधर्मविवेकः । द्वितीये चातुराश्रमोचित-
धर्मनिरूपणम् । तथाविधे सप्रमे गुणसमवाय-
प्रतिपादनम् । तत्रापि प्रथमे बुद्धिनिरपेक्षगुण-
प्रतिपादनम् । द्वितीये तन्नापेक्षगुणप्रतिपादनं
समवायप्रतिपादनम् । अष्टमे निविकल्पक-
सविकल्पकप्रथमप्रमाणचिन्तनम् । नवमे बुद्धि-
विशेषप्रतिपादनम् । दशमे अनुमानप्रतिपाद-
नम् । तत्र उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति
त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । इति वैशेषिक-
ग्रन्थविवरणम् ॥ * ॥

(न्यायमते आत्मादिगतपारिभाषिकगुणः । यथा,
भाषापरिच्छेदे ।

“बुद्ध्यादिघटकं स्वर्णान्ताः स्नेहः सांख्यिको-
द्वयः ।

अदृष्टभावना ग्रन्था अमी वैशेषिका गुणाः ॥”
विशेष एव । “विनयादिभ्यश्चक” ५ । ४ ।
३४ । इति स्वार्थे ठक् ॥ असाधारणे, त्रि ।
यथा, महाभारते । ७ । ५ । १५ ।

“युगपत्तु ते शक्या कर्त्तुं सर्वे पुरःसरा ।
एक एव तु कर्त्तव्यो यस्मिन् वैशेषिका गुणाः ॥”

वैशेषः, पुं, (विश + घ्यञ्) ब्रह्मोत्पत्तिज्ञानलक्ष्मीय-
वर्णः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६० । १२ ।

“ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्वाङ्म राज्ञ्यः कृतः ।
ऊरु तदस्य यद्वेष्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥”

तत्पर्यायः । ऊरयः २ ऊरुजः ३ अर्थः ४
भूमिस्थक ५ विट् ६ । इत्यमरः ॥ द्विजः ७ ।
इति ङटाधरः ॥ भूमिजीवी ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अवहर्ता ९ वार्तिकः १० वगिकः
११ पयिकः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रच-
ङ्गापे अस्य संज्ञा ऊर्ध्वयनः । शास्त्रलक्ष्मीपि
वसुध्वरः । कुशद्वीपे अभियुक्तः । क्रौञ्चद्वीपे
द्रविणः । प्राकङ्क्षीपे दानव्रतः । पुष्करद्वीपे
सर्वे एकवर्णाः । इति भागवतमनम् ॥ अस्य
शास्त्रनिरूपितधर्मास्त्रयः । अश्रयनम् १ यज-
नम् २ दानम् ३ ; चतस्रो जीविकाः । ऋषिः १
गौरक्षकम् २ बाणिक्यम् ३ कुशीदम् ४ ।
अस्याश्रमास्त्रयः । ब्रह्मचर्यम् १ गार्हस्थ्यम् २
षानप्रस्थम् ३ ॥ तस्य लक्षणार्थेयाः—

“विश्वत्पाशु पशुभ्यश्च कृष्यादानरुचिः शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्या इति संज्ञितः ॥
वैश्यास्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्मा वेदसम्मतः ।
दानमध्ययनं शौचं यज्ञश्च धनसम्पदः ॥
पालयेच्च पशून् वैश्याः पित्र्यधर्ममर्त्ययन् ।
विकर्म तद्भवेदस्य कर्म यत् स समाधरेत् ॥
रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् ।
प्रजापतिर्ह वैश्याय स्वर्गा परिदे प्रजाः ॥
ब्राह्मणेभ्यश्च राज्ञे च सर्वाः परिदे प्रजाः ।
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ॥
षष्मामेका पित्रेहुतुः श्रताश्च मिथुनं भवेत् ।
लब्धाच्च सप्रमं भागं तथा ऋद्धेकलक्ष्मरे ॥
शस्यानां सन्नेजीवानि एषा सांत्वरी भूतिः ।
न च वैश्यास्य कामः स्यात्त रक्षेयं पशुनिति ॥

**५२३
वैश्वदे**

वैश्या रक्षति नाश्वेन रक्षितशाः कथञ्चन ॥”
इति पाणि स्वर्गखण्डे वर्णविभागः २६ अः ॥
अन्यत्र ।

“दानमध्ययनं यज्ञो धर्मः अतिथिवैश्यायोः ।
दण्डस्तथा क्षत्रियस्य ऋषिर्ब्रह्मण्यश्च ॥
स्यान्मेन्द्रे क्षत्रियाणां संग्रामे जपलायनाम् ।
वैश्यानां भारुतं स्यात् स्वधर्ममनुव्रतताम् ॥”
इति गार्हडे ४८ अध्यायः ॥

(वैश्वसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ६२ । ४ ।

“चाक्षानि वैश्यानि च संवमानः
शौदाणि कर्माणि च ब्राह्मणः सन् ।
अस्मिन्नोके निन्दितो मन्दचेताः
परं च लोके निरयं प्रयाति ॥”

वैश्या, स्त्री, (वैश्या + टाप् ।) वैश्याजातिस्त्री ।
तत्पर्यायः । अर्थात् २ अर्थात् ३ । इति ङटा-
धरः ॥ (यथा, मनी । ८ । ३०० ।

“वैश्याश्चतुःक्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो
ब्रजेत् ॥”

वैश्वगणः, पुं, (विश्वगणस्यापत्यम् । “शिवदिभ्यो-
रण्” ४ । २ । १२२ । इति अण् ।) कुवेरः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । १०१ ।

“तपसा निम्नता राजन् स्वयं वैश्वगण
सा ॥”

शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०३ ।
“धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्वगणस्तथा ॥”

वैश्वगणलयः, पुं, (वैश्वगणस्यालयः ।) वटवृक्षः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवभागवते । ७ ।
३० । ८२ ।

“अश्वत्यो वन्दनीया तु निधिर्वैश्वगणलये ॥”
कुवेरपुरी च ॥

वैश्वगणावासः, पुं, (वैश्वगणस्यावासः ।) वट-
वृक्षः । इति ङटाधरः ॥ कुवेरगृहश्च ॥

वैश्वगोदयः, पुं, (वैश्वगणस्योदयो यस्मिन् ।)
वटवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

वैश्वदेवः, पुं, (विश्वदेवस्यार्थम् । विश्वदेव + अण् ।)
विश्वदेवसम्बन्धिर्होमादिः । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“वैश्वदेवं प्रवक्ष्यामि होमलक्षणमुत्तमम् ।
पण्युत्तममिं पण्युत्तम् । क्रशदमिं प्रहृणोमि
दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः । इहेवाय
मितरो जानतेऽऽ देवभ्यो ह्यं वदतु प्रजानन् ।
ॐ पावकं वैश्वानर इदमात्मनम् । अरनागभ-
संस्कृतः तेजोरूपो मह्यप्रक्षामुहृतास्त्रिय
वैश्वानरं प्रतिबोधयामि । वैश्वानरोऽत्र उभय
प्रायात् पराननः । अग्निनेः सुष्णवाक्यपठे
दिवि प्रथोऽग्निः एतियां एतो विश्वा अयिधा-
राविशेय । वैश्वानरः मह्यमा एरोऽग्निः स
वोऽग्निः खं दिवा मञ्जसात् नक्तं ॐ प्रजापतये
स्वाहा । सोमाय स्वाहा । बृहस्पतये स्वाहा ।
अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा । इन्द्रायोभ्यां स्वाहा ।
दावाएतयोभ्यां स्वाहा । धन्वन्तरये स्वाहा ।

वैश्वान

इन्द्राय स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ।
भूः स्वाहा । भुवः स्वाहा । स्वः स्वाहा । भूर्भुवः
स्वः स्वाहा । देवक्रतस्येनमोऽवयजनमसि
स्वाहा । भनुष्यक्रतस्येनमोऽवयजनमसि स्वाहा ।
पितृक्रतस्येनमोऽवयजनमसि स्वाहा । आत्म-
क्रतस्येनमोऽवयजनमसि स्वाहा । मनस एनमो-
ऽवयजनमसि स्वाहा । यज्ञाच्च मे विदांश्चकार
यज्ञाविदांश्चस्य सस्येनमोऽवयजनमसि
स्वाहा । अथये स्विरिजते स्वाहा । सुध्याय
स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । धनस्यतये स्वाहा ।
अग्नाः स्वाहा । अयोपधिवनयतिभ्यः स्वाहा ।
गृहाय स्वाहा । देहदेवताभ्यः स्वाहा । वास्तु-
देवाभ्यः स्वाहा । इन्द्राय स्वाहा । इन्द्र-
पुरुषेभ्यः स्वाहा । यमाय स्वाहा । यमपुरुषेभ्यः
स्वाहा । वरुणाय स्वाहा । वरुणपुरुषेभ्यः
स्वाहा । सोमाय स्वाहा । सोमपुरुषेभ्यः
स्वाहा । ब्रह्मणे स्वाहा । ब्रह्मपुरुषेभ्यः स्वाहा ।
विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । सर्वेभ्यो भूतेभ्यः
स्वाहा । दिवारात्रिभ्यः स्वाहा । रक्षोभ्यः
स्वाहा । स्वधा पितृभ्यः स्वाहा । ये भूताः
प्रचरन्ति दिवा चरन्ति दिवाचरमिच्छन्ती
सुवनस्य मर्थे तेभ्यो वलिं पृथिकामो ददामि ।
मयि पाष्टं पृथिपतिर्ददात् । अनाणालपातन-
वायमेभ्यः ॥” इति गार्हडे वैश्वदेवविधिः ३१६
अध्यायः ॥ * ॥ तस्य प्रयोगो यथा । पूर्वोक्त-
सुखः शुचिरुपवीतो कुशश्चतः कुशामगोपयिष्टः
कर्ता घृताक्तं दुग्धाक्तं गैलाक्तं जलाक्तं अर्धं
आमात्रं वा फलं अन्नं वा जुहुयात् । यथा जने
ॐ भूः स्वाहा । ॐ भुवः स्वाहा । ॐ स्वः
स्वाहा । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । ॐ देव-
क्रतस्येनमोऽवयजनमसि स्वाहा । ॐ पितृ-
क्रतस्येनमोऽवयजनमसि स्वाहा । ॐ भनुष्य-
क्रतस्येनमोऽवयजनमसि स्वाहा । ॐ आत्म-
क्रतस्येनमोऽवयजनमसि स्वाहा । ॐ यद्विवा
च नक्तयेनश्चक्रम तस्यावयजनमसि स्वाहा ।
ॐ यत् स्वपत्नश्च जाग्रतयेनश्चक्रम तस्याव-
यजनमसि स्वाहा । ॐ यद्विहामश्चाविहाम-
श्चैतश्चक्रम तस्यावयजनमसि स्वाहा । ॐ एतमः
एनमोऽवयजनमसि स्वाहा । ॐ अथये स्विरि-
जते स्वाहा । इत्यनेन जुहुवान । इति वैश्व
देवकर्म । इत्याहिकप्रयोगतत्त्वम् ॥

(विश्वदेव एव । स्वार्थे अण् । गणदेवताविशेषः ।
वन्भिरुक्तविशेषस्यैव वैश्वदेवतोऽप्राप्तिः ।
यथा, मनी । ४ । १८३ ।

“यामयोऽग्निर्होमो वैश्वदेवस्य आन्यायाः ।
सम्बन्धिनी तयोः शोके एतियां माष्टमात्तौ ॥”
विश्वदेवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१० । ३०१ । ८ ।

“आसुरान् प्रियथान् ज्ञात्वा वैश्वदेयान्त्वये
च ॥”

वैश्वानरः, पुं, (विश्वानरौ नरश्चति । “नर
संज्ञायाम्” ६ । ३ । १२८ । इति दीर्घः । ततो

वैष्णवः

विश्वानर एव। स्वार्थं अणु। यद्वा, “विश्वानु नरान् इतो लोकान् लोकान्तरं नयति। इदमर्थेन विश्वानराणां नेत्रत्वेन सम्यग्भूते वा कर्म्मार्थप्रयोजकत्वेन सम्यादिनोऽस्य वैश्वानरः। ‘अन्वेषामपि दृशाते।’ इ। ३। १३७। इति दीर्घः। अपि वा विश्वान् जन्तून् अरः। अ गतौ इत्यस्य ह्यान्वसत्वान् पदाद्यच् उपपदविभक्तौ चालुक्। सर्वान् भूतानि अरः प्रकृतः प्रतिगतः प्रविष्टति विश्वानरः प्राणः। तेन जन्मान्तान् तस्यापत्यं वैश्वानरः।” इति निमगट्टाकायां देवराजयज्वा (५।१।) अयिः। (यथा, गीतायाम् । १५ । १० ।

“अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः। प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्।” चित्रकवचनः। इत्यमरः। अमस्तन्नामकारणं यथा,— “तथापि दृग्गो रूपं हे ह्रिं प्रत्येकशोऽधुना। भूतकार्येष्वभूतेन देवलोके तु स्मर्त्तना। तिष्ठन्मपि कालान्तं लयं त्वाविशतु दनम्। शरीराणि पुनर्भवे कर्मयोऽहमिति क्वचित्। स्मर्त्तनाच्च तथा तुभ्यं दृग्गो नामानि बोधुना। अग्निर्वैश्वानरो नाम प्राणापानौ तथाश्विनौ। भविष्यति तथा गौरीं ह्रिमशौ लसुता तथा। पृथिव्यादिगणस्वैव गजवक्तो भविष्यति। शरीरघातवर्त्तते नानाभूतानि एव तु। अहङ्कारस्तथा स्कन्दः कार्त्तिकेयो भविष्यति।” इति वाराहे आदिहतायां महान्तपोपाख्याननामाध्यायः।

वैश्वी, स्त्री, उत्तराषाढानक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः। वैश्वस्यं, स्त्री, (विषम + भावे ष्यञ्) विषमत्वम्। विषमशब्दात् भावे ष्यात्प्रत्ययेन निष्पन्नम्। (नतोन्नतत्वम्। यथा, महाभारते। १२। ५६। ११४।

“समतां वसुधायाश्च स सम्यगुदपादयत्। वैश्वस्यं हि परं भूमेरासीदिति च नः सुतम्।” तारतम्यम्। यथा, महाभारते। १। २००। १। “महच्च फलवैश्वस्यं दृशाते कर्मसन्निभम्। दुःखम्। यथा, तत्रैव। ३। ६१। २०। “वैश्वस्यं परमं प्राप्नो दुःखितो गतनेनतः। भर्ता तेऽहं निवाधेदं वचनं हितमात्मनः।” वैश्विकः, त्रि, विषयसम्बन्धी। विषयशब्दात् णिकप्रत्ययेन निष्पन्नः। (यथा, माहृत्यदर्पणे। ३। ०००।

“यस्मात्सिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्य वैश्विकसुखपरत्वात् विरोधः।”)

वैश्वं, स्त्री, होमभक्ष। इति हेमचन्द्रः। वैश्वं, स्त्री, (विश्व + “भूमिनिगमिनमिहनिविश्याशां वृद्धिश्च।” उणा० ४। १५६। इति इत् वृद्धिश्च।) पिष्टपम्। इत्युणादिकोषः। द्यौः। वायुः। विष्णुः। इति संक्षिप्तसारीणादिवृत्तिः। वैष्णवं, स्त्री, (विष्णोरिदम्। विष्णु + अण्।) होमभक्ष। इति शब्दरत्नावली। (महापुराण-

**५२४
वैष्णवः**

विशेषः। यथा, देवीभागवते। १। १। ८। “त्रयोविंशतिचाहसं वैष्णवं परमाद्सुतम्।” विष्णुसम्बन्धिनि, त्रि। (यथा, रघुः। ११। ८५। “गां गतस्य तव धाम वैष्णवं कोपितो ज्ञामि मया दिदृच्छुणा।”)

वैष्णवः, पुं, (विष्णुर्देवता अस्य। अण्।) विष्णुमन्त्रोपासकः। विष्णुभक्तः। तत्पर्यायः। काण्डः २। हारः ३। तस्य लक्षणं यथा,—

“यद्द्वीपविष्णुदीक्षाको विष्णुसेवापरो नरः। वैष्णवश्चात्र संयात्यः स्कान्दादुक्तागुधारतः।” तथा च स्कान्दे। “परमापदमापन्नो हर्षो वा समुपस्थिते। नैकादर्शो व्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी। समात्मा सर्वजोवेषु निजाचाराद्विभ्रुतः। विष्णुपिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते।” इति श्रीहरिभक्तिविलासे १० विलासः। *। अथ श्रीवैष्णवनिन्दादिशेषः। स्कान्दे मार्कण्डेयभगीरथसंवादे।

“यो हि भागवतं लोकमुपहासं वृपोत्तमः। करोति तस्य नशान्ति अर्थधम्मंशुभताः।” *। अथ वैष्णवसमागमविधिः। तेजोद्विष्णुपञ्चरात्रे। “वैष्णवो वैष्णवं दृष्ट्वा दृष्टवत् प्रणमेद्भुवि। उभयोरन्तरा विष्णुः शकृत्क्रगदाधरः।” *। अथ वैष्णवसम्मानननियता। स्कान्दे श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे।

“दृष्ट्वा भागवतं दूरान् समुखे यो न याति हि। न शक्याति हरिस्तस्य पूर्वां द्वादशवार्धिकीम्।” अथ वैष्णवस्तुतिः। स्कान्दे। “घन्तोऽहं कृतकृत्योऽहं यद्युयं गृहमागतः। दुर्लभं दर्शनं नूनं वैष्णवानां यथा हरः।” *। अथ वैष्णवाभिगमनमाहात्म्यम्। स्कान्दे श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे।

“संमुखं ब्रजमानस्य वैष्णवानां नराधिप। पदे पदे यत्तद्वत् प्राहुः पौराणिका हिजाः।” अथ वैष्णवस्तुतिमाहात्म्यम्। तत्रैव। “प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा यः पशंसति वैष्णवम्। ब्रह्महा मद्यपः क्षीयो गुरुगामी सदा कृणाम्। सुच्यते पातकात् सद्यो विष्णुराह वृपोत्तम।” *। अथ वैष्णवसम्माननमाहात्म्यम्। तत्रैवान्तसारोद्घारे। “अद्भुता इत्तमस्य वैष्णवामिषु जीर्णति। तद्वन्नं मेरुणा तुल्यं भवते च दिने दिने।” *। अथ वैष्णवशास्त्रमाहात्म्यम्। स्कान्दे श्रीब्रह्मनारदसंवादे।

“वैष्णवानि च शास्त्राणि ये प्रदखन्ति पठन्ति च। घन्त्यास्ते मानवा लोके तेषां कृष्णः प्रसीदति।” इति च श्रीहरिभक्तिविलासे १० विलासः। तस्य लक्षणमाहात्म्यादि यथा,— “फलसम्मानरहिता विष्णुभक्ताश्च वैष्णवाः। मन्त्रोतिभक्तिकामास्ते सर्वेहा सर्वकर्मसु। गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्म प्रवेक्ष्यति।

वैष्णवः

जीवन्मुक्तं वैष्णवन्तं वेदाः सर्वे वदन्ति च। गुरुघाणां शतं पूर्वं पैटकश्च शतं परम्। मानामहस्य च शतं मानरं माहमातरम्। भगिनी भातरश्चैव भागिनेयश्च मातुलम्। अश्वश्च श्वपुरश्चैव गुरुपत्नीं गुरोः सुतम्। गुरुश्च ज्ञानदातारं मित्रश्च सहचारिणम्। भक्तं शिष्यं तथा नेत्रौ प्रजाः स्वाश्रमसन्निधौ उद्धरदात्मना सार्द्धं मन्त्रग्रहणमाचनः। मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः। तस्य संस्पर्शमात्रेण पूतं तीर्थेषु भारतम्। तस्यैव पादरजसा सदाः पूता वसुधरा। पादोदकपूतं स्थानं तीर्थमेव भवेत् ध्रुवम्।” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः। *। अपि च।

श्रीशिव उवाच।

“शिवमस्तु च साधुनां वैष्णवानां सतामिह। अवेष्णवानामसतामशिवश्च पदे पदे। इहाति वैष्णवेष्वस्य यो दुःखं स्मर्त्सितो जनः। श्रीकृष्णस्य च संहर्ता विप्लवस्य पदे पदे। अवेष्णवानां हृदयं न हि शुद्धं सदा मलम्। श्रीकृष्णमन्त्रस्मरणं मनोनेमैककारणम्। भिगते हृदयस्थित्क्रियते सर्वसंशयाः। विष्णुमन्त्रोपासनया स्वीयते कर्म वै कृणाम्। ये ब्राह्मणा वैष्णवाश्च स्वतन्त्राः परमं पदम्। यान्त्योपासकाश्चान्योः सार्द्धं च प्रकृतलये। वर्णानां ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः साधवो वैष्णवा यदि। विष्णुमन्त्रविज्ञानेभ्यो द्विजेभ्यः श्वपचो वरः। परिपक्वाश्चाविपक्वा वैष्णवाः साधवश्च ते। सन्तनं पतितांश्चैव विष्णुमन्त्रं सुदृशेणम्। यथा वृद्धौ मुखकण्ठं भस्मीभूतं भविष्यति। तथा पापं वैष्णवेषु तेजस्विषु हुताश्रनात्। गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्म प्रवेक्ष्यति। तं वैष्णवं महापूतं प्रवदन्ति मनोषिणः। प्रशंसितं पिष्टणाश्च शतं मानामहस्य च स्वसोदरांश्च जननीमुद्धरन्त्येव वैष्णवाः। गयायां पिष्टदानेन पिष्टदाः पिष्टभोजिनम्। समुद्धरन्ति पुंसाश्च वैष्णवाश्च शतं शतम्। मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः। यमस्तस्मान्महाभीतो वैनतेयाद्यथोरजः। निष्कण्ठश्चैव तीर्थानि गङ्गादीनि च भारते। कृष्णमन्त्रोपासकाश्च सार्धमात्रेण वाक्पते। पापानि पापिनां तीर्थं यावन्ति प्रभवन्ति च। नशान्ति तानि सर्वानि वैष्णवसंस्पर्शमाचनी। कृष्णमन्त्रोपासकानां रजसा पादपशयोः। सद्यो मुक्ता पातकेभ्यो हृष्टा पूता वसुधरा। वायुश्च वरुणो वसिष्ठः सूर्यः सर्वं पुनाति च। एते पूता वैष्णवानां सार्धमात्रेण लीलया। अहं ब्रह्मा च शेषश्च साक्षी धर्मश्च कर्मणाम्। एते हृष्टाश्च बाष्कन्ति वैष्णवानां समागमम्। फलं कर्मणुसारेण सर्वेषां भारते भवेत्। न भवेत्तद्वैष्णवे च सिद्धधाम्नि, यथा कुरम्। इति तेषां कर्म पूर्वं भक्तानां भक्तवत्सलः।

वैष्णवः ।

नृपया स्वपदं तेभ्यो ददाति च ज्ञाननिधिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखण्डे ५७ अध्यायः ॥७॥
अथ च ।

श्रीभगवानुवाच ।

“अहं प्राणा वैष्णवानां मम प्राणाश्च वैष्णवाः ।
तानेव हृदि यो मृदो ममासृजां स हिंसकः ॥
पुत्रान् पौत्रान् कलत्रांश्च राजलक्ष्मीं विधाय च ।
ध्यायन्ति सन्ततं ये मां को मे तेभ्यः परः प्रियः ॥
परा भक्ता तु मे प्राणा न च लक्ष्मीर्न शक्रः ।
न भारती न च ब्रह्मा न दुर्गा न गणेश्वरः ॥
न ब्राह्मणा न वेदाश्च न वेदजननी सुराः ।
न गोपी न च गोपाला न राधा प्राणतः प्रिया ॥
इत्येवं कथितं सर्वं सद्यं सारश्च वास्तवम् ।
न प्रशंसापरं तेषां ते च प्राणाधिकाः प्रियाः ॥
मां हृदि धत्त च ये मृदा ज्ञानहोनाश्च वचिताः ।
स्वात्मानश्च न जानन्ति ते यान्ति निरयं चिरम् ॥
ये हृदि धत्त च मद्भक्तान् प्राणानामधिकप्रियान् ।
तेषां शास्ताहं तूर्णश्च परश्च निरयं चिरम् ॥
प्रभवोऽहश्च सर्वपामीश्वरः परिपालकः ।
तुद्यापि न स्वतन्त्रोऽहं भक्ताधीनो दिवानिष्टम् ॥
गोलोके वायु वैकुण्ठे द्विभुजश्च चतुर्भुजम् ।
रूपमात्रमिदं सर्वं प्राणा मे भक्तमतिधौ ॥
यद्भक्तं भक्तदत्तश्च भक्तगोपश्च तन्मम ।
अभक्ष्यं द्रव्यमन्येन दत्तश्चेदन्तोपमम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णलक्ष्मणखण्डे २५ अध्यायः ॥
अपि च ।

“सञ्जानु कामान् परिहृत्य इष्टभक्तिश्च साधयेत्
स एव वैष्णवाचारः काममङ्गलपरिहृतः ॥”
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥ ७॥

अपरश्च ।
“रजस्वलायाः संभोगे कर्मलेशे च भारते ।
त्वयोक्तश्च भवेत् पापं नात्र स्वर्गं च सुन्दरि !
कर्मलेशे च तत् कर्म यदेतौक्तं शुभायुषम् ॥
न भवेद्वैष्णवानाश्च ज्वलतां ब्रह्मतेजसा ॥
यथा प्रदीपवद्भौ च शृङ्गानि च लङ्गानि च ।
भवन्ति भस्मीभूतानि तथा पापानि वैष्णवे ॥
वह्निस्त्वयं ब्राह्मणभ्यस्तेजोयान् वैष्णवः सदा ।
रक्षितो विष्णुचक्रेण स्वतन्त्रो मत्तकुङ्करः ॥
न विचारो न भोगश्च वैष्णवानां स्वकर्मणाम् ।
लिपितं सान्नि कौटुम्ब्यां कुर्वन् प्रवृत्तस्मिन् ॥
अस्मांश्च सर्वे जानन्ति चन्द्रवंशांश्च वैष्णवान् ।
देवमन्यं न सेवन्ति चन्द्रवंशाश्च हरिं विना ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णलक्ष्मणखण्डे ६ अध्यायः ॥
अपि च ।

सूत उवाच ।

“अथ वेणु इयाजाय सोऽश्वमेधेन भूपतिः ।
ब्राह्मणेभ्यो हर्षो दानं नानारूपमनेकधा ॥
जगाम वैष्णवं लोके सकाथो जगतोपतिः ।
विष्णुना सह धर्मात्मा निरुमेव प्रवर्तते ।
एतत्तं सर्वमाख्यातं चरितं तस्य भूपतेः ॥
यदेतौ वैष्णवदेवो सर्वधर्मवह्निष्कृतः ।
पृथुना पुत्रतीर्थेन पवित्रोऽगात् परं पदम् ॥

५२५

वैष्णवः

सत्पुत्रं परमं तीर्थं प्राप्य तृष्णन्ति पूर्वजाः ।
पिनापि च्छब्दमुक्तः स्यात् ज्ञाते पुत्रे महात्मनि ॥
वैष्णवो यदि पुत्रः स्यात् स तारयति पूर्वजान् ।
पिष्टनक्षत्रानां वंशास्तारयत्यतिपावनाः ॥”

इति पाद्मे भूमिलखण्डे १०० अध्यायः ॥ ७॥
अथ वैष्णवधर्मसंज्ञककर्मव्यपश्चविधपूजे । यथा,—
श्रीपार्ष्ण्युवाच ।

“वैष्णवानाश्च यद्वर्त्म कर्मापि तस्य तद्भुद ।
यत् कृत्वा मानवाः सर्वे भवाभ्यो तदरन्ति वै ॥
इत्येव उवाच ।
अथ द्वादशशुद्धिश्च वैष्णवानामिहोच्यते ।
एहोपसर्पणश्चैव तथा दुर्गमनं हरिः ॥
भक्त्या प्रदक्षिणश्चैव पादयोः शोधनं पुनः ॥१॥
पूजार्थं पञ्चपुण्यानां भक्त्येवोत्तोलनं हरिः ।
करयोः सर्वशुद्धीनामिदं शुद्धिर्विलिखते ॥२॥
तन्नामकीर्तनश्चैव गुणानाश्चैव कीर्तनम् ।
भक्त्या श्रीकृष्णदेवस्य वचनः शुद्धिरिष्यते ॥५॥
तत्कथाश्रवणश्चैव तस्योत्सवनिरीक्षणम् ।
श्रीजयान्तरेणैव शुद्धिः सत्यगिहोच्यते ॥६॥

७ । ८ । ९ ॥

पादोदकश्च निर्माल्यं मालानामपि धारणम् ।
उच्यते शिरसः शुद्धिः प्रणमस्य हरिः पुनः ॥१०॥
आध्यायं गन्धपुष्पादिनिर्माणस्य तपोधने ।
विशुद्धिः स्यादनन्तस्य प्राणस्यापि विधीयते ॥११॥

१२ ॥

तत्र पुण्यादिकं यच्च कृष्णपादयुगापिसम् ।
तदेव पावनं लोके तद्वि सर्वं विधीयते ॥१३॥
पूजा च पञ्चधा धोक्ता तानां भेदान् शृणुष्व मे ।

अभिगमनमुपादानं योगः स्वाध्याय एव च ॥
इष्टाः पञ्चप्रकाराश्चैः क्रमेण कथयामि ते ।
तत्राभिगमनं नाम देवतास्थानमार्जनम् ॥
उपलेपननिर्माल्यदूरीकरणमेव च ॥ १ ॥
उपादानं नाम गन्धपुष्पादिचयनं यथा ॥ २ ॥
इष्टा नाम हि लोहादेः पूजनश्च यथायतः ॥ ३ ॥
स्वाध्यायो मन्त्रराजस्य अर्थमन्थानतो जपः ॥
छत्तलोत्रादिपाठश्च हरिः संकीर्तनं तथा ।
तन्नामशास्त्राभ्यासश्च स्वाध्यायः परिकीर्तनः ॥ ४ ॥

योगो नाम सुदेवस्य चात्मने येव भावना ॥
इति पञ्चप्रकाराश्चैः कथितास्तव सूत्रे ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥ ७॥

अथ वैष्णवानां खाद्याखाद्यम् ।

“सायं प्रातर्दिनातीर्णां शुकुलमशयनं तथा ।
विष्णुभुक्तावशिष्टेन दिनपापान् प्रमुच्यते ॥
अन्नं जला रसो विष्णुः खाद्येनाम चोत्तरन् ॥
एवं ज्ञात्वा तु यो भुङ्क्ते सोऽश्वमेधेन लिप्यते ॥
अनायुं वनंलाकारं मन्त्रश्च सवस्कलम् ।
तानं युजन्तु वान्तां न खादेद्वैष्णवो जनः ॥
वृष्टाश्लेषाकर्मणेषु कुम्भीनिष्कपयन्तु ॥
कोविदारकदम्बे च न खादेद्वैष्णवो नरः ॥
आवर्णे वर्जयेच्छक्तुं दधि भादपदे अयेत् ॥

वैष्णवः

दुग्धस्य आचिने मासि कार्तिके चाभिमं
खलेत् ॥

दुग्धमस्य जम्बीरं यहिखोरनिवेदितम् ।
शौचपूरश्च शाकश्च प्रक्षालनवगमनया ॥
यदि देवाश्च भुङ्क्ते तदा तन्नामकं करेत ॥
कलायं कङ्कधास्यानि शाकश्च हिलभौतिकाम् ।
घटिकाकालशाकश्च सुप्तकं क्रसुकं तथा ॥
नवयै सैन्धवं प्रोक्तं वक्ता च दधिपरिपो ।
पयोऽशुद्धतसारश्च पनमास्ति हरीतकी ॥
पिप्पलीभीरकश्चैव नागरकृत्तिलिङ्गी ।
कदलीनवलीधानीफलान्यगुडमैत्रयम् ।
अनेलपकं भुङ्क्ते च विध्येषु प्रचलते ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ११ अध्यायः ॥ ७॥
अथ वैष्णवमन्त्रविधीपारिः ।

“माहात्म्यमथ भक्तानां यत् कार्यं यच्च लक्ष-
णम् ॥

करणीयं हरिर्विप्र सावधानमनाः शृणु ॥
हरिरेव सदा सेवो नाथो यस्य महात्मनः ।
लोकस्य जगदाराधो हरिभक्तः स उच्यते ॥
अनन्यनिष्ठात्सुतो भक्तास्तेऽनन्यमानसाः ।
गोविन्दोपासका ये तु निर्यं देवान्तरं विना ॥
अनन्यविषयान्तेऽनन्यहृदयोऽनन्यसेवकः ।
केवलं हरिसंयुक्तं स भक्तः परिकीर्तितः ॥
सर्वं सत्त्वाश्रयं सत्त्वगुणं संवेत्त केशवम् ।
योऽनन्यत्वेन मनसा सात्त्वतः समुदाहृतः ॥
सर्वदेवान् परिहृत्य निर्यं भगवदाश्रयः ।
रत्नस्तदीयसेवायां स भागवत उच्यते ॥
विहाय काव्यकर्मदीन् भजेदेकाकिनं हरिम् ।
सद्यं सत्त्वगुणोपमो भक्ता तं सात्त्वतं विदुः ॥
सुकुन्दपादसेवायां तन्नामभवन्तीऽपि च ।
कीर्तने च रतो भक्तो नाथः स्यात् स्मरणी
हरिः ॥

वन्दनाश्चैतथोभक्तिरनिष्टां दास्यसत्त्वयोः ।
रतिरात्मापंगो यस्य इष्टानन्तस्य सात्त्वतः ॥
स्मरणः कीर्तनीयश्च श्रोतव्यः पूज्य एव च ।
यस्यैको विष्णुराराधो वैष्णवः समुदाहृतः ॥
यथास्तोत्रोऽपि मनुजः समचित्तो जितेन्द्रियः ॥
हरिपादाभयो लोके विपाः साधुरनिष्कलः ॥
निर्व्येः सद्यः शान्तो दम्बाहृद्धारवर्जितः ।
निरपेक्षो मुनिर्वीतरागः साधुरिहोच्यते ॥
लोभमोहमदक्रोधक्रामादिदृष्टः सुखी ।
जगदाद्विषारणः साधुः सद्दिग्गः समदृष्टीनः ॥
यदिगुणपासना निर्यं विष्णुधर्मेश्वरो मुने ।
पूज्यो यस्यैकविष्णुः स्यादित्ये लोके स वैष्णवः ॥
हरिः सर्ववताराणां सत्त्वादीनामुपासकाः ।
तन्मन्त्रेष्टा अनन्याश्चैष्णवार्त्तं न संशयः ॥
यदिष्टो गन्धुनायस्तु शुभिंहो वामकी हरिः ।
एतन्मन्त्रो वराहादिवीसुदेवः स वैष्णवः ॥
विष्णोवपासको दामस्तन्मन्त्रेष्टदाश्रयः ।
तमाहुर्वैष्णवं लोके विष्णुसेवापरायणम् ॥
साध्वी यथा पतिं नारी नाथ्यं जानाति तं
विधा ॥

वैष्णवः

जगदीशं तद्यानयो यदि विष्णुं स वैष्णवः ॥
 समन्ततो मुनिः पूतो गोविन्दचरणश्रयः ॥
 सर्वभूतदयः कार्या विषकी साधुव्रतमः ॥
 ज्ञानार्पितप्राणशरीरबुद्धिः
 शान्तिस्त्रियस्त्रीसुतसम्पदादिः ।
 आसक्तचित्तः श्रवणादिभक्ति-
 व्यस्तैश्च साधुः सततं हरयः ॥
 ज्ञानाश्रयः ज्ञानकथानुरक्तः
 ज्ञानैवमन्त्रस्तुतिपूजनीयः ।
 ज्ञानानिश्रद्धानमनास्वनयो
 यो वै स साधुर्निवर्ण्य कार्ण्यः ॥
 यस्येष्टं श्रीभागवतं शास्त्रं श्रीभागवान् हरिः ।
 भगवत्वा समं लक्ष्या भक्त्या भागवतश्च सः ॥
 ये ज्ञानश्रवणादृष्टौ ये तनुच्छिद्यभोजिनः ।
 ये ज्ञानोपासका लोका दास्यन्ति परि-
 कौर्मिताः ॥”
 इति पाद्मे उत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥३॥
 अपि च ।
ब्रह्मोवाच ।
 “अहो ध्यानैरपि ध्यातुं देवैस्त्वं न हि शक्यसे ।
 स त्वं वैष्णवदेष्टुं तिस्रसौत्सुक्यं मद्यत् ॥
 त्वत्प्रमाणमपि स्वामिंस्तुष्टे त्वयि न किं भवेत् ।
 स त्वं वैष्णवसङ्गं भ्रमसौत्सुक्यं मद्यत् ॥
 के वैष्णवाः केतभारे । किं वा तेषां लक्षणम् ।
 कथं ज्ञेयाश्च ते सर्वे तस्मै कथय केशव ॥
 भगवानुवाच ।
 वैष्णवाश्च लक्षणानि कल्पकोटिशतैरपि ।
 सम्यक्त्वं न शक्नोमि संक्षेपान् प्रवक्ष्ये सततम् ॥
 संसारी वैष्णवाधीनो देवा वैष्णवपालिताः ।
 अहश्च वैष्णवाधीनस्तस्मात् श्रेष्ठाश्च वैष्णवाः ॥
 त्वत्प्रमाणमपि ब्रह्मन् विहाय वैष्णवं जनम् ।
 तिष्ठामि नाहमन्यत्र वैष्णवो मम बान्धवः ॥
 कामक्रोधविह्वोना ये हिंसादम्भविचूर्णिताः ।
 लोभमोहविह्वोनाश्च त्रै ज्ञेया वैष्णवा जनाः ॥
 अमत्सरा दयाशुक्लाः सर्वभूतहितैरिणः ।
 सत्योक्तिभाषिणश्चैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 पित्रभक्ता मातृभक्ता जातिपोषणतत्पराः ।
 धर्मोपदेशिनो ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 समानं ये च परमन्ति त्वाश्च माश्च महेत्तरम् ।
 कुर्वन्ति पूजामतिथे ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 वेदविद्यानुरक्ता ये हि जभक्तिरताः सदा ।
 नपुंसकाः परस्त्रीषु ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 एकादशीव्रतं ये च भक्तिभावेन कुर्वन्ते ।
 गायन्ति मम नामानि ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 देवायतनकर्तारस्तुलसीमाख्यधारिणः ।
 व्रतानुधारिणो ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 मत्पादसलिलैर्येषां सिक्तानि मन्त्रकानि वै ।
 मम नेदमन्त्रानि ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 शूद्रचक्रगदापद्मैरुक्तानि ममायुधैः ।
 ब्रह्मन् येषां शरीराणि ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 कर्णयोश्चैव शीर्वेषु तुलसीपञ्चसुतमम् ।
 कृतं हृष्यते येषां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥

**पूरई
वैष्णवः**

दृग्गानि तुलसीमूलादये चिन्वन्ति गरीतमाः ।
 सिञ्चन्ति बुलसीं ये च विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥
 तुलसीमूलाद्विज्ञेयं तिलकानि नयन्ति ये ।
 तुलसीकाष्ठपत्रैश्च विज्ञेया वैष्णवा जनाः ॥
 गङ्गाजानपरा ये च गङ्गानामपरायणाः ।
 गङ्गामाहात्म्यवक्तारो विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥
 धात्रीपूजसत्रो येषां गलेषु कमलासन ।
 यजन्ति ये च तत्पत्रैर्विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥
 शालग्रामशिला येषां गृहे वसति सर्वदा ।
 शास्त्रं भागवतश्चैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 सन्मार्जयन्ति ये नित्यं मम स्थानानि सर्वदा ।
 दौषं यच्छन्ति तत्रैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 श्रीसुं मन्मन्दिरं ये च कुर्वन्ते व्रतनं पुनः ।
 तत्रायनश्च श्रीभाश्च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 अभयं ये च यच्छन्ति भीरुव्यक्तुरासन ।
 विद्यादानश्च विप्रैश्चो ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 श्रुततटप्रपीडितैश्च ये यच्छन्त्यन्नमम् च ।
 कुर्वन्त्ये रोगशुश्रूषां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 आरामकारिणो ये च पिप्पलारोपिणोऽपि च ।
 गोसेवां ये च कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 अत्यन्तभक्ता ये ब्रह्मन् पित्र्यश्रं प्रकुर्वन्ते ।
 कुर्वन्ति हीनशुश्रूषां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 तडागग्रामकर्तारः कन्यादानप्रदाश्च ये ।
 सेवन्ते स्वगुरो ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 सेवन्ते व्यष्टीभगिनीं च्छब्दं भ्रातरमेव च ।
 परनिन्दां न कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 देवस्त्वं ब्राह्मणद्वयं परस्वश्च तनुस्त्वं च ।
 परमन्ति विषवदूये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 पाषण्डसङ्गरहिताः शिवभक्तिपरायणाः ।
 शत्रुद्वेषीव्रतरता ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 बहुनात्र क्रिस्तुक्तेन भाषितेन पुनः पुनः ।
 मदुर्षो ये च कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
 वैष्णवेषु गुणाः सर्वे दौषलोभो न विद्यते ।
 तस्मात्तुभूयस्त्वत्वं वैष्णवो भव साम्प्रतम् ॥
 समाराध्यं मां नित्यं क्रियायोगैः प्रजापते ।
 सर्वमेव सुभदं ते भविष्यति न संशयः ॥
 भूयः पूर्वस्थितमिव स्थित्यां सकलं जगत् ।
 इत्युक्त्वात्तर्ह्ये देवस्तत्रैव जगदीश्वरः ॥
 ततस्तु पूर्ववद्ब्रह्मा लुप्तवान् सकलं जगत् ।
 क्रियायोगैर्हरिं यद्वा जन्मम परमं पदम् ॥
 ये पठन्ति मनाध्यायं भक्त्या नारायणायतः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्ता अन्ति यान्ति हरिः पदम् ॥”
 इति पाद्मे क्रियायोगखण्डे २ अध्यायः ॥३॥
कालिङ्ग उवाच ।
 “जातिस्मरेण कथितो रहस्यः परमो मम ।
 समकिकुरयोर्भूतं संवादस्तं ब्रवीमि ते ॥
 स्वपुत्रसमभिवीक्ष्य पाशुहञ्जं
 वदति यमः किल तस्य कर्णमन्त्रे ।
 परिहर मधुसूदनप्रमान्
 प्रभुरहमन्वृणां न वैष्णवानाम् ॥”
 इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेऽध्याये यमगीतं ७
 अध्यायः ॥३॥ अपि च ।

वैष्णवा

“कर्म्मक्षयादि कर्म्मालि यतः साधुर्हरिः
 स्वयम् ।
 मन्थे न भौतिको देहो वैष्णवस्य जगत्तये ॥”
 इति कल्किपुराणे ३० अध्यायः ॥
 वैष्णवाचमनं, स्त्री, (वैष्णवस्याचमनम्) विष्णु-
 पूजादिपूर्वकर्म्मव्यक्तुसंस्कारकाङ्ग--ॐकारादि-
 नमोऽन्तश्चतुर्थ्यन्ततन्नामोच्चारणपूर्वकत्रिजल-
 पानादि । यथा,—
 “त्रिःपाने केशयं नारायणं माधवमप्यथ ।
 प्रक्षालने हृद्योः पाशयोर्गोविन्दं विष्णुमप्यभौ ॥
 मधुसूदनमेकश्च मार्ज्जनेऽन्वं त्रिविक्रमम् ।
 उन्मार्ज्जनेऽप्यधरोऽन्वोऽमनश्रीधरायुभौ ॥
 प्रक्षालने पुनः पाशयोर्दुष्कीकेशश्च पाद्मयोः ॥
 पद्मनाभं प्रोक्षयेत्तु श्चिह्नं दामोदरं ततः ॥
 वास्तुदेवं मुखे सङ्कर्षणं प्रदुग्धमित्युभौ ।
 नासयानेऽन्युगलेऽनिरुद्धं पुरुषोत्तमम् ॥
 अधोऽर्जं तृसिंहश्च कर्णयोर्गाभितोऽप्युतम् ।
 जनाहंनश्च हृदये उपेक्षं मन्त्रके ततः ॥
 दक्षिणे तु हरिं बाहौ वामे ज्ञानं यथाविधि ।
 नमोऽन्तश्च चतुर्थ्यन्तमाचामेत् क्रमतो जपन् ॥
 अष्टकः केवलं दत्तं स्पृशेत् कर्म तथा च वाक् ।
 कुर्वीतालभनं वापि दक्षिणश्रवणस्य वै ॥”
 तथा च वाक् इति यतश्चैव वचनमस्ति ।
 कुर्वीतालभनं वापीति मार्कण्डेयपुराणवचन-
 मतो न पौनरुक्तम् । इति श्रीहरिभक्तिविलासे
 ३ विलासः ॥
 वैष्णवाचारः, पुं, (वैष्णवानामाचारः ।) विष्णु-
 भक्तानामाचरणम् । यथा,—
 “अथाचारा बहुविधाः शिष्टाचारानुसारतः ।
 श्रीवैष्णवानां कर्णया लिख्यन्तेऽत्र समासतः ॥”
 अथाचाराः श्रीविष्णुपुराणे श्रीसर्वसरस्वादे
 एहस्थाचारकथनारम्भे ।
 “देवगोब्राह्मणान् सिद्धान् उद्वाचार्थांस्तथा-
 र्थयेत् ॥
 द्विकालश्च नमेत् सन्ध्यामधीनुपचरेंतथा ॥
 सदानुपहृते वस्त्रे प्रशुभ्राश्च तथौषधीः ।
 गारुडानि च रत्नानि विभृयात् प्रयतो नरः ॥
 प्रसिद्धामलकेशश्च सुगन्धिश्चारुवैशष्टक ।
 किञ्चित् परस्त्रं न हरत् नाल्पमप्याप्रियं वदेत् ॥
 प्रियश्च नाहृतं ब्रह्मान्यादीषासुदीरयेत् ॥
 नान्याश्रयं तथा वैरं रोचयेत् पुरुषेश्वरः ॥
 न दुष्टयानमारोहेत् कुलच्छायां न संश्रयेत् ॥
 विद्विष्टपतिनोऽन्ततवहुवैरातिकोटकेः ॥
 बन्धकीबन्धकीर्भर्षुसुदानुतकयेः सह ।
 तथातिययश्रीलेश्च परिवारदरैः श्रुतैः ॥
 बुधो मैत्रीं न कुर्वीत नैकः पत्यानमाश्रयेत् ॥
 नावगाहेऽन्तौघस्य वेगमये जनेश्वर ॥
 प्रदीपं वेष्टनं न विश्रमरोऽनेच्छिखरं तरोः ।
 न कुर्वाहन्सङ्घर्षं न ज्ञप्थीवाश्च नाधिकाम् ॥
 नासंभृतसुखो ब्रह्मतेऽन्वासकाशौ, विवर्णयेत् ॥
 नोऽहंसेत् सप्रसङ्गं न सुखेत् पवनं तपः ॥
 न ज्ञानं वादयेच्छिष्यान् लब्धं न महीं लिखेत् ॥

न श्चतु भयजेकोद्दान यज्ञीयाद्विचक्षणः ।
 ज्वालोभ्यमेध्याशस्तानि नाभिषीक्षित च प्रभो ।
 न दुहुक्यांश्चैव श्रवणम्यो हि सोमजः ।
 चतुष्यथं चैकतकं श्मशानोपवनादि च ।
 दुष्टस्त्रीसन्निकर्षे च वर्ण्येतिश्रि सस्वदा ।
 पूज्यदेवविज्जण्योतिस्त्रायां नातिक्रमेद्बुधः ।
 नैकः शून्वाटवीं गच्छेत् च शून्यं यज्ञं व्रजेत् ।
 केशाश्लोककामेध्यावलिभस्तुषांक्षया ।
 ज्ञानाद्रीं धरणीं चैव दूरतः परिवर्णयेत् ।
 नानायांनान्ययेत् कश्चिन्न जिज्ञां रोचयेद्बुधः ।
 उपसर्पेत् च शालांश्चरं तिलेन चोत्थितः ।
 यथेष्टभोजनार्थं चैव तथा देवपराङ्मुखान् ।
 वर्णाश्रमक्रियातीतान् दूरतः परिवर्णयेत् ।
 अतीवजागरस्वप्नौ तद्वत् स्थानासने बुधः ।
 न सेवेन तथा श्रय्यां व्यायामश्च नरेभ्यः ।
 दंष्ट्रिभ्यः शृङ्गिभ्यश्चैव प्राज्ञो दूरं वर्णयेत् ।
 ध्रुवश्चायश्च राजेन्द्र पुरीवासातपौ तथा ।
 न ज्ञायान् स्वपेन्नयो न चैवोपसृग्नेद्बुधः ।
 सुक्तकच्छश्च नाचामेदेवादाशैश्च वर्णयेत् ।
 नैकबुधः प्रवर्तते द्विजवाचनके जपे ॥” * ।
 किञ्च ।
 “न च निर्धनयेत् केशान्नाचामेव चोत्थितः ।
 पादेन नाक्रमेत् पादं न पूज्याभिसुखं नयेत् ।
 अपसर्पं नैव गच्छेद्देवागारचतुष्पथान् ।
 मङ्गल्यपूज्यांश्च तथा विपरीतान् दक्षिणाम् ।
 सोमार्क्याम्बुवायुनां पूज्यानाश्च न संसुखम् ।
 क्रुम्यात् स्त्रीवनविष्णुसमुत्सर्गश्च पङ्कितः ।
 तिष्ठन्न सूत्रयेत्तद्वत् पश्यान् नावस्त्रजयेत् ।
 श्रेष्ठविष्णुनरक्तानि सर्वदेव न लङ्घयेत् ।
 श्रेष्ठस्त्रीवनकोत्सर्गो नात्रकाळे प्रशस्यते ।
 वलिमङ्गलजप्यादौ न होमे न महाजने ।
 योषितो नावमन्येत न चासौ विन्धसेद्बुधः ।
 न चैवेधौ भवेत्तासु नाधिक्रुम्यात् कदाचन ।
 मङ्गल्यपूज्यरत्नाण्यपूज्याननभिवाद्य च ।
 न निष्क्रामेत् यज्ञान् प्राज्ञः सदाचारपरो नरः ।
 आकालगर्जितादौ तु पञ्चस्रश्रीचकादयु ।
 अन्ध्यायं बुधः क्रुम्याद्दपरागादिके तथा ।
 वर्षातपादिके ऋतौ दक्षीं राक्षटवीथि च ।
 शरीरश्लाघकामो वै सोपान्तकः सदा व्रजेत् ।
 नोङ्गं न स्तम्भकं दूरं वा निरीचन् पण्यटेद्बुधः ।
 युगमात्रं महीपृष्ठं नरो गच्छेद्दिलोकयन् ॥” * ।
 किञ्च ।
 “प्रियसुक्तं हितं नैतदिति मत्वा न तददेत् ।
 मयिस्तद्वहितं वाच्यं यद्यप्यखनमप्रियम् ।
 प्राणिनासुपकाराय यदेवेह परत्र च ।
 कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान्
 भजेत् ॥” * ।
 दृष्टमारदीये सदाचारप्रसङ्गे ।
 “असावहमिति ब्रूयाद्विधो वै ह्यभिवादेने ।
 आहं व्रतं जपं दानं देवताभ्यर्चनं तथा ।
 यज्ञश्च तर्पणश्चैव कुर्वन्तं नाभिवादेयेत् ।
 तथा ज्ञानं प्रकुर्वन्तं प्रावनामगुचिन्तया ।

संज्ञानश्च शयानश्च अभ्यक्तशिरसस्तथा ।
 भिक्षान्नधारिकं चैव रमन्तं जलमध्यगम् ।
 जनाभिवादेनो यो न क्रुम्यात् प्रव्यभिवादनम् ।
 नाभिवाद्यः स विज्ञेयो यथा शूद्रकथैव सः ॥” * ।
 मार्कण्डेयपुराणे महालसालकसंवादे ।
 “असम्प्रलापमश्रुतं वाक्पाठय्यश्च वर्णयेत् ।
 असक्कास्त्रमसङ्गादमसतसेवाश्च पुत्रक ।
 केशप्रसाधनादर्शदर्शनं दन्तधावनम् ।
 पूर्वाह्न एव कार्याणि देवतानाश्च तर्पणम् ।
 उदक्त्वादर्शनं स्रग्ध्रं वर्जितं समाधयं तथा ।
 न चाभीक्ष्णं शिरःज्ञानं क्रुम्यान्निकारकं नरः ।
 शिरःज्ञानश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्रग्ध्रम् ।
 पश्या देवो ब्राह्मणानां राक्षो दुःखातुरस्य च ।
 विश्राधिकस्य गुम्बिगया भारार्णस्य महीधरः ।
 मूकान्त्वधिरायाश्च मत्तस्योन्मत्तकस्य च ।
 पुंश्ल्याः जतवेरस्य बालस्य पतितस्य च ।
 उपानह्णसामान्यानि धृतान्यथैव धारयेत् ।
 उपवीतमलङ्कारं करकश्चैव वर्णयेत् ।
 न शिष्याह्णह्णश्च प्राज्ञस्तिष्ठेत् कदाचन ।
 न चापि विविपेत् पादौ वाससी न च धनयेत् ।
 स्रवर्णोन्मत्तयसनिनो विष्कपात् मायिनक्षया ।
 न्यानाज्ञानधर्माश्चैव गोपहासेन दूषयेत् ।
 परस्य दण्डं नोदयच्छेत् शिष्यार्थं पुत्रशिष्ययोः ।
 नाशुलेपनमाद्यादखानः खानकी क्वचित् ।
 न चापि रक्तवासाः स्यात्स्त्रिजवासधरोऽपि वा ।
 चुरकस्मृतिं चान्तं च स्त्रीसम्भोगे च पुत्रक ।
 ज्ञायीत तैलवान् प्राज्ञः कटभूमिसुपेय च ।
 युगपज्जलमपिच विष्टयात्र विचक्षणः ॥” * ।
 कटभूमिं श्मशानम् ।
 “नाचचीत धयन्तीं गीं जलं नाङ्गलिनाना
 पिवेत् ॥” * ।
 धयन्तीं पिवन्तीम् ।
 “श्रीचकालेयु सर्वेषु गुर्वजस्येयु वा पुनः ।
 न विलम्बेन श्रीचार्थं न सुखेनाननं धमेत् ।
 विप्रुजो मत्तिकाद्याश्च दृष्टमङ्गाददोविद्यः ।
 अजातौ सुखतो, मेधौ न गोस्त्रुसस्य चाननम् ॥
 मातुः प्रखने मेधं श्रुतानः फलपातने ।
 उदक्याश्रीचिलयांश्च स्तितकान्वावसायिनः ।
 स्यूष्टा ज्ञायीत श्रीचार्थं तथैव नृत्तहारिणः ॥
 नारं स्यूष्टास्य सखेजं ज्ञानः सुध्याति मानवः ।
 आचर्येव तु निःखेहं गामाकभ्याकर्मोष्य वा ।
 न चाक्षपेत् जलं द्विष्टं वीरहीनां तथा स्त्रियम् ॥
 देवतानिपिसक्काश्च यश्चिह्नादिनिन्दकेः ।
 ज्ञत्वा तु अर्शनात्पापं शुद्धादकविकीकनान् ।
 अवलोक्य तथोदक्त्वामन्थजान् पतितं श्रुतम् ।
 विधिमिंस्तिकाशकश्चिविष्णान्वावसायिनः ।
 नृत्तनिर्घातकाश्चैव परदाररताश्च ये ।
 एतदेव हि कर्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥” * ।
 किञ्च ।
 “यथापि कुर्वन्तो नात्वा जुगुप्सामेति पुत्रक ।
 तन् कर्तव्यमशङ्कितं यन्न गोप्यं महाजने ॥” * ।
 भविष्योत्तरे श्रीब्रह्मसुधिसिद्धसंवादे ।

“उपासते न ये पूर्णो द्विजाः सन्धां न पश्चि-
 माम् ।
 सन्धांस्तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मिण्य योज-
 येत् ॥
 दूरादावसयाञ्च दूरात् पादावसेचनम् ।
 उच्छिष्टोत्सर्जनं भूप सदा कार्यं हितेविद्या ॥
 उच्छिष्टो न स्रष्टुच्छिष्टं सर्वं प्राजास्तदाश्रयाः ।
 केशप्रहान् प्रहारीश्च शिरस्त्रिणां वर्णयेत् ॥
 न पाणिभ्यासुभाभ्यान् कक्ष्यान्नातु वै शिरः ॥” * ।
 किञ्च ।
 “सुवासिनीं गुम्बिणीं च वृद्धं बालातुरी तथा ।
 भोजयेत् संस्तुतामेन प्रथमं चरमं यही ॥
 अथं स केवलं भुङ्क्ते वृद्धे गोवाहनादिके ।
 यो भुङ्क्ते पाण्डवमेष्ट प्रेक्षतामप्रदाय च ।
 वर्णयेद्दधि श्रुतश्च राक्षो धानाश्च वासरे ॥” * ।
 किञ्च ।
 “अजश्च नावकर्षेत न वहिर्धारयेत् च ।
 यज्ञे पारावता धन्याः शुकाश्च सहकारिकाः ॥” * ।
 कौर्मिं श्मशनीतायाम् ।
 “लघं वा यदि वा शार्कं स्रजं वा जलमेव वा ।
 परस्यापहरन् जन्तुनरकं प्रतिपद्यते ॥
 न राज्ञः प्रतिशुद्धीयान् शूद्रान् पतितान्पि ।
 नान्यस्यादयाचकत्वाच्च निन्द्याहृष्टं येद्बुधः ॥
 निजं याचनको न स्यात् पुनश्चैव याचयेत् ।
 प्राणानपहरन्नेव याचकस्तस्य दुर्मतिः ॥
 न देवदयहारी स्याद्विष्णुषिष्य द्विजोत्तमाः ।
 ब्रह्मस्य नापहरेदापद्यपि कदाचन ॥
 न धितं विधमिथाकुर्मस्यं विधसुच्यते ।
 देवस्यं वापि यत्नेन सदा परिहरेत्ततः ॥
 न धर्मेस्यापदेशेन पापं ज्ञत्वा व्रतं चरेत् ॥
 व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रस्त्रयम् ॥
 प्रत्विह वेदधी विप्रो गर्ह्यते ब्रह्मवादिभिः ।
 देवदोहाद्गुरुदोहः कोटिकोटिगुणाधिकः ॥
 ज्ञानापवाहो नास्ति क्वं तस्मान् कोटिगुणा-
 धिकम् ॥” * ।
 किञ्च ।
 “द्विमवहिन्ययोर्मध्ये पूर्वपश्चिमयोः शुभम् ।
 सुक्ता समुदयोर्द्विधां नान्यत्र निवसेद्विजः ॥
 ज्ञयो वा यत्र चरति नृगो निजं स्वभावतः ।
 पुण्याश्च विष्णुता नष्टकाश्च वा निवसेद्विजः ॥
 अहंकोशासदीकृतं वर्णयित्वा द्विजोत्तमाः ॥” * ।
 किञ्च ।
 “अपिना भयना चैव सन्निभेन विप्रियतः ।
 दारेण स्तम्भमार्गेण च वृद्धिः पशुक्तिभिर्भियते ॥
 परस्मिन् चरन्तीं गीं न चाचचीत कस्यचित् ।
 न स्रुयंपरिवेशं वा नेत्रचार्पं न चापिकम् ॥
 परस्मिन् कथयेद्द्विहान् शशिनं वा कथंश्चन ।
 तिथिं पशस्य न ब्रूयात्तन्वादि विनिर्हृषेत् ॥
 न देवगुर्विप्राणां दीयमानम् वारयेत् ।
 निन्दयेद्यो गुरुन् देवान् वेदं वा सोपटंश्चम् ॥
 कल्पकोटिशतं सार्धं रौरवे पच्यते नरः ।
 पूज्योभावीत निन्द्याया न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम् ॥

वैष्णवा

कर्णो पिधाय गन्तयं न चैनमवकोकयेत् ।
वर्जयेद् वै रक्षस्यश्च परेषां गृहयेद्बुधः ॥
विवादं स्वजनैः साङ्गं न कुर्व्यादे कदाचन ।
न पापं पापिनां नृयादपापं वा द्विजोत्तमाः ॥
नेजेतोद्यन्तमादित्यं शशिनं वानिमित्ततः ।
नास्तं यान्तं न वारिस्थं नोपख्यं न मध्यगम् ॥
तिरोहितं वाससा वा न दृष्टान्तरगाभिनम् ।
नदां स्थियं पुमांसं वा पुरीयं मृदमेव वा ॥
प्रतिनयङ्गचाण्डालाङ्घ्रिटास्त्रावकोकयेत् ।
न युक्तनखनाङ्गां वा नोन्मत्तं मत्तमेव वा ॥
स्यशिन भोजने पत्नीं नैनामीक्ष्यते मेघतीम् ।
श्लुवर्तीं लुम्भमाणां वा नासनस्यां यथासुखम् ॥
नोदके चात्मनो रूपं न कुलं न्यभमेव वा ।
न मृदाय मतिं दद्यात् लघुरं पायनं दधि ॥
नोच्छिद्यं वा दृत्तमधु न च ज्ञानाजिनं हविः ।
न कुर्व्यात् कस्यचित् पीडां सुतं शिष्यश्च ताड-
येत् ॥
नांत्मानमवमस्येत दैन्यं यत्नेन वर्जयेत् ।
न च शिष्यान् सन् कुर्व्यात्मानानं शंसयेद्बुधः ॥
न नद्याश्च नदीं नृयात् पर्वतेषु न पर्वतम् ।
आवसेत्तेन नैवापि यस्त्यजेत् सङ्घवासिनम् ॥
शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत् ।
रोमाणि च रक्षस्यानि खानि खानि च न
सृशेत् ॥
न पानिपादवाहनेश्चापलानि समाश्रयेत् ।
नाभिहृन्वाङ्गलं पङ्गुं पाणिना न कदाचन ॥
न घातयेद्विष्टकाभिः फलानि न फलेन च ।
न स्निग्धभाषणं शिष्येभ्यः कर्षिष्यं पदासनम् ॥
नोत्सृजेत् भलयेद्वस्त्रान् गात्रं संवेष्टयेत् च ।
नाक्षीः शीङ्गेन धावेत् स्त्रीभिर्वाहं न चाचरेत् ॥
न हन्तेर्नखलोमानि हिन्यात् सुप्तं न बोधयेत् ।
न बालातपमासेवेत् प्रेतधूमं विवर्जयेत् ॥
नैकः स्रप्यात् शून्ययज्ञे स्वयं नोपानह्यौ वहेत् ।
नाकारणाद्वा निष्ठीवेत्त वाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥
न पादचालनं कुर्व्यात् पादेनेव कदाचन ।
नाम्नो प्रतापयेत् पादौ न कास्थिं धावयेद्बुधः ॥
नाभिप्रतारयेद्दिवान् ब्राह्मणान् गामथापि वा ।
न सृशेत् पापिनोच्छिद्यो विप्रगोब्राह्मणा-
नलान् ॥
न चैवाग्रं पदा वापि न देवप्रतिमां सृशेत् ।
नोत्तरेद्दुपसाश्रयं स्वप्नो नो यतिक्रमेत् ॥
चैवं ब्रह्मं नैव हिन्यात्पापसु शीवनसुत्सृजेत् ।
न चाग्निं लङ्घयेद्द्वीमान् नोपदध्यादधः कश्चित् ॥
न चैवं पादनः कुर्व्यात् तिलबद्धं निश्रित्यजेत् ।
न कूपमवरोहेन नापचोताशुचिः कश्चित् ॥
आम्नो न प्रक्षिपेद्दमिं नाहिः प्रशमयेत्तथा ।
सुशुम्भरश्ममतिं वा न स्वयं श्रावयेत् परान् ॥
अपण्यमद्य पण्यं वा विक्रयं न प्रयोजयेत् ।
दुष्यस्यानोदकस्थाने सौमान्तं वा क्वेषत्तु ॥
न भिन्यात् पूर्वसमयं सत्वोपेतं कदाचन ।
परस्परं पश्यन् आलान् पक्षिणो न च
बोधयेत् ॥

वैष्णवा

कारयित्वा स्वकर्माणि कारुन् विद्वान् न
वक्षयेत् ।
घृष्टिर्गन्धश्च कुद्दारप्रवेशश्च विवर्जयेत् ॥
नैकस्वरं सभां विप्रः समवायश्च वर्जयेत् ।
न बीजयेद्वा वस्त्रेण न देवायतने स्वयेत् ।
नाग्निगोब्राह्मणादीनामन्तरेण ब्रजेत् कश्चित् ।
नाक्रामेत् कामतश्चायां ब्राह्मणानां गवामपि ॥
स्वात्स्वनाक्रामयेच्छायां पतिनादीर्नरोगिभिः ।
वर्जयेन्मार्जनरीयां वस्त्रस्नानघटोदकम् ॥
नाग्नीयात् पयसा तर्कं न बीजात्पुत्रोत्तयेत् ॥
वियत्सयाश्च गोनीरमौहं वा निर्दशस्य च ।
आविकं सन्धिनीधीरमपयं मशुरववीत् ॥
हस्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुधित परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुर्गामात्रमग्रं तस्मात्तुर्गंगम् ।
पुष्कलं हस्तकारानु तच्चतुर्गुणमिष्यते ॥”
मार्कण्डेये ।
“भोजनं हस्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा ।
अदक्षा तु न भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः ॥” *
काशीखण्डे ।
“नैवोक्तवासनेऽग्नीयान्नाग्नौ वस्त्रशुचिं क्षिपेत् ॥
आहं ज्ञत्वा परब्राह्मणे योऽग्नीयात् ज्ञानवर्जितः ।
दातुः ब्राह्मणं नास्ति भोक्ता किञ्चित्पशु-
भवेत् ॥
नोत्पाटयेत्सोमनखं दृष्टानेन कदाचन ।
करजैः करजन्तैर्दं करेणैव विवर्जयेत् ॥
अपहारे न गन्तव्यं स्ववेषमपरद्वेषनोः ।
उत्कोचयत्तदेवार्थद्वयं दूरान् परित्यजेत् ॥
निष्ठीवनश्च श्लेषागं यद्दानं दूरे विनिःक्षिपेत् ॥
उद्धृत्य पश्चत्पिण्डान् स्नायात् परजलाश्रये ।
अशुद्धं च तत्कर्तुरेवसः स्यात्तुरीयभाक् ॥”
ब्राह्मणे ।
“यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फुत्कारसंयुतम् ।
प्रष्टताङ्गुलिभिर्भुङ्क्ते तस्य गोमांसवच्च तत् ॥”
अत्रिभुङ्क्ते ।
“न्यनाधिकस्तनी या गौर्यायवाभक्षुचारिणी ।
तयोर्दुग्धं न ह्योतयं न पातयं कदाचन ॥
अजा गावो महिष्यश्च यामेध्यमपि भक्षयेत् ।
हृद्ये कथे च तद्दुग्धं गोमयश्च विवर्जयेत् ॥
अशुल्या दन्तकाष्ठश्च प्रत्यक्षलवणमन्था ।
शक्तिकाप्राशनश्चैव तुल्यं गोमांसभक्षयैः ॥”
अत्रापवादो मनुस्मृतौ ।
“सामुद्रं संश्ववक्षेव लवणे परमाद्भुते ।
प्रत्यक्षे अपि ते ग्राह्ये निषेधस्त्वन्गोचरः ॥”
अत्रिभुङ्क्ते ।
“देवा कपित्यच्छाया च निश्रायां दधिभो-
जनम् ।
कार्पासं दन्तकाष्ठश्च शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥”
विष्णुस्मृतौ च ।
“कपिलायाः पयः पीत्वा मूदस्तु नरकं ब्रजेत् ।
होमशेषं पिबेद्द्विप्रो विप्रः स्यादन्वया पशुः ॥
परिहर्तुं पुनर्लखं तत्तच्छास्त्रोक्तमन्वया ।

वैष्णवा

यद्भ लिखितं किञ्चित्तत् चान्तयं महात्मभिः ॥
आचाराश्चिदृशाः सन्ति परेऽपि बहुलाः सताम् ।
ते लोकशास्त्रतो ज्ञेया अपेक्षया यद् वैष्णवैः ॥
नित्यत्वमेषां माहात्म्यमप्यत्र लिखितान् पुरा ।
सदाचारस्य नित्यत्वात्माहात्म्याश्च सुनिहृजनि ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे नित्यकृत्यसमापनो
नाम ११ विलासः ॥
वैष्णवी, स्त्री, (विष्णोरियम् । विष्णु + अण् ।
स्त्रियां ङीप् ।) विष्णुशक्तिः । यथा, —
“यथा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा नयसिद्धान्तगामिनी ।
यथा श्वेता परा रुद्रिः सात्त्विकी ब्रह्मसंहिता ॥
एषेव कृष्णा तमसि रौद्री देवी प्रकीर्णता ॥
अष्टादश यथा कोट्यो वैष्णव्या भेद उच्यते ।
या विष्णो राजसी शक्तिः पालिनी चैव
वैष्णवी ॥”
इति वाराहे त्रिशक्तिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥
अपि च ।
“शक्त्यकृगदाधारी विष्णुमाता तथारिहा ।
विष्णुरूपायवा देवी वैष्णवी तेन गीयते ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
अपरश्च ।
“विष्णुभक्ता विष्णुरूपा विष्णोः शक्तिस्वरूपिणीः
रुद्रौ च विष्णुना रुद्रा वैष्णवी तेन कीर्णता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखण्डे ५४ अध्यायः ॥
दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ गङ्गा । यथा,
पद्मपुराणम् ।
“विष्णोः पादप्रस्तनासि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।
पाहि नखेनमस्तस्मादाजन्ममरणात्तिकात् ॥”
इत्यादि आदििकाचारतस्वै स्नानार्थगङ्गावाहन-
मन्त्रः ॥ अन्यश्च ।
“विष्णुपादप्रस्तनासि वैष्णवी नामधारिणी ।
सर्वत्र रक्ष मां नित्यं गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥”
इति गङ्गाकवचम् ॥
अपराजिता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शतावरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तुलसी । इति शब्द-
माला ॥
वैसारिणः, पुं, (विशेषेण सरतीति विचारो मत्स्यः
स एव । “वैसारिणो मत्स्ये ॥” ५ । ४ । १६ ।
इति अण् ।) मत्स्यः । इत्यमरः ॥
वैश्वानरं, स्त्री, (विशेषेण स्वयतीति विश्वचनम् ।
तदेव । स्वार्थे अण् ।) नास्ये पुरुषस्य स्त्रीवैश्व-
धारणम् । इति कश्चित् ।
वैशाख्यः, त्रि, (विशेषेण ह्यीयते इति । वि + क्त +
गयत् । विहाय्य एव । स्वार्थे अण् ।) पर-
हासेन लालनीयः । श्यालसम्बन्धादि । इत्य-
ङ्गनमिप्रः ॥ यथा, —
“यथा बालेषु नारीषु वैशाख्येषु तथैव च ।
सङ्गरेषु निपातेषु तथापह्नासनेषु च ।
अश्रुतं गोक्तपूर्वं मे तेन सत्वो न खं ब्रज ॥”
इति महाभारते, उद्दयोगपर्व ॥
वैशाखिकः, पुं, (विहास + ठक् ।) विहासं
करोति यः । भञ्ज इति स्नातः । तत्पर्यायः ।

बोदासः ।

वासन्तिकः २ कैलिकजः ३ विद्रुपकः ४
 प्रहासी ५ प्रीतिदः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, नैषधे । १६ । ६४ ।
 “दूरात्कृत्स्नमिरजलधेर्वाडवच्चित्रभाजु-
 भांशुस्त्राभ्यङ्गनरुहवनीकेलिवैहासिकोऽयम् ॥”)
 बोटा, स्त्री, दासी । यथा,—
 “बोटा बोटा च सेटी च दासी च कुट-
 चारिका ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 बोडः, पुं, गुवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा-
 धरे भूरिप्रयोगे च सोड इति पाठः ॥
 बोडः, पुं, गीनससर्पः । बोडा इति भाषा । यथा ।
 गीनासो मखली बोडः । इति भरतधृत-
 विक्रमादित्यः ॥ मत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥
 बोडी, स्त्री, पण्यचतुर्थांशः । इति मेदिनी ॥ बुडि
 इति भाषा ॥
 बोड्याः, त्रि, बहुधातोक्तप्रत्ययेन लिप्यन्तेनन् ।
 बहुव्रीहयः । वाङ्मयः । इति सुश्रुतबोध्याकरणम् ॥
 (यथा, हरिवंशे । ७५ । ८८ ।
 “बोड्या पुङ्गवेनेव धूःसदा रम्यसङ्घेनि ॥”
 परिशितयः । यथा, महाभारते । १२ । १४ । १४५ ।
 “न चैतेभ्यः प्रदातया न बोड्या तथाविधा ॥”)
 बोडा, [ऋ] पुं, (बहुतीति । बहु + ळच् ।
 “सहिवहोरोदवर्णस्य ॥” इ । ३ । १२२ । इति
 अकारस्थीकारः ।) भारिके । (यथा, भाग-
 वते । ५ । १० । २२ ।
 “विषमगतां स्वश्रिविकां रङ्गण उपधायं
 पुरुषानधिवहन्त आह हे वोडारः साध्वति-
 क्रामत ॥”) मृदुः । परिश्रुता । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८ । २०४ ।
 “अस्यां चेद्दृष्टयित्वाया वोडुः कन्या प्रदीयते ।
 उभे ते एकशुक्लेन बहुदिव्यव्रवौष्मनुः ॥”)
 सूनः । १० इति मेदिनी ॥ अनडुान् । ऋतमः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते ।
 ११ । २६ । १५ ।
 “तपोऽर्थोयं ब्राह्मणो धत्त गर्भं
 गौर्जोदारं धावितारं सुरङ्गी ॥”
 बहुव्रीहयः, त्रि । यथा, कुमारः । १ । १५ ।
 “भागीरथीनिर्भरशोकराणां
 वोडा सुदुः कल्पितदेवदारुः ॥”)
 बोडुः, पुं, सुनिविशेषः । यथा,—
 “सुनकश्च सनस्यश्च हृत्तीयश्च सनातनः ।
 कर्पिकश्चासुरिश्चैव वोडुः पञ्चशिखस्तथा ।
 सर्वे ते ह्यंतिमायासु महतीनाम्बुना सदा ॥”
 इत्याहुकाचारतन्त्रम् ॥
 बोडुः, पुं, हलन्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वोट्टा
 इति भाषा ॥ किन्तु लिपिकरप्रमादपाठोऽयम् ।
 यथा मूलग्रन्थे ।
 “तथा वोट्ट इति ख्याति हलन्तं प्रसववन्धनम् ॥”
 बोदः, त्रि, आर्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 बोदाकः, पुं, (बौदः आर्द्रः सन् व्यलतीति । व्यल +
 आच् ।) मत्स्यविशेषः । बोयाकि इति भाषा ॥

**धरु
बोषट्**

तत्प्रायः । बहुषट्दंष्ट्री २ पाठीनः ३ वदा-
 लकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 वोरकः, पुं, लेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वोरटः, पुं, कुम्भपुष्पम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वोरपट्टी, स्त्री, मन्दरा । इति शब्दमाला ॥ मादुर
 इति भाषा ॥
 वोरवः, पुं, धान्यविशेषः । वोरो इति भाषा ।
 अस्य गुणाः ।
 “वोरवस्तु बुधैः प्रोक्तस्त्रिदोषस्य प्रकोपकः ।
 मधुरचाण्डपाकश्च ब्रीहिः पित्तकरो गुणः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वोरखानः, पुं पाटलवर्णाश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वोलं, स्त्री, (वोलयति प्रायशो निमग्नं भवतीति ।
 वुल + आच् । यदा वा गतौ पिङ्गादित्वात् ऊलच् ।)
 स्वनामध्यातवर्णिगद्रथम् । तत्प्रायः । रक्ता-
 पद्मम् २ सुखम् ३ सुरसम् ४ पिच्छकम् ५ विषम् ६
 निर्झोहम् ७ वस्त्रम् ८ पिच्छम् ९ सौरभम् १०
 रक्तगन्धकम् ११ रमण्यम् १२ महागन्धम् १३
 विश्वम् १४ शुभगन्धम् १५ विश्वगन्धम् १६
 गन्धरसम् १७ त्रकारिः १८ । अस्य गुणाः ।
 “वोलश्च कटु तिक्तोष्णं कषायं रक्तदोषघ्नम् ।
 कफपित्तामयान् हन्ति प्रदरादिव्रजापद्मम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 तत्प्रायःगुणाः ।
 “वोलं गन्धरसः प्राणपित्तगोपरसाः समाः ।
 वोलं रक्तहरं शीतं मेघं दीपनपाचनम् ॥
 मधुरं कटु तिक्तश्च यद्दं स्वेदजिदोषघ्नित ।
 च्वरापस्कारकुष्ठं गर्भाशयविशुद्धकम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वोलः, पुं, (वान्तीति । वा + ऊलच् ।) रसगन्धः ।
 इत्यमरः ॥
 वोलकः, पुं, लेखकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वोलाहः, पुं, अश्वविशेषः । यथा,—
 “वोलाहस्त्वयमेव स्यात् पाण्डुरेश्वरबालधिः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 वोहृत्स्यं, स्त्री, यानपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 जाहाज इति भाषा ॥
 वौ(वौ)हं, स्त्री, (वृद्धेन जगम् । वृद्ध + आच् ।) बुध-
 ज्ञाननिरीश्वरशास्त्रम् । तन् मन्त्रैः शास्त्रकारैः
 खचितं अगण्यव्याजम् । जिनप्रभैः । यथा,
 “नतो हृद्यतिः शक्रमकरोद्वपदपितम् ।
 यद्दृष्टान्तिविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा ॥
 गत्वाय मोहयामास राजपुत्रान् हृद्यतिः ।
 जिनधर्मं समाध्याय वेदवाहं भ वेदविन ॥
 वेदजयीपरिभ्रष्टांश्चकार धिषणाधिपः ।
 वेदवाह्यान् परिहाय देतुवादसमन्वितान् ।
 जघान शक्रो वस्त्रं सव्यधर्मवच्छ्रुतान् ॥”
 इति मातृयं बीमवंशात्कौर्त्तनं नाम २४ अः ॥
 बुद्धसम्बन्धि, त्रि ॥
 वौषट्, अ, (उल्लतेऽनेन हविति । बहु + बाहुज-
 कात् वौषट् ।) देवहविर्दानमन्त्रः । तत्प्रायः ।
 खाहा २ औषट् ३ वषट् ४ खधा ५ । इत्य-

व्ययः

मरः ३ एते पञ्च शब्दा देवहविर्दाने वृद्धि-
 तुखाद्युतौ वर्तन्ते । देवाय हविषो दानं देव-
 हविर्दानम् । तत्र देवा इन्द्रादयः अथ पितरो
 देवता इति स्मृतेस्तुपि देवा हविर्दान इत्यनेन
 एते मन्वा इति सूचितम् । अमन्त्रे स्वाहयेव
 हविर्भजमिति रघुः । स्वाहाशयं मन्त्रभेदे
 श्रियां स्वाहायिषोऽपितीति कोषान्तरम् । स्वाहा
 इत्यादि । औषट् तालवादि ऋद्धन्वमध्यम् ।
 वौषट् वषट् इत्यं ऋद्धन्वमध्यम् । खधा इत्यादि ।
 इन्द्राय स्वाहा । इत्यादिप्रयोगः । इति भरतः ॥
 व्ययकः, पुं, (विगमोऽंशो विभागो यस्य ।
 शिदादिना प्रायो विभागान्त्वत्वात्स्य तत्प्रा-
 यम् ।) प्रमेतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 व्यंसकः, पुं, (वि + व्यंस + क्तः) धूर्तः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 व्यंसितः, त्रि, (वि + व्यंस + क्तः ।) प्रसारितः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 व्यक्तः, त्रि, (वि + व्यञ्ज् + क्तः ।) प्राज्ञः ।
 इत्यमरः ॥ स्पृष्टः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे । १ । १ ।
 “विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
 रसनामेति रत्यादिः स्वाधी भावः सप्रेतसाम् ॥”)
 पुं, (व्यञ्जः । यथा,—
 “वक्तो वायुरधोवजः ॥”
 इति तस्य महजनामस्तोत्रम् ॥
 व्यक्तदृष्टार्थः, पुं, (व्यक्तं स्पृष्टं यथा स्यात् तथा
 दृष्टोऽर्थो येन) साक्षी । तत्प्रायः । प्रव्यस्यो
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 व्यक्तकृपः, पुं, (व्यक्तं कृपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,
 “अदृष्ट्या व्यक्तकृपश्च महज्जिदन्मन्वित ॥”
 इति तस्य महजनामस्तोत्रम् ॥
 स्पृष्टरूपयुक्ते, त्रि ॥
 व्यक्तिः, स्त्री, (व्यक्त्यनेनयेति । वि + व्यञ्ज् +
 क्तन् ।) पृथगात्मिका । इत्यमरः ॥ जनः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ स्पृष्टता च । (यथा, रघुः । ११ । १० ।
 “नं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिवतः ।
 हेतवः संलस्यतेऽस्म्यौ विशुद्धिः श्यामिकापि
 वा ॥”
 भूतमात्रम् । यथा, गीताध्याम् । ८ । १८ ।
 “अव्यक्ताद्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरामि ॥”
 “अक्तयश्चराचराणि भूतानि ॥” इति तद्गी-
 कायां श्यामी ॥ न्यायशास्त्रोक्तस्तत्प्रायः ।
 यथा, साहित्यदर्पणे । १ । १५ ।
 “सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तः स्वरार्थः ।
 शब्दायंस्थानवर्णद्वे विशेषस्तुतिवैतवः ॥”)
 व्ययः, त्रि, (विकर्त्तं अगतीति । अग + व्यञ्ज-
 क्तनि साधुः ।) व्यसक्तः । (यथा, महा-
 निर्व्याजतन्त्रे । ३ । १२४ ।
 “सुखाधनाशन यथाः सदा चञ्चलमानसाः ॥”)
 व्याकुलः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । १२ ।
 “वेवाहिकैः कौतुकसंविधाने-
 यं हे यद्दे अयुरात्स्ववर्गम् ॥”)

व्यजनं

ससम्भमः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भाग-
वते । ३ । २६ । ५ ।

“तं व्यञ्जकं दितिजाधमेन
स्वपाददस्तुखेन विसर्जमानम् ॥”

पुं, विष्णुः । यथा,—

“प्रग्रहो निग्रहो व्यो नैकग्रहो गदाग्रजः ।”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

व्यञ्जः, पुं, (विकृतानि व्यञ्जानि यस्य ।) भेदः ।

इति मेदिनी ॥ (विकृतानि व्यञ्जानि यस्मात् ।)

मुखरोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“क्रोधायासपकुपितो वायुः पिर्त्तन संयुतः ।

मुखमागम्य सहसा मखलं विखण्डयतः ।

नीरुजं तदुक्तं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ॥”

इति माधवकरः ॥ ३ ॥

तस्य चिकित्सा ।

“बटाङ्गुरा मखराश्च प्रलेपाङ्गाङ्गनाशनः ।

वङ्गे मङ्गलया लेपः प्रशस्तो मधुयुक्तया ॥

अथवा लेपनं शस्तं शशस्य रधिरेण च ।

जातीफलस्य लेपस्तु हरेद्वाङ्गश्च नीलिकाम् ॥

वटस्य पाण्डुपत्राणि मालती रक्तचन्दनम् ।

कुष्ठं कालीयकं लोधं एभिर्लेपं प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(नि, विगतं व्यञ्जं यस्य ।) होनाङ्गः । इति

मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६ । २० ।

“यद्येवमपि मातस्त्वं मामिवाह विभेदनात् ।

न करिष्यस्य नङ्गं वा व्यञ्जं वापि यशस्विनम् ॥”)

व्यञ्जः, त्रि, व्यञ्जयता बोधोऽर्थः । यथा —

“वाच्योऽर्थोऽभिधया बोधो लक्ष्य लक्षणया मतः ।

व्यञ्जो व्यञ्जयता ताः स्युस्तस्मै शब्दस्य शक्तयः ॥”

इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ॥

यच्च, शि, याजे । सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदा०-कुटा०-पर०-सक०-सेट् ।) व्याजखलः ।

श्र, विचरति सतं खलः । छलयति इत्यर्थः ।

अविचोत् विवाच । इति दुर्गादासः ॥

व्यञ्जः, पुं, (व्यञ्जयनेनेति । वि + व्यञ्ज + शोचर-

स घरेति ॥ ३ । ३ । १२६ । इति घञ् । निपा-

तनादज्जिघाषणपोरिति बोभावो न भवति ।)

व्यञ्जनम् । विपूर्वाजधानोरलप्रत्ययेन निष्पत्त-

मिदम् ॥

व्यजनं, स्त्री, (व्यञ्जयनेनेति । वि + व्यञ्ज + क्युट् ।

‘वा यौ ।’ २ । ४ । ५७ । इति पञ्चे बोभावो नास्ति ।)

तालवृत्तकम् । इत्यमरः ॥ पाखा इति भाषा ॥

(यथा, ऋतुमं हारे । १ । ८ ।

“सचन्दनाम्बुयज्जोद्धवात्रिलैः

सहारायश्चिस्तनमखलापंगे ।

सवल्लकीकाकलगीतनिखनेः

प्रबुध्यते मम दवाव्य मन्मथः ॥”)

अस्य सामान्यगुणः । स्रक्छादाहृत्तण्डाघर्मे-

अमनाशिलम् ॥ तालव्यजनगुणः । त्रिदोषशम-

नत्वम् । लघुत्वञ्च । वंशव्यजनगुणः । रूच-

त्वम् । उष्णत्वम् । वायुपित्तकारित्वञ्च । वेज-

वस्त्रमयूरपुच्छव्यजनगुणः । त्रिदोषनाशित्वम् ॥

व्यञ्जना

बालव्यजनगुणः । तेजस्करत्वम् । मच्चिकादि-
निवारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

व्यञ्जकः, पुं, (व्यञ्जयतीति । वि + व्यञ्ज + क्युट् ।)

अभिनयः । इत्यमरः ॥ इ हे हृत्तनक्रोधादि-

भावाभिव्यञ्जके । व्यञ्जयतीति व्यञ्जकः । व्यञ्ज

घ णि गति स्त्रनये णकः । व्याञ्जकसात्त्विक-

वाचिकाहायमेवात् वाञ्जकस्यतुल्यधः । अभि-

मुखं नीयते अर्थोऽनेन इति अभिनयः । नी ण

प्रापये व्यन् । हस्तादिभिः शस्त्रघातादिस्तन-

मभिनयः । घटाद्याकारस्तनं करादिसंस्थान-

मभिनयः इत्यर्थेऽपि । इति भरतः ॥ वाञ्जयता

प्रतिपादकः । (यथा, साहित्यदर्पणे । २ । ३१ ।

“अभिधादिषोपाधिवैशिष्ट्याच्चिवधो मतः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्व्यञ्जको वाञ्जकस्तथा ॥”

प्रकाशके, त्रि । यथा, मनुः । २ । ६८ ।

“उत्पत्तिवाञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥”)

व्यञ्जनं, स्त्री, (व्यञ्जयने व्यञ्जने व्यञ्जदि संयोज्यते-

ऽनेनेति । वि + व्यञ्ज + क्युट् ।) व्यञ्जोपकरणम् ।

तत्तु स्तुपशाकादि । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्प-

थ्यायः । तेमनम् २ निष्ठानम् ३ । इत्यमरः ॥

तेमः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।

८ । ६७ । २ ।

“आनो भर व्यञ्जनं गामन्ममभ्यञ्जनम् ॥”)

अस्य गुणाः ।

“व्यञ्जनं शाकमत्स्याख्यं हृदां वृष्यञ्च पुष्टिदम् ।

द्रव्येण येन येनेह व्यञ्जनं मनस्यमांसयोः ।

तस्य तस्य तयोश्चैतद्गुणदोषैर्विभावयेत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

व्यञ्जनविशेषगुणाः तत्तच्छब्दे द्रव्याः ॥ ३ ॥

चिह्नम् । (व्यञ्जना । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५६ ।

“अवाच्यत्वादिकं तस्य वत्ये व्यञ्जनरूपेण ॥”)

प्रसञ्च । (यथा, महाभारते । १ । १५८ । ३४ ।

“कुत एव परिव्यक्तं सुतं शश्याम्यहं स्वयम् ।

बालमप्राप्रवयसमजातव्यञ्जनाकृतिम् ॥”)

अवयवः । दिनम् । इति मेदिनी ॥ स्त्रीपुंसयो-

रशुद्धदेशः । स तु उपस्यः । अर्द्धमात्रकम् ।

स तु ककारादिनकारान्तवर्गः । इति धरणिः ।

(यथा, साहित्यदर्पणे । २० । ६४० ।

“सत्यर्थे पृथगर्थ्यायाः स्वरव्यञ्जनसंज्ञतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तियर्मकं विनिगद्यते ॥”)

व्यञ्जना, स्त्री, (वि + व्यञ्ज + णिच् + युच् । टाप् ।)

शब्दस्य इतिविशेषः । तस्या लक्षणं यथा,—

“विरतास्वभिधादासु यथार्थं बोध्यतेऽपरः ।

सा इतिव्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥”

शब्दबुद्धिकर्मणां विरस्य आपाराभाव इति

नयेनाभिधा लक्षणा तात्पर्यास्यासु तिष्ठेषु

इत्तियु स्वं स्वमर्थं बोधयित्वा उपचीनासु

यथान्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य प्रकृति-

प्रत्ययादेशे इत्तियुञ्जन-ध्वनन-गमन-प्रत्याबना-

दिश्यदेशविषया व्यञ्जना नाम । तच्च ।

“अभिधालक्षणात्पला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा ॥”

अभिधात्पलासाह ।

व्यञ्जना

“अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगादौर्निबन्धिते ।
एकवर्णैरन्यधीहेतुव्यञ्जना साभिधात्पला ॥”

आदिशब्दादिप्रयोगादयः । उक्तं हि ।

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यौ देशः कालो व्यक्तिः स्वरार्थः ॥

शब्दार्थस्यान्यच्छब्दे विशेषस्तुतिहेतवः ॥”

इति ।

सशब्दचक्रो हरिरित्यत्र शब्दचक्रसंयोगेन हरि-

शब्दो विष्णुमेवाभिधत्त । अशब्दचक्रो हरिरिति

तद्वियोगेन तमेव । भीमार्जुनाविति व्यञ्जनः

पार्थः । कर्णाज्जुनाविति कर्णः छतपुत्रः । स्वास्य

वन्दे भवच्छब्दे इति स्याद्युः शिवः । सर्वं

जानाति देव इति देवो भवान् । कुपितो मकर-

ध्वजः इति मकरध्वजः कामः । देवः पुरारि-

रिति पुरारिः शिवः । मधुना मत्तः पिक इति

मधुर्वसन्तः । पातु वो दयितासुखमिति सुखं

संसुखम् । विभाति गगने चक्रः इति चक्रः

शशी । निशि चित्रभाशुरिति चित्रभाशुर्वह्निः ।

भाति रथाङ्गमिति नपुंसकव्यख्या रथाङ्गं चक्रम् ।

स्वरस्तु वेद एव विशेषप्रतीतिक्रमं काथि इति

तस्य विषये नोदाहृतम् । इदञ्च केऽप्यस्यमाना

व्याहुः स्वरोऽपि काक्कादिरूपः काथे विशेष-

प्रतीतिक्रमेण । उदात्तादिरूपोऽपि तुनेः

पाठोक्तदिशा श्दङ्गारादिरसविशेषप्रतीतिक्रमे-

वेति । एतद्विनये उदाहरणमुचितमेव इति

तत्र तथाहि स्वराः काक्काद्य उदात्ताद्यो वा

वाङ्मरूपमेव विशेषं प्रत्याययन्ति न खलु प्रकृ-

तोक्तमन्कार्यशब्दस्यैकार्थनियन्त्रणरूपं विशे-

षम् । किञ्च यदि यत्र क्वचिदनेकार्यशब्दानां

प्रकरणादिनियमाभावादिनियन्त्रितयोऽप्यर्थयो-

रवुरूपस्वरवर्षणैकत्र निधमनं वाच्यं तदा

तथाविधस्यैकै श्लेषानङ्गीकारप्रसङ्गः न च तथा

अतएवाहुः श्लेषनिरूपणप्रस्तावे काव्यामार्गे

स्वरो न गगयते इति च नय इत्यलतुपकीव्यानां

मान्यानां वाश्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण । आदि-

शब्दादेतावन्मात्रस्त्रीत्यादौ हस्तादिषेष्टा-

दिभिः स्तनादीनां कमलकोरकाद्याकारत्वम् ।

एवमेकस्मिन्नर्थेऽभिधया नियन्त्रिते या शब्द-

स्यान्यायं बुद्धिहेतुः शक्तिः सा अभिधात्पला

वाञ्जना । यथा मम तातपादानां महापात्र-

चतुर्दशभाषावारविषामिनीसुअङ्गमहाकवी-

श्वरश्रीचन्द्रशेखरसाह्यवियङ्गिकाद्याम् ।

“दुर्गालङ्कितविग्रहो मनसिर्जनं संमौल्यं स्त्रीजसा

प्रोददानकलो यद्यैतगरिमा विश्वग्रहो

भोगिभिः ।

नचचेष्टकतेक्षयो गिरिगुरौ गाढं त्रिं

धारयम् ।

गामाकृत्य विभूतिभूषिततनू राजव्यमावल्लभः ॥”

अत्र प्रकरणेनाभिधया उभावल्लभशब्दस्य

उमानाखी महादेवी तदल्लभभाशुदेववृत्ति-

रूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनबैव गौरीवल्लभरूपो-

२र्थो बोध्यते । एवमन्वत् । • । लक्षणात्मना-
माह ।

“लक्षणेपास्यते यस्य कृते तत् प्रयोजनम् ।
यथा कृत्वायते सा स्यादाज्ञाना लक्षणाभया ।”
गङ्गायां घोष इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादिभि-
घायां विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां
विरतायां यथा श्रौतत्वपावनत्वाद्यतिशयादि-
र्बन्धिते सा लक्षणात्मना अज्ञाना । • । एवं
श्राद्धो अज्ञानासुखा आर्षो अज्ञानामाह ।
“वक्तृबोधव्यवधानानामन्वयसन्निधिवाच्योः ।
प्रस्तावकालदेशानां काकोशेष्टादिकस्य च ।
वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् सार्थसम्भवा ।”
वाङ्मना इति संबध्यते । तत्र वक्तृवाक्यप्रस्ताव-
देशकालवैशिष्ट्ये यथा मम ।

“कालो मधुः कृपित एव च पुष्यधन्वः ।
धीरा वदन्ति रतिरेदहराः समीराः ।
केलौवनीयमपि वज्रलज्जुमञ्जु-
दूरे पतिः कथय किं करणीयमयम् ।”
अत्र एतं देशं प्रति शीघ्रं प्रकृतकामुकस्यया
प्रेष्यतामिति सर्वो प्रति कयाचित् द्योत्यते । • ।
बौद्धवावैशिष्ट्ये यथा,—
“निःशेषव्युत्पन्नं स्तनमटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिते तन्वी तवेवं तनुः ।
मिथ्यावादिनि दूति वाग्व्यवजनस्याज्ञानपीडा-
गमे
वार्पो आगुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्या-
न्तिकम् ।”

अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया
लक्ष्यं तस्य च रन्तुमितं वाङ्मं प्रतिपाद्य दूती-
वैशिष्ट्याद्बोध्यते । • । अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये
यथा,—
“उद्य निचल निष्पन्दाभिस्त्रिणी पत्तस्मि रेहृद
बलाभ्या ।

लिम्बल मरगव्य भाअत्र परिट्टिद्या संख
सुत्तित्व ।”
अत्र बलाकाया निष्पन्त्वेन विभक्तत्वं तेनास्य
देशस्य विजनत्वमतः संकृतस्यानमेतदिति
कथापि सन्निहितप्रकृतकामुकं प्रत्यच्यते ।
अत्रैव स्थाननिर्जनस्वरूपस्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयो-
जनम् ।

“भिन्नकच्छब्दविधीरेः काङ्करित्यभिधीयते ।”
दुस्तुप्रकारायाः काकोर्भदा आकारादिभ्यो
ज्ञानिधाः । • । एतद्वैशिष्ट्यं यथा,—
“गुरुपरतन्त्रतया वत
दूरतरं देशसुत्यतो गन्तुम् ।
अलिङ्गलकोकिलजलिते
नेष्यति सखिः सुरभिसमयेऽमौ ।”

अत्र नेष्यतीत्यपि तर्हि एवमेव इति काङ्का
अच्यते । • । चेष्टावैशिष्ट्ये यथा,—
“सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हसन्नेत्रापित्तोक्तं लोलापङ्कं निर्मौलितम् ।”
अत्र सन्धा सङ्केतकाल इति पशुनिमीलनादि-

चेष्टया कयाचित् द्योत्यते । एवं बह्वक्षरीनां
यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्यं बोध्यम् । • ।
“वेधिध्यादियमर्थानां प्रत्येकं चिद्विधा मता ।”
अर्षानां वाच्यत्वस्य चङ्गात्वेन चिरूपतया सर्वत्र
अप्यनन्तरोक्ता अज्ञानास्त्रिविधाः । तत्र वाच्य-
ार्थस्य अज्ञाना यथा । कालो मधुरित्वादि ।
लक्ष्यार्थस्य यथा । निःशेषव्युत्पन्नमित्यादि ।
अज्ञानार्थस्य यथा । उद्य निचल इत्यादि । • ।
प्रकृतिप्रत्ययादिअज्ञानानु प्रपञ्चयिष्यते ।
“शब्दबोध्यो अनन्वयः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।
ए कस्य अज्ञकत्वे तदस्य सङ्कारिता ।”
यतः शब्दो अज्ञकत्वेऽर्थान्तरमपेक्ष्यते । अर्षो-
ऽपि शब्दं तदेकस्य अज्ञकत्वेऽन्यस्य सङ्कारि-
त्वमवश्यमङ्गीकरणीयम् ।
“अभिधादिचयोपाधिबैशिष्ट्यात्त्रिविधो मनः ।
शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षणो अज्ञकस्तथा ।”
अभिधीपाधिको वाचकः । लक्षणेपाधिको
लक्षणकः । अज्ञानोपाधिको अज्ञकः । किञ्च ।
“तात्पर्यास्थां त्रितमाहुः पदार्थान्वयबोधनं ।
तात्पर्यार्थं तदर्थस्य वाक्यं तद्विधकं परं ।”
अभिधायार्थकैकपदार्थबोधनविरमानवाक्याथं-
रूपस्य पदान्वयस्य बाधिका तात्पर्या नाम
त्रितस्तदर्थस्य तात्पर्यार्थस्तद्विधकस्य वाक्यमित्य-
भिहितान्वयवर्दानां मतम् । इति साहित्यदर्पणे
वाक्यस्वरूपनिरूपणे नाम द्वितीयः परि-
च्छेदः ।

यहम्कः, पुं, उरुलः । इत्यमरः ।
यतिकरः, पुं, (वि + अति + क्त + अच् ।) असनम् ।
(यथा, कथासरित्सागरे । ७४ । ८६ ।
“अस्मिन् यतिकरे त्रुते शब्दनामेध ते गतः ।”)
यतिवङ्गः । इति मेदिनी । (विनाशः । यथा,
भागवते । १ । ७ । ७० ।
“प्रजोपद्रवमालस्य लोकयतिकरश्च तम् ।
मत्स्य वासुदेवस्य संजहारान्कौनो इयम् ।”
मिथ्यणम् । यथा, माघे । ४ । ५४ ।
“अन्वोन्वयतिकरचातुर्भिविचित्रै-
रन्नस्यप्रवर्मासिजन्मभिर्मयखैः ।”)

यतिक्रमः, पुं, (वि + अति + क्रम + घञ् ।) क्रम-
विपर्ययः । यथा,—
“सर्वत्र प्रादुम्बोदाता प्रचीता च उदुदसुखः ।
एव एव विप्रदानं विवाहे च यतिक्रमः ।”
इत्युदाहरणम् ।

यतिरिक्तः, वि, यतिरेकविशिष्टः । भिन्नः । वि-
अति-पूर्वविशेषातोः क्तप्रत्ययेन निव्यज्जेत ।
(अधिकः । यथा, ज्ञानान्तरतुल्यस्य प्रथमा
विभक्तिर्निर्गर्धवचनं इत्यस्य पञ्चो । “विशिष-
त्वातिरिक्तोऽधिको यतिरिक्तः ।”)

यतिरेकः, पुं, (वि + अति + रिच + घञ् ।) विना ।
अभावः । यथा । यदातिरेकज्ञानं यदुत्पत्ति-
प्रतिबन्धकं तत् तन्नियमयाम्यम् । इति परा-
मर्शप्रत्ययः । (यथा, कथासरित्सागरे । ३६ ।
३६६ ।

“न पतिव्यतिरेकेण सुखीत्यामपरा गतिः ।”)
अलङ्कारविशेषः । यथा,—

“अतिरेको विप्रियच्छेदुपमानोपमेययोः ।
शैला रवोमताः सन्तु किन्तु प्रकृतिकोमताः ।”
इति चम्पलीकः ।

यतिवङ्गः, पुं, (वि + अति + वङ्ग + घञ् ।) पर-
स्परमेलनम् । (यथा, महाभारते । १२।१०७।५।
“सेनयोर्घातवङ्गजं जवः साधारणोऽभवत् ।”
विनिमयः । यथा, भागवते । ५ । ११ । ११ ।
“अन्वोन्वयवितयतिवङ्गहृ-
वैरागुचस्यो विहरन् भियच्च ।”)

यतिहारः, पुं, (वि + अति + ह + घञ् ।) विनि-
मयः । यथा,—
“परिदानं विनिमयो नैमेयः परिवर्तनम् ।
अतिहारः परावर्त्ता नैमेयो विमयोऽपि च ।”
इति शिबचन्द्रः ।

(यथा, रघुः । ११ । ६२ ।
“विक्रम-अतिहारेण सामान्याभूदुद्योरपि ।
जयशीरन्तरावेदिर्मत्तवारयथोरिव ।”)
यतीतः, वि, (वि + अति + इ + क्तः ।) अतीतः ।
गतः । यथा,—
“अर्हरात्रे यतीते तु संक्रान्तिर्यदहर्भवेत् ।
पूर्व्वं तदादिकं कृणुः परेदाः ज्ञानदानयोः ।
इति निधितत्त्वं भीमपराक्रमीयम् ।

यतीपातः, पुं, (वि + अति + पत + घञ् ।) “उप-
सर्गस्य घञोति ।” ६ । ४ । १०० । इति उप-
सर्गस्य दीर्घः ।) मञ्जोत्पातः । अपघानम् ।
इति मेदिनी । विष्कम्भादिमप्रवृत्तित्वोपात्त-
गंतसप्रदशयोः । तत्र सर्वकर्मवर्तनं यथा,—
“निर्गुणं दिवसं विष्टं यतीपातश्च वैष्टितम् ।
कम्पं वापि शुभेष्टानं पापाहमपि वञ्चयेत् ।
परिचस्यत्येजदहं शुभकस्मे ततः परम् ।
गच्छयाधातयोः घट् च तव हर्षणवचस्योः ।
वैष्टितयतिपातो च समस्तौ परिवर्चयेत् ।” • ।
अस्य प्रतिपसवमाह भीमपराक्रमे ।
“न विष्कम्भो नवा गच्छो न यतीपातवष्टनी ।
चक्रतारावन्ते प्राप्तिं दीषा गच्छन्त्यसंभवाः ।
नवस्यङ्गारको विष्टः शनैश्चरदन् तथा ।
यतीपातो न दृष्येच्च यस्याको दक्षिणे स्थितः ।
यदि विष्टयतीपातो दिनं वाणशुभं भवेत् ।
हृन्त्यतःश्वतयोगेन भास्करेण तमो यथा ।”
इति ज्योतिष्कस्यम् । • ।

तत्र जातफलम् ।
“कठोरवाक्यः पिशुनस्यभाबो
गदातुरो मातृहिनो मनुष्यः ।
परस्य कार्यं क्षतपक्षपातो
यस्य प्रकृतौ यतिपातयोगः ।”
इति कौटोपदीपः ।

पारिभाषिकयोगविशेषः । यथा, उच्छ्वन्नमुः ।
“अवगन्धिघनिष्काराणां गदैवरासक्तके ।
यद्यमा रविवारेण अतीपातः स उच्यते ।”
तत्र गङ्गास्नानफलं यथा । उच्छ्वन्नम् ।

व्यथितः

“संक्रान्तिषु व्यतीपाते गृह्ये चन्द्रसूर्ययोः ।
पुष्ये ज्ञात्वा तु चाङ्ग्यां कुलकोटीः ससुद्धरेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ॥
(यथा च भागवते । ४ । १० । ४८ ।
“दिनक्षये व्यतीपाते संक्रमेऽर्कदिनेऽपि वा ।
आवयेत् अङ्गानानां नीर्यपादप्रियाश्रयः ॥”)
व्यतीहारः, पुं, (वि + व्यति + हृ + घञ् । “उप-
सर्गस्य व्यतीतिः” ३ । ३ । १२२ । इति
दौर्घः ।) परीवर्णः । इति जटाधरः ॥ परस्पर
मेकजातीयक्रियाकरणम् । यथा, केशाकेशि ।
दृष्टादृष्टि । इत्यादि । इति शाकरणम् ॥
व्यथयः, पुं, (व्यथयनमिति । वि + व्यति + इ +
“एरच्” ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) व्यतिक्रमः । तन्-
पर्यायः । व्यथासः २ विपर्यासः ३ विपर्ययः ४ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १० । ४४ ।
“परावरेषां स्थानानां कालेन व्यथयो मञ्जान् ॥”)
व्यथासः, पुं, (व्यथमनमिति । वि + व्यति +
अस् + घञ् ।) विपर्ययः । इत्यमरः ॥ (यथा,
हरिवंशे । २७ । २६ ।
“मात्तासि वञ्चना भङ्गे । चरयथासचेतुना ।
भविष्यति हि प्रवृत्ते क्रूरकर्मातिदारुणः ॥”)
व्यथ, घ म ङ दुःखे । चाले । भये । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-व्यक०-सेट् ।) दुःखं
दुःखादुभवः । चालः कल्पनम् । घ, यथा । म,
व्यथयति । ङ, व्यथते लोकः दुःखमनुभवति ।
कल्पते विभेति वेत्यर्थः । केचित्तु दुःखमयचलन-
योरिति पठित्वा भये चलनं मयचलनमित्याहुः ।
दुःखमयचलने इति पठित्वा दुःखमययोश्चलन-
सुनुपादनमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥
व्यथकः, त्रि, (व्यथयति पीडयतीति । व्यथ +
किल् + क्त ।) व्यथाकारो । यथा,—
“अव्युत्थानं व्यथकस्तु स्यात्कर्मसंग्रहकन्दः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, किराते । २ । ४ ।
“परिणाममुखे गरीयसि
व्यथकेऽस्मिन् वचसि व्यतीजसाम् ।
व्यतिषीयेवतीव भेषजे
बहुरूपीयसि दृश्यते गुणः ॥”)
व्यथा, स्त्री, (व्यथ + व्यङ् । टाप् ।) दुःखम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । १ ।
“हृदं ह्यं तथा सौख्यं यदि वा जानकीमपि ।
आराधनाय लोकानां सुखतो नास्ति मे व्यथा ॥”)
व्यथितः, त्रि, (व्यथ + क्त ।) पीडितः । (यथा,
अनुमं हारे । ६ । १६ ।
“कोन्ताननद्युतिसुषामचिरोरतानां
श्रीभां परां कुरवकदममञ्जरीशाम् ।
दृष्ट्वा प्रिये हि पथिकस्य भवेन्न कस्य
कन्दर्पबाणनिकरे व्यथितं हि चेतः ॥”)
दुःखितः । यथा,—
“ततः प्रव्यथितो बाळो दुःखितुः श्रुतदूषणः ।
व्यथितः कस्यकागारं प्राप्नोऽनाचीत् यदुद्धृष्टम् ॥”
इति श्रीभागवते बाणयुक्ते ६२ अध्यायः ॥

व्यथ, औ य ताङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) य, विधति श्रुत् सूरः ।
औ, अव्यातीत् । कश्चित् द्विभूतस्थानिकारी-
भूतयकारस्य वाधेवकारो वर्गः अन्यत्र तु दन्त्य
इति मन्वानः सनि विवद्वत्तनीत्याह । इति
दुर्गादासः ॥
वाधः, पुं, (वाधनमिति । वाध ताङ् + “वाधजपो-
रनुपसर्गः” ३ । ३ । ६१ । इत्यप् ।) वेधः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३ ।
“सिरावाधो धमनीनां गर्भिव्या वाक्त्रि-
स्तथा ॥”)
वाधः, पुं, (व्यधाय हितः । व्यध + यत् ।) धनु-
र्गणः । यथा,—
“वाधस्तु प्रतिक्रायः स्यात्स्त्रीवाच्या भारवं
गुणः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाधः, पुं, (विरुद्धो व्यधा । प्रादिसमासः ।
उपसर्गाद्धनः । इत्यच् ।) कुत्सितपथः । तन्-
पर्यायः । दुरधः २ विपथः ३ कदध्वा ४
कापथः ५ । इत्यमरः ॥ कुपथः ६ असत्यः ७
कुत्सितवर्गः ८ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
महाभारते । २ । ७० । २३ ।
“तूर्णं प्रव्यायनस्ते तान् कामं वाधगतानपि ॥”)
वाप, क ल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-व्यक०-सेट् ।) व्यन्तः स्याद्युक्तः ॥ क,
वापयति । इति दुर्गादासः ॥
वापदेशः, पुं, (वि + अप + दिश् + घञ् ।) कपटः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ ।
१५५ ।
“कापि कुलजसंवागसंयमवापदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”)
नाम । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वाक्पविशेषः ।
यथा,—
“वाजेनात्माभिलाषोक्तिर्वापदेश इतीर्यते ॥”
इत्यञ्जलीलमणिः ॥
वापकतिः, स्त्री, अपङ्कवः । अस्वीकारः । वि-
अप-व्याङ् पूर्वप्रधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
व्यभिचारः, पुं, (वि + व्यभि + चर + घञ् ।)
कदाचारः । भटाचारः । यथा,—
“व्यभिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति
निन्दताम् ।
श्रद्दालयनिं प्राप्नोति पापरोमैश्च पीयते ॥”
इति मानवे ५ अध्यायः ॥
दोषविशेषः । तस्य लक्षणम् । साध्यतावच्छेद
कावच्छेदप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वं हि
व्यभिचारः । इति वाधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावत्विन्तामणिः ॥ स त्रिविधः । साधारणः १
असाधारणः २ अनुपसंहारी ३ । तत्र विपच-
दित्वं साधारणत्वम् । सर्वसपक्षवाद्गतत्व-
मसाधारणत्वम् । व्यामियहायुक्तेकधर्म्य-
संहारभावो यत्र सङ्कल्पभिमतोऽनुपसंहार्यः ।
इति सव्यभिचारचिन्तामणिः ॥

व्यभिचारिणी, स्त्री, (व्यभिचरति या । वि +
व्यभि + चर + क्तिनिः । डीप् ।) परपुरुष-
गामिनी । यथा,—
“वृताधिकारं मलिनां पिच्छमाधोपसेविनीम् ।
परिभूतामधःश्रयां वासयेद्वाभिवारिणीम् ॥
सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्वेषु शुभां गिरम् ।
पावकः सर्वभक्षित्वं मेध्या वै योधितो ह्यतः ॥”
इति याज्ञवल्क्ये । १ । ७०-७१ ।
इति तु स्त्रीसामान्यविषयम् ।
“व्यभिचारादनी शुद्धिर्गर्भे त्वागो विधीयते ।
गर्भभर्तृवधे तासां तथा महति पातके ॥”
इति गारुडके ६५ अध्यायः ॥ ७ ।
तस्याः परित्रागादि यथा । हारीतः । गर्भिणो-
मधोवर्गगां शिष्यसुतगामिनीं पापवाचनावस्तां
धनधान्यनयकरिं वर्जयेत् । यमः ।
“सच्छन्दगा हि या नारी तस्याख्यागो
विधीयते ।
न चैव स्त्रीवधः कार्यो न चैवाङ्गविधोजनम् ॥”
दृहस्पतिः ।
“हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्यापि वा
भवेत् ॥”
विशेषयति मित्ताचरायां स्मृतिः ।
“नास्मिन्नल्पविवशां भाष्याः मृदेण सङ्गताः ।
अपनास्ता विशुद्धान्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥”
एतन् वलात्कारविषयम् । इत्युदाहृतत्वम् ॥ ३ ॥
तस्याः पुण्यकर्माणि निष्कलानि धनानधि-
कारित्वञ्च यथा । हरिवंशीयपुण्यकत्रतो-
पाख्याने ।
“दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यप्यरुन्वति ।
निष्कलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे ॥”
दृहस्पतयुः ।
“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्याव दद्यात्तत् पिच्छं कृत्स्नमंशं लभेत
च ॥”
भर्तुः शयनं पालयन्ती नान्यगामिनी । इति
दायतन्त्रम् ॥
व्यभिचारी, [न] पुं, (व्यभिचरतीति । वि +
व्यभि + चर + क्तिनिः ।) चतुर्विधशत्रुकार-
श्रद्दारभावविशेषः । तद्व्यथा । निर्वेदः २
स्त्वानिः २ शङ्का ३ अखया ४ मर्दः ५ अमः ६
आलस्यम् ७ दैन्यम् ८ चिन्ता ९ मोहः १० स्मृतिः
११ धृतिः १२ व्रीडा १३ चपलता १४ हर्षः १५
आवेगः १६ जडता १७ गर्वः १८ विषादः १९
अतिसुखम् २० निदा २१ अपसरः २२
सुप्तः २३ विषोषः २४ अमर्षः २५ अवहित्यः २६
उग्रता २७ मतिः २८ उपलम्भः २९ व्याधिः ३०
उन्मादः ३१ मरणम् ३२ चासः ३३ वितर्कः ३४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य लक्षणव्यादिकं यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १६८ ।
“विशेषादाभिसुखेन चरन्ती व्यभिचारिणः ।
स्थायिभ्युत्थाननिर्मेयाव्यथित्वं च तद्दिवाः ॥”
के ते इत्याह ।

व्ययितः !

“निर्वैदावेगैश्चममद्वदता औद्यमोहौ
 विवोधः
 संप्रापस्मारगन्वा मरुमजसतामर्षनिदा-
 वदित्याः ॥
 औत्सुक्तीन्नादश्याः स्तुतिमतिवदित्या
 आधिषवासलक्षा
 हर्षास्त्रयाविवादाः सधृतिचपलताम्बानिचिन्ता
 वितर्काः ॥”
 एतेषां लक्षणादिकं तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)
 चि, वाभिचारविश्लेषः । (स्वमार्गेषुतः । यथा,
 कथाचरितुसागरे । १५ । ५५ ।
 “लक्ष्मापि मन्त्रितास्तातिरस्ताकं यात्यथा
 भवेत् ।
 स्वामिर्षभावनायाश्च भवेम वाभिचारिणः ॥”
 आनन्दः । आगमापायी । यथा, भागवते ।
 ११ । ३ । ३८ ।
 “नात्मा जजान न मरिष्यति नैधेतेऽसौ
 न चीयते सवनविद्वान्भिचारिणी हि ॥”
 वाय, क बुद्धि । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-
 ० पृ०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादियुक्तः । क,
 वाययति । बुद्धि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ।
 वाय, अ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 उभ०-सक०-सेट् ।) अ, वायति वायते । इति
 दुर्गादासः ।
 वाय, त् क गतौ । आगे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (अदन्तपुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वाययति ।
 इति दुर्गादासः ।
 वायं, स्त्री, (वाय गतौ + अच् ।) लक्ष्मात् ह्यदश-
 स्थानम् । यथा,—
 “लक्षं धनं भ्रातृवन्धुपुत्रप्राप्तकलत्रकाः ।
 मरुतं धर्मकर्मैयवाया द्वादशराशयः ॥”
 इति ज्योतिष्कत्वम् ।
 (वायति गच्छतीति । वाय गतौ + अच् । नन्वरे,
 चि । यथा, मनुः । १ । १६ ।
 “कृष्याभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्तवायाद्-
 अयम् ॥”)
 वायः, पुं, (वि + इ + अच् ।) अर्धस्यापगमः ।
 वित्तसमुत्सर्गः । इति शब्दरत्नावली । खरच्
 इति पारस्यभाषा । (यथा, मनुः । १ । ११ ।
 “अर्थस्य संयत्ते चेन्न वाये चैव नियोजयेत् ॥”
 नाशः । यथा, भागवते । ४ । १ । ४६ ।
 “नाषिमी वै भगवतो हरेर्वशाविहागतौ ।
 भारवायाय च सुवः लक्ष्मी यदुक्कडुहौ ॥”
 परिभाषाः । दानम् । यथा, रघुः । १२ । २३ ।
 “आत्मानं सुसुचे तस्मात् एकनेत्रवायेन सः ॥”
 इहस्वतिचारगतवर्षविशेषः । यथा, इहत्-
 र्वदित्यायम् । ८ । ३६ ।
 “पञ्चमं वायसुश्रुति प्रोभनं
 मन्वथप्रवक्तुस्त्वामुक्त्वम् ॥”
 नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५० । १६ ।
 “अमाहृतः कामठकः सुषेडो मानसो वायः ॥”
 वायितः, चि, (वाय + क्तः ।) लक्षवायः । वाव-

**पृ३३
 व्यलीकः**

शब्दादिप्रत्ययेन वायधातोः क्तप्रत्ययेन वा
 निष्पन्नम् ।
 वायौ, [न्] चि, (वायोऽस्यास्तीति । वाय +
 इनिः ।) वाययुक्तः । यथा,—
 “इविकं परिमितमधिकवायिनं जनमाकुली-
 कुवते ।
 चीकाचजमिव पीनस्तनजवनायाः कुली-
 नायाः ॥”
 इत्युक्तः ।
 वार्धे, चि, (विगतोऽर्थो यस्मात् ।) निरर्थकम् ।
 तत्पर्यायः । मोक्षम् २ विषयम् ३ । इति
 जटाधरः । (यथा, कुमारः । ३ । ७५ ।
 “श्रीलात्मजापि पितृवच्छिरसोऽभिजातं
 वार्धे समर्थं ललितं वपुरात्मनश्च ॥”)
 वालीकं, स्त्री, (विशेषेण व्यलतीति । वि + व्यल +
 “अलीकादयश्च ॥” उवा० ४ । २५ । इति
 कौकनप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पीडार्थः ।
 इत्यमरः । गतिविपर्ययः । कामजापराधः ।
 इति तट्टीकायां भरतः । यथा,—
 “लक्षं नैव विजानाति परेणापहतं कश्चित् ।
 लक्ष्यं संस्मरेत्तदसत्त्वं न जल्पति ॥
 वालीकेषु निवृत्तो यः पर्यति लतनिचयः ।
 नित्यं धृतिमान् किञ्चित् परीक्षेत्पि न च
 क्षिपेत् ॥
 अतुक्तालोऽभिगच्छेत् अपत्यायं अर्कां क्षियम् ।
 ईदृशास्तु नरा भवे मम कर्मपरायणाः ॥”
 इति वाराह्ये योगिगर्भेभोऽपगनामाध्यायः ।
 अप्रियम् । (यथा, महाभारते । ३ । ६ । ६ ।
 “न हि तेन मम भ्रात्रा सुख्यमपि किञ्चन ।
 वालीकं लतपूर्वं वै प्राश्नानामितबुद्धिना ॥”)
 अकायम् । वैकल्पम् । इति मेदिनी । (यथा,
 किराते । ३ । १६ ।
 “यस्मिन्नेत्येकलतवालीकः
 पराभवं प्राप्त इवान्तकोऽपि ।
 धुव्यन्तुः कस्य रथे न कुर्वान्
 मनो भयेकप्रवणं स भीष्मः ॥”)
 अपराधः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, शिशु
 पाकवधे । ६ । ८५ ।
 “सुदृशः सरसवालीकतम-
 स्तरसा शिष्टवतः सयौवनीया ॥”)
 पतारका । इति हज्जायुधः । (दुःखम् । इति
 वैजयन्ती । यथा, कुमारः । ३ । ७५ ।
 “दिग् दक्षिणा गन्धर्वं तस्मिन्
 वालीकनिश्वासमिवोनससम् ॥”)
 तद्वति, चि । (यथा, भागवते । ८ । २२ । ७ ।
 “यत्पुनः शोक भवान् ममेरितं
 वनो जलीकं सुरवर्गं मन्वते ।
 करोष्यतं तन्न भवेत् प्रजम्भनं
 परं तृतीयं कुव शीघ्रं मे निजम् ॥”)
 वालीकः, पुं, (वि + व्यल पयाप्री + कौकन् ।)
 नागरः । इति मेदिनी । तत्पर्यायः । विष्णुः २
 वटपत्रः ३ कामकैचिः ४ विदूषकः ५ पीठ-

व्यवधिः

केचिः ६ पीठमरुः ७ भङ्गिकः ८ ह्रिदुरः ९
 विटः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 वावकजनं, स्त्री, (वि + अव + क्त + क्तुट् ।)
 विधोगः । हीनः । अदृक्स्थानरकरवम् ।
 वाकिकाटा इति भाषा । यथा,—
 “अये वावे लीलावति ! मतिमति ! इष्टि
 सचितान्
 दिपचदाचिंश्रितनवतिशताटादशदश ।
 श्रुतोपेतानेतानयुतवियुताश्चापि वद मे
 यदि वाक्तेयुक्तिव्यवकजनमार्गेऽलि कुशला ॥”
 इति लीलावती ।
 वावकलितः, चि, (वि + अव + क्त + क्तः ।)
 लतवावकजनः । विधोगिनः । हीनितः । वाव-
 कलने, स्त्री । यथा, अथ सङ्कलितवावकलि-
 तयोः करवस्त्रं वनाहम् ।
 “कायं क्रमात्पुनःक्रमतोऽयवाह-
 योगो यथास्थानकमन्तरं वा ॥”
 इति लीलावती ।
 वावच्छ्रमं, चि, (वि + अव + छ्रि + क्तः ।)
 भिन्नम् । यथा, भिन्नम् वावच्छ्रमं विशेषितम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 वावच्छ्रिः, पुं, (वि + अव + छ्रि + क्तुट् ।) वाव-
 सुक्तिः । इति हेमचन्द्रः । एष्यकत्वम् । (विरामः ।
 निवृत्तिः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ३२ ।
 “जीवस्य न वावच्छ्रिः स्थापिततन्त्रनिश्चया ॥”)
 वावधा, स्त्री, (वि + अव + धा + “आतञ्चोपसर्ग-
 इत्यट् । टाप् ।) वावधानम् । इत्यमरः ।
 वावधानं, स्त्री, (वि + अव + धा + क्तुट् ।)
 आच्छादनम् । तत्पर्यायः । तिरोधानम् २
 अन्तर्हितः ३ अपवारणम् ४ हृदनम् ५ वावधा ६
 अन्तर्ही ७ पिधानम् ८ आगमम् ९ । इति
 हेमचन्द्रः । वावधिः १० अपिधानम् ११ ।
 इति शब्दरत्नावली । (यथा, रघुः । १२ । ४४ ।
 “इष्टं विमानवावधानसुक्ता
 पुनः सङ्घातिचिं वधिधति ॥”
 मेदः । यथा, भागवते । ४ । २२ । २७ ।
 “परात्मनोऽयं दृवावधानकं पुरस्तात्
 क्षप्ते यथा पुत्रवस्तुहिनाथि ॥”
 विश्लेषः । यथा, शिशुपाकवधे । ६ । ५१ ।
 “वपुरन्वजिप्त परिदम्भसुख-
 वावधानभीवकतया न वधुः ॥”
 समाप्तिः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ७७ ।
 “यावद्व्यं न विन्दति वावधानेन कर्मव्याम् ॥”)
 वावधायकः, चि, (वावधातोति । वि + अव +
 धा + क्तुट् ।) वावधानकर्ता । यथा, अर्ग-
 कामो यजेत सप्तदशवारं श्लोकानामाः सप्त-
 सप्तपञ्चोदरिति वेदे कामिना कर्मव्यावर्त-
 सद्दुपपत्त्या श्लोकानामपारान्तर्भावो न वाव-
 धायकः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ।
 वावधिः, पुं, (वि + अव + धा + “उपसर्गं धोः
 किः ॥” ३ । १६ । २५ । इति किः ।) वावधानम् । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, निबन्धचरिते । २ । १६ ।

व्यवसि

“व्यवसायपि वा विधोः कर्त्ता,
 नृकृच्छानिजया न वेद कः ॥”
 व्यवसायः, पुं, (वि + अव + सो + चच् ।) उप-
 लोविका । यथा इति पारस्वभाषा । यथा,—
 “करोति नाम नीतिज्ञो व्यवसायमित्यतः ।
 फलं पुनस्तदेव स्याद्यदिधर्मनसि स्थितम् ॥”
 इति हितोपदेशे २ परिच्छेदः ॥
 अपि च ।
 “आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तापी चतुर्गुणा ।
 बहुगुणो व्यवसायश्च कामचाष्टगुणः स्तूतः ॥”
 इति चाणक्यशतकम् ॥
 अनुष्ठानम् । इति व्यवसायिग्रन्थार्थदर्शनात् ॥
 (यथा, रामायणे । २ । ३० । ४१ ।
 “संज्ञया सङ्गं सीते । मम सस्य कुलस्य च ।
 व्यवसायमनुकान्ता कान्ते ! त्वमतिशोभनम् ॥”)
 निश्चयः । यथा,—
 “व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
 बहुशाखा स्तन्मात्रा बहुयोः व्यवसायिनाम् ॥”
 इति भगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥
 व्यवसायात्मिकेति । इह ईश्वराराधनलक्षणे
 कर्मयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्तौ च भुवं
 नरिण्यामीति निश्चयात्मिका एकेव एकनिष्ठेव
 बुद्धिर्भवति । व्यवसायिनामीश्वराराधनबहि-
 र्मुखानां कामिनां कामनानन्धादनन्तास्तत्रापि
 कर्मफल-गुणफलत्वादि-प्रकारभेदाद्बहुशाखाश्च
 बुद्धयो भवन्ति । इति तद्वृत्तिकायां स्त्री ॥
 विष्णुः । यथा,—
 “व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो भुवः ॥”
 इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ ।
 १४६ । ५५ ॥ (वि + अव + स्था + कृट् ।)
 व्यवस्थिता, स्त्री । यथा,—
 “चातुर्मुख्यव्यवस्थानं यस्मिन् देये न विद्यते ।
 तं श्चेच्छेदं जानीयादायैवर्षस्ततः परम् ॥”
 इत्यायं वर्णशब्दटीकायां भरतः ॥
 व्यवस्थानः, चि, (वि + अव + स्था + क्तः ।) विधि-
 पूर्णकस्थितः । व्यवस्थापितः । यथा,—
 “अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपि-
 ध्वजः ।
 प्रवृत्तं शस्त्रसम्पत्ते धनुर्बुद्धयः पाण्डवः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
 व्यवहर्त्ता, [च्] पुं, (वि + अव + हृ + लृच् ।)
 व्यवहारकर्त्ता । प्राङ्विवाक इति यावत् ।
 यथा । उत्तराभिधानानन्तरं सभ्यानामर्थप्रत्य-
 र्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शलक्ष्यस्य
 प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वना-
 नभिधानात् व्यवहर्त्तृसम्बन्धाभावाच्च न व्यव-
 हारपादत्वमिति स्थितम् । इति मिताक्षरायां
 व्यवहारमात्रका । कायस्थस्योपाधिविशेषश्च ॥
 व्यवहारः, पुं, (वि + अव + हृ + चच् ।) विवादः ।
 इत्यमरः ॥ वृत्तभेदः । न्यायः । पणः । स्थितिः ।
 इति मेदिनीग्रन्थरत्नावल्यां ॥ * ॥ (कर्म ।
 क्रिया । यथा,—
 “न कश्चित् कस्यान्विजनं न कश्चिदस्य चिद्विपुः ।
 व्यवहारस्य जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”
 यथा च रघुः । ३ । ६२ ।
 “तथापि शस्त्रव्यवहारनिदुरे
 विपक्षभावे चिरमस्य तिष्ठतः ।
 तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रह्वा
 पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥”)
 अथ व्यवहारदर्शनम् । तत्र याज्ञवल्क्यः ।
 “स्तुत्याचारव्यपेतेन मार्गैर्वाधर्षितः परैः ।

व्यवहा

निश्चितः । इति व्यवसायिव्यवसायग्रन्थार्थ-
 दर्शनात् ॥ (यथा, रामायणे । २ । २४ । १ ।
 “तं समीक्ष्य व्यवसितं पितुर्निर्दिष्टपालने ।
 कौशल्या वाप्यसंज्ञावचो धर्मिष्ठमनवीन् ॥”)
 व्यवस्था, स्त्री, (वि + अव + स्था + “आतञ्चोप-
 सर्गः ॥” इत्यङ् । नतछाप् ।) शास्त्रनिरूपित-
 विधिः । यथा,—
 “दोषकालं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च कमल्लोः ।
 देवरेख सुनोत्पत्तिर्देतकम्वा प्रदीयते ॥”
 इत्यादीन्विधाय ॥
 “एतानि लोकागुणार्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
 निवर्त्तमानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥”
 इत्युद्गाहत्वे हेमाद्रिपराशरभाष्यधोरादि-
 पुराणम् । (निवमः । यथा, कथासरित्-
 सागरे । १०८ । ७१ ।
 “एवं लतगुहारस्यो महारत्नानि शङ्करः ।
 उत्पाद्य भगवांस्तत्र व्यवस्थामादिदेश सः ॥”)
 व्यवस्थानः, पुं, विष्णुः । यथा,—
 “व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो भुवः ॥”
 इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ ।
 १४६ । ५५ ॥ (वि + अव + स्था + कृट् ।)
 व्यवस्थिता, स्त्री । यथा,—
 “चातुर्मुख्यव्यवस्थानं यस्मिन् देये न विद्यते ।
 तं श्चेच्छेदं जानीयादायैवर्षस्ततः परम् ॥”
 इत्यायं वर्णशब्दटीकायां भरतः ॥
 व्यवस्थानः, चि, (वि + अव + स्था + क्तः ।) विधि-
 पूर्णकस्थितः । व्यवस्थापितः । यथा,—
 “अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपि-
 ध्वजः ।
 प्रवृत्तं शस्त्रसम्पत्ते धनुर्बुद्धयः पाण्डवः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
 व्यवहर्त्ता, [च्] पुं, (वि + अव + हृ + लृच् ।)
 व्यवहारकर्त्ता । प्राङ्विवाक इति यावत् ।
 यथा । उत्तराभिधानानन्तरं सभ्यानामर्थप्रत्य-
 र्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शलक्ष्यस्य
 प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वना-
 नभिधानात् व्यवहर्त्तृसम्बन्धाभावाच्च न व्यव-
 हारपादत्वमिति स्थितम् । इति मिताक्षरायां
 व्यवहारमात्रका । कायस्थस्योपाधिविशेषश्च ॥
 व्यवहारः, पुं, (वि + अव + हृ + चच् ।) विवादः ।
 इत्यमरः ॥ वृत्तभेदः । न्यायः । पणः । स्थितिः ।
 इति मेदिनीग्रन्थरत्नावल्यां ॥ * ॥ (कर्म ।
 क्रिया । यथा,—
 “न कश्चित् कस्यान्विजनं न कश्चिदस्य चिद्विपुः ।
 व्यवहारस्य जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”
 यथा च रघुः । ३ । ६२ ।
 “तथापि शस्त्रव्यवहारनिदुरे
 विपक्षभावे चिरमस्य तिष्ठतः ।
 तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रह्वा
 पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥”)
 अथ व्यवहारदर्शनम् । तत्र याज्ञवल्क्यः ।
 “स्तुत्याचारव्यपेतेन मार्गैर्वाधर्षितः परैः ।

व्यवहा

आवेद्यति चेद्वाञ्छितं व्यवहारपदं हि तत् ॥”
 स्तुतिसदाचारवर्द्धितेन वल्लभा परैरर्थतः
 शरीरतो वा पीडितश्चेद्वाञ्छितं निवेद्येत्तद्व्यव-
 हारदर्शनस्थानम् । चेदित्यत्र सति मैथिल्याः ।
 आवेद्यति चेदित्यनेन स्वयं विवादीत्यापनं
 राज्ञा न कर्त्तव्यमिति श्लेषात्मिकमहामहो-
 पाध्यायाः । राज्ञीति व्यवहारप्रदर्शकपरम् ।
 तथा च वृहस्पतिः ।
 “राजा कात्यायि संपश्येत् प्राङ्विवाकोऽथवा
 द्विजः ॥” ॥
 प्राङ्विवाकलक्षणमाह स एव ।
 “विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिपन्नं तथैव च ।
 प्रियपूर्वं प्राग्दति प्राङ्विवाकस्ततः स्तूतः ॥”
 कात्यायनः ।
 “व्यवहारश्चितं प्रश्नं पृच्छति प्राङ्किति स्थितिः ।
 विवेचयति यस्तस्मिन् प्राङ्विवाकस्ततः स्तूतः ॥”
 अर्थनं प्रति भाषा ते कौडशी प्रथमं प्रति
 च तवापि कौडशसुत्तरं इति पृच्छतीति प्राट्
 श्रुत्वा च युक्तायुक्तत्वेन जयं पराजयं वा
 विवेचयति इति विवाकः प्राट् च स विवाकश्चेति
 प्राङ्विवाकः ॥ * ॥ कात्यायनः ।
 “सप्राङ्विवाकः सामात्यः सप्राज्ञस्यपुरोहितः ।
 स्वयं स राजा चित्तुयासेवा जयपराजयौ ॥
 यदा कार्यवशादाज्ञा न पश्येत् कार्यनिर्णयम् ।
 तदा नियुक्तादिद्वीषं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥
 यदि विधो न विद्वान् स्यात् चाज्ञयं तत्र
 योजयेत् ।
 वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्रेन वर्जयेत् ॥”
 स विभूतवेषः । मनुः ।
 “जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मण्यद्वयः ।
 धर्मप्रवक्ता वृपतर्न तु शूद्रः कदाचन ॥
 नाध्यापयति नाधीते स ब्राह्मण्यद्वयः स्तूतः ॥”
 यासः ।
 “द्विजान् विहाय यः पश्येत् कात्यायि वृषलेः
 सह ।
 तस्य प्रभुभ्यते राष्यं बलं कोषश्च नश्यति ॥
 यः शूद्रो वेदिकं धर्मं स्मार्त्तं वा भाषति यदि ।
 तस्य दण्डं द्वे सहस्रे स्तृक्तयो चैव भेदयेत् ॥
 दुःश्रीकोऽपि द्विजः पूष्यो न शूद्रो विजिते क्रियः ।
 दुष्टां गां कः पारिष्वक्याच्छेयेत् शीलवर्त्तनं
 खरीम् ॥”
 व्यवहारमाह कात्यायनः ।
 “वि नानार्थेव सन्देहे हरणं हार उच्यते ।
 नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्थितिः ॥”
 नानाविवादविषयः संशयो द्वयतेनेन इति
 व्यवहारः । भाषोत्तरक्रियानिर्णयकत्वं व्यव-
 हारत्वम् । तथा च वृहस्पतिः ।
 “अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलाहृतान् ।
 निरामयान् यः कुरुते शास्त्रज्ञप्रज्ञाकया ॥
 इह कीर्तिं राजपूजां लभते सद्गतिश्च सः ।
 तस्मात् संशयवृद्धानां कर्त्तव्यञ्च विनिर्णयः ॥”
 अतएव नारदः ।

व्यवहारा

“अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।
देवीं वाचं च वदति यः शास्त्रसुपजीवति ॥”
देवीं देवानुमताम् ॥ १ ॥ धर्मशास्त्रयोस्तु
विरोधे लोकावधार एवादर्शनीयः । इत्याह
स एव ।

“धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः ।
वावहारोऽपि बलवान् धर्मस्तेनावह्वीयते ॥”
अवह्वीयते अवगम्यते हि गताविद्यसाहातोः ।
अतएव दृश्यते ।

“कर्मणं शास्त्रमाश्रित्य न कर्मणो विनिर्णयः ।
युक्तिहीनविचारे तु धर्मोऽज्ञानिनः प्रजायते ॥”
युक्तिर्णयः । स च लोकावधार इति वाव-
हारमाहृताः । अतएव कात्यायनः ।
“कुलश्रीलवयोत्तवित्तवर्द्धिरधिक्षितम् ।
बन्धिगुभिः स्यात् कतिपयेः कुलवृद्धेरधि-
क्षितम् ॥”

सद इति शेषः । कात्यायनः ।
“सभ्येनावश्वक्तव्यं धर्माद्यसहितं वचः ।
श्रुतौति यदि नो राजा स्यात् सभ्यस्तदाश्रुतः ॥”
सभ्यः सभायां साधुः ॥ १ ॥ तथाविधानाह
याश्ववल्काः ।
“श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कुलीनाः सत्त्ववादिनः ।
राज्ञा सभासदः क्राव्याः श्रुतौ मित्रे च ये
समाः ॥”

श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मशास्त्रज्ञाः । कुलीनाः
सङ्करादिदोषशून्यमातापितृवंशपरम्पराकाः ।
एवंभूताः सभासदः सभायां यथा सीदन्ति
उपविशन्ति तथा दानमानसत्कारैः राजा
कर्मव्याः ॥ १ ॥ तथाविधावस्थानेन भूमेः सभास-
माह मनुः ।

“यस्मिन् देशे निधीदन्ति विप्रा वेदविद्वज्जयः ।
राज्ञः प्रतिष्ठतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां
विदुः ॥”

विद्वत्संज्ञतावपि सभापर्यायपरिषद्द्वयमाह स
एव ।

“त्रैविद्यो हेतुकस्तर्को नियुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्वावहाराः ॥”
त्रैविद्यः त्रिवेदपारगः । हेतुकः । सदयुक्ति-
वावहारी । अतएवामरासहः । सभा सदसि
सभ्ये च । अत्र भा दीप्तिः प्रकाशो ज्ञानमिति
यावत् तथा सह साक्षात् परम्परया वा वर्तते
इति सभा ॥ १ ॥ कात्यायनः ।

“द्विसस्याष्टमं भागं सुक्ता भागत्रयं तु यत ।
स कालो वावहार्यां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥”
अष्टमयामाद्याहं प्रहरम् । भागत्रयं प्रहरद्वय-
पर्यन्तम् । मनुः ।

“धर्मासनमधिकाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रबन्ध्य लोकापलेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥”
मनुनादश्वीधायनहारीताः ।

“पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादः सालिगच्छति ।
पादः सभासदः समीत् पादो राजानगच्छति ।
राजा भवत्यनेनास्तु सुचन्ते च सभासदः ।

पृष्ठ

व्यवहारा

एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥”
कर्तारं वादिनम् । राजपादं विवेचकपरम् ॥
अनेनाः निन्द्यापः । अर्थिलमाह तु वर्गासनारदी ।
“यस्य चाभ्यधिका पाडा कार्यं वाप्यधिकं
भवेत् ।

तस्यार्थिभाषो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत् ॥”
अत्रैव पूर्वपक्षो भवेत्तस्य इति कात्यायनीये
दृष्टीयपादः । न यः पूर्वं निवेदयेदिति तस्यो-
त्तरः पक्ष इति शेषः । स यः पूर्वमिति पाठे
यः प्रथमं निवेदयति स पूर्ववादीत्यर्थः । दृष्ट-
व्यतिः ।

“अहं पूर्विकया यातावर्धिप्रतर्धिनी यदा ।
वादो वक्तुपूर्वैश्च यास्यः पीडामवेक्ष्य वा ॥”
यत्र द्वावेव वदनः प्रभो महात्वं श्रेष्ठ इति तत्र
ब्राह्मणादिक्रमेणाधिकपीडादर्शनेन वा वादो
यास्यः ॥ १ ॥ स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह
नारदः ।

“अर्थिना सत्रियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रश्नोऽपि वा ।
यो यस्यार्थं विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥”
तयोर्वादिप्रतिवादिनोः । दृश्यतिरपि ।
“कालिक वादे नियुक्तस्य समी सत्परिकीर्तितौ ।
यस्य स्यात्प्रुधात् पुण्यं हानिं वादेऽथवा
जयम् ॥”

कात्यायनः ।
“मनुष्यमारयो स्तेये परदारभिमर्षये ।
अभ्यभक्तये चैव कथाहरणदूषये ॥
पारथ्ये कूटकरणे नृपदोहे तथैव च ।
प्रतिवादी न दातव्यः कर्ता तु विवदेन स्वयम् ॥”

कुलश्रीप्रभृतीनां प्रतिनिधिमाह यासः ।
“कुलश्रीबालकोत्पलजडात्तानाश्च बान्धवाः ।
पूर्वपक्षोत्तरे त्रयुनियुक्तो भूतकक्षया ॥”
भावादीतरस्य पक्षस्थितस्य दृष्टनीयत्वमाह
नारदः ।

“यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियो-
जितः ।

परायवादो दृष्टः स्यात् वावहारेषु विद्ववन् ॥”
विद्ववन् विद्वहं वृवन् ॥ १ ॥ नारदः ।

“निर्वृत्कामो रोगान्ता धियुज्यसने स्थितः ।
अभियुक्तस्तथापि न राजकर्मण्यस्तथा ॥
गर्भं प्रचारे गोपालाः शस्यन्त्ये लघीवलाः ।
श्लिष्टिनश्चापि तनकाले आरुधीयाश्च विग्रहे ॥
अप्राप्तवावहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रतो ।
विषमस्याश्च नासेथा न चेतान्नाश्रयेन्नृपः ॥”

निर्वृत्कामो विवाहप्रवृत्तः । अर्थेन वादान्-
दृष्टः । अप्राप्तवावहारः षोडशवर्षावतरयस्कः ।
तत्काले विवाहादिसमाप्तिपर्यन्तकाले । एते
विषमस्याश्च उपप्रवदेशस्याश्च उत्तमकर्तृना
नासेथा नावधारणीयाः यतान् प्रागुक्तान्
वादिना निवेदितामिति शेषः ॥ १ ॥ याश्ववल्काः ।
“अभियोगमनिर्णीयं तेन प्रत्यभियोग्येत् ॥”
अभियुक्तः समुत्तरमदत्त्वा भाषावादिनमेतं
स्वाभियोग्यानुपमर्दकेन विवादान्तरेण न योज-

व्यवहारा

येत् । युजपरनेकथवावहारासम्भवात् । नारदो-
ऽपि ।

“पूर्वदादं परिहृष्य षोऽश्वमालम्बते पुनः ।
वादसंक्रमणाजस्यो हीनवादी स वै नरः ॥”
हीनवादीत्यनेन दृष्टान्तोक्ता न तु प्रकृतार्थाङ्गी-
नता अन्यथा ह्युक्तपत्तेः ॥ १ ॥ पारथ्ये प्रति-
प्रख्यमाह स एव ।

“कुर्वन् प्रत्यभियोगश्च कलशे साहसेषु च ॥”
वाक्पारथ्ये शस्त्रादिपचारेषु च । यथापूर्व-
महमप्यनेनाहृतः शस्त्रेण हत इत्यपराधा-
भावाय प्रत्यभियोगं कुर्वन्तु । तथा च दृष्ट-
व्यतिः ।

“आक्रुष्टस्तु यदाक्रोशंसाङ्कितः प्रतिताडयन् ।
ज्वाततायिनश्चैव नापराधी भवेन्नरः ॥”
एतेन वाक्पारथ्यदृष्टपारथ्ययोः प्रकृताभि-
योगे शस्त्रकाभियोगोऽपि न दोषः । यत्तु ।

“पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारो पूर्वोऽपि विनयो गुणः ॥”
इति नारदवचनं तत् पूर्वपक्षेण परस्या-
धिकवाक्पारथ्योत्पादकस्यापि शस्त्रदृष्टविधा-
यकम् ॥ १ ॥ युगपत्संप्रवर्तने अधिकदृष्टाभाष-
माह स एव ।

“पारथ्ये साहसे चैव युगपत्संप्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चैव कथ्यते विनयः स्यात् समस्तयोः ॥”
विनयो दृष्टः । एवञ्च दृष्टोऽयमनपराधी मयि
क्षतः पीडितत्वादिति भाषार्थं प्रत्यभियोगः
कार्य एव । प्रत्यवस्कन्दनोत्तरत्वेन युगपदनेक-
थवावहारापत्तिदोषस्याभावात् ॥ १ ॥ सभापतेः-

कर्मयमाह कात्यायनः ।
“अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वादयोर्म्यस्तु वादिनोः ।
स रक्षितो दिनस्यान्तं दद्यात् भक्त्याय
वतनम् ॥”

प्रतिभवति तत्कार्यं तद्दृभवति इति प्रति-
भूर्लोकः । वादयोर्म्यः विवादपक्षस्य साधित-
धनादिदानस्य दक्षदानस्य च लभः । वादिनोः
भाषावादिन उत्तरवादिनश्च । तथाच याश्व-
वल्काः ।

“उभयोः प्रतिभूर्नास्ति समर्थः कार्यनिर्णये ।
प्रतिभुवस्त्वभावे च राजा संक्षपन् तथोः ॥”
राज्ञा संक्षपन् दक्षतुल्याधिकरत्वं निर्णयस्तु
कार्यं धनादिदाने राजदन्नादित्वात् कार्य-
श्रेष्ठस्य पूर्वनिपातः । भूतः तत्रलक्षो राज-
नियुक्तः ॥ १ ॥ प्रत्यर्थी यदि कश्चित् कालं
प्राप्यते स लभते अर्थो तु कालं प्राप्येन्न
अर्थित्वमेव साहस्यादिति तेन कालो न प्राप्य-
नीयः । तदाह ।

“प्रत्यर्थी लभते कालं त्र्यहं सप्ताहमेव च ।
अर्थो तु प्राप्येन्न कालं तत्तुल्यसाहसं हीयते ॥”
कश्चित् प्रत्यर्थी कालं न लभते । याश्ववल्काः ।
“साहसस्तेयपानश्रुतोऽभिशापाद्ये स्थियाम् ।
विवादयेत् सद्य एव कालोऽर्थमेच्छया स्मृतः ॥”
साहसं मनुष्यमारब्धम् । गौरव संज्ञा ।

“प्रत्यर्थी लभते कालं त्र्यहं सप्ताहमेव च ।
अर्थो तु प्राप्येन्न कालं तत्तुल्यसाहसं हीयते ॥”
कश्चित् प्रत्यर्थी कालं न लभते । याश्ववल्काः ।
“साहसस्तेयपानश्रुतोऽभिशापाद्ये स्थियाम् ।
विवादयेत् सद्य एव कालोऽर्थमेच्छया स्मृतः ॥”
साहसं मनुष्यमारब्धम् । गौरव संज्ञा ।

“प्रत्यर्थी लभते कालं त्र्यहं सप्ताहमेव च ।
अर्थो तु प्राप्येन्न कालं तत्तुल्यसाहसं हीयते ॥”
कश्चित् प्रत्यर्थी कालं न लभते । याश्ववल्काः ।
“साहसस्तेयपानश्रुतोऽभिशापाद्ये स्थियाम् ।
विवादयेत् सद्य एव कालोऽर्थमेच्छया स्मृतः ॥”
साहसं मनुष्यमारब्धम् । गौरव संज्ञा ।

“प्रत्यर्थी लभते कालं त्र्यहं सप्ताहमेव च ।
अर्थो तु प्राप्येन्न कालं तत्तुल्यसाहसं हीयते ॥”
कश्चित् प्रत्यर्थी कालं न लभते । याश्ववल्काः ।
“साहसस्तेयपानश्रुतोऽभिशापाद्ये स्थियाम् ।
विवादयेत् सद्य एव कालोऽर्थमेच्छया स्मृतः ॥”
साहसं मनुष्यमारब्धम् । गौरव संज्ञा ।

“प्रत्यर्थी लभते कालं त्र्यहं सप्ताहमेव च ।
अर्थो तु प्राप्येन्न कालं तत्तुल्यसाहसं हीयते ॥”
कश्चित् प्रत्यर्थी कालं न लभते । याश्ववल्काः ।
“साहसस्तेयपानश्रुतोऽभिशापाद्ये स्थियाम् ।
विवादयेत् सद्य एव कालोऽर्थमेच्छया स्मृतः ॥”
साहसं मनुष्यमारब्धम् । गौरव संज्ञा ।

व्यवहारा

अभिप्रायी मन्त्रापातकादिना । अन्वये इत्य-
नापि । स्त्रियां कृतस्त्रियां चारिवादिवादिष्य-
प्राप्त्यां दास्यां स्त्रिविवादे वा । एतन्न सद्य एव
उत्तरं दापयेदिति मूलपाठः । विशेषयति
कात्यायनः ।
“यस्मान् कार्यसमारम्भश्चिरान्तेन विनिश्चितः ।
तस्मान्न लभते कालमभियुक्तस्तु कालभाक् ॥”
अपवादमाह दृष्टमिति ।
“अभियुक्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नोत्सहते यदि ।
तदा कालः प्रदातव्यः कार्यशक्यरूपतः ॥”
अत्रापि विशेषयति आसः ।
“राजदेवजनो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत् ।
अवध्ययोगमात्रेण न भवेत् स पराजितः ॥”
स ज्ञानसमयवन्धोऽभियुक्तः ।
“राजदेवजनं दोषं चास्मिभिः प्रतिपादयेत् ।
जेष्तेन वर्तमानस्तु दण्डो दाप्यस्तु तद्वनम् ॥”
अवधत्तकर्मज्ञेनो राजदेविकदोषस्य प्रमितौ
न तदतिक्रामकोऽपराध्यात् जेष्ठाश्च तदति-
क्रमेण दण्डो भङ्गी च भवतीत्यर्थः । दृष्ट-
काटिन्यादियुक्तो जेष्ठाः । तथा च हारीतः ।
दृष्टमाया आणयुक्ता निजानिः । कौटिल्या-
काटिन्याद्यावैरस्यसद्भावयुक्तं जेष्ठाप्रमिति युक्तं
योगः ॥ ३ ॥
अथ व्यवहारादिनिर्णयः । तत्र दृष्टमिति ।
“पूर्वपक्षः स्तुतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्तुतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्तुतः ॥
मिथ्योक्तौ च चतुर्थात् स्यात् प्रत्यवस्कन्दने
तथा ।
प्राङ्ग्याये च स विज्ञेयो द्विपातसंप्रतिपत्तियु ॥”
यद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्यु-
त्तरवादिनेव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाध्यो
न भवति इति द्विपादोक्तौ ॥ ३ ॥
अथ भाषापादः ।
तत्र भाषास्वरूपमाह तुः कात्यायनदृष्टमिति ।
“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारवाञ्छितम् ।
निश्चितं लोकसिद्धं पक्षं पक्षविदो विदुः ॥
स्वप्नाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः ।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ॥
यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदुत्तरम् ॥”
प्रतिज्ञा साध्याभिधाधिकारं वाक् । तस्या दोषैः
परस्परविषयार्थपदादिभिस्तुक्तं साध्यं साधना-
र्थाभिमतं पक्षं विदुः । अन्यथा प्रतिज्ञादोषिन
साध्यदोषः स्यात् । अतएवोक्तम् ।
“वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता ।
असङ्करस्य वक्तव्ये व्यवहारेषु वादिभिः ॥”
वक्तव्ये पक्षप्रतिज्ञे पूर्वोक्ति । नारदेनापि ।
“वारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा सप्तदाहता ।
तद्धानो ह्येते वादी तदन्तस्ततो भवेत् ॥”
उत्तरो विजयी । यद्यप्यन्यत्र साध्यं ज्ञायं तद-
विशदृष्टमिति पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र वाक्
प्रत्याप्यार्थविशेषविशेषविशेषस्य पक्षतया

पृष्टं
व्यवहारा

धर्मिणोऽधमस्यैरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयो-
भेदाभिधानम् । उपसंहारे च एवंविधः पक्ष
इति । मिताक्षरायानु भाषा प्रतिज्ञापक्ष इति
नार्थान्तरमिच्छुक्तम् । भाषार्थद्वया भाषास्वरूप-
प्रपञ्चमाह स्वप्नाक्षर इति । निराकुलः
पौर्वापर्यविपर्ययादिभ्यः । तत्र ।
“युते च व्यवहारे च प्रवर्तते यश्चकर्मैव ।
यानि पश्यन्नुदासीनाः कर्मा तानि न
पश्यति ॥”
इति यद्वाच्यं व्यवहारादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा
शोधयेत् । तच्छोधनमाह दृष्टमिति ।
“न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावद्वादी विशेषयेत् ।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थं सम्यक्सिद्धौ ॥”
तद्विखनप्रकारमाह आसः ।
“पाङ्कलेखिन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
न्यूनाधिकं संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥”
फलकं काष्ठादिपङ्कम् । कात्यायनः ।
“पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्ग्विवाकोऽप्य लेखयेत् ।
पाङ्कलेखिन फलके ततः पक्षोऽभिलेखयेत् ॥
शोधयेत् पूर्वपक्षानु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।
उत्तरेणावसङ्गस्य निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥
अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थप्रत्यर्थनोऽन्वयः ।
चौरवच्छसयेतनु धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥”
स्वभावोक्तमज्ञानमम् । एतच्च स्वरविशेषादिना
सुज्ञेयम् ॥ ३ ॥ अतएव याज्ञवल्क्यः ।
“कूलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः ।
भूतमप्यनुपपन्नं ह्येते व्यवहारतः ॥”
भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धम् । नारदः ।
“भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धं प्रमादाभिहितं कूलम् ।
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्मेमभिरक्षता ॥
मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षा साध्यसाधु वा ।
सर्वैर्धर्मविवादेषु वाक्क्षणे नावसीदति ॥
पशुस्त्रीभूम्यादाने शास्त्रोऽप्यर्थाज्ञ हीयते ॥”
सर्वैर्धर्मविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसी-
दति अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्वादि । अर्धविवाद्-
यज्यात् मनुजतविवादेषु प्रमादाभिधाने
प्रज्ञतायादप्यर्थाज्ञेय इति गम्यते । यथाह-
मनेन श्ररवि पादेन ताडित इत्यभिधाय
केवलं हस्तेन ताडित इति वदन् न केवलं
दण्डः पराधीयते च । तत्र च त्वं मनुजत्वं
धारयसि मत्त अजन्तिन यज्ञीततावहुन-
कत्वादिति भाषाशरीरं एतच्च संस्कृतदेश-
भाषान्तरेण यथानोचं वक्तव्यं लेखं वा ।
अस्माकामपि वादिप्रतिवादितादर्शनात् अत-
एवाध्यापनेऽपि तथोक्तं विद्युधर्मोत्तरे ।
“संस्कृतेः प्राकृतेऽन्वयेः शिष्यमनुरूपतः ।
देशभाषानुपाये च बोधयेत् स गुरुः स्तुतः ॥”
अथोत्तरपादः । तत्र कालमाह कात्यायनः ।
“सदाःकृतेषु कार्येषु सदा एव विवादेयेत् ।
काजातोतेषु वा कानं दद्यात् प्रत्यर्थेन प्रभुः ॥”
वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपमर्थयते इति
प्रत्यर्थो । नारदः ।

व्यवहारा

“गहनत्वाद्दिवादानामसामर्थ्यात् स्तुतेरपि ।
अत्रादिषु चरेत् कानं कामं तत्पशुसुखया ॥”
दृष्टमिति ।
“यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥”
सम्बन्धतुपयुक्तम् । अन्यथा अन्यवादिस्तेन भङ्ग-
प्रसङ्गात् ।
“अन्यवादी क्रियादेवो नोपस्थाप्यो निवृत्तरः ।
आहृतप्रपलायी च ह्येनः पक्षविधः स्तुतः ॥
प्रपलायी त्रिपक्षेण मौनज्ञत्वं सप्रभिरिनेः ।
क्रियादेवो तु मासेन चास्मिन्नस्तु तत्-
चयात् ॥”
इति नारदीकेः ।
क्रिया लेख्यादिका । चास्मिन्नः चास्मिभिः
पराजितः । वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपं
वदतीति प्रतिवादी । उत्तीर्यते निस्तीर्यते
प्रज्ञताभिद्योगोऽनेन इति उत्तरम् । * याज्ञ-
वल्क्यः ।
“श्रुतार्थस्योत्तरं लेखं पूर्ववादेकसिद्धौ ॥”
लेखमिति वाक्यस्याप्युपलक्षकम् ॥ ३ ॥ उत्तर-
स्वरूपं तद्देशाच्चाह नारदः ।
“पक्षस्य चापकं सारमसन्दिग्धमवाकुलम् ।
अवाक्यागम्यमित्येवमुत्तरं तद्विदो विदुः ॥
मिथ्यासंप्रतिपत्तित्वं प्रत्यवस्कन्दनतया ।
प्राङ्ग्यायाश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्र-
वेदिभिः ॥
अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्व्यादपह्वयम् ।
मिथ्या तत्तु विधानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥”
पक्षस्य भाषार्थस्य चापकं आच्छादकं अभि-
योगप्रतिज्ञासमिति यावत् । अतएव पूर्वपक्षार्थ-
सम्बन्धं प्रतिपक्षं निवेद्येदित्युक्तम् । न च
विप्रतिपत्त्या न्यायार्थमागतस्य धारयशीलमि-
युक्तस्य धारयासीति संप्रतिपत्तेः कथमुत्तरत्वं
अभियोगप्रतिज्ञात्वादिति वाच्यम् । भाषा-
वादिनो मुखत्वेनापटुतया वा कदाचिद्वाचाभि-
वादादेवायं हीयते इति भाषाविमर्शपर्यन्तं
विप्रतिपत्तस्याप्युत्तरवादिनो भाषार्थं सम्बन्धगम्य
तन्निषेधार्थं सम्यगुत्तरासम्भवात् विद्वत्साध्यां
चासम्बन्धनमन्वन्ताधर्मेकारकं परीक्षितपराजये
च दण्डात् वादिना च वैरमिच्छादि प्रतिपक्ष-
धनः संप्रतिपत्तेरुत्तरत्वं सम्भवति । एवं एतेभ्य
एवानिस्कारात् साध्यत्वोपदिष्टस्य पक्षस्य
सिद्धत्वेनोपस्थापेन साध्यत्वनिवारणात् सिद्ध-
साधनेनापि वादिनः प्रत्यवस्थानाश्चोत्तरत्वं
संप्रतिपत्तेः सिद्धमिति । सारं प्रकृतोपयोगि ।
अनाकुलं पूर्वापरविरोधमन्यम् । अवाक्या-
गम्यमध्याहारादिकं विनैव प्रतीतं अभियोगस्य
अभियुक्त्ये इत्यभियोगः सहेतुकं साध्यं तस्या-
पह्वयवर्त्मनः ॥ ३ ॥ उत्तराभाषमाह कात्यायनः ।
“प्रकृतेन त्वसम्बन्धं अत्यल्पमपिभूरि च ।
पक्षेकदेशवाप्येव तच्च नोत्तरं भवेत् ॥
असम्बन्धपदवापि निगूढार्थं तथाकुलम् ॥

आख्यागम्यमवारच नीतरं प्रस्यते युधैः ।
 अक्षयक्षपदस्यापि अन्वितार्थपदस्याप्रमिति
 व्यवहारतिलके भवदेवभङ्गाः । ॥ मिथ्योत्तर-
 भेदमाह तुः पुनर्यासनादौ ।

“मिथ्येतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।
 अजातआस्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विं-
 धम् ॥”

मिथ्येतदिति शब्दतो नाभिजानामीत्यादिकमर्थ-
 तोऽपह्नवः । तथा च कात्यायनः ।

“श्रुत्वा भाषार्थमन्यस्तु यदि तं प्रतिषेधति ।
 अर्थतः शब्दतो वापि मिथ्या तज्ज्ञेयमुत्तरम् ॥”
 त्वं मत्तं धारयसीति प्रतिज्ञायां न यद्गीतमिति
 शब्दतः । कालविशेषगर्भायां तस्यां सत्यां तदा
 नाहं जात इति अर्थतः । देशकालविशेष-
 गर्भायां तदा तत्र नाहमाहं इत्यर्थतः ।
 देशादिमत्तां तच्छ्रुत्यायां वा न जानामीत्यर्थतः
 एव योग्यास्मरणेनार्थतस्तद्व्यवहृत्प्रतिपादनात्
 अथ चरमत्रयं व्यवहृत्कृत्स्नसुखेन व्यवहा-
 भावप्रतिपादकं चापदेशमिथ्योत्तरमात्रं आद्यं
 मिथ्योत्तरमात्रम् ॥ ॥ इत्युक्तम् ।

“श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तत् प्रतिपद्यते ।
 वा तु सं प्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रविद्विगदाहता ॥
 अर्थिनाभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा ।
 प्रपद्य कारणं कृत्यात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥
 आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्नेखयते यदि ।
 सोऽभिधेयो जितः पूर्व प्राङ्ग्यायस्तु स उच्यते ॥”
 अभियुज्यते इत्यभियोगः । प्रतिपद्यतेऽङ्गी-
 करोति । तं साधारणम् । तथा प्रपद्य सत्यत्वे-
 नाङ्गीकृत्य । कारणं तन्प्रतिकूलरूपं कारणं
 कृत्यात् तदा तदुत्तरं प्रत्यवस्कन्दनम् । वाक्युक्तस्य
 प्रतिकूलत्वेन प्रत्यवस्कन्दनमित्यर्थः । प्रतिपद्या-
 वस्कन्दनात् प्रत्यवस्कन्दनमिति जीमूतवाहनः ।
 तत्र कारणोत्तरं त्रिविधम् । बलवत् तुल्यबलं
 दुर्बलञ्च । तत्र बलवदुत्तरं यथा । त्वत्तः श्रुतं
 यद्गीतमिति सत्यं किन्तु परिशोधितमिति ।
 अथ उत्तरवादिन एव क्रियानिर्देशः । तथा च
 वारहः ।

“आधर्थ्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।
 विवादे साक्षिकत्वेन प्रथया प्रतिवादिनः ॥”
 आधर्थ्यं दुर्बलत्वं पूर्वपक्षस्य । तत्र च सापेक्ष-
 वाध्यस्य ध्यायमाणत्वस्य ध्वंसकारकं निर्यात-
 वादि तदुत्तरं कारणोत्तरम् । अतएव
 मिथ्योत्तरादस्य भेदः । तद्वि ध्यायमाणत्वस्या-
 लम्बाभावप्रयोजकमग्रहणरूपं न तु ध्वंस-
 क्तम् ॥ ॥ तुल्यबलकारणोत्तरं यथा ।
 मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति वाक्युक्ते मदी-
 येयं भूमिः क्रमागतत्वादिति प्रतिवादिना
 तयोत्तरमिति तत्र पूर्ववादिनः साक्ष्यपत्यासः ।
 तद्वामर्थ्यं प्रतिवादिनः । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
 “साक्षिभूतः सन्तु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।
 पूर्वपक्षोऽप्येवमिदं भवत्युत्तरवादिनः ॥”
 दुर्बलकारणोत्तरं यथा । ममेयं भूः क्रमागत-

त्वादिति वाक्युक्ते ममेयं भूदंशवर्धमुच्यमानत्वा-
 दिति प्रत्युत्तरं तत्तु धनमानप्रयुक्तम् ।

“पश्यतोऽनुवतो ज्ञानिर्भूमेर्विश्रतिवाचिकी ॥”
 इति याज्ञवल्क्यीयं शीघ्रम् ।

किन्तु वैतदुक्तम् ।
 “परेण सुच्यमानाया भूमेर्विश्रतिवाचिकी ॥”
 इति भूमिमात्रविषयकं तत्पराङ्मुखापोदित-
 त्वादिति भवदेवभङ्गाः ।

“पश्यतोऽनुवतो ज्ञानिर्भूमेर्विश्रतिवाचिकी ।
 परेण सुच्यमानाया धनस्य दशवाचिकी ॥”
 इति मूलपाणिधृतपाठोऽपि तत्रार्थं प्रमाणम् ।
 तत्र च क्रमागतत्वं पूर्ववादिनः प्रमाथोप-
 न्यासः । तथा चोक्तम् ।

“गुरावभिहिते हेतो प्रतिवादिक्रिया भवेत् ।
 दुर्बले वादिनः प्रोक्ता क्रिया तुल्येऽपि वादिनः ॥”
 आचारं च व्यवहारेण । अवसन्नो भङ्गी । सेख-
 यते भावामिति शेषः स वादी आस्मिन्नर्थं मया
 पूर्वं पराजितः वाच्यः प्राङ्ग्यायो हि धार्म्य-
 मात्रत्वसामान्याभावज्ञापकः ॥ ॥ एतेषां चङ्करे
 विशेषमाह तु र्यासहारीतौ ।

“मिथ्योत्तरं कारणञ्च स्यातामेकत्र चेदुभे ।
 सत्यञ्चापि सहानेन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम् ।
 मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरम् ॥
 यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् ।
 उत्तरं तत्तु विज्ञेयमनकीर्णमतोऽन्यथा ॥”

श्रुताभियोगे श्रुतग्रहणं मिथ्या पश्चाद्देशेव
 यद्गीतासाक्ष परिगृह्या इति मिथ्याकारणा-
 श्रयोस्तुल्यरूपत्वं कारणोत्तरं ग्राह्यं आदौ
 विचारणीयं परिशोधनस्यान्वाचीनत्वेन
 स्मरणाह्वानात् पश्चात्प्रमिथ्योत्तरं तत्र अणस्य
 चिरातीतस्य कष्टप्रतिपाद्यत्वात् । एवञ्च नव-
 क्षभियोगे मिथ्येतत्तु घटिपुराणा एव मया
 यद्गीतासाक्षापि चिंशत् परिगृह्यासाक्षिणहृद-
 यामि इति मिथ्याकारणस्यैः सङ्कीर्णोत्तरोऽपि
 पूर्ववत् कारणोत्तरमेव ग्राह्यं मिथ्याकारणयो-
 र्ज्ञापौति वापिशब्दाभ्यां तथा दृष्टिमत्त्वात्
 सञ्चोत्तरस्य स्वयंस्वीकृतत्वेन निर्णयानह्वाना-
 दिति भावः । प्राङ्ग्यायेन सह सर्वथैव सङ्क-
 रानुपपत्तिरिति तत्रोक्तं यदि श्रुतं मिथ्यापच
 विश्रतिपुराणा गृह्योतासी च परिगृह्यासाक्षया
 मिथ्याश्रुत्वात् प्रपुरार्थविषयस्य विचार उपक्रम-
 नीयः । भूयःऽनुरोधस्याभ्युदितत्वात् पश्चात्
 सख्यार्थस्य विचार इति । तुल्यार्थविषयत्वं तु
 यत्र क्रियायाः साक्षादेः फलं निर्णयः शीघ्रं
 भवति तदंशस्यैव प्रमाणं ग्राह्यं तथा यदि
 श्रुतग्रहणे पत्रमस्ति श्रुतापह्नवे च पश्चात्तु-
 परिशोधने साक्षिकत्वादा मिथ्योत्तरं यथादौ
 तत्तुल्यत्वात् एवञ्चपत्रं ग्राह्यं लिखितस्य
 साक्षिभ्यो बलवत्त्वेन सत्यद्विनिर्णयकारित्वात्
 पश्चात्परिशोधनं साक्षिणः प्रथयाः । सङ्करो-
 त्तमव्यवहृतीर्हमदुष्टं अतो भिन्नमन्यथा सङ्कीर्ण-
 दुष्टमित्यर्थः । अथ चावच्छेदमिदं मिथ्योत्तर-

सङ्करे सदुत्तरत्वेकावच्छेदेन । सङ्करे तु अथ-
 दुत्तरत्वाच्च कात्यायनः ।

“पत्नीकदेशे यत् सत्यमेकदेशे च कारणम् ।
 मिथ्या चैकदेशे स्यात् सङ्करात्तदनुत्तरम् ॥”
 एकदेशे इत्यत्र एकस्मिन्नेव देशे न भिन्नदेशे
 यथा श्रुतं धारयाम्येव परिशोधितं न यद्गीतं
 वा इति ॥ ॥

अथ क्रियापारः ।
 उत्तराभिधानानन्तरं याज्ञवल्क्यः ।

“ततोऽर्थो लेखयेन सद्यः प्रतिज्ञाताथैसाद्यकम् ॥
 अर्थो वादी प्रतिवादी च स्वपक्षार्थित्वात् ।
 तयोरधिकारे नियममाह आसः ।
 “प्राङ्ग्याये कारणोक्तौ च प्रत्यर्थो साधयेत्
 क्रियाम् ।

मिथ्योत्तरे पूर्ववादी प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥”
 मिथ्योत्तरे न यद्गीतं मतेत्यादिरूपे पूर्ववादी
 भावावादी साक्षादिकं निर्दिष्टोत्तरवादी तत्र
 तस्य मानुष्याः क्रियाया अस्मत्त्वादिति न्यायो
 मूलं अजापि साक्षात्तभावे उत्तरवादिन एव
 दिश्यम् ।

“न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।
 अभियुक्ताय दानार्थं दिव्यं दिव्यविशारदे ॥”

इति कात्यायनोक्तेः ॥
 अथ पूर्वार्द्धनाथिनो दिव्यविशेषोऽर्थोत्तु प्रत्य-
 र्थिनस्तस्मात् पराङ्गाभिधानं सिद्धे सत्कारणो
 नियमाय इति न्यायान्नियमार्थं न च आक्षेपचने
 क्रियापदं कारणोत्तरमाशुषोदेषोपरमित्येताव-
 द्दण्डं मिथ्योत्तरंऽप्यनुच्यते इति तत्रापि
 अर्थिन एव दिव्यमिति वाच्यं अयमग्रपदस्य
 हि पुनरन्वयार्थमेवानुवच्यः । नन्वर्थवैषम्यसहि-
 तस्य गौरवान् पूर्वोक्तन्यायमूलकविषयकत्वा
 कात्यायनोक्तदिव्यविषयनियममङ्गानह्वानाच्च यत्र
 विवादविषये प्रत्यर्थोऽसिद्धानस्तत्र तस्योत्तरा-
 नह्वनया अर्थिन एव इत्युक्त्वा तदसम्भवे तस्यैव
 दिव्यं न तु प्रत्यर्थिनः अधिकारनिश्चयाभावान्
 अर्थिनस्तत्त्वात् न च न कश्चिदभियोक्तार-
 मित्वादिना विरोधस्तस्योत्तरार्द्धप्रतियोगिविषय-
 त्वात् एतद्विषय एव धनस्वामिनो दिव्यमिति
 लोकप्रवादः ॥ ॥ लिखिताद्यभावेनापि दिव्य-
 माह याज्ञवल्क्यः ।

“प्रमाणं लिखितं सुक्तः साक्षिकश्चेति कोर्नि-
 तम् ।

एवामन्यतभाभावे दिव्यान्वयमनुच्यते ॥ ॥
 अथ दिव्यम् । दिव्योऽन्याह स एव ।
 “तुलायापो विषं कोषो दिव्यानीह त्रिशुद्धये ।
 महाभियोगेऽप्येतानि शीघ्रं कश्चोऽभियोक्तारि ।
 तथा वाच्यतरः कुर्वादिनरो वर्णयच्छिरः ।
 विनापि शीघ्रं कं कृत्यात् नृपद्रोहेऽप्य पातकी ॥”
 महाभियोगेषु महापातकादिगुह्यतराभियोगेषु
 शीघ्रं कस्यः शीघ्रं प्रधानं व्यवहारस्य चतुर्थ-
 पादो जयपराजयलक्षणः तेन दको लक्ष्यते ।
 तत्र तिष्ठति वर्णते तदङ्गीकरोतीत्यर्थः । अजाभि-

व्यवहारा

योक्तुः शिरोवर्तितोक्तेरभियोग्यस्य दिव्यकर्तृत्वं प्रतीयते । प्रत्यर्थोच्छ्रया अर्थिनो दिव्यमाह वक्ष्यति । इतरोऽभियुक्तः । एतत्सर्वं दिव्यतत्त्वे विवृतम् । प्रतिज्ञाताथैसाधकमिति साधकं साक्षादिकम् । तदाह उच्यते ।

“इप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी देविकी तथा । साक्षिष्येऽनुमानश्च मानुषी त्रिविधा स्युता । धृष्टाया धर्मज्ञाना च देविकी नवधा स्युता ॥” तत्रानुमानसु भुक्त्वादि ॥ * ॥ तत्र साक्ष्यमाह मनुः ।

“समस्तदर्शनात् साक्ष्यं व्यवहाराच्चैव सिध्यति ॥” एतत् प्रमाणाभापोपलक्षणम् ।

“अनुभावी च यः कश्चित् कुर्व्यात् साक्ष्यं विवादिनाम् ॥” इति तद्वचनान्तरान् ॥

अतएवाज्ञानमपि साक्ष्यमाह मनुः ।

“यन्नानिबद्धो वीक्ष्यते श्रद्धयाद्वापि किञ्चन । पृच्छन्नापि तद्ब्रूयात् यथाहं यथाश्रुतम् ॥” अनिरुद्धत्वमत्र साक्षित्वेनानियुक्तः । परस्पर-यापि अवगमाह विष्णुः ।

“उद्दिष्टसाक्षिण्यं स्वतः देशान्तरगतेऽपि वा । तदभिहितश्रोतारः प्रमाणं नात्र संशयः ॥” अस्योत्तरसंज्ञामाह नारदः ।

“साक्षिणामपि यत् साक्ष्यं स्वपक्षं परिभाषताम् । अवगन्तुं आवगन्ताद्वापि स साक्ष्योत्तरसंज्ञकः ॥” स्वपक्षसम्बन्धे साक्ष्यं परिभाषतां साक्षिणां यः स्वयं श्रद्धयति अर्थिना आशने वा स अवगन्तुं आवगन्तुं उत्तरसाक्षीत्वर्थः । एवं योऽर्थिना गृह्य-तया प्रत्यर्थवचनं आवितः स गृह्यसाक्षीत्याह स एव ।

“अर्थिना स्वार्थसिद्धार्थं प्रत्यर्थवचनं स्फुटम् । यः आशने तदा गूढो गृह्यसाक्षी स उच्यते ॥” तैनात्यन्तरवाद्यभिहितार्थविषयकदृष्टकारणं विज्ञापनं साक्ष्यमिति स्थितम् । तत्र नारदः ।

“तेषामपि न बालः स्यात्प्रोक्तो न स्त्री न दुष्ट-ज्ञः । न बान्धवो न चारानिर्गुणो कार्यमन्यथा ॥” कार्यं सद्यपि अन्यथा तद्विरुद्धत्वेन । एवञ्च यदि परमधार्मिकत्वेन बान्धवादीनामपि सत्य-वादित्वं निश्चीयते तदा तेऽपि साक्षिणो भवितुं मर्हन्तीति । तेषां साक्ष्यविधायकं वक्ष्यमाण-मनुवचनमपि एतादृशविषयम् । याज्ञवल्क्यः ।

“अवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रिया-रताः । यथाजाति यथावर्गं सर्वे सर्वेषु वा स्युताः ॥” ज्योतिषरा निरुद्धा येषां ते अवराः त्रिभ्यो-ऽन्वना भवन्तीत्यर्थः । यथेति यो यज्जातीयस्तस्य जातीयः साक्षी । स्त्रीणां स्त्रियोऽन्वयजानाम-न्वयाः । यथावर्गं ब्राह्मणानां ब्राह्मणाः क्षत्रियादीनां क्षत्रियादयः । अभावे तु तत्तद्देवं विना सर्वे एव । अवरा इत्यस्यापवाद-माह स एव ।

व्यवहारा

“उभयानुमतः साक्षी भवेदेकोऽपि धर्मेवित् ॥” उभयानुमतत्वं धर्मेवित्त्वं नियतं तन्मम् । तदाह विष्णुः । अभिमतगुणसम्पन्नस्तभयानु-मतस्त्वेकोऽपि इति । अतएव श्रोत्रियमपेकं निषेधयति उच्यते ।

“नव सप्त पञ्च वा स्युस्तारस्त्रय एव वा । उभौ तु श्रोत्रियौ याज्ञौ नैकं पृच्छेत् कदा-चन ॥” एको मिलितगुणसम्पन्नः प्रधानकल्पः तदभावे उभयानुमतसाक्षीऽपि ग्राह्यस्तदाह नारदः ।

“उभयानुमतो यः स्याद्व्योम्बिदमानयोः । भवत्येकोऽपि साक्षित्वं प्रत्ययः स्यात् स संसदि ॥” उभयानुमत एकोऽनुव्यादिना सर्वजनप्रसिद्ध-चेत्तदा साक्षित्वं संसदि बहुजनसन्निधौ प्रत्ययः तथात्वे चेद्देवैरादिमन्त्रोप्येकोऽभिभयानु सत्या-भिधानसम्भवादित्याशयः । विचारस्य तत्र निर्ययार्थत्वात्तदाह मनुः ।

“एकोऽप्यनुव्यः साक्षी स्यात् बह्वः श्रुचोऽपि न स्त्रियः । स्त्रीबुद्धेरस्मिन्वात् रोषेऽप्येवोऽपि ये वृताः ॥” एकोऽनुव्यस्तु साक्षी स्यादिति कुलकभट्टवृत्त-पाठः ॥ एको लुब्धत्वसाक्षी स्यादिति श्रीमन्न-वाङ्मन्यतपाठस्तु न युक्तः । लुब्धाच्छेद्भवो-ऽप्यसाक्षिणो भवितुमर्हन्तीति एकपदार्थता-पत्तेः । भवतु वा तस्याः तथापि इत्यनुरोधत तन्निषेधसुखेनानुव्यस्येकस्यानुमतिवत्त्वं धर्मे-वित्त्वमन्तरं साक्षित्वं बोध्यं इत्यर्थतो न विरोधः । अतएव विचारप्रभृतीनां उभयानु-मत एक एव साक्षीति व्याख्याने धर्मेवदिति नोक्तम् । रोषेस्तेत्यादिभिः । तथा च नारदः ।

“स्त्रीनाः साक्षिका श्रुताः कितवा योषकाश्च ये । असाक्षिणस्तु ते दृष्टास्तेषु सत्यं न विद्यते ॥” कितवा दूतकराः ॥ * ॥ अपवादमाह उशनाः ।

“दासोऽन्वो वधिरः कुली स्त्रीबालस्यविरादयः । एतेऽप्यनभिसम्बन्धाः साक्षसे साक्षिणो मताः ॥” साक्षिरो ग्लान्द्विग्रह्यामः । आदिशब्दान् कित-वादयः । उभयानुमतभावे श्रुतिक्रियत्वादि-गुणत्वेको ग्राह्यः । तथा च यासः ।

“श्रुतिक्रियश्च धर्मेऽपि योऽन्वयाप्यनुभूतवाक् । प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साक्षस्यु विषेधतः ॥” अनुभूतवाक् स्थानान्तरं सत्यत्वेनेति । भवदेव-भट्टोऽप्येवम् ॥ साक्षसमाह नारदः ।

“मनुष्यमारण्यं स्त्रियं परदारभिमर्षणम् । पादप्यमशुतश्चैव साक्षसं पञ्चधा स्युतम् ॥” कात्यायनः ।

“अभ्यन्तरस्तु निःक्षेपे साक्षमेकोऽपि दापयेत् । अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते ॥ संस्कृतं येन यत् पण्यं तन्नेव विभावयेत् । एक एव प्रमाणं स विवादे परिकीर्तितः ॥ संस्कृतं गठितं पण्यं कुलजादि । विष्णुः । स्त्रीसाक्षसमाह नारदः ।

व्यवहारा

न परीक्षा इति स्त्रियपरदारगमनादिकाभ्यां निवृत्तेनैव क्रियमाणत्वात् देवारिष परं साक्षिणो भवन्तीति न परीक्षा इत्युक्तम् । तेषां वाक्यसु मित्रारिभावादिनिरूपणेनैवोपपत्तनुपपत्ति-भ्यामालोचनीयम् । न तु वाक्यमात्रादिति व्यवहारमाह का । अतएव कात्यायनः ।

“नद्यादिषु परीक्षेत् साक्षिणः स्थिरकर्मेव । साक्षसाक्षिकेनैव परीक्षा कुञ्चित् स्युता ॥” इति ॥ * ॥

श्रोत्रियादीनामसाक्ष्यमाह नारदः ।

“श्रोत्रियास्तापसा दृष्टा ये च प्रज्जिता नराः । वचनात्तत्रसाक्षित्वं नात्र हेतुददाहृतः ॥” दानरत्नाकरे श्रोत्रियमाह देवकः ।

“एकां ग्राह्यां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा । षट्कर्मेविरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मेवित् ॥” सकल्पां कल्पमात्राङ्गसहिताम् । षड्भिरिति सहायं लनीया । वचनादिति श्रोत्रियत्वादि-रूपाभिधानात् न च तत्राप्यो हेतुरित्यर्थः । तथा च स्त्रियवैदिककर्मकरणव्ययतया पर-कीयकार्ये विस्मरणसम्भवात् साक्षित्वरूपलघु-कार्यनियोगे तच्छापभयेन व्यवहारदृष्टारोऽपि तान् न पृच्छन्तीति तस्यास्मरणानर्थक्याच्च न ते साक्षिणः कर्षव्याः किन्त्वज्ञताः स्वयं साक्षिणो भवन्त्येव । उभौ तु श्रोत्रियौ स्याता-मिति स्युतेः । दृष्टस्यासाक्षित्वं दृष्टत्वादेव ग्लान्द्विग्रह्यादित्यर्थः । मनुः ।

“स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्वन्निजानां सदृशा हिजाः । शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्वयानामन्वयोनयः ॥ अन्तर्धर्मन्यरथ्ये वा शरीरस्यात्ययेऽपि च । स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्वविरैष्य वा । शिष्येण बन्धुना वापि दासेन श्रुतकेन वा । देवत्रास्यसाक्षिण्ये साक्ष्यं पृच्छेत्तुं हिजान् । उद्दत्तसुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वोक्ते वै श्रुचिः श्रुचीन् ॥ ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ॥ गोबीजकाश्चनेर्वैश्यं शूद्रं सर्वेऽस्तु पातकेः ॥ गोबीजकाश्चनपहारं यत् पापं तत्तवाशुताभि-धाने स्यादिति वैश्यम् । एतत्साक्ष्याशुताभिधाने भवान् सर्वैः पातकेः संवध्यत इत्युक्त्वा शूद्रश्च पृच्छेत् । ब्रह्मज्ञो ये स्युता लोकाये च स्त्रीबालघातिनः । मित्रद्वयः ज्ञतन्नस्य ते ते स्युत्सदतो नृवा ॥” इति मनुकं दूषणम् । सत्पलञ्च ।

“अन्वमेधसदृशसु सत्यञ्च तुलया धृतम् । अन्वमेधसदृशाहि सत्यमेवातिरिच्यते ॥” इति मनुनारदीकं आवयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

“न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः । स नूटसाक्षिणां पापेस्तुस्त्री इच्छेत्त चैव हि ॥”

कात्यायनः ।
“अथोचिनरके वर्षे वसेयुः कूटसाक्षिणः ॥”
याज्ञवल्क्यः ।

“वर्षा प्रतिज्ञां यस्त्योषुः साक्षिणः स जयी भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य भुवस्तस्य पराजयः ।
वर्षानां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यवृत्तं वदेत् ।
तस्यावनाय निर्व्याप्यचरुः सारस्वतो द्विजेः ॥”

गौतमः । नाश्रुतवचने दोषो जीवनश्चेत्तदधीनं न तु पापीयसो जीवनमिति ।

“द्वेषे वचनं वचनं समेषु गुणिनां तथा ।
गुणिवेषे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तराः ॥”

तेषामिति श्रेयः । यत् ।
“साक्षिण्यं लिखिताभाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादि-

नाम् ।
तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्वेऽप्यसाक्षिणः ॥”

इति कात्यायनवचनम् ॥
तत्रयीणां तुल्यरूपाणां मध्ये एकस्याप्यन्यथा-

वादे अपरस्य तत्तुल्यस्य तत्रातिपन्नतया तृती-

यस्य क्षिप्रहादित्वे तत्र भेदान् परस्पर-

विरुद्धार्थाभिधाने भेदात् साक्षिण्यो न निर्णय इति परम् ।

दृष्टव्यमिति साक्षिण्ये कर्म-
निष्ठानां यद्वचनमाह गुणिवेषे क्रियावता-
मित्यनेन । तथा ।

“साक्षिण्योऽर्थसमुद्दिष्टान् सत्सु दोषेषु
दोषयेत् ।
अदुष्टं दूषयन् वादी तत्समं दृष्टमर्हति ॥”

इति ॥
तत्समं विवाहसमम् । सभासदादिविदितसाक्षि-

दूषणमेव ग्राह्यं न तु चावरादिसाक्षिभिः प्रति-
पाद्यम् ॥ ॥ अनवस्थापातादित्याह नारदः ।

“सभासदां प्रसिद्धं यत्कोकसिद्धमथापि वा ।
साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्जनात् ॥
अथैव साक्षिभिः साध्यं दूषणं पूर्वसाक्षिणाम् ।
अनवस्था भवेद्दोषकोपामयसम्भवात् ॥”

असाध्यं साधनानहं सिद्धत्वाद्दोषवर्जनात् । अन-
वस्थाविरहात्समात् प्रसिद्धदूषणमेव ग्राह्यम् ॥
दूषणमाह कात्यायनः ।

“बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापाभ्यासाञ्च
कूटकृत् ।

विश्रयात् बान्धवः स्नेहान् वैरनिर्घातनादरिः ॥
यः साक्षी नैव निर्दिष्टो नाभूतो नैव दर्शितः ।
ब्रूयान्मिथ्येति तथ्यं वा दृष्टः सोऽपि नराधमः ॥”

अदुष्टरे येन क्रिया प्रदृश्यते तत्राह ।
“मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनः ।
प्रादुष्याये विप्रसिद्धौ तु जयपत्रं विनिर्दिशेत् ॥”

मिथ्योत्तरे सति पूर्ववादे पूर्ववादिन क्रिया
प्रदृश्या इति श्रेयः ॥ ॥ तदानीं सन्धिमाह
दृष्टव्यमिति ।

“पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रकान्ते कार्यनिर्णये ।
द्वयोक्तप्रयोः सन्धिः स्यादयःपिखयोऽरिव ॥”

उत्तापकारमाह स एव ।

“साक्षिसभ्यविकल्पस्तु भवेद्यत्रोभयोरपि ।
दोलायमानौ यौ सन्धिं कुर्वन्तौ तौ विच-
रन्तौ ॥”

कात्यायनः ।
“क्रिया न देविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिण्यु-
लेषु च सति वादेषु न दिव्यं न च साक्षिण्यः ।
समस्तं साक्षिणां यत्र दिव्येक्षत्रं वशीधयेत् ॥”

एतत् संश्रयानुच्छेदे बोध्यम् । याज्ञवल्क्यः ।
“निष्ठुते लिखितानेकमेकदेश्ये विभावितः ।
दायः सर्वान् श्रेयार्थान् ग्राह्यस्त्वनिवेदिनः ॥”

यो लिखितानेकं सुवर्णादिकं अपणपति स एक-
दर्थे साक्ष्यादिभिर्विभावितः सन् सर्वान्
दद्यात् । यद्येकदेशविभावेन वादिनोऽन्यथा-

मवगम्य रदमपरं मया लेखयितुं विस्मृतमिति
कृतं स तस्मै भाषाकाले अनुपपन्नं न दद्यादे-
तच्च न केवलं वाचनिकं किन्त्वैकदेशविभावेना-

द्विजानन एवास्य तदपलापे दुःशीलत्वावधार-
णादपरिशेषेण तथात्वमेव सम्भाषाते सत्यविभा-
वकस्यापि प्रकान्तविषये यथा वस्तुवादावधार-

णाद्विभाषिणांशेषु सत्यवादिष्वसम्भावनामि-
थ्यं रूपनैकपरम्परा सम्भावना प्रथयानुसृष्टी-

तास्मादेव योगीश्वरवचनान् सर्वे दापनीयमिति
निर्णयः । एवञ्च तर्कवाक्यानुसारं निर्णये
क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि यवहारदर्शनां

न दोषः । तथा च गौतमेनापि न्यायाधिगमे
तर्कोऽभ्युपायः तेनापि संश्रय यथास्थानं गमये-
दित्युक्ता तस्माद्दालाचार्यावनिन्द्याविरुद्धपसंज्ञ-

तम् । एवञ्चास्य न्यायस्य वादिहयसाधारणत्वा-
दुभयविषयत्वं वचनानाम् । अतएव कात्या-
यनः ।

“यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विदितं मानुषी ।
सा ग्राह्या न तु पूर्णापि देविकी वदतां कृणाम् ॥”

वदतां विवदतामित्यविशेषेण दर्शयति । पूर्णापि
देविकी समग्रविषयिकापि न ग्राह्या तनेक-
देशप्रतिपादक्या मानुष्या क्रियया समस्त-

साध्याभिव्यक्तिरिति । न च यद्येषां मध्ये एकमपि
मया यद्विदितं विभज्यसि तदा सर्वमेव दातव्य-
मिति । प्रतिज्ञाविषयकत्वमेकदेशविभावितत्वं
वचनस्येति आख्यां कमतानुसारमिथिलमनं

युक्तमिति वाच्यं प्रतिज्ञाविषयत्वं ।
“अनेकार्थाभियुक्तं सर्वार्थयपनापिना ।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुक्तं ॥”

इत्यनर्थकं प्रौढवादेनाभियुक्त्य मानादधिक-
स्यापि प्रतिज्ञानस्य दानावकश्य कत्वान् न
ग्राह्यस्त्वनिवेदिन इत्यपि अर्थं अनिवेदिनस्यापि
प्रागज्ञातत्वेनाप्रतिज्ञानस्य सर्वार्थेव देयत्वात् ।

न च विभावितैकदेशवचनं याप्यभूतैकदेश-
विषयं तस्मात्सु प्रतिपादिते यापकेकदेशप्रतीति-
रनुमानान् सम्भवतीति वाच्यं विभावितैक-

देशानुमित्तयापकस्यापि न्यायनोऽग्राह्यत्वे सिद्धे
न ग्राह्यस्त्वनिवेदिन इत्यभिधानानुपपत्तेः ।
एवञ्च ।

“साध्याधीनि निगदिने साक्षिभिः सकलं भवेत्
स्त्रीसङ्गे साक्ष्ये चौर्ये यतुसाध्यं परिकल्पितम् ॥”

इति कात्यायनवचनम् ।
नदिव्यप्रदर्शकं अणनिक्षेपाद्यपहृषेऽपि योष्य-
मिति । यत् ।

“अनेकार्थाभियोगे तु यावत् संश्रोधयेद्दण्डो ।
साक्षिभिस्तान्देवाधी लभते साक्षितं धनम् ॥”

नञ्जात्यानभिसंपुत्तादिवचनम् । तथा हि
नानाविधपिण्डार्थाभियुक्तेनाज्ञानता नाहं
जानामीति उत्तरवादिना साक्ष्यादिभिर्भावहनं
प्रतिपादयति तावदेव पुण्येण दातव्यम् एवमेव
विश्वरूपजीवन्तवाहनप्रभृतयः ॥ कात्यायनः ।

“अनुमानाद्वरः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं
गुरु ।
अनिरुद्धा निपुत्रयो मुक्तिस्त्रियो गरीवसो ॥”

अनुमानं प्रत्यासङ्गलितं तदाह मनुः ।
“वासौस्त्रिभाषयैल्लिङ्गैर्भावमन्तगतं कृणाम् ।
स्वरवर्णैर्ज्ञानाकारे चक्षुषा सेहितेन च ॥”

स्वरो गणदादिः वर्णैःस्त्रिभाषिकः । रङ्गितं
स्वदेवपथुरोमाश्वादि । आकारो विलितः ।
चक्षुषा कातरंण । सेहितेन स्नानत्वागादिना ।
यथाश्वात्प्राप्तिसिद्धं निरूप्यत्वादेभ्यः साक्षी
बलवान् इत्यर्थः ॥ ॥ सुखनिरूप्यत्वे तु याज्ञ-
वल्क्यः ।

“दृष्टाद्दृष्टान्तरं घाति स्त्रिकणी परिकेद्रि च ।
ललाटं स्वदते चास्यं सुखं वैवर्ण्यमेति च ॥
परिशुष्यन्सखनहास्यो विरुद्धं वदु भाषते ।
वाक् चक्षुः पूजयति नो तयोर्दो निभुंजत्यपि ॥
स्वभावान् विलतिं गच्छेन्नोवाक्कायकर्मभिः ॥
अभियोगे च साक्ष्यं च सदुष्टः परिकीर्तितः ॥”

न परीतां वाचं प्रतिवचनं पूजयति तद्यौक-
्यञ्च परकीयवैचर्येण निर्भजति कूटलो-
करोति यदा मनोवाक्कायकर्मभिः स्वभावान्
पूर्वाक्तां यथायोग्यां विलतिं गच्छेत्तदा सदुष्ट
इत्यर्थः । अतएव श्रीरामायणे ।

“आकारश्चाद्यमानोऽपि न शक्योऽसौ निग-
क्षितुम् ।
बलाद्धि विदुर्गोऽपि भावमन्तगतं कृणाम् ॥”

आकारो देहधर्मैः सुखाप्रसादवैवर्ण्यरूपः ।
नारदः ।
“सुदर्शितापि कालेन लिखितं सिद्धिमाप्नुयात् ।
संज्ञानसाक्षनो लेख्यमज्ञानस्तत्र लेखयेत् ॥”

सुदर्शयेति संस्कारोद्दीपकलक्षणमन्त्रादयं
विरंणापि साक्ष्यं दातुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ ॥
लिपिस्तं स्वहस्तं लेखयेत् तदर्थं परहस्तेनेत्याह
यासः ।

“अलिपिस्तो ऋणो यः स्यात् लेखयेत् समस्तम्
च ॥
साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्ष्यसमीपगः ॥”

दृष्टव्यमिति ।
“सुवितं घातितं यच्च श्रीमायाञ्च समस्ततः ।
अज्ञतोऽपि भवेत् साक्षी गामस्तत्र न संश्रयः ॥”

व्यवहारा

अज्ञता अपि साक्षिणी भवन्तीत्याहुर्मनु-
कात्यायनी ।
“अथ पुनरनिर्दिष्टाः साक्षिणः ससुदाहृताः ।
यामश्च प्राक् विवाकश्च राजा च व्यवहारिवाम् ।
कार्यं स्वभ्यन्तरो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।
कुल्याः कुलविवादेषु भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥”
सूतिः ।
“इत्यादिपौत्रे भृत्यानां स्वामिनां निर्गमे सति ।
विक्रयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥
द्विजे समाह्वये चैव विवादे ससुपस्थिते ।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिवं न च लेखकम् ॥
प्रकान्ते साक्षसे वापि पारुष्ये दृक्कवाचिके ।
बलौहवेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव च ॥”
हृदयसूतिः ।
“लेखं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः ।
तस्य कार्यं न सिध्यति यावत्तत्र विशोधयत् ॥”
तल्लेखसाक्षिरूपप्रमाणम् ॥३॥ लेखशोधनमाह
कात्यायनः ।
“खड्गलेखसन्देहे जीवतो वा नृतस्य च ।
तत्सखड्गलजनेरथैः पक्षेकलेखनिर्णयः ॥”
तथा ।
“समवेनेश्च यदृष्टं वक्तव्यं तत्तद्येव च ।
विभिन्नैव कार्यं तु तद्वक्तव्यं पृथक् पृथक् ॥
नापृष्टेरनियुक्तेष्वेव समं सर्वं प्रयत्नतः ।
वक्तव्यं साक्षिभिः साक्ष्यं विवादस्थानमागतैः ॥
अनुष्ठानेन चित्तं दुष्टं सन्ध्यादिना तु यत् ।
प्रत्यक्षं तत् सूतं कार्यं साक्ष्यं साक्षी तु तद्वदेत् ॥”
नारदः ।
“यः परार्थेऽपहरति स्त्री वाचं पुरुषाधमः ।
आत्मार्थं किं न कुर्वान् स पापी नरकनिर्भयः ॥
अर्था वै वाचि नियता वाङ्मूला वाग्बलिः ॥
सूताः ।
बस्तु तास्तेनयेदाचं स सर्वस्तेयज्जनरः ॥”
बोधायनः ।
“पञ्च पञ्चवृते हन्ति दश हन्ति गवावृते ।
शतमन्वावृते हन्ति सहस्रं पुरुषवृते ॥
हन्ति जातानजातांश्च हरिण्यार्थेऽवृते वदन् ॥
सर्वं भूमवृते हन्ति मास्यं साक्षी नृषा वदन् ॥”
हृदयसूतिः ।
“यस्य श्रेष्ठं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादितम् ।
स जयते स्यादन्वया तु साध्यार्थं न समाप्नुयात् ॥”
याज्ञवल्क्यः ।
“उक्तोऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यदन्वये गुणवत्तराः ।
द्विगुणा बान्धवा द्वयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥”
अन्यथा पूर्वविपरीताद्यप्रकारेण । कूटा अन्या-
देयवचनाः । तथा ।
“यः साक्ष्यं आवितोऽन्वयेभ्यो निवृत्ते तमसावृतः ।
स दाप्योऽवृत्तं दण्डं ब्राह्मणश्च विवासयेत् ॥”
त्वमन्वयेः साक्ष्यं आवयेतिवादिना प्रयुक्ती यः
आवितः कारितदद्यात् पदसिद्धिः एवम्भूतोऽपि
सभायां निगदकाले साक्ष्यं निवृत्ते यद्व्याप्य-
युजो दण्डः ॥ ३ ॥

व्यवहारा

अथ लिखितम् ।
तत्र दृश्यतिः ।
“वास्याधिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः ।
धात्राक्षराणि खटानि पत्राकृद्गन्तः पुरा ॥”
नारदः ।
“लेखं तु द्विविधं प्रोक्तं खड्गसाक्ष्यकृतं तथा ।
असाक्षिकं साक्षिकं चिह्नैर्दृश्यस्थितेक्षयोः ॥
नृत्वास्तु साक्षिणो यत्र धनिकार्थिकलेखकाः ।
तद्व्यपार्थकरणवृत्ते त्वाधेः स्मिराप्नुयात् ॥
दृष्टितं प्रतिकालश्च पाठितं स्मारितश्च यत् ।
लेखं सिध्यति सर्वत्र नृतेष्वपि च साक्षिण्यु ॥
लेखे देशान्तरस्थे च दग्धे दुर्लभिते चूते ।
सतसकालहरणमसतो द्रष्टव्यं नृत् ॥
द्विभ्रमिन्नज्ञानानुदृष्टनष्टदुर्लभितेषु च ।
कर्णयमन्वलिखितं नृषेव लेखाविधिः सूतः ॥
लेखं यन्वान्यनामाङ्कं हेत्वन्तरकृतम्भवेत् ।
विप्रतिपत्तौ परीक्ष्यं तत् सम्बन्धागमहेतुभिः ॥”
खलेखमनाक्षिकमपि प्रमाद्यं अन्यद्वारा लेखं
साक्षिमदिति यथासंख्यानान्वयः । देशस्थिते-
र्यस्मिन् देशे यादृशलेखास्थितिः प्रवर्तते तत्र
तादृश्याः । तयोः स्वहस्तान्यहस्तजतलेखयोः ।
नृत्वा इति सास्यादी नृत्ते पुत्रादिसंख्यं लेख-
पत्रं न सिध्यति । यथाधिभोगोऽस्त तदा तदपि
प्रमाणमित्यर्थः ॥ ३ ॥ यत्तमाह कात्यायनः ।
“यत्र पञ्चत्वमापन्नो लेखकः सह साक्षिभिः ।
अधिको धनिकश्चैव नेनं पत्रं प्रमापयेत् ॥”
दृष्टितमिति तथाविधमपि पूर्ववद्विवादि-
सन्निधौ स्वयमन्वयं वा दृष्टितं स्मारितं वा
तदपि सिध्यतीत्यर्थः । सतो देशान्तरस्थपत्रस्य
तत्कालहरणं पत्रानयनकालप्रतीक्षणम् । असतो
दग्धादेः तदवलोककोपन्यासः । लेखमिति यत्
पत्रं केनापि हेतुना अश्वनामचित्कृतं तत्र
विप्रतिपत्तौ यन्नाम्ना पत्रं तेन सहास्य विश्वास-
हेतुभूतसम्बन्धावगमरूपकारणैर्निर्णयतव्यमिति ।
हृदयसूतिः ।
“सुन्दरप्रशुभोत्तः स्त्रीमत्तयसनातुरैः ।
निशापतसु बलाकारैः कृतं लेखं न सिध्यति ॥”
याज्ञः ।
“दासास्तनवाजेश्च स्त्रीजनश्चैव यद्वेत् ।
प्रमाद्यं नैव तल्लेखमिति प्राञ्जविदो विदुः ॥”
मिताक्षरायां सूतिः ।
“पूगश्रेणीगवादीनां या स्थितिः परकीर्तिता ।
तस्यास्तु साधनं लेखं न दिवं न च साक्षिणः ॥”
पूगस्तु ।
“सन्धो बन्ध्यादीनां पूमः स परकीर्तितः ॥
इति कात्यायनवचनोक्तः ।
आदिशब्दात् विजातीयजातः । तेन यामनग-
रादिः । श्रेणी तु सजातीयसन्धः तामूलिक-
कृषिवृत्तकर्मकारकादिः । गच्छ एकक्रियाथो-
द्यतः । लेखस्य चाप्रामाण्यशङ्कायां लेखा-
यादिनां प्रागुक्तशोधनप्रकारेण तन्निरसनीयं
तत्पुत्रैश्च तु लेखाधीनो भोग एव उपन्यास्यो

व्यवहारा

न तु लेखसुन्दरकीर्तिम् । तदाह कात्यायनः ।
“साक्षिणां सुक्तियुक्तोऽपि लेखादीवान् विशो-
धयेत् ॥”
तत्सुतो भुक्तिदीर्घास्तु लेखादीर्घास्तु नाप्नुयात् ॥”
हृदयसूतिः ।
उद्वरेल्लेखमाहर्ता तत्सुतो भुक्तिमेव हि ।
अभियुक्तः प्रमीतश्चेत् तत्सुतोऽपि तदुद्वरेत् ॥”
अभियुक्त इति लेखास्य साधुत्वज्ञापनार्थं अभि-
युक्ते लेखाग्रहीतरि तदविज्ञाप्यैव नृते तत्पुत्रैश्च
साधुत्वं साध्यमित्यर्थः तस्याधनश्च खड्गलिख-
नादिनेति प्रागुक्तम् ॥ ३ ॥
अथ भुक्तिः ।
तत्र याज्ञवल्क्यः ।
“पश्यतोऽनुवतो ज्ञानिभूमेर्लिखतिवार्धिकी ।
परेण भुष्यमानाया धनस्य दशवार्धिकी ॥”
विवादमकुर्वन्तः समर्थं भूस्वामिनः परेणासपि-
च्छादिना भुष्यमानाया भूमेर्लिखतिवर्धनार्थं ता
स्वल्हानिः । अत्र लोकव्यवहारकर्मत्वाद्य-
मन्वया सावनेन । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् ।
“सत्राण्युपास्यान्वय सावनेन
कौत्सश्च यत् स्यात् व्यवहारकर्म ॥”
तत्रैव ।
“सावने च तथा मासि चिंशत् सूर्योदयाः
सूताः ॥”
विशेषयति यासः ।
“वर्षाणि विंशतिर्यस्य भूमंक्ता तु परैरिह ।
सति राशि समर्थस्य तस्य सैह न सिध्यति ॥”
समर्थस्य बालत्वादिदोषरहितस्य । धनस्य दश-
वर्धनार्थं ता स्वल्हानिः । तथा च मनुनारदौ ।
“यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रिचते धनो ।
भुष्यमानं परैस्तूर्ण्यो न स तल्लभ्यमर्हति ॥”
यत्किञ्चित् धनजातं समक्षमेव प्रीत्यादिव्यति-
रेक्य परैर्देश वर्षाणि भुष्यमानं स्वामी तूर्ण्यो
प्रिचते मा भुष्यतामिति न प्रतिविध्यति नासौ
तल्लभ्युं योग्यो भवति तत्र तस्य स्वान्वं वयस्यो-
त्कर्षः । गौतमः । अजडापौगच्छधनं दशवर्ध-
सुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुः इति । अङ्को विकले-
न्धयः पौगच्छः पूतोऽनुपन्नधनस्युर्गच्छः कपोली
यस्य सः । तदाह नारदः ।
“बाल आघोडश्रादवर्तं पौगच्छश्चापि
श्रूयते ॥”
अत्रापौगच्छः प्रकीर्तित इति कुलकभट्टेन
लिखितम् । तत्पाठोऽपि अपौगच्छस्तु । पौगच्छः
इति दिक्पक्षोवादिबिदुः । तस्याद्वाङ्-
वल्क्यादिवचनादिंश्रितवर्धदशवर्षादिकालैर्भोग
एव स्वत्वं जनयति । यथा । कालप्राप्तिवर्धेन
बोजमकुरं जनयति तरवश्च कुसुममिति
स्वामिना चापरित्यक्तेऽपि श्राप्नोक्तकालीन-
भोगात् स्वाभ्यन्तस्य भवति । यद्यु जये-
राशः परराधनं इति । एवमेव श्रीकरवाक-
कपोलीकभवदेवभट्टसूत्रपादिशुद्धकर्मभूषण-
चरमन्निनशवर्धमानोपाध्यायप्रभृतयः एव-

व्यवहा

हारीपि ताडगेव । एतद्विद्वद्वचनानामपि
 वाच्येयानि ॥३॥ तत्रोपेक्षया स्वत्वहानिं भुक्त्वा
 च स्वत्वमाह नारदः ।
 “भुज्यमानान् परैरर्थान् यस्मात्कोहादुपेक्षते ।
 वसन्तं तिलहतोऽप्यस्य तान् भुक्तिः कुरुते वशे ॥”
 यत्कामाह दृष्टव्यः ।
 “स्वावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्वा हानिसुपेक्षया ।
 उपेक्षया चमया तत्कारण्यच्च स्वामिनः सुश्री-
 कत्वमप्येच्छत्वदयालुत्वादि । एवञ्च विंशतिवर्षानि
 पूर्वं स्वज्ञानिसाध्यकर्षणपालनादेरुत्पन्नस्य एव
 स्वत्वम् । एवं दशवर्षान् पूर्वं स्वज्ञानिसाध्यदीहज-
 पालनादेरुत्पन्नदुग्धादावेव स्वत्वं तत्कालपर-
 तस्तु भूमौ गवादिधनेऽपि स्वत्वमिति । पूर्वं
 तत्तन्नाशकभोगे तु चौयर्थो भवत्येव । भोगे
 तु स्वत्वहानिमाध्यादीनां यावन्नेयति ॥ ३ ॥
 पश्यनोऽनुवत इत्यभिधाय याज्ञवल्क्यः ।
 “आधिषीमोपनिक्षेपजडबालधनेर्विना ।
 तथोपनिधिराजकीश्रीश्रियाणां धनेरिह ॥”
 आधिष्यन्त्यकदवम् । उपनिक्षेपस्तु वासनस्य-
 जनाख्याय समुद्रं यन्निधीयते इति नारदीकः ।
 वासनं निक्षेपाधारभूतं सम्युदाहिकम् । समुद्रं
 यन्त्यादियुतम् । जडो बुद्धिविकलः । बालः
 व्याघ्रवोऽशुश्रुतः । उपनिधिः प्रीत्या भोगार्थ-
 मर्पितः । ततश्च आध्यादिभिर्जडादिधनेषु
 विनाशानि धनानि उक्तभोगकाले स्वामिनो
 नश्यन्ति एतानि तु स्वामिनो न नश्यन्ति न वा
 भोक्तुर्भवन्ति । मिताचारायां स्मृतिः ।
 “हारमार्गक्रियाभोगजलवाहादियु क्रिया ।
 भुक्तिरेवं तु गुर्वी स्यान्न दिव्यं न च सात्त्विकः ॥”
 याज्ञवल्क्यः ।
 “आगमो ह्यधिको भोगाङ्गना पूर्वक्रमागतान् ।
 नागमः कारकं तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र न ॥
 आगमस्तु ज्ञतो येन सोऽभियुक्तस्तमुदरेत् ।
 न तत्सुतस्तसुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥
 योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुदरेत् ।
 न तत्र कारकं भुक्तिरागमेन विना ज्ञता ॥”
 भूत्यादावागमः पूर्वपुरुषक्रमानागतभोगाद्-
 बलवान् अतः क्रमागतभोग आगमाद्बलवान् ।
 तथा च दृष्टव्यः ।
 “अनुमानात् गुरुः साची सात्त्विको लिखितं
 गुरु ।
 अज्ञाहता त्रिपुत्रो भुक्तिस्तो गरीयसी ॥”
 त्रिपुत्रभोगमाह वाचः ।
 “प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम् ।
 तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगश्चिपूरुषः ।
 पिता प्रितामहो यस्य जीवेन प्रपितामहः ।
 चयार्था जीवतां भोगो विद्वेषश्चिपूरुषः ॥”
 आगमोऽपि बलवान् भवति यत्र स्तोकापि
 भुक्तिर्नास्ति । तथा च नारदः ।
 “विद्यमानेषु लिखिते जीवन्त्यपि च सात्त्विकु ।
 विद्वेषतः स्वावराणां वनं हतं न तत् स्थिरम् ॥”
 इति दीपकशिका ॥

व्यवहा

यत्र वादिनौ स्वसागमवलप्रवृत्तौ आगमयोश्च
 पूर्वापरभावो नास्ति तत्र यस्य भुक्तिस्तस्यागमो
 वलीयान् न तस्यस्वेत्यर्थः इति मिताचरा ॥
 अर्थाद्युत्पन्नमपौर्वापर्यनिश्चयस्तत्र ।
 “सर्वेष्वेव विवादेशु बलवत्तरा क्रिया ।
 आधौ प्रतिपद्ये क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥”
 इति याज्ञवल्क्यवचनान्निर्णयः ।
 आगमस्त्विति आ सन्त्यक् गम्यते प्राप्यते स्वीक्र-
 यते येन स आगमः क्रयादिरिति यवहार-
 माहका ॥ आगमः सात्त्विकसात्त्विकमिति दीप-
 कशिका ॥ आगमो धनोपायार्थोपायः क्रयादि-
 रिति मैथिलाः । तत्राद्येनाभियुक्तस्तनूतता-
 सुदरेत् तत्पुत्रपौत्रौ नागमसुदरेतां किन्तु भुक्ति-
 रेव । तत्र प्रमाणं विशेषयति दृष्टव्यः ।
 “आहर्ता शोधयेत् भुक्तिमागमश्चापि संसदि ।
 तत्सुतो भुक्तिमेवेकां पौत्रादियु न किञ्चन ॥”
 इदं मूलपाणिपुत्रं तत्पुत्रादिर्न किञ्चनेति
 मैथिलपुत्रम् । आहर्ता अर्जनकर्ता अथ पुत्रस्य
 भुक्तिशोधनमाहम् ॥ ३ ॥ भुक्तिशोधनमाह-
 यांसकात्यायनौ ।
 “सागमो दीर्घकालश्च निष्कर्मोऽन्यरवो जन्मिनः ।
 प्रत्यर्थसन्निधानश्च भोगः पञ्चाङ्ग इत्येते ॥”
 इत्येते प्रमाणान्तः । सागमः क्रयादियुक्तः ।
 एव च भूमिविषयकविंशतिवर्षधनविषयकदश-
 वर्षान्तरकालभोगपरः । योऽभियुक्त इत्यादि
 यो भोगे क्रियमाणं परेणाभियुक्तः सन् परेतो
 न्यतः स्यात्सागमसुदृतयान् तदा तत्पुत्रादि-
 रागमसुदरेत् । तथा च नारदः ।
 “अपारुपविवादास्य प्रेतस्यायवहारियः ।
 पुत्रेण सांध्यः संशोधो न तु भोगो निवर्त्तयेत् ॥”
 विवादे सति श्रेष्ठः । भोगः केवलभोगः । तथा
 च स एव । आर्त्ता तु कारकं हानं मध्ये
 भुक्तिस्तु सागमा इति एव सविवादभोगः
 वदाम्हेतरपरः । तथाविधभोगस्यागमं विनापि
 प्रामाण्यात् । तथा आसः ।
 “वर्षाणि विंशतिं भुक्त्वा स्वामिना याहता सती ।
 भुक्तिः सा पौरुषी भूमेऽङ्गुणा तु रिपौरुषी ।
 त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्वस्य आगमः ॥”
 एतद्वचनमसमस्तभोगविषयकमिति समस्त-
 विंशतिवर्षभोगविषयकवचनेनाविरोधः । एता-
 द्भक् स्मृत्युक्तकाल एव । कात्यायनः ।
 “स्मार्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिच्छते ।
 अस्मार्तकालाभावात् क्रमात्त्रिपुत्रवागता ॥”
 बह्विषयकपुत्रसुक्तौ त्रिपुत्रसुक्तिव्यपदेशस्य
 बलमाह न तत्रत्यादि । अतएव नारदः ।
 “अन्यायेन तु यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतनेच्छिभिः ।
 न तत् प्रथमपाकर्तुं क्रमात्त्रिपुत्रवागताम् ॥”
 अन्यायेनेज्जानागममिति मूलपाणिपुत्रपाठः ।
 तुरप्यर्थः । पित्रा सच्च पितरमाहाय त्रिभिरि-
 त्यर्थः । वत्तु ।
 “अनागमस्तु यो भुङ्क्ते बहुभ्यश्चरतापि च ।
 चौरदण्डेन वं पापं दहयेत् पृथिवीपतिः ॥”

व्यवहा

इति तस्य वचनं दृष्टविधायकं न तन्नुत्वार्यपरं
 धर्मेशास्त्रविरोधात् । तदाह च एव ।
 “यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् धर्मेशास्त्रार्थ-
 शास्त्रयोः ।
 अर्थशास्त्रार्थसुतदृष्ट्य धर्मेशास्त्रार्थमाचरेत् ॥”
 एवमेव मूलपाण्युपाध्यायः । वस्तुतस्तु अना-
 गममिति दृष्टविधायकवचनं स्वीधनशुपधन-
 परम् ।
 “स्वीधनश्च श्रुतेनास्ती न कदाचन जीयति ।
 अनागमं भुज्यमानमपि वर्षश्रुतेरपि ॥”
 इति स्वत्वनिषेधकवचनान्तरेकवाक्यत्वात् । तत्र
 विप्रतिपत्तिः स्यादिति वचनस्याप्येतदुदाहर-
 तम् । यच्चैकस्य जयेऽवधायमासी मिजलान्व-
 रपरस्य जयेऽवधायमासी धर्मेजलान्वर ।
 “हिरण्यभूमिकाभेभ्यो मिजलान्वरं
 यतः ।
 अतो यतेत तन्नामाविति वेदविदां मतम् ॥”
 इति याज्ञवल्क्योक्तार्थशास्त्रार्थसुतदृष्ट्य क्रीध-
 कीभविद्वर्त्तत इति धर्मेशास्त्रार्थमवलम्ब्य
 यवहारं पश्यन् । अतएव सभ्येनावशयकत्वं
 धर्मेार्थसहितं वचः । इति कात्यायनोक्तम् ।
 भवदेवभङ्गास्तु आसवचनं प्रतिवादिनोऽस्ति-
 धाने पुरुषैकहयभोगाभिप्रायम् । अपुरुषभोगस्य
 तत्रैव प्रमाणत्वादित्याहुः ।
 अथ भुक्तिस्वत्वापवादः ।
 दृष्टव्यः ।
 “भुक्तिस्तेपुरुषी मिथिदपरेषां न संशयः ।
 अजित्तुते सपिच्छत्वे सङ्गुल्यानां न सिध्यति ॥
 अस्वामिना च तद्भुक्तं दृष्टीसापणादिकम् ।
 सुदृष्टानुसङ्गुल्यास्य न तद्भोगेन जीयते ॥
 विवाद्यश्रीश्रियेभुक्तं राज्ञामात्मेस्तथैव च ।
 सुदीर्घाणि कालेन तेषां तत् न सिध्यति ॥”
 आपणां विक्रयस्थानं विवाहो जामाता ॥ ३ ॥
 अथ युक्तिः ।
 नारदः ।
 “उष्णाहकीऽपिदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च
 घातकः ।
 केशकिंशु यद्भौतश्च युगपत् पारदारिकः ॥
 जुहालपाणिर्विज्ञेयः सत्भेता समीपगः ।
 तथा कुटारहस्तश्च वनशकंता प्रकीर्तितः ॥
 प्रखण्डनिक्षेपिर्विज्ञेयो दण्डपाठव्याज्वरः ।
 असात्त्विकप्रत्यया ज्ञेये पाठव्ये तु परीक्ष्यम् ॥”
 प्रखण्डनिक्षेपः सधिराक्तसङ्गादिभिः । पाठव्ये
 वाक्पाठव्ये । शङ्खः । खोपहस्तश्च चौर इति ।
 नारदः ।
 “अभीक्ष्णं देयमानोऽपि प्रतिहन्त्यान्न तद्वचः ।
 त्रिचतुःपञ्चजलो वा परतोऽर्थं तमाचरेत् ॥”
 यदा धनिकेनाधमर्त्तिकश्चतुःपञ्चजलो वा त्वं
 मे न्यत्वं धारयसीति पुनः पुनर्देयमानोऽपि न
 तद्दाम्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युपगमो-
 ऽयमर्थं दण्डवत्प्रत्ये तद्व्ययं नृपिकाय दापये-
 दित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यवहारा

अथ प्रथमः ।

नारदः ।
 “युक्तिव्यवहारास्तु प्रथमैरेवमर्हयेत् ।
 अर्थकालवलापिचमन्त्रसुकृतादिभिः ॥”
 एवं विचार्यमाणमर्थं अर्हयेत् पीडयेन्निर्यये-
 दित्यर्थः । अर्थस्य विवादाद्यदस्य बलं बल्लस्य-
 भावः कालस्य च बलं पुण्यापुण्यत्वं तदपेक्षं
 यथा स्यादित्यर्थः । भूदूर्वाकरत्वस्य पुत्रादि-
 शिरःस्यार्थस्य चाग्ने दर्शनीयत्वान् । अत्र मये-
 तन् कृतं न वेति प्रतिज्ञासुचार्यायौ जले वा
 कृत्स्नं प्रक्षिपेत् । एतन्निष्पत्तौ मम सुकृतं
 नश्चेति वा ज्ञेयम् । न त्वमिपरीक्षां जल-
 परीक्षां वा कुर्यात् इत्यभिप्रायवचनं युक्तं तस्या
 महाभियोगविवरणकालेन प्रथमसमभियाहारा-
 नर्हत्वान् । सुकृतादिभिरित्यादिना दूर्वासत्वा-
 द्गुपग्रहः । तथा च विष्णुः ।
 “सर्वत्र्यवार्थनातेषु स्वयं स्वयं प्रकल्पयेत् ॥”
 तत्र ज्ञान्यलोने श्रुतं दूर्वाकरं प्रापयेत् ।
 विज्ञान्यलोने निककरं विज्ञान्यलोने जलकरं
 चतुःज्ञान्यलोने स्वयंकरं पञ्चज्ञान्यलोने सीतो-
 ह्वनमहीकरं सुवर्णाह्वाने कीर्षी ज्ञेयः श्रुतस्य
 यथासमये विहितता क्रिया तथा द्विगुणैर्धै-
 राजन्यस्य त्रिगुणैर्धै वैश्वस्य चतुर्गुणैर्धै
 ब्राह्मणस्येति । ज्ञान्यलः काश्चनरत्निका तन्-
 मन्त्रादूने ज्ञान्यलोने । एवमन्यथा । मनुः ।
 “सत्येन प्रापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
 गोबीजकाश्चने वैश्वं श्रुतं सर्वैस्तु पातकैः ।
 पुत्रदारस्य वाप्येवं शिरांसि स्याद्विद्युत् पृथक् ॥”
 ब्राह्मणेन मयेतत् कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञा-
 सुचार्यं सत्यमिति वक्तव्यम् । तथैव क्षत्रियेण
 वाहनायुधं स्याद्व्यम् । तथैव वैश्वेन गोबीज
 काश्चनानामन्त्रमं स्याद्व्यम् । श्रुतं तु पूर्वोक्तं
 सर्वमेव स्याद्व्यं तेषां तृथाज्ञान्यस्यार्थां पातक-
 हेतुत्वात् पातकप्रस्येव विद्वेषः । ह्वनायुधो-
 ऽप्येवम् ॥ ॥ देवक्रियाविवरणमाह नारदः ।
 “अरण्ये निष्कन्ते राजावन्तः सति साहसे ।
 न्यासपहरणे चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥”
 इत्यस्यतिः ।
 “देवब्राह्मणपारांश्च पुत्रदारशिरांसि च ।
 एते तु प्रथमाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ।
 साहसेष्वभिप्राये च दिव्यानि तु विशेषणम् ॥”
 अथ प्रथमविषयोः पृथक्प्रतीतिः । प्रथमे न
 दिव्यधर्माः किन्तु वैधे कर्मणि तत्र शौचाद्यं
 ज्ञानाचमनादिमात्रं कार्यम् । दिव्यानि तु
 दिव्यतन्त्रे कथितानि नात्र लिखितानि । असा-
 भियुक्तेन प्रथमः कर्मण इत्युत्तरः ॥ ॥ उभ-
 येष्वाभियोक्तापीत्याह नारदः ।
 “अभियोक्ता शिरोवर्ती सर्वत्रैव प्रकीर्णितः ।
 इच्छ्यान्वतरः कुर्व्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः ॥”
 इतरः प्रथमकर्तृभिरः । तथा कात्यायनः ।
 “आचतुर्दशकादहो यस्य नो राजदैविकम् ।
 असनं जायते घोरं स ज्ञेयः प्रथमे शुचिः ॥”

असनमापत् । घोरमतिपीडाकरम् । तथा च
 कोशाधिकारे यस्य पश्चिद्विद्युत्तुष्टौ विष्णुः ।
 “रोगोऽनिर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कामथापि
 वा ।
 तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विपर्ययात् ॥”
 कात्यायनः ।
 “तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि सम्भवेत् ।
 रोगोऽनिर्ज्ञातिमरणमन्त्रं दद्यात् दमश्च सः ॥
 अत्रातिशारविस्कोटगुणास्त्रपरिपीडनम् ।
 नेत्ररुग्णरोगश्च तथोष्मादः प्रजायते ।
 शिरोरुग्णदुग्धभङ्गश्च देविका व्याधयो वृणाम् ॥”
 तस्यैकस्येति न तु देशस्वापक्रमणादिः । मनुः ।
 “न तृथा प्रथमं कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।
 तृथा हि प्रथमं कुर्यात् प्रेत्य चैव च नश्यति ॥
 कामिनीषु विवाहेषु गर्वा भङ्गे तथेत्यने ।
 ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च प्रथमे नास्ति पातकम् ॥”
 कामिनीष्विति रक्षसि कामिनीसन्तोषार्थं तृथा-
 प्रथमे एवं विवाहसिद्धयं गोयासार्थं अवावशक-
 होमेत्यनार्थं ब्राह्मणरक्षाधर्मज्ञानतधनादी ।
 यमः ।
 “तृथा तु प्रथमं ज्ञत्वा कौटस्य वधसंयुतम् ।
 अकृतं च युष्यते वधेन च तथा नरः ।
 तस्मात् प्रथमं कुर्यान्नरो मिष्यावधिसुतम् ॥”
 कौटस्येति प्राणिमात्रोपलक्षणं तद्वधपापेन
 तृथाप्रथमकर्ता युष्यत इत्यर्थः ॥
 अथ निर्णयः ।
 तत्र नारदः ।
 “यस्यास्तु साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी
 भवेत् ।
 अन्यथावादिनो यस्य भुवस्तस्य पराजयः ॥
 स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।
 क्रियावन्तोऽप्यर्हन्ते परं सभ्यावधारणम् ।
 सभ्यैरवधृतः पश्चात् स शास्यः शास्त्रमार्गतः ॥”
 यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युप-
 लक्षणम् । साक्षिलिखितसुक्तिप्रथमानां मध्ये-
 ऽन्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्यत्वप्रति-
 पादकं स एव जयो अन्यथा पराजित इति
 प्रत्येत्यम् । स्वयमभ्युपपन्नः आत्मनेवाङ्गीकृत-
 स्वपराजयः स्वचर्यावसितः कर्मस्वैरवधार्या-
 दिना पराजितत्वंनावधृतः । क्रियावसतः
 साक्षादिना प्राप्तपराजयः । परमन्तरं सभ्या-
 वधारणमर्हति सभासदां मिलितानामयं परा-
 जित इति निर्णयमर्हति । आकाङ्क्षितं स शास्त्र-
 विधिना शास्यः ॥ ॥ ॥ निर्णयस्य फलमाह
 इत्यस्यतिः ।
 “प्रतिज्ञाभावनाद्वाही प्राड्विवाकादिपूजनात् ।
 जयपत्रस्य चाहानात् जयो लोके निगद्यते ॥”
 जयपत्रस्य लिखनप्रकारमाह स एव ।
 “यद्वृत्तं व्यवहारेषु पूर्वपक्षोत्तरादिकम् ।
 क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत् ॥
 पूर्वोक्तक्रियायुक्तं निर्वाचनं यथा श्रुपः ।
 प्रदद्यान्न्यने पत्रं जयपत्रं तदुच्यते ॥”

कात्यायनः ।
 “अधिप्रत्यधिवाक्यानि प्रतिस्वाप्तिवचस्तथा ।
 निर्णयश्च तथा तस्य यथा चावधृतं स्वयम् ॥
 एतद्व्यथाचरं लेखं यथापूर्वं निवेद्येत् ।
 सभासदश्च ये तत्र धर्मशास्त्रविदस्तथा ॥”
 तत्र भाषोत्तरे क्रिया च पत्रसाक्षादिकं
 निर्णयो जयपरालयावधारणं निर्णयकालाव-
 स्थितमध्यस्थास्त्रेत्यादिकं सर्वं लेखनीयं निष्क-
 पणस्य सत्यकत्वप्रदर्शनार्थम् । तथाहि भाषो-
 त्तरेलिखनं हेतुत्वेन पुनर्न्यायप्रत्यवस्थान-
 निषेधार्थं नहि न गृहीतमिति मिष्योत्तरेण
 पराजितस्य पुनः परिशीलितं मयेति प्रत्यव-
 स्थानं सम्भवति । प्रमाखलिखनस्य पुनः प्रमा-
 खान्तरेण न्यायनिषेधार्थम् । तदाह कात्या-
 यनः ।
 “क्रियां वलवनीं त्वात्वा दुर्बलां योऽवलम्बते ।
 स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तां नाप्रायात् किञ्चाम् ॥
 निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।
 लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चित् ॥
 यथा पक्षेषु धाम्येषु निष्कलाः प्राड्विषी शुक्लः ।
 निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलमथा ॥”
 निर्णयोत्तरकृत्यमाह मनुः ।
 “अर्थेऽप्ययमानस्य कारणेभ विभावितम् ।
 दापयेद्विकस्यार्थं दृष्टलेष्वश्च शक्तितः ॥”
 अपत्ययमान अपलपन्तं कारयेन साक्षादि-
 प्रमायेन । याश्चवल्काः ।
 “ज्ञात्वापराधं देशश्च कालं वलमथापि वा ॥
 वयः कर्म च वित्तश्च द्रव्यं द्रव्येषु दापयेत् ॥”
 मनुः ।
 “तीरितं चानुश्रितश्च यत्र कचन सम्भवेत् ।
 कृतं तद्धर्मेतो विद्यात् न तत् भूयो निव-
 र्त्तयेत् ॥”
 अनुश्रितं साक्षादिनिर्णीतं अतएव तीरितं
 प्राड्विवाकादिभिः समापितम् । तद्विवाहपदं
 पुनर्न निवर्त्तयेद्व्यर्थः । यत्र तीरितानुश्रित-
 योरप्यधर्मज्ञतत्वं प्रक्यवतिष्ठते । तत्र पुनर्न्याय-
 दर्शनमाह नारदः ।
 “तीरितं चानुश्रितश्च यो मन्यते विधर्मेतः ॥
 द्विगुणं दण्डमादाय तत् कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥”
 असद्विचारे तु विचारान्तरमाह स एव ।
 “असाक्षिकस्य यद्वद्वदं विमार्गेण च तीरितम् ।
 असम्मतमतेर्दं पुनर्द्वर्शनमर्हति ॥”
 असाक्षिकमित्यप्रमाणकोपलक्षणम् । याश्च-
 वल्काः ।
 “दुर्दंष्टास्तु पुनर्दंष्टा व्यवहारानुवृषेय तु ।
 सभ्याः सजयिनो दण्डा विवादाद्द्विगुणं दमम् ॥
 साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।
 सुचर्यावसितानां नास्ति पौनर्भवी विधिः ॥”
 साक्षिवचनेन सभ्यावधारणेन च प्राप्ताव-
 सादानां पुनर्न्यायदर्शनम् । सभासदरेण विशद-
 भाषादिना प्राप्तावसादानां नास्ति पुनर्न्यायः ।
 इत्यस्यतिः ।

अवहा

“पलायनानुत्तरत्वादन्यपचाश्रयेण च ।
 होनस्य यद्यते वारी न स्ववाक्यजितस्य च ॥”
 मनुः ।
 “बलाहृतं बलाहुक्तं बलाहा लिखितस्य यत् ।
 मन्वान् बलजलानघानलान् मनुव्रवीत् ॥”
 याज्ञवल्क्यः ।
 “बलोपाधिनिर्वृत्तान् अवहारान्निवर्तयेत् ।
 स्त्रीनक्तमस्तरागारवह्व्यामज्जतांस्तथा ।
 मत्तोत्सर्तार्थसनिबालभौतादियोजितः ।
 असम्बन्धतश्चैव अवहारो न सिध्यति ॥”
 उपाधिस्थलमिति शूलपाणिः । उपाधिर्भयादि-
 रिति विश्वामित्रः । तस्मते भौतादियोजित
 इत्युक्तवचनेन पौनरुक्तम् । वह्व्यामः वह्व-
 र्देशः । मत्तो मयादिना । उत्सर्तो वाता-
 दिना । असनी दूताद्यासक्तः । असम्बन्धो
 वादिनियुक्त्यतिरिक्त उदासीनः । आदिपदाद-
 स्तत्संदासपुत्रादेर्यह्वयम् । तथा च नारदः ।
 “स्वतन्त्रोऽपि हि यत् कार्यं कुर्म्यासाप्रकृतिं
 गतः ।
 तदव्यक्तमेवाहुरस्वतन्त्रस्य हेतुतः ।
 कामक्रोधाभिभूता वा भयसंसनपीडिताः ।
 रागद्वेषपरीताश्च त्रैयास्वप्रकृतिं गताः ॥
 तथा दासजनं कार्यमज्जतं परिचक्षते
 अथवा स्वामिसन्देशात् दासः पशुरात्मनः ॥
 पुत्रेण च जतं कार्यं यत् स्यादस्त्वन्तः पितुः ।
 तदव्यक्तमेवाहुर्दासपुत्रौ च तौ समौ ॥”
 एतच्च कुटुम्बभरणान्तिरिक्तविषयम् ।
 “कुटुम्बार्थेऽभ्यधीनोऽपि अवहारं यमाचरेत् ।
 स्वदेशे वा विदेशे वा तं न्यायात्त विचालयेत् ॥”
 इति मनुवचनात् कुटुम्बमवश्यभरणीयम् ।
 अभ्यधीनः परतन्त्रः पुत्रदासादिः । अवहार-
 न्त्वादिर्ज्ञं न्यायान् स्वतन्त्रः न विचालयेत् अतु-
 मन्वते । तथा च नारदः ।
 “स्वातन्त्र्यन्तु स्तुतं ज्येष्ठे ज्येष्ठे गुणवयःकृतम् ।
 अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्व्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ॥
 अस्वतन्त्रः स्तुतः शिष्य आचार्यस्य स्वतन्त्रता ।
 अस्वतन्त्राः स्वियः सर्व्वाः पुत्रा दासाः परि-
 यहाः ॥
 स्वतन्त्रस्तत्र तु यज्ञी यस्य तत् स्यात् क्रमा-
 गतम् ।
 गर्भस्थोः सद्यो ज्ञेयः अष्टमादत्तरात् शिशुः ॥
 बालं आबोध्याह्वानं पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
 परतो अवहारश्च स्वतन्त्रः पितराहते ॥
 जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्यान्नरयापि समन्वितः ।
 तयोरपि पिना श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ।
 अभावे बीजिनो माता तदभावे च पूज्यः ॥”
 परिग्रहा अनुजीविप्रभृतयः । तथा च दृष्ट-
 यन्त्रिः ।
 “पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः ।
 यद्युज्जीतं कुटुम्बार्थं तद्यज्ञी दातुमर्हति ॥”
 कात्यायनः ।
 “कुटुम्बार्थमशक्तेन यज्ञीतं आधितेन वा ।

अवहा

उपव्रवनिमित्तस्य विद्यादापत्कृतस्य तत् ।
 कन्याविवाहकश्चैव प्रेतकार्यं च यत् कृतम् ।
 एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन जतं प्रभोः ॥”
 प्रभोरिति कर्त्तरि षष्ठी तेन प्रभुका दातव्य-
 मिति रत्नाकरः । दृष्टस्यातिः ।
 “यः स्वामिना नियुक्तोऽपि घनाय व्ययपालने ।
 कुर्वीदन्नविवाहिन्ये निवृत्तार्थस्तु स स्तुतः ॥
 प्रमाणं तत् कृतं सर्वं लाभालाभयथोदयम् ।
 स्वदेशे वा विदेशे वा स्वामी तत्र विवर्तयेत् ॥”
 इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं अवहार-
 तत्त्वं समाप्तम् ॥ ॥
 अवहारश्च, पुं (अवहारं जानातीति । प्रा +
 कः ।) प्राप्रयवहारः । (साबालक इति भाषा)
 स तु षोडशवर्षानन्तरं भवति । यथा,—
 “बाल आबोध्याह्वानं पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
 परतो अवहारश्च स्वतन्त्रः पितराहते ॥”
 इति अवहारतत्त्वधृतनारदवचनम् ।
 अवहारज्ञानरि, वि ।
 अवहारदर्शनं, स्त्री, (अवहारस्य दर्शनम् ।) न्याय-
 दर्शनम् । विचारकरणम् । इति मिताक्षरा ।
 अवहारपदं, स्त्री, (अवहारस्य पदम् ।) वादिना
 राज्ञि निवेदनम् । (नालिस इति भाषा)
 यथा, याज्ञवल्क्यः ।
 “स्तुत्याचारश्चरेत्तन् मार्गैर्वाधर्षितः परैः ।
 आवेदमिति चेन्नास्ति अवहारपदं हि तत् ॥”
 स्तुतिसदाचारवह्वृत्तेन वर्त्मना परैरर्थतः
 शरीरतो वा पीडितश्चेदाजनि निवेदयेत् तद्-
 अवहारदर्शनस्यानम् । चेदित्यत्र यदिति मे
 थिलाः । आवेदयति चेदित्यनेन स्वयं विवादो
 त्यानं राज्ञा न कर्त्तव्यमिति शूलपाणिमहा-
 महोपाध्यायः । राज्ञीति अवहारप्रदर्शक-
 परं तथा च दृष्टस्यातिः ।
 “राजा कार्याणि संपश्येत् प्राङ्विवाकोऽथ वा
 द्विजः ॥”
 कात्यायनः ।
 “सप्राङ्विवाकः क्षमात्वाः मन्नाङ्गणपुरोहितः ।
 स्वयं स राजा चतुर्यात् तेषां जयपराजयौ ॥
 यदा कार्यावशादाजा न पश्येत् कार्यानिर्णयम् ।
 तदा नियुज्जान विदांसं ब्राह्मण्यं वेदपारगम् ॥
 यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योज-
 येत् ।
 वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्रैव वर्जयेत् ॥”
 स विनोतवैश्यः । मनुः ।
 “जानिमात्रोपलोधी वा कामं स्याद्ब्राह्मण-
 त्वयः ।
 धर्मप्रवक्ता तुपतेन तु शूद्रः कदाचन ॥”
 यासः ।
 “द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्याणि तृषलेः
 स ह ।
 तस्य प्रस्तुयते राज्यं नलं कोवक्ष नश्यति ॥
 दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजिते-
 न्द्रियः ।

अवहा

दुर्गं गां कः परिब्रूयात्तथैस्त्रीनवतीं स्त्रीम् ॥”
 इति अवहारतत्त्वम् ।
 अवहारपादः, पुं, (अवहारस्य पादः ।) अव-
 हारीशः । यथा । अथ अवहारपादनिर्णयः ।
 तत्र दृष्टस्यातिः ।
 “पूज्यपत्नः स्तुतः पारो द्विपादश्चोत्तरः स्तुतः ।
 क्रियापादक्षया चाप्यन्तुर्थो निर्णयः स्तुतः ॥”
 इति अवहारतत्त्वम् ।
 अपि च ।
 “परम्यरं मनुष्याणां स्तुतं विप्रतिपत्तित्तु ।
 वाक्पादायाङ्गवस्थानं अवहार स्तु-
 तः ॥
 भाषोत्तरक्रियावाच्यविद्विभिः क्रमवृत्तिभिः ।
 आःचिप्रचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥”
 इति मिताक्षरा ।
 अवहारमाहका, (अवहारस्य माहकव ।) अव-
 हारोपयोगिक्रिया । तद्यथा । अवहार-
 दर्शनम् १ अवहारलक्षणम् २ समासदः ३
 प्राङ्विवाकादिः ४ अवहारविषयः ५ राज्ञा
 कार्यानुत्पादकत्वम् ६ कार्याधिनि प्रश्नः ७
 आङ्गानाङ्गाने ८ आसिधः ९ प्रथमिन्वागते
 लेष्वादिर्कर्मचया १० पञ्चविधो ज्ञानः ११
 कोदशं लेख्यं १२ पञ्चाभाषाः १३ अना-
 द्याः १४ आदेयः १५ नियुक्तजयपराजये
 वादिजयपराजयौ १६ शोधितलेख्यनिवेशनम् १७
 उत्तरावधिशांघनम् १८ शोधिते पञ्चाङ्गे
 उत्तरकर्त्तव्यम् १९ उत्तरलक्षणम् २० सलो-
 तरलक्षणम् २१ मियोत्तरलक्षणम् २२
 प्रथमस्कन्धोत्तरम् २३ प्राङ्ग्याथोत्तरम् २४
 उत्तराभासः २५ सङ्करानुत्तरम् २६ प्रथमि-
 क्रियानिर्देशः २७ उत्तरे पञ्चभिनिवेशिते
 साधननिर्देशः २८ तन्मिहौ सिद्धिः २९
 चतुष्पादअवहारः ३० । इति मिताक्षरायां
 अवहारमाहका ॥
 अवहारमार्गः, (अवहारस्य मार्गः ।) अवहार-
 विषयः । अवहारपदम् । इति मिताक्षरा ॥
 अवहारविधिः, पुं, (अवहारस्य विधिः ।) अव-
 हारस्य विधानम् । धर्मशास्त्रम् । इति मिता-
 क्षरा ॥
 अवहारविषयः, पुं, (अवहारस्य विषयः ।) अव-
 हारपदम् । तत् अष्टादशविधम् । यथा ।
 जगदानम् १ निक्षेपः २ अस्वामित्वक्रयः ३
 स्वभूयमसत्यानम् ४ दत्तस्थानपकर्म ५ वेतना-
 दानम् ६ संविदो अतिक्रमः ७ क्रयविक्रयानु-
 ग्रहः ८ स्वामिपालयोर्निवादः ९ भौमायिवाद-
 यर्मः १० वाकृपादव्यम् ११ दण्डपादव्यम् १२
 स्तंभम् १३ साहसम् १४ स्त्रीसंयज्ञकम् १५
 स्त्रीपुंभूमिः १६ विभागः १७ दानम् १८ ।
 इति मार्गवे ८ अध्यायः ॥
 अवहारस्थानं, स्त्री, (अवहारस्य स्थानम् ।)
 अवहारपदम् । अवहारविषयः । इति मिता-
 क्षरा ॥

व्यसनं

व्यवहारिकः, चि, (व्यवहारमहतीति। व्यवहार + ठक्।) व्यवहारयोग्यः। यथा। इयं बुद्धिः ज्ञानेन्द्रियैः सहिता सती विज्ञानमयकोषो भवति। अयं कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानित्वेन इह-लोकपरलोकगामी व्यवहारिकोऽपि उच्यते। इति वेदान्तसारः।

व्यवहारिका, स्त्री, (व्यवहारेण चरतीति ठक्। स्त्रियां टाप्।) लोकयात्रा। सम्पार्जनो। इहोदृष्टः। इति मेदिनी।

व्यवहारो, [न] चि, (व्यवहारोऽस्यास्तीति। इतिः।) व्यवहारविशेषः। व्यवहारशब्द-द्वयार्थे इत्युच्यते। इति मेदिनी।

व्यवहार्यः, चि, (वि + व्यव + ङ + ण्यत्।) व्यवहारीयः। व्यवहारीयः। वि-व्यव-पूर्वकृधातो-र्याङ्प्रत्ययेन निष्पद्यते। (यथा, याज्ञवल्क्यः। १। २२६।

“प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानजनं भवेत्। कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादेव जायते।”) इति मेदिनी।

व्यवहितः, चि, (वि + व्यव + धा + क्तः।) व्यवधानविशेषः। यथा,—

“कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयेत् क्रियाम्। उपकृतं क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं मतम्।” इति सुमन्वोषधीकायां रामनरकवागीशः।

व्यवायं, स्त्री, (वि + व्यव + व्यय + व्यञ्।) तजः। इति मेदिनी।

व्यवायः, पुं, (विशेषेण व्यवायनं व्यधः संश्लेषणम्। वि + व्यव + इ + षच्।) मैथुनम्। इत्यमरः। (तथा, वैद्यके।

“आयामश्च व्यवायश्च ज्ञानं चक्रमणं तथा। च्चरतुक्त्तो न सेवेत यावन्न जलवान् भवेत्।”) अन्तर्हानम्। इति मेदिनी। (यथा, पाणिनी। “अङ्गभ्याश्च व्यवायेऽपि।” ६। १। १२६।) शुद्धिः। इति धरणिः। (परिणामे। तथा, भागवते। ८। ६। ११।

“पञ्चानि युक्ता मगसा मनीषयो गुणव्यायेऽप्यगुणं विपश्चितः।”) इति मेदिनी।

व्यवायी, [न] पुं स्त्री, (व्यवैतुं शीलमस्य। गिबिः।) कासुकः। यथा,—

“आहुते नियुक्तो सुहृदा वा भोजयित्वा नियुज्य च। व्यवायी रेतसो गर्ते मन्वयव्यात्मनः पिष्टुम्।” इति आहुतत्वम्।

(व्यवधानकर्ता। यथा, पाणिनी। “व्यावा-यिनोऽन्तरम्।” ६। २। १६६। “व्यवायी व्यावृत्ता।” इति काशिका।)

व्यसनं, स्त्री, (वि + व्यस + ल्युट्।) विपत्। (यथा महाभारते। १२। २२७। ७।

“पुत्रहारेः सुखेऽपि विपत्तस्य धनेन वा। मपस्य व्यसने कृच्छ्रे हृतिः श्रियस्करो वृषः।”) भंशः। (यथा, मगौ। ७। ६६।

“बाधुषव्यसनप्राप्तं वार्षं नातिपरीक्षितम्।”) कामजकोपनदोषः। इत्यमरः। (यथा, कथा-सरित्सागरे। ११। २५।

व्यस्तः

“तन्मन्त्रं वासनात्वं सुखेन हि परैर्नृपाः। सीदन्तस्तेषु यत्कर्म खातेष्विव वनद्विपाः।” यथा च भागवते। ४। २६। २६। ४।

“विहाय जाया मतदृष्टो नृगवासनलासतः।” “वासनं भोगासक्तिः।” इति श्रीधरः। विपत् विपत्तिः। भंशोऽप्ययः पतनम्। नृगयाटतष्ठी-मद्यपानस्वरूपे चतुर्धर्मे प्रसक्तिः कामजो दोषः। इच्छाप्रभवत्वात्। वाक्पारुष्यं व्यर्थ-पारुष्येति त्रिवर्गः कोपजो दोषः। कोपप्रभवत्वात्। एषु वासनम्। वास्यति श्रेयो-मार्गात् वासनं कर्त्तरि अणट्। भंशे तु भावे। इति भरतः। (अत्यासक्तिः। यथा, कथा-सरित्सागरे। ११। २२।

“श्रियतो ज्ञानकेलासनिवासव्यसनो हरः।”) अशुभम्। दैवानिष्टफलम्। पापम्। निष्कलो-द्यमः। इति मेदिनी। * राक्षां वासनानि यथा, “नृगयाद्याः स्त्रियः पानं वाक्पारुष्याथदूषणे। इच्छापारुष्यमित्येतद्वयं वासनसंप्रकम्।” इति हेमचन्द्रः। *।

वासनासक्तं दोषो यथा,— “एकैकविधयासक्ताः सर्वे नृत्युषधं गताः। यः पुनः संहृतान् सेवेत् विधयान् विधयो नरः। स पतेन्नृहृदेष्व्याच्छिन्नमृज इव इमः। श्रियः पानं द्विवास्त्रं तथा वादिचनर्त्तनम्। दृतादनृगगोयकामजानि तथा परे। इच्छेवांशु इच्छेयस्या क्रोधपेयुश्याहसम्। व्यर्थदूषयक्रोधोऽर्थे अलकोपं विनाशकम्। देवा विद्याधरा यन्त्राः किन्नरोरगमानुषाः। पशवः पक्षिणः सर्वे विषये निधनं गताः। एवं विवेकमासक्तं बुद्धा घोरं नराधिप। धर्मात्मनं समास्थाय विषयेः सन्निदेशयताम्।” इति देवीपुराणे = अध्यायः।

वासनार्त्तः, चि, (वासनेनार्त्तः।) दैवीमानुषी-पीडार्त्तः। तत्पर्यायः। उपरक्तः। इत्यमर-भरतौ।

वासनी, [न] चि, (वासनमस्यास्तीति। वासन + इतिः।) वासन-विशेषः। (यथा, शिशुपाल-वधे। २।

“चिरस्य मिश्रवासनी सुदमो दमघोषजः।”) तत्पर्यायः। पञ्चभ्रमः २ विप्रुतः ३। इति हेमचन्द्रः।

वास्तः (वि + व्यस + क्तः।) वास्तुजः। वाग्नः। इति मेदिनी। प्रत्येकम्। एषक् एषक्। यथा, विश्वामित्रः। “लक्ष्मणान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम्। प्रकाशे च रहस्ये च शंशयऽतुक्तकेऽस्तुटे। प्राजापत्यः सामन्तपनः शिशुलक्ष्मणः पराककः। अतिलक्ष्मणः पर्यलक्ष्मणः सौम्यः लक्ष्मणलक्ष्मणकः। महासामन्तपनः शुद्धे तमलक्ष्मणसु पावनः। जलोपवासलक्ष्मणसु ब्रह्मलक्ष्मणसु शोचकः। एते वास्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकश्रीऽपि वा। पातनादिषु सर्वेषु पातकेषु प्रयत्नतः।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वाकर

कार्यान्वयार्थैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये।” इति प्रायश्चित्तत्वम्। विपरीतः। यथा,— “प्रतिपदाप्यमावास्या तिथोर्युग्मं महाफलम्। एतद्वास्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुरातनम्।” इति तिथ्यादितत्वम्।

वास्तपदं, स्त्री, (वास्तं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

वास्तारं, स्त्री, (वास्तारं पदं यस्मिन्।) नृकादान-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहनाङ्कित इति। इति मित्त-चरा।

व्याकर

व्याकर

व्याख्या

हिंसार्थानां प्रयोगे च कृति कर्मणि कर्मरि ।
 न कर्तृकर्मयोः षष्ठी विहासौ प्रतिपादिता ।
 द्विविधं प्रातिपदिकं प्रातिपदिकमञ्जुभणम् ॥३॥
 भुवादिभ्यस्त्रिंशो लः स्यात्कारा एष वै स्मृताः ।
 तिप्तस्वन्नि प्रथमो मध्यः सिप्थस्वोत्तमपूरवः ॥
 सिप्थस्वः परस्मै तु पदानाञ्चात्मनेपदम् ।
 तामातामन्तां प्रथमो मध्यस्यासायांश्चसुतमः ॥
 आदेशा इव ह्रस्वमन्ता अनिच्चादि घातुतः ।
 नास्मि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः पुरुषो भवेत् ॥
 मध्यमो युष्मदि प्रोक्त उत्तमः पुरुषोऽस्मदि ।
 भुवाद्या घातवः प्रोक्ताः सनाद्यन्तास्तु घातवः ॥
 लङ्गीरितो वर्तमाने स्नेहातीते च घातुतः ।
 भूतानव्यतने लट् च लोकाग्रिणि च घातुतः ॥
 विधादावेवातुमतौ लिङ्गविधिर्मन्त्रयो भवेत् ।
 निमन्त्रणाधीष्टसंप्रप्रार्थनेषु तथाग्रिणि ॥
 लिङ्गतीते परोक्षे स्यात्तु लुङ् लृट् लृड् भवि-
 ष्यति ।
 आद्यतने लृट् च भविष्यति च घातुतः ॥
 धातोर्लिङ्ग्याभिपत्तौ लिङ्गर्थे लोट् प्रकीर्तितः ।
 कृतस्त्रिष्वपि वर्तन्ते भावे कर्मणि कर्मरि ।
 श्रुतशानतयद्यययङ्नीयङ्गुल्लथाद्यः ॥”
 इति गावङ्गे कुमारव्याकरणे २०६ अध्यायः ॥
 कुमार उवाच ।
 “विहोदाहरणं वक्ष्ये संहितादि परस्परम् ।
 विप्रान् सागतान् धीर्दं सुतमं स्यात् पित्रुषभः ॥
 होट्कारो विभुतेयं लाङ्गलीषा मनीषया ।
 गङ्गादेकं तवल्कारं ऋणार्णं प्राणमित्यपि ॥
 शीतानां च तवल्कारः सैन्धो सौकार इत्यपि ।
 मध्वासनश्च पित्रन्मे नन्वयं नाप्ययोजयेत् ॥
 नायको लवणं नावस्त एते तेन ईश्वराः ।
 देवीयहमथोऽसुच ययुरेहि पट् इमौ ॥
 अमौ अन्वाः षड्भ्यति तनुरास्तुत्तयानि च ।
 तच्छरेत्संज्ञु नातीति तज्जलं तच्छ्रमशानकम् ॥
 सुगमश्च पञ्चमश्च भवांश्चाद्यतीति द्विक् ।
 भवांश्चक्रुरकश्चैव भवांश्चरति संख्यतिम् ॥
 भवांश्चिखति ताश्चैते भवाश्चरोऽन्यदोऽशम् ।
 भवाञ्छीनं त्वन्तरसि त्वङ्करोषि सदाधेनम् ॥
 कश्चरेत् कश्चकारेक कः क्वयात् कः खणे
 स्थितः ।
 कः श्रेते चैव कः षष्ः कोऽर्थः को याति
 गौरवम् ॥
 क इहार्थंस्त एवाहुर्देवा आहुश्च भो ब्रज ।
 प्रभूर्विष्णुर्जति च गीष्वातिश्चैव धृष्यतिः ॥
 तस्मात्त्रेय ब्रजेत् स स्यात् कश्चत्युगच्छति ।
 कुटौच्छाया तथाच्छाया साधवोऽर्थे तथे-
 दशाः ॥
 समासाः षट् पुराण्ये ये संहिनः कर्मधारयः ।
 द्विगुणस्वदो यामन्वा अयं तत्पुरुषः स्मृतः ॥
 तत्तत्तत्तत्तदर्थं च ढकभीतिश्च यद्गनम् ।
 शानद्विजतत्वशो बहुव्रीहिरथाचयी ॥
 भावोऽधिष्ठि यथोक्तत्वं इदो देवधिमानवाः ।
 वद्विताः पाञ्चवः शोवो ब्राह्मणं ब्रह्मताद्यः ॥

देवायिसखिपयं शुक्रोऽस्यं भुवः पिता ।
 ना प्रशास्ता च रा गौर्षीं रुद्राजन्ताश्च
 पुरुषपि ॥ ३ ॥
 हलन्ताश्चाभ्युक्त्वा मुञ्चन्तु क्रियाभ्यागविधः ।
 आत्मा राजा युवा पत्याः पूषन्नक्षत्रौ शशी ॥
 विद्भेधा उश्रानाङ्गान् मधुलिट् काष्ठतट्
 तथा ॥ ३ ॥
 वनवायंस्थिवस्त्रिण जगत्सामाहनी तथा ॥
 कर्मं सर्पिर्वपुस्त्रिण अजभलन्ता नपुंसके ॥ * ॥
 चाया जरा नदी लक्ष्मीः श्रीः स्त्री भूमिवंधु-
 रपि ॥
 भूः पुनर्भूस्तथा धेनुः स्वसा माता च नौः स्त्रियः ।
 वाक् सक् धी स्त्रुत् सुधः पामा युवतिः कञ्जभ-
 स्तथा ॥
 द्यौर्धृतिः प्राट्थश्चैव सुमन उणिह्यौ स्त्रियाम् ।
 गुणद्वयक्रियायोगात्त्रिलिङ्गाच्च वदामि ते ॥
 युष्मः क्रीलालपाश्चैव सुचिच ग्रामणीः सुधीः ।
 पटुः कमलभूः कर्णा सुमतो बहवः सुनौः ॥
 सथो नाशस्तथा ध्वंभो मनुभक्तमदीर्घपात् ।
 घनाथीं च सुहृत् सोमौ वागङ्गस्वादिकस्तथा ॥
 सुवर्चं बहुपाश्चैव चैषा त्वनङ्गुहा तथा ॥ * ॥
 सर्व्वविन्धोभये चोभौ अन्वामन्तरेतराणि च ॥
 उत्तरत्तरे नेमः समोऽथ सिम इत्ययम् ।
 पूञ्जापरावराश्चैव दक्षिणश्चोत्तराधरौ ॥
 अपरश्चान्तरोऽप्ये तद्व्यतत्किमदमो इयम् ।
 युष्मदसन् प्रथमस्वरमास्ति तथाहंके ॥
 एकः कतिपयो द्वौ च त्रयः सर्व्वदयस्तथा ॥ * ॥
 सुविदिपविक्रमस्त्वाम्यं च ययतिः स्वदिः ॥
 गीर्हुर्विद्या कुहोतिश्च जहातिश्च दधात्यपि ।
 दीप्यति क्षयतिर्वैह पुत्रशिशुश्चनोत्पि ॥
 सुटिश्चास्यति स्वपि रुधि गुल्फौ स्मृती तनिः ।
 समिः करोति क्रीणाति टणोतिर्व्यति वर्धति ॥
 क्लीडलपराधीवा घातवश्च युवा तथा ॥ * ॥
 भवत् भवान् भवन्ती च क्षयं कर्मयमेव च ॥
 कार्यं कृतञ्च कृत्या च प्रत्ययाः स्युस्तथापरे ।
 स्रव्याहरो सुराः सन्ति देवप्रवनाम्बल ॥
 नरेश्च कार्यं वेदैश्च क्रियते देहि भोजनम् ।
 द्विजाय च वरिडाभ्यां मा तेभ्योऽस्तु समागतः ॥
 तीर्थात्तथाश्रमाभ्याश्च सन्धेभ्यः अमुरस्य च ।
 गन्धर्व्वयोः करव्यानाश्च ज्ञानं सिद्धमहात्म्ययोः ॥
 ज्ञानतन्त्रेषु चैत्येवमन्वो जेषा यथामति ।
 सर्व्वे तिष्ठन्ति सर्व्वस्मै सर्व्वस्मान् सर्व्वतो गतः ॥
 सर्व्वेषाश्चैव सर्व्वस्मिन्नेवं विधाद्यस्तथा ।
 पूञ्जः पूञ्जाश्च पूञ्जस्मान् पूञ्जस्मिन् पूञ्ज इत्यलम् ॥
 स्तन उवाच ।
 सुप्रिष्ठन्तं सिद्धरूपं नाममात्रेण दर्शितम् ।
 काव्यायनः कुमारान्ता शाला विस्तरमत्रवीत् ॥”
 इति गावङ्गे कुमारव्याकरणे २१० अध्यायः ॥ * ॥
 एतद्भिन्नं अयिपुराण्ये कान्तिकेयोक्तव्याकर-
 मस्ति । एवं महेश्वरतमादेशव्याकरकं पाणिनि-
 सुनिष्ठतपाविनीयव्याकरकं श्रव्यवर्त्मज्ञतकलाप-
 व्याकरकं क्रमदीश्वरतसंविप्रवारव्याकरकं

पद्मनाभदत्तसुपदाव्याकरकं वोपदेवज्ञतसुम्भ-
 वोपव्याकरकं गोखामिज्ञतहरिनामान्तव्या-
 करकं भट्टोजीदीक्षितज्ञतसिद्धान्तकौमुदीव्याक-
 रकं अनुभूतस्वरूपाचार्यादिज्ञतसारस्वतादि-
 व्याकरमानि च सन्ति ॥ * ॥ (विस्तारः । यथा,
 महाभारते । १२ । २५१ । १२ ।
 “यवसायात्मिका बुद्धिर्मनो व्याकरवात्मकम् ॥”)
 वाङ्मूलः, चि, (विशेषिण वाङ्मूलः ।) श्रीकादिभि-
 रितिकर्मयताम्यः । तत्पर्यायः । विहङ्कः २ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १०७ । ५ ।
 “रुद्रो वा श्रीकवती वाप्यवाङ्मूलोचनम् ॥”
 उपदृतः । यथा, भागवते । १ । १ । २८ ॥
 “एते चांश्रकजाः पुंसः ज्ञानस्तु भगवान् स्वयम् ।
 रत्नारिवाङ्मूलं लोकं तद्व्युत्पन्नि युगे युगे ॥”)
 वाङ्मूलात्मा, [न] चि, (वाङ्मूलः आत्मा यस्य ।)
 श्रीकाभिहतचिचः । यथा,—
 “भो इत्याः प्रसंतस्या बहुकुसुमयुता वायुना
 चूर्णं भिजा
 रामोऽहं वाङ्मूलात्मा दशरथतनयः पृच्छते
 श्रीकश्चः ।
 विम्बोष्ठो चारुनेजा गजपतिगमना दौर्घकेष्टी
 सुमध्या
 चा सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा
 कुच दटा ॥”
 इति महाभारतकम् ॥
 वाङ्मूलः, स्त्री, (विशिष्टा वाङ्मूलः ।) भङ्गः ।
 इति हलायुधः ॥
 वाङ्कोशः, चि, (वाङ्मूल्यति प्रस्फुटनीति । वि +
 आ + कुश + कः ।) विकशितः । इत्यमर-
 टीकायां रामाश्रमः ॥ (यथा, माघे । ४ । ४६ ।
 “दोषापि नूनमहिर्भासुरर्भा किलेति
 वाङ्कोशकौकनदत्ता दधत्तं जलिन्यः ॥”
 भावे चन् । प्रस्फुटनम् । यथा, मरुत्कटिके ।
 ३ अङ्के ।
 “पद्मवाङ्कोशं भास्करं बालचन्द्रं
 वापीविस्तीर्णं अस्ति कं पूर्णकुम्भम् ।
 तत्कस्मिन् देशे दृश्यं यास्यात्प्रशस्यं
 दृष्ट्वा शो यदिस्ययं यान्ति पौराः ॥”)
 वाङ्कोषः, चि, (वाङ्मूलात् सुकुलीभावाद्दि-
 निःसरतीति । वि + आ + कुष + कः ।) प्रपुञ्जः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १० । २२ ।
 “तं पद्मनिकराकारं पद्मपत्रनिभेषणम् ।
 वाङ्कोषपद्माभिमुखो नलो त्रिवाघ सायकैः ॥”)
 वाङ्ग्या, स्त्री, (वाङ्ग्यानिमित्त । वि + आ + ग्या
 + “आतञ्जोपसर्गः ॥” इत्यङ् । तत्तदाप ।)
 विवरणम् । इति हलायुधः ॥ (यथा, भाग-
 वते । ७ । ११ । ८ ।
 “न शिष्यान्मुवधीत पश्यान्नेवाभ्यसैहङ्गुत् ।
 न वाङ्ग्यास्तपयुक्तीन् नारम्भानारभेत् क्वचित् ॥”
 ग्यः । यथा, तन्त्रसारे वागीश्वरीप्रकरणे ।
 “शुभां स्वच्छविषेपमाल्यवसनां श्रीतीशुभको-
 ण्णा

व्याघ्रः

व्याघ्रामचगुणं सुधाद्रकलसं विद्याश्च हस्ता-
 भुजेः ।
 विभाषां कमलासनां कुचलतां वाग्देवतां
 सस्मितां
 वन्दे वाग्भवाप्रदां जिनयतां सौभाग्यसम्पत्
 करीम् ॥”
 व्याघ्रागम्यं, स्त्री, (व्याघ्रया गम्यम् ।) उत्तरा-
 भासभेदः । व्याघ्रया विवरयेन गम्यते ज्ञायते
 यत् । यथा,—
 “अस्तवास्तपद्वापि निगूढार्थं तथाकूलम् ।
 व्याघ्रागम्यमसारश्च नीतरं शस्यते बुधैः ॥”
 इति वावहारतन्त्रम् ॥
 व्याघ्रान्तः, त्रि, विहृतः कथितः । वि-आङ्पूर्वक-
 व्याघ्रातोः क्तप्रत्ययेन निव्यञ्जितम् ।
 व्याघ्रातः, पुं, (वाह्यतेनेनेति । वि+आ+
 हन्+घञ् ।) विष्कम्भादिप्रतिप्रतिधोगान्त-
 गन्तव्योद्देशयोगः । यथा,—
 “परिचस्य त्वजेदहं शुभकर्म ततः परम् ।
 त्वजादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाडिकाः ॥
 गच्छव्याघ्रातयोः घटं च नव हर्षणवज्रयोः ।
 वेष्टितव्यातिपातौ च समसौ परिवर्जयेत् ॥”
 इति ज्योतिष्कतन्त्रम् ॥
 तत्र जातफलम् ।
 “व्याघ्रातकर्ता च सतां नितान्तं
 व्याघ्रातजन्मा मनुजः कठोरः ।
 असत्यभाषी लपया विह्वीनी
 मन्दिनयो दीर्घतनुः लघ्नाङ्गः ॥”
 इति कौष्ठीप्रदीपः ॥
 अलरायः । (यथा, महाभारते । १।२।२८८।
 “तेन व्याघ्रातमन्त्राणां क्रियमाणमवेष्ट्य च ॥”)
 प्रहारः । इति मेदिनी । अलङ्कारविशेषः ।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तद्व्याघ्रा ।
 तथैव यद्विधीयेत स व्याघ्रात इति स्मृतः ॥”
 येनोपायेन यत् एकैव उपकल्पितं तस्यान्तेन
 जितोयुतया तदुपायकमेव यद्व्याघ्राकरणां
 स स्वसाधितवस्तुव्याघ्रातिहेतुत्वात् व्याघ्रातः ।
 उदाहरणम् ।
 “इशा इधं मनसिजं जीवयन्ति इशैव याः ।
 विरूपाक्षस्य जयिनीस्ता स्तुभो वामलोचनाः ॥”
 इति काव्यप्रकाशे १० उल्लासः ॥
 व्याघ्रः, पुं, (व्याघ्रप्रतीति । वि+आ+घ्रा+
 कः ।) जन्तुविशेषः । वाघ इति भाषा । (यथा,
 ह्यान्दोग्ये । ६ । ६ । १ ।
 “त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो
 वा कौटो वा पतङ्गो वा दंष्ट्रो वा मशको वा
 यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥”) तत्पर्यायः ।
 ग्राहूलः २ हीपी ३ । इत्यमरः । उदाङ्गः ४
 वनम्बः ५ चिन्नकः ६ पुष्करिकः ७ । इति
 जटाधरः । हिंसपशुः ८ व्याङ्गः ९ हिंसकः १०
 हिंसावः ११ व्यापदः १२ । इति शब्दरत्ना-
 वली । पञ्चनखः १३ व्याजः १४ गुहाशयः १५

तीक्ष्णदंष्ट्रः १६ भीरुः १७ नखायुधः १८ ।
 अस्य मांसगुणाः ।
 “ग्राहूलसिंहमरभर्ततरन्तुसुखा
 येत्ये प्रसक्त्य विनिहन्त्यभिवर्जयन्ति ।
 ते कौर्षिणाः प्रहसनाः पल्लं तदीय-
 मर्शः प्रमेहजठरामयत्रावाहारि ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 स तु कश्यपभार्यादंष्ट्रासन्तानः । यथा,—
 “दंष्ट्रा त्वज्जनयत् पुत्रान् व्याघ्रसिंहाश्च भाविनी ।
 दौषिणश्च सुतामस्तस्या व्यात्याद्याश्चामिष-
 प्रियाः ॥”
 इत्यादौ बह्विपराखी काश्यपीयवृषणामाध्यायः ॥
 नरादिशब्दोत्तरस्यः श्लोकावचकः । (यथा,
 महाभारते । १ । १५० । १०६ ।
 “किन्तुदुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमनःपरम् ।
 योऽहमद्य नरव्याघ्रान् सुप्तान् पश्यामि
 भूतवै ॥”)
 रक्तेरुणः । करङ्गः । इति मेदिनी ।
 व्याघ्रदलः, पुं, एरुण्डतलः । इति शब्दमाला ॥
 राजनिर्घण्टे रक्तेरुण्डतलपंथाये व्याघ्रतल इति
 पाठः ॥
 व्याघ्रनखं, स्त्री, (व्याघ्रस्य नखमिव ।) नखीनाम-
 गन्धद्रवम् । तत्पर्यायः । व्याङ्गायुधम् २ कर-
 जम् ३ चक्रकारकम् ४ । इत्यमरः । नखाङ्गम्
 ५ नखी ६ नखम् ७ व्याघ्रनखी ८ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ७७ । ६ ।
 “मञ्जिष्ठया व्याघ्रनखेन युक्त्वा
 त्वया सुकृष्टेन रसेन चूर्णः ।
 तेनेन युक्तोऽर्कमयुखतनः
 करोति तच्चम्पकगन्धितेनम् ॥”)
 तत्पर्यायगुणाः ।
 “नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधं तच्चक्रकारकम् ।
 नखं स्वल्पं नखो प्रोक्ता हनुर्दृविलासिनी ॥
 नखद्वयं यद्दंष्ट्रावातासक्त्वरङ्गुलञ्चत ।
 सघृष्टं शुक्रलं वर्ग्यं स्वादु व्रणविधापहम् ।
 अलक्ष्मीसुखदौऽन्यद्दन्त पाकरसयोः कटुः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 कन्दविशेषः । नखजन्तविशेषः । इति मेदिनी ॥
 व्याघ्रनखः, पुं, (व्याघ्रस्य नखमिव कण्टकं यस्य ।)
 क्षुब्धोत्तलः । व्याजलनखः । इति राजनिर्घण्टः ।
 व्याघ्रस्य नखश्च ॥
 व्याघ्रनखकं, स्त्री, (व्याघ्रनखमेव । स्वार्थे कन् ।)
 नखजन्तम् । इति शब्दमाला ॥
 व्याघ्रनायकः, पुं, (व्याघ्रस्य नायक इव ।)
 प्रदालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 व्याघ्रपान, [दृ] पुं, (व्याघ्रस्य पाद इव ग्रन्थि-
 युक्तमूलानि यस्य । “पादस्य लोपोऽस्या-
 दिभ्यः ॥” ५ । ४ । १३८ । इत्यलोपः ।) विककृत-
 तलः । इत्यमरः । सुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥
 व्याघ्रतुल्यचरणं, त्रि । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
 व्याघ्रपादः, पुं, (व्याघ्रस्य पादा इव मूलानि यस्य ।)
 विककृततलः । विककृततलः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (सुनिविशेषः । यथा, महाभारते ।
 १३ । १४ । १०६ ।
 “पुराणां युगे तात ऋषिरासीत् महायथाः ।
 व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ॥”)
 व्याघ्रपुच्छः, पुं, (व्याघ्रस्य पुच्छमिव घट्टमण-
 मस्य ।) एरुण्डतलः । इत्यमरः ॥ व्याघ्रस्य
 लाङ्गलश्च ॥
 व्याघ्राटः, पुं, (व्याघ्र इव अटतीति । अट गतौ+
 पचाद्यच् ।) भरङ्गाजपत्नी । इत्यमरः ॥
 व्याघ्रादनी, स्त्री जिरता । इत्यमरः ॥
 व्याघ्रास्यः, पुं, (व्याघ्रस्य आस्यमिव आस्यमस्य ।)
 विडालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्याघ्रसुखे,
 स्त्री ॥
 व्याघ्रो, स्त्री, (व्याघ्र+ङीष् ।) कण्टकारी ।
 इत्यमरः ॥ व्याघ्रपत्नी च । (यथा, रघुः ।
 १२ । ३७ ।
 “नृत्याः परिभवो व्याघ्रामित्वेहि त्वया-
 जन्तम् ॥”)
 व्याजः, पुं, (यजति यथार्थं यवहारोद्देशगच्छ-
 नेनेति । वि+अज+घञ् । घञि विभाषो
 नास्ति ।) कपटः । स तु अयथार्थं यवहारः ।
 वञ्चनमानफलम् । इति सर्वानन्दो मधुश्च ॥
 अपदेशः । स कारणान्तरप्रवृत्तेः कारणान्त-
 रोद्भावनम् । याजोऽत्र स्वरूपाच्छादनम् । यथा
 ध्यानयाजसुपेय चिन्तयति कामिति । याजो-
 ऽयमभिप्रायगोपनफलः । पूर्वोक्तानु परापकार-
 फलः । इत्यथार्थं याजयोर्भेदः । अन्यसुद्दिश्य
 अन्यपतिपादनमिह याज इत्यर्थः । यदाह
 अन्यसुद्दिश्य अन्याथं मनुष्ठानं अपदेशः । यथा,
 जलक्रीडासुद्दिश्य जारावलीकनाथं यातीति ।
 इत्यमरभरतो ॥
 याजनिन्दा, स्त्री, (याजेन निन्दा ।) कपटकुत्सा ।
 अलङ्कारविशेषः । यथा,—
 “निन्दाया निन्दया यत्किञ्चाजनिन्दति गीयते ॥”
 इति चन्द्रालोकः ॥
 (उदाहरणं यथा,—
 “विधंसनिन्दो यस्तेप्रागेकमेवाह रश्चरः ॥”)
 याजस्तुतिः, स्त्री, (याजेन स्तुतिः । याजस्तुपा
 स्तुतिश्च ।) कपटप्रशंसा । अलङ्कारभेदः । यथा,
 “उक्तिव्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुति-
 निन्दयोः ॥”
 इति चन्द्रालोकः ॥
 (उदाहरणं यथा,—
 “कः स्वर्धुनि विवेकस्ते पापिनो नयसे दिवम् ॥”)
 याजोक्तिः, स्त्री, (याजेन उक्तिः ।) क्लृप्तवाक्यम् ।
 अलङ्कारविशेषः । यथा,—
 “याजोक्तिरन्यहेतूत्वा यदाकारस्य गोपनम् ॥”
 इति चन्द्रालोकः ॥
 (उदाहरणं यथा,—
 “सखि । पश्य यद्यायाम परागैरस्मि धूसरा ॥”)
 व्याङ्गः, पुं, सर्पः । मांसभक्षकपशुः । इत्यमरः ॥
 (यथा, मार्कण्डेये । १५ । १० ।

व्याधः

“आ श्रद्दगणो वृको यत्रो वगाङ्कः कङ्कस्तथा-
 क्रमान् ॥”)
 इन्द्रः । इति श्रद्दरत्नावली ॥ बचकः । इति
 रायसुकुटः ॥
 वाङ्गायुधं, स्त्री, (वाङ्कस्य वाङ्गस्यायुधं नख-
 मिव ।) वाङ्गनखाखदवाम् । इत्यमरः ॥
 आङ्गिः, पुं, कौयकारसुनिविधेयः । तत्पठ्यायः ।
 विन्ध्यवासी २ नन्दिनीनयः ३ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ विन्ध्यस्थः ४ नन्दिनीसुतः ५ । इति
 त्रिकाङ्कशेषः ॥
 वाचां, त्रि, (वि + आ + दा + क्तः ।) प्रसारितम् ।
 - विज्ञानम् । यथा,—
 “सम्बोधकं गिरिकन्दराद्भुत-
 वाचास्यनासं हनुमेदभीषणम् ।
 दिवि सृष्टाकायमदीर्घपीवर-
 श्रीवीरवचःस्थलमल्पमध्यमम् ॥”
 • इति श्रीभागवते ७ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥
 गिरिकन्दरवत् अद्भुतं वाचं प्रहृतमास्यं नासं
 च यस्मिन् । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।
 वाङ्गुनी, स्त्री, (वातिहारंण उलगम् ।
 वि + आ + अति + उच् + “कर्मथनी हारेण च
 स्त्रियाम् ॥” ३।३।४३। इति गण् । ततः “कचः
 स्त्रियाम् ॥” ५।४।१३। इति अण् । “टिस्टाण-
 णिति ॥” ४।१२।५। इति ङीप् ।) रसिकानाम-
 न्योसं जलक्रीडनम् । इति संक्षिप्तसारोणादि-
 ट्ठितिः । तत्पठ्यायः जलक्रीडाशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 वादिशः, पुं, (विशेषेणादिशति स्वस्वकर्मणि
 नियोजयति जगत् । वि + आ + दिश + कः ।)
 विष्णुः । यथा,—
 “अनन्तरूपोऽनन्तश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ।
 चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो वादिशो दिशः ॥”
 इति महाभारते तस्य सङ्ख्यानमस्तोत्रम् ॥
 वाधः, पुं, (विध्यति ऋगादीन् । वाध + “स्याङ्गा-
 धिति ॥” ३।१।१४२। इति गः ।) ऋग-
 हंसकजातिः । शिकारी इति भाषा । च तु
 सर्वस्विपत्रां चक्षियाञ्जातः । यथा,—
 “नापिताहोपकन्यायां सर्वस्वो तस्य योषिति ।
 चक्ष्राद्भुव वाधश्च बलवान् ऋगहंसकः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मवर्ष १० अध्यायः ॥
 तत्पठ्यायः । ऋगवधाजीवः २ ऋगयुः ३
 लुब्धकः ४ । इत्यमरः ॥ ऋगविन् ५ द्रोहाटः ६ ।
 इति अटाधरः ॥ ऋगजीवनः ७ बलपाशुनः ८ ।
 इति श्रद्दरत्नावली ॥ (यथा,—
 “विद्धा ऋगी वाधाश्रिलीमुखिन
 ऋगीऽपि तन्कातरधीच्छेन ।
 अस्मन् परिच्यन् गतवया सा
 ऋगस्य जीवाधिराधिरासीत् ॥”
 इत्युक्तः ।)
 दुष्टः । इति मेदिनी । (यथा, भागवते । ३ ।
 १४ । ३४ ।)
 “वाधस्याप्यनुकम्प्यानां स्त्रीणां देवः सती-
 यतिः ॥”)

व्याधिः

वाधभीतः, पुं, (वाधाङ्गीतः ।) ऋगः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ (वाधभीते, त्रि ॥)
 वाधामः, पुं, वक्ष्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वाधिः, पुं, (विविधा व्याधयोऽस्मात् । यद्वा, वि +
 आ + धा + “उपसर्गे धोः किः ॥” ३ । ३।६२ ।
 इति किः ।) कुष्ठम् । रोगः । इत्यमरः ॥
 (यथा, महाभारते । २२ । १४ । ८ ।
 “दिविधो जायते वाधिः शारीरो मानस-
 क्तया ।
 परस्परं तयोऽन्तर्निहन्दं नोपलभ्यते ॥”)
 कामवाथासन्नापन्नव्यसृजता । इति रसमञ्जरी ॥
 कुष्ठस्य निदानं यथा,—
 “वालीकनमनस्योऽन्धक्रीडाविषयचेष्टितैः ।
 विरोधरुजभोर्हर्षविषादाद्यैश्च दूषितः ।
 पुंस्त्वोत्साहवल्गुभ्रंशशोथचित्ताप्रवञ्चरान् ।
 सञ्जाकाराङ्गनिफोदं रोमहर्षं सुयुप्रताम् ॥
 कुष्ठं विमषमन्यथा कुप्यन्त सर्वाङ्गमाह्वयम् ॥”
 इति गारुड १०० अध्यायः ॥
 अन्यत्र कुष्ठशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ • • • अथ कुष्ठस्य
 चिकित्सा ।
 “वातोत्तरेषु सर्पिल्वमनं कपोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
 पिप्पलीत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ॥
 पथ्याकरं ब्रह्मिष्ठार्धं निशावल्लगुजमेसवैः ।
 विरुङ्गसहितैः पिपेलीषो मूत्रेण कुष्ठतम् ॥”
 अथल्लगुजः वाक्नुषीति लोके । पथ्यादिभि-
 र्लेपः ॥ • • •
 “सोमराजीभवर्णं श्रद्धेवैरसमन्वितम् ।
 उद्धर्तनमिदं हन्ति कुष्ठरोगं क्षताम्यदम् ॥”
 सोमराजी वाक्नुषीति लोके । सोमराज्युद्-
 वर्णनम् ॥ • • •
 “रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यद्ददाहृतम् ।
 माकैलेयप्रभृतिभिर्यत् प्रयुक्तं सद्यश्चिभिः ॥
 पुष्यकाले तु पुष्याणि फलकाले फलानि च ।
 संयुक्त्य पिप्पुमहस्य लक्ष्मणानि दलानि च ।
 द्विंशानि समाहृत्य भागकानि प्रकल्पयेत् ।
 त्रिफला चूर्णं क्राद्धी स्वदेहाकरुकराजयः ॥
 विरुङ्गसारवाराहौलीहृत्तणाः स्तृताः समाः ।
 निशाहयावल्लगुजकवाघिघाताः सशकैराः ॥
 कुष्ठमिश्रयथाः पाटाः चूर्णमेघान् संयुतम् ।
 खदिरासननिम्बानां चर्णं काथेन भावयेत् ॥
 सप्रधा पञ्चनिम्बन् माकैवस्वरसेन च ।
 खिग्धः शुद्धतनुर्धौमान् योजयेत्तस्मिन् दिने ॥
 मधुना निरुहयित्वा खदिरासनवारिणा ।
 श्लेष्मण्याम्बसा वापि कोलत्रुद्धा पक्वं भवेत् ।
 जीर्णं तस्मिन् समश्रीवान् खिग्धं लघु चूर्णं च
 यत् ॥
 विचक्षिकोद्गमरपुष्टरीक-
 कपालददकित्तामलादि ।
 श्वातारविष्मोटीविसर्पमाणाः
 कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम् ॥
 भगन्दरुषीपदवातरक्त-
 जङ्गाम्नाङ्कीब्रह्मशोषीरोगान् ॥

व्याधिः

सञ्जान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्वाङ्ग
 दंष्ट्राविषं मलविषं निहन्ति ॥
 स्थलोदरः सिंहाङ्गरीदरः स्यात्
 सुश्लेष्मन्विभंभुनोपयोगात् ।
 सदीवरीगादपि ये दृशन्ति
 सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥
 जीवेष्वरं व्याधिराविसुक्तः
 भुभे रतिचन्द्रसमानकानिः ॥”
 अयमर्थः । निम्बस्य फलपुष्पत्वक्पत्रफलानि
 सर्वाणि समुदायानि द्विगुणानि चूर्णितानि
 शृङ्गरालस्य रसेन सप्रधारान् भावयेत् ।
 त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुदायान्येक-
 भागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां
 निविडकाथेन भावयेत् । ततः सर्वमेकीलय
 मध्वादिनावल्लगुजान् । पञ्चनिम्बकावलेषु ॥ • • •
 शशिलेखापञ्चपलं तावन्निरिजस्य गुग्गुली-
 देष्टव्यम् ॥
 ताप्यस्य पञ्चतयं द्वि लोहाङ्गाविकायाः ॥
 त्रिफलाकरं प्रपन्नवस्वदेरगुडं चोच्चिहृत्तयः ।
 सुस्ताविडङ्गरजनीकुटजत्वक्निम्बवर्ष
 सव्याकाः ॥
 एते रचितौ वटिकौ मधुसूतमिश्रा गिलेत्-
 प्रातः ।
 गोमूत्रेण च कुष्ठं नृदन्त्यस्य वातमचिरेण ॥
 श्विन्नाणि पाण्डुरोगं विषमानुदरप्रमेह-
 गुल्माश्च ॥
 नाशयति वलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नाम्ना ॥
 शशिलेखा सोमराजी । गिरिजस्य शिला-
 चतुनः । ताप्यस्य स्वर्णमालिकस्य । आवणिका
 सुखीति लोके । स्वायम्भुवो गुग्गुलीः ॥ • • •
 “चिचकं त्रिफला योषमलाजी कारवी वषा ।
 सेन्धवातिविषे कुष्ठं चथेलायावभूकजम् ॥
 विरुङ्गान्यजमीदा च सुस्ता चामरदारु च ।
 यावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्माञ्जन् गुग्गुलीः ॥
 संयुज्य सर्पिणा सार्द्धं गुटिकां कारयेद्विपक्व ।
 प्रातर्भोजनकाले च खादेद्विदिवत्तं यथा ॥
 हृत्तयः शशिलेखा कुष्ठानि लभीन् दृष्टव्यानि च ।
 प्रहृत्तयः शशिलेखा सुस्ता चामरदारु च ॥
 एप्रसोमश्विभयश्च गुल्मश्चापि नियच्छति ।
 व्याधिं कोष्ठगतान्वापि जयेद्विष्णुरिवास्तुरान् ॥”
 एकविंशतिका गुग्गुलीः ॥ • • •
 “वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः केशोरकाभिधः ।
 कुष्ठानां वातरक्तानां नाशयेत् परस्मीवधम् ॥”
 इति केशोरको गुग्गुलीः ॥ • • •
 “भक्षानकं प्रस्ययुगं द्विष्या दीयजने क्षिपेत् ।
 प्रस्यदयं गुडव्याचं नृस्यं तज्जाम्बधि क्षिपेत् ॥
 चतुर्थाशावधिपन्थु कपायमवतारयेत् ।
 वक्ष्युते कथाये च वक्ष्यमाणानि निक्षिपेत् ॥
 सरावमात्रं गोमर्षिर्गोदुग्धस्यादुक्तं तथा ।
 मितं प्रस्यमितां दद्यात् प्रस्यार्द्धमात्तकं क्षिपेत्
 सर्वाण्येकश्च भास्ते तु पौनः खदिरिना शनैः ।
 सर्वद्रव्यं चनोभूते पावकादवतारयेत् ॥

व्याधिः

तत्र श्रेयानि चूर्णानि इमो विस्मिताम्ना ।
 काङ्गची चाप दद्रुः पिचुमहो हरीतकी ।
 घाञ्जी रात्रिश्च मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा ।
 यवानो सैन्धवं सुप्तं त्रिगुला नागकेशरम् ।
 पर्पटः पञ्चकं बालसुशीरं चन्दनं तथा ।
 गोक्षुरस्य च बीजानि कर्षं रो रक्तचन्दनम् ।
 पृथक् पलाङ्गमानानां चर्यामेघामिह क्षिपेत् ।
 पलमात्रमिदं प्रातः समश्रीयाञ्जलेन हि ।
 नाशयेद्वलेहोऽयं कुष्ठानि निखिलान्यपि ।
 वातरक्तानि सर्वाणि सर्वाण्यर्शांसि सेवितः ।
 व्यायाममातपं वह्निमन्त्रं मीसं दधि क्षियम् ।
 तैलाभ्यङ्गं तथाधानं गरी भस्मानके त्यजेत् ॥”
 इति अष्टमभस्मानकावलेहः ॥ ॥
 “निम्बं गोपादना कट्टी आयन्ती चिपला घनम् ।
 पर्पटावलगुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ।
 पाठा शुष्की शटी भागी वासा भूमिस्वत्वकम् ।
 श्यामेन्द्रवारुणी मूत्रा विडङ्गैश्चयवानलम् ।
 हस्तिपर्णोऽन्ता ब्रैका पटोलरजनी इयम् ।
 कणारखधसप्राङ्गणवेचोऽपलापलम् ।
 मञ्जिष्ठा जाङ्गली राक्षा नक्तमालं पुनर्नवा ।
 दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराजकुरयटकम् ।
 अङ्गोठकश्च शाखोटं द्विपलाशं पृथक् पृथक् ।
 शुक्रीयातानि सर्वाणि जलदोषं पनेच्छनेः ॥
 अष्टमीश्रावशेषम् कषायमघनारयेत् ।
 विधाय वाससा पूतं स्यापयेद्वाजने इष्टे ।
 भस्मानकसहस्राणि क्षिप्वा श्रीगुणमलेऽम्बसि ।
 पनेदृष्टावशेषम् कषायमघनारयेत् ॥
 तत्र वस्त्रेषु संशोध्य ह्यौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
 गुडस्य च तुला दन्वा लेह्यत् साधु साधयेत् ॥
 भस्मानकसहस्राणि तत्र बीजानि निःक्षिपेत् ।
 त्रिकटुः चिपला सुप्तं विडङ्गं चक्रकं तथा ॥
 चन्दनं सैन्धवं कुष्ठं दीप्यकश्च पलं पलम् ।
 सौगन्ध्यं क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पृथक् ॥
 महाभस्मानको ह्येव महादेवेन भाषितः ।
 प्राणिनां हितकामाय जयेच्छीघ्रं प्रथोजितः ॥
 श्वेतमीडुम्बरं दद्रुश्चलिकं सकाकणम् ।
 पुष्करिकश्च चम्पारुं विस्फोटं रक्तमखलम् ॥
 कण्ठं कपालकं कुष्ठं पामानश्च क्षिपादिकाम् ।
 वातरक्तं षडर्शांसि पाण्डुरोगं व्रणक्षमीन् ॥
 रक्तपित्तसुदावर्णकासश्वासं भगन्दरम् ।
 सदाभ्यासेन पलितमामवानं सुदृक्करम् ।
 निर्यन्तवस्तु क्षयितो विहारहाहारमेचुनेः ।
 कुर्वते परमां कान्तिं प्रदीपं अठरानलम् ॥
 अशुभानं प्रयोक्तव्यं ह्यिहातोयं पयोऽथवा ।
 भोजने तु सदा त्वाण्यसुखमन्त्रं विशेषतः ॥”
 गोपा चेत साउ इति लोके । यत आह
 निषयटः ।
 “सारिवा सारदा स्फोटा गोपकन्या प्रसा-
 निका ।”
 तद्वाचको गोपीशब्दश्च यत आह । गोपी
 श्यामा सारिवा स्यादन्तोत्पलसारिवा इत्य-
 मरः । गोपाङ्गना गोपवल्ली जताङ्गा काठ-

व्याधिः

सारिवेति मदनपालः ॥ अरुणा अतीम् ।
 अवनगुजः सोमराणी । अनन्ता दुरालभा ।
 चन्दनं चेतम् । भार्या अनामि कण्टकारी-
 मूलम् । श्यामा कन्या साउ । हस्तिकर्षः
 हथिकण । ब्रैका वक्ता इति । सप्राङ्गः हस्ति-
 वम् । जण्यवेचः जलवेतसः । उच्चटाफलं आरक्त-
 गुञ्जाफलम् । कुरयटकः कटसरैषा । दीप्यकः
 इति यवानो । महाभस्मानकः ॥
 “मञ्जिष्ठा चिपला तिक्ता वचा दारु निशा-
 न्ता ।
 निम्बश्चैवां जतः काथः सर्वकुष्ठानि नाशयेत् ॥”
 इति लघुमञ्जिष्ठादिकाथः ॥ ॥
 “मञ्जिष्ठा वाङ्गची चक्रमहंश्च पिचुमहंश्चम् ।
 हरीतकी हरिद्रा च घाञ्जी वासा शतावरी ।
 बला नागवला यष्टीमधुकं क्षुरकोपि च ।
 पटोलस्य जतोशीरं गुडूची रक्तचन्दनम् ॥
 मञ्जिष्ठादिरयं काथः कुष्ठानां नाशनः परः ।
 वातरक्तस्य संहर्षा कण्ठमखलखणनः ॥”
 इति मध्यममञ्जिष्ठादिकाथः ॥ ॥
 “मञ्जिष्ठा कुटजाश्वताघनवचा शुष्की हरिद्रा
 हयं
 सुदारिद्रपटोलकुष्ठकटुका भागी विडङ्गा-
 यिकम् ।
 मूत्रा दारु कलिङ्गभृङ्गमगधा आयन्ति पाठा
 वरी
 गायत्री चिपला किरातकमहानिम्बा सना-
 रखधम् ॥
 श्यामा वलगुजचन्दनं वरणकं दन्ती कशा
 षोडकं
 वासा पर्पटसारिवा प्रतिविधानन्ता विशाला
 जलम् ।
 मञ्जिष्ठादिरयं कषायविधिना निम्बं पुमान् यः
 पिबेत्
 त्वग्दोषा ह्यचिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि
 चाष्टादश ॥
 नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्ता-
 मया
 वीर्यसंस्वप्ति मृत्युता नयनजा रोगाः प्रशा-
 न्यन्ति च ॥”
 अरिष्टः निम्बः । कलिङ्गः इत्ययवः । भृङ्गं
 भृङ्गरा । वरी शतावरी । गायत्री खदिरः ।
 असनः विजयसारः । श्यामा प्रियङ्गुः ।
 चन्दनमत्र रक्तं श्यामम् । साविरा साउ ।
 अनन्ता दुरालभा । विशाला इन्द्रवारुणी
 इति । जलं नेत्रवाला । इन्द्रमञ्जिष्ठादिकाथः ॥
 “मरिचं क्षिपता सुक्ता हरितालं मनःशिला ।
 देवदारु हरिद्रे हे मीची कुष्ठं चचन्दनम् ॥
 विशालां करवीरश्च चौरमर्कससुङ्गवम् ।
 गोमयस्य रसं कुर्यात् प्रत्येकं कर्षसम्मतम् ॥
 विषस्याहं पलं देयं तैलं प्रस्यमितं कटु ।
 पथेक्षुगुंशे गीरे गोमूत्रे दिगुणे तथा ॥
 मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।

व्याधिः

एतस्याभ्यङ्गतः श्वितं विषयं तत्तुल्यावेत् ॥
 तैलमेतच्छयेत् कण्ठं पामां शिषं विचर्षिकाम् ।
 पुष्करिकं तथा दद्रुं मृत्युतां निम्बसेविनाम् ॥”
 इति लघुमरिचाद्यं तैलम् ॥ ॥
 “मरिचं क्षिपता दन्ती चौरमर्कं श्लक्ष्णसः ।
 देवदारु हरिद्रे हे मीची कुष्ठं चचन्दनम् ॥
 विशाला करवीरश्च हरितालं मनःशिला ।
 चित्रकं लाङ्गली सुक्ता विडङ्गं चक्रमहंश्च ॥
 शिरीषः कुटजो निम्बः सप्रपर्णोऽन्ता क्षुही ।
 सन्याको नक्तमालश्च खदिरो वाङ्गची वचा ॥
 ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपलिकं भवेत् ।
 आढकं कटुतैलस्य गोमूत्रश्च चतुर्गुणम् ॥
 श्यामे लोहपात्रे च शनैर्मुद्गदिना पचेत् ।
 मरिचाद्यमिदं तैलं महम्मूनिभिरैरितम् ॥
 भिषगेतेन तैलेन म्मचयेत् कौष्ठिकान् व्रथान् ।
 पामाविचर्षिकादद्रुकण्ठविस्फोटकानि च ॥
 वलयः पलितं चामा नीलं वाङ्गं तथैव च ।
 अभ्यङ्गेन प्रथम्यन्ति सौकुमार्यश्च जायते ॥
 प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यं प्रदीयते
 तासामपि जरां प्राप्य न स्यातां खलुत्स्यै
 क्षणौ ॥
 बलीवर्हस्तुरङ्गो वा गणो वा वायुपीडितः ।
 क्षिभिरभ्यङ्गने रम्यं भवेन्कारुतविक्रमः ॥”
 ज्योतिष्मती मालककुष्ठीति लोके । इति महा-
 मरिचादितैलम् ॥ ॥
 “तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।
 अश्रकस्यैव तद्गुणान् हरितालं चिकित्सकेः ॥
 पुनर्नवायाः खरसे तालकं तद्विमहयेत् ।
 दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिति सति ॥
 कुळीतं चक्रिकां तान्शु शोषयेत् सन्ध्यातापे ।
 पुनर्नवासमस्ताङ्गुच्छारेः श्यालीं गलावधि ॥
 पुरयेच्च ततः चारं द्रष्टव्यं पीडनेन हि ।
 चारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रि-
 काम् ॥
 तत्र आच्छादनं दन्वा सुदां जत्वा विशेषयेत् ।
 श्यालीं सुक्तां निधायापिममन्दं ज्वालयेद्-
 भिषक् ॥
 निरन्तरमहोरात्रं पञ्चकं तेन सिध्यति ।
 खाङ्गुशीतं सप्तमैर्षं शुक्रीयात्रसमुत्तमम् ॥
 तालकेश्चरनामायसुक्तो गुञ्जामितो रसः ।
 गुडूच्यादिकषायेण गदानेपान् विनाशयेत् ॥
 अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
 पिरङ्गदेश्यं रोगं दुस्तरं च यपोहति ॥
 एतद्भेषजसौ तु जवणान्नि विवर्णयेत् ।
 तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्थयेत् ॥
 जवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
 स तु सैन्धवमश्रीयान् मधुरोपरसो हि सः ॥”
 इति तालकेश्चरो रसः ॥ ॥
 “तालनाप्यशिलासूतं टङ्गुं विषुसंयुतम् ।
 गन्धार्की द्विगुणौ सुताञ्जलीराङ्गिः प्रमहयेत् ॥
 षड्दं पटितं शोढा भूधरे सकलं त्विदम् ।
 ब्रह्मपदं द्विपलं तालं लोहभक्ष चतुष्पलम् ॥

व्याधिः

जम्बीराङ्गिर्दिनं घृष्टं त्रिंशदंशं विधं चिपेतु ।
अथ मासद्वयं खादेन्नाह्वीघृतसंयुतम् ॥
मन्वाश्वेत्साङ्गुचीबीजैः कर्षं लिङ्गाततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्वकुष्ठहरो रसः ॥”
अर्को मारितं ताम्रम् । इति द्वितीयतालकेश्वरो रसः ॥ • ॥

“रसो वलिस्ताम्रमयः पुरोऽपिः

शिलाजसु स्याद्विषतिशुक्लश्च ।

वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
बीजं पृथग्भागचतुष्टयश्च ॥

संमर्द्दा सर्वं मधुना घृतेन
घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नान् ।

कर्षं भजेत् प्रथमस्य पथं
शाख्योदनं दुग्धमधुत्रयश्च ॥

विशौर्णकण्ठीकुलिनासिकोऽपि
भवेद्देनेन सारतुल्यमूर्तिः ।

दारापरिधाग इह प्रदिष्टो

तिलोदनं तत्र निबद्धमले ॥”

ताम्रमयश्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अमि-
शुक्लकम् । विषतिशुक्लः कृत्तिला । वरा
त्रिचला । रसादि त्रिफलान्तं सर्वं तुल्यम् ।
गगनमधकम् । करञ्जबीजश्च पृथक् चतुर्गुणं
रमान् । तत्र कुष्ठं बद्धमले सति तिलोदनमेव
पथम् । इति गलतकुष्ठोधिकारः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ • ॥ अथ सर्वथाधिहरकवचम् ।

हरिकवाच ।

“सर्वथाधिहरं वक्ष्ये वैश्वानरं कवचं शिवम् ।
येन रक्षा कृता शम्भोः श्वेतं रक्षयतः पुरा ॥
प्रणम्य देवमीशानमजं नित्यमनामयम् ।
देवं सर्वेश्वरं विष्णुं सर्वथापिनमथयम् ॥
वधाम्यहं प्रतिसरं नमस्कृत्य जनार्दनम् ।
अमोघाप्रतिमं सर्वं सर्वदृष्टनिवारणम् ॥
विष्णुर्मांमयतः पातु कृणो रक्षतु एतन् ।
हरिर्मे रक्षतु शिरो हृदयश्च जनार्दनः ॥
मनो मम हृषीकेशो जिह्वा रक्षतु केशवः ।
पातु नेत्रे वासुदेवः श्रोत्रे सङ्कतगोऽवतु ॥
प्रतुम्बः पातु मे श्राव्यमनिबद्धश्च चर्मकम् ।
वनमालो गजस्थान्तं शीवल्लो रक्षतासुरः ॥
पार्श्वं रक्षतु मे चक्रं वामं दैत्यनिवारणः ।
दक्षिणम् गदा देवो सर्वोत्तरनिवारिणो ॥
उदरं सुषक्तं पातु एष्टं मे पातु लाङ्गलम् ।
ऊरु रक्षतु मे शार्ङ्गं जङ्घं रक्षतु गन्धकः ॥
पार्श्वं रक्षतु श्रेष्ठश्च पद्मं मे चरणाशुभौ ।
सर्वकायार्थसिद्धार्थं पातु मां गरुडः सदा ॥
वराहो रक्षतु जले विषमेघे च वामनः ।
अट्यां नरसिंहश्च सर्वतः पातु केशवः ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् हिरण्यं मे प्रयच्छतु ।
सांख्यार्थायस्तु कपिलो घ्रातुसाम्यं करोतु मे ॥
श्वेतद्वीपनिवासी च श्वेतद्वीपं नयत्नः ।
सर्वान् शूद्रान् छद्दयतु मधुकैटभच्छदनः ॥
विष्णुः सदा किरतु किल्बिषं मम विरहात् ।
हृषी मस्त्रस्यथा क्रमेः पातु मां सर्वतो दिशम् ॥

व्याधिः

त्रिविक्रमस्तु मे देवः सर्वान् पापान् निहन्तु ।
नरनारायणौ देवौ बुद्धिं पालयतां मम ।
श्रेयो मे निर्मलं ज्ञानं करोत्वज्ञाननाशनम् ।
बलरामो नाशयतु कल्मषं यत् कृतं मया ॥
पद्मां ददातु परमो सुखं सुद्धां मम प्रभुः ।
दत्तात्रेयः कलयतु सपुत्रपशुवात्सवम् ॥
सर्वानरीमाशयतु रामः परशुना मम ।
रघोन्नस्तु दाशरथिः पातु नित्यं मद्दामुजः ॥
शूत्रान् मे समरे हन्याद्रामो यादवनाम्दनः ।
प्रलम्बकेशिचाणूरपूतनाकंसनाशनः ॥
कृष्णस्य यो बालभावः स मे कामान् प्रयच्छतु ।
अन्धकारं तमो घोरं पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥
पश्यामि भयमन्तपः पाशहस्तमिवान्तकम् ।
ततोऽहं पुच्छरीकाचमच्युतं शरणं गतः ॥
धन्योऽहं निर्भयो नित्यं यस्य मे भगवान् हरिः ।
श्रुत्वा नारायणं देवं सर्वोपदवनाशनम् ॥
वैष्णवं कवचं बद्ध्वा विचरामि महीतले ।
अप्रध्व्योऽस्मि भूतानां सर्वदेवमयो हृदयम् ॥
सराणां हृदयस्य विष्णोरमितनेजसः ।
सिद्धिर्भवतु मे नित्यं यथामन्तसुदाहृतम् ॥
यो मां पश्यति चक्षुर्भ्यो यांश्च पश्यामि चक्षुषा ।
सर्वेषां पापघ्नोऽनीं विष्णुर्धाम्नि चक्षुषा ॥
वासुदेवस्य यच्चक्रं तस्य चक्रस्य ये त्वराः ।
ते हिन्यन्तु च पापं मे मम हिन्यन्तु हंसकान् ॥
राक्षसेषु पिशाचेषु कान्तारेष्वटवीषु च ।
विवादे राजमार्गेषु दूतेषु कलहेषु च ॥
नदीसन्तरेषु घाते संप्राप्ते प्राणसंशये ।
अयिचौरनिपाते च सर्वस्यहनिवारणे ॥
विद्युत्सर्पविधोऽपि रोगेऽपि विघ्नशुद्धे ।
जपमेतत्संपन्नित्यं शरीरे भयभागे ॥
अयं भगवतो मन्त्रो मन्त्राणां परमो महान् ।
विश्वानं कवचं गृह्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
स्वभावात्कृतिनिर्माणकल्पान्नागद्वजो महत् ।
अनाद्यन्त जगद्बीजं पद्मनाभं नमोऽस्तु ते ॥
ॐ कालाय स्वाहा । ॐ कालपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ कृष्णाय स्वाहा । ॐ कृष्णपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ चक्राय स्वाहा । ॐ चक्रपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ प्रचक्राय स्वाहा । ॐ प्रचक्रपुरुषाय
स्वाहा । ॐ सर्वाय स्वाहा । ॐ सर्वपुरुषाय
स्वाहा । ॐ नमो सुवनेशाय त्रिलोकधाम्नि
हरिदि मिरिटि स्वाहा । ॐ नमो शम्भे चाभये
ये ये सत्त्वा या पाञ्चचरा वेद्या दैत्यदानव-
यक्षराक्षसभूतपिशाचजुगुप्सालापसारकीष्का-
दनश्वराणांभैकाहिकद्वितीयतृतीयचतुर्थकमौ-
चूर्णिकेदित्तत्वरारात्रिचरसन्ध्यात्वरसर्वेश्वरा-
दीनां लताकीटकघटपूतनाभुजङ्गस्यावरजङ्गम-
विषादीनामिदं शरीरं ममाप्यपथं भवतु
तुल्यरुग्घटप्रकटोत्कटविकटदंष्ट्रपूज्यतो रक्ष ।
ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं दिनकर सहस्रकाल ममाग्रतो
जय पश्चिमतो रक्ष । ॐ त्रिवि निवि प्रदीप-
ज्वलनज्वालाकारा महाकपिल उत्तरतो रक्ष ।
ॐ मिति मिति विक्ति विक्ति गावर्द्धि गौरि

व्यापकः

गात्वारि विषमोह विषविषमासं मोहयतु
स्वाहा । दक्षिणतो रक्ष मां अतुल्य सर्व-
भूतभयोपद्रवेषु रक्ष रक्ष जय जय विजयते
न हीयते विषमोहं हन्तवाद्यते । भयवदय
भयवोभयोऽभयं दिशतु ममास्मात् सादभमन्तः ।
तदुदरमखिलं विघ्नान् लोका युगपरिवर्तसहस्रं
सयास्तमनमिव प्रविशन्ति कल्पयन्तो ॥
वासुदेवः सर्वधर्मः प्रदुष्कृष्टानिवहकः ।
सर्वेश्वरात्मम हन्तु विष्णुर्नारायणो हरिः ॥”
इत्यादिमहापुराणे गावर्द्धि सर्वथाधिहरविष्णु-
कवचं नाम २०० अध्यायः ॥

व्याधिघातः, पू, (व्याधिर्वातो यस्मात् ।) आर-
वधघ्नः । इत्यमरः ॥

व्याधितः, त्रि, (व्याधिः संजातोऽस्येति । तारका-
दिवादिनाम् ।) व्याधियुक्तः । तत्पर्यायः ।
आमयावी २ विजतः ३ अपपटुः ४ आतुरः ५
अभ्यमितः ६ अभ्यान्तः ७ । इत्यमरः ॥ रोगी
८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, हितोपदेशे ६ ।

“हरिद्रान् भर कौन्थि मा प्रयच्छन्तरे धनम् ।
व्याधितस्यौषधं पथं गीरजस्य किमौषधैः ॥”

व्याधिहन्ता, [त्र] पू, (व्याधिहन्ता ।) वाराही-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ व्याधिघातके, त्रि ॥
व्याधुतः, त्रि, (वि + व्या + धु + क्तः ।) कर्म्यतः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

व्याधुतः, त्रि, (वि + व्या + धु + क्तः ।) कर्म्यतः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
२ । ३८ ।

“उन्मोल्लभ्युगन्धुस्रमधुपद्याधुतचतुर-
क्रीडल्लोकिलकाकलीकलकलेसुशीर्णकर्म-
श्वराः ॥”

व्याधुतः, पू, (व्याधिति सर्वशरीरं व्याप्नोतीति । वि +
व्या + धु + क्तः ।) शरीरस्यपञ्चवायुजगत-
सर्वशरीरगवायुः । इत्यमरः ॥ इमे प्राणादयः
पञ्चवायवः शरीरे तिष्ठन्ति ते च नियत-
स्थानभ्याः । यदाहुः ।

“हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिर्भस्मितः ॥
उदानः कण्ठदेशे च व्यानः सर्वशरीरगः ॥”
इति ॥

यवं तद्वापाराश्च यथा,—
“अन्नप्रवेशनं मन्त्राद्युत्तमोऽन्नविपाचनम् ।
भाषणादि निमेषादि तद्वापाराः क्रमाद्भ्यो ॥”
इति भरतः ॥

श्रीधरस्वामिने तत्कर्म । व्यायनम् । आङ्ग-
चनप्रभारणादि । अन्यथा ॥

“यानो व्यानग्रयत्नं सर्वथाधिप्रकोपकः ।
महारजतसुप्रस्यो ज्ञानोपादानकारणः ॥
स तान्निर्णयोर्मध्ये क्त्वा वै गुणक्षयोऽपि ।
प्राणं गते स्फिगुद्देशे तिष्ठत्यन्न निरन्तवम् ।
स्कन्दपद्यधरं वक्तुं गात्रनेत्रप्रकोपकः ॥”

इति शारदातिलकटीका ॥

व्यापकः, त्रि, (वि + व्याप् + क्तुन् ।) विधीयता-
प्रोति यः । तद्ब्रह्मिष्ठान्नाभावाप्रतियोगी ॥

व्यापिका

यथा,—
 “वाध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकत्वात् ।
 स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्शितः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 व्याप्तादकः । यथा,—
 “पक्षस्य व्यापकं सारमसन्निग्धमनाकुलम् ।
 अथाख्यागन्धमित्येवतुत्तरं तद्विदो विदुः ॥”
 पक्षस्य भाषार्थस्य व्यापकं व्याप्तादकं अभि-
 योगप्रतिकूलमिति यावत् । इति व्यवहार-
 तत्त्वम् ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ६ । ७१ ।
 “तिर्यग्गर्भमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरः ॥”)
 व्यापकव्यासः, पुं, शिरस्तः पादान्तं पादतः
 शिरोऽन्तं मूलमन्तविव्यासः । यथा ।
 “आदाहृत्वादिर्को व्यासः करशुद्धिस्ततः परम् ।
 अकुलिवापकव्यासो मुदादिवाच एव च ॥
 नालवयस्य द्विगन्धः प्रत्यायामस्ततः परम् ।
 ध्यानं पूजा जपश्चैव सम्मन्त्रैश्चयं विधिः ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 प्रपञ्चस्य व्यासश्चैव इत्यर्थः ॥
 व्यापद, स्त्री, विपूर्वाहपूर्वपदधातोः क्लिप्प्रत्ययेन
 निव्यभिचेतत् ॥ ऋतुः । व्यापत् । (यथा, कथा-
 सरितागरे । २८ । १०८ ।
 “पश्यन्वसन्नता व्यापदिवापि फलिता मम ॥”)
 व्यापनं, स्त्री, (वि + व्याप + क्लृट् ।) व्याप्ता-
 दनम् । व्याप्तिः । यथा । अत्र लक्षणमसंक्र-
 मणश्च रवेक्षदा भवति यदा तन्वाप्ततत्पूर्व-
 मासान्धशययोरेकराश्रयस्थानस्य तन्वासान्त-
 रमेव राश्रयन्तरसंयोगः न त्वेकराश्रयस्थानस्य
 मासव्यापनमात्रम् । इति मूलमासतत्त्वम् ॥
 व्यापनः, त्रि, (वि + व्या + पद + क्तः ।) ऋतः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 व्यापादः, पुं, (वि + व्या + पद + घञ् ।) द्रोह-
 चिन्तनम् । इत्यमरः । (यथा, राजतरङ्गि-
 याम् । ८ । २१११ ।
 “इत्युदीर्यै कृपः सुज्जेः सज्जो व्यापादसिद्धये ॥”)
 व्यापादनं स्त्री, (वि + व्या + पद + शिच + क्लृट् ।)
 मारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्क-
 ङ्ग्ये । २१ । ३० ।
 “अतीते च दिने राजामात्रव्यापादनीलाताम् ।
 सुरभिः प्राञ्च नामं त्वी प्राञ्जते दानवाघमः ॥”)
 परानिदचिन्तनम् । इत्यमरटीकायां रामा-
 यमः ॥
 व्यापादिनः, त्रि, (वि + व्या + पद + शिच + क्तः ।)
 मारितः । यथा,—
 “एता चेद्बहुभिः कापि देवाहृत्वापादिता भवेत् ।
 पादं पादश्च ज्ञानायाश्चरेयुक्ते पृथक् पृथक् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतसम्भवेवचनम् ॥
 व्यापिका, स्त्री, (व्यापक + टाप् अत इत्वम् ।)
 व्यापिनी । यथा,—
 “अधर्मपत्नी मिथ्या सा सर्वधूर्त्वे च पूजिता ।
 यथा विना जगन्मुक्तसुच्छ्रं विधिनिर्मितम् ॥
 सर्वे चादर्शना या च ज्ञेयाणां सप्यारूपिणी ॥”

व्याप्तिः

अर्थावयववत्त्वात् च हापरे संज्ञता भिन्ना ।
 कलौ महाप्रमत्ता च सर्वत्र व्यापिका भवेत् ।
 कपटेन समं भात्रा भ्रमन्नेव एहे एहे ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसुक्ते १ अध्यायः ॥
 व्यापारः, पुं, (वि + व्या + ए + घञ् ।) कर्म ।
 यथा,—
 “स्यात् प्रायविद्योगफलको व्यापारो हननं
 स्तुतम् ।
 रागाह्वान् प्रमादाद्वा स्तनः परत एव वा ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतापिपुराणवचनम् ॥
 (साङ्ख्यम् । इति मञ्जीनायः ॥ यथा,
 कुमारैः । ६ । ३२ ।
 “आर्याप्यवन्तौ तत्र व्यापारं कर्त्तुमर्हति ।
 प्रायेणैवैविधे कार्ये पुरस्त्रीणां प्रगल्भता ॥”
 तन्मन्त्रे सति तन्मन्त्रजनकः । इति न्याय-
 शास्त्रम् । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
 “विधयेत्यवयवयोगो व्यापारः सोऽपि षड्-
 विधः ॥”)
 व्यापारी, [न] त्रि, (व्यापारोऽस्यास्तीति ।
 व्यापार + इतिः ।) व्यापारविशिष्टः । यव-
 सायी । यथा,—
 “जात्रालोहादिव्यापारी रसादिविक्रयी च यः ।
 स याति नागवेष्टश्च नागैर्वेष्टित एव च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
 व्यापी, [न] पुं, (व्याप्नोति सर्वमिति । वि +
 व्याप + क्तिन् ।) विष्णुः । यथा,—
 “स्वपनः स्वप्नो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृतम् ॥”
 इति महाभारते ।
 तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १४६ । ६३ । त्रि,
 व्यापकः । यथा,—
 “त्रिसन्ध्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।
 न तत्र युग्मादरत्नमन्त्रश्च हरिवासरत् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वधृतनपराशरवचनम् ॥
 व्यापनः, पुं, (वि + व्या + ए + क्तः ।) कर्म-
 सचिवः । यथा,—
 “नियोगी कर्मसचिव व्यायुक्तो व्यापनश्च सः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 व्यापारयुक्ते, त्रि । वि-व्याह-पूर्व-ए-घातोः
 क्लृप्प्रत्ययेन निव्यभिचः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । १ ।
 “आश्रयितपरिरम्भयापृतेकेकदोषो-
 रविहितगतयामा रात्रिरेव अरंसीत् ॥”)
 व्यापं, त्रि, (वि + व्याप + क्तः ।) सम्पूर्णम् । तत्-
 पम्यायः । पूर्णम् २ व्यापितम् ३ ह्यम् ४
 पूरितम् ५ भरितम् ६ निचितम् ७ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतायाम् । ११ । २० ।
 “दावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
 व्यापं त्वयेकेन दिशश्च सर्वैः ॥”)
 व्यापितम् । समाक्रान्तम् । इति मेदिनी ।
 व्यापितम् । यथा । प्राप्तं प्रविष्टिते समे इत्यत्र
 व्यापमपि पाठः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
 व्याप्तिः, स्त्री, (वि + व्याप + क्तिन् ।) व्यापनम् ।
 (यथा, भागवते । ७ । ८ । १७ ।

व्यामः

“सर्वं विधातुं निजमृज्जभाषितं
 व्यापिञ्च भूतेषु खिलेषु चामनः ॥”)
 रम्भः । इति मेदिनी । रम्भस्थाने जम्भमिति
 हेमचन्द्रे पाठः ॥ शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्च-
 विधेयः । यथा,—
 “अनिमा लघिमा व्याप्तिः प्राकाशं महिमे-
 श्रिता ।
 वशिष्कामावशाथिले ऐश्वर्यमदधा स्तुतम् ॥”
 इति शब्दमाता ॥ ७ ॥
 न्यायमते साध्यवद्वास्तव्यत्वम् । यथा । अपा-
 भावस्थाने धूमस्वावर्णमानत्वम् । इत्वं अन्वय-
 व्याप्तिः । अस्या ज्ञानं प्रति अभिचारज्ञाना-
 भावः सहचारज्ञानश्च कारणम् । एवं साध्या-
 भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । इयं अति-
 रेकव्याप्तिः । अस्या ज्ञानं प्रति साध्याभाव एवं
 हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं अभिचारज्ञाना-
 भावश्च कारणं तत्र प्रमाणम् ।
 “व्याप्तिः साध्यवद्वास्तव्यसम्बन्ध उदाहृतः ।
 अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ।
 साध्येन हेतौरेकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ।
 अभिचारस्याप्यहोऽपि सहचारव्यस्तपः ॥”
 हेतुर्वापिप्रत्यये तर्कः क्वचित् शब्दानिवर्तकः ।
 नैविध्यन्तु भवेद्वापिप्रत्ययव्यतिरेकतः ।
 अन्वयव्याप्तिरुक्तैव अतिरेकादुच्यते ।
 साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत् ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 व्यापिकर्त्ता, [न] पुं, (व्याप्तिविशिष्टं कर्म यस्य ।)
 व्यापनक्रियाविशिष्टः । सर्वत्र व्यापिक्रियः ।
 तद्वैदिकपर्यायः । इत्यति १ नचति ०
 व्याप्यायः ३ व्यापत् ४ व्याप ५ व्यापानः ६
 व्यापत् ७ व्यापत् ८ व्यापसे ९ व्यापुते १० ।
 इति दश व्यापिकर्त्ताः । इति वेदनिघण्टौ २
 अध्याये । १८ ॥
 व्याप्यं, स्त्री, (व्याप्यते इति । वि + व्याप + यत् ।)
 साधनम् । यथा । वाप्यं लिङ्गञ्च साधनम् ।
 इति सक्रीडवर्गे त्रिकाण्डशेषः ॥ कुठौषधम् ।
 इत्यमरः ॥
 व्याप्यः, त्रि, (वि + व्याप + यत् ।) व्याप्ति-
 विशिष्टः । व्यापनोयः । यथा,—
 “प्रस्थानं ते कुलिशकलनाभिचितं पङ्कितार्थै-
 र्चित्तैः सक्तां तदपि रमते याहि याहीति वाच्यौ ।
 अप्रामाण्यं कथयति सदा नन्दन्नुनोर्विद्योगी
 व्याप्यज्ञानाद्वनजकुलमुखां व्यापकस्यापि सिद्धौ ॥”
 इति पदाङ्कदूतः ॥
 (यथा, भागवते । ७ । ६ । २२ ।
 “प्रत्यगात्मस्वरूपेण इत्यस्वरूपेण च स्वयम् ।
 व्याप्य व्यापकनिर्देश्यो ह्यनिर्देश्योऽविकल्पितः ॥”)
 व्यामः, पुं, (विशेषेण अन्वयेऽनेनेति । अम गती +
 घञ् ।) तिर्यक्पार्श्वे ततथोः सहस्ययोर्दोहोर-
 न्तरम् । वैज इति भाषा । आनीयतेऽनेन
 व्यामः कुठोः कभाव इत्युक्तमर्हो कः । इत्य-
 मरभरतौ । “वामव्यायामन्योघास्त्रिकृत्वाहृ

व्यायामः

प्रसारितौ ।" इति हेमचन्द्रः । (यथा, महा-
भारते । ३ । ११ । ३८ ।
"ततो भीमो महाबाहुरावप्य तरसा हुमम् ।
इष्ट्याममथोद्विहं निष्कमकरोत् तदा ।")
व्यामनं, स्त्री, (वि + व्या + व्याम + क्युट् ।) व्यामः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
व्यामिन्, वि, (वि + व्या + मिन् + क्युट् ।)
संज्ञितम् । भिन्नविषयाद्यैकोभावकरम् ।
यथा,—
"व्यामिन्नेव वाक्चिन्नुं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चितं येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ।"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ३ । २ ।
"क्वचित् कर्मप्रशंसा क्वचित् ज्ञानप्रशंसा इत्येवं
व्यामिन् सन्देहोत्पादकमिव यदाह्वं तेन मे
मत्सुभयत्र दोषाद्यथा कुर्वन् मोहयसीव ।
इति तद्वीकार्या श्रीधरस्वामी ।
व्यायतं, वि, (विशेषण व्यायतम् ।) व्यायतम् ।
द्वैतम् । (यथा, प्राक्काले । २ ।
"अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलस्य ।
गिरिचर इव नागः प्राक्सारं विभक्तिम् ।"
इदम् । अतिशयः । इति मेदिनी ।
व्यायामः, पुं, (वि + व्या + यम + क्युट् ।) पौंसः ।
(यथा, महाभारते । ४ । ३८ । ७ ।
"व्यायामसहस्रमर्धं दृढराजसमं महत् ।
संज्ञाद्युधमहामात्रं प्रकुर्वन्वाङ्कारकम् ।"
अमः । (यथा, महाभारते । १ । १०६ । ६ ।
"व्यायामकर्षितः सोऽथ न्यागिपुः पिपासितः ।
व्यायगाम नरश्रेष्ठ वशिष्ठस्याश्रमं प्रति ।"
विषमः । दुर्गसंचारः । इति मेदिनी । व्यामः ।
इति हेमचन्द्रः । मज्जक्रीडा । कुक्षी इति
पारस्य भाषा । (यथा, महाभारते । १२ । २१ । ७ ।
"अथैवाम प्रशंसन्ति व्यायाममपरे जनाः ।"
अस्य गृह्याद् यथा,—
"व्यायामो हि सदा पथो वलिनं स्निग्ध-
भोजनम् ।
स च प्रीति वसन्ति च तेषां पथ्यतमः स्तुतः ।
सर्वेष्वनुषु सर्वे हि शूरे राक्षसिहृत्सार्थिभिः ।
प्रत्याह्वेन तु कर्मयो व्यायामो हन्त्यतो यथाम् ।
कुक्षी कलाटे योषायां यदा कर्मैः प्रवर्षते ।
प्रत्याह्वं तं विजानीयादायतोऽप्यसमेव न ।
काचवं कर्मसामर्थ्यं सौम्यं क्लेशसह्युता ।
दोषघ्नोऽपि तद्विद्विष्य व्यायामादुपजायते ।
व्यायामं कुर्वन्तो निरुद्धं विरहमपि भोजनम् ।
विद्वन्मविद्वन् वा निर्द्वेषं परिपश्यते ।
न च व्यायामसहस्रमन्वन् शौल्यापकुरुष्वम् ।
न च व्यायामिनं मर्कं मह्यन्धरयो वलात् ।
न चैनं सहसाज्ज्वलन् जरा समधिगच्छति ।
व्यायामसुखमात्रस्य पद्गासुवर्णितस्य च ।
व्याययो नोपसर्पन्ति वेनतेयमिवोरगाः ।
रक्तपित्तौ चोषी शोषी काशी न्वाशी चतानुरः ।
शुक्लवान् स्त्रीषु च स्त्रीषो व्यायामं परिवर्जयेत् ।
वातपित्तामथो वायो उद्वीग्नौ च संशयेत् ।

अतिव्यायामतः काशो रक्तपित्तं प्रजायते ।
अमः अमः सपक्ष्णान् चरन्वर्द्धं च जायते ।"
इति राजवल्लभः ।
व्यायोगः, पुं, (वि + व्या + युज् + क्युट् ।) द्य-
विधरूपकान्तगतोरूपकविधेयः । यथा,—
"स्यात्माटकं प्रकरं भावः प्रहसनं चिमः ।
व्यायोगः समवाकारो विष्णुहृद्वाण्डा इति ।
अभिनेयप्रकाराः स्युर्भाषाः वट संस्कृतादिकाः ।"
इति हेमचन्द्रः ।
(तल्लक्षं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५२४ ।
"स्यात्तितृत्तो व्यायोगः सत्यस्त्रीजनसंयुतः ।
हीनो गर्भविमर्शायां नरेर्बहुभिराभितः ।
एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।
कौशिकीद्वितिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ।
राजनिर्णय दिशो वा भवेद्दीरोद्धतश्च सः ।
हास्यश्च झारशान्तं च इतरेऽप्यङ्गीरसाः ।"
व्यालः, पुं, (विशेषण व्यासमन्तान् व्यालतीति ।
अल पर्याप्तौ + अल् ।) सपुं । व्यापदः ।
इत्यमरः । (यथा, मनुः । १ । ४३ ।
"पशवश्च न्यागस्यै व्यालाचोभयतोदतः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ।"
दुष्टगणः । इति मेदिनी । (यथा, माघे । १२ । २८ ।
"व्यालद्विपा यन्मभिवन्द्यदृष्टवः
कथञ्चिदारादपथिन निन्दिरे ।"
चित्रकः । व्यापः । इति राजनिर्घण्टः । राजा ।
इत्यमरटीकायां मथुरेशः ।
व्यालः, वि, (वि + व्या + अल + क्युट् ।) घटः ।
धूर्तः । इति जटाधरः ।
व्यालकः, पुं, (व्याल एव । स्वार्थे कन् ।) दुष्ट-
गणः । तत्पर्यायः । गम्भीरवेदी २ अङ्कश
दुर्जरः ३ व्यालकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(व्यापदः । यथा, महाभारते । १३ । १११ । ८५ ।
"जायते व्यालकश्चापि मांसं तस्मात्तु मानुषः ।"
व्यालखड्गः, पुं, व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ।
व्यालगत्या, स्त्री, (व्यालस्यैव गत्यो यस्याः ।)
नाकुली । इति राजनिर्घण्टः ।
व्यालग्याहः, पुं, (व्यालं यज्जातीति । व्याल +
ग्रह + अल् ।) व्यालग्याही । इत्यमरटीकायां
भरतः । (यथा, मनुः । ८ । २६० ।
"व्यालग्याहानुच्छृत्तीनत्याश्च वनचारिणः ।"
व्यालग्याही, [न] पुं, (व्यालं यज्जातीति । यद् +
ञिनिः ।) भिक्षार्थं सपेधारी । सपेधेजकः ।
सापुङ्गिया इति वादिया इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । अहिनुञ्जिकः २ । इत्यमरः ।
जाङ्गलिः ३ जाङ्गलिः ४ व्याहृतञ्जिकः ५
व्यालग्याहः ६ गाढञ्जिकः ७ विषवेद्यः ८ ।
इति शब्दरत्नावली ।
व्यालजिह्वा, स्त्री, (व्यालस्य जिह्वेव व्यालति-
येस्याः ।) महासमझा । इति राजनिर्घण्टः ।
(व्यालजिह्वा च ।)
व्यालदंष्ट्रः, पुं, (व्यालस्य दंष्ट्रेव व्यालतिर्यस्य ।)
गोचुरः । इति राजनिर्घण्टः ।

व्याहृतः

व्यालनखः, पुं, (व्यालस्य नख एव व्यालतिर्यस्य ।)
गन्धप्रयविधेयः । वपुनहा इति द्वितीया भाषा ।
तत्पर्यायः । झूटस्यः २ चक्रनायकः ३ चक्रो ४
चक्रनखः ५ व्यासपलः ६ व्यासपलः ७ द्वीपि-
नखः ८ खपुरः ९ व्यालपाञ्जिकः १० व्याला-
युधः ११ व्यालबलः १२ व्यालखड्गः १३ ।
अस्य युधाः । तिलकम् । उद्यत्म् । कवा-
यत्म् । कपवातकुष्ठकङ्कणनाञ्जिकम् । वर्य-
त्म् । सौगन्धप्रदत्त्वं । इति राजनिर्घण्टः ।
व्यालपक्षा, स्त्री (व्यालानि तीक्ष्णाणि पक्षाणि
यस्याः ।) एर्वादिः । इति राजनिर्घण्टः ।
व्यालबलः, पुं, व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ।
व्यालखड्गः, पुं, (व्यालो हिंस्रो खड्गः मनुः ।)
चित्रव्याहः । चिता वाच इति भाषा । इति
महाभारते राजधर्मः । (यथा, महाभारते ।
३ । १६६ । ३ ।
"रथनेमिसखनश्चैव यद्यदाश्रमश्च भारत ।।
एवञ्च व्यालखड्गाश्च पश्चिमामिव सर्वशः ।"
व्यालखः, पुं, (विशेषण व्यालखति इति । वि +
व्या + खल् + क्युट् ।) रक्षोरथः । इति वैद-
कम् । (लक्ष्मणाने, वि । यथा, महाभारते ।
७ । ८८ । १० ।
"व्यालखद्वेषान् सर्वहान् सपञ्चानिव पक्ष-
तान् ।"
व्यालायुधं, स्त्री, (व्यालस्यायुधं नख एव व्यालति-
र्यस्य ।) नखीनामगन्धद्रवाम् । इत्यमरटीकायां
मथुरेशः ।
व्यालायुधः, पुं, (व्यालस्यायुधमिवान्तिर्यस्य ।)
व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ।
व्यावक्रोशी, स्त्री, (वि + अव + कृष् + "कर्म-
वातिहारे क्युट् खियाम् ।" ३ । ३ । ४३ । इति
क्युट् । ततः "क्युट् खियाम् ।" ५ । ४ । ४ । इति
स्वार्थे अल् । "न कर्मवातिहारे । ७ । ३ ।
६ । इति ऐह-प्रतिषेधः । खियां डीप् ।) पर-
स्वाराक्रोशन्म् । इति स्त्रीलक्षणसंज्ञटीकायां
भरतः ।
व्यावभाषी, स्त्री, (वि + अव + भाव + क्युट् ।
स्वार्थे अल् । डीप् ।) व्यावक्रोशी । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः ।
व्यावर्तः, पुं, (वि + व्या + वर्त् + क्युट् ।) नाभि-
कण्ठकः । इति शब्दरत्नावली । तत्र व्याव-
र्तकोऽपि पाठः ।
व्यावहारो, स्त्री, (वि + अव + हृ + क्युट् । स्वार्थे
अल् । डीप् ।) परस्परहरम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ।
व्यावहासी, स्त्री, (वि + अव + हृ + क्युट् ।
स्वार्थे अल् । डीप् ।) परस्परहरम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ।
व्यावृत्तः, वि, (वि + व्या + वृत् + क्युट् ।) वृत्तः ।
यथा । वृत्ते तु वृत्तव्यावृत्तौ । इति हेमचन्द्रः ।
व्यावृत्तश्च । (प्रतिजिह्वः । यथा, मनुः । ११ । ७० ।
"व्यावृत्ता यत्परस्मैभ्यः शुभ्री नखरता खियता ।"

व्याहृतिः, स्त्री, (वि + व्या + हृत् + क्तिन् ।)
 खण्डनम् । यथा,—
 “अतीतः पश्यान् तव च महिमा वाङ्मनसयो-
 रनङ्गावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ।
 स कस्य स्तोत्रवाः कतिविधगुणः कस्य विषयः ।
 पदे त्वन्वाचोने पतति न मनः कस्य न वचः ॥”
 इति महिम्नोक्तम् ॥
 व्याहृतिः । यथा । सर्वसंपन्नव्याहृतिरेव दोषो
 न विपन्नव्याहृतिरपि तस्याननुगुणत्वान् । इति
 चिन्तामणौ व्याधाधारण्डनम् ॥
 व्यासः, पुं, (वि + व्यसु + घञ् ।) विस्तारः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ ।
 ५१ ।
 “विस्तीर्यैतत् महान्ज्ञानद्विषः संशय्य
 चात्रवीत् ॥
 इहं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥”
 “समासः संक्षेपः व्यासो विस्तारः ।” इति
 तट्टीका ।) मानभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
 पाठनशास्त्रम् । यथा, नैयतकालिकतत्त्वतरी
 भविष्यपुराणम् ॥
 “विस्मयमदुतं ग्रामं व्यासपुत्रं तथा ।
 कलसरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
 बुधमानः सर्वथै वै यथायं हतुस्तथो वृष ।
 ज्ञानादिषु सर्वेषु यथायं चार्पयेत्तुप ।
 य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते ॥”
 इति तिथ्यादितम् ॥
 गीतस्य मध्येत्या । यथा,—
 “व्यासे भगवन्वाचते विभक्ते
 खवागच्छुः परिधिस्तु स्रष्टः ।
 द्वाविंशतिभिः विद्वतेभ्य शैलेः
 स्थूलोऽथवा स्थाङ्गावहारयोगः ॥”
 उदाहरणम् ।
 “विष्कम्भमानं किल यत्र सप्त
 तत्र प्रमाणं परिधिः प्रचक्षुः ।
 द्वाविंशतिर्यत्र परिधिप्रमाणं
 तद्वाससंख्या च सखे विचिन्त्य ॥”
 इति कौलावतौ ॥७॥
 (व्यास्यति विद्वानिति । वि + व्या + व्यसु +
 व्यञ् ।) सुनिविष्टः । तस्य पर्यायो वेदव्यास-
 शब्दे द्रव्यः ॥ (अस्य निरुक्तिर्यथा महा-
 भारते । १ । १०५ । १४ ।
 “यो व्यास्य वेदांश्चतुरक्षपसा भगवाशुविः ।
 लोके व्यासत्वमापिदे काष्ठात् ज्ञानत्वमेव च ॥”
 स च सत्यवत्यां कन्याकावे पराशराज्जातः ।
 श्रीकृष्णस्य पञ्चकलोद्भवः । यथा,—
 “व्यासः पुराणस्य च प्रपञ्च वात्सिकं यदा ।
 मीनीभूतः स संसार तामेव जगद्विक्राम् ॥
 तदा चकार सिद्धान्तं त्वद्वरेण सुनीचरः ।
 संप्राप निर्मलं ज्ञानं धर्मात्मध्वंसदीपकम् ॥
 पुराणस्य च श्रुत्वा स व्यासः पञ्चकलोद्भवः ।
 तं सिधिवे प्रदधौ च शतवर्षेण पुञ्करे ।
 तदा त्वतो वरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह ।

तदा वेदविभागश्च पुराणश्च चकार ह ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसूक्ते ४ अध्यायः ॥७॥
 तस्य जन्मालंकरणं यथा,—
 “अथ भूयो जगत्सदा भोः शब्देनाशुवादयन् ।
 सरस्वतीसुहचार तत्र सारस्वतीभवन् ॥
 व्यापान्तरतमा नाम सुतो वाक्सम्भवः प्रभुः ।
 भूतभवाभविष्यन्तः सत्यवादी दृढव्रतः ॥
 तसुवाच नतं मूर्ध्ना देवानामादिरवयः ।
 वेदाख्याने श्रुतिः काव्या यथा मतिमतां वर ॥
 तस्मात् कुरु यथाश्रमं ममेतद्भजनं सुने ।
 तेन भिन्नास्तदा वेदा मनोः स्वायम्भुवोऽन्तरे ॥
 ततस्तुतोष भगवान् हरिस्तीनास्य कर्मणा ।
 तपसा च सुतमेन यमेन नियमेन च ॥
 मन्वन्तरेषु पुत्रत्वमेवमेवं प्रवर्तकः ।
 भविष्यस्य चलो ब्रह्मप्रपुष्यश्च नित्यप्रः ॥”
 इति महाभारते भोचधर्मः ॥७॥
 व्यासः ।
 “सुतं त्वजनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम् ।
 काली पराशरात् जज्ञे ज्ञान्यद्वैपायनं सुनिम् ॥
 द्वैपायनादरुगयां वै शुको जज्ञे गुणान्वितः ॥”
 इति वद्विपुराणे प्रजापतिसर्गो नामाध्यायः ॥७॥
 युगभेदे व्यासभेदे यथा,—
 “यस्मिन्मन्वन्तरे व्यासा ये ये तांस्तान्निबोध मे ।
 यथा च भेदः शाखाणां व्यासेन क्रियते सुने ॥
 अथाविंशतिस्तलो वै वेदो व्यासो महर्षिभिः ।
 वैवस्वतोऽन्तरे त्वस्मिन् द्वापरेषु पुनः पुनः ॥
 वेदव्यासा वामीता ये अष्टाविंशतिसप्तमाः ।
 चतुर्धा येः क्रतो वेदो द्वापरेषु पुनः पुनः ॥
 द्वापरे प्रथमे व्यासाः स्वयं वेदाः स्वयम्भवा ।
 द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥
 तृतीये चोशना व्यासश्चतुर्थं तु दृष्टस्यतिः ।
 सविता पञ्चमे व्यासो ऋतुः षष्ठे स्मृतः प्रभुः ॥
 सप्तमे च तथैवेको वशिष्ठश्चाष्टमे स्मृतः ।
 सारस्वतश्च नवमे त्रिधामा दशमे स्मृतः ॥
 एकादशे वै त्रिवयो भारद्वाजस्ततः परम् ।
 त्रयोदशे चान्तरीक्षी धर्मो चापि चतुर्दशे ॥
 अथारुणः पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः ।
 कृतज्ञयः सप्तदशे ऋषयोऽष्टादशे स्मृतः ॥
 ततो व्यासो भरद्वाजो भरद्वाजान्तु गीतमः ।
 गीतमादुत्तमो व्यासो ह्यथात्मा योऽभिधीयते ॥
 अथ ह्यर्थात्मनो वेणः स्मृतो वाञ्छवास्तु यः ।
 सोमो मुख्यायनस्तस्मात्तुल्यविद्वरिति स्मृतः ॥
 ऋचोऽभूद्भागवतस्तस्मात्कौत्कीर्धोऽभिधीयते ।
 तस्मादस्मृतिपिता शक्तिर्वास्तस्मादहं सुने ॥
 जातु कर्षोऽभवत्ततः ज्ञान्यद्वैपायनस्ततः ।
 अष्टाविंशतिरिच्छिते वेदव्यासाः पुरातनाः ॥
 एको वेदश्चतुर्धा तु तैः जतो द्वापरादिषु ।
 भविष्ये द्वापरे चापि द्वाविंशती भविष्यति ।
 व्रतौते मम पुत्रेऽस्मिन् ज्ञान्यद्वैपायने सुनौ ॥”
 इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ३ अध्यायः ॥७॥
 कूर्मपुराणे त्वियान् विप्रैः । द्वादशे द्वापरे
 शततैजाः । त्रयोदशे धर्मैः । चतुर्दशे तरुः ।

पञ्चदशे ज्ञाययः । अष्टादशे ऋतज्ञयः । एक-
 विंशे वाञ्छवाः । द्वाविंशे सुभापणः । त्रयो-
 विंशे ऋषिः । चतुर्विंशे वाञ्छीकिः । पञ्च-
 विंशे विष्णुः । अन्यत् विष्णुपुराणवत् । (एतद्-
 विवरणश्च देवीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्याये
 च दृश्यम् ॥)
 व्यासक्तः, त्रि, (वि + व्या + सञ्ज + क्तः ।) विशेष-
 ष्यासक्तः । संज्ञकः । यथा,—
 “व्याकोविन्द्वीवराभा कनकपरिलसत्पीतवासाः
 सुहासा
 वद्वैरुच्यन्तकामैर्व्यजयितचिकुरा चारुकर्णा-
 वतसा ।
 अंसव्यासक्तवश्रध्वनिस्तुखितजगदहजवीभिर्लसन्ती
 मूर्त्तर्गोपस्य विष्णोरवतु जगति नः सङ्घरा
 हारिहारा ॥”
 इति कन्दोमञ्जरी ॥
 व्यासङ्गः, पुं, विशेष्य व्यासङ्गः । वि-व्या-
 पूर्वसन्नुजधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
 व्यासमाता, [ऋ] स्त्री, (व्यासस्य माता ।)
 वेदव्यासजननी । इति त्रिकाण्डशेषः । तत्-
 पत्न्यायः । सत्यवती १ वासवो २ गन्धकालिका ३
 योजनगन्धा ४ दासिणी ५ श्रीलंकायनजीविका ६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ यस्यान्तरे शालक्यायनजा
 इति च पाठः । काली ७ भद्रोद्दरी ८ विचित्र-
 वीर्यः ९ चित्राङ्गदक्षः १० योजनगन्धिका ११ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धकाली १२ सत्वा १३
 दासनन्दिनी १४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 व्यासिद्धः, त्रि, (वि + व्या + सिध + क्तः ।) निविष्टः ।
 इति मितान्तरा ॥
 व्याहृतः, त्रि, (वि + व्या + हृत् + क्तः ।) विशेषि-
 ष्याहृतः । वार्धः । यथा । सुप्रव्यासक्तमनसास्वे-
 न्दियार्थयोः सन्निकर्षेणमित्यत्वात् तेषामप-
 देशान्ज्ञानविशेषायां व्याहृतत्वाद्देशतः । इति
 गीतमसूत्रे प्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणम् ॥ अपि च ।
 “अव्याहृतान्तः सर्वासु यः सदा द्वेषयोनिसु ।
 निर्मितास्त्रिणदैव्यारिः स यदाह श्रुण्वन्
 तत् ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 व्याहारः, पुं, (वि + व्या + हृ + घञ् ।) वाक्यम् ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, दृष्टवर्षितायाम् । ४६ ।
 ७१ ।
 “अभिरस्यश्रवावयवप्रवेशनं मन्दिरेषु मर-
 काय ।
 पशुशस्त्रव्याहारे शृण्वन्तुर्मुनिवचनैरम् ॥”
 व्याहृतिः, स्त्री, (वि + व्या + हृ + क्तिन् ।)
 व्याहारः । मन्त्रविशेषः । यथा,—
 “ॐकारमादितः कृत्वा व्याहृतिस्तदन्तरम् ।
 ततोऽधीयीत सावित्रीमेकाग्रमह्ययावितः ॥
 पुराकल्पे सप्तपद्मा भूर्भुवःस्वःसनातनाः ।
 महाव्याहृतयस्त्रिणः सर्वाः सुभविर्हृताः ॥
 प्रधानपुत्रः काशी ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 सर्वं रत्नस्तमसिषः क्रमाद्वाहृतयः स्मृताः ॥

व्युदासः

ओङ्कारस्तत्परं ब्रह्म सावित्री स्यात्तद्वचनम् ।
 एष मन्त्रो महाभाग सारासार उदाहृतः ॥
 इति कौर्मो उपविभागे १३ अध्यायः ॥
 (वाक्यम् । यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ६३ ।
 “न ह्यीश्वरस्याहृतयः कदाचित्
 पुण्यन्ति लोके विपरीतमर्थम् ॥”)
 युतः, त्रि, (वि + वे + क्तः ।) स्युतम् । इति
 भरतद्विरूपकोषः ॥
 युतिः, स्त्री, (वि + वे + क्तिन् ।) कृतिः । तन्तु-
 सन्ततिः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
 युत्क्रमः, पुं, (वि + उन् + क्रम + चञ् ।) क्रम-
 विपर्ययः । अतिक्रमः । तत्पर्यायः । उन्क्रमः २
 अक्रमः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्य-
 दर्पणे । १० ।
 “पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी
 हस्तग्राहं वितर हहहा युत्क्रमः क्रासि
 यामि ॥”)
 युत्यान्, स्त्री, (वि + उन् + स्था + ल्युट् ।) स्वातन्त्र्य-
 कृत्यम् । विरोधाचरणम् । इति मेदिनी ॥
 (यथा, महाभारते । १४ । २६ । १३ ।
 “एवं ते द्रविडाभीरा पुष्पाश्च शर्वरेः सह ।
 वृषलत्वं परिगता युत्यानात् क्षत्रधम्मिणः ॥”)
 प्रतिरोधनम् । समाधिपारणम् । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ श्रुत्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
 विशेषणोत्थानम् ॥ (चित्तस्यावस्थाविशेषः ।
 इति पानञ्जलदर्शनम् ॥)
 युत्पत्तिः, स्त्री, (वि + उन् + पद् + क्तिन् ।) विशेषे-
 योत्पत्तिः । संस्कारः । इति युत्पत्तशब्दार्थ-
 दर्शनात् । यथा । शरत्कालबोधनीयत्वेन शरदा-
 पदयुत्पत्तिसत्त पदं तालयादि सारं दत्तानीति
 युत्पत्तिसु काल्यनिकी । इति तिथ्यादिसत्त्वम् ॥
 शक्तिज्ञानम् । यथा । व्यवहारविधाधकं विना
 विवरणादपि युत्पत्तिः । बाधकं विना स्वसा-
 ध्यस्य बाधकं यद्विशेषणं तदभाववत्त्वविशेषण-
 सहकारेण युत्पत्तिः युत्पत्तिसम्भवात् शक्ति-
 यत्त्वसम्भवादिति यावत् । इति आख्यातवादस्य
 माधुरी टीका ॥
 युत्पत्तः, त्रि, (वि + उन् + पद् + क्तः ।) संस्कृतः ।
 इति हेमचन्द्रशब्दरत्नावली ॥ युत्पत्तियुक्तः ।
 यथा । वाक्करणयुत्पत्तशब्दज्ञानाधीनं प्राञ्ज-
 लरश्चानं तदधीना च वैदिकक्रिया तत्फलं
 स्वर्गादि । इति सुम्भबोधटीकायां दुर्गा-
 दासः ॥
 युत्पादकः, त्रि, (विशेष्योत्पादयति ज्ञानम् ।
 वि + उन् + पद् + णिच् + क्तृन् ।) युत्पत्ति-
 जनकः । यथा । शब्दयुत्पादकशब्दरश्चानं
 शब्देरेव मङ्गलं कर्तव्यम् । इति सुम्भबोध-
 टीकायां दुर्गादासः ॥
 युदासः, पुं, (वि + उन् + अस + चञ् ।) निरासः ।
 परिश्रामः । यथा । तदेवेतिवक्तारश्रवणात्तिय-
 हेधे स्वस्वविशेषो नियम्यते कर्मणि स्वस्वकार-
 युदासाय । इत्यमावास्याश्राद्धकालनिरूपणे

व्युहः

तिथ्यादिसत्त्वम् ॥ (यथा च महाभारते । १२ ।
 १६ । १८ ।
 “अथैकान्तयुदासीन शरीरे पाञ्चभौतिके ॥”)
 युटं, स्त्री, (वि + वस् + क्तः ।) फलम् । दिनम् ।
 प्रभातम् । (यथा, माघे । १२ । ४ ।
 “युटं प्रयागञ्च विधोगवेदना
 विदूननारीकमभूत् समन्तदा ॥”)
 पर्यवितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रभातार्थं क्वचित्
 पुंलिङ्गोऽपि । स तु दोषायाः पुत्रः । यथा,
 भागवते । ४ । १३ । १३ ।
 “प्रदोषो निशिषो युट इति दोषासुताख्यः ।
 युटः सुतं पुष्करिण्यां सर्वतेजसमादधे ॥”)
 युटः, त्रि, (वि + वस् + क्तः ।) उचितः । (यथा,
 महाभारते । ३ । ६६ । २० ।
 “सा युटा रजनीं तत्र पितुर्वैश्व विभाविनी ॥”)
 रजः । इति मेदिनी ॥
 युटिः, स्त्री, (वि + वस् + क्तिन् ।) फलम् । (यथा,
 महाभारते । १२ । २२८ । ४ ।
 “महत्तप्तपयो युटा पश्यमोकौ परावरौ ॥”)
 सत्यद्विः । इति मेदिनी ॥ सुतिः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (प्रकाशः । यथा, अथर्ववेदे । १२ । २१ । ५ ।
 “युटिषु श्रवसा श्रवणोनाम् ॥”)
 “युटिषु सनीषु प्रकाशेषु सत्सु ॥” इति तद्-
 भाष्ये मायगः ॥)
 युटः, त्रि, (विशेषण उद्गतस्य । वि + वस् + क्तः ।)
 विन्यस्तः । संहृतः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४४ ॥
 (अह्वरचनयाधिरितः । यथा, गीतायाम् । १ । २ ।
 “दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं युटं दुर्योधनस्तदा ।
 आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥”)
 पृथुलः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । १३ ।
 “युटो रस्को वृषस्कन्धः शालपांसुर्महाभुजः ।
 आत्मकर्मणाम् देहं क्षात्रो धर्मं रवाश्रितः ॥”)
 युटकण्टः, त्रि, (युटः कण्टः सप्ताहो येन ।)
 सप्तहः । इत्यमरः ॥
 युटिः, स्त्री, (वि + वस् + क्तिन् ।) विन्यासः ।
 संहतिः । पृथुलता । इति युटशब्दार्थदर्श-
 नात् ॥
 युतं, त्रि, कृतम् । तन्तुसन्ततम् । विपुञ्जेष्वध्यातोः
 क्तप्रत्ययेन नियम्यतेतत् ॥
 युतिः, स्त्री, (वि + वे अव वा + क्तिन् । “कृतियति-
 जतीति ॥” ३ । ३ । १० । इति निघातितः ।)
 वस्त्रादिवपनक्रिया । तत्पर्यायः । वाकिः ० ।
 इत्यमरः ॥ युतिः ३ । इति तट्टीका । वाक्ये
 ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 युहः, पुं, (वि + ऊह + चञ् ।) समूहः । निर्मा-
 णम् । तर्कः । इति मेदिनी ॥ देहः । (यथा,
 भागवते । ११ । ६ । १० ।
 “यः सात्वतैः समविभूतय आत्मवह्नि-
 यं हेतुर्धतः सवनशः स्वरतिक्रमाय ॥”)
 सेन्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (परिणामः ।
 लिङ्गम् । यथा, भागवते । ४ । २६ । ७० ।
 “यावद्बुद्धिमनोऽर्थाद्युत्सृज्यो ज्ञानादिमान् ॥”)

युहः

युहार्थसेनारचना । तत्पर्यायः । बलविन्यासः २ ।
 इत्यमरः ॥ “युहार्थं सेनस्य देशविशेषे विभक्त्य
 दुर्लभत्वनिमित्तं स्थापनं युहः । ऊह वितर्के
 विपूर्वात् चञ् । युहे दृष्ट्वाद्यो भेदा विशेषेण
 युहस्यत्वयात् आदिना भोगभङ्गलसंहतानां
 युहः । यथाह कामन्दकिः ।
 नियंत्रितश्च दृष्टः स्यान्नोगोऽन्व्याहृतिरेव च ।
 मङ्गलं सर्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः । इति ॥
 एषा चतुर्णां च बहवो भेदाः क्रौञ्चक्राद्यो
 यन्मगौरवभयासोक्ताः । इति भरतः ॥ अपि च ।
 “समयस्य तु सेनस्य विन्यासः स्थापनभेदतः ।
 स युह इति विन्यासो युहेषु पृथिवीभुजाम् ।
 युहभेदास्तु तत्कारो दृष्टो भोगोऽन्वमङ्गलम् ।
 असंहतश्च नियन्ता नीतिसारादिसम्भताः ।
 अन्येऽपि प्रलितयुहाः क्रौञ्चक्रादयः क्वचित् ।
 नियंत्रितस्तु दृष्टः स्यान्नोगोऽन्व्याहृतिरेव च ॥
 मङ्गलं सर्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ।
 सेनाना नीतिसारादी युहभेदाः समीरिताः ।
 क्रौञ्चक्रादिभेदानां लक्षणं भारतादिषु ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा च कामन्दकीयनीतौ । १६ । २६ — ५० ।
 “सर्वयुहविधानज्ञा युहकर्मसु कर्मणः ॥
 उरः कक्षे च पत्नी च मध्ये एहं प्रतिगृह्यः ।
 कीटो च युहशास्त्रज्ञेः सम्राज्ञो युह इत्यतः ॥
 उरश्च कक्षपत्नी च युहोऽयं सप्रतिगृह्यः ।
 गुरोरेव च शुकस्य कक्षाभ्यां परिवर्जितः ॥
 अभेदाः कुलजा मेधा लज्जलक्षणाः प्रहारिण्यः ।
 सेनाङ्गपतयः कार्यो हृद्ययुद्धप्रतिक्रियाः ॥
 प्रवीरपुरुषैरेतेऽस्त्रियुः परिवारिताः ।
 अभेदेन च युहोऽन्वमङ्गलं परस्परम् ॥
 फलगु सेनस्य यत्किञ्चिन्मध्यं युहस्य तद्भवेत् ॥
 युहवस्तु च यत्किञ्चिन्मध्यं युहस्य तद्भवेत् ॥
 युहार्थं युहकृष्णं चक्षानीकं प्रयोजयेत् ॥
 युहं हि नायकप्राणं दन्त्येति तदनायकम् ॥
 युहोऽयुद्धमचलः पत्ताम्बरधरपत्तभिः ।
 तथाप्रतिहतो ज्योति हृद्यम्बरधरपत्तभिः ॥
 मध्ये देशं हयानीकं रथानीकं तु कक्षयोः ।
 पक्षयोश्च गजानीकं युहोऽन्वमङ्गलं युहः ॥
 रथस्थाने हयान्दद्यात्पदातीक्षं हयान्त्रये ।
 रथाभावे तु मतिमान्नामानेव प्रकल्पयेत् ॥
 विभक्त्यं प्रतिपेन्मध्यं पत्ताम्बरधरकृष्णरान् ।
 मध्ये कुर्वीत नाम्कान् पत्ताम्बरधरवारिणान् ॥
 धनुः स्वपी च दृष्टश्च शकटो मकरध्वजः ॥
 इत्यादयो महायुद्धास्तदाकारान् प्रकल्पयेत् ॥
 यदि स्यादहं वाहुकं तदा चापः प्रकीर्णितः ।
 मङ्गलाऽसंहतो भोगो दृष्टश्चिन्मनीरिभिः ॥
 कथिताः प्रकृतियुहा भेदास्तीर्थं प्रकीर्णिताः ।
 यः सत् युक्ता मतिमान् काश्चिन्मध्यं प्रकल्पयेत् ॥
 नियंत्रितश्च दृष्टः स्यान्नोगोऽन्व्याहृतिरेव च ।
 प्रदो हृद्यकोऽन्वमङ्गलार्थो वै तद्भुवण्युः ॥
 प्रतिहः सुप्रतिष्ठश्च युग्नी विजयसङ्ग्रयो ।
 विशालविजयः स्वपी मृगाकाक्षं चन्द्रसुखः ॥

सुखायो वलयवेव दक्षमेदाः सुदुर्लभः ।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः ।
अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यां त्रयोऽन्यस्तु विपर्ययः ।
स्युष्वापचो धनुःपचो द्विस्युष्णो दण्ड ऊर्ध्वगः ।
द्विगुणान्तस्वतिक्रान्तपचोऽन्योऽस्य विपर्ययः ।
द्विचतुर्दण्ड इत्येवं त्रिया लक्षगतः क्रमान् ॥
गोमन्त्रिकाश्चस्यारी शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः ॥
दण्डपचो युगोरस्यः शकटस्तद्विपर्ययः ।
मकरो वज्रकीर्णश्च शेषः कुञ्जरराजिभिः ॥
मण्डलबृहभेदौ च सर्वतोभद्रदुर्लभौ ।
गजानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः ॥
अर्द्धचक्रक उहारो वचो भेदास्त्वसंज्ञतेः ।
तथा कुञ्जटशृङ्गो च काकपादो च गोधिका ॥
विचतुःपक्षसैन्यानां त्रिया आकारभेदतः ।
इति ब्राह्मः समाख्याता ब्राह्मभेदप्रयोक्तृभिः ॥
एते सप्तदश प्रोक्ता दण्डब्राह्मण पञ्चधा ।
तथा ब्राह्मदयश्चैव मण्डलस्य प्रयोक्तृभिः ॥
असंज्ञतास्तु वज्रब्राह्म भोगब्राह्मण पञ्चधा ।
ब्राह्मणैस्तु प्रयोक्तृभिः स्युर्दण्डकाल उपस्थिते ॥
पक्षादीनामनीकेन हत्वा शेषं परिचिपेत् ।
तरसा च समाहृत्य कोटिभ्यां परिवेद्यन् ॥
परकोटिसुप्रकृत्य पक्षाभ्यामप्रतिग्रहः ।
कोटिभ्यां जघने हन्यादुरसा च प्रपीडयेत् ॥
एवं ब्राह्मप्रयत्नेन यत्रवानघनीपतिः ।
विदारयेद्ब्राह्मजातं वने च द्विपतामलम् ॥”)
ब्राह्मं, स्त्री, (वि + ऊह + लुट् ।) सैन्यसंस्थानम् । विपुर्खोहघानोरनट्प्रत्ययेन निघण्टुमिदम् ॥ (मेलनम् । यथा, भागवते । १।०।६।६।
“नालनं ब्राह्मं प्राप्तिर्नेष्ट्वं दयशस्योः ॥”
“ब्राह्मं मेलनं ढगादेः ।” इति तट्टीकायां स्त्री । व्योमके, त्रि । यथा, हरिवंश । १२६ । ३६ ।
“परं गुणैः पृथिव्यभस्वरूपं यथाः श्रद्धं ब्राह्मं कान्तरूपम् ॥”
“ब्राह्मं जगत्प्रोक्तम् ॥” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ।)
ब्राह्मपाणिः, पुं, (ब्राह्मस्य पाणिः ।) ब्राह्मपञ्चाङ्गागः । तत्पर्यायः । प्रत्यासारः २ । इत्यमरः ॥ प्रत्यासरः ३ । इति तट्टीका । ब्राह्मस्य पञ्चाद्-ब्राह्मान्तरम् । इति केचित् । इति भरतः ॥ ब्राह्ममध्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वे, अ ऐ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) अ, अयति अयते । ऐ, वीयात् । इति दुर्गादासः ॥
योकारः पुं, लौकिकारः । इत्यमरः ॥
व्योम, [न्] स्त्री, (वे जे इतौ + “नामन् सीमन्ति” ।) उया० ४ । १४६ । इति निपातनात् साधुः । यदा, “विपुर्खाद्वतेर्थाप्रायेत्यात् व्योमादिते संस्रधातुभ्यो मनिन् ।” इति छमेण मनिन्प्रत्यये ‘ज्वरत्वरसिच्यविमवास्तुपधायाश्च । इत्युटि गुणः । अयति आप्रोति सर्वं जगत् ।

यदा अयतिगर्थः भावे मन् व्योम् । अयनं गमनं विविधमस्तिन्व विद्यते । यदा रच-णार्थः विशेषिकावति प्राणितोऽवकाशप्रदानेन । उयादौ तु नामन् सीमन् व्योमन् इत्यादिना वेण् संवरणे इत्यस्मात्प्रतिनि उत्वं निपात्यते । दीयते तद्वायुना व्योम । तथाच निरुक्तम् योनिरन्तरितं महानवयवः परिवीतो वायुना इति ।” इति निघण्टुटीका । १ । ३ । ३ । १ ।
आकाशः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ४।२६ । “रक्षाभिः स्यन्दनोद्धतेर्गजे च न सन्निभैः । भवस्तन्मिव व्योम कुर्वन् व्योमेद भूतलम् ॥”)
अलम् । भास्करस्यार्षनाश्रयः । इति मेदिनी ॥ अभ्रकम् । इति राजनिघण्टुः ॥
व्योमकेशः, पुं, (व्योम एव केशा यस्य । विराट्-श्लेषितादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २०० । १०६ । “सूयान्द्रमसौ लोके प्रकाशन्त रचश्च याः । ते केशसंज्ञितास्त्वौ व्योमकेश इति स्मृतः ॥”)
व्योमकेशी, [न्] पुं, महादेवः । गङ्गाधारक-काष्ठे व्योमस्यापिनः केशा अस्य सन्तीति व्योम-केशशब्दात् इत्यप्रत्ययेन निघण्टुमेतन् ॥
व्योमचारिपुरं, स्त्री, (व्योमचारि आकाशगामि पुरम् ।) श्रीमपुरम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
व्योमचारी, [न्] पुं, (व्योमि चरतीति । चर + लितिः ।) देवता । पत्नी । इति मेदिनी ॥ चिरञ्जीवो । द्विजातः । इति त्रिचः ॥ (आकाश-चारिणि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २२ । ५६ ।
“अस्ति पूर्वमहं व्योमचारी विदाधरोऽभ-वम् ॥”)
व्योमधूमः, पुं, (व्योमः धूमः ।) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
व्योमनासिका, स्त्री, भारतीयपत्नी । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥
व्योममञ्जरं, स्त्री, (व्योमः मञ्जरमिव ।) पताका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
व्योममण्डलं, स्त्री, (व्योमः मण्डलम् ।) पताका । इति शब्दरत्नावली ॥ आकाशश्च ॥
व्योमसुहरः, पुं, (व्योमः सुहर इव ।) निर्घातः । इति हारावली ॥
व्योमयानं, स्त्री, (व्योमगामि यानम् ।) विमानम् । इत्यमरः ॥
व्योमस्थली, स्त्री, भूमिः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (व्योमः स्थली ।) नभःस्थलश्च ॥
व्योमाभः, पुं, (व्योमाभ्युत्थेन आभातीति । आ + भा + कः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
व्योमोदकं, स्त्री, (व्योमः उदकम् ।) द्विचोदकम् । इति राजनिघण्टुः ॥
व्योमं, स्त्री, (विशेषेण ओषतीति । उष हाहे + पचायच् ।) त्रिकटुः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
“व्योमं त्रिजातकं सुस्ता विडङ्गामलके तथा ॥”)

व्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) व्रजति । इति दुर्गादासः ॥
व्रज, क संस्कृतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, व्राजयति । विरेफौ तौ । तौ एतौ विरेफौ रेपरहितौ च स्याताम् । इति दुर्गादासः ॥
व्रजं, स्त्री, व्रजनम् । गमनम् । व्रज गतौ इत्यस्मात् चप्रत्ययेन निघण्टुमिदम् । इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥
व्रजः, पुं, (व्रज गतौ + “गोचरसंचरति” ३ । ३ । १२६ । इति चप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) सन्धः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४६ । १२ ।
“ततः प्रतापः समुद्भूतः शब्दश्चैव विभावसोः । प्रादुरासीत् तदा तेन बुधे स जगन्नजः ॥”)
गोष्ठम् । (यथा, माघे । २ । ६४ ।
“निरुहवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम् । उपरुन्वन्तु दशाह्वीः पुरीं माद्विद्यतो द्विष्टः ॥”)
पत्न्याः । इति मेदिनी ॥ अग्रवक्त्रमधुरयोश्चतु-व्यान्वर्षिदेशः । अस्य विवरणं यथा, मातङ्ग्ये ।
“व्रजमण्डलभूमीलं शेषनागपदं वरम् । कुसुदाख्यं महाश्रेष्ठं सर्वेषां मध्यसंस्थितम् ॥ तस्योपरिस्थितं लोके सर्वस्थानं महाफलम् । लण्णलीलाविहारार्थं सुसम्पन्नविराजितम् ॥ चतुरदशकोशेन परिपूर्णविराजितम् । अस्य प्रदक्षिणीकुर्वन् धनधान्यसुखं लभेत् ॥ दानाश्चावासतो लोको विष्णुलोकमवाप्नुयान् । आवासान्निध्यते चेह पुनर्जन्म न विद्यते ॥ पुण्यं लक्षगुणं लब्ध्वा एतच्छिन्वन् व्रजमण्डले । ज्ञानेन निर्मितान्तोर्थाः साहस्रद्वयसहस्रकाः ॥”
तत्रादौ वनोपवनपतिवनाधिवनाश्वरचक्षु-रिंशत् तानि चतुरदशकोशपरिमाणस्थितानि चतुर्भागशोऽभ्यन्तरस्थितानि क्रमश आह । पाशं ।
“वनानि द्वादशान्याहुर्दसुनोत्तरदक्षिणे । महावनं महाश्रेष्ठं १ द्वयं काम्यवनं शुभम् २ ॥ कोकिलाख्यं तृतीयं ३ तृतीयं तालवनं तथा ४ । पञ्चमं कुसुदाख्यं ५ षष्ठं भास्वीरसंज्ञकम् ६ ॥ नाम्ना छत्रवनं श्रेष्ठं सप्तमं परिकीर्तितम् ७ । अष्टमं खदिरं प्रोक्तं ८ नवमं लोहजं वनम् ९ ॥ नाम्ना भद्रवनं श्रेष्ठं दशमं बहुपुण्यदम् १० । एकादशं समाख्यातं बहुलावनसंज्ञकम् ११ ॥ नाम्ना विल्ववनं श्रेष्ठं द्वादशं कामनाप्रदम् १२ ॥ इति द्वादशसंज्ञानि वनानि शुभदानि च ॥” इति द्वादशवनानि ॥
अथ द्वादशोपवनायाश्च वाराहे ।
“आदौ व्रजवनं नाम १ द्वितीये तद्वरा-वनम् २ । तृतीये विष्णवं नाम ३ कदम्बाख्यं चतुर्थकम् ४ ॥ नाम्ना स्वर्गवनं श्रेष्ठं पञ्चमं परिकीर्तितम् ५ ॥ सुरभीवनवामाभं षष्ठमाजाद्वहनम् ६ ॥ श्रेष्ठं प्रेमवनं नाम सप्तमं शुभदं ष्टमम् ७ ॥

ब्रजकि

मधुरवननामानमष्टमं प्रिकीर्तितम् ८ ।
 मावेकितवनं श्रेष्ठं नवमं मानवहनम् ९ ।
 श्रेष्ठशाधिवनं श्रेष्ठं दशमं पापनाशनम् १० ।
 एकदशं समाख्यातं नारदाख्यं शुभोदितम् ११ ।
 द्वादशं परमानन्दवनं सर्वार्थदायकम् १२ ।
 इति द्वादशसंज्ञानि वनाभ्युपवनानि च ॥
 इति द्वादशोपवनानि ॥ ॥

अथ द्वादशप्रतिवनानि । भविष्ये ।
 “आदौ रङ्गवनं श्रेष्ठं पुरसंज्ञाविराजितम् २ ।
 वार्तावनं द्वितीयं २ करहाख्यं तृतीयकम् ३ ।
 चतुर्थं काम्यनामानं वनं कामप्रदं पञ्चमं ४ ।
 वनमञ्जनामानं पञ्चमं स्त्रीशुभप्रदम् ५ ।
 नागा कर्णवनं श्रेष्ठं षष्ठं स्वप्नप्रदम् ६ ।
 लज्जाशिवलकं नाम वनं सप्तममीरितम् ७ ।
 नन्दप्रियलज्जाख्यं वनं नन्दनमष्टमम् ८ ।
 वनमिन्दवनं नाम नवमं लज्जापूजितम् ९ ।
 शिशुवनं शुभं प्रोक्तं दशमं नन्दभाषितम् १० ।
 चन्द्रावनीवनं श्रेष्ठमेकादशमुदाहृतम् ११ ।
 नागा जोहवनं श्रेष्ठं द्वादशं शुभदं तृणम् १२ ।
 इति प्रतिवनान्याहर्माग्निं वामे च दक्षिणे ।
 इति द्वादशसंज्ञास्ते देवावासफलप्रदाः ॥”

इति द्वादश प्रतिवनानि ॥ ॥
 अथ द्वादशाधिवनानि । विष्णुपुराणे ।
 “मथुरा प्रथमं नाम २ राधाञ्जलिं द्वितीयकम् ३ ।
 नन्द्यामं तृतीयं ३ गण्ड्यानं चतुर्थकम् ४ ।
 पञ्चमं ललिताग्रामं ५ त्र्यम्बानुपुरं षट् ६ ।
 सप्तमं मोकुलं स्थानं ७ अष्टमं बलदेवकम् ८ ।
 गोवर्द्धनवनं श्रेष्ठं नवमं कामनाप्रदम् ९ ।
 वनं आववटं नाम दशमं परिकीर्तितम् १० ।
 सुखद्वन्द्ववनं श्रेष्ठमेकादशं प्रकीर्तितम् ११ ।
 सकृन्वटकं स्थानं वनं द्वादशं कीर्तितम् १२ ।
 इति द्वादशसंज्ञानि वनाभ्युपवनानि च ।
 वनानामधिपाः प्रोक्ता ब्रजमण्डलमध्यागः ।
 एषां नैव विलोकनं वनयात्रा च निष्फला ।
 एषाश्च दर्शनेनैव वनयात्रा शुभप्रदा ।
 आदौ लीलां यदा पश्येन्नयात्रां तत्र चरेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
 सर्वत्र विजयी भूयाद्वनयात्राप्रभावनः ॥”

इति ब्रजभक्तिविलासे २ अध्यायः ॥
 ब्रजकः, पुं, तपस्वी । इति शब्दरत्नावली ।
 ब्रजकिशोरः, पुं (ब्रजस्य किशोरः) श्रीकृष्णः ।
 स तु द्वादशाधिवनान्तर्गतललिताग्रामाधिवनाधिपि देवः । “अथ ललिताग्रामाधिपब्रजकिशोरमन्त्रः । यथा श्रेष्ठरोपनिषदि ॐ श्रेष्ठं ललिताग्रामाधिपनाधिपतये ब्रजकिशोराय नमः । इत्येकविंशत्तरो ब्रजकिशोरमन्त्रः । अनेन मन्त्रेण प्राणायामः । अस्य मन्त्रस्य विभाक्तक ऋषिर्ब्रजकिशोरो देवता गायत्री ऋतुः मम सकलपापक्षयकारा युगलज्जादश-नार्थं विधियोगः । शिरसि विभाक्तकऋषये

ब्रजज्ञ

नमः सुखे ब्रजकिशोराय नमः हृदि गायत्री-
 ऋतुसे नमः । अथ ध्यानम् ।
 ‘ललितासंयुतं लक्षणं सर्वैस्तु सखिभिर्ब्रजम् ।
 ध्यायेत्त्रिवेणिकूपस्यं महारासल्लोत्तमम् ॥’
 इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गृह्यातीत्या-
 दिना जपं समर्पयेत् । इति ललिताग्रामाधिप-
 ब्रजकिशोरमन्त्रः ।” इति ब्रजभक्तिविलासे २
 अध्यायः ॥

ब्रजनाथः, पुं, (ब्रजस्य नाथः) श्रीकृष्णः । इति
 पुराणम् ।
 ब्रजभूः, पुं, (ब्रजे भूकल्पार्थस्य) केलिकन्दः ।
 इति शब्दचन्द्रिका । (ब्रजस्य भूभूमिः)
 ब्रजभूमौ, स्त्री । ब्रजजाते, त्रि ।
 ब्रजमण्डलं, स्त्री, (ब्रजस्य मण्डलम्) ब्रजभूमिः ।
 यथा, मातृयै ।
 “ब्रजमण्डलभूमौलं श्रेष्ठनागकनं वरम् ।
 कुसुदाख्यं महाश्रेष्ठं सर्वेषां मधुसंस्थितम् ॥”
 इति ब्रजविलासे २ अध्यायः ॥
 ब्रजमोहनः, पुं, (ब्रजान् ब्रजवासिनो मोहय-
 तीति । सुह + शिच् + बलु) श्रीकृष्णः । इति
 पुराणम् ॥

ब्रजवरः, पुं, (ब्रजे वरः श्रेष्ठः) श्रीकृष्णः । स तु
 द्वादशाधिवनान्तर्गतनाववटाधिवनाधिपि देवः ।
 “अथ आववटाधिवनाधिपब्रजवरमन्त्रः । शौन-
 कीये ।
 ‘वटाहृदिः समन्तात् सघनं वनमास्थितम् ।
 तमेवाधिवनं स्थानं वटसंवापरायणम् ।
 तस्मिन्मध्ये वटं श्रेष्ठं जगत्क्रीडावरप्रदम् ।
 वटाहृदिवनं ज्ञानं मध्ये चैव वटं स्तुतम् ।
 वटं वृत्तं स्थितं तत्र वटसंज्ञं विधेयते ।
 वटजावनसारेण वटलिङ्गानि दर्शयेत् ॥’
 वटस्थानलिङ्गम् । ॐ टः आ वटाधिवनाधि-
 पतये ब्रजवराय नमः । इत्येकविंशत्तरो
 आववटाधिवनाधिपब्रजवरमन्त्रः । अनेन मन्त्रेण
 प्राणायामः । अस्य मन्त्रस्य यत्नोक्त ऋषि-
 नाववटाधिपो ब्रजवरो देवता पद्मलिङ्गः ।
 मम सकलसौभाग्यसम्पत्फलप्राप्तये जपे विनि-
 योगः । न्यासं पूर्व्वत । अथ ध्यानम् ।
 ‘नागादङ्गारभूषाढां राधाञ्जलिं मनोहरम् ।
 आयेदुयुगलमन्त्रिणं वनयात्रावरप्रदम् ॥’
 इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गृह्यातीत्या-
 दिना जपं समर्पयेत् । इति आववटाधिवना-
 धिपब्रजवरमन्त्रः ।” इति ब्रजभक्तिविलासे २
 अध्यायः ॥

ब्रजवल्लभः, पुं, (ब्रजानां ब्रजवासिनां वल्लभः
 प्रियः) श्रीकृष्णः । इति पुराणम् ॥
 ब्रजाङ्गना, स्त्री, (ब्रजस्य अङ्गना) गोपी ।
 यथा, कृत्स्नोमञ्जल्याम् ।
 “विलासवंशस्थवर्णं सुखानिलैः
 प्रपूयं यः पञ्चमरागमुद्गरम् ।
 ब्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां
 जहार मानं स हरिः पुनातु वः ॥”

ब्रजः

ब्रज्या, स्त्री, (ब्रजनमिति । ब्रज गती + “ब्रजवजी-
 भावे ऋप् ।” १ । १ । ८८ । इति ऋप् ।)
 पर्यटनम् । जिगीषोः प्रयाणम् । गमनम् ।
 इत्यमरः । वर्गः । इति मेदिनी । (सजातो-
 यानामेकत्र सप्तवेशः । यथा, नाह्वयदर्पणे ।
 ६ । ४५५ ।
 “कोषः शोकमन्त्रहस्तु स्यादन्वोन्वानपेचकः ।
 ब्रज्याकमेग रचितः स एवातिमनोहरः ॥”
 रङ्गः । इति धरणिः ॥

ब्रज, शब्दः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) ब्रजति । इति दुर्गादासः ॥
 ब्रज, तु क अङ्गुर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्त चुरा०-पर०-सक० सेट् ।) अङ्गुर्णेः
 अङ्गुर्णेः । ब्रजयति गात्रं बाह्येन भूम् । इति
 दुर्गादासः ॥

ब्रजः, पुं स्त्री, (ब्रजयति गात्रमिति । ब्रज अङ्ग-
 चूर्णे + पचादित्वात् अच् ।) सतम् । तत्परोपः ।
 ईर्ष्यम् २ अथः ३ । इत्यमरः । ईर्ष्यः ४ । इति
 तट्टीका । (यथा, रघुः । १२ । ५५ ।
 “स रावणहृतां माभ्यां वचसाचष्ट मेघिलीम् ।
 आत्मनः सुमहत् कर्म ब्रजोपैद्य संस्थितः ॥”)
 अथ ब्रजाधिकारः ।

“ब्रजो दिधा परिज्ञेयो दीपजागृभेदतः ।
 दीपज्ञो दुष्टदोषेः स्यादन्वः शस्त्रादसम्भवः ॥”
 तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।
 “स्वाभ्यः कठिनसंस्पर्शा मन्त्रस्वाधो महाबलः ।
 तुदाते स्फुटितप्रयावो ब्रजो मासतसम्भवः ॥”
 स्तम्भः अचलः ॥ ॥ ॥ पितृकामाह ।
 “लज्जामोहज्वरकेशदृष्टः श्वावदारणः ।
 ब्रजं पितृकृतं विद्यात् सार्वेर्गस्यै च पुतिकैः ॥”
 केशद आह्वता । दुःखं अथारूपम् । अथद्वारणं
 ब्रजो विदारणवत् पीडा ॥ ॥ श्लोकमाह ।
 “बहुपिच्छो गुरुः क्षिप्रभक्तिभिर्नो मन्त्रवेदनः ।
 पाण्डवगणित्पसंज्ञेदृष्टिपरपाकी कपब्रजः ॥”
 बहुपिच्छः बहुपिच्छलः । अल्पसंज्ञेदृष्टि-
 दादः ॥ ॥ ॥ रौधिरं दन्तं साक्षिपातिकमाह ।
 “रक्तो रक्तसुतो रक्ताह्विजलः स्यात्तदन्वयः ॥”
 तदन्वयः द्विचिरोघलिङ्गसम्भवः ॥ ॥ ॥ शुद्ध-
 ब्रजलिङ्गमाह ।

“लज्जातलाभोऽतिमृदुः स्रग्धः क्षिप्रोऽल्प-
 वदनः ।
 सुशयस्यो निरन्धवः शुद्धब्रज इति स्तुतः ॥”
 लज्जातलाभः तलगाण्डोऽत्र स्वल्पार्थः । तेन
 लज्जावदन्तः । सुशयस्यः उक्तनाराचिनः ॥
 दुष्टब्रजलिङ्गमाह ।
 “पूतिपूयादिदुष्टाष्टकस्वाद्यानसङ्गी चिरस्थितिः ।
 दुष्टब्रजोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्ययः ॥”
 जनसङ्गी कोटरवान् । अतिगन्धादिः आदि
 शब्देन आववेदनाधिवर्णतादयः संयुज्जन्तः ॥ ॥
 संरोक्षत्रणस्य लिङ्गमाह ।
 “कपोतवर्णप्रतिमा यस्यां तातोऽद्विजताः ।
 श्विराश्च पिङ्गकान्तो रोहकान्ति तमादिषुतः ॥”

ब्रह्मः

कपोतवर्णप्रतिमाः पाण्डुवराः । खिराः
 विदीर्णतारुहिताः । पिङ्कावलः खरोहणार्थी
 ये मांसाकुरास्तदुक्ताः ॥ १ ॥ सङ्कलिङ्ग-
 माह ।
 “रूपवर्णानमग्रन्यममूलमवर्णं ब्रह्मम् ।
 त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूपं विनिर्दिशेत् ॥”
 रूपवर्णानं सङ्कल्पभावमार्गम् । समतलं अनि-
 नम् ॥ १ ॥ सुखमाध्यादादिकमाह ।
 “सुखमांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपदवः ।
 धीमतीरभिनवः काले सुखे साध्यः सुखब्रह्मः ॥”
 सुखे देशे मर्मरहिते । अनुपदवः च्वरल्लणा-
 न्वासकारोचकादिरहितः । धीमतः पथ्य-
 सेविनः । सुखे काले ह्यमन्ते शिशुरे च ।
 “गुणैरन्वयैरेभिर्हीनः कृष्णो ब्रह्मः स्तुतः ।
 सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्वसाधो निरुपक्रमः ॥”
 एभिस्त्वज्ञासजत्वादितिः । निरुपक्रमः अनु-
 पक्रातः चरसुपेक्षित इति यावत् ।
 “वसामेदोऽथ मन्वानं मस्तुलुङ्गं यः जवेत् ।
 अगन्तुञ्चो ब्रह्मः सिद्धं स सिद्धिर्दोषसम्भवः ॥”
 मस्तुलुङ्गं मस्तुकाभ्यन्तरस्त्रेहः ।
 “कुडिनां विषकुटाणां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।
 ब्रह्माः लक्ष्णेण सिध्यन्ति येषां चापि ब्रह्मे ब्रह्मः ॥”
 अरिष्टमाह ।
 “दहन्ते चान्तराद्यथे बहिःश्रीताश्च ये ब्रह्माः ।
 दहन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यतश्च शीतलाः ॥
 प्राणमांसजस्यन्वासकारोचकपीडिताः ।
 प्रशुद्धपूयबधिरं ब्रह्मा ये चापि मर्मसु ॥
 क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये ब्रह्माः ।
 चिकित्सेभैव तान् वेद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः ॥
 मत्वागुन्वाण्यसुमनाः पञ्चत्पन्चस्यकम् ।
 सगन्धा दिग्गन्धाश्च सुसर्व्णां ब्रह्माः स्तुताः ॥”
 मर्मसु पायुनाभिर्दुःखादिषु । सुमनाः जातिः ।
 दिग्गन्धाः पारिजातादिगन्धाः ॥ १ ॥ अथाङ्ग-
 ब्रह्मस्य निदानमाह ।
 “नानाधारासुखैः शस्तेर्नानाभ्यानिपानितैः ।
 भवन्ति नानाकृतयो ब्रह्मांस्तान्नास्तिबोध मे ॥”
 नानाधारासुखानि येषां तैः शस्तेः अङ्गुचम्ब-
 खङ्गभलकुलमूलशरादिभिः । नानाकृतयः
 बहुकृतयः । ता आकृतौराह ।
 “क्लिष्टं भिन्नं तथा विह्वं चतं पिच्छितमेव च ।
 छटमाकुक्षया वृष्टं तेषां वत्यामि लक्षणम् ॥”
 अथ क्लिष्टस्य लक्षणमाह ।
 “तियंक् क्लिष्टं ऋजुत्वापि यो ब्रह्मस्वायतो भवेत् ।
 गात्रस्य पातनं तद्वि क्लिष्टमित्यभिधीयते ॥”
 यो ब्रह्मः तियंक्क्लिष्टः खङ्गादिभूततियंक्क्लिष्ट-
 क्ततः । ऋजुत्वापि अथवा खङ्गादिलतो रक्तो
 ब्रह्मः । आयतः दीर्घः । आयत इति तियंक्-
 क्लिष्टस्य ऋजोश्च विशेषम् । गात्रस्य पातनं
 गात्रस्यैकदेशस्य ह्येदेन पृथक्करणं वा क्लिष्ट-
 मित्यभिधीयते ॥ १ ॥ भिन्नमाह ।
 “शक्तिर्गन्तुयुखङ्गाग्रविषाणोराशयो हतः ।
 वृत्तिश्चत् प्रसवत्तद्वि भिन्नमित्यभिधीयते ॥”

ब्रह्मः

आशयः कोष्ठः ॥ १ ॥ कोष्ठभेदस्य लक्षणमाह ।
 “स्थानान्नामाद्यिपकानां सूत्रस्य रुधिरस्य च ।
 हृदयकः फुःफुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥
 तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ।
 सूत्रमार्गगुदास्थिभ्यां रक्तं प्राणाच्च गच्छति ॥
 सूत्रांश्चासस्तथाभ्रानमभक्तच्छन्द एव च ।
 विगमनवानसङ्गश्च स्विदश्यावोऽपि रक्तता ॥
 लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदोर्गन्धमेव च ।
 हृदि मूलं पार्श्वयोश्च विशेषश्चाभिधीयते ॥”
 तस्मिन् कोष्ठे । भिन्ने शक्त्वादितिः । रक्तपूर्णे
 कोष्ठे तस्माद्गङ्गाङ्गिनात् सुतेन रक्तेन पूर्णे वा
 ज्वरादयो जायन्ते ॥ १ ॥ आमाशये पक्षाशये
 च रक्तपूर्णे लक्षणभेदमाह ।
 “आमाशयस्य रुधरे रुधिरं कर्ह्यत्वपि ।
 आभ्रानमतिमात्रश्च मूलश्च भ्रष्टादारुणम् ॥
 पक्षाशयगते रक्ते रजा गौरवमेव च ।
 अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेद्विह्व ॥”
 रजा मूलम् । गौरवं पक्षाशये । अधःकाये
 नाभेरधोदेशे विशेषेण गौरवमित्यन्वयः ।
 शीतता च भवेद्विह्व । इह नाभेरधोदेशे शीतता
 च स्यात् । सा च आधिसभावात् ॥ १ ॥ विडु-
 माह ।
 “सूत्रास्यशलाभिन्नं पदं गत्वाशयं विना ।
 उत्पुच्छितं निर्गतं वा तद्विह्वमिति निर्दिशेत् ॥”
 आशयं विना कोष्ठं विना । उत्पुच्छितं अनि-
 र्गतशलात् । निर्गतं वा निर्गतशलात् ॥ १ ॥
 सशलास्य ब्रह्मस्य लक्षणमाह ।
 “श्यावं सशोयं पिङ्कायुतश्च
 सुहर्मदुः शोणितवाहनश्च ।
 ऋजुत्वं बुद्बुदत्वमांसं
 ब्रह्मं सशलां सरजं वदन्ति ॥”
 सुहर्मदुः शोणितवाहनं यदा यदा शलां
 चनति तदा तदा रुधिरं वदति । उन्नतं
 उत्पुच्छितमुखम् ॥ १ ॥ कोष्ठस्थितस्य शलास्य
 लक्षणमाह ।
 “त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भिन्नाङ्गं परिहृत्य
 वा ।
 कोष्ठे प्रतिष्ठितं शलां कृयादुक्तानुपद्रवान् ॥”
 त्वचः सप्रापि अतिक्रम्य उक्तानुपद्रवान् आटो-
 पानाहो ब्रह्ममुखेनाच पुरीषदर्शनश्च ॥ १ ॥
 असाध्यस्य कोष्ठस्य रक्तस्य पुरीषस्य लक्षण-
 माह ।
 “कोष्ठान्तर्जाहितं पाण्डु शीतपादकराननम् ।
 शीतोष्कासं रक्तनेत्रमानहृत्त्वं विवर्जयेत् ॥”
 आनहं आनाहवन्तम् ॥ १ ॥
 चतमाह ।
 “नातिक्लिष्टं नातिभिन्नसुभयोर्लक्षणान्वितम् ।
 विषमं ब्रह्ममङ्गे यत्तत् चतं परिकीर्तितम् ॥”
 नातिक्लिष्टं नातिदीर्घघातम् । नातिभिन्नं
 नातिगन्धोरघातम् । उभयोर्विद्वन्भिन्नयोः ।
 विषमं ब्रह्ममङ्गे यत् यद्ब्रह्ममङ्गवैषम्यकरम् ॥ १ ॥
 पिच्छितमाह ।

ब्रह्मः

“प्रहारपीडनाभ्यान्नु यद्दङ्गं पृथुतां गतम् ।
 सास्य तत् पिच्छितं विद्यात्रक्तमल्पपरिभुतम् ॥”
 प्रहारो सुहरादिना । पीडनं कपाटादिना ।
 पृथुतां चिपिटताम् ॥ १ ॥ छटमाह ।
 “वर्षणादपि घातादा यद्दङ्गं विगतत्वचम् ।
 उद्यन्नावान्वितं तत्तु छटमित्यभिधीयते ॥
 वर्षणात् कर्कशेष्टिकापायागभिन्नादिभिः ॥” १ ॥
 मांसशिरास्त्रायुसन्ध्यस्थामर्मसु चतैषु सामान्य-
 लक्षणमाह ।
 “अमः प्रलापः पतनं प्रमोहो
 विचेष्टनं खानिरथोप्यता च ।
 मस्ताङ्गता सूक्ष्मं सूक्ष्मं वात-
 क्षौद्रा रजो वातकृताश्च तास्ताः ॥
 मांसोदकाभं रुधिरश्च गच्छेत्
 सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव ।
 दशाह्वंसंख्यं ज्वथ विचतेषु
 सामान्यतो मर्मसु लिङ्गसुक्तम् ॥”
 पतनं भ्रमो । विचेष्टनं विरहं चेष्टनं हस्त-
 पादादिप्रक्षेपणादिकम् । सूक्ष्मं इन्द्रिय-
 मोहः । प्रमोहो मनोमाचमोहः । तीव्रा रजो
 वातकृताश्च तास्ताः दशाह्वानकादयः । रुधि-
 रश्च गच्छेत् मेहनभगगुदास्थिप्राणभ्यः सपितुं ।
 सर्वेन्द्रियार्थोपरमः इन्द्रियार्थां काम्यनाशः ॥ १ ॥
 अथ मर्मेशिरास्त्रायुसन्ध्यस्थीं विह्वानां पृथग्-
 लक्षणमाह ।
 “सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं
 रक्तं सर्वचतुश्चयञ्च वायुः ।
 करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान्
 शिरासु विह्वस्येषा चतासु ॥”
 सुरेन्द्रगोपो वायुकोत्पितकीटविशेषः । वीर
 बहुटी इति लोके सिद्धम् । प्रभूतं बहु । रोगान्
 शिरोऽभितापान्मत्तान्चयकोदीन् । विह्वान् शिरा-
 दिना । चतासु खङ्गादिना ।
 “कौञ्जं शरीरावधवावसाहः •
 क्रियाश्च शक्तिस्तुला रजश्च ।
 चिराद्ब्रह्मो रोहति यस्य सापि
 तं आयुर्विह्वं पुरुषं वदन्ति ॥”
 कौञ्जं विह्वस्याङ्गस्य चक्रता । तुला महती ।
 “श्रीघातिवृद्धिस्तुला रजश्च
 बलचयः सर्वत एव शोथः ।
 चतैषु सन्धिवचलावलेषु
 स्यात् सन्धिकर्मापरमश्च लिङ्गम् ॥”
 सर्वत एव शोथः सर्वसन्धीन् याप्य शोथः ।
 उपरमः नाशः ।
 “घोरा रजो यस्य निशादिनेषु
 सर्वास्वस्थासु न चैति शान्तिम् ।
 भिष्विपिच्छिदिदितार्थेऽस्य-
 स्तमस्यविह्वं पुरुषं प्रवक्ति ॥”
 सर्वास्वस्थासु शयनासनादिनासु । विदितार्थ-
 च्छब्दः ज्ञानशलातन्तम् ॥ १ ॥ अथ मर्मेशिराद्-
 विह्वलिङ्गानि पृथग्भिधाय मर्मेशिरादीनां
 विह्वानां पृथग्लिङ्गान्वितदेशेनाह ।

ब्रह्मः

“यथास्वमेतानि विभावयेच्च
लिङ्गानि मन्मैस्वपि ताङ्गितेषु ॥”

यथास्वं शिराहीनां विहानां एतानि लिङ्गानि
एथगुक्तानि लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रलापा-
दीनि च मन्मैस्वपि शिरादिषु ताङ्गितेषु विद्वेषु ।
विभावयेत् जानीयात् ॥ * ॥ सर्वत्रयानामुप-
द्रवानाह ।

“विसर्पपक्षघातश्च शिरास्तम्भोऽपतनकः ।
मोहोन्मादौ त्रयो पीडा ज्वरस्तृणा हनुगहः ॥
क्रासप्रहृष्टिरीसारी हिक्का श्वासः सवेपथुः ।
षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता ब्रह्मणा ब्रह्मचिन्तकैः ॥”

अथाग्निदग्धस्य निदानमाह ।

“नत्राग्निदग्धो विधो ज्ञेयः स्नेहकृत्तः समाश्रितः ।
स्नेहकृत्त तु तैलादि कृत्तं लौहादि कथ्यते ॥”
अग्निदग्धं चतुर्विधमाह ।

“अग्निदग्धं चतुर्धा स्यात् ऋष्टं दुर्दग्धमेव च ।
सम्यग्दग्धं तथा तीव्रदग्धश्च परिकीर्तितम् ॥”
तेषां लक्षणमाह ।

“यद्विषमं मतिप्रुष्टं तत् ऋष्टमभिधीयते ।
तीव्रदाहो यथावन्तो यत्र स्फोटा भवन्ति हि ।
चिरैरेण ते प्रशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धमुदाहृतम् ॥
ताम्रवर्णमगम्भीरं दाहपीडासमन्वितम् ।
सुसंश्रितश्च कथितं सम्यग्दग्धं भिषग्वरैः ॥
त्वक्पापं यत्र दग्धं स्याद्विषयो वपुषस्तथा ।
शिरास्त्रायस्थिसन्धौनां तं वदन्त्यतिदग्धकम् ॥
अत्यर्थं वेदना दाहो ज्वरस्तृणमूर्च्छया सह ।
स्याद्ब्रह्मस्तु चिराद्दन्तोहे कृष्णो याति विव-
र्याताम् ॥”

अथ ब्रह्मस्य चिकित्सा ।

“आहौ शोथहरो लेपस्तस्य परिषेचनम् ।
विम्बापनमष्टङ्गोपस्ततः स्यादुपनाहनम् ॥
पाचनं भेदनं पश्चात् पीडनं शोधनं तथा ।
रूपणं वर्णकरणं ब्रह्मस्यैते क्रमाः स्मृताः ॥”

क्रमाश्चिकित्साः । सुश्रुतेषु ब्रह्मस्य षष्टिरूपक्रमा
लिखिताः सन्ति । ते सर्वेऽत्र विस्तरभयात्
लिखिताः ॥ * ॥ तत्राहौ शोथहरो लेपमाह ।

“यथा प्रञ्चलिते वेपथुमन्मसा परिषेचनम् ।
क्षिप्रं प्रशमयत्यग्निमेवमालेपनं रजम् ॥
बीजपूरजटाङ्घ्रिणा देवदारु मलौघघम् ।
रास्नापिमथ्यो लेपोऽयं वातशोथविनाशनः ॥ * ॥

मधुकं चन्दनं दूर्वा नलनृजन्तु पद्मकम् ।
उशीरं बालकं पद्मं लेपोऽयं पित्तशोथहा ॥
न्यग्रोधोऽम्बराश्वत्थप्रज्वेनसवल्कलैः ।
ससर्पिण्डैः प्रदेहः स्याच्छोथेः पित्तसमुद्भवे ॥ * ॥

आगन्तुञ्जे रक्तञ्चे च लेप एषोऽभिपूजनः ।
अजगन्वाजशङ्खी च मञ्जिष्ठा सरलस्तथा ।
एकैकिकाश्वगन्धा च लेपोऽयं श्लेष्मशोथहा ॥
अजशङ्खी मेढाशङ्खी । एकैकिका श्यामनि-
सोतः

“लज्जा पुराणपिण्याकं शिशुत्वक् शिकता
श्रिवा ।
ब्रह्मपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ * ॥

ब्रह्मः

न राक्षी लेपनं दद्यात्तं न पतितं तथा ।
न च पर्युषितं शुष्यमात्रं तत्रैव धारयेत् ॥”
दत्तं दत्तमेव पुनर्न दद्यात् । पतितं दीपमानं
यद्दद्यात् पतितम् । पर्युषितं लेपनद्रव्यकल्को-
क्तं यत् पर्युषितम् ।

“नमसा पिङ्गिनी कृष्णा रोमकूपसुखे स्थितः ।
विना लेपेन निर्याति राक्षी जालेपयेदतः ॥
राजावपि प्रलेपस्तु विधातव्यो विचक्षणैः ।
अपक्वशोथे गम्भीरे रक्तपित्तसमुद्भवे ॥ * ॥
अथ परिषेचनमाह ।

“यथाभूमिः सिध्यमानः शान्तिमधिर्ह गच्छति ।
दोषाभिरैवं सहसा परिषेकेण शान्ति ॥”
तदयथा --

“वातप्रौषधनिष्काये स्तेमेमीसरसेष्टैः ।
उष्णैः संसेचयेत् शोथं वातिकं काष्णिकेन तु ॥
पित्तरक्ताभिघातोऽयं शोथं सिञ्चेत् शीतलेः ।
चौराण्यमधुखण्डेसुरसैः पित्तहरेः श्लेतेः ॥
कफप्रौषधनिःकाथेरश्रीतेः परिषेचयेत् ।
तैलचाराभ्युसञ्जे च शोथं श्लेष्मसमुद्भवम् ॥ * ॥

अथ विम्बापनमाह ।

“रजतः कठिनस्यास्य कार्यं विम्बापनं शनैः ।
अथ शोथस्य विम्बापनस्य विधिमाह । सुश्रुतः ।
“अदृष्य स्वदयित्वा तु वेद्यनाद्या शनैः शनैः ।
विमर्दयेद्द्विषडमर्दं तलेनाङ्गुलकेन वा ॥”
वेद्यनाद्या स्वदयित्वा उष्णस्वदं कृत्वा ॥ * ॥

रक्तमोक्षणमाह ।
“वेदगोपशमार्थाय तथा पाकसमाय च ।
अचिरोत्पतिते शोथे शोथितसावणचरेत् ॥”
चरेत् कुर्यात् ।

“एकतस्तु क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः ।
रक्तं हि वेदनामूलं तर्कनास्ति न चापि रक् ॥
विवर्णं कठिने श्यावे त्रयो चात्यन्तवेदने ।
सविशेषे विशेषेण जलोकोभिः घटैरपि ॥”
शोथितसावणचरेदित्यनेनान्वयः ॥ * ॥

अथोपनाहस्वेदमाह । तस्य विधिर्भेषजसाधन-
प्रकरणे कथित एवास्ति ।
“रजावनां दाहयानां कठिनानां तथेव च ।
शोथानां स्वेदनं कार्यं ये चाप्येवं विचारयान् ॥”
शोथानां सामान्यानां जणाः ब्रह्मशोथाः तेषा-
मपि स्वेदनं कार्यम् ।

“शोथयोरुपनाहनं दद्यादाग्निदग्धयोः ।
प्रशाम्यत्याग्निदग्धस्तु विदग्धः पाकमेति च ॥”
अग्निदग्धः आमः । विदग्धः पाकोष्णुः । य-
यथा --

“दशमूलो बला रास्ना वाजिगन्धा प्रसारिणी ।
मूलं पलञ्च वातारिसिद्धवारपुनर्नवाः ॥
श्रीभाङ्गनः कन्धा चापि भैस्ववं विन्मैतजम् ।
श्रगक्रापांसयोर्वीजमतयी च कुलत्थका ॥
तिष्ठा यवाश्च सिद्धार्थः कुटैरो मूलकं मिचिः ।
यथाप्राप्तेरभीभिस्तु ब्रवैरस्मिन् संयुतैः ॥
कल्कीकृतैः सुखोष्णैश्च स्वेदयेद्द्विविधैः ॥
अनेन प्रशमं याति वातशोथो न संशयः ॥”

ब्रह्मः

दशमूलादिकल्पमाह ।
“पुनर्नवां दाह शुष्की शिशुः सिद्धार्थ एव च ।
अन्वपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः सर्वशोथहा ॥”
पुनर्नवादिः ॥ * ॥

अथ पाचनमाह ।

“न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपाद्विधानतः ।
ब्रह्मायि पाचनीयानि दद्यात्ततोपनाहने ॥”
पाचनद्रव्याण्यह ।

“श्रगकन्धजशिशुगी पलानि तिलसर्षपाः ।
अतसीसक्तवः किल्लमुष्णद्रव्यञ्च पाचनम् ॥”
श्रगपलाहीनामतस्यन्ताः सक्तवः कर्षपाः ।
किण्वं सुराबीजम् । यवगोधूमधान्वादिप्रकारः
अन्यन्नोष्णद्रव्यं ब्रह्मस्य पाचनं भवति ॥ * ॥

अथ भेदनमाह ।

“अन्नापुयेषु वक्रेषु तथैवोत्सङ्गवन्वपि ।
गतिमन्वस्य रोगेषु भेदनं संप्रयुज्यते ॥”
उत्सङ्गवन्सु कोटरवन्सु । गतिमन्सु नाडी-
त्रयीषु । भेदनं श्लेष्मोपधकमे च ॥ * ॥ तत्र
श्लेष्मभेदनमाह ।

“रोगे यधनमाथे तु यथादेशं प्रमाद्यतः ।
शस्त्रं विधाय दोषस्तु स्रावयेत् कथितं यथा ॥”
कथितं श्लेष्मनिशेपापवादमाह ।

“बालवृद्धासहस्रीणाभीष्णानां योषितामपि ।
त्रयीषु मर्मजातियु भेदनं त्रयलेपनम् ॥”
तत्र भेदमाह ।

“चिरविक्रोऽयिको दन्तो निचको हयमारकः ।
कपीतकङ्कयथाणं मलं लेपेन दारणम् ॥”
चिरविक्रः करङ्गः । अयिकः भल्लातकः ।
“भल्लातकासहस्रं तु रक्तचन्दनमिच्छते ॥”
हयमारकः करवीरः । दारणं भेदनम् ।

“दारद्रयं तथा चारो दारणः परिकीर्तितः ॥”
दारद्रय अपामार्गादि । दारः खर्जिका यव-
चारादिः ।

“हस्तिदन्तो जले पिड्यो विन्दुमात्रः प्रलेपतः ।
अत्यन्तकठिने शोथे कथितो भेदनः परः ॥ * ॥”
अथ पीडनमाह ।

“पृथग्भाननहारान् ब्रह्मन् मन्मैगतानपि ।
यथोक्तेः पीडनद्रव्यैः समन्तात् परिपीडयेत् ॥”
पीडनद्रव्याण्यह ।

“द्रव्याणां पिच्छलानाम् त्वष्टृत्वात्नि प्रपी-
डयेत् ॥

यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समाद्यतः ।
रज्यमाद्यमुपैत प्रलेपं पीडनं प्रति ।
न चापि सुखमालिन्त्येनया शोथः प्रसिध्यते ॥”
पीडनं प्रति पीडनद्रव्यलेपं प्रति । पीडनद्रव्य-
लेपे शुष्यन्मपि धारयेदित्यर्थः । तथा ब्रह्म-
सुखे लेपं विना प्रसिध्यते खवति ॥ * ॥

अथ शोधनमाह ।
“ब्रह्मस्य त्वविशुद्धस्य कायः शुद्धिकरः परः ।
पटोलनिम्बपत्रश्च सर्वेषु प्रयुज्यते ॥
वातिके दशमूलाणां चौरिकां पेतिकं त्रये ।
आरवधादेः कपणे कथायः शोधनं हितः ॥

ब्रह्मः

अन्वयोद्भूतप्रवृत्तवैतचर्चं स्तम् ।
 ब्रह्मशोथोपदेशानां नाशान् चालनात् स्तम् ।
 तैलसैवयद्यथाऽनिसम्पत्तिप्रयागैः ।
 अत्रदुष्कृत्युतैः कार्यैः प्रलेपो ब्रह्मशोधनः ।
 एकैकं सारिवास्त्रं सर्वत्रयविशोधनम् ।
 निम्बपत्रिकादन्तीचित्रत्सैववमाचिकम् ।
 दुष्टत्रयप्रथमनो लेपः शोधनकेशरी ।
 शोधनकेशरी शोधनश्रेष्ठः ।
 “लेपात्रिसद्वैः कल्केत्रयशोधनरोपणः ।
 भक्ष्याच्छर्दिमन्दास्त्रिपित्तश्लेष्मभ्रमीन् हरेत् ।
 ब्रह्मन् विशोधयेत् वर्णा स्रग्मा स्यात् सन्धि-
 मर्म्मजान् ।
 अमयचित्रतादन्तीलाङ्गलीमधुसैवैः ।
 निम्बपत्रघृतसंघीद्रदाञ्जीमधुकसंयुता ।
 बसिस्तिलानां कस्को वा शोधयेदोपयेद्-
 ब्रह्मम् ॥”

अथ रोपणमाह ।
 “अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानमरोहनाम् ।
 कस्कोस्तु रोपणे देयस्तिलजो मधुसंयुतः ।
 अन्वगन्धा वहा लोभः कटफलं मधुघटिका ।
 समजा धातकीपुष्पं परमं ब्रह्मरोपणम् ।
 मधुयुक्ता शरपुष्पा सर्वत्रयरोपणी कथिता ।
 सुखवीपत्रधत्तूरवला मोचा कुठेरका ।
 पृथगेति प्रलेपेन गम्भीरब्रह्मरोपणाः ॥”
 सुखवीपत्र कलौञ्जीपत्र । अस्या एतदेव नाम
 पुस्तके धृतम् । कुठेरक वरवरी ।
 “ककुभोद्भूतप्रवृत्तवैतचर्चकटफललोभजेः ।
 त्वक्चूर्णैश्चर्गिता लेपात् प्ररोहन्ति महाप्रयाः ।
 प्रियङ्गुधातकीपुष्पयष्टीमधुजतूनि च ।
 स्रग्माचूर्णैश्चर्गिता स्तु रोपणान्यवधूननात् ।
 यवचूर्णं समधुकं सतैलं सह सर्पिषा ।
 दद्यादाखेपनं कोष्णं दाह्युलोपशान्तये ।
 करझारिष्टनिर्गच्छीलेपो ह्याद्ब्रह्मं कमीन् ।
 लसुनस्याधवा लेपो हिङ्गुनिम्बलोपधवा ।
 निम्बपत्रवाहिङ्गुसर्पिषैर्व्यसधेपैः ।
 धूपनं स्याद्ब्रह्मै रत्नःकमिकच्छूरापहम् ॥
 ये क्लेदपाकसुतिगन्धवन्तो
 ब्रह्माचरोत्याः समताश्च शोधाः ।
 प्रयान्ति ते गुग्गुलिमिश्रितेन
 पीतेन श्रान्तिः त्रिफलास्तेन ॥
 पटोलनिम्बासनसारधाची-
 पथ्याचनिर्यहमरुभुंखे तु ।
 पिबेत् इतं गुग्गुलिना विसर्प-
 विस्फोटदुष्टत्रयश्रान्तिमिच्छन् ॥”
 अथ सर्वार्थताकरणम् ।
 “मनःश्रिता समञ्जसा सनात्ता रजनीदयम् ।
 प्रलेपः सघृतसौद्रव्यः सावर्ण्यस्तु स्तुतः ॥”
 अथ ब्रह्मिणो भोजनम् ।
 “जीर्णश्राव्योदनं श्लेष्ममण्यसुखं द्रवोत्तरम् ।
 भुञ्जानो जाङ्गलेर्मांसैः शीघ्रं ब्रह्ममपोहति ॥
 तच्छुलीयकजीवन्तीवास्तुसुनिष्यस्यैः ।
 बालं मूलकवात्ताङ्गुपटोलेः कारवेजकैः ॥

ब्रह्मः

सदादिभैः सामलकैः घृतश्रेष्ठैः ससैवैः ।
 अन्वैरेवं गुणैर्वापि सुखादीनां रसेन च ॥”
 एभिः सह जीर्णश्राव्योदनं भुञ्जानः शीघ्रं ब्रह्म-
 मपोहतीत्यन्वयः ।
 “अन्नं दधि च शाकश्च मांसमानूपमोदकम् ।
 शीरं गुरुश्च चान्यानि ब्रह्मिणः परिवर्जयेत् ॥
 त्रये चयधुरायाघातं च च रागश्च जागरात् ।
 तौ च रक् च दिवास्वापात् ताश्च न्युञ्जन्
 मैयुनात् ॥”
 अथाङ्गब्रह्मचिकित्सा ।
 “क्रुद्धं सद्यो ब्रह्मं क्रुद्धाङ्गुष्ठाधश्च शोधनम् ।
 क्रिया शीता प्रयोक्तव्या रक्तपित्तोष्णनाशिनौ ॥
 लङ्गुणश्च बलं श्लाखा भोजनं चासमोष्णम् ।
 घृष्टे विदलने चैव सुतरामिष्यति विधिः ॥
 छिन्ने भिन्ने तथा विह्वे चते वाह्यगतिश्चयेत् ।
 रक्तपलायनं तत्रः करोति पवनो भ्रष्टम् ॥
 अहपात्रपरीषिकलेपास्तचोपनाशनम् ।
 कुञ्चितं ज्वलन्तिश्च मारुतघ्नौषधैर्भिषक् ॥
 खड्गादिच्छिन्नगात्रस्य तत्कालं पूतितो ब्रह्मः ।
 गाङ्गैरुक्तीभ्रमरभैः सद्यः स्यात् गतवेदनः ॥”
 गाङ्गैरुक्ती नागबला गुरसकरी इति लोके ।
 “कषायमधुराः शीताः क्रियाः सर्वाः प्रयो-
 जयेत् ।
 सद्यो ब्रह्मनां सप्ताहान् पश्चात् पूर्वोक्तमाच-
 रेत् ॥
 आमाशयस्ये रधिरे विदध्याहमनं नरः ।
 तस्मिन् पक्षाशयस्ये तु सङ्गीयात् स विरे-
 चनम् ॥
 काथो वंशलग्नेरुखम्बदंष्ट्राभ्रमिहा ज्ञतः ।
 हिङ्गुसैवसंयुक्तः कोष्ठस्यं सावयेदखक् ॥
 यवकोलकुलस्थानां निखेहेन रसेन च ।
 भुञ्जीतान्नं यवागुं वा पिबेत् सैवसंयुतम् ॥
 जातीनिम्बपटोलपत्रकटकादावीनिशाशारिवा-
 मञ्जिष्ठाभयतिलकुसुममधुकेर्माङ्गवीभैः समैः ।
 सर्पिःसिद्धमनेन स्रग्माधना मर्माश्रिताः साविण्यो
 गम्भीराः सरुजो ब्रह्माः सगतिकाः शुध्दन्ति
 रोहन्ति च ॥
 श्लेष्मवैद्योपदेशेन पारम्पर्योपदेशतः ।
 जातीघृतेन संसिद्धे श्लेष्मं सिक्चकं दुधैः ॥”
 इति आद्यादिष्टम् ॥
 “जातीनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पक्कवाः ।
 सिक्चं समधुकं कुष्ठं चै निषे कटुरोहिणी ॥
 मञ्जिष्ठा पद्मकं पथ्या लोधत्वकनीलसुतप्लम् ।
 सारिवा तुत्यकं चापि नक्तमालफलं तथा ॥”
 सारिवास्थाने सनिम्ब इति च पाठः ।
 “एतानि समभागानि कस्कोल्लव्य प्रयत्नतः ।
 तिलतैलं पचेत् सम्यक् वैद्यः पाकविचक्षणः ॥
 विषत्रये समुत्पन्ने स्फोटके कक्षरोगिणि ।
 ददवीसर्परोगेषु कौटदष्टेषु सर्वथा ॥
 सद्यः श्लेष्मप्रहारेषु दग्धविह्वेषु चैव हि ।
 नखदन्तचते ष्टे दुष्टमावापकर्षणे ॥
 भक्ष्येन हृतं तैलमिदं शोधनरोपणम् ।

ब्रह्मः

तैलं आद्यादि नाम्ने तत् प्रसिद्धं भिषगाहृतम् ॥”
 इति आद्यादितैलम् ॥ * ॥
 “चित्रकरसोनरामठशरपुंखालाङ्गुलीकसिद्धैः ।
 सविषेक्षया सकुष्ठैः कटुतैलं साधसंयुक्तम् ॥
 विपरीतमल्लतैलं दुष्टत्रयं तथा नाङ्गीम् ।
 बहुभिषजै रसाध्यामपथ्यभोक्तुश्च निरुद्धति ॥”
 इति विपरीतमल्लतैलम् ॥ * ॥
 “अन्वनापटोलमलत्रिफलात्रिकटुहृमिन्नानाम् ।
 समभागानां चूर्णं सर्वसमो गुग्गुलीर्भागः ॥
 प्रतिवासरमेकैकां खादेदिहाचपरिमाणाम् ।
 जेतुं ब्रह्मवाताह्वगुल्मीदरशोथवातरोगाञ्च ॥”
 इति अन्वनादिगुग्गुलुः ॥ * ॥
 अथाभिदग्धस्य चिकित्सा ।
 “जुष्टस्याभिप्रपतनं कार्यसुखं तथौषधम् ।
 सम्यक्खिन्नं शरीरे तु खिन्नं भवति शोभि-
 तम् ॥
 प्रहत्या सलिलं शीतं स्कन्द्यन्त्यनिशोक्षितम् ।
 तस्मात् सुखयति भुष्टं न तु शीतं कदाचन ॥”
 स्कन्द्यन्ति शोधयन्ति ।
 “शीतासुष्णाश्च दुर्दग्धे क्रियां क्रुम्यात्ततः पुनः ।
 घृतालेपप्रसेकास्तु शीतानेवास्य कारयेत् ॥
 सम्यग्दग्धं तुगाचीरीत्रयचन्दनगैरिकैः ।
 सान्धनेः सर्पिषा युक्तेरालेपं कारयेद्विषक् ॥
 आम्बानपौद्केर्मांसैः पिष्टैरेनं प्रलेपयेत् ।
 अतिदग्धं विशीर्णानि मांसानुद्धृत्य शीतलाम् ॥
 क्रियां क्रुम्यात् ततः पश्चाच्छालितकुलककणैः ।
 तिलक्याश्च कषायैश्चा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ॥
 वदरीत्वक्कषायैश्चा घृतमिश्रैः प्रलेपनम् ।
 यवान् दग्धा मखील्लव्य तैलेन युतया तथा ॥
 अयं सर्वाभिदग्धेषु लेपनाद्ब्रह्मरोपणः ।
 ब्रह्मं गूढविचक्षणं वा ह्यादयेद्यवोदनेः ।
 मधुच्छिष्टं समधुकं लेपं सर्जरसं तथा ।
 मञ्जिष्ठाचन्दनं सर्वां पिष्ट्वा सर्पिषि पाच-
 येत् ॥
 सर्वेषामभिदग्धानामेतद्रोपणमुत्तमम् ॥”
 इति सिक्चकादिष्टम् ॥ * ॥
 “सिद्धं कषायकस्काथ्या पटोल्या कटुतैलकम् ।
 ब्रह्मदग्धरुजा सावदाह्विस्कोटनाशनम् ॥”
 इति पटोलीतैलम् ॥
 “बालोष्णममृतं दुष्टं संशोष्य अथितं ब्रह्मम् ।
 क्रुम्यात् सदाहं कक्षाटां ब्रह्ममत्यास्तु स स्तुतः ॥
 कम्पिष्यकं विडङ्गानि त्वचं दार्ढ्यास्तथैव च ।
 पिष्ट्वा तैलं पचेत्तन्मु ब्रह्ममिष्यधरं परम् ॥”
 इति ब्रह्मामन्त्रव्याभिदग्धब्रह्माधिकारः ॥ * ॥
 भयाधिकारस्तु भयशब्दे इष्टयः । नाङ्गीब्रह्म-
 निदानं नाङ्गीब्रह्मशब्दे इष्टयम् ॥ * ॥ अथ
 नाङ्गीब्रह्मस्य चिकित्सा ।
 “कुष्ठकंदुग्धदावीर्भर्वन्ति कल्पा प्रपूरयेत् ।
 एष सर्वशरीरस्थां नाङ्गीं हन्नात् प्रयोगेराट् ॥
 आरत्नधनिशाकालाचूर्णाद्या शौद्रसंयुता ।
 स्रग्माचर्गितं ये योष्या शोधनी गतनाशिनौ ॥”
 काका मञ्जिष्ठा ।

“जात्यर्कसम्पादककरुद्रदन्ती-
सिन्धुस्यसौवर्चलयाम्बुकेः ।

वर्षिः कृता हन्यचिरेण नाङ्गी
कृत्वाचौरपिटा सह चित्रकेण ॥

नाथाः प्रख्येण वदनं दृष्टुं कृत्वा प्रवेशयेत् ।
कृत्वा लो वस्त्रविधिना तैलं जात्यादिसाधितम् ॥
एवमन्यत्र यत्तेजं हृतं वा खरसं तथा ॥
यत्तेजं मद्दुषणं पत्रं खरसं वा तथैव च ॥”

इति वा पाठः ॥

“नाथा अभ्यन्तरे वैद्यो लघुहस्तः प्रवेशयेत् ।
कूर्परकरचैस्तेलं सिद्धार्थकभवं भिषक् ।
पद्मेत् सिद्धाकस्केन नाङ्गीदृष्टव्यापहम् ॥
गुग्गुलुत्रिफलाद्योषैः समाश्रित्वाप्ययोजितम् ।
अन्नप्रमाणां गुटिकां खादेच्छीताम्बुना नरः ॥
नाङ्गीदृष्टव्यां मूलसुदावर्णभगन्दरम् ।
गुल्मश्च गुदजान् हन्यात् पित्तराट् पद्मगानिव ॥”

सप्तमङ्गो गुग्गुलुः । इति नाङ्गीव्रणाधिकारः ॥३॥
भगन्दरस्य निदानं चिकित्सा च भगन्दरशब्दे
द्रष्टव्यम् । उपदंशस्य निदानाद्युपदंशशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ अथोपदंशस्य चिकित्सा ।
“उपदंशेषु सर्वेषु स्त्रिष्वस्त्रिष्वस्य देहि नः ।
मेदुमध्ये शिरां विधीत् पातयेदा जलौकसः ॥
सद्यो निर्जतदोषस्य रक्तशोथावुपशाम्यतः ।
पाको निवार्या यत्नेन शिञ्जलयकरः स यत् ॥

वटप्रोहार्जुनजम्बुलोध-
पय्याहरिद्रारचितः प्रलेपः ।
अर्था तथा श्लोथमपाकरौनि
सर्वोपदंशेषु ततो हितोऽयम् ॥

उपदंशेषु पक्षिषु अथपक्षालनं हितम् ।
त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसनं वा ॥
नीलोत्पलं सुकुसुदं पद्मं सौगन्धिकं तथा ।
एव चूर्णं धूलनाथं प्रलेपश्चात्र प्रस्यते ॥
बन्धकदेलचूर्णेन रजसा दाह्निमल्पः ।
गुच्छनाम्नद्वये कुर्यात्पुनः पूगपलेन वा ॥
दृष्टेत् कटाक्षे त्रिफला तम्बुली मधुसंयुता ।
प्रलेपेनोपदंशस्य त्रयः सद्यः प्ररोहयेत् ॥

पटोलनिम्बत्रिफलाकिरात-
कायं पिबेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।
सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा
सुर्वापदंशोपहरः प्रयोगः ॥
भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-
करुण्णाम्बीखदिरासनाभ्याम् ।
कषायकस्केः शतमाशु चार्थं
सर्वोपदंशोपहरं प्रदष्टम् ॥

इति भूनिम्बादिष्टम् ॥

“हृतानि यानि प्रोक्तानि कुष्ठे नाङ्गीव्रणे त्रये ।
उपदंशे प्रयोष्यानि सेकाभ्यन्तर्भोजने ॥
आरुचये चंदिद्वि किङ्गवर्षिमशेषतः ।
दृष्टेत् तान्तस्तथा चिकित्सा त्रयवचरेत् ॥”

इत्युपदंशाधिकारः ॥ ३ ॥

शुकदोषाधिकारः शुकदोषशब्दे द्रष्टव्यः । इति
भावप्रकाशः ॥ ३ ॥ अथ व्रतनाशकतेजम् ।

“उद्भ्रमरं वटप्रसं जम्बुद्वयमथार्जुनम् ।

पिप्पलश्च कदम्बश्च पलाशलोध्रनिष्कम् ॥

मधुकमाम्बसर्जश्च वदरं पद्मकेशरम् ।

शिरौषधीजं कतकमेतत् क्रोयेन साधितम् ।

तेजं हन्ति व्रतान्नाशिरकालभवानपि ॥”

इति गायत्रे १८८ अध्यायः ॥

व्रतजन, पुं, (व्रतं करोतीति । ज + क्तिप् । तुमा-
गमश्च ।) भजातकः । इति रजमाला । चत-
कारके, त्रि ॥

व्रतकेतुग्री, स्त्री, (व्रतकेतुं हन्तीति । हन् + टक् ।
डीप् ।) दुग्धकेतुग्रीपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रतद्विट, [घ] पुं, (व्रतस्य द्विट् शब्दः ।) आक्षय-
यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्रतद्विपके, त्रि ॥

व्रतद्वः, पुं, (व्रतं हन्तीति । हन् + षः ।) एरख-
द्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्रतघातके, त्रि ॥

व्रतहा, स्त्री, (व्रतं हन्तीति । हन् + षः ।
स्त्रियां टाप् ।) गुडुची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

व्रतजुत, पुं, (व्रतं हरतीति । हृ + क्तिप् । तुक्
च ।) कलिकारीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रतारिः, पुं, (व्रतस्य अरिः शब्दः ।) वोलम् ।
अगस्त्यवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रतं, क्ली पुं, भक्षणम् । इत्युगादिकोषः । (त्रियते
इति । वृत्, वरयं + बाहुलकात् अतच् । सच
कित् ।) पुण्यजनकोपवासादि । तन्मार्गायः ।

नियमः २ पुण्यकम् २ । इत्यमरः । नियमः ४
संयमः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अथ व्रत-
विधिः । तदारम्भप्रतिष्ठयोर्व्यङ्ग्यकालमाह

ज्योतिषे । गुरोर्भृगोरक्षवाख्यौ वार्हके सिंहे
गुरौ इति । वृद्धो बालो दिनत्रयमित्यन्तम् ।
भटप्रतिष्ठान्त्वादावगुसस्येयम् ॥३॥ बुधार्चमो-

व्रते विश्वेषो राजमाण्डोक्तौ यथा,—
“द्विजेन्द्रसुतसंयुक्ता पूर्णा या च सितार्चमी ।
तस्यां नियमकर्मरौ न स्युः खलितसम्पदः ॥
पतङ्गे मकरे याते देवे जायते माधवे ।
बुधार्चमीं प्रकुर्वीत वज्रयित्वा तु चैत्रकीम् ॥
प्रसुप्ते च जगन्नामि सन्ध्याकाले मघौ तथा ।
बुधार्चमीं न कुर्वीत कृत्वा हन्ति पुराजितम् ॥”

अथ व्रतानुष्ठानम् । तत्र देवतः ।
“अमुक्ता प्रातराहारं खात्वा चैव समाहितः ।
सूर्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥
ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमाभिवर्जितम् ।
व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानोति निश्चयः ॥”

अत्र प्रातरित्यस्यामुक्तत्वं नान्यथः । किन्तु
व्रतमित्यनेनान्वयोऽभ्यर्चितत्वात् ।
“प्रातः सङ्कल्पयेद्बुधानुपवासरनादिकम् ।
नापरारुहे न मथ्याङ्गि पित्रकालीं हि तौ स्तनी ॥”

इति वराहपुराणे कवाक्यत्वाच्च । वतश्चाभुक्ता
प्रातराहारमिति ।
“सुनिर्भरिदशनं प्रोक्तं विप्रार्थां सर्ववाशिनीं
निष्कम् ।
अहनि च तथा तमस्त्रिणां चाङ्गुप्रहरया-
मानः ॥”

इति इन्द्रोपपरिशिष्टादेकाहारं पूर्वदिने कृत्वा
परदिने खात्वाचम्य सूर्यादिदेवेषु निवेद्य ।

ॐ स्वयंः सोमो वम इत्यादिमन्त्रेण सात्त्विकं
प्रार्थ्य व्रतमाचरेत् । ततः सङ्कल्पयेत् । यद्वा
सूर्यादिदेवेषु निवेद्य पूजनीयप्रयादि एषा
व्रतमाचरेत् व्रतं कुर्यात् । तद्विधानञ्च प्राणि-
पर्वणि ।

“यद्दीप्तौद्भ्रमरं पात्रं वारिपूर्वांसुदहस्तुतः ।
उपवाससु यद्दीप्तौ यद्वा वार्येव धारयेत् ॥” ३ ॥

कर्मादौ स्वयंपूजामाह पद्मपुराणम् ।
“यावत्त दीयते चार्थं भास्कराय महात्मने ।
तावत्त पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा महेश्वरीम् ॥”

नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणम् ।
“नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समारभेत् ।
अन्यथा पलदं पुसां नैकात्थं जायते कश्चित् ॥”

आदित्यादिपूजामाह पद्मपुराणम् ।
“आदित्यं गणनाथञ्च देवीं वदन् यथाक्रमम् ।
नारायणं विशुद्धाखं अन्ती च कुलदेवताम् ॥”

यत्तु ।
“देवतादौ यदा मोक्षान् गच्छेत्त न पूजयेत् ।
तदा पूजाफलं हन्ति विप्रराजो गणाधिपः ॥”

इत्यनेन गणेशपूजनस्यादित्यमुक्तं तत् स्वयंपूज-
नपरम् । कुलदेवतेत्यत्र कुलाद्युपलक्ष्यम् ।
“व्रतयद्भवित्सेव आह्वे ह्योमेऽर्चने जपे ।
आरभ्यै स्वतः न स्यादनारभ्यै तु स्वतःकम् ॥”

तत्र विशेषयति मत्स्यपुराणम् ।
“गर्भेणो स्तनिका नक्तं कुमारी च रजस्रला
यदाशुद्धा तदायमेन कारयेत् क्रियते सदा ॥
उपवासाशक्तौ तु नक्तं भोजनं कुर्वीत ।
“उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमित्यते ॥”

इति वचनान्तरात् अशुद्धा चैत् पूजां कारयेत् ।
कायिकश्चोपवासादिकं सदा शुद्धया अशुद्धया
वा स्वयं क्रियते । अतन्नासामर्थ्यं पुत्रादिप्रति-
निधिद्वारा उपवासः कार्यः । तदाभिर्भु-
कल्पः । गवङ्कपुराणम् ।
“भाष्या भणुव्रतं कुर्यात् जायायास्तु पति-
स्तथा ।
असामर्थ्यात् द्वयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥
पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनो भ्रातरं तथा ।
एवामभाव एवायं ब्राह्मणं विनयोपयेत् ॥”

आरभ्यव्रतस्यासामर्थ्ये मरुतेऽपि तत्फलप्राप्ति-
माहाङ्गराः ।
“यो यदर्थं चरेद्दुर्लभं न समाप्य न्यती भवेत् ।
स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नुयात्तद्वरवीत ॥”

प्रश्न परलोकं । शास्त्रपुराणम् ।
“लोभाज्जोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो सदा
भवेत् ।
उपवासत्रयं कुर्यात् कुर्याद्वा केचनसुखनम् ॥”

मोक्षो भ्रमः । प्रमादोऽनवधानता । वाशब्दः
सत्सुखये तेन सुखनञ्च कार्यं सुखनाकरणे
द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । उपवासत्रयाशक्तौ चतु-
र्विंशतिपञ्चा देयाः । पद्मपुराणम् ।

“वपनं नैव नारीणां नाशुव्याजपादिकम् ।
न गोष्ठे शयनं तासां न च दध्याहवाजिनम् ॥
सत्त्वान् केशान् ससुहृद्य हृदयेदङ्गुलिद्वयम् ।
एवमेव तु नारीणां सुकसुखनमादिशेत् ॥”
इति गोवधप्रकरणे विवेचितम् ।
“प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ।
पूर्वं यज्ञीत्वा सङ्कल्पं प्रमादात्प्राचरेद्यदि ।
जीवन् भवति चच्छालो नृतः न्या चाभि-
जायते ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकधृतवचनम् ॥

देवलः ।

“सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुणशासनम् ।
अव्रतज्ञानि कथ्यन्ते सङ्गदेतानि शास्त्रतः ॥”
भर्तृरनुश्रया स्त्रीणां व्रतकरणे न दोषः । कामं
भर्तृरनुश्रया व्रतोपवासनियमेष्व्यादीनामभ्यासः
स्त्रीधर्म इति संवत्सरप्रदीपधृतशतवचनात् ॥
अत्र कथाश्रवणमाह देवीपुराणम् ।
“तद्द्वानं तल्पपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।
उपवासकृतो ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनोषभिः ॥”
अथ व्रतप्रतिष्ठाविधिः ।

श्रीभगवानुवाच ।

“गोपथारामसेतूनां मठसंक्रमवेष्टनम् ।
नियमव्रतलक्षणां प्रतिष्ठां श्रद्धां सत्तम ॥
ब्राह्मण्यं विधिना वद्धिं समाधाय विचक्षणः ।
शिलां पूर्णघटं कांस्यं सम्भवे स्थापयेद्बुधः ॥
ब्रह्मन् सर्वं समासाद्य अपयेद्यवमयं चरम् ।
क्षीरेण कपिलायास्तु तद्विष्णोरिति साधकः ॥
प्रणवेनाभिघांयाद्य दूर्वां संघट्टयेत् ततः ।
साधयित्वावतायेद्य तद्विष्णोरिति होमयेत् ॥
याहुत्वा चैव गायत्र्या तद्विष्णोः होमयेत् ।
विश्वतश्चुरितुक्त्वा वेदातोर्होमयेत्तथा ॥
ॐ भूरगये स्वाहा । ॐ रुमाय स्वाहा । ॐ
प्रजापतये स्वाहा । ॐ अन्तरीक्षाय स्वाहा ।
ॐ द्यौः स्वाहा । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा । ॐ
पृथिव्यै स्वाहा । ॐ महाराजाय स्वाहा ।
ॐ सोमं राजानमिति जुहुयात् । ॐ लोक-
पालेभ्यः स्वाहा । स्वस्वमन्त्रैर्जुहुयाद्यज्ञेभ्यश्च ।
एवं हुत्वा चरोभिर्गं दद्यात् दशदिशां बलिम् ।
ततः पलाशसमिधा हुतेदद्योत्तरं घृतम् ॥
आप्यन्तु जुहुयात् पञ्चादेभिर्मन्त्रैर्होतृत्तमः ।
ततः पुरुषसूक्तं च मन्त्रैराप्यन्तु होमयेत् ॥
इरावतीति जुहुयात् तिलान् धृतपरिभृतान् ।
हुत्वा च ब्रह्मविष्णोशैवानामनुयायिनम् ॥
यज्ञागामाहुतीहुत्वा लोकेष्टानामथो पुनः ।
पर्वतानां नदीनाञ्च समुद्राणां तथैव च ॥
हुत्वा याहुतिभिर्दद्यात् शुभा पूर्णाहुतिचयम् ।
वैषड्मन्त्रेण मन्त्रेण वैष्णवेण सुरोत्तम ॥
पञ्चगव्यञ्च संप्राश्य ह्यादाचार्यं दक्षिणाम् ।
तिलपात्रं हेमयुक्तं सवस्त्रं गामलकृतम् ।
प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्युच्छेदेवतं नरः ॥१॥
आरामं कारयेद्यस्तु मन्त्रेण च चिरं वसेत् ।
मठप्रदानात् खलोर्कं प्राप्नोति पुरुषः सदा ॥

सेतुप्रदानादिकस्य लोकमाप्नोति मानवः ।
प्रपादानादारणञ्च लोकमाप्नोत्यसंशयम् ॥
संक्रमाणां तु यः कर्ता दुर्गतिं तरते नरः ।
स्वर्गलोके च निवसेत् इष्टकासेतुकृतया ॥
गोमार्गस्य तथा कर्ता गोलोके क्रीडते चिरम् ।
नियमव्रतकृत्याति विष्णुलोकं नरोत्तमः ॥
कञ्जकृतं स्वर्गमाप्नोति सर्वपापविवर्जितः ।
अनेन विधिना मर्त्याः संपूर्णं फलमाप्नुयान् ॥१॥
इयं प्रतिष्ठा सामान्या सर्वसाधारणान्तः ।
कर्त्तव्या देशिकेभ्यस्तु प्रतिष्ठा यत्र विद्यते ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्तः समुदायविधिस्तव ।
सर्वेषामेव वर्णाणां सर्वकामफलप्रदः ॥
सर्वेषु केषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना यथैः ।
फलार्थिभिरुपनिष्ठं यस्मात्प्रियं लभ्यते ॥”

इति ह्यश्रीर्षे समुदायप्रतिष्ठापटलः ॥ १॥

ब्राह्मण्यं वैदिकेन स्वयस्योक्तविधिनेति यावत् ।
शिलेति उदूखलोपलक्षणम् । कांस्यं अग्निप्रण-
यनार्थम् । कांस्येन अग्निप्रणयनमाह । यज्ञा-
संयज्ञे ।

“शुभं पावनं कांस्यं स्यात्तन्नामिं प्रणयेद्-
बुधः ॥

तस्याभावे सरावेण नवेनाभिमुखञ्च तम् ।
सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोर्ध्वनिशिरोमुखः ।
विश्वरूपो महानभिः प्रणोतः सर्वकर्मसु ॥”
एवञ्चाग्निप्रणयनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाठो
युक्तः । प्रणोत इति मन्त्रलिङ्गात् । अन्यथा
स्थापनानन्तरं एतद्विधानं यथं स्यात् ॥ १॥
अत्र च पाकाङ्गत्वात् साहसनामानमभिमाह
यज्ञासंयज्ञः ।

“प्रायश्चित्ते विभुष्येव पाकयज्ञे तु साहसः ।
पूर्णाहुत्यां स्त्रुडो नाम शान्तिके वरदक्षया ।
आहुय चैव होतव्यं यत्र यो विहितोऽनलः ॥”
प्रायश्चित्ते होमकर्मवैगुण्यसमाधानार्थं प्राय-
श्चित्तात्मकमहायाहुतिहोमादौ । तथा च
हृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“यत्र वाहुतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
चतस्रस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ॥
अपि वाहान्तमित्येषा प्राजापत्यापि वाहुतिः ।
होतव्या चिर्विकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः
स्मृतः ॥”

अत्र चिर्विकल्प इत्यभिधानात् सामगानां भव-
देवभट्टोक्तशाखायनहोमो नियामात्मिकः ।
अत्रासुक्तासे इहागच्छागच्छ इत्युक्तं यवा-
भावे श्रीत्यादिभिरपि होमः ।

“हविष्येषु यवा सुखाक्षदनु व्रीहयः स्मृताः ।
माषकोदवगौरादीन् सर्वाभावे विवर्जयेत् ॥
यथोक्तवस्त्रसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा व्रीह्यामिव शालयः ॥”
इति हृन्दोगपरिशिष्टात् ॥

तत्र गोभिलेन अथ हविर्निष्पेति व्रीह्यीन्
यवान् वा कांस्ये चरस्याह्यां वा असुष्टे वा
जुष्टं निर्वपामीति देवतानामीष्टः । सङ्गद-

यजुषा द्विस्तृण्यीमित्यनेन निर्वापक्रमाभिधानात्
सामगेन तस्मात् कर्त्तव्यम् । अत्र च विष्णवे
त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यनेन यजुषा चरं इत्यभि-
धानात् हवनीयनिर्वापस्यादिसन्नियन्तिः
कर्त्तव्या । तत्र हृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“देवतासंख्या यज्ञ निर्वपाञ्च पृथक् पृथक् ।
तूष्णीं द्विरेव यज्ञीयाहोमश्चापि पृथक् पृथक् ॥”
अत्र देवतासंख्या पृथक् पृथक् निर्वपाः ।
अनुनिर्वापस्तन्त्रेणैव । होमोऽपि पृथक् पृथ-
गेवेति । आलस्यादिपुरुषदोषेण यज्ञीतसङ्-
लेनापि मन्त्रेण निर्वापादिकं समाचरन्ति
याज्ञिकाः ।

“घाते न्यूनं तथा षष्ठे सामाख्ये मान्तिके
तथा ।

यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः ॥”
इत्युक्तेः । मान्तिके मन्त्रमाध्ये अवघातादौ न्यूनं
मन्त्राणामन्त्रपाठाभावे मन्त्राः प्रयोक्तव्याः ।
कपिलाया अभावे अन्यधेनोरपि घृतेन सप्रणव-
तद्विष्णोरित्यनेनाभिघातं दूर्वां दक्षिणावर्त्तेन
संमिश्रयेत् । दूर्वां च प्रादेशप्रमाणा द्वाङ्गु-
लिस्तारा ग्राह्या ।

“इभ्रजातीयमिभ्राह्मप्रमाणं मेत्तयं भवेत् ।
दृप्तं वार्त्तञ्च पृथग्यमवदानक्रियात्मकम् ॥
एषेव दूर्वां यस्तत्र विशेषस्तमहं बुवे ।
दूर्वां द्वाङ्गुलपृथग्या तुरीयोनञ्च मेत्तयम् ॥”

इति हृन्दोगपरिशिष्टात् ॥

इभ्राह्मप्रमाणं प्रादेशमात्रम् । प्रादेशइयमिभ्रस्य
प्रमाणं परिकीर्तितम् । इति हृन्दोगपरि-
शिष्टोक्तेः । अथेत्यनेन स्वयस्योक्तशेषकर्मसमा-
पनानन्तरं प्रकृतहोमः । अत्र बहुदेवताक-
चरहोमादुपघातहोमः ।

“चरो तु बहुदेवतो होमः स्यादुपघातवत् ॥”
इति हृन्दोगपरिशिष्टधृतवचनात् ॥

उपघातलक्षणमाह यज्ञासंयज्ञः ।
“पाणिना मेत्तयेनाथ सुवर्णेव तु यद्विः ।
हूयते चानुपस्त्रीयं उपघातः स उच्यते ॥
यद्युपघातं जुहुयाच्चरावाच्यं समापयेत् ।
मेत्तयेन तु होतयं नाप्यभागी न स्वष्टिस्तु ॥”
अनुपस्त्रीयं इत्यनेन सुनि यच्चतुरावर्त्तं पञ्चा-
वर्त्तं वा घृतोपस्तरगादिकं तदत्र नास्ति तेन
मेत्तयादिना सङ्गत् यज्ञीत्वा होतयम् ॥ १॥
प्रकृतहोमात् प्राक् बहुपूजनमाह मार्कण्डेय-
पुराणम् ।

“पूजयञ्च ततो वद्धिं दद्याच्छायाहुतीः क्रमात् ॥”
तत इति वद्धिर्नामकरण्यानानन्तरम् ।
होमाहुताने स्मृतिः ।

“मन्त्रोद्धारपूर्वञ्च स्वाहास्त्रेण विचक्षणः ।
स्वाहावसाने जुहुयाद्दद्यान् वै मन्त्रदेवताम् ॥”
ततस्तद्विष्णोरिति मन्त्रेण चरत्वा होमयेत् । एवं
याहुत्वा प्रलेकं भूरित्यादिना । गायत्र्या
सावित्र्या । तद्विष्णोः तद्विष्णोः विषयवो
जायवांस इत्यादिना । विश्वत इति विश्वत-

अशुभत विचरतोसखं इत्यादिना । वेदाद्यैः
 अग्निमीषे इत्यादिना । इषेत्वीर्ष्या इत्यादिना ।
 अथ आयाहि इत्यादिना । शमो देवीरिवादिना
 नतुभिः । भूरस्ये इत्याद्येभिः । ततः सोमं
 राजानमित्यादिना । ततो लोकपालेभ्य इत्या-
 दिना स्वस्वमन्त्रेस्तदेहोक्तदशदिकपालमन्त्रे ।
 वन सामगानां इन्द्रस्य चातारमित्यादिना ।
 अग्नेश्च अग्निं दूतं उणीमहे इत्यादिना । यमस्य
 नाके सुपर्णमित्यादिना । निश्वेतेर्वेत्यादि निश्वे-
 तोनां इत्यादिना । वरुणस्य छत्रवती भुवनाना-
 मित्यादिना । वायोः वात आवातु मेघजं इत्या-
 दिना । सोमस्य सोमं राजानमित्यादिना ।
 ईशानस्य अभिता शूरणो तुम इत्यादिना ।
 ब्रह्मणो ब्रह्मयज्ञानं प्रथममित्यादिना । अन-
 न्तस्य चर्षणीधनमित्यादिना । तथा च गोभि-
 लीयकर्मप्रदीपे ।
 “चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रस्य परिकीर्तितः ।
 अग्निं दूतं उणीमहे वज्रं मन्त्रो यमस्य वै ॥
 नाके सुपर्णसुपयन् वेत्यादिर्निश्वेतेक्षया ।
 छत्रवतीनि वरुणस्य वात आवातु मेघजम् ॥
 न्नयोर्मन्त्रः समुद्दिष्टः सोमं राजानमित्यादिना ।
 सोमस्य मन्त्रः कथितस्त्वभित्वेऽतोऽप्य उच्यते ॥”
 ईशो ईशानस्य ।
 “ब्रह्मयज्ञज्ञानं प्रथमं ब्रह्मणः परिकीर्तितः ।
 चर्षणीधनमिति च सर्पस्य समुदाहृतः ॥”
 यज्ञेभ्यः नवयज्ञेभ्यः स्वस्वमन्त्रेः सर्ववेदसाधा-
 रणैः । सूर्यस्याक्रुणितेत्यादिना । सोमस्याप्याये-
 त्यादिना । मङ्गलस्यापिस्वहा इत्यादिना । बुध-
 स्यामि विवस्वदित्यादिना । बृहस्पतेर्बृहस्पते
 परिदीयेत्यादिना । शुक्रस्य शुक्रन्तेऽन्यदयजतन्म
 इत्यादिना । शनैश्चरस्य शमो देवीरिवादिना ।
 राहोः कयानाश्चरेत्यादिना । केतोः केतुं कणव-
 न्नित्यादिना । तथा च मत्स्यपुराणम् ।
 “आक्रुणितेति सूर्याय होमः कार्थी विज्ञानता ।
 आप्यायस्वेति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात् पुनः ॥
 अग्निर्ह्र्वा दिवो मन्त्रमिति भौमाय कौर्षीयेत् ।
 अग्ने विवस्वदुधम इति सोमसुसाय च ।
 बृहस्पते परिदीया रथेनेति गुरोर्मनः ।
 शुक्रन्तेऽन्यदिति च शुक्रस्यापि निगद्यते ॥
 शनैश्चरायेति पुनः शमो देवीति होमयेत् ।
 कयानाश्च आशुव दूतो राहोर्दाहृतः ।
 केतुं कर्षीमिति कुर्वात् केतूनामुपशान्तये ॥”
 एवं चरुहोमं समाप्य चरुशेषेण प्राच्यादि-
 दिग्भ्यः पायसवलिं दद्यात् । तदयथा । एष
 पायसवलिः ॐ प्राथे दिशे नमः इत्यादिना ।
 दक्षिणायै दिशे स्वाहा इति श्रुतिप्रशान्तम् । हरि-
 हरपङ्क्तिरथप्रदीपाभ्यां स्वाहान्तेन वलिदान-
 सुक्तम् । वस्तुतस्तु वलिप्रकरण एव प्राच्यर्हा-
 वात्तोभ्योऽहरहर्भ्योऽथ प्रयोग इति गोभिलसूत्रे
 ख्यालिङ्गनिर्हृयात् दिशां देवतात्वं वली प्रती-
 यते । अत्र त्वचातीतपाठान् श्रुत्युक्तहोमीये
 दक्षिणायै इत्यादौ ॐ अवाथे दिशे नम

इति वली प्रयुज्यते । एभिर्मन्त्रैस्तद्विधोः परमं
 पदं इत्यादियावन्मन्त्रैः । आच्यन्विति तुग्रह्मन्त्र
 समिद्धोमे तेषां आचर्यनान मन्त्राकाङ्क्षायां प्राच-
 मिकस्त्रेण तद्विष्णोरित्यस्य परिग्रहः । ततस्त-
 द्विष्णोरिति मन्त्रेण स्वाहान्तेन घृताक्तपलाश-
 समिद्धिरथोत्तरशतं जुहुयात् । पूर्वोक्तमन्त्रैः
 पूर्वोक्तदेवताभ्यः सुवेणान्याहुतीर्जुहुयात् ।
 पुरुषसूक्तस्तपदेदीक्ताः । तत्र सामगानाम् । ॐ
 इदं विष्णुरिति । प्रेक्षकस्य विष्णोरिति । प्राकाश-
 स्यनेव ब्रवाण इति । महच्छशीर्षेति । त्रिपा-
 दूर्ध्व इति । पुरुष एवेदमिति । एतावानस्य
 इति । ततो विराडिति । कयान इत्यादि पुरुष-
 सूक्तम् । तथा च सामिधीनो श्रुतिः । इदं
 विष्णुः प्रेक्षकस्य विष्णोः प्राकाशस्यनेव
 ब्रवाणः इति वाराहमन्थं पुरुषव्रते चेपा
 वेष्णोनाममन्त्रेणां प्रयुञ्जन् विष्णुः प्रीणाति
 इति प्राकाशस्यनेव ब्रवाण इति वाराहमन्थ-
 मित्यनेन एको मन्त्रः प्रकाशितः । पुरुष इत्य-
 नेन पुरुषपदयुक्तपञ्चमन्त्राः । व्रते इत्यनेन कयान-
 स्त्रिच इत्येको मन्त्रः । सामगो जुहुयात् ।
 यजुर्चर्षी तु तत्र पश्चिद्वाभिः महच्छशीर्षादि
 ऋग्भिः षोडशाहुतीर्जुहुयात् । इरावतीति
 तिनान् घृताक्तान् मन्त्रजुहुयात् । एवं ब्रह्माद्-
 यायिभ्यः स्वाहा विष्णुशुश्रायिभ्यः स्वाहा
 ईशानानुयायिभ्यः स्वाहा । एवं पूर्वोक्तनव-
 यज्ञमन्त्रैः पूर्वोक्तेऽदिकपालमन्त्रेषु जुहुयात् ।
 एवं पञ्चनेभ्यः स्वाहा नभोभ्यः स्वाहा नदेभ्यः
 स्वाहा समुद्रेभ्यः स्वाहा भूः स्वाहा भुवः
 स्वाहा इति जुहुयात् । ततः परिभाषामिदं
 स्वशाखोक्तमहायाजुर्मिहोमं प्रायश्चित्तहोमस्य
 क्रत्वा मन्त्रा तद्विष्णोरिति मन्त्रेण वीषडम्बेन
 पुणाहुतिव्ययद्वयाय जुहुयादिति विशेषोपा-
 दानान् नाच स्वशाखोक्तपुणहोमः । ततः
 पञ्चगव्यं चरुशेषं पायसं ब्राह्म वा हेमयुक्तं
 सवस्त्रं तिलपात्रं अलङ्कृतं गात्र दक्षिणा-
 माचाप्याय दद्यात् । आचार्योपदेशः ।
 “उदाहरति वेदाध्यायं यजुर्विदाः स्मृतीरिति ।
 श्रुतिस्मृतिसमापन्नमाचार्यं तं विदुर्ध्याः ॥”
 इति ऋद्धोमपरिशिष्टान् ।
 कर्म्मपदेष्टुणाचार्यत्वेन आचार्योपदे स्व होल-
 पक्षे ब्रह्मपरं अन्वहोत्पक्षे ब्रह्महोत्पदपरम् ।
 स्वयं ब्रह्महोत्पक्षेकरगपक्षे पुस्तकधारक-
 परम् ।
 “ब्रह्मणे दक्षिणा देया यच्च या परिकीर्तिता ।
 कर्म्मन्तेऽनुश्रमानायां पुणापात्रादिका भवेत् ॥
 विदधाद्द्वौजमन्त्रोदक्षिणाहरो भवेत् ।
 स्वयंशुभयं कुर्यादन्वसे प्रतिपादयेत् ॥”
 इति ऋद्धोमपरिशिष्टेकवाक्यत्वान् ॥
 एवं ब्रह्मविधिना अग्निस्थापनादि प्रीयतां भग-
 वान् विष्णोरित्यन्तकर्ममस्कृतगोपथादिदान-
 नियमव्रतक्रुद्धादिकरुणान्यतरुपा भेमुदाय-
 प्रतिष्ठा कर्षेया । समुदायस्य प्रकृतगोपथादेः

पतिष्ठा समुदायप्रतिष्ठा । तथा च कपिलपञ्च-
 रात्रम् ।
 “प्रतिष्ठाशब्दसंसिद्धिः प्रतिपूर्वाच्च तिष्ठतेः ।
 ब्रह्मर्षत्वाभिपातानां संस्कारादौ प्रतेःस्थितिः ॥”
 तथा च गोपथादेरन्तकर्मसंस्कृतस्य प्रत्यक्षन-
 कत्वम् । अप्रतिष्ठन्त् विष्णुमन्त्रैः । एतद्-
 व्रतकर्मणा प्रीयतां भगवान् विष्णुरिति समा-
 पुयात् ॥ ॥ अथ व्रतप्रतिष्ठाप्रयोगः । तत्र
 एतन्नित्यक्रियः कथानां व्रतं समाप्य तत्तद्देवता-
 प्रीतिकामो यथाशक्ति दानादि दद्यात् ।
 “व्रते देवयज्ञोत्सर्गं कृपादीनीं प्रतिष्ठते ।
 दद्यात् षोडशदानानि दिव्यकृदानानि चेषु वा ॥”
 इति दानसागरधृतपञ्चम्यात् ॥
 ॐ तत् सद्दित्युच्यते ॐ अद्वैत्याति अमुक-
 गोत्रोऽमुकदेवशर्मा तत्तद्ब्रतपञ्चपात्रिकामः
 एतेतत् अमुकव्रतप्रतिष्ठासहं करिष्ये । स्त्री
 नेद्वैतकारिणी तदा अमुकगोत्रासुतो देवी-
 त्यादूर्ध्व इति मङ्गल्यं जुगोत । ततो घटं संस्थाप्य
 पञ्च देवान् संपुष्य गौयादिदोऽङ्गासाहकाः
 संपुष्याः । पुरुषश्चेत्तदा नास्तीत्याहं जुगोत ।
 तत्र उत्तराभिमुखं ब्राह्मणसुपेक्ष्य तन्मूर्ध्नि
 आसनमापीय प्राङ्मुखो यजमानः ॐ साभु
 भवानास्ती इति क्तवाङ्मणिवदेत् । ॐ साध्वच-
 माम इति प्रतिवचनम् । ॐ अक्षयिण्यामो
 भवन्तं इति पुनरुक्तं ॐ अक्षयिति प्रतिवचनम् ।
 ततो वक्षालह्वारगन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्यो दक्षिणं
 आत्तु घृत्वा ॐ अद्य त्यादि अमुकगोत्रममुक-
 देवशर्मागमस्यैतं कृते तदमुकव्रतप्रतिष्ठाकर्मणि
 होमादिकर्मकरणाय भवन्तमहं हृष्ये । ॐ
 उतोऽस्मीति प्रतिवचनम् । ॐ यथाविहितं
 व्रतकर्म कृतम् । ॐ यथाज्ञानं करवाणि इति
 प्रतिवचनम् । ततो वेदीं पञ्चमहाभ्युष्य पूर्व
 पश्च घटान् घटमेकं वा संस्थाप्य प्रथमलिखित-
 क्रमेण भूतशुद्धादिगोत्रादिपुर्वा विधाय तत्तद्-
 देवता क्रमेण पूजयेत् । ततो होता स्वयंश्रीक्त-
 विधिनार्थं संस्थाप्य ब्रह्मस्थापनानन्तरं चत-
 यपणं जुगोत । अन्वयं सर्वं प्रतिष्ठापद्धमो
 ज्ञेयम् ॥ अथ व्रतप्रयोगः । अस्मिन्नाचमं कृत्वा
 हृष्येः सोम इति पठित्वा मङ्गल्यं जुगोत । अद्वै-
 त्यादि अमुककामोऽमुकव्रतमहं करिष्ये । व्रता
 दृष्टौ आहुतिं संस्थाप्य अन्वयं इति च ।
 उदङ्मुखो भूत्वा एतत् जुगोत । ॐ यः
 त्विषी नम इति मन्त्रिणं मार्जयेत् । ॐ न
 इत्यभ्युचयेत् । वामहस्तेन मन्त्रिणं गृहीत्वा
 जुगोत प्रणवपूर्वकं चतुर्थ्यन्तदेवतानाम
 लिखितं । हस्तप्रमाणं मन्त्रिणं चतुरस्रं मित-
 तन्मन्त्रोपायं मन्त्रं विनश्यद्दुर्गायैकं हरिदा-
 नूर्गणं तद्विहिततन्त्रप्रमाणान्मन्त्रोपसक्तानि
 अष्टदशानि मिततन्त्राण्युक्तं पञ्चमूले केशवाय
 कुसुम्भकर्मण पञ्चमन्त्रोर्विष्वादिपञ्चमूर्गणं पौंठ-
 गात्रादि दग्धपुजाकर्मण कृत्वा घटं संस्थाप्य
 सामान्यायं कृत्वा तदुदकेनास्नानं पूजोपकरण-

चाभ्युक्त गच्छिशादीन् नवग्रहाणां चैव पूजयेत् ।
 ततो व्रतदेवताः पूजयेत् । इति व्रततन्त्रम् ॥३॥
 अथ व्रतलक्षणम् । दीर्घकालागुपालनीयसङ्कल्पो
 व्रतमिति नारायणोपाध्यायानां स्मरणः ।
 स्वकर्णविविधो नियतः सङ्कल्पो व्रतमिति
 श्रीदत्तहरिनाथवर्द्धमानप्रभृतयः ॥ सङ्कल्पश्च
 भावे मयेतत् कर्तव्यमेव निधिं न कर्तव्यमिति
 ज्ञानविशेषः । अतएव सङ्कल्पः कर्ममानस-
 मित्याभिधानिकाः । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तवराह-
 पुराणवचनेनैकादश्यापवासस्य व्रतत्वाभिधानात् ।
 “एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
 उपवासिन चैकेन पादक्षणा उदाहृतः ॥”
 इत्यादिवाश्रवणकाण्डेऽपि एकभक्तगतायाचित-
 मोक्षनोपवासादिषु पादक्षणादिवाभिधानाच्च
 न सङ्कल्पो व्रतम् । किन्तु सङ्कल्पविधयस्तत्त-
 कर्मैव व्रतमिति । अतएव व्रतानां सङ्कल्पसम्भव-
 त्वमाह मनुः ।
 “सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।
 व्रता नियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥”
 अनेन कर्मणा इदमिदं फलं साध्यत इत्येवं
 विषया बुद्धिः सङ्कल्पस्तदन्तरिमिदसाधनतया
 अवगते तस्मिन् इच्छा जायते ततस्तदर्थं प्रयत्नं
 कुर्वीत इत्येवं यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रता
 नियमरूपा धर्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः ।
 सर्वे इत्यनेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव
 जायन्ते इति कुल्लोकभङ्गः ॥ ३ ॥ सङ्कल्पमाह
 वराहपुराणम् ।
 “प्रातः सङ्कल्पयेद्विष्णुपुत्रोपवासव्रतादिकम् ।
 नापरारहं न मध्याह्ने पित्राकालौ हि तौ
 स्मृतौ ॥”
 सङ्कल्प व्रतस्थारम्भ इत्युक्तं राघवधृतो विष्णुः ।
 “व्रतयज्ञविवाहेषु आह्वे होमेऽर्चने जपे ।
 आरम्भे स्नाने च न स्यादन्तरम्भे तु स्नानकम् ॥
 आरम्भो वरुणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोः ।
 नाग्नीश्राद्धं विवाहादौ आह्वे प्राकपरिष्किया ।
 निमग्नगन्तु वा आह्वे आरम्भः स्यादिति
 स्मृतिः ॥”
 प्राकपरिष्कियेति साग्नेर्देशश्राद्धविषयम् । तत्रैव
 तस्यामुत्तरद्वयविधानेन तदग्निप्राकस्यावाधा-
 रणत्वात् ॥३॥ सङ्कल्पविधानतु संवत्सरप्रदीपे ।
 “प्रातःसन्ध्याततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत् ॥”
 श्रान्तिपञ्चमि ।
 “गृहीत्वौजस्रं पात्रं वारिपूर्णमुदकसुखः ।
 उपवासतु गृहीयाद्यज्ञा सङ्कल्पयेद्बुधः ॥
 देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति ।
 अन्यथा तु वृथा मर्त्याः क्षिप्रान्ति सख्य-
 बुद्धयः ॥”
 यद्वेति पक्षान्तरम् । तेन तान्त्रपात्राभावे
 सङ्कल्पमात्रं करणीयम् ॥ ३ ॥ गृहीतव्रताकरणं
 दोषमाह ऋगणेशः ।
 “पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काममोहितः ।
 जीवन् भवति चाण्डालो न्यतः आ चैव जायते ॥

द्वादशीव्रतमादाय व्रतभङ्गं करोति यः ।
 द्वादश्याब्दं व्रतं चीर्णं निष्कलं तस्य जायते ॥”
 इति नारदीयवचनात् द्वादश्यां विश्वोऽपि ॥३॥
 प्रायश्चित्तमाह पद्मपुराणम् ।
 “लोभात्कोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा
 भवेत् ।
 उपवासत्रयं कुर्यात् कुर्याद्वा केशस्तुच्छनम् ।
 प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रतो भवेत् ॥”
 वाश्रवणः सप्तचये तेन सुच्छनश्च कर्तव्यमिति
 प्रायश्चित्तविवेकः ॥ प्रमादादस्य सकृत्कृतत्वे
 प्रतिपद्यते देवतः ।
 “सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।
 अत्रनानानि कथ्यन्ते सहस्रेतानि शास्त्रतः ॥”
 इत्येकादशीतन्त्रम् ॥३॥
 पुण्यजनकव्रतानि यथा । वैशाखस्य शुक्लतृती-
 यायां अक्षयतृतीयाव्रतम् १ तस्य शुक्ला द्वादशी
 पिपीतकी २ तच्चतुर्दशी वृषिंश्चतुर्दशी ३
 तस्य कृष्णाष्टमी जितोचनाष्टमी ४ तस्य कृष्ण-
 चतुर्दशी सावित्री ५ ज्येष्ठशुक्लतृतीया रम्भा-
 तृतीया ६ तस्य शुक्ला चतुर्थी उमाचतुर्थी ७
 तस्य शुक्ला षष्ठी अरययषष्ठी ८ तच्चतुर्दशी
 चम्यकचतुर्दशी ९ आषाढी शुक्लादश्या शयने-
 कादशी १० आश्वीनी कृष्णाष्टमी श्रीकृष्णजन्मा-
 ष्टमी ११ भाद्रशुक्ला चतुर्थी शिवा चतुर्थी १२
 तस्य शुक्ला षष्ठी चंपेता षष्ठी १३ तस्य शुक्ला
 सप्तमी लज्जिता सप्तमी तत्र कुकुटीव्रतम् १४
 तस्य शुक्लाष्टमी दूर्वाष्टमी १५ राधाष्टमी च
 १६ तस्य शुक्ला नवमी तालनवमी १७ तस्य
 शुक्लादश्या पार्श्वपरिवर्तनव्रतम् १८ तस्य
 शुक्ला द्वादशी अरुणद्वादशी १९ तस्य शुक्ला
 चतुर्दशी अनन्तचतुर्दशी २० तस्य कृष्णा
 चतुर्थी गणेशचतुर्थी २१ आश्विनशुक्लाष्टमी
 महाष्टमी २२ कार्तिकशुक्ला नवमी दुर्गानवमी
 २३ तस्य शुक्लादश्या उत्थानेकादशी २४ तस्य
 शुक्ला चतुर्दशी पाषाणचतुर्दशी २५ तन्मासी-
 येकादश्यादिपक्षतिथ्यात्मकं वक्रपक्षकम् २६
 वृश्चिकसंक्रान्त्यां सर्वज्याव्रतम् २७ कार्ति-
 केयव्रतम् २८ अग्रहायणस्य शुक्ला षष्ठी गृह-
 षष्ठी २९ तस्य शुक्ला सप्तमी मित्रसप्तमी ३०
 तस्य शुक्ला द्वादशी अरुणद्वादशी ३१ माघ-
 शुक्ला चतुर्थी वरदा चतुर्थी ३२ तस्य शुक्ल-
 पञ्चम्यां श्रीपञ्चमीव्रतं षड्वर्षनिष्पाद्यम् ३३
 तस्य शुक्ला षष्ठी शीतला षष्ठी ३४ तस्य शुक्ला
 सप्तमी आरोग्यसप्तमी ३५ तस्य शुक्लादश्या
 भीमेकादशी ३६ तद्वादशी वराहद्वादशी ३७
 तस्य कृष्णा चतुर्दशी शिवरात्रिः ३८ फाल्-
 गुणशुक्ला द्वादशी गोविन्दद्वादशी ३९ चैत्र-
 कृष्णा षष्ठी स्कन्दषष्ठी ४० चैत्रशुक्लाष्टमी
 अशोकाष्टमी ४१ तस्य शुक्ला नवमी श्रीराम-
 नवमी ४२ तस्य शुक्ला त्रयोदशी मदनत्रयो-
 दशी ४३ । इति स्मृतिः ॥ ३ ॥ अयाचितव्रतं
 वक्तव्यं उमासाक्षरव्रतं शङ्करनारायणव्रतं

देवीपुराणि कृष्णाष्टमीव्रतनामाध्याये सम्भा-
 र्जनमाहात्म्याध्याये च द्रष्टव्यम् ॥३॥ तिथ्यादि-
 व्रतं गारुडे ११६ अध्याये अगस्त्यार्व्यव्रतं
 गारुडे ११९ अध्याये चातुर्मास्यव्रतानि गारुडे
 १२१ अध्याये भौमपञ्चकादिव्रतं गारुडे १२३
 अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ कार्तिकज्ञानव्रतं
 कार्तिकव्रतं कार्तिकप्रदीपदानव्रतञ्च पाशोत्तर-
 खण्डे १४० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ प्रतिपत्कल्प
 व्रतव्रतम् । द्वितीयाकल्पे पुष्यद्वितीयाव्रतं पल-
 द्वितीयाव्रतञ्च । तृतीयाकल्पे गौरीव्रतम् ।
 चतुर्थीकल्पे गणेशचतुर्थी । पञ्चमीकल्पे भाद्र-
 शुक्ला पञ्चमी नागपञ्चमी । षष्ठीकल्पे भाद्र-
 शुक्ला षष्ठी गुह्यषष्ठी । सप्तमीकल्पे माघशुक्ल-
 सप्तमी रथसप्तमी । शुक्लपक्षे रविवारे सप्तम्यां
 रोहिणीनक्षत्रयोगे विजयासप्तमी । रविवारे
 संक्रान्तौ आदित्यहृदयव्रतम् । शुक्लपक्षीय-
 सप्तम्यां पञ्चतारकनक्षत्रयोगे जया सप्तमी ।
 माघशुक्लसप्तमी जयन्ती । भाद्रशुक्लसप्तमी
 अपराजिता सप्तमी । शुक्लपक्षे सप्तम्यां रवि-
 संक्रमणं महाजया सप्तमी । मार्गशीर्षस्य
 शुक्ला सप्तमी नन्दा सप्तमी । शुक्लसप्तम्यां हृत्-
 नक्षत्रयोगे भद्रासप्तमीव्रतम् । फाल्गुणस्य शुक्ला
 सप्तमी कामदा सप्तमी । पापनाशिनी सप्तमी-
 व्रतम् । भाद्रपदव्रतम् । सर्वव्यापिसप्तमीव्रतम् ।
 मार्गशुक्लसप्तमीव्रतम् । भाद्रशुक्लसप्तमी नत-
 सप्तमी । अरुणशुक्लसप्तमी अश्विजसप्तमी ।
 मार्गशीर्षस्य सितसप्तम्यां हस्तानक्षत्रयोगे
 जितयप्रदाव्रतम् । इति भविष्यपुराणम् ॥ ३ ॥
 उत्तरायणे शुक्लपक्षे बुधवारे अष्टमी बुधाष्टमी ।
 अमावस्याव्रतम् । वैशाखोपूर्णिमा मिष्टपूर्णिमा ।
 मेघसंक्रान्तौ मधुसंक्रान्तिः । जलसंक्रान्तिः ।
 फलसंक्रान्तिः । अन्नसंक्रान्तिः । दधिसंक्रान्ति-
 व्रतञ्च ॥ ३ ॥ अथ व्रतविधिः । तत्र व्रतधर्माः ।
 तत्र विष्णुहारीतौ ।
 “दिनान्तं नखरोमादौ न प्रवाप्य ज्ञानमाचरेत् ।
 भस्मगोमयहृदयैरपञ्चगव्यादिकल्पितम् ॥
 मलापकर्षणं कार्यं वाचाश्रीचामसिद्धये ।
 दन्तधावनपूर्वञ्च पञ्चगव्येन संयुतम् ।
 व्रतं निशासुखे ग्राह्यं वहिस्तारकदर्शने ॥”
 तेन प्रायश्चित्तव्रतारम्भे पूर्वदिने पञ्चगव्यां
 प्राश्य दन्तधावनं कृत्वा सायं समये व्रतसङ्कल्पः
 कर्तव्यः । वाश्रवणः । अश्विनकृष्णशुक्लान् वापयेत्सि-
 क्षोमशिखावर्जम् । केशधारणं च्छायां द्विगुण-
 व्रतमाह हारीतः ।
 “राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
 केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 केशानां धारणार्थं तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
 द्विगुणो तु व्रते चीर्णं दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥” ३ ॥
 स्थियाः केशवपनं न काव्यमित्याह बौधायनः ।
 कृच्छ्रे त्रिसवनमुदकोपस्थानमधःशयनमेकवासता
 केशशुश्रूणखरोमवापनं एतदेव स्थियाः केश-
 वपनवर्णम् । पञ्चगव्यव्रतप्राशनयोस्त्रिकल्पः ।

व्रतं

तथा श्रद्धासिद्धौ ।
 “वायु केशनखान् पूर्वं व्रतं प्रायश्चित्तं वदन्निशि ।
 प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ॥
 प्रायश्चित्तमुपासीत वाग्यतस्त्रिसवनं संप्रेत् ॥
 एकवासाईवासा वा कषाशी स्याद्विषयः ॥
 खानी वीरासनी मौनी मौञ्जी दृक्कमखलुम् ।
 भेषज्याभिकार्यं च कुशाब्जैर्जुयाद्दृष्टम् ॥”
 प्रत्येकं नियतं कालमिति व्रतसंख्या सकल्प-
 वाक् उल्लेखनीया इत्यर्थः । वीरासनी भित्ति-
 त्वाग्निः । दृक्कमखलुं आर्धत्वात् मनुष्यो
 लोपेन तेनैतद्व्यक्त इत्यर्थः । कुशाब्जैर्देवा
 देवदेवनमित्यादिमन्त्रैः । मनुः ।
 “महावाङ्मतिभिर्होमः कर्षवाः स्वयमन्व-
 हम् ।
 अहिंसासत्वमक्रोधमार्जवञ्च समाचरेत् ।
 त्रिरङ्गस्त्रिर्निश्यायश्च सवासा जलमाविशेत् ॥”
 त्रिरङ्गस्त्रिर्निश्यायश्च इति षट्कालविषयमिदम् ।
 पिपीलिकामध्यचान्द्रायणादिप्रलम्बवर्णं फला-
 तिश्रयाथं बहुषु त्रिसवनविधानान् । तथा ।
 “स्त्रीभूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषित कर्त्तव्यम् ।
 ५. ज्ञानासनाभ्यां विहरेदशतोऽधःशयो भवेत् ॥
 ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजासकः ।
 सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ॥
 सर्वेषु च व्रतेष्वेव प्रायश्चित्तार्थमाहृतः ॥”
 ब्रह्मचारी मेधुनवर्णं व्रतीः कृत्तोरपानहमात्या-
 ज्ञानगत्यादिवर्णम् । भूद्रिग सावित्रीजपस्थाने
 नारायणादिमन्त्रजपः कार्यः । अन्यद्वारा वा
 कारयितव्यः । एवमन्वत्रापि यथा वराह-
 पुराणम् ।
 “अमन्त्रस्य तु भूद्रस्य विधो मन्त्रेण गृह्यते ॥”
 आवालः ।
 “आरम्भे सर्वलक्षणां समाप्तौ च विशेषतः ।
 आभ्युत्थेव हि शालासौ जुहुयाद्वाङ्मतीः
 पृथक् ॥
 आहं कुर्याद्व्रतान्ति च गोहृदयदिदिनि-
 गाम् ।
 एते एही वसन् कुर्वन् ब्रह्मलोके महीयते ॥
 स्त्रीणां होमो न कर्षवाः पञ्चगव्यान्तथैव च ।
 भूद्राणां पापिनाश्चैव संवादे न च कारयेत् ॥
 संवादस्तु न कर्षवास्त्रिवर्गश्च कदाचन ।
 ब्राह्मणेनेव वक्तव्य उत्तमं प्राक्संशये ॥”
 आहमिति शुद्धार्थं आहं दर्शयत् । स्त्रीभि-
 र्हीमो न कर्षवाः पञ्चगव्यपानञ्च लक्षणां
 कर्षवा इति वही । प्रारम्भव्रतपीडया प्रा-
 संशये । अन्ये वर्गा न प्रवृत्ता ब्राह्मण एव
 प्रवृत्ताः । व्रतं मौनं पूर्वाह्निकं । तत्र विशेषमाह
 आपस्तम्बः । तत्र मौनमुक्तं वैविद्यश्रद्धेर्निभि-
 रन्ध्यासमिभिर्भुङ्क्षुतेर्देहेत्तान् सन्ध्यायान्त-
 मन्त्र एव यावद्वावदर्थं भाषते न मन्त्रलोपो
 भवतीति विज्ञायते । मन्त्रलोपो व्रतलोपः ।
 बालशुद्धिर्दभिरङ्गहीनमपि व्रतं कार्यमित्याह
 कचुविष्णुः ।

५६३
 व्रतं

“असंस्कृतो निवृत्तसाहो रोगी नवतिजीवकः ।
 यथाशक्ति प्रकुर्वीत व्रतं तेषु न लुप्यते ॥”
 अशक्तावन्वदारापि कार्यमिति उक्तञ्च ब्रह्म-
 पुराणम् ।
 “रोगी वृद्धस्तु पीगण्डः कुर्वन्त्यन्विव्रतं सदा ।
 चतुर्पादसराहूँमरुतं यावदेव हि ॥
 शिशोव्रतं प्रकुर्वीरन् गुरुसम्बन्धित्वात् ॥
 गुर्विणो बालवत्सा च रोगी इत्यपरायणः ॥
 एते नक्तपु शुक्लानि बाला मध्याह्न एक च ।
 व्रतस्यः प्राकरचार्यं कदाचिदुदकं पिबेत् ॥
 फलमूले तथा चीरं यक्षिष्टं तथा हविः ।
 व्रतमध्ये तु रोगाणां वैद्यप्रोक्तमथौषधम् ॥
 करोति च गुरोर्वाक्च व्रतस्यस्तत्तयादपि ।
 ब्राह्मणस्याभिलषितं साधयेद्विचारयम् ॥
 एतान्यथै व्रतस्थानामव्रतज्ञानि कुर्वन्ति ।
 व्रतेष्वेतेषु देवास्तान् व्रतस्यस्तु प्रपूजयेत् ॥”
 पीगण्डो बालः । इत्यपरायणः कुटुम्बो इत्या-
 र्जनपालनपरः सन्नित्यर्थः । बौधायनः ।
 “अथै तान्यव्रतज्ञानि आपो मूलं फलं पयः ।
 हविर्वाक्चकार्या च गुरोर्वचनमथौषधम् ॥
 हारोतयमौ ।
 “वल्लयश्चोपहारश्च हवींषि चरवस्तथा ।
 निर्विशङ्गेन भोक्तव्यं व्रतमस्य न लुप्यते ॥”
 वल्लयेश्चैवदेवदेवताभ्यो दत्तः । उपहारो
 नैवेद्यम् । चरः पाल्यगम्याणीपाकादि । अन्न
 चैव दत्तावशिष्टं भक्षणायमिति । देवलः ।
 “उपवासी विनश्येत् दिवास्वप्नाच्चमैथुनेः ।
 अत्यये जलपानेन नोपवासः प्रणश्यति ॥”
 श्रद्धाशातातपः ।
 “गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्यमात्यानुषेपनम् ।
 उपवासे न दृश्यान्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥”
 अलङ्कारवस्त्रादि उपवासेन हेतुना
 इत्यर्थः । तथा ।
 “स्त्रीणां सम्पुंश्यात् स्यात्तां ताभिः संकथना-
 दपि ।
 ब्रह्मचर्यं विप्रदत्तं न दारमङ्गमादपि ॥”
 संप्रत्यगान् संकथनात् इति अत्र सरागत्यं
 संशब्दस्यार्थः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥
 प्रायश्चित्तात्मकव्रतानि यथा । विष्णुमित्रः ।
 “त्र्यम्बकान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युद्यकारणम् ।
 प्रकाशे च रहस्ये च संशयेऽनुक्तकेऽस्मिन् ॥
 प्राजापत्यः सान्त्वनः शिशुलङ्कः पराककः ।
 अतिलङ्कः पराङ्कः सौम्यः त्र्यम्बकलङ्कः ॥
 महासान्त्वनः शुद्धे तमलङ्कस्तु पावनः ।
 जलोपवासत्र्यम्बस्तु ब्रह्मकुर्वेस्तु शोधकः ॥
 एते अस्ताः समक्षा वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।
 पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ॥
 कार्याञ्चान्द्रायणैर्निष्ठाः केषला वा विशुद्धये ।
 शिशुनान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा ॥
 यवमर्थं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाजति ।
 उपवासास्त्रिंशत्सु मानः पञ्चदशकम् ॥
 वृद्धहृदीदशाहादि कार्यं शुद्धिपसाधिनम् ।

व्रती

उपपातकयुक्तानामनादितेषु चैव हि ॥
 प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्धाद्येव च ।
 आतिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा मलद्वुद्धितानं तथा ।
 अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रमम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
 द्वादशवार्धिकादिभ्रतं प्रायश्चित्तविवेकादौ प्र-
 यम् ॥
 व्रतनिः, स्त्री, (प्र + तन विस्तारे + क्तिच् ।
 पृषोदरादित्वात् पश्य वः ।) विस्तारः । जता ।
 इत्यमरः । (यदा, कर्मदे । ८ । ४० । ६ ।
 “अपि दृक् पुराणवद्व्रततैरिव
 गुण्यतमोऽस्य दम्भय ॥”
 “व्रततैरिव यथा लताया गुण्यतं (गर्गात्) शाखां
 दृशति ।” इति तद्भाषि भाष्यम् ॥)
 व्रतती, स्त्री, (व्रतनि + पठ्से ङीत् ।) विस्तारः ।
 जता । इति भरतद्विरूपकोषः । (यथा,
 रघुः । १४ । १ ।
 “अपश्यतां द्वादशरथी जनस्यौ
 द्विहादिवोपघ्नतर्वीव्रतस्यौ ॥”)
 व्रतभिक्षा, स्त्री, (व्रते उपनयनकाले भिक्षा ।)
 उपनयनकालोभिक्षा । तस्या विधिर्यथा ।
 अथ भैक्ष्यश्चरति । अथ श्रद्धेस्तथ्यामादित्योप-
 स्थानमभिप्रदक्षिणञ्च श्रमति ।
 “प्रतिश्रीधनं दण्डसुपस्थाप च भास्करम् ।
 प्रदक्षिणं परीत्यासिं चरन् भैक्षं यथाविधि ॥”
 इति मनुवचनम् ॥
 भिक्षासम्बद्धं भैक्ष्यं तस्मिन् आचरति इत्यर्थः ।
 मातरमेवाप्ये ये चार्थं सुहृदो यावन्तो वा
 सन्निहिताः स्युः । याचते इत्यध्याहार्यम् ।
 सुहृदे स्निग्धहृदये स्वसाद्ये । तथा च मनुः ।
 “मातरं वा स्वभारं वा मातुर्भा भगिनीं
 निजाम् ।
 भिक्ष्यन् भिक्षां प्रथमां या चैर्न नावमानयेत् ॥”
 सन्निहितान्तद्दृश्याः न तु प्रतिशृङ्ख गन्ता ।
 भवति भिक्षाः देहीति ब्राह्मणभिक्षाप्रयोगः ।
 तथा च मनुः ।
 “भवत्पूर्वं चरन् भैक्ष्यसुपनीतद्विजोत्तमः ।
 भवन्मध्यन्तं राजस्यो वैश्यास्तु भवदुत्तरम् ॥
 आदिमध्यावसानेषु भवन्मन्त्रोपलक्षिता ।
 ब्राह्मणशान्तिवर्षा भैक्ष्यस्येया यथाक्रमम् ॥”
 इति याज्ञवल्क्यावचनात् ॥ इति संस्कारतत्त्वम् ॥
 व्रतसंश्रद्धः, पुं, (व्रतस्य संश्रद्धः ।) दीक्षा । इति
 वैमचक्रः ॥
 व्रतादेशः, पुं (व्रतस्यादेशः ।) उपनयनम् । यथा,
 “आदन्तजननात् सद्यं व्यापुंदादेकरात्रकम् ।
 त्रिरात्रमात्रतादेशान् दशरात्रकमतः परम् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 व्रती, [नृ] पुं, (व्रतमस्यास्तीति । व्रत + इति ।)
 यजमानः । इत्यमरः । (ब्रह्मचारी । यथा,
 मनुः । २ । १८८ ।
 “भैक्ष्यं वनेयेन्नित्यं नेकासादी भवेद्व्रती ।
 भैक्ष्यं व्रतितो वृष्टवपवाससमा ख्यता ॥”)

त्रीहिः

देशे देशे शुकधान्येषु संख्या
 ज्ञातुं प्रक्या नैव ते देवतैस्त्वा ।
 अस्मादेशां येषु भोगोपभोगा-
 स्तान्यस्माभिर्न्याक्रियन्ते कियन्ति ॥
 शालयः कलमा रथा त्रीहिश्चात्र वृषप्रियाः ।
 धान्योत्तमाश्च विज्ञेयाः केदाराः सुकुमारकाः ॥
 राजान्नवष्टिकसितेतररक्तमुष्ण-
 स्थलाङ्गुलतिरियादिकशालिसंज्ञाः ।
 त्रीहिस्तथैति दण्डा भुवि प्रायनाः स्युः-
 स्तथा क्रमेण गुणनामगणं ब्रवीमि ॥
 त्रीहिर्गौरी मधुरशिथिरः पित्तहारी कषायः
 त्रिभुवो वृष्यः क्षमिकफहरस्तापरक्तापहृत् ॥
 पुष्टिं दत्ते अमशमनकृदीर्घवृद्धिं विधत्ते
 रुच्योत्थानं जनयति मुद्गं वातकृन्तकोरुच्यः ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च ।
 “वार्षिकाः काण्डिताः शुक्ला त्रीह्यश्चिर-
 पाकिनः ।
 कृष्णत्रीहिः पाटलस्य कुकुटाग्लक इत्यपि ॥
 क्षामुखो जतुमुख इत्याद्या त्रीह्यः स्मृताः ।
 कृष्णत्रीहिः स विज्ञेयो धनकृष्णातृषतगुलाः ॥
 पाटलः पाटलापुष्पवर्गको त्रीहिश्च उच्यते ।
 कुकुटाग्लान्तिर्त्रीहिः कुकुटाग्लक उच्यते ॥
 शालमुखः कृष्णयूकः कृष्णतगुल उच्यते ।
 लाम्बावर्गमुखं तस्य ज्ञेयो जतुमुखस्तु सः ॥
 त्रीह्यः कषिताः पाके मधुरा त्रीर्ध्वतो हिमाः ।
 अल्पामिष्यन्ति नो बहुवर्षेस्काः षष्टिकेः समाः ॥
 कृष्णत्रीहिश्चैरस्तीषां तस्मादल्पगुणाः परं ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 तस्य यज्ञायत्वं यथा,—
 “यज्ञार्थं तन्तु भूतानां भक्ष्यमित्येव वै युतिः ।
 द्विषो भौमस्तथा पैत्रो मातृषो ब्राह्मणवत् ॥
 एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मणा निर्मिताः पुगा ।
 ब्राह्मणानां हितायार्थं इतरेषां च तनुमुखाः ॥
 इतरेषां तु वर्गानां ब्राह्मणेः कारिताः शुभाः ।
 एवं कृत्वा नरो भूक्तास्माद्भरति विष्णुधनि ॥
 अन्यथा त्रीह्योश्चिते रक्ते स्तगपक्षिणः ।
 मन्तया दाढभीक्ष्णानां महामांसं तु तन
 स्मृतम् ॥”
 इति वाराहे आदिकवृत्तान्ताध्यायः ॥
 तेन पिबत्यर्थं यथा । भवुः ।

त्रीहिकः

“तिलैर्त्रीह्यवैमाघैरद्विह्ललफलेन वा ।
 दत्तेन मांसं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो वृणाम् ॥”
 त्रीहिः शरत्कृष्णान्यम् । याज्ञवल्क्यः ।
 “हृद्विष्यान्नेन वै मांसं पायसेन च वतसरम् ।
 मातृह्यहारिणकौरभशकुनिच्छागपायनेः ॥
 ऐणरौरीववाराहश्रीमैथैर्यथाक्रमम् ।
 मासवृद्ध्याभिलष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः ॥”
 हरिष्यान्नेन शालित्रोह्येन । इति । अमा-
 वास्यास्त्रिभोश्चका माघी प्रौष्ठपदाः कृष्णजयो-
 दशी त्रीह्यवपाकौ च ।
 “एतांस्तु आढकालान् वै नित्यानाह प्रजा-
 पतिः ।
 आहुमेतेष्वकृत्वागो नरकं प्रतिपद्यते ॥”
 इति विष्णुधत्तं नवाह्मणमभ्याहस्यैव त्रीहि-
 यवोभयप्राप्तिविषयकत्वेन विधायकं त्रैधादि-
 धान्ययुदासाय । शालिधान्यस्य तु प्राप्तिः ।
 “शरद्वसन्तयोः कश्चन नवयज्ञं प्रचक्षते ।
 धान्यपाकवशाद्दत्ते प्रयामाको वनिनः स्मृतः ॥”
 इति बृहद्वेगपरिशिष्टे त्रीह्यप्राप्ता नवशस्यैर्यो-
 शालिविधानान् यज्ञतुल्यायात् आहृत्पि तथा
 कल्पनान् । इति च आहृतत्वम् ॥ * ॥ नवाह्म-
 आहकालो यथा । विष्णुः । अमावस्यास्त्रिभो-
 श्चकास्त्रिभोश्चका माघी प्रौष्ठपदाः कृष्ण-
 जयोदशी त्रीह्यवपाकौ च ।
 “एतांस्तु आढकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
 आहुमेतेष्वकृत्वागो नरकं प्रतिपद्यते ॥
 त्रीह्यपाने च कर्तव्यं यथापाने च यार्थिव ।
 न तावाद्यो महाराज विना आहं कथञ्चन ॥”
 इति मन्वसावतन्त्रम् ॥
 तेन यागकरणं यथा ।
 त्रीह्यभिर्यज्ञेन यार्थेजनेन इति अर्थे ॥ तत्र
 “त्रीह्यथयोगे प्रतीतयवप्राप्तमप्यपरिव्यागः ।
 अत्रतीतयवप्राप्तमप्यकल्पनम् ॥” इत्येकादशी-
 तन्त्रम् ॥ * ॥ त्रीह्यप्राप्तौ शालिधान्येन कर्म-
 करणं यथा ।
 “यथोक्तस्त्वसस्यतो गान्धं तदन्कामि यत ।
 यवानामिव गोथिमा त्रीह्यामिष शालयः ॥”
 इति निथ्यादितन्त्रम् ॥
 त्रीहिकः, त्रि, (त्रीहिरस्यास्तीति । त्रीहि +
 “त्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११३ । इति लृ ।)
 धान्यविशिष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वी

त्रीहिकाचनः, पुं. (त्रीहिः काचनमिव । अमि-
 धानात् पुंस्त्वम् ।) मखरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 त्रीह्यपर्णी, स्त्री. (त्रीहिः, पर्णमिव पर्णमस्याः ।
 डीष् ।) शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 त्रीहिभेदः, पुं. (त्रीहिर्भेदः ।) धान्यविशेषः ।
 चिना इति ख्यातः । तत्पर्यायः । अणुः २ ।
 इत्यमरः ॥
 त्रीहिभयः, पुं. (त्रीहिः पुरोडाशः । त्रीहि + “त्रीहिः
 पुरोडाशे ।” ४ । ३ । १४८ । इति मयट ।)
 त्रीहिनस्मितपुरोडाशः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 १ त्रीह्यात्मके, त्रि । यथा, महाभरते । १३ ।
 २५ । ५६ ।
 “अथनेह पुरा कल्पे वृणां त्रीहिभयः पशुः ।
 येनायजन्त यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः ॥”
 त्रीहिराजकः, पुं. (त्रीहिर्ना राजा । टश्च ममासि ।
 ततः कन् ।) कङ्कधान्यम् । चीनकधान्यम् ।
 इति मेदिनी ॥
 त्रीहिश्चक्रः, पुं. (त्रीहिश्चक्रः) शालिधान्यम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 त्रीह्या, [न] त्रि, (त्रीहिरस्यास्तीति । त्रीहि +
 “त्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११३ । इति इति ।)
 त्रीह्ययुक्तैर्नादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 त्रीह्यगारः, स्त्री. (त्रीहिर्नामगारम् ।) धान्यगृहम् ।
 तत्पर्यायः । कुष्ठलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 त्रिच, शि संज्ञितिसंज्ञकोः । मन्त्रे । इति कविकल्प-
 दमः ॥ (त्रिचो-कृता-पर-सक-स्यक-संज्ञ-
 रेफयुक्तः । शि, वृद्धिर्न्यवृद्धौ त्रिचोः ।
 मन्त्रा मन्त्रनम् । इति दुर्गादासः ॥
 त्रुम, कि वधि । इति कविकल्पदमः ॥ (त्रुमा-पन्ने
 म्वा-सक-संज्ञ-) रेफयुक्तो दीर्घः । कि,
 त्रुमयति त्रुमति । इति दुर्गादासः ॥
 त्रिह्यः, त्रि, (त्रीहिरययो विकारो वा । त्रीहि +
 “त्रिह्यादिभ्योऽण ।” ४ । ३ । १३३ । इत्यण ।)
 त्रीहिनस्मितः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 त्रीह्यः, त्रि, (त्रीहिर्ना भवनं त्रिचम् । त्रीहि +
 “त्रीहिशालोऽणक ।” ५ । २ । १ । इति ङक ।)
 आशुधान्यापयुक्तमस्यादिः । इत्यमरः ॥
 वी, ग गि गतिवृद्धौ । इति कविकल्पदमः ॥
 (क्रा-या-पर-सक-अनित ।) अन्तःस्य-
 ल्पनीयेपधः । गि, विनाति । वीजः वानिः ।
 इति दुर्गादासः ॥

